

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

KIADJA A M. T. AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGA HOZZÁJÁRULÁSÁVAL
A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTIK

HEGEDÜS LORÁNT   MANDELLÓ GYULA

1904. — XXVIII. ÉVFOLYAM. — 31. KÖTET.

• BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

1904.

TARTALOM.

1904. XXVIII. ÉVFOLYAM. — 31. KÖTET.

I. Értekezések.

	Olda
Árkövy Richard: Kartellek és trust-ök	352
Bogyó Samu: A biztosítási kötvény visszaváltási értéke	291
Ecseri Lajos: A magyar buza és liszt versenyképességének fokozásáról	423
Géber Antal: A magyar gyáripár első üzemi és munkásstatisztikája	121
Hegedüs Lóránt: Anglia bevándorlási politikája	17
Heller Farkas: Határhaszonelmélet és munkaelmélet	463
Jeszenszky Ignác: Torontál vármegye gazdasági monographiája	335
K. P.: Keletázsia	271, 362
Kovács Gábor: Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke	445
Láng Lajos: A védvámcs fordulat	89
Láng Lajos: Chamberlain	171
Matlekovits Sándor: Chamberlain és az irodalom	203
Milhoffer Sándor: A Dunántúl gazdasági bajairól	433
Moldoványi István: A gyufagyári munkások védelme	1, 109, 219
Neumann Ármán: A cheque-törvénytervezetről	411
Vágó József: Kiviteli törekvéseink és az új vámtörvényjavaslat	375
Wekerle Sándor: A kereskedelem iparfejlesztő hatása	251

II. Közlemények és ismertetések.

Amerika jegybankpolitikája [Czeisler Emil]	398
Carnegie [h.]	46
Chamberlainismus bibliographiája [M.]	486
Francia strajkstatisztika, az 1902. évi — [Moldoványi István]	245
Gazdasági évkönyvek [M.]	241
Gyáripárosok szövetsége [H. A.]	137
Három közgazdasági vezérfonal [N.]	44
Kartelltörvényhozás [Kallós Arthur]	477
Kereskedelmi politika [H. F.]	52
Kereskedelmi szakoktatásunk reformja [Vágó József]	403
Kiviteli címtár [M.]	244
Középkori szerb agrártörténelem [M.]	476
Közgazdasági könyvtár [M.]	300
Közgazdaságtan elemei [M.]	475
Magyar kereskedelmi levelezés [hs.]	243
Magyar kivándorlás és a külföldi magyarság [H. L.]	238
Magyar Közgazdasági Társaság	59, 142, 250, 306, 410, 486
Magyar Közgazdasági Társaság névjegyzéke	60
Magyar mezőgazdasági munkáskérdés [H. F.]	405
Munkáskérdés etikája [M.]	138
Nagyvárosok [M.]	303
Németország közgazdasága a XIX. században [Matlekovits]	31
Olasz kivándorlás [ifj. Leopold Lajos]	55
Pénzügytani bibliographia [M.]	132
Petroleumháború, harminczéves — [Czeisler Emil]	43
Statisztikai elmélet [K. B.]	295
Takarékpénztári betétek [Berényi Pál]	395
Társadalmi fejlődés [P. L.]	481
Társadalompolitikai közlemények [M.]	486
Tariff problem [M.]	409
Technika [M.]	134
Thünen elmélete [Kovács Gábor]	301
Vámpolitika (Heller Farkas)	385
Vámvisszatérítés [—vits.]	142
Valutastatisztika [M.]	133
Vita a buza és liszt versenyképességéről	474
Vita a phosphorgyári munkások védelméről	247
Zadruga [—vits.]	140

III. Ismertetett munkák.

	Oldal
Anton, G. K.: Ein Zollbündniss mit den Niederlanden. Vortrag, gehalten in der Gehe-Stiftung zu Dresden. Dresda, 1902	52
Árkövy Richard: Előtanulmányok a kartelltörvényhez. Az OMGE codificatio-nalis bizottságnak kiadványa. XI. füzet. Budapest, 1904.	477
Ashley, W. X.: The tariff problem. 2. Edition. London, 1904	409
Berliner Jahrbuch für Handel und Industrie. Bericht der Aeltesten der Kauf-mannschaft von Berlin. Jg. 1903. Band I. Berlin, 1904	242
Bonar, James: Elements of Political Economy. London, 1903	44
Brackel, Oswald Frherr v. und Leis Joseph: Der dreissigjährige Petroleum-krieg. Eine handelswissenschaftliche Studie, Berlin, 1903	48
Calver, R.: Das Wirthschaftsjahr 1902 I.: Handel und Wandel in Deutschland. II.: Jahrbuch der Weltwirthschaft. Jena, 1903	241
Carnegie, Andrew: The empire of business. London, New-York, 1902	46
Conrad, I.: Leitfaden zum Studium der Nationalökonomie. 2. erg. Aufl. Jena, 1902	44
Direction du Travail: Statistique de grèves et des recours à la conciliation et à l'arbitrage survenus pendant l'année 1902. Páris, 1903	245
Duimchen, Theodor: Die Trusts und die Zukunft der Kultur Menschheit. Berlin 43	
Etienne und Vosberg-Rekow: Zollvergütung. Grunds. Erörterungen. Berlin, 1903	142
Földes Béla: Statisztikai előadások. I. sorozat. Budapest, 1904	295
Finanzministerium, k. k.: Tabellen zur Währungs-Statistik. 3. Ausg. I. Wien 1904	133
Gehe-Stiftung zu Dresden: Die Grosstadt. Vorträge u. Aufsätze z. Städteausstellung (Bücher, Ratzel, Mayr, Waentig, Simmel, Petermann, Schäfer). Dresden, 1903	303
Halász Sándor: A pénzügyi betétek biztonsága, különös tekintettel a taka-rékpénztárakra. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi minister. Budapest, 1904	395
Jónás J. és Schack B.: A magyar és német kereskedelmi levelezés kézikönyve, egyszersmind kereskedelmi ismertető	243
Katalog der Bibliothek der Gehe-Stiftung zu Dresden I. 2. Auflage. Unterabtheilung I. Nationalökonomie u. Finanzwissenschaft. — Unterabtheilung II. Land- und Forstwirtschaft, Bergbau und Industrie. Dresden, 1900 - 1902	300
Kraft, M.: Das System der technischen Arbeit I—IV. Leipzig, 1902	134
Krzymowski, Richard: Kleine Abhandlungen aus dem Gebiete der Landwirth-schaft und Naturwissenschaft, Winterthur, 1900	301
Kún, Emil: Socialhist. Beiträge zur Landarbeiterfrage in Ungarn. Jena, 1903	405
Láng Lajos: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904	385
Lánczy Gy.: A modern társadalmi fejlődés irányáról. Budapest, 1904.	431
Magyar gyáriparosok orsz. szöv. választmányának első évi jelentése. Budapest, 1904	137
Magyar kiviteli czímtár. Szerkeszti és kiadja a magyar kereskedelmi muzeum. Harmadik kiadás. Budapest, 1904	244
Markovics, M.: Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1903	140
Nicholson J. Shield: Elements of Political Economy. London, 1903.	475
Obst, G.: Notenbankwesen in den Vereinigten Staaten. Leipzig, 1903	398
Petrocchi, Carlo: Le presenti condizioni dell' emigrazione italiana. Milano, 1902	55
Schack Béla: Kereskedelmi iskoláink múltja és jelene. Budapest	403
Sombart Werner: Die deutsche Volkswirtschaft im XIX. Jahrh. Berlin. 1903	31
Stammhammer, J.: Bibliographie der Finanzwissenschaft. Jena, 1903	132
Székács Antal: Kereskedelmi iskoláink és a gyakorlati élet. Budapest, 1903	403
Szuppán V.: Vélemény a felső kereskedelmi iskola reformjáról. Budapest, 1903	403
Társadalompolitikai közlemények. Szerk.: Somogyi Manó. I. kötet. 1. füzet. Budapest, 1904	486
Thirring G.: A magyarországi kivándorlás és a külföld. magyarság. Budapest, 1904	238
Warnotte D.: La Question douanière en Angleterre. Bruxelles, 1904	486
Wildner Ödön: Társadalmi gazdaságtan. Két rész. (Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár 149, 150.). Pozsony-Budapest, 1902	44
Wlainatz, Milan: Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Ser-biens. Jena, 1903	476
Wright, Carrol D.: Some Ethical Phases of the Labour Question. Boston, 1903	138

A gyufagyári munkások védelme.¹⁾

I.

A gyufagyártás ujabbkori iparág. Mint gyári ipar pedig éppenséggel alig nyúlik vissza három-négy évtizedre. Ha eltekintünk a korábban használt gyújtószerektől: az aczél, a kő és tapló, vagy a platina-szivacs (az u. n. Döbereiner-féle) gyújtókészülék korszakától, a gyufagyártás, azaz a tágabb értelemben vett vegyi gyújtószer gyermekkora a tizenkilenczedik század első felének végére esik. Az első chemiai gyújtószert Chancel állította elő Párisban. E célra fapálczikák szolgáltak, melyeknek hegye chlorkali és czukor keverékével volt bevonva. Használat alkalmával e fapálczikákat kénsavval áztatott aszbeszten kellett végig huzni, mire a chlorkali s czukor keveréke hevesen meggyuladt s a tűz a fára is átterjedt. E gyújtók még a negyvenes évek végén is el voltak terjedve.²⁾ A harminczas évek elején kerültek forgalomba az első dörzsgyufák, az úgynevezett Congreve-gyufák, melyeknek gyütőmege chlorkali és antimonsulphid keverékéből állott, s a melyek üvegpapír között való dörzsölés folytán gyultak meg.³⁾

Kevéssel ezután egyszerre több oldalról jelentkeztek a phosphoros gyufák oly alakban, a mint azok ma ismeretesek. Nincsen megbízható adat arra nézve, ki volt a mai értelemben vett gyufa felfedezője. A hány adat, annyi eltérés. Egy részről Kammerernek tulajdonítják a gyufa feltalálását, a ki, mint politikai fogoly, hohenaspergi (Württemberg) fogsága alatt folytatott kísérletek során állítólag oly gyütőmeget készített, mely durva felületen való dörzsölésre meggyúlt. Hihetőleg őt illeti az érdem, hogy a gyufák gyütőmegében első ízben használta a könnyen gyúló phosphort. Kammerer, kiszabadulása után, — 1833-ban — találmányát gyakorlatilag is értékesítette, azonban ebbeli tevékenysége csak rövid ideig tartott. A gyakori tüzesetek miatt, melyeket a gyufagyártás kezdetben okozott, 1835-ben jóformán valamennyi német állam kormánya az új dörzsgyufák előállítását s forgalomba hozatalát saját területére betiltotta. Hasonlókép járt el Szardinia is.⁴⁾

Kammererrel majdnem egyidejűleg Darmstadtban Moldenhauer, továbbá egy bécsi kereskedő, Stephan Römer is megkezdtek a phosphoros gyufák gyártását s forgalomba hozatalát. A hagyomány azt

¹⁾ Fölvastatott a Magyar Közgazdasági Társaságnak f. évi január hó 14-én tartott ülésén.

²⁾ Helbig, Phosphor und Zündwaaren: Weil, Th., Handbuch der Hygiene. VIII. Gewerbehygiene. Jena, G. Fischer, 1897. 770. l.

³⁾ Die chemische Industrie und die ihr verwandten Gebiete am Ende des 19. Jahrhunderts. *Chemiker-Zeitung*. 1900. XXIV. 54. l.

⁴⁾ Bibra E., und Geist, L., Die Krankheiten der Arbeiter in den Phosphorzündholzfabriken. Erlangen, C. Heyder 1847. 99. l.

tartja, hogy Römer a gyufa találmányát Irinyi Jánostól vette át,¹⁾ ki világra szóló felfedezését állítólag három garasért — ennyire rugtak kísérleteinek költségei — adta el Römernek.²⁾ Az is megemlítendő, hogy egy angol (stocktoni) gyógyszerész szintén igényt tartott a gyufa felfedezésének elsőbbségére.³⁾

Mindez adatok csak azt bizonyítják, hogy az időtájt, a melyre a phosphoros gyufák első fellépése esik, — a harminczas évek elején — egyszerre többen kísérleteztek phosphoros gyütőmeg előállításával, a minthogy gyakori jelenség a természettudományok terén, hogy többen egymástól függetlenül törekednek ugyanazon kérdés megoldására. Az elsőbbség kérdése tehát ez ideig tisztázva nincs és a kevés történeti adat után ítélve, mely a gyufagyártás első korszakából ránk maradt, alig is lesz valaha tisztázva.

Bizonyos mindössze annyi, hogy Ausztria volt a gyufagyártás első központja, a harminczas években s még azontul is sokáig domináló állást foglalt el a gyufagyártás terén s hogy innen terjedt el a phosphoros gyufák használata. Bécsben 1834-ben vette kezdetét a gyufagyártás,⁴⁾ s rövid néhány esztendő alatt kiterjedt iparaggá fejlődött.

Jó ideig a gyufagyártás kizárólag kézi erőre volt utalva. A hetvenes évek vége felé vonultak be az első munkagépek a gyufagyárakba s ez időpont óta emelkedett a gyufakészítés valóságos gyár-ipar színvonalára. S ma már e munkagépek oly tökéletesek, hogy naponként 10.000 doboz gyufa előállítására öt munkás elegendő, holott az előző korszakban ez eredmény 22—23 munkás napi munkáját igényelte.⁵⁾

II.

Tudnivaló s a munkásvédelem szempontjából különös figyelmet érdemel, hogy a tulajdonképeni gyufagyártás — a famegmunkálástól tehát eltekintve — nagyjából négy, egymástól elkülönített alapműveletre oszlik.

¹⁾ Szül. 1819-ben Nagylétán (Bihar vm.), megh. 1895. deczember 17-én. A bécsi egyetemen chemiát tanult. Tanárának, Meissnernek, egy meghiusult kísérlete: kénvirág és ólomoxyd keverékének dörzsölés által való meggyújtása vezette őt állítólag arra a gondolatra, hogy kén helyett phosphort alkalmazzon. Tény az, hogy Irinyinek magának is volt gyufagyára Pesten az Ősz- és József-utca szegletén 1840—1848-ig. Erdekes megemlíteni, hogy 5000 kénas gyufát 1 forint 15 krajczárért árult. (Természettudományi Közlöny. 1896. XXVIII. 637. l.). — E sorok írója szerencsés volt a Természettudományi Társulat ötven éves jubilaris közgyűlésén (1892. január 17-én) a szintén jelenlevő Irinyi Jánossal megismerkedni. Szóba ejtve a gyufa felfedezésének sokat vitatott kérdését, I. felemlítette, hogy ólompirból s phosphorból kísérletképen állított ugyan elő gyufákat, de jelentőséget a kísérletek sikerének nem tulajdonított s titkot sem csinált belőle. Bővebben e kérdésről nem nyilatkozott, a minthogy különben is nagyon szerény, tartózkodó s meglehetősen szófukar embernek látszott.

²⁾ Jettel, W., Die Zündwaaren-Fabrikation nach dem heutigen Standpunkte. Wien, A. Hartleben. 1897. 2. k. 1. — Freitag, J., Die Zündwaaren-Fabrikation, Wien, A. Hartleben. 1887. 4. k. 1. — Weil, i. m. 770. l.

³⁾ Haeckel H., Die Phosphornecrose. *Archiv für klinische Chirurgie*. 1889. XXXIX. 559. l.

⁴⁾ Lorinzer, W. F., Necrose der Kieferknochen in Folge der Einwirkung von Phosphor-Dämpfen. *Medicinische Jahrbücher des kais. königl. österreichischen Staates*. 1845. LI. 261., 264. l. — Ebel, Ueber den Einfluss der Phosphorzündholz-fabrication auf die Gesundheit der Arbeiter. *Casper's Wochenschrift für die gesammte Heilkunde*. 1851. 146. l.

⁵⁾ Weil, i. m. 773. l.

A gyütömeg hordozói vagy faszálak, melyeket a nyers fából különleges gyalu- és hasítógépek állítanak elő, vagy viaszszálak, melyek a gyertya mintájára készülnek. Ujabban e célra papírt (Paper vestas), turfát és cellulose anyagot (Pyroca), növényi rostszöveteket stb. dolgoznak fel.¹⁾ Munkásvédelmi szempontból azonban mindezen eljárások jelentőséggel nem bírnak. A veszély, mely a gyufagyári munkásokat állandóan fenyegeti, a tulajdonképeni gyufagyári műveleteknél jelentkezik.

E részben sorrend szerint az első művelet a gyütömeg készítése, melynek lényeges alkatrésze a phosphor.²⁾ E gyütömegbe mártják a keretekbe foglalt faszálakat, a melyeknek hegye előzőleg, egy az égést közvetítő anyaggal, kénnel vagy paraffinnal vonatik be. A bemártott

¹⁾ Fischer, C., Beiträge zur Kenntniss über die im Handel befindlichen Zündwaaren und über ihre Untersuchung. *Arbeiten aus dem Kaiserlichen Gesundheitsamte.* 1902. XIX. 304. l.

²⁾ A közönséges (fehér vagy sárga) phosphort Hennig (Heinrich) Brandt, egy lecsúszott katonatiszt, ki később kémiai munkálatokkal és orvosi gyakorlattal foglalkozott, fedezte fel 1669-ben Hamburgban. E felfedezésre csakúgy, mint annyi más vívmányára a kémiának, alchemistikus törekvések vezettek. Brandt a húgyban keresett oly anyagot, mely az ezüstöt arannyá változtatja, s e folyadék elpárologtatása alkalmával fedezte fel az *ignis frigidus*-t, a mint ő a phosphort elnevezte. (Peters, H., Geschichte des Phosphors nach Leibniz und dessen Briefwechsel. *Chemiker-Zeitung.* 1902. XXVI. 1190. l.) A phosphor ezen előállítási módja azonban ma már csak történeti nevezetességgel bír, a mennyiben gyárilag csontokból nyerik, a mely, tudnivaló, túlnyomó részben phosphorsavas mészből áll. Száraz állapotban a csont 11–12% phosphort tartalmaz. (Hirt, L., Die gewerblichen Vergiftungen und die von ihnen besonders heimgesuchten Gewerbe- und Fabriksbetriebe. Leipzig, Hirt und Sohn. 1875. 112. l.)

A phosphort mindössze néhány nagyobb gyárban termelik, melyek egymással cartellben állanak. A legnagyobb üzem az Albright és Wilson-féle phosphorgyár Oldburyban. Melléje sorakozik jelentőség tekintetében Coignet père et fils gyára Lyonban. A piacot Anglia dominálja, a mennyiben a világ összes phosphortermelésének két harmad része onnan kerül ki. Oroszország a maga kilencz phosphorgyarával évente 189.000 kg.-ot állít elő. Európán kívül még csak az Egyesült-Államokban (Philadelphiában) és Canadában létezik egy-egy phosphorgyár. (Helbig, i. m. 765. l. — Jettel, W., Ueber die Zündwaarenfabrikation im Jahre 1898. *Chemiker-Zeitung.* 1899. XXIII. 97. l.) Ujabban Németországban néhány vegyészeti gyár (Griesheim stb.) phosphornak elektrolitikus uton való előállítására rendezkedett be. (Jettel, Ueber die Zündwaarenfabrikation im Jahre 1898. *Chemiker-Zeitung.* 1899. XXIII. 97. l.) E lépés valamennyire anachronikusnak látszik, minthogy a phosphorfogyasztás kimutathatólag évről-évre jobban hanyatlik.

A közönséges, úgynevezett fehér vagy sárga phosphor fehér vagy kissé sárgás színű, viaszfényű, áttetsző, kristályos anyag. Fajsúlya 1.83, olvadási pontja 44.3 C fok, forráspontja 290 C fok, a mikor szintelen gőzökkel elpárolog. Vizben alig, ellenben zsíros olajokban könnyen oldható. Illékonyága — a vele járó jellemző szagnál fogva, — már közönséges szobahőmérséklet mellett is észrevehető. Sötétben a phosphorgőzök világítanak, a mi a lassú oxydatio eredménye. A világítás a phosphorgőzök izzásától ered és épen ez bizonyít az oxydatio mellett. A phosphorgőz egy része ekkor phosphorossavvá és phosphorsavvá oxydálódik, a mit egyúttal állandóan ozonképződés kísér. Maga a tiszta phosphorgőz szagtalan s a tényleg érezhető szag nem a phosphortól, hanem a phosphor oxydjainak s az ozon keverékétől ered. (Thorpe, Oliver, Cunningham, Reports to the Secretary of State for the Home Department on the use of phosphorus in the manufacture of lucifer matches. London, Eyre and Spottiswoode. 1899. 6. l. — V. ö. Hirsch, Ueber die Verwendung des Phosphors in der Zündholzindustrie. *Zeitschrift der Centralstelle für Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen.* 1901. VIII. 20. l.) A phosphor e jellemző tulajdonsága (phosphorescentia) szolgál alapul a phosphor kimutatására, s e próba oly érzékeny és megbízható, hogy még 200.000 higitás mellett is egy félóráig szakadatlanul mutatkozik a villogás. (Fresenius, R., und Neubauer, A., Ueber die Anwendung des Phosphors in gerichtlichen Fällen. *Zeitschrift für analytische Chemie.* 1871. I. 46. l.)

gyufák megfelelő szárító kamarákban (2—3 óráig) száríttatnak, végül a kiszáradt gyufákat dobozokba vagy tokokba rakják, vagy, a mint ez eljárást műnyelven jelölik, tömik. A finomabb gyufaféléket, — pusztán a tetszetősség érdekében, — a szárítás után fénymázzal szokták bevonni, s ezenfelül gyakran benzolgyantával szagosítani. A közönséges kénezett phosphoros gyufákat pedig, — a milyeneket nálunk különösen a földművelő osztály országszerte használ és a melyek a hazai gyufatermelésnek java részét teszik ki, — ugyancsak az említett okból, szintén egy csinosítási eljárásnak, az úgynevezett metallizálásnak vagy galvanizálásnak szokták alávetni. E gyufákat, melyeknek gyütőmege ólomvegyületeket tartalmaz, tudniillik kénhydrogen-gáz behatásának teszik ki, mi által a gyufafejek felületén ólomkénegből álló vékony hártya rakodik le, mely ily finom eloszlásban a darabos ólomkéneg fekete színétől eltérőleg, világos ezüstszerű fényt mutat. Minde csinosítási műveletek azonban semmi gyakorlati jelentőséggel vagy haszonnal nem járnak és csak ok nélkül szaporítják a gyufák előállítás költséget. Így például a kénes gyufák galvanizálása jobb ügyszökhöz méltó gondosságot és figyelmet igényel és a művelet maga négy órával hosszabbítja meg a gyufa előállításának időtartamát.¹⁾ E költséges és teljesen felesleges eljárással azonban a verseny miatt egyik gyáros sem akar felhagyni, bár mindenki fájlalja az idő- és pénz-áldozatot, a mit e haszontalan munkára pazarolni kénytelen. Pedig munkásvédelmi szempontból is kívánatos volna a gyufák galvanizálásának megszüntetése. A kénhydrogengáz erősen mérgező hatású az emberi szervezetre s a galvanizálással foglalkozó munkások 2—3 óráig vannak e veszélynek kitéve.

Érdekes jelenség, hogy a gyufaipar már egy évtizednél is tovább állott fen, mielőtt ez ipar veszélyessége a közfigyelmet felkelte. A gyufagyári betegség, az úgynevezett phosphornecrosis, a phosphor állandó behatásának következménye. A phosphor, illékonyágánál fogva, már közönséges szobahőmérséklet mellett is megtelíti a gyufagyári munkahelyiségek levegőjét. Két műveletnél pedig, nevezetesen a gyütőmeg készítésénél és a gyufák szárításánál a phosphor fokozottabb mértékben párolog, minthogy úgy a szárítás, valamint a gyütőmegkészítés is, — ez utóbbi művelet legalább rendszerint, — magasabb hőfokot igényel.

A phosphor állandó behatása az emberi szervezetre eredményezi tehát a phosphornecrosist. Feltűnő mindenesetre, hogy a phosphornecrosis csak a gyufagyárakban lép fel, ellenben phosphorgyárakban, a hol pedig ez anyaggal való érintkezés sokkal közvetlenebb, már évtizedek óta egyáltalában nem fordul elő.²⁾ Oka ennek bizonyára abban keresendő, hogy az a néhány phosphorgyár, mely a földtekén létezik, hatalmas, tőkeerős vállalkozók kezében van, a gyárak ennél fogva mintaszerűen vannak berendezve. A phosphorgyártásban alkalmazott munkagépek pedig oly tökéletesek, hogy a phosphorgőzők elillanását szinte lehetetlenné teszik. A gyufagyárakban belélegzett phos-

¹⁾ Jettel, i. m. 6, 75. l.

²⁾ Cazeneuve, P., L'industrie du phosphore et des allumettes et la nécrose phosphorée. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1889. III. XXI. 290. l. — Haeckel, i. m. 572. l. — Magitot, L., Des accidents industriels du phosphore et en particulier du phosphorisme. *Revue d'hygiène et de police sanitaire*. 1895. XVII. 203. l.

phorgózók mennyisége sokkal jelentékenyebb, mint a phosphorgyárakban fejlődő phosphorgőzőké, azután pedig — s e tekintetben ez figyelemre méltó körülmény — a gyufák többnyire zárt, kis és hiányosan szellőztetett helyiségekben állíttatnak elő, túlnyomóan női s fiatal munkaerő igénybe vételével, míg a phosphorgyárakban tágas, részben nyílt s ennél fogva szellős munkatermekben dolgoznak kizárólag férfimunkások. A külső viszonyok, jelesen a munkabér is, lényeges eltérést mutatnak e két munkáscsoportnál. A phosphorgyárak munkásait, különösen Angliában, jól fizetik, táplálkozásuk stb. ennél fogva kifogástalan, míg ezzel szemben alig van iparág, hol silányabb fizetésért dolgoznának a munkások, mint éppen a gyufagyárakban.¹⁾

A phosphor kétféle uton kerül a gyufagyári munkások szervezetébe. Először a phosphorgőzők, melyek a gyufagyárnak minden helyiségét betöltik, szakadatlan belégzése által. A phosphorgőzők egy része, mint ez a bevezetésben már említve volt, a levegőn lassanként oxydálódik s így a gyufagyárak munkahelyiségeiben a levegő szabad phosphorgőzők mellett még phosphorsavat és phosphorossavat, általában a phosphor oxydatiós termékeit is tartalmazza.²⁾ A phosphorgőzőnek közel 80%-a phosphoroxydokból ($73\cdot0\%$ P_4O_{10} , $5\cdot8\%$ P_4O_6) s csak mintegy 22% tiszta phosphorból áll,³⁾ úgy, hogy a munkás a szabad phosphor mellett még a phosphor savait is beleheli. Ez különösen a gyütőmeggel foglalkozó s sűrű phosphorgőzzel körülvett munkásokra áll, kiknek nyála gyakran savanyú kémhatású.⁴⁾ Hogy a szabad phosphorgőzők vagy ennek oxydatiós termékei gyakorolják a munkásokra a kártékony hatást, erre nézve megoszlanak a vélemények⁵⁾

A phosphor a phosphorgőzők belégzésén kívül még a phosphor-részecskéknek közvetlenül a szájba való jutása által kerülhet a szervezetbe. A gyufák gyütőmegéből ugyanis parányi részecskék hozzátapadnak a gyufagyári munkások kezéhez s ha ily tisztátlan kezekkel fog a munkás az étkezéshez — a mi bizonyára nem ritka eset, — az étellel (kenyérrel) együtt a phosphor is a szájba kerül. Ez különösen azon munkásoknál gyakori, kik a gyufák első csoma-

¹⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen 115. l. — Magitot, L., Des accidents industriels du phosphore et en particulier du phosphorisme. *Revue d'hygiène et de police sanitaire*. 1895. XVII. 203. l.

²⁾ Layet, A., Hygiène industrielle: Rochard, J., Encyclopédie d'hygiène et de médecine publique. T. VI. Paris, A. Rousseau. 1897. 506. l.

³⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 6. l. — V. ö. Hirsch, i. m. 20. l.

⁴⁾ Eulenburg, H. Handbuch der Gewerbe-Hygiene. Berlin. A. Hirschwald. 1876. 256. l.

⁵⁾ Az egyik vélemény szerint csakis a tiszta phosphorgőzők behatása idézi elő a necrosist, míg a phosphorsav és phosphorossav teljesen közömbös a szervezetre. (Hirt, Die äusseren (sc. chirurgischen) Krankheiten der Arbeiter 118. l. — Wegner, G., Der Einfluss des Phosphors auf den Organismus. *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*. 1872. LV. 36. l.) Ezzel szemben kísérletek alapján kimutattatott, hogy a tiszta phosphorgőzők magukban alig észrevehető mérvben fogyasztják a foganyagot, míg ellenben a phosphorsav a foganyagnak körülbelül egy tizedrészét oldja fel. Ezen eredményre a következőképen végzett kísérletek vezettek: Nehány jól megtisztított s kiszáritott, többé-kevésbé odvas emberi fog megnedvesítve tizenkét óra hosszat tiszta phosphorgőz hatásának tétetett ki. Száritásuk után kitűnt, hogy 0·37%-ot vesztettek eredeti súlyukból. Egy másik kísérletnél tisztított s nagy felület elérése czéljából durván szétdarabolt emberi fogakon, 40 C-fok mellett, mely körülbelül megfelel a vér melegének, három órán át körülbelül 0·5 liter 1%-os phosphorsav-oldat folyt végig. Ez alkalommal a fogak 8·9%-ot veszítettek súlyukból. (Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 7. l. — V. ö. Hirsch, i. m. 20. l.)

golásával (tömésével) vannak elfoglalva, minthogy ezen műveletnél a gyufákat külső, gyütőmeggel ellátott végükön markolják meg s így helyezik a dobozba, illetőleg a tokba. A levált gyütőmegrészecskék pedig szívéosan tapadnak a tenyérre, mivel maga a gyütőmeg enyvet, gummit vagy dextrint, szóval ragasztó anyagot is tartalmaz.

A phosphornecrosis betegség felfedezője, illetőleg első észlelője Lorinzer volt, Primarwundarzt a bécsi Wiedener Bezirks-Krankenhausban. E betegség jelenségeit elsőizben egy bécsi gyufagyárban alkalmazott munkásnőn észlelte (1839-ben) s Lorinzer volt az, a ki e pathologikus jelenségek s a gyufagyári munka között az okozati összefüggést kutatta. Rövid néhány esztendő alatt egymásután még kilencz phosphornecrotikus beteg került a bécsi gyufagyárakból a kórházba s az ezeken végzett tanulmányának eredményeit Lorinzer 1845-ben tette közzé.¹⁾

Nemsokára rá kitünt, hogy hasonló megbetegedéseket más gyufagyárakban is tapasztaltak, a nélkül, hogy a betegség és a foglalkozás közötti összefüggést csak sejtették volna. Hogy mily gyakoriak a phosphornecrosis esetei a gyufagyártás első korszakában, kitűnik abból, hogy 1858-ig egyedül a bécsi Wiedener Bezirks-Krankenhausban, e szűk és szerény berendezésű kórházban, 75 phosphornecrosistól sújtott gyufagyári munkás állott kezelés alatt.²⁾ Poroszországban az 1859-től 1877-ig terjedő időszak alatt 119 necrosis-betegség jutott köztudomásra, s az időtájt a lyoni gyufagyárakban alkalmazott munkások 10%-a esett e betegségnek áldozatul.³⁾ Egyébként bajos a phosphornecrosisnál megbetegedési arányszámot csak megközelítőleg is megállapítani, mert szinte lehetetlen a necrosis fellépése után többnyire későn jelentkező betegek számát a gyufagyárak sűrűn változó, folyton ingadozó munkáslétszámához viszonyítani. Megbízható statisztika a phosphornecrosis esetekről, a gyufagyártás első korszakából alig létezik, s az újabb időben közzétett kimutatások is csak egyes vidékekre vonatkoznak, mondjuk egy kórház vagy klinika regionális kerületére, s ez adatokból épen ötletszerűségük miatt, általános érvényű következtetéseket levonni természetesen lehetetlen. A kórházak statisztikaiban különben a betegségek okai között ritkán olvasható a phosphornecrosis, mert ez többnyire más kórnekem alá csoportosítatik. A hivatalos statisztikai adatok is megbízhatatlanok. Mert bár manapság már minden culturállamban munkaadónak, gyufagyári orvosnak, sőt munkásnak is egyaránt törvényes kötelessége minden egyes phosphornecrosis esetet a hatóságnak bejelenteni, mindazonáltal a megbetegedések jókora hányada sohasem kerül nyilvánosságra. Elhallgatja, hacsak lehet, a munkaadó, az esetleges következmények (óvrendszabályok szigorítása stb.) miatt, elhallgatja a munkás, nehogy kenyerét veszítse, s elhallgatja a gyári orvos a munkaadó kedvéért, ki őt díjazza.⁴⁾ Egy német iparfelügyelő jelentésében, arról

¹⁾ Lorinzer, W. F. i. m.

²⁾ Benedikt, E., Zwei Fälle von Phosphornecrose des ganzen Unterkiefers. *Wiener medizinische Wochenschrift*. 1858. 870—873. 1.

³⁾ Tardieu, A., Étude hygiénique et médico-légale sur la fabrication et l'emploi des allumettes chimiques. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1856. VI. 20. 1. — Bruns, Die Phosphornecrose und ihre Verhütung. *Deutsche Revue*. 1902. XXVII. IV. 281. 1.

⁴⁾ Egy osztrák iparfelügyelő 1888. évi jelentésében ekként nyilatkozik: „Die, Schwierigkeit, derartige Erscheinungen (Phosphornecrosen) vollständig und

panaszodik, hogy nem megy ritkaságszámba az oly gyártulajdonos, a ki munkásait, mihielyt a phosphornecrosis első symptomái rajtuk jelentkeznek, a munkából egyszeren elbocsátja, nehogy a hivatalos vizsgálat alkalmával a hatósággal kerüljön ellentétbe. S ugyancsak a német iparfelügyelők 1886. évi jelentésében ez olvasható: »Erkrankung an Phosphornecrose wird von keiner Seite berichtet«, jóllehet épen ez évben négy necrosis beteg vétetett fel a jenai egyetem klinikájára.¹⁾

Kétségtelen, hogy korábbi időben phosphornecrosis gyakrabban lépett fel s rombolóbb hatású volt, mint napjainkban. Az orvosok eleinte még nem igen voltak tisztában e pathologikus jelenséggel, a kezdődő betegséget idejekorán fel nem ismerték, s így a kór háborítatlanul fejlődhetett tovább. A gyufagyárak is csak ujabb idő óta állanak állandó orvosi felügyelet alatt. Régebben a gyufagyári munkások csak akkor kerültek orvos elé, mikor a betegség már tényleg leverte őket a lábukról. Feltehető, hogy a gyufagyártás első évtizedeiben évente 4—7 megbetegedés fordult elő száz gyufagyári munkás között. Ma már ez arány állítólag 0·7—1·2%-ra apadt le.²⁾ Azonban némely helyütt még ujabb időben is hihetetlen mérvben lép fel a phosphornecrosis. Az osztrák iparfelügyelői jelentés 1888-ban negyvenhárom necrosis esetről számol be, csak Reichenberg város nyolcz gyufagyárában egyedül³⁾ és ez adat borzalmasságát még az sem enyhíti, hogy Reichenberg az osztrák gyufaipar központja s így ott a gyufagyári munkások nagyobb tömegben vannak együtt.

Maga a betegség keletkezése és lefolyása, daczára a számtalan beható kutatásnak, mely e kérdés tisztázására irányul, mindeddig még homályos. Physiologiai s klinikai tekintetben egyaránt sok a vitás pont a phosphornecrosisnál. Csak a jelenségek, melyek e betegséget kísérik, ismeretesek. A baj fogfájással kezdődik s csak lassan halad előre.⁴⁾ A fog körül levő foghús megdagad és ha a fog el is távolittatik, a fájdalom meg nem szűnik, hanem a szomszéd fogakra s innen az egész állkapocsra terjed tovább. Az állkapocs, néha a járomcsontok megtámadása, a phosphornecrosis legjellemzőbb ismérve. Az állkapocs csonthártyája meggyulad s genyisedés áll be, mely lassanként a csont elhalásáig terjed. Olykor a phosphornecrotikus betegek lehelete a sötétben világít.⁵⁾

genau zu erfahren, liegt theils an den Arbeitern, theils an den Gewerbsinhabern. Fürchtet ersterer durch Anzeigen sich um Arbeit und Verdienst zu bringen, so schweigt der Gewerbsinhaber wieder, um nicht zu Opfern an Zeit und Geld verhalten zu werden, wenn die sanitären Anstände seines Betriebes weiter und genauer bekannt würden. Mir sind während des Berichtsjahres sogar zwei Fälle mitgetheilt worden, dass Arbeiter längerer Dienstdauer ihre Kündigung erhielten, als sie unter der gesundheitschädlichen Einwirkung ihrer Verwendung in bestimmten Diensten ernstlich zu kränkeln begonnen hatten.« (Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1888. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1889. 128. l.)

¹⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1886 Berlin, Bruer u. Co. 1887. 109. l.

²⁾ Schuler F., Studien zur Frage des Zündholzmonopols. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*. 1892. V. 72. l.

³⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1888. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1889. 221. l.

⁴⁾ Rose, E., Das Leben der Zähne ohne Wurzel. *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*. 1887. XXV. 198. l.

⁵⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 28. l. — Tardieu, *Étude hygiénique* i. m. 18. l.

Érdekes megemlíteni, hogy az alsó állkapocs sűrűbben s rendszerint támadtatik meg, míg a felsőbb állkapocs betegsége ritkább.¹⁾ Pedig a fogcaries gyakoriságából következtetve a felső állkapocsnak kellene disponálva lennie, mert a felső állkapocs fogai sűrűbben odvasodnak meg, mint az alsó állkapocsé.²⁾ Az alsó állkapocs megbetegedésének gyakorisága különben — minden valószínűség szerint, — abban leli magyarázatát, hogy ezt közvetlenebbül és sűrűbben érinti a phosphort tartalmazó nyál. Figyelemre méltó az is, hogy az alsó állkapocsban a necrosis hevesebb és akutabb.³⁾ Szórványos esetekben mindkét állkapocs megbetegedését is észlelték.

A bécsi, nürnbergi, berlini s strassburgi kórházakban, valamint a prágai Allgemeines Krankenhausban⁴⁾ 1847-ig kezelt 63 gyufagyári munkás közül 35-nél = 55·6% (7 férfi = 20·0%, 28 nő = 80·0%) az alsó állkapocsot, 25-nél = 39·7% (4 férfi = 16·0%, 21 nő = 84·0%) a felső állkapocsot és 3-nál = 4·7% (mindannyi nő) mindkét állkapocsot támadta meg a phosphornecrosis. A bécsi egyetem sebészeti klinikáján⁵⁾ 1852—1870-ig kezelt 31 munkás közül 18-nál = 58·0% (10 férfi = 55·5%, 8 nő = 44·5%) az alsó állkapocsban, 12-nél = 38·7% (6 férfi = 50·0%, 6 nő = 50·0%) a felső állkapocsban és 1-nél = 3·3% (férfi) mindkét állkapocsban lépett fel a phosphornecrosis. A jenai egyetem klinikáján⁶⁾ 1857—1895-ig kezelt 74 munkás között az arány ez: 41-nél = 55·4% (30 férfi = 73·2%, 11 nő = 26·8%) az alsó állkapocson, 30-nál = 40·6% (22 férfi = 73·3%, 8 nő = 26·7%) a felső állkapocson és 3-nál 4·0% (2 férfi = 66·7%, 1 nő = 33·3%) mindkét állkapocson jelentkezett a phosphornecrosis. A zürichi egyetem klinikáján s az ottani cantonális kórházban⁷⁾ 1860—1879-ig kezelt 35 munkásnál az arány a következő: 22-nél = 62·9% (7 férfi = 31·8%, 15 nő = 68·2%) az alsó állkapocs, 11-nél = 31·4% (3 férfi = 27·3%, 8 nő = 72·7%) a felső állkapocs s 2-nél = 5·7% (mindkettő nő) mindkét állkapocs volt necrotikus. A magyarországi betegsegélyző pénztáraknál⁸⁾ az 1899—1902. évig nyilvántartott 323 phosphornecrosis esetből 177 = 54·7% (84 férfi = 47·4%, 93 nő = 52·6%) jut az alsó állkapocs, 111 = 34·4% (55 férfi = 49·6%, 56 nő = 50·4%) a felső állkapocs és 35 = 10·9% (19 férfi = 54·3%, 16 nő = 45·7%) mindkét állkapocs megbetegedésére.⁹⁾

¹⁾ Villaret, A., Wesen und Bedeutung der durch den Gewerbebetrieb bedingten Schädlichkeiten: Albrecht, H., Handbuch der praktischen Gewerbehygiene. Berlin, R. Oppenheim. 1896. 106. l. — Oliver, Th., Dangerous Trades: Watson, Ch., Encyclopaedia medica. Edinburgh, Green and Sons. 1902. XII. 368. l.

²⁾ Haeckel, i. m. 589. l. — Ezzel ellenkező: Hofmokl, Ueber Resection des Ober- und Unterkiefers. *Medizinische Jahrbücher*. 1871.

³⁾ Hirt, L., Die äusseren (sc. chirurgischen) Krankheiten der Arbeiter. Leipzig, F. Hirt und Sohn. 1878. 114. l. — Arlidge, J. F., The hygiene diseases and mortality of occupations. London, Percival and Co. 1892. 458. l.

⁴⁾ Bibra und Geist, i. m. 113. k. l.; Maschka, J., Die Fabrikation der Frikations-Zündhölzchen in medizinisch-polizeilicher Beziehung. *Henke's Zeitschrift für die Staatsarzneikunde*. 1852. XXXII. 3. l.

⁵⁾ Hofmokl, i. m. 460. k. l.

⁶⁾ Haeckel, i. m. 585. k. l., továbbá: Kuipers, J., Ueber Phosphornekrose. Inaug.-Diss. Univ. Jena. Jena, J. Seidenberg. 1895. 13. k. l.

⁷⁾ Billroth, Th., Chirurgische Erfahrungen. *Archiv für klinische Chirurgie*. 1869. X. 82. k. l., továbbá: Rose, i. m. 236. k. l.

⁸⁾ Az érdekelt betegsegélyző pénztáraktól beszerzett adatok.

⁹⁾ Ugy ezen, valamint a következő statisztikai kimutatásokban is csak azon necrosis esetek részesültek figyelemben, a melyekre nézve a megfelelő részletes adat rendelkezésre állott.

A gyógyulás tartama	phosphorerosis miatt kezelt munkások										A magyarországi betegsegélyző pénztár- raknál 1899—1902-ig ⁵⁾				
	A bécsi, nürnbergi stb. valamint a prágai kórházakban 1-47-ig ¹⁾		A bécsi egyetemi sebészeti klinikán 1852—1870-ig ²⁾		A jenai egyetem klinikáján 1857—1895-ig ³⁾		A zürichi egyetem klinikáján s az ottani cantonalis kórházban 1860—1879-ig ⁴⁾								
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt			
A beteg munká- sok száma	3	41	47	17	12	29	29	17	46	8	17	25	151	156	307
A gyógyulás tartama:															
2 hétig	—	—	—	—	433·4	413·8	620·8	211·8	817·3	—	—	—	8958·9	9560·0	18459·9
2—4 »	—	1	2	5	325·0	827·6	269	529·4	715·2	—	—	—	2415·9	3421·8	5818·9
1—2 hónapig	133·3	613·6	714·9	1164·7	216·6	1344·8	134	317·6	487	—	—	—	2214·6	2214·1	4114·3
2—6 »	266·7	920·5	1123·4	—	325·0	310·3	931·1	159	1021·7	112·5	211·8	312·0	1599	532	2066
4—12 »	—	1636·4	1634·0	159	—	135	827·6	317·6	1123·9	225·0	529·4	728·0	107	—	108
12—18 »	—	511·4	510·7	—	—	—	134	159	244	337·5	847·0	1144·0	—	—	—
18—24 »	—	—	—	—	—	—	134	159	244	112·5	211·8	312·0	—	—	—
2 éven túl	—	715·9	714·9	—	—	—	134	159	244	112·5	—	140	—	—	—

1) Bibra und Geist, i. m. 133. l., továbbá Maschka, i. m. 46. l.
2) Hofmohl, i. m. 460. l.
3) Haecckel, i. m. 716. l.; továbbá: Knipers, i. m. 28. l.
4) Billroth, i. m. 78. l.; továbbá: Rose, i. m. 236. l.
5) Az érdekelt betegsegélyző pénztáraktól beszerzett adatok.

Az arány tehát körülbelül olyan, mint 5:3, azaz öt alsó állkapocsnecrosisra esik három felső állkapocs-necrosis.

A gyógyulás akkor veszi kezdetét, ha az elhalt állkapocscsont kivétetik. Az így eltávolított állkapocs helyén új csont képződik (regenerálódik), meg lehetős tökéletes alakban.¹⁾ A baj általában csak sebészi úton orvosolható.²⁾ A gyógyulás tartama, azaz az első jelek fellépésétől a gyógyulás megszünéséig terjedő időszak, két hónap és másfél esztendő között váltakozik.³⁾ Korábbi időben a gyógyulás bizonyára hosszabb időt vett igénybe, a minthogy a tudomány fejlődésével a gyógyulás időtartama mindinkább csökkent. Ugy látszik, a női munkásoknál a gyógyulás gyorsabb lefolyású, mint a férfi munkásoknál. Ime néhány adat (l. táblázat 9. old.) a gyógyulás tartamáról, különböző időben s különböző helyen észlelt phosphornecrosis esetekben.

A betegség, dacára súlyosságának, ma már elég kedvezően folyik le. A halálozási arány két és három százalék között ingadozik. Korábbi időszakban, midőn a phosphornecrosis gyógymódja még nem támaszkodhatott oly biztos, a tapasztalatok által kiszélesített alapra, mint manapság, a halálozási arány is jelentékenyebb volt és elérte a 25 és 30%-ot is, a mint ezt a következő táblázatban összefoglalt adatok igazolják:

A munkások nem szerint	A bécsi, nürnbergi stb. kórházakban 1847-ig ⁴⁾	A bécsi egyetemi sebészeti klinikán 1852—1870-ig ⁵⁾	A jenai egyetem klinikáján 1857—1895-ig ⁶⁾	A zürichi egyetem klinikáján s az ottani cantonális kórházban 1860—1879-ig ⁷⁾	A magyarországi betegsegélyző pénztáraknál 1899—1902-ig ⁸⁾
	kezelt phosphornecrosis esetek				
A megbetegedett munkások száma:					
a) férfi munkás .	6	17	54	10	378
b) női munkás .	44	14	20	25	373
együtt .	50	31	74	35	751
Ezek közül a phosphornecrosis következtében meghalt:					
a) férfi munkás .	4 = 66·6%	2 = 11·8%	14 = 25·9%	3 = 30·0%	8 = 2·1%
b) női munkás .	10 = 22·7 »	2 = 14·3 »	2 = 10·0 »	4 = 16·0 »	9 = 2·4 »
együtt .	14 = 28·0%	4 = 12·9%	16 = 21·6%	7 = 20·0%	17 = 2·2%

¹⁾ Langenbeck, B., Ueber Knochenbildung nach Unterkiefer-Resectionen. *Archiv für klinische Chirurgie*. 1878. XXII. 497. l. — Rose, i. m. 211. k. l.

²⁾ Billroth (i. m. 83. l.) a belső gyógykezelést (jód vagy higany alkalmazását) is sikeresnek állítja, ha a beteg idejekorán kerül orvosi kezelés alá.

³⁾ V. ö. Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 28. l.

⁴⁾ Bibra und Geist, i. m. 113. k. l.

⁵⁾ Hofmohl, i. m. 460. k. l.

⁶⁾ Billroth, i. m. 78. k. l.; továbbá: Rose, i. m. 236. k. l.

⁷⁾ Haeckel, i. m. 116. k. l.; Kuipers, i. m. 28. k. l.

⁸⁾ Az érdekelt betegsegélyző pénztáraktól beszerzett adatok.

Egyébként a phosphornecrosisnál is, mint általában minden ipari betegségnél bajos csak valamennyire is útbaigazító halálozási arányt megállapítani, mert e pontnál, minden egyébtől eltekintve, a munkások külső viszonyai (táplálkozás, ápolás stb.) éppen nem hagyhatók figyelmen kívül.

A phosphornecrosisnál a visszaesések elég ritkák.¹⁾ E mellett azonban figyelemre méltó, hogy visszaesés akkor is előfordulhat, ha a phosphornecrosisra átesett munkások más iparágban foglalkoznak.²⁾

A phosphornecrosis ártalmas hatása nem szorítkozik pusztán az állkapocscsontok elpusztítására. Ujabb időben kitűnt, hogy a phosphor állandó belégzése a szervezetben más csontokat ép úgy megtámad, mint az állkapocscsontokat.³⁾ Ezenkívül gyakori lázak kísérik a phosphornecrosist, ugyszintén emésztési zavarok, melyeket a gyomorba kerülő genyes váladék idéz elő s már magában e mellékjelenségek is annyira kimerítik a munkást, hogy jóformán elveszti minden ellenálló képességét.

Bizonyos, hogy a phosphor hosszú ideig tartó behatása szükséges, míg a phosphornecrosis kiüt, illetőleg első symptomái jelentkeznek.⁴⁾ Azonban néha a phosphornecrosis már néhány hónap alatt is teljesen kifejlődik. Sőt volt eset, hogy egy munkásnőt már három heti gyufagyári munka után lepte meg a phosphornecrosis.⁵⁾ Viszont néhány esetben csak 10, 20 évi, de még ennél is hosszabb gyufagyári munka után jelentkezik a necrosis. Sőt akadt Schleswigben egy munkás, a kin negyven évi szakadatlan gyufagyári munka után észlelték az első jelenségeket.⁶⁾ Rendszerint átlag 4—5 esztendei gyufagyári munka után lépnek fel a betegség első jelenségei,⁷⁾ a mint ezt a gyakorlati tapasztalatok tanúsítják. (L. táblázat 12—13. old.)

Az is figyelemre méltó, hogy itt-ott a phosphornecrosis csak hónapokkal, sőt esztendőkkal a gyufagyári munka abbahagyása után tör ki.⁸⁾ A jenai egyetem klinikáján három oly munkás állt kezelés alatt, kik a necrosis fellépése előtt már egy esztendővel léptek ki a gyufagyárból.⁹⁾ Egy, a zürichi cantonalis kórházban ápolott munkás pedig már három esztendővel a phosphor-necrosis kitörése előtt hagyta abba a gyufagyárban való foglalkozást.¹⁰⁾ Sőt ugyancsak e helyen megfordult egy munkás, a kin a phosphornecrosis csak akkor lépett fel, midőn már tizenkilencz esztendő óta semmi dolga sem volt a phosphorral.¹¹⁾

¹⁾ Helbig, i. m. 169. l.

²⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1887. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1888. 135. l.

³⁾ Helbig, i. m. 763. l.

⁴⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 112. l.

⁵⁾ Rydigier, Ueber Phosphornecrose. *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*. 1879. XI. 590., 776. l.

⁶⁾ Jahres-Berichte der königl. preussischen Regierungs- und Gewerbeberäthe für 1894. Berlin, 1895. 270. l.

⁷⁾ Hirt, Die äusseren Krankheiten der Arbeiter. 120. l. — Arlidge, i. m. 460. l. — Tardieu, Étude hygiénique i. m. 21. l.

⁸⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1887. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1888. 135. l.

⁹⁾ Haeckel, i. m. 588. l.

¹⁰⁾ Rose, i. m. 237. l.

¹¹⁾ Bruns, i. m. 282. l.

A phosphornecrosis fellépése előtt a gyufagyárban eltöltött szolgálat ideje	A bécsi, nürnbergi stb. továbbá a prágai kórházakban 1847-ig ¹⁾			A bécsi egyetemi sebészeti klinikán 1852—1870-ig ²⁾			A jenai egyetem klinikáján 1857—1895-ig ³⁾		
	p h o s p h o r n e c r o s i s								
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
A beteg munkások száma .	8	47	55	17	14	31	37	14	51
Szolgálati ideje:	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1/2 évig	—	2 4 2	2 3 6	1 5 9	—	1 3 1	—	1 7 1	1 1 9
1/2 évtől 2 évig	2 25 0	6 12 8	8 14 5	4 23 5	1 7 1	5 16 1	—	1 7 1	1 1 9
2 » 4 »	4 50 0	14 29 9	18 32 8	2 11 8	2 14 3	4 12 9	1 2 7	—	1 1 9
4 » 6 »	1 12 5	9 19 1	10 18 2	4 23 5	3 21 5	7 22 6	2 5 4	3 21 5	5 9 9
6 » 8 »	1 12 5	9 19 1	10 18 2	3 17 6	2 14 3	5 16 1	5 13 5	2 14 3	7 13 7
8 » 10 »	—	6 12 8	6 10 9	1 5 9	2 14 3	3 9 7	5 13 5	4 28 7	9 17 6
10 » 15 »	—	1 2 1	1 1 8	1 5 9	2 14 3	3 9 7	4 10 8	1 7 1	5 9 9
15 » 20 »	—	—	—	1 5 9	1 7 1	2 6 5	6 16 3	1 7 1	7 13 7
20 » 25 »	—	—	—	—	1 7 1	1 3 2	5 13 5	1 7 1	6 11 9
25 » 30 »	—	—	—	—	—	—	4 10 8	—	4 7 9
30 » 40 »	—	—	—	—	—	—	2 5 4	—	2 3 9
40 » 50 »	—	—	—	—	—	—	3 8 1	—	3 5 8
50 éven felül .	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Közel esik mindenesetre a feltevés, hogy a phosphornecrosis különös hajlandóságtól van feltételezve. Hogy a dispositio mindenestre sokat játszik közre, arra nézve meggyőző bizonyítékot szolgáltatnak egy bohraui iparvállalat munkásviszonyai.⁴⁾ E vállalat mezei egerek elpusztítására szolgáló phosphorpasztillák előállításával foglalkozik. A gyárban, húsz esztendei orvosi megfigyelés alapján, egyetlen phosphornecrosis eset sem fordult elő. Igaz ugyan, hogy az üzem esztendőnkint mindössze 3—4 hétig tart s hogy továbbá e gyárra is ugyanazon óvintézkedések (erélyes szellőztetés, az anyag készítése zárt s a gőzök elvezetésére szolgáló csővel ellátott edényben, mosakodás, szájoöblítés, külön munka-zubbonyok stb.) kötelezők, melyek a gyufagyárakra érvényesek. De viszont ki kell emelni, hogy az előállított patkányirtó pasztillák a phosphoros gyufa gyütőmegénél aránytalanul több phosphort tartalmaznak, annyira, hogy a phosphor-szag még a telep távoli környékén is jól érezhető s a gyárból kiáramló phosphorgőzök még a szomszédos vegetatiót is befolyásolják. E mellett megemlítendő az is, hogy a megfigyelés két évtizede alatt

¹⁾ Bibra und Geist, i. m. 113. k. 1.; továbbá Maschka, i. m. 46. l.

²⁾ Hofmohl, i. m. 460. l.

³⁾ Haeckel, i. m. 716. k. 1.; továbbá: Kuipers, i. m. 28. k. 1.

⁴⁾ Hahn, Die fabrikmässige Herstellung von Phosphorpillen zur Vertilgung der Feldmäuse und ihre sanitäre Bedeutung. Zugleich als Beitrag zur Wirkung des Phosphordampfes. *Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medicin und öffentliches Sanitätswesen*, 1899. III. Folge. XVII. 132—137. l.

A zürichi egyetem klinikáján s az ottani cantonalis kórházakban 1860—1879-ig ¹⁾						A magyarországi betegsegélyző pénztárak- nál 1899—1902-ig ²⁾						Összesen					
m i a t t k e z e l t m u n k á s o k																	
férfi		nő		együtt		férfi		nő		együtt		férfi		nő		együtt	
10		24		34		158		165		323		230		264		494	
—	%	—	%	—	%	3	%	2	%	5	%	4	%	5	%	9	%
3	30·0	6	25·1	9	26·6	42	26·6	48	29·1	90	27·9	51	22·2	62	23·4	113	22·9
1	10·0	4	16·7	5	14·7	30	19·0	53	32·1	83	25·7	38	16·5	73	27·6	111	22·5
1	10·0	4	16·7	5	14·7	41	25·9	31	18·8	72	22·3	49	21·3	50	18·9	99	20·1
—	—	3	12·5	3	8·8	21	13·3	17	10·3	38	11·8	30	13·1	33	12·5	63	12·8
3	30·0	3	12·5	6	17·6	11	7·0	12	7·3	23	7·1	20	8·7	27	10·2	47	9·5
—	—	2	8·3	2	5·9	9	5·7	2	1·2	11	3·4	14	6·1	8	3·0	22	4·4
2	20·0	1	4·1	3	8·8	1	0·6	—	—	1	0·3	10	4·3	3	1·1	13	2·6
—	—	1	4·1	1	2·9	—	—	—	—	—	—	5	2·2	3	1·1	8	1·6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1·7	—	—	4	0·8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0·9	—	—	2	0·4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1·3	—	—	3	0·6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

számos oly munkás is dolgozott, még pedig huzamos ideig a gyárban, kinek a fogazata nem volt épen kifogástalan. Az új munkásokat, kik első ízben dolgoznak a gyárban, eleinte fejfájás, szédülés, émelygés s hányási inger lepi meg s némelyek kénytelenek is ennek folytán a munkával felhagyni, de a legtöbben túlesve a kezdet kellemetlenségein, megszokják a munkát s mihamarabb visszanyerik normális állapotukat. Magyarország két alföldi gyufagyárában, jóllehet munkásvédelmi tekintetben sok megszólalni valóra adnak okot, szintén ismeretlen a phosphornecrosis. Az igaz, hogy az egyik helyen a munkaadó időnként mezei munkára is fogja munkásait s így ekként érvényesül a gyufagyárakban oly szükséges csapatváltás. Az ily, mezei munkával felváltott gyufagyári foglalkozás munkásvédelmi szempontból egyebütt is üdvösnek bizonyult.³⁾ Persze az ilyenféle kirándulások sehogysem illeszthetők be egy nagy ipari vállalat üzemébe. A másik alföldi gyufagyárban azonban a munkások a szabad levegőtől jóformán el vannak zárva s mégis ama város tisztii orvosa, nyolcz esztendei tapasztalatára hivatkozva, kijelentette, hogy a munkások között — kik kizárólag ottani lakosok — a phosphor káros hatásának még a nyomára sem akadt. S ez nem magában álló jelenség. A német gyárfel-

¹⁾ Billroth, i. m. 78. k. 1.; továbbá: Rose, i. m. 236. k. 1.

²⁾ Az érdekelt betegsegélyző pénztáraktól beszerzett adatok.

³⁾ Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerbe-
räthe. 1894. Berlin, W. J. Bruer. 1895. 303. l.

Életkor	A bécsi, nürnbergi stb. továbbá a prágai kórházakban 1847-ig ¹⁾			A bécsi egyetemi sebészeti klinikán 1852—1870-ig ²⁾			A jenai egyetem klinikáján 1857—1895-ig ³⁾		
	p h o s p h o r n e c r o s i s								
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
A beteg munká- sok száma .	11	52	63	16	14	30	54	20	74
Kora :									
11—15 évig . .	2 18·2	2 3·9	4 6·3	—	—	—	1 1·9	—	1 1·4
16—20 » . .	2 18·2	16 30·7	18 28·6	—	1 7·2	1 3·3	5 9·3	5 25·0	10 13·5
21—25 » . .	5 45·4	26 50·0	31 49·2	5 31·2	—	5 16·6	8 14·8	6 30·0	14 18·9
26—30 » . .	—	5 9·6	5 7·9	3 18·7	10 71·4	13 43·4	11 20·3	6 30·0	17 22·9
31—35 » . .	1 9·1	2 3·9	3 4·8	1 6·3	1 7·1	2 6·7	5 9·3	—	5 6·5
36—40 » . .	—	1 1·9	1 1·6	5 31·2	—	5 16·7	7 12·9	1 5·0	8 14·8
41—45 » . .	—	—	—	1 6·3	2 14·3	3 10·0	10 18·5	1 5·0	11 14·8
46—50 » . .	1 9·1	—	1 1·6	—	—	—	3 5·5	—	3 4·1
51—55 » . .	—	—	—	—	—	—	2 3·7	—	2 2·7
56—60 » . .	—	—	—	1 6·3	—	1 3·3	1 1·9	1 5·0	2 2·7
61—65 » . .	—	—	—	—	—	—	1 1·9	—	1 1·4

ügyelők jelentéseikben szintén megemlékeznek oly gyufagyárakról, melyekben — bár iparegészségügyi berendezés tekintetében erős kifogás alá esnek, — ismeretlen a phosphornecrosis.⁴⁾ A düsseldorfi gyárfelügyelő 1894. évi jelentésében oly gyufagyárakról (Hitdorfban) is tesz említést, a melyekben tizenhatsz esztendő óta nem fordult

¹⁾ Bibra und Geist, i. m. 113. k. l.; továbbá: Maschka, i. m. 46. l.

²⁾ Hofmohl, i. m. 460. k. l.

³⁾ Haeckel, i. m. 716. k. l.; továbbá: Kuipers, i. m. 28. k. l.

⁴⁾ Egy német (pfalzi) iparfelügyelő jelentésében ez olvasható: »In der Zündholz-Fabrikation ist bisher ein Erkrankungsfall, der auf den Aufenthalt und die Beschäftigung in den mit Phosphordämpfen mehr oder weniger erfüllten Räumen dieser Betriebe zurückzuführen wäre, seit längeren Jahren nicht vorgefallen, oder wenigstens nicht zur Kenntniss gekommen. Die betreffenden Aerzte, welche die kranken Arbeiter in diesen drei Fabriken gewöhnlich behandeln, versichern ebenfalls, dass ein Fall von Phosphor-Nekrose ihnen im Laufe ihrer ärztlichen Thätigkeit daselbst nicht vorgekommen sei. Das Aussehen der Arbeiter in diesen Betrieben ist meistens ein sehr gutes und sogar weit besser als in Fabriken anderer Art, denen ein besonders nachtheiliger Einfluss auf die Gesundheit in erheblichem Masse nicht zugeschrieben wird. Es dürfte das Erstere wohl daher rühren, dass diese Zündholz-Fabriken nicht in Städten, sondern in der Nähe von Dörfern liegen. Aus diesen stammen dann auch die Arbeitskräfte, deren man bedarf. Die meistens jüngeren, bisher durch den beständigen Aufenthalt in gesunder und reiner Luft kräftig und blühend aussehenden Arbeiter und Arbeiterinnen müssen nach und von den Fabriken meistens weit gehen (etwa $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ Stunde). Die tägliche Bewegung in frischer Luft dürfte wohl viel dazu beitragen, die Wirkungen der Phosphordämpfe grösstentheils aufzuheben.« (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten 1882. Berlin, Fr. Kortkampff. 1883. 351. k. l. — V. ö. Amtliche Mittheilungen etc. 1883. 334. l.)

A zürichi egyetem klinikáján s az ottani cantonalis kórházban 1860—1879-ig ¹⁾			A magyarországi betegsegélyző pénztárak- nál 1899—1902-ig ²⁾						Összesen								
m i a t t k e z e l t m u n k á s o k																	
férfi		nő		együtt		férfi		nő		együtt		férfi		nő		együtt	
10		24		34		158		165		323		249		275		524	
	%		%		%		%		%		%		%		%		%
1	10·0	—	—	1	2·9	14	8·9	12	7·3	26	8·1	18	7·3	14	5·1	32	6·1
3	30·0	4	16·7	7	20·6	32	20·3	89	53·9	121	37·5	42	16·9	115	41·8	157	29·9
2	20·0	8	33·3	10	29·4	13	8·2	22	13·3	35	10·8	33	13·3	62	22·5	95	18·1
2	20·0	5	20·8	7	20·6	12	7·6	23	13·9	35	10·8	28	11·3	49	17·8	77	14·8
1	10·0	4	16·7	5	14·7	22	13·9	10	6·1	32	9·9	30	12·0	17	6·2	47	8·9
1	10·0	3	12·5	4	11·8	16	10·1	—	—	16	5·0	29	11·6	5	1·8	34	6·5
—	—	—	—	—	—	19	12·0	5	3·0	24	7·4	30	12·0	8	2·9	38	7·3
—	—	—	—	—	—	18	11·4	3	1·9	21	6·5	22	8·8	3	1·1	25	4·8
—	—	—	—	—	—	10	6·3	1	0·6	11	3·4	12	4·8	1	0·4	13	2·5
—	—	—	—	—	—	2	1·3	—	—	2	0·6	4	1·6	1	0·4	5	0·9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0·4	—	—	1	0·2

elő necrosis betegség. Pedig e gyárakban dolgozott oly munkás is, ki húsz esztendő óta szakadatlanul gyufagyárakban kereste mindennapi kenyerét.³⁾

Bizonyos tehát, hogy a phosphornecrosis fellépésében van valamelyes része a munkások egyéni hajlandóságának. Rosszul táplált, vérszegény munkásoknál imminensebb a veszély, a mennyiben ezek amúgy is csekély physikai ellentállást képesek kifejteni.⁴⁾ Az előbb említett alföldi város gyufagyári munkásainak immunitását az orvos szintén a rendszeres és erőteljes táplálkozás eredményének tulajdonítja.

Nincs adat arra nézve, hogy a kor vagy nem valamilyen okozati összefüggésben állana a phosphornecrosisra való hajlandósággal. Mivel sem bizonyítható például, hogy a női munkások inkább ki volnának téve a phosphor mérgező hatásának, — a hogy ezt némelyek állítják,⁵⁾ — mint a férfimunkások. Hogy mindazonáltal a női betegek abszolút száma meghaladja a férfi betegeket, annak természetes oka abban keresendő, hogy a gyufagyárakban foglalkoztatott munkások között a

¹⁾ Billroth, i. m. 78. k. 1.; továbbá: Rose, i. m. 236. k. 1.

²⁾ Az érdekelt betegsegélyző pénztáraktól beszerzett adatok.

³⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der Gewerbe-Aufsichtsbeamten. 1894. Berlin, W. T. Bruer. 1895. 348. l.

⁴⁾ Kocher, Zur Kenntniss der Phosphornecrose. *Correspondenzblatt für schweizer Aerzte*. 1894. XXIV. 84. l.

⁵⁾ Weisbach, Casuistischer Beitrag zu den jetzigen Anschauungen über Phosphornecrose des Unterkiefers und die Resection desselben. *Archiv für klinische Chirurgie*. 1879. XXIII. 427. l.

nők általában túlsúlyban vannak.¹⁾ Alig létezik még más iparág, a melyben annyi nő és fiatal munkás foglalkoztatnék, mint épen a gyufagyártásban.²⁾ A gyufagyári munkáslétszámot hozzávetőleges számítás szerint 10⁰/₀ férfi munkás, 30⁰/₀ női munkás s 60⁰/₀ fiatal munkás alkotja.³⁾ Általában nyolczszor-tizszer annyi nő dolgozik a gyufagyárakban mint férfi, s hozzá még jórészt oly műveletnél, tudniillik a töménél, vagyis a gyufák első csomagolásánál, mely a phosphor behatása tekintetében a legveszélyesebb foglalkozás, mert megfelelő, hatékony óvintézkedést e műveletnél nem is lehet alkalmazni. A terhesség azonban diszponál, még pedig feltehető, hogy 100 terhes asszony között legalább is kétszerannyi phosphornecrosis eset fordul elő, mint 100 normalis asszony között.⁴⁾

A munkások életkora sem játszik valami lényeges szerepet a phosphor behatásánál. Gyermekek, felnőtt, sőt öreg munkások egyaránt ki vannak téve e betegségnek. A legtöbb necrosis-eset a 20. és 30. életévek közötti korra esik,⁵⁾ a mint ezt a tapasztalati adatok (l. táblázat 14. l.) tanúsítják.

A phosphornecrosisra való hajlandóság tekintetében a munkás fogazatának s foghúsának állapota bir jelentőséggel. Régi, ez ipari betegség felismerésével egykoru tapasztalat, hogy a phosphornecrosisban szenvedő munkásoknak rendszerint — alig néhány kivétellel, — odvas fogaik vannak. A magyarázat az, hogy a phosphor az odvas fog útján közvetlenebbül jut a szervezetbe. Az odvas fog tehát úgy tekinthető, mint a phosphor támadási pontja. Innen van, hogy a gyufagyárakban való alkalmaztatás első feltételül a munkások részéről ép fogazatot szoktak kikötni. Ez azonban oly követelmény, mely egyáltalában nem, vagy csak alig érvényesíthető, minthogy a fogcaries rendkívül nagy mértékben van elterjedve.⁶⁾ Másrészt — amint azt az imént említettem, — oly munkáson is észleltek phosphornecrosist és pedig nem is egy esetben, kinek fogazata teljesen kifogástalan állapotban volt.⁷⁾ Sőt egy esetben a phosphor megtámadta egy munkásnak regenerált állkapcsát is, amelyben tehát egyáltalán nem volt soha fog.⁸⁾ Az

¹⁾ Maschka, i. m. 27. l. — Naumann, Zur Kenntniss der Phosphor-Nekrose. *Pester medicinisch-chirurgische Presse*. 1892. XXVIII. 1202. l. — Arlidge, i. m. 460. l. — Hirt, die äusseren Krankheiten der Arbeiter. 122. l. — Haeckel, i. m. 584. l. — Bruns, i. m. 282. l. — Rydigier, Ueber Phosphornecrose. *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*. 1879. XI. 577. l. — Billroth, (i. m. 77. l.) a kinek vezetése alatt állott zürichi egyetemi klinikán kezelt 23 phosphornecrotikus beteg közül nyolcz férfi s tizenöt nő volt, szintén ezen magyarázatát adta, — meggyőzőbb adatok hiányában, — a phosphornecrosisban szenvedő női munkások számbeli többségének.

²⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 112. l.

³⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 116. l. — Ausztria egyik legjelentékenyebb gyufagyárában, Schüttenhofenben, a 850 munkás között 60⁰/₀ a női munkás. (Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 66. l.)

⁴⁾ Die äusseren Krankheiten der Arbeiter. 122. l. — V. ö. Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen. 20. l.

⁵⁾ Bruns, i. m. 282. l.

⁶⁾ Bruns, i. m. 282. l.

⁷⁾ Rydigier, i. m. 576. l. — Senftleben, H., Bemerkungen über Periostitis und Nekrosen des Unterkiefers. *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*. 1860. XVIII. 351. l. — A zürichi klinikán (1860—1867) gyógykezelt 23 munkás közül a legtöbb ép, egészséges fogazattal rendelkezett. (Billroth, i. m. 76. l.)

⁸⁾ Ez egy 34 éves gyufagyári munkással esett meg, kinek alsó állkapcsa phosphornecrosis következtében eltávolított, s egyuttal az összes fogai is kivették. Gyógyulása után ismét beállt munkába és akkor a felső állkapocsban jelentkezett a necrosis és hét év múlva az időközben regenerált csontban is, mely az alsó állkapocs helyén képződött. Bericht der k. k. Krankenanstalt Rudolf-Stiftung in Wien vom Jahre 1874. Wien, Hof- und Staatsdruckerei 1875. 533. k. l.

odvas fogak tehát nem szolgálnak alkalmi okul a necrosis keletkezésére, hanem csak elősegítik, intensivebbé teszik a phosphor behatását s siettetik a necrosis kifejlődését. Körülbelül áll az, hogy odvas fogu munkások között — caeteris paribus, — három-annyi betegszik meg, mint az ép fogazatuak között.¹⁾

(Folytatása következik.)

Moldoványi István.

Anglia bevándorlási politikája.

Az egész gazdasági világ, melynek érdekszámai immár az oceánokon is keresztül szövődnek, feszült várakozással lesi, kutatja, hogy miként fog alakulni Nagy-Britanniának vámpolitikája. E vámpolitika most forrong, mert az a védvamos irányzat, melyet az észak-amerikai Egyesült-Államok megkezdettek, áthatolt a szabadkereskedelem classicus földjére, Angliára. Egy hasonló, igen érdekes visszahatást s forrongást tapasztalunk azonban akkor is, ha a védvám kérdése helyett a bevándorlási politikára szegezzük tekintetünket. Itt is legújabbán oly jelek tűnnek fel, melyek azt mutatják, hogy Anglia, a nyitott kapuk bajnoka, a szabad bevándorlás megakadályozásán kezd gondolkodni. Különös, de nem véletlen, hogy ez a fordulat is éppen 1903-ban következett be és megint az Egyesült-Államok viselkedésének visszahatására ismerünk ebben is. Nem hiszem, hogy hiábavaló munkát végeznénk, ha a magyar közönség figyelmét e másik nevezetes változásra irányítjuk.

Ismeretes nálunk is — hiszen a bevándorlási törvényjavaslat tárgyalásánál eleget foglalkozott vele közvéleményünk — hogy az amerikai Unio 1868 júliusában még oly tökéletesen hirdette a bevándorlásnak »veleszületett« szabadságát, hogy kimondotta ezt: »a köztársaság alapelveivel összeegyezhetlen az Egyesült-Államok hivatalnokainak minden oly nyilatkozata, utasítása, döntése, rendelete vagy határozata, a mely a hazát-cserélés jogát megtagadja, megszorítja, csorbitja vagy kétségbe találja vonni.« De éppen oly ismeretes az is, hogy 1882-től kezdve lassanként megfordult az Unio politikája és lépésről-lépésre szigorúbb szabályokat léptetett életbe a »nem-kíváncsók« bevándorlók ellen. 1882., 1885., 1887., 1888. és 1893. jelzik a szigorító törvények előhaladásának állomásait. Végre 1903-ban új törvény hozatott. E legújabb »márcziusi akta« egyrészt összefoglalta az eddig érvényben volt rendelkezéseket, másfelől kizárta azokat a jövevényeket is az eddigieken felül, kik eskórosak, kiknek öt éven belül örültségi rohamuk volt, továbbá a »hivatásszerű« koldúsokat, az anarchistákat és azokat, kik szegődött munkára érkeztek s bár egyszer már visszakergettettek, mégis újra megjöttek. Ezenfelül az új törvény a felügyeletet s a megvizsgálást rendszeresebbé tette, az I-ső osztályú utasokra is kiterjesztette (eddig tudvalevőleg csak a »steerage« utasokat mustráltak meg) s végül két esztendőre tolta ki azt az időhatárt, a melyen belül az önfentartására képtelen idegent haza lehet vitetni.

Az amerikai Egyesült-Államok ekként 1902-ben már 4974 bevándorlót rekesztett ki (»debarred«) s az új törvénnyel még erősebben akar munkához látni. A változás magukban a törvényekben is

¹⁾ Hirt, Die äusseren Krankheiten der Arbeiter, 117. l.

oly nagy, hogy Nagy-Britanniának washingtoni képviselője méltán írhatta, hogy az amerikai bevándorlási törvények közegészségügyi indokokból kezdődtek, de ma már gazdasági célzattal folytattatnak, mert »bevallott céljuk az amerikai munka védelmezése«. A mint pedig nőtt ez az amerikai ellen-áradat, akként duzzadt mind nagyobbra az a visszahatás is, a melyet az európai államokra is gyakorolt. Magyarázat sem kell ehhez. Az Atlanti tenger nyugoti partjairól elindult hullámgyűrűk mind nagyobb és mélyebb köröket verve érkeznek el az »öreg föld« országainak határaihoz.

Ezért az Unió bevándorlási politikájának visszahatása meglátszik az európai bevándorlási és kivándorlási jogszabályokon. Benne van lenyomata az 1903-iki magyar törvényekben is (IV—VII. t.-cz. a kivándorlásról, külföldieknek a magyar korona országaiban való tartózkodásáról stb.), mint annak idején kimutatni igyekeztem. Mennél nagyobb azonban az amerikai politikának, a bevándorlás megszorításának ez az európai visszaverődése s mentől jobban nő mindkettő évről-évre — átalakítva az elméleteket, jogszabályokat és elméket — annál nagyobb kíváncsisággal kérdezhetjük azt: vajjon látszik-e nyoma e változásoknak Anglia politikáján, mely a szabad vándorlások mintaképének tartatik.

E kis tanulmány evvel az egyetlen, de talán nem érdektelen kérdéssel foglalkozik.

Az 1863-iki »*General Repealing Act*« óta Anglia valóban a korlátlan ki- és bevándorlási szabadság hazája volt. Az »angol szabadságnak« tiszta elvei fennen ragyogtak otthon is, künt is. S ha maga az angol hirdeti, hogy e szabadság által igen sok jóra való elemet vonzott hazájába: akkor szavában csakugyan nem kételkedhetünk. Sőt ha jobban megnézzük a dolgot, azt fedezzük föl, hogy a kivándorlásnak a szabadságát Anglia kissé ki is használta egy különös módszerrel a maga hasznára és a mások rovására. Még pedig ekként: Az 1834-iki »*Poor Law Amendment Act*« és az 1848-iki törvény, mely ezt a jellemző címet viseli: »A szegények elszállításáról szóló törvényeket változtató akta« (*An Act to amend the laws relating to the removal of the poor*): a községeknek arra adtak eszközöket, hogy »könnyítsék meg a szegényül maradt árváknak és elhagyott gyermeknek a kivándorlását«. Ez a kivándoroltatás nagyban meg is indult, folyt is.¹⁾ Sőt Írországra nézve az 1847-iki *Poor Relief Act* még abba is belement, hogy a kis (ír) bérlőknek a kivándorlását is segítse a hatóság.

A kivándorlási szabadságnak ez az eredeti fölhasználása, a melylyel 1851-től 1886-ig 40.154 szegényt segítettek ki Angliából s melyhez a sokszálú angol jótékonyági egyletek munkája is járult, először az Egyesült-Államok tiltakozását keltette föl s az 1882-iki első amerikai bevándorlási törvényre adott okot. Majd Canada is beállott azok közé, kik ezt az »elárasztást« nem szerették.²⁾ Ezért is Anglia nagyrészen beszüntette a szegényeknek ezt a hivatalos kivándoroltatását; Canadával külön egyezséget kötött az esetleges települők védelmére s jelenleg az amerikai Unióba való kíségetés el van tiltva, egyéb államokra pedig ez az óvatos jogszabály van érvényben: »A Local Government Board nem kívánja eltiltani az alsóbb hatóságokat attól, hogy dis-

¹⁾ L. »*Emigration Statutes and general handbook*« (1902.) 7—22. lapokon.

²⁾ Mayo Smith: *Emigration and Immigration*. New-York. (1895.) 168. és köv. l.

cretionariusan segítsék a szegények kivándorlását, föltéve, hogy kellő tekintettel vannak e hatóságok a gyarmatoknak vagy külállamoknak kivánságaira s akként intézkednek, hogy a kivándorló szegényeknek jólétéről gondoskodás történjék.»

De térjünk vissza oda, hogy Anglia a teljes be- és kivándorlási szabadságnak talpkövéen állott rendületlenül. Ez a szabadság oly nagy volt, hogy magában az anarchista irodalomban találunk czélzásokat arra, hogy Angliában azért nem történnek bombamerényletek, mivel hogy ha a szabadságnak ezt az országát is elzárják a propaganda hivei elől, akkor nincs hová menniök. Megint igaz az is, hogy az Angliába bevándorlók száma nem volt valami nagy: 1881-ben 24.398 egyén költözött be a britt szigetekre, sőt 1882-ben csak 22 582 jött a tengerentúli (nem európai) országokból. Hogy Európából mennyien jöttek, azt meg sem számlálták, mivel az angol nem törődött vele.

1882-ben azonban két nevezetes dolog történt. Az egyik — a mint leirtuk — az volt, hogy az északamerikai Unió, a bevándorlókat kezdte megrostálni s visszaküldeni, még pedig éppen azért, mert Nagy-Britannia a nyakára küldte a saját szegényeit és árváit. A második jelenség pedig abból állott, hogy Angliába magába Kelet-Európából túl magas beözönlés kezdett befolyjni. A közvélemény nyugtalankodni kezdett, különösen a londoni. Ám Anglia nem az az ország, a hol hebehurgyán szakítanak valamely hagyománnyal. Minden maradt a régiben.

A következő évek alatt a bevándorlás is, a nyugtalanság is egyre nőtt. Mint ilyenkor mindig történni szokott, a parlament 1888-ban Select Commiteet küldött ki, ezzel az utasítással: »kutassa ki azokat a törvényeket, a melyek az Egyesült-Államokban s másutt elzüllött (destitute) idegenek bevándorlására vonatkozólag hozattak, vizsgálja meg a Nagy-Britanniába történő bevándorlást nagysága és hatása tekintetéből s viszont mondjon véleményt arról, hogy kívánatos-e vajjon megszorítani az ily bevándorlást s ha igen, mely módon«.

A Select Commitee vizsgálatával a kő el volt lökve, de nem gurult messzire. 1889-ben nynyjtotta be jelentését az Alsóházban s mindjárt azzal kezdé előterjesztését, hogy azt ugyan meg lehet állapítani, hogy ha nincs is annyi idegen jövevény Angliában, kiért bajtól lehetne tartani, mégis százalék-arányuk az utolsó években emelkedett; sőt azt is ki lehet mutatni, hogy a jobbrendű bevándorlók tovább mennek, míg a legszegényebbek és legsilányabbak itt rekednek; ennél többet azonban nem lehet följegyezni.¹⁾ Nevezetesen pedig nem lehet megtudni azt, hogy mennyi bevándorlót kap Európából Britannia. A bizottságnak ez a bejelentése nyilván odavágott, a mire főntebb már mi is rátaláltunk, hogy hiányzik a bevándorlási statisztika. A mint ez kisült, segítettek rajta olyan módon, mely mindenekfölött jellemző a sziget-országra. Nem új rendszabály után kapkodtak, hanem kikurkászták azt, hogy van egy régi, elfeledett angol törvény IV. Vilmos korából, mely az idegenből érkező hajók tulajdonosait arra kötelezi, hogy külföldi utasaikat a vámhivatalnál jelentsék be. Az utóbbi években a törvény nem működött. Mi volt tehát természetesebb, mint hogy minden további törvényhozási rendelkezés nélkül

¹⁾ Statistical Tables relating to emigration and immigration from and into the United Kingdom in the year 1901. (1902.) 39. l.

a törvény egyszerűen ismét élni kezdett. Ez időtől kezdve van angol bevándorlási statisztika, melynek eredményét, a hivatalos táblázatok alapján, tüstént látni fogjuk.

Az 1888-iki Select Committee jelentése egyéb megfigyelésekről is hirt adott. Arra az eredményre jutott ugyanis, hogy a bevándorló szegénysorsú idegenek néhány városban (különösen London keleti végén) s néhány szakmában zsufolódnak össze, hosszabb munkaidőben s olcsóbb bérért dolgoznak, mint a benszülött angolok, testileg gyatrábbak, a közegészségügyi szabályokat nem kedvelik és »jó tulajdonságaik is vannak és békés polgárokká lesznek, de általában piszkosak testükben, ruházatukban«. Arra a kérdésre, hogy mily bevándorlási törvényt ajánlanak, a bizottság tagjai a legkitérőbb választ adták, a mit csak lehetett. Így szóltak: »a jelenben törvény hozatala nem ajánlható, de azt hiszik, hogy beállhat a jövőben annak a lehetősége, tekintettel arra, hogy a nagy városokban túlszűfoaltság van, hogy a népesség szegényebb rétegeit rendkívül lenyomja a megélhetés terhe s e mellett az elzüllött idegenek még jobban lesüllyeszti a hazai szegény emberek társadalmi és anyagi állapotát«.

A Committee munkájából több nem is lett. De nem hanyatlott el a mozgalom, s *Salisbury* mint ellenzéki vezér 1894-ben a bevándorlás megszorítására tett indítványt a Felsőházban; törvénynyé nem vált az ő javaslata sem. Az 1896-iki királynői trónbeszéd már ígért ilyfajta rendszabályokat. Két év múlva az *Earl of Hardwike* nemcsak benyújtotta, de keresztül is vitte a lordok házában *Salisbury* indítványát, de az Alsóházba be sem terjesztették azt s annál kevésbé tárgyalták. Miután az 1902-iki felirati vitánál, a mikor már (és még) a *Salisbury* kormány volt hatalmon, újra felvettetett a bevándorlás kérdése, végre is egy új, királyi bizottság küldetett ki 1902. márczius 12-én »a *Royal Commission on Alien Immigration*«. Ennek a bizottságnak a jelentése 1903. augusztus 10-én készült el s most került ki rendkívül érdekes tartalmával a sajtó alól. Az alábbiakban ennek a fontos Reportnak eredményeit tárjuk az olvasó elé.¹⁾

Mielőtt azonban az új Reporttal megismerkednénk, jól körül kell vigyázódnunk, hogy teljes egészében kitapinthassuk a fordulatot s kipécézhessük annak jelentőségét. A legutóbbi »Select Committee« munkálkodása óta három változás történt.

Először is Amerika rohamosan haladt a bevándorlók kirekesztésében. Törvényhozásának dátumait előbb már följegyeztük, magát az evolútiót azonban ismét elménkbe kell vésnünk. Már hiszen éppen Amerika visszahatásáról van beszédünk.

Másodszor Angliába most már a beözönlést meg tudjuk mérni s a következő számokat olvassuk:²⁾

Nagy-Britanniába bevándorolt:

	(1881)	(1891)	(1901)
Óceánon tulról ³⁾ angol	52,707	103,037	99,699
Óceánon tulról idegen	24,398	47,197	60,736
Európából idegen		(1893) 40,816	70,610

¹⁾ *Report of the Royal Commission on Alien Immigration*. Vol. I. The Report (1903). Vol. II. Minutes of evidence. (1903).

²⁾ *Statistical Tables relating to Emigration and Immigration* (1902) 39. l., 54. l., 55. l.

³⁾ Tehát Európa és a Földközi tenger környékének kizárásával.

Kétségtelenül látjuk: az idegenek beáramlása rendkívül megnövekedett s csak Európából harmincezerrel többen jöttek, mint hét évvel azelőtt.

Harmadszor: az a bevándorlás-ellenes politika, mely New-Yorkból indult ki, nagy gyűrűvel mind közelebb jött s hullámai, amíg Angliát el nem érték, megkerülték azt s mind erősebben csapkodták gyarmatainak partszegélyeit. És nem eredménytelenül. A mint az Egyesült-Államok védvamos politikája először Canadát érte s onnét szállt tovább Chamberlainhoz, azonképpen az Uniónak a bevándorlást megszorító rendszabályait is először a nagy Canadai »Dominion« vette át. 1886-ban már kitiltották az elzüllött idegen szegény jövevényeket; ¹⁾ 1902-ben, az Unió mintájára megszorították a bevándorlást. ²⁾ Az ausztráliai gyarmatok 1890 óta (Victoria, majd 1891. Dél-Ausztrália 1892. Nyugat-Ausztrália, Új-Dél-Wales 1893.) kezdték el az érkező települők szigorúbb megrostálását, míg 1901-ben az egyesült Commonwealth of Australia az egész területre codificálta, az »Immigration Restriction Act«-ot. ³⁾ A bevándorlók elleni védekezéshez itt a színes emberek kirekesztése is járult, a kínai, japán és maláji fajok beözönlése ellen indított kérlelhetetlen elzárkozással. Ezek a rendszabályok már Angliát magát is érintették, mert egyrészt beleütköznek a Japánnal kötött kereskedelmi szerződésbe, másrészt pedig India lakóinak a szabad költözését veszélyeztették. Eljutottunk tehát ahhoz az első alkalomhoz, a mikor Anglia a maga bőrén kezdé érezni az Amerikából indult új politikának veresését. London csakugyan tárgyalni kezdett a gyarmatokkal a bevándorlási szabadság érdekében. A »kenguru« azonban (ez Ausztráliának jelképes politikai ábrázolása) nem engedett a britt oroszlánnak, mert a sárga fajt az egész fehér művelődésre veszedelmesnek tartotta. Mi lett az eredmény? Egy formula született meg, még pedig egy igen csodálatos formula. Nyugat Ausztrália tudniillik azt mondta ki, hogy »napszámosnak« (labourer) az ország meghatározott részébe nem szabad belépni. A törvénymagyarázatban pedig az mondatott, hogy »napszámos« alatt értendő »minder oly férfi személy, a ki láthatólag Indiába, Kinába, Afrikába, avagy az Indiai vagy Csendes-óceán szigeteire, vagy a maláji szigettengerre tartozó benszült s a ki mint napibéres cseléd vagy hasonló foglalkozásra hozatott be«.

A bevándorlási politika, diadalmas előnyomulásában, még egy nagy fordulattal közelebb jött Angliához a dél-afrikai háborúval. Már a fenyegető háboruszkodások nyomása alatt a Natal gyarmat 1897-ben drákói bevándorlási törvényt hozott, mely legalább 1200 forint vagyont követel a belépőtől s rendelkezéseinek áthágását fél-évi börtönnel bünteti. A hadijog hatása alatt a többi gyarmat is ekként járt el s 1902-ben a Fokföld is belépett a bevándorlók elleni kartellbe, éppen Anglia érdekében. Nevezetes, hogy az afrikai bevándorlási törvények azt az olvasnitudási próbát is követelik, melyet 1897-ben az Egyesült-Államokban a Lodge-bill javasolt, de a mely törvénynyé nem lehetett.

Összefoglalhatjuk tehát a hármas változást abban, hogy a

¹⁾ *Emigration Statutes and General Handbook* (1902.) 43. l.

²⁾ Raport. 36. l.

³⁾ Id *Statutes* 44—51. l.

„Royal Commission“ kiküldetését előkészítő évek alatt Amerika még tovább ment a bevándorlók visszakergetésében, Anglia bevándorlása tetemesen megnövekedett s a viszonyok nyomása alatt saját gyarmatai is mind magasabb gátakat emeltek a bevándorlók elé. Csak ha e változást megszivleltük, akkor érthetjük meg a maga teljességében azt a fordulatot, melyet magának Nagy-Britanniának bevándorlási politikája tekintetében a Royal Commission 1903-iki Reportja jelent.

A bevándorlási bizottság 49 ülést tartott és 175 tanut hallgatott ki, e mellett azonban adatok és törvények gyűjtésére volt gondja és érkezése. Munkásságának egyik eredménye ennél fogva a bevándorlásra vonatkozó külföldi törvények szemléje. Erre a térre dolgozatom nem mehet át. Mindössze annyit akarok ide jegyezni, hogy Magyarország mindenütt külön szerepel, azonban a Report 1903-iki bevándorlási törvényünket nem említi. Ez érthető, de már azt, hogy Magyarországra vonatkozólag az 1890-iki népszámlálás számait kellett használniok s az 1900-iki népösszeírás eredményét nem kapták meg, ezt kevésbé tudom magamnak megmagyarázni.

Most már — úgy gondolom — eléggé fölkészültünk ahhoz, hogy belevágjunk a királyi bevándorlási bizottság megfigyeléseibe s javaslatainak taglalatába. A legérdekesebb tanulságok itt következnek.

Az idegenek tömege Angliában az utóbbi 20 esztendő alatt 151.285 lélekkel nőtt s legjobban megduzzadt számuk Londonban, hol is 1901-ben 135.377 nem-angol találtatott. A legjobban túlterhelték itt is Stepney és Westminster városrészeket, 54310, illetőleg tizenegyezer jövevénynyel. 1901-ben több mint egynegyed millió (pontosan 286.920) idegen számláltatott. A bevándorlási politikának fordulatát jelzi már az is, hogy úgy a bizottság, mint a hivatalos Anglia lehető teljességgel akart minden idegent s annak minden állapotát szemmel tartani.

Ezért egyrészt az 1901-iki londoni népszámlálásnál igénybe vették a londoni főrabbi segítségét és „jiddis“ nyelvre fordított kérdőlapokkal s a „Jewish Board of Deputies“ közreműködésével számlálták össze a keleti Európából bejött zsidókat. Másfelől pedig megállapították, hogy az összes idegenek közül az „orosz-lengyel“ rovatban 95.245 került s ezek közül 53 ezer Londonban telepedett le. Ezen kívül nagyon érdekelte a bizottságot az is, hogy mivel foglalkoznak az idegenek, s úgy találta, hogy nyolczvanezer felnőttnek nem volt szakszerű foglalkozása, a többiek pedig óriási számban zsufolódtak három foglalkozásba: 25.000 szabó, 19.000 tengerész és 19.000 cseléd volt közöttük.

A vizsgálódás tovább haladt. Kitünt, hogy az Anglia felé tartó ember-áramlatnak van két mellék- és egy fő-ága. A mellék-ágakkal hamar végeznek. Miután Angliát a külföldről élelmezik, évenként a tengerjáró hajók rengeteg ökör-gulyát és tehén-csordát hoznak az Egyesült Államokból, Canadából és Argentínából. Az állat-szállítmanyokkal csak 1902-ben 8120 csordás és gulyás érkezett Angliába, s ezek közül 5530 volt idegen. Egy részök ott ragadt, a másik a continensen át utazott el. — A másik mellék-ágazatát a bevándorlásnak az adja, hogy Anglia hajógyáraiban a külföldiek számára épít hajókat s mikor e megrendelt hajók hazamennek, az illető országból küldenek beléjük személyzetet. Ezért van az idegenek statisztikájában annyi tengerész. A bevándorlásnak ezt a két fajtáját a bizottság ter-

mészetesnek találta, mi pedig Anglia képzelhetetlen gazdagságának csodálatraméltó bizonyítékait látjuk benne.

A bevándorlásnak főágát azonban másutt kereste az angol bizottság. Jelentése szerint a mostani bevándorlási mozgalmról az mondható, hogy 1880 körül indult meg és főként Kelet-Európa zsidó lakossága közül toborzódik¹⁾ Ezért is *Evans Gordon* őrnagyot Oroszországba s a határos államokba küldték, hogy ott éppen ezt a mozgalmat vegye tüzetesen szemügyre. *Evans Gordon* így foglalja össze beszámolóját:

Oroszországból az utolsó hatvan év óta folyton tart a zsidó lakosság elmenekülése. De kezdetben egész más okai voltak ez áramlatnak mint manapság. Azelőtt azért hagyták oda a czár birodalmát, mert vagy a katonai szolgálat elől menekültek, vagy a gazdasági korlátozások alól akartak kijutni. II. Sándor czár meggyilkoltatása után azonban, bár a zsidóknak ahhoz semmi közük sem volt, rettenetes antisemita kitörések következtek a déli és dél-nyugati kormányzóságokban s a kormány 1882-ben életbeléptette a hiressé vált »Májusi törvényeket«. A főparancsa e rendszabályoknak azon fordult meg, hogy míg addig a zsidóknak 15 kormányzóságban lakhatási joguk volt s a többiekben türetek, addig most a 15 kormányzóságban ki kellett mutatniok, hogy 1882 előtt csakugyan megszerezték a lakhatási engedélyt, a többi helyeken pedig a szegényebb zsidókat ezután meg nem tűrték. E parancscsal a zsidó lakosságot mesterségesen belekergették a városokba, egész tömegekben. Például a »Májusi törvény« első tizenhét hónapja alatt Csernigorod (Feketeváros) zsidó lakossága 5000-ról 20,000-re szökött fel. Mi lett e zsufolások következménye? Oly óriási nyomor s gazdasági kinlódás támadt e városokban, hogy a zsidók tömegesen omlottak ki Oroszországból. Első, kezdetleges menekvéseiket csakhamar a versenyző szállítási vállalatoknak rendszeres kivándorlási szervezése váltotta fel, mely ma is állandóan működik. Ez a dolgoknak jelen állapota.

A volt Lengyelország földjéről — főként a gazdasági nyomor toboroz ily csapatokat az orosz zsidók kivándorlási folyamatahoz, sőt innét a katolikus és protestáns lakosság is bocsát el rajokat — úgy látszik — vallási állapotukban szenvedett nyugtalanítások miatt. Most még mindehhez Galicziát kell hozzáfogni, a melyről a jelentés (*Evans Gordon* őrnagy híradása alapján) ekképpen nyilatkozik:²⁾ »Galicziából is tart a kivándorlás s bár Ausztriában nem hoztak törvényeket a zsidók ellen, erős antisemita hangulat uralkodik. Itt az elköltözésnek főként gazdasági okai vannak, bár az antisemitismusnak is lehet hatása arra, hogy elűzi a zsidókat.«

Ugyanezt a kivándorlási áramlatot táplálja ujabban Románia. A Royal Commission megállapítja, hogy 1878-ban a hatalmak Romániának föltételül szabták, hogy a zsidókat egyenjogusítsa, de a román kormány politikája teljes ellentétben van ezzel; okkal vagy ok nélkül azt állítják ők, hogy a zsidóknak egyenjogusítása az országnak az idegen faj által való leigázásával végződne, s ezért ahelyett, hogy a nagyhatalmak által kikötött feltételt teljesítené Románia, a zsidók elnyomására, politikai kiirtására és kiűzésére törekszik.«

¹⁾ *Report* 3. lapon.

²⁾ *Report* 4. l.

Ezzel az angliai bevándorlás forrásai kikutattattak. Következett az a második kérdés, hogy micsoda állapotban kerülnek a jövevények Nagy-Britannia partjaira?

Angol vizsgálóink először is arra voltak kíváncsiak, hogy *egészségesek-e és tiszták-e* a bevándorlók? Az egészségügyi vizsgálatról kisült, hogy az nem valami tökéletes, mert a kikötőkben az orvosi közeg (medical officer) rendesen nem megy rá a hajóra, ha az »egészségest« jelez s a törvény nem ad jogot neki ahhoz, hogy a hajót megallíthassa.¹⁾ Ellenben igen kielégítőnek tartotta a megérkezők egészségét Landau, a londoni zsidómenház (Jewish Shelter) igazgatója. Bár ő erősen túlzott avval az állításával, hogy e bevándorlók 90%-a ebbe a »Shelter«-be kerül (mivel 1889-től 1903-ig összesen 29.511 lakója volt e menedékhelynek, pedig azon idő alatt 143.425 bevándorló jött Oroszországból), a bizottságnak mégis az volt a benyomása, hogy egészségügyi veszedelemről nem lehet beszélni. A megérkezőknek a tisztasága kikötésük alkalmával elsősorban a hajó tisztaságától s berendezésétől függ; ezért is megjegyeztetett, hogy a Libauból jövő hajók maguk is piszkosak s utasaiknak ruhájuk is, teste is igen mocskos. Ellenben a nagy német hajótársulatok tisztán tudják tartani utasaikat.²⁾

Bizottságunk most már odáig jutott, hogy a bevándorlók erkölce és vagyona érdekelte. Azok a számok, a melyeket a büntetőjogi statisztikából gyűjtöttek össze, nem valami elrettentők ugyan, de nem is kedvezők. Az Egyesült-királyság bennszülött népességéből 1901-ben 0.52%-o ült fogházban, az idegenek közül ellenben 1.16%-o, tehát duplája. 1899—1903-ban, tehát öt év alatt Angliában (Skócián és Írországon kívül) 13.114 idegent ítéltek fogházra s 1902—1903-ban 50 százalékkal nőtt az évi elítéltek száma közülök. Csak Londonban öt év alatt az oroszországi elbörtönzöttek száma 202-ről 476-ra szökött föl. Az egyik törvényszéknél 1892-ben az elítélteknek még csak 7%-a volt bevándorló; 1902. év októberében már 22%. Stepney városrészben, mely Londonban a bevándorlók központi telepe, megállapítottatott, hogy rohamosan nőtt a betörések száma, miglen Soho-városrész idegen lakói közt sok ítéltetett el játékbarang-tartás, prostitutió és részegség miatt.

Nagyon jellemző az angolokra, hogy milyen gondos-ággal firtatták a »kereskedelmi bűnöket«. Így azt halljuk, hogy mivel Oroszországban szeszmonopolium van, az onnét menekülők, Angliába érve, előszeretettel fognak a tilos szeszfőzéshez és pálinkaárulashoz s így összeütközésbe kerülnek az angol törvényekkel. Másrészt azt a tapasztalatot tette a bizottság, hogy a beözönlő németek, oroszok és lengyelek között el van harapódzva a rendszeres bukás.³⁾ A londoni statisztika azt mutatja, hogy míg az angol főváros lakosságának csak 2.98%-a jött idegenből, addig a csőd miatt kibocsátott összes bírói meghagyásoknak 14½ százaléka nem-angoloknak szólt. Az összes fedezetlenül maradt követelésekből pedig ennél is több, tudniillik 16% jutott az idegenekre. Némely esetben igen nagy hiány derült ki, három év alatt az idegeneken hitelezők mintegy 30 millió koronát vesztettek. *Burton*, a »Shoe and Leather Record« szerkesztője azt

¹⁾ *Report* 9. l.

²⁾ *Report* 71. l.

³⁾ *Repost.* 19. l.

állította, hogy a külföldről beköltözött kereskedők közül többen az első esedékességi részletek pontos fizetésével csalogatták magukhoz hitelezőik bizalmát, melylyel aztán visszaéltek.

A bevándorlók vagyoni állapotáról nem igen pontosak az értesülések. De hogy sok érkezőnek nyakán ül a nyomor, az bizonyos. Az utolsó nyolcz évben a beérkezők 22⁰/_o-ának semmije sem volt, ezen felül 15⁰/_o-nak volt átlag 60 forintja. Volt azonban egy olyan is, a kinél 24.000 koronás cheque találtatott, mégis egyik megbízható becslőjük azt hiszi, hogy egy bevándorlóra körülbelül 50 koronánál többet nem lehet számítani. Ez bizony édes kevés.

Innét van az, hogy az idegenek oly nyomasztó súlylyal neheznek Londonnak egy-egy részében a közegély budgetjére. Stepney városrész például — mely 1901-ben 2116 és 1902-ben 1993 idegen származású szegényt segélyezett, — ebben az utóbbi számban 1620 orosz bevándorlót tartott el. Az egész fővárosban pedig oly rohamos a külföldi közegélyre szorulóknak növekedése, hogy az 1901-iki 2766-ról 1902-ben már 3234-re ugrott az eltartottak numerusa. Arról, hogy maga a londoni zsidóhitközség mint iparkodik a bevándorlók nyomorát enyhíteni, később lesz beszédünk, más adatok alapján.

A bizottság ezekre a tapasztalatokra jutott, midőn a bevándorlók egészségét, tisztaságát, erkölcsi kinézését és anyagi állapotát fürkészte. Most érkezett el azonban útjának legnehezebb részéhez, melyen észlelet-gyűjtését be kell fejeznie. Arról van itt szó, hogy mi a gazdasági hatása a bevándorlásnak? Lássuk tehát.

A Royal Commission e főfontosságú terepen nagy gondnal és nagy óvatossággal haladott. Elmondja, hogy a beidéztet tanúk s szakértők kihallgatása sokszor és sokban összeütközött. Az egyik oldalon annyit lehetett megállapítani, hogy mióta a bevándorlók jönnek, azóta a cipő-, ruhakészítő és asztalos iparágakban a munkafelosztás élesebbé, elaprózottabbá lett, a mi által olcsóbb és silányabb tömegárú került a piacra. A másik oldalon éppen ezekben az iparágakban, London keleti részében (East-End) a munkaidő annyira kinyúlt s a munkabérek annyira leestek, hogy britt munkások a »standard of life«-jüket így meg nem tarthatják. Kétségtelen az is, hogy a bevándorlók nagy része, mikor Londonba beér, képzetlen s vagyontalan s miután dolgozni kénytelen, tényleg a legolcsóbb bér mellett is munkába áll. Igaz, hogy sok bevándorló azután később kiképezi magát, de helyökbe megint újabb »nyersanyag« tolul s az által a munkapiacot úgyszólván eltorlaszolja. Leginkább Londonban mutatkozik ez a tünet, de ugyanott némi előny is látszik abból, hogy a szóban levő ipari árúk olcsóbbakká lettek.

Most már azt kellene tudni, hogy az idegenek csakugyan kiszorították-e az angol munkásokat foglalkozásukból s ha igen, mennyire történt ez meg? Nagyon ellentétes a felelet, melyet hallunk. A Trade Unionak tagjai — kik egyébként Amerikában is nagy szerepet visznek a bevándorlók kiszorításában — azt vallották, hogy a bejövő külföldiek határozottan eleszik a britt munkások elől a kenyeret. Mások megint abban a nézetben voltak, hogy az idegenek, vagy legalább azok nagy része, olyan munkát végez, amelyre angol ember úgy se vállalkoznék. Egyszóval, kivált miután *Llewellyn Smith*-nek igen becses adatait is fontolóra vették, abban egyeztek meg a bizottsági tagok, hogy a képzett (skilled) munkások tekintetében az ide-

genek versenyéről határozott véleményt alkotni nem lehet. Másként áll a dolog a képzetlen munkásokra nézve, mert itt kétségtelen, hogy a beözönlés éles versenyt támaszt.

Ez általános megfigyelésekhez most már egyes részletesebb tüneteknek a följegyzése járul, melyek szintén nem érdektelenek, sőt közölök egy — a legutolsó — nagy súlylyal esett a királyi bizottság mérlegébe.

A részletekbe vág az, hogy a folytonos bevándorlás folytán az idegenek, kik a czipő-, asztalos- és ruha-iparban el nem férnek, lassan-lassan átszivárognak a helyi kis-kereskedelembé is, „a mi — mondja a jelentés — ellenszenvet és surlódást teremtett“ az angol kiskereskedők széles osztályában. Azután sokan panaszkodtak afelől, hogy a bevándorlók mintegy vallási kötelességüknek tartják, hogy különösen az élelmiszer-cikkek több nemét csak fajbelieknél vegyék. »Úgy látjuk — mondja a bizottság — hogy a panaszok nem alaptalanok.« Végül — s erre czéloztam főntebb — a bevándorlásnak egyik legszemmeláthatóbb következménye az, hogy egy helyütt, London East-Endjén roppant túlszűfolttságot teremtett. Ezt különösen meg akarta vizsgálni bizottságunk.

Mit hallunk tehát az »overcrowding«-ról? Világosan kiderült az, hogy az East-Enden s főként Stepneyben valósággal elárasztották a lakásokat az idegenek, úgy hogy egész utcákból kiszorították az angol benlakókat. A bejöttek száma Stepneyben husz esztendő alatt (1891—1901) 15998-ról 54310-re emelkedett s vannak oly részei, hol a bevándorlók a lakoságnak elérték a 37·06°/o-át. Miles Enden, Bethnal Greenen szintén nagyarányu felszökés tapasztalható. A lakások száma pedig nem hogy lépést tartott volna ezzel az emelkedéssel, de még fejlődést sem mutat, hanem határozott esést, számszerint ugyanezen két évtized folyamán a stepneyi lakások összege 35.300-ról 31.500-ra szállott alá. Nevezetes oka ennek a változásnak az, hogy új iparte-lepek foglalták el a területet (így csak egy sörgyár 500 léleknek az otthonát szorította ki) s azonfelül a rozoga szűk házak lerombolására olyan új építkezések következtek, melyek kevesebb lakást adhattak. Eleget mond az, hogy 1902-ben ilyenén módon 2500 ember régi lakása tűnt el s csak 1500 kapott ugyanott új hajlékot.

Kétségtelen most már, hogy midőn a bevándorlók áramlata ezekbe a városrészekbe dült bele, akkor a népességnek oly rettenetes, vilagraszóló megrekkenése következett el — hogy így fejezzem ki magamat — mely a lakosságra nehezedő socialis légnyomást elviselhetetlenné tette. Hiszen Stepneyben magában 1891-ben 88.683, 1901-ben pedig már 99.533 lakó volt »túlszűfoltva«, tehát 12°/o-nál nagyobb a növekedés. Spitalfield kerületében 55·1°/o-a a népnek, sőt egyik kerületében 85·5°/o-a volt túlszűfolt szobákban elhelyezve. Ezek a nagy számok. Az egyes esetek még ijesztőbbek. Szobák, pinczék, melyekben több család húzódott meg. Olyan műhelyek, melyekben nap-hosszat dolgoznak, éjjelt pedig ágyrajáró bérlők szoronganak benne. Ötvenegy kicsi szobában összesen 254 lélek alvóhelye találtatott. Az egészségügyi és erkölcsi veszedelmeknek egész skálája mindenfelé.

A bevándorlási bizottság ilyen módon fenekestül felkavarta azt az anyagot, melyet a londoni East-Endnek s ott is legfőként az idegeneknek állapotai szolgáltattak. Megfigyeléseit nemcsak azokban a számokban összegezé, melyeket most elősoroltam, hanem tovább is

tapogatódzott s egyfelől a londoni helyi közigazgatástól vett felvételeket (melyek most bennünket nem érdekelnek), más oldalról megint a túlsúfoltságnak s a bevándorlók megtorlódásának gyakorlati következményeit tapasztalta ki. Ezek közül a gyakorlati következmények közül elől jár East-End munkás lakbéréinek nagy fölszöktetése. Sőt a bevándorlás hatása itt nem állott meg, hanem az apró lakásoknál a bérletnek egy olyan új módját oltotta be, amely a jelentés szerint az angol munkások kiszorítására vezetett. Ez az új bérfizetési rendszer a »keymoney«-nek, kulcspénznek behozatalából áll, melynek a titka az, hogy a ki lakást akar kivenni, az a lakbér fizetésén kívül s azelőtt vagy a háztulajdonosnak, vagy az előző lakónak, vagy mindkettőnek külön jutalékot fizet azért, hogy őt eresztí a lakásba és nem mást. Az angolok ezt nem tudták megszokni s elhurezolkodtak. A bevándorlók azonban olyan tökélyre fejlesztették e rendszert, hogy a bizottság elé került 688 eset közül 347-re »kulcspénz« fizetés esett, összesen mintegy 88.000 korona értékben, átlag tehát 240 korona. Az esetek legnagyobb részében a kulcspénzt a kiköltöző lakónak fizették a beköltöző külföldiek.

Ily módon a bevándorlásnak a (londoni) lakás-nyomorra való összefüggését két megállapodással szögezi le a királyi bizottság. Első tétele szószerint így szól: ¹⁾ »Mindezen következmények károsok a benszült érdekeire s a szóban levő kerületekben nagyfokú ingerültséget és ellenszenvet keltettek az idegen bevándorlók ellen, kiket betolakodóknak tekintenek. Bizonyynyal kívánatos, hogy ez érzések lehetőleg megszüntetessenek s enyhíttessenek.« A másik kijelentésével a bizottság felhívja a figyelmét arra a nagy munkára, melyet londoni zsidó jótékony egyletek végeznek a végből, hogy a bevándorlóknak részint visszaküldés, részint szétszórása által a nyomort is, a túlsúfoltságot is, a versenyt is enyhítsék. Így küldöttek külföldre s részben vissza hazájukba a Jewish Board of Guardians és a Russo-Jewish Conjoint Commitee 1895-től 1901-ig 8890 egyént s így alakult meg az angliai elhelyezésre a Jewish Dispersion Commitee. ²⁾

Ezzel a bevándorlási királyi bizottság adatainak s megfigyeléseinek a tárházát nagyjában végig futottuk. Sok különös, de még több jellemzően angol dolgon akadt meg szemünk. Mielőtt e britt hangulatunkat elveszitenők, még e friss benyomások hatása alatt kell kezünkbe vennünk a bizottságnak ajánlatait s reformjait. Ehhez sietünk most s csak egy kis kitérést kell tennem oly czállal, hogy a bizottság anyagát más forrásból is megpótoljuk. Személyes tapasztalatom az egyik kútfőn. A londoni East-Endnek sokat emlegetett beteg-övezetét megjártam, éppen a bevándorlók miatt. A mennyire az utcák büzből, a scrophulás alakok sokaságából, az »úri nyomornak« czafatos öltözékeiből kutató néző megállapíthatja, a társadalmi Infernonak ³⁾ letapodott rétegeit láthatjuk magunk körül. Legkülönböesebb emlékeim közé tartoznak azok az itt látott, szapora hirdetések, melyek elveszett gyermekekről és ismeretlen talált hullákról szóltak mindenfelé a falokon.

A másik rövid kiegészítést azért tartom szükségesnek, mert a

¹⁾ *Report* 26. l.

²⁾ *Report* 27. i.

³⁾ L. »A sápadt város« című cikket a *Nemzet* 1897 november 3-iki számában.

bizottsági Report utolsó megjegyzéseiben a bevándorlók szétszórásán munkáló jótékony egyletekről emlékezik meg. A kivándorlási statisztika ezekről részletesebb adatokat adott s belőlük a következőket jegyzem ide: ¹⁾ A londoni két jótékonyági szervezet (Jewish Board of Guardians és az orosz-zsidó bizottság) segélyt adott 1876-ban 1851, 1880-ban 2441, 1890-ben 2980, 1900-ban 5439 esetben, a mi azt teszi, hogy pld. 1900-ban 19.535 egyénen segített. Ugyanaz a két testület vissza- vagy továbbvándorlásra elküldött Londonból 1890-ben 1419, 1900-ban már 3767 bevándorlót; még pedig Európába küldtek vissza 1900-ban 1740 Londonba özönlött idegent. A »Poor Jews Temporary Shelter« (Szegény zsidók ideiglenes menhelye) 1890-ben 1399, 1900-ban kétszer annyi bevándorlónak adott szállást, ez utóbbiak közül is 1791 tovább ment. Hasonló hálózatok működtek Manchesterben (1901-ben 1100 segélyezett), Liverpoolban (hol 1901-ben 24.000 koronát költöttek erre a célra), ezenkívül Hull, Leeds, Bradford, Cardiff, Edinburgh, Glasgow, Brighton és Newcastle városokban.

Magunkhoz véve a pótlásokat is, most már ismerjük meg a bizottságnak a britt parlament elé terjesztett indítványait. Vajjon a bevándorlási jognak minő fordulatát jelentik ezek?

Első pillanatra is észreveszszük, hogy nyoma sincs már annak a határozatlanságnak, mely az 1889-iki »Select Commitee« javaslatát jellemezte.²⁾ Ellenkezőleg az indítványok most azzal a sürgetéssel végződnek,³⁾ hogy a kormány rögtön fogjon hozzá az új rendszabályokhoz, mert félő, hogy a Report megjelenése után a bevándorlók még nagyobb tömegekben fognak beözönlenni Angliába azért, hogy ideérjenek, mielőtt az ellenök irányuló korlátok felállíttatnának. Ez a sürgetés, mely az alaphangot megadja, ugyancsak bevándorlás-ellenes s erősen emlékeztet az amerikai trade-unionisták hasonló sürgetéseire.

A bizottság indítványának sommázata pedig a következő. Akár a kereskedelmi ministeriummal (Board of Trade), akár a belügyministeriummal (Local Government Board) kapcsolatban, vagy esetleg különálló szervezet gyanánt *bevándorlási hivatal* állíttassék föl s azt ruházza föl avval a hatalommal a törvény, hogy rendszabályokat léptethessen életbe úgy általában a bevándorlás tekintetében, mint bizonyos kikötőkből érkező hajókra, vagy a bevándorlók bizonyos osztályára vonatkozólag. A Bevándorlási Hivatal közegei kötelesek a bevándorlókat megérkeztükkor megvizsgálni s azokat a jövevényeket, kik a most elősorolandó hibákban szenvednek, egy sommás bíróság elé utalni s addig is kellő ellenőrzés alá helyezni. Ez a sommás bíróság (Court of Summary Jurisdiction) megérkezésükkor és még azután is két esztendeig kiutasíthatja Anglia területéről mindazokat a bevándorlókat, kik: 1. bűntettet követtek el; 2. prostituáltak; 3. a prostitutióból élnek; 4. nyilvánvalóan rossz jelleműek; 5. közsegélyre szorulnak vagy nem tudnak megélhetési eszközt kimutatni. Az ilyen bevándorlókat ugyanaz a hajótársaság ugyanoda köteles visszaszállítani, a mely s a honnét hozta őket s az ítélet ellen, melyben a nemzetközi kereskedelmi szerződések tekintetbe veendő, felelősségnek helye nincs.

¹⁾ *Statistical Tables relating to Emigration and Immigration in the year 1901.* 61—66. l.

²⁾ L. fentebb.

³⁾ *Raport* 43. l.

A bevándorlási statisztika jobb szervezettel pontosabbá teendő, a hajók közegészségügyi felügyelete pedig megszigoríttatik. A ragályos beteget vagy elmebeteget a hajótársulat szintén köteles visszavinni abba a kikötőbe, honnét elindult. Az idegen hajóktól is meg kell követelni, hogy a bevándorlók szállítása és elhelyezése tekintetében életbe lépő szabályoknak eleget tegyenek.

Külön programot adott az angol királyi bizottság az idegenek által okozott túlszűfolttság doltában. Ezek az indítványok nemcsak nevezeteselek, hanem a mi szemünkben különösek is. Először arról van szó, hogy a közegészségügyi törvényt szigorubban kell végrehajtani s meg kell bővítettetni. Most már különösen a bevándorlók miatt a fentemlített bevándorlási hivatalnak meg kell állapítania, hogy hol s mekkora területen van túlszűfolttság. Mihelyst a túlszűfolttság megállapított és mihelyst az derült ki, hogy a túlszűfolttságnak előidézéséhez lényegesen hozzájárult az, hogy oda idegenek vándoroltak be: akkor azt a területet el kell zárni továbbra az idegen érkezők elől és »tiltott területnek« kell kijelenteni. Minden kikötőben hírül kell adni minden módon (saját nyelvükön) a bevándorlóknak, hogy mely terület-övek vannak lezárva előttük. Viszont minden bevándorlónak meg kell mondania, hová akar szállani s ha a »tiltott öv«-ben akarna lakni, figyelmeztetni kell a tilalomra. Sőt azután is a két évig az idegen mindig köteles a lakását bejelenteni. Ha a bevándorló mégis a »tiltott öv«-ben telepedik le, nemcsak kitiltandó onnét, de meg is büntetendő. Végül: ha az idegen valamely büntetendő cselekmény miatt bíróság elé kerül, akkor az ítéletben ki lehet mondani azt is, hogy Angliából kiutasíttassék s ha nem távozik el, úgy kell vele elbánni, mint csavargóval.

Az igazság pallosának ily erős megvillogtatásával végződik az idegenek bevándorlása ügyében kiküldört angol királyi bizottság javaslata. Hozzá kell tennem azonban azt is, hogy a bizottságnak két tagja nem tette mindenben magáévá ezen indítványokat. Lord Rothschild Meyer Náthán rövid tiltakozást jelentett be a szigorú korlátozások ellen. Részletes ellenvéleményt adott Sir *Digby*, a ki két pontra fektette ellenzését. Először kivihetetlennek tartja azt, hogy »tiltott övezetek«-et lehessen kitűzni s azokat kellőleg ellenőrizni. Másodszor a bevándorlók megvizsgálására s lajstromozására alkalmatlannak is, fölöslegesnek is tartja a tervezett új hivatal, hanem azt tanácsolja, hogy ha valamely idegen bármely büntetendő cselekményért bíró elé kerül, akkor melékbüntetésként mondassék ki rá az Angliából való kitiltás. *Digby* szerint ez az egy rendszabály pótolná a többi, sőt magát a bevándorlási hivatal is.

A »Royal Commission on Alien Immigration« munkálata így került az angol parlament elé. Továbbat az új bevándorlási politika sem juthatott, mert az egész politikai világot a Chamberlain nevével ékes vámpolitikai mozgalom izgatja. Nem véletlenség, hogy az Egyesült-Államokból indult védvamos irányzat ugyanakkor forrong Nagy-Britanniában, a mikor az a bevándorlási politika ért el oda, mely ugyancsak Amerikából származott. Láttuk, hogy mily kerülő úton s mily óvatosan úszott el az új elv a szabadságot hirdető britt szigeteken, de mégis csak elérte partjait. Mert bár az egyes rendszabályok sorsa még bizonytalan, annyi most már bizonyosságra vált, hogy Angliában megvan az a vágy, mely a bevándorlás megszorí-

tására s evvel a régi »szabad jogok« megváltoztatására hajtja. Azonképpen, a mint az az Új Világban történt.

Ezeket bemutatván az olvasónak, rövid értekezésem elérte célját. Ha valamely következtetést szabad még hozzáfűznöm, talán egyértelműen megállapodhatunk abban, hogy a bevándorlási politika minden fejlődő országban fejlődik, s a szerint alakul át, a mint azt a faji és gazdasági érdekek megkívánják. A faji és gazdasági érdekek éppen itt oly erőseknek mutatkoznak, hogy köröszül ütnek a legrendszeresebb jogelveken is. Viszont azonban éppen az angol javaslatokból tanulhatjuk meg azt, hogy e változásnak is rögtön szorosán jogi álláspontot kell elfoglalni, mint a fentebbi indítványokban is a sommás bíróság szereplése által történik.

Az utolsó sorokban említett szempontok s meggyőződések vezették alólirottat azon megjegyzéseiben is, melyekkel a magyar bevándorlási törvénynek, az 1903 : V. t.-cikknek (»külföldieknek a magyar korona országaiban való lakhatásáról«) tárgyalását kísérte annak idején. De köröszül vinni s törvénybe juttatni mind a három szempontot, csak részben sikerült.

Hegedüs Loránt

Közlemények és ismertetések.

Németország közgazdasága a XIX. században.

Werner Sombart: *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert.* Berlin 1903. 647 lap.

Az a nagy munka, melyet szerzőnk »Der moderne Kapitalismus« czime alatt 1902. végén közzétett, s melynek tartalmáról közönségünket szemlénkben is tájékoztattuk,¹⁾ történeti megvilágítást nyer S. jelen munkájában. Közgazdasági fejlődését látjuk Németországnak a mult század kezdetétől annak végéig, s látjuk miként alakult át főkép az utolsó három évtized alatt a capitalisticus törvények által. A munka éppen ezen háttere és a capitalisticus irányzat kérlelhetetlen hatalmának kimutatása folytán nem tisztán egy országon (Németországon) döntő jelentőségű, hanem valamennyi hasonló viszonyok közt fejlődő országokra is felette tanulságos.

A munka négy könyvre oszlik és függelékében számos statisztikai adatot tartalmaz. Ez utóbbiakat a szerző a mű szövegében amennyire lehet mellőzi, s arra törekszik, hogy a különben nehéz anyagot a nem szakszerű olvasóval is megkedveltesse.

Első könyve a német gazdasági életet száz évvel ezelőtt mutatja be. Leírja Németország gazdasági állapotát utazás közben. A mostani vasuti és gőzhajózási utazással szemben a postakocsin való utazás fáradalmait és hosszadalmasságát látjuk; Németország számos vámsorompóval el van választva, ahány ország és országocska annyi más pénznem van forgalomban; »hogy Hamburgból Ausztriába, Berlinből Svájcba üzleteket lehessen kötni, tiz államon kellett áthatolni, tiz vámrendszabályt tanulmányozni és tizszer átviteli vámokat fizetni.« Az utas még rosszabbul járt; neki nemcsak vámokkal kellett küzdenie; »az ami őt kétségbe ejti, az az a folytonos zaklatás százféle pénznemmel, melyet mindenkor be kellett váltania«. Városok ugyanazzal a jelleggel bírtak, mint a faluk; itt is, ott is a mezőgazdaság kis kézmíves-iparral kapcsolatban képezte a főfoglalkozást. A városokban szó sem volt rendes utakról, kövezetről, csatornázásról, világitásról. Az éjjeli őr, a bakter vigyázott a rendre és a városra. Annyi azonban tagadhatatlan, hogy az ipari foglalkozás jobban volt elterjedve a falun, mint most. A falun áthaladva a parasztasszonyt fonni láttuk, a vetélő zaja kihangzott a takácsszék mellől, a paraszt a gyalupad vagy az üllő mellett dolgozott, a csávargödörnél munkálkodott és sok paraszt házában mint vendég a szabó vagy a cipész dolgozott.

Ezen az utazás közben szerzett benyomások után szerzőnk vizs-

¹⁾ L. a *Közgazdasági Szemle* 1902. évfolyamában a 28. kötet 943. lapját.

gálódása tárgyává teszi a gazdasági élet külső structuráját. Megállapítja azt, hogy Németország száz évvel ezelőtt sokkal szegényebb volt, és hogy csak 1850 óta mutatkozik a gazdasági föllendülés. »Előbb a nép tömegében a városban csakugy, mint a falun az inség és a nyomor uralkodott, mely gyakran éhséggé és éhdögvészszé fajult.« A lakosság nem különült el annyira foglalkozási ágak szerint. Amennyire lehetséges, minden háztartás a saját összes szükségleteit kielégíteni törekedett. A paraszt nem csak mezőgazdasági terményekben, de ipari cikkekben is a maga és háznépe tevékenysége által gondoskodott fentartásáról. A házi ipar minden neme, a fonás, szövés, varrás, cserzés, sütés, főzés, stb. stb. lehetőleg otthonos volt. Az ipar lehetőleg egyenlékeny módon oszolt meg Németország összes vidékein; és nem lehetett különbséget tenni iparos vidékek és tisztán földmives vidékek közt. Természetes, hogy abban az időben a mezőgazdaság képezte a foglalkozás zömét, és a város a vidékkel szemben nagyon is háttérbe szorult. Poroszországban 1800-ban 1016 városról tesznek említést, de csak egynek, Berlinnek lakossága volt 100.000-nél nagyobb (153.000); három városban volt 50.000-nél több lakos, és pedig Varsó 64.000, Boroszló 60.000 és Königsberg 56.000 lakossal; 14 város birt 10.000 lakosnál többet, 37 város 5—10.000, 65 város 3—5000 és 502 város 1—3000 lakóval, a többi mind 1000 lakosnál kevesebbet számlál. Kereskedésében Németország szintén nagyon kisarányú volt. Így 1842. évben kivitele 566, behozatala 487 millió márkára rugott. Most 5—6 milliárdról van szó. Németország külforgalmából az akkori időben láthatjuk, hogy saját területén több terményt, élelmi szereket és nyers anyagokat nyer, mint a mennyit maga fogyaszt; és hogy Németország két legfontosabb iparágban a fonál- és vasgyártásban egészen a külföldtől függ.

A gazdaság akkori szervezetét vázolvá, szerzőnk nagy vonásokban jelzi a mezőgazdaságban honos jobbágyi és földesuri viszonyt és vázolja ipari téren a kézművesség, a mesterség rendszerét a czéhekkel.

A második könyv az újabb német gazdasági élet elemeivel foglalkozik. Ez az új gazdasági élet egy nagy, hatalmas indító erőből keletkezett és ez a capitalisticus vállalkozási szellem. »Ez a szellem az a forradalmi erő, melynek az új Németország köszönheti létezését. Ez a szellem, mely kezdetben a mezőgazdaság körében meglehetősen erővel fejlődött, csak később játszik határozott szerepet az iparban és a kereskedésben.« »Capitalisticus vállalatnak azt a gazdasági alakot értem, melynek az a célja, hogy pénzértékű szolgáltatások és ellenszolgáltatások összege által dologi vagyont értékesítsen, azaz haszonnal tulajdonosa javára reprodukáljon. A dologi vagyon, mely ekkép hasznosíttatik, a tőke.« A capitalisticus vállalatnál jellemző, hogy a már most kifejtett gazdasági tevékenységnél már nem többé egy vagy több ember szükséglete ad irányt, hanem most már csak a tőke értékesítése képezi a célt. A capitalisticus tevékenység az idők folyamában bizonyos rhytmusokban jelentkezik. Az arany előzőnlése ösztönt ad termelési lendületre, a hausse-korszakokra, melyek után következetesen süllyedések jönnek. »Minden csak kontárkodás, a mit eddig a gazdasági élet nagy hausse-korszakai-
nak leírására a szakírók megkísérlettek, Zola L'Argent-jához képest. Mindig újabban és újabban kell Zolának ezt a művét olvasni, hogy nemzetgazdaságot tanuljunk. Mi mindnyájan ebben a tudományban

csak műkedvelők vagyunk, ha vele mérközni akarunk.» A gazdasági életben 1820—1850 meglehetősen nyugodt korszak volt. 1850 után a kaliforniai arany és az 1848-iki forradalmi korszak nagyobb lendületre ad alkalmat, mely főképp bankok alapítására vezet és a részvénytársulati alakulásokat hozza létre. A bankok az ipar és kereskedelmi vállalatok megteremtésére és fejlesztésére vetik, tevékenységüket és az ös-zes gazdasági élet nagy tevékenységnek örvend. Az 1870. év és a francia milliárdoknak Németországba özönlése újabb hausse-korszakra ad okot. »Nagy politikai események után, melyek egyes nemzeteknél jelentkeznek, az első évek rendkívüli keresetre adnak okot. Kiadások tétetnek, melyeket azelőtt tartózkodással visszaszorítottak az emberek, ez által a piacz élénkül, az árúforgalom nagy lendítőkereke forgásba jön, az árak emelkednek, a gyors nyereségek időszaka megnyílik.« A 70-es években a capitalisticus vállalkozás a termelés terére lép át, mely azelőtt főképp a kereskedésben és a magas finánciában találta működési terét. 1880—1895-ig bizonyos nyugodtság áll be, mintha az erők összetömörülése történnék. Ekkor azután 1895—1900 ig a legnagyobb föllendülés áll be, mely után ismét bizonyos megállapodás következik.

Mely tényezőkkel érte el Németország azt a nagy gazdasági fokot, melyen most áll? Ezt a kérdést veti fel szerzőnk s a nélkül hogy »tulságosan correct rendszerességet« keresne: a föld, a nép, a jog és a technika viszonyaival ismerteti meg az olvasót.

A német föld szegény, földművelésre csak a legnagyobb tevékenység mellett alkalmas. A német földnek ez a szegénysége hatott éppen arra, hogy Németország iparos állammá alakult. »Ha egy földjében szegény országban a népesség szaporodik, a mezőgazdasági technica javításán kívül nem marad más hátra — ha csak a nép hazáját el nem hagyja vagy gyarmatokat nem létesít — mint hogy a nemzeti productiv erő megnövekedett részét akkép alkalmazza, hogy a természetes helyzet hiányai valamiképp kiegyenlítettessenek. Ez pedig csak az ipari azaz az anyagfeldolgozó tevékenység megfelelő kiképezésével történhet, melylyel a föld hiányzó termését vagy fölöslegessé tesszük, vagy más országokból szerezhettük meg.« Ha így Németország mezőgazdasági tekintetben mostoha állapotban van egyéb, főképp földalatti kincsekben, kivált vasban, kőszénben, sóban s egyéb ásványokban nagyon gazdag, kivált kőszéntelepei ipari fejlődésére nagy hatásuk. Három nagy kőszéntelep terül el Németországon: a felső-sziléziai, a rajna-westtali vagy a Ruhr-terület és Saar-terület. Németországot különben nem a természeti adományok, hanem az emberi szorgalom teszi nagygyá. »Mint az új és erőteljes Németország és fejlődésének jelképeül azt az ismeretes falragaszt tekinteném, melyet Sütterlin az 1896. évi berlini iparkiállítás számára tervezett: izmos óriási ököl, mely homoksivatagból kinyulik és titáni kalapácsot lebegtet ég felé. Tehát az emberököl az, mely mintegy semmiből egy nagy birodalmat teremtett: az emberi szellem által vezetett ököl, akarjuk mindjárt kiegészíteni.«

És ez vezeti át a szerzőt, hogy a német nép tulajdonságaival foglalkozzék. A németek a többi európai népekkel azzal a közös tulajdonnal bírnak, hogy a capitalis felhasználására képesek. »Ha a modern capitalismus szarmazásánál a szerepet észak és dél közt meg akarjuk osztani, akkor azt kell mondani, hogy a románok megterem-

tették, a germánok tőlük átvették és magasabb alakjaiban kifejtették, de természetesen mestereiket nagyban felülmúlták.« Minden északi nép a déli népeket physiologiai frissességben felülmúlja. A német physiologiai frissességnek természetes következménye a nagyobb testi erő, az erősebb termékenység, tehát a nagyobb népszaporodás. A nagyobb népszaporodás a capitalismus hatalmas fejlesztője, mert a jómódú néposztályban a szerzési hajlamot nagyban fokozza. »Nem látszik ok nélkül, midőn Németország és Franciaország közt a következő megkülönböztetést teszik: a francia szülők legnagyobb törekvése abban áll, hogy gyermekeik számára gondmentes létet biztosítsanak, — a németeké, hogy a létért való küzdelem számára legjobban felszereljék.« »A délvidéki valami lenni és maradni akar, — az északi ellenben valamivé akar válni.« A népesség mennyiségén kívül vizsgálat tárgyává kell tenni a minőséget is, s e részben is a német nép még fogvatkozásaiban is a capitalisticus irány előnyére jelentkezik. Szerzőnk szerint hiányzik a németben az érzék-művészi tulajdonság. A déli népek, kivált az olasz, éppen e tekintetben kiváló. A »piacere« szó központját képezi ez utóbbiaknál az összes érdekeknek; erre a fogalomra a németnek nincs is szava; a »Vergnügen« vagy »Lust« semmi esetre nem fejezi ki azt. E helyett van a németnek egy szava, a »Pflicht« szó, melyet határozottságában, hat mássalhangzó közt a nyílerős vékony »i«-vel, egyetlen nyelv sem tud visszaadni. Mi ehhez a rövidke szóhoz a devoir vagy a dovere. A kötelességérzet, mely a német nép jelleme, nyelvében is kifejezést talál. A németnek egy további nagy tulajdonsága, mely őt az anyagi fejlődés terén annyira elősegíti, az, hogy nagy a tehetsége részletembernek (Teilmensch) lenni, azaz szívesen válik specialistává, s így a munkamegosztás nagy jelentőségű elve ebben a népben szívesen ver gyökeret. »Ez kivált a tudományban is megnyilvánul. A meddig ezt a semmiből ki kellett bontani, alkotó intuitio és geniális combinatio által: addig a román népek minden téren ha nem is túlszárnyaltak, de legalább egyenrangúak voltak; a természettudományok nagy alapítói között legalább is annyi a román, mint a germán. De ma, a mikor arról van szó, az egyszer megállapított alapon rendszeresen és módszeresen tovább építeni, a hol a győzelem a szorgalmas és lelkiismeretes specialistáé, a tudós buvárlaté: ma a német vagy általában a germán ideje érkezett el és mi a legtöbb tudományban a vezérlő nemzet vagyunk.« A részletember azonban nemcsak az egyes részek mesterséges kifejtésében fejti ki tehetségét, de ép mert csak részletekkel dolgozik, a részek összeegyeztetésére is nagy hajlandósággal bír. Ép ezért fejlődik ki olyannyira a cooperatio Németországban és van Németországban oly nagy hajlandóság a fegyelemhez. »Ezért vagyunk mi a világon a legjobb iskolamesterek és a legjobb hadsereg-szervezők, van legjobb államszervezetünk és legjobb hadseregünk.« A német nemzeti vagyon fejlődésére nagy előny a német nép összealakulása is; egyetlen egy államban sincs meg az indoeurópai három néptörzsnek, a germán, kelta és szláv törzseknek az az erős vegyülete, mint Németországban, »mert a mennyire mi felismerhettük, egyetlen egy törzs önmagában nem oly fejlődésképes, mint a háromnak helyes vegyülete«. Nagy előnyeül szolgált Németországnak az, hogy időnként más népek törekvő elemeit szívesen fölvette; így a francia emigránsok nagy vagyonokat hoztak be az országba. A zsidó faj aránylagos elterjedése

is előnyére válik Németországnak, mert époly arányban van meg jelenléte (10 000 lakóra 111 zsidó), hogy a zsidó elem főtulajdona, az, hogy a gazdasági életben az élesztőt képezi, legjobban érvényesülhet. Szerzőnek a német népnek gazdasági tekintetben nagy előnyei gyanánt említi abbéli tulajdonságát, melynél fogva simulékony és a viszonyokhoz alkalmazkodni tud, végül hogy politizálásra kevés hajlama van, s így egész idejét élete hivatásának szentelheti.

A törvényhozás hasonlókép nagyban előmozdítja Németország vagyonosodási állapotát. A német törvényhozásban főkép két nagy jelentőségű tény emelkedik ki a 19. században; az egyik a német vámszövetség megteremtése, mi által egész Németországban a szabad forgalom megnyílt, a második az a mezőgazdasági reform, melylyel a föld megkötöttsége és a jobbágyi viszony megszűnt, a mezőgazdasági munkálkodásban a szabad elhatározás és gazdálkodás lehetővé vált s így a föld erejének legalkalmasabb kihasználására alkalom nyílt. Mint a gazdasági életre nagyjelentőségű intézményeket fel kell említeni az egységes pénz- és értékrendszer meghonosítását, a vasuti jogot, a vasutaknak állami kézbe átmenetelét, az iparjogot, a kereskedelmi és váltójogot és a magánjogot. Az összes gazdasági jogrendszer most az egyéni szabadságon épül fel. Szabad a szerzés (szabad ipar), szabadság uralkodik a szerződési viszonyokban, szabad a tulajdon, szabad az öröklés és a szerzett magánjogok állami védelemben részesülnek.

Legnagyobb hatással volt a gazdasági állapotra a technica fejlődése. »Mindenkor csudálkozni fognak azon hatalmas létesítményeken, melyeket az emberi ész századunkban a technica terén végzett. A világtörténetben ez hallatlan. Soha hasonló időtartam alatt még csak megközelítőleg sem terjesztetett ki az ember uralma a természet fölött; soha sem forgattattak fel oly teljesen az alapok, melyeken a technikai működés nyugszik«. A technikai átalakulás formai és anyagi tekintetben történt. Formai tekintetben az empiricus úton szerzett ügyesség helyébe a természettudomány fölismerése lép; ez tette lehetővé, hogy a termelésnél ezentúl nem a minőség, hanem a mennyiség lett döntővé. A technica anyagi fejlődése abban mutatkozik, hogy a szerves anyagok helyébe mindinkább a szervezetlenek jutnak alkalmazásba, és ez által válik lehetővé, hogy a fa helyett a nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló kőszén, az állattrágya helyett a guano, gipsz, Thomas-salak, kalisó stb. jött alkalmazásba, és így a nagyobb termelés válik lehetővé. Ez által lehetett a gépeket mind nagyobb mértékben alkalmazásba venni. Így Németországban 1900. december havában 2,913.000 lovat számláltak, Poroszországban 2,697.000 hectar terület volt zab alá fogva. Németország locomotívjai 8 millió lóerővel bírnak, ha belőlük 5 millió Poroszországra esik, még egyszer annyi termőföldet kellene zab alá fogni, ha locomotívok helyett tényleg lovak végzenék szolgálatukat. A technikai fejlődés fő haladási pontjai: Liebig trágyázási elmélete, ennek alapján a gépeknek nagyobb alkalmazása a mezőgazdaságban, a gőzgépeknek terjedése, a gépgyártás nagyban növekvése, a vasipar rendkívül fejlődik, a világítási technica teljesen átalakul, a festő és chemiai anyagok készítése óriási módon terjed, a vasuti és gőzhajózási vállalatok szaporodnak és végül megjelenik az electricitás, melylyel a század technikája az utolsó haladási fokot mutatja s mely egyuttal a jövő század első kiindulási pontja.

A harmadik könyv a modern közgazdaság alakulását (genesisét) tárja fel és öt fejezetben a bankok és a tőzsde, a kereskedelem, a forgalom, az ipar és a mezőgazdaság ügyeiről szól.

A bankok tárgyalását így kezdi meg a szerző: »A sétálónak, a ki Berlinben a Friedrichstadt utczáin figyelmes szemmel jár, egész városnegyedre elfoglaló hatalmas épületsorok tűnnek szemébe, a melyek ott főképp az utolsó évtizedekben erős várak gyanánt épültek. Óriási faragott köveken hatalmas építkezés nyugszik, a melyhez széles kőlépcsők vezetnek. A csarnokok fényes márványtól és aranytól ragyognak. Az emeletek végig irodákkal telvők, a középen díszes üléstermek és előkelő módon butorozott fogadótermek állanak készen a kiválasztottak fogadására. A folyosókon az állam legmagasabb méltóságai találkoznak; de ezekben a helyiségekben nem parancsolnak, mert itt királyok várakoznak az előszobákban, hogy éltük vagy haláluk iránt hallják a döntést. Ezek a világ központjai: új Sanssouci, új Versailles! a modern nagybankok! a capitalismus várai; a capitalismus bennük nem mint életgyöngye aggastyán, hanem hatalomtól duzzadó ifjú nemzedékek és nemzedékek számára átvette az uralmat« ... »És e nagy bankokban nemcsak háború és béke, barátság és ellenségeskedés, hanem a lengyel határokon élőködő legkisebb szatócs sorsa felett épúgy döntenek mint a hatalmas bányavállalaté felett.« Szerzőnk a bankjegyügy fejlődését vázolja kiemelve azon átalakulást, mely Németországban a bankjegy és a bankügy központosítására vezetett. A német politikai egység megalakulásával Berlin lesz a legnagyobb bankpiacz, és a német birodalmi banknál pontosulnak össze a német bankjegyek. A gazdasági fejlődés magával hozta, hogy a pénz- és hitelügy nagy terjedelemben fejlődött, és az ezen ügyekkel foglalkozók száma növekedett; ezenkívül az a tapasztalás, hogy a nagyvállalatok (és bankok) üzletköre folyton nagyobbodik. A német bank 1870-ben 15 millió márka alaptőkével bírt, 1880-ban alaptőkéje és tartalékai már 54, 1890. évben 103, és a század végén 199·3 millió márkára emelkedtek. Maga a banküzlet is lassan-lassan átalakul; míg előbb a banküzlet első sorban pénzváltásban állott, és a bankárok rendszerint más foglalkozást is, kivált váltó-, bizományos- és szállítmányos-üzleteket folytattak, lassan-lassan a leszámítolás, az átutalás és leszámolás, az értékpapírosüzlet és lombardálás, a vállalatok finanszírozása lesz főtevékenységük. E bankoknak ez a fejlődésük magával hozta az értékpiacon és értéktőzsdék intézményét tette szükségessé; de a miként a banküzlet leginkább Berlinbe gravitál, úgy lett a berlini értéktőzsde lassan-lassan Németország leghatalmasabb és első értéktőzsdéje. »A bank és a tőzsde a modern gazdasági élet általános jelenségéhez tartozik és a nemzetgazdaság minden külön területére kihatnak. A gazdasági élet többi ágaihoz oly viszonyban vannak, a melyben a sziv a többi testrészekhez, vagy a főváros az ország többi tartományaihoz«; ép ezért szolt a szerző első sorban róluk, és tér át azután a gazdasági élet többi ágazataira.

A kereskedelem sajátos átalakuláson ment keresztül. Körülbelül 1850-ig a helyi kereskedelem volt a túlsúlyban, azaz a kész eladás, a készletben levő áru képezte a kereskedelem tárgyát, a mely nagyobb forgalom céljából vásárokat és sokadalmakat létesített. A szerint a mint a közlekedési eszközök jobbra fejlődtek, a helyi és vásári kereskedelem hiányai is jobban mutatkoztak, és a mustra

szerinti és szállítási kereskedés kezdett szokásossá lenni, a miből nagyjelentőségű világczikkeknél a meghatározott és elfogadott mustra (standard) szerinti kereskedés keletkezett. A német kereskedésben főkép a pamut, kőolaj, kávé, cukor, szesz, amerikai buza és gabonafajok kerülnek típusok szerint kereskedésbe. A mustra és standard alapján fejlődött kereskedésből azután a határidőüzlet alakult. Vajon ez az utóbbi üzlet az effectiv kereskedés előnyére vált-e vagy sem, ez — szerzőnk nézete szerint — mindeddig el nem döntött dolog; annyi szerinte bizonyos, hogy a határidőüzlet a tőzsdejátéknak volt túlnyomó előnyére és nem az áruforgalomnak. Hogy a kereskedés újabb alakulataival a vásárforgalom csökkent, az természetes; a vásárok kevésbbé művelt országokban még most is nagyjelentőségűek, de művelt országokban is oly árúknál, melyeket mustra szerint nem lehet szállítani, még mindig nagy szerepet játszanak; így prémés bőrtöket illetőleg. A vásárok útján való kereskedés helyébe a kereskedelmi utazók intézménye lép, ez pótolja a nagy fogyasztók személyes jelentkezését a kereskedőnél. A kereskedő tevékenysége ekkép természetesen átalakul és nagyon átfejlődik a bizományüzletté. Minden mellékfoglalkozás, mely előbb, mint a fuvarozási és szállítmányozási üzlet, hasonlókép a kereskedő tevékenységében központosult, most kiválik működése köréből. A részletkereskedés is a nagykereskedés átalakulása szerint fejlődött: jelesül a kereskedők száma nagyban növekedett, a melylyel szemben legújabb időben nagy hajlam mutatkozik a közvetítés kikapcsolására; jelszóvá vált a fogyasztókat a termelőkkel közvetlen összeköttetésbe hozni, a fogyasztási szövetkezetek útján a fogyasztókat a közvetítőktől megmenteni. Ezzel szemben ismét a kereskedés a reclam eszközt használja föl, elküldési (házbaküldési) rendszert alkalmaz, nagy áruházi üzleteket létesít, részletfizetésre ad árukat és különleges üzleteket teremt.

A kereskedés fejlődése mindazáltal föltételezi a forgalmi eszközök lényeges átalakulását s e részben az utolsó század nagyban szerepel. A forgalom óriási emelkedése a vasutak által keletkezett. Az első német vasut 1838-ban nyílt meg és 1845-ig csak egymástól elszigetelt vasuti vonalak épültek. 1845-től 1860-ig épül ki a német vasuti hálózat váza. Azután, főkép 1870 óta, rohamosan épül ki a vasuti hálózat, melynek elágazása le minden egyig a jövő század földadata. A közuti és helyközi vasutak építése már kezdete ezen jövőbeli ideálnak. A német vasutak földrajzi elhelyezésének egyik fővonása, hogy a vasuti forgalomnak számos központjaival rendelkezik; Hannover, Köln, majnai Frankfurt, Lipcse, München csak oly központjai a forgalomnak, mint Berlin. Egy további sajátsága, hogy a különböző vidékek rendkívül eltérően sűrű hálózatúak; így míg a rendes pályákból 1000 kilométer négyszögterületre 92·2 km. vasut esik, Kelet-Poroszországban csak 60, Nyugat-Poroszországban 63·3, Pommernben 62·4, Westfaliában 124·7, a rajnai tartományban 137·0, a szász királyságban 163·2 km. vasut esik. A vasutak a capitalismus eredménye, nélküle lehetetlenek lettek volna. Mekkora hatásuk volt a vasutaknak az egész közgazdaságra, az kitűnik abból, ha a bányászat, kohászat és gép-
ipar viszonyait szemügyre vesszük; azok az óriási vasérc-, kőszén-, vas- stb. szállítmányok, melyeket ezek az iparok feldolgoznak, vasutak nélkül lehetetlenek. A vasutak a szállítást olcsóbbá, gyorsabbá és pontosabbá tették s ezáltal lehetővé vált egyáltalában az az óriási

termelés, mely minden téren mutatkozik. A vasutak fejlődése egyuttal fokozta a többi közlekedési vállalatok: a szekérfuvarozás, a posta, a hajózás tevékenységét. Bármennyire valószínűtlennek látszik is, a kocsikkal való teher- és személyszállítás a vasuti korszakban roppant emelkedett. A postai személyszállítás például 1834-ben egy millió személyt, 1900. évben 3,141.000 személyt mutat ki. A fuvarozás a kisebb fuvarost ugyan nem ismeri, de helyette a tőkegazdag nagy fuvarosvállalatot teremtette. A folyam- és csatornahajózás is kivette a részét az átalakulásban és a tömegárúk szállítá-át magához vonzotta. A tengeri szállítás pedig a technikai nagy vívmányok alapján oly közgazdasági erővé fejlődött, mely hatalmas szállítással a forgalmat sok tekintetben uralja. Szerzőnk fölveti azt a kérdést: honnan van az, hogy Németország ma a forgalomnak majdnem minden ágában a nemzetek élén áll? »Azt hiszem, a legjobb postával, a legjobb vasutakkal és a legnagyobb és legteljesítőképesebb hajóvállalatokkal birunk a világon! Miért? Minden bizonynyal azért is, mert genális szervezőink voltak a Meier, Stephan fajából. De túlnyomólag mégis más okból, mert sehol máshol a német nép különös sajátságai: a rend, a fegyelem, a kötelességérzet nem érvényesülhetnek, mint éppen a forgalmi vállalatoknál.«

Az ipar jelentősége a században mindinkább nagyobbá lett. Az iparosok száma megegyeszer oly nagy szaporodást mutat, mint a milyent a népesség, a kézművességet a capitalisticus szervezkedés hátterbe szorítja, s végül a capitalismus az üzemi szervezetek és a technika magasabb formái után tör. Az iparosok számának növekedését első sorban a német viszonyok hozták magukkal; lassan-lassan a házi ipari termelés megszűnik, ez magával hozta, hogy a foglalkozásszerű iparosok száma nagyobbodott; a nemzet gazdagabbá lett, tehát nagyobb fogyasztásra képes s így több iparcikkre volt szüksége. Németország a nagy fogyasztásra a nyersanyagokat, kendert, lent, gyapjút, fát, bőrt a külföldről kénytelen venni, amivel szemben ellenszolgáltatásul ismét iparcikkeket kell adnia, s így iparát ez okból is fokoznia kell. A nagyobb termelés mindazáltal a czéhrendszerű mesterség mellett nem volt lehetséges. Capitalisticus vállalatok vették kezükbe a gyártást; a mesterség nem lett ugyan kiszorítva, hanem a nagy gyártás mellé lett rendelve; a közgazdasági életben ezentúl nem játszik többé főszerepet, hanem nagyon is alárendeltet, habár a mesteremberek száma nem csökken, sőt a statisztikai kimutatások szerint emelkedik. A capitalisticus szervezet a mesterségeket önálló működésükben mindinkább leszorítja; és hiába mondják egyes tudósok, hogy bizonyos mesterségekből a kézművesség uralmát a capitalisticus szervezet ki nem fogja venni soha. »Mindenekelőtt e szót »soha« soha sem kellene kimondani! Német tanárok a gőzhajózási üzem, a vasutak és más újítások keresztülvihetetlenségét a lehető legpontosabban kiszámították. Még mindig nem tanultunk volna semmit? A nyomok ijesztők. A tények elnyomásig gazdag anyaga minket arra tanít, hogy a mesterségeknek egyetlen ága sem maradt a capitalismus szellőjétől ment; mindegyiken rág már a féreg. Az egyedüli, amit némi biztossággal mondanunk szabad, az, hogy a különböző mesterségek a pusztulás időpontjára nézve különfeleséget mutatnak.«

A mezőgazdaságban a capitalismus nem hathatott oly gyorsan, mint az ipar és kereskedésnél. A mezőgazda kevésbé függ a piacz-

tól, mint az iparos; a czipész meg sem tud élni, ha készítményét el nem adja; a gazda ha terméséből mit sem ad el, legalább saját magát és családját táplálhatja munkája gyümölcseiből. A mezőgazdaságban az intenzitás és az üzem nagysága nem esik egybe, lehet kisgazdaságban intenzíven gazdálkodni épúgy, mint nagyban, sőt a kisebb gazdaságok bizonyos tekintetben inkább alkalmasak az intenzív művelésre. A mezőgazdaságban ép ez oknál fogva az üzemek nagyságában nem történt nagy változás. A földbirtok megoszlása a század végén majdnem olyan, mint a század közepén volt. Németország nagyban és egészben most is parasztország, melybe egyes vidékeken a nagybirtok erősebben belevegyül; egészben véve alig egy negyedre rúg a nagybirtok, ha a nagybirtokot 100 hektártól vesszük; éppen egy ötödre, ha 200 ha-tól vesszük, és csak egy tizedre, ha 500 ha-tól vesszük. Körülbelül ilyen volt Németország állapota a század elején is. Ami lényegben megváltozott az egyes gazdasági alakok birtokállományában, az főképp a következő körülmény: a megváltási agrárreformok folytán sok kis parasztgazdaság létezési lehetőségét elvesztette. Azonban a mezőgazdaság helyzetére a capitalismus mégsem maradt hatás nélkül. Sok gazda számolni kezd, gazdaságában mérleget készít, könyveket vezet, szóval a számító capitalisticus szellem bevonul a kastélyokba épúgy, mint a szalma-fedeles kunyhókba. A polgári elem szerez földbirtokot és természetesen az ipar és kereskedés terén alkalmazott elveket átviszi a gazdaságba. Végül a bérlői osztály szaporodik, és ez az osztály a földet már nem a föld kedvéért műveli, hanem egyedül a haszon okából. És ha a tőke nem bocsátkozik oly erővel (részvényvállalatok alakjában, bankok útján) a mezőgazdaságba, mint az ipar és kereskedés üzemébe, annak oka az a bizonytalanság, mely a termésekre nézve uralkodik a gazdaságban; a haszonrészben, mely a gazdasági vállalatoknál kisebb szokott lenni, s végül abban a körülményben, hogy rendkívüli nyereségek a mezőgazdaságban ritkábbak, mint az iparnál és a kereskedésnél. »A mi a mezőgazdasági környezetben oly nehéz, az éppen az, a min a capitalisticus szervezet lényegénél fogva nyugszik: minden értéknek megosztása mennyiségekre; minden személyes — egyedi — concret jellegű viszonynak helyettesíthetése abstract dologi szerződési viszonyok összegével; és a minden birtokrészletnek és minden műveletnek megítélése tisztán a pénzszerzés szempontjából.« »A gazdánál mindig túlnyomó az öröm a földbirtokban, még pedig az egyedi és concret birtokban, a melyet éppen birtokol«, a közigazdasági élet minden más viszonyaiban egészen másképen áll a dolog, a nagyolvasztó vagy a papírgyár és birtokosai közt személyes színezetű vonzódás nincsen. Csak a gazda, a ki idegen földön gazdálkodik, tehát a bérlő bir azzal az elfogulatlansággal, hogy a földet gazdaságosan művelheti. Ha így a capitalismus nem is tud oly erővel gyökeret verni a mezőgazdaságban, hatása a közigazdaságnak ezen ágában még sem maradt el. Az individualisticus szellem lassan-lassan behatol a parasztbirtokra is; a közlegelők, köztulajdon, közerdők megoszlának; a parasztyermekek, ha több az örökös, eladják a parasztbirtokot, s a városba vonulnak; a háziipari foglalkozás megszűnik. De a kereskedés hatása is megérzik a parasztgazdaságban; többé-kevésbé összes tevékenységében függőségbe jut a kereskedőtől, s ez utóbbi sok helyütt visszaél befolyásával, és a parasztot az uzsora különféle fajtaival kiaknázza.

Ezen küzdelmében a paraszt egyedül a szövetkezetekben talál menedéket, és felette örvendetes, hogy ép Németországban a parasztszövetkezetek ügye oly szépen halad. 1900. évben volt 15.034 gazdasági szövetkezet, közülük 10.487 kölcsönpénztár, és 149 beszerzési szövetkezet. E szövetkezetek évi forgalma $1\frac{1}{2}$ milliárd márka. A mezőgazdaságban nem fordul elő az az irány, hogy a kis üzem nagy üzemmé akar fejlődni; vannak ugyan szövetkezeti alakulások, jelesen a tejszövetkezetek és a borértékesítők, de ezeknél a nagy üzemszövetkezet alakítása tisztán véletlen. A gazdaságnál nincs meg az iparnál szokásos az a törekvés, hogy az üzemek specialitásokat műveljenek, hogy a speciális termelési ágak külön combinatiót keressenek. A gazdasági oktatás Németországban eléggé szépen terjed s vele a gazdasági művelődés is fejlődik. A gazdasági egyesületek nagyban hatottak az állattenyésztés intensív alakulására is. Annyi bizonyos, hogy a mezőgazdaság az utolsó évtizedben nagyban haladt, de azért ez a haladás hasonlíthatatlanul kisebb ahhoz képest, a miként a haladás más közgazdasági ágakban mutatkozott. Ha a német gazdaság legutóbbi korszakát szemléljük, körülbelül 1870-ig óriási fellendülést látunk. Ekkor áll be a visszahatás. A terményárak csökkennek, a bérletárak kisebbednek, de a földbirtoknak az 1870. évek kedvező körülményei folytán magasra emelkedett árai visszafelé menni nem akarnak. Ehhez járul a földbirtok eladósodása s ez teszi nehézzé az agrár-kérdés megoldását.

A német mezőgazdaság súlyos helyzetét tulajdonképp a világpiaczon megjelenő idegen mezőgazdasági termények okozták s ép ezért a világpiacz helyzetéről is kell szólni. Szerzőnk a világ gazdasági szervezetet nem látja abban, hogy az egyes nemzetek gazdaságukban mindinkább külön irányban tevékenyek s azután egymásnak kiegészítésére törekszenek. Németország külkereskedése legalább ép az ellenkezőjét igazolja. A culturnemzetek, szerzőnk szerint aránylag kisebb kereskedelmi összeköttetésben vannak, mint azelőtt. Az utolsó század fejlődése mutatja, hogy Németország külforgalma a saját termeléséhez arányitva inkább csökkent. 1830. évben a külkereskedés értéke az összes népjövedelem $28\frac{1}{2}\%$ -a volt, holott 1895-ben $29\frac{1}{2}\%$ -a, de alig emelkedett. A külkereskedés kiviteli része határozottan csökkent; mindenki tudja, hogy mezőgazdasági termékekben Németország kivitele kisebb behozatalánál; de iparcikkekben is csökkenő a kivitel, így az összes kőszéntermelésből 1860-ban $14\frac{6}{10}\%$, 1880. évben $15\frac{3}{10}\%$ és 1900. évben $13\frac{9}{10}\%$ volt a kivitel; a kiviteli többlet pedig állandóan csökkent az említett években $12\frac{5}{10}\%$, $11\frac{0}{10}\%$ és $7\frac{3}{10}\%$ -at tette a termelésnek. A vaskivitel a termelésnek 1880. évben $40\frac{7}{10}\%$, 1900. évben $20\frac{0}{10}\%$ -át tette, a kiviteli többlet pedig $29\frac{3}{10}\%$ -ból $7\frac{8}{10}\%$ -ra csökkent, pedig a nyersvastermelés 2.7 millió tonnáról 8.5 millió tonnára emelkedett. A chemiai iparban az ebben az iparágban foglalkozó egyének száma 1882. évről 1900. évre $60\frac{5}{10}\%$ -kal, a kivitt cikkek mennyisége csak $38\frac{2}{10}\%$ -kal emelkedett; a gépiparban a foglalkozók száma $7\frac{0}{10}\%$ -kal emelkedett, a kivitel mennyisége $19\frac{9}{10}\%$ -kal csökkent. A bőriparban a nyersbőrök behozatali többlete 1860., 1880. és 1900. évben 21.700, 36.600 és 85.400 tonna volt, a bőrkivitel pedig 4500, 11.400 és 14.100 tonna, vagyis a több behozatalnak $20\frac{8}{10}$, $31\frac{1}{10}$ és $16\frac{5}{10}\%$. Pamutáruknál a kivitel aránya a gyártáshoz volt 1880. évben $25\frac{6}{10}\%$ -a és 1897—1899. években $18\frac{6}{10}\%$. Gyapjúáruknál

1870. évben 18·7%. Nem oly határozottan hanyatló mindenben a behozatal. A mezőgazdasági czikkek nagyobbodó behozatala ismeretes. Az iparczikkeknél azt látjuk, hogy igen sok iparágnál a nyersanyag és félgyártmányok behozatala növekedett; áll ez főkép a német autochton, azaz a saját területéből fejlődött iparokról, pl. a gyapju-, len-, fa- és bőriparról; ezek az iparok most jobban függnék a külföld behozatalától. Ellenkezőleg történik más iparágaknál: össztermelésük függetlenebb lett a külföldtől; így 1840—1842. években Németország még 400.000 mázsa pamutfonalat hozott be többet, 1890—1900. években 10.900 tonnát. Hasonló mutatkozik a nyersvas forgalmánál. Kétségtelen, hogy Németország az utolsó században kiviteli országból behozatali ország lett. Kiviteli az az ország, a mely földhozadékaának egy részét más földhozadékok vagy munka ellenében, vagy rövidebben földet föld ellen, vagy földet munka ellen kicserél, de saldóját mindig földben egyenliti ki. Németország tehát amidőn kiviteli országból behozatalivá alakult át, mindig kevesebb idegen munkát és mindig több idegen földet cserél be. Van elég, sőt az elégnél több munkája. Amije nincsen, az a föld és ismét föld, föld tropikus, de főkép mérsekelt övű. »Mindenek előtt kalandos gondolatnak tartom azt, hogy egy olyan nép, milyen a német, saját (föld-) erejéből fenn tudná magát tartani; mert nemcsak a táplálásáról, hanem ruházkodásáról s más elsőrendű szükségleteiről is szó van.« »Nem lehet arról szó, hogy az embereket tápláljuk, de meztelenül járjanak, lakás és eszközök nélkül legyenek, a melyekben főznek, a melyekkel esznek, a melyekből esznek.« Milyen területűnek kellene Németországnak lennie, ha saját szükségleteit saját földjén termelné! Hogy a lóából a behozatali többletet fedezze a lóállományát meg kellene négyszeresíteni; a szarvasmarhabőr-többlet a marhalétszám háromszorosát, a gyapju-szükséglet a juh számának kilencszeresét igényelné stb. stb. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, »hogy a német nemzetgazdaság ma már kétszeres vagy háromszorosan nagyobb területen nyugszik, mint a milyen Németország«. Kiviteli országok activ kereskedelmi mérleggel bírnak; behozataliak passiv mérleggel. Németország passiv mérleget a külföldön elhelyezett tőkéinek kamatjaival és a hajófuvarokon nyert jövedelmeivel fedezi.

A negyedik és utolsó könyv az új társadalom alapvonalait tárja fel, még pedig három fejezetben, a melynek címe gazdaság és műveltség, foglalkozás és birtok és társadalmi osztályok. A gazdaság és műveltség fejezetében kifejti szerzőnk ama nagy társadalmi jelentőséget, melyet a tömegek és a változás az új korszakban bírnak. Mindenütt tömegekkel találkozunk; a népesedés az előbbi időkhöz képest óriási nagyságban jelentkezik, a városok népessége nagyban gyarapodik; míg 1871. évben a lakosság 36%-a, 1900. évben már 54%-a volt városokban. 50.000-nél több lakossal bíró városokban 1843. évben 3·5%-a, és 1900. évben 21·9%-a lakott az összes lakosságnak. És a megszaporodott népszámmal arányban emelkedett az árú tömege is, és a nép-jólét. Egy egy személy jövedelme volt 1840. évben 241, 1870. évben 372, 1895. évben 506, és 1900. évben 650 márka. A szükséglet és a készlet árúban rendkívül emelkedett. A tömeggel karöltve járt a változatosság mérve; folytonos mozgás és állhatatlanság jellemzi korunkat mindenben. Ezzel kapcsolatosan fejlődik a lét bizonytalansága. Igaz, a műveltség haladásával az elemi és társadalmi veszélyek kisebbednek,

de a gazdasági bizonytalanság és a másoktól való függőség nagyobbodik; maga a földbirtok is meginog, mobillé lesz, még pedig a városban épp úgy, mint a mezőgazdasági birtokon. Az emberek folytonos helyváltozásra törekcszenek, innen a nagy utazási hajlam és az utazók nagy száma; 1900. évben például 800 millió egyén utazott csak a nagy vasutakon. Ilyen folytonosan mozgó nagy tömegben a művelődés is óriási mértékben fejlődik és a művelődési eszközök folytán nagyobb számban állnak rendelkezésre. 1801. évben 3900, 1900. évben 24.792 könyv jelent meg Németországban. 1840-ben Poroszországban volt 1146 könyvkereskedő, 1895. évben 15.341. Berlinben a század elején 30, a század végén 800 könyvárus volt. A könyvek ára mindinkább olcsóbb lesz, vannak most már 10, 20, 25 és 50 filléres classicus kiadások. A népoktatás terjedését látjuk abból, hogy Poroszországban 1822. évben 20.440 nyilvános iskolában 1.427.000 gyermek, 1896. évben pedig 36.143 iskolában 5.226.000 gyermek nyert oktatást. Az ujságok száma hihetetlen arányokat ölt. Németországban 1885. évben 519, és 1900. évben 1431 millió ujság kezeltetett a postán. A műizlés terjesztése kiállítások és tárak, színházak és hangversenyek által előmozdittatik. Ha az egyes foglalkozási ágakat tekintjük, a mivelttség haladásával aránylag mindig kisebb lesz a földmiveléssel foglalkozók száma s nagyobbodik az iparosok, kereskedők és hivatalnokok száma. Németországban 1000 lakos közül volt:

	1882.	1905. évben
földművelő, erdész, halász	425	357
bányász, kohász, iparos	355	391
kereskedő és fuvaros	100	115
házi szolgálatot végző	21	71
hivatalnok (egyházi stb.)	49	55
kereset nélküli	50	64

A foglalkozásoknál azt tapasztaljuk, hogy mindig több és több foglalkozás keletkezik és az egyes foglalkozásbeliek mindinkább csak a saját foglalkozásuknak élnek, s nem dolgoznak, mint az előtt, mindenféle más ágban is. De a foglalkozások kevésbé tapadnak egy családhoz, hanem a foglalkozások megválasztása a születéstől és családi körből függetlenné tesz. A jövedelem megoszlásában az a tapasztalás, hogy a lefolyt száz év alatt a gazdagok száma szaporodott, a nagyon szegények száma megfogyott, a középvagyonosok aránya azonban ugyanaz marad. Az előbbi időkben gazdagokat csak a földbirtokos nemések közt lehetett találni, a polgári elemben csak egyes — habár kiváló — kivételeket látunk. A század végén Poroszországban volt 7000 tallérmilliomos, 34.000 márkamilliomos és 166.000 jómódú (9500 márkánál nagyobb jövedelemmel bíró). A tapasztalás egyáltalában az: nem igaz az, hogy a szegények szegényebbek lettek, ellenkezőleg a legszegényebbek ma gazdagabbak, mint volt az pár száz évvel ezelőtt; nem igaz, hogy a középosztály vagyonában megfogyott, ellenkezőleg mindig megerősödött; így a 900—3000 márkás jövedelemmel bírók aránya Poroszországban 1899. évben 81.89, és 1900. évben 87 47% volt; nem igaz az, hogy a gazdagok száma apadna, és kevés nagyon vagyonos egyénre szorítkoznék.

A foglalkozások a társadalmi osztályokban nyernek kifejezést. Szerzőnk még most is helyesnek tartja a francia nagy írók azon csoportosítá-

sát, melyszerint a társadalom főosztályai: a gentilhommesteháta parti féodal, a bourgeoisie, a petite bourgeoisie és a proletariatus. Szerzőnk a társadalmi osztályok jellemzését a gazdasági elvékből veszi. Szerinte a gentilhomme osztálya képviseli a feudális földbirtokhoz ragaszkodó vagy a patriarchalis gazdaságot; a bourgeoisie a capitalisticus forgalmi gazdaság képviselője; a kis polgárság a kézmíves gazdasági szervezet; és a proletariatus egy még történetileg meg nem levő, tehát csak eszmében létező jövődöbéli gazdasági rendszer, melyet az egyszerűség kedvéért socialisticusnak nevezhetünk. Ha ebben az osztályozásban a »paraszt« elő nem fordul, ez egészen öntudatosan történik, mert gazdasági minéműsége szerint a kis polgárság a bourgeoisie kebelébe tartozik. A régi időben a társadalmi osztályok: a nemesség, a nép és a középosztály voltak; az újabb gazdasági fejlődés megszorította és más-kép osztályozta a foglalkozásokat. A bourgeoisie Németországban a század közepén még a gyermekpólyában volt; csak az 1850 óta fejlődő bankalapítási korszak erősítette. Szerzőnk a bourgeoisiehoz 2—2½ millió lakost számít, s így Németország lakosainak csak 3—5%-a tartozik ehhez az osztályhoz. »Ha Németországban a bourgeoisie kevesebb befolyást gyakorol a politikai és a közéletre, mint más államokban, ez első sorban az irányadó monarchiák által kegyelt gentilhomme-osztály súlyának tulajdonítható, de azonkívül annak is, hogy a német bourgeoisie teljes kifejlődéséhez kettő hiányzik, egyrészt a kispolgárság és a proletariatus szövetsége, és másrészt az a körülmény, hogy a pénznek a közéletben nincsen oly hatalma, mint másutt. Ahol Amerikában a dollár mindent keresztül visz, természetesen az az osztály fog döntő súlylyal birni, amely legtöbb dollárral rendelkezik«. A proletariatus Németországban szintén csak a század közepe óta kezd fejlődni; a munkásnyomor sohasem volt oly nagy ebben az országban, mint Angolországban s így a socialismus azon árnyalatai, melyek mint az utopisták, anarchisták, communisták s effélék másutt szerepeltek, kevésbé hatottak. »A capitalismus a munkás népességnek két nagy bajt hozott, amely eddig a világon ismeretlen volt, a munkát szellemtelenítette és a jogilag szabad embert föltétlenül alávetette egy más ember akaratának: meghonosította a gazdasági rabszolgaságot. Ezen rendszer súlyos következményei ellen küzd a socialismus, a munkás-egyesületek, munkavédelem, szövetkezetek terjedése, államosítás és várososítás a socialis fejlődés korszakát nyitották meg, melyet talán nem egészen jogtalanul socialcapitalismusnak lehet mondani; a hol a capitalismus a főnév, a social a jelző«. Szerzőnk a német proletárok számát 35 millióra, vagyis az összes lakosság 67·5%-ára teszi. A kispolgárságnak lényeges részei a mesterember (a kézmíves), a kiskereskedő és a paraszt; száma most is ugyanaz, mint volt 50 évvel ezelőtt, azaz körülbelül 12½ millió lakos; de míg ez a szám előbb a lakosság $\frac{2}{5}$ -ét tette, az most csak $\frac{1}{4}$ -re rúg: tekintélyében és erejében mindazonáltal lényegesen kisebbedett, helyét a capitalismus foglalta el.

A gentry vagy a német »junker«, daczára gazdaságellenes irányzatának, továbbra is döntő tényező Németországban. »Az igazi »junker« a keresetet mint szatócsszerű, nem finom valamit gyűlöli. Az a gondolat, hogy kereset miatt legyen tevékeny, őt visszariasztja. Neki megvan a mire szüksége van. Ez neki jutott, mint az a név, melyet visel; ez neki állásának megfelelően elegendő: ép ezért a rőf lovagjai

csak járjanak a kereset után. Ezt így is lehet kifejezni: »a bourgeoisie-gazdálkodás mindenekelőtt bevételi gazdálkodás, a bevételek nagysága szerint alakulnak a kiadások; a gentry gazdálkodása kiadási gazdálkodás, a kiadások szerint kell a bevételeknek alakulniuk. Ha hiány támad, rég időtől fogva nem a szatócsszerű számadás és háztartás gondoskodott fedezéséről, hanem a hatalom, az állam. Ötszáz évvel ezelőtt a borszákosok áruit minden nagy meggondolás nélkül erőszakkal elvették. Ma ugyanez történik szeszadótörvények, vámtarifa s hasonlók által, ha szükséges.« Holnan van az, hogy ily gazdaságellenes magatartása mellett a mostani capitalisticus időben Németországban mégis a »junker« uralkodik!? Egyrészt az uralkodó nézet mindenüttajunkert állítja vezetőnek, ki előtt mindenki meghajol, másrészt a bourgeoisie nem tud összetartani és társadalmi osztályllyá tömörülni, sőt legfőbb törekvése a »junker« osztályba fölvétetni, végül az állam vezérelve, hogy a »junker« jövedelmeit, ha szükséges államilag is biztosítani kell s így vagyoni tönkremeneteltől nem kell tartaniok.

Matlekovits.

Három közgazdaságtani vezérfonal.

Elements of Political Economy, by James Bonar, London 1903. John Murray, XII + 207 pp. — *Leitfaden zum Studium der Nationalökonomie* von Prof. J. Conrad. Zweite ergänzte Auflage. Jena, 1902. Gustav Fischer, VII + 91. Ss. — *Társadalmi Gazdaságtan*. Két rész. Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár 149. 150. Irta dr. Wildner Ödön, Pozsony—Budapest. Stampfel Károly kiadása. Az első rész 72, a második 80 kis oldal.

Három kisebb zsebkönyv van előttünk. Egy angol, egy német és egy magyar. Céljuk saját vallomásuk szerint ugyanaz: a gazdaságtan legfőbb elveinek megismeréséhez rövid, könnyen áttekinthető vezérfonalul szolgálni. Mégis mind a három mást nyújt, s így értékük is különböző. Legtöbbet ér közöttük az angol, a magyar ebben a tekintetben is utolsó a sorban. De azért a német sem megvetendő munkát. A magyar is felülemelkedik az ilyenmű magyar compendiumok eddig megszokott színvonalán.

Bonar, a ki már *Malthus and his Work*, de főleg *Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations* című munkájával általánosan becsült nevet szerzett magának a gazdaságtanban, e munkájában különösen azokat a gazdasági jelenségeket magyarázza, a melyeknek lényegével a kereskedőnek jó megismerkednie. Elmélete tehát gyakorlati célokat szolgál. Munkája annál praktikusabb becsű, mert az angol gazdasági és kereskedelmi élet segítségével magyaráz. Dolgozata azonban nem csak ezért speciálisan angol. Nemzeti azért is, mert a mai angol elmélet álláspontján épül fel. Az »Általános tájékoztató« és az »Érték« című fejezetekben a gazdasági élet mivoltát s az úgynevezett alapfogalmakat magyarázza, az utóbbiban különösen az értéket és az árt. A »Tőke«, »Bér és járadék« valamint »Nyereség és jövedelem« című fejezetekben a jövedelemeloszlás kérdéseit ismerteti. De seholsem csak az elméleti tételeket. Az elemi jelenségek magyarázatához mindenütt hozzáfűzi a gazdasági élet gyakorlati alakulatainak taglalását is. Így például, mikor a tőke fogalmát magyarázza, a kölcsönző s a használó osztályokról s ezeknek társadalmi alakulásáról is beszél. A bérrel szólva

a trade unionismusról is szól. A jövedelem fogalma kapcsán az ipari termelésről, a kereskedelemről, a valutáról és a bankügyről is ír. Egy újabb fejezetet a külkereskedelem kérdésének szentel. A három következő fejezet az állami és községi pénzügygyel foglalkozik. Az utolsó fejezetben arra igyekszik felelni, hogy mindaz, a mit kifejtett, igazolja-e a socialismus tanításait. Itt a társadalmi kérdést tárgyalja. A függelékben közölt jegyzetek (jórészt irodalmi vonatkozások) a munka tudományos értékét csak növelik.

Érdekes és érdemes munka, mely bár, mint említők, az angol tudomány már megállapított eredményein épül fel, önálló becsre is számot tarthat. Ezt meg is érdemli, bárha nem egyszer épen azok a részek csökkentik a munkát értékét, a melyekből szerző önállósága vagy legalább is önálló gondolkodásra irányuló törekvése és a ma közkeletű angol nézetek bírálata tűnik ki (pl. a tőke fogalmának megállapítása: »Definition may include land«.)

A mennyire tipikus angol könyv a Bonaré, éppen annyira jellegzetes német munka Conrad-é. Csak egy tekintetben egyezik meg az előbb említettel. Feldolgozott anyagából kitűnőleg, úgy látszik, ez is a kereskedelemmel foglalkozók szükségleteit, talán egyenesen a kereskedelmi iskolák igényét tartotta sem előtt. De a Bonar-éval összehasonlítva föltöbb rendszeres. Az író nem vitázik benne az övével ellentétes véleményekkel. Csak a tudomány tényleg leszűrt és megállapodott elveit adja alig sokkal bővebben, mint egy irodalmi adatokkal jól felszerelt syllabusban. Terjedelmes statisztikai anyagáról azonban nem szabad megfeledkeznünk. A német rendszerességet és alaposágra való törekvést, a mely tulajdonságokat még egy ilyen kis vezérfonal olvasójánál is feltételezi a német író, a folytonos és nagyon jó irodalmi vonatkozások is jellemzik. Ezek oly széles látótér nyujtanak az olvasónak, hogy irodalmi adatok miatt bizony nem is kell nagyobb munkához nyúlania, mint ez a kis vezérfonal. Az irodalmi vonatkozásokat egyébként mennyiségileg, de minőségileg is sokaljuk a munka anyagához és céljához képest. A »Wesen der politischen Oeconomie« című 1-ső szakasz irodalmi rovata a legjobb német módszertani munkákra utal, egyebek közt Stammler Wirtschaft und Recht-jét is említi. Ez azt hisszük, egy ilyen kis dolgozatnál fölösleges tudóskodás.

Maga a munka az alapfogalmakat röviden magyarázó bevezetés után három szakaszra oszlik. Az egyik a termelés, a másik a jövedelem eloszlás tanát adja, a harmadik a gazdaságtan történelméről ad képet. Bele van azért ebbe a szokatlan módon felosztott munkába a gazdaságtan mai anyagának nagy része szorítva. Csak a gazdasági politika egyes kérdései (mezőgazdasági, ipari, külkereskedelmi, társadalmi politika) nem tárgyalatnak. Az első szakaszban látjuk, a termelés és fogyasztás elméletét 14 oldalon; aztán már sokkal részletesebben (14—65. lapok), a következő kérdéseket: pénz, hitel, árú, bankügy, börzeügy, részvényügy, válságok. A jövedelemeloszlás kérdéseivel 9 oldalon végez. Érdemes és a legújabb kutatások és méltatások (lásd főleg: merkantilisták, Thünen) alapján áll a dolgozat utolsó, irodalomtörténeti része. Ezt a részt azok is haszonnal forgathatják, a kiket a kis munkának az alsóbb kereskedelmi pályára készülőkhöz igényeihez mért anyaga nem elégíthet ki.

Wildner munkája az immár tekintélyes számú kötetből álló »Tudományos Zsebkönyvtár« 149. és 150. füzeté gyanánt jelent meg.

E könyvtár a saját prospectusa szerint »idővel mindazt felöleli, a mi az általános műveltség körébe tartozik. A ki a hasznos tudnivalók ismeretét a legkényelmesebb módon akarja elsajátítani, az feltétlenül vegye meg a T. Zs.-t . . . sat. . . .« Az egyes füzetek szerzőinek során végig tekintve, az írók között nem egy olyat találunk, a kinek neve már előre is kezeskedik a munka jóságáért. Wildner neve is ilyen. Jó hangzású az irodalomban, ha, legalább tudtunkkal, eddigelé még nem szerepelt is gazdaságtani dolgozat alatt. A bírálat állásfoglalását e művével szemben nagyon megkönnyíti maga a szerző, amikor kijelenti, hogy munkája »sem az anyag elrendezésében sem kifejtésében nem tart igényt eredetiségre.« A szerző érdeme ilyen munkánál forrásainak jó megválasztásában áll. Wildner tényleg a legjobbat választotta, mikor Földes és Philippovich után indult. Más kérdés, hogy szerencsésen tudta-e mindig követni forrásait. Mi úgy látjuk, hogy az elméleti részt főleg Philippovich nyomán készítette, míg az alkalmazott rész forrásául Földes nagy munkájának II. kötetét használta. Szerencsésebben választott volna, ha fordítva jár el, természetesen Philippovichot a második részhez csak annyiban használván, a mennyire ezt e mű eddigi terjedelme megengedi. Az sem ártott volna, ha Földes könyvének legújabb kiadását használja. Ez esetben a történeti részben nem egy iskolát (pl. merkantilok) másként jellemzett volna. A gazdasági élet történeti kifejlődésének vázolásánál is újabb szempontok után indulhatott volna. Hiszen Spencer, Bücher, Hildebrand, Grosse idevonatkozó adatait és fejtegetéseit már magyar könyvek is feldolgozták. Fel kell ugyanis tennünk a szerzőről, hogy nem akart csupán egy jórészt tankönyvnek használt nagy munkából a tanulást könnyítő kivonatos compendiumot készíteni.

Mint aféle dióhéj, vagy ha úgy tetszik, mellényzsebbe való könyvecske e dolgozat a társadalmi gazdaságtan egész mai anyagát felöleli, de a lehető legrövidebben. Irodalmi vonatkozások, vitás álláspontok taglalásai már terjedelménél fogva sem találhatnak benne helyet. E compendiumban természetesen a tételes tárgyalásmód során még annyi eredetiséget sem találunk, mint Conrad éppen ismertetett füzetében. De szerző vállalkozásának nem is volt az a célja, hogy eredetit nyújtson. A vállalkozás célját a kiadó prospectusából látjuk.

N.

Carnegie.

The empire of business. By Andrew Carnegie. London és New-York 1902. 345. lap.

A pittsburgi vasművek sokat emlegetett »királya«, a sok milliós, jótékonytságot árasztó nagy Carnegie üzleti tapasztalatait, buzdításra szánt elveit »Az üzlet birodalma« címmel adta közre könyvformában. A könyv 17 cikket s felolvasást (address) foglal egybe, melyek lazán sorakoznak ugyan egymásután, de mind igen érdekesek és szerzőjüknek irtózatossá akarateréjét lövellik. Az addresssek közül nem egynek csábító címe van, mert ugyan ki nem lenne kíváncsi arra, hogy »Hogyan lehet vagyont szerezni?« vagy »Melyik az üzleti sikernek útja?« Másfelől néhány közgazdasági kérdésnek félig elméleti, félig tapasztalati bonczolását kapjuk, a melyekben az adatok is érdekesek

(bár éppen nem ismeretlenek), de legfőbb érdekességük mégis mindig a szerző s annak gondolkodásmódja marad. A könyv maga Carnegienek, sőt az ő típusának incarnatioja. Ha közgazdasági tanulmányain kezdjük a szemlét, azt látjuk, hogy a három nagy kérdés érdekli: a valuta, a vámtarifa s a munkabér dolga. A valuta kérdésében (*»the ABC of money«*), az aranypénz teljes diadalát zengi, drastikusan mutatja be az Egyesült-Államok ezüstvásárlásainak hibáit, sőt ezen túlmenve, a pénzforgalom keletkezésének elméleti problémájához is hozzányúl. Itt azonban szemünk láttára megtörik tudománya; ő, a gyakorlati amerikai, úgy képzei el az *első* pénz- és értékforgalom keletkezését, mintha már akkor másutt értékszaktályozó piacok lettek volna. Ez kézzel fogható ellenmondás, a mely azonban igen jellemző a tengerentúli felfogásokra. A vámügyekről *»Mit tennék én a vámtarifával, ha császár lennék?»* címmel beszél s azt a nézetét tárja elénk, hogy a külföldről jövő fényüzési tárgyakat kell erősen megadóztatni, mert ezekből kerül ki a vámjövödelmeknek két harmada, az iparnak szükséges állandóság biztosításáért pedig kimondassék, hogy csak minden népszámlálást követő második évben, vagyis a mikor a népszámlálás eredményei már kiadattak, vétessék elő a vámtételek átalakítása. Első követelményének támaszául pedig kimutatja, hogy az Egyesült-Államok 1890-ben 338 millió dollár értékű gyapjú és 268 millió értékű gyapotárút állítottak elő, míg ugyanakkor Európából 35,500.000 dollárt képviselt finomabb gyapjú- és 28 millió értékű drágább gyapotszövetet hoztak be.

A munkabér és tőke problémájában elfoglalt álláspontját jellemzőes rövideggel és határozottsággal *»Háromlábú szék«*-nek kereszteli el. Három lábon áll a gazdasági világ, e lábak: a tőke, a vállalkozói ügyesség és a munka; a három egyenlő fontos; *»együttesen csodákat művelnek, de különváltan egyik sem ér sokat«* — mondja Carnegie (286. l.). E harmadik főtárgya mellett Carnegie néhány érdekes adatot mutat be az amerikai vasutak (Railroads Past and Present) s a vasipar haladásáról (Iron and steel at home and abroad). Ezekhez csatlakozik *»Oil and Gas Wells«* című irata, a melyben megkapó közvetlenséggel adja elő, hogyan bukkantak rá Pittsburg környékén a petroleum- és természetes gáz telepeire, hogy midőn ezen megmérhetetlen kincsekhez (melyek folytán Pittsburgot és Alleghenyt maga ez a természetes gáz látja el világító- s motorerővel), ezekhez még hozzájárult az óriási szénmedenczék feltárása: akkor Pittsburg kerülete az ipar fejlődésének oly óriási természeti alapjaival rendelkezik, a melyek egyrészt megmagyarázzák gyárainak szédületes emelkedését, másrészt pedig a világversenyben első helyet biztosítanak neki s gazdag vállalkozóinak.

A mint említettem, ezeken a tanulmányokon kívül *»address«*-ek foglalják le a könyv nagyobb részét. Rendesen tanulókhöz, munkásokhoz szól ezekben Carnegie. Bámulatos erővel hirdeti, ismétli, sőt suggerálja meggyőződését. Meggyőződése pedig nem más, mint egész életének története, a szegény irodát söprő fiúnak százmilliós vagyon urává való emelkedése. Minden mondása oly bátran és olyan keményen hangzik, mint a pörölyütés. Minden szegény embernek azon kell lennie, hogy milliommossá váljék: ezért senki se kezdje öröklött vagyonnal, mert az csak elpusztítja az embert s viszont senki se akarjon kevesebb lenni, mint milliomos, vezetővállalkozó. De hogy legyen

azzá az ember? Carnegie így felel meg rá: Először is három szabályt tartson meg az ember, még pedig: a szeszes italt kerülje el, senkiért vagyoniilag jót ne álljon s. ne spekuláljon, hanem takarékoskodjék. Másodszor szokjunk hozzá mi is s szoktassuk hozzá a társadalmat is ahhoz a gondolathoz, hogy az ipartermelés terén minden alkalmazottat, minden kezdőt részesíteni kell az üzlet hasznában, nyereségében, miáltal így az üzlet érdeke egyesül az alkalmazottak érdekével, ezek az alkalmazottak felszabadulnak »a fixfizetések nyomasztó járma alól«.

Ez Carnegie élettapasztalata s egyben lelkének, sőt typusának igaz vallomása. E vallomás mögött és könyvének minden sora, betűje mögött ott van az a merész, elrettenthetetlen vasakarát, a mely igazi titka Carnegie életének, de Amerika fejlődésének is. És azért van az, hogy elolvasván könyvét s itt üldögélve kicsinyes nézeteinknek szűk látkörében, úgy érezzük, mintha az Atlanti oceán szabad levegője csapott volna arcunkba. Ajánljuk olvasóinknak. (h.)

Harminczéves petroleum-háború.

Dr. Frherr Oswald v. Brackel und Joseph Leis: *Der dreissigjährige Petroleumkrieg*. Eine handelswissenschaftliche Studie. Berlin 1903. J. Guttentag (Verlagsbuchhandlung).

Theodor Duimchen: *Die Trusts und die Zukunft der Kulturmenschheit*. Berlin W. 15, Verlag von Johannes Råde (Kulturprobleme der Gegenwart.)

Még néhány év előtt is a gazdasági tudomány vitáinak előterében a cartellek kérdése állott, mely nagyban izgatta úgy a tudományos világot, mint a gyakorlat embereit. Ezen a téren azonban nagy változás állott be. A kartellek kérdése másodrendű fontosságúvá lett, a tudásvágyat és a gyakorlati haszon után törekvőket nem izgatta már annyira a cartellproblema: új kérdés lépett előtérbe, a trustok kérdése és rögtön az egész vonalon meghódította az érdeklődőket. Minél hatalmasabb valamely alakulat akár gazdasági, akár pénzügyi szempontból, annál biztosabban számíthat az a közérdeklődésre; a hol azonban a pénzügyi és a gazdasági hatalom arányosan egyesül egy gazdasági alakulatba, ott egészen bizonyosan a kérdés lényegére tereli a tudomány figyelmét, miután hatalmas külső arányaival a szemlélők seregének figyelmét már lekötötte.

A trustok belső szervezetének megismerése nagyon is izgatja a gazdasági problémák iránt érdeklődőket. Amint azelőtt a Rómajárókat a pápáról, úgy ma az Amerika-járókat a trustokról kérdezik ki. Öt-hat év alatt olyan irodalma lett a kérdésnek, hogy ma már az új könyvek azt a bizonyos százegyedik helyet töltik be, melyre a száz könyvben szétszórva feltalálható anyagnak egy új könyvbe való összegyűjtése számot tarthat. Talán épen ezért az érdemesebb könyvek egészen új szempontokat tűznek maguk elé, ily módon akarván újból felébreszteni az érdeklődők figyelmét, a kiket ez öt év alatt a gyakran ismételt többé-kevésbé azonos fejtegetések nagyon is elfárasztottak. Lassankint a tudományos irodalomba is bevonul a sensatióknak a kidomborítása, mit nem ujság-eszközökkel, hanem számoknak célzatos csoportosításával, rejtett érdekeknek nyilvánosságra hozatalával érnek el.

Ilyen sensatiokeletés szempontjából a most tárgyalandó két könyv

első helyen áll. Az első, megbízható adatok alapján mindazt elmondja a hatalmas petroleum-trustról, a mi az utolsó harmincz év alatt ennek a pénzügyileg roppant nagyerejű vállalatnak a történetét képezte. A második már nagyon kényes tartalmú könyv és a szerző kiváló ízléséről tesz tanuságot, hogy egyik legveszedelmesebb irányú tárgyról olyan higgadtan, nyugodtan és tárgyilagosan ír, a mint arra csak igen kevesen volnának képesek. Duimchen könyve nem egyéb, mint egy tekintélyes kereskedőház tönkremenetelének története, melyet tárgyi és pszichologiai bonczolgatások alapján az mond el, a kinek ebben a szomorú sorsban része volt. Duimchen petroleum-kereskedő volt Hamburgban, még pedig mint könyve eiárulja, nem a kereskedők közönségesebb fajtájából való, a kit azonban a petroleum-trust, mint annyi sok más becsületes, törekvő kereskedőt, egyszerűen elnyelt, illetőleg semmivé tett. Bármily keserű dolog is ez arra nézve, a ki egy egész élet munkássága árán lett önálló kereskedővé és a kit deres hajjal egy hatalmas szervezet vagyonából kisajátít, arra utasítva őt, hogy most ott kezdje elől, a hol már ötven év előtt tartott; Duimchen, a kinek mindebben része volt, nem kesereg, hanem bonczolgatva elmondja annak az okait, a miért ennek így kellett történnie, minthogy ezt a trust érdeke úgy kívánta.

A petroleumtrust, melynek hallatlan arányáról oly sokat hallottunk regélni az Amerika-járóktól, egyik igen érdekes alakulása a múlt század gazdasági életének. Léte, hatalma, sikerei mind egyetlen személyhez van kötve, kinek tevékenysége szinte páratlan még Amerikában is, a hol pedig a nagy conceptiójú emberekben nincsen hiány. Ez az ember John Rockefeller, vagy a mint egész Amerikában nevezik, I. Johnny, a petroleum-király. Munkássága határozottan elsőrendű, bárha annak irányzatával nem is lehet egyetérteni. Sikereit azonban mégis el kell ismernie mindenkinek, legelső sorban azoknak, a kiknek épen az ő sikerei miatt tönkre kellett menniök. Brachel és Leis könyve ezeknek a sikereknek a történetét írja meg. Annyi bizonyos, hogy sikerekről írni nem könnyű dolog abban az esetben, ha valaki nagy lelkiismeretességgel az éremnek nemcsak egyik oldalát nézi, hanem a sikerek méltatása közben megemlékezik ama nagy méltatlanságokról is, melyeken ezek a sikerek felépültek.

A petroleum-iparnál, mely ma a világnak egyik leghatalmasabb iparága, nem is milliókról, hanem milliárdokról van szó. Pedig az ötvenes évek elején még nem is ismerték a petroleumot. A múlt évben halt meg Newyorkban egy 84 éves öreg úr, A. C. Ferris, a ki az ötvenes évek elején egy nap alatt egész Amerika leghiresebb embere lett az által, hogy egy ipari kiállításon az első petroleum-lámpát kiállította. A siker óriási volt. Ezrével sereglettek az emberek Newyorkba, hogy a világításnak ezt a csodáját megtekintsék. A mint hire ment, hogy ezt a csodatevő világító anyagot a földből lehet kiaknázni, tömegesen vándoroltak az emberek Pennsylvániába, mint az egyetlen helyre, a hol ez a világító anyag annak idején a föld gyomrából előkerithető volt. A petroleum kiaknázása kezdetben igen lassan ment. Végre Smith Billynek sikerült a fúrási rendszer segítségével az első petroleum-forrást felfedeznie, melyet »Gusher«-nek neveztek el és a mely 1859 augusztusában, a feltalálás hónapjában naponként 24 barrel petroleumot hozott felszínre és a mely termelést 1861-ben már napi 300 barrelre sikerült fokozni, a mit annak idején óriási eredménynek tekintettek.

Ennek a sikernek hallatára valóságos petroleum-láz fogta el az embereket. Ezrével tódultak az emberek Pennsylvániába. Mind rövid idő alatt milliomos akart lenni. Hallatlanul magasra szökött a telek ára, miért is minden talpalatnyi helyet kihasználtak furási kísérletekre, olyannyira, hogy gyakran megtörtént, hogy 8—10 méternyire a föld alatt az egymással versenyzők furásai egymásba lyukadtak. Pennsylvania elhagyott völgyei benépesedtek és a jólét jelei kezdtek mutatkozni az egész országban. Ez azonban nem tartott soká. A leg-rövidebb idő alatt rájöttek a Pennsylvániába tódult emberek, hogy munkásságuk, buzgalmuk és fáradozásuk nemcsak hogy a régi sikerrel nem jár, de olyan pangás állott be, a mely válsággal fenyegette az új iparág részeseit.

Erre az időre esik John D. Rockefeller feltünése a petroleum-piaczon, amivel egyidejűleg a közel harminczéves petroleum-háború kezdetét vette. Rockefeller fiatalsága meglehetősen homályba van burkolva. Huszonkét éves korában Clevelandben egészen kis terményüzletet nyitott, melylyel azonban felhagyott, a mikor egy gyári munkás felszólította őt, hogy lépjen vele társas viszonyba egy általa feltalált petroleum-finomítási módszer kihasználásához. Rockefeller jónak találta a tervet és ezzel megkezdette millióinak az összeharácslását. A hatvanas évek végével és a hetvenes évek elején általános volt a panasz a petroleumtermelők körében, hogy a nagy verseny, a szállítási nehézségek és sok más egyéb ok miatt lehetetlen a petroleum-ipart nyereséggel folytatni. Ez volt a nagy többség véleménye, míg egy igen csekély töredék, később a Standard Oil Trust név alatt egyesült társaság kitűnően boldogult, a többiek előtt érthetetlen okokból. Ennek okát nagyszerűen adta Henry Demarest Lloyd híressé vált »Wealth against Common wealth« című munkájában, ahol erről a trustról szóról-szóra a következőket írja:

»Ezek a sikerrel működő emberek sem az olajat, sem pedig az olaj felszínére hozatalainak módját nem fedezték fel. Sőt még olajföldeknek boldog tulajdonosai sem voltak 1888-ig naponként csak 200 hordó petroleumot termeltek, a mi az összes termelésnek csak $\frac{1}{3000}$ részét teszi. Új finomítási módokat sem találtak fel, sőt a vezető csöveknek rendszere sem volt az ő művük. Minden eszközt megmozgattak, hogy a tengerparthoz tervezett csővezeték elkészítését megakadályozzák és hogy lehetőleg csökkentsék annak a kísérletnek az értékét, hogy mily könnyen lehet a finomított petroleumot csővezetékkel szállítani. Ma az övéké az összes finomító a nélkül, hogy egyetlen egyet is építettek volna. A tankszállítás terve sem ő tőlük származik, sőt ennek feltalálása idején mindent elkövettek, hogy ilyen vasúti kocsiknak alkalmazását megakadályozzák. Az olajiparnak egyetlen terén sem voltak uttörők. Sőt semmivel sem volt több tőkéjük vagy ügyességük, mint versenytársaiknak. Az általuk készített olaj is rosszabb és drágább volt, mint másoké. Mit csináltak tehát? Egész egyszerűen kihasználták a hatalmukat arra, hogy ők diktálják Európának és Amerikának azt az árat, mely mellett ezek világításukat beszerezhetnék.«

Ennek a kis társaságnak volt a szellemi vezetője Rockefeller, a ki borzasztó és könyörtelen háborút indított mindenki ellen, a ki ezt az érdeket szolgálni hajlandónak nem mutatkozott. Hatalma különösen akkor lett nagygyá, a mikor hosszas küzdelem után győztes maradt

Amerika egyik legnagyobb vasútvállalatával, a Pennsylvania vasút-társasággal szemben, mely társaság, legyőzése után, egészen a trust karjaiba vetette magát; úgy hogy a petroleum szállításának kulcsa a trust kezébe került. Ez a győzelem és az így elnyert hatalom irgalmatlan háborúra ösztökélte a trustöt, mely teljes hat évig 1872—1878-ig tartott és a mely háborúság folyamán a trust összes ellenfeleit magába olvasztotta. 250 ellenféllel vette fel a trust a küzdelmet, melynek befejeztével egyetlen egy sem maradt meg önállósága birtokában, hanem mind feltétlenül alávetette magát Rockefeller feltételeinek. Ma Amerika összes petroleum-termelésének a 95%-a a trust keretében van, a mely olyan árakat diktál, amilyen neki tetszik.

Ennek a háborúnak a képét a trust pénzügyi megerősödése hűs-geesen visszatükrözteti. 1870-ben az alaptőke csak egy millió dollár volt, mely 1872-ben $2\frac{1}{2}$, 1873-ban pedig $3\frac{1}{2}$ millióra emelkedett, 1882-ben a háború teljes befejezése után, az alaptőke a beolvasztások révén már 70 millió dollárra emelkedett. 1883-ban a trust vagyona 148 millió dollárt ért. Az évi átlagos nyereség 50—55 millió dollárra rugott, vagyis tekintve a termelt, illetőleg eladott mennyiséget, a trust hordónként egy dollárt keresett az eladás közvetítésével.

Amíg a Brackel és Leis könyve ennek a háborúságnak a történetével foglalkozik, addig Duimchennek a könyve első sorban Rockefeller személyiségének van szentelve. A két könyv tulajdonképen kiegészíti egymást. A mit az egyik elhallgat, de sejtetni enged, azt a másik megírja. A mi hégzag az egyikben mutatkozik, az a másikban ki van töltve. Míg az első a számbeli adatokat helyezi előtérbe, addig a másik a személyi mozzanatokot. És igazán nehéz eldönteni, hogy ilyen rendkívül érdekes problémánál, mint a trustök kérdése, melyik az érdekesebb. Mert hogy a trustök tanulmányozásánál a személyi mozzanatok elsőrangú fontosságúak, azt nem vonhatja senki kétségbe, aki a trustmozgalmat ismeri.

Duimchen könyvének második része, melyben a kulturemberiség jövőjével foglalkozik, már nem annyira érdekes. Itt már ő is abba a hibába esett, a mi a mai írók közös vonása, hogy philosophál olyan dolgok felett, melyeket már sok százan megírtak előtte, talán nem ilyen csoportosításban és nem ilyen személyes vonatkozásokban.

A trust maga mint culturproblema igen érdekes és csábító. Épen ezért méltattuk különös figyelemre a személyi mozzanatokkal foglalkozó könyveket, melyek a cultur-történészeknek igen értékes anyagot szolgáltatnak, bárha az anyag feldolgozásával csinyján kell bánni. Az irodalomnak ez az iránya hasznos, azonban csakis addig, a míg nem csap át a pártoskodásba, a mit azonban az intelligensebb olvasó a hangnemből vagy a vonatkozásokból hamarosan felismerhet. Ezeknek a könyveknek az a hasznuk, hogy bizonyos problémák feletti gondolkodásra készítetnek olyanokat is, kik a szorosan vett elméleti tárgyú könyveket nem szívesen olvassák, ellenben a sensatiókkal fűszerezett tudományos dolgokat örömmel fogadják. Az ilyen inyencz-olvasók kapva-kapnak majd ezeken az olvasmányokon.

Czeisler Emil.

Kereskedelmi politika.

Dr. G. K. Anton: *Ein Zollbündnis mit den Niederlanden*. Vortrag, gehalten in der Cehe Stiftung zu Dresden. — Dresden, Zahn u. Jaensch, 1902.

A vámegyesülések gondolata, mely már a múlt század dereka óta hol politikai, hol pedig inkább gazdasági célzattal újból és ismét újból felszínre kerül, újabban sem tűnt el a napirendről. Az elmélet férfiai csakúgy mint a gyakorlati politikát befolyásolni óhajtó gazdasági érdekképviselők foglalkoznak a vámegyesülések kérdésével.

A gazdák congressusa már 1889-ben Budapesten, utóbb pedig nem rég Rómában élénken megvitatta egy közép-európai vámunió létrehozatalának czélszerű vagy czélszerűtlen voltát és a vámpolitikai irodalom sem szűnik meg a hatalmas angol, amerikai és orosz vámterülettel szemben az európai államok vámegyesülésének czélszerűségét és azt a kérdést vizsgálni, vajjon az angol, amerikai és orosz közgazdaságnak a jövőendő alakulása nem teszi-e majd egyenesen elkerülhetetlenné a nyugateurópai államok egyesülését vámpolitikai tekintetben. Természetes azonban, hogy oly nagy vámterületeknek az egyesítése, milyenek a Német birodalmat, az Osztrák-Magyar Monarchiát, Olaszországot, a Svájczot, Belgiumot, Németalföldet, sőt a legmerészebb tervek szerint még Franciaországot is felölelő közép-európai vámunió van tervezve, a legnehezebb és legkényesebb feladatok közé tartozik, és valószínűleg nem egyszerre, hanem csak lépésenként valósítható meg, ha ugyan a belátható jövőben egyáltalában létrehozható oly értelemben vett közép-európai vámunió, a melyről eddig az idevágó eszmecsereiben szó volt.

Ép ezért a vámegyesülés hívei belátván az egyes szomszédos és könnyebben egyesíthető vámterületek közeledésének a fontosságát a nagyobb szerű vámegyesület előkészítése körül most leginkább azon fáradoznak, hogy az ily államok vámegyesülésének útjában álló nézetellentéteket eltüntessék. Ily irányú kísérlet az előttünk fekvő füzet is.

Szerzőnk mindenekelőtt arról tájékoztat, hogy mikép fejlődött a német-holland vámegyesülés gondolata, és az idevágó adatokból kitűnik, hogy a német-holland vámunió gondolatának kidolgozása alig van valamivel kezdelegesebb stádiumban, mint a Német birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia közti vámegyesülés annyit megvitatott terve.

Általában oly alakban vélik keresztülvihetőnek a Német birodalom és Hollandia közti vámegyesülést, hogy Hollandia egyszerűen belép a német vámközösségbe. Ez által Hollandia nagyjában hasonló viszonyba jutna vámpolitikai tekintetben, mint a milyenben Luxemburg áll a német vámterülethez. Ennek azután Hollandia részére tagadhatatlanul számos előnye volna, melyek között igen fontos helyet foglal el a német birodalom részéről élvezett katonai, főkép tengerészeti védelem. Tényleg ugyanis nem ok nélkül szokták felhozni, miszerint Hollandia saját hajórajával kiterjedt gyarmati birtokainak megvédésére képtelen volna, ha ennek szüksége valamikor valamely európai vagy Európán kívüli tengeri nagyhatalommal szemben felmerülne. A Német birodalommal való vámegyesülés után természetesen a hatalmas német hajóraj védelmét élveznék a németalföldi gyarmatok is.

Ami a német-holland vámegyesülés gondolatának keresztülvihetőségét illeti, szerző egész határozottan azon az állásponton áll, hogy

sem politikai, sem pénzügyi, sem pedig technikai akadályok azt lehetetlenné nem teszik. Politikai tekintetben főképen a legnagyobb kedvezményi záradék, mely a Német birodalom eddigi szerződéseiben bent foglaltatik és a jövőben kötendő szerződésekben is valószínűleg fel fog vétetni, adhatna okot bonyodalmakra. E bonyodalmak azonban szerző nézete szerint könnyen elháríthatók, minthogy elegendő Luxemburg példájára utalva hangsúlyozni, hogy a legnagyobb kedvezmény csakis önálló vámrendszerrel bíró államokra terjed ki, olyanokra pedig nem, melyek egy másik vámterülettel közös vámterületté alakultak. A pénzügyi és technikai nehézségek főképen a vámbevételeken való osztozkodás és a leszámolás módja, az adórendszerek különbözősége és a követendő vámpolitikai főelvek meghatározásának mikéntje köré csoportosulnak, de ezek a kérdések szerző szerint kis jóakarattal szintén megoldhatók. A vámbevételeken való osztozkodás a Német birodalom egyes államai osztozkodási módszeréhez hasonlóan a lakosság számának alapulvételével volna keresztülvihető; a leszámolásra, valamint a vámügy legfőbb intézésére mindkét állam részéről bizonyos megállapított arány szerint képviselők volnának kiküldhetők, kik azután időnkint az idevágó kérdésekről tanácskoznának; az adórendszerek különbözősége sem állhatja komolyan útját a vámegyesülésnek, mert a vámegyesülés nem követelné okvetlenül a német és hollandiai adórendszernek egységessé való átalakítását, hanem a nehézség a német vámterületen szedett átmeneti illetékek mintájára megállapított hasonló illetékek életbeléptetése által megoldást nyerne. Minthogy tehát a fenti nehézségek, szerző nézete szerint, mindkét részen meglevő jóakarat által könnyen elháríthatók, a német-hollandiai vámegyesülés főakadálya nem ezekben, hanem, a mint szerző igen helyes érzékkel kitalálja, a jövőben követendő vámpolitikai rendszer meghatározásában van. Az e kérdés körül csoportosuló nehézséget illetőleg szerző nem vezet bennünket félre hamis optimismussal, mely szerint talán azt lehetne a hollandiaiakkal elhitetni, hogy Németország magas védvamos irányzatából engedni fog. Ellenkezőleg az előttünk fekvő füzet egész őszintén bevallja, hogy a vámegyesület létrejövetelének főfeltétele, hogy Hollandia is a védvám terére lépjen. És itt van a főnehézség. Németalföldet úgy kereskedelmének természete, mint pedig a nép tradíciója a szabad kereskedelemhez köti. Szerző is elismeri azt, hogy Hollandiának a fennálló körülmények közt a védvámrendszerre való áttérés csak hátrányára lehetne és önmegadóztatás jellegével birna; bár Németalföld egyes iparágai a fejlettség magas fokán állnak, mégis számos és épen a tömegfogyasztásra szánt árú, főkép szövött- és vasárúk tekintetében a bevétel nagy szerepet játszik és sok tekintetben nélkülözhetlen. Mindamellet szerző véleménye szerint a védvám-rendszerre való áttérés kérdését egész máskép kell megítélni, ha arról van szó, hogy ez a német vámterülettel való egyesülés következményekép válik szükségessé. Szerző nézete ugyanis az, hogy a Német birodalommal való vámegyesülésből Hollandiára nézve származó előny tetemesen felülmúlná a védvámrendszerre való áttérésből arra nézve származó hátrányt. A német vámterülettel való egyesülés következtében nagy piac nyílnék meg a németalföldi kereskedelem számára és Hollandia kereskedelme a védvám folytán a nagyobb mértékben fejlődő belföldi ipar által előállított árumennyiségekben is új táplálékot nyerne, és

igy eddig főkép átmeneti kereskedelme mellett saját árúinak a forgalomba hozatala is nagyobb mérveket öltene. Másrészt a védvámrendszerre való áttérés hátrányai is tetemesen kisebbek volnának, mint ha Hollandia e lépést a mai viszonyok közt követné el; míg ugyanis az esetben, ha Németalföld ma mint különálló vámterület állapítana meg védvámokat, ezzel saját fogyasztását rendkívüli módon megdrágítaná, addig a Német birodalommal való vámegyesülés után szükségleteinek igen tetemes részét a Német birodalomból vámmentesen fedezhetvén, főkép ipari téren a védvám okozta drágulást kevésbé érezné. Mindamellet az agrárvámok hatása szerző nézete szerint is a megélhetésnek nem jelentéktelen megdrágításában fog nyilatkozni, azonban véleménye szerint a munkások megélhetésének a megdrágulását és az ezzel párhuzamosan fellépő munkabéremelkedést a németalföldi iparnak a védvámok következtében való föllendülése tökéletesen ellensúlyozhatja.

Ezekből kitetszőleg Hollandia a német vámterületbe való belépés esetében a védvámrendszerből rája nézve származó csekélyebb hátrányokkal szemben emez áldozatért sokkal fontosabb előnyöket várhat. A fentemlitetteken kívül szerző kiemeli azt a nagy előnyt, mely Hollandiára abból háramlanék, hogy a német vámterületbe történt belépés után a német-hollandiai kereskedelmi viszonyok állandó, békés fennállása biztosítva van. Ha ugyanis vámunió a két állam közt nem jön létre, többé-kevésbé a Német birodalom jóakarától függ e kereskedelmi viszonyoknak továbbra való békés fentartása, mert Németország csatorna- és vasuti politikájával a hollandiai kikötők forgalmának tetemesen árthat.

Több, kivált német író azt is a német-holland vámunióból Hollandia részére származó előnyök közé sorolja, hogy a német tőkének nagyobb mértékben a németalföldi gyarmatokba özönlése e gyarmatok kincseinek nagyobb mértékben való kizsákmányolását fogja lehetővé tenni. Szerzőnk e tekintetben is részrehajlatlanul óhajtván itélni, elismeri, hogy a vámegyesülés eme következményét aligha lehet Hollandiára nézve különös óhajtásra méltó czélnak feltüntetni; sőt inkább azt tartja, hogy a hollandiaiak részéről áldozat, ha gyarmataik kizsákmányolásában az idegen tőkének is nagyobb tért engednek.

A mint azonban igyekszik szerző a Hollandiára nézve a vámegyesülésből származó összes hátrányokra a figyelmet felhívni, és azokat kellő világításba helyezni, ép úgy törekszik a hátrányok túlságos kidomborítását a kellő mértékre leszállítani. Így főkép azzal a vámegyesülés ellenségeitől sokszor hirdetett nézettel száll szembe, hogy a német vámterületbe olvadás idővel egyáltalában Hollandia önállóságának elvesztéséhez és politikai tekintetben is a Német birodalomba beolvadáshoz fog vezetni.

A Német birodalomra nézve a Hollandiával kötendő vámunióból származó előnyök közt első sorban az áll, hogy ha ez által a Rajna torkolata nem is helyeztetik át német területre, mégis teljesen ki van zárva, hogy Hollandia a Rajna forgalmát a torkolatára vonatkozó és a német kereskedelemre hátrányos intézkedésekkel bénítsa. A német vámterületen fekvő tengerpartnak oly tetemes növekedése, minő a vámegyesülés következtében beállna, úgy a német közgazdaságra, mint a német haditengerészetre nézve jelentékeny előnyt

biztosítana. Azt a körülményt, hogy a védvámok következtében megerősödött egyes hollandiai iparágak a német iparnak versenyt támaszthatnak, szerző nem tartja a vámegyesülés ellen való állásfoglalás megfelelő indokának, valamint nem ért egyet azokkal sem, a kik a német kereskedelmet féltik a hollandiai versenytől. Szerinte ugyanis a hollandiai kikötők közül kivált Rotterdam oly rendkívül kedvező fekvéssel bír, hogy vámunió nélkül is előbb-utóbb valószínűleg túl fogja szárnyalni Hamburgot, hacsak a Német birodalom egyenesen a hollandiai kikötők fejlődésének meggátlására irányuló tarifapolitikai intézkedésekhez nem folyamodik

Összefoglalva a német-hollandiai vámegyesülés kérdésére vonatkozó nézetét, szerző kis jóakarat mellett megvalósíthatónak és mind a két nemzet érdekében állónak találja a vámegyesülést. Mindazonáltal annak tényleges megvalósulását a közel jövőben nem tartja valószínűnek, minthogy az abból származó hátrány, az életnek Hollandiában való megdrágulása úgyszólván rögtön a vámunió életbelépése után érezhető volna, míg az egyesülés előnyei, melyek a hollandiai közgazdaságnak ily nagy vámterületen való működés lehetővé tételéből származnak, csak idővel mutatkoznának. A Német birodalom részéről a vámegyesülést azért nem sürgeti, mert a hollandiai politika a hetvenes évek óta a német kereskedelemnek semmi akadályt sem vetett útjába. Bár egyelőre nem tartja valószínűnek a német-holland vámegyesülés megvalósulását, még sem tartja kizártnak, hogy esetleg hirtelen bekövetkező körülmények azt egyszerre aktuálissá fogják tenni.

H. F.

Az olasz kivándorlás.

Carlo Petrocchi: *Le presenti condizioni dell'emigrazione italiana*. 1902. Milano.

Ma, midőn a magyar kivándorlás egyre nagyobb mérveket ölt, helyénvaló lesz közelről szemügyre vennünk az olasz kivándorlást, mely kiinduló pontjának hozzánk való közelségénél, de méreteinél fogva is rendkívül tanulságos reánk. Két gyökeres különbséget előre is ki kell emelnünk: egyik a nemzetiségi kérdés hiánya, másik a túlnépesedés, mely az olasz kivándorlás kérdését a mienktől megkülönbözteti. Az Olaszországból kivándorlók kivétel nélkül olaszok, őket fajilag, kereskedelmileg nem veszi el az anyaország. De sőt »une più grande Italia« alapjait rakosgatják Dél-Amerikában, míg nálunk csak vezérczikkekben építgetik Nagy-Magyarországot. A túlnépesedés pedig a kivándorlást Olaszországra egyenesen kívánatosná teszi bizonyos határig, míg a mi viszonyaink között gazdasági katasztrófa-számba megy az elbujdosás. Carlo Petrocchi imént megjelent műve a kérdés egész történetét felöleli és sok éleslátással és szakismerettel világít az olasz kivándorlásra, melyre már a maga idejében Cesare Beccaria oly megrettenve pillantott. Petrocchi egyáltalán nem osztja azok felfogását, a kik a kivándorlást nemzeti csapásnak nézik, szerinte csak természetes tünet az ott, hol több a munkáskéz, mint a tőke. Ez a plus vagy a tőke rohamos elhanyatlásából vagy — miként a modern Európában általában — a népesség túlságos felszaporodásából származtatható. A népesség földrészünkön — általában véve — sokkal gyorsabban

szaporodik, mint a tőke. Ahol, mint Franciaországban, bőviben vannak a tőkének és a születések száma alig haladja meg a halálozásokét, kivándorlásnak se hire, se hamva. Nézzük a statisztikát. Látni való ebből, hogy a nagyobb államok közül Olaszországot lakják legsűrűbben. Ezzel szemben a nemzeti vagyonból egy fejre esik szerinte

Angliában	6.600	lira
Franciaországban	5.560	»
Németországban	2.840	»
Ausztria-Magyarországon	1.960	»
Olaszországban	1.830	»

Egy-egy öttagú család évi átlagjövedelme:

Angliában	3.310	lira
Franciaországban	3.415	»
Németországban	2.700	»
Ausztria-Magyarországon	1.250	»
Olaszországban	835	»

Azt találja továbbá, hogy míg például Szászországban 315 lira megtakarított pénz esik egy-egy lélekre, Poroszországban 185, Angliában 120, Franciaországban 114 lira, addig Olaszországban csak 74 lira. Ezenfelül felette egészségtelennek látszik Olaszországban a jövedelemeloszlás. Kiszámították ugyanis, hogy 10.000 olasz családból átlag 5.630 családnak évi jövedelme kevesebb, mint 500 lira,

2.225	»	»	»	500—1000	lira
2.145	»	»	»	több,	mint 1000

E szerint a családok $\frac{4}{5}$ -ének kevesebb évi jövedelme van 1000 liránál, tehát a népesség $\frac{4}{5}$ -e a pauperismus sorába számítható. S míg a nemzeti vagyon csak mérsékelt arányban emelkedik (legjobb esetben évi $\frac{1}{2}$ milliárddal, míg Franciaország átlag évente $1\frac{1}{2}$ milliárddal gyarapszik), az olasz föld népessége a kivándorlás daczára évi 210 ezerrel gyarapodik átlagban. Olaszország parlag-földjei (terre incolte), a hova a vándorlás egy részét irányítani szeretnék, legfeljebb 210 ezer telepesnek adhat kenyeret s így nem csoda, ha úgy a végleges, mint az időleges kivándorlók száma óriási mértékben növekszik. Előbbiek száma volt 1876-ban 19.756, utóbbiaké 89.015, 1881-ben már 41.607 és 94.225, 1891-ben 175.510 és 118.111, 1900-ban 153.209 és 199.573, végül 1901-ben 251.577 és 281.668. Írországon kívül nincs európai állam, melyből ilyen hatalmas folyam szakadna el. Németország, melynek 1881-ben még 220 ezer tengerentúli kivándorlója volt, az utolsó években már csak 22—24 ezer lakosát veszti el ez uton. A kiözönlés bizonyos határokon túl már mindenképen kóros tünet, mert a bevándorlási országok felvevő-képességének is természetes határai vannak. Jellemző, hogy sem a bourgeoisie, sem a nagyvárosok nem számbavehető forrásai a kivándorlásnak. Például Rómából — Nitti tanár feltétlenül hiteles adatai szerint — 1884—1886-ban mindössze 21, Flórenczből 200 lélek vándorolt el. A permanens kivándorláshoz a főcontingenset a földmívesek szolgáltatják, 60—70°/o-át. Az időleges kivándorlásban a napszámosok, kőmívesek és

kubikosok vezetnek, a kiket előnyösen ismer Európa nem egy rájuk utalt országa. Ezek képezik az időleges kivándorlók 60°/o-át, míg a földmívesek itt már csak 23—30°/o-kal vesznek részt. Megjegyzendő, hogy a kubikosok és napszámosok közt is sok van, a kinek tulajdonképeni foglalkozása a földművelés. A Mezzogiorno elmaradt mezőgazdasága legbőségebb forrása a végleges kivándorlásnak. 1899-ben a Basilicatáról 100.000 lakosból 1615 vándorolt ki végleg, Calabriából 1306, az Abruzzokból 1167, ezzel szemközt Lombardiából 106, Velenczéből 156, Umbriából 56, Latiumból 48. Annál nagyobb ^o/o-ot szolgáltat Észak-Olaszország a napszámosok — kézművesek jelentős számánál és bevándorlási országok szzmszédságánál fogva — az időleges kivándorláshoz, melyben 1899-ben Velence lakosságának 3¹/₂^o/o-a vett részt, míg Calabriából és a Basilicatáról alig vándorolt el valaki. Világos, hogy az utóbbi számaránynak — ha a geographiai és foglalkozási okot elimináljuk — jelentősége nincs. A kivándorlás főfészkének a Mezzogiornot kell tekintenünk, melynek, — bárha a legszegényebb — szaporasága jóval nagyobb Közép- és Észak-Olaszországnál.

Mi sors vár már most a Mezzogiorno földönfutóira túl a tengeren? Erre nézve érdekes adat Argentínia állam 1895-iki ingatlan birtokosainak nemzetiségi statisztikája:

Nemzetiség	Lakosok összes száma	Birtokosok abszolút száma	Birtokosok (1000 lakosra esik)
Argentíniai	2,950.884	290.953	99
Olasz	492.638	62.975	128
Spanyol	198.685	17.687	89
Francia	94.098	11.502	122

Az Argentiniában vezető négy nemzetiség élén e számok tanúsága szerint vagyonsodás dolgában az olaszok haladnak. Főleg tunul-ságos a Dél-Amerikában ma még uralkodó spanyol elem nyilvánvaló háttérbe szorulása a szorgalmas latin testvérek mögött. Az argentiniai olaszok takarékbetétjei máris meghaladják a 100 millió lírát. Braziliában az olasz munkás átlag-napszámja 6¹/₂—13 líra, míg havi létfenntartása 130 lírára tehető. Nemsokára vasut fogja összekötni az olasz földmíves-gyarmatokat Brazília fővárosával. Észak-Amerikában nagyjában ugyanezt a képet nyerjük. Pennsylvaniában az olaszok munkabérminimuma napi 6-60 líra, a létfenntartás napi költsége pedig 1¹/₄—2 líra. California olasz földmívesei lakáson és ellátáson kívül 20—25 dollár havi fizetést húznak s így legtöbbjük 1000 lírát is félretesz egy évben; a bányászok napi 3¹/₂ dollárt, sőt többet is megkeresnek. Ohio-ban, Marylandban, Michiganban, Louisianában, Texasban körülbelül 7—8 líra napi átlagot mutat az olaszok munkabére 10 órai munka fejében. Canadában az olasz munkás létfenntartása körülbelül annyiba kerül, mint az Egyesült-Államokban, napi 1-25—1-75 dollárt is megkeresnek az olasz munkások (»pick men«, shovel men«). Nem csoda, ha E. Théry 2—300 millió lírára teszi az összeget, melyet az olasz kivándorlók évente hazaküldenek. Az 1901. január 31-i törvény a Banco di Napoli-t bizta meg e hazaküldött összegek összegyűjtésével, megőrzésével és hazaszállításával. Bodio örömmel constatálja, miként indul virágzásnak a hazaszálló áldás nyomán nem egy nyomorban tengődő dél-olasz község. Közvetett haszna a kivándorlásnak, hogy az olasz kereskedelem és ipar számára új utakat

nyit. Az Argantiniába irányuló olasz kivitel az utolsó negyedszázad alatt megháromszorozódott, legyűrte Francia- és Spanyolországot, utóbb Nagybritanniát és veszedelmes versenytársa tisztán munkás kezek révén az óriási tőkével dolgozó Egyesült-Államoknak és Németországnak.

Az érem másik felén nézzük meg már most a bevándorlási államok magatartását az olasz kivándorlással szemközt. Brazília egyidőre el van zárva az olasz kivándorlás elől. De ez a tilalom aligha lesz tartós. Az Egyesült-Államok képviselőháza 1898 május 27-én ki akarja zárni az analphabetákat a bevándorlók sorából. »Nem bocsáttatnak az Egyesült-Államok területére azok a 15 éves kort betöltött egyének, a kik angolul vagy valamely más nyelven nem tudnak olvasni. Kivételt képeznek a családtagok közül a 18 éven aluli gyermekek s az 50 éven felüli szülők és nagyszülők«. Ne feledjük, hogy csak a török bevándorlóknál constatál az Egyesült-Államok hatósága nagyobb analphabeta $\frac{1}{10}$ -ot (54), mint a *dél-olaszoknál* (48·2), a kik modern civilizációnk bölcsőjénél születtek. Összehasonlítás kedvéért álljon itt, hogy a bevándorló rutének 46·7, a horvátok és szlovének 34, az oláhok 30·8, a tótok 26·1, a zsidók 16·8, az *észak-olaszok* 11·8 és a magyarok 10·3 $\frac{1}{10}$ -a analphabeták. Különös érdeklődésre tarthat számot, hogy a bevándorló japánok közt csak 5 $\frac{1}{10}$ az analphabeták. A nagytőkések érdekeit melegen szíven viselő washingtoni senátus ismételten megbuktatta a congressus javaslatát az analphabeták kizárását illetőleg, De a veszély, mely a fölös olasz népesség egyik legtermészetesebb, legszélesebb levezető útját eltorlaszolóval fenyegeti, még korántsem múlt el. Olaszországban érzik a veszélyt, félteni kezdik az olasz munkáskéz sajátlagos imperialismusát és Sergi tanár és mások sürgetik, hogy »egy ezred tanítót« küldjenek hódító utra a királyság sokat szenvedett déli tartományába. Ezek aztán tíz esztendő alatt gyökerestül kiirtanák az analphabetaságot. Petrocchi ezt kétségbe vonja és utal arra, hogy a tanítók leküldése még sem minden, az analphabetaság legyűrésének tömérdek egyéb tényezője is van. De meg másrészt kérdése s hogy vajjon nem pusztá ürügy-e Amerika és Ausztrália részéről az irni-olvasni tudás firtatása? Valóban ha egy pillantást vetünk arra a táblázatra, melyet Petrocchi mintegy válaszul állít fel a felvetett kérdésre, ugyancsak gondolkodóba kell esnünk. Az Immigration-Bureau táblázatos kimutatása a következő:

Nemzetiség:	Partraszállt kivándorlók közt analphabeták %-okban:	Hozott magával 1—1 kivándorló fejenként dollárokbán:
Portugállok	45·73	7·57
<i>Közép-és dél-olaszok</i> . .	46·56	8·79
Rutének	45·83	9·53
Lengyelek	28·39	10·37
Szlovének	26·22	12·82
<i>Észak-olaszok</i>	11·—	22·—
Németek	4·43	29·10
Francziák	3·53	31·97
Angolok, skótok	2·43	29·51

Az 1903. északamerikai törvény — Petrocchi szerint — világosan megmutatta, mi lappang az analphabetaságtól való kényes félelem mögött. Észak-Amerika *skilled labour*-jának aristocratiája visszaretten

az *unskilled labour* hadseregeitől, ez az elzárkózás titka. Segíteni ezen igen bajos, s a kik szívükön viselik Oloszország jövő nagyságát, azoknak egyesülniök kell immár Achille *Loria* amaz óhajában, hogy a gazdasági jólét, mint ismert szaporulatgátló végre-valahára vessen véget Dél-Olaszország catastrophájának. Az éhségbér lerombolja a szaporodás minden korlátját, miként azt Passy, Villot, Cheysson, Levasseur, Del Vecchio, Nitti és mások számos adattal bizonyítják s a fogyasztóképesség emelése lesz hivatva a túlságosszaporaságot természetes gátak közé terelni. Ime: ez ma az állandó oceánontúli olasz kivándorlás perspectivája. Az időleges európai olasz kivándorlás jelentőségét pedig legszebben jellemzik Francesco *Nitti* tanár szavai, melyek nem csupán az olasz viszonyokra találók: »A paraszt, a ki Svájcban tartózkodott, a munkás, a ki megfordult Németországban, megtudja, hogy van ezen a világon másforma élet is, nagyobb szabadság, a melyben a kihasználtság elviselhetőbb; megtudják ezenfelül, hogy a létfenntartás kevesebbe kerül s hogy a népnek jobban megy a dolga. Sok munkás tökéletesedik mesterségében, de még inkább tökéletesedik lelke mélyén.«

Ifj. Leopold Lajos.

Magyar Közgazdasági Társaság.

Felolvasó ülés január 14-én. A Magyar Közgazdasági Társaság az új évben első fölolvasó ülését január 14-ikén d. u. 6 órakor tartotta meg új helyiségében, diszes közönség előtt. Az ülésen *Moldoványi István* m. kir. iparfelügyelő mutatta be, élénk tetszéstől kísérvé »*A gyufagyári munkások védelme*« című tanulmányát, melyet jelen füzetünkben kezdünk közleni.

**A Magyar Közgazdasági Társaság elnöksége,
igazgatóválasztmánya, számvizsgálói és a társasági tagok
névsora 1903. december 31-én.**

I. Elnökség.

Tiszteletbeli elnök: Láng Lajos.

<i>Elnök:</i>	Kautz Gyula	<i>Pénztáros:</i>	Körösi Imre.
<i>Igazgató:</i>	Halász Sándor.	<i>Ellenőr:</i>	Lovag Falk Zsigmond.
<i>Főtítkárok:</i>	Mandelló Gyula.	<i>Könyvtáros:</i>	Bamberger Béla.
	Hegedüs Lóránt.	<i>Ügyész:</i>	Fekete Ignác.

II. Igazgató-választmány.

1. Acsády Ignác	21. Hertzka Tivadar	41. Nagy Ferencz
2. Balás Árpád	22. Hevesi Ödön	42. Navratil Ákos
3. Bedő Albert	23. Hieronymi Károly	43. Neményi Ambrus
4. Bernát István	24. Hollán Sándor	44. Neumann Ármin
5. Concha Győző	25. Horváth János	45. Neumann Károly
6. Deutsch Antal	26. Jankovich Béla	46. Pap Dávid
7. Enyedy Lukács	27. Jellinek Henrik	47. Popovics Sándor
8. Falk Miksa	28. Kilényi Hugó	48. Schmidt József
9. Fellner Frigyes	29. Körösy József	49. Schober Albert
10. Fenyvessy Adolf	30. Krejcsi Rezső	50. Schwarz Gusztáv
11. Forster Géza	31. Kunz Jenő	51. Szabó Jenő
12. Földes Béla	32. Lánczy Leó	52. Széll Kálmán
13. Gaál Jenő	33. Lipthay Sándor	53. Szilassy Zoltán
14. Gelléri Mór	34. Lukács Antal	54. Teleszky János
15. Ghyeczy Béla	35. Mandello Károly	55. Tisza István gr.
16. Gonda Béla	36. Mándy Lajos	56. Tolnay Lajos
17. Gorove László	37. Mariska Vilmos	57. Vargha Gyula
18. Halász Imre	38. Matlekovits Sándor	58. Vizaknai Antal
19. Hegedüs Sándor	39. Mende Bódog	59. Vörös László
20. Heltai Ferencz	40. Miklós Ödön	60. Wickenburg Márk gr.

III. Számvizsgálók.

Baross Géza	Emich Gusztáv	Fritz Péter
Beck Dénes		Székely Ferencz

IV. A Társaság tagjai.

a) Alapító tagok.

Burchard-Bélaváry Konrád, főrendi-
házi tag, Budapest, Sándor-u. 10.
Budapesti kereskedelmi és ipar-
kamara, Budapest.
Budapesti Nagykereskedők és Nagy-
iparosok Társasága, Budapest.
Földváry József dr., min. titkár,
Brüsszel.
Magyar Országos Központi Takarékpénztár.

b) Budapesti rendes tagok.

Acsády Ignác dr., akadémiai tag,
Lónyay-u. 16.
Ágoston József kir. tanácsos, Uj-
világ-u. 2.
Ambrozovics Béla nyug. min. taná-
csos, IV., Muzeum-körút 1.
Aranyosi Miksa keresk. iskolai igaz-
gató, Váci-körút 22.
Árkövy Richárd dr., az Orsz. M. G. E.
tisztviselője, Váci-u. 65.

- Bacher Emil malomigazgató, Viktória-gözmalom.
- Bäcker Béla pesti hazai takarékp. főpénztárnok, Csepregi-u. 4.
- Balás Árpád kir. tanácsos, Kerepesi-út 72. Mezőgazdasági muzeum.
- Bálint Ernő dr., kir. ügyész, Erzsébet-körút 35.
- Bálint Imre keresk. attaché Konstantinápoly.
- Balkay Béla dr., ügyvéd, II. Retek-utca 49.
- Ballagi Béla dr., Győri-ut 4. sz.
- Ballai Lajos dr., szab. hiv. elnök. Orsz. szab. hivatal.
- Balogh Jenő dr., egyetemi tanár, Vas-utca 6.
- Bamberger Béla dr., ügyvéd, Erzsébet-tér 5.
- Bánfi Oszkár pénzügyintézeti tisztviselő, Belvárosi takarékpénztár.
- Baross Géza, min. osztálytanácsos, Postatakarékpénztár.
- Baross Károly képviselő, Üllői-ut 25.
- Baross Lajos dr., ügyvéd, Közp. hitelszövetkezet.
- Barta Arnold, vezérigazg., Agrárbank.
- Bartók József dr., min. osztálytanácsos, Földmívelési ministerium.
- Batthyány Ervin gr., jogtudor, London.
- Batthyány Tivadar gr., képviselő, VIII., József-u. 13.
- Baumgarten Nándor dr., ügyvéd, VI. N.-Korona-u. 18.
- Beck Dénes bankigazgató, Ó-utca 11.
- Beck Gyula dr., bankigazgató, Nádor-utca 7.
- Beck Miksa bankelnök, Leszámitoló bank.
- Beck Nándor, udv. tan., Nádor-u. 7.
- Bedő Albert ny. államtitkár, képviselő, Alkotmány-u. 10.
- Benke Gyula igazgató, Andrassy-út 5.
- Benedikty Béla min. osztálytanácsos, Pénzügyministerium.
- Bernát István dr., szerkesztő, Üllői-ut 25.
- Biró János bankhivatalnok, Agrárbank.
- Biró Pál államtudor, Nagy János-utca 13.
- Biró Tamás min. tanácsos, Keresk. Ministerium.
- Bischitz Arthur tőzsdetanácsos, Széchenyi-tér 3.
- Blum Brunó bankigazgató, Bank-egyesület r.-t.
- Bognár Mátyás dr., ügyvéd, Feren-
cziek tere 7.
- Bokor Gusztáv dr. jogtudor, Andrassy-
út 45.
- Bossányi Endre igazg., Széchenyi-u. 1.
- Bródy Lajos dr. szerkesztő, Neues
Pester Journal.
- Bródy Zsigmond főrendiházi tag,
Alkotmány-u.
- Brüll Ignác dr., angol konzul, Váci-
körút 26.
- Buday László dr., min. titkár, Orsz.
közp. stat. hivatal.
- Chorin Ferencz ifj. dr., ügyvéd, Sas
utca 14.
- Concha Győző dr., udvari tanácsos,
egyetemi tanár, Muzeum-u. 19.
- Concordia gözm. r. t.
- Csillag Gyula dr., egyet. tanár, Föld-
hitelint., Bálvány-u.
- Csőke Ferencz, min. tanácsos, I.
Lisznai-u. 11.
- Czeisler Emil bankhivatalnok, Hazai
bank r.-t., Dorottya-u. 3.
- Deák Gyula igazgató, Belvárosi ta-
karékpénztár.
- Delmár Emil ügyvéd, Széchenyi-u. 8.
- Dessewffy Aurél gr., v. b. t. t., Pap-
növelde-utca 6.
- Deutsch Antal szerkesztő, Pester
Lloyd.
- Dobránszky Péter dr., egyetemi tanár,
Rökk Szilárd-u. 2.
- Domony Mór dr., igazg., Bajza-u. 32.
- Dubsky Alfréd min. főmérnök, Ke-
reskedelmi ministerium.
- Éber Antal dr. ügyvéd, szerkesztő,
Horánszky-u. 27.
- Egger Gyula gyáros, Városligeti
fasor 24.
- Egyetemi kör elnöksége.
- Eisler Ede dr., ügyvéd, Tompa-u. 12.
- Elek Pál igazgató, Váci-körút 32.
- Első budapesti gözm. r. t.
- Emich Gusztáv udv. tanácsos, Athe-
naeum, Kerepesi-út.
- Emich Gusztáv ifj., dr., min. tikár, -
Keresk. Ministerium.
- Engel Aurél dr., ügyvéd, Béla-u. 5.
- Enyedy Béni gyárigazgató, Gyár-u. 7.
- Enyedy Lukács ministeri tanácsos,
Eötvös-u. 11.
- Erdély Sándor dr., bankhivatalnok,
Kereskedelmi bank.
- Erzsébet gözm. r.-t.
- Exner Kornél dr., min. titkár, egye-
temi m. tanár, Zsigmond-u. 9.
- Fábrý Sámuel igazgató, Agrárbank.

Falk Miksa dr., képvis., Pester Lloyd.
Falk Zsigmond lovag, udv. tanácsos,
Hold-u. 7.

Falk Zsigmond dr., igazg., Hold-u. 7.
Farkas Géza dr., min. fogalmazó,
Közüoktatási Ministerium.

Farkas László dr., főorvos, Muzeum-
körút 18.

Farkas Zoltán min. osztálytanácsos,
Váci-utca 52.

Fekete Ignác dr., ügyvéd, Béla-u. 3.

Félegyházy Ágost dr., ügyvéd, Bajza-u.

Fellner Frigyes dr., egyet. m. tanár,
ügyvéd, Kecskeméti-u. 1.

Fellner Henrik igazgató, Keresk.
Bank.

Fenyvessy Adolf gyorsíró-főnök,
Kertész-u. 51.

Fenyvessy József dr., min. titkár,
Kereskedelmi Ministerium.

Fischer Ignác igazgató, Erzsébet-
körút 27.

Flittner Frigyes dr., igazgató, Osz-
trák-Magyar Bank.

Fodor Jenő dr., min. fogalmazó,
Keresk. minist.

Földes Béla dr., udv. tanácsos, egye-
temi tanár, Váci-u. 37.

Follinus Emil vasuti titkár, Lipót-
körút 3.

Forster Géza igazgató, Köztelek.

Forray András dr., min. s. fogalm.,
Orsz. közp. stat. hiv.

Friedl Ödön ügyvéd, Kigó-u. 4.

Friedmann Lipót szerkesztő, Pester
Lloyd.

Fritz Péter kamarai titkár, Keresk.
és iparkamara, Alkotmány-u.

Fuchs Lajos igazgató, Vigadó-tér 1.

Fuhrmann Ferencz dr., min. osztály-
tanácsos, Keresk. Minist.

Fülöp Kornél dr., stat. főtitkár, Orsz.
közp. stat. hivatal.

Gaal Jenő dr., min. tan., műegyetemi
tanár, Műegyetem.

Gaar Vilmos dr., törvényszéki bíró,
Alkotmány-u., törvényszéki palota.

Gajári Ödön szerkesztő, New-York-p.
Gáztmán Samu, Teréz-körút 33.

Geber Antal, min. fogalm., Hunyadi-
tér 12.

Geiger B. Zsigmond kir. tanácsos,
Király-u. 76.

Gelléri Mór kir. tanácsos, Uj-u. 4.

Gerster Miklós iparfelügyelő, II.,
Margit-rakpart 58.

Gergely Károly nagykeresk., Király-
utca 76.

Ghyeczy Béla altábornagy, Vas-u. 14.
Goldmann Mihály kereskedő, Erzsé-
bet-körút 27.

Gonda Béla min. osztálytanácsos,
Keresk. Ministerium.

Gonda József államvasuti tisztviselő,
Podmaniczky-u. 19.

Gorove László dr., képviselő, József-
körút 59—61.

Gratz Gusztáv dr., szerkesztő, Nádor-
utca 43.

Grósz Emil dr., egy. tanár, József-
utca 15.

Gunya Béla bankhiv. Agrárbank.

Gyarmathy Viktor dr., ügyvéd, Ko-
ronaherczeg-u. 11.

György Aladár író, Orsz. közp. stat.
hivatal.

Haggenmacher Henrik gözmalmi.

Hajdu László min. osztálytanácsos,
Keresk. ministerium.

Hajduska Emil dr., ügyvéd, Föld-
hitelintézet, Bálvány-u.

Hajnal Vilmos államvasuti felügyelő,
Keresk. Ministerium.

Halász Imre, író, Várfoke-u. 14.

Halász Sándor dr., min. tanácsos,
Postatakarékp.

Halászy László dr., min. titkár, Ke-
resk. Ministerium.

Haller Károly dr., ministeri fogalm.
Pénzügyministerium.

Hatvany-Deutsch Károly nagyiparos,
Nádor-u. 3.

Hatvany-Deutsch Sándor főrendiházi
tag, Nádor-u. 3.

Havas Emil bankigazgató, Leszámi-
tolóbank.

Havas Miksa, keresk. akadémiai ta-
nár. Keresk. akadémia.

Hegedüs Ferencz közigazgatási bíró,
Apród-u. 1.

Hegedüs Károly kir. tanácsos, Nép-
színház-u. 8.

Hegedüs Loránt dr., képviselő,
Király-ház.

Hegedüs Sándor dr., orsz. képviselő,
v. b. t. t., Hunyadi-tér 12.

Hegyeshalmy Lajos dr., min. osztály-
tanácsos, Keresk. Minist.

Heller Farkas Henrik dr., min. fogal-
mazó, Földmívelési ministerium.

Heltai Ferencz dr., képviselő, Oszlop-
utca.

Hennyey Vilmos dr., posta- és távir-
daigazg. P. és t. vezérigazgatóság.

Hertzka Tivadar dr. közgazdasági
író, Magyar Hirlap Honvéd-u. 10.

- Herz József igazgató, Bécsi-u. 5.
 Herz Vilmos igazgató, Mérleg-u. 9.
 Herzfeld Samu dr., ügyvéd, Váci-
 körút 32.
 Herzfelder Gábor dr., földbirtokos,
 Bajza-u. 28.
 Hevesi Ödön takarékpénztári igaz-
 gató, Tükör-u. 2.
 Hieronymi Károly keresk. minister
 val. belső titkostonácsos, Andrassy-
 út 106.
 Hirsch Albert jogtudor Váci körút 22
 Hoffmann M. Mihály szerkesztő,
 Andrassy-út 38.
 Hollán Sándor min. tanácsos, Pauler-
 utca 24.
 Hollán Sándor ifj. dr., min. titkár,
 Keresk. Ministerium.
 Horánszky Lajos képviselő, Eszter-
 házy-u. 15.
 Horn Antal Ede szerkesztő, Vécsey-
 utca 3.
 Hornyánszky Viktor nyomdatulaj-
 donos, Akadémia-épület.
 Horváth Elemér min. tanácsos, Mária-
 Valéria-u.
 Horváth János dr., ügyvéd, Sörház-
 utca 4.
 Horváth Tivadar ügyvéd, Nádor-u. 4.
 Izsáky Ernő min. főmérnök, Keresk.
 Ministerium.
 Jakobi Andor dr. ügyvéd, Koháry-
 utca 2.
 Jankovich Béla dr., egyet. m. tanár,
 Kerepesi-út 6.
 Jellinek Arthur dr., ügyvéd, Lipót-
 körút 18.
 Jellinek Henrik elnök-igazgató, Lipót-
 körút 18.
 Jeney Lajos bizt. igazgató, Vigadó-
 tér 1.
 Jónás Géza dr., vasuti fogalmazó
 VI. Szondy-u. 74.
 Kán Béla dr., kir. tanácsos, Hajó-u. 2.
 Kanitz Géza nagykereskedő, Szabad-
 ság-tér.
 Kármán Elemér dr., Kisbirtokosok
 földhitelint.
 Károlyi Sándor gr., val. belső titkos
 tan., képviselő, Eszterházy-u. 21.
 Kautz Gyula dr., val. belső titk.
 tanácsos, Kaplony-u. 5.
 Kelety Dénes műszaki tanácsos,
 Zöldfa-utca 12.
 Kenessey Kálmán kir. tanácsos,
 Keresk. Ministerium.
 Kenéz Béla dr., min. fogalmazó, Orsz.
 közp. stat. hivatal.
 Keppich Emil földbirtokos, Szobi-u. 3.
 Kilényi Hugó ny. min. tanácsos,
 Lógody-u.
 Klein Gyula nagykereskedő, V.,
 Erzsébet-tér 13.
 Kochmeister Frigyes br., főrendiházi
 tag, Andrassy-út.
 Kohner Zsigmond keresk. bank al-
 elnöke, Nádor-u. 19.
 Komin János dr., min. fogalmazó,
 Szentkirályi-u. 3.
 Kondor Alfréd, pénztári főnök, Giro
 és pénztári egylet.
 Koós Mihály dr., min. titkár, Föld-
 művelési Ministerium.
 Koppély Géza földbirtokos, Andrassy-
 út 31.
 Kormos Alfréd szerkesztő, Almássy-
 tér 2.
 Kormos Pál hirlapíró, Almássy-tér 2.
 Korányi Frigyes ifj. min. titkár,
 Erzsébet-körút 56.
 Kornfeld Zsigmond főrendiházi tag,
 Bajza-utca 32.
 Kornis Miksa főtisztviselő, Generali.
 Körösy József dr., a f. v. stat. hivatal
 igazgatója, Aréna-út.
 Kovács Aladár dr., min. titkár, Orsz.
 közp. stat. hivatal.
 Kovács Alajos min. segédfogalmazó,
 II., Vitéz-u. 15.
 Kovács Gyula dr., kir. tan., ker.
 muzeum aligazg., Keresk. Muzeum.
 Kovács Lipót, szerkesztő.
 Krasznay Ferencz dr., orsz. képvis.,
 Alkotmány-u. 3.
 Krausz Gyula dr., főhivatalnok, VI.,
 Király-utca 90.
 megyeri Krausz Izidor nagyiparos,
 Örömvölgy-u. 8.
 Krejcsi Rezső dr., kam. titkár, keresk.
 és iparkamara.
 Kunz Jenő spanyol kir. főconsul,
 Bécsi-u. 4.
 Lánczy Leó udv. tanácsos, kam. elnök,
 Keresk. Bank.
 Láng Lajos dr., val. b. titk. tan.,
 Thonet-udvar.
 Leipziger Vilmos nagyiparos, Nagy
 János-u. 7.
 Leitgeb Imre földbirtokos, München,
 Kaulbach-Strasse 61/a. I.
 Leitner Zsigmond bankigazgató,
 Andrassy-út 13.
 Lendvay Sándor szerkesztő, Pénzügyi
 Hirlap szerk., Kerepesi-út 44.
 Lers Vilmos dr., min. osztálytanácsos,
 Keresk. Ministerium.

- Lestyánszky Sándor min. tanácsos, Földmív. Minist.
- Lévay József dr., min. titkár. Igazságügymin.
- Lichtenberger Ignác bizt. vezértitkár, Riunione, Váci-u. 20.
- Lipthay Sándor udv. tan., műegyetemi tanár, Ujvástartér 19/a.
- Liptay Béla hivatalnok, Zsibárus-utca 1.
- Lujza gözmalom r.-t.
- Lukács Antal főrendiházi tag, Földhitelintézet.
- Lukács József bankigazgató, Fürdő-utca 6.
- Lukasich Béla min. titkár, Pénzügy-ministerium.
- Máday Izidor, min. tan., Andrássy-út 94.
- Magyar keresk. csarnok.
- Magyari Géza dr., egyetemi tanár, Király-bazár.
- Mahler Gusztáv bankár, Kristóf-tér 2.
- Mailáth József gróf főrendiházi tag.
- Malcomes Gyula báró, min. segéd-fogalmazó, Kereskedelmi ministe-rium.
- Mandello Hugó bányatulajdonos, Kerepesi-út.
- Mandello Károly dr., szerkesztő, Sas-utca 6.
- Mándy Lajos dr., ny. min. tanácsos, Lipót-körut 3.
- Mantuanó Rezső dr., keresk. attaché, Bukarest.
- Mariska Vilmos dr., egyet. tanár, Lónyay-u. 7.
- Márffy Albin min. tanácsos, Pénz-ügyministerium.
- Marx János min. tanácsos, m. á. v. igazgató, Lendvay-utca 7.
- Masirevics György vasuti és hajózási felügyelőségi biztos, VI. Kmetty-utca 19.
- Matlekovits Sándor dr., val. belső titk. tan., Árpád-u. 5.
- Mátray Elemér államv. felügyelő, Keresk. Ministerium.
- Mattyasovszky Miklós dr., ministeri fogalmazó, Teréz-körut 39.
- Mende Bódog szerkesztő, Lónyay-u. 14.
- Metzler Jenő dr., Bécsi-u. 4.
- Mezei Gyula kereskedő, Erzsébet-tér 7.
- Mezei Mór dr. ügyvéd, Nagykorona-utca 13.
- Miklós Ödön ny. államtitkár, képvis., Délibáb-u. 29.
- Nagy Ferencz dr., ny. államtitkár, képvis., Calvin-tér 2.
- Nagy Sándor szerkesztő, Alkotmány-utca 28.
- Nedeczky Gyula min. osztálytanácsos, Keresk. Ministerium.
- Neményi Ambrus dr., képviselő, Andrássy-út 31.
- Németh József dr., min. titkár, Földmív. Ministerium.
- Neumann Ármán dr., udv. tan., képvis., Andrássy-út 5.
- Neumann Frigyes nagykereskedő Nagy János-u. 32.
- Neumann Károly dr., min. osztálytanácsos, Nagy János-u. 7.
- Neuschloss Marczel kir. tanácsos, Apostol-u. 11.
- Nizsnyánszky István dr. postatak. s. titkár, Postatakarékpénztár.
- Nyíry István dr., ügyv., Bálvány-u. 21.
- Olgyay Kálmán dr., min. s. fogalm., Keresk. Ministerium.
- Ormai Mór nagykereskedő, Lipót-körut, Haggenmacher-ház.
- Ormodity Vilmos bizt. igazgató, Vigadó-tér 1.
- Ott János dr., min. titkár, Keresk. Ministerium.
- Ottlik Iván min. tanácsos, Szabadság-tér 10.
- Paikert Alajos földm.-ügyi attaché, Budapest. Mezőgazdasági muzeum.
- Pap Dávid dr., ügyvéd, Nádor-u. 9.
- Papp Árpád dr., min. osztálytanácsos, Keresk. Ministerium.
- Parchetics László, Bristol-szálloda.
- Parczer Gyula, bankhivatalnok, Alkotmány-u. 31.
- Parlagi Ferencz igazgató, Mérleg-u. 11.
- Pásztó Jenő, a Magy. Kel. Tengerhajózási r. t. főkönyvelője, Zoltán-utca 18.
- Pekár Imre dr., ügyvéd, Dorottya-u. 6.
- Perényi Lajos tanár, VIII., Mária Terézia-tér 8.
- Perlmutter Alfréd dr., szab. bíró, Andrássy-út 60.
- Pesti hengermalom r.-t.
- Picker Ernő dr., Agrárbank.
- Picker Frigyes, Damjanich-u. 30.
- Pikler Gyula dr., egyet. tanár, Jávor-utca 3.
- Pless Mór, takarékpénztári igazgató, Károly-körut 19.
- Pollák Illés dr., ügyvéd, Nagy-Korona-u. 34.

- Poór Jakab főnök, Generali.
 Popovics Sándor dr., államtitkár.
 Pénzügyministerium.
 Popper István mérnök, Eötvös-u. 7.
 Pósa Ernő bankhivatalnok, Nádor-
 utca 4.
 Pósch Gyula dr., bankigazgató, Ep-
 reskert-u. 4.
 Preiser Miklós bankhivatalnok, Li-
 pót-körút 3.
 Procopius Béla dr., minist. titkár,
 Keresk. Ministerium.
 Ragályi Lajos dr., ügyvéd, V., József-
 tér 5.
 Rakovszky Géza, cs. és kir. kamarás,
 Rökk Szilárd-u. 18.
 Ribári Mór igazgató, Foncière.
 Révai Mór orsz. képvis., Üllői-ut 18.
 Röser Alfréd Edvin, tanár, Aradi-
 utca 16.
 Rózsavölgyi Manó dr., ügyvéd, Pod-
 maniczky-u. 6.
 Rubinek Gyula képviselő. Üllői-ut 25.
 Ság Manó dr., ügyvéd, Teréz-körút 35.
 Sándor Pál országgyűlési képviselő,
 Eskü-tér 5.
 Sarbó Leó igazgató, Andrassy-út 2.
 Sarbó Vilmos igazgató, Andrassy-út 2.
 Schack Béla dr., kir. főigazgató, V.,
 Lipót-körút 16.
 Schmidl Miklós dr., nagykereskedő,
 Károly-körút 15.
 Schmidt József dr., ny. államtitkár,
 Bécsi-u. 4.
 Schober Albert min. tanácsos, állam-
 vasuti igazgató.
 Schober Béla dr., igazgató, Agrárbank.
 Schwarcz Felix igazgató, Epreskert-u.
 Schwarcz Gusztáv dr., udv. tan., egye-
 temi tanár, Városligeti fasor 26.
 Sebestyén Henrik hivatalnok, Sas-
 utca 14.
 Serényi Béla gr., államtitkár, orsz.
 képvis., Kereskedelmi ministerium.
 Sidó Zoltán vámhivatalnok, Fővám-
 hivatal.
 Siklóssy József dr. ügyvéd, Kossuth
 Lajos-u. 4.
 Singer Zsigmond szerkesztő, Nagy-
 korona-u. 18.
 Smialovszky Valér dr., képviselő.
 Soltész József, bankhivatalnok,
 Kmetty-u. 18.
 Soltész Vilmos igazgató, Stefánia-út.
 Somogyi Kornél banktisztviselő,
 Agrárbank.
 Somogyi Manó dr., pénzügyi titkár,
 Alkotmány-u. 21.
 Soós Miklós banktisztviselő, Agrár-
 bank.
 Stankovits Szilárd, min. fogalmazó,
 Lónyay-u. 16.
 Steiner József kereskedő, Wurm-u. 3.
 Steinhardt Emil főnök, Generali.
 Stetina József dr., min. tanácsos,
 Államvasutak igazgatósága.
 Stettner László dr., igazgató, Ált.
 Hitelbank.
 Strasser Sándor tőzsdetanácsos,
 Lendvay-u. 16.
 Strasser Vilmos földbirtokos, Zrinyi-
 utca 9.
 Surányi Béla nagyiparos, Városligeti
 fasor 24.
 Szabó Jenő főrendiházi tag, Lipót-
 körút 3.
 Szabó Ferencz földbirtokos, Kem-
 nitzer-u.
 Szabóky Alajos dr. min. s. titkár.
 Orsz. központi statistikai hivatal.
 Szalai Béla, a keresk. r.-t. titkára,
 Váci-körút 32.
 Szántó Frigyes főtit. Agrár-bank.
 Szántó Menyhért min. titkár, Föld-
 mív. Ministerium.
 Szápáry László gr., Szép-u.
 Szathmáry Gyula főkönyvelő, Agrár-
 bank.
 Szathmáry Károly, postatakarékp.
 s. titkár, Hold-utca 4.
 Széchényi Imre gr. ifj., főrendiházi
 tag, Eötvös-u.
 Székely Aladár joghallgató, Csen-
 gery-u. 20.
 Székely Ferencz takarékp. vezér-
 igazgató, Királyház.
 Székely Miksa dr., gyáros, Wurm-
 utca 3.
 Széll Kálmán val. belső titkos taná-
 csos, orsz. képvis.
 Szentkirályi Kálmán ügyvéd és hir-
 lapíró, V., Kádár-u. 6.
 Szilassy Zoltán orsz. gazd. egyes.
 titkár, Köztelek.
 Szirmái Oszkár igazgató, Zrinyi-u. 4.
 Szitányi Ödön min. tanácsos, Döb-
 rentey-u. 1.
 Szivák Imreképviselő, Egyetem-tér 5.
 Sztérényi József min. tanácsos, Ke-
 resk. Ministerium.
 Teleszky János dr., min. osztályta-
 nácsos, Pénzügyministerium.
 Thirring Gusztáv dr., főv. stat. hiv.
 aligazg., Vigadó-épület.
 Thorotzkai Miklós gr., képviselő,
 Bajza-u. 32.

Tisza István gr., miniszterelnök, val. belső titkos tanácsos.
 Tolnai Arnold igazgató, Erzsébet-tér 15.
 Tolnay Lajos miniszteri tanácsos, Üllői-út 19.
 Török Arthur dr., ügyvéd, Teréz-körút 43/a.
 Török Jenő Endre szerkesztő, Vörösmarty-u. 14.
 Turchányi Elemér bizt. társ. tisztviselő, VII., Dembinszky-u. 36.
 Ullmann Adolf igazgató, Magy. ált. hitelbank.
 Ullmann Emil kir. tanácsos, Andrássy-út 23.
 Unger Alajos dr., ügyvéd, Dorottya-utcza 3.
 Uray Zoltán államvas. hiv., Csömöri-út 36.
 Vágó József kamarai fogalmazó, Szőlőkert-u. 16.
 Vajda Izidor igazgató, Váczi-körút 32.
 Vajda Zoltán banktisztviselő, V., Nádor-u. 12.
 Vargha Sándor igazgató, Izabella-utcza 65.
 Vargha Gyula dr., min. tanácsos, Orsz. közp. stat. hivatal.
 Vas Ferencz igazgató, Keresk. bank.
 Vásárhelyi Lajos dr., ügyvéd, Délibáb-u. 30.
 Vásárhelyi Zoltán dr., min. fogalmazó, Földmívelési minisztérium.
 Veith Béla igazgató, Egyetem-u. 1.
 Visontai Soma dr. képviselő, Nagykorona-u. 34.
 Vizaknai Antal dr., min. osztálytanácsos, Margit-körút 2.
 Vörös László ny. államtitkár, képviselő, Báthory-u.
 Wallon Dezső dr., min. titkár, Pénzügyminisztérium.
 Weber Frigyes Alfréd bankhivatalnok, Giro- és pénztáregylet.
 Weinmann Fülöp dr., kir. tanácsos, Andrássy-út 9.
 Weisz Fülöp bankigazgató, Keresk. Bank.
 Weisz Károly igazgató, Magyar folyam-, tengerhajózás.
 Wekerle Sándor dr., val. belső titk. tanácsos, Damjanich-u. 5.
 Wekerle Sándor ifj. dr., min. fogalmazó, Keresk. minisztérium.
 Wickenburg Márk gr., ny. államtitkár. István főherceg.

Wiener Moskó gazda Erzsébet-körút 1.
 Wittmann Mór dr., ügyvéd, Sétatér-utcza 6.
 Wolfner József gyáros, Váczi-körút 12.
 Wolfner Nándor gyáros, Károly-körút 3.
 Wolfner Tivadar képviselő, Andrássy-út 6.
 Zerkovitz Imre dr., ügyvéd, Akadémia-u. 14.
 Zigány Zoltán tanár, Károly-körút.
 Zilahy Simon igazgató, Budapesti Hírlap.

c) Nem budapesti rendes tagok.

Agrár takarékpénztár r.-t. Maros-Vásárhely.
 Antal Géza, tanár, Pápa.
 Arányi Miksa igazgató, Páris.
 Babics József uradalmi igazgató, Zsombolya.
 Ballagi Géza dr., képviselő, Sárospatak.
 Bartha Béla dr., jogakadémiai tanár, Debreczen.
 Beniczky György, földbirtokos, Csehi.
 Berényi Pál, tanár, Sopron.
 Borbély Lajos, vezérigazgató, Salgó-Tarján.
 Breuer Mór ifj. földbirtokos, Eger.
 Czeiner Nándor közg. előadó, Beregszász.
 Deil Jenő, kamarai titkár, Kassa.
 Dér Sándor, kir. ipari s. felügyelő, Pécs.
 Déri Miksa, igazgató, Bács.
 Deutsch Zsigmond dr., ügyvéd, Pécs.
 Ecseri Lajos, ügyvéd, Szentes.
 Engel Arnold dr., ügyvéd, Miskolcz.
 Fölkel Károly, árvaszéki ülnök, B.-Gyarmat.
 Gaal Gyula, földbirtokos, Bűsü, Somogy vármegye.
 Gedeon András, banktisztviselő, Miskolcz.
 Greiner Arnold, földbirtokos, Eger.
 Herz Jenő, gyáros, Miskolcz.
 Hlatky Endre, ügyvéd, Nagyvárad.
 Holesch István, kamarai titkár, Besztercebánya.
 István gőzmalom Debreczen,
 Janky József, kamarai elnök, Nagyvárad.

Jónás János, keresk. akad. igazgató,
Pozsony.

Kanitz Dezső, takarékpénztári igaz-
gató, Eger.

Kereskedelmi és iparkamara Arad.

Kereskedelmi és iparkamara Besz-
tercebánya.

Kereskedelmi és iparkamara Brassó.

» » Fiume.

» » Győr.

» » Kolozs-
vár.

Kereskedelmi és iparkamara Maros-
Vásárhely.

Kereskedelmi és iparkamara Mis-
kolcz.

Kereskedelmi és iparkamara Pozsony.

» » Sopron.

» » Szeged.

» » Temesvár.

Kovács Kálmán, műszaki tan. Eger.

Kovács János, főkönyvelő, Szabadka.

Kovács Pál dr., jogakad. igazgató,
Kecskemét.

Kováts István dr., ügyvéd, Sopron.

Kőváry László, igazgató, Kolozsvár.

Králik Lajos, Ipoly-Szécsénke, u. p.
Hont-Nagyfalu.

Kulinyi Zsigmond, kamarai titkár,
Szeged.

Lányi Mór, vezértitkár, Szabadka.

László Gyula, Marosvásárhely.

Leopold Gusztáv, gazda, Ágotap-
puszta, u. p. Sárkeresztur.

Linzer Béla földbirt., Nagy-Kanizsa.

Lippich Gusztáv, főispán, Szolnok.

Lukács György, főispán, Békés-Gyula.

Maléter István, birtokos, Kassa.

Manaszy György, képviselő, Temes-
Murány, u. p. Bruckenu.

Mandello Gyula dr., jogakadémiai
tanár, Pozsony.

Mayer József, gyáros, Murány.

Milhoffer Sándor, gazda, Tatár-Szt.-
György Pestmegye.

Nagy Ernő dr., egyetemi tanár,
Kolozsvár.

Návay Lajos dr. ifj., Csanádmegye
főjegyzője, Makó.

Navratil Ákos dr., jogakadémiai ta-
nár, Kassa.

Niamešny Mihály ifj. ügyvéd, Te-
mesvár.

Okolicsányi Miklós, vezértitkár,
Eger.

Páris Frigyes, nyug. kir. ügyész,
Ujpest.

Pfligler Ferencz, kamarai alelnök,
Miskolcz.

Pisztóry Mór dr., egyetemi tanár,
Kolozsvár.

Protovin Géza, keresk. és iparkama-
rai h. titkár, Temesvár.

Radvány István, kamarai elnök,
Miskolcz.

Reiter Gyula, tisztviselő, Szabadka.

Roszner Ervin b., fiamei kormányzó.

Rózsa Károly üzletvezető, Ujpest,
Dobó-utca 24.

Sarkady Lajos, kamarai titkár,
Nagyvárad.

Solymássy Endre tengerészeti főfel-
ügyelő, Fiume.

Somló Bódog dr., jogakadémiai ta-
nár, Nagyvárad.

Sümeghy Árpád, földbirtokos, Eger.

Sugár Ignác, kamarai titk., Miskolcz.

Szabadi József, tanár, Székesfehérvár.

Szabó József dr., ügyvéd, Miskolcz.

Szabó Kálmán, kam. eln., Debreczen.

Szabó Sándor, jogakadémiai tanár,
Sárospatak.

Szabó Vilmos, földbirtokos, Pusztá-
drahi, u. p. Balassa-Gyarmat.

Szávay Gyula, kamarai titkár, Deb-
reczen.

Székely György, képviselő, Seps-
Szent-György.

Székelyhidy Viktor, Nagy-Enyed.

Szentpály István, kamarai titkár,
Miskolcz.

Szolcsányi Hugó dr., jogakadémiai
tanár, Nagyvárad.

Szolnoki mezőgazdasági takarékpénz-
tár r. t. Szolnok.

Erényi Ullmann Jenő, min. titk.,
Bécs, közös pénzügymin.

Vági Jakab, intéző, Győr.

Vályi Gábor dr., egyet. tanár, Kolozs-
vár.

Vannay Ignác, kir. tanácsos, B.-
Gyarmat.

Ybl Felix dr., földbirtokos, Ujesztve,
u. p. B.-Gyarmat.

Zorn Vilmos dr., jogakadémiai tanár,
Kassa.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1903 deczember 10-én.)

AAP	Annals of the American Academy of political and social science.	MuS	Musée Social.
ADR	Annalen des Deutschen Reichs.	NZ	Die Neue Zeit.
AJS	American Journal of Sociology.	PSQ	Political Science Quarterly.
ASA	Allgemeines statistisches Archiv.	QJE	Quarterly Journal of Economics.
ASG	Archiv für soziale Gesetzgebung.	RDM	Revue des deux Mondes.
ASP	Annales des Sciences politiques.	REP	Revue d'Economie politique.
BS	Budapesti Szemle.	RPP	Revue politique et parlementaire.
CS	Critica sociale.	ReS	Réforme sociale.
EJ	Economic Journal.	RiS	Riforma sociale.
ER	Economic Review.	RSo	Revue socialiste.
F	Finanzarchiv.	RIS	Revue internationale de Sociologie.
GE	Giornale degli Economisti.	RiIS	Rivista italiana di Sociologia.
HN	L'Humanité Nouvelle.	RSS	Rivista internazionale di Scienze sociali.
HS	Huszadik Század.	S	Il Socialismo.
JE	Journal des Economistes.	SB	Schweizerische Blätter für Wirtschafts- und Sozialpolitik.
JGV	Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft.	SD	The Social-Democrat.
JNS	Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.	SM	Sozialistische Monatshefte.
ISR	International Socialist Revue.	SS	La Science sociale.
JPE	Journal of Political Economy.	StM	Statistische Monatsschrift.
KS	Közgazdasági Szemle.	VS	Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
MGS	Magyar Gazdák Szemléje.	ZGS	Zeitschrift f. die ges. Staatswissenschaft.
MGT	Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.	ZS	Zeitschrift f. Sozialwissenschaft.
MS	Le Mouvement Socialiste.	ZVS	Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung.

A rövidítés után levő arabs szám a füzetnek számát jelenti. Ezen jegyzékbe föl nem vett folyóiratokat teljes címükkel idézzük. — A földolgozott folyóiratok megtalálhatók részben a Budapesti kereskedelmi és iparkamara, részben a Társadalmi muzeum könyvtárában.

1. Tudománytörténet. Encyclopediák. Tan- és kézikönyvek. Gyűjteményes munkák.

- 2630 Bibliotheca juridica. Systematisches Verzeichnis der neueren und gebräuchlicheren auf dem Gebiete der Rechts- und Staatswissenschaft erschienen Lehrbücher, Kompendien, Gesetzesausgaben, Kommentare etc. 1903—1904. Leipzig: Rossberg ('03)(79) 12° 30 Pf. [016:3]
- 2631 Böhm-Bawerk, E. v.: Recent literature on interest 1884—89. A supplement to »Capital interest«. London: Macmillan & Co '03. 12° 4/6 net. [016:332.81]
- 2632 Borghat, R.: Volkswirtschaftspolitik. Leipzig: G. J. Göschen '03. (142) 8° M. —80. (Samml. Göschen. Bd. 177.) [33:02]
- 2633 Cobden, R.: Political writings. Pref. by Lord Welby, Intro. by Sir L. Mallet and W. C. Bryant, Notes by F. W. Chesson. Bibliography. 2 vols. London: Unwin '03. (778) 8° 7/.—. [32(081)]
- 2634 Cossa, L.: Die ersten Elemente der Wirtschaftslehre. Nach der 9. Aufl. der Primi elementi di economia sociale bearb. von E. Moormeister. 4. verb. Aufl. Hrsg. von K. Görres. Freiburg i/B.: Herder '03. (VIII, 181) 8° M. 1'70 [33(02)]
- 2635 Fiedler, F.: Volkswirtschaftslehre f. höhere Handelslehranstalten. Wien: Manz '04. (VI, 206) 8° M. 2'50 [33(07)]
- 2636 Fridrichowicz, E.: Kurzgefasstes Kompendium der Staatswissenschaften in Frage und Antwort. Bd. 5: Münz-, Bank-, Börsen-, Sparkassen- und Versicherungswesen. Berlin: S. Calvary & Co '04. (VIII, 120) 12° M. 1'60. [3(02)]
- 2637 Münchener Volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. v. L. Brentano u. W. Lotz. 57: Ginsberg, E.: Die deutsche Branntweinbesteuerung 1887—1902 und ihre wirtschaftlichen Wirkungen (VIII, 93), M. 2— 58: Piepes, L.: Die Lage der Bergarbeiter im Ruhrrevier. (XII, 266) M. 5. Stuttgart: Cotta '03. (XII, 266) 8°. [33(082)]

- Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. v. L. Brentano und W. Lotz. 2638
 59. F. Glaser: Die Franziskanische Bewegung. Ein Betrag zur Geschichte sozialer Reformideen im Mittelalter. '03. (X, 166) 8° M. 4.—. 60. G. Halpern: Die jüdischen Arbeiter in London. '03. (VIII, 84) 8° M. 1.50. Stuttgart: J. C. Cotta Nachf. '03. [33(082)]
- Pisztory, M.: Nemzetgazdaságtan. Tekintettel az államháztartásra és hazai viszonyainkra. 4. jav. kiad. (Économie politique avec rég. aux finances publiques et aux conditions de la Hongrie.) Pozsony: Stampfel K. '04. (9.) 8° 6 K. [33(02)] 2639
- Posener, P.: Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin: Guttentag '03. (37) 8° M. —.90. (Grundriss des ges. deutsch. Rechts in Einzelausgaben, Bd. 25.) [33(02)] 2640
- Roscher, W.: System der Volkswirtschaft. Bd. 2: Nationalökonomie des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. 13. verm. Aufl. von H. Dade. Stuttgart: Cotta Nachf. '03. (XIV, 864) 8° M. 13.—. [33(02)] 2641
- Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen aus d. staatswissenschaftlichen Seminar zu Halle a. d. S. Hrsg. von J. Conrad. Bd. 41: Fischer, G.: Grundzüge der Organisation des deutschen Buchhandels. Jena: Fischer '03. (X, 234) 8° M. 4.—. [33(082)] 2642
- Schweizer, F. A.: Geschichte der Nationalökonomie in 4 Monographien über Colbert, Turgot, Smith, Marx nebst einer philosophischen Systematik der Nationalökonomie. I. Mercantilismus v. Colbert. Ravensburg: Dorn '03. (X, 63) 8° M. 1.35. [33(09)] 2643
- Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen. Hrsg. von G. Schmoller und M. Sering. Bd. 22. Hft. 2: Elisabeth Gottheiner: Studien über die Wuppertaler Textilindustrie und ihre Arbeiter in den letzten 20 Jahren. '03. (VII, 96) M. 2.20. Hft. 3: E. Kreller: Die Entwicklung der deutschen elektrotechnischen Industrie und ihre Aussichten auf dem Weltmarkt. '03. (VIII, 63) M. 1.80. Leipzig: Duncker & Humblot '03. 8°. [3(082)] 2644
- Stammhammer, J.: Bibliographie der Finanzwissenschaft. Jena: Fischer '03. (VI, 415) 4° M. 12.—. [016: 336] 2645
- Volkswirtschaftliche Abhandlungen der badischen Hochschulen. Hrsg. v. C. J. Fuchs, K. Rathgen, G. v. Schulze-Gävernitz, M. Weber. Bd. 7. Hft. 1: E. Engel: Der Obstbau und Obsthandel im Grossherzogtum Baden. Karlsruhe: G. Brunsche Hofbuchdr. '03. (IV, 131) 8° M. 4.—. [33(082)] 2646
- Brants, V.: Rapport sur la 22e session de la Société belge d'économie sociale. ReS 23. [33(062)(493)] 2647
- Escard, P.: Frédéric Le Play. Science catholique, juill. 33: 92(L) 2648
- Oncken, A.: Wilhelm Neurath als volkswirtschaftlicher Theoretiker. SB 20. [33(09)] 2749
- Seligman, E. R. A.: On some neglected british economists. EJ 51. [33(09)] 2650

2. Elmélet.

- Büchler, M.: Zur Frage der volkswirtschaftlichen und rechtlichen Konsequenzen des modernen Industrialismus in der Schweiz. Bern: Scheitlin, Spring & Co. '03. (32) 8°. M. —.50. (Aus: Schweiz. Blätter f. Wirtsch. u. Sozialpol.) [339.21(494)] 2651
- Cassel, G.: Nature and necessity of interest. London: Macmillan & Co. '03. (202) 8°. 6/net. [33(01)] 2652
- Colonjon, F. de: Des doubles emplois dans l'évolution des biens en France. Nancy: impr. Berger-Levrault et Co. '03. (19) 8°. (Extr. du Journ. de Stat. de Paris.) [311.2: 339.3] 2653
- Gebauer, M.: Das Wesen des Kapitalzinses und die Zinstheorie von Böhm-Bawerks. Studie. Breslau: W. Koebner '04. (II, 42) 8°. M. 1.—. [33(04)] 2654
- Greef, G. de: Introduction à l'étude de l'économie sociale. Paris: Giard et Brière '03. (39) 8°. (Extr. de la Revue Intern. de sociologie.) [33(01)] 2655
- Heitz, E.: Bauer, Handwerker und Kaufmann. Schilderung und Prüfung der Aufgaben und Ziele unseres Berufslebens vom volkswirtschaftlichen Standpunkte aus. Leipzig: Huberti '03. (VIII, 163) 8°. M. 2.75 (Dr. Hubertis Moderne Kaufmännische Bibliothek.) [33(01)] 2656
- Kautsky K.: Marx gazdasági tanai. Népszerű ismertetés és magyarázat. Ford. Garami E. (Les théories économiques de Marx, trad. par E. Garami.) Budapest: Politzer Zs. és fia '03. (XV, 239) 8°. 5 K. (Társadalomtudományi könyvtár, 4. kötet.) [335.5] 2657
- Markovič, M.: Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig: Duncker & Humblot '03. (XI, 87) 8°. M. 2.40. [333.2] 2658

- 2659 Marx, K.: Zur Kritik der politischen Oekonomie. Hrsg. von K. Kautsky. 2. Aufl. Stuttgart: Dietz Nachf. '03. (XIV, 203) 8°. M. 3.50. [33(01)]
- 2660 Mengler, A.: Neue Staatslehre. 2. Aufl. Jena: G. Fischer '04. (XII, 263) 8°. M. 2.—. [301]
- 2661 Oppenheimer, F.: Das Grundgesetz der Marxschen Gesellschaftslehre. Darstellung und Kritik. Berlin: Reimer '03. (VI, 148) 8°. M. 3.—. [335.5]
- 2662 Turgot, A. R. J.: Betrachtungen über die Bildung und die Verteilung des Reichtums. Übertr. v. V. Dorn und eingeleitet v. H. Waentig. Jena: G. Fischer '03. (IX, 77) 8°. M. —80. [33(01)]
- 2663 Vierhaus, F.: Über die sozialen und wirtschaftlichen Aufgaben der Zivilprozessgesetzgebung. Berlin: C. Liebmann '03. (35—74) 8°. M. 1.—. (Aus: Festgabe d. jurist. Gesellsch. zu Berlin f. R. Koch.) [347.9:3]
- 2664 Wolff-Thüring, Th.: Philosophie der Gesellschaft. Tl. 1: Individualismus und Socialismus. Berlin: Schröder ('03.) (VII, 231) 8°. M. 4.—. [301]
- 2665 Árkövy R.: Közgazdasági és érdekképviselőtünk a közügyi szolgálatban. (La représentation des intérêts économiques dans le droit public.) MGS 12. [33:342.626]
- 2666 Atkinson, W.: Value and the distribution of commodities. ISR 3. [338.5]
- 2667 Büchler, M.: Zur Frage der volkswirtschaftlichen und rechtlichen Konsequenzen des modernen Industrialismus in der Schweiz. SB 13, 14. [339.21(494)]
- 2668 Bunzel, G.: Die Beziehungen der politischen Oekonomie zu den andern Socialwissenschaften. JNS 10. [33:3]
- 2669 Carver, T. N.: The relation of abstinence to interest. QJE 1. [33(01)]
- 2670 Czettler J.: A gazdasági nevelésről. (De l'éducation économique.) MGS 9. [37:33]
- 2671 Clow, F. R.: Quantity theory and its critics. JPE 4. [332.4]
- 2672 Davenport, H. J.: Relation of business profits to industrial depression. JPE 4. [33.04]
- 2673 Fages, J.: La crise actuelle de l'État. Études Socialistes, 4, 5. [321]
- 2674 Fellner F.: A nemzeti jövedelem becslése. (L'évaluation du revenu national.) KS 12. [339.3]
- 2675 Greef, G. de: Introduction à l'histoire de l'économie sociale. RIS 12. [33(09)]
- 2676 Hollander, J. H.: Economic investigation in the United States. Yale Review, vol. 12, no. 1. [33(061)(73)]
- 2677 Káldor I.: Különbözik-e a proletár-osztályharc az eddigi osztályharcoktól. (La lutte de classe prolétarienne diffère-t-elle des luttes de classes antérieures?) HS 11. [301]
- 2678 Labriola, Art.: La fonction des idéologues. Études Socialistes, 1. [301]
- 2679 Laughlin, J. L.: Quantity theory and its critics: a rejoinder. JPE 4. [332.4]
- 2680 Mosher, I. C.: Some phases of civilisation. ISR 3. [301]
- 2681 Smyth, D.: Wealth and welfare. QJE 1. [301]
- 2682 Tönnies, F.: Volkswirtschaft und Privatwirtschaft. JGV 4. [33(01)]
- 2683 Tuttle, Ch. A.: The real capital concept. QJE 1. [33(01)]
- 2684 Watts, F. C.: The iron law of wages and current problems. SD 9. [332.2(01)]
- 2685 Weber, M.: Roscher und Knes und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. JGV 4. [33(01)]

3. A gazdasági és társadalmi kultúra története és leírása.

- 2686 Detten, G. v.: Westfälisches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Paderborn: Junfermann ('03.) (187) 8° M. 2.50. [308(43)]
- 2689 Duclaux, (Mary): Fields of France. Little essays in descriptive sociology. London: Chapman '03. (326). 8° 5/.— net. [308(44)]
- 2688 Ergebnisse e. Enquête über die Preise der Wohnungen und der wichtigsten Lebensmittel, sowie über die Steuerverhältnisse in den verschiedenen Gegenden der Schweiz 1902—3. Hrsg. v. d. Schweizer. Bundesbahnen. — Résultats d'une enquête conc. les prix des logements et des aliments principaux... Bern: Neukomm & Zimmermann '03. (II, 37) 2° [308(494)]
- 2687 Geering, T. u. R. Hotz: Wirtschaftskunde der Schweiz. 2. Aufl. Zürich: Schulthess & Co. '03. (X, 178) 8° Geb. M. 2.40. (Lehrmittelsammlg. d. schweizer. Kaufm. Vereins.) [308(494)]
- 2690 Goldberger, L. M.: Das Land der übergrenzten Möglichkeiten. Beobachtungen über das Wirtschaftsleben der Vereinigten Staaten v. Amerika. Berlin: Fontane & Co. '02. (299) 8° M 5.— [308(73)]
- 2691 Langevin, A.: L'Allemagne et la France, activité économique. Paris: Picard & Kaan '03. (108) 15° [308(43:44)]

- 2692 Lumsden, J.: Through Canada in harvest time, study of life and labour in golden west. London: Fisher Unwin '03. (384) 8° 6/— [308(71)]
- 2693 Moriz-Eichborn, K.: Das Soll und Haben von Eichborn & Co. in 175 Jahren. Ein schlesischer Beitrag zur vaterländischen Wirtschaftsgeschichte. Breslau: W. G. Korn '03 (XVIII, 371) 4° M 18.— [308(43)]
- 2694 Pappenheim, B. und Rabinowitsch, Sarah: Zur Lage der jüdischen Bevölkerung in Galizien. Reise-Eindrücke und Vorschläge zur Besserung der Verhältnisse. Frankfurt a/M.: N. Frankfurter Verlag '04. (98) 8° M 1.— [308(438)]
- 2695 Principales caractéristiques économiques de l'Algérie. Alger: Jourdan '03. (32) 8° [308(65)]
- 2696 Stephan C. H.: Le Mexique économique. Renseignements pratiques et utiles à l'usage des industriels, capitalistes, agriculteurs, négociants, importateurs et exportateurs et des travailleurs. Paris: libr. du Nouveau Monde '03. (263) 8° 7 fr. 50 [308(72)]
- 2697 Winkert, E.: Eine volkswirtschaftliche Betrachtung über die Entwicklung Lothringens in den letzten 10 Jahren (1893—1902). Metz: Lupus '03. (20) 8° M. —.25 [308(43.45)]
-
- 2698 Bardoux, J.: Thirty years of republican government: is the economic activity of France decaying? **ER** 4. [308: 321(44)]
- 2698* Foville, A. de: Paris au 20e siècle; la propriété, l'habitation, la richesse. Le Correspondant, 25 mai. [308(44.1)]
- 2700 Hesse A.: Die wirtschaftliche Gesetzgebung der deutschen Bundesstaaten im Jahre 1901. **JNS** 10. [351.72(43)]
- 2701 Holek S. Kina gazdasági evolúciója. (L'évolution économique de la Chine.) **MGS** 9. [308(51)]
- 2702 Law, Alice: Some notable „King's Merchants“: Orlandinus de Podio of Lucca. **ER** 4. [38]
- 2703 Lettre du Mexique par J. Ch. T. **JE** 11. [308(72)]
- 2704 Lorin, H.: Le Congo français; son histoire et son développement. **RDM** 20. [308(672)]
- 2705 Nestler-Tricoche, G.: Lettre des Etats-Unies. **JE** 11. [308(73)]
- 2706 Schoenhof, J.: History of the working classes and of industry in France. **JPE** 3. [308(44)]
- 2707 Struve, J.: Die Kremper Marsch in ihren wirtschaftlichen Verhältnissen. Berlin: Parey '03. (III, 114) 8° M. 2.50. (Aus: Landw. Jahrbücher.) [308(43)]
- 2708 Wergeland, A. M.: History of the working classes in France: Mediaeval period. **JPE** 4. [331: 9(44)]

4. Népesedés. Vándorlás. Gyarmatosítás.

- 2709 Annual report, 64th, of the registrar general for 1901 of births, deaths and marriages in England and Wales. London: Eyre & Spottiswood '03. 8°. 2/— [312(42)]
- 2710 Census of Scotland 1901—11. Decennial census of the population with report. 3. Vol: Report and appendix tables and abstracts of the occupations of the people. London: Eyre & Spottiswood '03. 6/9. [312(41)]
- 2711 Compte rendu du mouvement de la population de la ville de Varsovie pour 1902. Varsovie 1903. (43) 4°. (Section de la statistique.) [312(47)]
- 2712 Davis, A.: Native problem in South Africa. With review of the problem in West and West Central Africa by W. R. Stewart. London: Chapman '03. (252) 8°. 6/— [312.91(68)]
- 2713 Dreifuss, J.: Die Einwanderungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika und ihre Beziehung zur Auswanderung aus der Schweiz, Vortrag. Bern: (A. Francke) '03. (44) 8°. M. —.80. (Aus Schweiz. Blätter f. Wirtschaftspol.) [325.1(73:494)]
- 2714 Fitzner, R.: Deutsches Kolonialhandbuch. Ergänzungsbd. 1903. Berlin: Paetel ('03.) (IV, 242) 8°. M. 3.— [325.3(058)(43)]
- 2715 Frühbauer, A.: Cenni sommari sul censimento della popolazione a Trieste al 31 dicembre 1900. Trieste: ed. del Municipio '03. (156) 4°. [312(436)]
- 2716 Gottwald, H.: Die überseeische Auswanderung der Chinesen und ihre Einwirkung auf die gelbe und weisse Rasse. Volkswirtschaftliche Studie. Bremen: Rössler '03. (VIII, 130) 8°. M. 3. [325.2(51)]
- 2717 Haushofer, M.: Bevölkerungslehre. Leipzig: B. G. Teubner '04. (VI, 120) 8°. M. 1.—. (Aus Natur u. Geisteswelt, Bd. 50.) [312(01)]
- 2718 Hill, S. C.: Three Frenchmen in Bengal or commercial ruin of the french settlements in 1757. Maps, plans. London: Longman (194) 8° 7/6. [325.3(44)]

- 2719 Kiaer, A. N.: Statistische Beiträge zur Beleuchtung der ehelichen Fruchtbarkeit. 1. u. 2. Abschnitt. Christiania: J. Dybwad in Komm. '03. (VII, 164) 8°. M. 4'80. (Videnskabs-Selskabets Skrifter. II. Historik-filosofisk Klasse 1903. Nr. 1.) [312.1]
- 2720 Koller, A.: Statistique démographique et pathologique de l'Asile de Cery de 1881 à 1900. Berne: Staempfli & Cie '03. (II, 34) 4°. (Extr. du Journal de statistique suisse.) [312(494)]
- 2721 Patriotisme—Colonisation, Préf. d'E. Reclus. Paris: aux bureaux des Temps Nouveaux '03. 18°. 3 fr. 50. (Bibliothèque documentaire, 2.) [325'3]
- 2722 Saint-Yves, G. et J. Chavanon: Documents inédits sur l'administration de la compagnie française des Indes orientales. Ses assemblées générales de 1665—1684. Besançon: impr. Jacquin '03. (30) 8°. [325.3(44)]
- 2723 Sanders, W.: Digest of the results of the census of England and Wales in 1901, arranged in tabular form, with explan. Intro., produced under supervision of Th. G. Ackland. London: C. E. Layton '03. (164) 8°. 3/6 net. [312(42)]
- 2724 Stengel, K.: Der Kongostaat. Eine kolonial-politische Studie. München: C. Haushalter '03. (55) 8°. M. —75. [325.4(675)]
- 2725 Stumpfe, E.: Die Besiedlung der deutschen Moore m. bes. Berücks. der Hochmoor- und Feencolonisation. Berlin: G. H. Meyer '03. (XI, 469) 8°. M. 12.—. [325.33(43)]
- 2726 Van Cassel, C.: Données sur la colonisation et plus particulièrement sur la colonisation en Afrique occidentale. Nancy: impr. Berger-Levrault & Cie '03. (15) 8°. (Extr. du Bull. de la Soc. de géogr. de l'Est.) [325.4(6)]
- 2727 Volkszählung, die, am 1. XII. 1900 im Deutschen Reich. Bearb. im kaiserl. statist. Amt. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (VI, 204) 4°. M. 3.—. (Aus: Stat. d. Deutsch. Reichs.) [312(43)]
- 2728 Wegener, L.: Der wirtschaftliche Kampf der Deutschen mit den Polen um die Provinz Posen. Posen: Jolowicz '03. (XVI, 319) 8°. M. 6.—. [325.33(43)]
- 2729 Aspe-Fleurimont, L.: De l'intervention de l'État dans l'outillage économique de la colonisation. **RIS** 11. [325.3]
- 2730 Baldioli-Chiorando, V.: L'emigrazione in alcuni paesi della provincia di Cuneo. **RIS** 10. [325.2(45)]
- 2731 Bernard, A.: L'évolution de la question du Maroc. **RPP** 114. [325.4(64)]
- 2732 Blanchini, E.: Opera dei sacerdoti del Friuli a favore degli emigranti. **RSS** 5. [325.2(45)]
- 2733 Blanchini, D. E.: Per gli emigranti. **RSS** 11. [325.22(45)]
- 2734 Bodnár P. (legényei): Bodrogköz a kivándorlás szempontjából. (Le Bodrogköz au point de vue de l'émigration.) **KS** 11, 12. [325.2(439)]
- 2735 Congrès, le, d'hygiène et de démographie de Bruxelles, par K. de B. **ReS** 22. [312(063)]
- 2736 Crépet, J.: La colonisation française en Indo-Chine. La Nouvelle Revue, 15 sept. [325.4(59)]
- 2737 Depincé, Ch.: Revue des questions coloniales. **RPP** 114. [325.3(44)]
- 2738 Dreifuss, J.: Die Einwanderungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika und ihre Beziehung zur Auswanderung aus der Schweiz. **SB** 15, 17, 19. (325.1)73
- 2739 Étienne, E.: Le Congo et l'acte général de Berlin. **RPP** 113. (325.4)675
- 2740 Holek S.: A kivándorlás és Kanada. (L'émigration et Canada.) **MGS** 10. [325.2(439 : 71)]
- 2741 Hué, O.: Moderne Völkerwanderung. **NZ** 9. [325.1(43)]
- 2742 Kruyt, A. C.: Beobachtungen an Leben und Tod, Ehe und Familie in Central-Celebes. **ZS** 11. 312 (59)
- 2743 Lorin, H.: L'enseignement colonial à Bordeaux. **ReS** 21. 37 : 325(44)
- 2744 Marbot, H.: Ueber die Grösse und das Wachstum der Bevölkerung im deutschen Reiche. **SM** 11. [312(43)]
- 2745 Nieboer, H. G.: Der Malthusianismus der Naturvölker. **ZS** 11. [312.12]
- 2746 Notes sur la Martinique, par J. B. **ReS** 20. [325.4(72.98)]
- 2747 Pickard, A. W.: Rural depopulation. **ER** 4. [312.922]
- 2748 Prinzing, F.: Die Todesursachen in den europäischen Staaten 1891—1900. **StM** 10. [312.2(4)]
- 2749 Rosenfeld, S.: Der Einfluss von Beruf und sozialer Stellung auf die Totgeburtensquote. **JNS** 10. [312.21]
- 2750 Salaun, L.: L'Indo-Chine ouverte à l'office colonial. **RPP** 113. [325.4(59)]
- 2751 Viollard, E.: La colonisation officielle en Algérie. **RSo** 11. [325.4(65)]

5. Társadalmi kérdés. Socialismus. Anarchismus. Szegényügy.

- ab-Yberg: Die Strikes und ihre Rechtsfolgen. Zürich: Schulthess & Co. '03. 2752
(IV, 120) 8°. M. 3.— [331.89:34]
- Adickes, K. und Beutler: Die socialen Aufgaben der deutschen Städte. 2 2753
Vorträge. Leipzig: Duncker & Humblot '03. (133) 8° 42— [352:3(43)]
- Adler, G.: Franz Mehring als Historiker. Kiel: Lipsius & Tischer '03. (26) 8° 2754
M. —30. [335(43)]
- Alisoff, P.: Le christianisme jugé par le socialisme. Traduit du russe par M. 2755
Cyrène. Nice: impr. Robaudi '04. (134) 8° 2 fr. [2:335]
- Annual report, 20th, on the work of the Fabian Society for the year ended 31st 2756
March, 1903. London: The Fabian Society '03. (10) 8°. [335(42)]
- Antworten auf socialdemokratische Schlagwörter. 1—5. Tausd. M. Gladbach: Zentral- 2757
stelle des Volksver. f. d. kath. Deutschland. '03. (104) 8° M. —40 [335]
- Arbeitszeit, die, in Handelsbetrieben mit Ausschluss des Detail-Warenhandels auf 2758
Grund einer Umfrage bei kaufmännischen Genossenschaften und Vereinen
hrsg. vom k. k. arbeitsstatist. Amte im Handelsministerium. Wien: Hölder '03.
(XIX, 103) 4°. K. 3.— [331.81(436)]
- Avez-Délit, Mme J.: Les sociétés cooperatives de Birseck et de Winterthur. 2759
Paris: École Sociétaire expérimentale '03. (36) 8° 50 c. [334:335]
- Beck, J.: Die katholisch sociale Bewegung in der Schweiz. Bern: Buchdruckerei 2760
Scheitlin, Spring & Cie. '03. (16) 8° (S. A. aus: Handwörterbuch der schweizer.
Volkswirtschaft.) [335.7(494)]
- Berg, F. v.: Gewinnbeteiligung und Miteigentum der Arbeiter, Arbeiterausschuss 2761
und Arbeitsamt. Ein Beitrag zur Lösung der socialen Frage im Anschluss an
andere Zeitfragen. Strassburg: Vomhoff '03 (79) 8°. M. 1.— [331.24]
- Bernhard, L.: Die Akkordarbeit in Deutschland. Leipzig: Duncker & Humblot 2762
'03 (X, 237) 8° M. 8.— [331.2(43)]
- Biederlack, S.: La questione sociale. Roma: F. Pustet '03. 8° [301] 2763
- Blatchford, R.: God and My Neighbour. London: „Clarion“ '03. (214) 8° 2/6 2764
[335]
- Bueck, H. A.: Sociale Reform. Berlin: Guttentag '03. (31) 8°. M. 1.— [301] 2765
- Caron-Raenthal: Die Zukunft der Socialdemokratie. Elberfeld: Baedeker 2766
'03. (23) 8° M. —50. [335]
- Catechismo sociale. Firenze: Libr. ed. fiorent. '03. 8° [304] 2767
- Challaye, F.: L'arbitrage obligatoire en Nouvelle-Zélande. Paris: Bureaux de 2768
la Revue Pol. et Parlement. '03. (32) 8° (Extr. de la Revue Polit. et Parlement.)
[331.15(931)]
- Chazoltes, M.: Ce qui n'a jamais paru. La fortune pour tous. Un secours à 2769
tout âge et la retraite à soixante ans. La loi ouvrière. Castres: impr. de l'Avenir
'03. (13) 8° 40 c. [335]
- Csepela L.: Nagyipari keresztény szocialismus. (Le socialisme chrétien dans 2770
la grande industrie) Ozd: Csepela '03. (79) 8°. 60 f. [335.7]
- Dasbach: Die Arbeiter-Encyklika des Papstes und die Tätigkeit des Centrums. 2771
Rede. Trier: Paulinus-Druckerei '03. (15) 8°. M. —10. (Dasbach's Volksbibliothek
20.) [335.7(43)]
- Dehon, L.: La rinnoiazione sociale cristiana. Sièna: tip. ed. San Bernardino '03. 8° 2772
[335.7]
- Deutsch, J.: Die Lehrlingsfrage. Hrsg. im Auftrage des Reichsverbandes der 2773
jugendlichen Arbeiter Oesterreichs. Wien: Wiener Volksbuchh. in Komm. '03.
(III, 36) 8° [331.86]
- Diesel, R.: Solidarismus. Natürliche Erlösung des Menschen. München: R. Ol- 2774
denbourg '03. (VII, 124) 8°. M. 1.30 [301]
- Diessel, G. A munka a hit világosságában. Hozzászólás a szociális kérdés meg- 2775
oldásához. 2-ik kiad. Ford. Erdőssy J. (Le travail et de la religion. Sur
la solution de la question sociale.) Esztergom: Buzárovits G. '03. (171) 8°
3 K 50 f. [335.7]
- Dubreuihl, L.: De Japy à Bordeaux. Unité interfédérale et unité révolution- 2776
naire. Lille: Dhossche '03. (24) 12°. 10 c. (Bibliothèque du Parli socialiste de
France.) [33:44]
- Elliott, A.: Workmen's compensation acts; annotated study of the workmen's 2777
compensation acts 1897 and 1900. 3rd ed. rev. London: Stevens & H. '03 (476)
8°. 10/6 net. [351.832.6(42)]
- Enquête et documents sur le délai congé. Paris: Imp. Nation. '03. (104) 4° (Minist. 2778
du commerce Cons. supérieure du travail.) [331.8]

- 2779 Erzberger, M.: Die Socialdemokratie in früheren Tagen. Auszüge aus den Protokollen der socialdemokratischen Parteitage über einige wichtige Tagesfragen: Socialreform—Schutzzoll—Bauernstand. Stuttgart: Deutsches Volksblatt '03. (32) 4°. 20 Pf. [335(43)]
- 2780 Esteve, P.: Socialismo anarquista. Paterson: El Despertar '02. (79) 8° [335.8]
- 2781 Falkenstein v.: Das Krankenversicherungsgesetz vom 15. VI. 1883 bzw. 10. IV. 1892 in der Fassung der Gesetzes-Novelle vom 28. V. 1903 mit dem bayer. Ausführungsgesetze etc. Ansbach: Prögel '04. (VIII, 312) 8° M. 3.60. (Aus: Die Verwaltungspraxis.) [351.832.7(43)]
- 2782 Ferri, E.: Autobiografia. Preceduta da uno studio intimo di C. Monticelli. Milano: tip. L. Magnaghi '03. (16) 8°. C. 10. [335:92(F)]
- 2783 Fiebigcr, G.: Prinzipal und Angestellter, ihre Rechte und Pflichten. Leipzig: Jacobi & Zocher '03 (40) 8°. 50 Pf. (Eigenes Wissen, 16.) [347.717(43)]
- 2784 Forderungen der Handelsangestellten Oesterreichs. Stenogr. Protokoll. Verhandlungen u. Beschlüsse des 1. Reichskongresses der Handelsangestellten Oesterreichs. Wien: Wiener Volksbuchh. in Komm. ('03.) (84) 8°. K 1.—. [331.77(436)]
- 2785 Friot, A.: La mutualité à Nancy. Historique, évolutions et efflorescence des sociétés de secours mutuels. Nancy: impr. Berger-Levrault & Co '04. (35) 8°. (Extr. des mémoires de l'Acad. de Stanislas.) [334.7(44)]
- 2786 Garriguet, L.: Etudes de sociologie. VII: l'Association ouvrière. Paris: Bloud & Co. '04. (64) 16°. 60 c. (Science et Religion.) [301]
- 2787 Gérault-Richard, le cas—. Paris: Groupe socialiste des Antilles '03. (47) 18° 20 c. [335(44)]
- 2788 Gesetze und Verordnungen betr. die Unfall- und Krankenversicherung der Arbeiter. 8., verm. Aufl. Wien: Manz '03. (VIII, 264) 12°. M. 2.—. (Manz'sche Gesetz-Ausg., 41.) [351.832(436)]
- 2789 Greulich, H.: Wo wollen wir hin? Ein ernstes Mahnwort an alle Gewerkschafter der Schweiz. Hrsg. vom Bundeskomitee des schweizer Gewerkschaftsbundes. Bern (Zürich: Buchhandlung des schweiz. Grütlivereins) '03. (48) 8° M. —30. [331.83(494)]
- 2790 Grève, la, des mineurs d'anhracite de Pensylvanie. (1902) Rapport. Traduit par M. E. Fuster. Bar-le-Duc: impr. Contant-Laguerre '03. (VIII, 196) 8°. [331.89(73)]
- 2791 Grotjahn, A.: Alkohol und Arbeitsstätte. Wesen, Ursache und Wirkung des Alkoholgenusses während der Arbeit und in den Arbeitspausen... Berlin: Mäsigkeits-Verl. ('03.) (V,94) 8° M. 1.50. [178:331]
- 2792 Guyot, Y.: Les conflits du travail et leur solution. Paris: Fasquelle '03. (XXII, 396) 18°. 3 fr. 50. (Etudes de physiologie sociale.) [331.89]
- 2793 Halbe, E.: Der gewerbliche Arbeiter, seine Rechte und Pflichten. Leipzig: Jacobi & Zocher '03. (40) 8°. 50 Pf. (Eigenes Wissen, 19.) [351.831.1(43)]
- 2794 Halbe, E.: Herrschaft und Dienstboten, ihre Rechte und Pflichten. Leipzig: Jacobi & Zocher '03. (40) 8°. 50 Pf. (Eigenes Wissen, 17.) [351.831.1(43)]
- 2795 Hartmann, K.: Unfallverhütung für Industrie und Landwirtschaft. Stuttgart: Moritz '03' (204) 8°. M. 2.50. (Bibl. d. Naturkunde und Technik, Bd. 5.) [331.823]
- 2796 Hugueny: Organisation des secours et oeuvres de bienfaisance dans les fabriques russes. Reims: Matot-Braine 03. (33) 8°. [331.17(47)]
- 2797 Jahrbuch der Arbeiterversicherung 1904. Zusammengestellt und hrsg. von E. Götz und P. Schindler. Th. 1: Unfallsversicherung (XXXIX, 665.) Thl. 2: Invalidenversicherung, Krankenversicherung und Ortsüblich, Tagelöhne. Berlin: Liebel '04. 12°. M. 7.—. [351.832(43)]
- 2798 Jahresbericht der grossh. hessischen Gewerbeinspektionen f. d. J. 1902. Hrsg. im Auftrage des grossh. Ministeriums des Inneren. Darmstadt: Jonghaus '03. (VII, 254) 8°. M. 1.—. [331.94(43.58)]
- 2799 Jahresberichte der Gewerbe-Aufsichtsbeamten im Kgr. Württemberg f. 1902. Stuttgart: Lindemann in Komm. '03. (IV, 240) 8°. M. 2.—. [331.94(43.47)]
- 2800 Jahresberichte der kgl. sächsischen Gewerbe-Aufsichtsbeamten f. 1902. Nebst Berichten der kgl. sächsischen Berginspektoren betr. die Verwendung jugendlicher und weiblicher Arbeiter beim Bergbau... Berlin (Dresden: Schröer) '03. (XVI, 423) 8°. M. 3.—. [331.94(43.21)]
- 2801 Klein, G.: Katechismus der socialdemokratischen Religion und Revolution. Systematisch geordnete Fragen, beantwortet von der socialdemokratischen Partei, von Parteiorganen und einzelnen Genossen der Socialdemokratie. 2. Aufl. Berlin: F. Schlosser '03. (45) 12°. M. —30. [335(43)]
- 2802 Krapotkin, P.: Memorien eines Revolutionärs. Übers. von M. Pannwitz. Bd. 1—2. 3. Aufl. Stuttgart: Lutz '03. 2 Bde 8°. M. 9.—. [335.8:92(K)]
- 2803 Lage, die, der Bediensteten der Staatsbahnen. Tl. 1: Die Lage der Wächter der k. k. Staatsbahnen. Auf Grund einer Erhebung des k. k. Eisenbahnministeriums.

- Hrsg. vom k. k. Arbeitsstatistischen Amt im Handelsministerium. Wien: Hölder '03. (III, 91) 8°. K 1'50. [331.75(436)]
- Liébard, T.: Les pêcheurs et la prévoyance sur les côtes françaises. Ce qui est, ce qui devrait être. Paimboeuf: Coudaud '03. (60) 8°. [331.72(44)] 2804
- Lieven, M.: Die Arbeiterverhältnisse des Grossgrundeigentums in Kurland. Abt. 1: Die Enquête vom Frühjahr 1899 und ihre Resultate. Lfg. 6: Kreis Hasenpoth. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (228—271) 4°. M. 2'40. [31.74(47)] 2805
- Lissauer, H.: Die Ausdehnung der Invaliden- und Altersversicherung auf die gesamten Unselbständigen und Selbständigen der gewerblichen, kommerziellen und landwirtschaftlichen Betriebe. Berlin: Schwetschke & Sohn '03. (36) 8°. M. —'80. [351.832.8(43)] 2806
- Marchand, R.: Manuel révolutionnaire élémentaire. Vaison: impr. Roux '03. (16) 8°. 15 c. [335] 2807
- Mehring, F.: Meine Rechtfertigung. Ein nachträgliches Wort zum Dresdener Parteitag. Leipzig: Leipziger Buchdruckerei '03. (43) 8°. 25 Pf. [335(43)] 2808
- Menger, A.: Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen. 3. Aufl. Tübingen: H. Laupp '04. (XII, 241) 8°. M. 2'50. [347:331] 2809
- Morizet, A.: Les secrétariats ouvriers en Allemagne. Paris: éd. du Mouvement Socialiste '03. (130) 8°. [331.95(43)] 2810
- Muser, E.: Krankenversicherungsgesetz und Hilfskassengesetz mit den Vollzugs- und Ausführungsbestimmungen für das Grossherzogtum Baden nebst Zusätzen und Verweisungen. Karlsruhe: Brunsche Hofbuchdr. '03. (VI, 622) 8°. M. 5'80. [351.832.7(43.46)] 2811
- Nagy G.: Mit igér és mit ad a szociáldemokracia. (Le socialisme que promet-il et que donne-t-il.) Budapest: Szt. István-társ. '03. (180) 8°. 30 f. (A magyar nép könyvtára, 11. köt.) [335] 2812
- Nettlau, M.: La responsabilité et la solidarité dans la lutte ouvrière. Paris: aux bureaux des Temps Nouveaux '03. 16°. 10 c. [335.8] 2813
- Paetz, C. A.: Eine rote Regierung...? Ein Beitrag zur Lösung der socialen Fragen der Gegenwart. Kiel: Lipsius & Tischer '04. (61) 8°. M. 1.—. [335] 2814
- Peabody, F. G.: Jesus Christus und die sociale Frage. Uebers. von E. Mühlhoff. Giessen: Ricker '03. (V, 328) 8°. M. 5.—. [335.7] 2815
- Peitz, R.: Deutsches Reichsgesetz betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben vom 30. III. 1903. Textausg. nebst Einleitung, Begründungen. Flöha: Peitz & S. '03. (43) 8°. M. —'75. [351.833(43)] 2816
- Quidam, I.: Der grosse Kampf und Staub in Dresden. Randglossen über den socialdemokratischen Parteitag im roten Sachsenlande. München: Münchener Volksschr. Verl. '03. (32) 8°. M. —'15. [335(43)] 2817
- Reformes year-book, the, 1903. By J. Edwards et P. Alden. London: The Echo '03. (228) 18°. 1 sh. [331(058)] 2818
- Richter's, Eugen, Sozialistenspiegel. Die Wahlfälschungen der Aktiengesellschaft Fortschritt. Berlin: Buchh. Vorwärts '03. (64) 8°. M. —'20. [324(43)] 2819
- Rignano, E.: Un socialisme en harmonie avec la doctrine économique libérale. Paris: Giard & Brière '04. (VII, 391) 8°. 7 fr. (Bibl. sociologique intern. 30.) [301] 2820
- Rosner, G.: Der Kollektivvertrag. Eine sozialpolitische Studie. Wien: Wiener Volksbuchh. in Komm. '03. (15) 8°. M. —'30. (Aus: Das Recht. Volkstüml. Ztschr. f. österr. Rechtsleben.) [347.451:3] 2821
- Sadoul, V.: Essais de socialisme rationnel. II. L'habitation moderne. Projet d'habitations hygiéniques et économiques à Paris. P. éf. d'A. Rendu. Vals-les-Bains: Aberlen & Co. '03. (8, 86) 16°. 50 c. (Économie polit.) [333.32(44)] 2822
- Sammlung amtlicher Veröffentlichungen aus dem Reichs- u. Staatsanzeiger. Nr. 36: Verhandlungen der Konferenz am 4. IV. 1903 betr. die Wurmkrankheit. Berlin: Heymann '03. (80) 8°. M. 1.—. [331.731(43)] 2823
- Sartorius v. Waltershausen, A.: Die italienischen Wanderarbeiter. Leipzig: Hirschfeld '03. (44) 8°. M. 1'40. (Aus: Festschrift zu A. S. Schultzes 70. Geburtstag.) [331.7(45)] 2824
- Schriften der Gesellschaft für soziale Reform. Hrsg. vom Vorstande. H. 10: Agahd, K.: Gesetz betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben v. 30. III. 1903. Erläuterungen u. Vorschläge zur Durchführung. Jena: Fischer '03. (143) 8°. M. —'90. [331(062)] 2825
- Schriften der Gesellschaft für soziale Reform. Hrsg. von dem Vorstande. Hft. 11: Berlepsch: Warum betreiben wir die soziale Reform? Nebst einem Bericht über die Tätigkeit der Gesellschaft für soziale Reform im J. 1903. Jena: G. Fischer '03. (48) 8°. M. —'30. [331(062)] 2826
- Schuler, F.: Die Nachtarbeit der Frauen in der Schweiz. Bericht. (Jena: Fischer '03.) (27) 8°. (S. A. aus: Die gewerbl. Nachtarbeit der Frauen. Berichte .... hrsg. v. S. Bauer.) [331.41(494)] 2827

- 2828 Seilhac, L.: Le monde socialiste. Les partis socialistes politiques, les congrès socialistes politiques, les diverses formules du collectivisme. Paris: Lecoffre '04. (320) 18°. [335]
- 2829 Senhouse, R. M. M.: Workmen's compensation cases. London: Clowes '03. 5 vols 8° 6/— [351.832.6(42)]
- 2830 Sittard, P. H. J.: Sozialpolitik des Centrums. Trier: Paulinus-Druck '03. (82) 8°. M. —50. [329(43)]
- 2831 Sozialdemokratie und Beamtentum. Eine Betrachtung über den sozialdemokratischen Stimmzuwachs bei der letzten Reichstagswahl aus den Kreisen der mittleren Beamten nebst einer Erwiderung auf den Artikel »Eine Verdächtigung des Beamtentums« in Nr. 461 der »Post« vom 2. X. 03. Von einem mittleren Beamten. 2. verm. Aufl. Leipzig: Lukhardt '03. (16) 8°. 30 Pf. [335(43)]
- 2832 Sozialdemokratie, die, im Lichte der Tatsachen. Von J. G. Zeitgemässe Erinnerungen, bes. für Wahlen. Warnsdorf: Opitz ('03.) (61) 16°. M. —16. [335(43)]
- 2833 Sozialdemokratische, die, Hochflut und ihre Eindämmung. Ein Wort an Nationalgesinnte v. C. S. Breslau: Schles. Druckerei-Genossenschaft. '03. (36) 8°. M. —50. [335]
- 2834 Soziale Museum, das, in Frankfurt a. M., seine Aufgaben und seine Organisation. Hrsg. vom Vorstand. Frankfurt a. M.: Selbstverl. '03. (36) 8°. [331.95(43)]
- 2835 Socialisme, le. Un mot de bon sens à mes compatriotes de Ceyrérieu. Chambéry: Impr. générale '03. (16) 16°. [335]
- 2836 Steinigans, E.: Kautsky und die soziale Revolution. Eines Arbeiters Kritik der Kautskyschen Brochüre: Die sociale Revolution. Solingen: Genossenschafts-Buchdr. '03. (32) 8° 25 Pf. [335.5]
- 2837 Szocialista diákok könyvtára. 2. és 3. f. Budapest: 1903. 2 f. 8°. (2. A diákokhoz. (31) 12 f. — 3. Bevezető a társadalomtudomány tanulmányába. (32) 12 f. — Bibliothèque des étudiants socialistes. 2: Aux étudiants. — 3. Introduction à l'étude des sciences sociales.) [335(082)]
- 2838 Tarbouriech, E.: La Cité future. Essai d'une utopie scientifique. Paris: Stock '02. 1 vol. 8°. [335.9]
- 2839 Tisza I.: A szocialismus és az egyház. (Le socialisme et l'église.) Budapest: Hornyánszky V. '03. (22) 8°. 1 K. [335:2]
- 2840 Trade Union Congress 1903. 36th report. Publ. by S. Woods. London: Cooperat. Pr. Soc. '03. (100) 8°. [331.88(063)(42)]
- 2841 Turmann, M.: L'oeuvre des catholiques sociaux de France depuis l'encyclique »Rerum novarum«. Blois: impr. Rivière. (Réunion intime de Fribourg.) [335.7]
- 2842 Vaillant, Th.: Das Dienstbotenrecht in Elsass-Lothringen. Unter Berücksichtigung der neuen Gesindeordnung bearb. Metz: R. Lupus '03. (69) 8°. M. —75. (Jurist. Hausbibl.) [351.831(43.44)]
- 2843 Verordnung, die Ausführung des Gesetzes über die Wohnungsfürsorge für Minderbemittelte vom J. VIII. 1902 betr. Darmstadt: (Jonghaus) '03. (6) 4°. M. —15. (Aus: Regierungsblatt.) [351.8253(43.58)]
- 2844 Wacker, Th.: Entwicklung der Sozialdemokratie in den zehn ersten Reichstagswahlen 1871—1898. Auf Grund der amtlich geprüften Wahlziffern dargestellt. Mit e. Nachtr.: Die Sozialdemokratie in der Reichstagswahl 1903. Freiburg: Herder '03. (IV, 438) 8°. M. 8.—. [335(43)]
- 2845 Wagner: Die Tätigkeit der Stadt Ulm auf dem Gebiet der Wohnungsfürsorge für Arbeiter u. Bedienstete. Ulm: Ebner '03. (VII, 124, 20 Taf.) 8°. M. 2.50. [333.32(43)]
- 2846 Wolff-Thüring, Th.: Rote Byzantiner! Eine moralische und kritische Würdigung der Sozialdemokratie und ihrer Führer. Leipzig: Lukhardt '03. (38) 8°. 50 Pf. [335(43)]
- 2847 Zeiss, A.: Die Arbeiterbewegung in den verschiedenen Kulturstaaten der Gegenwart. Detmold: Hinrichs '03. (48) 8°. M. —60. [331]
- 2848 Arens, W.: Die Pensionsversicherung der Privatangestellten. **ADR** 11. [368.43]
- 2849 Askew, J. W.: A notable anniversary. **SD** 11. [345(43)]
- 2850 Avramoff, R.: Il 10o congresso socialista bulgaro. **S** 18. [335(063)(49.72)]
- 2851 Avramoff, R.: Der 10. Kongress der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Bulgariens. **NZ** 7. [335(063)(49.72)]
- 2852 Bang, G.: Socialismus und Liberalismus in Dänemark. **NZ** 8. [329(489)]
- 2853 Barnett, S. A.: The unemployed and the unemployable. **ER** 4. [331.6]
- 2854 Bauer, S.: The International Labour Office in Basle. **EJ** 51. [331.91]
- 2855 Bernstein, E.: Socialismus und Liberalismus bei den preussischen Landtagswahlen. **SM** 11. [324(431)]

- Berth, E.: Catholicisme social et socialisme. **MS** 130. [335.7 2856
Bl., K.: Jugendliteratur und Erziehung zum Socialismus. **NZ** 5. [37:335 2857
Blondel, S.: A propos du congrès ouvrier de Francfort. **ReS** 23. [331(063)(43) 2858
Böhmert, O. W.: Die Organisation im Buchdruckgewerbe. *Arbeiterfreund* 2. 2859
[331.88:331.71
Bokor G.: Az ipari munkások baleset ellen való biztositása. (L'assurance des 2860
ouvriers industriels contre les accidents) **KS** 11, 12. [368.41(439)
Booth, Ch.: Life and labor of the people in London. *Review of Reviews*, apr. 2861
[308(42)
Borchardt, B.: Woran liegt das? **NZ** 5. [335:07 2862
Bourdeau, I.: Revue du mouvement socialiste. **RPP** 113, [335 2863
Braun, A.: Schutz der Arbeiter in den Tierhaar- und Borstenindustrieen. **ASG** 3/4. 2864
[331.73
Brooks, J. S.: The public and the anthracite coal strike. **EJ** 52. [331.89(73) 2865
Bruhns, I.: Zu den preussischen Landtagswahlen. **SM** 11. [324(431) 2866
Buck, R.: Ascending stages of socialism. **ISR** 3. [335 2867
Caird, A.: Profit sharing. *New Liberal Review*, june. [331.24 2868
Cailsotti di Chiusano, S.: Il problema delle abitazioni popolari. **RSS** 8—11. 2869
[333.32
Cantonio, A.: L'attuazione della legge per il lavoro delle donne e dei fanciulli. 2870
RSS 10. [351.834(45)
Clark, V. S.: Labor conditions in New Zealand. *Bulletin Bureau Labor*, 49. 2871
[331(931)
Clément, H.: Sophismes socialistes. **ReS** 23. [335 2872
Clercq, V. de: Les associations agricoles en Belgique. *L'Association Catholique*, 2873
15 oct. [334:63(494)
Colasio, S.: La question ouvrière en Tunisie. **MS** 131. [331(611) 2874
Commons, I. R.: L'organizzazione dei lavoratori agli Stati Uniti. **Ris** 10. 2875
[331.88(73)
Crespi, A.: Herbert Spencer e il socialismo **CS** 24. [1:335 2876
Dedé, E.: La mutualité et la morale. **ReS** 25. [334.7 2877
Denis, H.: Le socialisme et les causes économiques et sociales du crime. *L'Avenir* 2878
Social, 10. [343.973
Deslinières, L.: Le congrès de Reims. **HN** 53. [335(063)(44) 2879
Deutscher, P.: The co-operative society »Vooruit« of Ghent, after the inaugu- 2880
ration of its new premises. **SD** 9. [334(493)
Dietzgen, E.: Der wissenschaftliche Socialismus und J. Dietzgens Erkenntnis- 2881
theorie. **NZ** 8. [1:335
Dobbs, Ch.: A review of essentials. **ISR** 3. [335 2882
Dorner B.: Szövetkezeti mozgalmak és küzdelmek Dániában. (Les mouvements 2883
et luttes coopératives en Danemark.) **MGS** 12. [334(439)
Dubreuilh, L.: Après le congrès de Reims. **MS** 130. [335(44) 2884
Dubreuilh, L.: Action socialiste. **MS** 131. [335(44) 2885
Dupuy, Ch.: Les instituteurs. *Leur situation et leur rôle*. **RPP** 113. [331.71 2886
Duprat, G. L.: Education sociale et solidarité. **RIS** 12. [37:3 2887
Du Sart, H.: Le socialisme de K. Marx. *La Démocratie chrétienne*, 8 juin. [335.5 2888
Eckstein, S.: Was bedeutet der Generalstreik? **NZ** 12. [331.89:335 2889
Ellenbogen, W.: Der Wiener Gesamtparteitag. **SM** 12. [335(063)(436) 2890
Engels, F.: Introduction à Capital et travail salarié de Karl Marx. *Études So-* 2891
cialistes, 2. [335.5
Engérand, F.: La faillite de la grève générale. *Le Correspondant*, 10 mai. 2892
[331.89:335
Erismann, F.: Der Ersatz des Bleiweisses im Malergewerbe. **SB** 10, 11. [331.821 2893
Eyre, Ch.: Une histoire du mouvement socialiste en Australie. *Avenir Sociale*, 2894
sept. [335(94)
Fédération, la, des coopératives socialistes du Nord. Par D. V. **MS** 131. [334(44) 2895
Ferri, E.: La social-démocratie et la politique étrangère. *L'Avenir Socialiste*, 8. 2896
[335:327
Fidao, I. E.: Socialisme réformiste et catholicisme social. *L'Association catho-* 2897
lique, 15 mai. [335.7
Flesch, K.: Die deutschen Stadtgemeinden und ihre Arbeiter. **ASG** 3/4. [331.77(43) 2898
Fox, A. W.: Agricultural wages in England and Wales during the last 50 years. 2899
Journ. Statist. Soc. june. [331.2(42)
Fra'd'in, J.: Les jeunes employées de l'alimentation à Paris. *Revue de la jeunesse* 2900
catholique, mai. [331.77(44)

- 2901 Friederichsen, V.: Federazioni di mestiere e Camere di Cavoro. **S** 20. [331.95
2902 Fuld: Die Versicherungspflicht des Bühnenpersonals. **ADR** 12. [368.4:331.714
2903 Gerlach, O.: Die Förderung des Baues von Arbeiterwohnungen auf dem Lande.
ADR 11. [333.32
2904 German, J.: Die Kohlenhauer und die »Maschinomanie«. **NZ** 7. [331.71
2905 Giretti, E.: La legge sul lavoro... forzato delle donne. **GE** 10. [351.834
2906 Grassi, Ida: Femminismo socialista. **S** 18. [396:335
2907 Griffuelhes, V.: La grève d'Hennebont. **HN** 52. [331.89(44)
2908 Guesde, J.: Lettre au Pape Léon XIII. *Études Socialistes*, 1. [335
2909 Guesde, J.: Liberté, propriété, travail. *Études Socialistes*, 4. [335
2910 Harmel, L.: La démocratie dans l'usine. *Démocratie Chrétienne*, 8 avr. [331.16
2911 Havard, R.: Chez les socialistes italiens. *La Quinzaine*, 16 sept. [335(45)
2912 Heinke, J.: Das Reichs-Bauarbeiterschutzesetz. **NZ** 9. [351.83(43)
2913 Heiss, C.: Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Oesterreich während der
J. 1894—1901. **ASG** 3/4. [331.89(436)
2914 Hertz, F.: Revidieren wir! **SM** 11. [335
2915 Hilferding, R.: Zur Frage des Generalstreiks. **NZ** 5. [331.89:335
2916 Hillquit, M.: History of socialism in the United States. New-York: Wagnalls
Co. '03. (371) 8° \$ 150. [335(74)
2917 Hoch, J.: Zwanzig Jahre Krankenversicherung. **NZ** 13 [368.42(43)
2918 Jaurès, J.: Les grèves d'Armentières. **RSQ** 11. [331.89(44)
2919 Jaurès, J.: I socialisti di fronte al potere. **CS** 21. [335
2920 Iglesias, P.: Il movimento operaio ed i partiti borghesi nella Spagna. **S** 19.
[329(46)5
2921 Johnston, S.: La montée du socialisme en Amérique. *L'Avenir Social*, 10.
[335(73)
2922 Johnston, M. S.: The rise of socialism in America. **SD** 10. [335(73)
2923 Kampffmeyer, P.: Vom Klassenbewusstsein und vom Klassenkampf. **SM** 11.
[335
2924 Katayama, S. J.: La situation socialiste (en Japon). **MS** 131. [335(52)
2925 Kautsky, K.: Eine Geschichte der sozialdemokratischen Landagitiation. **NZ** 13.
[335:63
2926 King, B.: Recent social legislation in Italy. **EJ** 51. [351.83(45)
2927 Kolb, W.: Theorie und Taktik. **SM** 12 [335
2928 Konferenz, die 1., der schweizer. Arbeitsämter, **SB** 15. [331.95(494)
2930 Lafont, E.: Le 2nd congrès national des bûcherons. **MS** 130. [331.74(063)(44)
2931 Lagardelle, H.: Die gegenwärtige Lage des französischen Socialismus. **NZ** 10—11.
[335(44)
2932 Lavollée, C.: La liberté du travail et les lois ouvrières. **JE** 11. [331.89
2933 Lecoq: La répression des atteintes à la liberté du travail. *Association catholique*,
15 avr. [331.89
2934 Lee, Alice: Rates, remunerative works, and population. **EJ** 71. [331.2:312
2936 Legien, K.: Les syndicats ouvriers en 1902. **MS** 131. [331.88(43)
2936 Lerolle, J.: Le socialisme réformiste. *Revue de la jennesse catholique*. avr. [335
2937 Loncao, E.: La due tendenze e la legislazione sociale. **S** 19. [335:351.83(45)
2938 Lucas, Ch.: Les syndicats en Belgique. *La Démocratie Chrétienne*, 8 mai.
[331.88(493)
2939 Luxemburg, Rosa: Der Sklaventanz in Frankfurt. **NZ** 6. [331(063)(43)
2940 Mac Lean, Annie M.: The sweat-shop in summer. **AJS** 3. [331.79
2941 Macrosty, H. W.: Der Rechtszustand der Gewerkvereine in Grossbritannien.
ASG 3/4. [331.88:34(42)
2942 Mann, T.: Einiges über die Lage der Arbeiterklasse in Australien. **SM** 12.
[331(93)
2943 Marx, K.: Capital et travail salarié. *Études socialistes*, 3—5. [335.5
2944 Melia, J. A.: Die Lage des Sozialismus in Spanien. **NZ** 9. [335(46)
2945 Michels, R.: Le congrès socialiste de Dresden et sa psychologie. **HN** 53.
[335(063)(43)
2946 Milhaud, Caroline: Nécessité d'une enquête sur le travail à domicile des fem-
mes. **RPP** 114. [331.4
2947 Naquet, A.: La critique de l'anarchie. **HN** 50 [335.8
2948 Naquet, A.: La répartition en régime communiste et collectiviste. **HN** 51.
[335.8
2949 Naquet, A.: Luxe, science et arts dans l'anarchie. **HN** 52. [335.8
2950 Navrátil Á.: A társadalmi muzeumi intézmény külföldön és hazánkban. (L'in-
stitution des musées sociaux à l'étranger et en Hongrie. **KS** 11. [331.95

- Nostra via, la. (La Critica Sociale.) CS 24. [335(45) 2951
 Olivier, M.: Le premier congrès des travailleurs de la terre. MS 130. [331.74(063)(44) 2952
- Orano, P.: I patriarchi del socialismo. 7: Mably. S 17. [335(09) 2953
 Orano, P.: I patriarchi del socialismo. 8: Rousseau. S 18. [335(09) 2954
 Orano, P.: I patriarchi del socialismo. 9: Brissot de Warville. S 19. [335(09) 2955
 Orano, P.: I patriarchi del socialismo. 10: Babeauf. S 20. [335(09) 2956
 Rebillion, A.: Recherches sur les anciennes corporations ouvrières et marchandes de la ville de Rennes. Annales de Bretagne, avr. [331.88(44) 2957
 Report of the Commissioner of Labor on Hawaii. Bulletin Departemet Labor, 47. [331.95(996) 2958
 Report of the Anthracite Coal Strike Commission. Bulletin Departement Labor, 46. [331.89(73) 2959
- Rivière, L.: La condition de l'ouvrier aux Etats-Unis et l'institut social américain. Le Correspondent, 10. sept. [331(73) 2960
 Rochelle, L.: Jardins ouvriers. ReS 22. [331.84 2961
 Rundé, A.: Nachklänge vom Breslauer Ortskrankenkassentag. SM 12. [368.42(063)(43) 2962
- Ryan J. A.: The employer obligation to pay a living wage. The Catholic World, apr. [332.2 2963
 Ryff, Julie: Die Grundlagen und soziale Bedeutung der gegenseitigen Hilfs-Gesellschaften der Schweiz. SB 13, 14. [334.7(494) 2964
- Saint-Simon: Nouveau Christianisme. Études Socialistes, 2, 3. [335 2965
 Scarrone, P. L.: Il socialismo nel Canada. S 20. [335(71) 2966
 Schaertlin, G.: Die Fürsorge für Arbeitslose. SB 10. [331.6 2967
 Schauer H.: Die Gewerbegerichte in Oesterreich. ZVS 6. [347.918(436) 2968
 Schmidt, K. E.: Socialismus und Kunst. SM 12. [335: 7 2969
 Schuler, F.: Die Arbeitslöhne der Fabrikarbeiter. SB 16. [332.2 2970
 Schuler, F.: Die Revision des schweizerischen Fabrikgesetzes. ASG 3/4. [351.83(494) 2971
- Serrati, G. M.: La Federazione socialista italiana e le due frazioni socialiste degli Stati Uniti d'America. S 17. [335(73) 2972
 Sigg, G.: Ein Gesetz über Arbeitstarife und Kollektivstreitigkeiten. ASG 3/4. [351.832.1 2973
- Sigg, G.: Nel partite socialista svizzero. S 19. [335(494) 2974
 Simons, A.—M.: La presse socialiste aux Etats-Unis. L'Avenir Social, 5. [335: 07 (73) 2975
- Sorel, G.: Le Compagnonnage. Études Socialistes, 2. [331.88 2976
 Sorel, G.: Léon XIII. Etudes Socialistes, 5. [335.7 2977
 Stang, W.: Socialism, its character and its aims. Ecclesiastical Review, sept. [335 2978
 Ströbel, H.: Mehrings Wandlungen. NZ 6. [335(43) 2979
 Studer, F.: Der sozialdemokratische Parteitag in Olten. SB 21. [335(063)(494) 2980
 Survillier, M.: Les questions sociales aux théâtres. RIS 12. [335: 7 2981
 Szövetkezeti mozgalmak és küzdelmek Dániában. (Des mouvements et luttes coopératives en Danemark.) MGS 9—11. [334(489) 2982
- Tabellarische Übersichten über die Bestimmungen des Gesetzes betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben, vom 30. III. 1903. Mit dem Text des Gesetzes. Düsseldorf: L. Schwann '03. (22) 8°. M. —'25. [351.833(43) 2983
- Timm, G.: Welche Stellung haben die Arbeiter zur Aerztebewegung einzunehmen? SM 11. [331.71 2984
- Troelstra, S.: Noch einmal unsere Jugendliteratur. NZ 11. [335: 37 2985
 Tschudy, R.: Fabriksinspektor Dr. Fridolin Schuler. SB 12. [331.94(494) 2986
 Uhry, J.: Le mouvement syndical en 1903. MS 131. [331.88(44) 2987
 Uhry, J.: L'application des lois ouvrières en 1902. MS 130. [351.83(44) 2988
 Vacchelli, L. G.: Il problema delle abitazioni in Inghilterra. Nuova Antologia. 10 apr. [333.32(42) 2989
- Valente, A.: Influenza dell' arte nell' attuale movimento sociale. S 21. [335: 7 2990
 Vandervelde, E.: La situation présente du Parti Ouvrier Belge. MS 130. [335(493) 2991
- Van Ornum, W.-H.: L'avenir du travail et des unions de métier. HN 51. [335 2992
 Weingartz, F.: Le 36e congrès des trade unions. MS 131. [331.88(063)(42) 2993
 Vliegen, W. H.: Der Generalstrike als politisches Kampfmittel. NZ 7. [331.89: 335 2994
 Vogelsanger, J.: Die Zündhölzchen-Frage in der Schweiz vor dem Forum der eidg. Gesetzgebung. SB 12. [331.822 (494) 2995
 Volger, B.: Kinderarbeit in Gewerbe und Industrie und Kinderschutz. SB 9. [331.4 2996

- 2997 Volger, B.: Arbeitslosigkeit und Arbeitslosen-Versicherung in Deutschland. **SB** 17, 18. [368.44(43)]
- 2998 Walczewski, Z.-R.: L'éthique et la révolution sociale. **HN** 50, 51. [175:335]
- 2999 Webern, K. v.: Die Einführung der Neunstundenschicht beim österreichischen Kohlenbergbau. **ZVS** 5. [331.81(436)]
- 3000 Wilbrandt, R.: Die Wechselwirkung zwischen Arbeiterinnenschutz und Heimarbeit. **JGV** 4. [331.4]
- 3001 Winiaarsky, L.: L'organisation de la jeunesse ouvrière en Autriche. *L'Avenir Social*, 9. [335(436)]
- 3002 Wolfner, P.: A német szocialismus revíziója. (La revision du socialisme allemand). **BS** 12. [335(43)]
- 3003 Woolcombe, H. S.: The value of social clubs for working men. **ER** 4. [331.84]
- 3004 Wright, R. R.: The negroes of Xenia, Ohio: a social study. *Bulletin Bureau Labor*, 48. [331(73)]
- 3005 Wronski, A.: Die sozialistische Bewegung in der polnischen Jugend. **SM** 11. [335(438)]
- 3006 Zahn, F.: Die deutsche Arbeiterstatistik. **JGV** 4. [31:331(43)]
- 3007 Zwiedinek-Südenhorst, B. v.: Das sogenannte Arbeiterbeamtentum und die nächsten Ziele in der Umgestaltung des staatlichen und kommunalen Arbeitslohnverhältnisses. **JGV** 4. [331.77]

6. Östermelés.

- 3008 Acreage and Live Stock, 1903. Tables showing the acreage under crops and grass and the number of horses, cattle, sheep, and pigs in each country of Great Britain with summaries for the United Kingdom. London: Eyre & Spottiswood '03. 6 d. [338.1:31(42)]
- 3009 Bernát, G.: Agrárpolitika. (La politique agraire.) Budapest: Kilián F. utóda bizom. '03. (136) 8°. 2 K. [338.1]
- 3010 Coal tables, 1902. Statistical tables rel. to production, consumption, imports, exports of coal in British Empire and principal foreign countries from 1883—1902 and production of liquite and petroleum in principal producing countries. London: Eyre & Spottiswood '03. 5½ d. [622:31]
- 3011 Cohnstaedt, W.: Die Agrarfrage in der deutschen Socialdemokratie von Karl Marx bis zum Breslauer Parteitag. München: Reinhardt '03. (III, 245) 8°. M. 3'50. [335:63(43)]
- 3012 Ergebnisse der vom k. k. Ackerbauministerium eingesetzten Kommission zur Untersuchung der Betriebsverhältnisse des Erdwachsbergbaues in Galizien. Wien (Hof- u. Staatsdr.) '03. (V, 90) 8°. K.4.—. [338.2(438)]
- 3013 Genossenschaftliche Erfahrungen. Zugleich Geschäftsbericht der landwirtschaftlichen Provinz-Genossenschaftskasse für die Mark Brandenburg und die Niederlausitz f. d. J. 1902. Von Eschenbach. Berlin: Guttentag '03. (21) 8°. M. 1.—. [334:63(43)]
- 3014 Goltz, Th. Frh. v. der: Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Bd. 2: Das 19. Jahrhundert. Stuttgart: Cotta Nachf. '03. (VI, 420) 8°. M. 11.—. [338.1(43)]
- 3015 Hoffmann, P.: Die statistischen Konstruktionen des Herrn M. Hecht zu Gunsten des modernen Industriestaats in seiner Schrift: Die badische Landwirtschaft am Anfange des XX. Jahrh. Eine Kritik. Berlin: Issleib '03. (79) 8°. M. 1.—. [338.1]
- 3016 Hollmann, A. H.: Die Landwirtschaft im Kreis Bonn m. bes. Berücks. der sozialen Verhältnisse der ländlichen Bevölkerung. Bonn: Cohen '03. (VIII, 197) 8°. M. 4.—. [338.1(43)]
- 3017 Lemberg, H.: Die Steinkohlenzechen des niederrheinisch-westfälischen Industriebezirks. 9. Aufl. Dortmund: Krüger '03. (IV, 194) 8°. M. 3.—. [553.2(43.56)]
- 3018 Martin, J. B.: Rapport sur le mouvement agricole. Caen: impr. Valin '03. (75) 8°. [338.1(44)]
- 3019 Instruction in mining and metallurgy in Germany, and the german mining and metallurgical industries. London: Eyre & Spottiswood '03. 2½ d. net. [669(43)]
- 3020 Note on the cultivation of coffee in British-India for 1902. Calcutta: Gov. Pr. India '03. [338.1:633(54)]
- 3021 Note on the cultivation of tea in British India for 1902. Calcutta: Gov. Pr. India '03. [338.1:633(54)]
- 3022 Pflieger, F. J.: Die Güterzertrümmerung in Bayern und die Vorschläge zur Bekämpfung des Güterhandels. München: J. Schweitzer Verl. '04. (VII, 94) 8°. M. 2'80. [333.368(433)]

- Pfütze A.:** Die landwirtschaftlichen Produktiv- und Absatzgenossenschaften in Frankreich. Tübingen: Laupp '03. (V, 96) 8°. M. 2'75. (Zeitschrift f. die ges. Staatswissenschaft. Ergänzungsh. 6.) [334:63(44)] **3023**
- Sammlung agrarpolitischer Schriften.** Hrsg. v. Präsidium des mähr. Landeskulturrates. Bd. 1. F. Rohaček: Die Grundsteuervorschreibung in Mähren und die Berufsgenossenschaften der Landwirte. Brünn: (C. Winiker) '03. (IV, 148, CCCLXII) M. 7.—. [333.1(082)] **3024**
- Schweinitz, H.-H. Graf v.:** Zum Fideikommisswesen der Gegenwart und Zukunft. Eine Betrachtung zu dem vorläufigen Entwurf eines Gesetzes über Familienfideikommiss. Berlin: H. Walther '04. (III, 128) 8°. M. 2'50. [347.237(431)] **3025**
- S'éverin, Rachel:** L'agriculture en Bazadais à la veille de la révolution. Avant-propos de M. M. Courregelongue. Paris: Mulo '03. (78) 8°. 2 fr. 50. [338.1(44)] **3026**
- Skalweit, B.:** Die ökonomischen Grenzen der Intensivierung der Landwirtschaft. Betriebswissenschaftliche Untersuchungen. Berlin: Parey '03. (72) 8°. M. 3.—. [338.1(01)] **3027**
- Vandervelde, E.:** L'exploitation des mines de houille de la Campine par l'Etat. L'Avenir Social, 1, 2. [338.2(493)] **3028**
- Wölfer:** Grundsätze und Ziele neuzeitlicher Landwirtschaft. Berlin: P. Parey '03. (VII, 281) 8°. M. 4.—. [338.1(01)] **3029**
- Ballod, K.:** Noch einmal die »agrарische« Beweisführung. **SB** 18. [338.1(01)] **3030**
- Bastable, C. F.:** The Irish land purchase act of 1903. **QJE** 1. [333.3(415)] **3031**
- Branzoli-Zappi, E.:** Il 7° congresso internazionale di agricoltura. **RSS** 6. [338.1(063)] **3032**
- Brössling, Fr.:** Socialismus und Landwirtschaft. **ZS** 7. [335:63] **3033**
- Conrad, J.:** Ein Gesetzentwurf über Familienfideikommiss für Preussen. **JNS** 10. [347.237(431)] **3034**
- Fehlinger, H.:** Betriebsgrösse und Productivität in der amerikanischen Landwirtschaft. **SM** 12. [338.1(73)] **3035**
- Goldstein, J.:** Zur »agrарischen« Beweisführung. **SB** 12, 18. [333.1(01)] **3036**
- Grandeau, L.:** Le mouvement agricole. **JE** 11. [338.1] **3037**
- Grottewitz, K.:** Wald und Waldbau in der Gegenwart. **NZ** 12. [338.1:634.9] **3038**
- Hourvich, J. A.:** Production and consumption of the precious metals. 2. Silver. **JPE** 4. [553.4] **4039**
- Molteni, G.:** Una recente inchiesta agraria. **RSS** 7. [338.1(45)] **3040**
- Perbenyik. MGS** 11. [334(439)] **3041**
- Taylor, H. C.:** Conditions affecting sugar-beet culture in the United States. **AAP** 77. [338.1:63.343(73)] **3042**
- Verkauf, L.:** Agrarschutz und Socialreform. **ASG** 3/4. [338.1:331] **3043**
- Wellmann:** The Irish question. National Review, apr. [333.3(415)] **3044**

7. Ipar.

- Ashley, W. J.:** British industries. A series of general reviews for business men and students. London: Longmans '03. (248) 8°. 5/6. [338.4(42)] **3045**
- Auerbach, F.:** Das Zeisswerk und die Karl-Zeiss-Stiftung in Jena, ihre wissenschaftliche, technische und soziale Entwicklung und Bedeutung. Jena: Fischer '03. (VI, 124) 8°. M. 2.—. [338.4:681(43)] **3046**
- Boissard, A.:** Les syndicats professionnels ont-ils quelque intérêt à faire directement et en leur nom le commerce? Note en réponse aux conclusions du rapport de M. E. Duthoit. Blois: impr. Rivière '03. (8) 8°. (Reunion int. de Fribourg.) [338.6] **3047**
- Duthoit, E.:** Les syndicats professionnels ont ils quelque intérêt à faire le commerce? Blois: impr. Rivière '03. (20) 8°. (Réunion int. de Fribourg.) [338.6] **3048**
- Erdősi K.:** A magyar ipar dicősége: Szabóky Adolf. (La gloire de l'industrie hongroise: A. Szabóky.) Budapest: Szt. István-társ. '03. (22) 8°. (Magy. népiratkák 201. sz.) [338.4(439)] **3049**
- Liefmann, R.:** Schutzzoll und Kartelle. Jena: Fischer '03. (IV, 74) 8°. M. 2.—. [338.8:337.3] **3050**
- Malcomes B.:** A szeszipar jövője. A szesz technikai felhasználása. (Le future de l'industrie de l'alcool. L'application technique de l'alcool.) Budapest: Franklin-társ. '03. (311) 8°. 6 K. [338.46:35(439)] **3051**
- Müller, F. u. H. Diwald:** Die Gewerbeordnung, samt den einschlägigen Gesetzen, Verordnungen, Erlässen, Gerichtsentscheidungen, etc. 5. Aufl. Wien: Hof- u. Staatsdr. '03. (XXIV, 1529) 8°. M. 8.—. (Handausg. der öst. Gesetze, 78.) [351.83(436)] **3052**

- 3053 Paxmann, E. H.: Die Kali-Industrie, Betrachtungen zu ihrer neueren Entwicklung. Berlin: J. Guttentag '03. (34) 8°. M. 2.—. [338.4661]
- 3054 Rabe, E.: Gewerbeordnung für das Deutsche Reich. Mit den f. Elsass-Lothringen erlassenen Ausführungsbestimmungen. 5. umgearb. u. verm. Aufl. Gebweiler: Boltze '03. (XIX, 700). Geb. M. 10.—. [351.83(43)]
- 3055 Simon, O.: Das gewerbliche Fortbildungs- und Fachschulwesen in Deutschland. Seine Entwicklung u. sein gegenwärtiger Stand. Berlin: Mittler & Sohn '03. (IV, 60) 8°. M. 1.76. [6(07)(43)]
- 3056 Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger. 32e année: Récolte de 1902. Lyon: impr. Rey et Ce '03. (75) 8°. (Synd. de l'Union des marchands de soie de Lyon.) [338.1677:31]
- 3057 Veröffentlichungen des Vereins deutscher Konserven- und Präservenfabrikanten. Bd. 2: Generalversammlung des Vereins deutscher Konserven- und Präservenfabrikanten. Braunschweig 1903. Leipzig: Teubner '03 (59) 8°. M. 1.—. [338.4:664 8(062)]
- 3058 Vossion, L.: L'industrie cotonnière dans l'Inde anglaise au 31 mars 1903. La question de l'amélioration du coton indien et des cotons indigènes de nos colonies. Paris: Challamel '03. (23) 18°. [338.4:677(54)]
- 3059 Wibaut, F. M.: Trusts en Karteleen. Amsterdam: Soep '03. (234) 8°. 1 25 fl. [338.8]
- 3060 Winteler, F.: Die Aluminium-Industrie. Braunschweig: Vieweg & S. '03. (XI, 108) 8°. M. 6.—. [671]
-
- 3061 Adams, W. G. S.: The 12th census of manufactures. JPE 3. [338.4:31(73)]
- 3062 Boissieu, H. de: L'emploi du moteur mécanique dans la petite industrie parisienne. SS 10. [338.44(44)]
- 3063 Cummings, J.: Industrial conference. JPE 3. [338.4(061)]
- 3064 Deutsch, J.: Staatslehrwerkstätten. NZ 8. [6(064)]
- 3065 Engel, A.: Fünf Jahre unter dem Handwerkerschutzgesetz. Arbeiterwohl, 1—3. [338.44(43)]
- 3066 Fehlinger, H.: Die Industriestatistik der Vereinigten Staaten. StM 10. [338.4:31(73)]
- 3067 Giretti, E.: La società di Terni, il governo ed il »trust« metallurgico. GE 10. [338.8(45)]
- 3068 Glier, L.: Zur neuesten Entwicklung der amerikanischen Eisenindustrie. JGV 3, 4. [338.4:669.1(73)]
- 3069 Macrosty, H. W.: The grainmilling industry. EJ 51. [338.4:664]
- 3070 Rothstein, Th.: La crise industrielle en Angleterre. MS 131. [338.4(42)]

8. Kereskedelem. Vámügy. Közlekedés.

- 3071 Ashley, W. J.: Tariff problem. London: King '03. (218) 8°. 2/6. net. [337.3(42)]
- 3072 Balfour, A. J.: Economic notes on insular free-trade. London: Longmans '03. (32) 8°. 1/net. [337(42)]
- 3073 Balfour, A. J.: Economic notes on insular free-trade. 3rd impr. London: Longmans '03. (32) 8°. 1/6 net. [337(42)]
- 3074 Bericht der k. k. Permanenzkommission für die Handelswerte der Zwischenverkehrsstatistik im k. k. Handelsministerium über die Bewertung und Bewegung des Zwischenverkehrs zwischen den im Reichstage vertretenen Königreichen und Ländern, und den Ländern der Ungarischen Krone im Jahre 1902. Wien: Hof- & Staatsdr. '03. (XXV, 239) 8°. K. 2.—. [382(436)]
- 3075 Berichte der Fachabteilungen 1—5, 10, 12, 13, 18 u. 19 der k. k. Permanenzkommission für die Handelswerte der Zwischenverkehrsstatistik im k. k. Handelsministerium üb. die Bewertung u. Bewegung des Zwischenverkehrs zw. Oesterreich und Ungarn im J. 1902. Wien: Hof- & Staatsdr. '03. (87) 8°. K 1.—. [382(436)]
- 3076 Börsenblatt, das, für den deutschen Buchhandel. Eine Betrachtung und Würdigung zugleich. Von ** Stuttgart: E. Leupoldt '03. (18) 8°. M. —.60. (Allg. Flugschriften-Samml. Hft. 2.) [65(43)]
- 3077 Bücher, K.: Der deutsche Buchhandel und die Wissenschaft. Leipzig: Teubner '03. (III, 251) 8°. M. 1.60. [38:65(43)]
- 3078 Cabiati, A. e L. Einaudi: L'Italia e i trattati di commercio. Milano: Critica Sociale '03. (100) 8°. L. 1.—. [382.4(45)]
- 3079 Carnegie, A.: Il vangelo della ricchezza e l'impero degli affari. Trad. di Amy A. Bernardy. Roma '03. (275) 16°. 2 l. [38(01)]
- 3080 Carnegie, A.: L'empire des affaires (the empire of business). Trad. par A. Maillet. Paris: Flammarion '03. (324) 18°. 3 fr. 50. [38(01)]

- Centenaire, le, de la chambre de commerce d'Orléans et du département du Loiret. 3081
(1803—1903). Orléans: impr. Pigelet '03. (79) 8°. [38(061)(44)]
- Comité international des poids et mesures. Procès-verbaux des séances. 2e série. 3082
T. 1. Session de 1901. Paris: Gauthier-Villars '02. (186) 8°. 2 fr. 50. [389.1(061)]
- Cox, H.: Mr Balfour's pamphlet, a reply. London: F. Unwin '03. 8°. 1/net. [337(42)] 3083
- Cusack, J.: Tried in open court; an impartial examination of both sides of 3084
fiscal controversy for popular reading. 2nd ed. London: City of London Book
depot '03. 8°. 1/net. [337(42)]
- Documents statistiques réunis par l'administration des douanes sur le commerce 3085
de l'Algérie. Année 1903. 1. semestre. Alger: impr. Fontana '03. (109) 8°.
(Gouvern. gén. de l'Algérie.) [382:31(65)]
- Ecoles pratiques de commerce et d'industrie. Paris: Imp. Nat. '03. (198) 8°. (Minist. 3086
d. comm.) [6(07)]
- Emptor: Down with the sign! tale of free trade. London: Richards '03. 8°. 1/—, 3087
[337.1(42)]
- Fiscal reform examined, being plain words for plain folk. By author of »King's 3088
Outposts«. London: Pryce '03. 8°. 1/—. [337(42)]
- Freudenthal, M.: Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den J. 3089
1675—1699. Pozsony: Alkalay és Fia ny. '02. (52) 8°. [381.1(43.21)]
- Gesetz, betr. die Vergütung des Kakaozoll bei der Ausfuhr von Kakaowaren nebst 3090
Ausführungsbestimmungen. Hrsg. im Reichsschatzamt. Berlin: Decker '03. (31)
8°. 45 Pf. [351.715(43)]
- Godet, A.: Recueil de la législation des chemins de fer d'intérêt général. Paris: 3091
A. Rousseau '03. (395) 8°. 8 fr. [351.812(44)]
- Grossmann, H.: Die kommunale Bedeutung des Strassenbahnwesens, beleuchtet 3092
am Werdegange der Dresdner Strassenbahnen. Dresden: Baensch '03. (VIII, 272)
M. 7.50. [388.4:352]
- Hättenschwiler, A.: Entwicklungstendenzen im modernen Kleinhandel. 3093
Basel: (Helbing & Lichtenhahn) '03. (17) 8°. 40 Pf. (Aus: Monatsschr. f. christl.
Sozialreform.) [381.6]
- Hauptergebnisse des auswärtigen Waarenverkehrs Bosniens und der Herzegovina 3094
im Jahre 1902. Hrsg. von der Landesregierung f. Bosnien und die Herzegovina.
Sarajewo: (Wien: Gerold) '03. (49) 8°. M. 1.—. [382:31(43.95)]
- Knight: Reciprocity in trade the empire's safeguard. No 1. Preferential colonial 3095
tariffs. London: Heinemann '03. 8°. 1/— net. [337(42)]
- Martin, J. W.: Free trade creed, examined and exposed. London: Simpkin '03. 3096
8°. 1/— net. [337(42)]
- Nautilius. Kibontakozás. Közlekedésügyi feladataink. (Débrouillement. Nos 3097
tâches de transports.) Budapest: Athenaeum r. t. '03. (48) 8°. 60 f. [38(439)]
- Nicolaï, E. et E. Levasseur, Y. Guyot, D. Zolla, F. Hendricks, 3098
P. Des Essars: L'incidence des droits de douane. Paris: Guillaumin et Co.
'03. (52) 8°. [337]
- Picard, A.: Commission permanente des valeurs de douane. Session de 1902. 3099
Rapport. Paris: Imp. Nat. '03. (54) 8°. (Minist. d. comm.) [337(061)(44)]
- Sammlung der im Jahre 1902 auf dem Gebiete des Eisenbahnwesens hinausgegeben 3100
Normalien und Constitutivurkunden, sowie der in diesem Jahre erteilt und
verlängerten Vorconcessionen. Bearb. vom statist. Departement im k. k. Eisenbahn-
ministerium. Wien: Hof- & Staatsdr. '03. (VIII, 447) 8°. K 3.—. [351.812(436)]
- Smith, A.: Free trade and protection. With intro., index and statistical appendix 3101
by T. Allan Ingram. London: Routledge '03. 8°. 1/— (Repr. of book 4 and
chapt. 2—3 of book 5 of »Wealth of Nations«.) [337]
- Statistik des auswärtigen Handels des öst.-ung. Zollgebiets im J. 1902. Hrsg. vom 3102
statist. Departement im k. k. Handelsministerium. Bd 1, Abt 1—2. Wien: Hof-
u. Staatsdr. '03. 8°. 1. 1. Hauptergebnisse. — Hafenverkehr (XXXII, 558.) M. 4.—.
1. 2. Gesamt- Ein- und Ausfuhr-Verkehr mit den einzelnen Staaten. (VI, 760).
M. 4.—. [382:31(436+439)]
- Statistik der in den im Reichstage vertretenen Königreichen und Ländern im 3103
Betriebe gestandenen elektrischen Eisenbahnen, Drahtseilbahnen und Tramways
mit Pferdebetrieb f. d. Jahr 1901. Bearb. im statist. Departement im k. k. Eisenbahn-
Ministerium. Wien: Hof- u. Staatsdr. '03. (V, 127) 4°. K 2.—. [385:31(436)]
- Statistik des Zwischenverkehrs zwischen Oesterreich und Ungarn im J. 1902. Hrsg. 3104
vom k. k. Zwischenverkehrsstatist. Amt im k. k. Handelsministerium. Wien:
Hof- u. Staatsdr. '03. (XLV, 402) 8°. K 5.—. [382:31(436)]
- Statistischer Bericht über den Betrieb der unter kgl. sächsischer Staatsverwaltung 3105
stehenden Staats- und Privat-Eisenbahnen mit Nachrichten über Eisenbahn-

- Neubau im Jahre 1902. Hrsg. vom kgl. sächsischen Finanzministerium. Dresden: Burdach '03. (IV, 167) 4°. M. 12'50. [385:31(43,21)]
- 3106 Székács, A.: Kereskedelmi iskoláink és a gyakorlati élet. (Nos écoles commerciales et la vie pratique.) Budapest: Grill K. '03. (109) 8°. K. 1.—. [38(07)(439)]
- 3107 Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. Jg. 27, enthaltend die Statistik der J. 1900—1902. Zum Theil auch 1903. Im Auftr. d. Magistrats hrsg. v. E. Hirschberg. Berlin: C. Stankiewicz '03. (XVII, 702) 8°. M. 14.—.
- 3108 Trade and the empire. Graphically represented by 56 coloured maps and diagrams. Sheet folded. London: G. Philip '03. 1/—.
- 3109 Vagliasindi, T.: Contro la riscossa feudale, osservazioni intorno alla politica doganale. Catania: '03. (146) 16°. [337.5(45)]
- 3110 Verbands-Schriften des deutsch-österreich-ungar. Verbandes f. Binnenschifffahrt. Neue F. Nr. 16, 18—27. Grunewald—Berlin: A. Troschel '03. 8°. — 16. Brand, R.: Interessengemeinschaft von Eisen- und Wasserstrassen oder die gegenseitige Ergänzung oder das Handinhandgehen dieser beiden Verkehrsmittel. '03. (23) M. —75. — 18. Dittborn, F.: Die Bedeutung der Donauwasserstrasse für die Petroleumzufuhr. '03. (18) M. —50. — 19. Faber, E.: Studien über die Verbesserung der Schiffbarkeit der Donau von Kelheim bis nach Ulm. '03. (51) M. 1'60. — 20. Hrasky, V.: Ueber die Einheitlichkeit der technischen Lösung für Wasserstrassen u. die Bodenmelioration des anliegenden Geländes. '03. (10) M. —40. — 21. Oelwein, A.: Der gegenwärtige Stand der Wasserstrassenfrage in Oesterreich. '03. (10) M. —40. — 22. Krisztinkovich, E. v.: Die Bedeutung des Donau-Theiss- und des Donau-Save-Kanals für den mitteleurop. Wasserverkehr. '03. (23). — 23. Behrend: Zur Frage der Schiffsabgaben auf künstlichen Wasserstrassen. '03. (23) M. —75. — 24. Eisenlohr: Industriehäfen m. bes. Berücks. der Anlagen am Rhein. '03. (23) M. —75. — 25. Weiss: Die Einrichtung der Grossschifffahrt auf dem Neckar und die Verbindung von Rhein und Donau durch Württemberg. '03. (17) M. —50. — 26. Stern, S.: Ausbildung der Fahrrinne der oberösterreich. Donau. '03. (50) M. 1'75. — 27. Abshoff, E.: Wasserwirtschaft und Landwirtschaft. '03. (16) M. —50. [3-6(032)]
- 3111 Viennot: Notice sur le port de la Pallice. Mise à jour par E. Mayer. Paris: Imp. Nat. '02. (111) 8°. (Ports marit. d. l. France. Minist. d. trav. publ.) [387.1(44)]
- 3112 Vince, C. A.: Mr Chamberlain's proposals, what they mean and what we shall gain by them. Pref. by J. Chamberlain. London: Richards '03. 8°. 1/— net. [337(42)]
- 3113 Voigt, J. F.: Geschichtliches über die Versorgung Hamburgs mit Milch. Hamburg: Boysen '03. (VI, 63) 8°. M. 1'50. [38:637(43,51)]
- 3114 West, J. H.: Offener Brief an Se. Maj. Zar Nicolaus v. Russland. Die neue Kultur und die Warenzölle. Mit einem Geleitwort v. Bertha v. Suttner. Berlin: Siemenroth & Troschel. '03. (24) 8°. M. —40. [337(47)]
-
- 3115 Cabiati, A.: La nazionalizzazione dei mezzi di trasporto. CS 20. [38:35]
- 3116 d'Eichthal, E.: Le mouvement des prix en Angleterre. JE 10. [333.5(42)]
- 3117 Empedocle: La politica doganale e il partito socialista. CS 18/19. [337:335(45)]
- 3118 Follin, H. L.: La question des clauses de connaissance. JE 10. [347.795]
- 3119 Ford, W. F.: The fiscal policy of the future. ER 2. [337(42)]
- 3120 Forrest, E. F.: Co-operation and commercial morality. ER 2. [334:38:174]
- 3121 Gabriel, G.: Le problème économique de l'irrigation d'après un livre récent. REP 10/11. [63]
- 3122 Imperialismo, protezionalismo e liberalismo in Inghilterra. GE 9. [337(42)]
- 3123 Johnson, E. R.: Isthmian canal traffic. QJE 4. [38(73)]
- 3124 Kerekes Gy.: Kalmár Gergely deák regestumja kereskedéséről 1574—82. (Le registre de G. Kalmár sur son commerce, 1574—82.) MGT 2. [38(439)]
- 3125 Krickl, R.: Der auswärtige Handel der österreich-ungar. Monarchie i. J. 1902. StM 9. [382(436+439)]
- 3126 Lavergne, A. de: La loi du 7 avril 1902 sur la marine marchande, et ses premiers résultats. ASP 5. [387.5(44)]
- 3127 Litman, S.: La Sibérie et le transsibérien. ASP 5. [3-5(57)]
- 3128 Molinari, G. de: La concurrence et ses organes. Intermédiaires et marchés. JE 9. [38(01)]
- 3129 Munkás L.: A magyar kir. posta a 17. század második felében (1664—1680). (La poste hongroise dans la deuxième moitié du 17e siècle.) MGT 5/6. [383(439)]
- 3130 Phelps, L. R.: The proposed new fiscal policy. ER 3. [337(42)]
- 3131 Poisson, A.: La politique douanière de l'empire allemand: le prince de Bismarck. ASP 3—4. [337(43)]

- Repond, J.: Le nouveau tarif douanier suisse (oct. 1902) ASP 4. [337(494) 3132
 Rerum Scriptor: L'intrico doganale e la questione del Mezzogiorno. Replica 3133
 a J. Bonomi. CS 18/19. [337(45)
 Ruttkay V.: Az angol vámpolitikai mozgalom. (L'agitation douanière en Angle- 3134
 terre). KS 10. [337(42)
 Szilasy B.: Kereskedelmi szakoktatás Angliában. (Enseignement commercial en 3135
 Angleterre.) BS 10. [38(07)(42)
 Takáts S.: Két világkereskedelmi cikkünk a 18. században. (Deux articles de 3136
 commerce extérieur au 18e siècle.) MGT 3/4. [382(439)
 Vágó J.: Kiviteli törekvéseink és az új autonom vámtörvényjavaslat. (Nos efforts 3137
 d'exportation et le nouveau projet du tarif douanier.) KS 10. [337(439)
 De Viti de Marco, A.: Ineo-protezionisti meridionali e i trattati di commercio. 3138
 GE 9. [337.3(45)

9. Bank-, pénz-, hitel- és biztosításügy. Tőzsde.

- Ambros, E.: Lo scopo e le funzioni delle banche di emissione: studio. Firenze: 3139
 '03. (164) 8°. 3 l. [332.132
 Bauer, M. v.: Die Entwicklung des ländlichen Kreditwesens in Mähren. Brünn: 3140
 Winiker '03. (62) 8°. M. 1'80. [332.71(436)
 Heinze, L.: Der Scheck. Hannover: Manz & Lange '03. (24) 8°. M. —'20. (Genos- 3141
 senschafts-Bibliothek, 5.) [332.76
 Irányi, B.: Die deutschen Lebens- und Unfallversicherungsgesellschaften. Dar- 3142
 stellung der Geschäftsergebnisse in den J. 1898—1902. Jg. 12. Wien: (Eisenstein
 & Co.) ('03.) (44) 8°. M. 1.— [368(43)
 Kitson, A.: Money problem. London: Richards '03. 8°. 3/6. [332.4 3143
 Laughlin, J. L.: Principles of money. London: Murray '03. (568) 8°. 16/— [332.4 3144
 Leymaire, F.: Bourse aux valeurs. Barème d'intérêts. Reports, pourcentages. 3145
 Paris: impr. Bardoux frères '03. 16°. [332.6
 Magyar biztosítási évkönyv. 6. évf. 1904. Szerk. Török J. E. (Annuaire d'assu- 3146
 rances hongrois, 1904) Budapest: Kilián biz. '03. (235, 138) 8°. 4 K. [368(058)(439)
 Moldenhauer, P.: Die Aufsicht über die privaten Versicherungsunternehmen 3147
 auf Grund des Reichsgesetzes v. 12. V. 1901. Leipzig: Hirschfeld '03. (VIII, 166)
 8°. M. 4'60. [368.9(43)
 Obst, G.: Notenbankwesen in den Vereinigten Staaten von Amerika. Leipzig: 3148
 C. E. Poeschel '03. (VIII, 104) 8°. M. 2.40. [332.132(73)
 Philipp, E. V.: Contribution à l'étude du crédit agricole en Algérie. Thèse. 3149
 Paris: Larose '03. (344) 8°. [332.71(65)

- Blerzy, H.: Le régime des caisses d'épargne. ReS 12. [332.2 3150
 Dédé, E.: Le fonds commun inaliénable des sociétés de secours mutuels. ReS 18. 3151
 [334.7
 Dufourmantelle, M.: Le crédit populaire: uu précurseur au 15e siècle. 3152
 ReS 11. [332.134
 Ehrenberger, H.: Oesterreichs Sparkassen im J. 1901. StM 9. [332.2'439) 3153
 François, G.: Les banques d'émission suisses. JE 9. [332.132(494) 3154
 Lexis, W.: Die Fixierung des Wechselkurses in den Silberwährungsländern. 3155
 JNS 10. [332.42
 Pudor, H.: Die geschichtliche Entwicklung der dänischen Sparkassen. JNS 10. 3156
 [332.2(489)
 Takáts S.: A rézpénz mint országos csapás 1703-ban. (La monnaie de cuivre en 3157
 1703.) MGT 2. [332.4(439)
 Zablet, M.: Le mouvement financier et commercial. JE 10. [332 3158

10. Állami és önkormányzati pénzügy. Községi szocializmus. Szegényügy.

- Annuaire général des finances, publié d'après les documents officiels, sous les aus- 3159
 pices du ministère des finances. 14e année, 1903—1904. Paris: Berger-Levrault
 et Co. '03. (XII, 502) 8°. [336(058)(44)
 Barthos K.: Erdély pénz- és hadügyei János Zsigmond korában (Les finances et 3160
 l'armée de Transylvanie au 16e siècle. Kolozsvár: Gámán J. ny. '02. (104) 8°.
 [336(439)
 Constantini: Das Kassen- und Rechnungswesen der deutschen Stadtgemeinden. 3161
 Leipzig: Leineweber '03. (XII, 268) 8°. M. 6.— [336.29(43)

- 3162 Chevillet, G.: Les enfants assistés à travers l'histoire. Paris: Berger-Levrault et Co. '03. (X, 271) 8° 5 fr. [351.847]
- 3163 Créhange, A.: Le gaz à Paris. Paris: Bellaïs '03. (99) 16° 50 c. (Bibl. sociale, liste, 17.) [351.(44)]
- 3164 Duclaux, E.: L'alcool et l'impôt. Paris: impr. Dangeon '03. (60) 8°. [336.271.1]
- 3165 Fraisse, F. J.: La mine d'or du quai d'Orsay. La loi de finances du 16 avril 1895 (art. 43) et les créanciers de l'Etat. Paris: Pichon '03. (47) 8° [336.3(44)]
- 3166 Garelli, A.: Le imposte nello Stato moderno. Vol. 1: L'imposizione personale. Milano: Hoepli '03. (478) 8°. L. 8.—. [336.2]
- 3167 Hager, C.: Das Zuckersteuergesetz vom 27. V. 1896/6. I. 1903 nebst den Ausführungsbestimmungen sowie der Brüsseler Konvention vom 5. III. 1902. Berlin: Puttkammer et Mühlbrecht '03. (XI, 255) 8°. M. 5.— [351.716(43)]
- 3168 Harmois, G. et E. Alleaume: Le petit dictionnaire des oeuvres de solidarité sociale et de bienfaisance. 2e éd. Paris: impr. Gainche '03. (80) 8°. [361]
- 3169 Klein, E.: Die neue Gemeindeordnung im Lichte positiver Sozialpolitik. Stuttgart: Kohlhammer '03. (50) 8°. M. —.60 [351—2: 831]
- 3170 Metton-Lepouré: Rapport sur le service des enfants assistés pendant l'année 1902. Rouen: impr. Gy. '03. (65) 4° [351.847(44)]
- 3171 Moraynes: Huit années de socialisme communal (1895—1903). Bruxelles: Imp. nat. '03. 8°. [351—2(493)]
- 3172 Nina, L.: La riforma tributaria e l'esenzione delle quote minime. 2^a ediz. notevolmente ampliate e riordinate. Torino: '03. (272) 8° 3 l. 75. [336.2]
- 3173 Pabst, F.: Damaschke und die »Hausagrariere«. Eine Antwort auf das Steuerprogramm der Bodenreform von einem Hausbesitzer. Dresden: C. Pierson '03 (21) 8°. M. —.50. [336.2]
- 3174 Praxis, die, des aargauischen Obergerichts in Steuersachen. Aarau: Sauerländer & Co. '03. (83—122) 8°. M. —.80. (Aus: Vierteljahrsschr. f. aarg. Rechtsprechg.) [336.2(494)]
- 3175 Rapports sur les enfants assistés et la protection du premier âge, année 1902. Caen: impr. Valin '03. (94) 8°. [351.847(44)]
- 3176 Rapports de l'inspecteur départemental de l'Orne sur les enfants assistés et la protection du premier âge. 1902. Alençon: impr. Guyet '03. (46) 8°. [351.847(44)]
- 3177 Royer, E.: De la protection des enfants assistés et moralement abandonnés. Décret du 19 janvier 1811 et loi du 24 juillet 1889. Thèse. Caen: Delesques '03. (XXXII, 382) 8°. [351.847(44)]
- 3178 Statistique annuelle des institutions d'assistance. Année 1901. Paris: Imp. Nat. '03. (VI, 105) 8°. (Minist. d. commp.) [351.84: 31(44)]
- 3179 Statistique du service de la protection des enfants du premier âge. Enfants admis pendant l'année 1899. Melun: Impr. Administr. '03. (XXXII, 319) 4°. (Minist. de l'intérieur.) [351.847: 1(44)]
- 3180 Szabályzat az elhagyott gyermekek védelméről. Hiv. kiadás. Kiadja a m. kir. belügyminister. (Règlement sur la protection des enfants abandonnés. Budapest: Toldi L. bizom. '03. (34) 4°. 30 f. [351.847(439)]
- 3181 Verordnung betr. die Ausführung des Ergänzungssteuer-Gesetzes vom 2. VII. 1902. für das Königreich Sachsen vom 2. VII. 1903. Flöha: Peitz & Sohn '03. (150) 8°. M. 1.—. [351.714(43.21)]
- 3182 Zuckersteuergesetz nebst Ausführungsbestimmungen. Hrsg. im Reichsschatzamt. Berlin: Decker '03. (228) 8°. M. 1.20. [351.716(43)]
- 3183 Baumgarten, C.: Methods of charity. ER 3. [361]
- 3184 Chaptal, L.: Comment aller aux pauvres? ReS 14/15. [362.5]
- 3185 Cilleuls, A. des: L'impôt sur le revenu. ReS 12. [336.24]
- 3186 Hampke, C.: Die Besteuerung der Genossenschaften in Preussen. JNS 10. [336.2: 334(431)]
- 3187 Malarme, A.: L'impôt sur le revenu d'après l'expérience. JE 10. [336.24]
- 3188 Maybon, C. A.: L'impôt sur le revenu et le Projet Rouvier. MS 127. [336.24(44)]
- 3189 Salaun, J.: Chronique budgétaire et législative, 1902. ASP 3. [336(44)]
- 3190 Schmidt, C.: Zuckerproduktion und Zuckerprämien. SM 10. [336.271.3]
- 3191 Zoltai L.: Debrecen város felülvizsgált számadásai 1676—1684. (Les comptes de la ville de Debrecen, 1676—1684.) MGT 5/6. [336.28(439)]

11. Statisztika.

Ausztria (436).

- Oesterreichische Statistik. Hrsg. von der k. k. statist. Centralkommission. Bd. 62, H. 2, Bd. 63, Bd. 68, H. 2. Wien: Gerold's Sohn in Komm. '03. 4°. 62, 2: Statistik der allgemeinen Volksschulen und Bürgerschulen, auf Grund der statist. Aufnahme v. 15. V. 1900. (V, XCVII, 354). M. 14.—. 63. Die Ergebnisse der Volkszählung v. 31. XII. 1900. Bd. 2, H. 2: Die Bevölkerung nach Grössenkatégorien der Ortschaften, nach der Gebürtigkeit, nach der Konfession- und Umgangssprache. Bd. 68, H. 2: Statistik des Sanitätswesens f. 1900. (II, XXXIV, 251) M. 8'50. [31(436)] 3192
- Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums für das J. 1902. Hft. 2: Der Bergwerksbetrieb Österreichs im J. 1902. Lfg. 1: Die Bergwerks-Produktion. Wien: Hof- und Staatsdruck. '03. (261) 8°. M. 3.—. [31:63(436)] 3193
- Montlong, H. v.: Die Feuerschäden in Oesterreich. StM 9. [31:368.1(439)] 3194

Franciaország (44).

- Annuaire général administratif, agricole, commercial, industriel, historique et statistique du Mans et de la Sarthe pour 1903—1904. Le Mans: Guénet '03. (LXXX, 979) 8°. 4 fr. 50. [31(44)] 3195

Magyarország (439).

- Budapest sz.-főváros statisztikai hivatalának közleményei. 32., 33. és 36. k. Budapest: Grill biz. 8°. — 32: Körösy J.: Az 1896—1900. évi budapesti építkezések. '03. (67, XXVI) 2 K. — 33: Körösy J. és Thirring G.: Budapest az 1901. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. 1. k., 1. r. '03. (1 63) 2 K. — 36. Körösy J.: Budapest halandósága az 1901—1905. években és annak okai. 2. (Táblás) rész. 1. f.: 1901. '03. (IV, 44) 1 K. (Publications du bureau statistique de la Ville de Budapest. 32: Les bâtiments à Budapest, 1896—1900. 33. Budapest en 1901. Les Résultats du recensement. 36. La mortalité et ses causes. 1901—1905.) [31(439.1)] 3196

Német birodalom (43).

- Charlottenburger Statistik. Hrsg. vom statist. Amt der Stadt. Hft. 15. Stand und Bewegung der Bevölkerung bis zum J. 1902. Zu- und Fortzüge, Eheschliessungen, Geburten, Sterbefälle und der Grundbesitzwechsel bis zum J. 1902. Charlottenburg: C. Ulrich & Co. in Komm. '03. (III, 47) 8°. M. —'80. [31(431)] 3197
- Charlottenburger Statistik. Hrsg. vom statist. Amt der Stadt. Ergänzungsheft 2: 20 Pläne von Charlottenburg, Bevölkerungs- und Wohnungsverhältnisse der Stadt graphisch darstellend. Charlottenburg: C. Ulrich & Co. in Komm. '03. (III, 20) 2° M. 3.—. [31(431)] 3198
- Kieseritzky, E.: Die Beschlüsse der von 1875—1903 abgehaltenen Konferenzen der Vorstände statistischer Ämter deutscher Städte. Zusammengestellt im statist. Amt der Stadt Breslau unter Leitung v. M. Neefe. Breslau: W. G. Korn '03. (48) 8°. M. 1.—. (Aus statist. Jahrb. deut. Städte.) [31.1.2(43)] 3199
- Graphisch-statistischer Atlas von Frankfurt am Main. Hrsg. durch das statist. Amt. Serie 1. Taf. 1—10 (Bevölkerung) nebst Übersichtsplan über die bauliche Entwicklung der Stadt. Frankfurt a/M.: Sauerländer in Komm. '03. (22) 2°. M. 5.—. [31(431)] 3200
- Kalender und statistisches Jahrbuch f. das Kgr. Sachsen, nebst Marktverzeichnissen. Hrsg. vom statist. Bureau des kgl. sächs. Ministeriums des Innern. Dresden: C. Heinrich '03. (95, X, 185) 8°. M. 1.—. [31(43.21)] 3201
- Preussische Statistik. (Amtl. Quellenwerk.) Hrsg. vom kgl. statist. Bureau in Berlin. H. 177: Die endgültigen Ergebnisse der Volkszählung vom 1. XII. 1900 in Preussen, sowie in den Fürstentümern Waldeck u. Pyrmont. Th. 2: Gebürtigkeit. Blinde. Taubstumme. Arbeitsort und Wohnort. Berlin: Selbstverl. '03. (IV, 539) 4°. M. 13'80. [31(431)] 3202
- Preussische Statistik. Hrsg. v. königl. statist. Bureau in Berlin. Hft. 180: Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenstand, Ernteerträge, Hagelwetter und Wasserschäden) im preuss. Staat f. d. J. 1902. Berlin: Verl. d. stat. Bureaus '03. (IV, XLII, 74) 4°. M. 3'60. [31(431)] 3203

- 3204 Statistisches Jahrbuch für das Grossherzogt. Baden. Jg. 33, 1902. Karlsruhe: (Macklot) '03. (XX, 552) 8°. M. 6.—. [31(43.46)]
- 3205 Statistisches Jahrbuch deutscher Städte. Hrsg. v. M. Neefe. Jg. 11. Breslau: W. G. Korn '03. (XII, 531) 8°. M. 16.—. [31(43)]
- 3206 Vergleichende Übersicht der Reichtags-Wahlen von 1898 und 1903 auf Grund der Berichte der Wahlcommissäre, aufgestellt im kais. statist. Amt. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (67) 4°. M. 1.—. (Aus: Vierteljahrsschr. z. Statist. d. Deutsch. Reichs.) [31: 324(43)]
- 3207 Württembergische Jahrbücher für Statistik und Landeskunde. Hrsg. v. dem k. statist. Landesamt. Jg. 1903, H. 1. Stuttgart: Kohlhammer in Komm. '03. (176) 4°. M. 3.—. [31(43.47)]

Olaszország (45).

- 3208 Atti della commissione per la statistica giudiziaria e notarile, sessione del giugno 1902. (Direzione generale della statistica.) Roma: tip. Bertero '03. (259) 8°. 2. l. 50. [31: 34(45)]

Svájcz (494).

- 3209 Schweizerische Statistik. Lief. 137: Ehe, Geburt und Tod in der schweizer. Bevölkerung, 1871—1890. Th. 3, 2. Hälfte: Die Todesursachen. Hrsg. vom Statist. Bureau des eidg. Departements des Innern. Zürich: Orell Füssli '03. (75, 163) 4°. M. 8.—. [31(494)]

12. Osztályozatlan.

- 3210 Blocher, H.: Die Alkoholfrage in ihrem Verhältnis zur Arbeiterfrage. Vortrag. 12—14. Taus. Basel: Fr. Reinhardt '02. (24) 8°. 10 c. (Alkoholgegnerbund, Flugschriften Nr. 30.) [178: 331]
- 3211 Martius, W.: Die schulentlassene erwerbsarbeitende Jugend und der Alkohol. 2. verm. Aufl. Berlin: Mässigkeitsverlag '03. (76) 8°. 75 Pf. (Aus: Schriften der Centralstelle f. Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen.) [178: 331]
- 3212 Rostand, E.: Les conséquences économiques des mesures légales contre les congrégations. Paris: impr. Levé '03. (8) 16°.
- 3213 Société d'économie politique. Réunion du 5 octobre 1903. Discussion: le féminisme a-t-il quelque chose à attendre ou à redouter des économistes? Compte rendu par Ch. Letort. JE 10. [33(062): 396]
-
- 3214 Bonomi, J.: Le due tendenze della democrazia. CS 16. [321]
- 3215 Dupré la Tour: La lutte anti-alcoolique aux États-Unis. MuS 6. [178(73)]
- 3216 Giretti, E.: La crisi dei partiti popolari. GE 9. [329(45)]
- 3217 Kautsky, K.: Die Krisis in Oesterreich. NZ 2, 3. [323.1(436)]
- 3218 Leone, E.: La crisi dei partiti popolari e i problemi dell'ora. S 16. [323(45)]
- 3219 Lotta di classe professorale: nell'imminenza del Congresso nazionale di Cremona (x. y.) CS 17. [37: 3]
- 3220 Michels, R.: Psicologia e statistica delle elezioni generali politiche in Germania. RiS 7. [324(43)]
-

A védvamos fordulat.¹⁾

I.

A modern vám- és kereskedelmi történet legérdekesebb pontja az a nagy átalakulás, mely a hetvenes évek vége felé ugyyszólván egész Európában bekövetkezett, és amelyben a kereskedelmi szabadságot, közel két évtizedes hódításai után, ismét a védvamos irány váltja föl. E nagy változásnak bennünket legközvetlenebbül érdeklő bizonyosságai az osztrák-magyar autonom vámtarifa 1878 június 27-ikéről és a német autonom vámtarifa 1879 július 15-ikéről. Az a körülmény, hogy a német vámtarifa több mint egy évvel később jelenik meg, egy ideig tápot adhatott annak a felfogásnak, hogy a védvamos fordulatért a felelősség első sorban az osztrák kormányt és ezzel Magyarországot is illeti. Ellenzéki támadások sajtóban és parlamentben, Bécsben csakugy mint Budapesten, nem is haboztak minden hihát a bécsi kormányra tolni. Nekem azonban, kit aligha illethet az a vád, hogy a bécsi kormányok gazdasági politikáját tulságosan kedvezően ítélem meg, legjobb meggyőződéseim, hogy ebben az átalakulásban a bécsi kormányra nagyon kevés felelősség hárul. A felelősség ebben az esetben első sorban és majdnem kizárólag a német politika irányítóját, Bismarck herceget terheli, és az 1878-iki osztrák kereskedelmi minister, Chlumetzky báró, joggal mondhatta, hogy nem az támad mindig, ki először mozgósít.

Érvelésemben nem fogok támaszkodni Bismarck politikai ellenfeleire, a német szabadelvűekre. Ezek ép oly elfogultak lehetnek a német kanczellárral szemben, mint az osztrák vagy magyar ellenzéki politikusok a bécsi kormány iránt. Nem Bismarck ellenségei, Bismarck barátjai szolgáltatják e részben az adatokat. Walter Lotz nagybecsű kis munkájában (*Ideen zur deutschen Handelspolitik*), Bismarck bizalmasa, Poschinger adataival is mesterileg bizonyitgatja, hogy Bismarck herceg már az új osztrák-magyar autonom tarifát megelőzőleg öntudatosan és következetesen a gyökeres átalakulás felé törekedett. S amennyiben e tekintetben még valakinek kételye maradhatott, a legújabb porosz-német félhivatalos munka (*Handelspolitik des deutschen*

¹⁾ Szerző *Vámpolitika* című, sajtó alatti munkájából.

Reiches vom Frankfurter Frieden, először 1899-ben névtelenül, azután újabban az ismert porosz író Zimmermann Alfréd neve alatt), azt is teljesen eloszlathatta. Ámde győződjünk meg saját szemünkkel és lássuk az események láncolatát, melyek Bismarck herczeg döntő szerepét kétségtelenné teszik.

1886 után a Zollverein, mint már jeleztük, egységes törvényhozást és kormányzatot nyert. Ezzel a porosz befolyás uralkodóvá lett és Delbrück, mint a birodalmi kancellária igazgatója, egészen szabadkereskedelmi irányban vezethette annak politikáját. Erre vallott az 1868-iki szerződés Ausztria-Magyarországgal, és az azzal egyidejűleg benyújtott javaslat, mely a vámtarifa 45 árúcsoportjára teljes mentességet és 12 csoportra tetemes könnyítéseket tartalmazott. A parlament mindezen leszállításokat készségesen elfogadta volt. A javaslatból mindazáltal nem lett törvény, mert a kormány az enyhítésekkel együtt pénzügyi szempontból a dohányadó fölemelését és egy új petroleumvámot is ajánlott, melyeket a törvényhozás nem fogadott el, mire a kancellár az egész javaslatot visszavonta. Ugyanez ismétlődött 1869-ben is, 1870-ben harmadszor kerül a javaslat a Zollparlament elé, azzal a különbséggel, hogy egészen közönséges öntött vas áruknál, Franciaországra való tekintettel, nem volt mérséklés, s hogy a dohányadó és petroleumvám helyett a kávévám fölemelése szerepelt. A mezőgazdasági képviselők fokozódó szenvedélyességgel követelték a vasvám teljes megszüntetését, s a kormány ezzel szemben csak a kávévám tervezett fölemelésének mérséklése árán tudta keresztül vinni javaslatát.

Mind a három javaslat közös vonása eléggé jellemzi az időt. Mind a három javaslat vámokat leszállított vagy eltörölt, a nélkül, hogy azért a külföldtől ellenszolgáltatást várt volna; és a vas vámentességének leglelkesebb szónokai mindig a mezőgazdák és főleg az észak-keleti nagy birtok képviselői voltak, kik e kívánságukat a tartományok ritka népességével és erős kivándorlásával indokolták, a mely baj orvoslásán csak a mezőgazdasági gépek behozatalának és elterjedésének könnyítése által reméltek segíteni. A vas vámentessége axioma, mely nem szorul bizonyításra, mondta a mezőgazdasági érdekek egyik legbuzgóbb szószólója. A mezőgazdák e követelése 1873 júliusban valósult meg, a midőn a német birodalmi gyűlés a kormány javaslatának megváltoztatásával a nyers vas vámját azonnal megszüntette, a vasárúk vámjának eltörlését pedig 1877 január 1-sejére kitűzte.

E merész lépést nyomban követte a nagy gazdasági válság, mely különösen a vasiparban igen fájdalmas nyomokat hagyott. A termelésnek óriási emelkedése mellett egyszerre leszálltak az árak. A következő két évben 57 nagy részvénytársulat közül 3 millió márká vesz-

teséget mutat ki és mintegy 20.000 munkást bocsát el. Ezzel szemben hiába hivatkoznak a szabadelvűek a védelemben legmesszebb menő Amerikára, hol épp oly szomorúak az állapotok. A nagy vasgyárosok állást foglalnak a vasvámoknak 1877-ben való megszüntetése ellen és ily irányban szólnak föl az 1875-ben Münchenben tartott közgazdasági congressuson. És itt kitűnt, hogy a vasiparosok még a mérsékeltebbek, mert a pamutiparosok már az egész vámtarifának védvamos irányban való átdolgozását követelik, és a gyülekezet többsége a messzebb menő védvamos javaslatot fogadja el. Így indult meg az iparosoknak védvamos alapon való szervezkedése, melybe a Centralverband der deutschen Industriellen lassanként belevonta a nagy iparosok legnagyobb részét, végül még az elzásziakat is, a kik pedig még csak néhány évvel ezelőtt a legkeményebb versenyt támasztották a német iparosoknak.

A szervezkedés első gyümölcsei a parlamenthez intézett tömeges kérvények voltak a vasvámok további megtartása iránt. 1875 deczemberében tárgyalás is folyt felettük, melyben Delbrück képviselte a kormányt, a ki végül azzal utasította el a vasvámok megszüntetésének elhalasztását, hogy azt már a kereskedelmi politika általános tekintetei sem engedik, mert a mai általános védvamos áramlat mellett ily eljárás mindenütt azt a benyomást tenné, hogy Németország is a védvámokhoz tér vissza. Delbrück állásfoglalása különös fontosságot nyer az által, hogy a francia vas az aquits à caution által valóságos kiviteli jutalmat élvezett. E rendszabály ugyanis abból állott, hogy minden iparos, ki vasat vagy aczélt előállított és kivitt, arról bizonylatot nyert, mely őt arra jogosította, hogy hasonmennyiségű nyers vasat vagy aczélt külföldről vámmentesen hozhasson be. Ezek a bizonylatok adás-vétel tárgyát képezték, a mi által minden Franciaországból kivitt vas- és aczélárú tonnánkint mintegy 20 frank kedvezményben részesült.

II.

A vasvámok eltörlésének ezen erélyes védelme után egy félévre, 1876 május 31-én, Delbrück megválnak állásától. Hivatalosan kijelentik, hogy távozása nem függ össze kereskedelmi politikai nézetkülönbségekkel, mert Bismarck herczeg most is a szabadkereskedéshez ragaszkodik. Nagyon föltűnt azonban, hogy Delbrückkel együtt többen és különösen legkiválóbb társa, Michaelis is távozik. Alig pár hónapra, 1876 októberben, erős nézetkülönbség merül föl Bismarck és Camphausen pénzügyminister között, ki Delbrück mellett a szabadkereskedelmi politika egyik legfőbb támasza volt. A mindinkább szaporodó kérvények nagy száma következtében ugyanis Bismarck

a vasvámok megtartása mellett nyilatkozik. Delbrück utóda, Hoffmann, hasonlóképen, de Camphausen lemondással fenyegetőzik, a mire a minisztertanács, 1876 október 23-án, egyhangulag azt a javaslatot teszi a császárhoz, hogy a vasiparosok kérését nem lehet teljesíteni. Négy nappal utóbb, október 26-án, azonban Bismarck már utasítja Hoffmant, hogy a vasiparosok által annyira felpanaszolt aquits à caution-okkal szemben kiegyenlítő intézkedéseket hozzon javaslatba és ezen rendeletében kijelenti, hogy Németországnak a jogtalan kijátszásokat meg kell akadályozni, s hogy jövőre nem fog oly kereskedelmi szerződést kötni, mely egy a német vámpolitika szabad mozgását akadályozó békót fentart vagy éppen újból megteremt. Sőt hozzá teszi, hogy a mennyiben Németország jövőre remélhetőleg pénzügyi vámokat fog vetni az idegen borokra és más fényüzési cikkekre, minden más bort ép oly magasan fognak megterhelni, mint a francziát.

Az október 30-ikán felolvasott trónbeszéd egyenesen kijelenti, hogy a kormány szembe akar szállani azokkal a hátrányokkal, melyek a német iparra más országok vám- és adórendszeréből háramlanak. Deczember elején Richter szóba hozza azt az orosz ukázt, mely a vámokat 1877-től fogva aranyban rendeli fizettetni és ezzel azokat tényleg egyharmaddal fölemeli, azt kérdi a kancellártól, hogy mit szándékozik ezzel szemben a német ipar védelmére tenni? Bismarck herczeg erre azt feleli, hogy mindaddig nincs módja az orosz vámpolitikára befolyást gyakorolni, míg az orosz fára és gabonára legalább átmenetileg harczvámot nem vethet. Itt szerepel először a Kampfzoll, melylyel később annyit találkozzunk.

Pár nappal később, deczember 10-ikén, beadja Windthorst javaslatát a vasvámok tartamának meghosszabbítása iránt, és 12-ikén már tárgyalják az aquits à caution-ok ellensúlyozására szolgáló kiegyezési intézkedéseket, Camphausen még úgy igyekszik a javaslatot védelmezni, mint a mely nem áll ellentétben az eddigi kereskedelmi politikával, de hozzáteszi, hogy a jövő kereskedelmi politika a nemzeti jelleget erősebben fogja hangsúlyozni, a mitől a ház remélhetőleg nem fogja támogatását megtagadni.

Még jóval tovább ment természetesen Bismarck herczeg, a ki ez alkalommal már oly kijelentéseket tett, melyek egyenesen Ausztria-Magyarország ellen irányultak. Beszédéből három mozzanatot kívánok csak kiemelni. Az első az, hogy késznek nyilatkozik megtorló vámokra, mihelyt a népességben és a birodalmi gyűlésben a többség ilyenekre elhatározza magát. A második az, hogy utal a különféle államokkal, és ezek közt Ausztria-Magyarországgal, legközelebb megindítandó tárgyalásokra, melyeknél Ausztriától csak úgy remél engedményeket, ha azokra az oroszhoz hasonló behozatali tömegekre, melyek

most még vámmentesen jönnek be Németországba, ha arra az osztrák-magyar behozatalra, mely lényegében a mezőgazdaság egyszerű termékeiből áll, legalább átmenetileg megtorló vámokat vehet, melyeket inkább harczávámoknak akarna nevezni. A harmadik fontos kijelentése végre az, hogy a jelenleg tárgyalás alatt fekvő kiegyenlítési illetékeket az ő céljai szempontjából csak részletfizetésnek tekinti.

Ez utóbbi kijelentést, mely nagy feltűnést keltett, Camphausen azzal igyekezett enyhíteni, hogy a részletfizetés kifejezést a házban félremagyarázták, s hogy a kormány még mindig a régi alapon áll. De másrészt igen nevezetes világot vetett a kormány magatartására Bambergernek, e nagytekintélyű szabadelvű képviselőnek az a leleplezése, hogy a wiesbadeni Regierungspräsident egyenesen felszólította az iparosokat, hogy a Windthorst-féle indítvány támogatására kérévényeket gyűjtsenek.

Sem a kiegyenlítési illeték, sem a Windthorst-féle indítvány nem talált többségre, de igen jellemző, hogy az utóbbi tárgyalásnál Bismarck egyáltalán nem nyilatkozott, Camphausen pedig egyenesen kijelentette, hogy nem óhajtja a ház elhatározását befolyásolni.

1877. január 1-sején tehát tényleg megszűntek a vasvámok, de azért a szabadkereskedelmi irány uralmának órái meg voltak számolva. Bismarck herceget a birodalom pénzügyi érdekei mindinkább eltávolították egykori szövetségeseitől, a szabadelvűektől. A birodalmi költségvetésben mindinkább nagyobb lett a hiány, melyet a birodalmi jövedelmek nem fedeztek, és a melyek kiegyenlítésére az egyes országok szolgáltatását kellett igénybe venni az anyakönyvi járulékok (Matrikelbeiträge) alakjában. A kancellárt törekvése a birodalmi egység megszilárdítására akaratlanul is abba az irányba terelték, hogy új birodalmi jövedelemforrásokat teremtsen birodalmi adók és vámok újból való behozatala vagy a meglevők fokozása által. Másrészt a szabadelvűek ismét mindent elkövettek a birodalmi jövedelmek fokozásának megakadályozására, nemcsak gazdasági szempontból, az új adók vagy vámok iránti ellenszenvből, hanem politikai okokból is. Az egyes országok szolgáltatásainak igénybevétele, vagyis az ú. n. anyakönyvi járulékok megszavazása a kancellárt függővé tette a birodalmi gyűléstől. Az új birodalmi fogyasztási adók és vámok ellenben oly forrást nyújthattak a kancellárnak, mely már eleve meghaladja a jelenlegi szükségletet és további természetes növekvéssel még több oly jövedelmeket szolgáltatathatott, melyet sokkal könnyebben vettek volna igénybe, mint az anyakönyvi járulékokat.

Bismarck herceg 1877. február 13-ikán felszólítja Camphausent, hogy tegyen neki javaslatot új fogyasztási adók behozatalára, de egyszersmind a vámoknak is olyatén berendezésére, mely a német

ipart sikeresen megvédelmezze azon károk ellen, melyek más országok adó- és vámrendszeréből rá háramlanak. Camphausen csak részben volt hajlandó a felszólításnak megfelelni és egyelőre egyedül a dohány magasabb megadóztatását ajánlotta. A Bismarck és ministertársai közt fölmerült nézetkülönbségek folytán a kancellár márczius végén beadja lemondását, melyet azonban rövid idő múlva visszavett. Hogy terveit azért nem ejtette el, mutatja egyrészt az, hogy a félhivatalos lapok folyton cikkeznek egy nagy gazdasági reform szükségéről, s hogy maga a kancellár ápril. 18-án ismét a birodalmi gyűlés elé viszi a kiegyenlítési ügyéről szóló javaslatát. Camphausen most is azt vitatja, hogy a német vámpolitikában nem állt be fordulat, de hozzáteszi, hogy egy kis eltérésnek attól, a mit multban követtünk, mindenesetre be kell következnie, a mennyiben Németország most már megerősödött és megvárhatja, hogy a külföld előzékenyebb legyen vele szemben. Bismarck ismét nem beszélt.

A ház többsége a javaslatot elvette ápril. 27-ikén, de már a rákövetkező napon Varnbüler több társával indítványt terjeszt be, melyben a kormányt felszólítja, hogy ejtsen bizottsági vizsgálatot az ipar és mezőgazdaság termelési és piaci viszonyairól s hogy ezen vizsgálat befejezése és az abból nyert eredmények megállapítása előtt kereskedelmi szerződéseket ne kössön. Az egykori württembergi miniszter és nagy osztrák-barát beszéde végén különösen az Ausztriával kötendő szerződés ellen kelt ki. S hogy a kormány nem mutatott valami nagy sietséget a szerződést Ausztria-Magyarországgal megkötni, tanúsítja az, hogy Varnbüler a kormány nyilatkozatai után javaslatát visszavonta.

Ez év vége felé a Bismarck gazdasági politikájában készülő fordulat előjelei mind határozottabban kidomborodnak. Újból utasítja a pénzügyministert új adójavaslatok előterjesztésére, ily értelemben tárgyal az eddig őt támogató nemzeti szabadelvűek vezérével, Bennigssennel, a kit meg akar nyerni miniszterül, de eredmény nélkül, s ami mindennél szembeszökőbb, október vége felé egyszerre és váratlanul megszakítja a tárgyalásokat Ausztria-Magyarországgal.

III.

E pontnál álljunk meg egy pillanatra és lássuk előbb, hogyan fejlődtek a viszonyok a Németországot legközelebből érdeklő monarchiáinkkal és evégből foglaljuk mindenekelőtt össze a főbb eseményeket, melyeket már az előbbi fejezetben előadtunk, hogy így a Németországgal folytatott tárgyalásokat jobban megérthessük.

A szabadelvű szerződés Németországgal 1868-ból és különösen a még messzebb menő pótegyezmény Angliával 1869-ből, mely csak

nagy nehezen vált törvénynyé, mindig szálka maradt az osztrák iparosok szemében. A Franciaországból kiinduló védvamos áramlat első hullámverését, a lobogóilletékeknek fölemelését, 1872-ben Ausztria-Magyarország akadályozta meg, és pedig, mint láttuk, Bismarck herczeg kérése és helyeslése mellett. De az osztrák iparosok körében mindig erősebben folyt az izgatás a szabadelvű kereskedelmi politika ellen, és az alkotmányos élet megszilárdulása mellett a nagy ipar mindinkább öntudatára kezdett jönni parlamenti erejének is. Az 1873-iki nagy krach, mint másutt, itt is a védvamos irányzat malmára hajtotta a vizet. Az előbbi fejezetből tudjuk, hogy az osztrák közgazdáknak 1875. áprilisban Bécsben tartott congressusán az eddig szabadkereskedelmi politikát szintoly váratlanul ítélik el, mint az ugyanazon év végén decemberben Münchenben tartott német közgazdasági congressuson.

Az iparos-izgatás e határozott diadala folytán a bécsi kormány sietett ahhoz alkalmazkodni. 1874. októberében interpellálnak már a Reichsrathban a kereskedelmi szerződések felmondása és egy új vámtarifa előterjesztése tárgyában, de akkor a kormány a tárgyalás elől egyszerűen kitért. Midőn azonban 1875. novemberében újból ily interpellációt adtak be, a kereskedelmi minister kijelentette, hogy a külügyministert már a mult hónapban felszólította, hogy az angol pótconventiót, valamint a francia és német szerződést felmondja s a porosz kormányt felhívja a 68-iki szerződésnek még lejártá előtt való átvizsgálására. És mindezek felül kijelentette a kormány azt is, hogy komolyan rajta van, hogy az új vámtarifa javaslatát minél előbb a ház asztalára letehesse.

Az angol és francia szerződés fölmondása még ez év december havában be is következett, de ugyanakkor a magyar kormány az Ausztria és Magyarország közötti vám- és kereskedelmi szerződést is felmondta. A német szerződést azonban, a magyar kormány ellenkezése és a közös vámtarifa megállapításával járó nehézségek miatt, csak 1876. októberében lehetett felmondani.

Eddig terjednek az események, melyeket korábban ismerünk. Lássuk most azok további fejlődését.

Osztrák-magyar részről a felmondás alkalmával kijelentették, hogy a Németországgal való szerződésre nagy súlyt fektetnek és hogy a tárgyalások megkezdését minél hamarább, lehetőleg már novemberben óhajtják. A monarchia berlini ügyvivője október 16-ikáról azonban azt jelenti, hogy a német kormány előbb meg akarja várni, hogy a kereskedelmi és ipari körök nézeteiben bizonyos megállapodás következze be. Ennél világosabban alig lehet bizonyítani, hogy Bismarck herczeg kezdettől fogva, egész határozottsággal, egy új az eddigitől eltérő irányt tartott szem előtt s még érdemesnek sem tar-

totta azt palástolni. Hogy az október 27-ikén Hoffmannhoz, az időközben elbocsátott Delbrück utódjához intézett rendeletében egyenesen kijelentette, mikép jövőre nem szándékozik oly szerződést kötni, mely a német vámpolitikát befolyásolhatná, ez természetesen csak utóbb jutott köztudomásra. De az aquit à caution-ok ellensúlyozására szolgáló kiegyenlítési illetékek tárgyában deczember 12-ikén tartott beszéde senki előtt nem maradhatott titok, s abban mint tudjuk, egész érthetőleg utalt arra, hogy Ausztria-Magyarországgal csak úgy mint Oroszországgal szemben, egyedül a nyers termékek és állatokra vetendő, általa már most ismételt és bizonyos kedvteléssel emlegetett harczzámoktól vár eredményt. Sőt kijelentette azt is, hogy ily megtorló vámokra igenis nagy hajlandósága van, mihelyt arra a német népben és a birodalmi gyűlésben többséget találna. És végül annak jeléül, hogy el van tökéltve ebben az irányban haladni, a kiegyenlítési illetéket csak részletfizetésnek nevezi az ő céljai szempontjából.

1877 ápril elején, midőn a mi részünkről ismételtén ajánlották a tárgyalások megkezdését, Berlinben közvetlenül is kijelentik, a mit ügyvivőnk már egy félévvel előbb közölt, hogy Németországban alakult egy párt, mely a vámügyeket autonom úton akarja szabályozni és hogy ez okból Németországra nézve kívánatos volna a mai szerződést rövid időre meghosszabbítani, hogy az idevágó kérdések autonom szabályozására időt nyerjenek és hogy ennek következtében az új szerződés iránti tárgyalást egy későbbi időpontra kellene halasztani, midőn a benső törvényhozás átalakulása már befejezést nyert. A mi részünkről mindenek daczára sürgettük a tárgyalások megkezdését és ápril hó 16-án a várva-várt német biztosok meg is jelentek Bécsben. A tárgyalások alkalmával csakhamar kitűntek az ellentétek. A német megbízottak semmi esetre sem voltak hajlandók az 1868-iki-aknál kedvezőtlenebb vámtételeket elfogadni, míg a mi részünkről főleg a textil-árúknál emeléseket kívántunk. Viszont a nyers termékeknel a mi részünkről követeltük a gabonánál és állatoknál a vámmentességet, bornál a vám leszállítását, míg a németek itt teljesen szabadkezet kívántak magoknak fentartani.

E két legfontosabb ellentét mellett ott volt még a kikészítési eljárás és a szabad lenforgalom kérdése. Az első abban állott, hogy az osztrák iparosok főleg kész szöveteket, megfestés végett, vámmentesen vittek ki Németországba, a honnan aztán a teljesen kész szövetek ismét vámmentesen kerültek vissza. Ezen régóta fennálló állapot kedvezett a német iparnak, de nagy ellenszenvet keltett az osztrákoknál. Ezért a németek fenn akarták tartani, az osztrákok viszont egész szenvedélylyel követelték annak megszüntetését. Fordítva volt a leniparnál. Itt az osztrák iparnak kedvezett a meglevő állapot, a mennyiben nyers lenárúkat bizonyos korlátozások mellett,

vámmentesen lehetett Németországba vinni. Itt tehát az osztrákok követelték a meglevő állapot fentartását, míg a németek keltek ki a leghevesebben ellene.

Egy további ellentét mutatkozott még az osztrák-magyar vasuti kocsik lefoglalása és az osztrák-magyar vasutak refactiái kérdésében. Némely vasutaink ugyanis ezüst forintra szóló elsőbbségi kötvényeket bocsátottak ki, a melyeken az ezüst forint mellett másodsorban a megfelelő frank vagy tallér érték is szerepelt. A mint Németország átment az aranyvalutára és az ezüst értékében csökkent, a mi vasutaink tovább is fizették kötelezettségeiket ezüst forintokban, de némely külföldi hitelezők, 1 ezüst forint helyett 2 márkát vagy 2 frank 50 centimeot követeltek. Az osztrák bíróságok a vasutak pártját fogták, de a német bíróságok a hitelezők követelését megítélték, minek következtében az illető tartományoknak, Németországba került kocsijait több alkalommal lefoglalták. E lefoglalások eltiltása volt a mi követelésünk, a mivel szemben német részről több panaszt emeltek vasutaink titkos refaktiái vagy díjelengedései ellen, mint a melyek a kereskedelmi szerződések szövegével is ellentétben állottak.

Több heti tárgyalás után, július 9-ikén, a német kormány ismét azzal a kéréssel fordul hozzánk, nem volnánk-e hajlandók az eddigi szerződést egy évre meghosszabbítani, mert a kancellár új utasításokat akar kidolgoztatni, minthogy egy az 1868-ikinál kedvezőtlebb szerződésért nem képes a felelősséget elvállalni. Tagadó válaszukra a német kiküldöttek hazamentek és csak augusztus 6-ikán jöttek vissza Bécsbe. Közbe, július végén, a bécsi német nagykövet kijelenti az osztrák-magyar külügyministernek, hogy ha legalább az 1868-iki kedvezményeket meg nem adjuk, tarifás szerződésre semmi kilátást sem nyújthat. S hogy e nyilatkozat mennyire komoly volt, mutatja az, hogy a régi szerződés egy évre való meghosszabbítása mellett esetleg a puszta kedvezményes szerződést is felajánlotta. A tarifás szerződés helyett a kedvezményes szerződést! Más szóval, egy olyan szerződés helyett, mely a jószágok egy egész nagy körére kiterjedt, egy merő általános szerződést, melylyel csak annyira kötelezte magát, hogy nem bánik velünk rosszabbul, mint másokkal. A benső gazdasági kapcsolat helyett a mindenkivel egyenlő elbánást, melyet csak egy lépés választ el az egyenes ellenségeskedéstől.

A mi részünkről mindennek daczára nem adták fel a reményt. de csakhamar meg kellett győződnie, hogy a német megbízottak nemcsak a mi 1868-iki tételeink változatlan fentartását követelték, vagyis azt, a mibe az osztrák iparosok nem akartak belemenni, hanem a mellett megtagadták a mi nyers termékeink szabad bevitelének biztosítását, tehát azt, a mi nélkül viszont a magyar kormány nem volt hajlandó szerződést kötni. A németek eljárása azt a benyomást

keltette, mintha ezzel csak éket akarnának ütni az osztrák és magyar állam közé, és a magyarokat eszközül akarnák felhasználni arra, hogy nyers termékeik kivitele érdekében nyomást gyakoroljanak az osztrákokra, hogy ezek kedvezőbb vámokat engedjenek a német iparnak. De a német kormány csakhamar bebizonyította, hogy nemcsak az osztrák ipar, hanem a magyar mezőgazdaság kívánságait sem hajlandó teljesíteni, a mennyiben október második felében kijelentette, hogy kész gabonánál, lisztnél, fánál a vámmmentességet, az állatoknál a jelenlegi vámokat fentartani, ha mi is hasonlóképp járunk el. Más szóval, ha mi a keleti országokkal szemben minden esetleg szükségesnek mutatkozó védelemről eleve lemondunk. A borra nézve azonban még ezentul is teljesen szabad kezét követelték maguknak a németek.

A tárgyalásokat még így is folytattuk Bécsben. Biztosaink dicséretes buzgalmukban a fáktól nem látták az erdőt, s a kiegyezhetetlen ellentétek daczára tovább tárgyaltak, őszinte örömmel telve el minden kis közlekedésen a legjelentéktelenebb tételeknél. S minthogy a német biztosok utasítások hiányában mereven megmaradtak eredeti álláspontjukon, a közeledés természetesen csak a mi részünkről történhetett. De végre ezek az apró engedmények is elfogytak és ekkor aztán felszólítottuk a német biztosokat, hogy már most ők is véglegesen nyilatkozzanak. Erre a német megbízottak október 22-ikén, minden bővebb részletezés nélkül kereken kijelentik, hogy a német kormány nem vállalhat felelősséget oly szerződésért, mely az 1868-iki szerződés által teremtetett állapotot lényegesen megrontaná, és egyszerűen visszamentek Berlinbe.

A német biztosok ezen kijelentéséről azt mondja Bazant, hogy annak hallatára a mi kiküldötteink egyenesen hűledeztek. A történeti hűségért a felelősséget egészen rá kell hárítanunk, most azonban meg fogja érteni a szives olvasó, miért fogadjuk némi kételylyel azt a kijelentését, hogy a tárgyalásoknál Ausztria vezetett volna.

A német biztosok távozása után végre alkalmazkodtunk a németek eredeti kívánságához és 1877 végére egyszerűen meghosszabbítottuk a fennálló szerződést egy félévre és utóbb 1878 végeig.

IV.

Én nem tudom az osztrák kormány ellen azt az olcsó vádat emelni, hogy a német szerződés az ő védvamos követelése miatt hiusult meg. Bismarck herczeg 1877-ben nem akart többé velünk szerződni. Már az a körülmény, hogy úgy Ausztriában, mint Németországban a védvamos áramlat nagy tért hódított, megnehezítette úgy az egyikre, mint a másokra nézve az eddigi kedvezmények fen-

tartását, nemhogy a további közeledést. De látni fogjuk, hogy a válaszfalat közöttünk és Németország közt nemcsak az erősödő ipari védelem képezte. A német közvélemény még más irányban is nagy átalakuláson ment át, mely a kancellár beavatkozása nélkül valószínűleg nem jutott volna oly hatalmas kifejezésre, de a mely viszont annyi politikai előnnyel is kecsegtette őt, hogy bámulatos erélyének egész hatalmával és kiméletlenségével igyekezett azt a saját céljaira kiaknázni.

A kancellár ez elhatározása nem történt oly hirtelen és váratlanul, sőt nem is oly szabad elhatározásból, mint azt sokan föltűnetni szeretnék. A viszonyok kényszerítették rá, hogy új szövetségest, az eddiginél megbízhatóbbat keressen. És Bismarck herczeg jó ideig várt és figyelt, de a midőn egyszer fölismerte a változás csiráit, biztos kézzel magához ragadta az átalakítás bámulatos folyamatát, teremtve magának azzal nemcsak új irányt, de erős politikai támaszt és szövetségest is.

A régi szabadkereskedelmi irány leglelkesebb szószólója Németországban egész a legújabb időkig a nagy birtok volt. A német mezőgazdaság egész a hetvenes évekig semmiben sem érezte a szabadverseny hátrányát. A kelet termékei nem igen keresték föl a német piacot, hanem ép úgy mint a német mezőgazdaság fölöslegei a távolabbi nyugaton, különösen Angliában találtak biztos vevőre. A német mezőgazda tehát mindaddig a vámokat nem a termelő, hanem egyedül a fogyasztó szempontjából nézte. Szívesen látta a vámok minden mérséklését, mert azzal olcsóbbodott fogyasztása. A szabadkereskedelmért való lelkesedés a német mezőgazdánál nemcsak meggyőződésé, hanem valóságos rajongássá vált és a védvámok eltörlését ők követelték legerélyesebben még 1876-ban is. A hetvenes évek végén mégis ők viszik uralomra a védvámos áramlatot és pedig az eddiginél sokkal erősebb alakban, mert a mig Németország eddig csak ipari védelmet ismert, most előáll a mezőgazdasági termékek vámvédelme is.

E nagy átalakulás igen egyszerűen ment végbe. Az amerikai verseny kiszorítja az angol piacról nemcsak a német felesleget, hanem a keleti országok nyers termékeit, melyek most a német piacra özönlenek. A német gazda kezdi érezni a szabadkereskedelem hátrányait. De ez egyelőre még nem ingatja meg eddigi gazdasági meggyőződését a szabadforgalom üdvös voltáról. A gazdasági és politikai szabadság egyéb nyilvánulásai, a mozgó tőke gyarapodása és mind erősebb érvényesülése, a hitel elterjedése, majd a kedvezőtlenebb időkben bekövetkezett megdrágulása, egyáltalán a polgári elemnek az aristokratikus társadalommal szemben való megerősödése a conservatív elemeket tömörülésre és szervezkedésre készítette. Az alapgondolat

tulajdonképen politikai volt és gazdasági jelszavakat csak azért kerestek, mert a mi anyagi világunkban ez által inkább véltek érvényesülhetni. Izgatásuk eleinte főleg a magas adók és a vasutak különbözeti díjszabása ellen irányult, a mennyiben a magánvasutak az idegen gabonának, csakhogy szállítását megszerezhessék, olcsóbb fuvart is szabtak. Védvámra, különösen a nyers termékeket védő vámokra, eleinte senki sem gondolt, úgy hogy a szövetségnek, mely magát az adó és gazdasági reform pártjának (Steuer- und Wirthschaftsreformer) nevezte, legjelentékenyebb szószólói a birodalmi gyűlésen is a szabadkereskedelmi irány és nevezetesen a vasvámok eltörlése mellett nyilatkozott. Eleinte nem is kívánták a külföldi nyerstermékek behozatalának megnehezítését, hanem csak a külföldi behozatalnak nyújtott kedvezmények megszüntetését. A kapcsolatot, mely őket az ipari védvamosokkal is és a kanczellárral is összekötötte, a közvetett jövedelmeknek, a fogyasztási adóknak és vámoknak jobb kihasználása képezte, melyet ők az egyenes adókból folyó terhek megkönnyítése végett sürgettek.

Tisztán ily pénzügyi indokokat hangsúlyozva, tették közzé 1877-ben vámtervezetüket, mely abból indul ki, hogy az egyes iparágaknak kedvező védvám igazságtalan, de a minden mezőgazdasági és ipari terméket egyenletesen védelmező mérsékelt vám minden jogos érdek egyetemleges gondozása. Ezt az egyenletes mértéket először az érték 5%-ában állapították meg, a mi egy métermázsza gabonánál egy márkának felelt meg. Ily szerényen és ártatlanul jelent meg először az agrár vám. Az előzőeken nyújtott baráti jobbot az iparosok nem utasíthatták vissza és 1877. októbertől a Central-Verband der deutschen Industriellen és a Steuer- und Wirthschaftsreformer-ek, az ipari védvamosok és az agráriusok érintkezésbe lépnek egymással.

E közeledésben egy új párt csirája rejlett, mely egyelőre csak gazdasági célokat tartott szeme előtt, de a mely megerősödve, arra volt hivatva, hogy a meglevő politikai pártok keretét szét törve, a politikai téren is új alakulásokat vonjon maga után. A mezőgazdák elpártolásával a szabadkereskedelmi irány elvesztette legerősebb és legbefolyásosabb támaszát, azt az elemet, mely eddig a fogyasztó érdeke alapján, meggyőződésből követte a szabadforgalom zászlaját. A nagyiparosok, kik inkább politikai rokonszenvből voltak csak szabadelvűek, önérdeküknél fogva különben sem voltak a forgalmi szabadság megbízható támaszai. A földbirtok és a nagyipar elpártolása után nem maradt a régi zászló mellett csak a kereskedő, továbbá a gazdasági ügyekben közvetlenül részt nem vehető értelmiség. S még az utóbbinak is csak egy része. A régibb német tudományban Smith tanai föltétlen tekintélylyel bírtak. A század elején élő porosz buro-

cratia, a Zollverein megteremtői, ebben az iskolában nevelkedtek. Az újabb nemzedékben azonban a laissez-faire politikája elvesztette varázsát és a fiatalabb német közgazdák legtekintélyesebb részét magában foglaló Verein für Socialpolitik 1877. október 4-ikén azt a határozatot hozza, hogy Németország semmi oly kereskedelmi szerződést ne kössön, mely őt a mainál kedvezőtlenebb helyzetbe juttatja. A mérsékelt többség ezen felfogásával szemben a kisebbség egyenesen azt követelte, hogy az új szerződés új előnyöket is tartalmazzon.

Bismarck herczeg különben már rég elégedetlen volt a szabadelvűekkel. A nemzeti egységért való küzdelmében ők voltak, a particularismussal szemben, leghivebb szövetségesei, de benső rokonszenve mindig a conservatív földbirtokokhoz vonzotta őt. A szövetség tisztán észbeli és érdekbeli viszony volt, melyet a legnagyobb örömmel sietett felbontani, mihelyt az értelem és érdek mást parancsolt. A Kulturkampfnek a katolikus egyházzal a szabadelvűek lelkes támogatása mellett folytatott harca, messzebbre sodorta őt egykori barátaitól, a conservativektől, mint a hogy ő maga is szerethette. Azonkívül meg is gyöngítette a szabadelvű pártot. És ez a szabadelvű párt még messzebbre is akart menni. Vezérükkel, Bennigsennel, kit Bismarck ministeri tárczával kínált meg, nem sikerült a megegyezés. A katonai czélokra Bismarck mindig többet akart költeni és a szabadelvűek ép ezért nem voltak hajlandók újabb birodalmi forrásokat megnyitni. A septennatus, a katonai állomány hétéves megállapítása, végére járt. Az új septennatus közelgett, és Bismarcknak érdekében természetesen az állott, hogy a birodalom katonai hatalma tekintélyes és megbízható többségre támaszkodjék. Ezt a többséget meg kellett teremteni. Meg kellett teremteni abból a bomladázó és forrongó tömegből, melyben az ő éleslátása az új alakot csakhamar felismerte és annak létrejöttét minden eszközzel előmozdítani csakhamar el is tökélte.

Ebben a nagy feladatban kezeit minden oldalról szabadon kellett tartani. Ezért nem volt hajlandó bárkivel is részletes megállapodásokra terjedő kereskedelmi szerződést kötni. Ezért írja még juliusban a bécsi német nagykövetnek, hogy a mostani pillanatot igen kedvezőtlennek tartja tarifás szerződésre, s hogy csak az osztrák kormány iránti tekintetből magy kénytelen-kelletlen a tárgyalásokba. És azért szakította meg azokat egyszerre októberben, mikor nagyon is gyöngédtelen makacssággal kérdeztük, hogy mondja meg ultimatumát, melyet már az unalomig közölt velünk. Az alkudozások megszakításáért a felelősség kétségtelenül Bismarck herczeget illeti és csak azt lehet csodálni, hogy a mi részünkről addig is folytattuk a tárgyalást.

V.

Bismarck herczeg most már elérkezettnek látta az időt, a német politikai és gazdasági pártok nagy vegybomlását tetteg és fokozott mérvben elősegíteni. A ministerium kebelében már 1877. nyarától fogva dolgoztak az autonom vámtarifán, a melynél az állatvámnak már határozott szerep jutott. Hivatalnoki körökben szerettek volna általános enquête-eket is tartani, de a kancellár csak az elégedetlen és szenvedő iparágaknál volt hajlandó a panaszok meghallgatására. Így kerültek napirendre 1878. nyarán a vasipari, len- és pamutipari enquête-ek. De hogy azok a kellő mederben folyjanak, ápril. 10-ikén a »Provincial-Correspondenz«-ben megjelent az első félhivatalos nyilatkozat a tervezett vámreformról, melyben kijelentik, hogy a kancellár úgy az adópolitika, mint a vámpolitika terén nem elméleti szempontok, hanem a népesség valódi szükségéi által vezettetni magát, hogy a szabadkereskedelem járhat ugyan nagy előnyökkel, ha kölcsönösségen alapul, ellenben biztos megkárosítja azt, a ki kész magát az elvnek nemesen feláldozni, s hogy következésképp a német birodalom pénzügyi politikája ugyan első sorban pénzügyi vámokra törekszik, de ha a vámtarifa átdolgozásánál alkalom fog nyilni a hazai ipar védelmére, sem az elméletek iránt való szeretetből, sem a kereskedelempolitikai jelszavaktól való félelemből nem lesz szabad attól visszarettenni. Ez alapon dolgozzák ki Berlinben az új vámjavaslatot, mely felett az év augusztusában Heidelbergben a német államok pénzügyministerei tanácskoznak.

Időközben a Steuer- és Wirthschaftsreformerek újabb vámtarifát dolgoznak ki, melyben az iparosok megnyerésére az eredetileg szerény vámok helyett magasabbak is szerepelnek már, és az év folyamán az agráriusok és ipari védvamosok hivatalos megbizottak útján rendszeresen résztvesznek egymás gyűlésein.

1878 június 27-ikén megjelenik az új osztrák-magyar vámtarifa, melyről bővebben majd a következő fejezetben szólunk. Itt elég annyit tudnunk, hogy az emeléseket tartalmazott különösen a pamutfonalaknál, továbbá a pamut-, gyapju- és selyemszöveteknél, a mit a német védvamos izgatás természetesen mohón sietett kiaknázni.

Mily gyorsan hódított az új irány, legjobban mutatja az, hogy őszkor már a birodalmi képviselők is állást foglaltak, noha a parlament nem volt együtt. Október 17-ikén 204 különböző párti képviselő »szabad gazdasági egyesülés«-ben (Freie wirthschaftliche Vereinigung) nyilatkozatot tesz közzé, melyben kijelentik, hogy szem előtt tartva azt, hogy a birodalmi gyűlés tagjai nincsenek együtt és Németország legszélesebb köreiben feszültséggel várják a szövetséges kormányok határozott döntését a német kereskedelem nemzetközi

forgalmának alapjaira vonatkozólag, az alulirottak, tekintettel a Németországot környező legtöbb ország kereskedelmi politikájára, a fennálló német vámtarifának a nép jólétét károsan érintő hiányaira, az iparra és mezőgazdaságra nehezedő hosszas válságra: szükségesnek tartják a német vámtarifának a leggondosabb vizsgálatok és szak-szerű mérlegelések eredményére alapított reformját, és azért a reformért a legközelebbi ülésszakban helyt is fognak állani. S ugyanakkor kijelentik azt is, hogy noha különböző kereskedelempolitikai szempontból indulnak ki, abban az egy alapgondolatban egyetértenek, hogy a német kereskedelmi politika nehéz kérdését nem lehet merőn a szabadkereskedelem és védvám jelszavai szerint megoldani, s hogy a döntésnél inkább arra kell ügyelni, hogy az érdekek valódi vagy képzelt ellentétei szakértelemmel, körültekintéssel és hazaszeretettel egyenlítettessenek ki.

A Steuer- és Wirthschaftsreformerek és a Centralverband der Industriellen tagjainak szövetségére a Reichstag rányomja a maga helyeslésének bélyegét. S a kancellár a nyilatkozat átszolgáltatása alkalmával, a Freie Wirthschaftliche Vereinigung küldöttségének vezetőjét, Varnbükert, biztosítja arról, hogy készséggel hajlandó a vámtarifa alapos átdolgozását megvalósítani, s hogy új szerződéseket tarifás megállapodásokkal csak a vámtarifa átdolgozása után fog kötni. Ma már senki sem kételkedik az iránt, hogy a 240 képviselő nyilatkozata egyenesen a kancellár kezdeményezésére történt.

Bismarck herczeg nem is késlekedett és már október 28-ikán elrendelte egy átirat tervezetét a szövetségi tanácshoz, mely az eddigi gazdasági politika gyökeres megváltozásának szükségét részletebben kifejtse. E tervezetet a porosz követek útján megküldte minden egyes német államnak és követeit utasította, hogy a kormányok figyelmét különösen annak a gondolatnak igyekezzenek megnyerni, hogy az egyes termelési ágak védvámjai iránt főleg azért mutatkozott ellenszenv a nem érdekelt termelőknél, mert azokban kiváltságot látnak, mely egyes termelési ágaknak a többiek rovására nyújtatik; ily ellenszenvtől nem kell azonban tartani oly vámrendszernél, mely egyenletesen érint minden jószágot, s a mely jogosult nemzeti önzésből a német termelésnek a maga teljességében és minden kivétel nélkül valamivel kedvezőbb helyzetet biztosít, mint a külföldinek. — Ime a Steuer- és Wirthschaftsreformerek alapgondolata, az izgatás sikere érdekében, valamivel nemzetiesebb sujtással.

A kancellár azonban nem állapodott meg itt, hanem a könnyebb meggyőződés kedvéért egész sereg érvet is adott mindjárt követi szájába. Ezen rendszer előnyei, ugymond a következők: A pénzügyi eredmény igen nagy lehet, mert a német behozatal értékének egy százaléka már 36 millió márka. Az ily pénzügyi vám senkire nézve

sem nyomasztó, a mennyiben csak a népesség csekély kisebbsége nem termelő, nevezetesen a járadékokból, fizetésekből és tiszteletdíjakból élő rész, s így csak ezek maradnak ki az általános védelemből, s a hivatalnokok fizetésének rendezés útján jó részt ezen a bajon is lehet majd segíteni. A magasabb vám nem fogja a fogyasztást terhelni, mert azt az idegen fogja viselni, a mit legkétségtelenebbül mutat az az ellenszenv, melyet ily vámemelés a külföldön mindig előidéz. Végre a kezelési költségek, a meglevő határkezelés mellett, sókkal csekélyebbek, mint az egyenes adóknál.

Az északi államok kivételével a legtöbb német állam igen kedvezően fogadta az átiratot, a szövetségi tanács tulnyomó többséggel a kancellár mellett szavazott, és már 1878 december 12-ikén tizenöt tagu bizottságot alkotott, melybe a kancellár és Poroszország 3—3 tagot küldött s az elnököt is a kancellár nevezte ki. A tulnyomó befolyás Bismarck herczegnek így teljesen biztosítva volt. Az elnökségre Bismarck herczeg Varnbüler-t nevezte ki, az októberi nyilatkozatnak látható szerzőjét.

A diadalt, melyet a herczeg a kormányoknak és a szövetségi tanácsnak zárt körében aratott, nyilvánosságra kellett hozni a nagy közönség előtt, hogy az izgatás és toborzás minél sikeresebb legyen. Így keletkezett a kancellár híres átirata a szövetségi tanácshoz december 15-éről, melyet azonnal közzé tettek, és mely egészben véve ugyanazon eszmekörben mozgott és azzal végződött, hogy a visszatérés az általános vámkötelezettséghez csak az által vált lehetővé, hogy Ausztria-Magyarországgal nem sikerült tarifás szerződést kötni és Németország élhet azzal a jogával, hogy tarifáját önállóan állapítja meg. Ennél a reformnál Németországra nézve csak saját érdeke lehet irányadó. Ez érdek talán arra fog vezetni, hogy újból fognak tárgyalni tarifás szerződések megkötése végett, de ezek a tárgyalások csak akkor lehetnek sikeresek, ha Németország előbb autonom uton oly vámrendszert alkot, mely az egész nemzeti termelést az idegen-nel szemben a lehető legelőnyösebb helyzetbe hozza. — Crescit eundo. A nemzeti önzés hangsúlyozása rohamosan növekszik. A kormányoknak szánt tervezetben még csak az volt mondva, hogy jogosult nemzeti önzésből a német termelést valamivel kedvezőbb helyzetbe kell juttatni, mint a külföldit. A nagyközönségnek már azt mondja, hogy a nemzeti termelést a lehető legelőnyösebb helyzetbe kell hozni!

És most legyen szabad az imént ecsetelt átalakulás magyarázatához még egyet csatolnom, a mi talán még érthetőbbé és természetesebbé fogja azt előttünk tenni. Emlékezzünk vissza arra, a mit Francziországban 1820-tól fogva láttunk, a midőn az orosz gabona először Marseilleben megjelent. A mint a mezőgazdaság a külföldi verseny által fenyegetve érzi magát, természetszerűleg a termelő

álláspontjára áll, megköveteli a maga védelmét, és mint az állami élet hatalmas tényezője meg is nyeri azt. Eltekintve a második császárság rövid korszakától, a melyben III. Napoleon a maga személyes akarata és befolyása mellett a szabadkereskedelmi irányt juttatta érvényre, Franciaország mindig a legerősebb védelem országa volt, melyben a két nagy termelési ág, a mezőgazdaság és ipar egymással versengve követeli a védvámokat. Így volt ez a század elején Angliában is, mindaddig, míg az ipari érdek el nem hatalmasodott a mezőgazdaság felett és az ipar termelési költségeinek kedvezőbb alakulása érdekében megdöntötte a mezőgazdasági vámokat. A mit ma Németországban látunk, az csak egy természetes fejlődési fok, melyre előbb utóbb el kellett volna jutnia Bismarck nélkül is. A kancellár csak siettetette a mai alakulás bekövetkeztét, mert neki arra politikai okai is voltak. A nemzeti mozzanat hangsúlyozása természetes kísérője minden védvamos izgatásnak, de Bismarck herczegnek lehetett külön ok arra, hogy épen most ismerje föl a védvámokban rejlő nemzeti motivumot. Bismarck herczeg a szabadkereskedelem mellett foglalt állást, míg a szabadkereskedelem volt az eszköz, melylyel a különböző német tartományok között a sorompókat ledönthette és viszont Ausztriát Németországtól távol tarthatta. A német birodalom megalkakulása után a német terület összeolvasztása megtörtént s így a német tartományok egymás közti forgalmában a szabadkereskedelemre semmi szüksége sem volt. Ellenkezőleg az a veszély fenyegethette, hogy ezen rendszer mellett Ausztria közelebb juthat Németországhoz, mint az ő porosz-német politikai érdekei előírják. Bismarck herczeget a német egység előtt minden rokonszenve a szabadkereskedelem felé vonzotta, bármily elítélőleg nyilatkozik is arról később, a mint hogy a francia-porosz kereskedelmi szerződésnek ő volt legbuzgobb előkészítője párisi nagykövet korában. De a német egység után minden rokonszenve a védvámok felé vonzotta, akaratlanul és öntudatlanul is. Korábban oly kereskedelmi rendszerre volt szüksége, mely a német államokat összeforaszsa. Most, hogy az összeforradás megtörtént, oly kereskedelmi rendszert keresett, mely az egységes Németországot minden más országtól, és Ausztriától talán a leginkább, elválaszsa. És szabadjon megjegyezmem, hogy ezen nézetemnek nem itt adok legelőször kifejezést. Ugyanigy nyilatkoztam már 1886. júniusban a magyar képviselőházban, mint az 1887-iki tarifa előadója.

A birodalmi kancellár levele a szövetséges tanácshoz óriási föltűnést keltett. Barát és ellenség érezte, hogy új gazdasági korszak előtt áll, és a közvélemény a leghatalmasabb hullámmásba került. Bismarck herczeg pedig csak most tartotta elérkezettnek az időt arra, hogy Ausztria-Magyarországgal, habár csak ideiglenesen és már nagyon szűk keretekben, a kereskedelmi viszonyokat rendezze. Bizto-

saink Berlinben deczember 16-ikán, egy nappal a kancellár levelének kelte után, irták alá az egy évre szóló szerződést, melyből német kívánatra még azt a szokásos hallgatólágos meghosszabbítási záradékot is elhagyták, melynél fogva az év végeig föl nem mondott szerződés szerint még egy további évre is érvényben marad. A szerződés pusztá általános kedvezményes szerződés volt minden tarifás megállapodás nélkül. A kiegészítési eljárás és a szabad lenforgalom mind a ketten megmaradtak ugyan, de csak bizonyos korlátozásokkal. Az osztrák-magyar vasuti kocsik lefoglalása jövőre el lett tiltva, de viszont mi megigértük, hogy refactiókat nem engedélyezünk.

VI.

A Varnbüler elnöklete alatt dolgozó bizottság 1879 január 3-ikán kezdte meg működését és márcziusban már munkájának végéhez közeledett. Márczius 31-ikén Bismarck megegyezett Windthorsttal, a centrum vezérével, a főbb pontok iránt, mire ápril elején a bizottság feladatával elkészült és május 2-án megkezdődött a tárgyalás magában a házban. A köztudomásra jutott javaslatban a legnagyobb feltűnést az agrárvámok keltették. A támadásokkal szemben melyek a leghevesebben az agrárvámok ellen irányultak, a kancellár sem maradt tétlen, hanem egymásután intézte a különféle leveleket iparosokhoz és mezőgazdákhoz, melyekben legmelegebb rokonszenvét fejezte ki védvamos törekvéseik iránt, és különösen az agráriusokat sarkalta arra, hogy érdekeiknek minél több barátot szerezzenek.

A nagy beszédben, melylyel a vitát május 2-ikán a birodalmi gyűlésben bevezette, egyrészt a legmelegebben ecsetelte a földbirto-
kos osztály, különösen a Rittergutsbesitzer-ek saryarú helyzetét és a legélesebben kelt ki a nyomasztó egyenes adók ellen, a mivel szemben csak a fogyasztási adók és vámok növelésében látta a birodalom jövőjét; másrészt kiméletlenül támadta meg a szabadkereskedelmi rendszert, a mely mellett Németország, mint a külföld feleslegének egyetlen lerakodó helye, egyenesen elvérzik. S e tekintetben annyira ment, hogy elítélve a kiviteli iparokat mint bizonytalanokat; elítélve a kereskedelmi szerződéseket, mint a melyeknél mindig csak az a kérdés, hogy melyik fél a megcsalatott: (Qui trompte on?) egész komolyan vette számba azt a lehetőséget, hogy Németország teljesen elzárkózzék a külföldtől.

A tárgyalások alatt külsőleg is végbement a politikai átalakulás. Három porosz minister, köztük a Kulturkampf vezetője, Falke és az agráriusok továbbmenő követeléseit ellenző földmivelési miniszter, Friedenthal, visszalépett, a nemzeti szabadelvű párthoz tartozott elnök és alelnök lemondott, és miután Bismarck az eddig vezető

nemzeti szabadelvűeket megleczkéztette azért, hogy támogatásuk fejében túlságosan szerénytelenek, Windthorst, a centrum vezére kijelentette, hogy a szabadelvű párt uralma véget ért és a többség vezetésére ő vállalkozik pártjával.

A július 11-ikén megszavazott törvény sok tekintetben túl is ment a javaslaton. Így nemcsak a buza és zab vámját állapította meg változatlanul egy márkában, hanem a rozsét a javaslat 50 fillérével szemben 1 márkára emelte fel, és a többi gabonanemeknél meghagyta az eredeti 50 fillért, mindig 100 kiló után. A változás nagyságát mutatja az, hogy 1853 óta Ausztriával, 1866 óta pedig még Oroszországgal szemben is teljesen vámmentes volt a gabona.

A gabona mellett vám alá került, habár igen enyhe mértékben, a fa is, a mi azért fontos, mert azt a fontos elvet, hogy legalább az ipari nyersanyagok vámmentesek maradjanak, még az új autonom tarifa is tiszteletben tartotta, bármennyire igyekeztek is agrárius oldalról a vámot a gyapjura is kiterjeszteni.

Nem kevésbé fontos volt az 1873 óta fennálló vámmentesség megszüntetése az állatbehozatalnál. Az ökör például ezentúl 20 márka vámot fizetett. A már magukban is elég terhes vámoknál is jobban sujtották azonban a forgalmat az állategészségügyi korlátozások.

Az ipari vámok emelése egészben mérsékeltebb volt. A vasárak vámját a nyersvasnak 100 kilónként 1 márkás vámja alapján szabták meg, a mint az 1868—1870-ig történt. A pamutiparban csak a legfinomabb fonalak és szövetek vámját emelték. Hasonlókép a gyapjúiparban egészen érintetlenül hagyták azokat a keményebb fonalakat, melyekben Angliának természetadta előnyei vannak. Ellenben általánosabban emelték a lenfonalak és szövetek vámját, a melyekben a német ipar gyöngébben állott. Nagyobb szerencséje volt a leniparnak, hogy az agráriusok kívánsága, magát a nyers lent is megvámoltatni, egy szavazattal megbukott. Történt azonkívül egy csomó emelés különféle iparágnál, a mennyiben a tárgyalásnál a legteljesebb mértékben valósult meg a kölcsönös támogatásnak, a »do ut des« elvében rejlő ereje. Egészben véve mindazáltal az új vámok nem igen mentek túl az 1865-iki magasságon.

A birodalmi gyűlés tehát teljesítette Bismarck kívánságát, de azért arról is gondoskodott, hogy a várható nagyobb jövedelem ne szolgáljon tisztán birodalmi czélokra és a kanczellár ne rendelkezhessek korlátlanul az új feleslegek felett. A tarifatörvény záradékába, a Clausula Frankenstein szerint, ugyanis a sóadónak és vámoknak 130 millió márkát meghaladó jövedelme az egyes országoknak volt átutalandó az anyakönyvi járulékok, vagyis a lakosság fejenkénti száma alapján.

De ha itt korlátozólag intézkedett is a birodalmi gyűlés, két

más intézkedéssel tetemesen növelte a kormány és ezzel a kanczellár hatalmát. A bevezető vámtörvényben, mint azt az 1878-iki osztrák-magyar autonom tarifa is tette, felhatalmazást nyert a kormány oly államokkal szemben, melyek német hajókkal vagy árukkal kedvezőtlenebbül bánnak el, a tarifa tételeinek kétszeresét alkalmazni. Ez a Bismarck herceg által annyi kedvteléssel emlegetett harcztám (Kampfzoll). Azonkívül meghozták az ugynevezett zárttörvényt (Sperrgesetz), mely a kanczellárt fölhatalmazta, hogy vámemelő törvényjavaslatok benyújtása alkalmával a magasabb vámokat a birodalmi gyűlés és a szövetségi tanács hozzájárulásával, azonnal is életbe léptethesse, azzal a föltétellel, hogy a kormány az így beszédett váموkat visszaadni tartozott, ha utólag a javaslat törvénynyé nem vált. Indokolták ez intézkedést azzal a nagy mohósággal, melyet a speculatio a magasabb vám alá kerülendő árúk tömeges behozatalában tanusított.

Láng Lajos.

A gyufagyári munkások védelme.

(Folytatás.)

III.

Az előadottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a phosphornecrosis az ipari betegségeknek talán legveszedelmesebbike. A védekezés ellene szinte lehetetlen. A munkások mindkét neme állandóan ki van téve a veszélynek az életkor minden szakában.

A veszély felismerésével, megindult egyidejűleg a törekvés megfelelő óvrendszabályok alkotására, a gyártásmód tökéletesítésére, szóval a phosphor mérgező hatásának ellensúlyozására. Már a gyufagyártást követő néhány esztendő múlva kísérletek történtek ez irányban az államhatalom részéről, a nélkül, hogy mindeztideig, tehát vagy hetven évvel azután, hogy ez iparág gyökeret vert, a phosphornecrosist kiirtani, vagy legalább számbavehető mérvben korlátozni sikerült volna. Elég e helyütt emlitenem Svájcot, hol a phosphorkérdés megoldása egy félszázadnál tovább foglalkoztatta az államot és társadalmat egyaránt. 1846 óta, amikor Zürich kanton első ízben intézkedett a gyufagyári munkások védelme iránt, egészen 1898-ig, a phosphortilalom behozataláig, állandóan napirenden volt a phosphornecrosis leküzdésének kérdése. Külön kodex telnek ki abból az anyagból: törvények, rendeletek, szakvélemények stb., a melyet e kérdés szabályozására a hosszú korszak összehordott. S így van ez Ausztriában is, mely már 1846-ban iparkodott a gyufagyári üzem veszélyességét megfelelő óvrendszabályokkal ellensúlyozni, még pedig oly óvrendszabályokkal, melyeknél jobbat s tökéletesebbet — már a mennyire a phosphornecrosis elleni védekezésnél tökéletességről egyáltalán szó lehet — a legutóbbi, épen az exact tudományok fejlődésére oly nevezetes félszázad sem tudott alkotni. S mégis az osztrák gyufagyárak ez óvrendszabályok daczára iparegészségügyi tekintetben észrevehető haladást nem tüntetnek fel s ma is nem sokkal ritkábbak a phosphornecrosis esetek, mint akár 20 vagy 30 esztendő előtt. Így járt Hollandia s így Németország is, melyek ép úgy mint Svájc, hosszú, eredménytelen kísérletek után végre a phosphornecrosis kiirtására az egyedüli biztos eszközt, a phosphortilalmat, alkalmazták.

A gyufagyári iparban manapság már általánosan elterjedt óvrendszabályok rendkívül sokoldalúak. A gyufagyártásra szolgáló épületek kellő elhelyezése és berendezése tekintetében első sorban építési rendszabályok irányadók. Az egyik feladat, a gyufagyári épületeknek lehetőleg szabad téren, a lakott helyektől távol való felállítása által, a munkásoknak állandóan tiszta levegőt juttatni s viszont a városi lakosságot a phosphor káros behatásától megóvni. A másik czél pedig a munkatermeket a gyári épületben olykép elhelyezni, hogy a phosphorgőzöknek az egész épületben való elterjedése megakadályoztassék. Már a bevezetésben volt említve, hogy a gyufagyártásnál négy művelet, vagyis a gyütőmeg készítése, a gyufamártás, a bemártott gyufák szárítása és a gyufák első csomagolása (tömése) jár veszély-

lyel. Csak ezen műveleteknél fejlődnek phosphorgőzök. Ezenkívül a csomagolásnál az enyvvel (dextrinnel stb.) készült gyütömegeből egyes apró részecskék a kezelés alatt leválnak s a munkások — túlnyomóan női munkások foglalkoznak e művelettel — kezéhez tapadnak. E munkálatokkal járó veszély elhárítása céljából azon gyári helyiségek, melyekben e műveletek folynak, olykép helyezendők el s rendezendők be, hogy a fejlődő gőzök innét közvetlenül a szabadba jussanak és ez által lehetőleg megakadályoztassék az, hogy a gőzök a többi munkaterembe, a melyekben a munkások phosphorral nem foglalkoznak (pl. a berakással, tokkészítéssel stb.) át ne terjedjenek. A jelzett cél úgy érhető el, ha e helyiségek közvetlenül a szabadba vezető kijáráttal bírnak s más munkatermekkel ajtó vagy ablak útján összeköttetésben nem állnak.

A fejlődő gőzök veszélyessége folytán minden gyufagyárban első rendű fontosságú mechanikai óvszabály a kellő és erélyes szelöltetés. A helyiségeknek, a melyekben phosphorgőzök fejlődhetnek, már magukban is oly tágasaknak kell lenniök, hogy a bennük foglalkoztatott munkások mindegyikére elegendő (legalább 10 m^3) légtér jusson.

A phosphor már közönséges hőmérsékletnél is párolog, minél fogva azon munkatermekben, hol phosphor kerül feldolgozás alá, állandóan phosphorgőzök terjednek szét. A gőzfejlődés annál élénkebb lesz, minél nagyobb a gyütömeg phosphortartalma s minél magasabb hőfok szükséges a gyütömeg előállítására. A közönséges phosphoros gyufák gyütömegének átlagos phosphortartalma $6.2\text{—}17.6\%$ között váltakozik.¹⁾ Megjegyzendő e mellett, hogy a phosphoros gyütömeg — lévén benne a phosphor a legállhatatlanabb alkatrész, — bizonyos fokig annál használhatóbb, minél kevesebb phosphort tartalmaz. A gyufa gyulékenység a ilyen módon leapad ugyan, azonban oxygentartalmú anyagokkal ismét megfelelően növelhető. A helyesen összeállított gyütömeghez 5.7% phosphor elegendő.²⁾ A forgalomba azonban nem ritkán kerülnek gyufák, melyek gyütömege, — épen a gyulékenység fokozása céljából, — néha 20% phosphort is tartalmaznak. Svájcban a phosphortilalom előtti időben a phosphortartalom gyakran $25\text{—}27\%$ is volt,³⁾ sőt akadt a forgalomban oly gyufa is, melynél a phosphortartalom a gyütömeg $30\text{—}40\%$ -áig emelkedett.⁴⁾ Némely állam e visszaélés megszüntetése végett a gyütömeg maximális phosphortartalmát törvényes rendelkezéssel szabályozta. Belgiumban a száraz gyütömeg maximális phosphortartalma — Arrêté royal du 12 février 1895⁵⁾ — nyolcz százalékban, a német birodalomban 10% -ban, Hollandiában⁶⁾ a phosphortilalmi törvény előtti időben 5% -ban volt megállapítva. A phosphortartalom törvényes korlátozása azonban

¹⁾ Helbig, i. m. 771. l.

²⁾ Jettel, i. m. 64. l.

³⁾ Berichte der eidg. Fabrik- und Bergwerksinspektoren über ihre Amtsthätigkeit in den Jahren 1886 und 1887. Aarau 1888. 26 l. — Schuler, i. m. 74 l.

⁴⁾ Helbig, i. m. 771 l. — Vallin E., L'assainissement de la fabrication des allumettes. *Revue d'hygiène et de police sanitaire*. 1897. XIX. 97 k. l.

⁵⁾ Office du Travail: Lois et réglemens. Bruxelles. 1902 194. l.

⁶⁾ Vooy's, P., Bericht über die schädlichen Folgen der Arbeit beim Gebrauch von weissem Phosphor und über die diesbezüglich erlassenen gesetzlichen Vorschriften in den Niederlanden: Bauer, Gesundheitsgefährliche Industrien. Jena, G. Fischer. 1903. 325. l.

nem a legszerencsésebb rendszabály. Az ellenőrzés s állandó felügyelet szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, a költségeket nem is említve. Az ily rendszabály mindenek előtt feltételez egy másikat: a cégkényszert (Etikettenzwang), a mely nélkül lehetetlen a gyufa eredetét megállapítani s ennél fogva az ellenőrzést hatályosan gyakorolni.

A gyütömegeből annál több phosphorgőz fejlődik, minél magasabb hőfokot igényel a gyütömeg előállítása. A gyütömeg egyes alkatrészeit, mint már említettem, egy kötanyag: dextrin, gummi, enyv stb. tartja össze. Dextrinnel a gyütömeg már közönséges hőmérséklet mellett állitható ugyan elő, de az így készült gyufafejek nehezen száradnak s azért a dextrin mint kötanyag, nem is igen használtatik a gyufagyártásban. Ugyanez a hátránya a gumminak is, mely azonfelül a gyufagyártás céljaira tulságosan drága is. A legelterjedtebb kötanyag az enyv, a melylyel jól száradó s a nedvességnek teljesen ellentálló gyütömeg készíthető.¹⁾ Éppen ezért a gyufagyárak túlnyomó része enyvet használ a gyütömeg alkatrészeinek megkötésére. Az így készített gyütömeg gyors száradó képességénél fogva nem igényel nagy terjedelmű szárító készülékeket. Egynéhány szárító kamara — a gyors váltásnál fogva, — nagyobb arányú termelés lebonyolítására is elegendő. Az enyv, tudnivaló, csak mintegy 50 C foknyi hőmérséklet mellett lévén vízben oldható, a gyütömeg is ily magas hőfok mellett állítatik elő. Egészségügyi szempontból az a művelet érdemel leginkább figyelmet, midőn a phosphor a forró enyvhez kevertetik. E pontnál a phosphor egyrészt könnyen meggyúlhat, másrészt pedig a legtöbb gőzt fejleszti. A gőzfejlődés oly élénk, hogy a felhasznált phosphornak gyakran 50%-a a gyufagyártás folyamata alatt elpárolog.²⁾ S ennek az 50% phosphornak gőzétől terhelt levegőben kell a gyufagyári munkásnak naponta közel 12 óra hosszat tartózkodnia.

A legtöbb phosphorgőz a gyütömeg előállítása közben fejlődik, mely azonban — minthogy a gyütömeg majdnem kivétel nélkül zárt s a szabadba nyíló elvezető csővel ellátott edényben készül, — a gyári munkahelyiségekből, legalább nagyobb részt, elvezettetik. A mártó-helyiségekben a mártó-asztal felett s a védő-ernyő alatt, vagy 0.35 méternyire e gyütömeg színe felett, tehát a mártó-munkás szájnylásától néhány centiméternyire 100 liter levegőben 0.0002 gr. szabad s oxydált phosphor található. A gyújtók csomagoló helyiségeiben pedig 100 liter levegő hozzávetőleg 0.0012 gr. phosphort tartalmaz.³⁾ Egy felnőtt ember óránként 500 liter levegőt s a napi munkaidőt átlag 10 órának véve, a gyufagyári napi munka tartama alatt 5000 liter levegőt lélekezik be, vagyis az előbbi esetben naponként 1 milligramm, a csomagoló-helyiségben ellenben naponként 6 milligramm phosphort visz a szervezetébe. Az összehasonlíthatóság kedvéért megemlítendő még, hogy a phosphor letális adagja kerek számban 50 milligramm. E mellett megjegyzendő, hogy e mérések nyári időben hajtottak végre s így feltehető, hogy az állapotok e

¹⁾ Vogelsanger, E., über die Phosphorzündmasse in der Zündholzindustrie: Bericht der eidg. Fabrik- und Bergwerkspektoren über ihre Amtsthätigkeit in den Jahren 1896 und 1897, Aarau, 1898. 298 l.

²⁾ Uo. 306. l.

³⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m., 8. l.

tekintetben télen, a mikor minden ajtó- és ablaknyílás gondosan el van zárva, még kedvezőtlenebbek.

A gyufagyári munkahelyiségek erélyes szellőztetése általában a legfontosabb mechanikai óvszabály a phosphornecrosis elkerülésére. Irányadónak vehető, hogy a szellőztetés a gyufagyárakban annyira fokozandó, a mennyre csak elviselhető. Közepes számítás szerint a mártó-helyiségben a levegő fejenként s óránként 300 m^3 -rel, a többi veszélyes üzemnél pedig 150 m^3 -rel volna megújítandó. A levegő sebessége másodpercenként 1 méterig még télviz idején is tűrhető; e sebességen túl az átömlő levegőt azonban már fűteni kell s pedig legalkalmasabb e célra a gőzfűtés.

A belga nagyobb gyufagyárak mintaszerű szellőztetéssel dicsekednek. A grammonti gyufagyárban például 30 HP kilencz ventilátort tart működésben 1 méternyi s még ennél is nagyobb átmérővel, melyek másodpercenként 500—1000 forgást végeznek.¹⁾

Az eredményes szellőztetés szempontjából a ventilátorok észszerű elhelyezése is fontossággal bír. Általános követelmény, hogy minden munkaterem külön szellőztető-készülékkel rendelkezzen, nehogy a fertőzött levegő egyik munkahelyiségből a másikba jusson. Legcélyszerűbb a ventilátort a mennyezet alatt, a beömlési nyílást pedig a munkaterem ellenkező oldalán a padozat felett körülbelül embermagasságnyira elhelyezni, nehogy erélyesebb szellőztetés esetén a beömlő levegő a padozat porát felkavarja. Megjegyzendő, hogy a beömlési nyílás lehetőleg távol legyen a szellőztetőkészüléktől. Mennél hosszabb az út e két nyílás között, annál teljesebb a levegő megújulása. A mártás ezenkívül külön e célra épített huzófülkékben volna végzendő, a melyekben tehát a mártó-asztal három oldalról el van zárva.

Tél idején nem tanácsos a levegő beömlését az ablakok elzárásával megakadályozni. A német gyufagyárak egynémelyikében a legfelsőbb ablaküvegek finom drótgázzal, vagy könnyebb gyapotszövettel vannak helyettesítve s a beömlő hideg levegőt télen a munkaterem megfelelő fűtésével ellensúlyozzák.²⁾

A phosphornecrosis elleni védekezés egy további eszköze a gyufagyári munkatermekben felgyülemelő phosphorgőzök közömbösítésére irányul. A védekezés ezen módja kétségkívül sokat vonna le a gyufagyártás veszélyességéből, ha egyáltalában ismeretes volna oly óvszer, melylyel a cél elérni sikerülne. A gyakorlatban a phosphorgőzök megkötésére, illetőleg ártalmatlanná tételére számtalan, egymástól elütő módszer van alkalmazásban, de ezek egyikéről sem állítható, hogy rendeltetésének tökéletesen megfelelné s beválna. Ugy látszik, hogy a sok profilaktikum közül egy sem biztosít kellő védelmet a phosphorgőzök káros hatása ellen, mert egy sem volt képes általánosságban elterjedni.

Ily célra egyideig a rézvitriól vizes oldata volt használatban, melyet nyílt edényekben a gyufagyári munkatermek egyes pontjain állítottak fel. Az elmélet szerint a rézvitriól oldata a phosphorgőzökkel rézphosphort alkot s így a phosphorgőzöket megköti. Némelyek a faszén nagy absorbeáló képességére támaszkodva, a phosphorgőzök elnyelése

¹⁾ Vallin, L'assainissement de la fabrication des allumettes. *Revue d'hygiène publique et de police sanitaire*. 1897. XIX. 98 K 1.

²⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1883. Berlin, Fr. Kortkamp. 1884. 334. 1.

céljából a munkahelyiségekben faszéndarabok tartását hozták javaslatba. Mások ismét erős lúgokat (kali-, natronlúg, ammonia) ajánlottak a phosphorgőzök lekötésére.¹⁾ De minde módszerek a gyakorlatban nem voltak képesek érvényesülni és hamar idejüket multák. Legtöbb hiva akadt a terpentinolajnak, nevezetesen a közönséges (oxygen- és víztartalmú) terpentinolajnak, melyet a gyufagyári helyiségek phosphorgőzökkel telt levegőjének tisztítására nem egy hygienikus legmegfelelőbbnek tart.²⁾

Rége a gyufagyári munkások, különösen Angliában, a hol a terpentint először használták profilaktikus czélokra,³⁾ továbbá Franciaországban⁴⁾ és Németországban, terpentinnel telt pléhdobozt viseltek a mellükön,⁵⁾ hogy így a terperingőzök mennél közvetlenebb érintkezésbe jussanak azzal a légkörrel, mely a munkás felső testét, nevezetesen a fejét körülveszi. Németországban ezenfelül a gyufagyári munkatermekben terpentinnel telt csészéket tartottak s terpentinben áztatott vászondarabokat vagy itatós papirost függesztettek fel.⁶⁾ A terpentin jelentősége a phosphor elleni védekezésben azon, mindedig még el nem döntött feltevésen alapszik, hogy a necrosist nem maga a szabad phosphor, hanem ennek oxydatiós termékeiből (phosphorsav P_2O_5 s phosphorossav P_3O_2) álló phosphorgőzök, különösen pedig a phosphorossav okozzák.

Régi tapasztalati tény, hogy általában az aetherikus olajok, jelesen a terpentin, citrom, eucalyptus stb. olaj gőze a phosphor oxydatióját megakadályozzák, s a levegőhöz keverve, megbénítják a levegőben foglalt oxygen hatékonyságát a phosphorral szemben, úgy hogy ez olajok gőzével telített levegőn a szabad phosphor általában nem, vagy legfeljebb nagyon lassan oxydálódik.⁷⁾ Ha igaz tehát azon,

¹⁾ Ebel, Ueber den Einfluss der Phosphorzündholzfabrikation auf die Gesundheit der Arbeiter. *Casp. r's Wochenschrift für die gesammte Heilkunde*. 1851. 155. l.

²⁾ Maschka, i. m. 36. l. — Koehler H., Ein Fall von durch Terpentinnöl geheilter Phosphorvergiftung. *Berliner klinische Wochenschrift*. 1870. VII. 5. k. l. — Lichtenstein E., Ein acuter Vergiftungsfall mit Phosphor und seine Heilung durch Terpentinnöl. *Berliner klinische Wochenschrift*. 1870. VII. 399. l. — Köhler H., Ueber das chemische Verhalten des Phosphors zum Terpentinnöl und die antidotarische Wirkung des letzteren bei der Phosphorvergiftung *Berliner klinische Wochenschrift*. 1870. VI. 601. l.; Ref: *Chemisches Central-Blatt*. 1871. II. 68. l. — Schroeter, R., Beitrag zur Phosphornecrose. *Deutsche Zeitschrift für praktische Medizin*. 1878. 554. l. — Hirt, Die äusseren Krankheiten der Arbeiter. 236. l. — Rondot, E., Empoisonnement aigu par le phosphore traité par l'essence de thérébenthine. Bordeaux 1886. (Ref. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1886. XVI. 188. k. l.) — Haeckel, i. m. 633. l.

³⁾ Freycinet, Ch., Hygiène industrielle en Angleterre. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1864. XXII. 249. l.

⁴⁾ Layet, i. m. 575. l.

⁵⁾ Nowak, i. m. 735. l. — Koehler, H., Ein Fall von durch Terpentinnöl geheilter Phosphorvergiftung. *Berliner klinische Wochenschrift*. 1870. VII. 6. l.

⁶⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten 1880. Berlin, Fr. Kortkamp. 1880. II. 97. 1881. 331., 1882. 337. l.

⁷⁾ Figyelmet érdemelnek e tekintetben azon kísérletek, melyet a phosphorkérdés tanulmányozására az angol parlament határozata folytán kiküldött bizottság egy tagja, a terpentin profilaktikus hatásának megállapítása céljából végzett. A kísérletek természetesen itt is abból a feltevésből indultak ki, hogy nem a szabad phosphor, hanem ennek oxydációjára folytán keletkezett phosphorossav a necrosis okozója. A megejtett négy kísérlet eredménye a következő: 1. Közönséges (fehér vagy sárga) phosphor meghatározott mennyiségű levegő hatásának tétetett ki; 18 óra leforgása alatt a phosphor a levegő összes oxygentartalmát (21%) fel-

egyébként mivel sem indokolt feltevés, hogy a phosphorossav okozza a necrosist, úgy a phosphor oxydatiójának megakadályozása által a terpen-
tinolaj tényleg hathatós óvszer volna. Azonban ez elmélet ellen
ujabban mind többen szállnak sikra és a terpentint a phosphor-
necrosis elleni profilaxisból teljesen kiküszöbölik, s mint óvszert
értéktelennek, sőt ártalmasnak tartják.¹⁾ Tény az, hogy a terpentín-
gőzök állandó belégzése nem közömbös az emberi szervezetre.²⁾ Észten-
dők előtt, mikor a terpentín mint óvszer még általános alkalmazásban
volt, nem egy terpentín-mérgezés fordult elő a gyufagyári munkások
között.³⁾ Ma a gyufagyárakban már egyáltalában nem használnak
terpentint.⁴⁾ Egyedül hazánkban kötelezi a 1898. évi belügyministeri
rendelet⁵⁾ a gyufagyárosokat, hogy azon munkahelyiségekben, melyek
a veszélyes műveletek (gyütömegkészítés, mártás, első csomagolás)
céljaira szolgálnak, szétszórtan terpentinnel áztatott vászondarabokat
függesszenek fel s egyúttal meghagyja, hogy a gyütömeghez legalább
1/20 rész terpentín keverendő. Ez utóbbi rendelkezést a magyar gyu-
fagyárosok nagyobb része betartja ugyan, de nem a profilaxis érde-
kében, melyet a rendelet tartott szem előtt, hanem tisztán technikai
okokból, nevezetesen azért, mert a gyütömeg terpentín hozzáadására
állítólag képlékenyebb lesz, jobban tapad a faszálakra, úgy hogy
ezekről a gyufafej egyhamar le nem pattan.⁶⁾

A phosphornecrosis ellen való védekezés körül nagy szerepet
játszik, mint elsőrendű egészségügyi óvszabály, a tisztaság ápolása. E
tekintetben mindenekelőtt kiemelendő a munkások felső ruháinak tisztán
tartása, miért is a gyufagyári munkások munka közben külön tunikát
viselnek, nehogy felső ruháikkal az esetleg hozzátapadt phosphort
lakásaikba hurczolják. Ez óvszabályt általában megtartják minden
gyufagyárban s a munkások — eltekintve csekély kivételektől — már
hozzászoktak ily munkaköntös viseléséhez. Fontos azonban az, hogy
e ruhadarabok rövid időközökben kicseréltessenek s hogy e végből egy-
egy munkás részére több munkaköntös álljon rendelkezésre. Általában
egy-egy köntös két hétnél tovább nem viselhető, miért is a munka-
adó tartoznék gondoskodni ezek rendszeres tisztításáról. A munkaadók

emésztette. 2. Ugyanily mennyiségű levegőből két csepp terpentínolaj hozzáadása
után a phosphor csak 3·4% oxygent vont el. 3. Az előbbi kísérlet még csekélyebb
terpentínolajjal megismételtetett, azonban a terpeningőzök a levegővel lehetőleg
tökéletesen elkevertettek; ez esetben 18 óra múlva a levegő állandó maradt s a phos-
phor mit sem vont el az oxygenből. 4. Tíz milligram (0·01 g) terpentínolaj egy
liter levegővel jól elkevertetett s e keverék a phosphor hatásának tétetett ki; 18
óra múlva a levegő megállapítható változást nem mutatott. (Thorpe, Oliver, Cun-
ningham, Reports. 7. l.)

¹⁾ Pappenheim, L., Handbuch der Sanitätspolizei. Berlin, A. Hirschwald.
1870. II. 525. l. — Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen 29. l.; L. ennek ellenében:
Hirt, Die äusseren Krankheiten der Arbeiter 236. l. — Nowák, i. m. 735. l. — Bókay,
Gyakorlatilag fontosabb mérgezések. A belgyógyászat kézikönyve 640. k. l. — Lévai J.,
A phosphornecrosisról. *Orvosi Hetilap* 1894. XLIII. 524. l. — Naumann, i. m. 1202 l.

²⁾ Haeckel, i. m. 633. l.

³⁾ Schuler, i. m. 75. l.

⁴⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham. Reports 7. l.

⁵⁾ Belügyminister 1898. évi márczius 27-én kelt 24.929. sz. r. R. T. 1898.
I. 545. l.

⁶⁾ A terpentín profilaktikus hatása a gyütömegben erősen vitatott kérdés.
Megfelelő kísérletek állítólag beigazolták, hogy a terpentinnel kevert gyütömeg
melegítés közben hamarabb s több phosphorgőzt fejleszt, mint a terpentínmentes
gyütömeg. L. Vogelsanger, i. m. 298. l.

nagy része azonban e csekély költségtől is idegenkedik és a munkások nem egy gyárban hónapokig tartják magukon ugyanazt a tunikát, melyre ily hosszú használat után rátapadó phosphorrészecskék állandó phosphorgőzt terjesztenek a munkás körül.

A gyufagyári munkásoknál a tisztaság egy további követelménye a rendszeres kézmosás. Közepes számítás szerint, s feltéve, hogy a phosphor az idővel arányosan tapad a kezekre, fejenként tíz órai munkaidő mellett, 4·2 milligramm phosphor ragad a kezekhez.¹⁾ Az enyvtartalmú gyütőmegből az érintés alkalmával könnyen tapadnak egyes részek a kezekhez. Ez különösen a csomagoló munkásoknál gyakori, a kik munkájuk közben a gyufafejeket kénytelenek megmarkolni. A gyufák csomagolása épen ezért jóformán legveszélyesebb művelete a gyufagyártásnak; mert míg a többi egészségtelen munkálatnál, a gyütőmeg készítésénél, a mártásnál stb. a munkás célszerű berendezésekkel a phosphor behatásától legalább valamennyire megóvható, addig a gyufák első csomagolásánál a felgyülemelő phosphorgőzök elvezetésére szolgáló szellőztetésen kívül nem létezik óvszabály a phosphor tapadásának megakadályozására s itt az egyetlen védelmi eszköz a kezek rendszeres tisztítása. A gyáros kötelessége ennél fogva munkásai számának megfelelő terjedelmű mosdóhelyiségről, úgyszintén a mosakodáshoz szükséges szappanról s törülközőkről is gondoskodni. Hazai s belföldi tapasztalatok azonban egyaránt azt bizonyítják, hogy a munkások nem igen szoktathatók a kézmosásra. Ennek okát nagyobb részt a munkások indolentiájában kell keresni.²⁾ A munkások érzéketlensége e részben oly fokú, hogy még pénzbüntetések kiszabása sem képes őket a munka befejezése után a kézmosásra bírni.³⁾ Sok helyütt azonban ez idegenkedést az idézi elő, hogy a mosdókészülékek száma elégtelen s a munkásoknak a munka befejezése után néhány perczet várakozással kell eltölteniök, a mi természetesen a déli egy órai munkaszünet terhére esnék. Sok helyen szappan sem áll a munkások rendelkezésére s a munkaadók e hiányt általában azzal mentik, hogy a szappan rendesen eltűnik. Ez azonban annyira, a mennyire elkerülhető akképen, ha a munkaadó nem szilárd, darab szappannal, hanem lágy szappannal látja el munkásait, melyet egy edényben állít a mosdóhelyiségbe.⁴⁾

A gyakorlatban nagyon ajánlatosnak látszik az az eljárás, melylyel egyik osztrák gyufagyárban mintegy kényszerítik a munkásokat a kézmosásra. A déli munkaszünet előtt, illetőleg este a munka befejezésének közeledtével a gyári munkavezetők az egyes dolgozó helyiségek kijáratainál foglalnak állást s minden munkás kezére, ki a termet elhagyja, egy csomó lágy szappant kennek s ilyképpen kierőszakolják a munkások kezeinek tisztántartását.⁵⁾ Különben a pusztá szappannal

¹⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 8. l.

²⁾ »An Waschgelegenheit mangelt es nicht, — jelenti egy porosz gyárfelügyelő, — aber die Reinigung war den Leuten zu lästig.« (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1893. Berlin, W. T. Bruer. 1894. 346. l. — L. még: Uo. 1891. Berlin 1892. 210. l.; továbbá: Jahres-Berichte der Königlich preussischen Regierungs- und Gewerbe-Räthe für 1888 Berlin, W. T. Bruer. 1889. 33. l.)

³⁾ Uo. 1893. Berlin 1894. 331. l.

⁴⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1891. Berlin W. T. Bruer. 1892. 211. l.

⁵⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1902. Wien, 1903. 228. l.

való mosakodás egymagában nem is tisztítja meg a kezeket a rájuk tapadt phosphortól. A phosphor, tudnivaló, vízben nem, s csak zsíros olajokban oldható. Erre való tekintettel a kezeket előbb olajba mártott ruhával kellene ledörzsölni s csak azután vízzel és szappannal megmosni.¹⁾ Némely gyufagyáros, — éppen arra való figyelemmel, hogy a víz nem képes a kezekre tapadt phosphort eltávolítani, — a kézmosást a telepen feleslegesnek tartja s e helyett azt javasolja, hogy a munkások étkezés alatt fehér vászonból készült s mindig tisztára mosott keztyűket (Fäustlinge) viseljenek.²⁾

A kézmosáson kívül figyelmet érdemel a phosphornecrosis elleni védekezésben egy chemiai óvszabály, a szájöblítés. A phosphorgőzők egy része, a mint ez már említve volt, a belehelés alkalmával a nyálban feloldódik. A feladat tehát az, hogy a szájban feloldott phosphor ártalmatlanná tétessék. E célra különböző szájvizeket ajánlanak, a melyek azonban a phosphorral többnyire nem állanak semmiféle chemiai vonatkozásban, s ennél fogva nem is felelnek meg rendeltetésüknek. Egyidőben például az égetett magnesium oldata³⁾ volt elterjedve, mint a mely a nyál által elnyelt phosphorsavval egy oldhatatlan közömbös vegyületet (phosphorsavas magnesium) alkot. Minthogy azonban a gyufagyárak levegője nemcsak phosphorsavat, hanem szabad phosphort is tartalmaz, s valószínűleg épen ez okozza a phosphornecrosist, e szájviz alig bir értékkel. A célnak leginkább megfelel a kalium hypermanganicum vizes oldata, a mint ezt magyar orvosi szaktekintélyek ajánlották.⁴⁾ Altalános tapasztalat szerint azonban a gyufagyári munkások, a mint egyáltalában minden szájviz, de különösen a kaliumhypermanganat használata iránt leküzdhetetlen undort éreznek, s így ez, bár mint chemiai óvszabály tökéletesen beválnék, a gyakorlatban alig bir jelentőséggel. Talán ennek tulajdonítandó, hogy Magyarországon és Norvégián kívül e szájviz használata sehol sem kötelező. Nálunk a belügyministernek a sárga phosphorral dolgozó gyufagyárakra vonatkozó 1898. évi rendelete⁵⁾ kötelességévé teszi a munkaadónak, hogy a mosdóhelyiségben a szájöblögetés céljából minden munkás részére külön pohárról és elegendő mennyiségű 0.1%-os kaliumhypermanganatoldatról gondoskodjék. S bár a rendelet ezen intézkedése megfelelő büntető sanctióval is van ellátva, az 1903. év nyarán megsejlelt összes gyufagyárak közül nem volt több negyhnél, a hol ily szájviz a munkások rendelkezésére állott volna. A szemle alkalmával nem egy gyufagyáros azzal mentette e mulasztását, hogy a munkások a szájvizhez, minden ellenőrzés és felügyelet daczára, hozzá sem nyúlhatnak. S ez így van, nemcsak nálunk, hanem jóformán Európaszerte.⁶⁾ Egyébként a szájöblítés céljaira valameny-

¹⁾ Lévai, i. m. 524. l.

²⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren. 1894. Wien 1895. 241. l.

³⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1882. Berlin. Fr. Kortkampff 315. l.

⁴⁾ Bókai, Á., *Orvosi Hetilap*. 1901. XXXV. 571. l. — Antal, J., Kisérleti adatok az acut phosphormérgezés kezeléséhez. *Orvosi Hetilap* 1891. 591—592, 606—607. l. (*Pester medizinisch-chirurgische Presse*. 1882. XXVIII. 337—339. l.); l. még: Uo. 1892. 198. l., 977 l.

⁵⁾ Belügyminister 1898. márczius 27-én kelt 824 929. sz. r. R. T. 1898. I 545. l.

⁶⁾ Egy német (brandenburgi) gyárfelügyelő ezeket írja jelentésében: „... Mundspülwasser fehlte bei einigen Fabriken; es wurde vorgeschützt, dass die Arbeiter

nyire a kaliumchlorat oldata is megfelelne. Ez nem oly hatályos ugyan, mint a kaliumhypermanganat, de nem is oly visszataszító ízű, s így valószínűleg kevesebb ellenszenvvel is találkozónék a gyufagyári munkásoknál.

Végül utolsó helyen említendő a phosphornecrosis elleni védekezésnek egyik legmegbízhatóbb, legtöbb sikert biztosító eszköze: a gyufagyári munkások kellő kiválasztása. A phosphor behatására, mint ezt már a bevezetésben említettem, a munkások odvas fogai szolgáltatják a legközvetlenebb okot. A phosphornecrosis elleni védekezésnek tehát első sorban a munkások fogazatának ellenőrzésére, illetőleg odvas fogaiknak eltávolítására kell irányulnia. E célból a gyufagyári munkások állandó orvosi felügyelet, azaz ellenőrzés alá helyezendők, a mire a gyufagyárost minden állam, korábban azok is, hol jelenleg a phosphortilalom van bevezetve, a többiek még ma is egyaránt kötelezik. Hazánkban a már említett 1898. évi belügyministeri rendelet¹⁾ intézkedik ez irányban.

Azonban daczára annak, hogy a munkások rendszeres szelekciója talán az egyetlen valamire való óvyszabály, a gyakorlatban mégis ez vált be legkevésbé, s a legtöbb panaszra ad okot. Elhibáztott rendelkezés például az, hogy az orvosi vizsgálat csak hosszú időközökben ismétlődik. A többször idézett belügyministeri rendelet a magyar gyufagyárak negyedévenként való orvosi vizsgálatát írja elő, s ilyenkor még jó, ha ez néhány órára terjed. Hát mit ér az oly orvosi vizsgálat, különösen a nagyobb munkáslétszámmal bíró gyárakban, mikor az orvos — mondjuk a legkedvezőbb esetet — egy délelőtt, vagy egy délután alatt az összes munkásokkal végez. Az orvos tiszteletdíja, a mit a gyáros az orvos ez ellenőrző tevékeniségeért fizet, rendszerint úgy van megszabva, hogy ez a vizsgálatra nem is szentelhet egy két óránál hosszabb időt.²⁾

sich gegen dessen Benützung sträuben...» (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1884. Berlin, Fr. Kortkamp, 1885. 27. l.)

Egy másik gyárfelügyelő hasonlóképen nyilatkozik: »... Uebrigens ist der regelmässige Gebrauch des Mundwassers noch sehr unbeliebt... die meisten Arbeiter hintergehen ihn in ihrem Unverstand zu ihrem eigenen Schaden, wo sie nur können. Die Durchführung dieser so nützlichen und scheinbar auch so einfachen, erst jetzt (1884) gesetzlich gebotenen Schutzmassregel ist vor dem betreffenden Erlass des Bundesrathes vom 11. Juli 1884 nur von einzelnen Zündholz-Fabriken, worunter nur eine grössere, versucht worden. Sie wird auch in Zukunft voraussichtlich immer viel zu wünschen übrig lassen, besonders in den grossen Fabriken, weil die Hunderte von Personen, die sich jedesmal nach Feierabend in grösster Eile durch die neuhergestellten Waschräume drängen, nicht so leicht übersehen werden können, als die wenigen Dutzende der kleinen Fabriken.« (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit der Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1884. IX. Berlin, Fr. Kortkamp. 1885. 243. k. l.)

A gyufagyárakban általában tapasztalható, — így szól egy magyar iparfelügyelő jelentése, — hogy bár a szájöblögetésre s mosakodásra szükséges berendezések mind megvannak, azok többnyire mégsem használatnak... (A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége az 1901. évben. Budapest, 1902. 363. l.)

¹⁾ Belügyminister 1898. évi márczius hó 27-én kelt 24.929. sz. rendelete. — R. T. 1898. I. 545.

²⁾ A gyufagyári munkások rendszeres orvosi ellenőrzésének legfőbb akadályát az angol parlament határozata folytán a phosphorkérdés tanulmányozására kiküldött bizottság szintén abban látja, hogy az orvos hosszú időközökben ismétlődő s ezen felül még egy-két óra alatt befejezett látogatása alatt semmi hasznosat nem végezhet. (Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 187. l.) Az angol gyufagyárak legtöbbje — kivétel lévén Angliában a gyufagyári iparban a kis üzem — külön fogorvost szerzőltet a gyárhoz, ki állandóan a munkások rendelkezésére áll.

Az ellenőrző orvos kötelessége, hogy a beteg munkásokat a munkától való eltávolítás végett kijelölje, s ily esetekről a hatóságot értesítse, hogy ez a gyufagyárban esetleg előforduló munkás-védelmi hiányok pótlása iránt intézkedhessék. A gyáros viszont a megbetegedéseket, hasonló czélból, az iparfelügyelő tudomására juttatni tartozik. Már most hogy várható attól az orvostól, kit a munkaadó szerződtet, kit a munkaadó díjaz, s ki ennek révén ettől bizonyos foku függő helyzetbe kerül, hogy az ellenőrző szolgálatot szigoruan, minden befolyástól menten teljesítse, mikor ez által a gyárost esetleg ellentétbe hozhatja a hatósággal s költséget is okozhat neki. Nem kelthet tehát megütközést, ha ily körülmények között az orvos az ellenőrzést — már csak a megfelelő idő hiányában is — felületesen s nem a kellő alapossággal gyakorolja.¹⁾ S hogy várható a munkaadótól, hogy ez a gyárában előforduló phosphornecrosis eseteket az iparfelügyelő tudomására hozza, mikor az erre következő iparfelügyelői gyárvizsgálat talán valamely lényeges hiányt deríthet ki, a mi a munkaadóra talán büntetést és a hiányok helyreállítása tolytán minden esetre költséget jelent. A munkaadó bejelentési kötelezettsége tehát soha meg nem valósított rendelkezés maradt nemcsak nálunk, hanem kivétel nélkül minden államban, mely a bejelentéssel a munkaadót bizza meg. A külföldi gyárfelügyelők e pontnál panaszkodnak legtöbbit. A svájci, német és osztrák gyárfelügyelők évi jelentéseinek hosszú, évtizedekre visszanyúló sorozatában nincsen egy évfolyam sem, a melyben a gyufagyárosok a necrosis-esetek bejelentésének elmulasztásával ne vádoltatnának. A mi phosphornecrosis eset a gyárfelügyelő tudomására jut, arról a legritkább esetben a munkaadó utján, hanem jóformán kivétel nélkül pusztán véletlenségből vagy magán úton értesülnek.²⁾ Innen van, hogy ez ipari betegségnek innen-onnan hetven esztendőre terjedő pusztítása dacára nincsen egyetlen állam, mely csak valamennyire megbízható necrosis-statisztikával rendelkezne. Hazánkban az iparfelügyelők 1899-től 1902-ig terjedő évi jelentéseiben, tehát négy esztendő alatt, mindössze öt, mondó öt necrosis-esetről számolnak be, holott a betegségyűző pénztárak ugyanennyi idő alatt 746 esetet mutatnak ki. E mellett az egyik kerületi iparfelügyelő, ki egyébként is sok érzékkel gondoskodik a gyufagyári munkások védelméről, külön kiemeli, hogy magán-uton értesült négy gyufagyári munkás súlyos megbetegedéséről.³⁾

¹⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1886. Wien, Hof- und Staatsdruckerei 1887. 313, 412. l.; Uo. im Jahre 1887. Wien, 1888. 80. l.; Uo. im Jahre 1892. Wien, 1893. 307. 405. l.; Uo. im Jahre 1900. Wien, 1901. L. l. — L. továbbá: Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1895. Berlin, W. T. Bruer. 1896. 295. l. stb. stb.

²⁾ Egy német gyárfelügyelő ekként nyilatkozik: Angesichts der bisher beobachteten Art der Verheimlichung vorgekommener Phosphornekrosefälle kann aus dem Umstande, dass weitere Fälle nicht gemeldet wurden, nicht geschlossen werden, dass im vorigen Jahre keine Phosphornekrosefälle aufgetreten und behandelt worden seien. Falls thatsächlich Arbeiter erkrankt sein sollten, so wird es von Zufälligkeiten abhängen, ob diese Fälle ermittelt werden und ob festgestellt werden kann, wo die Betroffenen zur Pflege und Operation untergebracht worden sind. (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der Gewerbe-Aufsichtsbeamten. 1896. Berlin, W. T. Bruer. 1897. 558. l.) L. továbbá: Uo. 1893. Berlin 1894. 309. l.; Jahres-Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1900. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1901. L. l.

³⁾ A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége 1899. és 1900. években. Budapest, 1901. 99. l.

El kell azonban ismerni, hogy ez állapotokért nem egyedül a munkaadót terheli a felelősség. A munkások, ha már alá is vetik magukat az orvosi vizsgálatnak, a mi mint alább látni fogjuk, a kivételek közé tartozik, nem várják be a gyári orvos látogatását, hanem vagy a betegsegélyző pénztár orvosát keresik fel, de gyakran magán orvos által vagy valamely kórház ambulatoriumán kezeltetik magukat. A bajukat eltitkolják, mert tudják, hogy e miatt vagy elbocsátják a gyárból, vagy enyhébb esetekben, például foghuzásnál, addig vissza nem fogadják a munkába, míg a szájüregben a kihuzott fog nyomán támadt seb teljesen be nem hegedt. Ez tehát mindenképen anyagi veszteséget jelent a munkásra s ezt akarja elkerülni bajának eltitkolásával. E titkolódzástól még a legérzékenyebb pénzbüntetések sem képesek a munkásokat eltéríteni.¹⁾ De még akkor is, ha a gyári ellenőrző orvos utasítja a megbetegedett munkást orvosi kezelésre, s kizárja a gyárból, a munkás a betegsegélyző pénztár orvosával 5—6 napig gyógykezeltetni magát s azután — még a kezelő orvos tilalma ellenére is, — ismét megjelenik a munkában, mint olyan, ki teljesen meggyógyult, vagy komolyan beteg egyáltalában nem volt.

Az orvosi ellenőrző szolgálat rendszeres gyakorlásának legnagyobb akadálya — s ezen feneklik meg az egész intézmény — a munkások leküzdhetetlen idegenkedése az orvos gyárlátogatásától s az ennek nyomán esetleg végzendő műtétektől. Inkább készek a munkát otthagyni, mintsem hogy műtétnek, ha mindjárt csak foghuzásnak, magukat alá vessék. S ez közös, nemzetközi vonása minden gyufagyári munkásnak.²⁾ A francia állami gyufagyárakban (Pautinben s Aubervilliers-ben) a munkások sztrájkba álltak a fogorvos működése miatt.³⁾ Igaz, hogy itt az ellenőrző orvos mindjárt a helyszínen végezte a műtétet, a mire egy gyári munkaterem a képzelhető legalkalmatlanabb helyiség. A gyár ilyformán egyszerre átváltozik kórházzá s a munkás akarva, nem akarva nemcsak egyszerű orvosi vizsgálatnak kénytelen magát alávetni, hanem egyúttal operatív kezelésnek is, a melynek célját egyáltalában nem képes mérlegelni. De még az esetben is, ha az orvos a műtétet saját vagy a gyár rendelő szobájában végzi, a munkás csak a munkaadó nyomására enged az orvos beavatkozásának, ha egyáltalában enged. A személyes szabadság megsértését látja abban, hogy a munkában való megmaradása vagy további alkalmaztatása egy orvosi műtétől függ, mely az ő munkájával semminemű összefüggésben nem áll. Az ilyen kényszer ellen fellázad a munkás, társai csatlakoznak hozzá, s ime előáll a sztrájk egy új indoka.

Az orvosi ellenőrző szolgálatot s a munkáskiválasztás eljárását csak olyképp lehetne tökéletesíteni, ha az orvosi ellenőrzés rövidebb,

¹⁾ Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1893. Berlin, W. T. Bruer. 1894. 330. k. l.

²⁾ Egy bajor iparfelügyelőnek az egyik gyufagyárban, hol különösen sok odvas fogú munkás dolgozott, a munkaadó kijelentette, »dass er dies nicht strenge verhindern könne, da viele Arbeiter eher die Zündholzfabrikation verlassen, als jeden kariösen Zahn ausziehen lassen würden. (Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1889. Berlin, W. T. Bruer 1890. 226. l.) L. továbbá: Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1899. Berlin, Decker's Verlag. 1900. 533. l. stb.

³⁾ Magitot, La fabrication des allumettes et les accidents phosphorés. *Revue d'hygiène publique et de police sanitaire* 1894. XVI. 500. l.

lehetőleg két heti időközökben ismételtetnék s ez ellenőrzés költségei nem a gyufagyárost terhelnék, hanem a gyufagyarak felett gyakorlandó egészségügyi felügyelet állami vagy közhatósági orvosokra bíztnék. Ezen kívül kötelezendő volna minden betegsegélyző pénztár és közkórház, hogy a kezelésük alatt álló phosphornercosis betegekről a gyufagyári munkaadó nevének közlése mellett az iparhatóságokat, illetőleg iparfelügyelőket értesítsék.

Helyén való itt megemlíteni, hogy a gyufagyári munkások a pálinkaivást és a bagózást tartják a phosphornercosis ellen a legjobb védekezésnek,¹⁾ noha a pálinkaivásról kétségtelen, hogy ellenkező hatása van és az iszákos ember csekélyebb ellentálló képességgel rendelkezik a phosphorgőzök romboló hatása ellen.²⁾ A profilaxisnak ez a sajátságos módja különösen a németországi³⁾ és ausztriai⁴⁾ gyufagyári munkások között van széles mértékben elterjedve.

Feltűnő, hogy phosphornercosis mellett még 25–30% tüdővesztes beteg található a gyufagyári munkások között.⁵⁾ Hogy azonban e jelenség okozati összefüggésben van-e a foglalkozással, mind-egyedül nem sikerült megállapítani.⁶⁾ Megemlítendő továbbá a phosphornercosisban szenvedő terhes munkásnőknél az abortusra való hajlandóság.⁷⁾ Ez okból az állam — ha már megengedi a közönséges (fehér vagy sárga) phosphor feldolgozását a gyufagyártásban — megfelelő törvényes intézkedéssel gondoskodni tartoznék legalább arról, hogy a terhes munkásnők a szolgálati szerződés épségben tartása mellett a terhesség idejére az üzemből egyáltalában kizárassanak, vagy legalább ennek veszélyesebb műveleteitől eltiltassanak.

A gyufagyári ipar, a phosphornercosistól eltekintve, a munkások egészségét vagy testi épségét más oldalról nem veszélyezteti. Általában csak csekély számú mechanikai, vagy égéstől származó baleset fordul elő. Hogy a phosphoros gyufák használata a fogyasztóra nézve egészségügyi tekintetben semmi hátránnyal nem jár, az teljes határozottsággal állítható. Egy-két olyan eset ismeretes mindössze a gyufaipar hetven esztendő történetében, hol állítólag a gyufában foglalt phosphor kigőzölgése folytán a phosphornercosishoz hasonló tünetek álltak elő.⁸⁾ De hogy ez esetekben tényleg phosphornercosisról volt szó, az mivel sincs igazolva.

(Befejezése következik.)

Moldoványi István.

¹⁾ Haekel, i. m. 633. l.

²⁾ Jahres-Berichte der Königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe. 1894. Berlin. W. T. Brucr. 1895. 271. l. — Jahres-Berichte der Königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1894. Berlin 1895, 270. l.

³⁾ Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der mit Beaufsichtigung der Fabriken betrauten Beamten. 1880. Berlin Fr. Kortkampff. 1880. II. 189. l.; Uo. 1881. Berlin 1882. 102.

⁴⁾ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1896. Wien, Hof- und Staatsdruckerei 1897. 208. l.

⁵⁾ Hirt, Die gewerblichen Vergiftungen 116. l.

⁶⁾ Tardieu, i. m. 17. l.

⁷⁾ Chevallier, A., Mémoire sur les allumettes chimiques préparées avec le phosphore ordinaire et sur les dangers qu'elles présentent sous le rapport de la santé des ouvriers, de l'empoisonnement et de l'incendie. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1861. XV. 285. l.; Gaultier de Claubry, Des allumettes chimiques avec et sans phosphore. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1859. XII. 258. l. — Ezzel szemben: Arnaud, Études sur le phosphore et le phosphorisme professionnel. Paris, Bailliére et fils. 1897. 235. k. l.

⁸⁾ Három ily eset ismeretes: 1. Egy hét éves leányon, ki gyufákkal szokott játszani s állandóan gyufát hordott magával, phosphornercosisra valló tünetek

A magyar gyáripár első üzemi és munkásstatisztikája.¹⁾

Kereskedelemügyi ministeriumunk utóbbi években egész sorozatát bocsájtotta közre azon statistikai kiadmányoknak, melyek mélyebb betekintést engednek gyáripárunk termelési, üzemi és munkásviszonyaiba.

Tudomásunk van róla, hogy az első termelési statisztikai felvétel gondolata már egykori nagy ministerünk, Baross Gábor agyában megszületett. Ennek hiánya azonban különösen akkor vált értéketővé, mikor pár évvel ezelőtt az érdeklődés fokozottabb mértékben fordult az iparfejlesztési és ezzel kapcsolatban a munkásvédelmi kérdések felé. Az 1890. évi népszámlálás révén nyert iparstatistikai adatok ipárunknak csupán személyi viszonyait derítették föl, annak tárgyi vonatkozású részét, az ipárnak felszerelését, berendezését és termelését, valamint a munkásviszonyok socialis oldalát ezután is ép oly sűrű homály borította, mint azelőtt. E czélok érdekében az 1900. évi népszámlálásnak az iparstatistika szolgálatába való újbóli bevonásán kívül az akkori kereskedelemügyi minister, Hegedüs Sándor, két önálló felvétel végrehajtását határozta el.

Az első, gyáripárunknak 1898. évi állapotára vonatkozólag, 1899. február hó 25-én ejtetett meg s eredményei húsz kötetben: »A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben« czímen tétettek közzé, 1901-ben. A második felvétel 1901. év szeptember hó 28-án hajtatott végre s eredményei a most előttünk fekvő vaskos kötetben: Az 1901. évben a magyar korona országában fönnállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája« czímen adattak ki.

jelentkeztek. (Pluskal, F. S., Ein Fall von Necrose der Kieferknochen in Folge der Einwirkung von Phosphordämpfen. *Oesterreichische medicinische Wochenschrift*. 1846. 900. l.). — 2. Egy harminczhatéves nottinghami ember alsó ajka s állkapcsa között gyömbért szokott hordozni s időnként e gyömbérdarabot mellényzsebébe tette, hol gyufákat tartott. Fogai kihulltak s állkapcsain a necrosis jelenségei mutatkoztak. (Keyworth, Disease of Lower Jaw produced by Phosphorous fumes. *The Lancet*. 1851. l. 43. l.) — 3. Egy gyermek születése óta egy nagy befedetlen doboz phosphoros gyufa mellett feküdt. A gyufák állandó kigőzölgése folytán a gyermek hat hét múlva meghalt. (Grandidier, Entzündung mit nachfolgender Nekrose des Oberkiefers bei einem sechs Wochen alten Kinde nach Einwirkung von Phosphordämpfen. *Journal für Kinderkrankheiten*. 1861. XXXVI. 364. l.).

¹⁾ Az 1901. évben a magyar korona országában fönnállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1903. Athenaeum.

Hivatalos és szakkörök egyaránt a legnagyobb érdeklődéssel várták az eredményeket. Hiszen éreztük, hogy oly nemzet vagyunk, melynek rohamlépésekben kell utólnie a fejlődésekben meg nem akasztott, mesterségesen vissza nem tartott nemzeteket. Az alkalom is éppen kínálkozott arra, hogy a nyűgök alól magunkat felszabadítsuk, hogy törekvéseinknek érvényt szerezzünk és jövőnk haladásunknak útját megnyissuk. Ausztriával való gazdasági kiegyezésünk ügye vajudott. A közös ügyek költségeihez való hozzájárulásunk aránya körül égett a harcz. A kereskedelmi és vámszerződések lejárata közelgett és az autonóm vámtarifa kidolgozását sürgette.

A gazdasági emancipatio szele fujdogált mindenfelől és jobban jobban erősödött. Jogilag már az önálló vámterület alapján állottunk, a sajtóban, publicistikában és parlamentünkben már ki voltak adva a jelszavak, elhangzottak a pártszózatok, mielőtt még termelésünk erejét, értékét és állapotát, ebből kifolyólag az igazán követendő gazdaságpolitika irányát ismertük volna.

Az önállósulás vágya azután átcsapott a nemzet érzelmi világára is, politikai törekvéssé lett és a gazdasági kérdések minden megoldás nélkül, egészen lekerültek a napirendről. Mikor pedig a fentemlitett munkálatok napvilágot láttak, az izgalmas idők már nem voltak alkalmasak arra, hogy ezek az őket megillető figyelemben részesüljenek, hogy tanulságaik szélesebb rétegek köztudatába átmenjenek.

Pedig időközben, vagyis az említett két munka megjelenése közötti időben, még egyéb munkásügyi kiadmányok is sűrű egymásutánban követték egymást. Mindjárt 1901-ben jelent meg »A magyar korona országainak betegségyező pénztárai 1898-ban« című munka, ezt követte 1902-ben: »A magyar korona országainak gyári balesetei az 1900. évben« című és ismét a következő évben, 1903-ban a kisipar körében előfordult balesetekre is kiterjedő: »A magyar korona országainak ipari balesetei az 1901. évben« című hivatalos kiadmány, 1900-tól kezdve pedig az iparfelügyelők összesített évi jelentéseit is kiadja a kereskedelemügyi kormány.

Nem akarjuk ez alkalommal összegezni az ezen munkálatok által feltárt adatokat. Mindenik ezek közül egy-egy oly nagy jelentőségű kérdést világít meg, hogy a vonatkozó adatoknak alapos tanulmányozása, a kérdés elvi és elméleti oldalának felfejtése és azoknak a külföldön e téren tett tapasztalatokkal, kísérletekkel és ezek eredményeivel való egybevetése messze túlhaladná a magunk elé kitűzött célt.

Iparfejlesztési és szociális tevékenységünknek alapjai vannak e munkákban lerakva. Az ipari és munkásügyi törvényeink reformjához szükséges hazai anyag áll előttünk egybegyűjtve.

Új korszakot jelentenek iparpolitikánkban, mert szorosan megszabják törvényhozásunknak és kormányzatunknak jövőben követendő irányát, mely a viszonyoknak ily pontos ismerete nélkül akár az iparfejlesztés; akár az Ausztriával kötött kiegyezések, a többi külfölddel kötött vámszerződések, egyszóval összes gazdasági viszonylataink irányításánál csak ötletszerű lehetett eddigelé. Legföljebb csak a köztudatban élő arra a felfogásra támaszkodhatott, hogy a számszerű megbizonyosodás nélkül is tudtuk, mennyire hiányzik még nálunk óformán minden. Most azonban immár, ha ismerjük e statisztikai ada-

tok alapján az egyes iparágak termelési eredményeit, ezeknek értékét és a bennök foglalkoztatott munkások számát, mintegy skáláját szerkeszthetjük meg azon iparágaknak, melyeket sorrend szerint kell védelemben és kedvezményekben részesítenie voliámpolitikáknak, vasuti és hajózási díjszábsási politikáknak, továbbá az állami segélyezésnek.

Szocialpolitikánkban is új korszakot jelentenek ezek az adatgyűjtemények. E téren alkotott, bár nem épen számos törvényeink — az 1884. évi XVI-ik u. n. ipartörvény, a vasárnapi munkaszünetről szóló 1891. évi XIII-ik törvény, az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről szóló 1891. évi XIV-ik törvény, az iparfelügyeletről és baleset elleni védelemről szóló 1893. évi XXVIII-ik törvény — valamennyi revisio alatt áll. Minde reformok keresztülvitele szempontjából szintoly nélkülözhetetlenül szükség volt az elősorolt statisztikai munkákra. Csakis a helyzetnek ezekből merithető ismerete alapján lehet helyes, megfelelő reformokra gondolnunk és egyuttal remélnünk, hogy állami megszilárdulásunk után negyven év múlva elérjük azt, hogy törvényeink ne csupán a mi sajátos viszonyainkra alig találó, pusztá átültetései legyenek a külföld hasonló alkotásainak.

*

A most előttünk fekvő üzemi és munkásstatisztika általános érdekű adatait a következőkben ismertetjük:

A magyar országgyűlésnek bemutatott munkaterv szerint 1901. évi szeptember hó 28-án, a m. kir. statisztikai hivatal által öt főreszből álló és 86 kérdést tartalmazó kérdőív alapján megejtett és a kereskedelemügyi ministerium iparfejlesztési osztályában Farkas Ferencz min. s. titkár által feldolgozott felvétel 2957 gyári, vagy gyári jellegű üzembről és 259,464 gyári alkalmazottról számol be. Az üzemek száma, de még ennél is inkább az alkalmazottak száma mindenestre azt mutatja, hogy gyáriparunk még korántsem foglalja el az őt megillető helyet közgazdaságunkban. Ha ugyanis az alkalmazottak számát egybevetjük, az 1901. évi népszámlálás ipari vonatkozású adataival, (melyek egyelőre ugyan csak a tulajdonképeni Magyarországra vonatkozólag állván rendelkezésünkre, az összehasonlítást is csak erre vonatkoztathatjuk), kitűnik, hogy az anyaország összes iparilag kereső népességének száma 1,038.079 volt, azaz az összes kereső népességnek csak 13·78⁰/₁₀₀-át tette, de előbbi számból az anyaország gyáriparára csupán 241.799 fő jutván, a gyáripari alkalmazottak az összes iparilag keresőknek csupán 23·29⁰/₁₀₀-át teszik.

A 2957 gyári vagy gyári jellegű üzem 2642 gyártelepre esik, vagyis gyártelep és üzem nem azonos fogalmak, a minthogy bizonyos gyártelepen több melléküzemmel is találkozunk. A 2642 gyártelepből 2480, azaz 93·87⁰/₁₀₀ jut az anyaországra, 162, vagyis 6·18⁰/₁₀₀ pedig a társországoakra.

A telepek számát tekintve 20·25⁰/₁₀₀-kal első helyen áll a kő-, föld-, agyag- és üvegipari főcsoport, mely iparág 319 ipartelepet számlál. Utána jön az élelmezési ipar (19⁰/₁₀₀) és a faipar (16·73⁰/₁₀₀), mely három főcsoport együttvéve az összes telepek számának csaknem 56⁰/₁₀₀-át teszi.

Az 1898. évi termelési statisztika felvételétől, az üzemi statisztikai felvételig, azaz teljes 3 év alatt az üzemek száma 412-vel szaporodott.

A szaporodás részint onnét van, hogy az újabb felvétel több olyan iparágat is felölel, melyekre a termelési statisztika nem terjedt ki, részint onnét, hogy főleg a kormány iparfejlesztési tevékenysége következtében a kedvezőtlen viszonyok mellett is e három év alatt számos új gyár keletkezett, végül avval magyarázható meg, hogy több kisipari üzem a gyáripár színvonalára emelkedett.

Ha tehát leszámítjuk a termelési statisztikába még fel nem vett hat ipari alcsoportot viszont levonjuk az üzemi statistikából kihagyott mezőgazdasági szeszgyárakat — az üzemek gyarapodása ugyan lényegesen csekélyebb számot mutat, de a gyarapodás aránya nem lesz kedvezőtlenebb és örömkre szolgál, hogy abból 33 telep a vas- és fémiparra, 49 telep pedig a gépgyártásra jut.

A kimutatott ipartelepek 87·36⁰/o-a magyar honosságú, 2·23⁰/o részben magyar, részben külföldi honosságú tulajdonosok kezén van. Ezzel szemben csupán 6·36⁰/o van osztrák és 3·75⁰/o van egyéb külföldi honosságú tulajdonos kezén. Vagyis egészben vagy részben külföldiek kezén lévő telepek aránya 12·46⁰/o. Ez ugyan elég magas arányszám, de tőkeszegény országban és fejlődésben levő gyáripárnál alig lehet másként.

Gyáripari telepeink — a részvénytársaságokat nem számítva — 3444 tulajdonos birtokában voltak, kik mellett még 583 részvénytársasági igazgató és 327 telepbérlő működött. A tulajdonosok 88·94⁰/o-a magyar honos. A részvénytársasági igazgatók közül 82·16⁰/o és a bérlők közül 81·65⁰/o magyar honos. Ez utóbbi két arányszám magyarázatát abban leljük, hogy részvénytársaságjaink között nagy számmal vannak olyanok, melyek külföldi tőkével létesültek és külföldről hozták magokkal a kereskedelmileg és műszakilag képzett vezetőket. A külföldi telepbérlők nagy száma pedig azzal magyarázható, hogy hazánkban nincs úgy kifejlődve a vállalkozási kedv, mint a külföldön, honnét számos tőkével rendelkező egyén jön hozzánk főleg az állam és egyes nagybirtokosok ipartelepeinek a vállalkozói nyereség ellenében való vezetése céljából.

Gyáriparunkban mégis az egyéni vállalkozásé az elsőség. Összes gyártelepeink közül 1247, vagyis 47·2⁰/o egyéni cégek tulajdonában 28·16⁰/o közkereseti és betéti társaságok tulajdonában 13·23⁰/o részvénytársaságok tulajdonában van. Nevezetes, hogy az állam is 91 iparteleppel, vagyis az összes telepek 3·44²/o-ával szerepel e kimutatásban.

A részvénytársasági forma leggyakoribb a vas-, gép-, malom-, cukor, vegyészeti, villamos áramfejlesztési és textiliparban. Az állam tulajdonát képező gyárak pedig legnagyobb részben vas-, gép- és dohánygyárak.

Az ipartelepek legnagyobb része, 955 gyártelep, vagyis 36·15⁰/o-a — 1891-től 1901-ig, azaz az utolsó 11 év alatt alapított. Kitűnik az 1895. év 4·42⁰/o-kal. Az 1886—1901. évig terjedő 16 év alatt pedig telepeink 46·52⁰/o-a keletkezett. Száz évnél régibb telepünk 49 volt.

Feltűnő, hogy ipartelepeink mily gyakran cserélnek gazdát. 2642 gyártelepünk közül az alapítástól a felvétel idejeig 1084, azaz 41·03⁰/o cserélt legalább egyszer gazdát. Az anyaországi gyártelepek közül 57·06⁰/o, a társországok területén levők közül pedig 52·47⁰/o alapításuk óta lényegesen átalakítottak. Az összes átalakítások közül

753, vagyis 50% az utolsó négy évre esik, a mi mutatja, hogy gyáraink belső életében mily munkás volt az utolsó négy év. Hazánkban 398 részvénytársaság 508 ipartelepet tart fenn, melyek közül 445-nek (87·6%) a gyártelepekbe befektetett tőkéje 394,382.858 koronát tett ki. Ennek az összegnek 84·8%-a esik az anyaországra.

Ez bizonyítja legjobban a részvénytársasági vállalkozásnak gyár-
iparunkban való nagy szerepét. Átlagban egy-egy részvénytársasági gyártelepre 886.253 korona befektetés jut. Azonban a telepek 13·8% 1—2 millió korona befektetéssel létesült, sőt 10 millió koronán felüli befektetéssel is két gyártelepet találunk.

2642 gyártelepünk, 2957 üzemből tisztviselőket, művezetőket, szolgákat és mindenféle ipari munkásokat összeszámítva 259.461 személyt foglalkoztat. Ebből 243.780 egyén, vagyis 93·95% esik az anyaországra. A legnagyobb hányad, 54.011 egyén, vagyis 20·82% az élelmezési és élvezeti iparra esik, 16·71% a gépiparra, 14·57% a vas- és fémiparra, 12·42% a kő-, föld-, agyag- és üvegiparra és 11·87% a faiparra. A többi iparág a 10%-on alul marad. Fonó- és szövőiparunk, mely a legáltalánosabb szükségletet, a ruházkodást szolgálja, melyet sokkal nagyobb szerep illetne, 8·04%-ával sorban a hatodik helyet foglalja el. Sőt ennél is szomorúbb, hogy számos igen nagy közfogyasztást szolgáló iparunk, a drót, ólomárúk, érczoporsók gyártása, a hangszer-ipar, üvegfinomítás, üvegfestés, fatelítés, bőrárú és viaszos vászon, művirág, dísztoil, kés, írótoil, tollszár, tanszerek, csillár és lámpaárú gyártás, a gyapjú-ipar, len, kender, pamut és jutafonó-szövőipar, selyem-ipar, kalapgyártás és a szabóipar alkalmazottjai a 100 munkásszámot is alig érik el vagy alig haladják meg.

A gyárak legnagyobb része, (918, azaz az összes telepek 34·76%-a) 21—50 alkalmazottat foglalkoztató közép nagyságú üzem. Az 50—100 alkalmazottat foglalkoztató telepek aránya 17·75%. Vagyis a 21—100 munkást foglalkoztató telepek összes gyárainknak több, mint felét, 52·5%-át teszik. Az összes gyári vállalatok 27·93%-a pedig 20 alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztat. A 100-nál több alkalmazottat foglalkoztató telepekre már csak 19·57% jut. Az alkalmazottak 4·18%-a — azaz 10.834 egyén — tisztviselő, 3·75% tanoncz. 3·26% otthon dolgozó munkás, végül 85·5% rendes munkás és napszámos. Azaz a termelési munkát közvetlenül végző alkalmazottak arányszáma 92·48%.

A tisztviselő-személyzet csaknem $\frac{3}{4}$ -ed része kereskedelmi tisztviselő. A műszaki tisztviselők aránya csupán 3%.

A gyári munkások 86·94%-a betöltötte a 18 évet. A 16—17 évesek csoportjára 7·86%, a 14—15 évesekére 4·34% jut s végül 13 évnél fiatalabb csak 0·86% volt. A fiatal korú munkások aránya a felnőttekéhez tehát 13·06%. Ez a szám a fiatal korú, részben serdületlen munkások nem túlságos igénybevételeiről tanuskodik. Azonban a szövő- és fonóiparban a 16—17 évesek csoportja 19·69%-kal, a 14—15 évesek csoportja 12·11%-kal és az ennél is fiatalabbaké 2·48%-kal, vagyis ebben az ipari főcsoportban a fiatal és serdületlen munkások együtt 34·28%-kal szerepelnek, a mi az ezen iparágban foglalkoztatott munkások több, mint $\frac{1}{3}$ -át teszi. Hasonlóképen a papiros iparban 27·45%-ot tesz ki a serdületlen és fiatalkorú munkások száma.

A gyárak számára rendszeresen otthon dolgozó munkások

száma 8460. Ebből egyedül a ruházati iparra 3096 esik. A többi a fonó- és szövő-, továbbá a faiparra esik. A fegyenczmunkások száma (4 fegyházban) összesen csak 476. Felette érdekes a gyári alkalmazottaknak nemek szerinti megoszlása. Azt találjuk ugyanis, hogy a gyári tisztviselők között 528 nő volt, vagyis az összes tisztviselők 4·87%-a. A 239.958 munkás között ellenben 57.259 nő volt, vagyis 23·86%. Első helyen áll e tekintetben a fonó-szövő-ipar főcsoportja 60·54%-kal, azután a ruházati főcsoport következik 37%-kal. Igen magas %-kal találkozunk a kincstári dohánygyáraknál, a conserv és pótkávé, a művirág- és dísztoll-gyártásnál, szóval olyan iparágaknál, melyeknél a munka nem túlságosan megerőltető és a melyek az olcsó munkaerőt keresik. Gyáraink férfimunkásai közül 96.216 nős, a női munkások közül pedig 16.583 férjes. Úgy, hogy összes munkásaink közül 112.799 él házassági kötelékben. Százalékokban kifejezve (a házasságképes korban levő férfi és női munkások számához viszonyítva) a felnőtt férfiak 61·33%-a nős, a felnőtt nők közül 46·08% férjes. Ha tekintetbe vesszük, hogy a felnőtt munkások között számosan vannak a katonaköteles korban levők, a nős férfiak arányszámát teljesen kielégítőnek mondhatjuk. A férjes nők arányszáma pedig azért alacsonyabb, mert a legtöbb nő házasságra lépven, egy-szersmind ott hagyja a gyári munkát. A házasságban élő férfiakat és nőket egybefoglalva, azt találjuk, hogy a felnőtt munkások felét jóval meghaladják (58·49%). A statistika ezután az 1900. év folyamán, (tehát nem a félévétel napján) üzemben volt gyárakkal foglalkozik. E szerint 1718 gyártelep, vagyis 66·41%-uk az egész év folyamán állandóan üzemben volt. Megjegyzendő, hogy a gépek tisztítása vagy egyéb berendezési munkálatok miatt évközben előforduló hosszabb-rövidebb ideig tartó munkamegszakítások nem számítanak szünetül, ha csak a vállalat rendes állandó munkásait ez idő alatt nem bocsájtotta el. Ellenben 891 gyár az év valamely szakában tényleg szünetelt. Ezek az összes ipartelepek több, mint $\frac{1}{3}$ -át, vagyis 34·44%-át tették. A szünetet előidéző okok között első helyen az »egyéb okok« megjelölés alá foglalt: új építkezés, gyári berendezés nagyobb mérvű pótlása. A telep tulajdonosának elhalálozása és változása szerepel 363 gyárnál, vagyis a szünetelő telepek 40%-ánál. A szünetelő telepek 33·44%-ánál fagyok, vízhiány, szóval az évszak 1·32%-ánál elemi csapás, 0·77%-ánál tőkehiány, a mi azonban a legszomorúbb, hogy oly kis terjedelmű gyáriparunknál is 24·53%-ánál, vagyis 223 gyártelepnél a *munkahiány* volt a szünetelés oka.

A munkában töltött napok száma országos átlagban telepenként 273 napot tett ki. Ez elég kedvező aránynak tekinthető, ha a vasárnapokat és ünnepnapokat leszámítva, a munkanapok száma átlag legfeljebb 300-ra tehető. A gépgyártási és villamossági ipar azonban évi átlagban 310 munkanapot elért.

Említést érdemel, hogy 599 telep, vagyis az összes gyárak 22·67%-a vasárnap és ünnepnapokon is üzemben állott. Ezek között első helyen állanak természetesen a cukor-, sör- és szeszgyárak, és a kereskedelmi malmok (együtt 53%), továbbá a vegyészeti (39·6%), papír (35·6%) és gépgyárak, villamossági telepek (együtt 26·1%), a téglagyárak (23%) és vasolvasztók (14·8%).

A munkanap hosszúságát illetőleg azt látjuk az adatokból, hogy a 14 órás és azon felüli munkanap éppen nem tartozik a ritkaságok

közé. Ebbe a csoportba tartozott télen 85 telep (3.66%), nyáron 419 telep (17.77%). A 13—14 óra közti munkanap télen 297 gyárban (12.79%), nyáron 430 gyárban (17.42%) fordult elő. Legáltalánosabb a 12 órás munkaidő, mely télen 1006 (43.35%), nyáron 1078 (43.64%) telepen fordult elő. A legáltalánosabb munkamegkezdési idő a reggeli 6 óra, minthogy erre esik télen a telepek 47.4% -a, nyáron 50.6% -a.

A rövidebb munkanap mellett a munkaszünetek kevesbednek télen.

A míg ugyanis télen a gyárak 65.2% -ában volt reggeli s 35.3% -ában délutáni szünet, nyáron a gyárak 72.6% -a engedélyez reggeli és 44.3% -a délutáni szünetet.

Ennapközi szünetek levonása után azt az eredményt nyerjük, hogy gyáriparunkban úgy télen, mint nyáron a legáltalánosabb a 10 órai netto munkaidő. Erre a csoportra esik ugyanis télen a telepek 20.35% -a, nyáron pedig csaknem 31% -a. Ellenben már 11 óránál hosszabb munkaidő télen csak a telepek 8.18% -ában, nyáron — persze — 22% -ában fordul elő. A munkások által kívánt 8 órai netto munkaidő télen 180 (7.7%), nyáron 23 gyárban szokásos.

Éjjeli munka 782 telepen, vagyis a gyárnak 29.6% -ában fordult elő.

Ezek közül 448 (57.29%) állandóan, 232 (29.67%) csak az év bizonyos szakában, 102 telep (13.04%) pedig csak a munka bizonyos szakában folytatott éjjeli munkát. A 782 gyárra egyenként az évi átlagban 234 éjjel esik. De a vas- és fémiparban évi 313 munkában töltött éjjel fordul elő. 200-nál több éjjelt töltött munkában a 782 gyár 62.4% -a. Az éjjeli munkaidő leggyakrabban 12 óráig tartott, legáltalánosabban (az éjjeli üzemek 36% -ában) 1 órai munkaszünettel. Azonban teljes 12 órai netto munkaidő is az éjjeli üzemnek 28.9% -ában fordult elő.

Gyáriparunk 1900-ban csaknem 25 millió koronát fizetett tisztviselőinek. Ebből 52.54% a részvénytársaságokra esik, a mi ismét mutatja ezek nagy jelentőségét iparunkban.

2400 koronánál kisebb fizetést a tisztviselők 65.14% -a kapott. A művezetőket is számítva, gyáriparunk a tisztviselőknek és művezetőknek együtt 32.5 millió koronát fizetett ki az 1900. évben.

A tanoncok és otthon munkások beszámításával — kiknek keresménye azonban nem volt kipuhatolható — gyáriparunk összes kereső munkásainak 1901. évi keresete 165—170 millió koronára volt becsülhető. Vagyis gyáriparunk összes alkalmazottjainak 1901-ben körülbelül 195—200 millió koronát fizetett ki.

A munkások 40.92% -a napibér mellett 42.23% -a darab- és szakmánybér,¹⁾ 11.03% -a heti bér és 5.15% -a havi bér mellett volt alkalmazva.

Utóbbi két csoport főleg ott fordul elő (sokszorosító-iparra 88.68% -juk esik), hol kevés a tanulatlan munkás és a napszámos. Darabbér főleg a ruházati iparban (ide tartozik az így fizetettek 33.96% -a), továbbá a bőr-, sörte- és szőriparban (32.5%) fordult elő (kefegyárak).

¹⁾ Darabbérnél a fizetési alap maga a munkaegység. Szakmánybér, a munkaegység meghatározott számú többszöröse.

A felvétel a munkásokat bizonyos — 10 koronán aluli, 10—14 koronás, 14—20 koronás és ismét a 60-ig folyton 10-zel növekvő — csoportokba osztotta. A két első csoportot egybefoglalva, azt látjuk, hogy a férfimunkások 42·2⁰/₀-a, a nőknek ellenben 82·59⁰/₀-a heti 14 koronát meg nem haladó összeget keres. Sőt a női munkások 60—72⁰/₀-a 10 koronánál is kevesebbet keres hetenként, holott a férfimunkásoknak 18·76⁰/₀-a tartozik e csoportba.

A női munkát ezen rendkívüli olcsósága teszi ketesetté. A 20 koronát meghaladó heti kereset a női munkások között már ritkaság számba megy (0·82⁰/₀).

Munkás lakóház 2642 közül 1246 gyártelepen van, tehát összes gyáraink 47·16⁰/₀-ában fordult elő. Ezek közül 1112 gyár (89·25⁰/₀) a lakásokat ingyen, 98 gyár (7·86⁰/₀) bér fejében, 36 gyár (2·89⁰/₀) pedig részben bér fejében, részben ingyen engedi át munkásainak. Az összes munkáslakások száma a felvétel idejében 19,234 volt, melyek közül 15,344-et (79·78⁰/₀) ingyen, 3890 lakást (20·82⁰/₀) pedig bér fizetése fejében használtak a munkások. A havi bér két szoba, konyha és mellékhelyiségből álló lakásért rendszeren 7 korona, 1 szoba, konyha és mellékhelyiségeért pedig 4 korona 40 fillér és 5 korona közt mozgott. Ez elég mérsékeltnek mondható. Legtöbb lakást a vasgyárak, az agyagipar körébe tartozó gyárak, fűrésztelepek, a cukor-, sör-, szesz- és vegyészeti gyárak tartanak fenn. Többnyire a környékbeli falvakból való munkások számára 519 gyárban (19·64⁰/₀) hálótermek vannak berendezve, melyeket 10,011 férfi és 12,244 nő (26 telep kivételével) ingyen használhatott. Földhaszonélvezetet főleg a vas-, agyag-, fa-, élelmezési, élvezeti és vegyészeti gyárak közül 262 (9·92⁰/₀) nyújtott munkásainak. A föld használata 38·07⁰/₀-nál ingyenes, 61·93⁰/₀-nál haszonbéres volt.

Ezen kívül a tüzelő- és világítóanyag kedvezményével találkozunk még némely gyárnál.

64 gyárunk 69 népiskolát tartott fenn 125 tanítóval 4266 fiú- és 4021 leánytanuló számára. Első helyen állnak ezek között a vasgyárak, üveggyárak és fűrészárúgyárak. Ipari szakiskolája volt 3 gyárnak 142 fiúnövendék számára. Ezek között van 1 vasgyár, 1 gépgyár és 1 agyagárúgyár. Tanoncziskolát 18 gyár tartott fenn 1189 fiútanuló részére. Gyáraink tehát összesen 10,075 növendéket tanítottak és 187 tanerőt foglalkoztattak.

486 gyárban a betegek gyógyítása teljesen ingyenes. Külön orvost tartott 98 gyár. Kórházat 80 ipartelepen találunk 772 ágygyal. Ezekben a betegek gyógyítása teljesen díjtalan volt, 2642 gyártelepünk közül 2467 (93·38⁰/₀) munkásait beiratta valamely betegsegélyző pénztárba. És pedig 2164 gyár minden munkását, 303 vállalat munkásainak csak egy részét. Vagyis gyáraink kevés kivétellei nemcsak munkásaikat, hanem napszámosaikat is beiratják a betegsegélyző pénztárba. A betegsegélyezés tehát a legáltalánosabb munkás jóléti intézmény gyárparunkban.

Ellenben baleset ellen 2642 ipartelepünk közül 863 biztosította csupán munkásait, azaz az összes telepeknek csak 33 66⁰/₀-a! Nem is egészen $\frac{1}{3}$ -a! Ezek közül is 134 telep nem összes munkásait, hanem valószínűleg csak a veszedelmesebb munkát végzőket biztosította. Igaz ugyan, hogy éppen legnagyobb gyáraink biztosították munkásaikat úgy, hogy 107,160 munkás, vagyis az összes munkások 42·29⁰/₀-a

van biztosítva, de így is gyári munkásaink több, mint fele részéről elnyomorodás, munkaképtelenség vagy éppen halált okozó sérülés esetére semminemű gondoskodás sem történik. Fenti számokat részletezve, azt látjuk, hogy 45 gyárban (5·22%) csak halál, 439 gyárban (27·64%) halál és állandó munkaképtelenség végül 579 gyárban (67·09%) halál, állandó és részleges munkaképtelenség ellen vannak a munkások biztosítva.

A biztosítás költségeit nagyobb részben magok a vállalatok viselik. Ugyanis 863 telep közül, melyek munkásai biztosítva voltak, 600 esetben (69·53%) kizárólag a vállalat, 75 esetben (8·69%) kizárólag a munkások, 188 esetben (21·73%) pedig a vállalat és a munkások közösen fizették a biztosítási díjakat. Azaz 107.160 biztosított munkás közül 73.605-ért (68·68%) a munkaadó 6363-ért (5·94%) maguk a munkások s végül 27.192-ért (25·38%) a munkaadó és munkások közösen fizették a biztosítási illetéket.

Végül felemlítjük, hogy 6 gyárban könyvtár, 7 gyár olvasóterem, 10 gyárban zene és énekkar, 61 telepen fürdő, 45 telepen vendéglő, 34 telepen közlekedési intézmény (szövetkezet), 5 telepen melegedő szoba, végül négy telepen tekepálya állott a munkások rendelkezésére.

*

Az előttünk fekvő könyv az első magyar üzem és munkásstatisztika. Ez adja meg rendkívüli fontosságát és egyben ez magyarázza meg hiányait is.

A felvétel módszere, és a feldolgozás egyaránt kiállja az összehasonlítást, az utóbbi években megjelent német, francia és belga általános iparistatisztikákkal. Ha mégis vannak hiányai — a mint ezekre alább reámutatunk — ha bizonyos fontossággal bíró kérdéseket érintetlenül hagy is, vagy ha a nyert adatoknak bizonyos fontos szempontokból való csoportosítását, kombinációit hiába keressük benne: ez mit sem von le statisztikai hivatalunk, valamint a feldolgozást végző Farkas Ferencz érdemeiből. Több oka lehet e hiányoknak. Vagy az, hogy bármily részletesen és pontosan volt körülírva a 86 kérdőpont, az adatszolgáltatók járatlansága folytán a kapott feleletek nem voltak mindig hasznavehetők,

Vagy már magok a felvétel tervezői is — számolva az első okként említett körülménnyel és saját tapasztalatlanságukkal — inkább önként tartózkodtak túl sok kérdésnek a felvétel keretébe való beillesztésétől, nehogy kétes értékű eredményekkel az egész munka hitelét rontsák.

Végül azonban — tekintve, hogy így is csaknem két esztendő telt el a felvételtől az adatok közzétételéig — figyelembe kellett venni, hogy az adatoknak még több kombinálása által a közzététel ne késleltessék addig, míg nem a legtüzetesebb adatok és ezeknek legsokoldalubb kombinálásából vont következtetések is csak egy rég meghaladott állapotra lettek volna vonatkoztathatók.

Nem sikerült pl. a munkásokat és a napszámosokat, ugyancsak a darab és szakmánybéreket elkülönítve, feltüntetni. Felette durva számaránynak tartjuk a telepek munkaszüneteléseinek okai között a csaknem 40%-kal szereplő »egyéb okok« megnevezést, a mit bizonynyal lehetett volna részletezni. Főleg érdekes lett volna megtudni, hogy a strike milyen hányadot foglal el ebből.

Pontos adatok nem lévén remélhetők, meg sem kíséreltetett a

gyártelepen kívül dolgozó otthon munkások kereseti és jóléti viszonyainak feltüntetése.¹⁾ Hiányzik a hajtóerők és motorok statisztikája. Ugyancsak a munkásoknak a motorok eloszlásához való viszonyítása — hogy megtudjuk idővel mint változik ez az arány a technikai haladásával. Hiányzik az idegen honos tisztvelők és munkások kimutatása.

Hiányzik természetesen — miután ez csak külön a munkásokhoz intézett kérdés alapján lett volna kipuhatolható, holott jelen esetben csak az üzemek tulajdonosai szolgáltatták az adatokat — akár a felvétel időpontjára, akár az előző 1900. évre vonatkozólag a munkanélküliség felvétele és ennek okainak feltüntetése.²⁾

Azután a feldolgozás nem vette pl. combinatioba, hogy hány munkás, illetve a munkások hány százaléka jut nemek és kor szerint megoszolva a kis, közép és nagygyárakra, vagyis a 21—50, az 51—100, a 100-nál s részben 1000-nél több munkást foglalkoztató gyárak csoportjára. A nettó munkaidőhöz szintén csak a telepek állítottak arányba, nem pedig a munkások, holott fontos volna tudni, hogy pl. netto napi 12 óránál tovább, hány munkás, hány férfi, hány nő, hány fiatalkorú dolgozik. Egyáltalában nélkülözzük a koroknak a nemekhez való viszonyítását oly módon, pl. hogy a fiatal és serdületlen korú munkások között hány fiu és hány nő van és a kor növekedésével miként változik a nemeknek egymáshoz való aránya?

Ugy tudjuk egyébiránt, hogy az üzemi és munkás-statisztikai felvételnek 1904. évben való megismétlése határozottat el, sőt hogy már készen is van ennek az országgyűlésnek bemutatandó munka terve, melyben a fentemlitett hiányok még egyéb kombinációk tervbe vételével pótolhattak.

A mily fontosságot tulajdonítunk e felvétel megismétlésének, ép oly kíváncsiak tartjuk, hogy az 1898. évi termelési statisztikai felvétel is mihamarább megismételtessék, nehogy az ennek végrehajtásánál és anyagának feldolgozásánál szerzett rendkívül becses tapasztalatok és tanulságok kárba vesszenek.

Egyébiránt várjuk egyelőre az 1900. évi foglalkozási statistika eredményeinek közzétételét. Mert a mint azt legelől érintettünk, az 1900. évi népszámlálás szintén bevonatott az iparstatistika szolgáltatába és pedig oly módon, hogy a számláló lap hátán, az u. n. egyéni lapon munkaadó és alkalmazott egyformán kérdeztetett a munkaadó vállalat neve, a vállalat és munka neve iránt.

Ezen eljárás alapján együtt kapjuk valamely vállalat céljaira szükséges különböző munkanemeket és foglalkozásokat, továbbá a tulajdonosokat, igazgatókat tisztviselőket, felügyelőket, végül a munkások egész csapatát, a honosságuk, családi állapotuk, családtagjaik számára, nem és korukra vonatkozó adatokkal együtt. Kétségtelenül oly hű képét fogjuk ez által nyerni főleg a vállalatok személyi viszonyainak, a melyhez hasonlót az előttünk fekvő üzemi és munkás-statisztika pusztán a tulajdonosokhoz intézett bármily részletes kérdőívére semmi esetre sem kaphatott, még az esetben sem, ha tulaj-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a fontos kérdést, t. i. az idegen számlára otthon végzett munkát, az 1900. évi népszámlálás egyéni lapja sem tudakolta. Francia és Németország, Belgium és Hollandia felvételei erre is kiterjednek.

²⁾ Az 1900. évi népszámlálás egyéni lapja tudakolja, persze nemcsak a gyár-iparra vonatkozólag, az elmúlt évben munkában töltött hetek számát és az előfordult munkanélküliség okait.

donosok legjobb tudásuk szerint és teljesen őszintén feleltek is a hozzájuk intézett kérdésekre, a mire azonban minden esetben épen nem lehet számítani.

Igaz ugyan, hogy a népszámlálás az 1900. év kezdő pillanatában, az üzemek felvétele ellenben 1901. év szeptember hó 28-án ejtetett meg, mindazonáltal a kettő eredményeinek összehasonlítása támpontul fog szolgálhatni a gyáripari munkásviszonyok bizonyos kérdéseinek felderítésére.

Sőt tovább menve, miután e foglalkozási statistika a 20-nál kevesebb segédszeméllyel dolgozó, avagy segédszemélyzetet egyáltalában nem alkalmazó kisiparosoktól is tudakolta üzemi, termelési és munkásviszonyaikat, úgy hogy valóságos kisipari felvételt eszközölt, sőt ezen felül a vándoripart is megkülönböztette, a gyáriparunk közgazdaságunkban elfoglalt helyét, viszonylagos fontosságát csakis a foglalkozási és az üzemi statistika egybevetése után ítéldhetjük meg.

Végül az előttünk fekvő munka bérstatisztikájára vonatkozólag. kívánjuk még megjegyezni, hogy általában az ilyen, csakis bizonyos időpontra vonatkozó, csak tömegszámokat nyújtó, meglehetősen durva és merev bércentust, mely a tényleg fizetett bérek, vagyis a munkások tényleges kereseti viszonyainak feltüntetésére épen nem alkalmas, hanem csupán a gyáriparunk által az egyes iparágak szerint a munkásoknak juttatott keresetek országos végösszegét tünteti fel és hogy ez az összeg hány munkás között hogyan oszlott meg? — socialpolitikai szempontokból kevésbé tartjuk célravezetőnek és értékesnek.

E helyütt többre becsülnők a csak bizonyos iparágakra szorító, de annál részletesebb, tipikus béreket megállapító külön bérstatisztikát. Igaz ugyanis, hogy a munkások gazdasági és socialis helyzetét meghatározó tényezők között elsőrangú fontosságú a munkabér de nem az egyedüli. Épen ezért az üzemszámlálással kapcsolatos országos és általános bérstatisztika helyett olyan részletföltételeket óhajtunk, melyek a többi számos tényezőt, ugymint a munkások mellékkeresetét, ingyenes élvezeteit, betegség és üzemszűnítés miatti munkaszüneteléseket, munkahiányát, családi állapotát, családtagjaik számát, ezek keresetét, lakásviszonyaikat, végül a bérek pénzértékével szemben azoknak vásárló erejét, a munkások fogyasztását, szükségleteit is feltüntetik.

Úgy véljük ezt elérhetőnek, ha bizonyos nagyobb jelentőségű iparágakban a munkások, iparfelügyelők, iparkamarák, ipartestületek, helyi hatóságok és a statisztikai hivatal közreműködésével helyi, szokásos tipikus bérek állapittatnak meg és egyidejűleg munkásháztartások budgetjei gyűjtetnek. A helyi hatóságok feladata lenne ezen felül a bérek időről-időre való változásának nyilvántartása. Nézetünk szerint erre annál is inkább szükség volna, mert csak ez az eljárás szolgálhatna alapul a munkásoknak a munkásbiztosítás teherviselésébe való igazságos bevonásához. Továbbá, minthogy a munkaadók és a munkások közötti viszálynak rendszerint a munkabér nagysága szokta tárgyát képezni, a tipikus munkabéreknek hatósági megállapítása a társadalmi béke ügyét szolgálja. Végül pedig az állami és hatósági közmunkák és közszállítások kiadásánál a vállalkozókkal kötött szerződésekben mint legelsőrendű munkásvédelmi eszközök volnának felhasználhatók.

Géber Antal.

Közlemények és ismertetések.

Pénzügytani bibliographia.

Stammhammer J.: *Bibliographie der Finanzwissenschaft*. Jena. 1903. G. Fischer. 415 old.

A *socialismus* és *communismus* és a *socialpolitikának* bibliographiája után most Stammhammer a *pénzügytan* irodalmi jegyzékét adja közre. A *Közgazdasági Szemlében* az előző kötetek megjelenésekor teljességgel méltányoltuk azt az értékes, kitűnő munkát, melyet szerző e bibliographiák közzétételével végez.

E kötet becslésem szerint 7—8000 címet tartalmaz. Miután az egész irodalom, részben már a XV. századtól kezdve egészen 1902-ig került feldolgozásra és nemcsak könyvek, hanem folyóirat-cikkek is foglaltatnak benne, világos, hogy a munka nem ölelheti föl teljességgel az egész irodalmat. Úgy mint az előző köteteknél, itt is találomra, saját gyűjteményünk alapján néhány ellenőrzési próbát végzünk s feljegyzünk néhány címet, melyek a kötetből hiányoznak: Franccone Salvatore: *La imposta fondiaria*. Napoli, 1887; Castellani Carlo: *Le tasse di registro; considerationi e proposta*. Roma, 1886; Newcomb Simon: *The ABC of finances*. Newyork, 1879; Liebermann F.: *Einleitung in den Dialogus de Scaccario*. Göttingen, 1875; Paravicini: *Early History of the Exchequer*. London 1891.

Nagyon helyeseljük, hogy szerző, noha erről nem szól az előszóban, nem vette fel a gyűjteményeibe a pénzügyi törvényekre vonatkozó óriási szöveg- és commentár-irodalmat De sajnálnunk kell, hogy a hivatalos nyomtatványok közül alig van egynehány felemlítve; az angol kék könyvek, mindenféle ország parlamentáris tárgyalásai, kormány-előterjesztések mellékletei és hivatalos statisztikai közlemények az állami és községi pénzügyek számos kérdéséről hiányoznak a kötetből. Igaz, hogy az ilyenféle anyag gyűjtése és bibliographiai feldolgozása szinte legyőzhetetlen nehézségekkel jár.

Ezen néhány kifogásoló észrevételünk után azonban készséggel meg kell engednünk, hogy a pénzügytani bibliographia nagyértékű gyűjtemény. Ha fentebb fel is tudtunk jegyezni néhány, a gyűjteményből hiányzó címet, be kell vallanunk, hogy a végzett számos próbánál a legtöbb esetben, bármily ritka munkáról is volt szó, megtaláltuk annak címét a gyűjteményben. És miután tudjuk, hogy szerző munkájánál használhatta Menger Károly könyvtárát, ezen nem is csodálkozhatunk, hisz e könyvtár a newyorki Seligmann-féle könyvtárral együtt, a pénzügytani irodalom legteljesebb gyűjteményét zárja magába.

Az anyag elrendezése dolgában szerző eznttal eltért az előző bibliographiai köteteknél követett eljárástól. Nem a szerzők, hanem abc-sorrendben elhelyezett tárgyszók szerint közli az irodalmat s az egyes tárgyszókon belül országokként s azután időrendi sorrendben. Kitűnő ország- és város-mutató, valamint szerző-mutató megkönnyítik a keresést. Csak azt óhajtottuk volna, a mit már az előző köteteknél is megjegyeztünk, hogy szerző ne az oldalakat lássa el számokkal, hanem, miután oldalanként két hasábú a nyomtatás, minden hasábnak adjon lapszámot. Ez az eljárás a keresést megkönnyíti vala. A munka nyomdai kiállítása dicséri Németország legnagyobb államtudományi kiadó czégét.

Nem kételkedünk, hogy ez a kötet is, mint az előzők, valamint a legközelebb várható pénz-, bank- és hitelügyi kötet az államtudományi kutatásoknál nélkülözhetetlen segédkönyvvé válik. *M.*

Valutastatisztika.

K. k. Finanzministerium: *Tabellen zur Währungs-Statistik*. Dritte Ausgabe. 1. Heft. Wien. 1903. K. k. Hof- und Staatsdruckerei. 100 old.

Az osztrák pénzügyministerium a valutastatisztikára vonatkozó kiadványaival már eddig is nagy értékű anyagot szolgáltatott a tudománynak. De különös érdemének számítandó fel az, hogy a valutastatisztika szerzője, illetve szerkesztője Gruber osztályfőnök éppenséggel nem hagyja elévülni az anyagot s ime már a harmadik kiadással lép nyilvánosságra. Ez új kiadásban az első füzet tartalmazza a nemes fém-termelés statisztikáját 1891—1902-ig súly szerint és százalékosan. Az 1902-re vonatkozó adatok legnagyobbbrészt csak becsült adatok. Az első részben legérdekesebb tünemény, hogy az arany termelése nem csak absolute van növekedő félben hanem százalékosan viszonyítva az ezüst termeléséhez is növekszik.

A második rész az arany és ezüst közti értékviszony statisztikai adatait tartalmazza ugyancsak az 1891—1902-es időszakra. Az 1902-es relatio 39.14 volt, Az ezüst árakra állapított számítások szerint forintunk ezüst értéke 1902-ben átlag 92.92 fillér volt; 1903. január havában azonban az érték már csak 84.70 fillér volt, de júniusig ismét 93.93-ra emelkedett.

A harmadik rész a monarchia két államának érmeivel foglalkozik s az ezekre vonatkozó összes adatokat átnézetileg foglalja táblákba. Ugyancsak e részben leljük korona értékünk arany tartalma alapján, az összes államok valuta-érmeinek átszámítását koronaértékre.

A negyedik rész a monarchia vámterületének forgalmát aranyban, ezüstben és érmeiben tünteti fel a származási, illetve rendeltetési országok szerint súlyban és korona értékben 1892—1903. első feléig. Továbbá átnézetileg képét nyerjük a monarchia külföldi nemes fém-forgalmának 1868—1903. első feléig. Végül a Magyarország és Ausztria közti közbeeső forgalom, valamint Magyarország külön forgalma is elemelve van.

Az összes statisztikai táblákhoz bő és értékes magyarázati szöveg fűződik, mely a munka használatosságát fokozza. Hálával tartozunk az osztrák pénzügyministeriumnak és az irodalomban annyira elismert osztályfőjének, Gruber dr.-nak ez új kiadásért is. *M.*

Technika.

Kraft, M.: *Das System der Technischen Arbeit*. I—IV. Leipzig, 1902. Felix Arthur. XVI—985 old.

Nagy várakozással néztünk e munka megjelenése elé, mert a mióta Herrmann különböző munkáiban a technika és közgazdaságtan kapcsolatos kérdéseit tárgyalta, mi közgazdák meggyőződünk arról, hogy mennyire fontos számunkra a technikai processusok ismerete. Hiszen ismeretes dolog, hogy modern közgazdaságtani kézikönyvek pl. a munkamegosztásnál gyakran csakis a Smith Adám hires tőgyártási példáját ismertetik és a XIX. század óriási technikai haladását nem tudják a tudomány számára értékesíteni. Pedig, hogy csak egy-két példát említsünk, »az alkatrészek kicserélhetőségében«, a »hulladék felhasználásában« és a vele kapcsolatos »árösszefüggés« törvényében igen fontos, az elméletet is befolyásoló mozzanatok rejlenek. Azt reméltük tehát, hogy Kraft, a ki a grázi műegyetemen a mechanikai technológiájának tanára, a mikor egy majd 1000 oldalas munkát ír a technikai munka rendszeréről, összefoglaló képet ad nekünk a technikai eljárások összességéről és ennek bonczolásánál a közgazdasági vonatkozásokat kellően kidomborítja. E várakozásban azonban csalatkoztunk, mert Kraft tulajdonképp egész más munkát írt meg.

Hogy röviden jellemezzük e munkát, azt kell mondanunk, hogy ez külön-külön egy ethika, egy közgazdaságtan, egy jogtan és egy technika-tan, mind a négy rész a technikus szempontjából, világfelfogása alapján megírva. Tényleg, a munka is ily négy részre oszlik, melyek a következő címeket viselik: I. Die ethischen Grundlagen der technischen Arbeit. II. Die wirtschaftlichen Grundlagen der technischen Arbeit. III. Die Rechtsgrundlagen der technischen Arbeit. IV. Die technischen Grundlagen der technischen Arbeit. — Ily vállalkozás természetesen nagy veszélyt rejt magában, a mely elől szerző a három első részben nem is tudott menekülni. E veszély az, hogy a szerző előtte idegen tudományszakok terére téved, természetesen csak eklektikusan járhat el és így az illető tudományok szakemberei számára újat nem hoz, viszont pedig a technikusoknak nem eléggé világosan, nem eléggé átszűrötten nyújtja a számára idegen tudományszakok eredményeit. Nem szeretném, ha e megjegyzésem félreértésre adna alkalmat. Nagyon fontosnak tartom, hogy a technikusok tantervében az ethika, a jogtudomány és különösen a közgazdaságtan szerepet játszszen. De azt merem állítani, hogy éppen technikusok számára e három tudományszakot csak oly tudósok írhatják meg, a kik teljesen uralkodnak az anyagon, a lényegest a mellékestől meg tudják különböztetni s így nem szakszerűen képzett hallgatóságnak is könnyű alakban bemutatathatják tudományuk legfontosabb eredményeit. Bizonyos, hogy nem szakszerűen képzett hallgatóság számára jó tankönyvet írni nehéz feladat, melyre csak a legjobb írók vállalkozhatnak. Továbbá épp oly fontosnak tartom, hogy a nem technikus közönség előtt a technikának alapvető tanításai ismertessenek meg. S ez lett volna az a feladat, a melyre szerzőnek szorítkoznia kellett volna.

Három körülmény válik továbbá e munka kárára. Az egyik, hogy szerző szerfelett hosszadalmas és folyton ismételi. A másik

hogy valóságos meghatározási és rendszercsinálási szenvedélye van. A harmadik, hogy a legegyszerűbb dolgokat is elvont módon akarja kifejezni és azt hiszi, hogy ha igen egyszerű, könnyen érthető dolgokra elvont, homályos köntöst ad, ezzel tárgyat tudományossá teszi. Meglepő azonkívül, hogy ő, a természettudományi részeket nem tekintve, úgyszólván kizárólag német forrásmunkák alapján dolgozik és csakis a németországi és ausztriai tényleges viszonyokra van tekintettel, a mi természetesen egyoldalúságra vezet.

Szándékosan mellőzzük munkája első részének bírálatát. E rész tele van idézetekkel philosophusok, közgazdák, socialisták, ethikusokból s igen sok tárczaszerű anyagot tartalmaz. Örvendetes mindenestre szerzőnek az a felfogása, hogy a technikus egész élethivatását ne csak technikai feladatoknak megoldásában lássa, hanem érezze, hogy ő neki is a közösség jólétének, megelégedettségének előmozdításán kell közreműködnie. E tétel, mely számtalan formában ismételve végigvonul az egész munkán, mutatja, hogy az újkori socialpolitikai eszmék hatása mily messzire nyul.

A második rész, a melyben szerző Philippovich, Menger, Böhm-Bawerk, Wagner stb. alapos ismeretét bizonyítja, tulajdonképp egész közgazdaság- és pénzügytan, melyből azonban egy lényeges dolog hiányzik: az összefüggés. Alig van ugyan oly közgazdasági elméleti kérdés, a mely e részben tárgyalásra nem kerülne és a melyre a szerző valamilyen író, esetleg pedig saját maga meghatározását nem közölné. De az egyes definitiók és tételek közt a logikai összefüggést nélkülözzük. Oly mozzanatok, melyeket a közgazdaságtani irodalomban jártas még nem ismer, csakis az Oekonomie der Güterherstellung című részben találunk, a hol különösen a munkamegosztás, a concentratio, az értékelés, a hulladék értékesítés, az állandóság, a gép és verseny elveit tárgyalja szerző a saját tudományos képzettsége alapján is és nemcsak »olvasmányok utánérzését« nyújtja. Felemlitendőnek tartom továbbá szerző azon felfogását, mely szerint a mezőgazdasági foglalkozások éles elválasztása az ipariaktól, a mint az a közgazdaságtanban szokásos, természettudományi és technikai okoknál fogva helytelen. E megjegyzések minenesetre meggondolásra méltók, noha szerző itt éppen a közgazdasági tudomány legújabb elméleteivel jut ellenkezésbe. A Senior-féle tant az emelkedő és csökkenő hozadék elméletéről, a közgazdaságtan a XIX. század első fele óta mindjobban kiépítette és legújabban Sombart használta fel a Tugan-Baranovszky-féle elmélet kiegészítésére és saját elméletének a capitalistikus termelésről — megokolására. E felfogás szerint éppen az a sajátos eltérés, mely az organikus és anorganikus termelési körök közt mutatkozik, nyújtja a magyarázatot a legszövevényesebb gazdasági jelenségek magyarázatára.

A harmadik rész, a jogtan, erősen mutatja a dilettáns kezét. A különböző jogok részint elméletileg vannak osztályozva, részint egyes osztrák, vagy német törvények szerint csoportosítva. E rész még azt a színvonalat sem éri el, a melyen a nagyközönség számára írott jogi vademecumok állanak.

A legnagyobb érdeklődéssel olvastuk a munka negyedik részét, mert ebben vártuk mindannak előadását, a mit a munka címének láttára remélhattünk. E negyedik rész első sorban rövid össze-

foglaló modern természettudomány, még pedig energetikus alapon. Szerző Ostwald, Mach feltétlen híve, de azért helylyel-közzel visszaesik a mechanistikus felfogásba, sőt a mechanistika és az energetika közt gyakran hidat akar építeni, a mi azonban rosszul sikerül. E részben az anyag, az energia, a tér és az idő, továbbá a chemia és phisika legfontosabb tanairól van szó, de semmi olyasmit nem találunk, a mit Ostwald, Nernst stb. könyveiből jobban meg nem tanulhatnánk. A technikai részeket az jellemzi, hogy szerző az összes fejezeteket az energia szempontjától látja el címekkel. Így csak egynéhány példát kiemelve, a következő fejezet, vagy § címeket találjuk: »Die Hilfsmittel zur Umwandlung der potentiellen in die aktuelle Energie«; »Die Hilfsmittel zur Umwandlung der aktuellen Energie in verschiedene Wirkungsformen derselben und die Weiterleitung dieser«; »Die Hilfsmittel zur Aufnahme, Umwandlung und Weiterleitung der Wirkungsformen der von der Natur selbstthätig entwickelten aktuellen Energie«; »Die Hilfsmittel zur Aufnahme, Umwandlung und Weiterleitung der vom Menschen bewusst entwickelten aktuellen Energie«; »Die Hilfsmittel zur Aufspeicherung der Energie«; »Die Hilfsmittel zur Ueberleitung der aktuellen Energie auf das Produkt«; »Die Hilfsmittel zur unmittelbaren Herstellung einer Wirkungsform der Energie als Zwischen- oder Endprodukt«. Ezek kapcsán kerülnek tárgyalásra igen aránytalan módon nem nagyon szerencsés és világos fogalmazásban a különböző gép-típusok. A legtöbb anyagot, a melyből a közgazdasági tudomány esetleg hasznot húzhat, a »Die physischen Werkzeuge und Werkzeugmaschinen« című részben találjuk.

Bámulatos, hogy szerzőnek túlzott elvonási szeretete és rendszerbe öntési szenvedélye mennyire ártalmára van a legegyszerűbb dolgok világos előadásának. A ki erről meg akar győződni, az olvassa el a negyedik rész 11-ik fejezetét, mely a következő főcímet viseli: »Die Leitung der Wechselwirkung von Materie und Energie in Zeit und Raum« és a következő alosztályokra oszlik: a) Die Wechselwirkungsketten; b) die Wechselwirkungskettenzüge; c) Die Aufgabe der Leitung; d) Der Aufbau der Wechselwirkungsketten und Kettenzüge; e) Der Betrieb der Wechselwirkungsketten und Kettenzüge; f) Der Umbau der Wechselwirkungsketten und Kettenzüge; g) Die Leitung des Wechselwirkungskettennetzes.

Jellemző szerzőre az a gondolat, mely munkáján végig vonul s a melynek helyességét mi a legnagyobb örömmel elismerjük, hogy t. i. korunk egyik fő hibája: a jogászi elemnek túltengése az állami és társadalmi ügyek vezetésében. De ez ítélet is nagyjában csak Németországra, Ausztriára és Magyarországra vonatkozhatik. Mert tudjuk, hogy pl. Franciaországban a technikailag képzetteknek nagy része járatos a közgazdaságtanban s az angol és amerikai világ-birodalmakban ugyancsak nem lehet állítani, hogy a jogászi képzettség feltétlenül minősít az állami s társadalmi állások betöltésére.

Sajnáljuk, hogy sok részletkérdéssel ez ismertetés keretén belül nem foglalkozhatunk. Készséggel elismerjük e munkáról, hogy az sok érdekes adatot és gondolatot tartalmaz, a melyek a saját tudomány körén túl is látó közgazda számára nagy értékkel bírhatnak. De a szerzőnek elvonási és rendszerbe szedési szenvedélye, valamint hosszadalmassága kárára vannak a munkának.

Nagyon helyes, hogy szerző maga etikával, joggal és közgazdaságtannal foglalkozott; de e tudományszakok megírását technikusok számára szakszerűbb írókra hagyhatta volna.

Ellenben a mit ő neki sokkal kisebb keretben és világosabban meg kellene írnia, éppen mert ő etikai, közgazdasági és jogi tanulmányai folytán túl lát a technika horizontján, az a technikai tudományoknak oly rövid összefoglalása, a melyből nem-technikus is könnyen szerezhet tájékozódást, tudást. M.

Gyáriparosok szövetsége.

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége választmányának első évi jelentése. Budapest. Athenaeum 1904.

A M. Gy. O. Sz. első évi jelentése arról számol be, miért és hogyan alakult a szövetség, mily irányban működött fennállásának első évében; továbbá megtudjuk, mik a szövetség céljai a közel jövőre nézve.

A mikor a szövetség megalakult, sokan gunyolódtak és rosszal-ták létrejöttét. Ez azonban alig volt indokolva, mert Magyarország gazdasági életére csöppet sem lehet közönyös, hogy létezik-e vagy nem, egy »olyan, a kormányhatalomtól teljesen független testület, mely a kereskedelempolitikai viszonyokat állandóan megfigyeli és minden részletöknek szakszerű feltárása mellett, róluk a közvéleményt és a törvényhozást helyesen tájékoztatja.« A szövetség tagjai minden külső kényszer nélkül 210.000 koronával dotálták a szövetségi alapot és évenként körülbelül 50.000 korona tagsági díjat fizetnek. A megalakulásról szóló jelentés után elvárhatjuk, hogy a M. Gy. O. Sz. munkálatai annak idején méltán fogják kiegészíteni az O. M. G. E. mezőgazdasági kutatásait és pótolni fogják azon hézagot közgazdasági irodalmunkban, melyet a kereskedelmi kamarák jelentéseinek kellene tulajdonképpen kitölteniök.

A szövetség tarifális, közszállítási és egyéb tisztán érdekeltségi kérdéseken kívül a munkások baleset elleni biztosításával is foglalkozott már és ezért azt hisszük, hogy a M. Gy. O. Sz. nem fog német testvére, a »Bund der Industriellen« példájára, egyoldalúan munkásellenes politikát folytatni és reméljük, hogy ez így lesz a jövőben is.

A legfontosabb munkát, melyet a szövetség fennállásának első évében készített, az osztrák-magyar autonóm vámtarifáról szóló jelentése. A kérdés tanulmányozását csak akkor kezdhette meg, miután a két kormány között a megállapodás már megtörtént; ezért jelentésében nem is foglal állást az önálló vagy közös vámterület mellett, hanem a körülményekből kifolyólag csak az magyar-osztrák vámterület autonóm tarifájához fűzi észrevételeit. Jelentésének általános részéből azonban kivehető, hogy a M. Gy. O. Sz. felfogásában az önálló vámterület felé hajlik. Ha ez irányban azonban nemcsak agitatorikus, de hasznos munkát is akar végezni, ajánljuk, hogy következtetéseiben legyen óvatosabb. Így p. o. az őrlési forgalomról ezt olvassuk: »A lisztkivétel statistikája... bizonyítja, hogy mennyiségileg nincs csökkenés. Azonban... nem kerülheti el figyelmünket, hogy a lisztkivétel túlnyomóan nagy része azokra a hónapokra esett, melyben a buza ára Budapesten a legalacsonyabbra szállott

alá... Az őrlési forgalom megszüntetése tehát mindenképen káros...» stb. Képtelenség, hogy egy *naptári* hónapon belül okozati összefüggés legyen ugyanazon hónap lisztkivitele és a buza ára között, mert eladás és elszállítás csak kivételesen történik egyszerre.

Az 1904-ik évre szóló munkaprogramm nyíltan ki mondja, hogy elő akarja készíteni a talajt az önálló magyar vámterület számára azzal, hogy a szakkörök véleményének meghallgatásával autonóm magyar vámtarifát szerkesztenek. Ezzel kellő komolyságot feltételezve, már igazán érdemeket szerezhetne magának a M. Gy. O. Sz., mert a gazdasági önállóság kérdését végre a frázis és politika világából a realis kutatás útjára kell téríteni. A kormányközegek ma minden kérdést még a gazdasági közösség szempontjából kötelesek vizsgálni; az oly vizsgálat, mint a milyenre a M. Gy. O. Sz. most vállalkozik, azt fogja eredményezni, hogy az önállóság actualissá válásakor ne legyünk készületlenek.

A szövetség öt vidéki fiókja közül csak kettő küldött be jelentést; ezek se mondanak azonban sokat. E szűkszavúság kétségtelenül bizonyítja azt, hogy a vidék a M. Gy. O. Sz. iránt kevésbé érdeklődik. Talán a központ tehetne róla, hogy fiókjai mozgékonyabbak legyenek, mert az iparalapítás és fejlesztés kérdésében szüksége van az országnak azok kezdeményezésére, kik a helyi termelési és nyersanyagbeszerzési viszonyokat pontosan ismerik.

H. A.

A munkáskérdés etikája.

Carroll D. Wright: *Some Ethical Phases of the Labour Question*. Second edition. Boston. 1903. American Unitarian Association. 207 l.

Sajátszerű könyv, és hogy jelentőségét teljességgel megérthesük, nem szabad megfélekezni arról, hogy ki írta. — Carroll D. Wright immár 18 esztendeje vezeti a washingtoni munkás hivatalt, mely bennünket a positiv adatok halmazát tartalmazó jelentések egész könyvtárával ajándékozott meg. A statistikának finomabb módszereit kevés ember kezeli oly mesteri művészettel, mint ő. Az elmúlt évtizedek nagy viszályaiban tőke és munka között ő szerepelt mint békéltető bíró és a tényleges tények ismeretén alapuló ítéleteit megnyugvással fogadták a harczoló felek. Egyszóval — ezt akarjuk kidomborítani — oly ember Carroll D. Wright, kinek egész élete positiv tudományos munkában folyt le, ki a gazdasági és társadalmi jelenségeket mint objectiv szemlélő figyelemmel kísérté és kinek ítéletét ily kérdésekben az Egyesült-Államokban feltétlenül tisztelik és helyesnek fogadják el. S ime, a mikor ez az ember munkáskérdésről könyvet ír, könyve tele van — vallással, vagy jobban mondva vallásossággal! A ki távol az angol-szász faj világától él s nem kísérté figyelemmel azt a sajátszerű vallási, erkölcsi és socialpolitikai renaissance-ot, a melyen az angol, amerikai s ausztráliai világfelfogás átment, idegenszerűnek fogja találni ezt aényt; pedig Carroll D. Wright nemcsak mint magánember vallásos, hanem — s erre szolgál legjobb tanuságul könyve — a vallásosságot összekapcsolni óhajtja a tudományossággal. Kiinduló pontja: azon viszony felderítése, a mely vallás és sociologia közt fennáll. A vallás fogalmát nem egy határozott felekezet értelmezése szerint veszi és noha Krisztusra hivatko-

zik, azokról a »Krisztusokról« is beszél, a kik már a keresztyénség előtt éltek s azokról, a kik azóta élők voltak. A vallás valódi lényegének azon erkölcsi tanításokat tartja, a melyek a keresztyénségben, buddhismusban s más vallásokban s bölcsészeti elméletekben közösen fordulnak elő, s melyeknek lényege: »viseljétek egymásnak terheit«, a felebaráti szeretet s általában az új testamentum tanításai. S miután a sociologia tudományában az ideális társadalmi szervezet felé vezető törekvések összességét látja, vallás és sociologia közt kapcsolatot, sőt harmóniára vezető, kiegészítő szerepet talál. — A vallásosság irányítja a sociológiát, egyesek erkölcsi cselekvését és a kormányzat elveit befolyásolja; a sociologia gyakorlatibb irányú, kimutatja, hogy a jótékonyosság, a mit a vallásosság előír, mennyiben helyes, mennyiben téves stb. A tények ismerete, a melyet a sociologia és annak egyik főága a közgazdaságban közvetít, csak anyag a vallásos és erkölcsi czélok megvalósítására és így Carroll D. Wright nagyjában a közgazdaságtan azon felfogását fogadja el, a melyet az Ruskin-tól és iskolájától nyert. Könyvének első része tárgyalja a vallásosság és sociologia ezen viszonyát. A második része a közgazdaságtan és munkáskérdés viszonyait elemzi s különösen annak kimutatására szolgál, hogy oly közgazdasági tudomány, mely csak gazdasági, anyagi szempontokat tart szem előtt, az erkölcsieket pedig mellőzi, nem lehet megfelelő. E második részben egynéhány angol és amerikai nagy vállalatról emlékezik meg, a melyekben, mint már régebben az Owen-féle new-lanarki kísérletben, erkölcsi szempontok szerint épült fel a munkaadó és munkások sajátos társadalmi szervezete. — Érdekes kérdéseket tárgyal a harmadik rész, mely a gyárról, mint a civilizatio tényezőjéről szól. Carroll D. Wright azt vitatja, hogy a modern gyár, a melyet megfelelő munkásvédő törvényhozási intézkedések szerint, erkölcsi alapon álló vállalkozók vezetnek, éppenséggel nem ártalmas, hanem üdvös befolyással bír a civilizatio haladására. Az ily gyárakban az egészségügyi viszonyok jók; több tiszta levegő jut egy-egy munkásra, mint akárhány iskolában, templomban vagy parlamentben egy-egy emberre. A munkaidő az intensiv technikai haladás folytán erősen csökkent és így a munkásoknak szellemi s testi üdülése lehető. A technikai munkamegosztásnak állítólagos káros befolyását határozottan tagadja és különösen élesen küzd azok ellen, a kik »a régi jó idők« eljárásáról dicsőítet zengenek. Tagadja, hogy az a munka, a melyet egy szövőgép mellett nagyon finom munkamegosztás uralma alatt egy munkásnak ma végeznie kell, kevesebb intelligentiát igényelne, mint a régi kézi szövőszéknek kezelése. Hosszas kimutatja a jó gyári munka előnyeit az otthon dolgozással szemben. És a modern munkásélet legnagyobb baját, a sweating-rendszert nem a gyárrendszer folyomának, hanem ellenkezőleg a régi házi ipar rendszer újonnan feléledt maradványának tartja. Sajátos módon mutatja ki amerikai példákban a gyárak szerepét a civilizatio haladásában. Az amerikai gyárakban a női munka történetét vizsgálja. Kimutatja, hogy sorjában felváltották egymást a gyárakban a régi angol bevándorlott, az irországi, a déli államokbeli, a svéd stb. munkások s ezen egyes csoportok nem-hogy tönkre mentek, vagy súlyedtek volna a gyári életben, ellenkezőleg emelkedtek, művelődtek, mig nem egyáltalában elhagyták a gyárakat és magasabb életfoglalkozásokban nyertek helyet. Ilyeténképen a gyárak mindig magasabb polczra viszik fel az alsóbb, kevésbé művelt

osztályokat. — Még a socialpolitikai törvényhozásnak több kérdésével is foglalkozik és könyvének negyedik részében, mely nincs egészen szoros kapcsolatban az eddig vázolt részekkel, a börtönmunka kérdését elemezi. Az Egyesült-Államokban megkísérelt több rendszer közül a jelenleg az államok többségében elfogadott úgynevezett államhasználati rendszer hiva, melynek lényege abban áll, hogy a börtönmunkánál a kézi munkára kell a legnagyobb súlyt helyezni s az előállított cikkeket nem a piacra vetni, hanem főleg börtön- és egyéb állami szükségletek kielégítésére fordítani.

De az egész könyvben a legérdekesebb nem az, a mit a kiváló szerző mond, hanem az a szellem, a melyben a munkásosztályok érdekeit, mint az egész közösség érdekét, kidomborítja.

M.

• Zadruga.

Markovics, M.: *Die Serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart*. Leipzig 1903. Dunker & Humblot 87. l.

A szerb házközségről több külföldi író írt; szerzőnk nézete szerint tévesen, még pedig különösen azért, mert az eredeti forrásokat a szerb nyelv ismerete nélkül nem használhatták. Szerzőnk mint szerb ember tüzetesebben fel akarja tárni a szerb (s vele együtt a délszláv) házközségek jelentőségét.

Mielőtt a főkérdéssel foglalkozik szerzőnk Szerbia mezőgazdasági viszonyait jellemzi. Ez az inkább a munka tárgyával csak távolabbi összefüggésben álló vázlat eléggé érdekes, s azért a fő adatokat közöljük. 1897. évben Szerbia földterületéből volt:

1,805.943 hektár,	vagyis 37.30/0 művelés alatt,
2,231.581 »	» 46.2 » erdőség,
792.736 »	» 16.5 » műveletlen,
4,830.260 »	» összes terület.

A terület 560/0 magántulajdon, 440/0 köz- és nyilvános tulajdon.
A 2.3 millió lakóból 244,591 földbirtokos.

A művelés alatt álló területből:

972.450 hektár szántó,
14.922 » kert,
97.971 » gyümölcsös,
68.330 » szőlő,
652.270 » rét és legelő.

Ugarra 33.161 ha marad. Az 1897. évben a szántóföld 51.10/0 buza alá, 45.80/0 kukoricza és 3.10/0 más növény alá volt fogva.

Szerbia állattenyésztése a következő számokból vehető ki. Volt

	1900.	1895.	1890. évben
ló	180.871	169.928	163.391
szarvasmarha .	912.087	915.423	819.251
sertés	940.609	904.486	908.603
juh	3,013.644	3,094.206	2,963.900
kecske	425.565	525.991	509.738

A házközség Szerbiában abból áll, hogy a családfő vezetése alatt a család összes földbirtoka közös kezelés alatt áll; a család több háztartásból is áll; a közös munka közös tanácskozás alapján

szabályoztatik, rendeltetik el és folyik. A családfő mellett a családfő felesége is nagy szerepet játszik.

Szerzőnk a zadrugáról kifejtett nézeteket sorban bírálja és e tekintetben foglalkozik Laveleye, Hildebrandt és Peiskert műveivel.

Laveleye szerint a collectiv birtok őstörténeti jelenség és átmenetet képez a magántulajdonhoz. Szerzőnk kimutatja, hogy a törzs- vagy fajszervezetnél az erdő és legelő közös tulajdonával találkozunk ugyan, de legkisebb jelenség nincs arra, hogy a megmunkált föld közös lett volna. Laveleye a mezőgazdasági communismus kiindulási pontjául a falu communismusát veszi; pedig a szerb zadrugája nem a faluban, hanem a családban bírja alapját. A falu közös tulajdonul, azaz olyanul, melyben minden egyes falusi lakos egyenlő joggal birtak az erdőben és a legelőben találhatik. Sehol sem találkozunk a szántóföld közösségére, vagy a szántóföldnek időnkénti újra osztására. A házközség és tulajdona nem keletkezett a törzs megosztása folytán és a törzsvagyon eldarabolásából, hanem a család megszaporodása után a főtartására szükséges földterületek elfoglalása által.

Hildebrandt eszmemenete a földbirtok fejlődésére a következő: a földmives birtoka ősidőkben nem res communis, hanem res nullius volt; később a tökéletlenül végrehajtott öröklési megosztást, pro indiviso, látjuk, a miből a társtulajdon, de nem a közös tulajdon származik; földtulajdonulmás földes urnak tulajdonában való jus in realiena vagy használati jog tekintetű; a község tulajdona csak tisztán köz igazgatási jogosítvány volt. Ezeket a rendeleteket a szerb házközség szervezetéből következtetni nem lehet; mert a zadrugája maga tényleg tulajdonosa annak a földbirtoknak, melyet tagjai megmunkálnak.

Peisker szerint: a byzantini birodalomban a fejadót akkép kezelték, hogy caputnak, azaz adóegységnek a házat, amelyben két, legfőlebb három nősemler volt, vették; ezt az adórendszert a közepkorban a szerb királyok átvették és törvény által házak alakították, melyekben 2—3 házas férfinak kellett lenniök. Szerzőnk kimutatja, hogy adózási szempontból tényleg legfőlebb 3 házas férfiből álló házak szerveztettek, de ezek nem képezik a házközségeket és a mezőgazdasági kezeléssel semmiféle kapcsolatban nincsenek.

Szerzőnk szerint a szerb házközség nem valami mesterséges és a nép természetével ellentétes, ami csak külső kényszernek köszönné létét, amiként ezt Peisker állítja; ép oly kevésbé véletlen vagy időleges, amiként ezt Hildebrandt szeretné elhíttetni; és végül nem is csak átmeneti fokozat az őskor agrárcommunismusából a jelenkor egyedi tulajdonához, a miként ezt Laveleye elmélete mondja; ellenkezőleg mezőgazdasági népnél egészen természetes valami és főképp ott, ahol a terménygazdaság még le nincs küzdve.

A szerb zadrugája nagy gazdasági, de főképp társadalmi előnyökkel járt; Szerbia népét kivált a török járma alatt rendkívül előnyös helyzetbe hozta; mert az összetartozandóságot és együttműködést biztosította. Ujabb időben, amikor a terménygazdálkodás helyébe a pénzgazdálkodás kezd erővel is nyomulni s főképp mikor Szerbiában is az államadó súlya érezhetőbbé lesz; a házközség rendszere kezd az egyéni tulajdon hatásának engedni, annál is inkább, miután a törvényhozás is a házközség feloszlására irányzatos intézkedéseket tesz.

— vits.

Vámvisszatérítés.

Etienne und Vosberg-Rekow: *Zollvergütung. Grundsätzliche Erörterungen.* Berlin 1903. *Schriften der Centralstelle für Vorbereitung von Handelsverträgen.* Heft 22.. J. Guttentag. 58. l.

Németország iparosai bizonyos aggodással tekintenek arra a közgazdasági alakulásra, amely a német autonom vámtarifa magas vámtételei és az általuk fölidézett elzárkózási politika folytán kiviteli kereskedésükben jelentkezni fog. Jól tudják, hogy egy ország közönseges viszonyok közt nem lehet védővamos és elsőrangú kiviteli ország egy és ugyanazon időben. Ép ezért szorgalmasan tanulmányozzák a leendő viszonyok alakulását. Ily tanulmányok eredménye az előttünk fekvő kis munka is.

A szerzők kifejtik, mennyire fontos az, hogy a jövődöbeli német vámrendszerben a vámvisszatérítések egész rendszerességükben érvényre jussanak. Igaz, hogy a kikészítési eljárás, melyet a német vámtörvények már most is ismernek, bizonyos tekintetben a magas vámok ellensúlyozására fennáll; de a kikészítési eljárás nem azonos a vámvisszatérítés rendszerével. A vámvisszatérítést, mint intézményt, a legnagyobb tökéletességre fokozták az északamerikai államok; ott már 1861. óta érvényesül a vámok visszatérítése, és legteljesebben érvényesül az 1897. évi Dingley-billben, amely kimondja, hogy ha valamely árucikk, amely behozatalakor vámot fizetett, ismét kivitelre került, még pedig akár ugyanabban az alakban, akár feldolgozva, a vám egy százalék levonásával visszafizettetik; a visszafizetés történik akár a gyáros, akár a termelő, akár az exporteur, akár az ügynök javára és kérésére. Hogy miben különbözik az amerikai rendszer a német kikészítési rendszertől, azt a szerzők a következőkben csoportosítják.

Németországban minden egyes esetben a személyes mozzanatok szigorú mérlegelése, burocrata aggodalomból támasztott késelkedés, de főkép az azonosság szigorú kutatása. Északamerikában nagyszabású törvény, messzemenő bizalom az üzleti körökben. Megérzik mindenből: hogy a gyáros és a kereskedő, az exporteur és az importeur fontos functio viselője, és e functio érdekében létezik a törvény és sikere érdekében hajtandó az végre. Németországban a rendőri szellem és a gyámkodás a közigazgatásban uralkodó. Északamerikában a vámvisszatérítések 1898. évben 2,387.000, 1900. évben 5,430.000 dollárra rugtak. Az amerikai óriási vámjövedelem mellett ez a nagy összeg aránylag csekély. A szerzők számítást tesznek arra nézve, hogy ha Németországban az amerikai rendszerhez hasonló vámvisszatérítéseket honosítanának meg, milyen lenne annak pénzügyi hatása. Számításaik szerint legfőlebb 10%-ka a vámjövedelemnek jöhet szóba, és ez nem képezhet oly áldozatot, melyet akkor, midőn legtöbb iparág nyers anyaga és félgyártmánya vámok által megdrágult, a kivitel állandó fentartása érdekében nem volna meghozandó.

—rits.

Magyar Közgazdasági Társaság.

Január 28-án Ecseri Lajos dr. a magyar buza és liszt versenyképességének emeléséről és február 4-én Arkövy Richárd dr. a kartellek és trustökről tartott előadást.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1903 december 31-én.)

AAP	Annals of the American Academy of political and social science.	MuS	Musée Social.
ADR	Annalen des Deutschen Reichs.	NZ	Die Neue Zeit.
AJS	American Journal of Sociology.	PSQ	Political Science Quarterly.
ASA	Allgemeines statistisches Archiv.	QJE	Quarterly Journal of Economics.
ASG	Archiv für soziale Gesetzgebung.	RDM	Revue des deux Mondes.
ASP	Annales des Sciences politiques.	REP	Revue d'Economie politique.
BS	Budapesti Szemle.	RPP	Revue politique et parlementaire.
CS	Critica sociale.	ReS	Réforme sociale.
EJ	Economic Journal.	RiS	Riforma sociale.
ER	Economic Review.	RSO	Revue socialiste.
F	Finanzarchiv.	RIS	Revue internationale de Sociologie.
GE	Giornale degli Economisti.	RiIS	Rivista italiana di Sociologia.
HN	L'Humanité Nouvelle.	RSS	Rivista internazionale di Scienze sociali
HS	Huszadik Század.	S	Il Socialismo.
JE	Journal des Economistes.	SB	Schweizerische Blätter für Wirtschafts- und Sozialpolitik.
JGV	Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft.	SD	The Social-Democrat.
JNS	Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik.	SM	Sozialistische Monatshefte.
ISR	International Socialist Revue.	SS	La Science sociale.
JPE	Journal of Political Economy.	StM	Statistische Monatsschrift.
KS	Közgazdasági Szemle.	VS	Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.
MGS	Magyar Gazdák Szemléje.	ZGS	Zeitschrift f. die ges. Staatswissenschaft.
MGT	Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.	ZS	Zeitschrift f. Sozialwissenschaft.
MS	Le Mouvement Socialiste.	ZVS	Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung.

A rövidítés után levő arabs szám a füzetnek számát jelenti. Ezen jegyzékbe föl nem vett folyóiratokat teljes címükkel idéztük. — A földolgozott folyóiratok megtalálhatók részben a Budapesti kereskedelmi és iparkamara, részben a Társadalmi muzeum könyvtárában.

1. Tudománytörténet. Enciklopédiák. Tan- és kézikönyvek. Gyűjteményes munkák.

Arduino, E.: Elementi di economia politica. Livorno: R. Giusti '03. (VII, 252) 16° L. 3—	3221
Colson, C.: Cours d'économie politique. T. 2: la propriété des biens corporels et incorporels; le commerce et la circulation. Paris: Guillaumin et Co. '03. (778) 8° 10 fr. (Encycl. d. trav. publics.)	3222
Conigliani, C. A.: Saggi di economia politica e di scienza delle finanze, con pref. di A. Graziari. Torino: Flli Bocca '03. (III, 741) 8° L. 8— (Bibl. di scienze sociali, vol. 42.)	3223
Gobba, B.: Dottrine religiose e sociali del conte L. N. Tolstoi. Milano: Flli Treves '03. (VIII, 130) 16° L. 1.50.	3224
Loria, A.: Commemorazione del prof. Angelo Messedaglia. Padova: tip. G. B. Randi '02. (43) 8°.	3225
Nicholson, J. S.: Elements of political economy. London: Black '03. (556) 8° 7/6.	3226
Pinsero, N.: Elementi di economia politica. Modica: G. Maltese '02. (VII, 292) 8° L. 3—	3227
Romano, M.: La cooperazione e le cooperative di consumo. Macerata: tip. Bianchini '02. (16) 8°.	3228
Roscher V.: A nemzetgazdaság rendszere. Ford. Kiss J. 4. k.: A pénzügytan rendszere. (Le système de l'économie politique. Trad. par Kiss, J. T. 4: Système de la science des finances.) Szeged: Schulhof K. '03. (776) 8° 12 K.	3229
Rubod, P.: Accidents du travail. Loi du 9 avril 1890, loi du 30 juin 1899 sur les exploitations agricoles. Lyon: imp. Waltener et Co. '03. (328) 8° 5 fr. [351.832.6(44)]	3230

- 3231 Smith, A.: *Wealth of nations*. Condensed ed. Pref. and intro. by H. Macpherson. London: Oliphant '03. (230) 8° 4/6. [33(02)]
- 3232 Supino, C.: *Principi di economia politica*. Napoli: S. Pierro '04. (XI, 501) 8° L. 5.50. [33(02)]
- 3233 Lefort, J.: *Revue de l'Académie des sciences morales et politiques*. JE 12. [3(062)(44)]

2. Elmélet.

- 3234 Angelis (de), G. T.: *Introduzione al corso di economia politica*. Ascoli Piceno: stab. grafico Cesari '03. (20) 8° [33(01)]
- 3235 Claremont, A. W.: *Pictures in political economy; A primer for the crowd*. London: Richards '03. (198) 8° 3/6 net. [33(01)]
- 3236 Clerget, P.: *La géographie dans ses rapports avec l'économie sociale*. (Lyon: Storck & Co.) '03. (8) 8°. (Extr. d. „Questions pratiques de législ. ouvr. et d'écon. sociale.“) [91:33]
- 3237 Fèvre, G.: *Charles Périn, créateur de l'économie politique chrétienne*. Paris: Savaète '03. (XVI, 233) 8°. 3 fr. 50 (Coll. Arth. Savaète 40.) [33(09)]
- 3238 Hammesfahr, F.: *Die Grundlagen der Volkswirtschaft*. Leipzig: B. Francke '03. (III, 100) 8° M. 2.— [33(01)]
- 3239 Hubert-Valleroux, P.: *La coopération*. Paris: Lecoffre '04. (234) 18° 2 fr. (Bibl. d'économie sociale.) [334]
- 3240 Lebeau, A.: *Condillac économiste*. Thèse. Paris: Guillaumin & Co. '03. (VIII, 465) 8°. [33(09)]
- 3241 Luzzatti, G.: *Umorismo e solidismo in economia politica: due lezioni*. Venezia: off. C. Ferrari '03. (86) 8°. [33(01)]
- 3242 Luzzatti, G.: *Evoluzione economica; lettura*. 2ª ed. riv. e corr. Venezia: tip. Sorteni e Vidotti '03. (86) 16°. [33(01)]
- 3243 Maltese, F.: *La filosofia in rapporto alla vita sociale; prolusione*. Catania: tip. Sicula Monaco e Mollica '02. (27) 8°. [1:3]
- 3244 Quesnel, L.: *François Quesnay's System der politischen Ökonomie. Darstellung und Kritik*. (Buch, 2.) Zürich: Kirsten & Zeisberg '03. (VI, 136) 8°. [33(01)]
- 3245 Schmoller, G.: *Über einige Grundfragen der Socialpolitik und der volkswirtschaftslehre*. 1. Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft. 1874—75. 2. Die Gerechtigkeit in der Volkswirtschaft. 1881. 3. Die Volkswirtschaft, die Volkswirtschaftslehre und ihre Methode. 1893. 4. Wechselnde Theorien und feststehende Wahrheiten im Gebiete der Staats und Socialwissenschaften und die heutige deutsche Volkswirtschaftslehre. 1897. 2. verm. Aufl. Leipzig: Duncker & Humblot '04. (IX, 393) 8° M. 7-20. [33(01)]
- 3246 Vivante, C.: *Le nuove influenze sociali del diritto privato: discorso*. (Nel annuario della r. università degli studi di Roma per l'anno scolastico 1902—1903.) Roma: tip. Flli Pallotta '03. (392) 8°. [347:3]
- 3247 Bonnaud, P.: *La centralisation économique*. JE 12. [33(01)]
- 3248 German, J.: *Ein Beitrag zum Kapitel „Kapital und Wissenschaft“*. NZ 9. [33(04)]
- 3249 Giddings, F. H.: *The economic significance of culture*. PSQ 3. [301]
- 3250 Johnson, J. F.: *A new theory of prices*. PSQ 3. [338.5(01)]
- 3251 Loria, A.: *La scienza economica ed i problemi sociali del nostro tempo*. GE 12. [33(01)]
- 3252 Nicholson, J. S.: *The use and abuse of authority in economics*. EJ 52. [33(01)]
- 3253 Schatz, A.: *Bernard de Mandeville*. (Contribution à l'étude des origines du libéralisme économique.) VS 3/4. [33(09)]
- 3254 Wicksell, K.: *Neue Beiträge zur Theorie der Verteilung*. JNS 12. [339(01)]

3. A gazdasági és társadalmi kultúra története és leírása.

- 3255 Baer, A.: *Brasilia und Uruguay. Eine Reise nach und durch Brasilien und Uruguay*. Land, Leute und wirtschaftliche Verhältnisse. Zürich: Aschmann & Scheller '03. (II, IV, 26) 8°. (Aus: Schweiz. Kaufm. Centralbl.) [308(81)]
- 3256 Bericht über Handel und Industrie der Schweiz im J. 1902. Erstattet vom Vorort des schweizerischen Handels- und Industrie-Vereins. Zürich: Selbstverl. '03. (V, 258) 4°. M. 2.50. [308(494)]
- 3257 Bontempelli e Trevisani: *Rivista industriale, commerciale e agricolo della Sicilia*. Milano: soc. tip. ed. popolare '03. (423) 8°. L. 20.—. [308(45)]
- 3258 Cunningham, W.: *Growth of English industry and commerce in modern times*. 2 prts. Prt. 1: Mercantile system. Prt. 2: Laissez-faire. London: C. J. Clay '03. (646, 439) 8°. 25/—net. [308(42)]

- Dagan, H.: De la condition du peuple au 20e siècle. Paris: Giard & Brière '04. 3592
(IV, 396) 3 fr. 50. [308(44)]
- Geering T. et R. Hotz: Economie politique de la Suisse. Trad. de la 2e éd. allemande par E. Renck. Zürich: Schulthess & Co. '03. (XII, 179) 8°. 3 fr. 50. 3260
(Manuels d'enseignement de la Soc. suisse d. commerçants.) [308(494)]
- Guida del Peru per capitalisti, industriali ed emigranti. Lima: tip. C. Fabbri '03. 3261
(56) 16°. [308(85)]
- Jacquart, C.: Leçons résumées sur l'essor économique de l'Allemagne. Bruxelles: Impr. Nation. '03. (80) 1 fr. 3262
[308(43)]
- Leicht, P. S.: Studi sulla proprietà fondiaria nel medio evo. 1. Verona-Padova: Flli Drucker '03. (170) 8°. 3263
[333]
- Marcks, E.: Die imperialistische Idee in der Gegenwart. Dresden: Zahn & Jaensch '03. (33) 8°. M. 1.—. (Neue Zeit- u. Streitfragen.) 3264
[301]
- Marin, C.: Perché l'Italia è povera e come può diventare ricca: condizioni presenti, causa, rimedi, modo e mezzi per attuarli. Verona: Flli Drucker '03. (320) 8°. 3265
L. 2.—. [308(45)]
- Nitti, F. S.: La città di Napoli: Studi e ricerche sulla situazione economica presente e la possibile trasformazione industriale con un'appendice sulle forze idrauliche dell'Italia e la loro utilizzazione. Napoli: Alvano '02. (263) 4°. L. 10.—. 3266
(Dagli Atti dell'Istituto d'incoraggiamento.) [308(45)]
- Ortvay T.: Pozsony város története. Kiadja a Pozsonyi első takarékpénztár. 2. köt., 4. rész: A város lakosság családai, anyagi, értelmi s vallás erkölcsi élete 1300–1526. (Histoire de Presbourg. T. 2. Prt. 4: Vie familière, matérielle, intellectuelle et religieuse de la population en 1300–1526.) Pozsony: Stampfel K. '03. 3267
(XVI, 516) 8°. K. 5.—. [9(439)]
- Toennies, F.: L'évolution sociale en Allemagne 1890–1900. Trad. par A. Scherb. Paris: Giard & Brière '03. (43) 8°. (Extr. de la Revue Intern. de sociologie.) 3268
[308(43)]
- Turiello, P.: Il secolo 19. Studio politico-sociale. Palermo: R. Sandron '02. 3269
(189) 16 L. 2.—. [308]
- Wolff, E.: Grundriss der preussisch-deutschen sozialpolitischen und Volkswirtschafts-Geschichte von 1640–1900. 2. verb. Aufl. Berlin: Weidmann '03. (VII, 270) 8°. 3270
M. 4.—. [308(43)]
-
- Bellet, D.: Mouvement scientifique et industriel. JE 12. [308] 3271
- Hauser, A.: Les questions industrielles et commerciales dans les cahiers de la ville et des communautés de Paris aux Etats généraux de 1614. VS 3/4. [308(44)] 3272
- Hesse, A.: Die wirtschaftliche Gesetzgebung der deutschen Bundesstaaten im J. 1902. JNS 12. [351.72(43)] 3273

4. Népesedés. Vándorlás. Gyarmatosítás.

- Buchlian, J.: African colony; studies in the reconstruction. London: Blackwood & S. '03. (422) 8°. 15.—. 3274
[325.4.(6)]
- Caputo, A.: Il tesoro dell'emigrante: guida pratica per medici e studenti, con pref. del A. Maracci. Palermo: tip. Lao '03. (X, 279) 16°. L. 3.50. 3275
[325.2]
- Darcy, J.: France et Angleterre. Cent années de rivalité coloniale. L'Afrique. Paris: Perrin & Co. '04. (486) 8°. 3276
[325.3(44: 42)]
- Dreifuss, J.: Die Einwanderungspolitik der Vereinigten Staaten von Amerika und ihre Beziehung zur Auswanderung aus der Schweiz. Vortrag. Bern: Scheitlin, Spring & Cie '03. (II, 44) 8°. (Aus: Schweizer. Blätter f. Wirtschafts- u. Socialpolitik.) 3277
[325.1(73: 494)]
- Emigrazione e colonie: raccolta di rapporti. 1 (Europa) Vol. parte 1. (Francia). Roma: tip. Bertero e Co. '03. (VIII, 344) 8°. L. 2.—. 3278
[325(45)]
- Ergebnisse, die, der Volkszählung vom 1. XII. 1900 in der Stadt Leipzig. Bearb. im statist. Amt der Stadt Leipzig. Tl. 4. Leipzig: Duncker & Humblot '03. (21) 8°. 3279
M. —.50. (Aus: »Städt. Verwaltungsber. f. d. J. 1902«.) [312(43: 21)]
- Grossi, V.: Politica dell'emigrazione e delle colonie: sunto di lezioni e conferenze. Parte 3. Roma: Unione coop. ed. '03. (169–231) 8°. 3280
[325]
- Guarrone, G.: Emigrazione e colonizzazione: progetto. Torino: tip. V. Bona '03. (111) 8°. 3281
[325]
- Leriche, G.: Nos colonies telles qu'elles sont. Paris: Storck '03. (288) 16°. 3 fr. 50. 3282
[325.3(44)]
- Modificazioni al regolamento sull'emigrazione: r. decreto 17 dicembre 1902, n. 540. Napoli: E. Pietrocola '03. (9) 16°. L. —.20. (Bibl. legale, n. 522.) [325.22(45)] 3283

- 3284 Petrocchi, C.: Le presenti condizioni della emigrazione italiana. Milano: Critica Sociale '03. (61) 16°. L. —.25. (Dalla Critica Sociale.) [325.2(45)]
- 3285 Popolazione (La) di Milano, secondo il censimento eseguito il 9 febbraio 1901. Milano: tip. E. Leggiani '03. (81, CXXIII) 4°. [312(45)]
- 3286 Raggi, L.: L'emigrazione italiana nei suoi rapporti col diritto: saggio. Città di Castello: S. Lapi '03. (VIII, 96) 8°. L. 2.—. [325.2 : 34(45)]
- 3287 Romèi, G.: Delle colonie modello alla Republica Argentina secondo il progetto dell'avv. G. Godio. Bologna: tip. L. Andreoli '03. (39) 8°. L. 2.50. [325.4(82)]
- 3288 Statistica dell'emigrazione italiana per l'estero negli anni 1900 e 1901, raffrontata a quella avventa nei ventiquattro anni precedenti, e notizie sull'emigrazione in alcuni altri stati per gli anni dal 1890 in poi. Roma: tip. Nazionale '03. (XIV, 145) 8°. L. 2.—. (Ministro di agricoltura, industria e commercio: dir. gen. d. statistica.) [325.2 : 31(45)]

- 3289 Brosadola, J.: Il Congresso nazionale dell'emigrazione temporanea, Udine 1903. RSS 12. [325.2(45)]
- 3290 Pégard, (Mme M.): L'émigration des femmes aux colonies. ReS 24. [325.2(44)]

5. Társadalmi kérdés. Socialismus. Anarchismus. Szegényügy.

- 3291 Alessio, G.: Il riposo settimanale: conferenza. Padova: Soc. coop tip. '03. (28) 16°. [331.811]
- 3292 Almanacco dei socialisti per l'anno 1903. Lodi: tip. Nuova '03. (80) 16° 40 c. [335(058)]
- 3293 Amoruso, M.: Case, e città operaie: studio tecnico-economico, con pref. di L. Einaudi. Torino-Roma: casa ed. Nazion. '03. (XII, 340) 16°. L. 4.— (Picc. bibl. tecnica). [333,32]
- 3294 Angiolini, A.: Cinquant' anni di socialismo in Italia. Dis. 1—10. Firenze: G. Nerbini '03. (1—160) 8°. 10 c. [333(45)]
- 3295 Aragona, (d'): Relazione sulla disoccupazione (2. Congr. nazion. d. operai metallurgici italiani in Milano, 16—18 maggio 1903) Roma: tip. Popolare '03. (50) 8°. [331.6]
- 3296 Avolio, G.: I democratici cristiani e il non-expedit. Napoli: tip. L. Piero e figlio '03. (29) 16°. 50 c. (Lega per la sincerità nel Mezzogiorno.) [333.7]
- 3297 Battaini, D.: Il socialismo e la democrazia cristiana di fronte all'incivimento, studie confronti. Siena: tip. Bernardino '03. (472) 16°. L. 4. (Publ. d. scienze sociali catholiche e discipline affini, 18.) [335.7]
- 3298 Bebel, Vollmar, Bülow: Guglielmo e i socialisti; resoconto stenografico Rom: tip. Industria e Lavoro '03. (48) 16°. [335(43)]
- 3299 Benso, E. L.: Legislazione in Italia sugli infortuni degli operai sul lavoro. Genova: tip. L. Sambolino '03. (46) 8°. [368.41]
- 3300 Bericht über die Enquête bei den schweizerischen Krankenkassen betr. die Wiederaufnahme der Krankenversicherung. Aufruf. Zürich: Grütli-Buchdr. '02. (42) 8°. 25 c. [368.42(494)]
- 3301 Bertrand, L.: Histoire de la coopération en Belgique. Les hommes, les idées, les faits. T. 2. Bruxelles: Dechenne & Co. '03. (726) 8°. 5 fr. [334(493)]
- 3302 Biederlack, G.: La questione sociale. Versione di M. Vivari. 2ª ediz. accresciuta e migliorata sulla 5ª ediz. tedesca con un app. rel. alle condizioni sociali della donna Roma: F. Pustet '03. (XI, 260) 8° L. 3. [335.7]
- 3303 Blocher, H.: Wie gewinnen wir die klassenbewusste Arbeiterschaft. (Neudruck.) (Basel: Schriftstelle des Alkoholgegnerbundes '02.) (8) 8° 5 c. (Alkoholgegnerbund Flugschriften Nr. 33.) [178 : 33]
- 3304 Blocher, H.: Die Alkoholfrage in ihrem Verhältnis zur Arbeiterfrage. Ein Vortrag. Basel: Schriftstelle des Alkoholgegnerbundes '02. (24) 8°. 10 c. [178 : 33]
- 3305 Bonaglia, L.: Il buon socialista. Basi morali, organiche e sociali. Torino: tip. A. Gayet e C. '03. (108) 16°. L. 0,50. [335]
- 3306 Bonomi, J.: Questioni urgenti. Genova: libr. moderna '03. (150) 16°. L. 1,10. [335(45)]
- 3307 Bosio, A.: Il socialismo smascherato con ragioni e con fatti contemporanei. Torino: tip. P. Marietti '03. (VIII, 456) 16°. [335]
- 3308 Buomberger, F.: Frauen- und Kinderarbeit in den Fabriken Deutschlands und der Schweiz. Basel: Buchdr. Basler Volksblatt '03. (15) 8°. (S. A. aus Monatschr. christl. Socialreform.) [331.4(43+494)]
- 3309 Cesareo Consolo, G.: Lavoro e capitale; socialismo e democrazia: saggio critico. Torino: Unione tip. ed. '03. (634) 8°. L. 10.— [331]
- 3310 Ciccotti, E.: Psicologia del movimento socialista: note ed osservazioni. Bari: G. Laterza e figli '03. (317) 16°. L. 3.— (Bibl. di coltura moderna.) [335]

- Clerget, P.: La question sociale et la paix. Publ. par le comité centr. de la Soc. suisse de la paix. La Chaux-de-Fonds: G. Dubois '03. (38) 8°. [327.2:3] 3311
- Colajanni, P.: Trois années d'application de la loi sur les accidents du travail aux mines de soufre de la Sicile: rapport (Congrès international des accidents du travail et des assurances sociales, Düsseldorf, 1902.) Roma: tip. Tiberina '03. (24) 4°. [351.838.23(45)] 3312
- Coletti, S.: Per risolvere la questione tra capitale e lavoro. Bergamo: Ist. italiano d'arti graf. '03. (32) 8°. [301] 3313
- Contini, C.: La legge sul contratto di lavoro: appunti. Milano: off. Finnel e Co. '03. (26) 4°. [331.11(45)] 3314
- Contratti agrari e il contratto di lavoro agricolo in Italia: inchiesta e relazione del prof. F. Coletti Roma: tip. dell Unione cooperativa editrice '03. (238) 8° L. 2.50. (Società degli agricoltori italiani.) [331.11(45)] 3315
- Contratto, (il) di lavoro: osservazioni e proposte al disegno di legge. Milano: tip. Operaia '03. (72) 8° L. 0,15. [331.11(45)] 3316
- Crimmitschau unter Belagerungs zustand. Hrsg. v. Centralverband deutscher Textil-arbeiter- und Arbeiterinnen. Berlin: Buchh. Vorwärts in Komm. '03. (30) 8°. [331.89(43)] 3317
- Dagnaud, G.: La condition des ouvriers des arsenaux de la marine. Etude économique et sociale. Paris: Giard & Brière '04. (193) 8°. 4 fr. [331.72(44)] 3318
- Dalla Volta, R.: Problemi dell'organizzazione del lavoro. Firenze: F. Lumachi '03. (IX, 173) 16° L. 2.— [331.88] 3319
- Dalla Volta, R.: Dell'arbitrato negli scioperi: relazione. Palermo: tip. F. Baravecchia e figlio '03. (4) 8°. [331.15] 3320
- Dehon, L.: Catechismo sociale trad. di C. con pref. di G. Toniolo. Firenze: libr. editr. Fiorentina '03. (X, 223) 16° L. 2.— [301] 3321
- Dehon, L.: La rinovazione sociale cristiana: conferenze. Trad. d. P. Martinelli. Siena: tip. s. Bernardino '03. (VII, 250) 16° L. 2. [335.7] 3322
- Demeur, M.: Accidents du travail. Exposé critique du projet de loi amendé par la section centrale. Tamines: C. Duculot-Rouliu '03. (120) 8°. 3 fr. [351.838.23(44)] 3323
- Dessignolle, E.: Le féminisme d'après la doctrine de Charles Fourier. Paris: Storek & Co. '03. (170) 8°. [396:336] 3324
- Disposizioni sul lavoro delle donne e dei fanciulli negli opifici industriali, lavoratori, ecc., ecc.: Legge 1902, n. 242 e regolamento 1903, n. 41, Milano: L. dig. Pirola '03. (20) 8°. 30 c. [351.834(45)] 3325
- Dresser, F.: The employer's liability acts and the assumption of risks in New-York, Mass., Ind., Ala., Colo, and England. New. ed. St.-Paul: Keefe-Davidson Co. '02. 6 fr. [351.838.23(73)] 3326
- Duca di Gualtieri: Socialismo ed evoluzione conservatrice. Torino-Roma: casa. editr. Nazionale '03. (VII, 408) 8° L. 4. (Bibl. di scienze sociali e politiche n. 41) [335] 3327
- Enquête des Schweizer Gewerbevereins betr. den Bundesgesetzentwurf vom 14. XI. 1902 über die Samstagarbeit in den dem Fabrikgesetz unterstellten Betrieben. Vorlage. Mit e. Übersicht in den wichtigsten europ. Industriestaaten gelt. Bestimmungen betr. Einzelveränderung der Arbeitszeit. Bern: Verl. d. Schweiz. Gewerbevereins '03. (IV, 26) 4°. 1 fr. (Gewerbl. Zeitfragen Hft. 20) [35.838.11,] 3328
- Engster H.: Ist eine Lohnerhöhung in der Plattstichweberei (Rohartikel) notwendig? (Rheinneck, Indermaur '03.) (16) 8°. (S. A. aus »Ostschweiz. Industrie-Zeitung.) [331.2] 3329
- Frassi, A.: Il bisogno di case popolari in Parma. Parma: tip. A. Zerbini '03. (16) 8°. [333.32(45)] 3330
- Gennari, M.: A proposito di una futura legge sui contratti agrari. Pavia: tip. Popolare '03. (26) 16°. (Dalla Provincia pavese.) [331.11(45)] 3331
- Gaiani, E.: La questione morale ed economica dell'esercito rispetto al socialismo. Roma: casa editr. Italiana '03. (26) 8°. [355:335] 3332
- Giovanelli, M.: Gli scioperi in Italia. Portici: stab. tip. Vesuviano '03. (18) 8°. [331.89(45)] 3333
- Gnouchi-Vanni, O.: Abbecedario dell'economia sociale, con pref. e note di C. Monticelli. Venezia: tip. F. Garzia e Co. '03. (31) 16°. 20 c. [335] 3334
- Greulich, H.: Die Krankenkassen und die gesetzliche Regelung der Krankenversicherung. Basel: Buchdr. Basler Volksblatt '03. (16) 8°. (Aus: Monatsschr. f. christl. Socialreform.) [368.43(494)] 3335
- Harmel, L.: La democrazia cristiana: discorso. Siena: tip. s. Bernardino '03. (40) 16°. [335.7] 3336

- 3337 H u s z á r K.: Szózat a keresztény munkásokhoz. Liberalismus. Szocialdemokracia. Keresztény szocializmus. (Aux ouvriers chrétiens; libéralisme, socialisme, socialisme chrétien.) Budapest: Szt.-István-társ. '03. (20) 8°. 10 f. [335.7(439)]
- 3338 Jahresbericht des Gewerbeaufsichtsbeamten des Aufsichtsbezirks Lübeck für 1902. (Von L o r e n z.) Lübeck: Lübke & Nöhning '03. (23) 8°. M. —.50 [331.94(43.53)]
- 3339 Inchiesta sul riposo festivo, racc. ed ord. da A. Giusti. Torino: tip. P. Celanza e Co. '02. (92) 8°. L. 2.—. (Federazione fra le associazioni di impiegati di Torino: comitato pel riposo festivo.) [331.811(45)]
- 3340 Infortuni (sugli) del lavoro: legge 29 giugno 1903, n. 213. Milano: Soc. editr. libraria '03. (13) 16°. 10 c. (Collezione legislativa portafoglio, n. 423.) [351.838.23(45)]
- 3341 K a u t s k y, C.: La politica e le organizzazioni operaie, con pref. di G. L e r d a. Genova: libr. Moderna '03. (91) 16°. [331.88]
- 3342 K o c h, J. A.: Der Zentralverband der Sterbevereine der schweizerischen Stickerei-Industrie vom Jahre 1878—1903. Vortrag. Gossau: J. G. Cavelti-Hangartner '03. (II, 53) 8°. [334.7(494)]
- 3343 K r o p o t k i n e, P.: Ai giovani. Genova: tip. G. B. Marsano '03. (30) 24°. (Bibl. di propaganda socialista, circolo Germinal in Genova, n. 1.) [335.8]
- 3344 L a n c e l o t t i D.: Polemica viva: dal liberalismo al socialismo: errori religiosi e sociali che il secolo 19 ha tramandato al 20. Ascoli Piceno: stab. graf. Cesari '03. (X, 661) 8°. L. 3.—. [301]
- 3345 L a s c h i, R.: I delitti contro la libertà del lavoro. Torino: Unione tip. ed. '03. (II, 312) 8°. L. 5.—. [331.89]
- 3346 L a s s a l l e, F.: Capital et travail. Trad. par V. D a v e et L. R e n y. Paris: Giard F. Brière '04. (401) 18°. 3 fr. 50. (Bibl. socialiste intern. 9.) [335]
- 3347 Legge, convenzioni e regolamenti sul nuovo riordinamento del personale delle strade ferrate delle reti mediterranea, adriatica e sicula. 7 luglio e 4 agosto 1902 no. 271 e 379. Napoli: E. Pietrocola succ. P. A. Molina '02. (271) 8°. L. 2.50. (Bibl. legale n. 513,) [351.837.5(45)]
- 3348 Lehrlingsregulativ für die Buchdruckereien der Schweiz vom 1. II. 1903. Bern: H. Jent '03. (16) 8°. [351.838.6(494)]
- 3349 L e P l a y: A munkásviszonyok reformja. Ford. és bev. G e ö c z e Sarolta, a ford. átnézte W i l d n e r Ö. (La réforme sociale, trad. par S. G e ö c z e.) Budapest: M. tud. Akad. '03. (XXIII, 399) 8°. 6 K. [335.7]
- 3350 L i e v e n, Fürst M.: Die Arbeiterverhältnisse des Grossgrundbesitzes in Kurland. Abth. 1. Bd. 1: Die Enquête vom Frühjahr 1899 und ihre Resultate. Lfg. 7: Kreis Doblen. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (273—302) 4°. M. 2.40. [331.74(47)]
- 3351 Lois conc. les responsabilités des accidents dont les ouvriers sont victimes dans leur travail. (1898—1902.) Paris: Muzard & Ebin '03. (20) 8°. 60 c. (Dépôt des lois et actes du gouvernement.) [351.838.23(44)]
- 3352 L o m b a r d o, L.: Democrazia cristiana e socialismo: conferenza tenuta nel circolo socialista (di Messina). Messina: tip. del Secolo '03. (41) 16°. [335.7]
- 3353 L o r e n z o n i, M.: Il contratto di lavoro: studio sociologico. Novara: tip. Commerciale '02. (26) 8°. [331.11]
- 3354 L o r i a, A.: Il movimento operaio: Origini, forme, sviluppo. Milano-Palermo: R. Sandron '03. (321) 16°. L. 2.—. (Bibl. di scienze sociali e politiche 47.) [335]
- 3355 N i c o l e t t i, D.: L'organizzazione dei ferroviari sardi: relazione ferroviario. Cagliari: tip. Vita Cagliariitana '02. (13) 16°. [331.75(45)]
- 3356 M a c c i a n t i, G.: I contadini della Valdelsa: considerazioni e suggerimenti. Caselflorentino: tip. Giovanelli e Carpitelli '03. (26) 16°. [331.74(45)]
- 3357 M a g n i, S.: A favore del progetto di legge Turati-Kuliscioff sul lavoro delle donne e dei fanciulli: conferenza. Pistoia: tip. C. Flori '02. (22) 8°. [331.4(45)]
- 3358 M a g r i n i, E.: La sicurezza e l'igiene dell'operaio nell'industria. Torino-Roma: ed. Nazionale '03. (283) 16°. [331.821]
- 3359 M a g r i n i, E.: Infortuni sul lavoro: mezzi tecnici per prevenirli. Milano: U. Hoepli '03. (XXXII, 252) 16°. L. 3.—. (Manuali Hoepli.) [331.823]
- 3360 Maladies professionnelles. Etude technique sur leur assimilation aux accidents du travail, par divers auteurs. Paris: Impr. Nation. '03. (51) 8°. (Minist. du comm.) [331.822]
- 3361 M a l p e l i, L.: La magistratura italiana e le classi lavoratrici: conferenza. Camerino: tip. Savini '03. (67) 8°. L. 1.50. [351:331]
- 3362 M a t t i a, E.: Il socialismo in campagna: scritti di propaganda. Mortara: tip. Operaia di E. Rossi '03. (65) 16°. L. 0.15. [335:63]
- 3363 M i l l e r a n d, A.: Il socialismo riformista francese. Trad. con note critiche di S. Jaurès e una pref. di E. V a n d e r v e l d e. Roma: L. Mongini '03. (95) 8°. [335]

- Mirman, L.: Les accidents du travail. Guide pratique de l'ouvrier. Reims: impr. Bazin '03. (40) 16°. 15 c. [331.823(44) 3364
- Montemartini, G.: La questione delle case operaie: indagini statistiche. Milano: Ufficio del lavoro '03. (31) 8°. (Publicazioni dell'ufficio del lavoro della Società Umanitaria in Milano, 1.) [333.32(45) 3365
- Morel, A.: Il riposo festivo dal lato religioso, igienico, morale, economico e sociale. Trad. del B. Colizia. Roma: tip. Sallustiana '02. (123) 16°. [331.811 3366
- Muggia, A.: Appunti ed emendamenti al disegno di legge sul contratto di lavoro. Approvati dalla associazione fra industriali e commercianti del Piemonte. Torino: Castelletti e Sczivano '03. (15) 8°. [351.831.1(45) 3367
- Muggia, A.: Disegno di legge sul contratto di lavoro: appunti ed emendamenti approvati dalla confederazione fra industriali e commercianti del Piemonte. Torino: Paravia e C. '03. (23) 4°. [351.831.1(45) 3368
- Negri, E.: Sui contratti agrari: relazione. Pavia: tip. C. Rosetti '03. (16) 8°. [331.11(45) 3369
- Nicolini, G. G.: Le camere del lavoro e l'ufficio comunale del lavoro: relazione. Lodi: tip. L. Marinoni '03. (17) 8°. [331.95(45) 3370
- Noseda, E.: Il lavoro delle donne e dei fanciulli: nuova legge e regolamento 19 giugno 1902, 28 febbraio 1903. Testo, atti parlamentari e commento. Milano: U. Hoepli '03. (XV, 172) L. 1-50. (Manuali Hoepli) [351.834(45) 3371
- Pétition de l'assemblée des délégués des caisses suisses de secours en cas de maladie à l'assemblée fédérale suisse, concernant la reprise de l'application de l'art. 34bis de la Constitution fédérale. 1902. novembre 30. (12) 8°. [368.42(494) 3372
- Pflüger, P.: Proletarier aller Länder vereinigt Euch. Ein Weckruf. Einigkeit macht stark. Aus Auftr. d. Arbeiterunion Zürich. Zürich: Kirsten & Zeisberg. '03. (16) 8°. [335 3373
- Piloty, R.: Arbeitsversicherungsgesetze. Textausg. mit Einleitg., Anmerkungen, und den wichtigsten Ausführungsbestimmungen. 2. umgearb. Aufl. Bd. 3. neubearb. v. W. Redenbacher, Mit e. Einltg.: Das Recht der Arbeitsversicherung in kurzgefasster Darstellung von R. Piloty. München: C. H. Beck '03. (XI, 496) 12°. M. 3-50. [351.832.6(43) 3374
- Pittaluga, A. G.: Il riposo festivo: parole di un operaio. Milano: B. Bacchini '03. (40) 16°. £. 925. (Il piccolo conferenziere, 7.) [381.811 3375
- Podrecca, G.: Dall'individualismo al collettivismo. Terni: tip. Cooperativa '03. (49) 16°. [335 3376
- Premoli, P.: Manuale dei probiviri ad uso degli operai. Fasc. 1-2. Firenze: G. Nerbini '03. (1-32) 16°. 10 c. [331.16(45) 3377
- Profumo, L. G.: Le associazioni operaie nella legislazione sociale. Torino: Flli. Bocca '03. (XXI, 402) 8°. L. 10. [331.88(45) 3378
- Proposta (La) di legge d'iniziativa dei deputati Cabrini, Chiesa e Nofri pel riposo settimanale in rapporto alle industrie ceramica e vetraria: memoriale all'onorevole commissione parlamentare. Milano: tip. P. Cella '03. (6) 8°. [351.838.21(45) 3379
- Proposte della commissione ministeriale per migliorare le condizioni degli'insegnanti e degli istituti pareggiati. Arezzo: tip. Flli. Sinatti '03. (28) 8°. [331.712(45) 3380
- Protokoll der internationalen Buchdrucker-Konferenz, abgehalten am 14. und 15. April 1903 zu Strassburg in Elsass. Procès-verbal de la conférence typographique internationale tenue les 14 et 15 avr. 1903 à Strasbourg. Basel: Buchdr. d. schweiz. Typographenbundes '03. (87) 8°. [331.711(063) 3481
- Protokoll über die Verhandlungen des Gesamtparteitages der sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Oesterreich. Samt Anh. enth. das Protokoll über die Verhandlungen der 2. sozialdemokratischen Frauenkonferenz. Wien: Wiener Volksbuchhandlung '03. (237) 8°. M. 1.—. [335(063)(436) 3382
- Proudhon, G. P.: La soluzione del problema sociale. — Che cos'è la proprietà? — Psicologia della rivoluzione. Firenze: G. Nerbini '03. (62) 16°. L. 1.— (Saggi di filosofia sociali, 1.) [335.8 3383
- Puleo, S.: L'ufficio dal lavoro. Palermo: tip. G. Spinato '02. (16) 8°. [331.95(45) 3384
- Rapport sur l'enquête faite auprès des sociétés suisses de secours en cas de maladie pour la reprise de la question de l'assurance-maladie. Appel aux caisses suisses de maladie. (Genève: Impr. ouvrière '02.) (46) 8°. 25 c. [368.42(494) 3385
- Rapports annuel de l'inspection du travail. 7e année. 1901. Bruxelles: Schepens & Co. '02. (IV, 294) 8°. 3 fr. 50. [331.94(494) 3386
- Rasp, K.: Kommentar zum Krankenversicherungsgesetz vom 15. VII. 1883. in der Fassung der Novellen vom 10. IV. 1902, 30 VI. 1900. 25. V. 1903. nebst seinen Nebengesetzen und den Vollzugsvorschriften für das Königr. Bayern. 2. Aufl. vollst. neu bearb. v. K. Meinel. München: C. H. Beck '03. (VIII, 489) 8°. M. 5-50. [351.832.7(433) 3387

- 3388 Ratto, L.: Il problema della capacità giuridica delle federazioni operaie. Napoli: tip. G. M. Priore '03. (7) 8°. (Dalla Rivista critica di diritto e giurisprudenza.) [331.88:31]
- 3389 Regolamento per l'esecuzione della legge 19 giugno 1902 n. 246, sulla istituzione di un ufficio del lavoro presso il ministero di agricoltura, industria e commercio, approvato con r. d. 29. gennaio 1903. n. 48. Napoli: E. Pietrocola '03. (11) 16°. 20 c. (Biblioteca legale, n. 525.) [331.95(45)]
- 3390 Regolamento per l'esecuzione della legge sul lavoro delle donne e dei fanciulli d. r. 29. gennaio 1903. n. 41. Milano: Soc. editr. libraria. '03. (17) 16°. 10 c. (Collezione legislativa portafoglio, n. 404.) [351.834(45)]
- 3391 Relazione del 30 congresso fra i lavoratori litografi, tenuto a Torino 1903. Milano: tip. degli Operai '03. (28) 8°. [331.711(063)(45)]
- 3392 Relazione della commissione nominata a studiare al disegno di legge sul contratto di lavoro (Federazione fra industriali monzesi: ufficio centrale). Milano: tip. Pulzato e Siani '03. (39) 8°. [351.831.1(45)]
- 3393 Ryff, I.: L'organisation et l'importance sociale des caisses de secours mutuels en Suisse. D'après l'enquête org. 1865—1880 par la Soc. suisse de stat. et les rapports de M. H. Kinkel. Suivi d'un app. conc. l'art 31bis de la const. féd. Berne: A. Francke '03. (II, 31) 8°. 80 c. [334.7(494)]
- 3394 Siegerist-Scheitlin, H.: Die landwirtschaftliche Lohnstatistik im Kanton Schaffhausen. Referat. (Bern: Stämpfli & Co) '03. (22) 4°, (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Stat.) [331.2:31(494)]
- 3395 Sester, F.: Die wirtschaftliche Lage der hausindustriellen Handmaschinensticker in der Ostschweiz. Bonn: Georgi '03. (96) 8°. [331.79(494)]
- 3396 Severi, L.: Per gli operai vecchi ed inabili al lavoro: conferenza. Roma: tip. Economica '03. (23) 8°. [368 43]
- 3397 Sigurini, G.: La solidarietà professionale e le associazioni di mutuo soccorso. Milano: tip. A. Rancati '02. (16) 8°. [334.7]
- 3398 Sorel, G.: Saggi di critica del marxismo pubbl. per cura e con. pref. di V. Racca. Milano: R. Sandron '03. (XLVIII, 400) 16°. L. 3'50. (Biblioteca di scienze sociali e politiche, 45.) [335.5]
- 3399 Statistica delle società cooperative italiane esistenti nel 1902 (Lega nazionale delle cooperative italiane in Milano.) Milano: tip. degli operai '03. (LXXII, 374) 8°. L. 10. [334:31(45)]
- 3400 Tabellarische Uebersicht über die Bestimmungen des Gesetzes betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben vom 30. III. 1903. Düsseldorf: L. Schwann '03. (22) 8° M. —25. [351.833(43)]
- 3401 Tolstoi, L.: Contro la proprietà fondiaria (ai lavoratori). Genova: libr. Moderna di G. Riesel '03. (34) 16°. (Biblioteca moderna, n. 20) [333.3]
- 3402 Tschudy, R.: Fabrik-Inspektor Dr. Fridolin Schuler. Bern: Scheitlin, Spring & Co '03. (15) 8°. (S. A. aus: Schweizer. Blätter f. Wirtschafts- und Socialpol.) [331.94(491)]
- 3403 Ullmo, L.: Interpellation au Conseil d'État sur la grève des maçons. Précédée d'une lettre aux ouvriers. Genève: Impr. Moderne '03. (16) 8°. 10 c. [331.89(494)]
- 3404 Unfallverhütungs-Vorschriften beim österreichischen Bergbau. Hrsg. vom k. k. Ackerbauministerium. 2. Nachtrag. Wien: Manz '03. (VIII. 399) 8°. M. 3'80. [351.838.23(436)]
- 3405 Vaccaro, R. G.: Gli contratti agrari nella storia del diritto: cenni storici di diritto e di economia. Palermo: tip. Virzi '03. (45) 8°. [331.11]
- 3406 Vanni, A.: Gli eroi della piazza: opuscolo antisocialista. Napoli: tip. Marchese '03. (39) 16°. [335]
- 3407 Vercesi, E.: Socialismo nuovo. Firenze: ed. Fiorentina '03. (195) 8°. [335]
- 3407a Verhandlungsschrift nebst Zeitungsstimmen und Sachregister über den 8. deutschen Handlungsgehilfentag am 12. IV. 1903 in Köln a/R. Hamburg: Buchverl. deutsch-nationaler Handlungsgehilfenverband '03. (61) 8°. M. —50. [331.77(063)(43)]
- 3408 Vogelsanger, E.: Gewerbliche Bleivergiftungen. Vortrag. Aarau: Sauerländer & Co '03. (19) 8°. 60 c. [331.821]
- 3409 Wassilieff, N.: Nur den Arbeitern gegenüber ist so etwas möglich! oder: Die Rechtspflege in Basel. Basel: (Genossenschafts-Buchdr.) '03. (36) 8°. 40 c. [347.934]
- 3410 Weltner J.: Tíz év. A szervezkedésről. A budapesti asztalossegédek szakszervezetének története. (Dix ans. De l'organisation. Histoire du syndicat des ébénistes de Budapest.) Budapest: Krammer és Erhardt ny. ('03.) (32) 8°. 10 f. [331.88(439)]
- 3411 Woodworth, A. V.: Christian socialism in England. London: Sonnenschein '03. (216) 8°, 2/6. [335.7(42)]

- Askew, J. B.: The german trade unions in 1903. **SD** 12. [331.88(43) 3412
d'Azambuja, S.: Questions des domestiques. La Quinzaine, 1-er déc. [331.78 3413
Carli, F.: Lo scisma socialista e la funzione dell'individuo nella storia. L'Italia moderna, nov. [335 3414
Durand, E. D.: The anthracite coal strike. **PSQ** 3. [331.89(73) 3415
Ferraris, C. F.: Das neue italienische Gesetz, betr. die Frauen- und Kinderarbeit. **ASG** 5/6. [351.834(45) 3416
Heffter, A.: Die chronische Bleivergiftung im Malergewerbe. **SB** 22. [331.821 3417
Huberich, Ch. H.: Die amerikanische Arbeitergesetzgebung des J. 1902. **ASG** 5/6. [351.83(73) 3418
Julin, A.: Les grèves en Belgique de 1896 à 1900. **ReS** 24. [331.89(494) 3419
Lemaitre, J.: La contribution sociale. **ReS** 24 [3.04 3420
Levy, H.: Landarbeiterfrage und Landflucht in England. **ASG** 5/6. [331.74(42) 3421
Lorin, H.: Le mouvement syndical ouvrier et les catholiques sociaux. L'Association catholique, 15 nov. [331.88 3422
Massé, D.: Le contrat collectif du travail. Nouvelle Revue, 1 dec. [331.11 3423
Mombert, P.: Wohlfahrtseinrichtungen der Arbeitgeber. **ASG** 5/6. [331.17 3224
Pantaleoni, M.: Alcune osservazioni sui sindacati e sulle leghe. **GE** 12. [331.88 3425
Papafava, F.: Il secondo volume dei „Systèmes socialistes“ del Pareto. **GE** 11. [335 3426
Pierson, N. S.: The railway strikes in Holland. **EJ** 52. [331.89(492) 3427
Roblin, L. H.: Le mouvement bucheron. **RSo** 12. [331.74(44) 3428
Schilder, S.: Die Auseinandersetzung eines Socialliberalen mit dem Marxismus. **ZS** 12. [335.5 3429
Schulz, M. V.: Zur Koalitionsfreiheit. **ASG** 5/6. [342.728 3430
Summers, J. W.: Prof. Clark and compulsory arbitration. Wilshire's Magazine, nov. [331.15 3431
Toesca di Castellazzo, C.: La protezione legale degli operai e gli accordi internazionali. **RSS** 12. [331.91 3432
Tonio, G.: Problemi, discussioni e proposte intorno alla costituzione corporativa delle classi lavoratrici a proposito di recenti convegni sociali. **RSS** 12. [331.88 3433
Tucker, Booth: Farm colonies of the Salvation Army. Bulletin Bureau Labor, 48. [301 3434
Vigouroux, L.: Die Australische Arbeiterbewegung. **SB** 22—23. [331(94) 3435
Volger, B.: Die internationalen Streiks seit 1871. **SB** 23. [331.89 3436

6. Östermelés.

- Aguillon, L.: Législation des mines en France. Nouvelle éd. Paris: Béranger '03. (1015). 8°. (Encycl. des trav. publics.) [351.823.3(44) 3437
Anderegg, F.: Dr. Albrecht v. Hallers Bedeutung für die schweizerische Landwirtschaft. Ein Beitrag zur Agrargeschichte der Schweiz. Bern: L. A. Jent in Komm. '03. (52) 8°. 1 fr. [338.1(494) 3438
Atti della commissione consultiva per la pesca: sessione del dicembre 1899. Roma: Tip. Nazionale di G. Bertero e Co. '03. (233) 8°. L. 1°50. (Ann. di agricolt. 1899. 228.) [338.3 3439
Beauchet, L.: Histoire de la propriété foncière en Suède. Paris: Larose '04. (XX, 728) 8°. 2 fr. (Études d'ancien droit suédois, 1.) [333 3440
Biagioli, P.: Pro agricoltura: conferenza. Milano: Casa edit. B. Bacchini '04. (27) 16°. [338.1 3441
Bourgeois, L.: Forstwesen: a) Forstwirtschaft und Forstwirtschaftspolitik. Bern: Verl. Encycl. '03. (II, 17) 8°. (Aus: Handwörterbuch der Schweizer. Volkswirtschaft.) [338.1:634.9 3442
Cacciottoli, A.: Miniere di zolfo in Italia. Milano: U. Hoepli '03. (XI, 275) 16°. L. 3.—. [338.2:6(45) 3443
Coa, J.: Forstwesen: b) Forstverwaltung. Bern: Verl. Encycl. '03. (II, 18—35) 8°. (Aus: Handwörterbuch der Schweizer. Volkswirtschaft.) [338.1:634.9 3444
Coa, J.: Fischerei. Bern: Varl. Encyclopädie '03. (II, 983—995) 8°. (S. A. aus: Handwörterbuch d. Schweizer. Volkswirtsch.) [338.3 3445
Congrès, 7e, international d'agriculture à Rome avril—mai 1903. Vol. 1, 2e. partie. Rapports et communications. Torino: tip. V. Bona '03. (624) 8°. [338.1(063) 3446
Congresso (7°) internazionale d'agricoltura in Roma, aprile—maggio 1903, Vol. 1, parte 1: organizzazione, programma, istruzioni generali, relazioni e comunicazioni. Roma: tip. dell'Unione coop. ed. '03. (XXXI, 420) 8°. [338.1(063) 3447

- 3448 Congresso (7°) internazionale d'agricoltura in Roma, aprile—maggio 1903. Vol. 1, parte 2: relazioni e comunicazioni. Torino: tip. Roux e Viarengo '03. (584) 8°. [338.1(063)]
- 3449 Corsini, B.: L'agricoltura e le letterature classiche: conferenza. Cuneo: tip. Flli Isoardi '03. (53) 8°. [338.1]
- 3450 Durchschnittswerte, die, des Viehstandes in der Schweiz im J. 1901, nebst den Durchschnittswerten der Bienenvölker pro 1901. Zusammengest. v. eidg. statist. Bureau. Valeurs moyennes et estimatives par tête de bétail et par ruche d'abeilles en 1901. (Bern: Stämpfli & Co. '03.) (23) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [338.5(494)]
- 3451 Ercole, A.: L'insegnamento agrario nell' esercito: iniziative ed esempli. Piacenza: tip. V. Porta. '03. (9) 4°. [338.1:355]
- 3452 Fottrell, J. G. & F.: The Irish land act 1903. Explained. With full text of the act. Tables. Dublin: Falconer '03. (157) 8°. 2/— [333.3(415)]
- 3453 Gianformaggio, F.: Il culto del vino attraverso i secoli. Catania: G. Galatola '03. (62) 8°. [338.1:634]
- 3454 Giglioli, J.: Malessere agrario ad alimentare in Italia: relazione. Portici: stab. tip. Vesuviano '03. (LXXXII, 789) L. 10.— [338.1(45)]
- 3455 Guerrapain: L'agriculture dans le canton de Condé-en-Brie. Saint-Quentin: impr. Antoine '02. (8) 8°. (Conférences agricoles, 1.) [338.1(494)]
- 3456 Huber, A.: Geschichte des landwirtschaftlichen Genossenschaftswesens im Kantone Luzern und dessen Entwicklung. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (12) 4°. [Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.] [334:63(494)]
- 3457 Jahrbuch für das Berg- und Hüttenwesen im Königr. Sachsen. Jahrg. 1903. Statistik vom J. 1902. Auf Anordng. des königl. Finanzministeriums hrsg. v. C. Menzel. Freiberg: Craz & Gerlach in Komm. '03. (IX 126, 318, 98) 8°. M. 10.— [338.2(43.21)]
- 3458 Land-, die, und forstwirtschaftlichen Lehranstalten Österreichs im J. 1902/3. Zusammengestellt im k. k. Ackerbauministerium. Wien: A. Hölder '03. (35) 8°. M. —40. (Aus: Land- und forstwissenschaftl. Unterrichts-Ztg.) [338.1(07)(436)]
- 3459 Lang, R.: Der Bergbau im Kanton Schaffhausen. Referat. Bern: (Stämpfli & Co.) '03. (52) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [338.2(494)]
- 3460 Lorenzoni, G.: La cooperazione agraria nella Germania moderna: saggio descrittivo e teoretico. 2 voll. Trento: soc. tip. editr. Trentina '01—'02. (VII, 365; VIII, 308) 8°. L. 12.— [334:63(43)]
- 3461 Magyarország földmívelésügye 1897—1903. Kiadja a m. kir. földmívelésügyi miniszter. (L'agriculture de la Hongrie. 1897—1903.) Budapest: ifj. Nagel O. biz. '03. (234) 8°. 1 K. [338.1(439)]
- 3462 Malherbe, G.: Éléments d'économie sociale agricole. 5e éd. rev. et augm. Bruxelles: Schepens & Co. '03. (172) 8°. 2 fr. [338.1]
- 3463 Mazzi, D.: Cooperazione nell'allevamento del bestiame; Le associazioni di allevatori, del colonnello Wattenwyl. Milano: tip. P. Confalonieri '03. (104) 16°. (Pubbl. dei circoli agr. di Pirano e di Grosio.) [334.6:636]
- 3464 Miotti, C.: Relazione della commissione incaricata dal comizio agrario di Lendinara per uno studio interno alla possibilità della istituzione per il Polione e provincie limitrose di una società cooperativa per la fabbricazione dei perfosfati. Rovigo: tip. Vianello '03. (11) 8°. [334.6:62]
- 3465 Mougin, P. et L. Pardé: Voyage en Italie. Notes forestières. Poitiers: impr. Blais & Roy '03. (26) 8°. (Extr. de la Rev. des eaux et forêts.) [338.1:634.9(45)]
- 3466 Noival, C. de: Les caisses rurales en Belgique et à l'étranger. Etude théorique et monographique. Bruxelles: Schepens & Co. '03. (160) 8°. 2 fr. [334:63]
- 3467 Rapports des ingénieurs des mines aux conseils généraux sur la situation des mines et usines en 1902 dans 50 départements. Paris: rue de Châteaudun '03. (320) 4°. (Com. cent. des houillères en France.) [338.2(44)]
- 3468 Recensement agricole de 1901, publié par le Ministère de l'agriculture. Bruxelles: Schepens & Co. '02. (262) 8°. 2 fr. [333.1:31(493)]
- 3469 Schmidt, S. H.: Die badische Landwirtschaft und Landwirtschaftspolitik in der Gegenwart. (Bern: Stämpfli & Co. '03.) (9) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Stat.) [338.1(43.46)]
- 3470 Seiffert, M.: Die Versorgung der grossen Städte mit Kindermilch. Tl. 1: Die Notwendigkeit einer Umgestaltung der Kindermilcherzeugung. Leipzig: A. Weigel '04. (278) 8°. M. 6.— [338.4:637]
- 3471 Statistik der landwirtschaftlichen und zweckverwandten Unterrichts-Anstalten Preussens für die Jahre 1900, 1901, 1902. Bearb. im königl. preuss. Minist. f. Landwirtsch., Domänen und Forsten. Berlin: P. Parey '03. (XVII, 389) 8°. M. 10. (Landwirtschaftliche Jahrb. Bd. 32. Erg. Bd. 2.) [333.1(07)(431)]
- 3472 Wirz, J.: Berichterstattung der Getreidebaukommission an der Abgeordnetenversammlung des Schweizerischen landwirtschaftlichen Vereins den 13. VI. 1903 zu Einsiedeln. Bericht. Freiburg: St. Paulus Druck. '03. (14) 8°. [338.1:633(494)]

- Croner, J.: Organisation und Wirken der deutschen Landwirtschaftsgesellschaft. **ZS** 12. [338.1(062)(43) 3473
 Dechesne, L.: The new coal-beds in Belgium. **EJ** 52. [338.2:622.3(493) 3474
 Givksov, E.: Peasant-farming in Denmark. **EJ** 52. [338.38(489) 3475
 Levy, H.: Die Lage der englischen Landwirtschaft in der Gegenwart. **JNS** 12. [338.1(42) 3476

7. Ipar.

- Atti del consiglio dell' industria e del commercio: sessione ordinaria dell'anno 1900 **3477**
 Roma: tip. Nazionale di G. Bertero '03. (123) 8°. L. 1.50. (Annali dell'industria e del commercio, 1902.) (Min. di agr., ind. e comm.: Divisione industria e commercio.) [338(061)(45)
 Atti del consiglio dell'industria e del commercio: sessioni, ordinaria e straordinaria dell'anno 1902. Roma: tip. Nazionale di G. Bertero e C., '03. 2 vol (123, 204) 8°. L. 3.50, (Ministero dell'industria e commercio.) [338(061)(45) 3478
 Atti del 4. congresso nazionale delle società economiche tenutosi in Torino in occasione della I. esposizione internazionale di arte decorativa moderna: 1a sessione ottobre 1902. Torino: tip. Camilla e Bertolero '02. (234) 8°. L. 5.—. (Società promotrice dell'industria nazionale.) [338.4(063)(45) 3479
 Atti del 4. congresso nazionale delle società economiche: seconda sessione, gennaio 1903. Torino: tip. Camilla e Bertolero '03. (241) 8°. L. 5. (Società promotrice dell'industria nazionale.) [338.4(063)(45) 3480
 Carretto (Del), F.: Breve cenno sulle industrie di Napoli e provincie in relazione ai bisogni degli arsenali e degli stabilimenti militari ivi esistenti. Napoli: tip. F. Di Gennaro e A. Morano '03. (5) 4°. [338.4(45) 3481
 Duchaine, P.: Les associations de producteurs, trusts, cartels, et syndicats. Préf. par M. L. Strauss. Bruxelles: G. Lebègue & Co. '03. (XX, 580) 18°. 5 fr. [338.8 3482
 Genoud, L.: L'organisation des cours professionnels pour apprentis des métiers en Suisse. Fribourg: Musée industr. cantonal '03. (95) 8°. 1 fr. 20. [338.4(07)(494) 3483
 Grandgeorge, G. et L. Guérin: L'industrie textile en France en 1902. Rapport. Paris: Impr. Nation. '03. (727) 8°. (Minist. du comm.) [338.4:677(44) 3484
 Industriellen, die, Unternehmungen der Stadt Zürich. Zürich: Hoter & Co. '03. (VI, 56, 24, 24, 32, 15) 4°. [338.4(494) 3485
 Lafargue, P.: Les trusts américains. Leur action économique, sociale, politique. Paris: Giard & Brière '03. (147) 18°. 1 fr. 50. [338.8(73) 3486
 Notizie sulle condizioni industriali della provincia di Roma. Roma: tip. Nazionale, '03. (295) 8° (Annali di statistica.) (Ministero di agricoltura, industria e commercio: direzione generale della statistica.) [338.4(45) 3487
 Panificazione (La) privata e la panificazione municipalizzata a Milano studiate dal punto di vista finanziario, igienico ed economico sociale; relazione. Milano: tip. F. Fossatti '03. (91) 8°. L. 1.— (Società mutua d. proprietari di forno in Milano, [338.4:641 3488
 Poli, R.: Memorie ed appunti concernenti lo sviluppo dell'industria cartiera nella valle di Villa Basilica nella seconda metà del secolo 19. Firenze: tip. T. Prosperi e C. '02. (19) 8°. [338.4:676(45) 3489
 Schuler, F.: Die schweizerische Hausindustrie. (Bern: Stämpfli & Co. '03.(42) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [338.42(494) 3490
 Sorel, E.: La grande industrie chimique minérale. Paris: Naud '03. (633) 8°. [338.4:66 3491

- Adams, A. D.: State control of trusts **PSQ** 3. [338.8 3492
 Geering, T.: Die Entwicklung des Zeugdrucks im Abendland seit dem 17. Jahrh. **VS** 3/4. [338.4:677(4) 3493
 Giretti, E.: La società di Terni, il governo ed il »trust« metallurgico. **GE** 11. [338.5(45) 3494
 Monzili, A.: L'incremento industriale di Napoli. L'Italia moderna, nov. [338.4(45) 3495

8. Bel- és külkereskedelem. Vámügy. Közlekedés.

- Agacy, H. A.: Free trade, protection, dumping, preferential tariffs. London: Longmans '03. (92) 8°. 2/6 net. [337(42) 3496
 Annales du commerce extérieur Commission permanente des valeurs de douane, Session de 1903. Valeurs arbitrées pour 1902. Paris: Impr. Nation. '03. (391) 8°. (Minist. du commerce.) [338.2:31(44) 3497
 Annali del consiglio delle tariffe delle strade ferrate, 1902. Roma: tip. delle Unioni coop. ed. '03. (488) 8°. (Ministero dei lavori pubblici.) [338.4(061)(45) 3498

- 3599 Asquith, H. H.: Trade and the Empire. Mr. Chamberlain's proposals examined in 4 speeches and a prefatory note. London: Methuen '03. 8°. 6 d. net. [337(42)]
- 3500 Basler, die, Handelskammer und ihre Stellung zum neuen Zolltarif. Basel: Genossenschafts-Buchdr. '03. (11) 8°. (S.-A. aus: »Basler Vorwärts«.) [337(494)]
- 3501 Bridge, I. H.: Carnegie millions and men who made them: Inside history of the Carnegie Steel Company. London: Limpus, Baker '03. (386) 21/— [308(73)]
- 3502 Bernhardt, R.: Die schweizerische Ostalpenbahn in historischer, technischer, kommerzieller und volkswirtschaftlicher Beleuchtung. Tl. I.: Allgemeines. Die Splügenbahn. Die Fern-Ortler Bahn. Zürich: Orell-Füssli '03. (IX, 138, 8) 4°. M. 12.50. [385(494)]
- 3503 Borgius, W.: Der Handelsvertragsverein. Ein Rückblick auf die ersten drei Jahre seiner Tätigkeit. Berlin: F. Siemenroth '03. (130) 8°. M. 2.—. [382.4(062)(43)]
- 3504 Bigotti, L.: Navigazione interna: relazione. Roma: tip. Civelli '03. (22) 8°. [386.3(45)]
- 3505 Breny, C. F. J.: Die Postbeziehungen zwischen Frankreich und der Schweiz. 1803—1848. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (14) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [383(44: 494)]
- 3506 Cabiati, A. e Einaudi, L.: L'Italia e i trattati di commercio. Milano: tip. degli Operai '03. (306) 16°, L. 4.—. (Bibl. della Critica Sociale.) [382.4(45)]
- 3507 Caillard, V. H. P.: Imperial fiscal reform. London: E. Arnold '03. (308) 8°. 3/6. net. [337(42)]
- 3508 Candé: Notes et remarques conc. le marché et les foires du Lude avant la révolution. Mamers: Fleury et Dangin '03. (11) 8°. (Extr. de la Rev. hist. et archéologique du Maine.) [381.1(44)]
- 3509 Carnegie, A.: Il vangelo della ricchezza e l'impero degli affari. Trad. di A. A. Bernardy. Roma: ed. della Rassegna internazionale '03. (VIII, 267) 16°. L. 2. [308]
- 3510 Chamberlain, J.: Imperial Union and tariff reform. Speeches delivered from may 15 to nov. 4, 1903. London: Richards '03. 8°. 1/— net. [337(42)]
- 3511 Chanteclair, I.: Les causes de la décadence du commerce des bons vins et des spiritueux. Bordeaux: impr. Barthélemy '03. (72) 8°. 75 cent. [38: 634(44)]
- 3512 Commercio (II) degli agrumi italiani all'estero: notizie. Roma: tip. Nazionale di G. Bertero e C. '02. (XIX, 297) 8°. L. 1.20. (Min. d. agr., ind. e comm.; div. industrie e commercio; ufficio di informazioni com.) [38: 633(45)]
- 3513 Commissione centrale dei valori per le dogane: atti per la sessione 1901—1902. Roma: tip. Naz. di Bertero e C. '03. (414) 8°. (Minist. di agr., ind. e comm.; div. industria e commercio.) (Ann. d'industria e d. comm.) [337(061)(45)]
- 3514 Congrès, le 2e, du Sud-Ouest navigable tenu à Toulouse en 1903. Poitiers: impr. Blais & Roy '03. (15) 8°. (Extr. de la Rev. des eaux et forêts) [386.3(063)(44)]
- 3515 Congresso (II) di Londra del 1902 sulle tramvie e ferrovie economiche ed il problema delle ferrovie secondarie in Italia; relazione. Torino: tip. Camilla e Bertolero '03. (118) 8°. [385.3(063)]
- 3516 Cox, H.: The policy of free import. Being a paper read at Liverpool to the New Century Soc. New. ed. London: Fisher Unwin '03. (34) 8°. [337(42)]
- 3517 Cox, H.: British industries under free trade; essays by experts. London: Fisher Unwin '03. (396) 8°. 6/— [337(42)]
- 3518 Dasbach: Der Zolltarif. Rede. Trier: Paulinus-Druckerei '03. (14) 8°. M. —10. (Dasbach's Volksbibliothek, 21.) [337(43)]
- 3519 de Bray, A. G.: La Belgique et le marché asiatique. Bruxelles: impr. Polleunis & Centerick '03. (XII, 384) 8°. 4 fr. 50. [382(493: 5)]
- 3520 Deubel, R.: Du rachat des chemins de fer et de ses conséquences. Thèse. Versailles: impr. Gérardin '03. (149) 8°. [385(44)]
- 3521 Doniol, A.: Le réglementation des chemins de fer d'intérêt local et des tramways. Ouvr. complétant le livre publ. en 1900. Paris: Béranger '03. (154) 8°. (Encycl. des trav. publ.) [351.812(44)]
- 3522 Ducloux, E.: Die Bergbahnen der Zentralschweiz. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (32) 4°. (S.-A. aus Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [385(494)]
- 3523 Einfuhr aus der zollfreien Zone von Hochsavoyen und von der Landschaft Gex im Jahre 1900 und 1901 und 1902 Importation. (Bern): A. B(entelli) '01, '02, '03. (je 20) 2°. [382: 31(494)]
- 3524 Engelbrecht, Th. H.: Die geographische Vertheilung der Getreidepreise. 1. In den Vereinigten Staaten von 1862—1900. Berlin: P. Parey '03. (VIII, 108) 8°. M. 4.—. [338.5(73)]
- 3525 Ferrari, A. (De): El movimiento comercial actual de la republica Cubana: noticia estadística. Livorno: S. Belforte e C. '03. (11) 16°. [382(729.1)]

- Flammix, G.: Manuale doganale ossia norme ed esempi per lo sdoganamento ed esportazione delle merci, ad uso dei commercianti e delle scuole di commercio. Prt. 1. Torino: Bellardi e Borla '03. (127) 8°. L. 3.50. [351.715(45) 3526
- Foreign trade and commerce. Account's relating to, including figures received up to september 30, 1903. London: Eyre & Spottiswood '03. 8°. 4½ d. [352(42) 3527
- Gaskell, T. P.: Free trade a failure from first. London: Macmillan & Co. '03. (102) 8°. 2/— net. [337(42) 3528
- Gilmour, T. L.: All sides of the fiscal controversy. Appendix and complete index of subjects discussed. London: Lawrence & B. '03. 8°. 1/— net. [337(42) 3529
- Gutachten der Aeltesten der Kaufmannschaft in Berlin über Gebräuche im Handelsverkehr. 1. Folge. Hrsg. v. M. Apt. Berlin: C. Heymann '04. (VIII, 124) 8°. M. 2.—. [332.6(431) 3530
- Haaß-Zumbühl, F.: 1. Die Kernpreise und Brotpreise in Luzern von 1601—1900. Zusammengestellt u. per 100 Kg. resp. 1 Kg. umgerechnet. 2. Die Fleischpreise in Luzern von 1501—1900. Zus. gest. u. umgerechn. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (8) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik) [338.5(494) 3531
- Haaß-Zumbühl, F.: 1. Die Milchpreise in Luzern ausgemessen von 1553—1903. Zusammengestellt und per Liter berechnet. 2. Die Butterpreise in Luzern von 1601—1903. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (5) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [338.5(494) 3532
- Hagnet, H.: Le rachat des chemins de fer suisses et ses conséquences. Genève: Eggiman & Cie '03. (II, 128) 8°. fr. 3. [385(494) 3533
- Hajózó csatornákról. A magyar mérnök- és építész-egylet tárgyalásai az 1901/02-iki évadban. (Les canaux navigables; compte rendu des travaux de l'association hongroise d'ingenieurs et d'architectes.) Budapest: Eggenberger biz. '03. (305) 8°. 4 K. [386.1(439) 3534
- Hammond, W. G.: Thoughts on Mr. Chamberlain's proposed fiscal policy. No. 1, London: E. Wilson '03. (14) 8°. [337(42) 3535
- Heyne, J.: Die Frage des Wollzolles. Leipzig: Schmidt & Co. '04. (32) 8°. 80 Pf. [337.5(43) 3536
- Holek, S.: A világ hajózható csatornái. (Les canaux navigables du monde.) Budapest: Atheneum r.-t. bizom. '03. (VII, 12) 8°. [386:1 3537
- Jack La Bolina: L'esportazione marittima della Toscana: conferenza. Firenze: tip. G. Carnesecchi e figli '03. (17) 8°. [3-2(45) 3538
- India. Review of trade in 1902—03. London: Eyre & Spottiswood '03. 3½ d. [382(54) 3539
- Jung, J.: Der Weltpostverein und sein Einfluss auf den Weltverkehr und die Weltwirtschaft. Vortrag. Strassburg: Heitz '03. (IV. 46) 8° M. 3.—. [383.4 3540
- Kemény J. A szövetkezetek hazánkban. (Les coopératives en Hongrie) Budapest: Lampel R. '03. (76) 8° 1 k. 58 f. (Magy. keresk. könyvt.) [334(429) 3541
- Kontradiktorische Verhandlungen über deutsche Kartelle. Die vom Reichsamt des Innern angestellten Erhebungen über das inländische Kartellwesen in Protokollen und stenographischen Berichten. Hft. 4: Verhandlungen über den Verband deutscher Druckpapier-Fabriken G. m. b. H. vom 25 u. 26. X. 1903. Berlin: Siemenroth '03. (206) 8° M. 4.—. [338.8(43) 3542
- Kruse, E.: Handwerk und Zolltarif. Berlin: Liebheit & Thiesen '03. (16) 8° M. 15. [337:338.44(43) 3543
- Labour and protection. Series of studies. Ed. by H. W. Massingham. London: Fischer Unwin '03. (350) 8° 6/— [337(42) 3544
- Lebensmittelzölle, die, und die indirekten Steuern. Wer sie zahlt und wem sie nützen. Berlin: Buchh. Vorwärts '03. (16) 8° [337.5(43) 3545
- Lillet, P.: Considérations économiques sur la tarification française des transports de marchandises par chemins de fer. Thèse. Berdeaux: typ. Gounouilhou '03. (124) 8° [385.4(44) 3546
- Lübberts, L. E.: Ostfrieslands Schifffahrt und Seefischerei. Tübingen: Laupp '03. (VI, 112) 8° M. 3'20 (Zeitschrift f. d. ges. Staatswiss. Ergänzh. 7.) [387.5(43) 3547
- Maggini, C.: Spese militari e tariffe doganali. (Appunti e note.) Lugano: F. Veladini & Co. '03. (35) 8°. 80 c. [382(45) 3548
- Mallock, W. H.: The fiscal dispute made easy, or key to principles involved in opposite policies. London: Nash '03. 80 1— [337(42) 3549
- Mazzola, C.: Contro gli abusi commerciali: considerazioni esposte al congresso dei commercianti e degli industriali in Roma. 1903. Milano: tip. Allievi, Grasi e Gelmi '03. (14) 8° [38(45) 3550
- Money, L. G. C.: Elements of the fiscal problem. London: P. S. King '03. 8° 1/— net. [337(42) 3551

- 3552 Montezemolo, L.: Sulla organizzazione dello esercizio delle ferrovie italiane allo scadere delle attuali convenzioni, considerazioni e proposte presentate al 4. Congresso delle società economiche in Torino, ottobre 1902. Torino: tip. Camilla e Bertolero '02. (40) 8°. [385(45)]
- 3553 Murray, Alice Effie: History of the commercial and financial relations between England and Ireland from the period of the restoration. London: P. S. King '03 (504) 8° 10/6 net [381(42:415)]
- 3554 Notize illustrative e voti per ciascuna categoria della tariffa doganale italiana. Categoria 12, parte I (Minerali metallici escorie; industria siderurgica; metallurgica del rame). Roma: tip. Nazion. de G. Bertero '02, (388) 8° (Atti della commissione per il regime economico-doganale, parte I.) [337(45)]
- 3555 Oetiker, J.: Législation suisse des chemins de fer. Recueil des lois, ordonnances et arrêtés les plus importants relatifs aux chemins de fer suisses. Berne: Neukomm & Zimmermann '03. (X, 800) 8° 9 fr. — [351.812(494)]
- 3556 Olaf, M. D.: Ist das gewerbemässige private Speditionswesen für den Handelsstand eine Notwendigkeit? Ein kleiner Beitrag zur Monopolisierung des Welthandels durch Deutschland. Berlin: Luckhardt's Buchh. f. Verkehrswesen (03.) (87,11) 8° M. 3.—. [38]
- 3557 Orientierung, zur, über den neuen Zolltarif. Notizen und Materialien. Als Manuscript gedruckt durch das engere Actionscomité für den Tarif. 2. Heft. (Bern Sack Aeshlliman & Jost) '03. (88) 40 M. 3.—. [33(494)]
- 3558 Pigon, A. C.: Riddle of the tariff. London: Johnson '03. 12° 1/— net. [337(42)]
- 3559 Pounelle, P.: Etude du projet douanier russe, appuyée sur la production des vignobles russes, la consommation de l'empire, son commerce global. Dyon: impr. Jobart '03. (60) 40 [337(47)]
- 3560 Prager, R. L.: Die »Ausschreitungen des Buchhandels«. Antwort auf die Denkschrift des akademischen Schutzvereins. Berlin: R. L. Prager '03. (III, 142) 8° M. 1.20. (Aus: Börsenbl. f. d. deutsch. Buchh.) [38:655(43)]
- 3561 Pulsford, E.: Commerce and the empire. London: Cassel '03. (176) 8°, 3/6 [337(42)]
- 3562 Rava, L. Cupello, V. e De Benedetti, V.: Il congresso di Londra del 1902 sulle tramvie e ferrovie economiche ed il problema delle ferrovie secondarie in Italia: relazione a S. E. il Ministro dei lavori pubblici. Torino: tip. Camilla e Bertolero '03. (118) 40. [385.3(063)]
- 3563 Relazione sulla convenzione internazionale di Berna per i trasposti di merci in ferrovia (Camera di commercio ed arti di Genova). Genova: tip. P. Pellas fu L. '03. (13) 4° [385.8]
- 3564 (Rossel, A.): Le nouveau tarif général suisse devant servir de base à la discussion des traités de commerce qui entreront en vigueur en 1904. (Genève: W. Kündig & Fils) '03. (12) 8°. (Extr. du Journ. d'agricult. suisse.) [382.4(694)]
- 3565 Sabbatini, L.: Sulla riforma delle legge 6 luglio 1862 per la istituzione e l'ordinamento delle camere di commercio (Unione permanente delle camere di commercio italiane in Roma). Milano: tip. B. Bellini '03 (31) 8°. [351.824,5(45)]
- 3566 Sacheri, G.: Esercizio ferroviario; relazione al congresso nazionale delle società economiche tenutosi in Torino 1902. Torino: tip. Camillo e Bertolero '02, (36) 8°. (Società promotrice dell' industria nazionale.) [385(45)]
- 3567 Sammlung von Handelsberichten schweizer. Konsulate über d. J. 1901. — Recueil de rapports commerciaux de consulats suisses. 1901. Bern: H. Jent '03. (II, 146) 8°. (S. A. aus: Schweizer. Handelsamtsblatt.) [382.2(494)]
- 3568 Schade, H.: Handelswissenschaftliche Vorlesungen als Uebergang zu einer Handels-Hochschule in Hamburg. Hamburg: Seitz Nachf. '03. (21) 8°. M. —50. [38(01)]
- 3569 Schriften der Centralstelle f. Vorbereitung von Handelsverträgen. H. 22: Etienne u. Vosberg-Rekow: Zollrückvergütung. Grundsätzliche Erörterungen. Berlin: Guttentag '03. (VI,58) 8°. M. 2.—. [382.4(062)(43)]
- 3570 Schriften der Centralstelle für Vorbereitung von Handelsverträgen. Hft. 24. Vosberg-Rekow: Nach dem Tarifkampfe. Handelspolitische Aufgaben der nächsten Zukunft. Berlin: J. Guttentag '03. (44) 8°. M. 1.50. [382.4(062)43]
- 3571 Schriften über Verkehrswesen. Hrsg. vom Club österr. Eisenbahnbeamten. 1. Reihe Hft. 4. V. G. Bosshardt: Grundzüge für die ökonomische Anordnung des Verkehrsdienstes. Wien: A. Hölder '03. (71) 8°. M. 1.20. [381(082)]
- 3572 Schwabe, H.: Handelspolitik. Auf der Stufe der Allgemeinheit im Zeichen des Verkehrs. Luxemburg: Selbstverl. '03. (43) 8°. M. 1.—. [382]
- 3573 Schwander, J. G. Die Warenhäuser oder Kleinhandel und Gewerbe das Opfer einer übelberatenen Staatspolitik. Biel: Schüler & Cie. '03. (55) 8°. 1 fr. 20. [381.5]

- Schweizerische Eisenbahnstatistik für das Jahr 1900, Bd. 28.— Statistique des chemins de fer suisses pour l'année 1900. Hrsg. vom Schweizerischen Post- und Eisenbahndepartement. Bern: Körber '02. (IV, 335) 4°. 4 fr. 50. [385:31(494)] **3574**
- Schweizerische Handelsstatistik. Provisorische Zusammenstellung des Spezialhandels der Schweiz im J. 1902. Hrsg. vom schweizer. Zolldepartement. — Statistique du commerce de la suisse. Tableau provisoire du commerce spécial en 1902. (Bern: H. Benteli) '03. (16) 2°. [382:31(494)] **3575**
- Schweizerische Post- und Telegraphen-Statistik. Statistique des postes et telegraphes suisses. 1902. Stäfa: Buchdr. Stäfa A. G. '03. (II, 82) 2°. 2 fr. 50 [385:31(494)] **3576**
- Shaw, F. G.: The empire's salvation; sound fiscal policy. London: G. Putnam '03. 8°. 1/— net. [337(42)] **3577**
- Short handbook for speakers and students of the policy of preferential tariffs. London: Tariff Reform League '03. 8°. 1/— net. [337(42)] **3578**
- Sievers, W. Südamerika u. die deutschen Interessen. Eine geogr.-polit. Betrachtung. Stuttgart: Strecker & Schröder '03. (III, 95) 8°. M. 2.—. [382(8:43)] **3579**
- Sievert, F.: Die zur Vertretung des Handels in Lübeck geschaffenen Einrichtungen der älteren Zeit. Lübek: (Lübcke & Nöhring) '03. (III, 58 u. XV.) 8°. M. 3.—. [38(061)(43,63)] **3580**
- Sorrentino, L.: I problemi circa le ferrovie e il loro esercizio. Napoli: tip. M. Priore '03. (14) 16°. [385(45)] **3581**
- (Suter, R.): Quelques éclaircissements sur la question du chemin de fer national. Berne: Ott & Bolliger '03. (49) 8°. [385(494)] **3582**
- (Suter, R.): Ein Wort zur Aufklärung über die Nationalbahn-Frage. Aarau: Buchdr. des »Aargauer Tagblattes« '03. (II, 51) 8°. 30 c. [385(494)] **3583**
- Stähli, R.: Das Fortbildungsschulwesen in den kaufmännischen Vereinen der deutschen Schweiz 1897—1903. Referat. Nebst Protokoll der Unterrichtskonferenz des schweiz. kaufm. Vereins. Zürich: Schw. Kaufm. Verein '03. (IV, 48) 8°. [38(07)(494)] **3584**
- Statistik des auswärtigen Handels des österr.-ungar. Zollgebiets im J. 1902. Verf. u. hrsg. im statist. Departement im k. k. Handelsministerium. Bd. 2. u. 3. Wien: Hof. u. Staatsdr. '03. 8°. (2. Spezial-Handel. (VIII, 845) M. 6.—.—3. Vormerkverkehr—Durchfuhr. (VI, 507) M. 6.— [382:31(436+439)] **3585**
- Statistik des Rollmaterials der Schweizerischen Eisenbahnen nach dem Bestand am Ende des J. 1902. Hrsg. vom schweiz. Post- und Eisenbahndepartement. Bern: Körber '03. (14) 4°. [385:31(494)] **3586**
- Statistik des Warenverkehrs der Schweiz mit dem Auslande im J. 1902. Hrsg. v. schweiz. Zolldepartement. Statistique du commerce de la Suisse avec l'étranger en 1902. Bern: A. Benteli '03. (VIII, 383) 2°. 5 fr. [382:31(494)] **3587**
- Statistique générale de la téléphonie dressée d'après des documents officiels par le Bureau international des administrations télégraphiques. Année 1901. Berne: Bureau intern. d. administr. telegr. '03. (15) 4°. 50 c. [384(494)] **3588**
- Statistische und tarifarische Daten insb. über die im Betriebe der k. k. Staatseisenbahnverwaltung stehenden Eisenbahnen. Wien: (Gerold & Co) '03. (185) 16°. M. 1.20. [385:31(436)] **3589**
- Tableau général du commerce et de la navigation. Année 1902. Vol. 1. Commerce de la France avec ses colonies et les puissances étrangères. Paris: Impr. Nation. '03. (810) 4°. (Direction gén. des douanes.) [382:31(44)] **3590**
- Theorie und Praxis. Antwort auf K. Bücher's Denkschrift: »Der deutsche Buchhandel und die Wissenschaft«, bearb. vom Vorstande des Verbandes der Kreis- und Ortsvereine im deutschen Buchhandel. Leipzig: L. Staakmann in Komm. '03. (II, 171) 8°. M. 1.—. [38:655(43)] **3591**
- Tora u-Bayle, X.: L'enseignement commercial aux Etats-Unis. Rapport. Paris: Nowy & Co '03. (59) 8°. (Extr. du Bull. de l'enseignement techn.) [38(07)(73)] **3592**
- Trübner, K.: Wissenschaft und Buchhandel. Zur Abwehr. Denkschrift der deutschen Verlegerkammer unter Mitwirkung ihres Vorsitzenden dr. G. Fischer in Jena. Jena: G. Fischer '01. (128) 8°. 80 Pf. [38:655(43)] **3593**
- Vásárhelyi Z.: A magyar borok értékesítése Németországban. (La commerce des vins hongrois en Allemagne.) Budapest: Eggenberger biz. '03. (15) 8°. 20 f. (A Borászati Lapokból). [382:634(439+43)] **3594**
- Vergleich des Zolltarifgesetzentwurfes mit dem geltenden Zolltarifgesetze u. Vergleich des Zolltarifentwurfes mit den autonomen u. vertragsmässigen Sätzen des geltenden österr.-ungar. Zolltarifes. Wien: (Hof- u. Staatsdr.) '03. (193—533) 4°. M. 1.20. [337(436)] **3595**

- 3596 Veröffentlichungen des deutschen Verbandes f. das Kaufmännische Unterrichtswesen. Bd. 23—26. Leipzig: Teubner 8°. 23. 14. Kongress des Verbandes, Mannheim 1902. Stenogr. Bericht. '03. (8, 178) M. 4.— 24. Wilke, R. Der geographische Unterricht in der kaufm. Fortbildungsschule. '03. (51) M. 1-20.— 25. Schleichert, F. Wie stählt der junge Kaufmann am besten seinen Charakter in den Versuchungen u. Schwierigkeiten seines Lebens? '03. (28) M. —60.— 26. Gombert, L.: Handelsbetriebslehre u. Einzelwirtschaftslehre. '03. (29) M. 1.—, [38(07)(43)]
- 3597 Vagliasindi, T.: Contro la riscossa feudale: osservazioni intorno alla politica doganale. Catania: N. Giannotta '03. (20) 8°. L. 0'40. [337.5(45)]
- 3598 Vincienne, E.: Rapport sur les zones franches. Châlons-sur-Marne: impr. O'Toole. '03. (36) 8°. [385]
- 3599 Viti (de) De Marco, A.: Ordinamento dell'esercizio ferroviario: discorso. Roma: tip. dell'Unione coop. ed. '03. (39) 8°. [385(45)]
- 3600 Volmar, F.: Eisenbahnwesen: a) Geschichte; b) Eisenbahnverstaatlichung. Bern: Verl. Encycl. '03. (II, 19) 8°. (S. A. aus: Handwörterbuch der Schweiz. Volkswirtsch.) [385(494)]
- 3601 Vossion, L.: Mouvement commercial du port de Bombay (Inde anglaise) pour l'année fiscale se terminant au 31. mars 1902. Comparaison avec le commerce total de l'Inde. Part de la France dans ce mouvement et moyens de l'augmenter encore. Poitiers: Impr. Blais et Roy '03. (71) 18°. (Extr. du Moniteur off. du comm.) [382(54)]
- 3602 Wolfram, M.: Das kaufmännische Unterrichtswesen in den Vereinigten Staaten von Nord-Amerika. Aussig: (Becker) '03. (52) 8°. [33(07)(73)]
- 3603 Zolltarif und Handelsverträge. Ihre Wichtigkeit für unsern Nationalwohlstand. Veröff. vom Zentralvorstand des Schweizer. Gewerbevereins. 2. Aufl. Glarus: Spälti '03. (II, 23) 8°. [382.4(494)]
- 3604 Zuppinger, C.: 1. Die Brotpreise in 20 Gemeinden des Kantons St. Gallen im J. 1901. 2. Die Weizenpreise im J. 1901. 3. Die Fleischpreise in 33 Gemeinden des Kantons St. Gallen im J. 1901 und am 3. XII. 1902. St. Gallen: Zollkofer '03. (II, 19, 18, 6) 8°. (Stat. d. Kantons St. Gallen, Hft. 19.) [338.5(494)]
- 3605 Zuppinger, C.: Anregung zu einer Statistik der Lebensmittelpreise in der Schweiz. Referat. Bern: Stämpfli & Co '03. (33) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [338.5:31(494)]
- 3606 Zur Volksabstimmung über den neuen Zolltarif am 15. März 1903. (Hrsg. von der Direktion der A.-G. der Eisen- u. Stahlwerke von Georg Fischer in Schaffhausen.) (Schaffhausen: Meier & Cie. '03.) (7) 8°. [337(494)]
-
- 3607 Alessio, G.: Ancora la questione ferroviaria. CS 22. [385(45)]
- 3608 Beach, M. H.: A view of the fiscal controversy. Monthly Review, sept. [337(42)]
- 3609 Bernstein, E.: Protection and labour in Germany. Independent Review, nov. [337.3(43)]
- 3610 Bowley, A. L.: The prices of imports and exports. EJ 52. [382(42)]
- 3611 Bowley, A. L.: Statistical methods and the fiscal controversy. EJ 51. [337:31(42)]
- 3612 Bruno, C.: Marina mercantile e commercio d'Inghilterra secondo le ultime statistiche. RSS 5, 7, 8. [387.5(42)]
- 3613 Bud, J.: Külkereskedelmi forgalmunk az 1902. évben. (Notre commerce extérieur en 1902.) MGS 9, 10. [382(439)]
- 3614 Burns, J.: Labour and free trade. Independent Review, nov. [337(42)]
- 3615 Calchas: Mr. Chamberlain: The protagonist of the future. Fortnightly Review, nov. [337(42)]
- 3616 Cecil, H.: Reference and retaliation. Monthly Review, oct. [337(42)]
- 3617 Chamberlain, J.: The policy of imperial preference. National Review, nov. [337(42)]
- 3618 Colson, C.: Revue des questions de transports. RPP 113. [38]
- 3619 Cunyngname, H.: Effect of export and import duties examined by the graphic method. EJ 51. [336.26]
- 3620 Dollot, R.: Le port franc de Hambourg. RPP 114. [337.1(43.51)]
- 3621 Eger, G.: Die Aenderungen des deutschen Eisenbahntransportrechts durch die Einführung des neuen deutschen Handelsgesetzbuches vom 10. Mai 1897 und der Eisenbahnverkehrsordnung vom 26. Oktober 1899. ADR 12. [347.763.1(43)]
- 3622 Einaudi, L.: La controversia doganale in Inghilterra. RiS 10. [337(42)]
- 3623 Emory, F.: Causes of our failure to develop South-american trade. AAP 77 [38(8)]

- Fazio, A.: La navigazione interna in Italia. **RiS** 10. [386.3(45) 3624
- Fenton, R.: Mr. Chamberlain's resignation. *Wilshire's Magazine*, nov. [337(42) 3625
- Feuerstein, F.: Zur Frage der Reichseisenbahn-Betriebsgemeinschaft. **NZ** 12. 3626
[385(43)
- Flux, A. W.: Preferential tariffs and Canadian interests. **EJ** 52. [337(42:72) 3627
- François, G.: Il commercio estero degli Stati Uniti. **GE** 10. [382(73) 3628
- Giffen, R.: The wealth of the Empire and how it should be used. *Journ. Statist. Soc.*, sept. [339.3(42) 3629
- Gilbertson, F. W.: Foreign tariffs and walsh industries. *Nineteenth Century*, nov. [337(42) 3630
- Goschen: Mr. Chamberlain's proposals. *Monthly Review*, july. [337(42) 3631
- Grey, E.: Mr. Chamberlain's fiscal policy. *Monthly Review*, oct. [337(42) 3632
- Handelsverkehr, der, der Schweiz mit dem Auslande im J. 1902. **SB** 18. [382(494) 3633
- Hass, M.: Das brandenburgische Zollwesen im 16. Jahrh. **JGV** 5. [337(431) 3634
- Hegedüs S.: Chamberlain politikája. (La politique de Chamberlain.) **KS** 11. 3635
[337(42)
- Hewins, W. A.: The present state of the case for Mr. Chamberlain's policy. *Fortnightly Review*, oct. [337(42) 3636
- Hunziker, A.: Post und Presse. Eine verkehrsgeschichtl. Studie. **SB** 16. [383:07 3637
- Imperialismo, protezionismo e liberalismo in Inghilterra. (D.) **GE** 11. [337(42) 3638
- L'Industrie des transports maritimes. **RPP** 114. [387.5 3639
- Johnson, E. H.: The effect of a tariff on production. **QJE** 1. [337(42) 3640
- Kenny, M. J.: Ireland and the tariff. *National Review*, oct. [337(415) 3641
- Kerekes Gy.: A kassai kereskedő-céh (Bruderschaft) könyve. 1446—1583. 3642
MGT 5/6. (Le livre de la sodalité des négociants (Bruderschaft) de Kassa. 1446—1583) [138(439)
- Kirby, H.: Protection and the future of socialism in Great Britain. **SD** 11. 3643
[337(42)
- Lippert, G.: Die neuen Triester Hafenbauten. **ZVS** 5. [387.1(436) 3644
- Loos, J. A.: The Ann. Arbor conference en the higher commercial education. 3645
JPE 3. [38(07)(42)
- Lorin, H.: Les chemins de fer transcontinentaux au Canada. **RPP** 113. [38:7(1) 3646
- Macdonald, J. R.: The electorate and the tariff temptation. *New Liberal Review*, nov. [337(42) 3647
- Mac Vey, F. L.: Report of the select committee of the House of Commons on steamship subsidies. **JPE** 3. [387.5(42) 3648
- Milhaud, E.: La nationalisation des chemins de fer suisses. **RSv** 10—11. 3649
[385(494)
- Molinari, G. de: L'évolution du protectionnisme. **JE** 12. [337.3 3650
- Monzilli, A.: La questione dei trattati di commercio. *L'Italia moderna*, lugl. 3651
[382.4(45)
- Mosca, G.: Dopo il primo anno dell'università commerciale Luigi Bocconi. **RiS** 10. 3652
[38(07)(45)
- Munkás L.: Az utolsó magyarországi főpostamester és kora. 1680—1700. (Le dernier directeur des postes hongroises.) **MGT** 9. [383(439) 3653
- Munkás L.: A magyar posták a 18. sz. elején. 1700—1716. (Les postes hongroises au commencement du 18e siècle.) **MGT** 10. [383(439) 3654
- Murray, D. C. and J. W. Atkinson: Will a preferential tariff oppress the poor? 3655
Fortnightly Review, oct. [337(42)
- Nelson, E.: Argentine commerce with the United States and Europe. **AAP** 77. 3656
[382(82)
- Observer: The doom of free imports. *National Review*, oct. [337(42) 3657
- Pór A.: Külkereskedelmünk föllendülése a 14. században. (Le commerce extérieur hongrois au 14e siècle.) **MGT** 10. [382(439) 3658
- Price, L. L.: The economic prejudice against tariff reform. *Fortnightly Review*, nov. [337(439) 3659
- Price, L. L.: Economic possibilities of an imperial fiscal policy. **EJ** 52. [337(439) 3660
- Quelch, H.: More fiscal fallacies. **SD** 12. [337(42) 3661
- Quelch, H.: Fiscal facts and fallacies. **SD** 11. [337(42) 3662
- Quelch, H.: Poverty and protection. **SD** 10. [337(42) 3663
- Quelch, H.: Free trade and prosperity. **SD** 9. [337(42) 3664
- Raffalóvich, A.: Les chemins de fer aux États-Unis, **JE** 12. [385(73) 3665
- Root, J. W.: The fiscal enquiry. **EJ** 51. [337(42) 3666
- Rouxel: Travaux des chambres de commerce. **JE** 12. [38(061)(44) 3667
- Schoff, W. H.: European trade relations with South America. **AAP** 77. [382(8:4) 3668

- 3669 Schorer, H.: Der Methuenvertrag. Englisch-portugiesisches Handelsabkommen v. J. 1703. ZGS 4. [382.4(42:469)
- 3670 Schurtz, H.: Türkische Basare und Zünfte. ZS 11. [331(496)
- 3671 Sellors, W.: Free trade and trade unionism. SD 10, [337(42)
- 3672 Smith, G.: Canada and Mr. Chamberlain. Monthly Review, oct. [337(42:71)
- 3673 Sorel, G.: Observations sur le régime des chemins de fer. Études Socialistes, 1, 3. [385
- 3674 Spender, H.: Sir Robert Peel and Mr. Chamberlain. Fortnightly Review, oct. [337(42)
- 3675 Spender, J. A.: Free trade and its fruits. Fortnightly Review, sept. [337(42)
- 3676 Taylor, B.: Mr. Chamberlain's scheme. Nineteenth Century. nov. [337(42)
- 3677 Thomas, D. A.: The growth and direction of our foreign trade in coal. Jour. Statist. Soc., sept, [382:553.2(42)
- 3678 Viti de Marco, A. de: Polemica di un »protezionista tranquillo.« GE 11. [337.3(45)
- 3679 Warren, M.: The trade of the empire. Contemp. Rev., oct. [337(42)

9. Bank-, pénz-, hitel- és biztosításügy. Tőzsde.

- 3680 Ambron, E.: Lo scopo e le funzioni delle banche di emissione; Studio. Firenze: F. Lumachi '03. (VIII, 156) 8°. L. 3.—. [332.132
- 3681 Atti del consiglio della previdenza: 1a sessione del 1903. Roma: tip. Nazionale di G. Bertero e C. '03. (537) 8°. (Min. di agr. ind. e comm.: divisione credito e previdenza.) (Ann. d. cred. e d. prev. 1903, 50.) [332(061)(45)
- 3682 Baudoin, H.: La banque de l'Indo-Chine. Thèse. Paris: Flammarion '03. (IV, 356) 18°. 3 fr. 50. [332.1(59)
- 3683 Beiträge zur Statistik der deutschen Lebens- und Feuerversicherung im Jahre 1901. Hrsg. vom kaiserl. Aufsichtsamt für Privatversicherung Th. 1: Statistik der deutschen Lebensversicherungsgesellschaften. Th. 2: Statistik der deutschen Privat-Feuerversicherungsgesellschaften. Berlin: Guttentag '03. (69) 4°. M. 4.—. [368:31(43)
- 3684 Beitrag zur Statistik der Aktiengesellschaften. Vom eidgenössischen statist. Bureau. Notice statistique sur les sociétés anonymes. (Bern: Stämpfli & Co. '03.) (18) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [332.63(494)
- 3685 Bericht, 15., des deutschen Vereins für Jugendsparkassen aus den J. 1901—1903. Frankfurt a/O.: Harnecker & Co. in Komm. '03. (27) 4°. M. —.50. [332.23(43)
- 3686 Bolles, A. S.: Money, banking, and finance. New-York: Amer. Book Co. '03. (2336) 8°. 1 \$ 25 c. [332
- 3687 Bourgeois, L.: La fédération nationale de la mutualité française. Deux discours. Avec une introduction de M. L. Mabillean. Paris: A. Rousseau '03. (45) 12°. (Petite bib. du mutualiste, no. 1.) [334.7(44)
- 3688 Breckinridge, S. P.: Legal tender. A study in English and American money history. Chicago: Univ. Press '03. (XVII, 181) 8°. 10/—. [332.4
- 3689 Cocito, F.: Le assicurazioni terrestri, danni e vita: incendio, rischio locativo, ricorso dei vicini, grandine insolubilità del debitore, trasporti. Torino: Flli Bocca, '04. (221) 8°. L. 6.—. (Nuova collezione di opere giuridiche, 121.) [368.5
- 3690 Deutschen, die, Lebensversicherungsgesellschaften i. J. 1902. Berlin: (Kühl) '03. (52) 8°. M. 1.50. (Aus: Berl. Börsen-Ztg.) [368.3(43)
- 3691 Farkas, R. J.: Zálogleveleink belértéke. (La valeur effective de nos hypothèques.) Budapest: A Közgazdaság kiad. '03. (53) 8°. 1 K 30 f. [332.133(439)
- 3692 Firpo, E. e Garneri, F.: Commento alla legislazione italiana sul credito agrario, preceduto da cenni storici e teorici. Roma: tip. di G. Bertero e C. '02 (194) 8°. L. 2.—. (Ministero di agricoltura, industria e commercio: divisione credito e previdenza.) (Ann. d. credito e d. previdenza n. 48.) [351.825.82(45)
- 3693 Garnier, E. J.: Le bimétallisme et l'agriculture. Thèse. Paris: Pedone '03. (156) 8°. [332.42:63
- 3694 Gella, E.: Studi sugli effetti della speculazione cerealicola. Torino: Flli Bocca '04. (116) 8°. L. 3.—. (Bibl. di scienze sociali, 44.) [332.64
- 3695 Gow, W.: Marine insurance. A handbook. London: Macmillan & Co. '03. (444) 8°. 10/net. [368.2
- 3696 Hattinberg, J. v.: Referat betr. die Frage der Hypothekarenschuldung. Erstattet der landwirtschaftl. Abteilung des Industrie- u. Landwirtschaftsrates. Bd. 1—3. Wien: Frick '03. 3 Bde 8°. K 12.—. [332.72(436)

- Hecht, F.: Die Organisation des Bodenkredites in Deutschland. Abthg. 2: Die deutschen Hypothekenbanken. Bd. 1: Die Statistik der deutschen Hypothekenbanken. Leipzig: Duncker & Humblot '03. (XXXIII, 796) 8°. M. 25.—. [332.133(43)] 3697
- Hepburn, A. B.: History of coinage and currency in United States and the perennial contest for sound money. London: Macmillan & Co. '03. 8°. 3/6 net. [332.4(73)] 3698
- Hertz, F.: Die österreichisch-ungarische Bank und der Ausgleich. Wien: Stern '03. (19) 8°. K —.50. (Aus: Die Zeit.) [332.11(436)] 3699
- Hönig, F.: Die österr.-ungar. Lebensversicherungs-Gesellschaften im J. 1902. Wien: Gerold in Komm. '03. (48) 12°. M. 1.—. [368.3(436)] 3700
- Irányi, B.: Die in- und ausländischen Privatversicherungs-Gesellschaften in Oesterreich-Ungarn im J. 1902. Jg. 9. Wien: Eisenstein & Co. '03. (15) 8°. M. 1.25. [368(436)] 3701
- Irányi, B.: Die Geschäftsergebnisse der österr.-ung. Lebensversicherungs-Gesellschaften und der ausländischen Lebensversicherungs-Gesellschaften in Oesterreich-Ungarn im J. 1902. Jg. 27. Wien: Eisenstein & Co. '03. (24) 8°. M. 1.25. [368.3(436)] 3702
- Irmer, A.: Die öffentlichen Sparkassen und die Organisation des landwirtschaftlichen Kredits in der Provinz Schlesien. Breslau: Schletter '03. (62) 8°. M. 1.20. [332.71(431)] 3703
- Karup, J.: Die Reform des Rechnungswesens der Gothaer Lebensversicherungsbank A. G. Eine Denkschrift im Auftrage des Bank-Vorstandes. 2 Bde. Jena: Fischer '03. (V. 170. X, 544.) 8°. 40 Pf. [368.3] 3704
- Knebel-Doeberitz, H. v. u. H. Broecker: Das private Versicherungswesen in Preussen. Bd. 3: Knebel-Doeberitz: Das Feuerversicherungswesen in Preussen. Berlin: (Mittler & Sohn) '03. (XVI. 203) 8°. M. 5.—. [368(431)] 3705
- Landmann, J.: Das Finanzinteresse der Kantone an der zentralen Notenbank. Vortrag. Zürich: Druck der Neuen Zürcher Zeitung '03. (29) 8°. (Aus der Neuen Zürcher Zeitung.) [332.11(494)] 370
- Lopuszanski, E.: Die österreichischen Banken im J. 1902. Wien: Manz '03. (123) 8°. M. 2.40. (Aus: Mittlgn d. Finanzminist.) [332.1(436)] 3707
- Luzzato, G.: I banchieri ebrei in Urbino nell'età ducale: appunti di storia economica con appendice di documenti. Verona: Flli Drucker '03. (71) 16°. L. 1.50. [332.1(45)] 3708
- Malherbe, G. et Fabri: Les banques populaires agricoles. Monographie de la banque populaire agricole de Sivry-Sautin. Bruxelles: Schepens & Co. '03. (42) 8°. 1 fr [332.71(493)] 3709
- Manes, A.: Versicherungs-Wissenschaft auf deutschen Hochschulen. Berlin: E. S. Mittler & Sohn '03. (V, 73) 8°. M. 2.—. [368(07)(43)] 3710
- Pfeiffer, L.: Der Anschluss der Aerzte an die freiwillige staatliche Alters- und Invalidenversicherung. Weimar: R. Wagner Sohn '03. (28) 8°. M. —.50. [368.43(43)] 3711
- Plenge, J.: Gründung u. Geschichte des Crédit Mobilier. Zwei Kapitel aus Anlagebanken, eine Einleitung in die Theorie des Anlagebankgeschäfts. Tübingen: Laupp '03. (XI, 156) 8°. M. 4.—. [332.13] 3712
- Radtke, P.: Die Stabilität der Lebensversicherungs-Anstalten. Berlin: Mittler & Sohn '03. (63) 8°. M. 1.50. (Aus Ztschr. f. d. ges. Versicherungswiss.) [368.3] 3713
- Rahm, C.: Die Hagelversicherung im Kanton Schaffhausen 1830—1902. Schaffhausen: H. Meier & Co. '03. (51) 8°. [368.51(494)] 3714
- Rahm, C.: Die obligatorische Viehversicherung im Kanton Schaffhausen 1898—1902. Schaffhausen: H. Meier & Co. '03. (II, VI, 79) 8°. [368.52(494)] 3715
- Rapport à M. le président de la république sur les opérations de la caisse nationale d'épargne. Caisse d'épargne postale. Année 1902. Paris: Impr. Nation. '03. (94) 4°. (Minist. du comm.) [332.2(44)] 3716
- (Rimensberger, E.): Vorschläge zur Realisirung der Centralbankfrage. (Aus Kantonalbankkreisen.) Bern: C. Sturzenegger '02. (II, 18) 8°. (S. A. aus Schweizer. Blätter f. Wirtschafts- u. Socialpol.) [332.11(494)] 3717
- Schulze, A.: Die Bankkatastrophen in Sachsen im J. 1901. Tübingen: H. Laupp '03. (V, 136) 8°. M. 3.60. (Zeitschrift f. d. ges. Staatswiss. Ergänzungsheft 9.) [332.13(43.21)] 3718
- Stefan, E.: Ein Viertel Jahrhundert Versicherungs-Wesen im Deutschen Reich. 28 Tafeln. Wien: Freytag & Berndt '03. (III, 10) 8°. M. 3.—. [368(43)] 3719
- Stoismann, J.: Der Uebergang von der Geld- zur Buchwirtschaft oder Emanzipation der Volkswirtschaft aus der Geldherrschaft durch Organisation von Kreditgenossenschaften. Wien: Huber & Lahme '03. (18) 8°. M. —.70. [334.2] 3720

- 3721 Tabellen zur Währungs-Statistik. Verf. im k. k. Finanz-Ministerium. 3-Ausg. Hft. 1. Wien: (Hof- u. Staatsdr.) '03. (100)2° M. 1.—. [332.4(439)]
- 3722 Warren, H.: Banks and their customers. Practical guide for all who keep banking accounts, from customers point of view. London: Wilson '03. (170) 8°. 2. net. [332.13]
- 3723 Wermert, G.: Börse, Börsengesetz und Börsengeschäfte. Studien zur Beleuchtung gesetzgeberischer Einwirkung auf volkswirtschaftl. Gebilde. Leipzig: Duncker & Humblot '04. (VII, 304) 8°. M. 7.40. [332.6]
- 3724 Young, T. E.: Insurance; practical exposition for students and business men. London: J. Pitman '03. (340) 8°. 7/6. [368]
- 3725 Zustand und Fortschritte der deutschen Lebensversicherungs-Anstalten im J. 1902. Jena: Fischer '03. (64) 8°. M. 2.40. [368.3(43)]
- 3726 Anneus: Gl'istituti di credito in Italia. Nuova Antologia, 1 lugl. [332.7(45)]
- 3727 Bohren, A.: Die Hagel-Versicherung in der Schweiz. SB 9. [368.51(494)]
- 3728 Conant, Ch. A.: Is an ideal money attainable? JPE 3. [332.4]
- 3739 Contenson, L. de: Les sociétés de secours mutuels. RDM 13. [334.4]
- 3730 Cooke, Th.: Branch banking for the West and South. QJE 1. [332.134]
- 3731 Fleischer, M.: Zur Frage de Witwen- und Waisenversicherung. ZS 12. [368.43(43)]
- 3732 Gaines, M. W.: Effects of the silver standard in Mexico. Yale Review, nov. [332.42(72)]
- 3733 Hertz, F.: Die Diskont- und Devisenpolitik der Oesterreich-Ungarischen Bank (1892—1902.) ZVS 5. [332.11(436)]
- 3734 Horowitz, A.: Die Effektivgeschäfte und börsenmässigen Termingeschäfte an der Wiener Produktenbörse. Auf Grund der Ergebnisse der Wiener Terminhandels-enquete von 1900. JGV 4. [332.64(436)]
- 3735 Löwe, A. K.: Oesterreichs Bank im J. 1902. StM 10. [332.1(436)]
- 3736 Meade, E. Sh.: The United States Steel Corporation's bond conversion. QJE 1. [322.63(73)]
- 3737 Nussbaum, A.: Zur neueren Literatur über Effektenbanken. ZS 12. [332.13]
- 3738 Parker, U. S.: An increase in gold and the pricemaking process. JPE 4. [332.4]
- 3739 Purves, A.: The outlook for currency legislation. QJE 1. [332.42]
- 3740 Salvioni, G. B.: Rapport au Ministre des finances de l'administration des monnaies et des médailles. GE 12. [332.46(44)]
- 3741 Walter, F.: Die Anfänge der Montes Pietatis. Histor.-polit. Blätter, 10. [332.33]
- 3742 Zablet, M.: Les opérations de la monnaie de Paris en 1902. JE 12. [332.46(44)]

10. Állami és önkormányzati pénzügy. Községi szocializmus, Szegényügy.

- 3743 Achard, A.: La justice dans l'impôt. Genève: Ph. Dürr '04. (XVI, 224) 8°. [336.2]
- 3744 Almanach des contributions indirectes pour 1904. Poitiers: Gudin '04. (50) 8°. [351.716(44)]
- 3745 Amministrazione (Sull') del demanio e tasse sugli affari: proposte della commissione nominata dal comizio di Perugia. Spoleto: tip. dell'Umbria '03. (68) 8°. [351.716(45)]
- 3746 Andreis (De), L. e Commandini, U.: La municipalizzazione dei servizi pubblici: discorsi. Milano: tip. A. Koschitz e Co. '03. (28) 16°. 5 c. [351.711.9—2]
- 3747 Angot, G.: Des pouvoirs financiers des chambres hautes, et spécialement des pouvoirs financiers du Senat français dans la constitution de 1895. Thèse. Rennes: Impr. des arts et manufactures '03. (163) 8°. [342.52(44)]
- 3748 Annuario dei ministeri della finanza, del tesoro e della corte dei conti del regno d'Italia, 1903—1904. (anno 42). Roma: tip. Calzone-Villa. '03. (CVII, 806) 8°. [336(058)(45)]
- 3749 Atti della commissione reale dei demanî comunali nelle provincie del Mezzogiorno, istituita con r. d. 4. maggio 1884 e susseguenti disegni di legge. Roma: tip. G. Bertero e Co. '02. (419) 8°. [351.711—2(45)]
- 3750 Azienda dei sali: relazione. Roma: tip. Calzone-Villa '03. (123) 4°. (Min. d. finanze: direzione gen. d. privative.) [336.19(45)]
- 3751 Azienda dei tabacchi: relazione. Roma: tip. Calzone-Villa '03. (LXVI, 139) 4°. (Min. d. finanze: direzione gen. d. privative.) [336.193(45)]
- 3752 Balajthy K.: A fogyasztási és itáladó-törvények történeti összeállítása a kiegyezés évtől, 1867. évtől kezdve az újabb időkig. (Collection historique des lois indirectes 1867—1903.) Budapest: Toldi L. biz. '03.(43) 8°. K. 1.—. [351.716(439)]
- 3753 Benz, G.: Zur Reform unserer Armenpflege. Basel: F. Reinhardt '03. (59) 8. fr. —.60. [361(494)]

- Bittner, L.: Die Geschichte der direkten Staatssteuern im Erzstifte Salzburg bis zur Aufhebung der Landschaft unter Wolf Dietrich. I. Die ordentlichen Steuern. Wien: Gerold's Sohn in Komm '03. (83) 8°. K. 1.90. (Aus: Archiv f. oesterr. Geschichte.) [336.2(436)] 3754
- Boucard, M. et G. Jèze: Éléments de la science des finances et de la législation financière française. 2e éd. ref. et augm. 2 vols. Paris: Giard & Brière '02. (XXX, 608; 609—1301) fr. 20.—. (Bibl. intern. de droit public.) [336(02)(44)] 3755
- Bouilleurs, les, de cru. Nouvelle réglementation, d'après les lois, decrets, circulaires de 1903. Clermont-Ferrand: Impr. Mont-Louis '03. (48) 12°. fr. —.75. [351.716(44)] 3756
- Charitas-Schriften. H. 9.: Trimborn, K.: Die Pflichten der höheren Stände auf sozialem und charitativem Gebiet. Werthmann: Die ersten 5 Jahre des Charitas-Verbandes f. das kath. Deutschland. Freiburg i. B.: Geschäftsstelle des Charitas-Verband f. das kathol. Deutschld. '03. (132) 12°. M. —.70 [361(43)] 3757
- Compendio di scienza delle finanze. Milano: soc. editr. Sonzogno '03. (61) 16°. 15 c. (Biblioteca del popolo, vol. 313.) [336(02)] 3758
- Couallier, L.: Des occupations du domaine public au regard de l'impôt de l'enregistrement. Thèse. Paris: Giard & Brière '03. (109) 8°. [336.274] 3759
- Crespolani, R.: Il lotto: critiche e difese. Milano: soc. editr. libr. '03. (23) 8°. (Dal Filanghieri 1902. n. 12.) [336.33] 3760
- Damaschke, A.: Aufgaben der Gemeindepolitik. (Vom Gemeinde-Sozialismus.) 5. Aufl. Jena: G. Fischer '04. (XII, 288) M. 1.50. [351:711.9—2] 3761
- Dangel, C.: Le monopole de l'alcool en Suisse. Thèse. Dyon: Venot '03. (160) 8°. [336.191(494)] 3762
- Darwin, L.: Municipal trade, advantages and disadvantages resulting from substitutions of representative bodies for private proprietors in management of industrial undertakings. London: Murray '03. (488) 8°. 12/—net. [351.711.9—2] 3763
- De Meren, A.: Législation sur la bienfaisance publique. Codification et comm. des dispositions actuellement en vigueur. Bruxelles: E. Bruylant '03. (VI, 320) 8°. 5 fr. [351-84(493)] 3764
- Dierschke, J.: Progressive Besteuerung des Grossbetriebes bei einigen Verbrauchssteuern. Breslau: Buchdr. der Schles. Volkszeitung '03. (98) 8°. [336.24(43)] 3765
- Die witz: Katechismus des hamburgischen Budget-, Kassen- und Rechnungswesens. Repetitorium für hamburgische Staatsbeamte. Hamburg: Herold '04. (79) 8°. M. 1.—. [351.71(43.51)] 3766
- Ergebnisse, die, der Sommerpflege in Deutschland. (Ferienkolonien, Kinderheilstätten u. s. w.) im J. 1902. Bericht. Berlin: (Puttkammer & Mühlbrecht) '03. (56) 8°. M. 1.50. [362.7(43)] 3767
- Foehr: Die Grundsteuer nach dem gemeinen Wert. Referat. Mit e. Anh.: Tatsachen und Antworten. Berlin: J. Harrwitz '03. (24) 8°. M. — 5). (Sociale Streitfragen, 15.) [336.22] 3768
- Fraisse, F. J.: La mine d'or du quai d'Orsay. La loi du finances du 16 avr. 1895. (art. 43.) et les lois libératrices. Paris: Pichon '03. (16) 8°. [336(44)] 3769
- Garelli, A.: Le imposte nello stato moderno, Vol. 1.: L'imposizione personale secondo il diritto finanziario positivo. Milano: U. Hoepli '03. (XVI, 478) 8°. L. 8.—. [336.2] 3770
- Georgi, O.: Der Staatshaushalt des Kgr. Sachsen seit 1880. Ein Beitrag zur Beurteilung der gegenwärtigen Finanzlage. Leipzig: Duncker & Humblot '03. (III, 136) 8°. M. 2.40. [336(43.21)] 3771
- Geyer, I. V.: Das hamburgische Erbschaftssteuergesetz vom 2. III. 1903 unter Benützung der Gesetzesmaterialien erl. Hamburg: C. Boysen '03. (VI, 149) 16°. (Boysen's Samml. Hamb. Gesetze N. 6.) M. 2.—. [351.718.9(43.51)] 3772
- Griffuel, A.: La taxe du pain. Thèse. Paris: Larose '03. (271) 8°. [336.271] 3773
- Guyot, Y.: Gaspillages régressifs et dépenses nécessaires. Les restes du »programme Baudin«. Paris: Guillaumin et Co '03. 1 fr. (Extr. de la Rev. du comm., de l'industrie et de la banque.) [336(44)] 3774
- Jahrbuch der Gehe-Stiftung zu Dresden. Bd. 9: Die Grossstadt. Vorträge u. Aufsätze zur Städteausstellung von K. Bücher, F. Ratzel, u. A. Dresden: Zahn & Jaensch '03. (VII, 282) 8°. M. 4.—. [352] 3775
- Incontri, G.: La nuova legge sugli alchools: osservazioni e proposte. Firenze: soc. tip. Fiorentina '03. (26) 8°. [351.716.2(45)] 3776
- Kaizl, J.: L'economia dela comunità; la scienza delle finanze; le entrate tributarie. Trad. e note di G. C. Donvito. Torino-Roma: Roux '03. (303) 8°. L. 4. (Bibl. di scienze sociali e politiche, n. 40.) [336(02)] 3777
- Karsai S.: Az elhagyott gyermekek védelme. Az elhagyott gyermekek védelméről szóló 1901. évi VIII. és XXI. t.-czikk, valamint az ezek végrehajtása tárgyában 3778

- kiadott 1903. évi 1. sz. B. m. szabályrend. magyarázata. Az előszót írta B o s n y á k Z. (La protection des enfants abandonnés. Les lois VIII et XXI 1901. Introd. par Z. B o s n y á k.) Budapest: Orsz. közp. közs. ny. '03. (VI, 228) 8°. 1 K 20 f. (Közigazgatási könyvtár V. évf. 5., 6. sz.) [351.847(439)]
- 3779 K a u f m a n n - H a r t e n s t e i n, I.: Die Humanitären und gemeinnützigen Bestrebungen im Kanton Solothurn. Hrsg. v. der Kantonalen gemeinnützigen Gesellschaft. Solothurn: Zepfel '03. (360) 8°. [361(494)]
- 3780 K l u g e, R.: Handbuch für Armenpfleger. Ratgeber 2. verb. Aufl. Hamburg: Grefe & Tiedemann '03. (X, 103) 8°. M. 1.50. [362.5]
- 3781 K o c z y n s k i, S.: Über einige wünschenswerte Richtungen der Gebühren-Reform. Nach einem Vortrage. Wien: Manz '03. (45) 8°. K 1. (Aus: Allg. oesterr. Gerichts-Ztg.) [336.272(436)]
- 3782 L a n d m a n n: Die kommunale Verkehrssteuer in Baden. Denkschrift. Mannheim: (I. Herrmann) '03. (79) 8°. M. —90. [336.281(43.46)]
- 3783 L é c r i v a i n, C.: L'origine de l'impôt dit lustralis collatio ou chrysargyre, suivi de: Note sur la vie de Marc-Aurèle Paris: Fontemoing '03. (6) 8°. (Extr. d. Mélanges Boissier.) [336.2(37)]
- 3784 Lois du 13 juillet 1901 conc. 1. L'impôt sur le capital, 2. L'impôt sur les salaires et traitements, 3. L'affectation des produits de l'impôt sur le capital, les salaires et traitements, ainsi que la perception de centimes additionnels départementaux. Metz: Lupus '03. (42) 8°. M. —60. [351.714(43.44)]
- 3785 M a g r i n i, S.: L'imposta di ricchezza mobili nei rapporti con le società commerciali obbligate alla presentazione dei bilanci e casi pratici di tassazione. Milano: G. Agnelli '03. (238) 4°. L. 6.—. [336.24(45)]
- 3786 M a l h e r b e, G.: Les oeuvres de prévoyance et d'assurance. Bruxelles: Schepens & Co '03. (60) 8°. 1 fr. [362(493)]
- 3787 M a r s i l i L i b e l l i, D.: Per l'imposta progressiva. Firenze: tip. s. Giuseppe e C. '03. (80) 8°. [336.2]
- 3788 M a r t a r e l l i, E.: La municipalizzazione dei pubblici servizi ed il regime finanziario delle imprese municipali. Torino: tip. Subalpina '03. (18) 8°. [351.711.9—2]
- 3789 N a e f, E.: Ein eidgenössisches Tabakmonopol. Zürich: Buchdr. des Schweiz. Grütlivereins '03. (XXIV, 192) 8°. [336.193(494)]
- 3790 N a e f, E.: Tabakmonopol und Biersteuer. Ein Beitrag zur schweizerischen Wirtschafts- und Finanzpolitik. Zürich: E. Rascher's Erben '03. (XXXVI, 360) 8° 8 fr. (Zürcher volkswirtschaftl. Studien 3.) [336.193(494)]
- 3791 N e p p i M o d o n a, L.: Scienza delle finanze e diritto finanziario italiano. Torino: G. B. Paravia e C. '03. (XVII, 389) 16°. L. 3.—. [336(02)(45)]
- 3792 N i t t i, S. F.: Principi di scienza delle finanze. Napoli: L. Pierro '03. (842) 8°. L. 7. (Manuali Pierre di scienze giuridiche e sociali.) [336(02)]
- 3793 N o s t i t z, H.: Grundzüge der Staatssteuern im Kgr. Sachsen. Eine Studie. Jena: Fischer '03. (VIII, 244) 8°. M. 3.—. [336.2(43.21)]
- 3794 Nouveau recueil chronologique des contributions indirectes. Période 1893—1893. Poitiers: Soc. franc. d'impr. et de libr. '03. (633) 8°. (Bibl. des employés des contr. indir.) [351.716(44)]
- 3795 Nouveau, le, régime de sucres. Convention sucrière de Bruxelles. Instr. relatives à l'application du nouveau régime. (circ. du 20. juill. 1903 no 532.) Poitiers: Soc. franc. d'impr. et de libr. '03. (64) 8°. (Bibl. des employés des contributions indirectes.) [351.716]
- 3796 P e t r i t s c h, L.: Zur Lehre von der Überwälzung der Steuern m. bes. Bez. auf den Börsenverkehr. Graz: Leuschner & Lubensky '03. (VII, 85) 8°. M. 2.—. [336.2(01)]
- 3797 P f a f f, H. und A. v. R e i s e n e g g e r: Das bayerische Gesetz über das Gebührenwesen von 11. XI. 1899. Nachtrag zur 4. und 5. Aufl. München: C. H. Beck '04. (63) 8°. M. —80. [351.718(433)]
- 3798 P a g a n o, E.: La pubblica assistenza in Roma: discorso e cronistoria della Croce Bianca. Roma: tip. A. Cerroni '02. (28) 8°. [361(45)]
- 3899 P a l m a (di), F.: Discorso alla Camera dei Deputati nella discussione del bilancio della marina, 1903. Roma: tip. La Speranza '03. (32) 8°. [336(45)7]
- 3800 P i c h, C.: Le imposte personali e reali nel sistema delle imposte dirette, loro differenze principali e conseguenze giuridiche, economiche e sociali. Torino: tip. L. C. Corsa '02. (202) 8°. [336.2]
- 3801 P u v i a n i, A.: Teoria della illusione finanziaria. Milano-Palermo: R. Sandron '03. (303) 16°. L. 2.—. (Biblioteca di scienze sociali e politiche, n. 46.) [336]
- 3302 Q u a r t a, O.: Commento alla legge s. imposta di ricchezza mobile. Vol. 2. 2ª ediz. riveduta ed ampliata. Milano: Società editr. libraria '03. (XXVII, 759) 8°. L. 16.— [351.714(45)]

- R e g e r, A.: Handausgabe des bayerischen Gesetzes über die öffentliche Armen- und Krankenpflege vom 29. IV. 1869 in der Fassung der Bekanntmachung vom 30. VII. 1899. Mit Erläuterungen. 5. durchges. u. erg. Aufl. Ansbach: C. Brügel & Sohn '04. (VII, 180) 8°. M. 3.20. [351.84(433) 3803
- R e h m, H.: Die Reichsfinanzreform, ihre Gründe und ihre Durchführung. München: I. Schweitzer '03. (41) 8°. M. 1.—. [336(43) 3804
- R o y e r - H u g o t: Essai sur la théorie de l'impôt progressif avec quelques applications. Dijon: Jacquot et Floret '03. (34) 8°. [336.2(01) 3805
- Sächsische Ergänzungsteuergesetz, das, vom 2. VII. 1902. nebst Ausführungsverordnung u. Instruction, die Veranlagung u. die Erledigung der Rechtsmittel gegen die Veranlagung betr. Hrsg. vom kgl. sächsischen Finanzministerium. Dresden: Heinrich ('03.) (176) 8°. M. 1.50. [351.714(43.21) 3806
- Schriften des deutschen Vereins für Armenpflege und Wohltätigkeit. H. 63: M ü n s t e r b e r g: Das Elberfelder System. Festbericht aus Anlass des 50jährigen Bestehens der Elberfelder Armenordnung (V. 54) M. 1.20.— H. 64: S c h i l l e r, F., S c h m i d t, H. u. K ö h n e, P.: Zwangsfürsorge-Erziehung und Armenpflege-Berichte. (V. 112) M. 3.—. H. 65: B ü c h l, A. u. E s c h l e: Die geschlossene Armenpflege. Berichte. (V. 138) M. 2.80.— H. 66. B l u m, J.: Volks- u. Krankenküchen. Leipzig: Duncker u. Humblot '03. 8°. [361(082)(43) 3807
- S i b i r i a s e f f, P. P.: Excellenz Witte. Ein Blick in die Geheimnisse der russischen Finanzpolitik. Berlin: H. Walther '04. (47) 8°. M. 1.—. [336(47) 3808
- S t e i g e r, I.: Der Finanzhaushalt der grössern Ortschaften. (Bern: Stämpfli & Co.) '02. (17) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [336.28(494) 3809
- T h é m a n l y s, L. M.: Misère et charité. Essai de synthèse sociale. Paris: Soc. franc. d'impr. et de libr. '03. (253) 16°. 3 fr. 50. [361 3810
- T r i c c ò, M.: La municipalizzazione dei pubblici servizi: dissertazione di laurea. (R. università di Torino, 1903.) Torino: tip. Baravelle e Falconieri '03. (61) 8°. [351.711.9—2 3811
- T r o c c h i, L.: Utopie?: motivi di riforme finanziarie radicali. Ascoli-Piceno: L. Cardì '03. (64) 8°. [336(45) 3812
- Uebersicht der Vermögens- und Einkommensteuerpflichtigen des Kantons Zürich, nach Vermögens- und Einkommensklassen eingeteilt. Winterthur: Geschw. Ziegler '03. (56) 8°. [351.714(494) 3813
- V o i g t e l, M.: Die direkten Staats- und Gemeindesteuern im Grossherzogt. Baden; eine Darstellung ihrer Entwicklung und Ergebnisse von 1836—1901. Jena: Fischer '03. (V, 120) 8°. M. 2.80. [336.2(43.44) 3814
- W a g n e r, A.: Die finanzielle Mitbeteiligung der Gemeinden an kulturellen Staatseinrichtungen und die Entwicklung der Gemeindeeinnahmen. Mit bes. Bezug auf preussische Verhältnisse. Jena: G. Fischer '04. (V, 72) 8°. M. 1.50. [336.28(43) 3815
- W e b b, S. & B.: History of liquor licensing in England principally from 1700 to 1830. London: Longmans '03. (172) 8°. 2/6 net. [351.711.5(42) 3816
- W o c h i n g e r, K.: Bayerns Gebührengesetze, umfassend das Gebührengesetz, die Hinterlegungs-Gebührenordnung, die Gebührenvorschriften der Gerichtsvollzieher, die Gebührenordnungen der Rechtsanwälte. München: G. Schweitzer '04. (XV, 429) 8°. M. 6.—. [351.718(433) 3817
- W o l l e m b o r g, L.: La riforma tributaria: discorso. Padova: tip. del giornale La Liberta. '02 (32) 8°. [336.2(45) 3818
- Z u c c o l i, L.: L'imposta di ricchezza mobile nella sua applicazione per contingente anzi chè per quotità: riflessioni. Milano: tip. P. B. Bellini '03. (14) 16°. [336.24(45) 3819
-
- B a s t a b l e, C. F.: Taxation for revenue as a canon of public finance. EJ 52. [336.24 3820
- B e e r, M.: La situation du socialisme municipal en Angleterre. L'Avenir Social, 7. [351.711.9—2. 3821
- B r a n z o l i - Z a p p i, E.: La questione finanziaria della capitale. GE 12. [336.28(45) 3822
- B r a u n v. F e r n w a l d, R.: Abstufung der Gebäudesteuer nach dem Mass der Verbauung der Grundfläche. ZVS 6. [336.22 3823
- C h a n c e, W.: A decade of London pauperism. Jour. Statist. Soc., sept. [339.1(42) 3824
- G i r e t t i, E.: Gli aggravi sul consumo e l'economia nazionale. GE 12. [336.271 3825
- G o t t l o b, A.: Kuriale Prälatenanleihen im 13. Jh. VS 3/4. [336.3 3826
- J a r a y, G. L.: Le socialisme municipal: socialistes et interventionnistes. ASP 6. [351.711.9—2 3827

- 3828 Kestner, F.: Betrachtungen zur Reichsfinanzreform. **ADR** 12. [336(43)
 3829 Letourneur, E.: L'administration générale de l'assistance publique à Paris. **JE** 12. [351.84(44.1)
 3830 Lévy, G. R.: Les finances de l'Egypte et du Soudan et la caisse de la dette égyptienne. **RPP** 114. [336(62)
 3831 Lévy, G. R.: Déficits et excédens des budgets européens. **RDM** 17. [336(4)
 3832 Manassei, P.: Le crisi agrarie e le imposte fondiaria. La Rassegna nazionale, nov. [336.22
 3833 Meyer, Ch.: Der Haushalt einer deutschen Stadt im Mittelalter. **VS** 3/4. [336.28(43)
 3834 Nina, L.: I proventi del lotto e il contributo dell'Italia meridionale. **GE** 10. [336.38(45)
 3835 Passelerg, F.: Le socialisme communal en Belgique. La Quinzaine. 16 oct. [351.711.9(493)
 3836 Plechanow, G.: Die Aufhebung der bäuerlichen Haftpflicht in Russland. **NZ** 7. [336.2(47)
 3837 Roche, J.: L'impôt sur le revenu. **RDM** 22. [336.24
 3838 Taussig, F. W.: The end of sugar bounties. **QJE** 1. [336.271.3
 3839 Thibault, F.: Examen de la théorie de M. Leo sur la capitatio plebeia. **VS** 3/4. [336.2(37)
 3840 Zoltai L.: Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662—1692. (Le budget de la ville de Debrecen 1662—1692.) **MGT** 5/6. [336.28(439)

11. Statisztika.

Általános.

- 3841 Arduino, E.: Statistica. Livorno: R. Giusti '03. (92) 32°. 50 c. (Bibl. degli studenti, n. 85.) [311
 3842 Colajanni, N.: Lezioni di statistica. Napoli: L. Pierro '03. (273) 8°. L. 5.—. [311
 3843 Fischer, C.: Zur Stellung der Statistik in der Medizin. (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (22) 8°. (S.-A. aus der Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [31:61
 3844 Macleod, H. W. G.: Methods and calculations in hygiene and vital statistics including use of logarithmus and logarithmic tables. London: Griffin '03. (158) 8°. 5/— net. [312
 3845 Statistical abstract of foreign countries, in each year from 1891 to 1900—1901. 29. th. number. London: Eyre & Spottiswood '03. 8°. 1/6. [31
 3846 Sauerbeck, A.: Index numbers of prices. Journ. Statist. Soc., sept. [311:338.5

Ausztria. (436)

- 3847 Gemeinde-Verwaltung und Gemeinde-Statistik der Stadt Brünn. Bericht des Bürgermeisters A. v. Wieser f. das J. 1901. Brünn: (Winiker) '03. (1 Bd.) 8°. Geb. M. 4.—. [31(436)
 3848 Mitteilungen des statistischen Landesamtes im Königreiche Böhmen. Deutsche Ausgabe. Bd. 4, Hft. 2: Landtagswahlen 1901. Landesfinanzen der J. 1862, 1870, 1880, 1890, 1896, 1901. Prag: Calve in Komm. '03. (IV, XCVI, 100) 8°. 4. K.—. [31(437)
 3849 Mitteilungen des statistischen Landesamtes im Kgr. Böhmen. Bd. 5, Hft. 1: Erntergebnisse f. d. J. 1902 und landwirtschaftliche Industrie. Prag: Calve in Komm. (III. LXVII, 43) 8°. K. —.80. [31(437)
 3850 Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem statistischen Departement im k. k. Handelsministerium. Bd. 81, Hft. 3: Berichte über die Handelsbewegung, sowie Bewertung der im J. 1902 ein- und ausgeführten Waren des österreichisch-ungarischen Zollgebiets. Zusammengestellt von der k. k. Permanenz-Kommission für die Handelswerte. Wien: Hof- und Staatsdruck. '03. (LVI, 335) 8°. M. 2.—. [31(436)
 3851 Oesterreichische Statistik. Hrsg. von der k. k. statist. Central-Commission. Bd. 65, H. 2: Die Ergebnisse der Volkszählung von 31. XII. 1900. Beschränkte Wohnungsaufnahme. Wien: Gerold's Sohn Komm. '03. (III, LXX, 41) 4°. K. 3.30, [31(436)

- Oesterreichische Statistik. Hrsg. von der k. k. statist. Zentralkommission. Bd. 67, H. 3: Statistik der Banken f. die J. 1900 u. 1901. Wien: Gerold's Sohn im Komm. '03. (II, II, XLI, 33) 4°. M. 2.20. [31(436)] 3852
- Oesterreichische Statistik. Hrsg. von der k. k. statistischen Central-Commission. Bd. 69, H. 2: Statistische Nachweisungen, über das civilgerichtliche Depositenwesen, die kumulativen Waisenkassen und über den Geschäftsverkehr der Grundbuchämter. (Veränderungen im Besitz und Lastenstande der Realitäten) im J. 1899. 2. Heft der »Statistik der Rechtspflege« f. d. J. 1899. Wien: Gerold's Sohn im Komm. '03. (II, XXXIV, 116) 4°. 4. K.—. [31(436)] 3853
- Oesterreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, nebst einem Anhang für die gemeinsamen Angelegenheiten der österreichisch-ungarischen Monarchie. Hrsg. von der k. k. statistischen Zentralkommission. Jg. 21. 1902. Wien: Gerold's Sohn i. Komm. '03. (III, 428) 8°. 6.K. —. [31 436] 3854
- Statistisches Jahrbuch der autonomen Landesverwaltung in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Hrsg. durch die k. k. statistische Centralkommission auf Grund der von den Ländern gelieferten statistischen Tabellen und Materialien. Jg. 3. Wien: Hof- & Staatsdr. '03. (CVI, 447) 8°. 20 K.—. [31(436)] 3855
- Statistische Mitteilungen über Steiermark. Hrsg. vom statist. Landesamte des Herzogt. Steiermark. Hft. 12: Ländliche Besitz- und Schuldverhältnisse in 27 Gemeinden Steiermarks. Erhebung durchgef. u. d. Leitung v. E. Mischler. Tl. 3: (Schluss) Einzelbeschreibungen, Gesindewesen Besitzveränderungen. Graz: Leuschner & Lubensky in Komm. '03. (X, 114) 8°. M. 2.—. [31(436)] 3856
- Statistische Mitteilungen über Steiermark. Hrsg. vom statist. Landesamte des Herzogt. Steiermark. Hft. 13: Die Sparkassen und die Erwerbs und Wirtschafts-Genossenschaften in Steiermark im J. 1901. Bearb. im statist. Landesamte f. Steiermark. Graz: Leuschner & Lubensky in Komm. '03. (VII, 79) 8°. M. 1.—. [31(436)] 3857

Belgium (493).

- Annuaire statistique de la Belgique. 32e année 1901. Bruxelles: impr. J. B. Stevens '02. (LXIV, 426) 8°. 5 fr. [31(493)] 3858

Franciaország (44).

- Annuaire statistique et administratif du département de la' Vise et du diocèse de Beauvais pour 1903. Beauvais: impr. Avonde & Bachelier '03. (155) 8°. [31(44)] 3859
- Statistique médicale de l'armée pendant l'année 1901. Paris: Impr. Nation. '03. (447) 4°. (Minist. de la guerre.) [31: 61: 355(44)] 3860

Magyarország (439).

- Publikationen des statistischen Bureaus der Haupt- und Residenzstadt Budapest. Uebersetzung aus dem Ungarischen. 32: Körösi, J. v.: Die Bautätigkeit in Budapest in den Jahren 1896—1900. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (67 u. XXVI) 8°. M. 2.—. [31(439)] 3861

Német birodalom (43).

- Beiträge zur Statistik des Königsreichs Bayern. Hrsg. vom kgl. statistischen Bureau. Hft. 64: Statistische Mittheilungen über die Landwirtschaft in Bayern. Nach Erhebungen von 1894—1902. Tl. 1. Berufs- und Betriebsverhältnisse, Bodenbenutzung, Viehstand. München: J. Lindauer '03. (641) 8°. M. 4.—. [31(433)] 3862
- Beiträge zur Statistik des Herzogtum Braunschweig. Hrsg. vom statistischen Bureau des herzoglichen Staatsministeriums. Hft. 17. Braunschweig: (Schulbuchhandlung) '03. (VI, 117) 4°. M. 3.—. [31(43,541)] 3863
- Beiträge zur Statistik des Grossherzogt. Hessen. Hrsg. v. der grossh. Centralstelle f. die Landesstatistik. Bd. 46, H. 2, 3; Bd. 47, 48; Bd. 49, H. 1; Bd. 50, H. 1—2. Bd. 51. H. 1, 2, 3. Darmstadt: Jonghaus 4°. (46,2: Alphabetisches Verzeichnis des Wohnplätze im Grossh. Hessen mit Angabe der Zahlen der Bewohner u. der bewohnten Gebäude, sowie der Gemarkungen, etc. 5. umgearb. Aufl. '02. (IV, XLVIII, 117) M. 3.—.—. 47. Ergebnisse der Berufs- u. Gewerbebezahlung in Hessen am 14. VI. 1895. Tl. 1: Die Bevölkerung nach Haupt- u. Nebenberuf, Geschlecht u. Berufstellung mit Unterscheidung der Provinzen u. Ortsgrößenklassen. Von L. Knöpfel '02. (IV, LXXXII, 453) M. 9.—.—. 48. Ergebnisse der Berufs-

- u. Gewerbebeziehung in Hessen am 14. VI. 1895. Tl. 2. Von L. Knöpfel '03. (IV, XV, 381) M. 7.—.—49. Ergebnisse der Berufs- u. Gewerbebeziehung. Th. 3, H. 1: Die Landwirtschaftlichen Betriebe. Von L. Knöpfel '03. (IV, IX, 58) M. 1.40— H. 2. Die Gewerbebetriebe im Grossherzogtum Hessen nach der Zählung von 14. VI. 1895. 50. 1: Statistische Mitteilungen aus dem direkten Steuerwesen des Grossh. Hessen. Bearb. im grossh. Ministerium der Finanzen '03. (40) M. 2.—.— 2: Statistik der Straf- und Gefangenenanstalten in Hessen f. das J. vom 1. IV. 1900 bis 31. III. 1901. '03. (IV, 32) M. —80. Bd. 51. 1: Statistik der Straf- und Gefangenen-Anstalten im Grossherzogtum Hessen f. d. J. von 1. VI. 1901. bis 31. III. 1902. (IV, 32) 2: Knöpfel L. Die Volkszählung im Grossherzogtum Hessen vom 1. XII. 1900. (IV, XXXI, 203) M. 4.50. 3: Uebersicht der Geschäfte der ordentlichen streitigen Gerichtsbarkeit bei den grossherzogl. Oberlandesgerichte zu Darmstadt und bei den Gerichten und Staatsanwaltschaften im Bezirke desselben sowie der freiwilligen Gerichtsbarkeit bei den Amtsgerichten während des Geschäftsjahres 1902. (V, 38) M. 1. [31(43.58)]
- 3865 Breslauer Statistik. Hrsg. vom statist. Amt der Stadt Breslau. Bd. 22: H. 1: Ergebnisse der Bevölkerungs-, Grundstücks- u. Wohnungsaufnahme vom 1. XII. 1900. Breslau: Morgenstern '03. (112, 98, 7) 8°. M. 1.50. [31(431)]
- 3866 Breslauer Statistik. Hrsg. vom statist. Amt der Stadt Breslau. Bd. 22. H. 3: Jahresberichte städtischer Verwaltungen f. das Rechnungsj. 1901. Breslau: Morgenstern '03. (351) 8°. M. 2.— [31(431)]
- 3867 Charlottenburger Statistik. Hrsg. vom statist. Amt der Stadt. H. 14: A. Armenstatistik der J. 1900/01 u. 1901/02. B. Neubauten des J. 1902. Charlottenburg: Ulrich & Co. in Komm '03. (III, 50) 8°. M. 1.— [31(431)]
- 3868 Jahrbuch für bremische Statistik. Hrsg. vom bremischen statist. Amt. Jg. 1902. Zur Statistik des Schiffs- und Warenverkehrs im J. 1902. Bremen: Halem im Komm. '03. (X, 327) 8°. Kart. M. 7.50. [31(43.52)]
- 3869 Kieseritzky, S.: Die Beschlüsse der von 1879—1903 abgehaltenen Konferenzen der Vorstände statistischer Ämte deutscher Städte. Zusammengestellt im statist. Amt der Stadt Breslau unter Leitg. v. M. Neefe. Breslau: Korn '03. (48) 8°. M. 1.—. (Aus: »Statist. Jahrb. deutscher Städte«.) [311.3(43)]
- 3870 Mitteilungen des statistischen Amtes der Stadt München. Bd. 18, Hft. 3: Münchener Jahresübersichten für 1902. München: G. Lindauer '03. (II, 109) 4°. M. 2.—. [31(433)]
- 3871 Preussische Statistik. Hrsg. vom kgl. statist. Bureau in Berlin. H. 177: Die endgültigen Ergebnisse der Volkszählung v. 1. XII. 1900, nebst e. aktenmässigen Berichte über die Ausführung dieser Zählung. Th. 1. Berlin: Selbstverl. '03. (VI, LXII, 431) 4°. M. 12.60. [31(431)]
- 3872 Statistik, die amtliche, Deutschlands. Der 9. Tagung des intern. statist. Instituts, Berlin 1903, vorgelegt vom kais. statist. Amt. Berlin: Heymann '03. (38) 8°. M. 1.—. [311.3(43)]
- 3873 Statistik des Deutschen Reichs. Hrsg. vom kais. statist. Amt. Bd. 152: Auswärtiger Handel des deutschen Zollgebiets im J. 1902. Th. 1: Der Verkehr mit den einzelnen Ländern im J. 1902, unter Vergleichung mit den J. 1897 bis 1901. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. 24 He. 4°. M. 10.—. [31(43)]
- 3874 Statistik des Deutschen Reichs, hrsg. vom kaiserlichen statistischen Amt. Neue Folge. Bd. 153: Auswärtiger Handel des deutschen Zollgebietes im J. 1902. Tl. 2. Darstellung nach Warengattungen. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, '03. (IV, 434, 30) 4°. M. 6.—. [31(43)]
- 3875 Statistisches Handbuch f. das Grossherzogt. Hessen. Hrsg. v. der grossh. hess. Zentralstelle f. die Landesstatistik. Darmstadt: Jonghaus '03. (XII, 318) 8°. Geb. M. 3.—. [31(43.58)]
- 3876 Statistisches Jahrbuch der deutschen Städte. Hrsg. v. M. Neefe. Jg. 11. Breslau: Korn '03. (XII, 531) 8°. M. 16.—. [31(43)]
- 3877 Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. Jg. 27 enthält die Statistik der J. 1900—1902. Im Auftrage des Magistrats hrsg. v. E. Hirschberg. Berlin: Stankiewicz '03. (XVII, 702) 8°. M. 14.—. [31(431)]
- 3878 Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. Hrsg. vom kaiserl. statistischen Amt. Ergänzungsheft zu 1903. 2: Die Forsten und Holzungen, im Deutschen Reich nach der Erhebung des J. 1900. Bearb. im kaiserl. Statistischen Amt. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht '03. (143) 4°. M. 1.50. [31(43)]
- 3879 Braun, A.: Die nächste Berufszählung im Deutschen Reiche. NZ 10. [312.93(43)]

Olaszország. (45)

- Statistica giudiziaria civile e commerciale e statistica notarile per l'anno 1899. 3880
 Parte I: statistica giudiziaria civile e commerciale (Direzione generale della statistica). Roma: tip. Nazionale di G. Bertero '03. (CXLIII, 152) 8°. L. 2:50, [31:34(45)]
- Atti della commissione per la statistica giudiziaria e notarile: sessione del giugno 1902. (Direzione Generale della statistica). Roma: tip. G. Bertero e C. (XXVIII, 231) 8°. (Annali di statistica, serie IV. n. 104.) L. 2:50. [31(061)(45)]
- Professione, A.: Alcuni dati statistici e censitari per il Modenese. VS 3/4. 3882
 [31(45)]

Svájcz (494).

- Anderegg, H.: Ein Beitrag zur Vornahme und Durchführung einer Gewerbe- zählung in der Schweiz. Referat. Bern: Stämpfli & Co. '03. (35) 4°. (Aus: Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [31:338.4(494)] 3883
- Bollinger, A.: Geographisch-statistisches Handbüchlein der Schweiz. — Tableau de géographie et de statistique de la Suisse. Vorw. v. K. Hending. Schaffhausen: Meili '03. (24) 4°. 65 Pf. 31(494) 3884
- Liebenau, Th. v.: Ueber die Pflege der Statistik im Kanton Luzern: (Bern: Stämpfli & Co.) '03. (14) 4°. (Aus Zeitschr. f. schweiz. Statistik.) [31(494)] 3885
- Mitteilungen des bernischen Statistischen Bureaus. Jahrg. 1903. Lfg. 1.: Ergebnisse der Zählung der Geisteskranken im Kanton Bern vom I. V. 1902. Bern: Francke '03. (79) 8°. M. 1:20. [31(494)] 3886
- Mühlemann, C.: Ueber die Aufgabe und Pflege der amtlichen Statistik in der Schweiz. Bern: Stämpfli & Co. '03. (IV, 69) 8°. (S. A. aus: Zeitschr. f. schweizer. Stat.) [31(494)] 3887
- Müller, O.: Beiträge zur politischen und Steuerstatistik des Kantons St. Gallen. 1. Die neuere Entwicklung der Steuerverhältnisse der st. gallischen Gemeinden. 2. Die Volksabstimmung im Kanton St. Gallen 1891—1902. Bern: Stämpfli & Co. '03. (II, 46) 4°. (S. A. aus: Zeitschrift f. schweiz. Statistik) (Stat. d. Kantons St. Gallen Hft. 20.) [31(491)] 3888
- Schweizerische Statistik. Hrsg vom statist. Bureau des eidg. Departements des Innern. Lfg. 132: 5te allgemeine schweizerische Viehzählung vorgenommen am 19. IV. 1901. Bd. 1. (XXIV, 46, 196) M. 5.—. 158: Pädagogische Prüfung bei der Rekrutierung im Herbst 1902. (18) M. 1:50. Bern: Francke in Komm. '03. 4°. [31(494)] 3889
- Anderegg, H.: Die amtlichen Statistiker und die schweizer. statistische Gesellschaft. SB 20. [31(062)(494)] 3890

India. (54)

- Statistical abstract relating to British India from 1892—3 to 1901—2. 37th number. London: Eyre & Spottiswood '03. 1/3. [31(54)] 3891

Ausztrália. (93)

- Coghlan, T. A.: Statistical account of the seven colonies of Australasia 1901—1902. Sydney: Gallick '03. (1903) 8°. [31(93)] 3892

12. Osztályozatlan.

- Colajanni, N.: Preti e socialisti contro Mazzini. Roma: Rivista popolare '03. (52) 16°. L. 0.40. (Biblioteca della Rivista popolare.) [9] 3893
- Deutsches Reichsgesetzbuch für Industrie, Handel und Gewerbe, einschliesslich Handwerk und Landwirtschaft. Vollständige Sammlung aller einschlägigen Reichsgesetze, Verordnungen Ausführungsbestimmungen etc. mit Erläuterungen, Formularbuch und Sachregister. Bearb. u. hrsg. von W. Maraun, E. Grünwald a. Mit Einleitung v. C. Bornhak. 38. Aufl. Berlin: Bruer & Co. '04. (2 Bände) 8°. M. 25.—. [345:33(43)] 3894

- 3895 Dietzgen, J.: Das Acquisit der Philosophie. Briefe über Logik. Speziell demokratisch-proletarische Logik. 2 Aufl. Stuttgart: Dietz Nachf. '03. (VIII, 242) 8°. M. 1.50. [16:335]
- 3896 Labeyrie, G.: Le traitement rationnel des accidents du travail. Paris: libr. de l'Inst. da bibliographie '03. (16) 8°. [614.8]
-
- 3897 Arons, L.: Wie entstand die Taktik der Socialdemokratie für die preussischen Landtagswahlen 1903. NZ 11. [324(431)5]
- 3898 Bernstein, E.: Eine Millionsechsmalunderttausend gleich Null. SM 12. [324(431)5]
- 3899 Braun, Ad.: Die Reichstagswahlen von 1898 und 1903. Eine statist. Studie. ASG 5/6. [324(43)]
- 3900 Dewinne, A.: Lehren der belgischen Gemeindewahlen. SM 12. [324(493)5]
- 3901 Dolléans, E.: Féminisme et propriété. MS 130. [396:333]
- 3902 Kautsky, K.: Die preussischen Landtagswahlen. NZ 8. [324(431)5]
- 3903 Kummel, H.: Die progressive Zahnaries in Schule und Heer und die zahnhygienischen Aufgaben der Sanitätsbehörden im Interesse der Volkswirtschaft. ASG 5/6. [617.6:33]
- 3904 Marckwald, H.: Das Fiasko der preussischen Landtagswahlbeteiligung. NZ 9. [324(431)5]
- 3905 Gudaillé: La lutte contre l'alcoolisme dans les divers pays. SS 10. 11. [178]
- 3906 Suarès, A.: Ibsen. I. La morala de l'anarchie. RDM 16. [335.8:7]
- 3907 Vincé, E.: Le elezioni comunali nel Belgio. S 18. [324(493)5]
- 3908 Weill, J.: Les élections au Landtag prussien. MS 131. [324(431)5]

Chamberlain. ¹⁾

I.

A nagy pénzügyi nehézségnek, melyek a boer háború következtében Angliára nehezedtek, 1902. elején arra vezették Hicks-Beach pénzügyministert, hogy a buzára és lisztre angol mázsánként (50 kiló) 3, illetőleg 5 pence behozatali vámot hozzon javaslatba. Ez a vám már csekélységénél fogva ép úgy nem volt védelmi természetű, hanem tisztán pénzügyi jellegű, mint az egy évvel előbb a cukorra vetett beviteli és a kőszénre vetett kiviteli vám. A buza- és lisztvám különben is már a következő évben január végével megszűnt, igen érdekes körülmények közt, melyekre lejjebb vissza fogunk térni. A gabona- és lisztvám rövid fennállása alatt 2¹/₂ millió fontot hozott az angol kincstárnak.

Az 1902. év folyamán a vámpolitika terén minden figyelem a június folyamán összegyűlt Colonial Conference felé fordult, mely csak augusztusban fejezte be üléseit és a melynek eredményéről csak igen kevés szivárgott ki a nyilvánosságra, és ez a kevés éppen nem volt alkalmas a kíváncsiság kielégítésére. A novemberben megjelent Blue-Book szétoszlatta azt a kevés reményt is, a mi ezután megmaradt. S így nem csoda, hogy 1903. márcziusban, mikor a parlament a költségvetést tárgyalta, a Colonial Conference csekély póthitele alkalmul szolgált arra, hogy a kiabrándulás kifejezésre jusson. Az angol közvélemény azt várta, hogy a gyarmatok a boer háború közben kifejezésre jutott birodalmi szellem befolyása alatt hajlandók lesznek bizonyos részt vállalni Anglia nagy hadiköltségeiből; a miért Anglia viszont talán hajlandó lett volna belemenni egy birodalmi képviselőbe, a hol a gyarmatok küldöttei vele együtt tanácskoznak Greater Britain sorsa felett. Várta ezt annál inkább, mert hiszen a Colonial Conference-en maga Chamberlain tarthatatlannak jelezte a teher azon egyenetlen megoszlását, hogy a míg a birodalom védelme Angliában minden egyes polgárra 29. sh. 3 d. terhet ró, addig ez a költség Ausztráliában 3 sh. 5 d. Új-Zeelandban 3 sh. 4 d. Canadában 2 sh. A Blue-Book arról tanuskodott, hogy a gyarmatok sem a teherben való részvételre, sem a szorosabb politikai kapcsolatra nem gondolnak. A gyarmatok miniszterelnökei hajlandók voltak parlamentjeiket arra indítani, hogy az anyaország áruait az idegen országokkal szemben kedvezményes elbánásban részesítsék. Canada időközben

¹⁾ Szerző *Vámpolitika* című legközelebb megjelenő munkájából.

25⁰/₀-ról 33¹/₃⁰/₀-ra emelte föl az angol árúk javára szóló különbözetet és hasonló 10—25⁰/₀ kedvezményes elbánást helyeztek kilátásba Ausztrália és Capland vezető államférfiai. De e mellett különösen Canada kiemelte, hogy a vámnak még az angol áruval szemben is teljesen elegendő védelmet kell a belföldi termelés részére nyújtani.

Ennek a szegényes eredménynek a búskomorsága nyilvánul abban a beszédben, melyet az Afrikából visszatérő Chamberlain, ki most dicsősége tetőpontján állott, márczius 20-ikán a Mansion House-ban tartott. Mert a hosszú és véres háboru győzelmes befejeztekor elnémult a vád, hogy könnyelműen vitte bele nemzetét a végzetessé válhatott harcba és azonfelül afrikai útjában valóban elismerésre méltó államférfiúi sikereket ért el a két nagy néptörzs, az angolok és hollandusok kiengesztelésében. Beszéde az angol birodalom megerősítésével foglalkozott, azon nézetének adva kifejezést, hogy a birodalom válságos időben él, s hogy az, a mit Anglia és gyarmatai az új század első éveiben teendők lesznek, valószínűleg örökre fog dönteni a felett, hogy a birodalom fenmarad és megerősödik vagy darabokra szakad, melyek csak helyi érdekeikkel törődnek. A birodalmi eszme, a Greater Britain gondolata, szerinte, csak újabban ver gyökeret Angliában; a gyarmatok iránt sokáig nem tanusítottak kellő rokonszenvet. Most azonban az anyaország tovább ment, mint a gyarmatok, melyekben a helyi érdekek annyi jelentőséget nyertek, hogy a közös birodalmi érdekek kevesebb figyelemben részesülnek. A gyarmatok nem ismerik föl eléggé, mivel tartoznak a birodalomban elfoglalt állásuknak. Az ő eszménye a birodalom, melynek tagjait láthatatlan kötelékek fűzik egybe, és a mely mégis ellenállhatatlan erővel és hatalommal rendelkezik. De annak az eszménynek — úgymond — mi hazai imperialisták vagyunk a hirdetői. Mi megelőzzük a gyarmatokat, melyekbe csak ezután kell még ezt a szellemet beoltani.

A Mansion House-ban mondott szavak csak előfutárjai voltak Chamberlain egy sokkal fontosabb, újabb beszédének, melyet május 15-ikén választókerületében, Birminghamban tartott és a melylyel a vámpolitikai kérdést mélyreható fontosságában, a maga egész teljességében állította a világ elé. Ezt a beszédét azzal kezdte, hogy a gyarmatok 50.000 embert állítottak ki a háboruban a birodalom védelmére, de a birodalom anyagi terheit úgyszólván csak az anyaország viseli. A legközelebbi évek politikájától függ, hogy az angol világbirodalom tud-e összetartani, vagy egymástól elszakadva egyes országokra fog széthullni, melyek csak önző érdekeiket követik. E részben habár más irányban, t. i. gazdasági téren a gyarmatok megtették a kezdeményező lépést. Canada 33¹/₃, Délafrika és Ausztrália 25⁰/₀ kedvezményt adnak az angol árúknak az idegen árúk felett. A gyarmatok függetlenségét nem akarja érinteni, de ha azok találnak módot, melylyel a birodalmi kapcsolatot megerősíthetjük, segítsük őket abban; még ha az nem is felel meg mindenben a mi felfogásunknak. A mit a gyarmatok kívánnak, a kedvezményes elbánás termékeikkel. Ezt azonban a mostani vámrendszer nem engedi. Ezzel a rendszerrel tehát szakítani kell, mert ez kötelességünké teszi, hogy mindig a legolcsóbb piacon vásároljunk és nem engedi meg, hogy saját gyarmatainknak előnyt adjunk, sőt még arra is kárhoztat bennünket, hogy tehetetlenül nézzük, hogy más országok gyar-

matainkat büntető vámokkal sújtják azért, mert ezek velünk szemben kedvezőbben akarnak eljárni. Cobden és Bright tudott kedvezményt adni Franciaországnak, mi nem tudunk adni saját gyarmatainknak. A Little Englanderek, a manchesteri iskola csekély maradványai azt tanítják, hogy több figyelmet fordítsunk az idegen országokkal folytatott áruforgalmunkra. A freetrade semmi dogmatikus meghatározása nem tarthat vissza bennünket attól, hogy a mielőtt keressük az érintkezést az egész világgal, visszazerezzük magunknak azt a hatalmat, hogy minden országgal szabadon tárgyaljunk, és ha kell, velük szemben megtorló intézkedéseket is alkalmazunk, ha azok a mi érdekeinket vagy a köztünk és gyarmataink közötti kapcsolatot fenyegetik. Mert — úgymond — nem szeretem, ha megütnek és én nem üthetek vissza. E nagy kérdések felett szükséges, hogy meginduljon az eszmecsere, habár nem valószínű, hogy az általános választások közel legyenek. Minden más kérdésben az egyszer elkövetett hibát lehet idővel jóvá tenni, de mikor a birodalom megerősítéséről van szó, akkor nem szabad elszalasztani az alkalmat, mely talán soha sem fog többé kínálkozni, és ő olyan brit birodalmat akar, mely egyesítse a brit fajt az egész kerek világon, mely önmagának elég legyen és önmagát tudja fentartani (self sufficient and self sustaining). Ezért lelkesedik ő, még ha az megrögzött előítéletek feláldozásával járna is, és nem elégszik meg egy Kis-Angliával, melynek mai jóléte irigyei és ellenségei kényekedvénék lenne kiszolgáltatva.

Chamberlain beszédének főereje az az erős imperialisztikus önérzet, mely minden brit szívből önkéntelenül is visszhangra talál. Azért meg is akartam az olvasót ismertetni retorikájának azon megvesztegető erejével, mely nagy sikereinek legfőbb magyarázata. Ettől eltekintve a beszéd tulajdonképeni tartalma két gondolatban csúcsosodik ki: 1. megtorló eljárás azon országokkal szemben, melyek az angol vagy az angol gyarmati árut kedvezőtlen elbánásban részesítik és 2. kedvezményes elbánás az angol gyarmati árukkal szemben. Mind a két gondolattal részletesen fogunk foglalkozni, különösen október 6. és 7-én tartott glasgowi és greenocki beszédei után, melyekben egész eszmemenetét bővebben kifejtette, a hadjáratot tulajdonképp megindította. Mielőtt azonban erre rátérnénk, foglalkoznunk kell az időközben fölmerült eseményekkel, hogy így Chamberlain fellépését teljesen megérthessük. Addig is azonban, míg erre áttérnénk, érintenem kell a birminghami beszéd két részletét, melyek részben magyarázatra szorulnak, részben nagyon jellemzik Chamberlain egész szónoki szereplését.

Chamberlain a megtorló vámok szükségének egyik érveül Németország magatartását hozta fel Canadával szemben. Ennek a magyarázata az, hogy mint fentebb (l. a 29. lapon) láttuk, 1899-ben Anglia fölmondta a német kereskedelmi szerződést, mert Németország az egész szerződést és ezzel a legnagyobb kedvezmény záradékát is a gyarmatokra s nevezetesen Canadára is vonatkoztatta. Canada ellenben önállóan akart vámügyeiről rendelkezni. Ezt csak úgy lehetett elérni, ha Anglia a régi szerződést fölmondja és az új szerződést úgy köti meg, hogy az Canadára ne vonatkozzék. Anglia tényleg azonnal ily módon újból szerződött Németországgal, habár csak ideiglenesen és a pusztán legnagyobb kedvezmény alapján. Canada és Németország

közt azonban a hosszas tárgyalás daczára sem jött létre szerződés. Canada nem akarta az Angliának adott kedvezményeket Németországra kiterjeszteni, daczára annak, hogy 1903. február 6-ikán Franciaországgal szerződött és az angol árúknak adott preferential treatment-et ezen országra is kiterjesztette. Németország most már két országgal szemben volt kedvezőtlenebb helyzetben és ezért a maga részéről a canadai árúkkal szemben általános vámtarifáját léptette életbe, vámpótlékokat vagy megtorló vámokat azonban nem alkalmazott, noha mindig azt az álláspontot foglalta el, hogy Canadában ugyanazon vámelbánásra van joga, mint Angliában, mert Canada annak kiegészítő része és azért nincs joga arra, hogy az angol szerződésben kikötött legnagyobb kedvezményt Németországtól megvonja és az angol vagy éppen a francia árúkat kedvezőbb elbánásban részesítse. Canada kormánya erre azzal felelt, hogy a közte és Anglia között fennálló megállapodás az ő belső dolguk, melyhez más államnak semmi köze s április 17-étől fogva német árúkra $33\frac{1}{3}\%$ -os pótlékot vetett. Szinte fölösleges megjegyezni, hogy Németország tárgyalásai Canadával az angol kormány közreműködésével folytak. Midőn tehát Chamberlain Canadát mint jogaiban sértett felet tüntette föl, egyszerűen ahhoz az eszközhöz folyamodott, mely a védvamos politikának legkedvezőbb fegyvere. A nemzeti önérzetnek hizelegve, oly előnyöket követelt Canadának, mely nemcsak a fennálló, de minden elképzelhető józan vámpolitikával ellenkezik. Mert ha Canada kedvezőtlenebb eljárásban részesíti Németországot, akkor az előbbi bátran alkalmazhatott volna Canada ellen is kedvezőtlenebb elbánást. Németország pedig csak annyit tett, hogy a kedvezményeket szüntette be, de különben általános tarifáját alkalmazta minden megtorlási intézkedés nélkül.

A másik körülmény, a melyet nem akarok említés nélkül hagyni, Chamberlain hivatkozása Cobdenre és Brightre, hogy ha ők helyeselhették a kedvezményeket, melyeket az 1860-iki szerződés Franciaországnak adott, miért nem adhatná Anglia eme kedvezményeket saját gyarmatainak. Ez az érvelés nélkülözi az igazságot és tisztán a kápráztatásra van számítva. Anglia nem adott 1860-ban semmi oly kedvezményt Franciaországnak, melyet nem akart volna kiterjeszteni a világ minden más államára. Chamberlain ellenben oly kedvezményeket akar adni a gyarmatoknak, melyeket más országokra kiterjeszteni ne lehessen. Az érvelés e merészsége magyarázza meg talán minden más körülménynél jobban, miért tett Chamberlain föllépte eleinte oly óriási hatást és miért gyengült meg kétségtelen szónoki erejének varázsa később, mikor a közvélemény megismerte ellenfelei beszédeit is, melyek leghatásosabb fordulatait és legmegvesztegetőbb érveit kellő értékükre leszállították.

Chamberlain tehát ismét visszaesett abba az éppen nem szerencsés szerepbe, melyet 1896-ban játszott, midőn először riasztotta meg a világot a birodalom bensőbb kereskedelmi kapcsolatával (l. a 32. lapon). Ez annál csodálatosabb volt, mert hiszen a bátor kezdeményezést csakhamar követte a csöndes visszavonulás, a midőn kijelentette, hogy ezt a bensőbb kapcsolatot csak a szabad kereskedelem alapján gondolja. Chamberlain most egy lépéssel tovább ment. Egyenesen ellentétbe helyezte magát Anglia hagyományos vámpolitikájával. Ezzel kétségtelenre vált, hogy ellentétbe kellett jutnia a cabinet egyes tagjaival is, mert habár az unionista kormányban na-

gyobb számmal ültek régi conservativek, nyílt titok volt, hogy a freetrade elve a régi conservativek közt is számlált hiveket. Ez ellentétet különben maga Chamberlain is bevallotta birminghami beszédében, midőn elmondta, hogy a rövid életű búza- és lisztvám fennállása idején a canadai kormány azzal az indítvánnyal állott elő, hogy ha Anglia vámvisszatérítést adna a canadai búzának, akkor ők viszont fontolóra vennék, miféle további előnyöket nyújthatnának a canadai vámtarifában az anyaországnak. Erre Chamberlain kijelentette, hogy ha csak rajta mulnék, ő elfogadná az ajánlatot, de a kormány, mint egész, nem hajlandó eltérni az ország megállapodott kereskedelmi politikájától. S hogy ez a csábító alkalom ne ejthesse újból kísértetbe a vállalkozó gyarmati ministert, Ritchie akkori pénzügyminister csakhamar eltörölte a búza- és lisztvámot.

II.

A birgminghami beszéd hatása alatt a parlament szabadelvű tagjai fölvetették a kérdést, első sorban az alsóházban, a hol Chamberlain május 28-ikán azzal bővítette ki programját, hogy a kezdeményes elbánás nem vonatkozhatik az ipari nyersanyagokra, de annál határozottabban hangsúlyozta, hogy az élelemre igenis adót kell vetni, ha egyáltalán kedvezményben akarjuk részesíteni a gyarmatokat. Elismerte, hogy ezzel az adóval, 1 vagy 2 shillinggel a munkás többet fog fizetni élelmezésére, mint eddig, de egyszersmind biztosította őket arról, hogy azt vissza is fogja téríteni nekik társadalmi reformok alakjában. Kilátásba helyezte, hogy az aggkorra szolgáló nyugdíj vagy más hasonló és sok pénzbe kerülő intézmény, a mi eddig a közvetlen gyakorlati politika körébe nem volt bevonható, gyakorlati értékkel fog birni, ha az élelmet megadóztatják. A parlament mindkét házában nagy hullámokat vert föl Chamberlain további fejtegetése. S ha voltak is többen nemcsak a kormány tagjai és a régi conservativek közt, sőt egyes régebbi liberális unionisták is, a kik mellette foglaltak állást: igen nagytekintélyű férfiak szólaltak föl ellene, nemcsak a liberális ellenzék részéről, mely a maga egészében a leghatározottabban utasította vissza a merész fordulatot, hanem többen a kormány tagjai és az unionista kormánynak nemcsak egykori liberális, hanem egykori conservatív hivei közül is. Így Ritchie pénzügyminiszter már június 2-ikán a budget tárgyalásánál kijelentette, hogy nem pártolhatja oly politikát, mely nézete szerint káros lenne úgy az anyaországra, mint a gyarmatokra nézve. Hicks-Beach, Ritchie elődje, volt pénzügyminiszter és régi conservatív államférfi, azon nézetének adott kifejezést, hogy Chamberlain vámpolitikája meg fogja bomlasztani a kormánypártot, és ha tovább is ragaszkodnak e politikához, úgy az szét fogja törni az unionista pártot is. Lord Goschen pedig, a többszörös volt miniszter, szintén régi conservatív államférfi és nagytekintélyű közgazdasági szakember, Chamberlain tervéről egyenesen azt mondja június 15-ikén a felsőházban, hogy az koczkára veti a nép élelmét. A devonshirei herczeg, a minisztertanács elnöke, a cabinetnek a miniszterelnök után legelőkelőbb tagja, az az unionista párt liberális részének elismert feje, ugyanakkor azt mondja, hogy nem tud képzelni politikát, mely biztosabban és gyorsabban vezetne a birodalom szétbomlására, mint az, melyet Cham-

berlain ajánl. Balfour miniszterelnök a parlamentben egyelőre csak kitérőleg kezelte a kérdést, mint olyat, melynek fölvetése előtt magának a kormánynak kebelében beható vizsgálatot kell tartani. Pár nap múlva azonban a Constitutional Club ülésén oly meleg rokonszenvet tanusított Chamberlain iránt, hogy ezzel a kérdés újból előtérbe nyomult.

A Constitutional Club az unionista párt conservatív részének a szervezete, és ennek június 26-ikán tartott ülésén Balfour, mint a Club elnöke, az unionista párt körül szerzett érdemeiért ünnepelte az ott szinte megjelent Chamberlaint, a kit a Club egy megtisztelő emlékekkel is ajándékozott meg. A vámpolitikáról Balfour azt jegyezte meg, hogy örültség a conservatív párt vagy az unionista párt részéről, ha a közgazdasági állásfoglalást pártkérdéssé tenné. Ő maga egyelőre nem kíván egyebet, mint szabadságot a kereskedelmi tárgyalásoknál a végből, hogy azzal a kereskedelem szabadságát előmozdítani lehessen. — E szavak bővebb értelmét mindjárt látni fogjuk. — Egyelőre csak azt akarom megemlíteni, hogy minél tartózkodóbb volt Balfour nézeteiben a kényes kérdésről és minél pazarabb elismeréssel viseltetett mindamellett Chamberlain iránt, annál bátrabban fejtette ki az utóbbi ismét nézeteit a preferential treatment szükségéről, sőt most egy lépéssel tovább ment a teljesen védvamos felfogás irányában, a mennyiben kijelentette, hogy a külföldről behozott iparcikkek kiszorítják az angol munkást megszokott foglalkozásaiból és részben egyenesen kivándorlásra kényszerítik. Még kellemetlenebb föltűnést keltett azonban két további nyilatkozata, melyekkel két fontos dologban ellentétbe jött nemcsak régi freetrader multjával, hanem a legutóbbi napokban tett nyilatkozataival. Egy parlamenti beszédben, május 28-ikán elismerte, hogy a buzavám föl fogja emelni a munkás élelmi költségeit, most egy hónappal utóbb, június 26-ikán a Constitutional Clubban mondott beszédében azt állította, hogy a buzavám mellett a munkás élelmi költsége is kisebb lehet, ha más szükségleti cikkek vámjá leszállíttatik. Továbbá ugyancsak előbbi parlamenti beszédében és június 3-ikán megjelent és egy birminghami munkáshoz intézett levelében határozottan kijelentette, hogy a vámreform elegendő alapot fog szolgáltatni a munkásbiztosítás céljaira, míg a Constitutional Clubban mondott fönnebbi beszédében a munkásbiztosításról csak mint eshetőségről beszélt, melynek semmi köze a vámreformhoz. A birminghami munkáshoz intézett levél még egy más kockáztatott állítást is foglalt magában, hogy t. i. az élelem megdrágulása a munkabért is föl fogja emelni, mert az úgy az Egyesült-Államokban, mint Németországban is megtörtént volna. Hogy az ilyen ellenmondásokat és meggondolatlan kijelentéseket ellenfelei kihasználták, azt, nem szükséges mondani. Részemről csak azért hozom föl azokat, hogy ne lepjen meg bennünket túlságosan ezen könnyedsége, ha majd még fontosabb kérdésnél is tapasztaljuk.

A parlamentben úgy júliusban, mint augusztusban nemcsak az ellenzék, de az unionista kormánypárt részéről is fölmerült a kívánság, hogy Chamberlain javaslatai megvitassanak, annál is inkább, mert úgy a párt, mint a kabinet meghasonlott volta nyilvánvaló lett, és így már pártpolitikai szempontból is éles bírálat tárgyát képezte az ilyen párt és az ilyen kormány együttmaradása. Balfour miniszterelnök azonban kitért a nagyfontosságú kérdés minden megvitatása

elől a parlamentben azzal, hogy ilyen elő nem készített és nem aktualis kérdés megvitatása csak ellenzéki fortély minden komoly gyakorlati következés nélkül. De maga Chamberlain azért folyton beszélt és irogatott a legkülönbözőbb alkalmakkor, a mi azonban, mint láttuk, éppen nem volt mindig szerencsés.

Chamberlain vámpolitikájának ellenfelei szintén nem maradtak tétlenül. Alig ejtette ki Chamberlain azt a szót, hogy a buzára vámot akar vetni, megjelentek London utcáin a nagy felragaszok a nagy és kis czipóval, mint a melyek közül az egyik az eddigi vámentes buzának, a másik a Chamberlain vámpolitikájának felel meg. A free-trade eszméje mellett, mint a korábbiakból tudjuk, több régi egyesület dolgozott, most június 1-sején megalakult Hicks-Beach elnöklete alatt az unionista kormánypárt freetrader tagjainak részvéte mellett egy új egyesület, mely a kormányra és az unionista párt fenmaradására nézve komoly veszedelmet jelentett. A liberális ellenzéki képviselők Arnold Morley elnöklete alatt hasonlóképp új egyesületet alapítottak Chamberlain vámpolitikája ellen. A mozgalomba belevegyültek maguk az érdekeltek is. Julius 21-ikén Manchesterben a legnagyobb angol ipar, a pamut gyárosok és munkások meetinget tartottak, melyben egyértelműleg elítéltek minden oly vámpolitikát, mely az élelem megadóztatására vezetne. Chamberlain ezzel szemben a nagy földbirtokos aristokrátiát igyekezett megnyerni magának és az ő eszméit terjesztő Tariff-Reform-League elnökségét Sutherland hercege foglalja el, a ki mellett meg az Argyll, Abercorn, és Westminster hercegek lépnek be az egyesületbe. Sőt az sem marad észrevétlenül, hogy Chamberlain maga mellé államtitkárrul a fiatal Marlborough herceget veszi.

Nagyobb föltűnést és egyenes elkeseredést kelt a szabadelvű táborban Chamberlain és Balfour összejárásása, melynek következtében az unionista pártszervezet mindenütt Chamberlain eszméinek szolgálatában áll és a mellette agitáló különféle röpiratok terjesztésére vállalkozik. Midőn azonban ez ügyet a felsőházban szóba hozzák, Devonshire hercege semmi kétséget nem enged az iránt, hogy ő a maga részéről ezentúl is ragaszkodik régi freetrader elveihez.

Ilyen izgalmak közepette oszlik szét augusztus 15-ikén a parlament, s ezzel a vita sajtóban csak még élesebb lett. A sorozatot 14 angol egyetemi tanár, az angol tudomány színének és virágának együttes nyilatkozata kezdi meg, mely a leghatározottabban itéli el, az új vámpolitikát. A nyilatkozat, melyen Bastable, Bowley, Cannan, Courtney, Edgeworth, Marshall, Nicholson, Phelps, Pigou, Sanger, Scott, Smart és Armitage Smith nevei voltak olvashatók, a következő hét pontot foglalja magában:

1. Nem való, hogy a behozatal gyarapodása valamely iparágban egyértelmű volna a munkások csökkenő foglalkoztatásával ebben az iparágban a behozó országban.

2. Nagyon valószínűtlen, hogy az Egyesült Királyságba behozott élelem vám alá vonása arra vezetne, hogy a munkabér ugyanazon értékkel, vagy azt meghaladó értékkel emelkednék.

3. A kár, mely a brit fogyasztót a buza behozatali vámjá által érné, kis mértékben enyhülhet azon lehetséges, de a fenforgó körülmények közt igen valószínűtlen esetben, ha a teher egy részét állandóan a külföldi termelő viselné.

4. Azzal a megállapítással szemben, hogy az élelemre vetett adó föl fogja emelni az élelem árát, az a válasz, hogy az a következés

esetleg tényleg nem fog beállani, nem bir bizonyító erővel. Midőn azt mondjuk, hogy a behozatali vám fölemeli az árakat, akkor természetesen azt értjük, hogy a vám hatását nem ellensúlyozzák más ugyanazon időben és ellenkező irányban működő okok. Vagyis más szóval, azt értjük, hogy a behozatali vám következtében az árak általában véve a vám összegével magasabbak, mint a milyenek lennének, ha minden egyéb körülmény változatlan maradna.

5. Részünkről lehetetlennek tartjuk oly tarifát alkotni, mely kiterjessze a gyarmatokban a buzatermő földeket és előmozdítsa a mezőgazdaságot az Egyesült Királyságban és ugyanakkor meg ne károsítsa a brit fogyasztót.

6. Az a föltevés, hogy a közönség, melyet a vám egyenesen megkárosít, mindamellettt teljesen egyenértékű ellenszolgáltatást nyerhetne ezen vám jövedelméből, nem felel meg az igazságnak, mert nem veszi számításba a) a beavatkozást a javak szabad forgalmába, b) az esetleges kárt, mely abból állhat elő, hogy az ipar más foglalkozásba tereltetik, mint a hogy különben tenné és c) azt a körülményt, hogy abban az esetben, ha a külföldi buzára vámot vetünk, és az angol és gyarmati buza szabad marad, a fogyasztó kénytelen lesz megfizetni az egész vámot vagy annak megközelítő összegét minden buza után, míg az állam csak a külföldi buza után kapja meg a vámot.

7. Általában véve azok, kik könnyedén vállalkoznak arra, hogy újból szervezzék az élelemmel való ellátást és megbolygassák az ipar menetét, megközelítőleg sem veszik számításba azt, hogy a bizonyítás milyen terhét veszi magára az az államférfi, a ki eltérve attól az egyszerű elvtől, hogy közterhet csak az államjövödelem érdekében szabad kivetni, a vámok átalakítása útján egyéb célokra törekszik.

Azt nem szükséges mondanom, hogy Chamberlain ennek folytán a professorokról nem a legnagyobb tisztelettel emlékezik meg. Ebben az egyben még Anglia is hasonlít hozzánk. A professornak még ott is csak azok előtt van tekintélye, a kiknek izlése szerint tud beszélni.

A professorokhoz csatlakoztak a munkások is. Szeptember 8-án a trade-unionok, a leghatalmasabb munkásegyletek Leicesterben tartott congressusa kimondta, hogy a legszigorubban elítéli a jelen vámrendszernek Chamberlain által javasolt változtatását, mint olyant, mely az ország népének legjobb érdekeire csak kárt és veszedelmet hozhat.

E mellett jobbról és balról követték egymást a különböző gyűlések és jobbról és balról mindinkább élénkebb lett a napi sajtóban és a tudományos irodalomban is a harcz. Az igazságnak tartozunk azzal, hogy akadtak elvétele egyes kiváló közgazdasági szaktekintélyek is, mint Ashley, kik Chamberlain mellett foglaltak állást.

Az előcsatározások befejeztével szeptember közepén megjelent a Boord of Trade nagy memoranduma (Blue-Book Cd 1761), mely közel 500 lapon foglalja össze azokat a statistikai adatokat a külkereskedelem és ipar és gazdaság köréből, melyekkel a kormány a kérdés tanulmányozását a maga részéről megindítani kívánta. Ez a terjedelmes munkálat, mely igazi büszkesége lehet az angol hivatalos statisztikának. És az bizonynyal nem szól a szabad forgalom barátai ellen, ha ezt a megbecsülhetetlen kincsesbányát főleg ők aknázhatták ki érveik javára.

A Blue-Book-kal egyidejűleg lepte meg az angol világot az az egészen kivételes esemény, hogy maga a miniszterelnök is leszállt a küzdőtér prondjára.

III.

Balfour miniszterelnök szeptemberben közepén közzétette megjegyzéseit az elszigetelt szabad kereskedelemről. (Economic Notes en insular freetrade.) E röpiratban Balfour az angol vámpolitika baját abban látja, hogy Anglia szabad kereskedelme két irányban maradt elszigetelt, a mennyiben sem gyarmataiban, sem a többi idegen országokban nem érvényesült. Anglia kénytelen volt áttérni a szabad forgalomra, kénytelen volt feláldozni mezőgazdaságát az iparnak, mert egy mezőgazdasági Anglia nem szolgáltatott volna sem elég embert, sem elég gazdagságot imperiális céljaira. De hogy ez elviselhető legyen, ahhoz két föltétel szükséges: nagy kivitel a külföldről beszerzendő szükségletek kiegyenlítésére és elegendő tőke belöldi befektetésekre. A világ azonban nem tért át a szabad kereskedelemre és így mindkét föltétel beteljesedése kétségessé vált. Az európai országok folyton fokozzák vámjaikat és ezzel megkárosítják Angliát, korlátolva piaczeit és megcsonkítva azon tőkét és ügyességet, melylyel ezen piacokat ellátták és ezzel kevésbbé jól fizető csatornába terelik az angol ipart. Midőn így a nagy szárazföldi országok, sőt egyes angol gyarmatok is folyton emelik vámjaikat, ezzel szemben csak egy segítség van. A védvamos tarifák mellett kedvezményeket csak alkudozások útján lehet nyerni, és így a tárgyalásoknál az idegen országoknál csak az önérdékre, a gyarmatoknál az önérdékre és érzelmeikre támaszkodhatik Anglia. Egyedül az az angol nép nem képes úgy tárgyalni, hogy a forgalom szabadsága emelkedjék, mert a freetrade által keze meg van kötve. A tárgyalásnak szabadsága mellett nem volna nehéz oly módot találni, melylyel azt Anglia a maga előnyére felhasználhatná. Balfour elég világosan azt kívánja, hogy Anglia megtorló vámokra térjen át. Kitetszik ez abból, hogy elítéli az angol vámpolitika azon hagyományos tételét, mely a vámokat csak pénzügyi érdekből tartja indokoltnak. Mindamelletts elég óvatos volt oly határozatlan kifejezéseket használni, melyekbe sok mindenféle magyarázat belefér és a tág értelmezés ezen lehetősége egyik legfőbb oka annak, hogy az angol kormánypártot együtt lehet tartani.

Bármily sokoldalú magyarázatokat engedett legyen is Balfour röpirata, két irányt legalább látszólag teljesen kizárt, egyrészt az eddigi freetrade-et és másrészt Chamberlain preferential treatment-jét, mely utóbbiról mélyen hallgatott. Senkit sem lepett meg tehát, midőn szeptember 18-án nemcsak Chamberlain, hanem a cabinet két más tagja, kik a freetrade föltétlen hiveiként szerepeltek, Ritchie pénzügyminiszter és Lord Hamilton, az indiai államtitkár, mind a kettő régi conservatív, szintén beadták lemondásukat. Pár nappal utóbb hasonló okból lemondtak még Lord Balfour of Burleigh, a skót államtitkár és Elliot, a pénzügyministerium alállamtitkára. Annál meglepőbb volt, hogy a Devonshirei herceg nem követi példájukat. Nemsokára azonban nyilvánvaló lett, hogy Balfour csak taktikából és nem meggyőződésből nem csatlakozott Chamberlain gyarmati politikájához. Kitűnt ez azon beszédben, melyet Balfour október 1-én Sheffieldben tartott és a mely Chamberlain tulajdonképeni szónoki hadjáratához a bevezetést szolgáltatva, és a melynek folytán a Devonshirei herceg szintén megvált az unionista kormánytól. De kitűnt még később a Ritchie és Lord Hamilton leleplezéseinek folytán, melyek-

ből megtudták, hogy Chamberlain csak azért vált ki a kabinetből, hogy annál szabadabban dolgozhassék eszméi mellett, a mi nem eshetik kifogás alá, de kitünt az is, hogy Chamberlain azért benső politikai összeköttetésben maradt Balfourral úgy, hogy a másik két volt minister Chamberlain lemondásáról csak az újságból értesült.

Balfour október 1-én Sheffieldben tartott beszédében általában ugyanazon eszmekörben mozgott, mint röpiratában csak erősebben hangsúlyozta rokonszenvét Chamberlain politikája iránt, habár egyelőre még nem csatlakozott hozzá és élesebben domborította ki közvetlen kivánságát, a megtorlasos vámok alkalmazásának szükségét. Mindjárt beszédje bevezetésében nagy embernek nevezi Chamberlaint és ugyanezzel a jelzővel dicsóíti annak Birminghamban tartott májusi beszédét. Majd áttér arra az öntelt közönyre, melyre Angliát mai vámpolitikája kényszeríti, úgy állítva gúnyosan oda az angol nemzetet, mint a mely kereskedelmi szerződések tárgyalásánál azt kénytelen a másik tárgyaló félnek mondani, hogy: »mi hajlandók vagyunk Önnel tárgyalni, de nem adhatunk Önnek semmit és meg sem tagadhatunk Önnek semmit. Mi ki vagyunk szolgáltatva az Ön kegyelmének és méltányosságának. Emlékezzék meg kérem, mily jók vagyunk az Ön kereskedelme iránt, mennyire nem vetettünk semmi akadályt az Ön útjába, mennyire megteszünk Önért minden lehetőt, és kérem ne feledkezzék meg rólunk, mikor legközelebb ismét szerződést köt velünk«. Az élelem megadóztatására azonban nem tartja megérettnek a közvéleményt. Az angol nép éltető szelleme a szabadság és a munkásosztályoknak a gabonavámos időben szenvedett nyomora oly élénken él minden angol ember emlékében és habár helytelenül, annyira össze van forrva a magas gabonavámokkal, hogy az élelem megadóztatása a közvélemény jelen állapotában kívül esik a gyakorlati politika határain. A mit ő ma a közönségtől kér, az egyedül az, hogy döntse le és alapjában változtassa meg azt a vámuági hagyományt, mely a vámok jogosultságát csak a pénzügyi érdekekben találta és adja meg a kormánynak a kereskedelmi szerződéseknel a tárgyalás szabadságát. S habár ez az eszköz nem teljes, minthogy nézete szerint az ország ma még nem hajlandó vámot vetni az élelemre, azért annak mégis lesz valami értéke és haszna, mert ezentúl azt mondhatjuk az idegen országoknak, hogy ha mi nem kérjük Önöktől, hogy felforgassák kereskedelmi politikájukat, mi sem kérünk semmi lehetetlent, mi csak kölcsönös igazságot és kölcsönös méltányos elbánást (fair treatment) kérünk, és ha nem kapjuk meg azt, el fogunk majd járni a magunk módja szerint.

Balfour tehát Chamberlain iránt tanusított rokonszenve és hódolata daczára a legközelebbi jelenre nézve megmaradt a megtorló vámpolitika mellett, melynek szükségét a fair trade barátai már évek óta hangoztatták.

IV.

Chamberlain a maga programját csak pár nappal később két egymásra következő napon, október 6. és 7-ikén Glasgowban, Skócia legnagyobb városában és az ettől 60 kilométerre fekvő és annak előkikötőjéül szolgáló Greenockban fejtette ki. Az első beszéd főleg a gyarmatoknak és a prefential treatment-nek és az imperialis

politikának volt szentelve. A második inkább csak a retaliatio, a megtorló vámok szükségével foglalkozott. Az első természetesen a sokkal fontosabb. A két beszéd Chamberlain felfogását és javaslatait, melyeket elszórtan különféle felszólalásokban és levelekben, részben már másutt is nyilvánosságra hozott, mint összefüggő egészet adja és azért a legalkalmasabb arra, hogy Chamberlain nézeteit a maga teljességében megismerjük.

Chamberlain abból indul ki, hogy minden angol ember az angol királyság fenmaradását, gyarapodását, nemzeti erősödését és virulását kívánja. Ezt azonban csak azzal lehet elérni, ha megvalósítjuk a legnagyobb eszményt, mely valaha államférfiu előtt lebegett, egy nagy birodalom megalakítását, minőt még a világ soha sem látott. Össze kell forrasztani Angliát a tengerentuli gyarmatokkal, meg kell erősíteni a brit fajt és meg kell előzni az összeütközéseket, melyek ma csak kereskedelmi természetűek, de a melyek komolyabbak is voltak a multban és komolyabbak is lehetnek a jövőben. Ez a kérdés a legnagyobb, melylyel az ország elé léphetünk és épp azért olyan fontos, hogy annak minden pártérdeken felül kell emelkednie. Anglia mai jóléte ne ejtsen tévedésbe senkit annak tartóssága felől. Valamikor a tündéri Velenceze kereskedelmi fölénye épp oly nagy volt és dicsősége mégis lehanyatlott. Ily nagy és hirtelen válság nem fenyegeti az angol ipart és kereskedelmet, de a hanyatlás kétségtelen jelei már is mutatkoznak. Az angol ipar nincs jó helyzetben. S ha a változás a maga egészében fog mutatkozni, maguk a freetraderok is meg fognak térni. Az 1900. évben nagy sikert mutat föl a brit kereskedelem. A kivitel nagyobb volt, mint valaha, az utolsó 1902. év majdnem ugyanolyan jó volt. Mégis ha összehasonlítjuk 1872-vel, az emelkedés harmincz év alatt csakis 20 millió font, alig $7\frac{1}{2}\%$, míg időközben a népesség 30% -kal gyarapodott. Ugyanezen idő alatt az Egyesült-Államok kivitele 110 millióval, Németországé 50 millióval emelkedett, míg Anglia kereskedelme tulajdonképen vesztegelt.

Cobden valamikor azt hitte, hogy a szabad kereskedelem mellett Anglia lesz a világ ipari központja, míg a többi országok élelemmel és nyers anyaggal fognak bennünket ellátni, holott évről-évre mi viszünk ki kevesebb ipari cikket és azok hoznak be hozzánk mindig többet és többet. 1872-ben 112 millió font ára iparcikket vittünk ki az európai védvamos országokba és az Egyesült-Államokba, 1882-ben 88 milliót, 1892-ben 75 milliót és 1902-ben általános kivitelünk emelkedett ismét kevesebbet, $73\frac{1}{2}$ milliót. Egészben tehát a harmincz év alatt $42\frac{1}{2}$ millióval csökkent ipari kivitelünk. A többi országokba ugyanazon idő alatt ipari kivitelünk $3\frac{1}{2}$ millióval csökkent, vagyis együtt 46 millióval. Ezt a tényt csak azért nem vettük észre, mert a statisztikusok azt elhallgatták és elleplezték a brit gyarmatokba való ipari kivitelünk növekedésével. A brit gyarmatokba irányuló ipari kivitelünk ugyanazon idő alatt növekedett 40 millióval és ma nagyobb és értékesebb, mint ipari kivitelünk egész Európába vagy az Egyesült-Államokba. És ugyanakkor, a midőn ipari kivitelünk az idegen országokba csökkent 46 millióval, ipari behozatalunk az idegen országokból emelkedett 149 millióval.

Ezután három találós kérdést tesz föl hallgatóinak, miért hatszor oly nagy az angol ipari behozatal fejenkint Canadába, mint az Egyesült-Államokba? Miért háromszor oly nagy Ausz-

tráliába mint Canadába? És végül miért nagyobb Dél-Afrikába mint Ausztráliába?

A megfejtés abban áll, hogy az Egyesült-Államok ipara fejlettebb mint Canadáé, Canadáé pedig fejlettebb mint Ausztráliáé és Dél-Afrikáé. Szóval minél fejletlenebb az ipar valamely országban, annál kedvezőbb lesz oda az angol ipari kivitel.

Ámde ma holnap Canada odafejlődik, a hol most az Egyesült-Államok tartanak, Ausztrália és Afrika pedig oda, a hol ma Canada áll. El akarjuk veszíteni a gyarmatokat is? Itt van a választ! Mert itt van az alkalom. Ha nem ragadjuk meg, nem tér vissza többé.

A következő részt szó szerint idézem.

»Teljesen meg vagyok róla győződve. — és van némi okom arra, hogy tekintélylyel szólhassak e tárgyról — a gyarmatok hajlandók velünk megegyezni. Igen szerény kedvezmény fejében, lényeges előnyt készek nekünk adni. Első sorban fentartják nekünk azt a kivitelt, melyet már is élvezünk. *Úgy fogják berendezni tariffáikat a jövőben, hogy ne támaszszanak nekünk versenyt az iparágakban, melyek az anyaországban már fennállanak.* Nem fogják — és én egy pillanatig sem ösztönözném őket arra, hogy tegyék — megkárosítani azon iparágakat, melyeket már megteremtettek. Azokat fenn fogják tartani. Nem fogják megengedni, hogy a mi versenyünk azokat tönkretegyje vagy megkárosítsa. De ezeken kívül még mindig van egy nagy terület, és ez adja nekünk kivitelünk azon nagy fejlődését, melyről szóltam. Ezt a területet úgy hiszem állandóan megtarthatjuk és kérem Önöket, gondoljanak arra, hogy ha az már most oly nagyfontosságú ránk nézve, mikor csak 11 millió fehér polgártársunk él ezekben a távoli gyarmatokban, — mily nagyfontosságú lesz az egy korszak lefolyásával, a mi alig egy pillanat az államok történetében, mikor ez a népesség negyven millió lélek lesz, vagy annál is több.

A ritkítva szedett mondatot Chamberlain később kihagyta, mert nagyon is kényelmes támadási alapul szolgált. A »Times« azonban vezércikkben hirdette, hogy olvasóit oly előnyben részesíti, melyekből ki van zárva minden más riporter, a kinek viharverte dróton érkezett szócsoportokat és késedelmes töredékeket kell összetákolnia. Az Economist ebből azt következtette, hogy a Times Chamberlain kézírata alapján közölte ebben a szerkezetben a beszédet. A dolog lényegére nézve azonban ez a kérdés, mely annak idején nagy port vert föl, egészen mellékes. A ki összefüggőleg olvassa a beszédet, különösen a hármas találós kérdéssel, az előtt az értelme mit sem változhat, ha ki is hagyjuk azt az egy mondatot, mely valóban kissé meglepően nyersen fejezi ki angol gyáros éppen nem érdektelen lelkesedését az imperialis eszményért.

Visszatérve a beszédre, Chamberlain szerint a gyarmatok még tovább menő kedvezményekre is hajlandók, a mennyiben előnyt adnának az anyaországnak minden idegen versenyzővel szemben. Az idegen országok behozatala a gyarmatokba ma 47 millió font. Ennek nagyrésze olyan, mit Anglia nem szállithat. De vagy 26 millió font árát az anyaország elvonhatja abból, a mit ma az Egyesült-Államok és Németország szállítanak. Föltéve, hogy a javak értékének fele munkabért képez, 13 millió font árú új munkát nyerne Anglia, a mi 30 shilling heti bér mellett 166,000 munkásnak adna foglalkozást, a mi 5 tagra számítva a munkás családját, 830,000 embernek adna

kenyeret. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy már eddig £6 milló font ára kivitelünk van a gyarmatokba, az 30 shilling hetibér mellett 615,000 munkásnak és 3.075,000 embernek felel meg. Együttvéve tehát 4 millió angol élhetne a gyarmati kivitelből.

Az angol világbirodalomban feltalálható minden, a mi akár élelmül, akár nyersanyagul szükséges, és azért az teljesen elegendő a maga fentartására. A jelenlegi helyzet a gyarmatokkal mindamellet tart-hatatlan. Vagy szorosabb kell, hogy legyen a kapcsolat, vagy szét fogunk menni. S ha részesedni akarunk egy békés birodalom áldásaiban, mely a kereskedelem és béke kötelékeivel ölelje át a föld kerekességét, akkor tudnunk kell áldozatot hozni. Tulajdonképen azonban az, a mit tennünk kell, nem is lesz áldozat. A kérdés az, mibe kerül nekünk a kedvezmény, a melyet mi a gyarmatoknak adunk. Ez a kedvezmény nem vonatkozhatik akész iparczikekre, mert abból nem volna hasznuk. Nem vonatkozhatik a nyers anyagokra, mint azt ismételten és leg-határozottabban kijelentette, mert ezek az ipar szükségletét alkotják. Nincs tehát más, mint az élelem. Ha előnyt akarunk a gyarmatok részéről, ha gyarapítani akarjuk a kivitelt, ha nem akarjuk az elszakadást, vámot kell vetni az élelemre.

Ez a vám első sorban a buzát érintené legfőlebb 2 shillinggel a quarterre. A lisztre annyival magasabb lenne a vám, hogy a mol-nár lényeges kedvezményben részesüljön, a minek következtében nemcsak egyik legrégibb iparunk állíttatnék vissza, több munka válnék szükségessé a mezőgazdaságban, és talán a lakosságnak a váro-sokba tódulása is ellensúlyoztatnék, hanem a liszt melléktermékeinek az országban való maradása által a farmer olcsó takarmányhoz jutna állatai és különösen a sertés számára. A szegény ember, ki ma egy sertést tart, esetleg kettőt hizlalhatna.

A husra és tejtermékekre 5⁰/₀-os kis vámot kellene vetni. De a szalonna határozottan ment maradna minden vámtól, mert az igen elterjedt és részben a legszegényebb nép egyik fő tápláléka. Végül lényeges kedvezményben részesülne a gyarmati bor és talán a gyarmati gyümölcs is.

Ezek az új vámok szaporítanák a fogyasztás terheit. Ezekkel szemben nagy enyhítések is következnenek be. Eltöröltetnék a tea vámjának háromnegyede, a cukor vámjának fele, a kakaó és a kávé váma pedig megfelelőleg leszálíttatnék.

Az új teher tenne hetenkint és fejenkint 16¹/₂ farthingot a mezei munkásnál, 19¹/₂ farthingot az ipari munkásnál. A tehercsökkentés tenne hetenkint és fejenkint 17 farthingot a mezei munkásnál és 19¹/₂ farthingot az iparinál. A javaslat elfogadásával tehát a mezőgazdasági munkás nyerne hetenkint és fejenkint ¹/₂ farthingot az, ipari munkás helyzete pedig szakasztott ugyanaz volna, mint eddig.

De nem is valószínű, hogy az egész terhet a hazai fogyasztó fizetné. Igen tekintélyes közgazdák állítják, hogy a vám csak oly arányban terheli a hazai fogyasztót, a mily arányban áll a külföldi behozatal az egész fogyasztáshoz. Ennek folytán a teher jó részét a külföld viselné és a hazai fogyasztó terhe a mezei munkásnál 9¹/₂ farthing, az iparinál 10 farthing lenne, míg a tehercsökkenés 17 és 19¹/₂ farthing lenne.

A vámnak ezen új elrendezése mellett a kincstár bevétele kisebb lesz mintegy 2,800,000 fonttal évenkint. Ennek kiegyenlítésére szol-

gálna a megtorlás és a kölcsönösség behozatala vámjainkba. Senki sem várhatja, hogy a védvamos országok a mi kívánságunkra egészen elejtsék vámjaikat. Remélhető azonban, hogy mérsékelni fogják azokat, nehogy nagyobb bajnak legyenek kitéve. Anglia pedig fel fogja emelni behozatali vámjait a külföldi iparczikkekre az érték 10%-át meg nem haladó átlagban, úgy hogy a több munkát tartalmazó iparczikk ennél többet, a kevesebb munkát tartalmazó iparczikk ennél kevesebbet fizetne. Ez a vám legalább 9 millió fontot hozna, a mi első sorban a kincstári veszteségnek megfelelő 2,800.000 font kiegyenlítésére, másodsorban az élelemre vetett terhek és más különösen súlyos közszolgáltatások csökkentésére fordíthatnák.

Mindez csak úgy valósulhat meg, ha a kormány mandátumot kap a gyarmatokkal való alkudozásra. A gyarmatok megtették ajánlatukat abban a hitben, hogy az anyaország nem lesz hálátlan és viszonzni fogja az ő ragaszkodásukat és hűségüket ahhoz a birodalomhoz, a mely épp úgy az övék, mint a mienk, és a melynek fentartásához ők is járulnak valamivel.

Végül erőteljesen megüti az imperialis érzelem hurjait. A home-rule mozgalomra czélozva, azzal fejezi be beszédét: Mint a birodalmi eszme misszionáriusa jövök Önökhöz, hogy a, mint azt a multban is tettem, midőn az Egyesült Királyság széttörése ellen tiltakoztam, újból figyelmeztessek, kérjek és könyörögjek: ne tegyünk semmi olyast, a mi a birodalom szétmállására vezetne, ne sajnáljunk feláldozni egy haszontalan babonát és dőre előítéletet, mikor századok nemes erőfeszítésének és hazafias törekvésének eredménye forog a kockán.

V.

A greenocki beszédben a gyarmati politikára vonatkozó nézeteit csak röviden foglalta össze, de annál behatóbban foglalkozott a megtorló vámok szükségével. Freetrader-nek vallotta magát a szónak — szerinte — igaz értelmében, t. i. szabad forgalmat akar a világ minden népével, de ha azok nem akarnak vele szabadon cserélni, akkor ő sem freetrader minden áron.

Anglia törvényhozása magának Chamberlainnek közreműködésével, a mire büszke, sokat tett a munkás standard of life-jének javítása érdekében. A mily üdvös ez a munkásvédelmi törvényhozás, épp oly kétségtelen, hogy emelte a vállalkozó termelési költségeit. A munkásnak ezt a jobb életmódját lehetetlen fentartani, ha megengedjük, hogy a külföld, mely kevésbé gondoskodott a munkásról és olcsóbb munkabérrel dolgozik, szabadon versenyezhet velünk az angol piacon.

A Cobden Club persze erre azt mondja, hogy ennek cserében Anglia olcsón vásárol a külföldön. Ez előnyére lehet a tőkésnek, de nem a munkásnak, a ki nem élhet meg munkája nélkül. A munkások Greenockban már eddig is sokat szenvedtek, de az semmi ahhoz képest, a mi még következni fog. Az óriási vasipar Amerikában nagy válsággal küze. Mi lesz abból, ha ez ide küldi azt a fölöslegét, melyet otthon nem képes elhelyezni. Pedig azok ide fognak jönni, mert ez az egyedüli szabad piac a világon. Száz- meg százezer angol munkást fognak kidobni, hogy helyet csináljanak az amerikai munkásnak, és csak a cosmopolita engedheti meg, hogy az amerikai munkás boldoguljon, mikor az angol munkás szenved, nyomorog és éhenhal.

S miután a Glasgow Herald, egy igen tekintélyes és semmi politikai párthoz nem tartozó lap, a már aznap megcsipkedte azért, hogy összehasonlításai alapjául az 1872. évet vette, most 1882-ből indulva ki arra utalt, hogy az angol iparczikkék kivitele az utolsó 20 év alatt 12 millió fonttal növekedett, az idegen iparczikkék behozatala azonban 64 millióval. A veszteség a mérlegben tehát 64 millió font. Ezzel a pénzzel heti 30 shilling munkabér mellett 333,000 munkást lehetett volna foglalkoztatni és 1.500,000 embernek kenyeret adni, de a szabad kereskedelmi, jobban mondva szabad behozatali iskola hívei erre azt mondják, hogy ezzel a változással a munkás nem veszített. Ez igen megnyugtató tan a katedrai politikusoknak, de nem igaz, mert a munkás nem változtathatja oly könnyen foglalkozását. Greenockban valamikor virágzó czukorfinomító ipar volt. Ha az idegen országokban nem adtak volna kiviteli jutalmakat, ha azok nem folytattak volna minden más tekintetben tisztességtelen (unfair) versenyt, akkor a czukoripar világszerte mutatkozó óriási virágzása mellett, ma tizszer annyi munkás élhetne ebből az iparból, mint a mennyi a legjobb időkben talált abban keresetet. Így azonban egy csomó finomító be kellett csukni. És mi lett a munkásokból, a kiket az idegen verseny foglalkozásukból kidobott?

A szabad kereskedelemmel tönkretettük a földmívelést, minden hazai ipar közt a legnsgyobbat. A czukor megszűnt. A selyem megszűnt. A vas fenyegetett helyzetben van. A pamut meg fog szűnni! És a munkás, ki abban kenyerét keresi, eltűri, hogy mint a birkákat egyenkint vezessék a vágóhidra.

Ez ellen csak egy segítség van. Rázzuk le a lánczokat, melyeket magunk kovácsoltunk. Szerezzük vissza azt a szabadságot, melylyel minden más nép bír és mondjuk az idegen országoknak: Barátságban akarunk veletek élni, Freetraderek vagyunk a szó legjobb értelmében. Készek vagyunk javakat javakért cserélni, de ha a ti elfogadott politikátok az, hogy nem vásároltok tőlünk, akkor mi is megvámoljuk a ti portékáitokat, és a helyett hogy meszebbre kalandoznánk, elmegyünk a mi barátainkhoz és atyáinkfiaihoz, azokhoz, a kik készségesen kereskednek velünk az egyenlőség alapján, és a kik csak kölcsönös kedvezményeket kérnek tőlünk. A freetraderek azt mondják: Az idegen országok meg fognak ránk haragudni. Már annyira jutott Nagybritanniával? Ez gyáva érv, méltó a Little Englanderekhez. Én nem hiszek a vámháboruban. Németországtól kétszer annyit vásárlunk, mint a mennyit ő vesz tőlünk. Franciaországtól háromszor annyit. Az Egyesült-Államoktól kétszer annyit. A vesztesek a harczban csak ők lehetnek. És nekünk nagy tartalékunk van Britannia gyarmataiban a tengereken túl. Ha akarjuk, oly birodalmat alapíthatunk, melyben egymást kölcsönösen támogatjuk. S ha ezzel elszigeteljük magunkat a többi világtól, attól sem ijedek meg, mert elszigeteltségünk fényes elszigeteltség (splendid isolation) lesz, ha azt erősíteni és támogatni fogja vonzalma és szeretete mindazon rokonainknak, a kik Britannia minden államaiban a világon szétszórta laknak. Ez az érzelem megvan a gyarmatokban hatalmasan, eleven és minden jóra felhasználhatólag. De azért nem haboztam nekik hirdetni, hogy nem elég ily érzelmeket táplálni szíveikben, hanem hogy szükséges, mikép úgy ők, mint mi is, közös áldozatokra készek legyünk. Az én felhívásomra a gyarmatok felállottak.

És én nem hihetem, hogy itt az anyaországban az ő lelkesedésök nem találna visszhangra. A gyarmatok érzik, a mint én érzem és a mint Önök is érzik, hogy minden történelem az egykor hatalmas és most lehanyatlott országok története. Elfelejtettük volna a multak minden dicsőségét? Méltatlanok akarunk lenni őseinkhez, a kik ily dicsőséges örökséget hagytak ránk? Hanyatló állam vagyunk talán, melynek fiai hiába hoztak minden áldozatot? Vagy új ifjúságot akarunk élni, mint tagjai egy nagy birodalomnak, mely tovább fogja átörökíteni nemzedékről nemzedékre a brit faj erejét, befolyását, hatalmát és dicsőségét?

VI.

Chamberlain első beszédjeinek hatása óriási lelkesedést keltett barátainál és hatalmas mozgalomba hozta egész Augliát. Évtizedek óta nem volt kérdés, mely annyira fel tudta volna kelteni az érdeklődést országszerte, mint az, melynek Chamberlain szegődött szószólójává. Azóta, hogy Gladstone a home rule által szétbontotta a régi nagy szabadelvűpártot, nem tolult oly hatalommal előtérbe politikai gondolat, mely egyrészt az egész brit birodalom életérdekeit annyira érintette és ugyanekkor a fennálló pártszervezetek, nevezetesen a nagy unionista-párt fenmaradására oly veszedelmes lett volna. Ha most ehhez hozzávesszük a külső sceneriát, a mint a majdnem hetven éves férfiú, a ki egy hosszú és sokszor dicsőséges politikai pálya delén, eldobva magától a hatalom minden külső disztét, eszméi erejében bizva, fölveszi a harcot, hangosan hirdetve mindenkinek, hogy el van készülve, miszerint nézeteivel a legközelebbi választásnál elbukhatik, de a következőnél okvetlenül győzni fog; ha hozzávesszük azt a rajongó lelkesedést, melylyel pártjának főleg aristokratikus része a radikális commoner eredetű férfiut mindenütt fogadja és ünnepli, a nagynevű politikusok és nagytekintélyű családok fejeinek és az előkelő angol társaság ragyogó hölgyeinek tüntető részvételét minden megjelenésénél: csak akkor lehel némi halvány fogalmunk arról a példátlan nagy hullámverésről, melyet Chamberlain az angol politikai és társadalmi életben előidézett.

De a mily fényes volt az ő fellépte, a mily ellenállhatatlannak látszott különösen eleinte szavainak varázsa, kíséretének tekintélye és csillogása: épp oly bámulatos és valóban egyedül álló volt a visszhang is, melylyel Chamberlain föllépte a hagyományos politika legkiválóbb képviselőinél találkozott. A freetrade minden tekintélyes híve egymásután kelt annak a gazdasági felfogásnak védelmére, melynek Anglia mai nagy gazdaságát köszönheti és a melynek sértetlenségével Anglia jövője is válhatlan kapcsolatban áll. A conservatív és liberalis államférfiak egész fényes sora, az unionista és ellenzéki vezérek szakadatlan láncolata lépett ellene sorompóba Chamberlain maga október 6-ikától november 4-ikéig hat nagyobb, ugyanannyi rövidebb (az overflowing meetingeken, a hol azok gyűltek össze, kik a tulajdonképeni teremben nem tudtak elférni) és még azon kívül is egész sereg kisebb beszédet mondott bámulatos frissességgel és még bámulatosabb szónoki erővel, habár beszédjeinek bűvölő varázsa abban a mértékben gyöngült, a mint több és több ellenfele mutatta ki, mily kiegyenlíthetetlen ellentét áll fenn az új eszme és mind a között, a mit eddig Anglia jónak és hasznosnak tartott, kedvesnek és drágá-

nak vallott. Az ellene sorompóba lépett államférfiak közül csak Hicks Beach-et, Lord Goschent, Ritchiet és Lord Hamiltont említem a conservatívek és régi unionisták közül, a liberális unionista Devonshirei herceget, azután Asquitht, Campbell-Bannermant, Harcourt-ot, John Morleyt, Fowlert és a kit legelül kellett volna említenem, Lord Roseberryt a liberálisok és ellenzékiek táborából. És e férfiak közül, kiknek egyike-másika ismételten is felszólalt, alig volt egy-kettő, ki ne igyekezett volna a gyakorlati politika rideg hasznossági szempontjának érvényesítése mellett a világbirodalom nagy imperialis eszményeinek magaslatáról is rámutatni a nagy bonyodalmakra és veszélyekre, melyeket Chamberlain tervei magukban foglalnak. És ha volt köztük egy, ki nemcsak tárgyilagos érvelésben volt méltó ellenfele, hanem a brit nép imperialis érzelmeinek hurjain még Chamberlain bámulatos művészi kezénél is mesteriebben tudott játszani, az Lord Roseberry volt, a kit a szabadelvű eszmék uralma érdekében vívott hatalmas küzdelem ismét az előtér első vonalába emelt.

Az angol közszellem barátai és tisztelői bizonyynyal örömmel veszik azt a figyelmeztetést, hogy mind e férfiak beszédjeit egy élelmes angol vállalkozó egy kötetbe összegyűjtve hozta forgalomba potom egy sillingért. (All Sides of the Fiscal Controversy. Edited by Gil-mour London, Lawrence and Buller VIII. és 341. lap.)

E beszédek és a Board of Trade memoranduma segítségével megkísérlem már most Chamberlain javaslatait megvilágítani.

Midőn Chamberlain bizonyítani akarja az angol ipar hanyatlását, mértékül az angol iparczikkék kivitelét állítja oda és az összehasonlításnál kiindulási pontul az 1872. évet választja. Ebben a felállításban három tévedés van. Először a kivitel maga nem bizonyíték az ipari jólét foka mellett; másodsor semmi ok sincs arra a kivitel csak az úgynevezett iparczikkre korlátozni; harmadszor a kiindulási év sincs méltányosan megválasztva.

1872-ben, közvetlenül a francia háború befejezte után roppant áremelkedés volt Európában és a mellett úgy Német- mint Franciaország kedvezőtlen helyzetben voltak, míg Anglia, a mely zavartalan békének örvendett, a legelőnyösebben használhatta ki versenytársai gyöngeségét. 1902-ben viszont az egész európai szárazföld volt kedvező helyzetben, míg Angliára a búr háború terhe nehezedett, mely 225 millió font sterlingbe került Angliának, 160 millió fonttal szaporította államadósságait és 45 millió fonttal évi kiadásait. 1872-ben igen magasak, 1902-ben ellenben igen alacsonyak voltak az árak. Így számít ki Chamberlain alig 20 millió font sterling emelkedést az angol iparczikkék készítésénél. Ha azonban ugyanazon árakat alkalmazzuk mind a két évben, és helyes összehasonlítás csak így lehetséges, akkor egészen más eredményre jutunk, mely mutatja, hogy az iparczikkék kivitelében a mennyiség tetemesen haladt a kérdéses időszakban. Így, ha az 1902-iki árakat alkalmazzuk mind két évre, akkor 182 és 277 millió font áll egymással szemben, az emelkedés 30 év alatt 95 millió font. Ha pedig az 1872-iki árakat vesszük alapul, akkor 277 millió fonttal 495 áll szemben, vagyis az emelkedés 170 millió font 30 év alatt. De ha az árkülönbözetektől egészen eltekintünk és csak a mindenkori éveknek megfelelő árakból indulunk ki, még akkor is könnyű lett volna kedvezőbb összehasonlítást kapni, ha 1872 helyett valamely más évet veszünk közvetlenül utána vagy előtte. Az ipar-

A kivitelnek olyatén odaállítása, mintha az képezné az ipari jólét egyedüli fokmérőjét, már igazi védvamos gondolat, mely egyes ellentétben áll a felvilágosodott és hagyományos angol közgazdasági felfogással. Angliában már rég megszokták nemcsak a kivitel, hanem a behozatal fejlődését is kedvező jelnek tekinteni, mely éppúgy bizonyít a lakosság fizetőképességének, mint termelő erejének gyarapodása mellett. S ha már most a kivitelt és behozatalt összefoglaljuk, 1872—1902-re az angol összforgalom az árak változásától egészen eltekintve, 669 millió fontról 877 millió fontra emelkedett. Fejenként ez a forgalom körülbelül ugyanaz, 21 font sterling 1872-ben, mint 1902-ben. De az árak változásának tekintetbe vételével itt is nagy haladás mutatkozik.

Chamberlain nem is tagadja, hogy a behozatal óriásit nőtt, 354 millióról 528 millióra az utolsó 30 évben. Sőt éppen ebben látja ő a veszedelmet. Az angol behozatal körülbelül 200 millió fonttal haladja meg az angol kivitelt. Ezekkel a számokkal azonban nagyon megbarátkoztak már Nagybritanniában. Az angol elmélet rég úgy magyarázza meg a különbséget, hogy a kivitelnél a jószág hazai ára szerepel, míg a behozatalnál a hazai jószág eladásánál elért nyereség is befoglaltatik, minélfogva a behozatal nagyobb volta nem veszteség, hanem nyereség. Például egy angol ember üveggyöngyöket szállít ki Afrikába 10.000 fontért és ott eladja még egyszer annyiért, úgy, hogy vissza 20.000 font értékű árut hoz. A szárazföldi védvamos felfogás szerint ez 10.000 font veszteség, mert állítólag ennyivel több pénz ment ki a külföldre, míg Angliában ezt 10.000 font nyereségnek tekintik, mert ennyivel lett gazdagabb az az angol vállalkozó, aki az angol árut kivitte. De ezen inkább elméleti okoskodások mellett, melyeknek a gyakorlati élet nem felel meg mindig és szükségkép, vannak sokkal kézzelfoghatóbb tények, melyek az angol behozatalt vagy többletet nagyon természetes színben tüntetik föl. Anglia a világ nagy tengeri fuvarosa. Igen jeles szakemberek most már 90 millió fontra teszik azt az összeget, melyet a külföld Angliának tengeri hajói használatáért fizet. Ez az összeg különösen az utolsó években növekedett rohamosan, a mióta Amerika tengeri kereskedelmi hajózása lényegesen csökkent. Anglia tengeri hajózásának tonnataralma 1870—1890-re 5,690.000 tonnáról 10,084.000 tonnára emelkedett. Az Egyesült-Államoké ugyanazon idő alatt 2,700.000 tonnáról 882.000 tonnára szállt le. A míg tehát az angol tengeri hajók tonnataralma majdnem megduplázódott, az Egyesült-Államoké a korábbinak egy harmadára szállt le. Az a 90 millió font, a mit Anglia a külföldről tengeri fuvarért bevesz, végül árúk alakjában jön be. S ezzel meg van magyarázva az angol behozatali többlet egyik fele. Másik fele megfelel azoknak az összegeknek, melyeket Anglia a külföldön elhelyezett tőkéiből, mint a világ nagy hitelezője nyer és a melyeket elismert tekintélyek szinte 90 millió fontra becsülnek az utolsó esztendőben. Ezért nem féltek eddig Angliában a behozatal óriási túlsúlyától és nem valószínű, hogy e miatt aggodalmat lehetne kelteni a jövőben.

A kik a kivitelre oly nagy súlyt fektetnek, megfelelkeznek arról, hogy az ipari termelésnek csak kisebb része megy külföldre. A Board of Trade statisztikusai szerint a kiviteli árakra 130 millió font munkabér esik, míg az angol ipartermelés összes munkabére 750 millió font körül mozog. Más szóval a kivitel csak egy ötödét képezi az

egész termelésnek, úgy hogy még a kivitel esetleges csökkenését is könnyen kiegyenlítheti a hazai fogyasztás növekedése, a mint hogy az utolsó időben a belső fogyasztás emelkedése tényleg akadályul szolgált arra, hogy az angol ipar a kivitelre még nagyobb mértékben dolgozzék. Az angol ipar kedvező fejlődése mellett különben is igen sok adat szól. Az angol munkás pénzbeli bére 1900-ban átlag 25⁰/o-kal magasabb, mint volt a hetvenes évek végén és a mellett az árak folytonos csökkenése következtében az angol munkás főleg élelmi cikkekben ma 100 shillingért annyit vásárolhat, mint a mennyiért 1880-ban 140 shillinget kellett kiadni.

Az angol munkás helyzete sokkal jobb, mint akár a francia, akár a német munkásé. Az átlagos heti munkabér Londonban 42 shilling, Párisban 36 shilling, Berlinben 24 shilling. Ellenben a búzaliszt ára ugyanezen helyeken 1 sh. 5¹/₂ d., illetőleg 1 sh. 9¹/₂ d. és 2 sh. 1 d. Az angol munkás tehát többet keres és olcsóbban él és a mellett átlag csak 8 órát dolgozik, míg a francia és a német társai tíz órát is kénytelenek a munkára fordítani. Anglia nagy versenytársai között csak az Egyesült-Államokban van a munkás kedvezőbb helyzetben, amennyiben New-Yorkban a munkás heti bére 75 shilling. A legfőbb élelem, a liszt, nem igen olcsóbb, ellenben ruházat és lakás tetemesen drágább és a munka hosszabb tartamu.

Ezzel összefügg, hogy a még 1846-ban 1.100.000 ember, az akkori lakosság 6¹/₂ százaléka esett a szegény törvény segedelme alá, 1903 január elsején 847.000 embere, a jelenlegi lakosság 2¹/₂ százaléka volt ily szomorú helyzetben. Ugyane mellett szól a betétek szaporodása a takarékpénztárakban, melyeket főleg az alsóbb osztályok keresnek föl és a mely 1871—1892-re 55 millió fontról 197 millió fontra emelkedett. S ugyanezen osztályok megtakarított tőkéje az építő- és biztosító intézeteknél 1903-ban 350 millió fontot meghaladt. Ez magyarázza meg nemcsak az angol munkásvilág folytonos növekvését, hanem azt is, hogy annak átlagos élelme és folyton nagyobb lesz. 1891-ben még 151 lb. buza esett évenként egy fejre, 1901-ben 188 lb.

De nemcsak a munkásnak, az iparos vállalkozónak a helyzete is gyarapodást mutat Angliában. 1871-ben az income tax 1 pennyje 1,600.000 font sterlinget szolgáltatott a kincstárnak, 1902-ben 2,600.000 fontot, és különösen az Income tax D) schedulája, mely az ipari jövedelem megerősödését foglalja magában, és a mely 1881-ben 117, 1891-ben 193 és 1902-ben 205 millió font sterling jövedelmet vont adó alá.

Mindezen adatoknál fényesebb bizonyíték Anglia kedvező gazdasági helyzete mellett, hogy e részben maga Balfour is ellenmond, nagy fegyvertársának Balfour elismerte, hogy az országban úgy a gazdagság összege, mint a jólét elterjedése nagyobb, mint valaha volt, hogy Anglia nemcsak látszólag gazdag, hanem tényleg, hogy nem fogyasztja tőkéjét, habár némi tekintetben rosszul ruházta be. Bajos is volna mást mondani, mikor Anglia évi jövedelmét 1.750 millió fontra, évi megtakarítását 200 millió fontra becsülik.

Mindebből természetesen nem következik, hogy Angliában minden a legjobban volna elrendezve. Az angol iparnak is megvan a maga fogyatkozásai. Az ipari oktatás nincs azon a fokon, mint egyik-másik újabb versenytársánál. A csökönyös ragaszkodás a régi termelési módokhoz hátrányba hozza azt ismét más versenytársaival szemben. Ezeken a hiányokon kell segíteni és e részben a vámvéde-

lem csak ártana és nem használna. Egészen eltekintve attól, hogy elaltatná vagy meggyengitené a brit munkás legfényesebb erényeit, páratlan erélyét és kitartását, széles látkörét és nagy értelmi erejét.

VII.

Chamberlain sokat foglalkozott azzal az okoskodással, hogy Cobden a maga idejében csak azért ment át a szabadkereskedelemre, mert azt hitte, hogy a többi népek is fogják követni Anglia példáját s hogy nevezetesen az Egyesült-Államok szántani, vetni, ásni és kapálni fognak az anyaország helyett, mely a világ iparos központja lesz. Cobden azonban nem azt mondta, hanem azt, hogy: »Ha a free-trade jó nekünk, csináljuk meg. Hadd csinálják utánunk a más nemzetek is, ha hasznukra válik. Ha nem válik hasznukra, legyenek meg a nélkül.« Az a gondolat, hogy más népek ne fejlődjenek iparilag, különben is képtelenség. De különösen a gyarmatokkal szemben, nevezetesen az önkormányzatos gyarmatokkal szemben, melyekre Chamberlain egész okoskodása vonatkozik. A mint az Egyesült-Államok nem elégednek meg azzal, hogy Anglia számára szántsanak és veszenek, ássanak és kapáljanak, éppúgy nem elégedhetnek meg azzal a gyarmatok, melyek nem mondhatnak le arról, hogy valamikor nagy és sűrű népességük legyen, a mi fejlett ipar nélkül lehetetlen.

És még ha ez lehetséges volna is, azt az árt, melyet Chamberlain felajánl, Anglia meg nem fizetheti. Az élelem megadóztatása fölemelné vagy megrontaná a munkás-osztályok mai kedvező helyzetét, a mi az ország egyik legnagyobb gazdasági és erkölcsi kincse, vagy fölemelné a termelési költségeket, a mi mindennél nagyobb csapásként nehezednék az angol ipar versenyképességére. S ezzel előbbutóbb megrontaná iparát és ezzel aláásná a népesség legnagyobb részének jólétét. Azok a föltevések, hogy az élelemre vetett vám nem érvényesülne, nem birnak semmi meggyőző erővel. Ideig-óráig egyes ellenkező irányban ható tényezők következtében lehet, hogy a buza nem drágulna meg. De ebben az esetben is a vám megakadályozná, hogy a buza még olcsóbb legyen. A ki a buza londoni árát összehasonlítja a buzavámos országok piaczaival, Páriszal és Berlin áraival, meggyőződhetik arról, mily erőteljesen nyilvánul a vám hatása. És azon rövid idő alatt, hogy Angliában újabban buzavám állott fenn, a londoni piacon is érezhető volt a vám áremelő hatása. Hogy egyébiránt a vámnak érvényesülnie kell, azt hallgatag maga Chamberlain is beismeri kétszeresen. Először az által, hogy maga sem akarja megadóztatni a szalonnát és pedig azzal az okoskodással, hogy az a legszegényebb osztály élelme. Másodszor az által, hogy a buzavám ellensúlyozására a thea és cukor, kakao és kávé vámjának mérséklése által. A kinek az a meggyőződése, hogy a vám mérséklése olcsóbbá teszi az árut, az nem mondhatja, hogy a vám kivetése nem emeli a jószág árát.

Chamberlain számítását a teheremelés és a csökkentés nagyságáról oly nagy tekintély, mint Lord Goschen még számszerűleg is csak részben tartja elfogadhatónak. Sokkal fontosabb az a körülmény, hogy Chamberlain elfeledkezik arról, miszerint a cukor- és thea-vám rendkívüli adók, melyeket csak a búrháború nagy költségei miatt fogadott el a nemzet, a kormány azon ígérete alapján, hogy azokat minél előbb megszünteti. A cukor és thea vámjának csökkentésére az angol munkásnak szerzett joga van, az nem ajándék, melyre neki

csak új terhek kiegyenlítése fejében lehetne számítania. A búzát és lisztet egyrészt és a cukrot és theát másrészt azonban egyéb okból sem lehet egyenlő elbánás alá venni. Mikor a kormány a búzát és lisztet megadóztatja, a közönség nemcsak azt a búzát és lisztet fizeti meg drágábban, mely a külföldről került, hanem minden búzát, azt is, mely odahaza termett. A közönség tehát meg lesz adóztatva, de az adó teljessége nem foly be a kincstárba, hanem részben a hazai földbirtokos zsebébe. Az pedig minden igazságos és becsületes adórendszer alapja, hogy a mit a polgár az állami adóban fizet, az tényleg az állam jövedelmeit szaporítsa. És végül nem lehet egy színvonalba helyezni a kenyeret a cukorral és theával, mert minél szegényebb a munkás, annál inkább eltűnik háztartásából mindaz, a mi csak némileg is fényűzés, és alig jut neki egyébre, mint a legszükségesebbre, a kenyérre. A buza és liszt megadóztatása tehát esetleg érintetlenül hagyhatná a jobb módú munkást, de annál kérlelhetlenebbül terhelné a legszegényebbet, a nyomorral és inséggel küzdőt. S az ilyen adó erkölcssten adó. Az az érv pedig, hogy az élelemre vetett adó nagyon csekély, senkit sem nyugtathat meg az iránt, hogy ez adót a legközelebb föl nem emelik. Franciaország, Németország igen kicsiny vámot vetettek eleinte a búzára, de ugyanazon hatalmi tényezők befolyása alatt, melyek e rendszabályt meghonosították, a vám úgy szólván évről-évre emelkedett, míg ma szédületes magasságra jutott. S az angol munkásnak bizalmatlansága napról-napra nagyobb táplálékot nyert abból ia nagy lelkesedésből, melyet a nagy arisztokratia és az angol mezőgazdasági érdek (leaded interest) Chamberlain iránt mindenütt tanusítottak.

Hogy egyszer megindulva a lejtőn, ellenálhatatlanul tovább kellene menni a megkezdett úton, az következik még egy más körülményből is. Szerény vám mellett a preferential treatment nem nyújtana valami nagy előnyt a gyarmatoknak. Arra, hogy Canada buzatermelését nagy mértékben kiterjeszsze, okvetlenül emelni kellene a vámot. A buzatermelés kiterjesztése azonban nem is válnék Canada előnyére, mert eddig a kormányzat minden törekvése oda irányult, hogy a mezőgazdasági termelés minél változatosabb legyen. Továbbá az Egyesült-Államok közelsége mellett a canadai búzának adott kedvezmény előbb-utóbb viszályt idézne elő az Egyesült-Államokkal, melyek alig néznék nyugton mezőgazdaságuk megkárosítását. És a mi még fontosabb, teljesen ki van zárva, hogy a preferential treatment csak a gabonára, húsrá és tejre vonatkozik. Magára Canadára nézve a fa sokkal fontosabb, a mennyiben a fa és buza évi termelésének értéke ugy aránylik, mint 7:4. S a többi gyarmatok, Ausztrália és Dél-Afrika a gabonával nem nyernek semmit, az előbbinek a gyapjú és hus, az utóbbinak ugyancsak a hus, továbbá állati bőrök és prémek tekintetében válnék előnyére a preferential treatment. Olyan kedvezményt adni, melyből csak egynek van haszna, igazságtalan eljárás volna. Mindegyiknek vagy csak a nagyobb résznek is kedvezni pedig csak úgy lehet, ha a nyers anyagokat is bevonjuk a preferential treatmentbe. És ezt maga Chamberlain sem meri ajánlani. Mindent összevéve tehát a preferential treatment a helyett hogy szorosabbá és bensőbbé tenné a birodalmi kapcsolatot csak az elégtelenség és viszálykodás soha ki nem apadó forrásául szolgálna az anyaország és a gyarmatok közt, és a mellett, a mi legnagyobb bűne, megdrágítaná

a szegény ember mindennapi kenyerét. És ez — mint Roseberry lendületesen mondja — épp a birodalmi eszme megszilárdulása érdekében a legnagyobb szerencsétlenség volna. Mert mi sem volna veszedelmesebb, mint ha a szegény angol munkás a buza megdrágulása, a munkabér csökkenése vagy éppen éhség idején, szembe állítaná az ő magán érdekét és a birodalom nagy eszméjét. Ne hozzuk e két fogalmat egymással ellentétbe, melyek most a legteljesebb összhangban vannak.

És most lássuk, milyen az a gyarmati forgalom, a melyért Chamberlain ezen áldozatokat meghozni hajlandó volna. Chamberlain abból indul ki, hogy Anglia ipari kivitele az idegen országokban 46 millió fonttal csökkent az utolsó harmincz év alatt, és hogy ezen csökkenést a gyarmatokba irányuló kivitel egyenlítette ki. Nagyjában ez a tény áll, de nem szabad feledni, hogy a gyarmati kivitel növekvése főleg az utolsó évekre esik. Így a Délafrikába menő kivitel a háború következtében az utolsó hat évben 14 millióról majdnem 28 millióra emelkedett, vagyis megduplázódott. De ép azért, mert az emelkedés az utolsó években a háború alatt történt, nem is valószínű, hogy az oly mértékben tovább folytatható legyen. Azon kívül nem szabad feledni, hogy abban a gyarmatban, melynél a háború már nem játszik oly nagy szerepet mint Canadában, más országok kivitele ép annyira, sőt jobban is nőtt, mint az angol kivitel. Az utolsó év alatt az angol bevétel Canadába 6 millió fontról 9 millióra nőtt, Franciaországé ugyanily arányban, az Egyesült-Államok bevitele Canadába azonban 12 millióról 22 millióra emelkedett ugyanazon idő alatt, daczára annak, hogy az utolsó öt évben Anglia már élvezte a 25, majd $30\frac{1}{2}$ %-os kedvezményt. Ezt az eredményt maga Chamberlain egy évvel előbb mint kudarczot tüntette föl, a mit most, midőn erre nagy horderejű következtetéseket akart építeni, nem mulasztották el emlékeztetébe hozni.

Midőn Chamberlain azzal biztatja az angol iparost, hogy abból a 26 millió fontból, a mit az angol önkormányzatos gyarmatok idegen országokból hoznak, legalább a felét Anglia kaphatja meg, akkor ismét megigazításra szorul, mert abból a 26 millió gyarmati behozatalból legalább 10 millió olyan, melyet nem is lehet Angliából szállítani, a mennyiben a gyarmatok nemcsak iparczikkeket, hanem nyers anyagokat, sőt részben oly élelmi czikkeket is hoznak be, melyeket Anglia nem vihet hozzájuk. Marad tehát 16 millió olyan behozatala az önkormányzati gyarmatoknak, melyet Anglia az idegen országoktól elhódíthatna. Ez pedig, még ha biztosan elérhető volna is, nem olyan nagy összeg, hogy ezért Anglia fokozottabb vámvisszatorlásoknak tehetné ki magát a többi országokkal szemben, mert az utóbbiakkal folytatott forgalom legalább háromszor akkora, mint az összes forgalom az önkormányzatos gyarmatokkal.

És van még egy fontos körülmény, melyet Chamberlain számításából kifeled. Chamberlain sehol nem szólt Indiáról, a legnagyobb és legfontosabb angol gyarmatról, melynek forgalma majdnem teljesen a szabadkereskedelem alapján bonyolódik le. Anglia kivitele 1902-ben az összes gyarmatokba 117 millió font. Ebből 33 millió esik Indiára, több, mint akármelyik önkormányzatos gyarmatra. S a mi még fontosabb, Indiának 120 millió rupiát meghaladó kivitele van, a minek csak egynegyede megy Angliába, a többi a világ legkülönbözőbb

államaiba. Mi történik akkor, ha azért, mert Anglia mesterségesen magának biztosítja az önkormányzatos gyarmatok piaczeit, az ezen intézkedések által érintett idegen államok ezt megéreztetik nemcsak Angliával, hanem Indiával. Minő visszahatása lesz az indiai kivitel megzavarásának nemcsak az indiai, de az ezekben legközvetlenebbül érdekelt angol pénzügyekre? Semmi sem mutatja annyira, mily meggondolatlan és felületes az ajánlott új gyarmati vámpolitika, mint az, hogy Anglia legragyobb gyarmatával még csak nem is törődik.

És végül a kedvezményes vám, melyet a gyarmatok az angol árúknak adni akarnak, éppen nem biztosíték arra nézve, hogy az angol iparcikk elfoglalhatja a gyarmati piacot. A gyarmati iparos az angol iparban látja legveszedelmesebb versenytársát és a mellett nem szűnik meg mindig magasabb és magasabb vámokat követelni. A gyarmatok ismételten kijelentették, hogy semmi olyan kötelezettségbe nem mennek bele, a mi mellett saját iparuknak védelme tekintetében a szabad kézről lemondanának. Maga Fielding, a canadai pénzügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a preferencet nem a canadai iparos, hanem csak az idegen iparos ellen adják az anyaországnak. Az a kedvezményes vám, melyet a gyarmatok az angol árúnak engednek, még mindig azzal a célzattal lesz megállapítva, hogy az angol árú versenyét a hazai iparossal szemben lehetetlenné tegye. Az előny tehát abban fog állani, hogy az idegen árúra még csak magasabb vámot vetnek, a minek semmi fogható haszna nincs, ha az angol árúra megszabott vám már magában kizárhatja a piac meghódítását.

Az angol faj erélye és önérzete mellett különben nem valószínű, hogy a gyarmatokban az ipari fejlődés ne tartson lépést a népesség gyarapodásával. Az a feltevés, melylyel Chamberlain Anglia iparosait kecségtetni igyekezett, hogy az anyaország és a gyarmatok ipari készütsége között mindig megmarad egy bizonyos különbség, nem találhat hitelre sem abban a durva alakban, hogy t. i. a gyarmatok tartózkodni fognak új iparágak meghonosításától, melyet maga Chamberlain is letagadni igyekezett, sem abban a szelidebb alakban, melyben azt Chamberlain tovább is fentartotta és a mely szerint egy bizonyos részét az ipari termelésnek az anyaország mindig megtarthatja magának. Az élelem megadóztatása mellett ez a legsebezhetőbb pontja Chamberlain javaslatának, mert a gyarmatok szabad vállalkozásainak bármily természetű korlátozása az anyaország érdekében csak a legnagyobb ellenszenvvel találkozónék a gyarmatokban. Ha van valami, a mi az angol világbirodalmat széttöréssel fenyegetheti, úgy az bizonyosan ez a szerencsétlen gondolat.

És mindent összevéve, Chamberlain javaslata, melyet Chamberlain a gyarmati politika megváltoztatására nézve előadott, sokkal határozatlanabb és nyersebb, semhogy ezen az alapon bármely kormány mandátumot kaphatna a törvényhozástól. Chamberlainnek az az állítása, hogy a gyarmatok ajánlatot tettek, melyet Angliának el kell fogadnia, ha nem akarja, hogy a birodalom széthulljon, egész alaptalan mondas. Először is a gyarmatok nem tettek semmi határozott ajánlatot, melynek fejében viszonzást várnának. Mert a kedvezményes elbánást, melyben az angol árút az idegennel szemben részesítik, maguk a gyarmatok nem tekintik oly valaminek, a miért ők az anyaországtól viszonzszolgálatot követelhetnének. Másodszor maguk a

gyarmatok is érzik, hogy nagy és komoly előnyöket is élveznek az anyaországtól. Hogy az anyaország gondoskodik első sorban az ő védelmükről, míg ők a költségekhez csak kis mértékben járulnak, ezt már tudjuk. Azon kívül Anglia minden gyarmatnak hatalmas, nagy és szabad piacot tart nyitva, minőhöz hasonlót sehol sem talál. És hogy többet ne mondjunk, az anyaország látja el hitellel a gyarmatokat, a melynek szervezésében még az ellenfelek elismerése szerint is, oroszlánrésze van éppen Chamberleinnek. 825 millió fontra becsülik azt az összeget, melyet az anyaország a gyarmatokban elhelyezett. Sokatmondó összeg, ha meggondoljuk, hogy az autokrata Oroszország rokonszenvében a köztársasági Franciaország iránt mily döntő része van éppen a hitelnek.

Ezért érthető, midőn Reid a canadai ellenzék vezére azt mondja, hogy a kedvezményért cserébe mit sem kérnek az anyaországtól. A mi más beszéd, mint a mit Chamberlain mondott, hogy tudniillik ha Anglia nem viszonzza a kedvezményt, akkor a gyarmatok elszakadnak tőle. »Az anyaország — mondja tovább ugyancsak Reid — a mi jószágaink nagy piacza. Az anyaország oly nemes és nagylelkű politikát követ velünk szemben, a minőre a történelem alig ismer példát. Eleget tett a maga gyarmataiért, a nélkül, hogy azt kértük volna, miszerint fizesse meg az árát annak, hogy segítségére siettünk. S ugyanigy beszél Sir William Laurier, a canadai miniszterelnök, a ki azt mondja, hogy a gyarmatok nem viszonzás reményében, hanem hálából és loyaltásból adnak kedvezményt az anyaországnak az idegen országokkal szemben.

Hicks-Beach joggal mondhatta, hogy semmi tekintélyes gyarmati államférfi nem tartotta nélkülözhetetlennek a preferential treatment-et a birodalom összetartására. A mint Anglia el van tökéltve minden egyes gyarmatát megvédeni az utolsó emberig és az utolsó soverignig (a szegény szárazföldi ember azt mondaná: az utolsó fillérig), a gyarmatok is segítségére siettek az anyaországnak, mikor veszélyben forgott, patakokban ontva véröket azért a birodalomért, melynek tagjai lehetni legfőbb büszkeségük. A jó akarat az anyaország iránt s a hűség a birodalomhoz, melyet büszkén lát minden angol a gyarmatokban, onnan ered, hogy azok minden polgára szabadnak érzi magát politikailag úgy, mint gazdaságilag. A legkisebb kényszer a gazdasági téren elsorvasztaná, sőt kiölné mindazon nemes érzelmeket, melyekből a gyarmatok ragaszkodása ered. A dicsőnek és jónak azt a hatalmas eszközt, a hogy Roseberry jó angolosan az angol birodalmat nevezi, a kölcsönös jóakarat és összhang emelte nagygyá. Minden mi ezt a birodalmat erőssé és diadalmassa tette, szabadon és önkéntesen történt. A fretrade alatt minden gyarapodott jólétben és hűségben egyszerre, míg egy ipari korlátozásra vagy tilalmakra fektetett birodalom csak rossz vért szülhetne és a birodalom szétbomlására vezetne.

VIII.

Épp oly erős czáfolatban részesült Chamberlain programjának az a része, mely Balfour javaslatával megegyezik és a mely oda irányul, hogy Anglia a védvamos országokkal szemben a megtorlás terére lépjen. Anglia a mai vámpolitika mellett élvez mindenütt ingyen és minden ellenszolgáltatás nélkül a legnagyobb kedvezményt,

a mi annyit tesz, hogy minden piacon egyenlő feltételek mellett versenyezhet a többi idegen államokkal. Minden védvamos ország megnehezíti a többi nemzeteknek a maga piaczaiknak megközelítését. Anglia tehát minden védvamos országban kedvezőtlenebb helyzetben van az illető nemzet saját iparával szemben. De a legnagyobb kedvezmény segélyével az angol ipar semmivel sincs rosszabb helyzetben a védvamos országok piaczaik, mint a többi idegen nemzet ipara. Minden előnyt, melyet valamely védvamos ország bármely más nemzet iparának adott eo ipso osztályrészül jut az angol iparnak is. S a míg az angol nemzetben megvan a régi kitűnőség és szivósság, melynek annyi fényes sikert köszönhetett, addig az egyenlő feltételek mellett folytatott versenyzés kimondhatatlanul becses gyümölcse Anglia szabadkereskedelmi politikájának, a melyet könnyelműen veszélyeztetni a legnagyobb hiba volna.

E mellett mindaddig, míg Anglia nem tántorodik el a freetrade-től, erőt és kitartást önt azokba a tekintélyes kisebbségekbe, melyek a különböző védvamos országokban maguk is a freetrade hivei. Ha egyszer Anglia is sarkon fordul, akkor azok az elemek elvesztik minden befolyásukat, míg különben legalább is mérséklőleg hatnak a legszélsőbb tulzókra és addig is, míg a freetrade-et más országokban is diadalra vihetik, lehetőleg szűkebb korlátok közé szorítják a védvamos politika dagadó hullámain.

És ehhez még hozzá lehet tenni valamit, a mit, ha jól emlékszem, az angol beszédekben nem igen találtam. A mai védvamos visszaesésnek sokkal kevesebb kilátása van tartós jövőre, mint a korábbi előzőknek. Németországban az ipar fejlődése oly hatalmas léptekkel halad, hogy az az összeütközés, mely ipar és mezőgazdaság között Angliában a múlt század elején bekövetkezett, Németországban sem késhetik már sokáig. S a mint a német példa a múlt században is utánzásra talált a többi európai államokban, Németország visszatérése az egészségesebb és szabadabb forgalomhoz ismét egészen át fogja alakítani Európa egész vámpolitikáját. Ha Anglia ma a védvamosokra térne át, csak feltartóztatná azt az üdvös átalakulást, a mi nem állhat az angol ipar érdekében.

És ugyan mi haszna lehetne Angliának abból, ha a védvamosokra, vagy, mint Balfour és Chamberlain különös erélylyel követelik, a megtorlásra adná magát? Nem úzik-e ezt a politikát az európai védvamos nemzetek már évtizedek óta? S vezetett az valahol a védelem csökkentésére, az igazi forgalmi szabadság megerősítésére? Ellenkezőleg Franciaország, Olaszország vámháborúkra keveredtek egymással és más szomszédjaikkal és a mikor a küzdelmet végül kölcsönös kimerülés folytán abbahagyni kénytelenek voltak, egyik sem nyerte vissza a régi forgalmat, hanem mindegyik magasabb vámokkal lett a régi piaczoiktól elzárva, mint a milyenek a vámháború kitörése előtt fennállottak.

Az olyan kijelentések, melyet Balfour tett, hogy ő az igazi free-trader, mert ő akarja a szabad forgalmat és azért kész megtorló eszközökhöz fordulni — az ilyen beszéd üres szójáték. Az igazi free-trader nem vár javulást a védvamosoktól, hanem osztozik, ha jól tudom, Gladstone felfogásában, a ki szerint a védvamos abban különbözik a bibliai jó kereszténytől, hogy még az utóbbi ha valaki megüti a bal orcáját, odatartja a jobb orcáját, a védvamos ha valaki

arczulüti őt balról, akkor önmaga üti magát arczul jobbról. S ha Chamberlain és különösen Balfour a freetrade szellemében igyekezett követelni a megtorlást, a szabadforgalom igazi barátai azt joggal utasították vissza. Hogy e részben hogy gondolkozott Cobden, azt már láttuk, de hasonlóképen gondolkozott Peel is, a gabonavámok eltörlője, a ki, mikor már nem volt miniszter, Lord John Russellhez intézve szavait azt mondotta: »Remélem, a nemes lord koránja nem fogja visszaállítani azt a politikát, melyet velem együtt helytelennek talált és nem fog az idegen országokkal kölcsönös engedmények felett czivakodni, hanem a helyett azt a független utat fogja választani, a melyet a magunk érdekei szempontjából megfelelőnek tartunk.«

A megtorló vámok szükségét leginkább a védvamos országok azon eljárásával igazolja Chamberlain és Balfour is, melyet Angliában »dumping«-nak neveznek és a mely abban áll, hogy az idegen országok némely iparágakban kiviteli jutalmak vagy trustok és kartellek alapján termékeiket otthon drágán adják el és az így elért nyereséggel a külföldre, nevezetesen Angliába vitt czikkeiket a termelési költségen alul árulják és ezzel a versenyt lehetetlenné teszik, bizonyos iparágakat előbb-utóbb elpusztítanak. A nagy példa erre a multból a czukorfinomítás, a melylyel szemben Anglia, mint tudjuk, sikeresen járt el. Habár a freetrade hivei közül sokan elismerik ugyan Anglia eljárásának erkölcsi jogosultságát, de azért gazdaságilag épen nem tartják károsnak azt, hogy Anglia olcsón kapta az idegen czukrot, a mivel nemcsak az élelem vált olcsóbbá, hanem egy nagy angol ipar, a confectionery, a mi alatt az angolok a gyümölcsbefőtteket és conserveket értik, rendkívül nagy lendületre jutott. Ma a panasz főleg a vas- és fémiparra vonatkozik, a hol a helyzet annyiban más, hogy itt nincsenek állami kiviteli jutalmak, melyek az idegen iparnak ezt a termelési költségen alul való eladást hosszas időn lehetségessé teszik. Ezért igen sokan vannak, a kik nem is hisznek ebben a rémben és arra utalnak, hogy Cobden idejében a más országok védvamosai Angliát vádolták ezzel az eljárással és a vád nem felelt meg az igazságnak. Azonkívül utalnak arra, hogy a cartellek és ezzel a dumping, rendesen csak félgyártmányokra vonatkozhatnak, úgy hogy ezzel az angol feldolgozó ipar csak nyer és nem veszít. Utalnak arra, hogy a vasbehozatal sok esetben egyenesen áldás volt az angol iparra, mert e nélkül a nagy fogyasztásnak nem tudott volna megfelelni és hogy ez így van, mutatja nemcsak a termelésnek, hanem a kivitelnek is folytonos emelkedése, úgy hogy a leghatalmasabb vas-mágnások (iron magnates) Sir James Kitson és Sir Lowthian Bell, az angol vasipar virágzása mellett tanuskodnak, míg a nem kevésbbé nagytekintélyű Carnegie a vasipar kedvezőtlen helyzetéről beszél az Egyesült-Államokban és Németországban, a hol mindenütt magas védvámot emeltek ez ipar érdekében. Egy többször visszakerülő téma volt az önlemezék kivitele az Egyesült-Államokba, mely a Mac-Kinley-tarifa által lényegesen megcsappant. De ezzel a ténnyel szemben állt az angol iparnak azon óriási rugékonysága, hogy rövid idő alatt más piacokat tudott találni és egészben véve még több önlemezett szállított a külföldre, mint az amerikai tarifák fölemelése előtt. A külföldi iparczikkék behozatalának nagyságát a megtorlás szüksége érdekében egyáltalán túlozzák úgy Chamberlain, mint Balfour. A Board of Trade kimutatása szerint a külföldi behozatal nem éri el a honi

termelés 10⁰/o-át, míg az angol kivitel az angol ipari termelés 17—18 százalékának felel meg.

A megtorlasos vámoknak és a védvámoknak legnagyobb akadályá Angliában egyébiránt az, hogy Anglia nem érintheti érzékenyen az idegen nemzeteket, ha csak nem akar vámot vetni az élelemre, a miről Balfour sem akar hallani, vagy az ipari nyersanyagra, a mit viszont Chamberlain zár ki, de csak a gyarmati praeferential treatmentnél. Mert mikor arról beszél, hogy a kincstár jövedelmeinek csökkenését kiegyenlítendő, 10⁰/o-os vámokat javasol az iparcikkekre, ott egészen világosan a félgyártmányokat is belevonja. Ámde ebben a meztelen alakban alig talál az visszhangra Angliában.

A védvámokban a freetrade minden barátja, conservativ és liberális egyaránt a monopoliumok, a trustök és kartellek szülőanyját látja, a melyeknek nem akarja kiszolgáltatni az angol ipart. Nemcsak az angol fogyasztók, de az angol munkás is kevesebbet szenved a termelés nagy hullámlásaitól, a túltermelési válságoktól, melyek minden védvámos országban chronikus természetűek, és mindenütt aláássák a munkás megélhetését és önállóságát. Az angol gazdasági élet nagy szabadsága mellett sehol sem oly állandó a foglalkozás és kereset, mint Angliában, a melynek munkásosztályában mindig kevesebb az alkalmazás nélkül szütkölködő, mint a védvámos országokban. A munkás anyagi és erkölcsi jólétének föntartása és fejlesztése a cél, a melyre Angliában a legjobbak törekszenek. Mert a munkásosztály megelégedettségében és magas műveltségében van a biztosíték arra, hogy mindazok az értelmi és erkölcsi erények, a melyeknek az angol ipar eddigi diadalait köszönheti, a jövőben a sokkal nehezebb versenyben is megőrzik Angliának azt a helyet, melyet az ipari fejlettség és versenyképesség tekintetében eddig elfoglalt. Arról az ábrándról, hogy hazájok egyedül legyen a világ ipari központja, Anglia vezető férfiai már rég lemondtak, de annál szívesebben ragaszkodnak ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy Anglia a maga fényes és kiváló helyzetét csak azon eszközökkel tarthatja fenn, a melyekkel azt megszerezte.

És végül van még egy hatalmas és tiszteletreméltó kifogása a freetrade hiveinek a védvámok ellen. Conservativek és liberálisok egyértelműséggel hangoztatják, hogy az angol törvényhozás nagy erkölcsi tisztasága a védvámok mellett veszélyben forogna. Az angolok nagyon közölről látják az Egyesült-Államokat, melyeknek politikai életét az egyéni érdekek a védvámok terén annyira megrontották. Lord Hamilton október 22-ikén tartott Ealingban beszédében két idézetet ad, melyek igen megkapó színekben mutatják azt a nálunk kissé szokatlan felfogást. Az egyik egy angol gyáros, a másik egy amerikai publiczista nyilatkozata. Az angol gyáros Mr. Arthur Chamberlain, kiről Hamilton annyit jegyez meg, hogy nagy üzletű gentleman és kiváló szervező erő, a következőket mondja: »Adjanak csak nekünk védvámot, és mi gyárosok majd mutatunk olyasvalamit a trustök, ringek és syndicatusok terén, a miről ma senki sem álmodik. Egyedül a freetrade mentette meg Anglia népét a trustöktől és ringektől. Szabadítsanak meg minket az idegen versenytől és olyat fognak tapasztalni, a minek nem fognak örülni. A védelem meg fogná változtatni az egész üzletmenetet. Ha vámot kaphatunk olyan dolgokra, melyekre versenytársainknak szüksége van és távol tartjuk a vámot oly dolgoktól, melyekre magunknak van szükségünk,

akkor a parlamenti szavazás fontosabb lesz a gyárosra, mint üzemének lassú menete. Több pénzt szerezhettek egy este a képviselőházban, ha ki tudom vinni, hogy vámot vessenek arra a jószágra, a mire az ellenfelemnek szüksége van és a mellett szabad maradjon magamra nézve a piac, mint a mennyit becsületes munkával egy hónapon keresek.« Mr. Frankland Pierce New-Yorból »Védvámok és Közérkölcsök« című munkájában pedig ezeket írja: »Mi a mi törvényhozóinknak megadtuk a hatalmat, hogy millió meg millió dollárt helyezzenek át a nép kezéből néhány száz pénz-Napoleon zsebébe egy egyszerű congressusi határozattal. Az ember gonosz értelmisége sohasem eszelte ki a corruptio ily bámulatos eszközét, mint a milyen ez a congressusra ruházott hatalom. Tegyenek 300 vagy 400 elismert becsületes republikánust vagy demokratát a congressusba, maradjanak azok ott néhány évig, és egy nagy részük rövid idő alatt megadja magát a kísértésnek és pénzt fog csinálni a vámtörvényekből.«

A parlamenti kormányzat tisztasága az angol nép egyik legnagyobb büszkesége, melyre annál féltékenyebb, minél sötétebb színekben festik maguk az amerikaiak a congressusok szereplését a gazdasági kérdésekben.

Befejezésül még egyszer idézem Roseberry szavait, melyekben összefoglalva adom nézeteit Chamberlain egész tervéről úgy a preferential traitmentről, mint a védvámokról.

Nem tudom elfeledni — úgymond Roseberry — a nagy halálküzdelmet, a melylyel a védvamos rendszerről, mely bennünket az éhség és romlás szélére sodort, azokba a jobb és szelidebb viszonyokba jutottunk, melyekben ma élünk. Ezt a fényes eredményt nem tehetem függővé egy politikai koczka véletlenétől. Én nem hagyhatom el a ragyogó ismertet semmi jóslás miatt a sötét ismeretlenért. Össze fogja az kötni a birodalmat? Nem, uraim, nem fogja összekötni, hanem a mi mai birodalmunk önkéntes és összhangzatos munkáját fel fogja cserélni örökös czivódással és féltékenységgel. Én nem akarom odaadni a szabad kereskedelem nyílt levegőjét a védvámok üvegházáért, mely korlátot teremt a szabad forgalomban ember és ember közt, mely csökkenti minden shiling értékét, mely birtokukban van, és a mely ápol mindent, a mi romlott és ápol mindent, a mi gonosz. A mennyire tölem telik, nem fogom megengedni, hogy megsemmisítsék azt az eszményképet, melyet én a brit birodalom jövőjéről szívemben hordok és a mely szerint az egy erős anya erős gyermekekkel, a kik mindegyikük a saját belátásuk szerint munkálkodnak politikai és gazdasági boldogulásukon, teljes szabadságban égaljuk és helyzetük változó viszonyai szerint. Én nem akarom elhomályosítani vagy eltörölni azt az aldott képet, mely előtttem állott egész életemen át és a mely, meg vagyok róla győződve, követni fog engem halálom órájáig sértetlenül minden oly politikától, mely csak megrombolná azt, és sértetlenül minden olyan vállalkozástól, mely csak nemzeti csapáshoz vezethet. A szabadelvűek bolondok volnának sőt rosszabbak mint a bolondok, ha nem egyesülnének és vállvetve nem állának ez örült és veszedelmes kísérlet elé, szembeszállva a reactio erejével, mely el akarja torlaszolni a haladás menetét és vissza akar menni egy fél századdal, és nem sorakoznának egymás mellé szívvel lélekkel kereskedelmünk és birodalmunk nemes alkotmányának fenntartására. Ilyen küzdelem előtt, mely annyira életbevágó ma és igen

hosszú időre még, bizonynyal kicsinyes volna csak saját személyünkkel törődni. Az élet nem elég hosszú erre. Önöknek megvan minden erejük, mely egy népet a harcra lelkesíthet. Atyáik parancsolják, hogy emlékezzenek meg szenvedéseikről a védvámok idejében. Fiaik könyörögnek, védelmezzék meg kereskedelmük és birodalmuk jövőjét.

IX.

A freetradenek legnagyobb része egyenlő keményen ítélte el úgy a megtorló, mint a galna védvámokat. A conservatív államférfiak egy része azonban mégis tesz egy kis különbséget. Így Lord Hamilton kijelentette, hogy kész minden olyan esetben, midőn idegen ország ipar mesterséges és az illető állam pénzbeli támogatása folytán veri le magában Angliában az angol ipart, a megfelelő lépéseket megtenni arra nézve, hogy az így adott segély ellensúlyoztassék és az angol piaczon az angol termelőre nézve a föltételek egyenlő volta biztosítottassék. S e részben utal arra, hogy mint az indiai kigyenlítő (counterwailing) czukorvámok az ő kezdeményezésére léptek életbe. Ugyanígy Lord Goschen kijelentette, hogy rendkívüli viszonyok közt, mikor heroikas törvényekre van szükség, ő nem rettenne vissza ily törvényektől. Csak hogy minden ilyen sajátos esetben sajátos eljárást tart szükségesnek, melynél tovább menni nem akar. Mert ha nincsenek is theorikus aggályai, nem akarja magát a szükségesnél tovább ragadtatni. Sir Micheal Hicks-Beach utalva a czukor törvényekre, melyeket ő hozott a parlament elé, szintén azt mondja, hogy ha az ország valamely nagy iparát »illegitim« verseny támadja meg, az olyan kérdés, melylyel a kormánynak és a parlamentnek foglalkozni kell, mindamellet a jelenleg szőnyegen forgó vitában a főkérdést abban látja, hogy az angol vámtarifa vezérelve a jövőben a szabad behozatal vagy a vámvédelem legyen is, a maga részéről határozottan a szabad behozatal mellett foglalt állást. És mindezen conservatív államférfiak nem csinálnak titkot abból a meggyőződésükből, hogy a conservatív párt a maga föllendülését annak köszönheti, hogy a védvámokkal szakított.

A conservatív freetraderok egy részének ezen állásfoglalását ismernünk kell, ha helyesen akarjuk megérteni a későbbi fejleményeket.

Chamberlain ellenfelei nemcsak érvekkel küzdöttek. Igen sok éles támadást is kellett hallania, a mint hogy ő sem beszél ellenfeleivel mindig keztyűs kézzel. Midőn a szabadelvűeket Little Englander-eknek nevezte, ezek nem késtek szemére vetni a könnyelműséget, melylyel Angliát a búr háborúba döntötte s az angol hadiszervezetnek és kormánynak a háború alatt nyilvánosságra jutott fogyatkozásai miatt is sokan őt tették felelőssé. Sőt voltak olyanok, kik azzal gyanúsították, hogy az imperialis actio csak arra való volt, hogy kormányzatának ezen gyöngeségeit elleplezze és ezek tárgyalását a legmagasabb érdeklődést felkeltő kérdéseknek önkényes és hevenyészett előhurczolása által elfeledtesse és eltemethesse. A számos ellenmondást, melybe a szenvedélyes férfiú a vita folyamán önmagával került, szintén nem nézték el neki. Talán részben ez az oka annak a sajnos körülménynek, a mit Lord Hamilton egyenesen szemére is hányt, hogy az imperialis lobogó

alatt megindított agitatioja csakhamar tiszta védvamos izgatássá fajult, melyben csupa ellenmondási makacsságból odáig jutott, hogy utóbb már azt is vitatta, hogy a védvamos állapot a gabnatörvények eltörlése előtt nem is volt oly kedvezőtlen Angliára nézve, és egyenesen kétségbe vonta a szabadkereskedelmi mozgalom és a védvamosok eltörlését követő korszak jótéteményeit.

Midőn így a freetrade-et még multjában is megtagadta, nem csoda, hogy a munkások mindig jobban elfordultak tőle. Kaczerkodása az angol mezőgazdasági érdekekkel és a nagy aristokratia támogatása meg éppen nem volt alkalmas arra, hogy a munkásokat visszahódítsa. A szabadelvűek érezve, hogy itt van vámpolitikájának egyik legsebezhetőbb része, a legnagyobb buzgalommal vitték ki az agitatót a munkásosztályok körébe, s hogy ez minél sikeresebb legyen, két újabb ligát alkottak ellene, az egyiket a széleskörű agitációra általában népliga néven (People's League against Protection) és egy másikat külön a nők számára Womens' Freetrade-Union név alatt a fiatal Gladstonné elnöklete alatt.

Chamberlain a munkásokat csodás szónoki erejével és páratlan agitatorius tehetségével sem bírta megnyerni, a mi annyira elkeserítette, hogy utóbbi beszédeiben Cobden egész agitatóját a gabnatörvények ellen olybá igyekezett feltüntetni, mint a mely nem törődött a munkások érdekével, sőt magát Cobdent mint olyant törekedett bemutatni, a ki csak a középosztályokra, a vállalkozók érdekeire gondolt. Még ez a sajátságos harczmodor sem használt, és csak azt érte el vele, hogy a munkások testületeinek hivatalos küldöttei vonakodtak megjelenni a Chamberlain által összeállított tarifabizottság előtt, melyet a vámügyi kérdések tanulmányozása céljából összeállított. Az igaz, hogy annak tagjait főleg védvamosokból állította össze és a mezőgazdasági érdekek ismert előharczosa, Chaplin sem hiányzott a bizottságból.

Szónoklatának varázsa tetemesen csökkent a nagy hadjárat alatt, és a midőn f. évi január 19-ikén Londonban a Guildhallban elutazása előtt még egyszer beszélt, a siker nagyon szerény volt. Az egykor oly látogatott overflowing meeting teljesen elmaradt. Szóvirágait, melyek korábban oly nagy hatást tettek, türelmetlen hallgatók »a dologra« közbekiáltásokkal szakították közbe, holott az agitatio kezdetén egyik-másik freetadernek gyült meg a baja a hallgatósággal. Így ha jól emlékszem Lord Hamiltont, ki arra intett, hogy a védvamosokkal Anglia végzetes vámháboruba keveredhetik, azzal szakították meg, hogy egyszerre a hallgatóság nagy része a Rule Britaniára zendített rá.

Chamberlain a hadjárat fáradalmait kipihenni hosszabb időre Egyiptomba indult, a honnan csak husvét után szándékozik visszatérni. Időközben Balfour miniszterelnököt betegsége tartotta vissza a parlament üléseiről s így John Morley javaslata, hogy mondja ki a ház, miszerint a visszatérés a védvamosokra, nevezetesen a nép élelmére vetett vámosok mélyen megkárosítaná a nemzet erejét, elégedettségét és jólétét, a nagy probléma két főtenyezőjének részvétele nélkül lett megvitatva. A vita február 8-ikától február 15-ikéig tartott és az eredmény az volt, hogy a többség Morley javaslatát 327 szavazattal 276 ellen, vagyis 51 szóval elvetette. Ha meggondoljuk, hogy az utolsó választás eredménye 1900. októberben 68 unionista, 334

conservatív, 186 liberális és 82 irlandista, vagyis 402 kormánypárti és 268 ellenzéki, a mi mellett a többség eredetileg 134 szavazatot számlált, így az az eredmény már magában is azt mutatja, hogy a kormánypárt tulnyomó többsége tetemesen megcsappant.

Maga a mindig kormánypárti Times is elismeri, hogy a kormány rendes többsége az utolsó időben 100 szavazatnak felelt meg, és így az utolsó szavazásnál a többség már csak félakkora volt. De ha kissé meg-nézzük a vitát magát, akkor még inkább fogjuk látni, hogy különösen Chamberlain ebben a szavazásban eszméi diadalára nézve semmi kecsegtetőt nem találhatott. Gerald Balfour, a miniszterelnök testvére mint kereskedelmi miniszter vezette hivatalosan a vitát és azt a kijelentést tette, hogy részéről mindig szükségesnek tartotta a megtorló vámokat, de hogy nézete szerint az angol kereskedelmet nem fenyegeti közvetlen veszedelem. Tények és számok az ellenkezőjét bizonyítják. De azért vannak irányzatok, melyeket meg kell figyelni. Nem helyes, ha az ellenzék részleteket akar tudni, mert a kormány nem akar a parlament megkérdezése nélkül eljárni. Ez a vámügyi reform egyáltalán nem védvám. Az ország egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy a szabadkereskedelem és a védvám között választania kellene. Kiegyenlítő vámokat (countervailing duties) teljesen legitimeknek tart a szabadkereskedelem szempontjából. Nagyon fogna neki örülni, ha a közvélemény elfogadná a preferential treatmentet a gyarmatokkal szemben, de elutasítja magától azt a tervet, hogy az iparcikkekre általában 10%-os vámot vessenek és elutasítja magától az élelem megadóztatását és minden más intézkedést, mely ezt a politikát megoalósítaná és egyáltalán nem szándéka megvédelmezni Chamberlain terveit, annál kevésbbé, mert a preference politikája nem foglalja magában a védvámot.

Hicks-Beach nagyon helytelenítette az ellenzék eljárását, hogy ezt a kérdést a miniszterelnök távollétében veti föl. Hibáztatja a kormány azon tagjainak eljárását, a kik nyíltan Chamberlain mellett foglaltak állást és férfiasabbnak tartotta volna részükről, ha a volt gyarmati államtitkárral együtt ők is a vadonba mentek volna. A kérdés, a mely a legközelebbi választások elé kerül, a megtorló vámok kérdése lesz, de mielőtt ez megtörténne, az országot bővebben kell tájékoztatni. Az ilyen megtorló vámnak nem is kell állandónak lenni, mint azt a cukor-egyezmény mutatja. De ezt a kérdést el kell választani a gyarmati preferenciától, és elismerését fejezi ki a miniszternek azért, hogy azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy az ország ipara és kereskedelme nincs a tönk szélén, nemkülönben azon nyilatkozatáért, hogy az élelem vám alá vonása és az iparcikkeknek 10% vámnak való megterhelése nincs a kormány programjában. — Mindezek után nem fogunk abban ellentmondást találni, ha Hicks-Beach, a ki a szónoki hadjáratban a legélesebb bírálatot mondta Chamberlainról, nem szavazott az ellenzékkel.

Lord Hamilton, a kilépett miniszter, a ki a hadjárat alatt szintén igen keményen ítélte el Chamberlaint és ezen vitában is apróra bonczolgatta annak javaslatait, azt mondotta, hogy ha a kormány nem gondol másra, mint megtorló vámokra, akkor még nem tudja, hogy ilyen aránylag kis dolog miatt a kormány ellen szavazzon.

Ebből láthatjuk, hogy azok közt, kik az ellenzék javaslata ellen a kormány mellett szavaztak, voltak olyanok is, kik a leghatá-

rozottabban elítélik Chamberlain terveit és a kik sem az élelem megadóztatására, sem a preferential treatmentre nem kaphatók. A régi conservatív államférfiak nem egykönnyen szavaznak bizalmatlanságot a conservatív kormánynak és az ellenzéki javaslat elfogadása azzal egyértelmű lett volna. A mai kormánypárt bukása esetén a liberálisok hatalomra jutása okvetlenül előtérbe tolná a home rule kérdését, a mit sok angol ember a legnagyobb csapásnak tartana. Chamberlain erre számítva remélte, hogy az unionista párt minden áron együtt fog maradni. Vámpolitikája azonban éppen ennek az unionista pártnak a fenmaradását veszélyezteti. S a midőn a kormány azon határozott kijelentésére, hogy nem azonosítja magát Chamberlain terveivel, a home-rule fenyegető veszedelme daczára is, csak ily kis többséget tudott maga mellett összehozni, az, úgy hiszem, eléggé világosan bizonyítja, hogy Chamberlain tervei a jelenlegi képviselőházban többségre alig számíthatnak. Mit hoz a legközelebbi jövő a megtorló vámok tekintetében, arról ma nehéz volna közelebbit mondani, de hogy az élelem és egyáltalán a nyers anyag vám alá vonása, a mi bennünket legközelebb érdekel, még egy Chamberlain ékes-szólása mellett sem bir kilátással Angliában, azt talán fölösleges tovább bizonyítgatni.

Láng Lajos.

Chamberlain és az irodalom.

Napjaink nagy jelentőségű vámpolitikai kérdésében Chamberlain föllépése, melylyel Nagybritanniát ismét a védővamos államok sorába kívánja helyezni, könnyen korszakalkotó lehet. Ezt legjobban érzik magában Nagybritanniában; és aki figyelemmel kíséri, mily élénk tevékenységet fejt ki a sajtó, még pedig a napi sajtó épúgy, mint a folyóiratok nagy száma, a röpiratok és a szakirodalom, ezen jelenségekben és a számos »meeting«-ekben, melyek majdnem naponként Anglia nagyobb városaiban a vezető politikusok nagy beszédei számára tartatnak, oly képet tárnak fel előtte, mely a forrongás jele és a közel elhatározás legbiztosabb mutatója.

Chamberlain törekvése: a nagybritániai Imperiumot közgazdasági eszközökkel biztosítani. A gyarmatok és a koronaországok érez-zék az anyaországgal való kapcsolatokat gazdaságukban, s ezáltal teremtessek egy az anyagi érdekekben gyökerező szilárd kapocs, mely az Imperium jövőjét biztosítsa.

Chamberlain terve nem új; irodalmilag már korábban tüzetes fejtegetés tárgyát képezte. Még 1890. évben jelent meg Dilke: *Problems of Greater Britain* című 737 oldalas és számos térképpel és táblázattal ellátott munkája, mely oly feltűnést keltett, hogy a mondott évben négy kiadást ért. Ezen munka óta vált szokásossá Nagybritanniát (Great Britain) az anyaországot gyarmataival együtt egységes vámterületté alakítva Nagyobb-Britanniának (Greater Britain) elnevezni, míg legutóbb sokkal egyszerűbben csak az Imperium hangzatosabb czime a szokásos.

Kivált Chamberlain ministersége alatt, ki mint a gyarmatok ministere a gyarmatok ügyeivel magára a brit külügyi politikára az

utolsó években döntő befolyást gyakorolt, a viszonyok az Imperiumra és az imperialisticus politikára felette kedvezők voltak. Erzsébet királyné 50 éves uralkodásának jubiláris ünnepségei a londoni lakosság előtt feltárta a gyarmatoknak és koronaországok látványos pompáját, és népszerűkké tette mindazokat a törekvéseket, melyek az Egyesült királyságokat a koronaországokkal és a világ minden részeiben fekvő gyarmatokkal egy egységes Imperiuma alakjában kívánják feltüntetni. De Chamberlain e külső látványosságok mellett ügyesen felhasználta a gyarmatoknak és koronaországoknak az alkalommal megjelenő államférfiait, hogy velük az anyaországgal való szorosabb kapcsolairól tanakodják és a gazdasági összetartózkodóság nagy jelentőségét érvényre juttassa. A gyarmatok miniszterelnökei azóta több ízben megjelentek Londonban, mindenkor az imperialisticus politikáról tanakodva és 1902 július havában Chamberlain elnöklete alatt tartott conferentiájukban következő határozatot hozták:

»A conferentia elismeri, hogy a kedvezésekben részesítendő kereskedés (preferential trading) az egyesült királyság és a tengerentúl fekvő birtokok közt a kereskedést fokozni és könnyebbíteni fogja és előmozdítván mindenütt a termelés és ipar fejlődését, erősíteni fogja az Imperiumot.

»A conferentia meggyőződése az, hogy a jelen körülmények közt a szabadkereskedelmi rendszernek alkalmazása az anyaország és a tengerentúli birtokok közt nem gyakorlati.

»Ha az Imperium kebelében a kereskedés fokozása céloztatik, akkor azok a gyarmatok, melyek eddig efféle politikát még nem ismernek, körülményeikhez képest az egyesült királyság iparczikkei számára kedvezőbb vámokat alkalmazzanak.«

»A gyarmatok miniszterelnökei az anyaország kormányánál tisztelettel sürgetik azt, hogy az egyesült királyságban a gyarmatok terményei és iparczikkei számára kedvezőbb vámozás és pedig vagy teljes vámmentesség vagy kisebb vámok engedélyezése által biztosíttassék.«

A gyarmatok most már a brit kormány választát várják, s így az angol cabinet kénytelen foglalkozni azokkal a módozatokkal, melyek a gyarmatok és az anyaország közti forgalomban a nagyobb kedvezés elvét a vámozástól lehetővé teszik.

Időközben Canada e kérdésben gyakorlatilag is állást foglalt. 1897. évi vámtarifájában ugyanis Nagybritanniának 1897 április 23-tól 1898 június végeig a vámok egy nyolczadát, az utóbbi időtől kezdve egy negyedét, sőt 1900 juniustól kezdve egy harmadát elengedi. Németország ezt a számára kedvezőtlen eljárást nem tűrte, sőt 1898 június 11-től kezdve Canada behozatalát többé nem a szerződés, hanem az általános vámokkal sujtja vagyis Canadával szemben a legnagyobb kedvezés alkalmazását megtagadta. Ez az eljárás a brit kormányt zavarba hozta, miután eddigi vámpolitikájában a visszatartás fegyvereivel nem rendelkezik.

Chamberlain tehát a gyarmatokkal szemben követendő előnyösebb vámozás alkalmazását és vámpolitikailag más államokkal szemben követhető visszatartás okából az egyesült királyságnak addig követett szabadkereskedelmi politikáját tovább folytathatónak nem találja és ez okból új vámtarifának, védővámtarifának meghonosítását követeli.

Időközben az afrikai háború rendkívüli pénzszükségletet követelt, melynek fedezésére gabnavámokat és a szén kiviteli vámját hono-

sitották meg. Így gyakorlatilag megtört az angol pénzügyi politikának az a nagy elve, hogy rendkívüli szükségletek fedezésére a jövedelmi adó (melynek meghonosítását egyidőben éppen a háború rendkívüli kiadásai okozták) skálájának emelése legjobb eszköz és a szabadkereskedés leghatalmasabb vívmánya az élelmi szerek adómentessége, a gabonavámok ismét történt alkalmazása által semmisült meg. Chamberlain — a nap hőse és a caplandi háború szellemi szerzője — ügyesen felhasznált minden alkalmat, hogy Nagybritánia hatalmát a vámpolitikai téren visszaszerezze. Ez okból mozgatta oly szívóssággal a czukorkiviteli jutalmak rendezésének kérdését s az ő intentiói alapján lépett ki Nagybritánia Brüsszelben és dictálta Európának azokat a föltételeket, melyek mellett jövőre beengedi a czukrot Angolországba. Itt megmutatta egész ridegséggel, hogy Nagybritánia kereskedelem politikai téren tud, ha akar, most is parancsolni. És ezt a döntő szerepet kívánja Nagybritánia számára minden vámpolitikai kérdésben s ezért akar Nagybritániának más és új vámtarifát adni, akár a vámtarifában fegyvert szerezni, melylyel az elzárkozó államokat kiviteli érdekükben sujthatja és meghunyászkodásra bírja.

Chamberlain nem titkolta soha terveit. Ő nyíltan bevallotta, hogy a szabadkereskedés a mostani körülmények közt Nagybritánia közgazdaságára hátrányos. Ő határozottan kijelenti, hogy a védővamos államokkal szemben Nagybritánia nem maradhat meg a szabadkereskedés álláspontján. Ő világosan hangoztatja, hogy a szabadkereskedés elvével a gyarmatokat szorosabb érdekekkel nem fűzheti az anyaországhoz — és ezért követeli, hogy Nagybritánia eddigi vámpolitikáját (vagy ahogy a szokásos angol kifejezés mondja: fiscal systemjét) nem követheti többé; alkalmas vámtarifát kell életbe léptetni, mely egyrészt a védővamos államokkal szemben fegyverül szolgál és másrészt a gyarmatokkal szemben kedvezőbb (preferential) bánásmódra alkalmat ad.

A Balfour-kabinet tulajdonképen szabadkereskedő; de Chamberlain több tagját, főkép magát a miniszterelnököt lassan-lassan a maga részére hódította. Az így részben megnyert cabinet bizonyos óvatossággal akart e kérdésben eljárni. Ez okból Chamberlain az 1903. május 15-én Birminghamban (választói előtt) tartott nagy beszédében, melyben vámpolitikai elveit kifejté, utalt arra, hogy e kérdésben csak akkor lehet nyílt állást foglalni, ha az összes vele összefüggő viszonyok statisztikai anyaggal bőven megvilágíttatnak. És követelte, hogy a Board of trade foglalkozzék ezekkel a dolgokkal.

Igy jött létre a következő munka:

British and foreign trade and industry. — Memoranda, statistical tables and charts prepared in the Board of trade with reference to various matters bearing on british and foreign trade and industrial conditions. London, 1903.

Egyike a legtanulságosabb blue book-oknak. Az angol kormánynak és az angol közvéleménynek elég bő statisztikai adat áll rendelkezésre akkor, a mikor a nagybritániai és imperialisticus kereskedelmi politikában állást akar foglalni. A 405 folio lapos és számos graficonnal ellátott nagyszerű munkát a Board of trade harmadfél hónap alatt készítették Bateman főnök (comptroller general) vezetése alatt.

A munka oly sok világosságot vet a világ vámpolitikai fejlődésére, hogy bővebb ismertetése mindenkire nézve nagyon tanulságos.

Közöltetik mindenekelőtt Nagybritánia kereskedése 1854-től

kezdve 1902-ig, még pedig az összes behozatal, a gyártmányok és félgyártmányok behozatala, az összes kivitel és a brit gyártmányok és félgyártmányok kivitele millió font sterling értékben; továbbá a gyártott cikkek százaléka a behozatal és kivitelnél viszonyítva az 1901. évhez. E szerint, ha a gyártott cikkek behozatalát, illetőleg kivitelét 1901-ben 100-nak vesszük, akkor volt a gyártott cikkek

évben	behozatala	kivitele
1854.	18·1	40·1
1861.	23·1	51·0
1871.	38·1	91·0
1881.	55·2	94·6
1891.	68·4	96·6
1900.	101·8	101·7
1902.	104·3	103·0

Felette érdekesek a jegyzet rovatában közölt fontosabb és a forgalomra a Board of trade szerint jelentős események felsorolása. Ezek az események voltak 1854—56 közt a krími háború, a francia és a belga vámtarifák mérséklése; 1857. évben az indiai lázadás; 1858. évben a keletindiai társaság feloszlása; 1859. évben a canadai vámtarifa fölemelése; 1860. évben a francia-angol (u. n. Cobden-féle) kereskedelmi szerződés megkötése; 1861—1865. az Északamerikai Egyesült-Államok polgárháborúja és az amerikai vámtarifa fölemelése; 1861. évben az angol vámtarifának a szabadkereskedési alapra való fektetése; 1862. évben a francia-porosz kereskedelmi szerződés megkötése és a lancashirei pamut-szükség, végül Alabama elszakadása; 1865. évben a francia-porosz kereskedelmi szerződésnek a német vámegyletre való kiterjesztése; 1866. évben a porosz-osztrák háború és Overand és Gurney-czég nagy bukása a híres fekete péntekkel (black fridey); 1868. évben a canadai vámtarifa gyöngé mérséklése; 1869. évben Angolország megszünteti a gabonavámokat, Lancashireben szükség jelentkezik, a Suez-csatorna megnyílik; 1870. évben a francia-német háború; 1871—75-ig a francia hadiváltás jut Németországba, a külföldön és gyarmatokban a vasutak építésében túlzás mutatkozik, az értékek beözönlése (inflation); 1873. évben Németország és a latin unio az ezüstöt demonetizálja; 1874. évben Angolország eltörli a cukorvámot; 1875. évben nagyobb kereskedelmi bukások fordulnak elő; 1876. évben az ezüst értéke süllyedni kezd; 1877. évben a török-orosz háború és az indiai éhség; 1878. évben a glasgowi bank bukása; 1879. évben a német, victoriái és canadai vámok emeltetnek, a védővamos irány első jelenségei; 1881. évben az orosz vámtarifa emelése; 1882. évben Franciaország vámtarifája új szerződések által részben emelkedik, részben csökken; az olasz vámtarifában a francia szerződés több vámot leszállít; az osztrák-magyar vámtarifa fölemeltetik, a portugál vámtarifa leszállittatik; 1883. évben az amerikai vámtarifában csekély leszállítások tételnek; 1884. évben az orosz és a svájci vámtarifák emeltetnek; 1885. évben Németország újabban emeli vámjait, Transvaalban aranyat találnak; 1886. évben nagy kereskedelmi válság, a foglalkozásnélküliek zavarása, az angol-spanyol kereskedelmi szerződés által a spanyol vámtarifában több vámtétel leszállittatik; 1887. évben az orosz és az osztrák-magyar vámtarifák újabb emelése; 1888. évben az olasz vám-

tarifa emelése; 1890. évben a Mac-Kinley vámtarifa Amerikában, az orosz vámtarifa 20°/_o-kal emeltetik, a Baring-válság; 1891. évben Oroszország gabonakiviteli tilalmat rendel el; 1892. évben érvényre jutnak a Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Svájc és Belgium közt kötött kereskedelmi szerződések; életbelép az új francia vámtarifa magas vámokkal, a spanyol és portugál vámok felemeltetnek, az osztrák és magyar pénzverdek nem fogadnak el ezüstöt; 1893—95. években Franciaország és Svájc közt vámháború folyik; 1893—94. években Németország és Oroszország közt vámháború van; 1893. évben Franciaország Oroszországgal kereskedelmi szerződést köt, melyben több orosz vám leszállítatik, Ausztráliában és Amerikában bankok buk-
nak, az indiai pénzverők megszüntetik a szabad ezüstpénzverést; 1894. évben Amerikában a Wilson-tarifa a vámokat leszállítja; 1895. évben a belga vámtarifa mérsékeltetik, Afrikában a bányaspeculatio fejlődik; 1896—97. években Indiában éhség uralkodik; 1897. évben a Dingley-tarifa az amerikai vámokat nagyban emeli; az angol-német kereskedelmi szerződés fölmondatik; 1899. évben kitör a háború Afrikában; 1900. évben Indiában éhség van; 1901. évben Angolországban a kőszén kivitelére és a cukor bevitelére vámokat honosítanak meg; 1902. évben Angolország a gabona behozatalára vámot vet.

Németország forgalmi adatait 1880. évtől közli ugyanazon módszer szerint. Itt is az 1901. évet 100-nak véve, volt a gyártmányok

évben	behozatala	kivitele
1880.	75·3	57·7
1885.	78·9	62·2
1890.	92·1	74·2
1895.	87·0	75·4
1899.	107·9	93·8
1900.	112·8	103·1

Franciaország adatait részben 1854. óta, de az angol adatokhoz hasonló módon csak 1876. óta adja. Ismét 100-nak véve fel az 1901. év adatait, a gyártmányok aránya volt:

évben	a behozatalnál	a kivitelnél
1876.	75·7	80·2
1880.	77·7	81·8
1885.	79·0	72·4
1890.	84·1	88·9
1895.	75·4	84·9
1900.	109·1	100·2

Az északamerikai Egyesült-Államok adatait 1854-től kezdve közli; csak hogy a behozatal adatai a gyártmányokra nézve 1861—69-ig és 1871—79-ig nem voltak megbízhatók s így az összehasonlítás ezekből az évekből nincsen meg. Az 1901. év adatait 100-nak véve, volt a gyári cikkek:

Évben	Behozatala	Kivitele
1860.	66·1	9·8
1870.	68·2	16·6
1880.	83·1	25·0
1890.	107·3	36·8
1895.	98·2	44·6
1900.	97·5	105·6

Ezen adatok után részletes kifejtésnek képezi tárgyát az a kérdés, vajjon Nagybritánia kivitele mikép fejlődött a védővamos és a többi országokkal szemben. A védővamos országok közé sorolja a könyv Oroszországot, Németországot (és mert a forgalom Németországgal szemben a szabadkereskedő Belgium és Hollandia kikötőin átmegy, ezt a két országot is), Franciaországot, Spanyolországot, Olaszországot, Ausztria-Magyarországot és Észak-Amerika Egyesült-Államait, továbbá gyarmatai közül Victoriát és Canadát, a többi országok és gyarmatok külön csoportot képeznek. Nagybritánia kivitele ezen osztályozás szerint így fejlődött; az összes kivitelből ment:

Évben	A védővamos országokba		A többi országokba	
	összesen %	gyári cikkek %	összesen %	gyári cikkek %
1850	56	57	44	43
1860	51	50	49	50
1870	53	50	47	50
1880	49	47	51	53
1890	46	44	54	56
1900	45	42	55	58
1902	42	38	58	62

A könyv a köszén, gépek és hajók kivételével közli a brit kivitelnek adatait és e szerint az összes így összeállított brit cikkek kiviteléből esett %:

Évben	A védővamos országokba	Victoria és Canadába	A többi országokba	Az utóbbiak közül Indiába
1850	50.4	5.0	44.6	—
1860	44.5	6.5	49.0	12.6
1870	46.8	5.5	47.7	10.0
1880	42.4	5.6	52.0	14.3
1890	39.2	5.9	54.9	13.7
1900	36.1	5.7	58.2	12.4
1902	33.2	6.4	60.4	12.9

Részletes adatokkal találkozunk az egész és félgyártmányoknak egyes országok szerinti forgalmáról (1890—1902. években), melyekből a következő arányszámokat emeljük ki. Nagybritánia kivitele egész és félgyártmányokban (az élelmiczikék, italok, dohány és hajók nélkül) volt:

Évben	Összesen millió font	Ebből esik idegen országokba	Indiába	Az önálló gyarmatokba	A többi gyarmatokba és birtokokba
		%	%	%	%
1890	228.8	65	14	16	5
1891	213.4	64	4	17	5
1892	195.6	65	14	16	5
1893	189.1	65	15	15	5
1894	183.5	64	15	15	6
1895	194.7	68	12	15	5
1896	209.8	63	15	18	5
1897	200.9	64	13	18	5
1898	198.0	62	14	18	6
1899	213.5	63	14	17	6
1900	225.1	63	13	18	6
1901	221.0	58	15	21	6
1902	227.6	58	13	23	6

Az egyes főbb versenyző államok adatai a gyári cikkek forgalmára nézve a következő képet nyújtják. Az összes behozott gyári cikkek-ből Nagybritanniából jött:

Évben	Német- országba ‰	Francia- országba ‰	Orosz- országba ‰	Olasz- országba ‰	Amerika Egyesült-Államokba ‰
1890	47.1	38.8	23.3	40.3	48.8
1895	46.5	39.9	22.8	29.5	44.5
1900	45.2	32.3	22.3	23.9	37.8
1901	40.3	29.7	19.9	22.8	42.2
1902	34.4	28.5	—	17.6	36.5

A Nagybritanniába behozott gyáricikkek jöttek:

Évben	Német- országból ‰	Francia- országból ‰	Orosz- országból ‰	Olasz- országból ‰	Amerika Egyesült- Államaiból ‰
1890	10.9	26.3	2.7	9.9	—
1893	11.3	29.6	2.4	7.2	23.9
1895	11.2	29.8	4.3	6.7	25.4
1900	12.2	30.9	3.0	7.1	26.0
1901	11.8	29.5	3.6	7.5	22.4
1902	13.4	30.8	—	6.6	24.8

Egy külön fejezetben kifejti a könyv, hogy Nagybritánia kereskedelmi mérlege ez utolsó tíz évben (1893—1902) átlag évi 155 millió font sterlinggel passiv, amely összeg az érczkészlettel még évi 161 millió fontra emelkedik. A brit kereskedelmi mérlegnek ez a passzivitása ellensúlyoztatik azon nyereségek által, melyeket a brit hajók a hajófuvarozásban szereznek, és a melyeket 90—102 millió font sterlingre lehet tenni, továbbá azon tőkék jövedelmei által, melyek a brit alapítások külföldön hoznak, és melyek 62 millió font sterling évi kamatozásban nyilvánulnak. Az e tárgyról szóló értekezés megjegyzi azonban, hogy míg a brit kereskedés mérlegének passzivitása az utolsó években emelkedik, a külföldön elhelyezett tőkék jövedelme csökken, vagyis Nagybritánia helyzete rosszabbá változik.

Felette érdekesek azok az összeállítások, melyek Nagybritanniának élelmicikkkel, valamint nyersanyagokkal való ellátására vonatkoznak.

Főbb élelmicikkből 1902. évben 191.1 millió font sterling értékben hozatott Nagybritanniába, még pedig ebből csak 20.5‰-a került ki a brit gyarmatokból. E cikkek következők:

	Ezer font	Belőle a brit gyarmatokból
búza és liszt	36.006	8.553
árpa	7.132	25
zab	5.041	185
kukoricza	11.713	106
rizs és rizsliszt	1.987	1.342
hus (élőállat)	47.089	8.737
hal	4.106	1.316
vaj	20.527	2.534
sajt	6.412	4.433
tojás	6.309	210
gyümölcs	12.851	1.366
főzelék	4.075	776
czukor	14.732	940
tea	8.787	7.977
kakao és csokoládé	2.591	750
sűrített tej	1.807	3

Nyers anyagból 149·1 millió font sterlinget vitt be Nagybritánia 1902. évben, belőle csak 28·4⁰/₀ került saját gyarmataiból. E cikkek a következők:

	Összesen	Belőle a gyarmatokból
	E z e r f o n t.	
nyers pamut	41.149	584
nyers gyapju	20.226	16.670
kender és tea	4.264	857
juta	5.301	5.255
fa	25.185	6.327
olaj és olajosmag	14.896	5.571
petroleum	6.197	100
kautsuk	5.180	272
vasércz	4.979	093
vörösréz-ércz	3.472	788
ón	4.802	3.864
festő- és cserzőanyag	3.806	1.255
papirosanyag	3.385	260
nyers dohány	3.890	1
nyers bőrök	2.441	498

Külön tanulmány készült a buza árának a buza vámja által való befolyásáról; össze van itt hasonlítva 1840—1902-ig a nagybritániai, a francia, a német és az Egyesült-Államok ára. Az itt felsorolt óriási anyagból közöljük a következőket. Egy angol quarter ára shilling és penceben volt:

Évben	Britanniában		Franciaországban		Németországban		Amerikai Egyesült-Államokban	
	ár	vám	ár	vám	ár	vám	ár	vám
1876 . .	46· 2	0	47·11	10·1	45·9	0	44·11	6·10 ¹ / ₂
1879 . .	43·10	»	51· 6	»	42· 8	2·2	39· 0	»
1880 . .	44· 4	»	51· 8	»	47· 8	»	43· 5	»
1884 . .	35· 8	»	41· 3	»	37· 8	»	33· 3	»
1885 . .	32·10	»	38· 3	5·2 ¹ / ₂	35· 3	6·6 ¹ / ₂	31· 5	»
1886 . .	31· 0	»	38· 6	»	34· 2	»	29· 6	»
1887 . .	32· 6	»	41· 2	8·9 ¹ / ₂	35· 9	»	29· 6	»
1888 . .	31·10	»	43· 9	»	37·11	10·10 ¹ / ₂	31· 9	»
1889 . .	29· 9	»	42· 1	»	39·10	»	30· 6	»
1890 . .	31·11	»	44· 1	»	41·10	»	30·11	»
1891 . .	37· 0	»	47·10	5·2 ³ / ₄	48· 4	»	35· 3	8·7
1892 . .	30· 3	»	41· 6	8·9 ¹ / ₂	41· 2	7· 7 ¹ / ₂	30· 3	»
1893 . .	26· 4	»	37· 9	»	33· 1	»	24· 8	»
1894 . .	22·10	»	34· 6	12· 2 ¹ / ₂	29· 5	»	20· 4	20 ⁰ / ₀
1895 . .	23· 1	»	32· 9	»	30· 6	»	22· 4	»
1900 . .	26·11	»	33· 8	»	32· 8	»	26·10	8·7
1901 . .	26·	»	35· 3	»	35· 3	»	26· 9	»
1902 . .	28· 1	1	38· 0	»	35· 9	»	27·10	»

Mily mértékben esett 1871 óta a búza ára a különböző országokban, összehasonlítva az összes fogyasztási cikkek árával (az 1871. év árait 100-nak véve), kitűnik a következő számokból.

Évben	Nagy- britanniában az összes cikkek ára	Nagy- britanniában	Német- országban b u z a	Francia- országban á r a	Amerikában
1871	100	100	100	100	100
1872—1881	104·8	88·1	94·8	87·7	88·9
1882—1891	84·7	61·6	77·8	71·6	63·0
1892—1901	75·8	48·0	67·8	62·6	50·3
1902	78·9	49·6	70·1	63·7	52·4

A külföldről behozott buza és liszt fejenként következően változott.

Évben	Nagybritanniában font	Francia- országban font	Német- országban font
1883	269	62	36
1885	256	38	39
1890	246	62	24
1895	306	29	51
1900	268	10	53
1901	272	10	56
1902	288	14	82

A könyv közli részletesen a német és francia vámtarifának a gabonafélékre és élelmiszerekre vonatkozó változásait; a gabona árainak és szállítási költségeinek viszonyát. Tüzetesen foglalkozik az amerikai vámtörvényhozásnak a bádogra vonatkozó intézkedéseivel, melyek által az amerikai Egyesült-Államok teljesen kiszorították Angolország bádogbevételét és oly magas fokra emelték a bádogtermelést, hogy most tetemes mennyiségeket kivisznek. Felsoroltatnak a gyarmatokkal bíró államoknak vámviszonyai az anyaországgal szemben és vizsgálat tárgyává tétetik, mily kedvezményes (preferenciális) vámok alkalmaztatnak más államokban; evvel kapcsolatban a gyarmatok kereskedelmi forgalma közöltetik. Vizsgálat tárgyát képezi az egyes államoknak Nagybritanniával szemben követett vámeljárása és az egyes országoknak a vámviisszatérítésre vonatkozó intézkedései, statisztikai adatokkal igazolt eredményeikkel együtt. A vámviszonyok kifejtése után bő adatokkal világítja meg a könyv a világ tengeri hajózásának helyzetét.

A vámügyek kifejtése után a munkabérek alakulása képezi a vizsgálatnak tüzetes tárgyát. Nagybritánia mezei és gyári munkásainak évi költségvetése, a munkabéreknek és a munkások kiadásainak a különböző vidéken és hosszú évek során át történt változása; az egyes kiadásoknak aránya; azután más államoknak hasonló viszonyai számos adattal bőven közöltetnek.

Nagy gonddal tárgyalja a könyv a cartelek és trustoknak hatását a kiviteli kereskedésben, főkép Nagybritánia gyáripára szempontjából. E részben Németország, az északamerikai Egyesült-Államok és Ausztria-Magyarország ipari törekvéseivel foglalkozik, mint a melyek részéről Nagybritánia leginkább érzi azt, hogy e törekvésekkel szemben vámtarifa hiányában egészen tehetetlen.

Nagybritánia kivitelében tüzetes számítások alapján a könyv szerint 130 millió font sterling az az összeg, mely munkabérek fejében az angol munkás által ki van érdemelve s így a kivitelnak nagy

jelentősége a munkás-osztály szempontjából igazoltatik; egyúttal a foglalkozási ágak megoszlásáról nyerünk képet. Ezekből az adatokból kiemeljük a következőket: foglalkozást talált egyén

	1851.	1901.
	évben	
a földművelésnél	1,904.687	988.340
az építkezésnél	398.756	945.875
a kőszánbányászatnál	193.111	648.944
a pamutiparnál	414.988	582.112
a gyapjúiparnál	255.750	236.106
a leniparnál	27.421	4.956
a selyemiparnál	130.723	39.035
a vas- és aczéiparnál	95.350	216.022
a szabóiparnál	139.129	259.292
a cipőiparnál	243.955	151.143

Nagy mennyiségű statisztikai adatok közöltetnek, melyekből Nagybritánia viszonyait Németország, Franciaország, Oroszország, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Belgium és az északamerikai Egyesült-Államok hasonló viszonyaival össze lehet hasonlítani.

Ez a blue book egyike azon angol nagy statisztikai munkálatoknak, melyek világraszóló jelentőséggel bírnak. Habár keletkezése a Chamberlain által hirdetett az az állítás, hogy Nagybritánia a többi államok vámpolitikai intézkedései által szenved és velük szemben tehetetlen politikát követ, és e végből rendelte el a brit kormány a benne közölt fölvételeket, senki sem mondhatja, hogy az adatok és az egész munka czélzatosan vannak feldolgozva. Ép ezért látjuk is, hogy Chamberlain hívei, épúgy mint ellenesei egyformakép merítenek ezekből az adatokból; és az így elkészült statisztika hatalmas fegyvertár, melyet szívesen felkeres Chamberlainista ép úgy, mint a legridegebb Cobdenista.

A midőn Chamberlain az új vámpolitika kérdését lassan-lassan előkészíté, jól érezték a szabad kereskedés hívei, hogy a közvélemény a boer háború kitartó vezetőjét sokkal nagyobb bálványozással nézi, semhogy vámpolitikai elveivel szemben közönyös maradjon. A Cobden club ép ezért nagyobb tevékenységet fejt ki és a szabad kereskedés tanait minden alakban terjeszti.

E részben, még a Chamberlain tanaival szemben minden vonatkozás nélkül, a következő kiadványait említjük fel:

Speeches on free trade. Richard Cobden Maxmillians sixpence series London 1902. — 232. old.

Cobden 24 jeles nagy beszédeit tartalmazza és egy levelét, melyet Angolország bérlőihez a gabonavámok megszüntetése érdekében írt.

Morley John: *The life of Richard Cobden.* Popular one volume edition. — London 1903. 985. old.

A szerzőnek már kilencz kiadást ért és francia nyelven is megjelent nagy munkájának népszerű kiadása.

Francis W. Hirst: *Free trade and other fundamental doctrines of the Manchester School; set forth in selections of its founders and followers.* London 1903. 520. old.

A szerző bevezetésén kívül tartalmazza az I. részben Cobden három értekezését: Angolország, Irland és Amerikáról. — A II. rész a gabonavámok és a szabadkereskedés érdekében folyt törekvésekből közli a szabadkereskedés érdekében 1820-ban a kereskedők részéről a parlamenthez beadott kérvényt, Josef Hume beszédét 1833. május 17-én a gabonavámokról, Manchester kérvényét 1838-ban a gabonavámok ellen, Cobden parlamenti beszédét a gabonavámok ellen 1843. május 15-én, W. F. Fox beszédét, melyet az Anti Corn law league 1843. szept. 28-án abból az alkalomból tartott, amikor Cobden egy adreszt indítványozott a gabonavámok megszüntetése végett a nemzethez, — Fox beszédét, melyet 1844. január 25-én a Covent Garden színházában tartott, és melyben a gabonavámok dolgában minden alkudozást visszautasít; Fox beszédét 1845. december 10-én Manchesterben, melyben kifejti, hogy a támadó inség legjobb gyógyszere a gabonavámok megszüntetése; John Bright beszédét 1845. december 19-én a Covent Garden színházában; Cobden beszédét 1846. január 15-én Manchesterben, Cobden beszédét 1849. július 4-én Manchesterben, melyben kijelenti, hogy a gabonavámok megszüntetése után az anti Cornlawleague időlegesen megszűnik mindaddig, míg a szabadkereskedést veszély nem fenyegeti; Cobden beszédét 1849. december 18-án Leedsben a szabadkereskedésről és a katonai leszerelésről. A könyv III. részében a háború és a leszerelés kérdéséről 8 beszéd közöltek; A IV. rész foglalkozik a gyarmatokkal és a vámügyi politikával, és 4 közleményt tartalmaz és pedig Cobden Richard levelét, melyet 1848. december 18-án Gladstone Robertsonhoz, a gyarmatoknak a pénzügyi reformhoz vonatkozó viszonyáról írt; Wm. Molesworth beszédét, melyet 1848. július 25-én az alsóházban a gyarmatokra szánt kiadásokról tartott; Cobden értekezését, melyet 1840. október 22-én Frankfurtban a porosz vámegyesületről írt; Farrer értekezését, melyet 1896-ban a brit vámegyesülésről és a gyarmatokkal való kereskedelmi szövetkezésről, természetesen ellenezve azt, írt. Az utolsó (V.) rész a social reformokra vonatkozó beszédeket és értekezéseket tartalmazza.

Richard Cobden and the Jubilee of free trade; by various writers; with introduction by Richard Gowig, London, 1903.

1903. szeptember 9-én Chamberlain lemond a gyarmatügyi ministeri állásáról, világosan abból a szempontból, hogy Angolország közvéleményét a legközelebbi választásokon a vámpolitikai kérdésekben az ő nézeteinek megnyerje. Agitálni akar, mint annak idejében Cobden és barátjai; meg akarja győzni érvekkel a népet, hogy egyedül az ő nézete felel meg az imperialisztikus törekvéseknek; és ehhez a ministeri fauteuil szűk neki; korlát, melyet ledönt, hogy szabadon világosítsa fel nemzetét közgazdasági érdekeiről. Kilépése csakhamar tisztába hozta a Balfour-cabinet vámpolitikai színezetét. Kivált belőle George Hamilton és I. T. Ritchie a határozottan szabadkereskedő irányú ministerek; belépett Chamberlain Austin. Együttal pedig Balfour kijelenti, hogy közte és a kiváló Chamberlain közt a vámpolitikai kérdésben soha sem volt elvi eltérés, és ha volt eltérés, az csak a kivitel módzataira vonatkozott. Ép ezért egy memorandumot készített, melyet nemcsak a kabinet tagjainak küldött meg, hanem külön füzetben nyilvánosságra is bocsátott. A röpirat címe:

Economic Notes on insular free trade by the right hon. Arthur James Balfour London 1903, 32. l.

Ezen kiadvány tartalmát érdemlegesen ismertette Hegedüs Sándor e szemle hasábjain. Magában Nagybritanniában a miniszterelnök röpirata rendkívül kapós volt; az első héten 5 kiadást ért. Természetes hogy a szabadkereskedők sem nézték tétlenül a dolog menetét, s alig jelent meg Balfour röpirata, még ugyanabban a hétben adta ki a Cobden-társaság a következő pamphletjét;

Mr. Balfour's pamphlet: A reply by Herold Cox, secretary of the Cobden club London 1903. 32. lap.

És most kezdődik az a szó- és a tollharcz, mely az angol közönséget három hónapon át vámpolitikai lázban tartja. Chamberlain városról-városra vándorol; e különböző elemekből álló meetingeken óra hosszat szebbnél szebb beszédek tart; ellenei követik és czáfolják szintén meetingeken állításait. A napilapok és folyóiratok telvék a harc kérdéseivel és megoszolva már az egyik, már a másik fél mellett kardoskodnak. Időközben kis irodalom fejlődött, és a szárazföldi Európa egyelőre kérdő pillanatokat vet át Albionra és aggódva kérdezi: mi lesz ebből?

Chamberlain beszédei, egy általa irt előszóval megjelentek a következő kiadványban:

Imperial union and tariff reform. Speeches delivered from may 15 to nov. 4. 1903 by the right hon. Josef Chamberlain, with an introduction. London 1903. 212. l.

Chamberlain maga tömör összegezésben következőleg állítja oda törekvéseit ezen így közölt beszédeihez irt előszavában.

A szabadkereskedés elvének elfogadása óta lefolyt 60 év alatt beállt változások a) a nemzetközi forgalomban, b) a külállamok haladásában és c) főkép a brit gyarmatoknak az anyarságokhoz való viszonyában: okvetlenül oda vezetnek, hogy Angolország fiscalis rendszerét újból vizsgálat tárgyává kell tenni. Nem kívánatos ezt a vizsgálatot halasztani a depresszió idejére, amelyet sokan már legközelebb bekövetkezhetőnek tartanak, amidőn aztán a rendkívüli megszorultság hirtelen és át nem gondolt reformokhoz vezethetne. Cobden és társainak eredeti célja az volt, hogy a termények szabadkereskedése a világ nemzetei között természetes áraikban biztosíttassék; de több év óta Nagybritánia példáját a nyitott kapuk tekintetében a többi országok nemcsak nem követték, hanem mindenütt ellenséges tarifák gátolják a kereskedés természetes folyását. Ezeket, a tarifákat amelyek világosan a brit iparcikkek kizárására rendeztetek be, még kiegészítik a kiviteli díjak, segélyek és trustök rendszere; ezen intézkedések által és sok esetben olcsóbb munkabérei folytán, a külföld képes a brit gyárosokat a neutrális piacokon épúgy, mint a saját hazai piacán versenyben legyőzni. Az elméleti szabadkereskedők nem tudnak ez állapottal szemben orvoslást; sőt ezt az állapotot tagadják, vagy okát gyárosaink vállalkozási szeliemének hiányában és tehetetlenségükben, vagy népünk tudatlanságában és tehetetlenségében, vagy a munkásegyesülések túlhatalmában és az ekkép keletkező drágább előállítási költségekben — vélik találhatni. A tarifreformerek ellenkezőleg abban a hiszemben vannak, ha Angolország ismét visszanyeri a cselekvés szabadságát, ha felfegyverkezzük magunkat a mérsékelt vámtarifa fegyverével; ekkor legalább saját hazai piacun-

kat meg fogjuk védhetni a nem tisztességes verseny ellen és egyuttal elérhetjük azt, hogy esetleg a külföldi vámtarifák leszállíttatnak s így czikkeink a külföldön könnyebb bevitelre tesznek szert, amit eddig elérnünk nem sikerült. De a tarifreformerek nagyobb súlyt fektetnek arra, hogy gyarmatosokkal a kiváltság (preferential) és kölcsönösség (reciprocal) alapján a Birodalom kebelében fejleszthessük a kereskedést és ekkép közelebb jöhessünk a kereskedelmi egyesülés bizonyos neméhez. A reform barátjai vallják azt a nézetet, hogy ezt a célt el lehet érnie gyes osztály vagy egyének megkárosodása nélkül, egyszerűen a mostani adók csekély áttolása által, ami a nemzet terhét nem növelné, de szaporítaná a védelem és közigazgatás által megkivánt bevételeket abban az arányban, amelyben az inter-imperialisticus kereskedés növekednék, és előnyére volna mind a gyarmatoknak, mind az anyaországnak; mert a folyton növekvő népesedésnek újabb és újabb foglalkozást nyújtana.

Ezek a kérdések, habár minden egyes osztályra fontosak, legnagyobb jelentőségűek a munkásokra nézve, mert naponkinti foglalkozásuk a naponkinti élelmezés lehetőségétől függ. A gyáros és tőkepénzesre nézve is a legjelentőségesebb követelés: befektetéseiknek biztos volta, ez a mostani viszonyok közt mindig attól függ, vajjon a verseny ellenében tud-e védekezni. Külföldi versenyzői — saját hazai piaczaikon megvédve — erősen megtámadhatják, mert visszatorlásra nincs eszköz, most lehetetlen a külföldi versenyzők által alkalmazott újabb módszerekkel szemben Angolország részéről valamit tenni. A gyáros épúgy mint a munkás ily körülmények közt — ha a Svajcchoz hasonlóan referendum útján — népszavazás rendeltetnék el, Chamberlain eszméi mellett szavazna és így Chamberlain győzelmét biztosítotttnak látja.

Chamberlain vámterve az 1903. glasgowi beszéde szerint a következő vámokat czélozza: a gabonaneműek (a kukoricza kivételével) vámja quarterenkint 2 shilling, a liszt oly vám alá vettetnék, mely a brit malmoknak lényeges előnyöket nyújtson; a hus (a szalonna kivételével) 5⁰/₀-os, a tejtermékek 5⁰/₀-os vámok alá esnének; a bor és gyümölcs oly vámokat fizetne, melyek mellett a gyarmatoknak még nagy előnyt lehetne adni; a gyártmányok 10⁰/₀-ig terjedő vámokkal terheltetnének.

Ezzel szemben leszállíttatnék a téa vámja ³/₄-del, a czukor vámja felével, és ebben az arányban a kakao és kávé vámjai.

Az egész agitationális harc teljességében a következő kiadványból vehető ki:

All sides of the fiscal controversy. Speeches with appendix and complete index of subjects discussed. Edited by T. L. Gilmour. London 1903. vm. és 341 l.

A »fiscal problem« vagyis Chamberlain vámügyi politikájáról tartott húsz nagy beszéd, még pedig Chamberlain 1903. május 15-én Birminghamban, október 6-án Glasgowban, október 7-én Greenockban, október 20-án Newcastleben, október 21-én Tynemonthban, október 27-én Liverpoolban, november 4-én Birminghamban tartott, hét nagy beszédje, továbbá Balfour miniszerelnöknek október 1-én Sheffielden tartott beszéde; a Chamberlain nézeteit támadó következő beszédek: Asquith beszéde október 8-án Cinderfordban és október 24-én Newcastleben, Ritchie beszéde október 9-én Croydonban, H. H.

Fowler beszéde október 12-én Glasgowban, Rosebery beszéde október 13-án Sheffieldben és november 7-én Leicesterben, Henry Campbell-Bannermann beszéde október 15-én Bostonban, Goschen beszéde október 16-án Passmore-Edwards beszédei Hall-ban és november 6-án Liverpoolban, John Morley beszéde október 20-án Newcastleben, George Hamilton beszéde október 22-én Ealingben, W. V. Harcourt beszéde október 31-én Rawtenshallban, Michael Hicks Beach beszéde november 4-én Manchesterben.

Ebben a kiadványban közöltetnek azok a levelek (és lemondások), melyeket Chamberlain, Hamilton, Devonshire és Ritchie a Balfour cabinetből való kiválásukkor irtak s egyuttal Balfour válasza.

Lehetetlen az egész irodalmat minden részleteiben közölni, de a nevezetesebb közleményeket mégis megemlítjük a következőkben.

Chamberlain szellemében nyilatkoznak a következő könyvek:

Imperial Reciprocity: a Study of fiscal policy in a Series of articles revised and reprinted from the »Daily Telegraph«; new edition, with a letter by the rt. hon. Chamberlain. London 1903 XII és 200 old.

M. Chamberlains Proposals: What they incom and what we shall gain by them, by C. A. Vince General-Secretary of the imperial tariff-committee, with a preface by the r. h. Josef Chamberlain. London 1903 VIII és 87 old.

The tariff problem by W. J. Ashly, professor of commerce in the University of Birmingham. London 1903. 210 old.

Trade and empire, by John A. C. Kershand. London 1903. 85 old.

Our empire under the protection and free trade, by sir Guilford L. Molesworth. London 1903. 125. old.

Free trade, protection, dumping bounties and preferential tariffs by Henry A. Agacy. London 1903. 83 old.

Imperial fiscal reform by Sir Vincent A. O. Caillard. London 1903. 288 old.

Ellene vagyis a szabadkereskedés mellette küzdenek a következő munkák:

British trade and the Zollverein. Issue by L. G. Chiozza. London 1903, 71 old.

The Chamberlain bubble. Facts about the Zollverein with an alternative policy by Philip Snowden chairman of the independent labour party. London 1903. 16 old.

Retaliation: Is it feasible, by Sidney Buxton, published by the Cobden club. London 1903.

The case against the productive taxation of food and raw material. London by the Unionist free food league 1903. 168 old.

Through preference to protection, an examination of Mc. Chamberlain's fiscal proposal, by L. G. Chiozza-Money, statistical secretary of the Trade Union. London 1903. 80 old.

The free trade movement and its results, by G. Armitage-Smith. V. editon. London 1903. 276 old.

British industries under free trade. Essays by experts, edited by Harald Cox, secretary of the Cobden club. London 1903. 276 old.

The fiscal problem by James Mc. Cleveland. London 1903.

The policy of free imports. A paper read at Liverpool by Harald Cox. London 1903.

Hogy a szónokok gyorsan tájékozthassák magukat a napi kérdésekről vámügyben, minden párt olcsó zsebkönyvet adott ki:

A free trade union kiadványa *Handbook for Speaker's on the Tariff question*. London 1903. 93 old.

A Birminghami tariff Committee hasonló célú kiadványa: *A short handbook for speakers and students of the preferential tariffs*. London 1903. 32 old.

A birminghami tariff comittee, mely Chamberlain törekvéseit, olcsó kiadványokkal minden oldalról megvilágítva, hatalmasan előmozdítja, 1902 augusztus 15 óta a következő füzeteket bocsátotta ki:

Scope of the Enquiry.

Free years trading and its lessons.

The truth about taxes and food.

Cobden's free trade, and Cobden club free trade.

The decay of our export trade in manufactured goods.

Foreign and Colonial Trade.

The trade in earthen and China ware.

Four problems of policy.

The question of the cost of living.

The change for the worse in british trade.

The failure of a theory.

A lesson from America.

Tariffs and food.

Your wages in danger.

Liberals and fiscal reform.

One of the results of free imports and investments abroad.

The true theory of imports.

The trade unionist view.

Why artisan should support tariff reform.

A két tábor által használt érveket és ellenérveket ügyesen csoportosítja a következő munka:

The arguments on either side of the fiscal question. Protection, Retaliation,⁶³ Preference. With tables Sidney Buxton. London 1903. 82 old.

Ugy amiként a harcz most folyik, ki tudná melyik fél lesz a győző. Annyi bizonyos, hogy a védővamos áramlat, mely Németországot és a vele tarifszerződésben lévő többi államokat, elárasztja és a legközelebbi időben érvényre jut, nagyon kedvez Chamberlain terveinek; mert fennen hangoztatja Nagybritánia tehetetlenségét, ha továbbra is megmarad a szabad kereskedés terén és nem szerez a bántalmazó vámtarifák ellen visszatorló fegyvereket egy hasonlóképp magas vámtarifában. Habár ezzel szemben Chamberlain ellenzői adatokkal utalnak arra, hogy Nagybritánia nem tud oly vámtarifát felállítani, mely visszatorlásra alkalmas.

A visszatorlási vámpolitikát Nagybritánia alig követhetné; így Oroszország és az amerikai Egyesült-Államok a forgalmi adatok szerint a következő viszonyt tüntetik fel.

Oroszországból Nagybritánniába bevitetett 1902. évben

élelmiszer	13,500.000	font	sterling,
nyersanyag	10,000.000	»	»
gyártmány	195.000	»	»
félgyártmány	205.000	»	»
más árú	1,770.000	»	»
összesen . . .	25,070.000	font	sterling.

Az amerikai Egyesült-Allamokból Nagybritánniába bevitetett 1901. évben

élelmiszerek	62,500.000	font	sterling,
nyers anyag	44,000.000	»	»
gyártmány	9,500.000	»	»
félgyártmány	4,750.000	»	»
más árú (főkép dohány) . . .	6,250.000	»	»
összesen . . .	127,000.000	font	sterling.

Ha tehát Oroszországnál az élelmi cikket és a nyersanyagokat, amint az általában föltételeztetik, vám alá nem vonják, igen kevés árú marad, min a visszatörést gyakorolni lehetne, holott Nagybritánia Oroszországba évenként 14 millió font sterling iparcikket szokott kivinni.

Ugyanez áll Amerikára nézve, a hová Nagybritánia 24 millió, a brit gyarmatok pedig 19 millió font sterling értékű árukat szállítanak.

De bárhogy alakuljon a gyakorlati élet, a vámpolitika irodalma Chamberlain agitációja folytán igen bőven gyarapodik és felette becses műveket teremtett.

Matlekovits Sándor.

A gyufagyári munkások védelme.

(Befejezés.)

IV.

A kulturállamok a phosphornecrosis elleni védekezésben ma már kimerítettek minden rendelkezésre álló és czélszerűnek látszó óvintézkedést. Az óvszabályokon itt-ott még lehetne ugyan szigorítani, a védekezés technikáját tökéletesíteni, azonban ez egyenlő volna az üzem megbénításával s a gyárost terhelő újabb költségek nyomán a kis üzemeknek a gyufaiparból való teljes kiküszöbölésével.

A gyufaiparban különben is csak a nagy gyári üzemek életképesek s ez a phosphoros gyufák gyártására fokozott mérvben áll. Ez iparág gazdasági irányzata a nagy vállalkozásnak kedvez. A gyufa talán a legáltalánosabb fogyasztási cikk. Senki, még a legszegényebb ember sem nélkülözheti ez ipari terméket. Természetes, hogy a legcsekélyebb ármérséklés vagy a gyártmáynak már lényegtelenebb tökéletesítése is az illető gyárosnak előnyt fog a piacon biztosítani. Az olcsóbb vagy tökéletesebb termelés pedig annál előbb sikerül, minél tökéletesebben van a gyufagyár berendezve s minél inkább értékesíti a technikai vívmányokat. Bizonyos tehát, hogy a gyufagyártás mindinkább néhány nagy üzemben fog összpontosulni. A centralisatióra pedig kevés iparág alkalmas annyira, mint a gyufaipar. Angliában ma már jóformán az egész gyufaipar egy cég (Bryant s May) kezében van, mely 1½ millió font tőkével rendelkezik s évente ugyanoly értékű árut állít elő. Az Egyesült-Államokban egy kereskedelmi társaság, mely harmincz más gyufagyárat emésztett fel, hat millió dollár alaptőkével dolgozik, s már a kis Belgiumban is szembetűnő a gyufaipar terén a központosító irányzat. A gyufagyári óvszabályok szigorítása természetesen csak elősegitené ez állapot teljes kifejlését. A fokozott igényeknek csakis a nagy tőkével rendelkező vállalkozók felelhetnek meg. Ellenben a kis üzemek tulajdonosai, kik a szinte esztelen verseny folytán már amugy is tulságos függő helyzetbe kerültek a kereskedővel szemben s alig képesek magukat fentartani, az erejüket meghaladó követelések folytán kénytelenek lennének üzemüket beszüntetni. A jelenlegieknél szigorubb óvszabályok tehát alig volnának végrehajthatók. Munkásvédelmi szempontból a nagy gyári üzemek, különösen a gyufaipar terén, persze csak kívánatosak. A nagy vállalatoknál több a fogékonyság a munkásvédelem iránt — csak az imént említettem az angol gyufagyárakat, melynek legtöbbje külön gyári orvost tart munkásai egészségi állapotának állandó ellenőrzésére — s kedvező pénzügyi helyzetüknél fogva nagyobb a készség ily czélú áldozatokra is, mert elvégre a kifogástalan munkásviszonyok a vállalat kereskedelmi hírért is emelik, a mire pedig az ily nagy cégek különös gondot fordítanak. Azután a hatósági ellenőr-

zés és felügyelet, mert csak néhány vállalatra szorítkozik, az ilyen nagy üzemeknél sokkal intenzívebb s hatályosabb, mint az országban elszórt, szerény anyagi helyzetben levő kis üzemeknél.

Hogy a phosphornecrosis elleni védekezés nemcsak hazánkban, hanem világszerte oly kevés eredménnyel jár, abban kétségkívül nagy része van a munkások gondatlanságának, melylyel a legtöbb óvszabályt figyelmen kívül hagyják, s talán még nagyobb része a munkaadók által gyakorlandó kellő ellenőrzés hiányának. Az osztrák, német s svájci iparfelügyelők jelentéseiben — hogy egyebet ne említek, — évről-évre szinte typikusan megújulnak az erre irányuló panaszok. Méltánytalanság volna azonban a munkások hanyagságát, vagy a munkaadók erélytelenségét tulságos szigorúan elbírálni. Az óvszabályok betartása a munkaadó részéről állandó felügyeletet, szinte rendőri szolgálatot igényel, a munkásra nézve pedig erős zaklatást jelent. Csak emberi dolog tehát, ha amaz a ránehezedő súlyos ellenőrzési kötelezettségén iparkodik könnyíteni, a munkások pedig a szabad idejük terhére eső és körülményes műveletektől (átöltőködés, mosakodás, szájöblítés stb.) igyekeznek szabadulni. A munkásvédelem lényeges, bár a gyakorlatban néha nehezen megvalósítható követelménye, hogy a védelmi intézkedések a munkás lehető legcsekélyebb megterhelésével járjanak. Minden óvintézkedés, mely ez elvet figyelmen kívül hagyja, már eleve is célját tévesztette.

A munkások idegenkedése tehát érthető, vagy legalább is menthető. Esztendőkön át dolgoznak a gyufagyárakban, a nélkül, hogy bármi baj is érné őket. Nem mehet tehát csodaszámba, ha megúnják a feleslegesnek látszó, időt rabló, soha meg nem szokott testápolást. Idők múltán azután a legtöbb gyufagyári munkásban, már a foglalkozásból kifolyólag is, bizonyos foku fatalismus ver gyökeret, megnyugszik a végzetében, mely esetleg megkiméli őt a necrosistól, ellenkező esetben pedig amugy is hiábavalónak tartja a védekezést.¹⁾ S ettől a balhittől még a legsúlyosabb pénzbüntetések kiszabása sem képes a munkást eltéríteni.²⁾

Azután még egy physikai momentumis közrejátszik a munkások ez indolens magatartásában. Öt-hat órai szakadatlan munka után a munkások elfáradnak, kimerülnek és este a munka befejezése után mielőbb pihenésre vágyanak, délben pedig a rendelkezésükre álló rövid egy órai munkaközi szünetből nem igen hajlandók akár csak egy perczet is feláldozni, azért, mert — szerintük — a munkaadó ezt így kívánja. Az ő szemükben a kötelező mosakodás, szájöblítés stb. a gyári munka egy része, melyet a munka befejezése után, vagy a déli munkaközi szünet alatt kell elvégezniök s a melyért bért nem kapnak. E tekintetben a munkások álláspontja érthető. A haladottabb socialpolitikai felfogás Németországban megértette ez okoskodás jelentőségét a munkásvédelemre, s a német birodalmi kancellárnak az ólommal foglalkozó munkások védelme tárgyában a közelmúltban kiadott utasítása — Bekanntmachung, betreffend die Einrichtung und den Betrieb von Anlagen zur Herstellung von Bleifarben und anderen Bleipro-

1) Amtliche Mittheilungen aus den Jahres-Berichten der Gewerbe-Aufsichts-Beamten. 1892. Berlin, W. T. Bruer. 1893. 252. l.

2) Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe. 1893. Berlin, W. T. Bruer. 1894. 330 k. l.

dukten vom 26. Mai 1903¹⁾ — már úgy intézkedik, hogy a munkások a szükséges mosakodást, fürdést, stb. a munkaidő tartama alatt, tehát ne a munkaközi szünetek, vagy a szabad idő terhére végezzék.

És vannak mindamellett gyufagyárak, melyek munkásvédelmi tekintetben mintaszerűen vannak berendezve, a hol a munkaadó és munkás egyforma lelkiismeretességgel s gondossággal követi az előírt óvszabályt, a hol a gyáros sok érzéket s jóindulatot tanusít a munkásvédelem iránt, — a németországi gyufagyárak némelyikében még fürdő is áll a munkás rendelkezésére, — s mégis az ily gyufagyárakból sem fogy ki a phosphornecrosis.²⁾ Hazánk egyik legnagyobb, példás színvonalon álló gyufagyárában, mely gondos, a munkásvédelem iránt fogékony igazgatás alatt áll, melynek correct munkásvédelmi berendezéseit a kerületi iparfelügyelő egyik jelentésében külön kiemeli,³⁾ az utolsó négy esztendő (1899—1902) adatai szerint évente átlag 86 munkás betegedett meg és két munkás halt el phosphornecrosisban, kerek számban 250 munkás közül, a mi azt jelenti, hogy a munkásoknak évről-évről közel egy százada dől ki végleg s egy harmada válik hosszabb-rövidebb ideig munkaképtelenné.⁴⁾ Ha e körülmények mellett, mikor mulasztással senkit sem lehet vádolni, ily kedvezőtlenek az egészségügyi viszonyok, mit lehet akkor várni a kis üzemektől, hol a munkásvédelem követelményei állandó harcban állanak a vállalat szerény pénzügyi helyzetével.

Ugy látszik tehát, hogy nincs gyakorlatilag is érvényesíthető mód arra, melylyel a gyufagyári munkások a phosphormérgezés veszélye ellen hathatósan s biztosan megóvhatók lennének. Az óvrendszabályok legfontosabbikja a szellőztetés, különösen télvíz idején, csak bizonyos mérvig fokozható; a gyufák csomagolásánál pedig a védelem lehetősége, a mint azt az imént említettem, szinte ki van zárva.

A phosphoros gyufák gyártásával járó veszély megszüntetésére a leggyökeresebb s *egyedül biztos eszköz a közönséges phosphor feldolgozásának eltiltása*. A phosphornecrosis meglehetősen terjedelmes irodalmában nincs egyetlen eset, melyben e baj elnyomására a phosphortilalomnál egyéb eszközt tudtak, vagy ajánlottak volna.

Mióta az amorph (vörös) phosphor, a közönséges (fehér vagy sárga) phosphor közömbös módosulata ismeretessé vált, tehát az ötvenes évek közepe óta, a tudományos körök s a társadalom nem szünt meg

¹⁾ R.-G.-Bl. 1903. Nr. 22. — *Deutscher Reichsanzeiger*. 1903, Nr. 125., május 29-én. — *Reichs-Arbeitsblatt*. 1903. I. 211. l. — *Soziale Rundschau*. 1903. IV. 2. 8. l.

²⁾ Az osztrák iparfelügyelők gyakran jelentenek phosphornecrosis esetekről, melyek »... in einer gut eingerichteten und fürsorglichen Zündwaarenfabrik...«, vagy »... in Fabriken der Zündwaarenbranche, welche im Uebrigen gute Einrichtungen aufweisen...«, vagy »... in einer bezüglich der hygienischen Forderungen gut gehaltenen Zündwaarenfabrik...« fordulnak elő stb. (Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über ihre Amtsthätigkeit im Jahre 1890. Wien, 1891. 33. l.; Uo. 1891. Wien, 1892. 139. l.; Uo. 1894. Wien 1895. 240. l.) — In den drei Zündholzfabriken für Zündhölzer mit weissem Phosphor — irja egy porosz gyárfelügyelő — sind in Berichtsjahre vier Erkrankungen an Phosphornecrose vorgekommen, obwohl die Fabrikhaber nach Möglichkeit bemüht sind, die Befolgung der vorgeschriebenen Schutzmassregeln durch die Arbeiter zu erzwingen. (Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe. 1893. Berlin, W. T. Bruer. 1894. 330. l.) S ehhez hasonló számtalan eset olvasható a német gyárfelügyelői jelentésekben.

³⁾ A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége az 1901. évben. Budapest, 1902. 466. lap

⁴⁾ A helyi kerületi betegsegélyző pénztár kimutatása.

a phosphortilalom mellett harcolni. Franciaországban, a comité consultatif d'hygiène publique már 1856-ban az akkori földművelés-, kereskedelem- és közmunkaügyi minister megbízása folytán a gyulagyári munkások védelmének kérdését tanulmányozva, arra az eredményre jutott, que le seul remède est la prohibition absolue du phosphore blanc dans la fabrication des allumettes.¹⁾ E nézet azóta számtalan ízben jutott kifejezésre s mindinkább igazolást nyert az évről-évre szerzett tapasztalatok által. A comité consultatif d'hygiène publique 1856. évi javaslatát megújította az académie de médecine (1860), a conseil d'hygiène de la Seine (1880), azután ismét az académie de médecine (1888) s másodszor is a comité consultatif d'hygiène publique (1888), a société de médecine publique et d'hygiène professionnelle (1889)²⁾ nemkülönben egy legio ad hoc bizottság, mely egyik vagy másik hatóság felhívására a gyufagyárak kedvezőtlen egészségügyi viszonyainak javításával volt megbízva, szóval minden tényező, mely e bajok orvoslására hivatva volt.

De nemcsak Franciaországban indul meg a mozgalom a közönséges (fehér vagy sárga) phosphor eltiltására, hanem minden államban a hol gyufaipar létezik s a hol tehát ennek nyomán ez iparág pusztító hatását észlelték. Dánia, — az első állam, mely e tekintetben példát mutatott, — 1874-ben, Svajcz egy 1879-iki törvénnyel, majd ismét, miután e törvény rövid életű volt, 1898-ban tiltotta el a közönséges fehér vagy sárga phosphor feldolgozását, sőt ez utóbbi annyira ment, hogy a phosphor által veszélyeztetett közegészségügyi s közgazdasági (tűzbiztonsági) érdekek védelmére a phosphorra általános behozatali tilalmat vetett ki. A francia gyufaegyedáruság 1898. óta számüzte gyufagyáraiból a phosphort, Hollandia ezelőtt két esztendővel és a Német birodalom 1903-ban decretálta a phosphortilalmat, Svédországban pedig egy 1900. évi királyi rendelet a phosphoros gyufát legalább a belföldi forgalomból tiltotta ki, és Oroszország, a hol már tizenöt esztendő óta fogyasztási adó terheli a gyufákat, az adótétel kétszeresével sujtja a közönséges gyufákat, s pedig kizárólag az iparegészségügyi viszonyok javítása céljából, a mivel azután el is ért annyit, hogy a phosphoros gyufa a belföldi forgalomból jóformán kiveszett.

Nincs különben egy culturállam sem, még azok is, a melyek a phosphortilalomtól jobbára közgazdasági okokból eddigelé még idegenkednek és a necrosist többé-kevésbé szigorú óvszabályokkal leküzdhetőnek tartják, a hol a phosphortilalom elkerülhetetlen szükségessége a köztudatba már át nem ment volna. E tudat némelykor sajátságos módon nyilvánul meg. Az egyik ma is hatályban levő belga királyi rendeletben, mely a phosphoros gyufák gyártását szabályozza, — Arrêté royal du 25 mars 1890 portant réglementation du travail dans les fabriques d'allumettes chimiques³⁾ — az indokolás egyebek közt így szól: ... Considérant qu'il est reconnu que l'emploi du phosphore

¹⁾ Tardieu, A., Étude hygiénique et medico-légale sur la fabrication et l'emploi des allumettes chimiques. *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. 1856. VI. 5. l. — Layet, Hygiène industrielle 318. l.

²⁾ Vallin, L'assainissement de la fabrication des allumettes. *Revue d'hygiène publique et de police sanitaire*. 1897. XIX. 104. l.

³⁾ Office du Travail: Lois et règlements concernant le travail des femmes et des enfants. Bruxelles, Office de publicité. 1902. 190. l.

blanc dans la fabrication des allumettes expose les ouvriers à des affections graves contre lesquelles les mesures préventives jusqu'à ce jour sont insuffisantes... Egy szóval nincs ma már nézeteltérés arra nézve, hogy a phosphortilalom az egyedüli eszköz a necrosis megszüntetésére. Legutóbb Bruns, a tübingai egyetem előkelő sebésze nyilatkozik e kérdésről, a phosphortilalomról szóló törvényjavaslatnak a birodalmi gyűlésen való tárgyalása alkalmából. Maga is tapasztalt szakember e téren, kizártnak tartja a phosphornecrosisnak prophylaktikus uton való meggátlását. Es ist von der grössten Wichtigkeit, — írja, — die Thatsache zu erkennen, und anzuerkennen, dass alle sanitären Vorschriften zur Verhütung der Kiefernekrose in Phosphorzündholzfabriken sich als unzulänglich erwiesen haben.¹⁾ Az egyetlen eszközt az ipari betegség teljes kiküszöbölésére ő is a phosphortilalomban látja.²⁾ Hasonlóképen nyilatkozik az angol parlament meghagyása folytán a phosphorkérdés szabályozásának tanulmányozására kiküldött bizottság.³⁾

V.

Ellentétben a közönséges, vagyis phosphoros gyufák gyártásával, az úgynevezett svéd gyufák előállítása semmi különös üzemi veszéllyel nem jár.

A svéd, másként biztonsági gyufák onnan kapták nevüket, mert az előállításukra szolgáló eljárás (1844. évi október hó 30-án) Svédországban nyert szabadalmat s ugyanitt vette kezdetét e gyufák gyártása s forgalomba hozatala is.⁴⁾ Svédországból terjedt el e gyufák használata és svéd szakemberek fejlesztették az eljárást mai tökélyére. A svéd gyufát G. E. Pasch (1788—1862) találta fel. Az első gyárat, mely ily gyufák előállításával foglalkozott, Jönköpingben (Jönköping Tändstickor utan svafel och phosphor) J. E. Lundström (1815—1888) állította fel. A svéd gyufák gyártásának tökéletesítésében neki van legtöbb része.⁵⁾

A svéd gyufák, mint ismeretes, közönséges (fehér vagy sárga) phosphort egyáltalában nem tartalmaznak. Összetételük ma már közismert. Maga a gyütőmeg egyrészt kaliumchloratból s e mellett egyéb oxygendús vegyületekből (kettős chromsavas kalium, barnakő, ólom-

¹⁾ Bruns, i. m. 286. l.

²⁾ Schon allzu lange, — ezzel fejezi be tanulmányát, — schon seit mehr als sechzig Jahren hat das schleichende Gift dieser verderblichen Gewerbekrankheit seine Opfer vergiftet. Tausenden ist Gesundheit und menschenwürdiges Aussehen, Hunderten das Leben geraubt worden. Unabweislich und dringend ist die Pflicht des Staats den Zündholzarbeitern Schutz zu gewähren durch das Verbot der Phosphorzündhölzer. (Bruns, i. m. 286. l.)

³⁾ There is no doubt — így szól a jelentés, — that so long as ordinary white phosphorus is used in matchworks, even with *all known precautions*, absolute freedom from risk cannot be guaranteed to the workers. *Total prohibition* of the use of white phosphorus is therefore the simplest and readiest way to obviate danger. (Thorpe, Oliver, Cuunningham, i. m. 95. l.)

⁴⁾ Egyes írók állítása szerint az első svéd gyufagyár a csehországi Schüttenhofenben létesült, s a B. Fürth cég tulajdonát képezte (Jettel, i. m. 10. l.). Ez állításnak azonban, mely különben sincs semmivel sem igazolva, ellentmondanak a svédországi hivatalos adatok.

⁵⁾ Sundbärg, G., La Suède. Son peuple et son industrie. Stockholm 1900. 381. l.

hyperoxyd, salétromsavas ólom, stb.), másrészt könnyen oxydaló anyagokból (kén, kénantimon, vaskéneg vagy egyéb fémkénegekből stb.) áll,³⁾ a melyeket egy ragasztóanyag (gummi, enyv, tragant, stb. köt össze. A gyütőmeg egyik lényeges alkatrésze a kettős chromsavas kalium nem egészen közömbös az emberi szervezetre. E vegyület 3—6°/o-nyi mennyiségben foglaltatik a gyütőmegben. Egy-egy gyufafej 0.0005 gr.-ot és így egy közönséges doboz (vagy 70 szál gyufával) 0.035 gr.-ot tartalmaz belőle, a mi állítólag elegendő volna arra, hogy a chrombetegség ismert jelenségeit (bőrbetegségek, fejfájás, bágyság stb.) idézze elő, a mint ezt a pomeraniai biztonsági gyufagyárakban korábban észlelték.⁴⁾ A kaliumbichromattal járó ezen kellemetlenségek elkerülhetők az által, ha e vegyület, mint általában minden anyag, mely a gyufagyártáshoz használtatik, finom poralakban kerül feldolgozásra. A darabos anyagok őrlése alkalmával keletkező por egészségügyi szempontból általában káros, a kaliumbichromatnál pedig éppen a por okozza az említett betegségeket. A porosz kereskedelemügyi minister 1898. augusztus havában körlevélben felszólította a gyufagyárosokat, hogy a svéd gyufagyártás alkalmával előforduló chrommérgezések számát közöljék. A beérkezett jelentésekből kitűnt, hogy a svéd gyufagyártás kezdete óta csak 3—4 oly megbetegedés fordult elő, melyet esetleg a chrom hatásának lehet tulajdonítani.⁵⁾ Egyébként még a mosdóvizben is, melyben a svéd gyufák csomagolásával foglalkozó munkások kezüket tisztogatták, a chromnak csak halvány nyoma volt kimutatható.⁶⁾ A kettős chromsavas kali ugyanis poralakban kerül feldolgozás alá, s így az őrléssel járó porképződés ki van zárva, úgy, hogy ez oldalról a munkások egészsége legkevésbé sincs veszélyeztetve.⁷⁾ Minthogy a svéd gyufák csak e célra szolgáló különleges dörzsfelületen gyúlnak meg, e végből a gyufadoboz két mellső oldala megfelelő anyaggal van bevonva.

³⁾ Fischer, i. m. 303. l.

⁴⁾ Wodtke, Ueber Gesundheitsschädigungen in Fabriken von Sicherheitszündhölzern durch doppeltchromsaures Kali. *Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medicin und öffentliches Sanitätswesen*. 1899. III. S. XVIII. 325. 331. l.

⁵⁾ In Folge des Ministerialerlasses vom 1. April 1898. B. 2516, — írja a pommerni gyárfelügyelő 1899. évi jelentésében, — wird der Verwendung des Kalium-Bichromats in den Fabriken für Sicherheitszündhölzer (sog. Schweden) besondere Aufmerksamkeit gewidmet, doch haben weder die Kassenärzte noch die Aufsichtsbeamten irgend welche auf das Bichromat zurückzuführende Hautkrankheiten u. s. w. beobachtet, so dass Zweifel entstanden, ob die anderwärts bei der Zündholzfabrikation beobachteten Hautausschläge durch die Chromverbindungen entstehen. In Folge dessen haben im April 1898 der Regierungs- und Medicinalrath zusammen mit dem Kreisphysikus eine genaue Untersuchung der Arbeiter vorgenommen. Hierbei wurde constatirt, dass in der einen Fabrik von 86 untersuchten Arbeitern 14, in einer zweiten von 42 Arbeitern 2 und in einer dritten von 168 Arbeitern 4 Personen Krankheitserscheinungen zeigten, welche der durch Kalium-Bichromat herbeigeführten ähneln, nämlich beginnende oder vollendete Perforation der Nasenscheidewand. Da sich die Untersuchung aber nur auf die Nasenscheidewand erstreckte und die Arbeiter über ihr Vorleben, z. B. über frühere Erkrankung an Syphilis u. s. w. nicht befragt worden sind, so kann ich der Untersuchung keine besondere Bedeutung beilegen. Namentlich veranlasst sie mich nicht besondere Ausnahmebestimmungen für die Verarbeitung des Bichromats vorzuschlagen. (Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe und Bergbehörden für 1899. Berlin, Decker's Verlag. 1900. 137. k. l.)

⁶⁾ Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1898. Berlin, Deckers Verlag. 1899. 125. l.

⁷⁾ Jettel, Ueber die Zündwaarenfabrikation im Jahre 1898. *Chemiker-Zeitung* 1899. XXIII. 98. l.

Ez anyagnak legjelentékenyebb alkatrésze a vörös (vagy tévesen amorph) phosphor,¹⁾ melyet kénantimonnal vagy vaskéneggel s azután még a dörzskéesség fokozására szolgáló közömbös anyagokkal (üvegpor stb.) egy kötanyag (legtöbbször dextrin, azután enyv stb.) tart össze. A dörzsfelület anyaga 30⁰%, sőt még ennél is több vörös phosphort s ezenkívül barnakövet, vaskéneget stb. tartalmaz.²⁾ A gyufák meggyújtásánál a következő folyamat játszódik le. A dörzsölés folytán fejlődő meleg a dörzsfelületen levő vörös phosphor egy parányi mennyiségét közönséges (fehér vagy sárga) phosphorra alakítja vissza, mely a gyütőmeg kaliumchlorát és kénantimomjának egyes részecskéivel felrobban, s e közben annyi meleget fejleszt, hogy az egész gyufafej tüzet fog.³⁾ Hogy ez utóbbi folyamat kellenél hevesebb ne legyen, a gyütőmegbe az oxygéndús és oxydáló anyagokon kívül még valamely közömbös anyagot (oker, zinkoxyd, umbra, üvegpor stb.) kevernek, a melynek hivatása a gyütőmeg meggyújtását késleltetni.

Kezdetben a svéd gyufák előállítása aggályosnak látszott, s számos hang szólalt meg ellene. Előre kell bocsátani, hogy a gyütőmeg egyik alkatrésze, s pedig a kaliumchlorát, valamint általában az oxygéndús vegyületek, a vörös phosphorral, mely a dörzsfelület bevonására szolgáló anyagban foglaltatik, könnyen robbanó keveréket képez. A svéd gyufagyártás első korszakában számos baleset, illetőleg robbanás szolgáltatta erre a szomorú bizonyítékot, közöttük egy Götaborgban, melynek negyvenkét,⁴⁾ más forrás⁵⁾ szerint ötven emberélet esett áldozatul. A dolog magyarázata az, hogy kezdetben a gyü-

¹⁾ A vörös phosphor, a közönséges (fehér vagy sárga) phosphornak egy allotropikus módosulata, közvetlenül nem állítható elő. Az előállításnak mindig a közönséges phosphorból kell kiindulnia. Köznnyelven amorph néven ismeretes, a mi azonban teljesen téves terminologia, mert a vörös phosphort is sikerül kristályosítani. A vörös phosphort Schrötter bécsi vegyész fedezte fel 1845-ben. (Helbig, i. m. 767. l.), s ő volt egyúttal az, ki a vörös phosphort az akkortájt már meglehetősen ismert phosphornecrosis kiküszöbölése végett a fehér phosphor helyettesítésére a gyufagyártásra ajánlotta. Előállítása akként történik, hogy közönséges phosphor légmentes edényben néhány óráig 240—250 C fokra hevítettetik. Az átalakulás már 215 C foknál megkezdődik. A vörös phosphor fizikai s chemiai tekintetben egyaránt lényegesen eltér a közönséges phosphortól. Sötét carmoisin színű por alakban, vagy vörös barna, szilárd, kagylós törésű átlátszatlan darabokban kerül forgalomba. Szaga és íze nincs. Fajsúlya 2.1. A levegőn állandóbb, mint a phosphornak közönséges módosulata, nevezetesen nem oxydalódik s ennél fogva nem is világít. Közönséges hőmérséklet mellett dörzsölésre vagy ütésre meg nem gyulad. Hevítésre meg nem olvad. 250 C foknál a szabad levegőn elég, légmentes térben pedig 260 C foknál ismét visszaalakul közönséges vagy fehér phosphorrá. Oxygéndús vegyületekkel, a milyen a chlorsavas vagy kettős chromsavas kali, a salétromsavas ólom, vagy az ólomhyperoxyd, tehát éppen azon anyagokkal, melyekkel a svéd gyufák gyütőmege készül, már enyhe dörzsölésre, sőt ha ez anyagok teljesen szárazok, már pusztá érintésre is könnyen robbanó keveréket képez. A vörös phosphor erélyesen tartja vissza a közönséges phosphor át nem alakult nyomait. Jelenleg azonban a gyári eljárás már annyira tökéletes, hogy az árubeli vörös phosphor jóformán tisztának mondható: alig tartalmaz 0.1—0.2% közönséges phosphort (Jettel, i. m. 42. l.), a mi elvégre technikai czélloknál, tehát a gyufagyártásnál is egészen figyelmen kívül hagyható.

²⁾ Helbig, i. m. 772. l.

³⁾ Fischer, i. m. 303. l.

⁴⁾ Nowak, J., Lehrbuch der Hygiene. Wien, Toeplitz und Deuticke. 1881. 737. lap.

⁵⁾ Schuler, Ueber die Zündholzfabrikation in der Schweiz. *Correspondenz-Blatt für schweizer Aerzte*. 1880. X. 419.; Popper, M., Lehrbuch der Arbeiterkrankheiten. Stuttgart, F. Enke. 1882. 316. lap.

tömeg s a dörzsfelület bevonására szolgáló anyag ugyanegy helyiségben készült s e két művelet helyi szétválasztására még nem létezett kötelező jogszabály, mi által a kaliumchlorat s a vörös phosphor összekeveredése lehetségessé vált. E mulasztást azonban a törvényhozások, okulva a tapasztalatokon, csakhamar kipótolták, s azóta a robbanásokból származó balesetek is teljesen megszűntek.

A svéd gyufák igen korán terjedtek el. Ma már minden államban gyártják, a hol egyáltalában gyufagyári ipar létezik. Dániában pedig 1874 óta kizárólag svéd gyufák előállítása van megengedve. Angliában az ottani gyufagyári ipart jóformán monopolizáló Bryant és May czég gyártja a svéd gyufákat s safety matches név alatt hozza forgalomba. E nagymérvű elterjedésnek — egyedül Svédországban a biztonsági gyufák előállítása már a hetvenes évek vége felé 3,000 embert foglalkoztatott, — még az sem volt képes útját állani, hogy a svéd gyufák ára kezdetben jóval felülmulta a közönséges (fehér vagy sárga) phosphorral készült gyufák árát, Ma már a tömeges termelés s az ennek nyomán támadt erős verseny folytán az árak annyira hanyatlottak, hogy magában Svédországban egy doboz a detailkereskedelemben 1.4 centimesbe kerül. A közönség ott már régóta kizárólag ily gyufával él, minthogy ennél a phosphoros gyufa sem olcsóbb, a mely 1901 óta a forgalomból különben is ki van tiltva. A fogyasztónak tehát a svéd gyufák több kiadást nem okoznak, sőt ellenkezőleg, bizonyos tekintetben még megtakarítást jelentenek. A svéd gyufák azon sajátos tulajdonsága, hogy meggyújtásuk csak különleges dörzsfelületen lehetséges, a fogyasztót arra kényszeríti, hogy e gyufákat saját dobozukban tartsa el; ellenben a phosphoros gyufát — különösen az alsóbb néposztály, — szanaszét heverteti s így annak nem csekély hányada kárba vész.¹⁾ E jelenség tapasztalható a magyar falukban is, a hová a svéd gyufa minden tűzbiztonsága daczára még nem tudott magának utat törni. A magyar földmives nép mindvégig ragaszkodik a kénes gyufához. Ez a szabadban meggyújtva a levegő áramlatának is ellentáll, mindenütt meggyujtható s épen ezért egy doboz tartalmával az egész háznépet lehet ellátni. Hogy egyébként a gyufák ára a fogyasztóra nézve meunyre közömbös, arra nézve érdekes tapasztalatot tettek a svájcz gyárfelügyelők abban az időben, mikor hazájukban a phosphortilalom első ízben — 1879-ben — lépett érvénybe. A titkon gyártott vagy becsempésztett phosphoros gyufákat a közönség azon része — még a szegényebb osztályból is, — mely a különleges dörzsfelületen való meggyújtáshoz hozzászokni nem tudott, jóval magasabb áron vásárolta, mint a mennyiért a svéd gyufákat árulták.

A különleges dörzsfelület akadályozza meg a svéd gyufa használatának általános, széltében való elterjedését, s úgy látszik, hogy külső kényszer nélkül aligha is sikerül a phosphoros gyufákat a használatból teljesen kiszorítani. Az emberek legnagyobb része nem tud megválni attól a kényelemtől, hogy a gyufát bárhol meggyujthassa. Innen van, hogy ott, hol a phosphoros gyufa gyártása tiltva van (példa Svajcz az első phosphortilalom idejében), a hatósági felügyelet minden lelkiismeretessége s pontossága mellett sem sikerült a phos-

¹⁾ Lunge, G., Das Verbot der Phosphorzündhölzchen in der Schweiz. Zürich, C. Schmidt. 1883. 19. l.

phoros gyufák titkos gyártását elnyomni. Ez árúra mindig akadt vevő, s valameddig az értékesítésre csak némi remény nyilott, mindig találkoztott vállalkozó, a ki az alkalmat kiaknázza.

A biztonsági gyufa elterjedését s általánosítását némileg késlelteti a legfontosabb nyersanyag, a fa beszerzésének körülményessége. A svéd gyufák ugyanis paraffinnal vannak itatva, a melynek hivatása a lángot a gyufafejről a faszálra átvinni s közvetíteni. A gyufafej meggyújtása alkalmával ugyanis annyi hő fejlődik, hogy a paraffin is meggyulik s ez viszont a faszálat gyújtja meg. A paraffinnak azonban a fadróton nem szabad külső réteget képezni, mert különben a gyutömeg, illetőleg a gyufafej e zsiros felülethez nem tapad. Ezért a fadrótot, mielőtt a forró paraffinba mártanák, egy előre fűtött vaslemezen felmelegítik, hogy a fa ilyformán a paraffint magába szivhassa. Hogy ez végbe mehessen, a svéd gyufák előállításához túlnyomólag puha, porozus s laza szerkezetű fát dolgoznak fel. Esztendőik tapasztalatából merített tanulságok szerint ezen tulajdonságokat leginkább a rezgő nyárfa (*populus tremula* L.) egyesíti magában. Ez, bár földrajzi elterjedése elég széles, mégis nem nagy tömegekben fordul elő. Hazánkban különösen a Kárpátokban (Zemplén-, de leginkább Bereg vármegyében) gyakori. Azonban a kereslet nagy s ennek ellenében a rendelkezésre álló faanyag mindinkább ritkul, minek folytán az ára állandóan emelkedik. Ehez járul, hogy az okszerű erdőkezelésben a rezgő nyárfa éppenséggel nem tartozik a megbecsült faneműek közé, sőt amolyan élősdi-félének tekintik, melynek kipusztítása jóformán kívánatos. A nyárfának más fával való helyettesítésére számos kísérlet történt. A fenyőfa gazdag gyantatartalmánál fogva nem porozus s egyáltalában nem felel meg e célnak. Legközelebb áll még a megkívánt tulajdonságok tekintetében a nyárfához a hársfa, a közönséges nyárfa s a nyirfa, a mint hogy sok helyütt, a hol a rezgő nyárfa beszerzése nagyobb nehézségbe ütközik (Svajczban, sőt hazánkban is), ezeket dolgozzák fel a svéd gyufákhoz szükséges fadrótnak. E faféléből elegendő mennyiség áll hazánkban rendelkezésre.

A phosphoros gyufák gyártása önmagától és természetesen hanyatlik. Oka ennek abban keresendő, hogy a fogyasztók körében mégis csak terjed a meggyőződés, hogy a svéd gyufa méregmentes, s a tűzveszély tekintetében is több biztosítékot nyújt, mint a phosphoros gyufa. Ez utóbbi gyufanemben a kereslet tehát mindinkább gyengül s ennek nyomán a termelés is apad. Másrészt magának a gyufagyárosnak is érdeke, hogy a közönséges phosphoros gyufa, melynek gyártása egy csomó kellemetlenséggel jár, mindinkább kiszoríttassék a forgalomból. Ezért minden életrevaló gyufagyáros lehetőleg akként iparkodik berendezni üzemét, hogy bármikor a svéd gyufák kizárólagos termelésére térhessen át.¹⁾

Néhány esztendő óta jobb ügyhöz méltó buzgalommal törekszik fagyufatechnika oly gyütömeg előállítására, mely phosphortartalom nélkül bármely dörzsfelületen meggyúlad.²⁾ Azonban az eddigi kísér-

¹⁾ Jettel, W., Zündwaaren-Fabrikation im Jahre 1899. *Chemiker-Zeitung*. 1900 XXIV. 420. 1.

²⁾ Ily gyufák előállítására szolgáló eljárás nem egy ismeretes. A gyütömeg összetétele mindannyinál annyiban egyenlő egymással, a mennyiben a fehér phosphor egyéb könnyen égő anyaggal (amorph phosphorral kénnel, kén és amorph phosphor keverékével, a phosphor különböző sulfidjaival, cyansókkal, naftalinnal

letek nem igen biztatnak sikerrel. Általában az ily gyufák csak nehezen gyúlnak meg, rendkívül hygroskopikusak, s hiányával van a gyufánál feltétlenül szükséges gyors és sima gyulékonyagnak.¹⁾ Egyébként a problema megoldása nem könnyű feladat. A belga kormány 1898-ban 50.000 frank jutalommal nemzetközi pályázatot hirdetett oly gyütömeg előállítására, mely nem tartalmazhat semmiféle, a gyufagyári munkás egészségére ártalmas anyagot, tehát közönséges vagy fehér phosphort sem, mindazonáltal minden dörzsfelületen meggyújtható legyen. Bár e pályázat egy esztendei határideje utóbb még egy fél esztendővel meghosszabbított, s annak dacára, hogy számosan vettek benne részt, a pályázók egyike sem volt képes a kitűzött feltételeknek megfelelni.²⁾ Nem több eredménnyel járt a svájci szövetségtanács által (1899. július hó 14-én) kiírt hasonló célú pályázat sem.³⁾ Pedig néhány esztendő óta évenként számtalan ily gyufák előállítására szolgáló eljárás nyert szabadalmat. De hogy e találmányok mit érnek, arról eléggé tanuskodik azon körülmény, hogy az év végén ezen szabadalmak egy ötöd részét sem ujtják meg.⁴⁾ Úgy látszik tehát, hogy a phosphormentes, minden dörzsfelületen meggyújtható gyufa egyhamar nem lesz megvalósítható.

Ha ily gyufákat kifogástalanul előállítani sikerülne, úgy ezek kétségkívül előnyben volnának a svéd gyufák felett, a mennyiben meggyújtásukhoz nem volna szükség különleges dörzsfelületre s így kényelmi tekintetben is teljesen megfelelnek a fogyasztók igényeinek, kik épen e miatt ragaszkodnak annyira a phosphoros gyufához. Egyébként a magam részéről el sem tudom képzelni, — s bizonyára sokan vannak ez állásponton, — miért volna a svéd gyufa használata a meggyújtásához szükséges különleges dörzsfelület miatt nehézkes. Hiszen a svéd gyufát senkisé is viseli szabadon, hanem mindig a hozzávaló dobozban, a gyufával együtt tehát rendelkezésre áll a hozzávaló dörzsfelület is. Nem vagyok képes felfogni, hogy ezzel szemben miért lenne kényelmesebb a gyufát a legközelebb kézhez eső butordarabon vagy falon, avagy a mint ez különösen Franciaországban minden rangú em-

---

stearinsavas sókkal stb.) van helyettesítve. Mint oxydáló közeg kalium hypermanganat, alkénssavas ólom, aromatikusan nitrogyűletek, nitrocellulose stb. szerepelnek a gyütömeg összetételében (Fischer, i. m. 303. l.) A francia monopolyárakban (1898. január 1. óta) előállított, úgynevezett S.-C. (Sevène és Cahen) gyufák, melyek szintén minden felületen gyúlnak meg, phosphoresquisulfidot tartalmaznak gyütömegükben. (Office du travail: Poisons industriels. 132. k. l.) Ilyen gyufát állítanak elő a phosphortilalom életbe lépése óta (1900. július 1. óta) Svájcban (*Soziale Praxis* 1902. XI. 705. l.) és Hollandiában (1901. július hó 1. óta). Az idő rövidsége miatt azonban még nem állnak a szükséges tapasztalatok rendelkezésre, melyek alapján e gyufák gyakorlati használhatósága elbíráható volna. Egyelőre elegendő annak megemlítése, hogy a francia monopolyufa közel 1·0% közönséges, vagy fehér phosphort tartalmaz, (Vooys, P., i. m. 329. l.), a melynek nyilvánvaló célja a gyütömeg gyulékonyágának fokozása.

¹⁾ Neueste Erfindungen und Erfahrungen auf den Gebieten der praktischen Technik. 1895. XXII. 623. l.

²⁾ Zeitschrift für Gewerbehygiene, Unfall-Verhütung und Arbeiter-Wohlfahrts-Einrichtungen. 1901. 2. sz. 33. l.

³⁾ Kreisschreiben des Bundesrates an sämtliche Kantonsregierungen, betreffend Vollziehungsverordnung zum Bundesgesetz betreffend die Fabrikation und den Betrieb von Zündhölzchen, vom 30. Dezember 1899.

⁴⁾ Jettel W., Ueber die Zündwaarenfabrikation im Jahre 1898. *Chemiker-Zeitung* 1899. XXIII. 97. l. — L. továbbá: Landin, J. Ein internationales Phosphorverbot in der Zündholzindustrie aus technischen Gesichtspunkten. V. Internat. Kongress für angewandte Chemie. Referate der Sektion XI. 77. l.

bernél divik,¹⁾ a lábszáron végighuzni. Pedig egyelőre csak a kényelemről van szó, a jó izlést nem is említem.

Bárhogy álljon is egyébként a dolog, vitathatatlan, hogy kényelmi szempontok sem meg nem akadályozhatnak, sem el nem odázhatnak oly vitális és sürgős munkásvédelmi intézkedést, mint a milyen a phosphortilalom. A gyufagyári munkások ötven esztendőnél tovább várnak az állam beavatkozására s védelmére és minden kulturállamnak erkölcsi kötelessége annak a néhány ezer munkásnak életét s testi épségét megóvni, ha ez mások megszokott kényelmének rovására esik is.

VI.

Az »Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz« fennállása óta azon fáradozik, hogy a phosphor-kérdés nemzetközi megoldást nyerjen. Propagatív tevékenységével, melyet az ügy érdekében kifejtett, annyit sikerült elérnie, hogy hét államnak (Németország, Ausztria, Belgium, Franciaország, Hollandia, Olaszország és Svájc) a múlt év őszén a fehér phosphor eltiltásának megvitatására Baselben összeült kormányképviselői elhatározták, hogy a fehér phosphor eltiltása egy legközelebb megtartandó nemzetközi konferenciára bizas-sék. A kezdeményezésre a Vereinigung a svájci Bundesrat-ot kérte fel.²⁾ Ugyancsak a nemzetközi phosphortilalom szükségessége mellett nyilatkozott az elmúlt esztendő május havában a Berlinben tartott V. Internationaler Kongress für angewandte Chemie.³⁾

A nemzetközi phosphortilalom gondolata nem új s nem most merült fel először.⁴⁾ De még soha oly közel nem volt a megvalósuláshoz, mint most. Ily irányú nemzetközi megállapodás egy csapással tüntetné el a világból a gyufakérdést. Az a néhány állam, mely mindeddig nem tudta a phosphortilalomra magát elhatározni, jelentékeny phosphorgyufa kivitelét félti.⁵⁾ Ha azonban nem lesz állam, melyben a közönséges phosphoros gyufa előállítására s kereskedelmi forgalma meg lenne engedve, önként tárgytalanná válnak a gazdasági aggályok. Oroszországtól eltekintve, a hol a phosphoros gyufákat érzékeny fogyasztási adó terheli s nem említve Svédországot, a hol a phosphoros gyufák a belföldi forgalomból ki vannak zárva, az európai conti-

¹⁾ Schloesing, A., Allumettes à pâtes explosives. Comptes rendus de l'Académie des sciences. CXXI. 331. l. — L. továbbá: *Annales de l'hygiène publique et de médecine légale*. 1896. XXXV. 372. l.

²⁾ Fuchs, Die Verhandlungen der ständigen Commission der internationalen Vereinigung für Gesetzlichen Arbeiterschutz. *Soziale Praxis*. 1903. XII. 1856 l.

³⁾ *Soziale Praxis*. 1903. XII. 982. l. — Landin, J., Ein internationales Phosphorverbot in der Zündholzindustrie aus technischen Gesichtspunkten. V. Internationaler Kongress für angewandte Chemie. Referate der Sektion XI. 75—99. l.

⁴⁾ Ausztria legtekintélyesebb gyufagyárosainak egyike már ezelőtt öt esztendővel ekként nyilatkozott: No complete solution of the necrosis question is possible without international agreement as to the prohibition of the use of ordinary phosphorus. (Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 68. l.)

⁵⁾ Wherever — így szól az angol parlament határozata folytán kiküldött bizottság jelentése — matches are consumed in the country in which they have been produced, there is comparatively speaking little difficulty. In such, abolition of the white phosphorus match simply causes personal inconvenience to the consumer, but in manufacturing countries, whose exporting trade is greater than that providing for home consumption, the question of abolishing the use of white phosphorus assumes a commercial and social aspect, which does not arise in other countries. (Thorpe, Oliver, Cunningham, i. m. 95. l.)

nensen ma már csak Magyarország, Belgium és Ausztria türi meg területén a phosphoros gyufák gyártását és forgalomba hozatalát. Pedig Svájcot kivéve, sehol jobban helyén nem volna a phosphortilalom, mint éppen hazánkban.

Technikai tekintetben sem ütközik a phosphoros gyufák gyártásáról a svéd gyufák gyártására való átmenet számba vehető akadályokba. Ha az új gyártásmódra való berendezkedés céljából elegendő idő áll a gyufagyárosok rendelkezésére, ha fokról-fokra térhetnek át a phosphoros gyufa termeléséről a svéd gyufa kizárólagos termelésére, úgy a z üzemváltoztatás — bármily szerény — énzügyi helyzetben is legyen egyébként a vállalat, — az átalakítással járó különben is csekély költségek és befektetések ily esetben évekre oszthatók el, nem terheli meg érezhető mérvben a vállalkozót. A német törvényhozás a phosphortilalmi törvény — Gesetz, betreffend Phosphorzündwaaren vom 10. Mai 1903¹⁾ — megalkotása alkalmával e törvényre nézve négy esztendőben állapította meg a legis vacatiót. Hazánkban a jelenleg üzemben levő 16 gyufagyár közül 11 részben már is gyárt svédgyufát, sőt akad ezek között három, hol a termelés értékénél 50%-ánál több a svédgyufára jut. Ezeknél tehát az átmenet technikai nehézséget alig okoz. A többi gyufagyár, mely ez időszerint kizárólag phosphoros gyufa előállítására van berendezve, s ezek jobbára kis üzemek, az előbbiekkal szemben némileg kényesebb helyzetben vannak, de az átmenettel járó nehézségek itt sem lényegesek. Elvégre, tekintetbe véve azt, hogy gyufagyáraink jórésze még mindig nem felel meg a munkásvédelem követelményeinek, s hogy e hajt akár így, akár úgy orvosolni kell,²⁾ kétséget nem szenved, hogy a gyáro-

¹⁾ R. G. Bl. 1903. 117. l. — Bulletin des Internationalen Arbeitsamts 1903. II. 125. l. — Sociale Rundschau 1903. IV. I. 605. l. — Reichs-Arbeitsblatt 1903. I. 123. l.

²⁾ Utalnom kell e helyütt a magyar kir. iparfelügyelők évi jelentéseire, melyekben a gyufagyárakban szerzett tapasztalataikról számolnak be: »... A kerületemben levő vegyészeti gyárak közül — írja az egyik iparfelügyelő, — a munkások egészségére a legártalmasabbak a gyújtógyárak. A kereskedelemügyi minster ur hozzájárulásával a belügyminister ur által a mult évben kibocsátott s a sárga foszforral dolgozó gyújtógyárakra vonatkozó szabályrendelet a legmesszebb menő óvintézkedéseket felöleli, melyeket ezen a téren a technika jelen fejlettsége szerint egyáltalán elrendelni lehet; azonban ennek végrehajtása, illetőleg a végrehajtás ellenőrzése nem csekély akadályokba ütközik. A régibb gyújtógyáraknál csakis úgy lehetne a szabályrendeletnek megfelelni, ha azokat újra építnék, minthogy a régi gyújtógyárak nem erre a célra készült épületben kicsiben kezdték működésüket és idővel fejlődven, hozzáépítéssel, toldozgatásokkal bővítették a gyárat, az egészségügyi körülmények meglehetősen figyelmen kívül hagyásával. De még az ujabban épült gyárak magas, ventilátorral ellátott termeiben is tapasztaltam phosphorgőzőket a gyújtók első csomagolására szánt helyiségekben...» (A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége 1899. és 1900. években. Budapest 1901. 54. l.)

»... Az év folyamán — így szól egy másik jelentés, — a kerület gyufagyáraiban az 1898. évi 24.929. számú belügyministeri rendelet a gyufagyárakban alkalmazandó óvintézkedésekről végrehajtatott, bár annak végrehajtása a legnagyobb nehézséggel jár, olyannyira, hogy a kisebb gyárak tulajdonosai az intézkedések ellen felelkezés által keresnek felmentést...» (Uo. 117. l.)

»A munkahelyiségek szellőztetése — jelenti egy iparfelügyelő, — általában majdnem mindenütt alkalmatlan. Ezen hiányok megszüntetése igen nehéz feladata az iparfelügyelőnek, mert a baj kútforrása legtöbbször régebben létező munkahelyiségek célszerűtlen építkezésében és magukban a munkásokban keresendő, kik a friss levegő bevezetésétől, különösen télen, irtóznak...» (Uo. 167. l.)

Ugyanez iparfelügyelő 1900. évi jelentésében ez olvasható: »... Ha ezen szabályzat nem tartatik meg mindenben pontosan, annak kizárólag, legalább a régebbi

sokra előnyösebb a phosphortilalom behozatala, mint az 1898. évi gyufagyári rendelet szigorú és következetes végrehajtása, a mire rákérülne okvetlen a sor, ha a gyufagyári munkások védelmét csak némileg is komolyan akarjuk venni. A phosphortilalom, mely egy csapással gyökeresen javítaná meg e jóformán legegészségtelenebb üzemeket, a gyárosokra jelentéktelen és egyszer s mindenkorra szóló költségeket ró, a melyek e mellett még négy vagy öt esztendőre megoszthatók. Ha ellenben a jelenleg rendelkezésre álló eszközökkel kellene a gyufagyárak egészségügyi viszonyain segíteni, s a belügyministeri rendeletet az egész vonalon alkalmazni, ez a gyárosra bizonyára több költséget, zaklatást s kellemetlenséget jelentene, mint a svéd gyufák előállítására szükséges néhány gép beszerzése vagy átalakítása. Pedig e mellett még ki kell emelnem, hogy e rendeletben előírt óvrendszabályokkal a munkásvédelem még nincs is kimerítve. Ha tehát preventív rendszabályokkal kellene a phosphornecrosisra hathatósan szembeszállni, úgy a rendeletnek egyik-másik irányban való kiegészítése — például munkásváltás, férjes nők kizárása a gyufagyári üzemekből, az orvosi ellenőrző vizsgálatnak két hetenként való rendszeresítése — válnék még szükségessé. Ha ezek után még megemlítem, hogy gyufagyáraink jó részének elhelyezése építészeti szempontból is kifogás alá esik, s hogy e rendelet correct végrehajtása sok esetben, mindenekelőtt költséges és üzemzavaró átalakításokat vonna maga után, s hogy a többi rendszabály alkalmazása mennyire megterhelné a gyufagyárost, mennyire felszöktetné a munkabéreket, s mily munkáshiányt teremtene, mikor hazai gyufáiparunk amugy is súlyosan érzi, különösen a nyári hónapokban a

gyáraknál, az alkalmatlan építkezés az oka, a melyen azért nehéz segíteni, mivel az azzal járó költségek semmi arányban nincsenek az illető gyufagyári üzlet terjedelmével...» (Uo. 386. l.)

Az 1901. évi jelentésekben egyik iparfelügyelő ezeket írja: »... A kerületben két phosphoros gyufagyár működik, mindkettő régi, alkalmatlan épületben és motorikus erő nélkül, melynek hiányában a mártó-gépből elillanó és a szárító kamrákban is keletkező phosphorgőzök által telített levegő a munkatermekben csak természetes, — de ilyennek is rossz — szellőzéssel újítható fel...» (A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége az 1901. évben. Budapest 1902. 400. l.)

Ugyancsak ez esztendőből szól a következő jelentés: »... Első helyen kell itt említeni a kerület egyetlen gyufagyárát, melyben a gyufagyárakra előírt szabályok keresztülvitele okoz sok nehézséget. Egy lényeges hiány pl. az étkező- és mosdóhelyiségek elhelyezése, melyek jelenleg a szárítókamrákkal szomszédosak s azoktól alig zárhatók el. Míg a munkások zömét foglalkoztató mártó és csomagoló helyiségek egészen más épület-szárnyban vannak, honnan a mosdóhoz eljutni oly nehéz, hogy a munkások a mosdót már ez oknál fogva sem használhatják. A termék szellőztetése, nevezetesen a szárító-, mártó- és csomagoló-helyiségek szellőzése is sok kívánni valót hagy hátra...» (U. o. 223. l.)

Végül az 1902. évi jelentésekben is az előbbiekhöz hasonló kedvezőtlen viszonyokról számolnak be az iparfelügyelők: »... A gyufagyárakban nagy gond fordított arra, hogy a phosphoros gőzök keletkezésük helyéről vezetessenek el. A lehető legbehatóbb intézkedések tettek erre vonatkozólag már előző években is; sajnos, ezen óvintézkedések dacára ez évben is fordult elő phosphorméregzés... A csomagolásnál, bemártásnál, a legnagyobb elővigyázat dacára is, phosphoros gőzök illannak el, a melyek könnyen megtámadják az emberi szervezet csontrendszerét s annak elhalását eredményezik...» (A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége az 1902. évben. Budapest 1903. 250. l.)

Továbbá: »... A kerület gyufagyárainak berendezése a legkezdetleesebb állapotot tünteti fel, úgy, hogy az idevágó belügyministeri szabályrendeletnek keresztülvitele nagy nehézségekbe ütközik. Helyzetük amugy is igen megvan nehezítve a nagy munkáshiány folytán, olyannyira, hogy az egyik telep utóbb említett oknál fogva kénytelen volt üzemét beszüntetni...» (Uo. 276. l.)

munkáskéz hiányát, úgy mindezek után eldöntöttnek kell tekintenem a kérdést, hogy a preventiv szabályokkal szemben a phosphortilalom érdemel előnyt, s hogy hazai gyufaiparunk kedvezőtlen egészségügyi viszonyainak sikeres javulása csak a phosphortilalomtól várható.

A svéd gyufák gyártásához — legalább a kis üzemeknél, — új munkagépek beszerzése alig szükséges. A phosphoros gyufák előállítására jelenleg használt kerek faszálak például gyalúval állíttatnak elő. A svéd gyufához szükséges négyszögletes faszálak ellenben vágó gépekkel hasíttatnak, mert a gyalulás különben megfosztaná a fát laza szerkezetétől. A gyalugépek tehát a phosphortilalom behozatala esetén tulajdonképpen hasító gépekkel lennének helyettesítendőek. Azonban a gyakorlat igazolja, hogy a svéd gyufaszálak is — a mint ezt maguk az érdekelt gyufagyárosok állítják¹⁾ — gyalúval állíthatók elő. Az ily faszál nem lesz ugyan egyenértékű a hasított áruval, minthogy az előbbinek felülete kissé tömörebb, ez azonban közönségesebb árúnál alig bir jelentőséggel, s az ily gyalult fával készült svéd gyufa már esztendőek óta nagy mennyiségben kerül forgalomba s elég jó keletnek örvend. Ilyformán a gyalugépeknek csak átalakítása válik szükségessé, a mi említésre érdemes költséget alig okoz, minthogy mindössze a kések kicseréléséről van szó.

A phosphoros gyufa, különösen a közönséges kénés gyufa csomagolására szolgáló szalmapapírtokok előállítására használt gépek sem alkalmazhatók a svéd gyufák csomagolására használt fadobozok gyártására s ily célra még át sem alakíthatók. Azonban semmi esetre sem szükségszerű feltétel a svéd gyufákat fadobozokba csomagolni. E célra megfelelnek a kartondobozok is — az amerikai biztonsági gyufák legnagyobbbrészt ily csomagolásban kerülnek piacra —, s az ily kartondobozok előállítására szolgáló gépek beszerzése nem okoz tulságos költséget. Másrészt pedig sok adat szól a mellett, hogy ép a svéd gyufák csomagolására használt fadobozok előállításánál a gépi munka költségesebb a kézi munkánál. Az ily dobozgép nehezen kezelhető, teljesen egyöntetű nyers anyagot tételez fel, s sok hulladékot (Auschuss) ad, úgy hogy e mellett a dobozok házi ipari készítése, különösen oly vidéken, hol alacsony a munkabér, jól kifizeti magát. Ausztriában s Németország egyes vidékein²⁾ vannak gyufagyárok, melyek a svéd dobozokat a háziipar útján olcsobban szerzik be, mint a géptermeléssel.³⁾

VII.

Mindenütt, hol a törvényhozás a fehér vagy sárga phosphort a gyufagyártásból kiküszöbölte, állást kellett egyuttal foglalnia az érdekelt gyufagyárosok részéről emelt kártalanítási igényekkel szemben. Így történt ez Svájcban 1898-ban s így történt Németországban is a mult esztendőben a phosphortilalmi törvény megalkotása alkalmával és valószínűleg megismétlődnek nálunk is, ha a törvényhozás

¹⁾ Beilage 2 zum Protokolle der 702. Plenarsitzung am 15. April 1896 der Handels- und Gewerbekammer in Wien. S. 1.

²⁾ Jahres-Berichte der königlich preussischen Regierungs- und Gewerberäthe für 1895. Berlin, W. T. Bruer 1896. 5. 1.

³⁾ Beilage 2 zum Protokolle der 702. Plenarsitzung am 15. April 1896 der Handels- und Gewerbekammer in Wien. S. 1.

a fehér phosphor eltiltását határozná el, úgy, hogy érdemes e kérdéssel már most is foglalkozni.

A gyufagyárosok a kártérítésre való igényüket abból az állítólagos veszteségből származtatják, mely őket a phosphortilalom révén éri. Az imént volt róla szó, hogy e veszteség jórészt képzelt s a valóságban oly jelentéktelen, hogy az előnyök mellett, melyet a phosphortilalom a gyufagyárosoknak nyújt, számba alig vehető. Eltekintve azonban ettől, még tényleges veszteség esetén is nélküli a kártérítés iránti igény a kellő jogalapot,

Az állam akkor, mikor a fehér vagy sárga phosphornak a gyufagyártásban való alkalmazását s az így készült gyufák forgalombahozatalát eltiltja, mint a köz érdekében alakult szervezet, czéljának s hivatásának megfelelő feladatot teljesít, a mely feladat elől akkor sem térhet ki, ha ez által egyesek gazdasági hátrányt szenvednének is. Mert ily esetben az állam a közérdeket óvja s védi, s ez vezérli, a minthogy csak ez vezérelheti bizonyos szabályok felállításában, nem pedig egyesek magánérdeke, a mely itt szóba nem jöhet. Az oly törvényhozási intézkedés, mint a phosphortilalom, nem jelenti az államhatalom invasióját egyesek magánjogkörébe. Minden államban az ipar és kereskedelem szabad gyakorlása biztosítva van ugyan, de ez egyéni jog nem korlátlan, mert az állami közösségben e jogot korlátozza mások hasonló joga. Magánjogilag sem lehet a kártérítési igény jogosultságát indokolni. Az általános magánjog elvei szerint az államkincstárt csak oly esetben terheli magánosokkal szemben kártérítési kötelezettség, a hol magánjogok, illetőleg szerzett jogok elidegenítéséről vagy korlátozásáról van szó. A szerzett jogok fogalmának lényege szerint e jogok bizonyos határozott személyeket illetnek, kik e felett saját maguk különlegesen s önállóan rendelkeznek. Az oly jog azonban, melyet bizonyos törvényes feltételek alatt mindenki megszerezhet, a ki e törvényes feltételeknek eleget tesz, — s ilyen az iparüzési jog — nem képezi s nem képezheti az állampolgárok magánjogát. Ily esetben, tehát az iparüzési jognál is, hiányzik a magánjog fogalmának elmaradhatatlan eleme: az önálló jelleg s a különlegesség. Ha tehát az állam valamely magántevékenység — mint a milyen az iparüzés minden neme — törvényes feltételeit megváltoztatja, úgy ez esetben egyesek hátrányt szenvedhetnek ugyan, de azért az állammal szemben kártérítési igényeket nem támaszthatnak.

Az állam nemcsak a munkaadó érdekét tartozik szem előtt tartani, hanem egyuttal a munkását is, a ki, mint gazdaságilag gyengébb fél, az állam védelmére fokozottabb mérvben tarthat igényt. Ha tehát az állam socialpolitikai intézkedéseivel egyesek iparüzési jogát meg is szorítja, — s e jog gyakorlásának mérvét és módját megszabni feltétlen joga az államnak, — úgy ebből a megrendszabályozott iparos kártérítési igényt még nem származtathat. Hiszen az iparüzési jog természetéből folyik, hogy azt mindenki oly feltétel alatt szerzi meg, hogy az csak úgy és akkor gyakorolhatja, míg ez által a közérdeknek vagy egyesek jogos magánérdekének sérelmet nem okoz. A vállalkozó iparüzési jogát tehát nem gyakorolhatja munkásai egészségének vagy testi épségének rovására. Az államnak ennél fogva nemcsak joga, hanem kötelessége is, mindazon rendszabályokat életbe léptetni, melyekkel a munkások az iparüzemből származó veszélyek ellen sikerrel

megvédhető. Az állam e mellett bizonyára módot keres, hogy a munkások érdekeit megkimélje. Ott azonban, a hol valamely ipartermék előállítása elkerülhetetlen veszélyekkel jár, ott az állam erős kézzel köteles a munkások védelméről gondoskodni. A kártérítési jog elismerése az államnak ily természetű intézkedései esetén teljesen meghiúsítana egy állami feladatot, a munkásvédelmet és annyit jelentene, mint premiumot kitűzni a munkásoknak az egészségre hátrányos módon való kizsákmányolására. »Wenn Sie den Weg gehen — mondta a Németbirodalom belügyi államtitkára a phosphortilalomról szóló törvényjavaslatnak a Reichstagban való tárgyalása alkalmával, — jedesmal die Fabrikanten zu entschädigen, wenn wir ein Verfahren ausschliessen, das gesundheits- und lebensgefährlich für die Arbeiter ist, dann fürchte ich, riskiren Sie, die ganze socialpolitische Gesetzgebung zum Stillstand zu bringen, da machen Sie es ganz unmöglich, in Zukunft noch irgendwelche Anordnungen durch Bundesrathsverordnungen in Fabriken zu treffen, wodurch Leben und Gesundheit der Arbeiter geschützt wird, gegenüber gesundheitsgefährlichen Fabrikationsmethoden.¹⁾

A phosphortilalom behozatalánál az állam tehát csak az iparüzési jog gyakorlását szorítja meg egy fontos közérdek, a munkásvédelem szempontjából. Megszorítja pedig oly irányban, hogy egy kétségtelenül veszélyesnek bizonyult nyersanyag feldolgozhatását zárja ki egy iparágból. Magát az iparüzési jogot nem semmisíti meg, nem támadja meg, sőt nem is veszélyezteti, mert hiszen a technikai ismeretek módot nyújtanak e veszélyes anyag megfelelő, egyenértékű helyettesítésére. E mellett az állam, ha az átmenetre megfelelő időt enged az iparosnak, megkönnyíti neki az üzemváltoztatást. Miben szenved tehát itt az egyes iparos kárt, mely őt az államkincstártól követelhető kárpótlásra jogosítaná. Ha ez esetben jogosult volna a gyufagyárosok kártérítési igénye, úgy ugyanoly jogon kérhetek volna kárpótlást például a magyarországi cukorkagyárosok, midőn 1874-ben egy belügyministeri rendelet az anilin-festékek használatát egyebek között a cukorkagyártásban is eltiltotta.²⁾ Pedig ez esetben nem állott a gyárosok rendelkezésére az anilin-festékekkel teljesen egyenértékű festőanyag, s miután a külföldi államok ily irányú tilalmukat rövid idő múlva ismét hatályon kívül helyezték, a belügyministeri rendelet erősen megbénította a magyar cukorkagyárosok versenyképességét. De kárpótlásról ez esetben sem volt, s nem is lehetett szó, mert az iparüzési jognak oly irányú gyakorlását, hogy ez a közegészségügy kárára essék, feltétlen joga és kötelessége volt az államkormányának korlátozni. S ha a phosphortilalom esetén a gyufagyárosokat kárpótolni kellene, úgy ugyanoly jogon kártérítés illette volna meg azon szülőket is, kiknek tizennégy éven aluli gyermekeit az ipartörvény kizárta a gyári munkából.

A törvényhozások mindenütt, a hol a phosphortilalmi törvény nyomán a gyufagyárosok kártérítési igényeket támasztottak, ezekkel szemben egyöntetűen jártak el. Mindenütt eminens állami feladatnak tekintették a munkásvédelmet, melynek fejlesztését egyesek sérelme

¹⁾ Stenogr. Protok. Reichstag 10. Legisl.-Periode II. Session. 124. Sitzung. 22. Januar 1902. 3585. l.

²⁾ Magyar kir. belügyminister 1874. évi szeptember hó 27-én 36.685. sz. r. R. T. 1874. 574. l.

fel nem tartóztathatja. Svájcban úgy az első phosphortilalmi törvény hatályon kívül helyezése alkalmával,¹⁾ — 1883-ban, — majd ismét a phosphortilalomnak másodizben való életbeléptetése után²⁾ 1900-ban az ottani gyufagyárosok a törvényhozáshoz fordultak kárpótlási igényük megállapítása iránt. Érdekes, hogy első ízben a gyufagyárosok azért kértek kárpótlást, mert az állam a phosphortilalmat eltörölte és újra megengedte a phosphor gyufák gyártását. De a törvényhozás sem az első, sem a második esetben ez igény jogosultságát el nem ismerte.

Németországban is történtek egyes kísérletek a phosphortilalmi törvényjavaslatnak parlamenti tárgyalása alkalmával, hogy a gyufagyárosok részére az államkinestártól valamelyes kárpótlást biztosítsanak. Maguk a gyufagyárosok nem kevesebb, mint 10 millió márkát követeltek.³⁾ Voltak, a kik a sacharin-törvényre — Süsstoffgesetz vom 7. Juli 1902⁴⁾ — hivatkozva, teljesen analog eljárást követeltek a gyufagyárosok részére is. Azonban e törvényhozási intézkedés lényegesen eltér a phosphortilalomtól. A sacharin-törvény a gyárosok iparüzési jogát nem korlátozta, hanem egyenesen elvonta, a mennyiben üzemüket előre megállapított határidőre véglegesen megszüntette. Itt tehát helyén volt a gyárosoknak és ez iparágban alkalmazott személyzetnek juttatott kártérítés, mert az állam ezeket eddigi tevékenységük teréről teljesen leszorította s lehetetlenné tette, hogy ez iparágat tovább gyakorolhassák. A phosphortilalomnál azonban minderről szó sincs. A phosphortilalom folytán a gyufaipar nem szoríttatik meg, a gyufák gyártása nem nehezített meg, egy gyufagyáros, egy munkás sem kénytelen foglalkozását abba hagyni vagy változtatni.

Elhamarkodottsággal vagy épenséggel meggondolatlansággal sem vádolható egy államkormány sem, ha a phosphortilalmat behozza. Szemére nem volna vethető nevezetesen, hogy minden csak valamenynyire is sikert ígérő eszközt, a melyet a technikai ismeretek nyújtanak, a phosphornecrosis kiküszöbölésére előzőleg igénybe nem vett volna. Hiszen a gyufaiparnak innen-onnan hetven esztendő történetében egyébről sincs szó, mint az állam azon törekvéséről, melyet ez iparaggal járó veszélyek leküzdésére irányított. Más eszköz, mint a phosphortilalom, épen e hetven esztendő tanusága szerint nem áll rendelkezésre.

Elvégre az állam akként is rendelkezhetnék, hogy egyelőre eltekintve a phosphortilalomtól, az óvszabályokat szigoritana, s hogy ezek lelkiismeretes betartását biztosítsa, mindenek előtt megállapítaná a gyufagyáros felelősségét a munkás egészségében az üzem által okozott károkért. Erre is van példa. Svájcban a phosphortilalom előtti időben a munkaadó kárpótolni tartozott munkását, ha ez a phosphornecrosis nyomán testi épségében károsodott. Senkinek sem jutna eszébe vitatni az államnak ily drákói rendelkezésekre való jogát, a mint hogy ez vita tárgyát nem is képezheti. Hiszen az állam a technikai vívmányokra támaszkodva abból indulhat ki, hogy a fehér vagy

¹⁾ Bundesblatt 1883. III. 152. l.

²⁾ Bericht des Bundesrates an die Bundesversammlung, betreffend das, Gesuch von 24 schweizerischen Zündholzfabrikanten um Schadenersatz, vom 13. November 1900. Bundesblatt 1900. IV. 565. l.

³⁾ Stenogr. Protok. Reichstag 10. Legisl.-Periode II. Session. 124. Sitzung. 22. Januar 1902. 3585. l.

⁴⁾ R. G. Bl. 1902. 288. l.

sárga phosphor nem nélkülözhetlen anyaga a gyufagyártásnak. Ha mindazonáltal akad gyufagyáros, a ki üzemében fehér phosphort, — daczára közismert káros hatásának, — dolgoz fel és ez által munkásai egészségét veszélyezteti, úgy ez eljárása következményeiért legalább is magánjogi felelősséggel tartozik. Pedig mennyire terhesebb állapot volna ez a phosphortilalomnál. Az ily rendelkezések tényleg veszélyeztetnék a hazai gyufaipar létét.

* * *

A gyufagyári munkások veszélyeztetése különben nem az egyedi ok, mely a phosphoros gyufák gyártásának eltiltását szükségessé teszi. A fogyasztó közönség kezében is veszélyes mérreg a phosphoros gyufa s annál inkább szolgálhat alkalmul visszaélésekre, mert valamennyi ismert mérreg közül a phosphort bárki gyufa alakjában minden nehézség nélkül megszerezheti. A phosphoros gyufákkal való mérgezési esetek igen gyakoriak. Egy-egy gyufafej phosphortartalma — a gyártmány eredete s minősége szerint, — 0·0006—0·005 grammig terjed.¹⁾ S minthogy már 0·05—0·1 grm. felnőtt ember halálát okozhatja,²⁾ húsz-harmincz gyufafej elegendő egy emberélet elpusztítására. Az utóbbi két-három évtized óta különösen gyakori a phosphoros gyufával elkövetett öngyilkosság s nevezetesen a nőknél szinte divatszörűvé vált.³⁾ Budapesten 1890—1891-ig tizenkilencz esetben phosphoros gyufa volt az öngyilkosság eszköze.⁴⁾ A budapesti önkéntes mentőegyesület pedig 1900-ban 29 (9 férfi, 20 nő), 1901-ben 19 (8 férfi, 11 nő) és 1902-ben 17 (3 férfi, 14 nő) phosphoros gyufával elkövetett öngyilkossági mérgezési esetben működött közre.⁵⁾ Bécsben az 1869—1893. években elkövetett 5230 öngyilkosság közül 119 esetben (6·1⁰/o) szintén phosphoros gyufával való mérgezés szerepel⁶⁾ és pedig:

	öngyilkosságok összes száma	phosphoros gyufával való mérgezések száma számokban	o/o-ban
1869—1878	1651	107	6·4
1879—1888	2325	156	6·7
1889—1893	1254	54	4·7

Dániában⁷⁾ az 1852—1872. években feljegyzett 32 mérgezés közül *tizennyolcz* esetben (56·3⁰/o), Francziaországban 1851—1871-ig 793 mérgezés közül 267 (33·7⁰/o) esetben, Poroszországban⁸⁾ 103 mérgezés közül 11 (10⁰/o) esetben a mérgezésre phosphoros gyufa szolgált.

¹⁾ Kobert, i. m. 417. l. — Smita, A., Untersuchungen über den Phosphorgehalt der Zündhölzchen. *Friedreichs Blätter für gerichtliche Medicin und Sanitätspolizei*. 1895. XLVI. 142. l. — Hoffmann, E., Lehrbuch der gerichtlichen Medicin. Wien, Urban und Schwarzenberg. 1895. 680. l. — Coester, Ein Fall geheilter Phosphorvergiftung. *Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medicin und öffentliches Sanitätswesen*. 1899. XVII. 67. l.

²⁾ Hoffmann, i. m. 680. l. — Kobert, i. m. 417. l. — Than, i. m. 783. l.

³⁾ Wegner, i. m. 11. l.

⁴⁾ Bókai, i. m. 622. l.

⁵⁾ A Budapesti Önkéntes Mentő-egyesület igazgatójának szives közlése.

⁶⁾ Hoffmann, E., Gutachten des k. k. Obersten Sanitätsrathes betreffend die Erzeugung von Zündhölzchen unter Verwendung von giftigen Phosphor. *Das österreichische Sanitätswesen*. 1896. VIII. 109. l. — L. továbbá: Die Selbstmorde in Wien während der Jahre 1854—1894. *U. o.* 1895. VII. 328. l.

⁷⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, Reports 39. l.

⁸⁾ Kobert, i. m. 416. l.

Egyébként a phosphoros gyufa nemcsak öngyilkosságokra szolgál eszközü, hanem az emberi élet ellen intézett büntényekre is, jóllehet azt kellene gondolni, hogy ily büntettnék okvetlenül meg kell hiúsulnia a phosphornak feltűnő, az érzékekre (szaglás és ízlés) ható tulajdonságainál fogva. A skandináv országokban különösen elterjedt a phosphoros gyufáknak abortív célokra való használata. Svédországban néhány esztendővel ezelőtt e visszaélés oly arányú halálozást okozott, hogy a kormány (1897.) ennek megakadályozására a phosphor behozatalának teljes eltiltására törvényjavaslatot terjesztett a Riksdag elé. A javaslat nem emelkedett ugyan törvényerőre, mert kiváló kereskedelmi érdekek, a milyeneket a svéd gyufaipar a maga nemzetközi összeköttetéseivel képvisel, forogtak koczán.¹⁾ A kormány azonban ennek daczára talált módot — habár a tervbe vett phosphortilalomnál kevésbé hatályosat — a baj orvoslására, a mennyiben rendeleti úton a phosphoros gyufáknak a belföldön való forgalomba hozatalát eltiltotta, s ily gyufák gyártását (a külföldi asszonyok — mondta a svéd alsóház egyik tagja — hadd mérgezzék meg magukat, ha nekik tetszik,)²⁾ csak a kivitel céljaira engedélyezi.

Végül közgazdasági tekintetben is erősen kifogásolható a phosphoros gyufák használata. Alacsony gyuladási pontjuk, aránylag csekély ellentállásuk ütés és dörzsölés esetén gyakran okoz tűzvészt. A tűzkárok jelentékeny részét a phosphoros gyufák könnyelmű kezelése okozza. A svájcz ingatlanbiztosító társaság az összes tűzkárok 4·7⁰/₀-át a gyufák gondatlan használatának tulajdonítja.³⁾ A dán kormány az 1874. évi phosphortilalom megalkotása alkalmával pedig megállapította, hogy az 1862—1872-ig terjedő tíz esztendő alatt előfordult 5041 tűzeset közül nem kevesebb, mint 291 a phosphoros gyufák használata folytán keletkezett, a mi mellett még kiemelendő, hogy e 291 eset közül 198-ban tíz esztendőn aluli gyermekek voltak a tűzvész okozói.⁴⁾ Poroszországban pedig az 1891-ben pusztított összes tűzvészek ³/₁₀ részét szintén a gyufa gondtalan kezelésére vezették vissza. A német Reichs-Eisenbahnamt már nyolcz esztendővel ezelőtt a könnyen gyuló phosphoros gyufák gyártásának s forgalomba hozatalának eltiltását javasolta, mert a vasuti szállítás alkalmával az ily gyufák gyakran önmaguktól meggyúlnak s sok kárt okoznak a többi fuvarozott árúban.⁵⁾ A tűzkárbiztosító-társaságok ezért hasonlóképen sürgetik a phosphoros gyufák gyártásának tilalmát.⁶⁾ Eltekintve tehát a munkásvédelemtől, még elsőrendű közegészségrendészeti s közgazdasági érdekek is szólnak a phosphortilalom mellett. Ezek annál kevésbé hagyhatók figyelmen kívül, mert abban az óriási törvényhozási tevékenységben, melyet az európai államok a phosphoros gyufák gyártásának szabályozására vagy ötven esztendő óta kifejtettek, e két fontos érdek eddigelé alig részesült figyelemben.

¹⁾ Oliver, Dangerous Trades. 366. l.

²⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, Reports 54.

³⁾ Schuler, i. m. 73. l.

⁴⁾ Thorpe, Oliver, Cunningham, Reports 39. l.

⁵⁾ Drucksachen des Reichstags. Nr. 923. 10. Leg.-Periode. II. Sess. 1900/03. Bericht der XXI. Kommission zur Vorberathung des Entwurfs eines Gesetzes, betreffend Phosphorzündwaaren. 4. l.

⁶⁾ Fischer, i. m. 300. k. l.

Közlemények és ismertetések.

Magyar kivándorlás és a külföldi magyarság.

Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Budapest, 1904. Kilián. 366 lap, 2 térképpel és 11 graphikus rajzzal.

A magyar kivándorlási irodalom elsőrangú alapvető forrásművel gyarapodott, melyet *Thirring* Gusztávnak, a fővárosi statisztikai hivatal aligazgatójának köszönünk. Több évi gondos munkának eredménye gyanánt adta ki »A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság« című huszonhárom íves művét. E könyv tehát a legterjedelmesebb munka, mely a magyar kivándorlásokról íratott s talán leghelyesebben úgy jellemezhetjük, hogy az eddigi kivándorlási eredményeknek statisztikai kodifikálása. A hol ez a kodifikálás hiányos, ott sehol sem *Thirring* hibája miatt az, hanem az anyag természete szerint, mert a hol csak használható adat volt, közelben vagy távolban, azt ő összegyűjtötte és rendszerezte.

Az elmondottakból látja az olvasó, hogy e munkáról midőn ismertetést adunk, az új könyvnek már a természete azt kívánja tőlünk, hogy ne részleteinek bonczolgatásába menjünk belé, hanem az egésztől szóljunk s arról adjunk számot, hogy *Thirring* világos, könnyen kezelhető művét miért tartjuk olyannak, a melyet a kivándorlásnak minden tanulmányozója meg kell hogy szerezzen magának.

A mint címe is mutatja, két összetartozó, de külön tárgyalható jelenségcsoporthoz a feldolgozására vállalkozott szerzőnk, az első: kivándorlási áramlataink mérése, a második: a világban szerteszét levő külföldi magyarságnak számokba foglalása. Az első kérdésről először a hazai kibujdosások futólagos történelmét kapjuk, ezután ráérkezünk a részletes tárgyalásra, mely a következő főszempontok s osztályozások alapján épül föl. *Thirring* bemutatja, a hazai és külföldi statisztikai közlések lehetőleg teljes egybevetésével, kivándorlásaink nagyságát, hullámozásait és megoszlását, külön Horvátország, Ausztria, Bosznia, Románia, Amerika felé; a visszavándorlás és az állami kötelék felbomlásának esetei ugyanigy megszámláltatnak. Ezután hat kivándorlási területünk (felvidéki, osztrák-határmenti, dunántúli, alföldi, erdélyi és horvát) külön kerülnek vizsgálat alá s egyenkint látjuk leverő, több helyt kétségbeejtő állapotait. Most a kivándorló néptömegek demographiai összetételének gondos bonczolása következik. Megkapjuk mindazt, a mit a statisztikákból a magyar elvándorlók neme és korviszonyai, nemzetiségök, mívelődési és va-

gyoni állapotaik tekintetében — nagy érdeklődésünk közepette — kiszedhet kutatónk, sőt a foglalkozási osztályok összeállítása is sok helyen sikerült. A sort a kivándorlás visszahatásának s az elnépteledésnek szomorú táblázatai zárják be, melyek Thirringet annak a megállapítására viszik, igen helyesen, hogy a Felvidéken oly relativ népsűrűség állott elő, mely természetszerűleg kivándorlást kellett hogy teremtsen. »A kivándorlás egyetlen gyógyszere tehát csak az lehet, hogy azon a vidéken oly termelési módok honosittassanak meg, melyek nagyobb népesség existenciájának biztosítására alkalmasak.« (211. lapon.) Ez Thirring végső tanulsága a kivándorlás ügyében.

A második rész, teljes 150 oldalon, a külföldi magyarságnak első összefoglaló statisztikáját adja, tudományos alapon. Nem dicsérhetjük itt eléggé Thirring buzgóságát. Mert nemcsak az amerikai magyar település adatait rostálja meg, hanem teljesen új nyomra lép akkor, mikor Európa összes államainak legújabb kimutatásaiból kiszedi s böngészi a külföldi magyarságra vonatkozó mindennemű számsorokat. Új és tanulságos mindez s dicséri a szerzőnek »statisztikai türelmét« is. Részletes, sok érdekes bepillantást engedő táblázatot kapunk ezen a módon az Ausztriában lakó és a Németországba vándoroló magyarokról, helyi és demographiai megoszlásuk combinatioival együtt. Bosznia és Szerbia magyarsága szint ily részletes bonczkés alá kerül. Sőt összegyűjtve megkapjuk mindazt, a mit Anglia, Spanyolország, Svájc, Olaszország és Franciaország magyarjairól egyáltalában fölvettek. A lendületes »Befejezés« összegezése szerint most már a külföld magyarsága *egy millió* lelket számlál s ekként oszlik meg:

Ausztria	270.751	Skótország	39
Német birodalom	23.639	Irország	30
Bosznia	42.358	Svédország	29
Szerbia	28.796	Norvégia	16
Moldva	20.000	Finnország	16
Románia	80.000	Oroszország	500
Bulgária	4.000	Amerikai Egyesült-Államok	500,000
Egyéb Balkán államok . .	3.000	Kanada	3.000
Svájc	1.045	Brazília	12,000
Olaszország	673	Argentina	5.000
Spanyolország	64	Uruguay	5.00
Franciaország	2.063	Közép- és Délamerika egyéb	
Belgium	274	államai	500
Németalföld	100	Egyebütt	2.000
Dánia	128		
Anglia	1.109	Összesen	1,002.000

A munka tartalmának ilyen körvonalozása után — úgy gondoljuk — az olvasó is helyben fogja hagyni Thirring alapvető könyvéről fentebb adott jellemzésünket. Mindez az anyag, mely nélkülözhetetlen a kivándorlási kérdések minden munkására, sőt minden közgazdánkra nézve, világos, átlátszó berendezéssel kerül elénk; a magyarázatok irálya is egyszerű, kellemes, — csak néhol kellett volna jobban kiemelni az idegen szavakat.

Ezek után még néhány megjegyzéssel tartozunk.

Első megjegyzésünk arra a részlet-kérdésre vonatkozik, hogy Th. különösen kiemeli azt, hogy Amerikába özönlő nagyobb kivándorlási áramlatunknak jellemző vonása a férfiak túlnyomó száma s hozzá teszi, hogy a nők aránya a legújabb időben még inkább csök-

kent. Ezért kimondja (139. l.), hogy »az Egyesült-Államoknak 1871—1892. évi statisztikája alapján a magyarországi kivándorlásra nézve azon örvendetes tény konstátálható, hogy a nők és gyermekek aránya ezen időszak alatt nem hogy emelkedett, hanem évről-évre csökkent, ellenben a felnőtteké feltűnően emelkedett.« Mindez igaz, azonban ne feledjünk el egyet, a mi erősen megtámadja az »örvendetes« jelzõt. Jobb, hogy »egyes« kivándorlásunk a túlnyomó, mintha a családok kibujdosása lenne a szabály. De jusson eszünkbe az, hogy az újabb évek erősen megduzzadt kivándorlási áradata az országnak sok új vidékét támadta meg. Már pedig minden új, kezdõ kivándorlás a keresõ felnőttek kivándorlása; csak mikor néhány évig már tartott ez, akkor járul hozzá a családtagok nagyobb arányú mozgósítása. Ezért én nagyon télek attól, hogy — egyes évek módosulásain kívül — általában a mi felnőtt férfi-kivándorlóink számának az utóbbi években tapasztalt felszökkenése nem annyira a családok ittmaradását, hanem azt jelenti, hogy néhány év múlva a családok kivándorlása is rettenetesen meg fog nőni. Ez tehát egy nagyobb bajnak a kezdete inkább, semmint egy meglévõ jelenségnek az örvendetes oldala.

Másik megjegyzésem általánosabb természetű. A magyar közgazdasági irodalomnak két gyökeres hibája van. Az egyik az, hogy azok, a kik különösen valamely gazdasági kérdés kutatására adják magukat s abban specialisták lesznek, rendszeren oly féltékenyen őrzik saját különlegességüket, hogy ha valaki más is beleszól ugyanabba a szakba, akkor mindent elkövetnek, csak hogy az illetõ versenytársat s annak eredményeit ne kelljen idézniök. E sajátságos lelki állapot folytán akad meg nálunk a különféle módszerek mellett elért eredményeknek egységes összegyűjtése s e miatt senyed egész közgazdasági irodalmunk. Miután ez általában így van, ezért különösen meg kell említenünk, hogy Th. nemcsak teljesen mentes ettõl a hibától, hanem valósággal példát mutat arra, hogy miként kell a szakkérdésnek többi magyar munkásait s azok eredményeit felkarolni s azok alapján folytatni tovább a munkát. Így lehet előre menni az objectív igazság feltárásában, minden személyes kicsinykedés nélkül.

A másik hibája közgazdasági iróink jó részének az, hogy a bírálatot, mely czikküket vagy könyvüket éri, nem abból a szempontból fogják fel, hogy miként lehetne az igazságot megtalálni, hanem valósággal személyük ellen intézett támadásnak veszik. Innét van az, hogy a bírálók rendszeren nem valamely higgadt választ kapnak ismeretéseikre, hanem kelletlen toporzékolás jó reá feleletül. Hogy így sem lehet valamire menni, az világos. Ezért látjuk örömmel, hogy Th. nem követi ezt a módszert ott sem, a hol oly ellenkező véleményekbe ütközött, a melyeket akár mások, akár alólirott állítottak vele szembe. Ugyanezért szabadjon kijelentennem azt, hogy midõn jeles munkájában két pontban támadja Th. alólirott nézeteit, loyalisan meg kell állapítanom, hogy: az egyik pontban, az amerikai magyarság számának megállapításánál (332. l.) csak módszerünk volt különbözõ, de májdnem teljesen ugyanarra a számszerű eredményre jutottunk; a másik pontban (106. l.) az ólublóí járás népszámának meghatározásánál pedig Th.-nek van igaza, s nem nekem. H. L.

Gazdasági Évkönyvek.

R. Calver: *Das Wirthschaftsjahr 1902. I.: Handel und Wandel in Deutschland, II.: Jahrbuch der Weltwirtschaft.* Jena, 1903. G. Fischer. IX + 336 és VI + 352 old.

Már tavaly is felhívtuk olvasóink figyelmét e kitűnő közgazdasági évkönyvre, a mely nézetünk szerint a Conrad-féle *Jahrbücherekben* megjelenő közgazdasági *krónikával* együtt a legjobb forrásmunkája az actualis gazdasági történetnek.

Hogy mily fontos a gazdasági és társadalmi életnek évről-évre új alakokban jelentkező tünetényeit leírás, ismertetés és számbeli elemzés útján megrögzíteni, az iránt mindazon közgazdák egyetértének, a kik érzékkel bírnak a tények és tünetények positiv ismeretének jelentősége iránt. A *Közgazdasági Szemle* büszkén említheti, hogy jóval korábban, mint akármely más külföldi folyóirat, ismerte fel a közgazdasági krónikázás fontosságát; hiszen folyóiratunk 1894 óta Mandelló Károly, Mandelló Gyula és Vágó József tollából közölt magyar közgazdasági krónikát és világkrónikát is. A *Közgazdasági Szemle* kezdeményezése csak azért szenvedett hajótörést, mert jó krónika készítése nagy költségekkel jár és hazánk kis közgazdasági olvasó közönsége ezeket nem tudja viselni.

Calwer munkájának első része folytatása az azelőtt is megjelent németországi gazdasági évkönyvnek. Új a kiegészítés, melyet a munka a második kötetében nyert, a mely a világgazdaságról szól.

A két kötet tartalmának gazdagságát még a tárgymutató szerint sem ismertethetjük e helyütt teljesen. Az első kötet először általánosságban tárgyalja a gazdasági helyzetet és megállapítja, hogy az 1902. év Németország számára a gazdasági válság mélypontját jelenti; a túltermelés jelenségei még megvannak, az amerikai verseny fokozódik és így ha a külföldhöz való kereskedelmi viszonyok nem állandósulnak és nem válnak kedvezőkké, a válság megszűnése egyelőre nem remélhető. A nagyüzemek fejlődése 1895 óta óriási, úgy hogy mielőbb szükség lesz új ipari statisztikára. A kartellek fejezetében főleg a most folyó enquêteről van szó, mely valószínűleg lassan elő fogja készíteni a kartell-törvényhozás kérdését. Roppant gazdag a munkapiacszóló és munkanélküliekről szóló rész, mely külön tárgyalja a mezőgazdaság, bányászat, fém- és gépipar, textilipar, élelmezési ipar stb. állapotát. Tudvalevő, hogy a németországi kitűnő munkapiacz-jelentések újabban a legjobb útirányítást nyújtják a gazdasági helyzet megítélésére. A munkapiacz még jóval érzékenyebb megfigyelő eszköznek bizonyult, mint a tőzsde.

A tőzsde- és bankügyről, a külkereskedelemről és forgalomról szóló fejezetek megfelelnek az azelőtti kötetek beosztásának és tartalmának. Az annyira értékes jövedelmi és fogyasztási fejezet különösen a húsdragulást bizonyítja élénken. A kötet tartalmazza továbbá a német gazdasági törvényhozás legfontosabb részleteit, az 1902. év időrendi krónikáját, szakcsoportokba osztott gazdasági bibliographiát és számos statisztikai táblát.

A világgazdaságról szóló kötet természetesen sok fogyatékoságot mutat; hiszen a szerző is megemlékezik előszavában az anyaggyűjtés nehézségeiről. E kötet is nagyjában ugyanazon fejezeti beosztást mutatja, mint a németországi kötet, csak népességmozgalmi adatok is vannak benne és a bevezető fejezet a világgazdaság fogalmát igyek-

szik tisztázni. Magyarország meglehetősen mostoha elbánásban részesült e kötetben. Néhány helyütt Ausztriával együtt szerepelünk ugyan, de a legtöbb részletes adat közlésénél Ausztria egyedül szerepel.

A statisztikai mellékletek közül különösen értékeseknek tartjuk a munkásokra vonatkozókat, valamint a vas- és kőszéntermelésről szólókat. Mindkét kötetnek kimerítő tárgymutatója van, mely használhatóságukat fokozza.

Calwer évkönyve úgy a tudomány, mint a gyakorlat emberei számára sok tanulságot nyújt és miután évről-évre ugyanazon kereteket tölti ki új adatokkal, a korunkbeli gazdaságtörténet értékes forrásgyűjteményét fogja alkotni.

Berliner Jahrbuch für Handel und Industrie. Bericht der Aeltesten der Kaufmannschaft von Berlin. Jhg. 1903. Band I. Berlin, 1904. G. Reimer XIX + 542. oldal.

E munka más közönségnek van szánva ugyan, mint Calwer évkönyve, de lényegileg ugyanazt a célt szolgálja. Calwer munkáját a nagy közönség számára írta; a berlini kereskedelmi testület évkönyve első sorban a kereskedő és iparos közönségnek szól.

A berlini kereskedelmi testület már 1830 óta tesz rendes évi jelentést, a mely 1850—51 óta nyomtatásban jelenik meg. Az 1903. évi jelentés azonban egészen új alapon szervezi az egyes gazdasági kérdéseknek rendszeres évi tárgyalását. Őszintén megvallhatjuk, hogy egyáltalában még nem láttunk sem kereskedelmi testülettől, sem kereskedelmi kamarától jelentést, mely ily magas színvonalon állna s a tudnivalók oly gazdag gyűjteményét tartalmazná. Egyben pedig feltétlenül felülmulja ez évkönyv a Calwerét is és ez az, hogy alig két hónappal az 1903. év vége után már megjelent az ez évre vonatkozó jelentés első kötete. Tartalma három részre oszlik.

Az első részben leljük az 1903-iki gazdasági élet jellemzését, a világpolitikának legfontosabb, a gazdaságot érintő kérdéseit, Berlin gazdasági fejlődését (e részben különösen a kartellekről, a strikekről, a pénzpiacszról szóló jelentéseket emeljük ki) és a külföldi gazdasági élet vázolását.

A második rész az idegen olvasót kevésbé érdekli, mert ez az *Aeltesten der Kaufmannschaft* hivatalos működését, tevékenységét a törvényhozás és igazságszolgáltatás terén vázolja részletesen; legfőleg a kereskedelem-politikai rész számíthat nagyobb érdeklődésünkre.

A harmadik rész mindenféle anyaggyűjteményt és táblázatot tartalmaz; ezek közül különösen kiemeljük a berlini tőzsde árfolyamainak összeállítását 1895—1903-ig és bő gazdasági és politikai krónikát.

Az egész munka gazdag anyagának csak egy kérdésével akarunk részletesebben foglalkozni, mert úgy hisszük, hogy ez nagymérvben kötheti le érdeklődésünket. Az előttünk fekvő kötet azon fejtegetéseire célzunk, melyek az 1903-iki gazdasági esztendőnek jellegét igyekeznek megállapítani.

A *Socialpolitischer Verein* már az 1903. szeptember havában Hamburgban tartott ülészakán, a gazdasági válság kérdésének tárgyalása alkalmával, megállapította, hogy a gazdasági válság csökkenő félben van és hogy az 1902. esztendővel szemben, tehát a válság mélypontjához viszonyítva az 1903. esztendő lényeges javulást mutat.

Ez ítéletet a kereskedelmi testület jelentése részletesen igazolja. Különösen az adatoknak három csoportja mutat javulást.

Az első csoport: a birodalmi bank igénybevételére vonatkozik. A jelentés igen helyesen levonja a váltó és lombard igénybevételből a giroköveteléseket és megállapítja, hogy 1903-ban, különösen az év vége felé, annyira növekedett a birodalmi bank igénybevétele, hogy majdnem az 1899-es virágzási év számait érik el. Az évi átlagot véve alapul, az igénybevétel:

1899-ben	373,
1900-ban	367,
1901-ben	321,
1902-ben	273
és 1903-ban ismét	367 millió márka volt.

A német vasutak forgalmi bevételei a második adatcsoport, mely következtetésre alkalmat ad. Itt azt tapasztaljuk, hogy a személy- és teherforgalom együttes bevétele nagyobb volt, mint bármely előbbi esztendőben. 1899-től 1903-ig a következő számok mutatják ezt:

1899-ben	1549·5,
1900-ban	1649·4,
1901-ben	1623·7,
1902-ben	1642·3,
1903-ban	1748·9 millió márka.

A harmadik adatcsoport a munkapiacra vonatkozik. Az 1903. esztendő minden hónapjában kevesebb munkakereső esett 100 kínált munkaállásra, mint az 1902. évben, de még mindig jóval több volt a munkakereső, mint a virágzási 1899—1900. esztendőben.

A munkapiaczi adatok, logikailag megfelelően, tehát az ellenkező képet mutatják, mint a birodalmi bank igénybevételének és a vasuti forgalomnak adatai. Együttesen pedig nyilvánvalóan a gazdasági helyzet lényeges javulását bizonyítják.

Érdekes megemlíteni, hogy a kereskedelmi testület évkönyve is utal arra, a mit Jastrow a *Socialpolitischer Verein* hamburgi ülészakán oly meggyőzően kifejtett, hogy tudniillik a munkapiaczi adatok hónapokkal előbb árulják el a gazdasági helyzet változását és belőlük ezért megbízhatóbb következtetéseket lehet vonni, mint a bank igénybevétele, a vasuti forgalom, vagy különösen az értéktőzsde árfolyamainak számadataiból.

A munka második kötete, mely még sajtó alatt van, 14 fejezetben tárgyalja majd az őstermelés és az ipar egyes ágainak helyzetét az 1903. évben.

M.

Magyar kereskedelmi levelezés.

Jónás J. és Schack B.: *A magyar és német kereskedelmi levelezés kézikönyve, egyszersmind kereskedelmi ismertető.* Kiadja Lampel Róbert.

400 oldalra terjedő, gondosan megszerkesztett munka; tanítja a levelezést és tárgyalja azokat a közgazdasági és jogi fogalmakat, melyek a kereskedelmi technika megértésére s kereskedelmi levelek öntudatos írására szükségesek. A munka új tárgyalási módot alkalmaz. Nem sablónokat ad, hanem az üzleti élet ismertetése mellett iratja meg a vonatkozó leveleket. Az anyagot a gyakorlati életből meríti

s paedagogiai érzékkel dolgozza fel. Szembeszáll az annyiszor gúnyolt sajátságos kereskedelmi nyelvvel s megmutatja, hogy kereskedelmi kérdésekről is lehet magyar nyelven, magyarosan írni. hs.

Kiviteli címítár.

Magyar kiviteli címítár. Szerkeszti és kiadja a magyar kereskedelmi muzeum. Harmadik kiadás. Budapest, 1904. Stephaneum. XI. + 635. + hirdetések (636—702.) old.

A kereskedelmi muzeum kiviteli címítárának harmadik kiadása lényeges újításokat eredményezett. A munka három részből áll. Az első két rész a tulajdonképeni címítár; a harmadik rész a hazai közgazdasági intézmények leírását tartalmazza s a világpiacszról adatokat közöl.

Az ipari termeléssel foglalkozó jelentősebb telepek jegyzéke, mely az 1898-as gyáripari termelési felvétel beosztását alkalmazza, 2935 címet tartalmaz. Az őstermelők és a kivittel foglalkozó kereskedők címjegyzéke (a kenyérmagvak termelői nélkül) 1550 címet tartalmaz. A beszerzési források tárgymutatója megkönnyíti a keresést e részekben.

A címítár e részeinek használhatósága ismeretes. Különösen nagy a jelentősége kiviteli kereskedelmünk szempontjából azért, mert különböző nyelvekre lefordítva, sok példányban a külföldön terjesztik.

Lényeges újítás e kiadásban a harmadik rész, mely az ország közgazdasági intézményeit betűsoros rendben ismerteti. E részben is sok hasznosat lelünk, de az úgy a külföldi, mint a magyarországi olvasó szempontjából javításokra szorul. Egyes dolgok hiányoznak még belőle; egyes intézmények ismertetése aránylag túlrövid. Találomra említjük meg a következőket. A *leszámoló helynél* statisztikai adatokat várnánk. A *postatakarékpénztárnál* nincs megemlítve annak cheque- és clearingforgalma, valamint az annyira fontos kapcsolat az osztrák postatakarékpénztárral. A *munkaközvetítésnél*, úgy látszik tévedésből, kimaradt a mezőgazdasági munkaközvetítés; a cikk *a*-val kezdődik s az ipari közvetítést tárgyalja, de *b*) nincs benne. Miután az *állatorvosi főiskoláról* van szó a munkában, a *műegyetemnek* is helyet kellene juttatni. A *tárházak* cikkben statisztikai adatokat hiába kerestünk. A *tarifabizottság* hiányzik a jegyzékből. A *társadalmi muzeum* leírása túlsokat előlegez a jövő reményeiből; jelenleg ez egy élet nélküli intézmény: csak gyűjtemény és könyvtár; kutató, megfigyelő munkásságot még nem fejt ki. A *magyar közgazdasági társaság* is helyet kérhet a jegyzékben. A *statisztikai hivatalok* közül csak a központiról és a zágrábiról van szó; az éppen az ipar és kereskedelem terén oly fontos munkálatokat végző székesfővárosi hivatal nincs megemlítve stb.

A munka előszava, a melyet Lakatos Aladár kereskedelmi muzeumi igazgató ír alá, rokonszenves optimismust árul el. Úgy érezzük, hogy még sok a tennivalónk, mielőtt a következő kifejezéseket használhatjuk: »a magyar ipar rohamos lendülete«, »a hazai ipar e. közben folytatta a térfoglalást a világpiaczon«, »kereskedelempolitikai viták, a melyekben a magyar állam mind gyakrabban szerepelt önálló egyediség gyanánt.« De mindig szívesen elnézzük a túlzó optimismust, különösen akkor, ha az a buzgó tevékenységet nem gátolja; és erre ez esetben maga a címítár szolgál bizonyítékot. M.

Az 1902. évi francia strajkstatisztika.

Direction du Travail: *Statistique de grèves et des recours à la conciliation et à l'arbitrage survenus pendant l'année 1902.* Paris, Imprimerie Nationale MDCCCIII.

A francia strajktörvény — Loi du 27. décembre 1892 sur la conciliation et l'arbitrage facultatif en matière de différends collectifs entre patrons et ouvriers ou employés — messzemenő intézkedéseket tartalmaz a munkaadó és alkalmazottai között felmerült ellentéteknek hatósági békéltető eljárás vagy választott bíróság útján való kiegyenlítésére. Mihelyt a békebíró, akár hivatalból, akár a harcban álló felek valamelyikének bejelentése folytán az érdeköszeütközésről tudomást szerez, köteles nyomban a feleket, illetőleg a bejelentő fél ellenfelét a békéltető tárgyalásra meghívni. A mennyiben ez eredményre nem vezetne, a békebíró felhívja a feleket egy vagy több, esetleg egy közös választott bíró (arbitre) kijelölésére, s ha ez vagy ezek sem képesek az ellentéteket elsimítani, úgy ily esetben a választott bíró nevez ki új bírát, vagy ha erre hajlandó nem volna, e feladat a strajk színhelye szerint illetékes első folyamodású polgári törvényszék (tribunal civil) elnökére hárul. Szóval a törvényhozás kiterjesztette a hatósági beavatkozást addig a határig, a meddig a közhatóság mint békés közvetítő, két ellentétes fél magánjogi vitáiban tekintélyének s szigorú tárgyilagosságának kockáztatása nélkül részt vehet.

Daczára a törvény ezen kimerítő intézkedéseinek, valami felünőbb haladás a strajkok megszüntetése vagy legalább számuk apasztása tekintetében Franciaországban nem észlelhető. A francia strajktörvény immár tizenkét éves uralma alatt szerzett tapasztalatok eléggé bebizonyították e törvény rendelkezéseinek elégtelenségét. 1893-tól 1899-ig, tehát hét esztendő alatt az ellentétes felek mindössze 33 (!) esetben fordultak a strajk kitörése *előtt* választott bírósághoz. A Millerand-féle törvényjavaslat¹⁾ indoklásában az említett időszakra vonatkozó részletes adatok szembetűnően igazolják nemcsak az 1892. évi francia törvény czélszerűtlenségét, de kemény ítéletet mondanak arról a jogfelfogásról általában, mely Európában még jelenleg is érvényesül, s mely a munkaadó és munkás közötti érdekharcban az állam feladatát az ellentétes felek összebékéltetésére tett hatósági kísérlettel kimerítettnek látja. Franciaországban az 1893-tól 1899. évig terjedő időközben előfordult 3370 strajk közül 778 esetben (23%) a felek a békéltető bizottság elé terjesztették ügyüket. Ezen 778 esetből leirandó 54 munkabeszüntetés, mely még a békéltető eljárás megindítása *előtt* szűnt meg s 34 oly munkabeszüntetés, mely a munkaadók vonakodása folytán békéltetés alá nem is került. Az ekként megmaradó 690 strajk közül összesen 222 (6.58%) végződött békéltetéssel, illetőleg választott bírói döntéssel, tehát az összes strajkoknak még csak nem is egy tizedrésze vette igénybe azt az eljárást, melyet a törvény a strajkok megszüntetésére megjelöl. Nyilvánvaló tehát, hogy a facultativ békéltetés nem vezet a strajk megszüntetésére s ezek kitörését meg sem akaszthatja. Mert a felmerült érdek-

¹⁾ N° 1937 Chambre des Députés. VIIe législ. Sess. extraord. de 1900. Projet de loi sur le règlement amiable des différends relatifs aux conditions du travail.

ellentétek kiegyenlítése ott s akkor kísérlendő meg, mikor az ellentétek még nem vezettek munkabeszüntetésre vagy kizárásra. Az érdekellentéteknek választott bíróságok elé való utalására pedig kötelezendő volna munkaadó és munkás egyaránt.

Az 1902. évben Franciaországban 512 szajkmozgalom indult meg 212.704 résztvevővel (162.622 férfi, 35.326 nő és 14.756 fiatal munkás) kik együttesen 4,675.081 munkanapon át szüneteltek, s így egy-egy szajkoló munkás átlag huszonegy munkanapot veszített. Ez arány jóval kedvezőbben alakul, ha eltekintünk az ez évi általános, nagy mérveket öltött bányászszajktól, mely egymaga 115.240 bányamunkás terhére 3,210.957 munkanapot emésztett fel; ez esetben a többi 511 szajkra 97.464 szajkoló után csak 1,261.520 kárba-vesztett munkanap jut, vagyis egy-egy munkás vesztesége tizenhárom munkanap.

A szajkok mindössze 1820 üzemet érintettek, a mi a mellett szól, hogy a legtöbb szajkmozgalom ($417 = 81.0\%$) csak egy-egy üzemre szorítkozott s nem terjedt át egyuttal ugyanazon iparágban foglalkoztatott többi munkásra is. E jelenség annyival meglepőbb, mert az 512 szajk közül, mely az 1902. évben lefolyt, a résztvevő munkások 304 esetben (59.0%) megfelelő szakszervezetekhez tartoztak.

A szajkok indító okai között első helyen áll (az összes szajkok 66.0% -ánál s az összes szajkoló munkások 75% -ánál) a munkabéremelés, illetőleg a munkabérek leszállítása nyomán a korábbi munkabérek fentartása iránti törekvés, akár egymagában, akár egyéb indokok kapcsán. E pontnál érdekes megemlíteni azon anyagi veszteséget, mely a szajkban részt vett munkásokat a munkabeszüntetés folytán érte, s viszont azon előnyöket, melyeket a bérmozgalom eredményezett. A megfelelő adatok összevetéséből kitűnik, hogy a munkabéremelésére megindított szajkokban a munkabeszüntetés folytán egy-egy munkás átlag 45.61 frank veszteséget szenvedett, a szajkot követő 300 munkanapon át pedig tisztán (tehát az előbbi veszteséget is leszámítva) 52.46 frank bértöbbletet nyert. E számítás azonban nem egészen kifogástalan. A szajk által elért engedmények nevezetesen nem szorítkoznak kizárólag a szajkban résztvett munkásokra. A kedvezőbb munkabér, s ez különösen a napszám szerinti bérre áll, a gyakorlatban a szajk által érintett gyárral azonos többi gyárban is érvényre emelkedik, — ugyanazon helyen vagy vidéken legalább rendszerint, — s így a szajkolók által kivívott engedmények visszahatnak azon munkások anyagi helyzetére is, kik a szajkban részt nem vettek. Viszont a darabszám szerinti béreknek a szajk által elért emelkedése rendesen csak egyes, momentán nagyon keresett iparczikkekre vonatkozik s természetesen hatályát veszti, mihelyt a kérdéses iparczikk előállítása megszűnik vagy hanyatlak.

A bérkérdésen kívül a szajkok egyéb indító okai közül kiemelendők még a személyes motívumok: elbocsátott munkások visszahelyezése vagy művezetők s előmunkások elbocsátása, a munkaidő tartamának leszállítása stb. Az egyik gyufagyárban (Pantin et Auber-villiersben) a munkások egy munkásnő elbocsátása miatt álltak szajkba, s három másik gyufagyár munkásai — solidaritásból — csatlakoztak hozzájuk, mi által a szajkolók száma 1736-ra emelkedett. A pénzügyminister, kinek fenhatósága alá a gyufagyárak mint monopolgyárak tartoznak, a vizsgálat megindítását helyezte kilátásba, mihelyt

a munkások ismét munkába állanak. A strajk megszűnt, a vizsgálat pedig az elbocsátott munkásnő visszahelyezésével végződött.

A strajktörvényben előirt békéltető eljárás vagy választott bíróság 107 esetben (20·9%) működött. Legtöbbször (60 esetben) a strajkoló munkások vették tevékenységétigénybe; legritkábban (5 esetben) a munkaadók. A békebíró hivatalból 40 esetben lépett fel. A legtöbb esetben már a békéltető eljárás is eredménynyel járt. Ha választott bíróság megalakulására került a sor, a munkások rendszeren a prud' homme-ok, a munkaadók ellenben a vállalkozók sorából jelölték ki a bírót. Két esetben az ellentétes felek közös bírót választottak: egyszer a francia hadügyministert (cipőgyári munkások strajkja) s egy másik esetben az ottani kereskedelmi törvényszék elnökét.

Moldoványi István.

Vita a phosphorgyári munkások védelméről.

Moldoványi István dr. kir. iparfelügyelő előadását a *K. Sz.* utolsó három számában közöltük. Az ez előadás kapcsán fejlődött vitát kivonatossan a következőkben vázoljuk.

Gaal Jenő: A törvényes munkásvédelem nemzetközi hivatala, amint azt az előadó úr is kiemelte, a svájci szövetségtanács útján, nemzetközi úton akarja a phosphor-tilalmat kimondatni, Valószínű tehát, hogy kormányzatunk már a legközelebbi időben abban a helyzetben lesz, hogy egy e kérdésben összehívandó értekezletre képviselőket küldjön. Meg kellene fontolni, hogy kormányunk képviselőinek mily utasítást adjon ezen értekezlet számára, de különösen tárgyalandó az is, hogy — ha a nemzetközi értekezletnek eredménye nem volna — Magyarország függetlenül is nem mondhatná-e ki a phosphor-tilalmat? (Közbekiáltások a kereskedelmi ministerium néhány jelenlevő tisztviselője részéről: Mindez már folyamatban van.)

Mandelló Gyula: A phosphor-gyufák gyártásával járó veszedelmeket s az ezek ellen való védekezésnek sikertelenségét oly meggyőzően fejtette ki az előadó, hogy azokhoz nem kell semmit sem hozzátenni. Megállapított ténynek vehetjük tehát, hogy e veszedelmekkel szemben kizárólag a phosphor-tilalom (helyesebben: a sárga és fehér phosphor helyett kizárólag a vörös phosphor alkalmazása) az egyedül helyes socialpolitikai rendelkezés. Azonban kérdéses, vajjon tényleg létrejön-e majd nemzetközi tilalom? És, ha a socialpolitikailag előrehaladott, legfontosabb államok csatlakoznak a sárga és fehér phosphor eltiltásához, kérdéses; nem marad-e majd oly terület, ahol a phosphoros gyufákat mégis fogják gyártani? E kérdést felvetve, mérlegelnünk kell Magyarország gyakorlati közgazdasági viszonyait a gyufagyártás terén, helyzetünket Ausztriával szemben és ennek alapján vizsgáljuk, hogy mely eljárás felelne meg úgy socialpolitikailag, mint közgazdaságilag legjobban sajátos viszonyainknak.

Gyufagyáraink két ok miatt kénytelenek phosphoros gyufákat előállítani. Az egyik ok az, hogy népünk egy része még nem szokta meg a svéd gyufát; a másik ezzel kapcsolatos ok pedig, hogy, ha magyarországi gyáraink nem állítanak elő phosphoros gyufákat, akkor a magyarországi szükségletet — amint az részben most is történik — az osztrák gyárak fedezik. A phosphor-tilalom dolgában tehát

Magyarország függ Ausztriától, mert feltéve, hogy Magyarország eltiltaná a phosphoros gyufák gyártását, Ausztria azonban nem hozna megfelelő tilalmazó törvényt: az osztrák ipar csak erőbben hódíthatna tért Magyarországon. Ausztriában pedig azt hozhatják fel közgazdasági szempontból a gyárosok, hogy ők nemcsak Magyarországra, hanem keletre is szállítanak phosphoros gyufákat (előadó úr szerint körülbelül 1,000.000 korona értékben). Ezek tekintetbe vételével én munkásaink hatályos védelmét oly módon, hogy az közgazdaságunkat ne sértse, csakis az állami gyufa-monopolium alakjában tartom kivihetőnek. Ismerem mindazokat az ellenvetéseket, melyek általánoságban állami egyedárúság ellen felhozhatók. De azt hiszem, alig képzelhetők klasszikusabb körülmények állami egyedárúság számára, mint a minők nálunk a gyufagyártás terén fenforognak. Aránylag csak kevés gyufagyárunk van (előadó úr szerint 17) s ezek közül egynehány igen apró, melyeknek beszüntetése a gyártás technikai tökéletessége és gazdaságossága érdekében kívánatos volna. Állami egyedárúság esetén az egész belföldi piac saját gyártásunk számára biztosítva volna, közgazdasági károktól nem kellene tartanunk és a phosphor-tilalom a legegyszerűbben s leghatályosabban keresztülvihető. De tűzrendészeti szempontból is elsőrendű fontosságú az állami egyedárúság, mely csak jó gyufákat hozna forgalomba. Tudjuk, hogy az aratás idején oly nagy károkat okozó tüzeket javarészt oly gyufák okozzák, melyeknek fejei rosszul vannak a fához ragasztva.

Előadónak fejtegetéseit a gyufagyárosok kártérítése szempontjából részben feleslegesnek tartom. Már annyira tért hódított a socialpolitikai felfogás, hogy bizonyítani, miszerint a vállalkozóknak magánjogi kártérítési igényük nincs, felesleges. De sok esetben méltányos a vállalkozóknak kártérítést adni akkor, amikor új socialpolitikai intézmény állandósításáról esik szó, azért, hogy e rendszabályok keresztülvitele már eleve ne találjon erős ellenszenvre, ellenállásra. Az esetre, ha a törvényhozás a gyufagyártás terén állami monopoliumot, akár az eladás, akár a gyártás terén létesítene, méltányosnak tartanám, hogy azon gyárosokat, akiknek üzemét vagy beszüntetik, vagy technikai okok miatt lehetetlenné teszik, kártalanításban is részesítsék.

Friedrich Vilmos: A törvényes munkásvédelem nemzetközi hivatala már 1901. év végén elhatározta, hogy az egészségre kártékony s veszélyes iparok ügyében kérdőíveket bocsát ki az egyes országokhoz és azok beérkezése után egyöntetű munkásvédelmi eljárást fog javasolni. A válaszok, melyek közül egyik-másik értékes, szakszerű tanulmányszámba megy, nemrég majdnem 500 oldalas kötetben jelentek meg és ebben a phosphor kérdése is bőven van elemezve. Ausztria, Német-, Francia-, Angol-, Orosz-, Spanyolország, Sveicz, Németalföld, Belgium, stb. válaszait megleljük e kötetben, csak Magyarország hiányzik belőlök, sajna, teljesen. Már pedig ha mi a baseli conferentián akár hivatalosan, akár félhivatalosan részt veszünk, szükséges, hogy az országunkbeli adatokat is közöljük. Talán a Közgazdasági Társulat találna utat-módot, hogy a magyar viszonyokról ily munka (az ólom és vegyületei, phosphor, esetleg arsen, higany feldolgozásával foglalkozó iparról) megjelenjék és a baseli intézetnek benyújtassék. Igen czélszerű volna e munkában feltüntetni a veszé-

lyes iparüzemek, a benne dolgozó munkások számát nem szerint csoportosítva, a megbetegedések számát általában és a specialis ipari megbetegedéseket, valamint az eszközölt óvóintézkedéseket.

A phosphor által okozott veszélyek s károk (az állkapocs csontnecrosis s szájüregbeli megbetegedések) csak úgy csökkenthetők, ha a fehér phosphor helyébe az amorph phosphor földolgozása lép. Wood s Olivér szerint a megbetegedések száma ugyan jelentékenyen csökkent az 1901-iki angol gyufagyári törvény folytán, mégis azokat teljesen kiirtani nem lehetett. A magyarországi gyufagyárakban különösen azért oly nagy a phosphor-megbetegedések száma, mert a 10—14 és 14—16 év közti gyermekmunkások és nők száma a gyárakban igen nagy; így selectio lehetetlen. Erismann helyesen a 18 éven aluli munkásokat és a nőket teljesen el akarja tiltatni a phosphorgyári munkától. Ezenkívül még a munkás kiválasztása is fontos; csakis egészséges, fogazattal bíró, külsőleg is nagyobb ellenálló képességet mutató egyének alkalmazandók. Ezért fontos a gyár-orvosok alkalmazásának kérdése, melyre már 1894—96-ban rámutattam volt. Közömbösnek tartom, hogy a törvényhatóság, a város, az állam, vagy a gyáros fizeti-e a gyárorvost; a fődolog, hogy az orvosszakértők hetenkint vagy kéthetenként az összes munkásokat vizsgálják meg. Joguk legyen, hogy az egyes munkásokat rövidebb-hosszabb időre vagy egészen eltilthassák a munkától és hogy a kellő óvó rendszabályokat végrehajtsák. A gyáros által fizetett orvos, különösen kisebb üzemekben, talán kevésbé felelhet meg socialpolitikai rendeltetésének. De itt az iparfelügyelet hathatósabb kiterjesztése van hivatva javulást okozni. Rendszerint a munkások is elég készséggel fogadják az orvosi tanácsot.

Moldoványi István: A gyufaegyedárúságot — általános közgazdasági okoktól eltekintve — már csak azért sem tartom kívánatosnak, mert a gyufamonopolium csak akkor volna sikerrel fenttartható, ha Ausztria is teljesen megfelelő rendszabályt léptetne életbe. Erre pedig alig van kilátás. Az osztrák pénzügyminister 1896-ban foglalkozott ugyan ily tervvel, de ez, annak daczára, hogy az gyufaegyedárúság szükségességét egy országszerte népszerű törvényhozási intézkedéssel indokolta, — az egyedárúságból várható jövedelmet szánta volna tudniillik az állami tisztviselők fizetésének javítására, — oly ellenmozgalmat támasztott még a törvényhozó testületben is, hogy a kérdés rövidesen lekerült a napirendről. Nincs ok, miért hogy feltegyük, hogy a közvélemény a gyufamonopolium iránt a közel jövőben kedvezőben lenne hangolva. Ha mégis Magyarország önállóan létesítené a gyufaegyedárúságot, úgy ez a gyakorlatban sok, részben leküzdhetetlen nehézségekkel találkozna, a mi az egész intézményt hamar lejáratná. Az állam mindenesetre drágábban fog termelni, mint a szabad verseny mellett a magánvállalkozók. A frandulozus gyártás — a mihez egy szoba s néhány eszköz elegendő — s a csempészség — melyre az ország északi, el nem zárt határa jóformán önként kínálkozik — tehát jól fog fizetni s sohasem lesz elnyomható, a mint-hogy ez Franciaországban, vámsorompókkal körülzárt határral, még ma, tehát a gyufamonopolium megalkotása után két évtizeddel sem sikerült. Az állami egyedárúság különben is csak akkor védhető, ha az ezután befolyó jövedelem legalább is egy tekintélyes hányada az egyedárúsági vállalatban alkalmazott munkások helyzetének javítá-

sára fordittatik s az állam ilyen módon mások okulására mintatelepeket létesítene. Vajjon így lenne-e nálunk a gyufamonopolium megvalósulása esetén? Kedvezőbb vagy előnyösebb-e a hazai dohánygyári munkások helyzete a szabad iparban alkalmazott munkások helyzeténél?

Az utolsó felszólalásra nézve megjegyzem, hogy vitathatatlan feladata az államnak, az eset, ha magát a phosphor-tilalomra el nem határozná, a preventív szabályok szigorításáról gondoskodni. Igaz ugyan, s e részben teljesen azonos álláspontot foglalok el az előttem szólóval, hogy a mint nem sikerült sem az 1868-iki, sem az 1898-iki rendszabályoknak érvényt szerezni, úgy nem fog sikerülni az előbbieknél még szigorúbb óvszabályok hatályos végrehajtása sem. Némi sikert azonban mégis lehetne biztosítani az által, ha a gyufagyárak állami vagy törvényhatósági orvos állandó felügyelete és ellenőrzése alá helyezettetnének. Hogy a magánorvos és az állami orvos által gyakorolandó ellenőrzés között különbség nincs, — mint azt az előttem szóló állítja — már csak azért sem állhat meg, mert a magánorvosi felügyelet hiányait nyilvánvalóvá tették az évek során szerzett tapasztalatok, ellenben a hatósági orvosi felügyelet értékéről csak a jövőben lehet bírálatot mondani, ha a gyufagyárak tényleg közhatósági orvos felügyelete alá fognak tartozni. A magánorvos alkalmazása s díjazása a munkaadó részéről, nálunk s a külföldön egyaránt, hihetetlen visszás helyzetet teremtett. A magánorvos mindig függő helyzetben lesz a munkaadótól s könnyen érthető, hogy a munkásszelekcziót — a mi a phosphor-nekrosis elleni védekezés egyetlen valamire való eszköze — nem fogja oly erélylyel végezni, mikor az őt díjazó munkaadó különben is állandóan munkáskéz hiányáról panaszkodik, mint a gyárostól teljesen független közhatósági orvos.

Magyar Közgazdasági Társaság.

Előadások. Február 18-án Vágó József, a kereskedelmi és iparkamara fogalmazója a *kézizálogüzlet államosításáról*; február 22-én: Elek Pál, a kereskedelmi r. t. igazgatója a *magyar kiviteli törekvésekről*; február 25-én Jeszenszky Ignác ev. lelkész: *pusztuló torontáli magyar telepésekről*; márczius 14-én Láng Lajos v. b. t. t.: *Chamberlain-ről*.

Választmányi ülés: Február 22-én az 1903. évi zárószámadások és az 1904. évi költségvetés tárgyában. Az ezekre vonatkozó előterjesztéseket a *K. Sz.* közölni fogja.

A szabályszerű ajánlások alapján tagul választattak a következők: Domony Móricz dr. a folyam- és tengerhajózási r. t. h. igazgatója, Jacobi Andor dr. ügyvéd, Jármay Elemér dr. kereskedelmi ministeri s. fogalmazó, Papp Elek pénzügyministeri tanácsos, Radványi Imre biztosító szakiroda-tulajdonos, Ragályi Lajos dr. ügyvéd, Reitzer Gyula czukorgyári igazgató, Sajó Elemér kir. mérnök, Schack Béla dr. főigazgató.

A kereskedelem iparfejlesztő hatása.¹⁾

Nem kellemeset, szépet akarok mondani, az ujság ingerének mezével sem kívánom felruházni szavaimat, sőt ellenkezőleg régi igazságokról, általánosan elfogadott tételekről kívánnék megemlékezni, azokat újra és különös nyomatékkal hangsúlyozni, hogy el ne mosódjanak, feledésbe ne menjenek, hanem hogy mindenki kivegye belőlük a maga részét.

Nem az szabja meg népe gazdasági haladásának biztos irányát, aki járt utakon, kopott ösvényeken vezeti azt tovább, hanem aki a gazdasági fejlődés minden ösvényéhez útmutatót állít, hogy a nagy tömegeknek is lehetővé tegye az előre jutást.

Ezeknek a nagy tömegeknek az előre jutása, a megélhetés feltételeinek nyújtása nagy kérdését képezi minden társadalomnak, de különösen aggasztóan nagy kérdését képezi a mienknek, a melyben hanyatló, részben elzüllött kisipar, a megélhetés feltételeivel küzködő, egymást agyon versenyző kiskereskedelem, nagyrészt még egyoldalú gazdálkodást folytató, nagy terheket viselő s földjének hozamáért méltán aggódó mezőgazda, végül állandó és biztos keresetet nélkülöző munkásoknak tarka csoportja alkotja azokat a széles néprétegeket, a melyek szebb gazdasági jövőt várnak.

Azt hiszem, elfogadott tételként állithatom oda, hogy aki ezeken a kiáltó bajokon segíteni akar, aki azt akarja, hogy képesek legyünk elviselni egy modern állam igazgatásának terheit, egy modern közigazgatási és társadalmi berendezés költségeit, aki azt akarja, hogy cultur-nép legyünk a szónak igazi értelmében, ahol nem elszórva felülről hintett ajándékképen, hanem a nép jólétéből fakadó általános szellemi szükségletként keletkezzenek s a nép önerejéből tartassanak fenn a culturális intézmények, aki végül ennek a hazának népét meg is akarja tartani hazájának: annak minden gazdasági ág fejlesztésére s ezek között a legelhagyatottabbnak, az iparnak fejlesztésére kell kiválóan és első sorban a súlyt fektetnie.

Ha végigtekintünk önmagunkon, jobbra mindenünk, még a hajunk szálának fénye is idegen rajtunk. Majd minden izünkkel idegen iparoknak szolgálatában állunk, más népek culturájának, haladásának,

---

¹⁾ Fölolvastatott 1904 márczius 17-én a *Kereskedelmi Csarnokban*.

jólétének teherhordói vagyunk. Valóban itt a tizenkettedik óra, hogy az ipar tervszerű fejlesztésére minden erőnket koncentráljuk, hogy mindenki kivegye részét ebből a nagy munkából. Kiváló rész esik ebből a magyar kereskedelmi iparra és azért a kereskedelem iparfejlesztő hatását és feladatát kívánom néhány vonással ecsetelni.

A kereskedelmi foglalkozást még ma is sokan mint nem produktív, meddő foglalkozást szeretik oda állítani, mely a többi foglalkozási ágak munkájából él, közvetítése által ezek nyereségét idegeníti el, a termelő vagy fogyasztó kárára leszorítja vagy megdrágítja az árakat. A kereskedelemnek egyenesen iparrontó hatást is tulajdonítanak, s különösen a kézműiparosok szokták nem is annyira az egyes iparcikkeket nagyban előállító gyárakat, mint inkább az ipari terményeket forgalomba hozó kereskedelmet, mint az ipar megrontóit oda állítani.

Mindenütt merültek fel ilyen s ezekhez hasonló panaszok. Németország különböző államaiban a kézműiparosoknak a kereskedők elleni mozgalma 1848-tól kezdve 15 évet meghaladó időn át vert nagy hullámokat, a közvetítő kereskedelem napszámosaiként, rabjaiként tüntetve fel a kézműiparosokat.

A dolgoknak mélyére nem tekintő s az okokat az igaz okokra soha vissza nem vezető félszeg felfogásoknak számtalan megnyilvánulásával még ma is találkozunk, sőt a félszeg megoldásokban és orvoslási módzatokban bővelkedő kuruzslók szereplése még ma is sokszor megnehezíti az okszerű cselekvést s azok előtt vágja be a haladás útját, a kiken segíteni akar. Pedig ma nagyobb jelentősége, szerepe, feladata van a kereskedelemnek, mint bármikor volt.

Tisztult agyú nemzetgazdák rég elismerik a kereskedelemnek, mint határozottan productív jellegű közgazdasági tényezőnek szerepét, rég tanítják, hogy a kereskedő munkája a javak nemzetgazdasági értékének emelésével jár, nemcsak az által, hogy a javakat oly helyre viszi, ahol értékük nagyobb, nem csak az által, hogy megfelelőleg osztályozza a javakat, hanem a javak czélszerű helyi megosztása, forgalomba hozatala által is.

Ma, midőn a világgazdaság fejlődésének törvényei az egész földtekét átölelik, a midőn távolságok, évszakok, climák, etnograficus viszonyok és szokások mindinkább háttérbe szorulnak, s az emberi civilizatio hovatovább mindenütt többé-kevésbé egyenlősíti a szükségleteket, a kereskedelemnek nemcsak productív hatását tekinthetjük a legfrappánsabb módon beigazoltnak, hanem egyenesen nem lehet szemet hunyni az elől, hogy a nemzeti productionnak igen sok esetben egyedüli megmentője, más esetekben előmozdítója, felkeltője s különösen az ipari tevékenységnek indítója lehet.

A régi Phöniciának iparát nem e kis népnek szükséglete terem-
tette meg s tartotta fenn, hanem kereskedelme alapította meg s tette
virágzóvá.

Az ipar fejlődésének — természetesen nem a mindig szűk körre
szorító luxus-iparokat érthetem — két előfeltétele van; először,
hogy széles rétegeknek szükségletét képezze, mert e nélkül tömeges,
vagy olcsó és előnyös termelés nem képzelhető, s másodszor, hogy
azoknak a széles rétegeknek, vagy köröknek vásárló képessége legyen,
mert hiába van meg a szükséglet, ha nincsen meg a kielégítésre az
anyagi képesítettség.

A nagy iparos államok mindegyikének fejlődésében megtaláljuk
a kereskedelem hatását e két előfeltétel előidőzésében. A kereskede-
lemmel karöltve járt a civilisáltabb igényeknek felkeltése a kiter-
jedtebb népkörökben, s a kereskedelmi tevékenység gyümölcse — a
vagyonosság — képesítette ezeket igényeik kielégítésére.

De e közvetett hatáson kívül közvetlen befolyását még inkább
megállapíthatjuk a kereskedelemnek az ipar fejlesztésére és pedig
különböbben két irányban: először az ipari nyers- és segédanyagok
előnyös beszerzésében s másodszor főleg abban, hogy a hazai szük-
ségleten túl idegen s messze földek piacát nyitotta meg s tette hozzá-
férhetővé az ipari termelvények részére.

Az angol textilipar nagysága az annak nyomán fejlődött gépipar,
a vas és szén nagymérvű termelése a kereskedelemben találják böl-
csőjüket. A keletindiai társulat pamutot és pamutszöveteket importál,
ennek nyomán az ipari termelés eleintén a szinnyomásra, majd a
pamutkelmék előállítására terjed ki, tömegtermeléssé fejlődik, s midőn
egy import-kereskedő Owen — a nagy emberbarát, a ki a munkások-
nak a gyári termelés nyereségében való részesztetését vetette fel s való-
sította meg gyakorlatilag — a tizenharmadik század végén az olcsóbb
amerikai gyapotnak garnirozását találja fel, ez által oly lendületet ad
az iparfejlődésnek, mely Angliát a textiliparnak úgyszólván utolérhet-
len hazájává teszi.

A kedvező helyi viszonyok, a kormányzati intézkedések s főleg
az iparos körök vállalkozási szelleme és értelmi rátermettsége sok
helyütt képezték az iparfejlődésnek alapkövét; még a népesség teljes
elszegényedése, minden más kereseti forrás hiánya is sokszor indító
okai voltak iparok létesülésének; így egyenesen a nyomor teremtette
meg az érczhegységi csipkeipart, a berni faragóipart; de általában véve
a kereskedelem által előkészített talajon fejlődtek az iparok, s a hol
fejlődésök közvetlenül más indító okokra vezethető is vissza, ott is a
kereskedelem védszárnyai alatt a kereskedelem által biztosított érté-
kesítés erősítette meg azokat s képezi életbenmaradásuk létfeltételét.
A norvég és svéd faipart holland kereskedők teremttették meg.

Eleintén csak feldarabolták, fűrészelték a fákat, később fűrészmalmodkat s minősítettebb faterményeket előállító ipartelepeket létesítettek, a melyek terményeit Egyiptomba, Ausztráliába vitték. A holland kereskedők szerepét később a hazai kereskedelem váltotta fel, de az ipartelepek bővülve, más rokon iparágakra is kiterjedve, ma is fennállanak.

Azért hozom fel ezt a példát, mert a faiparnál a kereskedelemnek közvetlen iparfejlesztő hatása kétségbevonhatlanul s leginkább látható; majdnem előfeltételét képezi a fa minősített, nyereségesebb értékesítésének. És azért hozom fel ezt a példát, mert ez közvetlenül világítja meg azt a másik nagy igazságot is, a mire ha a kereskedelem iparfejlesztő hatását ismerni akarjuk s a mire — ha iparfejlesztésre általában gondolunk — szükségünk is van, jelesül hogy tulajdonkép nem a kereskedelem kel az ipar nyomán, hanem az ipar a kereskedelem nyomán, vagy ha úgy tetszik, fejezzük ki ezt akként, hogy rendszerint előbb van kereskedelem s azután lesz ipar, nem pedig megfordítva.

S ez igen természetes is, mert a gazdasági fejlődés egymás utánján alapszik. A gazdasági életben — talán néhány nem épen szerencsés ötletű vállalkozótól eltekintve — igen kevés ember engedi meg magának azt a luxust, hogy oly iparczikkék előállítását kezdje, melyeket senki sem szűkségel. Először a szükséglet keletkezik s ezt rendszerint az érzékenyebb és gyorsabb mérlegű kereskedelem hamarabb elégíti ki, természetesen idegen árúkkal, mintsem az a cikk a fogyasztás helyén iparilag előállittatik. Avval a jelenséggel gyakran találkozunk, hogy új czikkek forgalomba hozatalát kísérletkép előbb kezdi meg a kereskedelem, mintsem azok iránt valamely helyen szükséglet mutatkozik, mert a közönség hozzászoktatása valamely szükségleti cikkhez általánosan bevett kereskedelmi szokás, de arra már alig akad példa, hogy valaki új czikkek előállítását oly helyen kezdje, ahol azok szükséglete ismeretlen.

Kereskedelmet ipar nélkül elképzelni lehet, van is sok helyütt, így teszem leginkább minálunk; de ipart értékesítés, kereskedelem nélkül életképes iparként, állandóan képzelni sem lehet, mert akármi képezte is az ipar létesítésének indító okát, ezt nagyban és állandóan űzve kereskedelem nélkül fentartani nem lehet.

Az önszükségletnek, vagy mondjuk helyesebben a helyi szükségletnek kielégítésére rendelt kis iparos s az ily jellegű házi-ipar vagy kézmű-ipar, természetesen nem igényelnek külön értékesítési organumokat, mert a termelés és fogyasztás annyira összeesnek, hogy külön közvetítő organumnak szerepe nem is lehet. De mihelyt az ipar kiterjed a helyi fogyasztás körén, mihelyt tömegtermelésről, vagy ha nem is tömegtermelésről, hanem széles rétegeket foglalkoztató általán-

nosabb termelésről van szó, mely meghaladja a helyi fogyasztás körét, az értékesítési organumok elmaradhatatlanok, sőt épen ezek képezik az állandó és nyereséges értékesítésnek egyetlen biztosítékát.

Azt a kérdést, hogy házi-ipar útján foglalkoztassunk nagy népréteget tartósan és állandóan, azt a kérdést, hogy a meddő munkaerőnek, az év csak egy részében elfoglalt munkásoknak, a családtagoknak foglalkozást biztosítsunk, az értékesítés biztosítása nélkül megoldani nem lehet.

Pedig ez mi ránk nézve eminens közgazdasági és még inkább sociális kérdés.

Közgazdasági kérdés, mert a parlagon heverő munkaerőben rejlő kincseket hagyja veszendőbe menni az a közgazda, az az államférfi, a ki azokat productive hasznosítani nem tudja. A föld gyomrában rejlő kincseket csak egyszer hasznosíthatjuk, bármikor megtalálhatjuk, ha később keressük is fel azokat, — de az emberi munkaerőben rejlő tőkét és sokkal nagyobb kincset akkor és annyszor hasznosíthatjuk, a mikor és a hányszor igénybe vesszük; a mindig és kellő időben fel nem használt termelő erő veszett kincs, a melyet később megtalálni, újra felidézni nem lehet.

De e közgazdasági fontosságnál is nyomósabb a kérdés sociális oldala. A modern élet módja és igényei több költséggel járnak, hogy sem ideig-óráig tartó foglalkozás jövedelmével, a családtagok tétlensége mellett ki lehetne azokat elégteleníteni. A családtagok azelőtt a háztartási teendőkkel, az élelmi szerek termelésével, feldolgozásával, gondozásával, sőt a ruházati cikkek előállításával voltak elfoglalva s mindannyian a családi élet megélhetésének tényezőiként szerepeltek; ma azonban, midőn az élelmi cikkeknek még a legelmaradottabb naturál-gazdaságnál is mind tetemesebb részét a piacról szerezzük be, a ruházat pedig az ipar köréből — még pedig az idegen nagyipar köréből — nyer kielégítést, a családtagok mindannyian a családfő korlátolt keresetére nehezedenek.

A tétlenség vesztett óráinak súlya nehezedik minálunk nem csak a vagyonnélküli munkásosztályra, hanem nehezedik a mezőgazdasági cselédeknek, a kispapoknak, a kisiparosok családjára is. Ezeknek kell a megélhetés feltételeit nyújtani, mert a felső tízezernek, vagy, ha úgy tetszik, a felső egymilliónak helyzete még nem a nemzetnek helyzete, sőt azt merem mondani, hogy a felsőbbek jóléte sem lehet állandóan biztos és egészséges, ha nincs meg a széles néprétegeknek biztosított anyagi helyzete. Enélkül nincs közgazdaság, nincs fejlődés, nincs ipar, de nem lesz kereskedelem sem.

A hatalmas Rómának soha sem lehetett nagy ipara, szármalmas volt kereskedelme, mert szolganépének nem lehettek igényei, még kevésbé eszközei azoknak kielégítésére. Azok az ujabbkori közgazdák,

kik a történeti tapasztalatokkal világítják meg a gazdasági kérdések fejlődési törvényeit, az ipar fejlődésének előfeltételéül szeretik tekinteni a polgárok szabadságát, mert csak a szabad intézkedések keltik fel az igényeket, s ezek a nagy tömegek szükségleteit. A szabadság nálunk is felkelti az igényeket és szükségleteket, de csak fél uton állunk meg, nem javítjuk, hanem rosszabbítjuk a helyzetet, ha nem gondoskodunk a kielégítés eszközeiről is.

Azok a jelenségek, hogy a kereskedelem selejtes olcsó árúkat kénytelen forgalomba hozni, hogy egyes iparvállalataink panaszkodnak, hogy jobb árúkat csak részben képesek idehaza értékesíteni, hanem kénytelenek a selejtesebb olcsó külföldi árúnak tért engedni, szomorú bizonyosságot rejtenek magukban. Magukban rejtik közönségünk csekély vásárló képességének szomorú bizonyítékát, de magukban rejtik azt a tanulságot is, hogy ennek a vásárlóképességnek emelése képezi egyik legelsőrendű közgazdasági feladatunkat.

Népünknek állandó gazdasági foglalkoztatása, a parlagon heverő munkaerőnek felhasználása képezi a megoldandó kérdést s evvel foglalkoznia kell a közgazdának, az államférfiaknak, a kormánynak és helyhatóságoknak, foglalkoznia kell a gazdasági szervezetű testületeknek és egyesületeknek is. Foglalkozniok mindezeknek nem átmenetileg, nem ötletszerűen, hanem állandóan és tervszerűen, mert a sok orvosszer közül, melyeket a közállapotok bajainak orvoslására ajánlanak, meg lehet a maga jogosultsága, sőt szüksége a humanisztikus és erkölcsi jellegű, a visszaéléseket korlátozó, a kis existenciákat védő, a felügyelő, tiltó és nem tudom még miféle törvényi, kormányzati, rendőri és más hatósági intézményeknek, rendszabályoknak és egyéb intézkedéseknek, de gyökeresen a bajt csak a keresetforrások megnyitásával, az általános jólét emelésével lehet megszüntetni, mert a gazdasági szükségleteket nem lehet jóindulatú törekvésekkel, hatósági intézkedésekkel, agyonkormányzással kielégíteni; kifogynak a kincses ládák, kihül a legnagyobbmértvű jóindulat is s a fenmaradó hézagokon átpotyognak erkölcs, cultura, hatósági rendszabályok. A gazdasági szükségletek kielégítésénél csak arra a ki nem apadó forrásra lehet gondolni, mely a nép munkaerejében s ennek az erőnek kihasználásával járó keresetekben rejlik.

Ki tudna nagy tömegeket más módon foglalkoztatni viszonyaink között, mint az ipari termelés fokozása által? Egyedül ez fejleszthető oly irányban, hogy a meddően heverő munkaerő értékesíttessék.

Mezőgazdasági termelésünknel újabb földterületekre alig számíthatunk; azokon a nagy területeken, melyeket az utóbbi 20 éven át vízszabályozások szabadítottak fel, már ring a kalász, azok már használatban vannak; a magasabb culturákra az intenzívebb gazdálkodásra való áttérés újabb munkaerőket igényel ugyan, de ezt sokszo-

rosan ellensúlyozza az intenzívebb gazdálkodással járó gépek használatának terjedése, úgy hogy mezőgazdaságunk az avval jelenleg számszerint foglalkozók népesedési szaporulatát sem leendő képes ebben az ágazatban foglalkoztatni.

Kereskedelmünknel még kevésbé számíthatunk, a mainál nagyobb számnak foglalkoztatására. A kereskedelem az avval foglalkozóktól megkívántató magasabb képességnél s e foglalkozásnak meghatározott voltánál fogva általában nem alkalmas széles néprétegek foglalkoztatására s ámbár újabb statisztikai felvételeink nem állanak még rendelkezésre, de alig kétlem, hogy különösen a kiskereskedelem körében nyilvánuló nagy verseny nálunk is azt fogja feltüntetni, a mit feltüntetett Németországban, hogy ugyanazon idő alatt, míg a népesség 10°/o szaporodást mutatott, a kiskereskedők száma közel 40°/o-kal növekedett. Ezeket az egymással a végtelenségig versenyző kisebb existenciákat is más irányban kellend foglalkoztatnunk, nem hogy ettől a foglalkozási ágazattól a népesség nagyobb számának felvételét várhatnók.

Marad egy kivezető út, az ipar, a melynek megteremtése és felvirágoztatása többi foglalkozási ágazatunk, merném mondani egész közgazdaságunk fejlődésének kulcsát rejti magában.

Ipart magában véve sem jóindulattal, sem jelszavakkal, sem pénzzel vagy egymagában állami támogatással, sem más magukban álló intézményekkel teremteni nem lehet.

De igenis lehet teremteni, megerősíteni a mi viszonyaink között is, ha gondosan mérlegeljük előfeltételeit, teljesítjük és megóvjuk életérdekeiket, ha tisztán nézünk és látunk s mindegyikünk kiveszi e nagy nemzeti feladat teljesítéséből a maga részét. S ennél a munkafelosztásnál egy nagy rész talán a legnagyobb rész a magyar kereskedelemre esik.

Azért soroltam fel a kereskedelem fejlődésének és hatásának több példáját, hogy ezekből vonhassam le azokat a tételeket, melyeket az ipar fejlesztésénél, mint igazolt gazdasági tételeket folyton szem előtt kell tartanunk.

Ilyen először, hogy nem az ipar hozta létre a kereskedelmet, hanem inkább megfordítva, a kereskedelem az ipart.

Ebből folyik másodsor, hogy aki iparfejlesztésre gondol, gondoljon előbb a kereskedelemre, vagyis az ipar fejlesztésénél előbb gondoljunk a biztos értékesítésre, mint a termelésre.

Ilyen harmadszor, hogyha az ipar céljául széles néprétegek foglalkoztatását tűzzük ki, nagy mennyiségek termelésére kell gondolnunk, nagy mennyiségeket kell előállítanunk, elő kell állítanunk vagy széles néprétegeknek azonos foglalkoztatása, vagyis az önszükségletet meghaladó háziipari termelés, vagy pedig nagybani termelés — gyáripár — útján.

Ilyen negyedszer, hogy a kereskedelem erősebb az iparnál, idegen termékekkel árasztja el a piacot, ha ezek olcsóbbak, vagy jobbak a hazaiaknál.

Ötödször a tömegtermelés fogalmából következik, hogy bármennyire idegen árukkal legyen is telítve a piac, s bármi tér kínálkozik is az áru kelhelyezésére a belpiacon, a külföldi relatiókat ápolni, a kivitelt elősegíteni kell, mert a tömegfogyasztásnál előálló nagy hullámzásoknak éppen a kivitel képezi hullámtörőjét.

Végül annak a hatásnak megbírálásánál, amelylyel a kereskedelem az ipar fejlődésére bír, ne feledjük, hogy a biztos és állandó értékesítés az iparnak legnagyobb védelme, amely valóságos védvám hatásával bír.

A kereskedelemnek ez a védő hatása az előbb is említett két irányban nyilvánul. Nyilvánul először az anyagok beszerzésénél s másodsor az áruk értékesítésénél.

Az anyagoknak a kereskedelmi piacokhoz mért olcsó beszerzése sok esetben valóságos bonificatió jellegével bír; így a liverpooli textilgyárosoknak a piac nagyságában s a conjuncturák kellő kihasználásában rejlő erejét még ma is a nyersanyag árának 4⁰/₀-ára teszik.

Még jelentékenyebb az a védelem, melyet a kereskedelem a biztos és állandó értékesítés által nyújt az iparnak. A kereskedelmi intézmények fejlődési története általában azt mutatja, hogy a népek régebben nem védvámokkal, hanem kereskedelmi jellegű intézkedésekkel védték magukat. Az egyenesen tiltó intézkedések kereskedelmi tilalmak voltak; a mérsékeltebb védelem pedig kiváltságok, vagy a hazai kereskedelemnek adott előnyök, másfelől pedig az idegen kereskedelem irányában érvényesített nem azonos, hanem szigorúbb eljárásformájában nyilvánult. A védvám e kereskedelmi természetű jellege például Svédországban állott fenn a múlt század elejéig.

Ma a kereskedelemben rejlő védelem annak a térfoglalásnak előnyeiben rejlik, a melyet az állandó üzleti összeköttetések biztosítanak s amely különleges áruknál nagyobb szokott lenni, mint tömegárúknál, ipari termelvényeknél ismét nagyobb, mint nyers terményeknél. Az az áldozat, a melylyel az új iparcikkek meghonosítása, egyes áruknak más árukkal való pótlása jár, a kereskedelmi versengés érdekében hozott kiadások, mutatják annak a védelemnek nagyságát, a mely a megszokottságban, az állandósított kereskedelmi összeköttetésekben rejlik, s a melynek értéke gyakran nagyobb magának a védvámnak értékénél.

Az eddig előadottakban csak azt ecseteltem főbb vonásokban, hogy minő hatással lehet a kereskedelem az ipar fejlesztése vagy védelme tekintetében, de nekünk ha igazán akarunk látni, azzal kell

tisztába jönnünk, hogy milyen minálunk az a hatás, a melyet a kereskedelem az iparra gyakorol. S e tekintetben szomorú az a kép, a mely elénk tárul. Itéljük meg helyzetünket egész objektivitással.

Már évekkel ezelőtt utaltam arra, hogy iparfejlesztési viszonyainkra a magas vámokat sem kívánatosaknak, sem szükségeseeknek nem tartom. Bizonyos tekintetben kénytelenek voltunk ugyan az adott internacionális helyzettel számolni, mert a gazdasági küzdelem fegyvereit sem lehet egyoldalúlag megválogatni, de nem hunyhatunk szemet a felett, hogy a vámtételek lényeges emelése csak súlyosabbá tette helyzetünket, mert gazdasági vámjainknak nagy része csak reménybeli jellegű, míg az ipari vámok a mezőgazdaságiaknál kétségtelenül nagyobb mérvben fognak azonnal érvényesülni az ipari cikkek árában, ez által megdrágítják a mindennapi életet, nehezítik a mezőgazdaságnak helyzetét, mert drágítják a termelést s még inkább nehezítik ipárunk fejlesztését, az által, hogy a versenyző osztrák ipart előnyösebb helyzetbe juttatják, mert viszonylag kisebb lesz az a helyi előny, mely a megerősödött osztrák iparral szemben a mi ipari törekvéseinknek rugóját képezi.

Kereskedelmi iparunk helyzete azonban lényegében nem változott. Sőt kisebb javulásokat vehetünk észre, amennyiben több, különösen mezőgazdasági terményünk értékesítésénél direct relációk létesültek a vámkülfölddel, s viszont a vámkülföldről beszerzett szükségleteinknél is több irányban az osztrák közvetítés nélkül közvetlenül szerezzük be azokat, sőt igen jelentékenyen emelkedett a direct vámkülföldi reláció fánkna és czukrunknak értékesítésénél, s még inkább a hitelügyek kielégítésénél. De a vámkülfölddel való összeköttetésünk igen jelentékeny részben még most is osztrák közvetítéssel történik, osztrák termények és iparcikkeknek a vámkülföldön a mi kereskedelmünk által való közvetítése pedig ma is minimális, s iparcikkekben szükségletünknek tulnyomó része Ausztriából fedeztetvén, kereskedőink, s kereskedelmi ügynökeink, ha nem is direct megbízottjai s árúraktárosai az osztrák gyáraknak, de igen nagy részben ezek szerepét töltik be, sőt a saját számlájára dolgozó kereskedőnek helyzete igen sok ágazatban még sokkal nehezebb, mint az osztrák gyár megbízottjáé vagy árúraktárának kezelőjéé, mert az üzletéhez szükséges tőkén kívül őt terhelik a risicó, az üzleti kiadások és az adó.

Miután nemesak a közvetítő kisebb kereskedő, hanem a vásárló közönség is, majdnem kivételnek tekinti a készfizetést, — ami a vásárló képesség alacsony voltának legkiáltóbb bizonyítéka — a hosszú hitelezéssel járó tőkelekötöttség és risicó csak súlyosbitja a kereskedő helyzetét.

Az ily nehéz viszonyokkal küzdő kereskedelem bizony nem valami nagy támogatója a hazai ipar fejlesztésének. Tevékenységének az a productiv része, melylyel az árúczikkek értékének emeléséhez járul, saját fáradságos munkáját is csak mostohán jutalmazza, s ha az ipari termelvények értékének emeléséből előnyösen hat is valami vissza az ipari termelésre, ez nem a hazai iparnak válik előnyére; az a védvámyszerű hatás pedig, melyet fentebb érintettem, s mely a forgalomban meghonosodott árú megszokottságában, az állandó összeköttetésekben rejlik, egyenesen a magyar ipartermelés ellen gyakorolja a védelmező hatást.

Nehéz viszonyok s mégis meg kell velök küzdenünk. Csak attól óvok mindenkit, hogy ne könnyelműséggel válogassa meg a küzdelem eszközeit s ne az utczáról felhangzó jelszavakkal akarjon közgazdasági politikát csinálni. A semmittevés politikája rendszerint a kétségbeesés politikája; ezt a jóremények politikája szokta felváltani, amidőn egyes intézményektől, mint csodaszerektől remélnék mindent. Rövid, mondjuk hathetes közgazdasági tanulmányok alapján a bátorság politikájával karöltve szoktak ezek a közgazdasági panacéák a láthatáron feltűnni. Sokkal messzebb nyúlnak, sokkal jobban összeszövődnek a gazdasági élet törvényei, hogysen egyes intézmények csodaszzerű általános hatást gyakorolhatnának. A gazdasági élet tételeit nem is lehet abszolút érvénynyel felállítani, relativ értékük szerint szabad csak mérlegelni, merev egymásutánba se lehet sorolni, mert hatásuk kölcsönös. Körfutást végezne, aki elkülönítve, merev egymásutánba akarná azokat sorozni, hosszú fáradás után oda térne vissza, a honnan kiindult.

A ki, teszem, először a háziipart akarná fejleszteni, majd a kézműipart megerősíteni s csak azután gondolna a gyáripár meghonosítására, alighanem meddő munkát létesítene s hült helyét találná tevékenységének, mire a gyáriparra kerülne a sor. Annyira összeszövődnek az iparfejlődés szálai, hogy, ha valóban csak életképes iparok fejlesztésére gondolunk, nem állják azok egymás útját, sőt csak életképességük növekszik, ha a munkát az egész vonalon felvesszük.

Alaposan kell helyzetünket ismernünk, az iparnak nehéz viszonyaink között is meglevő számtalan előfeltételét kutatnunk, biztonságának érdekeit pontosan mérlegelnünk, az öntudattal működő közvéleményt felkeltenünk és megerősíteni, tétovázás helyett a gyakorlati munkához látnunk. Előrebocsátom, hogy itt sem a lelkesedésre, a hazafiságra vagy áldozatkészségre kívánom tételeimet alapítani. Igen szép és nagy tulajdonságok ezek, a közéletben nagy szükségünk is van rájuk, de a gazdasági életben s különösen az ipar fejlesztésénél igen kis tényezőivé törpülnek a fellendülésnek. A gazdasági berendezés, az iparfejlesztés, par excellence anyagi

kérdések, a melyeket csak az anyagi haszonra, a rentabilitásra ágyazhatunk.

Azt azonban igen is számba kell vennem s erre építhetek is, hogy a kereskedelmi osztályt is, mint minden hivatásszerű osztályt, nem a pillanatnyi haszon, hanem létérdekeinek maradandó megóvása és biztosítása irányítja tevékenységénél.

Azok a bajok, a melyeket fentebb érintettem, az egymást öltő verseny, a véget nem érő hitelezések, a készpénzzel való vásárlás szűk térre szoruló volta s ehhez kell adnom még a megbizhatatlanságnak, a cég-átruházásoknak, árúelfecsérléseknek s más visszaéléseknek hosszú sorozatát, a melyekkel a szolid kereskedelemnek kell nagy kárral megküzdnie, nem múló jelenségek, hanem fokozódó bajok, a melyeknek szülőanyja a keresethiány, dajkája a nyomor. Ezeknek a bajoknak megszüntetése, a keresetforrások megnyitása minden gazdasági ágazatnak érdeke, sőt életfeltétele. Érdeke a mezőgazdának, mert az a föld, mely nekünk még jövedelmez, csak a kínos megélhetés feltételét fogja nyújtani fiainknak s a merő küzködést unokáinknak; érdeke az iparosnak, mert különben az ipar, mely néposztályok vagyonosodását s a nemzet gazdagságát van hivatva megteremteni, idegen népek emelkedésének csak súlyát fogja nehezíteni vállainkra; s érdeke a kereskedelemnek, mert különben nemcsak nyeresége devalválódik, hanem az a nálunk kellően nem appreciált nagy érték is megsemmisül, melyet kereskedő-házaink czége, üzletköre, clientelája képvisel.

Az előnyös és biztos értékesítés minden ipar rentabilitásának legfőbb feltétele lévén, tulajdonképpen ez az a talaj, melyre a kereskedelemnek iparfejlesztő hatását alapoznunk kell.

Azok a panaszok, a melyek fejletlen és kisszerű iparunk daczára is a verseny — teszem, újabban az állami gyárak versenye — ellen felhozatnak, mind a kereskedelmi értékesítés körébe esnek s annak az előbb hangoztatott tételnek bizonyítékai, hogy előbb kell az értékesítésre, mint a termelésre gondolnunk. De bizonyítékai egyúttal annak a másik tételnek is, hogyha hátrányosan visszaható convulsiókat felidézni nem akarunk, a külföldi piacokat is gondoznunk kell, gondoznunk és összeköttetéseket szerezniük és fentartanunk még előbb, mint termelésünk a belfogyasztást fedezi.

Gondoznunk különösen, a mi viszonyaink között, a hol kereskedelmünk nagyobb részében idegen árúkkal fedezi a forgalmi szükségletet. Alig tudom elképzelni, hogy valaki az idegen árúk forgalomba hozásából eredő nagyobb nyereségről lemondjon, csak azért, hogy hazai iparcikkekkel érjen el kisebb nyereséget; s közgazdasági szempontból sem tartanám kívánatosnak, hogy a midőn általában a gazdasági és ipari tevékenység nagyobb rentabilitására törekszünk, éppen a kereskedelmi ipar legyen az, a melynek jövedelmezősége csorbuljon,

vagy megszűnjék. Kereskedelmünk azzal a kisebb rentabilitással, a melylyel minden újabb iparczikknek, tehát az új magyar iparczikknek forgalombahozatala is jár, csak úgy érheti be, ha ez új, vagy tágabb tevékenységi körnek új hasznaként jelentkezik, e cél pedig leginkább az által érhető el, ha új piacok szerzésével és gondozásával tágítjuk a kereskedelmi tevékenység körét s az idegen árukat közvetítő kereskedelemre s a direct importra is megfelelő súlyt helyezünk.

A direct importra kiváló gondot kell fordítanunk, először, mert a közvetítő kereskedelem nyeresége saját gazdaságunknak jut s másodszor, mert az egyes anyagoknak közvetlen import által előálló olcsóbb voltával valósíthatjuk meg csak azt az eszmét, hogy a kereskedelem egyes nyers anyagok beszerzésénél is emeltyűjévé legyen az iparfejlesztésnek.

És súlyt kell fektetnünk már előre az exportra nemcsak azért, hogy új tevékenységi kört nyissunk kereskedelmünknek, hanem az iparfejlesztés szempontjából is. A piacok megosztottsága legnagyobb biztosítéka az árhullámzások megakadályozásának s az állandó jellegű értékesítésnek, mert a forgalomra kiható hátrányok nem minden piacon szoktak egyszerre beállani. Pedig az árú értékének állandósága egyik döntő tényezője az ipari tevékenység eredményességének. Mutatja ezt, hogy minden vállalat, habár olcsón is, de először biztosan igyekszik egy bizonyos árumennyiségen tuladni. Legkitünőbb példája ennek a közszállítások. Azok nem nagy nyereség mellett szoktak teljesíttetni, némely árúknál, például a kőszénnél, alig haladják meg az önköltségeket, s minden esetre úgyszólván valamennyi cikkknél kisebb a vállalati nyereség, mint az általános forgalomban eladott cikkekénél: mégis azt látjuk, hogy ez a mérsékelt nyereséggel járó szállítás igen sok vállalatunknak majdnem nélkülözhetetlenként odaállított stockját képezi. A megszerzett külföldi piacnak ugyanez a biztos állandó jelleggel bíró hatása szokott lenni a belföldi fogyasztás hullámzásaival szemben.

Igen tisztán vélek látni a tekintetben, hogy sok iparvállalatunk meddősége tisztán arra vezethető vissza, hogy az állandó értékesítés kérdése idejekorán gondozva nem lett, hogy tisztán a belföld tartott mint értékesítési piac szem előtt s igen tartok tőle, hogy e kezdetleges gazdasági tételeknek szem elől tévesztése a felmerülő bajoknál is félszeg következtetésekre vezethet s az ipar fejlesztése helyett, több ágazatban, annak reducálását idézheti elő.

Azok az évek óta nagy jóindulattal, sok áldozattal és fáradozással létesült kísérletek, a melyek a háziipar kiterjedt fejlesztésére irányultak, azért nem vezethettek eredményre, mert az értékesítés ügye előre nem lett biztosítva. Ha ez a döntő kérdés tisztáztatik,

még pedig tisztáztatik a szó kereskedelmi értelmében, vagyis nem az állittatik oda-feladatképp, hogy a kereskedelem értékesítsen bármilyenű cikkeket, hanem hogy a cikkek készítése alkalmazkodjék a forgalmi szükséglethez, a kereskedelmi igényekhez, akkor — tisztelet egyes kivételeknek — ez a most igazán csak játékszámhába menő kísérlet, mely alig tud felülemelkedni a háziszükségletnek, sokszor az önszükségletnek körén, igazi ipari jelentőségre emelkedhetik, széles néprétegeket foglalkoztathat, nagy árútömegeket állithat elő, a gyári termelésnek lehet kiegészítője, sokszor előiskolája s a legolcsóbban dolgozó gyáriparral szemben is fenttarthatja magát, a mint ennek tanulságos példájával számtalan ipari ágazatban — még a szövészeti ipar körében is — közvetlenül országunk északnyugati határain túl már találkozhatunk.

Azt a jelentőséget ismertettem csak eddig, a melylyel a kereskedelem az ipar fejlesztése s érdekeinek megóvása tekintetében bír s azokat az irányeszméket fejtegettem, melyeket nézetem szerint, úgy az ipar fejlesztésénél, valamint egész közgazdasági életünk berendezésénél szem előtt kell tartanunk. Azt mondhatnám csak a cselekvés körét rajzoltam meg, engedjék meg azért, hogy pozitív irányban is felsoroljak némelyeket azok közül a feladatok közül, amelyek iparunk fejlesztése tekintetében kereskedelmi köreinkre várnak.

Először is a pénzügyintézetektől várom, hogy nagyobb gondot fordítsanak az ipari vállalkozási szellem felkeltésére és honorálására. Távol áll tőlem, hogy az irrealitás irányát propagáljam, sőt teljesen tisztában vagyok avval, hogy ifjú szerepünk a világgazdaságban, az a körülmény, hogy nemzeti vagyonunknak viszonylag csekély része esik gyorsan mobilisálható tőkékre s főleg azon körülmény, hogy nagyobb pénzügyintézeteinknek tulnyomó része betéti üzlettel s értékpapír kibocsátással foglalkozik, kétszeres óvatosságra, a rigorositás legmesszebbmenő betartására utalnak bennünket; az is távol áll tőlem, hogy el ne ismerjem, hogy újabb ipari alapításainknak legnagyobb vagy legalább legjelentékenyebb része egyenesen egyes pénzügyintézeteink közvetlen vállalkozására vagy legalább is tetemes részesezésére vezethető vissza: s mégis azt vélem közgazdasági fejlődésünk érdekében kívánatosnak, hogy egy lépéssel, még pedig egy nagy lépéssel tovább menjünk.

Akkor, midőn azt látom, hogy a nagy ipari államokban a pénzügyintézetek e tekintetben az óvatosságnak igazán szélső meggyéjéig elmennek, hogy már üzletkörük berendezésénél egy jelentékeny részt egyenesen az ipari tevékenységnek reserválnak, s jövedelmüknek egy bizonyos hányadát risikóval járó, de nyereségre kilátást nyújtó üzletekre szánják; midőn látom, hogy a névbecsülésnek anyagi értékét

is mérlegelik, a cég nevében s üzleti összeköttetéseiben, az ipari vállalkozó képzettségében és rátermettségében rejlő tőkét, mint valódi értéket honorálják s mindezek által az ipar fejlesztésének egyik leg-hatalmasabb rugóját a vállalkozási szellemet keltik fel: akkor arra a következtetésre kell jutnom, hogy még igen széles terünk van a legrigorozabb soliditás és az irrealitás között, a melyen nagy lépést tehetünk még előre a nélkül, hogy akár a közérdeket, akár intézeteink magánérdekét a legkisebb mértékben is veszélyeztetnénk. Sőt ellenkezőleg, egyenesen a közérdeket szolgáljuk, mert a fellendülésnek újabb eszközeit nyújtjuk, egyenesen az intézetek helyzetén segítünk, mert tágitjuk üzletkörüket, többoldalúvá tesszük foglalkozásukat s jó részben elejét vesszük annak az üzleti pangásnak, mely az utóbbi években bénította meg sok pénzintézetünk tevékenységét, visszahatással volt üzleti tőkéjének jövedelmezőségére, gyakran egy kisszerű kalmár köznapi csere-beréjére súlyesztette le szellemi tevékenységét s egy tőkeszegény ország felgyűjtött tőkéit sem tudta foglalkoztatni, hanem tőkegazdag népek pezsgőbb gazdaságának volt kénytelen átengedni pénzkészleteinek gyümölcsét.

Elméletben tán nem tudnám megjelölni sem én, sem más azt a határt, a meddig mehetünk, de azt hiszem, a mint én nem merném, úgy más sem merné tagadni az eszme jogosultságát.

Azt a nagy visszásságot, hogy az ipari tevékenységet nem eléggé honoráljuk, hogy azt kellőleg nem ismerhetjük s ennél fogva iránta a kívánt bizalommal sem viseltethetünk, nem kis részben hitelviszonyainknak nem eléggé consolidált, szétszórt voltában, helyesebben szólva nagyrészt abban keresem, hogy a hitel nem egy helyen, hanem több helyen, sok helyen, ha lehet, minden helyen vétetik igénybe, úgy, hogy hiányzik a kellő evidentia s az erre alapított bizalom. A pénz- és hitelviszonyokban előhaladottabb államok példájának ellenkezőjével, a gazdasági összeköttetésekből folyó természetes rendszerrel fordított viszonyban álló avval a jelenséggel találkozunk naponta hiteléletünkben, hogy a pénzt adó minden üzletben risicót lát, ezt csak egy bizonyos határig kívánja viselni s majdnem maga utalja a pénzt keresőt, hogy további szerencsét más intézetnél kísértsen meg.

Talán fölösleges annak bővebb taglalásába bocsátkoznom, hogy a hitelező szempontjából a tartozások megosztottsága, szétszórt volta a bizonytalanságnak igen veszélyes elemét rejtí magában. Egy közgazdasági irónk néhány év előtt készített becses tanulmányában utalt többek között a tartozások consolidálására, egy helyen való egyesítésére, annak a kötelezettségnek elvállalására, hogy az adós egy helyen egyesítse személyes hitelen alapuló összes tartozásait, az úgynevezett cash rendszerre. Ez a rendszer természetesen nem vihető

a végletekig keresztül, sőt fejlettebb üzleti összeköttetéseknél az üzlet terjedelme, sokoldalúsága, a conjuncturák előnyös kihasználása egyenesen lehetetlenné teszi, de megvan a maga jogosultsága ott, a hol a vállalati befektetési tőke egy jelentékeny része is hitelen alapul, s általában hatalmas emeltyűje lehet a gazdasági fellendülésnek, különösen új vállalatoknál, a cég összeköttetéseiben, az ipari vállalkozó szakképzettségében rejlő tőke honorálásánál; megvan a maga jogosultsága főleg a mi viszonyaink között, a hol a szakképzettség ritkán esik össze a tőke birtokával s a hol csakis a szakképzettség megfelelő honorálásától, a pénzügyintézeteknek mintegy ily módon való participálásától remélhetjük a vállalkozási szellemnek s ez által az iparnak fellendülését.

Ismét nem tudnám azt a határt megjelölni, a meddig ezt az eszmét meg kell valósítanunk; de akkor, midőn a gazdasági élet követelményeivel és a követelményekből folyó törvényeivel homlokegyenest ellenkező tendenciákat látok naponta érvényesülni; akkor midőn látom, hogy egyes iparoknál, teszem az építőiparnál évek óta a hitelezés oly közvetítés mellett történik, melynek tetemes költségei apasztják a tulajdonképeni vállalkozó nyereségét, megdrágítják a munkát s ez által csak hátrányosan befolyásolhatják az építési kedvet: akkor újból csak arra az eredményre jutok, hogy az eszmének felvetése jogosult megszívlelése nagyon is indokolt, a gazdasági élet igényeinek sérelme nélküli kivitele pedig szükséges.

Az építő-ipar köréből felhozott példa mindenesetre igazolja azt, hogy ha nem is a cash rendszer életbeléptetése, de legalább a tájékozottság közvetlen megszerzése, a közvetlen érintkezés a pénzt igénybevevővel, viszonyainak közvetlen szemmel tartása, ellenőrzése, a járandóságok lekötése, számtalan esetben és igen sok ipari vállalatnál mellőzhetővé fogják tenni a pénzt megdrágító közvetítőt; a hitel direct nyújtása megengedem, hogy több munkát ad a pénzt nyújtó intézetnek, de éppen az érintkezés és ellenőrzés közvetlensége folytán emelni fogja az üzleti soliditást, a vállalkozó könyveinek pontos vezetését, s mivel a közvetítőnek, illetve annak a nyeresége, a ki a banktól veszi a pénzt s azt tovább adja, elesik, még az intézetnek nyeresége is bizonyos hányaddal magasabb lehet.

Legfontosabb közreműködése azonban pénzügyintézeteinknek az áruhiteltek engedélyezésére, a számlatartozások beszedésére és leszámítására esik. A megfelelő lekötések, szemmel tartások és felügyelet itt igénylik munkásságukat. Tudom, hogy sok oldalról sokféle ellenvetéssel találkozok ez az eszme, de utóbb is, újból csak avval felelek, hogy ha azt látom, hogy a készpénz melletti vásárlás minimális volta, a hitelbe vásárlás általános szokása és a vevő részéről a hitel igénybevetelésnek hosszú volta kereskedelmünk helyzetének legfeketebb pontja, úgy mellőzhetlennék tartom e visszasságok megszüntetésére törekedni.

Utóbb sem szabad felednünk, hogy ha a kereskedelem és ez által az ipar fellendítésére törekszünk, első feladatunk a már meglevőnek kedvezőbb situálására gondolnunk, mert ennél már megvan nemcsak a vállalkozási kedv, hanem maga a vállalkozás, a melyet sokkal könnyebb fejleszteni, mint egészen új vállalatokat létesíteni. Ugyanavval az üzleti tőkével, mely ma hosszú időre le van kötve, s melynek biztonsága rendszerint annál kétségesebb, mennél hosszabb időre van lekötve, a tőke gyorsabb visszafordulása mellett sokkal kiterjedtebb üzletet lehet folytatni. Hozzájárul viszonyaink között még az, hogy kereskedelmi vállalatainknak egy nagy része saját tőkéjén kívül, idegen tőkével, osztrák iparvállalatok tőkéjével, nyújtott hitelével dolgozik. Kereskedelmünknek függetlenítése érdekében nem közömbös szempont, hogy saját tőkéje hosszú időre lekötve ne legyen, hogy hitele az osztrák áru forgalomba hozatalával közvetlen kapcsolatban ne maradjon, hanem hogy ez a hitel az áru forgalomba hozatalától lehetőleg külön választassék, hazai intézetek által nyújtassék. Csak attól a kereskedelemtől várhatjuk, hogy — ha megvannak vagy lesznek — a hazai ipartermékek értékesítésére fogja a súlyt fektetni, a mely nincs az osztrák vagy külföldi gyárossal szemben oly szoros és közvetlen hitelösszeköttetésben, hogy attól üzletének megszorítása nélkül nem szabadulhat. A kettős lekötöttségből, legalább abból az egyikből kell szabadulnunk, a mely az önálló működésnek mellőzhetlen előfeltételét képezi.

Miután alig van intézetünk, mely ezekkel az üzletágakkal foglalkozik, az erre való törekvést, azt hiszem, méltán megvárhatjuk pénzügyintézeteinktől annyival inkább, mert megengedem, hogy a nem fizetés erénye sokszor a fizetési képesség, legalább és főleg a rögtöni fizetési képesség korlátolt voltának szülöttje, de sok esetben csak rossz szokás, indolentia, rendetlenség.

A kereskedők és iparosok követeléseinek liquiditása érdekében tett lépések munkával járnak, de a munkának meg is van a gyümölcse, meg van magára a pénzügyintézetre nézve is. Nem áldozatok azok, a miket követelünk, hanem oly munkára serkentés, a mely közvetlen haszonnal is jár s közvetve még értékesebb gyümölcsöket terem. Valaki úgy különböztette meg egyszer a kalmárt a kereskedőtől, hogy kalmár az, aki várja, kereskedő az, aki nem csak várja, hanem keresi is az üzleti kötések; az előbbinek szerencséje, haszna és jövedelme a véletlentől, az utóbbié saját tevékenységétől függ. Csak azt kérjük azért pénzügyintézeteinktől, hogy fejtsenek ki nagyobb tevékenységet az ipari érdekek gondozásában a fentebb jelzett s általában az iparnak hasznos más irányban is, ne vágyódjanak a kalmár nyugalmas szerepére, hanem mint kereskedelmi vállalatok legyenek igazi kereskedők.

Ezek után az árúk értékesítésével foglalkozó szorosabb értelemben vett kereskedelemre nézve is gyakorlatilag akarom feltüntetni azt a hatást, a melyet iparunk fejlesztésére közvetlenül gyakorolhat.

Alig van kereskedelmi ágazat, a melynek körében fel ne merülneek egyes oly czikkek, a melyek a hazai ipar által is ne lennének előállithatók. Megengedem, hogy miután itt nemcsak maga a cikk, hanem annak jósága, olcsósága, biztos időre való szállítása is döntők, mindezek és hasonló feltételek csak az áruczikkék egy kisebb részére nézve állanak fenn, de kétségtelenül fennállanak sok oly czikkre nézve, a melynél csak a megszokottság, kényelem, az elárúsító kereskedőnek vagy a vevőnek bizalmatlansága vagy éppen előítélete tart vissza bennünket a hazai árú fogyasztásától. Vannak intézeteink, a melyek tüzetes felvilágosítást nyújtanak a magyar ipar helyzetéről, termelvényeiről, s vannak iparosaink, a kik a forgalom igényeihez képesek alkalmazkodni, az olcsóság tekintetében még áldozatra is készek, ha jelentékenyebb megrendelésre számíthatnak, s a biztos időre való szállítás tekintetében is elég garantiát képeznek. Erős meggyőződés, hogy egy kis jó akarat és utánjárás mellett minden üzletben, sőt minden gyárban akadunk olyan szükségletekre, segédanyagokra, a melyek itthon fedezhetők. Különösen áll ez egyes javító-iparok, műiparok, a művészettel összefüggő iparok, díszítések, élelmiczikkek, butor- és faárúk, kosárfonások, sás- és kakaárúk, a sokszorosító ipar, vegyészeti ipar, immár a vasipar egy jelentékeny része, a gépipar s különösen a gazdasági gépipar, a kocsipar, agyag- és kőipar tekintetében. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a hazai ipar annál inkább képesítve lesz a szükségletek jó kielégítésére, mennél inkább vétetik igénybe.

A hazai iparczikkék igénybe vehetésének gondos kutatása, a közömbösségnek félretétele, a rendszeres törekvés e célra mindenkinek s első sorban az értékesítéssel foglalkozó egyes kereskedőnek, — ennek a nagy nemzeti törekvésnek felkeltése, ébrentartása, meggyökeresítése pedig a közgazdasági jellegű testületeknek, egyesületeknek, kereskedelmi csarnokoknak képezi nemes feladatát.

Külön feladat vár ezenkívül egyes nagy kereskedőházainkra. Ha igazán és komolyan akarjuk népünk foglalkoztatásának s az ipar megteremtésének nagy feladatát megoldani, nem mellőzhetjük az ipari termelvények értékesítőinek hathatós közreműködését. Nagy házaink, a melyek első sorban képesek magukat függetleníteni, a melyek már önmagukban hordják az ipar prosperálásának egyik legnagyobb biztosítékát az értékesítést, azt merem állítani, sokszor egymagukban képviselik a sikeres ipari termelésnek minden előfeltételét. A kikészítési, félégyártmány feldolgozási eljárás közbevetése gyakran jövedelmezőbb lesz a teljes készgyártmány egyszerű forgalomba hozatalával

elérhető nyereségnél s e mellett a speciális igényekhez is alkalmazkodhatik.

De legjelentékenyebb iparpártoló hatása a kereskedelemnek és pedig nemcsak az értékesítő kereskedelemnek, hanem főleg az ügynökök közvetítésének ott kezdődik, a hol a nemes törekvések mezejéről az ipari alkotások gyakorlati terére lépünk át, gyárakat alapítunk vagy egyébként tömegesen és nagymennyiségben előállított árúk értékesítéséről gondoskodunk.

A gyakorlatból meritett tapasztalásom igazolja, hogy gyáralapításaink sikeresek voltak ott, a hol az értékesítés előre biztosítva volt, s nem nagy sikerrel jártak, a hol ez a szempont előre megfelelőleg nem lett gondozva. Gyakran az üzlet természete, az árú minősége zárja ki ennek a biztosítéknak állandó megszerzését, de a kereskedő s még inkább az ügynök kezében összpontosuló clientela megszerzése mindig átsegít az első nehézségeken s megteremti azt az alapot, a mely — természetesen munkásság mellett, mert munka nélkül ne várjunk a gazdasági tevékenységtől gyümölcsöket — a további boldogulás csiráit rejtí magában.

Még egy positiv feladatról kell megemlékeznem, a mely nagyobb kereskedőink s pénzügyeinknek cselekvési körébe vág s ez a külföldi pénzügyekkel, gyári vállalatokkal való összeköttetéseknek felhasználása oly irányban, hogy bővebben, alaposabban tájékozzák őket az itteni viszonyokról, keltsék fel az érdeklődést, buzdítsák, serkentsék itteni iparvállalatoknak létesítésére, az azokban való részvételre s e cél elérésénél járjanak mindenben kezökre. Legtágabb tere ez az iparfejlesztésnek, mert az iparvállalatokhoz szükséges tőkével együtt a talán még szükségesebb szakértelmet is együtt képes megszerezni. Ha gyári vállalatokra gondolunk, pedig ezekben fekszik az iparfejlesztés kulcsa, még sok ideig csak ezeknek az összeköttetéseknek a kihasználásával leszünk képesek nagyobb eredményt elérni. Már maga az, hogy ha megindul egy nagy társadalmi actió, rendszeres és nagyobb szabású kormánytevékenység, közviszonyainknak az ipar érdekeit szemmel tartó, megóvó berendezése, ha közvéleményünket áthatja az a tudat, hogy az ipar fejlesztése gazdasági haladásunknak sarkköve, maga ez az általános nagy törekvés a leghathatósabb intimatio az itteni iparalapításokra; mert nem az a védelem a leghathatósabb, a mely ideig-óráig tartó sokféle körülménytől függő egyes intézményekben rejlik, hanem az, a melyet a köztudatba átment s abban gyökeret vert gazdasági irányok követése biztosít.

Ennek a köztudatnak telkeltése, általánosítása, habár csak parányi, de ismét egy kis hordalékkal való megerősítése az én tulajdonképeni célom. De az ébredő köztudatnak megerősödését, érett gyümölcsét csak úgy várhatjuk, ha nem csak magunkévá

teszszük az eszmét és törekvéseket, hanem ha az egész vonalon a telepengedélytől kezdve egész a gyár létesítéséig, munkájának folytatásáig, termelvényeinek értékesítéséig kutatjuk az ipar valódi igényeit, ha elhárítjuk azokat az akadályokat, melyek az ipar-termelést nehezítő, drágító, gyakran a versenyt lehetetlenné tevő tilalmak, rendszabályok, még a feldolgozandó nyers anyagot is drágító szolgáltatások, végtelen fórumokon való áthurczolások képében nehezdednek ma az ipari termelésre; ha egyszerűsítjük, ez által olcsóbbá és közvetlenebbé teszszük administratív eljárásunkat, sokban birói jogvédelmünket is, ha helyhatóságok és kormány az akadályok elhárítását, a fejlődés elősegítését, az érdekek védelmét azzal a tudattal teszik magukévá, hogy ebbeli működésük a nemzeti érdekek megóvásának és érvényre juttatásának nagy munkája. Az actiónak ez a része megindult, folyamatban van; nem kétlem, a törvényhozás megteremti az intézményeket, sőt megadja azt az anyagi támogatást is, mely elmaradottságunkban, versenyviszonyaink között a hátrányosabb helyzet kiegyenlítésének egyik segédeszközét képezi.

De kormánytól és kormányzati hatóságoktól utóbb is csak az életre való eszmék felkarolását, a főbb irányítást, az érdekek és szükségletek fölismerését s a kormányzati tevékenységnek a közintézmények berendezésének és kezelésének az általános érdekeknek és szükségleteknek megfelelő fogantatását várhatjuk, a gazdasági tevékenység súlypontjának magára a gazdasági tényezőkre kell esnie. Szükségesnek tartom ezt különösen felemlíteni nálunk, ahol főleg iparvállalatok alapításánál, ha nem is mindent, de felette sokat a kormánytól várunk és követelünk. Pedig a gazdasági munka sikere csak az öntevékenységen alapulhat, annyira az öntevékenységen, hogy egyes felvetett ideák még arra sem alkalmasak, hogy hosszabb és nyilvános megbeszélések tárgyává tétessenek, hanem inkább arra valók, hogy egyesek agyában fogamozzanak s érlelődjenek meg, egyesek törekvését s tevékenységét keltsék fel, mert azé szokott lenni az első gyümölcs, akié az első idea.

S mégis különösebb feladat vár gazdasági testületeinkre, ezek között főleg az érdekképviselőre hivatott kamarákra s a kereskedelmi egyesületekre. Elsősorban ezektől várhatjuk az iparfejlesztés nélkülözhetetlenségének a köztudatban való ébrentartását, ezektől egyesek tájékozását, az általánosabb sérelmeknek és panaszoknak, a kívánalmaknak s érdekeknek képviselését, általában az akadályok megszüntetésének, a fejlődés elősegítésének közvetítését, s ezektől várhatjuk leginkább a kereskedelem és ipar társadalmi posztójának megerősítését.

Rég elmúltak ugyan azok az idők, midőn a foglalkozás milyensége biztosította a társadalmi elsőséget, s a népek történetének tar-

kasága e tekintetben is a legmulatságosabb változatokat tünteti fel; Görögország tudósai és bölcsei előkelő társadalmi állásuk daczára is gyakran a szomszédban voltak kénytelenek menedéket keresni, s a régi Egyiptom egy fejlődési korszakában a pásztorok képezték az egyik legelőkelőbb kasztot.

A becsületes munka egyenértéke utat tör ugyan magának a társadalomban s kiegyenlítőleg hat a különböző társadalmi osztályokra; de mégis, amidőn azt látjuk, hogy az előítélet és idegenkedés hányat tart vissza egyes foglalkozásoktól, amidőn éppen azt tűzzük ki feladatunk céljául, hogy a szunnyadó társadalmi erőket ébreszszük fel és hasznosítsuk, hogy az egyes foglalkozási ágakban versengő torlódásokat utaljuk a cselekvés más terére, amikor az iparfejllesztés szükségessége mellett, a nagy közvéleményt akarjuk sorompóba vinni: akkor nem lehet az közömbös, hogy lassabb avagy gyorsabb-e ennek a társadalmi átalakulásnak lefolyása, akkor azt merem állítani, hogy nagy nemzeti feladatot teljesít, aki minden becsületes foglalkozásnak társadalmi egyenértékén munkálódik.

A múltból átvett anyagi és erkölcsi kincseket csak akkor tudjuk a jövőnek megóvni, a haladás biztos utjait betartani, ha elismerjük és méltányoljuk annak a jelszónak belső igazságát, mely a munka értékét felismerő, legnagyobb közgazdasági író eszméinek nyomán kelt lábra: »Tiszteljétek a királyok méltóságát, de becsüljétek meg a kezek munkáját is.«

Wekerle Sándor.

Keletázsia I.

E dolgozat ama tapasztalatokat értékesíti, a melyeket 1900—1903-ig Kinában, majd Japánban való tartózkodásom alatt szereztem. Különösen abból a szempontból igyekszem a keletázsiai országok viszonyait leírni, hogy talán sikerülhet Magyarországon és Ausztriában az illetékes körök érdeklődését e távoli piacok iránt felkelteni és őket arra ösztökélni, hogy nagyobb mérvben vegyenek részt a keleti világversenyben.

Kereskedelmi utak.

Egész Keletázsia forgalmi szempontból egységes területet alkot, úgy, hogy a kereskedelmi utak ismertetése együttes módon végezhető. A kereskedelmi utak és a különböző szállítási eszközök versenyének vázolója természetesen megelőzi az egyes területek gazdasági jelentőségének ismertetését.

I. A szibériai út. 1857 óta többször merült fel az a terv, hogy az európai Oroszországot összeköti a szibériai orosz területekkel. Katonai és közgazdasági okok egyaránt kedveztek e tervnek. De csak 1891. márczius 29-én jelent meg a szibériai vasut építését elhatározó csári ukáz. A vasut építéséhez az első kapavágást Vladivosztokban 1891. május 31-én, világkörüli útjában, az akkori trónörökös-nagyherceg tette meg, a ki ma II. Miklós cár.

Az eredeti terv szerint a vonalnak Cseljabinszkból Omszkon, Irkuczkon, Stretenszken, Blagovjesztszenszken és Khabarovszkon át kellett volna Vladivosztokba vezetnie. A stretenszk—blagovjesztszenszk—khabarovszki vonal kivételével, hol az Amur és a Silka folyók szolgálnak közlekedési út gyanánt, az építéssel 1900-ig el is készültek, úgy, hogy Oroszország legalább a nyári hónapokban teljesen össze volt kötve a távol Kelettel. Télen azonban a folyamok befagynak, a közlekedés hajókkal lehetetlenné válik és e részekben csak szánnal tartható fenn.

Időközben, 1896-ban és 1898-ban, az orosz diplomácia azonban oly előnyös szerződést kötött Kinával, hogy a khabarovszk—stretenszki vonalrész kiépítését elhalaszthatták. E szerződések ugyanis jogot adtak Oroszországnak arra, hogy Mandsurián át vezethessen vasutat. Ezzel, a kharbini csomópont útján, Vladivosztokot, szemben az amurvölgyi összeköttetéssel, 1100 kilométerrel hozták közelébb Oroszországhoz, de közvetlen összeköttetést létesítettek Port-Arthurral, a Pecsili-öbölben megszerzett új kikötővel is. A vasut építésére megalapították az orosz-kinai bank révén a »kinai keleti vasutársulatot«; nyilvánvaló tehát az orosz kormánynak a vállalatban való részesége. Az 1900 óta kiélesedett mandsu-kérdés az 1896-iki szerződésnek köszöni keletkezését, mert Kína már akkor adott jogot Oroszország-

nak, hogy az épülő vasutat megvédhesse s e célból a vasuti vonalat »megfelelő« számú katonasággal megszállhassa.

Ezek után már csak a transzkontinentális vasut végpontját illetőleg kellett dönten. Vladivosztok ellen az a körülmény szolt, hogy kikötője télen befagy, a mi katonai szempontból a legnagyobb fontossággal bír. Port-Arthuré ellenben jégmentes. Port-Arthur továbbá Kinában fekszik, tehát sokkal gazdagabb s így nagyobb fölvevő képességű vidéken.

Hogy azonban e helynek megmaradjon katonai jelentősége s a mellett kedvező helyzete kereskedelmileg is kihasználtság, Oroszország, jellemző erélylyel, 1899-ben Port-Arthur közelében kikötőváros építését határozta el. Dalny-t (= messze távol), az új várost még 1899-ben kezdték épiteni, bár hivatalosan még nem döntötték el, hogy Vladivosztok-é vagy Dalny-é lesz-e az elsőbbség. A vonal kiépítését a kínai zavarok annyira késleltették, hogy a Szibériát Kinával közvetlen összekötő vonal csak 1903. nyarán volt átadható az általános forgalomnak. Időközben Dalnyt, 200.000 lélekszámot véve alapul, tervszerűen felépítették. A kikötői épületek, rakodópartok, árúraktárak, dockok annyira elkészültek, hogy e város 1903 nyarán nemcsak hivatalosan lett a tranzzsibériai vasut végpontja, de tényleg is megfelel az összes követelményeknek. Dalnyt a távol kelet valamennyi kikötőjével élénk hajóforgalom köti össze. A kínai keleti vasut-társulat kitűnő gőzöseit, a »Mongoliát« és a »Mandsuriát«-t, melyek Shanghai, illetve Nagasaki felé közvetítik a forgalmat csatlakozással, express vonatokkal, a trieszti »Stabilimento tecnico«-ban építették.

A moszkva—dalnyi vonal hossza 3640 km.; a moszkva—vladivosztokié pedig 8485 km. A távolsági különbséget, a mely Vladivosztok javára 163 km.-t tesz, ellensúlyozzák Dalnynak már kifejtett előnyei, nevezetesen az, hogy gazdag kínai tartományban fekszik, kikötője jégmentes és az egyéb keleti kikötőkkel kedvezően össze van kapcsolva. Vladivosztok a nemzetközi forgalom szempontjából csak akkor nyerhetne jelentőségben, ha Kanadával gyorsjáratú gőzösök kötnék össze, mert ez útvonal az Óczeánon át megtakarítást jelentene. A kínai keleti vasutnak az a része, mely Dalnytól Mandzsuriáig, a tulajdonképpeni Orosz-Ázsia határállomásáig terjed, 1874 km. hosszú. E vonalon még sok a tenni való, különösen az alépítmények és hidak tekintetében. 1903 óta, a mikor Witte, az akkori pénzügyminister és Kuropatkin hadügyminister beutazták e vonalat, folyton dolgoznak a vonal javításán; az építményt megerősítik, a vonalat több helyen áthelyezik, bevágásokat csinálnak, gátakat emelnek.

A Mandsuriától Misszovajáig, a Baikál-tó keleti partján s a Bajkál-állomástól Irkuczkon át európai Oroszországba vezető vonal még csak lassan járó vonatok csekély forgalmára van berendezve; a forgalom élénkülésével itt is jelentékenyebb javításokra lesz szükség. A vonal mindenütt egyvágányú. A Baikál-tó déli csúcsa mellett a vonal vezetése nagy műszaki nehézségekkel jár; egyelőre a tó két partja közt két gőzös tartja fenn az összeköttetést; ezek egyike három vagonból álló vonat átszállítására is be van rendezve. A vonatok menetsebessége általában nagyon csekély; az 1903. július 1-től a kelet-kínai vonalon hetenként kétszer közlekedő expressvonatok is átlag nem egészen 25 kilométert tesznek meg óránként, Szibériában

pedig 30 kilométert, az expresszvonattal így a Moszkvától Dalnyig terjedő út 13 napot igényel. Ezek szerint az összeköttetés Budapest-ről a következő legrövidebb menetidőket eredményezi: Tientsinbe 17, Pekingbe 18, Sanghaiba 17, Kobeba 18, Yokohamába 19, Hong-Kongba 20—22 nap.

Vízi úton, például Pekingbe 34 nap alatt lehet érni. De a szibériai út nemcsak rövidebb, hanem olcsóbb is. Budapestről Shanghaiba, a postagőzös I. osztályában ellátással együtt a költségek körülbelül 1800 koronát tesznek, míg ugyanoda a szibériai vasuton, igaz hogy ellátás nélkül, csak 1000 koronát, sőt a II. osztályon, a mely alig különbözik az I. osztálytól, csak 700 koronát.

A személyszállítás szempontjából tehát úgy gyorsaság, mint olcsóság tekintetében a vasuti összeköttetést illeti meg az elsőség. Azonban nagyon jól tudjuk, hogy az ily hosszú utazásoknál az olcsóságon és gyorsaságon kívül a kényelem kérdése is szerepet játszik s e tekintetben elvitázhatatlanul a gőzhajózás van nagy előnyben. Az élénk kereskedelmi összeköttetés, mely Keletázsia és India közt egyrészt, Keletázsia és Amerika közt másrészt fennáll, azonkívül továbbra is nagy előnyöket biztosít a hajózásnak. A posta-továbbításnál pedig az orosz kormány oly nehézségeket támaszt, hogy ez a fontos szempont is a hajózás mellett szól. Épen ezért nem szabad a szibériai vasut jelentőségét túlbecsülni. Bizonyos ugyan, hogy e vasut az Oroszországgal határos területekre nagy fontosságú, mert árúikat közelebb hozza az európai piacához. Példaképen felemlítjük, hogy Szibéria vajkivitele Angliába 1894-ben, az Irkuczk-ig terjedő vonal megnyitása előtt, 400,000 pud-ot tett ki, 1902-ben pedig 2.500,000 pud-ot.

A kínai tartományoknak, különösen a sűrű népességű mandsu és mongol területeknek megnyitása a shanghaii és tientsini kereskedelem számára nem nyújt nagy reményeket, mert e tartományok egyelőre Oroszország kezén vannak s ezért a »nyitott ajtó elve« legfőlebb papíron fog megvalósulni.

Az Európa és Keletázsia közti általános áruforgalom szempontjából a hajózásnak nem kell a szibériai vasut versenytől tartani. Különösen nem a Sanghaitól délre eső részeken. De még az északra eső kikötők is inkább hajón fogják árúikat szállítani, mint vasuton, mert a hajó-összeköttetéssel járó idővesztést teljesen ellensúlyozza a szállítási díjak magassága a vasutakon. Legfőlebb a tea és selyem fog később vasuton küldetni. A kínai és japán árúk nagy tömegét továbbra is hajón fogják szállítani.

II. A szuezi csatornán keresztül.

A) *A Postagőzősök.* Európa és Keletázsia közt egy-egy angol, francia és német vállalat közvetíti a postai forgalmat

1. *A Peninsular & Oriental Steam Navigation Co. (P. & O.)* London és Shanghai közt tartja fenn kéthetenként az összeköttetést Marseillen, Adenen, Bombayn, Colombón, Singaporeon és Hong-Kongon át. Utasok és értékes árúk a Bombayba való kitérést azáltal kerülik el, hogy a colombo-európai vonalon a társulatnak ausztráliai gőzősei állanak rendelkezésre, melyekhez a keletázsiai hajók csatlakoznak. A társulat különben még azáltal gyorsítja az utat, hogy London és Brindisit a P. & O. expresszvonatokkal, Brindisi és Port-Saidot pedig kis, de gyorsjáratú gőzősökkal köti össze, úgy, hogy

a Budapesten földadott levelek az angol postával körülbelül 32 nap alatt érnek Shanghaiba, míg a francia vagy német postagőzösökkel továbbított posta átlag 33–34 nap alatt ér oda.

2. A *Messageries Maritimes* járatai Marseille és Yokohama közt szintén kéthetenkéntiek, Adenen, Colombón, Singaporeon, Saigonon, Hong-Kongon, Shanghai és Kobén keresztül.

3. A *Norddeutscher Lloyd* és a *Hamburg—Amerika Linie* (HAPAG) kéthetenként, fölváltva Brémából és Hamburgból indítanak hajókat az említett vonalon, Génuan és Nápolyon át Yokohamába, azzal a különbséggel, hogy Saigont kihagyják, ellenben Japánban Nagasakiba is befutnak. E két társulat hajóival az út Yokohamába 40 napig tart.

Az említett hajójáratok közül a közönség a németeket kedveli legjobban, bár ezek a forgalmat csak 1900 óta bonyolítják le a mostani mértékben. Jövedelmezőségük is nagyobb, mint a többi vonaloké, mert a holland-indiai, a sziámi és az észak-kinai mellékvonalak bekapcsolásával lényegesen kiterjesztették a rakományok útkörét.

B) *Teherszállító gőzösök*. A Keletázsia felé közlekedő többé-kevésbé rendszeres teherszállító járatok nagy számából csak a következőket említjük föl: 1. A *P. & O.* Londonból Yokohamába kéthetenként. 2. A *HAPAG* Hamburgból Yokohamába kéthetenként. 3. A »*Nippon Yusen Kaisha*« európai vonala: Londonból Yokohamába Antwerpen és Marseillen át kéthetenként.

A *HAPAG* néhány gőzösenek kivételével e teherszállító gőzösök utasokat is vesznek fel csekély árért s ezért a személyforgalomban is keresletnek örvendenek. Az átlagos menetidő Yokohama és London közt kerek két hónap.

Az orosz önkéntes flotta is rendszeres összeköttetést tart fön Odessa és Vladivosztok közt. Az *Osztrák Lloyd*-nak pedig, az 1903-iki menetrend szerint, évente 15 járata van Yokohamába, illetőleg Kobéba, melyek közül 8 Shanghait is érinti; a többi Hong-Kongot elhagyva, közvetlenül Yokohamába fut be. Az Osztrák-Lloyd viteldíjtételei a rövidebb útra és hosszabb járatra való tekintet nélkül, megfelelnek a többi vonalak díjtételeinek; az általános rakomány registertonnájáért 40–50 shillinget számít.

III. *Amerikai vonalok*. 1. *Canadai vonal*. Ezt a vonalat az angol kormány subventiójával a canadai *Pacific-vasutttársulat* tartja fenn s a hajók neve után röviden *Empressline*-nek nevezik. Vancouvert köti össze Yokohamával, Kobeval, Nagasakival, Shanghaival és Hong-Konggal. A hajók nyáron három, télen négy hetenként közlekednek; az út Vancouverttől Yokohamáig 14 napig s onnan Hong-Kongig további nyolcz napig tart. Az *Empressgőzösök* még nem rég a leggyorsabbak voltak a Csendes-Oczeánon s északibb irányuk miatt recordot értek el. A budapest-yokohamai vonalon 20 nap a leggyorsabb idő, a budapest-shanghai-i vonalon pedig 33 nap. Shanghaiig az út az I. osztályon élelmezéssel együtt kerek 2000 koronába kerül.

2. *A san-franciscoi vonal*. A szövetséges társulatok, nevezetesen az amerikai *Pacific Mail S. N. Co.*, az angol *Occidental and Oriental S. N. Co.* s a japáni *Toyo Kisen Kaisha*, melyeknek mindegyike 3–3 gőzössel rendelkezik, a sanfrancisco—hongkongi forgalmat minden 7–10 nap alatt bonyolítják le. A hajók, melyek mindkét irányban érintik Honolulu, Yokohamát 19 nap alatt érik el, kivéve a *Pacific*

Mail-társulat két új gőzösét, melyeknek erre 17 nap, Hong-Kongba pedig 27 nap kell. A menetdíjak ugyanazok, mint az Empress line-nél.

3. A *Seattle* vonal. Ezt a *Nippon Yusen Kaisha* nagy japáni társulat kéthetenként járattja Seattle (U. S. Am.) és Hong-Kong közt. Hivatalosan Yokohama a végállomás, míg a yokohama—hong-kongi vonalrészről külön vonalnak tekintik. E modern gőzösek 16 nap alatt teszik meg utjukat, alacsony díjtételeik miatt nagyon kedvelik.

Ezekon kívül van még néhány többé-kevésbé rendszeres összeköttetés, melyeket nagyjából Amerikának egymással versenyző transzkontinentális vasúttársaságai alapítottak és támogatnak. Állami subventiót azonban csakis a kanadai vonal élvez. E hajóvonalakon bőséges rakhely mellett a díjtételek aránylag csekélyek. Azonban az Amerika keleti partjairól útnak induló tömegárú a nagyon magas vasúti díjtételek miatt a suez csatornán át vezető útnak ad előnyt. Főlemlítésre méltó továbbá, hogy a yokohama-newyorki visszteherdíj (via Suez) rendszeren 25 shillingnél kisebb, tehát az *Osztrák Lloyd* yokohama-trieszti vonala díjtételeinek felét sem teszi ki. Ez a jelenség abból magyarázható, hogy a nagy verseny következtében a New-Yorkból Keletázsia felé érkező gőzösek visszamenet a legolcsóbb díjtételeket számítják. Ezt nem tekintve a keletázsia-európai viszonylatban azonban igazoltak a magas díjtételek miatti panaszok.

A Keletázsia és Ausztrália közti személyforgalmat a *Nippon Yusen Kaisha* és az *Eastern & Australian S. N. Co.* közvetítik, melyek mindegyike négyhetenként járatt személygőzösöket. Az előbbi minden hónapban egyszer Bombayt is érinti. Az említett vonalakon kívül más vállalatok is gyakori rendes tehergőzös-forgalmat tartanak fenn Keletázsia és India, illetve Ausztrália közt.

Legvégül meg kell még emlékeznünk a Japán és Kína közti forgalomról, valamint az ehhez csatlakozó kölcsönös cabotageről.

Miután a *P. & O.* és az orosz önkéntes flotta hajóinak kivételével, melyek csak Shanghaiig, illetve Vladivosztokig járnak, a többi említett valamennyi gőzös a kínai és japáni kikötőket is érinti, nevezetesen Hong-Kongot (Shanghai, Nagasaki, Kobe) és Yokohamát, kitűnik, hogy az említett kikötők közt havonként legalább is 19 gőzös jár minden irányban. Ehhez jönnek a jelentéktelenségük miatt itt föl nem említett vonalaknak mindkét irányban közlekedő gőzösei, azután a *Nippon Yusen Kaisha*-nak és az *Osaka Chosen Kaisha*-nak Japán és Kína közt, nevezetesen Shanghai, Cse-Puba, Tiencsinbe és Koreába közlekedő hajói, továbbá az *Indo-China Steam Navigation Co.* és a *China Navigation Co.* járatai, melyek rendkívül élénk forgalmat tartanak fön a távol Keleten.

Nem kevésbé fejlett a nemzeti tengerparti hajózás, melylyel Japánban főképp a *Nippon Yusen* és az *Osaka Chosen Kaisha* foglalkoznak, míg Kínában ezt a forgalmat a már említett két angol társulaton kívül a kínai *China Merchants Steam Navigation Co.* látja el.

Vállalkozókedvben tehát valóban nincs hiány.

Japán.

Szándékosan mellőzzük ez ország földrajzi ismertetését, valamint történetének, alkotmányának és politikai helyzetének elemzését. Mindezek részben ismeretesek, vagy a Japánról szóló kézikönyvekben könnyen fellelhetők. Ellenben részletesen feltüntetjük Japán gazdaságának egyes ágait, mindenütt a legújabb adatokra támaszkodva.

Japán területe az újabb szerzeményekkel együtt 417.412 □ km.-t tesz. A lakosság száma 1899 végén 46.5 millió, 1902 végén Formosával együtt közel 49 millió. A sűrűség a szűkebb értelemben vett Japánban 119, az egész birodalomban 117 egy □ km.-re; a lakosság tehát jóval sűrűbb, mint hazánkban, vagy Ausztriában. Japán főbb városai: Tokio 1.5 milliónál több, Osaka 850.000, Kioto 400.000 lakossal; Nagoya, Kobe, Yokohama, Hiroshima, Nagaszaki 115.000—250.000 lakossal.

Állami pénz- és bankügy.

A következő számok kellően megvilágítják az állami háztartás újabb fejlődését:

	kiadás	államadósság
		millió yen
1882/83.	73	105.6
1893. (a khinai háború előtt)	78	280
1903.	281	560

A kiadásoknak és adósságoknak roppant növekedését rendkívüli körülmények okozták, e növekedés oly súlyos, hogy 1900—1901-ben küszöbön állónak tartották az állami csődöt. Azóta a viszonyok némileg javultak ugyan, de a hadsereg és tengerészet óriási összegeket emészt fel és a közigazgatásilag hasznos beruházások is mind égetőbbé válnak. Az adó-teher azonban nem igen emelhető. Már most is fejenként 5 yent tesz, mert az állami adókon kívül a praefecturái és községi pótaxók is emelkedtek. A lakosság az adóteher aránytalan megosztását érzi. 117 millió korona földadóval 15 millió korona jövedelmi adó áll szemben, pedig a talaj 82⁰/₀-a nem művelhető.

Az állami pénzügy kedvezőtlen fejlődése ellenére Japánnak sikerült 1897-ben az aranyvalutára való áttérés s azt napjainkig fenn is tartotta (1 yen = 100 szen, a 10 rin = 2.50 korona). Az arany a mindennapi forgalomból ugyan eltűnt és azt a *Nippon Ginko* (japán bank) bankói helyettesítik; de a bank bármikor beváltja jegyeit. S az arany nem szivárgott ki. 1896—1902-ig 181 millió yen aranyat hoztak be, s csak 129 milliót vittek ki.

Japán bankügye ugyan fejlett, de a tőke szétforgácsolt. 1901. december 31-én 2632 bank és takarékpénztár volt 367.4 millió yen befizetett tőkével; így e hitelintézetek mindegyikére 139.600 yen átlagos tőke esik, a többi 8598 részvénytársaságra pedig 90631.

A *Nippon Ginko* részvénytőkéje 30 millió yen; szabadalmazott jegybank; az utóbbi években 12⁰/₀-os osztalékot fizetett. Jegyeit érczel vagy állampapirokkal fedezi. Ha a jegykibocsátás 100 milliónál nagyobb, 5⁰/₀-os jegyadót fizet. Az érczfedezet 1902-ben 109, a jegyforgalom 229 millió volt; az érczfedezet tehát 47⁰/₀-os. Ez évben a papirpénzen kívül 100 millió érczpénz is volt forgalomban. A *Nippon Ginko*t a japán pénzügyek rendezése körül határozottan nagy dicséret illeti. A kormányval való összeköttetése azonban, különösen előlegnyújtása és a kincstári jegyeknek átvétele veszélyesnek tetszhetik a valuta- és pénz-viszonyok szilárdsága szempontjából.

A második legfontosabb intézet a *Yokohama Specie Bank*; főképpen kereskedelmi jelentősége van; Kinában, Londonban, New-Yorkban, San Franciscóban és Lyonban vannak fiókjai. Kereskedelmi tekintetben fontosak még a Yokohamában, Kobeban, Nagasakiban megtelepült bankok, a *Hong Kong and Shanghai Bank*; a *Chartered Bank of India, Australia and China*, az orosz-kinai *Bank* és az újonan keletkezett amerikai *International Banking Corporation*.

A postatakarékpénztárt 1875-ben alapították; 1902-ben 30 millió yennél több betétje volt. A kamatláb váltakozó, legutóbb 4·8⁰/₀ volt. Japánban a kamatláb általában nagyon magas; az utolsó öt évben átlag 6¹/₂⁰/₀-ot tett letétekért és 12¹/₂⁰/₀-ot kölcsönökért.

Az utóbbi években, főképp pedig az 1900-iki gazdasági válság idején a bankok pénzügyi eredménye is kedvezőtlen volt; az ország közgazdasági viszonyainak javulása azonban, mely főképp 1902 óta észlelhető, a bankok üzletmenetére is jó hatással van.

Közlekedésügy.

Vasutügy. Japán üzemben lévő vasutvonalainak hosszúsága 6478 km; ebből 1704 km. állami, 4774 km. magánvasut. A tőkeberuházás az államvasutaknál 307, a magánvasutaknál 517 millió korona; a forgalmi fölösleg az államvasutaknál 21, a magánvasutaknál 40·6 millió korona. A kiadások a magánvasutaknál 51·49⁰/₀-át teszik a nyers bevételnek, az államvasutaknál 49·79⁰/₀-át.

Az első vasutat Tokio s Yokohama közt építették s 1872-ben adták át a forgalomnak. Ezt követte, mint legfontosabb, e vonalnak egész Kobéig való meghosszabbítása. Ez a 603 kilométer hosszú vonal Tokiót összeköti Kiotóval és Osakával is s így egybefűzi a birodalom öt legjelentékenyebb városát. A magánvasutak közt első helyen áll a Nippon-társulat, melynek vonala Tokiótól Aomorig terjed, azután a Szanyo-vonal Kobétól Simonoszekig s a Kiushiu-vasut. Így az észak és a dél közt közvetlen összeköttetés létesült, a két központból, Tokióból és Kiotóból pedig szárnyvonalak ágaznak ki.

Olcsóság, rendes közlekedés és a forgalom élénksége tekintetében a magánvasutak jobbak. Az államvasutak mentségére felhozható, hogy az állam több ízben volt kénytelen stratégiai és kulturális célokat tekintetbe venni.

Japán még nem gyárt síneket, ezeket és a hidszerkezeteket, melyekre a hegyes vidék és a sok folyóvíz miatt nagy szükség van, be kell hozni. A mozdonyokat külföldről szerzik be, de a vasuti kocsikat a tokiói állami műhelyben és három magán gyárban készítik. A legnagyobb gyár a Nippon vasuttársulaté Omiyában. 1900 végén a mozgó anyagkészlet 1290 mozdony, 4455 személy- és 18.012 teherszállító-kocsi volt, melyek majd 50 millió vonatkilométer mellett, 111 millió utast és 14·7 millió tonna árut szállítottak. Az áruszállítási bevételek a bruttóbevételeknek csak 26·1⁰/₀-át teszik; a személyforgalmiak ellenben 71·77⁰/₀-át. Ez az aránytalanság a földrajzi viszonyokban birja magyarázatát: a keskeny hegyes szigetek élénk cabotage forgalommal vízi úton bonyolítják le az áruforgalom java részét.

A japán vasutak forgalma igen alacsony árak mellett élénk és kényelem dolgában körülbelül megfelel az európai követelményeknek.

Tokió és Simonoszeki közt pár év óta háló- és étkező-kocsik is közlekednek.

Pósta- és táviróügy. Japán 1879-ben belépett a nemzetközi postaunióba. Azóta a japáni postaigazgatás szakadatlanul arra törekszik, hogy minden követelménynek megfeleljen. A múlt évben 1446 posta- és táviróhivatalt, 3674 postahivatalt és 381 táviróállomást tartott fenn s 47.225 hivatalnokot és szolgát alkalmazott. E számban bennfoglaltatik 15 postahivatal Kinában és 11 Koreában. A posta összesen 830 millió küldeményt továbbított, ebből 13 millió a nemzetközi forgalomra esik. (Monarchiánkból 127.518 postaküldemény.)

A táviróvonalak hossza 27.000 km., összesen 117.000 km. sodronyhosszúsággal. Az utolsó esztendőben 16 millió táviratot továbbítottak, a tengerentúli forgalomban pedig 736.062 kábeltelegrammot.

A telefon Japánban állami monopólium; az ország pénzügyi viszonyai miatt aránylag csak lassan fejlesztik. Vonalhossza 61.000 km.; az interurban forgalom is állandóan emelkedik. A postából, táviróból és telefonból az államnak az 1901/1902. pénzügyi évben 10 millió korona tiszta jövedelme volt, jöllehet a díjak talán a legolcsóbbak az egész világon. A belföldi és a kínai—koreai postahivatalokkal való forgalomban egyszerű levél portója 3 szen = $7\frac{1}{2}$ fillér.

A japán forgalmi ügynél meg kell emlékeznünk a nemzeti tengeri szállítási vállalatokról. A *Nippon Yusen Kaisha*-nak 1902 végén 70 kész és 6 épülőfélben lévő tengeri gőzöse volt. Járműveinek tonnatartalma 248.178 registertonna (az *Osztrák Lloyd* hajóparkjéé csak valamivel több 180.000 tonnánál!) A *Nippon Yusen Kaisha* 1902-ben $11\frac{1}{2}$ millió korona állami subventiót kapott. Utána következők jelentékenységgben az *Osaka Shosan Kaisha*; ez a kis- és nagy cabotagezsál foglalkozik s a Yangtszekiangon is tart járatokat.

Japán összes kereskedelmi flottája 1902 végén 1015 gőzösből állt 602.411 bruttotonnával és 4020 vitorlásból 334.812 tonna rakhelylyel; 1896-ban a gőzösök száma 899 volt, 373.588 bruttotonnával. Japánban is tehát a nagy hajók felé hajlik az irányzat. A japán kereskedelmi flottában 178 gőzösnek 1000-nél és 18 gőzösnek 6700-nél több bruttotonna volt. (Ausztriának ugyanekkor 5000 tonnán fölül csak 6 gőzöse volt, Magyarországnak egy sem!)

Mezőgazdaság.

Japán földművelő állam; lakosai évezredek óta kizárólag a földművelésből éltek. Egész a legújabb időkig nemcsak iparuk, de állattenyésztésük sem volt. Még napjainkig kecskét, juhot, sertést, nagyobb szárnyast nem tartottak. A szarvasmarhát is csak helyenként tenyésztik, a hús és a tej táplálékul nem szolgál. A földművelésének nagy jelentősége rendkívüli dolognak tetszhetik oly államban, ahol az egész területnek csak 18%-a művelhető. Mégis az egész társadalmi rend a földművelésen épül fel. A feudális fel fogás, mely szerint a nemesség után a földműves parasztság következik, megelőzve a kézművest és kereskedőt, ma is tartja magát. Nagy birtokok nincsenek. Nem tekintve azon fictiót, hogy minden terület a mikádóé, melynek gyakorlati jelentősége nincs, a birtokok szabadok. A földművelés nagy fáradságot, különösen trágyázást és öntözést igényel.

A földadó meglehetősen magas és sok panaszra ad alkalmat. Ere-

detileg a föld értékének 2⁰/₀-át tette. A praefecturái pótdadóval azonban 5⁰/₀-ra emelkedett. 1898-ban a földadót 50⁰/₀-al emelték. De a parlament a kormány javaslataihoz csak oly feltétellel járult hozzá, hogy 5 év múlva az adó régi mértékére leszállítandó. E körül forgott 1902-ben a japán nagy politikai harcz. A kormány a fölemelt földadóból eredő bevételeket új flotta-programmja számára akarta felhasználni; 11 esztendő alatt 115 millió költséget kellett volna így fedezni. A kormány az előző kormány ígéretét magára nézve kötelezőnek nem tartotta és a parlamentet feloszlatta. Végre azonban engednie kellett, mert belátta, hogy többségre nem tehet szert és így most a szükséges összegeket más uton, főleg beruházások elhalasztásával teremtik elő.

Japánban a mezőgazdaságot kínai mintára üzik. A fő termék a rizs. Az árpát, búzát, kölest és babot csak oly vidékeken termelik, hol vízhiány van, vagy az éghajlat hidegebb. A rizs művelése nemcsak ügyességet, jártasságot, hanem megfeszített munkát is igényel: öntözést, feltöltést és trágyázást.

Rendszerint áprilisban vetnek s októberben aratnak. A japáni rizs a legjobb egész Ázsiában. Ára is nagy, főképp rossz években, például 1902-ben, amikor átlag 12·70 yen volt kokunként, (18 fillér literenként). A rizs a kedvencz és fő eledel; de sokan még alacsony árak mellett sem engedhetik meg maguknak a fényűzést. A vidéken tehát a szegény népnek a buza és árpa, különösen pedig a köles a fő eledele; a rizs csak ritka delicatesse. A japáni rizst különös jósága miatt Japánból Ázsia többi országaiba mint fényűzési cikket kiviszik és az idegen, selejtesebb rizst a szegényebb néposztályok számára behozzák. A déli vidékeken bizonyos fajta édes burgonyát is fogyasztanak; az egész országban pedig csekély mértékben néhány fajta főzeléket. A rizs és a többi gabonaneműek művelési területét, valamint hozamát 1902-ben a következő számok tüntetik föl:

	megművelt terület hektárokbán	hozam hektoliterekben	egy hektárra esik hektoliter átlag
rizs	2,824.000	66,600.000	23 ¹ / ₂
buza, árpa, köles . .	1,800.000	33,120.000	12 ¹ / ₂

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az utolsó 25 esztendőben a rizs átlagos termése 72 millió hektolitert tett.

Japánban is érzik az általános mezőgazdasági válságot. Nagy adóteher, aránylag csekély termőképességű terület, tőkehiány stb. csak csekély jövedelmezőséget eredményeznek. A japáni kormány a mezőgazdaságot fölsegítendő Európából szarvasmarhát hozott be és mintagazdaságokat létesített. De a fáradozásnak csak csekély eredménye volt; a legtöbb mintagazdasággal ismét fölhagytak, úgy, hogy most csak négy áll már fönn. Néhány gazdagabb földbirtokos amerikai gazdasági gépeket kezd használni. De kétséges, hogy a sajátos topografiai viszonyok miatt és az olcsó munkaerő mellett célszerűnek fog-e ez bizonyulni.

Ehelyütt meg kell emlékeznem a *szakiról* is, a japánok ismeretes rizspálinkájáról, melynek megadóztatásából a kormánynak több mint 159 millió korona jövedelme van, ami a rendes évi bevételeknek majd 28⁰/₀-át teszi. A *szaki* nemzeti ital, melylyel még a bálványok-

nak is áldoznak a templomokban; állítólag a Kr. u. 3. század óta ismeretes.¹⁾

A tea Japánban nemcsak általánosan kedvelt és nélkülözhetlen élvezeti, hanem egyszersmind jelentékeny kiviteli cikk is.²⁾

1901-ben az összes termelés 26.258 métermázsát tett, 48.000 hektárról.

Az élelmiszer-növényeken kívül, ipariakat is termelnek. Ezek: a gyapot, dohány, kender, olajnövények, indigó, kámfor és a szederfa.

Történelmi sorrendben a kenderé az első. A japánok évezredek óta ismerik s mai nap is különféle fehérneműk és hálók készítésére használják.

A gyapot Indiából került Japánba, állítólag 800 körül Kr. után, de csak a XVII. században terjedt el s csak ekkor kezdték fölhasználni. Azóta azonban a belföldi termelés sohasem volt képes a szükségletet fedezni. Japán jelenleg nyers gyapotot hoz be és földolgozva tovább adja Kinának és Koreának. 1900-ban 33.000 hektár terület volt gyapottal megművelve; a termés ez évben 183.537 q. volt.

A dohányt a portugálok vitték be Japánba s annyira megkedvelték, hogy minden a dohányzás ellen kiadott tilalom hatástalan maradt. Ma egész Japán füstöl apró kis pipákból, férfi és nő, öreg és ifjú egyaránt. A japáni dohány nagyon gyenge s rosszabb minőségű, mint az, melyet Európában élveznek.

Az olajnövények közt legfontosabbak: a sesam, repcze, tea-magvak, gyapotmagvak s főképpen a lakkfa (*rhus vernicifera*), melyből a hasonlíthatlan japáni lakkhoz való nyers anyagot nyerik. Ezt

¹⁾ Gyártási módja a következő: 1. A *koji* (erjedt rizs) előállítás az árpa erjesztéséhez hasonló eljárással. 2. A *moto* előállítása, mely megfelel az anyarozsnak. Melegedés által történő erjesztés, miközben a rizskeményítő dextrinné és keményítőcukorra, utóbb pedig alkohollá válik. Ez a processus körülbelül két hétig tart. 3. A fő eljárás. Ennek három különböző fázisa van, melyek a különféle stádiumban lévő erjedési productumok különféle keverése által különböznek egymástól. 4. Az így nyert álladékokat végül kiszáraztatják s a folyadékot azután megtisztítják. A *saki* 12–14% alkoholt tartalmaz. Főképpen melegítve iszszák. A legutóbbi pénzügyi évben 22.526 égetőben összesen 8,780.938 hektolitert égettek.

²⁾ A teanövény (*Camelia theifera* vagy *Thea chinensis* S.) minden valószínűség szerint Kinából származik; Japánban gyorsan elterjedt. A növénynek, mely bokrokban terem, számtalan válfaja van. A kehelyalakú virágnak 1–1½ cm. átmérőjű hat fehér vagy rózsaszínű levele van, gyümölcse pedig három rekeszű tok, mely az olajos magvakat tartalmazza. Virágzási és érési ideje rendszerint szeptembertől decemberig tart.

Kertekben való tenyésztése nagyobbára a következő módon történik: Egymástól 1–1½ méterre eső sorokban egyenletes távolságokban 30–50 centiméter mély gödröcskéket ásnak, s mindegyikbe 20–30 magot helyeznek. A növény pár esztendő alatt átlag egy méter magas félkúp alakú bokorrá nő. Művelésének főfeltételei az ültetés, trágyázás és helyes nyésés. A levelek már a negyedik évben szedhetők; szüretelni pedig 10–12 évig lehet. A növényeket 15–18 évi élettartam után újjal kell helyettesíteni. A leveleket évente kétszer szüretelik, májusban és júliusban. A leszedett leveleket (melyek Japánban szinte kizárólag zöldek s ezek adják a zöld teát) úgy készítik elő a használatra, hogy először gőzzel párolják s azután megpörkölnek. A párolás úgy történik, hogy a friss leveleket rövid ideig (fél percig) forró víz fölé tartják, azután száraz helyen kiterítgetik. A pörkölést izzó faszéntűzőn végzik, egy efölé mintegy 50 cm. magasra helyezett kereten, melynek feneke hánspapírból való (legfeljebb 50–60° C. meleg). E művelet alatt a munkásoknak a leveleket össze kell sodorniok. Az egész eljárás, melynek még egyéb részletei is vannak, több órát vesz igénybe; a munkásnak azonban nem fárasztó a munkája.

Ha a tea megszáradt, mialatt szétmorzsolódik, kész az élvezetre. Kivitel czéljából azonban még egyszer megszárazítják, esetleg meg is festik.

a fát főképp a főszigetnek északi részén tenyésztik, de vadon egész Japánban előfordul.

A kámfortermelést illetőleg Japán a legfontosabb ország, a mióta Formosát bekebelezte, mert a kámfort különben csak Kína déli részén termelik említésre érdemesebb mennyiségben, de kisebb mennyiségben és még kitünőbb minőségben Borneóban is előfordul. A kámfort a frissen vágott fából úgy nyerik, hogy az apróra forgácsolt fát vízzel destillálják.

Erdőgazdaság.

A modern Japán az erdőgazdaság terén követte el a legtöbb hibát. Szerencsére az erdőállomány oly nagy, hogy megfelelő törvényekkel s európai szakemberek meghívásával még idejekorán meg lehetett akadályozni pusztulását. Most az erdőség az összterületnek 60%-át teszi. Az állománynak közel $\frac{2}{3}$ -a a koronáé vagy az államé s a többi rész is nagybirtokosoknak, különösen különféle vallási társulatoknak kezén van. 1902-ben a levágott fának értéke 160 millió korona volt.

Állattenyésztés.

Japán nem állattenyésztő ország, mert nincsenek kellő számban rétjei, legelői. Legjelentékenyebb aránylag a lótenyésztés. A hazai hegyi fajnak nemesítése azonban épp oly kevésbé sikerült, mint a szarvasmarháé. Arab vagy angol fajtát különben sem lehetne jól használni. Az állatállományt 1900-ban a következő számok tüntetik föl:

ló	1,541.979
szarvasmarha	1,261.214
juh és kecske	62.000
sertés	181.176

Halászat.

A halászat jelentősége, a mint az egy szigetországnál kedvező partalakulással másképpen nem is lehet, igen nagy. A japánok mint jeles tengerészek most is ép úgy halásznak és kereskednek a Csendes óceán egész északnyugati partján, sőt föl egész Alaskáig, mint századokkal ezelőtt. Tengeri termékekből Japán évente átlag 200 millió koronát nyer, melynek körülbelül felerésze friss halra, felerésze pedig halolajra és tengeri sóra esik. Ez utóbbi cikkek 1902-ben 17, illetőleg 24 millió korona tiszta nyereséget eredményeztek.

Bányászat.

Japánnak bányatermékekben, főleg nemes érczekben való gazdagsága a középkorban, sőt az ország megnyitásáig, közmondásos volt. Tényleg azonban Japán a legtöbb érczben szegényebb sok országnál. Az 1860-as években nagyszámban szerződtek európai mérnököket, hogy az ország ásványgazdagságát új gépekkel föltárják. Az idegen technikusok azonban, sikertelen munka után, rendre visszatértek. Vizsgálódásaiknak az az eredménye mégis volt, hogy megállapították, hogy Japánban nagy mennyiségben fordul elő a kőszén, a réz és a petroleum.

Az arany- és ezüstabányák kivételével, majd valamennyi bánya magánosok tulajdonában van, a kiknek sikerült a termelést nagy

mértékben fokozni. A legutolsó statisztika csak 1900-ig terjed s az ez évben termelt mennyiségeket az alábbiakban összehasonlítjuk az 1877. év eredményeivel.

	1877	1900
arany	350 kg.	2.124.5 kg.
ezüst	11.045 »	58.809 »
réz	29.424 mm.	253.094 mm.
vas	82.167 »	248.416 »
mangan	129 »	158.307 »
kén	13.258 »	144.385 »
ólom	2.725 »	18.780 »
antimon	189 »	4.299 »
szén	5,030.986 »	74,294.570 »
petroleum	1.517 hl.	1,383.757 hl.

A réz évszázadok óta jelentékeny kiviteli cikke Japánnak, mert majdnem mindenütt nagy mennyiségben fordul elő s a pyritből könnyen kiválasztható. A legjelentékenyebb rézbányák Beshiben vannak Shikoku szigetén, továbbá Nagato, Echigo és Shimolsuke tartományokban.

A kőszén talán még jobban el van terjedve, mint a réz, de igen nagy is a kereslete. Szakértők véleménye szerint a most elért évi 7—8 millió tonna termést könnyen lehetne 40—50 millió tonnára fokozni, ha a bányákban még több modern gépet alkalmaznának s a közlekedési vonalak kiépítésével a távolabb fekvő bányákat is versenyképesekké tennék.

A japán szén, mint kevés kivétellel a keletázsiai szenek általában, rosszabb minőségűek az angol szénnél. Ennek ellenére nagyon jó piacza van Keletázsiaiban, sőt elterjedt délen hollandi Indiáig, erős versenyt támasztván a kínai és ausztráliai szénnek. Az a fő hátránya, hogy aránylag csekély a fűtőereje, sok a füstje és salakja. A legjelentékenyebb bányák Kinshin szigetén és Hokkaido-on (Yezo) vannak, melyek összesen 70,000 bányászt foglalkoztatnak.

A petroleumot főképp Echigo és Totomi északi tartományokban nyerik. A földolajat Japánban már régóta ismerik, nagyobb figyelemben azonban csak az európai világítóeszközök behozatala óta részesül. Az alábbi adatokból kitűnik, hogy a petroleumfogyasztás az utóbbi 30 év alatt mekkora lendületet vett.

	1871	1902
Termelés kb.	10.000 hl.	1,383.757 hl.
Bevitel	1.443 »	3,426.799 »

Japán petroleumipara minket már csak azért is érdekel, mert ez az egyetlen tér, a hol az idegen tőke nagyobb mérvben szerepet játszik. Egyébként a külföldi tőke beözönlésének azon tilalmak állják útját, melyek az idegent a földbirtok szerzésétől eltiltják és így a jelzálogos biztosítást lehetetlenné teszik. A *Standard Oil Co.*, mely az egész keletázsiai piacon uralkodik, 1890-ben megteremtette Echigo-ban az *International Oil Company*-t, hogy 12 millió yen részvénytőkéjével lehetetlenné tegye a kisebb japáni vállalatok versenyét. Ezek legtöbbje így kénytelen volt a *Nippon Sekiyn Kaishá*-hoz csatlakozni. Ez az egyetlen nagyobb társulat a petroleumtermő kerületekben még 1871-ben alakult s azóta a kisebb vállalatok csatlakozása által nagy eredményeket ért el, míg az amerikai társulat alig tud megélni. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy Japánban a vállalat

kozók, munkások és fogyasztók mennyire összetartanak, ha arról van szó, hogy fölvegyék a harczot az idegen betolakodókkal. A japán nyelvvel és a sajátos viszonyokkal járó nehézségek e mellett kisebb szerepet játszanak abban a harczban, melylyel az idegen vállalkozó kedvnek meg kell küzdenie.

Ipar.

Az átalakulás, melyet az új korszak 36 év alatt előidézett, egyetlen téren sem oly szembeötlő, mint az ipar terén. A műipar és műgyakorlat már azelőtt is fejlett volt, sőt fénykora a XVII. és XVIII. századba esik. Ebben az időkből a művész nem gyárilag dolgozott az európai és amerikai piacok számára, hanem műveit az ország műértő nagyjainak megrendelésére készítette, kik a bronz- és lakkmunkát, festést és himzést, porcellánt és cloisonnét, fa- vagy elefántcsontfaragást a ráfordított idő szerint megfelelőleg díjazták. De ez a mi fölfogásunk szerint nem volt valódi ipar, mely a legszükségesebb házieszközöket és használati tárgyakat állítja elő. Az iparnak csak kevés ágában nyertek tanoncok és segédek oktatást, úgy hogy Japánban azelőtt csak a legszorosabb értelemben vett háziipar létezett. A kormány az ország megnyitása után nyomban fölismerete a nép alkalmazkodó képességét s minden eszközzel arra törekedett, hogy lehetőleg ne csak az addig ismeretlen használati tárgyakat előállító ipart teremtsen meg az országban, hanem a korábbi háziipart is olcsó gyárüzemmé változtassa át. Ily módon távol akarták tartani az országtól a külföldi cikkek beviteli áradatát s a népet mégis részesíteni a más civilizációk nyújtotta kényelemben. Évente nagyobb összegekkel, így például 1902-ben több mint három millió yennel támogatták az ipart. Magától értetődik, hogy az aránylag rövid idő alatt az átalakulás nem lehetett teljes. Még most is tulnyomó a háziipar. Ehhez járul, hogy a japánok a kis, jelentéktelen tőkével való üzem iránt viseltetnek előszeretettel.

A tőkehiány külföldben mindenütt érezhető, mert az ország tőkeerejét az új reformok és beruházások nagyobbára fölemésztették, idegen tőke pedig alig merészkedik oly országba, hol sem a törvények, sem kereskedelmi szokványok nem nyújtanak elegendő, európai értelemben vett biztosítékot. Az utóbbi válságos évek azonban ezen részben már is segítettek. Már is tervezik, hogy az idegen tőke odavonása céljából telekkönyvi biztosítékot nyújtsanak, azon elv megsértése nélkül, hogy idegenek nem szerezhetnek Japánban földbirtokot.

A tőke szétforgácsolódása terén is javulás mutatkozik; a kis üzemek a mostoha évek hatása alatt részint megszűntek, részint pedig a nagy üzemek szívták fel őket.

Az ipari fejlődéssel járó következmények sem maradtak azonban el. Tizenöt évvel ezelőtt Japánban még nem volt munkáskérdés; ma azonban megvan. Sok a sztrájk a munkabérek emelkedése ellenére; a munkabérek az utóbbi tíz év alatt megkétszereződtek, sőt néhol megháromszorozódtak. A munkások panaszai azonban, a mi fölfogásunk szerint jogosultak; sőt ez a fölfogása a japán kormánynak is, mely a parlamenthez az utóbbi ülészak alatt törvényjavaslatot terjesztett be a munkásügy szabályozására. E javaslat a 11 éven aluli gyermeket a munkától teljesen eltiltja; éjjeli munkára csakis

felnőttek alkalmazhatók; a munkaidő maximuma 13 óra; a baleset elleni biztosítás ügyét is szabályozza.

A tanult gyárimunkások, különösen előmunkások és műhelyvezetők hiánya még mindig nagyon érezhető. Kezdetben ezért sok európaít alkalmaztak, de ebből viszályok keletkeztek. Japán ma már a szakszerű nevelésre sokkal nagyobb gondot fordít, úgy hogy műszakilag képzett hivatalnokok megfelelő számban vannak.

A legutóbbi kimutatás szerint 2.388 géperővel dolgozó gyár van Japánban, 95.392 lóerővel. A japánok a csekélyebb vízi erőket is jól kihasználják ipari üzemekre.

A japán ipar megkülönböztetésénél ajánlatos két csoport elválasztása: a speciálisan japáni cikkeket gyártó és a többi üzemeké.

Az első csoport történeti képet nyújt Japán kulturális fejlődéséről, mert minden japáni különlegesség egyszersmind kínai is. Ide tartoznak a lakk- és bronzárúk, japáni papírfonatok, zománcz, elefántesont-, békateknő és gyöngyházmunkák. Ezek ugyan részben a műiparhoz tartoznak s szinte kizárólag a háziipar termékei, de nagy jelentőségük miatt nem mellőzhetők.

A lakkmunkákat illeti meg kétségtelenül az elsőség. Egyetlen más iparágban sem szabadultak meg oly gyorsan és teljesen a kínaiak befolyása alól. A japán művészet e téren tökéleteset alkot. Elvitáztalan felsőbbbsége a kitűnő anyagon és a végtelenül gondos munkán alapul. A japán lakknak előnyei a következők: könnyűség, a nagyobb fokú keménység és szilárdság dacára; ragyogó fölület; általános ellenálló képesség atmosférikus behatások, repedések, nedvesség és savak ellen. A japáni lakkgyártás nem titok többé, mint ahogy azt sokan hiszik; bárki megfigyelheti és tanulmányozhatja az eljárást.

A lakktárgyak erős kivitele Európába s Amerikába selejtesebb minőségek előállítására is vezetett. De ezek kizárólag a kivitel számára készülnek. Az országban, hol a legfontosabb használati tárgyakat készítik lakkmunkából, s hol mindenki meg tudja ítélni a munka minőségét, ez ipar még a régi magas fokon áll.

Valamint a lakkmunkáknál, úgy a bronz- és ércmunkáknál is különbséget kell tenni a kivitelre és a hazai szükségletre készült termékek közt. Vallási célokra szolgáló monumentális műveken kívül, (minő például a kolosszális méretű *Daibutsu* = nagy Budha bálványszobor, mely összesen 4561 mm.-t nyom) a japáni ércipar korábban fegyverek és hadiszerek, harangok s különféle háziszerek előállításával foglalkozott. Mindezekből csak az utóbbi csoport gyártása származott át napjainkra, de sokoldalubb továbbfejlesztést nyert. A legkülönbélebb berakó- és dömöczkmunkákat, diszítéseket, zománczot és mesterséges patinát alkalmaznak; újabb időben sokat dolgoznak aranyban és esüstben, nemkülömben a kivitel számára, de ez utóbbinál az európai használat által megkívánt formákhoz alkalmazkodnak.

A *keramiai* ipar Japánban is a történelem előtti időkbe nyulik vissza, jelentőségre azonban csak akkor emelkedett, mikor Kínától eltanulták a porcellángyártás módját. A keramiai ipar három osztályra oszlik: porcellán-, fayence- és agyagedénygyártásra. Ez utóbbit főképp Yokkaichiban, míg a fayenceot Kiotóban, Kagoshimában és Otóban, a porcellánt pedig Aritában, Kiotóban, Sesoban,

Kanazavában és Hongoban készítik. Leghíresebb az *Arita*-porcellán (*Imarinak* és *Hizennek* is nevezik), a *Kaga*-porcellán és a *Satsuma-fajence*. A japáni kerámia becse és szépsége századok óta ismeretes Európában, a kereslet azonban mindig nagyobb volt, mint a termelés, a mi sok hamisításra adott alkalmat.

Az eddig felsorolt iparczikkék értéke 1900-ban a következő volt :

Lakkárúk	15,610.795 korona.
Bronzárúk	2,767.267 »
Keramiai iparczikkék	17,184.232 »

A japáni papírt kiváló minősége tünteti ki és a hazájában való sajátos fölhasználási mód. A közönséges papír, mely Japánban is hasonló czélokra szolgál, mint Európában. A japáni hánspapír (rost-papír) azonban szövetet, spárgát, viaszos vásznat, bőrt, sőt fát, vasat és üveget pótol. Ezzel vonják be az ablakramákat, ebből készülnek az esernyők, zsebkendők, vízhatlan alsóruhák, seprők stb. stb. A japáni hánspapírnak könnyűség, szilárdság és olcsóság a kiváló előnyei. Nyersanyagul néhány növénynek, főkép pedig a *morus papyriferának* (L.) a belső héja szolgál. Nagy mennyiségben gyártják az u. n. *crêpe-papírt* és utánzott bőrt is. A japán papír előállítását, (értéke 1902-ben 35 millió kor.) főkép háziiparilag végzik; a gyáripár az európai, nevezetesen az újságpapír előállításával foglalkozik. Ez utóbbi gyártmánynak az értéke 1902-ben 17 millió koronát tett s 12 nagy gyár közt oszlott meg, melyek 82 géppel, összesen 8166 HP-val dolgoztak. A felhasznált nyersanyag kétötöde rongy, háromötöde rizszalma volt.

A gyékényfonat iparnak szintén két, egymástól élesen megkülönböztethető ága van, a szerint, amint a fonatok hazai szükségletre vagy (nevezetesen amerikai) kivitelre készülnek. A japáni gyékényfonatokat tartósságuk tünteti ki. A szalmafonatok ideszámításával az évi gyártás értéke 15 millió yennél többre rúg s kizárólag a háziipar javára esik.

Japán selyemhernyótenyésztése és selyemipara szintén idegen eredetű, de már időszámításunk első századában szilárd gyökeret vert s ma a legkülönfélébb czélú fényüzési és használati tárgyak előállítására szolgál; az ország egyik jelentékeny jövedelmi forrását alkotja. A szederfákat főkép Japán középső részén tenyésztik s ezért Kioto a középpontja. Az ott piacra kerülő csodaszép és egyszerűbb szövetek, a bársonyok, brokátok és himzések tanuságot tehetnek az iparág legnagyobb fejlettségéről. Az évi termelés értéke statisztikailag nincs feltüntetve, de a kiviteli adatok és a becslés szerint ki-nyomozott belföldi fogyasztás adatai után következtetve több 500 millió koronánál.

A japáni selyemszövetek közt különösen becsesek a brokátok, a *crêpe* szövetek (melyek sokkal jobbak a kínaiaknál) és a *habutai*, egy enyhén bordázott csodaszép fehér selyemszövet.

A selyemfonalak és selyemszövetek azonban kitűnő minőségük ellenére is kevésbé értékesek, mint az európaiak. Ennek oka, hogy az ipar csak most kezd gépüzemű lenni; a kézi gyártásnál pedig sok a szabálytalanság.

Ezzel rátérünk az ipar második csoportjára, melynél a külföldi verseny is számot tesz. Eleve meg kell jegyeznem, hogy a japáni

ipar nagy lendülete ellenére is az ország még soká idegen ipar-termékekre lesz utalva. Japán a társadalmi viszonyok megváltozását és a világ-gazdasággal járó nagy válságokat ép oly kevésbé fogja elkerülni, mint Európa. Magától értetődik, hogy Japán arra fog törekedni, hogy a külföldi behozatalt csökkentse és Kína és Korea piacát magának meghódítsa. De, bár e törekvés nem lesz sikertelen, azért mégis még soká elég tág tere marad az idegen kereskedelemnek is.

Első helyen említendő a fonóipar, mely a legnagyobb tőkét fektette be s a legnagyobb gyári berendezésekkel rendelkezik. Az alábbi adatok az 1902. évre vonatkoznak. 53 gyapotfonó 1.2 millió orsóval 200 millió korona értékű fonalat gyártott. Legjobban terjedt azonban a szövészet. 192 gyár 27.000 gépszövőszékkal és 368.000 család 750.000 kézi szövőszékkal 380 millió korona értékű iparterméket állított elő, mely következőleg oszlott meg:

Selyemszövet	182.5 korona.
Félselyemfajták	58 »
Gyapotárúk	142 »
Len-, kender- és jutaárúk	7.5 »

1890-ben az össztermelés értéke csak 250 millió korona volt. Mivel az azóta emelkedett termelés mellett az amerikai és angliai bevétel is emelkedik, ez iparban még további nagy lendület várható.

Japánnak ezen kívül még a következő versenyképes iparágai vannak: sör, kefeárúk, cement, gombok, bőr, szappan és illatszer, gyújtó. Ez utóbbi nagy kiviteli ipar.

Az országban nyolcz nagy sörgyár van; az utolsó esztendőben 216.000 hl. sört termeltek. Sörnek bevitele körülbelül ki van zárva, mert a sörfogyasztás a lakosság körében még nem terjedt el. A fent említett többi iparágakban a termelés szintén teljesen fedezi a bel-földi szükségletet, sőt több iparágból még kivitelre is marad.

Kevésbbé fejlett a vas- és aczéipar, az elektrotechnika, az üveg- és gépipar s a fonóiparnak néhány ága. Ezekben Japán bevételre van utalva.

Japánnak ez idő szerint öt vas- és aczélműve van, melyek közt legjelentékenyebb a vakamatszui állami gyár Kiushiu szigetén. Ez már minden e szakba vágó cikket gyárt, de még nem tud oly olcsón termelni, hogy a külföldi versenyt kizárja.

A kormány továbbá a kursi hadi kikötőben is nagy gyárat szándékozik létesíteni, hadihajó-pánczéllapok gyártására. Jövedelmező lesz-e azonban e vállalat, azt a nyilvánosság aligha fogja megtudni. Bizonyos, hogy a most működő gyárak az országnak csak minimális szükségletét képesek fedezni, s ezt is csak egyszerűbb cikkekben. Sineket, hidszerkezeteket stb.-t még mindig külföldről kell behozni. Ennek fő oka a szaktechnikailag képzett munkások hiánya. Ugyan-ezért a gépipar is kezdetleges. A legjobban elterjedt iparág, a szövészet számára gyártanak ugyan gépeket, valamint egyéb kevésbbé bonyolult gépeket is, de szabatos (precziziós) munkát igénylő gépeket nem. Gyártanak vasuti mozdonyokat is, de ezek valószínűleg többre kerülnek, mint az importáltak.

A hajóépítő-ipar ellenben óriási lendületet vett. E téren Japán elsőrangú nagy gőzösöket képes előállítani, sőt külföldi megrendelésnek is igen jól meg tudott felelni. Az Egyesült-Államok megrendelésére például három kis ágyúnaszádott gyártott a Filippinák számára.

A legjelentékenyebb hajógyárak: az *Uraga Dock Co.* Uragában, a *Kavaszaki Dockyard Co.* Kobéban s a *Mitszui Bishi Dockyard & Engine Works* Nagasakiban, mely utóbbi az ország legnagyobb ily gyára.

A Japánban utazóknak feltűnik a villamosság nagy elterjedése és sokféle alkalmazása; immár 145 községben van villamosvilágítás. Annál bámulatosabb tehát, hogy az elektrotechnika oly kevésbé fejlett. Az elektromos lámpák és világítótestek készítésének fejlett iparán kívül, melylyel 60 tarsulat foglalkozik, az ipar jobbadán csak mellékkészülékek gyártásával, javításokkal és berendezésekkel foglalkozik.

Az üvegipar is, a kormány szakadatlan gondoskodása ellenére, még nagyon alacsony fokon áll. A kormány már 1876-ban alapított egy üvegyárat. Az ablak- és tükörüvegyártáson kívül sikerült az üvegyártás legtöbb ágát meghonosítani; ez iparnak további támogatására a költségvetésbe is fölvettek segélyösszeget.

A cukorgyárak és raffineriák szintén új iparágat alkotnak. Ez idő szerint 6 cukorfinomító van, melyek részint belföldi, nagyobbára azonban Formosából és Borneoból importált nyers cukrot dolgoznak föl. Az állam egy mintafinomítót akar fölállítani. A legutolsó évi termelés értéke 15 millió koronára rúgott, amivel szemben 36, illetőleg 1901-ben az új magas vámtételek behozatola előtt, 83 millió korona behozatal áll.

Kereskedelem.

Az az igyekezet, melyet az iparnál is észleltünk, a mely arra irányul, hogy a külföldi elemek kiszorítassanak, még fokozottabb mértékben mutatkozik a kereskedelemnél. Azonban úgy hiszszük, hogy e téren még soká megtarthatják az idegen kereskedők fölényüket.

A japán és az idegen hatalmak közt most fönnálló viszony azokon a szerződéseken nyugszik, melyek elsejét 1894-ben kötötte Angliával. Az csztrák-magyar szerződés 1897-ből való s mindazt a javítást és ujitást tartalmazza, melyek a többi hatalmakkal előzőleg kötött szerződésekben benne vannak. E szerződések alapján Japán a legtöbb kedvezményt kapta minden téren; az addig fönnállott consuláris biráskodást megszüntették s az országot általában föltétlenül fölvtették a civilizált nemzetek kötelekébe. Másfelől azonban Japán nem valami messzemenő engedményeket adott s a következő fontos korlátozásokat tartotta fön magának: idegenek nem szerezhetnek földbirtokot; idegen árukat csak a külön erre nyitott kikötőben lehet partra szállítani s idegen lobogó alatt járó hajók csak e kikötőkbe futhatnak be. Mindezeket a rendelkezéseket szigorúan betartják, s főkép az előbbi az európaiaknak és amerikaiaknak lehetetlenné teszi a nagy beruházásokat és iparvállalatok létesítését. A fönt említett szerződések életbeléptetésük (1899. július) óta sok panaszra adtak alkalmat a japáni biráskodás hiányossága miatt. Nem helyén való itt azokat az esetleges politikai okokat fejtegetni, melyek Angliát arra birták, hogy Japánnal megkösse ezen szerződést, melyet különben az angol kereskedők sem tartanak kielégítőnek. Elegendő arra utalnunk, hogy a Japánban megtelepedett idegen kereskedők kereskedői választott bíróság fölállítását elhatározták, hogy a japáni jogszolgáltatás megbízhatatlanságát és hosszadalmasságát elkerüljék.

Azok a nehézségek azonban, melyekkel az idegen kereskedőknek küzdeniök kell, nem annyira a törvényekben rejlenek, hanem valószínűleg sokkal inkább a japán nép általános jellemében és fölfogásában.

A japán kereskedő az ott megtelepült kereskedőházakban versenytársakat lát, kik ellen minden eszközzel küzd. Denemcsak a közvetítő kereskedő, hanem a japán termelő is kevés rokonszenvvvel viseltetik az európai kereskedő iránt. Ehez járul a Japánban nagyon elterjedt s igen hatalmas czéhrendszer s a japánok kétes kereskedői morálja, mely vesztésekkel szemben nagyon érzékeny, ellenben kedvezőtlen konjunkturáknál a szerződésszegést megengedhetőnek tartja. Azonkívül hosszú lejáratú hitelt is igényelnek a japánok. Az idegen kereskedőnek pedig mindezen föltételeknek alá kell magát vetnie, mert különben a czéhek rögtön boycottálják.

E hátrányok ellenére is a szerződéses kikötőkben, az idegen kereskedők által üzött külkereskedelem nem sejtett lendületet vett s az utóbbi 25 év alatt több mint megtízszereződött. A japán kereskedelem is nagyon fejlődött azonban. Mert 1891-ben a külkereskedelemben csak 17⁰/₀ részük volt, 1900-ban azonban már 40⁰/₀.

Fölemlítjük itt, hogy a hivatalos japáni statisztika az országban megtelepült idegeneket 1901. végével 13.424 főben mutatta ki, amelybe sem az idegen hatalmak képviselői, sem családtagjaik nincsenek beleszámítva. Nemzetiségi tekintetben a kínaiak vannak túlsúlyban 7330 személylyel, azután következnek az angolok 2102, amerikaiak egyesült állambeliak 1584, németek 588, francziák 475 s a névsor vége felé osztrákok és magyarok 79 személylyel.

A idegen hatalmak részesedése a külkereskedelemben szintén nevezetes változást mutat. Az 1890-es évek előtt a japáni külkereskedelem 60⁰/₀-a Anglia és az angol gyarmatok kezén volt; most ezek alig 32⁰/₀-kal szerepelnek. Utánuk következik Amerika 24·3, Kína 16·5, Franciarszág 6, Németország 5·75⁰/₀-kal.

1902-ben az összes külkereskedelem számszerűleg 1·490 millió koronát tett, melyből a tulajdonképeni árúkereskedelemre 1325 millió korona, nevezetesen a bevitelre 679 millió korona, a kivitelre pedig 646 millió korona esett. E kereskedelmi mérleg passivitását azonban busásan kiegyenlítette a nemesérczforgalom, melyben 5 millió korona kivitellel 80 millió korona bevitel áll szemben. A kereskedelmi mérleg azonban nem mindig volt ilyen kedvező Japánra nézve, mert például 1900-ban az árúforgalom 207, a nemesérczforgalom 113 millió koronával volt passiv.

Kivitel.

Az egyes cikkek közül a selyemkivitelt illeti az első hely, úgy százalékaránya, mint a kereskedelmi ág folytonos fejlődése miatt. Nyers selyemben és selyemáruban az összes kivitel 285 millió koronát tett. Főfogyasztók az amerikai Egyesült-Államok, Francziaország, Anglia és Olaszország.

Érték szempontjából a kiviteli listán második helyen állnak a gyapotárúk 58 millió koronával, melyeket kizárólag Kína és Korea fogyaszt. Az érczek és érczárúk közt, melyek a kivitelben 32 millió koronával szerepelnek, a réz legnagyobb jelentőségű. Az évenkénti kivitel közül 6000 mm., az utolsó évben 25 millió koronára becsül-

ték. A teakivitelt 25 millió koronára becsülik s szinte kizárólag Észak-Amerika fogyasztja, hol a zöld japáni teát nagyon kedvelik.

Az utóbbi években nagy lendületet vett a gyujtó kivitel. A belföldi szükséglet teljes fedezése után még 20 millió korona értékű gyujtót vittek ki. A japán gyujtók selejtes minőségük ellenére is az európai árút Kinától Indiáig mindenütt kiszorították.

Behozatal.

A behozatalban a gyapot és gyapotárúk állnak az első helyen. Jóllehet a behozatali kereskedés általában emelkedett és noha a behozatal csak 1898-ban és 1900-ban volt nagyobb, mint 1902-ben, az importeurök mégis pangásról panaszkodnak. Az imént elmúlt válságon kívül ennek oka a japán ipar fejlődésében keresendő. Ezt az alábbi adatok érdekesen megvilágítják.

	1892. millió koronákban	1902.
nyersgyapot behozatal	30	199 ¹ / ₂
gyapotfonál behozatal	18	4 ¹ / ₄
gyapot kivitel	0·019	49 ³ / ₄
belföldi szükséglet	48	154

A nyers gyapot behozatala folytonosan emelkedik, a fonalszükséglet azonban csökken. Csak az u. n. *piece goodsban* marad a forgalom meglehetősen állandó, ha a szükséglet természetszerű emelkedését nem tekintjük. A flanelle kivitelével, melyből legtöbbet Németország hoz be, e téren Anglia uralkodik a piacon, csekélyebb mérvben a gyapjúárúk terén is. Magát a gyapjút azonban főképp Németországból és Ausztráliából importálják.

Az összes behozatalból a szövőiparra s az ehhez szükséges nyersanyagokra 43⁰/₁₀₀, vagyis 292 millió korona esik, mely így oszlik meg:

nyers gyapot	199 ¹ / ₄	millió korona
fonál- és gyapotárúk	43	»
gyapjú	8 ¹ / ₂	»
gyapjúárúk	27 ¹ / ₄	»
selyemgubó	1·3	»
selyemárúk	4 ³ / ₄	»
len, kender, juta	4	»
ebből készült árúk	1 ¹ / ₄	»

Érczek, érczárúk és gépek behozatala 32 millió koronával szerepelnek. Vasat Belgium és Anglia importált; vas- és aczéллеmezt, valamint sineket Anglia; szegyet és aczélszögecsét Németország, gépeket Anglia és az Egyesült-Államok.

Nagyon hanyatlott a cukorüzlet s ez irányban javulásra nincs kilátás. A fölemelt vám, az a törekvés, hogy magában az országban állítsanak nagy méretű finomítókat s a fogyasztási adó tervezett fölemelése állják ennek útját. A jelenlegi fogyasztási adó a következő fokozatokat mutatja:

1. 8 számon alul Holl-Standard	2·50 K minden 60 kg.-ért
2. 8—14 számgig » »	4— » » 60 »
3. 15—19 » »	5·50 » » 60 »
5. 20 számon tul » »	7— » » 60 »

Nem valószínű, hogy a japán kormány a praemiált cukor elleni büntetővámot egészen vissza fogja vonni. Inkább a vámtételnek szer-

zódásileg való fölemelésére fog törekedni. A behozott mennyiség az utolsó 3 esztendőben a következő volt:

	1900.	1901.	1902.
nyers cukor	1,255.071	1,369.093	1,070.680
finomított	1,172.399	1,587.751	512.197

Az 1901-iki behozatal rendkívül magas volt, mert a vámemelés előtt lehetőleg sok cukrot igyekeztek behozni. A finomított cukor behozatalában Németország, Hong-Kong és Ausztria-Magyarország voltak a főországok.

A monarchiával való kereskedelem.

Ezt az utóbbi 6 évben a következő számok tüntetik föl koronákban :

	1897.	1898.	1899.	1900.	1901.	1902.
			k o r o n a			
Behozatal	214.575	1,478.315	3,125.545	11,256.192	11,845.495	5,945.637
Kivitel .	645.930	874.565	1.686.317	1,242.985	3,467.410	2,858.275

Japánba való kivitelünkben a cukor foglalja el az első helyet. A Japánba való cukorbevétel Ausztria-Magyarországból 1902-ben ugyan csak 2,893.160 koronát tett az 1901-iki 10 millió koronával és az 1900-iki $7\frac{3}{4}$ millió koronával szemben; e csökkenésnek azonban a magas vám az oka s ezt a többi országok is mind egyformán megérezték.

A többi behozatali czikkek közül felemlitendő még a papir (1.3 millió korona); azután gyapjúárú és hajlitott butor. Üveggyöngyben és utánzott ékszerekben még meglehetősen nagy a fogyasztás, míg közönséges bazárárúk kevésbé keresettek. Monarchiánk üvegárúiban is versenyképes lenne, de szállítás közben állítólag sokkal nagyobb százalék megy tönkre törés folytán, mint a többi országok árúiból.

K. P.

A biztosítási kötvény visszaváltási értéke.

Régi, de még mindig meg nem oldott kérdés maradt az, hogy mit adjon vissza a biztosító társulat a biztosított félnek, ha az illető kötvényét lejáratára előtt stornirozni akarja. Fontos a kérdés úgy a biztosító intézet, mint a biztosított félre nézve annál inkább, mert a most követett eljárás legnagyobb része sem biztosítási technikai, sem jogi szempontból nem helyes. Ugyanazon eljárásnál egyes esetekben a biztosító intézet, más esetekben a biztosított fél károsodik. Így pl. egyes intézetek, ha a kötvény legalább három évig érvényben volt, visszaadják a díjtartaléknak 75⁰/o-át. Hogy ez mennyire nem helyes jogi és biztosítási technikai szempontból, az leginkább kitűnik egy példából. Egy 30 éves egyén 10.000 koronás biztosítást kötött 20 évi tartamra. A netto díj a 17 angol bizt. intézet halandósági táblázata szerint 4⁰/o mellett 379·50 K. A stornirozandó kötvényre tehát a viszony így áll:

	3 év után		10 év után	
	K.	f.	K.	f.
Tartalék	981	89	3.849	46
Visszaváltja a kötvényt a társaság	736	42	2.887	09
Visszatart a társaság a tartalékból	245	47	962	37

Vizsgáljuk meg ezen eredményeket úgy a társaság, mint a biztosított fél szempontjából. A mint látni fogjuk, az első esetben a stornirozás káros és igazságtalan az intézetre nézve, addig nagy a fél vesztesége a második esetben.

Az üzlet megkötésekor a társaság szerzési költségekre kifizetett 2¹/₂⁰/o-ot, a jelen esetben 250 koronát. A fél ezt a 250 koronát megtéríti évi részletekben. Egy ily annuitás a jelen esetben 19·10 K. Az első három évben a fél alig fizette meg a társaság által előlegezett 250 koronának a kamatját. A társaság commercialis tevékenységét, költségvetését úgy állapította meg, hogy a brutto díjban levő pótlékot kapni fogja az egész biztosítás tartamán át; az első esetben pedig csak három évig kapta, még pedig akkor, mikor tényleg az üzlet a legtöbb munkával, tehát a legtöbb költséggel járt; a másik esetben legalább 10 évig huzta a pótlékot. A jelzálogkölcsön-ügyleteknél stornirozás esetén a kölcsönadó intézet stornirozási díjat köt ki, pedig a stornirozással az intézetre nézve semmi nagyobb kockázat nem vár. A storno-díj csak az elveszett jutalékhaszon megtérítésére szolgál, holott már a kölcsönadásnál is meg volt az árfolyambeli különbség alapján a nyereség. A storno-díj méltányos is, de annál jogosabb a biztosító intézetnél, hol három év után alig térül meg az előlegezett költség. A visszatartott 245·47 korona nem fedezi a veszteséget, ha el is tekintünk attól, hogy a kilépés által a társulat risicoja a többieknél nagyobbodott.

A mint látjuk, első esetben veszít a társaság, a második esetben pedig nagyon sokat a fél. Ugyanis első esetben tekintettel arra,

hogy három évvel ezelőtt őt az orvos teljesen egészségesnek találta, valószínű, hogy most is egészséges s így újra köthet biztosítást, sőt ha az illető társaságnál a pótlék nagy volt, más társaságnál kevés veszteséggel megkötheti újra a biztosítást; rá nézve úgyszólván nincs veszteség, a másik esetben azonban már az egészségi állapota is olyan lehet, hogy esetleg nem is köthet már új biztosítást még nagy áldozatok árán sem és még e mellett egy tekintélyes összeget tart vissza a társaság.

Nem helyes azonban ez az eljárás matematikai szempontból sem. Igaz, hogy a díjtartalék az intézetre nézve passivum; az a biztosítottaké, de nem az egyes biztosított feleké, hanem az összeseké. A fizetendő évi díj megállapításánál lehet átlagos díjról beszélni, mert az orvosi vizsgálat alapján az ugyanazon korú egyéneket egyenlő kvalitású, vagy ugyanazon risicóval járó egyéneknek mondhatjuk. Mihelyt azonban az orvosi vizsgálat után 3 vagy 10 év telik el, akkor már a risiko nem egyenlő és így az ugyanazon föltétel mellett kötött biztosításoknál, ha tartalékot ismét orvosi vizsgálat alapján számítanók, akkor X, Y, Z stb. tartaléka már nem egyenlő. A társaság a tartalék kiszámításánál azonban nem vizsgálhatja meg a biztosított feleket. Ő kiszámítja az összes ugyanazon föltételek mellett biztosítottak tartalékát és úgy veszi, mintha X tartaléka ugyanaz volna, mint az Y-é stb. Ki stornirozza az ügyletet? Akinek nagyobb a tartaléka az átlagnál, vagy az, kié kisebb? Azt tudni nem lehet. Így pl. a fentebbi példában, ha két 30 éves egyént veszünk föl, mindegyiknek tartaléka három év után 981.89 korona, pedig ha az egyik beteg ember egy hét múlva meg is hal, örökösének 10.000 koronát kell fizetni, tehát 9018.11 koronával többet, mint a mennyi a tartaléka volt. A másik eléri az 50 ik életkort, ennek a tartalékát nem kell majd pótolni semmivel, sőt több volna, ha betennők a takaréka és évi netto-díjait hozzácsatolnók. Melyik stornirozza az ügyletet?

Valamivel jobb ugyan a Roelli által ajánlott, illetőleg a svájci bizottság által megállapított azon eljárás, hogy a stornirozott ügyleteknél a tartalékból a biztosított összegnek 3%-át vonják le. Matematikailag azonban ez nincs indokolva. Én azt hiszem, mindazon eljárások, a melyek a kötvény visszaváltási értékének meghatározásánál a díjtartalékból indulnak ki, hibás eredményre vezetnek.

A Z. M. Vaz Dias (*Assecuranz-Jahresbuch 1894.*) által ajánlott mód ugyan nem a tartalékból indul ki, de nem osztom nézetét a következő okokból:

1. Erőltetett és nem indokolható az, hogy ha a biztosító társaság mint vevő lép föl, akkor ő a netto díjon alul kapná vagy csinalná az üzletet, még pedig ha p_x a netto díj, a társaság mint vevő p_x -tel kötné meg az üzletet.

2. Feltételezi, hogy y év múlva $p_x + y$ marad a netto díj. Igen, de csak orvosi vizsgálat alapján.

3. Igen nehéz volna a kötvényfeltételekben megállapítani, hogy mit ad vissza a társaság stornirozás esetén.

Szerény nézetem szerint a kötvény visszaváltási értékének meghatározásánál nem szabad a tartalékból kiindulni. A kiindulásnál a következő két szempont lehet mértékadó:

1. A stornirozást egy olyan új biztosítási ügyletnek kell tekinteni, a mely megköthető orvosi vizsgálat nélkül.

2. A kötvény feltételeibe ez könnyen legyen beilleszthető.

Először olyan esetet akarok tárgyalni, — még pedig mindjárt példában — mikor a biztosító fél egyszeri díjat fizetett, vagy a mi tökéletesen egyre megy, a biztosítottnak díjmentes kötvénye van. Ily eset gyakori. Ugyanis a fél halálesetre szóló biztosítást kötött, de 10 évi díjfizetéssel, mikor a 10 év elmúlt, díjmentes kötvénye van, akkor ugyanazon elbírálás alá esik, mintha egyszeri díjat fizetett volna. Mondjuk, egy 40 éves egyénnek van egy díjmentes halálesetre szóló 10.000 koronás kötvénye, az illető stornirozni akarja, mennyiért vásárolhatja vissza a társaság kötvényét? A társaságnak a 10.000 koronát csak az illetőnek halála esetén kell kifizetnie. Ha a társaság az összeget ma fizetné ki, akkor a társaság lemondana a 10.000 koronának 4⁰/o-os kamatjáról (arról a kamatról, a mit a számítás alapjául vett), azaz az illető 40 éves egyénnek 400 koronás utólagos életfogytig tartó évi járadékot ad.

Minden egyes társaságnak megvan a díjtáblázata arra nézve, hogy mily összeget kell valakinek fizetni azonnal, hogy 100 koronás utólagos járadékot kapjon. Az illető díjban befoglaltatik a szerzési költség is. Ily esetben azonban a társaságnak szerzésre nincs kiadása, tehát azt az összeget a díjból el is engedheti.

Orvosi vizsgálat e táblázatnál nem kell.

A Magyar Élet- és Járadék-Biztosító-Intézet VII. táblázatánál a díjnak 2¹/₂⁰/o-át fizeti szerzési költség fejében. Ily esetben a díj tehát

Kor	1000 kor. járadék félévi ut. részletekben	Szerzési költség nélkül
	Egyszeri díja Korona	
30	1859·10	1312·62
33	1803·18	1758·10
35	1762·84	1718·77
40	1667·71	1626·02
45	1533·04	1494·72
50	1382·64	1348·07
60	1062·05	1035·50

A 40 éves egyénnek kellene tehát fizetni 400 koronás utólagos járulékkért

$$162.602 \times 4 = 6504.08 \text{ koronát.}$$

Ezen összeget kell a társaságnak a 10.000 koronából levonni. E szerint a fél kötvényeért $10.000 - 6504.08 = 3495.92$ koronát kapna. A következő táblázat mutatja, hogy az egyes kornál mennyi lenne a 400 koronás járadék értéke, mennyi a kötvény visszaváltási értéke, továbbá hogy milyen arányban van a díjtartalékkal.

Kor.	A 400 koronás járadék értéke	A kötvény visszaváltási értéke	Tartaléka	A visszaváltási érték kifejezve a tartalék %-ban
30	7250·48	2749·52	3061·70	89
33	7032·40	2967·40	3261·70	91
35	6875·08	3124·92	3406·10	91
40	6504·08	3495·92	3810·50	92
45	5978·88	4021·12	4285·80	94
50	5392·28	4607·72	4319·20	95
60	4142—	5858—	5994·40	98

Nézzük, miként áll az eset, ha a biztosított fél évi díjat fizet. Ha egy 30 éves egyén évi díjfizetéssel halálesetre szóló biztosítást kötött, a társaság biztosítása fennállásának 10-ik éve után kifizetné a biztosított, mondjuk 10.000 koronát, akkor a társaság nemcsak az évi kamatról mond le, hanem az évi díjról is; azaz az illetőnek $400 +$ évi díj életjáradékot ad. E szerint a társaságnak a 10.000 koronából az évi járadéknak megfelelő tőke értéket, illetőleg ezen évi járadékért táblázata szerint fizetendő évi díjat kell levonni.

Azon évi díj azonban két részből áll: netto-díjból és pótlékból. A pótléknak kétféle rendeltetése van. Az egyik része a társaság által előlegezett szerzési költségek amortizálására szolgál, a másik fedezi a commercialis költségeket, ide értve a nyereséget is. A szerzési költségeket a fél stornirozás esetén még nem törlesztette; ezt neki meg kell fizetnie. A költségeknek másik része elengedhető, mivel egy új járadékügyletet köt és az utóbbinak díjában benn van a költség eme része.

A 30 éves egyénnek netto díja 169·80 K a szerzési költség törlesztésére eső rész, ha a szerzési költség $1\frac{1}{2}\%$, azaz 150 korona volt, 8·32 K. A biztosított fél tehát $400 + 169\cdot80 + 8\cdot32 = 578\cdot12$ koronás járadékot kap. (Az egyszerűség kedvéért eltekintettünk attól, hogy a 400 korona utólagos és 178·12, a díj, előleges.) Ha az illető ma 40 éves, akkor azért fizetnie kell

$1626\cdot02 \times 5\cdot7812 = 9300\cdot34$ koronát. E szerint a kötvény visszavásárlási értéke $10\cdot000 - 9300\cdot34 = 699\cdot66$ K.

Az alábbi táblázat mutatja a kötvény visszavásárlási értékét 3, 5, 10, 15 évi fennállás után, ha a biztosított a belépéskor 30 éves volt.

A biztosítás fennáll	Az 578·12 K.-ás járadékért fizetendő díj	A kötvény visszavásárlási értéke	Díjtartalék	A visszavásárlási érték kifejezve a tartalék %-ban.
3	10163·73	—	—	—
5	9810·93	189·07	515·50	36
10	9300·34	699·66	1077·94	65
15	8641·47	1358·53	1763·07	77

Természetes dolog, hogy minél kisebb pótlékkal elégszik meg a biztosító intézet a járadékos ügyletnél, annál nagyobb lesz a kötvény visszavásárlási értéke.

A kötvény feltételeihez ezen esetekben csak azt kellene beírni: Díjmentes kötvénynél a társaság kifizeti a biztosított összeget, levonva belőle a tőke kamatjának mint életjáradéknak a VII. táblázat szerint számított egyszeri díját. A VII. táblázat díjaiból enged $2\frac{1}{2}\%$ -ot. A másik esetben pedig az volna, hogy a kamat- és a hátralevő évi díjnak (jelen esetben 178·12, ki kell írni az összeget), mint életjáradéknak értékét vonja le.

A vegyes és a többi biztosításnál az eltérés csak abban áll, hogy a fél a járadékot (kamatt és díjat) nem haláláig kapja, hanem csak a kötvény lejártáig, tehát életjáradékot kap. A díjakat meg lehet állapítani ily járadéknál is.

Bogyó Samú.

Közlemények és ismertetések.

Statisztikai elmélet.

Földes Béla: *Statisztikai előadások. I. sorozat.* Budapest, 1904. Politzer Zs. és fia. 8°. 213. l.

Hazánk statisztikai irodalma alapos és komoly munkákban nem túlságosan gazdag. Igaz, hogy a statisztikai tárgyú értekezések száma — kivált az oknyomozó modern statisztika fiatal korához képest — elég nagy, s köztük nem egy értékes nyereségül szolgál tudományunknak, de jórészüket csak annyiban lehet az idevágó tanulmányok sorába illeszteni, mert bennük statisztikai adatok — bár gyakorta hamis és hibásan felhasznált adatok — kisebb-nagyobb tömege kápráztatja el a könnyen hívó olvasó szemét, de íróik sem az összehordott adatok értékével, sem a statisztikai módszer lényegével és alkalmazásának módjával nincsenek tisztában, sem azt nem tudják: minő kautelákat követel a statisztika módszere, hogy révén helyes következtetésekre jussunk. Feltűnően el van hanyagolva különösen a statisztika elmélete és mellette a morálstatisztika, a miben kétségtelenül része van annak is, hogy morálstatisztikai adatgyűjtésünk több ága s ezek közt a legfontosabb: a bűnügyi statisztikai adatgyűjtés is mostanig hézagoss volt s nem adhatott szilárd és biztos építőanyagot olyan irodalmi munkássághoz, a mely a lelkiismeretes bírálat tűzpróbáját kiállaná. Ily körülmények közt jóleső lelki gyönyörűség olvasnunk Földes legújabb statisztikai munkáját, a mely a statisztika elméletének és a morálstatisztikának nagy kérdéseit kimerítő monografiák alakjában tárgyalván, oly alaposan és oly éles világosságban tárja föl a legfontosabb problémákat és annyi lényeges pontban viszi előbbre tudásunkat, hogy a statisztika világirodalmának legelsőrendű termékei közt van méltó helye, imént szóvá tett hazai viszonyaink közepette pedig tátongó hézagot tölt be és égető szükségét elégíti ki.

A monografikus formát, a melybe a tudós szerző gondolatait öltözteti, mindenképen helyeseljük. A »Statisztikai előadások« fesztelen czíme módot ad arra, hogy a rendelkezésére álló anyag értékét, a tárgy közérdekű voltát mérlegelve és egyéni hajlandóságára is hallgatva, a szerző szabadon válaszssa meg tárgyát s azt oly behatóan dolgozza föl, hogy — mint a hogy Földes teszi — e monografiák a kiválasztott tárgy egyetlen értékes részletét se hanyagolják el s az irodalom valamennyi számbavehető munkájának eredményeit is felhasználva és ezeket tovább fejlesztve vagy megczáfólva, a tárgyalt kérdések valóságos codexeivé nőjjenek, míg egy a statisztika roppant mezejének teljességére kiterjedő, szigorú rendszerhez alkalmazkodó munkában az anyag szinte átlábolhatatlanná duzzadna, nem is szólva arról, hogy

egy ilyen pandektaszerű munka alapos megírására egy ember egész élete se volna elegendő. Innen van aztán, hogy a világirodalom rendszeres statisztikai kézikönyvei közül még a legjobbak se tudják a tárgy minden jelentős részletét megvilágítani, sőt még a legfontosabb dolgok kimerítő megvitatása is napról-napra annál nehezebb lesz ily rendszeres munka keretében, mert a statisztikai adatgyűjtések úgy belső intenzitás, mint a megfigyelés körének tágítása tekintetében egyre fejlődnek s lassankint egyes ember által szinte kimerithetetlen kincses bányát nyitnak meg a kutató előtt. Ez magyarázza meg, hogy miért van manapság a statisztikai irodalom súlypontja a monografiákon, a melyek a felvetett kérdés tüzetes tárgyalása tekintetében semmi korlátot nem állítanak az író elé. E monografiák mintaszerű példányaival szolgál Földesnek az olvasás könnyűségét külsőleg is biztosító, a szemnek is tetszetős kiállításban most megjelent munkája, a mely a statisztikai előadások első sorozatául hét monografiát foglal magában.

E monografiák elseje »az állami élet megfigyelésének története« cím alatt a statisztikai tevékenység történetével foglalkozik és beható specialis kutatások alapján olyan új részletekbe avat be, a melyek — tudtommal — még sehol se voltak közölve. Ugyanitt tárgyalja a statisztika központi szerveinek létesítésénél követendő alapelveket is és jellemző bizonyosságát adja annak, hogy mily nagyra tartja a statisztikai hivatalok szerepét az állami és társadalmi élet jelenségeinek leplezetlen föltárásában s hogy mily nagy súlyt helyez arra, hogy a statisztika a közállapotok hű tükré legyen. Azt kívánja ugyanis — támaszkodva a több helyütt szerzett szomorú tapasztalatokra — hogy a statisztikai hivatalok a számvevőszékek módjára a kormánytól függetlenül legyenek szervezve, mert csak akkor van meg a lehetőség arra, hogy a közállapotokat minden szépitgetés nélkül mutassák be s szabadon végezhessek az e munkájukban elkerülhetetlen bírálatát a kormányok cselekvéseinek. Ezen, már nem először hangoztatott (l. Földes: *Magyarország statisztikája*, Budapest, 1885.) kívánsága mellett hazai viszonyaink közt különösen találó az a megjegyzése, hogy ha már a számvevőszék mintájára, függés nélkül nem lehet a statisztikai hivatalokat szervezni, legalább ne a szakminisztereknek, hanem a miniszterelnöknek legyenek alárendelve. Azért mondjuk ezt éppen hazai viszonyaink közt találónak, mert nálunk a m. kir. központi statisztikai hivatal szerkesztette közállapotokról szóló jelentést és statisztikai évkönyvet az 1897:XXXV. t.-cz. értelmében úgy is a miniszterelnök terjeszti az országgyűlés elé s így ezen, különben a kereskedelmi kormány alá rendelt hivatal legfontosabb, szinte alkotmányjogi jelentőségű működésének eredményei már is a miniszterelnök aegise alatt kerülnek nyilvánosságra.

A második előadás a statisztika irodalomtörténetét tárgyalja a Földest jellemző alapossággal és széleskörű tájékozottsággal, a minek következménye, hogy ebből az aránylag kis terjedelmű fejezetből se maradt ki a statisztika irodalomtörténetének egyetlen számbavehető pontja sem. Számos új és finoman rajzolt részlet ragadja meg itt i a gondos olvasó figyelmét s különösen a Graunt, Süßmilch, Quetelet és az irodalomban érdeméhez képest kevésbé méltányolt Oettingen jelentősége domborodik ki a szerző keze alatt plasztikusan.

A harmadik előadásban a szerző a statisztika tárgyát és mód-

szerét fejtegeti, tehát olyan mezőre lép, a melyet — mint számos idevágó dolgozata mutatja (l. a Társadalmi Gazdaságtan módszertani részét, a *Cautelen bei Anwendung der statistischen Methode*, Wien 1881, a *Remarques sur les périodes d'Observations dans les recherches demographiques*, London 1892. című dolgozatokat) — Földes régóta nagy kedvvel és sikerrel művel. A statisztika fogalmának kiválóan szerencsés és szabatos meghatározása után logikusan fejti ki a statisztika módszerének: a matematikai inductionnak a lényegét, különbségét a közönséges inductiotól s tárgyalás alá veszi a statisztikai módszer helyes alkalmazása tekintetében irányadó szempontokat: a statisztika vizsgálódási körét, a statisztikai adatok gyűjtésével, feldolgozásával, magyarázásával és ismertetésével összefüggő fontos kérdéseket; a statisztikai sorok, az átlag, a (szerzőnél szerencsés és irodalmunkban remélhetőleg hamarosan polgárjogot nyerő kifejezéssel »csoportérték«-nek nevezett) modus és median fogalmát, az arány-, a standard-, a valószínűségi számítást, a statisztikai ábrázolásokat. Szabatos, világos és az ellenkező álláspontok hibáiról egyszerre meggyőző fejtegetései itt is meghódítják az olvasót s a statisztika technikájának csak a gyakorlati statisztikai tevékenység útján megszerezhető briliáns ismerete csodálatunkat vívja ki.

A ki a statisztika irodalomtörténetével ismerős, tudja, hogy az egyéni akarattól függő társadalmi jelenségek (pl. házasságkötések, bűncselekmények, öngyilkosságok) számának alakulásában mutatkozó szabályszerűség láttán már régen — így többek közt Malthusnál, Süssmilchnél — felmerült az a kérdés, hogy ez a szabályszerűség összeegyeztethető-e a szabad akarattal s nem állunk-e valamely kényszerítő természeti törvény uralma alatt, melynek erején megtörik az akarat szabadsága. Ismeretes dolog, hogy két főirányt különböztethetünk meg azok sorában, a kiket e szabályszerűség az egyéni akarat szabadságának megtagadására késztetett: az egyikbe Quetelet tulzó követői, az u. n. socialfizikusok tartoznak, a kik a társadalmi élet jelenségeiben mutatkozó szabályszerűséget egy magasabb természeti törvény hatásának tulajdonították, a másikba az e szabályszerűségben isteni rendelést látó socialethikusok (Oettingen). Újabban tisztult ugyan a felfogás e tekintetben, de azért a kérdés mélyébe világító, a zavaros és ellentétes fogalmakat kiküszöbölő munka hiánya a statisztika irodalmában nagyon is érezhető volt. Ezt a hiányt szünteti meg a »Negyedik Előadás« első része — nézetünk szerint a munka legkiválóbb fejezete — a mely az akarat szabadságának problémáját kristálytiszta állítja elénk, s ismereteinket ezen a téren annyira fejleszti, a mennyire az emberi tudás mai állapotában e kérdésben egyáltalában előre hatolhatunk. Szerző gondolatmenetét ép ezért szükségesnek tartjuk főbb vonásaiban ismertetni: Az akarat-szabadság problémájának vizsgálatából ki kell zárnunk mindazokat az eseteket, a melyekben szabad akaratról teljességgel nem lehet szó, mint pl. azokat, a hol természeti kényszer következtében az akarat egészen megsemmisül, valamint azokat is, a hol — pl. átöröklés, szellemi és testi betegségek következtében — az egyéniségnek csak egy csonka töredéke maradt meg. Ide tartoznak az öntudatnak azon elhomályosodásai is, a melyek a szabad elhatározást megszüntetik (álom, aléltság, hipnózis), valamint az erkölcsi rabszolgaságnak azon esetei is, a melyeket heves indulatok és fékezhetetlen

szenvédélyek okoznak. Tekintetbe kell venni azt is, hogy életünk túlnyomó része (szokott napi teendőink elvégzése) nem is reflektált, hanem automatikus. Ha mindezeket a most érintett eseteket leszámítjuk, maradnak azok az esetek, a melyekben a cselekvő egyén egész állapota és a külső viszonyok is rendesek, normálisak. Itt már nagyobb tere van a szabad elhatározásnak, azonban még e határok közül is ki kell zárni azokat a lehetőségeket, a melyekben az akarat valami teljesen okszerűtlent határozna el. (»Egészséges észszel nem határozhatja el senki, hogy Isten, Julius Caesar, angol király stb. lesz.«) Az okszerűség varázskörén belül aztán az indokok szabnak irányt az akaratnak, s itt beszélhetünk szabad, helyesebben egyéni akaratról, a mely az indokok egyéni mérlegelésében nyilvánul. Az indokok súlya ugyanis egyénileg különböző. »Ugyanazon indok, a mely az egyik egyénnél ellenállhatatlanul működik, pl. a hazaszeretet, más egyénnél semmi súlylyal nem bír s az elhatározás ezen egyéni részéért teszszük mi felelőssé az egyént.« (74. l.) Az indokok és a tett közé eső stádiumban érvényesül az egyéni akarat, a melynek egyéni szabadságát az indokok végtelen sokasága s egyénileg különböző súlya adja meg: minden egyén hozzáad az indokokhoz valamit az ő imponderábilis belső életéből, egyénileg színezi az indokokat és ez teszi elhatározását egyénivé. Ugyanaz a helyzet az egyik embert öngyilkosságra, a másikat kivándorlásra, a harmadikat büntettre, a negyediket ellenkezőleg tisztességes életmódra készíti; az indokok feldolgozása máskép történik a fiatalnál, mint az öregnél, máskép a műveltnél, mint a műveletlennél stb. Végső konklúzió gyanánt azt kell a statisztikusnak elfogadnia, hogy az emberi akarat az indokokban találja alapját, de az indokok egyénileg hatnak s nem oly egyetemes kényszerrel, mint a természeti erők.

Ez a csak nagyjában ismertetett vizsgálódás előzi meg a negyedik előadás második részét, a melyben a szerző — átmenetképen a következő három előadásra — a morálstatisztikával s főként a morálstatisztika derekát alkotó bűnügyi statisztika terepének általános megvilágításával foglalkozik. Ez általános vizsgálódás után a három utolsó előadás a bűnügyi statisztika három nagy kérdéséhez: a büntettek- büntetéseket- és visszaesőkhöz állít fel hatalmas perspektívát, a mit a szerző annál jobban és könnyebben tehet, mert régi munkása a bűnügyi statisztikának, a melyet számos kisebb dolgozaton kívül egy mintaszerű, alapvető fontosságú munkával (a bűnügyi statisztikája, Budapest 1889.) gazdagított. Hogy e munkát nem becsüljük érdemén túl, mikor mintaszerűnek nevezzük, bizonyosság rá az a tény, hogy német nyelvű rövid kivonatának megjelenése óta minden számottevő bűnügyi statisztikai dolgozat foglalkozik a Földes nyújtotta eredményekkel. Elég e tekintetben csak Ferri, Lombroso, Bodio, Bosco, Prinzing, Morrison idevágó munkáira utalnunk.

Részben ennek a munkának az alapjain épül föl — természetesen mindenütt a legújabb eredmények figyelembevételével — az ötödik, hatodik és hetedik (bűnügyi statisztikai tárgyú) előadás. Ezek elseje »a büntettek« címet viseli s legelőször a büntett fogalmának korszakonként és társadalmonként változó voltát mutatja ki találó példákkal. Majd áttér a mai társadalom bűnösségi állapotának ismertetésére és hatalmas adatkincs szilárd alapján, mindenütt a tárgytól parancsolt óvatossággal teszi meg azokat a rendkívül érdekes nem-

zetközi összehasonlításokat, a melyek a büntettek területi eloszlásában mutatkozó irányzatot élénk világosságba állítják. Beható tanulmány tárgyává teszi a bűnügyi statisztika egyik legfontosabb, de a rendelkezésre álló adatok gyér volta miatt legnehezebb kérdését: a büntetteknek — az azok indokában kifejezésre jutó — lélektani jellegét; a bűnhalmazat, a büntettek földrajzi eloszlása, a büntettek összefüggése a népsűrűséggel, a népesség általános anyagi, szellemi és erkölcsi állapotával, az endemikus büntettek mivolta, a város és vidék kriminalitása, az évszakok és hőmérséklet befolyása a bűnösségre, mind bő nemzetközi összehasonlításokon nyugvó gondos megvitatást találnak itt. Mikor a szerző e fejezetben a külföld gazdagabb adatkincseinek értékes tanulságaival gyarapítja tudásunkat, lépten-nyomon sajnálattal tapasztaljuk, hogy hazai bűnügyi statisztikai adatgyűjtésünk sok tekintetben el van maradva s eredményeiben tudományos kutatásokra sokkal kevésbé használható, mint a morálstatisztikai adatgyűjtésekre és közlésekre hasonlíthatatlanul több pénzt fordító szerencsésebb külföld kriminálstatisztikai anyaga. Része van ebben bűnügyi statisztikánk 1900-ban életbelépett reformjának is, a melyet nem egy pontban elhibázottnak kell tekintenünk; reméljük azonban, hogy a folyó év elejével inaugurált újabb reform adatgyűjtésünk e fontos ágát is felruházza a hasznavehetőség kellékeivel. Az előadás utolsó fejezetében napjaink avval a sokat vitatott kérdésével foglalkozik a szerző, hogy az utolsó korszakban emelkedett vagy csökkent-e a bűnösség, miközben mindenütt élénk csillan a szerzőt jellemző kiváló statisztikai érzék és módszertani tájékozottság, akár az összehordott anyag bőségét, akár a kényes terep gondos tanulmányozását, akár az adatok figyelmes megszürését és óvatos felhasználását figyeljük meg. E kiválóan tanulságos fejtegetéseket nyomon követnünk terünk sem engedi (ezt annál is inkább mellőzhetőnek tartom, mert kivonatban a Jogtud. Közl. egyik legújabb számában is megjelentek) csak a végső következtetést irom ide: habár — főleg az erkölcsi viszonyok rosszabbodása miatt — egyes bűncselekmények gyakoribbakká váltak s az eddig immunis néprétegek is bekerültek a kriminalitás mocsarába, mégis több-kevesebb bizonyossággal állíthatjuk, hogy a legsúlyosabb bűnesetek száma mindenfelé csökken, mert a kor gazdasági és társadalmi irányzatai átalakítják azokat az ösztönöket, a melyek az embereket azelőtt véres büntetésekre szolitották.

Föltétlenül igaza van a szerzőnek abban, hogy morálstatisztikai szempontból a büntettek viszonyainak tanulmányozása még nagyobb fontossággal bír, mint a büntetteké, mert a büntettek egyéni, családi, társadalmi, gazdasági stb. viszonyaiban találjuk meg a bűncselekmények magyarázatát. Az is igaz azonban, hogy a bűnügyi statisztika nyújtotta felvilágosítások még nagyon hézagosak s annál nagyobb elismerés illeti Földest, hogy a »Hatodik Előadás«-ban e hézagos adatok alapján is oly tökéletes képet tudott festeni, mesterien rajzolván meg a bűnösség összefüggését a bűnösök személyi viszonyaival (nem, kor, családi állapot, anyagi helyzet, alkoholizmus, vallás, foglalkozás, műveltség, nemzetiség). Ez előadásban egy a bűnügyi statisztika irodalmában eddig parlagon hagyott mezőt is felszánt, a mikor a politikai viszonyoknak: a pártélet elfajulásának, a korrupciónak, a közélet megmérgezésének, a politikai állapotokkal való elégtelenségnek a kriminalitás alakulására való befolyását

mutatja ki. Kivánatos volna, hogy a szerző széles látókörű, úttörő értekezése másokat is arra ösztönözne, hogy hasonló természetű — s mint Földes érdekes fejtegetései meggyőznek — nagyon is szükséges tanulmányokkal tovább is tágítsák ebben az eddig szinte észre se vett irányban a morálstatisztika irodalmát.

A büntettestek »class dangerous«-ének legveszedelmesebb rétegét alkotják a visszaesők, a kikben az állam és társadalom rendjének állandó s az adatok tanúsága szerint nem is igen javítható ellenségeit láthatjuk. Jelentőségük és ezzel együtt beható tanulmányozásuk szükséges volta ma annál erősebben nyomul homloktérbe, mert — a legtöbb helyt ezt a tanulmányt merithetjük az adatokból — számuk egyre nő. Ily körülmények közt nagyon becses szolgálatot teljesít Földes a morálstatisztikusnak és kriminálpolitikusként egyaránt, mikor ezt a veszedelmes »materia peccans«-ot teszi alapos tanulmány tárgyává a statisztikai előadások I. sorozatát bezáró hetedik előadásban, a mely a visszaesés kérdésének éles vonásokkal megrajzolt, tökéletes monografiája, telve gazdag adatkincscsel, az irodalom teljes ismeretének tapasztalásaival és a szerző új és értékes reflexióinak egész tömegével.

És ezzel végére is értünk ismertetésünknek. Terünk — sajnos — nem engedte meg, hogy a szerző gondolatmenetét közelebbről is bemutassuk, legtöbbször kénytelenek voltunk a tartalmat csak kevés szóval, szárazon jelezni, a nélkül, hogy képesek lettünk volna a szerző tudományos egyéniségét valóságos jelentőségében visszatükröztetni. Azt hisszük, épen az ily finom okoskodásokkal teljes munkáknál rövid ismertetés nem is nyújt erre módot. A ki közel akar férközni az író egyéniségéhez, annak el kell olvasnia a munkát, a mit annál könnyebben megtehet, mert szerző itt is hű marad ahhoz az egyszerű és könnyed írásmódhoz, a mely a legbonyolódottabb kérdések útvesztőjében is azonnal tájékoztatni tudja a mély problémák kutatásában járatlan olvasót is, a melyre azonban csak az tehet szert, a ki tárgyán teljesen uralkodik. Ez az áttetszően világos előadás — éles ellentéte némely nagyképű auktorok eljárásának, a kik zavaros és homályos frázisok tömegével szeretik eltakarni a tartalom gyöngeségét — nagy hasznára van a tudományos ismeretek terjesztésének s kiválóan fokozza a munka becsét, a melynek elolvasása jogosult és élénk várakozást kelt bennünk a folytatás iránt.

K. B.

Közgazdasági könyvtár.

Katalog der Bibliothek der Gehe-Stiftung zu Dresden. I. Zweite Auflage. Unterabtheilung I. Nationalökonomie und Finanzwissenschaft. — Unterabtheilung II. Land- und Forstwirtschaft, Bergbau und Industrie. Dresden 1900—1902. Zahn & Jaensch XI + 224 + 423 old.

A *Gehe-alapítvány* 15 esztendeje működik Dresdában mint államtudományi és állampolgári művelő intézet. Az alapító tulajdonkép »Commercial-Academie«-nek szánta vagyonát s a kereskedői és forgalmi alkalmazottaknak továbbképzését tűzte ki célul. De miután a kereskedelmi szakoktatás Németországban nagyra fejlődött és a különböző kereskedelmi főiskolákon egyetemi jelleget nyert, a Gehe-alapítvány csakhamar más célra tüdőtt ki magának. Nevezetesen a nép általános művelését és különösen azon tudás terjesztését karolták föl, mely az állampolgári kötelességek teljesítése és jogok gyakor-

lására a legjobb előképzést nyújtja. Az alapító oklevél nagyon jól hangsúlyozza, hogy nem szakszerű iskolai képzés lebeg szeme előtt, hanem, hogy a polgároknak szánt oly intézményről van szó, amely kellő előképzettséggel bírónak a továbbképzést, sőt a kutatást is lehetővé tegye. E cél szolgálatában a Gehe-alapítvány 15 esztendő alatt 80-nál több előadási sorozatot, vagy egyes előadást rendezett. Évenként rendszerint az első előadást Németország valamely kitűnő tudósa tartja. E megnyitó előadások egész ünnepélyes jelleget nyertek, úgy hogy az azokra való meghívás Németországban valóságos kitüntetés számba megy. Ha végignézzünk az előadók névsorán, tényleg a német tudományos előkelőségek egyetlen egye sem hiányzik úgyszólván abból.

Az egyes előadások és előadási sorozatokon kívül a Gehe-alapítvány különösen könyvtárának fejlesztésére helyezett nagy súlyt. A könyvtár szakszerűségét teljesen megőrizte s ma már 50,000 darabot számlál és néhány száz folyóiratot bocsát olvasóinak rendelkezésére. A könyvtár katalógusa 1900-ban és 1902-ben jelent meg második kiadásban. E két kötet a nemzetgazdaságtan és pénzügytan, továbbá a mezőgazdaság, erdészet, bányászat és ipar irodalmát tartalmazza. A katalógus készítése szakcsoportok és azokon belül főleg földrajzi beosztás szerint történt.

Mindkét kötethez jó szerző — és könyvczím — mutató fűződik. A szakcsoport beosztásra természetesen könnyen lehetne megjegyzést tenni, mert hiszen minden ily osztályozás bizonyos fokig önkényes. Mi épen ezért a decimális osztályozásnak vagyunk hívei, melyet különösen a társadalom-tudományok terén a bruxellesi nemzetközi bibliographiai intézet mind jobban terjeszt; hívei vagyunk e rendszernek, mert a decimális osztályozásban mégis legalább alaki megállapodást látunk és különösen mert e rendszer fejleszthető.

A két katalógus-kötet lapozgatása közben nehezen zárkozhatunk el az irigylés érzése elől, mert valóban gazdag könyvtár, az államtudományi irodalom kincsháza a Gehe-alapítvány könyvtára. Irigykedve nézhetünk oly országot és oly várost, melynek gazdag polgárai ily módon örökitik meg emléküket.

M.

Thünen tétele.

Richard Krzymowski: *Kleine Abhandlungen aus dem Gebiete der Landwirtschaft und Naturwissenschaft.* Winterthur, 1900. Verlag von Moritz Kietschke.

Egy vékony kis füzetecske fekszik előttem, melyben a szerző, a természettudomány és mezőgazdaság köréből vett öt kisebb értekezést, melyek különböző szaklapokban már nagyjából napvilágot láttak, egybefoglalva kiadta. A Közgazdasági Szemle olvasóközönségét ezek közül leginkább egy tanulmány érdekelheti, mely tárgyánál fogva a mezőgazdaságtan körébe tartozik, de elméleti jellegénél fogva a socialis gazdaságtan theoretikus részének egyik kiválóan fontos kérdését: az intensitást érinti. Ez az értekezés »Mathematische Betrachtungen zur Thünen'schen Intensitätstheorie« nevet viseli, s Thünen korszakot alkotó »isolirter Staat«-jának tételeit szigorú mathematikai úton igyekszik igazolni. Thünen fő munkája a gyakorlati, gazdaság-politikai problémák oly nagy számban való felmerülésének

és az égető gazdasági kérdések megoldása körüli harcoknak, a gyakorlati jellegű kutatásoknak idejében legtöbbször divatos mosolygás, felületes napirendretérés objectumát képezi; a gyakorlati élet elfeledte Thürent, de a feledés abban is nyerheti magyarázatát, hogy igen kevesen vannak, a kik Thürent valójában meg tudják érteni s még kevesebben, a kik félre nem értik az intensitási theoriát. Csak arra a nagy harczra kell utalnunk, melyet az intensitás mivoltának kérdése épp a Thünen hazájában a tudományos könyvek hasábjain előidézett, a midőn Goltz báró, Edler, Settegast, Buchenberger stb. a Thünen elméletének szellemétől olyannyira eltérően — s valljuk be őszintén — teljesen hibásan igyekeznek az intensitás lényegét megoldani. Az intensitásra mértékadó csakis a területegységre alkalmazott üzemtőke abszolút nagysága; ez felel meg a Thünen elmélete szellemének. Hol jár ettől a Goltz báró és társai által felállított criterium, mely szerint »az üzemtőke és a föld, mint tőke értékének egymáshoz való aránya« határozza meg ez intensitást!? Ily alapon hogyan lenne megérthető az »isolirter Staat!«

Nincs itt helye annak, hogy az intensitás elméletét bonczolgasuk; a mit fennebb elmondottunk, az csak a bírálat alatti értekezés fejtegetéseinek megértéséhez szükséges. Krzymowski munkájában már feltételezi az intensitás fogalmának az általunk említett formájában való ismeretét s ez alapon, tehát Thünen szellemében igyekszik matematikailag igazolni a theoriát. Ez a matematikai úton való igazolás az intensitásra vonatkozólag teljesen új a sociális gazdaságtanban. Rau és Roscher számadatai s önkényesen felvett numerikus példái, melyekkel igazolták, hogy a mezőgazdasági termények magasabb piaci ára mellett a tiszta hozadék maximumát csak hatályosabb tőke- és munkaalkalmazás, tehát az üzem nagyobb fokú intensitása esetén éri el, bár igen szemléltető, de matematikai bizonyíték értékével fel nem ruházható. Ezért bir kiváló jelentőséggel a Krzymowski munkálata. Az intensitási elmélet helyességének igazolását ő a lényegében oly egyszerű coordinata-rendszer segélyével viszi keresztül. Ugyanis az abscissa tengelyen elhelyezi az üzem intensitási fokát; az ordináták ezzel szemben azt a nyers hozadékot tüntetik fel, mely az adva levő intensitási fok mellett fennforog. A csökkenő termelékenység törvénye e szerint a coordinata-rendszeren a következőleg igazolható: A null-pontból kiindulva, minél tovább haladunk jobb felé az abscissa-tengelyen, annál nagyobb nyershozadékot nyerünk, de természetesen a nyers hozadék növekedése annál kisebb arányban történik, minél nagyobb a null-ponttól való távolság. Így a nyers hozadékot mutató görbe végre is csak egész észrevétlenül emelkedik és asymptotikusan közeledik az abscissa tengely párhuzamosához, mely az elérhető nyers hozadék nagyságát jelöli. A nyers hozadék görbéjéből a tiszta hozadék görbéjét úgy találjuk meg, ha a nyers hozadék ordinátájából a hozzátartozó abscissát elmetsszük; az abscissák ugyanis az intensitási fokot (a termelési költségeket) mutatják, ha ezeket a nyers hozadékból levonjuk, megmarad a tiszta hozadék; vagyis a coordinata-rendszerben az eredmény egy görbe, a tiszta hozadék görbéje lesz, mely a null-pontból kiindulva, csakhamar eléri maximumát s onnan lefelé halad, végül negatívvá lesz, vagyis az abscissa-tengelyen alól folytatódva, veszteség alakjában jön számításba. Másként is bemutatja Krzymowsky a tiszta hozadék nagyságát,

a midőn t. i. az abscissákat a nyers hozadék ordinatáinak alsó végéből metszi le, vagyis a null-pontból a coordinata tengelylyel 45° -nyi szöget képező »m« egyenest von; ekkor az ordinátáknak az egyenes és a nyers hozadék görbéje között megmaradt része mutatja a tiszta hozadékot, a melynek maximuma a $\frac{dy}{dx} = \operatorname{tg} 45^\circ = 1$ képlete szerint természetesen ott lesz, a hol a nyers hozadék görbéjének tangense az említett (45° -ú) »m« egyenessel párhuzamos irányt nyer.

Lényegileg, mint tudjuk, nem új a Krzymowski methodusa, mert hisz a magasabb matematika legelemibb tantételei igazoltatnak a coordinata-rendszerrel, de új és szellemes ennek alkalmazása s e tekintetben eredeti kiválóképpen. Messze vezetne s hiába valónak is tűnhetnék fel ábrák nélkül a Thünen tételei e módszerrel való igazolásának puszta leírása legyen elég itt annak a jelzése, hogy mindazok a hypothesisek, melyeket Thünen az intenzitásra vonatkozólag isolirter Staat-jában felállított, pl. hogy a termelési költségek emelkedésével a gazdaság intenzitása alábbszáll, hogy a termékek alacsonyabb piaci ára mellett az üzemnek extensívebbnek kell lennie, hogy rosszabb minőségű talaj extensívebb művelést tételjez fel, hogy a földadók közül az üzem intenzitásával proportionálisan emelkedők a gazdaságot extensívebbé teszik s viszont a földterületre fix összegben megállapított adók, melyek változatlanok maradnak, bármily intenzív is a gazdaság, az üzem intenzitására befolyással nem bírnak stb., a coordinata-rendszer alapján matematikailag igazolást nyernek s e demonstrációkból egyszersmind azon ismeretes tény is kiviláglik, hogy ott, a hol intenzívebb gazdálkodás helyénvaló, ott a földjáradék is magasabb, mint ott, a hol csak extenzív üzemet lehet alkalmazni.

Krzymowskinak igen szépen sikerült Thünen tételeit ily szigorú matematikai alapon igazolni; ő ezenkívül alkalmat vett magának, hogy sikra szálljon amaz elterjedt ferde nézet ellenében, mely szerint a földbirtok ára a gazdaság intenzitására hatással bír. Értekezése, melynek értékét kiváló nemzetgazdák, pl. Pierstorff, Knapp elismerték, nagy szolgálatot tehet azoknak, a kik az intenzitás kérdésével foglalkoznak s örvendetes volna, ha a szerző ama czélja — ami felől tőle értesültem — hogy ez értekezést Thünen elméletének kritikai méltatásával kibővitve, szélesebb alapokon, önálló munka gyanánt adja ki, mielőbb csakugyan megvalósulást nyerhetne.

Kovács Gábor.

Nagyvárosok.

Gehe-Stiftung zu Dresden: *Die Grossstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung* von Bücher. Ratzel, Mayr, Waentig, Simmel, Petermann und Schäfer. Dresden, 1903. Zahn & Jaensch. 282 old.

A dresdai Gehe-alapítvány, a melynek annyi kitűnő értekezés megjelenését köszönjük, az 1902—1903-as időszakban a nagyvárosokról rendezett előadási sorozatot. E sorozat a Dresdában 1903 nyarán tartott városi kiállítást mintegy előkészítette. Hét kitűnő tudós világította meg a nagyvárosi problémát más-más oldalról.

Bücher, a lipcei gazdaságtörténész a nagyvárosok jelenéről és múltjáról értekezett. A népességi statistikának összes számai meg-

győzően bizonyítják, hogy a nagy culturállamokban a lakosság mindjobban sűrűsödik egyes pontokon; más szavakkal: a lakosságnak mindinkább nagyobb része nagyvárosi, ha a statistikában elfogadott osztályozási rendszer szerint, a 100.000 vagy több lakost számláló városokat nevezzük nagyvárosoknak. E jelenséget gyakran *urbanisálódásnak* nevezik. De ez elnevezés félrevezető; mert könnyen bebizonyítható, hogy a városi lakosság erős növekedése első sorban a folytonos népnövekedésre vezetendő vissza, mely kevés kivétellel a XVIII. század közepe óta szakadatlanul tart. A XIX. században új helységeket alig alapítottak és ezért természetes, hogy a régi helységek erősen növekedtek. Igaz, hogy e népnövekedés nem ment végbe arányosan és az erre vonatkozó tüneteket ugyancsak *városba tódulás* szóval szokták jelölni. De ez a kifejezés is könnyen félreértésekre ad alkalmat; könnyen megállapítható, hogy éppen a falusi községek azok, melyeknek népessége a legerősebben szaporodik és hogy a városok lakossága gyakran nem mutat növekedést, sőt vissza is fejlődik.

Az emberi lakóhelyek nyilvánjogi helyzete nem ritkán ellenkezésbe jutott a statistika szempontjából fontos jellegükkel. Nyilvánjogilag városok gyakran oly helységek, melyek a népesség száma szerint a mezői községek mögött maradnak és viszont nyilvánjogilag községek oly helységek, melyek lakosságuk száma szerint városoknak volnának tekintendők. Éppen ezért a statistika számára a nyilvánjogi város-fogalom hasznavehetetlen.

A helységeket csakis a lakosság száma szerint kell megkülönböztetni.

Ily értelemben a régi városok világa megszűnt, történeti feladatukat teljesítették s legtöbbjük ma már enyészetre van kárhoztatva. A városok új értelemben ellenben — gyakran a régi városok helyén, de gyakran mezőgazdasági községek helyén is — óriásilag fejlődnek s e fejlődésüket, szemben a régi városi élettel, főleg szerves természetük jellemzi. Nem külső kényszer, nem hatalmas uralkodók parancsszava létesíti e nagyvárosokat. Szabadon jöhetnek, mehetnek lakosaik, a kiket főleg gazdasági érdek vezet a városba.

Bücher ezután részletesen elemzi az ókori és középkori városi typust; kimutatja, hogy Theba, Memphis, Babylon, Niniveh stb. alakulása nagy despota uralkodók birodalom-alapításával függ össze. A hellén cultura városai a törzsi összetelepülésen alapulnak és a mezőgazdasági culturának a városból való vezetését eredményezték. A római birodalom városai politikai-katonai colonisatio jellegével bírnak. A középkori város-alapítás a társadalmi osztály-különbözésen és a városjog nyilvános jellegén alapul. Az ókori városok felemésztették a földet, a középkori városok egyenrangúan állnak szemben a mezőgazdasági vidékkel. A modern városok tisztán társadalmi fejlődés alapján nőttek ki a városi polgári szabadságok régi területén. Főleg a társadalmi kiválasztáson alapul fejlődésük, mert a capitalistikus vállalkozás és a szabad verseny szervezete mellett küzdő teret nyújtanak, a melyen a tehetség legjobban érvényesülhet. A nagyvárosok külső növekedésének azonban belső szilárdulásuk nem felelt meg. A társadalmi ellentétek sehol sem oly élesek, mint a nagyvárosban; a közérzés gyengült és a keresés lázas tevékenysége gyengítette az

erkölcsi fogalmakat; de azért a nagyvárosi élet a nemzeti érzéseknek óriási erejét juttatta kifejezésre. Technika, tudomány, művészet és társadalmi gondoskodás legfényesebb alkotásai a nagyvárosokban lelhetők. A jövő feladata lesz, hogy a nagyvárosi életet belsőleg is nemesítse és a valóságos társadalmi műveltséget terjeszsze.

Ratzel híres lipcsei geographus a nagyváros földrajzi fekvéséről értekezik. Szól a lakóhely, az otthon, a védő terület és a táplálkozási területről. Megállapítja a város földrajzi fogalmát, a város környékét, a városfalakat; a város viszonyát a betorkoló közlekedési utakhoz; a városok belső növekedését és átalakulását; szól a városról, mint torlódási pontról és a városok egymáshoz való viszonylagos fekvéséről; elemzi a városok munkamegosztását, népsűrűségét és a nagyvárosok jellegét; végül vizsgálja a városok fekvésének hatását növekedésükre.

v. Mayr, a müncheni statistikus nagy részletességgel elemzi a nagyvárosi népességet. Tanulmányában a nagyvárosi népesség származása játszsza a főszerepet és nagy finomsággal kimutatja, hogy a születési helyhez fűzött következtetések gyakran tévesek. A német városok átlagban 43.7% városi születésűséget mutatnak. Felállítja a születési népesség fogalmával szemben a telepítettség fogalmát, melyen a valamely városban számlált városi születésűek százalékos arányát az egész országban számlált illető városi születésűekhez kell érteni. E téren rámutat az adatoknak ki nem elégítő voltára. Részletesen elemzi a belső vándorlások jellegét és rámutat azokra a nehézségekre, melyeket a nagyvárosok körül létező lakóhelyek okoznak. Ezután a nem, kor, családi állapot, foglalkozás statistikájával foglalkozik; a városi termékenység kérdését is tárgyalja és végül a nagyvárosi élet teljes összefűződését az összes országos életjelenségekkel mutatja ki.

Waentig, a münsteri nemzetgazda nagyon szép tanulmányt ír a nagyvárosok gazdasági jelentőségéről. Tanulmánya számára különösen amerikai adatokat választott ki, melyek a nagyvárosi élet legmodernebb fejlődési korszakát világítják meg. Részletesen bizonyítja a városok munkamegosztását, mely szerint egyes iparágak legnagyobb része egy-egy városban összpontosul, illetve egy-egy város összes iparosainak legnagyobb része bizonyos iparágat üz. E tünemény magyarázza meg, hogy az újkori nagyvárosok, ellentétben a középkoriakkal, nem a saját szükségleteik kielégítése után dolgoznak csak a nagy piac számára, hanem ellenkezőleg, kizárólag a nemzeti vagy világpiacznak termelnek és teljesen függnek egyéb szükségleteikben a kívülről való ellátástól. Részletesen kifejti a nagyvárosnak, mint fogyasztási központnak szerepét; tárgyalja a nagyvárosi háztartás kérdését és azokat a socialpolitikai feladatokat, melyek a nagyvárosi életben kiemelkednek. Nagyon szép értekezésének az a része, a melyben arra utal, hogy a nagyvárosi élet haladásában visszavisz a természethez; a város körüli villegiatura-életben, a tájképfestészet értéklésében nyer ez irányzat kifejezést.

Simmel, a berlini philosophus a nagyvárosokról és a szellemi életről szól. Fejtegetései érdekesek, de nehezen érthetők. Kiinduló pontja a nagyvárosi élettel összefüggő idegesség, a forgalmi gazdaságból eredő személytelenségi érzés, az egyéniségnek szabadsága nagy tömegek közepette stb.

Az előbbi értekezés kiegészítéseül szolgál Petermann, a kötet dresdai szerkesztőjének tanulmánya a nagyvárosok szellemi jelentőségéről. Különösen a tudomány, a könyvnyomtatás, az ujságszerkesztés, az egyetemek és műegyetemek, a színházak, a művészet jelentőségét vizsgálja a nagyvárosi élet körében.

Schaefer, a heidelbergi történész, a nagyvárosok politikai s katonai jelentőségéről szól. Tanulmányában különösen érdekesek a választási jogra vonatkozó párhuzamok, a radikális és conservatív politikai pártok szerepléséről a nagyvárosokban szoló fejtegetések stb. *M.*

Magyar Közgazdasági Társaság.

Előadások:

Márczius 17-én Szegedy Maszák Elemér dr. iparfelügyelő: *A munkásvédelem feladata a tuberculosis ellenes küzdelemben.* Április 15-én Schwegel Hans dr. chicagói osztrák-magyar alconsul: *Az amerikai gazdasági életből.*

Választmányi ülés. Az igazgató választmány április 15-én ülést tartott a következő napirenddel: 1. Az évi közgyűlés elé terjesztendő jelentés. 2. A közgyűlés napirendjének megállapítása. 3. Folyó ügyek.

I. A Magyar Közgazdasági Társaság igazgató-választmányának 1903. évi jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

Társaságunk az 1903-ik évvel nevezetes évfordulóhoz jutott; ez évben érte el fennállásának 10-ik esztendejét. Hogy Társaságunk átküzdve magát a kezdet nehézségein, aránylag hosszú időszakon át, nemcsak megóvni tudta tagjainak és a nagyközönségnek érdeklődését, hanem bizvást mondhatni, inkább évről-évre fokozta a működése felé irányuló figyelmet; az bizonyára legékezebben szóló bizonyítéka életképességének és annak, hogy hivatását eddig is jól betöltötte. Az elnökség és az igazgató-választmány törekvése jövőben is arra fog irányulni, hogy a Társaság tevékenységét minél hasznosabb irányban vezesse.

Áttérve a lefolyt év eseményeire, felemlitjük, hogy igazgató-választmányunk két kiváló tagja és pedig Tisza István gr. miniszterelnökké és Hieronymi Károly kereskedelemügyi miniszterré nevezettek ki; bizunk abban, hogy ő Nagyméltóságaik, miként hivatali elődeik, Társaságunk céljai méltánylásával nagybecsű pártfogásukat és támogatásukat részünkre fentartani kegyeskednek.

Meg kell emlékeznünk a Társasági helyiségünket illető fontos változásról, mely, a mikéntmár mult évi jelentésünkben jelezni alkalmunk volt, a lefolyt év őszén következett be. E változást egyéb előnyökön kívül főleg pénzügyi szempontok tették indokolttá. Ugyanis Társaságunk közvetlen pénzbeli segélyét, melyet a Közgazdasági Szemléhez való hozzájárulás czimén már régebbi időtől fogva élvez a kereskedelmi kormánytól, a miniszter úr az azon czímen rendelkezésre álló eszközök elégtelenségénél fogva nem emelhetette föl. Az igazgató-választmány ennél fogva a segély azon közvetett fajára gon-

dolt, vajjon nem tarthatná-e a Társaság az úgy is rokon czélokat szolgáló Társadalmi Muzeumnak az utóbbi költségére bérelt helyiségekben mindenkori összejöveleteit. E tervet még elfogadhatóbbá tette az a körülmény, hogy ily helyi egyesülés mellett a Társaság tagjai a Társadalmi Muzeum gazdag könyvtarát használhatnák, a mi részünkről a járatott folyóiratok számlájánál tetemes megtakarítást jelentett; ily megtakarítás váratott a fűtési, világítási stb. költségeknél is.

A kereskedelmi kormány részéről tapasztalt rendkívüli jóindulatnak köszönhető, hogy a megállapodás csakhamar létesült s Társaságunk 1903. augusztus 1-ével a Muzeum helyiségeiben el is helyezte butorait, könyvtarát, irodáját, valamint ott tartja összejöveleteit is.

A mi már most Társaságunknak a Társadalmi Muzeumhoz való jogviszonyát illeti, úgy határoztunk, hogy a Társaság függetlensége a Társadalmi Muzeumtól, mint állami intézménytől minden tekintetben kimondassék s hogy e függetlenség lehetőleg ki is domboríttassék. E célból a muzeum vezetőségével egyetértve, az albérleti formát választottuk, mely alakban Társaságunk évi 1000 koronát fizet sajátjából a helyiség költségéhez a Társadalmi Muzeumnak, mint albérló a főbérlőnek. Eredetileg azt is óhajtottuk, hogy e viszony a Társaság és a Muzeum közt egy évi előzetes felmondással bármikor fel legyen bontható. Tekintettel azonban arra, hogy a Muzeum magát lakbérszerződésben három évre épen az albérletbe jövő Társaságunk nagyobb szükségletei miatt kötötte le, nem láttunk különös okot fenforogni, hogy ez óhajtáshoz ragaszkodjunk. Az albérleti viszonyt egyébként a Társadalmi Muzeum és a Társaság közt a kereskedelemügyi miniszter úr jóváhagyásával ellátott és ugyancsak három évre kötött szerződés szabályozza. Ezen idő alatt egyik félnek sincs felmondási joga, a Muzeum esetleges helyiségváltoztatásához tehát ugyanezen idő alatt a Társaság hozzájárulása szükséges.

Az ily módon létesült viszony, mely a Társaság működését semmi irányban nem fenyegeti, jótékony hatását remélhetőleg már a legközelebbi jövőben éreztetni fogja.

Társaságunk működése a lefolyt évben igen élénknek bizonyult. Főlolvasó asztalunknál a közgazdasági tudomány és a gazdasági élet számos jelese foglalt helyet és tudományos összejöveleteink csaknem kivétel nélkül nagy érdeklődésnek és látogatottságnak örvendtek.

Az évet megnyitotta a Szabó Jenő által helyi érdekű vasutainkról még 1902. évben tartott előadás kapcsán megindult nagy arányú vita, ezt követte Balkay Béla dr. főlolvasása a szénkérdésről, majd Vásárhelyi Zoltánnak előadása a mezőgazdasági érdekképviseltről; Hertzka Tivadar dr. főlolvasása a készfizetések felvételéről és Exner Kornél dr.-nak »az exlex a pénzügyi jog szempontjából« cím alatt tartott és szintén vitával egybekapcsolt előadása.

Új helyiségünket 1903. október 30-án nyitottuk meg, mely alkalmalmmal Navratil Ákos dr. a Társadalmi Muzeum vezetője, e muzeum céljaival és berendezéseivel ismertette meg a hallgatóságot; a következő előadás Fellner Frigyes dr.-é volt a nemzeti jövedelem becsléséről; őt felváltotta Hegedüs Lóránt, ki két estére terjedő főlolvasásában a kivándorlási congressusok eredményeiről számolt be; fejtegetései okot szolgáltattak egy külön vitaestély rendezésére. Sorrendben tartattak azután a következő előadások:

Bokor Gusztáv dr.: A munkások baleset ellen való biztosításáról szóló magyar törvénytervezet; Moldoványi István dr.: A gyufagyári munkások védelméről (vitával); Ecseri Lajos dr.: A magyar buza és liszt versenyképességének emeléséről; Árkövy Richárd dr.: Kartelek és trustök; Vágó József: A kézi zálogüzlet államosítása; Elek Pál: A magyar kiviteli törekvésekről; Jeszenszky Ignác: A pusztuló torontáli magyar telepések. Láng Lajos, Társaságunk tiszteletbeli elnöke, bemutatta Chamberlainról irt tanulmányát. Végre közgyűlésünket még megelőzte Szegedy Maszák Elemér dr. előadása: a munkásvédelem feladatai a tuberculosis-ellenes küzdelemben s napirendre tűzetett Schwegel Hans dr. chicagói osztrák-magyar alkonzul felolvasása: az amerikai gazdasági életből.

Társaságunk hivatalos közlönye, a Közgazdasági Szemle, a lefolyt évben is változatos és gazdag tartalommal jelent meg s remélhető, hogy már közelebb egy új, a statisztika körébe vágó állandó rovattal fog bővítettetni.

Befejezésül a vagyoni állapotunkat megvilágító s e jelentésünkhöz csatolt zárszámadási és költségvetési munkálatokra kell utalnunk.

Évi kezelésünk 1369 korona fölösleggel zárul s vagyonkimutatóunk is elég kedvező. Tagjaink számában (1903. év végén 463) a kilépések és elhalálozások folytán nagyobb emelkedés ugyan nem konstátálható, mindazonáltal az újabb belépéseknek örvendetesen tapasztalható fokozódása remélni engedi, hogy Társaságunk szellemi és anyagi ereje legközelebbi jövőben nagyobb mérvben fog gyarapodni.

Ezek után tisztelettel kérjük a t. közgyűlést, hogy jelentésünket tudomásul venni és részünkre, a számvizsgáló bizottság jelentésének figyelembevételével, a felmentvényt megadni méltóztassék.

Budapest, 1904. április havában.

Kantz Gyula,
elnök.

Halász Sándor,
igazgató.

II. A Magyar Közgazdasági Társaság 1903. évi zárszámadása.

Tételszám	Bevétel	Összesen		Tételszám	Kiadások	Összesen	
		K.	f.			K.	f.
1	Befolyt tagsági díjak	7220	—	1	Egyleti helyiségek bére	1600	—
2	Kereskedelmi ministerium segélye	3800	—	2	Átalakítási és költözködési költségek	1150	—
3	Kamatok	41	94	3	Hozzájárulás a Közgazdasági Szemléhez	4800	—
4	Pénztármaradvány 1902. évről	429	05	4	Hozzájárulás a Gazdaság-történeti Szemléhez	400	—
				5	Könyvtár gyarapítására és hírlapelőfizetésekre	292	52
				6	Irodai és nyomdai költségek	1282	80
				7	Postadíjak	149	88
				8	Fűtési és világítási költségek	46	78
				9	Szolgá díjazására	400	—
				10	Pénztári maradvány 1902. december hó 31-én	1369	01
				Főösszeg		11490	99

Budapesten, 1903. december 31-én.

Kautz Gyula s. k.
elősi.

Kőrösi Imre s. k.
pénztárnok.

Halász Sándor s. k.
igazgató.

Lovag Falk Zsigmond s. k.
ellenőr.

Ezen zárszámadást tételenként megvizsgáltuk és a vonatkozó okmányokkal összehasonlítván, helyesnek találtuk, miért is az elnökség részére a fölmentvény megadását ajánljuk.

Budapest, 1904. február 24-én.

Emich Gusztáv s. k.
Beck Dénes s. k.

A számvizsgáló bizottság:

Fritz Péter s. k.
Baross Géza s. k.
Székely Ferencz s. k.

III. A Magyar Közgazdasági Társaság 1903. évi december 31-iki vagyonkimutatása.

Tételszám	V a g y o n	Összesen		Tételszám	T e h e r	Összesen	
		K.	f.			K.	f.
1	Készpénz maradvány 1903. decz. hó 31-én	1369	01	1	Tartozás a »Közgazdasági Szemlé«-ért	1400	—
2	Gyümölcsözőleg elhelyezett alapítványi tőkék . .	2000	—	2	Tartozás a »Gazdaság-történeti Szemlé«-ért . . .	200	—
3	Hátralekos tagsági díjak	4570	—	3	Tartozás irodai és nyomdai költségeikért	355	16
4	Leltári tárgyak értéke 10% leírása után	1008	83	4	Egyleti vagyon :		
5	Könyvtár értéke a beszerzési 17211 K. 10 f. ár egy harmadában	5737	—		a) alapítványokban	2000	—
6	Kamatok	26	29		b) vagyonbővület	10755	97
		Összesen . . .				Összesen . . .	
		14711	13			14711	13

Budapesten, 1903. évi december hó 31-én.

Kaula Gyula s. k.

Körösi Imre s. k.

Halász Sándor s. k.

Lozay Fülöp Zsigmond s. k.

elölte.

penztárnok.

igazgató.

ellenőr.

Ezen vagyonkimutatást tételesenként megvizsgáltuk és a vonatkozó okmányokkal és könyvekkel összehasonlítván, helyesnek találtuk.

Budapest, 1904. február 24-én.

A számvizsgáló bizottság :

Enich Gusztáv s. k.

Beck Dénes s. k.

Fritz Péter s. k.

Buross Géza s. k.

Szekely Ferencz s. k.

IV. Tagsági jegyek forgalma 1903. évben.

1903. évben kiállított	Fővárosi à 10 kor.	Vidéki à 10 kor.	Vidéki à 5 kor
I. félév	371	15	82
II. félév	366	15	82
Összesen	737	30	164
Hátralék az előző évekről	250	—	160
Összesen	987	30	324
Befolyt 1903. évben	636	29	114
Hátralék	351	1	210

Befolyt érték
636 × 10 = 6360 K.
29 × 10 = 290 »
114 × 5 = 570 »
Összesen 7220 K.

Hátralék
351 × 10 = 3510 K.
1 × 10 = 10 »
210 × 5 = 1050 »
Összesen 4570 K.

Budapest, 1903. december 31.

Halász Sándor, s. k.
igazgató.

V. Költségvetési előirányzat az 1904. évre.

K i a d á s o k		Összeg		B e v é t e l e k		Összeg	
		kor.	fil.			kor.	fil.
1	Egyleti helyiség bére . .	1000	—	1	Pénztári maradvány 1903. decz. 31-ről	1369	01
2	Hozzájárulás a Közgaz- dasági Szemléhez . . .	4800	—	2	Tagdíjakból	7220	—
3	Hozzájárulás a Gazdaság- történeti Szemléhez . .	400	—	3	A kereskedelemügyi mi- nisterium segélye . . .	2000	—
4	Könyvtár gyarapítására és könyvek köttetésére	800	—	4	Hátralékok befolyásából	200	—
5	Irodai és nyomdai költsé- gekre	1200	—	5	Kamatjövedelem	100	—
6	Postai díjakra	240	—				
7	Fűtés és világítás . . .	100	—				
8	Szolga díjazása	400	—				
Összes kiadás .		8940	—				
				Összes bevétel .		10889	01
				Előirányzott kiadás . . .		8940	—
				Várható több bevétel . .		1949	01

A Magyar Közgazdasági Társaság igazgató választmányának 1904. február 22-iki üléséből.

Kautz Gyula s. k.
elnök.

Halász Sándor s. k.
igazgató.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1904. márczius 1-én.)

[016 : 178]

Általános művek.

Ouvrages généraux. Allgemeine Werke. General works. Generalità.

- . . . . . — 1904. — Bibliographie der gesammten wissenschaftlichen Litteratur über den Alkohol und den Alkoholismus. Hrsg. v. E. A b d e r h a l d e n. Wien, Urban & Schwarzenberg. (XII, 504) 8° K. 20.— [016 : 178]
- . . . . . — 1904. — Bibliographie générale et complète des livres de droit et de jurisprudence, publiés jusqu'au 6 novembre 1903, classée dans l'ordre des Codes. Paris, Marchal & Billard. (XXXII, 180) 8° 1 fr. 50. [016 : 34]
- . . . . . — 1904. — Hof- und Staatshandbuch des Kgr. Württemberg. Hrsg. v. dem kgl. Statistischen Landesamt. 1904. Stuttgart, (Kohlhammer) (XLII, 527) 8° M 2.— [058(43.47)]
- . . . . . — 1904. — Almanach historique, topographique et statistique du département de Seine-et-Marne pour 1904. 44e année. Meaux, Le Blondel. (226) 16° [058(44)]
- . . . . . — 1904. — Annuaire administratif, statistique et commercial du département de la Lozère pour l'année 1904. 73e année. Mende, imp. Ve Ignon. (207) 8° 1 fr. [058(44)]
- . . . . . — 1904. — Annuaire des Côtes-du-Nord pour 1904. 62e année. Tablettes administratives, commerciales et statistiques. Saint-Brieuc, Guyon. (470) 16° [058(44)]
- . . . . . — 1904. — Annuaire du département de la Seine-Inférieure, administratif, industriel, commercial et agricole pour 1904. 12e année. Paris, Langlois (1,018) 8° 6 fr. [058(44)]
- . . . . . — 1904. — Annuaire du département de la Corrèze, statistique, administratif, diocésain, judiciaire, militaire, agricole, commercial etc. pour l'année 1904. Tulle, imp. Crauffon. (596) 16° 2 fr. [058(44)]
- . . . . . — 1904. — Annuaire statistique et commercial de Tours et du département d'Indre-et-Loire pour 1904. 104e année. Tours, Deslis frères. (1,441) 16° 2 fr. 50. [058(44)]
- Lallemant, A. — 1904. — Annuaire statistique, historique et administratif du département du Morbihan pour 1904. Vannes, imp. Galles. (261) 18° 1 fr. 25. [058(44)]

Szociológia.

Sociologie. Sociology. Sociologia

- Fridrichowicz, E. — 1904. — Kurzgefasstes Compendium der Staatswissenschaften in Frage und Antwort. Bd. 7: Finanzwesen. Berlin, Calvary & Co. (XI, 220.) 12° M. 1.60. [3(02)]
- Lerda, G. — 1904. — Antonio Labriola. — *Socialismo*, No. 24. [3 : 92]
- Levasseur, E. — 1904. — Le mouvement des idées sociales et économiques de 1789—1870. — *Rev. polit. et parlem.*, No. 115. [301]
- Menger, A. — 1904. — L'état socialiste. Trad. par F. Milhaud. Avec une introd. de Ch. A n d l e r. Paris, Bellais. (XLV, 391) 3 fr. 50. [301]
- Oppenheimer, F. — 1904. — Menger's volksthümlicher Arbeitsstaat. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, No. 3. [301]
- Pachtler, M. — 1904. — Die Ziele der Sozialdemokratie und die liberalen Ideen. 4. Aufl. Freiburg i/B., Herder. (III, 76) 8° M. —80. (Die sociale Frage, beleuchtet d. d. »Stimmen a. Maria-Laach«.) [301]
- Ceramicola, F. — 1904. — Evoluzione sociale e tendenze socialiste. — *Critica sociale*, No. 1. [301]
- Follin, H. L. — 1903. — Moralistes, économistes et solidaristes. Vals-les-Bains, Aberlen & Co. (20) 8° [301]
- Friese, G. A. — 1904. — Rothschild oder Morgan? Eine unparteiische Studie über ideale und praktische Rassenveranlagung sowie über die modernen wirtschaftlichen Machtverhältnisse. Leipzig, G. Vogt. (37) 8° M. —80. [301 : 572]

[304]

Társadalmi kérdések és reformok.

Les questions et réformes sociales. Soziale Fragen und Reforme.
Social questions and reforms. Questioni e riforme sociali.

- Bolen, G. L. — 1904. — Getting a living: problem of wealth and poverty. London, Macmillan & Co 8° 8/6 net. [304]
Cicotti, F. — 1903. — La questione sociale: conferenza. Roma, tip. Farnesiana. (21) 8° [304]
Cincinnati. — 1904. — Gazdasági társadalmi munka. (Oeuvre économique sociale.) — *Magy. gazdák szemléje*, 1. [304]
Nick, H. — 1904. — Parmi les ouvriers. Travail présenté à la 9e conférence de l'Association chrétienne suisse d'étudiants. Sainte-Croix, 1903. Neuchâtel, (Attinger.) (IV, 34) 8° fr. — 25. [304]

A társadalmi kultúra története s leírása.

Sociographie. Polygraphy, works on social conditions.
Sociografia.

- Calwer, R. — 1903 — Das Wirtschaftsjahr 1902. Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt. Für Volkswirte u. Geschäftsmänner, Arbeitgeber u. Arbeiterorganisationen. Th. 2. Jahrbuch der Weltwirtschaft. Jena, G. Fischer. (IX, 352) 8° M. 8.— [308(058)]
Grenier, P. — 1904. — L'Empire byzantin; son évolution sociale et politique. T. 1. L'être social. T. 2. L'être politique. Paris, Plon-Nourrit & Co. (XXXII, 344; 295) 16° 10 fr. [308(3)]
Thurnwald, R. — 1904. — Staat und Wirtschaft in Babylon zu Hammurabis Zeit. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.* 1, 2. [308(35)]
Fischer, P. D. — 1904. — L'Italia e gli Italiani: considerazioni e studi sulle condizioni politiche, economiche e sociali d'Italia. 1^a trad. di T. del Vecchio. Firenze, B. Seeber. (487) 8° L. 7.— [308 45]
Weulere, G. — 1904. — Le Japon d'aujourd'hui. Paris, Colin. (367.) 8°. 4 fr. [308(54)]
Geöcze Sarolta, — 1904. — Francia-Kanada mai viszonyai. (La situation présente du Canada Français.) — *Magy. gazdák szemléje*, 1. [308(71)]

Statisztika.

Statistique. Statistik. Statistics. Statistica.

- ... — 1903. — Annuaire statistique de la France pour 1902. 22e vol. Paris, Imp. Nation. (XXXVIII, 528) 8° (Minist. d. comm.) [31(058)(44)]
... — 1903. — Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. H. 4: Allgemeine Statistik der Reichstagswahlen v. 1903. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht. (93) 4° M. 1.— [31(43)]
... — 1903. — Berliner Statistik, hrsg. v. statist. Amt der Stadt Berlin. H. 1. A. Der Milchverbrauch in Berlin. B. Der Omnibus-, Strassenbahn- und Eisenbahn-Personenverkehr in Berlin von 1896—1902. Berlin, P. Stankiewicz. (V, 48) 4° M. 2.40. [31(431)]
... — 1903. — Preussische Statistik. Amtliches Quellenwerk. Hrsg. v. kgl. stat. Bureau in Berlin. H. 183: Die Geburten, Eheschliessungen und Sterbefälle im preussischen Staate während d. J. 1902. Berlin, Verl. d. k. statist. Bureaus. (XXIV, 256) 4° M. 7.20. [31(431)]
... — 1904. — Preussische Statistik. Amtliches Quellenwerk. Hrsg. in zwanglosen Heften v. kgl. stat. Bureau in Berlin. H. 182: Die Heilanstalten im preussischen Staate während des J. 1901. (XXIII, 108) 4° M. 3.40. H. 184: Die Sterblichkeit nach Todesursachen und Altersklassen der Gestorbenen, sowie die Selbstmorde und die tödtlichen Verunglückungen im preuss. Staate während des J. 1902. (IV, XVIII, 195) 4° M. 5.60. Berlin, Verl. d. k. stat. Bureaus. [31(431)]
... — 1904. — Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat. 1. Jg. 1903. Hrsg. vom kgl. stat. Bureau. Berlin, Verl. d. königl. stat. Bureaus. (IV, 242) 8° M. 1.— [31(431)]

[31(433)]

- . . . . . — 1903. — Statistisches Jahrbuch für das Königreich Bayern. 7. Jg. 1903. Hrsg. vom k. stat. Bureau. Mit e. Anh.: Die Veröffentlichungen des k. bayer. stat. Bureaus. München, J. Lindauer in Komm. (XVI, 315) 8° M. 3—. [31(433)]
- . . . . . — 1903. — Statistische Mitteilungen über Elsass-Lothringen. Hrsg. v. dem stat. Bureau des kaiserlichen Ministeriums f. Elsass-Lothringen. H. 29: Die Ergebnisse der Viehzählung und der Zählung der Obstbäume vom 1. XII. 1900. Strassburg, Bull. i. Komm. (LXXVII, 290) 8° M. 12—. [31(43.44)]
- . . . . . — 1904. — Beiträge zur Statistik der inneren Verwaltung des Grossherzogs Baden. Hrsg. vom Ministerium des Inneren. H. 46: Abt. 1.: Der Verlauf der Säuglingssterblichkeit im Grshtzm Baden 1852—1895. Abt. 2.: Das liegenschaftliche Eigentum in der Verteilung auf Besitzerklassen, insbesondere dasjenige ausserhalb des freien Verkehrs i. J. 1888. Abt. 3.: Der Viehstand und Viehbesitz a. 3. XII. 1887. Karlsruhe. Müller. (23, XVIII, 84 u. XIV, 49) 4° M. 6.20. [31(43.46)]
- . . . . . — 1904. — Österreichische Statistik. Hrsg. v. der k. k. statist. Zentralkommission. Bd. 70. H. 1. Der österreichische Staatshaushalt in den J. 1899 u. 1900. Wien, C. Gerold's Sohn in Komm. (III, XXXI, 130) 4° M. 4—. [31(436)]
- . . . . . — 1903. — Österreichische Statistik. Hrsg. v. der k. k. statist. Zentralkommission. Bd. 70. H. 2: Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern f. d. J. 1901. Wien, Gerold's Sohn in Komm. (II, L, 69) 4° M. 3.40. [31(436)]
- Vitéz, G. — 1904. — Magyarország statisztikája vázlatos előadásban. Az 1900-iki népszámlálás és nemzetközi összehasonlítások alapján, kül. tek. Ausztriára. (La statistique de la Hongrie fondée sur le recensement de 1900 et des comparaisons internationales.) Budapest, Politzer Zs. és fia. (111) 8° 1 K. 60 f. (Jogi compendiumok gyűjteménye, 29. k.) [31(439)]
- Lecocq, M. — 1904. — Annuaire statistique du département du Nord pour 1904. 76e année. Lille, imp. Danel. (468) 8° [31(44)]
- . . . . . — 1903. — Statistische Mitteilungen des Kantons Basel-Stadt. Bericht über den Civilstand, die Todesursachen und die ansteckenden Krankheiten im J. 1901. Basel, K. Beck. (II, 59) 4° M. 1.50. [31(494)]
- . . . . . — 1903. — Mitteilungen des bernischen statistischen Bureaus. Jg. 1903. Lfg. 2. Gemeinde-Finanzstatistik. Rechnungsergebnisse betr. die Verwaltung und den Bestand der Gemeindegüter im Kanton Bern pro 1900. Bern, A. Francke in Komm. (126) 8° M. 1.20. [31(494)]
- . . . . . — 1903. — Die Arbeitslosigkeit in Basel im Winter 1902/03. Bericht des statistischen Amtes des Kantons Basel-Stadt. Hrsg. F. Mangold. Basel, Wittmer. (VIII, 74) 8° [31: 331.6(494)]
- Montemartini, G. — 1904. — Statistica delle società cooperative esistenti nel 1902. — *Giorn. d. economisti*, 1. [31: 334(45)]
- . . . . . — 1903. — Mitteilungen aus der Verwaltung der direkten Steuern im preussischen Staate. Statistik der preussischen Einkommensteuer-Veranlagung f. d. J. 1903. Bearb. vom kgl. statistischen Bureau. Berlin, Verl. d. k. statist. Bureau. (III, XIV, 215) 4° M. 5.—. [31: 336.21(431)]
- Bowley, A. L. — 1904. — Statistical studies relating to national progress in wealth and trade since 1885; plea for further inquiry. London, P. S. King. (102) 8° 2— net. [31: 338(42)]
- Géber, A. — 1904. — A magyar gyáripár első üzemi és munkásstatisztikája. (La première statistique ouvrière et industrielle en Hongrie.) — *Közgazdasági Szemle*, 2. [31: 338(439)]
- . . . . . — 1904. — Statistisches zur modernen Judenfrage von K. H. Warnsdorf, Opitz. (70) 16° 40 h. [31: 342.724]
- . . . . . — 1903. — Gebahrung, die, und die Ergebnisse der Krankheitsstatistik der nach dem Gesetze vom 30. III. 1889 (R. G. Bl. 33), betr. die Krankenversicherung der Arbeiter, eingerichteten Krankenkassen im J. 1901. Wien, Hof- u. Staatsdruck. (IV, 169) 4° M. 2.50. [31: 368.42(436)]
- . . . . . — 1903. — Annales du commerce extérieur. Faits commerciaux. No. 21: Commerce et navigation des principaux pays étrangers de 1893 à 1901—1902. Paris, Imp. Nation. (266) 8° (Ministre du comm.) [31: 382]
- . . . . . — Documents statistiques réunies par l'administration des douanes sur le commerce de la France. Années 1901, 1902 et 1903. Paris, Imp. Nation. (203) 8° (Minist. d. finances.) [31: 382(44)]

[31 : 382(44)]

- ... — 1903. — Tableau général du commerce et de la navigation. Année 1902. 2e volume: Navigation internationale. Cabotage français et effectif de la marine marchande. Paris, Imp. Nation. (456) 4° (Direction gén. d. douanes.) [31 : 382(44)]
- ... — 1904. — Statistik der Güterbewegung auf deutschen Eisenbahnen, nach Verkehrsbezirken geordnet. Hrsg. i. kngl. preuss. Minist. d. öffentl. Arbeiten. Bd. 69. Jg. 20. 1902. Berlin, C. Heymann. (405) 4° M. 17—. [31 : 385(43)]
- ... — 1904. — Statistik der im Betriebe befindlichen Eisenbahnen Deutschlands, bearb. i. Reichs-Eisenbahn-Amt. Bd. 23: Rechnungs-Jahr 1902. Berlin, E. S. Mittler & Sohn in Komm. 2° M. 10—. [31 : 385(43)]
- ... — 1903. — Statistique des chemins de fer français au 31 décembre 1901. Document divers. 1e partie: Intérêt général. France, Algérie et Tunisie. Melun, Impr. administr. (406) 4° 5 fr. (Min. d. trav. publ.) [31 : 385(44)]
- ... — 1904. — Statistique de la navigation intérieure. Relevé général du tonnage des marchandises. Année 1902. Paris, Imp. Nation. (409) 4° 8 fr. (Min. d. trav. publ.) [31 : 386.3(44)]
- ... — 1903. — Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums f. 1901. H. 2: Der Bergwerksbetrieb Oesterreichs i. J. 1901. Lfg 3.: Die Gebahrung und die Ergebnisse der Krankheits-, Mortalitäts- und Invaliditätsstatistik der Bergwerksbruderladen i. J. 1900. Wien, Hof- u. Staatsdr. (189) 4° K 4—. [31 : 63(436)]
- ... — 1903. — Schweizerische Alpstatistik. Lfg. 14. Bd. 1: Statistischer Tl. Die Alp- und Weidewirtschaft im Kanton Bern. Hrsg. vom schweizer. alpwirtschaftl. Verein. Bearb. durch das bern. statist. Bureau. Bern-Solothurn, A. Lüthy in Komm. (VII, 330.) 8°. M. 2.40. [31 : 636.21(494)]
- ... — 1903. — Statistique des pêches maritimes. Année 1901. Paris, Imp. Nat. (182) 8° (Min. de la Marine.) [31 : 63.92(44)]
- Benini, R. — 1904. — Gli aspetti arbitrari dell' interpolazione delle serie statistiche. — *Giorn. d. economisti*, 1. [311
- Zimmermann, F. W. R. — 1904. — Zur Frage der Besitzwechsel-, Hypothekar-, sowie Bodenpreis- und Bodenwertstatistik. 1. Der derzeitige Stand der fraglichen Statistiken im Deutschen Reich. — *Zeitschrift f. d. ges. Staatswiss.*, 1. [311 : 333
- Grimm, H. — 1904. — Die deutsche Handelsstatistik in ihrem gegenwärtigen Stand und die Vorschläge zu ihrer Verbesserung. — *Allgem. statist. Archiv*, Bd. 6. Hlbbd. 2. [311 : 382(43)]
- Ruhland, G. — 1904. — Über die Notwendigkeit einer systematischen Organisation der Getreidestatistik. — *Allgem. statist. Archiv*, Bd. 6. Hlbbd. 2. [311 : 633
- Bleicher, H. — 1904. — Ueber die Notwendigkeit systematischer Arbeitsteilung auf dem Gebiete der Bevölkerungs-(Sozial)-Statistik. 3. Die periodische Ermittlung des Bevölkerungsstandes. — *Allgem. statist. Archiv*, Bd. 6. Hlbbd. 2. [311.3(oo)]
- ... — 1903. — Atti della commissione per la statistica giudiziaria e notarile: sessione del dicembre 1902. Roma, tip. Nazion. di G. Bertero e C. (XXVIII, 377.) L. 3—. (Annali di statistica, serie 4, no. 105.) [311.3 : 34(061)(45)]

Néprajz, népesség.

Démographie, population. Demographie, Bevölkerung.

Population, demography. Demografia, popolazione.

- Naumann, F. — 1904. — Die wirtschaftlichen und politischen Folgen der Bevölkerungsvermehrung. Vortrag. München. Freistatt-Verlag. (16) 8° M. —25. 312(01)
- Prinzing, F. — 1904. — Das Bevölkerungsgesetz. — *Allgem. statist. Archiv*, Bd. 6. Hlbbd. 2. 312(01)
- Reynaud, P. — 1904. — La théorie de la population en Italie du 16e au 18e siècle. (Les précurseurs de Malthus.) Thèse. Lyon, Rey & Co. (205.) 8°. 3 fr. 30. [312(01)]
- Casagrandi, O. — 1903. — La popolazione, le nascite, le morti nel duecentennio 1702—1903 a Roma: studio demografico-statistico. Roma, tip. J. Artero. (34) 8° (Istituto d'igiene d. r. univ. di Roma.) [312(45)]
- Prinzing, F. — 1904. — Die sterilen Ehen. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 1. 2. [312.1

[312.2 : 368]

- Abel, A. — 1904. — Der Rückgang der Sterblichkeit in den letzten fünfzig Jahren und seine Bedeutung für das Versicherungswesen. — *Allgem. statist. Archiv*, Bd. 6. Hlbd. 2. [312.2 : 368]
- Herkner, H. — 1904. — Die Sterblichkeit landwirtschaftlicher und gewerblicher Bevölkerungs-Gruppen in der Schweiz. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 1, [312,23(494)]
- Rochetin, E. — 1904. — Les taux de mortalité en matière d'assurance sur la vie. — *Journ. d'économistes* 1. [312.29]
- . . . . . — 1902. — Tables de mortalité et tarifs établis par la caisse nationale des retraites pour l'exécution de la loi du 9 avril 1898, conc. les responsabilités des accidents dont les ouvriers sont victimes dans leur travail. Paris, Imp. Nation. (87.) 8°. (Ex Journ. off. du 10 mai 1899. Minist. du comm.) [312.29(44)]
- Dade, H. — 1903. — Die landwirtschaftliche Bevölkerung des Deutschen Reichs um die Wende des 19. Jahrhunderts. Berlin, P. Parey. (58.) 8° M. 2. — [312.922(43)]

Politika.

Politique. Politik. Politics. Politica.

- . . . . . — 1904. — Was will das werden? Eine nüchterne Betrachtung als Vorbereitung für die nächste Reichstagswahl, dem gelehrten deutschen Arbeiter gewidmet v. P. K. Leipzig, Dürrsche Buchh. (16) 8° M. — 15. [324(43)]
- Akademikus. — 1904. — Statistische Nachklänge zu den Reichstagswahlen. 2: Die Verbreitung der Sozialdemokratie unter der katholischen Bevölkerung. — *Neue Zeit*, 16. [324(43)5]
- Stengele, J. — 1904. — Die Socialdemokratie Hamburgs und die Bürgerschaftswahlen. — *Neue Zeit*, 15. [324(43)5]
- Bruhns, J. — 1904. — Ein ehrlicher Versuch. Einige Bemerkungen zu den preussischen Landtagswahlen. — *Sozialist. Monatshefte*, 1. [324(431)]

Vándorlás. Gyarmatosítás.

Migration. Colonisation. Wanderungen. Kolonisation.
Migrazione. Colonizzazione.

- Holek S. — 1904. — Modern népvándorlás. (La migration moderne.) — *Magy. gazdasági szemléje*, 1. [325]
- Evans-Gordon, W. — 1904. — The problem of alien immigration. — *National Rev.*, Feb. [325.1(42)]
- Hegedüs L. — 1904. — Anglia bevándorlási politikája. (La politique d'immigration de l'Angleterre.) *Közgazdasági Szemle*, 1. [325.1(42)]
- Szilvek L. — 1903. — Kivándorlás. (L'émigration.) Pécs, Lechner K. biz. (76) 8°. 2 K 50 f. [325.2]
- Hegedüs L. — 1904. — A kivándorlási congressusok eredménye. (Le résultat des congrès d'émigration.) — *Budapesti Szemle*, 326, 327. [325.2(063)(439)]
- Bodnár P. — 1904. — Bodrogköz a kivándorlás szempontjából. (Le Bodrogköz au point de vue de l'émigration.) Budapest, Magy. tud. Akadémia. (32) 8° 40 f. — (K. l. a *Közgazdasági Szemle*-ből.) [325.2(439)]
- Thirring G. — 1904. — A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. (L'émigration hongroise et les Hongrois à l'étranger.) Budapest, Kilián F. ut. biz. (X, 367.) 8° 6 K. [325.2(439)]
- Barecchia, D. — 1903. — Il manuale dell'emigrante italiano. Caserta, tip. A. Saccone (112.) 16°. L. 1.— [325.22(45)]
- Gabrielli, P. — 1903. Saggio circa l'urgente riforma del regolamento pel trasporto degli emigranti. Napoli, tip. G. Errico e figli. (28.) 16° [325.22(45)]
- Aspe-Fleurimont, L. — 1903. — De l'intervention de l'état dans l'outillage économique de la colonisation. Paris, Giard & Brière. (43.) 8° — (Ex. *Rev. intern. de sociologie*.) [325.3]
- Bellet, D. — 1904. — Le mouvement colonial en 1903. — *Journ. d'économistes*, 1. [325.3]
- Depince, Ch. — 1904. — Revue des questions coloniales. — *Rev. polit. et parlem.*, No. 117. [325.3]

[325.3(43)]

- Harms, H. — 1904. — Deutschlands Kolonien. Braunschweig, H. Wollermann. (61) 8°. M. — 60. (A. Vaterl. Erdkunde) 2. Aufl. [325.3(43)]
- Lamba, Doria, Mar. — 1904. — L'evoluzione delle colonie. Torino, tip. Roux e Viarengo. (151). 8°. L. 250. [325.3(45)]
- Lorin, H. — 1904. — Nos sujets indigènes. Étude de politique coloniale. — *Rev. polit. et parlem.*, No. 116. [325.354(44)]
- Roux, A. — 1903. — Hongkong, colonie anglaise de la couronne. Étude politique et économique. Thèse. Poitiers, impr. du Courrier de la Vienne. (II, 194.) 8°. [325.4(51)]
- Hartmann, G. — 1904. — Die Zukunft Deutsch-Südwestafrikas. Beitrag zur Besiedlungs- u. Eingeborenenfrage. Berlin, E. S. Mittler & Sohn. (31.) 8°. M. — 75. [325.4(6 : 43)]
- ... — 1904. — Jahresbericht über die Entwicklung der deutschen Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im J. 1902/3. Beilage zum D. Kolonialblatt 1904. Berlin, E. S. Mittler & Sohn. M. 250. [325.4(6 : 43)]
- Letitre, A. — 1903. — La paix universelle et les retraites ouvrières. Souvenirs et conseils d'un vieux républicain de 1848. Amiens. Redonnet. (32.) 16° 20 c. [327.2 + 368.43]
- Naumann, F. — 1904. — Liberalismus, Zentrum und Sozialdemokratie. Vortrag. München, Freistatt-Verlag. (32.) 8°. M. — 25. [329(43)]

Közgazdaság.

Économie politique. Volkswirtschaftslehre. Political economy.
Economia politica.

- Sillitti Bella, G. — 1904. — Monismo economico. Bologna, Treves (66). 8° L. 2. [33(01)]
- Hasbach, W. — 1904. — Dr. Lujó Brentano und Dr. Karl Kautsky. Ein Beitrag zur Kennzeichnung wissenschaftlicher Polemik. 2. um e. Vorwort verm. Aufl. Kiel, R. Cordes. (15.) 8°. M. — 50. [33(018)]
- Graziani, A. — 1904. — Istituzioni di economia politica. Torino, frat. Bocca. (718) 8° L. 12—. [33(02)]
- Brodnitz, G. — 1904. — Zur Reform des nationalökonomischen Unterrichts in England. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.* 1. [33(07)(42)]
- Below, G. — 1904. — Zur Würdigung der historischen Schule der Nationalökonomie. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 3. [33(09)]
- Schmidt, C. — 1904. — Zur Theorie der industriellen Reservearmee. — *Sozialist. Monatshefte*, 2. [33.011]
- Scharling, W. — 1904. — Grenznutzentheorie und Grenzwertlehre. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 1, 2. [33.013]
- Boggiano, A. — 1904. — L'azione dello Stato nel conflitto fra interessi collettivi e individuali. Torino, frat. Bocca. (144.) 8°. L. 4—. (Bib. di scienze soc., 46.) [33.017]
- Frotier de la Messelière. — 1903. — Boisguilbert et la liberté du commerce des grains. Thèse. Paris, Larose. (120) 8°. [33.017]
- Szilvek, L. — 1903. — Az individualizmus csődje a gazdaságban. (La faillite de l'individualisme dans l'économie politique.) Pécs, Lechner K. biz. (55.) 8°. 1 K 20 f. [33.017]
- Liefmann, R. — 1904. — Ueber den Einfluss des internationalen Kapitalienverkehrs auf die Krisen. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 2. [33.04]
- Navratil, A. — 1904. — Gazdaság és erkölcs. (Economie et éthique.) — *Budapesti Szemle*, 326. [33 : 17]
- ... — 1904. — Société d'économie politique. (5 janv. 1904.) Discussion sur l'influence des idées économiques d'Herbert Spencer. — *Journ. d. économistes*, 1. [33 : 19]
- Bernhard, L. — 1904. — Die Stellung der Ingenieure in der heutigen Staatswirtschaft. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [33 : 62]
- Escard, P. — 1903. — Frédéric Le Play (1806—1882.) Paris, Sœur-Charnay. (60) 8° (Ex : Science cath.) [33 : 92 (L)]

Munkáskérdés.

Travail et travailleurs. Arbeiterfrage. Labor. Lavoro e lavoratori.

- Seilhac, L. de. — 1904. — Revue des questions ouvrières et de prévoyance. — *Rev. polit. et parlem.* 115. [331]
- Clarke, A. — 1904. — Effects of factory system. London, Richards. (186.) 12°. 1/—. [331(01)]

[331(058)]

- . . . . . — 1904. — Annuaire-almanach de l'action populaire pour 1904. Mouvement social; syndicats d'ouvriers et d'employés; unions patronales; monographies; syndicats agricoles; crédit populaire; etc. Paris, Lecoivre (384, XXXII.) 8°. 1 fr. 50 [331(058)]
- . . . . . — 1904. — Drucksachen des Beirats für Arbeiterstatistik. Verhandlungen. Nr. 3: Protokolle über die Verhandlungen des Beiraths für Arbeiterstatistik vom 10. XI. 1903. Berlin, C. Heymann. (III, 80) 2°. M. — 80. [331(061)(43)]
- . . . . . — 1904. — Protokoll der Verhandlungen des deutschen Arbeiterkongresses. Abgeh. am. 25. u. 26. X. 1903 in Frankfurt a. M. Hagen, O. Rippel. (83). 8°. M. — 50. [331(063)(43)]
- . . . . . — 1904. — Mr. Charles Booth's work; the greater enquiry. — *Independent Rev.*, Feb. [331(42.1)]
- Zabloudowski, L. — 1904. — La fabrique et l'ouvrier de fabrique en Russie. — *Journ. d. économistes*, 2. [331(47)]
- Ursin, N. R. af. — 1904. — Die Arbeiterfrage Finnlands. Berlin, Mayer & Müller (III, 71.) 8°. M. 1—. [331(471)]
- Cooke, C. K. — 1904. — Chinese labor on the rand: attitude of Mr. Seddon and Mr. Deakin. — *Empire Review*, Feb. [331(51)]
- Eckstein, J. — 1904. — Die Arbeiterbewegung im modernen Japan. — *Neue Zeit*, 16—19, 21. [331(52)]
- »Indicus« — 1904. — Labour and other questions in Africa, mainly considerations on rational and profitable treatment of coloured races living there. London, Fisher Unwin. (158.) 8° 3/6. [331(68)]
- . . . . . — 1904. — Des conditions de la vie économique et sociale de l'ouvrier aux Etats-Unis. Commission industrielle Mosely. Trad. par M. Alfassa. Paris, Giard & Brière (XXIV, 463) 8°. 12 fr. [331(73)]
- . . . . . — 1903. — Ergebnis der statistischen Erhebungen über Arbeits- und Lohnverhältnisse in der Metallindustrie in Berlin. Aufg. i. Herbst 1902 v. d. Metallarbeiter-Verband. Berlin, Buchh. Vorwärts. (146.) 8°. M. 2—. [331: 671(431)]
- Montemartini, G. — 1904. — L'industria delle calzature in Milano. Milano, Ufficio d. lavoro edit. (49.) 8°. (Pubbl. d. ufficio d. lavoro d. soc. Umanitaria in Milano.) [331: 685(45)]
- Cree, T. S. — 1904. — Der kollektive Arbeitsvertrag. Berlin, O. Elsner. (48) 8° M. — 60. (Sozialwiss. Zeitfragen. Hrsg. v. A. Tille.) [331.11]
- Neymarck, A. — 1903. — 1903. L'année de l'entente cordiale et de l'arbitrage. Paris, Guillaumin & Co. (32.) 8°. (Extr. du Rentier.) [331.15]
- Piou, J. — 1904. — Le rôle du patron, discours. — Paris, imp. Mersch. (30.) 16°. [331.17]
- . . . . . — 1904. — Schriften der Centralstelle für Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen. Nr. 23: Jugendclubs. Leitfaden für Begründer und Leiter von Jugendvereinigungen. 2. verm. u. verb. Aufl. — Berlin, C. Heymann (IV, 77.) 8°. M. 1.60. [331.17(062)]
- Bittmann, C. — 1904. — Eine Arbeiterreise. Berichte v. 77 badischen Arbeitern über den Besuch der ständigen Ausstellung f. Arbeiterwohlfahrt zu Charlottenburg. Karlsruhe, Macklot. (III, 143.) 8° M. 1.20. [331.17(064)]
- Plehn, C. C. — 1904. — Adjustment of street-car men's wages in San Francisco. — *Journ. of pol. econ.*, 1. [331.2(73)]
- . . . . . — 1903. — Was fordern die Arbeiterinnen Oesterreichs? Bericht über die 2. Konferenz der sozialdemokratischen Frauen Oesterreichs, abgeh. zu Wien 8. II. 1903. — Wien, Wiener Volksbuchh. (31.) 8°. M. — 10. [331.4(063)(436)]
- . . . . . — 1904. — Disoccupazione, la, nel Basso Emiliano: inchiesta. Milano, Ufficio d. lavoro (227.) 8°. — (Pubbl. d. ufficio d. lavoro d. soc. Umanitaria in Milano, n° 4.) [331.6(45)]
- Mas, A. — 1904. — La main d'oeuvre étrangère en France. — *Rev. polit. et parlement.*, 117. [331.62(44)]
- Creswell, F. H. P. — 1904. — The Transvaal labor problem. — *Independent Rev.*, Feb. [331.62(682)]
- Fresse, A. — 1904. — L'église et le monde du travail. — Saint-Dié, imp. Cuny., (24.) 8°. [331.7]
- Schiavi, A. — 1904. — Il movimento contadino in Francia. — *Critica sociale*, 2. [331.7: 63(44)]
- . . . . . — 1903. — Atti dell 8° congresso nazionale dei ragionieri italiani, tenuto in Milano, settembre 1902. — Milano, tip. G. Abbiati. (259.) 8°. [331.713(063)(45)]
- Macdonald, J. R. — 1904. — Sweating, its cause and cure. — *Independent Rev.*, Feb. [331.794]
- Baudert, A. — 1904. — Die Heimarbeit im Textilgewerbe. — *Neue Zeit*, 18. [331.794: 677]

[331.81]

- Buschmann, H. — 1904. — Der Kaufmann und die englische Arbeitszeit. Ein Beitrag zur wirtschaftl. u. kulturellen Förderung des Handlungsgehilfenstandes. — Berlin, C. Regenhardt. (31.) 8°. M. 1.—. [331.81]
- Umbreit, P. — 1904. — »Crimmitschau« und der gesetzliche Zehnstundentag. — *Socialist. Monatshefte*, 2. [331.81]
- Daucher, P. — 1903. — L'hospitalisation des accidentés du travail. Thèse. — Paris, Steinheil. (155.) 8°. [331.823.4]
- Moldoványi J. — 1904. — A gyufagyári munkások védelme. 1. (La protection des ouvriers des fabriques d'allumettes.) — *Közgazdasági Szemle*, 1—3. [331.825: 662]
- Jousset, E. — 1903. — Influence des machines sur la classe ouvrière. — Bordeaux, imp. Delmas. (153.) 8°. [331.87]
- Benussi, F. — 1903. — Della libertà del lavoro: considerazioni economico-sociali e giuridico-penali. — Modena, tip. di Aldo Cappelli. (93.) 8°. [331.88]
- Bernstein, E. — 1904. — Capitalmacht und Gewerkschaftsmacht. Ein Beitrag zur Dynamik des Gewerkschaftswesens. — *Socialist. Monatshefte*, 2. [331.88]
- Braun, Ad. — 1904. — Literatur von und über Gewerkschaften. — *Neue Zeit*, 17. [331.88]
- Serrati, G. M. — 1904. — Il congresso dell'»American federation of labor«. *Socialismo*, 22. [331.(88)(063)(73)]
- Godart, J. — 1903. — Le compagnonnage à Lyon. Lyon, Rey & Co. (49.) 8° 2 fr. [331.88(44)]
- Toniolo, G. — 1904. — Problemi, discussioni e proposte intorno alla costituzione corporativa delle classi lavoratrici a proposito di recenti convegni sociali. — *Rivista intern. di scienze soc.*, 1. [331.88(45)]
- Dewinne, A. — 1904. — La questione delle leghe di resistenza nel Belgio. — *Socialismo*, n° 23. [331.88(493)]
- Kamffmeyer, P. — 1904. — Die Gewerkschaften und die Arbeiterschutz- und Arbeiterversicherungsgesetzgebung. — *Socialist. Monatshefte*, 1. [331.88: 351.83]
- Lanoie, P. — 1903. — La conférence des jaunes. Discours. — Boulogne-sur-Mer., Imp. express. (2) 2°. [331.883(063)]
- ... — 1903. — Crimmitschau unterm Belagerungszustand. Hrsg. vom Central-Verband deutscher Textilarbeiter und Arbeiterinnen. — Berlin, Buchh. Vorwärts in Komm. 8°. M. —1—. [331.89(43)]
- Geyer, F. — 1904. — Der Kampf um den Zehnstundentag in Crimmitschau. — *Neue Zeit*, 18. [331.89(43)]
- Lusnia, M. — 1904. — Unbewaffnete Revolution? — *Neue Zeit*, 18. [331.89: 335]
- Francke, E. — 1903. — Der internationale Arbeiterschutz. Vortrag. — Dresden, v. Zahn & Jaensch. (36.) 8°. M. 1.—. — (*Neue Zeit- u. Streitfragen*. Hrsg. von der Gehestiftg. zu Dresden. 1. Jg.) [331.91]
- Reichsoberg, N. — 1904. — Soziale Gesetzgebung und Statistik. Ein Beitrag zur Frage der Errichtung eines eidgenössischen sozialstatistischen Amtes. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpolitik*, 1. [331.93(494)]
- Pouruin, M. — 1903. — L'inspection du travail. Thèse. — Paris, Giard & Brière. (170) 8°. [331.94]
- Jaffé, Elisabeth. — 1904. — Jahresberichte der kgl. preuss. Reg.- u. Gewerbe- und Bergbehörden 1902. — Jahresberichte der kgl. sächs. Gewerbeaufsichtsbeamten f. 1900. — Jahresberichte der Gewerbeaufsichtsbeamten im Kngr. Württemberg f. 1900. — Jahresbericht der Grhgl. badisch. Fabrikinspektion f. 1902. — Jahresbericht der Gewerbeaufsichtsbeamten des Herzgt. Sachsen-Meiningen f. 1902. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 2. [331.94(43)]
- Wurm, E. — 1904. — Die Gewerbeaufsicht im Deutschen Reiche 1902. — *Neue Zeit*, 15. [331.94(43)]
- Susini, J. — 1903. — L'inspection du travail en Belgique. — Paris, Jouve (II, 202.) 8°. [331.94(493)]
- Ludwig, F. — 1903. — Die Gesindevermittlung in Deutschland. — Tübingen, H. Laupp. (XI, 167.) 8°. M. 4.50. (*Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss.* 10. Erg.-H. [331.961(43)])
- Agazzi, A. — 1903. — Riflessioni: lettera ai compagni (delle camere del lavoro e dei circoli e federazioni socialiste). — Bergamo, tip. G. Galeazzi. (62.) 16°. L. 1.—. [331.98]
- Harms, B. — 1903. — Die holländischen Arbeitskammern R. Jay: Die Arbeitsräte in Frankreich Jena, G. Fischer. (III, 86.) 8° M. —60. (Schr. d. Gesellschaft für soziale Reform. H. 12.) [331.98]
- Harms, B. — 1904. — Deutsche Arbeitskammern. Untersuchungen zur Frage einer gesetzlichen Interessenvertretung der Unternehmer und Arbeiter in Deutschland. — Tübingen, H. Laupp. (XII, 96.) 8°. M. 1.80 [331.98(43)]

[332.1]

Pénz és hitel.

Économie financière. Finanzwesen. Finances. Finanze.

- Goldschmidt, E. — 1904. — Die Bankgruppen. Ein Blick in die Konzentrations-tendenzen der kapitalistischen Wirtschaftsepoche. Mainz, J. Diemer. (III, 50.) 8° M. 1—. [332.1]
- Schwalenberg, G. — 1904. — Die Bank von Frankreich und die deutsche Reichsbank. Ein Vergleich. Halle, C. A. Kaemmerer & Co. (VIII, 138.) 8° M. 2—. [332.11(44 + 43)]
- Herz, E. — 1904. — Die Banken der Pfalz und ihre Beziehungen zur Pfälzer Industrie. — *Annalen d. D. Reichs*, 1—2. [332.13 : 338(43)]
- Frobert, I. — 1903. — De l'orientation actuelle de l'activité des banques de dépôt en Angleterre, en Allemagne, en France. Thèse. Paris, Giard & Brière. (179.) 8°. [332.16]
- Malarce, A. de. — 1894. — Pour le bien des caisses d'épargne — *Journal d'économistes*, 1. [332.2]
- Wieser, F. Frhr. v. — 1904. — Der Geldwert und seine geschichtlichen Veränderungen. — *Zeitsch. f. Volkswirtschaft, Sozialpol. u. Verw.*, 1. [332.4(01)]
- Sieveking, H. — 1904. — J. G. Büsch und seine Abhandlung von dem Geldumlauf. *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [332.4(01)]
- ... — 1903. — Tabellen zur Währungs-Statistik. Verf. im k. k. Finanz-Ministerium. 3. Ausg. H. 2. Abschn. 5.: Ausmünzungen. Wien, Hof- u. Staatsdruck. (101—187.) 2°. M. —80. [332.4(436)]
- Barrème, J. — 1904. — Exposé d'un projet d'union monétaire universelle sur la base du bimétallisme or et argent. Préf. de M. Ch. Bouilliet. Lyon, imp. du Salut publ. (VII, 141.) 8°. [332.431]
- Raffalovich, A. — 1904. — Le marché financier en 1903. — *Journ. d'économistes*, 1. [332.6]
- Gygax, P. — 1904. — Der schweizerische Geldmarkt im Jahre 1903 und die Diskontopolitik der Emissionsbanken. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpolitik*, 4. [332.6(494)]
- Duguid, Ch. — 1904. — Stock exchange. London, Methuen. (182.) 8°. 2/6 net. — (Books on busines.) [332.61]
- Pláner M. — 1904. — A börzeügyletek. (Les opérations de bourse.) Budapest, Lampel R. (164.) 8°. 1 K 50 f. — (Magyar kereskedők könyvtára.) [332.64]
- Sella, E. — 1904. — Studi sugli effetti della speculazione cerealicola. Torino, Frat. Bocca. (116.) 8°. L. 3—. — (Bibl. di scienze soc., 44.) [332.64]
- Klein, F. — 1904. — Die landwirtschaftliche Entschuldung. — *Zeitsch. f. Volkswirtschaft, Sozialpol. u. Verw.*, 1. [332.72]
- Uittenbusch, J. — 1904. — L'égglise et l'usure. — *Rev. sociale cath.*, gennaio. [332.82]

Tulajdon.

Propriété. Eigentum. Property. Proprietà.

- Black, H. — 1894. — Das Gesetz des abnehmenden Bodenertrages bis John St. Mill. — *Annalen d. D. Reichs*, 2. [333(01)]
- Brössling, F. — 1904. — Bodenpreis, Bodenrente und Betriebsintensität. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 1. [333(01)]
- Alfassa, G. — 1904. — Quarante ans de propriété collective. Paysans russes. 1. — *Annales d. sciences pol.*, 1. [333.1(47)]
- Blancheville, H. — 1904. — Le bien de famille. — *Journ. d. chambres d. comm. et d'industr.*, 10 genn. [333.31]
- Viollette, M. — 1904. — Le bien de famille. — *Rev. polit. et parl.* No. 115. [333.31]
- Bassi, E. — 1904. — Il problema delle case popolari e mezzi per risolverlo. Conferenza. Milano, G. Agnelli. (79.) 16°. 50 c. [333.32]
- Lahor, I. — 1903. — Les habitations à bon marché et un art nouveau pour le peuple. Paris: Larousse. (95.) 8°. 1 fr. 50 c. [333.32]
- Pierson, N. G. — 1904. — Experience of the housing question. — *Independent Rev.*, Feb. [333.32]
- ... — 1904. — The tenement house problem. By various writers. 2 vols. London, Macmillan. 8°. 25/net. [333.32]
- Tanini, B. — 1903. — La questione delle case operaie nel comune di Prato: studi e proposte. Prato, tip. Giachetti. (85.) 4°. [333.32(45)]

[334(063)(43)]

Szövetkezés.

Coopération. Genossenschaftswesen. Cooperation. Cooperazione.

- . . . . . — 1903. — Mitteilungen über den 44. allgemeinen Genossenschaftstag der auf Selbsthilfe beruhenden deutschen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften zu Danzig vom 26—29. VIII. 1903. Hrsg. im Auftrage des allgemeinen Verbandes v. H. Crüger, Berlin, G. Guttentag in Komm. (VIII, 404) 8° M. 2.—. [334(063)(43)]
- Potter, Beatrice. — 1904. — Cooperative movement in Great Britain. London, Sonnenschein. (272.) 8° 2/6. (Soc. Science Series.) [334(42)]
- . . . . . — 1903. — Les coopératives de campagne. Pourquoi elles ne devraient pas exister? Par un campagnard. Tours, imp. Deslis frères. (15.) 8° [334: 63]
- Ponti, E. — 1903. — Cooperazione rurale: discorsi. Milano, tip. Rubini. (59.) 8°. [334: 63]
- Popovics M. — 1904. — A magyarországi szerb mezőgazdasági szövetkezetek. (Les coopératives agricoles des Serbes en Hongrie.) — *Huszadik század*, 1. [334: 63(439)]
- Levy, H. — 1904. — Fortschritte der landwirtschaftlichen Genossenschaftswesen Dänemarks. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 1. [334: 63(489)]
- Cox, Ch. — 1904. — Building societies; aids to national thrift. — *Empire Review*, Feb. [334.1]
- Nardi, G. — 1903. — Le case popolari: manuale pratico per costruire, amministrare e condurre a termine una cooperativa edificatrice. Firenze, tip. lit. dei Minorenni. (77) 8° [334.1]
- Bonnefoy, V. — 1903. — Les banques populaires de la Ligue de la mutualité générale et l'enrichissement populaire par des moyens multiples. Les caisses de crédit agricole et l'Etat. Sens, imp. Miriam. (16.) 8° [334.2]
- Ónody Zs. — 1904. — A hitelszövetkezetekről. (Les coopératives de crédit). Budapest, Kilián F. utóda. biz. (14.) 8° 20 f. [334.2]
- Szikszay A. — 1903. — Az ibrányi hitelszövetkezet áldásai. (La banque coopérative de Ibrány.) Budapest, Kilián F. utóda biz. (8) 8° 20 f. [334.2(439)]
- János deák. — 1903. — Mi a gazdák biztosító szövetkezete? (La coopérative d'assurance des agriculteurs.) Budapest, Kilián F. utóda bizom. (12) 8° 40 f. [334.3(439)]
- Marcillac, de. — 1904. Guide pour l'organisation des caisses locales mutuelles d'assurances contre la mortalité du bétail et Statuts-Types, suivis d'une étude critique du règlement de la caisse départementale de la Dordogne. Périgueux, imp. de la Dordogne. (48) 8° 20 c. [334.3: 63]
- . . . . . — 1904. — Almanach de la coopération française pour 1904. 12e année. Ed. par Ch. Gide, avec la collaboration de MM. de Boyve, Cernesson, Daudé-Bancel, Deherme, etc. Paris, impr. Mangeot. (152.) 16° [334.5(44)]
- (Haemerli, A.) — 1903. — Société industrielle de secours mutuels de Lausanne. Notice historique établie à l'occasion du 100e anniversaire de la fondation de la société. 1803—1903. Lausanne, Guex. (16) 8°. [334.7(494)]

Szocializmus.

Socialisme. Socialismus. Socialism. Socialismo.

- Bebel, A. — 1904. — Die Frau und der Sozialismus. 36. Aufl. Stuttgart, Dietz Nachf. (XXIV, 476.) 8° M. 2.50. [335]
- Bourdeau, J. — 1904. — Revue du mouvement socialiste. — *Rev. polit. et parlem.*, No. 116. [335]
- David, E. — 1904. — Die Eroberung der politischen Macht. — *Sozialist. Monatshefte*, 1, 2. [335]
- Elm, A. v. — 1904. — Die »Revisionisten« an der Arbeit. — *Sozialist. Monatshefte*, 1. [335]
- Jaurès, J. — 1904. — Action politique et action syndicale. — *Rev. socialiste*, 229. [335]
- Joób L. — 1904. — A reformista socialismus. (Le socialisme réformiste.) — *Buda-pesti Szemle*, 327. [335]
- Maurenbrecher, M. — 1904. — Sozialpolitische Zwischenstufen. — *Neue Zeit*, 17. [335]
- Vandervelde, J. — 1904. — Comment je devins socialiste? — *L'avenir social*, févr. [335]

- . . . . . — 1903. — Antworten auf sozialdemokratische Schlagwörter. Hft. 1.
 M.-Gladbach, Zentralstelle d. Volksvereins f. d. kath. Deutschland. (83) 8°
 M. — 40. [335]
- . . . . . — 1904. — The new socialism. — *Quarterly Rev.*, Jan. [335]
- . . . . . — 1904. — Le congrès socialiste autrichien. — *Rev. socialiste*, 229.
 [335(063)(436)]
- . . . . . — 1904. — Die wichtigsten prinzipiellen Beschlüsse des Gesamtpartei-
 tags der sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Oesterreich. — *Documente d.*
Socialismus, 2. [335(063)(436)]
- . . . . . — 1903. — Compte rendu du deuxième congrès national du parti
 socialiste de France, tenu à Reims les 27, 28 et 29 septembre 1903. Bourges,
 impr. ouv. du Centre. (66.) 8°. 25 c. [335(063)(44)]
- . . . . . — 1903. — Rendiconto del 7° congresso nazionale, Imola 6—9 settembre
 1902. (Partito socialista italiano.) Roma, libr. socialista ital. edit. (105.) 8°.
 60 c. [335(063)(45)]
- Orano, P. — 1904. — I patriarchi del socialismo. 11. Buonarrotti. — *Socialismo*,
 n° 23. [335(09)]
- Szabó E. — 1904. — A munkásmozgalom 1903-ban. (Le mouvement ouvrier en
 1903.) — *Huszadik század*, 1. [335 (09)]
- Szabó, E. — 1904. — A munkásmozgalom 1903-ban. (Le mouvement ouvrier en
 1903.) Budapest, Politzer Zs. (26.) 8°. 40 f. (K. l. a *Huszadik Századból*.)
 [335(90)]
- Bernstein, E. — 1904. — Ein Vorwort zur Programmrevision. — *Sozialist. Monats-*
hefte, 1. [335(43)]
- Bouffé, G. — 1903. — Le parti démocrate socialiste allemand. Son évolution. Thèse.
 Paris, Chevalier-Marescq et Co. (194.) 8° [335(43)]
- . . . . . — 1904. — Eine exclusiv proletarische Bewegung in Italien im Jahre
 18-3. — *Documente d. Sozialismus*, 2. [335(45)]
- Jakasoff, J. — 1904. — Die Spaltung in der bulgarischen sozialdemokratischen
 Arbeiterpartei. — *Neue Zeit* 15. [335(497.2)]
- Orano, P. — 1904. — H. Spencer e il socialismo. — *Socialismo*, n° 22. [335 : 19]
- Staudinger, F. — 1904. — Kant und der Sozialismus. Ein Gedenkwort zu Kants
 Todestage. — *Sozialist. Monatshefte*, 2. [335 : 19]
- Staudinger, F. — 1904. — Kant és a szocializmus. (Kant et le socialisme.) —
Huszadik Század, 3. [335 : 19]
- Novicow, I. — 1904. — Le christianisme primitif et le socialisme moderne. — *La*
Revue, 1er janv. [335 : 2]
- Berth, E. — 1904. — Politique et socialisme. — *Mouvement socialiste*, 132. [335 : 32]
- Reybell. — 1904. — Le socialisme et la question d'Alsace-Lorraine. — *Rev.*
socialiste, 229. [335 : 327(44)]
- Engels, F. — 1904. — Socialisme et juristes. — *Mouvement socialiste*, 132. [335 : 34]
- Polverino, A. — 1904. — La teoria della municipalizzazione. Roma, Soc. ital. cattolica
 di cult. edit. (41.) 8°. L. 1.—. (Picc. bibl. di scienze polit. e soc., 19.) [335 : 352]
- Shaw, B. — 1904. — Common sense of municipal trading. London, Constable.
 (128) 8° 2/6. [335 : 352]
- Brouckère, G. de. — 1904. — Un congrès municipal socialiste en France. — *L'avenir*
social, févr. [335 : 352(063)(40)]
- Bellet, D. — 1904. — Le socialisme municipal en Italie. — *Journ. d. économistes*, 2.
 [335 : 352(45)]
- Zolla, D. — 1904. — L'agriculture et le socialisme. Besançon, imp Jacquin. (32.)
 16° 5 c. (Ex: Réforme sociale.) [335 : 63]
- . . . . . — 1904. — Vom Garantismus Fouriers. — *Documente d. Sozialismus*, 3.
 [335.3]
- Mehring, F. — 1904. — Marx im Hühnerhof. — *Neue Zeit*, 15. [335.5]
- Mormina Penna, F. — 1904. — Alcune recenti critiche del marxismo: leggendo ed
 annotata. Firenze, tip. O. Paggi. (74) 16° 50 c. [335.5]
- . . . . . — 1904. — Der Rodbertus'sche normale Werkarbeitstag und die
 Rodbertus'sche Utopie. — *Documente d. Sozialismus*, 1. [335.5]
- Bonnier, Ch. — 1904. — Spinoza et Marx. — *Mouvement socialiste*, 132. [335.5 : 19]
- Serrati, G. M. — 1904. — Lo stato e le sue funzioni nella Nuova Zelanda. — *Socia-*
lisme, 22 [335.6(931)]
- Carbonarius, I. — 1904. — Kann und darf ich für eine Arbeiterbewegung auf
 katholischer Grundlage eintreten? Ein ruhiges Wort an Freund und Gegner
 unter den Katholiken. Trier, Paulinus Dr (75) 8° M. 1.—. [335.7]

[335.7]

- Szilvek L. — 1903. — Egyház és szociáldemokrácia. (L'église et le socialisme.) Pécs, Lechner K. bizom. (92) 8° 2 K. [335.7]
- Piou, J. — 1903. — Une programme social, discours. Paris, impr. Levé. (16.) 8° (Extr. de *Action liberale pop.*) [335.75]
- . . . . . — 1904. — L'ordinamento sociale dei cattolici in Ungheria, di P. G. — *Rivista intern. di scienze soc.*, 1. [335.75(439)]
- Faure, S. — 1904. — La douleur universelle. Philosophie libertaire. — Paris, Stock. (431.) 18° 3 fr. 50. — (Bibl. sociologique) [335.8]
- Gallovič J. — 1904. — Krapotkin herceg élete és anarkisztikus rendszere. (La vie du Prince Krapotkin et son système anarchique.) Budapest, Athenæum ny. (14.) 8° [335.8]
- Kropotkin, P. — 1904. — Landwirtschaft, Industrie und Handwerk, oder: Die Vereinigung von Industrie und Landwirtschaft, geistiger und körperlicher Arbeit. Übers. v. G. Landauer. — Berlin, S. Calvay & Co. (VII, 275.) 8° M. 2.—. [335.8]
- Ghio, P. — 1903. — L'anarchisme aux Etats-Unis. Paris, Colin. (XVI, 196.) 16° [335.8(73)]
- Carré, P. — 1903. — Cabet. De la démocratie au communisme. — Lille, impr. Le Bigot frères. (152) 8° [335.9]
- Schmitt, E. H. — 1904. — Der Idealstaat. — Berlin, J. Rade. (XV, 227.) 8° M. 2.50. — (Kulturprobleme d. Gegenwart.) [335.9]
- Somogyi B. — 1904. — Godin János András és a Guise-i Familisterium. (A. J. Godin et le familistère de Guise.) — Budapest, Lampel R. (62) 8° 60 f. (Iparosok olvasótára.) [335.9]
- Desmer, H. — 1904. — Bilder aus den religiösen und sozialen Unruhen in Münster während des 16. Jahrh. II. Bernhard Rothmann. Kirchliche u. soziale Wirren in Münster 1525—1535. Der Täufer-Kommunismus. Münster, Coppenrath. (146.) 8° M. 1.75. [335.9(43)]
- Chaboseau, A. — 1904. — La commune à Florence en 1378. — *Rev. socialiste*, 229. [335.9(45)]

Állami pénzügy.

Finances publiques. Finanzwissenschaft. Public finance.
Finanza pubblica.

- Boucard, M. et G. Jéze. — 1904. — Cours élémentaire de science des finances et de législation financière française. Manuel. Nouv. éd. rev. et mise au courant de la législ. — Paris, Giard & Brière. (XX, 551) 8° 10 fr. (*Bibl. intern. de droit publ.*) [336(02)]
- Neppi Modona, L. — 1903. — Scienza delle finanze e diritto finanziario italiano. Torino, G. B. Parovia e C. (XVII, 339.) 16° [336(02)]
- . . . . . — 1903. — Principi di scienza delle finanze, di A. M. — Napoli, tip. Prete. (130.) 8° L. 5.—. [336(02)]
- Bockh, A. — 1903. — L'economia pubblica degli Ateniesi. — Milano, tip. d. Soc. edit. libr. 8° — (*Bibl. di storia economica.*) [336(38)]
- Südekum, A. — 1904. — Die Finanzreform des Freiherrn von Stengel. — *Sozialist. Monatshefte*, 1. [336(43)]
- Kerhuel. — 1903. — Les privilèges financiers de la Bretagne au 18e siècle. Le principe du vote de l'impôt et ses conséquences. Thèse. — Paris, Pedone. (159.) 8° [336(44)]
- . . . . . — 1903. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1900 du ministère des colonies. — Paris, Imp. Nat. (153.) 4° [336(44)12]
- . . . . . — 1903. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1902 du ministère de l'agriculture. — Paris, Imp. Nat. (124.) 4° [336(44)83]
- Millet, L., E., A. — 1904. — Les finances du Japon. — *Journ. d. économistes*, 2. [336(54)]
- Taquet, P. — 1904. — Le monopole de l'alcool. — Paris, Guillaumin & Co. (3 8.) 18° 5 fr. [336.19]
- . . . . . — 1903. — Die Salinen, Österreichs im J. 1901. Bericht über die Betriebs-, Verschleiss-, finanziellen und Personalverhältnisse des Salzgefälles. Erst. v. Depart. 11 d. Fin. Min. R. I. O. v. Buschmann, M. v. Arhesser-Rastburg u. A. Schnabel. — Wien Hof- u. Staatsdruck. (XI, 541.) 8° M. 4.—. [336.19(436)]
- . . . . . — 1904. — Congrès de l'association générale des préposés des manufactures et magasins de l'état. Tabacs et allumettes. Tenu à Paris, juin 1903. Lille, impr. Lefebvre-Ducrocq. (38.) 8° [336.19(44)]

[336.2(43.47)]

- Pistorius, Th. — 1904. — Die württembergische Steuerreform. — *Finanz-Archiv*, 1. [336.2(43.47)]
- Wieser, F. v. — 1904. — Die deutsche Steuerleistung und der öffentliche Haushalt in Böhmen. — Leipzig, Duncker & Humblot. (93) 8° M. 2.—. (Aus: *Deutsche Arbeit*.) [336.2(437)]
- ... — 1904. — Die württembergische Steuerreform und die Sozialdemokratie. Hrsg. vom Landesvorstand der Sozialdemokraten Württembergs. — Stuttgart, J. H. W. Dietz Nachf. (80.) 8° M. —50. [336.2:335(434.7)]
- Manicke, A. — 1904. — Der Stand der Zuckerfrage — *Finanz-Archiv*, 1. [336.271.3]
- ... — 1904. — Relazione sull' amministrazione delle gabelle per l'esercizio 1902—1903. — Roma, tip. Calzone V. (208.) 4° — (*Minist. d. finanze*) [336.271.3(45)]
- Pütter. — 1904. — Trunksucht und städtische Steuern. Aus der Praxis einer grösseren Provinzstadt. 2. verm. Aufl. Halle, Buchh. der Stadtmission. (23.) 8° M. —20. [336.28:178]
- Zoltai L. — 1904. — Debreczen a török uralom végén. A város háztartása 1662—1692. III. (Debrecen à la fin du régime turc. Les finances de la ville 1662—1692.) — *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1/2. [336.28(439)]
- Castelot, E. — 1904. — L'impôt dans les villes allemandes à la fin du moyen-âge. — *Journ. d. économistes*, 2. [336.281(43)]
- ... — 1904. — Die reform, der Gemeindesteuern im Grossherzogtum Hessen. Hrsg. v. dem Vorstande des Bodenreformvereines in Darmstadt. Darmstadt, E. Roether. (38.) 8° M. —40. [336.281(43.58)]
- Keller-Escher, C. — 1904. — Das Steuerwesen der Stadt Zürich im 13., 14. und 15. Jahrhundert. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Wirtschaftsgeschichte Zürichs. — Zürich, Fäsi & Beer i. Komm. (85.) 8° M. 3.—. — (*Neujahrsblatt auf d. J. 1904*.) [336.281(494)]
- Segner, F. — 1904. — Die bayrische Staatsschuld, insbesondere seit Errichtung der Staatsschuldentilgungs-Anstalt. — *Finanz-Archiv*, 1. [336.3(433)]
- Lhomme, L. — 1903. — Dette extérieure portugaise. Conversion de la dette, situation financière du Portugal en 1902. — Besançon, imp. Jacquin. (31.) 8° [336.3(469)]
- Debrag, H. — 1903. — Essai sur l'amortissement contractuel des dettes d'Etat. Thèse. — Paris, A. Rousseau. (VIII, 112.) 8° [336.33]

Vámügy.

Douanes. Zollwesen. Tariff. Tariffe doganale.

- Gomien, G. — 1904. — La politique douanière de Colbert. Thèse. — Paris, A. Rousseau. (XI, 250). 8°. [337(01)]
- ... — 1904. — Financial reform almanack, 1904. — London, Simpkin. 8°. 1/—. [337(058)(42)]
- Adams, A. D. — 1904. — Reasonable rates. — *Journ. of pol. econ.*, 1. [337(42)]
- Árkövy, R. — 1904. — Chamberlain politikája. (La politique de Chamberlain.) — *Budapesti szemle*, 325. [337(42)]
- Ashley, W. G. — 1904. — The tariff problem. 2nd ed. Additional chapter. — London, P. S. King (278) 8°. 3/6 net. [337(42)]
- Balfour, A. J. — 1904. — Tariff reform. London, Longmans. 8°. —/3 net. [337(42)]
- Bellot, H. H. L. — 1904. — Mr. Chamberlain, the demagogue. — *Westminster Rev.*, Feb. [337(42)]
- Burgis, E. — 1904. — Perils to British trade: how to avert them. 3rd ed. — London, Sonnenschein. (286) 8°. 2/6. (Soc. Science Series.) [337(42)]
- Burrell, L. M. — 1904. — Mr. Balfour, the fiscal problem and England's fate. — *Westminster Rev.*, Feb. [337(42)]
- Buxton, S. — 1904. — Arguments on either side of the fiscal question; protection, retaliation, preference. — London, J. Murray. (90) 8°. 1/— net. [337(42)]
- Caissotti di Chiussano, L. — 1904. — Imperialismo e riforma fiscale in Inghilterra. — *Rivista intern. di scienze soc.*, 1. [337(42)]
- Corbet, W. Y. — 1904. — Mr. Chamberlain; an impossible premier. — *Westminster Rev.*, Feb. [337(42)]
- Crackanthorpe, M. — 1904. — Behind the fiscal veil. — *Nineteenth Century*, Jan. [337(42)]
- ... — 1904. — Fact versus fiction. Cobden club's reply to Mr. Chamberlain. — London, Cassel. 8°. 1/—. [337(42)]

[337(42)]

- Farrer, lord. — 1904. — Free trade versus fair trade. New ed. with notes and latest statistics by C. H. Chomley. — London, Free trade union. (486) 8°. 5/—net. [337(42)]
- Finlay, T. A. — 1904. — Ireland and free trade. *New Ireland Rev.*, Feb. [337(415 : 42)]
- Geake, C., Gould, F. C. — 1904. — John Bull's adventures in the fiscal wonderland. — London, Methuen. (164). 8°. 2/6 net. [337(42)]
- Godard, J. G. — 1904. — The burden of empire. — *Westminster Rev.*, Feb. [337(42)]
- Graham, W. — 1904. — Free trade and the empire. — London, Kegan Paul. 8°. 1/— net. [337(42)]
- Herring, P. — 1904. — The wrong Mr. Chamberlain; misadventures of Mr. Timothy Gedge. Fiscal farce. — London, Arrowsmith. 8°. 1/— . [337(42)]
- Hidier, A. — 1904. — Our fiscal system. — *Journ. of the Roy. Colonial Inst.*, Jan. [337(42)]
- ... — 1904. — Imperialismo, protezionismo in e liberismo Inghilterra, di D. *Giorn. d. economisti*, 1. [337(42)]
- Láng, L. — 1904. — Chamberlain. — *Közigazdasági Szemle*, 3. [337(42)]
- Lightbody, W. M. — 1904. — The protectionist ideal of foreign trade. — *Fortnightly Rev.*, Feb. [337(42)]
- Matlekovits, S. — 1904. — Chamberlain és az irodalom. (Chamberlain et la littérature.) — *Közigazdasági Szemle*, 3. [337(42)]
- Mc. Evoy, J. M. — 1904. — Professor Ashley and the tariff problem. — *Canadian Magazine*, Jan. [337(42)]
- Mitchell, Th. W. — 1904. — Development of Mr. Chamberlain's fiscal policy. *Annals of the amer. academy*, 89. [337(42)]
- Morgan, H. — 1904. — The expansion of trade within the Empire. — *Empire Review.*, Feb. [337(42)]
- Russel, B. — 1904. — Mr. Charles Booth's proposals for fiscal reform. — *Contemporary Review*, Feb. [337(42)]
- Schooling, S. H. — 1904. — Mr. Chamberlain's proposal. Articles on protection or free trade. By P. F. Rowland. — London, Office. 8°. —/6. (Repr. from *Pall Mall Gazette*.) [337(42)]
- Scott, W. R. — 1904. — The fiscal policy of Scotland before the union. *Scottish Histor. Rev.*, Jan. [337(41)]
- Smith, B. — 1904. — Chamberlain and Chamberlainism. His fiscal proposals and colonial policy. — London, Long. 8°. 1/— net. [337(42)]
- Sturgis, J. — 1904. — Prime Minister's pamphlet. A study and some thoughts. — London, Longmans. 8°. 1/— . [337(42)]
- Wilson, H. W. — 1904. — A national tariff for national defence. — *National Rev.*, Feb. [337(42)]
- ... — 1904. — Protection and imperialism. — By A Loyal Liberal. — *Westminster Rev.*, Feb. [337(42)]
- Peters, K. — 1904. — Mr. Chamberlain's Zollreform und Deutschland. Vortrag. Hannover, Hahn. (IV, 20) 8°. M. — 25. [337(42 : 43)]
- Longley, J. W. — 1904. — Canada and the Chamberlain movement. — *Canadian magazine*, Jan. [337(42 : 71)]
- ... — 1904. — The city and the fiscal question. By a Country Banker. — *Banker's Magazine*, Febr. [337(42.1)]
- ... — 1903. — Commissione centrale dei valori per le dogane: atti per la sessione 1902—1903. — Roma, tip. Nazion. di G. Bertero. (383.) 8°. L. 4—, (Ann. d. industria e del comm.) [337(45)]
- Ponnelle, P. — 1903. — Etude du projet douanier russe, appuyée sur la production des vignobles russes. — Beaune, imp. Batault. (46) 8°. [337(47)]
- Vincent, E. — 1904. — India and free trade. — *World's work*, Feb. [337(54 : 42)]
- Chomley, C. H. — 1904. — Free trade New South Wales and protected Victoria. — *Contemp. rev.*, Feb. [337(94)]
- Dowman, J. — 1904. — Protection and the proletariat. — *Westminster Rev.*, Feb. [337 : 331(42)]
- Grinling, H. — 1904. — The position of railway and shipping companies under protection. — *Bankers' Magazine*, Feb. [337 : 38(42)]
- Renwick, W. H. — 1904. — Free trade and British shipping. — *Nineteenth Cent.* Feb. [337 : 387(42)]
- Macquart, E. — 1904. — Agriculture et libre-échange dans le Royaume-Uni. *Journ. d. économistes*, 2. [337 : 63(42)]

[337: 63(489)]

- Westenholz, R. A. — 1904. — Danish agriculture and free trade. — *Monthly Rev.*, Feb. [337: 63(489)]
- Hayem, J. — 1903. — Les cafés du Brésil et le tarif douanier français. — Paris, Guillaumin & Co. (43.) 8°. (Extr. de la Rev. du comm. de l'industrie et de la banque.) [337: 633(44)]
- Cunningham, W. — 1904. — The failure of free-traders to attain their ideal. — *Economic rev.*, 1. [337.1]
- Macnaghten, R. E. — 1904. — Is free trade a fallacy? — *Economic rev.*, 1. [337.1]
- Follin, H. L. — 1904. — Le projet de loi sur les zones franches. — *Rev. polit. et parlem.*, n° 117. 337.1(44)
- Láng, L. — 1904. — A védvamos fordulat. (La tournure protectionniste.) — *Közgazdasági Szemle*, 2. [337.3]
- . . . . . — 1904. — Protection and industry. By various, authors. — London, Methuen. (168.) 8°. 1/6 net. [337.3]
- Taylor, W. G. L. — 1904. — Protection, expansion and international competition. — *Annals of the amer. academy*, 80. [337.3]
- Kechie, W. J. — 1904. — Protection and the people. — London, J. Dicks. 12°. 2/6. [337.3(42)]
- Monticelli, C. — 1904. — La protezione del lavoro nazionale in Francia. — *Socialismo*, n° 23. [337.3(44)]
- Lusensky, F. — 1904. — Zollrückvergütung. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 2. [337.4]
- Osborne, J. B. — . . . . — Reciprocity in the american tariff system. — *Annals of the amer. academy*, 80. [337.9(73)]
- Monzilli, A. — 1904. — I negoziati commerciali con le potenze alleate. — *L'Italia moderna*, — 1904. [337.91(45)]
- Marcus, H. W. — 1904. — Mr. Gladstone and imperialism. — *Canadian Magazine*, Jan. [337.92]
- Calwer, R. — 1904. — Der britische Reichzollverein. — *Sozialist. Monatshefte*, 1. [337.92(42)]
- . . . . . — 1904. — Ein Manifest des englischen Sozialdemokratischen Bundes über den Chamberlainschen Zollbundplan. — *Documente d. Sozialismus*, 2. [337.92: 335(42)]

Gazdasági termelés.

Production des richesses. Güterproduktion. Production.
Produzione delle ricchezze.

- Haldern, B. — 1904. — Revue économique de l'année 1903. — *L'avenir social*, févr. [338(09)]
- Pór, L. — 1904. — Gazdaságtörténelmi okirat-kivonatok az esztergomi főráptalan magán-levéltárából. (Extraits des documents économiques de l'archiv privé de l'archidiocèse de Gran.) — *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1/2. [338(09)]
- Molinari, G. de — 1904. — 1903. — *Journ. d. Économistes*, n° 1. [338(∞)]
- Boyé, P. — 1904. — Les salines et le sel en Lorraine au 18e siècle. — Nancy, Crépin-Leblond. (64) 8° [338: 553.2(43.45)]
- Cleinow, G. — 1904. — Beiträge zur Lage der Hausindustrie in Tula. — Leipzig, Duncker & Humblot. (X, 132) 8° M. 3.20. — *Staats- und sozialwiss. Forschungen*. [338: 6(43)]
- Viand, G. — 1903. — Conférences agricoles. — Paris, Charles-Lavauzelle. (195) 16°. 3 fr. [338: 63]
- Zolla, D. — 1904. — Chronique des questions agricoles. 1903. — *Annales d. sciences pol.*, 1. [338: 63]
- Zolla, D. — 1904. — Revue des questions agricoles. — *Rev. polit. et parlem.*, n° 115. [338: 63]
- Cavalieri, E. — 1903. — Discorso inaugurale del congresso nazionale degli agricoltori italiani, tenuto in Udine nei giorni 7—12 settembre 1903. — Roma, tip. d. Unione coop. edit. (14) 8° [338: 63(063)(45)]
- Falke, F. — 1904. — Aufgaben und Ziele des deutschen Landwirtschaftsbetriebes. — Leipzig, Th. Thomas. (39) 8° M. 1.—. [338: 63(43)]
- Bellini, D. — 1903. — Il nuovo indirizzo dell'agricoltura nell'Italia meridionale: lettera al deputato Lacava. — Potenza, tip. coop. Lucana. (32) 16° [338: 63(45)]
- Lasch, R. — 1904. — Die Landwirtschaft der Naturvölker. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 1, 2, 3. [338: 63: 572]

[338: 63.82(44)]

- Teissier du Cros, C. — 1903. — La production de la soie dans les Cévennes. Thèse. — Paris, Giard & Brière. (182) 8° [338: 63.82(44)]
- Madurec, Y. — 1903. — La crise sardinière. 1902—1904. Qu'ont fait les pêcheurs? Qu'ont fait les fabricants? Qu'ont fait les pouvoirs publics? — Paris, impr. P. Dupont. (15) 8° [338: 63.92(44)]
- Koehler, W. — 1903. — Das deutsche Buchgewerbe im Dienste der Wissenschaft. Denkschrift zur Kritik und Abwehr der Bestrebungen des Akademischen Schutzvereins, aus nationalökonomischem Standpunkt verfasst. Heidelberg, Winter. (XVI, 175) 8° M. 3.— [338: 655(43)]
- Kaufmann, W. — 1904. — Welt-Zuckerindustrie (fiskalische Vorzugsbehandlung, Kartelle) und internationales u. koloniales Recht. — Berlin, F. Siemenroth. (XVI, 612.) 8° M. 12.— [338: 664.1]
- Perotti, G. — 1903. — A proposito di sgravi; la luce del povero e l'industria del petrolio in Italia: osservazioni. — Piacenza, Bertola & C. (16) 16° [338: 665(45)]
- Viterbo, S. — 1904. — Artes e industrias metallicas em Portugal. — *Instituto*, 1. [338: 671(469)]
- . . . . . — 1904. — Compte rendu des opérations de la condition publique des soies, laines et cotons de Lyon pendant l'année 1903. — Lyon, imp. Rey. (31) 8° — Chambre de comm. de Lyon. [338: 677(44)]
- Felskowski (G. Lehmann). — 1903. — Shipbuilding industry of Germany. — London, Lockwood. (192) 4° 10/6 net. [338: 699(43)]
- Kehn, O. — 1903. — Die Entstehung und Entwicklung der Giessener Tabakindustrie. Dissertation. — Ulm. (Giessen, A. Frees.) (VII, 11.) 8° M. 1.50. [338: 633(43)]
- Glier, L. — 1904. — Zur neuesten Entwicklung der amerikanischen Eisenindustrie. III. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [338: 672(73)]
- Levasseur, E. — 1904. — La France économique de 1848 à 1870. — *Annales d. sciences pol.*, 1. [338.08(44)]
- Brouet, G. — 1904. — Le développement économique et financier de l'Italie. Histoire d'une restauration financière. Thèse. — Paris, Fontemoing. (179) 8° [338.08(45)]
- Watson, P. — 1904. — The financial and economic situation in Japan. — *Fortnightly Rev.*, Feb. [338.08(52)]
- G. Cheminai. — 1903. — Rapport sur l'exposition d'Osaka et sur l'industrie et le commerce en général du Japon. — Saint-Cloud, impr. Belin frères. (199) 8° [338.08(54)]
- Neton, A. — 1904. — L'Indo-Chine et son avenir économique. Préf. par M. E. Etienne. — Paris, Perrin & C. (XXIV, 289) 16° [338.08(59)]
- Rathgen, B. — 1904. — Oran, Nordafrikas wichtigster Handelsplatz. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [338.08(6)]
- Nestler-Tricoche, G. — 1904. — Lettre des Etats-Unis. — *Journ. d. économistes*, 2. [338.08(73)]
- Mathieson's — 1904. — Highest and lowest prices, 1904. — London, E. Wilson. 8° 2/6 net. [338.5]
- Kiss E. — 1904. — Árusok regulája 1598-ból. (Une fixation des prix en 1598.) — *Magyar gazdaságtörténelmi szemle*, 1/2. [338.5(439)]
- Chapuis, A. V. — 1903. — Les saints patrons et les armoiries des corporations dijonnaises. — Paris, Nourry. (39) 8° [338.61]
- . . . . . — 1903. — Beiträge zur Geschichte der Metzgerzunft (von Basel). 1248—1903. — Basel, Krüsi. (IV, 49) 8° [338.61(494)]
- Colliez, A. — 1904. — Les coalitions industrielles et commerciales d'aujourd'hui. Trusts, cartels, corners. — Paris, Guillaumin & Co. (625) 8° 6 fr. [338.8]
- Cummings, J. — 1904. — Industrial buccaneering. — *Journ. of. pol. econ.*, 1. [338.8]
- Destrégui, H. — 1903. — La revision des patentes devant le parlement. Grands magasins accapareurs; Déballeurs et marchands forains; Économats et sociétés coopératives; Syndicats agricoles coopératifs. Examen et critique du projet de loi. Rapport. — Tours, imp. Deslis frères. (102.) 8° [338.8]
- Tiefmann, R. — 1904. — Die kontradiktorischen Verhandlungen im Reichsamt des Innern über den Verband deutscher Druckpapierfabriken. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 1. [338.8]
- Richter, Wil. — 1904. — Trustgesellschaften und Kartellwesen. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpolitik*, 2. [338.8]
- . . . . . — 1904. — Kontradiktorische Verhandlungen über deutsche Kartelle. Die v. Reichsamt d. Innern angestellten Erhebgn über d. inländische Kartellwesen in Protokollen u. stenogr. Berichten. H. 5: Bericht über das Kartellwesen in der inländischen Eisenindustrie. Verhandl. ü. d. rheinisch-westf. Roheisensyndicat am 30. XI. u. 1. XII. 1903. — Berlin, F. Siemenroth. (365.) 8° M. 6.— [338.8(43)]

[338.8(43)]

- ... — 1904. — Kontradiktorische Verhandlungen über deutsche Kartelle. Die v. Reichsamt d. Innern angestellten Erhebgn ü. d. inländische Kartellwesen in Protokollen u. stenograph. Berichten. H. 6: Verhandlungen über den Halbzeug-Verband am 2. u. 3. XII. 1903. — Berlin, F. Siemenroth. (347—573.) 8° M. 2.—. [338.8(43)]
- Landmann, R. v. — 1904. — Die amtlichen Erhebungen über das deutsche Kartellwesen. Referat. — *Annalen d. D. Reichs*, 1. 3. [338.8(43)]
- Hobson, J. A. — 1904. — The american trust. — *Econom'c rev.*, 1. [338.8(73)]

A javak megoszlása.

Répartition des richesses. Güterverteilung. Distribution of income.
Ripartizione delle ricchezze.

- Sparmann, O. — 1904. — Einkommen und Auskommen. Eine soziale Studie aus der Schule des Lebens. — München, Th. Voigt. (48.) 8° [339.2]
- Fellner, F. — 1903. — A nemzeti jövedelem becslése. 1. A nemzeti jövedelem fogalma. A nemzeti jövedelem becslésénél alkalmazott módszerek. A módszerek bírálata. 2. A nemzeti jövedelem becslése Magyarországon. (L'évaluation du revenu national. 1. Le revenu national. Méthodes de l'évaluation du revenu national, leur critique. 2. L'évaluation du revenu national en Hongrie.) — Budapest, Politzer Zs. (31) 8° 1 K. 20 f. (K. l. a Közgazdasági Szemléből.) [339.3]

Jog.

Droit. Rechtswissenschaft. Law. Diritto.

- Sering, M. — 1904. — Noch einige Bemerkungen z. vorläufigen Entwurf eines preussischen Gesetzes über Familienfideikommiss. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [347.237(431)]
- Wygodzinski, W. — 1904. — Der Entwurf eines preussischen Familienfideikommiss-Gesetzes. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. [347.237(431)]
- Bail, H. — 1904. — Das Rechtsverhältnis der Arbeitgeber und Arbeitnehmer in Handwerk, Industrie und Handelsgewerbe auf Grund der Reichsgesetze und ihrer Ausgestaltung durch Wissenschaft und Rechtsprechung. — Berlin, A. W. Hayn's Erben. (XIV, 275) 8° M. 4.—. [347.454.1(43)]
- Bürner, R. — 1904. — Die Rechte und Pflichten der technischen Angestellten (Betriebsbeamten, Maschinentechniker, Bautechniker, Chemiker u. dgl.) gegenüber ihren Arbeitgebern. — Berlin, F. Siemenroth. (80). 8° M. 1.—. [347.454.1(43)]
- Hafner, K. — 1904. — Meisterrecht und Arbeiterrecht. Wegleitende Entscheidungen des gewerblichen Schiedsgerichtes Zürich. — Zürich, Inst. Füssli. (180) 8° M. 350. [347.454.1(494)]
- ... — 1904. — Rechtsverhältnis, das, zwischen Arbeitgeber und Arbeitnehmer in Handels- und Gewerbebetrieben. — Berlin, Kaufm. Verb. f. weibl. Angestellte. (55) 8° M. — 75. [347.717(43)]
- ... — 1903. — Kérdések és vélemények szövetkezeti törvényhozásunk reformjáról. (Questions et opinions sur la réforme de la législation des coopératives.) — Budapest, Kilián F. utóda biz. (52) 8° 1 K. [347.726(439)]
- Prange, O. — 1904. — Betrachtungen zum Entwurf eines Gesetzes über den Versicherungsvertrag betr. die Feuerversicherung. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 1. [347.764.1(43)]
- Baum, G. — 1904. — Handbuch für Gewerbegerichte. Hrsg. mit einem Vorwort des Verbandes deutscher Gewerbegerichte. — Berlin, Reimer. (XCIV, 471.) 8° M. 8.—. [347.998.4(43)]

Közigazgatás.

Administration. Verwaltung. Administration. Amministrazione.

- Soldi, R. — 1904. — L'agitazioni degl'impiegati e il partito socialista. — *Socialismo*, n° 24. [35.08:335]
- ... — 1903. Compte en matières et en deniers de l'exploitation du monopole des tabacs pour l'année 1902. Achat, fabrication et vente. — Paris, Imp. Nat. (XXIV, 248) 4° Dir. gén. d. manufactures de l'État. [351.711.9(44)]

[351.714(431)]

- Fuisting, B. — 1904. — Die preussischen direkten Steuern. Bd. 1: Kommentar zum Einkommensteuergesetze. 6. Aufl. — Berlin, C. Heymann. (XVI, 812) 8° M. 16.—. [351.714(431)]
- Eichmann. — 1903. — Die württembergische Steuerreform insbes. das Einkommen-Steuer-gesetz v. 8. August 1903. — *Annalen d. D. Reichs.* 1. [351.714(43.47)]
- ... — 1904. — Impôts, les. Guide pratique du contribuable, par un percepteur. — Paris, Larousse. (155) 8° 2 fr. [351.714(44)]
- Mainardi, G. — 1903. — La riscossione delle imposte dirette nel decennio 1903—1912: nuovo manuale pratico. Terza ediz. ampl. — Milano, P. B. Bellini. (XV, 735) 8° L. 7.50. [351.714(45)]
- Wolf, R., A. Jahn, u. A. Haala — 1904. — Gesetze und Verordnungen über die Wein-, Fleisch-, Linienverzehrungssteuer, Landes- und Gemeindegzuschläge zu diesen Steuern, dann selbstständige Gemeindeauflagen auf den Privatverbrauch von Wein, Weinmost u. Obstmost. — Wien, Manz. (XXXI, 825) 12° M. 8.—. — *Manz'sche Taschenausg. d. österr. Gesetze.* Bd. 22, Abt. 4. [351.715(436)]
- ... — 1903. — Nouvelles, les, obligations des bouilleurs de cru. Règlement conc. les bouilleurs. Règlement conc. les alambics, les droits de la régie. — Château-Gontier, Leclerc. (31) 16° 15 c. [351.715.6(44)]
- ... — 1903. — Regolamento per la tassa sulla fabbricazione degli zuccheri, approv. con r. decreto 2 luglio 1903 n° 317. — Napoli, E. Pietrocola. (27) 16° 30 c. — *Bibl. legale.* [351.715.61(45)]
- Ribliar, J. — 1903. — Le contrôle préventif du budget de l'Etat. Thèse. — Paris, A. Rousseau. (VI, 160) 8° [351.721.2]
- ... — 1903. — Questions d'assistance et d'hygiène publiques traitées dans les conseils généraux en 1902. — Paris, Berger-Levrault & Co. (VII, 117) 8° Extr. d. *Annales d. assemblées départementales* (T. 16.) [351.77(44)]
- ... — 1903. — Legge sulle case popolari 31 maggio 1903, n° 254, corredata di tutte le altre disposizioni legislative dalla medesima richiamate. — Napoli, tip. Molina. (15) 16° 20 c. — *Bibl. leg.* [351.77(45)]
- ... — 1903. — Pourquoi nous faut-il une loi fédérale sur le contrôle des denrées alimentaires? Publié par l'Union suisse des paysans pour l'édification du peuple suisse. — Brougg, »Effingerhof«. (16) 8° fr. — 15. [351.773(494)]
- ... — 1903. — Warum brauchen wir ein eidgenössisches Lebensmittelgesetz? Flugschrift dem Schweizervolke zur Aufklärung. Hrsg. vom schweizerischen Bauernverbände. — Brugg, »Effingerhof«. (16.) 8°. 10 c. [351.773(494)]
- ... — 1903. — Questions de voirie traitées dans les conseils généraux en 1902. Paris, Berger-Levrault & Co. (VI, 85) 8°. — Extr. d. *Annales des assemblées départementales* (T. 16.) [351.811(44)]
- Filippini, A. — 1903. — Contrôle de l'état sur la gestion financière des compagnies de chemins de fer. Thèse. — Lille, imp. Danel. (138) 8°. [351.812.5]
- ... — 1903. — Massnahmen, die, auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Verwaltung in Bayern 1897—1903. Denkschrift. — München, R. Oldenbourg. (XIII, 4-5) 8°. M. 3.—. [351.823.1(433)]
- Imre K. — 1904. — A falusi gazda állami tanácsalói és segítői. (Les agriculteurs villageois et leurs assistants et conseillers de la part de l'Etat.) — Budapest, Kilián F. utoda biz. (47.) 8°. 1 k. [351.823.1(439)]
- ... — 1903. — Questions d'agriculture traitées dans les conseils généraux en 1902. — Paris, Berger-Levrault & Co. (VI, 77.) 8°. — Extr. d. *Annales des assemblées départementales* (T. 16) [351.823.1(44)]
- Puton, A. — 1904. — Code de la législation forestière. Lois, décrets, ordonnances, avis du conseil d'Etat et règlements en matière de forêts. France et colonies. Pêche fluviale, etc. — Paris, Laveur. (VIII, 1004.) 16°. [351.823.2(44)]
- ... — 1903. — Regolamento per il servizio delle casse di risparmio postali: r. decreto 11 giugno 1903, no. 394. — Milano, Soc. editr. libr. (24) 16°. 20 c. — *Coll. legisl. portafoglio.* [351.825.1(45)]
- Jay, R. — 1904. — La protection légale des travailleurs. — Paris, Larose. (240) 18°. 3 fr. 50. [351.83]
- Land, O., Scheidegger, J., Sulzer-Ziegler. — 1904. — Zur Frage der Revision des eidgenössischen Fabrikgesetzes. Drei Vorträge. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpolitik*, 1. 2. [351.83(494)]
- Schneurb, J. — 1904. — Les lois du travail aux Etats-Unis. — *Rev. polit. et parlem.*, No. 115. [351.83(73)]
- Colajanni, P. — 1903. — I libretti obbligatori per gli operai e l'art. 22 del disegno di legge sul contratto di lavoro. — Roma, L. Mongini. (15) 16° 20 c. [351.831.2(45)]

[351.832(436)]

- Příbram, K. — 1904. — Der Lohnschutz des gewerblichen Arbeiters nach österreichischem Recht. — Wien, F. Deuticke. (V, 152.) 8°. M. 5.—. — *Wiener staatswiss. Studien.* [351.832(436)]
- Bellom, M. — 1903. — Les lois d'assurance ouvrière à l'étranger. T. 2. Assurance contre les accidents. 5e partie. Supplément. (Suite.). — Paris, A. Rousseau. (2509—3248, XII.) 8°. 12 fr. [351.832.5]
- Jalenques, L. — 1904. — Lois sur les accidents du travail. Texte complet des lois du 9 avril 1898, du 30 juin 1899 et du 22 mars 1902. Commentaire, etc. — 3e éd. — Clermont-Ferrand, imp. Dumont. (45.) 8°. [351.832.6(44)]
- . . . . . — 1903. — Modificazioni alla legge 17 giugno 1898, no 80 sugli infortunati degli operai sul lavoro: legge 29 giugno 1903, n° 243. — Napoli, E. Pietrocola. (16.) 16°. 20 c. — *Bibl. legale.* [351.832.6(45)]
- Brodnitz, G. — 1904. — Das englische Kinderschutzgesetz. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.* 2. [351.833(42)]
- Agahd, K. — 1904. — Gesetz betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. Vom 30. III. 1903. 2. Aufl. neu bearb. v. K. Agahd u. M. v. Schulz. — Jena, G. Fischer. (X, 168.) 8°. M. 1.—. — *Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform.* [351.833(43)]
- Endril. — 1904. — Reichsgesetz, betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. Vom 30. III. 1903. Ein Vortrag. — Wiesbaden, Bechtold & Co. (32.) 8° 30 Pf. [351.833(43)]
- Gravet, R. — 1903. — De la réglementation légale de l'hygiène des travailleurs industriels. — Douai, impr. Crépin frères. (149.) 8°. [351.838.22]
- Contenson, L. de. — 1904. — Les syndicats professionnels et les nouveaux projets de loi. — *La Quinzaine*, 1er jan. [351.838.8(44)]
- Hamelet, M. — 1903. — La grève. Etude critique de législation et de jurisprudence. Thèse. — Paris, Larose. (506.) 8°. [351.838.9]
- Jagwitz, F. v. — 1904. — Die ausländische Gesetzgebung zum Schutze der Arbeitswilligen. Ein Beitrag zur Begründung des Antrages Dirksen und Genossen. — Berlin, H. Walther. (39.) 8°. M. —80. [351.838.9]
- Hohenwald, E. — 1904. — Die Nothwendigkeit einer Ergänzung des Reichsgesetzes über den Unterstützungswohnsitz im Interesse derjenigen Armenverbände, in deren Bezirk sich Kranken-, Bewahr- oder Heil-Anstalten befinden. — Berlin, R. Rohde. (16.) 8°. M. —50. [351.84(43)]
- Hunziker, O. — 1904. — Aargauische Armengesetzgebung. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- und Sozialpolitik*, 4. [351.84(494)]
- . . . . . — 1903. — Modificazioni al regolamento sull' emigrazione: r. decreto 11 dicembre 1902, n° 540. — Napoli, E. Pietrocola. (9) 16° 20 c. — *Bibl. legale.* [351.888(45)]
- . . . . . — 1903. — Modificazioni di alcuni articoli del regolamento 10 luglio 1901 per l'esecuzione della legge sull'emigrazione: r. decr. 11 dicembre 1902. Milano, Soc. edit. libr. (8.) 8°. 10 c. — *Coll. legisl. portafoglio.* [351.888(45)]
- Thissen, O. — 1903. — Soziale Tätigkeit der Gemeinden. Eine Uebersicht ü. d. Aufgaben d. kommunalen Sozialpolitik. 2. Aufl. M. Gladbach, Zentralstelle d. Volksvereins f. d. kath. Deutschl. — *Soziale Tagesfragen.* [352:3]
- . . . . . — 1903. — Conseil supérieur du travail. 11e session. Novembre 1902. Paris, Imp. Nat. (XIV, 147.) 4°. — *Minist. du comm.* [354.82(44)075.1]
- Hunie, M. — 1904. — Le nouveau ministère du commerce et du travail aux Etats-Unis. — *Rev. polit. et parlem.*, n° 117. [354.(82)(73)]

Jótékonyság.

Assistance. Wohlfahrtseinrichtungen. Charity. Assistenza.

- Fischer, H. — 1903. — La faillite de la charité. Paris, Ollier-Henry. (282) 8° 3 fr. 50 [361(01)]
- Lafargue, P. — 1903. — La charité. — *Mouvement socialiste*, 132. [361(01)]
- . . . . . — 1903. — Schriften des deutschen Vereins für Armenpflege und Wohlthätigkeit. Hft. 67: Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der 23. Jahresversammlung am 24. u. 25. IX. 1903 in Elberfeld. Mit e. die gesamten, bis 1903 erschienenen Schriften des Vereins umfass. Sachregister. — Leipzig, Duncker & Humblot. (V, 108, XXII.) 8°. M. 2.60. [361(062)(43)]
- Lallemant, L. — 1903. — Histoire de la charité. T. 2: les neufs premiers siècles de l'ère chrétienne. — Paris, Picard & fils. (205.) 8°. [361(09)]
- Ferdinand-Dreyfus. — 1904. — Le secours de la charité en France à la veille de la révolution. — *Rev. polit. et parlem.*, 116. [361(44)]

Biztosításügy.

[368]

Assurance. Versicherungswesen. Insurance. Assicurazione.

- Cocito, F. — 1904. — Le assicurazioni terrestri, danni e vita. (Incendio, rischio locativo, ricorso di vicini, grandine, etc.) — Torino, frat. Bocca. (227.) 8° L. 6.—. (*Nuova coll. di opere giuridiche*, 121.) [368]
- ... — 1904. — Veröffentlichungen des deutschen Vereins für Versicherungswissenschaft. Hrsg. v. A. Manes. Hft. 2. Kritik des Gesetzentwurfs über den Versicherungsvertrag. Berichte und Debatten auf der Mitglieder-Versammlung am 10., 11., 12. XII. 1903. — Berlin, E. S. Mittler & Sohn. (419.) 8° M. 8.—. 368(062)
- ... — 1903. — Die privaten Versicherungsunternehmen in den im Reichsrat vertretenen Königreichen u. Ländern im J. 1901. — Wien, Hof- u. Staatsdr. (III, 372.) 4° M. 8.—. [368(436)]
- Wagner, R. — 1903. — Die Immobilien-Feuerversicherung im Grossherzogtum Baden. Dissertation. — Würzburg: Verlagsdr. (IV, 116.) 8° [368.1(43.46)]
- ... — 1904. — Les assurances sur la vie. — *Rev. polit. et parlem.*, 116. [368.3]
- Piquet, H. — 1903. — Sur quelques cas particuliers de l'assurance de survie. — Paris, Dulac. (16.) 8° [368.3]
- Rochetin, E. — 1904. — Les taux de mortalité en matière d'assurance sur la vie. — *Journ. d. économistes*, 1. [368.3]
- Aldo. — 1904. — Il programma di una democrazia di governo: Una lieve lacuna nell'articolo di Bonomi. — *Critica sociale*, n° 1. [368.3(45)]
- Bonnefoy, V. — 1903. — Assurance pour la conservation de la vie et l'éducation des enfants pauvres. Secours aux parents. — Sens, imp. Miriam. (8.) 8° (Ligue de la mutualité gén.) [368.4]
- Mirman, L. — 1904. — Les accidents du travail et le contrôle des sociétés d'assurance. — *Rev. polit. et parlem.*, n° 117. [368.41]
- Weymann, K. — 1904. — Die Unfallversicherung des Deutschen Reichs. Gemeinverst. dargestellt. — Berlin, F. Vahlen. (III, 99.) 8° M. — 90. [368.41(43)]
- ... — 1904. — Zusammenstellung der Entschädigungssätze, welche das Reichs-Versicherungsamt bei dauernden Unfallschäden gewährt hat. 3. reich verm. Aufl. — Grunewald-Berlin, Verl. d. Arbeiter-Versorgg. A. Troschel. (76.) 8° M. 1-20. [368.41(43)]
- ... — 1903. — Bericht über die Thätigkeit der Arbeiter-Unfallversicherungsanstalt für Mähren und Schlesien in Brünn für das Verwaltungsjahr 1902. — Brünn, (R. M. Rohrer). (56.) 4° M. 2.—. [368.41(436)]
- ... — 1903. — Gebarung, die, und die Ergebnisse der Unfallstatistik der im Grunde des Gesetzes vom 28. XII. 1887 (R. G. Bl. Nr. 1 ex 1888) betr. die Unfallversicherung der Arbeiter errichteten Arbeiter-Unfallversicherungsanstalten im J. 1901. — Wien (Hof- u. Staatsdruck.). (III, 253.) 4° M. 2-50. [368.41(436)]
- Bonnefoy, V. — 1903. — L'assurance-maladie et le traitement fixe des médecins. — Sens, imp. Miriam. (8.) 8° (La ligue de la mutualité gén. et de l'enrichissement populaire par des moyens multiples.) [368.42]
- Fräsdorf, J. — 1904. — Aerzte und Krankenkassen. Erwiderung. — *Neue Zeit*, 16. [368.42: 61]
- Lehmann, C. A. — 1904. — Die Forderung der freien Aertzewahl. — *Neue Zeit*, 16. [368.42: 61]
- Timm, J. — 1904. — Aerzte und Krankenkassen. — *Neue Zeit*, 15. [368.42: 61]
- Wagner, G. — 1904. — Der Kampf der Aerzte gegen die Krankenkassen. — *Neue Zeit*, 16. [368.42: 61]
- Zepler, G. — 1904. — Zur Aerztefrage. — *Socialist. Monatshefte*, 2. [368.42: 61]
- Adler, G. — 1904. — Die Ausdehnung der Alters- und Invalidenversicherung auf den Handwerkerstand. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 2. [368.43]
- Neumann's, J. — 1904. — Jahrbuch für das Versicherungswesen im Deutschen Reiche 1904. Bd. 1. Leben-, Renten-, Unfall- und Haftpflicht-Versicherung. Bd. 2. Hagelversicherung. — Hrsg. v. C. Neumann. Berlin (E. S. Mittler & Sohn). (IX, 736.) 12° M. 10.—. [368(43)]
- ... — 1904. — Les retraites ouvrières, par un vrai philanthrope. — Saint-Amand, imp. Pivoteau & fils. (31.) 16° 35 c. [368.43]
- Keiner, O. — 1904. — Die Entwicklung der deutschen Invaliden-Versicherung. Eine volkswirtschaftlich-statistische Untersuchung. — München, Schweitzer Verl. (VI, 157.) 8° M. 4-20. [368.43(43)]

[368.44]

- Cagninacci, H. — 1903. — Le chômage et les moyens d'y remédier, particulièrement par l'assurance. Thèse. — Paris, A. Rousseau. (XII, 372.) 8° [368.44]
- Varlez, L. — 1903. — Les formes nouvelles de l'assurance contre le chômage. — Paris, A. Rousseau. (272.) 18° 3 fr. 50. (*Bibl. du Musée social*.) [368.44]
- Libert, V. J. — 1904. — Projet d'une caisse de retraites nationales à créer au moyens d'un impôt de 2 francs par an, donnant droit à chaque citoyen à l'âge de 55 ans à une pension de 600 francs. Quelques idées sur sa réalisation. — Arras, Bouvry & Co. (15.) 16° 10 c. [368.44(494)]
- Petri, K. — 1904. — Das landwirtschaftliche Versicherungswesen. Ein Leitfa-den f. d. Unterricht. — Leipzig, H. Voigt. (32.) 8° M. — 40. [368.5]

Kereskedelem, közlekedés.

Commerce, transport. Handel und Verkehr. Commerce, communication.
Commercio, trasporto.

- Colson, C. — 1904. — Revue des questions de transports. — *Rec. polit. et parlem.*, n° 116. [38]
- Hubenay J. — 1904. — A nemzeti kereskedelem. (Le commerce national.) — Budapest, Franklin-Társ. (38.) 8° 1 K. [38(01)]
- ... — 1903. — La chambre de commerce de Boulogne-Sur-Mer et le Port de Boulogne. La chambre de commerce, le port; navigation et pêche, commerce et industrie au 20e siècle. — Boulogne-sur-Mer, imp. Baret. (220) 4° [38.061(44)]
- Cavatore, U. — 1903. — Come sono ordinate le camere di commercio in Italia. — Parma, tip. L. Battei. (59.) 8° [38.061(45)]
- ... — 1904. — Eine kaufmännische Gesandtschaft nach Paris 1552 — 1553. Nach einem Tagebuch. Hrsg. vom histor. Verein des Kantons St. Gallen. Nebst St. Galler Chronik f. d. J. 1903. — St. Gallen, Fehr (51) 4° M. 2.—. [38(09)(494)]
- Wissowa, G. — 1904. — Buchhandel und Wissenschaft. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Stat.*, 2. [38: 655]
- Sperk, B. — 1904. — Die Approvisionnement Wiens mit Fleisch. — *Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpol. u. Verw.*, 1. [38: 664.1(436)]
- Heubner, P. L. — 1904. — Der Musterlagerverkehr der Leipziger Messen. — Tübingen, H. Laupp. (V, 116.) 8° M. 3.—. (*Zeitschr. f. d. ges. Staatswissensch.*, Ergänzshft.) [381.1(43.21)]
- Amati, L. Bartlett. — 1904. — Banking and commercial tables between Great Britain and all other parts of the world. — London, Simpkin. 8° 10/— net. [382(42)]
- Huebner, S. — 1904. — Main features of the present foreign trade of the United Kingdom. — *Annals of the amer. academy*, 80. [382(42)]
- Taylor, W. G. L. — 1904. — Relative importance of our foreign trade. — *Journ. of pol. economy*, 1. [382(42)]
- ... — 1904. — Die auswärtigen Handelsbeziehungen der österreich-ungarischen Monarchie am Anfang des 20. Jahrhunderts. Eine statistisch-handelspolitische Studie. Von W. H. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw.*, 1. 382(436)
- ... — 1903. — Office national du commerce extérieur. Monographies industrielles et commerciales. N° 4. 2-e éd. ref., mise au courant et augm. Le commerce des vins à l'étranger et aux colonies. T. 2: Asie, Afrique, Océanie, Amérique. — Saint-Dizier, imp. Thévenot. (XVI, 604.) 8° (Minist. du comm.) [382(44)]
- ... — 1903. — Office national du commerce extérieur. Monographies industrielles et commerciales. N° 6: Recueil de renseignements douaniers concernant les colonies françaises (importation et exportation) 2. fasc. — Saint-Dizier, imp. Thévenot. (13, 51.) 8° (Minist. du comm.) [382(44)]
- ... — 1904. — Office national du commerce extérieur. Monographies industrielles et commerciales. N° 8. le recouvrement des créances commerciales aux colonies et à l'étranger. 2. fasc. — Saint-Dizier, imp. Thévenot. (159, 168.) 8° à 3 fr. (Minist. du comm.) [382(44)]
- Halperine-Kaminsky, E. — 1903. — France et Russie. Alliance économique. — Paris, Flammarion. (XI, 405.) 16° 3 frt 50. [382(44+47)]
- Mc Quade, J. G. — 1904. — American influences on British industries: how foreign competition might be met. — *Empire Review*, Feb. [382(7: 42)]

[382(73)]

- Conner, J. E. — 1904. — Industrial causes affecting american commercial policy since civil war. — *Annals of the amer. academy*, 80. [382(73)]
- Plehn, C. C. — 1904. — Tariff relations of the United States and the Philippine islands. — *Annals of the amer. academy*, 80. [382(73)]
- North, S. D. — 1904. — The tariff and the export trade of the United States. — *Annals of the amer. academy*, 80. [382(73)]
- Clerico, M. — 1903. — I trattati di commercio e l'azione delle camere di commercio. — Chieti, tip. G. Ricci. (123) 8° L. 2.50. [382.4(45)]
- Buser, J. — 1903. — Das Basler Postwesen vor 1849. Hrsg. von der Section Basel des Verbandes schweizerischer Postbeamter. Sissach: Schaub-Buser. (143) 8° 3 fr. [383(494)]
- Herbert, T. E. — 1904. — Telephone system of British Post Office. Practical handbook. — London, Whittaker. (230.) 8° 3/6. [384(42)]
- Ruckstuhl, J. J. — 1903. — Die schweizerische Telegraphenverwaltung im Lichte der Kritik. — Zürich, Amberger. (104.) 8° fr. 1—. [384(499)]

Vasutügy, hajózás.

Chemin de fer, navigation. Eisenbahnen, Schifffahrt. Railroad, navigation. Ferrovia, navigazione.

- Mc Dermott, E. R. — 1904. — Railways. — London, Methuen. (204) 8° 2/6. (Books on Business.) [385]
- Meyer, B. H. — 1904. — Foreign railway events in 1902—03. — *Annals of the amer. academy*, 80. [385]
- Müller, K. — 1904. — Die badischen Eisenbahnen in historisch-statistischer Darstellung. Ein Beitrag zur Geschichte des Eisenbahnwesens. — Heidelberg, Heidelberger Verlagsanstalt u. Druck. (XVI, 466.) 8° M. 12.—. [385(43.46)]
- Maclère, C. — 1903. — Les chemins de fer de l'état français: Leurs résultats financiers. — Auxerre, imp. Lanier. (11.) 8° — (Ex: *Nouv. Rev.*) [385(44)]
- Renty, E. de. — 1903. — Les chemins de fer coloniaux en Afrique. Préf. de M. Leblond 1re partie: Chemins de fer des colonies allemandes, italiennes et portugaises. — Paris, libr. de Rudeval. (VII, 161.) 18° 1 fr. 50. [385: 325.4(6)]
- Sarlat, J. — 1903. — Du rôle économique de l'état en matière d'exploitation des chemins de fer. Thèse. — Sarlat, imp. Michelet. (159) 8° [385.15]
- Saporito. — 1903. — La question du rachat des chemins de fer en Italie. Extraits d'un rapport. — Paris, Béranger. (160) 8° 3 fr. [385.15(45)]
- Leenhardt-Pomier, J. — 1903. — Les tarifs de chemins de fer et les raisins de table. — Montpellier, imp. Dupuy. (15) 8° — (Ex: *Bull. de la Soc. centr. d'agriculture de l'Hérault.*) [385.4]
- Duffart, C. — 1903. — Le second congrès du Sud-Ouest navigable, tenu à Toulouse les 27—31 mai et 1 juin 1903. — Toulouse, Privat. (24.) 8° — (Extr. de la *Rev. des Pyrénées.*) [386.1(063)(43)]
- Guyot, Y. — 1903. — Le droit à la faillite reconnu à la chambre de commerce de Douai. Incohérences canalomanaques. — Paris, Guillaumin & Co. (32) 8° 1 fr. [386.1(44)]
- ... — 1904. — Great river. Notes on Amazon and its tributaries and steamer services. Maps, illus. Compiled by Amazon Steam Navigation Co. Ltd. — London, Simpkin. 8° 1/— net. [386.1(8)]
- Murken, E. — 1904. — Die Grundlagen der Seeschifffahrt. Eine ökonomisch-polit. Studie. — Berlin, C. S. Mittler & Sohn. (V, 101.) 8° M. 2.25. [387(01)]
- ... — 1904. — The 1904 shipping world year book. — London, Shipping world. 8° 5/—. [387(058)]
- Owen, D. — 1904. — Ports and docks: their history, working and national importance. — London, Methuen (189.) 8° 2/6 net. [387.1]
- Quinette de Rochemont et H. Vétillart. — 1904. — Les ports maritimes de l'Amérique du Nord sur l'Atlantique. 3: Les ports des États-Unis. — Paris, Dunod (611) 8° [387.1(71)]
- Schachner, R. — 1904. — Das Tarifwesen in der Personenbeförderung der transoceanischen Dampfschifffahrt. — Karlsruhe, G. Braunsche Hofbuchdr. (IV, 174.) 8° M. 5.—. — (*Volkswirtschaftl. Abhandlungen der badischen Hochschulen*, Bd. 7, H. 2.) [387.5]

[6(063)(∞)]

Alkalmazott tudományok.

Sciences appliquées. Nützliche Künste. Useful arts. Scienze applicate.

- Brandt, L. O. — 1904. — Zur Geschichte und Würdigung der Weltausstellungen. — *Zeitschr. f. Sozialwiss.*, 2. [6(063)(∞)]
- Millerand, A. — 1904. — L'enseignement technique ou professionnel. Son organisation et ses récentes transformations. — *Rev. polit. et parlem.*, n° 116. [6(07)]
- Wertheimer. — 1904. — Technical education and the maintenance of our industrial and commercial position. — *Technics*, Jan. [6(07)]
- . . . . . — 1904. — Führer durch die grosse Landwirtschaftswoche Berlins. Im Febr. 1904. 12. Jg. — Neudamm, J. Neumann. (98) 8° M. — 30. [63(063)(43)]
- Stutzer, A. u. P. Gisevius. — 1904. — Der Wettbewerb der dänischen und schwedischen Landwirte in Deutschland. Reise-Erinnerungen. — Stuttgart, E. Ulmer. (IV, 112) 8° M. 2.60. [63(063)(43)]
- Petrili, N. — 1903. — Per l'istruzione agraria: breve ragionamento. — Napoli, tip. E. Paperi. (36.) 8° [63(07)]
- Calvino, M. — 1903. — Relazione sull'attività della cattedra ambulante d'agricoltura per la provincia di Porto Maurizio, 1 luglio 1902—30 giugno 1903. — Oneglia, tip. "ante. (52.) 4° [63(07)(45)]
- Milhoffer, S. — 1903. — Die Pflanzenproduction in Ungarn. — Budapest, Politzer Zs. (8) 8° 40 f. — (S. A. aus: *Österr. Landwirtsch. Wochenblatt.*) [63(439)]
- Lasch, R. — 1904. — Die Landwirtschaft der Naturvölker. I. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*, 1. [63:572]
- Viszota Gy. — 1904. — Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása. (Le comte E. Széchenyi et la fondation des courses hippiques en Hongrie.) — *Magyar gazdaságtörténelmi szemle*, 1/2. [636(439)]

Pollacsek Laura.

Torontál vármegye gazdasági monographiája.

Történelmi viszonyok. Az a rendkívüli változasság, a melyen Torontál vármegye a századok folyamán keresztül ment, az a bizonytalanság az egymást felváltó s kiirtó népek itt tartózkodásában és uralmában lehetetlenné tette, hogy valamely nép kulturája itt állandó nyomokat hagyott volna. A dák, római, góth, vandal, hun, avar, frank, magyar, török uralmak mintha egymást söpörték volna ki e területről — nem maradt itt számbavehető kulturális nyomuk. Még a magyarság is, mely szerte szórva, beékelve él itt, csak elhagyott, csenevész, türt nép, a melynek mai gazdasági élete pusztá tengődés azon elemek között, a melyek a hosszú idők rombolásai után ma gazdasági téren s nemzetiségi tekintetben a vezérszerepet kezökben tartják.

E kérdés oly különös és fontos jelentőségű, hogy ennek részletezésébe ez alkalommal nem bocsájtkozom, hanem felvetem azt újból a midőn a torontálmegyei magyar telepek gazdasági és kulturális viszonyairól külön fogok megemlékezni.

Torontál területe, éghajlata és talaja. Megyénk 9409 □ kilométer, közel 700 ezer lakossal. Az ország egyik legnépesebb és legnagyobb megyéje.

Éghajlata a déli légáramlatok közvetlenebb hatása alatt enyhébb tavaszt, őszt és rövid telet biztosít. Csupán a nyár fenyeget hosszabb ideig tartó szárazsággal, a mely akkor válik veszedelmessé, a midőn rendszerint az aratás előtt rekkenő hőséggel köszönt be s egy két nap alatt fele termésre aszalja össze a zsenge gabonaszemeket. Enyhe őszeink megengedik, hogy az egyoldalú gazdálkodással felfszaporodó szántási vetési munkákat még november folyamán is javában végezzék. Az erdőségek fásítások, utak beültetésének hiánya, a tanyai rendszer gyér volta nemcsak kopár képet ad a sík földnek, de légmérsékletére és a csapadékok mennyiségére is hatással van. Ehhez járul még, hogy a megye területén jelentékeny folyóvizek nem vonulnak át, a Tisza és a Duna csak határvonalán érinti.

Torontál éghajlati viszonyairól a meteorológiai adatok következőleg szólanak:

Évi közepes hőmérséklete	+ 11.8
január »	— 0.9
julius »	+ 23.7
legnagyobb abszolút meleg	37.7
» » hideg	— 13.8
Csapadék m/m.	710
Csapadékos napok száma	128

Talaj: Torontál talaja alluviális jellegű. Még mindig csodálatos őstermő erejében áll. Két emberöltő előtt a megyében végtelen mocsárterületek voltak, ma pedig ezek a legkiválóbb buzaföldek. Torontálnak sok székes talaja is van, de nem terméketlen. A szék talajnak gipszszel való javítását egyes uradalmak megkezdték. A talaj általában kötött természetű, ugynevezett humozus fekete agyag, Alibunár, Deliblát községek határában pedig nagy kiterjedésű futóhomok van, a melyet ujabban a kormány támogatásával megkötöttek egyes pontokon és szőlővel telepítették. Déli részben Petrovoszello, Dolova, Réva-Ujfalu, Alibunár, Lajosfalva községek határában szelid homoktalaj s szórványosan a déli részeken tőzegtalaj is van. A feltalaj általában mély 0.50 m.-től 1.5 m.-ig termő réteg, a melyben a gőzekével való mélyszántással talajújítást is sikerrel eszközölhetni.

A jellemző talajnemeket a gazdasági egyesület chemiai és mechanikai elemzésnek vetette alá. Erről az elemzésről a tuloldali táblázat nyújt áttekintést.

Katasteri becslés: Torontálmegye területe 1,743.032 kat. hold, a mely a legutóbbi kataszteri becslés szerint a következő mívelési s -haszonvételi ágak szerint oszlik meg:

	kat. hold	kataszteri tiszta jövedelem korona
1. szántóföld	1,200.993	17,640.080
2. kert	17.742	367.966
3. rét	108.104	304.194
4. szőlő	21.824	295.134
5. legelő	259.512	1,069.461
6. erdő	20.401	72.288
7. nádas	7.208	111.070
8. adómentes	107.248	—
összesen	1,743.032	20.160.194.

Az összes földadó 4,766.339 korona 54 fillér.

A kataszteri felbecslések köztudomás szerint meg nem felelnek a valóságnak. Ennek különböző oka és káros következménye van. A kataszteri felbecslés a nagyobb birtokosoknak kedvezett. Ezt mindenki tudja, de ezen változtatni még nem próbáltak. A mi természetes is, mivel a befolyás, a mely a katasteri becsléseknél magának előnyöket tudott biztosítani a kisbirtokosok mellett és ellenében, most szintén eléggé tud hatást gyakorolni arra, hogy előnyös helyzetét ne rontassa újabb felbecslés által. Ez a helyzet a mennyire káros erkölcsi hatással van a hátrányban maradt a kisbirtokosságra, épp úgy káros az állampénztárakra a melyet egyedek kiváltsága érdekében megkárosítanak a kedvezményes adóalapok megállapításával.

Egy más körülmény is szól a föld adózó képességének új megállapítása mellett.

A nagybirtok jövedelmező képességének fokozására évtizedek óta nemcsak az volt hatással, hogy a nagybirtok modern beruházásokkal, olcsóbb hitellel és a nagybirtok egyéb gazdálkodási előnyeivel dolgozhatott, hanem más tényezők is, a társulatok és az államkormányzat mind közreműködtek, hogy a mezőgazdálkodás fokozására irányult tevékenységekből első sorban s legnagyobb mértékben a nagybirtok vehesse ki hasznát.

A talaj megnevezése	A talaj származási helye	A talajminták rétegzésének s a rétegek mélységének feltünto- tése	V i z s g á l a t i e r e d m é n y										
			2 m-nél na- gyobb álmé- rtőjű kavics %	1-2 m- álm. durva homok %	0-1 m- nél kisebb álm. homok %	0-3 m- nél legfinomabb homok %	humusz %	iszap	mész- oxid %	sósavban oldható natrium- oxid %	kalium- oxid %	foszfor- sav %	nitrogén %
Béga alluvium	Nagy- Becskerék	I. rét. humuszos agyag 90 cm.	0.71	0.28	0.26	36.68	7.83	4.24	3.250	—	0.680	0.315	0.226
		II. » » mesz. agy. 110 cm.	0.12	0.41	1.22	41.28	4.96	51.98	7.370	—	0.497	0.176	0.216
		III. » » vályogt. 200 cm-től	0.12	0.26	1.06	44.88	6.79	40.89	6.460	—	0.569	0.243	0.102
Temes alluvium	Lajosfalva	I. réteg humuszos vályog 50 cm.	—	0.24	0.70	56.74	8.93	33.39	1.320	—	0.373	0.137	0.204
		II. » » meszes » 125 »	—	2.52	2.56	49.42	0.44	45.06	9.356	—	0.286	0.147	0.135
		III. » » » 180 »	0.08	0.06	0.16	49.38	1.06	49.26	10.960	—	0.220	0.125	0.067
Temes alluvium	Lajos-major	I. réteg humuszos vályog 50 cm.	0.03	0.38	1.86	46.46	8.41	42.86	3.446	—	0.691	0.203	0.213
		II. » » meszes agyag 74 »	0.05	0.32	1.22	44.36	3.48	50.57	9.776	—	0.331	0.135	0.070
		III. » » » 76 »	0.33	0.24	0.64	29.92	1.37	67.50	8.096	—	0.266	0.014	0.070
Tisza alluvium	Aradác	I. réteg humuszos agyag 34 cm.	—	—	0.06	37.46	5.79	56.69	2.546	—	0.326	0.157	0.192
		II. » » » 39 »	—	0.18	0.54	35.34	6.35	57.39	1.315	—	0.322	0.169	0.138
		III. » » » 56 »	—	1.40	1.12	40.26	5.46	52.76	1.873	—	0.331	0.184	0.069
		IV. » » agyag . . . 71 »	0.04	0.24	0.52	35.84	4.84	58.52	1.595	—	0.351	0.190	0.071
Széktalaj (igen kötött) (terméketlen)	Fény	I. réteg agyag . . . 19 cm.	—	0.24	0.42	33.34	4.95	61.05	0.300	0.908	0.388	0.160	0.288
		II. » » humuszos agyag 70 »	—	0.36	0.64	25.08	5.93	67.99	0.497	1.312	0.515	0.146	0.144
		III. » » » 90 »	—	0.16	0.34	22.16	5.87	71.47	0.440	1.138	0.538	0.147	0.139
Széktalaj termékeny	Aradác	I. réteg meszes vályog 24 cm.	0.07	0.40	1.44	60.04	4.53	33.52	7.176	0.843	0.238	0.176	0.216
		II. » » » 29 »	0.18	—	0.04	62.76	2.46	34.56	13.050	0.568	0.131	0.105	0.105
		III. » » » 93 »	0.07	—	—	58.62	1.38	39.93	12.546	1.661	0.090	0.048	0.076
		IV. » » homok . . . 49 »	1.12	0.20	0.24	83.62	1.55	13.27	12.077	1.151	0.076	0.097	nyomok
Futó homok	Alibunár	I. rét. meszes futóhomok 100 cm.	—	—	0.06	97.48	0.11	2.35	5.813	—	0.075	0.083	nyomok
		II. » » » 100 »	—	0.12	0.18	98.36	0.31	1.03	—	—	—	—	—
Közönséges homok	Alibunár	I. réteg közönséges ho- mok (meszes) . . 100 cm.	—	—	0.06	90.02	2.15	7.77	2.360	—	0.126	0.110	0.068
		II. rét. köz. homok (mesz.) 100 »	—	—	0.04	88.38	1.84	9.74	—	—	—	—	—
Láp	Zsombolya	I. réteg humusz . . . 21 cm	—	5.96	7.26	43.68	30.30	12.71	0.940	—	0.940	0.321	1.039
		II. » » tőzeg, felszívási képesség 233% . . . 18 »	—	—	—	—	42.96	—	0.655	—	0.536	0.503	1.478
		III. réteg humuszos agyag 43 »	—	—	0.16	37.60	8.25	53.99	0.536	—	0.522	0.152	0.486
		IV. » » meszes agyag . 27 »	—	0.40	0.32	35.72	1.46	62.10	13.866	—	0.360	0.139	0.304
		V. » » » . . . 91 »	—	1.08	0.68	39.26	0.10	58.88	15.826	—	0.197	0.093	0.027

Különösen áll ez a vízszabályozási munkák, a közutak és vasuti forgalmi vonalak létesítése körül. Ezen munkáknál a nagybirtokok nyertek elsősorban.

A katasteri becsléseknél a kisbirtokok átlagban vétettek nagyobb classisokba, hogy a vidék talajminőségének megfelelő classist kihozzák.

Mezőgazdasági cultura. A megye lakossága bár túlnyomórésztben mezőgazdasággal foglalkozik, e culturának azonban a legprimitívebb fokán áll. Még nem rég volt az, hogy a nép istállótrágyáját éveken át ott hagyta bomlani penészedni az udvarán s csak a közegészségügyi hatóság intézkedésére hordta ki a falu végére gödrökbe, a hol ott veszett. Az istállótrágyát ma már a köznép is megbecsüli és kihordja földjére, de annak kezelésében semmi észszerű eljárást nem tanusít. Az istállótrágyának felhasználására kényszerhelyzet vezetett. Megyeszerte nem ismer a nép más vetés forgót, mint a mely buza és tengeri váltakozó termeléséből áll. Tengeri tarlóba vet búzát, a buza után ismét tengerit s így váltakozva folyton. Mi következik ebből? A földet egyoldalúan kiéli és nem ér reá rendszeresen munkálni. Az egyoldalú termeléssel bár nem sok féle munkája van, de oly munkatorlódásokkal küzd, hogy földjét nem képes rendszeresen munkálni. Nevezetesen ősszel a tengeri tarlójába búzát kell vetnie, igen, de a tengeri törésével és szárvágással, betakarítással októberig elküzködik. Októberben tehát még nincsen buza alá forgatott földje. Alig ér rá, hogy a tengeri tarlót egyszer felszántsa és nyomban bevesse búzával. Az őszi esőzések sokszor csak annyit engednek meg, hogy nagy kapkodva elvégezze az őszi vetést, s nem jut ideje, hogy télire a buza tarlót megforgassa. A buza után a tarló parlagon hever tavaszig, a mikor nagy hevenyén neki lát az ekével is tengeri alá szántja. Ugar és takarmánytermelés a nép körében ismeretlenek, tavaszi kalászoszt nem vet. Csakis nagy uradalmakban találkozni belterjesb gazdálkodással. Szikes talajoknak gipszszel való javítása, a műtrágyával való kísérletek megtörténtek, ez utóbbiak azonban nem bizonyultak rentábilisoknak.

A mezőgazdasági cultura fokára nézve irányodók a gazdaságokban használt gépek. Ezekről, következők álljanak itt. Első sorban figyelembe vesszük az ekéket s ha azt tapasztaljuk, hogy a Torontálban» használatban levő körülbelül 27 ezer eke között még mindig 23 560 régi szerkezetű jobbára farészekből álló eke van úgy a földnek okszerű míveléséről nem beszélhetünk. Ha azt tapasztaljuk, hogy a a nép újabb időben sokfelé a kettős ekéket vezeti be gazdaságába, ebből csak ferde gazdasági spekulációra következtethetünk. A kettős ekét időmegtakarításból veszi s alkalmazza. Nem azért, hogy tarlót buktasson, ugart forgasson, a kettős ekével egyenesen a vetés alá szánt s hogy gyorsan haladjon, végezzen, sekélyen kénytelen szántani.

Vetőgépeink összes száma 1240 ; gőzcséplő 400, lóerőre járó cséplő 654, aratógép 16. Egyéb kisebb gazdasági gépek aránytalanul kis számban. Szecskavágót a nép nem használ, mivel jószágát polyvával eteti.

Földbirtokmegosztás. A földbirtoknak megosztási aránya a különböző nagyságú gazdaságok között nagy átlagban megfelel az országos állapotnak.

Törpe gazdaságok száma	5 holdig: 41.913	magában foglal: 62.536 holdat.
kisebb gazdaságok	5—100 holdig: 44.150	» » 820.986
közép	» 100—1000 holdig: 715	» » 159.354
nagy	» 1000 felül: 90	» » 303.912

Ebből korlátolt forgalomban levő birtok 366.898 k. h. az összesnek 80⁰/₀-a.

Százalékokban kifejezve a törpe gazdaságok száma 48⁰/₀ és birtokolja az összes terület 4·5⁰/₀-át; kisk gazdaságok száma 51⁰/₀, birtokol 45⁰/₀-t; közép birtok 0·90⁰/₀, birtokol 12·5⁰/₀, nagybirtok 0·10⁰/₀, birtokol 32⁰/₀-ot.

Feltűnő adatok, a melyek egyrészt arról tanuskodnak, hogy a kisk gazdaságok száma, a melyek egy család munkaerejét nem képesek eléggé foglalkoztatni, óriási mértékben felszaporodott s a nagy gazdaságok parányi százaléka pedig rengeteg területet tart lefoglalva. Az úgynevezett kisebb gazdaságok, a melyeknek legtöbbje átlag 30—50 holdas, ezek a jobb parasztgazdaságok körében lelhetők s a földbirtoknak több mint felét képezik. Ezek és a nagybirtok mutatnak állandóbb jeleget. Sőt ezek a parasztgazdaságok nagy felszívóképességéről tanuskodnak. Ezen parasztgazdaságok tulajdonosai mohó szerzési vágyaktól hajtva a föld örök árát és bérletét hihetetlen módon felszöktetik. Egy kat. holdért, a mely örök árban 800 korona s átlagos nyers jövedelme 100—120 korona, fizetnek 50—70 korona évi bért.

A föld jövedelmező képessége. E tételnél nem foglalkozom a nagybirtokokkal, a melyeket gazdasági cultura tekintetében a végeredményekre nézve a kis parasztbirtokkal össze nem mérhetünk. A mennyiben azt látni, hogy a jelzálogi terhekből a nagybirtok az összes tehernek aránylag kis százalékát viseli, már ebből is állandóbb természetére, biztosabb jövedelmeire következtethetünk. S mivel a nemzet fentartó ekszisztenciák nagy tömegét a kis birtokon kell keresnünk ennél fogva ezeknek gazdasági fennmaradhatásuk felől kell tisztában lennünk. Egy 20 holdas kisk gazda a legjobb ekszisztenciákhoz tartozik. A menyiben, ha családjának felnőtt tagjai vannak, cseléd-tartás nélkül mivelheti földjét. Ha földjeit II. classis szerint vesszük, úgy a következő évi mérleget állíthatjuk össze.

Tehermentes állapot mellett:

Bevétele pusztán a földből.

10 k. hold buzából à 7 m. m.	980 korona
10 k. hold tengeri s egyéb	800 korona
Összesen: 1780 korona.	

Kiadás pusztán a földre:

Állami adó	220 korona	—	fillér
» » után 30% ált. jöv. pótdó	77	»	66 »
községi pótdó átlag 70%	144	»	— »
vizszabályozás	30	»	— »
utadó	22	»	— »
betegápolási jár.	22	»	— »
személyi adó	8	»	— »
jószágra	240	»	— »
munkabérek, aratás, kapálás a menyiben cselédet nem tart	200	»	— »
szerszámokra	60	»	— »

Összesen: 1023 korona 66 fillér.

Tiszta jövedelme 656 korona 34 fillér.

A bevételek megfelelnek a földmívelési miniszternek jelentésében foglalt országos átlag eredményeknek. Ezek szerint hazánkban 1 k. hold nyers jövedelme 74.42-től—86 k. 24 fill. A mi a torontáli földárakhoz képest 4—6 $\frac{1}{10}$ -nak felel meg.

Ha Torontálban kedvezőbb átlag volna is, a helyzet csak sivár maradna. A 20 holdas gazda földjét a más helyütt leírt jelzálogi terhek kimutatása szerint legalább is az érték $\frac{1}{3}$ erejéig jelzálogkölcsön terheli.

Ennek felszámításával a 20 k. holdas kisgazda valóságnak megfelelő mérlege már ez.

Bevétele

Pusztán a földből . . . . . 1780 korona.

Kiadása

Pusztán a földre . . . . . 1023 korona 60 fillér,
jelzálogi terhek $\frac{1}{10}$ -ai . . . . . 300 » — »

Összesen: 1323 korona 60 fillér

Tiszta jövedelme 457 korona 34 fillér.

Amenyiben a kölcsönre tőketörlesztést teljesít évi 2—300 kor. erejéig, úgy készpénzbeli maradványa alig 1—200 korona 20 k. hold jövedelméből.

A család eltartása, felruházása, gyermekek nevelése, egyházi és iskolai adók, párbérek még oly összegeket vesznek igénybe, a melyeket a föld nyers jövedelme már nem fedez. Ezekre a kisgazdának, a mennyiben szorgalmas és takarékos családtagjai vannak, a mellékjövedelmek nyújtanak fedezetet. Egy kis haszon a jószág, baromfitar-tásból stb. Ezekkel foltozza a gazda süllyedő hajójának részeit. De szerény megélhetési igények mellett s ha véletlenek közbe nem jönnek úgy mégis módjában áll a kisgazdának, hogy kisebb bérletekbe is bocsátkozzék. Bérbe vesz pld. 4 k. holdat, fizet érte a 50 kor. 200 kor. évi bért előre. Ennek munkálása s vetőmagja stb. kiadásai-val, bérével együtt évi 300 kor. terhet vesz magára. Közepes termés mellett jövedelme 400 korona, s így 100 korona plussra számíthat. Különösen oly gazdák kapkodnak a bérletek után, a kiknek saját földjeik nem nyújtanak elég alkalmat a meglevő munkaerő kihasználására. De viszont, ha a bérlet nem sikerül, a mi gyakori dolog, mivel a bérföldet évtizedeken át nem trágyázzák a váltakozó bérlők, úgy a kisgazda éppen drága bérleteivel csak fokozza bajait és az eladósodás útjára jut.

Létfenmaradása csak a jó időkben valószínű. Néhány rossz év és szaporodnak a terhek, satnyább jószággal váltja fel a jót, romlik s nem pótolhatja szerszámát, jó aztán végre egyes par-czellák eladása, a birtok összezsugorodik s gazdájának csak vagyona romjai maradnak.

Az elpusztuló kisbirtokokat felszivják a nagyobbak s a kisgazda napszámoszá lesz. Ez az állapot a birtoknak örökösödés útján való elaprózása után rövid idő alatt szintén bekövetkezik. A torontáli némettség e tekintetben is kivétel. Ez az egyetlen szerző elem a megyében a melyet nemcsak sajátos egyéni jóra valóság, az ősi tele-

pités előnyei helyeztek kedvező gazdasági viszonyok közé, hanem az örökösödési szokásaik is megvédik őket a birtok felaprózástól, a mely más nemzetiségeket már már felemészt. A német gazda nem osztja fel gyermekei között a vagyont. A legalkalmasabbra hagyja azt és a többit csak anyival látja el, hogy idegen más nemzetiségű vidéken letelepedve kis házat kertet vehet s ott aztán sok esetben a második generációban már fel is küzdi magát viszonylagos jólétre.

Jelzálogi terhek. A torontáli úrbéri birtokosok s ezek között főképpen a kisbirtokosok hitelének teljes kimerítését mutatják az alább kitüntetett adatok.

A nagykikindai telekkönyvi hatósághoz tartozó 10 község 132 ezer k. hold szántóföldjét s a hozzátartozó ingatlanokat több mint 62 millió korona jelzálogos kölcsön terheli. Ha figyelembe vesszük, hogy a kerület gazdasági viszonyai és anyagi jóléte megfelel a megyei átlagnak, úgy egyéb pozitív adatok hiányában ezen kerületről bemutatott hiteles adatok is meg fognak felelni az egész megye ingatlanainak jelzálogi terheinek illusztrálására.

Telekkönyvi hatóságunk területén a 10 község úrbéri és polgári fekvéseinek következőleg emelkedtek a jelzálogos terhek:

	K o r o n a	
1893. év végén bekeblezett kölcsön . .	34 millió	254.575
1894. » » » » . .	36 »	544.026
1895. » » » » . .	40 »	227.186
1896. » » » » . .	43 »	505.540
1897. » » » » . .	44 »	776.022
1898. » » » » . .	47 »	454.430
1899. » » » » . .	46 »	554.304
1900. » » » » . .	49 »	617.715
1901. » » » » . .	48 »	736.737
1902. » » » » . .	52 »	793.559

Ehez képest az uradalmi birtokokon összes jelzálogi teher 1901 végén 10 millió 178.839 korona volt. 1902. évben újabb teher nem támadt, sőt 1902-ben 1 millió 138.137 korona törlesztés történt.

Ezen adatok eléggé bizonyítják, hogy a föld, főképen a kis gazdaságok fele értéken tul meg vannak már terhelve. A hitel fokozatos igénybe vétele pedig az utolsó 10 év alatt oly szembetűnő s a gazdasági helyzet annyira nem mutat javulást más téren, hogy a következő 10 év után, ha csak hatalommal nem nyulnak a dolgok mélyére — úgy egy véstetjes nagy katasztrófára kell elkészülnünk. Igaz, hogy a jelzálogi kölcsönök egy tetemes része spekuláczió alapszik. A jobban szituált gazdák is nem szorultságból, de mohó szerzési vágyból nyulnak kölcsönök után, hogy a napról-napra dobra kerülő apró birtoktesteket összevásárolhassák.

A birtok nagyban tömörülő, összpontosuló irányban fejlődik, a mi annyiban szomorú, hogy a nagyszámú apró gazdasági existenciák pusztulásából táplálkozik.

Egy sajátságos eset igazolja máig, épen a kisbirtok teljes feloszlását — az t. i., hogy kimerülván a kis parcellák hitelképessége, a tulajdonosok azokat rendre eladják, mielőtt dobra kerülnének. E tekintetben javukra szolgál azon körülmény, hogy sok a tagosítatlan terület s a nagyobb gazdák a tanyáik közelébe eső földeket jól megfizetik.

A tarthatatlan helyzet orvoslását nem a néptől kell várunk, s már el is késtünk a jó tanácsokkal, hogy okszerűbb gazdálkodást ajánlunk, mikor a jó gazdálkodás feltétele és lehetősége ki van zárva. A kölcsönhöz nem hasznos beruházás végett, hanem nagy szükségből fordult a kisgazdaközönség. S hogy kényszerhelyzet rá nézve a kölcsönvétel, mutatja az, hogy személyi hitele nincsen s jelzálogi bekeblezés ellenében pedig oly terhes kölcsönt kénytelen felvenni, a mely két, háromszorosan mulja felül birtokának átlagos tiszta jövedelmét.

Egy 400 korona adóslevélen alapuló kölcsön telekkönyvi biztosítási költsége a következő:

	Korona
1. Adóslevél bélyege	1.20
2. Zálogjogi bekeblezési kérvény bélyege	3.—
3. Felzetek	—60
4. Bekeblezési illeték	2.80
5. Nyugtabélyeg	1.26
6. Bekeblezési kérvény díja s leiratása	10.—
7. Kitáblázás díja	6.—
8. 8 ^o / ₁₀₀ kamat és 2 ^o / ₁₀₀ kezelési költség	20.—
9. 4 darab váltó	—80
Összesen	66.52

E szerint a kisbirtokos, a ki 2 kat. holdra 400 korona jelzálogi kölcsönt vett fel, a földnek 28 korona évi tiszta jövedelmét 66 korona 52 fillérrel terhelte.

Világos, hogy a föld nem képes saját hozamából fedezni a kölcsön terhét. A hiánynak más uton kell előkerülnie. A gazda és családja inségesebb életre szorítja magát, jószágát silányul táplálja, fejős tehenét, disznóját eladja, jóra való igás barmát hitványnyal cseréli fel, szerszámaikat nem tartja jókarban, s így tovább halad lefelé, az elzüllés útján. Ehez csatlakozik a kérdés erkölcsi oldala. A lehetetlen és kínos gazdasági állapot erkölcsi lazaságot szül. Szaporodnak a csalás, lopás esetei. Egy-egy határ valóságos tolvajfészek. Az emberek meglopják a más termését, a cselédet, tanyást, bérest tartó gazdák silány béreket fizetnek, azzal, hogy cselédjüknek szabad lopást engednek — a máséban.

Mezőgazdasági terményeink. Torontálvármegye miveleti növényei között legelső helyen említendő a *buza*, melyet a budapesti piacon bánáti buza néven jegyeznek, átlagos súlya 78—81 kg. s a mi televénydús talajunkon gazdag termést ad. Megyeszerte az átlagos termés 7—9 mm. Ennek tulajdonítható, hogy az összes művelés alatt álló területnek évente mintegy fele búzával van bevetve. A rozstermelést már csak kis mértékben üzik s inkább csak uradalmak termelik tisztán; a nép búzával keverve házi szükségletre. A *tengeri* a buza mellett a legnevezetesebb termény, a mely a megye legtöbb határában jóval több, mint a terület $\frac{1}{3}$ részét foglalja el. Átlagos termése 10—12 mm. A Torontálban termett tengeri »bánáti« név alatt jön forgalomba. Színe sárga, nagy csöví, a puha tengerik közé tartozik, s innen van, hogy a szeszgyárosok s hizlalók szívesen vásárolják. Az árpát kis mértékben termelik, főként az uradalmak takarmány céljából. *Sörárpa* csupán Nagy-Szent-Miklós, Bikács, Beodra vidékén

termelhető, de még az itt termett sem elsőrendű sörárpa. A zab szintén csekély területet foglal el. A köznép lovait tengerivel abrakolja. A repce termelése az utóbbi időben nagyon hanyatlott. Az utolsó évtized rossz vetési időjárásai mellett s a tavaszi fagyokkal kétséssé tette a repczeművelést. A dohány termelése az utóbbi időben szintén hanyatlott. Főként Magyar-Czernya, Tóba, Török-Becse, Csóka, Török-Kanizsa vidékén az uradalmak dohány-kertészeknek bérbe adott területeken művelik.

A cukorrépát egyes uradalmak a megye északi részén, főként Kis-Zombor és Török-Kanizsa táján termelik, részint a mezőhegyesi cukorgyár, részint pedig a csókai cukorrépa szeszgyár fogyasztására.

Takarmányrépát főként az uradalmak termelnek. Sok fajtája van elterjedve és nagy terméseket, k. holdanként 300 q. is ad. Burgonyát leginkább házi szükségletre termelnek. A csókai uradalom azonban szeszgyártásra nagyban termeli. Nevezetes Lovrin és vidékének korai burgonyatermelése fekete homok földjeiken. A burgonyát csiráztatás után gondosan ültetik s kora tavasszal 8—12 kor. árban értékesítik nagyban szállítva. Hagymát, zöldségfélét Makó közelében Kis-Zombor nagy sikerrel. Fizetnek 200—220 kor. évi bért is k. holdanként. A kerti termelés alacsony fokon áll. Lovrin és vidékének német községei e tekintetben legelőbbre vannak. Bolgár kertészek, a megye több helyén évtizedek óta üzik öntöző kertészetüket s főként paprikát, káposztát, hagymát termelnek. Népünk között azonban nem akadnak követők. A komlótermelés kezd újabban tért hódítani, különösen Écska, Lajosfalva, Antalfalva és Erzsébetlak községeiben mintegy 70 k. h. kiterjedésű terület van komlóval beültetve. Az eddig termelt komló jó minőségű.

A kendertermelést újabban egyes uradalmak nagyban felkarolták. Az uradalmak magyar és olasz kendert termelnek. A kiskgazdák csupán házi szükségletre termelik a kendert meg a lent, de a mióta a háziipari foglalkozás rohamosan csökkent, azóta ezzel is mind kevesebben foglalkoznak s inkább kész nyersanyagot vásárolnak.

A takarmány-termesztést főleg a természetes kaszálókon üzik (területe 108, 104 k. hold.) Kitűnő és tápanyagokban gazdag szénaterem a székes talajokon is, míg a vízlepte lapályos rétek rossz minőségűt szolgáltatnak. A mesterséges takarmány termelésével az uradalmak foglalkoznak. Leginkább diszlik a luczerna, a mely száraz klímánk alatt nagyobb termést szolgáltat, mint a több nedvességet igénylő lóhere, de azért ez utóbbit is nagyobb mennyiségben termelik takarmány és magnyerés céljából. Nagyban termelik a csalamádét, mohart, mely utóbbit különösen a kiskgazdák vetik szívesen, mivel termelése száraz időjárás mellett is elég biztos. Már kevésbé termelik takarmánynak az őszi borsót, tavaszi bükkönyt és baltaczimet. Megemlítendő még a rizstermelés, a melyet a bánlakai uradalomhoz tartozó T.-Topolyán 300 k. h. holdon üznek.

Az egyes műveleti nyövények termelési arányait egy korábbi összeállítás alapján a következő táblázat tünteti fel:

	kat. hold termése	q.
buza	571,054	4.308,745
rozs	7,427	64,319
árpa	40,209	345,314
zab	51.797	437,106
repcze	9,593	82,777
tengeri	402,020	3.918,915
komló	64	449
dohány	2,458	7,542
kender	2,557	36,246
len	1,578	8,474
borsó	1,346	11,578
bab	1,705	9,316
lencse	126	903
mák	101	427
burgonya	7,078	243,193
répafélék	5,167	471,728
bükköny	7,198	63,749
lóhere	8,940	158,633
lucerna	8,535	162,225
mohar	12,965	162,574
egyebek	20,975	4.713,854

Álattenyésztés ágak közül szép fejlődés, haladás mutatkozik a lótenyésztés terén. Egyes vidékek gazdagabb népe különös súlyt fektet a lóállományára. Ezen hajlam ápolására és irányítására a gazdasági egyesület lótenyésztési bizottsága sokat lendített. Eltekintve az egyes uradalmaktól, hol mindig kiváló anyagú lovakat tenyésztenek, az egyes községek is nemes versenyre kelnek, hogy melyik nevel szebb és jobb lovakat. Főleg a következő községek lótenyésztése érdemel kiváló figyelmet: Ferenczfalva, (Franzfeld) Torontálalmás, Horvát-Kécsa, Nagy-Szt.-Miklós, Grabác, Nagy-Tószeg, Ernesztháza, Glogon, Csatád, Ozora, Zombolya. E községek jobbára állami méneket használnak.

A szarvasmarhatenyésztés nincs oly fokon, mint a lótenyésztés. Az uradalmak itt is kivételt képeznek, hol a gulyabeli magyar és a jótejelő nyugotit tenyésztik, ámde a kis gazdáknál a tenyésztés rendkívül hanyatlott. Egy-egy falusi csorda oly sivár képet mutat, a tarkabarkaságnak oly vegyülékét, a melyet a nép tudatlansága idézett elő. Azon megfigyelés és tapasztalat által ösztönözve, hogy a nyugoti tarkafajták jobb tejelők, a nép nyakrafőre vásárolta az oly tehenet, a mely tarka volt. Tekintet nélkül annak egészségi állapotára vagy tejelő képességére csak vakon cserélte fel magyar fajtáit a keresztezések útján elcsenevészett tarkákkal s most oda jutott, hogy fejős tehen állománya vajmi gyarló és igavonót nem tud nevelni s ebbeli szükségletét idegenből kénytelen fedezni. Ehez járul még, hogy a kis tenyésztők szarvasmarháikat igen rosszul gondozzák. Legelőjük, ha van is, már nyár elején kopár. Meg nem újítják; otthon a jószágot silányul tartják. A vármegye közigi bizottságának ülésein évről-évre felhangzanak a gazdasági előadónak panaszai a legelő elhanyagolás és kezelésének rendszertelensége miatt. Ajánlják, hogy a közlegelők ne oszlattassanak fel, hogy a legelőket megújítsák az által, hogy egy részét művelés alá ve-

gyék s ismétádják legelő czéljaira s így váltakozva rendes legelőterületeket teremtsenek. De mindeztideig sem a községek, sem a megye, sem a kormány nem intézkedtek. A nép takarmányt nem termel. Főtakarmány a tengeriszár, szalma és pelyva. A gazdasági egyesület egy idő óta gondot fordít a szarvasmarha állomány javítására. A községeket anyagi támogatásban részesíti, hogy fajmarhát szerezhessenek be s közvetít apa- és anyaállatokat. A megyei szabályrendelet intézkedett újabban, hogy a községek főképp csak is tiszta magyar faj apaállatokat vásároljanak a köztenyésztés céljából. Ezt azonban nem követik.

Kivételt képez és a szarvasmarha tenyésztésnek új irányát jelenti a tejszövetkezetekkel kapcsolatban fellendült tejtermelés.

Torontáli tejszövetkezetek. Torontálvármegye gazdálkodása, a melyet más helyütt vázoltam, az egyoldalú kalászos termelésben merül ki. Ez az egyoldalú gazdálkodás pedig azon veszélyt rejt magában, hogy a magyar »kiskánaán«, »az ország magtára« kimerül, mivel a régi nyomású gazdálkodással sem változó vetés forgó, sem a talajerőnek pótlása nem eszközölhető. A belterjes s így haszonhajtóbb gazdálkodásnak első feltétele az állattartás, a mely a gazdasági bevételeknek új forrásait nyitja meg a talajerő kimelésére, helyes pótlására, változatos vetés forgóra, egyáltalán okszerűbb gazdálkodásra vezet. Darányi Ignác földmívelésügyi miniszter sokat tett ezen helyes irányú gazdálkodás megindítására. Egyik ilyen ténye volt a dunántúli tejszövetkezeti vállalkozásnak a délvidékre való kiterjesztése. Nagy nehézségekkel kellett azonban szembe nézni. A szarvasmarha tenyésztés igen elhanyagolt állapota nem volt alkalmas kiinduló éppen tejszövetkezetek meghonosítására, a mely elsősorban jó tenyészanyagot feltételez.

A földmívelési kormány, hogy a kis gazdák állattenyésztését az irányban fellendítse, 4%-os kamat mellett 200,000 kor. kölcsönt nyújtott. Csekonics Endre gróf 140,000 korona kölcsönért vállalt szavatosságot, a temesvári agrár takarékpénztár pedig a délvidéki földmívelők Egyesületének, 250,000 kor. kölcsönért kezeskedett. Mindössze 590,000 korona állott tehát rendelkezésre. És ennek kapcsán a felsegélyezett vidékeken egész új gazdálkodási rendszer honosult meg. A silány fajtájú marhát jobb tejelővel váltották fel. Egyes községekben tejszövetkezetek alakultak. Tenyészállataik anyagát javarészt Bonyhád vidékéről szerezték be. Nehány év alatt több irányban örvendetes változás állott be. Az egyoldalú gabonatermeléstől eltértek és a takarmánytermelést fokozottabban karolták fel, a felszaporodó trágyamennyiség a földek javítását tetemesen elősegítette. A nép saját neveléséből már tenyészállatokat ad el.

Torontál vármegyében 1902-ig 38 tejszövetkezet alakult. A legelső szövetkezet a grabácsi a mely 1899-ben alakult. Legnagyobb forgalmú a zombolyai tejszövetkezet, melynek 1901-ben 58,939 korona és a grabácsi, a melynek ugyanazon évben 57.102 kor. bevétele volt.

A torontáli tejszövetkezetekről az alábbi adatok szólnak:

A szövetkezet helye	Tagjainak száma	Teheneinek, üzletrészeinek száma	Bevétele 1901-ben korona
Aracs	59	120	13.000
Aurelháza	48	85	7.759
Béga-Szent-György	87	206	12.375
Billéd	101	198	17.888
Bogáros	171	308	16.115
Csatád	104	215	24.243
Csene	75	145	29.443
Csóka	41	73	5.887
Ernesztháza	101	166	22.160
Grabác	212	378	57.102
Gyertyámos	143	287	19.205
Gyülvész	51	69	3.544
Ivánda	30	76	7.650
Jánosföld	219	277	50.442
Károlyliget	103	153	19.712
Katalinfalva	73	104	20.452
Keglevicsháza	98	110	8.476
Keresztes	44	69	2.487
Kis-Komlós	102	205	30.065
Kis-Teremia	196	233	16.854
Kis-Tószeg	113	173	28.170
Kübekháza	104	167	19.352
M.-Sz.-Márton	90	115	15.959
Mokrin	82	145	12.550
Nagy-Gáj	83	130	7.501
Nagy-Teremia	277	316	14.319
Nagy-Tószeg	130	207	28.950
M.-N.-Szent-Miklós	156	286	51.112
Nyerő	96	119	4.180
Ó-Telek	78	118	4.005
Ős-Csanád	123	192	14.198
Sándorháza	54	78	8.346
Szárcsa	106	156	24.305
Szent-Hubert	145	213	26.422
Szerb-Párdány	113	150	16.398
T.-Szécsány	147	242	9.670
Uj-Pécs	218	444	21.423
Uj-Sent-Iván	123	189	23.793
Zichyfalva	120	244	20.200
Zsombolya	184	508	58.999
Nagy-Csepcsány	37	113	2.287
Alsó-Mesteri	33	66	3.467

A felsorolt szövetkezetek 4828 drb tehén után 807.265 kor. összeget forgalmaztak.

A szövetkezetek mind tejszinre dolgoztak s azt a temesvári vajgyárnak szállították. Négy év alatt elég szép sikert mutattak fel. Az állatállomány s egyáltalán jószággondozás rendszere, a termelés iránya ezen vállalkozások által tetemesen változott. A mi csak előnyére szolgál a gazdának.

Egy sajnálatra méltó körülményt azonban fel kell jegyeznünk a szövetkezeti ügygyel kapcsolatban. Azt t. i., hogy az főképpen csak a németiség körében van elterjedve. Ennek oka az, hogy e nép már intelligenciájánál, hajlamánál fogva is arravalóbb, mint más. De meg anyagilag előnyös helyzetben lévén, kevesebb külső támogatás nélkül foghat ily vállalatokba. S maguk, a kik a szövetkezeti eszmét terjesztik, a szövetkezeteket megalapítják, szívesen mennek oda ahol nem sok rábeszélés és kevés utánjárás nélkül eredményekre jutnak. Így pedig a szegény magyar népet elhanyagolják.

Juhtenyésztés terén, mint általán hanyatlás mutatkozik. Az uradalmak különböző tenyésztirányokat karoltak fel. Így a megye déli részén a hazai fésűs gyapjas juhok és a cigája, míg a megye északi részén az említettek mellett merino és rambuillett-tenyésztésekkel és ezeknek hazai fésűs juhokkal való keresztezésével is sűrűn találkozni. Sőt néhol a cigáját cotswolddal is keresztezik. A népies juh-tenyésztésnek anyagát a cigája képezi, gyapju és tejtermelés céljából, melynek gyapja bár szintén durva, de jobb minőségű a rackáénál.

A *sertés*tenyésztést úgy az uradalmak, mint a tenyésztők nagy kedvvel tenyésztik. Az uradalmak legtöbbje nagyban tenyészt, főképpen magyar mangaliczát; a kis tenyésztők kevert fajtái között mégis tulnyomó a magyar és szerb mangalicza. A hizlalást is általánosan kereskedelmi célból üzik nagyban és kicsinyben. N.-Sz.-Miklóson Torontál-Almásan sertés-hizlaló részvénytársaság is van, a melyek exportra dolgoznak. Az 1895. évi sertésvész az állomány 50%-át kipusztította.

A *baromfi*tenyésztés utóbb szintén fellendült. A külföldi kereslet a baromfi árát a korábbi évekhez képest 30—50%-kal emelte. A gazdasági egyesület fajbaromfiak kiosztása által tetemesen hozzájárult az anyag javításához. Legelterjedtebb a ludtenyésztés.

*Selyem*termelés terén Torontál az első helyen áll. N.-Becsckereken selyembeváltó és Pancsován fonógyár van.

Az állatlétszám megyénkben a következő:

Szarvasmarha	139.242 drb
ló	171.058 »
szamár	1.006 »
öszvér	14 »
kecske	157 »
sertés	269.268 »
juh	226.602 »

A *szőlő- és gyümölcs*termelés meggyeszerre alacsony fokon áll. A szőlőt a legtöbb helyütt a filloxera kipusztította s az új telepítések csak most folynak nagyobb mértékben.

Telepítések. Tulajdonképpen egész Torontál folytonos telepítések-ből alakult conglomeratum. A legutolsó nagyobb szabású telepítések alig haladták meg a századik évet, a mikor is sok németet telepítettek kormánytámogatással. Ugyanazon időben telepítettek magyarokat is több községben. Ezeket azonban csak egyes uradalmak hozták le az alföldről. Céljuk az volt, hogy olcsó és állandó munkásokat és cselédeknek biztosítsanak maguknak. Ezek sorsával az államkincstár,

amely akkor német nemzetiségi politikát űzött — nem törődött s maig is elhagyott viszonyok között élnek.

Ezen elhagyott magyar telepekről s általában a torontáli telepítésekről külön fogok megemlékezni.

Munkásvizonyok. Ezt legutoljára hagytam, mivel a munkásnép helyzete a gazdaközönség viszonyainak ismerete nélkül nem tárgyalható. A mennyiben meggyőződhattünk a felől, hogy a kisközönség túlnyomó többsége nehéz, végzetes viszonyok között vergődik, úgy nem lesz nehéz elképzelnünk azt, hogy a munkásnép helyzete sem kielégítő. Mint országszerte, úgy itt is visszaesés, a társadalmi alsó rétegek szétmállása észlelhető. Egészséges viszonyok között a munkaadókra utalt elemek javának fel kellene küzdeniök magukat önálló gazdasági ekszisztenciákká; de az összekötő kapcsok a munkás és kisközönség között elszakadtak. A kisközönségek létét tartathatatlannak, ennél fogva képzelhetetlen, hogy a munkás lehessen kisközönség. A nagy számmal elpusztuló kisközönségek maguk is idővel csak is napszámos munkásokká válnak s súlyosbitják emezeknek amúgy is terhes létét.

A munkásnép kereseti viszonyaira döntő hatással van a mezőgazdasági kultúra fejletlensége. A mennyiben előző ismertetésünkben részletesen utaltunk arra, hogy sehol az országban oly egyoldalú, oly kevés művelési ágira szorítkozó mezőgazdálkodás nincsen, mint Torontálban. Midőn a művelés alá vett terület 90%-át csak két féle termés foglalja le, ebből világosan következik, hogy kevésféle munka is kínálkozik. A bevetett terület 50%-a buza. Ez ősztől nyárig nem foglalkoztat napszámost. A bevetett terület 40%-a tengeri, ennek művelése tavasztól őszig kétszeri kapálás egyszeri töltögetéssel s az őszi töréssel 4 időszakban 7—10 napi munkát ad. Tehát a munka koncentrált. Ugyanazon időben az összes munkaerőt leköti s egyszerre ismét feleslegessé teszi, mivel más mezőgazdasági munka nem kínálkozik. A termés ily egyoldalúsága okozza, hogy a napszámoserő kereslete időközönként a maximumra felszökken s egyszerre minimumra hanyatlik.

A napszámosok időszaki foglalkoztatási viszonyainak feltüntetésére szolgál a tuloldali táblázat.

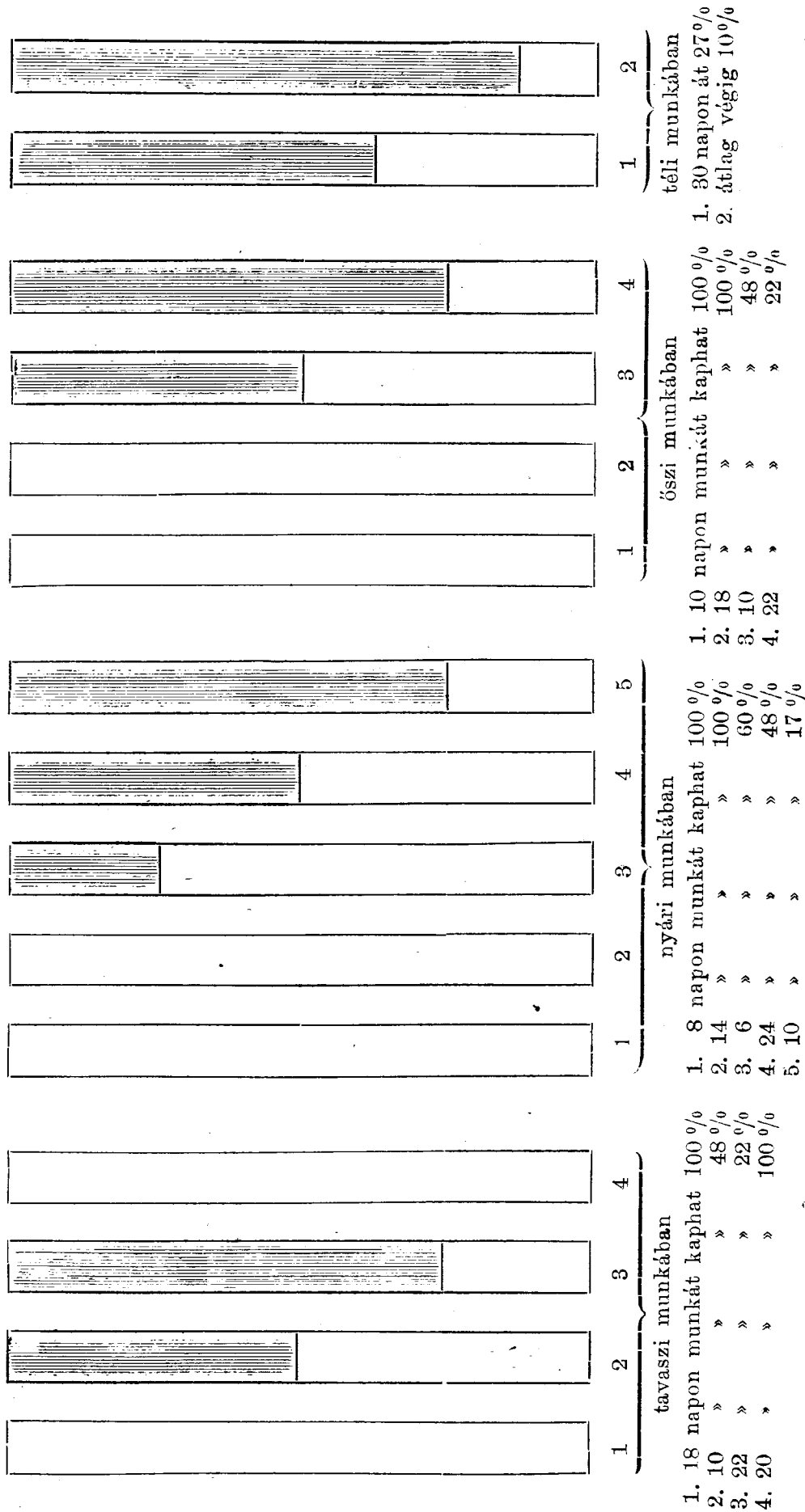
Ezen adatok tanúsága szerint munkás népünk megélhetésének akadályai első sorban azon rossz gazdálkodási rendszerben keresendők, mely sem a gazdának, sem a munkásnak nem nyújt kellően megoszlott foglalkozást s állandó keresetet.

Nem bocsájtkozom a kérdés szociális oldalának fejtegetésébe s csakis a mezőgazdasági kultúra rendszerében gyökerező bajokat említem. Az egyoldalú termés következménye, hogy hirtelen felzaporodó munkák egyszerre kínálóznak az egész határban s oly egyszerre meg is csappannak. A rövid ideig nagyban foglalkoztató mezőgazdasági munkák azután fizice kimerítő, erőltető is. Különösen a nyári munkák, a melyeket, mint az aratás a hőségben a rohamos érelés sürgőssé tesz. Ezen időszakban a munkást nem is napszámmal fogadják, hanem mint az Alföldön általában a termés bizonyos hányadáért. Ez az úgynevezett részes munka. Erre a munkás is elég szívesen vállalkozik.

Aratnak részből, vagyis 1 k. hold búzából minden 12-ik, 13-ik, 14-ik keresztet vagy képét kapja a munkás. Ha jó a termés, úgy

A napszámosság időszakonként való foglalkoztatásának felülvizsgálata

(Egy-egy oszlop jelenti az egész munkás kontingenst s ezen oszlopon a fehér szín a foglalkozást nyerték létszámát fejezi ki, a fekete pedig a munkahány idején a mezőgazdasági foglalkozást nem nyert napszámosságok létszámát jelzi.)

egy-egy napi munka idő alatt a részes munkás többet keres. Egy kataszter hold buzát egy kaszás egy marokverővel egy nap alatt letakarít. Készít vagy 26 keresztet 18 kévéjével. Az ő része két keresztnek szemtermése 30—80 kg. keresztenként s így napi keresete 2 személynek 60—80 kg. 8—10 korona. Ugyanezen keresetnek felel meg, ha nem részből, hanem szemül vállalkoznak holdanként 60—80 kgrmért. Ezen felül kapnak $\frac{1}{2}$ kgr. szalonnát, 10—12 kgr. lisztet holdanként. A dolog természetében fekszik, hogy a munkás azon van, hogy 24 órán belül mennél többet learasson. Azon felül a gazda is szívesen szegődtet olyan jó munkást és nagyobb területet is ad annak aratásra, a ki hamar dönti a rendeket. Igyekszik is a munkás, nem úgy, mintha óraszám dolgoznék, hanem teljes erejéből, hogy mennél kevesebb nap alatt arassa le az elvállalt területet. Így történik aztán, hogy a forszírozott munkában a részes naponta 20 órát is dolgozik. Végez oly nehéz munkát a rekkenő melegben, a minőt a világ semmiféle munkása nem volna képes. De ez csak rövid ideig tart s nem is bírná ki. Egész természetesen és megkívánt módon jönnek aztán a nagy pauzák is, a mikor bőven kipihen magát. Persze ebben nincsen köszönet. Már is észlelhető, hogy a nép munkaereje, testi fejlettsége csökken s a munkaképtelenség esetei aránylag alacsonyabb korban következnek már be, mint egy emberöltő előtt. Erre bizonyára hatással van az, hogy a munkás kora gyermekségétől fogva igába kerül, elsatnyul, mint a ló, a melyet a nép már 1 éves korán kocsiba fog.

Egy mezei munkás, a ki az év minden szakában kellő foglalkozást kaphat, a legjobb esetben 400 koronát keres. Számításom szerint, a melyeknek részletezését itt mellőzöm, ilyen elsőrendű munkás az összesnek csak 22⁰/₀-a és ez is átlag csak 242 napon nyer foglalkozást s átlagos keresete 370 kor. Másodrendű munkás átlag 146 napon nyer foglalkozást s átlagos keresete 282 korona. A harmadrendű mezei munkás átlag 88 napon át foglalkozik évente és keresete 250 korona.

A családtagok keresete ugyszólván csak indirect. Ha gyermek szolgálatba megy, csak annyiban segít, mert nincsen az apai ház terhére, a leánycseléd magának keres szintén, a feleség pedig legfeljebb a részes tengeri és az arató munkában dolgozik a mezőn. Egyébként köztapasztalat, hogy az asszonynak, a ki keres, az ura dologtalan. Néhány év óta a mezei munkabérek némileg javultak. Az átlagos termések jobbák voltak az előző évekéinél s sok helyt megesett, hogy a szerződés ellenére is magasb munkabért tudtak kicsikarni az aratók. Ez azonban mind csak jelentéktelenül érinti a munkás helyzetét, a mennyiben előre haladásának sem eszközeit nem lel fel benne, sem pedig akadályait ezzel el nem háríthatja. Mint éppen a gazdaközönségnek is, egy-egy jobb év csak annyi, hogy lélegzethez juthat, de betegségétől és pusztulása elől idején jövő beavatkozás nélkül már alig menekülhet.

Helyén van, hogy még a megyei gazdasági egyesület tevékenységéről is megemlékezzem. A torontálmegyei gazdasági egyesület 1869. óta áll fenn, de nagyobb tevékenységet csak azon idő óta fejtett ki, a mióta a mezőgazdaság problémája országos kérdéssé lett. A gazdasági egyesületek maguk csekély eszközökkel dolgoztak mindeideig s határozott széles mezőre kiterjedő munkásságot nem is fejtet-

tek ki soha. Csak újabb időben termékenyült meg ezen magában véve nehézkes társaság, a melyet a nagybirtokosok vezetnek. Csak mostanában irányítják a figyelmöket a kis termelők és mezői munkások létproblémájára felé. Legfőbb tevékenységek a lótenyésztés emelésére irányult, a melyben szép sikert is értek el, így Torontálban különösen. Most a szarvasmarha tenyészet változtatásán dolgoznak. Az állam révén kapott tenyészállatok és kölcsönök közvetítésével támogatták a községeket s főként, 1900 óta az újonnan alakult tejszövetkezeteket. Fajbaromfiak kiosztásával pedig a tenyésztés ezen ágának javítása érdekében fejtenek ki hasznos tevékenységet. Gazdakörök alapítása és felolvasások rendezése által a népet felvilágosítani és tömöríteni iparkodtak; sajnos, ebbeli tevékenységek főleg német községekre terjed ki állandóan.

A munkáskérdésben a gazdasági egyesület semmi különös dolgot nem végzett. Fő figyelme arra irányult, hogy az arató sztrájk veszedelmeivel szemben idegen munkások szerzéséről gondoskodott. A munkás- s cselédpénztár intézményének terjesztésében nem értek el különös eredményt, mert általános a panasz, hogy a nép ezen intézménytől idegenkedik. Az egyesület évente jutalomdíjakat osztogat ki érdemes sok évet szolgált cselédek között. Méltó a munkás az ő bérére és jutalmára, de a csekélység, mit ez irányban tettek, még az uradalmak érdekeit sem elégitheti ki, hogy a jó és hű cseléd szolgálatát biztosithassák. Nem észleltük, hogy tervek, indítványok merültek volna fel arra nézve, hogy a cselédlakások, cselédgyermekek iskoláztatásának kérdését az uradalmak elvégre kötelességökké tegyék. A cselédség gyermekeinek iskolai elhanyagolása pedig nemzeti szempontból is káros dolog. Ismeretes, hogy az uradalmakban leginkább magyar cselédek vannak alkalmazásban s nagy hiba, hogy ezek gyermekeiuek oktatásáról igen gyarlóan vagy semmiképpen sem gondoskodnak.

Jeszenszky Ignác.

Kartellek és trust-ök.

A modern világgazdaság kifejlődésével az összpontosított tőkének rendkívül fontos és vezető szerep jutott a termelésben. Az egyén, mely a XIX. század első felében politikailag érvényesülésre jutott, a század második felében megindult nagymérvű közgazdasági fellendülésben is érvényesülni kívánt. E fellendülés kezdetekor az volt a látszat, hogy az egyénnek a közgazdasági téren való érvényesülését mi sem fogja gátolni; minél inkább vesztett azonban a közgazdasági élet *nemzeti* jellegéből és minél inkább vált *nemzetközi* jellegűvé, annál inkább csökkentek az egyén kilátásai a termelés munkájában. Első sorban a közönséges testi munkát végző egyén bizonyult gyengének a világgazdaság előidézte viszonyokkal szemben; a kisiparos, a kiskereskedő csakhamar érezni kezdte a hajdani czéh hathatós védelmének a hiányát. A technikai vívmányok és a népesség nagy arányú szaporodása leszállították az átlagos egyéni munka értékét; csak a különleges munkát végző, vagy rendkívül kiváló egyén volt képes sikeresen részt venni a szabad verseny által előidézett nagy-szabású életküzdelemben.

A gazdaságilag és szellemileg gyengébb egyének tehát, létük biztosítása érdekében, a szövetkezésre voltak utalva; e gyengébb egyéneknek érdekcsoportokba való összeverődése képezi a modern társadalmi fejlődés első fázisát.

A társadalmi fejlődésnek a gazdasági viszonyok nyomása alatt létrejött ez első korszakában a szövetkezett nyers munka szembe került az egyén tulajdonában maradt tőkével. Az egyén még mindig jelentékeny szerepet játszott, de csupán akkor, ha tetemes tőkének volt birtokában; és az immár szövetkezett munkát az egyén, mint a tőke tulajdonosa, vette szolgálatába.

Minél nagyobb arányokban fejlődött ki azonban a világgazdaság, annál inkább vesztett az egyén és az annak tulajdonát képező tőke jelentőségéből. A kisebb tőkés már nem képes részt venni a világversenyben, minden téren gyengének bizonyult; és evvel a fejlődés eljutott második fázisába: a kis tőke szervezkedni, szövetkezni kezdett. A szövetkezett munkát már nem az egyén, hanem a részvény-társaságban szövetkezett tőke vette szolgálatába.

A fejlődés harmadik fázisába aránylag igen hamar jutott a társadalom. A teljesen szabadjára hagyott verseny ugyanis csakhamar oda fejlesztette a viszonyokat, hogy a számtalan érdekcsoportban összpontosított tőke is gyengének bizonyult egy nagyobb szabású érdekcsoport versenyével szemben. Mihelyt ennek tudatára ébredtek az érdekelték, létre jött a kartell.

Előbb kezdetleges alakban, csak a tisztességtelen verseny kizárá-

sát, az úgynevezett »Underselling« elkerülését célzó árkartellek keletkeztek; majd közös megállapodás alapján történt a termelés és hovatovább az értékesítés, sőt a nyereség felosztása is. Az egyén, mint a tőke birtokosa, néhány kivételtől eltekintve, elvesztette jelentőségét; csak az összpontosított tőkével szervezett vállalatnak, tehát a jogi személynek, maradt meg többé-kevésbé az egyénisége. A fejlődés e harmadik fázisáig jutott el Európa, míg Amerika már eljutott a negyedik fázisig, melynek jellege, hogy a jogi személy is elveszti egyéniségét és egy olyan alakulatba olvad be, melyet más kifejezés híjján, trust-nek nevezünk.

Az összpontosított tőke szervezkedése azonban a trust-tel még nem ér véget. A trust-ben egyesült vállalatok egyenként lemondtak egyéni önállóságukról, de a trust maga még nemzeti jellegű maradt, a vállalatok összesége nem mondott le az egy nemzethez való tartozás jogáról.

Hova-tovább azonban szükségessé válik, hogy úgy a termelés, mint az értékesítés nemzetközi megegyezések alapján történjék; és így jön létre a nemzetközi kartell, illetve a nemzetközi trust, a vállalkozói egyezmények legmagasabb kategóriája. A nemzetközi trust a modern gazdasági és társadalmi fejlődés 5-ik fázisa, egy oly magasrendű szervezése az emberi munkának, mely ez idő szerint teljesen kifejődött, tökéletes alakban még alig létezik és amely általánosan csak a távolabbi jövőben lesz megvalósítható.

Azt hiszem felesleges magyarázni, hogy a kartellekben, illetve trust-ökben végbemenő tőkeösszpontosítás nem a vállalkozók egy-szerű üzleti manővere, hanem egy, a világgazdaság nagyarányú kifejlődésével együttjáró, természetszerű jelenség.

Éppen ezért, pusztán közgazdasági szempontból, kartellek és trust-ök között lényeges különbséget találni nem lehet; csupán azt mondhatni, hogy a kartell egy tökéletlenebb, a trust pedig egy tökéletesebb megnyilvánulása a különböző vállalatokban foglalkoztatott tőke összpontosítására irányuló általános törekvésnek.

A kartell és a trust alapgondolata egy és ugyanaz: megóvni az egyéni vállalatot a hatalmasabb, nagyobb tőkével dolgozó vállalatok versenyétől és a termelést lehetőleg a szükségletnek megfelelően szabályozni. Ezt a célt a trust tökéletesebben képes megvalósítani, mint a kartell; de ez nem bizonyítja azt, hogy a kartell és trust különböző természetű közgazdasági alakulatok, csupán azt, hogy a kartell egy átmeneti alakulat, melynek szervezete laza, a trust pedig egy bevégyződött fejlődési folyamat eredménye.

Jogi szempontból vizsgálva a kartelleket és trust-öket, már lényeges különbségeket fedezhetünk fel. A kartell mai alakjában, midőn maga a kartell-szerződés még egy államban sem nyert jogi szabályozást, egy oly laza egyesülés, mely még társaságnak is alig minősíthető; a trust pedig nem egyéb, mint a részvénytársaságok részvénytársasága, mint a hogy találóan definiálta Pap Dávid a trust-öket már 1891-ben.¹⁾

Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy nincs közgazdasági kérdés, mely ez idő szerint nagyobb fontossággal és aktualitással bírna, mint a kartellek és trust-ök kérdése.

¹⁾ »Nemzetgazdasági szemle« XV. évf. 1891. májusi száma.

Aligha is irtak valaha többet közgazdasági szakkérdésről. Maga a probléma oly bonyolult és oly távol vagyunk még a megoldástól, hogy egy rövidebb előadás keretében a kartellek és trust-ök közgazdasági természetével és az állam jogrendjéhez való viszonyával kimerítően foglalkozni nem is lehetséges.

Január hó folyamán az O. M. G. E. kodifikáló bizottságában a kartellek és a jogrend közötti viszonyt igyekeztem fejtegetni; a trust-öktől, minthogy azok ép jogi szempontból a kartellektől teljesen különböző alakulatok, egészen eltekintettem és a tőke-konglomerációknak csak tökéletlenebb, kevésbé szervezett alakulataival foglalkoztam. Most, ez alkalommal kizárólagosan közgazdasági szempontból kívánnék a kartellekre és trust-ökre egynéhány észrevételt tenni.

Kartell-definitio annyi van, hogy egész előadásom idejét igénybe venné, ha valemennyit fel akarnám sorolni. És különben is meglehetősen felesleges munkát végeznék; a meghatározások legnagyobb része ugyanis lényegileg megegyező egymással és a különbség az egyes meghatározások között csupán abban áll, hogy némelyik kevesebb, másik ismét több jellegzetes vonását a kartelleknek foglalja magában.

Az utóbbi két év folyamán lehetőleg alaposan igyekeztem megismerni a kartellekre vonatkozó irodalmat; és jóllehet számos kitűnő munka akadt kezembe, egy meghatározást sem találtam, mely teljesen kielégített volna. Abban valamennyi szakíró megegyezik, hogy a kartell önálló vállalkozóknak szerződésen alapuló megegyezése; hogy azonban e szerződésnek mi a célja, vagyis hogy mit akar tulajdonkép maga a kartell, azt, igénytelen nézetem szerint, egy definitio sem fejezi ki kellőképen. Legtalálóbbs Hirsch meghatározása, aki »Die rechtliche Behandlung der Kartelle« című munkájában következőleg definiálja a kartellt:

»A kartell önálló vállalkozóknak szerződésen alapuló egyesülése azon célból, hogy egyértelmű eljárásukkal kizárják vagy legalább is megszorítsák a szabadversenyt és ez által kizárólagosságot biztosítva maguknak a piacon, az árakat saját érdekeiknek megfelelőleg szabályozzák.«

Ez a meghatározás meglehetősen világosan kifejezi a kartell célját és kifejezi a módot is, amelynek segítségével e cél megvalósítható. Mindamellett van e definitionnak is két hiánya. A meghatározás értelmében ugyanis a kartell önálló vállalkozók szerződésszerű egyesülése. Ez tény. Azonban kartell csak egy- és ugyanazon termelési ág vállalkozói között jöhet létre; mert mihelyt több termelési ág vállalkozói között jön létre megegyezés, úgy akkor már ez az alakulat több a közönséges kartellnél s inkább egy kezdetlegesebb szervezetű trustnak minősítendő. Ennélfogva egy kartell-definitióban kifejezésre kell juttatni azt is, hogy a kartellben egy- és ugyanazon termelési ághoz tartozó vállalkozók egyesülnek.

Ami a Hirsch-féle definitio második részét illeti, úgy annak szintén van egy hiánya. A kartell ugyanis nemcsak magát a versenyt zárja ki, illetőleg szorítja meg az áraknak közös megállapodás alapján való megállapítása révén, hanem a termelésnek a szükséglethez mért kiterjesztése vagy megszorítása által lényeges befolyást gyakorol az illető árú piaci áralakulására. Tehát szükséges volna egy kartell-definitióban kifejezésre juttatni azt is, hogy a kartell a szükséglethez mérten kontingentálja a termelést.

Mindezek alapján kiegészítve a Hirsch-féle definitiót, a kartell fogalmát a következőleg határozom meg:

a kartell egy- és ugyanazon termelési ág önnálló vállalkozóinak szerződésén alapuló oly egyesülése, mely közös megegyezések alapján szabja meg az előállított termékek árát, illetve esetleg kontingentálja magát a termelést, és ezáltal egyeduralomra téve szert a piacon, megakadályozza az árak kedvezőtlen alakulását.

Amde nemcsak kartell-definitio van sokféle; legtöbb szakíró nemcsak, hogy a maga módja szerint definálja a kartelleket, hanem osztályozza is azokat.

Menzel általánosságban kétféle kartellt különböztet meg:

1. egyszerű szerződésen alapuló kartelleket;
2. szervezett kartelleket, melyek központi elárusító irodával dolgoznak.

Az egyszerű szerződésen alapuló kartellek szerinte négyfélék, ugymint: árkartellek, termelési kartellek, elárusító kartellek és részesedési kartellek; ezt az osztályozást fogadta el a budapesti kereskedelmi és iparkamara is 1897-ben.

A szervezett kartellek Menzel szerint ismét négyfélék, u. m.:

a) a központi elárusító iroda csak közvetíti a megrendeléseket, azokat kiadja az egyes vállalkozóknak, kik azután a megrendelővel maguk lépnek érintkezésbe;

b) a központi iroda a kartell nevében megköti a megrendelővel az üzletet, a megrendeléseket azonban felosztja az egyes vállalkozók között;

c) a központi iroda a kartell nevében köti meg az üzletet és a kartell vállalatai a központi irodának szállítanak;

d) a központi iroda mint bizományos szerepel.

Liefmann, egy másik, igen alapos ismerője a kartelleknek, alsóbbrendű és magasabb rendű kartelleket különböztet meg. Az alsóbbrendű kartellek szerinte a termelési kartellek, a termelést bizonyos meghatározott területen monopolizáló kartellek és az árkartellek; a magasabb rendű kartellek pedig a termelést, vagyis a kínálatot, a keresletet és a nyereséget kontingentáló kartellek (Angebots, Nachfrage und Gewinn-Kontingentierungen).

Grunzel hétféle, Pohle ötféle kartellt különböztet meg.

Raffalovich az u. n. elárusítási kartelleket, a syndikatusokat egy külön alakulatnak tekinti és csupán az ár- és termelési kartelleket sorozza a szoros értelemben vett kartellek fogalma alá. Raffalovichéval azonos Rousiers és Duchaine felfogása.

Szerény nézetem szerint a kartelleknek ily rendkívül részletes osztályozása nem egyéb tudományos szörszálhasogatásnál.

Az ugyanis, hogy a kartell egy egész ország területén, vagy csak egy országrész területén korlátozza a termelést, illetve állapítja meg az árakat, vagy pedig az, hogy a kartell központi elárusító irodája hogyan és minő módozatok szerint köti meg az üzleti szerződéseket s hogyan történik a megrendelések szétosztása, illetőleg teljesítése, az, nézetem szerint, oly részletkérdés, mely egy osztályozásnál nem veendő okvetlenül figyelembe.

Elismerem, hogy az a kartell, amelynél a központi elárusító iroda, mint bizományos szerepel, már egy jelentékenyen tökéletesebb alakulat, mint az olyan kartell, amelynél a központi iroda csak a

megrendeléseket közvetíti. Mihelyt ugyanis a kartellhez tartozó egyes vállalatok nem önmaguk lépnek érintkezésbe a megrendelő féllel a megrendelés megtörténte és a központi irodák által való szétosztása után, az ilyen kartellben az egyes vállalatok egyénisége már jelentékenyen elmosódott és az ilyen kartellt a trust-tól már csak egy lépés választja el.

Kétségtelen, hogy nem minden kartell áll a fejlettség ugyanazon fokán. Az a kartell, mely csupán az árak közös megállapítását célozza, vagyis az árkartell, kezdetlegesebb alakulat, mint a termelési kartell, mely nemcsak az árakat állapítja meg, hanem szükség szerint a termelést is kontingentálja. Az elárusítási kartell, az ugynevezett syndikátus, már nemcsak az árakat állapítja meg és a termelést kontingentálja, hanem egyuttal az értékesítés lehetőleg célszerű voltát igyekszik előmozdítani. A részesedési kartell pedig a legtökéletesebb alakulat, a központi iroda mint bizományos szerepel és nemcsak az ármegállapítás, a termelés és értékesítés történik közös elvek szerint, hanem még magának a nyereségnek a felosztása is. — Ennélfogva részemről teljesen elegendőnek tartom, ha a kartelleket épúgy osztályozzuk mint tette azt annak idején a budapesti kereskedelmi és iparkamara, megkülönböztetve árkartelleket, termelési kartelleket, elárusító kartelleket és részesedési kartelleket. A jelenleg létező kartellek között nincs olyan, mely ne volna e négy típus valamelyikébe sorozható; és az amúgy is igen bonyolult kérdés áttekinthetőségét hátrányosan befolyásolja az egyes kartell-típusoknak altypusokra való bonczolása. Készséggel elismerem, hogy a Menzel és Liefmann által felsorolt nuance-ok az egyes kartell-típusokon belül megtalálhatók. Képzelnék azonban el, minő bonyolult és nehezen áttekinthető statisztikát nyernénk, ha pl. az eddig létező és ismeretes kartelleket országonként a Liefmann- vagy Menzel-féle osztályozás alapján akarnók csoportosítani! És egyáltalán kétséges, vajjon sikerülne-e minden egyes kartellre vonatkozólag kipuhatolni, miképen történik az érintkezés a központi iroda, a megrendelők s az egyes vállalatok között. Ellenben azt, hogy valamely kartell ár-, termelési, elárusítási vagy pedig részesedési kartell-e, a legtöbb esetben nagyobb nehézség nélkül meg lehet állapítani.

Mindezekon kívül már csak azért sem volna ajánlatos a kartellek statisztikáját részletesebb osztályozás alapján egybe állítani, mert az egyes kartellek folyton fejlődvén, megeshetik, hogy, mire a statisztika elkészül, az abban felsorolt kartellek legtöbbje már egy nuance-al fejlettebb kartellé vált. Egy árkartell nem lesz egyszeribe elárusítási kartellé, sőt még termelési kartellé sem; holott egy központi irodával dolgozó elárusítási kartell máról holnapra kiterjesztheti vagy megszoríthatja e központi iroda hatáskörét.

Minthogy pedig a kartellek osztályozásának gyakorlati hasznát csupán egy kartell-statisztika egybeállításánál láthatjuk, nézetem szerint célszerűbb a megállapodott alakulatokat venni az osztályozás alapjául.

A mi már most a trustöket illeti, úgy ezek meghatározását és osztályozását illetőleg jobbra megegyezők a felfogások.

Már előzőleg volt alkalmam említeni, hogy Pap Dávid definitiója szerint a trust a részvénytársaságok részvénytársasága. Ráth Zoltán, e kiváló közgazdászunk, a kit oly korán vesztett el a magyar tudo-

mány, a kartellekről szóló »Emlékiratában« (40 l.) kiemeli e meghatározás helyességét s azt a maga részéről elfogadja. Én nem tehetek egyebet, minthogy csatlakozzam e kiváló tudós felfogásához.

A trust tényleg a részvénytársaságok részvénytársasága. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a jövőben a trust nem is a részvénytársaságok, hanem a kartellek részvénytársasága lesz. Az északamerikai Egyesült-Államokban, az ipari fúziók hazájában ugyanis igen gyakori jelenség már napjainkban is, hogy kartellben egyesült vállalatok alakítanak trustöt; s minthogy nálunk Európában is mind nagyobb arányokat ölt a részvénytársasági vállalatok kartellirozása, előre látható, miszerint az európai nagy trustök a jelenlegi kartellek fuzionálása révén fognak létrejönni.

Mert a felől aligha lehetünk kétségben, hogy az egyes iparágak vállalatainak trustökbe való egybeolvadása Európában is csak rövid néhány év kérdése. E tekintetben Nagy-Britannia már a kezdeményezés terére lépett s vállalkozói egyre-másra alakítják a trustöket. 1888-tól 1901-ig 31 trust létesült, melyekben mintegy 2400 millió korona tőke van összpontosítva s melyek 582 vállalatot fősztottak meg önállóságuktól. Ausztriában létrejött 1899-ben a fez-trust, hazánkban pedig az enyv-kartell is inkább trustnek, mint kartellnek minősíthető. Előre látható, hogy Németországban, a hol jelenleg körülbelül 350 kartell létezik s egy és ugyanazon iparágban több kartell is alakult, — az egyes kartellek egymás között való versenye trust-alakításhoz fog vezetni. Ezenkívül a nemzetközi trustökben (így pl. dynamit, borax, higany, nikkel és fonal-trustben) minden európai állam képviselve van néhány vállalattal.

Már előzőleg bátor voltam utalni arra, hogy a kartell és trust közgazdasági szempontból azonos alakulatoknak minősítendőek. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy úgy szervezetük, mint a társadalmi életü gyakorolt hatásuk lényegesen eltérő legyen egymástól.

Szervezet tekintetében még a legfejlettebb kartell is csak egy szerződésen alapuló társaság, melynek egyes tagjai csupán bizonyos időre kötelezik magukat a termelésnek és az üzletvitelnek közösen megállapított elvek alapján való irányítására. Az egyes vállalat önállósága, mondjuk egyénisége, nem szűnik meg teljesen, hanem csak felfüggesztetik bizonyos időre; a szerződésben megállapított határidő leteltével minden egyes vállalat visszanyerheti teljes önállóságát, ha ezt igényelné.

Másképp áll a dolog a trustnél. A trustben egyesült vállalatok mindegyike egyszer s mindenkorra lemondott önállóságáról. S e vállalatokat nemcsak egyszerű szerződés fűzi egymáshoz, hanem közös alap-tőke s közösen megállapított munkafelosztás is. Ennek magyarázatául szabadjon röviden vázolnom, hogyan megy végbe a trustalakítás:

Bizonyos számú vállalat nem képes befektetett tőkét kellőleg gyümölcsöztetni. A depressió okai:

a) az iparág vállalatainak egymás közt való féktelen versenye;
b) az üzem folytatásához szükséges nyersanyag vagy félgyártmány drágasága;

c) a túlságosan nagy kezelési költségek, melyek a nagy üzemek jövedelmezőségét csak addig nem befolyásolták hátrányosan, míg a verseny nem vált féktelenné, s míg a nyersanyagok vagy félgyártmányok kedvezőbb áron voltak beszerezhetők.

A depressió következtében a vállalatok elégedetlenek s valami kedvező megoldást keresnek, miáltal megakadályozhatnák jövedelmük további csökkenését. Ekkor előáll az u. n. »company promoter«, a modern társadalom e legmodernebb ember-typusa. Rendszerint jelentékeny tőkével rendelkező bankár vagy spekuláns, a ki alaposan ismeri a gazdasági életet. Ez a promoter felszólítja a küzködő vállalatokat az egyesülésre, a trust-alakításra. Minden egyes vállalat megbecsültetik s tulajdonosai a becsértéknek megfelelő összegekről szóló részjegyeket, »share«-ket kapnak. A promoter maga a trustben egyesülő vállalatok összértéke néhány százalékának megfelelő részvényeket kap; ez a részesedés rendszerint $2-4\frac{1}{2}\%$, a mi, tekintve azt, hogy számos esetben százmilliókról van szó, igen tekintélyes provisió. Ezenkívül rendszerint a promoterre hárul a trust terhes, de a mellett igen jövedelmező elnöki tisztsége is. A fuzionáló vállalatok vezetőiből megalakul a trust igazgató tanácsa; és létrejött a fuzionált, egységes vállalat, a trust, a combine, az amalgamation, a részvénytársaságok részvénytársasága. Mert ez a trustok jellegzetes vonása s ez a legnagyobb eltérés a kartellektől: trust részvények kibocsátása nélkül nem jöhet létre. A míg a fuzionált vállalatok nem bocsátanak ki részjegyeket, bármily szoros legyen is a közöttük fennálló kapcsolat, nem lehet trustról beszélni; az ilyen fuziót minősíthetjük a legtökéletesebb kartellnek, de trustnek nem.

Van ezenkívül még más lényeges különbség kartell és trust között. Kartell ugyanis csak egy és ugyanazon iparág vállalatai között jöhet létre; a trustban azonban nemcsak egy iparág vállalatai egyesülnek, hanem bevonatnak abba oly vállalatok is, melyek az illető iparág vállalatainak az üzem folytatásához szükséges nyersanyagot vagy félgyártmányt szolgáltatják. Sőt előfordul az is, hogy szállítási vállalatok szintén bevonatnak a trustbe.

A kartellek és trustök között fennálló e lényeges különbség visszavezethető keletkezésük indokaira. A kartell célja és feladata ugyanis csupán az ugyanazon iparághoz tartozó vállalatok káros versenyének megszüntetésére szorítkozik; a trust pedig nemcsak a vállalatok egymás között folytatott versenyét akarja kiküszöbölni, hanem egyuttal hivatva van megteremteni a legkedvezőbb termelés és értékesítés feltételeit. Ennélfogva gondoskodnia kell arról, hogy a nyersanyag beszerzése lehetőleg kedvező módon legyen eszközölhető; ezért van minden nagyobb trustnek szénbányája, mert hiszen minden vállalatnak szüksége van szénre. A saját üzembe vett szénbánya azután olcsó fűtőanyaghoz juttatja a trust vállalatait s ezek nincsenek kitéve annak a veszélynek, hogy egy külön szénbánya-vállalat által diktált árakat legyenek kénytelenek megfizetni. Ugyanilyen módon megszabadulhatnak a trust vállalatai a félgyártmányok előállításával foglalkozó vállalatok kapzsiságától is, ha egy ilyen vállalatot szintén bevonnak a trustbe.

Nevezetes különbség kartell és trust között továbbá, hogy míg a kartellnél az egyes vállalatok önigazgatása csak annyiban szenved változást, a mennyiben ezt a termelés contingentálására vonatkozó közös megállapodások elkerülhetetlenné teszik, addig a trustbe lépett vállalat belső szervezetét a trust igazgató-tanácsa egészen átalakítja. A hajdani részvénytársaság igazgatósága és igazgató-tanácsa feloszlik s a vállalat technikai vezetésével egy alkalmazott bizatik meg, a ki,

ha igazgatói címet visel is, csupán a trustnek egy tisztviselője s köteles a trust igazgató-tanácsának az üzletre vonatkozó utasításait ellenvetés nélkül követni, a nélkül, hogy az üzletvitelre bárminemű igerentiát gyakorolna. Sőt az üzem technikai vezetését is a trust székhelyéről érkező parancsok értelmében köteles irányítani. Szóval ugyanez a helyzete, mint egy részvénytársasági fiókvállalat vezetőjének. Hogy ily módon a trust mennyire képes redukálni a kezelési költségeket, arról e helyütt nem is teszünk említést, mert hisz ép a trustök eme előnyét szokták leggyakrabban hangsúlyozni s ez általánosan ismeretes.

Mindezzel azonban még nem merítettem ki a kartellek és trustök között fennálló különbségek sorozatát. Sőt nézetem szerint ép a legfontosabb eltérést még nem említettem; azt ugyanis, hogy míg a kartell az esetek túlnyomó többségében csakis a kényszerítő szükség nyomása alatt és csakis azért jön létre, mert kartell-egyezmény nélkül valamely iparág vállalatai fennállásukban volnának veszélyeztetve, addig a legtöbb trust alakításánál e helyes és jogosult közgazdasági indokon kívül más, jobbra spekulatív természetű indokok is közrejátszanak.

Eme állításom magyarázatának céljából vissza kell térnünk a már előbb említett company promoternek a trust-alakításnál nagy szerepet játszó személyiségéhez. Ez a company promoter, ez a »vállalat elősegítő«, nem csupán egy Ég-küldötte megmentője az élet-halál harczot vivó vállalatoknak, hanem egyuttal igen élelmes és a saját boldogulását első sorban szem előtt tartó spekuláns is. Épen-séggel nem mondható ugyanis rossz üzletnek, ha valaki pl. egy 100 millió alaptőke felett rendelkező trustot toboroz össze. Csak 2°/_o provisiót számítva 2 milliót tesz az az összeg, melyet a promoter fáradozása fejében kap, a mi igen tiszteséges összeg nemcsak dollárookban, de még frankokban is. Igen természetes, hogy a kinek módjában áll egy ilyen vagy ehhez hasonló összeget aránylag csekély munkával s mindenesetre rövid idő alatt keresni, mindent el fog követni, hogy a kínálkozó alkalmat kihasználja. Ennek következtében azután, főkép az Egyesült-Államokban, minden pénzember ambitioja arra irányul, hogy »successfull promoter« lehessen s valami trustöt létesítve, busás tiszteletdíjat irathasson folyószámlája javára. Vajjon tényleg szükséges s közgazdasági szempontból indokolt-e egy ilyen vagy olyan trustöt létesíteni, az másod-, sőt harmadrendű kérdés. Így jöttek létre azután gombamódra a trustök az Egyesült-Államokban, a hol ma 78 oly trust létezik, melynek alaptőkéje legalább 10 millió dollár! S ennek a »promoting«-nak, ennek a trust-alakítási láznak a következménye, hogy egymásután inogni kezdenek a gigaszi vállalatok.

A legtöbb trust alakításánál ugyanis nemcsak maga a promoter, hanem az egyes vállalatok tulajdonosai vagy főrészvényesei is egy kis nyereségre spekuláltak. És a promoter szívesen nyújtott ezeknek az uraknak segédkezet már csak azért is, mert hiszen ennek ő maga is hasznát látta, mint a hogyan az a következőkből kitűnik.

A trust alakulásakor minden egyes vállalat megbecsültetik és a tulajdonosok e becsértéknek megfelelő új trustrészvényeket kapnak; ugyancsak részvényekben kapja meg a promoter a maga provisióját. Minthogy pedig erre a provisióra tulajdonképen nincs fedezet, a

hiányzó összeget úgy teremtik elő, hogy ha például egy millióra becsültetett a fusionáló vállalat értéke, 1 millió 500 ezer dollár értékű trust-share-eket bocsátanak ki. A promoternek ez ellen nem lehet semmi kifogása, mert hiszen így egy millió helyett, 1 millió 500 ezer után kapja az ő 2–3% provisióját; az 500 ezer többletből a provisió levonása után fenmaradt összeget, illetve az ezen összegről szóló részvényeket pedig a vállalat tulajdonosai áruba bocsátják. Ezen áruba bocsátott részjegyek egyenként csekély összegről, gyakran csak 10 dollárról szólnak. Az ilyen alacsony névértékű értékpapirost a tőkeszegény kis ember is megvásárolhatja; s minthogy a prospektusok busás kamatozást, magas osztalékokat helyeznek kilátásba, egész természetes, hogy még a népesség legalsó rétegei, munkások és cselédek is, trust-shareket vásárolnak megtakarított pénzükön, melyet ily módon sokkal jobban remélnék kamatoztatni, mint az elavult takarékpénztárakban. A promoter és vállalkozó urak pedig bezsebelik a befolyó pénzeket.

A trust alaptőkéjének e megnagyobbitását, melyet a promoterek és társaik ama régi tétel alapján visznek keresztül, hogy viz hozzáadásával egy akó borból kettőt is lehet csinálni, igen találóan nevezték el »stock-watering«-nek, »alaptőke felhigitásnak«. És ez a stock-watering az amerikai trustök legnagyobb veszedelme.

Nagyon nehéz dolog ugyanis felével több tőke után fizetni évi osztalékot, mint a mennyi tőke tényleg be van fektetve a vállalatba. A trustök azonban, illetőleg azok igazgató-tanácsai, túlteszik magukat ezen a nehézségen. A trust a megalakulása után következő 1–2 esztendőben busás osztalékot fizet. A promoter és társai ugyanis a stock-watering révén szerzett nyereségnek egy csekély részét arra használják fel, hogy a trust befentes körein kívül álló részvényeseket kitűnő osztalékokkal bizalomra gerjeszszék. Így azután eléri azt, hogy a népesség minden rétegében lelkes pártolói vannak a trustnak s ezekre esetleges politikai választásoknál bizton számíthatnak a trust vezéremberei. A financialis spekulatio ily módon párosul a politikai spekulációval és a trustök nemcsak mindenható gazdasági, hanem számottevő politikai faktorokká is válnak. Az a kis ember ugyanis, kinek megtakarított pénze trust-részvényekben fekszik, okvetlenül a trust jelöltjére adja le szavazatát, nem is gondolva arra, hogy ő tulajdonképen a nagy tőke furfangjának áldozata.

Mihelyt ugyanis a trust elérte célját, lett légyen az tisztán financialis vagy egyuttal politikai spekulatio is, jelentékenyen megcsappannak az évi osztalékok. Az évi üzleti jelentések gyászos hangon panaszolják az üzleti depressziót; a trust-részvények tőzsdei árjegyzései pedig félelmetesen csökkenő irányzatot mutatnak. Az érdekelt, de a trust-cliquen kívül álló részvényesek aggódni, majd zúgolódni kezdenek; a trust vezéremberei azonban minderre nem is hederitenek, az ő vagyonkájuk biztosítva van. Állami ellenőrzés nincs, tehát nem kínálkozik mód arra, hogy a stock-watering hivatalosan megállapíttassék; a míg pedig ez meg nem történik, a vezető emberek és fő-részvényesek ellen bajos fellépni, mert hiszen ők maguk is arra hivatkozhatnak, hogy osztalék-jövedelmük ép úgy alászállott, mint a kis részvényeseké. Ez elvitázhatlan; csak hogy ezek a fő-részvényesek a hajdani önálló vállalat tulajdonosai, a kik tényleg befektetett tőkéjük után most is megkapják az annak megfelelő kamatozást s csak a

»felhigitott alaptőkéhez« viszonyítva csökkent a jövedelmük. A kis-résztvényesek azonban tényleges, készpénzbefizetéseik után kénytelenek csökkent kamatozással megelégedni; mert hiszen ő nekik arról nem volt tudomásuk, hogy pénzüket egy nem létező értékért dobták a trust torkába, hogy a tényleges értéknél egy felénél vagy harmadával többre becsült vállalatban részesedtek, melynek hirdetett alaptőkéje nem realis, hanem — felhigitott. És ennek a bajnak, ennek a lelketlen spekulációnak a megakadályozását mind ezideig nem tudták elérni az Egyesült-Államokban. Igaz, hogy ma már óvatosabbak az emberek, ha új trust-résztvények kibocsátásáról van szó, igaz, hogy némely trustnek nem sikerült az előzőleg vázolt spekulációt eredményesen keresztülvinni s ennek következtében összeroskadt, — de mind ez nem adja vissza a kisembereknek ama milliókat, melyeket a spekuláló plutokraták már eddig összeharácsoltak. Ez az oka azután annak, hogy újabb időben a yankee közvélemény mind erélyesebben állást kezd foglalni a trustök ellen s ez az oka annak is, hogy a trust, mely tulajdonképen fontos és jogosult közgazdasági érdekeket lett volna hivatva istápolni és megvédelmezni, a legmodernebb spekulatio rendszerévé válván, közgazdasági szempontból káros alakulattá lett.

Ez alkalommal csupán azt tűztem ki célomul, hogy röviden s lehetőleg áttekinthető módon ismertessem a kartellek és trustök néhány közgazdasági sajátosságát, ennél fogva nem sorolhatom fel ama kísérleteket, melyek a kartellek s főkép a trustök megrendszabályozására az egyes államokban ezideig tettek. Csupán azt kívánom végezetül s előadásom conclusiójaképen felemlíteni, hogy, bárha a kartellek, főkép pedig a trustök ez idő szerint sok tekintetben káros hatást gyakorolnak is a társadalom és a közgazdaság fejlődésére, ez még nem involválja, hogy az ipari termelés e legmodernebb szervezeteivel szemben ellenséges álláspontra helyezkedjünk. Az emberiség nagyarányú szaporodása és a világgazdaság kifejlődése elkerülhetetlenül szükségessé tesz, hogy a termelésben foglalkoztatott tőke a jelenlegi nagyszabású társadalmi és közgazdasági élet követelményeinek megfelelőleg szervezkedjék; s e szervezkedésnek ridegen útját állani, feltéve, hogy az egyáltalán lehetséges volna is, indokolatlan reactionarizmus, melynek modern korunkban nincs helye. Feltétlenül kívánatos és szükséges azonban, hogy a kartellek s trustök törvényhozási uton szabályoztassanak. Vajjon miben fog állani ez a szabályozás, arról mai nap még teljesen tiszta képünk alig lehet; nem szenved azonban kétséget, hogy a jövőben meg fogjuk találni a problema helyes megoldását s abba a mederbe fogjuk terelhetni a kartellekben és trustökben összpontosított tőke tevékenységét, melyben előre haladva a legnagyobb hasznot hajthatja a társadalomnak. S azt hiszem, nem csalódom, mikor azt mondom, hogy akkor talán boldogabb lesz az emberiség.

Árkövy Richárd.

Keletázsia. II.

Kína.

Amily könnyű volt Japánról aránylag megbízható statisztikai adatok alapján tájékoztatást nyújtani, oly nehéz Kínának megismerése. Azonban itt is mellőzzük az ország földrajzi viszonyainak és történetének ismertetését, mert ezek a dolgozat keretén kívül esnek.

A birodalom területét sem ismerjük pontosan. Mc Culloch a XIX. század második felében 5·3 millió angol négyszögmértföldre becsülte, ami 13·7 millió km²-nek felel meg; a legujabb becslések 11 millió km²-re teszik. A lakosságot 1902-ben 446 millióra becsülték. Röviden szemügyre vesszük már most az európai hatalmak viszonyát Kínához, különösen a kereskedelmi politika szempontjából.

Oroszország szomszédja Kínának és már rég óta kiterjesztette figyelmét a mennyei birodalomra. Egészen az orosz-japán háborúig Oroszország befolyása Kínára tényleg a legerősebb. Az 1895-iki orosz kölcsön, az 1896-iki Cassini-féle szerződés, mely a mandzsuri vasut építésére és ennek katonai megvédésére adott jogot; az 1898-iki szerződés Port-Arthur és Dalny bérbeadásáról; Mandzsuria tényleges megszerzése — az orosz politika sikerességének legnevezetesebb momentumai.

Anglia 1898-ban Wei-hai-wei-t szerezte meg hasonló feltételek mellett, mint Oroszország Port-Arthurt; kibérelte továbbá Kaulun félszigetét Hong-Konggal szemben kilenczvenkilencz esztendőre. Németországgal együttesen 16 millió font sterlinges kölcsönt nyújtott Kínának; rendezte a burmai határt; vasutépítési jogot nyert Burmából Yunauba stb.

Németország 1897-ben két hittérítő meggyilkoltatása kapcsán, a mint ismeretes, elfoglalta Kiaotschau öblét; azután kilenczvenkilencz esztendőre bérbe vette; Shantung tartományban bánya- és vasuti engedményeket nyert.

Franciaország több fontos vasuti engedményen kívül megkapta a kvangchowi öböl bérletét a déli részen.

Ha Kína egyszer tényleg felosztás alá kerülne, az ugynevezett érdek-sphaerák jelölnék meg a hatalmak várható jussát.

Oroszország kapná az északi részt; Németország Shantung tartományt; Franciaország a francia Indokinával határos területet; Anglia pedig a Yangtse völgyét. A Németország, Anglia és Kína közti új megegyezés azonban megállapítja, hogy Kína sem a Yangtse völgyében, sem másutt a birodalomban külön kedvezményt nem nyújthat egyik hatalomnak sem.

A boxer-lázadás folyományaképen, az 1901. szeptember 7-iki béke értelmében, Kína 1940-ig törlesztendő kárpótlási összeg fizeté-

sére kötelezte magát. Az összeg tulajdonképen 450 millió tael, meghatározott arany árfolyammal (1617 millió korona), de Kina az ezüst árfolyamának csökkenése miatt az adósságnak ezüstben való fizethetőségét kérte. E kérdés még nincs eldöntve; csak az Egyesült-Államok fogadták el a kínai propositiót.

Ugyancsak e békekötés tartalmazza azt a fontos megállapodást, hogy az értékvámokat 5%-kal emelik és hogy a Peiho és Hoangho folyók Tientsinig, illetőleg Shanghaiig szabályozandók; Kina a költségek felét viseli, másik felét a hajókra és parti telkekre vetett illetékekből szedi be.

A tulajdonképeni kereskedelmi szerződések csak 1902 után jönnek létre; először Anglia (Sir Mackay útján kötött egy, azonban máig sem ratificált szerződést 1902. őszén. Ezen szerződés legfontosabb rendelkezései csak akkor lépnek életbe, ha azokat a többi hatalmak is hasonlóképen elfogadják. E szerződésben befoglaltatik a *likinadó* (l. lejjebb) eltörlése; az így előálló bevétel-csökkenést a beviteli vámoknak 12½%-ra való felemelésével egyenlitenék ki. A Kinában megtelepült idegen kereskedők természetesen e szerződés ellen nyilatkoztak.

A többi hatalmak is tárgyaltak Kinával azóta és az Egyesült-Államok és Japán 1903 végén meg is kötötték Kinával a kereskedelmi szerződést. Ez utóbbi szerződésben legfontosabb Mukden és Antung városának megnyitása a nemzetközi kereskedelem számára, mely tényleg Kinának fenhatóságát Mandzsuria felett, Oroszországgal szemben, kifejezésre juttatta.

Állami pénzügyek.

A közigazgatásnak bonyolult viszonyai s az a körülmény, hogy a tartományi kormányoknak saját, szigorúan titkolt költségvetésük van, a birodalom pénzügyi helyzetéről pontos adatok beszerzését lehetlenné teszi.

Az államadósságok s a tengeri vámbevétel az egyetlen számszerűen megállapítható tételek. Az előbbi az 1901-ki hadi kárpótlás hozzászámításával 2·5 milliárd korona. Az utóbbi 1902-ben 30 millió tael; az ezüst mostani alacsony árfolyama szerint tehát k. b. 93 millió korona. A tengeri vám kezelése a birodalom egyetlen modern intézménye; Sir Robert Hart a főinspektor, az alatta álló nemzetközi hivatalnokokkal eléggé meg nem becsülhető szolgálatokat teljesít. A pártatlanul vezetett európai vámhivatal, melynek föllállítására Kínát szerződéseik kötelezték, nagyfentosságú az idegen kereskedelem számára.

A vámhatóság tulajdonképeni hatáskörén kívül, elismerésre méltó módon az egész birodalomban, európai minta szerint, postahivatalokat, meteorológiai megfigyelő állomásokat, világító tornyokat stb. rendezett be; az utóbbiakkal a veszedelmes kínai partok mentén a hajózás könnyítését célozták. Az *Imperial Maritime Customs* évi kimutatásai az egyetlen megbízható statisztikai adatokat nyújtják Kínáról és kereskedelméről; az államháztartásról ellenben csak igen eltérő becslések állanak rendelkezésre. Valószínű, hogy a központi kormány a vámokkal együtt évente körülbelül 100 millió taelt (az utóbbi évek átlagos árfolyama szerint 300 millió koronát) vesz be. Ebből leszámítva az államadósság kamatait s az udvarhoz hű mandzsú hadsereg fõntartási költségét, közczélokra alig jut valami.

Az összes tényleges közigazgatási, közlekedésügyi stb. kiadások a tartományok terhére esnek. Ha e kiadásokat körülbelül a központi kormányzat szükségleteinek kétszeresére tesszük, a nép összes adóterhe 8—900 millió korona, aránylag csekély összeg. Ez összeget azonban valószínűleg csak felerészből fordítják az állam szükségleteire.

A hivatalnokok ezért csak részben vádolhatók lelkiismeretlenséggel. Oka ennek inkább az a rendszer, a mely tartományról tartományra s azután a központi kormányhoz többszörös természetbeni átutalással jár, továbbá az állami gépezet nehézsége és a régi patriarchális idők szokásaihoz való ragaszkodás.

A központi kormány főbevételei a földadó és a tengeri vámok; ezek az összes szükségletek egy-egy harmadát fedezik; a hátra levő részt, néhány jelentéktlenebb bevételi forráson kívül, a *likin*-adó és a sómonopolium szolgáltatja. A tartományok főbevételi forrásai a föld- és a *likin*-adó. A *likin*-adót gyakran úgy emlegetik, mint a kereskedelem nagy akadályát; egészen modern eredetű. Csak 1852-ben hozták be néhány tartományban a *Taiping*-láadás okozta kiadások fedezésére; később kiterjesztették az egész birodalomra. Lényegében forgalmi adó melyet tartományok szerint különböző nagyságban szednek be az önkényesen megjelölt, nagyobbára a fontosabb kereskedelmi utak csomópontján fekvő *likin*-állomásokon. Csak akkor lehetne eltörölni, ha az egész birodalom rendszerét is újra szerveznék, mert *likin* nélkül a tartományok meg nem lehetnek. A fölemelt vámok ugyanis ismét Pekingbe irányulnának s a tartományok ez adó jövedelméből semmit sem kapnának. Ily újra szervezéssel azonban a pénzrendszer szabályozása is együtt járna, mert a mostani rendszer, a *tael*-érték meg nem felel. A *taelt*, főképp a *haikuan-taelt* (tengerivám-*taelt*) használják ugyan a statisztikában és a vámilletékek kiszabásában, egyébként pedig minden városnak megvan a maga külön *taelja*; a tulajdonképpeni pénz pedig a mexikói ezüst dollár.

Földmivelés.

Kinában a mezőgazdaságnak még nagyobb a jelentősége, mint Japánban. A császár a földmivelés nagy templomában évenként egyszer vallásos szertartások közben, személyesen szánt a szent ekével; ez ünnepélyt minden tartományban hasonlóképen megtartják az állami méltóságok. Valamint Japánban, úgy Kinában sincsenek nagy latifundiumok; minden paraszt maga műveli a birtokocskáját. A mezőgazdasági gépek és eszközök azonban nagyon régiek. A kínai épp oly kevésbé ért a föld okszerű megmunkálásához, mint a japáni; a hozzáértés hiányát véghetetlen szorgalommal pótolja.

Főképen rizst, árpát, kölest, búzát és babot termelnek s ezek a talajt és munkaerőt annyira igénybe veszik, hogy ezenkívül csak a kenderre, indigóra, gyapotra, opiumra, teára és a selyemtenyésztéshez szükséges szederfára fordítanak figyelmet, mint ipari növényekre. Az idegen kereskedelemre csak ezek a növénynekemek birnak jelentőséggel; legjelentékenyebb a tea és selyem. E két mezőgazdasági iparban a kínaiak voltak a japánok mesterei, úgy hogy elegendő, ha a két állam termékeinek különbözőségére utalunk. A kínai tea tulnyomóan fekete s nagyobbára Oroszországon keresztül viszik ki; a kínai selyem néhány fajtáját a finomabb kidolgozás vagy a nagyobb használhatóság jellemzi.

Az állattenyésztés az idegen kereskedelem számára nagyobb jelentőségű, mint a földművelés, mert az utóbbi rendszerint csak a belföldi fogyasztást fedezi. Az állati termékekből — nyers bőrök, irhák, szőrmeék, gyapju, kikészített bőr, szaru, sörteneműek — jelentékeny kivitele van Kinának.

Halászat.

Kinának kiterjedt tengerpartján kívül számos belvize is van, melyeken a halászatot mindenféle eszközzel, még kormoránokkal is üzik. Az így nyert terméket, a mennyiben nem maga az ország fogyasztja el, a külföldi piacra viszik. E téren is Kinát, szemben Japánnal, a természet nagyobb gazdagsága jellemzi.

Bányászat.

Kinának ásványgazdagsága eléggé ismeretes, de eddig nem aknázták ki kellően. A Chingvangtaonál, a Pechili öböl mellett fekvő Kaiping-bányák az egyetlen üzemben levő nagy vállalat, melyet egy nemzetközi társulat aknáz ki. Ez a »*Chinese Engineering and Mining Co.*«; régebbi kínai társulattól alakult s szervezkedése óta 14 új tárnát nyitott, melyeket átlag 300 méterig tártak föl. A részvénytőke egy millió £; a termelés 1901-ben körülbelül 600.000 tonna; tonnánként 3 sh. (k. b. 3.60 K.) a költség. A kínai szén jó minőségű, bár az alsóbb rétegekben kéntartalmú. A bányatermékek szállításának megkönnyítésére a társulatnak saját gőzösei vannak, azonkívül Chingvantaóban dokkokat és terjedelmes rakodóhelyeket épített. Még nagyobb jelentősége lesz a shantungi, kizárólag német kézen levő szénbányáknak, melyeket most készülnek üzembe venni. Sikerrel azonban csak akkor fogják majd a versenyt felvehetni, ha a vasuti hálózatot kiépítik e vidéken.

Idegen syndicatusok nagy számú engedményt kaptak szén, réz, petróleum és higany bányászására, de eddig tényleg még nem vették igénybe. A benszülötteknek a legkezdetlegesebb eszközökkel űzött bányászatára nem terjeszkedhetünk ki; elenyésző csekély az ország ásvány gazdagságához viszonyítva.

Idegen vállalatok.

Az idegen tőke nemcsak a bányászat, hanem a vasutépítés terén is nagy szerepet játszik. Az idegenek tucatszámra szereztek engedményeket, de csak ritka esetben építkeztek. A birodalom még sokkal fejletlenebb, semhogy a tőke kellő kamatozását biztosítaná; de víziutakban is alig van gazdagabb ország Kinánál.

A kelet-kínai (mandzsuri) vasuton kívül eddigelé csak a következő vonalak nyíltak meg: a Shangha—Woosung vonal, 18 km. E legelső vasuti vonalat egy magántársaság 1876-ban nyitotta meg; a kínai kormány azonban néhány hónap múlva megvette; a sineket és mozgó anyagot Formosára vitette. Az új vasutat ugyanazon a nyomon 1898-ban nyitották meg s adták át a forgalomnak. A vonalat Chingkiangon át Nankingig, esetleg Hankauig akarják meghosszabbítani. A shantung vasutat német consortium építette 54 millió márka tőkével 450 km. hosszú vonalon. Ez a vasut Tsingtaut Tsinanfuval, a tartomány fővárosával, a fontosabb széntermő területekkel köti össze, állítólag még 1904-ben elkészül.

A kínai államvasutaknak van a legnagyobb üzemben levő hálózata. Pekingtől Shanhaikuanig (400 km.) terjednek az orosz-kelet-kínai vasut csatlakozó vonalaival együtt. A peking-hankau vasutból Pekingtől Paotingfun keresztül eddig 400 km. van készen.

Valamennyi vasuti terv közül a peking-hankau vonalnak, mint a peking-kantoni transversalis vasut egyik részének a kiépítése haladt legjobban előre. A vonal Hankauig 1120 km.; mind a két végén egyszerre kezdtek az építésbe; már jóval többel, mint felével készen vannak. A hankaui részen azonban a rendszeres forgalmat még nem nyitották meg.

A sok egyéb terv és engedmény közül főlemlítjük a peking-kantoni transversalis vasut másik felét; ez egy belga-amerikai consortium kezén van, építését azonban még alig kezdték meg. Francia és angol tőkésék végül tervezik, hogy Tonkint és Burmát Dél- és Közép-Kínával összekössék.

Ipar.

Úgy mint Japánban, Kínában is kettéoszthatjuk az ipart: kínai műiparra és egyéb ipari ágakra. A műipar terén a japánok a kínaiaktól tanultak, de a vörös lakkmunkák kivételével túlszárnyalták mestereiket. A műipar ez ágát a japáni részben már ismertettük; itt annyival inkább mellőzhetjük, mert az idegen kereskedelemre csekély jelentőségű.

A teatermelésben és a selyemtenyésztésben Kína ez idő szerint a legelső helyen áll, noha a teakivitelben Brit-India és Ceylon erősen küzd vele az elsőségért. Ennek ellenére a kínai teakivitel még mindig 224 millió font; ennek 60%-a Oroszországra, majd 20%-a pedig az Egyesült-Államokra esik. Kínát tekintik a teanövény eredeti hazájának; Japánban a levelek szokásos praeparálása kínai eredetű és még most is majd azonos a kínai eljárással. Kínában a termésnek több mint kétharmada fekete tea; a többi a nálunk szinte ismeretlen zöld tea, melynek termelésében viszont Japánt illeti az elsőség.

A selyemtermelés terén is csekély különbséget találunk. Kína jelentékenyen többet termel s selyme már természeténél fogva jobb, mint a japáni; viszont a készárú Japánban jobb, a gondosabb feldolgozás miatt.

Az ipar másik csoportja, szemben a japánival, teljesen elmaradt. Nincsen állami kezdeményezés, sem megfelelő magánvállalkozási kedv.

Az állami iparvállalatokat nem a központi kormány, hanem fölvilágosodottabb tartományi kormányzók létesítették. Főlemlítjük a tientsini és foochow-i arzenált, továbbá a hanyangi vasműveket Hankauval szemben. Ez utóbbit Chang-chih-tung alkirály alapította; két olvasztóból, egy Bessemer- és Martin-aczélműből, egy sinhengerelőműből, vasut- és hajóépítő-osztályból, öntödéből és vasszerkezet-osztályból áll. Aligha jövedelmező a befektetett tőke nagysága (állítólag 35 millió korona) és az ércz beszerzésének nehézségei miatt, de valószínűleg azért sem, mert a vezetés meg nem felelő.

A két arzenál a legnagyobb a birodalomban. Hadiszereket gyártanak nagy mennyiségben, jó minőségben. A foochow-i francia vezetés alatt áll, a tientsiniben pedig, míg 1900-ban el nem pusztították, angol mérnökök vitték a főfelügyeletet. Még több tartománynak is voltak jelentéktelen arzenáljai.

Shanghai, Hankau és Tientsin városokon kívül alig találunk

gyárszerű iparvállalatokat, mert a kinainak szorgalma kizárólag a háziipar terén nyilvánul. A háziipar is igen nagy értékeket termel, de viszonyait a hiányos kínai közigazgatás miatt nem ítéldhetjük meg. Az utóbbi évek azonban megmutatták, hogy a kínai is gyorsan megkedveli az európai ipar különféle termékeit, sőt gyártásukat is elsajátítja. A távol jövőben épen ezért az ipar gyárszerű üzeme is ki fog fejlődni. Egyelőre csak néhány iparágban találjuk.

A gyáriparnak Shanghai a középpontja. Három hajógyára van négy száraz dokkal; több gyapot- és selyemfonó, gyapotszövő, egy-egy papír-, cigaretta- és gelatine-gyár, gázgyár, villamfejlesztő] telep és több kisebb ipartelep. Legfejletlenebb a szövőipar. A kínai czéhek a nyers anyag árát nyomban felszöktetik, a mint megneszelik, hogy európaiak vezette gyárak számára vásárolnak. De azonkívül az 5%-os egységes értékűm mellett, a nyers anyagnak még ugyanazt a vámot is meg kell fizetnie, mint a kész gyártmánynak, mely körülmény miatt rossz aratás idején, főkép a gyapotfonók és szövőgyárak szenvednek.

Mindez nem vet ugyan kedvező világot Kinára, mely óriási, tanulékony, legolcsóbb munkaerővel rendelkezik, de igazolja, hogy Kína még évtizedekig jelentékeny fogyasztópiacza lesz az európai ipartermékeknek. Az ország fölvevő képességének fokozása főleg attól függ, hogy vásárlóképességét mennyire lehet emelni az ország belpolitikai újjászervezése útján. Az új kereskedelmi szerződéseknél a főszólyt erre kellene helyezni.

Kereskedelem.

A keletázsiai kereskedelem az utóbbi 30—40 év alatt mélyreható változáson ment át. A kereskedelem fellendítéséhez hozzájárult a Suez-csatorna kiépítése, a gőzhajózás fejlődése, a verseny folytán megolcsóbbodott szállítás, az első tengerentúli táviró kiépítése, a hetvenes évek elején létesített kábelösszeköttetés, a bankügy fejlődése. A selyemre és teára vonatkozólag, melyek Keletázsia különlegességei, valamint az ópiumra vonatkozólag, melyet Indiából Kinába importáltak a kereskedelmi viszonylatok jelentékeny eltolást, helyzetváltást szenvedtek. Ceylonban és Brit-Indiában a teaművelés annyira elterjedt, hogy ma ez a terület évente sokkal többet visz ki, mint egész Kína; viszont Kína, sőt ennek egyetlen tartománya, Szechuen, egymaga több ópiumot termel, mint amennyit India exportál. De a selyemtermelés monopoliuma sem Kináé többé.

Ma Keletázsia be van tagozódva a világgazdaságba és épen ezért elvesztette önállóságát is; Londonból, New-Yorktól stb.-től függ.

Még föltünőbb a keletázsiai kereskedők helyzetében beállott változás. A kezdetleges forgalmi viszonyok, a rossz tudakozó szolgálat, a kínaiak elzárkózottsága folytán az összes kereskedelmet kezdetben azok a nagykereskedők monopolizálták, kiknek elég tőkéjük volt ahhoz, hogy Kinában megtelepedhessenek; az árképződés is tőlük függött. De az előbb említett körülmények folytán elvesztették vezérszerepüket s mintegy a belföldi nagykereskedők bizományosaivá váltak. Ezek nem úgy tettek, mint az európaiak, kik gyorsan meggazdagodván, hazafelé gravitálnak, hanem az országban tőkét tőkére halmozván, hatáskörüket és hatalmukat kiterjesztették. Ez által meg-

mentették ugyan a külföldi kereskedőt a kockázat nagy részétől, de viszont apasztották a nyereséget is. Az európai árúkat továbbá az ország belsejében a nyelv, a helyi szokások és hitelviszonyok ismerete miatt kizárólag a bennszülött kereskedők, terjeszthetik csak, a kik nagyon jól tudják, hogy kinek mennyit hitelezhetnek.

A fejlett czéhrendszer is a belföldi kereskedők segítségére van. A czéhek hatalmáról az európai kereskedő csak akkor győződik meg, ha a belföldi kereskedők az idegenek ellen indítanak actiót. Mind ezért az európai kereskedőknek ma már csak a legnagyobb kikötővárosokban van befolyásuk; a belső kereskedelmet kizárólag belföldi kereskedők viszik. Ezen épp oly kevésbé lehet már változtatni, mint azon, hogy az európai kereskedők szinte kizárólag bizományi kereskedelemre vannak utalva. Legalább ezt az ugyis eléggé fenyegetett positiót kellene megvédeniök, mert több japáni nagykereskedő máris amerikai és európai cégekkel közvetlen összeköttetésbe lépven, kihasználja ennek előnyeit s ernyedetlen munkával növeli az idegen kereskedelemre kedvezőtlen körülmények hatását.

Az állami pártfogáson kívül Kinában és Japánban az idegen kereskedők mindazokat az előnyöket élvezik, melyeket bankok, kereskedelmi kamarák stb. a külkereskedelemnek nyújthatnak.

Shanghaiban 12 nagy idegen bankintézet van; kiválnak a *Hongkong és Shanghai bank* és az *orosz-kinai bank*.

Az európai kereskedőnek Kinában előnyére szolgál, hogy az árút készfizetésre adják, míg Japánban hosszabb hitelt kell nyújtani. A bankok, míg a kinai kereskedő az árút át nem veszi, a legelőzékenyebben hitelt adnak reá. Károsan hatnak a kinai idegen kereskedelemre a valutaviszonyok. Az ezüstnek árhullámozása, sőt tulajdonképeni valutának teljes hiánya a kereskedelmi forgalomra bénítólag hatnak. Így pl. 1902-ben, a virágzási évben is az árfolyamingadozás 20%-nál nagyobb volt. Az idegen kereskedő, ha nem akarja a kockázatot vállalni, illetve ha nem akar spekulálni, az árat mindig fedezés útján, *cif*. Shanghai aranyra átszámítva határozza meg. A *cif*. aranyárak sok esetben alkalmat adnak a kinaiaknak, hogy mérhetlen játékszenvedélyüket kielégítsék.

Nagyobb figyelmet érdemel az a szerep, melyet a bennszülött az idegen kereskedőházakban játszik. Japánban *banto*-nak nevezik a megtelepült kereskedőházak magasabb rangú bennszülött alkalmazottait, a kik kapcsolatot alkotnak az európai cég és belföldi vevők közt. A *bantók* nincsenek egymásnak alárendelve s nem tudtak maguknak oly positiót kivívni, mint Kinában a *compradorok*. A kinai alkalmazottak megbízhatatlanságát és lelkiismeretlenségét azzal ellensúlyozzák, hogy tőlük személyes garantiákat követelnek. A *comprador* kötelessége, hogy az alkalmazottakat fölfogadja, a kik így alája vannak rendelve. A bennszülött kereskedők megnyerése, megbízhatóságuk megállapítása és végül az üzlet tényleges megkötése is ő reá tartozik. A *comprador* a vevőért is szavatol; nem csoda tehát, hogy a cégbe lépésekor óvadékot, néha egy millió koronát is kell letennie. Tőkéjük ereje, a helyi viszonyoknak pontos ismerete és erős szervezkedésük folytán ez emberek máris oly helyzetet foglalnak el, mely aggodalomra ad okot. A *comprador* a cégnek szinte már titkos társfőnöke; nyereségét joggal annyira lehet becsülni, mint az idegen kereskedőét. Még egy lépés, s a *comprador* az egész

hatalmat magához ragadja s az európaiat a kínai nagykereskedő alkalmazottjává degradálja.

Nagy kárt okoznak azok az európai és amerikai kalandorok, kik különösen az 1900-iki kínai zavarok óta, pénz nélkül csavarognak az országban s csekély kárpótlásért odakölsöznik nevüket a kínai tőkepénzesnek, részint hogy megóvják őt a kínai hatóságok zsarolásától, részint pedig, hogy az exterritorialitás révén egyéb kedvezményekhez juttassák.

A kínai külkereskedelmet illetőleg csak a tengerivám igazgatóságának adatai állanak rendelkezésre. A kisebb kikötőknek Formosával s egyéb területekkel való, nem éppen jelentéktelen kínai kereskedelmét, becslés útján még megközelítőleg sem lehet megállapítani.

Az alábbi számok feltüntetik azt a lendületet, melyet a közvetlen kínai külkereskedelem az utóbbi évtizedekben vett:

Behozatal		Kivitel		Behozatal		Kivitel	
millió haikuan tael		millió haikuan tael		millió haikuan tael		millió haikuan tael	
1866	114·6			1899	264·7	195·8	
1875	70·0	68·9		1900	211·1	159·0	
1885	89·4	66·2		1902	315·3	214·2	
1895	171·1	143·3					

A tengerivám-kezelőség bevétele az 1895. évben 21·3 millió, 1902-ben 30 millió haikuan-taelt tett. Ha figyelmen kívül hagyjuk az 1900. esztendő, mely a kínai zavarok miatt aránylag csekély csökkenést mutat, tartós, nagy emelkedést tapasztalunk. De ez emelkedéssel szemben áll az ezüstnek állandó értékcsökkenése. Az 1902. év eredményei koronákra átszámítva (1 h. tael = 3·12 kor.): a behozatal 986, a kivitel 670 millió. Az árumérleg e jelentékeny passzivitása ellenére a nemesércz-forgalom még 23 millió haikuan tael kiviteli többletet tüntet föl. Ez arra vezetendő vissza, hogy Hong Kongban nagyobb fizetéseket teljesítenek s onnan Kinába kevesebb ércz özönlött vissza. De az árumérleg passzív különbözete is 64 millió haikuan taelre redukálódik, ha a behozott árukat a kihajózási érték szerint vesszük számításba és a kivitt áruknál nem a kínai piaci értéket, hanem a behajózási értéket számítjuk.

Kína külkereskedelmében első helyen áll Hong Kong, angol koronagyarmat. Részesedése 40⁰/. Nagybritanniáé 13⁰/, a többi angol gyarmaté (Hong Kongot természetesen kivéve) 9⁰/; az angol kereskedelem tehát még mindig 52⁰/. Ezután következik Japán 12⁰/-kal s az Egyesült-Államok 10·5⁰/-kal. Az európai kontinens, Oroszország kivételével szintén csak 11⁰/-kal szerepel. A tergeri vámhivatalnak ez a kimutatása azonban nem nyújt helyes képet, mert nagyobbára azon lobogón alapul, mely alatt az árut behozzák vagy behajózzák. Itt természetesen megint Angliáé a főszerep; 1902-ben az 53·99 millió tonnát tevő összes hajóforgalomból 49·9⁰/% reá esik. A kínai lobogóra 17⁰/, a japánra 13·6⁰/, a németre 13·3⁰/, az osztrák-magyarra ellenben csak 0·1⁰/; ez egész esztendőben kereskedelmi hajóink csak 15-ször jelentek meg kínai kikötőben.

Behozatal.

Valamint Japánban, úgy Kinában is a behozatali lajstrom élén a szövőipar áll, nyers anyagával együtt; a behozatal 43⁰/-át teszi. Ebből gyapotárú és fonál 40·5⁰/, 1902-ben 400 millió koronánál több,

a nyers gyapot bevitele 12, a gyapjú és gyapjuszöveteké pedig valamivel többre mint 12 millió korona. A gyapotárúkból legelől állnak a fonalak kerek 170 millió koronával, mégpedig: Indiából 128, Japánból 37 millió. Azután következik a szürke és fehér shirting 86 millió, nagyobbára az Egyesült-Államokból és Angliából; amerikai drill 17 millió. Az amerikai kereskedelem Anglia egyeduralmát a gyapotárúk terén megtörte, sőt túl is szárnyalta az angol kereskedelmet.

Érczekben és érczárúkból, a melyek 1902-ben 32·8 millió koronával második helyen állottak s Anglia jobban védte meg elsőségét, bár más nemzetek is behoznak sineket, gépeket stb-t, különféle vasuti és bányakoncessziók számára.

Harmadik helyen állanak a vegyes árúk (*sundries*), az opium kivételével, e téren a német kereskedelem mutat nagy haladást. A német kereskedők ugyanis reá tudták irányítani a kínaiak figyelmét a rövidárúkra és a mindennapi használat czikkeire, a melyeket az angol kereskedők azelőtt figyelemre sem méltattak.

E csoport legjelentékenyebb czikkei voltak 1902-ben: szivar és cigaretta 6·2; ruhanemű, kalap, czipő stb. 4; anilinfesték 6·5; liszt közel 12 millió koronaért, szinte kizárólag az Egyesült-Államokból; üveg és üvegárú főképp Angliából és Belgiumból 7·5, petroleum 36 millió koronaért; ez utóbbinak fele az Egyesült-Államokból. A legnagyobb tétel azonban a cukoré: 62 millió; ebből 22 millió a Németországból és monarchiánkból importált finomított cukorra esik.

Opiumot kizárólag Indiából hoznak be. 30·500 mm-t 110 millió korona értékben. A kínai behozatal e fontos ágában évek óta alig mutatkozik változás.

Kivitel.

A selyem és a tea a két legfőbb kiviteli cikk, az összes kivitelnek 47⁰/₀-a. E czikkek monopolszerű jelentőségüket az idegen verseny következtében nagyobbára elvesztették; különösen a teakereskedelem szenvedett nagyon. Tagadhatatlan, hogy a kínai teatermelés az utolsó húsz esztendő alatt mennyiségileg is csökkent, de a minőség is hanyatlott. Utóbbi időben nagyobb tömegekben szállítottak teát a szibériai vasuton, de az orosz vám magassága egyelőre a kivitel emelkedésének útját állja.

A tea üzlet hanyatlását két körülmény okozza: a (közepes minőségű teánál) kb. 12⁰/₀-ot tevő kiviteli vám s a kínai termelők gondatlansága és megbízhatlansága. A selymet főleg az Egyesült-Államokba, a teát Oroszországba viszik. 1902-ben a selyem és selyemárúk kivitele 247, a teáé 70 millió korona volt.

Harmadik helyen áll a nyers gyapot 40 millió koronával. Azután következnek a Japánba menő bab és babkalács, (1902-ben 30·5 millió korona), bőrök, szőrmék és irhák, szezammag, gyékény, olaj, papír, cukor, faggyú, gyapjú és dohány.

Az 1902. év végén Kinában csak 18·962 idegen tartózkodott s 1189 idegen cég volt bejegyezve. Ebből Angliára esik 5482 illetőleg 426; Japánra 5020 illetőleg 317; az Egyesült-Államokra 2461 illetőleg 108; Ausztria-Magyarországra pedig 166 illetőleg 14.

A monarchiákkal való kereskedelmi forgalom.

A tengeri-vámhatóság statisztikai adatai a lobogóra, nem pedig az árúk tényleges származására vagy rendeltetésére vonatkoznak; más források pedig nem igen állanak rendelkezésre. Ezek szerint monarchiánk 1902-ben 7·5 millió koronáért vitt árúkat Kinába és onnét 1·5 millió koronáért hozott be árúkat. Legnevezetesebb kiviteli cikkeink: gyapjúárúk, pipere- és bőrárúk, gablonzi üvegárúk, hajlitott bútor, szappan és illatszer, papír, szeszes italok, cukor; a behozataliak pedig bivaly- és tehénbőrök, faggyú, gubacs, haj, toll.

Korea.

Koreának 1876-ig, mikor az idegen hatalmakkal az első szerződéseket kötötte, legfőlebb a nevét ismerték; csak a beavatottak tudták, hogy Kinának adófizető országa. Ez ország iránt csak az 1894/95-iki japán-kinai háború keltette fel az érdeklődést, mely voltaképpen Korea birtokáért folyt és területén is ment végbe. Most újból Korea miatt keveredett háborúba Japánország Oroszországgal.

Korea régtől fogva a versenyző szomszédok hódításaitól szenvedett. A múlt század második felében Kína vazallusa volt, de a japán-kinai háború után elismerték suverenitását és uralkodója felvette a császári címet. Az 1898-iki japán-orosz szerződés a félsziget integritását és suverenitását biztosítja. Kérdéses azonban, vajjon megmarad-e ezen állapot. Korea függetlenségét mindenesetre csak a versenyző hatalmak féltékenykedésének köszönhetné. Ennyiben hasonlít helyzete Törökországhoz. Az utolsó évek eseményei után bizonyosnak csak annyi tetszik, hogy Kína kiesett a várományosok sorából. Hogy azonban mily következményei lesznek a japán-orosz háborúnak és vajjon az európai nagyhatalmak vagy az Egyesült-Államok közbe fognak-e lépni Korea függetlenségének fentartása érdekében, azt megítélni egyelőre nem lehet.

A Koreára való vágyakozás oka főleg az arany, melyet régóta termel. Korea földje ugyan termékeny; rizst, babot és kölest bőven megterem, de a lakosság még a kinainál is indolensebb, sőt lusta, úgy, hogy egészben véve az ország szegénynek mondható. A kereskedelem a lakosság nemtörődömsége miatt kinaiak, különösen pedig japánok kezén van. A lakosság csekély vásárló képessége miatt csak kevés idegen cég telepedett le Korea nyílt kikötőiben (Seoul, Chemulpo, Fusan, Gensan, Mokpo, Kunsan, Masampo, Song-chin, Pingjan).

A lakosság és az állam pénzügyi viszonyai egyaránt rosszak. A vámhatóság élén angol ember áll. Egyedáruságot is hoztak be; így például a *qinseng* orvosi gyökerre, melyből sokat visznek ki Kinába. Chemulpot Seoullal 42 km.-res vasut köti össze; Seoul-Fusan közt a japánok kezdtek vasutat építeni. A Seoul és Viju közti vasúti vonalon a kormány megbízásából évek óta francia mérnökök dolgoznak; de pénzhány miatt nem haladnak előre.

Koreáról megbízható adatokat szerezni ép oly nehéz, mint

Kínáról; szinte kizárólag a vámhivatali statistika áll rendelkezésre. A külkereskedelmi forgalom 1902-ben kb. 54 millió korona volt; abból 33·6 a behozatal, 20·4 a kivitel. A kereskedelmi mérleg nagy passivitását jelentékeny aranykivitel ellensúlyozza. Pontos adatok az arany termeléséről és kiviteléről rendelkezésre nem állnak; a csempészület is élénk; a vámhivatal útján az utolsó 10 esztendőben 30 milliónál nagyobb értékben vittek ki aranyat. E szám jelentőségét fokozza az, hogy abból az időből való, amikor még az idegen engedményesek nem kezdték meg az okszerű üzemet.

A hajózás nagyobb részét a japánok viszik. 1902-ben 5462 hajó közül 1·2 millió tonna tartalommal 3420 hajó 0·9 millió tonnával japán volt. Ugyanez esztendőben a vámjövedelem majd 3 millió koronát tett ki, mely összeg az állami bevételeknek $\frac{1}{5}$ része; az állami bevételek $\frac{1}{2}$ részét a földadó nyújtja.

Korea területéről és lakosságáról pontos adatoknak híjjában vagyunk. Területe kerek 200,000 négyszög km.-re, a lakosság száma 10 millióra tehető. De még az 1890-es évek végén komoly művekben ily eltérések, mint 7—26 millió, találhatók.

A politikai bonyodalmak, a kormány gyengesége szemben az orosz-japán versengéssel és a lakosság nemtörődömsége egyelőre nem nyujtanak reményt a fellendülésre. Az egész ország pedig aránylag nem elég nagy, hogy számunkra közvetlen jelentőséggel bírjon.

Befejezés.

Az előző fejtegetésekkel hozzájárulni óhajtottunk Kelet-Ázsiának gazdasági és kereskedelmi ismertetéséhez. Fel kell azonban vetnünk már most azt a kérdést, hogyt mily módon lehetne kivitelünket e messze országokba emelni.

Felesleges bővebben fejtegetni, hogy a nemzetközi kereskedelmi terjeszkedés és térfoglalás mily nagy jelentőségű; bizonyos is, hogy a keleten lefolyó nemzetközi versengésben elmaradtunk és parancsoló szükség, hogy az elmulasztottakat minél előbb jóvá tegyük.

A keleten tért hódítani csak úgy fogunk, ha minél alaposabban megismerkedünk az ottani országok összes körülményeivel, lakosságuknak sajátos szokásaival, az ottani kereskedelem különös viszonyaival.

Az idegen kereskedelem helyzete keleten lényegesen megváltozott. 1850 és 1870 közt, a mikor az ugynevezett »kereskedelmi fejedelmek« vetették meg ott gazdagságuk alapját, az európaiak óriási vagyonokra tettek szert és így természetesen nagy fényűzéssel éltek. A fényűzés és kényelem minden képzelhető czikkét hozatták Európából; idejük nagy részét szórakozással, lóversenyekkel stb. töltötték. De az idők megváltoztak. A japán és kínai nagykereskedők tért hódítottak, az árképződés már nem függ kizárólag az európaiaktól s gazdagodásuk köre mindinkább szűkebbre szorult. Ennek ellenére azonban az európaiak életmódja nem változott meg; továbbra is ragaszkodtak a megszokott fényűzéshez, költekezéshez. Innét ered az a sajátos viszony, hogy oly országban, a hol minden nyers anyag olcsó, a hol a munkabérek roppant alacsonyak, a hol a munkásoknak ügyessége kiváló, mégis az európaiaknak életmódja szerfelett nagy költségekkel jár. A leg-

egyszerűbb kereskedőnek Kelet-Ázsiában, de még alkalmazottainak is, a megszokás folytán, oly társadalmi kötelezettségeik vannak, melyek nagy kiadásokat igényelnek s melyeknek figyelmen kívül hagyása, üzleti szempontból is, még lehetetlen. E sajátos viszonyokat figyelembe kell venni a kormánynak akkor, a mikor kiküldötteinek segélyt ad. A kiküldöttek igen gyakran nem saját hibájukból, hanem segélyösszegük csekélysége miatt, nem voltak képesek eredményt elérni.

Helytelen, ha kivitelünk emelésénél azonban mindent a kormány tevékenységétől és segélyezésétől várunk s ez nemcsak a nagykereskedelemre és nagyiparra, hanem a kisiparra is áll.

Más nemzetek tapasztalata bizonyítja, hogy a kereskedelem, ha nem függ a kormánytól és épen ezért bürokratikus megszorításoknak nincs alávetve, jobban ér célzt, mintha a kormánytól kapott segélyösszegek fejében megszorításoknak van kitéve. A kisiparosokon pedig csak a szövetkezés, közös erővel fentartott árúraktárak felállítása segíthet.

A kormánynak tennivaló leginkább a diplomatikai téren nyílik. Ha majd Japánnal új kereskedelmi szerződést kötünk, különösen oly czikkekre kell kedvezményes vámot kieszközölnünk, melyek Magyarországon vagy Ausztriában teremnek, illetőleg előállíttatnak. A mai tarifa meg nem felelő; sok oly kedvezményt is tartalmaz, melynek hasznát sem vehetjük. A mi Kínát illeti, kormányunknak, egyesülten más hatalmakkal, új, megfelelő kereskedelmi szerződésre kellene törekedni. Ily szerződésnek okvetlenül belföldi reformokat is kellene megállapítania: a valuta szabályozását, a belföldi vámok eltörlését stb.-t, csupa oly reformot, mely a kínai népnek nagy vásárló erejét fokozná és kihasználását megengedné. E törekvések természetesen nehézségekkel fognak járni, mert a kínai nép ragaszkodik régi szokásaihoz s az ottani uralkodó osztályok a fennálló intézményektől nagy jövedelmet húznak.

A legfontosabb teendők azonban a hajózás terén jelentkeznek. Az osztrák Lloyd ellen felmerült pauaszok — drága díjszabás, lassú járatok, pontatlanság és rendetlenség, a küldemények megdézsmálása — bármennyire elcsépelteknek is hangozzanak, saját tapasztalataim szerint, feltétlenül igazoltak. A Lloyd igazgatóságának azon ellenérvelése, hogy a keletázsiai vonalak a legjövedelmezőbbek és tényleg a legjobban használtak, nem bir jelentőséggel. Magyarország szempontjából azonban legczélszerűbb volna a szabad hajózásnak kellő segélyezése és fejlesztése, mert nem bizhatunk abban, hogy az Osztrák Lloyd vezetésére nagyobb befolyást gyakorolhassunk, noha erre a Lloydnak adott magyar subventio támpontot nyújthatna.

Ausztria a keleti kereskedelmet kiküldetések útján is igyekszik emelni. Az eddig elért eredmény főleg két ok miatt meg nem felelő. Egyrészt csekély a segélyösszeg, melyben a kiküldöttek részesülnek, másrészt ha sikerül is nekik a megtelepülés, a kereskedelmi érdek arra viszi őket, hogy ne csak hazai czikkeket adjanak el, hanem minden oly cikket, a melylyel vevőiket kiszolgálhatják.

Ebből Magyarországon tanulhatunk. Ily kiküldötteket a mi iparosaink által felállítandó eladóhelyek ügyvezetőivé kellene tenni. Ez eladóhelyeken a hazai gyártmányok mintaraktárát kellene fentartani. Az által, hogy az eladóhelyeket és mintaraktárakat közösen állítanak fel, a költségek megfelelően megoszlanának. De e mellett szükség marad és lesz utazókra; részint azért, hogy az illető országok

újabb szükségleteiről tudomást szerezzünk, részint pedig azért, hogy a mi új czikkeinket bevezessék.

Csak ily módon lehetne a bécsi, de különösen a hamburgi exporteurök gyámkodása alól menekülnünk és közvetlenül összeköttetésbe jutnunk a keleti piacczal. Ma feltétlenül alá vagyunk rendelve különösen Hamburgnak; ez által költségeink kétszeresek, de az is természetes, hogy a német exporteur egyenlő feltételek mellett, a német czikkeknak ad előnyt. Iparosainknak tehát mindaddig, míg saját kereskedelmi karunk lesz Kelet-Ázsiában, hazai exporteureinket kell támogatniok és a hamburgiak alóli felszabadulásra törekedniök.

Iparosainknak és kereskedőinknek a keleten kimerítő, lehetőleg angol nyelven szerkesztett árjegyzékeket kell terjesztetniök, az árúknak árát font sterlingben (esetleg bir. márkában) kifejezni s az árakat mindig *cif.* keletázsiai piaczkra vonatkoztatni.

Nagyon fontos volna, ha Kelet-Ázsiában érdekeinket hazai bank szolgálná, mely különösen a valutafedezéseket megkönnyitené. Állítólag ily bank felállítását tervbe is vették már, sőt a kormány pénzbeli támogatást is ígért.

Azzal az óhajtással zárom be fejtegetéseimet, vajha ismeretterjesztő hatásuk is hozzájárulna, hogy a Kelet-Ázsia felé irányuló érdeklődés fokozódjék és kereskedelmünk ott nagyobb mérvben tért hódítana.

K. P.

Ipari kivitelünk és az új vámtörvényjavaslat. III.¹⁾

V.

Előző közleményeinkben mezőgazdasági termelésünk feleslegének a vámkülföldön való értékesítésének fejlesztési módozataival foglalkoztunk. Most rátérünk annak a vizsgálatára, hogy ipari cikkekben számíthatunk-e s minő irányban kivitelre? S minő eszközök és módok állanak, illetve kellene, hogy álljanak rendelkezésünkre az iparcikk-kivitel előmozdítására?

Vizsgálataink során mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy bár a fejlett iparral bíró nyugati fogyasztó területek felé is viszünk ki egyet-mást versenyképes ipari termelvényeinkből s bár e vásárlóképes területek ipari fejlettségük daczára is képesek lennének ipari kivitelünknek a jelenleginél sokkal jelentősebb felvételt is biztosítani, mégis kivitelünknek ez az ága a keletnek s főképp a Balkánnak még nálunknál is elmaradottabb ipari terméssel bíró országai felé irányul. És a mint az őstermelési áruknál az árukivitel természetes iránya eddig is a Nyugat volt, úgy ipari cikkeink kivitele terén is megállapítható, hogy az a maga természetes medrében mozog, amikor a Balkánállamok felé terelődik. Ennek igazolására szolgáljanak az alábbi szám adatok.

Az 1902. évben a következő értékű iparcikk-kivitelünk volt a Balkán és a Kelet felé.

	Összes kivitelünk e z e r k o r o n á k b a n	Ebből ipari cikkek	
Oroszországba	6.525	kb. 4.000	62 ^o / _o
Rumániába	19.271	» 13.000	67 ^o / _o
Szerbiába	9.082	» 6.500	71 ^o / _o
Bulgáriába	4.441	» 3.800	85 ^o / _o
Törökországba	9.044	» 7.700	85 ^o / _o
Összesen	48.363	kb. 35.000	72 ^o / _o

Ez a 35 millió koronás ipari kivitel önmagában véve nem jelent ugyan valami jelentékeny mennyiséget még, de ha ipari kivitelünk egészével vetjük össze, azt fogjuk találni, hogy az mégsem egészen elhanyagolható mennyiség. Külkereskedelmi forgalmunkról szóló legújabb statisztikai kiadványunk szerint ugyanis az ipar termékeiből 1902-ben 542 millió került kivitelre, a mely kivitelből — a mi kombinatív számításaink szerint, külön összeállított kimutatás rendelkezésre nem állván — legalább 342 millió koronányi megy Ausztriába, tehát a tulajdonképeni vámkülföldre irányuló kivitelünk iparcikkokban körülbelül 200 millió koronára rúg. Ennél fogva összes e részben való kivitelünk 17¹/₂^o/_o-a irányul a Balkán piacokra.

¹⁾ L. a *Közgazdasági Szemle* 1903. évi októberi és novemberi számát.

E piacznak tulajdonképeni jelentőségét azonban még ezek az adatok sem alkalmasak teljes mértékben földeríteni. Mert a vám-külföldre menő 200 milliós kivitelnkből az abban 32 millió koronával szereplő lisztet, s néhány további millió koronával szereplő egyéb őrleményünket s mezőgazdasági iparczikkünket levonva, a balkáni iparczikk-kivitelünk valóságos iparczikk-kivitelünknek legalább az egynegyedrészt alkotja.

Még ennél a számadásnál is plasztikusabban mutatják be a keleti piacoknak ipari czikkek kivitele tekintetében jelentőségteljes voltát az azok fölvevőkéességét föltüntető adatok.

Igy pl.:

Rumania behozatala :

Években	Összes behozatal	Ausztria-Magyarországból		Németországból		Nagy-britanniából		Franciaországból		Olaszországból		Belgiumból	
		millió lei	%	millió lei	%	millió lei	%	millió lei	%	millió lei	%	millió lei	%
1894 . .	422,14	111,80	27,19	116,97	27,71	84,03	19,91	34,22	8,11	8,07	1,91	22,49	5,33
1895 . .	304,57	86,30	28,33	80,81	26,56	58,98	19,36	25,60	8,48	6,09	1,99	14,72	4,82
1896 . .	337,92	92,85	27,48	95,81	28,31	73,37	21,71	25,18	7,66	7,77	2,27	9,89	2,92
1897 . .	355,78	96,64	27,16	98,99	27,82	78,77	22,14	23,91	6,71	11,20	3,15	14,47	4,07
1898 . .	389,91	109,06	27,97	110,53	28,35	76,14	19,55	25,79	6,62	14,15	3,73	14,11	3,62
1899 . .	333,26	95,67	28,71	91,09	27,33	60,04	18,02	22,16	6,65	16,46	4,94	10,50	3,15
Az 1894—1899-es évek átlagában	357,26	99,22	27,77	99,03	27,72	71,88	20,12	26,26	7,35	10,62	2,97	14,36	4,02

Szerbia behozatala :

Években	Összes behozatal	Ausztria-Magyarországból		Nagy-britanniából		Németországból		Franciaországból		Olaszországból		Oroszországból	
		millió dinár	%	millió dinár	%	millió dinár	%	millió dinár	%	millió dinár	%	millió dinár	%
1893 . .	40,92	23,76	58,13	4,55	11,12	4,10	10,02	0,48	1,17	1,51	3,76	0,74	1,81
1894 . .	34,88	20,53	59,18	3,59	10,29	2,81	8,06	0,45	1,29	0,64	1,81	0,66	1,89
1895 . .	28,24	16,62	58,87	2,44	8,71	1,93	6,83	0,36	1,28	0,49	1,41	1,34	4,74
1896 . .	33,45	19,23	57,51	4,12	12,32	3,55	10,62	0,61	1,81	0,50	1,49	0,40	1,20
1897 . .	45,31	25,50	56,28	6,48	14,20	4,81	10,60	0,78	1,70	0,55	1,40	0,45	0,90
1898 . .	41,10	22,96	55,88	3,84	9,34	4,28	10,42	0,65	1,59	0,73	1,78	0,29	0,71
1898 . .	46,44	27,40	59,21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Átlag 38,62.

Bulgária behozatala :

Években	Összes behozatal	Ausztria-Magyarországból		Nagy-britanniából		Németországból		Franciaországból		Oroszországból		Olaszországból		Belgiumból	
		millió lei	%	millió lei	%	millió lei	%	mill. lei	%	mill. lei	%	mill. lei	%	mill. lei	%
1893 . .	90,87	32,52	35,78	20,12	22,14	12,06	13,27	4,03	4,43	3,39	3,73	2,31	2,54	1,52	1,67
1894 . .	99,23	35,11	35,38	20,17	20,32	12,10	12,19	3,74	3,77	4,95	4,99	2,69	2,71	1,71	1,72
1895 . .	69,02	21,77	31,54	15,27	23,12	8,76	12,69	3,00	4,34	3,40	4,92	1,93	2,79	1,61	2,33
1896 . .	76,53	22,39	29,25	18,21	23,78	8,59	11,22	3,36	4,39	4,39	5,63	2,64	3,45	2,23	2,91
1897 . .	83,99	21,61	25,73	23,08	27,48	10,62	12,64	4,12	4,90	4,21	5,01	3,16	3,72	2,37	2,82
1898 . .	72,73	20,45	28,11	17,38	23,89	9,39	12,91	4,31	5,92	3,17	4,36	2,71	3,74	3,72	5,11
1899 . .	60,18	18,44	30,60	12,34	20,50	8,54	14,19	3,23	5,36	2,18	3,62	3,20	5,31	1,50	2,57

Átlag 78,79.

Csak e három balkán területnek évi átlagos fölvevő képessége is kitesz együttvéve 474¹/₂ millió frankot (a miből legalább 400 millió frank iparcikkekre esik), jóval többet tehát a mi vámkülföldi iparcikk-kivitelünk egészénél, de többet még annál is, a melyet iparcikkek terén liszttestől s egyéb ily cikkestől együtt Ausztria felé elérni képesek vagyunk. Ez a fogyasztási terület 12—13 millió lakossal bír és földrajzilag, valamint közlekedési viszonyainál fogva szinte kiszolgáltatottnak látszik a mi expansiv törekvéseinknek. És mégis azt kell tapasztalnunk, hogy odairányuló kivitelünk egyre hanyatlik, hogy pl. a közös vámterület a múlt század hetvenes és nyolczvanas éveiben évenként 45—50 millió franknyival többet szállított Rumániába, mint ezidőszerint s hogy épígy, ha kisebb arányban is, hanyatlott a Szerbia s a Bulgária felé irányuló árukivitelünk is.

E hanyatlásnak többek közt egyik főokát abban kell feltalálnunk, hogy balkán kereskedelmi és vámpolitikánk már kiindulási pontjában is elhibázott. A Rumániával való vámháborúzásnak 1891-ben történt beosztetése után ugyanis azt a végzetes mulasztást követtük el, hogy Németország megelőzhetett benünket; a mennyiben nem mi léptünk Rumániával tarifa-szerződés iránt legelőbb alkuba, hanem Németország s már csak avval voltunk kénytelenek beérni, hogy egy legtöbb kedvezményes szerződésre lépünk Rumániával. Már pedig a nekünk is engedélyezett román szerződéses tarifa Németország érdekeire van szabva, a mi igényeinkkel éppen nem számít s általában mintaképpül szolgálhat arra, hogy miként lehet a legtöbb kedvezményes vámpolitikai rendszer keretén belül is egyes cikkeknek specialis kedvezése útján valóságos differenciális bánásmódra szert tenni. Németország, a mint ez számszerűleg is beigazolható, tisztán csak a maga kiviteli iparágainak szerzett kedvezményeket, a melyek ugyan részben a közös vámterület kivitelének is önkénytelenül javára vannak, a mennyiben az illető cikkekben mi is versenyt gyakorolunk, általánosságban azonban a legjelentékenyebb ipari specialitásaink továbbra is Rumánia autonom elvámolásának maradtak kitéve.

Szerbiával úgy vagyunk, hogy határforgalmi, jelentékeny engedményeink fejében pusztán azt nyertük, hogy a szerb autonom vámtarifa számos tétele megkötöttetett; a mit azonban Szerbia sikeresen ellensúlyoz avval, hogy cikkeink behozatalára fogyasztási adót, az u. n. trosarinát veti ki. Az ilyen fogyasztási adó ellen ugyan kifogást alig lehet emelni az esetben, ha az úgy a belföldi termelést, mint a behozatalt egyaránt és egyformán sújtja. De a trosarinát Szerbia oly árúkra is vetette ki, a melyek termelésével ott nem is foglalkoznak. Szerbiával kötött első szerződésünk (1881) ugyan kifejezetten kimondja, hogy behozott árúkra adó csak akkor vethető ki, ha az illető cikk ott is termeltetik és szintén adózás alá esik. De akármily pótkávét, vagy szivarkahüvelyt, illatos szappant, gyertyát stb. előállító kisüzemű kisipari műhelynek a keletkezése alkalmul szolgált Szerbiának arra, hogy a trosarinát ily cikkekre is kiveresse és így mintegy prohibitiv hatású vámpótlékot teremtsen.

A Szerbiával kötött és ez idő szerint érvényben levő kereskedelmi szerződés ugyan kimondja a X. cikkhez tartozó zárjegyzőkönyvi részében, hogy »miután a trosarinára vonatkozólag Szerbiában jelenleg érvényben levő határozatok a szerződésben megállapított

elvekkel összhangzásban nincsenek, a szerb kormány kötelezi magát, hogy ezen összhangot a szerződés életbeléptének napjától kezdve helyre fogja állítani.« E részben azonban egyfelől azt a hibát követte el diplomatiánk, hogy a szerb kormány kötelezettségének betartására nem követelt reális biztosítékokat, másfelől azt, hogy az említett jegyzőkönybe azt is bevette, hogy »különösen az alább felsorolt cikkek után, u. m. mindennemű szappan, szivarkapapiros s gyufák után trosarina többé nem fog szedetni.« Ez a különös rendelkezés szolgált a szerb kormányoknak megfelelő és bevált kibuvóul arra, hogy az elvállalt általános trosarina-eltörlési kötelezettség elől kitérjen. Balsikerünket azonban nemcsak ez ellenszolgáltatási kedvezménynek a papiroson maradása, hanem még sokkal inkább az jellemzi, hogy míg mi Szerbiának elengedtük a régebben nekünk biztosított határforgalmi kedvezményeket, addig Szerbia tőlünk nemcsak ki tudott magának ilyen eszközölni, hanem avval oly módon él, illetve visszaél, hogy hozzánk szinte egészben véve a határforgalmi kedvezményes vám mellett kerül be a szerb behozatal. Innen van aztán kereskedelmi mérlegünk állandó és jelentékeny passivitása Szerbiával szemben, a melynek mi a legfőbb vevője vagyunk a nélkül, hogy az odairányuló kivitelünknek bármi néven nevezhető jelentősége lenne.

A fentiekben tehát beigazoltuk azt, hogy a mi iparcikk-kivitelünk van, annak jelentékeny hányada a Balkánra és a Kelet felé tendál, továbbá azt is, hogy ebbeli kivitelünk különböző okoknál fogva s nem utolsó sorban elhibázott vámpolitikánk folytán is az utolsó szerződéses korszakban jelentékeny visszaesést szenvedett és végül azt, hogy a Balkán országok fölvevő képessége egymagában oly nagy, hogy ipari túltermelésünknek ott kelendőséget szerezni érdemes volna.

Ez utóbbi célból azonban többrendbeli kivitelfejlesztési intézményes reformra volna égető szükség. Az alább kifejtendő ily reformok aztán természetesen nemcsak a Kelet s a Balkán felé irányuló iparcikk-kivitel tekintetében éreztetnék kedvező befolyásukat, hanem érvényesülhetnének ipari kivitelünk minden irányában egyaránt. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy nemcsak törvényhozási és kormányzati reformokat gondolunk e célból megvalósítandóknak, hanem a kereskedelmi tevékenységünk, szervezetünk, agilitásunk stb. terén is reformszükségletet érzünk. De sem ezeknek, sem a vámpolitika körén kívül eső törvényhozási és kormányrendeletreformoknak kifejtésébe ezuttal nem bocsátkozhatunk, mert ezek részletesebb előadása tárgyunk szűkebb keretét túlhaladná.

Ha meggondoljuk, hogy a világpiaczokon a versenyviszonyok egyre nehezebbé válnak s hogy nálunknál hatalmasabb tőkeerővel, iparral és kereskedelmi expansivitással bíró államok még a mi érdek- és hatalmi sphaeránkba utalt területeken is egyre inkább elhódítani igyekeznek előlünk a teret és mindezzel szemben azt látjuk, hogy ipari cikkekben kivitelünk most is jelentékeny tényezője kereskedelmi mérlegünknek, kell, hogy arra a meggyőződésre jussunk, hogy az ipari kivitelre való kedvező előfeltételek nálunk nem hiányzanak. Pedig általában nehezebb helyzete van nálunk a kiviteli iparágaknak a vámkülföldön való térfoglalás körül, mint azoknak az iparágaknak, a melyek csak a belső szükséglet kielégítését tartják szem előtt. Az ipari cikkek kivitelénél t. i. az a nehézség is van, hogy a kivinni szándékolt iparcikk versenyképességét a külföldi

ország behozatali vámja teljesen aláaknázza, a mihez még az is hozzájárul, hogy ez iparágak nélkülözhetetlen nyersanyagai s a termelésüknél szükséges félkészítmények gyakran a közös vámterület vámjai folytán is tetemesen megdrágíttatnak.

A kivitelnek ilyen körülmények közt minden lehetősége ki volna zárva, ha más versenyállamokkal szemben nem állana rendelkezésünkre a sokkal olcsóbb munkaerő s az elég olcsó üzemi erő. Ha e kedvező tényezőkhez még a földolgozandó nyersanyag és félkészítmény megfelelően olcsó volta is csatlakoznék, akkor exportiparunk minden tekintetben versenyképesebb lenne. Az pedig szinte közhelye a kereskedelmi politikának, hogy minden kiviteli lehetőségnek a versenyképesség az egyedül igazi alapja s pótolhatatlan előfeltétele. Az olcsó nyers anyag, mint a kiviteli versenyképesség előfeltétele ma a vámvédelem mind általánosabbá válása idején a vámok folytán mesterségesen megdrágíttatik, a minek az illető nyersanyag-termelési ág védelme, illetve az irányában nyilvánuló belföldi szükségletnek a belföldi szakmabeli termelés számára leendő biztosítása céljából még meg van a maga jogosultsága és értelme. De nincs meg az értelme és a jogosultsága az ily megdrágításnak olyankor, a mikor kivitel céljából való termelésről van szó, a mikor tehát nem a hazai szükségletnek a hazai termelés részére való biztosítása adja meg a nyersanyagvámnak az indokolt voltát.

Ezt a termelésvédelmi és kivitelfejlesztési érdekellentétet a vámpolitika két módon képes kiegyenlíteni. Az egyik: a kikészítési eljárás. A másik: a vámviisszatérítési rendszer. Mindkét mód mellett a kivitel céljából való termeléskor a gyártáshoz szükséges anyagok vámját engedik el, a mi által a vámmentes anyagot feldolgozó gyár egyenlő versenyviszonyok közt termelhet egyéb külföldi versenytársaival.

A következő két fejezetben szemügyre vesszük e két kivitelfejlesztő módszert, a melyek egyikét: a kikészítési eljárást a hazai vámpolitika is ismeri és már régóta több-kevesebb sikerrel alkalmazza is.

VI.

Az 1887. évi XXV. törvénycikkben alapuló módosításokkal kiegészített 1882. évi XVI. törvénycikk, a mely az osztrák-magyar vámterület általános, ezidőszertint még érvényben levő vámtarifáját állapítja meg, X. cikkében a következőket írja elő: »A behozatali vámdíj alól fel vannak mentve . . . oly árúk és tárgyak, a melyek kikészítés, kijavítás, vagy feldolgozás végett hozatnak be a vámterületre, olyan feltétel alatt, hogy a kikészített, kijavított vagy megmunkált árúk és tárgyak ismétli kivitele a pénzügyi hatóság által előre meghatározott idő alatt történjék s hogy a behozott és ismét kivitt árúk azonossága biztosítva legyen.«

A vámtarifát szabályozó új törvényjavaslat XIII. cikke a fenti rendelkezés fentartásával kiterjeszti a kikészítés végett való vámmentes behozatalt mindazon esetekre, a melyekben egyes gazdasági vagy ipari érdekekben kívánatos kikészítési vagy földolgozási eljárásoknál az azonosság biztosítása a nyújtandó kedvezmény előnyeit veszélyeztető nehézségeket okozna, a mely esetekre nézve a kormány

föl volna hatalmazandó arra, hogy megfelelő ellenőrző intézkedések megállapítása mellett az azonosság szigorú igazolásától kivételesen eltekinthessen. Az ezek szerint megengedhető egyes kikészítési nemek, valamint az ellenőrzés tekintetében azokhoz alkalmazott szabályok a két kormány kölcsönös egyetértésével rendeleti úton állapítandók meg.

A szóbanlévő törvényjavaslat indokolása ezt a kiterjesztést azzal okolja meg, hogy a kikészítési eljárás további fentartása, sőt annak kiterjedtebb mértékben való alkalmazása egyes iparágainkra nézve egyenesen életkérdés, mert bár csekély azon iparágaink száma, a melyek a külföldön versenyképesek, azok az idegen piacokon való sikeres térfoglalásukat nagyrészt a kikészítési eljárás által nyújtott előnyök útján vívták ki. Ilyen iparágak többek közt a gépipar, a vaggongyártás és a kartonnyomó ipar. E kedvezmény hozzáférhetőbbé tétele érdekében a hazai iparosok már régóta sürgették, hogy a törvény ama szigora, a mely a kikészítési eljárás engedélyezését attól teszi függővé, hogy a behozott és kivitt árúk azonossága biztosítható legyen, enyhíttessék. Miután azonban az azonosság bizonyításának föltétlen elejtése számos visszaélésre vezetne s egyéb termelési érdekeinkbe is ütköznék, a XIII. cikk az azonosság követelményét általános szabályul fentartja és ezen követelmény alól csak bizonyos esetekre alkot kivételt olyképen, a mint azt fentebb előadtuk.

Ennek a megkönnyítésnek elsősorban az osztrák ipar fogja a hasznát látni, de ez egyfelől nekünk nem árt, másfelől pedig természetes is. Ausztria ipara sokszorosan jelentékenyebb a mienknél s a kikészítési eljárás kedvezményét eddig is tizszer oly nagy mértékben vette igénybe, mint a hazai ipar, a mit a következő hivatalos összeállítás igazolhat. Az 1893—1903-iki esztendőben igénybe vette a kikészítési eljárás kedvezményét:

	Esetben	Magyar c z é g	Osztrák
1893-ban	117	7	110
1894-ben	105	8	97
1895-ben	131	8	123
1896-ban	123	13	110
1897-ben	128	15	114
1898-ban	170	17	153
1899-ben	183	20	163
1900-ban	269	35	233
1901-ben	267	25	240
1902-ben	221	27	194
1903-ban	313	27	286

E kedvezménynek magyar és osztrák részről való igénybevétele körül tapasztalható föltűnő aránytalanságot a hazai iparügyi kormányzat annak véli tulajdoníthatni, hogy iparunk számos iparágban még fejletlen s hogy a vámtörvénynek idevonatkozó intézkedései szélesebb körökben nem eléggé ismeretesek és hogy szakköreink ez intézkedésnek fontosságát nem méltatják eléggé.¹⁾ Ez a magyarázat azonban csak a felszínen mozog s nem tárja föl az iparosok tájékozatlanságán és indolenciáján kívül fekvő ama mélyebb okokat, a melyek hazai iparosainkat teljes mértékben salválja

¹⁾ Központi Értesítő nem hivatalos része; kiadja a kereskedelemügyi m. kir. ministerium. 1903. évfolyam 7. szám.

a kikészítési eljárás kedvezményének csak rendkívül szerény méretekben való fölhasználásáért. A gyakorlat terén működő szakemberek ezt a jelenséget sokkal inkább hajlandók a magyar vámközegek részéről tapasztalható zaklató eljárásnak, az engedélyezés körüli huza-vonásnak s időpocsékolásnak, az ellenőrzéssel kapcsolatos költségek túl nagy voltának stb. tulajdonítani. Nagy hátránya a kikészítési eljárás ily formaságokhoz kötésének az, hogy egész kiviteli forgalmunkat szűk korlátok közé szorítja, mert a gyárosok ez eljárás következtében csak oly árúminőségeket kínálhatnak a vámkülföldön megvételre, illetve csak olyanokra gyűjthetnek megrendeléseket, a melyeknek megfelelő nyersanyagokat már jó eleve beszerezték. Számos iparágunk s nemcsak a törvényjavaslat indokolásában felsorolt gép-, vaggongyártási és kartonnyomó iparágak, hanem a fém- és vasipar, a butor, vegyi stb. ipar számos ipartelepe azért sem vehette ezideig igénybe a kikészítési eljárás kedvezményét, mert annak engedélyezése az azonosság szigorú igazolásához volt kötve. S így a magyar ipar számos ága csak most kerül majd abba a kedvező helyzetbe, hogy a kikészítési eljárás engedélyezését egyáltalában igénybe vehesse. S ennek ipari szervezetünk különleges körülményein kívül, a melyekre alább még visszatérünk, különösen a most tervbevett vámemelések folytán van alig fölbecsülhető nagy jelentősége. Az új vámtarifatervezet ugyanis nemcsak a készgyártmányokat, hanem éppen hazánk érdekeire való tekintettel a félkészítményeket és nyersanyagokat is magasabb behozatali vámmal sújtja, mint az eddigi vámtarifa. E vámemelések oly gyártmányoknál, a melyek nyersanyagai tekintetében a vámkülföldre vagyunk utalva, a kikészítési eljárás kedvezménye nélkül alkalmasak lennének kiviteli versenyképességünk megbénítására, annál is inkább, mert konkurrensaink némelyike (Franczia-, Német-, Olaszország, az északamerikai Egyesült-Államok stb.) kiviteli sikereit épp a kikészítési eljárásnak köszönheti. A nevezett országokban az eljárás engedélyezésénél és föltételeinek megállapításánál a vámigazgatások sokkal messzebbmenő előzékenységet tanusítanak, mint a mi vámközegeink. Időszerű volt tehát az egész vonalon végbemenő vámelzárkózással szemben legalább a kikészítési eljárás megkönnyítésével az exportipari termelésnek a segítségére lenni.

Mint fentebb már jeleztük, hazai iparunk fonák és különleges tagoltsága is indokoltá teszi e kedvezmény liberálisabb engedélyezését. Tudvalevő ugyanis, hogy ama számos baj közül, a mely zsenge iparunkra súlyosodik, nem a legkisebb az, hogy nem épült föl szerves, a dolog természetéből folyó logikai alapon. Számos iparágunk nem sarjadt ki a honi talajból úgy, hogy ebben gyökerét bírván, annak nedüiből táplálkozhatnék, hanem csak mint valami melegházi tenyészetből, vagy más éghajlatról ideplántált idegen növény teng-leng. Másutt a házi- s a kisipar fejlődött át lassankint, fokozatosan gyáriparrá, nálunk a gyáripart mesterséges módon kellett meghonosítani, a mely első ellenségeként a kisiparral találta szemközt magát. Másutt először fejlődtek a nyersanyagot s félkészítményeket előállító gyárak s aztán fokozatosan létesültek a készáru-cikkeket termelő vállalatok. Nálunk ellenben már meglehetősen szép számmal vannak a kész cikkek előállítására berendezett ipartelepek, de az ezeknek szükséges nyersanyag és félkészítmények tekintetében nagyrészt a külföldre vagyunk utalva. Olyan gyári vállalataink is vannak, a melyek egész

éven át való foglalkoztatására még nem elég az a nyersanyag, a melyet földolgozás céljából nálunk termelnek. Iparunk architektúráját e szempontból nézve, oly benyomást nyerünk, mintha az egész épület hiányos alapozással, nagyrészt a földszínen volna fölépítve, itt egy fal, ott egy pillér hiányzik s már a tetőzetből is kész néhány részlet, holott még a lépcsőzete is fogyatékos.

Tulajdonképpen ez nem is volna olyan nagy baj, a minőnek prima vista látszik. Nemzetközi munkamegosztás, illetve szabadkereskedelem mellett igen jól el lehet képzelni azt, hogy minden nemzet csak olyat termel, a mire leginkább rátermett, a mire természeti és fejlettségi viszonyai leginkább praedestinálják. Sőt a régi szabadelvű közgazdasági elmélet szerint éppen ez biztosítaná a legjobban a népek boldogulását s a termelés gazdaságos voltát. Csakhogy az idők folyamán annyira eltávolodtunk a szabadkereskedelmi irányzatnak még a látszatától is, hogy vámmal sujtunk oly cikkeket, a melyek nálunk nem is termeltetnek (varrótű!) s a melyek termelésére hiányzik minden természetes előfeltétel. Ily cikkek feldolgozására utalt gyáraink tehát egyenesen reá vannak szorulva e cikkek behozatalára. A belfogyasztás kielégítésénél az ily cikkekre rótt vám legfeljebb a fogyasztás megdrágulásában nyilvánul, a belső szükséglet mérvénél többet gyártó ipartelepek azonban kivitelre is lévén utalva, ebbeli tevékenységükben béklyókba volnának vetve a kikészítési eljárás nélkül.

Ez a vámtechnikai eszköz azonban nemcsak arra való, hogy a nemzeti termelés és a kiviteli kereskedelem ellentétes érdekei kiegyenlíthetők legyenek, hanem a mennyire szolgálja a kiviteli törekvések ügyét, ugyanannyira előmozdítja a nemzeti munkáét is. Az exportáló iparos ugyanis fölvevén a világversenynyel a küzdelmet, a hazai tőkét gyümölcsözteti, a hazai munkaerőket foglalkoztatja, pénzt hoz be az országba, tehát minden tekintetben a hazai közgazdaság érdekeit viszi előbbre. A közgazdaságilag ennyire hasznos ipari és kereskedelmi tevékenység azonban megérdemelné, hogy az állam a maga törvényes hatáskörében azt a rendelkezésre álló összes eszközökkel elősegítse és megkönnyítse. Evvel szemben nálunk ez időszerint még a kikészítési eljárás engedélyezése körül is mulasztások terhelik a vámigazgatást, a mennyiben már az engedélyezésnél is oly nehézségek támasztatnak és az ily ügyek elintézése is oly lassú vontatottsággal megy végbe, hogy nem ritka az olyan eset sem, a mikor a kikészítési engedély megadásának időpontjában már rég elmúlt a kivitelre nézve az a kedvező conjunctura, a melynek kedvéért valamely gyár a kikészítési eljárás megengedéseért folyamodott.

A midőn tehát a mostani vámtörvényjavaslat az azonosság szigorú igazolásától való eltekintést engedi meg egyes gazdasági vagy ipari érdekekben kívánatos oly kikészítési vagy földolgozási eljárásoknál, a melyeknél az azonosság biztosítása a nyújtandó kedvezmény előnyeit veszélyeztető nehézségeket okozna, — megszünteti amaz okok egyikét, a melyek ezideig a hazai iparosokat a kikészítési eljárás igénybevételében meggátolták. De ez még csak egy lépés az e részben joggal támasztható ipari és export-kereskedelmi igények kielégítése felé. És pedig oly lépés, a melylyel törvényhozásilag recipiáltatik az az eljárás, a mely e részben a törvény

ellenére, vagy legalább is törvényes alap nélkül Ausztriában régóta gyakorlatban van. A mostani új szabályozásnak megfelelő kevésbé szigorú azonossági igazolás Ausztriában ugyanis 1869. óta a megengedett dolgok közé tartozik.

A midőn tehát a vámtörvényjavaslat most legalisálja és hazánkra is kiterjeszti azt a kedvezőbb elbánást, a melyben eddig csak az osztrák iparnak volt egyoldalúlag része, kétségtelenül elhárítja egyikét ama nehézségeknek, a melyek a hazai kiviteli törekvéseknek eddig és még ezidő szerint is útjában állanak. De még mindig kétséges, hogy teljesen elhárulnak-e ezek a nehézségek mind, pusztán annak a révén, hogy a kikészítési eljárásnál a jövőben nem kell majd minden esetben az azonosság szigorú igazolásához ragaszkodni. Ha legalább az volna a törvényben, hogy bizonyos, méltányolást érdemlő esetekben az azonosság igazolásához általában nem kell ragaszkodni, hanem be lehet érni a vámmentesen behozott s a belőle készült véggyártmányban levő nyersanyag egyértékűségének (aequivalentia) az igazolásával. Ahhoz t. i., hogy a kikészítési eljárás kedvezménye igazán hozzáférhetővé tétessék, már a törvény szövegében magában gondoskodni kellene arról, hogy az azonosság szigorú igazolása helyett mit lehessen az exportiparostól kívánni. Kénytelenek vagyunk ugyanis avval a gyanúpörrel élni, hogy a míg maga a törvény, vagy az annak végrehajtására vonatkozó rendeletek nem fejezik ki határozottan, hogy bizonyos kikészítési nemeknél az azonosság igazolásához általában nem kell ragaszkodni, addig a vámhatósági végrehajtó közegektől mást nem fogunk tapasztalhatni, mint az azonosság szigorú vagy kevésbé szigorú, de annak igazolását lehetőleg megbízhatóan biztosítani célzó ellenőrzési rendszabályokat.

Epp azért sokkal inkább felelne meg a mostani könnyítéssel is célba vett kivitelfejlesztési törekvések előmozdításának az, ha a vámtörvényjavaslatnak a kikészítési eljárásról intézkedő rendelkezése oly értelemben módosíthatnák, hogy a nyersanyagoknak s félkészítményeknek további kikészítés végett való vámmentes behozatalát oly esetekben, amikor egyes gazdasági vagy ipari érdekekben kívánatos kikészítési vagy feldolgozási eljárásoknál az azonosság biztosítása a nyújtani kívánt kedvezmény előnyeit veszélyeztető nehézségeket okozna, ahhoz a föltételhez lehessen kötni, a melynek értelmében a vámhatóságoknak az azonosság igazolásától el kell tekinteniök és megfelelő ellenőrző intézkedések megállapítása mellett az egyenértékűség kimutatásával is be kell érniök. Grunzel, a vámpolitikai forgalmi könnyítések között ezt a kérdést is tárgyalván az egyenértékűség kimutatásának szabályozásáról¹⁾ igen érdekesen nyilatkozik. Az ő nézete szerint az azonosság igazolásától mindazon esetekben el kell tekinteni, a melyekben a vámmentesen behozott nyersanyag további feldolgozása során az azonosságot feltüntetni hivatott jelzéseket (pecsét, bélyeg, plomba stb.) megőrizni lehetetlen, vagy a gyártást lényegesen megbénítani alkalmas óvó rendszabályok betartását igényelné. Ily esetekben az azonossági igazolás elve helyett kiegészítőként szolgálhat az aequivalentia kimutatásának az elve, amennyiben a technikai tapasztalatoknak megfelelő arány állapíttatik meg az importált

¹⁾ Josef Grunzel: *System der Handelspolitik*. Leipzig. 1901. 546. old.

nyersárú s az exportálandó készgyártmány között. Megállapítandó t. i., hogy a nyersanyag bizonyos mennyiségéből mekkora mennyiségű készárú állitható elő. A fenmaradó hulladékok után, a mennyiben általában vámkötelesek, természetesen meg kellene a vámot fizetni.

Grunzel nem húny szemet ama visszaélések elől, a melyekre az egyértékűség igazolásával való beérés vezethet. Csakhogy azok a visszaélések sem mindig oly természetűek, a melyek föltétlen megtorlást vagy megakadályozást érdemelnének. Ellenkezőleg e téren oly visszaélések is kaphatnának lábra, a melyeket egyenesen előmozdítani és az u. n. visszaélés útján elért haszonnal megjutalmazni kellene. A vámjövedéki kihágásnak, illetve kijátszásnak ezt a nemét Grunzel t. i. abban látja, hogy az egyértékűség igazolásával beérő kikészítési eljárást fölhasználó ipar kísérleteket tehet abban az irányban, hogy észszerűbb üzemi berendezéssel, újabb találmányok alkalmazásával és a különben hulladékul eső anyagrészeknek gazdaságosabb kihasználásával és jobb értékesítéssel a vámentesen behozott nyersanyagból több gyártmányt állítson elő, mint a mennyi a vámrendszabályozásban, illetve a kikészítési eljárásról szóló engedélyrendeletben provideálva van és hogy így e plus-ból a kiviteli praemiumnak egy válfaja keletkezhetnék.¹⁾

Nos, a visszaélésnek ettől a fajtájától mi nem féltjük a hazai ipart. A mely iparos magának ily módon burkolt kiviteli praemiumot szerezni képes, az meg is érdemli azt és nem is célszerű annak elejét venni. Hiszen, ha a kikészítési eljárásnak az azonossági igazolás béklyóitól való felszabadítása ilyen eredményeket hozna fölszínre, akkor annak sokkal kedvezőbb a hatása, mint magának a vámvédelemnek. A vámvédelemnek tudvalevőleg épen az is egyik jelentékeny hátránya, hogy az ipari technika konzerválásához s új találmányok bevezetésétől való huzódáshoz vezet, ami bizonyára nem épen kívánatos célja a vám- és iparpolitikának.

Mindent összefoglalva tehát kiviteli törekvéseinknek a vámtörvények révén való előmozdítása szempontjából az autonóm vámtarifáról szóló törvényjavaslat XIII. cikkének oly értelmű módosítását tartanók célszerűnek, a mely az azonosság igazolása helyett megelégszik a kikészítési eljárás engedélyezésénél az egyértékűség kimutatásával is oly esetekben, a mikor az azonosság igazolása nehézségeket okozna.

¹⁾ Grunzel idézett műve 546. old.

Közlemények és ismertetések.

Vámpolitika.

Láng Lajos: *A vámpolitika az utolsó száz évben.* Magyar közgazdasági könyvtár. A magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági bizottságának megbízásából szerkeszti Földes Béla. II. kötet. Budapest, Politzer Zsigmond és fia kiadása 1904. XI. + 538 + 111* oldal.

Az utóbbi években, mióta a kereskedelmi szerződések lejártá folytán a vám- és kereskedelempolitika kérdései ismét fokozott mértékben kötik le a nyugateurópai nemzetek figyelmét és pedig ezúttal nemcsak a continensen, hanem a brit félszigeten is, a kereskedelempolitikai irodalom jelentékenyen megnövekedett. Valamint a most lejáró kereskedelempolitikai korszak megalakulásakor a kilenczvenes években, úgy most sincs hiány a vámpolitika különböző kérdéseit megvilágító munkákban és egymást követik úgy a rendszeres elméleti művek, mint pedig a vámpolitika történetének egyes mozzanatait megvilágító munkák, mert azzal mindenki tisztában van, hogy csakis a tudomány világító fáklyájának útmutatása mellett lesz lehetséges a forgalomnak a mai közgazdaságban elfoglalt rendkívüli jelentőségénél fogva annyira fontos kereskedelempolitikai kérdéseket a gazdasági haladást elősegítő módon megoldani. Különösen az annyira alapos és fáradhatatlan német tudomány látott bámulatos szorgalommal és buzgósággal a vámpolitikai kérdéseknek a legkülömbözőbb oldalokról való megvitatásához. Daczára annak a nagy érdeklődésnek, melylyel a tudósok csak úgy, mint a gyakorlati férfiak rávetették magukat a nemzetközi forgalom kérdéseinek tanulmányozására, mégis csak igen kis számban találunk olyan műveket, melyek nemcsak egyes többé-kevésbé egyoldalú szempontból tárgyalják ezeket a kérdéseket, hanem az élet sokoldalúságával számolva és magasabb szempontok tekintetbe vételével készültek. És ez a tömegek anyagi érdekét annyira és oly közletről érdeklő tárgynál, mint a milyen a kereskedelmi politika, csak természetes, mert ily kérdéseket csak kevesen képesek a szűkkeblű magánérdekek fölé emelkedve megítélni.

Oly mű megírása, mely magasabb szempontokból és a gyakorlati élet követelményeinek kellő méltatásával világítja meg a kereskedelempolitika fejlődését és feladatait, úgy elméleti, mint gyakorlati téren oly tulajdonságokat tételez fel, melyek csak igen ritkán találkoznak egy és ugyanazon szerzőben. Ezért rendelkezik az irodalom az említett színvonalon mozgó művekkel csak igen kis mértékben. E ritka művek közé kell sorolnunk Láng Lajos előttünk fekvő vaskos kötetét.

Szerző mint a közgazdaságtan és statisztika tudományának egyaránt hivatott művelője, kinek ezenkívül mint hazánk kereskedelmi és ipari ügyei vezetőjének bő alkalma nyílt Magyarország gazdasági helyzetével megismerkedni, a nemzetgazdaság összes ágai helyzetének figyelemre méltatásával a legszélesebb alapokon lát nehéz feladatának a megoldásához. E mellett szerző nemcsak a gazdasági helyzetre és az egyes gazdasági érdekcsoportok kívánságaira és szükségleteire van tekintettel, hanem mint a világpolitika magasabbröptű problémái iránt is nagy érdeklődéssel bíró államférfiú, a vámpolitika eseményeinek a nagyobb nemzeti törekvéseknél és nagyobb horderejű gazdaságpolitikai terveknel jutó szerepére is kiváló súlyt helyez. Az egyes kérdéseknek ily széles látkörrel való megvilágítása jellemzi legjobban az előttünk fekvő művet, mely éppen ezáltal lehetővé teszi, hogy az annyszor csak pártszempontokból és szűkkeblű érdekek látószöge alatt megvilágított kérdések valódi jelentőségéről az olvasó magának képet alkosson. Éppen a nemzetek szellemi és anyagi fejlődésére és törekvéseire vonatkozó szempont előtérbe tolása folytán a mű igen hatásosan szemeink elé állítja azt a sajnos annyszor figyelmen kívül hagyott szoros összefüggést, mely a vám- és kereskedelmi politika és az egyéb külpolitika kérdései közt okvetlenül fennáll.

A mű első sorban áttekintést nyújt a fontosabb államok vámpolitikai fejlődéséről. Az idegen államok közül, melyeket Láng mindenképp előtt letárgyal, hogy aztán minél bővebben foglalkozhassék az osztrák-magyar monarchiával, első helyre Angliát tette, mely úgy eddigi következetes és határozott vámpolitikája, mint pedig az imperialistáknak az eme kereskedelmi politika megváltoztatására vonatkozó törekvései folytán fokozott mértékben magára vonja a figyelmet. Az Angliáról szóló fejezetekben szerző élénk színekben festi az angol szabad kereskedelem keletkezését. Rámutat mindenképp arra, hogy az angol ipari forradalom hatása alatt miképp keletkezett Anglia ipari és kereskedelmi supremáciája és hogy ennek következtében Angliában az ipar és kereskedelem a nemzeti jövedelem forrásai közt a többi messzire túlszárnyaló jelentőséghez jutott. Élénken szemeink elé varázsolja a mű azt a nyomást, a melyet éppen az ipar és kereskedelem rendkívüli jelentőségénél fogva Angliában a munkásosztály a kereskedelempolitikára gyakorol és már az eme, Peel és Gladstone reformjait és azok előzményeit és okait tárgyzó lapokon a szerző által erőteljes vonásokban megrajzolt kép is azt a meggyőződést kelti bennünk, hogy Angliában más kereskedelmi politika, mint a mely az ipar és kereskedelem és ezáltal közvetve a munkásosztály érdekeit is szem előtt tartja, nem is volna lehetséges. Minthogy pedig a többi összes államok iparát kivált a XIX. század elején és derekán messzire túlszárnyaló angol iparnak csakis szabadelvű kereskedelmi politika felelhetett meg, Anglia más kereskedelempolitikai módszert nem is fogadhatott volna el. Láng műve meggyőzően adja elő, hogy Angliában a szabad kereskedelem nemcsak elméleti igazság erejénél fogva, nemcsak egyes felvilágosodott emberek meggyőződéséből, hanem belső szükségességéből, az ipari és kereskedelmi fölény és a munkásosztály érdekeinek ez által jutó fontosság eredményeképp kényszerítő erővel következett be.

A fejlődésnek ilyen világításban való bemutatása után természetesen lehetetlen, hogy ne jussunk arra a meggyőződésre, miszerint

addig, míg az angol ipari és kereskedelmi fölény tart, rendszerváltoztatásra alig lehet kilátás. Ebből a szempontból nézve a kérdést, igyekszik Láng a német irodalomban az angol imperialisták vámpolitikai terveire utalással hangoztatott veszély tekintetében bennünket megnyugtatni és bebizonyítani, hogy az eddig vészjelekként feltüntetett angol intézkedések, a német szerződésnek 1897-ben történt felmondása, az angol cukorvám és a szénkiviteli vám épenséggel nem jelentik a szabad kereskedelmi politika elvének csak legkisebb mértékben való megcsorbitását sem. Utalással arra, hogy Angliának a gyarmatokkal való forgalmát az egyéb országokkal folytatott forgalom jelentékenyen felülmúlja, kiemeli a mű, hogy aligha tarthatunk attól, miszerint Anglia a gyarmatoknak külömbözeti előnyök nyújtása kedvéért szakít eddigi kereskedelempolitikai rendszerével, mely mellett a világ első iparos államává nőtte ki magát. Hiszen a gyarmatoknak előnyben részesítése első sorban a nyerstermények megvámolását tételezné fel, mi által, ha az ipari segédanyagok megvámolását nem is tekintjük az élelem megdrágítása folytán Anglia saját magának nehezitené meg a versenyt a világpiaczon, a mit pedig józanul a számító angol nemzetről nem lehet feltételeznünk.

Anglia után Amerikára tér át a mű. Végigvezet bennünket az amerikai vámpolitikán attól a kortól kezdve, a midőn az még csupán pénzügyi szempontok szerint kezeltetett, a republikánusok és demokraták, az északi és déli államok vámpolitikai küzdelmein egész addig a korig, a midőn az amerikai vámpolitika a nagy tőke szolgálatába lépett. Kiváló mértékben természetesen itt is az újabb alkotások, a Mac Kinley és a Dingley-tarifa kötik le figyelmünket, melyek Európát is közéről érintették és annak idején, — az utóbbi csak néhány év előtt — oly nagy hullámokat vertek Európában is. Természetesen Láng az amerikai vámpolitikát is magasabb szempontokból vizsgálja és itt sem marad meg az események pusztá leírásánál és ismertetésénél, hanem igyekszik Amerika vámpolitikai fejlődéséből is a megfelelő következtetéseket levonni. Az egész fejlődés vizsgálata Lángban azt a meggyőződést kelti, hogy Amerika iparának és általában közgazdaságának oly hirtelen és annyira szédületes emelkedése nem a védvám következménye és nem a védvamos politika érdeme. Nézete szerint a védvám hívei helytelenül hivatkoznak Amerika példájára és alapos tévedésben vannak, a midőn Amerika gyors fejlődésével akarják bizonyítani a védvámnak a közgazdasági fejlődésre gyakorolt éltető befolyását. Az amerikai közgazdaság fellendülése a lakosság kitünő tulajdonságaiban és a természet ajándékaiban birja forrását. És Láng ezzel a nézetével nem áll egyedül. Nem kisebb emberek, mint az amerikai vámpolitika legelőkelőbb történésze és a közgazdasági tudománynak Amerikában egyik legnagyobb oszlopa, Taussig és a nagy amerikai politikus és vámpolitikai gyakorlati férfiú, Mac Kinley, ki, mint tudjuk, maga is egy védvamos vámtarifa szerzője, osztják a Láng által képviselt felfogást.

Amerika után szerző Franciaországra tér át. A XIX. század elején Franciaországban lefolyt vámpolitikai események előadása után szerző annak a vizsgálatához fog, hogy az Angliában oly nagy sikereket elért szabadelvű kereskedelmi politika Franciaországban, hol az egyes körökben több-kevesebb rokonszenvre talált, miért nem tudott győzelemre jutni. Szerző bebizonyítja, hogy ennek az oka

lényegileg abban keresendő, hogy Franciaországban a szabad kereskedelem általános elvekkel és nem reális érdekekkel dolgozott; itt nem támaszkodott a nagy néprétegek érdekeire, miként Angliában. Eppen ezért maradt a francia nemzet számára a szabad kereskedelem elméleti elv, melyért az a realitás hiánya folytán nem tudott lelkesülni. Igen érdekesen állítja szemeink elé Láng műve azt, mikép igyekezett az Angliában huzamosabban tartózkodott és szabad kereskedelmi eszméktől áthatott III. Napoleon fejedelmi akaratának erejével a Cobden szerződésben a szabad kereskedelmet Franciaországban is meghonosítani és pedig úgyszólván a francia nemzet akarata ellenére és mily gyorsan omlott össze ez az építmény az azt megalapító kormány eltűnésével. Természetes sorsa ez minden olyan rendszernek, mely nem támaszkodik szélesebb rétegek meggyőződésére.

A vámpolitikának védvamos irányba terelésében természetesen Franciaországban is megvolt a pénzügyi helyzet súlyának a maga része, mert a hetvenes háború nagy hadisarcza tette mindenekelőtt szükségessé a vámok emelését. Minthogy továbbá Franciaország ipara tekintetében nem szárnyalta túl versenytársait, mint Anglia és a francia ipar a belföldön is érezte a fejlettebb ipari államok versenyét, a nemzeti munka védelme érdekében felhangzott szövatok nem maradhattak hatástalanok; a gabonaárak sülyedése és a tengerentúli verseny természetesen itt is megtették a maguk hatását és az ipari és mezőgazdasági védelem hívei csakhamar egymást támogatva karöltve igyekeztek a kormányt a védvamos irányban haladásra rábírni. 1885-ben behozták a védvamosokat és most már egymást követték a védvamos-emelések. Szerző a mindkét nemzet védvamos hangulata folytán bekövetkezett olasz-francia vámháború történetének előadását arra használja fel, hogy Olaszország vámpolitikája iránt is lehetőleg röviden tájékoztassa az olvasót, kiemelvén a pénzügyi helyzetet és az olasz nemzet közgazdaságának a külföldtől való függetlenítésére vonatkozó szempontot, mint olyanokat, melyek az ipar fejletlensége mellett első sorban okozói az olasz védvamos irányzatnak.

E kitérés után visszatérve a francia vámpolitikára, az 1892. évi vámtarifa keletkezésével bővebben foglalkozik a mű, a tarifa körüli vitában felhangzott érveket is behatóbban méltányolván.

A francia vámpolitika eredményeit szerző a külforgalom adatainak alapos vizsgálata után abban látja, hogy Franciaország a mezőgazdasági vámok folytán drágábban táplálkozik és így a világpiacra ipara versenyfeltételeit nehezíti önmagának, e mellett azonban több idegen iparcikket fogyaszt, mint régebben. Ez a körülmény és a Franciaországban egyre tért hódító gyarmati politika, mely okvetlenül az ipari fejlődés előmozdítását vonja maga után, szerző nézete szerint előbb-utóbb Franciaországban is a túlzó védvamos irányzat enyhítését fogják eredményezni. Ha az ipari érdeknek Franciaországban még nem eléggé kifejlődött túlsúlya következtében szadadelvű kereskedelmi politikának Európában való kezdeményezése nem is várható Francziországtól, mégis a védvamosok és az elzárkozás fokozására Franciaországban Láng nézete szerint már alig van kilátás.

A német birodalom vámpolitikáját, mely úgyszólván a német vámegylet keletkezése óta élénk kölcsönhatásban volt az osztrák-magyar monarchia vámpolitikájával, a mű az utóbbival összefüggés-

ben tárgyalja. Es ezzel elérkeztünk azokhoz a fejezetekhez, melyek a dolog természeténél fogva bennünket leginkább érdekelnek és amelyeket szerző is a legnagyobb szeretettel dolgozott ki.

Mindenekelőtt megtaláljuk a német vámegyesület történetét, melyet szerény kezdetek után Poroszország ügyessége, méltányossága és döntő pillanatokban nyilvánult határozott politikája csakhamar a német államok gazdasági és nemzeti egyesülésére vonatkozó törekvések középpontjává tettek. Igen érdekesen tünteti fel a mű, hogy mikép jutott Poroszország az események fejlődése folyamán annak tudatára, hogy az általa életre hívott vámegyesülés milyen nagy politikai misszióval bir. Bővebb megvilágítást nyer már itt is Ausztria magatartása a német vámegyesülettel szemben. Kétségtelen, hogy Bécsben sokáig kevésbe vették Poroszországnak a német államok vámegyesületbe vonására irányuló törekvéseit. Midőn azokra az osztrák kormány nagyobb mértékben figyelmes lett, akkor sem látta át azok gazdasági és politikai fontosságát eléggé, és nem fordult kellő erélylyel az e törekvések körül csoportosuló kérdések megoldása felé. Brukk bárónak, mint a kereskedelmi tárcza vezetőjének tett kísérletei nem vezettek kellő eredményre. Poroszország ekkor ugyan még nem merte Ausztriát mereven visszautasítani, és miután Ausztria 1851-ben szakított a tilalmi rendszerrel, 1853-ban létrejött Ausztria és Poroszország között az úgynevezett februári szerződés, mely a jövőben való vámpolitikai közeledést helyez kilátásba és meghatározza az időpontot is, melyben az erre vonatkozó tárgyalások a két állam között megindítandók lesznek; mindamellet Poroszország már ekkor is határozottan el volt tökévelve a nagyobb vámpolitikai közeledést minden eszközzel megakadályozni. Leghatásosabb eszközként erre III. Napelen vámpolitikai magatartása kínálkozott; e fejedelem ugyanis az angol-francia (Cobden) szerződés aláírása után Berlinben is közeledést keresett. Így jött létre 1865-ben a porosz-francia szerződés, mely szabadelvű szelleménél fogva Ausztriának a porosz vámegyesülethez való nagyobb közeledését lehetetlenné tette. Ausztria kénytelen volt beérni az 1865-iki, áprilisi szerződés nevében ismeretes szerződéssel, melyben a két állam nagyobb mérvű vámpolitikai közeledése már csak mint egész távoli és minden biztosabb alapot nélkülöző ígéretként szerepel.

Áttérve az osztrák-magyar monarchia kereskedelmi politikájának közelebbi megvilágítására, szerző mindenekelőtt arra a kérdésre adja meg a feleletet, hogy Ausztria miért nem csatlakozhatott a német államok vámegyletéhez. Szerző kimutatja, hogy ennek nem csupán az a fentemlitett tény az oka, hogy az osztrák államférfiak nem ismerték fel jókor a Zollverein jelentőségét. A főakadály, melyet Poroszország a porosz-francia szerződés megkötésével oly ügyesen használt fel Ausztria ellen, az osztrák vámpolitikának a tilalmi rendszer elhagyása után is erősen védvamos politikája volt, melyet az osztrák ipar egyoldalú érdekeinek rövidlátó szempontjából főkép a magyar fogyasztó piacnak az osztrák ipar számára való biztosítása végett folytatott Ausztria. Ennek az egyoldalú kereskedelmi politikának a szálait a mű egész II. József koráig vezeti vissza, kinek vámpolitikája az előttünk fekvő műben beható méltatást nyer. Szerző nézete szerint tehát a magyar piacnak az osztrák ipar számára biztosítása kedvéért áldozta fel Ausztria a német vámegyesületbe való

belépés lehetőségét, mert az osztrák kormány azért ragaszkodott annyira a magas vámokhoz, hogy Ausztria ipara elől idegen állam a magyar piacot el ne hódíthassa. Ezért maradtak a tilalmi rendszerrel szakító 1851. és 1858-iki vámtarifákban is a vámok meglehetősen magasságban, és ezért voltak a bécsi kormánynak a vámegyeülésre irányuló törekvései daczára az 1853-ban, 1865-ben és 1868-ban Oroszországnak felajánlott vámengedmények csak kisebb fokúak.

Mindamellettt éppen a német vámegylethez való közeledés kedvéért engedett Ausztria először szélső védvamos rendszeréből, amiért azonban már 1853-ban is érezhető volt az osztrák iparosok elégedetlensége, mely az idők folyamán csak fokozódott és már az 1868-iki német szerződés megkötésekor igen erősen nyilvánult. Ennek daczára még ebbe az időbe esik az osztrák-magyar monarchiának két, a szabadelvű kereskedelmi politika szellemét magánviselő ténye. Az első az angol pótegyezmény megkötése 1869-ben. Ez ugyanis kivált a gyapju- és pamutárak vámjának leszállítása által Ausztria legfőbb iparágait érintő engedményeket tartalmazott. A másik nem kevesebb szabadelvű vámpolitikai eseményt, az 1875-iki román szerződés megkötését rendszerint el szokták felejtetni, a midőn az osztrák-magyar monarchia vámpolitikájának szabad kereskedelmi korszakát az angol pótegyezmény megkötésével befejezettnek tekintik, és ez egyezményt mint olyant állítják oda, mely az osztrák-magyar monarchia szabadkereskedelmi irányának utolsó nyilvánulása. Ez szerző szerint alapos tévedés, mert a román szerződés a mezőgazdaságot érdeklő igen lényeges engedményeket tartalmaz, e szerződés megkötésénél természetesen nem Ausztria; hanem Magyarország hozott áldozatot.

A továbbiakban a mű arról számol be, hogy Ausztriában a magas védvám hivei mikép jutottak újból győzelemre. Nézete szerint nemcsak az angol pótegyezmény volt annak az oka, hogy már a hatvanas évek második felében igen erősen éreztették hatásukat az osztrák védvamos mozgalmak. Az osztrák ipar mindig erősen ragaszkodott a védvámokhoz; a midőn Ausztria a német vámegylethez akart csatlakozni, akkor az erre irányuló törekvések némileg ellensúlyozták a védvamos hajlamokat, melyek azonban, a mint nyilvánvalóvá lett, hogy Ausztria a német egységből végkép kimaradt, újult erővel léptek előtérbe és most a kormány régi rokonszenve újból feléjük fordult.

Mindazonáltal Láng nem teszi az osztrák kormányt felelőssé azért a védvamos fordulatért, mely az osztrák-magyar monarchia kereskedelmi politikájában csakúgy, mint a continens többi államában bekövetkezett. E fordulatért szerző nézete szerint nem Ausztriát, hanem a német birodalmat és pedig ennek nagynevű kancellárját, Bismarck herceget illeti a felelősség. A mű e pontnál, a védvamos fordulat keletkezésénél az esemény nagy jelentőségéhez mért részletességgel és alapossággal jellemzi azokat a körülményeket, melyek Bismarck herceget a szabad kereskedelmi irány elhagyására ösztönözték és őt annyira befolyásolták, hogy a védvám szükségességének bebizonyítása kedvéért ő maga is a küzdőtérre kilépett. Mindenek előtt a német ipar körében már a hetvenes évek elején megindult védvamos mozgalmat kell ide sorolnunk, melyet természetesen a vasvámok eltörlésére irányuló szabadkereskedelmi javaslatok csak erősítettek. E mellett főképp politikai események, a német párt-

viszonyokban végbement átalakulások terelték igen nagy mértékben Bismarck herceget a védvamos irányzatba, melynek pénzügyi oldalát sem vetette meg. A midőn a birodalmi kancellár a szabadelvűek helyett megbízható támaszt keresett, ezt csakhamar megtalálta a conservatív földbirtokban, mely felé egyéni rokonszenve úgyis vonzotta. A földbirtok vámpolitikai érdeke a hetvenes években jelentékeny átalakuláson ment keresztül. Mindeddig a német földbirtok a szabad kereskedelem hive volt és pedig nemcsak elméleti meggyőződésből, hanem mint az iparcikkek fogyasztója reális érdekből. Ez azonban megváltozott, a midőn a tengerentúli verseny a német fölös gabonát Anglia piacáról kiszorította és egyuttal a keleti államok gabonáját is kiszorítván onnan, azt nagy mennyiségben a német piacra zúditotta, minek következtében a német birtokosok érezni kezdték a szabad kereskedelmi politika hátrányait. Mindeme körülmények hatása alatt fordult Bismarck herceg a védvám rendszer felé és akadályozta meg mindenekelőtt az osztrák-magyar monarchiával már megindított szerződéses tárgyalásokat, hogy Németországnak új vámtarifája kidolgozásánál szabad kezét biztosítson.

A német birodalom eme védvamos magatartása, mely az 1879-ki, az ipart és mezőgazdaságot egyaránt védelemben részesítő vámtarifa megalkotásához vezetett, az osztrák-magyar monarchiában még előbb ért el sikert, mint a német birodalomban. A német kormány magatartásának hatása alatt ugyanis egyrészt az osztrák iparosok panasza is hangosabbak lettek, másrészt pedig növekedett a vezető körök hajlandósága azok meghallgatására. Így keletkezett az 1878. évi vámtarifa, mely az egy évvel utána alkotott német vámtarifától két irányban lényegesen különbözik. Először is nem tartalmaz mezőgazdasági védvámokat, másodszor pedig a pénzügyi vámokat is csak kisebb mértékben emeli. Szerző utal arra, hogy ez utóbbi vonás mily lényeges különbséget képez a más országokban és az osztrák-magyar monarchiában érvényre jutott védvamos irányzat keletkezését és kezdeteit illetőleg. Németországban, Franciaországban és Olaszországban a védvamos irányzat a vámbevételek fokozását főelvei közé sorolta, sőt a két utóbbi államban, a mint fent láttuk, a pénzügyi helyzet kedvezőtlen voltának nagy rész jutott a védvamos irányzat győzelemre segítségével. Az 1878-ki vámtarifában ezzel ellentétben a pénzügyi vámoknak a felemelése csakis a monarchiának ekkor még a szabad kereskedelem pártján álló felének, Magyarországnak a sürgetésére történt meg, minthogy az osztrák iparosok önző érdekeit, mint a gyarmati cikkek fogyasztói, veszélyeztetve látták ez által.

A védvamos áramlat, mely a hetvenes évek végén beköszöntött és mely úgy az osztrák-magyar monarchiában, mint a német birodalomban a nyolczvanas évek ismételt vámemeléseit eredményezte, számos vámpolitikai bonyodalomra adott okot és többek közt vámháborúba sodorta mindenekelőtt a német birodalmat az osztrák-magyar monarchiával és Oroszországgal. Az állatforgalmi korlátozások, melyeket az osztrák-magyar monarchia Németország kezdeményezése folytán állatkiivitele fentarthatása végett kénytelen volt életbeléptetni, a a közös vámterületet Romániával vámháborúba sodorta és a nyolczvanas évek vámpolitikai eseményei egyáltalában inkább a gazdasági harc, mint a békés fejlődés képét nyújtják. Alapos vizsgálat tárgyává téve az autonóm vámpolitika eredményeit, szerző azokat az

ipari fejlődés 'szempontjából általában nem tartja kedvezőknek. Az elzárkózási politika megállította a közös vámterület kivitelének rohamos emelkedését, úgy, hogy az autonom vámpolitika korszakának bevégeztekor nagynehezen felvergődött a kivitel oda, a honnan az tiz év előtt hirtelen lehanyatlott. A védvám a belső piacot biztosította ugyan az iparnak, azonban annak vállalkozási kedvét és versenyképességét nem fejlesztette. Hasonlókép kedvezőtlenül ítéli meg szerző az autonom vámpolitika hatását a német iparra nézve is.

Teljesen érthető, hogy ezután a vámpolitikai közeledés vágya egyre erősebben nyilvánult, mely vágyat még jelentékenyen fokozott az a körülmény, hogy az iparnak a vámpolitikai bizonytalanságnál sokkal inkább érdekében volt hosszabb időre rendezni a vámpolitikai viszonyokat, hogy üzleti számításai részére biztos alapot nyerjen. Ennek az óhajnak a hatása alatt a kilenczvenes évek elején nagy hévvel fogtak a szerződéses tárgyalásokhoz, melyeket az osztrák-magyar monarchia egy időben folytatott a német birodalommal, Olaszországgal, a Svájczzal és Belgiummal. Ezt az úgynevezett cooperatiót, t. i. a szerződéses tárgyalások párhuzamos folytatását Láng nézete szerint a védvámok egész jogtalanul teszik felelőssé, a kilenczvenes évek szerződéseiben foglalt engedményekért, mert hiszen az egyik szerződésben tett engedmények a legnagyobb kedvezmény elve alapján együttes tárgyalás nélkül is előnyére váltak volna a többi államoknak.

Miután szerző így végig tekintett az osztrák-magyar monarchia vámpolitikáján és a vele szoros kapcsolatban álló német kereskedelmi politikán és vizsgálatait a nyugati és keleti államokkal kötött szerződések bő ismertetésével kiegészítette, a mai vámpolitikai kérdések vizsgálatához lát, mi által műve kiváló mértékben vonja magára érdeklődésünket, minthogy e kérdések történeti alapon tudományosan, a politikai küzdelemektől távol álló szempontokból még aligha nyertek eddig feldolgozást.

Napjaink vámpolitikai kérdései közül szerző legelőször is a német vámtarifa felé fordul. E vámtarifa legnagyobb veszedelmét ránk nézve ő is a minimális gabonavámokban látja és pedig ezeknek nem annyira közvetlen, mint inkább közvetett hatásától fél, a mennyiben t. i. a német piacot eddig nagyobb mértékben igénybe vett keleti államok gabona feleslege igen könnyen a közös vámterület piacát fogja ezután elárasztani. Közvetlenül a gabonavámoknál is érzékenyebben sújtják az osztrák-magyar monarchia kivitelét a német állatvámok, melyek szerző nézete szerint a német agráriusok mostani hangulata mellett aligha lesznek szerződésileg jelentékenyen mérsékelhetők. Mindamellett Láng nem ítéli meg túlságos sötéten a helyzetet; nem tartja ugyanis valószínűnek, hogy az élelmi szereknek a magas mezőgazdasági és állatvámok mellett kimaradhatlan megdrágulását a német nép szélesebb rétegei nagyobb társadalmi megrázkódtatás nélkül hosszabb ideig elviseljék. Valamint az alacsony gabonaárak által a hetvenes években előidézett védelmi irányzatot a gabonaárak emelkedése után békélyes és a kereskedelmi szerződésektől nem idegenkedő vámpolitikai áramlat váltotta fel, épp úgy a gabonaáraknak a német vámtarifa magas mezőgazdasági vámjainak hatása alatt bekövetkezendő emelkedése is igen könnyen eredményezheti a német vámpolitikának békésebb irányba terelését. Így tehát szerző daczára annak, hogy nem

áztatja magát a német mezőgazdasági vámoknak rövidesen bekövetkezendő leszállításával, mégis bizik abban, hogy huzamosabb ideig azok súlya nem fog kivitelünkre nehezedni.

Az osztrák-magyar monarchia új autonom vámtarifájának előkészítésekor nyilvánult óhajokat vizsgálat alá véve, szerző arra az eredményre jut, hogy a magyar mezőgazdák követelése elmaradnak a német mezőgazdák követelése mögött, holott a magyar gazdák helyzete a németekénél kétségkívül rosszabb. De az osztrák mezőgazdasági körök követeléseivel szemben is mérsékelteknek kell tartanunk a magyar agrárius követeléseket, holott az osztrák gazda ismét kedvezőbb helyzetben van, mint a magyar, már csak azért is, mert a nagy ipari fogyasztó közönség közelében termel. A mint az előttünk fekvő műből megtudjuk, az új vámtarifa körüli megegyezés legnagyobb akadályát ismét az osztrák iparosok túlzott követelése képezték; az osztrák iparosság ugyanis nem véve tekintetbe, hogy a szerződéses politika korszaka mennyivel kedvezőbb volt fejlődésére, ismét visszakivánczik a magas védvámok korába, pedig szerző vizsgálatai szerint kétségkívül a mezőgazdaságnak inkább van joga védelmet követelni, mert helyzete ma kedvezőtlenebb, mint a szerződéses politika megkezdése előtt.

Az agrár vámok hatását illetőleg szerző azon a véleményen van, hogy olyan területen, milyen a közös vámterület, mely t. i. nem szorul nagyobb mértékben külföldi gabona és állatbevitelre, a mezőgazdasági vámok hatása inkább a külföldi termék távoltartásában, mint az árak túlságos felcsigázásában fog állni; és addig, a míg csak a külföldi mezei termények távoltartását eredményezik a mezőgazdasági vámok, hazánkban mindenkinek helyeselnie kell azokat. Természetesen hangsúlyozza szerző azt is, hogy az osztrák-magyar monarchia és a német birodalom mezőgazdasági vámjai között milyen szoros összefüggés áll fenn; hiszen a közös vámterület agrár vámjainak a legfőbb rendeltetése a német vámtarifa emelése folytán a német piacról kiszoruló termékeknek a mi piacunktól való távoltartása. És ezért ha egyszer Németország le fog térni a mezőgazdasági védelem ösvényéről, akkor e tekintetben a helyzet nálunk is változni fog.

Igen messze vezetne szerzőnek az autonom vámtarifára és a kiegyezésre vonatkozó tárgyalásait további részleteibe követni, úgy, hogy ezek tekintetében magára a műre kell utalnunk, mely az idevágó fejezetben is számos új nézőpontot tartalmaz. Általában még csak annyit kívánok e fejezetre, valamint az egész mű szellemére nézve megjegyezni, hogy igen jól esik szerző fejtegetéseit olvasni, melyek az osztrák-magyar monarchia vámpolitikáját a magyar szempontok kidomborításával tárgyalják.

Mielőtt Láng befejezné művét, még egyszer visszatér Angliára, hogy ez alkalommal kizárólag Chamberlain terveivel és ezek sorsával behatóan foglalkozzék. Bőven ismerteti a Chamberlain által a szabad kereskedelem ellen indított hadjáratot, melyben őt legalább részben Balfour miniszterelnök is támogatta. A parlamentben Chamberlain tervei ellen elhangzott szöveg, a tudomány és a sajtó, valamint a munkások elitélő nyilatkozatainak előadása után Chamberlain két nagy beszéde, a glasgowi és a greenocki beszéd nyomán és a szabad kereskedelem hívei részéről az ezekben foglaltak ellen felhozott érvek tekintetbe vételével szerző a kérdés kritikai megvilágítására tér át,

mely kritikai méltatásban nem egy szempont foglaltatik, mely az angol államférfiak figyelmét is elkerülte.

Chamberlain terve két részből áll: az első rész vámpolitikai kedvezmények nyújtását követeli a gyarmatoknak, hogy ez által gazdaságpolitikailag az anyaországgal szorosabb kapcsolatba hozassanak, a második rész pedig megtorló vámokat kíván az angol ipart károsító államok ellen. A Chamberlain-féle program első része, a gyarmatok és az anyaország közt létesítendő szorosabb vámpolitikai kapcsolat terve úgy szólván legyőzhetlen akadályokba ütközik. A szorosabb vámpolitikai kapcsolat az anyaország és a gyarmatok közt ugyanis csak úgy képzelhető el, hogy abban olyan kedvezmények állapittatnak meg, melyek az összes gyarmatok előnyére válnak. Erre a célra azonban a gabona megvásárolása nem elégséges, mert Ausztráliának és Dél-Afrikának ebben semmi érdeke nincsen; e gyarmatok kedvezményben részesítése csakis a nyersanyagoknak a megvásárolása esetében volna lehetséges, a mit pedig maga Chamberlain sem mert ajánlani. E mellett az is igen nagy nehézségeket okoz, hogy a gyarmatok kijelentették, miszerint oly kötelezettséget nem vállalhatnak, a mely mellett saját iparuk védelméről kénytelenek volnának lemondani, mi által az angol iparra nézve a gyarmatok vámpolitikai közeledésétől várható előnyök is más színben tűnnek fel. Chamberlain programjának második része, mely a megtorló vámok meghonosítását hozza javaslatba, ugyancsak alapos czáfolatban részesült, mert hiszen Anglia a mai vámpolitika mellett a legnagyobb kedvezmény elve alapján mindenütt egyenlő feltételek mellett versenyezhet az idegen államokkal. Minket különben az angol megtorló vámok még abban az esetben is igen kevésbé érintenének, ha Chamberlain hiveinek sikerülne is a program eme részét győzelemre juttatni, mert hiszen az élelmi szerek és nyersanyagok vám alá vonására — a mi pedig bennünket első sorban érdekel — aligha van kilátás.

Magában az, hogy Chamberlain szónoklatainak a hatása, mely eleinte leirhatatlan volt, ellenfelei és kivált Rosebery fellépése után nagyon is alászállt, bizonyítja talán legjobban, hogy a Chamberlain imperialista érveivel felkeltett hangulat komolyabb és behatóbb vizsgálat után mennyire más színben tűnt fel. Láng mindent tekintetbe véve, abban reménykedik, hogy a mai védvamos visszaesés nem lesz túlságos hosszú életű és hogy Anglia, a szabad kereskedelmi rendszer oszlopos támasza, nem fogja a védvámrendszerre való áttérésével megakadályozni azt, hogy az európai continens a német birodalom vezetése alatt, hol az ipari fejlődés előreláthatólag nemsokára szabadabb vámpolitikai áramlatot fog előidézni, a merev védvámpolitikát elhagyja.

A mint a mű tartalmának az itt megkísérelt rövid jelzéséből is láthatjuk, Láng műve az utolsó száz évben felszínre került, de kivált a ma előtérben álló összes kereskedelempolitikai kérdések iránt felvilágosítást nyújt; a legtöbbet illetőleg az egész történeti fejlődés mellett az azzal összefüggő elméleti szempontok is kellő megvilágításban részesülnek és ez az előttünk fekvő műnek egyik eléggé nem hangsúlyozható előnye. Az egyes kereskedelempolitikai rendszerek és irányzatok mellett és azok ellen felhozható érvek szokásban levő rendszeres összeállításánál sok tekintetben értékesebb és tanulságosabb a szerző által a vámpolitikai események megvilágításánál követett az az eljárás,

hogy az illető kérdések tárgyalásánál a törvényhozásban és a tudományban, valamint a gyakorlati életben felmerült érvek közül a jelentősebbeket felhozza, sőt többször az illető államférfiakat és tudósokat magukat is megszólaltatja, e mellett azonban sohasem mulasztván el a felhozott érveket saját elméleti szempontjaiból is megvilágítani és gondos bonczolás alá venni. Így azután a különböző vámpolitikai intézmények és rendszerek előnyeit és hátrányait feltüntető érvek, minthogy concret események és helyzetek megvilágításánál szerepelnek és concret gazdasági viszonyokkal hozatnak kapcsolatba, inkább testet öltenek, és sokkal élénkebb színekben tűnnek az olvasó szemeibe, mint a szokásos rendszeres összeállításokban.

A kereskedelmi politikával összefüggő és általánosabb érdekekkel bíró kérdések előtérbe tolása, valamint szerző világos és vonzó előadási modora e művet az elvont okoskodások iránt kevés érdeklődéssel bíró nagy közönségnek is hozzáférhetővé és élvezhetővé teszik és meg fogja azt óvni ama sorstól, mely sajnos, kivált hazánkban a legtöbb tudományos könyvet érni szokott, t. i. attól, hogy csupán a szakkörök részesítik figyelemben. Láng műve iránt mindenki érdeklődni fog, a ki a mai gazdasági kérdések egyik legfontosabb csoportjának, a kereskedelmi politika kérdéseinek lényege és kilátásai iránt érdeklődéssel bír.

Nem hagyhatom még említés nélkül, hogy szerző mint kiváló statisztikus, nem mulasztotta el művét az idevágó statisztikai anyaggal felszerelni. A hét ivre terjedő statisztikai melléklet, mely Anglia, az Északamerikai Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország és a német birodalom külforgalmát feltünteti, és az osztrák-magyar monarchia külforgalmát is részletesen magában foglalja, a mű értékét nem kis mértékben emeli.

Heller Farkas.

Takarékpénztári betétek.

Halász Sándor: A pénzügyi betétek biztonsága, különös tekintettel a takarékpénztárakra. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi minister. Budapest 1904. 8° 348 oldal.

Halász Sándort a kereskedelemügyi minister bizta meg azzal, hogy a czímben megírt munkát közreadja. A megbízásnak — mondja a szerző a munka előszavában — az volt a célja, hogy legyen végre az érdeklődők és érdekeltek kezében egy olyan munka, a mely hiteles források nyomán nyújtson tájékoztatást mindazon intézkedésekről és törekvésekről, a melyek a pénzügyi intézeteknél elhelyezett betétek, főleg pedig a takarékpénztári betéteknek mennél nagyobb és teljesebb mértékben való biztosítására irányulnak.

Arra kívánnék legelőbb is válaszolni, hogy ugyan volt-e szükség arra, hogy a takarékbetétek biztosítására törekvő intézkedéseket, ministeri megbízásból, tehát szerző és kiadó auktoritásával készült munkából ismerjük meg? Röviden válaszolhatok e kérdésre: igen. Válaszom mellett rengeteg aggodalom és milliókra rugó veszteségek szólanak. A magyar takarékpénztárak történetében van néhány könyvzáróval megírt fejezet. A betevők sirták hozzá a könyvet, a kiknek összekuporgatott filléreit elvitte azoknak az intézkedéseknek a hiánya, a melyek a pénzügyi betétek biztonságát lennének hivatva megállapítani, de a melyek nélkül szűkölködnek hazai pénzügyeink.

Egész sora van már azoknak a pénzügyintézeteknek, a melyekben oda-veszték a betétek. Az utolsó nyolcz év folyamán nagy darab területek vesztos lakossága panaszolta föl, hogy a kormány — a mindenre hivatott és mindenért gondoskodni köteles kormány — csak a büntetőtörvény utólagos megtorlásaival fáradozhat azon, hogy utja szakadjon annak, miszerint a hűtelen kezelés ne emészsze el, a mit a takarékoskodó gondosság tőkegyűjtésre szánt. És a panasz nyomán támadt sok tanács, utbaigazítás, sőt kísérlete is annak, hogy preventív intézkedések is készüljenek és a pénzügyintézetek működése olyan alapon épüljön fel, a melyben nem verhet gyökeret a gondatlanság résein befurakodó visszaélés és gonoszság. A kormány pedig azt felelte a sok tanácsra meg utbaigazításra, hogy kövessék, a kiket első sorban illet. Léptessék életbe az óvintézkedéseket azok, a kiknek tiszte, feladata vagy szüksége, hogy tolvaj kezébe ne jusson a pénzesláda kulcsa. A pénzügyintézetek autonomiájába — eddig legalább — nem akart belenyúlani az állam. Azt a tiszteletre méltó önállóságot, a melyben a magyar pénzügyintézetek felnövekedtek, mind máig respectálni kívánta a kormány és azt óhajtotta, hogy maguk a pénzügyintézetek gondoskodjanak hitelük jó hírnevének megóvásáról, és azoknak az intézkedéseknek az életbeléptetéséről, a melyek hivatvák megerősíteni szervezetüket, megedzeni erejüket minden vihar ellen és megadni a betevőknek azt a biztonságot, a mely nélkül süppedékes talajon jár a tőkegyűjtés. És mintha csak eddig elfoglalt álláspontját akarná a kormány erősíteni hiteles forrásokból, ahhoz értő emberrel, közre adatta mindazt, a mit a betétek biztonságára vonatkozólag közvetve és közvetlenül léptettek életbe eddiglen; mintha mondaná: ime itt van mindaz, a mit eddig csináltak, más országokban kipróbáltak, csináljátok, ha kell utána. Az utbaigazítás, a kitanítás lehetett a kereskedelmi kormány első szándoka, a mikor Halász Sándorral közre adatta a czímben megírt munkát. Logikai folyománya annak az álláspontnak, a melyet a takarékpénztárak reformja néven ismeretes mozgalommal szemben máig elfoglalt, Csinálja meg a reformot a társadalom; csinálják meg azok, a kiket illet, hogy mit tettek eddiglen mások, azt megbízható kéz ismertető munkájából ismerheti meg, Halász Sándor művéből bárki is. Ha majd nem tanulunk, nem okulunk belőle, okkal fogja megemelni kezét a kormány, hogy a közvetve adott útmutatásokat nem respectálók helyett ő léptesse életbe mindazokat az intézményeket, a melyek a betétek biztonságára hivatvák.

Az olyan munka elkészítésénél, mint a minővel Halász Sándor ajándékozta meg az irodalmat, az a főkövetelmény, hogy a szerző jól megértse a megbízója szándékát, hogy nagy objektivitással ismeresse azokat az intézményeket, a melyekről szólnia kell és hogy tudásának szövétneke arányosan világítson az intézmények lényegére, nehogy homályba maradjon az, a mi fontos és túlságos sok fényt kapjon az, a mi a megismertetendő instituóióban mellékes, másodrendű. Halász Sándor munkáját ezekből a szempontokból ítélve, igen kiválónak találtam. Föltétlen ura tárgyának. Nagy határon szánt, de a teljét aratja. Ismerteti mindazokat az intézményeket, a melyeket az európai országok törvényhozása, kormányzata és autonom intézkedései léptettek életbe, hogy közvetve, vagy közvetlenül megerősítsék a betétek elfogadásával is foglalkozó intézeteket. Sorra kerülnek művében Anglia, Franciaország, a Németbirodalom, Ausztria, Olasz-

ország és Svájc ide tartozó intézményei. Megismerteti, hogy miként szabályozták a felsorolt országokban a betétüzletet törvényes rendelkezésekkel, hogy mely intézetek viéelhetik azokban a takarékpénztári czímet, miféle követelmények teljesítése után állithatók fel azokban takarékpénztárak; szól a betétek gyümölcsöző befektetéséről, az alap- és tartatéktőkékről meg egzéb biztosítékokról, az üzleivitelről és az ellenőrzésről, az állami felügyeletről és állami revisiókról, meg az autonóm felügyeletről és autonóm revisiókról. És ezt a roppant nagy terjedelmű világot, a bennük összehalmozott intézmények sokféleségét, azoknak, gyakorta csak árnyalatokban való eltérését, szinte játszi könnyűséggel ismerteti. A fejezetek elé bevezetőt irt, hogy rámutasson bennök a megismertetendő intézmény gazdasági jelentőségére, az életre szólítás okaira, és azokra a körülményekre, a melyek befolyással voltak annak jellemző fejlődésére. És a jellemzetesnél marad meg végiglen. A mellékes sohasem tereli el egyenes utjáról. Leíró munkát ad, de megválogatja mondandóját. És könnyen ír; szavai nyomán senki sem veheti észre, hogy idegen világ intézményeiről beszél; előadásában annyira megérthetők, természetesen idegen országok és népek intézményei, mintha a mi takarékpénztáraink szakasztott olyanok lennének, mint a külföldei. A kereskedelmi minister teljesen elérte általa azt a szándékát, hogy a magyar közönség — a laikus azonkép, mint a hivatásos — megismerje a külföld azon intézményeit, a melyek a betétek biztonsága érdekében léptettek életbe.

És Halász Sándor nagy tudásánál nem szenvedett csorbát az objectivitása sem. Még véletlenül sem szólja el magát. Ismertet, tanít, de nem mond többet és mást, mint azt, amit az intézmény megismertetése érdekében kell elmondania. Szinte elképzelem, hogy mily roppant önmegtagadással írta az egyes fejezetek elé bevezető sorait, elhallgatva mindenütt, hogy mi az, a mi nálunk is ajánlatos lenne, a mi itt is beválnék. Még ott sem bírál, a hol hazai intézményeinkről szól. Csak referál, ismertet, nagy kritikával mindenkor csak azt, a mi a dolgokat jellemzi: a többit végezzék azok, a kik jól megértik ismertetéseiből, hogy mi az, a mi máshol van, a mi máshol már le-szűrődött igazság és a mit nekünk még csak ezután kell életbeléptetnünk.

Részletesen számol be a munka azokról a törekvésekről, a melyek a betétek biztonsága érdekében nálunk kerültek fölszínre. A magyarországi betétünk fejlődésének és szabályozásának ismertetése keretében szól a szerző az 1882. és 1885. évi jogászgyűlés tárgyalásairól. Majd megszólaltatja a kereskedelmi és iparkamrákat és magukat a pénzüzeteket is, a melyek egy-egy katasztrófa hatása alatt maguk felszívtak, keresve azokat az eszközöket, a melyekkel szervezetük hiányosságának bajait gyógyíthatnák. Beszámol a magyarországi pénzüzetek autonóm szervezkedéséről, amelyek közül kettő a magyarországi pénzüzetek országos szövetsége és a magyar pénzüzetek országos szövetsége részvénytársaság, úgy látszik, a rivalitás küzdelmeiben vérzik el, de a melyek mellett már kettő a román és a szász pénzüzetek szövetkezése, szűkebb körben, sok tanulságot magában rejtő életrevalósággal megmutatja azoknak az utaknak egyikét, a mely cél felé vezet. De mindezt nagy objectivitással és ép ezért igen tanulságosan mondja el a szerző. Műve méltó ahhoz a nagy célhoz,

a melyet a kereskedelmi kormány maga elé tűzött. Megtanulhatjuk belőle, hogy mi az, a mit a törvényhozásnak és mi az, a mit a pénzügyintézetek autonomiájának kell életbe léptetni, hogy ne szaporodjanak a magyar pénzügyintézetek történelmének olyan sötét lapjai, a minőkre tíz év óta nem éppen kevésre akadunk.

Berényi Pál

Amerika jegybankpolitikája.

Georg Obst: *Notenbankwesen in den Vereinigten Staaten von Amerika*. Leipzig, 1903. Poeschl.

A legutolsó két évtized alatt a világ összes országaiban, együttvéve, nem volt oly sok pénzválság, mint egyedül Amerikában, a hol lépten-nyomon fenyeget a válság havi 15, 20 és 30 százalékos kamatlábakkal. Ma már mindenkinek a véleménye, még az amerikaiaké is, megegyezik abban, hogy eme válságok gyakori ismétlődésének egyedül az amerikai jegykibocsátó rendszer az oka, mely rendszernek éppen a tökéletes rendszertelenség a legfőbb ismertető jele. Erre való tekintettel mind erősebb lesz a mozgalom az Unio közgazdászai körében oly irányban, hogy szakítsanak az eddigi rendszertelenséggel és térjenek át végre az egy bankrendszerre, mint a mely rendszer eddig az összesek között a legjobban bevált. Az amerikai közvélemény ebben az irányban könnyen befolyásolható, mert a gyakran ingadozó és horribilis magasságig is felszökő kamatláb már jóformán mindenkinek okozott calamitásokat. A vélemények csak két arányban térnek el egymástól. Az egyik párt magánbankot, a másik ellenben állami jegybankot kíván.

Igy állanak a viszonyok jelenleg Amerikában. A hivatalos pénzügyi világ és a törvényhozó testület is a reform mellett van, de a reformba belekezdeni nem nagyon mernek, vagy nem nagyon akarnak. Mindenesetre feltűnő és érdekes jelenség, hogy éppen Amerikában, a hol a központosítási és tőkésítési törekvés, mint a trösztök is mutatják, nagyobb mint bárhol a világon: éppen itt van a jegyforgalom forrása a legjobban szétforgácsolva. Ennek a körülménynek kell, hogy mélyreható okai legyenek, mert az amerikai nép a legkevésbé conservatív elemekhez tartozik, a hol nem ragaszkodnak valamely intézményhez, pusztán azért, mert annak már bizonyos multja van. Amerikában a haszon és a hasznosság a fő. Ha más irányban nagyobb hasznosságra volna kilátás, illetőleg ha a más rendszerrel szakítani érdemes és szükséges volna, már régen megvolna a gyökeres változás. Ez az a pont, mely a világ nemzetgazdáit különösen érdekli. Itt valami gazdasági rejtélyt sejtene az emberek és épen ezért túlságos buzgalommal kutatnak utána.

Obstnak a könyve is ennek a kutatásnak az eredménye. A történelmi iskola nyomdokain haladva a múltban keresi a mai rendszer gyökereit és végeredményében arra a következtetésre jut, hogy ezeket a gyökereket már nem sok rög köti az anyaföldhöz és hogy az egy bankrendszer ideje sokkal közelebb van, mint általánosságban hiszik. Nem Obst az első, a ki ezt a kérdést beható tanulmány tárgyává teszi. De azok között, a kik a kérdéssel foglalkoztak, még csak kevesen voltak, a kik oknyomozólag kimutatni igyekeztek, hogy miért ragaszkodott Amerika ehhez a mai bankrendszerhez és hogy

mi állja az útját a hirtelen rendszerváltozásnak. Bármily értékesek is Obst adatai, a munka aránylagosan sem mondható a kitűzött tárgy szempontjából kimerítőnek, mert történeti vonatkozásokról lévén szó, abból sok olyan adat hiányzik, mely az értelmi összefüggést zavarja. Majd a történeti múlt vázlatos ismertetésénél ezekre a hiányokra rá fogunk mutatni, a mint az más, nem régiben megjelent hasonló tárgyú munkákból, mint Prager, Philippovits és Lexis munkálataiból constatalható.

A mai rendszer indító oka abban keresendő, hogy az amerikai alkotmány nem engedi meg az egyes államoké, hogy papírpénzt bocsássanak ki, hanem előírja, hogy törvényes fizetési eszközül csakis az aranyat, vagy ezüstöt tehetik meg. Az előtt az egyes államokban vagy szabadjára volt hagyva a bankjegykibocsátás, miáltal a legveszedelmesebb banksvindlik középpontjává tették ez államokat, vagy pedig egyes bankok privilégiumává tették a bankjegy-kibocsátást. Minden téren azonban annyi veszedelem fenyegetett, úgy a visszaélésekkel, mint a bankjegy-tulajdonosok károsodásával és a pénzrendszer rendetlenségével, hogy gondoskodni kellett az általános fizetési eszközök állami ellenőrzéséről. New-York államban hozták az első banktörvényt 1838. április 18-án, mely előírta, hogy a bankoknak minden egyes kibocsátott bankjegyért biztosítékot kell letenniök. Ez a biztosíték abban állott, hogy a banknak az ügynevezett állami ellenőrző hivataltól kellett a jegyeket átvennie, melyeket azonban csakis teljes összegű állami járadékpapírok biztosítékba helyezése ellenében adtak ki. Kezdetben megengedték, hogy a bankjegyek összegének feléig a fedezetet jelzáloggal is lehetett biztosítani, 1852. után azonban a jelzálogi fedezetet csak 5000 dollár erejéig engedték meg.

A bankokat az ügynevezett bankdepartement ellenőrizte. Ha valamely bank, bemutatáskor, jegyeit nem váltotta be, akkor a tulajdonos óvást vétetett fel. Az ellenőrző hivatal az óvás felvételéről értesítette a bankot és ha a beváltást 15 napon belül nem teljesítették, a hivatalos lapban felhívták az illető bank jegyeinek tulajdonosait, hogy a jegyeket a bank departementben az immár értékesített fedezetből beváltják. Ezt a new-yorki példát a többi államok is követték. Midőn 1863. február hó 25-én az ügynevezett nemzeti bank (National Banks) törvényt meghozták, körülbelül 1600 különféle jegykibocsátó bankja volt az Unionnak. Hogy ezektől megszabaduljanak 1865-ben 10⁰/₀-os adóval sújtották azokat, a minek folytán e bankok a jegykibocsátást feladták.

Az új nemzeti bankokról szóló törvény előírja, hogy a jegykibocsátó bankoknál a Comptroller of the Currencynél államadóssági kötvényeket kell letétbe helyezniök, még pedig legalább 40.000 dollár értékben és legalább az alaptőke $\frac{1}{3}$ részének megfelelő összeget. A bankok ezért a letett értékpapírok árfolyamértékének 90⁰/₀-a, illetőleg maximálisan a névértéknek 90⁰/₀-a erejéig bankjegyeket kapnak. A bankjegyeket a Comptroller közös minta szerint a bankok költségére elkészítteti. A jegyeket a bankok saját aláírásukkal ellátják és így hozzák azokat a forgalomba. A forgalom maximuma lehet:

ha az alaptőke	500.000	dollárnál nem nagyobb	az alaptőke	90 ⁰ / ₀ -a
» » »	1,000.000	» » »	» » »	70 ⁰ / ₀ -a
» » »	3,000.000	» » »	» » »	75 ⁰ / ₀ -a

nagyobb bankoknál pedig csak az alaptőke 40⁰/₀-a.

A beváltási kötelezettség szempontjából a bankokat három osztályba sorozzák: 1. Newyorki bankok; 2. a 15 nagyobb város bankja (reserve cities) és 3. a vidéki bankok. Ez utóbbiaknak az úgynevezett reserve cities-ben bankösszeköttetést kell keresniök, a melynél készpénzkészletük egy részét elhelyezik, hogy ott a jegyek beváltása eszközölhető legyen, Az 1874. június 20 i kiegészítő törvény értelmében a bankok a forgalomban levő bankjegyek összegének 5⁰/o-át készpénzben az államkincstárba befizetni kötelesek, mely tartalék állandóan az eredeti 5⁰/o-os magasságban fentartandó. Ebből a tartalékból az államkincstár az 1000 dollár összegű jegyeket készpénz ellen beváltja. A központosítási törekvéshez az első lépést ezzel az intézkedéssel tették meg. A kényszerűség utalta ugyan a bankokat arra, hogy ehhez a központosítási eszközhöz folyamodjanak, mely egyetlen volt a zavarosból való kimeneküléshez. Az egymás után bekövetkező válságok ugyanis nagyon fenyegetőleg léptek fel, úgy hogy a közvéleménynek is be kellett látnia az állapotok tarthatatlanságát. Különösen kitűnt ez az 1857. évi kereskedelmi válságnál, a mikor az úgynevezett nemzeti bankok (Nationalbanks) akkor még fiatal intézménye mondta fel a szolgálatot.

Ezek a bankok mindent elkövettek, hogy a válság ideje alatt fizetési képességüket fentartsák, a mihez a leghathatósabban véltek a hitelek korlátozásával hozzájárulni. Ennek természetes következménye lett, hogy a pénz még az amerikai viszonyokhoz mérten is nagyon megrágult és havonként számított néhány százalékra rugott. A helyzet annyira rosszabodott, hogy az ország érdeke követelte a készfizetések felfüggesztését, hogy a szükséges hitelek engedélyezésével legalább az egészséges alapon álló cégek megmenthetők legyenek. Az Egyesült-Államok legfőbb ítélőszéke külön ülésben kimondotta, hogy bár az alkotmány a jegyeit be nem váltó bankra nézve az azonnali felszámolást teszi kötelezővé, ez ne következhessek be abban az esetben, ha a készfizetések felfüggesztése általános, mert az nem a fizetésektelenség jele. ha általános fizetés beszüntetésnél a bank vagyona elegendő a hitelezők kielégítésére. Ilyen esetben tehát csődnyitásnak helye nincs. Ez volt ebben az időben különben az egyetlen modus procedendi, mert a biztosítékul letett állami kötvények árfolyama is 110-ről 70-re ment vissza, úgy hogy ezek eladásával, a javulásra való remény nélkül egész biztosan még bonyolultabbá tették volna a helyzetet.

Szóval a mai berendezés mellett még az 5⁰/o-os készpénztartaléknak a központban való készentartása bizonyult a legelőnyösebbnek, a mi egyrészt erkölcsileg nagy erővel bír, másrészt pedig az »első segélynyújtáshoz« hasznos segítőeszköznek bizonyult. Így lassankint Amerika mégis közeledik a központosításhoz, minek lassankint mind több és több híve lesz különösen Amerika kereskedői köreibben. A központi bank eszméje nem új Amerikában. Két ízben már kísérleteket is tettek vele, nem valami nagy szerencsével. Talán épen ez az utóbbi körülmény az oka annak, hogy Amerikában olyan nehezen nyerhető meg az egész közvélemény a központi jegybank eszméjének. Az Egyesült-Államok első bankját 1791-ben alapította meg Hamilton az Unio első pénzügyminisztere, a kinek szemei előtt az a cél lebegett, hogy egy központi bank révén a fiatal állam pénzügyei könnyebben lesznek rendben tarthatók és hogy a szoros

politikai kapcsolat eszméjét maga a bank is lépten-nyomon, jegyei révén, hallgatagon is fogja propagálni. Epen ezért a demokrata párt, élén Jefferson Tamással, minden más közgazdasági érdektől eltekintve, ellensége volt a közös bank eszméjének. A bankot 10 millió dollár alaptőkével létesítették, mely összegnek $\frac{1}{5}$ részét az állam, $\frac{4}{5}$ részét pedig magánosok jegyezték. A bank kitűnően bevált, de ennek daczára 1811-ben a szenátus a bank ellen nyilatkozott, főként Anglia elleni politikai gyűlöletből, mely államban a bank részvényeiből 1800 darab volt elhelyezve. Ilyen kicsinyes okok buktatták meg az első központi jegybankot, melytől a monopoliumot elvették és szeretlen sok kis bank között osztották meg azt. Ebbe az időbe esett az úgynevezett vadmacska-bankok alapítása, a melyek a prériák közepén egy elhagyatott viskóban fiókot nyitottak és jegyeiket ennél a fióknál tették fizetendővé, miáltal egész biztosan mentve voltak a beváltástól, mert senki sem vállalkozott a jegy beváltása érdekében a prériákon való túlveszedelmes utazásra.

Ez az időszak valóságos forradalmat jelent az Egyesült-Államok közgazdasági életében. Állami és magánérdek egyáltalában követelte a bankjegy-kérdés rendezését. E mellett erős küzdelem folyt a politikai pártok között a felől, hogy központosítsák-e a jegybankot vagy pedig teljes jegybankszabadságot adjanak. Az állam szomorú pénzügyi helyzete oda terelte a dolgot, hogy az 1816. április 10-i törvény alapján megalapították az Egyesült-Államok második központi jegybankját. Ennek alaptőkéje 35 millió dollár volt, melyből 7 millió dollárt a kormány fizetett be állami adóssághkötvényekben. A további 28 millióból is csak 7 milliót kellett készpénzben befizetni, 21 milliót pedig az államok adóssághkötvényeiben. Kimondották, hogy az alaptőke soha sem haladhatja meg az 55 millió dollárt. Minden olyan államban, a hol legalább 2000 részvényt jegyeztek, fiókot kellett alapítani. A legkisebb jegy az 5 dolláros volt. Az összes jegyeket a bank köteles volt készpénzre beváltani. Ha ennek a kötelezettségének nem felelt meg rögtön, akkor 12%-os késedelmi kamat fizetésére volt kötelezve. A bank egész 1836 évig terjedő monopoliumáért $1\frac{1}{2}$ millió dollárt fizetett az államkincstárnak. Törvényileg kimondották, hogy a bank külföldi államoknak egyáltalában nem, az egyes államoknak pedig csak 50.000, magának az Uniónak pedig csak 500.000 dollár erejéig adhat kölcsönt.

Ezzel tehát ismételten a központi jegybank ideája jutott diadalra. Ez a központi bank főként 1823—1828-ig fényesen bevált. Úgy a bank mint maga a kereskedő és iparos világ, sőt a pénzügyi kormány is meg volt elégedve az eredménnyel. Nemsokára azonban végzetes hibát követtek el. A monopolium megújítását biztosítandó, a bank a politikai pártok harczába is belekeveredett, a mi a bankot a biztos bukás felé vitte. A politikai hatalom ugyanis Jackson kezébe került, a ki az úgynevezett »kizsákmányolási rendszer«-nek a megalapítója volt. Ez a párt minden valamirevaló állásba a maga emberét ültette be. A központi jegybank élén Nic. Biddle állott, a ki a politikát nem akarta a bankba bevinni. Ez okozta a bank vesztét. Midőn 1835-ben látta, hogy a monopoliumot továbbra nem szerezheti meg, finánczoperációkba bocsátkozott, mely üzletág valamint a pennsylvániai charterért fizetett horribilis díj teljesen és csúfosan tönkretette a bankot 1841-ben egy nagy pamutspekuláció megadta

az utolsó lökést úgy, hogy a bank fizetéseképtelenséget volt kénytelen bejelenteni.

Ez a két sikertelen kísérlet oda vezetett, hogy a központi jegybank eszméje hosszú időre compromittálva volt. Minden kísérlet az idea népszerűtlenségén hajótörést szenvedett. 1840-ben érvénybe lépett az úgynevezett Subtreasurybill, a mivel az államkincstár mai bankszerű berendezésének az alapját vetették meg. Úgy látszik, hogy lassankint mégis csak megfognak békülni a központi jegybank eszméjével, melyet a mai berendezés alapján nem is nagy gazdasági rázkodtatással keresztül lehetne vinni. Sok válságot állott ki Amerika közgazdasága, a melyeknek nagy része olyan természetű volt, hogy másnemű bankberendezés mellett vagy elkerülhető, vagy legalább is csökkenthető lett volna, mikor a 90-es évek elején az ezüst-párt az ország valutáját megrontotta, tömérdek gondot okozott a vezető férfiaknak a mai berendezés mellett a kész fizetéseknek a fentartása. A folytonos félelem a pénzválságtól és a horribilis válság-kamatláb lassankint belevitte a közvéleménybe azt a meggyőződést, hogy ez így tovább nem mehet.

Amerika igen sokat tanult a saját kárán. Az államkincstár nem tudta a készpénzfizetések fentartását biztosítani. 1894., 1895. és 1896-ban összesen 262 millió dolláros kölcsön útján volt kénytelen aranytartalékát erősíteni, de még így sem menekülhetett a folytonos aranyelvonás elől úgy, hogy ennek érdekében 1895. tavaszán egy Morgan és Rothschild vezetése alatt álló bankcsoporthoz volt kénytelen segítségért folyamodni. Mindennek daczára senki sem merte még ekkor az egy bankrendszert komolyan a törvényhozó testület előtt propagálni. Sőt az 1900. márczius 14. törvény a nemzeti bankok alaptőkéjét a 6000-nél kevesebb lakossal bíró városokra nézve 50.000 dollarról 20.000 dollárra szállította le, a mi azóta a nemzeti bankok számát 3612-ről 4784-re emelte.

A legutóbbi idők legjelesebb pénzügyminisztere Lyman J. Gage volt az első, a ki nyíltan kimondotta, hogy ha Amerika nem akar legrövidebb időközökben visszatérő örökös válság hazája lenni, változtatnia kell tehát bankrendszerén, mely a közgazdasági követelmények legelemibb részének sem felel meg mai állapotában. Ez azonban Amerikában a teljes politikai szabadság és a legerősebb pártoskodás hazájában — a mi szinte ellentétesnek látszik — nagyon nehezen megy. Annyi mindenfelé kisebb-nagyobb érdeke ütközik a rendszer-válttatás, hogy ezeknek az összeegyeztetésére gyorsan számítani nem lehet. A központosítás érdekében pedig olyan erőszakossággal eljárni, mint arra a trösztök alapításánál Amerikában oly sok példa volt, nem lehet, mert a mi Morgan úrnak és társainak sikerült, az nem feltétlen sikerrel kecsegteti az államot és főként nem azokat, a kik ez időszerint a politikai hatalom birtokában vannak. De ha a jelek nem csalnak, Amerika egy szép napon azzal lepi meg a világot, hogy máról-honapra központi jegybankot létesít — spontán elhatározásból.

Czeisler Emil.

Kereskedelmi szakoktatásunk reformja.

Schack Béla: *Kereskedelmi iskoláink multja és jelene.* -- Magyar kereskedők könyvtára. I, 8—9. Budapest, Lampel. 157 old.

Székács Antal: *Kereskedelmi iskoláink és a gyakorlati élet.* Előadói vélemény a kereskedelmi szakoktatás reformjáról; a magyar kereskedelmi csarnok megbízásából. Budapest, 1903. Grill. 103 old.

Szuppán Vilmos: *Vélemény a felső kereskedelmi iskola reformjáról.* A budapesti kereskedelmi testület megbízásából. Budapest, 1903. Kereskedelmi testület. 46 old.

A kereskedelem terén végbement nagyszabású átalakulások s a világversenyben való érvényesüléshez ma megkövetelt széleskörű tudás még a kereskedő Angliában is napirendre tűzte a kereskedelmi szakoktatás kérdését. Angliában a német kereskedelem térfoglalását, a mely a világpiacz több helyén véget vetett az angol üzleti egyeduralkodásnak, első sorban a német kereskedők specziálisabb műveltségének s rengeteg nyelvismeretének tulajdonítják. A kereskedelmi szakképzés reformja és általánosítása különben napirenden van Ausztriában, Belgiumban, Német- és Olaszországban, sőt még az Egyesült Államokban is.

Mig azonban a külföldön a szakszerű oktatásnak ez a válfaja a valóságos szükségletet követte nyomon, addig hazánkban az iskolától várják, hogy a kereskedelmet előbb fejlessze, hogy így aztán életbevágó szükségletet kielégíthessen. Schack Bélát illeti meg az elismerés annak őszinte föltárásáért, hogy nálunk mily nagy a túltermelés kereskedői pályára kiképzett ifjakban. Könyvében reámutat arra a fonák állapotra, hogy míg a nálunknál nagyobb iparral és jelentékenyebb kereskedelemmel bíró Ausztriában a kereskedelmi iskolák száma mindössze 21, addig nálunk 37 hasonló tanintézet működik. E tanintézetek multjának történeti vázlatát adja Schack könyve első részében s megállapítja, hogy ez az iskola-typus majdnem 75 éves, majd áttér a szakoktatás jelenének ismertetésére és eredményeinek bírálatára. Szerinte az a tény, hogy a kereskedelmi iskolát végzettek közül csak 11% kerül oly pályákra, a melyek épen nem kereskedelmi természetűek, a mellett bizonyít, hogy ez iskolák feladatuknak tökéletesen megfelelnek. Ez a felfogás túljóakarató. Először is a végzett növendékeknek 35-20%-a nem került kereskedelmi vagy ipari pályára, másodsor az a körülmény, hogy valamely szakiskola növendékei tényleg az illető szakmában találtak foglalkozást, még nem bizonyítja be eléggé ez iskolák megfelelő voltát. Bármely oktatási ág eredményei azon múlnak, hogy az illető oktatásban részesültek mikép válnak be az életben. Erről Schack könyvében nem nyilatkozik, annál bővebben tárgyalja ezt a kérdést Székács Antal, a ki a maga és a gyakorlati élet terén működő más kereskedők nézeteit és tapasztalatait adja erről elő s kritikáját abban foglalja össze, hogy a mi felső kereskedelmi iskoláink nem felelnek meg a hozzájuk jogosan fűzhető reményeknek és kívánalmaknak s hogy elérték azok reformálásának ideje.

E reform szükségességének a ténye, különben Schack Béla is áthatja, a ki a szóban levő könyvében külön fejezetet is szentel kereskedelmi iskoláink jövő fejlődésének s ebben a szerinte szükségesnek tartott intenzív fejlesztésnek irányait közelebbről is kijelöli. Első sorban azt javasolja, hogy a kereskedelmi iskola vegye át a

középiskola alsó harmadik osztályából a növendékeit s oktassa 4 éven át a mostani 3 év helyett. Másodszor közgazdasági szellemet s matematikai gondolkodásmódot tart az ifjúságban kifejlesztendőnek. Továbbá a magyar fogalmazás tanítására s a német nyelvnek eredményesebb oktatására kíván az eddiginél nagyobb súlyt helyeztetni. Redukálhatónak tartja azonban a kereskedelmi s politikai számtan, a mértan s a könyvvitel tanítását, kiküszöbölendőnek javasolja a külön tárgyak sorából az irodai munkálatokat, valamint együttesen taníttatná a kereskedelmi s közgazdasági ismereteket a jogiakkal; áruisme helyett (igen helyesen) természetrajzi oktatást ajánl s a kötelező tantárgyak sorába fölvenné a sportok gyakorlását is.

A mintebből kitűnik, még Schack is, a ki pedig a kereskedelmi iskolák kiváló főigazgatója, elég reformálni valót talál e szakoktatáson. Annál is többet találnak rajta a gyakorlati élet férfiai, a kiknek véleményét Székács Antal könyve szólaltatja meg. Székács szerint a gyakorlati pályára nevelő kereskedelmi iskolát első sorban gyakorlati szellemmel kell átíttatni. E célból javasolja, hogy ez iskola tanárai töltsenek néhány évet üzleti gyakorlatban, egyes kereskedelmi szaktantárgyak előadása bizassék művelt üzletemberekre, az iskolák mellett szerveztessék egy kiváló kereskedőkből álló bizottság, a mely a tanárokkal évközben állandó érintkezést tartana fenn; évenkénti főnöki értekezletek tartását javasolja azután a főnökök igényeinek megismerése céljából stb. Didaktikai tanácsokkal is szolgál Székács és pedig túlnyomó részben a modern paedagogia részéről is helyeselvekkel; ilyenek: gyakorlati szaktantárgyaknál a tankönyv mellőzése; gondolkodásra szoktatás levelezési sablonok magoltatása helyett; áruüzletre való előkészítés a bankszakmára való különleges kiképzés helyett; kisebb csoportokban való oktatás, a túlterhelés megszüntetése, a gyorsírás és testgyakorlás kötelező tanítása stb. Mindmegannyi oly javaslat, a melyek megvalósítása a kereskedelmi iskolákból valóban oly intézeteket fejlesztené, a melyek a gyakorlati élet követelményeinek megfelelő kereskedőnemzedéket nevelnének.

Érdekesen oldja meg Szuppán Vilmos kereskedelmi iskolai igazgató létére azt a feladatot, hogy egy kereskedelmi testület megbízásából gyakoroljon bírálatot a kereskedelmi szakoktatás ezidőszerinti eredményein s jelölje meg a szükséges reform irányát és terjedelmét. A gyakorlat és az iskola nézeteit áthidalni törekvő fölfogása szerint a kereskedelmi iskolákból kikerült ifjak csak részben felelnek meg a gyakorlati élet követelményeinek, ennél fogva szükséges, hogy ez iskolák tanterve a gyakorlati követelmények figyelembevételével állapíttassék meg s hogy a tanításban a tudományos alapvetés mellett a gyakorlati kiképzés is kellő módon érvényesüljön. Szuppán is több időt tart a tanulók fogalmazó képességének a tökéletesítésére fordítandónak s e célnak föláldozná az irodalomtörténet részletekbe menő tanítását. Miután az ő tapasztalatai szerint is a tanulók nagy része »botránnyosan csekély nyelvtudással hagyja el az iskolát«, ennél fogva a német és franczia (esetleg más) üzleti nyelv s kereskedelmi levelezés tanítására kívánja a nyelvoktatást szorítani. Ezt a kevesebbet azonban intenzívebben tartja tanítandónak. A kereskedelmi számtan anyagát szintén redukálhatónak tartja s több időt juttatna a mindennapi kereskedelmi gyakorlatban szükséges műveletek kellő gyakorlá-

sára. A levelezés, könyvvitel és irodai munkálatok czímén eddig külön tantárgyakként szerepelt 3 tárgyat együttesen s egymással szerves összefüggésben kívánja taníttatni. A közgazdasági és jogi ismeretek oktatása terén Szuppán nagyjából a magáévá teszi azt a javaslatot, a melyet e sorok írója a budapesti kereskedelmi és iparkamarának megbízásából ugyane tárgyról irt véleményes jelentésében terjesztett elő, hogy t. i. a szóban levő tanuló ifjuság szellemi fejletlenségére való tekintettel inkább a közgazdasági élet leíró természetrajzát kell előadni, semminthogy dogmatikus közgazdasági tantételeket magoltatni. Egyebekben Szuppán is hive a kötelező tornának s a heti óraszám leszállításának. Ellenben nem helyesli a gyorsírás tanulásának kötelezővé tételét, sem pedig az évfolyamok szaporítását.

Mind a három, fentebb ismertetett könyv annak köszöni megjelenését, hogy Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter korában elhatározta a felső kereskedelmi iskolai szervezetnek a revízióját s az erre vonatkozó előmunkálatokkal és a tárgyalási anyag összegyűjtésével az országos ipari és kereskedelmi szakoktatási tanácsot bízta meg. A tanács úgy a paedagogusok, mint a kereskedők és iparosok körében széleskörű tudakozódást indított meg, a melynek eredményeképen számos beható és terjedelmes véleményt gyűjtött össze, amelyek közül a fentiekben csak kettőt ismertettünk. Az így gyűjtött anyag alapján a tanácsnak módjában lesz a kereskedelmi szakoktatás reformjával alaposan foglalkozni s ezt az oktatást a gyakorlati élet igényeinek megfelelőbbé alakítani.

Vágó József.

Magyar mezőgazdasági munkáskérdés.

Emil Kún: *Socialhistorische Beiträge zur Landarbeiterfrage in Ungarn.* Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d. S., XXXVII. Band. Jena, 1903. Gustav Fischer, VIII. + 141. old.

A kilenczvenes évek eseményei kényszerítő erővel a magyar földműves nép sorsa felé fordították egész Magyarországnak, sőt a külföldnek a figyelmét is. A közvélemény és a törvényhozás foglalkoztak a magyar mezőgazdasági munkáskérdéssel és annak megoldási módozataival. Bebizonyult, hogy az uralkodó osztály az 1848-iki jobbágyszabadsággal még távolról sem tett eleget a parasztság iránti kötelességeinek és hogy e téren a feudális korlátokat végkép ledöntő felszabadítás után kezdődik csak az igazi alkotó munkának a korszaka. Miután így a figyelem általában a mezei munkások sorsa felé fordult, a közgazdasági publicistika és a közgazdasági politika is vizsgálat alá kezdte venni a földműves nép megélhetési viszonyait és munkafeltételeit és itt-ott a baj alapos orvoslására vezető eszközök megjelölésére is történt kísérlet.

Bár az e téren megjelent tanulmányok közül egyik-másik kitűnő képet nyújt a magyar földműves mai helyzetéről, mégsem találunk azokban a magyar mezőgazdasági munkáskérdés gyökeres megoldására elegendő útmutatást. Ennek a főoka az, hogy a mai helyzetet előidéző történeti rugók megfelelő megvilágítására e tanulmányok alig terjeszkedtek ki. Mint gazdaságtörténeti kutatásaink egyéb terén, úgy a mezőgazdasági munkarendszerek fejlődése terén is csak a munka kezdetén vagyunk. Minthogy azonban a dolog természeténél fogva

csakis a történeti előzmények alapos ismerete adhatja meg a jelenlegi helyzet teljes megértésének a kulcsát, égető szükség van a mezőgazdasági munkásviszonyok történeti fejlődésének a felderítésére is. Kún munkáját, mint erre irányuló kísérletet, ép ezért örömmel kell üdvözlönnünk és az legnagyobb mértékben megérdemli mindnyájunk érdeklődését.

A feladat, melyet szerző előszava szerint maga elé tűzött, nem csekély; a magyar mezőgazdasági munka szervezetét fejlődéséből oknyomozóan megvilágítani, közgazdasági és történeti téren való teljes tájékozottságot tételez fel. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy hazánkban a forrástanulmányok terén még igen sok a hiány, hogy okmányaink tetemes része még egészen feldolgozatlanul hever a levéltárakban, akkor érthetjük csak meg egészen a fenti feladat nehézségét. Eppen a felsorolt nehézségeknél fogva előtanulmányok híján nem is várhatjuk szerzőtől a kérdés összes oldalainak a megvilágítását, hanem be kell érünk azzal, ha általános áttekintést nyerünk a mezei munkának hazánkban való fejlődéséről.

Ennek a feladatnak az előttünk fekvő munka általában megfelelő. Vizsgálatait a honfoglalás koránál kezdi. Szerző az irodalmunkban gyakran található ama nézetet, hogy a honfoglaló magyarok rabszolgákká tették az új hazában talált benszülötteket, tévesnek mondja; véleménye szerint csakis az erővel ellenálló lakosságnak lett sorsa a rabszolgaság, míg a meghódoló népességet a honfoglalók meghagyták földjeik birtokában, csupán adófizetésre, a termés bizonyos hányadának az átengedésére kényszerítették azokat. A föld tulajdonát természetesen a honfoglalók maguk számára tartották fenn; a benszülött népességé csupán a haszonélvezet maradt. A honfoglalást követő első időszakban szerző nézete szerint az ország régi lakói voltak a föld tulajdonképeni művelői.

Miután a külföldi kalandozások kora lejárt és a magyarok a külföldi zsákmányoktól elestek, a földből húzott jövedelem növelése vált szükségessé. A szabad földművesek munkája mellett is egyre nagyobb szükség volt a rabszolgamunkának a mezőgazdaságban való alkalmazására. A külföldi kalandozásokról hazahozott rabszolgák ép ezért nem kis szerepet játszottak a XI. és XII. század földművesei között. Minthogy azonban éppen a nyugotról hozott rabszolgák a földművelés terén az itteni lakosságnál tájékozottabbak voltak, úgy a királyok, mint az egyházi és világi főurak igyekeztek külföldről szabad munkaerőket is beédesgetni. Ezzel megkezdődött a telepítések korszaka, mely a gyéren lakott és később is folyton háborútól pusztított magyar földnek a kultura számára való megnyerését nagyban elősegítette. Szerző fejtegetései igen szépen megvilágítják azt a nagy szerepet, mely a nyugotról jövő telepéseknek, a coloni és hospiteseknek a magyar mezőgazdaság fejlődésében jutott.

Szerző további fejtegetései azoknak az átalakulásoknak szólnak, melyeken egyrészt a rabszolgamunka, másrészt a csupán terménybeli és pénzbeli szolgáltatásokra kötelezett szabad munka a magyar nemesség hatalmának növekedése folytán átment. A mi a rabszolgaságot illeti, az hazánkban elég sokáig fenmaradt; bár a rabszolgák felszabadítása már Szent István alatt is nagyobb mérvet öltött, még Mátyás király decretumaiban is szó van rabszolgákról. A rabszolgáknak földművelésre való alkalmazása azonban helyzetükön sokat

javitott, minthogy így uruk közvetlen felügyeletétől szabadultak és mindinkább csak megfelelő terménybeli és pénzbeli, valamint munkaszolgáltatásokra köteleztetvén, tényleg a többi földmívesekhez hasonló helyzetbe jutottak. A szabad földmívesek helyzete ellenben a nemesség hatalmának növekedésével tetemesen rosszabbodott. A nemesség egyre nagyobb terheket rótt az ő tulajdonát képező földeket megmunkáló szabad földmívesekre. Ezzel szemben a földmíves főképp azzal védekezett, hogy más földesúr birtokait kereste fel, mi tartozásai lerovása után szabadságában állott. A nemesség a földmíves szabad költözködési jogában csakhamar felismerte azt a gátat, mely a földmívesnek a földesúri hatalom alá vetését akadályozza és így elkeseredett küzdelem fejlődött ki a nemesség és a szabad parasztok közt, mely a szabad költözködési jog körül forgott. Végre is a nemesség volt a győztes a XIV. század végétől az egész XV. századon keresztül húzódó küzdelemben. Az 1514-iki parasztlázadás megtorlásaképp alkotott törvények elvonták a földmívestől a szabad költözködés jogát és ezzel a jobbágyság intézménye végkép megalakultnak tekinthető. A szabad földmívesmunka ezután már csak a telepéseknek városi kiváltságot nyert területein található, míg a telepések tetemes része is földesúri hatalom alá került.

Ezután szerző a jobbágyság történetével foglalkozik, részletesen tárgyalva a mezőgazdasági munkának a jobbágyság korában létező fajait. Helyes érzéssel súlyt helyez a föld haszonélvezetére jogosult, a csupán háztelekkel bíró és végre semmiféle ingatlannal nem rendelkező földmívesek munkafeltételei közti különbségekre és az ezáltal keletkező társadalmi és gazdasági differenciálódásra.

A jobbágyszabadság fejezetére áttérve, szerző vizsgálat tárgyává teszi az itt közreható politikai okokat. Különösen részletesen foglalkozik a jobbágyszabadságát megelőző királyi és törvényhozási rendelkezésekkel. Úgy Mária Teréziának, mint II. Józsefnek az intézkedéseit, az 1832—36-iki országgyűlés, valamint az 1840. és 1844-iki országgyűlés eseményeit részletesen ismerteti és végre az 1847—48-iki események előadására és bő méltatására tér át. E mellett a nyugaton végbement fejleményeknek a magyar közvéleményre gyakorolt hatását is megfelelően kiemeli.

Miután szerző néhány vonással lefestette az 1848. után a mezőgazdasági munkások sorsában beállt változásokat, vizsgálat alá veszi a jobbágyszabadság gazdasági hatásait. Kiemeli, hogy a jobbágyszabadságnak hirtelen, úgyszólván minden átmenet nélkül való végbemenetele a felszabadított parasztságra nézve nagy veszedelmet rejtett magában. Míg ugyanis a munkakényszerhez szokott munkás a kényszer hirtelen megszűnte után a munkától idegenkedett, addig a felszabadítást közvetlenül követő néhány kedvező év lefolyása után Európaszerte jelentkező mezőgazdasági válság hullámai Magyarországra is átcsapva az itteni gazdálkodási rendszer folytán első sorban a kisbirtokost, az alig felszabadult és az önálló gazdálkodáshoz alig szokott parasztot sújtotta legerősebben. Minthogy ugyanis hazánkban a kisgazda is főképp a szemtermelésre helyezi a súlyt, a gabonaárak hanyatlása őt a legérzékenyebben érintette. Így következett be azután a kisbirtokoknak a nagybirtok által való felszívása. Míg régen a földesúr a parasztnak csupán a munkaerejét és a megmunkált föld járadékának egy részét vette igénybe, addig most a válság következ-

tében csakhamar eladósodott paraszt egyetlen tőkéjét, annak földbirtokát is magához ragadta a nagybirtok, a parasztok nagy tömegét taszítván a birtoktalan mezei munkások, napszámosok osztályába. A földbirtokmegoszlás adatait vizsgálva, szerző kimutatja a nagybirtok egészségtelen növekedését hazánkban; a német birodalom idevágó adataival való összehasonlítás még inkább szembetűnővé teszi a nagybirtok túltengését.

A mezőgazdasági napszámosok gyarapodása szerző szerint a munkabérek súlyedését eredményezte, kivált 1897. óta. Miután a mezőgazdasági munkabérek alakulásával behatóbban foglalkozott, áttér szerző a mezei munkások egyes csoportjainak munkafeltételeire. Külön vizsgálja a mezőgazdasági cselédek, a feles munkások, a napszámosok és az akkord-munkások viszonyait. A mezei munkások helyzetének a javítására irányuló törvényhozási intézkedések ismertetésével zárja be a szerző fejtegetéseit.

Az előttünk fekvő munka különös érdeméül kell felhoznunk, hogy fejtegetései során nagy súlyt helyez a hazánk mezőgazdasággal foglalkozó lakosságának igen tetemes részét képező bér munkásosztály kialakulására. Szerző nézete szerint hazánkban e tekintetben a fejlődés lényegesen eltért a nyugati államok fejlődésétől. Mig ugyanis nyugaton az írók egybehangzó nézete szerint a bér munkásosztály mint ilyen csupán a parasztfelszabadítás után fejlődött ki, addig szerző azt az álláspontot foglalja el, hogy Magyarországon már a jobbágyság korában is a mezei munkaerő nem csekély részét a bér munkások képviselték. Nézete szerint a bér munkásosztály eredetét az idegen telepések utódaiban, továbbá a jobbágyok családtagjaiban kell keresnünk, kik földdel nem, vagy legalább nem elegendő mértékben bírván, kénytelenek voltak kenyerüket bér munkával megkeresni. A bér munkások számának gyarapodása, a mint láttuk, a jobbágyság felszabadítása után főképp a kisbirtok pusztulása folytán következett be.

A mezőgazdasági bér munka fejlődésének különös gonddal való vázolója és általában az egyes mezőgazdasági munkáskategóriák keletkezésének feltüntetése által az előttünk fekvő munka igen becses adalékot szolgáltat a mezei munkáskérdés megoldásához, mert helyes érzéssel felismerte a fejlődés amaz oldalait, melyek a mezőgazdasági munkáskérdés megértésére nézve a legnagyobb fontossággal bírnak. Az is előnyére szolgál a munkának, hogy az egyes korszakok földműves-csoportjainak társadalmi tagozódására is tekintettel van.

Van azonban Kún munkájának egy nagy hiánya és ez a gazdasági rendszerek fejlődésének a mezei munkásviszonyok alakulására gyakorolt hatásának az elhanyagolása. Kétségtelen, hogy a gazdasági rendszereknek a történelem folyamán végbement változása döntő befolyással volt a mezei munkarendszerek fejlődésére és a mai mezei munkásviszonyok teljes megértése alig remélhető mindaddig, mig a kettő közötti összefüggés felderítve nincsen. Hogy szerző e tekintetben csak igen kevés felvilágosítással szolgál, azt az a körülmény, hogy éppen e téren hazánkban úgyszólván még teljesen hiányoznak az előtanulmányok, némileg menti, mindamellett nem hallgathatjuk el, hogy a munka tudományos értékét sokszorosan emelte volna, ha szerző éppen a kérdésnek eddig még fel nem derített emez oldalának a megvilágítására nagyobb súlyt helyezett volna. Különö-

sen érezhetővé válik a gazdálkodási rendszerek fejlődésének elhanyagolása a mezei munkarendszerek történetének oly pontjain, melyek az egyik rendszerről a másikra való áttérést jelzik. Nevezetesen a rabszolgaság megszűnése, a jobbágyság kialakulása és főképp a jobbágyság felszabadítása csakis a gazdálkodás módjában végbement változásokkal összefüggésben vázolva állhat előttünk egészen világosan. A jobbágyság felszabadításának előadásánál szerző tesz ugyan némi kísérletet a gazdasági rúgók felderítésére is; azonban itt is inkább csak a közelebbi okot jelzi akkor, a midőn arra utal, hogy a birtokok saját kezelése a jobbágyoknak művelés végett való kiadásánál jövedelmezőbbé lett, míg azokat a végocokokat, melyek ezt a változást előidézték, már hiába keressük munkájában. Sikerültebbnek mondható az a rész, hol a parasztságnak a jobbágyfelszabadítás utáni sorsáról van szó. Itt szerző már közismertebb anyaggal találván magát szemben, igen helyesen rámutat azokra a gazdasági okokra, melyek a kisgazdák helyzetének rosszabbodását és a mezőgazdasági proletariatus gyarapodását előidézték. Igen sajnáljuk, hogy szerző a fejlődés egyéb, előbbi korszakait nem tárgyalja hasonló szempontok szerint, mert a szerző előadásában túlságosan előtérben álló jogi és politikai szempontok a gazdasági fejlemény helyett inkább jogi és politikai viszonyok eredményeképp állítják oda a mai mezei munkáskérdést.

H. F.

The tariff problem.

Ashley W. X.: *The tariff problem.* (2 ed. London, 1904. P. S. King & Son. 269 old.)

Ha az angol kereskedelem-politikai problema nagy irodalmából¹⁾ e könyvet külön kiragadva, olvasóink figyelmébe ajánljuk, tesszük ezt azért, mert szerzője a legkiválóbb angol nemzetgazdák egyike és könyve igyekszik a vámkérdés leglényegesebb pontjait tárgyilagos nyugodtsággal s elméleti elemzéssel tárgyalni. A szerzőt évekkel ezelőtt Oxfordból előbb Kanadába, majd azután Amerikába hívták meg, a kitűnő harvardi egyetemre. Onnét került az új birminghami egyetem kereskedelmi és közgazdaságtani facultásának élére. Anglia gazdaságtörténete tette őt irodalmilag híressé. A birminghami egyetemen nagyszerű szervező tehetségnek bizonyult, ki rövid néhány esztendő alatt egy hatalmas, elméletileg és gyakorlatilag is kiváló kereskedelmi és gazdasági főiskolát tudott berendezni. A birminghami egyetemnek főkormányzója tudvalevőleg Chamberlain és kétségtelen, hogy a személyes barátság kapcsa is fűzi Ashleyt Chamberlainhez. De a mint előszavában maga kifejti, nevelésénél fogva liberális. Egész tudományos működése a munkásosztályok érdekében történt s mégis már kanadai és amerikai tartózkodása alatt jegeczesedtek ki benne azok a nézetek, melyek folytán ő ma az angol protectionismus tudományos vezére.

Könyve roppant élvezettel olvasható. Mesteri módon alkalmazza a történet-statisztikai elemző módszert s minden sorából kitűnik az az angol fajt annyira jellemző fajszeretet, a világbirodalmuk fentartására irányuló gondoskodás. Epen mert beható tanulmányozás Anglia

¹⁾ L. Matlekovits: *Chamberlain és az irodalom.* K. Sz. márciusi száma.

gazdasági és társadalmi életében ma számos oly tünetet mutat, a melyek esetleges hanyatlás jelenségeiképen tüntetnek fel, épen ezért épüljön fel Ashley szerint a védelmi rendszer, a mely Angliát megkímélje Hollandia sorsától.

A könyv tartalmát ez ismertetés keretén belül csak a fejezetek során vázolhatjuk. De meggyőződésünk, hogy olvasóink haszonnal és élvezettel forgathatják majd e könyvet, melyből az Angliát ez idő szerint annyira érdeklő vámpolitika kérdéséről felvilágosítást nyerhetnek.

Az első fejezet az állami ellenőrzésről általánosságban szól és tulajdonképen történeti tanulmány a gabonatörvények eltörlése és a gyártörvényhozás fejlődéséről. A második fejezet a szabad behozatal politikájáról szól és a korai szabad kereskedőknek érvelését tárgyalja. A harmadik fejezet Anglia mai kereskedelmi helyzetét elemzi ropant értékes statisztikai táblázatok segélyével. A negyedik fejezet a jelenlegi rendszer mellett várható fejlődést ecseteli. Az ötödik fejezet elemzi az ipari védelem politikáját és számos gyakorlati javaslatot tartalmaz. A hatodik fejezet az imperiális függetlenség és a birodalom részeinek szorosabb egymáshoz kapcsolását tárgyalja. A hetedik fejezet a gabonavámok áthárításáról szól. A nyolczadik fejezet társadalmi reformokat és világpolitikai kérdéseket elemez. A kilencedik fejezet a külföldi tőkebefektetés, a hajózás kérdését, Anglia raktározó szerepét, a kivitelnek és áraknak összefüggését írja le.

M.

Magyar Közgazdasági Társaság.

A Magyar Közgazdasági Társaság május hó 5-én tartotta meg évi rendes közgyűlését.

Kautz Gyula elnök meleg szavakkal üdvözölte a megjelenteket (Ghyecz Béla, Halász Sándor, Mandello Gyula, Hegedüs Loránt, Acsády Ignác, Kilényi Hugó, Balás Árpád, Neumann Károly, Falk Zsigmond, Bamberger Béla, Wallon Dezső, Exner Kornél, Beck Dénes Emich Gusztáv, Fellner Frigyes, stb., stb.). Rövid összefoglaló jelentést tett a Társaság évi működéséről, a tartott felolvasásokról és az azokhoz fűződött vitákról; majd nagy elismeréssel emlékezett meg a Közgazdasági Szemlé-ről és köszönetet mondott a Szemle szerkesztőinek. Sorra került ezután az igazgató-választmány 1903. évi jelentése; a számvizsgáló bizottság jelentése az 1903. év számadásairól és az 1904. évi költségvetés megállapítása. A jelentés, illetve számadás és költségvetés a Közgazdasági Szemle áprilisi füzetében jelent meg. A közgyűlés egyhangulag elfogadta az összes javaslatokat és megadta a felmentvényt.

Számvizsgálókul megválasztották Baross Gézát, Beck Dénest, Emich Gusztávot, Fritz Pétert, Székely Ferenczet. A jegyzőkönyv hitelesítésére Ghyecz Béla és Falk Zsigmond kérték fel. A közgyűlés, a napirend kimerítése után, az elnök elzetésével ért véget.

A cheque-törvénytervezetről.¹⁾

A cheque gazdasági funkcióját világosan és tisztán látja mindenki; mindenki ismeri ma már az előnyöket, melyeket az egyes gazdaságának és ezzel együtt a közgazdaságnak nyújt. A ki magát pénzkészletek kezelésétől megkímélni és az azzal egybekötött veszélyektől megóvni akarja, a ki takarékosági hajlammal bír és súlyt fektet arra, hogy minden készpénze az általa eszközendő fizetések időpontjáig gyümölcsözőleg elhelyezve legyenek, az a chequehez fog nyulni és midőn ezt teszi, már takarékosága által is gyarapítja a közvagyon, de egyúttal lehetővé teszi azt is, hogy a forgalmi műveletek egész sorozata megfelelő készpénz fizetése nélkül lebonyolíthatók legyenek. Ezen funkció nem képezi ugyan a cheque benső lényegét, mert ezen papirnak nem az a hivatása, hogy úgy mint a váltó több kézen menjen keresztül, míg rendeltetési helyéhez jut; ezt már rövid fizetési határideje is akadályozza. De közvetve ezt a funkciót mégis az által teljesíti, hogy megteremti azon berendezéseket, melyek mint a giro és clearing, a forgalmat óriási mérvben emelik, a nélkül, hogy a fizetési eszközök is megfelelő módon igénybe vétetnének. Élő példa erre első sorban Anglia, a hol aránylag elenyésző csekély készpénzzel naponta óriási fizetések eszközöltenek. Több mint 400 millió korona bonyolítottatik le a londoni clearingházban naponta kölcsönös leszámolás, tehát készpénzfizetés nélkül. Mennyi készpénzt kellene itt állandóan és improductive készletben tartani és mennyire volna ezáltal Angolország egész gazdasági élete megbénítva?

S ha ezek után meggondoljuk, hogy oly államban, mint a mienk, hol a kényszerforgalmú papírpénz helyébe az aranyérforgalom, illetve az aranyvaluta lép, mely bennünket a világpiacczal közvetlen összeköttetésbe fog hozni és ezzel együtt forgalmunkat sokkal szélesebb alapokra fogja fektetni, akkor kétszeresen szükséges azokat az intézményeket és berendezéseket ápolnunk és kiszélesítenünk, melyek a készpénzzel való takarékoskodást elősegítik és aranyunk kivándorlásának is legalább részben útját állják.

De a cheque gazdasági fontosságának felismerése nem ment fel bennünket azon kérdés tisztázása alól, vajjon intézményünk fejlesztése megkívánja-e annak törvényhozási szabályozását? megkívánja-e azt különösen a jelen viszonyok közt, a mikor viszonyítva a nagy culturállamokhoz, ezen intézmény nálunk meglehetősen hátramaradásban van? Nem fogja-e ezen szabályozás fejlesztését megakasztani, vagy éppen helytelen irányba terelni? Ezen kérdés elől már csak azért sem lehet kitérni, mert újabb időben mindenhol discutálva lett ott, a hol

¹⁾ Felolvasztott az Országos Iparegyesületben.

a cheque törvényhozási szabályozása felszínre került. Sőt el kell ismerni, hogy e kérdés sem az irodalomban, sem a törvényhozási testületekben még teljesen tisztázva nincs. Egyfelől látjuk azt, hogy pl. Angolország a rendszeres törvényalkotás elleni minden idegenkedése daczára John Lubbok bankár és parlamenti tag többszöri kezdeményezése után 1882-ben megalkotta a cheque-törvényt és hogy Franciaország, Belgium, Olaszország, Svájc és több más állam ugyanezt tette, másfelől pedig azt látjuk, hogy több olyan állam, mely par excellence a rendszeres codificatiónak hazája, mint például Németország és Ausztria, mindenféle kísérletezés daczára mai napig sem alkotta meg a cheque-törvényt. Pedig e két állam kereskedelmi törvénye ép úgy mint a magyar törvény, alig érinti a cheque periferiáit. S tudjuk azt is, hogy a XVII. német jogászugyülésben a törvényalkotás szükségességének kérdése fölött előterjesztett két vélemény teljesen eltért egymástól, a mennyiben Koch a törvényalkotás mellett, Behrend pedig ellene nyilatkozott.

Ha ezen kérdést tisztán a magyar viszonyok szempontjából mérlegeljük, akkor kétségtelenül fontos indokok harcolnak a törvény szükségessége mellett. Igaz ugyan, hogy cheque-forgalmunk az utolsó évtizedben törvény nélkül is örvendetes fejlődésnek indult. A magyar kir. postatakarékpénztár cheque- és clearing-berendezése, az osztrák-magyar bank giro szervezése, a budapesti giro- és pénztár-egylet, valamint egyéb magánbankok útján szélesebb körökben elterjedt a cheque és hogy az előadói javaslathoz mellékelt kimutatás szerint a cheque-forgalom 1901-ben több mint 5 milliárd korona értéket képviselt és kétségtelen az is, hogy a gazdasági életünk természetes haladása, valamint a készpénzfizetések remélhető felvétele ezen fejlődést önönmagától is fokozni fogja, mégis ezen fejlődést hathatósan előmozdítani és szilárd alapokra fektetni leginkább csak az a jogbiztonság lesz képes, melynek különösen nálunk egy jól megalkotott törvény egyedüli előfeltétele.

Vajjon egy törvény fejleszti-e a szabályozás tárgyát képező valamely intézményt, vagy pedig megakasztja vagy helytelen irányba tereli-e annak fejlődését, az csak a fenforgó concret viszonyok mérlegelésével oldható meg helyesen. Ott, hol a gazdasági erők nem lüktetnek eléggé erősen, hol a kezdeményezés csekély és annak felébresztésére kívülről jövő impulsusok szükségesek, ott a törvényhozásnak bele kell avatkoznia, ott pótolnia, kiegészítenie kell mindazokat a hiányokat, melyekről imént említést tettem. Sokszor a törvényhozónak úgyszólván korát még annak árán is kell megelőznie, hogy később a hozott törvény egyes dispositiói fogyatékosoknak bizonyulnak. Élő példa erre az 1875-ben alkotott kereskedelmi törvény, mely a magyar kereskedelem fejlesztését hathatósan előmozdította akkor, mikor hazánknak számbavehető kereskedelme alig volt. Valamint némely közlekedési eszköz megteremti a forgalmat ott is, hol előbb nem létezett, úgy a törvény is gyakran megteremti azt az intézményt, melyet szabályoz.

Meg vagyok győződve, hogy egy törvény, mely a cheque érvényi kellékeit szabályosan körülírja és határozottan megállapítaná a cheque-üzletben résztvevő személyek jogait és kötelezettségeit, mely helyesen megoldaná a cheque bemutatási határidejét, nemkülönben a kiállított cheque visszavonhatóságának kérdését, továbbá a hamis és

hamisított cheque következményeit és egyéb más kétséges és vitatott kérdést, egy ily törvény, már csak azért, mert jogbiztonságot teremtené, megkedveltetné és minél szélesebb körbe belevinné azt az intézményt, melynek áldásos volta különben általánosan ismeretes. Nem fogadhatom el azon ellenvetést sem, hogy a chequekérdést a kereskedelmi törvény revisiója alkalmával és annak keretében kellene szabályozni. Mert a cheque nem annyira a kereskedelmi, mint inkább az általános kötelmi jognak az intézménye, melyből ép úgy mint a váltó, saját-szerű forgalmi papirként kibontakozik. Az 1900-ban életbe lépett új német kereskedelmi törvény szintén nem szabályozta a chequet. Ezen törvény 363—365. §-ai csupán arra szorítkoznak, hogy a kereskedő számára kiállított rendeletre szóló utalványokat váltójogi hatással felruházzák, váltójogi képességgel ellássák, egyebekben pedig az egész intézményt, amennyiben a kereskedők közötti viszonyról van szó, a 346. §. szerint a kereskedelmi forgalomban érvényben levő szokások és üzleti gyakorlatok, nemkülönben az új német polgári törvénykönyvnek az utalványokra vonatkozó intézkedései alá terelik. De figyelmen kívül nem hagyható, hogy nálunk egyelőre csakis a kereskedelmi törvénykönyv első részének, vagyis az alanyi résznek revisiója van célba véve, a törvény második, vagyis a kereskedelmi ügyletekre vonatkozó részének a revisiója azonban az általános polgári törvénykönyv megalkotása utáni időre van halasztva. Már pedig a cheque-törvénynyel addig várni, ezen törvény megalkotásának legalább egy évtizedre való kitolását jelentené.

Vannak, kik a hazai cheque-törvénytől eltekinteni és annak helyébe egy nemzetközi cheque-törvény létrehozását óhajtják és már ez okból is idegenkednek egy hazai törvény alkotásától. Az ily internationalis törvény szükségességét azzal indokolják, hogy habár a chequenek nem az a rendeltetése, hogy az állam határain túl is fizetést közvetítő eszközt képezzen, mégis kétségtelen, hogy a cheque, mint látra szóló papír, gyakran a rövid lejáratú külföldi váltó szerepével bír és hogy különösen a mind nagyobb mérvet öltő idegenforgalomban a legkülönbözőbb állampolgárok kezein és államterületeken megy keresztül. A cheque-jog egységessége tehát ha nem is olyan nélkülözhetlen, mint a váltóé, mégis fölötte kívánatos volna. Ezzel szemben elég arra hivatkoznom, hogy a Bruxellesben 1888-ban tartott congressus már behatóan foglalkozott ezen kérdéssel a nélkül, hogy kielégítő eredményhez jutott volna. Már a congressusnak azon kiindulási pontja, hogy tudniillik minden látra szóló papír, melyben a váltózáradék hiányzik, chequenek legyen tekintendő, — mint Cohn helyesen mondja — lerontja az egész munkálatnak az értékét azért, mert hiszen a congressus még a váltótörvény szabályozásának kérdésénél is elejtette a váltó megnevezését a váltó szövegében és így tehát a cheque-et egyfelől a látra szóló váltótól, valamint a látra szóló egyszerű utalványtól alig lehetne megkülönböztetni. De különben is nálunk az idegenforgalom, sajnos, nem oly nagy, hogy annak kedvéért magunkat oly törvénynek kellene alárendelnünk, melynek alkotásánál minden-esetre oly államok birnának döntő befolyással, kiknek chequefejlődése a mienktől eltérő alapon indult meg és a mienktől eltérő sajátlagossággal is bír.

Ezen megjegyzések után a szóban forgó előadói tervezet bírálatára s kijelentem, hogy az előadói munkálatot komolyan átgondolt, az egész anyag ismeretével készült, becsületes műnek tekintem; bár annak egyes lényeges dispositióival nem értek egyet és azt több fontos tekintetben hiányosnak tartom, mégis alkalmasnak vélem, hogy egy cheque-törvény alkotásának alapját képezze.

A következőkben a javaslat egyes, az egész intézmény lényegére kiható intézkedéseivel foglalkozom nem rendszeres módon.

Helyeselhető, hogy a javaslat több törvénytől eltérve, a cheque forgalmának megállapítását mellőzi. A cheque sajátzerű gazdasági képzemény, mely több egyforma egyes vonásaival bír és azért a különböző törvények fogalmát különböző módon állapítják meg. Ily körülmények között helyesebb a különben is sikamlós fogalom-megállapítást a tudományra bízni és a helyett a papír érvényi kellékeinek helyes megállapítására törekedni.

Az érvényi kellékek megállapításánál ismert vitás kérdés, vajjon a passiv chequeképeség bizonyos személyes, illetve foglalkozási minőséghez legyen-e kötve, vagy pedig szabaddá tétessék-e? Jobban mondván a kérdés az, vajjon csak a kereskedők és ezek között is csupán a bankárok, vagy éppenséggel csak a bankok birjanak e minőséggel?

A cheque-intézmény igazi hazájában Angolországban és Amerikában szenvedő chequeképeséggel csak a bankárok birnak. Az 1882-iki angol váltótörvény 73-ik szakasza, mely a cheque fogalmát megállapítja, világosan mondja, hogy a cheque oly látra szóló váltó, mely egy bankarra van húzva »drawn on a banker«, tehát egy nem bankarra utalványozott ilynemű fizetési meghagyás chequenek nem tekinthető, ugyanigy intézkedik a passiv chequeképeséget illetőleg Hollandia, Portugalia, Japán, részben Olaszország és több más állam törvényhozása. Funk ismert 1880-iki osztrák javaslatában még tovább megy, amennyiben az 1. §. szerint a cheque bankra intézett látra szóló utalvány; ugyanazon állásponton állanak az osztrák és magyar bélyeg-törvények, amennyiben intézvényezettnek csakis olyan intézeteket ismernek el, melyek alapszabályaik értelmében pénzeknek idegen számlára való átvételre jogosítvák.

A szóban levő előadói javaslat a passiv cheque képeséget semminemű megszorításhoz nem köti, bár elismeri, hogy gazdasági szempontból az az állapot felel meg legjobban, a mely a chequeképeséget azon személyekre szorítja, kik hivatásuknál és berendezésüknek fogva arra legalkalmasabbak és kik a giro- és clearingforgalom létesítésére leghivatottabb közegek; sőt azt is állítja, hogy több mint valószínű, hogy a gazdasági szükség folytán a chequeforgalom minden törvényes kényszer nélkül is arra az útra irányittatik, a hol a legtöbb előnnyel találkozik, mégis korlátokat emelni nem kíván azért, mert szerinte a cheque-et főleg a kibocsátóba és nem az utalványozott személyébe helyezett bizalom folytán fogadja el a chequebirtokos, teszi ezt annál is inkább, mert az utóbbi ellen úgy sincsen közvetlen kereseti joga, másfelől pedig hivatkozik azokra a nehézségekre is, melyekkel a bankár vagy a bank fogalmának megállapítása járna.

Mindezen érveket nyomósaknak nem tartom. A cheque történeti fejlődése és gazdasági természete egyaránt tanúsítják, hogy a cheque és a banküzlet egymással szorosan összefüggnek. A gyakorlati élet

is tanusítja, hogy a közönség, mely magának chequeszámlát nyit, az intézvényszerűen azon személyek körében fogja keresni, kik idegen pénzek kezelésével iparszerűen foglalkoznak. Megengedem, hogy a cheque átvevője mindenekelőtt azt nézi, hogy ki bocsátja ki a chequet, de amellett nem közömbös előtte az sem, hogy ki az utalványozott, vajjon megbízható, fizetőképesség-e? Helyesen mondja e tekintetben Funk »die oberste Voraussetzung des Chequewesens ist das unbedingte Vertrauen in den Depositor. Der Aussteller, sowohl wie jeder Empfänger des Cheque's muss darauf rechnen können, dass derselbe, wenn er nur sonst in Ordnung ist, bei der Präsentation sicher eingelöst wird«. Vajjon a chequetulajdonos bir-e vagy nem bir-e kereseti joggal az utalványozott ellen, nem döntő a feltett kérdés elbírálásánál. Megjegyzem különben, hogy én a kereseti jogot illetőleg is eltérő nézetben vagyok a javaslat álláspontjával szemben, amint ezt később ki is fogom fejteni. Végre nem fogadom el azt az érvet sem, hogy a bankár fogalmának megállapítása oly nehéz, hogy már emiatt is a különben helyes elvnek hajótörést kellene szenvednie. Teljesen igaz ugyan, hogy nálunk valamint a continensen egyáltalában a bankár fogalma és a bankárüzlet nincs oly élesen kidomborítva mint pl. Angliában, de azért a mi kereskedelmi törvényünk is operál e fogalommal, különösen a 259. §. 2. pontja a bankügyletekről világosan mint olyanokról szól, melyek iparszerűen folytatva a kereskedő fogalmát megállapítják, már pedig dacára annak, hogy a törvény ezen ügyletek fogalmát közelebbről meg nem állapítja, a gyakorlati élet mégis eligazodott és tudtommal e kérdés semminemű zavarokra alkalmat nem szolgáltatott. Utalhatok továbbá arra is, hogy a nürnbergi konferentiában azért mellőzték a bankügyletek fogalmának megállapítását, mert mint a porosz tervezet indokai mondják, e kitéttel a kereskedelmi világban és a közönséges életben eléggé ismert fogalom van egybekötve. Sőt azt tartom, hogy a passiv chequeképeség szabaddá tételének törvény általi dekretálása sokkal nagyobb veszedelemnek képezheti a kútforrását, mint annak egy bankarra vagy egy bankra való megszorítása.

Helyesen mellőzi a javaslat az érvényi kellékek felsorolásánál a fedezeti alaphoz való utalást, mert ez az utalás egymagában véve még semmi biztosítékot sem nyújt aziránt, hogy a fedezeti alap tényleg létezik. Nálunk az osztrák-magyar bank cheque-je foglal ugyan magában ilyen kitéttel, ellenben a postatakarékpénztár ürlapja mellőzi azt. A német és osztrák javaslattól való eltérést tehát csak helyeselni lehet, valamint azt is, hogy a fedezet hiányát a magánjogi hátrányokon túlmenő büntetésekkel nem sújtja. Következetelen azonban itt a javaslat annyiban, amennyiben a 12. §-ban ismét csak a fedezeti momentummal operál, kimondván azt, hogy az utalványozott a kellő fedezet alapján kibocsátott cheque-et beváltani köteles. Nem a fedezet kérdése itt a döntő, hanem döntő az utalványozott és a kibocsátó közötti cheque-szerződés, vagyis az a szerződés, mely a kibocsátót a cheque-húzásra feljogosítja. A cheque-szerződés oly lényeges eleme a cheque-nek, hogy a cheque-jognak egyik leghirnevesebb művelője, Cohn, egyenesen arra alapítja a cheque fogalmát. Ez a szerződés különbözteti meg a cheque-et minden más utalványtól. Ezen szerződés formailag absztrakt módon, vagyis minden külön jogczim nélkül jelentkezik és éppen azért annak háttérét a legkülöm-

bőzőbb jogügyletek képezhetik, tehát az egyszerű hitelnyújtási ügylet is, és már ez okból is némileg zavarólag hat a fedezetre való utalás és azért szükségesnek tartja a tervezet 12. § 3-ik bekezdése a fedezet fogalmát közelebbről magyarázni és kimondani azt, hogy alatta minden érték értendő, melynek erejéig az utalványozott a reá intézett cheque-nek beváltására magát kötelezte. Ez a magyarázat teljesen mellőzhető akkor, ha kimondatik, hogy az utalványozott a kibocsátóval kötött szerződés alapján a kibocsátott cheque-et beváltani köteles. De maga a fedezet értelmezése sem helyes a javaslatban azért, mert miután a tervezet az értékpapír és árúcheque-et nem ismeri, hanem a cheque-ben mindig csak határozott pénzösszegnek kitételét követeli, itt is nem értékről, hanem pénzösszegekről kellett volna említést tennie.

Nem vitás, hogy az utalványozott a kibocsátóval szemben a chequet a cheque-szerződés alapján és ezen szerződés értelmében váltani köteles és ennek folytán nem vitás az sem, hogy ezen kötelezettség nem teljesítése esetén a kibocsátó az utalványozott ellen kereseti joggal is bír. Vitás azonban az, vajjon a cheque-birtokos is bír-e ilyen esetben az utalványozott ellen kereseti joggal. Ezen kérdés különösen azért vitás, mert igenleges megoldásának jogi konstrukciója az általános magánjogi elvekkel szemben nehézségekbe ütközik. Milyen jogi állása van a cheque-birtokosnak, és lehet-e őt jogilag kereseti joggal felruházni az utalványozott ellen oly szerződésből folyólag, melyet az utalványozott nem vele, hanem a cheque-kibocsátóval kötött? Ezen kérdések nagy fejtörést okoznak a jogászoknak.

De azt tartom, hogy elvi nehézségek nem lehetnek mérvadók ott, ahol a gyakorlati élet követelményeiről van szó; a jogi elméletnek az élethez kell alkalmazkodnia, nem pedig az életviszonyoknak az aprioristikusan megszerkesztett jogtételekhez. A fő és döntő kérdés itt az, vajjon gyakorlatilag szükséges-e, hogy a cheque-birtokos nem fizetés esetén egyenes keresettel fordulhasson az utalványozott ellen? Ha ez szükséges, akkor ám lássák a jogászok, miként bírják e keresetet osztályozni, melyik jogi schemába illeszthetik be.

Nézetem szerint e keresetre gyakorlati szükség van, mert sok esetben ezen kereset nélkül a cheque-birtokos helyzete nagyon is kétséges. Tegyük fel például, hogy a kibocsátó elhal, hogy ő vagy a többi előző a cheque kibocsátása után fizetéseképtelenné lesz, vagy hogy a cheque-kibocsátó távol van mindezen esetekben, a cheque-birtokos követelése veszélyeztetve lehet, annak ellenére, hogy az utalványozott a cheque kifizetésére szolgáló pénzösszeg birtokában van. A gyakorlati életben a dolog rendszerint úgy áll, hogy a cheque-összeggel adós; igaz ugyan, hogy a cheque kiadása, mint olyan, nem tekinthető még szoros értelemben vett fizetésnek, mert a cheque nem annyira fizetési, mint fizetesközvetítési eszköz, de kétségtelen az is, hogy a felek szándéka az, hogy a cheque-birtokos a cheque folytán fizetést nyerjen; aki a chequ-et átveszi, azt azon tudatban és hiedelemben teszi, hogy követelése ki lesz fizetve. De kérdem továbbá, milyen baj származhatik gyakorlatilag véve abból, ha a cheque-birtokosnak a kereseti jogot megadjuk? Nézetem szerint ebből sem a kibocsátóra, sem az utalványozottra nézve hátrányok nem származnak. A kibocsátó nem panaszkodhatik, mert ő az utalványozott bírói marasztalása folytán a tartozás fizetésétől menekül s a mellett

megmenekül attól is, hogy ő maga indítson pert az utalványozott ellen. Az utalványozott sem jut semmiféle hátrányba, mert ő csakis a cheque-szerződés értelmében tartozik fizetni, ha pedig fedezettel bir, akkor egészen közömbös, vajjon a kibocsátó, vagy a cheque-birtokos szoritja-e őt a fizetésre. Igaz, hogy annak bizonyítása, hogy megvan-e a fedezet az utalványozottnál, a cheque-birtokost fogja terhelni és ez a bizonyítás sokszor igen nehéz lesz, mellőzve azonban azt, hogy a bizonyítás kérdése nem lehet indok arra, hogy a cheque-birtokostól a keresetet elvonjuk; ez a bizonyítás nem lesz a gyakorlatban oly nehéz, mert az utalványozott bankár vagy bank saját reputációja érdekében senki kedvéért nem fog tagadások mögé rejtőzködni akkor, ha tényleg fedezettel bir. Azon esetben pedig, ha netán több cheque-birtokos egyidejűleg fogja a cheque-t bemutatni és az utalványozott mindannyinak kielégítésére fedezettel nem bir, ez esetben a fedezeti összegnek birói letétele által, könnyen menekülhet minden kellemetlenségtől.

Ezen gyakorlati szempontok által indítatva több törvényhozás és törvénytervezet megadta a cheque-birtokosnak egyenes kereseti jogot az utalványozott ellen. Ide tartozik a francia, hollandiai, belga, olasz és skót jog, továbbá az 1892-iki német javaslat. Funk 1880-iki osztrák javaslata szintén ezen állásponton áll, azonban az 1894-iki osztrák javaslat nem adja meg a cheque-birtokosnak a kereseti jogot, valamint nem adja azt meg több törvényhozás, különösen az angol jog.

Ami ezek után a kereset constructióját illeti, többféle nézetre akadunk. Az egyik felfogás, melynek különösen a francia írók hódolnak, oda irányul, hogy a cheque kiadásával az utalványozottnál levő fedezet tulajdona is átszáll a cheque-birtokosra. Azonban ezen fictiv átadáson alapuló elmélet tarthatatlan azért, mert a cheque-kibocsátó nem ruházhat át több jogot a cheque birtokosra, mint a mennyivel maga bir, még pedig ha a kibocsátó készpénzt ad fedezetképen egy bankárnak, akkor ezen pénz az átadás után azonnal a bankár tulajdonába megy át és a kibocsátó csak követelési joggal bir a pénzre, de nem bírja többé annak tulajdonát; ha pedig nem tesz le készpénzt, hanem egyébként bir követeléssel az utalványozott ellen, akkor éppenséggel nem ruházhat át mást, mint személyes követelési jogát a cheque-birtokosra.

Mások engedményt látnak a cheque kiadásában: a cheque-kibocsátó átruházza az utalványozott ellen fennálló saját jogait a cheque-birtokosra, azonban a kibocsátó joga az utalványozott ellen nem mindig olyan, hogy engedmény útján átruházható volna, így például a hitelnyújtás esetében e jog a kibocsátó személyéhez van kötve, de a kibocsátó gyakran nem is akarja jogát átruházni, így például ha egy alkalmazottjával akarja a cheque-összeget a saját számára bevonni.

Ismét mások a cheque-szerződésben harmadik személyek javára kötött szerződést látnak (*pactum in favorem tertii*), ebből kiindulva Daniel amerikai író oda concludál, hogy az amerikai jog szerint is bir a cheque-birtokos kereseti joggal az utalványozott ellen; ugyanezt állítja Macleod az angol jog szempontjából. Mindkettő határozottan téved, mert az angol és amerikai jog szempontjából a cheque-birtokos kétségtelenül nem bir ilyen kereseti joggal; a két állam joggyakorlata állandóan ezen felfogást juttatja kifejezésre. Hiszen az

angol jog szerint a cheque nem egyéb, mint látra fizetendő váltó, melynél az utalványozottat fizetési kötelezettség csak akkor terheli, ha az okiratot elfogadta; az angol váltótörvény 53. §-a pedig határozottan kimondja, hogy az utalványozott ki a váltót el nem fogadta, ily okmányból nem kötelezhető.

Nézetem szerint jogi szempontból a cheque-birtokos keresetéhez azon elméleti úton lehet jutni, ha abból indulunk ki, hogy a cheque-szerződésben kötelezi magát az utalványozott, hogy a kibocsátó által vállalt kötelezettségeket a nála levő fedezet erejéig teljesíteni fogja; az utalványozott meghatalmazza a kibocsátót, hogy a fedezet erejéig fizetési kötelezettségeket vállaljon és kijelenti, hogy ő ezeket, a mennyiben a meghatalmazáson túl nem terjednek, kifizetni fogja. Cohn, a ki ezen felfogásnak hive, ebből kiindulva azt mondja, hogy a chequenek az a tartalma »fizessen Ön X-nek 100 márkát«, sajátképen jogilag véve azonos egy oly okmánynyal, melynek tartalma ez: »kötelezem magam X-nek 100 márkát fizetni«, aláírva a kibocsátó, mint az utalványozott megbízottja által. Nem tagadom, hogy ezen elmélet ellen is lehet jogi szempontból kifogásokat emelni, de azt hiszem, hogy ha a gyakorlati szükség megkívánja, hogy a cheque-birtokos a kérdéses keresettel birjon, akkor ez elmélettel a jogász is megnyugtathatja jogászai lelkiismeretét.

Ez előadói tervezet 12. §-a nem áll ezen állásponton és nem adja meg a cheque-birtokosnak a kereseti jogot, támogatja álláspontját mindazokkal az indokokkal, melyeket fent megczáfolni iparkodtam. Ugyanazért azokra újból visszatérni nem akarok, de szükségesnek tartom reámutatni azon inconsequentiára, melybe a javaslat esik, a midőn a kereseti jog megtagadása daczára az ellenutasítás adási jogot a kibocsátótól megvonja, vagyis kimondja, hogy az utalványozott egy kivételes esettől eltekintve, a melyre reá fogok térni, a chequet még akkor is beváltani köteles, ha a kibocsátó netán neki ellenutasítást adott. Sietek kijelenteni, hogy a javaslatnak ezen általános dispositióját a magam részéről helyeslem, de ha egyszer a javaslat elfogadja azt, hogy kibocsátó ellenutasítása hatálytalan, akkor következetesen a cheque-birtokosnak kereseti jogot kellett volna adni az utalványozott ellen. Sichermann, aki különben szintén a kibocsátónak kereseti jogot adni nem akar, a magyar jogászgyűlésen tartott tartalmas előadásában a javaslatnak ezen következetlenségére már reámutatott. Kiemelte azt, hogy mindazok, kik a cheque-birtokosnak, attól félve, hogy e jog teljes illusoriussá válnék, ha ezzel szemben az intézvényezett azzal védekeznek, hogy a kibocsátótól ellenutasítást kapott, a kereseti jog érdekében azt is statuálták, hogy a kibocsátó utólagos ellenutasítását az utalványozottt respektálni nincsen sem jogositva, sem kötelezve. De a ki fázik attól, hogy a cheque-birtokost belevonja a kibocsátó és az utalványozott között kötött cheque-szerződésbe, aki a cheque-biztonság szempontját nem tartja oly nyomós érvnek, hogy annak folytán a kérdéses jogot statuálja, annak nem lehet a kibocsátót megfosztani azon jogától sem, hogy a cheque kifizetését megakadályozhassa ellenutasításával. Mit ér a cheque-birtokosnak az a tudat, hogy a kibocsátó a cheque kifizetését ellenutasítással meg nem gátolja, ha az utalványozottat, aki fizetni akar, a cheque alapján be nem perelheti.

A javaslat 13. §. 3-ik kikezdése szerint a cheque-ben foglalt meghagyás visszavonása (ellenutasítás) az utalványozottal szemben csak a bemutatási határidő lejártával válik jogatályossá. Ezen intézkedés homályos; vajjon azt akarja-e statuálni, hogy az utalványozott a kibocsátó által adott ellenutasítást, ha a bemutatási határidő előtt érkezik, nincs jogosítva respektálni, vagyis a kellő időben bemutatott cheque-t minden körülmények között honorálni köteles, vagy pedig azt, hogy a bemutatási határidőn belül az intézképezett az ellenutasítást figyelembe venni köteles ugyan, de arra jogosítva van. Mindenesetre az intézkedés clarifikációra szorul, de ettől eltekintve az egész intézkedés, mely az osztrák javaslatból át lett véve, helytelen. Célja az, hogy szorítsa a cheque-birtokost, cheque-jét a bemutatási határidőn belül való bemutatásra. Ez a szándék mindenesetre méltánylandó és kétségtelen, hogy az ellenutasítás hathatós eszköz e cél elérésére, azonban e cél ép oly hathatósan lehet elérni azzal, ha a cheque-birtokost késedelem esetén visszkereseti jogának elvesztésével sújtják, ezzel a sanctióval pedig kikerülhetők mindazon visszaélések, melyek ezen korlátolt ellenutasítás révén történhetnek.

* * *

Rátérek immár két fontos kérdésre: mikor kell a cheque-t fizetés végett bemutatni és miként szabályozandó a hamis vagy hamisított cheque kérdése?

Az elsőt illetőleg a bemutatási határidő a visszkereset megállapítása mellett oly sarkpontja a chequeügynek, hogy már e miatt is mozgásba kell hozni a törvényhozás aparátusát, mert ennek megállapítását a gyakorlatra bízni nem lehet. Tény azonban az is, hogy a határidő megállapításánál, mint minden határidő megállapításánál szétágaznak a nézetek, annál is inkább, mert itt különböző esetek jöhetnek figyelembe, aszerint, amint a belföldi cheque-nek kiállítási helyén vagy attól különböző belföldi bemutatási helyen és aszerint, amint egy külföldi cheque-t belföldön kell bemutatni. Megegyezés csak abban létezik, hogy a cheque gazdasági természete a lehető leg-rövidebb bemutatási időt igényel, mindig azonban szemmel tartva azt is, hogy a giro és clearing fejlesztése céljából azt is figyelembe kell venni, hogy cheque átvevő ne kénytelenítessék, a cheque-t az utalványozottnál közvetlenül bemutatni, hogy a bemutatást a bankárjára bízassa.

Az angol törvény, mely évszázados gyakorlaton alapszik és úgyszólván cheque-edzett közönségnek szól, megelégszik annak megállapításával, hogy a bemutatás »reasonable time« vagyis megfelelő, észszerű időben történjék, tehát megnyugvással bizza ezen idő megállapítását a bíróra. Nálunk ilyen labilis alapra a bemutatási határidőt fektetni nem lehet, nekünk fix határidő megállapításra van szükségünk, ha a jogbiztonságot kockáztatni nem akarjuk.

Kérdés már most, vajjon a belföldön kiállított, de nem a kiállítási helyen bemutatandó cheque számára más, illetve hosszabb határidő állapíttassék-e meg, mint a kiállítási helyen fizetendő chequere nézve, jobban mondva különbség teendő-e a belföldi helyi (Platz-cheque) és a distance cheque között? A javaslat 7. §. 1. kikezdése e kérdésre igen helyesen nem-mel felel és a belföldi cheque bemutatási határidejét minden megkülönböztetés nélkül 8 napban állapítja meg.

A helyi cheque sem zárja ki, hogy a cheque-átvevő kénytelen más helyen levő bankárját a bemutatással megbízni, erre való tekintettel kívánatos, hogy a helyi chequenél is elegendő idő adassék e művelet keresztülvitelére, ehhez pedig a 8 nap teljesen elégséges.

De nem érthetők egyet a külföldi cheque azon bemutatási határidejével, melyet a javaslat 7. §. második bekezdése megállapít. Ilyen esetre a javaslat a határidőt ketté osztja, megtartja ugyan itt is a nyolcz napi határidőt, de olyformán, hogy a cheque kiállításától számított öt nap alatt a fizetési helyre elküldendő és megérkezésétől számított három nap alatt fizetés végett bemutatandó. Ezen határidő megállapítása gyakran a legnagyobb képtelenségekre vezethet; a levél esetleg egyik helyről a másikra vándorol, míg a fizetési helyre érkezik és ezen hosszú időn át mégis erejét fentartja; másfelől pedig a belföldön történendő bemutatásra szánt három nap ép oly kevésbé elégséges, mint nem elégséges a belföldi chequenél sem. Sokkal helyesebbnek tartom ennél fogva a német javaslat rendszerét, melynek értelmében a nyolcz napi bemutatási határidő a külföldi chequekel szemben is fentartandó, mégis azon eltéréssel, hogy ezen határidő nem a kiállítás napjától, hanem azon idő leteltétől számított, a mely szükséges, hogy a cheque a kiállítási helyről a rendes közlekedési eszközökkel a belföldi fizetési helyre érjen. A cheque elküldésének időpontja pedig annak kiállítási napjától vétetik számításba.

Ez a rendszer összeegyezteti az angol-amerikai időszámítást: a »reasonable time«-t a continentalis fix határidő rendszerre és nehézségekre azért nem fog okot adni, mert a mai kifejlődött közlekedési eszközök mellett ez az időmegállapítás könnyű.

Az előadói tervezet nem intézkedik azon fölötté fontos és sokat vitatott kérdés iránt, hogy a hamis vagy hamisított chequek ek beváltásából eredő kárt ki tartozzék viselni, az utalványozott-e vagy a kibocsátó? A tervezet 21. §-a megelégszik annak kijelentésével, hogy a chequere megfelelően alkalmazandó a váltótörvénynek a hamis és hamisított váltókra 81. és 82. §-ai, miután azonban a váltótörvénynek hivatkozott szakaszai a feltett kérdésre nézve vonatkozással nem birnak, a mennyiben a kibocsátó és utalványozott közötti viszonyt nem érintik, a kérdés a tervezetben általában megoldást nem nyer. A tervezet ezt azzal indokolja, hogy annak eldöntése, ki viselje a kárt hamis vagy hamisított cheque beváltása esetében, sajátképen a cheque-törvény keretébe nem tartozik, a mennyiben tisztán magánjogi kérdés, a kártérítést ennél fogva az esetek konkrét alakulása szerint ítélkező bíró eldöntésére kívánja bízni. Reám a tervezet azt a benyomást teszi, hogy nem azért nem mert e kényes kérdéshez nyúlni, mert attól tartott, hogy döntése vagy az egyik vagy a másik fél érdekeit sértené. Ámde a fenforgó kérdés szabályozása alól kitérni nem lehet. Ha igaz az, hogy a chequetörvény alkotása első sorban azért szükséges, hogy a forgalmi élet ezen terén a hiányzó jogbiztonságot megteremtjük és megszilárdítsuk, hogy továbbá általa a cheque-intézményt minél szélesebb alapon fejlesszük, akkor az alkotandó törvénykönyvnek nem lehet és nem szabad oly tényálladék szabályozása elől kitérni, a mely a cheque-ügyletnek úgyszólván specialitása és annak kísérő kórtünete. Ha csak arról volna szó, hogy kit terheljen a felelősség akkor, ha az egyik vagy másik félnek vétkeességéről, hanyagságáról vagy mulasztásáról van szó, ha például a kibocsátó a

cheque-ürlapokat elég gondosan meg nem őrizte, vagy például az intézvényszerző bank a kibocsátó aláírását kellő gondossággal meg nem vizsgálta, akkor még beérhetnek az általános magánjogi szabályok alkalmazásával, habár itt sem hagyható figyelmen kívül, hogy magánjogi törvény hiányában e kérdések eldöntése bizonytalansággal járna.

De itt nem ez a döntő kérdés, hanem az, hogy ki viselje a hamis vagy hamisított cheque beváltásából eredő kárt akkor, ha a mulasztás a felek egyikét sem terheli?

Ezt a kérdést kell eldönteni; oly chequetörvény, mely ezen kérdést ma nyitva hagyja, nem áll feladata magaslatán és mindenesetre hiányos.

Itt is a jogi constructiót el kell különíteni az élet követelményeitől a jogpolitikai és a jogdogmatikai szempontok itt sem vágnak össze. Tisztán jogi szempontból talán még meg lehetne barátkozni Ungernek »Handeln auf fremde Gefahr« című nagy elmeéllel és jogi tudással kifejtett azon nézetével, hogy hamis cheque-ből, vagyis a kibocsátó aláírásának hamisításából eredő kár a kibocsátót terhelje, habár e nézet jogi szempontból sem ment a kritikától. Unger ezen eredményhez azon okoskodás folytán jut, hogy élesen megkülönbözteti azt a véletlent illetve balesetet, mely a megbízás teljesítésével okozatos és közvetlen összefüggésben van és attól el nem választható azon balesettől, mely ugyan a megbízási szerződés fennállása folytán éri a megbízottat, de azzal benső összefüggésben nincs. Ezt a megkülönböztetést alkalmazva a hamis és hamisított cheque-re Unger azt állítja, hogy a hamis aláírással ellátott cheque nem bocsátatván ki a megbízó által, a fizetés nem történik a megbízási szerződés keretében, hanem a cheque beváltása ezen esetben csak azon véletlen folytán történik, hogy az utalványozott és a cheque-számla birtokosa között megbízási szerződés áll fenn, a fizetés veszélyét tehát csakis az utalványozott viselheti; másképp azonban a hamisított cheque-nél: Itt a megbízó tényleg egy cheque-et kibocsátott még pedig azon szerződés alapján, mely közte és utalványozott között fennáll. Ezen szerződés szerint a kibocsátó nem köteles előzetesen a bankot arról értesíteni, hogy reá egy cheque-et huzott, a kibocsátó nem köteles értesítést adni arról sem, vajjon kinek javára és milyen összegről adta ki a cheque-et, ezáltal a kibocsátó kényelme és előnye fokozódik, ellenben a bank helyzete súlyosbodik; egyszóval a cheque szerződés ezek szerint különleges veszélylyel egybekötött megbízási szerződés, ezen szerződéssel elválaszthatlanul egybekötött veszélyeket pedig nem a megbízott, hanem a megbízó, kinek e szerződés oly előnyöket nyújt, tartozik viselni. A nagy tudósnak ezen éles distinctiója és abból folyó conclusiója sem ment bizonyos következetlenségtől. Mert ha igaz az, hogy a cheque-szerződés különösen oly veszélyekkel járó szerződés, a melyek attól el nem választhatók és hogy ezen szerződés a kibocsátó érdekében kötött és annak előnyére szolgáló szerződés, akkor nem csupán a hamisított, hanem a hamis cheque kifizetésével járó veszélyeket is kellene a kibocsátóra hárítani, de Unger is belátván, hogy pusztán jogi deductiókkal itt beérni nem lehet, de lege ferenda rámutatott azokra a jogpolitikai okokra, melyek szükségessé teszik, hogy mindkét esetben a veszélyt az utalványozott bank képviselje Unger a jogpolitikai okok közé sorolja a cheque beváltásánál követendő nagyobb gondosság alkalmazását és a kétes

kellemetlen perek kikerülését. Ezzel azonban a czélszerűségi indokok távolról sincsenek kimerítve; mert akkor midőn a cheque-törvény alkotásával egyfelől a jogbiztonságot akarjuk megszilárdítani, másfelől a chequeintézményt akarjuk a legszélesebb körökbe belevinni és a legszélesebb alapon fejleszteni, akkor nem lehet a teljesen ártatlan kibocsátót oly veszélyviseléssel sújtani, mely alkalmas arra, hogy éppen azt a közönséget riassza vissza a cheque használásától, melyet annak fejlesztése érdekében elsősorban megnyerni szükséges volna. Az Anglobank vezértitkára és az 1894-iki osztrák enquête egyik tagja Schlesinger, helyesen mondja »die Haftung des Ausstellers für die Einlösung des falschen Cheque-s würde eine ausserordentliche Beunruhigung des Publikums und eher eine Einschränkung als eine Ausdehnung des bestehenden Chequeverkehrs hervorrufen«. Egy másik szakértő Clemens pedig azt állítja »Die Abwälzung der Gefahr auf den absolut schuldlosen Aussteller würde geradezu wie eine kalte Dusche auf jene Kreise wirken, welche man für die Förderung des Chequeverkehrs gewinnen will«. Utolni lehet különben arra is, hogy az utalványozott bankár technikai berendezésekkel úgy mint számszelvényekkel stb. a hamisítás lehetőségét a legszűkebb határok közé szoríthatja, a mellett pedig pénzügyileg is inkább viselheti el a szóban forgó kárt, mint a kibocsátó, a kit esetleg anyagilag teljesen tönkre tehet. De a bankárnak módjában áll a kamat megállapításánál ezen esetleges risicót is számítási körébe vonni, miáltal esetleg kárát az összes cheque-conto tulajdonosok között megoszthatja. Fontos itt továbbá az is, hogy maguk a bankkörök saját jól felfogot érdekükben sem igen kívánják a kibocsátót a veszélyviseléssel terhelni, a mint ez különösen az osztrák enquête tárgyalásaiból kitűnik: »Die Einlösung eines solchen falschen Cheque-s gehört eben zu dem Betriebsunfällen im Banquiergeschäft, für welche der Bezogene aufzukommen habe«. És ha már a római jog is szükségesnek tartotta bizonyos iparral járó veszélyeket az iparüzőre áthárítani, így tudvalevően a hajóst és vendégfogadóst nemcsak azon kárért tette felelőssé, mely saját vétkességéből eredt, hanem minden, akár saját emberei, akár mások által okozott kárért, midőn továbbá a mai kereskedelmi jog nem habozik a fuvarost fokozott az általános magánjogi elvekkel össze nem egyeztethető felelősséggel terhelni, akkor jogi szempontból sem lehet egy oly törvényhozási intézkedést kifogásolni, mely a vétkesség eseteitől eltekintve, úgy a hamis mint a hamisított cheque beváltásából eredő veszélyt az utalványozottra hárítja. Teljesen osztom mindennél fogva ezen egész kérdésben azt az álláspontot, melynek Cohn a következőkben adott kifejezést: »Das Interesse der Rechtssicherheit verlangt in einer so controversen Frage eine gesetzliche Entscheidung. Langwierige, kostspielige zweifelhafte Prozesse würden andernfalls nicht ausbleiben. Es ist daher zu begrüßen, das verlässlichen Berichten zu Folge die Regierung die Gefahr dem Bezogenen auferlegen will, sofern den Aussteller kein Verschulden trifft.«

Neumann Ármin.

A magyar búza és liszt versenyképességének fokozásáról.

Mezőgazdaságunkban ez idő szerint s még nagyon hosszú ideig tömeges termelésre főleg azon gazdasági növények alkalmasak, illetve azok termelhetők nagy területeken haszonnal, melyek emberi vagy állati táplálkozásra valók. Az úgynevezett kereskedelmi növények, bármily nagy hasznót képesek is adni egyes termelőknek, mindjárt nem volnának értékesíthetők tömeges termelés esetén. Meglepő, hogy a bevetett területnek még az oly előhaladott mezőgazdasági termeléssel bíró államokban, mint Németországban is, csupán egy százalékán és még Nagy-Britanniában is csak három százalékán természetnek kereskedelmi növényeket.

Az a gyakran hangoztatott tanács tehát, hogy gazdáink más termelési ágakra térjenek át, hogy a gabona árának csökkenését ellensúlyozzák, különösen, hogy kereskedelmi növényeket termeszsenek, jelszónak elég hangzatos, de gyakorlatban ritkán valósítható meg.

A takarmány- és kapásnövények termelése nagyban fokozható és nagyon emelkedett is az utóbbi időben, de azért a gabonatermelés s ennek főczikke a búza termesztése, ha talán egyes gazdaságban más termelési ággal pótolható is, de országszerte mégis növénytermelésünk legfontosabb ága marad.

Ennélfogva búzánk értékesítési viszonyai egész mezőgazdaságunk helyzetére döntő befolyással bírnak s a mezőgazdák igen széles köreinek anyagi jóléte a búza árával szoros összefüggésben áll. Miután pedig még hosszú ideig nagyobb lesz hazánkban a búzatermelés a belföldi fogyasztásnál, minden eszköz, ami a búza értékesítését kedvezőbbé teszi s különösen a kivitel fokozza, nemcsak egyes termelők magánérdekében hasznos, hanem a tömeges termelésnél fogva a mezőgazdák összeségének ügyét mozdítja elő s így valóságos közérdeknek tekinthető.

A magyar búza kivitele vagy búza vagy liszt alakjában történhetik; eredeti alakjában a búza tömegárú, mely a szállítási költségeket hosszú úton csak az esetben bírja el, ha a szállítás is tömegesen, vagyis hajón történik. Ez a magyarázata az amerikai, argentiniai román és orosz búza diadalmas előnyomulásának, melyek a magyar búzát régi fogyasztási piacairól már csaknem teljesen kiszorították.

A fuvardíj Budapestről Londonba Fiumén át métermázsánként 3 K 22 f, míg New-Yorkból Londonba csak 56 fillér. Argentiniából Londonba 1 K, tehát Nagy-Britanniában és a hollandi, belga, északnémet stb. kikötőkben s azok közelében levő szárazföldön a versenyt búzánk nem veheti föl a tengerentúli termékekkel. Svájcban s Délnémetországban az

orosz és román búza versenyez velünk. A hajózási vállalatok kedvezőtlen tariffapolitikája a román búzának ez irányban mesterséges előnyöket nyújt a magyar búza felett, így Gyurgyevótól Regensburgig a hajódíj 303 f, míg Budapestről Regensburgba 168 f, tehát a távolsághoz képest túldrága, sőt Bázástól Regensburgig 329 f; a szállítási díj tehát drágább, mint Gyurgyevótól, holott ez 575 kilométerrel távolabb fekszik s a román búzánál még a Vaskapunál felmerülő vontatási költség is befoglaltatik a szállítási díjban. (Ez adatokat a Pester Lloyd 1902. aug. 8. számából vettem.) Ismeretes, hogy az amerikai búza a Rajnán igen olcsón feljön egész Mannheimig és ezen hatalmas kereskedőváros közvetítői búzáinkat Svájcba és Délnémetországból is majdnem teljesen kiszorították. Pedig nekünk egységes, hatalmas folyamrendszerünk van, Dunánk mélyen benyulik Délnémetországba s a svájci nagy fogyasztási terület közelébe, de mindezt nem bírjuk kihasználni addig, míg mellékfolyóink a hajózásra nagyrészt alkalmatlanok és csatornáink nincsenek s így a szállítás a termelés helyéről leginkább csak vasutcn történhetik. Nem is igen van szomorúbb jele hátramaradottságunknak, mintha a Tisza nagy mellékfolyóit, melyek partjain ünnepélyes csend honol s embert alig látni, legfeljebb egy-egy tutaj úszkál csendesesen lefelé, az északnémetországi vagy angol folyók élénk forgalmával összehasonlítjuk. Szükséges tehát búza-kivitelünk érdekében első sorban mindazon mellékfolyóinknak, melyek búzatermő vidéket érintenek, minél hosszabb vonalon hajózhatóvá tétele, ami tekintve folyóink csekély esését, műszakilag nem is nehéz feladat. A Dunán és Tiszán a hajózás érdekében már történtek fontos javítások, de ezeket még mindig fejleszteni kell. A Száva és Kulpa Károlyvárosig, a Dráva és Mura majdnem az ország határáig, a Maros legalább Gyula-Fehérvárig, a Temes Lugos és Karánsebesig, a Béga Facsetig, a Körösök Gyuláig és Nagyváradig, a Szamos Szatmárig, sőt Szamosújvárig minden nagyobb műszaki nehézség nélkül hajózhatóvá tehetők, mi nemcsak áruforgalmunkra nézve birna nagy fontossággal, hanem az alföldi munkáskérdés szempontjából is, miután a munkálatoknál kubikosaink évek hosszú sorára foglalkozást nyernének. A tervezett csatornák közül a Budapest-Csongrádi csatornát tartom első sorban létesítendőnek. A Duna és Tisza hosszú párhuzamos folyását eddig csak a Ferencz-csatorna köti össze, mely ma már nem felel meg rendeltetésének. Célja ugyanis a flumei út megrövidítése volt, de ez az irány nem sokat használ gabonakivitelünknek, először mert csak Sziszekig van víziútunk, innen Fiuméig csatorna kiépítése a Karst-hegységen keresztül óriási pénzbe kerülne s rendkívüli műszaki nehézségek állják útját létesítésének, másodszor mert azon fogyasztási terület, melyen búzáink az olcsóbban termelő tengerentúli országokkal a versenyt felveheti, nem a tengeren, hanem a Dunán közelíthető meg, mert ezen terület a continens belsejében Délnémetországban és Svájcban van. A Csongrád-Budapest közötti csatornán a Felső- és Közép-Tisza, továbbá a Maros, Körös és Szamos vidékének összes gabonája legrövidebb úton haladhatna Budapest felé s tovább felfelé a Dunán, a csatorna vize tehát igen jól kihasználható volna. Hajózásunk érdekében szükségesek még a Felső-Duna folyótólágos szabályozása s a lánczhajózás fejlesztése. Szükséges, hogy a Duna szabályozására Ausztriában, Bajorországban és Württembergben is minden lehető intézkedés megtörténjék s a hajózási akadályok,

mint vizimalmok, Regensburg mellett az alacsony nyílású régi hid stb. eltávolíttassanak. Szükséges volna a duna-majnai csatornának kibővítése is, mi Délnémetországnak is régi jogos kívánsága. Mindezeket szemmel tartani, kivitelüket előmozdítani, szerződések kötése alkalmával azokat követelni a magyar kormány egyik szép és fontos feladata volna, úgyszintén a subventionált hajózási társulatoknál is az állami segély feltételéül ki kellene kötni a magyar gabona részére szállítási kedvezményeket, vagy legalább megakadályozni, hogy a román búza az általunk segélyezett hajózási vállalatoknál saját termésünknel kedvezőbb elbánásban részesüljön. Mindezen s még számos más intézkedés s javítás által a magyar búza kivitele vízi úton még nagyon fellendíthető s valószínű, hogy vetélytársaival szemben jobb minőségénél fogva, drágább termelési költségei dacára legalább a már említett természetes fogyasztási területen megállhatja helyét. Azon kérdés merül itt fel, hogy vajjon az említett áldozatokat érdemes-e meghozni az országnak búzakivitelünk előmozdítására, mikor azt látjuk a statisztikai kimutatásokból, hogy búzakivitelünk a vámkülföldre mindössze 126.911 mm., ebből Németországba 99.821 mm. és Svájcba 18.333 mm. megy, tehát oly mennyiségek, mint egyetlen nagy uradalom évi termése, és még ezen kivitel is kérdéses az új német vámtörvény életbeléptetése esetén. Ezen kérdésre mindazáltal határozott igennel kell válaszolnunk, tekintetbe véve, hogy mellékfolyóink szabályozása más fontos termékeknek olcsóbb szállítását is lehetségessé tenné. Azt sem szabad soha szem elől téveszteni, hogy jöhet oly idő, mikor Ausztriába való gabonaszállításunk megnehezítve lesz és mikor nagyon is nagy szükségünk lesz külföldi fogyasztási területekre. Ezen fontos fogyasztási területekről, amint eddig tettük, fokozatosan visszavonulni és ezáltal búzakivitelünkről lemondani Magyarországnak soha sem szabad.

De nem akarok politikai fejtegetések terére tévedni s visszatérek tárgyamhoz.

A búzakivitelnél sokkal fontosabb a liszt kivitele, mert ebből Ausztriába 6 millió métermázsán felül s a vámkülföldre is majdnem egy millió métermázsát exportálunk, de utóbbi időben ez is akadályokba ütközik, főleg az őrlési forgalom kedvezményeinek megszüntetése óta.

A budapesti nagy malmok az őrlési forgalom megszüntetését oly végzetes csapásnak tekintik, mely üzleti életüket gyökerében támadja meg és mely nemcsak a kereskedelemre és forgalomra hat bénítólag hanem a gabonaárak alakulását is károsan befolyásolja és végeredményében a mezőgazdaságnak is ártalmára van. A panaszok oly gyakoriak s oly általánosak, hogy nem lehet kételkedni abban, hogy az őrlési forgalom megszüntetése által a lisztüzlet, nevezetesen a finom lisztek kivitele jelentékenyen szenved, érthető tehát, ha az érdekelt körök folyton hangoztatják az őrlési forgalom visszaállításának szükségét és erre oly nagy súlyt fektetnek, hogy azt egyszerűen pótolhatatlannak nyilvánítják és nem is igen állanak elő más javaslatokkal, melyek kárpótlásukra alkalmasak lehetnének.

A nélkül, hogy az őrlési forgalom körül felmerült vitába beleszólni kívánnék, hiszen az eszmék már eléggé tisztázva vannak, azon meggyőződésemmek adok kifejezést, hogy az őrlési forgalom neve alatt ismert kedvezmények egyáltalán nem pótolhatatlanok s ha a régi állapot vissza nem állíttatik is, a mi bizonyára nem volna könnyű feladat,

akkor is vannak eszközök, melyek az eltörölt kedvezményekért elégendő kárpótlást nyújthatnak, ha czéltudatosan, egységesen, s lehető legrövidebb idő alatt foganatba vétetnek. Nem szólva a már felmerült javaslatokról, mint búza- és lisztkiviteli premium adása; a lisztnek a fiumei irányban önköltségben vagy még olcsóbban való szállítása az Ausztriába kivitt liszt után refectiák engedélyezése stb. részemről csak egy eszmét vetek fel, melyet tárgyalni nem hallottam, s ennél-fogva azt saját egyéni nézetemnek mondhatom.

Abból indulok ki, hogy az őrlési forgalom nagy jelentősége malmainkra nézve abban állott, hogy legjobb minőségű súlyos aczélos tiszavidéki vagy más hasonló búza közé bizonyos arányban csekélyebb belértékű olcsó román búzát keverhettek, anélkül, hogy az a liszt minőségének ártott volna, s így a lisztet olcsóbban tudván előállítani, a külföldi piacokon más gyártmányokkal felvehették a versenyt. Mig most csakis olyan búzát dolgozhatnak fel, mely a vámmentesen behozott román vagy szerb búzánál jóval drágább, tehát a liszt sokkal többbe van s így nem versenyképes.

Ez lévén a régibb s a jelenlegi helyzet közti különbség s ebben állván a baj lényege, az a kérdés, lehet-e ezen segíteni és miként.

Nézetem szerint lehet és pedig nagyon egyszerűen és megglehetősen gyökeresen.

A román búza ugyanis nem azért kell a budapesti malmoknak, mert külföldi, hanem mert olcsó, mivel azonban mégsem oly olcsó, hogy a 3 K 60 filléres vámot elbirná, nem jöhet be az országba, mig az őrlési forgalom fennállásának idején vámmentesen hozták be ugyanannyi liszt kivitelének feltétele alatt. A román búza olcsóbb ára alárendeltebb minőségén alapulván, nagyon könnyen helyettesíthető alárendeltebb minőségű belföldi búzával, milyen az országban igen nagy mennyiségben terem. Ugyanis a búza értéke annak faj-súlya, azután a szemek finomsága és keménysége szerint változik és ezen szempontból két fő fajtát különböztethetünk meg, a kemény aczélos és a lazább puha szemű búzát. Az előbbihez tartoznak a tiszavidéki, bácskai, részben a bánáti és a fehérmegyei s még más táj fajta búzák, ellenben Szlavóniában, Krassó-Szörény, Arad-, Bihar-, Szatmár-, és Szilágymegyében, a felső Tisza vidékein, Erdélyben, s az egész felvidéken jóformán csak az utóbbi vagyis a puha szemű búza terem s ennek termelése még nagyon fokozható. Nincs is tehát szükségünk román búza behozatalára, csupán az említett vidékekről való búzát kell Budapestre hozni s mivel ezen búzák termelési helyükön legalább két koronával olcsóbbak, mint a finomabb búzák a Tiszavidéken, ennek hozzáadása által az őrlemény jelentékenyen olcsóbbá tehető, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy e vegyüleből kevesebb finom s több kenyérliszt lesz, mintha a malom tisztán elsőrendű búzát őrölne. Mivel pedig a finomabb fajta lisztre nincs belföldön elég fogyasztó s éppen azt kell a malmoknak exportálni, holott az olcsóbb kenyérlisztet itthon mindenkor eladhatják, már ez által is megvan könnyítve az őrleménynek értékesítése az olcsóbb búza hozzáadása folytán.

Van azonban egy akadály melynél fogva ezen búzák Budapestre nem gravitálnak, illetve épp oly kevésbé előnyös jelenleg azoknak odavitele, mint a román búzának elvámolva való behozatala és ez az akadály a szállítási díj aránytalan magassága.

Államvasútaink csakis a dunai és tiszai hajózással tartják szükségesnek a versenyt felvenni olyformán, hogy Bács-Bodrogh-, Torontál-, Temes-, és Csongrádmegye csaknem minden egyes vasuti állomása refectiás állomásnak tekintetik s ily czímen a rendesnél jóval kevesebb díjat fizet, más vidékeken azonban még a főbb kereskedelmi góczpontok sem részesülnek ily előnyben. Ezen tarifamérséklés a főbb-hajózási állomások hajódíjtételeivel szemben nem versenyképes s így azokról a szállítmányok zöme hajón jön Budapestre, tehát a leszállított tarifák is jóformán csak képzeletbeliek s azokból az államvasutaknak kevés valószínű jövedelme van, mert p. Ujvidékről hajón a jelenlegi igen magas szállítási díjak mellett is a fuvardíj 54 f, míg vasúton 79 f métermázsánként, Pancsováról hajón 62 f, vasúton 122 f, Miután pedig a hajófuvardíjak máskor körülbelül 25%-kal olcsóbbak mint jelenleg, a vasuti verseny a nagyobb vízi állomásokon lehetetlen.

Ellenben a folyamoktól valamivel nagyobb távolságra fekvő bácskai, bánáti és tiszavidéki állomásokon a leszállított vasuti tarifák érvényesülnek s azokról inkább vasúton történik a szállítás. Sőt csakis ezen refectiás díjtételeknek köszönhető, hogy ezen állomások egyáltalán szállíthatnak Budapestre, mert ezek nélkül még a bánáti búza sem jöhetne fel a fővárosba. Összehasonlítva most már a dunai és tiszavidéki vasuti állomások díjtételeivel a másodrendű búzárt termelő vidékek főbb állomásai távolságait és az innen fizetendő vasuti szállítási díjakat igen érdekes adatokra találunk. Zimonytól Budapestre 340 km. távolság mellett a vasuti szállítási díj 91 fillérben van megállapítva, holott a rendes tarifa 162 f volna. Ellenben Krassó-Szörénymegyében Lugosról és Facsetről, a Temes- és Béga-völgyi jó búzatermő vidékek főbb állomásairól 1 K 68 f, illetve 201 f a fuvardíj Budapestig, a távolság körülbelül annyi mint Zimontól, a szállítási díj több mint kétszeres, sőt a kisebb állomásokon majdnem háromszoros.

Aradmegyében nagy területeken terem az u. n. lunkai búza, mely igen jó minőségű puha szemű búza, őrlés alkalmával keverésre tehát nagyon alkalmas, ára a termelési helyeken métermázsánként legalább 2 koronával olcsóbb mint a tiszavidéki búza a maga termelési helyén. Ezen vidék központja Arad és Boros-Jenő; Arad Budapesttől 258 km. Boros-Jenő, sincs 300 km., tehát jóval közelebb van Budapesthez mint Zimony, melynek távolsága 340 km. a szállítási díj mégis Aradról 1 K 35 f, Boros-Jenőről 1 K 86 f, Csermőről 1 K 91 f, tehát kétszeres illetve két és félszeres. Ennélfogva rendes körülmények közt ez a búza sem gravitál Budapestre, mikor azonban jó termés van s a szemek jól ki vannak fejlődve, Szegedig vasúton szállítják s itt a tiszavidéki búzával együtt, melytől külsőleg alig különbözik hajóba rakják s bizonyos arányban belekeverik.

Biharmegye központja Nagyvárad 247 kilométernyire van Budapesttől, a szállítási díj métermázsánként innen 1 K 32 fillér. Hollódról 172 f, Székelyhidről 167 f, a mellékállomásokról még magasabb, tehát az itt termő sok és jó puha fajta búza szállítási díja is kétszeres, vagy még több, mint Zimontól. Körülbelül hasonló az arány Szabolcs-megyében, Nyíregyházáról 141 f, Mátészalkáról 205 f, és Szatmár-megyében, hol Nagy-Károlyról 147 f, Szatmár-Németiről 156 f, Nagy-Bányáról pedig 224 f a szállítási díj métermázsánként, míg a

legsötétebb Szilágymegyének központján Zilahon 220 f, Szilágysomlyón 213 f, Zsibón 252 f, sőt Szilágycsehn 265 f a szállítási díj Budapestig, tehát egyenlő távolság mellett háromszorosát fizeti a szilágysági búza, mint ha a szerb vagy román búzát Zimonytól kezdve vasuton szállítanák, holott az a Dunán még jóval olcsóbban jut Budapestre. Tehát ez a búza sem jöhet Budapestre; szintoly kevéssé gravitál ide az erdélyi búza, hol már a távolság is jóval nagyobb mint Zimonytól. (A szállítási díj Kolozsvárról 177 f, Gyulafehérvárról 101 f, Tövisről 195 f, míg a távolabb állomásokon sokkal magosabb így Nagy-Szebenből 215 f, Fogarasról 287 f, Szepsi-Szent-Györgyről 263 f, és K.-Vásárhelyről 295 f.)

Ung, Bereg és Máramaros megyék főbb állomásain meghaladja, Zemplén és Abaujban megközelíti a szállítási díj a másfél koronát métermázsánként, tehát ezen vidék búzatermése sem igen bírja el a Budapestre való szállítást.

Ellenben a felvidéknek Miskolcztól Nyitraig terjedő részén, mely közel is van Budapesthez a szállítási díj jóval alacsonyabb s ezen vidék búzatermése a másodrendű búzák közt az egyedüli, mely vasuton jelentékeny mennyiségben Budapestre kerül és a tőzsdén felvidéki búza nevezet alatt ismeretes. A slavoniai és szerémségi puhafajta búzák pedig hajón hozatnak Budapestre nagy mennyiségben. Ellenben a krassószörényi, aradi, és biharmegyei, a szilágysági, erdélyi, szabolcs, szatmár vidéki, úgy a felső tiszai megyék termése Máramarostól Zemplénig tulságosan magas szállítási díjakkal lévén sujtva, Budapestre nem gravitál, vagyis rendes körülmények közt odáig való szállítása nem fizeti ki magát.

Már pedig a mennyire szükséges és helyes a bánáti búza szállítására kedvezmények megadása, hogy az Budapestre hozható és itt feldolgozható legyen, annyira szükséges most már ily kedvezmények megadása a puha szemű búzát termelő vidékek részére is, hogy terményüket Budapestre hozhassák azon célból, hogy bizonyos arányban az első rendű búzával keverve megőröltessék, ekként az őrlmények olcsóbbá tétessenek aránylag több kenyérliszt termeltessék s a finomabb lisztnemek külföldön versenyképesse tétessenek. Az e cél elérésére szükséges tarifa mérséklés tekintetében azon véleményben vagyok, hogy tekintve, miszerint a búza mint tömegárú magas szállítási díjat el nem bír, a már többször említett termelési vidékek központjairól fontosabb kereskedelmi és gyűjtőhelyeiről Budapestig egy koronánál nagyobb díj sehol se számíttassék, ezen díj a vicinális vonalok mentén fekvő vagy igen messze eső helyeken pl. Erdélyben 1 K 50 f maximális tételig emelhető legyen mázsánként, úgy hogy Magyarország bármelyik vasuti állomásról ennyiért Budapestre jöheszen a búza. Természetesen azon helyek díjtételei, melyek eddig 1 K-nál kevesebbet fizettek, most is az előbbi alacsonyabb díj-tételnél maradnak.

Az államvasutak tarifapolitikája ez esetben nem merülne ki a vízi állomásokkal való meddő versenyben, hanem az ország minden állomásának, de főként a nagyobb kereskedelmi góczpontoknak javára szolgálna.

Ezen reformnak első és természetes következménye volna, hogy Budapestre az eddiginél sokkal nagyobb mennyiségben és az ország minden nagyobb termelő vidékéről történnék a búza szállítása, úgy

hogy a fővárosi malmok teljesen el lennének látva mindenféle fajú és a legkülömbfélébb belértékű búzával és a román és a szerb búzára nem lennének ráutalva, az teljesen pótolva volna és behozatala egészen feleslegessé válnék. A főcél tehát el volna érve s a fővárosi malmok nagyrészből kárpótolva lennének az őrlési forgalom eltörléseért, miután a tarifamérséklés átlag métermázsánként egy korona volna, míg az őrlési forgalom által elért haszon métermázsánként 1 korona 1 K 50 fillér közt ingadozott, mi mellett még az is tekintetbe veendő, hogy ezen haszon csak bizonyos üzleti conjunkturák közt volt meg, tehát arra nem lehetett állandóan számítani, hanem csak ha annak előfeltételei a világ gabonapiaczain megvoltak, míg a javaslatba hozott olcsóbb búzaszállítás és a liszt szállítása tekintetében már eddig is tett mérséklés állandó kedvezményeket képeznek. Nem kevésbé fontos szempont magánál a fuvardíj mérséklésénél azon körülmény, hogy ennek folytán nagy tömegű búza szállíttatnék Budapestre s így a malmok őrlőképességüket jobban kihasználhatnák, a budapesti malmok ugyanis az építésük alkalmával fennállott viszonyokhoz képest nagy mennyiségű búza őrlésére lettek építve, illetve átalakítva.

Kérdés azonban, hogy az indítványozott nagy tarifa reformnak nem lennének-e káros következményei is és épen ezt kívánom még megvizsgálni, több oldalról; nevezetesen nem szenvedne-e a másodrendű buzafajok nagy beözönlése által az elsőrendű tiszavidéki, fehérmegyei s bánáti búzáék értéke, nem szenvednének-e túlságosan nagy kárt az államvasutak, nem ártana-e a reform a vidéki nagyobb malmoknak anélkül, hogy abból a budapesti malomiparnak haszna volna és a viteldíjkezdvezmény nem egyedül a mezőgazdák javára szolgálna-e kik így magosabb árakat érhetnének el, de abból a malomiparnak semmit át nem engednének.

1. Az első rendű búzáék árát nem féltem az alárendeltebb árú beözönlésétől először azért, mert most sem származási helyüknél, hanem nagyobb belső értéküknél fogva drágábbak. Ha van valami helyes alapja annak, hogy az őrlési forgalom kedvezményeinek fennállása idején a külföldi olcsó búza behozatala az árakat nemcsak, hogy nem csökkentette, hanem emelte, mert minél több román és szerb búzát őrltek meg a budapesti malmok, annál több finom búzára volt szükségük s liszt alakjában annál több tiszavidéki bánáti és fehérmegyei búzát exportálhattak előnyösen, tehát ezekért nagyobb árat is fizethettek, akkor még inkább fog a finom búza ára emelkedni ha nem csupán mint a külföldi búza keveréke szállíttatik ki a magyar búza a vámkülföldre, hanem a keveréknek úgy finomab, mint gyengébb minőségű része belföldi származék volna, mely ezáltal a maga egészében versenyképessé tétetnék.

Eszerint tehát az indítványozott tarifareform a *finom* magyar búzáék árát nemcsak hogy nem csökkentené, hanem ez még előnyösebben hatna rájuk, mint az őrlési forgalom visszaállítása, mert ha ez nem úgy van, akkor az őrlési forgalom kedvezményeinek ár-emelő hatása sem volt igaz s minden ehhez fűzött következtetés tiszta ámitás.

2. Az államvasutak jövedelme szempontjából sem látom az ajánlott ujitást legkevésbé sem veszedelmesnek. Ha Zimonyból 340 Km. távolságról el lehet egy mmázsa búzát szállítani 91 f-ért, akkor az

ugyanoly távolságra fekvő Lugosról is el lehet szállítani 1 koronáért de a 258 km-re fekvő Aradról vagy a 247 K fekvő Nagyváradról bizonyosan el lehet 1 koronáért szállítani. Azt meg épen nem látom be, hogy a Pest-Zimonyi vasút vonal derekán (168 km.) fekvő Szabadka az érvényben álló szintén refectiás tarifa szerint mért fizessen 105 f., mikor Zimonyból csak 91 f. a viteldíj. Az az ellenvetés, hogy Zimonyra nézve a vízi út versenye miatt kell alacsonyabb díjtételt felállítani, mint Szabadkán, hol vízi verseny nincs, semmi fontossággal nem bír, mihelyt nem egyedül a vasutak pénzérdekét, hanem az olcsóbb egységes tarifától remélhető nagy közgazdasági hasznot vesszük tekintetbe, melyet nem is áldozattal, vagy ráfizetéssel hanem már a díjtételek mérséklésével is el lehet érni. De pusztán pénzügyi szempontból is csak előnyös lehet a vasutakra a tarifák mérséklése, mert temérdek buzát, mely eddig a szállítást csak a legközelebbi városig birta, p. Krassó-Szörényből csak Lugosig, de legfeljebb Temesvárig, mérsékelt díjszabás mellett egészen Budapestig szállítanának, ami rendkívül nagy bevételi többletet biztosít a vasutaknak. Sőt épen a vasutak jövedelmének emelése s a forgalom növelése szempontjából azt tartom, hogy a gabonaállításánál behozandó ily mérsékelt egységes, távolságot kiegyenlítő díjszabás messze felülmulná a személyszállításnál behozott zónatarifa jelentőségét. Mert az ország egész keleti részéből a gazdasági termények nagy mennyiségben s a vasúton hosszú vonalat befutva özönlének a főváros felé, melytől eddig a magas szállítási díjak mint valami védvámvonallal ezen nagy kiterjedésű vidékeket sőt egész ország részeket teljesen elzártak.

3. Hátra volna még annak megvizsgálása, hogy a fuvardíjak leszállítása által nyújtott kedvezményt tényleg a malomipar fogja-e élvezni s nem fog-e az egyedül csak a termelő előnyére szolgálni az által, hogy megfelelő összeggel magasabb áron adja el búzáját. Itt figyelembe veendő, hogy a fentebb már többször említett vidékekről eddig vagy nem, vagy csak kivételesen lehetett a búzát Budapestre szállítani; a szállítási díj mérséklése által tehát csak ezen lehetőség volna biztosítva, de azért a mezőgazda még nem kaphat sokkal többet búzájáért. Például a Szilágyságból a fentemlített magas fuvardíjak miatt a buza eddig nem jöhetett Budapestig, hanem csak Szatmár-Németiig, vagy Debreczenig, ha most már a fuvardíj e vidéken 3 K. 50 fillérre mérsékeltené, búzája már Budapestre is eljuthatna, de ha a termelő Zilahon 70 fillérrel, Zsibón 1 koronával magasabbra tartaná áruját, akkor azt a budapesti malom ép oly kevésbé vehetné meg mint eddig s maradna minden a régi-ben. Tehát a szállítási díjkedvezmény csak a Budapestre való eljuthatást biztosítaná, a mezőgazdának csak azt az előnyt nyújthatná, hogy nem volna egészen egy vevőnek kiszolgáltatva, hanem egy hatalmas versenytárssal szaporodnék vevői száma s ha e mellett pár fillérrel magasabb vételárát sikerülnie is elérnie, az sem baj s a mezőgazdára nagyon is ráfér, de arról, hogy az egész hasznot ő tegye el s így a reform célját egészen meggyőztesse annak előnyeit egyedül a maga javára lefoglalja, arról szó sem lehet.

Ha az árak némileg mégis emelkednének, ezen körülmény fokozott termelésre vezetne, sőt áremelkedés nélkül is be fog a termelés nagy mérvű emelkedése következni, mihelyt a termények na-

gyobb mennyiségben is bármikor rendes árban eladhatók lesznek. Mert a mostani viszonyok közt már kissé jobb termés esetén is az árak nagyon esnek oly vidéken, hol nagy exportmalom nincs s a búzát csak a helyi fogyasztás számára lehet eladni. Ezen vidékeken a mezőgazdasági cultura alacsony fokát az olcsó földek és az alacsony haszonberek szembetűnően mutatják, talán az egész országban nincsenek oly olcsó földek, mint Szilágy megyében és a gazda a rossz közlekedési viszonyok miatt még így sem boldogul, pedig ezen a vidéken természettől fogva jó földek vannak, melyeken a búza jól megterem sőt luczernának és szőlőnek is igen alkalmassak, de azért ott mindig sok föld eladó nagyon olcsón. Az állapotok illusztrálására legyen szabad a Szentesen megjelenő Csongrádmegyei Hirlapban közétett települési felhívást felolvasni.

»Ki akar jó földre települni! Szilágy megyében 1400 holdas kitűnő szántóföld van eladó. Kisebb-nagyobb részleteket lehet előjegyezni. A föld kiváló jó termőképességű búza, kukoricza és árpa termelésre. A herének (luczerna) annyira alkalmas, hogy egy nyáron 5—6 kaszálást ad a legdúsabbat; azonkívül úgy szőlő, mint apró vetemények kiválóan diszlenek benne. — A földnek ára 1200 □-szög ölenként 120 frt. A fizetési feltételek igen kedvezők. Stb.«

A talaj jobb megmunkálásával nálunk még a termelés igen nagy mértékben fokozható, így például csak a gőzeke használata magában másfélszeres átlagtermést biztosít. Ez is igazolja azon állításomat hogy ha a most a kivítettől elzárt vidékek közlekedése javulni, illetve a fuvardíjak olcsóbbodni fognak, búzatermelésünk még nagyon fejleszthető és jobb gazdálkodással, rendes trágyázással, s némi tőkebefektetéssel annyi búzát producálhatunk, amennyit csak malmaink feldolgozni és exportálni győznek.

4. A budapesti és vidéki nagymalmok viszonya az őrlési forgalom eltörlése óta határozottan a vidéki malmok javára alakult.

Nem csak helyi piaczaikat tartották meg, hanem a liszt-kivitelben is élénk részt vesznek s míg a budapesti malmok igazgatói folyton panaszkodnak, a vidékiek egészen meg vannak elégedve az állapotokkal és fényes osztalékot adnak. Ez nagyon természetes is, mert ők a búzát közvetlen közelből tehát olcsóbban kapják, a liszt-kiviteli tarifális kedvezményeket pedig szintén élvezik, azonkívül a nagyobb vidéki malmok oly központi piaczkon vannak, hol különféle minőségű nagy mennyiségű búza összekerül, tehát a legczélszerűbb vegyítést eszközölhetik s aránylag olcsón állíthatnak elő finom lisztfajtákat. Az indítványozott tarifális reform a vidéki malmok e kedvező helyzetét nem szünteti meg, csak azokban a fővárosi nagy malmokat is részesitené. A vidéki malom ezután is a termelési hely közvetlen közelében lévén, csak olcsóbban szerezheti be az árut; a viczinális vasutakon való viteldíjleszállítás ezen malmoknak is előnyére válik. Itt tartom felemlítendőnek agráriusaink azon gyakori panaszát, hogy a búza a vidéki nagyobb piaczkon azért olcsóbb a kelletténél, mert annak ára a budapesti tőzsdei jegyzésektől függ. Van a dologban valami, de az anomáliát nem a tőzsde okozza, hanem az, hogy a vidéki eladásoknál oly piacz áraival történik az összehasonlítás, ahova az illető vidék búzája el nem juthat. Tehát a vevő nem azt nézi, vagy legalább nem azt mondja, hogy ő a lisztet mily árban hasznosíthatja, tehát a búzát mily áron

veheti, hanem csak azt az árat engedélyezi, illetve ennél valamivel mégis többet ad, mint amit az eladó Budapesten odaszállítva megkapna gabonájáért. Mindjárt jogosult volna a budapesti gabonátözsde árjegyzésének alkalmazása, mihelyt a periferiákon termő búza Budapestre is gravitálna, habár annak ára ez által, mint már említve volt, jelentékenyen nem is emelkednék. Azt is szem előtt kell tartani, hogy a világpiaczkon való verseny nem sajátképeni feladata a vidéki malmoknak, nekik inkább a helyi szükségletet kell kielégíteni. A magyar lisztnek visszahódítani az elvesztett piacokat az angol, hollandiai, belgiumi s más nagy fogyasztási területeken az amerikai liszttel diadalmas versenyre kelni, ez csak a nagy budapesti malmoknak, még pedig e malmok kiviteli szövetségének feladata lehet, ezek rendelkeznek kellő alaptőkével, nagy és olcsó hitellel s nagy őrlési képességgel. Az ajánlott reform megvalósítása által képesek is lesznek eme nagy feladatuknak megfelelni s ez által az ország mezőgazdaságának nagy érdekeit is előmozdítani, kivált ha nem minduntalan üzemredictióval állanak elő, hanem versenyképességük érdekében a tulságos igazgatósági fizetéseket és tantiémeket redukálják. Nem kis segítségére lesz ezen nagy cél elérésében a budapesti malmoknak azon körülmény sem, hogy terményeiket ezentúl kizárólag magyar búzákból külföldi keverék nélkül állítanak elő, mi azok jó hírét külföldön bizonyára emelné, a mint a román búza keverése sokat ártott a magyar liszt jó hírének.

A belföldi búzának adandó szállítási kedvezmények tehát minden factor érdekeit kielégítik, egyiket sem sértik.

A budapesti malmok olcsóbb búzát használhatnak fel a keverésre ez által olcsóbban s aránylag kisebb mennyiségben állítanak elő a finomabb lisztet, tehát versenyképességük a világpiacon helyre volna állítva, a vidéki malmok ezzel nem vesztenének semmit, sőt a nagyobbak csatlakozhatnak a magyarországi lisztgyárak kiviteli szövetségéhez.

Az összes malmok szükségletét a belföldi termelés állítaná elő, nem jönne be a román és szerb búza a termelők nyakára a malmok finom liszt kivitelének egyoldalú érdekében, a mezőgazdasági termelés ez úton rendkívül fokozható volna anélkül, hogy az árak leromboltatnának, sőt talán magosabb s ami még ennél is fontosabb, egyenletesebb árakra számíthatnának termelőink. A vasutak forgalmában pedig oly rendkívüli emelkedésre van kilátás, mely a díjleszállításban nyújtott kedvezményeket bőven pótolná, sőt felülmulná. Végül javaslatom szerintem a búza- vagy liszt kivitel érdekében való minden mesterséges kiviteli prémiumot, ami úgyis csak problematikus értékű intézkedés, feleslegessé tenne s meg volna az a nagy előnye is, hogy a tariffa mérséklésére, mit egyéb nyerstermények s még inkább az ipari cikkek sokkal nagyobb mértékben élveznek, senki sem mondhatná, hogy az igazságtalan s hogy az a közvagyonnak egyik társadalmi osztály javára s a többiek rovására való egyoldalú elajándékozása volna.

Ecseri Lajos.

A Dunántúl gazdasági bajairól.

Általában ismeretes, hogy hazánk egyes vidékein az eltérő gazdasági és természeti viszonyok következtében, nagyon különböző okok adják az észlelhető bajok kútforrását. Minden vidéknek megvan a maga specialis baja, amelyen csak úgy lehet segíteni, ha nem általános, hanem specialis orvosszereket adunk.

Alábbiakban a Dunántúl némely gazdasági bajaival s annak orvosszereivel kívánunk foglalkozni. Ha a bajok eredetét kutatjuk, évtizedekkel kell visszamenni. Ép ez súlyosbitja a helyzetet, mert hisz évtizedeken keresztül feltartóztatlanul haladt előre a gazdasági visszahatás s az mind nagyobb terjedelmet ölt, úgy hogy most már szaturálva van vele az egész országrész.

Vegyük először is a filloxeravészt. A filloxerát legelőször Pancsova környékén észlelték hazánkban 1875-ben. 1879-ben ott találjuk Meszes Györökön Zalamegyében, 1880-ban inficziálva van Fejér és Veszprém, 1881-ben Baranya, 1882-ben Komárom, 1884-ben Somogy, 1885-ben Tolna, 1886-ban Moson, 1887-ben Győr, 1888-ban Sopron, s 1891-ben a Dunajobbpart minden megyéje, vagyis Vas is. Azóta elpusztultak a szőlőföldek óriási területei, 1900-ban 2004 szőlőműveléssel foglalkozó község van, és ebben 913 filloxerás. Ha a területi adatokat vesszük, úgy a legrégebbi ez irányú adatokat összehasonlítva az 1900-ikiakkal, szembeállítva velök a filloxera terhodítását, a következő adatokat nyerjük:

Vármegye	1853.	Szőlőterület 1872. kat. holdakban	1900.	Szőlőtermelő község 1900-ban	Filloxerával inficziált község 1900-ban	Filloxerával el volt lépve az 1900-iki területben kat. hold
Baranya . . .	33.886	37.791	12.611	297	209	5.325
Fejér	17.891	20.079	11.692	97	89	1.562
Győr	5.718	5.418	2.231	66	20	819
Komárom . .	7.037	8.002	5.566	83	43	822
Moson . . .	2.110	2.887	2.516	47	28	1.617
Somogy . . .	25.013	28.704	18.300	39	99	6.155
Sopron . . .	8.688	8.766	8.623	144	67	3.373
Tolna	27.125	31.955	14.850	117	112	2.637
Vas	10.574	11.258	6.362	371	19	273
Veszprém . .	10.253	11.054	4.887	138	76	910
Zala	38.193	43.962	31.478	405	151	10.144
Összesen . .	186.488	209.876	119.116	2.004	913	33.642

A terület tehát majdnem a felénnyire olvadt le, ha az 1872. és 1900-ik éveket vesszük, sőt a jóval alacsonyabb 1853-ik év adatait sem érjük el. Igaz, hogy egyes megyékben a visszaesés nem nagyon

jelentékeny. Nem szabad azonban elfeledni, hogy a filloxeralepett község és terület még most is igen nagy, s hogy e tekintetben folyton csak rosszabbodik a helyzet, mert például az 1900-ik évi 913 filloxera lepett község száma 1899-ben csak 907, 1898-ban 856 volt, tehát a filloxera most is erősen pusztít. Azt meg ne gondoljuk, hogy a termés pótolja a hanyatlást, mert most, dacára a jobb művelésnek, a szüret eredménye messze mögötte áll a régebbi éveknek, a mi nem is csoda, mert hisz óriási területcsökkenésről van szó. Az 1861—72. évek átlagában termett a Dunajobbparton 1.981.160 akó, a mit kerekszám 1.100.000 hektoliternek vehetünk fel. Ezzel szemben az 1900-ik év például csak 636.536 hektolitert állíthat (bort és 7.294 q szőlőt). Miután 1898. vagy 1899-ben mintegy 200.000 hektoliterrel kevesebb volt ez országrészben a termés, mint 1900-ban, ez éveket nem is kívánjuk felhozni, a mely adatok így sokkal kedvezőtlenebb képet nyujtanának, ha néhány évvel visszamennénk.

A filloxerapusztítást Győr, Komárom, Moson s Sopron érzi legkevésbé, mert szőlőterülete a legkevesebb: Moson és Sopronnál különben is csekély a visszaesés. Veszprémben a kivándorlás kezdete egész egybe esik a filloxera felléptével.

A szőlőterület csökkenése már csak azért is baj, mert a filloxera pusztított területeket más célra felhasználni nem is igen lehet. Nem arra való a földje. Ha a borvidékeket egyenkint vizsgáljuk, úgy láthatjuk, hogy azok földje mezőgazdasági használatra alig alkalmas. Annál veszedelmesebb a filloxera további pusztítása; ugyanis az amerikai vesszővel való felujtás nem vesz elég nagy terjedelmet.

A szőlőbirtokos előbb eladósodott, majd a tönk szélére jutott. A szegényebb emberek mindenüket elvesztették, a jobb módúak vagyonuk roncsain búslakodnak. Mindkettő a kivándorlásban keresi a nyomorból kivezető utat. Nincs senki a ki rajta segítsen, nincs semmi oly nagyobb aktió, mely a népek ezrein segíteni tudna. Igaz, hogy az újabb irányú tevékenység egy szebb jövőt helyez kilátásba, de a helyzet most még elszomorító. Alig találunk valami intézkedést a múltban, mely a szőlőtermelők helyzetén segített volna. Vajmi kicsi volt az a segítség, mely a telepítés alakjában nyújtott. Ugyanis a nagysármási, helvétiai és a tapazdi telepítéseknel jöttek csak a dunajobparti szőlőbirtokosok szóba. Ez a segítség azonban szintén nyom nélkül maradt. Pár száz család kapott csak sok tekintetben kétes értékű segítséget; pedig mi az a nyomor árjában. A nagysármási 4200 holdas telep (Kolozsmegye) lakosai Veszprém megyéből valók. 1895-ig 105 család 381 lélekszámmal jött e telepre. Ez az egyedüli telepítvény az országban, hol minden művelési ágból jut valami a telepésekre. E telep helyzete egyébiránt kielégítő. De már ami a Kecskemét melletti Helvétia-telepet illeti, ide a zalaiaknak nem volt érdemes kivándorolni. Igaz, hogy most már a helyzet javul, de hogy kezdetben mily rossz volt az állapot, az általában ismeretes. Ennek eredménye volt, hogy a tervezett 200 telepese család helyett csak 103-at telepítettek meg, de ezek helyzete sem volt olyan, s nem is olyan, mely hasonló telepítésekre biztathatna. A kaposvári járás tapazdi telepítése 50 telepese-nek adott helyet, kik Zalából és Somogyból jöttek. Ezek helyzete nem adott kifogásra okot.

Három telepítés, s pár száz család kitelepítése van tehát hivatva a filloxeralepett területek tulajdonosain segíteni. Ezért oly általános

itt a panasz a phyloxeravész pusztítása nyomán. A telepítés nagyobb arányú lehetett volna már magának a Duna jobbpartnak területén is, hogy így a népen nagyobb arányokban segíthettek volna. Annál inkább kellett volna ezt az ország többi részében megtenni, annál inkább kellett volna a különböző telepeken (bár azok száma aránylag nagyon csekély) ezt a dunajobbpartiakkal megtenni.

A philoxeraelleni küzdelemnek egy hatalmas factora a nép felvilágosítása, illetve a megfelelő nyomtatások megadása a vész terjedésének megakadályozására. Az amerikai szőlővessző s a szénkénegezés az a mi a szőlőbirtokosokon segíthet. A vezetés mindenesetre a gazdasági egyesületek kötelessége volna.

A hol azonban már a szénkéneg sem használ, az amerikai vesszővel való betelepítésre viszont a nép nem kapacitálható, ott, ha lehet, a népnek más irányban kell keresetet adni. Ha telepítésre van tér, úgy azzal segíthetünk esetleg kitelepítés alakjában; sok felé parcelálzni is lehet földeket vagy az ipar és kereskedelem nyújthat segédkezet leggyakrabban azonban a háziiparhoz folyamodhatunk. Ez nyit elegendő teret a boldogulásra.

Mert a nép a maga erejéből nem tud magán segíteni. Közhelylyé vált már az, hogy földmivelő állam vagyunk, de nem hangsúlyozhatjuk eléggé. Ehhez jön az, hogy a magyar nép csak a maga földjén szeret gazdálkodni. Már pedig erre a Duna-jobbparton aránylag véve a legkevesebb az alkalom. A kötött birtokoktól eltekintve is igen nagy területek vannak egy kézben összpontosítva s így eladásra kisebb parcella vajmi kevés jut. A nép nem tudna földet venni, ha arra meg is volna a pénze. A kötött birtokok százaléka óriási, mely semmiesetre sem előnyös a kisember boldogulásának előmozdítására. Ha Erdélytől, s Horvát-Szlavonországtól eltekintünk, úgy a Duna-jobbpart áll e tekintetben lege'öl. E két országrésztől pedig mindenesetre eltekinthetünk, mert hisz ott az erdőterület alkotja a birtokok túlnyomó hányadát. E mellett azonban e birtokoknak még egy nagy hátrányuk van: óriási a nem termő területük. Ezért oly nagy a mezőgazdasági termelés alatt nem álló területük is. Egy országrésznek sincs annyi nem termő területe mint a Duna-jobbpartnak. Igaz, hogy itt sok körülmény egybejár az ennek előidézésében, de abban nagy része van annak is, hogy a korlátolt forgalmú birtokok nem telkesítik mindazon területeket, amelyek e célra alkalmasak volnának, mivel nincs arra oly nagy szükségük. Ez pedig nemzetgazdasági szempontból nagy kár, mert hisz a termelés nagyságát befolyásolja.

Fentiek mindenesetre arra mutatnak, hogy a Duna-jobbpart adja a korlátolt forgalmú birtokok tekintetében a legnagyobb százalékot. Nem lehet itt feladatunk a kötött birtokok hatását fejtegetni s csak annak a konstatálására szorítkozunk, hogy a népesség megélhetését fentieknél fogva semmi esetre sem mozditja elő, s hogy az az általános gazdasági helyzet rosszaságán segíteni semmiesetre sem képes.

Bizonyos, hogy ezen változtatni egykönnyen s egyhamar nem lehet; de bizonyos, hogy nagyon sokat tehetnének e birtokok tulajdonosai, ha a lehető legintensívebb gazdálkodást folytatnák, vagyis belterjesebben gazdálkodnak, mint az az ország más vidékén látható s így a munkásoknak nagyobb keresetet biztosítanak. Igaz, hogy a jobb módhoz szokott ember napszámos lenni nem akar, de esetleg a

szükség ráhajtja s mindenesetre segítve volna a népesség munkát kereső részén.

A Dunántúl általában áll az, hogy a nép földéhsége nem elégíthető ki. Nem jut elegendő föld eladásra, aminek oka az, hogy a gazdaságok területének óriási hányada van a nagybirtokokban összpontosítva, mely felparcellázásra természetszerűen nem jut. Eladásra is csak nagy ritkán. Mindössze Vas megyére és Baranyára áll az, hogy a kisbirtok nagyobb számmal és területtel van képviselve a nagybirtok kisebb területe és száma mellett, aminek előnyös hatása észrevehető is. Így például Baranyából a legkisebb a kivándorlás a Dunántúl összes megyéi között. Ha a nép földéhsége kielégítést nyerhetne, mindjárt kedvezőbbre fordulnának a viszonyok, javulna a nép kereseti viszonya, boldogulása. Somogyban, Fehérben óriási területek vannak nagybirtokosok kezében, ami különben Veszprémre is áll. Komárom, Sopron, Zala és Győrmegyek helyzete valamivel kedvezőbb, de azért más országrész megyeihez képest itt is nagyon sok a nagybirtok. Említettük már, hogy Baranya és Vas megye helyzete kedvező tekintetben; ez részben Moson és Tolnára áll. Sajnos, a megye egész területére ez nem mondható el. Általában véve áll az különben, hogy a megyék egyes vidékei nagyon hátrányos helyzetben vannak. Rámutattunk ama körülményre például, hogy Sopronmegye helyzete nem tulságosan rossz: De ha az egyes járásokat vesszük, úgy a képet nyerünk, épen nem vigasztaló. Ott van például a csornai és kapuvári járás, hol oly drága a föld, hogy a kisgazda a földvétele alig gondolhat. Kevés föld jut eladásra, a mi mellett a kereslet nagy a jobbmóduak részéről is, ami a kisembereknek versenyt csinál. A kereset hiánya azonban sok helyt élelméssé teszi a népet, mint például a nagymartoni járásban látható. Kereskednek gyümölcsös, tojással, élelmiszerekkel, viszik azt Badenbe, Bécsbe, ami a népnek nagy hasznot biztosít. Sajnos, főképp a németekre áll ez; óhajtott volna, hogy ez az agitáció a magyarok között is terjedjen, ép úgy, mint például a kopházi horvátok, illetve németek üzérkedési szelleme; melylyel a marhakereskedést üzlik, ami mellett az ősi vagy szerzett kis birtokocskát az öregek és asszonyok látják el s így megélhetésüket, boldogulásukat biztosítják.

Mihelyt a földműveléshez nem ragaszkodik a nép ott, ahol arra alkalom nincs, hanem más keresetforrás után néz, megszűnik a tömegnyomor, javulnak a szociális viszonyok, s előnyösebb gazdasági állapotokat teremtenek. Természetesen ha lehet a bajon a mezőgazdaság keretei között segíteni, úgy az volna az első kötelesség. Földet adni a népnek, ez hazánkban a legbiztosabb remédium. Ez azonban nem mindig sikerül, mindent a kormánytól viszont nem lehet várni s ha boldogulni akarunk, magunknak kell segíteni. Minden kereseti forrást, mely rendelkezésünkre áll, meg kell ragadni, akkor fogunk csak célt érni. Ha a földéhség ki nem elégíthető, úgy az ipar s kereskedelem köréből kell a megélhetés eszközeit megszerezni. A legegészségesebb mindenesetre az az állapot volna, ha a gazdálkodással mindig párhuzamban haladna az ipari foglalkozás s a kereskedelem. Ez nyujtaná a legjobb segítséget a kisembernek.

Mert a kisemberek baján kell segíteni; ennek tudatától már minden társadalmi réteg át van hatva. Sajnos, ez a múltban nem volt így.

Jórészt látjuk ezt a Rábaszabályozásnál is, a hol különben nemcsak a kis ember érdekei hanyagoltattak el.

A Rábaszabályozás ügye már-már tengeri kigyóvá vált, a mely haszna mellett is sok anyagi romlást okozott. Egész vidékek bajai a Rábaszabályozáshoz fűződnek. Az árvízveszély megszűnt, de azért az eredmény sok helyütt nagyon is problematikus. A belviz szabályozást érintetlenül hagyta, illetve meg nem oldotta, s így nagy területek mentesítése vált illuzoriussá, ha ugyan a nagy költség azért meg is volt. Ép ettől félték utóbb a birtokosok a fertőlecsapolási tervezetnél, mely az érdekeltek egy része buzgalmának daczára is a fentiekre való tekintetből meghiusult. A Rábaszabályozás óriási költsége nem járt a megfelelő eredménnyel, új terhet rakott a birtokos vállaira, melynek rentabilitása sok tekintetben méltán kifogásolható.

A Rábaszabályozással szorosan összefügg a Rábatorok kérdése, melynél már a kisemberek is jobban vannak érdekelve. A Rábatorok rendezésére, illetve a torokgát megépítésére szüksége van a Rábaszabályozási társaságnak, ha az eddigi műveletek jövőjét biztosítani akarja. A Rába gyors lefolyására való tekintetből a Nagy-Rába mentén levő vízi malmokkal került a társaság konfliktusba, de meg a Nagy-Rábatorok része gátját is le kellett volna bontani, mit a molnárok megtenni vonakodtak, míg végre megtette azt maga a Rába. Mindezzel a kisemberek károsodtak, de a szabályozás érdekében az ily apróbb kifogások számba nem jöhettek. A malmok kisajátítása miatt is nagy volt az ellenszenv a társaság irányában, a mi különben általánosnak is mondható, oly sokféle érdeket sértett, s sért a társaság tevékenysége. Ezen már minden nem lehet segíteni, de rá kívántsunk mutatni erre is, mint a vidék egyik bajára.

Különben a Rábaszabályozó társaság más tekintetben is kellemtelenséget okozott a birtokosoknak. Atvágásai, új medrei keresztül szeltek nagyon sok birtokot, s így eldarabolták azokat, úgy hogy a birtokos kénytelen volt az apróbb földrészeket eladni, melyek így előálltak, vagy oda sok esetben csak hidakon s kompokon juthattak. Így a gazdaság kezelése nehezedett meg, de meg értékcsökkenés is állt be, melyért senki sem nyerhetett compensatiót. Mindehhez jön az, hogy a teherviselés kulcsa is sok tekintetben kifogásolható. Mindez különösen Sopronra s Mosonyra áll (hol mint általában ismeretes, ez egyik főoka a kivándorlásnak), melyek így Győrrel szemben hátrányos helyzetbe kerülnek. Sopront a vadvizek bántják, Győrt az áradások bántották. Ez utóbbi baján segítve van, az előbbi most is annak terhe alatt nyög.

Ily nagyszabású munkálatok sem mentek tehát hibáktól, tévedésektől.

A Rábaszabályozás a Dunántúl óriási kalamitásokat okoz. Ezen a társadalom nem segíthet. A kezdetnél követték el a hibát; az érdekeltek belevonása, a költségmegosztás nem volt megfelelő, s ez alatt nyög most két megye érdekeltsége.

A Fertő lecsapolását a Rábaszabályozási társaság keretében meg ejteni nem volna szabad. A Fertő érdekeltségét ki kellene vonni a Rábaszabályozási társaság keretéből, s önkormányzati jogokat kellene neki adni. A Rábaszabályozási társaság által a Fertő vidékén eszközölt új osztályozásokat meg kellene szüntetni, mert hisz annak

érvényben hagyását fennálló törvényeink is tiltják. Az 1885: XV. t.-cz. alapján felvett kölcsön terhe alól a Rábaszabályozási érdekeltiséget viszont meg kellene szabadítani oly formán, hogy a kölcsön törlesztését az állam vállalná magára — ha egészben nem, úgy legalább részben. Igaz, hogy a Rábaszabályozási társaságnak a Fertő rendezése körül már költségei vannak — így az egész Hanságcsatorna a Fertő érdekében épült. de ha a Fertő érdekeltisége kiválik, úgy az eszközölt befektetéseknek aránylagos részével a társaság kötelezettségben maradhat. Nem szabad elfeledni azt sem, hogy a Fertő-érdekeltség nagybirtokosokból áll, a Rábaérdekeltség kisbirtokosokból.

Egyébiránt a mi a molnárokat illeti, azok panasza különösen Tolnában és Baranyában nagy. Panaszkodnak is fünek-fának, megye deputatio a miniszterhez, hogy állapotukon javítsanak. Nem tudnak megélni, mert sok a terhük. Pedig a vízi molnárok helyzete úgyis folyton rosszabbodik, a mi természetes következménye a kultúra haladásának. De a szegény embert még az ég is huzza: Vizbért, földbért vizváltságot, földváltságot, földadót s kereseti adót követelnek tőlük, hol az illető uradalom, hol az állam. Megvétetik velük a vízhasználatot, pedig a víz az illető uradalmak területén nem is folyik keresztül, de a vízhasználati jog az övék. Ha a terheket nem fizetik, azokat kérlelhetetlenül behajtják rajtok. A teljes elzüllés előtt állnak, s így nem csoda, ha az elégtelenség nő. Ezek saját szavaik, melyekkel panaszait ecsetelik.

Valóban gyökeres orvoslásra szorul már e szegény emberek állapota. A vízjogi törvény (1885: XXIII.) revisiója volna szükséges: annak hiányai teremtik a ferde helyzetet.

Mindenesetre azonban a molnárok séremeinek összességét meg kellene vizsgálni. Minden egyes vízműnél külön kellene megvizsgálni azok jogitermészetét, s annak alapján kellene megtenni a továbbiakat.

Az örökösödési joghátrányai hazánkban mindenütt általában fennállanak; nem mulaszthatjuk el a figyelmet arra is felhívni ezen országrészről, mint a mely sok baj okozójává válik.

A hagyatéki osztály megejtésével vagy a birtok egyenlő részekre való felosztása jár, vagy a törzsörökös kielégíti örökös társait, mint például Somogyban, vagy pedig a birtok eladódik, s a befolyt összegben osztozkodnak az örökösök. Az első a birtok elaprózására vezet, mely ha nagyobb arányú, nagy veszélyeket rejt magában; a második az állagörökös eladósodására vezet, míg a harmadik a földet mozgosítja, kiveszi a birtokos kezéből az ősi, családi birtokot. A végrendelet nélküli örökösödés esetén ez a helyzet hazánkban, melynek egyes alakjai ugyan vidékenként gyakoriabbak, de a melyek azért felváltva is előfordulnak, vagyis helyhez kötve nincsenek. A nép elszegényedésének egy főokát a fentiek képezik. Mint tudjuk, sokan a törzsörökösödési rendszerben látják mindennek orvosságát, mely a birtokot osztatlanul meghagyja egy kézben, s a társörökösöknek csak járadékot biztosít. E kérdésnek különben már egész irodalma van, s különben is e tárgy taglalása nem tartozik feladatunk körébe.

Tagadhatatlan, hogy az uzsoráskodás is nyomja a népet, ha az nem is oly kifejezetten jelentkezik mint például az ország északi és keleti részén. Ez állapoton egyébiránt most már a szövetkezetek

sokat segítettek úgy közvetve, mint közvetlenül. Hatásukra alább hagy a nagy haszon hajhászása; a verseny korlátokba szorítja a jogosulatlan haszonutáni vágyat, úgy hogy most már a helyzet jóval tűrhetőbb e tekintetben, mint volt a közelmulban. Kétségtelen azonban, hogymég mindig sok a tenni való.

A gazdaságok belterjesebbé tétele még sok munkáskéznek nyújthat keresetet. Igaz, hogy ez csak a legszegényebbeken segíthet, de sokat tettünk már akkor is, ha ezeket talpra állítjuk. Terjedni kellene a kertgazdaságnak. Ott van rá a bolgár kertészek példája, kik hazánk földén szorgalmukkal óriási összegeket keresnek.

A mi a parcellázást illeti, az nagyon sok vidéken áldásos lehet a népre, mert annak hiányában földhöz nem juthat. Sajnos, ez nem mindenütt vihető keresztül, nincs mindenütt föld e célra. Az is igaz, hogy egyes vidékeken meg a parcellázás nagyobb arányú, de e tekintetben bizonyos elővigyázat nem árt, mert terhes feltételek mellett adják el a földeket. Drágák a földek, melyekre akad ugyan vevő, de az ily vétel nem képezheti egészséges fejlődés alapját. Szegény ember csak azt az árt adhatja meg, amelyet a föld minden körülmények között megér, mert csak ez adja meg a megfelelő jövedelmet. Ha túlfizeti a földet, megeshik azt a kamatok. Ezért kell a parcellázások ügyét fokozott figyelemmel kíséreni. Mert a parcellázásokat sok felé egyes ügynökök is forcirozzák, kiknek haszna nagyon gyakran a bizonyos meghatározott áron túl elért összegből áll. Így azok igyekeznek a népet beugratni, s a továbbiakkal nem törődnek. Pedig az lesz az eredmény, hogy az első birtokos tönkremegy, s csak a második élvezi a parcellázás hasznát. Ezt pedig ha csak lehet, mindenkép meg kellene akadályozni, a hol előfordul. Természetesen a társadalmi actiónak volna itt is döntő szerepe. Más oldalról segítség alig várható a parcellázások helyes irányítása tekintetében.

Pár éve, hogy Esterházy herczeg jószágkormányzója egy parcellázási tervezetet dolgozott ki, mely azonban a bérleti rendszer alapján állt. E tervezet szerint a községek határaiban fekvő bérbirtokok, béruradalmak ama földrészleteket, melyek a községek alá nyúlnak, kiscgazdák kapták volna parcellákra osztva bérbe. Abból az alaptól indult ki e tervezet, hogy a nagybérlok e földeket ugyis drága pénzen adják ily módon albérletbe, s így a közvetlen bérbeadás folytán mintegy a közvetítési díj maradna el. A kisbérletek olcsóbbakká válnának; az uradalmak tulajdonosai a közvetlenül való parcellázás által nagyobb bérösszeghez jutnának, a kisbérlok viszont olcsóbban jutna a földhöz.

A tervezet tetszetősnek látszott, de jónak nem bizonyult, s nem is lett megvalósítva. Mert ha a népen segíteni akar is a gazda, azért minden nagyobb birtok egy darabját felparcellázva bérbeadni még sem akarja. Saját maga kárára cselekednék, a nélkül, hogy a megfelelő eredmény mutatkoznék, mert hisz egy-egy parcella bérlete a szegény emberen nem segít.

A telepítés sokat segíthet a jövőben. Telepítési törvényjavaslatunk egy szebb jövő reményével biztatt s kétségtelennek látszik, hogy a közel jövő egy nagyarányú actiót fog felmutatni e tekintetben.

A kiscgazdák vagyoni jólétét hivatva volna egy újabb intézményünk előmozdítani, melynek tért hódítását eléggé nem kíván-

hatjuk. Igaz, hogy még egyáltalában nem beszélhetünk annak terjedéséről a kiskgazdák körében. Értjük a jelzálog-tartozások kifizetésének biztosítását életbiztosítás alakjában. Egy oly intézmény ez, melylyel csak rokonszenveznünk lehet minden tekintetben. A kiskgazda szempontjából ez kétszeresen áll. Első rendű agrárpolitikai fontosságú volna a biztosítás eme alakjának terjedése, melynek pár évtized alatt kiszámíthatatlan hatása volna. Megszűnnék az eladósodás rémének folytonos kísértése. Biztosítva volna az utódnak ama rög, melyen felnevelődött, tehermentes föld jutna birtokába, melylyel új életet kezdhetne. Az egész ügy a társadalom kezeibe van lefektetve, annak felkarolásától függne az ügy sikere. Az örökösödési ügy kérdése így társadalmi úton volna rendezve, nem kellene várni annak törvényhozási szabályozását, a mi rövid idő alatt ugy sem történhetnék meg. Ez utóbbi csak a továbbiakat rendezné. Az újabb birtokososztály — a fiatalabb nemzedék — minden esetben modern főnixként kelne egy újabb életre, melyben erőteljesen, öntudatosan haladhatna ama cél felé, melynek elérését a régi bűnök, vagy az idők, körülmények viszontagságai gátolnák. A fizetendő díjakat elenyésző csekélyeknek kell tekintenünk, ha a végeredmény fontosságát tekintetbe vesszük. Egyébiránt kicsinyek azok absolute véve is, ha a törlesztéses teher évi annuitásához hasonlítjuk, melynek megváltásáról halál esetén gondoskodni akarunk. Annak a konzervatív szellemnek, mely a gazdát egész helyesen eltölti, s a mely az ősi földet eddig is annyi balszerencse, s oly sok vizsály között a magyar gazda kezében megtartani tudta, a haladás eme legújabb szülöttét teljes erővel fel kellene karolni. Az utódoknak a rögöt biztosítani kétségkívül oly eszme, mely mindenkit lelkesíteni képes. Ismertetni, terjesztetni kellene a biztosítás eme módját, mert az úgy az egyes, mint az összesség s az állam legspeciálisabb érdeke. A kiskgazdának — mint a gazdának általában — ez lehet az a mentő szála, melybe a végső veszélyben kapaszkodhatik.

A házi ipart vajmi kis mértékben űzik a Dunán túl, pedig tudjuk, hogy ez a legháládatosabb foglalkozások egyike. Minden időben űzhető; gyakorolhatja úgy a gyermek, mint az agg és felnőtt. Bizonyos azonban, hogy egyes góczpontokat találunk a Dunántúl, hol a hazai ipar egyik-másik neme elég kiterjedten űzetik. Az ily helyekből kiindulva kellene annak elterjedését megkísérteni azon iparágakat illetőleg, melyek űzésére aviszonyok kedvezőek.

Vegyük csak sorra a nevezetesebb helyeket: Baranyában Ujbánya, Hosszu-Hetény, Mekényes, Császa és Szászvár, míg Veszprém-ben Bakonybél, Városlőd, Herend és Szt.-Gál készít faszerszámokat. De a faszerszámokkal végeztünk is ezekkel a Dunántúl. Kosárfonással Baranyában és Fejérmegyében a községek egy hosszú sorozata foglalkozik; a mint ismeretes, ez az ország többi részére is áll. Mégis a Dunántúl többi megyéit illetőleg csak Komárom emlithető Guta és vidékével s Somogy-Karád községgel, míg Ádánd és Juth székeket fon, s kosárkötéssel foglalkozik még Tolnában Paks. Ezek a főbb helyek. Czirokkal főképp Siófok s a fejérmegyei Tordas foglalkozik. Szalmafonást csak Baranya néhány községében találunk, hol különben a gyékényfonást aránylag nagyobb terjedelemben űzik. Moson megyében Pusztasomorja híres gyékényfonásáról. Sopronban B. Sárkányban ezt mondhatnánk óriási terjedelemben űzik, s az Tolnában is el

van néhány községben terjedve. Az agyagipart fazekasság alakjában főkép Veszprém alsó részében űzik és Baranyában Ökörvölgyön és Szentkatalinon, míg a textilipart Baranya, Fejér, Somogy s Tolna községeinek hosszú sorában. Mily nagy agitatiót lehetne e téren kifejteni; mily áldásos volna e tekintetben a nagyobb arányú működés kezdeményezése. A dolog nehéznek épen nem volna mondható. Hisz a már megteremtett góczpontokból sugáralakulag terjedhetnének szét a házi ipar számai, melyek így beágazhatnák a Dunántúl minden részét. Hisz alig egy-két megyét nem látunk a háziipar egészét véve felsorolva. Mindenütt azt az ipart, annak azon ágát kellene propagálni, melyre a talaj kedvező.

Mindig könnyű egy olyan munkásságnak jövőjét biztosítani, melynek létjogosultsága biztosítva van; mindig könnyű egy olyan cél elérni, melyet üdvösnek s jónak tart az, kinek érdekében dolgozunk, fáradozunk, s a ki ebben segítségünkre is van. Nagyon hálás feladat volna e téren munkálkodni, mert hogy mit lehet elérni a háziiparral, azt megmutatja a külföldi példa.

A háziipar űzhető volna minden foglalkozás mellett; ez egyik nagy előnye. Iparos vagy gazda egyformán folytathatja, épügy, mint kisgazda, napszámos vagy cseléd is.

Ugyanily foglalkozás volna a selyemhernyó tenyésztés is. Ennek hasznossága fölött vitatkozni felesleges. Semmi befektetés mellett néhány hét alatt szép kis bevételt lehetne minden családnak szerezni. Szegszárdból indul ki ez irányban a buzdítás az egész országba; általánosan ismeretes, hogy aránylag nagyon szép eredménnyel. De, hogy ez a foglalkozási ág mily arányokat mutathatna föl, ha nagyobb arányú társadalmi akció sietne segítségére, az könnyen elképzelhető. Semmi nehezebb kézfogás, amivel talán a háziipar ellen lehetne érvelni (a mi ugyan vajmi gyenge érv ott is), a képzelhető leg-egyszerűbb, legkönnyebb dolog, mit a legöregebb szinte tehetetlen emberek is el tudnak végezni, csak buzdítás, fejlesztés, s meg az egész magától.

A méhtenyésztés is nagy arányokban volna fejleszthető. Ez is egy oly foglalkozás, mely csekély befektetés mellett aránylag nagy jövedelmet ad. Aggok is űzhetik, s mellékfoglalkozás gyanánt is folytathatja mindenki, akárcsak a házi ipart.

A baromfitenyésztésnek rationalis űzése az utóbbi években az ország egyes helyein nagyon szépen kezd terjedni. Milliók volnának szerezhetőek, milliók juthatnának még a szegény népnek, ha az minden oly háztartásban tért nyerhetne, hol csak a viszonyok annak megfelelnek. Sokkal fontosabb e kérdés, semhogy az teljes figyelmet ne érdemelne, semhogy annak minél nagyobb mérvű űzése a Dunántúl is meg ne érdemelné a fáradságot. E tekintetben is jó volna nagyobb agitatiót kifejteni; mert a kis eszközök sokkal biztosabban célhoz juttatnak, ha azok a nép szokásaiba beilleszthetőek, mint sok világboldogító eszme.

Amint általában ismeretes, a Dunántúl sokkal belterjesebben gazdálkodik, semhogy oly óriási legelő területekről lehetne szó, mint az Alföldön, vagy a felvidéken. Pedig az állattenyésztés fellendítése a nép jólétére roppant nagy hatással volna. A nép nem tarthat állatot, mert nincs rá a megfelelő tér. Télen istállózhatja marháját, de mit tegyen vele nyáron? Ezen kellene segíteni. Ha a

nép marhát tarthat, úgy javul a földművelés, s vagyonosodik a nép; mert hiába, az állattartás marad a kisgazda egy fő segítségével.

Hogyan lehetne ezen segíteni?

Havasi legelőt kellene a kisgazdák részére bérelni. A társadalmi egyesületeknek kellene ezt az ügyet kezébe venni. Valami nagy akadályba mindez nem ütköznék, mert hisz terület kínálkoznék rá elegendő. Elősegítenénk a havasi legelők jobb kihasználását, viszont teret biztosítanánk egy országrész állattartói azon részének, a melynek a legelőhiány miatt eleddig attól el kellett tekintenie. Sokkal fontosabb ez a kérdés, semhogy azt megfontolni érdemes nem volna.

A szövetkezeti eszme a Dunántúl nagyon szép eredményeket mutat föl, de terjeszteni kellene azt minden vidéken egyformán, hogy az behálózza s jótékony hatásával megvédelmezze az egész népeséget. A fogyasztási szövetkezetek feladata, minden oly visszaélést megszüntetni, melylyel a közelmúltban az egész ország, a jelenben viszont még egyes vidékek el vannak árasztva. A szövetkezetek a vadhajtasaitól megtisztított kereskedelemmel vállvetve csak üdvös irányban elégíthetik ki a népesség szükségletét. Az eddigiek megmutatták, hogy a hol szövetkezet nem működik, ott a visszaélések, a nép tudatlanságának kihasználása mindennapos dolgok. Azért csak kíváncsú lehet az egészséges irányú szövetkezeti eszme térhódítása, s a szövetkezetek alakításának fejlesztése. Minden esetben azonban gondot kell arra fordítani, hogy a vezetést önzetlenül, minden anyagi előny hajhászása nélkül működni kész intelligens elem kezeibe jusszon, nehogy a cél, melynek érdekében alkottatik, veszélyeztessék.

A szövetkezeti téren való értékesítésnek kezeibe kellene venni minden elhanyagoltabb árú körüli teendőket. Ott van a borértékesítés, melynek a Dunántúl óriási tere volna: a pinczeszövetkezetek a biztos siker jegye alatt indulhatnának meg. De ott van a gabona, gyümölcs, tej, vaj s tojás, melyek milliókat juttathatnának az országnak, biztos és állandó jövedelmet az egyeseknek. A vajszövetkezetek ügyének fellendítése különben az állattenyésztés emelésére is hatna, mely gazdálkodásunk egyoldalúsága mellett óriási fontossággal bírna. Szarvasmarha, s általában véve állattenyésztésünk emelése oly cél, mely egymaga vagyont juttathat a nép millióinak.

A társadalmi tevékenység a szövetkezeti téren reformálhatja az eddigi nehézkes kereseti viszonyokat. S pedig erre most már nagy szükség van, mert a hogy a megélhetés nehezebbé válik — a mi már hosszú évek sorának panasza, — mindjobban lehetetlenné válik a család kooperatív működése, egyén áll az egyénnel szemben, mikor is felszínre igyekeznek jutni a különféle érdekek, melyek kimélet nélkül törekednek érvényre juttatni jogaikat. Így a spekulatív törekvések árjában elvész a gyengébb fél.

A társulás a jelszó a huszadik század elején: ez fogja megmenteni a népet a pusztulástól; ennek kell rendet hozni a fogyasztási és értékesítési viszonyokba. De ennek kellene rendezni a hitelviszonyokat is. A vidéki hitelintézetek uzsorakamatjának nagy része van a nép eladósodásában: ezek helyébe kellene lépni a szövetkezeteknek, melyek hatása alatt különben a spekulatív alapon létesített hitelintézetek is kénytelenek volnának más irányba térni, könnyebb hitelt teremteni. De meg a takarékoság istápolására is hivatva vannak a szövetkezetek. Természetesen mindig a helyes irányban működő szövetkezeteket értjük.

De nem egyeseket kellene az egyes falvakban megbizni, kik a hitelkeresők összessége felől informatiót adnak, s a kiknek ajánlása nélkül kölcsön nem kapható, mert ez a visszaéléseknek kútforrásává válik, s még a kölcsönnyújtás előtt költségbe verik a kisebb gazdasági alanyokat. Sajnos most általában ez a szokás. Ezt meg kellene szüntetni, s erkölcsi testületek, társulatok volnának erre a célra felkérendők. Az ily csekélységnek látszó dolgok veszélyeztetik az egész actiót, melyet a nép érdekében kifejtünk. Azért sohasem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mindig tekintetbe kell venni azon sajátos viszonyokat, melyek közzé valamely segélyaktió jut, mert jelentéktelennek látszó részletkérdések az egész ügy sikerét képesek veszélyeztetni.

A szövetkezetek az uzsora minden alakját képesek volnának megszüntetni: a cooperatio a kölcsönös boldogulást tartja szem előtt, s így az egyesek érdekeit istápolja. Egészségesebb viszonyokat teremt, s így megadja az alapot a könnyebb boldogulásra.

A szövetkezetek s hitelintézeteknek általában hazánkban nagy feladatuk volna, fentiekől eltekintve is. A hitelszolgáltatás tekintetében a nemzeti szempontnak kellene az uralkodónak lenni. Hogy társadalmi úton mit lehet e tekintetben elérni, azt megmutatja például Erdélyben az Albina. Miért ne lehetne hazánkban is oly hitelintézet, vagy miért ne lehetne azok összessége úgy szervezve, hogy a nemzeti szempont volna az irányadó? Miért ne törekedhetnénk mi arra, hogy kivált a nemzetiségi vidékeken a magyarság kezében maradjon a földbirtok? Nem elméleti okoskodásokról van szó, hanem a nemzetiségi példa utánzásáról. Nagyon szomorú képet nyujtanának a periferiákon a földbirtokok, ha a birtokosok nemzetisége szerint írnák azokat össze.

Igaz, hogy e tekintetben főkép az ország többi részeire lehet panasz, de azért a Dunántúl is ily eljárást kellene a hitelintézeteknek folytatni. Hisz az Albina keze a Dunántúlra is elér, s semmi esetre sem volna felesleges az óvatosság.

Nagyon üdvös volna, ha nálunk a mértékletességi egyletek el tudnának terjedni. A korcsmák látogatása elszegényíti a népet, s a józan munkásságot csak akadályozza. Elvonja a népet a munkától s így-úgy közvetve, mint közvetlenül érezteti hatását. De mégis nem annyira az elköltött pénz az, mi veszteséget jelent, hanem az időmulasztás, a tétlenséghez való szokás, a munkakerülés ez, a mi a népet megmételjezi.

Fejleszteni kellene a vallásosságot is, mert a hit nyujt reményt a jövőben való boldogulásra, ez ad a népnek erkölcsös nevelést, munkakedvet, ez edzi meg a nagyobb megpróbáltatások elszenvedésére. A vallásosság szinte kizárja a rendetlen életmódot, rászorítja a népet a munkálkodásra. Az erkölcstelen élettől távol tartja.

A közegészségügyi állapot javítása is olyan kérdés, mely a nép helyzetének javítására való tekintetből elsőrangú feladat. Hisz csak egészséges ember tud dolgozni, míg a beteg ember úgy az állam, mint a társadalom szempontjából improduktív erő. Igaz, hogy e tekintetben a törvényhozásnak döntő befolyása van, de a társadalom is kiveheti a maga részét, ha az egészségre, vagy az életre általában veszélyes faktorokat kiküszöböli. A balesetbiztosítás áldásos intézménye segítséget nyujt az elkerülhetetlen veszéllyel szemben, s

igy ez is a nép jólétét, boldogulását teszi könnyebbé. Nem mulaszt-hatjuk el ez alkalommal a gazdasági munkás-segély pénztárra is rámutatni, mely oly áldásos intézmény, hogy tagjainak számát minden rendelkezésünkre álló eszközzel emelni kellene.

A közegészségügygyel s vallásossággal kapcsolatban fel kell még emlitenünk a gazdasági cselédek lakásának kérdését is. Ez is rendezésre szorulna. A legnagyobb uradalmakban is nagyon gyakori, hogy két-három családot zsúfolnak egy szobába, kik így családjaikkal együtt szoronganak az ily kis helyiségekben. Ezen segíteni kellene. A jelenlegi viszonyokkal össze nem egyeztethető az ily állapot, mely valóban nem emberhez méltó. Ezen az egyes uradalmak lassankint segíthetnének, mert hisz az az általános, évről-évre megújuló költségekhez viszonyítva nem képezne oly nagy kiadást; az egész befektetett épülettőkéhez képest viszont elenyésző csekély összeggel szerepelne ez újabb kiadás. A nyomor visszataszító példáját adják e lakások, a melyeknek hazánkban a huszadik században már előfordulni nem volna szabad.

A gazdasági bajok térhódítása nyomán terjeszkedik az oliganthropia. Ez a visszás állapotot még rosszabbá teszi. Fogynak a munkások; fogyasztja Amerika s fogyasztja a természetes szaporodás csökkenése, illetve korlátozása, melyeken ha nem is teljesen, de sokat segíthetne a gazdasági állapot javulása.

Milhoffer Sándor.

Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke.

A »poloshenije«, az 1861. évi jobbágyfelszabadító törvényhozás félreismerhetetlenül magán viseli a törvényhozó ama szilárd hitének bélyegét, hogy a régi birtokrend, a »mir«, nem sokára önmagától elpusztul.¹⁾ A felszabadítástól tényleg ezt várta Európa, sőt részben maguk az oroszok is, bár a mir inellett kitartók a collectivisticus szervezet alapján való megerősítését remélték az emancipatiót keresztülvívő intézkedésektől. Sem az egyik, sem a másik reményt nem jutalmazta teljesülés napjainkig: a mir önként még nem bomlott fel, bár abban a stádiumban van; a törvényhozás pedig a lefolyt lustrumok alatt ide-oda vacillált ukázaival, s hol a mir-szervezet támogatására, hol annak szétrombolására adott ki egy-egy rendeletet. 1903. februáriusában pedig megjelent az azóta annyit emlegetett rescriptum, amely teljesíteni látszik az oroszok legforróbb óhajtasait egy kis alkotmány, egy kis tolerancia megigérése alakjában, de a mirrel foglalkozó része a legkirivóbb antagonizmusát képezi az orosz közvéleménynek, hisz a földközösséget tovább is fentartani óhajtja, s a mi könnyítést tervez a föld nyomorult népe számára, az a mir kötelékéből való kilépés enyhébb módon való szabályozására szorítkozik. Pedig rég elmultak azok az idők, a midőn a szlávofil iskola egekig magasztalta az orosz mirt. A pánszlávizmus eszméje épp e collectivisticus intézményben lelte egykor főtámaszát, a »narodniki«, a népieskedők már nem bírták az időközben meg-megújuló támadások ellen oly hatóság védelemben részesíteni a földközösséget, mint elődeik; manapság pedig, a capitalismus térhódítása s amaz epocha idején, melyen a Nyugat már túl van, s melyet Oroszország csak most él át, napról-napra sürgeti a közvélemény, hogy szakítani kell mindazzal, a mit a felszabadítás decenniumában a fejlődés és a jövő nagyság alapjának tartottak, s mindinkább köztudattá látszik válni, hogy a mir-szervezet nem elősegítője, de kerékkötője a gazdasági haladásnak.

Nagyon érdekes az orosz nézetek emez átalakulását figyelemmel vizsgálni. Nemcsak orosz világboldogítók, vérmes reményű communisták, de külföldi férfiak is e földközösségben látták egykor megvalósulni az ideált; az 1869. évi baseli internationalis munkáscongressus éppen a mirt állította fel követendő mintaképül főcéljának, a magán földtulajdon eltörlésének s annak helyébe a collectiv-tulajdon behozatalának elérésében. Miért tehát ez a változás a nézetekben? Önként merül fel az a kérdés, hogy vajjon nem ebben a birtokalakulatban rejlik-e a szerencsétlen gazdasági évek s az orosz paraszt

¹⁾ Peter von Struve: Die neuere russische Gesetzgebung über den Gemeindebesitz. Braun: Archiv. VII. kötet. 626. old.

nyomoruságának forrása? De másfelől önként tolul ajkunkra az a kérdés is, mi volt az oka e szervezet magasztalásának, egyesít-e az tényleg oly előnyöket magában, melyek az individualis földbirtok mellett lehetetlenek? Ezekre a kérdésekre adandó felelet válasz egyszerre mind arra is, mi a socialgazdaságtani értéke, jelentősége s mik a jó és rossz oldalai ennek az institutióknak; ennek a kifejtése képezi a következőkben feladatunkat.

I. 1. A midőn a szerencsétlen krími háború után a jobbágyság felszabadításának előkészítése kezdetét vette, az orosz sajtóban két párt küzdött egymással a mir miatt. Egyik a földközösségi szervezetet eltörölni kívánó s a nyugateurópai civilizációnak Oroszországba utat nyitni óhajtó liberális (szapadniki) párt volt, a másik a földközösség fenntartása mellett küzdő és az európai civilizáció mellőzésével Oroszország kulturáját önerőből emelni akaró conservatív-nationalis. Így került felszínre az a kérdés, vajjon őseredeti orosz intézmény-e a mir, mely létesülését a szláv népszellemben találja, vagy pedig közös más népekkel is? Oly nagy-e a *történeti* és *nemzeti* jelentősége, hogy a jobbágyság eltörlése daczára is fenn kell azt tovább tartani?

A szlávofilok s éppen úgy a royalista Cserkaszki és Szamarin, mint a republikánus Herzen és Ogarev igyekeztek a földközösség nemzeti jelentőségét beigazolni, szerintök ezen a szervezeten nyugszik az egész orosz história; ha ezt a birtokrendet megváltoztatja az állam, akkor újjá kell szerveznie egész Oroszországot, mert Oroszország éppen a mirnek köszöni belső erősségét.¹⁾ Herzen önkéntes száműzetésében, külföldön is ennek az intézménynek toboroz hiveket, s ő ebben látja a beláthatatlan idők óta meglevő s minden szláv fajnál analog formában visszatérő socialis monádját az állami életnek?²⁾

Ezek, a nemzeti öntudat felébresztésére oly jótékony tanok, melyek azonban nagyobbbrészt csak üres frázisok, hatásukat Európára nem tévesztették el. Haxthausen báró úgy első nagyobb munkájában³⁾ mint későbbi műveiben is vakon követi a mir őseredetiségéről szóló felfogást, az angol Dixon a »szvobodnaja Rosszia«, a szabad Oroszország alapjának ezt a szervezetet tekinti, mert ennek szabadságlevele nem visel fejedelmi pecsétet, de privilégiumai ősidőkből származnak.⁴⁾

Nincs okunk e vizsgálódásokkal bővebben foglalkozni. Már e tanok keletkezése idejében, 1852-ben kimutatta Csicserin professor, hogy a mir nem patriarchalis avagy családi szervezet (rodovaja), legkevésbé sem csak a szláv fajnak tulajdonát alkotó associatio, hanem az állam által behozott és eredetét a parasztságnak a göröngyhöz kötésében találó institutio (gosszudarsztvennaja). Különben is megdöntötték a mir őseredetiségét és így nemzeti jelentőségét ama vizsgálódások, a melyeket Laveleye, George Henry és mások eszközöltek, a kik a földközösségi formáknak úgyszólván minden népnél való előfordulását bebizonyították.

2. A szlávofil-iskola szerint *socialpolitikai tekintetben* is nagy jelentősége van a mir-szervezetnek, mert az a földművelő lakosságot

¹⁾ V. ö. Keussler: Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes. I. passim., s a Ruszkaja Beszéda 1836. I. köt.

²⁾ Herzen: Russlands sociale Zustände. 1854. 238. old.

³⁾ Studien über die inneren Zustände etc. 3. kötet.

⁴⁾ William Hepwort Dixon: Frei Russland. 1875. II. 55 s köv. old.

célirányosan szervezvén, az államot bensőleg megerősíti. Állandó parasztosztályra minden államnak szüksége van, de e parasztosztály csak a mir keretén belül juthat szerephez, mert itt a község hatalma a föld felett, s az az érdeklődés, mely az egyik parasztot a másik rendezett gazdasága iránt eltölti, bizonyos morális örökösödést tevén lehetővé, a parasztság szellemi és morális fejlődését mozditja elő.¹⁾ S a mir megvéd a tőke általi kiszípolozástól is, melylyel a majorátus sánczai nélkül Nyugaton a nagy birtok sem tud megküzdeni és ebben az értelemben — mert hisz a községi föld elidegeníthetlen — valóságos fidei commissum a földközösség, csakhogy azzal a különbséggel, hogy itt az örökösödés minden gyermek részére nyitva áll²⁾, így tehát a gyermek itt nem bűnhődhet sohasem szülei könnyelműsége, pazarlása vagy szerencsétlen gazdálkodása miatt.³⁾ Valóságos biztosító-intézet így a mir, mely öregség esetén biztos kenyeret nyújt tagjainak s lehetőséget ad az egymásutáni generációknak a felneveltetésre, anélkül, hogy kitenné azokat az idegenek közt vagy az utca porában való felserdülés demoralisatiójának.⁴⁾

3. Az orosz socialdemokraták a *socialis problema megoldását* várják a földközösségtől, mely szerintők Oroszországot mindenkor megóvjá ama társadalmi küzdelmekről, a melyekben Nyugateurópa államai előbb-utóbb fel fognak oszlani.⁵⁾ A mir csirájában elfojtja a proletariátust, mert a község minden egyes tagjának elismeri jogát egy bizonyos birtokrészre s ez a rész föld oly helyzetbe juttatja mindeniket, hogy munkásságának gyümölcseiből megélhet.⁶⁾ Itt a megoldás, a mir-szervezetben; Európa hiába fárad, ha máshol keresi az expedienst!⁷⁾ S miután egyedül Oroszország tudta mind maig tennitartani a földközösséget, övé lesz az új világ megalapításának dicsősége; a socialis kérdés így egyúttal orosz kérdés is, mondja Herzen⁸⁾, ki a jövő nagy socialistikus foederatív állam sarkkövévé akarta tenni a mirt, a melyet egyszersmind alá akart vetni a jogosultaknak elismert nyugati revolutionarius eszmék általi megtisztításnak.⁹⁾

4. Hogy a socialis kérdés egyúttal orosz kérdés, ehhez az eszméhez fűződik a más szempontokból vezérelt apologeták ideája: *Oroszország világhatalmának a mir által való megalapítása*. A nyugaton — mondják — Malthus tanait kell követnie annak, a ki családját tisztességesen el akarja tartani, Oroszországban ellenkezőleg áldás a gyermekek nagy száma, és nem átok, mert itt minden új munkaerő jogot nyer a földre és a megélhetés még ama családok számára is biztosítva van, a melyek sok-sok tagot számlálnak. A földközösség előmozditja így a népesség sűrűségét¹⁰⁾, de egyszersmind a colonisatiót; a szibériai mérhetetlen területek pedig évezredek át adhatnak

¹⁾ Keussler I. 133.

²⁾ A Leroy-Beaulieu: L'empire des Tsars et les Russes. I. 477.

³⁾ D. K. Schédo-Ferroti: Études sur l'avenir de la Russie. Dixième étude. 1868. 51—52.

⁴⁾ Kawelin: Der bäuerliche Gemeindebesitz. 1877. 83. old.

⁵⁾ Émile de Laveleye: De la propriété etc. 1874. 28. old.

⁶⁾ U. o. 27. old. Keussler I. 124. Schédo-Ferroti 46. old.

⁷⁾ »A régi világ és Oroszország« című művében. (Összegyűjtött munkái V. kötet 266. old. oroszul.) Sperber: Die soz. pol. Ideen A. Herzens. 1894. 89. old.

⁸⁾ U. o. 128. old.

⁹⁾ Schédo-Ferroti 48. old. Keussler, Herzen, Koselev számos helyen.

¹⁰⁾ Laveleye passim.

lakóhelyet a gyarmatosoknak. Ez a jövő Oroszország alapja s a világhatalom egyedül a mir által alapítható meg.

II. Ha érdekesek és fontosak is azok az előnyök, a melyeket tagjai számára éppenúgy, mint az állam részére a földközösségi szervezet biztosít, s melyeket vázlatosan fennebb bemutattunk, tagadhatatlan, hogy ez a collectivisticus birtokforma oly sok káros következmény csiráját rejtí magában, a melyek az orosz parasztság gazdasági életének fejlődését s általa a kulturális haladást nagyon sokszor lehetetlenné teszik.

A rendelkezésünkre álló tér nem engedi, hogy mindazokat a hátrányos következményeket behatóan tárgyaljuk, a melyek a mir szervezetből származnak, így most csak azoknak a kérdéseknek vizsgálatára szorítkozunk, melyeket fentebb, mint a mirrel összefüggő előnyöket volt alkalmunk ismertetni.

1. Így kérjük tehát, megállhat-e amaz állítás, hogy a földközösségi szervezet a proletáriátus keletkezését csirájában elfojtja és e szerint socialpolitikai tekintetben megmérhetetlen előnyöket egyesít magában? Avagy állíthatjuk-e mi is, mint egynéhány régebbi közgazdasági író, hogy Oroszország még ma is csak agrárius állam, hol a fennálló gazdasági szervezet, a földközösség mellett a proletáriátus keletkezése a priori ki van zárva? A mi feleletünk e két kérdésre nem lehet más, mint ama modern socialgazdászoké, a kik ama meggyőződésben vannak, hogy Oroszország jelenlegi birtokszervezete legtávolabbról sem képes korlátokat szabni egy, bár még oly jelentéstelen proletariatus kialakulásának is. Oroszország azon az úton van, melyet Nyugat-Európa már megtett; az ipartelepek mind nagyobb számban létesülnek, az ország földmivelő jellege ma már nem kizárólagos. Az agrárállam helyébe az iparos állam kezd nyomulni, de éppen az által, hogy a birodalom lakossága a földmivelésről az iparüzésre megy át, biztosittatik a parasztsztyá számára a kenyér, *a na parasztsztyá számára, melyet nem, mint Nyugaton, a nagy ipar, de éppen a mezőgazdaság, a földközösségi szervezet alakjában tett a maga teljességében proletáriussá!* Hogy ezt az állításunkat, mely első pillanatra talán ellenmondásban látszik lenni a Nyugaton naponként kínálkozó megfigyelésekkel, bebizonyíthassuk, irányítsuk figyelmünket a következő kimutatásokra: Oroszország egész népességének 81.5%-át teszi ki a parasztsztyá, azonban ez a parasztság nemcsak a tulajdonképeni földmivéseket, vagy mezőgazdasági munkásokat stb. foglalja magában (vagyis csupán azokat, a kik a földközösségi szervezet által számukra biztosított föld haszonélvezetéből élnek), hanem azok is hozzájuk vannak számítva, a kik a földre való haszonélvezeti jogot megkapják, de, mivel e részföld őket eltartani nem tudja, nem élnek a parasztsztyában, hanem mint iparosok, városról-városra vándorolnak, avagy mint bér munkások, a gyárakban találhatnak alkalmazást. Itt van a »punctum saliens«, itt van a proletariatus keletkezésének csirája! A parasztság részére átadott földterület nem képes már az egész parasztszágnak, mely számban megnövekedve él az apái részére is csekély területen, táplálásáról gondoskodni és így ennek egyrésze kivándorolni kénytelen a községből s kényszerítve van kenyerét más uton-módon megkeresni. Igen, az iparos Oroszország, de nem a földmivelő birodalom fogja számára a kenyeret biztosítani. Ha Oroszország kizárólag földmivelő állam maradna, úgy a mai mir-szervezet mellett, még jobban ki volna téve a proletáriátus fenyegető ökleinek.

Önként felmerül azonban az a kérdés, hogy mit értünk proletáriátus alatt? Ha a proletár szót etymologiai értelemben vesszük, vagyis mint »utódok nemzőjét«, úgy semmiféle intézmény sem vezet annyira a proletáriátushoz, mint a földbirtoknak az orosz mirben levő formája, mely a családtagok számának növekedése a reá jutó több rész-föld biztosítása által valóságos praemiumot tűz ki.¹⁾

De e proletár szóval a socialis gazdaságtan s nem a közönséges nyelvhasználat értelmében nemcsak azt az embert jelöljük, a kinek a földön nem jutott osztályrészül földtulajdon, ingatlan vagy a kinek részére a föld ingyenes haszonélvezete biztosítva nincs, hanem azt is, a kinek feje fölött a sors mostoha keze egy félelmes korbácsot suhint: és ez existenciájának bizonytalansága. Nemcsak az a proletár, a kinek nincs ingatlan jószága, de az is, a kinek van valami kevés földje, a melyet tulajdonának is nevezhet, de a kitől megvonta a javakat osztogató sors azt a legcsekélyebb tőkét is, melylyel magán és családján a legkisebb szerencsétlenségben vagy egy rossz termés esetén segíthetne, a kinek két keze verejtékes munkájából kell magát az élet forgatagában fenntartani.²⁾ Ha igaz, hogy ez az utóbbi ember is joggal nevezhető proletárnak, úgy az orosz mir önmaga teremti meg a proletáriátust, és az e sokakban még ma is élő hit: az úgynevezett socialis problema teljes és egyedül észszerű megoldása a mir által, nyilvánvaló, ha nem is mindig rosszakarat okozta tévedés.

Ha van valamiféle proletáriátus, mely egy állam kormányára és társadalmára idővel elviselhetetlen terheket fog róni, de a mely proletáriátusnak elviselhetetlen teherré kell válni természeténél fogva, úgy ez a proletáriátus a ruinált kisbirtokosok proletáriátusa. A gyári proletáriátusnak nincs vagyona, fekvősége; a Nyugaton ha ezt végveszély fenyegeti, úgy az állam feladata csak munkát adni, s a két kéznek tisztességes, jól megfizetett munkát biztosítani. De ha a kisbirtokos-osztály proletarizálódik, úgy a kormánynak és a társadalomnak nemcsak a ruinált emberek segítsége lesz feladata, de kötelezve vannak a birtokot, a végromlás szélén álló, eladósodott földtulajdont is megmenteni.

Ez a segélyre való számítás a rossz termés esetén az orosz paraszt egyik igen sokszor igénybe vett eszköze.³⁾ De ez nem is történhetik volt másképpen. Nem nyújtott egyetlenegy eszközt sem a proletáriátus kifejlődésének megakadályozására az 1861. évi törvényhozás amaz intézkedése, mely a község minden egyes tagjának elismeri jogigényét a községi föld egy bizonyos részére.

Az orosz paraszt gazdasági helyzetét eléggé megvilágítja a a következő statisztikai kimutatás. A férfinemen levők száma a következő:

Földesúri parasztok	10,749.845
Állami parasztok	10,745.738
Csász. apanage-birtokokon élő parasztok . .	900.486

¹⁾ Leroy-Beaulieu megjegyzése. Id. m. I. 483. old.

²⁾ Gyönyörűen festi a proletáriátus psychológiáját Sombart: »Socialismus und sociale Bewegung im 19. Jahrhundert« című füzet 6. és következő oldalain.

³⁾ V. ö. P. L. »Land und Freiheit« 72—73. old.

Egy férfi lélekszámra esik föld:

A földesúri parasztoknál	3·45 deszjatina. ¹⁾
Az állami »	7·02 »
Az apanage »	4·81 »

Ha pedig most Maress szerint 19 pud gabonát²⁾ veszünk fel fejenként a parasztság physiologiai létminimumaképpen, úgy a fentebb említett számok aránya azt eredményezi, hogy Oroszország egész paraszt lakosságának 70·7%-a kevesebb földet kap haszonélvezetre, mint a mennyi ezen létminimum produkálásához feltétlenül szükséges, 20·4%-a megél ugyan a rendelkezésére álló földből, de nem tudja igavonó állatát táplálékkal ellátni, csupán a parasztság 8·9%-a van abban a helyzetben, hogy a saját szükségletének fedezésén kívül a birtokrésze gazdasági terményeit eladásra bocsássa.³⁾

Itt van tehát egyik oka az orosz parasztság proletarizálásának: a jobblágyság felszabadítása a földdel bíró, vagyis a föld haszonélvezete folytán a röghöz kötött napszámos-osztályt hagyta maga után s emellett a paraszti törpebirtokot.⁴⁾

Van az éremnek még másik oldala is: nagy a száma ama parasztnak, a kiknek nincs egy talpalatnyi földjük sem; ezek t. i. vagy lemondtak arról, hogy kereskedéssel foglalkozhassanak, vagy pedig kóborlásra adják a fejüket. Van sok olyan paraszt is, a ki a miatt esik el a törvény szerint őt megillető részföldtől, mert a községnek nincs mindig tartalékban földterülete azok számára, a kik az előbbi földfelosztás alkalmával nem voltak jelen, igényöket nem érvényesítették vagy nem érvényesíthették. Ezek a »bobüli«, a földnélküliek, a kiket már a közönséges nyelvhasználat is bizonyára a proletárok közé soroz. Ezek is, a kiknek száma már a jobblágyság felszabadítása után is ezeket tett ki, nagyobbbrészt gyári munkásokká lesznek, de azok is, a kiknek van valamicske földjük, de abból önmaguk fentartására képtelenek, ily módon igyekeznek kenyeret keresni. A mir-szervezet egyik legbuzgóbb védője, Iszajeff tanár is elismeri a proletariátus létezését és azt, hogy ugyan az, a kinek ipara nincs, még nem hajléktalan, csak hogy e foglalkozás nélküli munkások nagy száma Oroszországban nem a nyugati módszer fenyegető alakulatai között jelen meg, hanem ama földbirtokos parasztság alkotja itt a proletariátust, mely parcelláiból csak $\frac{1}{4}$ részét tudja fedezni szükségleteinek; s az orosz élet sajátosságából folyik az, hogy a proletárok mért nem a városban, a gyárak közelében keresendők, hanem a birodalom egész területén azok között, a kiknek van házuk, a kik talán saját lovaikkal szántják földjeiket.⁵⁾

És Iszajeff elismeri, hogy ettől a szörnyű mezőgazdasági proletariátustól a gyárak s a nagy capitalismus tudja csak manapság Oroszországot megmenteni! A statisztikai központi bizottság két

¹⁾ 1 deszjatina = 1·09 hektár.

²⁾ 1 pud = 16·38 kilogramm.

³⁾ N. L. Maress: »Gabonatermelés és fogyasztás a parasztgazdaságban« című orosz munkájából; lásd Schultze-Gävernitz: »Volkswirtschaftliche Studien«, 218 és Szimkhovics: »Die Feldgemeinschaft« 292 old.

⁴⁾ V. ö. Schultze-Gävernitz: id. m. 218 old.

⁵⁾ Gegenwart und Zukunft der russ. Volkswirtschaft. Preuss. Jahrb. 86. kötet, 364—65. old.

millió férfit mutat ki, mint valódi proletárt, de bizton tehető a proletariátus 6—7 millió főre e két millió férfi családjával együtt. A capitalismus térhódítása nem szolgál hátrányára Oroszországnak; a nagy ipar, a nagy termelés ad kenyeret azoknak az elemeknek, a kiket a földközösségi szervezet teljesen proletarisált. Ezzel kezdtük meg fentebb érveinket, s nézetünk igazságát legjobban megerősíti az orosz gyárak kiváló ismerőjének és monographusának, Tugan-Baranovszky-nak az a mondása: »Mi oroszok nem a capitalisticus termelés fejlődése alatt synylődünk, de még mindig e fejlődés hiányossága miatt. A capitalismus aggasztó következményei ellen való egyedüli mentség nem állhat másból, mint a capitalismus fejlődéséből.«¹⁾

Es a capitalismus fejlődik is.

Ha pedig Tugan-Baranovszky azt mondja is, hogy az orosz gyári proletár existenciája épp oly kevésbé van biztosítva, mint a nyugateurópaié, az még nem jelenti azt, hogy ne volna jobban gondoskodva erről a gyári proletárról, mint a földközösségben élőről. Az élet maga mutatja mindenhol — nálunk Magyarországon is, a hol pedig más viszonyok, individuális gazdálkodás stb. uralkodnak, — hogy a kis parasztgazda sokszor felhagy a földműveléssel és megy a gyárba munkásnak; mennyivel inkább menti meg tehát Oroszországban, a hol más feltételre van állítva a mezőgazdaság, a földművelő parasztot a gyári munka az éhenhalástól? Miért volna különben a moszkvai kormányzáság területén élő gyárimunkásoknak 94%-a paraszteredetű s névlegesen a parasztosztályhoz tartozó²⁾, hogyha nem biztosítana számukra előnyöket a gyári munka, a capitalisticus termelés s ha nem lenne »privilegium odiosum« nekik a földbirtokra való jogigény?

2. Az orosz mir egységes szervezete, melynek tagjai közt az alapszeme folytán differentiákat ismernie nem volna szabad, más okok következtében is bomlásnak indul s benne a socialis differentiákat az individualismus térhódítása is előidézi. A midőn a jobbágyságnak a személyes szabadság megadatott, akkor az emancipatio következtében az addig egységes család kezdte meg a felbomlást. A fiú új háztartást óhajtott alapítani, követeli részét az ingó vagyonból, ez pedig éppen úgy visszahat a materiális existenciára, mint a gyermek és szülő között természetesen fennálló morális viszonyra. Ez az individualismus, a mely az anyagi jólétet aláássa, aláássa egyidejűleg a közösséget, a mirt is, mely associativ principiumon alapul. A leltár megkisebbedik, de az új család használatára álló részföld nagysága is összehúzódik, a létért való küzdelemben szükségképpen kisebb lesz az új család ellenállási képessége, a megélhetés még inkább meg lesz nehezítve, mert hisz a kiindulási pont a községi földbirtok csekély terjedelme.³⁾

Miután megvan a proletariátus az orosz földközösségi szervezetben, ez önmagából kifolyólag bizonyítja a socialis differentiák fennforgását, mert a hol proletariátus létezik, ott szükségszerűleg kell lennie oly ellentétes társadalmi rendnek is, mely vagyoni jóléte következtében vezérszerepre tesz szert és előnyös helyzetét kihasz-

¹⁾ »Az orosz gyár története« című művének Dr. B. Minzès általi német fordítása (1900). 516. old.

²⁾ U. o 524. oldal.

³⁾ V. ö. Leroy-Beaulieu id. m. I. 407. s köv. old.

nálni törekszik. Ez a jobb vagyoni helyzetben levő osztály a »kulaki« vagy »mirojedy« osztálya¹⁾ s hogy a collectiv-szervezetben ez ki tudott alakulni, arra a törpe birtok sajátságain s az individualismus kifejlődésén, a parasztgazdaság hiányos inventariumán kívül főleg a hitelügy birt befolyással. Jobbmódú paraszt a kulak, a ki élelmességével felhasználja szegényebb társa szomorú gazdasági helyzetét; uzsorás a szó valódi értelmében, kit a birtokrész feletti szabad rendelkezés hiánya céljaiban hathatósan támogat.

A törpebirtok, mely az orosz földközösségben oly nagyon el van terjedve, nem tudja kihasználni a statisztika bizonyossága szerint a teljes iga teljes munkaerejét.²⁾ A törpegazdaságnak másfélszer, sőt kétszer annyiba kerül a jószág és a család eltartása, mint a normalis parasztgazdaságnak. Mindig az a gazdaság volt a legczélszerűbb, mely nagyságával a paraszttelek munkaképességéhez tökéletesen hozzáillett. A parasztteleknek pedig legalább is 3 férfimunkásra s megfelelő háziállatokra van szüksége, ha a gazdaság terjedelme e norma alatt áll, akkor a munkaerő hiábavalóan, improductive vesz el és a munka eredményéből a termelési költségek levonása után megmaradó fölösleg igen csekély; ez a körülmény pedig szükségképpen visszahat az állami jólétre is.³⁾ Ez a legszegényebb gazda, a ki már proletár, de a törpebirtok őt mégis a földbirtokosok sorába helyezi, rendszerint nem rendelkezik elegendő jószággal. Csuprov és Posztnikoff nagy munkájában Fortunatoff nevű statisztikus közöl a déli fekete öv (Csernigov, Voronesh, Poltava, Szaratov, Kurszk stb. kormányzóságok) parasztgazdaságai felől érdekes adatokat. 915 ezer gazdaság közül, mely a hármass nyomasztó művelési rendszerrel él, 25·1% igára való jószág (2 ló, 2 ökör) nélkül tengődik, 25·3%-nak csakis egyetlenegy darab marhája van s 49·6% az, mely kettőnél több jószággal rendelkezik.⁴⁾

Ez a törpebirtokkal rendelkező, proletárrá lett parasztgazda a munkába fogható háziállat hiánya folytán bér munkásnak szegődik, vagy pedig, miután e szakmányos vagy napszámos munka mellett ideje nem marad a maga földje megmunkálására, részét bérbeadja. De ez a bérbeadás a socialis különbségeket nagy mértékben előmozdítja, mert utat enged több rész egy kézben való összpontosításának. Posztnikoff szerint a déli kormányzóságokban csakis 62·2% műveli önállóan földjét azok közül, a kik kettőnél több munkába fogható állattal rendelkeznek, 37·8% pedig már teljesen szakított a földműveléssel.⁵⁾

A hivatalos orosz statisztika körülbelül félmillióban állapítja meg ama parasztgazdák számát, a kik a mezőgazdasági termeléssel felhagyván, bérbeadják földjeiket s napszámosokként (batraki) idegen munkából élnek. A törpebirtok így fogyásnak indul s a socialis differentiák még inkább emelkedőben vannak, de e különbségeket, bár azok a földközösséget alapjában ingatják meg, mi Chariszomenoffal

¹⁾ »Kulak« tulajdonképp az »ököl« jelentésével egyenlő, így természetesen »fojtogató«-t jelent; »mirojedy« a »mirt felfalókat«, vagyis uzsorásokat jelöl.

²⁾ V. ö. Szimkhovics, Csuprov, Keussler id. munkáival is.

³⁾ Posztnikoffnak »a déloroszországi parasztgazdaságról« írt orosz műve (Moszkva 1893) 321. old. Szimkhovics id. m. 320. old.

⁴⁾ Csuprov és Posztnikoff munkájában: A gabonaárak a parasztgazdaságban. I. 276. old. (oroszul). id. Szimkhovics id. m. 323. old.

⁵⁾ Posztnikoff id. m. 326. old.

együtt nem tarthatjuk károsnak. A törpebirtok elpusztulása a normális parasztgazdaság előállítását eredményezi, a mi után az egyéni telkibirtok előbb-utóbb következni fog.¹⁾

Az 1861. évi felszabadító törvény a földbirtokot átadta a községnek, melynek az akkor fog tulajdonába átmenni, a midőn a megváltási fizetések teljesen törölve lesznek. Az egyesnek földtulajdona nincs a községi szervezetben, csak birtoklási joga; az elidegenítés, jelzálogi megterhelés jogát így megvonta tőle a törvényhozás, sőt még telkét, az »uzadbá«-t sem szabad azon időpontig, a míg a megváltási operatio befejezést nem nyert, a mir-szervezeten kívül álló számára elidegenítenie. Földhitelről szó sincs, a mi hitel a miren belől lehetséges, az vagy személyi, vagy pedig kézi záloghitel. Igen, de képzelhetünk-e magunknak személyi hitelt ott, a hol garantiát alig vagy éppen nem nyújthat a hitelezővel szemben az adós személye? Képzelhetünk-e ott személyi hitelt, a hol — ismervén az orosz paraszt szótartását²⁾ — biztosítékot nem lát az adósban a hitelező, ha nem is a jó szándék, a tartozás megadása, de az anyagi javak hiánya következtében? A személyi hitel elvész, de a kézi-záloghitel sem jut nagyobb szerephez, miután a kézi zálog értéke oly csekély, hogy rá kölcsönadni pénzt alig lehet. Így fejlődött tehát ki a földhitel egyik érdekes alakja, melynek a zálogbirtokkal van sok közös vonása: a jobbmódú paraszt ad pénzt, gabonát, vagy más segítséget a szűkölködőnek, de biztosítékul ez átadja részföldrét a hitelt nyújtó használatába. Csakhogy az inséges orosz paraszt megrövidítése ott kezdődik, a midőn az így átadott föld az alkú szerint a »legközelebbi földfelosztásig« adatik át. A jobbmódú, a kulak, a legbefolyásosabb ember a községben s a földfelosztások terminusát 12 évben megállapító 1893. évi június hó 8-án kelt törvény előtt tudott gondoskodni arról, hogy ő ne veszítse el az újonnan használatba vett részt, mert a »legközelebbi földfelosztást« oly messzire kitolhatta, a mennyire pár befolyásos társával együtt óhajtott. A szegény ember addig föld nélkül volt, sőt még rendesen neki kellett az átadott és zálogba lekötött földet is megszántani. De a kulakok maguk is fel szokták ajánlani a szegényebb paraszt földjének bérbevételét s ugyanily módon járnak el.³⁾

Az 1893. május 24-iki törvény pedig, melyet az orosz kormány a szegény népnek az uzsora által való kizsákmányoltatása megakadályozásául adott ki, nagyon is megszükiti a büntethető tények körét, és sok olyasmi kimaradt e törvényben az »uzsorának ipar alakjában« való üzéséből, a mi uzsora ugyan, de a minek üldözése, törvény daczára is, lehetetlen. Így nem szükséges más, minthogy az az uzsorás, a ki az adósnak adott kölcsönért bizonyos munkák teljesítését köti ki, fizesse meg e munkák napidíját 80 kopek helyett például 10 vagy 40 kopekkel, akkor őt nem üldözheti semmiféle törvény s nincs mód arra, hogy cselekedetében oly elemeket találjunk, melyek az 1893. évi május 24-iki törvényben körülírt uzsora tényálladékát képez-

¹⁾ Chariszomenoff: A parasztgazdaság Melitorul kerületben. 1887. (oroszul) II. rész több helyén.

²⁾ Csak Turgenyev regényeit, vagy Csehov: »Parasztok« című novelláját kell elolvasni!

³⁾ W. Wygodzinski közleménye az Elster-féle Handwörterbuch der Volkswirtschaft II. köt. 260. old.

hetnék, pedig mindenki meg van róla győződve, hogy itt uzsorával áll szemben.¹⁾

A jobbágyság felszabadítása óta — sóhajt fel Leroy Beaulieu — csak két osztály van az orosz parasztság körében: gazdag és szegény (nem ugyan a szó szoros értelmében), a középosztály teljesen eltűnt.²⁾ Ez ugyan nem állhat meg a maga egészében, mint azt Zlatovravszki és Hourvich vizsgálódásai bizonyítják, azonban akár az legyen a kulakok relatív jóllétének főoka, a mit Hourvich állít, hogy ezek kooperatív családja nagy és e körülmény elősegíti a községi részföldeknek az ő kezükben való egyesítését,³⁾ akár abban a tudatlanságban keressük a socialis különbségek felmerülését, mely az orosz parasztot jellemzi, akár a hitelviszonyokban, az teljesen mindegy; tény, hogy a földközösség communisticus alapelveinek érvényesülhetése csorbát szenvedett és a socialis differentialás oly fokig haladt előre, a honnan már visszatérés nem lehetséges.

3. A mir-szervezet védelmezői által felhozott érvek között nem az utolsó helyen áll az a tétel, hogy a népesség szaporodása ezen institutio által megkönnyítettik, mivel itt a nehéz megélhetési viszonyok a gyermekek nemzése elé korlátokat nem szabnak, a mennyiben a föld, tehát a megélhetés alapját képező tőke a község minden egyes tagjának, illetve minden családfőnek rendelkezésére áll.

Ez a kérdés rendkívül érdekes.

A mai socialgazdasági írók, a kik az orosz mirrel foglalkoztak, közöttük a földközösségi szervezet leghevesebb ellenségei sem tagadják az orosz földközösség ez irányú jelentőségét.

A népesség valóban gyors méretekben szaporodik Oroszországban. A házasságkötések számát illetőleg az első helyen áll valamennyi európai állam között az orosz birodalom, mert míg a házasságkötések coefficiente alig éri el Nyugat-Európában a 80/100-t, addig Oroszországban ritkán süllyed a 90/100 alá: a centralis mezőgazdasági vidékeken körülbelül 960/100, a Volga vidékén 940/100. A születések száma 480/100-t ér el (a fekete föld övében pláne felül van az 500/100-en), míg Nyugat-Európában 360/100-en túl sohse megy, sőt néhol mint pl. Franciaországban a 220/100-t is alig éri el.

A földközösségi szervezet lényege következtében, a hol tudniillik a föld minden községi tagnak közvetlenül vagy közvetve rendelkezésére áll és a szaporodási számarány alapján azt hitték a régebbi nemzetgazdák, hogy Oroszországban, illetve az orosz földközösségben a Malthus-féle tanok helyet nem foglalhatnak, sőt nem is szabad, hogy helyet foglaljanak. Azonban, ha pontosabb vizsgálat alá vesszük azon arányt, mely a házasságkötések, a születési számok coefficiente és a népesség évenkénti szaporodását feltüntető százalékszám között van, talán különösnek fog feltűnni, hogy a népesség nem a várható arányban szaporodik, bár Oroszország lakossága évenkénti szaporodása tekintetében így is az első helyet foglalja el Európa összes államai között; nevezetesen évenként átlag 1.27%-kal szaporodik (ez az 1800—1897. közötti évek átlaga); más írók még többre becsülik az évenkénti szaporodást, így Pokrovszki az európai Orosz-

¹⁾ Az uzsora-törvényről lásd Iszajeff id. értekezésében az 545—546. old.

²⁾ Id. munkája I. 444. old.

³⁾ J. A. Hourvich: The Economics of the russian village. New-York. 1892.

ország 50 kormányzóságában az 1870—1894. évek közötti növekedést 1·36°/o évi átlagban állapította meg¹⁾, míg legujabban ugyanő az átlagos évi szaporodást 1·55°/o-ra, vagyis körülbelül két millióra becsüli.²⁾

Hogy nem növekedik mégis oly mértékben a lakosság, mint azt várni lehetne, annak oka főleg a halandóságban rejlik, mely Oroszországban még ma is oly szomorúan magas niveaun áll. A halandóság coefficiense meghaladja a 34°/o-t; az utóbbi időben azonban egy kis javulás mutatkozik e tekintetben, amennyiben a coefficiens 32°/o-ra szállott le. A gyermek-halandóság megdöbbentően magas, 305,25 gyermek hal el 1000 közül egy éves korán alól. De mind e körülményeknek nem szabad a népesség szaporodására való befolyását úgy túlbecsülni, mint Bücher Károly lipcei professor teszi, ki Laveleye »De la propriété et de ses formes primitives« című híres munkáját németre fordítván, »Ureigenthum«-ában egy bővített és az ő személyes nézeteit is tartalmazó kiadását adta az eredeti műnek és Laveleye könyvéhez sok oly véleményt csatolt, melyekről a szerző sohasem nyilatkozott; így mondja Bücher, hogy Oroszország egyike Franciaország mellett azoknak az államoknak, melyekben a népesség leglassabban szaporodik³⁾ s ez állításhoz fűzi a következő konkluziót: »A népesség számának megkétszereződési periodusa, mely Franciaországban 120 évet tesz ki, Oroszországra vonatkozólag 90 év, míg Angliában és Poroszországban csak 50 esztendő.«⁴⁾ A mi véleményünk szerint csakis a rendelkezésre álló statisztikai adatok hiányossága okozta Bücher álláspontjának túlzott voltát. A statisztika mutatja, hogy Oroszország népessége az 1800—1897. évek között évenként átlag 1·27°/o-kal növekedett, az 1897. év januárius 27-én tartott általános népszámlálás pedig bizonyítja, hogy az egész orosz birodalom százhuszonkilencz millió lakossal bír és a népesség 1851 — tehát 46 év — óta összesen 93°/o-kal növekedett.⁵⁾ A megkétszereződési periodus, tehát semmiképpen sem tarthat 90 évig, legföljebb 50 esztendőt vesz igénybe, éppenúgy mint amaz államokban, amelyeknek népessége a legerősebben növekedik. Bücher említett álláspontjával szemben az újabb orosz írók a mirt éppen azzal vádolják, hogy a népesség szaporodását túlságosan előmozdítja, ami természetesen nem úgy értendő, mintha a népesség vált volna igen

¹⁾ Csuprov és Posztnikoffnak a termések és a buzaárak befolyásáról több íróval együtt szerkesztett gyűjteményes munkája II. 196. old. id. Szimkhovics. 304.

²⁾ A Kovalszki szerkesztésében megjelent munkában »Oroszország a XIX. század végén«. Lásd e mű részletes ismertetést E. Davidsontól a Conrad-féle Jahrbücher III. sor. 25 kötet 671 és köv. old. (1903. évi májusi szám). E statisztikai adatok nagyobb része innen van véve. A szaporodási százalék egységes megállapításának hiánya arra vihető vissza, hogy népszámlálás csupán az 1897. évben tartott először, mert hisz az előző revíziók (1852. előtt) teljesen más természetűek.

³⁾ és ⁴⁾ Laveleye-Bücher: Das Ureigenthum 1879. 23. oldal. E helyek az eredeti francia kiadásban (1874.) nem foglaltatnak. Laveleye, munkájának IV. kiadásában (Paris 1894) — mily érdekes — magáévá teszi Bücher fentebbi szavait (31 old.). Azonban felvilágosításul szolgálhat az előszó, melynek egy részét ide is igtatom: »Cette quatrième édition de la propriété — est, on peut dire, un ouvrage nouveau. J'ai d'abord la bonne fortune de pouvoir l'enrichir d'études spéciales empruntées à la traduction allemande de mon livre par le savant professeur M. Karl Bücher.« Szinte érthetetlen, hogy fogadhatta el Laveleye, az alapos tudós így a Bücher teljesen téves adatait, melyek nem hogy 1894-re, de még az Ureigenthum kiadási évére, 1879-re sem birtak legcsekélyebb igazsággal!

⁵⁾ Raffalowich: Marché financier. 1897—98 401. old.

sűrűvé, hanem, hogy a művelésre alkalmas talaj s a községi birtok lett a község lakossága számához képest igen kevés.

4. Oroszország világhatalmi állásának megalapításához az előbb említett okon kívül még a colonisatio vezet, mint a népnövekedés egyenes következménye a mir apologetáinak nézete szerint. De ezeknek a védelmezőknek szemei előtt nem lebegett a colonisatio előnyeire való hivatkozás alkalmával az, ami e szibériai területek betelepítésének tulajdonképpen egyik fontos oka: a földhiány, ők csupán feltételezték, hogy a lakosság a gyors szaporodás folytán előbb-utóbb annyira sűrűvé fog válni, hogy a szibériai colonisatio idejének el kell következnie; de arra, hogy a népesség tulajdonképpeni sűrű voltának beálta előtt is már földhiányról lehet szó, nem is gondoltak; ők megvoltak arról győződve, hogy az a földterület, melyet az 1871. évi törvényhozás a parasztközségnek átadott, a felszabadított jobbágyság életigényeinek teljesen megfelel. A múlt század 90-es évei elején kellett így egy orosz miniszternek, Jermoloffnak arra reámutatnia, hogy a község tagjainak egyenlő nagyságú földdarabok hasznélvezetére való jogigénye a lakosság növekedésével végtére is nem fog mást jelenteni, mint egyenlő jogot az éhhalálra.¹⁾ Szomorú kijelentés, de megfelel a valóságnak. Oroszország paraszt lakosságának igen nagy része az éhhalálhoz közel áll, igazolják ezt a Maress által kidolgozott tabellák, amelyekből elegendő lesz egynehány fontosabb példát felemlitenünk: Kevesebb termést nyer földjéről, mint a létminimum, vagyis 19 pud életnemű, a tulai kormányzóság parasztlakosságának 87⁰/₀-a, Poltava és Kijev kormányzóságok lakosságának 86³/₀-a; az iparral foglalkozó kormányzóságok közül a moszkvai kormányzóság lakosságának 97⁹/₀-a, Kalugának 94⁵/₀-a; a nyugati részen Vilno kormányzóságban 95⁸/₀-ot, Mohilevben 98²/₀-ot, Vitebszkben 97⁸/₀-ot tesz ki ezeknek száma, s az északi Archangelszk kormányzóság lakosságának 98³/₀-a az, amelynek nem jut csak arra is elegendő termés, hogy a létminimum kikerüljön belőle. — Ezt nem vették figyelembe a kivándorlás mellett kardoskodó államférfiak, akik magukat meg egy más irányzattal is szemben találták, t. i. az orosz földbirtokosok céljaival. Ezek a földes urak, akiknek — mint az ma már teljesen meg van állapítva — az 1861. évi jobbágyfelszabadító törvényhozás is kedvezett, az önérdéktől vezettetve, mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy az éhinség szélén álló parasztság kivándorolhasson Szibériába, s befolyásos embereik keresztül is vitték, hogy a felszabadító törvényhozás a kivándorlásról meg sem emlékezik.

Féltek a földbirtokosok, hogy a kivándorlás szabad fejlődése mellett a mezei munkásokban hiány lesz érezhetővé vagy, hogy esetleg a földesúr bérlőit is elvesztheti. És míg 1861. előtt nemcsak, hogy meg volt engedve a Kiszleff miniszter alatt kiadott szabályzatok alapján²⁾ a kivándorlás, de meg is volt könnyítve, addig most a felszabadulás után minden eszközt latba vetettek a veszélyesnek látszó colonisatio megakadályozása céljából.³⁾

¹⁾ Anonym irt könyvében: A rossz termés és a nép insége. Szentpétervár 1891. (orosz); idézve több irónál.

²⁾ Gróf Kiszleff 1837—1859 között 57.000 családot, vagyis mintegy 350.000 személyt telepített ki a sűrűbb lakosságu tartományokból és szabályzatot is készített a kivándorlásra.

³⁾ V. ö. A. Kaufmann: Die innere Kolonisation und Kolonisationspolitik Russlands. Conrads Jahrb. III. sor. 15. kötet 431. old.

Hogy a colonisatio szükséges, azt a földhiányon és a túlnépese-
désen kívül az extensiv mezőgazdaság crise is bizonyítja, a midőn
nincs más mód, mint, vagy áttérni a rendes hármasyomású gazda-
ságra, vagy kivándorolni Szibériába, a hol ritka a népesség és az
extensiv gazdálkodás is jövedelmező. A kérdés így csak az, várható-e
a szibériai gyarmatosítás alapján a gazdasági helyzet sanálása, avagy
a földközösségi szervezet megmentése, s lehet-e igazuk az orosz világ-
birodalomról ábrándozó apostoloknak?

Vizsgálván a szibériai kivándorlást, először is szemünkbe tűnik
az, hogy a kivándorlók nagy része nemcsak a túlnépésített terüle-
tekről származik, hanem a főcontingenst éppen azok a districtusok
szolgáltatják, a melyekben az egyes családoknak jutott földterület
nagyobb, a hol tehát a kivándorlás által munkaerő-csökkenés áll elő.¹⁾
A legalsó, teljesen szegény néposztály ki sem tud vándorolni, mert
hogy a mirt elhagyhassa, s az útlevelet elnyerhesse, annak szükség-
képpen feltétele az, hogy összes adósságai ki legyenek a községnél
egyenlítő. De minden kivándorláshoz szükséges az olyan vagyoni
helyzet, mely az úti költségek által okozott terhek elbírását fel-
tételi s azonkívül egy olyan tőkeminimum is, mely lehetővé teszi
az új hazában egy új háztartás, egy új gazdaság alapítását. A telje-
sen proletarisált parasztságnak nagyon kevés lehetőség nyílik így a
kivándorlásra, de a statisztikai hivatalos kimutatások is meggyőzhet-
nek bennünket arról, hogy a kivándorlók nagyobb részét közepes
módban élő parasztemberek teszik.

A Kiszeleff-féle szabályzat óta nem volt semmiféle legalisatiója
a kivándorlásnak, de törvényes intézkedés nélkül is egyre tart az,
s a 70-es években több mint 100.000 lélek hagyta el régi lakóhelyét
s a 80-as évek első felében is mintegy 40.000-re lehet tenni az éven-
kint kivándorolt lakosság számát. Az orosz kormányzat így kény-
szerítve volt előbb provisoricus rendeleteket kiadni, majd 1876-ban
egy törvényt, mely a nyugatszibériai részek betelepítésére vonatko-
zott, 1881-ben pedig egy újabb törvényjavaslatot, a mely 1886-ban
vált törvéynyé. Ezt követte az 1889. év július 13-án keltezett, máig
is alapvető törvény a kivándorlásról, a mely által a kivándorlás a
szegényebb elemek számára is könnyebbé tétetett, a mennyiben
adóelengedés és az utiköltségek előlegezése számukra biztosított.

Az 1886. törvény megalkotása után emelkedik is a Szibériába
kivándorlók száma egész az 1892. évig. Ekkor azonban, a midőn
Szibériának betelepítése a vasut kiépítésével előtérbe lépett, s a
kormány kénytelen volt pénzsegély által is előmozdítani a telepítést,
s így 14 millió rubelt feláldozott — ekkor ütött be a nem várt
eredmény, a mely a szibériai colonisatiónek szinte faskóját képezte.
Szibériába oly nagy számban toltak a kivándorlók, hogy a művel-
hető és letelepedésre alkalmas földterület csakhamar ki volt merítve,
és a kormány kénytelen volt 1892. márczius 6-án a kormányzókhöz
kőriratot intézni, a mely szerint a letelepedésre alkalmas földterület
nyeréséig a kivándorlás teljesen eltiltandó. De azért tart a kiván-
dorlás, habár meg nem engedetten is; 1893-ban 64.000 és 1894-ben
65.000 személy hagyta ott az európai Oroszországot s ment ki új
hazát keresni Szibériába.

¹⁾ Ezt Szimkhovics is elismeri, id. m. 310. old.

Az 1895. évvel megint előnyösebb stádiumba jutott a colonisatio ügye; addig 4 millió deszjatinát találtak alkalmasnak, a kormány 40.000 rubelt áldozott fel, s így 270.000 személy számára lett biztosítva a letelepedés. Ezt ki is aknázták a kivándorlók serege s az 1892. évi körirat felfüggesztése után 1895-ben körülbelül 110,000 s 1896-ban pedig 200.000-nél több személy vándorolt ki Szibériába. Újra ott volt tehát az orosz kormány a kivándorlás s a kitelepítés ügyével, a hol 1892-ben: »nincs föld, be kell tiltani vagy pedig erősen megnehezíteni a kivándorlást«, írja a kormány megbízottja, Tichejeff. Így adja ki azután az orosz kormány 1897. február 20-iki köriratát, mely szerint a letelepedés költségeihez az egyes családoknak eddig adott előleg 30 rubelre reducaltatott s osakis munkabíró és elegendő tőkével rendelkező családoknak engedtetett meg a kivándorlás. 1897-ben ezáltal $\frac{1}{3}$ részére apadt le a kivándorlók száma, egyszersmind a már eddig is nagymérvű visszaköltözés oly arányokat öltött, hogy a szibériai telepítés sikere általa egy időre teljesen kétségbe vonhatóvá vált. Míg 1885—1895. között csupán 3.6% tért vissza a kivándoroltakból, addig 1896-ban már 13% és 1897-ben 23.000 személy vagyis 40%. Az ily nagymérvű visszatérésnek oka pedig nemcsak a honvágy vagy pedig az új viszonyokhoz való nehéz alkalmazkodás, de mindenesetre az, hogy a letelepedéshez nincs elegendő föld és hogy nincsenek meg azok a feltételek a melyek az új gazdaság megalapításához okvetlen szükségesek. A legújabb időből származó hírek, különösen a napi sajtó tudósítása szerint megint öröndetes javulás állott be a telepítés sorsában, a mit mutat az, hogy a kivándorlók száma emelkedőben van, ez pedig arra vihető vissza, hogy a letelepedés előbb említett akadályai, legalább részben, elhárítottak.

Azonban a szibériai colonisatiónak a legutóbbi időkben történt fellendülése magában véve még nem jelent oly sokat. Mikor emelkedett az a colonisatio legújabban? Az 1898. évi éhínség után. Ez adja a kezünkbe azt a kulcsot, melynek segítségével a kivándorlás egyik rugójának titka megfejtethető. A mint a dolgok ma állanak — mondja Kaufmann — hogy a kivándorlás legnagyobb mértéke alkalmával sem vont a maga körébe csak 200.000 személyt s rögtön visszarogyott egy parányi mértékre, tehát az évenkénti népnövekedésnek csak egy igen kicsiny törtrészét tudja Szibériába elvezetni: az orosz kivándorlás socialgazdaságtani szempontokból még mindig csak irrelevans jelentőségű. Igen, »befolyásolhatja egy község, mondjuk egy vidék gazdasági életét, de az orosz nemzetgazdaság fejlődési menetére nem birhat befolyással.«¹⁾

Az orosz világhatalomnak a földközösség és a colonisatio útján való megalapítása csak pusztán ábránd s az 1883. évben alapított agrarius bank telepítési törekvései is csak igen csekély mértékben könnyítenek a parasztság helyzetén, a mint ezt Iszajeff számításai igazolják.²⁾ Ugyanez az állami engedélylyel létrejött bank 1883—93 között, 204.000 paraszt családnak tette lehetővé a fennmaradást, segítvén a birtokvásárlásban (több mint 2 millió deszjatina földvásárlását könnyítette meg nekik) s így proletárisálódásuk elé gátat vont; de a banknak az 1895. évben kapott új statutumai, melyek szerint a bank

¹⁾ Id. cikk zárószavai.

²⁾ Említett közleménye az 528. és köv. oldalakon.

jogosítva van önállóan, saját számára vásárolni földterületet, nem bírhatnak oly kiváló hatással, mert hisz először e bank a földvásárlásokhoz — arányban a lakosság gyors növekedésével — elegendő tőkével nem bír, másodszor a legsűrűbb lakosságú kormányzóságokban a nemesi kézen levő birtokokat csak drágán és nehezen kaphatja meg, harmadszor pedig, ha kevésbé sűrűn lakott területeken vásárol, úgy csakis a sűrűbb lakosságú kormányzóságok nagy és középbirtokosainak tesz szolgálatot, mert ennek szomszédságából a proletarisált elemeket kitelepíti; ezek az elemek pedig azok, a melyek az erdőt defraudálják s az idegen tulajdont sem kimélik. A jelenlegi helyzetet a parasztagrárius bank egyáltalában nem változtatja meg s a míg a politika nem istápolja a parasztság érdekeit, addig a nemesi birtokok nagyobb dimenzióban nem is mehetnek át a parasztság kezeibe. Az orosz agrárpolitika nem halad a helyes úton, hiszen e politika irányát igen is exclusiv férfiak állapítják meg.¹⁾

5. Meg kell még emlékeznünk a solidaris szavatolási kötelezettségről. Az 1861. évi törvények szerint a parasztközség egyetemlegesen szavatol minden állami és községi adó és adóhátralék teljes egészében való kiegyenlítéseért, ha esetleg a földesúrtól földet bérelt, úgy ennek a bérösszegért, az államnak pedig ama kölcsönért, melynek igénybevételével földjét megváltotta. Természetes, hogy az, a ki munkaereje vagy családja tagjainak száma folytán nagyobb részt kapott a községi birtokból, annak több adó is nehezül vállára. A baj nem is itt van, hanem a fizetések teljesítésénél, mert ahelyett, a ki kötelezettségeit bárminő okból nem teljesítheti, az egyetemleges obligatióból folyólag az szenved, a ki valamely csekély megtakarított összeg felett rendelkezik. Az ettől való félelem oka azután annak, hogy a semmittevő dologtalanság s az iszákosság a parasztság főjellemvonása. És daczára, hogy az 1861. évi általános törvény igen szigorú rendszabályokat alkalmaz az adóhátralékosok ellen, a parasztság adóhátraléka folyton nő, a mit mutat az, hogy 1885-ben még csak körülbelül 50 millió rubelt tett ki, s 1896-ban ez összeg már 142 és fél millió rubelre növekedett.²⁾

A solidaris szavatolás káros következményeivel régóta ismerős már a socialis gazdaságtan. Az orosz paraszt nem jobbágya már a földesúrnak, — de hála a mirnek, a szerencsétlen adórendszernek és az egyetemleges obligatiónak, — a mir rabszolgájává lépett elő!³⁾ A solidaris szavatolás akkor sem menthető, ha abban a pressió eszközét látnók a becsületesek kezében, a lustákkal szemben, mert oly alacsony morális és intellectuális képzettségi fokon állanak még az orosz községek, hogy ezzel az eszközzel akkor sem tudnak élni, ha a jobbmódúak és józan életűek alkotják a község többségét.⁴⁾ Nem nehéz így megérteni, hogy az orosz paraszt sokat emlegetett joga a község által számára kiutalt föld haszonélvezetére, tulajdonkép nem jog, hanem igen súlyos teher alakját öltötte magára.

¹⁾ Lásd ugyanott 536—37. old.

²⁾ Iszajeff: »Az orosz pénzügyminiszterium politikája« című orosz munkából. Schultze-Gävernitz id. m. 330. old.

³⁾ Wagner: Abschaffung des privaten Grundeigentums. 1870. — 57. old.

⁴⁾ Bericht eines russischen Gouverneurs vom Jahre 1867. (Deutsche Rundschau. 1881. 328—59.). — Ez a kormányzó von den Pahlen, a későbbi hirhedt igazságügyminister.

De nemcsak a solidaris szavatolásban és a kárhozatos adórendszerben van az elszegényedés forrása. A kik teljes erejükből küzdenek a földközösségi szervezet ellen, azok ez egyetemleges obligatióban látják a község tagjainak megrontóját, pedig némelyek szerint (pl. Schultze-Gävernitz) a »punctum saliens« máshol van. Abban a különbségben keresendő főleg a nyomorult gazdasági helyzet oka, mely a község által üzött terménygazdaság és a föld megváltásáért fizetendő pénz és pénzben fizetendő adó, tehát a pénzgazdaság között fennáll. A terményekben való tartozmányok és a robot-munka helyébe minden átmenet nélkül lépett a készpénzfizetés, a nélkül, hogy az orosz parasztság elérte volna azt a műveltségi fokot, a melyeket az 1861. évi törvényhozás feltételezett.

Azonban, bár e magyarázat szerint az orosz paraszt inséges helyzetének előidézésében a tulajdonképeni okot a terménygazdaságról a pénzgazdaságra való hirtelen átmenetel képezi is, s bár a solidaris szavatolás a romlásban csak a melléktényező szerepét játsza, mégis a solidaris szavatolást illetőleg, csak a meg nem okolható conservatismussal, az újítástól irtózó szűkkeblűséggel vádolhatni az orosz kormányt, mely mind máig fentartotta ez obligatiót, daczára, hogy 1886. januárius elsejétől eltörölte azt az alapot, a melyen e kötelezettség nyugodott és a fejadó helyébe behozta a földadót. A terménygazdaságról a pénzgazdaságra való átmenetel fontosságát, az ezzel járó rázkodást, mi is elismerjük, — hisz a példát sokszor szolgáltatja erre a magyar paraszt élete is — de a midőn a solidaris szavatolásról van szó, ott a mi nézetünk szerint a mai inséges állapot előidézésében ezt is épp oly szerep illeti meg, mint a pénzgazdaságra való átmenetelt. Ugyan melyik szempontnak kell érvényesülnie inkább az orosz földközösségben, a szociálpolitikainak-e vagy a pénzügypolitikainak?

III. Mindezek után legyen szabad levonni a következtetéseket. Azt hisszük, hogy a fentebbi vázlatos adatok nyíltan beigazolják, hogy az orosz földközösségi szervezet legkevésbé sem képez a Nyugaton már kísértetté vált proletáriátus ellen valamelyes védőbástyát. Ellenkezőleg, maga a földközösség segíti létrehívni Oroszországban a proletáriátust, amennyiben az orosz parasztot hatalma alól ki nem engedve a parasztközség rabszolgájává tette és újból a göröngyhöz láncolta. Elegendőek — azt hisszük — a fentebb elmondottak annak a belátására, hogy ez a collectivisticus intézmény magát tovább fentartani nem képes, hanem »önmaga halad a legsebesebb tempóban a tökéletes felbomlás felé«.¹⁾

A mi véleményünk szerint négy körülményben keresendő a mir felbomlásának oka: a pénzgazdaságra való átmenetelben, a capitalisticus termelés kifejlődésében s magában a földközösség belső szervezetében, melyhez a község tagjainak individualisticus törekvései járulnak.

A felbomlási processus tulajdonképpen kezdőpontja maga az 1861. évi törvényhozás, mely alapját a krimi háboruban találja.

A fentebb említett tényezőket elemezve, úgy találjuk, hogy a pénzgazdaságra való átmenetel mindenütt előidézte a parasztság differenciálását. A pénzbérfizetési systema, mindenesetre magasabb foka a gazdasági fejlődésnek, mint a naturalis szolgáltatmányok vagy bér

¹⁾ Szimkhovics id. m. 187. old.

rendszere, csakhogy bár ez az egymással szemben álló feleknek önállóságát és actiojuk szabadságát jobban is biztosítja, feltételezi a termelők és fogyasztók illető tulajdonságainak arányosan előhaladó fejlődését; anyagi téren szükséges a jelentékeny tőke, morális téren pedig megkívántatnak az alapos ismeretek, tetterő és körültekintés.¹⁾ Most áll elő az a balhelyzet, mely a lelkében még a naturalis szolgálatokhoz szokott, de a valóságban pénzgazdaságban élő orosz paraszt gazdasági állapotában idézi elő a rázkódtatást. Neki hónapokkal megelőzőleg kell félretennie, megőriznie, megtakarítania azt az összeget, melylyel egy következő időpontban a község, az állam vagy a földesúr iránti tartozásait le kell rónia. A pénzgazdaságra való átmenetel így szükségképpen utat alkot a socialis differentiálásra, melynek egyik motivuma eszerint pszichologiai, morális. A földközösségi szervezet alapelve épp oly egyenlőtlenséget hoz létre collectivisticus volta daczára is, mint a szabad tulajdon.

A capitalismus nem magában és nem egyedül oka a földközösségi szervezet bomlasztásának, mint azt az »—on« végszótag alá rejtőző orosz író gondolja²⁾: ez társaságban él a pénzgazdasággal, mert ez utóbbit éppen a capitalismus hívta létre; capitalismus honi nagy ipar nélkül nem lehetséges, az industrialis fejlődés pedig a jobbágyság felszabadítását tette a maga előfeltételévé, aminek oka viszont a krími háboruban, illetőleg a hadászati célokból oly fontos vasutak építésének szükségében rejlik³⁾; a jobbágyságot tehát felszabadította Oroszország, de ez az emancipatio aláásta a földközösségi szervezetet, melynek feloszlási processusa már arra a holtpontra ért, a honnan a lendítő kerék vissza nem fordulhat, vagy megáll, vagy pedig tovább lendül. A capitalismus következményeinek eme vázolója nem áll ellentétben a capitalismus életképességéről s az orosz nemzetgazdaságra gyakorolt átalakító hatásáról általunk egy fentebbi helyen mondotakkal: a capitalismus életképes Oroszországban s ennek jövőjéről igen, de a földközösségről a mai formák mellett nem beszélhetünk; sőt éppen megfordítva áll a dolog, mint egyes narodnik-ok állítják, hogy amidőn a capitalismus aláássa a parasztgazdaságot, saját existenciáját is tönkreteszi, amennyiben fogyasztói mind szegényebbek és szegényebbek lesznek és termékei piacza is szükségképpen csekélyebbre szorul össze.⁴⁾ A capitalismus éppúgy hat a nemzeti vagyonosodásra Oroszországban, mint Nyugaton: növeli a jóllétet, szemben a földközösség proletarisáló hatásaival. Már csak azért sem veheti fel a concurrentiát a földközösség a capitalismussal életrevalóság tekintetében, mert ez utóbbi óriás productiv ereje, tőkéje, képzettsége, ismeretei messze tulszárnyalják amazt, melyben az »egyénnek nincs más eszköze, mint egy régi módú kapás eke, egy balta és egy fűrész.«⁵⁾

De nem életképes a földközösség azért sem, mert önmagának is része van a felbomlásban: a részföldek parányisága, a szervezet-

¹⁾ P. L. id. közl. 83. old.

²⁾ Nikolaj-on: Tanulmányok a mi közgazdaságunkról stb. orosz munkájában, mely később németül is megjelent. (München 1894.)

³⁾ Fr. Engels: Soziales aus Russland-hoz irt »Nachtwort«-jában a 67. és következő oldalakon.

⁴⁾ Voronzoffal együtt állítja ezt »—on«.

⁵⁾ P. L. id. m. 158. old.

ben élő parasztság nagy részénél előidézte a munkaállatokban és a gazdaság felszerelésében levő nagy hiányokat, előidézte a földosztályrészeknek mások számára való bérbeadását, előidézte a proletarisálódást s előidézte gazdasági okokból a socialis differentiákat. Hogy azután a solidaris szavatolásra való kötelezés az állam adó- és gazdasági politikájával karöltve mennyire teszi még tarthatatlanabbá a földközösséget, arról fölösleges bővebben szólni.

A negyedik körülményt: az individualisticus törekvések térhódítását, mint a földközösség felbomlási processusában utolsó szereppel bíró tényt érintendő, nem kell, úgy hisszük, másra reámutatnunk, mint ama következményekre, melyek e törekvésekkel úgy anyagi, mint morális tekintetben összefüggenek, a melyek természetes módon semmiképen sem segítik elő a mir fennmaradását, de az »önmaga által való megsemmisülésnek« még inkább kiteszik. Oroszország fokozatos fejlődése a krími háború óta meggyőzhet bennünket arról, hogy amint hadi, közigazgatási, s más téren e birodalom előhaladt, minden lépésével egy állomással jutott közelebb sirjához az az institutio, melyért pedig azóta is annyit kelt harczra támadóival szemben — tán csak merő conservativismnsból — Oroszország.

Az orosz földközösségi szervezetnek socialgazdaságtanilag értéke nincsen, e collectivisticus intézmény jelentősége legfeljebb abban a historiai tényben található, hogy Oroszország parasztlakossága mintegy 185 éve ebben él. Socialpolitikai tekintetben jelentősége be nem igazolható; a parasztságból egy teljesen külön rendet, egy elszigetelt társadalmi osztályt csinál, mely az új század principiumaival s a mindinkább térthódító individualisticus törekvésekkel semmiképpen sem egyeztethető össze. Ha Oroszország földművelő lakossága nem fog majd ily külön osztályt alkotni, s a mezőgazda szabad földtulajdonon, mint igazi, szabad állampolgár fog élni, akkor lesz csak Oroszország a modern törekvések, a reformok hazája, de csupán csak akkor örvendhet ez óriás birodalom földművelése is jobb állapotoknak. Ma már nem állhatnak meg Cavour ismert szavai, melyeket egy orosz diplomatához intézett: »Ce que rendra votre pays maître de l'Europe plus tard ce ne sont pas ses armées, c'est son régime communal.« A földközösségnek, s a »régime communal«-nak kell, hogy véget vessen a haladó idő.

Az, a ki az orosz földközösséget ismeri, nem óhajtja semmiképpen sem a szoros értelemben vett individualisticus irányzat alkalmazását az orosz socialpolitika terén, de lándzsát tör az eddigelé leghelyesebbnek és legüdvösebbnek elismert social-reformatoricus iskola tanainak átvétele mellett. Ha az orosz kormányzat az állam népességének túlnyomó részét tevő földművelő elemet a mir-szervezet fennebb vázolt káros következményeitől megszabadítani óhajtja, úgy szakítania kell eddigi politikájával, a magát fölbontó collectivisticus intézmény erőszakos fentartásával. De midőn erre az útra lép, éppen annyira kell magát őriznie a »laisser faire, laisser passer« szabad folyásától, s a manchester-rendszer extremaitól. Az állami gyámkodás és atyáskodó, bár nem mindig jó akarat, elősegitheti — uti figura docet — a mezőgazdaság tönkremenetelét, de a gazdaságnak szigoruan az egyéni belátására való bizása, az egyénnek teljesen magára hagyása, zsákmányává teheti a még fejletlen culturájú parasztságot a nem mindig jótékony concurrentiának.

Hogyan lehetne ezt a nehéz kérdést megoldani, arra alkalomadtán térhetünk vissza, de annyit már most is mondhatunk, hogy egyedül az orosz törvényhozástól függ, vajjon ki tudja-e keresni azon eszközöket, a melyek a parasztság érdekeit ápolni vannak hivatva. A földbirtok a tulajdon legnemesebb formája, a legbiztosabb vakolat az állam épületéhez, a legbiztosabb támasza a monarchikus principiumnak, miért ne érdemelné hát ez meg a legkiválóbb támogatást az állam részéről! Új birtokrendnek és új agrárpolitikának kell lépnie a mai káros és elavult intézmények és gazdasági irányok helyére, oly birtokrendnek és oly politikának, mely mindkettő tudjon alkalmazkodni a mai kor követelményeihez, s leszűrve a régi intézményekből a tapasztalatokat, annak a hármas: politikai, gazdasági és socialis jelentőségű parasztosztálynak érdekeit legjobban legyen hivatva megvédeni.

Kovács Gábor.

Határhaszonelmélet és munkaelmélet.¹⁾

A régi értékelmélet hívei mindenekelőtt azért támadták meg a határhaszonelméletet, mert a termelési költségek törvényét nem akarta az értékképződés végleges magyarázatául elfogadni és nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a termelési költségek határozzák meg a fogyasztási javak értékét, hanem ellenkezőleg azt állította, hogy a fogyasztási javak jelentőségétől nyerik a felsőbbrendű javak, tehát a termelési költségek értéküket. Az eme kérdések körüli vita, a mint tudjuk, ahhoz a magyarázathoz fűződött, a melyet a határhaszonelmélet a termelési költség törvény működésének adott. Az e körül megindult vita folyamán természetesen egyre érezhetőbbé vált az a bizonytalanság, mely a termelési költségek lényegét illetőleg uralkodott és mind határozottabban kitünt, hogy a régi és új értékelmélet közti ellentét tulajdonkép abban gyökeredzik, hogy a termelési költségek fogalmát, melynek az értékképződés körül kezdettől fogva fontos szerep jutott, teljesen eltérő szempontból nézte a két elmélet. Ennek a felismerése kivált a vitába belépett amerikai és angol írók érdeme, kik a figyelmet első sorban a termelési költségek lényegének elemzése felé fordították. Ezzel a határhaszonelmélet és az értéket első sorban a javak előállításához szükséges munkából magyarázó elmélet közti harc új stádiumba lépett; ezentúl már nem a költség-törvény működési módja, hanem a termelési költségek lényegének az elemzése áll a vita középpontjában.

A termelési költségek fogalma a közgazdasági elméletnek legkevésbé tisztázott fogalmai közé számítható. Az írók legnagyobb részének az érdeklődését a költségtörvénynek a működése és e működésnek értékszabályozó szerepe annyira igénybe vette, hogy a termelési költségek lényegének a közelebbi és behatóbb vizsgálatáról

¹⁾ Szerzőnek legközelebb megjelenő írás a Magyar Tudományos Akadémia által az Ullman pályadíjjal jutalmazott *A határhaszonelmélet jelenlegi állása* című művéből.

megfeleltek. Ezért azután a nagy bizonytalanság, mely e fogalom tekintetében a régebbi irodalmat jellemzi. A classicus írók és az ezek nyomdokába lépő tudósok mind e bizonytalanság daczára nagyban és egészben megegyeztek abban, hogy a termelési költségek leglényegesebb részét a jószág előállításával járó fáradság képezi; ez utóbbi tan egyre határozottabb alakot öltvén, végre abban az eredményben állapotott meg, hogy a termelési költségek végelemzésben mind a munkával járó fáradságra vezethetők vissza és hogy végső sorban e fáradság az, mely úgy az érték forrása, mint pedig az egyes javak értékében észlelhető különbségek okozója. Kivált a socialista írók helyezkedtek feltétlenül ez álláspontra. Nagy költségek e szerint intensív nagy fáradságot okozó, vagy hosszú ideig tartó munkát jelentenek, a termelési költségek csökkenése pedig egyértelmű azzal, hogy a javak előállításával járó fáradság csökkent.

A határhaszonelmélet írói a termelési költségek lényegével eleinte csak annyiban foglalkoztak, a mennyiben azt a költségtörvénynek elméletükkel való összhangzásba hozatala szükségessé tette. Hogy mennyire nem foglalkozott az osztrák iskola kezdetben a termelési költségek elemzésével mutatja p. o. Wieser-nek a költségekről adott meghatározása, mely így hangzik: »Unter den Kosten versteht man die Productivgüter, wenn sie den Werth der Producte zu bestimmen scheinen, und mit Rücksicht auf diese ihnen zugedachte Wirkung.«¹⁾ Ugyanerről tanuskodik Wieser-nek második munkájában, a »Der Natürliche Werth«-ben foglalt következő definitiója: »Kosten sind Productivgüter, wenn dieselben bei einer einzelnen Widmung um ihrer anderweitigen Verwendbarkeit willen als Aufwand eingesetzt werden.«²⁾ Böhm-Bawerk valamivel bővebben határozza meg a termelési költségek fogalmát,³⁾ de első munkáiban az idevágó meghatározás csak mellékes megjegyzésként van odavetve. Mindamellet azonban, hogy a határhaszonelmélet kezdetben a termelési költségek lényegének bővebb bonczolásába nem bocsátkozott, abban, a mit a költségtörvény működéséről kezdettől fogva tanított, a termelési költségek lényegének felfogását illetőleg a kiindulási pontok már bentfoglaltatnak, úgyszintén az által, hogy az osztrák iskola hivei a termeléssel járó fáradságnak az értékre való befolyását hirdető tanok birálatába bocsátkoztak, arra nézve, hogy mikép fogják fel a termelési költségek lényegét, bizonyos útmutatások már régebbi munkáikban is találhatók. Mindenekelőtt az, hogy a költségtörvény érvényesülésének megmagyarázásánál a tulajdonképeni régebbi értelemben vett költségtörvény mellett a termelési javak értékének törvényét is alkalmazták, arra az eredményre vezetett, hogy a termelési költségek alatt a termelésnél felhasznált felsőbbrendű javak értékét, azaz azok határhasznát értse az elmélet. Ennélfogva az osztrák iskola már az által, hogy hogyan fogta fel a költségtörvény érvénye-

¹⁾ »Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes.« 158. oldal.

²⁾ 168. oldal.

³⁾ Böhm-Bawerk a határhaszonról irt első czikkében ekkép határozza meg a termelési költségeket: »Nun sind aber die Kosten nichts anderes, als der Inbegriff der Productivgüter von Werth der Arbeitsleistungen, Kapitalstücke, Vermögensnütungen und dgl., die zur Herstellung eines Produktes aufgewendet werden mussten.« (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge XIII. kötet 66. oldal.

sülését, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelési költségeket a felhasznált termelési javak értéke képezi. Ez szolgált kiindulási pontul az elméletnek később a termelési költségek bővebb magyarázatánál. E tétel mindenekelőtt azonban a munkára, mint a termelési költségek egyik elemére vonatkozólag az eddigi felfogástól egészen eltérő szempontokhoz vezetett.

A határhasonelmelet írói ugyanis kezdettől fogva a termelési javak közé sorolták a munkát. A gazdasági élet fejlődésével egyrészt az emberek szükségletei, másrészt pedig a szükséglet kielégítésére szolgáló javak termelésének lehetőségei annyira megsaporodnak, hogy a munka is gazdasági jószággá lesz; és pedig minél jobban növekszenek a szükségletek és minél több termelési lehetőség nyílik meg a tőke felhalmozódása által, annál inkább válik érezhetővé, hogy a munka is csak korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló és épen ezért értékkel bíró termelési jószág. A gazdasági fejlődés alacsony fokán, a midőn a vadászat és halászat képezik úgyszólván az egyedüli foglalkozási ágakat, igen könnyen képzelhető el, hogy a munka nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a mennyi e két termelési ágban alkalmazást találhat. Amint azonban sorra megnyílnak a szövevényesebb termelési folyamatok, mindig több és több munkára van szükség a megsaporodott termelési ágak folytatására: egyúttal az emberi szükségletek is rendkívüli kiterjedést nyernek, ami természetesen ugyancsak a munka utáni keresletet növeli. Így azután a civilizatio fejlettebb fokán minden egyes munkamennyiségtől egy bizonyos haszon függ, ép úgy, a hogy a többi felső rendű jószág minden egysége is bizonyos hasznot képvisel.¹⁾ A termelési jószág elveszése, vagy a munkamennyiség elvesztése, elpazarolása esetén erről a hasznról le kell mondanunk. Ha a naponkint a termelésre szánt időből egy órát elpocsékolunk vagy elveszünk, arról a hasznról le kell mondanunk, melyet ez idő alatti munkánkkal előállithattunk volna. Valamint a gazdasági életben mindenütt, úgy itt is természetesen oda fogjuk e veszteséget tölteni, a hol az a legkevésbé érzékenyen sújt; ha tehát egy órát a dolgozásra szánt időből valamely okból elvesztünk, akkor, ha az egyes órákban különböző értékkel bíró javakat állítunk elő, a hátralevő munkaidőt úgy fogjuk beosztani, hogy a legfontosabb javakat állítsuk ez alatt elő. Bár tehát ép ezért csupán a legkevésbé fontos munkaóra alatt előállított termékről kell lemondanunk, egy bizonyos hasznról és pedig a legkevésbé fontos munkaóra alatt előállított termék hasznáról okvetlenül le kell mondanunk, ha egy munkaórát elvesztegettünk. Ha valaki bizonyos fajta munkára szánt három órai munkaidejéből, melynek első órájában 10-es, második órájában 8-as, harmadik órájában pedig 6-os határhasonnal bíró javakat állít elő, az első munkaórát elvesztegeti, p. o. reggel elalszik egy órát, akkor

¹⁾ Igen világosan fejezik ki ezt p. o. Sax következő szavai: »Eine bestimmte Arbeit, welche eine andere ausschliesst, wird eben dadurch Ursache der Unlust, welche die Nichtbefriedigung jenes Bedürfnisses erzeugt, für das eben das entsprechende Gut wegen mangelnder Zeit und Kraft nicht hervorgebracht werden kann. Während jene Arbeit das eine Gut herstellt und dadurch zu einer Bedürfnissbefriedigung führt, folglich die hiemit verbundene Lust verursacht, ist dem Menschen zugleich die Unlust gegenwärtig, welche durch die Unmöglichkeit der Befriedigung eines anderen Bedürfnisses entsteht.« (Grundlegung der theoretischen Staatswirthschaft, 261—62. oldal.)

nem fog ugyan a 10-es határhaszonnal bíró jószágok előállításáról lemondani, ha azonban napi beosztása olyan, (a mint a határhaszon-elmélet híveinek nézete szerint fejlett gazdasági viszonyok közt általában nagyjában lenni szokott), hogy a kérdéses munkaóra pótlására többé nem jut ideje, akkor egy bizonyos határhaszonnál, és pedig a 6-os határhaszonnál kénytelen lesz lemondani. Minthogy tehát a munkamennyiség egy egységének az elveszése épen úgy egy határhaszonnál való lemondást von maga után, mint az egyéb javak egy egységének az elveszése, a munka egészen olyan természetű jószág, mint a többi felsőbbrendű jószág; egy-egy munkamennyiség értéke e szerint tehát szintén a vele előállítható jószág határhasznától, helyesebben határhozadékatól nyeri értékét, mert a munka is kisebb mennyiségben áll rendelkezésre a fejlettebb gazdasági szervezetekben, mint a mily mennyiségben szükségeltetik.

A munkának ily értelemben való felfogása a termelési költségek törvényének működésével összefüggésbe hozva, a munkának, mint a termelési költségek egyik elemének a felfogására nézve már egész határozott állásfoglalást tartalmaz. Mert, ha a munka ép olyan termelési jószág, mint a többi felsőbbrendű jószág, akkor a termelési költségek közt is ép oly módon szerepel mint azok; valamint a többi termelési jószág határhasznát útján szerepel a termelési költségek között, úgy a munka is azért része a termelési költségeknek, mert minden egyes részmennyiségétől egy-egy határhaszon függ.

A termelés, a mint Wieser hangsúlyozta, nemcsak értéket állít elő, nemcsak érték forrása, hanem mindazon esetekben érték megsemmisítésével is jár, a midőn korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre álló jószágokat alkalmazzuk a termelésnél. Valamint abban az esetben, ha egy jószágot elfogyasztottunk, annak egyéb módon való felhasználásáról le kell mondanunk, épen úgy le kell mondanunk az egy termelési ágban felhasznált összes nem állandó használatú termelési javak egyéb felhasználásáról. Ép ebben van a termelési költségek lényege, mert ha nem kellene az egyéb használatokról lemondanunk, a termelés költség nélkül történnék. Tényleg azonban minden felhasználás az egyéb használatokról való lemondást jelent, még az álló tőkénél p. o. egy gépnél is, mert egy időben nem használhatom azt két célra. Hogy a felsőbbrendű javaknak termelésre való minden felhasználása bizonyos haszonnál való lemondással egyenlő, legjobban akkor tűnik ki, ha feltételezzük, hogy a termelés valamely elkövetett hiba folytán nem sikerült, és így a helyett, hogy a feláldozott javaknál értékesebb jószágot termeltünk volna, értéktelen anyaghalmazt nyertünk. Ez esetben világos, hogy a feláldozott termelési javak határhasznáról le kell mondanunk. Ha a termeléshez szükséges felsőbbrendű jószágok mindegyikéből áll is még rendelkezésünkre egy-egy második példány, és a termelést újból, és pedig ezuttal sikeresen elvégezzük, ezért még sem mondhatjuk, hogy nem vesztettünk semmit, mert az első termelési folyamatban felhasznált termelési javaknak megfelelő határhaszonnál mégis le kell mondanunk. Ha ugyanis az első termelési folyamat is sikerrel végződött volna, akkor most a kérdéses termékből két példány állna rendelkezésünkre, míg így csak egy példány van birtokunkban. Az a tény, a melyet a termelési folyamat nem sikerülése ily kézzelfoghatóan állít szemünk elé, hogy t. i. az egyszer felhasznált termelési javak

egyéb felhasználásáról le kell mondanunk, a termelést állandóan kísérő jelenség. Ép ennek az eredménye az, hogy mielőtt a termelési javak egy-egy részmennyiségét valamely gazdasági ágban felhasználjuk, jól meggondoljuk, hogy vajjon a többi termelési ágban ugyane mennyiséggel elérhető haszonra való tekintettel gazdaságos-e a kérdéses jószágot a szóbanforgó termelési célra felhasználni.

A midőn egy munkamennyiséget bizonyos termelési ágban alkalmazunk, ezt csakis arra való tekintettel tehetjük gazdaságos módon, hogy vajjon ebben az alkalmazásban biztosítja-e ez a kérdéses munkamennyiség a legnagyobb hasznat és hogy nem mondunk-e le ez által valamely más termelési ágban esetleg ugyane munkamennyiséggel elérhető nagyobb haszonról. Minthogy tehát akkor, midőn megállapítjuk, hogy egy-egy munkamennyiséget hol alkalmazzunk, arra vagyunk tekintettel, hogy egy munkamennyiséggel a különböző termelési ágakban milyen hasznat érhetünk el, a munka nem mint fáradság forrása, hanem mint az egyéb termelési javak, haszon, határhaszon forrásaként szerepel a termelési költségek között. Ennélfogva az, hogy valamely jószág előállítása egy bizonyos mennyiségű munkába került, az értékképződésre és a termelési költségek törvényének működésére való tekintettel nem azt jelenti a határhaszonelmélet szerint, hogy ennyi fáradságot okozott, hanem azt, hogy ily mennyiségű munkának a máshol való alkalmazásáról, azaz ily mennyiségű munka határhasznáról kell lemondanunk. Az értékképződésre, valamint a munkának a termelési költségek közé tartozására nézve a határhaszonelmélet íróinak nézete szerint bizonyos tekintetben¹⁾ közömbös az, hogy a munka fáradságot is okoz, a döntő csak az, hogy minden részmennyiségétől bizonyos haszon függ. A fáradság, a melyet a javak előállításánál felhasznált munka okoz, csak addig lehet irányadó a javaknak tulajdonított jelentőségre nézve, ameddig a munka a szabad javak közé tartozik és a termelés lehetőleg kis tőke segítségével történik, tehát csak addig, a míg a gazdasági élet a fejlődés kezdetén van. A míg ugyanis a munka a szabad javak közé tartozik, vagyis nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a milyenben szükségeltetik, addig egy-egy munkaóra elmulasztása, vagy valamely elveszett jószág újból megszerzésére való fordítása nem jár haszon elvesztésével, hanem csak azért jön tekintetbe, mert fáradsággal, kimerüléssel jár. A mint azonban a munka kisebb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a mily mennyiségben arra szükség van, az üres óráink száma csökken, a munkával járó fáradság szerinti értékbecslés helyét a munkától függő haszon szerinti becslés foglalja el.²⁾ Kétségtelen tehát, hogy addig, a míg a munka nem gazdasági jószág, addig minden egyéb jószág, mely munka útján megszerezhető, a rája fordítandó fáradság alapján becsültetik. Ekkor ugyanis, minthogy megfelelő szabad idő áll ren-

¹⁾ Tudniillik az alább említendő szempontok kivételével.

²⁾ A szövegben ismertetett gondolatmeneten kívül az osztrák iskola hívei a munkával járó kényelmetlenségnek értékmegállapító szerepe ellen egyéb érveket is érvényesítenek. Így többek között Wieser utal arra, hogy ha a termelésre fordított fáradság szerint becsülnék a termékeket, akkor az egyenlő munkával, de igen különböző tőkeáldozattal termelt javaknak egyenlő értéket kellene tulajdonítanunk, mi a tapasztalattal ellenkezik. Hogy ez az érv a munkatermelési költség minőségét jobban kifejezésre hozza, azt helyesen úgy kell fogalmaznunk, hogy a különböző fajta, de nagyjában egyenlő fáradságot képviselő munkával előállított javakat egyenlően kellene becsülnünk, holott tényleg ezt nem tesszük, minthogy

delkezésünkre, mely alatt a fáradságnak újból való magunkra vételével az elveszett vagy elhasznált javakat pótolhatjuk, újból megszerezhetjük, a javak birásától tulajdonkép nem függ más, mint kényelmünk, melyet a termelés fáradságának magunkra vétele megzavar. Haszonról ez esetben nem kell lemondanunk, hanem csak kényelmünkről. Oly társadalomban, melyben a termelés lehető csekély tőkével történik és munka feles mennyiségekben áll rendelkezésre, a mint Wieser említi, a javak birása azért jelent gazdagságot, mert kényelmet biztosít a tulajdonosnak, megóvva őt a termeléssel járó fáradságtól; a szegénység pedig ily társadalomban azt jelentené, hogy az embernek sokat kell fáradnia. A mint azonban az ember a javaknak tervszerű termelésre való alkalmasságát felismeri, és lassankint összetettebb termelési folyamatok honosodnak meg, melyek egyre nagyobb mennyiségű tőkét és munkát igényelnek, úgy azok a felsőbbrendű javak, melyeknek termelésre való alkalmasságát az ember felismerte, valamint a munka is, gazdasági javakká válnak, és minden részmennyiségük egy-egy haszon képviselőjévé lesz, minthogy most már egyre nagyobb mértékben van e jóságokra a termelésnél szükség, és azoknak a korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állása egyre érezhetőbbé válik. Most már ahhoz, hogy egy elveszett jóságot újból előállítsunk, nem elegendő, ha készen vagyunk a termeléssel járó fáradságot magunkra venni, mert a felsőbbrendű javak és köztük a munka is gazdasági javakká lettek, úgy, hogy termelésre való felhasználásuk esetén egyéb használatukról le kell mondanunk, mi éppen korlátolt mennyiségben rendelkezésre állásuk folytán érezhetővé válik. Ennek folytán a gazdasági élet fejlettebb fokán már nem az dönt a termelési folyamat ismétlésére vonatkozólag, hogy készen vagyunk-e magunkat az ezzel járó erőfeszítésnek, fáradságnak alávetni, hanem az, hogy hajlandók vagyunk-e a szükséges termelési javak és ezek között a szükséges munka egyéb felhasználásáról lemondani, hogy azokat ebben a termelési ágban alkalmazzuk.¹⁾ Ha egy kérdéses munkamennyiségnek valamely termelési folyamatban való alkalmazásáról van szó, most már azt vizsgáljuk, nem érhetünk-e el nagyobb hasznot, ha valamely másik termelési ágban alkalmazzuk azt. Ennélfogva a munkának a szerepe a termelési költségek közt most már azon alapúl, hogy a termelési folyamatban való alkalma-

a munka különböző minőségéhez képest, ha az egyenlő mennyiségű kényelmetlenséget képvisel is, mégis különböző értéket fogunk a kérdéses javaknak tulajdonítani, mert az egyik fajta munka korlátozottabb mennyiségben áll rendelkezésünkre, mint a másik és így az egyiktől nagyobb haszon függ, mint a másiktól. Bár nem egészen ily alakban, de mégis nagyjában hasonló értelemben érintette újabban e kérdést Green a »Quarterly Journal of Economics« VIII. kötetében irt cikke elején.

¹⁾ Igen szépen fejezik ki e gondolatot Wieser következő szavai, melyeket ép azért szöszint ideiglatok: »Ein Barbarenstamm würde den wirtschaftlichen Anforderungen genug thun, wenn stets der Nutzen der Arbeit mit ihrer Mühe verglichen und diejenigen Thätigkeiten, deren Nutzen die Anstrengung nicht vergilt, ausgeschlossen würden. Nationen in vorgeschrittenen Verhältnissen müssen noch etwas mehr thun. Sie müssen überdies erwägen, ob der Erfolg auch der grösste mögliche ist, und müssen eine Unternehmung nicht bloss dann als unwirtschaftlich verwerfen, wenn ihr Ertrag die Plage nicht vergilt, sondern auch dann, wenn ihre Ausführung durch Entziehung der verfügbaren Arbeitskraft eine andere Unternehmung, die grösseren Nutzen gäbe, unmöglich machen sollte. (»Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes« 109. oldal.)

zása egy másik haszonról való lemondást jelent, t. i. arról a haszonról való lemondást, melyet a kérdéses munkaerő a szóban forgó jószág újból való előállítására használt idő alatt egy másik termelési ágban előállított volna. Így tehát látjuk, hogy a munka, a mint a gazdasági javak sorába lép, maga is ép oly termelési jószággá lesz, mint a termelési költségek bármelyik másik neme. A többi felsőbbrendű jószágtól a munka csak személyes természete által, vagyis annál fogva különbözik, hogy a korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló javak tulajdonságain kívül az embernek erőfeszítést, fáradságot okoz az alkalmazása. Vagyis, még egyszer röviden összefoglalva az eddigieket: a munka fejlettebb gazdasági viszonyok mellett nem fáradságot és erőfeszítést okozó minőségében, hanem az egyéb termelési javakhoz hasonlóan annál fogva foglal helyet a termelési költségek között, hogy minden munkamennyiségtől egy meghatározott haszon függ.

Az előadott észmemenetből világosan folyik, hogy a munka mint fáradság fokozója is lehet bizonyos, a fejlettebb gazdasági viszonyok közt kivételnek tekintendő esetekben ama jelentőségnek a forrása, melyet egy-egy jószágnak tulajdonítunk. Úgy Wieser, mint Böhm-Bawerk kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a felesleges óráinkban, tehát rendes munkaidőnkön kívül végzett munka termékét a rája fordított fáradság szerint becsüljük, mert elvesztése esetén ezt pusztán a szükséges kényelmetlenségnek a magunkra vállalása által is újból megszerezhetjük. Ily esetekben, a mint látjuk, azért szerepel a munka kényelmetlenséget okozó minőségében az érték forrásaként, mert nem mint gazdasági, hanem mint szabad jószág jön tekintetbe. A szabad óráink egy részének ugyanis rendszeren nincsen különös rendeltetése és így azoktól gyakran nem függ bizonyos haszon biztosítása. Épen ezért az ily időben végzett munka termékének tulajdonított jelentőség attól függ, hogy mennyi kényelmetlenséget okozott a jószág előállítása. Böhm-Bawerk ¹⁾ az újból megszerzés okozta kényelmetlenség alapján való értékbecslés esetét a következő példával világítja meg: valamely érdekes ünnepélyen való részvételre csupán személyes jelentkezés mellett lehet belépti jegyet kapni; e jegy értéke rám nézve annak a kényelmetlenségnek nagyságától fog függni, melyet nekem az újbóli személyes jelentkezés okoz, mert ha a már birtokomban levő jegyet elvesztem, akkor helyette a jelentkezés fáradságának magamra vételével — feltéve, hogy van erre felesleges időm — egy újat szerezhetek; az, hogy szerzek-e magamnak új jegyet vagy nem, csak attól fog függni, hogy az ünnepélyen való részvétel által nyújtott hasznót, vagy a jelentkezés fáradságát tartom-e nagyobbnak. Természetes azonban, hogy az ilyen esetek csak kivételesek és kivált fejlett gazdasági élet mellett, midőn az ember napja szigorúan be van osztva, egyre ritkábbak. Mégis van a foglalkozásoknak egy bizonyos neme, a háztartás körül végzett és hasonló munkák, melyek eredményét többnyire az előállítás által okozott fáradság alapján becsüljük, minthogy ezek többnyire nem tartoznak rendes foglalkozásunkhoz, hogy úgy mondjam, ipari munkánkhoz.

A szóban forgó kérdésben a határhasonelmélet eredeti állás-

¹⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Neue Folge XIII. kötet 42. oldal.

pontja eléggé merev, a mennyiben e szerint az, hogy a munka mint fáradság és mint haszon forrása egyszerre legyen döntő az értékre nézve, teljesen ki van zárva. Hiszen ahhoz, hogy ez lehetséges legyen, szükséges volna, hogy a munka egyszerre szerepeljen szabad jószág és gazdasági jószág minőségében. Mert amíg a munka a szabad javak sorában szerepel állandóan, vagy ideiglenesen, addig mint kényelmetlenség forrása, amint azonban gazdasági jószág minőségét öltötte, mint haszon forrása okozója annak, hogy termékének jelentőséget tulajdonítunk. E szerint tehát logikai lehetetlenség, hogy egy jószágot az előállításával járó fáradság és az előállításához szükséges munkamennyiség haszna alapján becsüljünk.¹⁾

Az a körülmény, hogy a munka fáradságot okoz, azért a gazdasági élet magasabb fokán sincsen teljesen hatás nélkül a munkatermékek értékére és a határhaszonelmélet ennek elismerésével ügyesen beillesztette a munkának személyes jellegéből folyó következményeket is rendszerébe. Az ugyanis, hogy a munka végzése kényelmetlenséggel jár, oda vezet, hogy az emberek sokkal nagyobb mértékben tartózkodnak a munkától, mint tartózkodnának akkor, ha ez a körülmény nem volna. Ez a munkától való tartózkodás, az emberek lanyhasága azután a rendelkezésre álló munkamennyiségnek a csökkentését eredményezi és a munkát sokkal nagyobb mértékben teszi korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló jószággá, mint volna e nélkül. A határhaszonelmélet írói a munkával járó fáradságnak a termelési költségekre gyakorolt eme befolyását nem domborították ki kellőleg, pedig kétségtelen, hogy e szempontnak kellőképp való előtérbe tolásával sokkal tetszetősebb alakot nyer az osztrák iskolának a munkára, mint a termelési költségek elemére vonatkozó tanítása. Wieser e szemponttal csak egész mellékesen foglalkozik²⁾ és a termelési költségek kérdésével ujabban foglalkozó írók is elmulasztották azt kellően előtérbe tölteni, sőt egyáltalán tudomást sem vesznek róla. Pedig, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a határhaszonelmélet a munkával járó kényelmetlenség befolyását a termelési költségekre fejlett gazdasági viszonyokra vonatkozólag sem tagadja, csak másképp értelmezi, mint a munkaelmélet, akkor joggal vádolhatjuk a határhaszonelméletet azzal a következtetéssel, hogy a munkának szabad jószágból gazdasági jószággá változásánál egyszerre rövid úton eltünteti azt az előbb az értékképződésre nézve döntőnek elismert ténytet, hogy a munka fáradsággal, kényelmetlenséggel is jár. Oly elmélet pedig, mely azt állítaná, hogy a munkának kényelmetlenséget okozó oldala az ember gazdasági tévékenységére és a termelési költségek nagyságára nézve közömbös, ellentétbe helyezkednék a kézzelfogható tényekkel és így minden valószínűséget és elfogadásra való jogosultságot nélkülözne.³⁾ Épen ezért az elmélet idevágó tanításának a megfelelő kiemelése nézetem szerint az elmélet elfogadásának vagy visszautasításának kérdésére nézve döntő lehet.

A teljesen eltérő, sőt ellentétes álláspont, melyet a munka-

¹⁾ V. ö. Wieser »Der natürliche Werth.« 190—191. oldal.

²⁾ »Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes.« 110. oldal.

³⁾ Elég csodálatosnak kell tartanunk, hogy a határhaszonelmélet ellenfelei az elmélet íróinak eme mulasztását támadásaik alkalmával nem zsákmányolták ki és eme távolról eléggé gyengének látszó pont ellen nem irányították támadásaikat.

elmélet és a határhaszonelmélet a munka fogalmának magyarázatánál elfoglalt, kihatással volt a termelési költségek elemzésének egész terére és itt is ellentétbe hozta egymással a két elméletet. A munka-elmélet ugyanis a termeléssel járó munkát fáradságot okozó minőségében fogván fel, arra az eredményre jutott, hogy a tőke előállítása is fáradsággal járván, a tőke is tulajdonkép munkára vezethető vissza és így nem végleges eleme a termelési költségeknek. A tőke e gondolatmenet szerint felhalmozott, mintegy megjegeczesedett munkának tekintendő, miből azután az a további következmény folyt, hogy a termelési költségek végelemzésben csakis munkából, a termeléssel járó fáradságból állnak, mely felfogás a munkaelmélet által a költség-törvénynek az értékképződés szempontjából tulajdonított nagy jelentőség folytán arra az eredményre vezette az elméletet, hogy az értéknek általában a javak előállításával járó kényelmetlenség és fáradság az oka. Ezzel szemben a határhaszonelmélet az által, hogy a munkának a termelési költségek közti szerepét a haszonra vezette vissza, a munkát és az egyéb termelési javakat a termelési költségek hasonló elemeinek tekintette; mert a termelési költségek jellege úgy a munkánál, mint a többi termelési jószágnál a korlátolt mennyiségben rendelkezésre állásból származik. Böhm-Bawerk elismerte ugyan, hogy történeti szempontból tekintve a kérdést, a tőke keletkezése munka és a természet erőinek összeműködésére vezethető vissza; minthogy azonban a határhaszonelmélet úgy a munkát, mint az egyéb termelési javakat azért tartja a termelési költségek elemének, mert bizonyos hasznót képviselnek, melyről termelésre fordításuk esetén bizonyos irányokban le kell mondanunk, a munkának és a tőkének a gazdasági élet fejlettebb állapotát tekintve egyenlő jelentőséget kellett tulajdonítania a termelési költségek között. Hiszen a termelés magasabb fokán mindkettő egy és ugyanazon oknál fogva, t. i. korlátolt mennyiségben való előfordulása folytán eleme a termelési költségeknek. Ezért azután nem fogadhatta el a határhaszonelméletet, hogy a termelési költségek elemzésénél a tőkét mint munkaterméket, végső sorban munkára vezessük vissza, mert az előbbiekhez képest a tőke nem azért eleme a termelési költségeknek, mert munkatermék, hanem azért, mert tőle haszon függ, tehát ugyanazon okból, mint a munka és így a termelési költségek közt a munka és a tőke egész egyenlő fokon szerepelnek.¹⁾ A munka tehát a határhaszonelmélet szerint nem tekinthető a termelési költségek szempontjából oly távolabbi elemnek, melyre a tőke is felbontható; egyik sem magyarázható a másikkal és midkettő csak egy közös elemre, t. i. az egy-egy részmennyiségtől függő határhaszonra bontható fel. A munka tehát nem abban különbözik a tőkétől, hogy távolabbi eleme a termelési költségeknek, hanem csak abban, hogy a munka az emberi testre, az ember izmaira gyakorolt hatása folytán az ember személyével szorosabb összefüggésben áll, mely tulajdonsága ellenben csak a munkával való még nagyobb takarékoskodás előidézése által van hatással

¹⁾ Erre céloz többek közt Böhm-Bawerk következő szavaiban: »Die bekannte Lehre der Socialisten, welche den Werth einfach auf Arbeitsmengen stützen will, thut . . . . . abgesehen davon, dass sie das Kostenelement »abstinence«, oder wie wir es sonst nennen wollen, nicht berücksichtigt, den Thatsachen geradezu Gewalt an.« (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. III. kötet. 197. oldal).

a termelési költségek közt játszott szerepére, egyébként pedig a termelési költségek és az értékképződés megmagyarázása szempontjából közömbös.

Igy tehát a határhaszonelméletnek az a felfogása, hogy a munka is mint korlátolt mennyiségben létező termelési jószág azért eleme a termelési költségeknek, mert minden részmennyiségétől egy-egy haszon függ, a termelési költségek magyarázatának egész terjedelmére vonatkozólag más eredményre juttatta a határhaszonelméletet. Mint-hogy ugyanis a munkát is mint haszon képviselőjét tekintette a termelési költségek részének, a termeléssel járó izommegerőltetést nem fogadhatta el, a mint láttuk, oly elemnek, melyből a tőke keletkezése is megmagyarázható volna.

A határhaszonelméletnek emez a termelési költségek lényegére vonatkozólag adott és az eddigi elméletekkel teljesen ellenkező magyarázata megindította a termelési költségek magyarázata körüli vita lavináját, mely egyre nagyobb arányokat öltött. A határhaszonelméletet költség magyarázatáért igen különböző oldalokról támadták meg, úgy, hogy e támadásoknak csak nagyjában való csoportosítása is nehezen vihető keresztül.

Az amerikai írók egy része, Green, Patten, Seligman, Davenport, stb. az alapot, a melyre a határhaszonelmélet a termelési költségek magyarázatát építette, nem utasította vissza. Ezek az írók a termelési költségek alatt — bár nem kizárólag, mert a fáradságot is többnyire a költségek elemei közé felveszik, a mint alább látni fogjuk — azokat a határhasznokat értik, melyekről a termelés céljából le kellett mondanunk, tehát általánosságban elfogadják a határhaszonelméletnek a termelési költségek elemzésére vonatkozólag felállított alaptételét. A határhaszonelmélettől eme kiindulási pont alapján adott költségmagyarázatot ellenben ezek az írók túlságosan szűknek találták és igyekeztek azt bővíteni. A mint tudjuk, ugyanis az osztrák iskola tanításához képest a termelési költségek azokból a hasznokból állnak, melyek a termelésnél közvetlenül felhasznált javaktól függnék. E szerint tehát a termeléshez szükséges nyers anyagok és munka stb. határhaszna képezi a termelési költségeket. Az amerikai tudósok az által igyekeztek a termelési költségek magyarázatát általánosabbá tenni, hogy nemcsak a termelésnél tényleg felhasznált javak, hanem mindazon javak határhasznát ide számították, melyekről való lemondás a termeléssel közvetlen vagy közvetett összefüggésben van. A termelés ugyanis nemcsak közvetlenül javaknak a nagyobb értékű javak előállíthatása céljából való megsemmisítése által jár bizonyos hasznokról való lemondással, hanem ezenkívül is számos áldozatot követel a termelőtől, mely áldozatok azonban nem vezethetők vissza egy-egy tényleg birtokunkban volt jószág megsemmisülésére. A termelés számos oly esetben is összefügg bizonyos hasznokról való lemondással, a midőn a javakat, melyektől e hasznok függnék, nem semmisítettük meg a termelés céljaira; ide tartoznak ugyanis mindazok az esetek, a midőn egyes javakból nem huzhatjuk az általuk elérhető legnagyobb hasznót, mert példának okáért a teljes kiélvezésükhöz szükséges idő — termeléssel való elfoglaltságunk következtében — nem áll rendelkezésünkre. Ily esetekben is le kell mondanunk legalább is a kérdéses hasznok egy részéről. Mint-hogy ugyanis a fogyasztás is a termeléshez hasonlóan időt igényel, a

termelésre fordított idő bizonyos fokig akadályoz bennünket abban, hogy termelésünk gyümölcseit teljes mértékben kiélvezhessük és azokból a lehető legnagyobb hasznot huzzuk. A termeléssel többé-kevésbé szoros összefüggésben számos hasonló, a birtokunkban levő javakból huzható haszon csökkentését eredményező tény van; ilyen többek között a fentieken kívül a Patten¹⁾ felemlített »sacrifice of confinement«, mely abban áll, hogy a termelés kedvéért szabadságunk élvezetéről mondunk le bizonyos mértékig. Patten,¹⁾ ki általában, mint a fogyasztás elméletének mestere, legtovább megy a »non consumption« eseteinek elemzésében, a szabad falusi levegőről való lemondást, mely annak a következménye, hogy az emberek az ipar üzése kedvéért városokba tömörülnek, szintén ideszámítja. Bár tehát az ezekről a hasznokról való lemondás nincsen közvetlen kapcsolatban bizonyos jószágoknak a termelés céljaira való feláldozásával, mégis közvetve összefügg e lemondás a termeléssel és ép ezért az amerikai tudósok nagy része azokat a határhasznokokat is a termelési költségek közé számította, melyekről való lemondás a termeléssel csak közvetett kapcsolatban van. Az ily czímen a termelési költségek közé beállított haszonveszteségeket, melyeket, minthogy ezek az írók a határtörvény érvényét nem vonták kétségbe, határhaznok elveszésének tekintettek, »sacrifice«, áldozat néven foglalták össze. A határhazsonelmélet amaz egyik sarktétele, hogy az értékre nézve tulajdonképpen mindig az a haszon irányadó, melyről le kell mondanunk, teljes kifejtését ezeknek az amerikai íróknak a termelési költségekre vonatkozó elveiben nyerte.

¹⁾ Patten a termelési költségek fogalmának differenciálásában is a legtovább megy. Megkülönböztet a költségek (cost) és a termék megszerzésével járó kiadások (expense) között. Az előbbieket alatt a termelő szempontjából tekintve azokat a pozitív kellemetlenségeket érti (fáradtság stb.) melyekkel a termelés jár, míg az utóbbiak szerinte a tulajdonképeni költségeken kívül a termeléssel járó egyéb áldozatok is (sacrifices) magukban foglalják és a fogyasztó szempontjából nézve tüntetik fel a kérdéses fogalmat. Hasonlóképp a közgazdaságtan tudományának különböző kérdései szempontjából is különbözőképp fogja fel a költségek lényegét. Bármennyire érdemes és tanulságos volna Patten idevágó gondolatmenetébe mélyebben behatolni, erről le kell mondanom, minthogy itt bennünket természetesen csak az értékelmélet szempontjából adott költségelemzése érdekel, mely a szövegben feltüntetett egybeesik, minthogy az értékelmélet szempontjából az áldozatokat is a költségek közé sorolja. V. ö. Patten következő szavait: »The valuetheorist views men in their primitive condition . . . and hence all sacrifices are costs« (Annals of the American Academy. III. kötet 413. oldal).

Közlemények és ismertetések.

Vita a buza és liszt versenyképességéről.

Kautz Gyula elnök felhívja a jelenlevőket, akik esetleg a kérdéshez hozzászólni kívánnak. A maga részéről úgy találja, hogy az előadó túlságos optimisticus színben tüntette fel a dolgot s alig hiszi, hogy az érdekek ennyire összeegyeztethetők legyenek, bár kíváncsának tartaná, hogy különösen az őrlési forgalom régóta vajudó ügye úgy megoldható volna, hogy az kielégitené úgy az egyik, mint a másik küzdő tábort.

Schober Albert nem érthet egyet a felolvasó fejtegetéseivel és gondolatmenetével. Az előadó tényeket említett fel, hogy vannak oly viz mellett fekvő állomások, honnét a gabona olcsóbb díjtétel mellett szállittatik, mint ugyanolyan távolságra fekvő állomásokról, ahol a viziút nem áll rendelkezésre. Ez azonban arra vezethető vissza, hogy a vasutnak meg kell küzdeni a viziút által támasztott versénnyel, s bár ez bizonyos anomaliának tetszik, mindazonáltal erről a forgalomról lemondani a vasut eddig még nem érezte magát feljogosítottnak. Ezt azonban az előadó kiindulási pontnak választotta s összehasonlításokat tett oly állomásokkal, ahol viziforgalom nincs, s erre való hivatkozással hasonló díjtételek alkalmazását kívánja oly vidékek részére, ahol gyengébb buzafajták termeltetnek. Szerinte az keresztül nem vihető, hogy megállapítható volna bizonyos területeken hány $\%$ -kal kevesebb értékű buza terem. Ez csak fokozná az anomaliát s maga után vonná azt, hogy kivitelünk még a vizi állomások menetéről is megszűnnék. Egyébként ezen vizi tételektől egészen különálló alapon nyugszik tarifarendszerünk s hasonló távolságra mindenütt külön tarifák állnak fenn, kivétel csupán oly helyen van, ahol helyi érdekű vasutak is részesülnek a szállításban, melyeknek vonalain drágább díjtételek nyervén alkalmazást, aránylag magasabb a szállítási díj is. De nagyon károsodnának szerinte a vidéki malmok is ezáltal, mert elvonatnék a gabona a helyi feldolgozás elől, létérdekük volna veszélyeztetve. Az előadó, nézete szerint, helytelenül veszi Budapestet kiindulási alapul, Budapestre úgy, mint New-Yorkba a gabona vasuton szállittatik; nálunk csak Fiumét lehet alapul venni. Egyébiránt nem látja be, hogy addig, míg a közös vámterület folytán meg van a természetes fogyasztási piacunk, miért hozunk áldozatokat, ráérünk akkor is, ha esetleg a külön vámterület folytán erre kényszerítve leszünk. Végül oda concludál, hogy az államvasutak bevételei közpénzt képezvén, az egykoronás legtávolabbi vidékről alkalmazandó maximális díjtételeket ezen bevétel nagyon meg-sínylené s aligha volna hasznothajtó, nyereséges vállalkozás. A vasut

nem magántulajdon s nem mondhat le önként bizonyos jövedelemről látszólagos előnyök fejében, melyek problematikus értékűek s a tarifák alkalmazása nem lehet panacea minden közgazdasági bajra.

Ecseri Lajos utal arra, hogy maga sincs azon nézetén, hogy az általa proponált mód talán teljes panacea volna, csupán egy javaslat a sok közül, melylyel meggyőződése szerint a bajon segíteni lehetne. A búzakivitelre nem fektet nagy súlyt, mégis foglalkozni kívánt vele, mert szerinte nem támaszkodhatunk egyetlen fogyasztási piacra, melynek kegyétől függünk s még nagyobb áldozatok árán is függetlenítésre kell törekednünk. Ami az egyes vidékeknek nyújtandó vasuti kedvezményt illeti, hangsúlyozni kívánja, hogy ezalatt nem valami különös előnyök nyújtását értette azon vidékek részére, hol olcsóbb búza terem, csak az egyenlő elbánásban való részesítést tartja óhajtatónak. Az államvasutakat fontos közgazdasági factornak tekinti, melynek hivatása éppen a hatalmas hálózat folytán, hogy a maga hatását közgazdaságilag éreztesse. Nem ismeri el, hogy a vidéki malmok kárt szenvednének, mert az általa felvetett megvalósítása esetén épen azon vidékeknek gazdasági culturája rendkívül emelkednék, melyek ma hazánk legelhanyagoltabb vidékei; ott sokkal több búza volna termelhető mint eddig, tehát a vidéki malmoknak is jutna elég, különben is nézete szerint inkább kell tekintettel lennünk az egyes országrészek szegény földmivelő lakosságára. Az egyes búzafajok megkülönböztetése és azok értéke közti különbség a lapokban naponkint olvasható. A buza szállítási díjának összehasonlításánál helyesen vette Budapestet és New-Yorkot kiindulási pontúl, mert ezen gabona piacok egyikén sem terem a kivitt buza, hanem azt a vidékről odahozzák. Egyébiránt a buza szállítása Fiuméból Londonba is 1 K 40 f, tehát az amerikai buza ellenében nem versenyképes. e tekintetben nincs is közte és előtte szóló közt nézeteltérés. Amennyire tehette, kereste a kiegyenlítést s abban a véleményben van, hogy javaslata, ha bővebb megfontolás tárgyává tétetnék, nem egészen elvetendő volna.

Elnök köszönetet mond az előadónak tanulságos felolvasásáért s az ülést berekeszti.

A közgazdaságtan elemei.

Nicholson J. Shield: *Elements of Political Economy*. London, 1903. Black Ch. und A. XVIII. + 488 old.

Az angol neoclassikus iskolának kiváló képviselője Nicholson. Tudása talán nem annyira széleskörű és mélyreható, mint Marshallé; a történeti iskola követelményeinek nem is tett annyira engedményeket, mint ez utóbbi; az osztrák iskolával sem rokonszenvez, de a gondolatok azon körében, melyben mozog, még élesebb elméjű, mint Marshall. Mélyreható elemzés, szabatos formulázás és egyszerű, de világos stylus legerősebb fegyverei.

Nicholson ez új kötete, mely az »elemek« czímet kapta, tulajdonképp az ő nagy közgazdaságtani rendszerén alapul. De azért sok tekintetben eltér e nagy munkától. A lényeges különbség a nagy munkától a polémiák teljes kizárásában rejlik, a mi természetes, miután szerző e munkáját különösen tanulóknak szánta. A beosztásban nagyrészt Mill könyvét vette mintául. A bevezetés a közgazdaságtan feladatát

és módszerét tisztázza; az első könyv a fogyasztásról és termelésről szól; a második a jövedelem megoszlásáról; a harmadik a forgalomról (ide értve az értéket, pénzt stb.-t is); a negyedik a gazdasági haladásról; az ötödik a kormányok gazdasági szerepéről szól. Természetes, hogy egy ily kézikönyv tartalmáról részletesen nem szólhatunk. Egyéni benyomásunk szerint a legsikerültebb fejezet az, a mely az értékről szól; nagyon sok érdekes és új gondolat rejlik a gazdasági haladásról szóló könyvben.

M.

Középkori szerb agrártörténelem.

Wlaŋnatz, Milan: *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*. Jena, 1903. Gustav Fischer. XV. f. 311. old.

E munka egyrészt a byzanci történetirodalomnak orosz, német és szerb irodalmán alapul, másrészt a kiadott levéltári-anyagot is feldolgozza. A kissé hosszadalmas, de értékes munka úgy az összehasonlító jogtörténet, mint a gazdaságtörténet szempontjából figyelmet érdemel. Szerző a szlávoknak, különösen szerbeknek őshazájukban létezett agrárszervezetének vizsgálásával kezdi meg munkáját. Az ismeretes zadrugán kívül a rod (nemzedék) és pleme (törzs) fogalmát is tisztázza. E korszakban magán-földtulajdonról nem lehet szó. A társadalmi viszonyok ugyan bizonyos különbségeket mutatnak, de e különbségek nem voltak elegendők, hogy személyi, vagy dologi uralomról, vagy függésről szólni lehetne.

A balkán-félszigeten való megtelepülés lényeges változásokat okoz a szerbek társadalmi viszonyait illetőleg. Mindenekelőtt a byzanci birodalomnak társadalmi szervezete kihat rájuk is; ezért szerző külön vizsgálja a byzanci birodalom viszonyait. Fejtegetései a szabad parasztokról az ú. n. szegény emberekről, a különböző függési viszonyban lévő földesúri parasztokról és a rabszolgákról sok érdekeset tartalmaznak. A szerbek egy része annyira függésbe jutott a byzanci birodalomtól, hogy ennek agrártársadalmi szervezete rájuk kihatott, de más részük többé-kevésbé meg tudta tartani függetlenségét s e résznél az agrártársadalmi viszonyok is önállóbban fejlődtek. Ezeknél a nemzedéki és törzsi főnökség idővel örökössé vált; a tulajdon fogalma kifejlődött. Ennek folyamányaképen jelentkezik az állandó földesurasági fogalom. Az eredetileg egyenlő jogokkal bíró társak közül a gyengébbek és szegényebbek a főnököktől függő helyzetbe jutnak és úgy dologi, mint személyes szabadsági jogaik korlátozást szenvednek. Mindebbe belejátszik erősen a byzanci társadalmi szervezetnek kihatása. A X. századig körülbelül állithatni, hogy az ó-szerb szervezet földesúri paraszt-szervezetté átváltozott, noha elég szabad paraszt is maradt még meg. A XI., XII. századokban e byzanci földesurak mind jobban röghöz kötik jobbágyaikat és emelik szolgáltatásaikat. Ennek gátlására szolgálnak ama különböző törvények, melyek a parasztság érdekében a XI., XII. században, úgy látszik, kevés hatással hozattak.

A XII.—XV. századig, vagyis a török uralom kezdetéig terjed a szerb agrártörténet második korszaka. Az uralkodó fő tulajdonosa az összes magántulajdont képező földeknek. Uralkodói és államvagyon közt nincs különbség. A királyi, császári vagyon szemben áll a nagy és kismemesi földekkel. Ezek vagy régtől fogva vannak az egyes

családok tulajdonában, vagy külön adománylevéllel jutottak tulajdonukba. Wlastelának nevezték. Ezt jellemzi a teljes tulajdon, rendelkezési és örökösödési jog. Ezzel szemben katonáskodási kötelezettség és állandó, vagy esetleges szolgáltatások állnak. A wlastelától különbözik a pronija, a nemességnek mintegy hűbéri földbirtoka, mely byzánci eredetre vall. Haszonélvezeti jog, de nem rendelkezési és nem teljes tulajdonjog. Az egyházak, illetve kolostorok földbirtoka (methorhiák) ugyan örök időkre szóló tulajdont jelent, de a rendelkezési, különösen eladási jog korlátozva volt. Némelykor még a bérbeadási jogot is megszorították.

A nem nemes, különösen a parasztsztyály birtokviszonyait illetőleg meg kell jegyezni, hogy a zuppa (vidék) a XIII.—XV. században már közigazgatási fogalom és törzsszervezeti jellegét elveszti. A régi szervezet maradványaképen a közös legelői jog, valószínűleg a közös erdőjog, általános várépítési kötelezettség maradnak fenn.

A zuppa alkatrészei a sélák (falvak), melyek sok esetben egyetemlegesen felelősek és kártérítésre kötelezettek voltak. Már a XIV. században különbséget tesznek az inkább földműveléssel, vagy inkább állattenyésztéssel foglalkozó népesség által lakott falvak között. A falvakon belül a zadruga fenmaradt, noha e századokban nem virágzott.³ Szerző, úgy hisszük, sikeresen fordul Peisker ellen, ki bizonyítani igyekezett, hogy a régi időben a zadruga tulajdonkép nem is házközösség jellegével birt.

A vidékek és falvak lakosságát általában sebreneknek nevezik. E kifejezés egyértelmű a jobbágy szóval. E nem nemes népesség 3 osztályra szakad; a polgárookra, a földművesekre (vagy szerbekre) s az állattenyésztőkre (vagy vlachokra). Szerző részletesen vizsgálja ez osztályok társadalmi helyzetét, jogaikat, kötelességeiket, tényleges helyzetüket. A lakosság legnagyobb részét a jobbágy parasztság alkotja, kikre vonatkozólag a földhöz kötöttség, a tulajdonjog megszorítottasága, a robot s mindenféle szolgáltatási kötelesség megállapítható. Szerző nagy érdemet szerzett magának az által, hogy különösen a robot és szolgáltatási viszonyokat külön-külön az egyházi, kolostori jobbágyokra, a domanialis és magán paraszt-jobbágyokra vonatkozólag részletesen kifejti. Külön tanulmány tárgyát alkotja azután a vlachok helyzete, mely másnemű foglalkozásuk folytán, külön jelleggel bír. A népesség legalsó fokán találjuk az otrokákat; társadalmi, jogi helyzetük a teljes rabszolgaság és az örökös jobbágyság közt mintegy középhelyet foglal el.

A munka végén felette érdekes adatok vannak még az e századokban divott emberkereskedésről. M.

Kartelltörvényhozás.

Árkövy Richard: *Előtanulmányok a kartelltörvényhez. Az Országos Magyar Gazdasági-Egyesület codificationalis bizottságának kiadványa.* XI. f. Budapest, 1904. Pátia, 62 oldal.

A kartellek kérdése körülbelül csak húsz éve foglalkoztatja a tudományt, de azóta sokkal nagyobb irodalom fejlődött róla, mint számos régtől fogva tárgyalt kérdésről. Bár a nyugati civilizáció államaiban a kartellek sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint nálunk s bár ott részletes alapossággal foglalkoznak velök, sőt pl.

Németországban messzire előrehaladt az irodalmi kutatás, az enquête-vitel s a kérdés jogi előkészítése is: még sem tartják elérkezettnek az időt a kartellek törvényhozási rendezésére. Alig van kérdés, melynél az elhamarkodás, a megoldásnak könnyelmű megválasztása veszélyesebb lehetne.

Magyarországon az első tudós, ki a kartellek kérdéséről külön munkát adott ki, Mandello Gyula¹⁾ volt. E munka megjelenése óta csak Ráth Zoltán emlékirata tesz számot, melylyel kapcsolatosan 1898-ban kartell-törvényjavaslat készült a kereskedelmi ministeriumban. De e javaslatból épp oly kevésbé lett törvény, mint szellemi előidézőjéből: az osztrák kartelljavaslatból. E javaslatok szelleme azonban újból kísért. Az O. M. G. E. foglalkozik az utóbbi időben a kartelltörvény kérdésével. Az O. M. G. E. először teljes törvénytervezet kidolgozását czélozta, de végül egy hat pontból álló javaslat készítésére szorítkozott. Ezzel kapcsolatosan kiadták ez ismertetés tárgyát képező tanulmányt. Azonkívül a kereskedelemügyi minister megbizta Mandel Pál orsz. képviselőt kartelltörvényjavaslat készítésével. A javaslat elkészült; a kereskedelemügyi ministeriumban van s enquête-szerű tárgyalásra vár. A magyar kartellekről Mandello és Ráth említett munkáin kívül csak kevés értékes irodalmi anyag áll rendelkezésre.²⁾ Oly vizsgálódásokról, mint a minők az Egyesült-Államokban, vagy Németországban folytak és folynak hivatalos enquête-ek és magánkutatások alakjában a kartellekről, hazánkban nem is szólhatunk. Úgy hogy nálunk még annyira sincs előkészítve a talaj, mint az említett államokban.

A külföldi tapasztalatok a kartelltörvényhozás terén egyelőre nem nagyon biztatók. Sem magánjogi, sem közigazgatásjogi, sem büntetőjogi sikeres megoldást nem ismerünk. Már pedig a külföldön a kartellek sokkal számottevőbbek, a gazdasági fejlődést erősebben befolyásoló tényezők, mint nálunk. Attól tartunk, hogy minálunk az egész törvénykészítési munka legfeljebb még egy állami hivatal felállítására fog vezetni.

Az előttünk fekvő munka a kartelltörvényhozás céljait akarja szolgálni. De azonkívül a kartellek gazdasági és jogi helyzetét is érdekes módon vizsgálja. A könyvnek e tudományos része a szerző munkáját dicséri, különösen azon részekben, hol az inductiv módszert nagy sikerrel alkalmazza. E részek az 1. és 2. fejezet, melyekben szerző a kartellek egyes válfajait áttekinthető rendszerben vizsgálja. A mint azonban szerző az inductiv módszert elhagyva, messzebb menő elvonásokba bocsátkozik, kevésbé érthetünk vele egyet. Így például a kartellek és trustok kezdetlegesebb, vagy tökéletesebb szervezeti fejlődését nemcsak a gazdasági, hanem az általános kulturális előrehaladottsággal igyekszik összhangzásba hozni (5., 12., 26. old.). A culturának minél magasabb fokán áll valamely ország, annál tökéletesebb szervezetűek kartelljei. A legtökéletesebb a trust, mely már egy egészen új fejlődési fokot jelent; ettől »Európa még meglehetősen távol van; sőt azt mondhatni, hogy a harmadik fejlődési fázisnak is csak alsó fokán áll«. (5. old.) E felfogás nagyjában Guntonnak és

¹⁾ *Az ipari kartellekről, Budapesti Szemle* 1890.; és különnyomat 1891-ben.

²⁾ A legtöbb tudnivalót a »*Hitel*«-ben, melyet Kálnoki Henrik szerkeszt, találjuk; de ez anyag tudományos feldolgozásra nem alkalmas.

Aschrotnak felfogásával egyezik. De mi azt hisszük, hogy az északamerikai trustokból nem lehet a legmagasabb gazdasági culturát következőképen levonni. És hisszük, hogy a trustok keletkezése Amerikában lényegesen összefügg a jogrendszerrel s közigazgatási praxissal. Hogy előbb keletkeztek a kezdetleges szervezetű kartellek s később a tökéletesebbek, azt is állítja szerző. Pedig gyakran primitív és igen tökéletes formákat találunk egymás mellett. A mikor szerző így szól: »Amerikában ily kartellek mai nap már alig léteznek« nem fejezi ki magát helyesen, mert ez állításából arra lehetne következtetni, hogy előbb voltak Amerikában kartellek s ezekből lettek a trustok. Pedig kartell a szó szorosabb értelmezésében alig létezett Amerikában. A fejlődés az egyéni, illetve társasági vállalkozási formáról közvetlenül a trustra vezetett át. Szerző a 3. fejezetben a kartelleket szükség szülte rossznak nevezi s ugyanazon oldalon (28) idézi Hirsch szavait: »Die Kartelle sind . . . Kinder der Noth.« E két felfogás azonban nem egyező.

Bár szerző kijelenti, hogy ő nem ellensége a kartelleknek s könyve iránya, hangja megerősíti ez állítást, a 3. fejezetben mégis határozottan a hátrányokat domborítja ki erősebben, mint az előnyöket. Nem tudjuk, helyes-e azon impressio, melyet az O. M. G. E. tárgyalásán az egyik felszólaló akként fejezett ki, hogy szerző a kartellek ellen akart írni, de munkája közben megszerette a kartelleket.

Határozottan téves szerző felfogása a 31. oldalon, mikor azt állítja, hogy »a kartell a legalacsonyabb munkabéreket szokta irányadóul venni s kell is, hogy irányadóul vegye, ha egységesen akarja szabályozni az árakat«. Az irodalomban számos adatunk van arra, hogy a kartellek igen gyakran emelőleg hatnak a munkabérekre. És természetes is, hogy csökkent verseny mellett, különösen ott, hol a munkásosztály erősen szervezett, a kartellek növekedő vállalkozói nyereségében a munkásoknak is nagyobb rész jut. Tudjuk azt is, hogy Angliában oly kartellek alakultak, melyeknél vállalkozók és munkások együttesen alkották az egyezményeket. Macrostynak¹⁾ kimutatása szerint a trustok az Egyesült-Államokban a munkabéreket lényegesen emelték. Különböznél is tudjuk, hogy sehol a világon sem oly magasak a munkabérek, mint az Egyesült-Államokban, ott épen, a hol a legelőrehaladottabb kartellek, illetve trustok képződnek. Bizonyos azonban feltétlenül, hogy a kartellek és munkásviszonyok közötti összefüggést nem lehet ily egyszerű módon eldönteni; azok mélyebbre szántó kutatást igényelnek.

Sok jót tartalmaznak szerző azon fejtegetései, melyek a kartelleknek a fogyasztók, a kereskedelem és egyéb irányban mutatkozó hatásait tárgyalják. A 29. oldalon azonban ez olvasható: »a fogyasztó közönség és a kartellek közt fennálló érdekellentétet senki sem czáfolhatja meg«. De szerző kénytelen megengedni, hogy »igaz, hogy az eladó és vevő érdekei mindig ellentétesek«, vagyis, hogy az ellentétet nem a kartellek, mint ilyenek idézik elő. Sőt hat sorral alább ezt olvassuk: »a fogyasztó közönség azért, hogy a termelés munkája megzavarást ne szenvedjen, lemondott a hathatósabb védelemről, a szabad versenyről s némán tűrte a kartellek alakulását; csak méltányos tehát,

¹⁾ *Die Trust in Amerika*. Arch. f. soz. Ges. u. Stat. 1901--02.

hogy a kartellek ne éljenek vissza helyzetükkel; s ha mégis visszaélnék, mint a hogy ez tényleg történik, alá kell vetni magukat bizonyos ellenőrzésnek». Ez utolsó mondat jellemző. Szerző elismeri a kartelleknek a termelést szabályozó hatását, elismeri azt, hogy ez előnyös a fogyasztókra, de minden bizonyítás nélkül és minden megkülönböztetés nélkül állítja, hogy a kartellek visszaélnék helyzetükkel.

A munka 4. fejezete a külföldi törvényes intézkedéseknek igen világos áttekintését nyújtja; továbbá azon főbb rendelkezéseket sorolja fel, melyek egy speciális kartelltörvényben megvalósítandók volnának.

E szerint minden kartell megalakítása bejelentendő egy erre kijelölt hatóságnál. Legczélszerűbben a kereskedelmi és váltótörvényszéknél létesítendő kartellosztálynál, melynek hatásköre az egész országra kiterjedne. Oly kartell, mely nem jelenti be magát, nem büntetendő ugyan, de nem részesül jogi védelemben. »Ha a kartell akár a fogyasztó közönséggel, akár a közvetítő kereskedelemmel, akár munkásaival szemben visszaéléseket követ el, a parlament van hivatva arra vonatkozólag a károsodottak által tett panaszokat elbírálás tárgyává tenni.« E javaslatokról azt hisszük, hogy a kereskedelmi és váltótörvényszék kartellosztálya egyszerű lajstromvezetőséggé lenne. A parlamentet pedig ily nagy gazdasági és technikai ismereteket igénylő kérdésekben sem illetékes, sem eléggé gyorsan működő, sőt eléggé pártatlan fórumnak sem tekinthetjük.

Ha a parlamenti bizottság a kartellek ellen emelt panaszt beigazoltnak nem találná, pénzbüntetéssel sújtja a panaszt emelőket. Ha beigazoltnak találja, felszólítja a kartellvezetőséget, hogy meghatározott időn belül küszöböljön ki működéséből mindent, a mi a sérelmet előidézte. Ha a kartell vonakodik e felszólításnak eleget tenni, a parlamenti bizottság különböző módon megrendszabályozhatja.

A munkához csatolva vannak az O. M. G. E. codificationalis bizottságának a kartelltörvény tárgyában tartott gyűléseinek jegyzőkönyvei, valamint az elfogadott s a kereskedelemügyi minsterhez terjesztett javaslat. E javaslat szerint: 1. »A kartellek gazdasági és jogi helyzete külön törvény által szabályoztassék.« 2. »Ugyane törvény tilalmazza és büntetéssel sújtsa a ringek és cornerek alakítását, továbbá a túlnyomólag speculativ indokokra visszavezethető trustalakításokat.« 3. A kartellek létesülése engedélyhez legyen kötve. 4. A hatalmukkal visszaélő kartellektől sérelmet szenvedettek panaszt emelhetnek (l. fentebb). 5. A kereskedelemügyi minster mihamarább kartell-enquétet hívjon össze a törvénybe foglalandó rendszabályok megvitatása céljából. Egyszersmind a Magyarországon s Ausztriában való hasonló eljárás céljából a két kormány megbízottainak tárgyalását óhajtják. A magyar és osztrák vállalatok kartelljei, mint nemzetközi jellegűek, külön szabályozást igényelnének. 6. Addig is, míg a törvény létrejön, mondja ki a törvényhozás, hogy a kormány csakis oly kartelleket támogathat, melyek a fogyasztó közönség érdekeit semmi vonatkozásban sem sértik.

Mint látni való, szerző is, de az O. M. G. E. is csak elveket formulázott egy kartelltörvény számára, de azoknak megfogalmazásától visszariad. Oly kérdések, mint az egyes kartellfajoknak jogászi

definiója »a túlnyomólag speculativ indokokra visszavezethető trust-szerű alakítások« formális törvényalkotásnak szinte leküzdhetlen akadályait képezik.

Azzal az érzéssel válunk meg Árkövy munkájától, hogy nagy tudással, kiváló értékkel bíró anyagot hordott össze, azonban a kartelltörvényhozás gyakorlati megvalósítását egy lépéssel sem mozdította elő. Bennünket pedig sehogysem tudott meggyőzni arról, hogy különösen Magyarországon külön kartelltörvény teremtésének ideje elérkezett volna.

Kallós Artur.

Társadalmi fejlődés.

Lánczy Gyula: *A modern társadalmi fejlődés irányáról.* A Társadalomtudományi Társaságnak ily czímen rendezett felolvasási-, illetve vita-cyclusa alkalmából. Budapest, 1904. Politzer Zs. és fia. 30 old.

A Társadalomtudományi Társaság a tél folyamán tanulságos s élvezetes vitát rendezett a társadalmi fejlődés irányairól. A vita négy főiránynak: a socialismusnak, liberalismusnak, conservativismusnak (keresztény-socialismus) s anarchismusnak exponálásával indult meg s ez irányok egyikének vagy másikának védelme — támadása volt tulajdonképeni anyaga. Az előadók, miután irányukat megvédték a vita folyamán esett vádak ellen, befejezték a hosszú, heteken tartott érdekes eszmecserét. Az irányuk egyedül boldogító voltáról meggyőződött előadóktól s a hol részlettudástól, hol politikai agresszivitás által szűk mederben tartott polemiáktól tanulságosan, mert tudományosan, tért el Lánczy most külön lenyomatban is megjelent felolvasásában. Lánczy felolvasása a felszólalóknak sem első, sem második csoportjába nem tartozik, felolvasása tulajdonképen újabb exponálása három főiránynak — az anarchismussal e helyütt nem foglalkozott — a nélkül azonban, hogy bármelyiknek is küzdő bajnoka volna. Lánczy mint történész szólalt meg, de nem a multnak krónikása, hanem a jelen kritikusa. Tudományosságának tárgyilagosságával belevilágított a modern társadalmi élet csudálatosan complex küzdelmeibe s megvilágításának e szokatlanul nyugodt, megoszló fénye minden hatást s ellenhatást, érvet s ellenérvet egységes meleg, erős, egyenletes világosságban mutat. Az egyenletes fény a kérdéseknek jóval nagyobb mezején oszlik meg, mint a tulajdonképeni vita folyamán s az emberiség solidaritásának érzése itt jóval megbízhatóbb, mint akár az anti-bourgeois, akár az antisocialista irány, mindig valamely tekintetben, ridegen exclusiv szónokainál.

Mindjárt felolvasása elején az egész emberiség kérdésének s nem egyes gazdasági osztályok vágyának mondja a felolvasó a megváltás, vagy prózaiabban, a gyökeres megváltozás után való vágyódást. Nem tagadja, sőt kiemeli, hogy ez irányban a gazdasági kérdések erős dynamikai jelentőségűek, de kifejti — az orthodox marxisták által oly gyakran szívesen agyonhallgatott — pszichologiai momentumokat is, a melyek ez áramlatokat az egész öntudatos, érző emberiség vágyódásává tették s vágyódásának mutatják.

Rámutat nemzedékünk ideges dispositiójára, a mely »a nagy realista kényszer-érdekek mellett fokozott spiritualizálódással mohón

felszi minden terméket, minden jelenséget, mely az érzelmi és eszmei érzékhez fordul». S azt hiszem e helyütt legközelebb járt ahhoz, hogy érintse azt a talán nem mellékes kérdést, a melyre a hosszú vita folyamán egyszer sem vetettek még fénysugarat, értem a társadalom physiológiai állapotának, egyes osztályok decadenciájának, más osztályok felülkerekedésének kérdését. Közel járt hozzá, hogy e kérdésnek is a szeme közé nézzon, de nem tette; pszichológiai okokkal azonban igenis bővítette a társadalmi vergődés mai állapotainak magyarázatát. E pszichológiai okok azok, a melyek a socialismus doctrinár marxista conclusióival megegyezni nem engedik. Ismeri, méltatja, sőt »foganatos világnézet« erejével működőnek — tehát nem pusztán theoretikus értékűnek — mondja a történelmi materialismust, azonban törvényszerűségének ridegségét, az emberiség mechanikus s mindenkor való haladásába vetett hitét elfogadni nem akarja. Nem fogadja el, mert a psychologikus életnek, az emberi idegéletnek tekintetbe nem vételét látja bennök.

A gazdasági determinismusban azonban igenis hisz, a világ-gazdasági versenyt, az ipari nagy productiot, az értékesítés feltételeit, a közlekedési eszközök hatályát, a tömegtermékek megjelenését s piacra vetését, mindmegannyi a fejlődés által determinált s a fejlődést újra determináló tényezőnek tekinti. Az irány azonban, a melyben ezeknek determináló hatását látni véli nem egyezik meg a Marx-féle történelmi materialismus jelölte iránynyal. Például mind a fentemlített okok s hatások összműködéséből a nagy s hatalmas államképződéseket szükségszerűen látja támadni, a mit pedig sem Marx, sem bármiféle hive vagy ellenese e theoriákból nem von le.

Magában a szocialista tanok fejlődésében is ellentétet vél látni a classikus szocialista nézetekkel szemben. Az agrárkérdés David-féle megoldásában reactiot lát a magántulajdont tagadó communisticus törekvések ellen. Nekünk úgy tetszik, hogy David megoldása nem annyira ellentétes a communismussal, mint inkább a socialismus már igen szükségessé vált agrár kiegészítése.

Lánczy a Marx-féle történelmi materialismus s néhány részletkérdésének kritikája után az osztályharcz theoriáját teszi történet-pszichológiai vizsgálódása tárgyává. Elismeri, hogy a »gyáripari munkás proletariatus küzdelme, engesztelhetetlen támadása és tagadása minden ellen, mi a magántulajdon alapján fejlődött, tehát az újkori társadalom és differentiault létfeltételei és osztályorganismusának fennállása ellen képezi a társadalmi fejlődésnek ellentállhatatlan új irányát«. Tudja, hogy »a fennálló társadalom soha bele nem fog nyugodni a gondolatba sem, hogy a társastermelés centralisatioja és az egyén akaratán kívüli szabályozása, továbbá a termelt értékek hasonló központi elosztása czímén a materialis és társasélet szabad mozgása el-koboztassék« s azt hiszi, hogy az emberiségnek legbecsesebb java, mire a legnagyobb szenvedések árán is törekszik: az önálló egyéniség, a személyiség kifejlődésének szabadsága, sőt lehetősége. Mindezt látva, felmerül az individualismus s szocialismus örök problémája: szabadság vagy egyenlőség, egyén vagy összesség. Lánczy nem kíséri meg e kérdés pszichológiai részét megoldani. Látja az individualismust fenyegető communismust, s viszont azt sem tagadja, hogy az egyén felszabadítása egyszersmind kiszolgáltatása a legalkalmasabb érdekének, játéknak. Talán jobban szereti az individualis-

must, szeretettel csüng rajta, sóhajjal búcsúzik tőle, de mégis úgy hangzik, mintha búcsúzna. Szabó Ervin exposéjában kifejtette a szabadság fogalmát s ezt a fogalmat, illetve ennek a fogalomnak a gazdasági nivelláltság után való tartalmát összhangba hozta az ember szabadságvágyódásával, az egyén testi-lelki mozgásvágyával, s Lánczy akarva nem akarva, »készségesen elhiszi, hogy az új világrend, a proletariatus dictaturája, a nagyüzem concentratioja meg fogja teremteni a maga külön szabadsági ideálját.« Készségesen elhiszi Lánczy, mint józan nézője a történelmi alakulásnak, de félve fél tőle, mint mindnyájunk individualismusra, egyéniségünk értékének, harmoniájának kifejlődésére vágyó lelkének részese.

E pszichologiai terra incognitának politikai formáját, végcélját természetesen szintén nem kísérli meg körülírni, de az odavezető út megválogatásában, melyben a socialisták maguk sem tudnak megegyezni, határozottan szót emel. A Bernstein, Jaurès, Turati-féle revisionista, reformista irány az, melynek legújabb fejlődéstörténelmi jövőt jósol, míg az orthodox revolutionista irányban a fejlődés veszélyeztetését látja, »mert — úgymond — a békés, normális fokozatos fejlődésben fenyegetett kultúráknak összes affirmatív tényezőit egy minden eszközválogatás nélküli reakció, egy nagy ellenható koncentráció végleteire találja hajtani. A mi részben már meg is történt s a szó szorosabb értelmében vett bourgeoisienak politikai pártváltoztatását Franciaországban, erős közeledését a konzervatív klerikális tendenciákhoz magyarázza s azt a mesés szerencsét, a melylyel az olyan evidens iparlovagi szédelgések, mint az úgynevezett »nationalista« humbug és rokonfajta cryptogam üzelmek felburjánozni és prosperálni birtak.«

Nincs-e a tényeknek, az ok és okozatnak ilyenén való odaállításában némi optikai csalódás, most nem akarjuk vizsgálni; Zola Véritéje mindenesetre más tanulságokat von le a klerikális bourgeoisie szervezkedésének tényéből.

Lánczy ez után a liberalizmust taglalja. »A liberalizmus kétségkívül egy történelmi fázis«, de talán ez minden, a mit Lánczy a liberalizmusról kétségkívül állít. E történelmi phasis keletkezésének s fejlődésének leírását egészen a történelmi materializmus érveivel rekonstruálja, remélni merjük, hogy ez tudatos. »Az egyéni és collektív erők fokozatos felszabadítása — mondja Lánczy — az ország gazdasági és művelődési állapotainak fellendítése, felvirágoztatása végett s így magának a monarchia, az államkormány ressourceinak fokozása, a nemzetközi hatalmi súly tekintetéből is — támadt a liberális irány. — Ez eszmék egy európai góczponton összefoglalást nyertek, majd széles demokratikus intézményekben conceptióik kidomborodtak, nemcsak rombadöntötték a régi világot, de képeseknek bizonyultak egy új pozitív társadalmi rendet megalapítani.« Egy társadalmi rend volt ez, a mely az uralmi czélokért vagy czélok ellen folytatott minden válságot, a kormányformák és dinasztiai körüli forradalmak sorát győzelmesen túlélni birta.«

Hogy ez a felfogás tudatosan materialista, az látszik a következő mondatból:

»A modern parlamentarizmus és alkotmányosság formalismusa által túltengőleg befolyásolt történeti nézet nem mindig képes kellő igazságot szolgáltatni ennek a csöndes, de konstruktív forradalomnak, mely Európaszerte kisebb-nagyobb hatálylyal lejátszódott.«

Ez a liberalizmus keletkezése, multja; jelene s jövője már sokkal kevésbé világos. Arról a jelenről, melyet mi látunk, csak részleteiben nyilatkozik az író s a mit mond, az úgy hangzik, mintha nemcsak a hatvanas és hetvenes évekre vonatkoztatná, hanem általánosságban értené.

»A hatvanas évi német, vagy a hetvenes évi osztrák alkotmányliberális pártok programmja és félénk kiczirkalmazott operációja felett összezsáptak az új áramlatok hullámai . . . . . Ezek oly társadalmak, a melyekben a politikai, a társadalmi mozgás szabadságának létfeltételei minden elméleti szószaporítás daczára mindenkor hiányoztak és valóban irányító csak a kormányhatalom, mely a hagyományos szellem s az uralkodó érdekeknek hordozója és vaskezü védnöke.«

Miután még a francia liberálizmus mai »szabad gondolkodó« antiklerikális fellendüléséből s olaszországi jelekből a liberalizmusnak némi jót jósol, azzal végzi, hogy tulajdonképen a liberalizmus csak mozgási elv, csak irány, csak meder, de nem erőrendszer, nem tartalom, nem cél.

Radikálisabban mondja ezt mint eddig hallottuk: »ha korunknak van képessége új tünemények befogadása s beolvasztása iránt, ha új viszonyok erőszakos követelődzése folytán halad, úgy ez liberális dispozició.« Láczy szerint minden korszerű haladásra hajló dispozició liberális, akár szociálista, akár szociális, akár más irányba vezet.

Nem liberálisak, tehát csak a conservativismus s keresztény szociálizmus szóvivői. A conservativismus a multban s a jelenben, nevében s lényegében is mindig meddő politika volt, a mely nem számított a népesedéssel, vándorlással s az emberanyag minden egyéb anyagi s szellemi változásával. Számtalan történelmi példával bizonyítja a conservativismus haladást gátló s a liberálizmus által kivívott diadalokat utólag »kisajátító s patentírozó« eljárását.

A mi a keresztény szocialismust illeti, ennek nemcsak nem liberális volta, hanem hamis czégére, hatalmi politikája, játszott alázatossága s egyéb őszinteségi hiánya nagyon bántja az írókat úgyis mint embert s az igazságosság védőjét s úgyis mint történészt s az igazság kutatóját. A történelem sok fegyvert nyom kezébe e par excellence történelmi czéggel dicsekvő párt ellen. Nem mondhatjuk itt el egyenkint Harnack, Erhard, Loisy, Kraus X. Ferencz, Kingsley, Brentano, Murri, Sombart, Kautsky s saját egyháztörténelmi tudásának érvei Láczy szerint » . . . . . egykedvűséggel mehetünk el azon tréfák mellett, melyek az evangeliumot, de arról itt kevésbé szoktak beszélni, hanem a kereszténységet, vagy akár az egyházat is azonosítani akarják valami párttal, de pláne a kötött birtokformák céljaival. Elvégre mi köze ezeknek a szegény galileai zsidók önfeláldozó rajongásának és eschatologikus, földöntúli várakozásainak, a kelet-albingai junkerek változhatatlan állapotú fentartásához, vagy a törzsöröklés, az »Anerbenrecht« keresztülhajtásához, mely bizonyos szerényméretű birtokállománynak és jólétnek fentartását teszi lehetővé egy paraszt-majoresco javára, de vagy földönfutóvá, vagy a szomszédos úri birtok »olcsó munkaerejévé« — mindenképen proletárrá — a túlélő ifjabbakat? . . . Tény továbbá, hogy az egész mozgalom mindig igen szoros egyházpolitikai korlátok között mozog és feltűnő, hogy a mint egyes hajtásai e korlátokon

túlterjeszkedni hajlandók és keresztény jellegük fentartása mellett bensőbb, őszintébb érintkezésbe lépni a szociális reform határozottabb, utógondolat nélküli tényezőivel, legott megállj-t hallunk kiáltani és letűnni látjuk őket a cselekvés színteréről. A francia, még inkább a legújabb belga s olasz keresztény-szociálista mozgalom kísérése mutatja e jelenséget.«

Szóval sém történelmi reminiscentiában, sem önzetlen munkában, sem pedig az eszközökben annyira jóhiszeműség, mint inkább hatalmi politika. Már pedig az egyház legbensőbb lényegében sem nem gazdasági intézmény, sem nem hatalmi szervezet. Mihelyt azzá lesz, hűtlen lesz önmagához s nem felel meg tulajdonképeni működési körének.

Lánczy egyenlő alapossággal tárgyalja tehát a socialismus, liberalismus, conservativismus, keresztény-socialismus irányát; de fejtegetéseiből kitűnik szeretete mindaz iránt, a mi él s halad és ellen-szenve minden iránt, a mi maradi vagy visszafejleszt.

Pollacsek Laura.

A Chamberlainismus bibliographiája.

Warnotte D.: *La Question donanière en Angleterre.* Bruxelles, 1904. Misch & Thron. 31 old.

A bruxellesi munkáshivatal érdemes könyvtárosa a Chamberlain vámpolitikai küzdelme kapcsán megjelent óriási irodalomról kitűnő bibliographiát tesz közzé. A bibliographia az 1903. május—1904. áprilisi időszakra vonatkozik. Tartalmazza a legfontosabb beszédeket; a parlamentáris és egyéb hivatalos kiadványok jegyzékét; továbbá könyveket, brosrákát és a legfontosabb folyóiratokban megjelent értekezéseket. Ily címet körülbelül 550-et közöl. A bibliographia teljességére példaképen felemlítjük, hogy a Közgazdasági Szemlének három értekezése, Hegedüs Sándoré, Matlekovits Sándoré és Láng Lajosé is benfoglaltatik a jegyzékben.

*M.

Társadalompolitikai közlemények.

Társadalompolitikai értekezések. Szerkeszti: Somogyi Manó. I. kötet. 1. füzet. Budapest, 1904. Politzer Zs. és fia bizománya. 80 old.

Ez új vállalat évente többször, kisebb-nagyobb terjedelemben, meg nem határozott időközökben fog megjelenni. Az első füzetet Földes Béla nyitja meg, egy rövid bevezetéssel, melyben a társadalompolitika előkészítője és alapja-képen a társadalmi paedagógiát állítja oda. A szerkesztő programján kívül, báró Dercsényi Jánosról, mint a magyar socialpolitika úttörőjéről ír érdekes tanulmányt. Máday Andor a női munka jelenlegi állásáról; Kelen Izor a gyermekmunka védelméről Németországban; Szakoleczai Árpád a munkások baleset elleni biztosításáról ír. Több magyarországi socialpolitikai intézményről találunk e füzetben közleményt és néhány munkáról ismertetést. Az irodalmi rovatban különböző 1903. és 1904. évből való, önállóan megjelent könyvek vannak felsorolva;

úgy hisszük, hogy ez irodalmi jegyzéket idővel a folyóirat-irodalommal is ki kell majd egészíteni.

Kétséget nem szenved, hogy a socialpolitika Magyarországon — bár a »Közgazdasági Szemle« és a »Huszedik Század« foglalkoznak vele — mennél hatályosabb és szélesebb körű művelést érdemel és ezért örömmel üdvözljük ez új vállalat megjelenését.

M.

Magyar Közgazdasági Társaság.

1904. évi május 19-én Mailáth József gróf tartott előadást:
A magyar mezőgazdasági munkások és a külföldi kritika czímmel.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

KIADJA A M. T. AKADÉMIA

NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGA HOZZÁJÁRULÁSÁVAL

A MAGYAR KÖZGAZDASÁGI TÁRSASÁG

SZERKESZTIK

HEGEDÜS LORÁNT

MANDELLÓ GYULA

1904. — XXVIII. ÉVFOLYAM. — 32. KÖTET.

BUDAPEST

PESTI KÖNYVNYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG

1904.

TARTALOM.

1904. XXVIII. ÉVFOLYAM. — 32. KÖTET.

I. Értekezések.

	Oldal
Bánfi Oszkár: A budapesti pénzüintézetek üzleteredményei 1903-ban	675
Barabás Endre: Udvarhely vármegye közgazdasági leírása I., II.	683, 762
Barabás Endre: A nemzetiségi bankok székelyföldi actiója	815
Barta Ödön: A közös államadóssági járulék megváltása I., II.	567, 655
Bodor Antal: Az erdőlyrészi pénzüintézetek	924
Exner Kornél: Az önkormányzat adóterhe Magyarországon	895
Halász Sándor: Játék és takarékoság	735
Heller Farkas: Határhaszonelmélet és munkaelmélet II.	516
Heller Farkas: A városba tömörülés jelensége Magyarországon I., II.	854, 907
Mailáth József gr.: Magyarország mezőgazdasági munkásainak helyzetéről I., II.	487, 580
Navratil Ákos: Új törvényjavaslatunk a szövetkezetekről	665
Penninger Antal: A tengerhajózási mozgalmak és azok hatása Fiume forgalmára	748
Rósa Ferencz: A biztosítási szerződésről szóló német törvénytervezet	938
Schwegel János: Amerika gazdasági életéből	596
Szegedy-Maszácz Elemér: A munkásvédelem feladatai a tuberculosis-ellenes küzdelemben I., II.	779, 840
Vágó József: Kikészítési eljárás, vámhitel és egyéb kiviteli kérdések	499

II. Közlemények és ismertetések.

Francia vámpolitika [—vits]	811
Gazdaság és elemi oktatás [M.]	541
Gazdasági válság 1900-ban [Matlekovits]	729
Gyermekágyas munkásnők védelme [Moldoványi István]	957
Gyermekmunkások védelme az iparban [Moldoványi István]	967
Gyermekmunkás védelme Németországban [Ifj. Leopold Lajos]	621
Hibernia államosítása [Czeisler Emil]	800
Hitelemélet [M.]	539
Kínaiak bevándorlása [h.]	615
Kivándorlási irodalmunk [H. L.]	612
Közgazdaságtani elmélet [M.]	536
Közgazdaságtani irodalomtörténet [M.]	534
Közgazdaságtan elmélete [Matlekovits]	721
Magyar-horvát pénzügyi egyezmény [Flórián Károly]	949
Magyar Közgazdasági Társaság	814, 868
Munkásjóléti intézmények az osztrák iparban [Moldoványi István]	724
Német telepek és iskolák [h.]	814
Nemzetiségi pénzüintézetek	864
Nemzetközi közgazdasági szemle [M.]	542
Nemzetközi szövetkezeti congressus [—l.]	796
Osztrák szárazkstatistika [Moldoványi István]	627
Pénzügyi Compass [m. zs.]	867
Pénzügytan és olasz pénzügyjog [M.]	620
Ruthén és székely actio [H. L.]	732
Szeszipar jövője [H. Z.]	625
Társadalmi haladás [M.]	541
Társadalomtudományok oktatása [M.]	617
Tulajdonjog [Lévy Béla]	909
Új folyóirat	869
Vámpolitika és a vasutak [—vits]	812
Vasipar jövője [Czeisler Emil]	963

III. Ismertetett művek.

Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in Österreich während des Jahres 1902. Herausgegeben vom k. k. Arbeitsstatistischen Amte. Wien, 1904.	627
Gajkic, Wellimir J.: Die französische Handelspolitik 1892—1902. Stuttgart und Berlin, 1904. XVI.	811
Colson C.: Cours d'économie politique. (Encyclopédie des travaux publics.) Paris, 1901—3. Guillaumin et Co.	536

Egan Ede: A kivándorlás üzeme és a fiume-newyorki vonal jelentősége. Budapest, 1903.	612
Északkárpatmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő actio hat évi működésének ismertetése. A földm. min. megb. összeállította Kéry József. Budapest, 1904.	732
Franke, Bernhard: Der Ausbau des heutigen Schutzzollsystems in Frankreich und seine Wirkungen im Lichte der Handelsstatistik. Leipzig, 1903. Duncker & Humblot. VIII.	811
Gesetz, betreffend Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. Vom 30. März 1903. Reichs-Gesetzblatt 1903.	
Gottwaldt H.: Die überseeische Auswanderung der Chinesen und ihre Einwirkung auf die weisse und gelbe Rasse. Bréma, 1903	615
Graziani A.: Istituzioni di economia politica. Torino, 1904 Fr. Bocca	536
Handbuch des Deutschthums im Auslande. Adressbuch der deutschen Auslandsschulen. Herausgegeben vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschthums im Auslande. 1904	514
Hauser H.: L'enseignement des sciences sociales. Paris, 1903. Malcomes et Cie. IV.	617
Hegyi Jenő: A kivándorlási törvény reviziója. Budapest, 1904.	612
Heymann, Hans Guideau: Die gemischten Werke im deutschen Grosseisen-gewerbe (Cottasche Verlagsbuchhandlung Stuttgart und Berlin.)	963
Jelentés a tusnádi székely congressusnak a földm. min. ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földmives nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok. Előterjeszti a földm. min. székelyföldi kirendeltsége Marosvásárhelyt. Budapest, 1904.	732
Komorzynski J.: Die nationalökonomische Lehre vom Credit. Innsbruck, 1903. Wagner, XXXIX.	539
Karlovič B.: Das Croatisch-Ungarische finanzielle Uebereinkommen. I. B. Zagreb (Agram). Dionička tiskara u Zagrebu. 1904.	949
Kormos Alfred: 1904—1905. Pénzügyi Kompassz, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és a nagyipar könyve. Budapest, 1905.	867
Lányi Bertalan: A tulajdonjog. Budapest, Singer és Wolfner, 1904.	949
Legge de 19 giugno 1902, u. 242, sul lavoro delle donne e dei fanciulli. Raccolta ufficiale, 1902	967
Malcomes Béla br. dr.: A szeszipar jövője. Budapest, 1903.	625
Martiu Rudolf: Die Eisenindustrie in ihrem Kampfe um den Absatzmarkt (Duncker und Humblot)	963
Neppi-Madona, L.: Scienza delle finanze e diritto finanziario italiano. Torino, 1903 Paravia, G. B. et Co. XVII.	620
Paikert Alajos: Amerika és Magyarország. Budapest, 1904.	612
Perényi Béla: A kivándorlás irányítása és hasznosítása. A visszavándorlás kérdése. Budapest, 1904.	612
Popp K. E.: The Place of Industries in Elementary Education. Chicago, 1903 University Press.	541
Rambeaud J.: Histoire des doctrines économiques. 2ème edition. Paris, 1902 Larose et Forcel	532
Revue Économique internationale. Bruxelles, 1904	542
Schmoller Gusztáv: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Zweiter Theil. Leipzig, Duncker & Humblot, 1904 XI.	721
Sebestyén Ede: A romániai magyarok élete. A romániai magyarok történetéből. Budapest, 1904.	612
Seidler és Freud: Die Eisenbahntarife in ihren Beziehungen zur Handelspolitik. Leipzig, 1904 Duncker & Humblot. VI.	312
Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während des Jahre 1900. ff. k, Leipzig Duncker & Humblot, 1903	729
Strong Joiah: Social Progress 1904 New-York 1904. Baker und Taylor Ce. . . .	541
Schwegel Hans: Die Einwanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika, mit besonderer Rücksicht auf die österreichisch-ungarische Auswanderung, Bécs, 1904	612
Timon Zoltán: Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája. Arad, 1904.	612
Wohlfahrts-Einrichtungen der Arbeitgeber zu Gunsten ihrer Angestellten und Arbeiter in Österreich. Herausgegeben vom k. k. Arbeitsstatistischen Amte im Handelsministerium II. Theil: Wohlfahrts-Einrichtungen der gewerblichen und Handelsbetriebe. Wien, 1904	724

Magyarország mezőgazdasági munkásainak helyzetéről.¹⁾

Motto: „Vel si cadere necesse sit, occurrendum discrimini. (Vedd elejét a veszélynek, még ha buknod kellene is.) Tacit. Hist. 33.

Bevezető.

Huszonkét év óta foglalkozom mezőgazdasággal, az év legnagyobb részét falun töltöm, bő alkalmam nyílik tehát a népelettel foglalkozni s foglalkozom is azzal nemcsak hajlamomnál fogva, de azon tudatos kötelességérzetből is, mely arra utal, hogy nemzetgazdaságunk problémáit ne csak a szakmunkák elméleti fejtegetéseiből ismerjem meg, — bár e tekintetben is igyekszem a korral haladni, — hanem gyakorlatilag a legbölcsebb könyvből, az élet, a szabad természet feltárt könyvéből tanulmányozzam. Átélttem az 1897—98. években vidékünkön, a Bodroghözben lezajlott agrárszociálista mozgalmak hullámváltozásait és a baj megszüntetésére nemcsak élénk tevékenységet fejtettem ki, de főleg azon is voltam, hogy az elégedetlenség okai megvizsgáltatván, a panaszokat tőlünk telhetőleg orvosolhassuk; a mennyiben pedig némi szerény részem volt azon reformok megvalósításában, melyek Magyarországon a mezőgazdasági munkások helyzetének javítását célozzák, némileg hivatva érzem magamat arra, hogy hozzászóljak e kérdéshez. Teszem ezt különösen azon következetes rosszindulattal szemben, amelylyel hazai munkásviszonyainkat egyes külföldi írók tárgyalják. Tendenciájuk nyilvánvaló ugyan s ha a nyelvismeret hiánya s a távolság nem állná útját annak, hogy a külföld tudományos körei munkásaink szociális helyzetét kellőképp tanulmányozhassák, hamar kitünnék, hogy rágalmozók a külföld tudományos köreinek és nagy közönségének jóhiszeműségére pályáznak, a midőn mezőgazdasági munkásaink sorsát a legsötétebb vonásokkal rajzolják. Vádjaik tartalma főként az, hogy a magyar közélet nem törődött soha a munkás nép bajaival, annak szabad mozgását ma is legridegebben korlátozza, úgy hogy a munkás minden jogsegélytől megfosztva, teljesen ki van szolgáltatva munkaadója szeszélyének. Helyzete ennél fogva tarthatatlan, jövedelme minimális, munka ideje nagy, megélhetési viszonyai bizonytalanok.

Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági munkások elejétől kezdve jelentékeny részt vettek a magyar nemzeti munkában, tehát azoknak a közgazdasági viszonyoknak megteremtésében és fejlesztésében, a melyek alapján Magyarország ezer éven keresztül állva küzdött,

¹⁾ E cikk a szerző nagyobb munkájának részlete, mely legközelebb német nyelven is meg fog jelenni és válasz a külföldi kritikáknak.

fejlődött és vérezett. Mindamellett sorsuk és helyzetük iránt a mélyre menő és igazi érdeklődés csakis a legutóbbi időkben az eléggé ismert, de öröndeteseknek egyáltalában nem mondható tényeknek hatása alatt kezdett kifejlteni. Ennek a ténynek tudható be, hogy a távolabbi multból minden jóakarat mellett sem tudunk összeszedni annyi adatot, mi elégséges volna ahhoz, hogy az elmúlt századokban megvilágosítsa a mezőgazdasággal foglalkozó munkások helyzetét.

Csakis a XVIII. század az, a mikor e tekintetben dereng, s az életbe léptetett reformok míg egyrészt az akkori helyzetet alaposan feltűntetik, másrészt mutatják a tértfoglaló filantropia erejét és törekvéseinek irányát. Ezeken az eredményeken alapul, s ezeknek szükségképi következménye 1848 az ő reformjaival, az ötvenes évek realizáló munkája és mindaz, mi ennek kapcsán a hetvenes évek- és a későbbi időkben létrejött. Ezekkel a kérdésekkel szándékozom munkámnak három első részében foglalkozni. Azután áttérek annak a kérdésnek szellőztetésére, miként alakult meg a mai gazdasági munkás osztály. Végül utalok azokra a kritikákra, a melyeket a legújabb magyar szociális politikai alkotások egyes, nem mindig eléggé tájékozott és nem is mindig kifogástalan jóakaratú külföldieknél eredményeztek.

I. A jobbágyság multja a XVIII. század végéig.

Motto: »Agricultura nihil nobilius, nihil homine libero dignius.« Cic. (Semmi sem nemesebb, szabad emberhez semmi sem méltóbb, mint a földművelés.)

Nincs véletlenség a világtörténet folyásában. Ha bizonyos események között az okviszonyi kapcsolatot a mi véges-értelmünk földeríteni képtelen, abból még épen nem következik, hogy azok az egyetemes természet bölcs tervezetében lényegtelen esetlegességek voltak legyen.

Ilyen tény volt nemzetünk helyfoglalása Európa polgárosult, keresztény népcsaládai körében, Magyarország termékeny téerein, melyek első tekintetre is oda utalták honszerző apáinkat, hogy legdúsabb kincsbányájokat a földművelésben, a mezei gazdálkodásban keresvén, a szabad természet ölen edzzék, izmosítsák erejüket, képesítsék magokat rendkívül fontos küldetésöknek teljesítésére; iktassák be majdan a történet lapjai közé a legragyogóbbaknak egyikét, azt, mely nagy őseink müthoszi alakjainak s különösen a dicső Hunyadoknak páratlan fegyvertényeit — ezt a kardhegygyel irt hőskölteményt — az idők végtelenéig hirdesse az ámuló világnak!

És Árpád nemzete, az »Isten ostorának« rettegett unokái, európai tartózkodásuknak alig egy százada után a keresztény népek pusztításával fölhagyva, világos tudatára emelkednek eme magasztos küldetésöknek s hogy annak teljesen megfelelhessenek, megszívlelik a klasszikus kor óvó figyelmeztetését: »Vis consilii experts mole ruit sua!« A tanácstalan, nyers erő önsúlya alatt roskad össze; csakhamar komoly törvényhozás folytonos gondoskodásának tárgyává teszik a mezőgazdasággal foglalkozók viszonyait s ha törvénykönyvünkbe mélyebb pillantásokat vetünk, lehetetlen meg nem győződnünk,

hogyan amióta a magyar királyság az európai, keresztény művelődés közösségébe lépett, azon időtől fogva egész a XV. század végéig gazdasági, művelődési, tehát szociálpolitikai viszonyai is ugyanazon színvonalon állottak a keresztény világ többi polgárosult népeinek ebbeli viszonyaival, sőt egyik-másik, kiválóbb uralkodónk vezetése alatt a magyarországi kultúra időnkint épen vezető szerepet is vitt.

Valóban a magyar törvénykönyv intézkedései Szent István királyunktól kezdve négyszázados láncolatban tanúskodnak nemzetünk törvényhozásának azon bölcs gondoskodásáról, hogy a magyar mezőgazdaságnak, a nemzet legősibb, alapvető foglalkozásának főtenyezői, a mezei munkások mindig lépést tarthassanak a folyton fejlődő mezőgazdaság követelményeivel, úgy, hogy ezek arányában saját helyzetük is folytonosan gyarapodó javulást mutasson.

Ezen szerencsés törvények alapján alakult ki a birtokos nemeség és jobbágymunkások közötti viszony — hogy úgy mondjam — csaknem a családiasság kötelékéig, mely egyes visszaélések kellemetlenségei mellett is teljes biztosítéka volt közéletünk s nemzetgazdaságunk zavartalan fejlődésének.

Viszonyainknak ezen öröndetes fejlődését az évszázadokig tartó török betörések akasztották meg. Nagy károkat szenvedett az ország közgazdasága s azoknak hatása meglátszott a mezei munkások, a jobbágyság helyzetén is.

Az 1514-diki törvények iránya a Dózsa-féle pórlázadás következtében oda czélozott, hogy lehetőleg biztosítsa a munkaerőt a földesúr számára. De itt jegyezzük meg, hogy Csehország már 27 évvel előbb, 1487-ben törvénybe iktatta a földhöz kötött jobbágyságot. Nálunk a hasonló gazdasági viszonyokhoz még a Dózsa-féle parasztlázadás is járult. Lehet-e csodálni, hogy a törvényhozás ennek nyomása alatt meg nem tarthatta azt a nyugodt komolyságot, mely minden fölösleges szigorúságtól megóvta volna?

De már egy évtizeddel később megint abban látjuk izzadni az ország törvényhozását, hogy a mezei munkások sorsán könnyítsen, noha a mohácsi vész után ezer sebből vérezve, »ősi, öröklött, alkotmányos religiójának« osztatlan egységében, tehát leghathatósabb, legdúsabb erőforrásában megtámadva s két versenyző király között hánykódva, minden perczben újabb csapástól tarthatott. János király kanczellárja, Utjesenovich Fráter György buzgón támogatta ezen törekvéseket s az 1532. évi, budai, valamint az 1535. évi nagyváradai országgyűlés kimondá a jobbágyság szabad köztartozását, visszaállította a földesúr és jobbágyság közötti viszonyt az 1514 előtti állapotokba, eltörölte az örökös jobbágyságot; az 1548 : XXXII. és 1553 : XIII. t.-cikkek pedig korlátokat állítottak a jobbágyság újabb megterhelése elé.

Jóllehet az 1556 : XXVIII. t.-cz. és az 1566 : XXVII. t.-cz. azon földesurak ellen, kik a jobbágyságvédő törvényeket megszegik, megtorlásról is gondoskodtak, ezen törvények a háborús viszonyok kúszaltságában nem verhettek oly mély gyökeret, a mint azt megalkotóik óhajtották volna. De ez az ország akkori helyzetében nem is lehetett másképp. A temesi bánaságtól kezdve föl Budavárig a zultán basái uralkodtak; Erdély török hűberré lett, a magyar királynak pedig csak az ország éjszaki és nyugoti része maradt. A törökök pusztításai leirhatatlan károkat zúdítottak az országra mind gazda-

sági, mind szociálpolitikai tekintetben. Ezrével hajtották el a munkabíró magyarokat s elárasztották velök a kelet rabszolgavásárait. Ami kultúrája fönmaradt a török birodalomnak, abban nagy része volt a magyar dolgos kezek munkájának. Az a munkaerő, melyet így századokon át vont el tőlünk a török, megannyi vérvesztése volt a magyar hazának és kultúrának. Egész vidékek váltak néptelenekké, számos virágzó község lett munkaerő híján a zabolátlan elemek prédájává, majd egészen terméketlenné.

Ily viszonyok szociálpolitikai intézmények alapítására nem vezethettek. Azon népek, melyeknek ilyenemű alkotásaik mintaképül tekintethetők, szociálpolitikai intézményeiket a megtakarított tőkéből s vállalati nyereségeik bő fölöslegéből létesítették. Még Anglia és Németország is csak a XIX. században, a gazdasági virágzás korában alkotta meg nemesirányú, szociális törvényeit. Félreismernők tehát a gazdasági viszonyok parancsoló erejét, ha a török hódítás korában keresnők a magyar törvények között a munkások helyzetén lényegesen javító intézkedéseket. A XVI. és XVII. században nem volt mit irigyelni akár a földesúr, akár a gazdasági munkás helyzetén. A magyar országgyűléseknek e két században hozott s a munkások ügyével foglalkozó számos törvényei hű tükrét nyújtják az átalános, gazdasági helyzetnek.

A XVIII. századdal indul meg az erősödés kora; ugyanekkor kezdődnek a szociálpolitikai alkotások is; megkezdődnek a telepítések a Temesköz, Kőrös-Berettyóvölgy vidékén tömegesen bevándorolt, külföldi telepésekkel, kikhez a zordabb fölvidéki lakosok közül is sokan csatlakoznak. Az a körülmény, mely szerint a telepések és jobbágyságok birtok- és jogviszonyai egyformák voltak s mégis évtizedeken át tartott a telepések beözönlése Westfáliából, Pfalzból s Franciaországból is, arra mutat, hogy jobbágytörvényeink az akkori gazdasági viszonyoknak teljesen megfeleltek. Némely földesúr, kiváltságos hatalmával visszaélve, a jobbágyság jogviszonyait megállapító urbáriumon önkényes változtatásokat tett, jobbágyságát megkárosítá. Időnkint több törvény tilalmazta a roboton túlmenő dolgoztatást s az 1715: CI. és 1723: XVIII. t.-cz. ily dolgoztatásért külön munkabért rendel. A gazda és munkás közötti jogviszony sokfélesége és állhatatlansága nemsokára az úrbér egyöntetű szabályozásához vezetett.

A munkásosztályra nézve korszakalkotó volt Mária Terézia királyunk urbáriuma, mely hosszú évekig tartó, gondos helyszíni tanulmány s statisztikai fölvételek alapján készült s annak a kornak humánus szellemétől volt áthatva. Ezen urbárium 1767-ben lépett életbe s megállapította, mennyit tartozzék a jobbágy készpénzben és terményben földesurának fizetni, mennyi robotot tartozzék teljesíteni; megállapította a szolgáltatásoknak pénzbeli értékét; meghatározta a jobbágy által készpénzen megváltható robotrészt.

Az akkori számítás szerint egy egész telket terhelő, jobbágyi szolgáltatás pénzbeli értéke kerek számban 50 korona volt. A jobbágyi telek nagyságát, melyhez belsőség, szántóföld s kaszáló is járult, szintén megszabta az urbárium; minden vármegyében megállapította azt is, hogy hány hold I., II., III. vagy IV. osztályú szántóföld s hány hold I., II. vagy III. osztályú rét számítandó egy telekállományba. A szántóföld terjedelme 16 és 40, a rét területe 6 és 22 hold között váltakozott.

Érdemes itt megjegyezni, hogy az úrbéri viszony rendezése hasonló alapelvek szerint Cseh- és Morvaországban, valamint Sziléziában is csak néhány évvel később, 1771-ben, Poroszországban pedig 1777. és 1790. évben következett be.

Mária Terézia urbáriumát az 1791-diki országgyűlés törvénybe iktatta. Ez a törvény ideiglenesnek jelezte ezt az úrbéri rendezést, mert a köztudatban megvolt már, hogy a mezőgazdasági munkások jogviszonyai minden tekintetben rendezésre szorúlnak.

II. Az újabb urbárium. — Gróf Széchenyi István.

Motto: „Natura infirmitatis humanae tardiora sunt remedia, quam mala.“ (Az emberi természet gyöngeségénél fogva lassúbbak az orvoslások, mint a bajok.) Tacit. Agric. 3.

A XVIII. század két utolsó tizede, valamint a XIX-diknek több, mint az első negyede közgazdasági életünket csaknem teljes pangásba merítette. Mária Terézia után II. József, a »kalapos« király következett, az a boldogtalan emlékü fejedelem, ki önkényes, törvénytelen ujitásaival egész közéletünket fölforgatva, az aggódó hazafiakat arra kényszerítette, hogy minden egyebet mellőzve, összes törekvéseiket egyetlen egy pontra, a veszélyeztetett alkotmány védelmére szorítsák. Csak rövid időre hozott ez átkos helyzetbe némi enyhítő változást II. Lipót uralkodása is, nemcsak azért, hogy alig pár évig ülhetett királyi székén, de azért is, mert már akkor egész vadságában dühöngött a francia forradalom, melynek rémes levegőjében törvényhozásra még csak gondolni is alig lehetett s valóban Isten csodájának kell mondanunk, hogy a magyar országgyűlés csak nagyjából is helyreállíthatta alkotmányunk régi, szilárd kereteit s a pár év előtt Erdélyben viharzott Hóra-Kloska-féle lázadás nagyon friss emléke dacára is komolyan gondolhatott a Mária Terézia urbáriumának törvénybe iktatására. Ám nyugodt, tervszerű, további fejlesztésről még I. Ferencz király idejében sem igen lehetett szó, minthogy ezen fejedelem uralkodásának legnagyobb részét szintén a francia háború foglalta el, melynek kíséretében egyéb bajok között ott volt az a szörnyű csapás is — a devaluatio — mely a nemzet pénzértékének négy ötöd részét elrabolva, közgazdaságunk fejlődésének menetét rendkívül meglasztotta, sőt csaknem lehetetlenné tette. S még mindez nem volt elég. A korlátlan uralomra nagyon hajlandó fejedelem más tekintetben is túltette magát az ország törvényein; alkotmányos közéletünk legfőbb biztosítékait is megtámadva, a megyei törvényhatóságokat behajszolta abba a makacs alkotmányos küzdelembe, melyet csak nyilvános bűnvallása, a »Doluit paterno cordi nostro« volt képes lecsillapítani.

Ily viharos közéleti viszonyok forgatagában tűnt föl közöttünk gróf Széchenyi István, azon államférfiúi nagyság, a milyent bármily nemzetnek is csak századok alatt juttat — ha juttat — a Gondviselés különös kegyelme. Mint egyszerű huszárkapitány nagy szerénnyen mondván néhány szót a töprengve tanácskozó országgyűlési követek előtt, egy nagy tettel, a Magyar Tudós Társaság megalkotásával lépett a nemzet elé s korszakjelzővé avatta az 1826-diki november

3-dikát. Az ő teremő szava adta meg a követendő eljárás helyes irányát közgazdasági életünkben is. A jobbágyi viszonyok javítására célzó törekvések Széchenyi föllépéséig a birtokos osztályok elleni harcot jelentették; ő volt az első, a ki ezen fölfogás helytelenségére rámutatott; a »Hitel« fölrázta a nemzetet tévedéséből; ellenállhatatlan közvetlenséggel győzte meg a birtokos osztályt arról, hogy a jobbágyság felszabadítása épen a birtokos osztály érdekében elkerülhetetlenül szükséges. A mély és igaz meggyőződés szavának hatását csakhamar mérhetetlen magasságig hatványozta az 1831-diki porlázadás, mely kegyetlen pusztítással dühöngött a birtokos nemesség ellen. A lázongást vérbe kellett fojtani, a kolomposoknak lakolni kellett; ám a birtokos osztály e szörnyű veszedelem után is csakhamar megfékezte bosszúérzetét s helyt adva a hazafias önmérséklés kötelességének, sietett újabb úrbéri törvényeket hozni. Az 1832—36-diki országgyűlésen megérzik Széchenyi vezérszellemének hatása; azon »XII. törvény«, melyeket e termékeny lángelme okviszonyi kapcsolatoknál fogva a »Stádium«-ban megbonthatatlan lánczolatná fűzött, sokkal kérlelhetetlenebb logikával ragadta meg a törvényhozók lelkületét, hogysem mellőzhették volna a törvénynek azon intézkedéseit, melyeknek legfőbb értéke abban állt, hogy szerves mozzanatai voltak a jobbágyság teljes felszabadításához vezető, végleges törvénynek.

Ezen előzmények után alkotta meg az újabb úrbéri törvényt az 1838. évi országgyűlés, biztosítva az 1836: IV—XIII. törvény-cikkeken a jobbágyok szabad költözését s kimondva, hogy a telek javítására fordított befektetés a jobbágy igazságos tulajdona, tehát azokat el is adhatja. Megállapítja továbbá megyénként a jobbágytelki állomány nagyságát s a jobbágyok javára szolgáló egyéb haszonvételeket, egyszersmind pedig a jobbágytartozásokat, melyek közül azonban az apró dézsmáknak számos nemeit végkép megszüntette. Ugyanazon törvény a robot leszolgáltatásának s a dézsma lefizetésének idejéről is a jobbágy javára rendelkezik.

Megengedi továbbá a törvény, hogy a jobbágy szabad egyezséggel földesurától megválthassa a dézsmás robotot, hasonlóképen az említett törvény XXXIV. cikke határozatából az egyházi tizedet is. A törvényhatóságoknak pedig megparancsolja, hogy az ilyen egyezkedéseket előmozdítsák. Használták is a törvény kedvezményét nemcsak egyes jobbágyok, de egész községek is és megtakarított pénzükből a földesurral kialkudott váltságstőkéit lefizetve, jobbágyi kötelezettségeiktől örök időkre megszabadították magokat. Ám ezt csak készpénzzel rendelkező jobbágyok tehették; de azért a szegényebbek is megtalálták annak a módját, hogy magokat megválthassák. Az egész váltságösszeget egyszerre nem bírván előteremteni, fölosztották azt évi részletekre, melyeknek pontos lefizetése után szintén szabadokká, földjük szabad tulajdonosaivá lettek. A földesurak, főleg azok, kik uradalmaikban okszerűen gazdálkodtak, szívesen egyezkedtek jobbágyaikkal úgy, hogy a jobbágyfelszabadítás áramlata, mely akkor Nyugat-Európában általános volt, nálunk sem talált gátakra.

Hogy mily méltányosak és kedvezők voltak ezen egyezkedések a jobbágyokra nézve, azt egy példából is megítélhetjük.

A Temesköznek egyik uradalmában a jobbágyok szabad egyezkedés útján 74 korona évjáradék árán váltották meg magokat. Ennyi

volt ugyanis egy egésztelki állomány évi váltságdíja. Ez a telek pedig 24 hold szántóföldből, 6 hold kaszálóból, 3 hold közlegelőből és 1 hold bélsőségből, összesen tehát 34 holdnyi területből állott. Ekkora évjáradékért manapság annyi ingatlannak egy tizedrészét sem lehetne azon a vidéken megszerezni. Igaz, hogy azóta a föld értéke tetemesen növekedett; de viszont a kamatláb, ha nem is oly nagy mértékben, de szintén jelentékenyen csökkent. Annyi bizonyos, hogy a megváltások méltányosak voltak; a földesurak szívesen fogadták azokat, mert a pénz és hitel szűken volt az országban, nekik pedig, kivált ha okszerű belterjes gazdálkodást vittek, mindig több és több pénzre volt szükségök; azt meg szintén tudták, hogy a robotoló munkája csak félannyit ér, mint a fizetett napszámosé.

Átalában a szabad egyezkedések szerint az egész országban oly simán ment a jobbágyterhek megváltása, hogy az akkori államférfiak között igen sokan egészen fölöslegesnek tartották ez ügyben a törvényhozás intézkedéseit; megszűnik a robot, mondák egész nyugodtsággal, magától is.

Nagyon tömeges azonban még sem volt a megváltás, mert a jobbágyok túlnyomó részének nem volt hozzá pénze, nem volt pénzintézet, mely nekik pénzforrás gyanánt szolgált volna.

Az úrbériség és jobbágyi intézmény eltörlésének kérdése ekkor egész Európában napirenden volt. A nyugoteurópai államokban már a XVIII. század végén és a XIX-diknek kezdetén alkottak törvényeket a jobbágyság fokozatos felszabadítása végett. Nálunk — mint már fentebb jeleztem — ugyanazon eszmék uralkodtak s bár gazdasági viszonyaink sokkal sanyarúbbak voltak, mint Nyugat-Európában, mezőgazdasági munkásaink védelmére hozott törvényes intézkedéseinkben mindig lépést tartottunk Nyugat-Európával.

És itt két forrásmunkára hívom fel olvasóim figyelmét.

Az egyik: »Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien.« Carl Grünberg könyve, melyben a szerző, ezen tárgynak különben alapos ismerője, azt mondja, hogy a XVIII. században Ausztria elüljárt az agrárreformok terén és a parasztosztály védelmére célzó intézkedésekben. Pedig Magyarország az úrbéri rendezkedésekben Ausztriát is megelőzte. A másik forrásmű Királyi Pálnak »Robot és dézma« című, Pesten 1845-ben megjelent könyve, melyben a szerző az úrbériség megszüntetését sürgetve, így szól: »Ha összevetjük a magyar paraszt állását az ausztriai birodalombeli tartományok parasztjaival, látni fogjuk, hogy sorsa — ha nem jobb — de alantabbra semmi esetre sem esik. Azonban, habár ez így legyen is; habár a magyar parasztot nemzete törvényei több jogok- s több kedvezményekben részesíték is: nem lehet amaz óhajtaást elrejtenuk, vajha ezen osztály is azon jogokba, szabadságokba helyezettnek vissza. hova őt a természet és emberi rendeltetésének méltó igényei akarják telepíteni s hova felnövekedését az ország gazdasági jólléte kívánja.«

III. Az 1848-diki törvényhozás.

Motto: »Scelera impetu, bona consilia mora va-
lescere«. (A gonosztett rohammal, a jó
tanács lassúsággal jut erőhöz.) Tacit.
Hist. L. I. 32.ª

Nemzetünk közéletében bátran aranykornak nevezhetjük a múlt századból azt a huszonkét évre terjedő időszakot, mely Széchenyi tüneményszerű megjelenésével nyílt meg s a 48-diki forradalommal enyészett el. Alig volt a közéletnek oly ága, melynek művelésében a nemzet hivatott munkásai nem fáradoztak volna; tudomány, művészet, irodalom, közgazdaság, ipar, szóval minden jelentékenyebb lendületet mutatott fejlődésében. Ha részletezni akarnók e pár évtizedes időszak hangyaszorgalmú tevékenységét a tömegesen fölmerülő tárgyak földolgozásában; ha világlatban akarnók tartani az arányt, melyet a nemzet jobbjai mértanilag kívántak eljárásukban alkalmazni, hogy százados mulasztásokat pár rövid év leforgása alatt pótolhassanak: messze kellene ezen fejtegetések céljától eltérnünk. Mindennek azonban futólagos megérintése annyira fontos, annyira tárgyunkba vágó, hogy nélküle a 48-diki törvényhozás működését teljesen fölfognunk és kellőleg értékelnünk nem is lehetne.

Bármily nagy föladat volt magában véve is a jobbágyság teljes felszabadítása, célképen még sem ez lebegett a 48-diki törvényhozók előtt: ők azt tűzték magok elé, hogy az egész magyar népet a teljes jogegyenlőség alapján az alkotmány sánczai közé vigyék s a politikai magyar nemzet egységét örök időkre biztosítsák. Ezen célból tehát megszüntették a jobbági intézményt; az 1848: VIII. törvényczikkben a közteherviselés nagy elvét iktatták törvénybe, az ugyanazon évi IX. törvényczikk pedig kimondotta az úrbér és az azt pótló szerződések alapján gyakorlatban volt mindennemű szolgálmányok és kötelezettségeknek megszüntetését a földes urak állami kárpótlása mellett.

Minthogy pedig az imént jelzett VIII. törvényczikk a közteherviselést mindenkiire egyenlő arányban kötelezővé tette: világos, hogy az ország Rendei, a kikből az akkori törvényhozó testület állott, a jobbági intézmény megszüntetését a saját anyagi megterhelhetetőségük árán mondták ki; és pedig kimondták minden kényszer nélkül, sőt a legnagyobb lelkesedéssel. Önzetlen áldozatkészségöket mutatja még az 1848: XII. törvényczikknek azon határozata, mely elrendeli, hogy az úrbéri javadalmak állami kárpótlásának alapjául csupán az a haszon tekintendő, mely abból az illető földesurakra valósággal háramlott, nem pedig az a teher, melyet az azt szolgáltató jobbágyok viseltek. Ez a megváltás tehát nem volt egy nehezen értékesíthető, évi jövedelemnek kényelmes tökéltése, hanem valóságos áldozat a munkásosztály javára. A földesurnak fizetett megváltási tőke egy egész jobbágytelek után oly csekély volt, hogy azon most az illető vidéken csak 2—3 hold földet lehetne venni, holott a jobbágytelki állomány a Mária Terézia-féle urbárium szerint 30—40 holdból állott.

Ugyanez a jóakaró szellem nyilatkozott meg a munkásosztály iránt az 1868. évi XXXIII. törvényczikkben, mely kimondja, hogy azon községeknek s volt jobbágyoknak, kik az 1840—1848. évi idő-

közben örökváltsági szerződéssel váltották meg urbéri szolgálmányait, ezen czímen teljesített befizetéseiket az állam megtéríti. A törvény szelleme nyilvánvaló.

Azok a jobbágyok, a kik az 1848-diki törvények megalkotása előtt saját erejükből igyekeztek urbéri tartozásaikat örökváltsággal leróni, nem élvezték volna az állam segítségét; holott a többiek urbéri tartozását az állam fizette ki s ingyen jutottak ahhoz a földhöz, a melyet az előtt jobbágyi szolgálatukért használhattak. Az egyenlősítés csak úgy volt lehetséges, ha az állam amazokat is megajándékozta a váltsági tőkével.

Igy ment végbe Magyarországon a jobbágyok fölszabadítása; így gondoskodott a magyar törvényhozás arról, hogy a mezőgazdasági munkások önálló földbirtokosokká legyenek; a földet, melyet azelőtt jobbágyi szolgálataikért használtak, melynek terméséből a dézsmát és papi tizedet be kellett szolgáltatniok, az állam minden viszontszolgáltatás nélkül, minden tehertől, minden adósságtól menten korlátlan tulajdonukba bocsátotta.

Hogy a közadókhoz ezeknek a birtokoknak is hozzá kell járulniok, azt tehereggenértéknek tekinteni nem lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar törvényhozás ugyanakkor a közadókat, melyeket azelőtt csak a munkásosztály viselt, aránylagosan mindenkire kiterjesztette.

Fél század mult el e törvények életbelépése óta s az akkori munkásosztálynak jókora részéből erős kisbirtokos osztály képződött. A volt jobbágyok telkén ma már a második-harmadik nemzedék gazdálkodik, megszorodva számban, szellemi és — sok helyütt anyagi javakban. Vannak vidékek, a hol nincs meg a várt anyagi jólét, de ennek más okai vannak. A magyar törvényhozás a keresztény humanizmus szellemében bőkezűen megadta a jólét lehetőségének eszközeit.

Hiába keresünk az európai államok, sőt az egész polgárosult világ történetében is oly államot, melynek törvényhozása nemes ember-szeretet, önfeláldozásig menő nagylelkűség, bőkezűség, szóval szociális színvonal szempontjából a magyar törvényalkotást meghaladta volna. Ezen egyetlen történeti tény közvetlen hatásának ereje porba sujtja nemzetünk kicsinyelőinek egész táborát.

Poroszország 1816-ban a jobbágy-fölszabadítást azon munkásokra szorította, kik nem új egyezés, de örökség útján jutottak jobbágyi telkökhöz, a kik ezen telek után adót fizettek és igaerővel is birtak.

Az összes jobbágyok fölszabadítása csak az 1848-tól 1858-ig lefolyt időközben teljesült. A fölszabadulás pedig abban állott, hogy a volt jobbágy a robot és dézsma eltörléséért elvesztette legeltetési és faizási jogát az urasági birtokon; elvesztette továbbá azt az igényét, hogy lakóházát a földesúr fölépitse vagy tatarozza; rossz termés, állatelhullás, inség idején ellássa őt vetőmaggal, marhával; fizesse helyette az adót. Azonkívül az örökölt jobbágyi teleknek egy harmada, a nem-örököltnek pedig a fele a földesúr tulajdonába ment át, a földműves pedig csak az úrbérben birt föld $\frac{2}{3}$ — $\frac{1}{2}$ részének lett tulajdonosa. A földesúrra szállt birtokrészt a földműves bizonyos évjáradék fizetésével megválthatta; tehát mindjárt adóssággal kezdte meg az önállóságot.

Imé mily nagy a különbség a magyar és a poroszországi jobbágy-fölszabadítás között!

Nem szólva Ausztriáról, hol a jobbágyokat fölszabadító törvények a magyarországi, 1848-iki törvények hatása alatt 1848—1849-ben keletkeztek, a mai Németbirodalom egyes országaiban is csak 1848. után szűnt meg teljesen a mezőgazdasági munkások jobbágyi helyzete, mely egyáltalán nem állott a magyarországi gazdasági munkások akkori helyzete fölött.

Bajorországban az 1808. évi ediktum a határozatlan robot helyett szabott és meghatározott szolgálatokat állapított meg és ki-mondta, hogy a munkások a földesúrral megegyezve, megválthatják a jobbágyi kötelezettséget; de ily megegyezés valóságban egy sem jött létre. Csak 1848. után a kötelező törvény erejével jött létre a megváltás, még pedig az évi teher 18-szorosával számított tőke-összeg alapján.

Hessenben az 1816. és 1824. évi törvények; Württembergben az 1836. évi törvény mondta ki a robot és dézsma megválthatóságát szabad egyezkedés útján; majd az 1848. és 1849. évi törvények tették kötelezővé a jobbágyterhek megváltását az évi teher értékének 16—18-szorosával.

Mindezen országok — jóllehet az előző évszázadok tőkegyűjtéseiből az anyagi jólétnek magasabb fokán állottak, mint Magyarország — a mezőgazdasági munkásokkal szemben oly szűkkeblűen jártak el, hogy a magyar törvényhozás nemes önzetlenségét meg sem közelítették.

IV. A mezőgazdasági munkásosztály megalakulása.

Motto: „Szakadozva fölötte gyöngék vagyuk, — egy-szívűek, egyakaratúak pedig óriási erő.” Gr. Szé-chenyi István Stád.

Az a félszázad, mely 1848 óta lefolyt, a gazdasági és társadalmi átalakulás korszaka volt. A mezei munkásokból, kik azelőtt telkes jobbágyok voltak, nagyrészt önálló földtulajdonosok lettek, kik birtokaikat sok vidéken a közlegelő felosztása, az azelőtt értéktelennek tartott nádasok, mocsarak és egyéb vízjárta földek lecsapolása útján tetemesen gyarapították. Ezeknek ismét nem csekély részéből, a kiket gazdasági erkölcsük és a viszonyok kedvező volta segített, jómódú, erkölcsi, értelmi s anyagi javakban erős parasztosztály fejlődött. Egyik-másik család nagy vagyonra is tett szert, a miben fősegedelme az igénytelen takarékoság volt.

Előfordult azonban az is, hogy a jó módban volt telkes jobbágyok később, a következő nemzedékben tönkrementek. Ezek azután már csak mint gazdasági munkások birták kenyerüket megkeresni. Némely vidéken ez a vagyoni romlás a kisbirtokosság között általános volt.

Ez nem az illetők személyi tulajdonságaiból, hanem a gazdasági viszonyok nyomasztó voltából eredt. Azonban ily helyeken is meg lehetett állapítani, hogy az illetők erkölcsi tulajdonságaiban kevés volt az ellenálló erő a kedvezőtlen viszonyokkal szemben.

A volt zsellérekből, bár azoknak viszonyait ismételve is hasonló jóakarattal rendezte a törvényhozás, vagyonosabb kisbirtokosok csak elvétve támadtak, jó módra mégis sokan tettek szert; de legtöbben mezei munkások maradtak s a földesurakhoz, bérlőkhöz vagy szeren-

csésőbb jobbágytársukból lett paraszt gazdákhöz mentek cselédek-, aratók-, részes vagy napszámos munkásokul. A mezei munkásnak évtizedeken át jó keresete volt.

Mikor ugyanis a törvényhozás hirtelen szüntette meg a jobbágytságot, a nemesi birtok egyszerre csak fölszerelés, meg munkaerő nélkül maradt. Még rendes viszonyok között is mindenkit megdöbentett volna ez a jelenség, mert abban teljesülve kellett látnunk az »Alföldi Levelek« írója, Dessewffy Emil gróf által eleve megjósolt csapást, melynek a jobbágytságot hirtelen s hogy úgy mondjam, egy tollvonással történt eltörlését nyomon kellett követni. S vegyük még ehhez a forradalom által előidézett szerencsétlen viszonyokat, melyek között a legerőteljesebb munkások 90%-a kénytelen volt táborba szállani, kasza-kapa helyett fegyvert szorítani markába. A mezőgazdasági üzemnek tehát ily viszonyok között hosszú ideig életkérdése lett az, hogy mily úton-módon szerezze be s hogyan biztosítsa magának a földbirtokos a szükséges munkaerőt.

Akkoriban a mezőgazdasági üzem külterjessége s a föld bősége mellett rendszerre vált, hogy a munkást a termés egy részével fizessék. A termésnek $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{14}$ részét adták az aratóknak; $\frac{1}{10}$ részért csépezték a gabonát, feléért vagy harmadáért kaszálták a rétet, vágták a nádat, kapálták, törték a kukoriczát, művelték a répát. Valóságos tantième-rendszer fejlődött ki, melyben a gazda és munkás érdeke szépen megfért egymás mellett. Ezenfölül, hogy a munkás kukoriczaföldhöz juthasson és sertést hizlalhasson, szokásba jött az is, hogy minden aratópár vagy kaszás kapott használatra egy-két hold kukoriczaföldet; ez volt az első biztosíték arra, hogy munkáját az urasági termés betakarítására lekötí. Így jutott a két keze munkájával terméshez az is, a kinek földje nem volt.

Társadalmilag külön munkásosztály ekkor még nem létezett. A mezei munkás a földes, paraszt gazdával egy sziv, egy lélek volt, vele tartott, vele élt, egyformán ruházkodott a jobbágyból lett gazdasztálylyal.

Gyakran megtörténik, hogy a kisebb birtokos gazda elszegődik éves cselédnek, aratónak, vagy más részes munkára s eljár napszámba. Így nincs is éles határvonal a kisbirtokos és a mezei munkás között. Mindazok a törvényalkotások tehát, melyekkel a magyar törvényhozás a volt jobbágyok és zsellérek vagyoni viszonyait rendezgette, nem csekély részben szolgáltak a mezei munkások javára. Következő fejtegetéseinkben mégis csak azon törvényekre szorítkozunk, melyek kizárólag a mezei munkásokra vonatkoznak.

Évtizedeken át bőséges keresete volt Magyarországon a mezei munkásnak. Megvetette ennek alapját már a múlt század 40-es éveiben Széchenyi István gróf, a mikor nagy alkotásai sorában, mint a közlekedési ügyek országos kormányzója, a folyamszabályozás által újabb, nagy területeket bocsátott a magyar földművelés rendelkezése alá. Fokozta ezt később e nagy elme remek tervezete alapján az Alföldön a vasútépítés föllendülése kapcsolatban a vízszabályozás folytatásával. Egész munkásrajokat vont el a kubikos munka a mezőgazdaságtól s közvetve is emelte a munkabérek az által, hogy a kubikosok igen jó keresetre tettek szert.

Harmincz évig tartott az az állapot, hogy a munkáskéznek annyira szűkében voltuk, hogy a gazdának alig volt emésztőbb

gondja, mint az, hogyan biztosítsa magának az aratáshoz, a betakarításhoz, a kapás növények megműveléséhez szükséges munkaerőt. Fizetésképen földet adott a munkásoknak s még így is fél esztendővel előre kellett arról gondoskodnia, hogy velök a szerződést megkösse.

Ez a helyzet tükröződik vissza az 1876. évi XIII. t.-cikkben, mely először szabályozta a cseléd és gazda közötti viszonyt, a mezei munkások és napszámosok szolgálati viszonyát.

A törvény szelleme az emberszerető, teljes méltányosság színvonalán áll; körülírja a cseléd felfogadásának módját, a szolgálati szerződés kellékeit és a felmondás idejét; tüzetesen meghatározza, mikor van joga a gazdának, mikor a cselédnek a szolgálati szerződést egyoldalúlag is fölbontani. Azonkívül kötelezi a törvény a gazdát, hogy önhibáján kívül megbetegedett cselédjét egy hónapig orvosoltassa. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a valóságban csaknem minden földbirtokos folyton gyógyíttatta beteg cselédjét, sőt családja tagjait is, tekintet nélkül a betegség hosszabb időtartamára.) Köteles a törvény értelmében a gazda arra is fölügyelni, hogy a gyermek-cselédeket az iskolázástól el ne vonják s olyan munkáknál ne alkalmazzák, melyek testi kifejlődésüket akadályozhatnák.

Van ennek a törvénynek még egy jellemző vonása: gondoskodik a halaszthatatlan, sürgős munka zavartalan teljesítéséről. Ezért kötelezi a törvény a munkásokat, hogy a föl vállalt aratást, nyomtatást, cséplést megszakítás nélkül tartoznak elvégezni, ha még oly rossz is a termés és kevésre ütne is ki a részes munkabér. Arra az esetre, ha elemi csapások következtében a termés az átlagos évi mennyiség felénél is alább szállana, a törvény új egyezkedésnek, vagy választott bírósági döntésnek ad helyet, vagy ha az sem jön létre, az elsőfokú hatóságot bizza meg a munkabér méltányos megállapításával.

A munkáskéz egész a 80-as évekig kevés volt a mezőgazdaság szükségleteihez képest. Akkor azonban — látszólag hirtelen — ellenkezőre fordultak a viszonyok. A mezőgazdasági üzem részben a munkáskéz állandó hiánya, részben pedig a mezőgazdasági ismeretek szélesebb elterjedése folytán belterjesebbé vált; a gépek alkalmazása szintén általánosabbá lett a mezőgazdaság terén, e két körülmény érezhetően csökkentette a munkások utáni keresletet. A mezőgazdasági üzemnek ezen átalakulásával összeesett a külföldi, különösen olasz és dalmata olcsó munkaerő versenye és alkalmazása a kubikos munkáknál, később pedig ugyanezen munkák rohamos csökkenése az Alföldön. A kubikos munka jövedelmezősége megszűnt s a kubikos mezei munkások ismét a mezőgazdasági munkákhoz tódultak. A munkáskéz keresletének csökkenése és kínálatának növekedése adja meg tehát az utolsó évtized gazdasági fejlődésének képét, eredménye pedig a munkabér folyton csökkenő irányzatában nyert kifejezést.

A kereseti viszonyok rosszra fordultával távozott el mindinkább a munkás-osztály a paraszt, földbirtokos-osztálytól, ennek nyomán fejlődött ki közöttük a társadalmi elkülönülés. Törvényhozásunk a 80-as években azzal igyekezett ezt a bajt csökkenteni, hogy az 1883. évi X. törvényzcikkben a napszámosokat abbeli keresetök után az adófizetéstől fölmentette.

Igaz, hogy a közvetett adók alól nem adott a törvény a munkásoknak fölmentést, államháztartásunk pedig ezekre az adókra mindinkább nagyobb súlyt helyezett és így a munkás-osztály is megérezte ezek súlyát.

Egyfelől kevesebb munkaalkalom, rövidebb és rövidebb munkaidő, csökkent munkabér; — másfelől pedig a gabonaárak tartós hanyatlása, a közterhek növekedése és az életmód drágulása — ime e kettő adja meg röviden annak a helyzetnek a képét, melybe mezőgazdasági munkásaink a 80-as évek végéig eljutottak s mely őket a 90-es évek elején nyílt elégedetlenségbe hajtotta.

(Befejezése következik.)

Mailáth József gróf.

Kikészítési eljárás, vámhitel és egyéb kiviteli kérdések.

Mindig az egyes iparágak termelési és értékesítési viszonyain múlik, hogy a kikészítési eljárásnak hasznát képes-e venni. Mig t. i. egyes iparágak bizonyos értékesítések szem előtt tartásával még az azonosság legszigorúbb igazolásához kötött kikészítési eljárást is elég jól tudják gyümölcsöztetni, addig más iparágak e kedvezménynek csak kevésbé szigorú ellenőrzés s általában csak az egyértékűség kimutatásának kötelezettsége mellett láthatják majd a hasznát.

De követeltessék akár az azonosságnak, akár pedig az egyértékűségnek szigorú vagy kevésbé szigorú igazolása, vannak export-értékesítési módok, a melyekre nézve a kikészítési eljárás semmiféle formájában föl nem használható, mert semmiféle előnnyel nem járna az illető iparágra nézve. Ép azért a kivitelfejlesztési politika a kikészítési eljárással velejáró és attól el nem választható nehézségeken túltette magát és azt sokkal liberálisabb és szabadabb kezettel engedő rendszabályokkal váltotta föl. Minden kikészítési eljárás a következő föltételekhez fűződik:

1. A vámtörvények csak a lehetőségét adják meg a kedvezménynek és nem föltétlen jogot annak igénybevételére;

2. a kedvezmény megadására jogosított hatóság számos esetben annak bármikor való visszavonására is föl van jogosítva;

3. kérvényezni kell érte, ép úgy, ahogy majd az azonosság szigorú igazolásának elejtéséért is folyamodni kell és az engedély csak az egyes esetre, vagy az egyes rendeltetési állam felé, és csak a kérvényező czégnek s nem általában az illető szakmának adatik meg;

4. az ismét való kivitel meghatározott határidőhöz van kötve;

5. a vámjövedék mint jogosult hitelező áll az engedéllyel szemben, a kinek a vámot egyelőre csak hitelezi;

6. a kikészítési eljárás szabályozásának lényeges tartalma mindenkor visszavonható és módosítható rendeletekbe van lefektetve s nem magába a törvénybe;

7. az egész eljárás bizonyos formaságokhoz van kötve és meghatározott ellenőrzés előírása miatt is jelentékenyen meg van nehezítve.

A fől sorolt alapvető nehézségeknek ez átnézetéből arra a meggyőződésre juthatunk, hogy az ily mindennemű, kisebb-nagyobb nehézséghez kötött kedvezmény csak korlátolt jelentőséghez juthat és a vámrendszerek döntő jelentőségű, integrans alkatrészeivé nem igen válhatnak. Az ipari termelésnek csak igen kevés szakmája képes az ilyen gyámkodást elszenvedni és a korlátozások és előírások nagy számától szűkre szabott úton haladni.

Mindennek ellenére a különböző államokban elég jelentékeny kikészítési forgalom constatálható. Vosberg-Rekow¹⁾ e forgalom élénkségére nézve azt a találó megjegyzést teszi, hogy abból tűnik ki leginkább, mily hálásan fogad a heves versenytől szorongatott kiviteli tevékenység minden kedvezményt és hogy milyen hasznos, sőt szükséges volna a világpiaczi helyzetre való tekintettel az ily kedvezmények számát megnöveszteni s azokkal az egyre emelkedő védvámkorlátozásoktól szűk térre szorított forgalomnak újabb levezető csatornákat szerezni.

Ha már most szemügyre vesszük az ipari kivitelnek vámpolitikai téren nyújtható kedvezményeket, főkép két intézményt különböztünk autonóm vámtarifánkról szóló törvényjavaslatunkban. Az egyik az u. n. vámviisszatérítési rendszer. A másik, a minek megfelelő terminus technicus még csak angol nyelven fejlődött, abban áll, hogy eltérőleg a kikészítési eljárástól s a vámviisszatérítési rendszertől nem valamely már megfizetett vámot térít vissza, vagy valamely hitelezett vámösszeget enged el s általában nem is a bevitelnek ismét való kivitelre irányuló célzatából, hanem a kivitel tényéből indul ki s a kivitt árúban foglalt nyersanyagnak megfelelő mennyiségű nyersanyag vámmentes behozatalát engedélyezi.

A vámviisszatérítési rendszer ugyanazokon az elveken alapszik, mint az adóviisszatérítési rendszer. Mind a kettőnél ugyanis a viisszatérítésnek az elvi alapja és megokolása az, hogy a mint az adó a kivitelre szánt árúknál kiviteli vám jellegével bír, ép úgy a vám alá eső nyersanyagból készült exportcikknél a nyersanyag váma is kiviteli vámként hat, vagyis az árút megdrágítja s annak a világpiacon való versenyképességét megbénítja. És épúgy, a mint az adóügyi törvényhozás nem kívánja a kivitt ily módon aláaknázni, ép úgy nem volna szabad a vámpolitikával folytatott termelésvédelmi törvényhozással a kiviteli lehetőségeknek váموkkal útját vágni. Az adó, ép úgy, mint a vám a belföldi fogyasztó rovására az előbbi esetben az államkincstárnak, az utóbbiban a termelőnek a javára biztosított megterhelés, a mely megterhelést exportálandó cikkeknel nem lehet úgy a fogyasztóra áthárítani, mint a belföldön elfogyasztott cikkek tekintetében. A fogyasztási adókkal megterhelt cikkek kivitelénél az összes államok meg is térítik a termelésnél beszedett adókat, Ausztria-Magyarország is viisszatéríti tudvalevőleg a cukor-, pálinka- és sörexportnál a közvetett adókat. A mily általánosan bevett intézmény a megadóztatott árúk kivitelénél való adóviisszatérítés, oly kevésbé tudott még az európai vámpolitikában lábra kapni a vámviisszatérítési intézmény. Ausztria-Magyarország közös vámpolitikája pl. ezt az intézményt nem is ismeri.

Németország terjedelmes kikészítési eljárási forgalom mellett úgy a vámviisszatérítési rendszert ismeri, mint az előzetes kivittel megszerzett jogot a kivitt cikkben foglalt nyersanyagnak utólagos vámmentes behozatalára. 1892. április 22-iki törvénye értelmében a kakaótartalmú czukorkák vagy csokoládé kivitelénél megtéríti a kakaóvámot. Külföldi dohánylevelekből készült dohánygyártmányok (szivar,

¹⁾ *Zollrückvergütung*. Grundsätzliche Erörterungen von Dr. Etienne und Dr. Vosberg-Rekow. Schriften der Centralstelle für Vorbereitung von Handelsverträgen. Heft 22. Berlin, 1903.

czigaretta, burnót, pipadohány) kivitelénél már az 1879. évi törvénye értelmében meghatározott díjszabás szerint téríti meg a dohányvámot. A mit Franciaországban kiterjedt vámviisszatérítési forgalom alatt értenek, az ma voltaképen nem más, mint egy teljesen liberális szellemen végrehajtott kikészítési eljárási rendszer. Az 1860-iki Cobden-féle szabadkereskedelmi szerződésben még kifejezetten benne volt a vámviisszatérítés, a prohibítív vámrendszer hátrányainak a kivitel tekintetében való enyhítése céljából. Tulajdonképeni értelmében vett vámviisszatérítést Franciaországban pamutárúkra nézve létesített a francia 1892. évi vámtörvény. A pamutfonalak behozatalánál beszedett vám e törvény értelmében 60% erejéig viisszatérítették, ha e fonalakból selyem-, illetve gyapjúfonalakkal kevert szövetek, paszomántok, zsinórok, mousseline, tüll, csipkék vagy u. n. guipure-csipkék készülnek és kivitelre kerülnek. Textilárúk kivitelénél való vámviisszatérítést 1900 óta Oroszország is bevezetett. Olaszországot az 1887. évről való vámtörvénye általánosságban fölhatalmazza, hogy rendeleti úton adjon engedélyt bizonyos árúk kivitelénél a vámrestitutióra. Ezideig már számos cikk élvezi e fölhatalmazás alapján a vámviisszatérítéssel fejlesztett kivitelt. Így pl. fonalak és szövetek kivitelénél megtérítik az előállításuknál fölhasznált pamut vámját (Olaszországban vámköteles cikk), nem nemes fémekből való pléhek, lemezek, sodronyok és rudak exportjánál a nyersanyag vámját, gyümölcsconservék, czukorkák, confiturók kivitelénél az azokban foglalt czukortartalom mérve szerint megtérítik a czukorvámot, némely vegyészeti cikk kivitelénél az abban fölhasználásra került ásványolajok vámját térítik meg stb.

Amint látjuk, ezek az országok a vámviisszatérítést csak elvétve, egyes iparágakra nézve alkalmazzák. Az egyetlen ország, a mely készárúk kivitelénél az azokban földolgozott, importált nyersanyagok s félgyártmányok vámját elvből s az egész vonalon megtéríti: az észak-amerikai Egyesült-Államok. Itt arra a meggyőződésre jutván, hogy egészen speciális természetű intézmények nélkül valamely állam nem folytathat egyszerre vámvédelmi és kivitelfejlesztési politikát, az elzárkózási rendszernek az exportra is gyakorolt hátrányos befolyását ellensúlyozandó, kiegyenlítési tényezőül az export esetén való nyersanyagvám-viisszatérítést honosították meg. 1861-ben az amerikai vámrestitutió rendszere is még nagyon hasonlított a kikészítési eljárásnak Európában ismert szűkkeblű rendszerére, a melyet azonban már a 60-as évek végével szélesebb alapokra igyekeztek fektetni. Az így tartó folytonos fejlődés e téren a Mac Kinley (1890), a Wilson (1894), és legvégül a Dingley (1897) bill-beli szabályozásra vezetett. E szabályozás értelmében ma az a helyzet áll fenn az Egyesült-Államokban, hogy a mennyiben valamely árucikk, a mely behozatala alkalmával vámot fizetett, ismét kivitelre kerül, és pedig akár változatlan, akár földolgozott alakban, a vám 1% levonásával a kivitel alkalmával viisszatérítették. A viisszatérítést megkaphatja úgy a gyáros, vagy előállító, mint az exporteur, vagy kereskedelmi ügynök is.

A kikészítési eljárással velejáró hátrányok felsorolásának pendantjául Vosberg-Rekow szintén pontokba foglalva kiemeli e rendszer következő elvi eltéréseit és előnyeit az európai rendszerű kikészítési eljárással szemben:

1. E rendelkezések a föld bármelyik államába való kivitelre terjeszkednek ki, Északamerika brit birtokainak kivételével, a melyekkel

való forgalomban külön szerződések specialis, továbbmenő kedvezéseket nyújtanak.

2. Ez a rendszer egyaránt alkalmazásba kerül minden szakmára és iparágra és csak egy módszert, egy eljárást és egy formulárét ismer az összes árukra nézve.

3. A tartalmából kitűnik a törvénynek teljes czéltudatossága: az amerikai kiviteli kereskedelemnek a legszélesebb alapon való fejlesztése, a miért is az érdekeltekhez bizalommal s avval a szándékkal fordul, hogy az exporteur érdekét előbbre helyezi a pénzügyi és bürokratikus érdekekénél, továbbá ama körülményes ellenőrzéseknek és vexatióknak egész sorát mellőzi, a mely annak gyakorlati jelentőségét gyengíthetné s ezért rendkívül egyszerű formák betartását igényli.

4. Sem azonosság, sem az árucikk egyértékűségének igazolását nem követeli, hanem ehelyett igazi virtuositással a vámösszeg azonos nagyságának kimutatását írja elő.

5. A kedvezmény törvényen alapszik és az Egyesült-Államok minden polgára részéről igénybe vehető.

A vámvisszatérítés engedélyezéséhez csak *a)* a vámfizetés, *b)* a belföldön való földolgozás és *c)* a külföldre való kiszállítás igazolását követelik meg.

Amig tehát Európaszerte habozva, megfontolva, fiskalitási és bürokratikus óvatossággal kegyesen megadott engedélyekkel lendítenek igen mérsékeltén a kivitel ügyén, engedélyekkel, amelyek személyre szólnak, amelynek megbízhatóságát előzetesen és hivatalosan megállapították, s amelyek mégis visszavonhatók és számos rendelettel, előírással, clausulával elejét veszik az üzleti forgalomban igen kedvelt sima és gyors lebonyolításnak; addig az óceánon túl egységes, nagy vonalú törvény ad egyforma jogot minden állampolgárnak, bárminő árúnak, bármilyen utirányon és bármely országba irányuló exportja esetén.

Nem is lehet ily nagystilú berendezkedés mellett, amelyet a consularis ügy teljesen gyakorlati alapon való megoldása, a levelezők egész légijával rendelkező kereskedelmi múzeum tevékenysége, czéltudatos díjszabási, tengerhajózási, viziútépítkezési stb. politika egészít ki, azon csudálkozni, hogy az Egyesült-Államok, elzárkozó politikájuk daczára mily expansiv erővel lépnek föl exportjukkal a világverseny terén s hogy félnek a legfejlettebb termeléssel bíró államokban is az u. n. »amerikai veszély«-től, Amerikának Európába való közgazdasági invasiójától.

Ha annak az okát kutatjuk, hogy miért nem használhatta ki semmiféle állam kivitele fejlesztésére úgy a kikészítési eljárást, mint az Egyesült-Államok az ő vámvisszatérítési rendszerüket, elsősorban a két rendszer közti különbségben, másodsor a két eljárásnak a kiviteli kereskedelem igényeihez való viszonyában kell a magyarázatra találnunk. A különbségekre a fentiekben már rámutattunk s így most már csak a kivitel igényeihez való viszonyukat kívánjuk röviden megvilágítani. A kikészítést, valamely belföldi czég külföldről érkező megrendelés alapján vállalja el és hajtja végre, míg ellenben a vámvisszatérítés a belföldi gyárosnak saját kezdeményezésén alapuló, úgyszólván raktárra való gyártása esetén foghat helyet. Amint látjuk, a két rendszer közti különbség ugyanaz, amely az ipari forradalom előtti és utáni idő termelési módjai között, vagy a kis- és

gyáripari üzem között ma is fennáll. A két kivitelfejlesztési módszer közül tehát a vámvizzatérítési az, amely a haladottabb előállítási és értékesítési eljáráshoz simul s annak természetes kiegészítőjekép is jelentkezik. Ami pedig különösen a kiviteli kereskedelmet illeti, az a kikészítési eljárásban csak gyenge és fölhigitott surrogatumát élvezzi ama kivitelfejlesztésnek, amelyet a vámvizzatérítési rendszer képvisel.

A ki a kiviteli üzletágak különleges természetébe csak kissé is behatolt, az tisztában van azzal, hogy egyfelől vámmal terhelt nyersanyagokból előállított ipari készítményekkel a kiviteli piacokon nem lehet a nemzetközi versenynyel szemben megküzdeni, másfelől pedig kiviteli megrendeléseket nem lehet megfelelően effectuálni, ha a kivinni kívánt árúk földolgozásához szükséges nyersanyagokat előbb a kikészítési eljárás kedvezményével kell behozni. A tengerentúli vevő megrendeléseit eljuttatja európai bevásárlójához vagy képviselőjéhez, a ki azokat oly iparosoknál helyezi el, a kik ár és gyors szállítás tekintetében leginkább conveniálnak. Már hogy conveniálna neki azonban a magyar vagy akár az osztrák gyáros, a ki ha gyorsan akarna szállítani, csak vámmal sujtott nyersanyagot dolgozhat föl, vagy csak ily drága nyersanyagból készült és raktáron levő árút szállithat, a mi rendszerint kizárja az exportkereskedő által eléje szabott árlimit betartását. Ha pedig a nemzetközi verseny által dictált olcsó árlimitet akarja betartani, előbb a kikészítési eljárás kedvezményéért kell folyamodnia, ennek concedálása után a nyersanyagot behoznia, feldolgozva, vámellenőrzésnek alávetnie, kiszállítania stb., a mi meg lehetetlenné teszi a kitűzött szállítási határidő betartását.

Az állam részéről megadni kívánt kivitelfejlesztési kedvezményeknek csak úgy lévén értékük, ha azok a valóságos üzleti viszonyokhoz alkalmazkodnak, méltán támasztják iparos köreink azt a kívánalmat, hogy a vámvizzatérítési rendszerre kifejlesztett kikészítési eljárás kedvezményének ez az imént ismertetett neme nálunk is meghonosíttassék. Az államkincstárnak nem lehetne jogos észrevétele az exportfejlesztésnek e javasolt neme ellen, mert az korántsem igényelne tőle effectív anyagi áldozatot, hiszen voltaképp csak oly vámösszegek lennének visszatérítendőek, a melyek megfelelő kivitel hiányában be sem vételeztettek volna. Lehető visszaéléseknek pedig igen egyszerűen lehetne elejét venni, mert ha a kivitel ténye a vámösszeg visszatérítésével honoráltatnék, akkor csak akkora vámösszeg volna megtérítendő, a mennyi az exportált árú előállítására szükséges nyersanyag behozatalánál tényleg befizettetett.

Ha ez az intézmény nálunk is meghonosíttatik, akkor termelőink megrendelés hiányában is a kedvező értékesítésre való sokkal nagyobb kilátással foglalkozhatnak czikkeik előállításával, tekintet nélkül arra, hogy productumukat a belpiaczokon, vagy vámkülföldön fogják-e elhelyezni, csak megfelelő termelésre biztató conjunctura álljon rendelkezésre; calculációjukat pedig a kivitelre szánt czikkeik tekintetében úgy ejthetik meg, mintha behozatali vámok nem is szerepelnének termelési költségeik között.

Úgy a kikészítési eljárás, mint a vámvizzatérítés rendszere külföldről behozott nyersanyagok s félgyártmányok földolgozásán s azon alapszik, hogy a kikészített cikk kivitelénél az első esetben a hitelezett vám elengedtessek, a második esetben a kifizetett vám vissza-

térítették. Mindakettő rést üt a prohibítív védelmi rendszerek vámfalain és a termelésvédelmi meg a kivitelezőmozdítási érdek közti ellentétet megszüntetni és összeegyeztetni törekszik. Csak formai különbség volna tulajdonképen közöttük, ha a gyakorlatban nem kezelnék sokkal liberálisabban a vámvisszatérítést, mint a kikészítési eljárást. Az a formai különbség t. i., hogy az egyiknél visszaadják a bevételezett vámot, a másiknál pedig be sem szedik, csak előjegyzik a vámot és kivitel esetén az előjegyzést törlik. Elméletileg véve a dolgot tehát még sokkal kedvezőbb a kikészítési eljárás, mert annál még csak időlegesen sem kell vámösszeget letenni, tényleg azonban számos oknál fogva összehasonlíthatatlanul nagyobb szolgálatokat tesz és tehet a kivitel fejlesztés ügyének a vámrestitúció, mint a kikészítési eljárás. Mindakettőt azonban egyképen jellemzi az a közös sajátság, hogy nem igényelnek anyagi áldozatokat az államkincstár részéről, bár meg nem felelő szabályozás esetén burkolt kiviteli praemiumot mégis szerezhettek. Ha ugyanis az egyértékűség igazolása esetén hibás a vámhatóságok részéről megállapított számítási alap arra nézve, hogy a behozott nyersanyagból mennyi gyártmány készülhet és tényleg több állíttatik elő, mint a mennyit a hivatalos kulcs provideál, a többletproductum burkolt formában ugyan, de mégis csak kiviteli praemium hatásával bír.

Határozottan a kiviteli praemium jellegével bír az u. n. *kiviteli jegyek rendszere*, a mely abban áll, hogy egyes árúk kivitelénél kiviteli jegyeket kapnak az exportőrök, a mely jegyek följogosítják őket annyi nyersanyag vámmentes behozatalára, a mennyi a kivitt cikkben földolgozott állapotban foglaltatott. A kiviteli jegyek rendszere a vámvisszatérítési módszerek másika, amelyekről már fentebb is megemlékeztünk, megemlítvén róla, hogy az előbbtől alakilag abban különbözik, hogy míg az a vámmal sújtott behozatalból indul ki, addig az utóbbinak a kivitel ténye adja meg a kiindulási pontját s ennek következtében nem is nézi a vámmentes nyersanyag behozatalára följogosító kiviteli jegy kiadásánál azt, hogy a kivitt árucikkben külföldi nyersanyag vagy félgyártmány van-e földolgozva, nem nézi, hogy a kivitt cikk nem a maga egészében hazai gyártmány-e s végül természetesen nem nézi azt sem, hogy a kiviteli jegy birtokosa fog-e élni a jegyadta joggal, vagy pedig egy második vagy harmadik személy, a ki az exporteurtól — nyersanyag vámmentes bevásárolhatása céljából — a kiviteli jegyet megvásárolja. Az az összeg, a melyet az exporteur a kiviteli jegyért kap, exportpraemiumul szolgál az esetben, ha az általa exportált cikk tisztára belföldi és pedig oly anyagokból készült, a melyek nyersanyagának az árát vámösszeg nem tartja magasan. A kiviteli jegyekre mindig akad vevő, az azokban való adás-vétel rendszeres üzletaggá válik amaz országokban, a melyekben a vámvisszatérítésnek ez a neme meg van honosítva.

A kiviteli jegyek intézményévé fejlesztett vámmegtérítési rendszernek számos árnyoldalára utal ismert könyvében¹⁾ Grunzel, a melyek fölött mi sem szándékozunk napirendre térni a nélkül, hogy a szóban levő intézmény nálunk való meghonosításának megfontolása alkalmával azokon is ne reconsiderálnánk. A kivitt gyártmányban foglalt nyersanyag vagy félkészítmény mennyisége minden bizony-

¹⁾ Grunzel: *System der Handelspolitik*. 503. old.

nyal lehetőleg pontosan meg lesz állapítható s ennél fogva nagyobb mennyiségű nyersanyag a kiszolgáltatott kiviteli jegy alapján vámmentesen nem lesz behozható, mint a mennyi körülbelül kikészített alakban tényleg előzetesen már kivitelre jutott. Ugyanezt azonban már az áru minőségét illetőleg nem lehet megállapítani, már pedig Grunzel szerint a földolgozott állapotban kivitt s a nyersen behozott anyag minősége közti legcsekélyebb eltérés is arra fogja ösztönözni az iparosokat s kereskedőket, hogy minőségileg gyengébb árúkat vigyenek ki és jobb minőségűeket hozzanak be.

Az evvel járó bajok közül a legkisebbik volna az, hogy a vámjövődék így megrövidülne, sokkal nagyobb hátrány lenne az, a mely abból származnék, hogy a belföldi nyersanyagtermelés vagy félkészitmény-gyártás arra kényszerítené, hogy rosszabb minőségű árúkat állítson elő, miután a jobb minőségűek vámmentesen, tehát olcsóbban juthatnak a belföldre. Bizonyos körülmények közt ez a rendszer ily termelési és gyártási ágakat meg is semmisíthet, a mennyiben meglevő oly árukivitelnél, a mely belföldi nyersanyagot vagy félgyártmányt használt föl, a kiviteli jegyek intézményének meghonosítása után emelkedő mértékben külföldi anyag kerül földolgozás alá, ha annak külföldről való beszerzése jobban conveniál. S így könnyen gondolható el oly eset is, a mikor a kiviteli jegyes vámvisszatérítési rendszer meghonosítása daczára a gyártmányok kivitele régi magasságában megmarad és a radikális kivitelfejlesztő módszer alkalmazásba vételének más eredménye nincsen, annál, hogy a belföldi nyersanyag-, illetve félgyártmány előállításnak a kivitelben való részesedése megkisebbedik.

Mindezenfelül az ily áruforgalomba újabb, speculativ elem is furakodik, a mely főkép akkor nyer jelentőségében, ha a megtörtént kivitel alapján megengedett vámmentes behozatal határideje nagyon hosszú. Ez esetben tudniillik a behozatalra jogosító jegyeket a speculatio összegyűjti és azokat egyszerre realizálja egy külföldön beálló kedvező conjunctura esetén, a mely gyakran kedvezőtlen a belföldi termelés szempontjából; a külföldről vámmentesen bejövő nagymennyiségű ily áru a belpiaczokra nagyon érzékeny árnyomást gyakorolhat. A belföldi piacznak ily időnkinti előzönlése az ipari termelést kárhozatos bizonytalanságoknak teszi ki.

Tagadhatatlan, hogy a kiviteli jegyek formájában meghonosított vámmegtérítési eljárás — különösen, ha minden cautelától menten, általános érvénynyel vezetnék be — a Grunzeltől jelzett veszélyekkel járhatna, sőt erre nézve a vámpolitika történetéből vehető adatok is állanak rendelkezésre. Ép azért ezt az intézményt oly terjedelemben, a mint az Egyesült-Államok a vámvisszatérítés másik rendszerét alkalmazzák, sem nem ajánlatos meghonosítani, sem semmiféle példa nem akad arra, hogy meghonosítani próbálták volna. A mezőgazdasági czikkek kivitelének előmozdítását szolgálni hivatott javaslataink sorában már az árpának tengerentúli kivitele érdekében is proponáltuk a kiviteli jegyekkel való kivitelfejlesztést. Javaslatunk, a melylyel tulajdonképen Enyedy Simon kezdeményezését igyekeztünk fölkarolni, a legjobb példája annak, hogy e veszedelmes eszközzel — megfelelő cautelák mellett — jelentékeny és minden irányban kielégítő eredményeket lehetne elérni a nélkül, hogy az avval járó inconvenientiáktól a legtávolabb is tartani kellene. Mert avval, hogy csak a 200—

300 ezer métermázsát kitevő takarmány-importszükséglet vámmentessé tételére, valamint a kedvezményt a via mare kivitel föltételéhez kötve csak mintegy 400 ezer métermázsra sörárpa kivitelére proponáltuk a kiviteli jegyek kedvezményének a megadását, — elsősorban elejét vettük annak, hogy 400 ezer métermázsánál nagyobb mennyiséget importáljanak, a mely cautelát még szorosabban is lehet betartani oly módon, ha a kiviteli jegyek kiadását a 400 ezer métermázsányi mennyiségben contingentálnák. De elejét vettük annak is, hogy a kivitt árpa helyett jobbminőségű árú hozassék be. S ha esetleg az a komoly veszély mégis fenforogna, hogy a kiviteli jegyek összehalmozásával és egyszerre való realisálásával a takarmányárpa áralakulását befolyásolnilehetne, még továbbmenőleg is lehetne intézkedni olyformán, hogy ily kiviteli jegyek alapján csak bizonyos megyebeli, vagy osztrák tartománybeli állattenyésztők legyenek följogosítva, bizonyos rövidre szabott terminuson belül, takarmányárpát vámmentesen behozni. Mind e cautelák mellett azután, nemcsak, hogy semmiféle, közgazdasági érdekeinket veszélyeztető bajtól nem kellene tartani, hanem egyfelől előmozdítanók sörárpank kivitelét, másfelől szolgálatot tennénk állattenyésztőink ama rétegének, a mely megfelelő olcsó áron beszerezhető belföldi takarmányárpa hiányában behozatalra van utalva.

E példa kezén utmutatást adtunk arra, hogy csak bizonyos, meghatározott cikkek kivitelére, minő előfeltételek és megszorítások mellett lehetne e kivitelfejlesztési módszernek hasznát venni. Az ily módon megadni kívánt kedvezményt azonban nem volna szabad esetről-esetre, egyes ipartelepek konkrét kérvénye alapján engedélyezni, hanem vagy a vámtörvényben, vagy annak végrehajtási rendeletében meghatározni amaz egyes termelési szakmákat, a melyek azt törvényes alapon igénybe vehetik; meg kellene továbbá előzetesen állapítani a föltételeket is, a melyek betartása mellett e kedvezmény igénybe vehető. E föltételek legyenek bármily szigorúak abból a szempontból, hogy visszaéléseket kizárjanak és elejét vegyék oly közgazdasági károknak, a melyek védeni szándékolt érdekeket érhetnének, mégis simuljanak az illető ipari szakmák igényeihez és ne vonják meg korlátozásaik által amaz előnyöket, a melyeket a kedvezmény maga nyújtani kíván.

Ezt a kedvezményt elsősorban kellene megadni amaz iparágainknak, a melyek máris túltermeléssel küzdvén, elsőrangú exportiparágaknak tekintendők, meg kellene adni másodszor mindamaz ipari szakmáknak, a melyek a belföldön nem termelt nyersanyagokat vagy félkészitményeket dolgoznak föl és meg kell adni harmadszor olyan ipartelepeknek is, a melyek oly cikkeket állítanak elő, vagy azoknak előállítására berendezkedni szándékoznak, a melyek gyártása pusztán oly nagyfokú termelés mellett prosperálhat, hogy termelvényeik a közös vámterület fölvevő képességét túlhaladván, csak kivitel esetén adhatnak azokon túl.

Mindeme javaslatok megvalósítása esetén az ipari kivitel részére a következő fejlesztési kedvezmények állanának rendelkezésre:

a) kikészítési eljárás azonosság kimutatásával

b) » » » egyértékűség »

c) vámvisszatérítés előzetesen behozott nyersanyag után

d) vámmegtérítés bizonyos cikkek kivitele esetén, tekintet nélkül

azok nyersanyagának provenientiájára.

Gyáraink tehát az adandó conjuncturához képest válogathatnának a megfelelő kedvezmények között. Ehhez képest, ha valamely gyár, vegyünk pl. egy gummiárúgyarat *a)* megrendelést szerez a vámkülföldön, hosszabb idő múlva való áruszállításra, akkor behozhatja a nyersárút pl. gummit és pedig vámmentesen, illetve előjegyzés mellett; elláttatja azt az azonossági jelzéssel és a megrendelés effectuálása előtt bemutatja az exportálandó árún az azonossági jelzést, mire a vámhivatal a hitelezett vámösszegeket végleg leírja; *b)* ha a kikészítés során az azonossági jelzés megóvása lehetetlen, vagy leküzdhetetlen nehézségeket okozna, a nyersanyag behozatalánál bevallja annak rendeltetését, szakértőileg megállapíttatja, hogy a behozott nyersanyagból mennyi készárú készülhet és ennek alapján kéri az importált nyersanyag utáni vám hitelezését, a kivitelnél kimutatja, hogy annyi készárút visz ki, amennyit a hitelezett vám mellett behozott nyersanyagból készíteni lehetett, esetleg igazolja azt is, hogy a készárú minősége megfelel a behozott nyersanyag minőségének és ennek alapján engedi el neki a vámhatóság végleg a hitelezett vámot, *c)* ha ellenben meglevő gyártmányaira kap vagy szerez sürgős megrendelést, vagy utánrendelést, akkor a kivitel alkalmával bejelenti a vámhatóságnak a kiviendő cikkben foglalt és földolgozott importált nyersanyag után kifizetett vám visszatérítésére vonatkozó igényét, igazolja, hogy azt a nyersanyagot tényleg importálta, sőt fölmutatja a vámfizetésről szóló elismervényt is s akkor a kivitel haladéktalanul végrehajtható s a vámhivataltól vissza kapja az általa fizetett vámot; végül *d)* ha oly cikket visz ki, a melynek kivitelét a vámtörvény különösen favorisálni akarja, akkor a kivitel alkalmával kiviteli igazolványt kér, amely följogosítja őt az igazolványban megjelölt nyersagnak bizonyos időn belüli vámmentes behozatalára.

Mind a négy esetben a vámkülföld piacain erőteljes versenyképességgel léphet föl, a mennyiben az ajánlatai megtételénél vámmentes nyersanyag földolgozásával calculálhat. És míg az első két kedvezmény kivitelre képesít olyan gyárakat, amelyek elsősorban a belső szükséglet kielégítésére támaszkodnak, a másik két kedvezmény lehetővé teszi oly ipartelepeknek a belföldön való letelepedését, amelyek kiviteli tevékenység nélkül üzemüket be sem rendezhetnék. Az evvel járó jelentékeny egyéb előnyöket, a nagyobb munkaslétszám foglalkoztatásának lehetőségét, az importált nyersanyagok mellett még szükséges egyéb belföldi nyersanyagok fogyasztásának megnövekedését stb. nem akarjuk még külön kiemelni, miután e tanulmány célja csak a kivitel fejlesztése terén reánk váró feladatok egy bizonyos csoportjának a megjelölésére szorítkozik.

*

A kikészítési eljárás mindkét neménél, tehát úgy annál, a mely az azonosság kimutatásán alapszik, mint annál, a mely az *aequivalentia* kimutatásával beéri, a kikészítés céljából időleges vámmentesség mellett behozott nyersanyagok s félkészítmények vámjai eddig kamatmentesen hitelezettek. A kamatmentes vámhitel intézménye sokkal szélesebb kört ölel ugyan föl, mint a kikészítés céljából vámmentesen behozható nyersanyagokét, nevezetesen felöleli az egész import-kereskedelmét és amaz iparágakét is, a melyek a belföldi

szükséglet ellátására szolgáló czikkeket állítanak elő külföldről importált nyersanyagok igénybevételével is. De a midőn e fejtegetések keretébe bevonjuk az új autonom vámtörvényjavaslatnak a vámhitelre vonatkozó rendelkezését, azt csakis annak a kiviteli iparágakra gyakorolt befolyása miatt tesszük. De azért, ha argumentationk kiindulási pontja bármennyire is csak az említett szempont, nem fogjuk mellőzhetni az e téren tervbevett változtatásnak más gazdasági érdekekre való kihatásaival való foglalkozást sem. Annál kevésbbé, mert a mennyiben a tervezett módosításról kitünnék, hogy akár egyes iparágak általános termelési költségeit fokozná s így versenyképességüket megcsappantaná, akár pedig egyes fontos élelmiszereket megrágítana s ily módon hátrányosan befolyásolná ipari termelésünk általános előfeltételeit, annak a kiviteli érdekekre való egyidejű bénító hatását külön ki sem kellene emelni.

A vámhitelezést ez idő szerint nem az általános vámtarifáról szóló 1887-ik évi XXV-ik törvénycikk, hanem még 1862-ből eredő rendeletek szabályozzák. Az ide vonatkozó rendeletek értelmében a vámhitel kedvezményében csak azok a kereskedők és gyárosok (ideértve a szállító-, bánya- és földmívelési vállalatokat is) részesíthetők, a kik nagyobb árumennyiségeket szoktak a vámkülföldről behozni és a kik azon hivatalnál, a melynél a hitel engedélyezését kérik, a megelőző évben behozatali vám fejében (ideértve az engedélyilletéket és a fogyasztási adópótlékot is) legalább 1000 frtot fizettek. A vámhitelért az államnak kamat nem jár. A hitel három vagy hat hóra, azaz három vagy hat havi lejáratú (befizetési) határidőre engedélyeztetik oly módon, hogy az egy hó folyamán behozott árúkért esedékes behozatali vámilletékek az átvétel napja után következő hótól számítandó harmadik, illetve hatodik hó végével megfizetendők.

A mint látjuk, ha maga a jelenleg még érvényben levő vámtörvény nem is szabályozza, sőt nem is érinti a vámhitelezés kérdését, a fent ismertetett rendelet meglehetősen messzemenő liberalitással tett eleget importra utalt kereskedelmünk és iparunk erre irányuló igényeinek. Szó lehetett volna arról, hogy ez a kedvezmény még hozzáférhetőbbé tétessék és pedig oly módon, hogy olyan ujonnan alakult gyáraknak vagy kereskedő czégeknek is engedélyeztessék, a melyek megbízhatóságát a fekvésük szerint illetékes kereskedelmi és iparkamara igazolja, vagy hogy a hitelösszeg nagyobbra is terjedhessen annál az összegnél, a melyet a hitelért folyamodó a múlt évben behozatali vám fejében fizetett. Az első kívánság teljesítését kereskedelem- és iparfejlesztési szempontok indokolták volna, hiszen az ujonnan alakult ipartelepek és kereskedőczégek legkevésbbé a kezdet nehézségei közepette nélkülözhetik az államkincstár részéről elérhető kedvezményeket. A mi pedig a második kívánalmat illeti, semmi ok sincsen arra, hogy az amugy is teljesen biztosított hitelezett vámösszeg magassága korlátozva legyen.

De nem úgy történt. Az osztrák-magyar vámterület autonom vámtarifájáról szóló törvényjavaslat XVIII-ik cikke egészen új alapon rendezi a vámhitelezés ügyét. E cikk értelmében a vám- és mellékkilletékek — ideértve a fogyasztási adókat, engedélyilletékeket, vám- és fogyasztási adópótlékokat — a felek kérelmére és megfelelő biztosíték mellett rendeleti úton megállapítandó módozatok szerint a két pénzügyministerium által mindenkor egyetértőleg megállapi-

tandó kamat fizetése ellenében hat hóig hitelezhetők. Vámhitelnek nem tekintendő: A nyilvános szállítási és raktárvállalatoknak különös tekintetből esetről-esetre adott az az engedély, hogy hetenkint vagy havonként utólag fizethessék be az ezen idő alatt összegyűlt behozatali illetékeket; továbbá hitelraktárak számára a leszámolási időszakon belül szabadforgalomba helyezett árúkra vonatkozólag engedélyezett utólagos befizetés.

Az új szabályozás — a mint láttuk — a régítől főképp abban tér el, hogy a vám a csak kamat fizetése ellenében hitelezhető. És ha azt kérdezzük, hogy erre a reformra mi célból volt szükség, a törvényjavaslat indokolása nemcsak hijján van minden elfogadható okadatolásnak, hanem ellenkezőleg épp ez az indokolás szolgáltatja a legerősebb érveket a vámhitel kamatmentessége és annak hozzáférhetőbbé tétele mellett. Az előterjesztett új szabályozásra vonatkozó indokolást szó szerint ide iktatjuk, mert valóban érdekes jelenség, hogy mily homlokegyenest áll ellentétben az indokolással a szabályozás.

»A vámhitel fentartása — ugymond az indokolás — nemcsak a kereskedelem érdekében, hanem iparfejlesztési szempontból is feltétlenül kívánatos, mert a hitel útján egyrészt a kereskedő csekély tőkével nagyobb forgalmat képes lebonyolítani, másrészt a gyárosnak mód nyújtatik a feldolgozáshoz szükséges nyersanyagoknak és félgyártmányoknak kevesebb költséggel való készletben tartására, úgy, hogy az üzem zavartalan folytatása biztosíttatik és ezenkívül a feldolgozandó anyagok beszerzése tekintetében a gyáros a külföldi kedvező árconjunkturák felhasználására képesíttetik.«

A vámhitel szélesebb alapokon való kiépítése és hozzáférhetőbbé tétele mellett valóban alig lehetne meggyőzőbb érveket tömörebb előadásban fölhozni. A fenti citátum valóságos apologiája a megszüntetni szándékolt intézménynek. Miután azonban ily indokolás mellett szó sem lehetne a vámhitel megszorításáról, érthető, ha az indokolás a fenti plaidoyert egy hirtelen fordulattal következőképp folytatja: »Ezzel szemben azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni a vámhitel ellen egyes körökben fölmerült aggályokat, melyek szerint a jelenlegi állapot különösen a gabonaüzérkedésnek indokolatlan kedvezményt nyújt és a külföldi gabonakészletek felhalmozódására vezet. Mindezen körülmények mérlegelése mellett és a fenforgó ellentétes érdekek méltányos (?) kiegyenlítése végett a XVIII-ik cikk első bekezdése a vámhitelnek eddigi kamatmentességét megszünteti és a hitelezést csak a két pénzügyministerium által mindenkor egyetértőleg megállapítandó kamat fizetése ellenében engedi meg«

Ha már most azt nézzük, hogy azoknak a bizonyos »egyes köröknek« mik voltak a vámhitel kamatmentessége ellen »fölmerült aggályai«, a melyek miatt azt be kellett szüntetni, nem találunk a vámtörvényre vonatkozólag a kormányhoz fölterjesztett emlékiratok közül egyet sem, a mely azt kívánatosnak tartotta volna. Még agráriusaink — mert nyilván ezeket vélte a tervbevett rendelkezés kielégíteni — sem kívánták azt, vagy legalább is nem ezt kívánták. A kormányhoz fölterjesztett határozati javaslatuk 10. pontja b) alatt azt az óhajt fejezi ki, hogy az új vámtörvény a vámhitelezést általában, de különösen mezőgazdasági termények behozatalánál föltétlenül szüntesse be.¹⁾

¹⁾ *A jövő vámpolitikája és új vámtarifánk.* Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vámmügyi bizottsága megbízásából írta Rubinek Gyula. Bpest, 1900.

A mezőgazdasági érdekképviselő köréből kikerült e nyilatkozatnak tehát legfőbb az az értelme, hogy agrártermények behozatalánál ne adassék vámhitel. De még ennek a nyilatkozatnak az értékét is lesűlyeszti az az indoklás, a melyből ezt a javaslatot levezetik. Az O. M. G. E. említett emlékirata 11. fejezetében azokat az intézményeket tárgyalván, a melyeket neki megfelelő kereskedelmi szerződéseknek nem volna szabad tartalmazniok, a szabad raktárakkal kapcsolatban a következőket írja: Összes főnnálló kereskedelmi szerződéseink a külföldről behozott áruk vámmentes raktározását hosszabb vagy rövidebb időre engedélyezik. Ezen vámmentes raktározás kétféleképen történik, vagy vámhitelezés útján, a mi belső vámtechnikai kérdés, vagy az áruknek vámmentes raktározása révén. A vámmentes raktározás joga legvilágosabban van körvonalozva az 1893. évi XXII. törvénycikkben foglalt szerb kereskedelmi szerződés 9. §-ában. Itt azután citálja az emlékirat ezt a szakaszt s hozzáteszi, hogy a vámmentes raktározás jogát ily világosan a többi kereskedelmi szerződések nem is tartalmazzák. Tehát az emlékirat szerzője, ügylátszik, nem ismeri a vámhitelnek tulajdonképeni jogforrását s további érvelésében nem is a vámhitel ellen hadakozik, hanem a szabadraktárak intézménye ellen, a melylyel aztán a vámhitelt egy kalap alá fogja.

Nem is vámhitel, hanem a szabad raktárak miatt szólalt föl a mezőgazdasági érdekek képviselője és a gazdaközvélemény nem is kívánta a vámhitel megszüntetését az egész vonalon, hanem csak a szerb buza tekintetében és nem is megszüntetni akarta azt, csak a hitel terminusát hat hónapról egy hónapra reducálni. Arról azonban, hogy a vámhitel kamatmentessége fájt volna a gazdáknak, nem is tesz említést leghivatottabb szószólójuk: az O. M. G. E. Tehát az O. M. G. E.-től kamatmentes lehetne a vámhitel továbbra is, csak egy hónapra kellett volna a tartamát reducálni a gabona-behozatalnál. De talán erre sem lett volna ma már szükség, hiszen az említett emlékirat szerint csak az »őrlési forgalommal kapcsolatos börzespeculatio érezte annak idején mind nagyobb szükségét annak, hogy Budapesten lehetőleg nagy készleteket halmozzon föl a keleti államok silány minőségű búzájából«. Az őrlési forgalom pedig egyelőre jó hosszú időre meg lévén szüntetve, a vámhitelt talán már nem is kívánta volna áldozatul az agrár érdek.

Vagy ha mezőgazdasági cikkeink jobb értékesítését mégis remélik agráriusaink a vámhitel megszüntetésétől, abból legfőbb az következne, hogy a gabonaneműek behozatalára ne terjesztessék ki a vámhitel, vagy a mi avval egyértelmű: a vámhitel kamatmentességének kedvezménye. Az ipari földolgozásra szükséges egyéb nyersanyagok és félkészítmények azonban mindenesetre a kedvezmény birtokában volnának hagyandók. Így történt Németországban is, a melynek vámtörvénye a gabonaneműek, hüvelyesek és olajmagvak kivételével minden importált nyersanyagnak a vámját kamatmentesen hitelezhetőnek nyilvánítja.

A vámtörvény a kamatmentesség megszüntetésével tulajdonképen kiegyenlítani akarta az e téren állítólag fennálló azt az ellentétet, a mely szerint a mezőgazdasági érdekek a vámhitelben sérelmet találnak, az iparosok és kereskedők pedig annak változatlan fentartása, sőt lehetőleg megkönnyített alakban való nyújtása körül vannak érdekelve. Ez érdekellentét kiegyenlítésére irányuló törekvés

módja azonban legkevesbbé sem mondható sikerültnek. Mertamezőgazdasági érdekkörök még most is azt az álláspontot foglalják el, hogy »e vámkezelés alól a gabona, hüvelyesek, bor és állatforgalom kiveendő volna; mert már magában véve a vámhitelezés is nagy könnyebbsége a behozatalnak, a mennyiben tőkemegtakarítást jelent.«¹⁾ Ez állásfoglalásból kitűnik, hogy az agráriusok igényeinek csak az felelt volna meg, ha a vámhitel kedvezményét a gabonaneműek importja nem élvezhetné, de egyebekben éppenséggel nem érinti őket ez intézmény kamatmentessége vagy kamatfizetési kötelessége. Mig ellenben az iparosok és kereskedők már a kamatmentesség megszüntetését is olybá veszik, mint magának a vámhitelezésnek a megszüntetését. Mert e részben indokoltan utalnak arra, hogy a vámhittel kapcsolatos számos, kiválóan fontos előny éppen nem független attól a körülménytől, hogy a vámhitelért igényel-e a vámjövedék kamatot, vagy sem. Sőt egész határozottan úgy van a dolog, hogy a kamatmentesség megszűnésével teljesen értékét veszti a vámhitel intézménye, a mi annak a megfontolásából is kiderülhet, hogy a mennyiben a nyersanyagot importáló gyáros, vagy kereskedő kamatot akar fizetni, nincsen az államkincstárra utalva, mert az ettől megkövetelt biztosítékok mellett és még hozzá kamatra kaphat pénzt bármely banktól is. A vámhivatali pénztár, a mikor kamat és megfelelő biztosítékok ellenében megengedi a vámösszeg kifizetésének elhalasztását, voltaképen nem is tesz egyebet, mint a mit tennének a bankok, ha az állam teljesen eltörölné a vámhitelt.

Eredményében tehát teljesen közömbös az, hogy magát a vámhitelt szünteti-e meg a vámtörvény, vagy annak csak a kamatmentes voltát. Teljesen közömbös még az esetben is, ha a vámkincstár a bankkamatlábnál mérsékeltebb kamatot is állapítana meg a vámhitelre. Az általános gyakorlat szerint ugyanis a vámhitelt nem veszik igénybe az importáló iparosok vagy kereskedők maguk, hanem az azzal járó tőkebiztosítást, elszámolást és munkát pénzügyintézetekre vagy szállítványozókra bizzák ma is, a kik ezért a vámhitel-közvetítésért feleikkel szemben bizonyos jutalékot számitanak föl. Már most, ha a vámhitelért e pénzügyintézetek vagy szállítványozók a jövőben még oly mérsékelt kamatot is fizetnének, feleikkel szemben kénytelenek volnának úgy a kamatot, mint a közbenjárási jutalékot fölszámitani, a mi együttvéve fölrne a normális bankkamatlábbal.

A vámhitel kamatmentessége iparunkra nézve általánosságban is jótékony hatással volt, a mennyiben a nálunk elő nem állított s így külföldről behozandó nyersanyagoknak magas vámjai a behozatal után csak hat hónap múlva voltak fizetendőek. Ez előny jelentőségét fokozza az, hogy gyáraink a vámmal terhelt nyersanyagokat csak hosszabb idő alatt dolgozhatják föl s még hosszabb idő múlva adhatják csak el. Ha tehát a vámösszeget rögtön meg kellene fizetniök, sokkal nagyobb tőkét kellene lekötöniök, a mely tőke a feldolgozás ideje alatt, illetve az eladás időpontjáig tetemes kamatvesztést szenvedne. A kamatmentes vámhitel kedvezménye révén azonban a vámösszeg csak később fizetendő, a mikor az előállított és eladott készgyártmányok vételárában a nyersanyagért fizetendő vámot az iparosok maguk is megkapták vevőiktől.

¹⁾ Rubinek Gyula: *Vámszövetség, kereskedelmi szerződések*. Budapest, 1903. 34—35. old.

A vámhitelezés lehető kiterjesztése különben a közös vámterületen a vámeljárás gyorsítása érdekében is állana. Ugy Triesztben, mint Fiumében a kamatmentesség megszüntetésével ugyanazon áru nagymennyiségének számos fél részére való egyszeri és egységes elvámolása helyébe minden egyes átmeneti küldeménynek külön-külön való elvámolása lépne. Ez több időt igényelne és a raktári helyiségek már is panaszlott elégtelenségét fokozná. A pénzügyi hasznót, a melyet a vámhitelezés kamatmentességének megszüntetése okozna, nagyon hamar felemészténék a vámkezelés sokszorosodásával előálló nehézségek, továbbá az a körülmény, hogy a vámkezelés a közraktárakról, melyek ezt nagyban eszközlik, megint a vámhivatalokra hárulna, hogy az importeurök az elvámolást halogathák és végül hogy mindezek folytán a forgalom is megcsappanna. Tekintetbe kell még azt is venni, hogy az óvadékul letett nagymennyiségű állam-papír egyszerre szabaddá válna.

Végül a kereskedelem szempontjából a kamatmentes vámhitel intézménye különösen a kisebb üzleti tőkével rendelkező kereskedelem és ipar érdekében valóságos missziót teljesített. Az által t. i., hogy a külföldről behozandó, nálunk nem is termelt áruknek magas vámösszegei díjmentesen hitelezettek, a nagy import-cégek aránylag olcsóbban adhatták el az importált árukat a kisebb kereskedőknek és iparosoknak. Sőt az idők folyamán — amint már fentebb jeleztük — e téren az a gyakorlat fejlődött ki, hogy a vámhitel kezelését és közvetítését tőkeerős pénzintézetek vállalták magukra, a melyek az igénybe venni kívánt vámhitelért a kellő biztosítékot letéve, csekély jutalék fejében a kisebb kereskedőket és iparosokat fölmentik a vámhitelezéssel járó munkától és pénzbefektetéstől. A kamattal megterhelendő vámhitel közvetítését azonban e pénzintézetek csak jóval nagyobb jutalék mellett vállalhatnák s ennél fogva a nagy tőkével nem igen rendelkező kereskedők és iparosok a nagy befektetést igénylő s még kamattal is megterhelendő vámhitelt nem vehetnék igénybe, ha pedig a vámhitelt közvetítő pénzintézetekhez fordulnának, a magasabb provízió felemészténé a vámhitel igénybevételével még netán járó hasznukat. Pedig a vámösszeg sok esetben túlhaladja magának az árunak az árát is, hiszen a thea ára 70 K, a vámja pedig 217 K, a szegfűszeg ára 90 K, a vámja azonban 145 K stb. A kereskedelemben kifejlődött hitelezésre tudvalevőleg éppen a fogyasztók érdekében nagy szükség lévén, a kiskereskedő hitelez a fogyasztóknak s ennél fogva kénytelen hitelt igénybe venni a továbbelárusító kereskedőtől, a ki viszont hitelt élvez a közvetlen import-nagykereskedőtől. Ha azonban ez utóbbi, a ki az árut készpénzzel szokta vásárolni, még az áru árának a nagyobb részét: a vámot is készpénzzel lesz köteles fizetni, vagy annak hitelezéseért kamatot lesz kénytelen leróni, kérdés, hogy fog-e majd hitelt nyújthatni a másod- és harmadkéznek s hogy ez utóbbi a közönségnek, a mely erre a mi viszonyaink közt a legnagyobb mértékben utalva van. Ime a sociális kihatásai ennek a rendelkezésnek, a melyekkel szintén számolni kell.

Még rosszabbá teszi a helyzetet az a körülmény, hogy a vámhitelért járó kamat nincsen egyszersmindenkorra megállapítva, hanem az osztrák és magyar pénzügyminister által időnkint egyetértőleg lesz megállapítandó. Így aztán elesik a kereskedő annak a lehetősé-

gétől, hogy fix tényezőkkel, előre megállapított összegű terhekkel kalkuláljon, a mikor hosszabb időre szóló megrendelést tesz, a nélkül azonban reális üzleti eljárás nem lehet el.

Végül még csak arra akarunk rámutatni, hogy ez az intézkedés éppenséggel nem lesz alkalmas arra, hogy Fiumében az annyira kíváncsú propre-kereskedelmet fejlessze, hanem ellenkezőleg még a meglevő kikötővárosi forgalmat is lejjebb fogja szállítani. Mind e hátrányok azonban csak alárendelt jelentőségűek ahhoz a megdrágításhoz képest, a melyet az bizonyos tömegfogyasztási cikkek és iparilag feldolgozandó nyersanyagok tekintetében elő fog idézni. Kávé, thea, fűszerek, déli gyümölcsök és egyéb gyarmatárúk, a melyek a széles néprétegek általános létfontartási szükségletei sorába tartoznak, épügy, mint a kakao-bab, tengerentúli bőrök, pamut, kaucsuk, cserzőanyagok, indigó, mézgák, festékek, elefántcsont és még számos ipari feldolgozás alá kerülő oly cikk, a mely földrajzi és éghajlati okoknál fogva a belföldön elő nem állítható — további megdrágulásnak tekinthet elébe. Az e cikkekre kivetett vámok amugy is a fogyasztási adók módjára drágítólag ható pénzügyi vámok jellegével bírnak, a melyeknek a fogyasztásra gyakorolt hátrányos befolyását eddig legalább az enyhítette, hogy hosszabb ideig vámmentesen hitelezettek. Ellenben e hitel kamatmentességének megszüntetése tisztára úgy hat, mintha az ily cikkekre kivetett pénzügyi vámok fölemeltettek volna.

A kereskedelmet a vámhitelezés abba a helyzetbe hozta, hogy a külföldi termék beszerzésére a legkedvezőbb conjuncturákat használhassa fel és hogy e termékeket kedvező pillanatban adhassa át a feldolgozó iparágaknak és így azok zavartalan ellátását biztosíthassa. Sok ilyenmű árú termelése és szállítása az év néhány hónapjára torlódik össze, míg az ipari feldolgozás egyenletesen folyik az egész évben. Ezeknek az árúknak tehát hosszabb ideig beraktározva kell lenniök. Ezen idő alatt az importeurnek nem volna szabad a vámhitelért kamatot fizetnie, mert különben kénytelen lesz az árút külföldön hagyni, hogy a vámösszeg kamatait megtakarítsa, miáltal a hazai gazdasági élet elesik azon előnyöktől, melyek az árú belföldi raktározásával együtt járnak. Természetes ennél fogva, hogy a vámhitel kamatmentességének megszüntetése ellen a közraktári vállalatok is állást foglalnak.

Iparfejlesztési, iparcikk-kiviteli, kereskedelmi, pénzügyi és főkép közélmezési okok teszik tehát indokolttá azt a törekvést, hogy a vámhitel az osztrák-magyar autonom vámtarifáról szóló törvényjavaslat XVIII. cikkének rendelkezésével ellentétben továbbra is kamatmentes maradjon.

*

A legerőteljesebb fejlesztési eszközökkel támogatott kiviteli politika sem biztathat kellő eredményekkel, ha a meghódítani szándékoltt fogyasztási piacok mereven elzárkóznak a kivitelre igyekvő ország ebbeli törekvései elől. Arra pedig, hogy valamely ország vámsorompóit megnyissa más országok árúkivitele előtt, rendes körülmények között csak úgy lehet számítani, ha viszont ez utóbbi államok kellő előzékenységet tanúsítanak a meghódítandó ország gazdasági vagy politikai érdekei iránt. Ha tehát a balkán országok részéről

tárt ajtókat igénylünk, magunknak is ki kell tárnunk vámsorompóinkat az onnan érkező termények behozatala előtt. Ezt azonban nem tehetjük meg, mert a közös vámterület új autonom vámtarifájáról szóló törvényjavaslat III. cikke értelmében a gabonaneműekre vetett behozatali vámok még szerződéses megállapítások útján is legföljebb a következő összegekig szállíthatók le:

	K	Jelenlegi vám	
		autonom	szerződéses
Buza, kétszeres, tönköly 100 kg.-onkint .	6·30	3·57	3·57
Rozs . . . . . » »	5·80	3·57	3·57
Árpa . . . . . » »	2·80	1·79	1·79
Zab . . . . . » »	4·80	1·79	1·79
Tengeri . . . . . » »	2·80	1·19	1·19

Ezek a 100—170%-os vámemelések éppenséggel nem lesznek alkalmasak arra, hogy a balkán államoktól azok fejében a mi kiviteli cikkeink számára kedvező vámtételeket szerezzünk. Sőt ellenkezőleg, méltán attól tarthatunk, hogy miután Németország nem állapított meg minimális vámot tengerire és takarmányárpára s így a balkán államoknak e két cikk kivitelére irányuló törekvéseik tekintében Ausztria-Magyarországnál nagyobb előnyöket fog adhatni, a közös vámterületnek a Balkánra irányuló kivitele elé Rumánia és Bulgária nagyobb nehézségeket fognak gördíteni, mint Németország kiviteli törekvései elé. Kötve lévén a kezünk a tengerire és takarmányárpára is megszabott 2·80 koronás vámmínimummal, nem nyújthatunk e területeknek annyit sem, a mennyit a Németbirodalom s így természetesnek kell majd találnunk, ha nem is érünk el annyit, mint a német vámpolitika, a mely a búzára, rozsra stb. vetendő vámmínimum ellenében a szerződéses tárgyalások folyamán a német vámtörvény 11. §-ára fog hivatkozhatni, mint a mely § révén az őrlési forgalomban a román, szerb, bolgár mezőgazdasági cikkek vámmentes bemenetelt élveznek a Németbirodalomba. Nagy előzenységet fognak továbbá a balkán vámpolitikusok bizonyára abban is találni, hogy Németország a szarvasmarhák behozatalánál a jövőben már nem darabszám, hanem élő súly szerint fogja a vámot kivetni, a mi az ő sovány, tehát kis súlyú állataik kivitelét nagy mértékben meg fogja könnyíteni.

Mindez előnyökből az osztrák-magyar közös vámterület nem nyújthat a balkán országoknak semmit. Mezőgazdasági cikkeik kivétel nélkül minden nemének a kivitelét vám-minimumjaink akasztják meg; őrlési forgalmunk nincs, a melynek révén legalább a magunk őrlemény-kivitelének arányában bocsáthatnánk be némi vámmentes gabonát a Balkánról, állatvámjaink túlságos magasak és ami a főbaj: darabszám szerint lesznek beszedendők, úgy, hogy ez sem lesz kedvező a Balkánról érkező sovány marhákra nézve. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy állategészségügyi tekintetben Magyarország keze Ausztriával, a közös vámterületé pedig Németországgal szemben van megkötve, úgy, hogy e tekintetben sem nyújthatunk a Balkánnak semmit, avval a helyzettel találjuk magunkat szemben, hogy vagy a Kelet felé irányuló kiviteli törekvéseinkről teszünk le, vagy pedig a túlzott, hézagnélküli, tökéletes agrárvédelemről. Őrlési forgalom engedélyezésével, továbbá az árpára vetett vámnak ten-

gerentüli kivitel esetén való visszatérítésével, valamint az állatvámoknak élősúly szerinti megállapításával azonban érdemileg még korántsem lyukasztottuk ki az agrárvédelem hézagnélküli bástyafalát, ha alakilag talán úgy is látszik.

Az őrlési forgalomról kimutattam fentebb, hogy csak annak újból való életbeléptetésétől várható a gabonavámoknak áremelő hatása; az árpa vámjának, tengerentúlra való szállítás esetén való visszatérítéséről szintén kimutattuk, hogy egyfelől határszéli állattenyésztőinknek használna, másfelől némi kárpótlást nyujtana a német sörárpa-minimum behozatala folytán veszendőbe menő német fogyasztó piacokért. A szarvasmarhák elvámolásánál pedig a súlyvámra való áttérés Németországban kimondottan agrárvédelmi szempontból s célokból történt. Az állatnak a súlylyal fokozott mérvben növekedvén az értéke is, a darabszám szerinti elvámolás azonban az állat súlyával nem törődve, ez az elvámolás a hizlalt állatok behozatalát kedvezményezte, a mi nem válik hasznára semmiféle mezőgazdasági országnak. Eltekintve ugyanis a jelentékeny hizlalási haszontól, a mely soványan behozott állatoknak hizlalt állapotban való kivitele esetén az országban marad, mennyivel jobb ára és kelendősege van az állathizlalással nagyban foglalkozó országban az állati takarmányoknak, mint oly országokban, a mely takarmánytermelésének a kivitelére is utalva van.

E három javaslat megvalósítása tehát, a mellett, hogy a Balkánt engedékenységre hangolná, nemcsak hogy áldozatot nem igényelne részünkről, hanem ellenkezőleg, lényegesen hasznunkra is válnék. Ha sikerült e tanulmánynyal néhány meggyőző érvet fölhoznom a mellett, hogy javaslataim a kivitelfejlesztés előmozdítása mellett a hazai termelés védelmét sem kockáztatják, hanem ellenkezőleg, még annak az érdekeit is szolgálják, úgy az teljesen elérte a célját.

Vágó József.

Határhaszonelmélet és munkaelmélet. II.

(Befejezés.)

Ha már most közelebbről vizsgáljuk ezt az eredményt, melyre a termelési költségek vizsgálatánál azok az amerikai írók jutottak, kik magukat a határhaszonelmélet híveinek vallották és kik vizsgálódásaik közben többé-kevésbé azon a nézetten voltak, hogy ők a határhaszonelméletnek a termelési költségekre vonatkozó tanait csak bővebben fejtik ki, akkor kénytelenek vagyunk látni, hogy az amerikai írók és az osztrák iskola idevágó eredményei éppen nem fedik egymást. A határhaszonelmélet ugyanis a kérdést pozitív oldaláról tekintette; kezdettől fogva arra a haszonra helyezett súlyt, mely a termelésnél feláldozott javaktól függ; a termelési költségekre vonatkozó tanítása, a mint fent láttuk, egészen a mennyiségi viszonyokra vonatkozólag felállított alaptételéből folyik. Az amerikai írók költségelemzése ellenben negatív szempontból nézi a kérdést; nem annyira a hasznat vizsgálja, mely a termelésnél felhasznált javaktól függ, mint inkább azt a kellemetlenséget, melyet az ezen és egyéb hasznokról való lemondás a termelőnek okoz. Az amerikai írók tehát daczára annak, hogy okoskodásuk elején a határhaszonelmülethez hasonlóan a haszon oldaláról kezdik elemezni a termelési költségeket, végeredményben mégis a termeléssel járó kellemetlenségben látják a termelési költségeket. Ez által tagadhatatlanul közeledtek azokhoz az írókhoz, kik a »disutility«-ban látták a termelési költségek lényegét. Természetesen azért még mindig eléggé távolmaradtak ezek az írók azoktól, a kik pusztán fáradságra vezették vissza a termelési költségeket. Az előadott értelemben vett kellemetlenség, »disutility« ugyanis nem jelent távolról sem pusztán izommegerőltetést és ebből folyó fáradságot. Ellenkezőleg. Kivált Green, a most előadott iránynak a határhaszonelmülethez legközelebb álló képviselője, a disutilityt mintegy haszonra vezette vissza a fenti okoskodás folyamán, és Patten is legalább részben elmaradt haszonra és az ebből származó kellemetlenségre bontotta azt fel. Így keletkezett a disutilitynek egy olyan értelmezése, mely a mint láttuk, nem egyezik ugyan egészen a határhaszonelmület termelési költség fogalmával, mégis ez elméleten kívül álló költségmagyarázatok közül ahhoz legközelebb jut, mert ugyancsak haszonban látja a termelési költségek lényegét.

A termelési költségek értelmezésének a határhaszonelmélet alapján való bővítésére vállalkozó amerikai írók legtöbbje azonban nemcsak az ép előadottakban tér el a határhaszonelmélet tanaitól. Ezek az írók ugyanis — Green kivételével — nemcsak annyiban találták szűknek a termelési költségeknek az osztrák iskola által keresztülvitt elemzését, a mennyiben az nem foglalja magában a termeléssel közvetett összefüggésben levő feláldozott hasznokat, hanem többé-

kevésbé azt is hibáztatták, hogy a határhasonelmélet a munkának, mint fáradságnak a termelési költségek közé való felvételét erőlyesen visszautasította. Patten p. o. egészen nyíltan a termelési költségek közé sorolja a munkával járó fáradságot, sőt legszorosabb értelemben véve a költségek tulajdonképeni lényegét ebben látja.¹⁾ Seligman is, bár a költségek lényegét képező áldozat fogalmát haszonról való lemondásban látja,²⁾ mégis a munkával járó erőfeszítést és fáradságot is u. l. a termelési költségek közé számítja. Így azután végeredményben ezek az írók nemcsak a termelési költségek fogalmának bővebb alapra fektetésében és ennek a következményeiben tértek el a határhasonelmélet eredeti felfogásától, hanem abban a döntő pontban is, hogy a munkát mint fáradság okozóját szintén a termelési költségek közé sorolták. Mindamellott ez utóbbi szempontra nagyon nagy súlyt nem igen helyeztek, mert a termelési költségek elemzésére vonatkozó értekezéseikben a határhasonelmélet eredeti álláspontjával szemben ebből folyó érveket alig érvényesítettek.

A mint már érintettük, egyedül Green az az amerikai író, ki a munkára vonatkozólag elfogadja a határhasonelmélet álláspontját. »Pain Cost and Opportunity Cost« című értekezésében³⁾ a fáradságot, mint a termelési költségek alapelemét visszautasítja,⁴⁾ és a termelési költségek fogalmát egészen a haszon alapjára kívánja fektetni. Szerinte a munkás akár fáradságot okoz neki a termelés, akár nem, munkáját mégsem engedheti át ingyen a munkaadónak, mert e munka rája nézve haszon forrása, melytől az azzal előállítható termékek határhasonna függ. Green a határhasonelmélet idevágó elveinek teljes átértése mellett igyekezett kifejtteni azt, hogy az egyenlő fáradságot okozó munka gyakran mily különböző értékkel bír, mert az egyik munkanemtől függő haszon nagyobb, mint a másiktól függő; máskor pedig éppen fordítva, daczára annak, hogy különböző fáradságot okoz egy egyénnek valamely munka ma és holnap, mégis ugyanegy jutalomban részesül, mert a határhason nem változott.

Míg a most tárgyalt amerikai írók, kik fent kifejtett elveikben a határhasonelmélet tételeinek bővebb kifejtését látták, a határhasonelméletnek a termelési költségek magyarázatánál alapul vett kiindu-

¹⁾ Patten ugyanis a fent elemzett negatív termelési költségek mellett pozitív termelési költségeket is megkülönböztet és ez utóbbiak szerinte a termeléssel járó fáradságban állnak: »Die Gesamtkosten sind . . . . aus zwei Elementen zusammengesetzt, aus den positiven (ez a fáradság) Produktionskosten, und den negativen Kosten des Verzichts . . . .« (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III. Folge, II. kötet, 504. oldal.). Hogy a sacrifices-sel szemben a szorosabb értelemben vett termelési költségeket éppen a munka okozta kellemetlenségben és kimerülésben látta, kitűnik következő szavaiból: »Cost is measured by the disagreeable exertion necessary for production. It is the sum of all those painful acts, which reduce the vitality of the producer.« (Annals of the American Academy, III. kötet, 703. oldal). Még jobban kitűnik egy későbbi nyilatkozatából: »Real costs are units of pain and their quantity is independent of the utility of goods to consumers.« (Ugyanott 703. oldal).

²⁾ V. ö. Seligmann következő szavaival: ». . . . the idea of sacrifice (is) the giving up of something in return for the object to be attained.« (Quarterly Journal of Economics, XV. kötet, 329. oldal). Továbbá: »Cost is always the antithesis of remuneration. We give up something in order to get something in return.« (Ugyanott 330. oldal.)

³⁾ Quarterly Journal of Economics, XVIII. kötet, 218—229. oldal.)

⁴⁾ ». . . . the rule of equal values for equal pains is not the law which actually determines exchange ratios.« (Ugyanott VIII. kötet, 220. oldal.)

lasi pontjait elfogadták és csak az értelmezés szűk voltát hibáztatták addig Macvane, a klasszikus értékelméletnek legkiválóbb amerikai képviselője, határozottan támadólag lép fel az osztrák iskolának a termelési költségekre vonatkozó magyarázatával szemben és támadása egyenesen a határhaszonelméletnek e magyarázatnál felállított amaz alaptétele ellen irányul, hogy a termelési költségek a felhasznált javak és munka értékéből, határhasznából állnak. Ez alapot magángazdasági szempontokra épültnék és ép ezért egészen elhibázottnak tartja. Macvane szerint ugyanis a termelési költségek fogalma két szempontból tekinthető. Mindenekelőtt ugyanis a mindennapi életben tett tapasztalásunkhoz képest úgy foghatjuk fel a termelési költségeket, hogy azok az egy-egy jószág előállításával járó összes kiadásainkat foglalják magukban; e szerint tehát munkabérből, a nyers anyagok árából stb. állnak. A termelési költségek ilyen értelmezése Macvane szerint a vállalkozó szemüvegén keresztül nézi azokat és a helyett, hogy egy bizonyos az egyes érdekkörök fölött álló magaslatról tekintene rájuk, a mai gazdasági rendszer egyik intézményéhez a vállalkozói intézményhez fűződik. A másik értelem, mely Macvane szerint a termelési költségeknek tulajdonítható az, hogy az emberek vállalkozók és munkásokra való elkülönítésének figyelmen kívül hagyása mellett általában az emberi közületnek mily áldozatot okoz egy-egy jószág előállítása? Itt tehát nem az egyes magángazdaságokra, nem egyes érdekesoportokra, hanem az egész emberiségre, mint egy nagy érdekesoportra vonatkoztatjuk a termelési költségek fogalmát és a termeléssel járó és az egész emberiséget érdeklő áldozatokra vagyunk tekintettel. Ebből a szempontból, az egyes érdekkörök fölött álló, csupán a lényegyet kereső tudós szempontjából tekintve a termelési költségek fogalmát, Macvane azokat végső sorban a javak előállításával járó fáradságra és várakozási áldozatra (waiting) vezeti vissza, mely utóbbi abban áll, hogy a termelés mindig időt igényel. Mint-hogy szerinte csakis a munkával járó megerőltetés és a várakozási áldozat alkotja a dolog természeténél,¹⁾ a termelésnél számba jövő természeti törvényeknél fogva a termelési költségek elemét, a tudós magaslatáról tekintve csakis ez a termelési rendszertől független elemzés lehet helyes. A határhaszonelmélet, amidőn nem izommegerőltetésre és várakozási áldozatra bontja fel a termelési költségeket, hanem azokat a felhasznált felsőbb rendű javak és munka árában, értékében látja, ép ezért Macvane szerint nem a tudás magaslatáról, hanem a vállalkozó egyoldalú szempontjából tekinti azokat.

Azzal, hogy nézete szerint egyoldalú vállalkozói szempontból tekintve a kérdést, a felhasznált javak és alkalmazott munka értékében, illetőleg az ezt meghatározó haszonban látja az osztrák iskola a termelési költségek lenyegét, Macvane szerint kettős hibát követel: a termelési költségek magyarázatát a termelési és társadalmi szervezkedés késői állapotához fűzi, és az előállítási költségek változásának az általános emberi érdekhez való viszonyát elhomályosítja.

¹⁾ »These two sacrifices, that of labor and that of waiting, seem therefore to stand on the same level as elements of cost of production. They are both demanded by the very nature of production and the physical laws under which it must be carried on. They are both simple and primary sacrifices, not in the least due to any merely business arrangements between men, nor can they be evaded by any human contrivance.« (Annals of the American Academy IV. kötet, 354. oldal.)

A termelési költségek magyarázatának a munkaszervezet oly késői állapotával való szoros kapcsolatba hozása, amidőn vállalkozó, tőkés és munkás elkülönültek, azért végzetes, mert az elmélet ekkor a magyarázatot nem a termelés folyamatának vizsgálatában keresi, hanem tulajdonkép annak a kutatására adja magát, hogy a termék megszerzése, és pedig újból termelés útján való megszerzése mibe kerül. Tulajdonképen tehát az ily alapra fektetett vizsgálatok nem is foglalkoznak a termelési költségek elemzésével, hanem csak azzal, hogy a vállalkozó, illetőleg az, a ki tőle a terméket megveszi, mit kénytelen fizetni a termelésért, vagyis milyenek a termék tulajdonának megszerzési költségei.¹⁾ Más szóval, Macvane nézete szerint a határhaszonelmélet a termelési költségek lényegét a feláldozott javak hasznában látva, csak arra ad feleletet, hogy a vállalkozónak mily hasznokról kell lemondania, hogy a termék tulajdonát magának megszerezze, nem pedig arra, hogy az előállítási költségek a termelés folyamatára való tekintettel miből állnak, holott a termelési költségek magyarázatának ez a tulajdonképeni feladata. Ha a magyarázatnál nem magára a termelés folyamatára vagyunk tekintettel, úgy tulajdonképen csak azt vizsgáljuk, hogy a termeléssel kapcsolatosan milyen csereviszonyok állnak fenn az emberek között. Ha azt mondjuk, hogy egy termelőnek valamely jószág előállítása céljából egy bizonyos mennyiségű haszonról kellett lemondania, és hogy ebben állnak termelési költségei, akkor arra utaltunk, hogy mily összegeket kellett a nyersanyagok és gépek birtokosai, valamint a munkások részére átengedni, ellenben arra, hogy maga a termelés folyamata mily áldozatot igényel, nem feleltünk.

A második nagy hiba a határhaszonelmélet költségmagyarázatában Macvane szerint az, hogy a termelési költségek magassága és az egész emberiség érdeke között fennálló szoros kapcsolatot az osztrák iskola nem képes felfedezni és kimutatni. Macvane szerint ugyanis, ha a termelési költségek lényegét a feláldozott javak értékében, vagyis a fizetett munkabérekben, nyersanyagok árában stb. látjuk, csakis azt vagyunk képesek kimutatni, hogy a termelési költségek csökkenése, illetőleg emelkedése a vállalkozóra és a vállalkozó útján a fogyasztókra milyen hatással van. Az, hogy a termelési költségek változása és az egész emberiség érdeke között a legszorosabb viszony van, hogy az előállítási költségek csökkenése minden embernek, vállalkozói, tőkés, vagy munkás viszonyától eltekintve érdekében áll, hogy tehát a termelési költségek csökkentésére nézve az egész emberiség egy nagy érdekközösség, a határhaszonelmélet magyarázatából nem tűnik ki. Macvane azon a nézeten van, hogy a termelési költségek magassága és az egész emberiség érdeke közt tényleg fennálló szoros kapcsolat csakis akkor magyarázható meg, ha a termelési költségeket a javak előállításával járó fáradságra és várakozási áldozatra vezetjük vissza, mert ezek csökkentése kétségtelenül mindnyájunk közös érdeke, míg p. o. a munkabérek, vagy a nyersanyagok árának csökkenése csakis a vállalkozónak és fogyasztónak az érdeke, a munkásra és a nyersanyagok tulajdonosaira nézve ellenben csapás. Ha tehát a termelési költségek lényegét a termelés-

¹⁾ » . . . it is a cost of acquisition, nor the natural cost of producing the things bought. (Annals of the American Academy IV. kötet 355. oldal.)

nél feláldozott javak értékében látjuk, akkor Macvane szerint sohasem lehetünk képesek bebizonyítani, hogy a termelési költségek csökkenése a munkásnak ép úgy érdekében áll, mint a vállalkozónak.

Minthogy a javaknak a termelési technika fejlődésével bekövetkező értéksülyedése a termeléssel járó fáradtság csökkenéséből származik, szerinte a határhaszonelmélet ez értéksülyedést nem képes megmagyarázni. Ez értéksülyedés ugyanis Macvane szerint a határhaszon alakulásából nem magyarázható, mert az előállításhoz szükséges fáradtság csökkenéséből ered.

A határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen felhozott igen fontos érve az is, hogy e magyarázat éppenséggel nem viszi keresztül a költségek elemzését egész végig, hanem elég távol a céltól megáll, a midőn a nyersanyagok, gépek és munka értékét tovább elemzés nélkül költségeknek fogadja el. Ez által a termelési költségek fogalma nem nyer magyarázatot a termelés egész folyamatán keresztül, hanem csakis e folyamat utolsó lépcsőjét, t. i. a kész terméknek bizonyos kiadási tételekre bomlását illetőleg. Azt, hogy e kiadás-tételek a munkabérek, nyersanyagok árai nem végleges elemek, ha nem tovább is felbonthatók, a helyes magyarázatnak fel kell ismernie. Ha a termeléshez szükséges javak értékét, azután pedig a kész termék értékét nézzük és e mellett a termelés tulajdonképeni folyamatát és annak tartalmát átugorjuk, nem juthatunk el a termelési költségek helyes fogalmához.

A határhaszonelmélet amidőn a termelési költségek lényegét abban látja, hogy a feláldozott javak mily hasznót képviselnek, a tőkét, a nyersanyagokat, gépeket a termelési költségek elemeinek tekinti, holott ezeket is fel kell bontanunk a munkával és a várákozással járó kellemetlenségekre. Ha ugyanis ezt elmulasztjuk, mint a határhaszonelmélet, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nyerstermékek előállítása is munkát igényelt; a nyersvas p. o., melyet nézete szerint az osztrák iskola a költségek egy végső elemének tekint, éppenséggel nem tekinthető pusztán a természet ajándékának, mert sok munka szükséges ahhoz, hogy az ércből kiolvasszuk stb.

Macvane azonban a határhaszonelmélet költségmagyarázatának vádolásában még tovább megy és egyenesen azt veti a szemére, hogy az tulajdonkép nem is igazi magyarázat, amennyiben a termelési költségeket képező termelési javak értékének megmagyarázásánál a különböző felhasználási módok értékének kapcsolatos voltát és összefüggését hangsúlyozva egyik használatról a másikra utal, és ha végre azt a kérdést vetjük fel, hogy egy bizonyos termelési jószág összes felhasználási módjaira való tekintettel mily értékkel bír és mily költségeknek felel meg, akkor nem képes feleletet adni. Ezt a vádat arra építi, hogy az osztrák iskola mindig azokban a hasznokban látja a termelési költségeket, melyekről a termelés kedvéért le kellett mondanunk. Szerinte ugyanis, ha a ruha előállításához szükséges gyapjú értékét kérdezzük, az osztrák iskola a takarók, szőnyegek előállítására való alkalmassága következtében a gyapjúnak tulajdonított értékére utal, minthogy akkor, ha egy gyapjuszövetet ruha előállítására használunk, le kell mondani arról a haszonról, melyet az mint takaró, szőnyeg stb. nyújthatna, míg akkor, ha a takarók termeléséhez szükséges gyapjú értéke iránt érdeklődünk, a gyapjúnak a ruhák, szőnyegek stb. előállítására való alkalmasságából származó

értékére utal bennünket, és így az egyik felhasználási mód termelési költségeit az egyéb felhasználási módokban elérhető hasznok által fejezván ki, nézete szerint a határhaszonelmélet nem adhat feleletet, ha a gyapjú értékét az összes felhasználási módokra való tekintettel kérdezzük.¹⁾

Végül azt veti Macvane a határhaszonelmélet költségmagyarázata szemére, hogy a haszon és költség között a közgazdasági elméletben eddig fennállott éles megkülönböztetést egészen elhomályosítja. Ha ugyanis a termelési költségek lényegét az osztrák elmélettel haszonban látjuk, akkor a haszon és költség egységes voltát hirdetjük, holott eddig nyilvánvalónak tartották a tudósok, hogy e két fogalom nemcsak nem fedi egymást, hanem bizonyos fokig ellentétet is képez, amennyiben a haszon az emberre nézve előnyt, a költség pedig hátrányt jelent. A határhaszonelméletnek a termelési költségekről adott magyarázatában a különbség haszon és költség között teljesen elenyészik; a termelési javak alkalmazása fogyasztási javak előállítására hasznuk forrása, és ugyanez az alkalmasságuk, ha a felsőbb rendű javakat céljuknak megfelelően felhasználjuk, egyszerre a termelési költségek okozójává és lényegévé lesz. A határhaszonelmélet költségértelmezése Macvane szerint már csak azért is hibás, mert e szerint a felsőbb rendű javaknak használati javak előállítására való alkalmasságának nézve előnyösnek és terhesnek tűnik tel egyszerre, holott ez ellenmondás.

Röviden ezekből állnak Macvane a határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen irányított érvei. Tekintve, hogy ezeknek a rendkívüli ügyességgel csoportosított érveknek a határhaszonelmélet szempontjaival való összevetése igen tanulságos, nem mulaszthatom el azok bővebb elemzését, bár az osztrák iskola tudósai Macvane érveinek czáfolására alig vállalkoztak és nagyrészt azok egyszerű tudomásulvételével beérték, mi annál csodálatosabb, mert azok legnagyobb része az elmélet tételeinek teljes félreértéséből származott és így azok visszautasítása további félreértések elkerülése végett épenséggel nem lett volna felesleges. Ép ez az indok birt rá engem arra, hogy Macvane érvei elemzésének és a határhaszonelmélet szempontjából való kellő világításba helyezésének itt helyet szenteljek, mert különben a termelési költségek körüli nagy eszmeharcban hagyott eme hézag betöltetlen maradása a későbbiek folyamán éreztethetné hatását.

Amidőn Macvane mindenekelőtt azzal vádolja a határhaszonelméletet, hogy magyarázatában nem hatol elő egészen a termelési költségek végső eleméig, vádját arra alapítja, hogy a határhaszonelmélet a nyers anyagok értékében már valami véglegest lát. Úgy fogja fel a dolgot, mintha az osztrák iskola tanítása szerint p. o. a nyers vas gazdasági elemeire felbonthatlan volna, és értékének meghatározásánál ennél fogva a határhaszonelmélet nem volna tekintettel arra, hogy kiolvasztása, kibányászása stb. gazdasági áldozatokba, neve-

¹⁾ »If we inquire as to the cost of coats, we are referred for answer to the value of wool for making blankets, carpets etc. If we inquire as to the cost of blankets, we are in turn to think of the value of wool for making coats, carpets etc. But what of the cost of coats, carpets and blankets, and all other articles made from wool? If we must use the value of the rest to express the cost of each, how are we to express the cost of the whole groupe?« (Quarterly Journal of Economics VII. kötet 267. oldal).

zetesen munkába került, és e munka a nyers vas költségeinek további eleme.¹⁾

Macvanenek az osztrák iskola magyarázatára vonatkozó eme felfogása tévedésen alapul, mert teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a határhaszonelmélet a termelési javakat a kész terméktől való távolosságuk szerint ép arra való tekintettel osztályozza másod-, harmad-, negyed- stb. rendűek csoportjába, hogy a nyersanyagok és félgyártmányok a termelés szempontjából egy egész összefüggő sorozatot alkotnak, mindig az előző képezvén az utána következő termelésének feltételét. Bizonyára távol van tehát az osztrák iskola felfogásától az, hogy a vas bányászására és kiolvasztására irányuló munkát mint az értékkepződés és a termelési költségek elemét mellőzze, amidőn épen egyik alaptételével azt tanítja, hogy a nyers vas előállítására szolgáló munka és a vasércz a felső rendű javak sorozatában közvetlenül a nyers vas előtt állnak és annak termelési feltételeit és költségeit képezik. Az osztrák iskola tanítása értelmében minden termelési jószágnak meg van a határhozadék által meghatározott értéke; a kérdéses munka sem képez kivételt és így a nyers vas termelési költségei között ép úgy szerepel, mint magának a vasércznek az értéke. Ami Macvanet félrevezette, az az új értékelmélet ama megfigyelése volt, hogy a munkamegosztásra alapított termelési rendszer mellett a termelők mindegyik csoportja joggal csak a közvetlenül felhasznált anyagokat és munkát tekinti termelési költségeinek és csakis ezek értéke iránt érdeklődik közelebbről, minthogy a termékénél és annak előállítására közvetlenül megkívánt jószágoknál felsőbb rendű, valamint az azoknál alsóbb rendű javak előállítása mások kezében lévén, ezek értéke közelebbről közvetlenül nem érinti. Vagyis az ekegyáros joggal utal termelési költségei iránt megkérdezve a termeléshez szükséges vasra és munkára mint termelési költségeire és nem kell a vas előállításához szükséges termelési javakról külön megemlékeznie, amiből azonban még épenséggel nem következik, hogy azokat nem tekinti közvetve ugyancsak termelési költségeknek. A határhaszonelmélet eme tényre való utalásnál arra kívánta a figyelmet felhívni, hogy az ember nem kénytelen minden gyakorlati esetben az értékbecslés egész folyamatát elvégezni, hanem a fenti módon rendesen megkönnyíti feladatát; e tapasztalati tény megfigyelése és constataciója által azonban a határhaszonelmélet távolról sem mellőzi azt, hogy a nyers vas előállításának költségei közvetve a vasszerszámok termelési költségei közt szerepelnek.

Nagy tévedésből indul ki Macvane akkor is, amidőn azt fogja az osztrák iskola tanaira, hogy egy-egy termelési jószág értékének meghatározása a határhaszonelmélet szerint a kérdéses használaton kívül létező alkalmazási módokban elérhető haszonra való utalással történik, úgy tüntetvén fel a dolgot, mintha a határhaszonelmélet szerint a többféle használatra alkalmas termelési javak nem bírnának meghatározott értékkel, hanem értékük a szerint, a mint más-más ter-

¹⁾ I cannot but regard it as a grave defect in Dr. von Wieser's treatment, that he does not begin his computation of cost as the beginning of each process of production. He seems to say that the labor of mining and smelting iron ores is no part of the process of producing iron wares. He takes up the reckoning of cost iron products, when the process of producing them is already well advanced. (Annals of the American Academy. IV. kötet, 361. oldal.)

melési ágban alkalmazzuk, ingadoznék. Ha közelebbről vizsgáljuk a határhaszonelmélet tanait, akkor látjuk, hogy a határhaszonelmélet a különböző termelési ágakban alkalmazható javak érték meghatározásánál épenséggel nem utal egyik használatról a másikra, hanem mindig csak egy használatra, t. i. arra, a mely a még megengedett legkisebb hozadéket nyújtja, vagyis arra, mely a határhozadéket foglalja magában. Ez a határhozadék és nem mint Macvane feltünteteti, minden alkalmazási módban egy másik haszon döntő az összes felhasználási módokban a kérdéses termelési jószág értékére nézve. Macvane eme tévedése onnan származott, hogy a határhaszonelmélet emez alapvető tételét összekeverte az elméletnek arra vonatkozó tanaival, hogy mily módon állapítjuk meg a határhozadéket annak a tekintetbe vételével, hogy egy-egy termelési jószág számos termelési csoportban szerepel. A mint láttuk, a határhozadék megállapítása a számos alkalmazási módban elért hasznok egybevetésével történik. Ez azonban csak a gyakorlati módja annak, hogy a határhozadéket mikép állapítjuk meg arra való tekintettel, hogy az illető termelési jószág sohasem termel magában, más termelési javaktól elkülönítve, az elv, a lényeg az marad, hogy egy-egy termelési jószágnak a határhozadéka által meghatározott értéket tulajdonítunk és így az értéket kutatva, a határhaszonelmélet mindig csak arra a használatra utal, mely a határhozadéket foglalja magában.

Egészen hamisan értelmezi Macvane az osztrák iskola tanait akkor is, a midőn úgy tünteti fel a határhaszonelméletnek a termelési költségekre vonatkozó magarázatát, mintha e szerint a termelési jószágoknak fogyasztási javak előállítására való alkalmassága volna azok értékes voltának és egyúttal azok költségminőségének forrása.¹⁾ A határhaszonelmélet a felsőbbrendű javaknak alsóbbrendűek előállítására való alkalmasságát tényleg értékük forrásának tekinti; azt azonban, hogy azok a termelés folyama alatt költséggé változnak, nem termelésre való alkalmasságukból, hanem abból a tényből magyarázza, hogy termelésre fordításuk esetén az összes egyéb használatokról, melyekre azokat különben felhasználhattuk volna, le kell mondanunk. Azt pedig, hogy haszon és költség a gazdasági életben szomszédok és egymással kölcsönhatásban állnak, a gazdasági élet pontos megfigyelése kétségtelenné teszi.

Azzal a vádjával ellenben, hogy a határhaszonelmélet nem képes a termelési folyamatok tökéletesbitése folytán a javak értékében beállott súlyedést megmagyarázni, Macvane majdnem túllépi a megbocsátható tévedések határát, minthogy ez az állítás az osztrák iskola íróinak határozott kijelentéseivel jut ellentétbe. A határhaszonelmélet írói, kivált Wieser a javak értékének a termelési technika javulása folytán való súlyedésére különösen felhívják a figyelmet a

¹⁾ »In other words, the fitness of wool for the making of coats, blankets, etc gives it an indirect utility for us, but, when we proceed to develop this utility by actually converting wool into blankets, coats etc, its very fitness for these purposes becomes an item of cost to us! « (Quarterly Journal of Economics VII. kötet 266. oldal). — És más helyen: »But when we proceed to avail ourselves of this utility of iron (t. i. hogy termékek előállítására alkalmas), by actually converting it into any of the useful articles for the making of which it is to well adapted, its very suitableness for our purpose becomes an item of cost to us. Its utility is at once advantageous and burdensome«. (Annals of the American Academy, IV. kötet 359. oldal.)

midőn azt hirdetik, hogy a termelési javak tökéletesebb kihasználása (azaz tökéletesebb termelési technika) mellett a termékek száma növekszik és ennek folytán azok határhaszna és párhuzamosan azok értéke is súlyed.

Mindezekből kitűnik, hogy Macvanenek a határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen felhozott érvei legnagyobbbrészt az osztrák iskola tételeinek gyakran igen alapos félreértéséből származnak. Mindamellet Macvane egy igen fontos és nem félreértésen alapuló érvet is hozott fel az osztrák iskolának a termelési költségekről adott magyarázata ellen. Ez amaz ellenvetése, hogy a határhaszonelmélet a termelési költségek fogalmát nem hozza sem az emberiség általános haladásával sem pedig magával a termelés folyamatával oly egész közvetlen kapcsolatba, mint a munkaelmélet, mely a munkával járó kellemetlenségben látja a termelési költségek lényegét. Egész jogos Macvane ama felfogása, hogy a termelési költségeknek csak oly értelmezését fogadhatja el a tudós, mely értelmezés lehetővé teszi, hogy a termelési költségekben beállott változások és az emberiség haladása közti szoros összefüggést kimutassuk. Igen kár, hogy a határhaszonelmélet írói Macvane emez eszmemenetét nem vonták bele a további vitába, mert e szempont bővebb megvilágítása a nézetek tisztázásához kétségtelenül sokat járult volna. Bizonyos ugyanis, hogy a munkaelméletnek nagy előnyére válik, hogy azt a jelentőséget, melylyel a termelési költségek csökkentése az emberiségre általában bír, oly közvetlen kapcsolatba tudta hozni úgy az egyes egyén, mint az egész emberiség jólétével, mint a milyen természetes az összefüggés az ember jóléte és a szükségletkielégítés céljából teendő erőfeszítés között.

Első pillanatra a határhaszonelmélet e szempont tekintetében kétségtelenül messze elmarad a munkaelmélet mögött. Egész más színben tűnik fel azonban a dolog, ha a határhaszonelméletnek a termelési költségekről adott magyarázatát bővebben elemezzük. A termelési költségek ama határhasznokból alakulván, melyekről a termelés kedvéért le kell mondanunk, a költségek csökkenése a feláldozott határhaszon csökkenésével egyértelmű, a mi más szóval azt jelenti, hogy az egyéb használatok részére tehát több munka és jószág marad rendelkezésünkre. Így tehát az osztrák iskola költség magyarázatának a mélyére hatolva, a termelési költségek változása és az egyén, valamint az egész emberiség érdekével való közvetlen szoros összefüggés a határhaszonelmélet magyarázatában ép úgy megtalálható, mint a munka elméletében, mert az, hogy a javak előállításában szerzett nagyobb ügyesség folytán az egyes használatok kevesebb áldozattal legyenek megvalósíthatók, az emberiségnek csak annyira érdekében áll, mint az, hogy a termelés kevesebb fáradsággal történjék. Sőt a határhaszonelmélet szempontja még avval az előnnyel bír a munkaelmélet magyarázatával szemben, hogy még általánosabb, a mennyiben az emberiség jóléte és a termelési költségek csökkenése közötti összefüggést arra az esetre is ki tudja mutatni, ha a termelési költségek súlyedése nem a javak előállításával járó fáradság csökkenésének, hanem a termelési javak mennyisége hirtelen növekedésének a következménye, vagyis ha p. o. új bányák felfedezése okozza a költségek súlyedését, míg a munkaelmélet a munkával járó erőfeszítésre alapítván a költségek és az emberiség jóléte közti összefüggést, ily esetben azt nem képes közvetlenül kimutatni.

Ha visszatekintünk a termelési költségek fogalmának magyarázata körül a határhaszonelmélet és a munkaelmélet között keletkezett küzdelemre, az kétségtelenül egész más jelleggel bír, mint a főképp Dietzel és Böhm Bawerk között a költségtörvény jelentőségére vonatkozólag lezajlott eszmeharcz. Az amerikai tudósoknak a küzdelemben vegyülése nemcsak külsőleg adott más szint a vitának, amennyiben a Dietzeltől megkezdett éles, majdnem sértő hang helyett sokkal mérsékeltebb hangon folyt újabban a vita, hanem a kölcsönös megértésre való törekvés is sokkal inkább észlelhető a későbbi vita folyamán. Mindkét ellenfél igyekszik bizonyos előítéletektől szabadulni és kivált az amerikai tudósok hálával ismerik el a határhaszonelmélet íróinak nagy érdemeit. A vita folyamán bizonyos szempontok tekintetében a két egymással küzdő elmélet tényleg közeledett egymáshoz. Az első közeledést a munkaelmélet hívei tették lehetővé az által, hogy a munkával járó fáradság mellett a termelési költségek több-kevesebb fontossággal bíró elemének egyéb tényezőt is elismertek. Az összes kiválóbb amerikai tudósok idevágó fejtegetéseiben megtaláljuk eme a munkaelmélet előbbi merevségén csorbát ejtő engedményt, amennyiben a termelésnél feláldozott javak hasznát, hol mint »negative utility« (Merriam), vagy »sacrifice« (Patten), hol pedig mint »negative utility of non-consumption« (Clark) elismerik a munkával járó fáradság és kimerülés (Merriam) vagy kellemetlenség (Patten) mellett a termelési költségek második elemének és még Macvane is, a klasszikus költségelmélet főképviselője Amerikában elfogadja, hogy csupán csak a termeléssel járó kellemetlenségben (pain) nem lehet a termelési költségek lényegét látni, mert ehhez a fáradság és kimerülés mellett még a várakozási áldozat (waiting) is mint a költségek természetes és nem a gazdasági intézmények eredményéből folyó elemként csatlakozik.

A mellett, hogy a munkaelmélet szempontjából is megtörték a munkának, mint fáradságnak a termelési költségek közt való egyedüli szereplését, az amerikai írók egy talán még nagyobb horderővel bíró engedményt is tettek a határhaszonelméletnek. Ez igen fontos engedmény abban állt, hogy magának a határtörvénynek a jelentőségét ezek az írók egészen másképp ítélték meg, mint Dietzel. A jeles bonni tudós ugyanis, bár nem fosztotta meg minden jelentőségtől e törvényt, annak mégis csak igen korlátolt és részleges szerepet osztott. Az új világban, a hol a tudósok kevésbé ragaszkodnak az atyáiktól örökölt tanokhoz, a határhaszonelmélet sokkal gyorsabban foglalt tért, mint az öreg, conservatív Európában, hol terjedésének nagyrészt előítéletek is útját állták. Az amerikai tudósok közül még Macvane is nagyfontosságúnak nevezi a határhaszon törvényét,¹⁾ a többi író pedig u. sz. kivétel nélkül nemcsak részleges jelentőséget tulajdonít e törvénynek, milyent már Dietzel sem vont kétségbe, hanem a határhaszontörvénynek többé-kevésbé az egész közgazdasági életben való érvényesülését, tehát a törvény általános jellegét is elismeri. Ennek a következménye azután az lett, hogy az amerikai

¹⁾ Mutatják ezt Macvane következő szavai: »The doctrine of marginal utility undoubtedly express some important economic truths to which the classical theory failed to give due prominence and we all must acknowledge our indebtedness to Austrian economists for drawing attention to these neglected areas of the economic field.« (Quarterly Journal of Economics, VII. kötet, 270. oldal.)

tudósok közül többen és példájukon indulva később más tudósok is, kik a termelési költségek főelemét még mindig a termeléssel járó fáradtságban és kimerülésben látták, igyekeztek a fáradtságra mint költség-elemre vonatkozólag alkalmazni a határtörvényt. Igyekezett a határköltség (helyesebben határfáradtság, marginal disutility) fogalma.

Közelebbről vizsgálva a termeléssel járó fáradtságot, fel kellett ismerni, hogy az az egyes munkaórákat tekintve épen séggel nem egyenlő. Az első munkaóra rendesen sokkal kevésbé erőlteti meg a munkást, mint a későbbiek és a fáradtságnak a munkaidő hosszával való növekedése annál jelentékenyebb, minél hosszabb munkaidőt veszünk vizsgálat alá. Egy nyolcz órai munkanapnak egy órával való megtoldása kétségtelenül nem lesz olyan fárasztó, mint p. o. egy tizenegy órai munkanapnak egy félórával való meghosszabbítása. Minthogy pedig a munkaidő hossza és az ez alatt előállított termékek mennyisége között a legszorosabb összefüggés van, az előadott tények a termelt javak mennyisége és a termeléssel járó fáradtság között viszonyt állapítanak meg. E viszony épen ellenkező irányú, mint a javak mennyisége és azok haszna közti viszony. A míg ugyanis a haszon a javak mennyiségének növekedésével csökken, addig az előállítással járó fáradtság a termékek mennyiségének gyarapodásával növekszik. Azt a fáradtságot, melyet egy bizonyos jószág mennyiség előállításáért még épen hajlandó a munkás magára venni, határköltségnek nevezték el.

A javak mennyiségének egyrészt a haszonhoz, másrészt a termeléssel járó fáradtsághoz való viszonya ellentétes természetéből következik, hogy a termeléssel járó haszon és fáradtság egy pontban, a termelés határán (margin of production) találkoznak és az újabb amerikai és angol irodalom szerint ez az a pont, mely úgy a termelési költségek magasságára, mint pedig az értékképződésre nézve döntő. Ehhez képest határhaszon és határköltség egyaránt szolgálhatnak az érték mérőjéül, a mint azt p. o. Clark elismeri.¹⁾ Világítsuk meg e kérdést egy a gyakorlati életből vett példával. Tegyük fel p. o., hogy egy olyan jószágból, melynek az előállítása egy negyedórás munkát igényel, 30 millió darab talál 30 filléres ár mellett vevőt, a határhaszon csökkenése folytán ugyanabból a jószágból 15 millió darab talán csak 27 fillérért, 40 millió darab pedig csak 24 fillérért fog elkelni. Ezzel szemben azoknak a munkásoknak a száma, kik bizonyos bér fejében hajlandók egy bizonyos hosszúságú munkanapon keresztül dolgozni, a bér emelkedésével párhuzamosan fog növekedni. Ha p. o. feltesszük, hogy 24 fillérért egy munkás naponként 30 negyedórát hajlandó dolgozni, akkor a fáradtságnak a munkaidő hosszával való növekedése folytán csakis megfelelő magasabb bér, p. o. negyedóránként 27 filléres munkabér mellett lesz hajlandó 35 negyedórát dolgozni, míg azt, hogy naponként 40 negyedórát dolgozzék, még magasabb, talán csak 30 filléres bér mellett lesz hajlandó megtenni. Ha felvesszük, hogy egy millió munkásról van szó, akkor 24 filléres bér mellett 30 millió, 27 filléres bér mellett 35 millió, 30 filléres munkabér mellett pedig 40 millió darabot hajlandók naponként a munkások a kérdéses jószágból termelni. A kereslet

¹⁾ Clark azonban, minthogy azon a nézeten van, hogy a termeléssel járó fáradtság (disutility) inkább mérhető, azt kívánja az érték végső mértékéül elfogadni.

és kínálat közti egyensúly, a mint látjuk, 35 millió darab előállításánál fog egyensúlyba jönni. Egyrésztől ugyanis a vevők 27 fillérként hajlandók ez esetben az árut megvásárolni, másrészt a munkások 27 fillér mellett készek annyi negyedórát dolgozni, hogy tényleg 35 millió darabot állítsanak elő, mely mennyiség a 27 filléres árnak is megfelel. E szerint tehát tényleg egészen mindegy, hogy azt mondom-e, miszerint a kérdéses jószág értéke azért 27 fillér, mert e jószágból 35 milliót kitevő mennyiségnek 27-es határhaszon felel meg, vagy pedig azt állítom, hogy az érték azért állapodott meg 27 filléren, mert az az utolsó fáradságmennyiség, mely 35 millió darab előállításához szükséges ily intenzitási foknak felel meg.

A modern angol közgazdaságtan képviselői közül kivált Marshall és Edgeworth foglalnak el hasonló álláspontot. Szerintük ugyanis a haszon a kereslet, az áldozat pedig a kínálat oldalán vesz részt az érték megállapításában és az érték keletkezéséhez mindkét tényező összeműködése szükséges. Hogy Marshall többször idézett példájára hivatkozzam, a haszon és fáradság az értékmegállapításnál úgy működnek össze, mint az olló két karja.

Azok az írók, a kik az osztrák iskola eredményeinek jelentőségét nem vonták kétségbe, de az értékre nézve úgy a határhaszon, mint a határköltség befolyását egyenlő fontosnak ismerték el, a határhaszonelmélet költségmagyarázatát saját fegyvereivel támadták meg, minthogy a termeléssel járó fáradság értékmeghatározó és költség-szerepét a javak korlátolt mennyiségével és a határtörvénnyel hozták összefüggésbe. Ezek az írók különösen az által váltak a határhaszonelméletre nézve veszedelmessé, hogy a határhaszon értékmegállapító szerepét éppenséggel nem utasították vissza, hanem csak a javak előállításával járó fáradsággal, mint az értékmegállapítás egyenrangú tényezőjével kívánták azt kiegészíteni. Így azután az általuk felállított elvek mintegy a határhaszonelmélet által csupán a haszonra nézve kifejtett gondolatoknak a termeléssel járó fáradságra való alkalmazása folytán mintegy az osztrák iskola által megkezdett építmény szimmetrikus kiépítése és betetőzéseként tűntek fel.

A határhaszonelmélet szemüvegén keresztül nézve a termelési költségek fogalma körül kifejlődött harcz emez újabb fázisát, az a határhaszonelmélet amerikai képviselői által már korábban az elmélet költségmagyarázatába becsempészett dualismusként az érvényre jutását jelentette. A mint ugyanis fentebb láttuk Green, Patten, Seligman és mások már előbb is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az értékre nézve a termék határhaszná mellett az a határhaszon is irányadó, melyről a termelés kedvéért le kell mondani és így akkor, amidőn elhatározzuk, hogy egy meghatározott jószágot termeljünk-e, a jószág határhasznát azzal a határhaszonnal hasonlítjuk össze, melyet munkaerőnkkel és a termeléshez szükséges tőkével különben előállíthattunk volna. E szerint tehát egy pozitív és egy negatív tényező működik itt közre. Most kitűnt, hogy akkor amidőn, ezt a dualismust az értékmegállapításra nézve elfogadták, a negatív tényező felállítását által egy hátsó ajtót nyitottak, melyen a fáradság mint a termelési költségek eleme ismét belopódzott. Nyilvánvaló ugyanis, hogy akkor, ha valamely munka elvállalásáról van szó, a várható haszon mellett nemcsak azt nézzük, hogy a termelés kedvéért milyen más haszonnál kell a munkaerő és a termelési javak feláldozása folytán lemondani,

hanem az is befolyásolja elhatározásunkat, hogy mily fáradságot kell az illető munka elvégzésével magunkra venni. Más szóval az, hogy vállalkozunk-e valamely munkára, nemcsak attól függ, hogy az egyéb termelési ágakban elérhető és a kérdéses jószág előállíthatása folytán feláldozandó haszon milyen nagy, hanem attól is, hogy a termeléssel járó fáradság milyen arányban áll az előállítani szándékolt termék határhasznával. Az előadott gondolatok felvetése folytán a termelési költségek fogalma körül kifejlődött eszmeharcz új stádiumba jutott, mert a munkaelmélet hiveinek felfogása a nélkül, hogy a termeléssel járó fáradságnak, mint a termelési költségek lényegének a szerepét elejtették volna, a gondolat kiépítésében és keresztülvitelében egészen alkalmazkodott a határhaszonelmélet szelleméhez.

A határhaszonelmélet írói közül Böhm-Bawerk vállalkozott az újabban felvetett gondolatoknak a határhaszonelmélet elveivel való összeegyeztetésére.

A mint a fentiekben láttuk, a munkaelmélet részéről a vitában résztvett írók legnagyobb része egészen más szempontból vizsgálta a termelési költségek lényegét, mint a határhaszonelmélet, amennyiben ez alatt nem a termelésnél felhasznált elsőbrendű javak összegét értették, hanem a termelésnél közreműködött összes javakat munkára, mint a termelési költségek végső elemére felbontva tették vizsgálat tárgyává. Böhm-Bawerk e felfogásra vonatkozólag, melyet a termelési költségek történeti magyarázatának nevezett el a határhaszonelmélet által előtérbe helyezett synchronistikus értelmezéssel szemben, kijelentette, hogy az ellen bizonyos feltételek mellett nem lehet kifogást emelni. A munkát ugyanis, mint az általa termelhető javak értékének a képviselőjét joggal tekintjük a termelési költségek végső elemének. Épen oly joggal mondhatjuk azt, hogy az elsőrendű javak értéke az előállításukhoz szükséges termelési javak értékével egyenlő, mint azt, hogy az összes termelési javakat végső sorban munkára felbontva, a termék értéke az előállításához szükséges munka értékének megfelelően alakul. A lényeges csak az, hogy a termelési költségeket bizonyos javak értékében lássuk. Az, vajjon az előállításához szükséges összes javakat, vagy ezek pénzértékét (tehát a nyersanyagok árát, a munkabért, a tőkekamatot és a vállalkozói nyereséget), vagy pedig mind e tényezőket munkára visszavezetve, a munka értékét értjük-e a termelési költségek alatt, az mindegy. Mindezekben az esetekben a termelési költségek értékekre, vagy a termelési javak, vagy pedig a munka értékére bomlanak fel végső sorban, ezeknek a nagysága pedig határhasznuktól függ. Így tehát, amíg a termelési költségeket úgy fogjuk fel, hogy azok bizonyos értékből állnak, a határhaszon mint az érték irányzója fennáll.

A midőn Böhm-Bawerk annak a kérdésnek a vizsgálatára tér át, hogy a tényekkel összhangba hozható-e a költségfogalom akkor is, ha ezt munkára visszavezetve, alatta nem a munka értékét, hanem az azzal járó fáradságot értjük, abból indul ki, hogy a termeléssel járó fáradság csak akkor lehetne az érték mértéke, ha a termelést addig folytathatnók, a míg az utolsó munkaegység, p. o. az utolsó negyedóra által előidézett fáradság egyensúlyba helyezkedhetik az ennek megfelelő termékek határhasznával. Ez Böhm-Bawerk nézete szerint csak akkor lehetséges, ha a munkás maga határozza meg azt, hogy mennyi ideig dolgozik; ha ugyanis a munkaidő hossza egészen

a munkástól függ, akkor az addig fog dolgozni, a míg az utolsó munkaegységgel járó fáradság épen felér avval a haszonnal, a melyet azzal előállíthat. Ez esetben tehát tényleg határhaszon és határfáradság egybe esnek és így az egyik ép olyan joggal tekinthető az érték mértékének, mint a másik, és így ily körülmények között nem hibás azt mondani, hogy a termék értéke az előállításához szükséges fáradsággal párhuzamosan, az előállítással járó fáradság szerint alakul. De a mint Böhm-Bawerk gondolatmenetéből következik, ez esetben nem azért mérhető az érték a termeléssel járó fáradsággal, mert ez irányozza az értéket, hanem azért, mert a fáradság és határhaszon ez esetben találkoznak és a határhaszon dönti el, mint rendesen az értéket. Ezt Böhm-Bawerk inkább csak a sorok közt sejteti, úgy, hogy a tárgyat kevésbbé ismerő olvasó könnyen azt a benyomást nyerheti, hogy az előállítással járó fáradságot tartja az értékalakulásra nézve irányadó tényezőnek. Azt azonban eléggé kiemeli Böhm-Bawerk, hogy a munkaidőnek szabad, tetszés szerinti meghatározása olyan feltétel, mely a mai gazdasági életben kivált a bér munkásra vonatkozólag csak igen ritkán következik be. Ennek ugyanis a gyakorlati életben számos akadálya van, melyek közt mindenesetre a legfontosabb az, hogy a legtöbb műhelyben és gyárban a szokás, vagy a gyári rend, sőt néhol a törvényhozás által megállapított munkaidőt kötelesek az összes munkások betartani. A munkás ilyenkor nem mérlegelheti azt, vajjon az utolsó munkaegységgel járó fáradság tényleg összeesik-e az utolsó termék által nyújtott haszonnal, vagyis hogy a termelés határán a fáradság és az ez által előállított termék haszna fedik-e egymást, hanem csak az előtt a választás előtt áll, hogy a megszabott ideig tartó munkát vállal, vagy pedig munkába sem áll.

A munka által előállított haszon, vagyis bérrendszer esetén a munkabér nem helyezkedhetik ennél fogva a disutilityval egyensúlyba, mert negyedóránként 20 vagy 30 filléres bér mellett egyforma, sokat kell a munkásnak fáradnia; természetesen nemcsak általában, hanem az egyes munkásokra nézve is lehetetlen, hogy a termeléssel járó fáradság és a bér párhuzamosan alakuljanak, mert az egyik munkásra nézve egyéni viszonyaihoz képest az utolsó, p. o. a negyvenedik negyedóra fáradsága nagyobb, a másiknál talán kisebb lesz az érte kapott bérnél.

Igy azután tényleg, a valóságban Böhm Bawerk nézete szerint csakis igen kivételesen fog a határfáradság a határhaszonnal összeesni és így rendkívül ritka azoknak az eseteknek a száma, a melyekben a termeléssel járó fáradságot fogadhatjuk el az érték mérvéül.

Azokban, a miket eddig előadtunk, Böhm Bawerk kifejezetten nem jutott ellenmondásba régebbi tanaival, minthogy a termelési költségek lényegét most is a haszonban látta. Mégis fent előadott gondolatmenete már magában rejti egy a határhaszonelmélet régebbi elveivel ellenkező felfogás csiráját. A mint ugyanis Böhm Bawerk azt az elvet elismerte, hogy a termeléssel járó fáradság a határhaszonnal párhuzamosan haladhat, elvben elfogadta a javak előállításával járó fáradságot mint az érték második mértékét; mert ekkor már a határhaszon és határfáradság egyensúlyba helyezkedését a dolog természetével összeegyeztethetőnek állította fel és annak a gyakorlatban való tényleges be nem következését csak bizonyos, a munkaidő szabad meghatározását gátló akadályokra vezette vissza.

Miután egyszer erre az álláspontra helyezkedtünk és a határhaszon és határfáradásnak párhuzamos alakulását elvileg elismertük, a gyakorlati élet közelebbi szemlélete alapján el kell ismernünk, hogy a Böhm-Bawerk által kivételeseknek jelzett amaz esetek, melyekben a munkás maga határozza meg a munkaidő hosszát, épen-séggel nem olyan ritkák. Itt vannak mindenekelőtt azok a termelési folyamatok, melyeket szabad óráinkban végzünk és hol egészen tőlünk függ, hogy az utolsó időszak által okozott fáradtság egyensúlyba helyezkedjék az azalatt előállított haszonnal. Hasonlókép áll a dolog független iparosoknál, kik tetszésük szerint rendezhetik be termelésüket, szintűgy oly munkáknál melyeket p. o. a bérmunkás rendkivüli, külön. díjazással járó munkaként végez. Mindezeket az eseteket maga Böhm Bawerk is felsorolja, de aránylag ritkán előfordulóknak jelzi.

Még egy másik körülményt is tekintetbe kell itt vennünk. Ez abban áll, hogy Böhm Bawerk maga is kénytelen elismerni, hogy egy bizonyos, bár csak általánosabb összefüggés a termeléssel járó fáradtság és a haszon között tényleg mindig fennáll. Először is úgy-szólván minden munkásnak van bizonyos befolyása arra, hogy mennyi ideig dolgozik. E mellett már magában abban is bizonyos összefüggés észlelhető a termeléssel járó fáradtság és haszon között, hogy a munkaidő megállapítása nem történhetik — a rabszolga munkát kivéve — oly terjedelemben, hogy a munkával járó összes fáradtság a termelt javak összes hasznánál, vagyis bérrendszer mellett az összes munkabérnél nagyobb legyen.

Ezzel azután Böhm Bawerk tovább ment, mint a mennyit össze lehetett volna egyeztetni régebbi elveivel mert most már a munkával járó fáradtságot az értékmeghatározásnál elvileg ép oly jogosult tényezőnek kellett elfogadni, mint a határhasznót.

Eddig azt állította Böhm Bawerk, hogy a termeléssel járó fáradtság csak rendkivüli esetekben (ekkor pedig mint önálló tényező irányozza az értéket, most ellenben elismerte, hogy a termeléssel járó fáradtság a legtöbb esetben egy bizonyos befolyást gyakorol az értékre, tehát annak egyenes befolyást engedett — a határhaszon mellett — az értékmeghatározásban. Igaz, hogy ezt a befolyást a gyakorlatban minimálisnak, elenyészően csekélynek tartja. De az elv, az az elv, hogy a termelési költségek végső elemzése folytán mindig valamely határhaszonra bukkanunk, mely az értéket irányítja, át van lyukasztva már az által is, ha szabálynak fogadjuk el, hogy a termeléssel járó fáradtság csak kis befolyást is gyakorol az értékre. Mert már nemcsak abból magyarázzuk az értéket, hogy mily szükséglet kielégítése függ az illető jószágtól, hanem az előállítással járó fárad-ságból, munkából is.¹⁾

A határhaszonelmélet még egy fontos tételével ellenkezik a

¹⁾ Ezt Böhm Bawerk maga is elismerte, a midőn ezeket írja: »Wünscht man . . . einen concreten Maasstab genannt durch den auch schon die Art in der die Güter mit unserer Wohlfahrt verkettet sind, näher bezeichnet wird, dann kann man überhaupt nicht mehr einen, sondern zwei Maasstäbe nennen, welche principiell coordiniert aber wegen der verschiedenen Häufigkeit der thatsächlichen Voraussetzungen, an die ihre Geltung geknüpft ist, von sehr ungleicher praktischer Bedeutung sind; den Nutzen der Güter, und die mit ihrer Erwerbung verbundenen persönlichen Opfer. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung III. kötet 230. oldal.)

munkának az értékmeghatározó határhaszon mellett értéktényezőként való felvétele. Az elmélet értelmében ugyanis határhaszon és a termeléshez szükséges fáradság szerint egyszerre soha sem lehet valamely jószágot becsülni, mert a mint Wieser kimondotta, vagy — nem állván rendelkezésre szabad idő — a jószágot egy másik jószág határhasznának elvesztése nélkül újból meg nem szerezhethjük, ekkor az illető határhaszon dönti el az értéket, vagy pedig a fáradságnak magunkra vállalásával megszerezhetjük azt újra a nélkül, hogy valamely határhaszonnál le kellene mondanunk, és ekkor az újból való megszerzéshez szükséges munka, fáradság fogja az értéket meghatározni, de a két tényező egyszerre nem irányozhatja azt. A midőn az előállítással járó fáradságot, ha csak mint mellékes tényezőt is, de mégis a határhaszon mellé állítjuk, a hogy azt Böhm Bawerk tette, akkor emez elvvel is szakítanunk kell. Mert hiszen ezzel határozottan azt tanítjuk, hogy a határhaszon és az előállítással járó fáradság együttesen határozzák meg az értéket és így a munkaelmélethez való közlekedés, a mint Böhm Bawerk¹⁾ el is ismeri, inkább csak annak a kérdése, hogy mily nagy részt juttatunk a termeléssel járó fáradságnak a határhaszon mellett, tehát pusztán mennyiségi kérdés.

Ezt annál inkább állithatjuk, mert az ellentábor főkép Auspitz fejtegetései alapján még közelebb jutott a határhaszonelmélet álláspontjához, mert a határkötség (határfáradság) fogalmát még inkább az osztrák iskola szellemében alakította át. Auspitz ugyanis utalt arra, hogy határkötség alatt nem szabad egy általános, a subjectiv viszonyok összefüggéséből kiszakított fogalmat érteni; a termeléssel járó fáradság ép úgy, mint a haszon concert alakban, az egyén viszonyaihoz arányítva, mint subjectiv tényező lép fel, és így nemcsak munkafajonként, hanem egyénenként is különbözőkép alakul az egyes termelési folyamatokkal járó fáradság. A javak előállításával járó fáradság Auspitz szerint eme subjectiv szempontból tekintve szerepel a termelési költségek között.

Miután a munkaelmélet a disutility tényezőjét ennyire a határhaszonelmélet szellemében alakította át, Böhm Bawerk maga is hangsúlyozta az Auspitz cikkére adott válaszában, hogy az ellentábor ilyen módosított felfogásával elvben egyetért, és csupán a termeléssel járó fáradságnak, mint költségtényezőnek a gyakorlati életben való érvényesülése fokát illetőleg nem osztja eddigi ellenfelei nézetét.

Böhm-Bawerk emez eredményei az elmélet kebelében az egyetértést megbontották. Most már a termelési költségek tanára nézve az elmélet írói különböző véleményen vannak. E vélemény-különbségeknek több-kevesebb kihatása van az elmélet számos több tételére nézve is, mert azoknál az íróknál, kik a Böhm-Bawerktól újabban kijelölt utat a helyes útnak vélik, a határhaszon egyeduralmát a munkaelméletnek tett engedmények révén egy bizonyos dualismus (haszon és fáradság egyensúlya) dönti meg. Az elmélet legtöbb tétele továbbra is fennáll és csak azt a változást szenved, hogy ahol eddig egyedül a határhaszonra történt hivatkozás, ott most a határhaszon és az előállítással járó fáradság együtt szerepelnek. A költségtörvény p. o. ez új fogalmazásában körülbelül úgy hangzik, hogy a termék értéke a termelési rokonságba tartozó legkisebb haszonnal

¹⁾ Ugyanott 514. oldal.

biró jószág határhaszna és a termelési rokonságba tartozó jószágok előállításán működő legutolsó munkás fáradsága szerint alakul. És így tovább az elmélet egyéb törvényeinek nagy része is átalakítható ebben az értelemben. Magukat az előbbieken felállított törvényeket tehát a munkaelmélet részére tett engedmények legnagyobb részt továbbra is érvényben hagyják és azok csakis a haszon és fáradság dualismusának megfelelő fogalmazását teszik szükségessé. E változás azonban, ha közelebbről vizsgáljuk, e törvények lényegét is érinti, mert eddig épen az képezte a határhaszonelmélet összes törvényeinek az alapját, hogy egyedül és kizárólag a határhaszon fogalmára voltak alapítva.

A termelési költségek értelmezését illetőleg a határhaszonelmélet kebelében fennálló irányokat nagyjában körülbelül következőkép lehetne osztályozni. A régi álláspontot eredeti következetességében Wieser tartotta fenn, amint a »Handwörterbuch der Staatswissenschaften« új kiadásában megjelent cikkéből kitűnik. Még mindig azt tanítja, hogy a határhaszon és a termeléssel járó fáradság szerint egyszerre nem lehet jószágokat becsülni.¹⁾ Ezzel Böhm-Bawerk engedményeit bár nem kifejezetten visszautasítja. Wieserhez elég közel állanak azok az amerikai írók, akik a költségfogalmat a határhaszon alapjára helyezik ugyan, de azt bővebben fogalmazzák; ide sorolhatjuk Greent, Davenportot, Seligmant stb. Ezek közül az írók közül azonban már sokan a határhaszon mellett a termeléssel járó fáradság szerepét is elismerik, mint p. o. Patten. Alig észrevehető átmenetek útján jutunk a következő ányalathoz, melyet maga Böhm-Bawerk képvisel. Szerinte, amint láttuk, az az elv, hogy haszon és a termeléssel járó fáradság egyszerre nem lehetnek az értékbecslés alapjai, már nincsen fentartva, és a határhaszon mellett az előállítással járó fáradság is döntő tényezőnek van odaállítva. Böhm-Bawerk saját szavai szerint is csak a javak előállításával járó fáradságnak jutó szerep nagyságát illető árnyalati különbség választja el Auspitzot az ő felfogásától, ki a határhaszon és határköltség szerepét egész egyenlő jelentőséggel birónak fogadja el. Ezzel pedig már egész közel értünk azoknak az íróknak az álláspontjához, akik a határhaszon fogalmát és számos arra alapított törvényt elfogadnak ugyan, de az újabb eredményeket többé-kevésbé a régi elmélet keretébe illesztik be.²⁾

¹⁾ »Untersucht man alle Voraussetzungen genau, so muss man zu dem Schlusse kommen, dass dasselbe Gut niemals zugleich wegen des von ihm abhängigen Nutzens und wegen der durch seinen Besitz ersparten Arbeitsunlust Werth erhalten kann.« (Handwörterbuch der Staatswissenschaften 2. kiadás. IV. kötet. 778. oldal.)

²⁾ Ha tudományunk képviselőinek a határhaszonelmélettel szemben elfoglalt álláspontját vizsgáljuk, azok két táborra oszlanak. Az egyik még ma is leghelyesebben osztrák iskolának nevezhető, minthogy főképp osztrák írókból, az elmélet megalapítóiból és kiépítőiből áll; ez a tábor nemcsak a határhaszonelmélet egyes tételeit, hanem az egész elméletet a magáénak vallja. (Az osztrák írókon és a szövegben gyakran említett amerikai írókon kívül főképp Smart, Pierson és tanítványai, Ricca Salerno, Wicksell stb. említhetők itt fel; nálunk Mandelló csatlakozott ez irányhoz.) A másik tábor olyan írókból áll, akik a határhaszonelmélet egyes elveit elfogadják és elméleteikben értékesítik, anélkül, hogy az elméletnek egész álláspontját magukévá tennék. (Főképp a költségtörvény és az e köré csoportosuló kérdések tekintetében vonakodnak a határhaszonelmélet elveit elfogadni.) Ezek közé sorolhatjuk Angliában Marshallt és Edgeworthot, Németországban Dietzelt, hazánkban pedig Földest és Gaált. Ezek az írók igyekeznek a régebbi és az újabb tanokból az életrevalót kiválogatni és a közgazdaságtan tudományát a régi és új eredmények felhasználásával fejleszteni.

A költségtörvény magyarázata és a termelési költségek fogalmának értelmezése körül lefolyt küzdelmen végig tekintve, a vita eredményére vonatkozólag könnyen azt a benyomást nyerjük, hogy az írók legnagyobb része a kérdés oly megoldásával ért egyet, hogy a határhaszon és a termeléssel járó fáradság nagyjában egyenlő fontos szerepet játszanak az értékalakulás folyamatában. Ennek az elfogadásával ugyanis a munkaelmélet engedett régi merevségétől, mely szerint csupán a javak előállításával járó fáradság irányozza az értéket, de engedett a határhaszonelmélet is, mert a határhaszon mellett a termeléssel járó fáradságot is, mint az értékalakulásba befolyó tényezőt elismerte. Mindamellett ez új álláspont is számos gyenge ponttal bir, melyek közül kétségkívül az első és legfontosabb a Macvane¹⁾ által kiemelt ama szempont, hogy két annyira eltérő tényező, minő a haszon és a termeléssel járó fáradság nem alakulhatnak mindig párhuzamosan és így mindkettőt fogadván el az érték mértékéül, nem juthatunk mind a két mérték felhasználásával mindig egyenlő eredményre.

Ha végezetül még egyszer végigtekintünk a fentiekben vázolt küzdelmen akkor látjuk, hogy az lényegileg a körül forog, hogy mikép lehet a termelési költségek közvetlen (labour, munka) és közvetett (non consumption of utility, vagyis tőke) elemeit egységes nevezőre hozni, azaz egyneművé tenni. A határhaszonelmélet írói a határhasznot fogadják el egységes nevezőnek, kiindulván abból, hogy az értéket haszonnal mérjük, míg a munkaelmélet hívei a termeléssel járó áldozatot fogadván el az érték mérőjének, ennek a nevezőjére akarják hozni a termelési költségeket, úgy a fáradságot, mint a »non consumption«, összefoglalva ezeket a »disutility« fogalma alá. Abban tehát, hogy a termelési költségek munkából és tőkeáldozatból állnak, tulajdonkép mindkét ellenfél megegyezik, csak a körül forog a harcz, hogy e két elem végső sorban haszon vagy fáradság minőségben mérje-e az értéket. A határhaszonelmélet értelmében véve, t. i. mint arról a haszonról való lemondás, melyet különben ez idő alatt előállithattunk volna, ezek az elemek egész közeli rokonok, holott a munkaelmélet a non-consumption fogalmát sehogys tudta a fáradsággal egyneművé tenni, mert nyilvánvaló, hogy ha a tőke fáradság útján keletkezett is, mint kész tőke többé nem mint fáradság, hanem mint non-consumption lép a termelési költségek közé.

A társadalmi gazdaságtan tudományára nézve a termelési költségek körül kifejlődött vita általában azért bir nagy jelentőséggel, mert a termelési költségek bő elemzését. és azok két elemének a határozott felismerését eredményezte.

¹⁾ Macvane ugyanis ezt írja: »Two independent regulators could not always coincide in fixing one and the same value. If marginal utility fixes exchange value, then clearly cost of production does not also fix it.« (Quarterly Journal of Economics. VII. kötet 257. oldal.) Devine az »American Academy of political and social science 1891. évi decz. 15-ki ülésén a kérdésre részve így nyilatkozott: »We gain only by totally separating those two notions of value and cost.«

Közlemények és ismertetések.

Közgazdaságtani irodalomtörténet.

Rambeaud J.: *Histoire des doctrines économiques*. 2ème édition. Paris 1902. Larose et Forcel. 738. old.

A mióta a mi Kautzunk megírta a közgazdaságtan irodalomtörténetét, számos kísérlet történt a közgazdasági irodalomtörténet újabb művelésére, de egy sem dicsekedhetik azzal a sikerrel, elismeréssel, a mely Kautz munkáját még ma is kíséri. Hiszen például az *Encyclopaedia Britannica* legújabb kiadása is kiemeli Kautz munkájának »philosophiai értékét«. Es tény, hogy biographiai, bibliographiai összeállítások, Kautz óta, megjelentek teljesebbek, részletesebbek s a mi természetes, az újabb időkre vonatkozók is; de a nemzetgazdaságtani irodalomnak egységes, tudományos szempont szerint való összefoglalását oly jól, mint Kautznál, egy munkában sem leljük.

Nagy érdeklődéssel vettük volt tehát Rambeaudnak a lyoni katholikus jogakadémia tanárának, a közgazdasági elméletek történetéről szóló munkáját, mely rövid három esztendő alatt immár második kiadást ért.

De őszintén megvalljuk, hogy e munka sem az az ideális közgazdaságtani irodalomtörténet, a melyre Kautz könyvének megjelenése óta várunk s a melynek tulajdonképen Kautz történetét ki kellene egészíteni és napjainkig vinni.

Rambeaud könyve semmiképen sem teljes bibliographiai szempontból. Már első áttekintésre észrevevesszük, hogy a régibb közgazdaságtani írók egész seregét még csak meg sem említi. Különösen a nem francia írók azok, kiknek nevét nem leljük e könyvben, így például Craddock, Vanderlint, Nicholls stb., egyáltalában meg sincs említve. De csak elő kell vennünk akár az angol, akár a német közgazdasági, illetve államtudományi szótárt és tucatszámra találunk ott közgazdasági írókat, kiket Rambeaud könyve nem ismer.

De készséggel elismerjük, hogy könyve, ha nem is közgazdaságtani irodalomtörténet a szó teljes értelmében, elég jó iskolai könyv, melyben a közgazdasági és socialistikus elméletek nagyjában a hagyományos tudományos telfogás szerint világos alakban kerülnek előadásra. Azonkívül pedig a francia irodalomra vonatkozólag szerző sok értékes, új anyagot is nyújt, különösen jegyzeteiben.

A munka beosztása elég egyszerű. Az első könyv tudományunk

»praehistoricus« korszakát tárgyalja: az ókort, középkort, a mercantilistákat és a financier-eket.

A második könyv a physiokratákat, az angol és francia classicus iskolát, a Smith utáni időt, a laissez fairet, Millt, a nemzetközi kereskedelem elméletét, a közgazdaságtan nemzeti irányát, az anti-malthus- és antiricardoismust, a matematikai iskolát, a liberális eklekticismust, az osztrák iskolát, a Le Play-féle iskolát.

A harmadik könyv a történeti iskolát, az állami socialismust és a társadalomnak organikus felfogásáról szóló elméleteket tartalmazza.

A negyedik könyv a socialismusnak van szentelve, melyet több fejezetben, történeti korszakok szerint vizsgál egészen a Marxszal kezdődő tudományos socialismusig; ez utóbbiról és a keresztény socialismusról külön fejezetek szólnak.

Szerző elég jól tünteti fel a különböző elméleteket; de az egyes írók állásfoglalását — ez a benyomásunk — gyakran határozottabb alakban mutatja be, mint a hogy az ez írók munkáiból kitűnik. Irodalomtörténeti dolgozásnál azonban a sok ezerféle nézetet és véleményt valahogy »skatulyázni« kell és ekkor bizonyos erőszak nélkül az ide vagy oda beosztás szinte lehetetlen.

Szerzőnek határozottan katolikus-socialistikus rokonszenve nemcsak a keresztény socialismusnak szánt fejezetből tűnik ki, de abból a hangból is kivehető, melyet helylyel-közzel, különösen a liberálisokkal szemben alkalmaz. De szívesen megvalljuk, hogy hangja nem hagyja el azon korlátokat, melyeket a tudományosság a és jó ízlés előírnak. Csak bizonyos kérdéseknél, melyek a katolikus egyház felfogásával homlokegyenest ellenkeznek, mint például a malthusianismus tárgyalásánál veszti el szerző tudományos hidegvérét.

Sok egyenlőtlenséget is találunk e munkában. Így például nem értjük, hogy egy expressis verbis tanulásra szánt könyv az osztrák iskola értékelméletéről hogy mondhatja csak azt, hogy »ez elmélet sokkal jobban ismeretes, semhogy arra e helyütt rá kellene térnünk.« Elvégre ugyanezt állíthatnók számos más elméletről is, melyeket azonban szerző könyvében mégis hosszadalmasan elemez.

De azok után, a miket előre bocsátottunk, nem lehet feladatunk e könyvben tévedésekre és hibákra vadásznunk.

Osztjuk szerzőnek azon nézetét, hogy az erkölcsi és vallási tüntemények minden társadalmi tudomány által figyelembe veendő, azoknak mellőzése tökéletlen munkára vezet. De elvi álláspontját, mely szerint a tudománynak és hitnek egyaránt feladata az igazság megállapítása és mely szerint épen ezért a tudomány a hit szempontjából művelendő, helytelenítjük. Azok, a kik a modern természettudományi felfogás és a fejlődéstan elvi álláspontján állanak, nem tartják sem a vallási, sem az erkölcsi életet ostobaságnak, mint a hogy azt túlzó positivisták teszik, hanem ellenkezőleg a népéletnek ép oly fontos funkcióját látják bennök, mint akármily gazdasági, vagy társadalmi életnyilvánulásban. Azonban a tudomány *módszere* szempontjából a hit eliminálását követeljük; ezt már a tudomány fogalmi meghatározása is megkívánja.

M.

Közgazdaságtani elmélet.

Graziani A.: *Istituzioni di economia politica*. Torino, 1904. Fr. Bocca. 718 old.
 Colson C.: *Cours d'économie politique*. (Encyclopédie des Travaux publics).
 Paris, 1901—03. Guillaumin & Co. I. 596. old., II. 774. old.

Három hatalmas kötet fekszik előttünk, a melyek részletes és alapos ismertetése annyi időt és helyet igényelne, mint a mennyi ma a gyorsan haladó irodalommal szemben tudományunk művelőinek alig jut. Inkább csak gyakorlott szemmel és sok könyv olvasása és forgatása folytán fejlett érzékkel nézzük át tehát e köteteket és benyomásainkról rövidesen jelentést teszünk. Graziani 1897-ben pénzügytant adott ki, komoly, alapvető munkát, a mely a mióta megjelent, mind több és több barátot szerzett szerzőjének. Most pedig közgazdaságtannal jelent meg szerző az irodalom küzdő terén, a hol, a mint arról a bibliographiák tanuságot tesznek, immár csak a négy világnyelven (angolul, francziánul, németül, olaszul) 4—5000 könyv, füzet és folyóiratczikk jelenik meg évente.

Ha egész közgazdasági rendszerrel állunk szemközt, úgy az első kérdés, a melyet föl kell vetnünk, ez: új alkotás-e e rendszer egészében, avagy csak tudományunk folytonos fejlődésének újabb, jobban megkovácsolt, erősebb láncszeme? S az e kérdésre adandó felelet szerint kell megválasztanunk a megítélés nézőpontját, a bírálásnak szemszögét. Ha alapjában új rendszerről van szó, akkor behatóan kell vizsgálnunk, elemeznünk az új alap minden részét s ítéletet mondanunk arról, hogy az új megokolás meggyőződésünk szerint bir-e értékkel, továbbfejlesztésre nyújt-e reményt. Ha ellenben arról van szó, hogy a tudományok rendes haladási processusában helyet foglaló munkát bíráljunk, akkor főleg arról kell beszámolnunk, hogy szerző mily fogalmakat táplál tudományunk feladatáról, mint határolja körül annak vizsgálati terét, mily módszereket alkalmaz, minő a rendszerbe foglalása, osztályozása; egyes részletkérdéseket pedig nézhetünk, előbbre vitte-e velük szerző tudásunkat.

Graziani könyve határozottan a munkák második csoportjába sorozható. Benne van egészen tudományunk azon árjában, melyet napjainkig az angol, német, francia és olasz közgazdák legjobbjai támasztottak; a modernek közül való ő is, a szó legjobb értelme szerint, a kik nagy olvasottsággal, irodalmi alapos tudással, a bírálati kiválasztás érzékét és a kifejezés pontosságát egyesítik.

Graziani a szükségletek határtalan kiterjeszthetőségével és a javaknak korlátolt mennyiségével kezdi meg fejtegetéseit. Ennek kapcsán felállítja a gazdaságossági elvet és rátér a közgazdasági tudomány-fogalom meghatározására. Ez utóbbiról azonban nem nyilatkozik egész határozottsággal. A közgazdasági tudomány és művészet közti éles megkülönböztetés közös vonása az újabb angol és olasz íróknak. Ezzel összefügg a gazdasági törvények természetének vizsgálata. Ennek kapcsán a történeti iskola felfogása kerül elemzésre és szerző úgy igyekszik az ellentéteket kiegyenlíteni, hogy a gazdasági törvényeket a természeti törvényekkel egyenértékűeknek mondja, de míg a kosmikus fejlődésből csak egy phasist ismerünk, addig a gazdasági fejlődés terén különböző történeti korszakok következnek egymásután külön törvényszerűségekkel. Ha nem csalódunk, e felfogást Olaszországban először Lorianak fogalmazta meg így.

A közgazdaságtan és társadalomtudományok czímmel írt fejezetnek főleg az a czélja, hogy az összes társadalmi, politikai, erkölcsi és jogi tüneményeknek gazdasági determináltságát bizonyítsa. A módszertani fejezet nem szánt mélyen, de azért kellő irodalmi tájékozottsággal szól a Mill és Cairnes fejtegetéseiről, az azóta fejlődött irodalomról és különösen még a matematikai módszerről, melylyel szemben ugyan rokonszenves, de kitérő állást foglal el szerző.

Az eddig említettek mintegy a könyv bevezetését teszik ki. A tulajdonképeni elmélet már most öt könyvre oszlik. Az első könyv a javakról szól s az egész idevágó irodalmi vita elég világosan fel van tüntetve. Ehhez kapcsolódik a subjectiv érték elemzése; szerző Cassel és Graziadei legujabb támadásaival szemben védelembe veszi a subjectiv értékelméletet. Rátér ezután, nagyjában Marshall rendszerét követve, hogy a subjectiv értéket a kereslet szempontjából és a kereslet változásának törvényeit elemezze.

A második könyv a termelésről szól; haszonnak és nem anyagnak termeléséről van szó; a természeti tényezők kellő mérlegelése szükséges. Ricardo, Marshall és Einaudi szellemében felállítja a korlátozottság törvényét és a földelfoglaltság fokának jelentőségét fejtegeti. A munkáról és tőkéről szóló általános két fejezet jó összefoglalás számba megy. A tőkének functióiról szóló fejezet azonban újnak tetszik előttünk. A javak és a munka keresletéről szóló tant szerző ügyesen a gépek és az absentismus problémájára alkalmazta. A munkásegyletekről és a gépekről együttesen ír és a munka megoszlásának s a gépek alkalmazhatóságának határait külön vizsgálja a mezőgazdaság terén. E könyv még három kérdéssel foglalkozik; a tőkének viszonyával a takarékosághoz és a fölhalmozásához; a vállallattal és különböző formáival; a különböző nagyságú vállalatok természetével és morphológiájával.

A harmadik könyv a forgalmi értékről szól és majdnem egészen Marshall rendszerén alapul; épen ezért részletezését mellőzhetjük.

A negyedik könyvben a javak megoszlási tana foglaltatik. A megoszlás általános tanai után szerző a mai gazdasági rendszert vizsgálja igen helyesen s e helyütt Ammonnak anthropologiai tanulmányait ügyesen értékesíti. A tulajdonról szóló fejtegetések meglehetősen hosszadalmasak; úgy történetiek, mint jogbölcsezetiek. Ezzel kapcsolatosan a collectivismus elmélete kerül elemzésre. A termék és hozadék fogalmával együttesen szerző azon osztályokat vizsgálja, melyek a javak megoszlásában részesednek. A Ricardo-féle járadék czímén a fontosabb járadék-elméleteket elemzi, majd Pantaleoni nyomán a földjáradékkal szembe állítja a háztelekjáradékot, mint nem differentialis járadékot. Külön fejezetben szól a föld államosításáról, melynek ellensége. A következő fejezet a monopoliumot tárgyalja, melyről az olaszok már régóta kitűnő elméleteket alkottak. A kamatról és a vállalkozói nyereségről, a munkabérről, a munkások szervezetéről s a munkások helyzetéről a XIX. században, a szövetekezésről szóló fejezetek jó összefoglalások, de újat alig tartalmaznak. Kissé erőltettnek tartjuk, hogy szerző e könyvbe sorolja a biztosítás ügyét és a népesség elméletét is.

Az ötödik könyv öt első fejezete a pénzről, illetve valutáról szól; szerző feltétlenül aranymonometallista, de nem helyes, hogy akár Magyarország-Ausztriát, akár Oroszországot minden korlátozás

nélkül a tiszta arany-valutás országok közé sorolja. A pénzről szóló elmélet különben legújabbban Laughlin és Walsh munkái folytán lényeges előbbrevített nyert, melyet szerző még figyelembe nem vehetett. A hitel fejezetében csodálkozással látjuk, hogy szerző a hagyományos, felületes elméleteket követi és egészen scholastikus osztályozásokba bocsátkozik. A rákövetkező fejezetek, mint a bank-ügy, papírpénz, mezőgazdasági hitelügy, credit mobilier, tőzsdeügy, nemzetközi kereskedelem, nemzetközi fizetések, váltóárfolyamok, protectionismus, közlekedésügy összesen csak 40 oldalra terjednek. E részek inkább gyakorlati természetűek és ily rövid letárgyalásuk semmiképpen sem arányos szerzőnek különben terjedelmes elméleti fejtegetéseivel.

A mi a munka irányát és megírása módját illeti, az gyakorlott közgazda számára elég élvezetes, de kezdőnek vagy tanulónak sok nehézséget okozhat különösen azért, mert szerző sohasem foglalja össze nézeteit és nem formulázza tételeit.

Graziani, ez az összbenyomásunk, a közgazdaságtan terén nem oly önállóan gondolkodik, mint a pénzügytan terén. Nagyon művelt, nagyon szorgalmas munka az ő könyve, de rendszerben, összefoglalási módban újat nem nyújt s nem elég átnézetes, sem eléggé összefoglaló arra, hogy munkamegtakarításnak vehetnők azt, ha valaki sok más könyv helyett Graziani közgazdaságtanát olvassa el.

Colson, a párisi *école nationale des ponts et chaussées*-n adja elő a közgazdaságtant és a mint azt az előszóban meg is jegyzi, tulajdonkép nem hivatásszerűen foglalkozott e tudománnyal. Épen ezért nagy munkájának különös jelleget az kölcsönöz, hogy mérnök irta mérnökök számára. Csak nemrég volt alkalmunk a *Közgazdasági Szemlében* egy technikus nagyszabású munkáját a közgazdaságtanról, jogtanról és erköstanról ismertetni (Kraft: *Das System der technischen Arbeit*; l. az 1904. februári számot.) Előre is jelezhetjük, hogy Colson munkája sikerültebb, mint Krafté.

Munkáját a kezdő közgazdasági tudós hosszadalmassága, száradata jellemzi, mert csak a tudományos anyagon való teljes uralkodás teszi lehetővé a lényeges megkülönböztetést a nem lényegestől és eredményezi a szabatossgot és rövideget. Mégis rögtön észlelhető nála a nagytehetségű positiv kutató elme és a pontos matematikai képzettség, a mely minden tudományos téren logikusságra vezet.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy munkája, különösen mint tankönyv, szerfelett bönek tetszik nekünk. Elvégre akármily pályán levő emberektől, de különösen mérnököktől el nem várható majdnem 1300 nagy oktáv oldal kellő megemésztése, megtanulása. Miután azt olvassuk szerző előszavában, hogy ő az egész anyagot negyven másfél órás előadásban adta elő, szinte azt óhajtánók, hogy ez előadások eredeti, rövid alakjában ismerhettük volna meg szerző közgazdasági nézeteit. Munkáját még különösen jellemzi, a mi ugyan a közgazdasági olvasóközönség nagy többségének idegenszerűnek tetszhetik, de bírálónak saját hajlamainál fogva, rokonszenves: a matematikai calculusnak nagy mértékben való alkalmazása, különösen az érték és árelmélet terén. E helyütt megjegyezzük különben, hogy Colson el-

térően Walras, Pantaleoni, Pareto, Edgeworth és Pearsontól, nem tartja szükségesnek, de a függők túl nagy száma miatt lehetségesnek sem, hogy a problémák megfejtésére megoldható egyenleteket állítson fel, hanem inkább anologiaszerű magyarázatra alkalmazza a matematikai formulákat. Könnyen érthető, hogy ezzel párhuzamosan a graphikai ábrázolás is nagy szerepet játszik.

Messzire vinne, ha ezen nagyszabású munkának még csak tartalmát is részletesen vázolnók s épen ezért a beosztás ismertetése mellett csakis a legfontosabb részek és fejezetek tárgyát nevezzük meg.

Az első kötet első könyvben a közgazdasági tudományra vonatkozó szokásos általános fogalommeghatározási, módszertani, irodalomtörténeti paragraphusokat találjuk. Azután sorra kerülnek a termelési tényezők, tulajdon és csere. A következő fejezet a termelés szervezése és a termékek megoszlása czímén a vállalatot, a munkabért, a járadékot s a jövedelemmegoszlás tanát elemzi általánosságban. E könyvet a forgalom, kereskedelem és gyarmatosítással együtt a fogyasztásról, érték és árról, az állami beavatkozásról és a közgazdasági haladásról szóló fejezetek zárják be.

A második könyv a munkának és a munkáskérdéseknek van szentelve, ide értve a munkásbiztosítás, a jótékonyság és a jóléti intézmények ügyét is. A harmadik könyv a tulajdonjog, a tulajdon-kezelés és átruházás s a különböző javak statisztikáját és gazdasági szerepét tárgyalja, ide értve a nemzeti jövedelem és vagyon megbecslését is.

A negyedik könyv kereskedelem és forgalom czímén a pénzt, papírpénzt és bankügyet, a nagykereskedést, üzérkedést és a kartelek stb. ügyét, a kiskereskedést, a szövetkezeti ügyet, a nemzetközi kereskedelem elméletét, a szabad kereskedelmet, protectionismust és az állami beavatkozást tárgyalja.

Jellemző a munkára, hogy nagyon sok statisztikai adatot tartalmaz, de hiányoljuk e statisztikák forrásának megemlítését, valamint, különösen nemzetközi statisztikai összehasonlításoknál, a kellő óvatosságot.

Sajnáljuk, hogy a munkához nincs betűrendes tárgymutató csatolva, mely egyes problémák megkeresését megkönnyítené.

Mind Graziani, mind Colson munkája annyiban rokon természetű, hogy nagy képzettségű, tehetséges szerzőnek munkája. Grazianinál a közgazdasági ex asse olvasottság jobban mutatkozik, Colsonnál a természettudományi nevelés előnyös hatása észlelhető. Mindkét szerző főleg abban vét, hogy túl terjedelmes és ezért az olvasóra fárasztólag hat, tankönyv szempontjából pedig a szükséges paedagogiai szempontokat nem veszi figyelembe. De mindkét munka becsületos, nagyszorgalmú vállalkozás, mely tudományunk jelen állását kellően és kimerítően kifejezésre juttatja. M.

Hitelemélet.

Komorzynski J.: *Die nationalökonomische Lehre vom Credit*. Innsbruck 1903. Wagner. XXXIX. 523. old.

Az osztrák iskola ismét nagy munkával gazdagította a közgazdaságtani elméletet.

A hitel fogalma az elmélet legnehezebben tárgyalható kérdéseinek egyike. Azért is, mert úgy a közgazdaságtannak, mint a jogtudománynak sarkalatos fogalma, de azért is, mert a mindennapi

élet gyakorlata tényleges eltéréseket mutat attól, a mit az elméletek szerint feltennünk és várnunk lehet. Ilyen módon a hitel elméletének tudományos megteremtése tulajdonképen kettős feladatot zár magába: egyrészt az összes hiteltűneményeknek a gazdasági életben való megfigyelése, rendezése, okozati összefüggések felderítése és egyzersmind a hitel gazdasági hatásainak megállapítása; másrészt a hitelről táplált vélemények, gondolatok, nemzetgazdasági tudományos theoreémák, joggyakorlati és jogtudományi tételek bírálata és pszichológiai összehasonlítása a hitel tényleges gazdasági működésével.

Szerző, úgy hisszük nagyszabású, sokrészt önálló munkát végzett könyvével. Dogmatörténeti criticája lényegesen megkönnyíti számunkra az eddigi irodalomnak egységes szempont szerinti megítélését és megértését, de egyzersmind, a hitel fogalmával szomszédos területeken is értékes felderítő munkát végzett.

E felderítő munka különösen a vagyon és a jövedelemnek anyyira vitás fogalmaira vonatkozik, a melyek szerző hitellelméletének sajátossága folytán kerültek tárgyalásra. Szerinte ugyanis a hitel vagyonkölcson és ezért a vagyonnak eddigi formulája, mely szerint az a gazdasági alany hatalmi körébe tartozó javak összessége, elejtendő. Ennek helyébe jön a vagyonnak meghatározása, mint magánhatalom jövedelem felett. Ez a meghatározás azonban kizárja azt, hogy a jövedelmet vagyonszaporulatnak tekintsük, mert különben a két fogalom egymást határozná meg és körben mozogna az okoskodás. Így aztán szerző kénytelen a jövedelem fogalmával is foglalkozni, melyből nála elemi alapfogalom lesz. A magánjövedelmet pedig szerző csakis a közös-gazdasági (nemzeti) jövedelem folyamányának tekinti és ezzel a külön jövedelmi alapoknak elméleti tanát elveti.

A mit eddig elmondottunk, az szerző munkájának első részére vonatkozik. Ugyancsak e rész tartalmazza a roppant fontos irodalmi fejtegetéseket, a melyek nagyon helyesen nem bibliographiailag, de nem is chronologiailag vannak rendezve, hanem az egyes elméleti fogalmak kapcsán, a különböző dogmák részletkérdéseinél kerülnek tárgyalásra.

A munka második része nem nagyon rokonszenves, mert e, nehezen érthető, czímet viseli: a hitel mint gazdasági potentia. E részben szerző tényleg azzal foglalkozik, hogy a javak termelése és fogyasztása, valamint a pénz gazdasági forgalma körén belül vizsgálja a hitelnek hatásait. Különös értékkel bírnak a hitel gazdasági veszélyeiről szóló elemzések, a melyek egyzersmind az uzsorának gazdasági, canonicus, régi jogi és modern jogászai jelentőségét magyarázzák. Kitűnőek a munka azon fejezetei, a hol a hitelnek tőke-teremtő erejéről szóló tanok John Lawtól egészen napjainkig elemeztenek és visszavettednek. Felette érdekes, hogy szerző a javakról szóló legujabb elméletekről kimutatja, hogy azok, a hitelnek tőke-teremtő erejéről táplált balhitet bizonyos mértékig újra felelevenítik. Külön fejezetet szentel szerző a hitelnek értékanticipáló tulajdonságának, melylyel szemben határozottan állást foglal.

Könyvének hátralevő része a hiteljognak van szentelve, ide értve a társulati jogot is. Kiterjeszti figyelmét a német, osztrák, angol és francia törvényhozásra és nemcsak közgazdák, de jogászok számára is érdekes anyagot és megvilágító bírálatot nyújt. A könyv befejezését a hitelintézetek ügykörének és ügyleteinek elemzése alkotja: ismét a gazdaságtan és jogtudomány közös művelési területe. M.

Gazdaság és elemi oktatás.

Dopp, K. E.: *The Place of Industries in Elementary Education*. Chicago, 1903. University Press. 208. old.

Roppant érdekes kis könyv, mely az irodalomnak mindennapos irányától lényegesen eltér.

Alapgondolata az, hogy a gyermek fejlődésében ugyanazon fokokon megy át, mint a minőket az egyes fajok, népek, gazdasági fejlődésük folyamán átéltek. A gyermek játékaiban, különböző korban mutatkozó ösztöneiben maradványait és ismétlődéseit láthatjuk rég elmúlt társadalmi fejlődési fokok hajlamainak s gazdasági berendezésének.

Továbbá, miután a mai modern élet a házból szinte teljesen kiküszöbölte mindazon foglalkozási ágakat — különösen a házi ügyeségeket, házi ipart, stb.-t — a melyeknek szemlélése s a benne való lassú részvétel, kitűnően nevelte s társadalmi hivatásukra képesítette a gyermekeket, szerző azon eszmét veti fel, hogy az elemi iskolai oktatásban nagyobb mértékben, mint a mint azt eddig tették (slöjd) és tudományosabb alapon, helyet kell adni a gyermekek foglalatosságának gazdasági téren. Azt hiszi, hogy ha bizonyos szerszámok használata, bizonyos foglalkozások alkalmazása a modern élet rohamos fejlődése folytán tényleg meg is szűnt az emberiség számára nagyobb jelentőséggel birni, nevelésügyi értékük megmarad. Mert ezeknek játékszerű megőrzése útján a gyermekek mintegy átélnek azon fejlődési fokokat, melyek a mai complicált életre vezettek; már pedig ez a leghelyesebb nevelésügyi elv. Az ipari processzusokban való jártasságnak fokozatos megszerzése, úgy hogy a gyermekkor minden szakában annak megfelelően neveljük a gyermekeket, hogy minők voltak a párhuzamos fejlődési fokon álló fajok, életkörülményei, szerző szerint a legfontosabb feladat.

A könyv nagy biológiai, pszichológiai és paedagogiai tudással van megírva és irányának megvilágítására részletes leírásokat és alkalmazási javaslatokat tartalmaz. Így a vadászati, halászati, pásztorodási, mezőgazdasági korszak, fémek korszaka, a közlekedés és kereskedelem korszaka, majd a városi gazdálkodás, a hűbéri rendszer és gyárrendszer kerülnek bemutatásra és nevelésügyi szempontból való értékesítésük megvilágításra. M.

Társadalmi haladás.

Joiah Strong: *Social Progress* 1904. New-York 1904. Baker and Taylor Co. 273. oldal.

Az amerikai *Institute of Social Service* évkönyvet ad ki, melynek első kötete immár megjelent. E kötet Amerikára vonatkozólag közvetlen forrásokból, egyéb országokra vonatkozólag nagyobbára másodkézből merítve, igen értékes statisztikai és leíró anyagot hord össze különösen a társadalmi viszonyok javítására vonatkozó törekvésekről és intézményekről.

A kötet tartalmát a tárgymutatónak fejezetczímei árulják el: általános demographiai statisztika: népesedési statisztika; kereskedelmi és pénzügyi statisztika; ipari statisztika és ipari viszonyok; szegényügy, bűnügy, mértéktelenség; reformmozgalmak; nevelésügyi és vallásstatisztika; a külföldi országok politikai és egyéb viszonyainak jellem-

zése; munkás-egyesületek és társadalmi kérdésekkel foglalkozó egyesületek jegyzéke; bibliographia; a társadalmi reformok ügyében működő írók és társaságok jegyzéke.

Magyarország e kötetben csak sovány anyaggal szerepel. De e sorok írójának hosszú levelezés után sikerült legalább annyit elérni, hogy Magyarország különállása annyira-mennyire figyelembe vétetett. Reméljük, hogy a jövő kötet Magyarország viszonyait, a nemzetközi közönség számára, még jobban fogja föltüntetni. M.

Nemzetközi közgazdasági szemle.

Revue Économique internationale. Bruxelles, 1904.

E címmel nagyszabású új folyóirat indult meg Bruxellesben. A folyóirat alapítói közt a francia és belga nagyipari világnak legkiválóbb neveit leljük. Így Arenberg herceget, a Suez csatorna társaság elnökét; Bayens bárót, a belga Société Générale kormányzóját; Courcel bárót, az Orléansi társaság elnökét; Greinert, a Cockerill társaság elnökét; Lebont, a francia Messageries maritimes elnökét; Mercet-t a Comptoir national d'Escompte elnökét; Solvayt a szódakirályt és számos más ipari és bankvállalat elnökét. Valószínűnek tartjuk, hogy a nagytőkének e hatalmas képviselői hozzá is járultak a folyóiratnak mindenestre tekintélyes költségeinek fedezéséhez. Irodalmi embert az alapítók közt csak egyet találunk: Levasseurt.

A folyóirat tudományos védnökségét ugyancsak Levasseur, továbbá Schmoller és Philippovich alkotják.

A folyóirat szerkesztője Pierre M. Olivier Bruxellesben.

Franciaországban és Németországban külön levelezői vannak a folyóiratnak.

— A folyóirat havonként jelenik meg körülbelül 250 oldalnyi terjedelemben.

Az első, márcziusi, számban Levasseur ír a gazdasági elméletek és érdekek fejlődéséről Franciaországban; Sir Vincent Caillard: Chamberlain fiscalis politikájáról; Churchill és Armitage Smith a protectionismus feléledéséről Angolországban; Schmoller a gazdasági válság tipikus korszakairól és történetéről (1680—1903). Azonkívül közgazdasági élet, pénzügyi élet, ipari és kereskedelmi krónika, tengerészeti krónika és tudományos élet címen számos kisebb, értékes közleményt találunk az első számban.

A most előttünk levő júniusi számban von Halle berlini tanár ír a gazdaság és technika viszonyáról; Chailley-Bert a benszüllöttekkel szemben követendő gyarmatpolitikáról; Seidler a vasuti díjszabásról és a kereskedelmi politikáról; de Rousiers az amerikai trustokról és különösen a »Northern Securities« esetről; továbbá a nemzetközi gyapotcongressusról s az első füzetnél is említett rovatokban számos kisebb tárgyról találunk közleményt.

A folyóiratnak különösen értékes újítása, hogy minden cikk elejére, angol és német nyelven, a cikk kivonatos tartalommutatóját teszik.

Még nem vagyunk egészen tisztában az iránynyal, melyet e folyóirat követni óhajt. De valószínű, hogy a nagy anyagi erő, melylyel rendelkezni látszik, valamint elsőrangú írók és gyakorlati emberek támogatása sok értékes anyagnak összehordására és véleménynek nyilvánítására fog alkalmat adni. M.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1904 június 30-án. 1. rész.)

[016:3]

Általános művek.

Ouvrages généraux. Allgemeine Werke. General works. Generalità.

- Mühlbrecht, O. — 1904. — Übersicht der gesamten staats- und rechtswissenschaftlichen Literatur d. J. 1903. Jg. 36. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht 8° (XXXII, 296) M 7.—. [016:3]
- Brose, M. — 1904. — Die deutsche Kolonialliteratur i. J. 1902. Hrsg. v. d. d. Kolonialges. Berlin, W. Süsserott 8° (63) M. 1.50. [016:325]
- Barnett, G. E. — 1904. A trial bibliography of american trade-union publications. Prep. by the Econ. Semin. of the J. Hopkins Univ. Baltimore, J. Hopkins Press. 8° (112) [016:331.88(73)]
- [. . . . . — 1904. — Katalog der Bücherei des Reichspostamts. Bd. 1. Bücher. Berlin (J. Springer) 8° (XIV, 194) M. 5.—. [017.1:383]
- Vermorel, V. — 1904. — Manuale del repertorio bibliografico delle scienze agricole, secondo la classificazione decimale 2a ed. Trad. d. A. Marescalchi. Casale Monferrato, tip. C. Cassone 16° (254) L. 3. — Bibl. agraria Ottavi vol. 47. [025.4:63]
- [. . . . . — 1904. — Annuario scientifico, ed industriale, diretto dal prof. A. Righi. Anno 40. (1903). Milano, frtlli Treves 16° (610) L. 7.—. (058)
- [. . . . . — 1904. — The Statesman's year book. Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1904. — Ed. by J. S. Keltie a. J. P. A. Renwick. London, Macmillan 8° 10/6. net. [058(∞)]

Szociológia.

Sociologie. Sociology. Sociologia.

- M. D. — 1903. — Le congrès international de sociologie 1903. Paris. — *Rev. sociale catholique*, nov. (4—10). [3(063)(44.36)]
- Dardano, L. — 1903. — Elementi di sociologia e di economia politica per uso dei seminari, scuole cattoliche, circoli di studi sociali con una lettera di mons. I. Bandi. 2. ed. Pavia, Artigianelli 16° (37) L. 2.—. [3(075)]
- Greef, G. de — 1903. — Introduction à l'histoire de l'économie sociale. Paris, Giard et Brière 8° (43) — Ex: *Rev. intern. de sociologie*. [3(09)]
- Chénon, E. — 1904. — L'influence sociale de l'Evangile, conférence. Rennes, Bahon-Rault 32° 23 [3:2]
- Brunetière, F. — 1904. — L'Action sociale du christianisme. Besançon, impr. Bossanne 16° (132) [3:28]
- Pesch, H. S. J. — 1904. — La question sociale. IX. Le libéralisme, le socialisme et la sociologie chrétienne. Trad. C. Fritsch et R. P. Martial. Livr. IX: III. La propriété privée. Louvain, A. Uytganyst 8° (137—263) 2 fr. 50. [3:282]
- Gidófalvy, J. — 1904. — A középiskola gazdasági és szociális föladata (Le devoir économique et social des écoles secondaires.) — *Magyar gazdák szemléje* (226—294). [3:37]
- Léauté, E. — 1904. — Le Role social de la comptabilité et des comptables, conférence. 3e ed. Paris, libr. comptable et administr. 8° (16) 1 fr. [3:657]
- Guérin, P. — 1903. — L'Idée sociale dans les romans de M. René Bazin. Paris. Sueur-Charrue 8° (38) — Ex: *Revue de Lille*. [3:84.38]
- Damoiseaux, M. — 1904. — Un grand seigneur belge au 19. siècle (Duc d'Ursel) — *Rev. sociale catholique* (129—131). 3:92 d'U
- Escard P. — 1904. — Frédéric Le Play (1806—1882). Arras, Sueur-Charruey. Ex: *Science catholique*. [3:92 L]
- Dufourny, M. — 1904. Schäffle. Son système sociologique, économique et politique. — *Rev. sociale catholique* (107—117). [3:92 S]
- Mehring, F. — 1904. — Albert Schäffle. — *Neue Zeit* 14. [3:92 S]
- Redlich, G. — 1904. — A. G. Fr. Schäffle. — *Economic Journ.* n° 53. (138—143) [3:92 S]
- Worms, R. — 1904. — Albert Schäffle. — *Rev. intern. de sociologie*, févr. (81—82) [3:92 S]
- Bonar, J. — 1904. — H. Spencer. (obituary) — *Economic Rev.* n° 53(133—134) [3:92 S]
- Worms, R. — 1904. — Herbert Spencer. — *Rev. intern. de sociologie*, janv. 1—2. [3:92 S]

- Ambon, G. — 1904. — L'organisme social. — *Monde économique* (p. 37—39; 103—105, 187—188) [301]
- Asturaro, A. — 1903. — Il materialismo storico e la sociologia generale. Genova, libr. Moderna edit. 16, 308 p. 2 l. 50. [301]
- Ferri, E. — 1904. — Sfruttamento e parassitismo, conferenza. Firenze, L. Cenni. 8°. (24) 15 c. [301]
- Kantorowicz, H. U. — 1904. — Zur Theorie des Sozialliberalismus. — *Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. u. Volkswirtsch.* H. 2. (235—245) [301]
- Labriola, A. Essays on the materialistic conception of history. Transl. by C. H. Kerr. Chicago, C. H. Kerr & Co. (246) \$ 1. [301]
- Lanessan J. L. de — 1904. — La concurrence sociale et les devoirs sociaux. Paris. F. Alcan. 8° (315) 6 fr. [301]
- Molinari, G. de — 1904. — Society of to-morrow, forecast of its political and economic organisation. Transl. by P. H. Lee-Warner. With letter and intro by H. Pratt. London, Fisher Unwin. 8° (258) 6/— [301]
- Proudhon, P. G. — 1904. — Psicologia della rivoluzione. Firenze, Nerbini 16° (58) 20 c. — *Saggi a filosofia sociale* vol. 3. [301]
- Riehl, W. H. — 1904. — Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik. Bd. 3. Die Familie. 12. Aufl. Stuttgart, Cotta Nachf. 8°. (XV, 321) M. 5— [301]
- Sollitti, Bella G. — 1904. — L'avvenire. Studio sociologico. Bologna, lib. Treves 8° (40) L. 1. [301]
- Solvay, E. — 1904. — Principes d'orientation sociale sur le productivisme et le comptabilisme. Bruxelles Misch et Thron. 12° (VII—92) 1 fr. [301]
- Toulouse — 1904. — Les conflits intersexuels et sociaux. Paris, Fasquelle 18° (111—415) 3 fr. 50 c. [301]
- Berth, E. — 1904. — L'utopie du professeur Menger. — *Mouvement socialiste*, n° 36 (34—44) [301 : 335]
- Oppenheimer, F. — 1904. — Menger's volksthümlicher Arbeitsstaat. — *Zeitschr. f. Socialwissenschaft*, H. 3. (186—190) [301 : 335]
- [. . . . .] — 1904. — Sankt Max. Aus einem nachgelassenen Werk von Marx-Engels über Max Stirner. I. II. — *Documente d. Socialismus*, H. 5 (210—217). II. 6 (259—270) [301 : 335]
- Kampffmeyer, P. — 1904. — Karl Lamprecht und Karl Marx. *Socialistische Monatshefte* (520—526) 301 : 335.5
- Vincolis, L. de — 1904. — La riforma della scuola e il materialismo economico. — *Socialismo*, Vol. 3. (34—38) [301 : 37]

Társadalmi kérdések és reformok.

Les questions et réformes sociales. Soziale Fragen und Reformen.
Social questions and reforms. Questioni e riforme sociali.

- Aubert, A. — 1904. — Quelques études sociales. Argenteuil, impr. Bardin 8° (30) [304]
- Barthe, A. E. — 1904. — Cooperazione sociale, considerazioni. Piacenza, tip. »Progresso« 8° (24) [304]
- Becquerelle, St. — 1903. — Individualisme et Solidarité. Paris, Cornély et Cie 16° (104) 50c. [304]
- Engelen, A. J. — 1904. — La future révolution. Buxelles, J. Lebègue et Co. 8° (96) 2 fr. [304]
- Jany, Ch. — 1904. — Evolution de l'idée syndicale. La Question sociale. Solution équitable, rationnelle et pacifique. Toulouse. E Privat 18° (46) [304]
- Mailáth J. gr. — 1904. — A társadalmi fejlődés irányai és a szociális érzés. (Evolution sociale et sentiments sociaux.) — *Magyar gazdák szemléje* (357—369) [304]
- Trémaudan, Ernestine de — 1904. — Appel aux femmes du monde pour aider à la réforme sociale. — *Réforme sociale*, fév, (331—332) [304]
- Yarros, V. S. — 1904. — The labor question and the social problem. — *Amer. Journ. of Sociology* n. 6. (768—780) [304]
- Peabody, F. — 1904. — Jésus-Christ et la question sociale. Trad. par A. Fisch préf. de F. Thomas. Paris. Fischbacher 16° (VII—429) [304 : 232]
- Herckenrath C. R. C. — 1904. — De sociale quaestie en het erfrecht. Amsterdam, S. L. van Loy 8° (8,129 en 2) [304 : 347.65]

[308(41.5)]

A társadalmi kultúra története s leírása.

Sociographie. Soziographie. Polygraphy, works on social and economical conditions. Sociografia.

- Plunkett, Sir H. — 1904. — Ireland and the new century. London, Murray 8° (320) 5/— net. [308(41.5)]
- Pety de Thozée, Ch. — 1904. — L'Angleterre au point de vue ethnographique, politique et colonial. Bruxelles. Impr. Nouv 8° (13) [308(42)]
- Seifert, A. — 1903. — Die Stadt Saaz im 19. Jahrhundert. Geschichtlich und statistisch geschildert. Saaz (A. Ippoldt's Nachf.) (579) 8° M. 6.— [308(43)]
- Blondel, Georges. — 1904. — Les faits économiques et le mouvement social. Allemagne et Autriche-Hongrie. Situation économique à la fin de 1903. Progrès des cartels. Questions coloniales. Activité des syndicats. — Projet de loi sur le Bien de Famille. La situation en Autriche et en Hongrie. — *Réforme sociale*, févr. (333—344). [308(43+436+439)]
- Jeszenszky J. — 1904. — Torontál vármegye gazdasági monographiája. (Monographie économique du comitat de Torontál.) — *Közgazdasági Szemle* 5 (335—352) [308(439)]
- Pety de Thozée, Ch. — 1904. — L'Italie au point de vue ethnographique, politique, économique et colonial. Bruxelles. Soc. belge de librairie 8° (12) [308(49)]
- Fischer, P. D. — 1904. — L'Italia e gli Italiani: considerazioni e studi sulle condizioni politiche, economiche e sociali d'Italia. Trad. di Del Vecchio. Firenze, B. Seeber, 8° (II, 487) L. 7. [308(45)]
- Lepelletier, F. — 1904. — Les faits économiques et le mouvement social — Italie et Espagne — Développement de la mutualité en Italie. La nouvelle loi sur les habitations ouvrières. Le parti socialiste. Le mouvement d'émigration en 1903. La lutte contre le duel. L'Espagne et les projets de Mr. Chamberlain. Le commerce extérieur de 1903. Les progrès du socialisme. Les suites de la grève de Bilbao. — *Réforme sociale*, Mars (409—420) [308(45)+308(46)]
- Sée, A. — 1904. — Mouvement social. Islande. — *Rev. intern. de sociologie*, févr. (112—118) [308(491.1)]
- Séc, A. — 1904. — Mouvement social, Iles Féroë. — *Rev. intern. de sociologie*, janv. (55—63) [308(491.5)]
- Prost, E. — 1904. — La Belgique agricole, industrielle et commerciale. Paris, Béranger 8° (V, 348) [308(493)]
- Vermeersch, A. — 1904. — Manuel social. La législation et les oeuvres en Belgique, préf. M. G. Cooreman Nouv. éd. ref. et augm. Louvain, A. Uystpruyst 8° (XXXIX, 1009) 10 fr. [308(493)]
- [. . . . .] — S. D. — Premier Rapport sur la situation commerciale et industrielle en Belgique. A. Exposé général, B. Organisation consulaire, C. Institut commercial et consulaire. Bruxelles impr. P—A. Parys 8° (19) [308(493)]
- Roux, A. — 1903. — Hongkong, colonie anglaise de la couronne (étude politique et économique) (thèse). Poitiers, impr. du Courrier de la Vienne, 8° (II, 194) [308(51.231.7)]
- Rossetti, C. (Canavis) — 1904. — Lettere dalla Corea, cenni sulle istituzioni ed i commerci di quell' impero. Livorno, tip. R. Giusti 8° (81) L. 2. [308(51.9)]
- Verus. — 1904. — Japánország az új nagyhatalom. (Le Japon, le nouveau empire.) — *Magyar gazdák szemléje* I. (274—286) [308(52)]
- Weulersse, G. — 1904. — Le Japon d'aujourd'hui. Paris, Colin, 16° (IX, 367) 4 fr. [308(52)]
- . . . . . — 1904. — Szibéria legészakkeletibb végén. (De l'extrême Nord-Ouest de la Sibérie.) ford. Péter I. Budapest, Lampel R. 8° (96) 1.20 K. *Iparosok olvasótára*, 10. évf. 6., 7. sz. [308(57)]
- Levaux, P. F. — 1904. — Turkestan russe et Asie centrale. Mines, industrie, commerce. Bruxelles, imp. Ed Dory Pet 8° (37 p) 1 fr. [308(984)]
- Castex, R. — 1904. — Les Rivages indo-chinois, étude économique et maritime. Nancy, Berger Levrault et Cie. 8° (XIV, 320) 5 fr. [308(59)]
- Doucet, R. — 1904. — Malacca. — *Monde économique* (231—232) [308(595)]
- Van Reeth, C. F. — 1904 — Singapore et la péninsule malaise. Intérêts économiques belges. Conférence. Bruxelles, Falk fils 8° (55) 2 fr. [308(595)]
- Penne, G. B. — 1904. — Evoluzione economico-sociale nella colonia Eritrea. *Socialismo*, Vol. 3. (134—135) [308(635)]

[308(661)]

- Köhler, A. — 1904. — Verfassung, soziale Gliederung und Wirtschaft der Tuareg. Gotha, A. Perthes 8° (VIII, 64.) M. 1.20 (Geschichtl. Untersuchungen hrsg. v. K. Lamprecht. Bd. 2. H. 1.) [308(661)]
- Sayous, A. E. — 1904. — Un Etat de l'Ouest américain: Le Wyoming, et Considérations générales sur le Far West. Paris, Larose, 8°, (47 p.) [308(787)]
- Mondaini, G. — 1903. — Lo sviluppo economico-sociale dell Australasia nel. sec. 19. *Riv. ital. di Sociologia*, anno 7. (533—606) [308(94)]

Statisztika.

Statistique. Statistik. Statistics. Statistica.

- Brachelli u. Juraschek — 1904. — Die Staaten Europas. 5. Aufl. Brünn, Irrgang M. 2.— [31(4)]
- Hartleben, A. — 1904. — Kleines statistisches Taschenbuch über alle Länder der Erde. Jg. 11. 1904. Bearb. v. F. Umlauft. Wien, Hartleben 16° (IV, 104) M. 1.50 [31(4—9)]
- Hartleben A. — 1904. — Statistische Tabellen über alle Staaten der Erde. Jg. 12. 1904. Wien, Hartleben, M. —50. [31(4—9)]
- Hirschberg, E. — 1904. — Bilder aus der Berliner Statistik. Berlin, L. Simion Nf. 8° (III, 28) M. 1.— *Volkswirtsch. Vorträge u. Abhandl.* H. 200. [31(431)]
- [. . . . . — 1904. — Beiträge zur Statistik des Königr. Bayern. Hrsg. v. k. bayer. statist. Bureau. H. 45. Ortschaften-Verzeichniss des Königr. Bayern m. alphabetischem Ortsregister. München, Lindauer 8° (IV, LIX, 783, V, 169) M. 20.— [31(43.3)]
- [. . . . . — 1904. — Mitteilungen des bremischen statistischen Amtes i. J. 1903 Hrsg. v. B ö h m e r t Nr. 2. Die Zählung der leerstehenden Wohnungen im Nov. 1903. Bremen (F. Leuwer) 8° (12) M. —.50. [31(43.525)]
- [. . . . . — 1904. — Monatsberichte des bremischen statistischen Amtes. Hrsg. v. B ö h m e r t. Jg. 1904. — 12 Hefte. Bremen, Leuwer 8° je M. —.70. [31(43.525)]
- [. . . . . — 1904. — Oesterreichische Statistik. Hrsg. v. der k. k. statist. Zentralkommission. Bd. 65. H. 4. Ergebnisse der Volkszählung v. 31. XII. 1900 in den i. Reichsr. vertr. Königr. u. Ländern. Die Zählung der Arbeitslosen in den Gemeinden der erweiterten Wohnungsaufnahme. Wien, Gerolds Sohn i. Komm. 4° (XDI, 60) M. 3.— [31(436)]
- [. . . . . — 1903. — Magyar statisztikai évkönyv 1902. Szerk. és kiadja a M. kir. közp. stat. hiv. (Annuaire statistique de la Hongrie.) Budapest, Kilián F. utóda bizom. 8° (XVI, 471) [31(439)]
- [. . . . . — 1904. — Schweizerische Statistik. Lfg. 139. Die Bewegung der Bevölkerung in der Schweiz im J. 1902. Hrsg. v. Statist. Bureau d. eidgen. Departements d. Innern. Bern, Komm A. Francke 4° (IV, 32) 2 fr. [31(494)]
- [. . . . . — 1904. Schweizerische Statistik. Hrsg. v. statist. Bureau des eidgen. Departement des Innern. Lfg. 141. Statistisches Jahrbuch der Schweiz. — Annuaire statistique de la Suisse. Jg. 12. 1903. Bern, A. Francke in Komm. 8° (II, 334) M. 6.— [31(494)]
- Günther — 1904. — Der Verkehr von Zeitungen und Zeitschriften für 1904. — *Statist. Monatsschrift*, (313—314.) [31:07(436)]
- Academicus — 1904. — Statistische Nachklänge zu den Reichstagswahlen. II. III. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (489—494, 633—637) [31:324(43)]
- Abbot, Edith — 1904. — Wage statistics in the twelfth census. — *Journ. of Pol. Economy* no. 3. (339—361) [31:331.2(73)]
- [. . . . . — 1904. — Drucksachen d. kais. statistischen Amtes, Abteil. f. Arbeiterstatistik. Erhebungen. Nr. 2. Erhebung über die Arbeitszeit in gewerblichen Fuhrwerksbetrieben. Berlin, C. Heymann (V, CXII, 173.) M. 2.80. [31:331.81(436)]
- [. . . . . — 1904. — Beitrag zur Statistik der Aktiengesellschaften. Vom eidg. statist. Bureau. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, vol. I, (100—118.) [31:332(065)(494)]
- [. . . . . — 1904. — Tabellen zur Währungs-Statistik. Verf. im k. k. Finanz-Ministerium. 3. Ausg., H. 3., Abschn. 6. Industrielle Edelmetallverwendung. Nachtrag zu Abschn. 5.: Ausmünzungen 1903. Wien, Hof- u. Staatsdr. 2° (189—324, u. 187 a—e.) [31:332.4(436)]
- [. . . . . — 1904. — Österreichische Statistik. Hrsg. v. der k. k. statist. Zentral-Kommission. Bd. 56. Ergebnisse der Grundbesitzstatistik in den im Reichsrate

[31 : 333.3(43.71)]

- vertr. Königreichen und Ländern nach dem Stande vom 31. XII. 1896. H. 4. Böhmen. Wien, C. Gerold's Sohn in Komm. 4° (II, XLIV. 91) M. 4 20. [31 : 333.3(43.71)]
- Petersilie, A. — 1904. — Mittheilungen zur deutschen Genossenschaftsstatistik f. 1901. Berlin, Verl. d. k. k. statist. Bureau's 40 III, 122 M. 3.20 (Zeitschr. d. königl. preuss. stat. Bureau's. Hrsg. v. E. Blenck Erg. H. 21.) 31 : 334 (43).
- [. . . . . — 1904. — S. D. Statistique des patentes par professions et par catégories de cotes. Paris. Impr. Nat. 4° (XIV, 404). Ministère des finances. [31 : 336.277]
- Bowley, A. L. — 1904. — Statistical studies relating to national progress in wealth and trade since 1882. Plea for further inquiry. London, P. S. King 8° (102) 2/-net. [31 : 338(42)]
- Kühnert, F. — 1904. — Die Zwangsversteigerung land- und forstwirtschaftlicher Grundstücke im preussischen Staate 1899/1902. — *Zeitschr. des kgl. preuss. statist. Bureau's*, (Abt. I, 19—37.) [31 : 347.952(431)]
- Zwiedinek — 1904. — Die Ergebnisse des Konkursverfahrens im J. 1902. — *Statist. Monatsschrift*, 68—83. [31 : 347.952(436)]
- Zwiedinek — 1904. — Die Zwangsversteigerungen von Liegenschaften im J. 1901. — *Statist. Monatsschrift*, 314—327. [31 : 347.952(436)]
- Rüttimann, H. — 1904. — Unfallstatistik der Baugewerbekasse des Bezirkes Zürich. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, Bd. I. 377—407. [31 : 368.41(494.37)]
- [. . . . . — 1904. — Statistik d. Deutschen Reichs. Hrsg. v. kais. statist. Amt. Neue Folge Bd. 147. Krankenversicherung im J. 1901. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht 4° IV, 48, 192. M. 5.—. [31 : 368.42(43)]
- Lorenz, Alfr. — 1904. — Studentenstiftungen in den J. 1901. u. 1902. — *Statistische Monatsschrift*, (84—101.) [31 : 378.3(436)]
- Hasper, E. J. — 1904. — Statistics of London traffic (with discussion.) *Journ. R. Statist. society*, vol. 67, (177—227.) [31 : 38(42.1)]
- [. . . . . — 1903. — Documents statistiques réunis par l'administration des douanes sur le commerce de la France. (Années 1901, 1902 et 1903). Paris, Impr. Nat. 8° (203.) [31 : 38(44)]
- [. . . . . — 1904. — Statistische Übersichten betr. den auswärtigen Handel des österreich-ungarischen Zollgebietes im J. 1904. Zusammengest. v. statist. Departement im k. k. Handelsministerium. Wien, Manz 8° 12 Hefte M. 6.— Beilage 1. zu *Öster. Wirtschaftspol. Archiv. Jg. 4.* [31 : 382(436+439)]
- Krickl, Rud. — 1904. — Der auswärtige Waarenverkehr von Bosnien und der Herzegovina 1898—1902. — *Statist. Monatsschrift*, (31—35.) [31 : 382(43.955)]
- [. . . . . — 1904. — Zusammenstellung wichtiger Angaben der deutschen Eisenbahn—Statistik aus den J. 1890. bis 1901 in graphischen Tafeln, bearb. im Reichs-Eisenbahn-Amt. Sonderausg. des Anh. 3. zum Bde. 23 d. d. Eisenbahnstatist. Berlin, Mittler & Sohn in Komm. M. 2.—. [31 : 385(43)]
- [. . . . . — 1904. — Statistique des chemins de fer français au 31 décembre 1901. Documents divers. Deuxième partie. Intérêt local et tramways. France et Algérie. Melun Impr. administrative 4° (418). Ministère d. travaux publics. [31 : 385(44)]
- . . . . . — 1904. — Statistik des deutschen Reichs. Hrsg. v. kaiserl. stat. Amt. Bd. 149. Die Binnen-Schiffahrt im J. 1902, sowie der Bestand der Fluss-, Kanal-, Haff- und Küstenschiffe am 31. XII. 1902. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht' 03/IV, 60, 4, 130 u. 97) 4° M. 6.—. [31 : 386.3(43)]
- [. . . . . 1903. — Statistique de la navigation intérieure. Relevé général du tonnage des marchandises. Année 1902. Paris, Impr. Nat. 4° (409) 8 fr. [31 : 386.3(44)]
- [. . . . . — 1904. — Statistik d. Deutschen Reichs. Hrsg. v. kais. statist. Amt. Neue Folge. Bd. 154. Lfg. 1. Die Seeschiffahrt im J. 1902. Abthg. 1. Bestand der deutschen Seeschiffe. — Schiffsunfälle an der deutschen Küste. — Verunglückungen deutscher Seeschiffe. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht 4° (II, 179) M. 4.—. [31 : 387(43)]
- [. . . . . — 1904. — Statistik des deutschen Reichs. Hrsg. von. kais. statist. Amt. Neue Folge. Bd. 145. Die Seeschiffahrt im J. 1902. Abthg. 2. Seeverkehr in den deutschen Hafenplätzen. Seereisen deutscher Schiffe. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht 4° (IV, 144, 136.) M. 4.—. [31 : 387.1(43)]
- [. . . . . — 1904. — Summarische Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902. in Oesterreich. II. *Statist. Monatsschrift*, (108—134) [31 : 6(436)]

[31: 614.84(42.1)]

- [. . . . . — 1904. — Fires in London and the Metropolitan fire brigade in 1903. *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (284—287) [31: 614.84(42.1)]
- [. . . . . — 1903. — Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums f. d. J. 1902. H. 2. Der Bergwerksbetrieb Österreichs im J. 1902. Lfg. 2. Bergwerksverhältnisse (m. Ausnahme d. Bergwerksproduktion u. Lohnstatistik.) Naphtastatistik. Schlagwetterstatistik. Wien, Hof- u. Staatsdruck. 8° (315) M. 4.—. [31: 622(436)]
- [. . . . . 1904. — Agricultural statistics of Ireland, 1903. London, Eyre & Spottiswood 8° 3½ d. [31: 63(415)]
- [. . . . . 1904. — Agricultural returns, 1903. *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (287—290.) [31: 63(42)]
- [. . . . . 1904. — Preussische Statistik. Hrg. v. kgl. statist. Bureau in Berlin. H. 186. Statistik der Landwirtschaft im preussischen Staate f. d. J. 1903. Berlin, Verl. d. statist. Bureaus 4° (IV, XXVIII. 25) M. 1.60. [31: 63(431)]
- [. . . . . — 1904. — Statistique agricole annuelle (1902). Paris Impr. Nat. 8° (291). Ministère de l'agriculture. [31: 63(44)]
- [. . . . . — 1904. La culture du tabac dans le canton de Fribourg en 1902. Par le bureau de statistique du canton de Fribourg. *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, vol. I. (98—100.) [31: 633(494)]
- Holdfleiss, P. — 1904. — Die Abhängigkeit der Ernte von den Witterungsfaktoren. *Zeitschr. der kgl. preuss. statist. Bureaus*. Abt. II, (123—127.) [31: 633: 53(431)]
- [. . . . . — 1904. — Statistische Nachweisungen aus der Forstverwaltung des Grossherzogthums Baden f. d. J. 1902. Jg. 25. Karlsruhe, Ch. F. Müller 4° (127) M. 3.—. [31: 634.9(43.46)]
- [. . . . . — 1904. — Forst- und Jagdstatistik f. das J. 1901. — *Statist. Monatschrift*. (286—312.) [31: 634.9(436)]
- [. . . . . — 1904. — Revue de statistique. La production du vin en France. La récolte de 1903. — *Monde économique* (619—620). [31: 663.2(44)]

A statisztika elmélete és módszerei.

Théorie et méthodes de la statistique. Theorie und Methoden der Statistik.
Theory and methods of statistics. Teoria e metode della statistica.

- Földes B. — 1904. — Statisztikai előadások. 1. sorozat. (Conférences statistiques, 1ère série.) Budapest, Politzer Zs. és fia 8° (215) 5 K. [311
- Kenéz B. — 1904. — Statisztika és nyilvánosság (Statistique et publicité.) — *Budapesti Szemle*, 330 (431—436). [311
- Juraschek, F. v. — 1904. — Die 9. Session des internationalen statistischen Instituts in Berlin, Sept. 1903. — *Statist. Monatschrift*, 137—199. [311(062)]
- [. . . . . — 1904. — Annual report and accounts of the Roy. Statistical Society, — *Journ. R. Statist. Society*. vol. 67, (257—267.) [311(062)(42)]
- [. . . . . — 1904. — Proceedings of the 77th annual general meeting. — *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (268—271.) [311(062)(42)]
- von Zeller, H. — 1904. — Die Berliner Tagung des Internationalen Statistischen Instituts. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft*. H. 3. (531—552). [311(062)∞
- [. . . . . — 1904. — Protokoll der Jahresversammlung des Verbandes schweizerischer amtlicher Statistiker und der schweizer. statistischen Gesellschaft, Schaffhausen, 1903. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, Bd. I. 261—303. [311(494)(062)]
- [. . . . . — 1904. — Protokoll der Jahressitzung der schweizer. statistischen Gesellschaft. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, Bd. I, (303—306.) [311(494)(062)]
- [. . . . . — 1904. — Proceedings of the deputation to the Local Government Board, advocating a quinquennial census of the United Kingdom. — *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (272—282.) [311: 312]
- Zimmermann, F. W. R. — 1904. — Zur Frage der Besitzwechsel-, Hypothekar-, sowie Bodenpreis- und Bodenwertstatistik. 2. Die besonderen Schwierigkeiten für die fraglichen Statistiken. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft* H. 2. (269—328) (V. a. B. E. U. No. 1. pag. 4.) [311: 333]
- Wagner, A. — 1904. — Zur Methodik der Statistik des Volkseinkommens und Volksvermögens. Mit. bez. Berücks. der Steuerstatistik. — *Zeitschr. des kgl. preuss. statist. Bureaus*, Abt. II, (41—122.) [311: 339.3]

[311.26:312]

- Brückner, E. — 1904. — Über Karten der Volksdichte. — *Zeitschr. f. schweiz. Statistik*, vol. I, (118—123). [311.26:312]
- Lommattzsch — 1904. — Die Errichtung eines ständigen Zählungsamts in den Ver. Staaten von Amerika. *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik* Bd. 27. (522—525). [311.3:312(73)]
- [. . . . . — 1904. — Beiträge zur Arbeiterstatistik. Nr. 1. Die Fortschritte der amtlichen Arbeitsstatistik in den wichtigsten Staaten. Tl. 1. Ver. Staaten von Amerika, Grossbritannien und Irland, Frankreich, Belgien, Österreich, Deutsches Reich. Bearb. v. kais. statist. Amt. Abteilg. f. Arbeiterstatistik. Berlin, C. Heymann 8° (VIII, 212) M. 2.—. [311.3:331]
- Sodoffsky, G. — 1904. — Das Gesetz über die Deklarationen für die Handels- und Schifffahrtsstatistik des hamburgischen Freihafengebiets v. 12. Okt. 1883, nebst Abänd. v. 19. Dez. 1890; 30. Dez. 1895, 12. Mai 1902. — *Finanz-Arch.* Bd. 2. (175—189). [311.3:382(43.515)]
- Sodoffsky, G. — 1904. — Das Gesetz vom 2. Februar 1902 über die Güterdeklaration für die bremische Handelsstatistik. — *Finanz-Arch.* Bd. 2. (190—201). [311.3:382(43.525)]
- Sodoffsky, G. — 1903. — Das österreichische Gesetz vom 26. Juni 1890. betr. die Statistik des auswärtigen Handels. — *Finanz-Arch.* Bd. 2. (202—214). [311.3:382(436)]

Néprajz, népesség.

Démographie, population. Demographie, Bevölkerung.

Demography, population. Demografia, popolazione.

- Reynaud, P. — 1904. — La Théorie de la population en Italie du 16e au 18e siècle (Les Précurseurs de Malthus.) Paris A. Rousseau 8° (203) 3 fr 50. [312(01)(45)]
- Busch, A. — 1904. — Ein Vergleich zwischen der Berufs- und der Volkszählung des J. 1895. — *Jahrb. f. Nationalökonomie und Statistik*, Bd. 27 (642—657) [312(43)]
- Kollman, P. — 1904. — Das deutsche Volkszählungswerk 1900. — *Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. u. Volkswirtschaft* H. 2. (245—284) [312(43)]
- Bratassevič. — 1904. — Die Geburten- und Sterbeverhältnisse in den grösseren Städten und Gemeinden Oesterreichs im J. 1903, — *Statist. Monatsschrift*, (211—285). [312(436)]
- [. . . . . — 1904. — Die Bewegung der Bevölkerung. — *Statist. Monatsschrift*, (104—108). [312(436)]
- [. . . . . — 1903. — Statistique annuelle du mouvement de la population. Année 1902. Paris, Imp. Nat. 8°, (XXV, 170) Statistique gén. de la France. Min. du Commerce. [312(44)]
- [. . . . . — 1904. — Censimento della popolazione del regno d'Italia al 10 febbraio 1901. Vol. 3. popolazione presente classificata per professioni o condizioni. Roma, tip. Naz. di Bertero 8° Minist. di agricolt., ind. comm. [312(45)]
- Casagrandi, O. — 1903. — La popolazione, le nascite, le morti nel duecentennio 1702—1903 a Roma: studio demografico-statistico. Roma, tip. I. Artero, 8°, (34) [312(45.631)]
- [. . . . . — 1903. — Annuaire de statistique démographique et médicale de la ville de Liège pour 1901—1902 par T. Höven. Liège, imp. G. Thiriart 8°, (124) [312(493.62)]
- [. . . . . — 1903. — Bewegung, die, der Bevölkerung in der Schweiz im J. 1902. Bern. A. Francke in Komm. '03 (32) 4° M. 2.—, (Schweiz. Stat. Hrsg. v. stat. Bureau d. eidg. Departement d. Gouvern. Lfg. 139.) (312(494)]
- Zolla, D. — 1904. — La question des naissances. *Monde économique* [(200—202.) 312.1
- Rosenfeld, S. — 1904. — Zur Statistik der ehelichen Geburtenhäufigkeit in Oesterreich. — *Statist. Monatsschr.* (1—21). [312.1(436)]
- Jacquart, C. — (1903—1904. — Le problème de la natalité en France. *Rev. sociale catholique.* (39—42, 77—83, 137—146.) [312.1(44)]
- Brialmont — 1904. — Zur Bevölkerungszunahme und deren Folgen für die Zukunft. Rede. Übers. v. J. Rutgers. Zürich, Buchh. d. Grütlivereins 8° M. —.40. [312.12]
- Rappin. — 1904. — Nantes. Climat de mortalité de 1881 à 1900. Nantes, imp. Biroché et Dautais 8° (28). Ex: *Bulletin du laboratoire de bactériologie de la Loire-Inférieure.* (312.2)(44.14)1881—1900.

[312.21

- Budin, M. P. — 1904. — Etude sur la mortalité de la première enfance, rapport. Melun, impr. administr. 8° (11) [312.21
- Heimann, G. — 1904. — Die Säuglingsterblichkeit in Berlin. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*, H. 4 (238—247) [312.222.1(431)
- Claassen, U. — 1904. — Zur Vitalstatistik des russischen und japanischen Volkes. — *Arch. f. Rassen- u. Gesellschafts-Biologie*, H. 2 (317—319). [312.28(47—52)
- [. . . . . — 1903. — Tables de mortalité et Tarifs établis par la Caisse nationale des retraites pour l'exécution de la loi du 9 avril 1898 conc. les responsabilités des accidents dont les ouvriers sont victimes dans leur travail. Paris, Berger-Levrault et Co 8° (87) Ex: *Journ. officiel* Ministère du commerce [312.29
- Leclerc, J. M. J. — 1903. — Tables de mortalité ou de survie, loi et table de population pour la Belgique dressées au moyen des statistiques officielles de 1890 à 1900. Bruxelles Hayez 4° (1:0 4 fr. [312.29(493)
- Castelot, E. — 1904. — Stationary population in France. — *Economic Journ.* No. 54. (249—253) [312.8(44)
- Mayr, A. — 1904. — Untersuchungen über die Agglomerationsverhältnisse der Bevölkerung im Königr. Bayern. München, E. Reinhardt. 4° (87) M. 5.—. [312.9(433)
- Weber, Adna Ferrin — 1904. — The significance of recent city growth; the era of small industrial centres. — *Ann. of the Amer. Academy of Pol. a. Soc. science.* N° 2 (29—42). [312.921
- Broesicke, M. — 1904. — Arbeitsort und Wohnort der Bevölkerung in den Grossstädten und einigen Industriebezirken Preussens am 1. Dez. 1900. *Zeitschrift d. kgl. preuss. statist. Bureaus.* Abt. I, (1—18.) [312.92(431)
- Welton, T. A. — 1904. — On the smaller urban districts of England and Wales. (With discussion.) *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67. (1—51.) [312.93
- Welton, T. A. — 1903. — Note on the Registrar-General's 64th annual report, for 1901. *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (281—284). [312.93(42)
- [. . . . . — 1904. Hrsg. v. d. k. k. statist. Zentralkommission. Bd. 66. H. 5. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung v. 31. XII, 1900 in den im Reichsrate vertr. Königreichen u. Ländern. Kärnten u. Krain. H. 8. Dasselbe. Böhmen. Wien, C. Gerold's Sohn in Komm. 4° (V, 105; V, 245). M. 4:40; M. 10.—. [312.93(436)
- [. . . . . — 1904. — Censimento della popolazione del regno d'Italia al 10 febbraio 1901. Vol. 3.: popolazione presente classificata per professioni o condizioni (Ministero di agricolt. ind. e commerc.) Roma tip. Naz. di G. Bertero e C. 8° [312.93(45)
- [. . . . . — 1903. — Die Berufsgliederung der Stadt Zürich. Vorl. Mittheil. a. d. Ergebnissen d. eidgen. Volkszählung v. 1. Dez. 1900. Hrsg. v. Stat. Amt d. Stadt Zürich. Zürich, Komm. Rascher's Erben (33) 1 fr. [312.93(494.34)
- Ajtay, J. — 1904. — Magyarország fajnépességi viszonyai a 18. században. (Répartition de la population de l'Hongrie par race au 18e siècle.) *Budapesti Szemle.* 331 (64—83) [312.991(439)

Politika.

Politique. Politik. Politics. Politica.]

- Prager, M. — 1904. — Die Mittelstandsfrage. Berlin, L. Simion Nf. 8°. *Volks-wirtschaft. Vorträge u. Abhandl.* H. 201—202. [321.91
- Vandervelde, E. — 1904. — Zur politischen Lage in Belgien. — *Socialistische Monatshefte.* (356—358) [323.493
- Salucci, A. — 1904. — Fisiologia della rivoluzione. *Socialismo*, vol. 3. (28—29, 59—61.) [323.2
- de Las Cases, Comte, E. — 1904. — Les élections et la paix sociale. *Réforme sociale* févr. (193—210.) [324(44)
- Anseele, E. — 1904. — Die belgischen Wahlen. — *Socialistische Monatshefte.* (507—513.) [324(493)
- [. . . . . — 1904. — Les élections en Australie. — *Avenir social* Janv. (10—14) [324(94)

[29(43)5]

Politikai s társadalmi pártok.

Partie politiques et sociaux. Politische und sociale Parteien.

Political and social parties. Partiti politici e sociali.

- Fricke, F. — 1904. — »Spiegelbilder« aus der Sozialdemokratie. Einzig unparteiische, zeitgemässe Darstellung des wahren Wesens und des Entwicklungsganges der »Dreimillionenpartei.« Dresden, (E. Engelmann's Nachf.) 8° (87) M. 1.— [329(43)5]
- Csizmadia, S. — 1904. — A nép pártja-e a néppárt? (Le parti populaire.) Budapest, »Népszava« 16° (32) 4 f. [329(43)3]
- [. . . . . — 1904. — La réunion du bureau socialiste international. — *Avenir social*, (110—121.) [329(4)5]
- [. . . . . — 1904. — La guerre en Extrême Orient et le prolétariat. — *Avenir social*, (104—105.) 329(4)5 : 355(47 : 52)
- Kautsky, K. — 1904. — Wahlkreis und Partei. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (36—46) (329(43)5)
- [. . . . . — 1904. — Le congrès socialiste autrichien. — *Rev. socialiste*, janv. (121—127.) [329(43)5](063)
- [. . . . . — 1904. — A csuhások. 2. kiad. (Le parti noir.) Budapest, »Népszava« 16° (32) 4 f. [329(43)3]
- Boisandré, A. de — S. D. — L'Etat-Major socialiste. Millerand, Jaurès et Cie. Paris libr. antisémite 32° (III—60) 20 c. [329(44)5]
- Jaurès, J. — 1904. — Discours parlementaires Paris, Cornély et Cie. 8° (911) [329(44)5]
- Jaurès, J. — 1904. — Le programme socialiste, les organisations ouvrières et l'action internationale. — *Revue socialiste*, avr. (385—399.) [329(44)5]
- Rouanet, G. — 1904. — La politique du parti socialiste français. Rapport. *Rev. socialiste*, févr. (129—161.) [329(44)5]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu du deuxième congrès national du parti socialiste de France, tenu à Reims, les 27, 28 et 29 septembre 1903. Paris, 7, rue Rodier, 28 c. [329(44)5](063)
- [. . . . . — 1904. — Le congrès de Saint-Etienne. — *Rev. socialiste*, mars (317—364) [329(44)5](063)
- Blanc, A. — 1904. — Le Parti radical et le Parti socialiste dans Vaucluse, conférence. Cavaillon, Mistral 16° (22) [329(44.92)5 329(44.92)3]
- Piroddi, S. — 1904. — Le triomphe de l'équivoque : à Bologne. — *Mouvement socialiste*, no. 136 (77—90) [329(45)5]
- Iglesias, P. — 1904. — La tattica dei socialisti spagnuoli e le ultime elezioni municipali. — *Socialismo*, Vol. 3. (23—25) [329(46)5]
- [. . . . . — 1904. — Le parti socialiste portugais. — Son histoire succincte. Trad. par R. Clerebaut. — *Avenir social*, mars (106—107) [329(46)5]
- B. G. — 1904. — Le deuxième congrès du parti ouvrier social démocrate russe. — *Avenir social*, janv. (17—18) [329(47)5](063)
- Li(din) — 1904. — Der Klassenkampf in Georgien. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (765—768) [329(47.922)]
- [. . . . . — 1904. — A politikai és socialis harc Belgiumban. (La lutte politique et sociale en Belgique.) — *Magyar gazdák szemléje* (463—475) [329(493)]
- Hemptinne, de — 1904. — Questionnaire politique. Gand, A. Siffer. 3 brochures 16° (IV, 12, 19, 14) (329(493)1)
- Foulon, F. — 1904. — La contre-révolution cléricale en Belgique. Tournai, impr. J. Rimbaut Tricot. 12, (74) 1 fr. [329(493)1]
- [. . . . . — 1904. — Election législative du 29 mai 1904. Vingt années de domination cléricale. Cand, Soc. coop. Volksdrukkerij 12° (16) fr.— 2 c. [329(493)1]
- Longuet, J. — 1904. — Le socialisme américain. — *Revue socialiste*, juin (651—671) [329(73)5]
- Eyre, Ch. — 1904. — Les élections fédérales. Trad. par R. Briquet. — *Mouvement socialiste*, no. 134 (374—380) [329(94)5]
- [. . . . . — 1904. — Correspondance d'Australie. Les forces ouvrières. Trade-unionisme, socialisme, élections, congrès socialiste international. — *Avenir social*, janv. (24—30) [329(94)5]

Vándorlás. Gyarmatosítás.

Migration. Colonisation. Wanderungen. Kolonisation.

Migrazione. Colonizzazione.

- [. . . . . — 1903. — Emigrazione e colonie, raccolta di rapporti dei rr. agenti diplomatici e consolari. Vol. 1. Europe. Parte 2. Svizzera, Austria-Ungheria, Gran Bretagna, Spagna e Gibilterra, Portogallo, Malta. Roma, tip. Naz. di Bertero 8° [325(45)]
- [. . . . . — 1904. — Royal commission on alien immigration. Vol. 4. Index and Analysis to minutes of evidence. London, Eyre & Spottiswood 1 s 2 d. [325.1(42)]
- Falkner R. P. — 1904. — The immigration problem. — *Pol. Science Quart.* no. 1. (32—49) [325.1(73)]
- Schwegel, H. — 1904. — Die Einwanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika. — *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Sozialpol. u. Verw.* H. 2. (161—207) [325.1(73)]
- Musoni, F. — 1904. — L'emigrazione considerata nelle sue cause più generali, specialmente in quanto determinate da fatti geografici. Udine, tip. D. Del Bianco 8° (15) [225.2]
- Daudet, E. — 1904. — Histoire de l'émigration pendant la révolution française. De la prise de la Bastille au 18 fructidor. Paris, lib. Ve Poussielgue. 8° (VII, 407) [325.2(09)(44)]
- Perényi B. — 1904. — A kivándorlás irányítása s hasznosítása. A visszavándorlás kérdése. (La direction et utilisation de l'émigration. La question de la rémigration) Budapest, Nagel O. 8° (34) 1 K. [325.2(439)]
- [. . . . . — S. D. — A kivándorlási mozgalomnak és az amerikai magyarok helyzetének ismertetése. Az O. M. G. E. kiadása. (Le mouvement d'émigration et la situation des émigrés hongrois en Amérique.) Budapest, Patria 8° (31) 60 f. [325.2(439:73)]
- Barrecchia — 1903. — Il manuale dell'emigrante italiano. Caserta, tip. Americo Saccone, 16° (112) L. 1. [328.2(48)]
- Franzoni, A. — 1904. — Le sorprese della statistica (a proposito della questione meridionale.) Il bilancio dell'emigrazione. Roma, tip. coop. sociale 8° (70) [325.2(45)]
- [. . . . . — 1904. — Guida dell'emigrante italiano in Germania. Milano, tip. degli operai 24° (51). [328.2(45)]
- Musoni, F. — 1904. — L'emigrazione, considerata nelle sue cause più generali, specialmente in quanto determinate da fatti geografici. Udine, tip. D. Del Bianco 8° (15) [329.2:91]
- Bianchini, E. — 1903. — I segretariati per gli emigranti all'estero. — *Riv. intern. di Scienze sociali.* vol. 35.(26—30). [325.22]
- [. . . . . — 1904. — Despatch from H. M. Minister at Brussels resp. the commission for the protection of the natives, instituted by the government of the Independent Congo State under the decree of Sept. 18.1896. London, Eyre & Spottiswood 3 d. (Africa 1903. no 10.) [325.22(675)]
- Aspe-Fleurimont, L. — 1903. — De l'intervention de l'Etat dans l'outillage économique de la colonisation. Paris, Giard et Brière, 8° (43) [325.3]
- [. . . . . — 1904. — Was errettet uns aus der Kolonialmüdigkeit? Bericht. Berlin, W. Süsserott 8° (28) M. —40. [325.3(43)]
- Vliegen, W. H. — 1904. — Der Zusammenbruch des niederländischen Kolonialsystems. — *Neue Zeit* 14. [325.3(492)]
- Bourdarie, P. — 1904. — La colonisation belge. Paris, Soc. de l'annuaire colonial 8° (24) 90 c. [329.3(493)]
- Bellet, D. — 1904. — Le mouvement colonial en 1903. *Journ. d'économistes*, janv. (43—55). [325.3>1903*
- [. . . . . — 1904. — Grenada, report on land settlement in Carriacou. London, Eyre & Spottiswood 8° 4/— [325.33(729.8)]
- Rosher, W. — 1904. — The spanish colonial system. Transl. by E. G. Bourne. — New-York, H. Holt & Co. 8° (48) 50 c. [325.3(46)][325.35(46)]
- Hennebicq, L. — 1904. — L'expansion et la patrie belge. Conférence. Bruxelles, imp. A. Lesigne 8° (23) [325.36(493)]
- [. . . . . — 1904. — Annual colonial reports. Northern Nigeria, St. Lucia, Mauritius. Report for 1902. British Guiana. Report for 1902/03. London, Eyre & Spottiswood (409, 411, 412, 413) [325.4(6)]
- Pisani, F. — 1904. — Uu esperimento di colonizzazione nella Tripolitania. Messina, tip. G. Crupi 16° (75) [325.4(642)]

[325.4(679)]

- Boillot-Robert, J. — 1904. — Léopold II et le Congo. Anvers, J. Pauwels 8° (VIII, 263) fr. 7.50. [325.4(675)]
- [. . . . . — 1903. — Tot verdediging van den Congo-Vrijstaat Vertaald en gerangschikt door het bestuur van het blad De Belgische Congo. Duffel, drukk. Alf Melens-Feremans. 12°. (35) [325.4(675)]
- Archambault, M. — 1904. — La Colonisation et la question indigène en Nouvelle-Calédonie. Dôle-du-Jura, impr. Girardi et Audebert. 16°. (VIII—64) [325.4(932)]
- Osgood, H. L. — 1904. — New England colonial finance in the seventeenth century. — *Pol. Science Quart.* No. 1. (80—103) [325.4 : 336(71)]
- Galabert, l'abbé. — 1903. — La condition des serfs questaux du Xe au XIIe siècle dans le pays du Tarn-et-Garonne. Paris, Imp. Nat. 8° (19) [326.3(44.75)]
- Maret, H. — 1904. — Les deux larrons. — *Journ. d'économistes* fév. (262—264) Ex: *Radical* [327(47 : 52)]
- Charmetant, Mgr. — 1904. — Pour la Macédoine. Situation de nos malheureux frères chrétiens dans l'empire ottoman. Paris, bureau d. Oeuvres d'Orient, 8° (11) [327(496.2)]
- Kebedgy, M. — 1904. — La question macédonienne. *Rev. de droit intern. et de législat.*, tome VI. livr. 1. (5—37) [327(496.2)]
- (Mehring, F.) — 1904. — Die gelbe Gefahr. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (649—652) [327(5 : 4)]

Közgazdaság.

Économie politique. Volkswirtschaftslehre. Political economy.

Economia politica.

- Bowley, A. L. — 1904. — The economies of a small village. — *Economic Rev.* No. 2. (202—206) [33(01)]
- Caissotti di Chiusano, L. — 1904. — A proposito di alcuni saggi di economia. — *Riv. intern. di Scienze sociale* vol. 34. (364—370) [33(01)]
- Capone, G. — 1904. — Assaggi di critica de la letteratura economica anglo-italo-tedesca, 1. (De l'interpretazione dinamica del valore) Mondovi, tip. coop. 16°. (75) [33(01)]
- Marx, C. — 1904. — Carey und Bastiat. Ein Fragment aus dem Nachlass von K. Marx. Hrsg. v. K. Kautsky. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (5—16) [33(01)]
- Savelli, R. — 1904. — L'economia sociale. *Socialismo*, Vol. 3 (107—108) [33(01)]
- Seager, H. R. — 1904. — Introduction to economics. New-York, Holt 8° (565) [33(01)]
- Sillitti Bella, G. — 1904. — Monismo economico. Bologna, Beltrami edit., 8° (66). L. 2. [33(01)]
- Tugan-Baranowsky, M. — 1904. — Der Zusammenbruch der kapitalistischen Wirtschaftsordnung im Lichte der nationalökonomischen Theorie. — *Arch. f. Sozialwissenschaft* 2. (273—306) [33(01)]
- [. . . . . 1904. — A gazdasági fejlődés iránya. I., II., III. (La tendance de l'évolution économique.) — *Magyar gazdák szemléje* (163—174, 267—274, 369—375) [33(01)]
- Costantini, E. — 1904. — Manuale di economia politica. Milano, Villardi Francesco, 16°, XIV — 223 p. l. 2. [33(02)]
- Flux, W. — 1904. — Economic principles. Introductory study. London, Methuen 8° (344) 7/6. [33(02)]
- Gide, C. — 1904. — Principles of political economy. 2nd Engl. ed. retrans. and adapted by C. W. A. Veditz. London, Heath 8°. (720) 7/6. [33(02)]
- Métin, A. — 1904. — Cours d'économie politique et de droit usuel pour l'enseignement primaire supérieur. Paris, Masson et Cie. 12° (344). [33(02)]
- Smith, A. — 1904. — Inquiry into nature and causes of wealth of nations. Vol. 1. London, Grant Richards 12° (476) 1/— net. [33(02)]
- Brambilli, L. — 1904. — Riflessioni economiche sociali. Milano, tip. D. Belazzi 8° (16). [33(04)]
- Claremont, A. W. — 1904. — Pictures in political economy. London, Grant Richards (IX, 185) 3/6. [33(04)]
- Havas M. — 1904. — Közgazdasági tudnivalók. (Notions économiques). Budapest, Lampel R. 8° (45) 60 f. — *Iparosok olvasótára* 10. évf. 8. sz. [33(04)]
- Giffen, R. Sir. — 1904. — Economic inquiries and studies. London, Bell 8° 2 vols (936) 21/net. [33(04)]
- Pantaleoni, M. — 1904. — Scritti vari di economia. Milano, R. Sandron 16° (532) L. 4. [33(04)]

- [. . . . . — 1904. — Annuaire de la Société d'économie politique pour 1904 (63e année). Paris, impr. Heunnuyer 16° (71) [33(062)(44)]
- [. . . . . — 1904. — Verhandlungen der Gesellschaft österr. Volkswirte. *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Sozialpol. u. Verw.* H. 2. (203—220); H. 3. (303—333). [33(062)(436)]
- [. . . . . — 1904. — Biblioteca di storia economica, diretta dal prof. V. Pareto. Fsc. 39—40. Milano, Soc. edit. libraria 8°. [33(08)]
- Below, G. v. — 1903. — Zur Würdigung der historischen Schule in der Nationalökonomie. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*, H. 3, 4, 5, 6, 7, (145—185, 221—237, 304—329, 367—391, 451—466). [33(09)]
- Clark, W. E. — 1903. — Josiah Tucker, economist. A study in the history of economics. New-York, Columbia Univ. Press. 8° [33(09)T.]
- Dolléans, E. — 1904. — Une histoire des doctrines économiques. — *Mouvement socialiste* no. 133 (286—295). [33(09)]
- Kaulla, R. — 1904. — Der Lehrer des Oresmius. — *Zeitsch. f. d. ges. Staatswissenschaft* H. 3. (453—461). [33(09)]
- Levasseur, E. — 1904. — Coup d'oeil sur l'évolution des doctrines et des intérêts économiques en France. — *Rev. économique intern.* mars (1—38.) [33(09)(44)]
- Banks, D. C. — 1904. — The ethics of work and wealth. London, Blackwood 8° (336) 5/— net. [33:17]
- Rein, W. — 1904. — Die ethischen Forderungen in ihren Beziehungen zum wirtschaftlichen Leben der Gegenwart. Vortrag. Halle, Gebauer-Schwetschke 8° (65) M. — 85. [33:17]
- Weber, A. — 1094. — Die Bedeutung der Volkswirtschaftslehre für die Rechtswissenschaft. *Ann. d. Deutschen Reichs.* 6. (423—436) [33:34]
- Ingegneri, G. — 1903. — I criteri sul valore economico della salute applicati alla città di Frosinone, consider. e proposte. Frosinone, tip. Stracca 8° (20) [33:614]
- Loria, A. — 1904. — Girolamo Boccardo (obituary) *Economic Journ.* No. 54. (320—322) [33:92B]
- Rivière L. — 1904. — La Rochefoucauld-Liancourt. — *Réforme sociale* mars (445—455.) [33:92L]
- Fournière, E. — 1904. — Les caractères scientifiques de l'Economie sociale. *Rev. socialiste, mars* (257—272) [33.01]
- Follin, H. L. — 1904. — La Philosophie économique devant la sociologie. *Rev. intern. de sociologie, mars* (168—196) [33.01:3]
- Vásárhelyi J. — 1904. — A javak theoriája. Tanulmány a társadalmi gazdaságtanból. (Théorie des biens. Essai d'économie sociale.) Budapest, Politzer Zs. 8° (103) 2 K. [33.012]
- Heller, F. — 1904. — Határhaszonelmélet és munkaelmélet. 1. (La théorie de l'utilité finale et du valeur de travail.) *Közgazdasági Szemle* 6. 463—473 [33.013]
- Sombart, W. — 1904. — Warum interessiert sich heute jedermann für Fragen der Volkswirtschaft und Sozialpolitik? Leipzig, F. Dietrich 8° (16) M. 1:20. *Sozialer Fortschritt* Nr. 1. [33.013]
- Fisher, J. — 1904. — Precedents for defining capital. *Quart. Journ. of Economics* No. 3 (386—408) [33.014]
- Garriguet, L. — 904. — Etudes de sociologie 8. Capital et capitalisme. — Paris. Blond et Cie. 16° (63) 60 c. [33.014]
- Nordenholz, A. — 1904. — Zur Theorie des Kapitals. 1. Das Kapital als Kostenfaktor. *Arch. f. Rassen- u. Gesellschafts-Biologie* H. 3. (386—419) [33.014]
- Rodbertus-Jagetzow, C. — 1904. — Le Capital. Trad. par E. Chatelain. Paris, Giard et Brière 8° (XLII—296) *Bibl. intern. d'économie politique.* [33.014]
- Bullock, Ch. J. — 1904. — The variation of productive forces, a rejoinder. *Quart. Journ. of Economics* No. 3. (437—439) [33.015]
- Flux, A. W. — 1904. — The variation of productive forces, further comment. *Quart. Journ. of Economics* No. 2. (280—286) [33.015]
- Hill, M. C. — 1904. — The economic value of a home. *Journ. of Pol. Econ my* No. 3. (408—419) [33.015]
- Nivet, H. — 1904. — Notions élémentaires d'économie marxiste. 1. Partie. Théorie de la valeur. Paris. Bibl. du parti socialiste 16° (72) [33.015]
- Le Roy, J. A. — 1904. — »Laissez faire« in the Philippine islands. *Journ. of Pol. Economy* No. 2. [33.017(914)]
- Hasbach — 1904, — Mit welcher Methode wurden die Gesetze der theoretischen Nationalökonomie gefunden? *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik* Bd. 27. (289—318) [33.018]

[33.04]

- Schmoller, G. — 1904. — Les phases typiques des crises économiques et leur histoire. Notamment de 1680 à 1903, *Rev. économique intern.*, mars (125—151) [33.04]
- Sombart, W. — 1904. — Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen. *Arch. f. Sozialwissenschaft* 1. (1—21) [33.04]

Munkáskérdés.

Travail et travailleurs. Arbeiterfrage. Labor. Lavoro e lavoratori.

- Heiss, C. — 1904. — Moderne Arbeiterfragen. Berlin, C. Heymann 8° (98) 4.60. — *Burschenschaftliche Bücherei*. Bd. 2. H. 2. [331(04)]
- Wergeland, A. M. — 1904. — History of the working classes in France, renaissance and modern period. — *Journ. of Pol. Economy*. No. 2. (225—253.) [331(09)(44)]
- Lidin, M. — 1904. — Die Lage der russischen Arbeiter. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (695—699.) [331(47)]
- Tar, K. — 1904. — Le mouvement du travail en Russie. Trad. R. Clerebaut. *Avenir social*, avr. (148—153.) [331(47)]
- Zabloudowski, L. — 1904. — La fabrique et l'ouvrier de fabrique en Russie. — *Jour. n. économistes*. févr. (206—221.) [331(47)]
- Des Marez, G. — 1904. — L'organisation du travail à Bruxelles au 15 siècle. Bruxelles, imp. Hayez 8° (XII—520) fr. 7.50. Ex: *Mémoires, publ. par l'Académie royale de Belgique*. [331(493.21)15]
- de Winne A. — 1904. — Door arm. Vlaanderen. Met een brief van Ed. Anseele, aanhangsel van K. Beerblock Platen naar lichtteekeningen van M. Lefebure. Amsterdam A. B. Soep 8° (168) [331(493.3)]
- Heyn, C. 1904. — Arbeiterverhältnisse in den englischen und holländischen Kolonien Ostasiens. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*. Bd. 27. (669—680.) [331(5)]
- [. . . . . — 1904. — Des conditions de la vie économique et sociale de l'ouvrier aux Etats Unis. Comm. ind. Mosely. trad. par M. Alfassa. Paris, Giard et Briere. 3° (XXIV, 463) [331(73)]
- Banks, D. C. — 1904. — The ethics of work and wealth. London, Blackwood (328) [331:17]
- Hue, O. — 1904. — Saarabien. — *Socialistische Monatshefte*. Bd. 1. (513—520.) [331:622(43)]
- Buchanan, G. R. — 1904. — The history of a labour agitator. New-York, The Outlook Co. 12° (460) \$ 1.25 [331:92]
- [. . . . . — 1904. Denkwürdigkeiten und Erinnerungen eines Arbeiters. Neue Folge. Hrsg. v. P. Göhre Leipzig (Diederichs) 8° (XVI, 392) M. 4.50. *Leben u. Wissen Bd. 4*. [331:92]
- [. . . . . — 1904. — F. Schuler Nachruf und Verzeichniss seiner Veröffentlichungen. — *Zeitschr. f. schweizer Statistik*, vol. I. (167—171.) [331:92 S]

Töke és munka.

Rapports du capital et du travail. Kapital und Arbeit. Capital and Labour. Capitale e lavoro.

- Ehrenberg, R. — 1904. — Socialreformer und Unternehmer. Unparteiische Betrachtungen. Jena, G. Fischer 8° (55) M. 1.— [331.1]
- Fox, Evelyn, — 1903. — Labor treaties. — *Economic Journ.* No. 53. (115—118.) [331.11]
- [. . . . . — 1904. — *Il contratto di lavoro*. (Gli infortuni sul lavoro; rivista di giurisprudenza e legislazione sociale. Anno 1. no. 1. (gennaio) Roma, (Perugia tip. G. Donniini) 8° [331.11]
- Pivano, S. — 1904. — I contratti agrari in Italia nell'alto medio-evo. Torino, Unione tip.-editr. 8° (XV, 338) L 6. [331.11:63(45)]
- Gilman, N. P. — 1904. — Methods of industrial peace. London, Macmillan 8° (436) [331.15]
- [. . . . . — 1904. — Arbitration in labour disputes (award given by Sheriff Gameson acting as arbiter in the dispute betw. the oil comp of Scotland and Shale Miner's Assoc.) *Economic Journ.* No 54. (307—317.) [331.15(42)]

[331.15(42)]

- Porro, E. A. — 1903. — Interno al questionario per la riforma alla legge sui probiviri. Milano, soc. editr. libr. 16° (16) [331.16 (45)]
- Zürcher, E. — 1904. — Die gewerblichen Schiedsgerichte der Schweiz. *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, vol. I, (171—212.) [331.16(494)]
- [. . . . . — 1904. — Konferenz der Zentralstelle für Wohlfahrtseinrichtungen. Abgeh. am 9. u. 10. Mai 1904, in Leipzig. Bericht. *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- und Sozialpol.* H. 9. (281—293.) [331.17(494)(062)]
- Escard, P. — 1904. — Essai de morale économique. Le devoir social du patron. Arras, Sœur-Charrue 8° (25) Ex: *Science catholique.* [331.17]
- Piou, J. — 1903. — Le Rôle du patron, discours. Paris, Impr. Levé, 8° (8) [331.17]
- Louis. — 1904. — Les institutions patronales des compagnies de chemins de fer français. *Réforme sociale*, janv. (78—88.) [331.17(44)]

Bér s bér munká.

Salaire et salariat. Arbeitslohn und Lohnarbeit. Wages. Salariato.

- Ambon, G. — 1904. — Un bienfait raisonnable et raisonné. *Monde économique* (675—676, 707—709) [331.2]
- Dolléans, E. — 1904. — L'idée du juste salaire. *Mouvement socialiste* No. 1 (112—326.) [331.2]
- Domergue, J. — 1904. — Paroles imprudentes. *Réforme économique* janv. (125—126.) [331.2]
- Joly, A. — 1904. — Calcul du salaire de base d'après la loi du 9 avril 1898 et son application à la grève, conférence. Niort, imp. Mercier 8° (23) [331.2]
- Passy, F. — 1904. — Salaire. *Journ. d. Economistes*, mars (411—413.) [331.2]
- Schnetter, F. — 1904. — Eine neue Erscheinung auf dem Gebiet der Tarifvereinbarungen. *Neue Zeit* Bd. 1. (637—643.) [331.2]
- [. . . . . — 1904. — Bill to provide for establishment of wages boards. London, Eyre & Spottiswood 1. d. [331.2]
- Mason, F. B. The principle of a »Justum Pretium« for labour. *Economic Rev.* No. 2. (188—201.) [331.2(01)]
- Schmoller, G. — 1904. — Le mouvement historique des salaires de 1300 à 1900 et ses causes. — *Rev. intern. de sociologie*, janv. (3—21.) [331.2(09)]
- [. . . . . — 1904. — Les salaires de l'industrie cotonnière en Amérique. *Réforme économique* janv. (86—88.) [331.2:677(7)]
- Bernstein, E. — 1904. — Die Bedeutung der Lohnformen. *Socialistische Monatshefte*, Bd. 1. (271—280.) [331.23]
- Cotelle, Th. — 1904. — Le Sweating-System. Étude sociale, avec une préf. de M. le comte d'Haussonville. Angers impr. Siraudeau (XV—293) [331.23]
- Gilman, N. P. — 1904. — Methods of industrial peace. London, Macmillan 8° (446) 7/6 net [331.24]
- Morini, G. — 1904. — La proprietà e la partecipazione agli utili. Firenze, tip. Domenicana 8° (15) 50 c. [331.24]

Gyermekmunka s női munka.

Travail des enfants et des femmes. Kinder- und Frauenarbeit. Labor of children and women. Lavoro dei fanciulli e delle donne.

- Agahd, K. — 1904. — Kinderarbeit und Kinderschutz. Leipzig, F. Dietrich 8° (15) M. — 15. — *Sozialer Fortschritt*, H. 4. [331.3]
- Webb, Catherine. — 1904. — The committee on wage-earning children. — *Economic Rev.* no. 2. (208—211) [331.3(42)]
- Agahd, K. — 1904. — Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich und Deutschland. *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*. H. 5. (330—335) [331.3(43)436]
- Kraus, S. — 1904. — Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich. Wien, F. Deuticke 8° (VI, 203) M. 3.20. — *Wiener staatswiss. Studien*, hrg. v. Bernatzik u. Philippovich Bd. 5. H. 3. [331.3(436)]
- Sewall, Hannah R. — 1904. — Child labor in the United States. — *Bulletin Bureau of Labor*, no. 52, (485—637) [331.3(73)]
- Sorge, F. A. — 1904. — Frauen- und Kinderarbeit in den Vereinigten Staaten. Referat. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (716—723, 757—765) [331.3(73)]

[331.4]

- Brunhes, Mr. et Mme J. — 1904. — La donna nelle grandi industrie contemporanee. — *Riv. intern. di Science sociali*, vol. 34 (335—363), vol. 35 (17—26) [331.4]
- Kelecsényi Gy. — 1904. — Szózat a nőkhöz. (Aux femmes.) 2. kiad. Budapest, »Népszava« 16° (48) 4 f. [331.4]
- Guglielmetti, E. — 1904. — La lavoratrice dell'ago in Roma. Roma, tip. editr. »Romana« 16° (59) 30 c. [331.4(45)]
- . . . . . — 1904. — Women in the printing trades, sociological study Ed. by J. R. Macdonald. Pref. by F. G. Edgeworth. London, P. S. King 8° (224) 10/6 net. [331.4: 655]
- Hutchins, Miss B. L. — 1904. — Employment of women in paper mills. — *Economic Journ.*, no. 54 (235—249) [331.4: 676]
- Roberts, P. — 1904. — The employment of girls in textile industries of Pennsylvania. — *Ann. of the Amer. Acad. of Pol. a. Soc. Science*, no. 3. (26—36) [331.44: 677(748)]

Munkanélküliség.

Chômage. Arbeitslosigkeit. Unemployed Disoccupazione.

- Bohny, E. — 1904. — Die Arbeitslosenfürsorge. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpol.* H. 9. (265—280), H. 10 (297—314) [331.6]
- Gide, Ch. — 1904. — Les Sans-Travail. Vals-les-Bains, Aberlen et Cie. 8° (24) — *Ex. Rev. du christianisme social.* [331.6]
- Cowland, E. M. — 1904. — A new unemployed relief scheme. — *Economic Rev.* no. 2. (213—216) [331.6(42)]
- Varlez, L. — 1904. — Stad Gent. Fonds tegen de werkeloosheid. Verslag. Gent, De nieuwe drukkerij 8° (80) fr. 1.50. [331.6(493.44)]
- Varlez, L. — 1903. — Ville de Gand. Fonds de chômage. Rapport. Gand, nouv. imprimerie 8° (77) f. 1.50. [331.6(493.44)]
- [. . . . . — 1903. — Die Arbeitslosigkeit in Basel im Winter 1902/03. Bericht d. statist. Amts d. Kantons Basel-Stadt. Basel, (Helbing & Lichtenhahn) 8° (VII, 74) M. 1.40. [331.6(494.231)]
- Hartley, E. L. — 1904. — Trade union expenditure on unemployed benefit (With discussion) — *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (52—80.) [331.6: 331.58(42)]
- [. . . . . — 1904. — Casa di lavoro, pareri di economisti e di industriali e relazione su case di lavoro e colonie all'estero. (Soc. umanitaria). Milano, tip. (Soc. umanitaria) 8° (78) [331.61]
- Torr, H. J. The belgian labour colonies. — *Economic rev.* 1. [331.61(493)]
- Monticelli, C. — 1904. — La protezione del lavoro nazionale in Francia. — *Socialismo*, Vol. 2 (356—358). [331.62(44)]
- Goldman, Ch. S. — 1904. — South Africa and her labour problem. — *Nineteenth Century*, May. [331.62(68)]
- Jones, R. — 1904. — The black peril in South Africa. — *Nineteenth Century*, May. [331.62(68)]
- Macrosty, H. W. — 1904. — Die Arbeiterfrage in Südafrika. — *Arch. f. Sozialwissenschaft* 2. (403—417). [331.62(68)]
- [. . . . . — 1904. — Telegrafic correspondence rel. to the Transvaal labour importation ordinance. (Feb. 1904.) Further correspondance rel. to the same. London, Eyre & Spottiswood 5 d. [331.62(68)]
- [. . . . . — 1904. — South Africa. Reports on Transvaal Labour Commission. London, Eyre & Spottiswood 6 d. [331.62(68)(061)]
- [. . . . . — 1904. — Transvaal labour commission, minutes of proceedings & c. London, Eyre & Spottiswood 5/10. [331.62(68)061]
- [. . . . . — 1904. — Transvaal labour commission, report; appendices index. London, Eyre & Spottiswood 8½ d. [331.62(68)(061)]
- Parker, E. H. — 1904. — The economy of chinese labour. — *Economic Journ.* no. 54 (254—258). [331.625]
- Tille, A. — 1904. — Der Wettbewerb weisser und gelber Arbeit in der industriellen Produktion. Berlin, O. Elsner 8° 69 M. 1.—. — *Sozialwiss. Tagesfragen*. H. 2. [331.625]
- Gluckstein, S. M., Saxby, W. C. H. — 1904. — Black, white or yellow? South African labour problem. Case for and against introduction of Chinese coolies. — *Africa. News Agency*. 8° 6 d. net. [331.625(68)]

[331.625(68)]

- Markham, Violet R. — 1904. — New era in South Africa. Examination of chinese labour question. London, Smith, Elder 8° (206) 3/6 net. [331.625(68)]
 [. . . . . — 1904. — Correspondence resp. introduction of Chinese labour in Transvaal. London, Eyre & Spottiswood 1 d. *Africa*, 1904 no. 3. [331.625(68)]
 Sabatier, F. — 1904. — Le Problème de la main-d'oeuvre à Madagascar. Limoges, Charles-Lavauzelle. 8° (65) fr. 1'25. [331.625(691)]

A munkások helyzete.

Situation des travailleurs. Lage der Arbeiter. Situation of laborers.

Condizione dei lavoratori.

- Düwell, W. — 1904. — Über die Lage der Bergarbeiter im Ruhrrevier. — *Socialistische Monatshefte*. Bd. 1. (468—476). [331.7 : 622(431)]
 Truillot, L. — 1904. — Les ouvriers des chemins de fer Algériens. — *Mouvement socialiste* no. 133. (224—235). [331.7 : 625(65)]
 Parker, M. — 1904. — Les Pecheurs bretons en Tunisie, un essai de colonisation maritime. Paris impr. Alcan, 16° (111—126) 2 fr. [331.7 : 629.12(611)]
 Platzer, H. — 1904. — Geschichte der ländlichen Arbeitsverhältnisse in Bayern. München (J. Lentner) 8° (VII, 220) M. 2.—. — *Altbayerische Forschungen* N. 2/3. [331.7 : 63(433)]
 Olivier, M. — 1904. — Les bucherons du Cher et de la Nièvre. — *Mouvement socialiste*. no. 33 (235—259). [331.7 : 63(44)]
 Lorenzoni, G. — 1904. — I lavoratori delle risaie, inchiesta. Parte 1. Milano, off. d. lavoro 8° (182). Pubbl. d. uff. d. lavoro d. soc. Umanitaria in Milano. [331.7 : 63(45)]
 Wanters, J. — 1904. — Le congrès agricole du P. G. B. — *Mouvement socialiste*. no. 133. (260—268). [331.7 : 63(493)(063)]
 Fierens, Fr. A. — 1904. — Op den buiten. Losse schetsen uit het leven van den kempischen landman. Aalst De Seyn-Verhougstraete 8° (67) 1 fr. [331.7 : 63(493.7)]
 Aclouque, A. — 1904. — Nos pêcheurs de haute mer. Tours Mame et fils. 4° (224). [331.7 : 629.12]
 Leipart, Th. — 1904. — Die Lage der Arbeiter in der Holzindustrie. Nach statist. Erhebgn. der deut'sch. Holzarb. Verb. f. d. g. 1902. Stuttgart, Dietz Nachf. 8° (VIII, 96) M. 1'50 [331.7 : 674]
 [. . . . . — 1904. — 10e Congrès de la Ligue nationale des employés et voyageurs de Belgique. Liège impr. L. Mercenier 8° (43) [331.77(063)(493)]
 Mc. Cormac, E. J. — 1904. — White servitude in Maryland, 1634—1820. Baltimore, J. Hopkins Press. (112) 8° [331.78(73) 1634—1820]
 Spann, O. — 1904. — Die geschlechtlich-sittlichen Verhältnisse im Dienstboten und Arbeiterinnenstande. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*, H. 5 (287—303) [331.78 : 173]
 Ihrer, E. — 1904. Die Aufgabe der Frau im Kampf gegen die Heimarbeit. — *Socialistische Monatshefte*, Bd. 1. (194—199). [331.794]
 Lévy, G. — 1904. — Des moyens de conserver le travail à domicile (Thèse). Lyon Storck et Cie. 8° (150) [331.794]
 Braun, A. — 1904. — Der Heimarbeiterschutzkongress. *Neue Zeit*, Bd. 1. (788—794) [331.794(43)(063)]
 Reisshaus, P. — 1904. — Der Heimarbeiterkongress. *Neue Zeit*, Bd. 1. (643—645). [331.794(43)(063)]
 Timm, J. — 1904. — Zum allgemeinen Heimarbeiterschutzkongress. — *Socialistische Monatshefte*. Bd. 1. (181—190). [331.794(43)(063)]
 Schuler, F. — 1904. Die schweizerische Hausindustrie. *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, vol. I. (125—167) [331.794(494)]
 Bernstein, E. — 1904. — Das Konsumenteninteresse und der Heimarbeiterschutz. — *Socialistische Monatshefte*. Bd. 1. (190—194). [331.794 : 339.4]
 Herz, H. — 1904. — Die Heimarbeit und der Notstand der Heimarbeiter in der mährischen Textilindustrie. Brünn, Jahrgang 8° (III, 75) M. 1'50. [331.794 : 677(43.72)]
 Soldi, R. — 1904. — L'agitazione degli impiegati e il partito socialista. *Socialismo*, vol. 2. (372—375.) [331.795(45)]
 Schuler, F. — 1904. — Die schweizerische Hausindustrie. Bern, A. (Franke) 8° (30.) M. —.60. — *Ztschr. f. schweiz. Statist.* [331.798(494)]

Különféle munkáskérdés.

Questions ouvrières diverses. Verschiedene Arbeiter-fragen. Divers labour questions. Questioni operai diverse.

- Bauer, S. — 1904. — Die Entwicklung zum Zehnstunden-Tage. *Arch. f. Sozialwissenschaft* 1. (203—223.) [321.81]
- Vinck, E. — 1904. — La réduction des heures de travail et la journée de huit heures. Bruxelles, H. Lamertin, 12° (120) 1 fr. [331.81]
- [. . . . . — 1904. — Arbeidsduur in Nederland. Rapport. Amsterdam, Uitgave van de socialdemocratische studieclub, 8° (631, 101en 2.) [331.81(492)]
- [. . . . . — 1904. — Sul progetto di legge pel riposo festivo, relazione. Milano, stab. tip. Codara 8° (9) [331.81(45)]
- Faraggiana, G. — 1904. — Gli infortuni del lavoro. Empoli, tip. editr. Traversari 16° (166.) [331.823]
- Kestner, F. — 1903. — Die Bedeutung der Haushaltungsbudgets für die Beurteilung des Ernährungsproblems. — *Arch. f. Socialwissenschaft* 2. (307—341.) [331.833 : 339.4]
- Kraft, A. — 1904. — Die Berufskrankheiten im Schuhmachergewerbe. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts. u. Socialpol.* H. 7. (201—209.) H. 8. (247—257.) [331.825 : 675]
- Rühle, O. — 1904. — Ein neuer Weg zur Volksbildung. Ein Vorschlag. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (92—96.) [331.85]
- Wolfner, P. — 1904. — Munkástanfolyamaink eredményei és tanulságai. (Les résultats et expériences de nos conférences ouvrières.) — *Huzadik Század*, 4. (56—64.) [331.85(439)]
- Dalle, V. — 1904. — Le droit au savoir. L'Apprentissage et l'enseignement professionnel conférence. Amiens, imp. du Progrès de la Somme, 16° (32) [331.86]
- Jousset, E. — 1903. — Influence des machines sur la classe ouvrière. Bordeaux, impr. Delmas, 8° (153) [331.87]
- Puecher Passavilli, E. — 1904. — Forme et sistemi di lavoro. *Socialismo*, vol. 3. 116—119, 130—134, 147—152.) [331.87]
- Elm, A. v. — 1904. — Unternehmerterrorismus und Abwehrtaktik der Arbeiter. — *Socialistische Monatshefte* Bd. 1. (428—436.) [331.88]
- Fagniez, G. — 1904. — Le syndicalisme ouvrier, les syndicats à esprit professionnel. — *Réforme sociale* (611—620.) [331.88]
- Hehr, A. — 1904. — Zur Frage der Tarifgemeinschaft. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (833—835.) [331.88]
- Toniolo, G. — 1904. — Problemi, discussioni e proposte intorno alla costituzione corporativa delle classi lavoratrici a proposito di recenti convegni sociali. — *Riv. intern. di Scienze sociali* vol. 34. (17—42) [331.88]
- [. . . . . — 1904. — Trade unionism and british industry. Intro by E. A. Pratt. London, Murray 8° (252) 5/— net. — *Ex: Times*. [331.88(42)]
- Dochow, F. — 1904. — Entwicklung der gewerkschaftlichen Arbeiterorganisationen Deutschlands in den letzten Jahren. *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 27. (688—693) [331.88(43)]
- Eyck, E. — 1904. — Der Vereinstag deutscher Arbeitervereine 1863—1868. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin, G. Reimer 8° (V, 102) M. 1'50 [331.88(43) 063]
- Dewinne, A. — 1904. — La questione delle leghe di resistenza nel Belgio. *Socialismo*, vol. 2. (358—360) [331.88(493)]
- Octors — 1904. — Le cinquième congrès syndical du P. O. B. *Mouvement socialiste* No. 134. (422—430) [331.88(493)(063)]
- Greulich, H. — 1903. — Wo wollen wir hin? Ein ernstes Mahnwort an alle Gewerkschaften d. Schweiz. Hrsg. v. Bundeskomitee d. schw. Gewerkschaftsbundes. Bern, Unionsdr. 8° (48) *Ex: Arbeitertimme*. [331.88(494)]
- Greulich, H. — 1903. — Ou voulons-nous aller? Un sérieux avertissement a tous les syndiqués de la Suisse. Publ. par le comité de la fédér. suisse d. synd. profess. Bern, Unionsdr. 8° (49) [331.88(494)]
- Thies, F. — 1904. — Die Osterkongresse der organisierten schweizerischen Arbeiterschaft. *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpol.* H. 7. (209—224) [331.88(494)(063)]

[331.88(73)]

- Mitchell, G. — 1903. — Organised labour, its problems, purposes and ideals, and the present and future of american wage earners. Philadelphia, Amer. Book a. Bible House 8 (436) S. 1-75 [331.88(73)]
- Erdősi, K. — 1904. — Szociális vezérkönyv katolikus legény-, ifjúsági- és munkásegyletek alakítására és vezetésére. (Guide pour la fondation et l'administration de cercles ouvriers et de la jeunesse catholiques. Budapest, Szt. István Társ. 8° (371) 4 K. 33188:28
- Gerigk, H. — 1904. — Christliche Gewerkschaft oder katholische Fachabteilung. Breslau, Aderholz 8° (58) M. 1.— [331.881:28]
- Lorin, H. — 1904. — I sindacati operai dei cattolici sociali. *Riv. inter. di scienze sociali* vol. 34. (3—17) [331.88:28]
- Müller, O. — 1904. — Katholische Arbeitervereine. Ihre Notwendigkeit, Aufgaben und Mittel 2. Aufl, München-Gladbach, Volksverein f. d. kath. Deutschland 8° (96) M. —40 *Sociale Tagesfragen* H. 19—22. [331.88:28]
- Rhenanns. — 1904. — Christliche Gewerkschaften oder Fachabteilungen in katholischen Arbeitervereinen? Ein Wort zur Aufklärung. Köln, Bachem 8° (96) M. 1.— [331.88:28]
- Rigola, R. — 1904. — Le associazioni di mestiere e il partito socialista. *Socialismo* vol. 3. (50—53) [331.88:335]
- Low, A. M. — 1904. — Labor unions and British industry. *Bulletin Bureau of Labor*, No. 50, (1—103.) 331.88:338(42)
- Schulz, M. v. — 1904. — Koalitionsrecht! Leipzig, F. Dietrich 8° (15) M. —15. *Sozialer Fortschritt* H. 2. [331.88:34]
- Warne, F. J. — 1904. — The union movement among coal mine workers. *Bulletin Bureau of Labor*. No. 51, (380—414.) [331.88:553.2(93)]
- [. . . . . — 1903. — Relazione del 2-o congresso nazionale degli operai metallurgici italiani in Milano, 17—20 maggio 1903. Roma, tip. Operaia Romana (16° (102) 25 c. [331.88:669(45)]
- Cohn, L. — 1904. — Gewerkschaftliche Organisations- und Lohnkampfpolitik der deutschen Metall-Arbeiter. Berlin, E. Ebering 8° (87) M. 2:40 *Rechts- u. Staatswiss. Studien*, veröff. v. A. Ebering. H. 22. 331.881:67(43)
- Bueck, v. — 1904. — Die Organisation der Arbeitgeber. Berlin, J. Guttentag 8° (89) M. 1:20 [331.882(43)]
- Briquet, R. — 1904. — La grève et le contrat de Travail. — *Rev. socialiste*, juin. (723—737.) [331.89]
- Greulich, H. — 1904. — La grève générale. — *Avenir social*, mars (93—103.) [331.89]
- Legien, K. — 1904. — Die Ursachen der letzten Streiks und Aussperungen, — *Neue Zeit*, Bd. 2. (100—109.) [331.89(43)]
- Mehring, F. — 1904. — Der Streik im Crimmitschau. — *Neue Zeit*, 14. [331.89(43)]
- Umbreit, P. — 1904. — La grève de Crimmitschau. — *Mouvement socialiste* no. 133 (269—285.) 331.89(43)
- Croner, J. — 1904. — Streik und Aussperrung der Metallarbeiter in Berlin. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik* Bd. 27. (391—396.) [331.89(431)]
- Ettinger, M. — 1904. — Der Streik in der Herrenkleiderkonfektion. — *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Sozialpol. u. Verw.* H. 2 (221—249.) [331.89(436)]
- de Rocquigny, Comte. — 1904. — Les résultats des grèves en Italie. *Mnsée social.* (97—116.) [331.89 45]
- [. . . . . — 1904. — Werkstakingen en uitsluitingen in Nederland gedurende 1903. 's-Gravenh. Boekhandel v. h. Gebr. Belinfante (43) 8°. Bi joegsel v. het *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de statistiek* afl. 7. [331.89(492)]
- [. . . . . — 1904. — Lohnbewegungen und Streiks in der Schweiz v. J. 1903. Statist. Erhebungen veranzt. v. Sekretariat d. Schweiz. Gewerkschaftsbundes. *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Sozialpol.* H. 6. (169—179.) [331.89(494)]
- Magnani-Tedeschi, S. — 1904. — La lotta di classe nel Colorado. — *Socialismo*, Vol. 3. (152—153.) [331.89(788)]
- (Flüchtig, N.) — 1904. — Zur Frage des Generalstreiks. Von einem Lohnarbeiter. — *Neue Zeit* 14. [331.89:335]
- Kolb, W. — 1904. — Zur Frage des Generalstrikes. — *Sozialistische Monatshefte*, Bd. 1. (207—211.) [331.89:335]
- Vermaut, R. — 1903. — Les grèves des chemins de fer en Hollande en 1903. Courtrai, J. Vermaut, 8°. (VI—227) 3 fr. [331.89:385(492)]
- Ambon, G. — 1904. — Les fruits de l'indiscipline. *Monde économique*. (614—615.) [331.89:387.5(44)]

[331.94]

- Pournisi, M. — 1903. — L'Inspection du travail (thèse). Paris, Giard et Brière, 8° (170) [331.94]
- [. . . . . — 1903. — Rapports annuels de l'inspection du travail. Se arée 1902. Bruxelles, J. Lebègue et Cie; Soc. belge de librairie. 8° (V, 304) fr. 3.50 [331.94]
- [. . . . . — 1904. — Verslagen van de inspecteurs van den arbeid in het koninkrijk der Nederlanden over 1901 en 1902. Uitgeg. door het Department van binnenlandsche zaken 2 dln. 's-Gravenh, Gebr. Belinfante 8° (16 en 1—566, 2 en 567—1297) [331.94]
- [. . . . . — 1904. — Erhebungen der königl. bayerischen Fabriken- und Gewerbe-Inspektoren über die wirthschaftliche Lage der gewerblichen Arbeiter Bayerns. Tl. 1. Arbeitsgelegenheit, Arbeitsnachweis, Arbeitslosenfürsorge. München, Th. Ackermann 8°. (46) M. 1.40. [331.94(43.3)]
- Susini, J. — 1903. — L'Inspection du travail en Belgique. Paris, Jouve 8° (II, 202) [331.94(493)]
- [. . . . . — 1904. — Jahresbericht, 9. des Arbeiter-Sekretariats Nürnberg, nebst Berichten über die Gewerkschaftsorganisationen, Lohnkämpfe, das Gewerbebericht etc., etc. Geschäftsjahr 1903. Nürnberg, Arbeiter-Sekretariat 8°. (III, 79) M. —.50. [331.955(43.8)]
- Roué, P. — 1903. — Code domestique. Maîtres et Serviteurs; Bureaux de placement. Paris, Dujarric et Co., 18, (102) 2 f. 50. [331.96]
- [. . . . . — 1904. — Geschäftsbericht 5. des Arbeits- und Dienstvermittlungsamtes der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien f. d. J. 1903. Wien, Gerlach & Co. in Komm. 4° (31) M. 1.—. [331.96(436.1)]
- [. . . . . — 1904. — Conseil supérieur du travail nov. 1903. Paris, Impr. Nat. 4° (XVIII—225). [331.98]
- [. . . . . — 1903. — Atti del consiglio superiore del lavoro, la sessione ord. d. anno 1903. Minist. d. agricolt. ind. e commercio. Roma, tip. Naz. di Berbero 4° (103). Pubbl. d. uff. d. lavoro, serie A. no 1. [331.98(45)]
- [. . . . . — 1904. — Return showing number of workmen's trains running on all railways within Metropolitan area, distance run, fares charged. London, Eyre & Spottiswood 9 d. [331.991(42)]

Pénz és hitel.

Économie financière. Finanzwesen. Finances. Finanzen.

- Patient, B. — 1904. — La Monnaie, la Banque et le Change aux colonies françaises, conférence. Nancy, impr. Pierron 8° (16) [332(44—5)]
- Schulte, A. — 1904. — Die Fugger in Rom 1495—1523. Mit Studien z. Geschichte d. kirchlichen Finanzwesens jener Zeit. 2 Bde. Leipzig, Duncker & Humblot 8° (XI, 308, XI, 247) M. 13.—. [332(45)]
- Mavor, G. — 1904. — Recent financial movements in the United States. — *Economic Journ.* no. 54 (169—187) [332(73)]
- Buff, S. — 1904. — Das Kontokorrentgeschäft im deutschen Bankgewerbe. Stuttgart, Cotta Nachf. 8° (XII, 126) M. 2.80. — *Münchener volkswirtsch. Studien*, Stück 61. [332.1(43)]
- Löwe, A. K. — 1904. — Oesterreichs Banken im J. 1902. — *Statist. Monatsschrift*, 49—68. [332.1(436)]
- Mc Farland Davis, A. — 1904. — The Fund at Boston in New England. 1681. — *Quart. Journ. of Economics* no. 2 (255—268). [332.1(73)»1681«]
- Lessing, H. — 1904. — Die Organisation der Bank von Frankreich. — *Ann. d. Deutschen Reichs* 5. (361—396) [332.11(44)]
- Trobert, J. — 1903. — De l'orientation actuelle de l'activité des banques de dépôt en Angleterre, en Allemagne, en France (thèse). Paris, Giard et Brière, 8° (179) [332.13]
- Warschauer, O. — 1904. — Das Depositenbankwesen in Deutschland, mit bes. Berücksicht. der Spareinlagen. — *Jahrbb. f. Nationalökonomie u. Statistik*. Bd. 27 (433—487). [332.13(43)]
- Hamilton, J. H. — 1904. — Savings and savings institutions. New York, Macmillan Co. 8° (436) 10 f. [332.2]
- Mayet, P. — 1904. — Lotterie und Sparen. Vortrag. Berlin, C. Heymann. 8° (38) M. —.60. [332.2 : 336.38]

- De Malarce A. — 1904. — Pour le bien des caisses d'épargne. — *Journ. d. économistes*, janv. (88—90). [332.21]
- Gilbault, H. — 1904. — La mutualité à l'école. Guide pratique. Préf. de J. C. C a v é. Paris, Cornély et Co. 8° (VI, 74). [332.23]
- Sieveling, H. — 1904. — J. G. Büsch und seine Abhandlung von dem Geldumlauf. — *Jahrb. f. Gesetzg., Verw. u. Volkswirtsch.*, H. 1 (77—115) H. 2 (123—160). [332.4(01)]
- Whitacker, A. C. — 1904. — The Ricardian view of gold movements and prof. Laughlin's view of money. *Quart. Journ. of Economics*, no. 2. (220—225). [332.4(01)]
- Witte, de A. — 1903. — Les relations monétaires entre l'Italie et les provinces belges au moyen âge et à l'époque moderne. Milan, L. F. Cogliati. 8° (16) 2 fr. [332.4(493 : 49)]
- Turpeau, J. — 1904. — La nouvelle monnaie de nickel. — *Monde économique* (3. 4). [332.41]
- Barrême, J. — 1904. — Exposé d'un projet d'union monétaire universelle sur la base du bimétallisme or et argent. Préf. de Ch. Brouilhet. Lyon, impr. du Salut public 8° (VII, 141) [332.42]
- Riedl, R. — 1904. — Die Währungsreform in Österreich-Ungarn. 1. — *Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. u. Volkswirtsch.* H. 2 (179—212). [332.42(436)]
- Piatt, A. Andrew. — 1903. — The end of the Mexican dollar. — *Quart. Journ. of Economics*, no. 3 (321—356). [331.42(72)]
- Mitjaville, H. — 1904. — La Crise du change en Espagne (thèse). Bordeaux, impr. Gounouilh, 8° (231). [332.45(46)]
- Polack, G. — 1903. — L'Espagne régénérée par l'assainissement de la monnaie, suivi du projet de loi 21 octobre 1903. de M. Villaverde. Paris, Avenel. 8° (29) 50 c. [332.45(46)]
- Lara, H. A. — 1904. — La Question du change à la Guadeloupe, conférence. Saint-Amand (Cher), impr. Pivoteau et fils. 16° (31) [332.45(729.7)]
- [. . . . . — 1904. — Administration des monnaies de Belgique. Rapport. Bruxelles, impr. F. Vanbuggenhoudt 8° (86) [332.46]
- Mitchell, W. C. — 1904. — The real issues in the quantity-theory controversy. — *Journ. of Pol. Economy*, no. 3. (403—408) [332.5]
- [. . . . . — 1903. — Association pour la défense des détenteurs de fonds publics. Rapport. Anvers, impr. C. De Cauwer. 8° (207) fr. 2.5) [332.6(062)]
- Ingall, G. D. a. Withers, G. — 1904. — Stock exchange. London, E. Arnould 8° (304) 5/— net. [332.61]
- Chevilliard, G. — 1904. — Le »stock exchange«, les usages de la place de Londres et les fonds anglais. London, E. Wilson. 8° 10/6 net. [332.61(42.1)]
- G. H. — 1904. — Notes pratiques sur les opérations à terme. Bruxelles, impr. G. Fischlin. 12° (19). 1 fr. — *Ex. Courrier de la Bourse et de la banque*. [332.64]
- Ruhland, G. — 1904. — A papirosbuza hatása a gabonaárakra. Ford. Árkövy R., bevezette Zselinszky R. gróf. (Les marchés à terme et les prix du blé). Budapest, Eggenberger bizom. 8° (154) 2 K. [332.64]
- Deutsch, H. — 1904. — Arbitrage in bullion, coins, bills, stocks, shares, options. Containing summary of relations between London money market and other money market of the world. London, E. Wilson 8° (184) 10/6 net. [332.65]
- Krauss, F. — 1904. — Eine Schrift über den Kredit nebst einem Vorschlage zur Organisation durch eine neue Anordnung der Zettelgeldausgabe. Wien, F. Deuticke. 8° (52) M. 1.— [332.7]
- Nachod, W. — 1904. — Die Organisation des Reisekredits, Kreditbrief, Cirkular-kreditbrief und Reisescheck. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Fd. 21 (823—830). [332.7]
- Cavacchioli, B. — 1904. — Il credito agrario. Sassari, tip. Scanu 8° (30) [332.71]
- [. . . . . — 1904. — Atti della commissione consultativa per il credito agrario, sessione 1903. Minist. di agricolt. ind. e commercio. Roma, tip. Naz di Bertero. 8° (137). L. 1. *Ann. d. credito e d. previdenza*. [332.71(45)]
- Malherbe, G. — 1904. — Les caisses de crédit foncier. Etude théorique et monographique sur le rôle des sociétés d'habitations ouvrières pour la solution du problème du crédit foncier. Bruxelles, Société belge de librairie 8° (16) 1 fr. [332.72]

[332.72]

- Swatek, H. — 1904. — Urkredit, ein billiger und einfacher Hypothekarkredit. Budweis, »Moldavia« 8° (10) M.—50. [332.72]
- Vliebergh E. — 1904. — Le crédit foncier rural au »Boerenbond« *Rev. sociale catholique* (65—77) [132.72]
- Norris, W. E. Credit of the county. London, Methuen 8° 6 d. [332.73]
- Gilman, Th. — 1904. — The clearing house system, *Journ. of Pol. Economy* N° 2. (203—224.) [332.78]
- Cassel, G. — 1903. — The nature and necessity of interest. New-York. Macmillan 8° (188) \$ 1.90. [332.81(01)]
- Lefemine, V. — 1904. — L'usura nel mezzogiorno. *Socialismo*, vol. 3 (100—103) [332.82(45)]
- Uittenbusch, J. — 1904. — L'Eglise et l'usure. *Rev. sociale catholique* (83—92) [332.82 : 26]

Tulajdon.

Propriété. Eigentum. Property. Proprietà.

- De Koninckx, A. — 1904. — Bulletin de la propriété. Relevé des ventes publiques immobilières faites pendant l'année 1903. Anvers, impr. De Koninckx 8° (109) fr. 250. [333]
- Black, H. — 1904. — Das Gesetz des abnehmenden Bodenertrags bis John Stuart Mill. — *Ann. d. Deutschen Reichs*. 2, 3. [333 : (01)]
- Brentano, L. — 1904. — Zur Genealogie der Angriffe auf das Eigentum. (Glaser F. Die Franziskanische Bewegung.) — *Arch. f. Sozialwissenschaft*. H. 1. (251—271). [333(01)]
- [. . . . . — 1904. — Die neue irische Agrargesetzgebung. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft*. H. 2. (369—377). [333(415)]
- [. . . . . — 1904. — Irish land commission. Return of proceedings under Land Law &c. Acts during Nov. 1903. London, Eyre & Spottiswood. 1½ d. [333(415)]
- Bonn, M. J. — 1904. — Die irische Agrarfrage. — 1. Das heutige Irland. — *Arch. f. Sozialwissenschaft* 1. (140—172). [333(415)]
- Berolzheimer, F. — 1904. — Das Vermögen. Juristische Feststellung einiger Wirtschaftsgrundbegriffe. — *Ann. d. Deutschen Reichs* 6. (437—453) 7. (516—552). [333 : 34]
- Golliez Th. — 1904. — Les origines du droit de propriété et le Japon. — *Rev. sociale catholique* (180—188, 227—234). [333 : (52)]
- Alfassa, G. — 1904. — Quarante ans d' propriété collective. Paysans russes. — *Ann. d. sciences politiques*, janv. (31—56). [333.1(47)]
- Borde F. — 1904. — Ligue pour la nationalisation du sol. — *Rev. du socialisme rationnel*. janv. (285—297), févr. (337—345). [333.12]
- Timmermann, W. — 1904. — Was will die Bodenreform? Wodurch erstrebt sie eine Besserung der Wohnungsverhältnisse? Mit Vorw. v. A. D a m a s c h k e. Leipzig, F. Dietrich 8° (15). M. —15. — *Sozialer Fortschritt*. H. 3. [333.12]
- Wismüller, F. X. — 1904. — Geschichte der Teilung in Gemeinländereien in Bayern. Preisgekrönt. Stuttgart, Cotta Nachf. 8° (X, 253). M. 6.—. — *Münchener volkswirtsch. Studien*. Stück 62. [333.2(433)]
- Kovács G. — 1904. — Az orosz mir-szervezet szocialgazdaságtani értéke. (Valeur économique-sociale du »Mir« russe.) — *Közgazdasági Szemle* 6. (415—462). [333.2(47)]
- Goria, G. — 1904. — Proprietari e fittaiuli in Inghilterra — *Riv. intern. di Scienze sociali*. Vol. 35 (178—185). [333.3(42)]
- Davies, A. F. — 1904. — Land values and ownership in Philadelphia. — *Bulletin Bureau of Labor*, no. 50 (104—131) [333.3(747)]
- Marcusen, W. — 1904. — Einige neue Vorschläge zur Boden-Entschuldungsfrage. — *Schweiz. Bl. f. Wirtsch. u. Sozialpol.* H. 11 (339—354). [333.33]
- Freiburg, G. — 1904. — La Propriété foncière de l'avenir. Gannat, impr. Marion 8° (36). [333.5]
- Goisson, A. — 1903. — Du remembrement de la propriété foncière dans les pays germaniques (thèse). Paris, Larose. 8° (VI—349) [333.9(43)]
- Mangoldt, K. v. — 1904. — Die städtische Bodenfrage. Eine Übersicht. Vortrag. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 8° (30) M. —50. [333.6]

Habersbrunner, F. — 1904. — Die wirtschaftliche Bedeutung der Terrainsspekulation, insbes. der Terraingesellschaften in Rücksicht auf d. Gesetzentwurf. die Grundwertabgabe betr. u. d. Antrag Schirnier u. Genossen, die Beteiligung v. Staat u. Gemeinde am »unverdienten Wertzuwachs« v. Grund u. Boden betr. München, Lindauer 8° (24) M. — 30. [333.6]

Muckenthaler, G. — 1904. — Wert-Tabellen zur Berechnung des Grund- und Bodenwertes sowie der Wohngebäude in München. München (G. Lindauer). 8°. [333.6:51(433)]

Munkáslakás-ügy.

Habitations ouvrières. Arbeiterwohnungswesen. Housing question.

Case operaie.

Chastaing, L. — 1904. — Habitations à bon marché. *Monde économique* (483—484). [333.32]

de Forest, R. W. — 1904. — Recent progress in tenementhouse reform. — *Ann. of the Amer. Academy of Pol. a. Soc. science*. No. 2. (103—116). 333.32

de Forest, R. W. & Veiller, L. editors. — 1903. — The tenement house problem, incl. the report of the New-York State tenement house commission of 1900. New-York, Macmillan Co. 8° (XXXI, 986). [333.32]

Johnson, S. G. Sir. — 1904. — The housing question. — *Economic Rev.* No. 2. (178—187). [333.32]

Lahor, J. — S. D. — Les Habitations à bon marché et un art nouveau pour le peuple. Paris, Larousse. 8° (104) 2 fr. [333.32]

Wolff, H. W. — 1904. — Professor Fuchs on municipal housing. — *Economic Rev.* No. 2. (206—208). [333.32]

Lehwess, W. — 1904. — Englische Arbeiterwohnungen. Ihre sozialen u. gesetzl. Bedingungen, Geschichte u. bauliche Gestaltung. Berlin, Ernst & Sohn 8° (100) M. 3.—. — Ex: *Zeitschr. f. Bauwesen*. 333.32(42)

Marr, T. R. — 1904. — Housing conditions in Manchester and Salford. Report. London, Sherratt & H. 8°. 1/— net. [333.32(42)]

Fuster, E. — 1903. — L'Habitation ouvrière et les Pouvoirs publics en Allemagne. Paris, Berger-Levrault. 8° (78) 1 fr. 25. [333.32(43)]

Mason, F. B. — 1904. — The ecclesiastic commission and London housing. — *Economic Rev.* No. 2. (211—213). [333.32(431)]

Fehlinger, H. — 1904. — Wohnungsverhältnisse in österreichischen Mittelstädten. — *Ann. d. Deutschen Reichs* 3. (336—338) [333.32(436)]

[. . . . . — 1904. — Schulpe György és a munkáslakásügy. Irta egy pozsonyi polgár. (Schulpe György et la question des habitations ouvrières.) Pozsony, Heckenast G. utódai bizom. 8° (49) 80 f. [333.32(439)]

[. . . . . — 1904. — Comité officiel de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de Saint-Gilles. Rapport annuel. Bruxelles impr. A. R. De Ghilge et Cie. 8° (95). [333.32(493.2)]

Werbrouck, G. A. — 1904. — Werkmanswoningen, onderlinge bijstand, werken van vooruitzicht. Beschermingscomiteit van het arrondissement Ypern, jaar 1903. Verslag in uitvoering van artikel 3 der wet van 9 Oogst 1889 voorgedragen in zitting van 14 Februari 1904. Yper drukkerij Callewaert. De Meulenaere. 8° (56) 333.32(493.3)

[. . . . . — 1903. — Comité officiel de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance (loi du 9 août 1889) des cantons de Binche et de Merbes-De-Chateau. Rapport sur l'Exercice 1902. Frameries, impr. Dufrane-Friart 8° (36) 333.32(493.5)

[. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières institutions de prévoyance et allocations de vieillesse, des cantons de Mons, de Lens et de Paturages (est), rapport annuel 1903. Mons, impr. Thiemann-Vleminckx. 8°. (34) [333.32(493.5)]

[. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et institutions de prévoyance des cantons de Chatelet et de Gosselies, institué par la loi du 9 août 1889. Rapports sur les opérations de l'exercice 1903. Farciennes, impr. Ed. Lessoye. 12° (27) [333.32(493.5)]

[. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Tongres. Enquête sur la situation hygiénique de l'arrondissement. Hasselt, impr. M. Ceysens 8° (54) [333.32(493.7)]

Szövetkezés.

Coopération. Genossenschaftswesen. Coöperation. Cooperazione.

- Bellec — 1904. — La vie du coopérateur militant. *Avenir social*, mars (128—129.) [334]
- Miglioli, G. — 1903. — Lo spirito di associazione nella storia di un commune italiano. *Riv. ital. di Sociologia*, anno 7. (607—623) [334]
- Neudörfer, O. — 1904. — Neuere Schriften über Genossenschaftswesen. *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Socialpol. u. Verw.* H. 2. (253—256) [334]
- [. . . . . — 1903. — Un exemple de coopération bourgeoise. *Rev. sociale catholique* (1—4) [334]
- [. . . . . — 1904. — Congrès de l'alliance coopérative internationale. *Avenir social*, mars (129—130) [334(063)]
- [. . . . . — 1904. — Congrès de la Fédération des sociétés coopératives. *Avenir social*, avril (168—173.) [334(063)]
- Buffoli, L. — 1904. — Lo sviluppo della cooperazione in Europa. Milano, tip. d. Operai 16° (38) [334(4)]
- Elm, A. v. — 1904. — Ein Markstein in der Geschichte der deutschen Genossenschaftsbewegung. *Socialistische Monatshefte* Bd. 1. (259—263) [334(43)]
- Boeck, G. Congrès coopératif Trad. par L. Remy *Mouvement socialiste*, N° 134 (440—445) [334(43)(063)]
- [. . . . . — 1904. — Le mouvement coopératif en France en 1903. *Avenir social*, avril (174—177.) [334(44)]
- [. . . . . — 1904. — Almanach de la coopération française pour 1904. (12e année) publié par le comité central de l'Union coopérative des sociétés françaises de consommation. Edité par Gide, avec la collaboration de MM. de Boyve, Cernesson, Daude-Bancel, Deherme etc. Paris, impr. Mangeot 40c. [334(44)(099)]
- Marie, A. — 1904. — Les fédérations cooperatives régionales. *Mouvement socialiste* No. 136. (97—111) [334(44)(062)]
- [. . . . . — 1904. — La coopération et le socialisme autrichien. *Avenir social*, janv. (38) 334 : 335(436)
- Havenstein, — 1904. — Beiträge zum landwirtschaftlichen Schul- und Genossenschaftswesen. Bonn, C. Georgi 8° (VII, 256) M. 3.60 [334 : 63]
- Heiss, Cl. — 1904. — Eine theoretische Würdigung des landwirtschaftlichen Genossenschaftswesens in Deutschland. *Jahrb. f. Gesetzgeb. Verw. u. Volkswirtsch.* H. 2. (285—304) [334 : 63]
- Molteni, G. — 1904. L'ordinamento agricolo nel Belgio. *Riv. intern. di Scienze sociali* vol. 43—57 [334 : 63(493)]
- [. . . . . — 1904. — William Maxwell. *Avenir social*, avr. (180—181.) [334 : 92]
- [. . . . . — 1904. — Rapport de l'exercice 1903, de «Le Foyer» société coopérative pour faciliter l'acquisition d'habitations ouvrières. Bruxelles, 28 rue Locquenghien 8° (16) [334.1]
- Kromrey, M. — 1904. — Baugenossenschaften und der Berliner Spar- und Bauverein. Diss. Berlin, Prager 8° (VIII, 95) M. 2.—. [334.1(43.1)]
- Bonnefoy, V. — 1903. — Les Banques populaires de la Ligne de la mutualité générale et l'Enrichissement populaire par des moyens multiples. Les caisses de crédit agricole et l'Etat. Sens, impr. Miriam, 8° (16) [334.2]
- Malherbe, G. — 1904. — L'assurance mutuelle du bétail bovin. Etudes monographiques sur les sociétés mutuelles d'assurance du bétail bovin dans le Hainaut. Bruxelles, Soc. belge de librairie. 8° (25) 1 fr. [334.3 : 63.621]
- Gide, Ch. — 1904. — Les Sociétés coopératives de consommation. Paris, Colin 16° (VII, 193) 2 fr. 50. Bibl. du *Musée social*. [334.5]
- Serwy, V. — 1904. — Les raisons d'être d'une Fédération de sociétés coopératives. Gand, Soc. coopérative Volksdrukkerij. 16° (8) 2 c. [334.5(062)]
- Letourneur — 1904. — L'association coopérative de consommation des employés civils de l'état, du département de la Seine et de la ville de Paris. — *Journ. d. Economistes*, mars (403—410). [334.5(44:36)(062)]
- [. . . . . — 1904. — L'Union suisse des sociétés de consommation. — *Avenir social*, mars (124—127.) [334.5(494)(062)]
- Malherbe, G. — 1904. — Les coopérations agricoles d'achat et d'outillage. Monographie du syndicat coopératif d'achat et d'outillage agricole de Lorette à Ath. Bruxelles, Soc. belge de librairie 8° (52) 1 fr. [334.9 : 63]

[334.6(44)]

- Chastaing, L. — 1904. — Les coopératives de production en France. — *Monde économique* (263—264) [334.6(44)]
- Lambert, P. — 1904. — L'Action syndicale et les Coopératives de production, contenant un avant-propos, un exposé des théories syndicalistes en matière de coopération, un projet de statuts type, actes constitutifs, règlement etc., ainsi que le titre III de la loi du 24 juillet 1867 relatif aux sociétés à capital variable, l'art. de la loi du 1er août 1893 modifiant la loi du 24 juillet 1867, le décret du 4 juin 1888 relatif aux adjudications, l'article unique de la loi du 29 juillet 1893 et l'article 9 du code de commerce. Angers, impr. Hudon frères 8° (38). [334.6 : 331.88]
- [. . . . . — 1904. — s. d. Les coopératives de campagne. Pourquoi elles ne devraient pas exister. Tours, impr. Deslis frères, 8° (15) [334.6 : 63]
- Sabatier, G. — 1903. — Etude sur les sociétés coopératives de production agricole en France (thèse), Paris, impr. et libr. Pedone 8° (167.) [334.6 : 63(44)]
- [. . . . . — 1903. — Convegno per trattare dell'organizzazione delle vendite collettive indetto dalla federazione italiana dei consorzi agrari, Udine 7 settembre 1903. Resoconto. Roma, Unione coop. editr. 8° (68) [334.6 : 63(45)]
- Dubois, E. — 1903. — Les associations agricoles en Belgique. — *Rev. sociale catholique*, nov. (11—17.) [334.6 : 63(493)]
- Malherbe, G. — 1904. — Les syndicats de planteurs de tabac. Bruxelles, Soc. belge de librairie. 8° (32) 1 fr. [334.6 : 63.346.11]
- Theunis, A. — 1904. — Quote-part des fournisseurs de lait dans une laiterie coopérative, du chef de la fabrication et de la vente du beurre. Brecht, impr. L. Braechmans 8° (20). [Ex: *Rev. Gén. agronomique de Louvain*.] [334.6 : 63.7]
- Contenson, L. de. — 1904. — La Mutualité professionnelle, conférence. Paris, imp. Féron-Vrau. 16° (24). [334.7]
- Dedé, E. — 1904. — Les sociétés de secours mutuel. Leur rôle économique et social. Préf. du comte A. de Mun. Paris, impr. Féron-Vrau. 16° (XVII, 335) 3 fr. [334.7]
- Du Sart, Baron R. — 1904. — Questions de mutualité. — *Rev. sociale catholique* (132—137). [334.7]
- Malherbe, G. — 1904. — Les caisses de retraite. Quelques conseils pratiques aux fondateurs et administrateurs de sociétés de retraite. Bruxelles, Soc. belge de librairie. 8° (10) 1 fr. *Publ. du Cercle d'études sociales de Binche*. [334.7]
- Malherbe, G. — 1904. — La comptabilité des sociétés de secours mutuels. Etudes théoriques et pratiques sur la tenue des livres d'une société de secours mutuels, Bruxelles, Soc. belge de librairie. 8° (31) 1 fr. [334.7]
- Malherbe, G. — 1904. — Mutualité et réassurance. Une conception nouvelle de la réassurance en mutualité. Bruxelles, Soc. belge de librairie. 8° (12) 1 fr. [334.7]
- [. . . . . — 1903. — Reports for 1902 on friendly societies, workmen's compensation schemes, industrial and provident societies. Bart B. Industrial and provident societies. London, Eyre & Spottiswood, 1/10. [334.7(42)]
- Löwe, A. K. — 1903. — Die Gebarungsergebnisse bei den Alterssparkassen Oesterreichs von der Gründung bis 1902. — *Statist. Monatsschrift*, (35—49.) [334.7(436)]
- [. . . . . — 1904. — Atti del consiglio della previdenza, 3a sessione del 1903. Min^{ist}. d. agricolt., industria e comm. Roma, tip. Naz. di Bertero, 8° (662) — *Ann. d. credito e previdenza*, anno 1903, no. 52. [334.7(45)(061)]
- Chabbert, G. — 1903. — Notes sur la mutualité dans l'armée. Limoges, Charles-Lavauzelle, 16° (101) 1 fr. [334.7 : 355]
- Delaire, A. — S. D. — La femme et la mutualité; l'Union mutualité des femmes de France. Paris, Réforme sociale, 5 c. [334.7 : 396]
- Malherbe, G. — 1904. — Le service médical et pharmaceutique en mutualité. Etude sur les diverses questions que soulève le problème de l'organisation du service médical et pharmaceutique en mutualité. Bruxelles, Soc. belge de librairie, 8°, (20.) 1 fr. — *Publ. du Cercle d'études sociales de Binche*. [334.7 : 61]
- Hué, O. — 1903. — Die preussische Regierung am Scheidewege. Der Entwurf des Knappschafts-Kassengesetzes. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (724—732.) [334.71 : 622(431)]
- Fáy Gy. — 1904. — Az országos gazdasági munkás- és cselédpénztár. (La caisse nationale des laboureurs et domestiques agricoles.) Budapest, Községi nyomda r.-t. 8° (112) 2 K. 20 f. — *Közigazgatási könyvtár* 5 évf. 8., 9. sz. [334.7 : 63(439)]

A közös államadóssági járulék megváltása.

Előszó.

Az ugynevezett közös államadóssági járulék, mely a magyar költségvetésben mint évenként állandó összegben visszatérő szükséglet, az osztrak költségvetésben pedig mint állandósított bevétel illetve fedezet szerepel, kétszeresen nehezedik a magyar államháztartásra.

Nem csak állami bevételeink igen tetemes részét emésztí fel a nélkül, hogy annak egyenértékét a magyar állam, a magyar nemzet javaiban feltalálhatnók,

sőt ezen sérelmet fokozza és növeli az a szégyenletes tény, hogy a magyar állam a külföld előtt is mint Ausztria tributáriusa tűnik fel.

Érthetetlen és megbocsájthatlan, hogy vezető államférfiaink nem használták fel a magyar államhitel rendezése utáni korszak kínálta első alkalmat arra, hogy a magyar államra ép oly szégyenletes, mint káros eme tributumnak még emlékeitől is megszabadítsák ezt a jobb sorsra érdemes nemzetet.

Politikai pályám kezdetén meleg érdeklődéssel fordultam ezen kérdés felé és bár a közeli siker minden reménye nélkül, de meggyőződésem egész erejével vonszoltam ezt a különben is, de főleg az én csekélységemhez mérten igen nagy kérdést a parlamenti forum elé.

Segítségemre jöttek az események, melyek Ausztriában az államadósság conversiójának eszméjét megérlelték és ezzel kapcsolatban az u. n. »magyar block« kérdését elsőrendű politikai actualitással ruházták fel.

Egyik elsőrangú közgazdasági tényezőnk figyelme az én igénytelen munkásságomat is felfedezte, mely az u. n. közös államadóssági járulék kérdéséhez fűződött és én — őszintén bevallva — igaz örömmel fogadtam azt a felhívást: adnék mielőbb részletesen indokolt szakvéleményt e művecske első pontjában szövegezett, üggyöntőkül felismert kérdésekről.

A felhívásnak tőlem telhető buzgalommal igyekeztem megfelelni;

összeállítottam a nagy horderejű kérdés anyagát úgy, amint azt összekutatnom sikerült és igyekeztem megalkotott és meggyőződésemmé vált véleményemet az egybegyűjtött anyag segítségével úgy csoportosítani, hogy a magyar álláspont jogossága felismerésének útjára terelhessem, vagy legalább terelni segítsem azokat is, kik vagy a tényállás hiányosabb ismeretének, vagy más körülményeknek behatása alatt ennek felismerésétől még távol állanak.

Nem tartott ez a dolgozat igényt publicistikai jelentőségre; nem akart ez polemia lenni más hasonirányú, esetleg más conclusióra jutott politikai vagy szakdolgozatok érdemes szerzőivel szemben;

tárgyilagos és érvekre alapított véleményt kértek tőlem és én nem is óhajtottam egyebet nyújtani.

S mert ma, majdnem másfél évvel ezen vélemény írásba foglalása után, a közös államadóssági járulék rendezésének, illetve megváltásának kérdése még mindig stagnál, és hitem szerint a közvélemény erőteljesebb és követelőbb fellépése nélkül a megoldandó kérdések első sorából könnyen a hátulsó sorba kerülhet:

helyesnek és közérdekűnek vélem, ha ezt az igénytelen dolgozatot átadom a nyilvánosságnak, hogy ott ennek anyaga megerősítse, esetleg kiegészítse azoknak az időközben megjelent mindenestre ennél sokkal értékesebb hasonirányú, de nagyobb szabású műveknek hatását, melyeknek mindegyikén egy gondolat vonul át: »erősíteni, függetleníteni, ezeréves alkotmánya szerint teljes önállóságra jogosult hazánkat.«

Az igazság erejét nem gyöngítheti e művecske szerzőjének a feladat nagyságával szemben álló kicsinysége! Ezen tudattól áthatva hinne és remélnem kell, hogy talán egy porszemmel hozzájárulok állami önállóságunk épületének kiépítéséhez azzal is, ha a múlt év tavaszán egybeállított véleményt *most változatlanul közlöm.*

Lesz idő és mód más alkalommal és helyen arra, hogy az ellentétes véleményűek egymással szemben, de a magyar álláspont védelmében megküzdhessenek és talán nekem is meg fog adatni a Gondviseléstől, hogy ezen kérdés megoldása körüli küzdelemből részemem kivehessem és a magyar álláspont diadalát megérhessem.

Hála és köszönet azoknak, kik módot nyújtottak nekem arra, hogy e dolgozatot átadhassam annak, akit illet és érdekel, a »köz«-nek!

* * *

A kérdések fölvetése. A fölvetett kérdések a következők: van-e joga Magyarországnak azt követelni, hogy az egyesített u. n. közös államadósságnak egy része épségben fentartassék arra a célra, hogy ezt a részt Magyarország törleszthesse; másodszor ha igen, mely része az számszerűleg kifejezve az u. n. közös államadósságnak és ezzel összefüggésben, ha Magyarország az u. n. közös államadósság törlesztéséhez fizetett állandó évjárulékát készpénzfizetés által kívánja megváltani, mely kamatláb alapján tőkésítve kell a fizetést Ausztria javára teljesítenie.

Törvény-
értelmezés.

Mielőtt a kérdések érdemleges tárgyalásába belemennék, a vonatkozó törvények értelmezésére nézve kell a jogi helyzetet lehetőleg tisztázni. Ebből a célból az szükséges, hogy tisztáztassék az a jogi alap, a melyből kifolyólag Magyarországot az évjárulék fizetése terheli.

a) A járulék
elvállalása.

Míg 1848-ban Magyarország teljesen elutasította magától azt az osztrák követelést, hogy az osztrák államadósságok egy bizonyos részét magára vállalja, holott akkor csak elenyészően csekély résznek, t. i. 200 milliónak, illetve ez összeg évi kamatainak elvállalá-

sáról volt szó, addig az 1861. s 1866. évi fölíratok fentartva ugyan azt az elvet, hogy Magyarországot alkotmányos állásánál fogva oly adósságok, melyek az ország törvényszerű beleegyezése nélkül tétettek, szorosan jogilag nem terhelhetik, mégis kifejezik már Magyarországnak azt a készségét, hogy magasabb politikai szempontokból hajlandó az osztrák államadósság bizonyos részének teherviseléséhez hozzájárulni.

Ugyanezt a tiltakozást és ugyanezt a készséget világosan kifejezik az 1867 : XII. tcz.-nek 53—55. szakaszai, azonban kifejezetten minden jogi kötelezettség elismerése nélkül, méltányosság alapján és politikai tekintetektől azon czéllal, hogy az abszolút rendszer eljárása által összehalmozott súlyos terhek alatt ő Felsége többi országainak jóléte össze ne roskadjon és azon kifejezett maximalis határral, hogy csak azt hajlandó Magyarország teljesíteni, a mit tennie szabad, vagyis a mit Magyarország közgazdasági s pénzügyi helyzete tennie megenged.

Kifejezi az idézett törvény 55. szakasza azt is, hogy »egyedül ezen alapon« hajlandó Magyarország ő Felségének többi országaival az államadóssági teher egy részének elvállalása iránt egyezkedésbe bocsátkozni, majd pedig az 1867 : XV. tcz. bevezetése is világos utalással a most hivatkozott szakaszokra, újból rámutat arra, hogy a két állam közötti egyezkedés egyedül az 1867 ; XII. tcz. most jelzett jogalapján történt.

Ha tehát azt kutatjuk, hogy az 1867 : XV. törvényczikben Magyarország részéről elvállalt kötelezettségeknek mely jogi jellegük van, illetőleg hogy ez a törvény és az annak alapját képező megegyezés mely jogi minősítésre tarthat számot, akkor csakis a következő eredményekre juthatunk:

b) Egyoldalú kötelezés.

Magyarország 1867-ig nem volt kötelezve arra, hogy az osztrák államadósságoknak bármely részét is magára vállalja, minthogy ezen államadósságok Magyarország alkotmányos hozzájárulása nélkül kötöttek.

Nem is jogi, hanem méltányossági s politikai tekintetből vállal Magyarország 1867-ben részt az osztrák államadósságból, még pedig olyan részt, a melynek megszábasára ismét nem jogi tekintetek, hanem az osztrák tartományokra vonatkozó méltányossági s politikai szempontok irányadók, egybefüggésben természetesen Magyarország gazdasági ereje iránti kötelező tekintetekkel.

Ebből önként következik, hogy az 1867 : XV. tcz. és az annak alapját képező megegyezés nem jelent szerződést Magyarország és Ausztria között olyan értelemben, mintha Magyarországot már korábban terhelő kötelezettségeknek itt csak mérve és módozatai állapítottak volna meg, hanem Magyarország ebben a törvényben kizárólag saját önelhatározásából vállalt kötelezettséget az osztrák államadóssági teher bizonyos részének viselésére, vállalta pedig ezt a részt egyoldaluan és akarata szerint.

Ennélfogva az 1867 : XV. tcz.-ben hivatkozott megegyezés, valamint az a körülmény, hogy Ausztria az ezen törvénnyel párhuzamos, de nem teljesen azonos szövegű osztrák törvényt alkotott, nem azt jelenti, mintha Ausztria és Magyarország között — akár mint hitelező és adós, akár mint egyetemleges adóstársak között — szerződés jött volna létre, hanem ennek az eljárásnak egyedüli jogi

jelentősége az lehet, hogy Magyarország egyoldalúan Ausztria javára kötelezettséget vállalt és ezen kötelezettség elvállalását Ausztria tudomásul vette.

Hogy az 1867: XV. tcz.-nek egyedül ez és nem más lehet jogi jelentősége, azt nemcsak az ezen törvény parlamenti tárgyalása alkalmából a magyar törvényhozásban elhangzott számos nyilatkozat bizonyítja, hanem praegnansan juttatja kifejezésre az osztrák képviselőház egyik legtekintélyesebb tagjának, Herbstnek az osztrák képviselőház 1867. december elseji ülésében megtartott beszédének következő része:

»Die Herren werden Ungarn wohl nicht zwingen wollen, dass es jenen Absatz zu dem XII. Gesetzartikel, der sich bereits der kaiserlichen Sanction erfreut, ändere. So lange aber der besteht, so lange sagen die Ungarn: Ich werde keiner Verbindlichkeit entlassen, denn für mich besteht keine; aus dem Vertrage bin nur ich, Ungarn, der Obligirte, indem ich mich verpflichte, jährlich 29 Millionen zu zahlen, mit den Gläubigern wird aber der Vertrag nicht geschlossen . . . «
»wir vollziehen nicht die Enthebung Ungarns von der Verpflichtung zur Staatsschuld; wir sanctionieren auch nicht das, was geschehen ist; aber wir nehmen an die Uebernahme einer Verpflichtung, welche in der Zukunft jedenfalls als rechtliche Verpflichtung bestehen wird.«

Eltérések a magyar és az osztrák szöveg között.

Az 1867. évben történt megegyezés, illetőleg az 1867: XV. t.-cz. ezen jogi értelmezésének ezen irányban való kidomborítására és mindezek előrebocsátására azért van szükség, mert a jogi tényállás bírálásánál számolnunk kell avval a sajnálatos helyzettel is, hogy a magyar törvény és az azzal párhuzamos osztrák törvény szövege között több rendbeli eltérés mutatkozik, sőt az azonos intézkedések természetének és horderejének interpretációjánál is úgy 1867-ben, mint különösen azóta az osztrák és a magyar álláspont között lényeges eltérés constatálható, minélfogva már bevezetőleg ki kellett domborítanom azt a körülményt, hogy Magyarország 1867-ben egyoldalúan és saját elhatározásából vállalt hozzájárulást az osztrák államadósság terheihez, a miből következik, hogy a két törvény szövege közti eltérés esetén egyedül a magyar törvény szövege lehet irányadó, a mely az egy oldal kötelezést magában foglalja, nem pedig az osztrák törvényé, a mely csak a Magyarország részéről egyoldalúan történt lekötöztetésnek tudomásul vételét van hivatva kifejezni.

Viszont pedig, ha az indító okok és intentiók kutatásáról van szó, egyedül és kizárólag az az intentió lehet irányadó, a melylyel Magyarország a kötelezettséget vállalta, nem pedig az az intentió és az az értelmezés, a melylyel Ausztria a magyar korona országainak ezen egyoldalúan vállalt kötelezettségét az ő törvénytárába — nyíltan soha be nem vallott és utóbb Magyarország anyagi érdekei ellen irányított célzattal — befoglalta.

A magyar block kérdése.

Áttérek már most az érdemleges kérdések elsőjére, arra a kérdésre t. i., a mely épen napjainkban nagy actualitással bír, hogy t. i. van-e joga és mennyiben Magyarországnak arra, hogy Ausztriát a közös államadósság teljes tömegének átváltoztatásától, conversiójától eltilthassa? Van-e joga Ausztriát arra kényszeríteni, hogy a magyar államadóssági járuléknak megfelelő tőkeösszeget kötvények törleszthetése, ezeknek átváltoztatása és illetve convertálása céljából

Magyarország számára az 1868. évben megteremtett típusban változatlanul tartsa fenn? Nézetem az, hogy Magyarországnak ehhez joga van.

Ezt a nézetemet a következőkkel támogatom:

Az 1867: XV. t.-cz. 6. §-a mindkét rész számára t. i. »mind a magyar korona országainak, mind ő Felsége többi országainak, tetszésére hagyta, hogy államadóssági kamat-járulékukat adóssági kötvények törlesztése, vagy készpénzbeli tőke visszafizetés által csökkenthessék.«

a) *Egyenlő jogok.*

Abból, hogy a törvény a visszafizetés módozatainak megállapításánál teljesen egyenlő jogokat biztosított Magyarországnak és Ausztriának, világosan következik, hogy az az osztrák felfogás, mintha a ma fennálló közös államadósság Ausztriának olyan természetű adóssága lenne, a melynek esetleges átalakítása kérdésébe Magyarországnak semminemű beleszólása nincs, merőben alaptalan.

Ha ugyanis Magyarországnak megvan az a kétségtelen joga, hogy államadóssági évjárulékát épen úgy, mint Ausztria adóssági kötvények törlesztése által is egészben, vagy részben csökkenthesse, akkor ebből szükségképen következik, hogy joga van ahhoz is, miszerint azok az adóssági kötvények, a melyek a magyar államadóssági járulék tőkésített értékének megfelelnek, midaddig forgalomban maradjanak, a míg Magyarország a törvény 6. §-ában biztosított azzal a jogával, hogy ezeket az adóssági kötvényeket törlesztheti, nem él.

Viszont pedig másrésről világos e törvénytörzszakaszból az is, hogy Ausztriának csak annyiban van joga a közös államadóssági kötvény-állományát törleszteni, tehát más czímletekkel convertálni is, a mennyiben ezek az adóssági kötvények az osztrák államadóssági járulék tőkésített összegének felelnek meg.

Magyarország a közös államadósságnak csak kezelését bízta Ausztriára a nélkül azonban, hogy ezen tény által az ezen adósságra Magyarországot megillető érdemleges ingerentiájáról valaha is lemondott volna.

b) *Kezelés, convertálás.*

Világossá válik ez abból, ha az államadósságok kezelése és ellenőrzése tárgyában 1868. jun. 14-én kiadott osztrák törvény néhány intézkedését nézzük. Ennek a törvénynek bekezdése és 1. §-a magyar fordításban a következő:

A) A consolidált államadósság kezeléséről.

A consolidált államadósságok kezelését és annak kezelési költségeit illetőleg a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok miniszteriuma fölhatalmaztatik a magyar korona országainak ministeriumával a következő megegyezést létesíteni:

1. §. Miután az 1867. évi december 24-én létrejött megegyezés szerint a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok által elvállalt államadóssági járulék a közös pénzügyministeriumnak adandó át:

a) Ezen fizetéseknek átvétele, könyvelése, elszámolása és a törvényes rendeltetésnek megfelelő fölhasználása a közös pénzügyministerium ügykörébe tartozik.

b) Minden egyéb rendelkezés, mint: hitel-egységesítési és convertálási műveletek, valamint minden az eddigi consolidált államadósság tekintetében teendő törvényes intézkedések a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok pénzügyministeriumának hatáskörébe tartoznak.

Ebből a törvényből következő tények domborodnak ki és pedig egészen világosan;

1. Hogy az 1867: XV. t.-cz.-ben Magyarország a convertálási műveletek foganato-ítását nem bizta kizárólagossági joggal Ausztriára, mert hiszen, ha ezt már 1867-ben tette volna, ezen 1868-iki törvényre szükség nem lett volna.

2. Hogy osztrák felfogás szerint is Magyarországgal kötendő megegyezés lett volna szükséges ahhoz, hogy a convertálás tekintetében Ausztria egy oldalulag intézkedhessék. Ez a megegyezés pedig soha létre nem jött, mert az 1868. évi június 14-ikén hozott osztrák törvénynek megfelelő magyar törvény nincs, sohasem hozatott.

3. Hogy osztrák felfogás szerint is csak a két törvényhozás beleegyezésével engedhette volna át a magyar kormány Ausztriának a közös államadósság convertálására való kizárólagos rendelkezési jogot, — mert hiszen a törvény bevezetése felhatalmazást ad, — így tehát ez a jog Ausztriának átengedettnek még akkor sem volna tekinthető, ha a magyar kormány megfelelő magyar törvény felhatalmazása nélkül az osztrák törvényben szabályozott illetve csak contempláltnak tekinthető megegyezést az osztrák kormányval létesítette volna.

Ezen osztrák törvény tehát a legvilágosabb bizonyíték arra, hogy Magyarországnak az 1867: XV. t.-cz. értelmében joga volt a közös államadósság conversiójába bele szólni és hogy ezt a jogát tényleg soha nem adta fel. Amit Ausztriának átengedett, az egyedül a közös államadósság kezelése volt, de nem adta fel soha az államadósság bármely érdemleges megváltoztatására gyakorolható ingerentális jogát.

Hogy különben maguk az osztrákok az államadóssági járulék-
nak magyar részről fix összegben történt elvállalását 1867-ben sem tekintették olyan megegyezésnek, a melynek következése az lenne, mintha ezen járulék elvállalása által most már egy korábbi jogállapottól eltérő állapot létesült volna, és quasi egy ezelőtt közös államadósság pro futuro kizárólag osztrák államadóssággá változnék át kétségbe sem vonható, sőt ezen feltevés ellenkezője tűnik ki az osztrák regnicoláris küldöttség 1867. október 5-iki jelentéséből is.

Ebben a jelentésben a küldöttség különösen figyelmébe ajánlja a Reichsrathnak, hogy a szelvényadó tekintetében Ausztriának átengedett rendelkezési jog egyáltalában nem szolgálhat alapul olyan következtetésre »als wäre die allgemeine Staatsschuld eine Schuld der diesseitigen Ländern.«

Ugyanigy báró Hock is az osztrák urakházában 1867. december 19-én lefolytatott specziális tárgyalás alkalmával épen a 6. szakasz fölött folytatott vitánál kifejezetten kiemelte az urakháza pénzügyi bizottságának jegyzőkönyvéből, hogy a létező államadósság hitelezői csak az összállammal, nem pedig annak részeivel (mit seinen Hälften) állanak jogviszonyban s ha magyar álláspontból az összállam létezése ellen közjogi s alkotmányjogi szempontból tiltakoznunk is kell, de mégis megerősíti a magyar álláspontot ezen felszólalás is, mely abban concludál, hogy a jog nem egyedül Ausztriát, hanem épen úgy Magyarországot is a maga illetőségére nézve a törvények daczára változatlanul megilleti.

Hogy pedig Magyarországnak a 6. §-ban biztosított az a joga, ^{c) A 2. és 6. §-ok összefüggése.} miszerint államadóssági járulékát adóssági kötvények törlesztése által is csökkentheti, csakis az 1868-ban megteremtett czimletekkel vagyis az 5%-os kamatozású közös járadék törlesztése által gyakorolható, illetőleg, hogy Magyarországnak joga van követelni, miszerint államadósság kötvény törlesztési jogát sértetlenül gyakorolhassa ilyen 5%-os kötvények törlesztése alakjában, az világosan kitűnik a törvény 2. §-ának első bekezdéséből, amelyben »egyezségleg« állapított meg, hogy 1868. május 1-éig törvényjavaslat terjesztendő be a különféle adóssági czimek unificációjára iránt.

Tekintve, hogy Magyarország az 1868. évi unificatióból eredő minden haszonról Ausztria javára lemondott, a 2. §-ban foglalt eme kikötésnek egyedül az az értelme lehet, hogy Magyarország eleve biztosítani akarta magának azt a jogot, hogy a 6. szakaszban kifejezett kötvény-törlesztési jogát épen csak az 1868-ban megalkotandó czimletek törlesztése útján gyakorolhassa, illetőleg a 2. szakaszban foglalt fentemlitett egyezségről kikötésnél Magyarországot egyedül az az intentio vezette, hogy már akkor és ezen kikötés útján fixirozni akarta azt a kötvény-typust, a melyben a 6. §-ban részére biztosított kötvénytörlesztési jogot majdan az unificatio megtörténte után gyakorolhatja.

Hogy a 2. §. első bekezdésében foglalt ezen megegyezésnek egyedül ez a helyes értelmezése, az kitűnik először abból, hogy a magyar képviselőház a központi bizottság javaslata folytán kifejezetten kihagyta a törvényjavaslatból azt a rendelkezést, hogy az unificatio iránti ez a javaslat 1868-ban mind a két állam parlamentjei elé legyen terjesztendő: ezzel az elhatározásával kifejezvé azt, hogy az unificatiós törvényjavaslatnak előterjesztését csakis annyiban kívánja, a mennyiben Magyarországnak az unificatiohoz az 1867: XV. t. cz. szerint egyáltalán köze van; már pedig ehhez Magyarországnak épen ezen törvény értelmében csak annyiban volt köze, a mennyiben ez az unificatiós művelet volt megteremtendő azt a kötvénytípust, a melyben a törvény 6. §-ában biztosított kötvénytörlesztési jog gyakorolható volt.

Szembeötlő ez abból is, hogy az osztrák képviselőház kisebbségének vezérszónoka és a kormányjavaslat ellen irányuló kisebbségi javaslat betérjesztője, Skene 1867. deczember 12-iki beszédében világosan ráutalt arra, hogy a 2. §-ban foglalt megegyezés azt jelenti, hogy a magyaroknak ezen rendelkezés folytán még joguk lesz az osztrák ügyekbe beleszólni:

»Es wird zugleich vereinbart«, also positiv zwischen Ungarn und den diesseitigen Ländern vereinbart; was hat aber Ungarn daran für ein Interesse? Ist es nicht viel einfacher, zu sagen, dass man, wenn man schon den Ausgleich will, acceptirt, was Ungarn bietet, und dass man den Gedanken der Unification dermal gar nicht behandelt, sondern dass wir uns vorbehalten, zu unificiren, wie wir wollen?

Es wird ja von schweren Folgen sein, wenn der Vertrag wirklich in der Weise abgeschlossen wird. Wir sind dann in jeder Beziehung beengt; wir haben kein selbstständiges Verfügungsrecht und die Ungarn, die verhältnissmässig ihre Lasten erleichtert haben, wodurch die unsern eben bedeutend erschwert wurden, werden dann noch das Recht haben, in unsere Angelegenheit darein zu reden.«

Minthogy tehát Magyarországnak a törvényes megegyezés biztosította azt a jogát, hogy államadóssági járulékát kötvények törlesztése útján csökkentheti, és pedig épen úgy biztosította Magyarországnak, mint Ausztriának, ebből már magában véve is következik, hogy a közös államadósság kötvényeinek azon mennyisége, a mely a magyar államadóssági járuléknak felel meg, Magyarország által és csakis Magyarország által törleszthető.

Magyarországra nézve pedig ezen jognak gyakorlása közben korántsem lehet közömbös az, hogy vajjon milyen államadóssági kötvények törlesztése által szabadulhat hozzájárulási adósságától, épen ezért feltétlenül fixírozni kellett a címlettypusokat, a melyekben ez a törlesztés hatályosan történhetik; ez a fixírozás pedig, mint a 2. §. értelmezéséből láttuk, tényleg meg is történt.

A törvény 6. és 2. §-ainak egybevetéséből tehát jogszerűleg levonható az a következtetés, hogy Magyarországnak az ugynevezett magyar block fentartásához joga van, illetőleg a mi ezzel egyértelmű, hogy Ausztriának ezt a block-ot egyoldalúan nincs joga érinteni.

Minden ezzel ellenkező értelmezés azzal az eredménnyel járna, hogy Ausztria a Magyarországot a törvény 6. §-a szerint megillető azt a jogot, mely szerint adóssági járulékát szabad választása szerint vagy kötvénytörlesztés vagy készpénzfizetés útján válthatja meg, illusoriussá tehetné és Magyarországot arra szoríthatná, hogy ezen alternatív módozatok közül csakis az egyiket, t. i. a készpénzfizetés módját választhassa.

Megjegyzendőnek tartom azonban, noha tulajdonképen feladatom keretén kívül esik, hogy a mai viszonyok között ennek a kérdésnek inkább symbolisticus, mint gyakorlati jelentősége van.

d) A block-kérdés pénzügyi jelentősége.

A kérdés gyakorlati jelentősége nézetem szerint momentan azért csekély, mert arról, hogy az osztrák államadóssági címleteket ma pari alatt, tehát tőkemegtakarítással lehessen megszerezni (úgy, mint azt Lónyay tervezte, a ki a 70-es évek elején az 57 és $\frac{1}{2}$, illetve 67 és $\frac{1}{2}$ 0/0-on jegyzett közös papir, illetve ezüstjáradékot egy Magyarország részéről 6 0/0 mellett parin kibocsátandó kölcsön segélyével akarta convertálni és így 226 millió forint tőkemegtakarítást remélt elérhetni) szó sem lehet.

Ha pedig a törlesztendő címleteket 100-ért 100-al akarnók megváltani, akkor ugyanaz az eredményünk, mintha a járulék megváltásánál az 1867:XV. t.-cz. 6. §-ában engedett megváltási módok másikat, vagyis a készpénzbeli visszafizetési módot választanók és évi járulékunkat készpénzbeni visszafizetés által váltanók meg.

Különbség csak abban lenne, ha jogunk volna az államadóssági tartozás u. n. magyar blockjának hitelezőit bizonyos conversionalis műveletre kényszeríteni, a mire azonban Magyarországnak nézetem szerint nincs joga, mert bár jogos érdeke fűződik is ezen block fentartásához és bár kétségtelen joga van Ausztriával szemben ezen block fentartását követelni, viszont kétségtelen, hogy a kötvényhitelezőkkel szemben Magyarország közvetlen jogviszonyban nem áll és velük csak, mint magáuffél a magánféllel tárgyalhat. Megjegyzendő egyébként, hogy báró Hock által az osztrák urakháza már fentidézett ülésében előterjesztett pénzügyi bizottsági jelentés a 6. § t egyáltalában úgy értelmezte, hogy »unter den in §. 6.

erwähnten Rückzahlungen und Amortisationen »zwangsweise« und »imperative« nicht verstanden werden können.«

Áttérek már most a tulajdonképeni jogi s pénzügyi szempontból is sokkal jelentősebb arra a másik kérdésre, hogy Magyarország államadóssági járulékát akár készpénzben, akár kötvényekben mily kamatláb mellett tőkésítve törlesztheti?

A tőkésítés
kamatlába.

A vita a körül forog, hogy vajjon a tőkésítés az 1868-ban unificált járadékok brutto 5°/o kamatozása alapján történhetik-e, a mint ezt a magyar álláspont kívánja, avagy a capitalisatio alapja a 16°/o-os osztrák szelvényadóval csökkentett úgynevezett effectiv 4.2^o/o-es kamatláb, sőt a mennyiben ez későbbi pénzügyi műveletek által még csökkenne, a csökkenés által előálló ezen alacsony kamatláb mellett történjék-e?

Mielőtt erre a kérdésre válasz lenne adható, szükséges, hogy a kikötött járulék megállapításának előzményeivel foglalkozzunk.

a) Quota-arány
és praecipuum.

Általánosan ismeretes, hogy a magyar és osztrák kormányok között 1867 tavaszán létrejött első megegyezés azon az alapon állott, miszerint egy vegyes küldöttség meg fogja állapítani az államadósságok 1867. évi deczember 31-iki állapotát és ezen kiszámítás alapján a két pénzügyminister mindenik saját törvényhozása elé oly törvényjavaslatot fog terjeszteni, a mely szerint az államadósság szükségletének fedezésére Ausztria évenként 25 millió forintot tevő előzetes megterheltetést vállal (praecipuum) és a fenmaradt teherrészlet Ausztria és Magyarország között akként osztassék fel, a mint 70 aránylik a 30-hoz.

Noha ismeretes, mégis külön is kiemelendőnek tartom, hogy ebben az első egyezményben még arról, hogy az unificatio által előállandó pénzügyi előnyök, valamint a szelvényadó jövedelme Ausztriát illessék meg kizárólag, szó sem volt, a mennyiben tehát ez az első megegyezés törvényerőre emelkedett volna, abban az esetben Magyarország az unificatio és a szelvényadó jövedelmében quótaszerű kulcs szerint részesedett volna.

Az a kérdés már most, mely részről és mi volt az indító ok arra, hogy ezen első egyezmény helyett újabb olyan egyezmény kötött, a melynek szövegében sem a praecipuum, sem a quótaszerű arányszám többé megemlítve nincs, hanem Magyarország és egyedül Magyarország hozzájárulása van pontos összegben kifejezve.

Lónyay a »Bankügy«-ben az indító okot úgy adta elő, hogy a magyar bizottságnak tagjai határozottan ragaszkodtak azon állásponthoz, hogy a két ministerium között oly egyezés jöjjön létre, melynél fogva a magyar törvényhozás és ministerium az államadóssági ügyekkel többé semmi körülmények közt ne foglalkozzék.

Ugyanez a szempont a magyar képviselőházi tárgyalások alkalmával igen gyakran kifejeződik, a mennyiben a szónokok több ízben hangsúlyozzák, hogy Magyarország részéről inkább lemondanak az unificatióból származható minden előnynek Magyarországot a quóta szerint megillető részéről, pusztán azért, hogy végre Ausztriával fix megállapodás jöjjön létre és hogy az unificatió elnevezett művelettel a hitelezőknek az unificatio keretében történendő kizsákmányolásában Magyarországnak semmiféle része ne legyen. Kitűnik ebből, hogy a praecipuum és az arányszám eltüntetését a megegyezésből a

magyar küldöttségi tagok kívánták; kívánták pedig abból a két okból, hogy:

először azok a kellemetlen túlkövetelések és pótkövetelések, a melyek a számítások során Ausztria részéről folyton újból és újból nyilvánultak és mindannyiszor Magyarország rovására döntettek el, végre a törvény megalkotásával végleges és teljes befejezést nyerjenek;

másodszor pedig azért, hogy az unificatióban, a melyről akkor már sejthető volt, hogy az a hitelezőkkel szemben kényszer rendszabály lesz, Magyarországnak közvetlenül semmiféle része ne legyen és így ebből kifolyólag a magyar államhitelre semmiféle compromittáló árny ne vetessék.

Becke az osztrák képviselőház 1867. december 11-iki ülésén az első egyezménynek megváltoztatását, mint osztrák szempontból való javítást és olyant tüntette fel, a melyet a Reichsrath küldöttsége initiált volna.

»Eine weitere wesentliche Verbesserung — die ich offen als solche anerkenne — betraf die ursprüngliche Regierungs-Vorlage in Beziehung auf die Frage der Amortisirung der Staatsschuld. In der ersten Vereinbarung zwischen der ungarischen Regierung und dem diesseitigen Ministerium wollte man die Frage der Unificirung aus verschiedenen Gründen offen lassen, namentlich um den Ausgleich leichter anzubahnen und ihn gleichsam stückweise fertig zu machen. Die Reichsrathdeputation hat sich dieser Ansicht durchaus nicht angeschlossen und hat darauf bestanden, dass ein Vollständiges geschaffen werde und ich glaube, das hiemit eine wesentliche Verbesserung der ursprünglichen Vorlage durchgeführt worden ist.«

Természetes következése ez annak az éles oppositiónak, a mely a törvényjavaslat ellen az osztrák képviselőházban megnyilatkozott és a mely szükségessé tette, hogy az osztrák pénzügyminister az osztrák részről kivivott tényleges és állítólagos előnyöket minél jobban kiszinezze.

Noha ma már semmi kétséget nem szenved, hogy Beckenek annyiban igaza volt, hogy az első egyezménynek megváltoztatása Magyarországra nézve súlyos károsodást, Ausztriára nézve nagy pénzügyi előnyöket biztosított, mégis meg kell állapítanunk itt azt a tényt, hogy az első egyezmény megváltoztatása nem osztrák, hanem magyar részről kezdeményeztetett.

Ezen első egyezménynek átalakítása a másodikká — a praecipuum összegének és a fenmaradó rész quóta szerinti számarányának kiigazítása és helyettesítése Magyarország járulékának összezszerű kifejezésével nem jelenti azonban azt, mintha a kiszámítás módja és jogalapja változást szenvedett volna.

Nem jelenti azért, mert a kiszámítás igenis egyedül azon az alapon történt, a mely már az első egyezményben is benfoglaltatott, hogy t. i. 25 millió praecipuum levonatott és a fenmaradó rész 70:30 arány szerint osztatott fel a két állam között és az első egyezményvel szemben a változás mindössze az volt, hogy Magyarország része számszerűleg kifejeztetett és a Magyarország részére ebben biztosítani vélt előny fejében Ausztriának az unificatióból származható előny átengedtetett.

A számítás jogalapja azonban változatlanul megmaradt az, a mi az első egyezményben volt.

Kitünik ez világosan abból, hogy az osztrák quóta-deputatio szükségesnek tartotta a számítás alapját 1867. szeptember 25-én kelt zárójegyzőkönyvében világosan és felvilágosításképen külön ki is fejezni.

»Zugleich wird zur Erläuterung der Bestimmungen der §§ 3. und 4. noch erwähnt, dass die in den §§ 1. und 3. stipulirten Beiträge beider Reichshälften in der Weise ermittelt wurden, dass von dem Gesamtterfordernisse 25 Millionen Gulden zu Lasten der im Reichsrathe vertretenen Länder abgerechnet, der Rest aber zwischen diesen Ländern und den Ländern der ungarischen Krone im Verhältnisse von 70 und 30 getheilt wurde.«

Még praegnansabban kitünik ez azonban az osztrák regnicolaris deputatiónak az osztrák parlamenthez intézett külön jelentéséből, a hol világosan ki van mondva, hogy a változtatás az első egyezménynyel szemben mindössze annyi volt, hogy a quótaszerűleg megállapított járulék nem %-okban, hanem pénzösszegben fejeztetett ki;

»Vom Jahre 1869 angefangen aber leistet Ungarn alljährlich zur Zahlung der Zinsen einen Beitrag von 30 Percent des nach Abzug von 25 Millionen Gulden, welche von den diesseitigen Ländern allein zu tragen sind, verbleibenden Erfordernisses, welche Leistung aber im Vertrage nicht in Percenten, sondern in Geldbetrag ausgedrückt ist.«

Tiszta sor tehát, hogy Magyarország járulékának számszerű kifejezése ennek a járuléknak a jogi természetén és százalékszerű megállapításán, illetve az aránykulcon semmit sem változtatott, csak éppen annyit, hogy az 1868. évi unificatióból származható megtakarításra a quótaszerű kulcs nem nyer alkalmazást. Egyébként azonban Magyarország quótaszerű érdekeltsége a közös államadósság kamatozásánál elérhető bármely más előnyökkel szemben kétségtelenül továbbra is fenmaradt, mert teljesen tisztán áll az, hogy a magyar járadék számszerű kifejezése nem ezen járadék jogalapjának megváltoztatása, hanem éppen csak a percentuális kifejezés helyettesítése volt a számszerű kifejezéssel. Azt a magyarok világosan tudták, hogy a kifejezés ezen megváltoztatásának s praecisiorozásának árát megfizetik abban, hogy a 68-iki unificatio előnyeiből Magyarországra eső részről lemondanak, de távolról sem volt sem magyar, sem osztrák részről az az intentió, hogy a kifejezés ezen megváltoztatásából Magyarországra még más hátrány is háruljon.

Magyarország egyszerűen óvatos akart lenni Ausztriával szemben és oltalmazni akarta saját államhitelét egy esetleges kényszer kamatreductió által való beszennyezéstől: ennek megfizette árát, még pedig becsületes és magas árát az 1868. unificatio előnyeiről való lemondással, de ennél magasabb árat sem az osztrákok nem követeltek, sem Magyarország meg nem ajánlott.

A ki azt akarja állítani, hogy Magyarország több jogról mondott le, vagy nagyobb terjedelemben mondott le jogáról, mint a menyiről való lemondás a 2. §-ban kifejeztetett, annak azt világos törvénynyel kellene bizonyítania.

Ha ezzel szemben az osztrák álláspont arra támaszkodik és legnagyobb erősségét abban látja, hogy a magyar törvény is első szakaszában »állandó, további változás alá nem eső« évi járulékról beszél, úgy ezt döntőnek, de még csak alaposnak sem fogadhatom el.

b) »Állandó, további változás alá nem eső«.

Ezek a jelzők, a melyeknek alkalmazása — elismerem — a lehető legszerencsétlenebb törvényfogalmazás volt, nem jelenthetik azt, hogy Magyarország ezzel egyszer és mindenkorra az 1868. unificatio előnyeinek kívül minden más az államadósság kamatoztatásával egybefüggő előnyről le akart volna mondani.

Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy a »további változás alá nem eső« évi járulék már a törvény rendelkezéseinél fogva esett és ugyancsak a törvény rendelkezéseinél fogva még fog is esni változás alá.

Már is változás alá esett azért, mert a törvény szerint a magyarországi állampénztárakban elhelyezett biztosítékok és letétek visszafizetését a magyar állam vállalta magára, minthogy pedig azok kamatai az elvállalt évi járadékban benne foglaltatnak, a biztosítékok visszafizetésével arányban az évi járadéknak is csökkennie kellett, a minthogy az évi járuléknak folyó pénzértékben eredetileg 34,824.000 koronával megállapított része ma már az 1903. évi költségvetésben csak 34,768.930 koronával szerepel.

De fog is még változni a járulék a törvény alapján, mert az úgynevezett domaniális kölcsön annak törlesztési terve alapján az 1919. évben teljesen megszűnik, ebben az évben tehát Magyarország felszabadul az ezüstben fizetendő 150.000 forint évi törlesztési járadék, valamint az ezüstben fizetendő kamatjárulék azon része alól, a mely a domaniális kölcsön kamatainak felel meg.

De eltekintve attól, hogy a változás alá nem eső jelzővel szemben már a törvény két olyan megállapodást foglal magában, a mely szükségképen előidézte, illetve elő fogja idézni a járadék összegszerű változását, egyébként is megvan a világos magyarázata annak, hogy miért használta a törvény ezt a két, Magyarországra nézve utóbb annyira kellemetlenné vált jelzőt. Ez a magyarázat röviden a következőkben foglalható össze:

1. Tekintve, hogy Ausztria a tárgyalások során millióról-millióra nyomta le az Ausztria terhére elvállalendő praecipuum összegét, viszont százalékról-százalékra emelte a magyar arányszámot, de egyuttal a számításokba is folyton magyarázott bele újabb tételeket, a melyek során még az utolsó pillanatban is a javaslat képviselőházi tárgyalása alkalmával fel kellett egy tetemes összeggel (29,105 000 forintról 29,188.00) forintra) a járulékot emelni, Magyarország Ausztria ezen folytonos túl-liczítációjának akart véget vetni az által, hogy kifejezte, miszerint ez a törvényesen megállapított járulék most már további változás alá nem esik.

2. Az állandó kitétel *contradistinctio* akart lenni a közös költségekhez való hozzájárulási arányszámmal szemben.

Ez teljesen érthető abból a körülményből, hogy ugyanaz a bizottság, a mely az államadósságok arányszámát tárgyalta, tárgyalta a quotát is és a mikor a quotára nézve megállapította, hogy az időről-időre és időről-időre megújítandó tartamra újonnan határozandó meg, ezzel szemben világosan akarta kifejezni azt, hogy viszont az államadóssági teherre nézve a 70:30 arányszám s illetve az ennek helyébe beállított fix összeg állandó, tehát nem esik időről-időre újabb szükségképeni megállapítás alá.

Ezt a magyarázatot megerősíti az a körülmény is, hogy a második egyezményben, a mikor az esetleg újonnan felveendő közös

adósságok kamatterheinek viseléséről volt szó, kikötöttetett, hogy ezek mindig ugyanazon arányszám szerint fognak viseltetni, a milyen a quotakulcs a teher fölvétele időpontjában lesz, tehát itt is az az álláspont fejeztetett ki, hogy a quotakulcs változandóságával szemben az államadósság teherviselésének aránya mindig állandóan ugyanaz marad, a mi a teher felvételének idejében volt, vagyis hogy a teher felvételének időpontja irányadó a tehermennységre nézve.

Végre 3. Hogy a magyar hozzájárulási összeg számszerű kifejezése és a »többé változás alá nem jöhető« jelző nem kíván a járadék számszerű kifejezésének ára lenni, az kitűnik abból, hogy már az első megegyezés 3. pontjában is »többé semmi változás alá nem jöhető« évi járulékról volt szó, tehát Magyarország már akkor is biztosította magának ezt a változatlanságot, a mikor még a quotaszerű arány megállapításánál tartott, világos kifejezéssel annak, hogy ez a jelző csak védekezés akart lenni Ausztria újabb követeléseivel szemben, nem pedig minden jövőben származható jogok feladása.

(Folytatása következik.)

Barta Ödön.

Magyarország mezőgazdasági munkásainak helyzetéről.

(Befejezés.)

V. A magyar mezőgazdasági munkások ügye külföldi világításban.

Motto: „Aperta odia armaque palam depelli”.
(A nyílt gyűlölet fegyvereivel együtt
nyíltan torlandó meg.) Tacit. Hist. 24.

Átalában véve Németország magas köreiben — kezdve magán Vilmos császáron — csak igen szórványosan akadunk olyanokra, kik előtt hazánk dicső multjának világtörténeti vonatkozású részletei ismeretlenek volnának. Emlékezzünk csak vissza ezredéves ünnepélyeink lefolyására; világgrészünk meleg rokonszenve magasztaló dicséretekben áradozott sajátlagos államintézményeink értékessége s népéletünk jellegző vonásai iránt. Országunk fővárosában hangzott el II. Vilmos császár pohárköszöntője, melyben meghajtotta zászlaját nemzetünk dicső multja s beláthatatlan jövőbe is átnyuló nagy hivatása előtt. Kiválóbb alkalmakkor még mindig megcsendül Európa keresztény népeinek fülében a legmagasabb világtekintélynek, Péter apostol egyik utódjának ama hálaszózata, melylyel nemzetünket, mint az emberi polgárosodás vezérharczosát, eme jellemző szavakban állítá a világ elé: »Sane divino munere datum id Regnum reliquis est, ut pro nobis omnibus pugnet, petentesque nos adversitates virtute sua distineat«. Valóban isteni ajándék gyanánt jutott mindnyájunknak azon ország, hogy mindnyájunkért harcoljon s a ránk zúduló vészeket hősi erejével fölfogja. Az egész földkerekség népei, tehát a művelt németek is meghallják naponkint a déli harangszót, melyhez III. Kallisztus pápa a nagy Hunyadi utolsó diadalának, a belgrádi győzelemnek emlékét is hozzácsatolta.

Ilyen történeti emlékeken nyugvó, nagy hivatásunk tudatában semmi okunk sincs attól tartani, hogy némely külföldi jóakarónk megfontolatlan vádaskodásai rajtunk száradnak s ítéletökhöz megnyerik a világ művelt népeinek, főleg a bölcsesileg annyira iskoláztott németeknek sanctióját.

S valóban emelkedett is komoly, óvó figyelmeztetés épen a hivatottabb körökből a tájékozatlanok ellen. Goltz ¹⁾ a következő alapszabályt állítja eléjük: »A ki a mezőgazdaság terén vagy a földműves népség helyzetén valamit újítani akar, annak mindenekelőtt a mostani állapotokat pontosan kell ismernie, tudnia kell, hogy mikép, mily

¹⁾ Th. Fr. v. der Goltz. *Vorlesung über Agrarwesen und Agrarpolitik.* 1899. S. 35.

úton fejlődtek azok évek folytán lassankint úgy, a mint vannak és nem máskép».

Goltz eme szavait óhajtanám mindazon socialpolitikai írók szives figyelmébe ajánlani, kik egy előttök egészen idegen nép munkásosztályának életviszonyait akarják megvilágítani, a nélkül, hogy annak nyelvét értenék, a nélkül, hogy körében éltek volna, csupán hiányságnak ismert, megbizhatatlan adatok, hírlapok, parlamenti beszédek s több effélék alapján. Egészen tájékozatlanok lévén a történeti fejlődés menetéről, a talaj, éghajlati szokások és hajlamok által föltételezett gazdálkodásról, a népfaj természeti tehetségeiről, a nép jellemes és vérméksékletéről; ítélkeznek mindenről az ő hazai viszonyaik szerint, szóval, irnak olyan dolgokról, melyek előttök egészen idegenek.

Csaknem azt kell hinnem, hogy a szerzők¹⁾ valamely rögtönzött helyi intézkedést, melyre az 1897—98. munkászavargások alkalmával volt szükség, az egész országra szóló, állandó törvényül akarnak fölvenni.

Akkor sem vétenék az irodalmi illem szabályai ellen, ha egyeseken megtagadva azon urak illetékességét az ítélkezésre, fölöttük rövid úton napirendre térnék; de ezt még sem teszem; udvarias akarok maradni s részletesen bonczolás alá veszem vádjaikat.

Egy helyen így szól a vád: »A munkások legnagyobb részben oly szigorú hatósági fölügyelet alatt állanak, hogy velök érintkezni akár szóval, akár írásban csak a legnagyobb kellemetlenséggel jár.« Nincs olyan magyar ember az országban, aki ezen állításra szánakozó mosolylyal nem felelne; de jőjjön hozzánk bármely idegen is, méltassa néhány figyelmes tekintetre gazdasági életünket, azonnal tájékozódni fog s teljesen meggyőződik, hogy a föntebbi állítás a tényekkel homlokegyenest ellenkezik.

Hála Istennek, a magyar munkás annyira szabad és független, hogy arra sok példát nem igen lehet találni. Hires mondását: »Az Istennek sem teszem ezt meg!« sajnos, gyakran lehet hallani s a munkaadó igen jól tudja, hogy ez nem üres szóbeszéd s vagy engednie kell, vagy halasztást szenved a munka.

A törvény Magyarországon nemcsak a munkást, de a munkaadót is védi; azonban ritka dolog, hogy ez utóbbi panaszt emeljen a munkás ellen, ha ennek nincs kedve tovább dolgozni; mert jól tudja, hogy a kényszerített munkán nincs az Isten áldása. A törvény a valóságban inkább a munkást védi s a munkaadóra legfőlebb erkölcsi tekintetben van befolyással.

A mezőgazdasági munkát sem fölfüggeszteni, sem csökkenteni nem lehet, amint az a gyárakban történni szokott; azt bármely körülmények között is mindig egyformán kell teljesíteni; az állatok és földek megkívánják a kellő gondozást és művelést, mert a leg-

¹⁾ Dr. G. Franz Krassel. Die Lage der ungarischen Feldarbeiter und das Feldarbeitergesetz. *Monatschrift für christl. Socialreform.* Jahrg. 1898.

Dr. E. R. J. Krejesi. »Gesetzenwurf über die Regelung der Rechtsverhältnisse zw. den Arbeitgebern und landwirthschaftl. Arbeitern«. *Archiv für soc. Gesetzgeb. und Statistik* 1897 Bd. XII. 1. Heft.

Dr. Loew, »Die Regelung der landw. Arbeitsverhältnisse in Ungarn.« *Sociale Praxis* 1897. 23. dec.

Dr. Julius Bunzel. *Die Lage der ungar. Landarbeiter.* *Archiv f. soc. Gesetzgebung u. Statistik.* Bd. XVII.

kisebb hanyagság is rossz következményekkel jár; de épen ezért a földbirtokos szorosabb viszonyban is van munkásaival, mint a gyáros. Magyarországon ez a viszony még szorosabb, mint például Németországban, azon egyszerű oknál fogva, mert a magyar munkás természetben kapja munkabérét, holott Németországban készpénzért dolgozik; s midőn ezt velünk szemben súlyosbító körülménynek tudják be, arról tesznek tanuságot, hogy a magyar mezei munkás érdekeinek helyes megítéléséhez nincs érzékük és tudásuk.

Az ország különböző vidékeiről kérdezősködéseimre oly feleleteket kaptam, hogy a mezei munkások sehol sincsenek hatósági fölügyelet alatt; úgy egymás közt, mint másokkal szabadon érintkezhetnek s természetesen csak ott és akkor vannak bizonyos ellenőrzés alatt, ahol és amikor a köznyugalom és a közrend veszélyeztetve van. Mint Návay alispán, kit mint szociálpolitikai író a német írók is idéznek, velem közölte, egyes helyeken, például Makón, önképzőegyletet alakítottak a munkások. A hatóságok még pártolják is az ilyen mozgalmakat s a népgyűléseket is engedélyezik, ha előre be vannak jelentve.

Ha a hatóságoknak igazságot kell szolgáltatni munkás és munkaadó között, az rendszerint a munkás javára történik. Így például az aratási és szakmány munkára vonatkozó szerződéseket a községi előjárásnál bejelentik s tudomásom van a belügyministeriumnak egy rendeletéről, mely 1890-ben kelt s kötelelességökké teszi a hatóságoknak, hogy szerződések megkötésénél a munkásokat támogassák és csak akkor lépjenek föl erélyesen, ha munkásokat külföldre akarnak csábítani. Itt megvan a szigorú ellenőrzés úgy a kivándorlási ügynökökkel szemben, a kik sokszor munkaadóknak mondják magokat, mint a munkásokra nézve is. Külföldi írók egészen helytelenül fogják föl a magyar mezei munkások szabadságának korlátozását. Tévedésekre bizonyos munkaközvetítők visszaélései szolgáltatathattak okot, akik különösen a Bácskából igyekeznek munkásokat Németországba szállítani.

Mindazok, kik munkásokat keresnek, sokkal helyesebben járnak el, ha Budapesten közvetlenül a földművelésügyi ministerium munkásoközvetítő osztályához fordulnak.

Hogy az idegen szerzők föltevésai mily kevésbé találóak, bizonyítja a következő tény.

Dr. Ecseri, a kire az egyik szerző szintén hivatkozik, közölte velem, hogy a volt csanádi főispán, boldogult Vadnay Andor, hozzá küldötte egykor dr. Swaine Alfréd német író azon kérelemmel, hogy adna neki adatokat az alföldi munkásokról. Ennek folytán néhány napon át mindketten számos munkásgyűlésen jelentek meg; sok munkást a munka helyén kerestek föl; Ecseri megadott neki minden kívánt fölvilágosítást. Azt is közlé velem Ecseri, hogy például Mezei egy politikai agitátor heteken át fejtett ki nagy tevékenységet a munkások között, anélkül, hogy abban bárki is megakadályozta volna.

Mindenesetre sajnos tény, hogy még nincs törvényünk, melynek segítségével meg lehetne akadályozni a lelkiismeretlen, önző, egyéni érdekeket hajszoló izgatók garázdálkodásait.

Ha külföldi jóakaróinknak igazok volna, akkor Várkonyi anarkisztikus eszméi nem terjedhettek volna el oly gyorsan Szabolcsban és a Bodroghözben, mint az tényleg megtörtént.

Jász-Nagykun-Szolnokmegyéből a főispán írja nekem, hogy a munkásokkal embertelenül bánni nem is lehetséges, mert megyéjében a nép oly önérzetes, hogy semminemű erőszak sem volna képes becsérzetét lelkéből kiirtani.

Ugyanily tendentiosus megítélés tárgyát képezik a külföldi íróknál a magyar mezei munkás bérvizonyai Pl. ilyet is olvastam: »Leggyakrabban és pedig épen a mostani, alacsony gabnaárak időszakában a mezőgazda nyereségére bizonyos részért adják ki az aratást.«

Itt ismét oly állítással találkozunk, melynek a tényleges viszonyok ellentmondanak. Nem igaz, hogy a földbirtokosok saját hasznuk és nyereségük tekintetéből hozták be a természetben fizetendő munkabért; ellenkezőleg, a munkások ragaszkodnak ahhoz már századok óta, mert az rájuk nézve több haszonnal jár s ezzel szemben csak a theoretikus világboldogítók s a népszerűséget hajhászók azok, kik a nyugoti országok példájára nálunk is a készpénzbeli munkabért kívánnák rendszeresíteni s legújabb időben némely vidékeken már járja is a készpénzfizetés.

Egyik szerző e tekintetben Makfalvay Géza, országos képviselő, most földművelésügyi államtitkár beszédére hivatkozik, a ki a mezei munkásokra vonatkozó törvény tárgyalásakor azt mondta volna, hogy a természetben adandó díjazás csak akkor nyereséges a munkásra nézve, ha a természetmennyiség kifogástalan minőségű.

Ha egy képviselő parlamenti vita közben a munkások iránt meleg érdeklődésre buzdul, a, hogy képviselő társait mennél biztosabban megnyerhesse, kelleténél erősebb érvelésekre is ragadtatja magát, az igen természetes; ily parlamenti beszédek azonban nem alkalmasok arra, hogy valamely ügy tárgyilagosságból rájuk támaszkodjunk; mert a képviselők felszólalásaikban mindig bizonyos egyéni fölfogás és pártérdek érvényesítésére törekednek, a minnek egy író — főleg monografikus író — tollhegyére kerülni sohasem szabad. Egyébként a nevezett képviselő — a mint arról az országgyűlési naplóból meggyőződtem — korántsem festett épen koromfekete színekkel; ő csak azt mondotta, hogy egyes bérlők és gazdatisztek követtek el visszaéléseket, melyek orvoslandók; de másrésről a munkások hibáit sem hallgatta el.

Itt is látjuk, hogy némely író irányzatosan csoportosítja adatait s csak azokat emeli ki közülök, melyek alapállításának megerősítésére alkalmasoknak látszanak s így a magyarországi viszonyokat lehetőleg gyűlöletes színben tüntethetik föl.

Hogy különben a szakemberek erről mikép vélekednek s hogy a munkás érdekei a részért való munkáltatásnál is törvényben vannak biztosítva, ennek bizonyítására idézem Lukács Györgynek, Békésmegye főispánjának sorait. Lukács a munkáskérdésnek, az idevágó törvényhozásnak s a mezőgazdasági viszonyoknak alapos ismerője, egyszersmind gyakorlati sociologus, a ki a törvényhatósága területén fölmerült mozgalmaknak szemtanúja volt, azoknak okait nyomozta s praktikus intézkedésekkel a helyzet elmérgesedésének elejét vette. Nevezett a részmunkáról következőleg szól:

»Nem igaz, hogy a részért való aratás a munkásra hátrányos; mert a munkás mindig örömeztőbb végzi az aratást részhányadért, mint egy kialkudott mennyiségért vagy épen készpénzért, ha a ter-

más kielégítőnek ígérkezik. Kivételt képeznek azon esetek, midőn a búza megszorul, jégverés vagy egyéb csapás éri; mert ez esetben a kialkudott mennyiséget kívánják s meg is kapják, mert ezt nekik a munkástörvény is biztosítja. Ugyanis az 1898. évi II. t.-cikk 10. §-a kötelezőleg előírja, hogy midőn részre szól az aratási szerződés, akkor egyszersmind vagylagosan meg kell állapítani a munkabért terménymennyiségben és készpénzbeli értékét is. Az idézett törvény 35. §-a szerint pedig a választás joga a munkást illeti, a ki azt a munka bevégeztével utólagosan gyakorolja. A törvény humanus rendelkezése folytán tehát a munkás keresete minden eshetőségre biztosítva van.« A törvény ezen rendelkezése megegyez a civilizált világ minden, magánjogi törvényével.

Azonban azt hiszem, hogy más államokban, még pedig olyanokban is, melyektől a kultúrallam nevezetét senki sem vitatná el, szintén találhatnánk gáncsolni való dolgokat, ha az egyoldalú írók példáját követnők s ha bárki is ugyanoly módon, ugyanoly jóakarat-tal csoportosítaná az adatokat, mint azt »jó barátaink«-nál tapasztaltuk, hasonló képet nyernénk ahhoz, melyet ők a magyarországi viszonyokról festettek.

Az aratási szerződés szabad egyezkedés tárgya. A munkások megbízottjai előbb jól körülnézik a termést s csak akkor mennek bele a kölcsönös feltételek megállapításába. Helytelen feltevés, hogy a munkás ily körülmények között veszíthetne. A tények igazolják, hogy terményfizetési rendszernél nem a munkások, de többnyire a munkaadók károsodnak; mert általános jelenség az Magyarországon, hogy ha nem jók az aratási kilátások, a munkások a föltételek dacára is vonakodnak a munkát folytatni; a gazda pedig inkább enged, hogysen panaszra menjen s az által az aratást hátráltassa.

A terményben adott munkabér valóságos áldás a munkásra nézve; mert az aratási időszakra megkapja élelmét s amit ezen idő alatt terményben keres, az ránézve nemcsak tiszta megtakarítás, de majdnem az egész télre való szükségletét is fődözi.

A részért való aratás Magyarországon oly régi, mint maga a földművelés. Mikor még az egész országban jobbágy művelte a földeket, mikor még a legnagyobb uradalmaknak sem voltak gazdasági cselédjeik, a jobbágy nemcsak szántott és vetett, hanem az aratást is teljesítette. De a munka mennyisége, melylyel a jobbágy a használatra átengedett földért tartozott, korántsem volt korlátlan; meg egyezések, szabályok és törvények irták elő, milyen és mennyi munkával tartozik a jobbágy földesurának. Amidőn pedig később mindig nagyobb és nagyobb területeket termékenyítettek, már nem volt elegendő az a munka, melylyel a jobbágy földesurának tartozott. De azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a független rész-munkások és napszámosok ez időben még ismeretlen fogalom voltak és hogy a munkatöbblet, melyet a mezőgazdaság folytonos fejlődése magával hozott, ugyancsak a jobbágynak és családjának vált hasznára. Ezen munkatöbbletre azonban a jobbágy már nem volt kötelezve, nem is teljesítette azt ingyen, hanem bizonyos bérért, mely közte és földesura közt szabad megegyezés tárgyát képezte.

1848. előtt nagyon kevés pénz forgott a mezőgazdaságban; még napszámosok is terményekben adott bérért dolgoztak. A szántást és boronálást az őszi vetések alá a földesúr rendszeren azon munkaerővel

végeztethette, melyet a jobbágnak törvényesen megállapított munkatartozása — az úgynevezett robot — neki rendelkezésre bocsátott. Itt tehát csakis a vetésről lehetett szó; az aratást, behordást és cséplést illetőleg esetről-esetre szerződést kellett kötni.

A munkás csak akkor kötelezte le magát, ha a learatandó termést látta és megbecsülte. Ha jó kilátás volt, kevesebb, ha rossz, több részért volt csak hajlandó vállalkozni. Ezen részelés 10—14°/_o között váltakozott; rossz aratásnál fölérte 24°/_o-ig is, jó aratásnál azonban 8°/_o-nál alább sohasem süllyedt.

Ezen századok óta képződött szokásokat nem változtatták az 1848-diki reformok, melyek az úrbéri szolgálmányokat, a robotot eltörölték.

A magyar munkás ma sem hajlandó a részért való aratást készpénzre átváltoztatni. Ő azzal egészévi kenyérszükségletét biztosítja. Ha olyan gabnát kap, mint az uraság, olyan kenyeret is eszik; ha pedig pénzen venné a lisztet, könnyen becsapnák, kőporral kevert lisztet adnának el neki. Egy aratópár, férj és feleség, apa és lánya 3—4 hét alatt átlag 16—17 holdat képesek learatni. Vegyük most, hogy középtermésnél egy hold 7 mm. magot ad, úgy egy aratópár munkaeredménye 112—120 mm. életnemű, melyből az aratópár 10—12 mm. kap s ez oly mennyiség, mely — például — egy öt tagú család főtartására teljesen elegendő.

Hazánkban az aratás sehol sem tart tovább 30 napnál. Ezen idő alatt egy aratópár megkeres a mai árak szerint készpénzben 140—160 koronát. Ez oly nagy bér, melyet még virágzó ipartelepek is csak legjobb munkásaiknak adhatnak. Egy férfi napi keresménye hat korona, egy asszonyé pedig négy korona.

A részért való aratás sokkal nyereségesebb a munkásra, mint a szakmány. Az ország éjszaki és éjszakkéleti megyéinek, Szepes-, Sáros-, Abaúj-, Zemplén-, Ung-, Szabolcsmegye birtokosai a kívándorlás következtében megfogyott munkáskéz pótlása végett Galicziából kénytelenek aratókat szerződtetni. Ezek mindig szakmányban dolgoznak kataszt. holdankint nyolcz koronáért. Ezen munkánál egy aratópár az aratás tartama alatt 120—130 koronánál többet nem kereshet s így keresménye csekélyebb, mint a részmunkásé.

A már említett 1898. II. t.-czikk 35. §-a nagyon silány aratás esetében, bármint szóljon is a szerződés, elrendeli, hogy az aratás bevégeztével joga van a munkásnak választani a részt, vagy pedig annak pénzbeli értékét. Ez utóbbi esetben, ha az ár a szerződésben meghatározva nincs, megállapítja azt a bíróság. Am a tapasztalás azt mutatja, hogy a munkás legfőlebb elemi csapások esetében szokta a pénzértéket választani. Még a legrosszabb években sem szenvedtek hiányt a részaratók még akkor sem, ha meg voltak rövidítve. Mert ez is megesik. Sajnos, nemcsak nálunk, de másutt is vannak lelkiismeretlen munkaadók. Ez adott létet az imént jelzett 1898. törvénynek, mely humánus intézkedéseivel teljesen megvédi a munkások érdekeit.

Itt helyén levőnek találom, hogy egy másik vádra válaszoljak. Némely szerzőnek nagyon kapóra jön az, hogy az aratási szerződéseket még tél előtt szokták megkötni s ez által az éhes munkásokat annál könnyebben kizsákmányolják. Ezen vád is épen oly alaptalan, mint a többi. Mind a munkaadók, mind a munkások biztosítani

akarván magokat, nagyon természetes, hogy arról jó korán gondoskodnak s iparkodnak mennél előbb megkötni a szerződést. A mezei munkás télen semmiben sem szenved szükségét, csak tavasszal, ha szükségről egyáltalán beszélni lehet. A mi aratóink nagyobb részint magok is kisbirtokosok s a sajátjukból is élnek. Nem, a mi munkásaink télen nem nélkülöznek; ellenkezőleg annak daczára, hogy eddig még leküzdhetetlen akadályok folytán nem vagyunk képesek őket téli munkával ellátni, télen át sokkal jobban táplálkoznak, mint nyáron, midőn munkaerejüket jobban használják.

Másképp áll a dolog — bár itt a történeti fejlődésre is tekintettel kell lenni — a feles, harmados vagy negyedes földművelésnél, melyet a német avatatlanság, viszonyaink nem kellő ismerete folytán sokszor a napszám, sokszor pedig a szakmány munkával téveszt össze, vagy egészen következetlen módon a régi úrbériséggel hoz kapcsolatba.

Ha a birtokos földjének megművelésére elegendő tőkével nem rendelkezik, arra van utalva, hogy bizonyos darabot másoknak részbe adjon ki. Így szokásba jött Magyarországon, hogy tengeri vagy más, oly kapás növények művelését, melyek szorgosabb kézi munkát kívánnak, az aratási eredmény bizonyos részéért kiadják s ezen felül a kivevők még bizonyos, más szolgáltatásokat is teljesítsenek. Ez egyáltalában nem robot, hanem bizonyos bérlet természetben. A birtokos odaad tavasszal egy teljesen megszántott és elkészített földet bérbe, nem pénzért, hanem bizonyos részért és teljesítendő szolgáltatokért. A pénzért való bérletnél, tekintet nélkül a hozamra, a bérlő kénytelen megfizetni a bérösszeget, míg ezen bérlési módnál, akár-milyen a termés, csak annyit ad belőle, a mennyi ki van kötve.

Ily módon még nagyobb birtokosok is adnak bérbe egyes részleteket. Ennek több oka lehet. Vagy távol esnek ily részletek úgy, hogy a rendszeres művelés a távolság által meg van nehezítve, vagy a viszonyok nem engedik meg, hogy az egész birtokterület annak idejében megművelhető legyen. Ilyen bérleteket a birtokos felébe vagy harmadába adja, de nem azért, mintha ez a birtokosra nézve előnyösebb volna, mint a napszámban való dolgoztatás, de azért mert ezen művelésnél a munkás a legmagasabb napszámkeresetet érheti el. A feles vagy harmados művelés még mindig jótéteményszámba megy. A munkásra, kinek semmi, vagy csak kevés földje van, valóságos áldás, ha ily módon tengerihez, burgonyához és répához jut saját szükségeinek fődözésére s állatainak táplálására. Ezen bérlési mód az ő körülményeinek legjobban megfelel, mert családjának munkaerejét is így értékesítheti legjobban. A hol ily czélokra földbirtok rendelkezésre áll, ott szociálpolitikai követelmény az, hogy az ily részletek feles művelésbe kerüljenek. Burgonya-, tengeri- és répaföldet rendesen harmadába szokás kiadni az aratóknak vagy cselédségnek.

A magyar mezőgazdaság ezen divó szokásának megvilágítására vegyünk föl néhány adatot a gyakorlatból.

A csongrádmegyei Szentesen feles földeket nem a tulajdonképi munkások, de olyan birtokosok vállalnak, kik sajátjukból is meg tudnának élni.

Ezen a vidéken a harmados tengeriművelés gyakori. Ezen esetben a birtokos maga szántja és veti be a földet, minden más munkát pedig a vállalkozó teljesít s kapja a termés harmadrészét. Ezen

vidék némely helyein még fizet a munkás 1—2 koronát holdankint vagy a helyett 1—2 napszámot dolgozik. E művelési módon különösen a kis emberek kapnak, mert az által lehetővé teszik magoknak a sertéshizlalást, a mi rájuk nézve nagyon lényeges, életbevágó dolog.

Torontálmegyében ritkán fordul elő a búza vagy tengeri részes művelése. A részes itt még az adó felét is fizeti s azon felül elvégzi a szántást s vetést is. Sokszor még a negyedes művelésre is akad vállalkozó.

Csanádmegyében — írja Návay — nem nagyon kapnak a részes művelésen, mert a munkások túlnyomó része 5—20 holddal rendelkező birtokosok. A mezőgazdasági gépek elszaporodása miatt különben a részes művelés folyton csekélyebb térre szorítkozik. A részes művelés mindig és mindenütt jele a kezdetleges, gazdasági berendezésnek és csekélyebb kultúrának.

B. Berg Gusztáv az Eszterházy javak boldogult kapuvári bérelője Sopronmegyéből imigy irt hozzám: »A mi megyénkben, hála Istennek, a mezőgazdaság jó helyzetben van, mert csak rendkívüli esetekben vagyunk ráutalva a feles művelésre, például az irtványföldeknél. Az én gazdaságomban nincs feles művelés.« Ugyanezt lehetne mondani a Duna s Tisza mentén levő s az alföldi vármegyékről is. Csak az ország éjszakkeleti részeiben találkozunk még a feles, harmados és negyedes művelési módokkal.

Komoly, pártatlan bírálónak nem szabad egyes esetekből általános következtetéseket levonni és a kivételt szabálylyá tenni, hanem a szabályt az esetek többségéből kell megállapítani.

Német íróink buzgósága a magyar dohánykertészeket is túlságos pártfogásába veszi. Egyik munkában a következőket olvassuk: »A dohánytermelésnél a termelők legtöbbsnyire osztozkodnak a terméshozamon a vállalkozókkal.«

Tekintettel a magyarországi dohánytermelésnek úgy mezőgazdasági, mint szociális, nagy fontosságára, czélszerűnek látom, hogy ezen állítást, mely minden magyarázatot nélkül tendencziózus is, kellő világításba helyezzem.

A dohányművelést Magyarországon a munkásoknak külön osztálya, az úgynevezett dohánykertészek űzik. Ezek ügyességök- s lelkiismeretességöknél fogva jóval fölülmulják a közönséges mezei munkásokat; önálló munkakörrel s különös bérviszonyok mellett dolgoznak. Ezek — kivéve Somogymegyét, ahol a lakosság maga is ért a dohányműveléshez s e célból 20—30 forintot is fizetnek egy hold föld bérletéért — majdnem mindenütt az egész országban feles kertészek. Egy család rendszerint 4—5 kat. holdat képes bedolgozni, melynek hozama átlag 600—800 forintra rúg. Ennek fele a dohánykertészé.

A dohánykertész családjával együtt más munkát is vállal, nevezetesen aratásnál, szénakaszálásnál, mit vagy részben teljesít, vagy napszámban. A műveltetési költségekre előleget kap, mely a leszámolásnál levonódik.

Ezenfölül kapnak földet, lótartást, kaszálót, sat. sat. A dohánykertészek és termelők jogviszonyainak rendezése céljából alkotott törvény életbelépése előtt merültek föl igenis egyes panaszok különösen kisebb, zsidó bérlők s kisebb birtokosok ellen, kik kerté-

szeiket megrövidíteni igyekeztek; ezeket az előfordult eseteket használták föl legutóbb a munkaadók ellen.

Hogy a dohánykertészek csakugyan kedvezőbb helyzetben vannak, mint a többi mezei munkások, erős bizonyítékot nyert egy esetben, mely az 1900: XXIX. t.-cz. bizottsági tárgyalása alkalmával merült föl.

Egy képviselőhöz, aki különben jeles törvénytudó, midőn igen meleg szónoklatban kelt a dohánykertészek védelmére, Szilágyi Dezső, volt igazságügyminister s az igazságügyi bizottság elnöke, ezt a kérdést intézte: »Látott már kolléga úr valaha egy eleven dohánykertészt?« A tagadó válaszra így szólt Szilágyi: »Akkor semmit sem tud, mert én biztosíthatom, hogy azok nagyobb urak, mint mi.«

Ugyanezt én is bizonyíthatom. Cselédek között — kik pedig sokan már régiek — anyagilag legkedvezőbb helyzetben a dohánykertészek vannak. Az én zemplénmegyei uradalmamban 1854 óta termelnek dohányt, s ezen félszázad alatt egyszer sem fordult elő, hogy dohánykertészeim panaszkodtak volna. Abban az időben Heves-megyéből szerződtek ahhoz értő családokat s ezen családok már a harmadik generációban is még mindig az uradalom szolgálatában vannak; s nincs közöttük egyetlen kertész sem, kinek a hitelszövetkezetnél nem volna megtakarított pénzecskeje.

Csoda számba megy az, a mit pl. a munkaidőre vonatkozólag irnak. »A munkabéreknel még kedvezőtlenebbek a munkásra nézve a többi munkafeltételek. Így például a munkaidő napfölkeltétől napnyugtáig tart, tehát nyáron 15—16 órán át.« »Nyáron«. Hisz ez nagyon természetes, mert nálunk télen nem lehet aratni; meg az is természetes, hogy amint a mag megéri s az időjárás engedi, minden józan mezei gazda iparkodik az Isten áldását haladék nélkül biztonságba helyezni; ez épen úgy érdekökben áll az aratóknak is s azért dolgoznak is megfeszített erővel, ameddig csak lehet, még holdfénynél is. A munkát reggel az erős harmat miatt csak 6—7 órakor kezdhetik; de azután dolgoznak is, amíg csak látnak s megtörténik, mint csak az imént jelzém, az a hallatlan dolog is, hogy holdvilágnál késő éjjelig tart a munka, de a magyar munkás józan eszével belátja azt, hogy ez is az ő érdekében történik és szívesen dolgozik.

A már idézett békési főispán, Lukács György, erről a saját tapasztalatából így ír: »Aratás idején a 15—16 órai munkidőt nem a gazda szabja ki, sőt ez a munkaidőt mérsékelni igyekszik; ámde e tekintetben a munkás nem engedi magát korlátozni, mert siet az aratással, ami természetes is, minthogy rövid idő alatt igyekszik mennél többet keresni, hogy azután még a cséplésnél s egyéb gazdasági munkánál is részt vehessen és szintén keresethez jusson. Különben is ez a lázas munka csak 8—10 napig — a búzaaratás alatt — tart s nem jöhet oly beszámítás alá, mint például a gyárakban és bányákban, ahol egész évben folytonos a munka.«

Országszerte az Alföldtől egészen a hegyes vidékig $\frac{1}{2}$ órát reggelizésre, 1 órát ebédre s $\frac{1}{2}$ órát uzsonnára fordítanak úgy, hogy rendszerint s nagy általánosságban a tulajdonképi munkaidő alig 12 órára tehető. S bizony naponként 12 órán át még szellemi munkát is gyakran végezünk. Azután esős és ünnepnapok is fordulnak elő minden aratásnál; 1903-ban is bőven kijutott az esős napokból *) s az

*) Ez 1903-ra szólt.

ilyen napok elegendő alkalmat nyújtanak a munkásnak az üdítő pihenésre. A 12—15 órai munkaidő tehát nemcsak nem igazságtalan, de sőt szükséges, mert néha az őszi és tavaszi vetések egyszerre érnek s ha az aratás sokáig tart, a mag kipereg. Gyakran megtörténik, hogy az aratók, ha a termés nagyon érett, engedélyt kérnek arra, hogy saját pénzükön segítséget fogadjanak föl az aratás mennél gyorsabb bevégzésére. A gazda előlegezi nekik a szükséges összeget s napszámosaikat még élelemmel is ellátja. Én tehát, akár mint birtokos, akár mint munkás, nem kérnék a világboldogító reformátoroknak 8 órás munkaidejéből.

Ha egyik-másik író valamikor saját szemével látott volna Magyarországon aratást, bizonyosan igazat adna nekem abban, hogy az aratás olyan pontosságot, gyorsaságot és szorgalmat igénylő munka, mely semminemű halasztást sem tűr.

Az arató, a szociáldemokraták és világjavítók izgatásai daczára, mindig úgy és addig fog aratni, ahogy saját érdeke kívánja s ameddig az időjárás engedi. Az még sohasem történt meg, hogy az arató azért panaszkodott volna, hogy sokat aratott.

Ferde fölfogásra vall, ha valaki itt túlterhelésről beszél és mint ezt a német avatatlanság teszi, a mezei munkáknál a 10 vagy 8 órás munkaidőt akarja behozni.

Némelyik író alkalmasint úgy tudja, hogy az 1897 óta tartott földműves munkás-kongresszusokon a kizárólagos készpénzfizetést s ezzel a munkaidő leszállítását is követelték, 12 órai munkaidőnél kevesebbet azonban egyetlen egy kongresszus határozatában sem olvashatott egy szerző úr sem. Már pedig az igazság teljes mértékét találja el az, a ki azt állítja, hogy a magyarországi földművesmunkások között ez a követelés is alig talált említésre méltó visszhangra. A magyar földművesmunkás nyáron aratás idején naponként 16—18 órát is eldolgozik s büszke öntudat tölti el e kitartásáért; tudja magáról, hogy ő e téren páratlanul álló európai speczialitás. A magyar nép pszichológiájára jellemző, hogy nemcsak a betyárt, katonát, de a kiváló aratómunkást is népdalok hőségé tette:

»Vagyok olyan legény, mint te;

Vágok olyan rendet, mint te.*

A munkaidő leszállításának követelését a városlakó ipari szociálistavezérek csempészték a földművesmunkások követelései közé.

Erre vonatkozólag így ír nekem Návay: »Az aratás ideje alatt a rendkívül hosszú munkaidőt nemcsak a gazda, de különösen az arató érdekében levőnek is tartom; mert az életneműek lehető leggyorsabb betakarítása el nem vitatható föltétele a jó gazdálkodásnak s a munkásra is előnyös, mert a gyors munkával mennél többet akar keresni s ha e miatt megerőlteti magát, ezt tőle rossz néven venni nem lehet.«

Egyébiránt a csak 8—10 napig tartó legszorosabb munka után a többi életnemű éréséhez képest a munka szünetel s van elég idő a pihenésre. Az aratási munkának ez a módja különben, már csak azért is egészen más elbírálás alá esik, mint a bányá és gyári munka, mert ez utóbbiaknál a testet-lelket ölő munka nemcsak szakadatlan, de még az Isten szabad levegőjének megvonásával is jár.

Kivételes helyzetek kivételes elbírálás alá esnek. Aratás idején

nem visszaélés a 12 órás munkaidő, hanem szükségesség s az aratóra nézve pedig épen jótétemény.

Az úgynevezett robot szintén azon dolgokhoz tartozik, melyek némely írónak álmatlan éjeket okoznak. Egyikük a dohány és tengeri művelésének föltételeiről beszélve így ír: »Magyarország legtöbb vidékén szokásos, hogy a birtokosok a munkaföltételek megállapításánál ingyenes szolgáltatmányokat kötnek ki. A gyakorlatban tehát fönnáll a robot, noha ezt a törvény megszüntette.«

Valóban bámulatos, hogy egy tudós ilyen állításokkal oly művelt közönség elé mer lépni, melyről bizvást föltehető, hogy mind a szociális törvényhozásban, mind a statisztika szövevényeiben legalább átlagos jártassággal bír. Hogyan volna az lehetséges, hogy egy birtokos a munkaszerződés megkötésénél magának ingyen szolgáltatmányokat, úgynevezett »robotot« erőszakoljon ki? Hiszen kölcsönös, szabad egyezkedésen alapszik a szerződés és midőn a munkaadó bizonyos vizontszolgáltatmányokat köt ki, azokról nem lehet mint ingyen-munkákról vagy épen mint »robotról« beszélni.

Sok vidéken szokásban van, hogy a gazdasági cseléd felesége köteles bizonyos napokon bizonyos meghatározott kedvezményekért mezei munkát végezni. De ezt is csak az magyarázhatja rosszra, a ki a körülményeket nem ismeri vagy azokat teljesen figyelmen kívül hagyja; mert tudni való dolog, hogy a gazdasági cseléd feleségének ilyen munkája nem marad díjazás nélkül. A családos gazdasági cseléd természetben sokkal nagyobb járandóságot élvez, mint a nőtelen, noha ez épen azt a munkát végzi, a mire az első is kötelezve van; az asszonyok munkáját azonfelül ellensúlyozzák számos apró kedvezmények és jótétemények.

Teljesen téves állítás, hogy ezen esetben a birtokos uzsorászkodhatik. Mert nem is említve azt, hogy a mi munkástörvényeink, nevezetesen az 1898 : II., 1899 : XLI. és XLII., 1900 : XXVIII. és XXIX. s végre az 1900 : XVI. t.-cz. a munkást a munkaadókkal szemben jobban védik, mint az európai államok bármelyikében létező hasonló intézmények: a munkásnak uzsora módon való kihasználása már csak azért is ki van zárva, mert nálunk mindig több a munka, mint a munkaerő.

Ha mindazáltal némely vidéken a föltételek szempontjából hátrányosabbnak látszik is a részes művelés, mint másutt, annak egyedüli oka az, hogy ott jó a talaj s a művelés annyira nyereséges, hogy ily helyeken a munkás szívesebben vállal még negyedében is, mint másutt harmadában, ily szolgáltatások, valamint bizonyos mennyiségű tojások és szárnyasok szolgáltatása csak a talajok különbözőségének kiegyenlítéseken fordulnak elő.

A német szerzők súlyos aggályait a gyakorlati életből vett egyes példákkal is eloszlathatjuk. Gyakori eset az például, hogy egy és ugyanazon gazdaságban bizonyos földterületet egyszerűen harmadába adnak ki, míg a másikat csak akkor hajlandó a nép kivenni, ha a birtokos beleegyezik, hogy a tengeri között egészen a munkásnak jutandó babot és tökört is termesztethet. Általánosan ismert szokás továbbá Magyarországon, hogy egy és ugyanazon darab rétnek egyik részét a munkások a negyedrészt is lekaszálják és betakarítják, míg a másik részét felében is csak úgy hajlandók vállalni, ha a birtokos mindkét rész hozamának a befuvarozásáról gondoskodik.

Ily módon szokták a talaj minősége és hozama folytán előálló különbözeteket kiegyenlíteni.

A törvény által annak idején eltörölt »robot« Magyarországon többé sehol sincs. De hozzá hasonló szolgáltatás van mindenütt, mint előbb láttuk, a harmadában kiadott tengeriföldek művelésénél. Az is előfordul, hogy a részes az aratás folyamán szerződészerű szolgáltatásként a lóherét minden külön díjazás nélkül lekaszálja, ezen időre azonban élelemmel a munkaadó látja el. Ezen mellékszolgáltatások kapósabb módja azonban az, hogy az arató a cséplésnél s a gyűjtésnél egy-két napot segít dolgozni, de ezért külön díjazásban is részesül.

Az ország sok vidékén és Szlavóniában a szolgáltatások fejében divó bérletrészt szokás szerint »robotnak« nevezik. Atalában a nép minden természetben teljesített szolgálmanyt így nevez a nélkül, hogy az tényleg robot volna.

Az agrársocialismus föllépése folytán azonban, a hol csak ezen szolgáltatásokkal visszaélések történtek s a hol ezen visszaélések ellen a munkások panaszt emeltek s panaszukat igazolták, a hatóság mindenütt megszüntette a panasz okát.

Az uzsoranemű visszaélések 1897. előtt különösen abban állottak, hogy sok vidéken a tengeri-művelésnél holdankint 1—2 koronát, némely helyeken pedig tojást és szárnyast is szedtek a munkástól. Ezt az eljárást nem helyesli senki, az okvetetlen beszűntetendő.

Érdekes, a mit e tekintetben Návay ír: »A tengeriföldek művelése és e közben az aratással kapcsolatosan szokásban van még sok helyen az úgynevezett robothoz hasonló szolgáltatás, mely a hely-pénz jellegével bír. Bár ezen szolgálmanyok értéke egészen jelentéktelen, a munkásnép mégis ellenszenvvel van iránta annál inkább, mert ily szolgálmanyok nem általánosak s leggyakrabban csak a paraszt birtokosok és bérlők tartanak rájuk igényt. Az 1898: II. t.-cz. alapján Csanádmegye szabályrendeletet alkotott, mely ezen szolgálmanyok követelését megtiltotta s azt ezen törvényezikre való hivatkozással ki is hirdette. Igaz, hogy ezen hatósági intézkedés még mindekkorig nem lépett életbe, mert az igazságügyminister a kérdés magánjogi részét, t. i. mennyiben azonosítható az úgynevezett angária-szolgálmany az eltiltott robottal, meggondolás tárgyává tette.

A német írók tájékozatlansága legjobban csúcsosodik ki a következő véleményben:

»Ami a munkásra nézve a munkaviszonyokat épen elviselhetetlenekké teszi, az abban áll, hogy a birtokossal szemben teljesen jogvédelem nélkül van.«

Ezen állítás, mint már jeleztem, szintén tarthatatlan, mert az 1898: II. t.-cz. óta a munkások a munkaadókkal szemben előnnyel dicsekedhetnek. Erre vonatkozólag Návay a következő adatokat közli velem: 1898. májustól 1902. februárig bezárólag a munkásügyi bizottság, mint főlebbviteli hatóság, 44 esetet vizsgált fölül. Ezek között a munkások 39, a munkaadók pedig öt esetben voltak panaszosok. Az elsőhatósági (főszolgabírói) határozatok ellen főlebbezéseket 25 esetben a munkások, 19 esetben pedig a munkaadók nyújtottak be. 23 esetben a munkásoknak, 17 esetben a munkaadóknak volt igazok. Két esetben rendes bírósághoz ment a panasz, két esetben pedig a felek kiegyezkedtek.

Ecsery ugyanerre vonatkozólag a következőket közli velem: A csongrádmegyei munkások panaszkönyvében 1898-ben 11 panasz fordult elő, 1899-ben hét, 1901-ben 11, 1902-ben mostanáig csak öt. Szentos város polgármesteréhez 1901-ben hét panaszt adtak be; egyet visszavontak, négy esetben a munkás, két esetben a munkaadó kapott igazat. 1902-ben négy panaszt nyújtottak be; kettő még elintézetlen; egyet a munkás és egyet a munkaadó nyert meg.

Nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy ami a mezei munkás jogvédelmét illeti, Magyarország legújabb szociálpolitikai törvényei, ha a párhuzamot higgadtan, tárgyilagosan, sine ira et studio vonjuk meg, mind a poroszok, mind az osztrákok idevonatkozó intézkedéseit túlszárnyalják.

»Az én sokévi tapasztalataim — írja Berg báró — arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a mezei munkások ritkán emelnek panaszt a munkaadók ellen; bérletemben egyáltalán nem emlékezem ilyen esetre.«

»De az illető hatóságok a munkással, mint gyöngébb féllal szemben, mindig több jóindulatot tanusítanak, mint a munkaadók iránt.«

»S ezt teljesen helyesnek találom, mert a legjobb módja a munkások megnyugtatójának annál inkább, mert a munkaadóknak jobban módjukban van, hogy magokat a munkások túlkapásai ellen megvédelmezzék.«

A legtöbb, még a legrosszabban adminisztrált éjszakkéleti vármegyékben is független urak a második fórumnak, a közigazgatási bizottságnak a tagjai. Én 17 éve vagyok tagja ezen bizottságnak s mondhatom, hogy azt a munkaadót, aki munkásait meg akarta rövidíteni, mindig szigorúan büntették. Épen azért hozták 1898-ban a már említett törvényt, mert az ország némely részében visszaélések történtek.

Nem lehet tagadni, hogy a mezei munkások megélhetési viszonyai némely helyeken kedvezőbb módosulásokra nagyon is rá voltak utalva. Az ország bizonyos vidékein a lakásviszonyok valóban szánalomra méltók. De más részről el kell ismernünk, hogy helylyelközzel magok a birtokosok saját jószántukból igyekeznek ezen viszonyokon segíteni és a hatóságok szintén latba vetik minden befolyásukat, hogy e tekintetben is javuljanak a viszonyok. A mezei munkás lakásviszonyai azonban még így is jobbak, mint a gyári vagy kisebbipari munkásoké a nagy városokban. Könnyen túlzásba esünk a mezei munkások lakásviszonyainak megítélésénél, ha a lakásokat a higiénikus követelmények, nevezetesen a szobalevegőnek köbméter tartalma szerint vesszük szemügyre; hisz tudjuk, hogy a mezei munkás a nap legnagyobb részét családjával együtt a szabadban tölti, sőt az éjjeleket is, amíg csak az időjárás engedi, nem a szobában, hanem a pitvaron, tornáczon vagy az istálló előtt alusszák át, következőleg a rossz szobai levegő behatásának aránylag igen kevésé vannak kitéve.

A vert földből vagy vályogból épített házak, ha gondosan építvők, épen olyan szárazak, mint az égetett téglákból építettek; a szalma- és nádfödél pedig nemcsak könnyű, de — ami különösen nagy előny — télen meleget tart, nyáron pedig hűvös.

Azon írók, kik a parasztlakásokat szűkeknek találják, nézzenek szét egyúttal a városokban s tapasztalni fogják, hogy a városi munkás nép milyen szűk, mily fűledt levegőjű szobákban, pinczékben s mily összezsúfolva tengeti életét; s másrésről nézzék meg azt is,

hogy milyen takaros, tiszta házban lakik olyan alföldi paraszt, kinek néhány ezer megtakarított koronája is van. A ház ugyan csak vályogból épült, de 3—4 generáczióon keresztül is ellaknak benne, lakói pedig oly egészségesek, mint a makk, elégedettek s boldogok.

A német írók szíves humanizmusa példátlanul találja, hogy a magyar paraszt nem eszik minden nap húst. Én ismerek előkelő, művelt városiakat, kik vegetariánusok s így húst sohasem esznek s mindamellett mégis nagyon jól érzik magukat. Bővebb fölvilágosításul megjegyzem — a mit külföldi íróink alkalmasint nem tudnak — hogy például a görögkatolikus vallásban élő népnek az év folyamán legalább 150 böjti napja van s ezeket ők szigorúan megtartják.

A mezei munkások táplálkozási viszonyai csakis a tótok és románok által lakott vidékek egy részén silányak; de ezekkel szemben például a dunai megyék, Sopron, Fehér, Vas stb. lakosai izletes, fehér kenyeret esznek s ehhez reggelire még szalonnájok vagy füstölt sertéshúsuk is van. S az ország nyugoti megyéiben, valamint az Alföldön nem ritkán látni oly tiszta parasztházakat, hogy akár-melyik német, kisvárosi tanár gondolkozás nélkül belemehetne lakni.

Itt lesz helyén megjegyezni, hogy a magyar cseléd és mezei munkás jövedelmét a hivatalos bérstatisztikából megállapítani nem lehet; mert a cseléd készpénzbeli fizetése mellett még más — például tehen-, sertéstartási stb. járandóságokban is részesül, a melyekről a nép épen ezen általános életmód megszokása következtében nem tudna lemondani. Ez teszi lehetővé, hogy a kis ember állattenyésztést űzhet kicsiben, a borjút, sertést leöli és táplálkozik húsból, malaczt vihet a piacra s árából maga és családja számára beszerezheti a ruházatot.

Az asszony szárnyasokat tenyészt és tehenet fej, a szárnyasok, tojások s tej eladásából nem csekély jövedelmet szerez. Egyes családtagok is napszámba járnak. Ez által 30—50%-kal gyarapszik a család jövedelme, sőt ez nem ritkán 100%-okra is fölrüg. A magyarországi aratóknak gyakran saját földjük is van, vagy szarvasmarha-, sertés-, baromfitenyésztők. Józan és takarékos gazdálkodás mellett tehát a nép nem él rosszul és gond nélkül él. Könnyelműek természetesen a magyar nép között is akadnak épen úgy, mint másutt. Ezeken bajos segíteni; élehetlenségöknek magok az okai.

A német tudomány a mezei munkások tagozatát sem tartja helyesnek. Havi munkások Magyarországnak kevés vidékén szerepelnek. Mi három csoportra oszthatjuk mezei munkásainkat:

1. A cselédség egész évre fogadva (nem negyedévre, mint egyik írónál találtam).

2. A részes aratók és cséplők vagy bizonyos munkákra fölfogadott szakmányosok.

3. A napszámosok.

A mezei munkások helyzetének alapos megítélésénél a következőket kell tekintetbe vennünk:

Mindenek előtt a nemzeti szokásokat, jellemet, erkölcsöt, vérmérsékletet, a nép megszokott táplálkozási módját, a talajviszonyokat, a legfőbb élelmi és szükségleti czikkek árait, a természetben adandó járandóságok kiszolgáltatásánál nemcsak az életnemű, hüvelyes, szalonna, só stb. mennyiségét, hanem azt is, hogy minő értéke van

annak a családra nézve a lakáson, tehén-, sertés- és szárnyas-tartáson kívül. Mindezeken fölül figyelembe veendő még: egy fél hold föld használata, egy kis kert, világítási czikkek, ingyen orvoslás és gyógyszer az egész család részére. Ezek mind olyan dolgok, melyek kikerülték az idegen írók figyelmét, noha ezek épen nem megvetendő beneficiziumok.

Nekem úgy látszik, hogy a külföldi szociálpolitikai írók eleven magyar bérest még sohasem láttak, fogalmok sincs róla. Bajos is azt vele megértetni, mert ha ő a mezőgazdasági cselédről vagy munkásról beszél, bizonyosan mindig a német »Knecht«-re gondol; pedig a kettő között igen nagy a különbség. A német háziszolga nőtlen, egy évre szegődik és teljes ellátáson van uránál. A béres nős, sajátjából él, gondozza és neveli gyermekeit; készpénzbeli fizetésén fölül természetben is meglehetősen járandósága, marhatartása, földhasználata stb. van; vegyük még ehhez a rendszerint téglából épült lakást konyhával, kamarával, mely különb a paraszt lakásánál. A német háziszolga ritkán marad 1—2 évnél tovább egy helyen, míg a béres egy jó gazdánál élte fogytáig is szolgál. Az én cselédeim között olyanok vannak, kik már egy emberöltőn át szolgálnak s midőn a segélyező pénztár életbe lépett, előállt többeknél az a kellemetlen helyzet, hogy élemedett koruknál fogva már nem lehetett őket abba beiratni. Ilyen esetek tudomásom szerint sok birtokosnál fordulnak elő.

Egyébiránt nem szabad feledni — s ezt nagyon jól tudják a szociáldemokraták — hogy a mig ember fog élni a földön, az elégedetlenség is mindig meglesz. Ha az izgatók folyton kiabálják a munkások fülébe, hogy rossz dolguk van, hogy sokat dolgoznak: azok idővel még akkor is szerencsétleneknek fogják magokat érezni, midőn az elégedetlenségre már semmi okuk sem lesz. Ilyen példákat eleget láttunk az agrárszociálizmus idején. Mert akkor sem azok voltak a legelégedetlenebbek, kiknek arra tényleg volt némi okuk, hanem azok, kik jobb helyzetben voltak.

Ha mindezeket figyelembe vesszük, a magyar mezei munkások a nyugoti országok némely munkásaival szemben inkább irigylésre méltók, hátrább azonban semmi esetre sem állanak. Kétségtelenül vannak Magyarországon is vidékek, a hol a munkások helyzete rossz; de hát másutt ilyen esetek nincsenek? Poroszország gazdag tartományának, a Rajna vidékének is vannak oly területrészei, a hol a zsugoriság a konyhamester. A szorgalmas, józan munkás, ki keresetét nem torkára pocskolja, nem szűkölködik s tisztességesen megélhet Magyarországon.

Mint minden emberi intézmény, úgy a magyar munkásviszonyok is javítólag fejleszthetők s hogy mi ezen tételt nemcsak elméletileg tartjuk kifogástalannak, arról tanuskodik azon körülmény, hogy már eddig is sok történt a munkásviszonyok kedvezőbb alakulására s még mindig merülnek föl újabb és újabb reform tervezetek ezen átalakulási fejlődés gyorsítására. A természetben nyújtott fizetést és részes munkát azonban a robottal azonosítani egyszerűen esztelen-ség. Ha valaki robotról akar beszélni Magyarországon, nem a mezőgazdasági téren kell azt keresni, hanem másutt, névszerint az uzsorás és pálinkamérő boltokban. Az italmérés újabb időig »regale« volt, most mint állami monopólium, bérlet tárgya. Az uzsora és korcsmai hitel tilos ugyan Magyarországon; de keveset ér a tilalom,

ha az áthágók elleni panasz elmarad. Ahol nincs panasz, ott bírónak sincs helye. Így esik aztán meg, hogy egyik-másik könnyelmű munkás az uzsorás korcsmáros és regálebérlő karmai közé kerül s annak lesz robotoló rabszolgájává.

De ezen szomorú ténykörülmenyekben sem találhatok mentséget azon külföldi írók részére, a kik példátlan fölületességgel emlegetik a robotot, hogy ellenünk hozott, megbélyegző ítéletöket megokoltnak tüntethessék föl. Szerény fejtegetésem elején rámutattam azon jogcímekre, melyeknél fogva attól a művelt írótól, ki velünk foglalkozni akar, megkövetelhetjük, hogy azt történelmünk lelkiismeretes kikutatásának alapján tegye. Ugyanazon követelésünktől egy hajszálnyira sem tágithatunk, midőn a külföldi írókat a robottal ismételtén látjuk foglalkozni. A robot a magyar közélet ősi intézményei közé tartozott s korántsem volt oly gyűlölet, mint azt a mostani ifjú nemzedék legnagyobb része gondolja; nagyon távol állott az akár az ókori, akár a mostani rabszolgaságot terhelő munkásságtól; patriarchális vonás jellemezte a földesúr és jobbágy közötti viszonyt, a miről némely földesurak sokszor meg is feledkeztek ugyan, de más oldalról sok esetben oly szilárdnak bizonyult, hogy voltak rá esetek, midőn földesurokat fölszabadított jobbágysai arra kérték, hogy vegye őket ismét régi, földesúri oltalmába. Mindazáltal az emberrel született önállóság utáni vágy idő folytán annyira kifejlett, hogy a robotos jobbágyság intézményének eltörlése már a múlt század 40-es éveinek legelején komoly, egész a legapróbb részletekbe menő tervezetés tárgyát képezte. E tekintetben legkiválóbb munkásságot fejtett ki gróf Dessewffy Emil, a ki »Alföldi levelek« című könyvében egyéb politikai kérdések között a robot eltörlésével is tüzetesen foglalkozott; kiterjeszkedett a legapróbb részletekre is, számtani pontossággal mutatva ki tervezetének helyességét, óva figyelmeztette azonban a nemzetet, hogy a sikernek sine qua non feltétele a fokozatos megoldás. A termékeny eszme szépen megindult érlelődése közben balsorsunk ránk zúdította a 48-diki forradalom tomboló viharát; érett államférfiúi ténykedés helyett meggondolatlan rögtönzésekkel torzítottuk el legértékesebb politikai tervezeteinket is, úgy, hogy idő előtt az élet forgatagába hajszolva, áldás helyett csapást hoztak a nemzetre. Így jártunk a robot eltörlésével is. Minden előrelátásunk abban nyilvánult, hogy a kérdés rendezését egy frázisba szorítottuk: »A birtokosok kárpótlását a nemzeti becsület védpaizsa alá helyeztük!«

A forradalomra következett kényuralmi korszakban csakhamar mutatkozni kezdettek a kúszált birtokviszonyok keserű gyümölcsei; megkezdődött a közép- és kisbirtokosság züllése s tovább és tovább terjedt egész napjainkig annyira, hogy ellene való működésünkben körülbelül mai napig is csak a gátépítésig birtunk eljutni.

Mindezeket tekintetbe véve, elmondhatjuk, hogy német íróink alaptalan vádaskodása még akkor is menthetetlen volna, ha nálunk, kik kisebb-nagyobb mértékben még most is a 48-diki rögtönzés, csapása alatt nyögünk, a birtokviszonyok és szociálpolitikai kérdések terén sokkal több és súlyosabb szabálytalanságok volnának is, mint a mennyit és a milyeneket a tudákos urak nagyító csöve mutat.

Mailáth József gróf.

Amerika gazdasági életéből.¹⁾

Fölötte nehéz csak némileg is áttekinteni az Egyesült-Államok hatalmas területét és itéletet alkotni annak sokféle népességéről. Szinte mondhatni, hogy e czéltől annál inkább távolodunk, minél jobban és lelkiismeretesebben igyekszünk feléje. A maguk személyére nézve irigylésreméltó helyzetben vannak azok az utazók, a kik, menten ily aggályoktól, négy- vagy hat heti kirándulásra indulnak az Egyesült-Államokba; megnézik Newyorkot, Washington, azután Chicagót, tán a Niagara vizesést is, hogy visszaérkezésük után azonnal, a magukkal hozott néhány kiló statisztika és útközben fölszedett röpiratok segélyével, könyvet irjanak az Egyesült-Államokról.

Amerikában sokat nevettek az afféle könyvek fölött és ujjal mutattak azon hajmeresztő tévedésekre, melyek azokban foglaltatnak. Az amerikaiak feledik, mennyire nehéz országukon és ennek viszonyain eligazodni; legtöbbször maguk sincsenek az utóbbiak iránt tájékozódva. Az illető szerzők mentségeül szolgáljon, hogy ők nem mindig lelkiismeretlenül, sőt legtöbb esetben sok jóakarattal járnak el s az, a mit mondanak, nem is absolute helytelen, csakhogy a dolgokat, melyeknek pedig tudvalevőleg két, sőt sokszor több oldaluk van, csupán egy bizonyos szempontból tekintik; azokra csak egy s nem két pillantást vetnek; pedig már a második pillantás megzavarná őket, mert ez már egészen más képet adna mindarról, a mi csak egyszer vésődött lelkükbe.

Például ma az van egy ujságban, hogy az Egyesült-Államok elnöke nemcsak fogadott egy néger professort, hanem a »fehér házbán« villásreggelire is magánál tartotta. Az európai »közgazda«, a ki e hirt olvasta, egészen más fogalmat alkot a négerkérdésről, mint az, a ki viszont olvasta, mint vonakodott Indianapolisban egy szobalány ugyanazon tanár szobáját tisztogatni csak azért, mert a tanár ur »néger«; mint bocsátotta el a szálloda e miatt szolgálatából; mint rendeztek erre nemzeti subscriptiót, mely oly jól sikerült, hogy a leány most már egész életére el van látva. Egyszer a legrettenetesebb jelentéseket olvashatjuk a néger üldözésekről, másszor pedig arról értesülünk, hogy Hutchinsonban, Kansasban a munkáshiány idejében oly magasra becsülik a néger munkaerejét, hogy 6 d. napi bér mellett szerződtetik s a szegény ördög nagyobb jövedelemre tesz szert, mint nálunk egy egyetemi tanár.

A ki nem állapotodnék meg mindjárt az első kép s az ebből levonható következtetések mellett, az, tovább haladva, csüggedten

---

¹⁾ Előadatott a Magyar Közgazdasági Társaság 1904. április hó 15-én tartott ülésében.

ejtené ki kezéből a tollat, láttára az ellentéteknek és ellenmondásoknak, melyek sehol sem jelentkeznek oly kirívóan, mint épen Amerikában. Mint a hogy a 20—30 emeletes felhőkaparók mellett a legnyomoruságosabb fabódék terpeszkednek, úgy találhatók föl az amerikai nép jellemében a legmeszebb menő türelmesség mellett az előítélet, a legnagyobb soliditás mellett a humbug, a mély vallásosság mellett az álszenteskedés; a nagyfoku éleslátás mellett a gyermekded naivitás.

Egy tulajdonságára az amerikainak azonban rá lehet mutatni anélkül, hogy ellenmondástól kellene tartani s ez a hazafias érzés és erős nemzeti önérzet, mely áthatja az Egyesült-Államok polgárait. S ez annál csodálatosabb jelenség, mert hisz tudvalevő, hogy az amerikaiak minden inkább, mint egységes nemzet. A világnak csaknem minden nemzete került össze Amerikában. A szűz föld nyújtotta óriási gazdagság párosulva az egyéni szabadsággal, megteremtette azon anyagi jóllétet, mely az *ubi bene*, *ibi patria* szabálya szerint alapját képezi a hazafiságnak. Amerikában pl. az osztrák-magyar monarchia különféle nemzetiségeit mind egyformára gyalulták. A legnagyobb egyetértésben élnek egymás mellett, komoly productiv munkának szentelve magukat és senkinek sem jut eszébe czivakodni társával, politikai eszményképek kedvéért.

Az Egyesült-Államok történetének azon korszakában élünk jelenleg, mely az expansió, a politikai és gazdasági imperialismus korszakának nevezhető. A természeti határok immár szűkek lesznek és az Egyesült-Államok Cubán és Puerto-Ricón keresztül kiterjesztik óriási karjaikat a continens déli része felé, melynek még ellenálló testvérköztársaságait a »Pan-Amerika« jelszava alatt egységes szálakkal akarják összekötni, hogy aztán a Monroe-tannak bővített alkalmazásával minden európai befolyástól távol tartsák. Mindenki tudja, hogy ez a tan ma már egészen más, mint volt egykoron, keletkezésekor. Ma már azt akként értelmezik, hogy nemcsak területek megszerzését kell az európai nemzeteknek megtiltani, hanem az európai hajótársaságokat is meg kell akadályozni abban, hogy Délamerikában szénállomásokat rendszeresítsenek. Nyugat felé a Cleveland alatt annektált Sandwich-szigetek és a Philippinák képezik a támpontot a »Chinába való békés betörésre« és a Csendes Oczeán fölött való hatalomra, mely a jövő kereskedelmi tengerének ígérkezik. A chinai kormány nyal kötött szerződés, mely az amerikai kereskedelemnek két kikötőt biztosít a Mandzsuriához való hozzáférkezésre, egy további diadalt jelent. Így azonban az amerikaiak már a saját tanuk gyümölcseit ismerhetik föl Oroszország mandzsuriái doktrínájában.

A politikai sikereket még felülmulják Amerika gazdasági sikerei, a minőkkel egy európai állam sem dicsekedhetik. Az amerikai kivitelnek az 1800. évi 70 millió dollárról 1900-ban 1.400 millió dollárra való felszökkenése felköltötte a világ bámulatát; még csodálatosabb azonban az ipari kivitel emelkedése; 1800-ban 2 millió dollárról 1900-ban 433 millió dollárra. S a mi a legmeglepőbb: ezen kivitel egy negyedrésze a nagy ipari állam, Anglia felé, egy másik negyed része pedig a brit gyarmatok felé veszi útját.

Az amerikai kivitelnek eddig mindig a mezőgazdasági termények tették ki nagyobb részét, az arány azonban állandóan az ipar előnyére változik; 1889-ben a mezőgazdaság 85⁰/₀-kal, az ipar 12⁰/₀-kal szerepelt, míg 1900-ban már csak 61⁰/₀-ot, illetve 31⁰/₀-ot tett.

Egy másik bizonyíték Amerika ipari kivitelének óriási megnövekedése mellett, annak ugyancsak Amerika ipari termelésével való összehasonlítása. Az utóbbinak értéke az 1850. évi 1 milliárdról 1870-ben 4 milliárdra; az 1880-iki 5 milliárdról 1890-ben 9 milliárdra és 1900-ban már 13 milliárdra emelkedett. Az emelkedés azonban még sokkal nagyobb az ipari kivitelnél, hol 1850-ben a kivitel 17 millió volt s már 1900-ban ennek összege 433 millióra emelkedett, vagyis 50 év alatt meghuszonötszöröződött, míg a termelés csak 13-szor lett nagyobb.

Összehasonlítva ezen adatokat a föld három legnagyobb iparos államával: Németországgal, Angolországgal és Franciaországgal (melyeknél azonban hiányzik az erre vonatkozó közvetlen census, mint Amerikában s csak megközelítőleg állapítható meg), becslés szerint az előállított áruk értéke a négy országban 1860-ban a következő volt:

1. Angolország	2.808,000.000 \$
2. Franciaország	2.092,000.000 »
3. Németország	1.995,000.000 »
4. Az Amerikai Egyesült-Államok . . .	1.907,000.000 »

1888-ban az arány már megváltozott és az Egyesült-Államok a negyedik helyről az elsőre jutottak:

1. Amerikai Egyesült-Államok	7.022,000.000 \$
2. Angolország	3.990,000.000 »
3. Németország	2.837,000.000 »
4. Franciaország	1.360,000.000 »

Ezen időtől kezdve Amerika túlsúlya folytonosan növekedett. Az Egyesült-Államok ipari kivitelének legfőbb cikkei, melyek annak több mint háromnegyed részét képezik, a vas- és aczelgyártmányok, petróleum, réz, gyapot, bőr, mezőgazdasági eszközök, vegyészeti szerek, faárúk, paraffin. Egyáltalán olyan cikkek, melyeknek szükséglete állandóan és folytonosan emelkedik és Amerika ebbeli készlete óriási!

De az Egyesült-Államok a finomabb árukban sem maradnak hátra; amerikai órák, varrógépek, villamos távirda és távbeszélő készülékek, írógépek, fényképező készülékek és tudományos műszerek a föld legtávolabbi részén is vevőre találnak. Amerikai »villamos« jár Kórea fővárosának utcáin és amerikai pénztári gépek tanúsítják a fizetett összeget az ugandai négereknél.

Mindamellet az Egyesült-Államok az évenként 4 milliárd összértékben világpiacra kerülő iparcikkeknek csak 10⁰/o-át szállítják; Németország 20⁰/o-ot és Franciaország 12¹/₂⁰/o-ot. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy az amerikai iparosoknak a legjobb fogyasztó piacuk jelenleg saját országukban van, melynek 95⁰/o szükségletét ők fedezik, míg körülbelül csak 5⁰/o jő be külföldről. Az Egyesült-Államok által évenként fogyasztott ipartermékek összege 8 milliárdot képvisel, vagyis még egyszer annyit, mint a világpiacra kerülő ipartermékek össz-forgalma.

Nem csoda, ha az amerikai gyárosok ez idő szerint főfigyelmüket saját országukra fordítják és az idegen piacokat inkább elhanyagolják. Oly jelenség ez, mely a prosperálás korszakában különösen feltűnő módon

lép előtérbe, miután az emelkedő kereslet a különféle anyagok iránt oly nagy, hogy nem csupán a kivitel csökken, hanem még az idegen termelés is nagy mértékben igénybe vétetik az amerikai szükségletek kiegészítésére, mi az amerikai kereskedelmi mérleget lényegesen megváltoztathatja. Ez idő szerint azonban az Egyesült-Államokra nézve ily kedvezőtlen következtetést az alapul fekvő okoknál fogva aktív mérlegének hanyatlásából le nem vonhatunk. Másrésről nem minden aggodalom nélkül nézhetünk a jövő elé, mivel az amerikai-iparban tultermelés állhat be s Amerika ekkor kénytelen áruit nagy mennyiségben potomáron Európában értékesíteni, míg a magas védvámokkal elzárt, s az eltrusztosodás folytán a versenytől megfosztott belföldi piacz továbbra is kiszolgáltatva maradna a trustök önkényes árainak.

E tekintetben igen tanulságos azon árjegyzék, melyet 1902. évben gondos kutatások alapján a demokrata-választmány elnöke a kongresszusi választások céljaira állított össze s mely a már akkor ugyanazon árúért Amerikában és külföldön követett árak összehasonlítását nyújtja. E szerint a sodronyszögek, melyek Amerikában hordónként 2.50 \$ alól nem voltak kaphatók, külföldön 1.30 \$-ért árultattak; sodronykötél került kint 12 \$.-ba, itt 5 \$.-ba; ébresztő órák 0.60 \$, illetve 0.30 \$; a befőttes üvegek tuczatja Amerikában 0.80 \$, külföldön 0.55 \$ és így tovább.

Mig Európát az amerikai piacz elvesztése eleinte csak elkedvetlenítette, Amerika aktív versenytörekvése később valóságos pánikot idézett elő. Elhangzott a vészkiáltás az amerikai veszedelemről, melyet, a mint az ilyenkor már szokás, mindjárt túl is becsültek. Egész irodalom keletkezett e kérdésről Angliában, hol akkor a kereskedelem politikai babérokon pihent; megjelent Stead W. T.-nek Amerikанизation of the World című műve, mely feladatul tűzte ki, hogy 444 oldalon bizonyítékokat állítson össze arra nézve, hogy a világ mennyire amerikaiasodik. A modernizálás és amerikaisodás egyet jelentett és minden, a mi új és jó, amerikainak jeleztetett, mivel Amerika csak jót és újat teremt. Mintha nem csupán az iparban és kereskedelemben, hanem a művészetben, tudományban, politikában és társadalomban is az amerikai Egyesült-Államok vették volna át a vezetést. A horvát Tesla, a svájci Agassic, ki csak 40 éves korában lépett először Amerika földjére, mint az amerikai tudományok nagyjai tekintetnek; a művészetet John Philipp, Sousa P. monstre zenekara és Gaudeus képviselik; az utóbbi kétségkívül a »világ legnagyobb szobrásza«. California, mely a leghiresebb börzsönyfáknak van birtokában s melyek már akkor felnőtt óriások voltak, mikor Jézus Krisztus a földön járt, magáénak vallja az utolérhetetlen Klumpke nővéreket is, kiknek egyike hegedül és énekel, a másika gyógyít, a harmadik fest és a negyedik a csillagokat vizsgálja. S a mióta Stead az írással felhagyott, élénk lejtett Californiából jövet Duncan Izadora kisasszony. Mint az elamerikaiosodás legnagyobb diadala tűnik fel Stead szemében a kínai követ Washingtonban Wu Ting Fang, ki automobilon utazik és »afterdinner speeche«-ket tart. Megfoghatatlan, hogy lehet ily könyvet Amerikán kívül komolyan venni!

Hanem igen komoly férfiak is, s első sorban szakemberek tanulmányozták és ecsetelték Amerika előnyeit és európai honfitársaiknak megszívlelendő tanácsokat adtak. Rámutattak Amerika iparának nagy fejlettségére, az üzemnek kitűnő beosztására és rendszeres voltára, a

legtökéletesebb technikai berendezésekre, melyek pl. Pittsburg mellett a Carnegie műveiben valóban csodálatra méltók, hol az izzó aczéldarabok kilöketnek, lehűttetnek és automaticé továbbbittatnak; a közelben alig látni embert; az élettelen gépek mintha emberi értelemmel bírnának, melyeket egyetlen ember egy távoli szögletből két hydraulikus emeltyű segélyével kormányoz.

Amerika amig egyrészt a munkafelosztást a lehető legnagyobb tökélyre vitte, addig másrészt fényes példáját nyújtja a corporationokban a nagy vállalatok egyesítésének.

Igen, csak hogy a hol sok a fény, ott sok az árnyék is és a mi előttünk Amerikában oly csodálatra méltónak látszik, ott jelentkezik az ő gyengesége is: a gazdasági téren. Már is mutatkoznak egy közeledő forradalom tünetei, ha nem fog sikerülni a socialis kérdés nehézségeit kellő időben megoldásra juttatni.

Az utóbbi idők ipari fejlődésének kétségkívül legveszedelmesebb hatása az a jelenség, hogy az egyre nagyobb vagyontömegek egyre kevesebb tulajdonosok kezében központosulnak össze és ezáltal a néptömegeknek saját birtokhoz való jutása mindjobban meg van nehezítve. A helyett, hogy a tőke és a munka közti kibékülés és egyesülés jeleit mutatná, Amerika maga mindinkább eltávolodik ezen céltól. A munkás azon helyzetben kell hogy legyen, hogy abból, a mit terem, kivehesse a maga részét. Alkalmat kell neki adni, hogy megtakarított filléreit iparvállalatokba fektethesse, a hol munkaerejét felhasználhatja és hogy ezen vállalatokban esetleg tulajdonostárs is lehessen, hogy ezáltal a tőke és munka közti ellentétek mérsékeltesseken vagy kiegyenlittessenek. Ily alkalom azonban a munkásnak jelenleg megadva nincs. Az United States Steel Corporation a múlt évben egy nyeresényrészesedési rendszert léptetett életbe a munkások részére, nagy feladatokkal és állítólag nagy sikerrel. A társaság lehetővé tette, hogy hivatalnokai és munkásai a részvények egy meghatározott mennyiségét mérsékelt áron megszerezzhessék, ezek azonban csak akkor jutnak feltétlen birtokába a kedvezményesnek, ha öt évet a társaságnál eltöltöték, továbbá az igazgatási hivatalnokoknak külön jutalom van engedélyezve, ha a trust tiszta nyeresége a 80 milliót meghaladja, mely összeg szükségeltetik, hogy az esedékes kamatok és a szokásos osztalék fizetessék. Mennél nagyobbra emelkedik a jelzett összeg fölött a tiszta nyeresény, annál nagyobb nyeresényrész illeti az alkalmazottakat. De e rendszer nem föltétlenül jó. Mindenekelőtt az aczéltrust részvényei a tőzsdén is jegyeztetnek s minden munkás, ha előnyösnek tartja, lehet részvényes. Az, hogy a papirokat a Corporatiótól valamivel olcsóbban kapja, nem jön tekintetbe, mivel a tőzsdén az árak hullámzanak s a részvények ott néha még olcsóbban is beszerezhetők, mint a Corporatiónál. A hivatalnokok meg azért nem képesek a külön jutalom reményéből nagyobb impulzust meríteni, mivel egy kis hivatalnok (a néhány jól fizetett vezető alig jöhet figyelembe) az olyan társaság kedvező üzletmenetének sorsára alig lehet befolyással, melynek előbb még 80 millió dollárt kell keresnie, hogy csupán a kamatkövetelményeknek tehessen eleget.

Azon vélemény emelkedett túlsúlyra, hogy az aczéltrust inkább arra célzott, hogy Danaidák ajándéka gyanánt megemésztetlen értékeinek egy részét a munkásokra sózza, kiket különben 1903. év kará-

csonyán még béreikben is megrövidített, hogy ez által 17 millió dollárt megtakaríthasson és egy további évig osztalékot fizethessen a törzsrésztvények után, melyek különben semmit se érnek és az elsőbbségi résztvények után, melyek szintén alig-alig érnek sokkal többet és így az ő diskreditált értékeit ismét megfelelőleg emelhesse.

Az által, hogy lelkiismeretlen egyének az iparpapírok piaci árát — tekintet nélkül ezek belértékére, föl- és lehajthatják, — a tapasztalatlan vevőt egyre az a veszély fenyegeti, hogy megcsalják. Az ipari papírok Amerikában többnyire nem befektetési, hanem speculationalis papírok. Ez az oka annak, hogy a takarékinvézetek betétjei az ipari eltrüstsödés óta óriási mértékben megnövekedtek. A kis tőkepénzesek tömege számára nem marad más hátra, minthogy beérje a bankok által nyújtott pár százalékkal, holott azelőtt több alkalmuk volt csekély tőkájukat az üzleti forgalomban értékesíteni s ezáltal oly jövedelemre tenni szert, mely mellett lehetővé vált, hogy önnállósítsák magukat.

A nem rég elkracholt American Asphalt Trust, alapításakor 30 millió dollárral lett tőkésítve. Ily összeg erejéig bocsáttattak ki résztvények, melyeken az alapítók jó magas árért adtak túl. Csalátekül oly kimutatásokat tettek közzé, melyek szerint a résztvénytőkét a berendezések értéke teljesen fedezte; kijelentették azt is, hogy a trust valamennyi hason vállalatot felszitt magába és az asphalt üzletet monopolisálta. Mindkét adat hamis volt, kiderült, hogy az alapítók a 30 millió dollár résztvényért nem fizettek be többet 6 milliónál s trusttel szemben megindult verseny oly nagy volt, hogy amaszt tönkre tette.

Az ily alapítások következményei nem is maradtak el és egy év óta az amerikai tőzsdeértékek, az ipar kedvező helyzete dacára állandóan hanyatlanak értékben. Az amerikai ipar egészséges; rossz idők csak az értékpapírok gyártására nézve következtek be. Az utóbbi hónapokban előfordultak ugyan üzemi beszüntetések, melyeket a megrendelések csökkenésével indokolnak. E beszüntetések valódi oka azonban nem az általános üzleti pangásban, hanem azon magas árakban keresendő, melyeket a trustök követelnek. Több vasut pl. szívesen rendelne sineket, ha ezek tonnáját 23—24 dollárral megkaphatnák az aczeltrusttól. Ez azonban nem kénytelen ez árat engedélyezni, a mig csak a vám megvédi azon veszély ellen, hogy a megrendelést a külföld elfogadhatná. Littlefield congressusi tag kiszámította, hogy a trustök több mint 9 milliárd értékű értékpapírokat bocsáttattak ki. A természetes és helyi monopolok (gáz és villamossági társaságok, közúti vasutak stb.) capitalisatiója $4\frac{1}{2}$ milliárddal, a vasutak capitalisatiója 11.6 milliárddal vétetik föl, kerekösszegben 25.500 millió dollárt tennének ezen összegek, holott az ország nemzeti vagyona 94.300 millióra becsültetik. Az említett értékpapírok közül 1903. január 1-én 18.157 millió névérték a new-yorki tőzsdén képezi üzérkedés tárgyát.

Az üzleti conjuncturák több év óta igen kedvezőn alakultak; az amerikai kereskedő, gyáros, farmer és munkás sokat keresett és meglehetősen könnyűvérű életmód dacára még félre is tehetett. A keresetnek a kiadások fölötti pénztöbblete bankokban és résztvényekben lett befektetve, ha ugyan a birtok növelésére, javításokra, új beszerzésekre és kiterjesztésre nem fordított. Ezen évi fölösleg az utóbbi években igen jelentékeny volt; de még sem akkora, hogy

lépést tarthatott volna a tőzsdepapírok gyártásával. Nevezetesen nem volt elégséges azon 5000 millió dollárt kitevő új tőzsdeértékek fedezésére, melyek az utóbbi 3 év alatt teremtek; s a következmény az lett, hogy Amerika kénytelen volt külföldön pénz után nézni; maguk az értékpapírok pedig egyre visszaestek. Mialatt John Hay, a Henrik porosz herczeg jelenlétében a washingtoni capitoliumban Mac Kinley fölött tartott emlékbeszédében azt állította, hogy Mac Kinley alatt Amerika a világ »hitelező nemzete« lett, az alatt amerikai polgárok német, angol és francia pénz után futkostak. Mr. Charles M. Schwab automobilon utazgatott fél Európán át és terjesztette a hirt, hogy éppen most »sprengolta« a montecarloi játékbankot, csak-hogy az aczéltrustre irányítsa a figyelmet. A külföld azonban nem ment bele a csapdába s a Schwab kompanistája Morgán által nagy garral életbeléptetett hajótrust teljes kudarczot vallott. Az alapítók épp úgy túlbecsülték a piacz befogadási képességét, mint a congressus megbízhatóságát, mely a trust testére szabott hajósegélyezési billt visszautasította. A hajótrust részvényei még ma is az alapítók kezei közt vannak. Szinte fájdalom fog el, ha meggondoljuk, hogy mi lett az egykori pénzügyi Napoleonból, Morganból. Midőn a törvényszéki vizsgálat némi világosságot vetett a csődbejutott hajózási trust ügyeire és kitünt, hogy annak alapításakor 200 millió dollárnyi részvényt szántak a párisi sajtó megvesztegetésére, nagy megbotránkozással kiáltottak a vállalat »promoterje« után. Mitsem használt, hogy ő Charles M. Schwab hata mögé bujt, a ki 30 millió dollárt kapott értékekben a vállalattal egybekötött koczkázatért, mely abban állott, hogy a Bethlehem-féle aczélműveket megszerezte és Morgánnak azonnal tovább adta. Morgan jó hirneve elveszett s ma már a szédelgés jelképeül szolgál.

A trustök alapítóinál nem kevésbé buzgók voltak a trust ellen-ségei. Minél több trust létesült, annál több törvényt hoztak ellenük. A különben oly lelkiismeretes amerikai statisztikusok közül egy se tudná hamarjában megmondani, hogy az unio 45 államában több-e a trust vagy pedig a trustellenes törvény. Tény, hogy a trustök még mindig uralkodnak s ha el is pusztult néhány, azt nem a törvény, hanem az önmaga okozta túlspeculatio, túladósodás és a túl magas osztalékpolitika pusztította el.

A hol a törvényhozás csakugyan sikert vélt elérhetni, ott is csak félsikert ért el. A trustök nem oszolnak föl, hanem csak átalakulnak s az átalakulás inkább még megszilárdította az illető ipari consolidatiót. Ennek bizonyítékául szolgálhat az ugynevezett vasuti trust. A Sherman senator által — fivére a polgárháborúból híres tábornoknak — 1890-ben beterjesztett és a congressus által elfogadott antitrust törvény hatástalannak bizonyult azon ipari trustökkel szemben, melyek ellen irányult. A midőn mindenekelőtt a czukortrustök ellen kezdtek föllépni, a bíróságok megkülönböztetést tettek a kereskedelmi és termelési vállalatok közt és kijelentették, hogy az utóbbiak nem eshetnek a törvény rendelkezése alá, mert az a törvény a kereskedelem és nem a termelés szabályozása végett bocsáttatott ki. Ez által az ugynevezett ipari trustök teljesen szabadjukra hagyattak. Ellenben sikeresnek bizonyult a törvény a közlekedési trustökkel, főleg a nagy vasuti combinációkkal szemben, melyekre pedig annak alkotásakor nem is igen gondoltak. Így akadályozták meg már 1896-ban a

Trans Missouri Freight Association cím alatt ismeretes vasuti egyesülést és később a Joint Traffic Association létesítését, mert a legfőbb törvényszék az antitrust törvény szövegéhez képest kimondta, hogy törvénytelen minden intézkedés és megállapodás, mely a forgalomban a szabad verseny korlátozását vonhatná maga után. A törvény megsértésének megállapításához nem is volt szüksége, hogy a szállítási díjak emelése bebizonyíttassék, már a meglévő képesség a tarifák emelésére és a verseny korlátozására elegendő alapnak tekintetett az elmarasztalásra. A vasuti társaságok tehát kerülő uton igyekeztek elérni azt, a mit egyenes uton el nem érhettek. A Freight Association helyébe lépett az érdekközösség rendszere, mely abban áll, hogy a versenyben álló társaságok vezetői a kellő számú részvényt megszerzik, hogy ezzel képviseletet és befolyást nyerjenek az illető vállalat igazgatásában vagy pedig a vállalatok vezetői formális csereüzletet kötöttek a részvények tekintetében, úgy, hogy kölcsönösen képviselve vannak vállalataik igazgatásában, vagyis mindkét vállalatot ugyanazon egyének vezetik s így tényleg elérte a vállalatok egybeolvasztása.

Ez azonban még nem nyújtott kellő biztonságot. A részvényeket el kellett adni és az ellenőrzést, melyet az egyik vasut a másik fölött gyakorolt, egy harmadik ragadhatta magához. Ezért alapították a »Holding-Companies« című társaságokat, melyek kizárólagos célja, hogy más vállalatok részvényeit összetartsák; legjellemzőbb példa rá a Northern Securities Company, mely két év előtt alakult, midőn a Northern Pacific és a Great Northern társaságok közösen megszerezték a Burlington-vasut részvénytőkéjét és a törvény megkerülésével a három óriási vasuti hálózatot összefoglalták és az Egyesült-Államok északnyugoti részén valóságos monopoliumot létesítettek. A Northern Securities Company (30 millió d. tőkével) most tulajdonosa a három vasutnak és 400 millió d. erejéig azok részvényei ellenében új részvényeket bocsátott ki, melyek általa a piactól elvonatnak és őriztetnek, míg az ő részvényeivel vad üzérkedés foly. A Securities Company az egyik klikk kezéből átmehet a másik klikk kezébe, de a három vasuti rendszernek általa képviselt egyesítése és a forgalmi terület monopolizálása állandósítva lett. Ez által a verseny épp úgy kizárattott, mint ki van zárva az oly gyárak közt, melyek egy és ugyanazon ember tulajdonát képezik.

Hogy az eddigi antitrust törvényeknek semmi eredményük nem volt, az iránt tisztában vannak az Egyesült Államokban. Az a kérdés, hogy azok helyébe mi volna teendő, sokat foglalkoztatja a kiválóbb férfiakat, kik közül Hoar, Cullom, Nelson, Littlefield törvénytervezet alakjában különféle javaslatokkal is léptek föl. Szép gondolat, hogy az állam a nagy korporatiók: az aczél-, réz-, petroleum-, vasuttrustök felett felügyeletet gyakoroljon, úgy, mint ez most a bankok és biztosító társaságokra nézve történik; csak hogy az állami felügyelet vajjon megakadályozta-e a bankoknál és biztosító társaságoknál a szédelgést és a bukásokat? Az állam meghatározhatja, hogy a részvénytőke névértéke ne haladja túl a tényleges tőke álladékokat; de nem képes eltiltani, hogy alig egy év alatt a tőke elpusztuljon és a vállalat tönkre menjen. Az állam kényszerítheti a vállalatokat az üzleti zárszámadások közzétételére; nem állhat azonban jól azért, hogy a zárszámadások a valóságnak meg-

felelnek-e, avagy a technikai helyesség daczára nem mutatják-e a tényállás hamis képét.

A trustbajok lényegének leküzdése helyett a törvényhozás eddig csupán csak a trustok formái ellen küzdött. Köztudomásu, hogy a baj nem abban áll, hogy trust van, hanem abban, hogy mit művel. A legnagyobb trust sem ad okot sérelemre, hacsak az árukat, melyeket termel, olcsóbban adja a fogyasztóknak, mint adják a kisebb vállalatok. Az életszükségletek megdrágulása az, mely az összes sérelemnek fő okát képezi. Itt kell mozgásba hozni az emeltyűt s e részben üdvös volna a védővámok mellőzése, melyek nélkül a tulmagas árak fenn nem tarthatók. Eddig azonban ezen megoldás elől óvatosan kitértek.

Az amerikai iparélet csaknem minden terén fennálló trustokkal szemben áll a szervezett munka trustje, mely az American Federation of Labor név alatt egy millió taggal az Unio legfontosabb munkásegyesületeinek corporatióját képviseli. A szervezett munkát a tőkésiek izomtrustnek nevezik, mely nem csupán csak trust, hanem anyja a tőkésiek trustjének. Mert sok ipari combináció csupán szükségességből keletkezett a vállalkozók részéről, azon czélból, hogy egyesülvén, annál jobban megfelelhessenek a munkások részéről tamasztott igényeknek. Ezen igények tényleg oly mértéktelenek voltak, hogy a közvéleménynek rokonszenve, mely eleinte majdnem kizárólag a socialis egyenjoguságért küzdő munkás mellett volt, csakhamar a vállalkozók felé fordult, különösen akkor, midőn a strike a nagyközönség érdekeire is káros hatással volt. Így pl. az építőiparban, a közuti vasutaknál és nem régen a nagy mosóintézetekben jelentkezett strike alkalmával a közvélemény határozottan a munkások ellen lépett föl. De saját kebeléből is fenyegeti veszély a szervezett munkát azáltal, hogy egymásnak ellentmondó kívánalmakat egyesített magában, ami azután az u. n. családi strikehoz vezetett. Egy ily strike keletkezett Chicagóban az ácsok és rézművesek iparegyesületei között, melyek mindegyike jogot formált egy emelőgép előállításához s midőn megegyezni nem tudtak, több nagy építkezés munkáját hosszabb időre be kellett szüntetni.

A Central Labor Union Philadelphiában a múlt évben határozottan kijelentette, hogy az unionnak bármely tagja megszegi az iparegyesület törvényeit, ha megengedi feleségének, hogy az felső ruháját kijavítsa. Erre már azt kell mondani: Quo vadis?

Az iparvállalatok már különböző kísérleteket tettek, hogy tekintet nélkül termelési érdekeikre, azon cél érdekében szervezkedjenek, hogy a munkás szervezetek ellen felléphessenek. A kísérletek egy nemzeti munkaadó egyesület alapítására a jelen pillanatban, midőn az utolsó öt évben tapasztalható nagyobb gazdasági föllendülés csökkenésével a munkások fokozódó igényei különösen nyomasztóknak tetszenek, nagyon közel állanak a megvalósuláshoz.

A múlt nyáron komolyan foglalkoztak a strike-biztosítás eszméjével. Rossz élcznek lett volna tartható az egész mozgalom, ha egyidejűleg ismert üzletemberek nevére nem hivatkoztak volna, mint a kik tényleg ily biztosítás létrejötte mellett fáradoztak. Összehasonlították a strikebiztosítást a jég-, baleset-, tengerészet-, tolvajlás- és más biztosításokkal és azt mondják, hogy a strikenél a veszteségi valószínűség épp oly könnyűséggel megállapítható. A tervezett társaság mérsékelt

díjfizetés ellenében átvenne minden koczkázatot. Megfizethetné a vállalkozóknak a nyereséget, melyet azok rendes körülmények között az üzem megszakítás nélküli folyamata alatt elérnének. Az amerikai gyáros szövetség végrehajtó bizottság egy megbízottja vette az ügyet kezébe s meggyőződött, hogy a gondolat, mennél jobban megfontolás tárgyát képezi, annál inkább visszhangot talál.

A strike-biztosításnak a hajótörés és jégbiztosítással való összehasonlításának képtelensége kézen fekvő dolog. A ki termékét elemi károk ellen biztosítja, az maga nem idézheti elő azt az eseményt, mely a társaságot fizetésre kötelezi. Ő nem idézhet elő vihart és jégverést, kivéve Chicagóban, a hol csak levelet kell írnia a legújabb vállastan főfelügyelőjéhez, Mr. Dowiehez, a ki természetesen megfelelő előleg mellett imádkozó gépével szerez napot, esőt eleget. De kétséget sem szenved, hogy a vállalkozó maga előidézheti a striket. Ha a társaság teljesitené, amit ígér, úgy a leghosszabb strike-háborúság is elvesztené a vállalkozókra nézve veszélyes jellegét, ellenkezőleg a strike a vállalkozók részére valóságos jótétemény volna. A vállalkozókra nézve előnyösebb volna, ha a munkások strikeolnának, mintha dolgoznának. Ha dolgoznak munkásai, neki is dolgozni kell; ha strikeolnak, úgy 24 órát pihenhet. Ha a munkások dolgoznak, akkor az üzletmenetnek számolnia kell a strikeon kívül eső veszteségekkel; ha kitör a strike, úgy biztosítva van a vállalkozónak a nyereség, melyet a megszakítás nélküli üzem mellett elérhetett volna, esetleg nem. Mely okból akadályozná ő meg tehát a strikeot? Minden szempont arra birná, hogy tagadja meg a munkások követelését és engedje kitörni a strikeot. Meddig birná ezt ki a biztosító társaság? Kétségkívül addig, mint egy tűzbiztosító társaság, mely kötelezné magát mindazon károkat megtéríteni, melyeket maga a biztosított gyújtogatásával idézett elő.

Az európai vállalkozókkal összehasonlítva, az amerikai iparosoknak nincsen joguk érdeküknek a munkás osztály emelkedő positiója okozta megkárosítása miatt panaszkodni. Európában a munkásoknak az állam biztosít jogokat, melyekhez Amerikában csak az önségély útján juthatnak; Amerikában, kivételével a gyermekmunkára nézve egyes államokban fennálló törvényeknek, az iparfelügyeletet nem ismerik. A gyárak gyakran a legkezdetlegesebb biztonsági és egészségügyi berendezések hián vannak. Az amerikai iparban évente 10.000 halottra és 50.000 sebesültre becsülik a balesetek következményeit. Az emberi élet kiméretlen kihasználásában elől állnak a pittsburgi Carnegie-aczélművek, melyek honfitársaink ezreit foglalkoztatják. A vállalkozó balesetszavatossága is korlátozva van, sőt Pennsylvániában illusoriussá van téve azon rendelkezés által, hogy a munkaadó nem szavatol azon esetben, ha a munkás halálát vagy sérülését egy munkástársa idézte elő. Alig van eset, a midőn némi bírói elnézéssel ily bűnösség meg ne volna állapítható. Ha valakit elgázol a mozdony, úgy a mozdonyvezető a hibás, ha valaki kazánrobbanás folytán pusztul el, úgy a gépész felelős. De még ha a kártérítés kötelezettsége tényleg elismertetik, a vállalkozó annyiban kedvező helyzetben van, hogy szavatossága csak bizonyos maximumig terjedhet, mely a különféle államokban 500C—10.0000 dollár közt változik. Ez a határozat érvényes a vasutakra is, melyek keletkezését minden áron előmozdítani kívánták; ennek azután meg van az a szomoru

következménye, hogy az elővigyázati rendszabályokat teljesen elhanyagolják, a minek ezer és ezer emberélet esik áldozatul. 1902. évben a hivatalos jelentések szerint 8588 ember lelte halálát és 64.662 sebesült meg súlyosan az amerikai vasutakon. A vasuti alkalmazottaknál 100 alkalmazottra 1 halott esik; 1 sebesült azonban már 24 alkalmazottra. Ily vasuti üzem mellett a dicső spanyol háború maga 345 halottjával és 1517 sebesültjével igazán ártatlannak tűnik fel. Nem érdektelen kapcsolatosan fölemlíteni, hogy az angol vasutakon 1902/3-ban csak 8 utas és alkalmazott lelte halálát és 224 sérült meg.

A helyzet a mi kivándorlóinkra nézve, a mennyiben ezek ipari munkások, még sokkal nehezebb, mint a belföldi muukásokra nézve. Ennek oka, hogy a mi embereink angolul nem tudnak s idegen környezetben aránylag még könnyebben ki vannak téve a megfélemlítésnek, azonfelül nincsenek is szervezkedve. Kártérítési igényeiket illetőleg a mi bevándorlóink a vállalkozókkal szemben hátrányos helyzetben vannak az amerikai igazságszolgáltatás szelleme és irányzata miatt is. Pennsylvania, Colorado és Utah törvényszékei egybehangzóan oly értelemben döntöttek, hogy kártérítésre csak oly elszerencsétlenült egyének örökösei tarthatnak igényt, a kik az Egyesült-Államokban állandó lakhellyel bírnak s bebizonyítják, hogy a meghaltban eltartójukat vesztették el. Az a tény, hogy a beállott esemény után az igény megszerzése végett az Unióban megtelepszenek, állandó tartózkodásnak még nem tekintetik. Ez által az olyanok, a kiknek érdekeit a consuloknak első sorban kell képviselniök, nevezetesen az Ausztria-Magyarországon élő családtagok magánjogilag egyszerűen ki vannak közösítve. A helyett tehát, hogy egy kilátás nélküli perbe bocsátkozzanak a vállalkozókkal, az illetők inkább beérik a vállalkozóhoz intézett udvarias levéllel, melyben a család kétségbeesett helyzetét vázolják és könyöradományért esedeznek, melyet a vállalkozó vagy megtagad, vagy pedig 25—100 d. legfeljebb 200 dollár összeg erejéig engedélyez egy emberélet fejében.

Épp oly kevésbé, mint a balesetbiztosítás, van államilag szabályozva az aggkorbiztosítás. Persze Amerikában, a hol a biztosító társaságok a legnagyobb kiterjedést nyerték, az utóbbi biztosítási mód iránt nem mutatkozik oly szükséglet, mint nálunk. Kivándorlóink általában nemzetiségek szerint tagolt kölcsönös segélyző és biztosító egyesületeket alapítottak, melyek sajtójuk útján nagy befolyást gyakorolnak tagjaik szellemi életére s a melyek közül mint tőkében a legerősebbek a csehek válnak ki. Utóbbi időben azonban egyes nagyobb vállalatok, főleg vasutak, melyek üzeme a legnehezebb és legveszélyesebb, czélszerűnek látták vállalatukon belül egy önálló nyugdíjrendszert életbeléptetni. Az amerikai vállalatokat ennél kiválón gyakorlati szempontok vezették. Bizonyos, hogy azon vállalatok, melyek munkásaiknak nyugdíj és rokkantsági biztosítást nyújthatnak, a legjobb munkaerőket vonzzák magukhoz. Strikeok is nehezebben keletkeznek, ha a munkás attól tart, hogy nemcsak állását, de a nyugdíjra való igényét is kockáztatja. Ez által a nagyvállalatok tetemes túlsúlyra jutnak azon versenyvállalatok fölött, melyek az ily drága berendezéseket meg nem engedhetik maguknak. A kis vállalatoknak tehát vagy szövetkezniök kell, hogy szintén teljesítményképes pénztárakat létesítsenek, vagy pedig európai mintára az állam-

nál kell szorgalmazniok, hogy a munkásbiztosítást ez vegye a kezébe.

Ez még sokáig fog tartani, mert oly államban, melyet nem felülről kormányoznak, előbb a nagy tömeget kell minden újítás számára megnyerni s mondhatni, hogy könnyebb lesz a vállalkozókra a jelzett irányban nyomást gyakorolni, mint a választók többségét az állami munkásellátás szükségéről meggyőzni. A magán biztosító pénztárak legközelebbi következménye az lesz, hogy a különféle állami és községi tisztviselők a magánpensiók tekintetében emelt követelményeket még jobban fogják szorgalmazni, mint tették eddig. A polgári tisztviselőkre nézve nyugdíjak eddig nem biztosítvák s az erre irányuló törekvésekkel szemben eddig az volt az ellenvetés, hogy a nyilvános alkalmazottak nem jobbak, mint a munkások milliói, kik magánüzemeknél alkalmazvák s így előjogokat nem igényelhetnek. Ez az ellenvetés megdőlt abban a perczen, a midőn a magáncorporatiók alkalmazottjaiknak nyugdíjakat fognak nyújtani.

Ellenben a katonai nyugdíjak tekintetében Amerika valósággal világhírré tett szert s arról hosszabban szólni alig kellene. Mégis tán nem látszik fölöslegesnek fölemlíteni, hogy a szövetségi kormány évi nyugdíjkiadásai 140 millió dollárt tesznek. Az évi katonai budget több mint 300 millió dollár, vagyis több mint 1½ milliárd koronára rúg; oly összeg ez, mely mellett az alig 60.000 főre menő szövetségi hadsereget véve számba, a Németország, Ausztria-Magyarország és Oroszország által hozott áldozatok valóban csekélyeknek tűnnek föl. A polgárháború befejezése óta az Unio nyugdíjak fejében több mint 3 milliárd dollárt adott ki. A ki a statisztika nyelvén beszélni bír, a nyugdíjhivatal évi jelentéséből érdekes dolgokat hámozhat ki; így például tán összefüggést lát azon tények közt, hogy Ohio, mely az utóbbi időben az elnökök bölcsője lett, a nyugdíjélvezők közt az első helyen áll, épp úgy, mint azelőtt Virginia állam. Nem érdektelen tudni, hogy az 1903. júliusában nyilvántartott 995.545 nyugdíjas közt 267.189 asszony volt. A törvény nem csak oly katonazövegyeknek biztosít nyugdíjat, a kiket a háború eltartójuktól megfosztott, vagy kiknek férje egyáltalában háborúba vonult, hanem olyanoknak is, a kik csak a háború után mentek férjhez az egykori katonák valamelyikéhez. Így ha egy katona, ki a polgárháború befejeztével 20 éves volt, 90 éves korában, tán halálos ágyán egy 18 éves leányt nőül vett s ez utóbbi tán szintén eléri a 90 évet, úgy már a 2007 év is elkövetkezett és Bellamy jövő állama már rég functionált, midőn ő besöpörheti a maga utolsó pensióját. S hogy ez nem is tréfa, annak bizonyossága, hogy a nyugdíjasok listáján még mindig vannak katonazövegyek az olyan háború idejéből, mely már 1783-ban fejeztetett be.

Mig eleinte a nyugdíjtörvényeknek az volt a célja, hogy kárpótlást nyujtsanak azoknak (vagy hozzátartozóiknak), kik véreztek a hazáért, a politikai megfontolás hatása alatt lassanként kiterjesztették azok hatályát olyanokra is, kik teljesen épen kerültek ki a háborúból, vagy az ellenséget nem is látták, végül még a szökevényekre is, vagyis azon katonákra, a kik a conföderalisták táborából az északi hadsereghez desertáltak vagy akik innen desertáltak, de ismét visszatértek és becsülettel szolgáltak tovább. S a ki nem tudta, hogy a háború őt »rokkantá« tette, azt az ügyvédek, a kiknek a nyugdíjügy specialitásuk s a kiknek már kész minta-

nyomtatványaik vannak mindenre, beszélték rá mindaddig, míg kezdett emlékezni valamely betegségre vagy gyöngélkedésre, mely némi színezéssel mint állandó rokkantság volt megjelölhető. A polgárháború katonái közül a háború megkezdése után négy évvel csak minden 20 ember nyújtotta be nyugdíjkérvényét, ma a Spanyolországgal megvívott harcz befejezte után öt évre, minden egyes ezredből minden negyedik, sőt egyes, különösen az önkéntes ezredekben, minden második katona lépett föl nyugdíj-igénynyel. A Philippinák miatt vívott küzdelem már 1900 májusában 25.000 nyugdíj-kérvényt teremtett.

De az amerikai nép nemcsak a leggazdagabb a föld népeiközt, hanem az adófizetésben a legtürelmesebb is. A kincstári departement évente növekedő fölöslegeknek örvendhet, melyek természetes ingert képeznek a pazarlásra. Például szolgálhat a magvaknak ingyenes szétosztása, melynek alig van más czélja, mint hogy a magkereskedőknek termékeik tonnaszámba menő átvételével ajándék adassék, mely termékek azután $\frac{1}{2}$ —1 uncia csomagokban a falusi vidékeken éppúgy szétosztatnak, mint a városi választók közt, az utóbbiaknál nyilván a kanári madarak számára.

A nyugdíjakban birja az amerikai nép azt a legmaradandóbb vívmányt, melyet a polgárháború hozott magával, mert az a másik vívmány: a négerek felszabadítása és politikai egyenjogosítása, ma alig 41 évvel Lincoln Ábrahám halála után, ismét veszendőbe ment, ha ugyan létezett egyáltalában. Vannak javithatatlan emberek, kik ezt kétségbe vonják és a polgárháborúban nem ideális harczot látnak az emberi jogok egyenlősége érdekében, hanem tisztán anyagi érdekharczot, mely az Unió északi és déli fele közt vívatott meg s az előbbinek vezérszerepet juttatott.

Ha tudni akarjuk, hogy mi maradt meg a négerek jogegyenlőségéből, elég egy amerikai hirlapot kezünkbe vennünk. Egy georgiai levélben olvasható, hogy délen a fekete öv szívében a fekete munkásokat és munkásnőket revorverrel és korbáccsal hajtják a munkára. Olvashatók Wilmingtonból, Delawareből hosszú táviratok, melyek leírják, mint égettek meg Newcastleban vasárnap este egy néget. Chicagóban Thomas néger lelkész felszólítja fajtársait, hogy fegyverkezzenek a fehérek ellen és fegyverrel szegüljenek ellen stb. Elég a fajok egyre fokozódó elkülönítését a közlekedési vállalatoknál szemügyre vennünk. Délen a vasuti társaságok ellenzése daczára keresztül vitték az elkülönítést a vasuti kocsikban és a váró termekben. A Jim Crow kocsik már Washington városába hajtának be, ott még a négerek tetszésük szerint helyet foglalhatnak a fehérek mellett, minthogy azonban tudják, hogy mihelyt a folyam tulsó partján Virginiába érnek, onnan ismét elüzetnek, kezdettől fogva a nyomorultak üléseit foglalják el. Louisianában a városi vasútnak a négerek számára külön kocsikat kell járatniok.

A néger kérdés, mint általában elismerik, mindenestre olyan, mely az Egyesült-Államokra a jövőben még nagy föladatokat fog róni. 10 millió embert még Amerika sem képes állandón leigázni, pedig a fajkülönbség a fehérek és feketék összeegyeztetését sem lehetőséggé, sem kívánatossá nem teszi. Az indiánus kérdés ennél mindenestre könnyebb; az a vörös faj kihalásával önmagától fog megoldatni. Az a sok család, melynek az indiánusok a nagy földtársaságok részéről áldozatai lettek, csak legutóbb képezte egy kiterjedt és »sikertelen« vizsgálat tárgyát. A sok visszaélés mellett, melyeknek

a könnyen hívő indiánusok kitéve lettek, kiderült az is, hogy néhány indiánus már modernizálódott és hogy a csaló gyakran a megcsalottá változott át. Muskagoeben egy indiánus nem kevesebb, mint tizenhétszer adta el egy és ugyanazon földterületet és mindannyiszor zsebrebrevágta a maga 25—30 dollárját.

Befejezésül legyen szabad egy tárgyat érintenem, mely az osztrák-magyar monarchia érdeklődését nem csekélyebb mértékben vonta magára, mint az Egyesült-Államokét s a mely mindkét államtest s különösen Magyarország törvényhozását is foglalkoztatta: értem a be- illetve kivándorlás kérdését. Az amerikai Egyesült-Államok bevándorlása az 1903-iki évben (1902. július 1. — 1903. június 30) 857.046 bevándorlóval elérte az eddigi legnagyobb számot, mert nemcsak az előző 1902. évet haladta túl (648.743 bevándorlót), hanem az 1882-iki eddigi rekordévet is (788.992 bevándorló) jóval felülmulta.

Az Egyesült-Államok fennállása óta kerekösszegben 21 millió ember vándorolt be oda, a kik közül kerekösszegben 19 millió Európára esik, ezek közül ismét 7 millió Nagybritanniára (körülbelül 5 millió Irlandra) több mint 5 millió Németországra, s egyenként 1¹/₂ millió Svéd-, Norvégországra, Ausztria-Magyarországra, Olaszországra és Oroszországra (Lengyelországot beleértve). Az Unióban ma élő bevándoroltak száma több mint 10 millió az Egyesült-Államok 80 millió lélekre menő össznépsége mellett.

A bevándorlás szoros összefüggésben van a gazdasági viszonyokkal; a bevándorlók száma kapcsolatban áll Amerika nagyobb vagy kisebb prosperálásával és az ezzel egybekötött kereseti viszonyokkal illetve az európai kereseti viszonyok kedvező, vagy kedvezőtlen alakulásával; a continens több mint 90%-al járulván az északamerikai bevándorláshoz. Ez állapot jövőben sem igen fog változni; a dagályt apály követi, mint hogy az apályt ismét dagály váltja föl. Csak a hullámok lesznek egyre hatalmasabbak, a mit különben Európa népességének gyarapodása, Amerikának productiv erői kifejtésével párhuzamban növekedő befogadási képessége is a közlekedési eszközök növekedése és javítása mellett önként értetődik.

Ellenben a bevándorlók nemzetiségét tekintve az évek folyamán állandó változás észlelhető. Németországból, Angliából és Európa germán államaiból a bevándorlás egészben véve csökken, míg Európa déli és keleti részeiből t. i. Olaszországból, Ausztria-Magyarországból és Oroszországból óriási méretekben növekszik. A most említett három állam 1902. évben a bevándorlóknak több mint 70%-át szolgáltatta; 23 év előtt részesedésük alig volt több 8%-nál. Az 1902. évi 648.743 bevándorló közül 4¹/₂%-nál kevesebb jött Németországból, holott 20 év előtt ezen állam még 25—30%-al részesedett az északamerikai bevándorlásban. A bevándorlóknak az Unio területén való eloszlása nem egyenletes. Az 1901. évi utolsó census adatai szerint a bevándorolt népesség 86%-a a North-Atlantic és a North-Central Divisionban vagyis az Ohio Rivertől északra és a Rocky Monntainstól keletre telepedett meg, a hol a legnagyobb ipari területek találhatók. De ezen területeken belül is fölötte egyenlőtlen a megoszlás; a munkások, kik a bevándorlók túlnyomó részét képezik, természetesen a bánya vidékek, a nagy városok és a gyári központok felé igyekeznek, a hol egyes városrészek teljesen a lakóik származási helyének megfelelő nemzeti jelleggel bírnak, az amerikaiak

nagy boszankodására, kik féltékenyen nézik idegen testeknek alakulását állami szervezetükben.

A mióta a chinaiak bevándorlását törvényes rendszabályok lehetetlenné tették, a bevándorlás csaknem kizárólag az atlanti oceáni kikötőkön, főleg pedig New-Yorkon át történik.

Hogy ily hatalmas bevándorlás az Egyesült-Államokban mély hatást és természetes reactiót idéz elő, az kézen fekvő dolog. A bevándorlás ellenségei két társadalmilag különvált csoportra oszlanak: az egyik csoportot a benszülöttek képezik, kiknek centruma Boston s a kiknél fajelbizakodás és egoismus a vezérlő szempontok; a másik csoport a munkásoké, a kik utalva a magas vámokra, melyek az amerikai ipart idegen verseny ellen védik, a bevándorlási korlátozások alakjában hasonló védelmet követelnek az amerikai munka számára. Az amerikai munkások a bevándorló tanulatlan tömegekkel szemben főleg két kifogást emelnek: Először fokozzák a versenyt és a nagyobb kínálat által nyomják a béreket, oly árak mellett is kínálkozván a munkára, melyeket az amerikai munkás el nem fogadna. Másodszor műveltségük csekélyebb foka által megnehezítik a munkásosztály harczát a vállalkozók ellen. Az első kifogás meg nem állhat, A ki dolgozni akar, az kap munkát Amerikában és épp a nyers és tanulatlan munka iránt egyre fokozódik a kereslet; ezt a munkát az amerikai erők el nem láthatják, részben mert physikailag gyengék, részben pedig, mert az olyan munkára nem is vállalkoznának. Versenyt legfeljebb a tanult bevándorló munkások támaszthatnának, de ezek száma a bevándoroltaknak csak 14.5%-át teszi. A mi tanulatlan munkásaink nagy tömege, mely a régi hazában többnyire parasztokból és mezőgazdasági munkásokból áll, nemcsak nem károsítja az amerikai munkát, hanem ezt fölhasználhatóbbá teszi a jobb és intelligentiával és önállósággal párosult teljesítményekre s már ez által is jelentékeny mérvben hozzájárul az Egyesült-Államok gazdasági előhaladásához. Azokat az embereket otthon nevelték, iskolában oktatták, hogy egykoron productiv erőt szolgáltassanak hazájok számára. Most azután kivándorolnak. A kivándorlás az európai államokra nézve nem jelentene veszteséget, ha egyidejűleg nyereség ne lenne Amerikára nézve. Európa államai husukat és vérüket adják oda Amerikának. S a mit a bevándorlók Amerikában végeznek vagy végeztek, azt nélkülök mások bizonyára nem végezték volna el. Az utolsó évtized, beleértve a természetes szaporodást, az Egyesült-Államoknak több mint öt millió embert adott a bevándorlás által. Az emberi erőben való mily nagy veszteséget, a nemzeti termelési képesség és az ezen alapuló nemzeti vagyonosodás mily csökkenését jelentette volna az ennyi munkás ember elmaradása! S Amerikának nem kell félni, hogy a bevándorlás nemzeti jellegét alterálni fogja. Az a test, mely ma a bevándorlást befogadja és annak assimiláló ereje sokkal nagyobb, mint évekkel ezelőtt, a mikor pedig az amerikai nemzeti jelleg megváltoztatása iránt táplált aggodalmak alaptalanoknak bizonyultak. 1854-ben 427.833 jövevénynyel a bevándorlás okozta szaporodás az akkori lakosság 1.5%-át tette; 1882-ben 788.992 jövevénynyel ugyanannyit. Az 1903. évi bevándorlás bármily nagy is, 1%-nál valamivel kevesebb szaporodást okozott. 1851-ben csupán a bevándorolt irek 1%-át, 1882-ben a németországi bevándorlók (számszerint 250.630) 1/2%-át képezték a lakosságnak. Egy negyed millió olasz 1903-ban 1/3%-nál kevesebb

arányt képvisel. Más szóval, a bevándorlás soha többé nem fogja elérni korábbi jelentőségét, mint az Egyesült-Államok fejlődésének faktora. Minél nagyobb a belföldi lakosság, melylyel a bevándorlás összekeveredik, annál inkább és annál hamarabb fog eltűnni ez utóbbi az előbbiben; annál kevésbé fogják befolyásolni az új jövevények a nemzeti jelleget és fejlődést. Ma az Egyesült-Államok összlakossága 80 millió; ha tehát a bevándorlók száma a legközelebbi jövőben évente 1 milliót is tenne ki, ez csak $1\frac{1}{2}\%$ -ot adna, vagyis felét az évenkénti természetes gyarapodásnak, holott a bevándorlás 1882-ben még kétszer akkora volt, mint a születések okozta belső szaporodás.

Az elamerikaisodás processusa oly gyors és tökéletes, hogy a bevándorlók leszármazói már az első generációban a legelső pionirok utódjaitól meg sem különböztethetők. Szüleik anyanyelvét jól-rosszul értik ugyan még, de használati nyelvük már az angol, mint a hogy Amerikában kevesebb ember van, a ki nem tud angolul, mint pl. Németországban az olyan ember, a ki németül nem beszél. A bevándoroltak gyermekei amerikai iskolákat látogatnak és gondoskodva van arról is, hogy a meglévő nemzeti iskoláknak is amerikai jellegük legyen. Ezek a gyermekek amerikai eszmékkel és amerikai hazafisággal lépnek ki az életbe.

Európának helyzete a természeti kincsekkel gazdagon megáldott és még gyér lakosságu Amerikával szemben bizonyára aggályos, főleg azon kilátás folytán, hogy a passiv kereskedelmi mérleghez, mely az Egyesült-Államokkal szemben fennáll, passiv fizetési mérleg is fog járulni, a mi Európát idővel a függőség viszonyába hozza. Annál is inkább kell tehát törekednünk, hogy nemzeti erőinket fejlesszük és megfeszítsük, termelési rendszereinket javítsuk és fogyasztási piacainkat szélesítsük. Az amerikai veszedelem nem pusztán szó. Ezért nem szabad megállapodnunk a discussiók mellett; menekvés egyedül a munkától várható. Miként is vehetné föl a versenyt egy oly nép, mely kora délután a kávéházakba özőnlík és itt tölti élete felét, egy oly néppel, mely reggeltől késő estig szakadatlanul dolgozik. De nem szabad oly csábképek után sem indulnunk, minő az európai vámunió és az európai államok szövetkezése oly pillanatban, midőn ugyan-ezen államok az autonom vámtarifa fegyverével szerelik föl magukat és indulnak harcra egymás ellen. Az Amerika ellen való coalitio könnyen kétélű fegyverré változhatik. Azon államok, melyek Amerikára mint az élelmi szerek és a nyersanyagok beszerzési forrására inkább vannak ráutalva — így Anglia és Németország — bizonyára óvakodni fognak belemenni az olyan küzdelembe, melyben könnyen ők lehetnek a vesztesek.

Igyekeztünk Amerika gazdasági életéből néhány mozzanatot kidomborítani egyes árnyoldalaikkal együtt. Ez utóbbiak azonban Amerika nagyságát nem csorbíthatják, az szilárd alapon nyugszik. Az amerikai viszonyok megítélésénél mégis óvakodnunk kell az egyoldalú csodálattól épúgy, mint egyes intézmények egyoldalú utánzásától, amelyek a mieinktől elütő viszonyokra vannak szabva. Daczára a nagyszerű alkotásoknak, amelyeket Amerika csodálatos gyorsasággal végbevitt s amelyekre az emberiség haladása és az általános világbéke érdekében még hivatva van, ne veszítsük el reményünket a mi öreg continensünk jövője iránt és bizalmunkat a mi lassan, de szilárdul felépített kulturánkban, amely Amerika materializmusával

még mindig szembe szállhat. Rossz hazafiak azok, akik önző okoknál fogva most hátat fordítanak hazájuknak, mintha egy süllyedő hajót akarnának elhagyni. Európának nincs ugyan már annyi műveletlen földtalaja, mint Amerikának és ennek gazdaságához hasonlítva, természeti kincsei is jóformán már ki vannak merítve, de azért még itt is akad elég munka a szellem úttörői számára, mert a haladás és a tökéletesedés területének nincsenek határvonalai s az igazság területén sem emelvék korlátok.

Schwegel János.

(Chicago.)

Közlemények és ismertetések.

Kivándorlási irodalmunk.

1. Dr. Hans Schwegel: *Die Einwanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika, mit besonderer Rücksicht auf die österreichisch-ungarische Auswanderung.* Bécs, 1904. 47. l.
2. Paikert Alajos: *Amerika és Magyarország.* Budapest. 1904. 34. l.
3. Perényi Béla: *A kivándorlás irányítása és hasznosítása. A visszavándorlás kérdése.* 1904. 34. l. Budapest.
4. Egan Ede: *A kivándorlás üzeme és a fume-newyorki vonal jelentősége.* 1903. 12. l. Budapest.
5. Hegyi Jenő: *A kivándorlási törvény revíziója.* Budapest, 1904. 13. l.
6. Sebestyén Ede: *A romániai magyarok élete. A romániai magyarok történetéből.* Budapest, 1904. 86. l. Ára 1 korona.
7. Timon Zoltán: *Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája.* Arad, 1904. 288. l. Ára 2 K 40 f.

Legújabb kivándorlási irodalmunk kisebb értekezésektől s röpirat alatti tanulmányoktól duzzad, melyek azonban nincsenek érdek nélkül. Hogy azt, ami maradandó bennük, a hírlapirodalom gyors enyészetéből kimenthessük, talán legcélszerűbb lesz, ha összefoglaló sorozatban mutatjuk be őket a Szemle olvasóinak. Így gyűjtöttük tehát bokrétába azt a hét füzetet, melyeket röviden kívánánk egymásután megismertetni, tartalmuk és érdemeik szerint.

Kimagasló helyet kér e bőséges sorban ugyanazon Schwegel, chicagói alconsulunknak, ki a Közgazdasági Társaságot becses felolvasásával kereste föl (mai füzetünkben közöljük) az északamerikai kivándorlást tárgyzó esseyje, mely eredetileg a »Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung« hasábjain látott napvilágot. Az az érdeklődés, melylyel Schwegel osztrák állampolgár, de közös hivatalnok létére példát adó módon viseltetik a magyar viszonyok iránt, az az érdeklődés magában is megérdemelné, hogy hasonló érdeklődéssel fizessünk neki. De nincs is szükség a személyes sympathiára, mert okos munkája, mely jó megfigyelésről és higgadt latolgatásról tesz bizonyosságot, önmagától is fölkelte figyelmünket.

Dolgozata alapján statisztikai természetű s először az Észak-amerikai Unió bevándorlásainak nyújtja ismeretes statisztikai történetét, súlyt helyezve arra, hogy monarchiánk 1903-ban már a bevándorlók 24.03%-át adta. E táblázatok a vándorok neve, irni-olvasni tudása szerint részletezi, a mikor is az analfabeták a magyarok közt csak

9·5⁰/₀-kal, a horvátok között ellenben 33·7⁰/₀-kal szerepelnek. Majd a bevándorlók foglalkozásbeli és helyi eloszlására tér át, a melyre vonatkozó magyar adatokat Thirring nagy munkájából (l. a K. Sz. f. évi folyamában XX. k. 238. l. közölt bírálatunkat) ismeri az olvasó. Érdekeselek és igen helyesek azok a fejtegetései, melyek arra a kérdésre vonatkoznak, hogy veszteség-e a kivándorlás Európára s így hazánkra nézve? Miután nálunk a befolyó amerikai pénz még mindig sokakban azt a téves hitet tartja, hogy a kivándorlás »áldás«, igen hasznos újból, meg újból rámutatni arra, a mit most Schwegel is megtesz, hogy tudniillik bár a monarchiába az utolsó öt évben mintegy 55 millió dollár ömlött be, ebből nemcsak a kivándorlottak által elvitt s 28 millióra tett összeget kell levonni, hanem mindenek előtt szem előtt kell tartanunk ember-anyagbeli veszteségünket, mely tetelesen felülmulja a megnyert pénzeket.

A tanulmány az 1903-iki új bevándorlási törvényt is ismerteti, kitér annak jövőendő kihatására s végül az amerikai munkásviszonyoknak több sötét, ijesztő oldalát mutatja be. A kivándorlási ügy minden olvasójának jó lélekkel ajánlhatjuk a tehetséges író derék tanulmányait.

Két füzet foglalkozik azzal a viszonygyal, mely a nagy átvándorlás folytán ma már az Egyesült-Államok és Magyarország népe és gazdasági élete között megszövedött. Az első Paikert Alajos, a földművelésügyi magyar miniszteriumnak amerikai szaktudósítója írta »Amerika és Magyarország« czimmel. Írta pedig gondolatkeltn, de kissé ideges tollal. Nagyon szeretnők, ha ez a kiváló megfigyelőnk azt a sok tapasztalatot, melyet mint szaktudósító szerzett éveken át Amerikában, rendszeres munkában tárná elénk. Ebben a füzetében rapszodisztikus töredékeket kapunk a Dingley-tarifáról, az Unió mezőgazdasági és állattenyésztéséről, kivándorlóink némely viszonyairól s termeléséről s amerikai be- és kiviteliünkről. A kanadai magyar telepekről szóló érdekes, de sajnos igen rövid eredeti rajzolatán kívül, különösen ki kell emelnünk azt a statisztikáját, a mely azt mutatja, hogy az Egyesült-Államokban a farmok birtoknagyságának megoszlása mily egészséges. A farmok terjedelme volt tudniillik az 1900. népszámlálás szerint acreban (= körülbelöl egy magyar holddal):

0—	3 acre	0·7 ⁰ / ₀
3—	10 »	4·0 ⁰ / ₀
10—	20 »	7·1 ⁰ / ₀
20—	50 »	21·9 ⁰ / ₀
50—	100 »	23·8 ⁰ / ₀
100—	135 »	24·8 ⁰ / ₀
135—	260 »	8·5 ⁰ / ₀
260—	500 »	6·6 ⁰ / ₀
500—	1000 »	1·8 ⁰ / ₀
1000-en	felül	0·8 ⁰ / ₀

Mintha csak ezen egészséges amerikai birtokmegoszlási viszonyok mellett rögtön megszólalna a magyar kivándorlásnak legfőbb oka, t. i. a magyarországi birtokmegoszlás ijesztő egészségtelensége: úgy Perényi Béla füzetében a legszembeszökőbb s legmegszivlelendőbb följegyzésnek azt tartom, hogy (30. l.) Amerikában a magyarokat azért nem nézik jó szemmel, mert semmi hajlandóságot sem mutatnak

az állandó letelepülésre, jóllehet egy részük már több mint két évtizede él ott. »A földéhes magyarok inkább parlagon hevertetik szépen gyarapodó tőkéjüket, sem hogy fekvőséget vásároljanak. Mintha éreznék, hogy az örökre odakötné őket, ők pedig vissza akarnak még jönni!« Ha van is tulzás ebben, mert hisz az állandó letelepedésnek is vannak ott bőven példái, mindenesetre érdekes adat és ujjmutatás a tekintetben, hogy kivándorlási bajaink gyökerét legfőként földbirtokpolitikával kellene orvosolnunk. Perényi meg is teszi a kísérletet arra, hogy az amerikai magyar pénzen hazai parcellázásokat közvetítsen.

Egészen fölösleges volt az s szívesen elengedtem volna, hogy Paikert is, Perényi is statisztikai gondatlanságba keverednek. Thirring az összes statisztikai módszerek igénybevételével s gondos latolással mintegy fél millióra teszi az amerikai magyarok számát. Ennél többet semmiféle számadattal kimutatni nem lehet. Ha tehát Paikert még is egy millió, Perényi 1,200.000 magyarról beszél, ez semmi egyéb, mint a hullámzó néptömegek vizsgálatnál gyakran előforduló optikai nagyzás. Még furcsább az, hogy Perényi szerint 1903-ban 206.000 magyar szállt ki Amerika partjain. Hisz a 206.000-es szám csakugyan bent van az amerikai kimutatásban, csak hogy ott az van mellé írva, hogy Ausztriából és Magyarországból összesen jöttek annyian. Egy kis gondosságra még a röpiratoknak is szükségük van.

Magának a kivándorlás útirányának kérdésével megint két rövid dolgozat foglalkozik. Egán Ede főmérnök »A kivándorlás üzeméről« írva azt számítja ki, hogy Budapestről Fiumén át lehet versenyképes vonalat indítani, mert a 4919 tengeri mérföldnyi út 15 nap alatt 200 korona viteldíj mellett megtehető. Sőt annyira jövedelmezőnek tartja a vonalat, hogy magyar hajóstársaság alapítását ajánlja. Igen érdekes füzetecskéjében a brémai és hamburgi kivándorló helyek leírása.

Hegyi Jenő »A kivándorlási törvény revíziója« címmel azt ajánlja, hogy a »Cunard« és a német társaságok közös számlára vezessék a Fiume-Newyorki vonalat s ennek fejében a német társaságok kötelezzék magukat, hogy csak útleveles kivándorlókat vesznek föl a hajókra. Ezen kívül a kivándorlási törvényt szeretné kibővíteni, oly rendelkezésekkel, melyek (ugy látszik, az olasz kivándorlási törvény mintájára) vármegyénként kivándorlási tanácsokat szerveznének. Nálunk azonban, az ilyen apparatus rendkívül nehézkesen működne.

Mig az eddig tárgyalt tanulmányok mind kivándorlásunknak azon részével foglalkoztak, mely az Új-Világ felé ömlik, addig Sebestyén Ede új könyve »A romániai magyarok életé«-ről szól. A munkának második fele, mely az Előszó szerint egy nagyobb történeti műnek lenne előfutárja, a romániai magyar katolikus egyházak történetének egy részletével ismertet meg; szabadjon azonban megjegyeznünk, hogy ebben a fejezetben semmi egyebet nem találunk, mint Jorga »Studii si documente cu privire la istorie romanilor« okmány gyűjteményének egy darabját vázlatosan bemutatva.

Gondosan és utánjárással foglalkozik Sebestyén a romániai magyarság jelenlegi helyzetével. Különös figyelmet érdemel a katolikus iskolákról és a katolikus egyházakról szóló, részletes statisztikai táblája. Okosan beszél szerzőnk a külföldi magyar egyletek legnagyobb bajáról: a mértéktelen ambíciók folytonos czívakodásáról. Tapasztalatait kézzel fogható tervekben akként fogja össze, hogy

kivánja 1. a magyar állampolgárságukat elvesztett, de román állampolgárságot nem nyert székelyek visszahonosítását. 2. a romániai magyar egyesületek szövetkezését és azt, 3. hogy a magyar állam a romániai székelység számára munkaközvetítésről gondoskodjék. A magunk részéről szívesen járulunk az első két tervhez és azoknak sikerét kívánjuk.

E kívándorlási sorozatban emlékezünk meg Timon Zoltán aradi ipariskolai tanárnak 18 ives munkájáról, melyet »*Magyar kívándorlás és a nemzeti megújulás politikája*« címmel adott ki. Ez a könyv egy tüzes, forrongó gondolkozónak ethiko-filozófiai, egymásból gomolygó gondolatait foglalja magában, sok lendülettel, de idézésekkel túlterhelten. Munkájának legnagyobb része nem tartozik a közgazdaságtan s különösen nem vág a kívándorlási kérdés körébe. A kívándorlásról szóló fejezetben, különféle didaktikus felosztásokon kívül, azt a magvas és helyénvaló megjegyzést találom (53. l.), hogy »a kívándorlás ezen fajtáját bátran nevezhetjük nemzeti magzatelhajtási, vagy gyermekkitevési rendszernek.« Későbbi fejezeteiben a kívándorlás gyógyításának legfőbb orvosságai gyanánt a következőket írja föl: intézményszerűleg végzett telepítés, ipari közműhelyek teremtése, földbirtok maximum megállapítása (a régi Róma mintájára) s 25 ezer új néptanító rendszeresítése.

Ismétlem, hogy Timon könyvének legnagyobb része tartalmával nem a kívándorlás kérdésének keretébe tartozik s azért alig is bírálhatjuk meg e helyütt. Két megjegyzést azonban nem fothatók el. Az egyik az, hogy az angol szegényadó (Poorrate) sem keletkezésében, sem alkalmazásában nem az a tisztára jótékony intézmény, a minőnek T. hiszi, hanem jórésztében közönséges községiadó »poor-rate« nevezet alatt. Erről szerzőnk könnyen meggyőződhetik Raw Fogo »*Local-Taxation in England*« című könyvéből, melyet Szemlénk 30. kötetében ismertettünk. — Második felszólalásunk pedig egyszerű feljajdulás azon rendszeres helyesírási mód ellen, melyet T. az idegen tulajdonnevekre alkalmaz, ekként magyarosítván őket tönkre: Szmajlsz (Smiles), Mihel Angyzseló, Montszkiő, Kató-Máior, Veresagin, Szpenszr, Lö-Pláj stb. stb. Először is nincs az a teremtet angol, a ki Herbert Spencer nevét valaha Szpenszr-nek, nincs olyan francia, a ki Le Play-t Lö-Pláj-nak, és nincs olyan muszka, a ki híres festőjét Veresagin-nak ejtette volna ki. Tehát a kiejtés is hibás. De azután őszintén szeretném tudni, mit szólna szerzőnk ahhoz, ha valamely angol könyvben a legnagyobb magyar lírikust — azért, hogy Petőfi-nek legyen kiejthető — így látna írva: Pate-uff-ee. Ugy-e-bár ez hajmeresztő kísérlet lenne? Azonképpen van viszont is.

H. L.

A kínaiak bevándorlása.

H. Gottwaldt: *Die überseeische Auswanderung der Chinesen und ihre Einwirkung auf die weisse und gelbe Rasse.* Bréma. 1903. 130. l.

Mióta az angol törvényhozás a délafrikai gyarmatok munkásihiányát kínai munkások behozatalával akarja megszüntetni és a közvélemény erős ellenzése mellett is keresztülvitte a Balfour-kormány az idevágó »sárga bill«-t; azóta a kínai kulik beözönlésének kérdése újra szőnyegre került. Napi sajtó és irodalom bőven foglalkoznak vele úgy azokban az államokban, melyeket a sárga bevándorlás terü-

letük szerint is érint, mint azon országokban, melyeknek kereskedelme Kinára vetette magát s a világforgalomnak terjesztésén kívül esetleg a nagyobb emberszállítmányokat sem veti meg. Ez utóbbi államok közé tartozik Németország s így nem csodálkozhatunk azon, hogy éppen egy német hivatalnok, Gottwaldt adott ki érdekes és alapos munkát »a kínaiak tengertuli kivándorlásáról s ennek a fehér és sárga fajra való hatásáról«.

Gottwald könyvének (melynek sárga tábláján összezsufolt kulik képe ékeskedik) első fejezetében igen futólagos, de igen érdekes vázlatát adja azoknak a régi kivándorlásoknak, melyek Jáva felé indultak meg Kinából s melyeknek tömeges lenyakasztatás lett a végök, miglen a kegyetlen kivándorlási tilalomnak, úgy a hogy, véget vetett a Kina és Anglia között 1860. október 24-én kötött szerződés. Nagyon érdekesen mutatja meg azután szerzőnk, hogy a kínai kormány micsoda furfanggal kerülte meg ezt a szerződést, mire Franciaország és Nagy-Britanni a többi hatalmak támogatásával 1865-ben egy 23. §-os új egyezményt dolgozott ki s az merül fel mindannyiszor, a hányszor (mint most legutóbb Anglia) valamely állam kínai kulikat akar munkásokul megszerezni. Az európai kereskedelmi kamarák szervezete igyekszik ezen európai érdekeket a kínai bürokrácia mondhatatlan bonyodalma közt is gyakorlativá tenni.

Igen fontos minden, a mit szerzőnk saját tapasztalatai alapján elmond arról, hogy mily brutális gyermek-lopások történtek kivándoroltatás céljából; hogy a kivándorlók toborzása hirdetések stb. útján teljesen kárbaveszett fáradság, mivelhogy a kínai csak akkor indulhat el, ha klan-ja megadja erre az engedelmet. Megtudjuk azt is, hogy az angol hajókra szóló »Chinese Passangers Act« csak az oly hajókat veszi egészségügyi stb. ellenőrzés alá, melyek hét napnál hosszabb ideig szállítják a kínai kivándorlókat s mikor a német társulatok a szigorúbb ellenőrzést éleinte összes emberszállító gőzöseiken behozták, később kénytelenek voltak a nagy verseny miatt ők is elfogadni az angolok enyhébb és önzőbb szabályzatát. (Könyvünk függeléke a német szabályzatot is közli.)

Rendkívül figyelemre méltók azok a fejezetei e sárga műnek, melyek megmutatják, hogy az angolok kínai munkásoknak szállítása által nemcsak a Streat-Settlement tették e nagy forgalomnak központjává, hanem egyuttal a szigetgyarmataikat a kínaiak szorgalma mesés paradicsommá változtatta s nemcsak az angoloknak fizet jól, de a kínaiak közül is soknak milliós vagyont juttatott. Tragikus ellentéte ennek a filippini spanyol gyarmatok története, hol a spanyol kormányzók átlag ötven évenként lenyakasztatták a megtollasodott kínaiakat s a buja sziget még mindig vadon, de már a spanyolok is elvesztették. Gottwaldt Ausztráliában s Amerikában is számon veszi a kínaiak elterjedését és munkásságát. Statisztikai összeállításai szerint az utolsó 26 évben Amoy, King-Csu, Svatau és Hongkong tartományokból 4,853.017 lélek vándorolt ki és kerek számmal négy millió tért vissza. A nők száma a kivándorlók között 3.11⁰/₀-kal szerepel, tehát szerfölött kicsiny. Összesen jelenleg 7.6 millióra tehető a Kinán kívül élő kínaiak főösszege.

A munka zárófejezetei közül különösen érdekes az úgynevezett ki-min-kérdés taglalása, vagyis azon jogi és közigazgatási bonyodalmaknak tárgyalása, melyek az által keletkeznek, hogy Kinába oly

kinaiak térnek vissza, kik künn már valamely más állam polgáraivá lettek (őket hívják »ki-min«-eknek) s a konzulok fenhatósága alá adván magukat, míg külsejük szerint a többi kinaiaktól meg nem különböztethetők, addig az európai-amerikai és kínai jogrendszer összeközei közé keverednek. Mondhatatlan bonyodalmakra ad ez azután okot.

(h.)

Társadalomtudományok oktatása.

Hauser H.: *L'enseignement des sciences sociales*. Paris, 1903. Malcomes & Cie. IV + 467 old.

1900-ban Párisban tartották az első *Congrès international de l'enseignement des sciences sociales-t*; ugyanakkor a felsőbb oktatás (*enseignement supérieur*) harmadik nemzetközi congressusán is foglalkoztak a társadalmi tudományok tanításának kérdésével. És a társadalmi nevelés (*éducation sociale*), a társadalmi tudományok (*sciences politiques*) congressusa is érintette e kérdést.

Az e congressusokon bemutatott munkálatok, valamint az ott folytatott eszmecsere időszerűvé tették a társadalmi tudományok oktatásának ügyét könyvben is tárgyalni. E feladatra vállalkozott az előttünk fekvő munkában Hauser, díjoni egyetemi tanár, ki az első helyen nevezett congressus főtitkára volt.

Érdemes munkát végzett és eltérően a könyvirásnak Franciaországban gyakori módjától, nagy figyelmet fordított a külföldi forrásoknak felhasználására. Így például angol reportok, a német *Hochschulnachrichten* stb. kellően fel lettek dolgozva és szerző az egész világ legkitűnőbb közgazdasági és sociológiai tanáraitól közvetlen felvilágosítást is nyert.

Munkája bevezetésében a társadalmi tudományok problémáival, e tudományok modern kifejlődésével, ágakra szakadásával és különösen a társadalomtudományok népszerűsödésével, vagy jobban mondva az irányukban szélesebb körökben mutatkozó érdeklődés tényével és ennek okaival foglalkozik. Helyesen világítja meg az úgynevezett társadalmi kérdések fontosságát korunkban, vizsgálja a történeti tudományok viszonyát a társadalmiakhoz. A történeti materializmus vita-kérdését és a Lamprecht fellépése kapcsán megindult harcot ismer-teti és szerintünk igen helyesen arra az eredményre jut, melyet már Seignobos szépen kifejtett volt s mely a legujabb phänomenológiai felfogással is egyezik, hogy t. i. a tünetményeknek nincs bennrejlő történeti jellegük, hanem csak a megismerés módozataiban rejlik a történeti felfogás.

Az első könyv a társadalmi tudományok fogalommeghatározásával és osztályozásával foglalkozik. A »socialis« szónak finom lélektani elemzése után, a mely Wasserrab ismeretes német munkájának kiegészítését nyújtja, szerző kiválóbb írók munkái, de a nagyobb egyetemek tanítási gyakorlata alapján is igyekszik a társadalmi tudományok osztályozását, mintegy a mai felfogás szerint, inductive, megállapítani.

Az elért eredmények segítségével revisió alá veszi Seignobos felosztását és 6 nagy csoportra osztja a társadalmi tudományokat. Ez osztályozást elég fontosnak és érdekesnek tartjuk, hogy ide iktassuk

A) Az ember és környezetének tanulmányozása (1. a társadalmi tudományok terén alkalmazott physiologia, állati társadalmak, anthropologia, ethnographia, demographia és statistika, hygienia; 2. földrajz, vagyis a természetes környezet tanulmányozása, anthropogeographia, az ember alkalmazkodása a környezethez és a társadalmi tünetmények földrajzi feltételei.)

B) A társadalmak anyagi életének tudománya (1. a táplálkozás, lakás, ruházkodás összehasonlító története és földrajza; 2. elméleti, elvont közgazdaságtan, alkalmazott közgazdaságtan, a közgazdaságtani elméletek története; 3. közgazdasági történet és földrajz; 4. kereskedelmi jog.)¹⁾

C) A társadalmi intézmények tudományai (1. a magánjog története és elmélete; 2. a nevelés története és elmélete, 3. társadalmi gazdaságtan és társadalom-történet, társadalmi politika és társadalmi reformok (socialismus); 4. az erkölcsök története.)

D) A társadalmak szellemi és erkölcsi életének tudománya (1. nyelvészet és társadalmi történet; 2. a művészet története és társadalmi szerepe; 3. technologia; 4. a vallások története és elmélete; 5. az erkölcsstan elmélete és története, bölcsészlet és a bölcsészlet története; 6. a kísérleti és exact tudományok története, jelentőségük a társadalmi tudományok szempontjából; 7. társadalmi lélektan.)

E) Politikai tudományok (1. politika és politikai történet; 2. államjog, közigazgatási jog; 3. nemzetközi viszonyok története és nemzetközi jog.)

F) A társadalmak alkatának és fejlődésének általános tudománya, vagyis leíró és elméleti sociologia.

E felosztásnak szerző azon érdemet tulajdonítja, hogy ha nem is feltétlenül logikus az osztályozási alap, mégis magába zárja az összes létező tudományokat és így a tudományok történeti fejlődését figyelembe veszi.

A társadalmi tudományok meghatározása céljából szerző provisorikus fogalommegállapítással él, mely szerint a társadalmi tudományok feladata a társadalmi tünetmények vizsgálata a megfigyelés módszere segélyével. E fogalommeghatározás természetesen a társadalmi tünetmények közelebbi meghatározását teszi szükségessé és így szerzőt rávezeti az összes modern sociologiai iskoláknak a társadalmi tünetményekről kifejtett nézeteinek elemzésére. Szerző e téren szerintünk nagyon helyesen kiküszöböli a collectiv öntudat (néplélek stb.) fogalmát és visszautasítja a sociologiai felfogásnak az egyéni lélektantól való elkülönösödését, teljes különállóságra való igyekezetét.

A második könyvvel tér rá szerző tulajdonképeni tárgyára: a társadalmi tudományok oktatásának ismertetésére. Mindenek előtt a francia közoktatásügyi történet kapcsán mutatja be nekünk, mint fejlődött régtől fogva Franciaországban a társadalmi tudományok tanításának ügye és érthetően megmagyarázza mindazokat az intézményeket, melyek ma e célnak szolgálnak. Nem lehet feladatunk ezen anyaghalmazt e helyütt ismertetni, de igen nevezetes fejlődési irányzatot akarunk belőle megállapítani. Még a múlt század

¹⁾ A kereskedelmi jog ide osztását nem értjük; észszerűbb volna azt ugyancsak a C) csoportba osztani.

70-es éveiben a társadalmi tudományok, különösen a közgazdaságtan, a francia egyetemeken a hamupipőke szerepét vitték; érdekes azt az ellenszenvet látni, melylyel a régi jogi károk az új jövevény-tudománnyal szemben állást foglalnak, azt lenézik és mire már letelepedett előkelő társaságukban, térfoglalását mint akarják megakadályozni. A fejlődés másik végpontját pedig napjainkban látjuk, a mikor a francia egyetemek jogi karain komoly tárgyalás folyik arról, hogy a római jog tanítása eltöröltessék s helyébe mind több és több államtudományi tárgy alaposabb oktatása kerüljön.

Franciaország után a Német birodalom, Magyarország-Ausztria (sajna együtt vagyunk), a német Schweiz, Skandinávia, Németalföld, a francia Schweiz, Belgium, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Románia, Görögország, Nagybritannia és gyarmatai, az Egyesült Államok, Oroszország és Japán egyetemi oktatásügye a társadalmi tudományok terén és egyéb intézmények, melyek e célú szolgálják, kerülnek bemutatásra. E nagy anyaggyűjtemény sok értékes anyagot tartalmaz és az előbb megjelent hasonló célú gyűjteményeknél teljesebbnek mondható. De azért a nem francia vagy román nyelvű területről elmondottaknál érezzük, hogy azokat francia ember irta, a ki a más fejlődésű és más alkotású intézményeket is mindenképen az ő megszokott francia sablonjai szerint igyekszik megérteni és nem tud heterogén szervezet sajátosságaiba teljesen behatolni.

A magyarországi ismertetés, noha Gopcsa ügyes jelentésén alapul, mely 1900-ban a nemzetközi congressus számára készült, sehogyan sem megfelelő. A budapesti egyetemen a pénzügyi jognak tanítása kimaradt és míg itt egynéhány magántanár collegiuma meg van nevezve (de csakis a főcollegiumok, a tudomány szempontjából annyira fontos specialcollegiumok nem), addig a kolozsvári egyetemenél csakis a rendes tanárok előadta főcollegiumok vannak megnevezve.

A valóságnak meg nem felel az, a mit szerző a jogakadémiákról ír, hogy t. i. ott a közgazdaságtanon kívül, a magyar közgazdaságtant külön előadják. Igen furcsa, hogy szerző Ausztria és Magyarországnak kereskedelmi iskoláit egy kalap alá foglalja s már nem is csodálkozunk azon, hogy a zágrábi egyetem nem a magyarországi, hanem az osztrák részben van megemlítve, mintha csak szerző az osztrák politika legújabb irányzatát, mely a zágrábi egyetem Ausztriához igyekszik fűzni, előre sejtette volna.

A társadalmi tudományok egyetemi oktatásügye után az elemi és a középfoku oktatásterén vizsgálja szerző a társadalmi tudományok tanítását és az egyetemi oktatásnak terjesztésével kapcsolatosan a népegyetemek és a university extension ügyével is foglalkozik.

Munkájának harmadik része az összefoglalást és a következtetéseket tartalmazza. Bizonyítja a társadalmi tudományok tanításainak fontosságát és hasznosságát. Gyakorlati jelentőségük példájául a szövetkezeti mozgalommal és az alkohol elleni küzdelemmel való kapcsolatokat említi.

Nagyon érdekes azután mindaz, amit a társadalmi tudományok viszonyáról a jogtudományokhoz, különösen tanításuk szempontjából, ír. A jogtudományok módszerét, valamint a társadalomtudományoknak jogtudományszerű oktatását teljességgel elveti és különösen óv

attól, hogy a társadalomtudományok oktatásának dogmaticus jelleg adassék. A jogtudományi gondolkodás meg nem felelő társadalomtudományi kérdések megfejtésére. A jogászok rendszerint csak a codificált jog, a törvények és a szokásjog korlátai közt mozognak. Megfeledkeznek arról, a mi minden gazdaság- és társadalomtörténész előtt annyira ismeretes, hogy törvények és jogi rendszerek sohasem fejezik ki a tényleges állapotokat; már pedig a társadalmi tudományok és különösen a közgazdaságtan a tények tudománya akar lenni.

Közelebbről vizsgálja azután a közgazdaságtan módszerét és a túlságos deductio ellen fordul. Külön óhajtja tartani a közgazdasági elméletek és a tünemények vizsgálatát. A statisztikát, mint a társadalmi tudományok quantitativ módszerét fogja fel és e módszer alkalmazhatóságának határait állapítja meg.

A történelmi, az anthropographiai és a kísérleti módszer vizsgálódása kapcsán szerző arra utal, hogy a történet nem igazságra, hanem realitásra törekszik és hogy a lélektani kritika segítsége és hypothesisek nélkül tudományos eredményre nem vezethet.

A befejező oldalak a társadalmi tudományok oktatásának észszerű berendezéséről szólnak. Különösen francia szempontból a facultásoknak helyesebb beosztása érdekli szerzőt. De feljegyezzük szerzőnek azon érdekes javaslatát is, hogy a különböző nyelvű egyetemek nyissák meg időről-időre kapukat más nemzetiségű professoroknak, hogy ez által a társadalmi tudományok terén annyira fontos különböző nemzetbeli intézmények alapos megismerése és helyes összehasonlítása lehetségessé váljék.

M.

Pénzügytan és olasz pénzügyjog.

Neppi-Modona, L.: *Scienza delle finanze e diritto finanziario italiano*. Torino, 1903. Paravia G. B. & Co. XVII. 389. old.

Ujabban az olasz írók is mindjobban igyekeznek a pénzügyi jognak, a mely eddigelé a tételes jognak száraz ismertetéséből vagy commentálásából állott, tudományos jelleget adni. Ezen igyekezet kényszerítőleg arra vezet, a mit e könyv bírálója hazánkban évek óta hirdet: hogy a tételes pénzügyi jogot a legszervesebb kapcsolatba kell hozni a pénzügytannal. De eszményi e tudományágak csak ama földolgozása lesz, a mely a pénzügyi tudományhoz a *különböző* nemzetek pénzügyi jogának összehasonlítását csatolja, nem pedig, mint a hogy azt az előttünk levő könyv teszi, csak egy nemzetét, ez esetben az olaszét.

E könyvecske leggyengébb része a bevezetés, mely összevont módon, néhány sorral jellemezni akarja az egyes történelmi korszakok pénzügyi szervezetét és másrészt különösen Graziani alapján a pénzügytan viszonyát az egyéb gazdasági és politikai tudományokhoz meghatározza. E keveset mondó fejtegetésekhez csatlakozik egy körülbelül 11 oldalra terjedő pénzügytani irodalomtörténet, mely főleg csak nevek felsorolásából áll s a mely akár Cossa, akár Graziani, akár Eheberg, akár a Handwörterbuch der Staatswissenschaften irodalomtörténeti vázlatával össze sem hasonlítható.

Ugyancsak gyenge még a könyv első része, mely az állami pénz-

ügyek általános elméletéről szól, mert a hely szűke szerzőt itt is túlságos összeszorításokra kényszeríti. A második rész az állami kiadásokról szól, melyeket szerző általánosságban, majd a költségvetéshez viszonyítva vizsgál. A harmadik részben az állami bevételek tárgyalása következik s míg ennek első két fejezete az általános pénzügytani tanokat tárgyalja (az adók osztályozása sikerült részlet, noha szerző az irodalmi vitákat alig érinti), addig a harmadik fejezetben találjuk az egész olasz adóügy rövid kivonatát. A negyedik rész a községi pénzügyeket tárgyalja, első két fejezetében az elméletről szólván, a 3. és 4. fejezetben magát a tényleges jogot véve szemügyre. E részben nagyon csinos a közszolgálati ügyek municipalisatiójáról szóló fejezet, a mely a socialpolitika modern anyagát a pénzügytan oldaláról érdekesen és helyesen elemzi.

Az ötödik rész rendkívüli állami bevételek czímén az állami adósságokat, valamint az állami hitelügyet és az ide tartozó pénzügyigazgatási részt tárgyalja.

Egészben véve nagyon hasznos kis könyvnek tartjuk Neppi-Modona munkáját s a mint azt ez ismertetés elején említettük, a pénzügyi jog összekapcsolásának szükségességét a pénzügytannal mi is valljuk. Csakhogy nézetünk szerint a kapocsnak szervezettebbé kell válni a két tudomány közt, mint a hogy az e könyvből kitűnik. Nem elég egy-egy pénzügytani fejezet után egy-egy tételes pénzügyi jogi fejezetet tenni, hanem inkább az egyes nemzeti pénzügyi jogok történetének és jelen állásának elemzése és összehasonlítása alapján kell újból felépíteni a pénzügytant és az elméletet főbb vonásaiban a közgazdaságtan kritikájával kell megítélni.

M.

A gyermek-munkásvédelme Németországban.

A legelső, hiányos intézkedéseket a német gyermek-munkás védelmére egy 1839. márcz. 9-iki porosz szabályzatban, valamint az ötvenes évek törvénybe vagy miniszteri rendeletekbe foglalt pium desideriumaiban találjuk. Az 1839-iki szabályzat a rendes gyári munkától minden 9 éven aluli gyermeket és 10 óránál tovább tartó vagy éjszakai munkától a 16 éven aluliakat is eltiltotta, az ötvenes évek rendelkezései előbbi évhatárt 12-re emelték fel s a 12—14 éveseknek csak napi 6 órai foglalkoztatását hajlandók tűrni. Körülbelül hasonló intézkedéseket codificál a szövetséges államok (később az egyesült birodalom) 1869. június 21-éről kelt egyetemes Gewerbeordnungja. Hosszú időn keresztül stagnál ezután a német gyermek-munkás törvényes mogvédése és csak a nyolczvanas évek végén tesz a parlament egy lépést a szigorítás irányában, melyet azonban a szövetségi tanács makacskodása megghiusított. Végre 1891-ben a törvényhozás olyképen változtatja meg a Gewerbeordnung idevágó szakaszát, hogy tanköteles gyermekek gyári foglalkoztatását egyáltalán eltiltja. E törvény látszólag megtette a magáét s a felületes szemlélő előtt kétségtelennek tetszhetett, hogy a német szociálpolitika, melynek II. Vilmos a megelőző évben tartott berlini nemzetközi konferencián ép ezen a téren jelentékeny külső sikert szerzett, végrehaláhára tökéletes intézkedéseket alkotott a szegény néposztály apró proletárjai érdekében. A gyárban foglalkoztatott gyermekek száma,

mely 1890-ben 27.485-re rugott, a törvény hatása alatt tényleg a következő nyolcz év alatt 4301-re süllyedt.

Az örvendetesnek vélt eredmény mindazáltal csak eltolódás volt, a gyáriparból eltűnő kicsiny proletárok egyre népesebb és népesebb sorokban jelentkeztek a még sokkal rosszabb munkafeltételeiről szomorúan ismert háziiparban és az utcai elárusítások erkölcsrontó és egészségtelen zsivajába ezer és ezer gyermekhang vegyült. Az 1895. június 14-iki foglalkozási statisztika 214.954 iparban foglalkoztatott gyermekről szól, de felvétele kétségkívül hézagos volt. A közvélemény igazságot szolgáltatott a szociáldemokrata pártnak, mely már az 1890-iki tárgyalás alkalmával benyújtott ellenjavaslatában (122. §.) követeli, hogy a 14 éven aluli gyermekek iparszerű (tehát nemcsak gyári) foglalkoztatása (»gewerbsmässige Beschäftigung«) tilos legyen. A törvényben volt ugyan intézkedés, mely szerint a kormánynak jogában áll a szövetségi tanács hozzájárulásával a törvényt műhelyekre is (ha csak nem családi üzemek) rendeleti uton kiterjeszteni. Eddigelé azonban ez csak a ruha- és fehérnemű-konfekcezióra történt meg (1897. május 31-éről k. rendelettel).

1891-től kezdve a tanítók és iparfelügyelők panaszszava a kiszarolt gyermek-munka érdekében egyre hangosabb. A hohenseini iskola-igazgató megállapítja, hogy 1900-ban a felügyelete alatt lévő iskolásgyermek 60%-a végez ipari munkát. A plaueni tanítóegyesület 1899-ben konstatálja, hogy a tipikus ipari városban a gyermekek 57%-a csak vasárnap, még akkor is jórészt délután kerül szabad levegőre s a gyermekeknek csak 25%-a élvez naponta friss levegőt. »A népiskoláinkba járó gyermekek idegei oly lassan dolgoznak, hogy szinte aggodalmas. A fokozódó eltompultság nagyobb mérveket ölt, mint sejtik.« Így végződik a plaueni tanítók intő szava. A játékszeriparban helyenkint még tanköteles koron aluli gyermekeket is foglalkoztattak és pedig többnyire éjjeli 10—12 óráig. Előfordult, hogy 3 éves gyermekek már dolgoztak. A reggeli vívők, a kikről dr. Landsberg eszközölt felvételt Charlottenburgban, fáradalmas munkájukat elkezdték

4 órakor reggel	20 fiu	— leány
4 és 5 óra között	150 »	21 »
5 és 6 óra között	129 »	35 »
6 órakor és később	50 »	23 »
Összesen . . .	349 fiu	79 leány.

Látni való, mily rejtett utakra terelődik a gyermekmunka. Szinte azt hiszik már a törvényhozás intézkedése kiküszöbölte német földről s ime ezer és ezer ösvényt talál, mely a legéberebb törvényhozó figyelmét is elkerüli. 1897. decz. 9-iki köriratával a birodalmi kancellár a gyárokon kívül eső kézművességet, háziipart stb. téteti a gyermekmunka szempontjából vizsgálat tárgyává. Már e köriratában kizárja a mezőgazdasági foglalkozást és a cselédségi szolgálatot, ami nagyon is figyelemreméltó, ha számba vesszük, hogy az 1895. foglalkozási statisztika szerint 14 éven aluli gyermek dolgozott a mezőgazdaságban 135.175, míg az iparban csak 38.267. Köztudomású, hogy a »Hütekinderverein Tyrol« egész gyermek-transportokat szállít Dél-németország mezőgazdaságának s csak a tankötelezettségbe nem tud belenyugodni.

A kancellár kezdeményezésére végrehajtott gyermek-munkás-számlálás megdöbbentő eredménnyel járt. A Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs (1900. III. f. 97. old.) közli az adatokat, melyek szerint a még nem vagy még tanköteles gyermekek közül — nem számítva a gyárakat s a hasonló természetű üzemeket — 532.283 gyermeket foglalkoztattak iparilag, amihez még a Württembergben kihagyott körülbelül 12.000 gyermek járul, összesen 544.283, tehát a népiskolaköteles gyermekek 6·53⁰/₀-a, egyes helyeken persze jóval magasabb, így Szászországban, a legkiméetlenebb német manchesterismus hazájában 22·80⁰/₀. Legnagyobb mértékben nagyvárosokban s a thüringiai és szászországi háziiparban volt a gyermekek ipari tevékenysége otthonos. A foglalkoztatott gyermekek közül szoros értelemben vett ipar 306.823 gyermeket (57·64⁰/₀) foglalkoztatott, ebből

a szövőiparban	143.710
ruha- és tisztítóiparban	40.937
faiparban	41.801
tápanyagok és élvezeti cikkek előállításában . .	27.645

Találták továbbá tanköteles kort meg nem haladott gyermekmunkást:

kihordót, kifutót stb.	171.739	(32·27 ⁰ / ₀)
vendéglőkben és söntésekben foglal-		
koztatottakat	21.620	(4·06 ⁰ / ₀)
a kereskedelemben	17.623	(3·31 ⁰ / ₀)
a közlekedési iparban	2.691	(0·51 ⁰ / ₀)

Főleg Szászországban és Szász-Meiningenben egyes iparágak siralmas keresetnyújtása a gyermekeket már tanköteles koruk előtt munkába sodorta. Ki gondolna rá, ha karácsony estén barátságosan meleg szobában a családi kör ünnepel és a boldogságtól kipirult gyermekeknek kiosztják a játékszereket, hogy Sonneberg vidékén a karácsony előtti hetekben hány ezer apró német gyermek görnyedt és dolgozott késő éjjeli órákig a játékok kifaragásán, megvésésén, színezésén, összeragasztásán? A kancellárhoz olyan értesítések is érkeztek, melyek szerint akárhányszor reggelig kell ott dolgozniuk a gyermekeknek karácsony táján.

Az 1903. márczius 30-i törvény indokolása szerint Poroszországban 110.682 foglalkoztatott gyermek (41⁰/₀) dolgozik három óránál többet naponta és közel 7⁰/₀-uk vasárnap is több, mint három órát kénytelen dolgozni. »Hogy a három óránál több munkaidő, mondja az indokolás, nem csekély számban öt és hat órát is jelent, habozás nélkül megállapítható.« Így Mecklenburg-Strelitzben a három óránál tovább foglalkoztatott gyermekek 25·8⁰/₀-a öt, 14·5⁰/₀-a hat órát dolgozott naponta. A thüringiai háziiparban a gyermekeket tíz órán át dolgoztatták napjában.

A felvétel eredményeiből kiviláglott, hogy az ipartelepeken kívüli gyermekmunkát a német nemzet jövő generációi érdekében sürgősen szabályozni kell. Az állam szükségét érezte annak, hogy ezuttal a gyermekek érdekében a patria potestast, a családi kört is, melylyel a kicsinyek kizsarolását illetőleg oly gyakran visszaéltek, bár az idegen gyermekénél kevésbé szigorú elbírálása alá vonja.

A német törvény ez irányú intézkedéseire precedensül szolgált az angol Factory and Workshop Act. 1901-iki intézkedése, melylyel a domestic workshops-t úgy határozza meg, hogy mindazon műhelyeket érti e kifejezésen, amelyekben a foglalkoztatott személyek tagjai a műhelyben egyidejűleg lakó családoknak. Nevezetes elvi jelentőségű eltérése az új törvénynek (1903. márczius 30. Reichs-Gesetzblatt 1903. Nr. 14.) a Gewerbeordnungtól, hogy intézkedései hatályát nem teszi függővé munka-szerződés létezésétől.

A törvény 2. §-a gyermeknek nevezi a 13 éven aluli fiúkat és leányokat, valamint a 13 éven felülieket, ha még elemi iskolakötelesek. A 4. §. szerint mindennemű építkezésnél, téglagyáraknál, kőtörésnél, kéményseprésnél, a szállítási vállalatok fuvarozásainál, festégyártásnál és pinczészetben tilos a más gyermekének munkája, tilos továbbá egy sereg különös veszélyes és függelékben taxative felsorolt üzemben (kőfaragás, fazekasság, galvanoplastica, üveggyártás, mészégetés, gipszégetés, ólom-, higany-, réz- vagy cizinkkel dolgozó üzemek, gyufagyártás, bőrcserzés, gummi-, guttapercha- és kaucsukanyagot készítő gyárak, kefékötés, mészáros-ipar, vegyészeti mosóintézetek, festés és mázolás stb.) A 4. §-ban fel nem sorolt iparágakban, valamint a kereskedelem és közlekedés üzeimeiben tilos a 12 éven aluli gyermekek foglalkoztatása (5. §. I.), a 12 éven felülieké pedig nem történhetik 8 óra estétől 8 óra reggelig, sem általában a délelőtti oktatást megelőzőleg. Nem tarthat tovább e foglalkoztatás sem 3 óránál, szünidőben 4 óránál naponta. Délben két órai szünet adandó, délután a munka csak az iskola után egy órával kezdhető meg (5. §. II.). A 6. §. eltiltja a gyermekeket a nyilvános színi előadásokban való közreműködéstől, de ha ezt a művészet és tudomány magasabb érdeke követelné, erre az alsó közigazgatási hatóság az iskolafelügyelőség meghallgatása után engedelmet adhat. Vendéglőkben és söntésekben 12 éven aluli fiúk egyáltalában nem, lányok pedig a vendégek kiszolgálásánál nem alkalmazhatók (7. §.) A 9. §. a gyermekek vasár- és ünnepnap munkaszünetéről gondoskodik. A 10. §. kötelezi a munkaadót, hogy ha más gyermekét foglalkoztatni akarja, ezt az illetékes rendőrhatóságnál írásban jelentse be. A munkás-gyermek ingyenes rendőrségi igazolványt kap, ennek átvétele nélkül munkaadó gyermekmunkást fel nem fogadhat és a hatóságnak ez igazolványt bármikor felmutatni köteles. E különleges intézkedések védik a más gyermekét.

A saját gyermek foglalkoztatását illetőleg valamivel enyhébb a törvény. A teljesen tiltott foglalkozások felsorolásánál még nem igen van eltérés (12. §.). De már a 12. §-ban fel nem sorolt üzemeknél, valamint a kereskedelem és közlekedés üzeimeiben, a tiltó évhatár a saját gyermekekénél 10-re száll le azzal a korlátozással, hogy 12 éven aluli saját gyermek más számára nem dolgozhatik. A vasár- és ünnepnap tilalom itt is ugyanaz, nemkülönben a nyilvános színi előadások és látványosságokban való részvétel eltiltása is (13. §., 15. §.).

A saját gyermekek vendéglőben és söntésben való foglalkoztatását úgy tiltja a törvény, mint az idegenekét, mégis a 20.000 lakosnál kevesebbel bíró helységeekben hatósági engedély útján kivételnek van helye. (16. §.) A kihordásnál és küldöncz-szolgálatnál végzett házi teendőket a törvény megengedi (17. §.).

Általános részében a törvény meghatározza a műhely fogalmát.

A Gewerbeordnung 105. §. b) 1. szakaszban meghatározott műhelyeken kívül e törvény műhelynek tekinti az alvásra, lakásra és főzésre szolgáló helyiségeket is, ha bennök ipari munkát végeznek, végül a szabadban levő dolgozóhelyeket. (18. §.)

A törvényt szigorú sanctio támogatja. A 4—8. §-ok áthágóit 2000 márkáig terjedhető pénzbüntetés, szokásszerű ismétlés esetében 8 hóig terjedhető fogház fenyegeti; 600 márkáig terjedhető pénzbüntetés éri, aki más gyermekét vásár- vagy ünnepnapon foglalkoztatja stb.

A törvény, mely jelentős fordulópont a német socialpolitika kísérletezésben gazdag történetében, ez év első napján lépett életbe. Az öntudatos német közvélemény ellenőrzése, a német nemzet fényes sociálpolitikai iskolázottsága garancia arra nézve, hogy több lesz irott malasztból.

Ifj. Leopold Lajos.

A szeszipar jövője.

Malcomes Béla báró dr. *A szeszipar jövője.* Budapest 1903.

A különböző országok közgazdái már huzamosb idő óta keresik az eszközöket és módokat, a melyek alkalmazása révén, lehetséges volna az idegen — más országbeli — tüzelő anyagnak kiszorítása, s azoknak belföldi tüzelő anyagokkal való pótolása. Már az első pillanatban is kell, hogy feltűnjön az a rendkívüli fontosság, a melyet e kérdésnek szerencsés megoldása képvisel. Itt nem csupán ama, java részben theoreticus értéket képviselő körülmény jöhet tekintetbe, a mit a motoricus erőmunkának a külföldi tüzelő anyagtól való függetlenítése adna meg, hanem főleg az a rendkívüli lendület, a mit egy új, belföldön előállítandó hő-, világosság- és erőfejlesztő anyag, a hazai mezőgazdaság és gépiparnak szolgáltatna. Ez új tüzelő anyag a szesz, ez volna hivatva, a külföldi tüzelő anyagnak szénnek, petroleumnak benzinnek kiszorítására, ez tenné függetlenné a hazai motoricus erőmunkát, a külföldi tüzelő anyagtól, ez fejlesztené a mezőgazdaságot és gépipart. A szesz lenne tehát az a csudaszer, a mely eddig, nagy részben, csak ártalmára volt az embernek, s a mely a jövőben boldogítására szolgálna s így némileg helyre hozná azt a nagy rombolást, mit eddig az emberek sorában véghez vitt.

Malcomes dr. báró könyve ezt a nagy horderejű kérdést tárgyalja, a mit először Németországban vetettek fel és oldottak meg, a honnét azonban elterjedt egész continensünkön, részint a vitatkozás és tervezgetés, részint pedig a gyakorlati alkalmazás alakjában.

Köztudomásu dolog, hogy a termelt szesz nem mindenütt képes elhelyezést nyerni, a minek első sorban a szesz árának hanyatlása volt következménye; hasonlóképen nem titok, hogy a szeszgyártás különösen a mezőgazdasági gyárakban, szoros összefüggésben áll a mezőgazdasággal, sőt ma már szinte kiegészítő részét képezi az előbbinek az utóbbi. Hogy tehát egyrészt a mezőgazdaság emelkedjék, másrészt pedig a szeszgyártás kárral ne dolgozzék, a fogyasztást kell fejleszteni, s e fejlesztésül a szesznek technikai célokra való felhasználása vált szükségessé, a mi karöltve jár, az idegen tüzelő anyag ki-
rekesztésével.

Németország, Franciaország a szeszgyártásnak adókedvezményt

adott. Olaszország teljesen adómentesítette a szeszgyártást s egyéb helyeken is mozgolódnak a szesz ipari célokra való felhasználhatása érdekében. Ausztria is szeretné szeszgyártását emelni és a szeszt technikai célokra felhasználni, azonban petroleumiparát félti a versenytől.

Hazánkban is már tanulmány tárgyává tették a szesz technikai felhasználásának kérdését, tekintve azonban, hogy nálunk minden közgazdasági kérdést agyontanulmányoznák, a század vége felé talán majd eljutnak a megoldáshoz is.

A szesznek ipari célokra való felhasználásánál s minden előtt az a kérdés döntendő el, vajjon a szesz mint tüzelő anyag, kiállja-e a versenyt más tüzelő anyagokkal? Erre a kérdésre a németországi kísérletek igennel felelnek, abban az esetben, ha a szesztermelés a törvényhozástól kedvezményekben részesítettik. A németországi kísérletek szerint, ha a szeszt benzollal keverik, úgy valamivel olcsóbb, mintha tiszta szeszt használunk. A franciaországi kísérletek más eredményre vezetnek; arra t. i., hogy a szesz benzollal keverve oly erőfejlesztő anyagot ad, melynek olcsósága minden más tüzelő anyagot túlszárnyal.

A szesznek mint hőfejlesztő anyagnak más anyagok fölött az a határozott előnye van, hogy könnyen kezelhető, szagmentes, a gépeket nem piszkolja és rongálja; mint világító anyag a szesz sokkal olcsóbb, az eddigi legolcsóbb anyagnál, a petroleumnál; mint hőfejlesztő anyag még ez időig nem igen jöhet számba, miután eddigelé nem szerkesztettek oly tűzhelyeket, kályhákat stb., a melyek használata minden tekintetben megfelelő volna, s úgy látszik, hogy a szesz csekély melegfejtő képessége miatt e téren legkevésbé lesz versenyképes.

Mint végső következményt megállapítja szerzőnk a külföldi viszonyok bő ismertetése után, hogy a szesz mint motoricus erőfejlesztő, törvényhozási intézkedésekkel tehető csak versenyképesé, mint világító anyag a szesz már is versenyképes, mint hőfejlesztő azonban csak a jövőben szerezheti meg versenyképességét.

Áttérve a hazai viszonyok ismertetésére, azt találja szerzőnk, hogy nálunk a burgonyából előállított denaturált motorszesz (90°) 27 kor. A világítószesz előállítása pedig 28.50 fill. kerül; ezzel szemben a motorbenzin (iparvállalatok és nagy fogyasztók részére) 14 kor. a petroleum pedig 36.44 fill. Ezekből az adatokból tehát az tűnik ki, hogy a motorszesz, a melyből bizonyos munkaegység elvégzéséhez ugyanannyi szükséges mint a motorbenzinből, nálunk 13 koronával drágább a motorbenzinnél, tehát a motorszesz, 13 kor. értékű támogatásra szorul. A világító szesz a petroleumnál 7.90 fillérrel olcsóbb lévén, támogatást nem kíván. A fűtési és főzési célra használható szesz azonban szintén igényli a bonificatiót.

Már most ismerve azt a tényt, hogy Magyarországon és Ausztriában a szesz megadóztatásának egyforma módzatok, elvek szerint kell történni, kérdés, vajjon ha mi megadjuk a szükséges bonificatiót az ipari célokra használandó denaturált szesznek, elérjük-e vele azt a célt, a mit magunk elé tűztünk? elérjük-e szesztermelésünk elkelését? az idegen tüzelő, világító és hőfejlesztő anyagok kiszorítását?

E kérdésekre szerzőnk nagyon helyesen nemmel felel, és még helyesebben arra az eredményre jut, hogy nekünk okvetlenül fel kell állítani a fogyasztási vonalat a Lajta mentén.

Csakis a fogyasztási vonal felállítása mentheti meg szesziparunkat a pusztulástól, miután ma, az osztrák szesztúlermelés nálunk helyezi el fölöslegének egyrészét, s miután az osztrák szesztermelés előnyösebb helyzetben van mint a magyar.

Részletesen ismerteti még szerzőnk a német szesztermelőknek a szesz technikai felhasználása érdekében alakult szervezetét, s ugyanazon célból hazánkban megindított mozgalmat. Közli ezután a »Német szeszgyárosok értékesítő szövetsége« alapszabályait, a »Szeszértékesítő központ korlátolt felelősségű társaság« szerződését, a »Magyar gazdasági szesztermelők orsz. egyesülete« felhívását alapszabály és ügyviteli szabályzat tervezetét, egy országos szeszértékesítő szövetkezet megalkotásához; a »Magyar szeszértékesítő központ« egyezmény-tervezetét, a főszerződést a német szeszgyárosok értékesítő szövetsége és a szeszértékesítő központ között, s végül bezárja érdekes és tanulságos könyvét azon nevezetesebb német és francia cégek jegyzékével, melyek főzési fűtési és világítási célra szolgáló szeszre berendezett eszközök, továbbá szeszmotorok gyártásával foglalkoznak.

H. Z.

Osztrák sztrájkstatisztika.

Die Arbeitseinstellungen und Aussperungen in Österreich während des Jahres 1902. Herausgegeben vom k. k. Arbeitsstatistischen Amte. Wien, 1904. 173 + 272 old.

Az osztrák sztrájkstatisztika, melyből az imént jelent meg a kilenczedik évfolyam a maga terjedelmes anyagával, ez anyag sokoldalú csoportosításával és — nem utolsó sorban — a csoportosítás dicséretre méltó áttekinthetőségével, a szociálstatisztikai kiadványok e nemében a legelső helyek egyikét foglalja el. Kétségtelenül az értéke mellett szól az, hogy a német birodalmi sztrájkstatisztika vagy három esztendő óta az osztrák mintára készül.

Az Arbeitsstatistisches Amt szervezéseig az osztrák sztrájkstatisztikai adatokat a kereskedelemügyi ministeriumban fennállott statisztikai szakosztály (Statistisches Departement) dolgozta fel. Az adatok gyűjtésével az első fokú politikai hatóságok, a kerületi kapitányságok (Bezirkshauptmannschaft) voltak megbízva kik az adatokat részben a sztrájk által érintett ipartelepek vezetőitől, illetőleg a sztrájkoló munkások megbízottaitól, részben pedig saját objektív megfigyelésük alapján szerezték. Az ilykép kiállított számláló lapok kettős ellenőrzésnek voltak alávetve, mielőtt feldolgozásra kerültek volna. Az adatgyűjtő hatóságok ugyanis a számlálólapokat évnegyedenként együttesen az illetékes helytartóságnak küldték meg, mely az esetleges hiányokat pótolta s a lapokat további felülvizsgálat, illetőleg kiegészítés végett az iparfelügyelőkhöz juttatta, kik hivatásukból folyólag a legtöbb sztrájknál az érdeellentétek kiegyenlítését közvetítik s így módjukban állt maguknak a sztrájkokról még részleteiben is tiszta képet alkotni. Az iparfelügyelőktől azután a számláló lapok — ugyancsak a helytartótanács útján, — végre feldolgozás végett a kereskedelemügyi ministeriumba kerültek.

Az Arbeitsstatistisches Amt felállítása, azaz 1898. óta a sztrájkstatisztika is e hivatal ügykörébe soroztatott. Ez alkalommal egyúttal az adatgyűjtés is több irányban reformáltatott s az anyag fel-

dolgozásánál is új szempontok emelkedtek érvényre. Az újjászervezés, melyet az Arbeitsstatistisches Amt működésének támogatására szervezett, úgynevezett Ständiger Arbeitsbeirath. beható tárgyalásai előztek meg, kétségkívül sokat járult ahhoz, hogy az osztrák sztrájkstatisztika mintaszerű tökélyére emelkedett s már korábban is általánosan elismert értéke még növekedett.

Az ujjitások, melyek első ízben az 1900. évi kiadványban érvényesültek, inkább az adatgyűjtés alaki részét érintették, a mennyiben az adatszolgáltatást tökéletesbitették s az adatgyűjtés körét kiszélesítették. A jelzett esztendő előtt megjelent sztrájkstatisztikai kiadványok csakis a szorosan vett ipari üzemekben előfordult munkabeszüntetésekről s munkakizárásokról adtak számot; e mellett figyelemben részesültek még a vasuti vállalatok is, jórészt azért, mert az osztrák sztrájkstatisztika szervezése idején a vasuti ügyek még a kereskedelemügyi minister ügyköréhez tartoztak, noha a vasuti vállalatok egy sztrájkstatisztikában különben nem játszanak lényeges szerepet. 1900. óta a sztrájkstatisztikai felvételek kiterjesztettek még a bányászatra és kohászatra, a folyamhajózásra, a tengeri hajózásra s a tengeri halászatra s így ez idő óta a sztrájkstatisztikai kiadványok az összes kereseti ágakban — még a mezőgazdaságban is, — a munka és tőke között felmerülő érdekellentéteket tüntetik fel.

Lényeges újítás számába megy a közvetlen érintkezés létesítése egyrészt az adatgyűjtő hatóságok, másrészt az iparfelügyelők, illetőleg a sztrájkstatisztikai anyagot feldolgozó Arbeitsstatistisches Amt között. Az adatgyűjtés közegei azontúl is az elsőfokú politikai hatóságok maradtak s azok végzik e funkciót jelenleg is, de az egyes sztrájkokról vagy munkakizárásokról felvett számláló-lapokat nem negyedévenként s nem is a helytartóságok közvetítésével továbbítják, hanem minden egyes számláló-lapot esetről-esetre, azaz a munkakonfliktus megszűnése után nyomban észrevételének közlése végett az illetékes iparfelügyelőkhöz, vagy — a mennyiben valamely vasuti vagy folyamhajózási vállalatról van szó, — a vasuti főfelügyelőséghez, illetőleg a folyamhajózás munkásvédelmi ügyeinek ellátásával megbízott k. k. Binnenschiffahrts-Inspectorhoz s innen való visszaérkezésük után közvetlenül s haladéknélkül az Arbeitsstatistisches Amt címére juttatják.

Ez eljárás előnye szembeszökő. A közvetlen érintkezés s az egyes sztrájkokra vonatkozó adatgyűjtemény gyors közlése nemcsak az anyag fokozatos feldolgozását teszi lehetővé s így a feldolgozást általában megkönnyíti, hanem nem csekély részben a gyűjtött adatok hitelességét is biztosítja. A jelzett eljárás mellett ugyanis az Arbeitsstatistisches Amt abba az előnyös helyzetbe jut, hogy minden egyes sztrájk számláló-lapját már néhány nappal a sztrájk megszűnése után gondosan felülvizsgálhatja, az adatokat a rendelkezésre álló egyéb forrásokkal (hirlapi közlemények, peteciók stb.) egy bevetetheti s a mennyiben esetleg hiányok pótlása vagy valamely közelebbi felvilágosítás mutatkoznék szükségesnek, a számláló-lapot azon módon az adatgyűjtő hatóságnak visszaküldheti. A kívánt kiegészítés pedig ily módon bizonyára pontosabb s megbízhatóbb lesz, minthogy azon esemény óta, melyre a kiegészítés vonatkozik, hosszabb idő el nem múlt s így a sztrájk lényegtelenebb részletei is még az adatgyűjtők emlékezetében vannak.

A tengeri hajózásnál vagy a tengeri halászatnál előforduló sztrájkok adatait a trieszti cs. kir. tengerészeti hatóság gyűjti, illetőleg gyűjteti alárendelt hatóságaival s ugyancsak esetről-esetre közvetlenül az Arbeitsstatistisches Amt-nak küldi meg. Az összes adatgyűjtő hatóságok kötelesek egyúttal a sztrájkadatokon kívül a sztrájkra vonatkozó helyi hírlapcikket, a munkaadók vagy munkások részéről kibocsátott felhívásokat, memorandumokat stb. is összegyűjteni s a számláló-lappal egyidejűleg az Arbeitsstatistisches Amt rendelkezésére bocsátani. Ily úton a hivatal becses anyag birtokába jut, mely gyakran mélyebben enged bepillantani a sztrájk előzményeibe, indító okaiba s főleg a sztrájkoló munkások helyzetére, mint a pusztá sztrájkstatisztikai adatok.

Végül ujtás számába megy a munkaadók bevonása az adat-szolgáltatásba s a számláló lapokban foglalt kérdőpontok kiegészítése illetőleg kibővítése. A munkaadók a sztrájkok gazdasági visszahatására nézve nyújtanak felvilágosítást, a számláló-lapokba felvett újabb kérdőpontok pedig a sztrájkok alkalmával foganatosított rendőrhatalósági vagy bírói intézkedések feltüntetésére vonatkoznak. E kérdőpontok a Ständiger Arbeitsbeirath javaslatára — e testület szociáldemokrata tagjainak kezdeményezése folytán — kerültek a számláló-lapokba, minthogy a sztrájkoknak az egész szocialis életre való kihatását kutatni, — a mint ezt az Arbeitsbeirath egyik kiváló tagja, Philipovich, kiemelte¹⁾ — szintén a sztrájkstatisztika feladatát képezi. Az ide vonatkozó kérdések a sztrájk folytán elkövetett szerződésszegések miatt elmarasztalt, továbbá a rendőrhatalóságok elé bekisért (arretiert) letartóztatott (in Haft genommen), eltolonczolt, kiutasított, a rendőrhatalóság által kihágásért, a bíróság által vétségért vagy büntetért jogerős ítélettel sujtott sztrájkolók számának megállapítására kötelezik az adatgyűjtő hatóságokat. E kérdőpontok mellé sorakozik azután a sztrájk okából a munkabeszüntetés előtt vagy után megtartott gyűlések és a hatóságilag feloszlott vagy eltiltott gyűlések számának feltüntetése.

Kétségtelen, hogy ez adatok érdekes oldaláról világítják meg a mozgalmat s a résztvevőket egyaránt, sőt a gyülekezési és egyesülési jognak a közhatalom részéről való kezelésének módját is. Kifogásolni való e kérdőpontok között mindössze csak egy akad és pedig az első, mely a sztrájk folytán esetleg elkövetett szerződésszegések következményeit veszi számba. Ez adatnak a sztrájkstatisztikában semmi jelentősége nincs. Nem is szólva arról, hogy a szerződésszegés mint ilyen, magánjogi sérelem, a mely elvégre is csak akkor létezik, ha károsult fél jelentkezik, de iparrendészeti szempontból is — Gewerbeordnung § 85 — csak a sértett fél kívánságára büntethető. Ha tízezer munkás a megállapított felmondási határidő betartása nélkül szünteti be a munkát s közöttük ötven megbüntettetik ugyan, mit lehet ebből következtetni? A szerződésszegésre szabott büntetésnek különben is tipikus sajátsága — a mely e büntetés jogosultságát is kérdésessé teszi — hogy a cselekmény tömeges elkövetésénél nem alkalmazható. Mindettől azonban eltekintve, nem hagyható figyelmen kívül a Gewerbeordnung 84. §-ának határozménye, mely felhatalmazza

¹⁾ Sitzungs-Protokolle des ständigen Arbeitsbeirathes. 1898/1899. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1900. 51. l.

az alkalmazottat, hogy a szolgálatot felmondás nélkül is elhagyhatja, ha a munkaadó a szolgálati bérre nézve történt megállapodást be nem tartja. Nos, ily esetben az adatgyűjtő hatóságok egyoldalúan, tények ismerete, felek meghallgatása nélkül döntsék el, szerződés-szegést követtek-e el a sztrájkolók, vagy pedig jogosítva voltak-e a munkát felmondás nélkül is abbahagyni? Egyáltalában feleslegesnek és czéltalannak tartom a sztrájkstatisztikában annak feltüntetését, hogy a sztrájkolók közül hány szüntette be a munkát felmondással s hány a nélkül. A sztrájk végső szükség esete, az ultima ratió, s ilyenkor ugyan ki s miért keresné a törvényes forma betartását.

Az 1902. évi osztrák sztrájkstatisztika anyagának feldolgozásánál, illetőleg beosztásánál úgy, mint az előző esztendőben, főleg két szempont érvényesült. A sztrájkok első sorban territoriális szempontok, azután iparágak, illetőleg kereseti ágak szerint csoportosítatnak. Mindkét csoporton belül külön-külön kimutatásban szerepel a sztrájkok száma, terjedelme, a résztvevő sztrájkolók száma, a sztrájkok tartama és időpontja, a sztrájkok okai, a sztrájkolók követelményei s a sztrájkok eredményei. Végül az összehasonlíthatóság érdekében a sztrájkokra vonatkozó számadatok százalékos arányban is feldolgoztattak.

A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országokban mindössze 264 sztrájk fordult elő az 1902. évben, azaz hattal kevesebb, mint az ezt megelőző esztendőben. Ezek közül a legtöbb természetesen az iparilag legfejlettebb két tartományra, tehát Csehországra (80—30·3%) és Alsó-Ausztriára (55—20·8%) esik. Sorrend tekintetében a tengermellék (Küstenland) következik, mely az 1902. évi sztrájkstatisztikában 47 sztrájkkal (17·8%) van képviselve, azonban e jelenség nem szimptomatikus s téves volna ebből e tartomány fejlett iparára következtetni. Az imént megjelent sztrájkstatisztikában a tengermelléket kizárólag a Triesztben 1902. évben lefolyt általános sztrájk emelte jelentőségre. Az évi február hóban ugyanis egy tengerhajózási vállalat fűtői — mindössze néhány ember — szüntették be a munkát és e jelentéktelen sztrájk rövid idő alatt az egész város összes munkásait magával ragadta. Említésre érdemes, hogy Felső-Ausztriában, a melynek ipara különben épenséggel nem jelentéktelen, 1902-ben mindössze egy sztrájk folyt le, Salzburgban pedig egyetlen egy sem.

Az 1902. évi sztrájkokban mindössze 35.479 bér munkás vett részt. A sztrájk által érintett üzemek száma pedig 1.184 volt, a melyeknek jóformán egy harmada (385) a vasipar köréhez tartozik.

A sztrájkolók egy kis töredéke (219 = 1·6%) fiatal, tizenhat éven aluli munkás volt s ennél nem sokkal nagyobb arányú volt a munkásnők részvétele sem, kik mindössze 3·5%-át képezték a sztrájkolóknak. A sztrájkoló munkások közel egy harmada Csehország iparában volt alkalmazva.

A sztrájkok legjelentékenyebb hányada (63) a bányászatot és kohászatot érintette. Ezek után sorakozik a textilipar 34, a kő-, agyag- és üvegipar 24, a ruházati ipar 22 sztrájkkal stb. A sztrájkoló munkások számát tekintve, a sorrend az egyes kereseti ágak szerint ilyenképen alakul: első helyen áll ismét a bányászat és kohászat, utána következik az építési ipar. A többi kereseti ágak azonban

a többi kettőhöz viszonyítva elenyésző arányban vannak képviselve a sztrájkoló munkások között.

A sztrájkok közel egy hatoda ($46 = 16\%$) csoportsztrájk volt, azaz egyszerre több üzemet érintett. Az egyes évszakok tekintetében legjelentékenyebb a sztrájkmozgalom tavasszal, január hótól márcziusig, a mely időszakra esik a sztrájkoknak majdnem fele. Ausztriában az 1902. évig lefolyt utolsó kilencz esztendő alatt az összes sztrájkok 41.1% -a e három hónap alatt indult meg.

Az 1902. évben lefolyt sztrájkok túlnyomó része aránylag rövid ideig tartott. A 264 sztrájk közül felénél több ($146 = 55.3\%$) egytől öt nap alatt szűnt meg. Ennek daczára azonban egy-egy sztrájk átlag tiz munkanapot vett igénybe, a mennyiben kilenczvenhét sztrájk öt naptól egy hónapig, tizenhét sztrájk egytől két hónapig, három sztrájk kettőtől három hónapig, sőt egy sztrájk éppenséggel száz napnál is tovább tartott.

A sztrájk főndítő okai, úgy mint eddigelé mindenkor és mindenütt, a munkabérrel és a munkaidővel való elégedetlenség volt. Az első ok százhuszonhét esetben, az utóbbi pedig ötvenkét esetben vezetett munkabeszüntetésre. Ennél nem sokkal ritkábban, nevezetesen harminczhét esetben, egyes munkások elbocsáttatása idézte elő a sztrájkot. Ez indító oknak megfelelően azután a sztrájkolók által támasztott követelések is a béremelésre és a munkaidő tartamának leszállítására irányultak. Az eredmény tekintetében ötvenkét esetben (5.162 munkással) teljes siker, százkilencz esetben (12.570 munkással) ellenben feltétlen sikertelenség követte a sztrájkmozgalmat. A többi százhárom esetben (19.739 munkással) a szemben álló felek kölcsönös engedékenysége árán egyezkedtek ki.

A lefolyt 264 sztrájk összesen 363.214 munkanap veszteséget jelentett a sztrájkoló munkásokra.

Végül nem érdektelen még megemlíteni, hogy a sztrájkolók egy csekély töredéke (tizenhat sztrájk 1.969 munkással) a munkaszerződésben kikötött felmondási határidő betartása mellett szüntette be a munkát, túlnyomó része (száznegyven sztrájk 18.455 munkással), ellenben a felmondási határidő megszegésével állt sztrájkba, míg száz esetben (15.519 munkással) felmondási határidő a munkás és munkaadó között egyáltalában nem volt megállapítva, illetőleg a felmondás nélkül való elbocsátás és kilépés volt kölcsönösen kikötve.

Moldoványi István.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1904 június 30-án. 2. rész.)

[335]

Szocializmus.

Socialisme. Sozialismus. Socialism. Socialismo.

- Bracke, W. — 1903. — »Nieder mit den Sozialdemokraten«. Berlin, »Vorwärts«. 8° (16) M. —10. [335]
- Fischer, E. — 1904. — Die neueste Revision unserer Theorie und Taktik. — *Socialistische Monatshefte* (291—299). [335]
- Karmeluk, J. — 1904. — Die proletarische Bergpredigt. Ein Intermezzo aus der Umwertung aller Werte. — Zürich, Grütliverein in Komm. 8° (14) M. —20. [335]
- [. . . . . 1904. — Aus einer Enquête über die politischen Differenzen des heutigen Sozialismus. — *Documente d. Socialismus*. H. 3 (127—131); H. 4. (174—180). [335]
- [. . . . . — 1904. — A szocialdemokrácia evangeliuma kérdésekben s feleletekben. Igaz tanok a magyar munkásnépnek. 2. kiad. (L'évangile du socialisme démocrate.) Budapest, »Népszava« 16° (32) 4 f. [335(01)]
- Bernstein, E. — 1904. — Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 11. Taus. Stuttgart, Dietz Nachf. 8° (XX, 183) M. 2.—. [335(01)]
- David, E. — 1904. — Die Eroberung der politischen Macht. — *Socialistische Monatshefte*, Bd. 1. (199—207). [335(01)]
- Labriola, A. — 1904. — Riforme e rivoluzione sociale, la crisi pratica del partito socialista. Milano, soc. editr. Milanese. 16° (259) L. 2.50. [335(01)]
- Szabó E. — 1904. — A szocializmus. (Le socialisme.) — *Huszádik század*, 4. (245—271) [335(01)]
- Thompson, W. — 1904. — Untersuchung über die Grundsätze der Verteilung des Reichtums zu bes. Beförderung menschlichen Glücks, auf das neuerdings vorgeschlagene System freiwill. Gleichheit d. Besitzes angewendet. Übers. v. O. Collmann. Einl. Geschichte d. socialistischen Ideen in England v. H. T. Foxwell. Berlin, Prager. 8° (VII, 555). M. 7.50. *Bibl. d. Volkswirtschaftslehre u. Gesellschaftswiss.* Bd. 13. [335(01)]
- [. . . . . — 1904. — Het collectivisme. Debat tusschen den A. Buysse, en gezel f. Bogaerts. Gent, Samenwerkende Volksdrukkerij 16° (48) 10 c. [339(02)]
- Trowbridge, R. — 1903. — Bisocialism. The reign of the man at the margin. Chicago, Moody publ. Co. 8° (427) \$ 1.50. [335(02)]
- Basky L. — 1903. — A munkásosztály helyzete. A munkásmozgalom. A szocializmus. (La situation de la classe ouvrière. Le mouvement ouvrier. Le socialisme.) New-York, Reichmann A. ny. (16) 8° 2 c. [335(04)]
- [. . . . . — 1904. — Aus einer Enquête über die politischen Differenzen des heutigen Sozialismus. — *Documente d. Socialismus* 2, 3. [335(04)]
- [. . . . . — 1904 — Modern socialism as set forth by socialists in speeches, writings, programmes. Ed. with intro by R. C. K. Ensor. London, Harper 8° (428) 5/— [335(04)]
- Fournière, E. — 1904. — Les théories socialistes au 19e siècle de Babeuf à Proudhon. Paris, F. Alcan 8° (XXXI, 425) fr. 7.50. [335(09)]
- Orano, P. — 1904. — I patriarchi del socialismo. 11. Buonarotti. — *Socialismo*. Vol. 2. (360—362). [335(09)]
- Orano, P. — 1904. — I patriarchi del socialismo. 12. Owen (58—59), 13. Saint-Simon (106—107), 14. Fourier (121—122), 15. Cabet (153—154). — *Socialismo*. Vol. 3. [335(09)]
- Tcherkesoff, W. — 1903. — Pagine di storia socialista. 1. (Dottrine ed atti della democrazia sociale.) Spezia, tip. d. Cam. d. lavoro. 16° (56) 20 c. — *Pubbl. d. giorn.* »Il Libertario« no. 1. [335(09)]
- Thiel, C. — 1904. — Ein Vorläufer des kommunistischen Manifestes. — *Documente d. Socialismus*, H. 4. (164—171). [335(09)]
- Ginistrelli, E. — 1903. — Da Robert Owen a Karl Marx e il socialismo in Italia. Napoli, tip. Pesole. 16° (4, 62) L. 2.50. [335(09)(45)]
- Bouffé, G. — 1903. — Le parti démocrate socialiste allemand. Son évolution (thèse). Paris, Chevalier Marescq et Co 8° (194) 339(43)

[335(436)(063)]

- Rotbart — 1904. — Le congrès général des socialistes autrichiens. — *Mouvement socialiste* no. 134 (393—407). [335(436)(063)]
- { . . . . . — 1904. — Movimento operaio in Ungheria. — *Socialismo* Vol. 3 (157—159). [335(439)]
- { . . . . . — 1904. — Aggasztó tünetek. (Symptômes inquiétants.) — *Magyar gazdák szemléje* (386—394). [335(439)(063)]
- Bonnier, Ch. — 1904. — Union révolutionnaire et division réformiste. — *Mouvement socialiste* no. 136 (16—33). [335(44)]
- Challaye, F. — 1904. — Die gegenwärtige Lage des französischen Socialismus. — *Socialistische Monatshefte* (299—309). [335(44)]
- Dubreuilh, L. — 1904. — Encore le cas Millerand. — *Mouvement socialiste* no. 133 (211—223). [335(44)]
- Jaurès, J. — 1904. — L'action socialiste. — *Rev socialiste*, juin (672—678). [335(44)]
- Lerda, G. — 1904. — Il partito riformista francese. — *Socialismo* Vol. 3 (81—83). [335(44)]
- Lafont, E. — 1904. — Les résultats du congrès de Saint-Étienne. — *Mouvement socialiste* no. 134. (305—316) [335(44)(063)]
- Angiolini, A. — 1903. — Cinquant'anni di socialismo in Italia. Fasc 30—32. Firenze, G. Nerbini edit. 8° [335(45)]
- Ferri, E. — 1904. — L'unità del partito. — *Socialismo*, Vol. 3 (129—130). [335(45)]
- Labriola, A. — 1904. — Le socialisme en Italie. — *Mouvement socialiste* no. 136. (1—15) [335(45)]
- Leone, E. — 1904. — Da Imola a Bologna. — *Socialismo*, vol. 3. (17—20). [335(45)]
- Ferri, E. — 1904. — Il compito pratico del congresso di Bologna. — *Socialismo*, Vol. 3. (49—50) [335(45)(063)]
- Olberg, Oda. — 1904. — Von Imola bis Bologna. *Neue Zeit*, Bd. 1. (812—819). [335(45)(063)]
- Olberg, Oda. — 1904. — Der Parteitag von Bologna. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (118—125) [335(45)(063)]
- { . . . . . — 1904. — La discussione delle tendenze al congresso di Bologna — *Socialismo*, vol. 3 (67—73). [335(45)(063)]
- Karr, Ch. — 1904. — Le deuxième congrès du parti ouvrier démocrate-socialiste russe. — *Mouvement socialiste*, no. 136 (91—96). [335(47)(063)]
- Plekhanoff, G. — 1904. — Les socialistes russes et la guerre. — *Mouvement socialiste*, no. 136 (45—52). [335(47): 355]
- Malin, Elna — 1904. — Die Arbeiterbewegung in Finnland und die russische Regierung. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (749—757). [335(47.11)]
- Bonger, W. A. — 1904. — Lettera dall'Olanda. Il bilancio dell'anno 1903. — *Socialismo*, vol. 3. (74—76) [335(492)]
- Vliegen, W. H. — 1904. — Der 10. Parteitag der niederlandischen Sozialdemokratie. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (114—118). [335(492)(063)]
- Talamini, A. — 1904. — Il presente e l'avvenire del socialismo belgo. — *Socialismo*, vol. 3. (119—121). [335(493)]
- Vandervelde, E. — 1904. — Comment je devins socialiste? *Avenir Social*, févr. (47—49). [335(493)]
- Housiaux, E. — 1904. — Der 19. Kongress der belgischen Arbeiterpartei. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (109—114). [335(493)(063)]
- Van Langendonck, P. — 1904. — Une page d'histoire socialiste à Louvain. *Avenir Social*, avr. (143—147). [335(493.22)]
- Avramoff, R. — 1904. — La situazione socialista in Bulgaria. — *Socialismo*, Vol. 3 (135—137) [335(497.2)]
- Dimker — 1904. — La crise socialiste en Bulgarie. — *Mouvement socialiste*, no. 136 (65—76) [335(497.2)]
- Longuet, J. — 1904. — La storia del socialismo negli Stati Uniti di Morris Hillquit. — *Socialismo*, Vol. 3 (6—8) [335(73)]
- Sorel, G. — 1904. — Die Ethik des Socialismus. — *Socialistische Monatshefte*, (368—383). [335: 17]
- Labriola, A. — 1904. — I travestimenti filosofici del riformismo. — *Socialismo*, Vol. 3 (97—100). [335: 19]
- Schmitz, H. J. — 1903. — De acht zaligheden van het christendom en de beloften van het socialismus. Uit het hoogduitsch in 't vlaamsch vertaald door C. De Jonghe. Rousselare en Brussel, J. De Meester Pet 8° (281) 2 fr. [335: 28]

[335 : 331.89(∞)]

- Kautsky, K. — 1904. — Allerhand Revolutionäres. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (583—598, 620—627, 652—657, 685—695, 732—740) [335 : 331.89(∞)]
- Dochy, J. — 1904. — Du recrutement des gouvernants dans le système collectiviste. — *Rev. intern. de sociologie*. (314—322.) [335 : 35]
- Bellet, D. — 1904. — Le socialisme municipal en Italie. *Journ. d. Economistes* (230—237) [335 : 352(45)]
- Ferri, E., J. Guesde, Sen. J. Katayama, A. Hyndmann, K. Kautsky, H. van Kol, F. Mehring, E. Roubanowitch, E. Vandervelde, E. Vaillant. — 1904. — Opinions sur la guerre russo-japonaise et le socialisme international. — *Mouvement Socialiste*, no. 134 (324—360). [335 : 355]
- Monticelli, C. — 1904. — La guerra. *Socialismo*, vol. 3 (1—3). [335 : 355]
- Troclet, L. — 1901. — De catechismus van den socialistischen loteling (naar de 5de verbeterde uitgave) Voorrede van gezet Ultor schrijver van het hekel-schrift: De weerwraak van het janhagel, vertaald door Alphami. Gent, Samenwerkende maatschappij Volksdrukkerij. 12° (16). [335 : 355]
- [. . . . . — 1904. — Militarisme en socialisme. Gent, Samenwerkende Volksdrukkerij. 12° (16) 2 c. [335 : 355]
- Equerre, A. — 1904. — Le cultivateur socialiste. Lons-le-Saunier, 8° (12) impr. Janet. [335 : 63]
- Pringsheim, O. — 1904. — Kritische Anmerkungen zur revisionistischen Agrarpolitik. — *Arch. f. Sozialwissenschaft*, 2. (418—434). [335 : 63]
- Zolla, D. — S. D. — L'Agriculture et le socialisme. Besançon, impr. Jacquin. 16° (32) 5 c. — Ex: *Réforme sociale*. [335 : 63]
- [. . . . . — 1904. — Bericht der Kommission zur Abänderung des Agrarprogrammes der Arbeiterpartei in Holland. — *Documente d. Socialismus*, H. 5 (217—226), H. 6 (271—276). [335 : 63(492)]
- Golliet, M. — 1903. — Louis Blanc, sa doctrine, son action (thèse). Paris, Pedone 8° (155) [335 : 92B]
- Bertrand, L. — 1904. — Comment je devins socialiste. — *L'avenir social*, mars. (95—97). [335 : 92B]
- [. . . . . — 1904. — Dostoiewsky. — *Rev. socialiste*, janv. p. 53—83. [335 : 92D]
- Thomas P. F. — 1904. — Pierre Leroux, sa vie, son oeuvre, sa doctrine. Contribution à l'histoire des idées au 19e siècle. Paris, F. Alcan. 8° (VI, 344) 5 fr. [335 : 92L]
- [. . . . . — 1904. — Weitling Vilmos a legelső német kommunista élete és tanítása. Füg. egy szegény bünös evangéliuma. (La vie et les doctrines de Weitling, le premier communiste allemand. Ann.: L'évangile d'un pauvre pêcheur.) Budapest, 'Népszava'. 8° (158) 90 f. [335 : 92W]
- Mormina, Penna — 1904. — Alcune recenti critiche del marxismo: leggendo ed annotando. Firenze, O. Paggi. 16° (74) 50 c. [335 : 5]
- Negro, L. — 1904. — L'«opera postuma» di Carlo Marx (fine). *Socialismo*, vol. 2. (375—377) [335 : 5]
- Vandervelde, E. — 1904. — L'Idéalisme Marxiste. Discours. *Rev. socialiste* févr. (162—176) [335 : 9]
- Nivet, H. — 1904. — Notions élémentaires d'économie marxiste. Première partie: Théorie de la valeur. Paris. Bibl. du parti socialiste 16° (72) [335 : 5(01)]
- Engels, F. — 1904. — Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. 5. Aufl. Stuttgart, Dietz Nachf. 8° (XX, 354) M. 2.50 [335 : 5(02)]
- Hilferding, R. — 1904. — Böhm-Bawerks Marx-Kritik, Wien, Wiener Volksbuchh. 8° (III, 61) Ex: *Marx-Studien*. [335 : 5(04)]
- Mehring, F. — 1904. — Kant und Marx. *Neue Zeit* Bd. 1. (658—665) [335 : 5 : 19]
- Mehring, F. — 1904. — Kant és Marx. (Kant et Marx.) *Huszadik Század* 4. (30—317) [335 : 5 : 19]
- Büchler, M. — 1904. — Marxismus und Arbeiterschutzgesetzgebung. *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, Bd. I, 360—377. [335 : 5 : 351.83]
- Ferrari, G. — 1904. — I doveri degli operai e dei padroni secondo le dottrine di Leone XIII, discorso. Lucca, tip. editr. Baroni 8° (40) [335 : 7]
- Mattheis, De, L. — 1903. — Conferenze e discorsi per l'azione cattolica sociale. Serie 2. Siena, tip. editr. Bernardino 16° (282) L. 2. — *Publ. di scienze soc. cattol. e discipline affni* No. 19. [335 : 7]

[335.7]

- [. . . . . — 1904. La democrazia cristiana davanti ai documenti pontifici. Venezia, tip. Sorteni e Vidotti 8° (115) [335.7]
- Bernstein, E. — 1904. — Vom Wert des Parlamentarismus. *Socialistische Monatshefte* Bd. 1. (423—428) [321.7:335]
- De Potter, A. — 1904. — Propagande du socialisme rationnel. *Rev. du socialisme rationnel*, fév. p. (378—383). 33 5.71
- A. M. — 1904. — Les théories de Colins à l'Université nouvelle de Bruxelles. *Rev. du socialisme rationnel* janv. (298—304.) 339.71
- Potron, G., Bonnet, H., De Potter, A. — 1904. — Propagande du socialisme rationnel *Rev. du socialisme rationnel*, janv. (317—336) 335.71
- Eltzbacher, P. — 1904. — Anarchisme, Vertaling van L. Cornelissen-Rupertus. Amersf. P. M. Wink 8° (294) f. 1.90 339.8
- Galloovich, J. — 1904. — Krapotkin herczeg élete és anarkistikus rendszere. (La vie du prince Krapotkin et son système anarchique. Budapest, Kilián F. utóda bizom. 8° (68) 1 K. [335 8]
- Reclus, E. — 1904. — L'anarchia. 2a ed. Chieti, C. Di Sciullo 16° (15) 5 c. *Bibl. del Pensiero*, No. 5. [335.8]
- Ghio, P. — 1903. L'anarchisme aux Etats Unis. Précédé d'une lettre de L. Marle. Paris, Colin, 16° (XVI, 196) 2 f. 50 338.8(73)

Állami pénzügy.

Finances publiques. Finanzwissenschaft. Public finance.

Finanza pubblica.

- A. M. — 1903. — Principi di scienza delle finanze. Napoli, tip. Prete, 8° (130) 5 L. [336(02)]
- Boucard, M. et Jèze, G. — 1904. — Cours élémentaire de science des finances et de législation financière française. Manuel à l'usage des étudiants des facultés de droit et des candidats au ministère des finances, à la Cour des comptes, à l'inspection des finances etc. Nouv. éd. rev. et mise au courant de la législation. Paris, Giard et Brière 8° (xx) 551) 10 fr. 336(02)
- Bastable, C. F. — 1904. — The budget of 1904. *Economic Journ.* No. 54. (305—307) [336(42)]
- Perraut, A. — 1904. — Etude sur le régime financier des colonies anglaises (thèse) Paris, Pedonel 8° (280) [336(42—5)]
- Jaekkh, G. — 1904. — Historische Rückblicke zur Frage der Reichsfinanzreform. *Neue Zeit*, Bd. 2. (68—78) [336(43)]
- Schwarz, O. u. G. Strutz. — 1904. — Der Staatshaushalt und die Finanzen Preussent. Unter Benutzung amtl. Quellen bearb. Bd. 2. Zuschussverwaltungen. Lfg. 5 G. Strutz, 8. Buch: Finanzministerium; 9. Buch: Justizverwaltung. (XII, 1541—2011; 351—423) M. 17.— Bd. 3. O. Schwarz: Dotationen u. allg. Finanzverwaltung, etc. (XII, 330 u. 90) M. 13.— Berlin, G. Guttentag 8° [336(431)]
- Hüpeden, F. — 1904. — Die Finanzen der Stadt Hannover im Lichte der Statistik. Nebst Übersicht üb. d. Finanzen grösserer preuss. Städte. Hannover, Hahn 8° (III, 33) M. —.50 [336(43.53)]
- Michalski, G. — 1904. — Das Budget Galiziens 1904. *Zeitschr. f. Volkswirtschaft. Sozialpol. u. Verw.* H. 3. (343—352) [336(438)]
- Zoltai L. — 1904. — Debreczen a török uralom végén. A város háztartása. (Debreczen a la fin du régime turc. Les finances de la ville.) IV. *Magyar gazdaságtörténelmi szemle* 3/4 f. (117—141) [336(439)]
- Beauregard, P. — 1904. — Le budget de 1905. *Monde économique* (417—429) [336(44)]
- [. . . . . — 1903. — Projet de loi portant règlement définitif du budget de l'exercice 1902. Paris, Imp. Nat. 4° (XVII, 222.) [336(44)]
- [. . . . . — 1903. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1900 du ministère des colonies. Paris, Imp. Nat. 4° (153) [336(44)12]
- [. . . . . — 1904. — Budget voté des dépenses de l'exercice 1904 pour le ministère des colonies. Paris, Imp. Nat. 4° (336) [336(44)12]
- [. . . . . — 1903. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1902 du ministère des finances. Paris, Imp. Nat. 4° (177) [336(44)21]
- [. . . . . — 1904. — Budget voté des dépenses de l'exercice 1904 pour le ministère des travaux publics. Paris, Imp. Nat. 4° (47) [336(44)45]

[336(44)52]

- [. . . . . — 1903. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1902 du service des cultes. Paris, Imp. Nat. 4° (63) [336(44)52]
- [. . . . . — 1904. — Compte définitif des dépenses de l'exercice 1902 pour le ministère de la marine. Paris, Imp. Nat. 4° (449) [336(44)71]
- Bresciani, C. — 1904. — Das Finanzwesen Italiens v. J. 1902/03. *Finanz-Arch.* Bd. 2. (106—131) [336(45)]
- Eltzbacher, O. — 1904. Russias financial position. *Nineteenth Century*, March, April, [336(47)]
- Neppi Modona, L. — 1903. — Scienza delle finanze e diritto finanziario italiano. Torino, ditta G. B. Paravia e C. edit. 16° (XVII, 339) [336(45)]
- Schiemann, Th. — 1904. — Die Finanzpolitik Wischners und Wittes und die gegenwärtige wirtschaftliche Lage Russlands. Vortrag. — *Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. u. Volkswirtschaft.* H. 2. (23—44) [336(47)]
- Wittschewsky, V. — 1904. — Budget- und Steuerverhältnisse Russlands. — *Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik.* Bd. 27. (515—618), (729—788). [336(47)]
- Dubois, E. — 1903. — Exposé sommaire du régime budgétaire et fiscal de la Belgique. Paris. Giard et E. Brière 8° (48) 2 fr. — (Ex: *Rev. de science et de législation financières.*) [336(493)]
- Grossmann, E. — 1904. — Die Finanzen der Stadt Zürich. Basel, Helbing & Lichtenhahn 8° (III, 99) M. 2.—. [336(494.341)]
- Bontellier, P. — 1904. — Finances et emprunts japonais. — *Monde économique.* (711—712). [336(52)]
- Millét, L. E. A. — 1904. — Les Finances du Japon. — *Journ. d. Economistes* (238—250) [336(52)]
- Le Doré, A. — 1903. — Le Budget spécial de l'Algérie (thèse). Paris, Pedone 8° (127) [336(65)]
- Dieck, H. — 1904. — Fiskalität und Bureaukratismus. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik.* Bd. 27 (365—380). [336 : 35]
- [. . . . . — 1904. — Azienda dei sali, relazione e bilancio industriale per l'esercizio dal 1° luglio 1902 al 30 giugno 1903. Roma, tip. Calzone-Villa 4° (137) [336.1(45)]
- Luzzatto, G. — 1903. — La proprietà pubblica delle città nell'Italia precomunale. *Riv. ital. di Sociologia*, anno 7. (624—635) [336.1(45)2]
- Pease, E. R. — 1904. — Case for municipal drink trade. London, P. S. King 8° (174) 2/6 net. [336.19—2]
- Taquet, P. — 1904. — Le monopole de l'alcool (les monopoles en général; le monopole de l'alcool sous ses différentes formes et modalités; Etude générale; le monopole sur l'alcool à l'étranger; les divers monopoles en France; les projets de monopole sur l'alcool. Paris, Guillaumin 18° (338) 5 fres. [336.191]
- Youriévitch, S. — S. D. — Le monopole de l'alcool comme moyen de lutte contre l'alcoolisme. Mayenne, imp. Colin. Paris, 8° (24) — Ex: *Bulletin de l'Institut général psychologique.* [336.191]
- Veber, A. — 1904. — La réforme générale de l'impôt. *Rev. socialiste mars* (273—304), avril (421—454). [336.2]
- Carver, T. N. — 1904. — The minimum sacrifice theory of taxation. — *Pol. Science Quart.* No 1. (66—79). [336.2(01)]
- Williams, W. M. J. — 1904. — London's share of the Kings Taxes. — *Economic Journ.* No 54. (219—234). [336.2(42.1)]
- Castelot, E. — 1904. — L'impôt dans les villes allemandes à la fin du Moyen-Age. — *Journ. d. Economistes* févr., (161—181). [336.2(43)]
- [. . . . . — 1904. — Bericht über die Verhandlungen der 29. Generalversammlung der Vereinigung der Steuer- u. Wirtschafts-Reformer 1904. Berlin, (Charlottenburg, Allg. Verl.-Agentur 8° (IV, 159) M. 2.—. [336.2(43)(062)]
- Schanz, G. — 1904. — Die Steuerreform im Herzogthum S.-Gotha; i. J. 1902. — *Finanz-Archiv.* Bd. 2. (233—236). [336.2(43 25)]
- Tivaroni, J. — 1904. — Le imposte dirette sulla ricchezza mobiliare e sul reddito, storia, analisi, riforma. Torino-Roma, Roux Viarengo. 8° (176) L. 3.—. *Bibl. die scienze sociali e politiche* no. 44. [336.24]
- Rumeau, A. — 1904. — L'impôt global et progressif sur le revenu, suivi d'un projet de relèvement pour l'agriculture. Saint-Girons, impr. Dedieu. 8° (58) 40 c. [336.24]
- Fry, T. H. — S. D. — Income tax burden. London, H. Cox. 8° 6 d. [336.24(42)]

[336.24(434)]

- Kühnert, F. — 1904. — Die Ergebnisse der Warenhaussteuer-Veranlagung in Preussen, 1901—1903. — *Zeitschr. des k. preuss. statist. Bureau.* Abt. II, (127—135) [336.24(434)]
- Schanz, G. — 1904. — Ein Wort zur bayrischen Kapitalrentensteuer. — *Finanz-Arch.* Bd. 2. (215—232) [336.24(433)]
- Rosewater, V. — 1904. — The new Nebraska revenue law. *Quart. Journ. of Economics* no. 2. (293—299) [336.24(782)]
- Dehlinger, A. — 1904. — Die Besteuerung der Aktiengesellschaften in Württemberg. Geschichte, Beurteilung und Ausblick. — *Finanz-Arch.* Bd. 2 (25—105) [336.241(43.47)]
- Schmauser, G. — 1904. — Das pfälzische Brauereigewerbe unter der Herrschaft des bayrischen Malzaufschlagesgesetzes. — *Finanz-Arch.* Bd. 2. (1—25) [336.27.12(433)]
- Martineau, G. — 1904. — The Brussels sugar convention. — *Economic Jou n.* no 53 (34—46) [336.271.3]
- [. . . . . — 1904. — Le régime des sucres en France et la situation sucrière après la convention de Bruxelles. — *Rev. économique internationale*, avril (435—449) [336.271.3(44)]
- Tendi, G. B. — 1904. — Trattato teorico-pratico delle tasse di registro. Firenze. »Fiorentina« 8° (XXXIII, 573) L. 6. — [336.272]
- Thiemann, — 1904. — Mitteilungen über die Gemeindesteuern und Abgaben in den preussischen Städten über 25.000 Einwohner. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik.* Bd. 27 (657—663) [336.284(434)]
- Retz de Serviès, A. de — 1904. — De l'impôt progressif dans l'histoire en France de 1789 à 1870. Paris, Pedone 8° (143) [336.294(44), 4789.487]
- Kutchoukoff, Ch. H. N. — 1904. — La dette anglaise et le fonds d'amortissement (thèse). Paris, Giard et Brière 8° (III, 255) [336.3(42)]
- [. . . . . — 1904. — Loans raised in England. Return for half-year ended Sept. 30, 1903. London, Eyre & Spottiswood 1/2 d. [336.3(42)]
- [. . . . . — 1904. Les cours actuels des emprunts allemands. *Rev. économique internationale*, mars (174—182) [336.3(43)]
- Bonzi, C. — 1904. — Emissione delle nuove cartelle 3.50%, conversione dei mutui e corrispondenti vantaggi, considerazioni. Milano, tip. G. Abbiati 8° (84) L. 1. [336.3(45)]
- [. . . . . — 1904. — Loans raised in India. Return for half year ended Sept. 30. 1903. London, Eyre & Spottiswood. 1/2 d. 336.3(54)]
- Schul, J. — 1904. — Abaque des amortissements. Anvers impr. centrale 4° (7) [336.33]
- Spitzmüller, A. — 1904. — Die 4.2 proz. einheitliche Rente und die Konversion derselben i. J. 1903. — *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Socialpol. u. Verw.* H. 2. (121—161) [336.37(436)]
- Polizio, D. — 1904. — Sul miglior sistema di conversione, con esame dei disegni di legge 8 giugno 1903, Min. Luzzatti sulla prima conversione d. rendita pubbl. ital. Napoli, L. Pierro. 8° (96) L. 2.50. [336.37(45)]
- Sorani, W. — 1903. — Della conversione della rendita 5% lordo in 3 1/2% netto. Milano, tip. Bellini. 8° (15) [336.37(45)]
- Fagnart, E. — 1903. — Projet d'emprunt à lots. Bruxelles, impr. E. Bruylant. 8° (7) — Ex: *Bulletin de l'Association des actuaires belges.* [336.38]

Vámügy.

Douanes. Zollwesen. Tariff. Tariffe doganale.

- Mansholt, D. R. — 1904. — Vrijhandel, fiscaliteit of bescherming. Een waarschuwend woord aan den Nederlandschen landbouw. Gron, P. Noordhoff. 8° (34) 30 c. [337]
- [. . . . . — 1904. — Reports on tariff wars between European states. London, Eyre & Spottiswood. 8 1/2 d. [337(4)]
- Blondel, G. — 1904. — La Politique protectionniste en Angleterre. Un nouveau danger pour la France. Paris, libr. Lecoivre. 18° (XV, 164). [337(42)]
- Blondel, G. — 1904. — Les nouvelles idées commerciales du peuple anglais. Discussion. — *Réforme sociale*, janv. (144—180). [337(42)]
- Brassey, Lord. — 1904. — Fifty years of progress and new fiscal policy. London, Longmans 8° (110) 2/- net. [337(42)]

[337(42)]

- Brassey, Lord. — 1904. — Problems of Empire, papers and addresses. London, A. L. Humphreys. 8° (270) 6/— net. [337(42)]
- Caillard, V. — 1904. — La politique fiscale de M. Chamberlain. — *Rev. économique internationale*, mars (39—84). [337(42)]
- Churchill, Winston C. et Smith Armitage. — 1904. — La résurrection du protectionnisme en Angleterre. — *Rev. économique internationale*, mars (85—124). [337(42)]
- Cohn, G. — 1904. — Free trade and protection. — *Economic Journ.* no. 54 (188—195) [337(42)]
- Farrer, Lord. — 1904. — Free trade versus fair trade. New ed. (brought up to date). London, Free Trade Un. 5/— . [337(42)]
- Frederiksen, V. C. — 1904. — La politique de M. Chamberlain. — *Monde économique* (193—195). [337(42)]
- Graham, W. — 1904. — Free trade and the empire, a study in economics and politics. London, K. Paul. 8° 1/— net. [337(42)]
- Guyot, Y. — 1904. — La politique protectionniste en Angleterre. Paris, Guillaumin et Cie 8° (27) [337(42)]
- Guyot, Y. — 1904. — Le vieux neuf protectionniste en Angleterre. — *Journ. d. Economistes*, mars (321—340). [337(42)]
- Macquart, E. — 1903. — Agriculture et libre échange dans le Royaume Uni. — *Journ. d. Economistes* (222—229). [331(42)]
- Mc Goun, A. — 1903. — A revenue tariff within the Empire. Montreal, Lovell 8° (76) 50 c. [337(42)]
- Price, L. L. — 1904. — An economic view of Mr. Chamberlain's proposals. — *Economic Rev.* No. 2. (130—141). [337(42)]
- Shaw, F. G. — 1904. — Fiscal facts and fictions. London, Bailliere, 8°, 5/— net. [337(42)]
- Smart, W. — 1904. — Return to protection. London, Macmillan, 8° (294) 5/— net. [337(42)]
- Smith, C. W. — 1904. — Free trade and protection under the international bear operator. Copy of a letter to Chamberlain on the question of Cobden's real free trade &c. London, P. S. King, 8° (268) 2/6. [337(42)]
- Warnotte, D. — 1904. — La question douanière en Angleterre. La première campagne de M. J. Chamberlain mai 1903, avril 1904. Essai bibliographique. Bruxelles Misch et Thron 12°, (31) Ex : Progrès du libre-échange en Angleterre par D. Cric k. [337(42)]
- [. . . . . 1904. — Fact versus fiction. The Cobden Clubs reply to Mr Chamberlain. London, Cassel (114) [337(42)]
- [. . . . . 1904. — Tariff dictionary. Compendious handbook to fiscal question. London, Simpkin, 8° (236) 2/6. [337(42)]
- Sassoon, E. — 1904. — India and the tariff reform. — *Nineteenth Century*, March. [337(42—54)]
- Schippel, M. — 1904. — Die englischen Arbeiter und die Chamberlain'sche Schutz-zollagitation. — *Socialistische Monatshefte*, (264—271). [337(42) : 331]
- Schippel, M. — 1904. — Ein fabischer Spottvogel über die Zollfrage. — *Socialistische Monatshefte*. (343—348). [337(42) : 335]
- Dawson, W. H. — 1904. — The genesis of the german tariff. — *Economic Journ.* no. 53. (11—23). [337(43)]
- Petritsch, L. — 1904. — The fiscal question and Austro-Hungarian experience. — *Economic Journ.* no. 53. (24—25). [337(436—439)]
- Rubinek Gy. — 1904. — A vámpolitika szociális hatása. (Les effets sociaux de la politique douanière.) *Magyar gazdák szemléje*. (417—432). [337(436+439)]
- Vágó J. — 1904. — Kiviteli törekvéseink és az új vámtörvényjavaslat. (Nos efforts d'exportation et le nouveau projet de loi douanière.) — *Közgazdasági Szemle* 5. (375—384). [337(439)]
- Baross, K. v. — 1896. — Unsere Zollpolitik. Budapest, Patria, 8° (86) 2 K. [337(439)]
- [. . . . . — 1904. — Le projet de loi du gouvernement français sur les zones franches. — *Rev. économique internationale*, mars (153—162). [337(44)]
- Levi-Morenos, D. — 1903. — Per il nuovo trattato di commercio e navigazione fra l'Italia e l'Austro-Ungheria, memoriale pres. dai comuni marittimi del litorale adriatico. Venezia, tip. Garzia e C. 8° (26) [337(45 : 436)]
- Treub, W. F. — 1904. — Le mouvement protectionniste en Hollande. — *Rev. économique internationale*, mai (683—707). [337(492)]

[337(492)]

- Treub, W. F. — 1904. — Vrijhandel en bescherming voor Nederland, Naar aanleiding van het aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden ontwerp eener nieuwe tariefwet. Amsterdam, Scheltema et Holkema's Boekhandel 8° (108) [337(492)]
- Stanwood, E. — 1904. — American tariff controversies in the 19th century. 2 vols. London, Constable 8° (860) 18/— net. [337(73)]
- Petschow, A. — 1904. — Das amerikanische Zollgesetz und der deutsche Handel. Eine Denkschrift. Leipzig, Scheffer 8° (54) M. 1.—. [337(73:43)]
- Láng, L. — 1904. — A vámpolitika az utolsó száz évben. (La politique douanière dans le dernier siècle.) Budapest, Politzer Zs. és fia. 8° (538, 111) 10 K. — *Magyar közgazdasági könyvtár*. 2. köt. [337:18*]
- Roger, H. — 1904. — Fiscal policy and agriculture. Glasgow, Agricult. publ. co. (166) [337:63(42)]
- Ogden, C. a. Macaulay, P. T. — 1903. — Gain or loss? Under preference, protection, retaliation. An inquiry in the woollen or worsted trades. Bradford, Byles. (93) 8° 6 d. [337:677(42)]
- [. . . . . — 1903. — Association cotonnière de Belgique. La question des filés de coton. Gand, A. Siffer. 8° (40) 1 fr. [337:677(493)]
- Cooke, F. — 1904. — Story of Richard Cobden, hero of free trade. London, Swan Sonnenschein. 8° (139) 1/— . [337.1C]
- Szabó L. — 1904. — Cobden. — *Magyar gazdák szemléje* (483—490). [337.1C]
- Avebury, Lord — 1904. — Free trade. London, Macmillan. (X, 164). 5/— . [337.1(42)]
- Schippel, M. — 1904. — Über den Brüsseler Freihandelskongress von 1847 und die Marx'sche Rede. — *Socialistische Monatshefte*. Bd. 2. [337.1:335.5]
- Nitzsche, M. — 1904. — Die internationalen Ursachen der modernen Schutzzollbewegung. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft*. H. 2 (329—357) [337 3]
- Wolff, H. W. — 1904. — Protection and social reform. — *Economic Rev.* No. 2 (145—165). [337.3:331]
- Ashley, W. J. — 1904. — The argument for preference. — *Economic Journ.* no. 53. (1—10). [337.91(42)]
- Bernstein, E. — 1904. — Die britischen Arbeiter und der zollpolitische Imperialismus. — *Arch. f. Sozialwissenschaft* 1. (112—139). [337.91(42)]
- Shortt, A. — 1904. — Imperial preferential trade from a colonial point of view. Toronto, Mostag. [337.91(42)]
- [. . . . . — 1904. — Views of the government of India on question of preferential tariffs. London, Eyre & Spottiswood. 5½ d. [337.91(54)]
- Schwabe, H. — 1904. — Commercial politics. Essay on universal customs union. Luxemburg, Selbstverl. 8° (12). M. —50. [337.91]

Gazdasági termelés.

Production des richesses. Güterproduktion. Production.

Produzione delle ricchezze.

- [. . . . . — 1904. — Atti del congresso dei commercianti e degli industriali italiani. Roma, tip. d. Camera d. Deputati 8° (503). [338(063)(45)]
- [. . . . . — 1904. — Société générale pour favoriser l'industrie nationale, Compte rendu, Rapport. Bruxelles J. Goemaere 4° (91) [334(065)]
- [. . . . . — 1903. — L'insegnamento industriale, commerciale e professionale in alcuni stati esteri. Minist. di agricolt, ind. e commercio. Roma, tip. Naz. di Bertero 8° (X, 554, L. 25). *Ann. d. ind. e d. commercio*, 1903. [338(07)]
- Rand, B. — 1903. — Selections illustrating economic history since the seven years war. 4th, ed. New-York, Macmillan Co. (617) [338(09)]
- Levasseur, E. — 1904. — La France économique de 1848 à 1870. — *Ann. d. sciences politiques*, janv. (1—18) [338(44)»1848—1870«]
- Cocheris, J. — 1904. — Les intérêts français en Egypte. — *Rev. économique intern.* avr. (367—401). [338(44:62)]
- Stephan, Ch. H. — 1904. — Les intérêts français au Guatemala. — *Monde économique*, (70—71) [338(44:728.1)]
- [. . . . . — 1904. — Atti del consiglio dell'industria e del commercio, sessione 1904. Minist. di agricolt., ind. e commercio. Roma, tip. Naz. di Bertero 8° (115) 50 c. *Ann. d. ind. e d. Commercio* 1904. [338(45)(061)]

[338:355(43)]

- Preuss, E. — 1904. — Reform der militärischen Fabriken in Preussen. Mit Anh. Über die Lohnordnung. Berlin, R. Schröder. 8° (27) M. — 50. [338:355(43)]
- [. . . . . — 1904. — Das Roheisen, unter Mitberücksichtigung seiner weiteren Verarbeitung. Tl. 1. Die einzelnen Produktionsländer. Lfg. 2. Hrsg. v. k. k. Handelsministerium. Wien, Manzsche Buchh. 4° (280). *Beilage zum Oesterr. wirtsch.-pol. Arch.* [338:553]
- Brown, N. — 1904. — The profit and loss of gold mining. Glasgow, Campbell. 3 d. Ex: Brown, Organisation and goldmining business. [338:553.2]
- Donath, E. — 1904. — Die Steinkohle und ihre wirtschaftliche Ausnützung. Brünn, (C. Winiker) 8° (17) M. — 60. [338:553.2]
- [. . . . . — 1904. — Kohlenwucher. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (129—133). [338:553.2(43)]
- Glasser, E. — 1904. — Rapport à M. le ministre des colonies sur les richesses minérales de la Nouvelle Calédonie. Paris, Ve Dunod 8° (567) [338:553.2(932)]
- [. . . . . — 1904. — Handbuch der Wirtschaftskunde Deutschlands. Bd. 3. Die Hauptindustrien Deutschlands. Hrsg. i. Auftrage d. d. Verb. f. kaufm. Unterrichtswesen. Leipzig, B. G. Teubner (XII, 1047) M. 30 —. [338:6(43)(02)]
- Des Marez, G. — 1903. — Le Borgendael à Bruxelles dans sa lutte contre l'industrie privilégiée. Bruxelles, impr. A. Lefèvre. 8° (24) 1 fr. [Ex: *Revue de l'Université de Bruxelles.*] [338:6(493)]
- Roberts, P. — 1904. — Anthracite coal communities. London, Macmillan 8° 15/— net. [338:622(965)]
- [. . . . . — 1904. — Chronique industrielle et commerciale. Chronique du charbon. Allemagne, Angleterre, Belgique, France. — *Rev. économique intern.*, mars (219—229). [338:622.33]
- Teele, R. P. — 1904. The organization of irrigation companies, *Journ. of Pol. Economy* No. 2. (161—178) [338:627(062)]
- Hourwich, J. A. — 1904. — Wheat growing in Russia. *Journ. of Pol. Economy* No. 2. (256—261.) [338:633(47)]
- Shaw, G. W. — 1904. — Conditions affecting beet-sugar culture in the United Staates. *Journ. of Pol. Economy* No. 3. (327—338) [338:633(73)]
- Hufnagl, L. — 1903. — Der Holzhandel in seinen Grundlagen, Wegen und Zielen. Eine handelsgeogr. Studie. Wien (W. Frick) 8° (93) M. 1. Ex: *Österr. Vierteljahrsschr. f. Forstwesen.* [338:634.9]
- Martin, H. — 1903. — Die ökonomischen Grundlagen der Forstwirtschaft. Ein Grundriss zu Vorlesungen. Berlin, J. Springer 8° (59) M. 1.20. [338:634.9]
- [. . . . . — 1904. — Atti della commissione consultiva per la pesca, sessione del giugno 1901. Minist. di agricolt. industria e comm. Roma, tip. Nazionale di Bertero 8° (137, 160) L. 2.— *Ann. di agricolt.* 1901. [338:63.92(45)]
- [. . . . . — 1903. — Die Mineralkohlen Österreichs. Hrsg. v. Komitee d. allg. Bergmanntages, Wien 1903. Wien, (F. Deuticke) 8° (XX, 490) M. 25.— [338:662]
- Thompson, A. B. — 1904. — Oil fields of Russia and Russian petroleum industry. London, Lockwood 8° (522) 63/net [338:665(47)]
- Bridge, J. H. — 1903. — The inside history of the Carnegie Steel Company. A romance of millions. New-York, Aldine Book Co. 8° (369) [338:669(73)]
- Lambrechts, H. et Malherbe, G. — 1901. — Quelques conseils aux petits patrons des métiers du bois. Bruxelles, impr. des Grands-Annuaire. 8° (35) fr. 1.25 [338:674]
- Sinceny, P. — 1904. — L'enquête parlementaire sur les industries textiles. *Réforme économique* (126—127) [338:677]
- Macara, C. W. — 1904. — L'industrie cotonnière et le projet de congrès international. *Rev. économique intern.* (283—326.) [338:677]
- Didier, V. — 1904. — L'enquête sur les industries textiles. *Réforme économique* janv. 85—86. [338:677]
- Hadwiger, A. — 1904. — Staatliche Weberpolitik in Oesterreichisch-Schlesien 1740—1800, *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft.* H. 3. (403—452) [338:677(436)]
- Helm, E. — 1904. — The crisis in cotton trade. *Economic Journ.* No. 54. (259—263.) [338:677(73)]
- Commons, I. R. — 1904. — The New-York building trades. *Quart. Journ. of Economics* No. 3. (409—434) [338:69(747)]
- Robbins, H. — 1904. — The New-York building trades paralysis of 1903. *Amer. Journ. of Sociology* No. 6. (755—767) [338:728(747)] 1903*

[338.08]

- [. . . . . — 1904. — Annual diplomatic and consular reports. London, Eyre & Spottiswood [338.08]
- [. . . . . — 1904. — Berliner Handbuch für Handel und Industrie. Bericht der Aeltesten der Kaufmannschaft v. Berlin. Jg. 1903. Berlin, G. Reimer 8° 2 Bde M. 10.— [338.08(434)]
- Milhoffer, S. — 1904. — A Dunántul gazdasági bajairól. (Des maux économiques du Dunántul.) *Közgazdasági Szemle* 6. (433—444.) [338.08(431)]
- Brouet, G. — 1904. — Le développement économique et financier de l'Italie. Histoire d'une restauration financière (thèse). Paris, Toutemoing 8° (179) [338.08(45)]
- [. . . . . — 1903. — Cenni descrittivi e statistica delle industrie della città e provincia di Napoli, alleg. alla relazione. Napoli, tip. Giannini e figli. 4° (XXXVI, 339). [338.08(45.721)]
- Kozmin, P. A. — 1904. — Some features of the Russian economic situation. — *Journ. of Pol. Economy* no. 2 (261—270). [338.08(47)]
- Yamawaki, H. — 1904. — Japan in the beginning of the 20th century. Tokyo, print by the Japan »Times« 8° (804). [338.08(52)]
- Dutt, R. — 1903. — India in the Victorian age, economic history of the people. London, K. Paul 8° (650) 10/6 [338.08(54)]
- Neton, A. — 1904. — L'Indo-Chine et son avenir économique, préf. par M. E. Etienne. Paris, Perrin et Cie 16° (XXIV—289) [338.08(59)]
- Flux, A. W. — 1904. — Letter from Canada. — *Economic Journ.* no. 53 (124—131) [338.08(71)]
- Sauerbeck, A. — 1904. — Prices of commodities in 1903. — *Journ. R. Statist. Society*. Vol. 67 (85—99). [338.5]
- [. . . . . — 1904. — Course of wholesale prices, 1890—1903. — *Bulletin Bureau of Labor*, no. 51 (219—379). [338.5]
- [. . . . . — 1904. — Die Durchschnittswerte des Viehstandes in der Schweiz im J. 1901 nebst den Durchschnittswerten der Bienenvölker pro 1901. Vom eidg. statist. Bureau. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*. Bd. I (220—243). [338.5(494): 636]
- Tridon, A. — 1904. — Ce que coute la vie en Amérique. — *Monde économique* (72—73). [338.5(73)]
- Wetzlar-Kilzer, F. — 1904. — Die Preise der Konsumvereine und der Detaillisten. (Preisvergleichende Untersuchung f. Frankfurt a. M.) — *Arch. f. Sozialwissenschaft* 2. (435—441). [338.5: 334]
- [. . . . . — 1904. — Wirkliche und Mittelpreise der wichtigsten Lebensmittel für Menschen und Tiere in den bedeutendsten Marktorten Preussens während des Kalenderjahres 1903 bzw. des Erntejahres 1902/03. — *Zeitschrift d. k. preuss. statist. Bureaus*, Abt. II, Beilage. [338.5: 633(431)]
- Loserth, G. — 1904. — Zur Statistik der Bücherpreise. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft* H. 2 (358—369). [338.5: 655]
- Glier, L. — 1904. — Die Preisbewegung in Drahtproduktion und Feinblechen in den Vereinigten Staaten während der letzten Jahre. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*. Bd. 27 (346—365). [338.5: 671(73)]
- Chambois, E. L. — 1904. — Notes sur les corporations manuelles d'arts et métiers, leurs armoiries et leurs bannières. Le Mans, imp. de l'Institut de bibliographie scientifique 8° (31). [338.6]
- Loesch, H. — 1904. — Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jahrhundert. Trier, J. Lintz. 8° (VII, 61) M. 2.—. — *Westdeutsche Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst*. Erg. H. 12. [338.6(431)*11*]
- [. . . . . — 1904. — Gilde de Saint Thomas et Saint Luc. Réunion août—septembre 1903 Bourgogne. Gand, A. Siffer. 18° (62) 50 c. [338.6(49)]
- Árkövy R. — 1904. — Kartellek és trustök. (Cartels et trusts.) — *Közgazdasági Szemle* 5. (352—361). [338.8]
- Collieg, A. — 1904. — Les coalitions industrielles et commerciales d'aujourd'hui (trusts, cartels, corners). — Paris, Guillaumin et Co. 8° (625) fr. 6. [338.8]
- Harmening, E. — 1904. — Die nothwendige Entwicklung der Industrie der Trust. Berlin, Verl. d. Archiv Ges. 8° (22) M. — 50. [338.8]
- Harmening, E. — 1904. — Die Entwicklung der Industrie zum Trust. — *Arch. f. Rassen- u. Gesellschafts-Biologie*, H. 2. (266—285). [338.8]
- Hirsch, K. — 1904. — Zur Kartellfrage. Jena, G. Fischer 8° (32). M. — 80. [338.8]
- Montague, G. H. — 1904. — Trust of to-day. New-York, Mc Clure, Phillips & Co. 8 1/20 [338.8]

[338.8]

- Taylor, W. G. Langworthy. — 1904. — Promotion before the trusts. — *Journ. of Pol. Economy* no 3. (382—402). [338.8]
- V. — 1904. — An early experiment in trusts. — *Journ. of Pol. Economy*, No. 2. (270—279). [338.8(01)]
- Liefmann, R. — 1904. — Die Verhandlungen über die Roheisensyndicate und den Halbzeugverband in der deutschen Kartellenquête. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 27 (525—545). [338.8(43)]
- Blondel, G. — 1904. — L'agriculture et les cartels en Allemagne. — *Réforme sociale* (647—649). [338.8(43) : 63]
- [. . . . . — 1904. — Société d'économie politique. Réunion du 5 mars 1904. — Les Trusts américains, en particulier ceux de l'acier, du cuivre et du plomb. Discussion. — *Journ. d. Economistes*, mars (417—433). [338.8(73)]
- De Leener, G. — 1904. — La surcapitalisation et les trusts américains. — *Rev. économique internationale*, mars (163—173). [338.8(73)]
- Salvisberg, P. — 1904. — Das Preiskartell des deutschen Buchhandels und die Hochschulen. München, Academ. Verlag. 8° (131). M. — 75. — Ex: *Hochschul-Nachrichten*. [338.8 : 655(43)]
- Emminghaus, A. — 1904. — Gewerbe und Gewerke. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 27 (818—822). [338.93]
- German, J. — 1904. — Die Bedeutung der Dampfturbine. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (794—800). [338.94]
- Ansiaux, M. — 1904. — Que faut-il faire de nos industries à domicile? Bruxelles, Misch et Thron 12° (VII, 130). [338.96]
- Martini, M. A. — 1904. — Cenni sul problema della piccola industria contemporanea. — *Riv. intern. di Scienze sociali*, vol. 35 (185—206). [338.96]
- [. . . . . 1903. — Relazione della reale commissione per l'incremento industriale di Napoli. Napoli, Giannini e figli 4° (280). [338.96(45.721)]
- Anseele — 1904. — Anseele's ondervraging van den arbeidsminister M. Francotte over de nijverheidskrisis in België; in kamerzitting van 8 Maart 1904. Dui-zende gezinnen in nood, Praktische socialistische hulpmiddelen. De regeering wil niets doen. — Gent, Samenwerkende maatschappij. Volksdrukkerij 8° (16). 2 c. [338.97 : 335]

A javak megoszlása.

Répartition des richesses. Güterverteilung. Distribution of income.
Ripartizione delle ricchezze.

- Laughlin, J. L. — 1904. — Hobson's theory of distribution. — *Journ. of Pol. Economy* no. 3. (305—326). [339(01)]
- Mixter, Ch. W. — 1904. — The doctrine of the distribution of maintenance and some of its applications. — *Quart. Journ. of Economics* no. 3. (357—386). [339(01)]
- Edgeworth, F. Y. — 1904. — The theory of distribution. — *Quart. Journ. of Economics* no. 2. (159—220), [339(01)]
- Bruneau. — 1904. — La misère à Paris. — *Rev. du socialisme rationnel*, janv. (305—308). [339.1(44.36)]
- Strieder, J. — 1904. — Zur Genesis des modernen Kapitalismus. Forschungen zur Entstehung der grossen bürgerlichen Kapitalvermögen am Ausgang des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit, zunächst in Augsburg. Leipzig, Drucker & Humblot 8° (XIV, 233). M. 5. [339.2(43.3)]
- Winter, F. — 1904. — Die Einkommensverteilung in Oesterreich. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (603—608). [339.2(436)]
- Georgiewsky, P. — 1904. — Vernichtung und Gebrauch der Güter. Petersburg, (Berlin, Mayer & Müller) 8° (42) M. 1. — Ex: *Lehrb. d. Nat.-Ökon.* [339.3]

[34.01 : 335]

Jog.

Droit. Rechtswissenschaft. Law. Diritto.

- Damoiseaux, M. — 1903. La philosophie socialiste du droit. *Rev. sociale catholique* (33–39.) [34.01 : 335]
- Passelecq, F. — 1904. — Les causes économiques de la criminalité d'après un ouvrage récent. *Rev. sociale catholique*, avr. (161–179.) [343.973]
- Padel, W. et Steeg, L. — 1904. — De la législation foncière ottomane. Paris, Pedone 8° (355) [347.2(496)]
- Mattyasovszky, M. — 1904. — Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. 1. rész. A németországi törzsöröklési jog és szokás. 2. rész. A magyarországi öröklési szokások. (L'insaisissabilité du bien de famille. 1. Droit et coutumes allemands. 2. Coutumes héréditaires en Hongrie.) Budapest, Eggenberger 8° (425) 7 K. [347.237]
- Wolff, M. — 1904. — Die Neugestaltung des Familienfideikommissrechts in Preussen, Berlin, C. Heymann 8° (VIII, 114) M. 3.— [347.237(431)]
- Duckworth, L. — 1904. — Précis of English law affecting landlord and tenant. London, E. Wilson 12° 2/— net [347.255(42)]
- Quandt, K. — 1904. — Die schlichte Sicherungshypothek nach neuem deutschen Reichsrecht. Berlin, Struppe & Winckler 8° (187) M. 4.— [347.27(43)]
- [. . . . . 1904. — Bill for improvement of the position of Ireland town tenants. London, Eyre & Spottiswood 1 d. [347.453.3(415)]
- Calkins, G. — 1904. — The Massachusetts business corporation law. *Quart. Journ. of Economics* No. 2. (267–279.) [347.72(744)]
- Warschauer, O. — 1904. Zur Aufsichtsratsfrage in Deutschland. *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 37 (788–802.) [347.72.036.2(43)]
- [. . . . . — 1904. — Un projet de loi sur les coopératives agricoles en France. *Avenir social*, avr. (178–180.) 347.726(44)]
- Pinkus, N. — 1904. — Des neue russische Artelgesetz. *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 27. (380–390.) [347.727.4(47)]
- [. . . . . — 1904. Entwurf eines Gesetzes betr. die Aenderung des Abschn. IV des Börsengesetzes. Berlin, C. Heymann 8° (104) M. 3.— [347.731.1(43)]
- Giese, W. — 1904. — Vorwärts oder zurück? Beiträge zur Revision des Börsengesetzes. Leipzig, F. Luckhardt 8° (VII, 120) M. 2.— *Der Volkswohlstand u. s. Feinde*, H. 1. [347.731.15(43)]
- Horowitz, A. — 1904. — Die neue österreichische Börsen-Gesetznovelle. *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik*, Bd. 27. (630–640.) [347.735.15(436)]
- Halász, S. — 1904. — A pénzüntézet betétek biztonsága, különös tekintettel a takarékpénztárakra. (La sécurité des dépôts de banques avec spéc. rég. aux caisses d'épargne.) Budapest, Toldi L. bizom. 4° (X, 348.) 5 K. [347.759.3]
- Georget, Ch. — 1904. — La propriété industrielle aux Etats-Unis. *Réforme économique*, janv. (134–136.) 347.77(73)]

Közigazgatás.

Administration. Verwaltung. Administration. Amministrazione.

- [. . . . . — 1904. — A közigazgatás szociális feladatai. (Devoirs sociaux de l'administration.) *Magyar gazdák szemléje* (349–357, 461–468.) [35 : 3]
- Carver, T. N. — 1904. — Darwins municipal trade. *Quart. Journ. of Economics* No. 3. (439–440.) [351.711.9–2]
- Polverino, A. — 1904. — La teoria della municipalizzazione. Roma, Soc. cattolica 8° (41) 1 L. [351.711.9–2]
- Turner, S. H. — 1904. — Depreciation and sinking funds in municipal undertakings. *Economic Journ.* No. 53 (47–56.) [351.711.9–2]
- Holek, S. — 1904. — A közüzemek municipalitása. (La municipalité des travaux publics.) *Magyar gazdák szemléje* (303–310.) [351.712]
- Sera, R. — 1903. — Commentario della legge sulla riscossione delle imposte dirette, testo unico del 29 giugno 1902. No. 281., regol. etc. 2a edit. corr. ed arricchita. Frascati, tip. Tuscolano 8° (509) L. 5.50. [351.714(45)]
- Foisil, H. — 1904. — Une loi inique. Etude de la loi sur les bouilleurs de cru. Deuxième partie : Les illégalités commises dans l'application de la loi. Avranches, impr. Durand. 8° (23) [351.716.1(44)]

[351.717(44)]

- Destrégui, H. — 1903. — La Révision des patentes devant le Parlement. Grands magasins accapareurs ; Déballeurs et marchands forains ; Economats et Sociétés coopératives ; Syndicats agricoles coopératifs. Examen et critique du projet de loi. Tours, impr. Deslis frères 8° (102). [351.717(44)]
- Laband, P. — 1904. — Le droit public et l'empire allemand. Préf de T. Larnaudé. Ed. fr. rev. et mise au courant de la dernière législation. Tome 6 : les finances de l'empire allemand. Trad. de S. Bouyssy. Paris, Giard et Brière 60 frs les 6 vol. *Bibliothèque internationale de droit public.* [351.72(43)]
- [. . . . . — 1903. — Projet de loi présenté à la Chambre des députés portant fixation du budget général de l'exercice 1904. Paris, Imp. Nat. 4° (VI, 1086). [351.721(44)]
- Spiess, W. — 1904. — Praktische Beispiele zu den kommissionellen Gebahrungen in der österr. Staatsverrechnung. Innsbruck, Wagner 8° (V, 36) M. 1.—. [351.726(436)]
- Rostagno F. — 1904. — Contabilità di stato, corso teorico-pratico sull'attuale sistema contabile del regno d'Italia. 2a ed. riv. ed ampl. Vol. 2. Esercizio del bilancio. Milano, F. Vallardi 8° [351.726.55(45)]
- Lass, W. — 1904. — Die sozialreformatrische Gesetzgebung und die Handlungsgehilfenfrage. Leipzig, Hirschfeld 8° (167) M. 4.—. [331.775(43)]
- [. . . . . — 1904. — Répertoire quinquennal de la Revue des questions de droit industriel, publ. sous la direction de M. J. Smeysters. 1898—1902. 4. livr. Tamines, C. Duculot-Roulin 8° (193—256). [391.82]
- Hesse A. — 1904. — Die wirtschaftliche Gesetzgebung der deutschen Bundesstaaten im J. 1902. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik.* Bd. 27 (318—346, 501—513). [351.82(43)]
- Bresciani, C. — 1904. — Die wirtschaftliche Gesetzgebung Italiens 1892—1901. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik.* Bd. 27 (488—500, 619—629). [351.82(45)]
- Barlow, C. A. Montagu. — 1904. — The economic legislation for 1903, — *Economic Journ.* no. 53 (118—123) [351.82 »1903«(42)]
- Albrecht, O. — 1904. — Das Verhältnis der Gärtner zum Gewerberecht. — *Ann. d. Deutschen Reichs* H. 7 (490—515). [351.82 : 634(43)]
- Seidl, A. A. — 1904. — Landwirtschaftsrecht und Landwirtschaftspflege in Böhmen. Eine Sammlg. der auf die Landwirtschaft bezügl. Reichs- u. Landesgesetze u. sonst. Vorschriften. Abthg. 1. Allgemeine Grundlagen. Prag (Calve) 8° (XII, 447). M. 6.—. [351.823.1(436)]
- [. . . . . — 1903. — Les Caisses d'épargne. Législation et statistique. Paris, Berger-Levrault et Cie 8° (34) 75 c. [351.825.1(44)]
- [. . . . . — 1904. — Woningbouw en woningwet. Model-statuten voor vereenigen als bedoeld in de woningwet. Met eene inleiding betreffende de voordelen door de woningwet aan toegelaten vereenigen verleend en eene toelichting der verschillende artikelen, door A. van Gijn. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 8° (80) 60 c. [351.825.2(492)]
- [. . . . . — 1904. — Bill to amend the law rel. to housing of the working classes, to amend the law of rating and to establish Fair Rent Courts. London, Eyre & Spottiswood 1 d. [351.825.3(42)]
- Eberstadt, R. — 1904. — Entwurf eines preussischen Wohnungsgesetzes, seine Vorgeschichte und seine Bedeutung. — *Arch. f. Sozialwissenschaft.* 1. (173—202). [351.825.3(43)]
- Van der Moere, A. — 1904. — Habitations ouvrières. Loi du 9 août 1899. Prêts consentis par la Caisse générale d'épargne. Sociétés d'habitations ouvrières. Réductions fiscales. 3e. ed. Bruxelles, J. De Meester 8° (55) [351.825.3(493)]
- Cantono, A. — 1904. — La legislazione sociale. Roma, Soc. ital. cattolica di cultura. 8° (XV, 143) L. 1.50. *Picc. bibl. di scienze pol. e soc. ni* 20, 21. [351.83]
- Guyon, F. — 1904. — Code perpétuel du travail. Saint-Brieuc, Guyon 4° (137). [351.83]
- Lemarchand, G. — 1904. — Etude sur les lois du travail présenté au nom de la loge Union socialiste. 1er mille. Paris, impr. Mangeot, 50 c. 16° (152) [351.83]
- Massé, D. — 1904. — Législation du travail et lois ouvrières (Classification, commentaire, jurisprudence, législation comparée, projets et propositions de loi. Nancy, Berger-Levrault et Cie 8° (XII—974) 15 fr. [351.83]
- Landmann, J. — 1904. — Die Ausdehnung des Arbeiterschutzes in Frankreich. *Arch. f. Sozialwissenschaft* 2. (348—377) [351.83(44)]

[351.83(45)]

- Cappellini, A. — 1904. — Compendio di legislazione sociale, corredato da osservazioni e notizie bibliografiche con richiamo alle fonti e agli articoli di legge. Milano, Leone Magnaghi 8° (96) L. 1.50 [351.83(45)]
- Giannina, T. C. — 1903. — Quale posto tenga l'Italia nella legislazione industriale, prelezione. Macerata, tip. Mancini 8° (16) [351.83(45)]
- Nicola, A. — 1904. — Legislazione sociale in Italia. *Riv. intern. di Scienze sociali* vol. 34. (518—538) [351.83(45)]
- [. . . . . — 1904. Wetgeving (Sociale) Verzameling van wetten en besluiten betreffende de arbeidsen fabriekswetgeving door J. B. Peyrot. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon 8° Deel 11 3e stuk Gezondheidswet Woningwet (14 en 120) f. 0.90 deel 11 compl. f. 1.90 geb. f. 2.25. [351.83(492)]
- Studer, F. — 1904. — Zur Revision des eidgenössischen Fabrikgesetzes. Rede. *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Socialpol.* H. 8. (233—249) [351.83(494)]
- Borchardt, J. — 1904. — Die Arbeitergesetzgebung in den Vereinigten Staaten. *Neue Zeit*, Bd. 1. (836—840). [351.83(73)]
- [. . . . . — 1904. — Arbeidscontract (het) en de handelsreizigers. Rapport over het ingediende ontwerp van wet tot regeling van de arbeidsovereenkomst. Uitgeg. door de h. r. v. Eendracht, Amsterdam. J. A. Fortuyn (23) 8° 15 c. [351.83(11)]
- Invrea, F. — 1904. Risposte al questionario del ministero di agricoltura, ind. e commercio sulla riforma della legge sui probiviri. (Assoc. internat. p. l. protection légale d. travailleurs, sezione ital.) Pisa, tip. Giordano 8° (9) [351.831.6(45)]
- Romagnoli, A. — 1903. — Sulla legge dei probiviri. Macerata, tip. frlli Maurini 16° (19) [351.831.6(45)]
- Poëls et Warnotte, D. — 1904. — Législation comparée des accidents du travail au point de vue médical. Bruxelles impr. Severeyns 8° (IV, 30) Ex: *Bulletin de l'Association internationale des médecins experts des compagnies d'assurances.* [351.832.6]
- [. . . . . — 1904. — Loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail du 24. décembre 1903. Frameries, impr. Dufrane Friart 8° (16) 50 c. [351.832.6]
- Féolde, G. — 1904. — Doctrine, La loi française sur les accidents du travail, son application dans la pratique. *Rev. d'accidents du travail et des questions de* 50 c. *droit industriel*, janv. (5—33) [351.832.6(44)]
- Sachet, A. — 1904. — Traité théorique et pratique de la législation sur les accidents du travail. 3e éd. ref. 2 vol. Paris, Larose 8° (VIII, 530) (555) 18 fr. [351.832.6(44)]
- Sicot, L. — 1904. — La loi du 9 avril 1898 sur les accidents du travail et l'état *Monde économique* (202) [351.832.6(44)]
- Sicot, L. — 1904. — Une application de la loi sur les accidents du travail du 9 avril 1898. *Monde économique* (260—261) [351.832.6(44)]
- Vovard, A. — 1904. — La loi sur les accidents du travail et les exploitations commerciales. *Monde économique* (545—547) [351.832.6(44)]
- [. . . . . — 1903. — Recueil de documents sur les accidents du travail réunis par le ministère du commerce (direction de l'assurance et de la prévoyance sociales) N° 1 Lois règlements et circulaires (décembre 1903). Paris, Berger-Levrault et Cie 8° (332) 1 fr. 25. [351.832.6(44)]
- [. . . . . — 1904. — Testo unico della legge per gli infortuni degli operai sul lavoro, d. r. 31 gennaio 1904, No. 51. Milano, soc. editr. libr. 16° (20) 20 c. Coll. legislativa. Porta foglioni (476—477.) [351.832.6(45)]
- Skarzynski, L. — 1904. — La loi russe du 2 juin 1903 sur l'assurance des ouvriers contre les accidents. *Réforme sociale*, janv. (50—62.) [351.832.6(47)]
- [Zagriatskoff.] — 1904. — La loi russe sur les accidents du travail. *Musée Social* Janv. (19—21.) [351.832.6(47)]
- [. . . . . — 1904. — Loi russe du 2/15 juin 1903 sur les accidents du travail (dans les entreprises industrielles, métallurgiques et minières) entrée en vigueur le 1/14 janvier 1904. Traduction et exposé analytique de la loi par Ch. Salomon et L. Léb lanc Paris, 24 boulevard des Capucines, 8° (54) [351.832.6(47)]
- Demonty, M. — 1904. — Les accidents du travail (loi du 24 décembre 1903.) Exposé pratique de la législation nouvelle sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail suivi du texte de la loi. Liège, L. Demarteau 8° (228) 2 fr. [351.832.6(493)]

[351.832.6(493)]

- Destrée, J. — 1904. — La loi belge sur les accidents de travail. *Mouvement socialiste* No. 133 (161—194.) [351.832.6(493)]
- Taymans, J. — 1904. — La loi belge sur les accidents du travail. Loi du 24 décembre 1903. *Rev. sociale catholique* (117—124, 148—153) [351.832.6(493)]
- [. . . . . — 1904. — Législation. Loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail. Moniteur des 28—29 décembre 1903. *Rev. d'accidents du travail et des questions de droit industriel* (34—48.) [351.832.6(493)]
- [. . . . . — 1904. — La Loi sur les accidents du travail. Les votes des députés. Gand, Soc. coopérative Volksdrukkerij 12° (18). *Publ. de la Fédération socialiste de l'arrondissement de Charleroi*. [351.832.6(493)]
- Claude, J. — 1904. — La loi contre les accidents et la retraite pour la vieillesse. Nancy, impr. Kreis 16° (8) [351.832.6(493)]
- Wagner, M. — 1904. — Die Krankenversicherungsnovelle v. 25. Mai 1903. *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft* H. 3 (553—565) [351.832.7(43)]
- Elle, G. — 1903. — Das Krankenversicherungsgesetz in der Fassung der Novellen v. 10. IV. 1892, 30. IV. 1900 und 23. V. 1903. m. den im Gebiet d. thüringischen Staaten anzuwendenden Ausführungsverordn. etc. Eisenach, H. Kahle 8° (VI, 231) M. 2.40 [351.832.7(43.22)]
- Lotz, — 1904. — Führer durch die Invalidenversicherung für Versicherte. Offenbach, Strauss 8° (31) M. —.30. [351.832.8(43)]
- Maass, W. — 1904. — Handbuch zur Durchführung des Invalidenversicherungsgesetzes v. 13. VII. 1899. Neu bearb. Berlin-Grunewald, A. Troschel 8° (XII, 190) M. 2.— [351.832.8(43)]
- Purpus, H. — 1904. — Die freiwillige Versicherung der selbstständigen Gewerbetreibenden und Unternehmer nach dem Alters- und Invaliden-Versicherungsgesetz für das deutsche Reich vom 13. VII. 1899. Augsburg, Th. Lampart 8° (17) M. —.50. [351.832.8(43)]
- Mandard — 1904. Rapport de M. Mandard sur la proposition de loi portant création d'une caisse nationale des retraites ouvrières présentée par MM. Millierand et Guieysse, Poitiers, Société française d'impr. et de librairie. Paris 6 rue d'Aboukir. [351.832.8(44)]
- [. . . . . — 1903. — Raccolta completa delle disposizioni vigenti sulla cassa nazionale di previdenza per l'invalidità e per la vecchiaia degli operai. Napoli, Pietrocola succ. P. A. Molina 16° (30) 40 c. *Bibl. legale* No. 552. [351.832.8(45)]
- J. E. C. — 1904. — Een appeltje voor den dorst! Verhandeling met vragen et antwoorden over de pensioenwet van den 10 Mai 1900 gewijzigd door de wet van den 20 Augusti 1903 door J. E. C. Derde herziene en verbeterde uitgave. Mechelen, drukkerij H. Dierickx-Beke zonen. 8° (40) 20 c. [351.832.8(493)]
- [. . . . . — 1904. — Comité officiel de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance des cantons de Mons, de Lens et de Paturages (est). Rapport. Mons, impr. Thiemann-Vleminckx 8° (30) et IX annexes. [351.832.8(493.5)]
- Stöhsel, Th. — 1904. — Handausgabe des Reichsgesetzes über Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben vom 30. III. 1903. Mit Erläuterungen, etc. Ansbach, C. Brügel & Sohn 8° (VII, 156) M. 2.80. [351.833(43)]
- Rutgers-Hoitsema (Mevr. M. W. H.) — 1904. Nog eens arbeidswetgeving en bijzondere bescherming van vrouwenarbeid. Antwoord aan mevr. Henriette Roland Holst. Rott. Masereeuw & Bouten 8° (46) 15 c. [351.834(492)]
- [. . . . . — 1904. — Vrouwenarbeid in de steenfabricage-Werkjes van het Nationaal Bureau van vrouwenarbeid N. 4. Amsterdam, W. Versluis 8° (75) 75 c. [351.834(492)]
- Doucet, R. — 1904. — Le travail de nuit des femmes dans l'industrie. *Monde économique* (647—648.) [351.834(492)]
- [. . . . . — 1904. — Association pour le repos du dimanche. Avant-projet de loi sur le repos hebdomadaire voté par le conseil supérieur du travail. Consultation des sections. Bruxelles. impr. K. Brants et Cie. 8° (11—28) [351.838.11(493)]
- Saint-Leon, Et-Martin. — 1904. — La revision de la Loi du 21 mars 1884 sur les syndicats professionnels et le projet Waldeck-Rousseau, Millerand. Paris, Vitte 8° (28) Ex: *Association catholique*. [351.838.8(493)]
- Beauregard, P. — 1904. — Les syndicats professionnels et leurs droits. *Monde économique* (225—227.) [351.838.8(493)]

[351.833(43)]

- Bach, W. K. — 1904. — Kinderschutzgesetz und Volksschullehrer. Mit Ausführungsbest. Bielefeld, A. Helmich. 8° (40). M. — 40. — *Pädag. Abhandl.* H. 81. [351.833(43)]
- Findeisen, H. — 1904. — Das Reichsgesetz betr. Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben v. 30. III. 1903. Systematisch dargestellt, nebst Ausführungsbest. aus dem Reich, den Königr. Preussen, Bayern u. Sachsen, u. d. thüring. Staaten. Leipzig, Duncker & Humblot. 8° (VIII, 104) M. 2.40. [351.833(43)]
- Hertel, L. — 1904. — Vorschriften des Kinderschutzgesetzes vom 30. III. 1903. Nusbach, C. Brügel & Sohn, 1 Bl. M. — 50. [351.833(43)]
- Kelen J. — 1904. — A gyermekmunka védelme Németországban. (La législation du travail des enfants en Allemagne.) — *Társadalompolitikai közlemények* 1 f. (39—42). [351.833(43)]
- Schips, K. — 1904. — Kinderschutz im Gewerbebetrieb nach Reichsrecht und württembergischen Landesrecht. Reichsgesetz v. 30. III. 1903. m. d. württembergischen Ausführungsbest. Ellwangen, J. Hess. 12° (48) M. — 30. [351.833(43)]
- Würfler — 1904. — Kinderschutzgesetzgebung. Hamburg, Agent. d. Rauhen Hauses. 8° (31) M. — 50. — Ex: *Flieg. Bl. a. d. Rauhen Hause.* [351.833(43)]
- Zietz, L. — 1904. — Das Kinderschutzgesetz und dessen Handhabung. — *Neue Zeit.* Bd. 1 (705—708). [351.833(43)]
- Goldstein, Fanny. — 1904. — Der Arbeiterschutz zu Gunsten der Kinder und Frauen in der Schweiz. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, Bd. I (306—360). [351.833,494]
- Hertzog, A. — 1904. — Die elsass-lothringische Gesindeordnung. — *Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik.* Bd. 27 (514—521) [351.837.8(43,44)]
- Vaillant, Th. — 1904. — La législation sur les domestiques en Alsace—Lorraine. Étude sur la nouvelle loi sur les domestiques. Trad. par G. Bour. Metz, R. Lupus 8° (67) M. — 57. — *Bibl. pop. de jurisprudence.* [351.837.8(43,44)]
- [. . . . . — 1904. — Factory and workshop act, 1901, bill, to amend the law rel. to the provisions for escape from fire in factories and workshops. London, Eyre & Spottiswood 1 d. [351.838.2]
- [. . . . . — 1903. — Abgeänderte Unfallverhütungsvorschriften der See-Berufsgenossenschaft f. Dampfer. Ausg. 1903. Hamburg (Eckart & Messtorff). 8° (69) M. 1.—. [351.838.23.2(43)]
- [. . . . . — 1903. — Abgeänderte Unfallverhütungsvorschriften der See-Berufsgenossenschaft f. Segelschiffe. Ausg. 1903. Hamburg, (Eckardt & Messtorff). 8° (58). M. 1.—. [351.838.23.2(43)]
- Legien, C. — 1904. — Die gesetzliche Regelung der Rechtsverhältnisse der Berufsvereine. — *Socialistische Monatshefte.* Bd. (348—355). [351.838.8(43)]
- Barthou, L. — 1904. — L'Action syndicale. Loi du 21 mars 1884. Résultats et Réformes. Paris, Rousseau. 18° Jésus (350). fr. 3.50. [351.838.8(44)]
- Hamelet, M. — 1903. — La grève (étude critique de législation et de jurisprudence) (thèse). Paris, Larose 8° (506) [351.838.9]
- [. . . . . — 1904. — Trades Unions and trade disputes (No. 2). Bill to legalise peaceful conduct of trade disputes & c. London, Eyre & Spottiswood 1/2 d. [351.838.9(42)]
- Hunzeker, O. — 1904. — Aargauische Armengesetzgebung. — *Schweiz. Bl. f. Wirtsch. u. Sozialpol.* H. 4 (117—121); H. 5 (145—163). [351.84(494)]
- [. . . . . — 1903. — Modificazioni al regolamento sull'emigrazione: r. decreto 1° dicembre 1902 no. 540. Napoli, casa edit. E. Pietrocola succ. P. A. Molina. 16° (9). Centes. 20. [351.888(45)]
- Mayr, G. v. — 1904. — Kommunalpolitik und Kommunalstatistik. — *Ann. d. Deutschen Reichs* 5 (352—360). [352]
- Woodhead, H. — 1904. — The first German municipal exposition II. III. — *Amer. Journ. of Sociology* n. 5 (612—630); n. 6 (812—831). [352(0.64)(43)]

Jótékonyság.

Assistance. Wohlfahrtseinrichtungen. Charity. Assistenza.

- Allen, W. H. — 1904. — Freshair work. — *Ann. of the Amer. Acad. of Pol. & Soc. science*, no. 3 (56—63). [361]
- Ambon, G. — 1904. — Le débouché officiel de la charité. — *Monde économique*, (65—63). [361]
- Bonzon, Jacques. — 1904. — La Bienfaisance privée et la surveillance de l'Etat. Vals-les-Bains, Aberlen et Cie. 16° (20). [361]

[361]

- Lafargue, P. — 1904. — La charité. — Paris, éd. du *Mouvement socialiste*. 16° (44)
[361]
- [. . . . . — 1904. — Troisième congrès national d'assistance publique et de
bienfaisance privée tenu à Bordeaux du 1er au 7 juin 1903. Volume 1er. Rap-
ports. Bordeaux, impr. Gounouilhou. 8° (474). [361(064)(4471)]
- Ellwood, Ch. A. — 1904. — Public relief and private charity in England. Missouri,
University 8° (96) — *Univ. of Missouri studies*. Vol. II. 2. [361(42)]
- Münsterberg, E. — 1904. — Bericht über die 23. Jahresversammlung des deutschen
Vereins für Armenpflege und Wohlthätigkeit. — *Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. u.*
Volkswirtsch. H. 2 (213—234). [361(43)(062),]
- [. . . . . — 1904. — Reports on London (County) endowed charities. London,
Eyre & Spottiswood. 1½ d. [361(431-]
- Dreyfus, F. — 1904. — Les secours et la charité en France à la veille de la Révo-
lution. — *Rev. politique et parlementaire*, févr. (339—351). [361(44e,
- Buchalet, F. — 1904. — L'assistance publique à Toulouse au 18e siècle. Toulous
E. Privat 8° (175) [361(44.86]
- Walle, van de, O. — 1904. — La bienfaisance publique en Belgique et un avant-proje
de réforme. Etude du droit administratif. Lyon, 8° fr. 1.25. — Publiée dans la
Revue catholique des institutions et du droit. [361(493)]
- Mc. Cune Lindsay, S. — 1904. — The public charities of Porto Rico. — *Ann. of*
the Amer. Acad. of Pol. a. Soc. science, no. 3 (94—105). [361(729.5)]
- Kleene, G. A. — 1904. — The problem of medical charity. — *Ann. of the Amer.*
Acad. of Pol. a. Soc. science, no. 3 (1—15). [361.1]
- Damoiseaux, M. — 1904. — Guide pratique de l'administration des bureaux de
bienfaisance et hospices civils. Manage, impr. Ch. Allard. 8° (182) [361.6]
- Folks, H. — 1904. — Problems in administration of municipal charities. — *Ann.*
of the Amer. Academy of Pol. a. Soc. science, no. 2 (74—86). [361.8]
- Kirkbridge, F. B. — 1904. — Some phases of the dispensary problem. — *Ann. of*
the Amer. Acad. of Pol. a. Soc. Science, no. 3 (16—25) [362.12]
- [. . . . . — 1904. — Badesinrichtungen und Vergünstigungen für Minderbemit-
telte und Arme in deutschen und einigen österreichischen Bädern. Berlin,
C. Heymann, 8° (VIII, 36). — *Schrift. d. Centralstelle f. Arbeiter-Wohlfahrts-*
Einrichtungen Abt. f. Armenpflege u. Wohlthätigkeit. [362.13(43)]
- Marsh, B. C. — 1904. — Causes of vagrancy and methods of eradication. — *Ann.*
of the Amer. Acad. of Pol. a. Soc. science, no. 3 (37—48). [362.51]
- Hebberd, R. W. — 1904. — Supervision of charities in New-York. — *Ann. of the*
Amer. Acad. of Pol. a. Soc. science, no. 3 (69—74). [362.6(747)]
- Roelants, J. et P. J. — 1904. — Praktische handleiding voor pensioenkasen en zieken-
gilden. Turnhout, drukkerij Jacobs-Brosens Pet. 8° (95) 60 c. [362.62]
- Mason, Miss H. H. — 1902. — Report on boarding-out pauper children. 1902—3.
London, Eyre & Spottiswood. 2 d. [362.7]
- Delcuve, G. — 1899. — La protection des nouveau-nés. Conférence donnée au
Cercle d'études sociales de Mons. Mons, impr. Dequesne-Masquillier et fils.
8° (21) [362.71]
- Dieudonné, de. — 1904. — L'oeuvre des patronages à Louvain. Louvain, Ch. Peeters.
12° (28) 75 c. [362.846(493.2)]

Biztosításügy.

Assurance. Versicherungswesen. Insurance. Assicurazione.

- Boyer. — 1904. — L'assurance étrangère. — *Monde économique*. (171—172, 204,
234—235). [368]
- Kleeberg. — 1904. — Zur Harmonie zwischen Theorie und Praxis im Versiche-
rungswesen. — *Zeitschr. f. d. ges. Versicherungs-Wiss.*, Jan. [368(01]
- [. . . . . — S. D. — Petit Annuaire de l'assurance en Belgique en 1904.
Bruxelles, impr. V. Verténeuil et L. Desmet 16° (64) 1 fr. 368(058)(493)
- Wilson, A. J. — 1904. — Business of insurance. London, Methuen 8° (186) 2/6 net.
[368.02]
- Mehliss, O. — 1904. — Das deutsche Volksversicherungsgeschäft. Berlin, Ebering
8° (82) M. 2. [368.02(43)]
- Rochetin, E. — 1904. — L'assurance incendie. — *Monde économique* (611—612)
[368.1]

[368.1]

- [. . . . . — 1904. — L'assurance contre l'incendie par l'état. — *Rev. économique intern.*, mai (733—738). [368.1]
- Kraft, K. — 1904. — Die Feuer- und Hagelschäden Österreichs und deren Entschädigung durch Versicherung in den J. 1899 u. 1900. — *Statist. Monatschrift*, 22—31. [368.1(436)]
- Govare, P. — 1904. — L'Assurance maritime anglaise, les origines, le Lloyd, polices diverses; règlements. Paris, Challamel 8° (167) [368.2(42)]
- Boyer. — 1904. — Les assurances sur la vie. — *Monde économique* (267—268, 299—300, 331—332, 363—364). [368.3]
- Rochetin, E. — 1904. — Les taux de mortalité en matière d'assurance sur la vie. — *Journ. d. économistes* janv. (75—87). [368.3]
- [. . . . . — 1904. — Les assurances sur la vie. — *Rev. politique et parlementaire*, févr. (248—266). [368.3]
- Boyer. — 1904. — La guerre et l'assurance sur la vie aux compagnies américaines, — *Monde économique* (586—587, 651—652, 683—684, 715—716). [368.3 : 355]
- Rubinow, G. M. — 1904. — Labor insurance. — *Journ. of Pol. Economy*, No. 3. (362—381). [368.4]
- Bödiker, T. — 1904. — Die Fortschritte der deutschen Arbeiterversicherung in den letzten 15 Jahren. — *Jahrb. f. Gesetzgeb. Verw. u. Volkswirtsch.* H. 2. (91—120). [368.4(43)]
- Lass, L. u. F. Zahn. — 1904. — Einrichtung und Wirkung der deutschen Arbeiterversicherung. 3. Ausg. mit Anh. für die Weltausstellung in St. Louis 1904, i. Auftrage d. Reichs-Versicherungsamts bearb. Berlin, Asher & Co. 8° (IX, 274). M. 4.—. [368.4(43)]
- Zacher — 1904. — Leitfaden zur Arbeiterversicherung des deutschen Reichs. Neu zusammengest. f. d. Weltausstellung v. St. Louis 1904. Im amtl. Auftrage. verf. 10. Ausg. Berlin, Ascher & Co. 8° (47) M. — 25. [368.4(43)]
- [. . . . . 1904. — Die deutsche Arbeiterversicherung, als soziale Einrichtung. H. 1. L. Lass: Entstehung und soziale Bedeutung. Berlin, Ascher & Co. 8° (32) M. — 35. [368.4(43)]
- Miraben. — 1904. — L'Assurance individuelle contre les accidents. Paris, impr. P. Dupont 18° (30) [368.41]
- Szakolczai A. — 1904. — A munkások baleset elleni biztositása. (L'Assurance des ouvriers contre les accidents. *Társadalompolitikai közlemények* 1. f. (42—45). [368.41]
- Toser, W. H. — 1904. — Five years experience of the effect of the Workmen's Compensation Acts, with spec. ref. to schemes certified thereunder (with discussion). — *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67 (228—256). [368.41(42)]
- Fauquet, G. — 1904. — Maladies professionnelles et assurances ouvrières. *Rev. socialiste*, Avr. (400—420). [368.42+331.825]
- Hertz, J. — 1904. — Die Krankenversicherung in Basel Stadt. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (609—612). [368.42(494.231)]
- Frätsdorf, J. — 1904. — Aerzte und Krankenkassen. *Neue Zeit* 14. [368.42 : 61(43)].
- Zeppler, G. — 1904. — Kassenarztf Frage und Reichs-Statistik. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (46—52, 87—92). [368.42 : 61(43.21)]
- Jaekkh, G. — 1904. — Der Ärztekongflikt in Leipzig. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (819—824). [368.42 : 613(43.21)]
- Dubourg, M. — S. D. — Les retraites ouvrières. Etat actuel de la question en France et à l'étranger. Paris, impr. Picquoin; 32° (48) 15 c. [368.43]
- Letitre, A. — 1903. — La paix universelle et les retraites ouvrières. Souvenirs et conseils d'un vieux republicain de 1843. Amiens, Redonnet. 16° (32) 20 c. [368.43]
- Saint-Aubert, G. de — 1904. — Les retraites ouvrières, obligation et décentralisation. Paris, Vitte 8° (15) — Ex: *Association catholique*. [368.43]
- Hacker, P. — 1904. — Arbeiterpensionen und Finanzpolitik. — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft*. H. 3 (509—530). [368.43(43)]
- Arens, W. — 1904. — Die staatliche Pensionsversicherung der Privatangestellten. — *Arch. f. Sozialwissenschaft*, 2. (378—402). [368.43 : 331.773]
- Arens, W. — 1904. — Die staatliche Pensionsversicherung der Privatangestellten. — *Schweiz. Bl. f. Wirtschafts- u. Soz.-Politik*. H. 11 (329—338). [368.43 : 331.773]
- Stoll, K. — 1904. — Die Alters- und Invalidenfürsorge für die kaufmännischen Angestellten in der Schweiz. — *Schweiz. Bl. f. Wirtsch.- u. Sozialpol.* H. 5 (137—145) H. 6 (179—196). 368.43 : 331.775(494)

[368.43 : 337]

- Tullis, J. — 1904. — The citizen's national union. Being an old-age pension scheme rev. and brought into line with the fiscal question of to-day. London, A. Gardner 8° 6 d. [368.43 : 337]
- Arsandaux, O. — 1903. — Les retraites ouvrières en Italie. Nancy, Berger-Levrault et Cie. 8° (78) 1 fr. 25. [368.431(45)]
- Cagninacci, H. — 1903. — Le chômage et les moyens d'y remédier, particulièrement par l'assurance (thèse). Paris, Rousseau, 8° (XII.—372) [368.44]
- Varlez, L. — 1903. — Les formes nouvelles de l'assurance contre le chômage. Paris, Rousseau 12° (272) fr. 3.50. [368.44]
- Wagner, M. — 1904. — Beiträge zur Frage der Arbeitslosenfürsorge in Deutschland. Berlin-Grünwald. A. Tröschel 8° (III, 95) M. 2.— [369.44(43)]
- Marcillac, de — 1904. — Guide pour l'organisation des caisses locales mutuelles d'assurances contre la mortalité du bétail et statuts-types suivis d'une étude critique du règlement de la caisse départementale de la Dordogne. Périgueux, impr. de la Dordogne. 8. (48). 20 c. [368.52]
- Herzfelder, E. — 1904. — Das Problem der Kreditversicherung mit bes. Berücks. der berufsmässigen Auskunftserteilung und des aussergerichtlichen Vergleichs. Leipzig, Deichert Nachf. 8° (X, 226) M. 4.80. Wirtsch. u. Verwaltungs-Studien m. bes. Berücks. Bayerns Hrsrg. v. G. Schanz. Bd. 20. [368.81]

Kereskedelem, közlekedés.

Commerce, transport. Handel und Verkehr. Commerce, communication.
Commercio, trasporto.

- Carnegie, A. — 1904. — Kaufmann's Herrschgewalt. Uebers. v. E. E. Lehmann. 3. Aufl. Berlin, Schwetschke & Sohn 8° (XXIII, 320). M. 5.— [38(01)]
- Kolb, W. — 1904. — Ueber Verkehrspolitik. — *Socialistische Monatshefte* Bd. 1. (442—448). [38(01)]
- Merriman, C. E. — 1904. — Letters from a son to his self-made father. Replies to letters from a selfmade merchant to his son. Putnam 8° (290) 6/— [38(01)]
- Turpeau, J. — 1904. — L'utilité des écoles du commerce. — *Monde économique* (323—324). [38(07)]
- [. . . . . — 1904. — Notice sur l'Ecole supérieure de commerce de Lille et de la région du Nord. Paris, Vuibert et Nony 12° (24). — *Chambre de commerce de Lille*. [38(07)(44.28)]
- Cunningham, W. — 1903. The growth of English industry and commerce in modern times. Part 1. Mercantilism. Part 2. Laissez-faire. Cambridge, Univ. Press 8° (1039). 25/— [38(01)(42)]
- Beauregard, P. — 1904. — Le commerce dans le Monde. Les enseignements des statistiques. — *Monde économique* (609—611). [38(4—9)]
- [. . . . . — 1904. — Royal commission on London trafic evidence. London. Eyre & Spottiswood 1/— [38(42.1)(061)]
- [. . . . . — 1904 — Report on trade and commerce of Somaliland Protectorate for 1902—3. London, Eyre & Spottiswood 5 d. — *Africa* 1904. no. 1. [38(677.2)]
- Stephan, Ch. H. — 1904. — La situation commerciale du Honduras. — *Monde économique* (296). [38(728.3)]
- [. . . . . — 1904. — Commercial history and review of 1903. — *Journ. R Statist. Society*, vol. 67, (100—121). [38*1903*]
- Taylor, W. G. Langworthy — 1904. — Commercial leadership and trade morality. *Journ. of Pol. Economy* no. 2. (179—190). [38 : 174]
- Wekerle S. — 1904. — A kereskedelem iparfejlesztő hatása. (L'influence du commerce sur l'évolution de l'industrie.) — *Közgazdasági Szemle* 4. (251—270) [38 : 338]
- Holló L. ifj. — 1904. — A baromfitenyésztés és kereskedelem. (L'élevage de la volaille et le commerce.) Kiskúnfőlegyháza, Grünbaum Á. 8° (107). 3 K. [38 : 636]
- Sperk, B. — 1904. — Die Approvisionierung Wiens mit Fleisch. — *Zeitschr. f. Volkswirtsch. Soz'apol. u. Verw.* H. 3 (353—354). [38 : 636(436.1)]
- Bücher, K. — 1904. — Buchhandel und Wissenschaft. — *Jahrbh. f. Nationalökonomie u. Statistik*. Bd. 27 (546—555). [38 : 655]
- Gross, K. L. — 1904. — Der deutsche Buchhandel u. Herr Prof. Dr. K. Bücher, Leipzig. Einige Bemerkungen zu der v. Dr. K. Bücher hrsg. Denkschrift d. akad. Schutzvereins. Stuttgart, A. Leupoldt 8° 24. M—60. [38 : 655(43)]

[38 : 655(43)]

- Hildebrand, G. — 1904. — Das Kartell der Buchhändler. — *Neue Zeit*, Bd. 2. (125—127). [38 : 655(43)]
- Bloch, S. — 1904. — Die Entwicklungstendenzen und Betriebsformen im Tuchhandel der Stadt Zürich. Ein Beitrag aus der Gegenwart. Zürich, Raschers Erben 8° (VII, 189) M. 5.20. — *Zürcher volkwirthsch. Studien* H. 4. [38 : 677(494.34)]
- Pierre, J. — 1904. — Quelques notes sur les foires de Champagne et de Brie transférées successivement à Lyon, Bourges et Troyes. Paris, Champion, 8° (37). — *Ex : Compte rendu du congrès archéologique de France*. [381.1(44.3)]
- [. . . . . 1904. — Indicateur (1°) des foires, fêtes, marchés, marchés francs de Paris et de sa grande banlieue pour 1904. Paris, Lahure, 8° (344) 65 c. [381.1(44.36)]
- Steindamm, J. — 1904. — Beiträge zur Warenhausfrage. Berlin, E. Ebering 8° (30) M. —60. — *Ex : Monatsschr. f. d. Beamte*. [381.4]

Külkereskedelem.

Commerce extérieur. Aussenhandel. Comercio estero.

- Etienne, A. — 1903. — Export-Handbuch. H. 2. Der Südafrikanische Markt. Hrsg. v. d. Centralstelle f. Vorbereitg. v. Handelsverträgen. Berlin, H. Paesel 8° (VI, 135) M. 3. [382(02)(68)]
- [. . . . . 1903. — Annales du commerce extérieur. Faits commerciaux. No 21 : Commerce et navigation des principaux pays étrangers de 1893 à 1901—1902. Paris, Impr. Nat. 8° (266) [Ministère du commerce]. [382(4—9)]
- Doria, M. Lamba. — 1904. — L'orientamento commerciale e coloniale dell'Inghilterra e le sue relazioni internazionali. — *Riv. intern. di Scienze sociali*, vol. 35 (3—16). [382(42)]
- [. . . . . 1904. — Le commerce extérieur de l'Angleterre en 1903. — *Réforme économique*, janv. (62—64). [382(42)]
- [. . . . . 1904. — Accounts relating to foreign trade and commerce, incl. figures rec. up to Jan. 31. 1904. London, Eyre & Spottiswood 8° 4½ d. [382(42)]
- Rosedale, H. G. — 1904. — Queen Elizabeth and the Levant Company, diplomatic and literary episode of our trade with Turkey. London, Frowde 2° 10/6 net. [382(42 : 496)]
- Clavery, E. — 1902. — Le commerce sino-britannique en 1902. — *Monde économique* (163—166). [382(42 : 51)]
- Clavery, E. — 1904. — Les échanges entre le Royaume Uni et le Japon en 1902. — *Monde économique* (7—9). [382(42 : 52)]
- [. . . . . — 1904. — Monatliche Nachweise des Zwischenverkehrs zwischen den im Reichsrath vertr. Königreichen und Ländern und den Ländern der ungarischen Krone. Hrsg. v. k. k. zwischenverkehrsstatist. Amte und k. k. Handelsministerium. Wien, Manz 8° 12 Hefte. M. 5.—. — *Beilage 2. zum Österr. wirthschaftspol. Archiv* Jg. 4. [382(436 : 439)]
- [. . . . . — 1904. — Monatliche Nachweise des Zwischenverkehrs zwischen den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern der ung. Krone im J. 1904. Hrsg. v. k. k. zwischenverkehrsstatist. Amte im k. k. Handelsministerium. Heft 1. Januar. Wien, Hof- und Staatsdruck. 8° (105) M. 1.—. [382(436 : 439)]
- [. . . . . — 1904. — Statistiques du commerce extérieur de la France en 1903, 1902, 1901. — *Réforme économique*, janv. (93—106) [382(44)]
- [. . . . . — 1904. — Le commerce extérieur de la France. Le commerce de la France. — *Monde économique* (106). [382(44)]
- [. . . . . — 1904. — Le commerce extérieur de la France en février 1904. — *Monde économique* (392—393). [382(44)]
- [. . . . . — 1904. — Le commerce extérieur de la France en mars 1904. — *Monde économique* (487). [382(44)]
- [. . . . . — 1904. — Le commerce de la France de janvier à mai 1904. — *Monde économique* (648—649). [382(44)]
- Beauregard, P. — 1904. — Les relations commerciales entre la France et l'Espagne. — *Monde économique* (673—674). [382(44 : 46)]
- Domergue, J. — 1904. — Les relations commerciales entre la France et l'Espagne. — *Réforme économique*, janv. (83—84). [382(44 : 46)]
- [. . . . . — 1904. — Les relations commerciales entre la France et le Japon. — *Monde économique* (419—420). [382(44 : 52)]

[382(44:52)]

- Stephan, Ch. H. — 1904. — Le marché persan et le commerce français. — *Monde économique* (131—133) [382(44:55)]
- Sabbatini, L. — 1904. — Esportazioni italiane nell' Europa centrale. (Unione d. camere die commercio.) Torino, frlli Bocca. 8° (716) L. 12.—. [382(45:4)]
- Backer, L. F. de — 1904. — Des progrès à réaliser dans les organismes de notre vie nationale en vue d'améliorer nos relations commerciales extérieures. Liège, H. Dessain. 8° (54) (1 fr.) [382(493)]
- Bülow, H. v. — 1904. — Chinas handelspolitische Stellung zur Aussenwelt. Berlin, W. Susserott 8° (867) M. 14.—. [382(51)]
- Clavery, E. — 1904. — Le nouveau port ouvert en Chine, commerce et navigation du Tching-wan-tao en 1902. — *Monde économique* (297). [382(51)]
- Clavery, E. — 1904. — Le commerce extérieur de Tientsin. — *Monde économique* (644—645). [382(51)]
- . . . . . — 1904. — Commerce et navigation de Nioutchouang en 1902. (Trad. par Ed. Clavery.) — *Monde économique* (264—265). [382(51)]
- [. . . . . — 1904. — Trade of British India with British possessions and foreign countries. Tables rel. to 1898—9 to 1902—3. London, Eyre & Spottiswood 1/1. [382(54)]
- Paikert, A. — 1904. — Amerika és Magyarország. (L'Amérique et la Hongrie.) Budapest, Pátria 8° (34) 1 K. [382(73:439)]
- Schooling, H. — 1904. — Our exports of coal-capital. *Journ. R. Statist. Society*, vol. 67, (81—85) [382:553.2(42)]
- Ecséri L. — 1904. — A magyar buza és liszt versenyképességének fokozásáról. (De l'élévation de la faculté de concurrence du froment et de la farine hongrois.) — *Közgazdasági Szemle* 6. (423—432). [382:63(439)]
- [. . . . . — 1903. — Monographies industrielles et commerciales. No. 4, publié en asut 1903, 2e édition, refondue, mise au courant et considérablement augmentée. Le commerce des vins à l'étranger et aux colonies. T. 2. Asie, Afrique, Océani, Amérique. Paris, 3 rue Feydeau, 8° (XVI, 604) *Office National du Commerce extérieur. Ministère du commerce.* [382:663.2]
- [. . . . . — 1904. — Die Organisation des Exports. Stuttgart, Deutsche Verl.-Anstalt. 8° (73) M. 1.—. Ex: *Export-Revue.* [382.1]
- Meyer, R. — 1904. — Die zukünftige Richtung unserer Handelspolitik. Bonn, F. Cohen. 8° (45) M. 1.50. [382.1(43)]
- Pitotti, G. B. — 1903. — Memoriale per i nuovi trattati di commercio, dicembre 1903. (Cattedra ambulante di agricolt. per la prov. di Venezia). Mestre, tip. Longo 4° (10). [382.4(45)]
- Kohler, J. — 1903.. — Handelsverträge zwischen Genua und Narbonne im 12. u 13. Jh. Berlin, R. V. Decker. 8° (III, 28). M. 1.50. — *Berl. jur. Beiträge.* [382.4(45:44)]
- [. . . . . — 1904. — Le traité de réciprocité entre Cuba et les Etats Unis, — *Réforme économique*, janv. (49—51). [382.4(729.1:73)]
- Pasteur, Ch. — 1904. — Die Mitwirkung der Schweiz an der Entwicklung der internationalen Postwesens und der Gründung des Allgemeinen Postvereins in den J. 1849—1874. — *Zeitschr. f. schweizer. Statistik*, vol. I, (16—83.) [383.4]

Vasutügy, hajózás.

Chemin de fer, navigation. Eisenbahnen, Schifffahrt. Railroad, navigation.

Ferrovia, navigazione.

- [. . . . . — 1904. — Chronique industrielle et commerciale, Chemins de fer Angleterre, Russie, Japon, Allemagne, France et Belgique. — *Rev. économique intern.*, mai (785—799). [385(4)]
- Maclère, C. — 1903. — Les Chemins de fer de l'état français; leur résultats financiers. Paris, 26 rue Racine, 8° (11). — Ex: *Nouvelle Rev.* [385(44)]
- Carbonaio — 1904. — Il problema ferroviario. — *Socialismo*, Vol. 3 (53—56, 83—87). [385(45)]
- Colli, G. — 1904. — Pel nuovo assetto ferroviario, appunti. (Circ. per gli interessi industr., comm. e agric. ecc. in Milano.) Milano, tip. Bellini 8° (30). [385(45)]
- [. . . . . — 1904. — Twenty years railway statistics. 1884—1904. London, E. Wilson 12° 1/— net. [385:31(42)]

[385(15)]

- Sarlat, J. — 1903. — Du rôle économique de l'état en matière d'exploitation de chemins de fer (thèse). Sarlat, impr. Michelet 8° (159) [385(15)]
- Saporito. — 1903. — La question du rachat des chemins de fer en Italie. Extraits du rapport présenté au nom de la commission royale italienne chargée de l'enquête sur l'exploitation des chemins de fer. Paris, lib. Béranger, 8° (160) 3 fr. [385.19(48)]
- Emminghaus, — 1904. — Interessengemeinschaft von Eisen- und Wasserstrassen oder die gegenseitige Ergänzung und das Handinhandgehen dieser beiden Verkehrsmittel. Berlin-Grunewald, A. Troschel 8° (20) M. 50 — *Verb.-Schriften d. deutsch-öster.-ung. Verb. f. Binnenschifffahrt*. Neue Folge Nr. 28. [385.21]
- Romanin Jacus, L. — 1904. — Navigazione interna, conferenza. Venezia, tip. Emiliana 8° (79). [386]
- [. . . . . — 1904. — Per l'attivazione della navigazione interna nella valle Padana e nel resto d'Italia. Milano, tip. Bellini 8° (56) [386(55)]
- [. . . . . — 1903. — Bericht über die bisherigen Ergebnisse des Schiffverkehrs am Eisernen Tor. Zus. gest. v. d. kgl. ungar. Schifffahrtsbehörde in Orsova. Berlin-Grunewald, A. Troschel 8° (23) M.—85 *Verb. Schriften d. deutsch-öster.-ung. Verb. f. Binnenschifffahrt*. Neue Folge Nr. 14. [386.1(439)]
- [. . . . . — 1904. — Création d'une grande artère fluviale dans le nord de la France. Le tracé et les conditions techniques d'exécution du canal du Nord. — *Rev. économique intern.*, avr. (455—463). [386.1(44)]
- [. . . . . — 1904. — La navigazione interna in Toscana, Firenze, tip. di A. Meozzi 2° (8) [386(45.5)]
- [. . . . . — 1904. — Bill to provide for the better regulation of the Canal traffic. London, Eyre & Spottiswood 1½ d. [386.2(42)]
- Ancona, N. — 1904. — Il canale di Suez, conferenza, Bergamo, tip. R. Gatti 8° (13) [386.2(62)]
- [. . . . . — 1903. — Tableau général du commerce et de la navigation. (Année: 1902. 2e volume.) Navigation. (Navigation internationale. Cabotage français et effectif de la marine marchande.) Paris, Impr. Nat. (5 février). 4° (456) [386.3(44)]
- Wilmot, S. Eardley — 1904. — British navy; past and present. London, Navy league 8° 1/— net. [387(42)]
- Pessignana, L. — 1903. — L'idea navale, conferenza. Spezia, Lega navale ital. 16° (27) [387(45)]
- Meade, E. S. — 1904. — The capitalization of the International Mercantile Marine Company. — *Pol. Science Quart.* no. 1. (50—65) [387(73)(065)]
- Bossuet, J. — 1904. — Ports francs. Zônes franches (thèse). Paris, Pedone 8° (255) [387.1]
- Musset, G. — 1904. — Les ports francs (étude historique). Paris, Leroux 8° (128) [387.1]
- Doucet, R. — 1904. — Boulogne-sur-Mer. — *Monde économique* (290—292) [38.71(4427)]
- Vogué, R. de. — 1904. — La situation de la marine marchande et la loi de 1902. Nancy, impr. Berger-Levrault et Co. 8° (43) [387.5]
- Gareau, F. — 1903. — La marine marchande française et la loi du 7 avril 1902. Paris, Pedone 8° (188) [387(44)]
- Golliez, Th. — 1903. — Notre marine marchande. Son histoire. — *Rev. sociale catholique*, nov. (23—30), déc. (44—48) [387.5(493)]
- Tack, A. — 1904. — Note sur la nécessité d'étendre le commerce maritime de la Belgique. Bruxelles, imp. E. Daen. 8° (31) 30 c. [387.5(493)]
- Boutellier, P. — 1904. — La marine marchande japonaise. — *Monde économique*. (518—520.) [387.5(52)]
- Evans, J. W. — S. D. — British weights and measures. Sydney, White 8° (52) [389.1(42)]

Nőkérdés.

Féminisme. Frauenfrage. Feminism. Femminismo.

- Hill, M. C. — 1904. — The economic value of a home. — *Journ. of Pol. Economy* no. 3 (408—419) [396]
- Naumann, F. — 1904. — Die Frau im Maschinenzeitalter. Vortrag. München, Freistatt. Verlag 8° (15) M. —.25. [396]
- Réveillère, A. — 1904. — Féminisme. — *Jour. d. Economistes*, févr. (258—259). [396]

[553.2(4)]

Alkalmazott tudományok.

Sciences appliquées. Nützliche Künste. Useful arts. Scienze applicate.

- [. . . . . — 1904. Chronique industrielle et commerciale. Chronique du charbon. Allemagne, Angleterre, Belgique, France. — *Revue économique internationale*, Avril (505—515). [553.2(4)]
- [. . . . . — 1904. — Chronique industrielle et commerciale. Chronique du charbon. Allemagne, Angleterre, Belgique, France. — *Rev. économique internationale*, mai (761—768). [553.2(4)]
- [. . . . . — 1904. — Le Charbon dans le nord de la Belgique. Le point de vue technique par G. de Leener. Le point de vue juridique, par L. Wodon. Le point de vue économique et social par E. Waxweiler. Bruxelles, Misch et Thron 12° (VII—VIII, 217), cartes et diagrammes. 2.— fr. [553.2(493.4)]
- De Richard, A. — 1904. — Le pétrole roumain. — *Monde économique* (168—169, 199—200). [553.28(498)]
- Jalhay, H. — 1904. — Notice sur les mines d'or et d'argent de la république de Honduras. Anvers, impr. Veuve De Backer 8° (48). — Ex: *Bulletin de la Société royale de géographie d'Anvers*. [553.41(72.83)]
[553.42(72.83)]
- Brandt, L. O. — 1904. — Zur Geschichte u. Würdigung der Weltausstellungen. — *Zeitschr. f. Socialwissenschaft* 2. [6(064)(∞)]
- Millerand, A. — 1904. — L'enseignement technique ou professionnel. Son organisation et ses récentes transformations. — *Rev. politique et parlementaire*, fév. (226—247). [6(07)]
- Wertheimer. — 1904. — Technical education and the maintenance of our industrial and commercial position. — *Technics*, Jan. [6(07)]
- [. . . . . — 1904. — Ireland, departm. of agriculture and technical instruction. 3d ann. Gen. report. 1902—3. App. London, Eyre & Spottiswood 1/10. [6(07)(415)]
- [. . . . . — 1903. — Rapport sur l'Exposition d'Osaka et sur l'industrie et le commerce en général du Japon, présenté à M. le ministre du commerce, de l'industrie, des postes et des télégraphes par G. Ch em m a i s, chargé de mission. Saint-Cloud, impr. Belin frères, 8° (199) [6(52)+38(52)]
- Matschoss, C. — 1904. — Die Entwicklung der Krafterzeugung in den letzten 25 Jahren. *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft* H. 6, 7. (359—366, 438—444) [621:338.94]
- [. . . . . — 1904. — La construction navale à la fin de 1903. *Revue économique internationale* p. (182—194). [629.12]
- Lasch, R. — 1904. — Die Landwirtschaft der Naturvölker. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*. H. 1.— 4. (25—47, 97—115, 190—197, 248—264). [63]
- [. . . . . — 1903. — Jahrbuch der deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft. Hrs. v. Direktorium. Bd. 18. Berlin, Parey 8° (XVII, 400, 316) M. 6.— [63(058,43)]
- . . . . . — 1903. — Landwirtschaftliches Jahrbuch der Schweiz. Hrg. v. schweiz. Landwirtschaftsdepartement. Jg. 17, 1903. Bern, K. J. Wyss 8° (IV, IV, 564) fr. 6.— [63(494)(058)]
- [. . . . . — 1904. — Congresso, 7o, internazionale d'agricoltura in Roma, aprile—maggio 1903, relazioni. Vol. 2, parte 1. Casale—Monferato, tip. C. Cassone 8° (14, LX, 1138) [63(063)]
- Kraemer, H. — 1904. — Die 7. schweizerische Ausstellung (für Landwirtschaft) in Frauenfeld. *Deutsche landwirtsch. Presse* Nr. 84 (728) Nr. 86 (741—743) [63(494)(064)]
- [. . . . . — 1904. — Führer durch die grosse Landwirtschaftswoche Berlins. Im Jahre 1904. 12. Jg. Neumann, S. Neumann (98) 8° M. —.30. [63(063)(43)]
- Stutzer, A. u. P. Gisevius. — 1904. — Wettbewerb der dänischen u. schwedischen Landwirte in Deutschland. Reise-Erinnerungen. Stuttgart, E. Neuer. (IV, 112) 8° M. 2.60. [63 063.43]
- Azimonti, E. — 1904. — Relazione sull'attività della cattedra ambulante di agricoltura per la provincia di Sondrio. Aprile-dicembre 1903. Sondrio, tip. Quadrio 8° (51). [63 07]
- Petrili, N. — 1904. — Per l'istruzione agraria: breve ragionamento. Napoli, tip. D. Paperi (36) 8°. [63(07)]

Pollacsek Laura.

A közös államadóssági járulék megváltása.

(Befejezés.)

Nem tagadható, hogy azt a magyar álláspontot, amely szerint nekünk az egyetlen 1868. évi unificatio kivételével minden pénzügyi művelet előnyéhez jogunk van, még pedig jogunk abban az arányban, amelyben a terheket elvállaltuk, némileg elhomályosítja az a tény, miszerint Magyarország tőkeadósságát az évi járulék elvállalása alkalmából a törvényben kifejezetten nem állapították meg, holott kétségtelen, hogy amennyiben ez a tőkeadósság meg volna állapítva, ma a szőnyegen forgó vitás kérdések mint ilyenek egyáltalán nem létezhetnének.

c) A tőkék megosztása.

A tőkeösszeg világos kifejezésének elmaradása azonban nem derogálhat a magyar jogi álláspontnak; nem pedig egyszerűen azért, mert a törvény előtörténetéből világosak az okok, amiért a közös adósság tőkeszerű megosztását a törvényben eszközölni nem lehetett.

A tőkemegosztás világos kifejezésre juttatását a törvényben már az 1867: XII. t.-cz. tárgyalására kiküldött 67 tagú bizottság kisebbsége is követelte, majd pedig fokozott erővel tér vissza ez a kívánság az 1867: XV. t.-cz. képviselőházi tárgyalása alkalmából, amikor is ezt a kívánságot először az ellenzék vezére, Tisza Kálmán, fejezte ki:

»Én meg vagyok győződve ma is, hogy hazánk érdekeinek kellő megóvása s további veszélyeztetése nélkül csak úgy lehetett volna helyesen eljárni, hogyha az általunk elvállalandó járuléknak megfelelő tőke elkülönítettetett volna, miáltal tiszta kifejezést nyert volna az is, hogy solidaritás nem létezik.«

Még világosabban követelte pedig a tőkemegosztást Ivánka Imre:

»Miután, t. Ház, tárgyamtól némileg eltértem, megbocsátanak a t. képviselők, ha ahhoz ismét visszatérek és előhozom azon harmadik kérdést, mely az államadósságok átvételénél véleményem szerint főfontossággal bír, (Halljuk!) ez pedig az, hogy ne történhessék meg, hogy azon tőkeösszeg, melyet mi bona fide elvállalunk, akármi ürügy alatt nagyobb lehessen, mint a mennyit valósággal elvállalni készek volnánk. Ezt pedig másképp elérni nem lehet, mintha a törvényben, ott, ahol kiteszszük az általunk fizetendő évjárulékot, kiteszszük az annak megfelelő 5⁰/₁₀₀ tőkét is, és ezt mint magyar államadósságot vállaljuk el. Minden közös kezelést, minden befolyást az unificatio végrehajtására, holmi ellenőrzését az összes osztrák államadósságoknak, holmi befolyást, melyet netalán épen ezen törvény egyik paragrafusában engedünk, a birodalmi tanácsban képviselt népek részére, a szelvényadó emelése és kezelése körül: mondom, minden ily befolyást Magyarország törvényhozásának mellőznie kell, mert ha bármelyikébe beleereszkednénk,

a solidaritás némi részét elvállalnók, mit én annyira veszélyesnek tartok, hogy inkább azt volnék bátor nemzetemnek tanácsolni, hogy nagyobb adósságot vegyen át, semhogy az örökös tartományokkal solidaritásba ereszkedjék. (Felkiáltás jobbfelől: Mindnyájan!) Annál jobb! Azért is kívánom, hogy határozottassék meg a törvényben a tőke összege, mert nyilvános és tudvalevő dolog, sőt a törvényjavaslatban magában is meg van említve, hogy az u. n. unificatio a kamatok némi reductióját fogja eszközölni; és én, mint előbb kifejtettem, előbb-utóbb a kamatok ezen reductióját elkerülhetetlennek vélem. Ha már most nem fogjuk kitenni azt, hogy pl. azon 30 millió — kikerekitem az összeget, mert egyes tételeket nem akartam felhozni és egyébként is ezt csak példakép emlitem fel — 600 millió tőkeadósságot képvisel: bekövetkezik azon idő, hogy az örökös tartományok jónak látják a kamatlábat 5⁰/₀-ról 4¹/₂⁰/₀-ra leszállítani, és miután az események ez idő szerint Európaszerte oly rohanva haladnak, hogy senki egy esztendővel előbb nem képes meghatározni, mi fog történni, megtörténhetik az, hogy a leszállított kamatnak megfelelő tőke fog reánk rovatni, és akkor azon tőke, mely így 600 milliót tenne, rögtön 750 millióra fogna növekedni. T. Ház! Ha befolyást engedünk arra, hogy az általunk elvállalt államadósság kamatszelvevényeinek adóját nélkülünk és befolyásunk nélkül a birodalmi tanácsban képviselt népek emelhessék: akkor szintén azt idézzük elő, hogy a megszavazott évi járadékok fokozatosan emelkedő tőke fizetésére fognának majdan kötelezni.«

A tőkebeli megosztásnak Lónyay és a kormánypárt ellene volt, de sohasem elvi okokból, sohasem olyan megokolással, amely Magyarországának a tőke megosztásra létező jogát megtagadta volna, hanem mindig egyszerűen utalással arra, hogy az osztrák államadósság azon idő szerint oly sokféle különböző természetű és különböző kamatozású címletekre volt szétforgácsolva, hogy az akkori állapot szerint tőkeszerű megosztást eszközölni merőben lehetetlen lett volna.

Igaz ugyan, hogy tervben volt már akkor is az 1868. évi unificatio, ezen művelet keresztülvitelét azonban teljesen Ausztriának engedték át, a törvény meghozatalakor még az sem volt bizonyos, hogy Ausztria ezt a műveletet miként fogja eszközölni és így a tőkét az unificálandó adósság összegében kifejezni nem lehetett.

De az előzményekből merithető adatok azt igazolják, hogy a Lónyay-féle eredeti és Becke által is el fogadott 6⁰/₀-os tervezettől eltérőleg az unificatio számára az 5⁰/₀-os típusban megállapodás történt. Hogy a kormánypárt mérvadó körei azonban gondoltak arra, miszerint az unificatio keresztülvitele után még majd következni fog a tőkék felosztása, ez kitűnik Trefort beszédéből, a ki így nyilatkozott:

»S érdekünkben fekszik az unificatio keresztülvitele azért is, mert én magam is elismerem, hogy az államadósság kérdése csak akkor lesz végképen eldöntve, ha a tőke maga föl fog osztatni; de a tőkét nem lehet felosztani addig, míg az unificatio nem lesz keresztülvive.«

Viszont pedig az Ivánka aggályait Lónyay, valamint Somssich Pál is azzal igyekeztek eloszlatni, hogy rámutattak a törvényben biztosított kötvény-törlesztési jogunkra, amelyből önként következik, hogy Magyarország annyi tőkével adós, amennyi névértékű kötvény törlesztése által jogosítva van államadóssági hozzájárulását végkép kifizetni.

Lónyay: »..... nem annyit tesz-e ez, hogy az évjáradéknak megfelelő értékpapírok beváltása, visszaszolgáltatása által megszabadulhatunk részben vagy egészben a terheltetéstől a nélkül, hogy a tőke elkülönítés által a magánhitelezők érdekeit sérteni kellene és a nélkül, hogy el lenne végkép zárva az út előttünk czélszerű hitelműveletek által saját megszilárdult hitelünk alapján terheinken könnyíteni.«

Somssich Pál: »Ha az adósságoknak tőkái osztatnának meg, mondá a t. képviselő úr, akkor értené, hogy nagyobb áldozatot is vállaljunk el és kizárólag magunk gondoskodjunk terheink törlesztéseiről. Az egyezkedéseknél sokszor megtörténik, hogy nem lehet valamit egyenesen kimondani; azonban akik ebben találják Magyarország jövőjének biztosítását vagy jobbvoltát, méltóztassanak a 9. §-t megolvasni — hisz abban benne van, hogy ha annyi államkötelezvényt bir Magyarország megvásárolni, melynek kamatai megfelelnek az évi járuléknak, akkor ezen járuléknak további fizetése önmagában megszűnik és én nem is kétlem, hogy lesz azon idő, ha Isten békével és egyetértéssel megáld bennünket, lesz azon idő, midőn saját megszilárdult hitelünkre fogunk olcsóbb kölcsönöket fölvenni, hogy e terheesebb kötelezettségünk alól végképen megszabadulhassunk.«

Mindezekből tehát azt a következtetést vélem levonhatni, hogy Magyarország, — bármily szerencsétlenül legyenek is az ide vonatkozó törvényrendeletek megszerkesztve és megfogalmazva, — soha azt a jogalapot, a melyen az 1867. évi első egyezmény állott, az adóssági rész elvállalásánál meg nem változtatta és akkor, amikor ezen jogalap fentartásával saját hozzájárulási arányát fix összegben kívánta kifejezésre juttatni és pedig kívánta kifejezésre juttatni az Ausztriával szemben való bizalmatlanságból kifolyólag; ezért a módosításért magasabb árat sem fel nem ajánlott, sem nem adott, mint azt, hogy az 1868-iki unificatióból kifolyólag eredhető előnyt kizárólag az osztrák tartományoknak engedte át. Minden más pénzügyi műveletből kifolyólag a közös államadósság terhein végbemenő könnyebbülésben azonban Magyarországnak részének kell lennie. Hogy maguk az osztrákok ezt így gondolták és hogy az 1867:XV. törvénycikkben Ausztriának átengedett előnyöket ők maguk is ily szorosan magyarázták, ez kitűnik az osztrák parlamentben elhangzott következő nyilatkozatokból:

Dr. Rechbauer: »Wenn man den §. 1 ins Auge fasst, so findet man darin bestimmt, was die ungarischen Länder zur Staatsschuld leisten sollen, und zwar eine Ziffer von 29,188.711 Gulden mit der Bezeichnung als eines »dauernden, einer weiteren Aenderung nicht unterliegenden Jahresbeitrages.« Schon diesfalls ist mir das Bedenken aufgestossen, ob diese Zahlung eine bleibende sein werde, also unter allen Umständen, nämlich auch dann, wenn die Staatsschuld sich mindern würde, in was immer für einer Weise: sei es durch eine Finanzoperation, eine Modification, oder wie immer. Wenn man den Wortlaut an und für sich nimmt, so kann wohl kein Zweifel darüber sein, weil es ausdrücklich heisst: »dauernd, einer weiteren Aenderung nicht unterliegend.« Fasst man jedoch den §. 2. ins Auge, dann muss man allerdings zu einer anderen Anschauung kommen, weil dort von einer Couponsteuer die Sprache ist. Also scheint es, dass eine andere Aenderung im Stande der Staatsschuld nicht ohne Einfluss auf den ungarischen Beitrag bliebe.«

d) Szervényadó,
más teher-
könnyítés.

Freiherr von Pratobevera: »... da bekanntlich das Gesetz vom 24. December 1867 im §. 2. den cisleithanischen Ländern allein die etwaigen, aus einer Unification und einer Besteuerung der Coupons erwachsenden Ersparnisse zuspricht, daher bei einer sonstigen, durch eine Reduction erzielten Verminderung der Staatsschuld Ungarn wahrscheinlich reclamiren würde: ...«

Dr. Dienstl: »...« Dass aber dieser Betrag durch Besteuerung und nicht Zinsenreduction hereinzubringen sei, folgt aus dem §. 2. des Vertrages mit Ungarn wegen der Staatsschuld, wo uns die Couponsteuer vorbehalten ist, und ich halte es für gefährlich schon wegen Ungarn gegenüber, statt der Besteuerung eine Reduction vorzunehmen ...«

Egyébként is azonban az 1867: XV. t.-cz. megalkotásakor, illetve az államadóssági járulék Magyarország részéről való elvállalásakor fenforgott intentióknak is egyedül ez az álláspont felel meg, mert ha Magyarország annak dacára, hogy erre jogilag kötelezve nem volt, méltányosságból és politikai tekintetből azért vállalta a járulékot, hogy O Felsége többi országai az államadóssági teher alatt össze ne roskadjanak, akkor világos, hogy az ilyen hivatással elvállalt teherjárulék is könnyítendő, mihelyt csökken az az évi teher, amelyet viselniök kell a többi országoknak, amelyeket az összeroskadástól megóvni akartunk.

Ezzel az állásponttal teljes harmóniában van a magyar minisztertanácsnak az a határozata, amelyet Lónyay pénzügyminiszter 1869. február 12-ikén közölt az osztrák pénzügyminiszterrel. Ebben az átiratban Lónyay kifejezte a magyar minisztertanácsnak azt az álláspontját, hogy eltekintve az 1867: XV. t.-cz. 2. §-ában Ausztriának átengedett szelvényadótól, eltekintve a tőketörlesztések által előálló és Ausztriának átengedett kamatmegtakarítástól, minden más esetben, ha az államadósságok állagában az osztrák törvényhozás, vagy kormány részéről bármely oly rendelkezés tétetnék, amely az 1867: XV. t.-czben foglalt megegyezés alapját képező arányt az állami terhek megkönnyítése által megváltoztatná, ezen könnyítés előnyeiben a magyar korona országai is részesítendőek az 1867: XV. t.-cz első szakaszában elvállalt évi járulék aránylagos leszállítása által.

Az osztrák pénzügyminiszter erre az átiratra adott válaszában hivatkozott a magyar törvényben is foglalt »további változás alá nem eső« jelzőre és tekintettel arra, hogy a tőketörlesztések által eső kamatok, valamint a szelvényadó, sorsjátékadó jövedelem Ausztriának átengedettek, kijelenti, hogy Magyarországnak a közölt fentartásban kifejezett igénye ugyan nem látszik alaposnak, egyébként azonban — ugymond — ilyen fentartás ugyis minden gyakorlati jelentőség nélkül való, mert az osztrák 1868. június hó 20-iki törvényben ki van mondva, hogy az ezen törvény által az államkötvények birtokosaira kivetett adó nem emelhető, ami által a magyar pénzügyminiszter fentartásában szemügyre vett esetleges eljárása az osztrák törvényhozásnak, teljesen kizártnak látszik.

A magyar pénzügyminiszter az osztrák pénzügyminiszter ezen kijelentését tudomásul vette és 1869. márczius hó 29-én kelt válasziratában ki is fejezte a magyar kormány nagy megnyugvását az osztrák válasz felett, amely válasz az osztrák kormánynak azt az elvét domborítja ki, hogy az osztrák birodalmi tanács a tőketörleszt-

tésnek az 1867: XV. t.-cz. 6. §-ában foglalt eseteitől eltekintve semmiféle más olyan rendelkezést nem tehet, ami az államadósság terheinek egyoldalú csökkenését involválná.

Az osztrák pénzügyminiszter ezen nyilatkozatának különös fontosságot kell tulajdonítanunk nekünk is, különös fontosságot tulajdonítok én is, mert abból, hogy a magyar kormány óvását csakis a szelvényadó felemelésére értette, világosan kifejezte azt, hogy minden egyéb pénzügyi műveletre vonatkozólag természetesnek tartja Magyarország igényét az előnyök aránylagos részéhez.

Tényleg a magyar kormánynak ezen alkalommal kifejezett álláspontja világosan tükrözteti vissza az egyedül elfogadható álláspontot. Az 1867: XV. t.-cz. 2. §-a taxative felsorolta az államadóssági kamatterhen eszközölhető azokat a könnyítéseket és előnyöket, amelyekben Magyarország nem részesedik. Ezek a könnyítések és előnyök a törlesztés útján eső kamatok, szelvényadó és a nyereségyadó.

Abból, hogy ezek a tételek itt taxative felsoroltattak, ex contrario világosan következik, hogy minden egyéb elérhető előnyben és könnyebbitésben Magyarország részesedik; részesedik pedig abban az arányban, amely a hozzájárulási összeg megállapításának kulcsát képezte.

Ez nézetem szerint az 1867: XV. t.-cz. 2. §-ának rendelkezései mellett egyedül elfogadható álláspont; mert ha Magyarország tényleg semmiféle czímen soha változás alá nem eshető évi járulékot vállalt volna el Ausztriával szemben, amely évi járulék teljesen függetlenített volna a közös államadósság minden későbbi változásaitól, akkor vajjon mi szükség lett volna kifejezetten kikötni azt, hogy a törlesztések folytán eső kamatok Ausztria javára esnek? Vajjon mi egyéb értelme lehet ennek a kikötésnek, mint az, hogy minden itt nem szabályozott teherkönnyebbülésben Magyarország pro parte részesedik?

Most még csak az a kérdés marad tisztázandó, a mely leginkább áll a két állam között folyó vita előterében, az a kérdés t. i., hogy vajjon Magyarország járuléka az 1868. unificált járadéktípus bruttó kamatlába, 5⁰/₀, szerint törlesztendő-e, avagy pedig a tőkésítésnél ezen 5⁰/₀-ból levonandó-e az a szelvényadó, a melyet Ausztria 1868-ban 16⁰/₀ erejéig behozott és a melynek segítségével saját hitelezőit önálló törvényhozási jogánál fogva egy minden forint jövedelem után 16 krt tevő tőkekamataadóval terheli meg?

e) A 16⁰/₀-os szelvényadó.

Meggyőződése az, hogy Magyarország jogszerűen követelheti, miszerint kamatjáruléka a bruttó 5⁰/₀ alapján tőkésítették, illetőleg hogy Magyarország az államadóssági hozzájárulásnak 5⁰/₀-kal való tőkésítés útján kiszámított tőkeösszeg készpénzbeni, vagy kötvényekben való visszafizetése által az Ausztriával szemben az 1867: XV. törvény-cikkben vállalt kötelezettsége alól — a domaniális kölcsön törlesztésének és kamatozásának 1912-ig való fentartásával — teljesen szabadulhat.

Ezen meggyőződésemet a következőkre alapítom:

A törvény 2. §-ában azt mondtuk ki, hogy a status adóssági kamatszelvevények és sorsjáték-nyeresemények után fizetendő adóknak is ő Felsége többi országai és királyságai javára kell esniök.

A törvénynek ez a rendelkezése, mint egy egyoldalúan vállalt kötelezettségről kiállított nyilatkozatban foglalt, a jogosultnak adott kivételes jog és kedvezmény egyedül szorosan, szó szerint magyaráz-

ható. Ez a magyarázat nem önálló magyar álláspont csupán, de elfogadták ezt a magyar álláspontot annak idején Ausztriában is, mikor még nem került kenyértörésre a dolog. Így például ezt a magyarázati szabályt Plener is kiemelte az osztrák képviselőházban 1867. december 10-én tartott beszédében:

»Der Ausgleich ist ein Pact mit Ungarn und nicht mit dritten Personen, man muss sich daher bei der Auslegung genau an den Vertrag und an den Wortlaut der bezüglichen Bestimmungen halten.«

A törvény szövege szerinti szoros magyarázat alapján a második szakasz ezen rendelkezéséből más semmi nem következethető, mint az, hogy addig, amíg Ausztria a közös államadósság szelvényeit és sorsjáték-nyereményeit megadóztatja, addig az ezen adóból folyó jövedelme, holott az tulajdonképen közös jövedelem és így a quóta szerint lenne megosztandó, egyedül Ausztriát illeti meg, vagyis Magyarország ezen a törvényhelyen ezen közös jellegű adójövedelemnek a quóta szerint őt megillető részéről Ausztria javára lemondott.

Ebből azonban azt következtetni, hogy ennek a lemondásnak az a hatálya lenne, mintha Magyarország a törvény 6. §-ában biztosított törlesztési joga érvényesítésekor a törlesztést oly tőkésítési százalék alapján eszközölhetné csak, a melynek megállapításánál a kötvények nominális kamatlábából az Ausztria által szedett szelvényadó levonandó, nemcsak azért nem lehet, mert ez a törvényben kifejezve nincs, ebbe a szorosan magyarázandó törvénybe pedig semmi olyan, a mi abban kifejezve nincs, bele nem magyarázható, hanem egyszerűen azért sem, mert ha ezt a magyarázatot elfogadnók, teljesen képtelen eredményre jutnánk.

Vagy nem lenne-e képtelen eredmény az, ha concedálnók, hogy a mikor Ausztriának teljes joga van szelvényadót tetszése szerinti kulccsal megállapítani és beszedni anélkül, hogy ebbe Magyarországnak bármi féle beleszólása volna, mégis ezen Ausztria által egyoldalúan Magyarország megkérdezése nélkül foganatosított rendszabálynak Magyarország terhére az a foganatja volna, hogy az ilykép behozott, vagy felemelt szelvényadó által és azzal egyidejűleg a magyar hozzájárulásnak tőkésítési százaléka leszállna és így Magyarország tőkeadóssága is emelkednék.

Vajjon lehetséges-e azt elképzelnünk, hogy Magyarország teljesen átengedte volna-e Ausztriának minden beleszólási joga fentartása nélkül a szelvényadó megállapításának jogát és hogy egy érdektelen harmadik személy közönyével nézte volna mint akarják az 1867-ben 7°/_o-ban fennállott szelvényadót egyesek 20°/_o-ra, majd a kormány 12°/_o-ra, végül pedig a törvényhozás 16°/_o-ra felemelni akkor, ha a szelvényadó tételének minden ilyen emelése egyúttal a Magyarország tőkeadósságának sok millióval való emelését jelentette volna? Vajjon képzelhető-e egyáltalában, hogy létezzék az az adós, még ha nem is államról, hanem magánszemélyről van szó, még ha nem is olyan államról van szó, amely minden jogi kötelezettség nélkül, méltányossági tekintetektől vállal kötelezettséget, aki ezt a kötelezettségét úgy vállalja, hogy a hitelezőjének rendelkezésre bocsát egy emeltyűt, amelynek segítségével az adósságának tőkeösszegét bármikor tetszése szerinti mértékben felemelhesse?

Magyarország bizonyos vélt ellenértékért t. i. az unificatio alkalmával nem unifikálható törlesztéses adósságok törlesztési járulécai

fedezésénél felmerülhetõ veszteségeknek Ausztria részéről való elvállalásáért — melyhez Magyarország csak egy millió forint évjárulékkal adózik — átengedte a szelvényadóból folyó jövedelmet Ausztriának.

Ennyi világos a törvényből, ezt nem is tagadja Magyarország, de ezt a törvényes kikötést úgy magyarázni, hogy a tőkésítési kulcs megállapításánál a szelvényadó 0%-a a nominális kamat százalékából levonandó, annyit jelent, mintha Magyarország nemcsak a szelvényadónak tényleg befolyó jövedelmét engedte volna át Ausztriának, hanem mintha egyúttal Magyarország ezt a szelvényadót örök időkre garantírozta volna is Ausztriának, garantírozta volna azzal a kötelezettséggel, hogy bármikor, ha járulékát tőkésíti, egyúttal az ennek folytán Ausztriára nézve esõ szelvény-jövedelemnek tőkésített összegét meg fogja Ausztriának fizetni.

Kérdezem: vajjon lehetséges-e egy ilyen fontos, ilyen nagy horderejû és nagy anyagi súlylyal bíró kikötést egyszerűen belemagyarázni a törvénybe, lehet-e abból, hogy egy tényleg fennálló jövedelemnek Magyarországot megilletõ részét Magyarország átengedte Ausztriának, egyszersmind azt is következtetni, hogy az ilyként átengedett és megállapítására nézve teljesen Ausztriától függõ jövedelmet Magyarország Ausztriának örök időre köteles legyen biztosítani?

Ennél a kérdésnél azonban felmerül az az akadály, a melyre már bevezetõleg rámutattam, hogy t. i. az államadóssági ügy rendezésére vonatkozó magyar és osztrák törvény szövegezése között lényeges eltérés mutatkozik.

1) Az osztrák „effectiv” jelzõ.

Amig ugyanis az 1867: XV. t.-cz. 6. §-a egyszerűen azt fejezi ki, hogy a hozzájárulási járulék törlesztése esetén a törlesztõ fél hozzájárulási tartozásából »a törlesztett adósságösszeg kamatainak megfelelõ összeg« levonatik, addig az osztrák 1867. évi december 24-iki törvény 6. §-a a kamatai szó előtt az »effectiv« jelzõt is magában foglalja, majd pedig a kamatjövedelem szó után zárójelekben a második szakaszra utal, tehát mintegy — bár burkoltan — jelezni óhajtja, hogy a kamatjövedelem alatt a második szakaszban Ausztria részére biztosított szelvényadó levonása után fenmaradó netto kamatot érti.

Itt most már felmerül és döntõ jelentõséggel bír az a kérdés, hogy a két törvény közül, a melyek egyik leglényegesebb pontra vonatkozólag ily mérvû eltérést mutatnak fel, melyik tekintendõ Magyarország szempontjából kötelezőnek?

Utalok mindenekelőtt arra, amit bevezetõleg már felemlítettem, hogy t. i. nézetem szerint, miután Magyarország részéről egyoldalúan elvállalt és Ausztria részéről csak tudomásul vett kötelezettségrõl van szó, miután a lekötélést a magyar törvény tartalmazza, az osztrák törvény pedig egyszerűen tudomásulvételt jelent, mindenre nézve, ami Magyarország kötelezettségeit és jogait megállapítja, egyedül a magyar szöveg lehet irányadó, mert a magyar kötelezettségeken és jogokon az a körülmény, hogy azokat miként vette Ausztria a magyar törvénnyel szemben tudomásul, teljesen irreleváns.

Ha azonban még ettõl az általános jogi szabályon alapuló észrevételtõl eltekintünk is, akkor sem lehet az iránt kétség, hogy ebben a konkrét esetben egyedül a magyar törvényhely lehet irányadó.

A két törvény megalkotásának előzménye ugyanis tudvalevõleg az volt, — mert már az 1867: XII. t.-cz. ezt az eljárást kötelezően

irta elő — hogy Magyarország Ausztriával előzetesen értekezést folytatott, a mely előleges értekezés akként történt, hogy először a két kormány jutott egymás között megegyezésre és ezt a megegyezést tárgyalta s hagyta jóvá azután a két törvényhozás által kiküldött regnicoláris küldöttség.

Már pedig a két kormány által megkötött, módosított és a magyar quóta-deputatio közös ülése elé 1867. szeptember 25-én előterjesztett egyezség 9-ik §-a szóról-szóra úgy hangzik, a mint a magyar 1867: XV. t.-cz. 6-ik §-a, nem pedig úgy, mint az osztrák törvénynek 6-ik §-a.

Igaz, ugyan, hogy az osztrák regnicolaris deputatio az ezen utóbbi napon tartott záróülésen a megegyezés 9-ik §-ához azt a megjegyzést fűzte zárónyilatkozatában: »dass unter dem, im § 9. erwähnten Zinsengenusse der getilgten Schuldverschreibungen der nach Abzug der Einkommen-Steuer erübrigende Zinsgenuss verstanden sei«, azonban a magyar quóta-deputatio erre az ő hozzájárulása nélkül keletkezett egyoldalú megjegyzésre nem reagált, így az, mint egyoldalúan tett óhajlás a kétoldalúan létrejött megegyezésen mit sem változtathat.

Nem változtathat azért sem, mert az 1867. évi törvényben előirt módosztat mellett lett volna csak a megegyezésen változás eszközölhető.

Magát a megegyezés szövegét az osztrák törvényben jelenleg foglalt szöveggé az osztrák képviselőház pénzügyi bizottsága alakította át. Erről a tervezett módosításról az osztrák pénzügyminiszter a magyar pénzügyminisztert 1867. november 28-iki átiratában értesítette azzal a megjegyzéssel, hogy ez a módosítás »zur grösseren Deutlichkeit« történt és ezzel a hozzáfűzött megjegyzéssel:

»Diese vom Ausschusse beliebten Aenderungen sind so unwesentlich, dass sie in dem zwischen den beiden Ministerien abzuschliessenden definitiven Uebereinkommen wohl ohne weitere Verhandlung berücksichtigt werden können.«

Egyuttal pedig kérte a magyar pénzügyminisztert arra, hogy ezen, valamint az átiratban foglalt többi módosítások felől véleményét és esetleges elhatározását közölje. A magyar pénzügyminiszter erre az átíratra 1867. december 1-én, majd pedig 1867. december 6-án felelt, de a 6-ik §-on eszközölt módosításra semmiféle megjegyzést nem tett, arra egyáltalán nem reagált, az osztrák pénzügyminiszternek azt a kívánságát, hogy a »lényegtelen« módosítást a végleges megegyezésben tekintetbe vegye, nem teljesítette, így tehát Magyarország az osztrák részről proponált ezen módosításhoz soha semmivel, sem kormánya, sem quóta deputatioja, sem törvényhozása által hozzá nem járult és így az tisztán egyoldalú osztrák álláspontnak tekintendő, a mely egy Magyarország részéről egyoldalúan elvállalt kötelezettség minősítésénél minden figyelmen kívül kell hogy maradjon.

Megjegyzem, hogy az 1867: XV. t.-cz. és azt megelőző egyezmény rendelkezéseinek változtatni Magyarországot kötelező hatálylyal, miután eminens törvényhozási jogról van szó, sem Magyarország kormányának, sem a kormány valamely tagjának, sem valamely küldöttségnek változtatni különben sem állott volna jogában.

Egyébiránt megjegyzendő, hogy az osztrák törvényben alkalmazott »effectiv« jelző magában véve korántsem jelenti egyedül azt, hogy az itt említett effectiv kamatozás alatt szükségképen a szelvény-

adó levonása után fenmaradó nettó kamatozás értendő, mert hiszen effectiv kamatozás alatt közhasználatban azt a kamatlábat is szokták a nominális kamatlábbal szemben érteni, amely a kamatlábnak az árfolyamhoz való viszonyításából származik; a mi pedig az akkori viszonyok között az unificált adósság árfolyamát tekintve Magyarország tőkeadósságának tetemes leszállítását eredményezné, és osztrák részről bizonyosan nem nagy ovációval fogadnák, ha mi az ő erőszakolt álláspontukkal szemben ezen most említett álláspontra helyezkednénk.

De ettől eltekintve, megjegyzendő, hogy az »effectiv« megjelölés a szelvényadóval csökkentett nominális kamatlábra egyáltalán nem illik rá, mert hiszen éppen osztrák részről úgy az 1867: XV. t.-cz. osztrák képviselőházi tárgyalásánál, mint az 1868-iki szelvényadójavaslat tárgyalásánál ismételten hangsúlyozták, hogy a 16⁰/o-os szelvényadó nem kamatreductió, nem kényszerconversió, hanem valóságos megadóztatás, amely azért szükséges, hogy az állami kötvények tulajdonosait, a kik pedig a többi súlyosan megadóztatott polgárokkal szemben csak aránylag csekély adótehernek voltak alávetve, belevonják az arányos megadóztatásba.

Hogy pedig mást ne említsünk, maga az osztrák regnicolaris deputatio is 1867. október 5-én kelt zárójelentésében így minősítette a szelvényadót: »Um aber in dem Falle, als sich die Notwendigkeit hiezu ergeben sollte, auch die Staatsgläubiger in einem höheren Masse als bisher zur Tragung der Staatslasten heranziehen zu können, hat die Deputation in ihrer Erklärung dem Reichsrathe das Recht gewährt, die Höhe der Couponsteuer selbstständig feststellen zu können.« Ha pedig ez a 16⁰/o szelvényadó valóságos megadóztatás volt, a mint ezt maguk az osztrákok vallották, akkor ezen adó levonásával effectiv kamatlábat construálni jogosan nem lehet.

Fölmerült több ízben az a nézet is, hogy a magyar járulék capitalisatiójának úgy kellene történnie, hogy az 5⁰/o-os nominális kamatlábból ugyan az 1868-ban behozott 16⁰/o szelvényadó nem vonandó le, ellenben levonandó a 7⁰/o-os szelvényadó, amely már 1867-ben tényleg fennállott. A kik ezt az álláspontot foglalják el (Pólya, Kvassay, stb.), azzal argumentálnak, hogy már Magyarország fix járulékának kiszámításakor, miként ez az erre vonatkozó hiteles forrásból, Weninger: »Politikai számtan«-ából kitűnik, az államadóssági összteherből a 7⁰/o jövedelmi adó levonatott és csak a fenmaradó rész osztatott meg a quótakulcs arányában.

A 7⁰/o-os szelvény-adó.

Ez az álláspont azonban nézetem szerint szintén nem állhat meg; nem állhat meg pedig abból az okból, mert a számítások, amelyek a meg egyezésnek alapját képezték, a számítás végső eredményének az 1867: XV. t.-c.-be való felvétele által teljesen consumálva lettek és így, amiként Magyarországnak nem állhat jogában ma utólag difficultálni az Ausztria terhére elvállalt praecipuumnak 25 millióban történt elválalását, holott ez a praecipuum a mi számításunk szerint 30 milliót is jóval kellett volna, hogy meghaladjon, azonkép az osztrák részt sem illeti meg az a jog, hogy a fix járadék megállapítását megelőző számításokra visszanyuljon és az ezen számításokkor levonásba hozott szelvényadó tőkésített összegét tőlünk követelje, hogy az akkor 25 millióban megállapított praecipuum most évtizedekkel később ismét leszállíttassék.

De nincs joga Ausztriának a nominális kamatlábból ezt a 7°/o jövedelmi adót levonni azért sem, mert ez az adóbevétel 1867-ben a quóta megállapításánál is figyelmen kívül hagyatott, holott, ha az az osztrák adóbevételekhez hozzá számíttatott volna, az osztrák részre megállapított 70°/o quótát emelte volna fel. Minthogy tehát ez a 7°/o szelvényadó egyenlőkép maradt figyelmen kívül Magyarország javára az államadóssági járulék, Ausztria javára pedig a quóta megállapításánál, ezt a compromissumszerű megegyezést ma Magyarország rovására perturbálni nem lehet.

Fejtegetéseimet tehát abban összegezem, hogy meggyőződéseim szerint Magyarországnak joga van Ausztriától azt követelni, miszerint a közös államadóssági tőkének azt a részét, a mely Magyarország hozzájárulása tőkésített összegének megfelel, egy magyar részről esz-közlendő átalakítás vagy conversió számára tartsa fenn, viszont pedig a tőkésítés kulcsául Magyarország 5°/o-nál alacsonyabb kamatlábat nem köteles acceptálni.

A méltányosság kérdése.

A tisztán jogi szemponttól eltekintve azonban még befejezőleg arra is rá kívánok mutatni, hogy az osztrák álláspont mellett a jogi szempontoktól eltekintve még csak méltányossági okok sem hozhatók fel. E részben következőkre utalok rá:

1. A mikor az államadósságok kezelésével Ausztria egyoldalúlag bízott meg, ezzel egyuttal tetemes anyagi előnyt szerzett olyképen, hogy az unificatio alkalmával az eltévedt, megsemmisült, vagy elveszett, szóval becserélés végett be nem mutatott címletek útján 13·4 millió frt nyereséget ért el.

2. Az által, hogy az első egyezménynyel szemben, amelytől Magyarország csak Ausztria iránt való bizalmatlanságból tért el, a második egyezményben az unificatióból származó összes előnyök Ausztriának biztosítottak, Ausztria óriási anyagi előnyöket élvezett. Lónyay a »Bankügy«-ben kiszámítja, hogy 1867. végével Ausztria terhelése a közös államadósság kamatai és törlesztése fejében levonva az akkor fennálló jövedelmi adót 138·4 millió volt. Az unificatio keresztülvitele és a szelvényadó behozatala folytán pedig 1873. végével az unificált államadósságokból származó összes megterhelhetése 77 millióra szállt le. Joggal utal rá Lónyay, hogy az esetben, ha Magyarország az első egyezmény mellett marad meg, a melytől, ismétlem, csak Ausztria iránt való bizalmatlanságból tért le, akkor az unificatio keresztülvitele után a 25 millió praecipuum levonásával és a quótaszerű kulcs alkalmazásával a fent irt 77 millióból Magyarországra csak 26·6 millió forint járulék jutott volna, tehát évi 8 millió forinttal fizettünk volna kevesebbet, mint tényleg fizetünk. De jogosan utal ezen számokból Lónyay arra is, hogy tényleg az unificatio és a 16°/o-os szelvényadó behozatala által Ausztria rögtön visszaszerezte magának az elvállalt 25 millió praecipuumot teljes összegében, noha a magyar ministerium csakis ezen praecipuum fejében állott rá a quótának alapos számításokra fektetett 28°/o-os arányáról 30°/o-ra való felemelésére.

3. Magyarország az első egyezménytől éppen azért tért el, nehogy az Ausztria által már 1867-ben az államhitelezők ellen tervbe vett erőszakos rendszabályok Magyarország államhiteletét is compromittálják és ennek daczára az 1868-ik évi szelvényadó törvényjavaslat tárgyalásánál Ausztria állandóan Magyarországot tolta indokul előtérbe, mint olyant, a mely nem vállalta a közös államadósságok

járlékterhéből azt a részt, a mely megillette volna és így szükségessé tette Ausztria részéről a terhek erőszakos könnyítését.

4. Daczára annak, hogy az 1867: XV. t.-cz. szerint Magyarország hozzájárulási aránya az összes közös jellegű államadósságok terhe fejében történt s daczára annak, hogy az egyezmény szerint lezárt államadóssági főkönyvekben a 80 millió forintos bankadósság is benne foglaltatott, a vegyes bizottság által készített összeírásban Ausztria utóbb mégis a 80 millió forintos bankadóssághoz való hozzájárulás czímén újabb terhet rótt Magyarországra, a melyet az 1867: XV. t.-cz.-ben kötelezett járulékon fölül mai napig is viselünk.

Kitűnik ebből, hogy még méltányossági okok is szólanak a mellett, miszerint Magyarország a fent kifejtett jogi állásponthoz szigorúan ragaszkodik.

Barta Ödön.

Uj törvényjavaslatunk a szövetkezetekről.

Az Alliance Coopérative Internationale, a szövetkezetek nemzetközi szövetsége idei, fennállása óta hatodik kongresszusát szeptember havában Budapesten tartá meg. Az Alliance ma a 40-es évekbeli nagy angol szövetkezet elveinek legtekintélyesebb letéteményese. Hazánk bőkezűen fogadja a vendégeket. Társadalmunk szövetkezeti életünk eddigi fejlődésében igen tarka és nagyon tanulságos, bizonyos tekintetben retrospectiv képet nyújt a nyugatiaknak. Igazságügyi kormányunk pedig a még 10 év előtt készült szövetkezeti törvényjavaslatot dolgoztatta át újra ugyancsak az akkori tudós és nagynevű előadóval, a kinek ily feladatra elméleti szempontból való rátermettségét csak öregbitette azóta az, hogy hosszabb ideig közvetlenül vett részt hazánk kereskedelmi politikájának irányításában. E nagyértékű javaslat¹⁾ mellett Magyarország még mást is beakart mutatni a kongresszusnak. Tudtunkkal tervbe volt véve a hazánkban létező szövetkezetek nagy összefoglaló statisztikájának egybeállítása is. Ez a statisztikai munkálat azonban, a melynek céljából pedig előkészítő értekezletek is tartattak már az orsz. közp. statisztikai hivatalban, elmaradt. Kár. Elkészültével különösen a fogyasztási szövetkezeteknek mind erősebben előtérbe nyomuló kérdései körül végre mellőzhetők volna a sötétben való tapogatódzást. A nagy alapvető statisztikai munkálat lekerülvén a napirendről, elmaradtak olyan idevágó dolgozatok is, a melyek statisztikán sarkalva, szintén a kongresszus idején kerültek volna bemutatóra. Egy ilyen, tárgyánál és eszközeinél fogva nem érdektelen munkálatról megemlékezem. A kereskedelemügyi m. kir. ministerium még évekkel ezelőtt, a mikor a fogyasztási szövetkezetek túltengésének kérdése már nálunk is felszínre került, a kereskedelmi és iparkamarák által a területükön

¹⁾ *Törvényjavaslat a szövetkezetekről.* Ujonnán átdolgozott előadói tervezet indokolással. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából készítette dr. Nagy Ferencz. Budapest, Grill, 1904. Idevágó kiadmányok még: *Szövetkezeti törvényhozásunk reformja.* Kiadja a Magyar Gazdaszövetség. Budapest. Kilián, 1903. *Kérdések és vélemények szövetkezeti törvényhozásunk reformjáról.* Kiadja a Magyar gazdaszövetség. Budapest, Stephaneum 1903.

létező fogyasztási szövetkezetek monografikus leírását állíttatta össze. A kamarákhoz szétküldött kérdőpontok úgy voltak megszerkesztve, hogy a kamarák könnyen adhattak egyöntetű, tehát további feldolgozásra föltöbb alkalmas és a mint a beérkezett válaszok mutatták: meglepően tárgyilagos feleleteket. A napi-, valamint a szaksajtó annak idején elismeréssel üdvözölte a kereskedelmi kormány ezen adatgyűjtő kezdeményezését. A kereskedelmi kormány egy szakembert fel is szólított a kamarák útján összegyűjtött e nyersanyag további használatát engedő feldolgozására. A statisztikai hivatal által tervbe vett statisztika nélkül azonban e munkára az anyag természeténél fogva az illető nem vállalkozhatott. Az azóta is kétségtelenül bővülő anyag feldolgozva az ellenőrző statisztika elkészültével később is igen jó szolgálatokat fog tenni hazánkban a fogyasztási szövetkezetek állásának megvilágítására.

Az említett két statisztikai munkát szolgáltatta volna azonban már most is egyfelől a legjobb támasztékot az új szövetkezeti törvényjavaslat elkészítéséhez, másfelől a legtárgyilagosabb nézőpontot a javaslat bírálatához. A mint a javaslat egyik-másik életbevágó intézkedése ezek nélkül csak általános benyomásoknak lehet a visszatükrözője, úgy a bírálatot is tárgyilagos és a részletekre is kiterjedő számadatok híján szinte jóformán csak a szövetkezetek, különösen pl. a fogyasztási szövetkezetek iránti rokonvagy ellenszenv fogja irányítani. Találókép példát erre a Magyar gazdaszövetkezetnek már előttünk fekvő *Kérdések és vélemények szövetkezeti törvényhozásunk reformjáról* cz. kiadmányánál keresve sem találhatnánk.

A szövetkezetek kérdése világszerte, de különösen nálunk olyan okok folytán, a melyekről alább még lesz szó, azon vitapontok közé tartozik, a melyek az értelem mellett nagyon könnyen megreagtetik a szív húrjait is. A tárgyilagos támpontok hiánya mellett, ez egy újabb oka annak, hogy a bírálatok e kérdések körül csak mint a sympathia vagy az antipathia nyilatkozatai tekintendők s éppen ezért sok értékük sincs. Ha daczára ennek az elrettentő ténynek, a következőkben mégis hozzászólunk dr. Nagy Ferencz már 1894-ben nagy elismerést aratott javaslatának újabban átdolgozott tervezetéhez, ez csak azért történik, mert a legutóbbi években hosszabb időn keresztül a pártérdekektől teljesen menten, tárgyilagosságot kívánó és ahhoz szoktató állásban volt alkalmunk hazánk szövetkezeti ügyének fejlődését mintegy madártávlatból figyelemmel kísérni s azt a külföldével összehasonlítani. Alkalmunk volt ezenkívül alaposan áttanulmányozni azt az elől említett, a kereskedelmi és iparkamarák által összegyűjtött, de még közzé nem tett anyagot, a mely nézetünk szerint eddigelé minden hazai hivatalos vagy magán adatgyűjtés között a legmélyebb belepillantást enged éppen hazánk fogyasztási szövetkezeteinek életébe, a melyeknek miként való szabályozása, a mint ezt az olvasó tüstént látni fogja, Nagy Ferencz javaslatában a legnevezetesebb ütközőpontok egyikét fogja alkotni a különböző érdekellentétek között.

Nagy Ferencz javaslata már 1894-iki szövegezésében is igen mélyre ható reformokat tartalmazott hazai szövetkezeti ügyünk addigi szabályozásával, a kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseivel szemben. A cégjegyzékbíróság kiküldöttének

constitutív jelenléte a szövetkezet megalakulásánál, a czégjegyzékbírói hatáskörnek a kir. törvényszékektől a járásbiróságokra való átruházása oly gyökeres administratív reformok már e javaslatban is, a melyek csak kiegészítik a tervezetnek egyéb, különösen a hitel-szövetkezetek túltengését megakadályozni hivatott fontos rendelkezéseit. Ez a reformjavaslat azonban nem lett törvénytörvényé jórészt a javaslaton kívül fekvő okoknál fogva. Időközben előtérbe nyomult egy, a kisközgazdasági és iparososztály hitelszükségletének céljait szolgáló intézmény eszméje. A szövetkezeti törvényjavaslat codificátora megalkotta »a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről« szóló törvényjavaslati munkáját, mely az Országos Központi Hitelszövetkezetet híván életre, 1898. évi XXII. gyanánt került törvénytárunkba. A mennyire megfelelt ez a törvény a hozzáfűzött várakozásoknak, éppen annyira terelte el a figyelmet a tulajdonképeni szövetkezeti eszmének szövetkezeti életünkbe való beültetésétől. Ezt leginkább a fogyasztási szövetkezetek megfelelő szabályozásával lehetett volna elérni. De mintha törvényhozásunk egyidőre eleget vélt volna tenni a szövetkezeti élet szabályozásának az 1898 : XXIII. t.-cz. megalkotásával, a fogyasztási szövetkezeteket, ezek mindjobban növekvő kötelekeit (Hangya, 1898.; Keresztény szövetkezetek központja, 1898.) a kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekre vonatkozó igen laza és kétségtelenül elégtelen szabályozása alatt hagyta. Hogy azonban a kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekre vonatkozó rendelkezései a tulajdonképeni hitelszövetkezetekre nézve sem voltak az egészséges irányú fejlődés igényeinek megfelelőek, azt éppen az 1898 : XXIII. óta mindjobban felburjánzó korona-, fillér- stb. szövetkezetek mutatták. A szövetkezeti mozgalomnak magasra, nem egy esetben a rendes mederből kicsapó hullámai, a hitelszövetkezeteket nyakra-főre alapító, sokszor kétes elemek üzelmek, a kereskedők, különösen a kiskereskedő osztály feljajdulásai a fogyasztási szövetkezetek versenye ellen és pedig teljesen a Németországban lezajlott mozgalom mintájára (»Lage des Kleinhandels in Deutschland«) újra a szövetkezetek szabályozása felé terelte a köz figyelmet. Maguk a magyar szövetkezeti mozgalom legtekintélyesebb vezetői (Magyar Gazdaszövetség, stb.) igyekeztek a reformtörekvéseknek minél előbb utat nyitni, hogy a szövetkezeti ügy új szabályozásával a maguk helyzetét megerősítsék s a szövetkezeti életet a nem oda való elemektől megtisztítsák. Ily célból kelt a Magyar Gazdaszövetségnek »Szövetkezeti törvényhozásunk reformja« cz. kiadványa, mely Nagy Ferencz 1894. évi javaslatát fogadja el az óhajtott reform kiinduló pontjául. Nagy Ferencz szintén kormány-megbízásból készült javaslatát átdolgozott alakjában nemrég tette közzé, mely javaslat az 1894. évi munkálat lényeges reformpontjain kívül a fogyasztási szövetkezetekre vonatkozólag tartalmaz nálunk újítás számba menő s az újabb reformmunkálatokat megindító, de legalább is sürgető Gazdaszövetség által talán nem is várt új javaslatokat.

Nem áll módunkban e helyütt a nagyjelentőségű és codificationalis munkálataink között kétségtelenül első rangú helyet elfoglaló javaslat minden fontosabb intézkedését behatóan méltatni, illetve célszerűségére nézve alaposan megvizsgálni. Csak röviden jelezzük, hogy nézetünk szerint pl. a javaslatnak a czégjegyzékbírói hatáskörre vonatkozó intézkedése nem fogja az óhajtott nagyobb ellenőrzést minden esetben biztosítani. Aggályunkat eddigi czégjegyzékbírói-

gaink ellenőrző működéséből meritjük. Mig viszont nagy örömmel látjuk a 72. §-ban az illetékes kereskedelmi és iparkamarának a szövetkezet számadásainak ellenőrzésébe való, igaz hogy csak közvetett, bevonását. Ha államosított kamaráink volnának, ezt a kérdést is gyökerebben lehetne megoldani. A cégjegyzékbíróság kiküldöttjének constitutív jelenlétét pl. a szövetkezet megalakulásánál a képzelhető leghatályosabb ellenőrző módozat gyanánt elismertük már az 1894. évi javaslatban. Csak attól tartottunk, hogy a szövetkezeti eszmének az a csekély töredéke, a mely a mi szövetkezeti életünkben erősen kutatva ugyan, de megtalálható, ezzel veszendőbe megy. A szövetkezeti elv természete éppen olyan, hogy törvényes szabályozást megtűr, de állandó administratív beavatkozást már nem. Szívesen üdvözljük codificatorunkat abból az alkalomból, hogy a szövetkezeti elv természetével meg nem férő ezt a rendelkezést, melyre példát az 1884. évi német részvénytársaságok törvényében talált, újabb javaslatából kihagyta. Persze ezzel veszendőbe ment az a biztosíték is, mely a kifogásolt rendelkezésben különben rejlett. Az így keletkezett hiányt az új javaslat 3. §-ának 2. bekezdésével igyekszik pótolni, mely kézzelfoghatóbb személyi garantiákhoz köti a szövetkezet alapíthatását a régi javaslat tág értelmezést engedő követelménye helyett.

Kétségtelen, hogy kereskedelmi társasági jogunk mai rendszere mellett a szövetkezet ellenőrzése csak bíróság feladata lehet. A bíróságok között a hatáskörnek miként való megosztása olyannyira igazságügyi administratív kérdés, hogy e tekintetben az előttünk fekvő javaslat codicatorának, e téren is kétségtelenül egyik kiváló szakemberünknek, újat e sorok írója nem mondhat.

Nem ilyen alaki, de anyagi jogszabályok a szövetkezeti jog terén azok a rendelkezések, a melyek az üzletrészek nagyságát, számát (21—23. §§.), az osztalékfizetés módját (23—24. §§.), a szövetkezeti tagok felelősségét a szövetkezet kötelezettségeiért (26—28. §§.), a szavazati jog gyakorlásának módját (42. §.) állapítják meg. Az utóbbi szakasz, mely szigorúan korlátozza az egy tag által leadható szavazatok számát, elvileg közelebb fogja hozhatni szövetkezeti életünket a szövetkezet valódi eszméjéhez. Bár nem föltétlenül, de legalább mint vezérlő főelvét kimondja a javaslat, hogy a közgyűlésen minden tagnak egy szavazata van. Ezzel a részvénytársasági formától, a melyhez bizony ma szövetkezeteink nagyon közel állanak, jobban eltávolodnánk. Érdekes, hogy a Magyar Gazdaszövetség által szétküldött bíráló kérdőívekre is e pontra vonatkozólag nagyrészt hasonló szellemű válasz érkezett be. Még érdekesebb, de egyúttal természetes is, hogy a leginkább részvénytársasági formákat feltüntető szövetkezeteink (pl. az Orsz. Közp. Hitelszövetkezet) vezetősége ezen felfogás ellen állást foglalt. Az előbb említett többi szakaszban a javaslat nem hódol ily kifejezetten a szövetkezeti elvnek. Tehát pl. megengedi a többszörös üzletrészt egy tag birtokában. Ha csak azt nem tekintjük e szakaszokban a szövetkezeti elvnek való hódolás gyanánt, hogy lehetőleg tág teret iparkodnak engedni az említett kérdések majd mindegyikében a szövetkezeteknek, az alapszabályokra bízván pl. a felelősség módjának megállapítását. Ezzel a javaslat nem tereli szövetkezeti életünket kényszerítőleg a szövetkezeti eszme felé, de legalább módot nyújt arra, hogy társadalmunk maga válaszssa az e felé vezető utat. Eddigi szövetkezeti életünket tekintve alig-alig van kilátásunk arra, hogy

ez az örvendetes irányú fejlődés kényszerítő szó nélkül bekövetkezzék.

Az új javaslat egy főntebb már említett eltéréstől eltekintve jóformán úgy szabályozza az igazgatóság és a felügyelő bizottság feladat- és hatáskörét, mint az 1894. évi tervezet. A mi változtatás esett a régi szövegen (50., 58., 68., 72., 73. §-ok), az mind az ügyvitel pontosságának biztosítása és az ellenőrzés határozottabbá tétele céljából történt.

Sokkal jobban érdekel bennünket az új javaslatnak az a része, a mely a szövetkezetek ügyviteléről szólva a hitel-, de különösen a fogyasztási szövetkezetek üzletkörét szabja meg az 1894. évi javaslattól lényegesen eltérő terjedelemben. Úgy hiszszük nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a két évi időközben készült javaslat e különbségének oka abban a pályában rejlik, a melyet a javaslatok készítője ez alatt az idő alatt bejárt. A kereskedelemügyi ministerium államtitkára nap-nap után közlőrl látta a szövetkezetek és a kereskedők küzdelmét, mérlegelhetette érdekeiket, érveiket, igazukat.

»Ügyvitel« címmel egy új (hatodik) fejezet került a javaslatba, a mely a régi javaslat 3. §-a helyett két szakaszban (75—81. §§.) szabályozza a szövetkezetek üzletkörét. Már fentebb is láttuk, hogy a javaslat szerzője a szövetkezeti élet szabad mozgását az által igyekszik lehetőleg megóvni, hogy a fontosabb kérdésekben a szövetkezetnek miként való berendezését az alapszabályoktól teszi függővé. Ha valaki hazai viszonyainkat nem ismeri, a javaslatnak gyengéje gyanánt fog ez az eljárás előtte az első pillanatra föltűnni. Mi tényleg úgy látjuk, hogy itt a szerző a lehetőséggel számolt. Kereskedelmi törvényünk a szövetkezeti életet nálunk nagyon is szabadjára engedte. Ebből az állapotból egyszerre a szigorú megkötöttségbe átmenni nem volna indokolt. Tényleg ez idő szerint legjobb, a mit szövetkezeti törvénykezésünk tehet, hogy csak megmutatja társadalmunknak az irányt, a mely a szövetkezeti eszme felé vezet, rábizván, hogy maga válaszsza meg azt az időpontot, a mikor teljes odaadással tud ennek az eszmének szolgálatába szegődni. Ebben leljük a magyarázatát annak, hogy a javaslat szerzője az alapszabályokra bizza annak a megállapítását is, hogy vajjon a szövetkezet ki akarja-e üzletkörét a nem tagokra is terjeszteni vagy sem. Részben okul szolgált talán erre az eljárásra az a Nagy Ferencznél predomináló gondolat, a melynek megnyilatkozását a javaslatban már fentebb is lépten-nyomon láttuk, hogy a szerző a szövetkezeti eszméhez hozzátartozónak gondolja a lehető nagy szabadságot, a mely már az alapszabályok megalkotásánál is lehetőleg tág kezdet ad a szövetkezetnek.

Új szövetkezeti törvényjavaslatunkba tehát mint fő elv van beállítva, hogy a szövetkezetek üzletüket nem tagokra is kiterjeszthetik. Ezzel a javaslat szerzője magáévá teszi azt az érvelést, a melyet az indokolás is kifejezetten elfogad, hogy »a szövetkezet nem kevésbé mozditja elő a tagok érdekeit, ha melleleg nem tagokkal is köt ügyleteket, sőt gyakran a nem tagokkal való ügyletkötés teszi egyáltalán lehetségessé a szövetkezeti cél elérését.« Sokan lesznek, a kik a javaslatnak ezt a rendelkezését gyakorlati szempontból támadni fogják, bár e támadások élet kétségtelenül enyhíteni fogja a javaslat 75. §-ának második bekezdése. Mi e pontnál pusztán a szövetkezeti elv szempontjából sajnáljuk, hogy új javaslatunknak a szövetkezeti

üzletkörre vonatkozó rendelkezései ezzel a kijelentéssel kezdődnek. Inkább a kivételeket statuáltuk volna szabály gyanánt s a szabályt kivételeknek. Végeredményben ez egyre ment volna; de a fejlődés általunk óhajtott irányát jobban jelölte volna ez az eljárás. Az indokolás vonatkozó és említett szakaszát még kevésbé tesszük magunkévá. Az olyan társulást, a melynél a társulás célja nagyrészt, vagy egyáltalán nem tagokkal történő üzletkötés által érhető csak el — nem értjük, itt természetesen az olyan ügyletkötést, a minő pl. a fogyasztási szövetkezetnél az árubeszerzés — semmi esetre sem tartjuk szövetkezetnek. Semmi esetre sem volnánk hajlandók az ilyennek a szövetkezeti társulási forma kedvezményeit megadni. Ismer a kereskedelmi jog a szövetkezetin kívül más társasági alakulatokat is, a melyeket az ilyen célú és feltételekhez kötött társulás felhasználhat. Indokoljuk álláspontunkat. Nagy Ferencz s vele a mi kereskedelmi törvényünk, mondhatnám, hivatalos magyarázata, nemkülönben a német 1858. és az 1871-iki törvények szelleme úgy látják, hogy a tagok érdekeinek előmozdítása forog fenn akkor is, ha a szövetkezet nem tagokkal köt ügyleteket, s így szentesítik a nem tagokkal való ügyletkötést. Feledik, hogy ezzel a szövetkezet kritériumává a tagok érdekeinek előmozdítását tették, holott az minden kereskedelmi társulásnak a közös jellemvonása. A szövetkezet specificuma éppen a kölcsönösség, a mutualitás, a mely a szövetkezet definitiójába kereskedelmi törvényünkben is belekerült és az előttünk fekvő javaslatból sem maradhatott ki. Ezt az elvet kell a szabályozásnak nemcsak a meghatározásokban, hanem a dolog érdemében is megvalósítani. Az persze még kérdés, hogy ez az elv mereven keresztülvihető-e a részletekben is. A mi szövetkezeti életünk, de a külföldi szövetkezeti törvényhozás is a mellett bizonyít, hogy a szabályozás engedményeket kell, hogy tegyen a szövetkezeti alakban társulók egoismusának, hogy a szabályok a szövetkezetek működésének olyan kört biztosítsanak, a melyen belül a szövetkezők a maguk egyéni érdekeiket lehetőleg kielégíthetik. De viszont éppen a külföldi törvényhozás (angol, német) fejlődése bizonyít a mellett, hogy az ideál irányában való haladást hirdetni nem képtelenség.

A szövetkezetek üzletköréről rendelkező szakasz most tárgyalt főszabálya mellett második bekezdésében mint kivételt állapítja meg azt a nem kevésbé fontos szabályt, hogy a hitel- és a fogyasztási szövetkezetek általában véve üzletüket nem tagokra ki nem terjeszthetik. A javaslat indokolása itt nagyon helyesen mondja, hogy a szövetkezeteknél ezt a rendelkezést »indokolja az a körülmény, hogy az üzletkiterjesztés korlátlan szabadsága nálunk oda vezetett, hogy a hitelszövetkezetek gyakran közönséges bankok, illetve takarékpénztárak jellegét öltötték, melyeknél az a cél, hogy a tagok minél olcsóbb hitelben részesüljenek, teljesen háttérbe szorult azon törekvés előtt, hogy az üzletrésztulajdonosok minél nagyobb osztalékot kapjanak«. Daczára ennek az indokolásnak a javaslat kifejezetten mégis megengedi, hogy a szövetkezetek takarékbetéteket nem tagoktól is elfogadjanak (76. §.) s ezzel a szövetkezeti formájú takarékpénztáraknak ismét utat enged. Itt a javaslat a takarékpénztárak reformjának égető kérdésével érintkezik. Hogy tehát a javaslatnak ez az intézkedése mennyiben fog a jövőben üdvös eredményeket létrehozni, az az említett másik kérdés sikeres megoldásától függ. Hogy

a szövetkezet hitelt nem tagoktól is vehet igénybe, az éppen olyan természetes, mint hogy a fogyasztási szövetkezet is vásárolhat s ezen a révén szintén vehet igénybe hitelt nem tagoktól is. Sok vitára fog alkalmat adni a javaslatnak az a rendelkezése, a melyet nagyon indokoltnak és minden esetre fentartandónak vélünk, hogy a szövetkezet tőzsdei határidőügyleteket egyáltalán nem köthet.

Kormányunk 1904. évi költségvetését ismert politikai okok miatt az országgyűlés nagyon rohamosan tárgyalta le. Az igazságügyi tárcza költségvetése kapcsán ellenzéki részről mégis szóvá tették az előttünk fekvő javaslatot, a melynek különösen most említett rendelkezést tette kifogásoló kritika tárgyává Simonyi-Semadam Sándor (a képviselőház 1904. aug. 3-án tartott 480-ik országos ülésében). Szerintünk magából a javaslatból, de még inkább az indokolásból az világlik ki, hogy a javaslatban nincs benn az, a mit ez a kritika benne elítél. De tovább megyünk és ki kell mondanunk, hogy abban sem látunk különösebb veszélyt a gazdaszövetkezetekre, a melyeket a bíráló említ, ha ez a rendelkezés a javaslatba belemagyaráztatnák is. Csak egy esetben tévedünk ezzel a kijelentésünkkel, ha t. i. tényleg létérdeke a gazdaszövetkezeteknek, hogy tőzsdei határidőüzleteket kössenek. Ebben az esetben aztán annak a nem mindennapi látványnak leszünk majd tanui, hogy a mezőgazdasági érdekeltség, az úgynevezett »agrár« irányzat fog a határidőüzlet jogosultsága mellett lándzsát törni. Nem tartozik ugyan tárgyunkhoz, de megemlítjük, hogy a javaslatnak nem csekély érdeme lesz, ha ilyen beismerésre készíti a »merkantil«-törekvéseket feltétlenül ostromozó gazdaközönségünket.

A fogyasztási szövetkezetek nagy kiterjedtségénél fogva a javaslatnak gyakorlatilag legfontosabb rendelkezései azok, melyek a fogyasztási szövetkezetek üzletkörére vonatkoznak. A 75. §. értelmében, mint láttuk (alább említendő kivételes esetektől eltekintve), a fogyasztási szövetkezet csak tagjainak adhat el. Kereskedelmi köreinkben rég érzett bajnak van hivatva gátat vetni, régi óhajnak van hivatva eleget tenni ez a rendelkezés.

Nálunk is, de a külföldön is sokat vitatott kérdést juttat ezzel a rendelkezéssel a javaslat nézetünk szerint helyes módon dülőre. A szövetkezetek általános célján belül — ez, mint tudjuk, abban áll, hogy a tagok gazdasági érdeke a kölcsönösség alapján mozdíttassék elő — a fogyasztási szövetkezetek specialis célja az, hogy a tagok olcsóbban szerezzék be mindennapi szükségleteiket. Nem-tagoknak ezen olcsóbb beszerzés kedvezményéhez éppen úgy nincs joguk, mint a hogy nincs a szövetkezeti üzletrész tulajdonosának ahhoz joga, hogy a tágabb körű eladás folytán üzletrésze (ily eseteknél, sajnos, rendszeren »üzletrészei«) után nagyobb osztalékot kapjon. Így lesz a fogyasztási szövetkezetekből nagyszámu üzletrészszel bíró tökepénzes tagoknak a szövetkezetek előjogaival élő részvénytársasága. Nem mondunk vele semmi újat, ha azt állítjuk, hogy hazánkban a fogyasztási szövetkezeteknek ma nem egy helyütt ez a tipikus formája. Tudunk egyes nagy vállalatok munkásainak fogyasztási szövetkezeteiről, a melyeknek, mikor azoknak ügyeibe bepillantást nyertünk, árútárai tömve voltak olyan jószágokkal, melyeket azok a munkások, a melyeknek érdekében a szövetkezet alakított, egyáltalán nem használhatnak, mert életmódjukat messze meghaladják s a melyeknél százszámra voltak az üzletrészek olyanoknak a kezei-

ben, a kik egyáltalán nem voltak a munkások soraiból valók. Tudunkkal ezek a jelenségek még most sem tartoznak a múltba. Éppen azért emlékezünk meg róluk. Az ilyen alakulások nem felelnek meg a szövetkezetek céljainak, a szövetkezet eszméjének. Az ilyen fejlemények ellen joggal panaszkodik a kereskedelem.

A másik fontos érv ugyanis, mely a javaslat szóban forgó rendelkezése mellett szól, a kereskedelem érdeke. A javaslat indokolása szerint is »a kiskereskedői osztály a fogyasztási szövetkezetek ily versenye folytán tönkre megy, a mi már magasabb állami érdekebe is ütközik«. Hallottunk olyan okoskodást is, hogy hát menjen tönkre az az osztály, ha csak a forgalmat drágítja meg, ha fölösleges voltát éppen a fogyasztási szövetkezetek útján való olcsóbb beszerzés bizonyítja be. Sajátos társadalmi viszonyainknál fogva ebbe az érvelésbe társadalmi, felekezeti, faji törekvések is vegyülnek bele, a mint ez a szomorú tény mindenki előtt eléggé ismeretes. Az érvelésnek ez a mellékszöngéje visszautasításra sem szorul. De az érv maga eléggé komolynak látszik. Ha valakinek a foglalkozása csakugyan fölöslegesen drágítja meg az életet s e foglalkozás nélkül az élet olcsóbb, úgy csakugyan fölösleges ez a foglalkozás, fölösleges az az osztály, mely ezt a foglalkozást űzi. Mert tényleg előfordulhatnak valamely társadalomban fölösleges foglalkozást folytató osztályok. Ezeket a mai hatalmas állam eltörölheti. Példát is mondhatok erre. Hazánkban még csak egy pár év előtt is a vidéki nagyobb városokban a magán kézizálogüzletek 36⁰/o-os kamatot szedtek a kölcsön után, ha a zálogtárgy ruhanemű és egyéb ily ingóság volt. Ez a hallatlan kamat a reformot sürgette. A kamatleszállítás megtörtént. De bebizonyult, hogy e kis zálogüzletek üzemi kiadásai oly nagyok, hogy kisebb kamat szedése mellett nem tudnak fennállani. Daczára ennek a régibb, nagyobb kamatláb nem állíttatott vissza; a kézi zálogüzlet tulajdonosok más foglalkozás után néztek, mert a községi, sőt a pénzintézeti zálogházak olcsóbb kamatok mellett folytathatták ugyanazt az üzletet. A magánzálogházak osztálya tehát állami intézkedés folytán lassan eltűnik. De vajjon ilyen eltüntethető és eltünttetendő osztály-e a magyar kereskedői osztály? Ezt a fogyasztási szövetkezetek leglelkesebb barátja sem fogja állítani. Ez az a fontos állami érdek, a melyről indokolásában Nagy Ferencz beszél. A kiskereskedői osztály azonban nemcsak mint társadalmi réteg nem fölösleges, hanem drágábbá, vagy mint mások állítják, rosszabbá sem teszi a fogyasztást. Ezt egy nagy németországi ankét, a melyet szintén a fogyasztási szövetkezetek dolgában tartottak, Németországra nézve beigazolta. Valószínűleg nálunk sem áll másként a dolog.

A tervezet tilalma mellett szól végül a külföldi fejlődés és pedig egyaránt a külföldi szövetkezeti élet és a szövetkezeti törvényhozás fejlődése. Anglia a szövetkezeti mozgalom bölcsője. A múlt század elején alakultak ott fogyasztási szövetkezetek, a melyek mihelyt némileg megerősödtek, rögtön a nem-tagoknak való eladásra adták magukat. 1844-ben alakult a híres rochdalei szövetkezet, a mely a maga nyereség felosztási rendszerével szorosabbra fűzte azt a köteléket, mely a tagokat a szövetkezethez csatolja. Németország példája, mert gazdasági élete sokkal inkább hasonlít a mienkéhez, mint Angliáé, még találóbb és tanulságosabb. Az 1871-iki törvény még kifejezetten hangoztatja, hogy a szövetkezetek köthetnek ügyleteket nem-tagok-

kal is. Az 1889-iki törvény már más álláspontot foglal el. Az 1896-iki novella pedig eltiltja a szövetkezeteket a nem-tagoknak való árúsitástól. Németország a mienkével teljesen azonos viszonyok mellett felmerült kérdéseket oldott meg s mint az eredmények mutatják, minden baj nélkül ezzel a rendelkezéssel oly irányban, a mint ezt az előttünk fekvő javaslat is tervezi. Crüger, a német szövetkezeti élet egyik vezérémbere négy évvel ezelőtt úgy nyilatkozott előttem, hogy a németországi fogyasztási szövetkezetek ennek a tilalomnak kárát nem látják. Azóta elém került írásaiban sem olvasok mást.¹⁾ Jellemző, hogy egy nagy magyarországi fogyasztási szövetkezet vezetője, a mely nem szövetkezeti részvénytársaság, szintén ebben az értelemben nyilatkozott kérdésemre. A szövetkezeti alakulatok egyoldalúan lelkes bajnokai, a kik éppen a nem-tagoknak való elárúsítás mellett törnek lándsát (*Kérdések és vélemények* 7. oldal), másként fognak itélni, ha meggondolják, hogy a Tervezet rendelkezése nem favorizálja a kiskereskedelmet. Csak a természetes egyensúlyt állítja helyre. A kiskereskedő így is eléggé érzi a helyesen szervezett fogyasztási szövetkezet versenyét. Megóvni csak a részvénytársasági alakulatokat öltő egyes fogyasztási szövetkezeti boltok ellen kell őt, éppen úgy, mint a hogy védelemre szorul a nagy áruházak, ezen nagyban űzött kiskereskedések versenye ellen.

A 77. §. a most tárgyalt tilalmat gyengíti. Nézetünk szerint fölösleges és oly engedményeket tesz a fogyasztási szövetkezeteknek, a mely engedményeknek végrehajtása különben is fölötte nehéz volna. Ki fogja azt minden esetben megállapítani, hogy a nem-tagnak eladható áru kapható-e az illető helyen nyílt boltban, vagy sem, vagy hogy az illető áru romlásnak van tényleg kitéve és tovább el nem tartható. Félünk, hogy különösen az előbbi intézkedés több torzsalakodásra fog alkalmat adni, mint a mostani helyzet, mikor a kereskedőnek, de a szövetkezetnek is egymás konkurrencziájával előre számolni kell. Mindazok alapján, a mit előbb elmondtunk, úgy a szövetkezet, mint a kiskereskedő érdekében a feltétlen tilalmat tartjuk a legüdvösebbnek. A gyorsan romló árukra nézve sem tennénk kivételt. Hiszen a fogyasztási szövetkezet abban az előnyben van, hogy tagjainak számát, azok szükségleteit jobban és könnyebben ismerheti, mint a kereskedő a maga vevőit, megrendeléseinél tehát tervszerűen járhat el.

E szakasz második bekezdése ártatlanul hangzó két sorban egy igen nehéz kérdés megoldását bizza a pénzügyminiszterre. A fogyasztási szövetkezetek dohányárúsítási és italmérési engedélyeiről van itt szó. Ez a két cikk a legjobb csalétke a vevőközönségnek. A ki tudja, hogy az államnak anyagi érdeke, hogy a dohány és a szesz is lehetőleg fogyjon s a ki másfelől tudomást bír azokról a lépten-nyomon megújuló felterjesztésekről, melyekkel a kormányt a kereskedelmi érdekelttség sokszor nagyon is megszívelendő viszonyok kapcsán elárasztja, az nem fog csodálkozni azon, hogy ezt a kérdést nehéznek mondtam. Tudni fogja azt is, hogy a javaslat vonatkozó rendelkezésével, mely bevalljuk, első pillanatra nekünk is nagyon ügyes megoldásnak tetszett, a nehéz kérdés tulajdonképen megoldva nincs.

¹⁾ A mikor e cikk kefelevonatát átnéztük, már elhangzottak a congressuson az említett Crüger-nek és Klingenbergnek a kereskedői osztály társadalmi szerepére vonatkozó nyilatkozatai. E nyilatkozatokból sokat tanulhatnak szövetkezeti férfaink. Magára a congressusra még visszatérünk.

A tilalom a törvényben drákóibban hangzanék igaz, de legalább törvényes alapot adna annak az intézkedésnek, a melyre a pénzügyminiszternek, ha egyszer e javaslat 75. §-a törvénné válik, már csak következetességből is rá kell-magát szánnia.

Ismervén azokat a bajokat, a melyek a fogyasztási szövetkezetek hitelnyújtásából erednek, a legnagyobb örömmel üdvözljük a javaslat 78. §-át, mely ezt a hitelezést tiltja, illetve maximális határok közé szorítja. Simonyi-Semadam előbb említett kritikája ezt a pontot is támadja. De a támadás nem éri a javaslatot. A gőzekét vásároló szövetkezet nem fogyasztási szövetkezet s a gőzeke sem rendes fogyasztási cikk, a miről a javaslat beszél. Már csak azért is üdvözljük ezt a pontot s némi tekintetben szigorítását is szeretnők, mert hivatva lesz megakadályozni a vállalati fogyasztási szövetkezetek útján fellépő truck-rendszert, a mint ennek szintén nem egy esetét láttuk már.

Nem találunk a javaslatban olyan intézkedést, mely az azonnali felosztatás sanctiója alatt tiltaná a szövetkezetnek a politikai propagandát. Tisztán a szövetkezeti eszme világánál tekintve a dolgot, és csak hazai viszonyainkat véve szemügyre, a javaslatot jobban is szeretjük így. Hiszen a szövetkezet nemcsak anyagi, hanem szellemi, erkölcsi célokat is szolgál. Ennyiben áll éppen a szövetkezet magasan a kereskedelmi társaságok egyéb alakulatai fölött. A szövetkezet tagjai közös erkölcsi életet élnek. Az erkölcsi ideáltól azonban csak egy lépésnyire van a politikai, főleg ha ez a politikai ideál vallási, vagy a mi nálunk sokkal veszedelmesebb, nemzetiségi színezetű, a mint ezt a mi szövetkezeteink egy része mutatja. Már pedig a javaslat nem csak elvi, eszményi szövetkezeti szempontból, hanem gyakorlatilag is nézi a mi szövetkezeti életünket. Ha belőle a politikát, a felekezeti és a nemzetiségit, kiirtaná, nem végezne utolsó feladatot.

Navratil Ákos.

A budapesti pénzüintézetek üzleteredményei 1903-ban.

Az 1903. évben a Budapesten, részvénytársasági alapon működő pénzüintézetek száma, melyeknek alaptőkéje az egy millió koronát meghaladja (a táblázatok csak ezeket veszik tekintetbe) nem szaporodott és nem csökkent.

Alaptőkéjét felemelte kettő: a Magyar takarékpénztárak központi jelzálogbankja és a Magyar általános takarékpénztár. Tekintetbe véve ezen körülményt, valamint a tartalékok rendes szaporodását, az intézetek saját forgótőkéje (alaptőke és tartalékok) 413,042.000 koronára rugott a tavalyi 399,566.000 koronával szemben.

Az elért nyereség:

1902-ben	46,329.000 K
- 1903-ban	47,258.000 »

a tiszta nyereség:

1902-ben	33,680.000 »
1903-ban	35,241.000 »

volt, mely összegek az alaptőkéhez (I) és a forgótőkéhez (II) arányítva, következő kamatozásnak felelnek meg:

I.	{	1902-ben	20.57 ⁰ / ₀	}	- 0.41 ⁰ / ₀
		1903-ban	20.16 ⁰ / ₀		
	{	1902-ben	14.95 ⁰ / ₀		+ 0.08 ⁰ / ₀
		1903-ban	15.03 ⁰ / ₀		
II.	{	1902-ben	11.59 ⁰ / ₀	}	- 0.15 ⁰ / ₀
		1903-ban	11.44 ⁰ / ₀		
	{	1902-ben	8.42 ⁰ / ₀		- 0.11 ⁰ / ₀
		1903-ban	8.53 ⁰ / ₀		

Osztalékul 427.000 koronával többet fizettek ki, mint 1902-ben:

Az alaptőkéhez viszonyítva	10.50 ⁰ / ₀ -nak = + 0.18 ⁰ / ₀
A forgótőkéhez viszonyítva	5.96 ⁰ / ₀ -nak = - 0.09 ⁰ / ₀

felel meg az osztalékul kifizetett összeg. Öt intézet fizetett nagyobb osztalékot, kisebbet egyik sem.

Az összeredmény tehát a tavalyihoz viszonyítva mindenképen kedvezőtlenebb, mert a tiszta nyereség aránya az alaptőkéhez az eredmény elbírálásánál mérvadó nem igen lehet.

A tiszta nyereségnek kimutatott	35,241,000 K
az össznyereségnek	47,258.000 »
74·56%-át teszi a múlt évi 72·69%-kal szemben.	

E szerint az összköltségek, melyek az év folyamán felmerülnek

1902-ben	27·31%-át	} — 1·87%-át
1903-ban	25·44	

emésztették fel az egész keresletnek.

A költségek következőképen oszlottak meg:

Össznyereség:	K 47.258,000 (46.329,000)
Osztalékul kifizetve: 24.620.000 (24.193.000 K	
Tartalékul: 4.276,000 (4.467,000 K	28.896,000
Marad:	K 18.362,000 (17.669,000)

különféle költségre és jutalék (100%-).

Ebből:

Különféle költség fizetések nél-			
kül	6,084.000 K	33·13%	+ 0·22%
Adók	3,014.000 K	16·41%	— 7·54%
Leírások	329.000 K	1·79%	— 1·16%
Különbség	K 7,935.000	48·67%	— 8·48%

mely összegben az igazgatósági jutalékok, a tisztí fizetések és a leltári leírások, jutalmak, jótékony adományok és hasonlóak foglaltatnak.

Fenti adatokból egyrészt, a táblázatokból másrészt kitűnik, hogy az 1903. év nem volt kedvező a budapesti pénzintézetekre nézve, bár a nagyobb nyereség látszólag e mellett szól.

A külső sikert az adótétel erős csökkenése biztosította, mert ez ellensúlyozta a költségtelek újabb emelkedését. A jövedelmek szaporodása nem tudott volna azokkal lépést tartani. A tőkekamatadó áthárítása a betéttulajdonosra az első észszerű és célszerű lépés volt az intézetek azon terheinek könnyítésére, melyeket a betétek reájuk rónak. A mai pénzvviszonyok mellett, melyek váratlanul tartósak, a betétek után megtérített kamatlábak tisztára nevetségek és valóban csodálatra méltó dolog, hogy a fővárosi pénzintézetek, melyek különben nem zárkoznak el nyugoteurópai példák előtt, éppen ezen reájuk nézve legfontosabb kérdésben nem akarnak a változott viszonyok mellett mindinkább tarthatatlannak bizonyuló betétkamaton

változtatni. Ma már egy fővárosi pénzüintézetnek sem kellene látra szóló betétekért 2⁰/₀-nál többet megtérítenie!

Innen ered, hogy a betétintézetek legtermészetesebb és legjövedelmezőbb üzletága, a váltóleszámitolás, a lefolyt évben erősen visszafejlődött. Ha a csökkenés egy részét be is akarnók tudni a rossz üzleti viszonyoknak (bár ez nem indokolt, mert 1902-vel szemben általános nézet szerint inkább némi javulás észlelhető) tagadhatatlan, hogy az intézetek nem igen forcírozzák a jövedelmezőségében újabban erősen visszafejlődött váltóleszámitolási üzletet. Egyes intézetek nem közölván adatokat, teljes áttekintést nyújtó végösszegektől el kell tekintenünk. A visszafejlődés épp a hét legnagyobb intézetnél mutatkozik. Főképen azonban a váltókamatok aránya a váltóleszámitolás főösszegéhez tanusítja ezen üzletág jövedelmezőségének csorbulását.

Ezzel szemben azonban a jelzálogüzlet művelőinek száma ismét szaporodott egygyel: a Magyar általános takarékpénztár lett a tavaly jelzálogintézetnek felcsapott Magyar leszámítoló- és pénzváltóbank közvetlen követője. Egyrészt azonban az e téren is fokozódott versenyre, másrészt a nemzetközi pénzüpiac viszonyainak alakulására visszavezethető nehezebb záloglevélhelyezés kedvezőtlenül befolyásolja ezen üzletág jövedelmezőségét is. Tanúi voltunk 1902. év vége felé egy kis visszaáramlásnak, miről a készletek növekedése tanuskodik. Nehezen tehető fel, hogy az idei évben a helyzet javulna, sőt nagyon valószínű, hogy a fentirt okokból ezen üzletág egy időre ismét túlhaladta aranykorát.

Végül néhány adatot közlök a pénzüforgalom és a nem készpénzzel lebonyolított ügyletek által előidézett forgalom egymáshoz arányáról. Csodálatos, hogy nem mindenütt terjed a készpénzümanipulatio lehető megszorítására való törekvés, holott ennek úgy banktechnikai, mint jövedelmezőségi szempontból igen nagy előnyei vannak.

Váltóleszámitolás, jelzálogüzlet és

Az intézet neve	Váltóleszámitolás						Jelzálogüzlet			
	1903			1902			1903		1902	
	Leszá- mitolt váltók összege	Be- vett ka- mat	%	Leszá- mitolt váltók összege	Be- vett ka- mat	%	Köl- csönök föld- birtokra	Köl- csönök bér- házakra	Köl- csönök föld- birtokra	Köl- csönök bér- házakra
Magyar általános hitelbank	464721	?	?	469057	?	?	—	—	—	—
Pesti magyar keres- kedelmi bank . .	241963	?	?	201339	?	?	30·50 ^o / _o	69·50 ^o / _o	27·54 ^o / _o	72·46 ^o / _o
Magyar leszámítoló és pénzváltó bank	342123	1065	0·31	314174	1266	0·40	49·38 ^o / _o	50·62 ^o / _o	31·06 ^o / _o	68·94 ^o / _o
Magyar agrár- és járadékbank . . .	?	?	?	?	?	?	75·02 ^o / _o	24·98 ^o / _o	71·80 ^o / _o	28·20 ^o / _o
Hazai bank	139563	?	?	128680	?	?	—	—	—	—
Első magyar ipar- bank	49004	775	1·57	55243	856	1·55	—	—	—	—
Magyar földhitelin- tézet	57205	363	0·63	50210	323	0·64	100 ^o / _o	—	100 ^o / _o	—
Kisbirtokosok orszá- gos földhitelintéz.	188	?	?	232	?	?	100 ^o / _o	—	100 ^o / _o	—
Magy. takarékpénztár közp. jelzbankja	—	—	—	—	—	—	92·93 ^o / _o	7·07 ^o / _o	92·56 ^o / _o	7·44 ^o / _o
Magyar jelzálog hi- telbank	—	—	—	—	—	—	69·— ^o / _o	31·— ^o / _o	68·42 ^o / _o	31·58 ^o / _o
Pesti hazai I. taka- rékpénztár egyes.	449521	1966	0·43	520066	2402	0·46	?	?	?	?
Egyesült budapesti fővár. takarékpénzt.	210875	1799	0·85	232953	1986	0·85	?	?	?	?
Magyar orsz. közp. takarékpénztár .	209528	1290	0·61	249573	1343	0·53	50·28 ^o / _o	49·71 ^o / _o	51·31 ^o / _o	48·68 ^o / _o
Magyar általános takarékpénztár .	55606	407	0·73	57710	440	0·76	26·19 ^o / _o	73·81 ^o / _o	—	—
Budapesti takptár és orsz. zlgk. int.	69626	333	0·48	63828	350	0·55	—	—	—	—
Belvárosi takarékpénztár	39038	434	1·11	38234	484	1·27	68·94 ^o / _o	31·06 ^o / _o	62·59 ^o / _o	37·41 ^o / _o
Erzsébetvárosi ta- karékpénztár . .	30985	311	1·—	27383	325	1·18	—	—	—	—
Lipótvárosi takarékpénztár	33584	330	0·98	32315	285	0·88	—	—	—	—

forgalom 1903-ban (ezer koronákban).

és kötvénykibocsátás				F o r g a l o m					
A kölcsön aránya a lekötött ingatlan értékéhez		Saját kibocsátvány- készlet		Összforgalom		Pénztári forgalom		A pénztári for- galom aránya az összforgalomhoz ‰	
1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902
—	—	—	—	5,937.259	7,889.298	2,578.853	2,753.129	43	35
36·56‰	35·58‰	1140	836	10,300.364	9,528.774	4,225.642	3,321.536	41	35
42·91‰	42·37‰	751	3287	6,200.906	6,166.334	2,891.314	2,886.124	46	46
39·75‰	37·19‰	71	2440	?	?	?	?	?	?
—	—	—	—	4,673.553	3,756.999	1,227.928	990.201	26	26
—	—	—	—	?	?	?	?	?	?
38·99‰	39·07‰	1275	2907	?	?	?	?	?	?
39·49‰	39·39‰	3784	858	?	?	?	?	?	?
40·64‰	40·30‰	1608	423	?	?	?	?	?	?
40·99‰	42·—‰	9138	5902	?	?	?	?	?	?
?	?	2367	1618	6,690.070	6,044.096	3,214.587	3,003.141	48	49
45·76‰	45·53‰	3859	894	2,282.242	2,120.328	815.934	856.344	35	40
46·92‰	46·58‰	1237	772	3,288.741	3,461.528	1,328.449	1,327.385	40	38
—	—	—	—	953.120	970.524	311.911	293.419	32	30
—	—	—	—	473.862	474.567	268.651	262.709	56	55
—	—	2253	777	1,076.530	899.784	253.175	230.012	23	25
—	—	—	—	?	?	194.938	167.363	?	?
—	—	—	—	264.080	257.319	110.782	103.966	41	40

A budapesti pénzintézetek zárszámadásai

Az intézet neve	Alaptőke		Tartalékok		Össz-nyereség		Jöve-			
							Kamatok		Jutalékok	
	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902
Magyar általános hitelbank .	34000	—	11300	+ 400	5883	+ 694	3452	+ 191	889	— 313
Pesti magy. keresked. bank .	30000	—	27200	+1800	7618	— 8	3904	+ 144	927	+ 4
Magyar leszámítoló bank . .	30000	—	6182	+ 172	3580	+ 57	1711	— 139	452	— 46
Magyar agrár- és járadékbank	24000	—	597	+ 69	1994	+ 41	1507	+ 79	486	— 38
Hazai bank	10000	—	1450	+ 75	1197	— 6	807	— 27	255	+ 2
Első magyar iparbank	4000	—	890	+ 20	1106	— 75	501	— 31	—	—
»Hermes« váltóüzlet r.-társ. .	1000	—	90	—	205	+ 85	78	+ 8	30	+ 10
Magyar földhitelintézet . . .	—	—	38949	+1602	1908	+ 28	660	— 52	—	—
Kisbirtokosok orsz.földhit.int.	—	—	6857	+ 198	724	+ 59	309	— 16	l. kamatokat	
Magyar tkpt. közp. jelzbankja	8000	+2000	740	+ 256	1174	+ 300	624	+ 305	523	+ 84
Magyar jelzálog-hitelbank .	40000	—	31158	+ 73	7674	+ 459	3914	+ 205	3661	+ 251
Pesti hazai I. tkptár egyes. .	10000	—	31592	+ 4	5809	— 730	5267	— 702	250	— 32
Egyes. bpesti főv. takarékppt.	9000	—	12479	+ 236	2854	+ 110	1486	+ 7	40	+ 1
Magyar orsz. közp. takarékppt.	8400	—	6784	+ 26	2230	— 4	1659	— 21	l. jelzálogü.	
Magy. általános takarékpénzt.	7000	+3000	653	+ 199	572	— 46	473	+ 73	92	— 9
Budapesti takarékpénztár . .	10000	—	1291	+ 51	1262	— 77	288	— 23	894	— 55
Belvárosi takarékpénztár . .	5000	—	750	+ 60	873	+ 15	521	+ 19	84	— 12
Erzsébetvárosi takarékpénztár	2000	—	240	+ 20	292	— 6	237	— 26	42	+ 11
Lipótvárosi takarékpénztár .	2000	—	155	+ 15	303	+ 33	278	+ 38	16	— 1

Az intézet neve	T e h e r					
	Betétek és hitelezők		Kötvénnyforgalom		Elfogadványok	
	1903	1902	1903	1902	1903	1902
Magyar általános hitelbank .	131359	+ 26740	—	—	6865	+ 1824
Pesti magy. keresked. bank .	158052	— 7120	349259	+ 35591	—	—
Magyar leszámítoló bank . .	48166	— 5615	13142	+ 8003	15537	+ 3520
Magyar agrár- és járadékbank	12301	— 3814	89689	+ 17761	—	—
Hazai bank	58637	+ 2299	—	—	6475	+ 1400
Első magyar iparbank	8117	— 91	—	—	—	—
»Hermes« váltóüzlet r.-társ. .	2697	+ 302	—	—	—	—
Magyar földhitelintézet . . .	11629	— 6430	392454	+ 20958	—	—
Kisbirtokosok orsz. földhitint.	42	— 21	56664	+ 6401	—	—
Magyar tkpt. közp. jelzbankja	9341	+ 2679	91826	+ 13527	—	—
Magyar jelzálog-hitelbank . .	1697	— 789	420029	+ 20258	—	—
Pesti hazai I. tkptár egyes. .	292225	+ 3218	174233	+ 5394	—	—
Egyes. bpesti főv. takarékppt.	67513	+ 1572	128717	+ 8944	—	—
Magyar orsz. közp. takarékppt.	51532	+ 8251	88290	+ 9946	—	—
Magy. általános takarékpénzt.	10853	+ 201	3226	+ 3226	—	—
Budapesti takarékpénztár . .	19713	+ 565	5250	— 250	—	—
Belvárosi takarékpénztár . .	9638	— 439	31489	+ 6347	—	—
Erzsébetvárosi takarékpénztár	3172	+ 31	—	—	—	—
Lipótvárosi takarékpénztár .	4268	+ 1157	—	—	—	—

1903. december 31-én (ezer koronákban).

+ emelkedés
— csökkenés

d e l m e k						K ö l t s é g e k						Tiszta nyereség		Osztalék	
Nyeresség érték-papírokon		Nyeresség a jelzálog-üzleten		Nyeresség társas üzleteken		Különfélék tisztí fizetések nélkül		Adók		Leírások kétes követelésekből		1903	1902	1903	1902
1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902
340 + 340	—	—	—	1041 + 470	—	745 + 59	—	478 + 46	—	12 — 49	—	4336 + 650	—	36 + 2	—
722 + 31	—	1130 + 13	—	l. értékp.	—	759 — 124	—	l. költ.	—	69 — 24	—	6462 + 97	—	140 —	—
374 + 134	—	208 + 112	—	l. értékp.	—	620 + 29	—	186 — 180	—	87 — 46	—	2175 + 173	—	24 + 2	—
—	—	—	—	l. kamatok és jut.	—	466 — 4	—	128 + 18	—	—	—	1550 + 30	—	20 —	—
80 + 25	—	—	—	l. jut.	—	160 — 5	—	45 — 51	—	—	—	825 + 51	—	10 —	—
—	—	—	—	—	—	36 — 3	—	72 — 28	—	4 — 13	—	354 + 1	—	20 —	—
96 + 68	—	—	—	—	—	67 + 25	—	8 — 1	—	—	—	54 + 46	—	8 + 8	—
1003 + 69	—	—	—	—	—	845 + 56	—	—	—	—	—	938 — 33	—	—	—
54 —	—	228 + 12	—	l. kamatok és nyer. ért.	—	120 + 34	—	l. költ.	—	—	—	303 — 10	—	—	—
17 — 97	—	—	—	l. jutal.	—	262 + 28	—	71 + 7	—	—	—	614 + 42	—	55 —	—
—	—	—	—	l. kam. és jut.	—	853 + 119	—	710 + 104	—	—	—	6816 + 265	—	800 —	—
—	—	»	»	—	—	280 + 18	—	323 — 797	—	19 — 1	—	5096 + 111	—	116 —	—
—	—	700 + 103	—	—	—	203 + 1	—	385 — 129	—	26 + 17	—	2160 + 35	—	80 + 3	—
—	—	396 + 25	—	—	25	251 + 26	—	268 — 124	—	44 — 16	—	1544 + 88	—	30 —	—
—	—	—	—	—	—	73 — 2	—	47 — 34	—	6 — 3	—	358 — 26	—	24 —	—
—	—	—	—	—	—	109 + 2	—	137 — 38	—	28 — 21	—	803 — 3	—	13 + 1	—
—	—	267 + 10	—	—	—	134 —	—	90 — 1	—	30 — 22	—	509 + 34	—	12 —	—
—	—	—	—	—	—	73 + 7	—	33 — 7	—	2 —	—	193 + 1	—	10 —	—
7 + 7	—	—	—	—	—	28 + 3	—	33 — 3	—	2 — 15	—	151 + 9	—	—	—

V a g y o n

Készpénz		Váltó-tárca		Értékpapír-tárca		Lombard és report		Jelzálog-kölcsönök		Társas üzletek		Adósok	
1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902	1903	1902
4768 + 928	—	67012 — 3646	—	7529 — 2618	—	l. adósok	—	—	—	18053 + 4598	—	87261 — 17243	—
4901 — 836	—	68978 + 3683	—	25780 — 1467	—	81999 — 1992	—	332264 + 25086	—	1474 + 42	—	40618 + 278	—
1712 + 287	—	23769 + 1292	—	3178 — 283	—	17505 + 2934	—	13081 + 7953	—	7088 — 3295	—	16635 — 5266	—
478 + 30	—	6545 — 4894	—	4637 + 366	—	29658 + 15034	—	65198 + 3287	—	4981 — 833	—	12421 — 1009	—
1609 + 814	—	16373 — 1401	—	2207 — 168	—	11863 + 4095	—	—	—	1426 — 458	—	40881 — 431	—
352 — 215	—	6920 — 1477	—	169 + 62	—	2930 + 223	—	—	—	—	—	2429 + 672	—
133 — 14	—	—	—	641 + 64	—	13 + 1	—	—	—	75 — 100	—	1953 — 137	—
1953 — 1989	—	—	—	9228 + 1849	—	—	—	390868 + 19533	—	—	—	18158 — 4428	—
55 — 39	—	60 —	—	—	—	—	—	57374 + 8580	—	—	—	4318 — 2070	—
—	—	—	—	2244 — 2550	—	3420 + 772	—	90013 + 14081	—	—	—	7015 + 1397	—
1815 + 74	—	484 — 152	—	5398 — 58	—	4923 + 249	—	417662 + 19587	—	20863 — 59	—	26590 — 1677	—
3808 + 449	—	59949 + 2016	—	70582 + 3886	—	16725 + 3603	—	239040 + 16450	—	—	—	63904 — 10562	—
2277 — 184	—	50939 + 2501	—	9381 + 4483	—	18157 + 2791	—	119412 + 1899	—	—	—	5713 + 1083	—
1584 + 18	—	28137 + 2752	—	2311 + 327	—	9961 + 980	—	91055 + 8231	—	—	—	16284 + 6361	—
572 + 392	—	4442 — 1462	—	167 + 32	—	4641 + 975	—	4278 + 4278	—	—	—	2840 + 285	—
1458 + 213	—	7127 + 1433	—	1863 — 531	—	8390 — 15	—	—	—	—	—	15617 — 935	—
973 + 451	—	5455 — 1134	—	1630 + 117	—	1743 — 769	—	31439 + 6401	—	—	—	3609 + 781	—
167 — 59	—	4266 + 29	—	98 + 98	—	774 + 151	—	—	—	—	—	488 — 188	—
285 + 139	—	4774 + 508	—	204 + 196	—	738 + 191	—	—	—	—	—	788 + 114	—

*Az 1903. évi adatok összehasonlítása az 1902. évi adatokkal
(ezer koronákban).*

	1903	+ emelkedés — csökkenés	
Alaptőke	234.400	+	9.200
Tartalékok	178.642	+	4.276
Össznyereség az elővitelek levonásával	47.258	+	929

Jövedelmek:

Kamatok	27.676	+	32
Jutalékok	8.641	—	143
Nyereség értékpapírokon	2.693	+	566
» társas üzleteken	1.041	+	470
» a jelzálogüzleten	2.929	+	275

Költségek:

Különféle költség fizetések nélkül	6.084	+	269
Adók	3.014	—	1.218
Leírások kétes követelésekből	329	—	193
Tiszta nyereség	35.241	+	1.561
Osztalék-czélra elosztott	24.620	+	427

Terhek:

Betétek és hitelezők	900.952	—	30.784
Saját kibocsátványok forgalma	1,844.268	+	156.106
Elfogadványok	28.877	+	6.744

Vagyონrészek:

Készpénz	28.850	+	469
Váltótárca	355.230	+	48
Értékpapírtárca	147.247	+	3.805
Lombardköcsönök és reportok	213.440	+	29.223
Jelzálogköcsönök kötvénykibocsátással	1,851.684	+	1,716.318
Társas üzletek	56.960	—	105
Adósok	367.522	—	32.976

Bánfi Oszkár.

Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. I.

I. Bevezetés.

A székely-kérdés az utolsó évtizedekben mind nagyobb erővel tolult előtérbe s mint sürgősen megoldandó feladat állítottatott a közvélemény- és kormányzat elé. Az 1902. évben Tusnádon (Csik m.) tartott Székely-congressus bátran mutatott rá, hogy az utolsó félszázad közgazdasági irányzata annyira megtámadta a székelység gazdasági lételének gyökereit, hogy a félmilliónyi tiszta fajmagyar nép a legnagyobb veszedelembé jutott. Pedig ő volt hazánk keletén a védőbástya, az őrszem egy évezreden át. És őrszeme ma is a magyar nemzetnek ott a legkeleten és bástyája a magyar nemzeti eszmének! Amíg e bástya falai szilárdan állanak, addig a körülcsapkodó nemzetiségi hullámok nem boríthatják el a Délkeleti-felföldet, de a mely pillanatban az ellenállás megtöretett, abban a pillanatban ezen országrész megszűnt néprajzilag magyarnak lenni s hogy aztán politikailag is megszűnjön, ahhoz csak egy véletlen politikai alakulat szükséges csupán.

Ha e hazarészünk néprajzi térképét vizsgáljuk, megdöbbenőleg kell szemünkbe ötljön, hogy az erdélyi rész 2.476 ezer lakójából csak 806 ezer a magyar anyanyelvük száma, azaz a lakosságnak 32·9⁰/o-a. A 67⁰/o idegen érzelmű nemzetiségekkel szemben mint élő bástya csak a székely megyék állanak az ők, csaknem 600 ezer lakosságukkal, melynek 87⁰/o-a tiszta fajmagyar.

A székelység egy tömegben 15.877 □ km. területen az erdélyrészi magyarságnak 60⁰/o-át teszi, míg a többi kisebb szigeteken 11 vármegye területén és 41.366 □ km. területen van szétszórva. Gyengüljön meg a székelység és e felföld magyar jellege azonnal megszűnt.

A székely-kérdés megoldása tehát nem kizárólag közgazdasági érdek, hanem első sorban magyar nemzeti érdek, melynek kedvező megoldása céljából a kivételes eszközök használata is jogosult.

A székelyföld el van zárva az anyaországtól. Közgazdasági kifejlődését megakadályozták a kelet felé felállított magas vámsorompók, mely veszteségeért máig sem kárpótoltatott semmivel, bár a Tirolnak engedélyezett gazdasági kiváltsághoz ¹⁾ hasonló kedvezmény e földet s annak népét szintén megmenthette volna. A csodás mennyiségben itt található természeti kincsek vajmi kevés értékkel bírnak, mert amit azokból forgalomba is hozhatnak, az is inkább csak elvesztegetés, mert a nép tömegének boldogulását nem szolgálhatja.

Városai nem fejlődnek, állandó keresetet nyújtó vállalatok nem igen keletkezhetnek a nyugati piacoktól való távolság, a hiányos és drága közlekedési eszközök miatt; s ha néhány mégis, mindezek daczára létesült is, azok megerősödni nem tudnak. Ott, ahol minden helyi feltétel megvolna ahhoz, hogy virágzó ipar és kereskedelem

¹⁾ Ugyanis az Ausztria és Magyarország közt fennálló kiegyezésben mindig kikötötték, hogy daczára a közös vámterületnek, a Tirolba bevitt gabonaneműink után Tirol vámot szedhet.

létesülhessen, ott a székely ma is kavicsos, sovány földjének megmivélésével tölti legtöbb idejét s ebből tengeti életét — vagy pedig kivándorol.

E szomorú állapotok között csak az a vigasztaló, hogy végre valahára úgy a magyar kormány, mint a befolyásos társadalmi körök már fokozottabb mérvben kezdenek érdeklődni a székelység sorsa iránt, sőt a magyar nemzetet ezen oldalról fenyegető veszedelem elhárítása érdekében, a legujabb időben, elismerésre méltó tevékenységet is tapasztalhatunk.

E sorok írója is, hogy némi csekély részben hozzájáruljon a székely-kérdés mélyebb megvilágításához s ennek révén a megoldáshoz, állította össze a négy székely vármegye egyikének, Udvarhely megye közgazdasági leírásának vázlatát, mely megyéről még ily irányú munkálat nem jelent meg.

II. Földrajzi vázlat.

A jelenlegi Udvarhely megye az 1876-iki megyerendezés alkalmával alakult meg a régi Udvarhelyszék, Keresztur- és Bardócz fűszékekből és a szomszédos Segesvárszék néhány szász falujából.

A régi Udvarhelyszék az ősi hét székely szék egyike volt s ezt tekintették a Székelyföldön a hagyomány és szokásjog szerinti anyaszéknek, azaz a székely-székek elsejének. Az anyaszék székhelye a mai Székelyudvarhely volt; itt őrizték a székely nemzet pecsétjét s itt tartották a székelyek nemzeti gyűléseit. Hadba szállás esetén a székely harcosok a Székelyudvarhelytől délre fekvő agyagfalvi réten gyülekeztek, hol néha, a szabad ég alatt, nemzetgyűlésüket is tartották.

Udvarhely vármegye hazánk Királyhágón túli (erdélyi) részében fekszik. Határai északon Maros-Torda- és Csikmegye, keleten Csikmegye, délen Háromszék—Nagy-Küküllőmegye és nyugaton Kis-Küküllő és Maros-Tordamegye. Területe 2.937 □ km.

Felszíne egész terjedelmében hegyesnek mondható. Legnagyobb hegysége, a megye keleti részét borító Hargita-hegység, mely a 975 m. magas Tolvajos-hágó által két részre van osztva. Északi részében a Galusa-tetőben 1800 m., a déli részén, a Kakuk-hegyben, 1600 m. tengerszin feletti magasságot ér el. A megye északi részén a Görgényi havasok nyulnak be, néhol 1600 m. magas csucsokat alkotva. Fontosabb hegyvonulatok még, melyek leginkább északkelet-délnyugati irányban haladnak, a Vargyas és Homoród vize közt: a Rika hegység; a Nagy-Küküllő, Kis-Homoród és Olt völgyei között: az Oltmelléki hegyek; a két Küküllő között a Küküllőközi hegyek a Lázhegygyel (1000 m.), a Firtos-hegygyel (1057 m.) és a Réztetővel (835 m.).

Jelentékenyebb vizei: a Nagy-küküllő, mely jobbról a Fehér-Nyikó, Gagy és Madaras; balfelől a Fenyéd és Erked vizét veszi fel; továbbá a Nagy- és Kis-Homoród, Vargyas, Kormos és Barót vize; végül az e megyében eredő Kis-Küküllőbe szakadó Kormos és Korond vize. Ezek a vizek mind a megye déli részét érint Olt-folyóban egyesülnek végtére. Tavak a megyében nem igen képződhetek s csak kettő érdemel említést: a szombatfalvi és nagygalamb-

falvi, melyek közül az utóbbi a rajta uszó és dus növényzettel ellátott sziget révén természeti csoda számba mehet.

A megye éghajlata általában hűvösnek mondható; a közép-hőmérsék Székelyudvarhelyen 8.3° C., Székelykeresztúron pedig 9° C., 36.4 maximum- és -31° C. minimummal. Az évi csapadékmennyiség Székelyudvarhelyen 674 mm.-t tesz ki.

A megye székhelye Székelyudvarhely rendezett tanácsu város, a Nagy-Küküllő szűk völgyében, erdős-sziklás hegyektől környezve. Délfelől, mintegy ört állva emelkedik a sziklás Budvár-hegy, melynek tetejére a hagyomány a régi rabonbánok várát helyezi.

A város a megye szellemi és közgazdasági életének központja. Van három teljes középiskolája. A róm. kath. főgymnasiumot a jezsuiták alapították a XVII. században. A reformátusok főgymnasiumát pedig Bethlen János kancellár alapította a XVI. században. Mindkét iskola fönmaradását a gazdag alapítványok tették lehetővé, melyeket főurak és polgárok tettek annak idején. A város harmadik középiskolája az állami főreáliskola, melynek fényes palotája az u. n. Csonka-vár telkén épült.

A régi vallási türelmesség szép példáját őrzi e város történelme. Egy időben a mai római kat. templom helyén állott református templomban a reformátusok és r. katolikusok felváltva tartották isteni-tiszteleteiket. A régi, híres Székelytámad-vár helyén a Ferencz-rendiek zárdája áll ma. Van még állami kő- és agyagipari szakiskolája, felső leányiskolája, iparos és kereskedő tanonciskolája. A 7.076 lakosságu várost, az itt található számos közművelődési és emberbaráti intézmény, továbbá tekintélyes értelmiségi, iparos és kereskedő osztálya, a legműveltebb vidéki városok egyikévé teszi.

Homoródalmás határában van a Székelyföld egyik legérdekesebb természeti csodája: a 800 m. hosszú Almási-barlang (Csudáló-kő, Kőlik), 12 termével. A ritkaság cseppkőbarlang »termeiben« óriási számban tartózkodnak a denevérek, melyeknek guánója néhol méternyi vastag réteget is képez. Gazdaságilag értékesíteni e guánót megpróbálta volt egyik birtokos, de a szállítási nehézségek miatt a kísérlet abbanmaradt. Kevésbé ismert barlangok még: a Lócsúr és Kőcsúr barlangok.

A Kis-Homoród völgyében van Lövete határán Rókaváros kis bányatelep, melynek vaskövét Szentkeresztbányán dolgozzák fel. E völgyben vannak Dobogó és Lobogó nevű fürdők is, gazdag szén-savas vizekkel.

Erdekes különlegessége Udvarhelymegyének Szentegyházas-oláhfalú és Kápolnásoláhfalú. E két községnek a régi világban külön királybirója volt s az akkori kiváltságok közül egyet ma is élveznek e községek lakói, t. i. külön képviselőt küldhetnek az ország-házába.

A Tolvajos-hágó közelében gazdag opál- és okker-telep található, mely utóbbit kismértékben már értékesítik.

A fürdő-telepek közül megemlíthető még a Vargyas völgyében a Sólomkő alatti, Királyfürdő; a Kis-Homoród egy oldalvölgyében a fenyvesektől környezett Homoród-fürdő, mindkettő kiváló vasas savanyuvizzel; Udvarhely közelében találjuk a néhei lelkes székely, Orbán Balázs által alapított Szejke-fürdőt petroleumizú vizével; végül a Sóvidéken Korond-fürdő, a magyar Gleichenberg, melyet

enyhe levegőjéért, vasas és sós vizéért sok tüdőbeteg keres fel évente. Korond közelében van a Csigahegy nevű mofetta, melyből több forrás fakad és több helyen gáz tör elő a földből. Az e vidéken található gazdag aragonit-telepet, melynek anyaga ritkaság rajzokat és színeket mutat, kezdik értékesíteni. Az Erdélyi Múzeumban (Kolozsvárt) levő aragonit-kiállítás valóságos látványosság számba mehet.

A sóvidék legfontosabb helye Parajd, gazdag sóbányával. E község és a szomszédos Szováta határában egymást érik a csupasz, hófehér sóhegyek (Sókárpát-ok), sósziklák, melyek e vidék képét oly elbűvölővé és csodálatossá teszik, melyhez foghatót Európában nem találhatunk. (Szabad só még csak Spanyolországban található.)

A Fehér-Nyikó mentén számos népes és csinos községet találunk, melyeknek lakói néprajzi szempontból is érdekesek. Itt találhatók — az egész Székelyföldön — a legszálasabb, legformásabb férfiak és legszebb arcú nők, kik leghívebben megőrizték az egyszeű, de izléses székely viseletet. Énlaka községet híressé az unitárius templomban levő rovás-írás tette.

Világra szóló nevezetessége e megyének Bözödújfalú, a Kisküüllőnek egy mellékvölgyében eldugott kis falu. E községben ugyanis 150 zsidó vallású székely él, kik a régi szombatosoknak a maradékai. A szombatoságot szenterzsébeti Eőssi András főnemes és ennek fogadott fia Péchi Simon, Bethlen Gábor fejedelem kancellárja alapították a XVII. században. E tisztán erdélyi és magyar felekezet sok üldözést szenvedett, minek következtében tagjai az idők folyamán elzüllöttek, sokan kivándoroltak Törökországba Drinápoly vidékére, hol a zsidóságra olvadtak bele. A Bözödújfaluban megrekedt kis szombatos töredék 1868-ban felvette a zsidó vallást, viseletet, szokásokat és önálló zsidó egyházközséggé alakult. Szombatos is van még egy közöttük, a falu birája, Sallós József uram, ki a két század előtt, magyar emberek által alapított új hitfelekezetnek még egyedüli képviselője s vele bezárul a több mint kétszáz éves eszmei harcz, mert már nemcsak hitsorossai, de még gyermekei sincsenek.

A megye másik legfontosabb helye Székelykeresztúr, mely egy járásnak forgalmi központja, állami tanítóképzővel, unit. gymnasiummal és lenkikészítő gyárral. Róm. kath. temploma 1458-ban épült,

A Rikán túli Erdővidék főhelye Homoródoklánd járási székhely. Felsőrákos és Bibarcfalva savanyúvizforásokkal Füle régi híres vas-hámmorral, mely most romokban hever.

A megye nemcsak közgazdaságilag, hanem közlekedési szempontból el van zárva úgy az országtól, mint szomszédos megyéktől. Így pl. e megye székhelye a szomszédos Csikmegye székhelyétől alig van 50 km.-nyire, mégis vasuton innen Budapest könnyebben és hamarabb megközelelhető, mint Csikszereda s ami neveszetes szintén, olcsóbban.

Fontosabb közlekedési útvonalak: az 1888-ban megnyitott 38 km. hosszú Héjjasfalva-Székelyudvarhelyi helyi érdekű vasut; továbbá a 95 km. hosszú állami közutak; a 232 km. hosszúságú törvényhatósági közutak és a 342 km.-t kitevő községi közlekedési közutak.

Általában a székely vármegyék vasut tekintetében is nagyon el vannak hanyagolva. Udvarhely megyét pl. csak délen érinti az államvasut Budapest-Predeáli vonala. A székely megyék vasut-politikai elhanyagoltsága akkor tűnik ki a maga valóságában, ha ezeket a

szászok által lakott megyék vasuti hálózatával hasonlítjuk össze. 100 □ km. területet, véve alapul, míg Csikmegyére 1·71 km., Háromszék-megyére 2·56 km., Maros-Tordára 1·68 km. és Udvarhelymegyére 2·04 km. vasutvonal esik, addig a szászok által lakott Brassómegyére 7·01 km., Kis-Küküllőmegyére 6·54 km., Nagy-Küküllő megyére 5·45 kilométer és Szebenmegyére 4·28 km. esik. Az aránytalanság még szembeötlőbb, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a szász vidékek vasutvonalai csaknem teljesen államvasutak, míg a székely vidékéké csak helyi érdekűek.

III. Néprajzi vázlat.

Minden székely községnek legszembeötlőbb helyén van a templom, melyet gyakran várszerű kőkerítés vesz körül. A falu rendszeren a főút hosszában terül el, melyből mellékutak ritkán ágaznak ki. A házak előtt mindig van egy-egy kis kert, mely virággal van beültetve és léczes kerítés vesz körül.

Az udvarba rendszeren a galambduczos, faragott »székely kapú«-n jutunk be, melyen a készítésre vonatkozó adatokon kívül még valamely jelmondat is be van vésve (pl. Áldás a bejövőre, békeesség a kijövőnek. Vándor! a kis kapu nem akar kizárni, Csak azt mutatja, merre kell bejárni.). A kapu mellett az utcán csaknem minden háznál egy fedett ülőhely található, hová ünnepnapok délutánjain a ház népe ki szokott ülni.

Az udvaron, a házzal szemben találjuk a kis sütőházat, mellette a veteményes kert a méhessel. A kapuval szemben van a csűr és a pajta s a mellett a trágyadomb. A csűr mögött a csűrös kertet s a mögött a gyümölcsös kertet találjuk. Az udvaron van még a török-búza-kas (góré) és a favágó-hely.

A székely ház középrésze az eresz (előszoba), innen nyílik az éléskamra, a kisház és az utczafeleli nagyház. Az előbbi a család állandó tartózkodási helye, az utóbbi pedig a vendégszoba. A házak leginkább fából vannak építve, zsindelylyel vagy cseréppel fedve.

Ruházat. A férfiak háziszőtt, ványolt gyapjúposztóból készült magyaros szabású szűk nadrágot viselnek télen-nyáron, melyben kétoldalt vidékenként különböző színű posztózsínór-ereszték van. A mellény sötét színű posztóból (brassai) készült, míg a kabát szintén háziszőtt gyapjúposztóból való. A kalap félmagas és fekete színű, míg télen báránybőr-kucsmát hordanak. Nyakravalót csak ünnepnap viselnek. A lábbeli hosszú ránczosszárú csizma, míg a szegényebbeknél bakkancs (cepők). Bocskort is viselnek, de leginkább csak akkor, ha erdőben dolgoznak.

A nők ruházata szintén egyszerű, mely áll a karton vagy flanel ujjasból (kurti), fekete bársonnyal díszítve; rokolyából (szoknya), melynek mintázata sohasem rítkó és rendszeren háziszőtt az anyaga; télen az alá jön a kurta, szintén sötétebb színű flanel, alsószoknya. Lábbelijük a hosszúszárú, magassarkú, fekete színű csizma. Ma azonban a czugos cipő is elég gyakori. A fiatal leányok mélyen kivágott szűk mellényt hordanak, mely rendszeren igen díszes, ez alól a patyolat fehér ing, tászliban végződő bő ingujjal kandikál ki. A nyakukon rendszeren piros klárisgyöngyöt hordanak.

Valamint a székely egész egyénisége, úgy ruházata is egyszerű

és jellegzetes. Az alapszín a fehér és fekete, melyhez a férfiaknál még a kék és a nőknél a piros és zöld járul.

Táplálkozás. A székely egyszerű, de tápláló eledelokkal él. Naponta rendszeren háromszor étkezik. A reggelit, melyet 8 óra tájban költ el, ebédnek nevezi, a délebed ideje 12 órakor van, míg a vacsora idejét az elfoglaltság minősége szabja meg.

A reggelinél és vacsoránál a szokottabb ételek: turós- vagy tejes-puliszka, zsirban rántott sós káposzta, főtt aszalt gyümölcs, tojás rántotta, télen disznóköltés puliszkával, sült vagy főtt burgonya káposztalével, reszelt almaleves; nyáron árva laska- vagy reszelt-leves, köményleves, hagymalé, vetrecze (savanyú lé), kaszáslé; hagyma- és hagymás tokány puliszkával, törökbúza-kása és zabliszt-puliszka (kiszi) tejjel. Leginkább a bárány- és borbélyhúst fogyasztják.

A délebedet leginkább képezi: bab-, borsó-, lencse-, burgonya-leves, laska- vagy reszelt-leves kenyérrel. Vasárnap tyukhús- vagy marhahúsos laskaleves; télen töltött káposzta, tehénhúsleves rizs- vagy gyöngykásával, de csak ünnep- és vasárnapokon. Fűszerük a bors, safrány, gyömbér, babérlevél.

A jó gazdasszony a füstölt disznóhúst úgy osztja be, hogy az újig eltartson. Az étkezésnél rendszeren csak egy fogás van, kivéve az ünnepeket, ilyenkor van még sült, palacsinta, rétes, pánkó és kürtöskalács is. Szeszessitalul köznapokon a közönséges pálinka, míg ünnepnapokon minden házban köményes-, mézes pálinkát használnak.

Társasélet. A székely nép általában szorgalmas és takarékos. A régi rendi szervezet következtében ma is zárkozott az idegennel szemben; ma sem igen házasodnak idegen családokba, sőt egymással szemben is megkövetelik, hogy tiszteljék a régi rendi élet által szentesített korlátokat. Bajban egymást segítik önzetlenül. Ha valamelyiknek háza, csüre leég, közösen és ingyen építik fel; ha a gabonája pusztul el, a szükséges élelmet adják össze; ha a marhája hull el, a földjét felszántják és bevetik stb.

Az ősi földhöz a székely szívesen ragaszkodik, attól önként meg nem válik. Ez a székelynek egyik nagy erénye, melyből származik aztán szegénysége is. Kisebb vállalatokra van üzleti szelleme, de a nagyobb kockázattal járókba ritkán fog bele. A székely férfinak hűséges társa a székely asszony, ki fáradhatlan gondosságával és munkájával nemcsak a házat tartja rendben, hanem követi férjét a mezőre is, együtt dolgozva ott vele mindenféle gazdasági munkát.

A családi élet általában tiszta és bensőséges.

Külső megjelenésében a székely általában szerény, de azért meglátszik rajta a férfias önérték. A hegyesvidékiek inkább szőkék és szálasak, míg a többiek barnák és középtermetűek. Ritka közöttük a kövér.

A székelynek szellemi és erkölcsi világa is egyezik a külsejével.

Bátor, eszes és gyors felfogású, de erősen fontolgtató. Általában a becsületre sokat adó, tisztességtudó, rendszerető, józan és vallásos nép. Vallási türelmességének fényes bizonyága a sok felekezet, melyhez tartoznak. A veszekedést és verekedést nem keresi, de ha megsértik, sérelmét nem hagyja megtorlás nélkül.

Ezen erkölcsi tulajdonsága mellett romlatlan élettereje és szaporasága teszi e népet a magyar nemzet egyik legbecsesebb alkotó-

részévé. Erdély magyarságának mindig a székelység volt a legfőbb támasza és méltán.

Mióta adataink vannak a székelységről, mindig mint katonailag szervezett nép van említve. A katonai élet fejlesztette ki közöttük az egyenlőséget magán viselő társadalmi és politikai szervezetet, melyen a székelység külön alkotmánya felépült. A szegényebbek gyalog katonáskodásra (pixidarius), a gazdagabbak lovas szolgálatra (primipilus = lófő) voltak kötelezve. E két rendbe a vagyoni viszonyok szerint osztattak be a lustrákon. A harmadik rend, a főemberek (primores) rendje csak a XVI-ik század eleje óta keletkezett. Bonfinius így jellemzi a székelyeket: e nemzet a hadban a legzordonabb és semmiképpen meg nem szelidíthető; I. Lipót pedig diplomájában egyenesen a legharcziasabb emberfajnak nevezi őket.

A székely nemcsak életrevaló és szorgalmas, hanem igazán költői tehetségű nép is, mit bizonyít Kriza János Vadrózsái útján közismert balladák, dalok, nóták nagy száma is.

»Az élet nehézségeivel küzködő székely borúsnak látja az életet, siralomvölgynek tartja a létet, melyben a feltörekvő embert saját szenvedélyei és a sorsát intéző világhatalom vasakaratú kényszere a legtöbbször lesújtja.« (Benedek Elek.)

IV. Általános jellemzés. (Népesség, közegészség, közigazgatás, közoktatás stb.)

A terület és népesség kölcsönös viszonyát tekintve, általában véve túlnépesnek nem mondható sem Udvarhely megye, sem a többi megyék, de ha a mezőgazdaság céljaira alkalmas területet vesszük alapul, úgy a népesség sűrűnek mondható, mit szomorúan bizonyít a nagymérvű kivándorlás is. A legutóbbi négy népszámlálás szerint a területi, népességi és szaporodási viszonyokat a következők tüntetik fel:

	Terület □-km.	Polgári népesség							Összes polgári és katonai népesség	Nép- sűrű- ség □km.
		1869-ben	1880-ban	szapo- rodás +,-	1890-ben	szapo- rodás +,-	1900-ban	szapo- rodás +,-		
Csikmegye . .	4.859	107.285	110.940	+ 3·4	114.110	+ 2·9	127.995	+12·2	128.382	26·4
Háromszék m. .	3.893	125.881	125.277	- 0·5	130.008	+ 3·8	136.795	+ 5·2	137.261	35·3
Maros-Torda m.	4.154	152.609	145.807	- 4·5	163.235	+12·0	177.967	+ 9·0	178.096	42·9
M.-Vásárh. th. jv.	34	13.018	13.192	+ 1·3	14.575	+10·5	17.715	+21·5	19.522	574·2
Udvarhely m. .	2.937	105.467	105.520	+ 0·1	110.132	+ 4·4	117.850	+ 7·0	118.275	40·3
Az 5 székely tör- vényhatóság	15.877	504.260	500.736	- 0·7	532.110	+ 6·2	578.222	+ 8·6	581.536	36·6
A 15 erdélyrészi megye . . .	57.243	2,152.805	2,084.048	- 3·2	2,251.216	+ 8·0	2,456.838	+ 9·1	2,476.998	43·3
Magyarország .	232.317	13,579.120	13,749.603	+ 1·3	15,162.988	+10·3	16,721.574	+10·3	16,838.255	59·6

Kitűnik a fentebbiekből, hogy 1869 óta a négy székely vármegye szaporodása csaknem mindig mögötte maradt úgy az erdélyrészek, mint az egész Magyarország szaporodása mögött, mi nem a nép szaporaságának, hanem a romániai kivándorlás rovására irandó.

Udvarhely vármegye járásonkénti szaporodása és lakóinak száma az 1900-ik évi összeírás szerint a következő volt:

Homoródi	járás népessége	30.468,	szaporodás 3·56 %
Székelykeresztúri	»	35.207,	» 4·30 %
Udvarhelyi	»	38.043,	» 9·56 %
Székelyudvarhely r. t. város	»	6.414,	» 22·62 %

A homoródi és keresztúri járáások csekély szaporodásának oka szintén a kivándorlás, mely járáások a kivándorlási útvonalakhoz legközelebb terülnek el.

Udvarhely megye lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1900. évben következő volt:

Östermelő:	kereső	49.878	} = 81·4 ⁰ /o, orsz. átlag 66·5 ⁰ /o
	eltartott	46.398	
Bányászat:	kereső	117	} = 0·4 ⁰ /o, » » 1·0 ⁰ /o
	eltartott	318	
Ipar:	kereső	4.152	} = 8·1 ⁰ /o, » » 14·9 ⁰ /o
	eltartott	5.398	
Kereskedelem:	kereső	648	} = 1·2 ⁰ /o, » » 3·1 ¹ /o
	eltartott	760	
Közlekedés:	kereső	252	} = 0·7 ⁰ /o, » » 2·4 ⁰ /o
	eltartott	616	
Közszolgálat:	kereső	1.124	} = 2·9 ⁰ /o, » » 3·1 ⁰ /o
	eltartott	2.267	
Véderő:	kereső	425	} = 0·4 ⁰ /o, » » 0·8 ⁰ /o
	eltartott	50	
Napszámos:	kereső	1.400	} = 1·9 ⁰ /o, » » 3·6 ⁰ /o
	eltartott	909	
Nyugdíjas:	kereső	619	} = 1·0 ⁰ /o, » » 1·5 ⁰ /o
	eltartott	503	
Házi cseléd:	kereső	1.617	} = 1·4 ⁰ /o, » » 2·4 ⁰ /o
	eltartott	103	
Ismeretlen foglalkozású:	kereső	143	} = 0·6 ⁰ /o, » » 1·4 ⁰ /o
	eltartott	573	
Az összes népességből:	kereső	60.375	
	eltartott	57.900	

1901-ben élveszületett 4399, halvaszületett 119, az összes születési esetek száma 4518 (1900-ban 4378); törvényes 4088, nem törvényes 430; fiú 2366 és leány 2155.

1901-ben elhalt 1710 férfi és 1634 nő, összes halálesetek száma 3345 (1900-ban 3682.)

Házasság kötöttett 1014 (1900-ban 960). Vadházasságban élő felek száma 926 (1900-ban 821.)

Az öt székely törvényhatóság területén az egészségi állapotok Udvarhely megyében a legkedvezőtlenebbek. Ezer lélekre esett 1901-ben:

Csik megyében	27·1 haláleset és 11·4 szaporodás	
Háromszék m.	25·5	» » 8·9 »
Maros-Torda m.	25·0	» » 11·7 »
Maros-Vásárhely thj. v.	24·4	» » 4·0 »
Udvarhely m.	27·2	» » 9·5 »
Az országos átlag	25·1	» » 12·5 »

A kedvezőtlen egészségi viszonyok még szembeötlőbbek, ha a gyermekhalandóságot vizsgáljuk (1901):

	Meghalt 7 éven alul	100 halálesetből	100 élveszülöttből
Csik megyében	1686	48·24	33·99
Háromszék m.	1376	39·18	29·09
Maros-Torda m.	2173	48·58	33·06
Maros-Vásárhely th. j. v. . .	149	30·91	26·56
Udvarhely m.	1537	47·72	35·34
Országos átlag	—	43·22	32·21

Orvosi kezelésben részesült a 7 éven alúli halottak közül 38·51⁰/₀ (orsz. átlag 52·66); a 7 éven felüliek közül 28·30⁰/₀ (orsz. átlag 48·94⁰/₀); az összes elhaltak 29·33⁰/₀-a (országos átlag 50·74⁰/₀).

A halál oka volt:

Hólyagos himlő	2 esetben,	
Kanyaró	27 »	
Vörheny	104 »	
Szamárhurut	83 »	
Roncsoló toroklob	38 »	
Hasi hagymáz	42 »	
Gyermek-hasmenés	91 »	
Vérhas	24 »	
Gümőkór	390 »	
Fertőző betegség	811 »	25·18 ⁰ / ₀ (orsz. átl. 24·11)
Egyéb természetes halálok . .	2342 »	72·71 ⁰ / ₀ (» » 73·46)
Nem természetes halálok	68 »	2·11 ⁰ / ₀ (» » 2·43)

Van a megye területén (1901) községi orvos 2, körorvos 8. Okleveles orvos 18, sebész 1 és okleveles bába 62, okl. halottkém 100, nem képesített 3. A gyógyszerterek száma 9. Kórház egy, 90 ágygyal; járványkórház 23.

1900-ban találtatott 177 vak, 186 siketnéma, 96 elmebeteg, hülye 249; összesen 708 fogyatékos szervezetű, melyből 10.000 lélekre esik 59·9, míg az egész országban 48·0.

Az anyakönyvvezetők száma 63, egyre esik 46·4 □ km., 2·1 község, 1.877 lélek, 15·9 házasság, 69 élveszületés, 1·8 halvaszületés, 51·1 halálozás; összes népmozgalmi eset 137·8.

Házasság felbontatott 1900-ban 49 és 1901-ben 63 esetben.

A megye közigazgatási felosztása:

Rendezett tanácsú város	1
Nagyközség	10
Kisközség	124
Szolgabírói járás	3
Körjegyzőség	33
Puszták, telepek és egyéb	39

Az orsz. képviselőválasztókerületek száma 5.

1. Udvarhelyi választókerület	2.882 választóval
2. Keresztúri »	2.172 »
3. Oklándi »	2.017 »
4. Oláhfalvi »	249 »
5. Székelyudvarhely városi kerület . .	626 »

Összesen: . . 7.943 választóval, kik

közül régi jogn választó	5.722
földbirtok után választó	121
házbirtok után »	156
ház- és földbirtok után választó . . .	372
jövedelem után választó	504
értelmiség jogán »	633
füstök után »	235

A népesség 6·8⁰/₀-a választó, mi a 20 éven felüli férfiak 24·3⁰/₀-át teszi.

Az 1901. évi főszorozásnál bevált 824 hadköteles, a behívottak 42⁰/₀-a, mi a székely ifjak erőteljességének fényes bizonyítéka.

Az 1901. évben eljárás tárgyává tettett

az udvarhelyi járásban	259	kihágási	eset
a kereszturi »	1587	»	»
az oklándi »	1998	»	és
Sz.-Udvarhely városban	2511	»	»

Osszesen 8687 kihágási eset.

A lakosság felekezetei szerint következőleg oszlik meg: r. kath. 41.678 (35·5⁰/₀); gör. kath. 1.344 (1·1⁰/₀); gör. kel. 4.086 (3·5⁰/₀); ág. ev. 2.814 (2·3⁰/₀); ev. ref. 40.147 (34·1⁰/₀); unitárius 26.574 (22·5⁰/₀); izr. 1.198 (1·0⁰/₀); felekezet nélkül 1902-ben 10 személy.

Anyanyelv szerint magyar 112.258 (95·3⁰/₀); német 2.196 (1·8⁰/₀); oláh 2.882 (2·5⁰/₀); cigány 487 (0·4). A nem magyar anyanyelvűek közül 3.088 beszél magyarul, azaz az egésznek 55·2⁰/₀-a; s így a magyarul beszélők száma 115.346, mi a megye lakosságának 97·4⁰/₀-át teszi s e tekintetben hazánk területén a 16-ik törvényhatóság Udvarhely vármegye.

E megye közoktatási érdekeit szolgálja (1901—1902. tanév):

27 kisdóvoda	összesen	2.965	tanulóval,	míg	családi	gondozásban	nem	részesült	3.321	óvóköteles,
149 népiskola	»	18.988	»	»	»	»	»	»	»	mi
1 tanítóképző	»	105	»	»	»	»	»	»	»	a
3 gymnasium	»	673	»	»	»	»	»	»	»	tankötelesek
1 reáliskola	»	150	»	»	»	»	»	»	»	86·19 ⁰ / ₀ -át
4 ipari és keresk. szakiskola	»	289	»	»	»	»	»	»	»	teszi.

Összesen 185 tanintézet, melyben 23.170 tanuló nyert oktatást.

A három középiskolánál 52 tanár működik és fentartási költségük: 707.104 kor. (ev. ref. 111.802; r. kath. 84.095 K és áll. főreál. 111.207 K.)

Az összes lakosságból irni és olvasni tud: 60.414; a hat évesnél idősebbek közül 1890-ben 49·1⁰/₀ (orsz. átlag 53·2⁰/₀) és 1900-ban 60·2⁰/₀ (orsz. átlag 61·2⁰/₀).

Az öt székely törvényhatóság területén 797 tanintézetbe 90.471 tanuló jár, mely szám aránylag csekély az egész erdélyi rész 3.547 tanintézetéhez és 347.822 tanulóához mérten, a népességet véve alapul.

A népiskolák közül jellegre nézve: állami 40, melyekben 89 állami tanító működött, s melyeknek évi fentartási költsége: 144.416 K; községi 39, r. kath. 34, gör. keleti 6, ág. ev. 5, ev. ref. 16, unitárius 9. A tanítók száma 258, kik közül 3 nem képes a magyar nyel-

vet tanítani. Csak magyar tannyelvű 140 iskola, német 3 és oláh 6. A tanítónők száma 50.

Ismétlőiskola 148 volt működésben, melyek közül 106 általános- és 42 gazdasági irányú volt. 1902-ben volt a megye területén 22 postahivatal, 12 távirdahivatal és 25 távbeszélő állomás. Az érkezett levelek száma 974.500 drb, a táviratok száma 12.462 drb; a váltott beszélgetések száma 369. Egy lakosra esett átlag levélküldemény 8·2 (orsz. átlag 18·5), távirat 0·1 (orsz. átlag 0·3).

V. Földművelés.

Székelyföld általában hegyes vidék, mely körülmény miatt az ekével megművelhető földterület nincs arányban a lakosság számával s ezért is főleg Udvarhely megye természeti fekvése és égalji viszonyainál fogva első sorban az állattenyésztés felkarolására volna utalva. Ez irányban újabban haladás észlelhető is, de azért még ma is legelterjedtebb foglalkozásnak a földművelést tekinthetjük, pedig a silány talaj, a kedvezőtlen időjárás, a hosszú, erős tél, a rövid tavasz és nyár: mind ellenségei a földművelésnek. S ha még hozzávesszük, hogy a gazdálkodók nagy tömege nem rendelkezik azon anyagi és szellemi tőkével, melyekkel a mostoha időjárás mellett is ki tudná csikarni az átlagtermést, nem csodálkozhatunk azon, ha gyakran ráfizet a székely a földművelésre a mellett, hogy nemcsak termésfelesleget nem tud előállítani, hanem gyakran behozatalra is szorul.

Csodálatos általában a székely népnek a földbirtokhoz s így a földműveléshez való ragaszkodása, daczára annak, hogy ez fizet a legrosszabbul. Jellemző a székelyföldi viszonyokra az, hogy a mezőgazdaság a főfoglalkozási ág, és mégis a napi szükségletre való gabona-neműekben behozatal van — Romániából. E megyében pl. a mezőgazdaság után élők száma 1900-ben az összes lakosságnak 81⁰/₀-át tette, a 66⁰/₀ országos átlaggal szemben, itt tehát túltermeléssel kellene okvetlenül találkozoznunk s találunk e helyett behozatalt csaknem minden téren és nagy szegénységet. Lehetséges-e a gazdasági körülményeknek kirivóbb ellentéte, mint a 81⁰/₀ földművelő és a gabona-behozatal! Pedig annyira átment a székely vérébe az a tudat, hogy csak a föld az igazi vagyon, hogy a legritkább esetek közé tartozik az, mikor valaki önként megválna attól. Azért járták a székelyek évtizedek óta Romániát, ezért indultak meg tömegesen most Amerikába, hogy ottani keserves keresményükkel megmentse kis földterületüket s ha lehet, még szerezzenek hozzá egy-egy parcellácskát és a földéhség lesz okozója a legtöbb romlásának. Lehet bárki akár milyen gazdag, de a székely előtt csak akkor úr, ha földje van. A falusi szatócsot mindaddig lenézi, bármennyivel is tartozzék neki, míg nincs földje, azután pedig megsüvegezi. A székelynek ebből a jellemvonásából következik, hogy a kisbirtokos székely, ha vagyonát elveszítette, azonnal eltűnik szülőföldjéről s oda még koldulni sem megy vissza.

E körülmény téveszti meg azokat, kik a székely nép iránti jóakaratból beutazva a Székelyföldet, azt tapasztalják, hogy a székely falukban u. n. elesett ember alig található, sőt mindenütt a jólét jeleivel találkozhatnak.

Hogy Udvarhely megye mezőgazdasági helyzetét áttekinthessük.

vizsgáljuk meg először a földbirtok-megoszlást. Erre nézve minden esetre a legpontosabb adatokat az 1895-ik évi országos összeírás adhat, mely az 1895. évi VIII. t.-czikk alapján végeztetett a m. kir. földművelési miniszter.

A megye egész területe 510.359 kat. holdat tesz ki, melyből 304.955 k. hold a korlátlan forgalmú birtok s ez a gazdaságok jellege és nagysága és a művelési ágak szerint következőleg oszlik meg:

A gazdaságok jellege és nagysága	A gazdaságok száma	A gazdaságok területe művelési ágak szerint kat. holdakban									
		szántó	kert	rét	szőlő		legelő	erdő	nádas	nem termő	Összesen
					betiltetve	parlagon					
Egy holdon alul, szántóföld nélkül	1662	—	166	152	8	1	49	54	—	50	480
Egy holdon alul, szántófölddel	1629	591	59	94	8	1	41	23	—	40	857
1— 5 holdig	5999	8221	728	4755	72	7	1510	1303	2	432	17030
5— 10 »	4961	17174	989	11433	85	10	3228	2658	3	645	30225
10— 20 »	5123	32783	1713	24917	120	27	6192	5975	14	944	72685
20— 50 »	3233	40395	2375	30716	120	11	8562	10430	5	1126	93740
50— 100 »	477	12033	944	8200	41	9	3178	5783	3	421	30632
100— 200 »	94	3896	357	2964	25	6	1335	3309	—	169	12061
200— 500 »	48	4015	440	2488	13	12	2246	5590	—	211	15015
500—1000 »	14	1690	167	1134	3	—	769	5043	—	83	8889
1000 holdon felül	13	3414	243	2154	27	2	1607	9700	—	194	17341
Udvarhely megye összesen	23253	124232	8181	89007	522	86	28717	49868	27	4315	304955
Törpe gazdaság 5 hldig	9290	8822	953	5001	88	9	1600	1380	2	522	18367
Kis gazd. 5— 100 »	13794	102405	6021	75266	366	57	21160	24846	25	3136	233282
Közép » 100—1000 »	156	9601	964	6586	41	18	4350	13942	—	463	35965
Nagy gazd. 1000 holdon felül	13	3414	243	2154	27	2	1607	9700	—	194	17341

A kimutatott 23.253 gazdaságból jelleg szerint: tulajdon birtok 22.147 gazdaság, haszonélvezeti birtok 268 gazdaság, haszonbéres birtok 192 gazdaság, vegyes birtok 646 gazdaság.

Ezen összeírás szerint

a 304.955 k. hold összes területből egy gazdaságra esik átlag 13.11 k. hold.
a 124.232 » » szántóföldből » » » » 5.34 » »
a 8.181 » » kertből » » » » 0.35 » »
a 89.007 » » rétből » » » » 3.23 » »
a 28.717 » » legelőből » » » » 1.23 » »
a 49.868 » » erdőből » » » » 2.14 » »

Egy törpe gazdaság átlagos területe 1.97 k. hold, miből szántó 0.48 k. hold.
» kis » » » » 16.91 » » » » 7.42 » »
» közép » » » » 230.5 » » » » 61.55 » »
» nagy » » » » 1334.— » » » » 262.62 » »

azaz 9.290 gazdaságban 0.48 k. hold szántó a földművelés alapja
13.794 » » 7.42 » » » » » »
156 » » 61.55 » » » » » »
13 » » 262.62 » » » » » »

Ilyen földmegoszlás mellett a gabonafélék termesztése nem hogy a jelenlegi gazdasági rendszer mellett, de a legfejlettebb, legintenzívebb rendszert követve sem lehet a nép megélhetésének alapja. Ezen adatok kézzelfoghatóan igazolják, hogy ha e megyében a gaz-

dasági irány meg nem változik rövid időn belül, úgy a lakosságnak nem hogy szaporodása, hanem csökkenése várható. E megye derék székelységét az fogja megmenteni a magyarságnak, ki keresztül tudja vinni, hogy a főtermények ne a gabonaneműek, hanem az ipari és kereskedelmi növények legyenek s a ki az állattenyésztésre és az iparüzésre fogja a megye népét irányítani.

A mezőgazdaság nagyfokú elmaradottságának egyébként az is oka lehet, hogy a vidék forgalmilag is el van zárva a világtól, de a különböző mezőgazdasági culturintézetektől is oly távol esik, hogy azok jótékony hatása itt nem érezhető meg. Ez utóbbi körülménynek tudható be az is, hogy a vetőmag kicserélésének fontossága sincs meg a köztudatban, minek következtében a folyton ugyanazon mag használata miatt a termés elkorcsosul s a hozam is úgy minőségileg, mint mennyiségileg folyton csökken.

A korlátolt forgalmú birtokok következőleg oszlanak meg:

A birtok jellege	Szántó		Kert		Rét		Legelő		Erdő		Nem termő		Összes terület k. holdakban
	házi kezelésben	haszonbérben	házi kezelésben	haszonbérben	házi kezelésben	haszonbérben	házi kezelésben	haszonbérben	házi kezelésben	haszonbérben	házi kezelésben	haszonbérben	
1. Kincstári birtok . . .	—	—	1	—	—	17	6	8	—	301	4	—	337
2. Községi, városi és törvényhatósági birtok	198	68	12	5	256	67	8333	822	11043	432	7078	12	28326
3. Alapítványi birtok .	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	1	—	5
4. Róm. kath. apátság, prépostság és szerzetesrendek birtokai	11	—	3	—	11	—	—	—	—	—	3	—	28
5. R. kath. templomi és lelkészi birtok . . .	310	24	40	1	330	5	87	352	1370	58	69	4	2650
6. R. kath. kántortanítói, tanítói és isk. birtok	52	—	5	—	53	—	18	—	12	—	7	—	147
7. Gör. kat. templomi és lelkészi birtok . . .	11	—	1	—	2	—	—	—	5	—	2	—	21
8. Gör. keleti templomi és lelkészi birtok .	42	4	4	—	17	2	3	—	140	4	6	1	223
9. Ág. ev. egyh. templomi és lelkészi birtok .	58	45	2	1	95	27	9	—	429	—	13	2	631
10. Ág. ev. tanítói és iskolai birtok	18	—	2	—	3	—	7	—	2	—	3	—	35
11. Ev. ref. egyh. templomi és lelkészi birtok .	416	113	20	3	210	66	147	89	1056	161	55	4	2340
12. Ev. ref. tanítói és iskolai birtok	63	3	5	1	37	15	12	—	11	—	4	—	151
13. Unitárius egyh. templomi és lelkészi birtok	354	95	27	9	187	22	284	42	1353	11	86	3	2473
14. Unitárius egyh. tanítói és iskolai birtok	50	—	8	—	35	—	17	—	9	—	6	—	120
15. Zsidó hitközségi birtok	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	2
16. Állami iskolai birtok	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
17. Községi iskolai birtok	—	5	2	—	1	—	—	15	486	—	6	3	518
18. Egyletek, társulatok, részvénytársaságok, vasutak birtoka . .	52	3	7	1	49	5	92	—	664	3	147	1	1024
19. Közbirtokosság és volt urbéresek közös birtoka	190	36	123	5	649	184	26347	435	116671	95	2068	100	146903

Járások szerint a földterület 1901-ben a következő volt:

a homoródi járás összes területe . . .	177.914	kat.	hold
a székelykeresztúri járás összes területe	129.961	»	»
az udvarhelyi	202.479	»	»

A megye mezőgazdasági értékét a termésviszonyok állapítják meg, melyek gondos megfigyelése a legbiztosabb adatokat nyújtja arra nézve, hogy e megye gazdaközönsége nem számolva az éghajlati, talaj- s jövedelmezőségi viszonyokkal, minden erejét a gabonatermelésre fordítja, nemhogy észszerűen nem jár el, hanem a legjobban felkarolt mezőgazdasági ágra pazarolt nem jövedelmező befektetés a remélhető gazdasági jólét alapjait ássa alá.

Az 1894—95-iki összeírás szerint az összes vetésterületnek alább kitüntetendő százalékán termeltettek:

I. Kenyér termények:

Buza, tavaszi és őszi	37·87 ⁰ / ₀	az országban átlag	30·74 ⁰ / ₀
Rozs, » » »	11·60 ⁰ / ₀	» » »	10·20 ⁰ / ₀
Kétszeres	3·87 ⁰ / ₀	» » »	0·89 ⁰ / ₀
Összesen . 43·34 ⁰ / ₀ , az országban átlag 41·85 ⁰ / ₀ ; azaz 22.640 hektáron.			

II. Egyéb gabonanemek:

Tavaszi árpa	0·88 ⁰ / ₀	az országban átlag	9·08 ⁰ / ₀
Zab	19·94 ⁰ / ₀	» » »	9·38 ⁰ / ₀
Összesen . 20·82 ⁰ / ₀ , az országban átlag 19·58 ⁰ / ₀ ; azaz 10·873 hektáron.			

III. Kapásnövények:

Szemes tengeri	26·02 ⁰ / ₀	az országban átlag	20·78 ⁰ / ₀
Tök	0·21 ⁰ / ₀	» » »	0·12 ⁰ / ₀
Burgonya	2·17 ⁰ / ₀	» » »	4·46 ⁰ / ₀
Czukorrépa	0·04 ⁰ / ₀	» » »	0·72 ⁰ / ₀
Takarmányrépa	0·45 ⁰ / ₀	» » »	1·40 ⁰ / ₀
Összesen . 28·89 ⁰ / ₀ , az országban átlag 27·69 ⁰ / ₀ azaz 15.092 hektáron			

IV. Hüvelyesek:

Borsó	0·15 ⁰ / ₀	az országban átlag	0·09 ⁰ / ₀
Bab	0·07 ⁰ / ₀	» » »	0·13 ⁰ / ₀
Lencse	0·01 ⁰ / ₀	» » »	0·08 ⁰ / ₀
Összesen . 0·23 ⁰ / ₀ , az országban átlag 0·30 ⁰ / ₀ ; azaz 119 hektáron.			

V. Kereskedelmi növények:

Napraforgó	0·11 ⁰ / ₀	az országban átlag	0·09 ⁰ / ₀
Komló	0·03 ⁰ / ₀	» » »	0·00 ⁰ / ₀
Kender	1·05 ⁰ / ₀	» » »	0·55 ⁰ / ₀
Len	0·03 ⁰ / ₀	» » »	0·11 ⁰ / ₀
Összesen . 1·27 ⁰ / ₀ , az országban átlag 1·56 ⁰ / ₀ ; azaz 665 hektáron.			

VI. Zöldségfélék:

Uborka	0.03 ⁰ / ₀	az országban átlag	0.03 ⁰ / ₀
Vöröshagyma	0.12 ⁰ / ₀	» » »	0.05 ⁰ / ₀
Fokhagyma	0.02 ⁰ / ₀	» » »	0.02 ⁰ / ₀
Fejes káposzta	0.51 ⁰ / ₀	» » »	0.32 ⁰ / ₀
Másféle »	0.01 ⁰ / ₀	» » »	0.01 ⁰ / ₀
Egyéb zöldségféle . .	0.16 ⁰ / ₀	» » »	0.07 ⁰ / ₀
Torma	0.01 ⁰ / ₀	» » »	0.00 ⁰ / ₀

Összesen . 0.86⁰/₀. az országban átlag 0.51⁰/₀; azaz 449 hektáron.

VII. Takarmány-növények és magvak:

Csalamádé	0.12 ⁰ / ₀	az országban átlag	0.81 ⁰ / ₀
Bükköny őszi	0.14 ⁰ / ₀	» » »	0.17 ⁰ / ₀
» tavaszi	0.56 ⁰ / ₀	» » »	1.18 ⁰ / ₀
Zabos bükköny	1.23 ⁰ / ₀	» » »	1.92 ⁰ / ₀
Rozs és borsó-keverék	0.01 ⁰ / ₀	az országban átlag	0.07 ⁰ / ₀
Lóhere	1.77 ⁰ / ₀	» » »	2.53 ⁰ / ₀
Luczerna	0.67 ⁰ / ₀	» » »	1.28 ⁰ / ₀
Baltaczim	0.09 ⁰ / ₀	» » »	0.16 ⁰ / ₀

Összesen . 4.59⁰/₀, az országban átlag 8.51⁰/₀; azaz 2.400 hektáron.

VIII. Mellék-terményekkel bevetett szántóföld:

Hüvelyesekkel	3.893 hektár
Kapás növényekkel	4.902 »
Keresk. »	6 »
Mesters. takarmánynövényekkel	279 »
Zöldségfélékkel	344 »

Összesen . . . 9.424 hektár

IX. Természetes kaszálók területe 59.015 hektár.

X. Kertekben mesterséges takarmány-növényekkel bevetett terület 378 hektár.

Az összes szántóföld a jelzett évben 72.484 hektár, melyből

Őszi vetésre lefoglalva . . .	22.170 hektár
Tavaszi terület	30.068 »

Az összes vetésterület . . . 52.238 hektár.

Ugar terület 20.246 hektár, miből világosan kitűnik, hogy a hármas forgórendszer van elterjedve.

A vetőmagszükséglet 1896-ban k. holdanként literekben:

	szórva		sorvető-géppel		összes vetőmagszükséglet
	megyében	orsz. átlag	megyében	orsz. átlag	
Őszi buza	160 l.	138 l.	120 i.	110 l.	40.632 hektoliter
Tavaszi buza	160 »	133 »	100 »	111 »	201 »
Őszi rozs	160 »	141 »	120 »	109 »	14.261 »
Tavaszi rozs	160 »	139 »	70 »	108 »	1.416 »
Kétszeres	120 »	135 »	83 »	109 »	4.882 »
Tavaszi árpa	80 »	155 »	60 »	123 »	1.156 »
Zab	180 »	187 »	140 »	139 »	31.865 »
Tengeri	27 »	22 »	20 »	19 »	6.888 »
Takarm. tengeri	40 »	183 »	30 »	151 »	6 »
Zabos bükköny	120 »	174 »	100 »	149 »	467 »
Bükköny	80 »	110 »	60 »	88 »	1.325 »

Az 1896. évi aratási eredmény következő volt:

	Lea- ratt terület hektá- rokban	Termett hektáronként				Egy hl. szem átlagos súlya kg.-okban		
		hl. szem		mm. szalma		a me- gyében	orsz. átlag	
		a me- gyében	orsz. átlag	a me- gyében	orsz. átlag			
<i>I. Mezei termények.</i>								
Őszi búza	14.254	13·61	17·04	15·74	24·00	77·40	78·20	
Tavaszi búza	104	14·42	13·16	8·68	18·00	72·00	75·00	
Őszi rozs	5.574	16·18	16·42	18·50	23·77	72·90	71·70	
Tavaszi rozs	449	13·16	13·45	9·55	18·02	66·00	68·05	
Kétszeres	1.932	16·67	16·75	17·02	22·40	72·90	72·90	
Őszi árpa	1	18·00	22·56	16·00	20·76	65·00	63·60	
Tavaszi árpa	227	18·47	19·98	10·48	17·89	65·60	65·30	
Zab	8.914	27·57	25·25	8·44	18·59	46·60	44·00	
Tengeri, szemes	11.322	17·71	21·81	30·81	27·06	74·50	73·40	
Burgonya	1.112	92·82	114·05	—	—	70·80	71·00	
Takarmány-répa	228	—	—	266·27	267·10	—	—	
Kender	493	18·24	25·38	10·72	13·76	127·60	111·40	
Len	36	6·08	8·21	4·39	4·99	74·90	69·40	
Bükköny, magnak	73	11·26	14·44	15·70	18·69	75·40	77·90	
» takarmánynak	235	—	—	36·88	28·98	—	—	
Zabos bükköny	632	—	—	43·34	32·32	—	—	
Lóhere, magnak	449	3·95	2·66	34·09	16·93	77·00	78·30	
» takarmánynak	467	—	—	70·66	34·88	—	—	
Luczerna, magnak	60	3·25	3·05	43·75	20·66	80·00	75·30	
» takarmánynak	295	—	—	72·81	44·52	—	—	
Komló	18	—	—	5·89	8·31	—	—	
Baltaczim, magnak	9	29·67	23·11	27·67	17·22	30·00	33·00	
» takarmánynak	37	—	—	41·51	30·42	—	—	
Természetes takarmány, rétről	54·411	—	—	37·53	26·04	—	—	
» » kertből	3·228	—	—	36·03	28·04	—	—	
» » kaszálókról	59·015	—	—	37·08	26·80	—	—	
Vereshagyma	64	—	—	22·44	67·68	—	—	
Fokhagyma	13	—	—	20·08	30·92	—	—	
Fejes káposzta	266	—	—	58·08	—	—	—	
Kelkáposzta	2	—	—	30·00	—	—	—	
Torma	3	—	—	45·00	—	—	—	
Uborka	17	—	—	14·71	—	—	—	
Zöldségféle	79	—	—	36·90	—	—	—	
<i>II. Mesterséges takarm. kertben.</i>								
Luczerna, takarmánynak	105	—	—	79·26	—	—	—	
Takarmány répa	95	—	—	218·63	—	—	—	
<i>III. Melléktermények.</i>								
Borsó	897	—	—	—	—	—	—	
Bab	2·995	—	—	—	—	—	—	
Tök	4.902	—	—	16·40	—	—	—	
Vereshagyma	67	—	—	1·75	—	—	—	
Fokhagyma	27	—	—	0·96	—	—	—	
Fejeskáposzta	188	—	—	3·47	—	—	—	
Kelkáposzta	62	—	—	1·73	—	—	—	

Tehát Udvarhely vármegye 1896-ik évi összes terménye 14,866.905 koronát képvisel, miből egy lakosra 126 korona értékű termény esik.

Ezen kimutatásból merithető tanulság ismét az, hogy a gabona-félék termelésére a megye földje általában nem való, különösen a mai gazdálkodási rendszer mellett, mert a tárgyalás alatti évben is, mely egyike volt a jobb esztendőeknek, egy esetben sem érik el az országos

Termett összesen		A szemtermés értéke mm.-ként koronákban			A szalma, kóró értéke mm.-ként koronákban			A szem és szalma összes értéke korona	Egy hektár termés értéke	
hl. szem	mm. szalma	a me- gyében	orsz. átlag	összesen	a me- gyében	orsz. átlag	összesen		a me- gyében	orsz. átlag
193.991	224.386	11·82	13·44	1,786.018	0·58	—	260.146	2,046.164	142·52	200·64
1.500	900									
90.188	103.114	8·86	—	617.044	0·82	—	87.438	704.482	116·96	162·92
5.909	4.290									
32.200	32.885	9·32	—	218.604	0·86	—	28.052	246.656	127·66	158·64
18	16	8·34	—	23.028	1·60	—	3.814	26.842	117·72	169·66
4.192	2.378									
245.760	75.256	8·18	—	935.964	1·42	—	117.318	1,043.282	117·04	144·50
200.554	348.831	8·64	—	1,290.794	0·80	—	279.064	1,569.858	138·66	129·98
103.220	—	2·54	—	185.636	—	—	—	185.636	166·94	210·92
—	60.710	0·94	—	56.530	—	—	—	56.530	247·90	254·08
8.990	5.390	11·30	—	32.430	103·72	—	274.354	306.784	622·28	491·38
217	158	20·02	—	3.284	64·—	—	10.110	13.394	372·06	474·06
822	1.146	11·90	—	7.372	1·12	—	1.276	8.648	118·46	143·38
—	8.666	—	—	—	2·60	—	22.468	22.468	95·60	107·22
—	27.391	—	—	—	3·98	—	108.758	108.758	172·08	118·12
1.774	15.305	81·90	—	111.966	0·31	—	9.536	121.502	270·60	182·66
—	33.000	—	—	—	3·38	—	111.432	111.432	238·62	141·38
195	2.625	99·48	—	15.520	0·60	—	1.574	17.094	285·90	212·46
—	21.480	—	—	—	3·36	—	72.228	72.228	244·84	179·00
—	106	—	—	—	1·80	—	19.089	19.089	1060·—	1056·22
267	240	—	—	2.240	0·30	—	144	2.384	264·88	171·24
—	1.536	—	—	—	2·40	—	3.686	3.686	99·62	115·34
—	2,041.852	—	—	—	3·60	—	7,333.048	7,333.048	74·78	91·56
—	116.316	—	—	—	4·02	—	437.870	437.870	144·94	102·10
—	2,188.131	—	—	—	2·94	—	87.972	87.972	63·94	61·32
—	1.436	—	—	—	20·84	—	29.920	29.920	467·50	627·78
—	261	—	—	—	30·42	—	7.938	7.938	610·62	526·24
—	15.450	—	—	—	5·08	—	78.480	78.480	295·04	525·76
—	60	—	—	—	6·—	—	360	360	180·—	432·52
—	135	—	—	—	48·52	—	6.550	6,550	2182·—	984·76
—	250	—	—	—	5·68	—	1.420	1.420	83·52	557·46
—	2.915	—	—	—	6·—	—	17.490	17.490	221·40	413·94
—	11.890	—	—	—	3·30	—	39.264	39.264	261·76	161·42
—	20.770	—	—	—	0·80	—	16.790	16.790	176·74	264·26
mm.										
905	1.247	11·90	—	10.830	0·80	—	998	11.828	13·18	19·62
3.646	4.952	12·—	—	43.752	0·66	—	3.226	46.978	15·68	19·02
—	80.382	—	—	—	0·60	—	48.228	48.228	9·84	16·08
—	117	—	—	—	20·—	—	2.340	2.340	34·92	54·06
—	26	—	—	—	30·—	—	780	780	28·88	71·64
—	652	—	—	—	3·82	—	2.486	2.486	13·22	98·78
—	107	—	—	—	2·30	—	246	246	3·96	25·58
								14.866.905		

hektáronkénti értékhozamot. Különösen a búzatermelés nemjövödelmezősége tűnik ki nem csak a jelzett évben, hanem a többiekben is, mert nincs oly esztendő, hogy a búza átlagos hozama elérné legalább az országos átlagot, így pl.

1901-ben hektáronként az átlagos hozam 9·89 mm., míg az országos 10·17 mm.
 1902-ben „ „ „ „ 9·26 „ „ „ erdélyi 12·40 „

Sőt a négy székely vármegye (Csik, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely) átlagos termésáhozamát is ritkán éri el; így pl.

1894-ben egy holdon átlag	termett	14·78 hl.,	míg a 4 székely megyében	14·99 hl.
1895-ben » » » »	»	16·11 »	» » » »	15·83 »
1896-ban » » » »	»	6·46 mm.	» » » »	6·56 mm.
1897-ben » » » »	»	4·21 »	» » » »	4·68 »

Es mégis a vetésterületnek átlag 28⁰/o-át búzatermelésre fordítják.

Sajnos, még a kapásnövények sem érik el itt az országos átlagos terméseredményt, mit szintén körülbelül igazol az évente egybeállított mezőgazdasági statisztika, még a tengerinél is, melynek termelésére egyedül a vetésterület 26⁰/o-át fordítják. Így pl. a tengeri átlagos eredménye e megyére nézve:

1901-ben hektáronként	9·44 mm.,	míg az országos	átlag	14·72 mm.
1902-ben » » » »	9·95 »	» » erdélyi	»	10·63 »
1894-ben holdanként	15·21 hl.	» a 4 székely megyei	»	16·54 »
1895-ben » » » »	15·61 »	» » » »	»	17·43 »
1896-ban hektáronként	13·20 mm.	» » » »	»	11·72 »

Tehát a tengeri termésáhozama is öt esztendő alatt csak egyetlen egyszer (1896) érte el, sőt haladja tul az országos és a 4 székely vármegye termésátlagát.

Ha már most a kereskedelmi és takarmánynövények termés-eredményeit nézzük, látjuk, hogy ezekből, bár ezekre távolról sem fordítanak annyi gondot, mint a gabona- és kapásnövényekre, a termés-eredmény csaknem minden esetben jóval felülmulja az országos átlagot és mégis a kereskedelmi növények termelésére a vetésterületnek csak 1·27⁰/o-a, és a takarmánynövények termelésére 4·59⁰/o-a fordítatik. Pedig már bebizonyított dolog, hogy különösen a komló és len termelésére kiválóan alkalmas a megye talaja általában, sőt az éghajlati viszonyok is megfelelők.

Kiváló jelentősége lehetne itt a komlótermelésnek, mert a termőföld kevés; már pedig e növény termelésénél inkább a befektetett munka gyümölesz, nem pedig maga a föld.

A lentermelésre pedig az egyébként alig jövedelmező magasabb fekvésű földek igen jól használhatók volnának. Az utóbbi években a megyében bevezettetett a lentermelés, sőt 1901-ben Székelykeresztúron egy lenkikészítő gyár is létesült.

Állítsuk szembe csak egy hektár termés értékét a megyei és országos átlagban, azonnal kitűnik az elpazarolt munka nagysága és a gazdasági viszonyok elleni panasz valódi oka:

Egy hektár termésértéke koronákban:

Búza	(a vetésterület 28 ⁰ /o)	megyei átlag: 142·52 K.	országos átlag 200·64 K
Rozs	(» » 12 ⁰ /o)	» » 116·96 »	» » 162·92 »
Kétszeres	(» » 4 ⁰ /o)	» » 127·66 »	» » 158·64 »
Árpa	(» » 1 ⁰ /o)	» » 117·72 »	» » 169·66 »
Zab	(» » 20 ⁰ /o)	» » 117·04 »	» » 144·50 »
Kender	(» » 1·05 ⁰ /o)	» » 622·28 »	» » 491·38 »
Komló	(» » 0·03 ⁰ /o)	» » 1060·— »	» » 1056·22 »
Zabos bükköny	(» » 1·23 ⁰ /o)	» » 172·08 »	» » 118·12 »
Lóhere	(» » 1·77 ⁰ /o)	» » 270·60 »	» » 182·66 »
Luczerna	(» » 0·67 ⁰ /o)	» » 244·84 »	» » 179·— »
Baltaczim	(» » 0·09 ⁰ /o)	» » 264·88 »	» » 171·24 »

Ily viszonyok mellett, hogy a mezőgazdaság nem jövedelmez e megyében, nem csodálható, de az igen, hogy a viszonyokkal annyira nem számolnak e megye gazdái.

Nem tudom, célzatosság rejlik-e abban, hogy a kilenczvenes évek eleje óta nagy kiterjedésben üzött növénytermelési kísérletekkel is elkerültetett e megye, vagy a gazdák nemtörődömsége lehet az oka; mindenesetre valahol mulasztás történt, mert ha elismerik is, hogy e megye talaja nagyon silány, úgy annál nagyobb gond volna fordítandó a növénytermelési kísérletekre. Egyetlen adatra sikerült ráakadnom 1897-ről, mikor a szuperfoszfát termésfokozó hatása próbáltatott ki az őszi gabonafélék alá e megyében is Homoródszentpálon, hol az összes magtermés volt katasztrális holdanként

a trágyázott talajon 617 kilogramm

és a trágyázatlanon 494 » azaz 123 kgmal több.

Egy mm. terméstöbblet előállításának költsége kitett 9·6 fillért. E kísérletről dr. Gyarmathy D. ezt jelentette: »A műtrágya alkalmazását nagyon is helyénvalónak tartom, mert ha minőségben nem is, de mennyiségben nagy különbség mutatkozik.« Hogy aztán e tanulságot értékesítették-e a megyében, nem tudom, de hogy a kisgazdák e kísérlet eredményéről mit sem tudnak, azt állithatom.

A vázolt mezőgazdasági viszonyokhoz mérten a gazdasági felszerelés megfelelő, azaz e téren is láthatjuk, hogy a mezőgazdasági termelés fokozása céljából a felszereléssel nem igen tesznek a gazdák kísérleteket. Az e téren hátramaradás mindenesetre nagy befolyással van a terméseredmények silányságára, eltekintve a talaj kedvezőtlen voltától. Ez a körülmény azonban csaknem természetes folyománya a székely birtokok apró voltának, mert a hol oly kevés szántóföld áll egy-egy birtokos rendelkezésére, mint itt, az újabb mezőgazdasági eszközök nem igen szerezhetők be. E téren is a falusi szövetkezetek volnának képesek kedvező átalakulást előidézni.

Az 1895-ben végzett összeírás szerint találtatott igásfogat:

	Homoródi j á r á s	Keresztúri b a n	Udvarhelyi a n	Az egész megye területén
Lófogat egyes	116	289	188	593
kettős	1.635	780	1.944	4.359
hármás	36	35	19	90
négyes	85	71	5	161
Összesen	1.872	1.175	2.156	5.203
Ökörfogát kettős . . .	2.303	1.071	2.508	5.882
négyes	24	40	72	136
hatos	1	—	—	1
Összesen	2.328	1.111	2.580	6.019
Bivalyfogat	37	242	71	350
Őszvér- és számárfogat	1	4	3	8
Tehénfogat	1.221	2.350	1786	5.357

A gazdaságokban használt eszközöket úgy a megyében, mint általában a Székelyföldön az jellemzi, hogy a székely gazdának pénzébe alig kerülnek. A székely ismert kezűgyességénél fogva a legtöbb eszközét házilag állítja elő; már pedig ezek, minden ügyessége mellett is, primitívek, a föld jövedelmének fokozására nem alkalmasak.

A gazdaságokban használt gépek és eszközök kimutatása az 1895-ik évben a következő volt:

	Törpe	Kis	Közép	Nagy	Az összes gazda- ságokban
	g a z d a s á g o k b a n				
	—5. holdig	5—100 holdig	100—1000 holdig	1000 holdon felül	
Gőzerőre lokomobil	—	8	5	4	17
» cséplőszekrény	—	9	4	4	17
Szélmotor	2	1	—	—	3
Vízmotor	1	—	—	—	1
Ló- és embererőre járgány	2	18	9	—	29
» » » cséplőszekrény	2	24	8	1	35
Aratógép, marokrakó	3	9	1	—	13
» kévekötő	—	—	1	3	4
Kaszálógép	—	1	3	5	9
Vetőgép, szóróvető	—	4	7	2	13
» sorbavető	—	4	11	5	20
Lógereblye	—	2	9	5	16
Rosta	6	57	35	9	107
Eke, egyes, fagerendelylyel	2.651	12.500	396	118	15.665
» » vas »	10	64	29	—	103
» kettős	4	79	13	2	98
» hármas	1	29	—	1	31
» mélyítő	—	6	8	6	20
» töltögető	1	3	1	11	16
Konkolyválasztó	4	66	27	8	105
Szeceksavágó	8	74	25	5	112
Répavágó	1	5	17	5	28
Kukoriczamorzsoló	5	29	22	8	64
Daráló	1	10	6	1	18
Trágyaszivattyú	—	1	3	—	4
Vízszivattyú	—	—	5	—	5
Szénaajtató	—	—	1	—	1
Gőzfűlesztő	—	10	1	—	11
Borona, fakerettel	1.838	9.191	233	34	11 302
» vaskerettel	74	424	36	10	544
» tüske	31	137	14	2	184
Henger, sima	4	20	21	10	55
» fogas	36	120	6	1	163
Szekér, fatengelylyel	3.485	16.619	575	110	20.789
» vastengelylyel	79	350	91	51	571
Borsajtó, fából	16	65	9	5	95
» vasból	1	5	1	1	8
Szőlőzúzó	2	2	1	2	7
Gyümölcsaszaló	59	534	28	4	645
Nagyobb mérleg	3	19	13	10	45

A megye gazdasági felszereléséről szóló ezen leltárból valóban szomorú következtetés vonható le, a gazdasági fejlettséget illetőleg, hisz a közép- és nagybirtokok felszerelése csaknem teljesen azonos a nyomorult törpe gazdaságokéval. 15.665 fagerendelyű eke 103 vaserendelyűvel szemben; 11.302 fakeretes borona 544 vaskerettel szemben és 20.789 fatengelyű szekér 571 vastengelyűvel szemben elég bizonyíték, hogy a gazdasági kultúra mily lassan terjed kelet felé. Ha nincsenek képzett modern kis-, közép- és nagy gazdaság-kezelők, kiktől tanuljon, kiktől vegyen példát a törpe birtokú gazda? Nem elegendő már többé elégedetlenkedni a gazdasági viszonyokkal, hanem haladni kell a korrall úgy az ismereteket, mint a felszerelést illetőleg.

Ujabban a megye társadalmának vezetői be kezdik látni, hogy az elszegényedés és kivándorlásnak egyik főoka az egyoldalú gabona-termesztés s az alispán már az 1902-iki jelentésében melegen ajánlja az ipari növények termesztését. Ez irányban már történtek kísérletek és úgy a lóheremag-, mint a len- és komlótermelésre e megye éghajlata és földje kiválónak bizonyult. Különösen a komló, mely nemcsak a megye alantabb fekvő vidékein jutalmazza termelőjét, de még a magas fekvésű Zetelakán is szépen fejlődik és jövedelmez.

Nagyon kíváncsi volna, hogy a megyei gazdasági egyesület, mely az állattenyésztés fellendítése körül kiváló érdemeket szerzett, minden erejével a kisemberek segítségére sietne és szerzett tekintélyénél fogva agitációval, jóindulatú támogatással, kitartó igyekezettel rávenné a kisgazdákat az apróbb komlóskertek beállítására.

Helyesen jegyzi meg a megye alispánja, hogy nagy szükség van a helyes gazdálkodási elvek megismertetésére s e tekintetben kiváló szolgálatokat tehetnének a gazdakörök, melyek azonban nem volnának tisztán a lelkészek és tanítókra hagyva, hanem a birtokosok is szorgalmasan ellátogatnának oda, kivennék részüket a munkából s kitartással, önzetlenül szolgálnák a nép érdekeit, hogy a megingott bizalmat s a kölcsönös megbecsülést helyreállítsák.¹⁾

VI. Állattenyésztés.

Az állattenyésztés, valamint az egész Székelyföldön, úgy e megyében is fontos tényező volt a múltban, mit igazol a történelem is. Ugyanis a régi időkben itt az egyedüli adónem az ökör-adó volt (ökörsütés). Hogy mily kiterjedt foglalkozás volt a szarvasmarha-tenyésztés, megközelítő képet ad az a történelmi tény, hogy a minden hatodik ökörből álló királyszületési, koronázási vagy házassági ajándék (adó) néha 40.000 darab ökörré is felment.

Maga a természet is elsősorban állattenyésztésre szánta a Székelyföldet. A természet ezen útmutatását megértette a székelység és ki is használta, mert termőföldjén kívül az állattenyésztés képezte vagyonát. Jövedelmező is volt itt az állattenyésztés, mikor a határtalan közös legelőkön minden tulajdonos annyi állatot legeltethetett, a mennyire egyébként képes volt.

A múlt században azonban a keleti marhavész és a »kiarányosított« közös legelők az állat-létszámot nagyon megapasztották. Ujabban, különösen e megyében, a megyei gazdasági egyesület és az állam támogatására szép haladás tapasztalható e téren, azonban még nagyon sok a tennivaló, hogy az állattenyésztés a nép gazdasági jólétének szilárd alapjává váljék.

Hogy e megye állattenyésztéséről képet alkothassunk, közlöm az 1895. évi VIII. t.-cz. alapján végzett állat-összeírás eredményeit.

¹⁾ E munkálatom befejezése után értesültem, hogy az Udvarhelymegyei Gazdasági Egyesület 1904. márczius havában tartott közgyűlésén Hlatky Miklós titkár szintén megdöbbenő képét festette meg a megye mezőgazdasági elmaradottságának. Szerinte is századok óta csak annyi változott, hogy a faeke helyébe a vasko lépett, egyébképpen a mezőgazdaság megmaradt a maga ősrégi, primitív állapotában. Mintha ez a nép századok óta vezérek nélkül élt volna.

	Homoródi járás	Keresztúri járás	Udvarhelyi járás	Székely- Udvarhely város	A megyében összesen
<i>Szarvasmarha.</i>					
Bika borju, bika.					
0—1 évesig	134	274	189	25	622
1—2 »	85	204	67	8	364
2—3 »	92	82	60	1	235
3 éven felül	141	91	59	21	312
Üsző, tehén.					
0—1 évesig	1.689	1.514	1.833	31	5.067
1—2 »	1.463	969	1.315	23	3.770
2—3 »	1.182	997	1.321	33	3.533
3—4 »	1.144	866	1.220	6	3.236
4 éven felül	5.944	6.049	6.186	146	18.325
Tinó, ökör.					
0—1 évesig	1.220	1.382	1.347	24	3.973
1—2 »	1.684	1.742	1.506	25	4.957
2—3 »	1.843	1.465	1.648	15	4.971
3—4 »	1.550	979	1.589	75	4.193
4 éven felül	4.521	1.852	4.503	24	10.900
Erdélyi magyar fajta összesen .	21.022	16.688	21.958	357	60.025
Szőke	21	31	9	2	63
Piros-tarka	115	159	40	12	326
Borzderes	49	42	5	—	96
Egyéb színes	13	12	—	—	25
Bivaly	1.472	1.534	831	86	3.923
<i>Ló.</i>					
Mén.					
0—1 évesig	180	133	48	2	363
1—2 »	106	64	42	2	214
2—3 »	23	21	31	—	75
3 éven felül	12	37	10	2	61
Kancza.					
0—1 évesig	201	181	59	1	442
1—2 »	214	189	65	13	481
2—3 »	195	192	114	5	506
3—4 »	213	133	180	4	540
4 éven felül	2.031	1.411	1.192	46	4.680
Herélt.					
0—1 évesig	40	54	7	2	103
1—2 »	68	94	50	3	215
2—3 »	157	169	185	9	520
3—4 »	233	163	390	7	798
4 éven felül	1.711	864	2.790	65	5.430
Ló összesen	5.398	3.765	5 113	161	14.428
Szamár és öszvér	2	19	8	3	32
Kecske	5.334	2.197	6.521	—	14.052
Sertés	15.676	12.848	12.939	645	42.108
Juh	35.926	31.401	33.809	66	101.202
Baromfi	53.832	76.054	49.593	3.502	182.981
Méhcsalád	2.546	2.941	1.821	169	7.477

Gazdaságok szerint 1896-ban az állatmegoszlás következő volt:

A gazdaságok jellege és nagysága	A gazdaságok száma	Az összes állatlétszám							
		szarvasmarha	ló	szamár és öszvér	kecske	sertés	juh	baromfi	méh-köpi
1 holdon alul, szántó-föld nélkül	1.662	1.028	269	3	632	1.051	1.689	7.016	234
1 holdon alul, szántó-földdel	1.629	1.062	208	—	477	984	1.379	5.664	82
1—5 holdig	5.999	7.972	1.568	9	2.811	5.143	10.906	27.715	584
5—10 »	4.961	11.307	2.143	6	2.690	6.521	15.623	31.142	933
10—20 »	5.123	17.411	3.754	3	2.971	10.448	26.348	40.439	1.820
20—50 »	3.233	16.596	4.013	1	2.293	10.578	29.858	38.865	2.318
50—100 »	477	3.388	1.015	—	425	2.430	7.096	9.105	570
100—200 »	94	1.101	274	4	157	636	2.020	2.771	221
200—500 »	48	1.135	264	5	45	547	1.203	2.062	54
500—1000 »	14	360	121	—	40	76	348	821	56
1000 holdon felül	13	643	247	5	48	527	787	958	21
A megyében összesen		62.005	13.876	36	12.589	38.941	97.257	166.558	6.891
Ebből:									
Törpe gazdaság 5 holdig	9.290	10.064	2.045	12	3.920	7.178	13.974	40.395	900
Kis » 5—100 »	13.794	48.702	10.925	10	8.379	29.977	74.925	119.551	5.641
Közép » 100—1000 »	156	2.596	659	9	242	1.259	3.571	5.654	331
Nagy » 1000 holdon felül	13	643	247	5	48	527	787	950	21

Az állat-létszám a jelzett idő óta azonban nagyot csökkent, mi mindenestre összefüggésben van a közös legelő elkülönítésekkel, a véderdő-rendszerrel és a gazdasági élet hanyatlásával.

Az állat-létszám hullámozása következő volt:

	1896-ban	1898-ban	1900-ban	1901-ben	1902-ben
Ló	13.876	13.253	14.377	15.369	15.760
Szarvasmarha (fehér)	60.400	42.764	45.061	48.396	43.637
Bivaly	3.923	3.836	3.574	2.837	4.819
Sertés	38.941	14.442	22.406	24.693	23.557
Juh	97.257	53.581	73.874	84.396	81.619
Kecske	12.589	7.797	9.758	6.388	10.118

Mivel az állattenyésztési felügyelőség is elismeri azon kétségbe nem vonható tény, hogy az erdélyi magyar fajta szarvasmarha leg-szebb Udvarhelymegyében s azután sorrend szerint következik csak Kisküküllő, Háromszék és végül Csikmegye, annál szomorúbb és meg-döbbentőbb, hogy e fajta csak az utolsó 8 év alatt is e megyében 60.025 darabról 42.267 darabra csökkent! Ez a körülmény annál nagyobb veszteség a megyére, mert az ország többi részében a marha-tenyésztés nagyrésztben átment a nyugati pirostarka fajokra s így a kiváló erdélyi magyar fajta igásökröknek Csikmegyével együtt, csak-nem egyedüli forrásává vált.

Tanulságosnak itélem közölni még a földmívelési ministerium által 1896-ban végzett állat-összeírásból az állatok súlyára és értékére vonatkozó adatokat szembeállítva esetenként az országos átlaggal.

I. Szarvasmarhák átlagos súlya darabonként, kilogrammokban.

1. Kisgazdaságokban.

	Magyar, erdélyi fajta		Riska, mokány faj		Piros tarka		Borzderes		Bivaly	
	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag
Bika	300	427	—	310	600	473	—	402	370	418
Tehén	200	284	160	206	500	337	480	295	300	335
Ökör	300	380	200	253	550	418	530	343	362	409

2. Középgazdaságokban.

Bika	325	489	—	—	—	503	—	—	395	472
Tehén	220	339	—	—	550	403	—	—	300	402
Ökör	338	454	—	—	—	495	—	—	382	468

II. A szarvasmarhák átlagos értéke koronákban:

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag	megyei	orsz. átlag
Magyar erdélyi: bika	420.—	273.95	500.—	315.86	600.—	451.83
tehén	160.—	123.21	140.—	152.89	200.—	210.11
ökör	210.—	212.38	265.—	258.11	330.—	322.63
Mokány, riska: tehén	100.—	85.55	—	—	—	—
ökör	120.—	130.60	—	—	—	—
Piros, tarka: bika	600.—	292.51	—	—	—	—
tehén	200.—	181.82	240.—	226.54	300.—	307.43
ökör	300.—	243.92	320.—	304.30	400.—	363.01
Borzderes: tehén	200.—	143.89	—	—	300.—	301.94
ökör	300.—	197.73	—	—	400.—	322.65
Egyéb színes: tehén	180.—	137.85	—	—	—	—
ökör	240.—	197.33	—	—	—	—
Bivaly: bika	125.—	177.52	125.—	188.78	130.—	256.78
tehén	160.—	139.57	160.—	173.35	160.—	199.01
ökör	120.—	146.09	120.—	196.25	120.—	242.20

III. Egyéb háziállatok átlagos súlya kg.-ban, értéke koronákban:

	Kisgazdaságokban				Középgazdaságokban				Nagygazdaságokban			
	megyében		orsz. átlag		megyében		orsz. átlag		megyében		orsz. átlag	
	sulya	értéke	sulya	értéke	sulya	értéke	sulya	értéke	sulya	értéke	sulya	értéke
Kecske : öreg	22	10.50	27	10.19	25	9.—	27	14.93	45	6.—	32	16.55
gida	4	3.50	8	3.51	5	3.—	8	3.85	6	2.—	9	4.55
Sertés : kan	60	55.—	70	54.28	80	66.66	84	67.01	80	70.—	98	91.57
kocza	54	44.—	60	43.15	54	43.34	69	52.39	57	50.—	61	68.65
herélt	52	28.—	59	60.05	53	40.—	69	48.49	55	35.—	79	58.95
süldő	26	19.—	33	23.84	26	20.—	40	29.83	27	20.—	49	37.69
malacz	5	4.50	7	6.21	7	4.66	10	9.17	8	7.—	11	10.96
Juh : köz. gyapjas kos	27	20.—	32	13.11	30	20.—	45	19.55	30	20.—	45	29.07
anya, fejős .	21	17.—	25	11.47	21	17.—	28	12.25	22	16.—	31	13.89
» meddő	21	8.—	25	8.10	24	8.—	28	9.49	27	8.—	33	11.58
űrű	25	16.—	31	11.58	25	16.—	38	12.34	28	20.—	38	13.87
toklyó	16	6.—	19	6.54	16	6.—	20	7.45	—	—	—	—
bárány	4	3.74	7	3.59	7	3.76	8	4.02	4	3.50	10	5.11

IV. Lovak (továbbá öszvér és szamár) átlagos értéke koronákban:

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	megye	orsz. átlag	megye	orsz. átlag	megye	orsz. átlag
Ló: mén 3 éven felül	400.—	326.47	450.—	330.52	500.—	751.72
kancza 4 » »	165.—	243.74	325.—	370.17	300.—	548.22
herélt 4 » »	165.—	209.41	335.—	329.39	320.—	491.93
Szamár 2 » »	14.—	23.60	18.—	25.37	—	—
Öszvér 2 » »	60.—	87.48	50.—	97.51	—	—

V. Az összes házi állatok súlya métermázsákban és értéke koronákban:

	Kisgazdaságokban		Középgazdaságokban		Nagygazdaságokban	
	súly	érték	súly	érték	súly	érték
Szarvasmarhák . . .	104.014	7,793.578	5.227	385.721	1.726	123.382
Sertések	14.944	1,076.415	432	37.523	211	16.305
Juhok	19.123	1,275.057	718	46.637	182	9.445
Kecskék	2.506	1,124.201	50	1.872	10	248
Lovak	—	1,989.811	—	169.635	—	48.900
Szamarak	—	172	—	144	—	70
Öszvérek	—	270	—	50	—	—
Összesen . . .	140.587	12,259.504	6.477	641.582	2.129	189.350

Azaz a szarvasmarhák összes értéke . . .	8,302.681 korona
a lovak » » . . .	2,208.346 »
a sertések » » . . .	1,130.243 »
a juhok » » . . .	1,331.139 »
a kecskék » » . . .	126.321 »
a szamarak » » . . .	386 »
az öszvérek » » . . .	320 »

Udvarhely megye összes háziállatai . . . 13,099.436 korona értéket képviselnek.

A tejtermelés a székely gazdáknál nagy fontosságú gazdasági jövedelem, mely általában eladásra alig kerül, mert a székelynek a tej mindennapi eledelét képezi, nagyrészen ezzel pótolja a hústáplálékot. A tejhozam különben sem olyan nagy, hogy tejfelesleg mutatkoznék, mert a székely a teheneit rendszeresen jármozza, ez a tejelést nagyban befolyásolja, ami az erdélyi magyar fajta teheneknél amúgy sem oly nagy, mint a nyugati fajtáknál.

A fejési eredményeket, az említett összeírás szerint a következő adatok tüntetik fel:

I. Fejt tehenek száma, az összes 0/0-ában kifejezve.

	Kisgazdas.	Középgazd.	Nagygazdas.
Magyar, erdélyi	50 0/0	44 0/0	30 0/0
Bivaly	75 »	80 »	70 »

II. Az átlagos fejési eredmény literekben.

	Kisgazdas.	Középgazd.	Nagygazdas.
Magyar, erdélyi	521 lit.	410 lit.	400 lit.
Bivaly	585 »	685 »	700 »

III. A tehenek összes fejési eredményei egy év alatt:

	Kisgazdas.	Középgazd.	Nagygazdas.
Magyar, erdélyi	4,283.141 lit.	87.740 lit.	8.800 lit.
Riska, mokány	4.160 »	—	—
Pirostarka	45.185 »	10.660 »	8.800 »
Borzderes	8.415 »	—	25.000 »
Egyéb színes	6.120 »	—	—
Bivaly	444.600 »	75.350 »	11.900 »
Összesen:	4,791.571 liter,	173.750 liter,	54.500 lit.

A takarmányozási viszonyokra vetnek világot a következő adatok, melyek szerint a házi állatok összes súlyának 1000 kg.-ra esett átlagosan.

	megyében,	orsz. átlag.
régi széna	118 mm.	30 mm.
lőhere s más mesterséges takarmány	5 »	8 »
szálas takarmány összesén	128 mm.	38 mm.
csalamádé	1 »	6 »
tak.-répa	3 »	14 »

A mint látható a takarmány-termelés a lehető legkisebb mérvben gyakoroltatik. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy a székely földmives hozzá van már szokva a szabad legeltetéshez. Ebből következik azután az a baj is, hogy a legelők el vannak hanyagolva, a községhez közel fekvők a folytonos használat miatt elkopárosodtak, a távol fekvőket pedig felverte a gaz. A legelőjavítási szándéknak még nyomára is alig akadunk, pedig főleg az elhanyagolt, elposványosodott erdei legelők csak az utóbbi években is óriási károkat idéztek elő a juhállományban.

A legeltetési viszonyokra vonatkozólag a következő adatokat közlöm, a már jelzett összeírás alapján:

I. A községi erdők területe 8.154 k. hold, legelt rajta:

szarvasmarha . . .	4.479 drb
ló	1.514 »
sertés	2.908 »
juh	7.005 »

II. Közbirtokossági és volt urbéresek erdei és más közös erdők területe: 125.852 k. hold és legelt rajta:

szarvasmarha . . .	22.887 drb
ló	5.716 »
sertés	7.736 »
juh	38.952 »

Az összes közös erdők területe 134.006 k. hold és legelt azon összesen:

szarvasmarha . . .	27.366 drb
ló	7.230 »
sertés	10.644 »
juh	45.457 »

III. Közös legelők területe 39.094 k. hold és legelt ezen:

szarvasmarha . . .	29.410 drb
ló	7.337 »
sertés	11.658 »
juh	53.809 »

1902-ik évben a szarvasmarha tenyésztésére szolgált a megyében 211 drb tenyész-igazolvánnyal ellátott bika, melyek közül 45 drb a földmívelési ministerium hozzájárulásával, a vételár 15—20%-ának megtérítésével és három, évi-részletben való törlesztés mellett, a községek által vásároltattak ezen évben.

A lótenyésztés céljára szolgált 15 drb mén, melyeket egyes tenyésztők vagy községek szereztek be s melyek köztenyésztésre mind alkalmasoknak találtattak; ezeken felül a hat fedezettési állomáson még 15 drb állami mén állott rendelkezésre a tenyésztőknek.

Van a megyében 37 drb tenyész-igazolvánnyal ellátott bivalybika.

A 184 drb igazolvánnyal ellátott tenyészkan közül 7 drb kedvezményes áron a mezőhegyesi állami fehér kondorszőrű mangalicza tenyészdeből vásároltatott.

A juhtenyésztést 815 drb tenyészkos szolgálta.

Az állattenyésztés, bár csak az utóbbi időben, mióta a megyei gazdasági egylet és az állam maga is nagy gondot fordít a megye állattenyésztésének fejlesztésére, mind nagyobb mértékben kezd a nép főjövedelmi forrásává válni. És valóban az állattenyésztés feltételei is mind megvannak e megyében. A nagy kiterjedésű rendes és erdei legelők, a kaszálók s a hol a tagosítás még nem történt meg az ugarhatár és tarló-legelők mind az állattenyésztés céljaira szolgálnak. A nép maga is mindinkább átlátja az eddig eléggé ki nem használt állattenyésztés előnyeit, mit bizonyít azon tény is, hogy talán sehol az országban az állam támogatása nem érvényesül annyira, mint e megyében.

A megye keleti részén előszeretettel inkább az apróbb, de erős és kitartó erdélyi magyar fajtának úgynevezett csiki változatát tenyésztik, míg főleg a keresztúri járásban a szép fehérszőrű, nagyszarvú és nagyobb fajták találhatók. A keleti részen található még tiszta példányokban az úgynevezett székely ló is, ez az apró termetű, dús sörényű, fürgé és kitartó állat, melynek igen jó tulajdonsága, hogy kevéssel megelégszik.

Ezen apró székely lovaknak, a nép megélhetésében nagy szerep jut. A vasutak a Székelyföldet messze elkerülik s így a fuvarozásnak még nagy jelentősége van, mert a föld terményeit, főleg a faárúkat csaknem kizárólag fuvarozással értékesíthetik, bejárva azokkal egész országrészeket.

És ezen kiváló lófajtának tenyésztése az utóbbi időben visszaesett, a megyében, még pár évtized előtt virágzó lótenyésztetek megszűntek egymás után, s ma a híres lótenyésztő községekben alig lehet jobb székely lovakat látni. Idő előtt igába fogják a csikókat és a folytonos használat mellett nem jut elég idő és mód a rendes csikóztatásra.

A nagyszombati (Fogarasi megye) állami ménesbirtokon próbálták e fajt nemesíteni, Hargita néven, de sajnos eddig kedvezőtlen eredménnyel.

E megye sertésenyésztése ez idő szerint szerény keretek között mozog, annyira, hogy a helyi szükséglet fedezésére is alig elég; inkább csak a házi szükséglet kielégítésére irányul. Húsertések nem is tenyésztetnek, mivel hiányzik a kellő mennyiségű kukorica, hisz a puliszkának való tengerit is nagyrészt a romániai behozatalból szerzik be. Itt tehát a kisebb igényeket támasztó zsirsértések tartását engedik meg a gazdasági viszonyok.

A sertésállomány az utóbbi években, a nagy mérvben uralkodó sertésvész miatt nagyon lepadt; de a felújítás szüksége is erősen kezd mutatkozni.

Tényleg újabban a sertésállomány minőség tekintetében kezd is javulni, mert a régi silány fajtát mindinkább háttérbe szorítja a kisenői, szalontai és mezőhegyesi fehér mangalicza fajta.

A juhtenyésztésre alkalmas hegyi legelők miatt a juhtenyésztés is fontos megélhetési forrása a népnek. Leginkább a durvább gyapjus raczkafaj van elterjedve. Szomorú körülmény, hogy az utóbbi években a mételykór óriási pusztítást vitt végbe a juhállományban, mely körülmény a mezőgazdaságra is károsan hatott, mert számtalan szántó van olyan, melyeket csakis juhlegeltetéssel (kosarazás) lehet trágyázni.

A juhtenyésztés javítására csak 1902-ben tettett kísérlet, midőn a székelyföldi miniszteri kirendeltség a megye gazdái között Romániában vásárolt juhokat osztott ki, de sajnos, az első szállítmány nem vált be (40⁰/₀); a kísérlet azonban nem maradt annyiba, mert újabban magyar földről szerzett részben cigája anyaggal próbálják felfrissíteni a régi juhnyájukat s ez eredménnyel is kecsegtet.

A juh kiviteli cikket nem képez, inkább csak a nép házi szükségleteinek fedezésére szolgál. Gyapját házilag megfonják és megszövik s ebből kerül ki a férfiak fehér és szürke harisnyája (nadrág), a kis és nagy zekéje. Szőnek belőle Parajdon és Bágyonban még jó hirnek örvendő lomos pokróczokat is. Bőréből készül a nagy téli bunda és a télen mellényt pótló »melles bunda«. Az előállított turóból is kevés kerül piacra, mert a székely nép valamelyes formában csaknem minden nap nagy mennyiségben fogyasztja azt. Csak újabban kezdettek Székelyudvarhelyt és Bibarczfalván turót gyártani forgalombahozatal céljából.

A régi szokáshoz híven, ma is, mint általában minden háziállatot, a juhokat is közös nyájakban legeltetik, azzal a különbséggel, hogy míg tehén- és ökörorda rendszerint csak egy faluban, addig juhnyáj rendszeren 3—4 is. A juhnyáját miztegy hasznóbérbe szokták adni a rendszeren oláh származású pásztornak, kit bácsnak vagy pakulárnak neveznek. A juhnyáj kiadását a próbafejés szokta megelőzni, mely abból áll, hogy Szent György-napkor a juhot megfejik s ha az legalább egy fejésre annyi tejet ad, mint a mennyi egy tojáshéjjat megtölt, a pásztor akkor köteles Szent Mihály napjáig kilencz font sajtot és egy kupa ordát adni darabonként a gazdának, a többi a pásztor bére, mihez még rendszeren némi kenyér- és sópénz is járul.

A baromfitenyésztésre általában nagy gondot nem fordítanak a Székelyföldön, bár ezen állatnemet minden háznál feltaláljuk. A jobb fajták nem terjednek s ha igen is, céltalan keresztezéseknek esnek áldozatul. Még jelenben is a rövid lábú, kis testű ősi tyúk fajta — a

paraszt-tyúk — tenyésztetik általánosan. A [baromfitenyésztés fejlesztését czélozza a székelyföldi miniszteri megbízottnak azon intézkedése, hogy Székely-Keresztúron az áll. tanítóképzővel kapcsolatban egy modern baromfitenyészdét létesített 1902-ben.

A megyei gazdasági egyesület már tíz év előtt összes tevékenységét az állattenyésztés fejlesztésére irányította, czélul tűzve ki a régi erdélyi magyar fajta szarvasmarha regenerálását. Czélja elérésére, már kezdettől fogva a községek részére részletfizetés mellett kiváló minőségű tenyészbikákat szerzett be és díjazásokat rendszeresített, miben újabban a földművelési kormány is hathatósan segítette. Kieszközte továbbá azt, hogy Székelykeresztúron tenyészbikavásár tartassék, mely évről-évre mind nagyobb sikereket ért el, úgy hogy 1902-ben üszőkiállítással is összekapcsoltatott. Különösen nagy lendületet vett a tenyészbika tenyésztése, mely czélra külön telepek is létesültek egyes gazdaságokban, sőt kiskgazdáink is nagy szeretettel kezdenek foglalkozni bikák tenyésztésével. Az utóbbi pár évi bika-kiállításokon nemcsak erdélyi, de a Királyhágón túlról is több gazdaság vett részt s e kiállítások bizonyosságot tettek arról, hogy a legszebb magyar fajta bikák e megyében tenyésztetnek. A tenyészállatokért s a külföldön is már jó hírnévnek örvendő igásökrökért messze vidékekről látogatják már újabban e kiállításokat s a vele kapcsolt vásárokat. E vásárok fellendülése és több hazai és külföldi uradalom bizonyága már beigazolta, hogy az erdélyi magyar fajta, főleg az udvarhelymegyei szarvasmarha munkabírása, járványos betegségekkel szemben való ellenálló képessége nagyobb, mint bármely más fajtaé. Nevezetes és tanulságos az uradalmak intézőinek azon nyilatkozata, hogy ezen igás ökrök tenyésztésére seholsem képesek, bár már minden irányban kísérleteztek, mert az a fű, az a víz és az a nevelő terep, mely ezen szarvasmarhát oly kiválóvá teszi — sehol sincs meg ily szerencsés kapcsolatban.

Az állatanyag javítását van hivatva szolgálni a megyei gazdasági egyesület által már korábban létesített u. n. »szűzgulya«, melyben fajmarhák neveltetnek az e czélra berendezett hegyi legelőkön. A szűzgulya fentartása czéljából, melyet a földművelési kormány is támogat — az egyesület évente kiváló minőségű üszöket vásárol össze, melyek a vármegye állattartó gazdái között nyilvános árverésen, részletfizetésre adatnak el, azon kötelezettség mellett, hogy ezen üszöket a vevő 3 éves koruk előtt fel nem folyattatja, az első borjadzás előtt nem adja el és a nyár folyamán a szűzgulyába adja. Ezen szűzgulyában az 1902. évben 124 drb. 1—3 éves üsző volt. Kivánatos volna, hogy az egyesület találja módját annak, hogy ezen intézmény áldásaiban minél többen, lehetőleg kiskgazdák is nagyobb számban részesülhessenek.

VII. Kertészet.

E megye szelektől védett részein, hol az éghajlat különben is kiválóan alkalmas a körte-, alma- és szilva-termelésre, meglehetősen kiterjedt gyümölcsösökre találunk.

Udvarhely gyümölcstermelése a Székelyföldön elég jó hírnévnek is örvend, daczára annak, hogy a gyümölcsösökre az újabb időkig vajmi kevés gondot fordítottak. Jó termő évben a székelyek a feles-

leges termést szekerekre rakva széthordották távoli vidékekre is, honnan a gyümölcs helyett gabonát hoztak. A forgalmi központoktól való nagy távolság és a magas vasuti szállítási díjtételek miatt természetesen a gyümölcskereskedők nem igen keresik fel e megye gyümölcstermelőit. A gyümölcsök közül a szilvát termelték nagy előszeretettel, mert ebből a ház szükségleteire pálinkát és szilvaizet főzhettek, miből egy székely háznál sok fogy el egy év alatt.

Az 1895. évi összeírás szerint a gyümölcsfák száma 707.151 volt s ez járásonként és gyümölcsfajának szerint következőleg oszlott meg:

	Homoródi járási darab	Kereszturi járási darab	Udvarhelyi járási darab	A megyében összesen darab
Almafa	19.601	52.279	34.362	106.242
Körtefa	10.582	19.913	16.996	47.491
Cseresznye	1.656	6.778	4.845	13.279
Meggyfa	5.706	8.518	18.455	32.679
Őszibarackfa	163	6.047	156	6.366
Kajszinbarackfa	393	785	655	1.833
Szilvafa	126.892	179.962	152.170	459.024
Diófa	1.666	5.280	2.489	9.435
Mandula	27	32	73	132
Gesztenye	52	67	45	164
Eper(szedes)fa	7.722	7.796	7.964	23.482

A gyümölcstermelés emelése céljából 1901-ben Sz.-Udvarhelyen egy 4 kat. hold területű gyümölcsfa-iskolát állíttatott be a földművelési miniszter.

A szőlőművelés hanyatlóban van, mely célra úgy látszik e megyében sem a talaj, sem az éghajlat nem alkalmas.

1901-ben az összes szőlőterület 278 hektár volt, melyből

teljes termésben levő szőlőterület	156 hektár,
ebből immunis homoktalajon volt	34 »
elvényt szőlőterület	108 »
filloxera által ellepített, de még termő terület	13 »
új ültetésű terület	1 »
peronospora által sújtva	140 »
» ellen permetezve	16 »
elemi csapások által sújtott terület	19 »
a musttermés	307 hektoliter,
átlag 0.99 hl. országos átlag 11.52 hl.	
előállíttatott bor összesen	276 »
az összes termés értéke	7.103 korona.

A zöldségtermelés is csodálatosképen a legszűkebb határok között mozog, úgy hogy sok helyen a ház szükségére sem termeltetik elegendő zöldség. A városok és fürdők piacait nagy részben más megyeiek látják el zöldséggel, sőt az alföldről is van behozatal. Mindenesetre helyén való a földművelési minisztérium kirendeltségének azon törekvése, hogy egynéhány bolgár kertész telepíttessék be a Székelyföldre, kik útján minden bizonynyal nagyobb lendületet fog venni az elhanyagolt zöldségtermelés.

VIII. Erdészet.

Az erdőgazdaság, valamint az ezzel kapcsolatos ipari termelés és kereskedelem kiváló jelentőséggel bír, nemcsak Udvarhelymegyére, hanem az egész Székelyföldre, melyen az erdő csaknem másfél millió kat. holdat tesz.

Általában az erdőgazdasági viszonyok kedvezőtlenek a megyében, minek részben az értékesebb faanyagoknak korábban történt kiszedése és elpazarlása, részben az erdősités teljes elhanyagolása és végül a legeltetésnek határt nem ismerő okszerűtlen gyakorlása az oka. Természetesen a jövedelmezőség nem kielégítő, bár a lakosság egy tekintélyes százaléka a számos kisebb fűrésztelep anyagával kiterjedt kereskedést űz.

A termőhelyi viszonyok közepszerűeknek sem mondhatók, minek oka különösen a régebbi időben korlátlanul gyakorolt erdei legeltetés, még ott is, hol a talaj sekély és laza volta miatt kevés gyakorlati értéke lehetett. Ily módon támadtak a kopár területek, melyek beerdősítése érdekében az államhatalom kellett közbelépjen, mi úgy az egyeseknek, mint a köznek nagy áldozatát kívánja. A gondozás hiánya miatt nagy területeken elhatalmasodtak a különböző tolakodó fanemek, mint a nyír, nyár, fűz stb., mi szintén bizonyítja a talaj elszegényedését.

Udvarhelymegye 201.128 k. holdat kitevő erdőterülete a tulajdonos minősége szerint 1902. év végén így oszlott meg:

1. Bányakincstár	332 k. hold.
2. Kis- és nagyközségek	12.794 » »
3. Rendezett tanácsú város	554 » »
4. Egyházi testületek és személyek	6.032 » »
5. Volt urbéresi természetű birtok	4.162 » »
6. Nemesi közbirtokossági birtok	121.174 » »
7. Magán erdőbirtokosok tulajdona	56.077 » »

Fanemre nézve:

Tölgyerdő	27.447 » »
Bükk- és más lombos erdő	138.832 » » ¹⁾
Fenyőerdő	34.849 » »

Talajminőség szerint:

Véderdő	9.135 » »
Feltétlen erdőtalajon álló erdő	191.993 » »

Állami kezelés alatt áll, az 1898:XIX. t.-cz. rendelkezése szerint 128 község határán 480 birtokos tulajdonát képező 144.719 k. hold erdő és 1.461 k. hold véderdő jellegű kopár terület.

A rendszeres erdőgazdasági üzemtervek 1902. év végéig 354 erdőbirtokról készültek el, még 126 birtokról munkában vannak.

A kopár területek, vizmosásos helyek — e megyében 2.643 k. hold — beerdősítése céljából 8 állami csemetekert tartatik fenn, 53 hektár kiterjedéssel, melyekből évente, az állami erdőhivatal javas-

¹⁾ Az értékesíthetetlen bükkösöknek lehetőleg fenyvesekké való átalakításán már 1895 óta céltudatosan dolgoznak az illetékes szakérők.

lata alapján, nagy mennyiségben osztatik ki csemete (igy 1902-ben 651.000; 1901-ben 1,016.000 drb.) ingyen, sőt a szegénysorsú birtokosok részére a sikeres beerdősítésekért, erdősítési segély is adatik. E megyében 1903. év végéig 813 k. hold kopár terület fásítottatott be.

A közgazdasági szempontból beerdősítendő kopár területek és letarolt vágások beerdősítésére, továbbá a selyemtenyésztés előmozdítása és a gyümölcsfa tenyésztés emelése czéljából, az erdei csemetekerteken kívül még egy fél holdas eperfa-csemetekertet és egy négy holdas gyümölcsfa-iskolát tartott fenn a földmívelési kormány, melyekből 1902-ben 1.359 ezer darab csemete osztatott ki ingyen a birtokosok között.

Az állami kezelésben levő erdőbirtokokon, 30.908 hold volt legelőnek berendezve és 122.813 holdon volt az erdei legeltetés megengedve, vagyis az összes területnek 84%-án.

E megye lakosságának is egyik nagy sérelmét képezte az erdei legeltetésnek megszorítása az 1898-ik XIX. t. cz. rendelkezése alapján. A földmívelési kormány 1901-ben, a székelyföldi sulyos gazdasági helyzetnek javítása czéljából, az állattenyésztés előmozdítása érdekében, az erdei legeltetés kérdését újabb tanulmány tárgyává tétette kiküldött szakközegei által; mely bizottságnak feladata, okszerű és méltányos szabályozása az állami kezelésben álló erdőterületeknek, figyelemmel az állattenyésztés érdekeire és az egyes erdőgazdaságok különleges gazdasági állapotára.

Az erdővédelmet 20 hatósági erdőőr, 17 hatósági erdőszolga és 155 felfogadott kisegítő erdőszolga teljesítette 1902-ben.

A közös birtokosok arányrészeit feltüntető törzskönyv még nincs a megyében, melyet pedig az 1898. XIX. t.-cz. II. szakasza rendel el. Ezt azzal indokolja a megye alispánja, hogy a zavaros birtokviszonyok az újra arányosítások, a telekkönyvek rendezetlensége és a még mindig lázasan vásárolt arányjogok miatt nehezen haladhat a munkálat. Csodálatos, hogy még napjainkban is folyhatnak »kiarányosítások«, az arányrészeknek gonosz szándékkal való összevásárlása, hisz a Székely Kongresszus már 1902. év végén nyíltan kimondotta, hogy ezek az üzelmek kényszerítették a multban kivándorlásra a székelységet s bizonyára kényszeríteni fogják a jövőben is, ugy látszik.

A faanyag feldolgozásával sok kisebb fűrészelő malom foglalkozik, míg nagyban való félgyártmányok előállítására három jelentékenyebb fűrészelő gyár van berendezve: Bethlenfalván, Székelyudvarhelyen (Königes János) és Zetelakán (Adler testvérek), melyek az erdei termékeket: franczia donga, méretes gerendák, palló-deszkák, parketták, vasuti talpfák, fenyődeszka-léczek, épületfák alakjában piacra is viszik.

IX. Ipar.

Udvarhely megyével szemben a természet semmi tekintetben sem volt pazar. Amint a gazdasági viszonyok fejletlenek, ugy az ipar és kereskedelem is kisjelentőségű, az általános szegénység és a megyének az országtól való elzártasága miatt. A véletlenül felszínre került természeti kincsek, mert a megye geologiailag még csaknem teljesen ismeretlen, parlagon hevernek legnagyobb részben. Pedig ha az ország valamelyik részében a nép rá van szorulva az ipari terme-

lésre, úgy itt, a rossz gazdasági viszonyok miatt, az ipari foglalkozás volna az egyetlen eszköz, mi a népet a kivándorlástól visszatarthatná. A népben a hajlam meg is volna, hisz jóformán minden falunak megvan a maga külön háziipara, s a megyéből eltávozottak egy jó nagy csoportja a petrozsényi és vulkáni kőszénbányákban kitűnő munkásokká válnak, sőt az utóbbi években éppen Udvarhely-megyéből megdöböntő mérvben megindult amerikai kivándorlás részesei is kivétel nélkül vasgyárakban nyernek alkalmazást.

Az 1900-iki népszámlálás alkalmával e megyében csak 4,152 iparos találatott 5.398 hozzátartozóval, így tehát a megye lakosságának 8.1%-a van az ipari munka jövedelmére utalva.

Szomorú képét mutatja a Székelyföld az ipari téren való elmaradottságnak, illetve elhagyatottságnak. Ez pedig főleg a jövő szempontjából, nagy nemzeti mulasztás. Mig itt a visszaesés ipari téren megdöböntő, addig a szomszédos Románia annál jobban fejlődik, az pedig nemcsak a Székelyföldre veszedelem, hanem hazánk egész ipari fejlődésére, hisz így Kelet felé hajló természetes gravitációnk ütközik csaknem legyőzhetetlen akadályokba.

A régi időkben e megye székhelyén az iparnak igen sokféle ágát üzték, mit a számos czéh is igazol. Így már 1577. évben megalakul a fazekasok czéhe, mit követ a szabóké, a szűcsöké, a csiszárok- és lakatosoké. Czéhben állottak még a mészárosok, csizmadiák, kalmárok, fésűsök, kőművesek és asztalosok. Czéhben kívül maradtak a nyereggyártók, kötélverők, kalaposok, könyvkötők, vászon- és gyolcsnyomtatók, borbélyok és óráskok. A timárok és szűcsök még kiváltságokat is élveztek a fejedelmek alatt.

A gyáriparnak megvolna itt egy főfeltétele: a nyersanyag, de fejlődni nem képes, sőt inkább hanyatlásról szólhatunk. Megbukott a parajdi porcellángyár, meg a fülei vashámor, romladozó félben van a bodvaji vashámor, beszüntette üzemét a parajdi gyufagyár stb.

Egy vashámor, egy sóbánya, néhány szeszgyár, egy téglagyár, egy lenkikészítő gyár képviselik ez időszerint a gyáripart e megyében.

Gyáripár. E tekintetben főhelyet foglal el a szentkeresztbányai vashámor, mely vasolvasztóval és szerhámorral van kapcsolatban. Az évi vas-termelés 3—4000 métermázsá, míg az öntöttvas-termelés meghaladja a 6000 métermázsát. Készítenek itt: kereskedelmi és építészeti vasöntvényeket, fűtőket, takaréktűzhelyeket, kisebb gazdasági gépeket és szerelvényeket, mint: ásó, kapa, lapát, csákány, taliga és ekét. Különlegességek: eke, taliga, lánczborona és öntöttvas-disztárgyak. Mezőgazdasági gépei és szerszámai elég keresettek. Termelését részben Romániában (Plojest, Ocna, Moinest, Bacu) értékesíti, hova áruit tengelyen szállítja. A foglalkoztatott munkások száma 4—500 s ezek mind székelyek. Van e gyártelepnek 8 kat. hold területen 6 m. vastagságú turfa-telepe és egy 3 m. vastagságú szénbányája, de azokat a tőke és közlekedési eszközök hiánya miatt nem aknázhathatja ki.

A magyarhermány-bodvaji vashámor is termel némi vasat, hanem üzemét mind kisebb térre szorította, úgy hogy tíz év előtt is már csak 12 férfit és 3 gyermeket foglalkoztatott.

A bányaipar terén említésre méltó a parajdi sóbánya, mely már 1405-ben is művelés alatt állott. Évi termelése 40—50 ezer méter-

mázsa, melyet a téli 5—6 hónap alatt 100 munkás állít elő. 1895-től 1900-ig az átlagos sótermelés 46.051 q tett ki 493.000 kor. értékben. Még iparsót sem állítanak elő, nemhogy a termelést fokoznák, pedig egy vidéknek sincs annyi sója, mint ennek, hol a só több méter magasságra emelkedik a föld színe fölé sóhegyek és sósziklák alakjában.

Timsóföldet termel az Olasztelek-Bibarczfalvi Szt. István bányamű; az évi termelés 500 q 120.— kor. értékben.

E megyében 9 szesz- és sörgyár van működésben. Az 1901. évi működésükre a következő adatok vetnek világot:

				F e l d o l g o z t a t o t t				
				rozsa	zab	burgonya	tengeri	árpa
1. Boros K.	szeszgyára	Sz.-Udvarhelytt		421 q	54.6 q	—	2.293 q	56 q
2. Doros Gy.-né	»	»		274 »	155.5 »	—	2.187 »	248 »
3. Ugron Ákos	»	»		563 »	188.8 »	—	2.300 »	93 »
4. Bartha S. örökösei	»	Bardócz . . .		20 »	— »	—	934 »	113 »
5. Özv. Bartha P.-né	»	Vargyas . . .		238 »	53.3 »	—	1.355 »	— »
6. Ugron Zoltán	»	Fiatfalva . . .		489 »	121.2 »	1.419 q	2.294 »	453 »
7. »	»	Szentmihályon		313 »	73.0 »	—	1.399 »	141 »
8. Fáy Béla	»	Ó-Andrásfalván		589 »	— »	—	1.785 »	— »
9. Haurich A. sörgyára		Sz.-Udvarhelytt		— »	— »	—	— »	91 »

Itt jegyzem meg, hogy a szeszgyártásra elhasznált tengerinek egy tekintélyes része Romániából kerül ide, mert ez — a termelők állítása szerint — itt helyben olcsóbb, mint a helyi.

Fedőcserepet és téglát gyárilag Bethlenfalván és Szombatfalván (Sz.-Udvarhely csatolt része) állítanak elő, mely elismert kitűnő anyag hazánk egész erdélyi részében, sőt a nagy Alföldön is ismert és keresett czikk.

Nagyobb fafűrészelő gyár működik Bethlenfalván, Székelyudvarhelyen és Zetelakán, míg kisebb vízfűrész körülbelül 240 működik.

1901-ben létesült egy új gyár is, mely 40—50 munkást foglalkoztat a téli hónapokban: a székelykeresztúri lenkikészítő gyár. Itt, a megyében termelt lenkórót áztatják, törlik és belőle nyers lenfonalat állítanak elő, melyet aztán megfonás és szövés végett Csehországban dolgoztat fel a tulajdonos, kinek ott vannak fonó- és szövőgyarai. Az első évi termelés eredménye 2000 mm. kikészített lenfonal.

Kisipar. A mesterségszerűen űzött kézműiparnak némi jelentősége csak a megye székhelyén és Székelykeresztúron van. Székelyudvarhelyen különösen a nyersbőr kikészítése és feldolgozása figyelemre méltó, mert ezen iparággal száznál több iparos foglalkozik. Ezen szép fejlődésnek indult ipar, a nagy verseny miatt, a kilenczvenes évek elején rohamosan kezdett visszafejlődni. A székely iparkamara buzdítására és a kormány támogatásával 1893-ban ezen iparág megmentése czéljából alakult volt egy »Bőrányag beszerzési szövetkezet« 200 darab 40 koronás részvényt nyel. Ez a szövetkezet, dacára annak, hogy 8000 korona kamatmentes kölcsönnel támogatta a kormány, 1902-ben 18 ezer korona veszteséggel felszámolt. 1897-ben például 49 ezer korona forgalma után ötezer korona nyereség mutatkozott, de ez a kezelési és fentartási költségekre elég sem volt.

A megbukott szövetkezet helyett az 1902. évben megalakult a »Székelyudvarhelyi tímárok hitel- és termelő szövetkezete«, melyet a kereskedelmi ministerium 14 ezer koronával segélyezett. A tagok száma 24, 624 üzletrészszel, melyeknek értéke 64.400 korona. Vajha a vezetőség önzetlen és céltudatos munkásságával e szövetkezet felvirágoztatásával a szövetkezeti eszmét diadalra tudná segíteni.

Ugyancsak 1902-ben alakult Parajdon egy »Pokrócz-szövő vállalat«. Az itt készült jobb fajta fűrtös pokróczok szép kivitelüknél fogva keresetre számíthatnak. Ezen iparág fellendülése bizton remélhető, mióta a kereskedelmi ministerium egy pokrócz-ványoló építéséhez nagyobb segélylyel járult hozzá.

Az iparosok közül még tekintélyes számmal vannak kalaposok, csizmadiák, cipészek, lakatosok, kovácsok, kerékgyártók, fazekasok, szíjgyártók, szabók, szücsök, kefekötők stb.

A legtöbb kisipari termelési ág rohamosan hanyatlik s csakis a városi élet fejlődésével kapcsolatos fejlődésképes kisipar áll még fenn s mutat itt-ott haladást, különösen ott, hol a műszaki igényeknek megfelelő üzemberendezések kezdenek létesülni.

Ezen, különösen iparüzésre utalt megye ipara hogy visszafejlődött, oka első sorban Romániának elzárása a székelyföldi iparcikkek elől. Románia volt egyetlen megközelíthető piacza a székely ipartermékeknek. Ezt elveszítve, a helyi fogyasztás szűk korlátai az iparosok számát nagyon megapasztotta, mert a nyugat felől kínálkozó piacok a nagy távolság miatt s azért is, mert a vidék még mindig nélkülözi a közvetlen vasuti összeköttetéseket és kedvezőbb vasuti szállítást, nem közelíthetők meg eredménynyel; a szomszédos szászág pedig nem keresi, nem veszi a székely ipartermékeket még nemzeti-ségi ellenszenvből sem. Az erdélyi részek nagy területén pedig a primitív igényekkel bíró oláhság képezi a lakosság zömét, mely alig fogyaszt valamit.

Székelykeresztúron is tekintélyes számmal vannak iparosok. Az ipartestület 1901-ben 155 tagot számlált, kik 38 segédet és 49 tanonczot foglalkoztattak. Azonban ezen iparosok legnagyobb része csak alkalmi iparos és a mezőgazdasággal igyekeznek felváltani mesterségüket. Sokan szolgálatba állanak és csak szabad idejükben élnek iparuknak.

Van a megyében három iparostanoncziskola: a székelyudvarhelyiben a tanulók száma 80—140 között váltakozik; a székelykeresztúriban 40—60 között, míg a szentkeresztbányai csak az utóbbi években keletkezett.

1893-ban nyílt meg a székelyudvarhelyi állami kőfaragó- és agyagipari szakiskola, melynek célja a kőfaragás, tekintettel első sorban az építési kőfaragásra, továbbá pedig az agyagipar fejlesztése (fazekasság, kályhakészítés és terracotta-munkák). Ezen iskola tíz évi fennállása után hatását főleg a fazekas-ipar terén éreztette, a mennyiben e téren úgy minőség, mint tetszetős kivitel szempontjából örvendetes haladás tapasztalható a fazekas-iparosoknál. Az intézet által előállított művészies kivitelű és olcsó kályhacserepek már szép hírnek örvendenek különösen Olaszországban, hová szép kivitelünk van már is.

Az udvarhelymegyei kerületi betegsegélyző pénztárnak 1901-ben 753 tagja volt és évi bevétele 8000 koronát tett ki. 1902-ben kiadatott a megye területén 57 darab iparigazolvány és 36 iparengedély.

Háziipar. A háziipar általában el van terjedve, nincs község e megyében, melyben a háziiparnak valamely ágát nem űznék. A háziipar az, mivel a nép gazdasági egyensúlyát némileg fenn tudja tartani. Ha a gazdasági viszonyok kedvezők, akkor a nép inkább csak a saját szükségleti cikkeinek előállítására szorítkozik, míg különben a veleszületett ügyességénél fogva a legkülönbözőbb cikkek előállítására is vállalkozik, hogy azokból pótolja a ház szükségleteit. A saját termesztette nyersanyagból készíti a nép ruházatát, házi és gazdasági eszközeit, melyeket különben készpénzen kellene beszereznie. Ha a család nagy és a földbirtok elégtelen a fentartásra, különösen téli időben, a család apraja-nagyja valamely háziipari készítmény nagyban való előállításával foglalkozik s azt szekérre rakva a gazda, vagy valamelyik nagyobb fiú, sokszor azonban maga az asszony, elindul azokkal házalni. Bekalandozzák Csik- és Háromszékmegye faluit, sőt átmennek Romániába is, míg nyugat felé legfeljebb Maros-Vásárhelyig jönnek csak el.

E megyében különösen a házi szőttesek (székely szőttesek) készítése van elterjedve, bár mióta a csehországi gyárosok a szőttesek mintázatait utánozni kezdték s gyarlóbb de olcsóbb készítményekkel a házi tűzhelynél vették fel a harczot, jelentőségéből nagyot veszített. Csodálatos az egyszerű székely asszonyok szövési művészete! Egyszerű szövőszékükön (osztováta) rendkívül nagy változatossággal szövik vásznaikat lenből, kenderből és gyapjúból, melyeknek sötétes alapszínéből az egyszerű, izléses és a székely nép komoly kedélyhangulatát visszatükröző mintázatok a szemlélőre kellemes benyomást tesznek. Más székely megyékben is általános a szövés és fonás, de értékesítés céljából sehol sem állítanak elő annyi szőttest ma sem, mint az udvarhelymegyei székely asszonyok. E készítmények útján terjedt el az egész országban a székely szőttesek jó híre, mit újabban az osztrák gyárosok, szövetkezve a megyebeli cigányokkal, teljesen tönkre tettek. Ezek a házáló cigányok bebarangolják egész Magyarországot, sőt a nyugati osztrák artományokat is és ott székeleknek adják ki magukat és árulják székelyszőttes czimén a vasuton utánuk küldött osztrák rongyokat.

A szövőipar fejlesztése céljából e megyében is tétettek lépések; így 1892-ben a kereskedelmi kormány, az EMKE és a székely kamara támogatásával Székelykeresztúron megnyílt volt egy szövő tanműhely kilencz szövőszékkal, hanem a mikor a műhelyvezető meghalt néhány év múlva, az intézet is bezáratott, mert nem volt senki a megyében, ki ezen áldásos intézmény sorsa iránt tovább érdeklődött volna. Székelyudvarhelyt is létesült 1900-ban egy nagyobb szövőműhely egy szövőgéppel és öt szövőszékkal, mely magántulajdont képez.

Jelenben főleg Székelykeresztúron (43), Alsó-Siménfalván (8), Árvátfalván (12), Bétán, Kobátdemeterfalván és Korondon foglalkozik több család szőttesek nagyban való előállításával, melyeket a hetivásárokon gyékeznek eladni.

Nagyon elterjedt háziipar még a fazekasság. Ott ahol csak alkalmas agyag áll rendelkezésre, a fazekasság ősi foglalkozást képez, még pedig kereskedéssel összekötve, mert a székely nemcsak elkészíti edényeit, hanem azt a piacokra is elhordja. Régebben általánosan ismeretes volt az egész Székelyföldön a korandi mázatlan feketeszinű cserépedény, hol 600-an foglalkoztak ezen iparággal. Az újabb időkben azonban a nép izlése a mázas edények felé hajlott s így a

korondi fazekas-ipar válságba jutott. Az udvarhelyi áll. agyagipari szakiskola hatása azonban itt is kezd mutatkozni, amennyiben nemcsak Udvarhely vidékén, hanem itt is kezdik a csinosabb, tetszetősebb cseréptárgyakat készíteni.

A fazekas-ipar jelentékeny mérvben üzetik még Székely-Udvarhelyen (32), Agyagfalván (2), Csekefalván (7), Etéd (8), Kisbaczon (2), Küsmöd (9), Kőrispatak (6), Magyarhermány (5), Szolokmán (8) és Korondon. Székelyudvarhelytt, Etéden és Küsmödon még kályha-cserepeket is készítenek.

A megyében még a következő háziipari foglalkozásokat találjuk:

Puhafa-ipar (fakanalak, teknők stb.) Oroszhegyen, Szentlélek és Malomfalván; itt létesült volt 1896-ban egy faipari szövetkezet is, de a helytelen kezelés folytán válságba jutott 1900-ban.

Cserépvető Fülén, Gyepes, Lövéte, Küsmöd, Siklód, Szentkirály, Tarcsafalva és Zomboron.

Téglavető Fülén, Küsmöd, Szentkirály és Tarcsafalván.

Kőfaragás Gyepesen (35), Farkaslakán (5), Alsósófalván (10), Parajdon (20), Városfalván, Homoródjánosfalván (3), Lövétén és Homoródkeményfalván, hol épületköveket, kapulábakat, vályúkat, sírköveket stb. faragnak. E községek lakói az »Erdélyi vasut« építéskor tanulhatták el a kőfaragást az olasz munkásoktól.

Mészégető Olaszteleken, Száldoboson.

Asztalos Szolokmán, Korondon, hol tulipános gyermekszoba-butorokat is készítenek.

Deszka- és léczvágó Kápolnásoláhfalun (135), Szentegyházás-Oláhfalun (44).

Esztergályos Felsősófalván.

Gazdasági eszköz készítő Alsó- és Felsősófalván 5, Böződujfalun, Firtosváralján (9), Szolokmán, a két Oláhfaluban, Lövétén, Siklódon, Parajdon és Pálfalván, de ezeken kívül alig van község, hol jármakat, szekéralkatrészeket ne készítenének.

Háztartási eszköz készítő (lapát, talicska, villák, gereblyék, fedények stb.) Alsósófalván (5), Felsősófalván (8), Lövétén (6), Kőrispatakon (2), Pálfalván (2), Siklódon (14).

Az *építőipar*hoz többé-kevésbé minden székely ember ért, hisz lakóházaikat és gazdasági épületeiket mind házilag építik a szomszédok segítségével (kaláka). A *kőműves* mesterség hagyományos foglalkozás Kisgalambfalván. Mig a család egyik része nyáron otthon míveli a földet, a másik része messze vidékekre jár el mesterségét értékesíteni.

Kádár Énlakán, Firtosváralján (4), Kecetkissfaludon (4), Magyarhermányban (5), Malomfalván (34), Szentkirályon (3), Szentléleken (5).

Szekértalp- és kerékkészítő Agyagfalván (2), Böződujfaluban (2), Siklódon (4).

Szekércsináló, Agyagfalván (2), Bögözben, Olaszteleken, Ravában (2) és Szolokmán.

Szita- és rostakészítő Medeséren és Székelykeresztúron (24). A szita-készítés Székelykeresztúrnak ősrégi háziipara, innen is származott régi neve *Szitáskeresztúr*. Ezelőtt a szita szövetét lószőrből, valamint a szitakérget a szitakészítők maguk állították elő házilag. Jelenleg ezeket nagyobb részben készen vásárolják egy odatelepedett szatócs-tól. Mióta a felsegítésnek ez a módja érvényesül, a szitakészítők

száma napról-napra fogy, úgy hogy míg 20—30 év előtt a szita-készítő családok száma az 50-et is meghaladta, ma még csak 24-en folytatják ezt a háziipart.

Szövőszékkészítő Siklódon (9).

Zsindelyvágó Felsősfalván (31).

Csergeszövő és pokróczszövő Bágyban (7), Parajdon, Bögzön (2), Alsó- és Felsősfalván (10), Korondon és Lövétén, hol ványoló is van. Hires különösen a »bágyi-cserge«, mely az egész erdélyi részeken ismeretes. Készítenek még olcsó futószőnyegeket is gyapjából.

Posztószövő Böződujfaluban, Parajdon, a két Sfalván, Hodgyán (9), Kápolnás-Oláhfalván (2).

Kötélverő Böződujfaluban (2), Etéden (4).

Szabó Ujszékelyen (2).

Szücs Farkaslakán (10).

Szotyor és lábtörlőfonó Bibarczfalván (3).

Vesszőseprőköző Alsósiménfalván és Lövétén (6) és a két Oláhfaluban.

Kosárköző Alsósiménfalván (3), Bétán, Böződujfaluban (2), Etéden, Lövétén (7), Magyarzsákodon (6), Medeséren (4), Raván és Szentkirályon. 1896-ban a megyei iparfejlesztő bizottság 5 tanítót küldött Kolosmonostorra kosárköző tanfolyamra s ezek útján tanfolyamot rendeztetett Székelyudvarhelyt.

Szalmafodás Bétán (11), Bibarczfalván (3), Bordoson (12), Bözdön (18), Dobón (40), Csöbön (10), Kőrispatakon (20), Magyarzsákodon (16), Medeséren (39), Vágáson (32), Ravában és Farczádon, mely községekben egyes családok évi 100—120 korona jövedelmet is el tudnak érni. Ezt a háziipart az Olaszországban táborozó ezredeknél szolgált székely katonák terjesztették el. Az iparfejlesztő bizottság 1895-ben nyolcz községben rendezett szalmakalapvarrási tanfolyamot s e célra a keresk. miniszter ajándékozott is öt drb varrógépet, de a gyakorlati érzék nélkül rendezett tanfolyamoknak hatása alig mutatkozik.

Turókészítők Bibarczfalván és Olaszteleken. Bibarczfalván a készítő az ú. n. kaskavál-sajttal jelentékeny forgalmat ért el.

Taplóipart főleg Korondon és Farkaslakán folytatnak. Ezen háziipart a hetvenes évek elején a néhai Borszéký Lina székelyudvarhelyi tanítónő honosította meg. A nagy mértékben található bükkfa-gombát a készítők praeparálják s mindenféle dísz tárgyakat alakítanak belőle, de sebészeti célokra is felhasználják. A kikészített tapló kilóját 6 koronájával fizetik. A finomabb munkákból sokat visznek ki Németországba, sőt egy miskolci kereskedő közvetítésével Braziliába is, a többi a hazai fürdőkön és városokban értékesítik.

Ásványfesték készíttéssel Lövétén foglalkoznak.

A *fafaragás* fejlesztése céljából létesült Székelykeresztúron egy háziipari tanműhely az áll. tanítóképzővel kapcsolatban, de a mióta a létesítő Kozma Ferencz a községből eltávozott, azóta a háziipari tanműhely műfaragássá lépett elő s az évi 2000 korona befektetés után 50—100 korona értékű munkát állítanak elő a tanítójelöltek. Az egész intézmény célját tévesztette.

Közlemények és ismertetések.

A közgazdaságtan elmélete.

Schmoller Gusztáv: *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre.* Zweiter Theil. Leipzig, Duncker & Humblot 1904. XI. és 719 l.

A midőn ezen nagyjelentőségű kézi könyv első kötetét ismertettük (1900. év Közg. Szemle 577 l.) a szerzővel együtt azt hittük, hogy a befejező kötet gyorsabban lát napvilágot. Annál kellemesebb most, habár elkésve, a nagynevű közgazdasági tudós tanulmányait már befejezett egészében olvasni, mert a későbbi megjelenésnek az a nagy előnye, hogy a legutóbbi időben felmerült számos gazdasági kérdés így a szerzőnk nézetével meg lesz világítva.

Ebben a kötetben a nagy munka utolsó két könyve foglaltatik. Ezek elseje (a harmadik könyv) a javak forgalmával és a jövedelmi megoszlás társadalmi folyamatával foglalkozik és szól mindenekelőtt a forgalomról, a piacról és a kereskedésről. Nem érdektelen szerzőnk felfogása a piacok különleges fajáról, a tőzsdéről. Szerinte a tőzsde ma valamennyi piacnak piacza, a nagy üzleti élet központja. A tőzsdevélemény a tőzsdén valamennyi vezető gazdálkodó személyiség üzleti ismereteinek destilatioja. Amidőn a tőkepiacot uralja, a felett dönt, vajjon és milyen áron van készletben a tőke a külföld, a kormányok, bizonyos üzletágak, mindenféle új alapítások számára; a tőzsde árfolyamai az egész nemzeti és nemzetközi üzleti élet számára a barométer. A tőzsde bizonyos tekintetben a közgazdaságnak agyveleje. A tőzsdét romba dönteni azért, mert kinövései és káros hatásai vannak, mert az ügyek központosítása által egyesek óriási módon meggazdagodnak, mégis csak azt jelenti, hogy azt az eszközt semmisítjük meg, a mely a közgazdaságot vezeti.« »A tőzsdén folynak a legélesebb és a legkeményebb versenyharcok; a tőzsde szül legnagyobb vagyonokat, és neveli a legokosabb és legtehetségesebb üzletembereket.« Helyesen jegyzi meg a tőzsdéről, hogy »minden eszközzel igyekezni kell a tőzsdét a visszaélésektől megtisztítani; a laicus elemeket, melyek oda nem valók, tőle és üzleteitől távol tartani; — de a mig a közgazdaság mai szervezete, a tőke magántulajdona és a mai forgalmi folyamat fennáll, a létérti küzdelemnek a tőzsdén lezajló alakzata nem mellőzhető, habár mindenesetre javítandó és megtisztítandó.« A kereskedés különböző alakjait tárgyalva, a határidős üzletet is behatóan vizsgálja és arra az eredményre jut, hogy a határidős üzlet« a modern szállítási üzletnek megfinomított technikáját képezi; helyes munkaosztást képez áralakító és készlettartó kereskedés közt; eszköz a jövődöbéli valószínűség helyes számításánál; üzleti alak, melyet megjavítani, szabályozni, megneemesíteni (ethizálni) lehet, de

egészen mellőzni nem lehet«. A kereskedés különböző alakjai közül behatóan foglalkozik a közvetítő kereskedelemmel s ezen alakot illetőleg a következő eredményhez jut: »a közvetítő kereskedés növekvése ellen támasztott panaszok átalánosságban hamisak; nagyszervezetű nemzetgazdaság és a világgazdaság szaporodó kereskedő közvetítő tagokra szorul. Csak ők képesek a közönség számára a kellő ellátást, a termelők részére pedig a kelendőséget mindig technikailag teljesebb, olcsóbb és egyenlőkényebb módon kialakítani. Ámde minden felesleges szem a láncban baj; nem szabad ott kettőnek vagy háromnak állania, ahol helyes szervezet szerint egy elegendő. A közvetítők nyeresége annál nagyobb, minél kevesebbet tudnak a vásárokról, az üzleti forrásokról, kelendősegről és árakról a fogyasztók egyrészt, és a termelők, mezőgazdák, kisgyárosok, kézművesek és munkások másrészt. Ilyen körülmények közt uzsoranyereségek és kizsákmányoló monopólok keletkeznek. Ez ellen csak valamennyi érdekkörök fokozódó kereskedelmi képzettsége, a nyilvánosság és a termelők és fogyasztók szövetkezeti szervezkedése nyújt oltalmat.«.

Beható tanulmánynyal foglalkozik a gazdasági versenynyel, mely nélkül fejlődés és haladás nincsen. »A verseny a népesség sűrűségével, a forgalmi eszközök szaporodásával, és a piactól való függéssel növekszik. Ma oly terjedelmet és erőt ért el, amilyennel sohasem birt. De ahol a versenyküzdelmek bizonyos határon túl mennek; ahol, miként ez napjainkban előfordul, túlságos éllel lépnek föl, ahol ezek a küzdelmek egyenlőtlen, messze egymástól álló társadalmi osztályok, különböző társadalmi szervek, mindig nagyobbodó szervezetek közt folynak, ott nemcsak széles társadalmi rétegekre fenyegető és nyomasztó hatással vannak, de különböző mellék következmények folytán ártanak az összességnek. Ahol pedig monopolhoz vezetnek, ott gyakran zsarolás, uzsora, osztályuralom utolsó következményük, ha a monopol nem kerül nyilvános ellenőrzés vagy kezelés alá.« Szerzőnk kifejti, hogy minden nagy társadalom-gazdasági szervezet természetében fekszik, hogy monopollá fejlődjék. Ép ezért kell az államnak közbelépnie, és ezeket az alakulásokat ellenőrizni és szabályozni; azért keletkezik a cartel- és részvénytársasági jog, a vasuti jog, a vízijog, az agrárjog, a munkásegyesülési jog, és mindezek az újabb törvényhozási intézmények a szabad verseny körét erősen megrendszabályozzák.

A forgalom viszonyaiban jelentkező egyes intézmények: a mérték-, súly- és pénzügyi viszonyok, — az érték és ár, — a vagyon, tőke és hitel, a tőkejáradék és a kamatláb, — a hitelszervezetek és újabb fejlődésük, a bankügy, — a munkásviszonyok, a munkásjog, a munkásszerződés és a munkabér, végül a fontosabb újabb társadalmi intézmények, a szegény- és biztosítási ügy, a munkásközvetítés, a szakegyesületek és a munkásbiróságok tüzetes ismertetésben részesíttetnek. A munkásügyet befejezőleg találóak a következő szavak: »Hogy a szakegyesületek, strikeok és békebiróságok iránt a nézetek most még eltérők, az igen természetes. A mai állapot folytonos küzdelmeivel fölötte kellemetlen. De nem tarthat soká, a békés intézmények urává lesznek. Egyelőre mindazáltal a küzdelmek ép oly mellőzhetlenek, mint a munkások emelkedő társadalmi öntudata és számos visszás munkabeszüntetések. Csak a szakegyeleti és egyesületi szervezkedés által lesz a mai munkásvilág »resonabilis«-sá és lesz ismét képes vezetői útján, akiknek engedelmeskedik, a társadalom-

ban békés kiegyenlítésre.« Még sokáig fog azonban tartani, míg valamennyi munkás annyira fejlődik, hogy e békés mozgalomban részt vehet és a különböző országok általános műveltsége sokat tesz a munkásviszonyok gyorsabb átalakulásánál.

Az első könyv utolsó fejezete a jövedelemről és megoszlásáról szól; foglalkozik a jövedelem lényegével és megoszlásával általában, megismerteti a német nemzeti jövedelemnek megoszlását az 1895. évben, tárgyalja a vállalkozó jövedelmét és a vállalkozói nyereséget, a vállalkozói nyereség emelkedését és csökkenését; áttér azután a földjáradékra és a földbirtok monopolszerű természetére, a városi földbirtokra és külön nyereségeire.

A negyedik könyv a közgazdasági életnek egészében való fejlődéséről szól és négy fejezetben a válságokat, az osztályharcokat, a kereskedelmi politikát és a népek fejlődését, emelkedésüket és elfajulásukat, végre pusztulásukat vizsgálja meg tüzetesen. A kereskedelmi politikáról szóló bő fejtegetéseiben kiemeli, hogy »a szabad kereskedelem a nemzetközi jogot, amennyiben a kereskedelemre vonatkozik, lényegesen megjavította; a nemzetek közt a természetes és egészséges munkamegosztást előmozdította; az elemi gazdasági erőknél, melyek bizonyos alapvonásaikban semmiféle politika által meg nem változtathatók, jogukat visszaadta«. »Az új legnagyobb államképződmények (Oroszország és Amerika Egyesült-Államai) naivul és brutálisan ismét belebuknak a régi mercantilismus nyomaiba, már pénzügyeik s nemkülönben túlömlengő erőérzésük kényszeríti őket erre. Régi cultur-államok, milyen Spanyolország és Franciaország, a világverseny nyomásától megfenyegetve, magas vámfalak mögött kerestek oltalmat. A többi államok keresik a középutat; a fiatal agrárállamok védővámok útján, iparra akarnak szert tenni. Angolország félig a védővámhoz, félig a mercantil gyarmattámogatáshoz hajlik, mert világuralmát látja veszélyeztetve s azt minden áron megoltalmazni akarja.« »Szabad kereskedelem és védővám nem többé elvi kérdések, hanem csak eszközök az államok kereskedelmi politikájában.« »Újabb időben a két rendszer compromissuma volt szükséges. Egyetlen egy országban sem volt abszolút szabad kereskedelem, vagy védővám.«

Az egész munkát befejezi az emberiség s az egyes népek gazdasági és általános fejlődéséről, emelkedésük-, virágzásuk- és hanyatlásukról szóló tanulmány. Szerzőnk itt az ókori bölcséktől kezdve napjainkig felmerült, elméletek legfontosabbjait vázolja és bírálja. E közben a többek közt mondja, hogy »mindenütt a népek hatalmának emelkedése erős gazdasági lendülethez vezetett; mindenütt, még a keleti antik országokban is a politikai terület nagybővülése a kereskedést és a forgalmat nagyban előmozdította«. »A vezető arisztokraták és a kormányok alakulása abban sarkal, hogy egyrészt a szellemi és technikai haladás képviselői, másrészt népüknek erkölcsi vezetői. Mihelyt megszűnnek ez lenni, helyzetük gyöngül és megkezdődik az osztályuralom és az igazságtalanság. Minden magasabban fejlett népnél ez okból a legfontosabb kérdések egyike, vajjon és meddig szolgálják a kormány és a felsőbb osztályok a közjólétet vagy a saját előnyt, a saját élvezetet, a saját meggazdagodást. Ahol az utóbbi módon viselkednek, ott a többi nép csakhamar utánozza őket és az egész nép erkölcsileg elfajul.« »Csak az újabb gazdasági cultura, nevezetesen a pénzgazdaság, kapcsolatban a classikai államok és

az újabb államok szellemi és politikai életével, teremtette a mai szerzési ösztönt. Ez csak más kifejezés az individualitás kifejlődésére; általa a modern ember a saját énjének elismertetését viszi keresztül; amit a régiebb népek testi erő, fegyvertettek, vagy erőszakoskodások útján értek el. Ilyen modern individualitás nélkül, szerzési ösztön nélkül nem léteznék a mai szellemi és politikai cultura, nem léteznének politikai nagy államaink és népgazdaságaink, nem léteznének sok nagy egyéniségeink sem. De ezen fejlődésünk árnyoldala a nyereségvágyó uzsoraszellem, a socialis keményszívűség, társadalmi és politikai életünknek mindenféle gonoszsággal, társadalmi küzdelmekkel, politikai corruptióval való megtelítése. Mióta benne élünk, igyekszünk e hibák megküzdésére. A kereszténység a leghatalmasabb láncszem e törekvésben. Mindig reméltük, hogy céljt érünk és az emberiség mindig visszasülyedt, mert a földadat és a kísérletek mindig nagyobbakká váltak, mert a pénzgazdaság még nem érte el legmagasabb fokát. De ez nem zárja ki azt, hogy végre egykor ki fog irtatni, nem ugyan a szerzési ösztön, hanem a birvágyminden vezető egyéniségben, amiként sikerült a brutalitást a testi erőszakoskodások terén megsemmisíteni. Ez utóbbihoz is évezredekre volt szükség. El fog jönni az idő, amelyben minden jól és normal fejlődött ember a tisztességes szerzési ösztönt és az individualitás törekvéseit kapcsolatba fogja hozni a teljes igazságossággal és a legmagasabb közérzéssel. Remélhetőleg az út ehhez nem nagyon hosszú s nem tart addig, mint az, mely kivetett a testi erőszakoskodások brutalitásából».

Schmoller könyve telve van szebbnél szebb gondolatokkal s ép ezért olvasását mindenkinek ajánljuk.

L.

Matlekovits.

Munkásjóléti intézmények az osztrák iparban.

Die Wohlfahrts-Einrichtungen der Arbeitgeber zu Gunsten ihrer Angestellten und Arbeiter in Österreich. Herausgegeben vom k. k. Arbeitsstatistischen Amte im Handelsministerium. II. Teil: Wohlfahrts-Einrichtungen der gewerblichen und Handelsbetriebe. Wien 1904. 414. oldal.

Az osztrák iparüzemek munkásjóléti intézményeinek rendszeres megismertetését az 1900. évi párisi nemzetközi kiállítás osztrák bizottsága kezdeményezte. E kiállítás XVI. csoportjának (économie sociale) helyi bizottsága ugyanis — az osztrák ipar munkásjóléti intézményeire vonatkozó adatok teljes hiányában — szükségesnek tartotta a megfelelő adatoknak a kiállítás céljaira való összegyűjtését, a mely feladattal az Arbeitsstatistisches Amt bízott meg. Az 1899. év vége felé szétküldött kérdőívek nagy része azonban csak elkésve és ismételt sürgetésre került vissza, úgy hogy az adatgyűjtés csak az 1901. év folyamán fejeztetett be.¹⁾ Az adatok ezek után az eredeti célra, a párisi kiállításon való bemutatásra, természetesen már nem voltak értékesíthetők s így most külön kiadványban, rendszeresen feldolgozva kerültek a nyilvánosság elé.

Az adatok egybegyűjtésére szolgáló kérdőívet az Arbeitsstatistisches Amt az érdekelt iparosok képviselőinek hozzájárulásával szerkesztette. Az egyes kérdőpontok csak a szoros értelemben vett

¹⁾ Bericht über die Thätigkeit des K. k. Arbeitsstatistischen Amtes seit seiner Errichtung bis Ende 1900. Wien, Hof- und Staatsdruckerei. 1901. 38. l.

munkásjóléti intézményekre, tehát a munkaadó azon önkéntes szolgáltatásaira szorítkoztak, melyeket ez a törvény keretén túl munkásai javára teljesít. Ebből folyólag tehát kimaradtak az adatgyűjtésből a munkásjóléti jelleggel bíró (a munkaadó egészben vagy részben való anyagi hozzájárulásával létesült) oly intézmények — így nevezetesen a munkásoknak betegség esetén való segélyezése, baleset ellen való biztosítása, rendszeres orvosi vizsgálat stb., — melyeknek fentartására a munkaadót a törvény rendelkezései kötelezik. A kérdőív tizenkét kérdőpontból állt. A vállalkozó adatokat szolgáltatott nevezetesen a bérfizetés módozatairól és a munkaidőről (jutalom-rendszer, nyereség-osztalék, női munkások kedvezményezése a munkaidő tekintetében, rendszeres szabadságolások üdülés céljából), a szolgálati szerződésről (munkásbizottság), az előleg- és takaréktintézményekről (olcsó kölcsön, takarékosági jutalom), a rendszeres segélyezésről (rokkantak, elaggottak, özvegyek, árvák, munkanélküliek, reconvalescensek segélyezése), a fogyasztási egyletekről, a lakásüggyről, a balesetvédelem- és egészségüggyről (a törvény rendelkezésein túlmenő óvintézkedések: gyári, illetőleg vállalati orvos, gyógyszerár, kórház, tűzoltóság, egészségügyi csapat, terhes és gyermekágyas munkások rendszeres segélyezése, fürdő, külön munka-ruházat), a gyermeknevelésről (gyári vagy vállalati bölcsőde, gyermekkert, árvaház, továbbképzés), a munkások szellemi és erkölcsi képzéséről (könyvtár, olvasó-terem, zenede, zenei vagy színházi előadások), a vallásosság ápolásáról (gyári vagy vállalati templom, lelkesz, istentisztelet), s végül a katonai szolgálat tartama alatt való segélyezésről.

Az adatgyűjtésbe csak a nagyobb ipari s kereskedelmi vállalatok vonattak be, a melyekről közismert volt, hogy munkásjóléti intézményeket tartanak fenn. Így is kétezernél több kérdőív került szétküldésre. Felelet azonban csak 1075 vállalatból érkezett vissza s még ez a szám is, behatóbb vizsgálat, nevezetesen a negatív válaszok¹⁾ kiselejtezése után leapadt, úgy hogy végeredményben 721 vállalkozó 943 üzem után szolgáltatott adatokat. E 943 vállalat iparcsoportok szerint a következőképen oszlott meg: kő-, agyag- és üvegipar 75 vállalat 130 üzemmel, fémipar 67 vállalat 102 üzemmel, gépek és közlekedési eszközök gyártása 49 vállalat 55 üzemmel, faipar 27 vállalat 50 üzemmel, kaucsuk-, guttapercha- és celluloidipar 2 vállalat 2 üzemmel, bőr-, sörte- és szőripar 10 vállalat 10 üzemmel, textilipar 217 vállalat 261 üzemmel, ruházati ipar 10 vállalat 12 üzemmel, papiripar 43 vállalat 56 üzemmel, élelmezési és élvezeti ipar 157 vállalat 192 üzemmel, vegyészeti ipar 43 vállalat 48 üzemmel, építési ipar 2 vállalat 4 üzemmel, sokszorosító ipar 10 vállalat 10 üzemmel, árukereskedelem állandó teleppel 6 vállalat 8 üzemmel s végül szállító ipar 6 vállalat 8 üzemmel. Mindez ipar-

¹⁾ E negatív válaszok tartalmuknál fogva nem érdektelenek. Túlnyomó részükből a vállalkozó sajnálatát fejezi ki, hogy a rossz üzletmenet miatt mind-
eddig még nem volt képes munkásjóléti intézményekre áldozni. Nehány városi vagy városhoz közel fekvő üzem tulajdonosa szükségtelennek tartja a telepén — ellentétben a városi környezettől messze fekvő ipartelepekkel — munkásjóléti intézményeket létesíteni, bár ezek kiváló socialpolitikai jelentőségét elismerte, s végül néhány gyártulajdonos azon nézetének adott kifejezést, hogy a legjobb munkásjóléti intézmény — a megfelelő magas munkabér.

üzemekben hozzávetőleg negyedfélszáz ezer volt az alkalmazottak (munkások és egyéb alkalmazottak) együttes száma.

Az adatgyűjtés eredményeiből kedvező következtetések vonhatók az osztrák gyáriparosok áldozatkészségére, haladott szociálpolitikai felfogására s — talán első sorban — anyagi erejére. E tekintetben érdemes kiemelni, hogy az adatszolgáltató vállalatok legtöbbszörénél a munkásjóléti intézmények létesítésében semmiféle alkalmi ok szerepet nem játszott, hanem azok kizárólag a vállalkozók belátására s altruistikus érzésére vezetendők vissza. E mellett természetesen nem ritka az oly eset, a hol különös alkalmi okok, jelesen kedvező üzleti mérleg, az üzlet jubileuma, vagy a vállalkozó-tulajdonos személyi viszonyai, — születésnap, ezüst- vagy aranylakadalom, a tulajdonos kitüntetése stb., — általában ünnepies alkalmak vezettek valamely munkásjóléti intézmény megalkotására. Végül a császár ötvenéves uralkodói jubileuma is indító okul szolgált jelentékeny munkásjóléti intézmények létesítésére.

A mi a munkásjóléti intézményeknek a munkásokra való hatását illeti, erre nézve csak alig pár vállalkozó nyújtott felvilágosítást. Azok azonban, kik e kérdésre vonatkozólag nyilatkoztak, általában kedvező tapasztalatokról számoltak be. Hangsúlyozzák a munkásjóléti intézmények üdvös hatását, különösen a tekintetben, hogy a munkaadó és munkások közötti összhangot ápolják — egyes ily üzemeknél sztrájk hosszú esztendő óta, vagy egyáltalán nem fordult elő — és a munkaviszony állandóságát biztosítják, úgy hogy akadt vállalat, mely feltűnő hosszú ideig, harmincz-negyven esztendőnél is tovább szolgáló munkásairól tesz említést.

A jóléti intézmények közül a munkások leginkább a munkáslakásokat becsülik meg, a melyekre — tapasztalati adatok szerint, — a munkás a legnagyobb súlyt helyezi. E mellett nagy értéket tulajdonítanak még az élelmiszer-raktáraknak, továbbá — s ez dicséretes bizonyossága az osztrák munkás családapai gondosságának — a munkásgyermek nevelésére szolgáló jóléti intézményeknek, mint a gyermekkertnek stb.

Az egyes munkásjóléti intézmények közül, a kérdőívben foglalt kérdőpontoknak megfelelő sorrend szerint első helyen volna említendő a bérfizetés terén létező oly intézmények, melyek határozott munkásjóléti jelleggel bírnak. Ilyen a szerződésileg megállapított munkabéren felül fizetett jutalom (remuneratio), korpótlék, nyereségosztalék s végül az alkalmazottaknak az üzleti tőkében való részvétele. A munkásjóléti intézménynek ez utóbbi nyilvánulása az osztrák iparban egyáltalán nem fordul elő. Leggyakoribbak e tekintetben a korpótlékok, melyek bizonyos meghatározott szolgálati idő után akár egyszersmindenkorra szóló összegben, akár pedig munkabéremelés alakjában kerülnek szétosztásra. E helyen említendő meg, hogy néhány vállalkozó a munkásaira kivetett jövedelmi adót sajátjából fedezi.

A munkaidő tekintetében nyújtott kedvezmények, úgy látszik, nem ritkák az osztrák iparüzemekben. Legalább erre vall azon körülmény, hogy száztizenöt vállalatnál a női munkások a munkát a déli munkaközi szünetnél korábban hagyhatják rendszeresen abba, további ötven vállalatnál pedig ugyane kedvezményben csak kivételes esetben részesülnek a munkásnők. Az alkalmazottaknak rend-

szeres szabadságidőt engedélyez ötvenhárom vállalat s ezek túlnyomó része a szabadságolás ideje alatt a szerződéses munkabért is folyósítja.

A munkásbizottságok, azaz a szerződő felek által egyetértőleg választott bizalmi férfiak intézményét, melynek célja a munkaadó és a munkások közötti jó viszony fentartása és fejlesztése, csak néhány vállalat honosította meg. A legtöbb esetben e munkásbizottságok megállapított alapszabályokkal bírnak, néhol azonban előre megszabott normatívum nélkül működnek. A munkásbizottságok feladata rendszerint a telepen létező egyéb munkásjóléti intézmények vezetésére s felügyeletére is kiterjed. Nem érdektelen e helyütt még felemlíteni, hogy néhány vállalatnál a munkásbizottságokat kizárólag a munkások választják.

Előleg- és takarékin intézményekben nem igen bővelkedik az osztrák ipar. Mindössze néhány vállalat dicsekedhetik előlegpénztárakkal, melyek részben mint a vállalat belső intézményei, részben pedig mint önálló egyletek szerepelnek. Az előbbieket rendszerint a vállalat maga kezeli, míg az utóbbiak a vállalat s a munkások közös igazgatására van bízva. A takarékoság előmozdítására néhány vállalat takarékosági jutalmakat rendszeresített, még pedig oly formában, hogy a vállalat vagy az első betétet fizeti, vagy pedig a munkásokat az általuk teljesített befizetések arányában megállapított jutalomban részesíti.

A munkássegélyezés magában foglalja az alkalmazottaknak betegség vagy baleset esetén a törvény keretén túl menő, továbbá az aggkor s rokkantság esetére való segélyezést s ezenkívül az alkalmazottak és ezek hozzátartozóiról egyéb sorscsapások vagy inség alkalmából való gondoskodást. E részben segélyegyletek, pénztárak s alapok fentartása által kétszázhuszonnégyszáz vállalat támogatja munkásait. Különösen a császár ötvenéves uralkodói jubileuma indította az osztrák vállalkozókat ilyenmű intézmények megteremtésére. Kiemelendő e tekintetben egy porcellángyári vállalat, mely ez alkalomból százezer korona tőkével alkalmazottjai számára nyugdíj- és segély-alapot, a munkások özvegyeinek és árváinak segélyezésére további negyvenezer koronával özvegy- és árvapénztárt, egy téglagyári vállalat pedig ugyancsak ez alkalomból pusztán saját erejéből nyugdíjpénztárt létesített. Általában ez intézményekben nyilatkozik meg leginkább az osztrák gyáripár jóléte: az adatszolgáltató vállalatok majdnem felénél találkozunk ez intézmények valamelyik formájával. Megemlítendő még e pontnál a gyári menhelyintézmény, elaggott, munkaképtelenné vált munkások és ezek hozzátartozóinak befogadására és ellátására, a milyent azonban mindössze csak öt vállalat tart fenn.

Az élelmi szerek olcsó beszerzésére vonatkozó intézmények is meglehetősen gyakoriak az osztrák üzemekben. Egyes vállalatok élelmiszer-raktárakat tartanak fenn, melyeknek kezelésében rendszerint az alkalmazottak is részt vesznek. Az elért tiszta nyereség vagy felosztás alá kerül, vagy egyéb munkásjóléti intézmények fejlesztésére illetőleg létesítésére fordíttatik. Némely vállalat külön gyári sütőműhelyeket és vágóhidat tart fenn, mások ismét tűziszerraktárakat stb., melyekből a munkások ebbeli szükségleteit önköltségi áron szerzik be, mi mellett természetesen a nagyban való beszerzés

árelőnyeiket élvezik. Néhány, az élelmezési ipar köréhez tartozó üzemből a munkások meghatározott mennyiségű árut (cukor-, sör- stb. deputatum) kapnak, a mely eljárás egyébként általánosan elterjedt és hazánkban is gyakori. Megemlítendő még, hogy 230 vállalat külön étkező helyiséget bocsát munkásainak rendelkezésére, helyenként a női és férfimunkások részére elkülönítve.

A munkáslakások tekintetében a vállalkozók különböző irányban támogatták munkásaikat. Néhány vállalatnak saját munkásházai vannak, mások ismét idegen házakat bérelnek munkáslakások céljaira s ezeket hol díjtalanul, hol pedig mérsékelt bér ellenében engedik át munkásaiknak. A munkáslakásoknak rendszerint egy-egy kisebb kert képezi tartozékát. Igen sok vállalkozó oly munkások részére, kik nap-nap mellett a távolság vagy a munkaidő beosztása miatt haza nem térhetnek, külön hálótermeket rendezett be. Egy-néhány vállalat munkásait tulajdon lakházuk megszerzésében is támogatja. Említésre méltó végül az is, hogy csekély számú vállalat alkalmas közlekedési eszközökkel díjtalanul szállítja munkásait hazulról a munkába s innen ismét haza.

A gyermeknevelésügy általában a munkásgyermkek oktatására szorítkozik. Az iskolaköteles kort még el nem ért gyermekeknek bölcsődékben vagy gyermekkertekben való elhelyezéséről harminczkilencz vállalat, az iskolaköteles gyermekek oktatásáról huszonöt vállalat, végül az iskolából kikerült munkások továbbképzéséről, továbbá a munkások leánygyermkeinek a háztartásban, főzésben, varrásban stb. való képzéséről ugyanynyi vállalat gondoskodik.

A balesetvédelem s egészségügy érdekében kétszázharmincz vállalat külön gyári orvost alkalmaz, nyolczvankét vállalat pedig házi gyógyszerértárt tart fenn. Nagyobb számú vállalat külön betegszobát, illetőleg gyári kórházat és fürdőhelyiséget rendezett be, melyeket az üzemből alkalmazott munkások díjtalanul vehetnek igénybe.

Végül a munkások erkölcsi és szellemi nevelésére az osztrák iparüzemekben különböző intézmények állanak fenn, melyek dicséretes tanúságot tesznek arról, hogy mily nagy súlyt helyez az osztrák tőke a munkások valláserkölcsi életének fejlesztésére. Néhány vállalat saját templommal vagy kápolnával bir, a melyekben a személyzet részére rendszeres istentisztelet tartatik. A szellemi és társasélet istápolására számos vállalat a munkások díjtalan használatára gyári könyvtárakat alapított. Érdekes megemlíteni, hogy egy vállalat egy nemzetgazdasági hetilap húsz példányára fizet elő s ezeket munkásai között díjtalanul osztja szét. Külön ki kell itt emelni egy világhírű vállalatot, a Metallwaarenfabrik (A. Krupp) céget Berndorfban, mely a császár ötvenéves uralkodói jubileuma alkalmából külön színházat építtetett munkásai részére. A színház vagy ötszáz személy befogadására képes. Évenként átlag ötven előadás tartatik. A gyári munkásoknak százötven hely van fentartva, egyenkint negyven fillér árban. Olykor a munkások díjtalanul is látogathatják az előadásokat. A berndorfi s környékbeli iskolás gyermekek részére évenként két megfelelő előadás rendeztetik. A vállalat közlése szerint a munkásoknak fentartott helyekre mindig akadt vevő.

Még csak egy megjegyzést. Az adatgyűjtés, mint minden első lépés, sok nehézséggel járt. A legtöbb vállalkozó nem közölte alkal-

mazottainak számát, holott a kérdőív erre nézve részletes utasítást tartalmazott s a munkáslétszám pontos ismerete az egyes vállalatok munkásjóléti intézményei tekintetében érdekes reflexiókra adott volna alkalmat. Az adatanyag, mely begyűlt, tartalom tekintetében rendkívül heterogen volt, a mi egyébként a kérdőívvel való adatgyűjtésnél teljesen soha sem kerülhető el. Mig ugyanis némely vállalkozó üzemének munkásjóléti intézményeit behatóan, minden oldalról megismertette, szervezeti, ügyviteli szabályait stb. közölte, addig viszont nem egy vállalkozó az egyes kérdőpontokra pusztán igennel vagy nemmel felelt. Mindez természetesen lehetetlenné tette az anyagnak csak statisztikai feldolgozását, úgy hogy az adatok beható descriptiv módon való tárgyalására kellett szorítkozni; a mi különben semmiképpen sem csökkentette a munka értékét és használhatóságát.

Moldoványi István.

Az 1900. évi gazdasági válság.

Die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während des Jahre 1900. ff.
Nyolcz kötet. Leipzig Dunker és Humblot 1903.

A Verein für Socialpolitik nagyszámú és közgazdaságilag képzett tagjainak segítségével ismételten tanulmányoztatott nagyobb jelentőségű napi kérdéseket. 1901. szeptember 22-én tartott ülésében elhatározta, hogy az 1900. évben kitört és több éven át Németország közgazdaságában erősen dúló gazdasági válságot, a mely főképp az elektromos gépek, motorok, vasutak, világítási telepek s hasonló vállalatok, a vas- és kőszénipar terén és a bankok között nagy veszteségeket idézett elő, de az összes gazdasági életben is érezhető volt, sőt bizonyos fokig más országok, főképp Ausztria iparára is kihatott, ankét-szerű fölvételek útján tanulmányoztatja. E tanulmány eredménye az a 8 erős kötet, a mely ezuttal előttünk fekszik. A tanulmányok összefoglalása, azaz az a kérdés, mi okozta a válságot, milyen volt terjedelme és hatása, a most közzétett adatok és tanulmányok alapján a Verein egyik közgyűlésén lesz tárgyalva.

A megjelent nyolcz kötet közül az első a szövőiparral foglalkozik még pedig a lenipar, pamutipar és gyapjúiparral; — a második kötet a bányászatot és a vasipart öleli fel, és részletesen vizsgálja a lotheringen-luxemburgi vasércbányászatot és vasipart, a rajnawestfáli bánya- és vasipart és a felsősziléziai vaskohászatot; — a harmadik kötetben Németország gépipara, electrotechnikai ipara, hajóépítőipara és papirosipar a tárgyalatik; — a negyedik kötet a forgalommal foglalkozik és benne a tengeri forgalom és a kereskedelmi tengerészet, a német vasutak adatai 1895—1900., a kispályák s végül a rajnai hajózás fejtegettetnek tüzetesebben; — az ötödik kötetben a válság jelenségei a munkások között vizsgáltatnak meg; — a hatodik kötet a pénzpiacczal és a hitelbankokkal ismerteti meg; — a hetedik kötet a jelzálogbankok, a telki viszonyok és az építőipar ügyeit adja elő; — és végül a nyolczadik kötet a német válságnak hatásait Ausztriában tárgyalja.

Lehetetlen a nagyjelentőségű munka tartalmát csak vázlatosan is közölni, mert annyi a becses adat és az illető anyagra vonatkozó tanulmány, hogy a munka inkább forrásmunka, mint olvasmány, melyben a tárgyalt anyag sokoldalú megvilágítását találjuk.

A textilipar az 1900. válságban nem volt közvetlenül érintve s amennyiben szenvedett, a válság okai előbbi keletűek. A vas- és kőszénipar határozottan szenvedett a válság által és részben okozója is volt a válságnak. A vasipar 1888 óta óriási mértékben emelkedett és ez az emelkedés 1895 óta még fokozottabb mértékben haladt; míg a vas fogyasztása 1895-ben fejenként 71·9 kilogram volt, 1900. évben 131·7 kilogramra emelkedett. A vasnak óriási fogyasztását előidézte az, hogy az elektromosság óriási mértékben foglalt tért; az elektromos világítás és az elektromos vasutak terjedelme nagy mértékekben haladt és az így keletkezett világítási telepek és vasutak nagy mértékben igényelték a gép- és vasipar közreműködését; ugyanabban az időben fejlődtek a kispályák rendkívüli módon; e kereskedelmi és haditengerészet a vas- és aczélhajók új építkezésével szintén nagyban vette igénybe a vasipart, végül az építkezésnél vasalkatrészeknek nagyobb mérvű alkalmazása és az építkezéseknél mutatkozó nagy lendület hasonlóképp új megrendelésekkel halmozta el a vasipart. Mindezek a viszonyok nagy ösztönt nyújtottak arra, hogy a vasiparban új telepek alakuljanak és a fennálló telepek megbővítessenek. Ezzel a megbővült állapottal azután az 1900. és 1901. évben beállt kedvezőtlen fordulat a vasipart válságos helyzetbe terelte. A kedvezőtlen fordulat okai voltak: az építkezések hanyatlása, az elektromos iparban beállott bukások, kivált a Kummer és társa cég nagy vállalatának bukása, a drezdai és lipcei bankok bukása, az ekkép a bankoknál beállt bizalmatlanság, mely a hitel megszorítását vonta maga után, és végül az amerikai vasgyárak versenye. Mind ez a vasfogyasztás korlátozását vonta maga után, úgy, hogy a vasfogyasztás, mely 1900. évben fejenként 131·7 kilogram volt, leszállt 1901. évben 90·3 és 1902-ben 76·6 kilogramra. Hogy ily körülmények közt a vasipar nagy hátrányban volt, az természetes és a válság nehézségét csakis a vas- és kőszéniparban uralomra jutott kartellizálás enyhítette meg és ez tette lehetővé a kibontakozást és azt, hogy bukások nélkül állhatta ki a vasipar a nagy válság nehéz napjait.

Felette érdekes a munka 5. kötete, melyet Jastrow a berlini egyetem magántanára és ismert munkásügyi tudós szerkesztett s részben maga is irt. Ő maga utal arra, hogy eddig a válságokat munkásügyi szempontból nem igen bírálták meg és kifejti azokat a nehézségeket, melyekkel még Németországban is adatok hiányában egy ilyen munkálat jár. A közölt nagyszámú adatokból kitűnik, hogy a válságok közeledése és megszűnése a munkáspiacon jelentkező kereslet és kínálat arányaiból biztosan következtethető és így előre látható, és hogy ennél fogva a munkásadatok pontos vezetése felette fontos közgazdasági érdek.

Az utolsó kötet Philippovich tanár vezetésével és Zuckerkandel Róbert prágai tanár szerkesztésével az Ausztriában jelentkezett gazdasági válságot vizsgálja meg abból a szempontból, mily hatású volt Ausztriára a német nagy gazdasági válság és nagyjában arra az eredményre jut, hogy ha érezték is Ausztriában a német válság hatásait, az osztrák közgazdaságban mutatkozó válság külön, saját belső okokból keletkezett és nem volt következménye a német válságnak. A részletekből kiemeljük a következőket: Csehország barnaszén bányászata termésének több, mint 40%-kát a külföldre viszi ki és nagyjából Németországba, mi sem természetesebb, mint hogy a

német válság okvetlenül hatott arra a foglalkozásra; 1901. évben a kivitel Németországba tetemesen csökkent, úgy hogy a csehországi bányák üzemüket 20%-kal reducálták. A kőszéntermelésre a transvaali háború, de még inkább az egymás után következő strikeok, főképp az 1901. januártól márcziusig tartó hatott kellemetlenül. A kokszfogyasztás csökkent, ami a kőszénfogyasztásnál 1.15 millió métermázsa kisebb összeg kelendőségét jelenti; a sok strike alkalmat adott a magyar szénnek Ausztriába való behatolására; főképp a tatai bányák hódítottak nagyobb tért. A vasiparnál Németország lényeges hatással van Ausztriára. A vasfogyasztás Ausztriában még nagyon csekély; amikor Németországon egy-egy fejre 130 kgr. vasfogyasztás esik, Ausztriában csak 41, sőt Magyarországon csak 29 kgr. a fejenkénti fogyasztás. Ausztria vasipara számos nehézséggel küzd; nincs közvetítő kereskedés, mely rendelkezésre állna termelésének eladásánál; a szokás megköveteli, hogy a vállalatok mindent gyártsanak s ennél fogva nem specializálhatja a gyár üzletét; a viteldijak és az adók nagyok. A Németországban 1895. óta beállt nagy lendület kedvező volt az osztrák vasiparra, mert Németország otthon helyezhette el vastermékeit és nem szorult kivitelre; ez által az osztrák-magyar piac megmaradt a belföldi gyárak számára, de azonkívül az osztrák gyáraknak a kivitel is könnyebb volt, mert nem találkozott a német vasipar termékeivel. Ez természetesen megváltozott a német válság idejében és ekkép a német válság hátrányos az osztrák vasiparra; a német behozatal nagyobbodik az osztrák-magyar vámterületen és Ausztria kivitele Oroszországba, Rumániába és Olaszországba legutóbb 50%-kal kisebbedett, mert Németország erősebben jelenik meg ezekben az országokban. A waggongyártás Ausztriában elég erős évi termelőképessége 1350 személyszállító és 14.100 árúkocsi; a német válság azért hatott erre az iparágra, mert a belföldi kisebb szükséglet mellett a kivitel főképp Oroszországba a német verseny által meg lett nehezítve. A gépgyártás Ausztriában nagyon haladt, a német gazdasági lendület, mely alatt a német gépgyárak saját országukban voltak elfoglalva és nem léphettek föl Ausztriában nagyobb erővel, az osztrák gépgyárakra nézve kedvező hatású volt, ép azért 1901 óta, mikor a német gépek mindenütt piacot kerestek, a gépipar Ausztriában is megérezte a német válság hatását. Ugyanaz áll a locomotivok gyártásáról. Ausztriában 5676 locomotiv működik a vasuti hálózaton, tehát esik egy kilométerre 0.28, Németországban 18.750 locomotiv = 0.37 és Magyarországon 3060 locomotiv = 0.17. A faiparnál a válság hatásai kevésbé jutottak kifejezésre; a kedvezőtlen viszonyok itt más okokban keresendők; így a dongaüzlet, mely előbb a német piacot uralta, most erősen kiszorul Németországból, de nem a megcsappant fogyasztás folytán, hanem az amerikai dongaüzlet versenye következtében. Amerika Hamburgon át nagymennyiségű dongát küld Európába, úgy hogy Csehországban már kizárólag amerikai dongát használnak, sőt Steiermarkba, tehát a szlavoniai dongaüzlet szomszédságában amerikai dongával találkozunk. A textiliparban a gyapjuipar csak a fonalakban érezte a német válság hatását, amennyiben több fonál jött be Ausztriába. A lenipar, mely főpiacát Németországban bírja, minden pangást megérez, mely a német gazdaságban előfordul s így most is kivitele kisebb lett. A jutaiparban Németország nagyobb mennyiségű juta áruval versenyzett, különben más hatása a válságnak nem volt.

Az egyes iparokat nézve mindenütt azt észlelhetni, hogy 1901 óta Ausztriában válságos, vagy jobban jellemezve nyomott helyzet uralkodik és ez könnyen arra a következtetésre vezethet, mintha az 1900-ban Németországban uralkodott gazdasági válság áthatott volna Ausztriára is. Tagadni nem lehet, hogy a német válság minden országban, melylyel Németország élénk forgalomban van, érezhető volt; de az osztrák gazdasági depressio okai magában Ausztriában és gazdasági, valamint politikai viszonyaiban kereshetők. Ausztriában 1885 óta nagy gazdasági lendület volt, mely számos új vállalatot idézett elő és a régibb vállalatok jobb felszerelésére és nagyobbítására ösztönzött. 1901-ben fordulat állt be, a megnagyobbodott vállalatok a belföldi fogyasztásnál nagyobb termelésükre nem találnak kedvező piczokat, ez a túltermelés veszteségekkel jár, pangás és depressió áll be.

Az egész mű oly sok adatot tartalmaz Németország közgazdasági életéből, hogy méltán sorakozik azon nagyobb ankétszerű műveletekhez, melyeket a Verein für Socialpolitik már gazdasági kérdésekben nyilvánosságra hozott.

Matlekovits.

A ruthén- és székely-actio.

1. *Az északkárpátmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő actio hat évi működésének ismertetése.* A földművelésügyi minister megbízásából összeállította Kazy József. Budapest, 1904. 75. l.

2. *Jelentés a tusnádi székely congressusnak a földművelésügyi ministerium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földműves nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok.* Előterjeszti a földművelésügyi ministerium székelyföldi kirendeltsége Marosvásárhelyt. Budapest, 1904. 220. l.

A sok port fölvert ruthén-actionak hat évi folyamáról és részben eredményéről számol be Kazy József ministeri megbízott. A mily sok háborúságot, összeütközést, reményt és elítéltetést keltett már, kivált megindulásának frissességében az az aránylag igen szerény eszközökkel dolgozó próbálkozás, mely közönségesen »ruthén-actionak« neveztetik, hivatalosan pedig »az északkárpátmenti hegyvidéki nép megsegítésének« hivatik: oly csöndes tárgyilagossággal, sőt kimértséggel ad számot arról az actio jelenlegi vezetője. Füzete, az 1902—903 telén a hegyvidék inség-csapásainak enyhítésére tett ideiglenes intézkedéseken kívül, szakonként sorolja fel azokat a kezdeményezéseket, melyeket előbb Beregmegye szolvai járásában, majd Bereg, Ung és Máramaros több vidékén indítottak meg s melyeket most Zemplén, Ugocsa és Sáros hegyvidékeire is ki szándékoznak terjeszteni. Kezdeményezés és folytatás mind a kormányhivatal műve, mert hogy a társadalomból alakult »véleményező bizottságok« rendszerint évenként egyszer tartanak ülést, ezt bizony igen kevés társadalmi közreműködésnek nézzük és okvetlenül szeretnők, ha az actio a társadalmi köröket állandóbb munkásságra kapcsolná magához.

A mi e nehéz kísérleti munkának hat évi s kézzelfogható eredményeit illeti, röviden s concrete azok a következőkben állithatók sorba: a Schönborn-uradalomtól bérelt 12,849 holdat kis bérlőknek adták ki, több község határainak kibővítése elősegítettett; 30,000 korona költséggel beregi havasokat kulturállapotba helyezett a kirendeltség s ezekre, valamint a kincstári havasokra 6—8 kor. fűbér mellett

jószágokat fogadott el. Három népies minta-gazdaság létesült, Alsó-Vereczkén minta tej-telep. Kiosztatott 109,300 korona értékű vetőmag, 37 gazdasági gép 21 községben, 1500 borzderes üsző, 120 montafoni üsző; 866 tenyészbika, több mint 600 raczkafaj juh, 6 törzs Langshan faj baromfi, 500,000 pisztráng-ikra. Szervezett a kirendeltség új faiskolát s 10 szeszgyárra kedvezményes szeszfőzési engedélyt eszközölt ki; azonképpen 50 állattenyésztő díjaztatott s 6 nemes apamén is állittatott fel. A tojás-elküldést próbálják, 9 méhkaptárt osztottak ki, egy népkönyvtár adományoztatott (ez ugyancsak kevés!): fontosabb volt kétségtelenül a lelkészek gazdasági cursusa, s az alsó-vereczeki népies szakiskola megteremtése 12 parasztra. A nagyobb-arányú munkásközvetítésen kívül, mely évenként 1000—1500 munkást szállít, kisebb arányú kísérlet történt 7 háziipari tanfolyammal. Végül 94 hitelszövetkezet alakítottatott a hegyvidéken; ezekbe van kapcsolva három értékesítő-árúraktár és tíz tojás-értékesítő szövetkezet.

A sok jószándékon, terven és buzdításon kívül a most elsoroltakban szedhettük össze azt, a mi kézzelfogható, kész és látható eredménye, megérett gyümölcse az actiónak. Most már mindebből igen nehéz következtetéseket vonni, vagy éppen bírálatot mondani. Nehéz nemcsak azért, mert az általán ismeretes földbérlést kivéve, általában kis anyagi eszközök alkalmazásáról, sőt némi tekintetben elszóródásáról van szó. De nehéz a bírálat azért is, mert a szóban forgó jelentés, míg tényleg a hivatal buzgóságának tükre, az alatt (fentebb megdicsért) objectivitását annyira viszi, hogy olykor fölvilágosítások nélkül maradunk. Mindezen okokból a bírálathoz a jelentés nem adhat elég fogantyút s azért, midőn a jóakaratot és szorgalmat ismét elismerjük, csak néhány rövid kívánságunkat fűzzük hozzá. Egyik óhajításunk, hogy a társadalmi körök munkássága és érdeklődése nagyobb és állandóbb szerepet találjon az actióban. Másodszor szeretnők, ha részletes eredményt s kimutatást kapnánk arról, hogy a szövetkezetek árúraktáraikban mily árakon, minő árúkbán, mily üzemi költséggel egyenként micsoda hatással dolgoztak. Harmadszor pedig ne tekintessék kegyetlenségnek, de az óvatosság követelményének, ha — a földbérletet kivéve — a többi segítési próbálkozásokban a hátralékokat túlnagyoknak és — talán — egészségteleneknek mondjuk.

Nagyobb terjedelmű, és igazán részletező az az emlékirat, melyet Koós Mihály 218 nagy oldalon terjesztetett a minster elé a tusnádi székely congressus határozatai és a székely kirendeltség tervei, eszméi tekintetében. Miután alólirott a Magyar Közgazdasági Társaságban részletesen előadta már vélekedését a Székely Congressus hasznos munkáira és némely hibáira s egyoldalúságaira nézvést, ennél fogva a felőlelt anyagot nem kell ismertetnem, hanem a K. Szemle 1903. évi deczemberi füzetére s »A kivándorlási congressusok eredménye« című füzetre kell hagynom a szives olvasót. Ezt az anyagot Koós Mihály igen nagy gondnal s a székelység iránti nemcsak őszinte, de egyúttal munkás szeretettel dolgozta fel, még pedig szakonként, az állattenyésztés különböző fajtájú szakteendőitől kezdve egészen a fürdők fejlesztéséig. A legnagyobb tér természetesen a földbirtok jogi és gazdasági bajainak jutott.

Az emlékiratban egyrészt meg van a Székely Congressus határozatainak paraphrasisa (szelidebb bírálatok kíséretében), másrészt pedig önálló tervek is vannak. Így nagyon helyesen nagy fontos-

ságot tulajdonít az előterjesztés szerzője (többször visszatérve rájuk) a vízjogi kérdéseknek, kitűnően kiemeli a vízmosások szabályozásának fontosságát és lehetőségeit, súlyt vet a tutajozás jogi és természeti akadályainak elhárítására és a munkaközvetítésnek gyakorlati s egységes megoldását kívánja megvalósítani. A székely hitel rendezésének kérdésében, sajnálatomra, már nem tudott meggyőzni érveivel. Mindenkinek el kell ismernie azonban azt, hogy itt egy igen komoly és igen jószándékú kormányi tervezésről van szó s hogy maga az emlékirat olyan, mely az eddigi kutató és leíró székely irodalomtól (mely előfeltétele volt a székely kérdések megoldásának) — ettől az irodalomtól megteszi a második lépést a gyakorlati megvalósulások felé. Ez okból örömmel üdvözölheti e terjedelmes munkálatot a székelység s örömmel köszöntjük mi is. Mindenesetre szeretnők azonban, ha egyrészt az ingyen kiosztások, a melyeknek semmiképen sem vagyunk barátai, a gazdasági segítés eszközei közt hátrább soroltatnának. Szeretnők azt is, hogy a földbirtok- és a hitel-kérdések vétetnének először elő, mert azzal csakugyan várhat a székelység, hogy (186. l.) »a nemes vadállomány elszaporítására állami erdőkből befogott példányok hozassanak«. Mindezek mellett pedig különösen kívánnók, — a mint a ruthén-actiónál is kértük — hogy a társadalmi körök mennél erősebben bekapcsolatassanak a működésbe s a Székelyföldön erre a célra igen alkalmasaknak látjuk a »Székely Társaságnak« bevonását.

H. L.

Játék és takarékoság.

Scherl Ágost rendszere.

Scherl Ágost egy berlini lapnak kiadója és többrendbeli jövedelmező nyomdavállalatnak tulajdonosa. Tagadhatatlanul nagy hírnevét azonban korántsem a hirlapirodalom és a nyomdaipar terén kifejtett működésének köszönheti. Scherl nevét Németországban és külföldön az általa kezdeményezett és kiváló ügyességgel propagált szerencsejátékrendszer tette ismeretessé, melyet ő Prämien-Sparsystem-nek nevezett el, s a mely a takarékoskodás és szerencsejáték bizonyos combinatioján alapszik. Az eszme, melyet Scherl rendszerében megvalósítani óhajtott, nem mondható újnak, mert hisz előtte számosan voltak, a kik egyik vagy másik formában megoldani igyekeztek ugyanazt a problémát. S ez a probléma abban áll, hogy az emberben kiirthatatlanul jelentkező játékkedv a takarékoság szolgálatába hajtassék s ennek céljaira kihasználtság; a szükséges rossz enyhíttessék a lehető jóval, s a játékos, midőn egy végzetes szenvedélynek hódol, ugyanakkor hasznos dolgot cselekedjék s így lassankint a véletlen esélyeire támaszkodó ténykedés helyett a gazdasági előrelátás gyakorlására szoktattassék. A nyereménykölcsonök, melyek a tőke gyümölcsöző kihasználásának és gyarapításának lehetőségét a sorsjáték csábító varázsával párosítják, rendkívül szellemes megoldását képviselik e problémának.

Scherl tehát nem tekinthető reformernek oly értelemben, hogy egy egészen új eszmével lepte meg a világot, mert az ő alapgon-
dolatát nem csupán az államkölcsonöknek egy már rég fönálló alakzata juttatta megvalósításra, hanem ő előtte mások is akadtak, kik a játék és takarékoság annyira ellentétes elemeit harmonikus együttműködésre vélték rendszerük segítségével egyesíthetni. (Elbogen: Lotto oder Sparkassen. Wien 1886. — Schierenberg: Eine Prämiensparcasse u. eine Centralparcasse. Detmold 1869. — Codacci-Pisanelli: Abolizione o Trasformazione del Lotto. Bologna 1886. Sieghart: Die öffentlichen Glückspiele. Wien 1899.) A mi Scherl föllépésének oly súlyt kölcsönzött, az nem egyéniségének fascinálo ereje, sem eszméinek eredetisége volt, hanem inkább az a körülmény, hogy rendszerét oly szervezetbe öntötte, melynek nagyszabású voltát lehetetlen kétségbe vonni, még inkább azonban az a tény, hogy tervezete számára sikerült felköltenie egyrészt az államhatalom, másrészt a porosz takarékpénztárnak vezetőinek érdeklődését, sőt abbeli elhatározását, hogy azt a legszélesebb alapon meg is valósítják. Scherl mellé szegődött a porosz kormány és a német takarékpénztárak kötelekének igazgatósága; ellene fordult azonban a közvélemény s a mióta nyilvánvalóvá vált, hogy a Scherl nyeremény-takarékrendszer túlterjeszkedni készül egy leleményes fő irodalmi alkotásának körén, s

komoly kormányactionnak mélyre ható eredménye gyanánt érvényesülni kíván a német takarékpénztári intézmény keretében: oly politikai, tarsadalmi és irodalmi mozgalom keletkezett a kérdés körül, mely Németországban már hónapok óta izgalomban tartja a közvéleményt. Alig van hét, melyen a német sajtóban, a parlamentben és más gyülekezetekben szó ne esnék a Scherl-rendszerről s a harcz ki-
menetele ma még bizonytalan.

Ugy a rendszer maga, mint az annak létesítése körül kifejtett küzdelem annyira bővelkedik az érdekes és tanulságos részletekben, hogy annak ismertetése bizonyára indokolt.

A Scherl-rendszer két alapgondolaton nyugszik s pedig: 1. Bizonyos összegig terjedő takarékösszegek a takarékoskodóktól hetenkint beszédnek s pedig lakásukon. 2. A takarékoskodók nyereménysorsjegyeket kapnak, anélkül, hogy ezért ellenszolgáltatást nyujtának. Az éven át teljesített heti betéteknek a beszédési szolgálat által nyert kamatai ugyanis a gyűjtő év végén egy sorsolási tőkévé vonatnak össze és megcsonkítás nélkül egyes nyeremények alakjában a takarékoskodók közt szétosztatnak.

A rendszer keresztülvitelére életbeléptetendő szervezet kiterjed:

1. a résztvevőkre (takarékoskodók), a kik a megállapított határozatok szerint takarékoskodnak;

2. a takarékpénztárakra, melyek késznek nyilatkoznak a takarékbetéteknek a Scherl-rendszer értelmében való elfogadására és kezelésére;

3. a Scherl-takarékközvetítő intézetre, mely saját üzleti tőkéjével a takarékrendszerigényelte berendezéseket létesíti és különösen fiókjai útján saját számlára a résztvevők és a takarékpénztárak közti összeköttetést fentartja;

4. a Scherl nyeremény-takarékrendszer bizottságára, mely tulajdonosa a takarékrendszer nyereménysorsolását magában foglaló állami concessiónak s föladata, hogy a nyereménytőkét gyűjtse és a sorsolást megejtse. A bizottság felügyel a takarékközvetítő intézetre is;

5. egy külön bizottságra, mely a takarékrendszerrel egybekötött helyi lapra (l. alább) felügyel és a vállalat előmozdítására irányuló intézkedéseket vizsgálja és támogatja.

A résztvevő belépésekor kijelenti, hogy az év folyamán hetenkint mily összeget kíván megtakarítani. Lehetségesek 50 fillér, 1 márka, 2 márka, 4 márka heti befizetések, úgy hogy az évi betétösszeg minden egyes betevőre nézve 26, illetve 52, illetve 104, illetve 208 márka. A résztvevő a takarékközvetítő intézettől egy általa kiállított és az illetékes takarékpénztár által lebélyegzett takarékjegykönyvecskét kap.

A takarékközvetítő intézet hivatalnokai által a heti befizetéseket rendesen elhozatja. A résztvevő nyugta gyanánt a betéti összegről szóló és a takarékpénztár által kiállított takarékjegyet kap, melyet a takarékjegykönyvecskébe beragasztani tartozik. A takarékösszeg elhelyezése csakis nyilvános vagy oly magántakarékpénztáraknál történhetik, melyeknek a Scherl-féle takarékrendszerhez való csatlakozását a belügyminister jóváhagyta.

A takarékjegyek az összegek szerint különféle színűek. A jegyeket a birodalmi nyomda az illető takarékpénztár megbízásából készíti el. A takarékjegyeket csakis készpénzfizetés ellen az illető takarékpénztártól kizárólag a takarékközvetítő intézet kapja s így

minden egyes takarékjegynek megfelelő összeg, mielőtt a résztvevő azt még beváltotta, máris a takarékpénztár birtokában van. Minden takarékjegyen rajta van az a megjegyzés, hogy a betét hivatalos helyre befizettetett. Minden egyes takarékjegyen továbbá meg van jelölve azon takarékpénztár és székhelye, a mely a takarékjegyet kiadja.

A résztvevők és a vállalat közegei közt okvetlenül szükséges összeköttetés, valamint propagálás céljaira a résztvevőknek egy heti lap küldetik meg e címmel: Die Sprechstelle im Dienste des öffentlichen Lebens.

A takarékbetétek beszedésének, a fiókok berendezésének és üzemének, a lap küldésének költségeit és általában a fölmerülő összes költségeket a Scherl-féle takarékközvetítő intézet viseli, mely ennek fejében minden résztvevőtől havonta 25 fillért szed be; a heti lap hirdetéseiből eredő bevételek az üzleti tőke kamatoztatására és törlesztésére fordíttatnak.

A mi már most a nyereménysorsolást illeti, a takarékpénztárak a gyűjtő év végén minden egyes 208 márka (52 heti befizetés à 4 márka) után kamat fejében 1 márka 80 fillért tartoznak megtéríteni. Ez a megtérítés $1\frac{7}{10}$ — $1\frac{6}{10}$ ‰ kamatlábnak felel meg, a szerint a mint a betétek kamatozása kezdetét veszi. Ha a takarékbetétek pontosan a hét elején fizettetnek be s ezen naptól kamatoztatnak, úgy az 1 márka 80 fillér éppen $1\frac{7}{10}$ ‰-ot tesz. Ezen alapnak megfelelőn térítenek meg a takarékpénztárak minden 104, 52, illetve 26 márka után 90, 45, illetve $22\frac{1}{2}$ fillért.

Az ily módon a gyűjtő év végén számított teljes kamatmegtérítést minden egyes takarékpénztár a bizottság számlájára egy állami felügyelet alatt álló és a bizottság által megjelölt pénztárba fizeti be. Az összes takarékpénztárak által beszállított kamatok összege a nyereményalapba foly.

A takarékpénztár a bizottság útján minden egyes 1 márka 80 fillér befizetett kamatmegtérítés fejében egy nyeremény-sorsjegyet (8 nyolczad) kap. Ez által a takarékpénztár azon helyzetben van, hogy minden egyes betevője részére, a ki hetenként 4 márkát fizetett be, egy egész sorsjegyet, a ki 2 márkát fizetett be, egy fél sorsjegyet, a ki 1 márkát fizetett be, egy negyed, s végre a ki 50 fillért fizetett, egy nyolczad sorsjegyet szolgáltatson ki.

A bizottság évente egy sorsjátékot rendez s pedig márczius havában Berlinben, közjegyző jelenlétében nyilvánosan. Minden 300.000 egész ($\frac{8}{s}$) sorsjegy képez egy sorozatot. Csakis teljes sorozat s pedig annyi adatik ki, hogy minden résztvevő megkaphassa az őt megillető sorsjegyet. A legutóbb megkezdett sorozat netán fönmaradó sorsjegyeit (t. i. azokat, melyek számára résztvevő nem akadt) a Scherl-féle takarékközvetítő-intézet az egész sorsjegyért járó 1 márka 80 fillér megtérítése mellett átvenni köteles és e sorsjegyek a huzás befejeztéig a bizottság őrizete alatt állanak. Az egyes sorozatok A), B), C) stb.-vel jelöltetnek meg; az összes sorozatok sorsjegyei az 1—300.000-ig terjedő számokat viselik. Minden egyes sorsjegy egyes nyolczadai 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8-ik (nyolczad) megjelöléssel látvák el. Minden sorozat számára egy és ugyanazon huzás szolgál. Az egyik szerencsekerékbe csakis egyszer 300.000 (1—300.000) sorsjegyszám, a másik szerencsekerékbe pedig szintén csakis egyszer 12.500 nyereményszám helyez-

tetik el. Kihuzatik 12.500 szám és ugyanannyi nyeremény, Minden egyes kihuzott szám a ráeső nyeremenynyel együtt valamennyi sorozatra érvényes. Eszerint valamely sorsjegyre eső nyeremény annyszor kerül kifizetésre, a hány sorozat fennáll.

A nyereményösszegeknek kifizetése végett a bizottság huzás után megküldi minden takarékpénztárnak azon nyeremények teljes összegét, melyek az általa kiadott sorsjegyekre esnek.

A kifizetés a sorsjegy bevonása ellen közvetlenül a résztvevő kezeihez történik.

A gyűjtő év végén a betétek akképen kezeltetnek, hogy minden egyes 52 takarékjegygyel ellátott takarékjegykönyvecske a sorsjegy átvétele után a takarékpénztár által kiállított takarékkönyvecskével cseréltetik föl, a melybe az egész évi takarékösszeg, mint a résztvevő követelése bejegyeztetik; ha pedig a félnek már van betétkönyvecskéje, ez esetben az évi takarékösszeg mint új betét iratik be a már fennálló betétkönyvecskébe. Ezen időponttól fogva a Scherl-féle takarékközvetítő intézet már semmiféle viszonyban ezen követeléshez nem áll, mert azt a takarékpénztár saját szabályai értelmében kezeli. Ezen követelések kamatoztatása a gyűjtőévet követő hó első napjától kezdődik. A takarékpénztár a résztvevőkkel szemben nincs kötelezve azon takarékjegyeket beváltani, melyek egy nem oda való vagy a szabályoknak meg nem felelő takarékjegy-könyvecskébe ragasztattak be.

Főbb vonásokban a fentiek képezik a rendszer lényegét, melylyel Scherl legelőször 1890-ben lépett a nyilvánosság elé, miután előzetesen megszerezte a német takarékpénztári kötelék vezetőinek helyeslését és hozzájárulását. A kötelék 1891-ben már be is nyújtotta kérvényét a belügyministeriumhoz a concessio megadása iránt. A belügyministerium négy évig hevertette az ügyet, végre 1894 április 5-én kelt elhatározásával tudatta, hogy a kérvénynek mindaddig helyet nem adhat, míg az ajánlott takarékközpont kereszttulvitele egy sorsjátékvállalattal való kapcsolatra alapittatik. Látni való, hogy a kormány ekkor még azon az állásponton volt, hogy a takarékoskodik bármely szerencsejátékkal való kombinálását szerencsés gondolatnak nem tartja, ellenben rokonszenvezett a tervezet azon részletével, mely a betéteknek a betevők lakásán való beszédére vonatkozott. Az utóbbi eszmét mindenképen helyeselte, sőt lépéseket is tett, hogy az a gyakorlatban kipróbáltassék. Tényleg a beszédési rendszert a porosz belügyminister kezdeményezésére a glogau-i kerületi takarékpénztár kísérletképen 1895 szeptember 1-én berendezte. A takarékbetétek elhozatala 0.50, 1, 2 márkás takarékjegyek kiadása által hetenként egyszer s pedig vasárnap történt. 1896 január 2-tól kezdve a beszédési rendszert a Glogautól 9 kilométernyire eső Kattlau községben is alkalmazták. Habár beletelt is néhány hónapba, míg az új berendezés iránt az érdeklődést fölkelteni sikerült, mégis 1896 óta a takarékoskodók száma jelentékenyen megnövekedett. A berendezés fennállásának ideje alatt — 1898. év végeig — 979 takarékoskodó részére 40.196 márka értékű takarékjegy adatott ki. A takarékoskodók többnyire kisiparosokból, mesterlegényekből és tanoncokból, továbbá kereskedelmi alkalmazottakból, varrónőkből stb. kerültek ki. A beszédés költségei voltak 1895 szeptembertől december haváig 36 márka; 1896. évben 183 márka, 1897. évben 331.40 márka, 1898. évben 338 márka, ösz-

szesen 888.40 márka, vagyis évente átlag 267.28 márka, hetenként 5.14 márka, egészben véve tehát csekély összeg. Beigazoltatott ezek szerint, hogy a berendezés alkalmas főleg a szegényebb sorsú társadalmi rétegekben a takarékosági ösztön felköltésére és arra, hogy a takarékpénztár részére egy sereg új ügyfél szereztessék.

Scherl azonban a beszédési rendszert tervezetének csupán egyik s pedig nem is a fontosabb részlete gyanánt tekintette; a fősúlyt a maga részéről a sorsjátékra fektette, mely nélkül rendszere csonka maradt volna. Hisz a rendszer éltető eszme szükségkép a játékszenvedély kihasználásában rejlik; a sorsolási vállalat engedélyezésével vagy megtagadásával győz vagy bukik maga a rendszer. A kormány elutasító válasza nem csüggesztette el. Tudta, hogy főleg Herrfurth és Eulenburg miniszterek voltak azok, a kikre az elutasító végzés visszavezethető volt; míg a hatalmas Miquel kedvezni látszott a tervezetnek. Tényleg Miquel befolyásának tulajdonítható, hogy Recke akkori belügyminiszter 1897-ben Scherl takarékrendszere munkálatainak újbóli felvételére buzdította; hasonló hajlandósággal vizeltetett a tervezet iránt Recke utódja, Rheinbaben báró, a jelenlegi pénzügyminiszter. Így azután a kormány kebelében ismét megindultak a tervezet fölötti tárgyalások, melyek eredménye lőn, hogy a kormány az új takarékrendszert s az ebben rejlő nyereséysorsolás eszméjét elvileg elfogadta s csupán egyes részletek módosítását tartotta szükségesnek, melyet Scherl keresztül is vitt és tervezetét illetően átdolgozásban 1902 április 2-án ismét benyújtotta, kérve, hogy ügy megvalósítása érdekében ismét kerestessék meg a német takarékpénztári kötelék és azon bizottság, mely közreműködését már 1891-ben szerződésileg kilátásba helyezte. Az ennek kapcsán megindult további tárgyalások során a pénzügyminiszteriumban egy pillanatra fölmerült az az aggály, hogy az új sorsolási vállalat tán veszélyeztetné a porosz osztálysorsjátékot, de ezt az aggályt nem kisebb ember, mint Bülow gróf birodalmi kancellár csakhamar eloszlatta. 1903 július 2-án hozta meg az államminiszterim, a melyhez az ügyet a szakminiszterek áttették, határozatát, mely Scherl vállalatára kedvezően hangzott. E határozat szerint a kormány javaslatba hozza a királynál, hatalmazná föl a belügyi és pénzügyi minisztereket, hogy az u. n. Scherl-féle takarékrendszer berendezésére 10 év tartamára a megállapított föltételek mellett concessiót adhassanak, csak hogy a concessió ne a Scherl-féle közvetítő intézetnek, hanem egy bizottságnak adassék meg, melynek tagjait a német takarékpénztári kötelék igazgatósága hozza javaslatba, Scherlre bízván, hogy az igazgatóság megfelelő határozatát eszközölje ki. Scherl nem is maradt tétlen. Buzgólkodására 1903 július 27-én összeült Berlinben a német takarékpénztári kötelék igazgatósága, mely alkalommal egyhangulag a következő határozatot hozta:

1. Az igazgatóság a Scherl-féle takarékrendszerben egy épp oly következetes, mint elmés és egyszerűen kiépített vállalatot ismer el, melynek gyakorlati végrehajtása a takarékpénztárakra nézve technikai nehézségekkel nem jár.

2. Azon kérdésre, vajjon a nép széles körei vesznek-e majd részt a vállalkozásban, vajjon ez közgazdasági jelentőségre emelkedik és népszerű hatást fog-e gyakorolni oly mértékben, mint ezt a vállalkozó reméli, az igazgatóság gyakorlati tapasztalatok hiányában ez idő szerint véleményt nem mondhat.

3. Hiszi azonban, hogy a takarékpénztárakra az ezen vállalattal való összeköttetésből hátrányok keletkezni nem fognak, sőt ellenkezőleg fölteszi, hogy az haszonnal fog járni s hogy a vállalat alkalmas arra, hogy a takarékosági szellemet előmozdítsa és a takarékoságban való kitartásra neveljen.

4. Jóllehet tehát a rendszer egyes határozatai ellen aggályok merültek föl s az igazgatóságban egy kisebbség a vállalattal egybekötött nyereménysorsolást nem helyesli: az igazgatóság mégis azon nézetten van, hogy a takarékpénztárak érdekében kért közreműködését a vállalat megvalósítása körül nem tagadhatja meg.

5. Elhatározza ennél fogva, hogy az előterjesztett kérelemnek eleget tesz és a belügyminister elé terjeszti azon bizottság tagjainak névsorát, melynek a nyereménysorsolásra vonatkozó concessió megadandó volna, e mellett azonban kifejezést ad azon föltevésnek, hogy a bizottságnak határozott befolyás biztosittatik a vállalat keresztülvitelére, a Scherl-féle közvetítő vállalatoknál létesített irányadó állások betöltésére és az utóbbi üzletvitele fölött gyakorolandó felügyeletre.

Az igazgatóság egyuttal megválasztotta a bizottság tagjait és kimondta, hogy határozatainak hitelesített másolatát a belügyminister elé terjeszti, a mi 1903 július 28-án meg is történt.

Ezzel ama föltételek, melyeket az államministerium 1903 július 2-iki határozatával kikötött, teljesítve lévén, megindítottak a munkálatok a rendszer gyakorlati életbeléptetésére. A kormány kikötötte, hogy a bizottság és a takarékközvetítő intézet jogai és kötelességei szerződésileg állapittassanak meg s hogy a bizottság mint külön jogi személy alakuljon meg. Ehhez képest a bizottság kidolgozta és benyújtotta alapszabályait és Scherl-lel szerződést kötött, melyben főleg a resolútiók öt pontjában foglaltaknak elég tétetett. A concessiónak most már, úgy látszott, mi sem áll útjában, annál kevésbbé, mert az engedélyokmány és a föltételek tervezetét maga a porosz kormány állapította meg és közölte a bizottsági tagokkal; a bizottság benyújtotta az engedélyokmány kiadása iránti kérvényét, sőt az érdekelt szakministerek az engedélyokmányt 1903 deczember 28-án alá is irták. Szóval az egész rendszer jogi alapjai mindenben rendeztetek s ezzel mindazon előfeltételek is teljesítettek, melyek az új takarérendszernek a megállapított időben, vagyis 1905 évi február hó 1-én való életbeléptetését garantírozni hivatva voltak.

Mindez meglehetősen titokban folyt le, s a nagyközönség egyáltalában tudomást sem nyert a ministeri szobákban történetekről; sőt maguknak a takarékpénztáraknak is alig volt sejtelmük arról, mit végzett hátuk mögött a kötelék vezetősége. Végre egy vidéki lap, a Schlesische Zeitung révén kipattant a titok, illetve az a befejezett tény, hogy a kormány szándéka a vállalatnak megadni a concessiót. A felzudulás moraja hangzott végig az egész német sajtón. A berlini Lokalanzeigeren kívül alig akadt lap, mely élesen ne támadta volna a tervet.

Nem lehet szándokunk a mind nagyobb hevességgel folytatott eszmeharczot minden részletében ismertetni, csakis a főbb érveket emeljük ki, melyek a Scherl tervezete ellen fölhozattak.

Kifogásolták a tervezetet mindenekelőtt elvi szempontból, mert

a takarékoság ténykedését sorsjátékkal combinálja. Ez által a vállalat a játékszenvedélyt a köznépben újból feléleszti és ezen csáb-eszköz mellett a takarékoskodók túlnyomó része anyagilag megterhetetik. A tervezetnek egyedüli czélszerű és rokonszenves vonása az a rész, mely a takarékilléreknek a lakásokban való beszédésére vonatkozik. Ezt a rendszert azonban egyes német takarékpénztárak máris meghonosították, csak hogy 'a beszédés itt a betevőknek pénzükbe nem kerül. A Scherl-féle rendszer mellett a beszédés a felekre aránytalan nagy terhet ró. Hozzájárul, hogy az a betevő, a ki egy heti befizetést elmulasztott, külön intési illetéket tartozik fizetni. A mai állapot mellett a betevő szabadon rendelkezik pénze fölött, mehet a takarékpénztárhoz, a mikor akar, az egyik héten többet, a másik héten kevesebbet tehet félre. Ez a latitude a takarékosági tevékenységben nagyon becses; a Scherl-féle rendszer mellett azonban ki van zárva. A ki 50 filléres heti befizetéssel kezdte a takarékoskodást, magasabb összegre csak akkor térhet át, ha az előző időszakra a megfelelő összeget pótolja; a mi csak ritka esetekben lesz lehetséges.

Még inkább kifogásolták, hogy a vállalat hivatalos elismerésével egy magánintézet egy fontos társadalmi functió viselőjévé avattatik, mely functió tulajdonkép az államot vagy a községet illetheti. Bármily gondosan teljesítse a közvetítő intézet föladatát, némi viszásságok alig lesznek elkerülhetők. A betevőknek legalább egy része bizalmatlansággal fog viseltetni a magánvállalat iránt s tartózkodni fog a megtakarításoktól. Ezen a gyakorlandó állami felügyelet sem fog segíthetni. Sőt épp az a körülmény, hogy egy magánembernek monopolium adatik, kell, hogy bizalmatlanságot keltsen. Ez a monopolium állami, sőt általános politikai szempontból is aggályos, mert nehezen érthető, hogy a kormány minden kényszerítő ok nélkül juttassa azt egy magánembernek, a kiről eddig csak annyit tudnak, hogy számos üzleti vállalata van s a kiről fölteszik, hogy egyéni üzleti érdekeit tartja szem előtt, melyeknek propagandája költségeit a takarékoskodók fogják viselni.

Az ingyenes heti lap eszméje találkozott a legnagyobb ellenzéssel s épp ez a körülmény teszi némileg gyanussá a sajtó egy részének viselkedését. A kenyéririgység és a versenytől való félelem nem utolsó tényezők voltak a rendszer támadásában.

Végül ostromolták a tervezetet technikai szempontból. A Scherl-féle játékterv a játszóknak fölötte kedvezőtlen chanceokat nyújt. A sorsolási terv szerint minden 24 sorsjegyre esnék nyeremény. Ez magában véve nem éppen kedvező esélylyel kecsegtet. De ez az esély még inkább csökkentetik, mert a legtöbb nyeremény, miután aránylag kevés betevő fog hetenkint 50 fillérnél többet megtakaríthatni, még jobban megosztatik. Az a betevő tehát, a ki hetenként 50 fillér s évente 26 márkát takarítana meg, még ha a szerencse kedvez is neki, a nyereményösszegnek csak nyolczad részét kapja. A legtöbb nyeremény egyenként csak 20 márkát tesz ki; ennél fogva a takarékoskodók azon kis százalékából, melyre mégis jut nyeremény, a legtöbb csak 20 márkára tehetne szert s miután a legtöbb betevő csakis 50 fillért takarítana meg hetenként, azok, a kiknek sorsjegye 20 márkával kihuzatott, tulajdonkép 2'50 márkát kapnának. Hogy pedig a 2'50 márkát megkaphassa, az illetőnek nemcsak évente 26 márkát kellett megtakarítania, hanem még 3 márkát mint besze-

dési illetéket s 22 fillér takarékkamatot mint tétet kellene fizetnie. De a magasabb összegekkel szereplő betevők nyereménycanceai sem sokkal kedvezőbbek. Annak, a ki a 208 márkában megállapított évi legnagyobb összeget takarítja meg, s ezért egy egész sorsjegyet kap, kilátása van, hogy tán az a szerencsés 24-ik lesz, a ki nyer s akkor is a legnagyobb valószínűség szerint a 20 марка nyereményt üti meg, ennek fejéaen azonban tét gyanánt fizetnie kell: $3 \cdot 20 \text{ марка} + 1 \cdot 80 \text{ марка} = 5 \text{ márkát}$.

A napi sajtó csatariadójába csakhamar beleszóltak a hivatásos közgazdák.

Jeles német tudósok és közgazdasági szaktekintélyek, a kik közül elégséges Böhmert, Brentano, Conrad, Lotz, Emminghaus, Weber, Thorwart stb. neveit idéznünk, fölhívást intéztek »mindazokhoz, a kik a szerencsejátéknak a takarékoskodók sorában való meghonosodásában ezeknek a munkától és a takarékoságtól való elidegenítését látják«, hogy a leghatározottabban ellenezzék a Scherl-rendszer megvalósítását. Ez a rendszer a fölhívás szerint az állami helybenhagyás köpenyében a német nemzet legalsóbb rétegéig elhatolt takarékosági szellemet arra akarja fölhasználni, hogy belopódzék a munkásosztályok lakásaiba. Ez a rendszer megadná a haláldőfést a takarékoságnak Németországban. Nem a véletlen, hanem saját fáradság és munka az irányadók az összesség jólétére nézve. A népesség jólétének és a közerkölcsnek alapjai ásatnának alá, ha a munka és a takarékosági tevékenység mellett még a játékszerencse is a nemzeti jövedelem megoszlásának ajánlatos eszköze gyanánt pártfogoltatnék. A Scherl-rendszer mellett az észszerű elhatározás és világos, egyszerű számítás helyébe a szenvedély, a nyereség reménye lépne s a tömegek takarékoságának gyümölcsei arra fordíttatnának, hogy néhány kevés nyerő meggazdagodhassék, míg a nem nyerők megfosztatnának az országszerte fennálló kamattól és a takarékoság örömeitől. De tartani lehet attól is, hogy mindazok, a kik takarékbetéteik kamatoztatásáról a nyereség reményében lemondanak, előbb-utóbb csalódottan hátat fordítanak a takarékpénztáraknak és a takarékpénztári sorsjátéktól általában a legkülönfélébb formájú szerencsejátékok felé hajlanának.

Szórványosabban jelentkeztek azok, a kik a rendszer védelmére keltek. Különösen két elsőrendű közgazda véleményét kell kiemelnünk, melyet annak idején Scherl jónak látott már előzetesen beszerezni. Az egyik Roscher Vilmosé, ki azt az alapgondolatot, mely a Scherl-féle rendszerben foglaltatik, igen helyesnek tartja. A sorsjátékokat szerinte lehetetlen teljesen kiirtani, mert azok összefüggésben állanak az embereknek teljesen soha el nem muló abbeli hajlandóságával, hogy könnyű szerrel nyereséghez juthassanak. Az új állami sorsjátékok ezt a hajlandóságot legalább nyilván-jogi módon s az állampénztárra, tehát általában a népességre előnyös módon igyekeztek kielégíteni s így az oly könnyen csalékony magánsorsjátékok fölött fölényben vannak. De az alacsony néposztályokra nézve az állami sorsjátékok is bizonyos csáberővel bírnak, mert eltekintve attól, hogy a játékosok összessége ezeknél is többet veszít, mint nyer, a nyereségvágy által itt is elvakíttatnak az emberek. Ez a Scherl-féle rendszernél elesik. A játékosok közül senki sem veszít el semmit. A mit veszít, az a legrosszabb esetben csak a kamatok egy része. A másik tekintély Wagner Adolf,

ki általában elvi ellensége minden sorsjátéknak. Wagner aggályait ez esetben csökkenni látja az által, hogy a takarékosági ügy szerves kapcsolatba hozatik a sorsjátékkal, hogy ez mérsékelten korlátoztatik az igazi takarékoskodókra s a kizárólag speculatív szerencsejáték kiküszöböltetik. Az emberek és dolgok valódi természetével szemben az ily sorsjáték czélszerű, sőt hasznos lehet.

A tervezet további védelmezői kiemelik annak alkalmas voltát a takarékoság legszélesebb körű elterjesztésére; hangoztatják, hogy valamint iszákosnak nem nevezhető, a ki egy-két pohár szeszes itallal él, úgy játékosnak sem minősíthető az, ki egy csekély összeggel sorsjátékban vesz részt. A beszédendő díj magasnak nem mondható; szívesen megadják az illetők, csak hogy ne kelljen a takarékpénztárhoz személyesen fáradniok s időt veszteniök; a heti ujságra feltétlenül szükség van, hogy a betevők és a vállalat közt meglegyen a kapcsolat; a hirdetésekre nézve Scherl kötelezettséget vállalt, hogy azok az üzérkedési jelleg kizárásával fognak közzététetni stb. Általában az ügy barátai azzal érveltek, hogy a német takarékpénztárak köteleke bizonyára alig helyeselte volna a tervet s alig küldött volna ki köréből messzemenő jogokkal fölruházott bizottságot a vállalatellenőrzésére és felülvizsgálatára, ha előzőleg nem szerzett volna meggyőződést az iránt, hogy a Scherl-féle vállalkozás nem magán érdek istápolására, hanem a közczélnak van hivatva szolgálni.

Az események, melyek gyors egymásutánban következtek, nem kedveztek Scherl-nek. A közvélemény határozottan ellenfelei mellé szegődött s Scherl legfőbb támaszai a kormány, valamint a takarékpénztárak kötelékének igazgatósága alig térhettek ki annak nyomása alól. Scherl ezt megérezte és egy ügyes sakkhuzással sietett »műve« mentésére. Kijelentette, hogy a maga személyére nézve a vállalatról visszalép. Elhatározását nemcsak közölte az illetékes tényezőkkel, hanem egy külön »barátok és ellenségek« számára irt munkában még egyszer bőven kiterjeszkedett rendszerének történetére, vázolására és mindazon érvek czáfolatára, melyek rendszere ellen felhozattak. Közzétette egyszersmind a vállalatra vonatkozólag létrejött összes hivatalos okmányokat. Keserűn jegyezte meg, hogy egy közérdekű vállalatot akart létrehozni, tiszta indokokból, tiszta eszközökkel; célja volt, hogy százezrekben felköltse a takarékoság hajlamát s őket kibékitse a fennálló renddel.

A kormánynak nagyon kapóra jött Scherl önkéntes visszalépése, melylyel szép szerével fedezhette saját visszavonulását. Jóllehet — ugymond a félhivatalos Norddeutsche Allg. Zeitung 1904. január 14-iki számában — a kormány a rendszer föltalálójának önzetlenségéről és a közérdek sugalta indokairól meg van győződve, — Scherl ur ugyanis, mint a takarékközvetítő intézet leendő megalapítója, önként egy sereg kötelezettséget vállalt magára, melyek a saját haszon lehetőségét kizárják a nélkül, hogy egyszersmind a vállalat koczkázatától mentesítenék, — Scherl ur mégis a tervezete és személye ellen intézet sajtótámadások folytán azt kérte, hogy személyével a takarékkrendszer körül való közreműködésből kiválhasson. Az ügy jelen stádiumában, a midőn a rendszer jogi alapjának biztosítására a szükséges szerződések megkötöttek, a kérés teljesítése aggályosnak látszott ugyan, de Scherl ur mégis megmaradt vonakodása mellett, egyidejűleg azonban megjelölte az eszközöket és utakat, melyek szerint

a rendszer az ő kiválása után is megvalósítható lesz. Hogy ez mikép lehetséges, erre nézve még folynak a tárgyalások, melyek a nyere-mény-takarékrendszernek 1905 január 1-ére tervezett behozatalában mindenesetre halasztást fognak előidézni.

Az utóbbi megjegyzésből, valamint a kormánynak a képviselőházban tett kijelentéséből kitűnik, hogy a kormány az ügyet nem egyhamar fogja ismét napirendre hozni.

Kedvezőtlen fordulatot vett a dolog a takarékpénztáraknál is. Több takarékpénztári alkötelék (nevezetesen a sziléziai, badeni és württembergi) kezdte követelni, hogy üljön össze a német takarékpénztári kötelék közgyűlése s foglaljon nyíltan állást a Scherl-rendszer tekintetében. A gyűlés igen élénk részvétel mellett 1904. márczius 5-én Berlinben folyt le. A kormány, mely a köteléki gyűléseken rendszerint képviseltette magát, ezuttal távoltartotta magát. Ellenben az elnök azon helyzetben volt, hogy bemutathatta a belügyminiszter leiratát, melyben ez közli, hogy a kormány eltekint a Scherl-rendszer fölötti discussióban való részvételtől. A miniszter szerint az ügy amúgy is közelebb a képviselőház elé kerül s így nem volna helyén a ház tanácskozásait megelőzni. Azonfelül — s ez a leirat legjellemzőbb része — az ügy ma is még nélkülözi az actualitás értékét, mert a Scherl-féle takarékrendszer vagy más hasonló rendszernek megvalósítása jelenleg nem várható. A közgyűlés a leirat eme kijelentését zajos tetszéssel fogadta.

Az igazgatóság nevében Götting (Hildesheim) adta elő az igazgatóság által ez ügyben tett lépéseket, melyek szerinte az elvi álláspont megjelölésén nem haladtak túl, majd kijelentette, hogy ő egyénileg a Scherl-féle rendszernek nem barátja. A takarékoskodásra nyereség kilátásba helyezése által való ösztönzés ellen — ugymond — nem igen lehet kifogást tenni, a rendszer ezen részét kiváló közgazdasági szakférfiak, mint Roscher, Wagner stb is helyeselték. A takarékbetéteknek házankint való beszédése meg épen megtámadhatatlan, de aggályt ébreszt az a körülmény, hogy Scherl az intézményt egy nagyszabású sajtó-vállalattal hozza kapcsolatba. Az igazgatóság Scherl speculativ törekvéseit mindjárt felismerte s általános volt a nézet, hogy Scherl igen ravasz ember, a ki rendszerével igen sok pénzt óhajt keresni. Az igazgatóság többsége tehát nem foglal állást a lapvállalat mellett s ma is azt mondja, hogy ami a rendszerben jó, az tartassék fenn, ami rossz, küszöböltessék ki.

Drepe igazgató (Hannover) kijelenté, hogy 1891 óta együtt dolgozott Scherl-lel, rendszerének feltétlen hive és sajnálja, hogy annak életbeléptetése halasztást szenved. Tiltakozik az ellen, hogy az igazgatóság csak a kormánykörök kedvéért foglalt állást a rendszer mellett, mert annak minden pontját tüzetesen áttanulmányozta, megvitatta és teljes meggyőződésből elfogadta, azon hitben, hogy ezzel a takarékpénztárak érdekeit szolgálja.

Ezután Essdorf, Kleist és társai a következő indítványt terjesztették elő:

A takarékpénztárak közgyűlése nem tartaná ildomosnak, hogy igazgatóságának Scherl-lel kötött szerződése ügyébe beavatkozzék, ellenben kíváncsnak tartja, hogy a kérdéses rendszer megvalósítása érdekében még szükséges lépések — Scherl-lel vagy nélküle — mielőbb megtétessenek.

Schröter azt tartja, hogy Scherl személyisége képezi a rendszer ellenzésének főokát, a hazára nézve azonban talán nem hozna veszélyt, ha Scherl személye a játékból kihagyatnék.

Weller (Boroszló) indítványozta annak kimondását, hogy a közgyűlés állást foglal a Scherl-féle rendszer ellen. Hogyha — ugymond — egy indiscretió folytán az eset nem jutott volna a tagok tudomására, a hálót szépen a fejünkre huzták volna, erre már minden előkészület meg volt téve. Szólo nem Scherl személyének, de rendszerének határozott ellensége, amely rendszernek főhibája a takarékbetétek beszédese, ami concentratióra vezet.

Petersen boroszlói városi tanácsos a rendszert romlásra vezetőnek, Götting pedig még meg nem érettnak tartja.

Cuna hageni polgármester csodálkozva hallja, hogy a kötött szerződések még mindig fennállanak, holott Scherl azoktól visszalépett. Ugy látszik azonban, hogy nem lépett vissza és ha ez így van, akkor a takarékpénztárak durva megtévesztés áldozatai. Kérdi: igaz-e, hogy Scherl ügyvédje fenyegetődzött felének jogai megvédésével, ha azok itt megtámadtatnának.

Végre is szavaztak. Csaknem egyhangulag elfogadták a hesseni kötelék javaslatát, mely szerint az igazgatóság megbizatik, hogy az ügyet mindenekelőtt tanácskozás végett tegye át az alkötelékekhez és bizonyos idő múlva terjessze azt ismét a közgyűlés elé.

E javaslat elfogadását, mely az ügy fölött való határozathozatalt legalább is egy évre elodázza, akkép magyarázták, hogy a közgyűlés az igazgatóságot, mely ez ügyben mégis jóhiszeműleg járt el, meg akarta kimélni a bizalmatlansági nyilatkozattól és mindenesetre aranyhidat kívánt teremteni a visszavonulásra. A tervezet ellenzői biztak is abban, hogy a takarékpénztári alkötelékek kivétel nélkül el fogják azt temetni.

Az első takarékpénztári alkötelék, mely a takarékpénztári kötelék márczius 5-iki határozatához képest, a Scherl-rendszerrel foglalkozott, a sziléziai alkötelék volt. A május 29-én lefolyt gyűlés hangulata korántsem volt egységes. Három határozati javaslat is terjesztetett a gyűlés elé. Mig az első felszólaló Mentzel gleiwitzi polgármester annak kimondását kérte, hogy a kötelék a Scherl-rendszert elveti, mint olyant, mely a német takarékpénztári ügy egységes alapelveivel össze nem egyeztethető, addig Schröder ellenkezőleg oly értelmű határozati javaslatot terjesztett elő, mely szerint a gyűlés helyesli a német takarékpénztári kötelék igazgatóságának 1903. július 27-iki határozatát (az új rendszer javára) s bizik abban, hogy az állami kormány a választott bizottság közreműködésével helybenhagyását adja az oly nyereségyrendszerhez, mely a fönnálló aggályokat — amennyiben ezek az ügy további fejlődése során amugy is tárgytalanokká nem válnak — lehetőség szerint kizárja. Kevésbé határozottan hangzott a harmadik javaslat, melyet Scharmer terjesztett elő s mely így szólt: A takarékpénztári gyűlés annak megfontolásával, hogy a Scherl-rendszer kesesztülvihetőségének és hatásainak kérdése kellőképen még nincs tisztázva, az előterjesztett javaslatok fölötti határozattól tartózkodik. Szavazásra kerülén a sor, az utóbbi határozati javaslatot 37 szóval 30 ellenében elvetették; ezután a Mentzel és Schröder javaslatai fölött szavaztak, mely alkalommal az előbbinek elutasító javaslatára 42 szavazatot adtak be; Schröder javaslatára

pedig mindössze 8 szavazat esett. Ellenben constatáltatott, hogy a jelen voltak egy része eltávozott, a másik része pedig tartozkodott a szavazástól.

A kelet- és nyugot-porosz tartományok takarékpénztári alköteleke július 2-án foglalkozott a Scherl-rendszerrel. Az első előadó Kunckel königsbergi polgármester a következő határozati javaslatot terjesztette elő: A kötelék azon véleményben van, hogy a Scherl-rendszer nem alkalmas a takarékoskodó lakosság jólétét tartósan előmozdítani, ellenkezőleg attól közgazdasági érdekek sérelmét várja, miért is a rendszer behozatala ellen nyilatkozik. Egy más javaslat a rendszer elvi helyeslését tartalmazta; ezt a nagygyűlés elvetette és 67 szóval 58 ellen elfogadta a Kunckel-féle javaslatot, miután előzőleg leszavazta azt a közvetítő javaslatot, hogy előtanulmányok tétessenek a takarékosági rendszer javítása érdekében, mely a Scherl-féle gondolatra támaszkodnék.

S mégis úgy a takarékpénztári központban, mint a fiók kötelék-nél mutatkozó habozás és elodázási irányzat, a hozott resolútiók ingatagsága s végre a szavazatok számának megoszlása: mindez arra vall, hogy Scherl a maga rendszerével a takarékpénztárak egy jelentékeny részénél támogatásra számíthat. A takarékpénztáraknak tényleg kedvez is a rendszer, mert eltekintve attól, hogy a contemplált szervezet szerint a befizetett pénzek megtartatnak azon helyi kerületek számára, a hol megtakarítottak, bizonyos, hogy a rendes heti beszéd által a takarékpénztárak oly pénzekhez jutnak, melyek általában nem, vagy nem oly korán takarítottak volna meg. A takarékpénztárak ennél fogva ezen rendszer általánosításával egy sereg új betevőhöz és betét-hez jutnának. Ezért tapasztalható is, hogy főleg a tőkében még szűkölködő vidéki takarékpénztárak azok, melyek Scherl rendszerével leginkább rokonszenveznek. Másrészt azok a takarékpénztárak, melyek a porosz Landrathok befolyása alatt állanak, a kormányra való tekintettel szegődtek a rendszer hiveivé s annak érdekében erőteljes propagandát is fejtenek ki.

Ha a hivatalos körök Poroszországban továbbra is Scherl mellett látszanak állást foglalni, korántsem mondható ugyanez a német birodalom más államairól.

Az alsó-badeni szövetkezetek ez év júliusában tartott nagygyűlésén a badeni kormány képviselője, Weingärtner min. tanácsos feltűnést keltett éles beszédben ítélte el Scherl rendszerét. E rendszerben — ugymond — az az inger a legveszélyesebb, mely úgyszólván hivatalos módon idéztetik elő a szerencse kipróbálására. Az ily eszme annyira veszélyes, hogy azzal az állami kormányzatnak a legerélyesebben kell szembeszállania, a helyett, hogy azt támogatná. Nekünk Badenben azelőtt semmiféle pénzsorsjátékaink nem voltak; a hatvanas és hetvenes évek elején megkísérlették, hogy az embereket a jólétre egyedül vezető helyes utra figyelmeztessék, t. i. a takarékoskodásra. De ezt az utat sok tekintetben elhagyták s úgyszólván mesterségesen tenyésztették a sorsjátékokat, hogy mindenféle célra a legkényelmesebben pénzhez jussanak. S miután látták, hogy ez a dolog megy, megjött a kedv mindenféle sorsjátéknak alapítására. Így gyűltek össze azon rengeteg összegek, melyekről ma rémülettel hallottam, hogy a sorsjátékbetétek Németországban 250 millió márkára rugnak. S nem is a gazdagok és jómódúak azok, a kik a sorsjátékokban résztvesz-

nek, hanem többnyire keservesen megtakarított garasok dobatnak a játék ördögének áldozatul. Biztosíthatom önöket, hogy a mi kormányunk körében sohasem nyújtottak volna segédkezet az efféle rendszer útjának egyengetésére. A ki egyszer játszik, nem fog oly sorsjátékot igénybe venni, mely rossz chanceokat nyújt neki, hanem szerencsáját meg fogja kísérleni más sorsjátékokkal, a melyekkel megtakarítás összekötve nincs. A badeni kormány nem áll úgy e kérdéssel szemben, mintha azt még fontolóra akarná venni; a mi kormányunk máris döntött...

A badeni kormány képviselőjének kijelentéseit a játékszenvedélynek Németországban való elterjedéséről mi is kiegészíthetjük néhány adattal. Ezek az adatok a játékbetétek jelentékeny emelkedéséről tesznek tanuságot. Míg 1882-ben kerekösszegben 122 millió márka fordítottatott játékbetétekre, ez az összeg 1902-ben már 274 millió márkát ért el. A lakosságban egy főre eső összeg ennél fogva husz év leforgása alatt 2·67 márkáról 4·75 márkáig, tehát 78%-al növekedett. Ezen számokban azonban befoglaltatnak a totalisateurnél betett összegek is, körülbelül 20—24 millió márka erejéig. Ennek levonásával 1902-ben még mindig 2·50 millió márka marad, fejenként 4·33 márka játékbetéttel.

Mondhatni e részben Németország csaknem valamennyi országot megelőzi. Még Spanyolországban is csak 2·80 márka esik játékbetéttől egy főre; Olaszországban az átlagos játékbetét 1885 óta, a midőn az 2·20 márkát tesz ki, rendszeresen csökkent s 1896-ban már csak 1·72 márka volt. A játékosokra háruló veszteséget Mayet tanár 90 millió márkára teszi, melyből közel háromnegyedrészt, vagyis 67 millió márka a középosztályra és az alsó néposztályokra esik. Pedig főleg ezen néposztályok azok, melyek részvételére a német állami osztály-sorsjátékok tulajdonképp számítanak. Ezen adatokból következtethetni azon socialpolitikai káros hatásra, mely a fennálló hét német osztály-sorsjátékvállalat nyomán keletkezik s melyet alig egyensúlyoz azon 81 millió márka bevétel, melyet a német szövetségi államok a sorsjátékvállalatokból huznak. Hogy ily körülmények közt élénk ellenzéssel találkozik minden oly intézmény, mely a játékosok körét még inkább kiterjeszteni alkalmas s ilyen tagadhatatlanul a Scherl rendszere is, az könnyen érthető, bármily dicséretes irányzat nyilatkozzék is meg abban. Nem is hisszük, hogy Scherl nyerevény-takarékvállalata egyhamar megvalósulhasson.

Halász Sándor.

A tengerhajózási mozgalmak és azok hatása Fiume forgalmára.

Az a nagyszabású vállalat, mely két évvel ezelőtt az atlanti hajózást egy óriási trösztté egyesítette, nem bizonyult életképesnek, mert a Morgan-féle amerikai hajóströszt rövid két esztendei fennállás után megbukott. Bukása után azok a nagy angol és német tengerhajózási társaságok, melyek Európa és Amerika között közvetítik az oceáni forgalmat, most már a szabad verseny mellett terjeszthetik ki hajójárataikat, mivel nem szorítja többé őket szűk működési körre az amerikai hajóströszt nyomása. Azonban az Európából Amerikába járó hajóstársaságok egymásközi versengése az európai északi kikötőkből sem oly jövedelmező vállalkozás már a hajósvállalatok részére, miért is ebben a kiélesedett versenyben elmaradt társaságok új vonalak megnyitására törekednek, melyek nagyobb jövedelmet ígérnek, mint azok a hajójáratok, melyekkel eddig folytatták egymás elleni versenyt az Északeurópa és Amerika közötti vonalokon.

A két világrész közötti hajózásnak eddigi főirányát azok a vonalak képezték, melyek Európa északi, nevezetesen Angolország, Hollandia, Német- és Franciaországnak az északi tenger illetve az atlanti oceán partvidékein fekvő kikötőkből az északamerikai oceáni partvidék kikötői felé irányulnak. Ezeken a vonalakon fejlődött ki a legnagyobb forgalom, mely Európa és Amerika között már évszázadok óta lebonyolítottatik. Az óriási áruforgalom mellett ezek voltak eddig az európai kivándorlásnak is a főutvonalai, melyeken Európa bármely országából kivándorló népek Amerikába indultak. Az európai hajóstársaságok jól szervezett ügynökségei bárhol is és Európának bármely államából is toborozták össze a kivándorló lakosságot, azt vasuton elszállították az észak-tengeri kikötőbe és onnan vitték át az új világrészbe a hajóstársaságoknak az atlanti oceánt megjáró gőzösei; viszont az amerikai kivitel is leginkább az észak-tengeri kikötők felé irányult, honnan azután a vasutak szállították tovább az árucikkeket az európai szárazföld egyes országaiba. Az Európa és Amerika közötti forgalom azonban nap-nap után újabb és újabb piacokat talál és egyuttal megteremti azokat az utvonalakokat, melyek a forgalom élénkülésével állandóakká válnak. Különösen Európa déli országainak nagyobb kereskedelmi összeköttetése Amerikával egymás után teremti meg azokat a hajójáratokat, melyek a földközi tenger partjain fekvő kikötőkből indulnak ki Amerikába, és a forgalom élénkülése késztette arra az Európa és Amerika közti forgalmat lebonyolító hajóstársasá-

gokat, hogy hajójárataikat kiterjesszék azokra a vonalakra is, melyek a földközi tenger melléki kikötőkből indulnak egyenesen Amerika felé. Ezt a változást leghívebben tükrözik vissza a földközi tenger menti kikötők forgalmának állandó nagyobbodása a korábbi évek visszaeséséhez képest. Maga a földközi tengeri hajózás, mely a világkereskedelem fejlődésének első korszakától kezdve legélénkebb volt és a tengerhajózásnak majdnem első utvonalaít ölelte fel, Amerika felfedezése óta átadta a világforgalmat az Atlanti tenger kikötőinek. Csak a suezi csatorna megnyitása után jut ismét világforgalmi tengeri ut jelentőségéhez, mivel az Európából Indiába, Kinába és Japánba induló hajóknak a suezi csatorna megnyitása óta nem kell többé Afrikát körülhajózniok. A századok óta elhanyagolt földközi tenger menti kikötők új és nagyobb jelentőségre jutnak ismét a földközi tengeri hajózásnak élénkülésével, melyet most az amerikai járatok felvételével megnagyobbbitanak. Különösen Genua, Marseille és Brindisi kikötővárosok azok, melyek néhány évtized óta rohamosan fellendültek. Forgalmuk emelkedéséhez nagyban hozzájárulnak a szárazföldi vasut-hálózatok kiépítése, melyek közvetlen összeköttetéseket létesítenek az ipari és kereskedelmi góczpontoktól a tengeri kikötőig. A svájci alagutak kiépítésével az angol-indiai posta Londonból az európai szárazföldön jut Brindisiig és innen továbbittatik csak tengeren India felé. Az új Simplon-alagut pedig Genuát hozza közvetlen összeköttetésbe a németországi és franciaországi piacokkal. Az ilyen forgalmi összeköttetések kétségtelenül hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes kikötők megélénkült forgalmát továbbra is biztosítsák. A megélénkült forgalommal együttjár azon mozgalom, mely újabb hajójáratok létesítését idézi elő. Ennek következtében a korábban csak az északatlanti hajóforgalmat fentartó társaságok kiterjesztik hajójárataikat a földközi tenger hajózási vonalára is. Így újabban a White-Star-Line is rendezett be középtengeri hajójáratokat Amerika felé, továbbá Német-kelet-afrikai vonal a középtengeri kikötők és Afrika között, a Hamburg-amerikai hajóstársaság Németország és India, illetve keleti és észak-afrikai kikötők között a földközi tengeri utvonalon át, továbbá az északatlanti gőzöskartellból kilépett angol Cunard-Line társaság. Hogy a kelet felé irányuló és az ezzel együtt a középtengeri forgalom iránt mennyire emelkedik az érdeklődés, azt igazolni látszik azon körülmény is, hogy a kelet felé irányuló hajózás élénkülése újabb gőzösök építésére indítja azokat a társaságokat, melyek eddigelé csak az északatlanti forgalom szolgálatába állították hajójárataikat.

A földközi tengeri hajózás alakulásánál tehát egy kettős mozgalmat észlelhetünk: az egyik, mely a középtengeri és annak belső részeiben fekvő kikötőkből nyugat felé, a másik meg az északatlanti és az atlanti ocean kikötőiből kelet felé irányuló forgalom iránti érdeklődésben jut kifejezésre. Az egyik a nyugat felé irányuló forgalom, mely az amerikai kikötőkkel létesít sűrűbb összeköttetést, a másik, mely India, China, Japán, keleti és délkeleti Afrika és az európai országok közötti hajójáratok szaporításában nyilvánul.

A mozgalom hullámai azonban nemcsak a nyílt tenger és a főbb hajózási vonalak mentén fekvő kikötők partjait érintik, hanem elterjednek a mélyebben fekvő kikötőkig is, melyek forgalmára ez a változás szintén befolyást gyakorol. Ezért e mozgalomnak részesei

nemcsak a nagy kereskedelmi hajórajjal bíró államok, melyek hajójárataikkal vagy kikötőikkel, honnan a kivitelre kerülő áruik jutnak elszállításra, vagy pedig behozatali áruik továbbítására, vannak érdekelve a középtengeri hajózásnál, hanem az új hajójáratok kiterjeszkednek azokra a kikötőkre is, melyek eddig kevesebb jelentőséggel bírtak a világforgalomban. Ez részint annak tulajdonítható, hogy a kikötők kedvezőtlen földrajzi fekvésük miatt távol esnek a fontosabb forgalmu hajójáratok utvonalaiktól, másrészt az illető kikötők forgalma korábban nem volt oly nagyarányú, hogy ott a nemzetközi hajóforgalom kifejlődhetett volna.

A nemzetközi hajózási forgalom szempontjából az előbb jelzett elbírálás alá esik az Adriai tenger belső északkeleti partjain fekvő két kikötőváros is, úgymint Trieszt és Fiume. E két kikötőváros jelentőségét azonban politikai tekintetben egészen más szempontból kell megítélnünk. Földrajzi fekvésük miatt ugyan távol esnek világforgalmi útvonalaktól, de mivel mind a két kikötő egy-egy gazdaságilag fejlődőképes országnak képezi egyetlen kikötőjét, saját országuk kiviteli törekvései kiinduló pontjaivá teszik azoknak a hajójáratoknak, melyek azon országok kikötői felé irányulnak, hol a két ország kiviteli cikkeit fogyasztópiacokra és ez utóbbi piacokról hozott áruk a belső földön elhelyezésre találhatnak. Így teremtetten meg a magyar lisztexport és dongafa-kivitel a Fiume-földközi tenger menti és a Fiume-nyugot-európai, az osztrák kiviteli áruk pedig a Trieszt-levantei és a Trieszt-keletindiai hajójáratokat. A vámközösségben élő Magyarország és Ausztria a két ország kivitele által megteremtett hajójáratokon az egymás közt versenyt támasztó új vonalak létesítését mellőzendő, megegyezett abban, hogy a két állam részéről segélyezett hajótársaságok közül az Adria magyar tengerhajózási társaság a közös vámterületnek nyugat felé irányuló hajóforgalmát, az osztrák Lloyd ellenben a kelet felé irányuló forgalmát közvetíti és ezért mind a két hajótársaság hajói útjaikban mind a két kikötőt érintik. Ez a megállapodás, mely a két állam között 1891-ben létesült, 1898-ban megújított és 1906-ban lejár, képezi tulajdonképeni alapját a magyar tengerhajózásnak, mely a magyarországi tengeri kivitelnek érdekeit szolgálja. Annak idején, midőn a hajójáratok berendezését illetőleg a magyar és az osztrák kormány erre a megállapodásra jutott, a megkötött egyezség kiviteli és tengeri hajózási érdekeinknek tényleg meg is felelt. Közben azonban gazdasági életünk fellendülésével, de különösen a kivitel emelésére való törekvéseink kiterjesztésével mindjobban érezzük annak hiányát, hogy nincsen külön magyar hajójáratunk azokba az országokba, hol piacra találhatnának kiviteli cikkeink. A vámközösségben élő két állam között mindjobban kiélesbülő gazdasági ellentétek épűgy kifejezésre jutnak az osztrák szárazföldi és belvizi forgalomban a magyarországi áruk irányában, mint a tengerhajózásnál, és így jórészt annak is tulajdoníthatjuk, hogy önálló magyar hajójárat hiányában sem a távolabbi keleti piacokon, sem pedig a Levanteban nem tudunk kivitelünknek piacot biztosítani, mivel a magyar kivitel rendelkezésére álló osztrák hajójáratoknak szállítási díjtételei reánk nézve meglehetősen kedvezőtlenek. Ezért kivitelünk is országunknak nagyobb kiviteli képessége daczára is csak azon néhány árucikkben tart fenn jelentékenyebb külföldi kereskedelmet, melyek kiviteli viszonyainak a magyar hajójáratok

legjobban megfelelnek. Ezek között első sorban áll, mint mindig, már évek óta a haszonfa, melyből 1903-bankörülbelül 230 ezer tonnát exportáltunk. Ennek piacza főként Olasz- és Franciaország. Második sorban áll a cukor, melyből elszállításra érkezett Fiuméba körülbelül 160 ezer tonna. Ez az egyetlen árúczikkünk, melylyel nagyobbára a keleti piacokat szoktuk felkeresni, különösen újabban, mióta Kelet-india a magas behozatali vámokat eltörölte. Nagyobb jelentőségű volt még az elmúlt év folyamán liszt- és árpakivitelünk is, melyekből Fiuméba érkezett az ország különböző részéről 140 ezer tonna (eddig el nem ért mennyiség), illetve 72 ezer tonna. E két árúczikkból jelentékeny kivitelünk volt Angliába. Erősen megcsappant azonban dongakivitelünk, mely korábbi években a liszt mellett — 120—130 ezer tonna évi mennyiséggel — főczikke volt a fiumei kivitelnek. Ezen árúból ugyanis a múlt évben már csak 45 ezer tonna érkezett kivitel céljából Fiuméba, az 1902-ben kivitt 87 ezer tonnával szemben. A dongakivitel már éveken át a délfrancia kikötők felé irányul.

Mig mi a két állam által létesített hajójáratok közvetítésével keresünk fogyasztópiacokat kiviteli árúink részére és mig a magyar és osztrák hajóstársaságok hajóinak megjelenése tartja fenn Fiume hajóforgalmát, azalatt, mint a bevezető részben jeleztük, az egymás közt versenyre kelt hatalmas óceáni hajóstársaságok újabban kiterjesztik hajójárataikat azokra az utvonalakra is, melyeket élénkebb forgalom híján eddigelé kevésbé vettek figyelembe. Részint azért, mert a saját hajóikkal eddig bejárt utvonalak megfelelő jövedelemmel voltak fenttarthatók, részint pedig az új utvonalak létesítéséhez hiányzott a kellő forgalom, mely jövedelmezővé tette volna vállalkozásukat. Azonban újabban ma már alig van állam, melyben ne nyilvánulna meg a kivitel létesítésére, illetve fokozására irányuló törekvés és az ennek következtében előálló forgalom közvetítése serkenti az egymás közt versenyző hajóstársaságokat arra, hogy hajójárataikat azokra a kikötőkre is kiterjesszék, melyeket mindezideig figyelmen kívül hagytak. Így jelent meg a trieszti kikötőben a német-keletafrikai vonal (Deutsche Ostafrika Linie) és az újabban megnagyobbított »Navigazione Generale Italiana« velencei hajóstársaság, továbbá ugy Triesztben, mint Fiumében a hatalmas angol hajózási vállalat, a »Cunard-Line«. Mig az előbbi kettő különösen az Osztrák Lloydnak támaszt hatalmas versenyt a trieszt-keletafrikai és keletindiai forgalomban, addig a »Cunard-Line« a fiume—newyorki utvonal közötti forgalom lebonyolítására vállalkozott a magyarországi kivándorlók szállítására véget.

Ez utóbbi hajójáratot egy kettős, egymástól teljesen különálló mozgalom eredményének tekinthetjük. Az egyik mozgalom távol tőlünk indult meg, melyet az északatlanti hajóstársaságok egymásközt kiélesedett versenyének tulajdoníthatunk; a másik a magyar kormánynak abbéli törekvése, hogy a magyarországi kivándorlókat a magyar kikötőből magyar lobogó alatt szállítsa át az új világrészbe. A magyar kormánynak ezen törekvése adott alkalmat az északatlanti gőzskartellból kilépett Cunard Line társaságnak arra, hogy ezen hajójáratokat megindítsa, viszont azonban a magyar kormány sem jutott volna oly hamar abba a helyzetbe, hogy hazájabeli kivándorlóit Fiumén keresztül szállíttassa, ha a Cunard Line a kedvező szerződés reményében nem indít próbajáratokat a Fiume és Amerika közötti utvonalon. Jól tudjuk, hogy a magyar kormánynak abbéli kísérlete,

hogy a kivándorlásnak Fiumén keresztül való lebonyolítására az amerikai utvonalat bejáró német hajóstársaságokat megnyerje, sikertelen maradt, mivel ezen társaságok a fiume-amerikai utvonalfenntartására oly hatalmas összegű állami hozzájárulást kértek, hogy azt a magyar kormány nem volt hajlandó megadni.

A Cunard Line hajóstársaságnak a fiume-newyorki hajójárat berendezésére az adta meg az okot, hogy az északatlanti szövetségből kilépett. És pedig azért, mert egyik versenytársa a White Star Line új hajókat építtetett és állított be az amerikai vonal szolgálatába, melyekkel a Cunard-Line amerikai vonalát jelentékenyen megkárosította. A Cunard-Line-re egy másik csapást az American Line mért az által, hogy az amerikai kormány támogatásával ugyanazon a napon indította utnak hajóit, amelyen a Cunard-Line. Minthogy erre a Cunard-Line által kezdeményezett tárgyalások, melyeket a megindult harc békés kiegyenlítésére megkísérlett, sikertelenek maradtak, a Cunard-Line kilépett az északatlanti szövetségből. A magára maradt Cunard-Line a Morgan trustból való kilépése után nagy államsegélyt nyert az angol kormánytól. Ebből az államsegélyből a Cunard-Line társaság két oly gőzöst építtetett, melyek berendezés és gyorsaság tekintetében az eddigi óceánjáró gőzösöket felülmulják. E két gőzös, minthogy azok építése a Cunard-Line társaságnak semmibe sem került, abba a helyzetbe juttatta a vállalatot, hogy szállítási díjtételeit, mivel azok kiszabása tekintetében a trustból való kilépése után nincsen többé kötve az északatlanti szövetség határozataihoz, oly olcsóra szabassa ki, hogy ez által a többi hajóstársaságnak veszedelmes versenyt támaszthasson. Ehhez hozzá is látott és pedig első sorban arra törekedett, hogy az Európából Amerika felé irányuló kivándorlást saját hajójáratai számára biztosítsa. Ez pedig annál könnyebben sikerült, mivel a kivándorlás iránya Európából Amerikába az utóbbi években egészen megváltozott. Ez a századok óta tartó kivándorlás Európából Amerikába hosszú időn át csak az angoloknál és az északi germán népeknél volt szokásban. A németek nagyobb szabású kivándorlása is csak a múlt század utolsó negyedében vette kezdetét és a nyolcvanas évek elején érte el tetőpontját. Azóta az amerikai kivándorlásnak legnagyobb contingensét keleti és déli Európa nemzetei szolgáltatják, melyek között első helyen állott 1902-ben Olaszország 230 ezer kivándorlóval, második helyen Magyarország és Ausztria 170 ezer emberrel. Ez az óriási személyszállítási forgalom kezdettől fogva napjainkig az angol, a német, hollandi és az amerikai hajóstársaságok jövedelmező üzletét képezte, mert a hajóstársaságok jól szervezett ügynökségei a folyvást szaporodó kivándorlókat nap nap után szállították az európai szárazföldről a keleti és az északatlanti kikötőkbe. Csak akkor, midőn Olaszország, Magyarország és Ausztria lakosai körében terjedt el aggasztó mérvben ez a kivándorlási láz, szakad meg a kivándorlók szállítása Európa északi kikötőibe, midőn az érdekelt államok kormányai a lelketlen kivándorlási ügynökök üzérkedéseinek véget vetendő, foglalkozni kezdetek annak az eszmének megvalósításával, hogy a kivándorlásnak útírányát a hazai kikötőkön át tereljék, mi által a kivándorlás feletti némi felügyeletet nyernek.

A kivándorlásban legjobban érdekelt államok ebbeli törekvése volt az a kedvező alkalom, melyet a Cunard Line hajóstársaság sietett a kivándorlóknak az érdekelt államok kikötőin keresztül való szállításával

magának biztosítani. Az agilis angol hajóstársaság életbe léptetett egy olaszország-amerikai vonalat és ezzel versenyre kelt a hamburg-amerikai vonal társaság által alapított »Italia« hajózási társasággal. Második új vonala pedig, szövetségre lépve az Adria magyar tengerhajózási társasággal, a fiume-trieszt-newyorki vonal, melylyel a magyarországi és ausztriai kivándorlást biztosítja a maga részére, és ezzel a hollandia-amerikai, az Északnémet Lloyd és hamburg-amerikai hajóstársaságoktól vette el a jövedelmező kivándorló szállítást.

Az így módon a kivándorlók nagy tömegének szállításától elesett hajóstársaságoknak első dolguk volt, hogy a Cunard Line társaságnak ne engedjék zavartalanul élvezni azokat az előnyöket, melyeket a jelenlegi európai kivándorlók legnagyobb tömegének szállítása folytán magának megszerzett. Alig, hogy a Cunard Line megkötötte a magyar állammal a szerződést a magyar kivándorlók szállítására, a magyar kivándorlók további szállításától megfosztott német és hollandi hajóstársaságok megindították a különben már korábban is kiűtött tarifaharcot az egész vonalon. De minthogy ezzel egyhamar czélt nem értek, rábirták a velük szövetkezett amerikai hajóstársaságokat arra, hogy ez utóbbiak az amerikai kormánynál panaszt emeljenek a Cunard Linének a magyar kormánnyal a kivándorlók szállítása ügyében megkötött szerződése ellen, mivel ez a szerződés az amerikai bevándorlási törvény rendelkezéseibe ütközik. Azonban ezen lépésük is sikertelen maradt, mert az amerikai kormány a magyar kormány föllépése folytán elállott attól, hogy a szerződés ellen megtorló intézkedéseket léptessen életbe. Ígyformán nem maradt más hátra, mint az, hogy a már korábban megkezdett tarifaharcot tovább folytassák. Rövid időközökben egymást érte a fedélközi viteldíjaknak újabb meg újabb leszállítása, melyben mindkét fél erősen megkárosította önmagát. Alig szállította le a Morgan trust a szállítási díjtételeit, a Cunard Line a fedélközi utasok viteldíját két font tiz shillingre mérsékelte, sőt a Cunard Line még tovább ment, a mennyiben kihirdette, hogy a kivándorlókat Hamburg, Bréma, Rotterdam és Antwerpen kikötőjéből New-Yorkba három fontért szállítja, vagyis a feléért, a mit a német hajóstársaságok szednek. A Morgan trust erre sem maradt adós a válaszszal és ugyanannyira szállította le a fedélközi viteldíjakat. S minthogy a kivándorlók viteldíjainak ez a folytonos leszállítása sem vezetett eredményre, a tarifaharcot kiterjesztették az első osztályú viteldíjakra is. Ezt az elkeseredett harcot egymás ellen folytató társaságok a viteldíjak folytonos szállításával azt vélték elérni, hogy a Cunard Line utóbb mégis csak fel fogja adni a küzdelmet vagy pedig egészen tönkremegy. Azonban időközben az angol kormány is közbelépett a végből, hogy a harczoló felek között a kiegyezés lehetőségét megkísérelje. Közbenjárására a harczot folytató társaságok kiküldöttei Londonban a nyár elején össze is jöttek tanácskozásra, de a tárgyalások eredmény nélkül félbeszakadtak és így a tarifaharc továbbra is folytatódott. Azonban a már egyszer megindított tárgyalásokat ismét megújították, melyeket a békés meg egyezés érdekében felvettek. A társaságok kiküldöttei a nyár folyamán ismét összejöttek Majna-Frankfurtban, hol az egyesült hajóstársaságok képviselői a Cunard Line társaságnak átadták előterjesztésüket, a melyben a békés kiegyezés megkötésére vonatkozó feltételeiket összefoglalták. A kiegyezés legfontosabb része a magyarországi kíván-

dorlók szállításának szabályozására vonatkozott; erre nézve azonban a Cunard Line a magyar kormánynyal történt megállapodása értelmében semminemű egyezkedésre nem volt hajlandó, minek következtében a frankfurti tárgyalások ismét eredménytelenül maradtak. A tarifaharcz kiütése óta tehát az egymással harcban álló felek közti helyzet nem igen változott meg. A folytonos tarifaharczba, úgy látszik, a felek beleuntak, mert eredményre nem vezetett. Sőt utóbb a tarifaharczot be is szüntették, mert az Európából való kivándorlás ujabban megint nagyobb arányokat kezd öltetni, mely mellett a tarifaharcz következtében annyira leszállított viteldijak óriási károkat okoznának a hajóstársaságoknak. Azonban, hogy Cunard Linével megindított harczt teljesen fel ne adják, a tarifaharcz folytatása helyett más módhoz fordultak. Az eredménytelenül félbeszakadt frankfurti tárgyalások után a német hajóstársaságok, nevezetesen az észak-német Lloyd és hamburg-amerikai társaság, továbbá az utóbbival érdekszövetségben álló osztrák-amerikai hajóstársaság képviselői újból összejöttek Frankfurtban, hol a verseny folytatását határozták el. A sikertelenül folytatott tarifaharcz helyett most vették tervbe a Cunard Linével harcban álló társaságok, hogy a versenyt kiterjesztik a földközi és az adriai tengeri hajójáratokra és pedig úgy a személy-, mint pedig a teherszállítás terén. Ezzel az intézkedéssel különösen a Cunard Linével szövetséget kötött Adria magyar hajóstársaság adriai és földközi tengeri hajójárait vélik megkárosítani. E lépésre mindenesetre a végből határozták el magukat, hogy a magyar tengerhajózásnak támasztott verseny révén közelebb jutnak abbéli tervük megvalósításához, hogy a verseny által nyomást gyakorolva a magyar tengerhajózásra, a verseny beszüntetéseért majdan azzal kárpótolhassák magukat, hogy a magyar kivándorlók szállításában részt vehessenek. Tervük azonban nem kecsegtet valami nagyobb sikerrel, mert az Adria-földközi tengeri hajójáratok, melyeket az Adria magyar tengerhajózási társaság tart fenn, nem bonyolítanak le akkora forgalmat, hogy ezen a vonalon nagyobb verseny kifejlődhessék. Így tehát bármennyire is törekednek a szövetségben álló hajóstársaságok arra, hogy a magyar kivándorlók szállítását, melytől a magyar-amerikai vonal életbeléptetésével elestek, saját hajójáraitak részére újból biztosíthassák, a magyar kormány intézkedéseinek mit sem fognak változtatni és a magyar kivándorlás továbbra is a magyar kormány és a Cunard Line közti szerződés alapján létesített magyar-amerikai vonalon fog lefolyni.

A kivándorlásnak Fiumén keresztül való irányítása és ezzel együtt a Fiuméből kiinduló rendszeres amerikai hajójárat létesítése nagyban hozzájárul Fiume forgalmi jelentőségének emelkedéséhez. Igaz ugyan, hogy az egyetlen magyar kikötőváros ezen forgalmi tekintetben való emelkedése az országra nézve kétes értékű dicsőség, mivel a kivándorlásnak ily rohamos emelkedésével az országnak vesztesége emberi munkaerőben majdnem kiszámíthatatlan. Az adott viszonyok között azonban sokkal előnyösebb az államra nézve, ha a kivándorlást a hazai kikötőn át való terelessel ellenőrzi. Ezáltal egyszer s mindenkorra véget vet a külföldi hajóstársaságok kivándorlási ügynökségei által folytatott üzérkedéseknek, továbbá közvetlen utart tart fenn az amerikai kikötővárosok és az anyaország között, különösen a végből, hogy a messze idegenbe szakadt honpolgároknak a haza-

jövetelt megkönnyítse. A személyszállítási forgalom mellett azonban alkalom nyílik arra, hogy ezen hajójárat azt az áruforgalmat is közvetítse, melyet Magyarország az amerikai Egyesült Államokkal tart fenn. A fiume-amerikai hajójárat rendszeresítésével ebben az irányban máris eredményeket értünk el, a mennyiben a dohányforgalmat, mely eddig Hamburgon vette át útját, most már Fiumén keresztül bonyolítják le. Így tehát nemcsak a kivándorlási járatok létesítése járul hozzá a fiumei forgalom emelkedéséhez, hanem az áruszállítás körül találkozunk olyan mozgalommal, mely egymásután bírja rá a külföldi hajóstársaságokat arra, hogy hajójárataikkal Fiumét érintsék. Ehhez különösen hozzájárult a szuezi csatornadíjak fizetése tárgyában a magyar kormány és az osztrák Lloyd között felmerült ellentét. Ez az ellentét onnan származott, hogy midőn az osztrák Lloyd az 1904. évi menetrendjébe a szerződéses tizenkét járaton kívül Indiába, Kelet-Azsiába és Kelet-Afrikába újabb hajójáratokat vett fel, azzal a követeléssel lépett a magyar kormány elé, hogy a szuezi csatornadíjakat, melyeket Magyarország az 1898. évi szerződés értelmében a tényleg szállított áru tonnátartalma, illetve súlya után fizet, ezentúl egy meghatározott arányban a hajó tonnátartalma után fizesse, akár szállít a hajó magyar árut, akár nem. Ez a kérdés tulajdonképen azért jutott napirendre, mert a szuezi illetéket nemcsak a tényleges hajórakomány, hanem a hajó tonnátartalma után kell fizetni és így némelykor megesik, hogy a hajónak, bár nincsen meg a teljes rakománya, mégis a teljes illetéket kell megtérítenie, mely tonnánként 8·50 frank. A követelés lényege tehát az volt, hogy a magyar kormány ezentúl ne csak a tényleg szállított magyar áru súlya után fizesse a 8·50 frankos csatornailletéket, hanem a hajón esetleg üresen maradt raktárhelyiség után is fizetendő illetékekben egyenlő mértékben részesedjék Magyarország és Ausztria. Minthogy az osztrák kormánynak ezen felszólítására Magyarország nemmel válaszolt, az osztrák Lloyd a rendkívüli hajójáratoknál Fiumét többé nem érinti. Az osztrák Lloyd hajóinak kimaradásával azonban nem éri veszteség a magyar áruforgalmat, mivel az osztrák Lloyd társaság beszüntetett hajójáratainak kárpótlására két nagy hejősvállalat létesített Európa és Kelet-India között rendes járatokat, melyek Fiumét érintik. Az egyik az osztrák Lloydnak hatalmas versenytársa, a Deutsche Ost-Afrika Linie, a másik a Societa Veneziana, mely Bombay, Madras és Kalkutta kikötőkbe indít hajójáratokat. Mindkét társulat hajói ezentúl Fiumét is érintik és szállítási díjtételeik olcsóbbak az osztrák Lloyd tarifáinál.

A két nagyobb jelentőségű hajójáraton kívül találkozunk az Adria-i tenger kikötőiben egy olyan mozgalommal, mely határozottan meggyőz bennünket arról, hogy a hajózási forgalom élénksége a földközi és az Adria-i tengeren folytonosan emelkedőben van. Ez a mozgalom úgy az érdekelt államok kiviteli törekvései folytán szaporuló hajójáratokban, mint pedig a hajóstársaságoknak egymásközi versenyzésében nyilvánul. Ezek között első sorban említendőek az olasz, francia, magyar és osztrák kiviteli törekvések, melyek a balkán államok tengeri kikötőinek meghódítására irányulnak.

Legnagyobb tevékenységet fejt ki ebben az irányban Olaszország, mely az olasz tengerhajózást az Adria-i tengeren magasabb állami segélylyel akarja támogatni. A hajóstársaságoknak kilátásba helyezett állami segítség alapján a velence-albániai vonal, mely eddig kéthetes

hajójáratokat tartott fenn, ezentúl hetenkint indítja útnak a hajóit a jelzett vonalon. Ugyancsak nyolcz napos hajójárat lőn berendezve az ancona-antivari és brindisi-epirusi vonalon. E végből az olasz »Puglia« hajóstársaságnak a kormánytól élvezett államsegélyét évi 500 ezer liráról 630 ezer lirára emelik fel. A balkán piacok meghódítására Franciaország is erősen szervezkedik. Kilátásai már annál is inkább kedvezők, mert a keleten élő francia diplomácia mindent megtesz a francia kivitel fejlesztése érdekében. Nem kevesebb kilátással, de annál nagyobb eredménynyel jár el Németország a balkán fogyasztó piacokon, hol a német kereskedelem napról-napra nagyobb tért hódít. Különösen nagy előnyére szolgálnak a németországi kiviteli kereskedelemnek a német hajózási társaságoknak olcsó díjtételei, melyek lehetővé teszik a német árucikkeknek a távoli származási hely daczára azt, hogy a közelebből jövő hasonló árucikkekkel sikerrel felvehessék a versenyt.

Elég későn ugyan, de tán még sem hiába, részünkről is újabban nagyobb érdeklődés mutatkozik a Balkán-államok azon piacai iránt, melyek Fiuméből hajójáratokkal felkereshetők. E végből a Fiumében székelő magyar-horvát hajóstársaság legújában közvetlen hajójáratot rendezett be Fiume és Skutari között, melyre különben is az állammal kötött 1901-iki szerződés értelmében kötelezve volt. A Fiuméből kiinduló balkán-kikötőkbeli hajójáratoknál azonban a hazai hajóstársaságoknak kettős versenynyel kell megküzdeniök. Az egyiket a külföldi államok hajójáratjai támasztják, a másikkal pedig osztrák részről találkoznak. Ez utóbbi verseny annál erősebb, mert a Triestből kiinduló albániai hajójáratok Fiumét is érintik s így közvetlenül támadják meg a fumei hajójáratokat versenyükkel.

A magyarországi kiviteli törekvések azonban nemcsak a Balkán-államok kikötői felé létesítenek hajójáratokat, hanem egy régóta érzett hiányt pótolandó, újabban a távol kelet felé létesítendő magyar hajójáratok tervével is találkozunk. A mozgalom élén a magyarországi czukorgyárosok egyesülete áll, mely különösen a magyar czukorkivitel fejlesztése érdekében Indiába, Chinába és Japánba induló új hajójáratot akar létesíteni Fiuméből. Ha ezen új hajózási társaság tényleg megalakul, úgy előre is biztosíthatja magának azt az évi 600 ezer frank állami hozzájárulást, melyet eddig a magyar kormány az osztrák Lloydnak fizetett a szuezi csatornadíj-illeték címén. Eltekintve attól, hogy ez esetben a magyar állam nem lesz többé kénytelen idegen hajózási vállalatot állami segélylyel támogatni, ezen új magyar tengerhajózási vállalat kelet felé irányuló kivitelünknek mindesetre hatalmas fellendülést adna. Különösen kedvezne ezen új hajójárat a magyarországi kivitelnek Japánba, hol a háború miatt, mely számos ipari vállalatot munkások hiányában a termelés csökkenítésére kényszerít, több kiviteli cikkünknek lehetne fogyasztási piacot biztosítani.

Ezen terv mellett, mely a távol kelet felé irányuló hajójárat létesítését célozza, hasonló mozgalom indult meg egy mexicói és délamerikai hajójárat érdekében is. Az egyiket a triesti Austro-Amerikana hajóstársaság, mely már eddigelé is tartott fenn hajójáratot Triest és Mexico között, egy rendes kéthetes járat létesítésével meg is valósított, a másik hajójárat létrehozásán Mihanovics Miklós dalmát illetőségű buenosaireszi főkonzul buzgólkodik, a ki egyuttal a leg-

nagyobb argentinai hajós cégek közé tartozik. Ez utóbbi hajójárat ügyében már huzamosabb idő óta folynak tárgyalások az osztrák kormány és a nevezett hajós cég között. A hajójárat létesítése esetén a fiumei kikötő is belevonatnék a triest-argentinai utvonalba — természetesen megfelelő állami hozzájárulás mellett — mely mindenestre utat nyitna a magyar kivitelnek Argentínába. Az ilyen összeköttetések létesítése azonban mindig bizonytalan eredménnyel kecsegtet, mert hasonló esetekben mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy mely árucikkek kivitelét lehetne fejleszteni egy ilyen közvetlen hajójárat létesítésével. A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint a monarchia kivitele Argentínába 1902-ben megközelítette a 200 ezer koronát, behozatalunk Argentínából ellenben körülbelül szintén 200 ezer koronát tett ki. Így az egész forgalom Argentínával nem több 400 ezer koronánál. Ez ugyan nem sok, de kivitelünkben szerepelnek az italok mintegy 100 ezer koronával, fa- és csontárak, dohány, pamut és pamutárú, gépek és géprészek kisebb összegekkel, melyekből a kivitel lényegesen fokozható, azonkívül a konzuli jelentések szerint még a zománczozott főzőedények, vászon, kalap és bőrmunkák szintén kedvező piacra találnának Argentínában. Egy fontos ok szólna továbbá a mellett, hogy Fiuméből is legyen közvetlen összeköttetés Argentínával és ez a kivándorlás, mert e téren az utóbbi években is határozott emelkedés tapasztalható. Az ottani kimutatások szerint 1902-ben már 2133 magyar és osztrák illetőségű kivándorló érkezett Argentínába, úgy hogy a monarchiából való bevándorlás 1900—1902-ben az egész bevándorlásnak 1·6 százalékaról 3·6 százalékará emelkedett. Az Argentínával való kereskedelmi összeköttetés most annál inkább volna fejleszthető, mert az argentinai köztársaság mostanában leszállította a vámokat, illetőleg megszüntette az 5%-os vámpótléket. Valószínű tehát, hogy a közvetlen hajóösszeköttetés emelné kivitelünket.

Azon mozgalmak közül, melyek hazai a tengerhajózás fejlesztése és kiterjesztése érdekében történnek, két főelv az irányadó: az egyik a már meglevő kivitel előnyösebb kihasználása és fokozottabb fejlesztése egy hazai hajójárat segítségével, a másik egy kedvező fogyasztási piaczul kínálkozó ország felkeresése ugyancsak közvetlen hajójárat létesítésével. Mind a két esetnek igazolására hivatkozunk a fentebb felsorolt mozgalmakra, melyek közül az egyik indiai cukorkivitelünk lebonyolítására tervez közvetlen hajójáratot, a másik az argentinai piaczot nyitná meg kivitelünk számára közvetlen hajóösszeköttetéssel. A közvetlen hajójáratok berendezése volna tehát a legmegfelelőbb mód arra, hogy kivitelünk számára piacokat teremthessünk, másrésről ezen az úton leghamarább vonjuk be kikötővárosunkat abba a mozgalmába, mely a tengerhajózás terén ujabban megnyilvánul, minthogy ez által a magunk részéről is hozzájárulunk ahhoz, hogy a magyar kikötővárost is, daczára kedvezőtlen földrajzi fekvésének, az új hajójáratok felkeressék.

Mindamelletten egyetlen kikötővárosunk jövőjét még sem látjuk olyan színben, mint azt a tényleges mozgalmakból következtetni lehetne. A kedvezőtlen földrajzi fekvésen kívül nagy hátránya még az is Fiuménak, hogy nem fekszik egy hajózható folyó torkolatánál, mely az ország belsejéből az áruszállítást oly rendkívüli módon megkönnyíti, továbbá kikötővárosunk nem képez vasuti csomópontot sem,

hol a különféle irányból jövő forgalmi vonalak egy pontban összefutnak. Egyetlen irányban menő vasuti vonallal van összekötve az anyaországgal és az is oly hegyvidéken vezet keresztül, hol a forgalom lényeges megnövekedésénél egy második sinpárnak a lerakása óriási költséggel járna. E mellett még egy harmadik akadálya is van fejlődésének, mely semmivel sem becsülendő alább a már felsorolt két hátránynál. Ez pedig Ausztria-Magyarországnak másik, nagyságra és forgalomra nézve legnagyobb kikötője: Trieszt.

Igaz ugyan, hogy azok a hátrányok, melyek Fiume fejlődésének útjában állanak, jórészt Triesztben is felfedezhetők, mert sem Fiumének, sem Triesztnek környékén nincsenek olyan nagyobb szabású iparos városok vagy gyártelepek, melyek annyira élénkítik egy kikötővárosnak kereskedelmét. Trieszt sem fekszik egy hajózható folyó torkolatánál és az osztrák kiviteli árúk termelési helyükről is csak több száz kilométernyi vasuti szállítás után érik el a tengerparti kikötő várost. A vasuti összeköttetése Triesztnek is hiányos, mivel eddigelé csak egyetlen vasutvonal köti össze a kikötőt az ország belsejével. Azonban ma már épülőfélben van a második Trieszt felé vezető vasutvonal, melynek elkészülte után Ausztria északi tartományai és déli Németország néhány száz kilométerrel közelebb jutnak Trieszthez, a mi alapos reményt szolgáltat arra, hogy a jelentékenyen olcsóbb vasuti szállítási díjtételek úgy Triesztnek helyi iparát és kereskedelmét, mint pedig a Trieszten át irányuló átmeneti kereskedelmet a jövőben előreláthatólag jelentékenyen megnagyobbítják. A Triesztbe vezető második vasutvonallal együtt jelentékenyen kibővítik a trieszti kikötőt is, hogy a forgalomnak várható emelkedése zavartalanul lebonyolítható legyen. Az osztrák kormánynak ezen tevékenysége kétségkívül nagyban fogja Trieszt forgalmát emelni. Különösen pedig azzal, hogy Ausztriának északi, iparilag fejlettebb vidékeit és Délnémetországot, illetve azok tengeri kereskedelmét tereli Trieszt felé. A kedvező vasuti összeköttetés hiányában ezen vidékeknek a tengeren túlra szállítandó áruí eddigelé az északnémet kikötők felé irányítottak, a hova kedvező vasuti és folyamhajózási összeköttetés áll rendelkezésükre. Ennek a forgalomnak Trieszt felé való terelésére lesz hivatva az új vasuti összeköttetés, melynek kiépítésén lázas tevékenységgel dolgoznak.

A trieszti kikötőforgalom várható emelkedése azonban előreláthatólag nemcsak az osztrák hajóstársaságok hajójáratait fogja ellátni, hanem alkalmat fog adni a külföldi hajózási vállalatoknak arra, hogy a trieszti forgalom élénkülésével Triesztbe és Triesztből induló hajójáratokat indítsanak. Különösen a német hajózási társaságok hajójáratai fogják akkor Triesztet érinteni, a délnémetországi kivitel kedvező vasuti tarifák által Trieszt felé fog terelődni. A közel jövő tehát ismét egy nagyobb mozgalmat fog kelteni a tengerhajózás terén, melynek színtere kiinduló pontban az Adriai tenger lesz.

Az adriai tengeren kifejlődő hajózási mozgalom azonban, bármennyire is a trieszti kikötőből induló új hajójáratokra vonatkozik, nem maradhat hatás nélkül Fiuméra. Jóllehet a trieszti második vasuti összeköttetés létesítése és a trieszti kikötő kibővítése elsősorban Trieszt forgalmi jelentőségét fogják emelni az Adriai tengeren, mégis az esetben, ha külső kereskedelmünk fejlesztésére minden kínálgató alkalmat megragadunk, az új hajójáratok, melyek a fellépő versenyzés

következtében kénytelenek lesznek olcsó szállítási díjtételekkel dolgozni, ki fognak terjeszkedni Fiuméra is és pedig annál inkább, mennél inkább törekedünk kivitelünk számára a tengerentúl piacokat meghódítani. Ebben az esetben Trieszt emelkedéséből a fiumei kikötő is hasznót fog huzni.

A jelen, mint pedig a jövőben várható nagyobb mozgalmakkal szemben, melyek a tengerhajózás terén alakulnak, nekünk sem szabad tétlenül maradnunk. Ha az osztrák kormánynak tevékenysége oda irányul, hogy minél nagyobb kiviteli terület forgalmát terelje a trieszti kikötőbe, hasonló tevékenység nálunk is hasznára volna a fiumei kikötő forgalmának. E tekintetben leghamarább vonhatjuk be a fejlődésben levő boszniai piacokat a fiumei kikötő érdekkörébe, melyek forgalmát néhány kisebb összekötő vasutvonal kiépítésével is Fiume felé terelhetjük. A magyar kivitel érdekében pedig oly vasuti tarifákat kell életbe léptetnünk Fiume és az ország jelentékenyebb piacai között, hogy kedvező szállítási díjtételek is elősegíthessék a magyar termékek és gyártmányok versenyképességét a tengerentuli piacokon, mert a kivitel megteremtésének az olcsó szállítási díj egyik főfeltétele. Ebből a szempontból pedig kivitelünk, ha a vasuti díjtételeket más államoknak az ország ipartelepei és a kikötővárosok közti vasuti szállítási díjtételeivel összehasonlítjuk, határozottan kedvezőtlenebb helyzetben van.

Ezt a kedvezőtlen arányt érdekesen megvilágítja a következő összehasonlítás, mely különösen vas- és gépgyáraink versenyét akadályozza abban, hogy fejlettségéhez képest a tengerentuli kivitelre igényt tartson.

Németországban például Ratiborból Hamburgba 764 kilométer távolságnál 98 márka a díjtétel kocsirakományonként, a mi pénzünkre átszámítva 115 fillér 100 kilogrammonként. Ezzel szemben Salgótarjánból Fiuméba 722 kilométer távolságnál mi 160 fillér, Németbogsánból Fiuméba 873 kilométer távolságnál 190 fillér és Krompachból Fiuméba 924 kilométer távolságnál 210 fillér fuvart fizetünk. A német tarifa arányában Salgótarjánból csupán 109 fillérnek, Németbogsánról 132 fillérnek, Krompachról 139 fillérnek szabadna lenni a vasuti díjtételnek az egyetlen magyar kikötő városba. Ezek szerint egy 51, 58, illetőleg 71 filléres viszonylagos és egy 45, 75, illetve 95 filléres általános fuvarkülönbözet mutatkozik, a melylyel a Fiumén keresztül kivitelre jutott magyar vas szükségképen drágább a németnél, egészen egyenlő termelési viszonyokat feltételezve. A kivitelnek ezen a szárazföldi utvonalakon való hathatós támogatásával arányban áll a német hajózási vállalatok áldozatkészsége is; egyik a másikat kiegészíti a kivitelt fejleszteni képes olcsó szállítási díjtételek megalkotásával és így azután könnyen megérthető az a furcsának látszó körülmény, hogy a német vasipar még a természet szerint földrajzi fekvésüknél fogva reánk utalt külföldi piacokon, a Keleten is sikerrel versenyezhet velünk, a távolabbi tengerentuli vidékekről pedig egészen kizár bennünket. Így Ratiborból Hamburgon át a Levante kikötőibe a német vasat a mi pénzünk szerint 270 fillér szállítási díj terheli métermázsánként, mivel szemben Fiumén át Salgótarjánból a szállítási díjtétel a Levante tenger mellékre 430 fillérre, Német-Bogsánról 464 fillér és Krompachról 480 fillérre rug métermázsánként, pedig a földrajzi fekvésüket tekintve a felemlített három magyar vasipari

állomás sokkal közelebb fekszik a Balkán kikötőihez, mint a Felső-Sziléziában levő Ratibor állomás.

A felhozott példából is láthatjuk tehát, hogy a német ipar hatalmas fejlettségén kívül még a szállítás tekintetében is hatalmas fölényvel bír velünk szemben, mert az ottani vasutak a kivitelre oly olcsó díjtételeket szabnak, hogy már maga a szállítási díj is ki nem egyenlíthető különbségeket teremt a német verseny javára. Kivitelünk azonban nemcsak a drága szállítási díjtételek következtében marad el a nemzetközi versenyben, hanem még a gyakori és pontos hajóközlekedés hiánya miatt sem fejleszthető azon a módon, melyre fejlődő iparunk és jó hírnevű kivitelre képes terményeink révén igényt tarthatunk. A nemzetközi forgalomban azonban fontos szerepe van a szállítási határidő pontos betartásának is, melyet csekély számú hajójárataink mellett a tengerentúli kivitelre dolgozó vállalataink a nagy kockázat mellett nem igen köthetnek ki szállításaiknál. Állandó és élénk összeköttetés létesítése a magyar kivitelnél tehát a jelen viszonyok között már ebből a szempontból sem remélhető addig, míg hajójárataink meg nem szaporulnak.

A tengerhajózás fejlesztése és a kivitel emelkedése a kikötő berendezésének is megfelelő kibővítését megkívánják. Ez ismét csak emlékeztet bennünket arra, hogy milyen nagy nehézségekbe ütközik kikötővárosunk ismeretes helyi viszonyainál fogva a kikötői berendezések megnagyobbitása. Ha tekintetbe vesszük azt az óriási pénzáldozatot, melyet a magyar kormány már eddig is a kikötő építésébe befektetett, kedvezőbb fekvésű kikötőváros ily befektetések mellett berendezés tekintetében sok világkikötővel megállaná a versenyt. Hogy mennyire gondoskodik a magyar kormány Fiume érdekében, kiviláglik abból is, hogy az új beruházási törvényjavaslatban egy nagyobb uszó dock építését vette tervbe, hogy az árúk ki- és bera- kodását ezáltal megkönnyíthesse. A kikötőbe futó vasuti sinek is megszorítottatnak, azonkívül további három nagy áruraktár építése is tervbe van véve. Ha ezenkívül tekintetbe vesszük még azt is, hogy a kikötői raktárhelyiségek a forgalom időszaki megnagyobbodása esetén nem fogadhatták magukba az érkező árúkat, úgy az új raktárhelyiségek építésével már régen óhajtott kívánalmak jutnak megvalósításra. Továbbá kivándorlásnak Fiumén át való terelésével felmerült annak a szüksége is, hogy a hajó elindulásáig a kivándorlók elszállásolásáról is gondoskodás történjék. Egy ilyen kivándorlási szálló létesítése is már elhatározott dolog és rövid időn belül ez is átadatik rendeltetésének.

Megelégedéssel vehetjük tehát tudomásul, hogy a kikötő megfelelő berendezésére nem hiányzik az állam részéről a kellő gondoskodás, melylyel azonban együtt kellene járni azon forgalmi intézkedéseknek is, a melyek a szállítási díjtételek kedvezőbbé tételét vonják maguk után. Csak ily módon fogjuk majd elérni azt, hogy kivitelünk kedvezőbb előfeltételek mellett vehessen részt a nemzetközi versenyben. Mert ha gazdasági tevékenységünk bármennyire is magán hordja a fejlődés bélyegét, a tengerentúli külkereskedelem, mely a legtöbb nemzetet gazdasági tekintetben oly nagygyá és hatalmassá tette, az előbb említett okoknál fogva nálunk nem fejlődhetik oly módon, mint azt más gazdasági fejlődésre képes nemzeteknél tapasztalhatjuk. Egyetlen tengeri kikötőnk is az ország legdélnyugotibb sarkában fekszik

országunknak, messze az anyaországtól egy kietlen és kopár sziklás hegyvidékek lábánál. A kedvezőtlen földrajzi fekvés miatt tehát kettőzött buzgalommal kell kikötővárosunk érdekében munkálkodnunk, hogy az kiviteli és tengerhajózási érdekeinknek meg tudjon felelni. Tengeri hajózásunk is a kikötő kedvezőtlen földrajzi fekvésénél fogva nem áll a világforgalmi utvonalak szolgálatában, azért hajójárataink sem nemzetközi jellegűek.

Tengerhajózásunk forgalmi jelentőségének emelésére mindamellett mégis megvannak a kedvező előfeltételek, melyeket az ország állandó gazdasági fejlődése biztosít és pedig két módon: az egyik az, hogy tengeri kikötőnket külkereskedelmünk fejlesztésével nagyobb hajójáratok kiinduló pontjául tesszük, a másik pedig, hogy kikötőnket úgy a tengerentúli bevitel, mint pedig az átmeneti kereskedelemnek odaterelésével az idegen hajójáratok részére végállomásul berendezzük. E kettős cél elérésével fogjuk tulajdonképen a magyar tengeri kikötő forgalmi jelentőségét megalkotni és tengeri hajózásunkat a nemzetközi hajójáratok színvonalára emelni.

Penninger Antal.

Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. II.

(Befejezés.)

A háziipar jelentősége a nép szociális helyzetére rendkívüli fontosságú. Ez leköti a népet, visszatartja a téli tétlenségtől, a kóborlástól és gyakran a kivándorlástól is. Fejleszti a nép izlését, fokozza szorgalmát, alkalmat ad életrevalósága értékesítésére, és a hasznos munka elvonja a káros szórakozásoktól. A háziipar fejlődésének egyetlen és legfőbb akadálya az értékesítés nehéz volta. E bajon segitendő, újabban az alföldi nagyobb városokban rendezett székely-bazároknak próbáltak szerencsét, a székelység lelkes barátai. Hogy a nemes szándék javára válják a székelységnek, az a székelyföldi vezető társadalomtól fog függni.

A háziiparnak nagymérvű elterjedése is jelzi, hogy e megye lakosságát a mezőgazdaság nem képes eltartani, de jelzi azt is, hogy az iparnak egyik-másik ágát hol kellene és lehetne belterjesebb módon fejleszteni — eredménynyel.

Maga a természet is, az ipar különböző üzésére, gazdag kincsekkel áldotta meg e megyét. Így a Homoród és Vargyas pataka közötti hegyláncban nagy tömegű színes márvány található, valamint szép gabbró és serpentin. Ezek és a korondi gyönyörű aragonit különböző diszmunkák készítésére kiválóan alkalmasak voltak.

Igen gazdag e megye barna vaskőben és barnaszénben. A vaskő vonulat Lővéte és Szentkeresztbánya határában kezdődik és még Vargyas, Füle, Magyarhermány, Bodvaj, Kisbaczon, Bibarczfalva, Száldobos, Bardócz és Felsőrákos határán mutatkozik; található még Korond határában is 60% vastartalommal. A Bibarczfalva és Kisbaczon környékén található vasréteg sorozat kb. 16 km² és átlagos vastartalma 34%; míg a Száldobos és Bardócz környéki 13 km² terjedelmű és 40—50% vastartalmú. E két telep érczmennyisége becslés szerint 20.000 m³. A Magyarhermány-Bodvaj vidéki vas-mennyiség egy millió köbméterre tehető. A bodvaji vasércz 42% vasat tartalmaz s itt egy kisebb olvasztó jelenleg is fennáll, de a tárnák össze vannak már omolva. A barnaszén Alsósófalván, Etéden, Medeséren, Máréfalván, Derzs, Petek, Vargyas és Füle határán található. Újabban Muzsna határában 18 zártkutató nagyságú kőszénterületet találtak, mely 4720 hőegységet fejt ki. A kőszén területe 16 millió négyszögméter 0.10—1.5 m. vastagságban.

Nevezetesebb ásványok még: a pirit, barnakő és az igen ritka kristályos hematit Vargyason; köz. hematit Magyarhermány és Kisbaczon

határában opál Oláhfalu mellett, Fülében és Vargyason; kalcit az almási barlangban mint cseppkő, Korondon mint mésztuff és aragonit; sphärosiderit Fülében; gipsz Parajdon és H.-Szentpálon; augit Zetelakán; mészkőben különösen gazdag a Rika-hegység. Tőzegtelep van Szentkeresztbánya mellett Máréfalván és Udvarhely mellett, ebből fakad ki a bitumenes Szejke-forrás. A trachit nagy mennyiségben Gyepesen, Keményfalván és Jánosfalván fordul elő; Jánosfalva határában még értékes pala is található.

A mint látható, e megye lakosságának a bányaipar egyik jelentős keresetforrása lehetne, annnyival inkább, mert a nép egy tekintélyes részénél nem is lenne új ez a foglalkozási mód, hisz az egyes helyeken található salaknyomok is igazolják, hogy már az ősi időkben foglalkoztak itt a vas kiolvasztásával. Fülében és vidékén alig van család, melyben kohómunkások ne lettek volna. Sőt ha figyelembe vesszük azt is, hogy a nép a mezőgazdasági foglalkozását már is jól össze tudja egyeztetni a bányászattal (köpeczi kőszénbánya, Lupény, Vajdahunyad stb. bányái), úgy bátran elmondhatjuk, hogy e vidéken több bányaiparnak feltalálhatóak minden szükséges feltételei — a pénzbeli befektetéstől eltekintve.

A megyében található ásványvizek is képezhetnék alapját az ásványviz- és fürdőiparnak, mely jelenleg e megyében a legelhanyagoltabb az egész székelyföldön. A jelentékenyebb ásványvizek és fürdők a következők:

1. Bibarczfalvi »Borhegyi forrás«, mely egyike a legkitünőbb savanyúvizeknek a benne található lithiumcarbonátnál fogva.

2. Bibarczfalvi »Baross-forrás«, melynek vize égvényes vasas savanyúviz.

3. Felsőrákosi »Mária-forrás«, vize a földes-vasas savanyúvizek sorába tartozik.

4. Homoród-fürdő, a Hargita egy völgyében fekszik 561 m. magasságban a tenger színe fölött 120 lakószobával. Kitűnő vasas forrásait, pompás fenyveseit csak azok keresik fel, kik igazán gyógyulni és üdülni akarnak.

5. Lobogó-fürdő, melynek langyos vasas savanyú vizét a medenczéből rohamosan felszálló széndioxid állandó mozgásban (lobog) tartja. Csak a vidék használja e fürdőt. 17 vendégszobája van.

6. Dobogó-fürdő (Székelyfüred) pompás fenyvessel borított bájos völgy ölén terül el. Vasas savanyú vize, a föld méhéből a paripa vágatását eszünkbe juttató dobogó zajjal tör elő. Vendégszobája 9 van.

7. Kéruly-fürdő a Vargyas völgyében. A telep 13 lakóházból áll. A fürdő fekvése bámulatosan szép. Vize vasas savanyúviz. Jobbára a szászok látogatják.

8. Szejke-fürdő (Székely-Gastein) a szombatfalvi patak völgyében 568 m. magasan terül el a tenger színe felett. Vize kőolajjal áthatott, vasban és széndioxidban, majd széndioxidban és carbonylsulfidban gazdag. Vendégszobája 60 van. A boldog emlékü Orbán Balázs alapította e kies fürdőt, de az örökösök kezén pusztulásnak indult.

9. Korond-fürdő (Székely-Gleichenberg) a Korond vize völgyében 534 m. magasan a tenger színe felett. A fürdőt körülvevő hegyek minden kellemetlen levegőáramlást visszatartanak. Vize vasas savanyúviz. Van hideg-sós fürdője is 18°/o-os sótartalommal.

10. Székelyudvarhelyi sósfürdők. 1. A sós-kerti sósfürdő a Jézus kápolnája mellett egy 6 holdas gyümölcsös kertben, meleg és hideg fürdőkkel. 2. Gergely Ferencz-féle sósfürdő a város közvetlen közepén. Mindkét fürdőt főleg a város lakossága használja.

11. Székelykeresztúri sósfürdő, mely szélmentes kis völgyben kedvencz fürdőjévé vált a község- és a közel vidék lakosságának.

X. Kereskedelem.

A vázolt mezőgazdasági és ipari viszonyokból önként következik, hogy a kereskedelem e megyében nevét alig érdemli meg. Kivétel csak állatokból és fából van, legfeljebb, ha még ide vesszük a szentkeresztbányai vasárúknak Romániába való kivitelét is. A kereskedelem többi ágát a szatócs üzletek és a székely szekeresség képviseli.

Az alig mutatkozó kis kereskedelmi forgalmat 1902-ben érte egy újabb csapás, mert az addig élvezett vasuti tarifakedvezményt a kereskedelmi kormány beszüntette. E kedvezmény abból állott, hogy a székelyföldi árúküldemények (nagyban való szállításnál) 10—20% kedvezményt élveztek. Pedig ha figyelembe vesszük azt, hogy a megye székhelye Budapesttől 36 kilométerrel van távolabb, mint az ország legnyugatibb pontja Fiume; és ha tekintjük továbbá azt is, hogy az államvasut csak érinti a megye szélét s a forgalmat helyi érdekű vasut közvetíti, melynek személy- és árúszállítási díjtételei külön fizetendők meg és mégis magasabbak, mint az államvasutakon: nem csodálkozhatunk, hogy kereskedelmi forgalom nem létesülhet s a behozott szükséglet drágább itt, mint bárhol az országban, míg minden székelyföldi termék sokkal olcsóbb kell legyen, a szállítási költségkülönbség miatt, mint ugyanaz a termék, más vidéken. A kereskedelmünk kelet felé magas vámokkal, nyugat felé magas szállítási tarifával van elzárva: hogy legyen akkor a székely munkájának eredménye — itthon!?

A kisebb birtokú gazdák, kik az állattenyésztéssel nem pótolhatják a föld jövedelmét, mindenhez hozzáfognak, miből pénzt teremthetnek. Így egyesek kupeczkednek, azaz váltóra felvett pénzzel az egyik vásáron állatokat vesznek és a másikon nyereséggel igyekeznek azokon túladni. A nagy többség azonban szekerességgel foglalkozik különösen a Hargita környékén, hol a kiskgazdák jóformán télen-nyáron útban vannak. Hordják az épületfát, zsindelyt, a komló- és szőlőkarókat, deszkát a megye azon vidékeire, hol kevés a fa; sőt a szomszédos megyéket is fölkeresik, hol árúikat főleg gabonaneműekkel cserélik el. Hol a mész-kő arra való, mint Felsőrákos és Vargyas vidékén, meszet égetnek, más helyen, hol elég faanyag áll rendelkezésre, a szenet égetik s ezekkel indul útra a székely, hogy egy kis pénzt hozzon haza, vagy télire való gabonát. Bármerre járunk úgy a megyében, mint az egész Székelyföldön, mindenütt találkozunk meszet, deszkát, borvizet s más egyebet szállító székelyekkel.

Mezőgazdasági terményekkel való kereskedelem e megyében jelentéktelen. A gabonakereskedelem inkább a behozatal szolgálatában áll. A behozott gabonaneműek Romániából származnak, honnan különösen sok kukoriczát adnak el a Székelyföldre s így e megyébe is, melynek e megyében főleg a szeszgyárok a fogyasztói. Állítólag

olcsóbban jutnak a gyárosok így hozzá, mintha a helyi termelést fogyasztanák. 1902-ben a kukoricabehozatal a gyimesi, tölgyesi, sósmezői és krasznai vámhivataloknál 101.938 métermázsát tett ki 10,193.823 korona értékben, melyből tekintélyes mennyiség került Udvarhelymegyébe úgy tengelyen, mint vasuton.

A gabonakereskedelem mérvéről némi fogalmat nyújt a megye három vasuti állomásán fel- és leadott gabonamennyiség.

		Bögözben		Sz.-Keresztúron		Sz.-Udvarhelyen	
		feladatott	leadatott	feladatott	leadatott	feladatott	leadatott
		m é t e r m á z s á k b a n					
Búza	1893-ban	—	27	—	—	—	—
	1894-ben	2	10	—	—	207	—
	1895-ben	—	—	—	—	690	—
	1896-ban	69	—	216	8	105	12
	1897-ben	84	1	378	259	—	226
Rozs	1893-ban	—	—	—	—	—	—
	1894-ben	—	—	200	—	12	—
	1895-ben	—	—	289	—	956	—
	1896-ban	—	—	—	—	—	—
	1897-ben	—	—	—	206	—	466
Tengeri	1893-ban	16	124	200	—	—	769
	1894-ben	2	390	95	—	901	666
	1895-ben	4	1	459	—	1.320	1.679
	1896-ban	—	612	84	506	—	8.920
	1897-ben	3	1.499	63	644	131	14.519
Zab	1893-ban	—	—	500	—	3.200	—
	1894-ben	1.081	—	600	—	1.690	—
	1895-ben	—	—	208	—	503	—
	1896-ban	294	—	137	204	2.195	—
	1897-ben	104	1	206	3	830	3

A mint kitűnik e számadatokból, a gazdasági termények közül egyedül a zabból van jelentősebb kivitel, míg a tengeriből a behozatal évről-évre gyarapodott nagy arányokban.

Az őrleményekben való behozatal megdöbbentően nagy csak a három vasuti állomáson át is, mi szintén bizonyítja, hogy a megye népét a földművelés eltartani nem képes. Őrleményekből 1894-ben a három állomáson feladatott 46 mm., míg az érkezett árú 4110 mm. tett ki; 1895-ben elszállíttatott 32 mm. és érkezett 4.150 mm.; 1896-ban elszállíttatott 267 mm. és érkezett 21.509 mm. és 1897-ben elszállíttatott 455 mm. és érkezett 9.592 mm.

A gyümölcskereskedelem az évi termések szerint nagyon változó, így a három állomás forgalma szerint

1893-ban elszállíttatott	6 mm.,	érkezett	9 mm.
1894-ben	»	241 »	» 40 »
1895-ben	»	1.548 »	» 2 »
1896-ban	»	859 »	» 150 »
1897-ben	»	53 »	» 234 »

Az állatokkal való kereskedelem e megyében valóban nagy-jelentőségű. Úgy a heti, mint az országos vásárok élénkek szoktak

lenni, melyeket nemcsak a hazai, hanem a külföldi kereskedők is fel szoktak keresni. A kivitel Ausztria és Németországba irányul s míg oda a hizlalt szarvasmarhákat szállítják, ide az igás ökrökből van nagy kivitel.

A megye állatvásáraitól nyújt némi tájékoztatót a következő kimutatás:

	1901-ben		1902-ben	
	felhajtattott	eladatott	felhajtattott	eladatott
		d a r	a b	
Ló	9.166	2.319	4.576	1.408
Szarvasmarha	65.549	28.846	33.429	11.712
Juh és kecske	9.768	4.743	4.434	1.468
Sertés	2.615	1.459	1.474	959

A vasuton elszállított állatok mennyiségéről a következők adnak felvilágosítást:

	1892.	1894.	1895.	1897.	1901.	1902.
		é v b e n	d a r a b			
Ló	16	34	44	38	61	90
Szarvasmarha . .	2.167	2.791	5.098	2.210	2.112	3.031
Sertés	106	546	162	139	560	550

Az erdei terményekkel való kereskedelemről, mi elég jelentékenynek mondható, a tengelyen elszállított faanyagokon kívül a következő adatok tájékoztathatnak:

Elszállított a megyei állomásokról métermázsákban	1892.	1893.	1894.	1895.	1896.	1897.
			é v b e n			
Épület- és haszonfa . .	55.780	47.798	788.495	16.734	234.468	146.683
Tűzifa	2.400	2.300	15.600	200	40.810	—
Talpfa és dongafa . . .	3.510	2.700	400	1.160	1.615	878
Cserkereg	2.900	1.900	1.793	4.521	813	2.970
Faszén	—	—	—	1.302	1.171	3.351

Állati terményekből mint bőr, lőráru és zsiradékok jelentéktelen mennyiség szállítottatott el, hanem a behozatal jelentékeny volt; egyedül a tojás-kivitelben mutatkozik némi kivitel, így 1891-ben 318 mm., 1892-ben 2.439 mm., 1893-ban 769 mm., 1894-ben 2.548 mm., 1895-ben 3.395 mm.

Az ásványviz-kereskedelem, dacára a nagymennyiségű és sokféle kitűnő vizeknek, szintén jelentéktelen. A bibarczfalvi »Baross-forrás« az egyedüli, melyből nagyobb mennyiség kerül forgalomba, a szintén bibarczfalvi »Borhegyi-forrás« vize, valamint a »homoródi borviz« csak kisebb mennyiségben s a közel vidékeken fogyasztatik.

A vásárukból is kis forgalom éretik el. A szentkeresztbányai vasgyár gyártmányai leginkább helyben adatnak el, míg egy jelentékeny része tengelyen vitetik Romániába.

Végül álljon itt azoknak az anyagoknak a jegyzéke, melyekből a megye területéről külföldre történik kivitel:

Ásványviz (Baross-forrás): Romániába, fűrészelt faárúk: Ausztria, Németország, szarvasmarhák: Ausztria, Németország, sajt, túró: Ausztria, Románia, taplóárúk: Ausztria, Németország, tojás: Anglia, Ausztria, vásáruk: Románia.

A mi a közvetítő-kereskedést illeti, az elég élénknek mondható, sőt a falusi szatócs-üzletek száma talán tulságos is. E téren csaknem az összes forgalom a segesvári két százsz nagykereskedő kezében összpontosul, kik a szatócs-, de a nagyobb kereskedéseket is ellátják árukkal. Ezek hatása nemzeti szempontból is veszedelmes, mert a magyar községekbe százszokat telepítenek be, sőt a magyar kézen levő kereskedéseket is egymásután szerzik meg, minek következtében a megye két főbb pontjának Székelykeresztúr és Székelyudvarhelynek közvetítő-kereskedelme csaknem teljesen százszok kezébe jutott.

Az 1900. évi népszámláláskor 648 egyén állott a kereskedelem szolgáltatában, kiknek 760 hozzátartozójuk volt s így a kereskedelem a megye lakosságából csak 1·2⁰/₀-nak nyújt megélhetést.

XI. Teherviselés.

Udvarhelymegye adózási viszonyairól képet alkotandó, igyekszem feltüntetni az 1902-ik évi állapotot s a mennyiben lehetséges szembeállítom ezt az 1892-ik évivel.

Az állami adók forgalma 1902-ben volt:

	Korona
Egyenes adóban kivettetett	587.778·07
Hadmentességi díjban »	16.476·—
Bélyeg és jogilleték czimén	120.363·12
Szesztermelési adó fejében	2.122·01
Szeszfogyasztási » »	456.805·56
Sörtermelési » »	3.747·06
Fogyasztási és italmérési adóban	65.432·31
Összesen	1,252.724·13

Az állami adók közül az úgynevezett egyenes adók azok, melyek a nép széles rétegét közvetlenül érintik s ez a mai 587.778 koronával szemben 10 év előtt 1892-ben 529.529 koronát tett ki, tehát csak ezen adó czimén az emelkedés 58.249 koronát tesz ki.

A dohányárusok forgalma 1902-ben 509.781 korona volt, míg a sóeladás forgalma anyagban 16.042 mm., pénzértékben 119.775 koronát tett ki.

A megye közigazgatási szükségletei úgymint tisztviselők, segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzet összes járandóságai, irodai szükségletek, napidíjak és utiköltségek, épületfentartási kiadások stb. vármegyei pótdadó kivetése nélkül, teljesen állami javadalmazásból fedeztetnek. Ezen szükséglet 1902-ben 135.985 koronát tett ki, míg 1892-ben 43.791 korona volt csak, mit az állam megtérített.

Vármegyei pótdadó 1902-ben két czímen volt kivetve: vármegye-ház építési pótdadóban 3⁰/₀ és tiszti nyugdíj pótdadóban 1¹/₂⁰/₀.

A vármegyei házipénztár kezelt az 1902-ik évben 39 különböző alapot, melyeknek értéke így oszlik meg:

	Korona
Bevétel: készpénzben	811.958·06
értékben	2,208.697·37
Kiadás: készpénzben	753.690·80
értékben	873.326·90
Maradvány: készpénzben	58.167·26
értékben	1,335.370·47

Ezen alapok közül nagyobb tételűek a következők, melyek a következő évre is átmentek:

Közüti	pénzalap készpénz	26.780	korona,	értékben	919.400
Tisztviselői nyugdíj	»	987	»	»	115.690
Közigazgatási letéti	»	3.420	»	»	154.063
Községi italmérési	»	—	»	»	16.020
Körjegyzői nyugdíj	»	546	»	»	51.572
Katona beszállásolási	»	4	»	»	11.219
Ebadó	»	382	»	»	16.411

Az egyes vármegyei alapokat 1902-ben 870.000 koronát kitevő kölcsönök terhelik öt tételben.

A községi közigazgatás terhei azok, melyek e népet túlságosan igénybe veszik, mert a megye területén levő községek közül alig egy-néhány bir csak községi vagyonnal, egy-két havasalji községnek van csekély hasznót hozó havasa s 12 községnek több-kevesebb jövedelmet adó országos állatvásár-joga.

Tőkepenze egy pár száz községet kivéve, a többinek jelentéktelen s mivel az italmérési jogok megváltása alkalmával a kártalanítási összegek felosztattak, nem hagyattak meg közvagyonnak, mint a szászoknál, a községek a korcsmajog után élvezett jövedelmektől véglegesen elestek. Ugyanilyen volt a gazdálkodás a közös birtokokkal is. Az utóbbi pár évtizedben egymást érték a közhelyek arányosításai, elkülönítései, minek következtében a legtöbb községnek ma póttadóval kell közigazgatását fentartania, míg azon községekben, hol a közbirtokossági vagyonok megőriztettek, póttadó ma sincs, a hol pedig azok felosztattak, a részesedés folytán várható általános vagyonosodás helyett az elaprózás folytáni megsemmisülés állott be, a póttadók terhein felül.

A székely közbirtokosságokon elkövetett számtalan lelketlen kizsákmányolást, — melyet egyesek azzal követtek el, hogy a közhelyekből a tudatlan néptől összevásároltak bizonyos mennyiségű arányrészeket s aztán az összes terhére kihasíttatta, mi egy községben gyakran többször is ismétlődött, minek következménye lett a köznép rohamos elszegényedése és el- és kivándorlása — 1901-ben szüntette meg a marosvásárhelyi királyi tábla 3100—901. sz. alatt hozott határozatával, melyben kimondja, hogy a közbirtokokból a magánosok részére eszüközlendő kiszakítások költségeit a kérvényező tartozik hordozni. E nagyfontosságú határozat késése miatt a közvagyonok legtöbb helyen megszűntek, községek, egyesek szegénységbe taszítottak, azonfelül, hogy a megye lakói közül sok ezren lettek hontalanokká.

Érdekes és tanulságos volna, ha a megye községeinek vagyoni törzskönyvébe bepillantathatnánk, de mivel azok a zavaros birtokviszonyok és a telekkönyvi jogcímek téves felvétele miatt még összeállithatók (1902) nem voltak — ezen fontos adatok ismertetéséről le kell egyelőre mondani.

A vármegye területén levő egy rendezett tanácsú város és 134 község vagyonjövödelmét és a községi közszükségletek fedezésére igénybe vett községi póttadók kimutatását az alábbiakban adom 1902. évre vonatkozólag:

	Sz.-Udvarhely r. t. város	Udvarhelyi járás (43 község) k o r o n a	Keresztúri járás (49 község)	Homoródi járás (42 község)
Községi tőkék kamatai . . .	30.—	19.918.—	13.000.—	27.478.—
» jogok jövedelmei . . .	88.817.—	10.318.—	13.204.—	3.599.—
» fekvőségek jövedelmei	21.551.—	16.741.—	19.194.—	12.389.—
Az összes jövedelem kor. . . .	110.398.—	46.977.—	45.398.—	43.466.—
Pótadó útján fedezendő kiadás	10.650.—	42.308.—	52.825.—	33.019.—
Az összes szükséglet	121.048.—	89.283.—	98.223.—	76.485.—

Az egész megye községi közterhe tehát: 395.042.— korona.

A közjövödelmek fedezik a községi háztartás költségeit:

Az udvarhelyi járásban 11 községben a 43 község közül.

A keresztúri » 4 » » 49 » »

A homoródi » 17 » » 42 » »

Az 1902-ik évben nem volt egyáltalában semmi pótadó 33 községben; 50°/o-nál magasabb, de 100°/o-nál alacsonyabb pótadó volt 56 községben és 100°/o volt egy községben, Sándorfalván.

Az 1901. évhez viszonyítva emelkedés tapasztalható 36 községben, apadás 35 községben és maradt a régi 64 községben.

1891-ben is már csak 48 község volt olyan, melyik képes volt pótadó nélkül fedezni háztartását. Ezen évben 7 községben volt 13°/o, 1 községben 17°/o, 26-ban 40—60°/o, 8-ban 60°/o-on felül sőt Décsfalvának 152°/o-ra emelkedett fel.

A közterhekhez számítom még az állam által kezelt erdőbirtokok után, kezelési költség czímen fizetett járandóságot is, mely 1901-ben 19.546 koronát tett ki.

Tekintélyes terhet képez még az u. n. útdadó is, mely az állami egyenes adó után 10°/o-ban vettetik ki; az ígás minimum 6 kor., a kézi minimum 3 koronában állapítva meg.

Az 1902. évben esedékes volt útdadóban:

Mult évi hátralék . . . . . 82.788.— korona.

1902. évi előírás . . . . . 127.171.— »

Összesen . . . 209.960.— korona.

Az 1892. évre kivetett útdadó 146.812 koronát tett volt ki, míg az akkori előző évi hátralék 20.224 korona volt.

A közterheknek még lényeges részét képezik a különféle egyházi és iskolai terhek, továbbá betegápolási adó, apaállattartási, erdő- és mezőőrzési-, birtokrendezési-, tagosítási-, arányosítási-, vízszabályozási-, a tanítók fizetését potló stb. járulékok, melyek mérvéről még megközelítő képet sem nyújthatunk.

Végül még megjegyzem a községi szegényügy rendezésére összegyűjtött s a községek által kezelt »szegény-alapok« állását is az 1902. évre vonatkozólag.

Az udvarhelyi járás és Sz.-Udvarhely r. t. város

tulajdonát képező szegényalap . . . . . 28.949.— korona.

Keresztúri járás szegényalapjai . . . . . 16.013.— »

Homoródi » » » . . . . . 26.532.— »

Összesen . . . 71.494.— korona.

És az egész megye területén még sincs egyetlen szegényház sem!

XII. *Munkásvizonyok.*

Ugy e megye, mint a Székelyföld mezőgazdasági munkásvizonyai más szempontból bírálандók el, mint hazánk bármely más részén. A mai mezőgazdasági munkások az ország más részein a régi jobbágyságból keletkeztek, míg a Székelyföldön a jobbágysági intézmény soha sem tudott meghonosodni, daczára a legerőszakosabb politikai és földesuri nyomásoknak. A 16. században ugyan a székelység harmadik rendje — a pixidariusok — kiváltságos jogaiktól megfosztattak, de e jogfosztás teljesen végrehajtva soha sem volt a Székelyföldön. A székelység ősi kiváltságos helyzetéből kifolyólag olyan nemesi osztály, mint az ország nyugoti részében volt, nem fejlődhetett ki, mert itt minden székely születésénél fogva volt nemes ember s a hármass felosztás is csak a birtokok nagyságából származó megkülönböztetés volt, mert a birtokok változása szerint a tulajdonos hol az egyikbe, hol a másik osztályba tartozott. S minden székely egyuttal birtokos is volt, mert a család minimális birtoka sem eladható, sem elvehető nem volt, még hűtlenség esetében sem. Nevezetes azon körülmény is, hogy a család kihalása esetében sem szállhatott a birtok a fiskusra, hanem a szomszédokra és sok helyen arra, ki ekéjét először akasztotta a gazdátlan birtokba.

Ezen sajátos alkotmány volt a székelység erőssége, mely megtartotta őt itt a Keleti-Kárpátok tövében magyarnak és az ország védő bástyájának.

A nemesi kiváltságok megszüntetésével aztán megkezdődött a Székelyföld gazdasági átalakulása. A jobbágyság felszabadításával, daczára annak, hogy a székelység nagy tömege 10 k. holdon alul rendelkezett birtokkal, a székelység nem nyert semmit, hanem a nagy terhek rázúdulásával egy tekintélyes része azonnal lesülyedt, birtoktalanná lett s így ezek képezték a mai munkások, napszámosok alapját. Az arányosításokkal történt visszaélések aztán ezek számát évről-évre gyarapították s gyarapítják ma is. Tehát az u. n. székelyföldi munkás osztály egészen újkeletű alakulat s inkább a székelység degenerálódásának következménye.

A régebbi időkben, a székelységet megtartó sajátságos köztársasági szellem mellett, nem fejlődhetett munkás-osztály a székelység sorai között, de nem is volt szükség erre, mert az egymásra való utaltság közérzete megteremtette a módját a közös gazdálkodásnak is. Még napjainkban is sok székely községben a kisbirtokosság nem szorul napszámosokra, mert a mezei munka beálltával a szomszédok, rokonok egymást kisegítik ingyen u. n. kalákában. Így építenek sok helyen ma is házakat, gazdasági épületeket; így hordják ki a trágyát, így szántanak, kapálnak, aratnak stb.

Nem is igen tudott a föld nélkül maradt székelység megbarátkozni az új rendszerrel még máig sem, minek következménye lett aztán a nagy mérveket öltött székely kivándorlás és elvándorlás. Hogy ma mégis van valamelyes munkás osztálya a Székelyföldnek, az a székelység megalkuvó részének és a beköltözötteknek tulajdonítható.

A székely kiválóan jó munkás, szorgalmas és fáradhatatlan, ha a saját birtokáról van szó. A kevés földet, mely a szívéhez van nőve, nagy szeretettel és a megszokott mód szerint, nagy odaadással miveli, de a másén, kivált a volt otthona közelében, rossz mezei munkásnak

nevezhető. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük az ő feldúlt lelkivilágát, s ha tudjuk, hogy a székelyföldi talaj, éghajlati és gazdálkodási rendszerből folyó viszonyok következtében a föld jövedelme nem bírja meg a nagyobb munkabéreket.

A kisbirtokos, ki háza népei segélyével miveli, óriási küzdelemmel kis birtokát, nem kimél sem időt, sem erőt a sovány jövedelemért, mert ezt a sajátjára pazarolja s onnan nem sajnálja; de ha napszámba megy, ott a különben is alacsony napszámbérért félannyira sem erőlteti meg magát, mint különben.

E megyében, hol csaknem a legalacsonyabbak a napszámbérek, sokat is panaszkodnak a birtokosok, bár vannak egyesek, kik nem tudják eléggé dicsérni a székely munkást, de aztán fizetnek is ezek méltányos napszámbéreket. Munkába áll a székely a napi 20—30 kr. napszámért is, de a birtokos rosszabbul jön ki így, mintha 2—3 koronás napszámbért fizetne.

Hiába, számolni kell a munkásnak értelmi fokával is, melyet az alispáni jelentés is így jellemez 1901-ben: »a székely munkást élénk felfogó képessége, intelligenciája, munkabírása miatt Romániában igen megbecsülik s a mi napszámbéreinknél aránytalanul magasabb díjazásban részesítik«, mert a székely amennyire megbecsülhetetlen tud lenni a méltányos gazdával szemben, annyira kárára tud lenni, ha észre veszi, hogy őt csak ki akarják használni.

Ily alapon magyarázható meg csak Hoffmann Géza bányaigazgató (A székelyföld kincsei) következő nyilatkozata: »Béketűrőbb és takarékosabb munkás alig képzelhető mint az udvarhelyi (t. i. megyei). Kényszerűségből messze a külföldre is távozik, újabb időben felkeresi a hunyadmegyei, bihari bányákat is, de legszívesebben Erdővidéken marad, a honnan ünnepnapokon könnyen keresheti fel otthonát, családját. Erőtéljes, erkölcsös nép, nehezen szívja magába az idegen szokásokat, igényei csekélyek«.

Romániában évente körülbelül tizezer székely fordul meg, hol mezei munkát vállalnak és nem hiába teszik ezt. Ott a székely aratással megkeres naponta gyakran 3—4 sőt 5 koronát is, pedig a romániai gabonaárak mélyen alatta maradnak a mieinknek. s ha mégis a föld megbírja ezt a munkabért, az azt mutatja, hogy a székely ott becsületesen meg is dolgozik az ő bérére. Természetes aztán, hogy itthon ugyanazt a munkát nem végezheti a napi 40 fillértől 1 koronáig terjedő napszámbérért.

Munkáshiány nem észlelhető e megyében mennyiség tekintetében, 1900. év végén e megyében 1400 bevallott napszámos találtatott 909 hozzátartozóval, panasz inkább a minőség ellen szokott felmerülni. Egyik középbirtokos e megyében, a körülmények számbavétele nélkül, a környezetében élő, szerinte haszontalan, munkásokat megboszulandó 1901-ben Mezőhegyesről hozatott arató munkásokat. A kedvezőtlen idő is, az egyoldalulag reformálni akaró birtokos ellen szegődve, a soká és szokatlan viszonyok közt végzett aratás oly rosszul ütött be a birtokosra nézve, hogy az összes termése sem jövedelmezett annyit, mennyit az aratásért kellett fizetni. A munkások szállítási költségét, az előírt ellátást s az itteni viszonyok között hallatlan feltételek szerint kikötött 2—3 koronányi napszámbért nem bírja meg az udvarhelyi talaj, még más gazdálkodási rendszer mellett sem!

Ha a napszámbéreket vizsgáljuk e megye területén, az az ország más részeihez viszonyítva is alacsonynak mondható, bár a hivatalosan kimutatott napszámbéreken kívül ismerek olyanokat is, melyek a szegény embereknek téli megszorult helyzetben adott 2—4 korona, 40—40 fillérjének (sőt van 32 filléres is) törlesztéséből áll.

1901-ben a megyei napszámbérek átlaga a hivatalos kimutatás szerint következő volt a megyében:

		Erdélyi átlag		Országos átlag	
Férfi napszám : tavaszi, ellátással		58 fillér.		67 fillér.	
	ellátás nélkül	102 »	102 »	112 »	112 »
nyári, ellátással		90 »	100 »	127 »	127 »
	ellátás nélkül	144 »	145 »	175 »	175 »
ősz, ellátással		69 »	76 »	91 »	91 »
	ellátás nélkül	112 »	111 »	127 »	127 »
téli, ellátással		48 »	56 »	64 »	64 »
	ellátás nélkül	85 »	84 »	92 »	92 »
Női napszám : tavaszi, ellátással		45 »	50 »	56 »	56 »
	ellátás nélkül	82 »	79 »	82 »	82 »
nyári, ellátással		78 »	74 »	83 »	83 »
	ellátás nélkül	116 »	109 »	119 »	119 »
ősz, ellátással		52 »	57 »	64 »	64 »
	ellátás nélkül	96 »	86 »	91 »	91 »
téli ellátással		39 »	42 »	48 »	48 »
	ellátás nélkül	70 »	66 »	67 »	67 »

Ime a munkásviszonyok képe! Egyetlen esetben sem érik el a napszámbérek az országos átlagot, minek okát a fentebbiekben igyekeztem megadni.

A napszámosok leginkább e megyében ellátás mellett dolgoztak. Az ellátási viszonyokra álljon itt egynéhány példa:

Homoródszentmártonban: reggel: puliszka turóval; délben: leves-étél sertés- vagy juhhussal; ozsonnára: kenyér és szalonna vagy turó; vacsorára: tejes puliszka, vagy juhhusos tokány.

Vargyason: reggel: kenyér és 1 decziliter pálinka; délelőtt 8—9 órakor: kása tejjel, vagy turós-, tejes puliszka; délben: leves hussal; ozsonna (nyáron): kenyér és pálinka; este: tejes kása, vagy tejes-, turós puliszka.

A keresztúri járásban reggeli, ebéd és vacsora leginkább reszelt, leves, főzelékféle hussal, puliszka tejjel és naponta 2—3 decziliter pálinka.

Bikafalva és Székelyudvarhely határában: reggel: turós puliszka és 1 deczi pálinka; délben: főtt étel hussal; este puliszka tejjel vagy turóval, nyáron ozsonnára kenyér és 1 deczi pálinka.

A szakmány munkabérekre nézve az 1901. évi adatokból a következőket jegyzem ide.

Az u. n. szakmány munka e megyében ritkán fordul elő, bár a székelyek Romániában csaknem kivétel nélkül szakmányba dolgoznak, csoportokba összeállva.

Egy kettős ígásfogat napi keresete 2—5 K volt. Egy kat. holdat 6—8 K-ért szántottak fel, vetettek el és boronáltak meg.

Földmunkáért m³-kint 16—24 fillért fizettek.

Egy kat. hold tengeri vagy burgonya első kapálása 4—8 K-ba,

feltöltögetése 6 K-ba került. A tengeriföldek miveltése részért, nagy divatban van e megyében, gyakrabban harmadában, ritkábban felében.

A harmados vállalatnál a vállalkozó a már bevetett földet veszi át, s ezt munkálja meg, a termést leszedi, a szárat levágja és nemcsak a saját, hanem a gazda részét is hazaszállítja. A feles rendszerint maga szánt, vet, kapál, szedi le a termést és hordja haza.

A vállalkozó, egy régi idő óta divó szokás szerint, több helyen néhány külön napszámot is tartozik adni a gazdának; a homoródi és keresztúri járásban a jobb földek után 2—4 napszámot a harmados, míg a feles 4—6-ot. Néhol gabonát is természetesen felében, mikor a trágyahordástól (közösén adják) a kész hazahordásáig mindent a vállalkozó köteles végezni.

Az aratás leginkább napszámokban történik, de egyes helyeken holdszámra vagy kalangyaszámra is előfordul. Egy 26 kévés kereszt levágása és felkötözéséért őszi gabonánál 20 f-t, a tavaszinál 16 f-t fizettek ellátás mellett.

A cséplés leginkább napszámokban foly; a férfi ellátás mellett 70 f, 1 K bért kap. A bérelt gőzgép használati díja 5—6°/_o volt, de a napszámosokat a gép mellé a csépeletető állította. A kézigép 10°/_o-ért dolgozik. Herecséplésért kg.-ként 14—16 f-t fizetnek.

Kaszálás részért vagy napszámokban történik. Az anyaszénát $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ -ért, a gyengébb helyekről $\frac{1}{2}$ -ért takarították be. A kaszánapszám ellátás mellett 80—100 f volt, gyűjtés 78—80 f.

Az ölfa vágása az erdőn ölenként 1 K 60—2 K-ba kerül.

A gazdasági cselédek bére 15—18 éves suhancznak teljes ellátás mellett 60—90 K, felnőtteknek 100—140, középgazdaságokban 240 K-t is fizettek. A szolgálók évi bére 72 K-tól 140 K-ig. 1900-ban 1617 házi cseléd találtatott 103 hozzátartozóval a megyében.

Cselédkönyvet a megyében 1902-ben 1650 drbot, 1901-ben 1359 drbot adtak ki, míg munkás-igazolványt 1901-ben 128 drbot és 1902-ben 15 drbot csak.

XIII. Kivándorlás.

A székelyföldi közállapotoknak egyenes folyománya a kivándorlás. Ez a tünet azonban nem új keletű. Nyomaira akadunk a múlt századokban is, midőn különösen a politikai viszonyok kényszerítették a székelységet hazája elhagyására. Majd a politikai üldözések megszűnésével e nép közgazdasági életének gyökerei támadtattak meg a modern állami berendezkedés következtében. Az intézmények által biztosított közgazdasági élet, mely a népet e földhöz tudta kötni, az intézmények megszűntével, a létért való küzdelem a népek ezreit sodorta el e földről. A mint az ősi föld a megélhetést nem tudta biztosítani, azonnal megszűnt ellenállhatlan delejes hatása is, az ősi, büszke székely nép szegénységét, koldusságát eltakarandó, idegen népek áradatába vetette magát.

A Székelyföld népességi viszonyai már is erősen visszatükrözik a kivándorlás káros hatását, bár ma is sok székelyföldi vezető férfiú is csak »jövés-menés«-nek gondolja a székelység Románia és Amerika felé való özönlését.

A székely nép szapora faj, aminek egyik oka az is lehet, hogy a székely kisbirtokos »áldásnak« tekinti a gyermeket. E tekintetben

maga a hivatalos statisztika is a székelység mellett dönt, hisz az évi születések százaléka az országos átlagot csaknem mindig eléri, és mégis a lakosság számbeli növekedése a Székelyföldön megdöbbentően csekély.

Igy pl. Udvarhelymegyében az utolsó harmincz évi (1869—1900) szaporulat 11·74⁰/₀, míg ezzel szemben az országos átlag 23·15⁰/₀; Maros-Tordában ugyanezen idő alatt 16·62⁰/₀; Háromszék megyében 8·68⁰/₀; Csik megyében 19·31⁰/₀, azaz, az országos átlagos szaporodást egyetlen székely megye sem éri el, sőt Udvarhely és Háromszék megye az erdélyi 14·17⁰/₀-os átlag mögött is elmarad. A szaporodás lassu növekedését mutatja az is, hogy az 1890 és 1900 közötti 10 évre, a születések és halálozások alapján kiszámított tényleges népszaporodás kedvezőtlenebb Csikmegyében: 2060, Háromszék megyében 5244, Maros-Tordamegyében 5683 és Udvarhely megyében 4073 lélekkel. Ezen adatok is kétségtelen bizonyítékai a székelység kivándorlásának.

Ha a négy székely megye legalább az országos átlag arányában fejlődött volna, úgy a lakosság számának a mai 580 ezerrel szemben a 600 ezeren jóval felül kellene emelkednie.

Ha Udvarhelymegyében a kivándorlás nem lett volna oly nagymérvű, mint a milyen tényleg volt, az országos átlag szerint is, 1869-től 1900-ig a népesség 118 ezer helyett 130 ezerre kellett volna hogy felszaporodjék. Nem ok nélküli jajveszékelés azért, midőn napról-napra halljuk a figyelmeztető szót: bajban van a székely! Mert valóban nagy baj van itt. Ha nézzük az egyes községek lakosságát s összehasonlítjuk a harmincz év előtti állapotokkal, el kell szoruljon minden, a magyarságért érző hazafias kebel; hisz csak e megyében is 43 olyan község található, melyekben ma kisebb a lakosság lélekszáma, mint harmincz év előtt volt.

Hogy a kételkedők a szomorú kivándorlásról még bővebb adatokkal győzessenek meg, utalok az 1901-iki kivándorlási statisztikai adatokra is, melyek szerint ezen évben külföldre szóló útlevél a négy székely vármegye területéről 10.461 darab adatott ki, melyben Udvarhelymegye 1.151-el van képviselve. Bár Udvarhelymegye a külföldre távozók számát illetőleg a harmadik helyen áll a négy székely megye közül, mégis minden évben elég tekintélyes számmal gyarapítja a székely kivándorlókat, így 1899-ben 867, 1900-ban 1.111 és 1902-ben 812-vel. Az 1903-ik évi kivándorlási statisztika még szomorúbb adatokat tartalmaz, mint az előző évek. Nyilvánvalóvá teszi az azt, hogy e megye kivándorlóinak száma évről-évre rohamosan növekedik, sőt a Székelyföldről Amerika felé irányuló kivándorlás terén vezető szerepet visz. Így ezen évben 1693 egyén, közte 246 nő hagyta itt hazáját. Ezek közül 412 Amerika felé vette útját, míg ugyanezen évben Csikmegyéből 383 és Háromszék megyéből 239. A Romániába távozók száma is még elég tekintélyes, mert Udvarhelymegyéből 913, Csikmegyéből 3.459 és Háromszék megyéből 5.750-en mentek a »beföld«-re. Foglalkozásra nézve az Udvarhelymegyeiek közt volt: értelmiség 5, őstermelő 24, iparos 14, kereskedő 7, napszámos (tulajdonképpen ezek is őstermelők) 1.598.

Szóval az említett három székely megyéből az 1903. év folyamán 13.130-an vándoroltak ki, azaz az összes lakosság 3·4⁰/₀-ka.

E megye — Udvarhelymegye — kivándorlási statisztikája is elég

szomorú, főleg ha tudjuk, hogy a szinmagyar lakosság tekintetében az erdélyi részekben ez a megye az egyedüli, melynek lakossága csaknem (95%) tiszta magyar.

Jellemző a székely kivándorlásra, hogy a székely a legritkább esetben hagyja el szülőföldjét azzal a czéllal, hogy oda többé ne térjen vissza. E sorok írójának, kinek bő alkalma volt beszélhetni ugy itthon, mint Romániában a székely kivándorlókkal, erős meggyőződése, hogy a szülőföldjét elhagyó székelyt soha sem, a sokak által únos-untalan emlegetett »nyughatatlan természet« üzi, hanem ennek mindig igen mély és 90%-ában csak gazdasági oka van. — A 3—4-holdas kisgazdát gyakran egy-két rossz esztendő, vagy egy-két állatvesztés, nem is említve a fokozódó közterheket, azonnal válságba dönti. Ily esetekben aztán a kis család feje, hogy a megmenthetőt megmentse, utra kél, hogy megfeszített munkája árán az egyensúlyt helyreállítsa. Egyesek törekvését siker is koronázza, de bizony a nagy többség számításában csalódik, a kis birtok többé nem megmenthető és a családfő odareked az idegenbe, hova nemsokára övéi is követik. Így válik aztán a székely akarata ellenére is kivándorlottá.

Udvarhelymegye egyes községeiben puhatolóztam a Romániában levők hozzátartozóitól és nagyritkán kaptam azt a felvilágosítást, hogy ne volna az illetőknek hazajövő szándékuk. E kutatásaim eredményéből néhányat ide is jegyzek.

Medesér községből Romániába vándoroltak:

1. Ambrus Mihály timár, mert földet vásárolt,
2. György Mihály timár, mert telket vásárolt,
3. Kibédi József timár és neje, a Székelyegyleti takarékpénztárnál levő adóssága miatt ment ki,

4. Varga Sándor timár és neje, a nagyszebeni Albinánál levő tartozása miatt és így tovább összesen tizenöten, kik vagy valamely ipart üznek ottan, vagy szakácsnék és cselédek. E tizenöt kivándorló közül a községben csak öt visszajövetelére számítanak, egyről biztosan állítják, hogy nem fog soha visszajönni, míg a többi kilenczről csak félig-meddig mondtak le.

Derzs községből 34-en vannak szintén ilyen szerű okokból Romániában, kikre a községben ismét csak a fentebbi arányban számítanak. Siménfalváról csaknem százan vannak oda, de aligha van e megyében község, mely Romániával valamelyes összeköttetésben ne volna.

És a fentebb előadottakkal szemben egyetlen székely megye közigazgatási vezetősége sem látja veszedelmesnek a székely vérvesztést, sőt Udvarhely vármegye 1901-ik évi alispáni jelentése is csak »kiutazás«-nak nevezi a fentebb szemléltetett kivándorlást. Csak még az alispáni jelentéssel szemben arra mutatok rá, hogy a rövid időre »kiutazók« nem igen szoktak külföldön házasságot kötni és mégis az anyakönyvezéssel megbizott romániai cs. és kir. konzulok hetenként hirdetnek székely származású házasulandókat nagy számmal, köztük udvarhelymegyeieket is.

Az 1901. év szomorú dátum a székelység s főleg Udvarhelymegye történetében. Ebben az évben bukott meg a Székelyegyleti takarékpénztár a lelketlen kezelés következtében és sodort több ezer székely családot veszedelembe és ebben az évben vette kezdetét a székelységnek Amerika felé való özönlése is.

Románia 1901. év tavaszán az odavaló munkások megvédése céljából több nehézséget gördített a »kiutazó« székelység elé és ez is nagyban hozzájárult, egyebektől eltekintve, ahhoz, hogy az itthon — Székelyföldön — megélhetését biztosítani nem tudó székelység más teret keresett és kapott Amerikában és 1902-ben Afrikában is.

Az Amerikába induló első nagyobb székely csapat elindulásának e sorok írója szomorú tanuja volt. Szenterzsébetről, a híres szombatos Péchi Simon fészkeből 23 erőteljes, derék, 25—30 év körül levő székely állott utra készen 1901. év őszén. Az egész község gyászban volt, a falu apraja-nagyja a templomba gyűlt össze, hol a falu lelkésze könyek között bucsuztatta el a szomorú csapatot övéitől és adta fel nekik az uri szentvacsorát — s aztán, az azelőtt az istenházába hívó harangok bús kongásától kísérve indult 23 erős karú, elszánt magyar ember messze, távol az édes szülőföldről — a földgömb túlsó felére.

A baj, a veszedelem évről-évre növekedett, bár előfordult olyan eset is, hogy az Amerikába utlevelet kérőknek, kik az utra előkészültek, Romániába szóló utlevelet állítottak ki, talán ezzel akarták a szegény népet szándékától eltéríteni. Így a megyéből 1902-ben 84, és az 1903-ik évben már 412 utlevéllel hagyták oda a megyét és e hazát a székelyek e megyéből. Már az 1902-ik évi alispáni jelentés így emlékezik meg a székelység újabb veszedelméről: »Mindaddig, míg Amerika felé a kivándorlás nagyobb arányokban meg nem indult, véleményem az volt, hogy Udvarhelymegyét illetőleg kivándorlásról és ezzel kapcsolatosan veszélyekről beszélni nem lehet. Kalandos természete most már más vállalkozásba hajtja s ebben főként az a sajnálatos, hogy míg a korábbi — a mult és a megelőző — években Amerikába utazó székely csupán magában utazott ki, családját itthon hagyta s így a honvágyon kívül még voltak más érzelmek is, a melyek haza vonzották, most mindinkább kezdenek családjaikkal együtt kiutazni. Ezek pedig a Székelyföldre nézve elvesztek. Legujabban már nemcsak Amerikába, de Afrikába is kértek utlvelet. A búr háború alatt történt rombolások után föllendült építkezésnél állítólag 20—30 koronát kap egy napszámos, — s elég hogy ezt egy ember, ki állítólag onnan jött haza, elbeszélje s másnap már 14 folyamodik utlevélért.«

Majd így folytatja a jelentés: »Két éve, hogy az Amerika felé irányuló kivándorlás megindult. Ezen idő óta azok, kik kimentek, haza még nem tértek, csupán pénzküldeményeikkel emlékeztek meg az otthonról. Így tehát azt, hogy vajjon elég erős-e a székely népben a honvágy arra, hogy megragadja célja elérése után az alkalmat a hazatérésre, — ma még a tapasztalatok alapján megmondani nem lehet. De ha a családfő után lassanként kiszivárognak a családtagok is s nagyobb vonzóerővel fog birni az új haza földje az öröklött régi göröngyöknél, úgy egy olyan veszély előtt állunk, melynek eredményei kiszámíthatatlanok.«

A kivándorlás következtében a Székelyföldet fenyegető veszedelem hivatalos részről való ily őszinte bevallása szokatlan a Székelyföld közigazgatásában, de öröndetes dolog, hogy a kezdeményező lépés már megtörtént. Szükséges azonban még egy komoly lépés, ha a fokozatosan növekedő bajt igazán orvosolni akarjuk, úgy a közigazgatás mint a vezető társadalom részéről s ez nem más, mint a létező bajokra őszintén, altruismussal rámutatni, mert a baj kutforrá-

sát azzal elütni, hogy a székely »kalandos« természetű, már régen túlhaladott álláspont s azt a magyar közvélemény sőt a magyar közgazdák is tudják, csak a Székelyföldön nem akarják bevallani. Hisz ha csak arra mutatunk rá, hogy a székelység sok-sok századon át megmaradt s e földet megtartotta a magyarság várául, valamint arra a naponta tapasztalható görcsös ragaszkodásra, melylyel a székely ősei birtokához ragaszkodik: önkényt megdől a »kalandos« természet-ről hirdetett téves felfogás. Nem a kalandos természet űzi-hajtja a székelyt a legnehezebb és legkockázatosabb vállalkozásokba, hanem más, nagyon mélyen járó okok, melyek összefüggésben vannak a székelyföldi viszonyok minden életnyilvánulásával.

A kivándorlással kapcsolatban szólnom kell még az ugynevezett elvándorlásról is, azokról t. i. kik az ország határait nem hagyják, legalább egyelőre el, hanem az ország különböző részeibe szélednek el és telepszenek le.

Az elvándorlók közt első helyen emlitem meg az u. n. értelmiséget. A megye területén levő három középiskola útján igen tekintélyes azoknak a száma, kik tanulmányaik befejezése után az országban elszélednek, Mint szintén érdekes tünetet, azt is felemlitem, hogy a megye tanult ifjúsága nem igen vágyik vissza e megyébe még hivataloskodni sem, míg a többi székely megyékben ez a tünet nem annyira feltűnő. Speciális oka kell ennek is legyen, minek fejtegetése azonban messze eltérítene tárgyamtól. A kiválásnak ez a módja is veszedelmes a megyére nézve, hisz e szigetnek — a Székelyföldnek — a magyarsága, intelligenciája gyöngül általa.

Az elvándorlásnak másik, már tekintélyes jelleget öltött, módja az, hogy az őstermelők egy része azon a czimen, hogy itthoni kis vagyonkájukat megvédjék vagy gyarapítsák — és semmi esetre sem a kalandos természet — különösen a téli időre valamely ipari vállalat mellé szegődnek munkásoknak. Szóval, a mint az ekeszarvát elengedik, azonnal újabb munkakör után néznek addig, míg újból megfoghatják, hogy erejüket — a nyugalomra szánt időben is — aprópénzre váltsák fel s hogy minél biztosabbá tegyék maguk és maradékaik számára a »földet«. Hoffmann Géza jelzett munkájában erre vonatkozólag így ír: »Jellemzőnek mondtam az udvarhelyi munkásra a takarékoskosságot és azon tulajdonságát, hogy a bányamunkát össze tudja egyeztetni a földmiveléssel. A családfő idősebb, avagy a bányamunkára alkalmasabb fiával szolgálatba lép és egy hónapi szorgalmas munka után a társpénztár vagyonából kölcsönt kér; rendesen vagy országos vásár idején, vagy gazdasági hiányait pótolja, vagy valamely terheesebb váltólejártá idején, a mikor azt kifizetve, a munkás segély pénztárnál törleszti rendesen a bérfizetés kiadásánál tartozását... kölcsönösen szavatolnak egymásért. És 27 esztendő alatt soha sem fordult elő az az eset, hogy a tartozás hátrahagyásával megszöktek volna; ha elő is fordult ilyen eset, félév múlva visszajött és tartozását ledolgozta, de munkástársaira a kezes kötelességét egyetlen egyszer sem hagyta.« Ugyancsak ez a cél vezeti a székelységet Romániába a legalárendeltebb munkakör betöltésére: ez Amerikába az addig talán soha sem látott vashámorok izzó légkörébe; s ez Afrika déli csucsára téglát hordani! Udvarhelymegye lakói közül, különösen a keresztúri járásból, nagyon sokan szoktak eljárni téli munkára Petrozsény, Lupény és Vulkán vidékére a kőszén-

bányákba, míg a Homoród-mentiek a közeli köpeczi kőszénbányában találnak foglalkozást. Hanem ezek nagy része is úgy elvesz a megyére nézve, mintha Romániába vagy Amerikába mentek volna. Egy-két évig próbálgatják a »gazdaság« megmentését, fellendítését, de utoljára a meddő munkát abbahagyják és letelepszenek a bánya vidékén. 1900-ban az említett három helyen 1420 székely munkás dolgozott, míg Hunyadmegye bányaműveinél dolgozó székelyek száma meghaladta a 2100-at, kiknek igen tekintélyes része már letelepedett, mivel otthoni kicsi birtokocskáját pénzzé téve, itt szerzett földet, fekvőséget, melynek birtoklása a legjobb kötelék, mely elszakíthatlanul vidékünkhöz fűzi és a már megkezdett és okos életmód benne rendszeresíti és istápolja — mondja Andreics János bányaigazgató az 1902-ik évi székely kongresszuson.

Az elvándorlásnak egy másik módja az, hogy a székely őstermelők gyermekei, fiuk és leányok egyaránt, cselédkönyvet váltva az ország belseje felé eső városokon igyekeznek elszegődni ujabban, mind nagyobb számban. Természetes aztán, hogy ezeknek is egy része elvesz, a Székelyföldre nézve örökre.

És az elvándorlásnak még nagyon sok módja áll a székelység rendelkezésére, s ezek száma a »székely mentés« folyamán mind inkább szaporodik, de mindenik, bármennyire is üdvösek az egyesekre nézve, veszedelem a Székelyföldre nézve, melynek lakossága így lassacskán kicserélődik — azaz elvesz e föld a magyarságra nézve.

»No hát ez a nép, a mi büszkeségünk, mely nevét a magyar nemzet történetébe oly ragyogó betűkkel irta be, megáldva honfi szívvvel, nem közönséges szellemi tehetségekkel és évszázadok által kipróbált szívós munkaerővel, a megélhetésre szükséges leleménységgel; vallási, társadalmi, családi erényekkel; a muzsák isteni ihletével: ez a nemes faj börzei áruczikké nem devalválódhatik! azzá sülyedni nem engedhetjük, hacsak isteni és emberi törvényeink s nemzeti érdekeink legjavát ebben bűnösen elhanyagolni nem akarjuk.

Ám ehhez munka kell, a nemzetvédelem szent munkája! És pedig gyorsan, a míg még nem késő, mert a veszedelem már kapunk előtt van! Hannibal ante portas!« (Kozma Ferencz).

A Székelyföld érdekében alkalmazandó rendkívüli eszközök jogosultsága tehát nem tisztán székely érdek, hanem magyar nemzeti kötelesség is, mert nagy fontosságú, hogy az erdélyi felföld ezen egyetlen tekintélyes magyar szigete, továbbra is a magyarság bástyája maradjon. Azért helyes és céltudatos politika csak az, a melyik a székelységet a Székelyföldnek menti meg!

Barabás Endre.

A munkásvédelem feladatai a tuberkulózis-ellenes küzdelemben.¹⁾

Az orvosi tudományok haladásával a betegségek okaira vonatkozó ismereteink is óriási mértékben szaporodtak és szaporodnak napról-napra ma is. A betegségek okainak ismerete tette lehetővé a betegségek ellen való védekezést az okok elhárításával, ártalmatlanokká tételével. Az egészségtudomány éppen ezáltal és erre a célra alakult ki önálló tudományszakká s ezáltal válhatott az egészségügyi közgazgatás alapjává.

A fertőző betegségek okainak ismerete gyökeres változást idézett elő a közegészségi nézetek, elvek és eljárások tekintetében s úgyszólván ez teremtetten meg s ez fejleszti a közegészségi politikát.

A fertőző betegségben szenvedő emberben ma már nemcsak azt a szánalomraméltó tárgyat látjuk, mely részvétre, érdeklődésre és jótékonyásra indit, az ilyen beteg emberben ma már nemcsak a szenvedő ember érdekel bennünket, hanem az a forrás is a legnagyobb mértékben felkelti érdeklődésünket, a mely a beteg egyén baját az ő személyén kívül is el tudja terjeszteni s a betegekben ma már veszélyt lát mindenki s tőle telhetőleg óvakodik attól, hogy a betegséget megkapja.

Rájött az ember arra, hogy a betegségek megelőzésével sokkal több embert lehet megmenteni, mint a betegségek pusztá gyógyítgatásával. A betegségektől óvakodni azonban természetesen csak az képes, a ki ismeri a betegség terjedését elősegítő okokat és körülményeket.

Az ember egészségére, testi erejére, ellenálló képességére s ezek folytán élettartamára és jólétére is jelentékeny befolyást gyakorol egyéni életmódja; az életmód pedig szoros összefüggésben van a foglalkozással és a foglalkozással egybekötött körülményekkel. Hogy egészségünk feltételei micsoda kedvező és kedvezőtlen körülményektől függenek, azt nagyjában ma már minden művelt ember tudja; tudja azt, hogy ártalmas a nedves, sötét lakás, a mértéktelenség, a test elkényeztetése, a folytonos szobai tartózkodás, az ülő életmód, a tisztátalanság stb. és aránylag mégis kevés az olyan ember, a ki gondosan szellőzteti a lakását, okosan edzi a maga és gyermekei

¹⁾ Főolvasztatott a »Magyar Közgazdasági Társaság« 1904. évi március hó 24-én tartott ülésén.

testét, a ki szabad idejében a város poros utczáin vagy füstös kávéházaiban való tartózkodás helyett a szabad természet balzsamos levegőjét keresi fel, a ki ne laknék inkább a nagyvárosi szűk utcák házainak I. emeleti sötét szobáiban, mint a IV. emeleti napsütötte lakásokban stb. Nem kívánható tehát a műveletlen, szegény emberektől, hogy érzékük legyen egészségüknek azon követelményei iránt, a melyeket a nagyszámú tanult és művelt ember sem vesz figyelembe, a kinek pedig módjában volna egészsége érdekében igen sokat tennie s még áldoznia is.

A szegény munkásember pedig nem ura az egészségének, mert egészségének feltételeit jóformán kizárólag életviszonyai és körülményei szabják meg. Nappal a gyárban vagy műhelyben dolgozik, a melyekben a viszonyok ő rá nézve kényszerítőleg megadva vannak, meg vannak adva tehát egészségének kedvező és kedvezőtlen feltételei is. Éjjeleit szűk lakásában tölti, szegényes táplálékát keresete határozza meg s még azokat az egészségi feltételeket sem szerezheti meg magának, a melyeket módjában volna megszereznie, mert nem ismeri őket.

A szegény ember egészségét tehát másnak kell megvédelmeznie: a tudomány fegyvereivel küzdő munkásvédelemnek; az államnak és a többi közhatóságoknak kell kényszerítőleg megszerezniök részére azokat a feltételeket, a melyek egészsége fenntartására szükségesek s elhárítaniök azokat az akadályokat és káros befolyásokat, melyek egészségét veszélybe dönthetik.

A mai ember egészségének, de különösen a szegény munkás ember egészségének egyik legnagyobb, gyilkos ellensége: a tuberkulózis. Oly nagy az elterjedtsége, oly mérhetetlenek a pusztításai, hogy azt mondhatjuk, hogy egy ország, város, vagy vidék egészségügyi viszonyainak mértékéül a tuberkulózisnak az ottani népesség közt való pusztítását vehetjük. A hol kevés a tuberkulózis, ott mondhatjuk bizvást, hogy jók az egészségi viszonyok s a hol az egészségi viszonyok rosszak, ott kérdés nélkül is tudjuk, hogy sok a tuberkulózis. Eberth számítása szerint a civilizált világban évenként mintegy 1,100.000 ember hal el tuberkulózisban, tehát minden nap 3000 és minden perczen több mint kettő. Nägeli az általa bonczolt felnőttek hulláinak 97⁰/o-ában talált tuberkulózisra valló elváltozásokat. Ezek 50⁰/o-ában a tuberkulózis gyógyult vagy latens vagy inactiv volt, a miről tehát az illetőknek életükben sejtelmük sem volt.

Ha tehát a szegény munkásember egészségét védeni akarjuk, első sorban legnagyobb ellenségével: a tuberkulózissal kell szembe szállnunk, hiszen tudjuk, hogy közegészségügy és tuberkulózis ellen való védelem jóformán egymást fedő fogalmak. De a mennyire fontos kimagasló része a munkásvédelemnek a tuberkulózis-ellenes küzdelem, megfordítva a tuberkulózis-ellenes hadjárat sem lehet teljes a munkásvédelem nélkül.

A tuberkulózis terjedését elősegítő körülményeket és okokat ismerjük, ezek ellen kell tehát hadba szállnunk. Fegyvereink a közegészségi viszonyok javításában rejlenek s ha a munkás embert akarjuk megvédelmezni, oda kell bevinnünk fegyvereinket, a hol a munkásember egészségét aláásó káros hatányok székelnek: a gyárakba, a műhelyekbe s a munkások otthonába.

E káros hatányok az ipari munka anyagában, a munka módjá-

ban és körülményeiben, továbbá a munkások életmódjában, életviszonyaiban rejlenek. Ezeket kell tehát megvizsgálnunk, hogy a káros hatányokat felismerjük s el tudjuk őket távolítani.

A szakirodalom statisztikái bizonyítják, hogy a gümőkóros halálozás a népesség valamennyi rétegei közül éppen az ipari foglalkozásúak között a legnagyobb mértékű s az átlagos halálozásnál — különösen bizonyos iparágakban — sokkal jelentékenyebb. Míg pl. Párisban, a város leggazdagabb kerületében 10.000 lakosból évente 17·8 hal el gümőkórban, addig a legszegényebb kerületéből, mely természetesen munkásnépből áll, 81·2, tehát közel ötször annyi. Hirt szerint a tűhegyezők, reszelő-munkások, kefekötők, nyomdászok, köszörűsök, kőfaragók, dohánygyári munkások, üvegkőszörűsök között történik a legtöbb tüdővész halálozás: a haláleseteknek 35·5°/_o—69·6°/_o-a, tehát, ha az átlagos tüdővész halálozási számot, a mint általában szokás, 12°/_o-nak vesszük, a mi úgy értendő, hogy átlag minden 100 halott közül 12 tuberkulózisban pusztult el, a felsorolt ipari foglalkozásokat űzők között, az átlagos gümőkóros halálozásnak 3-szorosát, sőt egyes iparágakban majdnem 6-szorosát okozza a tuberkulózis.

Sommerfeld adatai, melyek nagyobb hitelre tarthatnak számot, azt közlik velünk, hogy a kőfaragók, fémkőszörűsök és csiszolók, szűcsök, kalaposok, vésnökök, reszelővágók, nyomdászok, betűszedők stb. adják a legmagasabb gümőkóros halálozási számokat: 45—90°/_o-át az összes haláleseteknek.

Látjuk tehát, hogy egyes iparágakat Hirt is, Sommerfeld is olyanoknak talált, mint a melyekhez tartozók között különösen magas a gümőkór által okozott halálozás.

Körösi szerint 100 halottra Budapesten legtöbb tüdővész halálozás esik a nyomdászok, pinczerek, kőművesek, cipészek, szabók, pékek, molnárok, bádogosok, lakatosok között: 40—60°/_o, mely adatok tehát inkább a kisiparosokra vonatkoznak.

Peterson szerint

100 üvegkőszörűs közül	80
100 tűhegyező közül	70
100 reszelővágó közül	60
100 malomkőfaragó, litografus, szivar- gyári munkás, kefekötő és kő- bányász közül	40—50
100 kőfaragó közül	40
100 molnár közül	10
100 szénbányász közül	1

betegszik meg
tüdővészen.

Fridrich a budapesti ker. betegsegélyző pénztár beteganyagában a csiszolók, asztalosok, nyomdászok, cipészek, gépészek stb. közt találta a legnagyobb számú gümőkóros megbetegedéseket.

Bár e statisztikák a különféle viszonyoknak megfelelőleg többé-kevésbé eltérők egymástól, annyit bizonyítanak, hogy több olyan ipari foglalkozás van, a melyhez tartozók az átlagos tüdővész halálozásnál ötszörösen, hatszorosan, hétszeresen, sőt majdnem nyolcszorosan magasabb tüdővész halálozást mutatnak.

Arra vonatkozólag, hogy a gyáraknak mennyire van szerepük a tuberkulózis terjesztésében, érdekes tapasztalatokat szerzett Möllers. Ő ugyanis azt találta, hogy az általa megvizsgált 100 munkás közül 75, tehát 75⁰/₀ vallotta azt, hogy munkástársai között, a kikkel együtt dolgozik, vannak köhögős és ennek folytán köpdöső egyének.

Már pedig, a mint Hueppe kimutatta, a tüdővészben szenvedők által kiköhögött apró köpetrészekké, melyek szerteszállnak a levegőben, szintén tartalmazhatnak gümöpálczikákat s terjeszthetik a tuberkulózist.

Ő továbbá azt is találta, hogy 200 tuberkulózisban szenvedő munkás között, a kiket ő ugyancsak vizsgált, a fertőzés oka a következőkben volt megtalálható:

I. családbeli — tehát örökölt — tuberkulózis volt	114-nél	=	57 ⁰ / ₀
II. a gyárban, műhelyben szerezte	50	=	25 ⁰ / ₀
III. a rossz lakásviszonyok következtében kapta .	14	=	7 ⁰ / ₀
IV. állati fertőzés útján szerezte	1	=	0.5 ⁰ / ₀
V. ismeretlen okból kapta	21	=	10.5 ⁰ / ₀
<hr/>			
			200 = 100 ⁰ / ₀

Tehát 200 munkás közül 50-nél, vagyis 25⁰/₀-nál kétségtelenül ki volt mutatható az ipari foglalkozás következtében szerzett megbetegedés.

Möller a belzigi szanatóriumban az első évben kezelt 253 beteg közül 80-ról kiderítette, hogy betegségük kezdete előtt tuberkulózis betegekkel rendes érintkezésben voltak s ezek közül 26-ról azt is be tudta bizonyítani, hogy ilyen betegekkel dolgoztak együtt. A foglalkozás káros behatását 133 betegnél tudta kideríteni, még pedig:

I. a légzőszervek izgatása következtében	
a) belégzés által	71 esetben
ezek között 1. savgázok beszívása folytán	6 esetben
2. gyapjúpor » » » » »	28 »
3. fémpor » » » » »	18 »
4. kőpor » » » » »	3 »
5. szobapor » » » » »	16 »
b) erőltető, folytonos beszéd folytán . . .	7 esetben
II. ülő életmód által	8 »
III. gyors hőmérsékváltozások által	17 »
IV. túlerőltetés által	
a) testi munka következtében	22 »
b) szellemi munka következtében	8 »
<hr/>	
összesen .	133 esetben.

Kórodai szempontból az ipari munkások tüdővésze ugyanazt a képet mutatja, a melyet tüdőtuberkulózis név alatt ismerünk. Neheztelt légzéssel és köhögéssel kezdődik, étvágytalanság, lesóványodás, erőtlenedés járul hozzá, majd következnek az éjjeli izzadások és a hevesebb köhögés; ekkor már a tüdőcsúcshurutot is felismeri a klinikus s a köpetben megtalálja a mai ember egyik legnagyobb ellenségét, a parányi bacillust, a melynek alattomos aknamunkája csakhamar a sir szélére viszi a megtámadott embert.

Kóroktani szempontból azonban másképen áll a dolog s ebből a szempontból véve az ipari munkások között kétféle eredetű sorvadást vagy tüdővést kell megkülönböztetnünk. Az ipari munkások tüdővése ugyanis nem mindig az a bacillaris megbetegedés, a melyet a Koch-pálczika invasiója okoz — legalább kezdetben nem az, — tehát nem mindig tuberkulózis. Az ipari munkásoknak van egy sajátos tüdősorvadásuk, a mely a por beszívásának az eredménye s a mely tüneteiben a kezdődő és súlyosbodó tüdőgümőkórt utánozza. Ez a tüdősorvadás tehát, mely szintén idült lefolyású, fokozódó hurutos elváltozása a tüdőnek, kóroktanilag abban különbözik az igazi tüdő-tuberkulózistól, hogy nem fertőzeti eredetű, kórképében pedig annyiban tér el tőle, hogy általában kevesebb káros befolyással van a szervezet általános állapotára és működésére s a köpetben specifikus bacteriumok nem találhatók. Elég fontos dolog concret esetekben a helyes kórisme megállapítása, mert ez a kórforma természetszerűleg nem fertőző sajátságú. Bizonyosága e betegség kevésbé ártalmatlan jellegének az, hogy ha az ilyen beteget eddig üzőtt foglalkozásától elvonjuk s ezáltal a kórokozó befolyások hatása alól eltávolítjuk s olyan körülmények közé juttatjuk, a melyeket mint a tüdővész fejlődésére nem kedvezőket ismerünk, betegsége megáll, majd javul, sőt meg is gyógyul magától. Az ilyen beteg tehát csak egyénileg igényel figyelmet s a környezetére nem veszélyes.

A gümőkóros természetű tüdőhurut azonban sokkal gyakoribb, a mi a mai socialis viszonyok között érthető is. Először is azért, mert nagyon kevés olyan szegény ember van, a ki mesterségét odahagyhatná; a mai mostoha gazdasági viszonyok között örül az, a ki családját valahogy el tudja tartani; a munkát keresők, de nem találók ezrei mellett, a kinek munkája van, azt el nem hagyhatja, mert a betevő falatját hagyná el.

Ebből az okból következik a másik, az t. i., hogy az ilyen hurutos tüdejű, gyengült ellenállású ember már most a tuberkulózist igen könnyen megkapja, mert a dispositiót, a melyet — már t. i. a szerzett dispositiót — újabban Behring a tuberkulózis főokának tart, épen csökkent ellenálló képességében már megszerezte, a betegség megkapására pedig alkalom bőven van, hiszen alig-alig akad olyan nagyobb gyár, a melyben egy-két tüdőbeteg ne volna. Így a kétféle tüdőhurut vagy sorvadás közt lévő különbség csupán kóroktani momentum jelentőségévé törpül s jóformán csak akadémikus értékű s daczára annak, hogy az ilyen egyén betegsége kezdetén még meg volna menthető, az idők folyásával tüdőhurutjából rendszerint gümőkóros folyamat válik. Bizonyosága ennek az állításnak épen az a körülmény, hogy a tuberkulózisban szenvedők és elhaltak óriási hányadát az ipari foglalkozást űzők adják s hogy ezek között is különösen azok, a kik poros légkörben dolgoznak, a kiknél a betegség kezdetén még nem mindig találhatjuk meg a tuberkulózis positiv jeleit.

Az ipari munkások tüdővézésének tárgyalását tehát nem lehet elválasztani a gümőkóros tüdővéstől s miután — mint tudva van — a már nem egészséges, hurutos, rosszabbul szellőztetett tüdőben a gümöbacillus letelepedése nagyon meg van könnyítve, minden oly körülményt, mely a légzőszerveket betegíti, vagy a szervezet ellenálló képességét csökkenti s fiziológiai egyensúlyát megbolygatja, a tüdőtuberkulózis közvetett okának kell tekintenünk. Ilyenek tehát

mindazok az okok, a melyek a munkások egészségét aláássák, többek közt pl. az idült ipari mérgezések is, mint az ólom-, higany-, phosphor- stb. mérgezések; következésképen minden olyan rendszabály, mely az iparegészégi viszonyokat javítja, közvetve a tuberkulózis terjedése ellen is sikeres eszköz.

Az ipari tüdővész tehát, bár kezdetben nem mindig specifikus megbetegedés, de az arra való dispositiót föltétlenül képes előidézni a szervezetben, a mi által tág kaput nyit a tuberkulózis csirája letelepedésének. Egyes szerzők ugyan csak kevesebb szerepet hajlandók tulajdonítani a gümőkórnak az ipari munkások sorvadásában, de ezt legtöbbször elismerik. Ezért mondja Arlidge, a kiváló angol higienikus, mikor az iparos emberek tüdősorvadásáról beszél, hogy ő olybá tekinti a sorvadásos tüdőt, mint a mely már elő van készítve a bacillusok megtelepedésére és elszaporodására. (I look upon a phthisical lung as one prepared for the germination and multiplication of bacilli.)

Ilyen nem gümőkóros sorvadást látunk pl. a kőfaragóknál, a kik igen sok port szívnak be; de természetes azután, hogy ha közöttük már tuberkulosisban szenvedők vannak, az előbbieket is könnyen megkapják a tuberkulózist.

Az ipari munkások tüdővészt tehát nyugodt lelkiismerettel tárgyalhatjuk a tuberkulózis fejezetében.

Általánosságban véve a tüdővész nem a fiatalabb kor betegsége, különösen nem a durvább munkanemeket űzőknél, a kik között azonban később nagyon gyakorivá válik. Ezek a foglalkozások ugyanis nagyobb fokú fizikai erőt kívánnak s épen ezért az erősebb s ellenállóbb szervezetű egyének keresik fel ezeket, a kik tehát hosszabb ideig képesek ellenállani a betegségnek. Azonban az, hogy épen ezeknél a későbbi korban felette gyakorivá válik a tüdővész, azt bizonyítja, hogy igaza van Bertillonnak, a mikor azt mondja, hogy ezekben az iparágakban főleg épen a munka neme segíti elő a tuberkulózis terjedését. Másfelől épen a gyengébb szervezetűek keresik fel azokat a foglalkozási nemeket, a melyeknél nagyobb testi erő kifejtése nem szükséges s épen ezeknek a foglalkozásoknak a körülményei olyanok, a melyek a tüdővésztben való megbetegedést elősegítik, mint a zárt helyen való tartózkodás, mozgás- és levegőhiány, rossz testtartás, tüdőbetegekkel való szoros együttlét, pl. szabók, cipészek, órák, nyomdászok stb. között, a kiknél pedig a korábbi tüdővész a gyakori.

Némelyeknél ezek között, a kiknek munkájuk épen a legkisebb mértékben sem nehéz vagy durva, a legnyomorékabb alakokat látjuk s ezek között a tüdővész halálozása a közepesen jóval felül áll, mint cipészek-, szabók-, könyvkötőknél stb. Bertillon szerint tehát ezek az iparágak nem okozói a tuberkulózisnak, hanem csak elősegítik, siettetik a betegség korai kifejlődését.

Hogy a gümőkór bacillusa egymagában véve még nem elég ahhoz, hogy a betegség valamely egyénben fellépjen, az ma már általánosságban elfogadott nézet, de az egészségtelen életviszonyok, czélszerűtlen életmód, csökkent ellenállás sem fejlesztik ki magukban véve a tuberkulózist. Bizonyosság erre azoknak a népeknek a példája, a kiknek a fizikai életük épen nem volt czélszerűnek és higienikusnak mondható, a kik szennyos kunyhókban viszontagságos életet éltek, mint az izlandiak, az indiánok, a középafrikaiak s mégsem ismerték

a tuberkulózist, míg a kultúremler közájük nem hurczolta a betegség csiráját, a mely aztán gyorsan tizedelte őket.

Bacillus nélkül nincs tuberkulózis, csökkent resistencia nélkül pedig igen ritka; a kettő együtt azonban föltétlenül melegágyává lesz a gümőkórnak. Legyőzésére tehát nem elég elpusztítani a bacillust, hanem ép oly szükséges az ellenállást is nevelni az emberiségben. Javítani kell tehát közegészségi viszonyainkat, hygenikusabbá tenni az egyéni életviszonyokat és a természetesebb életmód folytatását szorgalmazni.

A tuberkulózisról különben már elég régóta tudva van, hogy fertőző természetű. Bizonyítja ezt egy körülbelől 200 év előtt — 1712-ben — kelt rendelet, mely a két siciliai királyságban adatott ki s mely rendelet határozottan erélyes intézkedéseket tartalmaz a tüdővész terjesztése ellen. Oly szigorú némely intézkedésében e rendelet, hogy manapság, a mikor pedig már tudjuk mindazokat a módokat, a melyeket a tüdővész ellen sikerrel alkalmazhatunk, ily drákói szigorúságú szabályokat legfeljebb valamelyik amerikai kisebb állam merne megkoczkáztatni. A rendelet a következőképen szól:

1. Tüdővésztes betegedési esetről a kezelő orvos köteles azonnal jelentést tenni; első ízben elkövetett mulasztás 300 arany birsággal, másodízben pedig 10 évi száműzetéssel büntettetik.

2. Vagyontalan betegek kórházba utasítandók.

3. Vázsonruhaneműek, melyeket tüdővésztesek hordtak, elkülönítve tartandók.

4. A hatóságok kötelesek a tüdővésztes betegek minden ruhadarabját jegyzőkönyvbe venni s a beteg elhalása után számon venni, hogy minden ruhadarab megvan-e? Ellenszegülés fogsággal vagy gályarabsággal büntettik.

5. Mindazon butorok, melyek fertőzöttségre nem gyanusak, azonnal megtisztítandók; ez irányban gyanut keltő butorok azonban haladék nélkül elégetendők vagy megfelelő módon ártalmatlanokká teendők.

6. A hatóság köteles az illető elhalt beteg szobáját kimeszelteni, a padlót, mennyezetet, falburkolatot megújítani, ajtókat és ablakokat elégetni s ujjakkal pótolni.

7. Súlyos büntetés alá esnek mindazok, kik tüdővésztesektől származó ruhákat megvesznek vagy eladnak.

Ez után az időszak után egy idő múlva azonban a tuberkulózis fertőző voltáról szóló tan teljesen feledésbe ment s általánosan elterjedt nézetként uralkodott az a hit, hogy a tuberkulózis szülőanyja egyedül az öröklés. Hozzájárult még ehhez az is, hogy teljesen gyógyíthatatlan betegségnek tartották s e két tévtan tökéletesen elég volt arra, hogy a tuberkulózissal komolyabban ne foglalkozzanak s a tüdőbetegeket — a fertőzés kiváló forrását — teljesen figyelmen kívül hagyták, még a kórházakban is.

Ha vizsgáljuk azokat a viszonyokat, melyek között folyik az ipari munka, a melyek között népünk ezrei dolgoznak reggeltől napestig vagy estétől reggelig a napi kenyérért, megtaláljuk a tuberkulózis terjedésének okait, de meglátjuk azokat a remédiumokat is, a melyekről a betegség terjedésének korlátozására szükségszerűen gondoskodni kell.

Bár minden kétséget kizárólag tapasztaljuk, hogy a tuberkulózis

a népesség valamennyi rétege közt épen az ipari munkások sorait ritkítja a legnagyobb mértékben, mégsem vádolhatunk egy ipari munkanemet sem azzal, hogy directe tüdővést okoz. Nem a foglalkozások maguk, hanem a velük egybekötött körülmények az okai a betegségnek, mint a zárt helyen, zsúfoltan való együttlét, a rossz szellőztetési viszonyok, ülő életmód, görnyedt testtartás, melynél a mell összenyomatik s ezáltal a tüdőbeli vérkeringés akadályozottá válik, a hosszú munkaidőből következő túlságos testi megerőltetés, ehhez járulnak még a szerzett dispositio, czélszerűtlen életmód, iszákosság, silány táplálkozási és lakásviszonyok stb.

Van azonban egy specialis oka is az ipari tüdővésznek — mint már említettem: — a por, melynek kórokozó szerepét kétségtelenül bizonyítja azoknak a munkásoknak tüdővésszes halálozási számai, a kik nagyobb mérvű porfejlődéssel járó iparágakban dolgoznak s ezek között is kiemelkednek azok az iparágak, a melyekben éles, kemény szilánkokból álló por keletkezik, a mely természetszerűleg nagy mértékben sérti a tüdő nyákhártyáját és ezáltal kaput nyit a Koch-pálczika invasiójának. Ilyenek a fémköszörösök és esztergályosok, kőfaragók és szobrászok, üvegköszörösök, a textilipari, porcellángyári munkások stb.

Ha a por maga mint betegítő momentum szerepel, akkor érthető, hogy egyes iparágak egészségi viszonyai különösen kedvezőtlenek. Fodor József ugyanis azt találta, hogy némely iparágban egy köbméternyi levegőben 150—175 milligrammnyi por van, holott a kör légben rendes viszonyok között száraz időben átlag csak 0.49 milligrammnyi szokott lenni.

A gyárakban tehát együtt jár a tuberkulózis subjectiv és objectiv oka: a dispositio és a fertőzés. Önként érthető, hogy kétszeresen ártalmas a por az oly egyénnek, a ki már a dispositiót magával hozza a gyárba. Ezért egészségi szempontból eléggé el nem ítélni szokás az, mely némely vidéken általánosan el van terjedve, hogy a foglalkozás apáról fiúra száll, minek következtében aztán a foglalkozással együtt a betegségre való hajlam is átöröklődik.

Ha a por behatása a tüdőre csak átmeneti, a tüdő kitisztul, mert a köhögés eltávolítja a port, hosszabb időn át tartó behatás mellett azonban állandóvá lesz az izgalom a tüdőben s hurut lép fel, a mely idővel csak fokozódik s végül csak az alkalom kell rá, hogy a fertőzés bekövetkezhessek.

Arra, hogy a por a tüdőre nem közömbös, érdekes példát szolgáltatnak a mont-cenisi alagút fúrásánál alkalmazott munkások; a bardouche-i oldalon ugyanis a sziklaanyag nedves volt, a modane-i oldalon pedig száraz homokkő, ezen az oldalon tehát száraz por töltötte be a tárnát. Ez utóbbi oldalon dolgozó munkások majdnem kivétel nélkül elpusztultak tüdőbetegségekben, köztük többen tuberkulózisban, míg a bardouche-i oldalon dolgozó munkások legnagyobb része egészséges maradt és teljes erővel dolgozott később a Gotthard-alagút fúrásánál.

Mint láttuk, a feldolgozott anyag is több foglalkozásban szerepet játszik, azonban nem a foglalkozások nagyobb számánál; sokkal fontosabbak az anyagnál a munka végzésének módja és a vele összekötött egyéb körülmények, melyek már említve voltak.

Annyi bizonyos, a tapasztalat is bizonyítja, hogy az egészség

követelményeinek megfelelő berendezési viszonyok mellett, ahol por, gőz, gáz nem szennyezi a levegőt, a munkás szépen keres, mértékletes életet él és nem iszákos, hanem keresményéből jól táplálkozik, kevesebb a tüdővész megbetegedés, mint az egészségi szempontból kifogásolható viszonyok között. Hogy ugyanazon iparágban is különböző lehet a tuberkulózisban történő halálozások száma az egyes telepek individuális viszonyai szerint, bizonyítja a Brouardel által felhozott adatok is, melyek szerint az anzin-i kőszénbányában 10.000 élőre csak 5 halálozás esik, Escarpelle-ben 25, Ferfay-ben pedig 57. Az anzin bányában ugyanis nedvesebb a levegő s ezért a bacteriumtartalma sokkal csekélyebb mérvű.

Hogy a foglalkozásnak kedvezőtlen egészségi viszonyai magukban véve is elősegítő tényezői a betegség terjedésének, bizonyítja az a tapasztalat is, hogy a jobb viszonyok közt élő munkások sem mentek a tuberkulózistól; ami különbség van a szegényebbek és jobb módúak közt, az az élettartamban nyilvánul, a mennyiben a jobb módúak általában tovább élnek. Viszont ezek azáltal, hogy tovább élnek és kedvezőbb helyzetöknél fogva korábban is házasodhatnak és így rendszerint nagyobb számú családdal is bírnak, az öröklési viszonyokat befolyásolják jobban a tuberkulózis javára.

Mint fentebb említve volt, az ipari tuberkulózis ellen fogantatandó rendszabályok a gyárak általános egészségi viszonyaiból, illetve az egészségi követelményekből önként következnek.

A fertőzéssel szemben az öblithető, higiénikus köpöcsészék, melyekben vizet vagy valamely fertőtlenítő oldatot kell tartani, az a remedium, mely úgyszólván souverain rendszabály. A munkások a köpöcsészék használatának szükségességét persze nem egyhamar látják be. Moellers említi egyik újabban közzétett közleményében, hogy egy gyárban egy munkás szántszándékkal a köpöcedény mellé ürtette köpetét s arra a kérdésre, hogy miért nem használja az ő érdekében kitett köpöcedényt, azt felelte, hogy így kényelmesebb. Szükséges tehát a gyárak valamennyi helyiségeiben feltűnő kiállítású táblákat alkalmazni, a melyeken rövid de világos feliratokban nyilváníttassék az a tilalom, mely szerint a köpetet egyebüvé üríteni nem szabad, mint az erre a célra rendelt edényekbe.

E mellett igen ajánlatos volna, ha végrehajtása alig leküzdhető nehézségekbe nem ütköznék, a beteg munkásokat az egészségesektől elkülöníteni. Ez az óvintézkedés különben a gyári munkásházakra vonatkozólag az 55.189/98. sz. a. kelt kereskedelemügyi miniszteri rendelettel el is van rendelve. Végrehajtása azonban természetesen sok akadályba ütközik.

Az általános egészségügyi viszonyok javítása és az egyes iparágak specialis viszonyai által okozott káros hatányok eltávolítása a másik feladat. Ez utóbbiak közül legjelentékenyebb a por, azután a mérges anyagokkal végzett munka és a mérges gázokkal, gőzökkel, füsttel történő levegőszennyezés, továbbá a némely üzemekben pl. a czukorgyárakban, öntödékben, üveggyárakban jóformán el nem kerülhető túlmagas hőmérséklet. Ezek eltávolítására a kellő légcserre biztosítása, a szellőztetés a főfeladat, még pedig a hol az ajtók és ablakok nyitásával elérhető légcserre nem elégséges, ott mechanikai szellőztetéssel, szakszerűen szerkesztett szellőztető készülékkel kell eltávolítani a szennyezett levegőt. Oly gépek, melyek munkája port fejleszt,

burkolattal veendő körül s e burkolat alól elvezető kürtővel, mely az exhaustorral van összeköttetésben, kell eltávolítani a port s por-kamrában fogni fel. Ilyen gépek pl. a bontófarkasok, kendertilolók, fúró, maró, csiszoló, köszörülő stb. gépek. A por eltávolításának oly módon kell történnie, hogy a távozó por ne a munkás felé vegye az útját s a munkást léghuzam ne érje.

A gázak, gőzök, füst és a túlmeleg levegő ugyancsak erélyes szellőztetés útján távolítandók el.

A respirator alkalmas eszköz arra, hogy a hol e káros anyagok a levegőből kellően el nem távolíthatók a keletkezésük helyéről s így a munkás ezek hatásától egyébként meg nem szabadítható, ott a respiratorral elérhető az, hogy a levegő csupán megszűrve érkezzék a munkás tüdejébe. Sajnos! a respiratorral szemben a munkások leküzdhetetlen ellenszenvvel viseltetnek és szigorú rendszabályok dacára sem akarják viselni. Olyik inkább a munkáját is kész elhagyni, minthogy e kissé kényelmetlen, de felette hasznos szerszám viselésére megadja magát.

Ezekben az ártalmas üzemágakban különben még igen hasznos intézkedés a munkások rendszeres felváltása, vagyis az ártalmas és nem ártalmas üzemágakban felváltva való foglalkoztatása is.

Azokban a gyárakban, a melyekben megfelelő szellőztetés dacára is elkerülhetetlen, hogy túl magas hőmérséklet legyen, a munkásoknak elegendő mennyiségű s kellő hűvösségű jó ivóvíz bocsátandó rendelkezésükre, mert a nagyfokú izzadás által szenvedett vízvesztés erősen fokozza a szomjusági érzésüket s föltétlenül pótlást kíván. Ily gyárakban azt is el szokták rendelni, hogy az árnyékszékek zárt folyosókkal köttessenek azokhoz az épületekhez, melyekben a magasabb hőmérsékleti helyiségek vannak, a ki- s bejáró munkásokat, különösen téli időben — a megkülés veszélyétől megóvando.

Az általános egészségügyi viszonyok javítása tekintetében a műhelyek, munkatermek, hálóhelyiségek tisztántartása sok kívánni valót hagy fenn. Gyáraink tisztasági viszonyai sok helyütt nem ütnek meg azt a mértéket, a melyet joggal meg lehetne követelni. Nem egy jelentékeny ipartelep van az országban, a melyen dacára annak, hogy üzeme óriási mértékben porfejlesztő, havonként csak egyszer, legfeljebb kétszer szedik le a mennyezeten, ablakfákon, falakon lógó porgomolyokat. Ilyen helyeken aztán egy kis léghuzam valóságos porfelhőt kavart fel. A helyiségek rendszeres tisztogatása — megnedvesített seprővel, ronggyal — elengedhetetlen; a száraz söprés, törölgetés nem egyéb, mint a por felkavarása. Ujjonnan épülő gyárakban, a tisztogatás megkönnyítése végett már oly módon kell a falakat építeni, hogy a por eltávolítását könnyebbé tegyék, a falak tehát simák legyenek s a falak által, a falak és a padló és a falak és a mennyezet által képezett szögleteket le kell homorítani, mert a szögletek sohasem takaríthatók tisztára. A padlókat sima keményfából, vagy aszfaltból, betonból kell készíttetni. A hulladékokat, szemetet általában naponta el kell távolíttatni s elégettetni.

A munkások személyes tisztaságának ápolása felette szükséges, ezért a gyárakban mosdó- és fürdőhelyek létesítendőek; oly üzemekben, melyekben por, mérges gázok, gőzök fejlődnek s egyébként is mérges anyagokat dolgoznak fel, a munkásoknak a munkában külön munkaruhákat kell viselniök s a munkatermekben való étkezés eltil-

tandó. Természetszerű következés, hogy ily gyárakban megfelelő öltöző- és étkező helyiségek létesítendők.

A tiszta levegő biztosítására oly módon kell a helyiségeket megszerkeszteni, illetve már fennálló gyárak egyes helyiségeibe csak annyi munkást szabad elhelyezni, hogy minden munkásra a kellő mennyiségű légtér fogat jusson.

A megkívántató légtér minimalis nagyságára vonatkozólag a higienikusok nem egyeznek meg teljesen, a mi egyébként természet-szerű is, mert önmagától értődő dolog, hogy a légtér nagyságára vonatkozólag csak a levegő-szennyezés és a légszere fokának figyelembevételével lehet szabályt alkotni. Villaret 5—6 köbméternyit kíván, azonban erélyes szellőztetéssel kapcsolatban, melylyel a helyiség levegőjét óránként 10—12-szer kell megújítani, hogy minden munkásra jusson óránként 60 köbméternyi friss levegő. Popper és Hirt 15 köbméternyit tartanak szükségesnek oly üzemekben, melyek a levegőt különös mértékben nem szennyezik; Pettenkoffer 45 köbméternyit kíván akkor, ha a levegő óránként csak egyszer újítatik meg; Morin rendes viszonyok közt 60 köbméternyit, különösen légszennyező üzemekben 100 köbméternyit. Oppenheimer kimerítő buvár-latai alapján pedig azt kívánja, hogy

óránként egyszeri légmegújulásnál 38·5 köbméternyi

»	másfélszeri	»	25·5	»
»	kétszeri	»	18·9	»
»	háromszori	»	12·4	»

legyen a légtér fogat, mely egy-egy munkásra jusson.

A higienikusok javarésze 10 köbméterben kívánja megállapítani az egy-egy munkásra eső térfogatot s ennyivan kötelezővé téve többek között Svájcban. Ausztriában már több éve 14 köbméternyi a szabályszerű. Hazánkban a kir. iparfelügyelők szolgálatára vonatkozó utasítás 7 köbméternyi minimumot állapít meg.

Hogy a légtér fogat nagysága nem közömbös dolog, azt megvilágítja az Angolországban már a múlt század derekán tett következő tapasztalat: azt találták ugyanis, hogy oly kaszárnnyakban, a melyekben minden egyes emberre 8·4 m³-nyi levegőtér fogat jutott, a tüdővész halálozás 13·8⁰/100 volt, míg azokban, a melyekben egy-egy emberre 16 m³-nyi levegő jutott, csak 7·3⁰/100 volt a tüdővész halálozás, tehát alig több az előbbi szám felénél.

Hazai gyárainknak egy jelentékeny része komolyan kifogásolható e tekintetben.

A 10 köbméternyi légtér fogatminimum kötelező megállapítását tehát komoly érdekek követelik s a felállítandó szabálytól eltérő viszonyokat véglegesen elfogadott állapotnak tekinteni s ilyenül megengedni nem volna szabad.

Létesítendő gyárakban ennek előzetes kikötése nem ütközik nehézségekbe s ez irányban a ker. iparfelügyelőségek útján általában célt lehetne érni. Már fennálló gyárakban is szorgalmazni kell a 10 köbméternyi térfogatminimumot s a hol a viszonyok olyanok, hogy a szabályszerű állapotok azonnali megkövetelése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, ott halasztást lehet adni, de az átalakításoknak csakis elhalasztását, nem pedig elengedését. Oly telepeken, melyeken a fennálló viszonyok a 10 köbméternyi minimumot meg sem köze-

litik, valamint oly telepeken is, melyeken az üzem részéről jelentékeny levegőszennyezés történik, sürgős intézkedés kívánatos. Önként értetődő dolog, hogy a kormányhatóságnak minden körülmények között fenn kell tartani a jogát arra, hogy konkrét esetekben a köteles minimumnál kedvezőbb viszonyokat is követelhessen meg.

A tiszta levegő biztosítására kifogástalan szellőztetésre van szükség minden gyárban, a melynek természetesen a viszonyok szerint megállapítandó mértékűnek kell lennie. A mely gyárban az egy munkásra eső légtérfogat elégséges és maga az üzem nem szennyezi a levegőt, ott szükségképpen beérhetjük a nyitott ablakok és ajtókon keresztül történő légcsereivel is, de a hol az üzem port, gázakat, vagy nagyobbfokú melegséget termel, ott a szellőztetésnek is megfelelőleg nagyobbmértékűnek kell lennie s elengedhetetlen az erőművi úton végzett szellőztetés. Ha a telepet környező levegő nem tiszta, messzebből kell szerezni friss levegőt. Helytelen dolog a gyáraknak a városok belterületén való megtűrése s kitelepítésük igen kívánatos. E mellett igen hasznos volna a gyárak közvetlen környékét befásítani.

A napi munkaidő leszállítása régi óhaja a munkásoknak s az egészségtudomány e kívánságukban egyetért velük. Hazánkban a napi munkaidő közvetlenül megszabva nincsen. Ipartörvényünk csak azt mondja, hogy a nappali munka reggel 5 óra előtt nem kezdhető s este 9 órán túl nem terjedhet. Szigorúan véve tehát, a munkaadónak joga van reggeli 5 órától esti 9 óráig tartó munkát követelni, a mi, leszámítva az ipartörvényben meghatározott délelőtti félórás, déli egy órás és délutáni félórás, összesen tehát napi kétórányi munkaközi szünetet, napi 14 óráig tartó munkát jelentene.

Ausztráliában már egy negyedszázad előtt kimondták a 8 órai munkaidő-maximumot. Franciaországban a megengedett munkaidő-maximum az 1902. évtől kezdve 10¹/₂ órában van megállapítva s 1904-ben 10 órára terveztetik leszállíttatni. Svájcban szintén általánosan elfogadott szokás — bár nem kötelező szabály — a 10 órás napi munkaidő.

A munkaidő a munka neve, a feldolgozott anyag és az üzem egyéb befolyásai szerint ítélendő és szabandó meg s természetesen annál rövidebbnek kell lennie, mennél inkább megerőltető — akár testileg, akár szellemileg, — a munka neve és mennél ártalmasabb az egészségre, szükséges tehát, hogy az oly üzemek, melyek por, gáz, gőz képződése által lehetnek ártalmasokká a munkások egészségére, vagy egyébként nagyobb testi vagy szellemi megerőltetéssel járnak, egy bizonyos megállapítandó időmaximumon túl ne foglalkoztathassák munkásaikat és hogy gyakori és hosszabb munkaközi szünetekkel szakítsassanak meg, e szüneteket a munkások a szabad levegőn töltsék ezek alatt a munkatermek szellőztetessenek. Ez utóbbi különben el is van rendelve nálunk a már említett 55.189/98. sz. kereskedelemügyi miniszteri rendelettel, mely éppen az ipari munkások közt uralkodó tuberkulózisra való tekintettel adatott ki. Ily iparágakban rendszeres csoportfelváltások vezetendők be s meghatározandó, hogy egy-egy munkás naponként, egyfolytában és megszakítva, hány órát dolgozhatik. Természetes dolog azonban, hogy az efféle és ehhez hasonló szabályozásoknak az illető iparágak üzemviszonyaihoz alkalmazkodniok kell s csak azok figyelembevételével állapíthatók meg.

Az egyénhez viszonyítva a munkaidő tartamának az egyén testi fejlettségének, ellenállóképességének kell megfelelnie, a mi abból következik, hogy nők és fiatal munkások napi munkaideje megszorítandó s éjjeli munkára ne legyenek alkalmazhatók.

A munkások tüdővésznének terjesztésében mindazok a hatányok oki szerepet játszanak, amelyek a légzési, emésztési, vérkeringési szervekre és az általános táplálati viszonyokra káros befolyással vannak; tehát mindazok az ágai az iparnak, amelyekben a levegőnek porral, gázzal, gőzzel, füsttel való jelentékenyebb szennyezése forog fenn, különösen amelyekben olyan pornemek fejlődnek, amelyek sértik a tüdő nyákhártyáját, nagymennyiségű meleget termelnek s így nagyfokú izzadásnak s ezáltal nagyobb anyagvesztésnek, továbbá gyors és gyakori hőmérsékváltozás hatásának teszik ki a munkásokat, melyek testi erejüket túlságosan igénybe veszik, ülő életmódra és görnyedt testtartásra, elégtelen légtérfogatú zárt helyen való tartózkodásra kényszerítik őket.

Ezek az okok, amelyek az ipari munkások tüdővésznének terjesztésében mind egy-egy kóroki mozzanatként szerepelnek, többé-kevésbé a legtöbb iparágban fennforognak — néhol természetesen csak mint egyes ipartelepek individualis sajátságai — egyes iparágakban azonban általában kimagasló mértékben vannak jelen, épen az iparágak sajátos üzemviszonyai következtében.

Ez iparágak egészségügyi viszonyai és a szükséges óvintézkedések a következőkben vázolhatók:

A dohánygyári munkásokra nézve az állandó ülő helyzet és a zárt helyen, meglehetősen zsúfoltan való együtttartózkodás napi 10 órán keresztül és ennek megfelelő mozgáshiány, a dohánypor beszívása képezik a tüdővész szempontjából figyelembe veendő káros behatásokat. Hazai dohánygyáraink állami kezelésben vannak, mind saját orvossal bírnak, ezért az egészségi tekintetből szükséges intézkedések végrehajtásának mi sem áll útjában. Különös figyelmet azért érdemel ez iparág, mert ez aránylag könnyű természetű munka miatt épen a gyengébb testalkatúak — főleg nők — keresik fel a dohánygyárakat. Főleg a helyiségek zsúfoltságának kiküszöbölése és a szellőztetési viszonyok javítása szükséges és — amennyire kivihető — a légzőszervek betegségében szenvedők elkülönítése, továbbá a napi szemét és hulladékok gondos eltakarítása megnedvesített tisztogató eszközökkel.

A gépgyártási, a vas- és egyéb fémárúiparban a köszörüléssel, csiszolással foglalkozó munkások, lakatosok, vasesztergályosok, nagy mértékben ki vannak téve a kemény, hegyes és éles vasszemcsékből és szilánkokból álló por behatásának, mely a tüdő nyákhártyáját igen nagy mértékben sérti. E műveletek végzésekor keletkező por káros hatásához társulnak a szóbanforgó iparághoz tartozó műhelyek egyéb kedvezőtlen egészségi viszonyai is, ami a munkások helyzetét még súlyosabbá teszi.

Ez iparágban tehát fontos különösen a por eltávolítása, ezért a csiszoló-, köszörülő-gépeket burkolattal kell körülvenni s a keletkező, különösen ártalmas port megfelelő szivókészülékkel közvetlenül a burkolat alól szivadni el s felfogni a porgyűjtő kamarába. A száraz kővel való csiszolás és köszörülés kiküszöbölendő; a nedves kővel való köszörüléskor ugyanis a köszörülő és köszörült tárgyról leváló por a

lecsurgó vízben marad. A munkásokat respirátorral kell ellátni s célszerű volna azokat a munkásokat, akik ilyen és hasonló munkákat végeznek, külön helyiségben helyezni el, hogy legalább a többi munkásokat ne érje a por. A műhelyek általános tisztasága szempontjából megfelelő szellőztetésről és rendszeres tisztogatásról is kell gondoskodni. Ez iparágban csupán jól fejlett, egészséges és 16. évüket meghaladott ifjakat volna szabad felvenni, és a munkaidőt megszorítani.

Vasgyárakban és öntödékben a súlyos testi munka, a sugárzó nagy hőség, a gyors hőmérsékváltozások mellett a nagy és ártalmas por, mérges gázokat és gőzöket tartalmazó füst képezik az ártalmakat. Tehát lehetőleg magas, tágas helyiségekre, jó szellőztetésre, rendszeres tisztogatásra van szükség. Az öntvényeken maradt formázóhomok letisztogatásakor keletkező igen ártalmas port keletkezése helyéről kell eltávolítani, a sugárzó hő hatása ellen védőfal és védőruhák alkalmazandók. A munkások részére hűvös ivóvizről kell gondoskodni.

An agyag-, porcellán-, kőedényiparban részben az erős munka, a kovasavtartalmu por, mely főleg nyers anyagok törésekor keletkezik és a mázak készítéséhez használt mérges anyagok — többnyire ólom — kifogásolandók. E mérgezések praedisponálnak a tuberkulózisra. Gyakori meghülés is képezhet alkalmi okot a megbetegedésre. Szükséges tehát, hogy a nyersanyagok törése lehetőleg zárt edényekben végeztessék, a keletkező por eltávolíttassék; ha az anyag természetete engedi, meg kell azt nedvesíteni.

Amely gyárakban mérges mázakkal dolgoznak, az illető helyiségekben minden óvóintézkedés megteendő a mérgezés elhárítására, vagyis a mérges anyagokkal dolgozó munkások külön munkaruhákat viseljenek a munka tartama alatt, a munkahelyiségekben az étkezés eltiltandó, távozás vagy étkezés előtt a kéz- és arcmosás és a munkaruhák letévése elengedhetetlen. Ily üzemágakban fiatal munkások és nők ne legyenek alkalmazhatók. Némely agyagipari gyárban az a szokás van bevezetve, hogy a munkásoknak naponként 1—2 liter tejet adnak. E szokás mindenestre pártolandó. A hulladék és szemét naponta eltávolítandó.

Téglagyárakban a túlerőltető hosszú tartamú munka és a rendkívül rossz munkáslakások kifogásolandók; a munkaidő szabályozása — főleg a fiatal munkásokra vonatkozólag — és a lakásviszonyok javítása szükséges.

Az üvegyártásban a túlerőltetés, a hosszú munkaidő, a nagyfokú kisugárzó hő, a helyiségek levegőjének magas hőmérséklete, s ebből folyó jelentékeny hőmérsékváltozások, a nyers anyag aprózása és keverése közben keletkező, kovasavtartalmú kemény por, valamint az üveg csiszolása és köszörülése közben támadó üvegpórképzés képezik a káros hatányokat. A munkások között a fűvócsöveknek közös használata miatt igen gyakori a bujakóros fertőzés a szájon keresztül. Szabályozandó tehát a napi munkaidő — természetesen a mennyire az üzem engedi; — a nyers anyagot zárt edényben kell törni s a keletkező port elvezetni. Jó szellőztetés, a levegő nedvesítése, hűvös ivóvizről való gondoskodás szükséges. Az árnyékszékek zárt folyosó útján kötendők össze a fűvóhelyiséggel. A helyiségek naponta tisztogatandók. Fiatal munkások fűvásra ne alkalmazzassanak. A buja-

kóros fertőzés megakadályozására minden munkás személyes használatára, külön fuvócső tartandó, vagy legalább is minden munkásnak külön szópókája legyen, a melyet a fuvócsőre alkalmazzon.

Cementgyárakban óriási por fejlődik a mész és agyag törésekor és a cement őrlésekor; a por megfelelő szívókészülékkel távolítandó el s az anyagok törése lehetőleg zárt burkolat alatt történjék.

A kőfaragók és kőbányászok a feldolgozott anyag — márvány, gránit, homokkő — porától szenvednek s köztük sok a gümőkóros beteg. Ki vannak téve az időjárás viszontagságainak s ezért náluk a meghülés, mint alkalmi ok, gyakran szerepel. Fiatal munkások tehát nem alkalmazandók s a napi munkaidő szabályozandó; respirator használata teendő kötelezővé s a munkahelyek naponta többször locsolandók, főleg nyáron. A szabadban dolgozók számára védőfedél vagy kunyhó állítandó.

A kőművesek és az építkezéseknél alkalmazottak túlságos erőfeszítő munkát végeznek, meghülésnek vannak kitéve és — különösen régi épületek bontásakor — igen nagy porban dolgoznak. Szükséges tehát a napi munkaidő szabályozása, bontásoknál a falak bőséges locsolása és az időjárás viszontagságai ellen való védelem.

A textiliparban, melyben tudvalevőleg kender, jute, len, gyapot, gyapju, selyem kerülnek feldolgozás alá, ez anyagok sűrű pora tölti be a helyiségek levegőjét. Szükséges tehát a por eltávolítása exhaustor segítségével és a levegő nedvesítésével, mely utóbbi módszer többek közt — különösen a jutagyárakban — szépen bevált. Rendszeres tisztogatás elengedhetetlen.

Könyvnyomdákban rosszul világított és főleg szellőztetett, zsúfolt helyiségek és az ólommérgezések képezik a panasz tárgyát. A nyomdászok általános egészségügyi viszonyaira, a melyben a tuberkulózisnak kétségtelenül jelentékeny szerepe van, világot vet a német hadügyminiszteriumnak az a tapasztalata, hogy, míg a katonai sorozásokon a szolgálatra átlag 1000 hadköteles közül 427-et találnak alkalmasnak, a nyomdászok között csak 173-at. Kellő légtérfogattal bíró helyiségek, természetes világosság, szellőztetés és a mérgezés ellen már említett intézkedések szükségesek.

A sütőműhelyek szűk, sötét, szellőztetlen helyiségekben vannak s különösen a hálók helyek túlszűfoltak és szennyesek; a napi munkaidő felette hosszú. Kellő légtérfogató, világos helyiségekre, szellőztetésre, tisztaságra és a napi munkaidő szabályozására van tehát szükség.

Számos oly iparág van még, a melyekben, ha nem is jelentékeny részében az üzemnek és nem is minden telepen nagy mértékben, de többé-kevésbé ki vannak téve a munkások a fejlődő por káros behatásának, mint pl. faárú-, bőr-, papir-, nemez-, kefégyárakban, lőszőrfonódákban, egyik-másik vegyi gyárban stb. Ezekben tehát szintén el kell távolítani a port, valamint némely vegyi gyárakban keletkező ártalmas gázokat is.

Magától értetődő dolog, hogy az egyes iparágak egészségi viszonyainak szabályozása csupán az illető iparágak hazai viszonyainak kimerítő tanulmányozása útján lehetséges.

Általában és nagyjában sanyarú egészségi viszonyok között vannak a kisipari munkások, a kik úgyszólván semmi felügyeletben és ellenőrzésben sem részesülnek. Legnagyobb baj természetesen a

szegénység, mely a hanyatló kisipar munkásainak helyzetét rendkívül súlyossá teszi s a mely körülménynek igen nagy része van abban, hogy a kisipari munkások közt igen nagy a gümőkóros halálozás. Kőrösi szerint Budapesten 1874—75-ben 1000 elhalt asztalos közül 462, 1000 elhalt csizmadia közül 439 és 1000 elhalt kovács közül 412 pusztult el tüdővészben. Az országos statisztikai hivatal 1901. évi kimutatásából pedig azt látjuk, hogy több oly kisipari kereseti ág van, melyekben a halálozásnak több mint felét a tuberkulózis idézi elő, mint borbély- és fodrász-, cipész-, szabósegédek, varrónők stb. között.

A kisiparban sem a munkát mint olyant, nem a munkához kötött s annak természetéből folyó körülményeket kell okolnunk a tuberkulózis terjesztésével, hanem azokat a viszonyokat, a melyek közt a munkát űzik a kisiparosok. A főbaj talán magukban a lakási viszonyokban van: szellőztelen, világítottalan, zsufolt zugok az úgynevezett műhelyek, melyek igen gyakran lakásokul is szolgálnak, rossz testtartás, hosszú napi munkaidő, mozgáshiány, rossz és hiányos táplálkozás segítik elő az ellenálló képesség csökkenését s ennek nyomában a tuberkulózis terjedését; ezekhez járul még az iszákosság, a gyermekek korai munkába fogása stb. stb. Hogy ilyen viszonyok között a Koch-pálczika játszva űzi gyilkos szerepét, azon ki sem csodálkozhatik.

Ez általános egészségügyi ártalmakkal szemben tehát az általános egészségügyi szabályokkal kell küzdenünk, e bajok megszüntetése azonban már természetüknél fogva sem lehetséges, hanem csupán lassu csökkenésük várható a socialis viszonyok javulásától, főleg a lakási és táplálkozási, valamint a munkabérvizonyok javulásától, kétségtelen továbbá, hogy a munkásvédelem kiterjesztésével, a munkaközvetítés szabályozásával, a munkások oktatásával, a gyermekek higienikus nevelésével sokat lehetne lendíteni a mai sanyarú viszonyok javításán.

A kisipari munkások mostoha egészségi viszonyai kihívják a közfigyelmet s nem volna érdemetlen dolog, ha úgy az alsóbb, mint a felsőbb közegészségi hatóságok fontolóra vennék a viszonyok gyökeres javítására szolgáló módszereket és eszközöket.

Igen fontos dolog a mesterség megválasztása is. Erre nézve szabálylyá kellene tenni azt, hogy legalább is az úgynevezett »egészségtelen iparágak«-ba csupán hatósági orvosi bizonyítvánnyal lehessen tanczokat és fiatal munkásokat felvenni, melyben lelkiismeretes vizsgálat alapján bizonyítva lenne, hogy az illető a választott iparágra alkalmas, illetőleg, hogy azt egészsége kockáztatása nélkül fogja űzhetni. Az ipariskolákban iskolaorvosok volnának arra hivatva, hogy a felvételre jelentkező tanulókat abból a szempontból megvizsgálják, hogy mely iparágba bocsáthatók s a gümőkórra hajlamosítottak olyan foglalkozások felé volnának irányítandók, amelyek a szabad levegőn való tartózkodást és elegendő testmozgást biztosítanak. Gyermekek és nők egyáltalában nem volnának bocsátandók olyan munkába, melyben mérges anyagokkal dolgoznak stb. stb.

A munkások egészségét fenyegető ártalmak ismeretének terjesztése, a munkásnép egészségügyi oktatása mellőzhetetlen, mert a legjobb szabályok is csak félsikert jelentenek, ha a munkások maguk is elő nem segítik a jó szándék megvalósítását. Hihetetlen közönyösség,

sőt csökönyösség uralkodik köztük a legüdvösebb szabályok végrehajtása ellen is; a szellőztetés és a respirator ellen kifejtett erőszakos ellenállásuk elég ennek illusztrálására. Ez oktatást már az elemi iskolában kell kezdeni, hogy az egészségi parancsok már a zsenge gyermek vérévé váljanak.

Az ipari munkások védelmére célhoz vezető egészségügyi intézkedések megvalósítására feltétlenül szükséges a hatóságok közbelépése, de ép oly mértékben elengedhetetlen a munkaadók teljes jóakarata is, hiszen mi tagadás, ez intézkedések foganatosítása a munkaadók részéről többé-kevésbé mind anyagi áldozatot kíván. Egyes országokban e tekintetben tényleg örvendetes buzgalom van fejlődőben. Így pl. Franciaországban.

Az »Association des industriels de France contre les accidents du travail« kimondotta, hogy a munkaadók kötelessége:

1. a tuberkulózisnak a gyári tisztviselők és munkások közt való terjedése ellen erélyesen küzdeni;

2. a helyiségeket lehető gyakran takarítani, még pedig este a napi munka befejezése után és nedves söprűvel;

3. a por káros hatásától megvédeni a munkást akár mechanikai szellőztetés, akár respirator alkalmazásával;

4. kellő számú, megfelelő köpőedény beszerzése és az egyebüvé köpést tiltó rendszabályok erélyes és következetes végrehajtása;

5. a munkásokat és családjukat felvilágosítani a tüdővész terjedési módjáról és a védekezési eljárásokról;

6. a munkások iszákossága ellen erélyes eszközökkel küzdeni.

Szükséges a hatósági egészségügyi és munkásvédelmi vizsgálatokat a munkások általános egészségi viszonyainak vizsgálatára is kiterjeszteni, különösen a tuberkulózis terjedését elősegítő okok kiküszöbölhetése céljából.

A franciaországi iparfelügyelők 1901. évi jelentésében olvasható, hogy a felügyelők működése kiterjed a tuberkulózisellenes védekezési eljárások vizsgálására is s erre való tekintettel erélyesen megkövetelik a gyári háló- és étkezőhelyiségek, valamint munkatermek tisztántartását és jó szellőztetését, a helyiségek valamely fertőtlenítő oldattal megnedvesített fűrészporról való takarítását, menyezettek, falak, oszlopok, pillérek, ablakok hetenkénti rendes tisztogatását, még pedig mindezeknek a személyzet távollétében való végzését. Legalább 6 m. 3-nyi légtért követelnek minden egyes munkásra.

A szorosan vett közegészségi intézkedéseken kívül a socialis higienia intézményei azok az eszközök, a melyekben a tuberkulózis ellen fegyvert kell keresnünk: a betegsegélyezés, a sanatoriumok, a dispensairek, szünidei gyermektelepek, a munkások biztosítása és a munkásjóléti intézmények egyéb ismert nemei, mint munkáslakások és otthonok, az iszákosság kiirtása illetve korlátozása, népkonyhák, közfürdők stb. stb.

Közlemények és ismertetések.

Nemzetközi szövetkezeti kongresszus.

A Közgazdasági Szemle múlt havi füzetében megemlékeztünk már az új magyar szövetkezeti törvényjavaslatról, mely a szeptember hóban Budapesten tartott szövetkezeti congressusnak a mi szempontunkból kétségtelenül egyik legérdekesebb jelensége volt. Nem így azonban a congressus és az ott folytatott tárgyalások eredményessége szempontjából. A congressus vezetősége, illetőleg annak magyar rendező bizottsága tudvalevőleg ugyanis ezt a javaslatot is kiosztotta a congressus tagjai között. A gondolat nem volt rossz. Hadd vegyenek tudomást külföldi vendégeink erről a kétségtelenül igen jeles munkálatról. De keresztülviteléhez bizonyos merészség kellett. Nem tudom, célszerű volt-e különösen a congressus kitűzött tárgyalási idejének rövidségére való tekintettel alkamat adni arra, hogy a külföldiek, kik eddig bizony vajmi keveset tudtak rólunk, egy ilyen concret munkálat révén (mellesleg mondva, a mikor e javaslat alig, hogy a nyilvánosság elé került, a mikor a hazai szakszerű közvélemény még ki sem alakult vele szemben) szövetkezeti viszonyaink nagyon tarka útvesztőjébe belebotoljanak. Azt pedig a javaslat igazán nem érdemelte meg, hogy nem egészen kifogásolhatatlan, sőt nem egy helyt értelemzavaró fordításokban jusson a külföld kezébe. Ez utóbbi körülményért inkább is tennénk szemrehányást a congressus rendezőinek, mint azért, hogy a javaslat bemutatásával utat nyitott a pártszenvdelmek kitörésének a külföld előtt. Mert gátat vetni annak, hogy egy népes, hallgatásra elszánt gyülekezet előtt a pártérdek meg ne nyilatkozzék, arra bizony a legerőteljesebb vezetés, a legkörültekintőbb szervezés sem lett volna képes. Megtörtént volna ez valószínűleg akkor is, ha a javaslat hivatalosan nem is kerül a gyülekezet elé.

Sajnos, hogy úgy van, de csak hű krónikásai vagyunk az eseményeknek, ha a magyar szövetkezeti ügy állásáról szólva tollunk akaratlanul is rászalad a »pártérdek« szóra. Nálunk sokkal inkább, mint másutt, politikai pártjelszóvá lett a szövetkezés; sőt a mi annál is rosszabb, a szövetkezeti eszme a szövetkezés igazi lényegétől igen messze eső politikai célok eszközévé vált. A ki ezt nem tudta volna még eleddig, azt ez a nemzetközi gyülekezet meggyőzhette róla, hogy nálunk a szövetkezeti mozgalom körén belül is nagy háborúság dúl.

A Köztelek nagytermében tartotta a congressus, tulajdonképen az Alliance Coopérative Internationale, a Nemzetközi Szövetkezetügyi Szövetség vándorgyűlése a maga tárgyalásait szeptember 5-étől 8-áig

bezárólag délelőttönként. A »Köztelek« nem úgynevezett neutralis terület. Es csakugyan, alig, hogy befordulunk a kapun, egy hordár szalad utánunk. Egy füzetet nyom a kezünkbe, a melyben az »Önállóan Működő Szövetkezetek« tudtunkra adják, hogy a congressus tárgyalásain nem vehetnek részt, mert »ezt a congressust az agrár- és a hozzájuk simuló néppárti szövetkezetek féltékenykedésből a saját részükre kisajátították«. Az idegen, a ki párt- és felekezeti politikai viszonyainkkal kevésbé ismerős, a legnemesebb szövetkezeti eszmét, sőt az államsegély fölösleges voltát is olvassa ebben a füzetben, felmegy s odafent a teremben nagy tisztelettel látja körülvéve azokat a férfiakat, a kiket a füzet is éppen ily tisztelettel említ. Megzavarodik. Miért maradnak hát távol az önállóan működő szövetkezetek? Egy magyar ismerősehez fordul felvilágosításért, a ki éppen most kelt fel az elnöki zöld asztal mellől, hol hazánk úgynevezett »agrár« irányzatú vezérférfiai ülnek. A magyarázatot hamar megkapja. A távolmaradás oka az, hogy a kért szövetkezetek tulajképen részvénytársaságok s ezért az igazi szövetkezők velök semmiféle közösséget sem akarnak vállalni. Ez valószínűnek is látszik, hiszen abban füzetben, a melyet a congressus adott a kezébe a szövetkezeti ügy eddigi fejlődéséről Magyarországon ezekről az önállóan működő szövetkezetekről szó sincs. Vagy igen! ezek a szövetkezetek lesznek azok a füzetben említett »elemek«, a melyek a magyar kereskedelmi törvény szövetkezeti rendelkezéseit felhasználva nyereszkes alapon alkottak szövetkezeteket. Ebben éppen megnyugodnék, ha az ajtóban kapott füzet szinte nem szólna bizonyos »elemekről«, a melyeket viszont az önállóan működő szövetkezetek éberségének sikerült a küzdő térről távol tartani. Az »elemek« e harcza fölött való töprengéséből föleszmél, a mikor egy napon rokonszenves német urat hall igen okosan beszélni. A szövetkezetek állami támogatásának kérdése van éppen napirenden. A szónok kifejti, hogy ő bár hű fia magyar hazájának, mint jó német szász testvérei közt nagy sikerrel tudta megvalósítani Rairfeisen eszméit. Az ő erdélyi szövetkezeteik minden állami támogatás nélkül gyönyörűen fejlődtek s a jövőre sem kérnek az állami támogatásból. A mi idegenünk nem érti a dolgot. Hiszen éppen a congressus vezetősége nyújtott át neki egy másik nyomtatványt is, a melyben nyomatékosan ki van fejtve, hogy Magyarországon külön törvénnyel egy központi intézetet alkottak, mely tetemes állami segítséggel van hivatva az országban mindenütt szövetkezeteket alkotni. Ennek nagyobb bizonyosságul nyomban föl is kel egy másik szónok, az említett központi intézet érdemes igazgatója és kifejti, hogy a műveltebb szász ugyan nem szorul az állami támogatásra, de a magyar, a ki meglehetősen idegen a szövetkezeti eszmétől, állami támogatás nélkül a szövetkezeti élet terén semmire sem megy. Többször említett idegenünk éppen megnyugodnék a dolgok ilyen állásában, a mikor nyomban egy másik férfiú emelkedik szólásra s a köteléken kívül álló szövetkezetek nevében (úgy látszik, a kapuban osztogatott fenyegetést nem váltották be) tiltakozik az ellen, mintha Magyarországon a magyarok közt a szövetkezeti eszme csak állami támogatással volna megvalósítható s bizonyosságul a tényleg működő nagyszámú államsegélyt igénybe nem vevő magyar szövetkezetre hivatkozik. Most már teljes a zavar a külföldi hallgató előtt.

Máskor meg a vidéki fogyasztási szövetkezetek kérdése van napi-

renden. Látja, hogy a congressus magyar tagjai egyértelműleg és hangosan követelik az olyan törvényes rendezést, a mely a szövetségnek megengedi a nem tagoknak való eladást. Pedig ugyancsak a congressusnak ezek a magyar szövivői adták kezébe az új magyar törvényjavaslatot, a melyben az ellenkező elv van kimondva. Ezen annál is inkább csodálkozik, mert tudja, hogy a javaslat éppen ezeknek a férfiaknak a kezdeményezésére készült. Aztán hallja azt, hogy nagyon előkelő magyar urak, a kiknek a műveltsége előtt csodálkozó tisztelettel hajlik meg, mert három-négy nyelven úgy beszélnek előtte, mintha mindegyik édes anyanyelvük volna, tombolva helyeselnék, mikor valaki azt mondja, hogy a magyar kereskedői osztály kiméletet nem érdemel, mert tulajdonképen Magyarországon a vidéken kereskedő nincs, csak nagyon elvetemedett, a népre vészt hozó uzsorás. Ezt az idegen, a ki természetesnek találta, ha egy Crüger, egy Klingenberg úgy szólt a kereskedőről, mint emberről és pedig éppen olyan derék német emberről, mint akármely német szövetséges, nagyon különösnek fogja találni. A legjobb esetben is azt fogja mondani, nagyon különös föld ez a magyar glóbus.

Láttunk ugyan a congressuson olyanokat is, igaz, hogy kevesen voltak, a kik tájékoztathatták volna a mi idegenünket a magyar szövetségi viszonyok felől. Ezek megmondhatták volna neki, hogy miért van annyi különböző árnyalatu, egymással ellenséges szövetségi irányzat nálunk. Megmondhatták volna, hogy miért lett nálunk a magasztos szövetségi eszme kárára a szövetség politikai pártkérdéssé, sőt hogy miként lehetett pártpolitikai eszközzé az angoloktól tanult nemes formáiból meglehetősen kivetkőzve. Némileg szégyenkezve, de megmondhatták volna ezek azt is, hogy nálunk bizony nagyon kevés kivétellel részvénytársaság minden szövetség, többé vagy kevésbé, de részvénytársaság az mind az állami támogatással dolgozó nagy hitelszövetségektől kezdve, az önállókról nem is beszélve, a ma még szintén állami segítséget élvező fogyasztó szövetségektig, az Actien-greislerei-okig le mind. Könnyen adhatták volna magyarázatát annak is, hogy miért nincsen nálunk a vidéken a congressus magyar tagjainak felfogása szerint kereskedő, a mely magyarázaton a szövetségi eszmének nem egy külföldi lelkes hive, a ki azonban véletlenül a »merkantil« fajhoz tartozik, nagyon elbámult volna. De a kik mindezt elmondhatták volna, mint a szövetségi eszmék tiszta alakjaiért lelkesedők s a kik, jól értsük meg, távolról sem az egyoldalú kereskedői érdekek képviselői, mert hiszen éppen azt nem szeretik, ha a szövetséges kereskedőkké válnak, azok hallgattak. És végeredményben talán igazuk volt, ha nem beszéltek, hanem csak csendesesen nézték azt, a mi a congressuson történik.

Mert az, a mit itt elmondtunk történt, tulajdonképen ezen a sok szempontból nagyon érdekes gyűlésen. Az, a mit a napirend foglalt magában s a miről a Szemle olvasói már a napilapokból értesültek, az csak a külső keret volt, a melyet az események a fentiekhez hasonló tartalommal töltöttek meg.

Programmszerűleg a congressus három kérdéssel foglalkozott: a vidéki fogyasztó szövetségek, az állami támogatás és a központi bank kérdésével. Az előadók közül a második kérdésé terjesztett határozati javaslatot a gyűlés elé. De nem tudtak megegyezni, napirendre tértek fölötte. A központi bank kérdéséről már csak igen

megcsappant érdeklődés mellett folyt az előadás s végén egy, a tárgyhoz igazán nem tartozó határozati javaslatot hoztak, a mely azonban magában véve igen érdekes, de gyakorlatilag, úgy hiszszük, nagyon nehezen keresztülvihető gondolatot tartalmaz. Az államok támogassák egymást szövetkezetek alapításában, az erősebb legyen a gyengébbnek támogatója szövetkezeti téren. Innen már csak egy lépés van a világbéke gondolatáig. Éppen azért ezt is felvették a határozatba. A vidéki fogyasztó szövetkezetek kérdésének előadója nem ajánlott semmiféle határozati javaslatot sem elfogadásra. E helyett e kérdésnél magyar részről tettek egy javaslatot szem melláthatólag azzal a czéllal, hogy a congressus állásfoglalása praejudikáljon Nagy Ferencz törvényjavaslata bírálatának. A higgadtabbak ebbe nem akartak belemenni. Crüger huzódózott attól, hogy a magyar viszonyokba szavazatával beleavatkozzék. Igaza volt. Hozzátehetette volna bizvást azt is, hogy nincs is joga beleavatkozni viszonyainkba, mert nem ismeri azokat. Végre a javaslatot változtatott alakjában fogadták el. Így elveszett a magyar törvénytervezet ellen irányzott éle; de lényege változatlan maradt. Crüger, a kinek a szavára sokat adunk, ez ellen a lényeg ellen is szólt. Nem értjük tehát, hogy módosított formájában miért fogadta el lényegileg ugyanazt a javaslatot.

*

Külföldi lapok, a melyek nem szívesen látják a társadalmi reformoknak azt a conservatív izű formáját, a melyet a szövetkezeti congressus bureau-ja is képviselt, csipkedték a congressust éppen a szövetkezeti ügy magyar főuri vezérférfiai, az egyedül látható magyar szövetkezők miatt. Nem sok vizet zavartak vele. A magyar cooperator-vezérek, köztük túlnyomó számban az ország nagybirtokos mágnásai és nagy pénzügyeinek igazgatói, hozzászórtak már ahhoz, hogy e hitetlenek ne higgyenek az ő őszinteségökben. Nekünk semmi okunk, hogy ne higgyünk benne. De azért mégis furcsa volt látni az asztal körül ülni az előbb említetteket és pl. az egyik francia delegatust, akit a francia Association ouvrière köréből ismerünk jól s akit ugyancsak a szövetkezetek congressusán Párisban a termelő szövetkezetek munkásai között láttunk ülni. Vajjon mit mondhattak volna egymásnak ezek a nagyon is különböző világfelfogású férfiak, ha véletlenül közelebből is megismerik egymást, egyik a másiknak az eszmekörét?

A francia munkások szövetkezetei révén még egy kép jutott e congressuson eszünkbe. Szintén Franciaországban, a »participation aux bénéfices« hazájában történt. A munkásosztalék-rendszer apostolai gyűléseztek. Professorok, nagygyárosok, volt miniszterek vettek részt és szónokoltak ezen a congressuson. A congressus szűkkörű, fényes lakomáján is ott volt közöttük a munkások képviselője. Érezték a nagyvállalkozók, hogy tökéletlen munkát végeznek, ha csak a fehér asztal mellől is kirekesztik őket, akik adnak, azt, aki az általuk felajánlottat kiérdemli. A most lefolyt congressuson a magyar szövetkezeti ügy szellemi vezetőit teljes számmal láttuk együtt. De hol maradtak maguk a szövetkezők, a kis emberek, akiknek a szövetkezésre nálunk szüksége van, akiket a nagyok immár számos évek óta nevelnek a szövetkezésre? Hiszen a szövetkezeti eszme egyik lényeges jellemvonása, hogy a társadalmi munkára való nevelést, a szövetkezésben rejlő társadalmi munka átértését s e munkában való részvételt a

szövetkezőtől megköveteli. A szövetkezeti ügy immár hosszabb idő óta fejlődik Magyarországon. Elvárhatnók a szövetkező kis embertől, hogy ily alkalommal, mint a congressus is, véréből való vér, a szövetkezeti eszmét immár megértett szövetkező által adja elő tapasztalatait, amelyeket magának éppen a szövetkezés útján gyűjtött. A congressus nagyérdemű magyar rendezői ezt a kis embert felejtették el bemutatni. Pedig ez lett volna a magyar szövetkezeti ügy vezéreinek legszebb diadala. Mondják, hogy ez a kis ember tényleg létezik. Sokan ismerik is. Mi hiszszük, hogy él. De vannak sokan, akik hitetetlenek, akik csak azt hiszik el, amit látnak. Ezeket — ha lehet — nem ártott volna meggyőzni.

—1.

A Hibernia államosítása.

A magyar királyi államvasutak gépgyára a vaskartellbe való belépésével iskolát csinált. Egész új perspectiva tárult nemcsak a gyakorlat, de az elmélet emberei elé is azáltal, hogy egy az egész ország fogyasztását felölelő kartell tagjainak sorába maga az állam is belépett. Mondani sem kell, hogy ezért sokan meg is támadták a felelős kormányt, akik azonban messzebb látnak az orruk hegyénél és a kik közgazdasági dolgokban a logikus gondolkodásnak is helyet adnak, azok nem így vélekednek. A kartellbe való belépés fontos közgazdasági érdekeket szolgálhat, aminthogy legújabban az a nézet jutott érvényre, hogy nemcsak megengedhető, de áldozatra is érdemes az a törekvés, hogy maga az állam, mint kartelltag bejuthasson a fontosabb fogyasztási csekkeket termelő és árusító kartellbe. Vannak, akik a kartell törvényhozási szabályozásánál hathatósabbnak és eredményesebbnek tartják az államnak a kartellba való belépését.

Különösen actualissá tette ezt a kérdést a német, illetőleg a porosz kormány törekvése a Hibernia bányatársaság államosítását illetőleg. Olyan hirtelen jött ez az ajánlat és összes előkészületei annyira titokban történtek, hogy első pillanatra a különben egészen józanul ítélő tőzsdepiacz is consternálva volt. Az első gondolat az volt, hogy a porosz kormány talán az egész szénbányászatot államosítani akarja, mert hiszen nem képzelhető olyan bolond gondolat, mely rögtön ezer hívőre ne találna. A mai gazdasági berendezés mellett igazán absurd dolog a szénbányászat kisajátítására gondolni, mert annak semmi előfeltétele sincs teljesítve, sőt ma még utopikus gondolatnak kell minősíteni minden ehhez hasonló feltevést. A német kormánynak semmi más czélja nem volt, minthogy megakadályozza a szénbányászatnak — mások részére való kisajátítását. Ha már ilyen fajta monopoliumnak a megszerzése egyáltalában lehetséges és ha törvényes eszközök ennek a megakadályozására rendelkezésre nem állanak, akkor az állami jólét legfőbb gondoskodóinak minden rendelkezésükre álló eszközzel arra kell törekedniök, hogy ez a meg nem akadályozható monopoliум visszaélésekre ne csábíthasson.

A porosz, illetőleg német szénbányászat igen érdekes és rendkívül fejlett szervezettel bir. Az úgynevezett Rheinisch-Westphälisches Kohlensyndikat az egész német kőszénpiacot uralja és rövid idő alatt olyan nagy központosítási törekvést árult el, hogy ma már a szén-érdekeltségnél csak három-négy csoport van, akiknek kényétől-

kedvétől függ a német kőszénfogyasztó közönség olcsó vagy drága ellátása, sőt — és itt rejlik épen a legveszedelmesebb pont — az is tőlük függ, hogy ellássanak-e valakit egyáltalában a szükségelt mennyiséggel, vagy nyomást gyakoroljanak az illető gyárosra vagy termelőre a szénszállítás megvonásával. Az amerikai példák elrettentésül állhatnak az európai államférfiak előtt. Amerikában ugyanis közkeletű dolog, hogy bizonyos fogyasztási cikk termelői és korlátlan urai monopolizálásukból folyó hatalmukkal rútol visszaélnek igazságtalan és jogtalan előnyöknek más téren való elérésére. Minél kevesebb ember kezében van a termelési és így a vele járó nagy hatalom, annál nagyobb a kísértés és a valószínűség a visszaélésre.

Itt tehát az államnak közbelépnie kötelessége. Eltekintve az állam anyagi hatalmától, erkölcsi kényszerítő hatalma is olyan nagy, hogy a kartellben való részvétele a monopolisztikus törekvéseket megakaszthatja, az esetleges visszaéléseket pedig feltétlenül kiküszöbölheti. A nagy célokat igen gyakran aránylagosan kis eszközökkel lehet elérni. Ilyen kis eszköznek bizonyulna a Hibernia megszerzése útján a német kőszénkirályok számításának a megsemmisítése. Tulajdonképen a német kormány nem tesz mást, mint a mit más nagyvállalkozó is megtenne, ha a szükséges tőkék rendelkezésére állának. Hiszen maga a német állam Európának legnagyobb stilú vállalkozója. Vasutaihoz, hadi hajóihoz, gyári vállalataihoz óriási mennyiségű kőszénre van szüksége. Nem szabad tehát azt engednie, hogy csak egyszerűen a háta mögött csinálják meg az egyezséget az ő bőrére és úgy emeljék a neki feltétlenül szükséges áru árát, a mint csak a kőszénkirályoknak tetszik. De nemcsak a saját szükséglet fedezésének a biztosítása, hanem magasabb szempontok is parancsolólag lépnek fel és ezek: a fogyasztók millióinak az érdeke, a kiknek jólététől és békés gazdasági fejlődésétől az állam jóléte és békés gazdasági fejlődése is függ. Ezeket az államnak nem szabad kiszolgáltatnia egyesek önző céljainak. De hát honnan vegye az eszközöket? A törvény ebben az irányban nem tud segítséget nyújtani, hacsak olyan intézkedéseket is nem tartalmaz, melyek az egészséges fejlődésnek is útját állják. Itt pedig nagyon meg kell gondolni, hogy érdemes-e áldozatokat hozni és áldozatokat követelni, mert ez nem lehet az állami beavatkozás célja.

De különben is minek az államnak a veszedelmet hozó radikális eszközhöz folyamodnia amikor egyszerűbb eszközökkel ugyanazokat a célokat szolgálhatja és hathatósabban. A Hibernia bányatársaság nem is a legnagyobb német bányavállalat, de teljesen elegendő a termelési képessége ahhoz, hogy a szénbányatulajdonosok központosítási és monopolizálási törekvésének útját állhassa. Az egész kőszénbányatermelés ma csak néhány nagy kőszéntermelő társaság kezében van, melyek közül néhányat közös érdekek mozgatnak. A német kőszén-syndicatusban résztvevő bányatársaságok évi termelési mennyisége 1904. június 1-én 73,366.633 tonna, mely termelési mennyiségben az egyes bányatársaságok a következőképen részesednek:

a Gelbenkircheni bányatársaság . . .	7,698.000 tonnával
a Harzeni » . . .	6,770.000 »
a Hibernia » . . .	5,416.500 »
a Nordstern » . . .	2,740.000 »

a Rheinpreussen bányatársaság . . .	2,131.993 tonnával
az Arenberg » . . .	1,872.702 »
a Zollverein » . . .	1,755.507 »
a Graf Bismarck » . . .	1,754.700 »
a Consolidation » . . .	1.740.000 »
a Neumühl » . . .	1,650.000 »
a Concordia » . . .	1,526.376 »

Az 5¹/₂ millió tonnás termelési részesedéssel bíró Hibernia bányatársaság megvételtét határozta el a német kormány több helyi természetű okból. Az államosításra nézve azt a már más alkalommal bevált módozatot használta, hogy egy banktársaság útján nagymennyiségű Hibernia-részvényt vásároltatott össze, hogy a közgyűlésen megszavaztathassa az államosítási ajánlat elfogadását. Szinte csodálatos, hogy az állam megbizottja, a Dresner Bank milyen diskrecióval kezelte az igazán csak nehezen titokban tartható megbízatást. Nagy mennyiséget, körülbelül az alaptőke ¹/₃ részét kitevő részvényt vásárolt össze, a nélkül, hogy a tőzsdének sejtelve lett volna a vásárlás indító okáról. A részvények árfolyama a nagyarányú vásárlások hatása alatt természetsszerűleg emelkedett, de nem nagyobb mértékben, mint más magánember ilyen arányú részvényvásárlásai alapján történt volna. A Hibernia részvény árfolyama volt:

február 6-án	202	százalék
» 19-én	185	»
junius végén	206	»
julius 25-én	220	»
julius 27-én	221.60	»
julius 28-án	231.25	»
julius 29-én	242.75	»

Az állam államosítási ajánlata legjobban a bányatársaság igazgatóságát lepte meg. Az államosítási ajánlat szövegének tartalma következő volt: Az 53¹/₂ millió márkát tevő részvénytőke minden 3000 márkájáért a bányatársaság a 3%-os konszolidált államadósság államadóssági kötvényeit kapja 3000 márka névértékben 1905 január 1-től kezdődő kamatszelvekkel. A társaság igazgatása és üzeme 1905 január 1-től kezdve a porosz állam számlájára folytattatnék. A részvények becserélése államadóssági kötvények ellenében és a társaság tulajdonának a porosz államra való átszállása, valamint a Hibernia feloszlása a második hónap elsején történnék, mely az állam és a társaság közötti szerződés perfectiójára következik, legkorábban azonban 1905 január 1-én. A társaság 1904. évi üzleti nyeresége úgy, a mint az az üzleti és alapszabályszerű intézkedések, valamint az azóta figyelembe vett pénzügyi elvek szerint mutatkozik, a társaság tulajdona marad az eddigi jogosultak közt való szétosztás céljából. A további események ismereteseek. Az igazgatóság és az állami érdekek harca megindult, melyben egyelőre a bányatársaság igazgatósága maradt felül, előreláthatólag azonban nem sokáig, mert az állam a bankcsoport által összevásároltatott részvényeket átveszi és tulajdonában meg is tartja, a mi a mellett bizonyít, hogy ha az államosítás most pillanatnyilag meg is akadt, azt útjában feltartóztatni nem

lehet. Különben már maga az a körülmény, hogy az állam ennek a társaságnak a főrésztvényese, elhatározó jelentőségű a szénsyndicatus szempontjából.

Igazságtalan az a szemrehányás, a melylyel egyesek előállottak, nevezetesen hogy az állam titokban történt összevásárlásaival egyes résztvényeseket megrövidített. Az állam más egyebet nem tehetett, mint a hogyan eljárta, ha csak azt nem akarta elérni, hogy csak a hangzatos államosítási elvet a diskussióba dobja, a nélkül, hogy annak komoly keresztülvitelével törődnék. Mert hiszen ebben az esetben a most akadályozólag fellépő elemek tényleg megakadályozhatták volna, hogy az állam ebben az irányban bármit is tehesse. És különben is az állam csak úgy járhat el, a mint azt hasonló esetben magánember is tenné. A példa különben nem új, mert a pfalzi vasutaknál is nagyszerűen bevált a részvények tőzsdei összevásárlása az államosítási actio megkezdése előtt.

Az állam árfolyam-ajánlata nagyon méltányos. A Hibernia társaságot 1873-ban alapították. Ekkor az árfolyam 16,800.000 márka alaptőke mellett $107\frac{1}{2}$ százalék volt. Ez az árfolyam nem sokáig maradt érvényben, mert az egészen 34 százalékig visszament. A nyolcvanas években megindult gazdasági fellendülés kedvezőbb árfolyamokat hozott, olyannyira, hogy 1889 végével a Hibernia-részvény árfolyama $244\frac{1}{2}$ százalék volt. Ez volt a legmagasabb árfolyam egészen az államosítási actióig, mert ezután $101\frac{80}{100}$ százalékig ment vissza az árfolyam. A mikor tehát az állami ajánlat az addig előfordult legmagasabb árfolyam alapjára helyezkedik, még méltányossági szempontokból sem lehet kifogást emelni ellene. A kamatozás is olyan, hogy a tőkésítés alapjául szolgáló kamatlábat is alacsonyabban és így a tőkeértéket drágábban számították, mint azt ipari értékeknél a tőzsdei gyakorlat szokta.

A Hibernia alapítása óta nagyon is alá volt vetve a conjunctura szeszélyeinek. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a kiosztásra került osztalékok összege. Az alapítás óta az osztalék százalékokban következő volt: 13, 4, $2\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, $3\frac{1}{3}$, $7\frac{1}{2}$, 4, $5\frac{1}{3}$, 6, 6, 6, $5\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$, $8\frac{1}{2}$, 19, 12, $5\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$, $9\frac{1}{2}$, 12, 12, 12, 15, 13, 10, 11 százalék. Vagyis az az árfolyam, melyet az állam ajánlott a résztvényeseknek, teljesen megfelelő volt a belső értéknek. Hogy a megindult személyi harcz folyamán a versengő felek ajánlatai következtében az árfolyam jelentékenyen föléje emelkedett az állami ajánlatnak, az csak természetes és könnyen megmagyarázható körülmény.

Ennyiben áll tehát a Hibernia államosításának az ügye. A magasabb közgazdasági szempont minden esetre indokolja azt, hogy az államosítási törekvés, bárha az ipar terén kissé idegenszerű, mégis helyén van. Elvileg nem lehet kifogást emelni az államosítás ellen. A kik kifogást emelnek, azok leginkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy az államnak a communistikus törekvéseket pártolnia nem szabad. Pedig ez az okoskodás nemcsak nem okadatolt, hanem nem is igaz. Az állam nem pártolja a communistikus terveket az által, hogy közérdekből államosít. Hiszen ugyanezekkel az érvekkel állottak elő akkor is, a mikor az államok és legutóbb akkor, a mikor Németország, vasutainak az államosítására tért át. Hogy ez az eszme nálunk Magyarországon nem jutott különösen előtérbe, az annak tulajdonítandó, hogy mi akkor a socialis eszmék számára szinte

hozzáférhetetlenek voltunk és az államosításban csupán a külföldi bevált példának az utánzását láttuk, a nélkül, hogy mélyebben betekintettünk volna a közgazdasági élet mozgató erőműhelyébe. Annak idején külföldön a vasutak államosítása is épen így történt. A vasutak is magántársaságoknak a tulajdonát képezték, a részvények megváltása annak idején ott is olyan sok nehézségbe ütközött, az igazgatók ott is épen ilyen természetű ellentállást fejtettek ki, mint most és a vége mégis az lett, hogy az államosítás megtörtént, az igazgatók vagy belenyugodtak a változhatatlanba és maradtak, vagy pedig ellenségeskedtek továbbra is és odahagyták a vállalatot, a részvényeket pedig a részvényesek egymás után bemutatták beváltás céljából.

Az azóta lefolyt idő pedig azt is megmutatta, hogy az államosítás igen nagy hasznára volt magának az államnak épúgy, mint az egyeseknek is és ma nem igen akadnának emberek, a kik a korábbi időszakot, a mikor az ipar még magántársaságok tarifái alatt nyögött, visszakivánnák. Pedig annak idején igen nagy volt az államosítás ellenzéke, még sokkal nagyobb, mint ma, minthogy akkor az államosítás egyszerre sokkal nagyobb arányokban jött és így sokkal szélesebb körű anyagi érdekeket érintett. De hát tulajdonképen miért is szánták rá magukat a kormányok annak idején az államosításra? Egészen egyszerűen azért, mert semmiféle törvényes intézkedést sem tudtak kitalálni, a mivel a vasuti vállalatokat a közgazdaság hathatósabb szolgálatába tudták volna kényszeríteni, holott a tarifamegállapítás segítségével óriási érdekeket kellett szolgálni és viszont a meg nem felelő tarifamegállapítással ki is lehetett az érdekelteket játszani.

A köszénkérdésben épen ott állunk most, mint a hol huszonöt-harmincz év előtt a vasutak kérdésében. A köszén elsőrendű fogyasztási cikk, melynél az ármegállapításnál igen fontos közgazdasági érdekeket lehet sérteni. Első sorban tehát a közgazdasági élet minden ága, a mezőgazdaság épúgy, mint a kereskedelem, de leginkább az ipar szorosan hozzá van fűzve létfeltételében a köszénbányászathoz. De nemcsak ennyiben fontos a köszénbányászat, hanem azért is, mert a munkások százezreinek ad kenyeret, megélhetést. Ha ebben a bányászati iparágban a rendes kereslet és kínálat érvényesül, akkor egyetlen érdek sérelme sem olyan, hogy akár törvényes, akár államosítási beavatkozásra szükség volna. Ha azonban a kereslet és kínálat szabad alakulása, tehát a verseny meg lesz szüntetve és ha veszedelmesen terjeszkedik az az irányzat, mely a kisebb vállalatokat megszünteti és helyébe egyes hatalmas vállalatok terjeszkedését előmozdítja, akkor nem lehet tétlenül nézni azt a törekvést, hogy a termelt jószág ára a verseny kizárásával legyen megállapítható és hogy egyesek ezáltal a többi iparágra is döntő hatású befolyást gyakorolhassanak a közgazdasági életben. Itt az államnak közbelépnie kötelessége vagy az egyik, a törvényes vagy a másik, az államosítási irányban.

A törvényes intézkedéssel bizony itt nem nagyon sokra menénk. Sokat törték már úgy az elmélet, mint a gyakorlat emberei a fejüket azon, hogy a kartell-tömörülést hogyan akadályozzák meg. Szerencsés kísérlet még eddig egy sem volt. A kartellintézmény maga olyannyira fejlődő szervezet, hogy az ellen mai formájában mit sem lehet tenni, mert az egész bizonyosan már holnap hatályát vesztené.

Utoljára az állam nem kényszerítheti az egymással közös czélokra megállapodott kőszéntársaságokat, hogy X-nek vagy Y-nak eladjanak, mert — hogy épen indokolva is legyen — a bonitást csakis az ítéli meg, a ki hitelez. Sőt még azt az esetleges törvényes intézkedést is ki lehet játszani, mely az árakra vonatkozólag egy bizonyos, nem számokban kifejezett maximumot állapít meg. Első sorban ennek a maximumnak a megállapítása absurdum, mert ki mondhatja azt, hogy példának okáért 210 fillér még jogos ár, 211 fillér azonban már túlhaladja azt az árat, mely engedélyezhető. De tegyük föl, hogy még ezt a kérdést is meg lehetne oldani a kartelltörvényben (amint hogy a most elkészült magyar kartelltörvénytervezetben ezt meg is kísérelték, bár eredménye vagy hatása nagyon is kétséges), akkor is ki lehet még azt is játszani egy sokkal veszedelmesebb formulával, a trösztté való alakulással, még pedig nem kartellszerű csoportosulás, hanem teljes egybeolvadás alapján.

És a német kőszénkartell ép ezt az alakulást mutatja. A kisebb társaságokat a nagyok mind fölfalják, magukba olvasztják azokat és mind kevesebb lesz azoknak a személyeknek a száma, akiknek valamelyes beleszólásuk van a német kőszéntermelésbe. Sőt ma már a nagyobb társaságok is kezdenek fusionálni, úgy, hogy néhány kőszénmágnás hatalma már nagyon is széleskörű és tulságosan terjeszkedő. Ennek áll útjába az állam a Hibernia államosításával, mi által megakadályozza azt, hogy a nagy kőszéntársaságok a teljes fusiora gondoljanak. A Hibernia révén az államnak módjában lesz a kőszéniparnak az ellenőrzése és a kőszénfogyasztók esetleges kizsákmányolásának a megakadályozása. Az a nagymennyiségű kőszén, melyet a Hibernia énkint termel, a legelkeseredettebb harcz esetén is elegendő, hogy a tröszt esetleges ármeghatározási törekvéseit, ha nem is megsemmisítse, de legalább megnehezítse. Azon felül igen súlyosan esik a latba, hogy itt az ellenfelek nem használhatják a kiéheztetés eszközét, mert a német állam utoljára eléggé erős ahhoz, hogy bármelyik tröszttel felvegye az anyagi versenyt akkor ha polgárai összességének az érdekéről van szó. Ettől a concurrenstől tehát az ellenfelek az árak alászállítása véén nem szabadulhatnak meg. És nem szabad arról megfélemlkezni, hogy a versenyküzdelemben arról sohasem fognak megfélemlkezni, hogy a versenytárs maga az államhatalom, a kivel szemben a fegyvereket kissé válogatni kell, mert különben azok könnyen visszafelé sülnének el. Az erkölcsi hatás tehát messze felette áll az anyagi hatalomnak. Ez az erkölcsi nyomás meg fogja akadályozni azt, hogy az esetleges tröszt még csak gondoljon is a kizsákmányoló politikára.

Nagy érvként tolják az előtérbe azt, hogy a Hibernia államosítása révén a burocratismus fog bevonulni az üzleti életbe. Ez csak egy régi ráfogás, mely még a táblabírószerű időszakból — mely minden államban meg volt — maradt meg az emlékezetben. Az állami szervezet emberei ugyanabból a munkás- és hivatalnokseregből fognak kikerülni, mint ahonnan ma a részvénytársaságok veszik munkásaikat és tisztviselőiket. Sőt talán egészen bátran állítható, hogy a munkások és tisztviselők sokkal szívesebben lépnek be az állami szervezetbe, a hol legalább a hirtelen elbocsátástól és a béreknek és fizetéseknek a folytonosan változó conjunctura szerint való megállapításától mentek lesznek. Azt pedig balgaság állítani, hogy akár az igazgató, akár a

munkás nagyobb szorgalommal dolgoznék egy magánvállalatnál, mint az államnál. Ugy a magánvállalkozó részvénytársaság, mint az állam olyan tisztviselőkkel és munkásokkal dolgozik, a kiknek munkáját és annak eredményét miben sem befolyásolhatja az, hogy a részvénytársaság vagy az állam látja-e annak hasznát. Régebben, a mikor még az egyéni kisebb magánvállalatokat lehetett az állami vállalkozással szembe állítani, még volt valami jogosultsága annak a feltevésnek, hogy a gazdálkodás minéműségében különbségek vannak. Ma azonban legfőleg csak arról lehet szó, hogy magán- vagy állami tisztviselő-e az, a ki vezeti és ellátja a vállalatot.

A munkás-létviszonyok szempontjából pedig megbecsülhetetlen, ha az állam mint vállalkozó versenytárs szerepel. A bérek tartása és munkásjóléti intézmények létesítése az állam részéről inkább várható, mint a magánvállalatoknál, mely utóbbiak az állam kezdeményező példájának az utánzására már könnyebben kaphatók, sőt kényszeríthetők és viszont a munkások sem esnek a bureauractismus karjaiba, amint élő példának felhozható a pontosságával valóban mintaszerű posta és távirda-intézmény, valamint az azelőtt magánvállalatként szerepelt vasutintézmény, mely utóbbi most határozottan jobban működik, mint azelőtt, nemcsak az egységes vezetés hatása alatt, hanem az államvasuti tisztviselői kar magas képzettsége és kitűnő fegyelmezettsége folytán is. Mert a munkás és tisztviselői kar nagyon megbecsüli azt, ha állandó és egész életre szóló feltétlen, biztonságú nyugdíjjal jutalmazott foglalkoztatást kap. Az állami vezetés sem nehézkes ma már olyan vállalatoknál, melyeknek a mindennapi élet szükségleteihez és igényeihez kell alkalmazkodniok. Egy nagyon közel fekvő példát hozhatunk fel ennek a megvilágítására. Magyarországon az állami kezelésben és a magán kezekben levő vasutak külső felszerelés és belső igazgatás dolgában nagyon különböznek egymástól, de senki sem tagadhatja, hogy az állami üzem javára.

A kérdés az is lehet, hogy elkerülhető-e az államosítás azon az alapon, hogy az állam más irányban, illetőleg más uton is megakadályozhatná a kőszénbányatársaságok monopolositikus törekvéseit illetőleg a vállalatok részére ezzel járó önkényes ármeghatározást? A német kőszénsyndicatus erre vonatkozólag azt mondja, hogy igen; még pedig úgy, hogy az államnak felügyeleti vagy rendszabályozási jogot adnának a syndicatus ármeghatározásaival szemben. Ez azonban csak csűrés-csavarás, a melylyel az államosítás révén a syndicatus fenyegető veszedelmet pillanatnyira el akarják háritani. Az állami felügyelettel nem érnének semmit. Hiszen a vasutaknál is, sokkal szélesebb alapokon, mint az a kőszénbányászatnál lehetséges volna, kísérletet tettek a törvényben biztosított felügyeleti joggal és az majdnem teljesen hatálytalannak bizonyult, olyannyira, hogy feltétlenül teljesítendő állami érdekek a vasutak államosítását tették szükségessé. Törvényes rendezéssel jó formán semmire sem mehetnek ebben az irányban. Mert vagy a kartelltörvényhez folyamodnak, a mikor olyanfajta kikötés lesz benne, mint a magyar tervezetben is, hogy bizonyos elasztikus és törvényes megállapításra lehetetlen maximalis árat kötnék ki, vagy pedig a bíróságra bizzák a döntést, amikor végeredményben — mint a tőzsdeperek is megmutatták — oda lehet majd eljutni, hogy a bíróságok a kartellált kőszénbányák szállításából eredő követeléseket nem ítélik meg. Ez az utóbbi bizzar

gondolat a közvélemény elkeseredésének hatása alatt még talán majd valóra is válhat.

Az eddigiekből látható, hogy az állami érdekek legfőbb felügyelői hosszas megfontolás után határozták el magukat erre a lépésre. Az államosítás útjáról most visszalépés nincsen. A Hiberniát, előbb vagy utóbb, kisebb vagy nagyobb akadályok legyőzése után, államosítani fogják. Ezzel, mint kétségbevonhatatlan ténynyel, már számolni kell. Ez idő szerint tehát még két kérdést kell tisztázni. Az egyik az, hogy a Hibernia benn fog-e maradni továbbra is a kartellben és hogy milyen lesz ott a helyzete? A másik kérdés viszont az, hogy a kormány megáll-e ennek az egyetlen bányatársaságnak az államosítása után és nem fog-e fokozottabb erővel más vállalatok megszerzése után törekedni? Ez a két kérdés izgatja most a német közvéleményt, mert a Hibernia államosításának tényével már körülbelül leszámoltak épen azoknak a gondolatoknak a hatása alatt, a miket előbb kifejtettünk.

Az első kérdésre, vagyis hogy a Hibernia bent maradhat és bent maradjon-e a kartellben, határozott igennel válaszolhatunk. Hogy az állam maga, bármilyen természetű köz- vagy magán érdek sérelme nélkül bentmaradhat a kartellben, azt megmutatta a magyar állam példája, mely diósgyőri vasművei révén a magyar vaskartellnek tagja és ebben a minőségében minden tekintetben hozzájárul ama célok szolgálatához, melyek a kartell létesítését általános közgazdasági szempontokból szükségessé tették. A kartellel szemben nem szabad a negatio álláspontjára helyezkedni, mert a kartelleket gazdasági szükségesség hozta életre és a míg a kartellek csak ennek feleltek meg, nem is volt sehol és semilyen panasz ellenük. A milyen rosszul cselekszenek azok, a kik azért, mert néhány játékos vagyónát veszttette a tőzsdén, a tőzsdét közgazdaságilag káros intézménynek minősítik, épen így igazságtalanul és a közgazdasági érdekek ellenére cselekszenek azok, a kik a kartellek ellen foglalnak állást, mert egyesek — talán többen, mint szabad lett volna (de hát az anyagi előny oly csábító!) — az egyesülésben és a kizárólagosságban rejlő hatalommal visszaéltek. A míg a kőszénsindicatus azt a célt szolgálja, hogy a túltermelést megakadályozza, és az árakat a megfelelő polgári haszon figyelembe vételével állandósítsa, addig nem lehet kifogást emelni az államnak a kartellhez való csatlakozása ellen.

Erre különben itt a példa a magyarországi vaskartellnél és magában Németországban is, a hol az úgynevezett kálisindicatus legjelentékenyebb tagja maga az állam, sőt a vezetés is reá van bízva, minek az általános közgazdasági érdekek szem előtt tartásával fényesen megfelel az állam. A kartell ellenesei, a kik a csak azért is álláspontjára helyezkednek, azt tartják, hogy az államnak nem szabad a kartell tagjai sorába lépni és csodálatos, hogy ebben a nézetben most ezek a kartell-ellenesek magukkal a sindicatus vezető embereivel találkoznak, a kik ugyanezt hirdetik — azért, hogy az állam az államosítási actióval hagyjon fel és ne zavarja az ő kis játékaikat. Pedig csalódnak az emberek, ha azt hiszik, hogy az államosítási actio pillanatnyi, vagy akár végleges meggyűlöltetése a sindicatusok kérdését leveszi a napirendről. A sindicatusok részéről tapasztalható visszaélés önmagában szőnyegen tartja azt a kérdést és nem is engedi le onnan mindaddig, míg valahogyan segítség nem

érkezik ellenük. Ha ezt a segítséget nem az államosítás hozza meg, akkor bizonyosra lehet venni egy sindicatusi törvény (kartelltörvény) megalkotását, a mi még kellemetlenebb lehet a köszén- és egyéb ipari mágnásoknak, mint az állam nagyvállalkozói közbelépése. Nagyon jól tudják azt azok, a kik komolyan foglalkoznak a kérdéssel és tovább látnak az orruk hegyénél és épen azért fel is főgnak hagyni az államosítás további akadályozásával, nehogy a közvéleményt még jobban maguk ellen zúdítsák.

A második kérdés az, hogy az állam a Hibernia államosítása után nem fog-e további államosításhoz folyamodni és ez a lépés nem fog-e a köszénipar teljes államosításához vezetni? Mind a két kérdésre nemmel lehet válaszolni. Nem lehet célja a porosz kormánynak, hogy az állami communismus elveit továbbra is szolgálja, mint a meddig azt a mai, mondjuk, pillanatnyi közérdek megköveteli. Az államnak nem célja az ipar államosítása felé terelni a közfigyelmet, csupán csak meg akarja akadályozni azt, hogy egyik legfontosabb és legszükségesebb fogyasztási cikket ne lehessen milliók károsítására és kiaknázására használni, hanem az maradjon meg a szabadverseny korlátai, vagy legalább is annak mesterséges korlátai között — a becsületes kartell alapján. Ennek a célnak az eléréséhez teljesen elegendő egy olyan termelési mennyiség felett rendelkező társaságnak az állam részére való megszerzése, mint a milyen a Hibernia. Ebben az irányban különben eléggé sikerült sakkhúzásnak tekinthető a gelsenkircheni társaságnak olyan természetű terjeszkedése, hogy a vasipari érdekeltséget is bevonta saját érdekkörébe, mi által ennek a társaságnak esetleges államosítását megakadályozta. Az állam ugyanis nem bocsátkozhatik olyan messze menő combinatióba, mely a köszéniparral egyidejűleg a vasiparra is kiterjeszkednék.

A köszénsyndicatus urai kézzel-lábbal való kapálózása már hiába való. Még a syndicatusokkal sympathisáló sajtó is elismerni kénytelen, hogy a syndicatus kizsákmányoló politikájának a legutóbbi válság alatt is kétségtelen tanujelét adta az által, hogy az ipari pangás ideje alatt a syndicatus a köszéntermelést még a szükségesnél is sokkal jobban megszorította, mi által az áraknak állandóan a magasban való tartása sikerült. Ez a monopoliummal való koketteria egészen természetsszerűleg vezetett ehhez a beavatkozáshoz, melynek még legszerencsésebb formája ez az államosítás, a mikor igen szépen megférhetnek a sindicatusi tagok egymás között — épen úgy, mint eddig — legfőlebb az ő trösztalkotó almaikról kell lemondaniok, a mi talán rájuk nézve sem olyan veszedelem, mert a trösztintézmény rövid amerikai fennállása nem valami sok reménynyel kecsegtet, az alapítókra nézve. A legtöbb tröszt már alapításakor önmagában hordja felbomlása elemeit, úgy hogy az egyesítéssel járó költségek csak nagyon ritkán térülnek meg a fogyasztók zsebéből, a mint azt az amerikai trösztök története bizonyítja.

De különben is érthetetlen, hogy miért fejtenek ki a német köszénkirályok olyan nagy ellentállást az állami bányavásárlás ellen. Hiszen a nagy polemia folyamán a német köszénsyndicatus tagjai elismerték, hogy ők már felajánlották a kormánynak az ellenőrzési jogot a syndicatus fölött, ezt azonban a kormány nem fogadta el. Jól tette. Bizony csak platonikus értékű lett volna az állam votéja, ha egészséges és számottevő verseny segítségével nem tud a syndi-

catus áremelésének elleneszegülni. Az állam nem akar más egyebet, mint egészséges és tisztességes versenyt akár kartellen kívül, de azon belül is, mert a túltermelés veszedelmeitől legelső sorban maga az állam akarja óvni a gazdasági életet. Az állam nem lefelé, hanem felfelé akar concurrálni. Meg akarja akadályozni azt, hogy egy ilyen rendkívül fontos és nélkülözhetetlen fogyasztási cikknél nagy ármegelepetések ne állhassanak elő. A porosz kereskedelmi miniszternek valószínűleg csakis úgy sikerült az államosítási terv részére pénzügyminister collegáját megnyernie, hogy biztosította és kimutatta neki, hogy a befektetett tőke meghozza a maga kamatait és nem kell a szükséges tőke államháztartási kamatoztatásáról gondoskodni. Ennél békésebb és gazdaságosabb program nem is képzelhető.

Az államnak, mint nagy vállalkozónak agresszív célja nem lehet. A parlamentarizmus rendezést tökéletesen kizárja. Ha tehát csakis rendes üzleti versenyről van szó, a versenytársakra nézve az kedvezőbb, ha olyannyira szolid kezekben van a verseny, mint az államnál. Az egészséges verseny ellen senki sem emelhet kifogást akár kartellen kívül, sőt még akkor sem, ha az kartellen belül történik, a mikor a verseny tisztaságára olyan garancia van, mint az állam verseny-részesedése. Minden állami vetonál és minden törvényes intézkedésnél többet ér az, ha az állam az árszabályozás biztosító szelepjével, megfelelő termelési mennyiséggel rendelkezik. Irtó versenyt az nem indít, de a legfőbb biztosíték az, hogy ilyen versenyhez nem is kapható. A fogyasztók összességének érdekeit képviseli a termelők gyülekezetében, annak dacára, hogy maga is termelő.

A kartell addig, a míg megakadályozza az egymást pusztító versenyt (és az államnak a kartellbe való belépése erre nézve elegendő garancia), továbbá új műveknek terv nélkül való alapítását, a miből azután a túltermelés természetesen folyik, addig a kartell nem ütközik az általános közgazdasági érdekekbe, sőt nem egy tekintetben hasznára is válik a közgazdasági életnek. Azon kívül a termelés megfelelő elosztásával magának a termelésnek technikai részét olcsóbbá teheti, egyszerűsítheti, sőt az által, hogy bizonyos körökre osztja a fogyasztási területet vagy mennyiséget, bizonyos specialis termelési ágakban tökéletesítheti az ipari művek technikáját. Még egy nagy előnye van, a nemzeti termelés szempontjából, a kartellben való egyesülésnek és ez az, hogy a kartellben egyesült művek sokkal sikeresebben kezelhetik a külföldre való kivitelt, a mint erre a vas- és magánál a kőszén-kartellnél is elegendő és előnyös példát találunk. Ennek azonban nem szabad annyira elfajulnia, a mint azt az amerikai trustöknél látjuk, a hol a hazai fogyasztókkal fizettetik meg a külföldi versenyt, a mi természetesen kihívja a külföldi államok törvényhozási vagy gazdasági természetű intézkedéseit vámelések vagy közigazgatási intézkedések alakjában. Mert nem szabad azt képzelni, hogy bármely ország összetett kezekkel nézze honi termelésének a megrontását. Ebben az irányban minden kartellvezetőnek lehetnek ambíciói, a melynek megvalósítását annál könnyebbnek tartja, minél nagyobb hatalma van a kartell, esetleg a tröszt körén belül. Ha az állam benn van a kartellben, ilyen ambíciók nem törhetnek elő, mert az állam nem engedheti meg, hogy a honi fogyasztókon vasalják be a külföldi pusztító verseny költségeit. Az ország közgazdaságának ugyanis nagy szüksége van a küállamok jóindula-

tára, mert a nélkül az ország egyéb iparágainak kiviteli érdekei nagyon sok kárt szenvedhetnek. A német kőszén-syndicatus hatalma már olyan nagy kezdett lenni, hogy az ezirányú ambíciók érvényre jutásától nagyon is kell tartani.

A dologban az a legérdekesebb, hogy az államosítás eszméje a kőszénhatalmasságok egyik legnagyobbikától indult ki. Thyssen Ágost adta a kereskedelmi miniszternek azt a tanácsot, hogy államosítson egy kőszénbányát és így lépjen be a német kőszénkartellbe. Thyssen, a ki egyike a legnagyobb kereskedelmi geniknek, úgy okoskodott, hogy jó lesz az államot szövetségesnek megnyerni, nehogy egy a német tőzsdetörvény mintájára készült kartelltörvénnyel egészen elnyomorítsák a bányaipart. Mert ha már egyszer meg van a törvény, azon — még ha belátják is annak feltétlen károosságát és intézkedéseinek hibás voltát, a mint az a tőzsdetörvénynél is megesett — nem igen hajlandók a mai közhangulat és agrarius hatalom mellett változtatni. Hogy Thyssen ideáit nem mindenki akarja a magáévá tenni, az könnyen érthető. Az igazság azonban egészen az ő oldalán van, mert ő mélyebbre lát, mint a többiek és a jelen pillanat előnyeiért nem akarja az egész jövőt kockáztatni.

Ezek volnának azok az irányadó szempontok, melyek most Németországban az egész közgazdasági közvéleményt uralják. Szükséges volt ennek a bővebb kifejtése, mert nem egyszerű, registrálásra érdemes esemény ez az úgynevezett »Hibernia-affér«, hanem nagyfontosságú esemény, melynek a gyakorlati értéken felül gazdaságtörténeti szempontból is kiváló érdekessége van. A gazdasági életnek egyik újabb korszaka előtt állunk akkor, a midőn az állami beavatkozás ilyen indító okok alapján történik s a mikor ezt a lépést a szükségesség teljes tudatában teszik meg. Ma már minden érdek a gazdasági kérdésen fordul meg, minden tevékenység oda sarkallik. Az államnak igaz feladata magaslatára kell emelkednie, hogy megfelelhessen közérdekű feladatának. A mai gazdasági berendezésnél a fogyasztó közönség szükségleteinek fedezésénél két tényezőre van utalva: első sorban a természetes gazdasági versenyre és másod sorban, ha az előző felmondja a szolgálatot vagy nem elég eredménnyel működik, az államra.

A verseny bizonyos határokon belül jótékony, de egyúttal olyan mértékben is lehet pusztító, hogy többet rombol, mint épít. Ez a rombolási processzus, az önzés egyszerű okára építve olyan, hogy áldozatot kíván, de csak azért, hogy azután annál nagyobb áldozatot vegyen — másoktól. A concentratiós törekvések felszínre jutásával és megerősödésével mind gyakrabban ismétlődtek az ilyen romboló versengések, minek vége azután az lett, hogy a veszekedést végignéző »örülő harmadikon« a küzdelem befejezése után irgalmatlanul elverték a port. Ez elég szomorú volt, de addig törték az emberek orvosságon a fejüket, a míg a világgyógyszert: a szövetkezeti eszmét feltalálták. Ez tulajdonképpen a versenynek egyik negatív faja, mely rövid ideig megváltásnak látszott, a mely azonban csakhamar felmondta a szolgálatot a nagy tőke leküzdhetetlen erejével szemben.

Nem maradhatott tehát egyéb hátra, minthogy az államot kellett segítségül hívni. Az államnak utóvégre is, úgy gondolkoztak az emberek, kötelessége a fogyasztás zavartalanságát biztosítani. Elvként hirdetni ezt elég könnyű, gyakorlatban keresztülvinni már vala-

mivel nehezebb, sőt nem egy esetben lehetetlen is. Mert az államnak nemcsak arról kell gondoskodnia, hogy bizonyos panaszokat egyoldalúlag megszüntessen, de arra is nagyon kell vigyáznia, hogy ugyanakkor sokkal súlyosabb és mélyebbre ható panaszokra okot ne szolgáltatson. Az állam segítségül hívása tehát bizonyos esetekben jogosult, mint a jelen esetben is, de számolnia kell azzal, hogy a gazdasági élet terjeszkedésével az állami hatalomnak ilyen természetű igénybevétele mind gyakoribb lesz. Nagyon helyes és méltányolható tehát a porosz állam kezdeményező törekvése, hogy ezt a pusztán gazdasági természetű kérdést gazdasági téren oldják meg, vagy legalább ezt megkíséreljék. A kísérlet előreláthatólag nem üt be rosszul.

Czeisler Emil.

Francia vámpolitika.

Dr. Bernhard Franke: *Der Ausbau des heutigen Schutzzollsystems in Frankreich und seine Wirkungen im Lichte der Handelsstatistik.* Leipzig 1903. Dunker & Humblot. VIII. és 148. l. l.

Dr. Wellimir J. Bajkič: *Die französische Handelspolitik 1892—1902.* Stuttgart und Berlin 1904. XVI. és 498. l. l.

Két munka ugyanarról a tárgyról és homlokellenes következtetéssel; az egyik igazolja, hogy a francia védővamos intézkedések elérték céljukat, a másik adatokkal bizonyítja, hogy hiába való minden fáradozás, a védővamos politika árt Franciaország közgazdaságának.

Franke Franciaország kereskedelmi politikáját 1860-tól kezdve vizsgálja és az 1892-ik évi tarifareformig előadja a történeteket; ezen történeti előadás után megvizsgálja azt, hogy minő gazdasági hatású volt a védőirányú tarifapolitika. Szerinte »a védővamos politika Franciaország külkereskedését nem rontotta meg. Igaz a védő korszakban Franciaország külkereskedése nem mutat fényes lendületet; de a szabadkereskedő Angolországban sem emelkedett az 1890—1900. évek közt különösen; pénzügyileg a védőtarifa határozottan bevált«. A gabonatermelés Franciaországban emelkedett és a gabona behozatala csökkent. A gabona ára Franciaországban drágább, mint a külföldön s így a földmives jutalmazóbb árakat kap. A húsnál az eredmény nem ily kedvező; a húsarak hanyatlanak, a vámok e részben nem nyújtottak kellő támogatást. A bornál a védővamosok lényeges befolyással voltak a filloxera pusztításai ellen tett védekezésre, mert ösztööt adtak új szőlők teremtésére. A selyemnél a vámpolitika hatása nem kedvező; szerző azonban ennek okát abban látja, hogy a francia földmives inkább a szőlő cultura felé tereltetett, a hol nagyobb előnyt látott, mint a selyemtermelésnél.

Bajkič a francia vámpolitikát csak 1881-től kezdve adja elő, de bővebben foglalkozik a kérdéssel, mint *Franke*. Szerzőnk művének legérdekesebb részei azok, melyekben a francia vámpolitika eredményeiről szól. A gabnára vonatkozólag mondja »megállapított tény az, hogy a gabnavámok emelése, ha a gabna alacsony ára folytan történik, gyors áremelést már csak azért sem idézhet elő, mert a bekövetkező vámemelés mesterséges, a szükségletnek meg nem felelő behozatalt okoz« Franciaország sok évben kénytelen termésének egy részét kivinni, de ezt csak a Franciaországban urakodó

áraknál kisebb árakkal teheti, vagyis a francia vidékek, melyek fекvésüknél fogva a külföld felé gravitálnak, csak veszteséggel folytathatják gazdaságukat. Franciaországban különben a gabnavámok 15 évi uralma után csak úgy panaszkodnak a gazdák alacsony gabnaárakról, mint azelőtt.

Nem használtak a borvámok sem. Franciaország borkivitele lényegesen megcsappant; a francia borok minősége rosszabbodik és a külföld Olaszország és Spanyolország boraiban kap jobb kielégítést. A borárak Franciaországban nem javultak. Mikor a bor hektoliterje 35 frank volt, kezdődött a védővám meghozatalára irányuló agitáció; mikor a bor ára 28.63 frank volt elérték a bortermelők a mostani magas vámtételeket és 1901. évben a bor ára 17 frank, sőt újabban sok helyütt el sem lehet adni a bort, nincsen ára. »Annyi bizonyos, hogy rosszabb, mint milyen most a bortermelő helyzete, nem lehet« és erre való volt a bor védővámja!

Az állatok és állati termények védővámjai sem mutatnak kedvező hatást. A vaj behozatala nem változott, de kivitele roppant mértékben csökkent. Az állatok létszáma nem gyarapodott; az árak pedig nem találtak sem állandóságra, sem gyarapodó irányzatra.

A selyemtermelést, a kender- és lentermelést Franciaországban állami segíteyzéssel támogatják, de ez a védőrendszer sem vezet eredményre. Szerzünk ezek szerint a francia védőpolitikát határozottan rossznak és Franciaország gazdasági fejlődésére ártalmasnak tekinti.

(—vits.)

A vámpolitika és a vasutak.

Dr. Ernst Seidler és Alexander Freud: *Die Eisenbahntarife in ihren Beziehungen zur Handelspolitik*. Leipzig 1904. Dunker & Humblot. VI és 189. l.

Ez a könyv azt a nehéz kérdést kívánja megoldani, mely a védővám politikája folytán a határvámokkal a vasuti díjszabásokat össze kívánja egyeztetni. Bismark állította fel elérendő czélul azt, hogy a vasuti díjszabást egyidejűleg kell megoldani a vámtarifa megállapításával és szerinte lehetetlen helyes vasuti tarifapolitikát függetlenül a vámpolitikától űzni. Több, mint huszonöt év telt el, mióta Bismark ezt állította s a vámpolitikával kapcsolatos vasuti tarifaügy nem haladt tovább, pedig szerzőink szerint értelmes közzgazda jelentőségét nem fogja tagadni. Az előttünk fekvő munka a szóban levő kérdést két szempontból tárgyalja; előadja a tényleges állapotot és kifejti, milyennek kellene a vámpolitikával összhangzó vasuti tarifaügynek lennie.

A mai tényleges állapotot az autonóm szabályozás és a szerződési viszonyok szempontjából tünteti fel. A vasutak autonóm díjszabásai semmiféle tekintettel sincsenek az ország kereskedelmi politikájára; így az áruosztályozás tisztán vasuti szempontból helyezi el az árúkat, nem törődve a vámtarifa osztályaival; a lépcsőzetes tarifák, melyek távolság szerint olcsóbb díjtételeket engednek, határozottan ellenkeznek a védővámok törekvéseivel; a kiviteli tarifák bizonyos tekintetben a kereskedelmi politika intentiójában állíttatnak föl, mert a hazai termelés kivitelét előmozdítják; az iránytarifák már a kivitel, már a behozatal érdekében szabhatnak meg és így a kereske-

delmi politika határaiba nyulnak, csakhogy gyakran épen ellenkező irányban állíttatnak fel, mint a melyben a vámpolitika kíváná.

A vasutak tarifapolitikájában a nemzetközi szerződések eddig két elvet hoztak érvényre: az egyik, hogy a szerződő országok egymásnak a paritást biztosítják, azaz az idegen árú ugyanazokat a viteldíjakat élvezi, mint a saját országbeli; a másik elv a legnagyobb kedvezés elve, vagyis az, hogy az idegen ország árúja nem részesül rosszabb bánásmódban, mint valamely harmadik ország árúja. Szerzőink ezen elveket jellemezve mondják: »A hazai termény nem szállítható olcsóbban, mint a külföldi, de nincs akadály, hogy bizonyos körülmények közt a külföldi olcsóbban szállíttassék, mint a belföldi. A vázolt állapot mindenestre teljes összhangban áll a vasutügy technikai és magángazdasági jellegével. A mai vasuti tarifapolitika a szabad forgalom jegyében áll, mely a távolságokat leküzdő országhatárokat átugor és a nemzeti ellentéteket kiegyenlíti. Vajjon a tarifaügyünk ezen főjellege megegyeztethető-e a közgazdaság modern elveivel, ez legalább is kétségbe vonható. Tényleg minden jel arra mutat, hogy épen a vasuti tarifapolitika terén gyökeres átalakulások készülnek. Az idő szelleme az állami tarifapolitikának újabb célokat és újabb irányokat jelöl ki.«

Ezeket a célokat és irányokat a könyv második részében fejtik ki. Nézetük az, hogy a védővamos politikát mind a vasutak autonóm intézkedéseiben, mind a nemzetközi szerződésekben támogatni és vele a hazai termelést elő kell mozdítani. »Független és önálló kereskedelmi politikát a vasutügy terén ugyan soha sem lehet űzni, de a vasuti politikának feladatául kell tenni, hogy a vámpolitikát célzataiban támogassa és kiegészítse.« A szerződési politikára nézve kifejtik, hogy »ép azért, mert az államok törekvése az, hogy vámpolitikailag és vasuti díjszabásuk szempontjából egymástól elszigeteljék magukat, okvetetlenül szükséges lesz a vasuti díjszabások ügyében és szerződések útján modus vivendit találni:« A vasuti tarifáknál is, mint a vámpolitikában előnyöket-előnyökért kell szerezni, ha szerződések köttenek; csak akkor, ha e vasuti díjszabások terén a különös ellen. Szolgáltatások egyéni rendszere jut kifejlődésre, csak akkor lehet mondani, hogy a vasuti tarifapolitika a modern kereskedelmi politika kiegészítő része.« Szerzőink utalnak arra, hogy a vasuti díjakat hosszabb időre szerződés útján nem jó megkötni, mert ez a vasuti díjnak gazdasági alakulását nagyon gátolja s ez ezért — mint igazi védővamosok, — csak rövid ideji szerződéseket ajánlanak.

Ha így szerzőink vasuti politikájukat a hazai termelés érdekében az állami vasuti rendszernél elérhetőnek tartják, nem hunynak szemet azon nehézségek előtt, melyeket a magán vasutak az állam kereskedelmi politikája elé gördíthetnek. De itt is találnak módot, mert szerintök »az államhatalom mindig mindenható, akár az abszolút uralkodó akarataiban, akár egy szentesített parlamenti határozatban nyilatkozzék meg.« És ha az állam a vasuti tarifák ügyében nemzetközi szerződést kötött, ez a szerződés minden állampolgára s így a magán vasutra is kötelező.

(—vits.)

Német telepek és iskolák.

Handbuch des Deutschtums im Auslande. — Adressbuch der deutschen Auslandsschulen. Herausgegeben vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande. 1904. 260 l.

Az »Allgemeiner Deutscher Schulverein«, mely pángermán törekvései körébe már 33.500 tagot gyűjtött s melynek elnökségében nagy tekintélyű német úri és női neveket olvasunk, igen gondos, de talán nem eléggé óvatos gyűjteményes munkát adott ki, mely főként Hensch, Dibelius és Lenz tanárok munkája. Ez a szorgalmasan gyűjtögetett almanach két részből áll. A második fele a külföldi német iskoláknak jegyzéke, melyből azt a hatalmas tényt tudjuk meg, hogy Németország területén kívül 1300 német iskolát szerveztek a németek fajuk és nyelvük védelmére, pedig ebben a számban a svájci, ausztriai és magyarországi német iskolák nincsenek is befoglalva. A külföldi németiség e szervezését nekünk is például kellene vennünk a kivándorolt magyarság érdekeinek megóvása okából.

A könyv első fele ennél már jóval harcziásabb: itt az egyéb nem-német államok németsegének a »küzdeme«, sőt »elnyomatása« van leírva. Az egyes osztrák tartományok nemzetiségi összetételére nézve még kapunk néhány érdekesebb felvilágosítást, de annál furcsább eredményre jutunk, a mikor Magyarország megtárgyalásához érkezünk. Pedig már a ríktó boríték is arra figyelmeztet, hogy az egylet két millió márkát költött már s ez által: »Tausende von Brüdern, die sich in den Sudeten- und Donauländern gegen slavische und magyarische Uebergriffe wehren müssen, sind dadurch unserm Volkstum erhalten worden«.

Ha ez igaz, akkor a nemzetközi viszonyba ütközik. Akár igaz, akár nem igaz azonban, annyi bizonyos, hogy a magyarországi németiség sanyargatásáról szóló részben oly silány, kicsinyes vidéki lapokba való ferdítések és felfújások vannak, hogy bizony-bizony nemcsak a mi nevető izmainkat mozgatják meg velök, de kárára vannak a nagy német tudomány komolyságának. Mert ugyan ki hiszi el azt, hogy Magyarországon a vármegyéket »Grafschaftok«-nak hívják s ki füllentett akkorát a német iskolaegylet 33.000 tagjának, hogy egyik miniszterelnökünk egyszer így nyilatkozott volna: »a magyarországi németeket először demoralisálni kell, azután magyarrá tenni« (61. l.). Ilyen sületlenségeket nálunk nem lehet mondani s azért sajnáljuk, hogy a könyvnek ilyen korrekturáit nem javította ki a berlini egyetemnek az a nagyhirű tanára, a ki őket átnézte.

(h.)

Magyar Közgazdasági Társaság.

A »Magyar Közgazdasági Társaság« igazgató választmánya 1904. évi október hó 13-án d. u. 6 órakor, a társaság új helyiségében (Ferencziek-tere 4. szám, félemelet 16.) ülést tart a következő napirenddel: 1. Jelentés a »Közgazdasági Füzetek« című vállalat megindítása tárgyában. 2. A munkaprogramm megállapítása. 3. Folyó ügyek.

A nemzetiségi bankok székelyföldi actiója.¹⁾

(Udvarhely vármegye hitelügyi viszonyai.)

Mikor a közvélemény kezdett figyelmessé lenni a pusztuló székelységre, az 1901-ik évben, érte Udvarhely vármegye szinmagyar lakosságát a legujabb, lelkiismeretlen emberek által előidézett csapás: a Székelyegyleti Első Takarékpénztár bukása. Ezen pénzüintézet huszonöt évi fennállása alatt soha sem szolgálta az iránta, illetve az alapítója iránt vak bizalommal viselt szegény székely nép gazdasági jólétét, hanem koldusbotra juttatott egyeseket, községeket; a vezetőség erőszakossága miatt a népet jellemében, erkölcsében meggyöngítette, a megye közéletét feldúlta úgy társadalmilag, mint politikailag.

Talán sehol sem használták ki a kereskedelmi törvénynek azon gyöngéjét, mely nem tilalmazza, hanem a vezetők jóizlésére bizta, hogy az igazgatóság tagjai és a pénzüintézet vezetői adósai lehessenek az intézetnek, mint a megbukott Székelyegyleti Takarékpénztárnál. Lehet-e méltóan elítélni azt az eljárást, hogy a pénzüintézet vezetősége, a 100.000 korona alaptőkével bíró intézettől egyedül 600.000 koronát vegyen fel, melylyel szemben még fedezetéről sem gondoskodott?!

Az 1900—1901-iki Compasban még ezeket találjuk e jeles intézetről:

Székelyegyleti Első Takarékpénztár, Székelyudvarhelyen. Fiókja: Székelykeresztúr és Parajdon. Alapított 1875-ben. Üzletágak: Betét: 5—6⁰/₀; váltóleszámitolás: 3 aláírás, 3—4 óra 10⁰/₀, törlesztéssel 8—9⁰/₀; jelzálogkölcson: az érték ¹/₂-éig 8—9⁰/₀. Alaptőke: 100.000 korona, 970 darab 100 koronás és 100 darab 50 koronás részvényben. (Eredetileg 40.000 korona volt, 1883-ban emelkedett a jelzett összegre.)

Részvényeinek ára 1900 februárban 280 K. Osztalék 1895—1899-re 16⁰/₀, ugyanennyi volt a korábbi években is.

Összforgalom: 22,114.620 K; betét 225.968 K; váltótárca 165.058; jelzálogkölcson 6.172 K. Betéti könyv 1895 darab; leszámított váltók száma 10.337; tárcaállomány 10.620 darab.

Hogy e pénzüintézet bukásában is méltó legyen multjához, egyetlen tehermentes értékét, a székelykeresztúri pénzüintézeti épületet betábláztatta a nagyszebeni Albina oláh pénzüintézet javára az 1901. év január hó 7-én kelt birói végzéssel, 40.000 korona erejéig 6⁰/₀ kamattal mellett és 10 évi 7.75⁰/₀ törlesztéssel, mely épület magába 100.000 koronájába került a pénzüintézetnek.

¹⁾ Felolvasatott a Magyar Közgazdasági Társaságnak folyó évi október hó 27-én tartott felolvasó ülésén.

Valóságos réme volt e pénzügyintézet a megye lakosságának. Eltekintve attól, hogy a váltóüzlet kétes értékű tudományára ezen intézet tanította ki a megye székeltségét. E sorok írója, ki e megye telekkönyveit hosszabb ideig vizsgálta, meglepődve tapasztalta, hogy egyes községeknél, bizonyos években rendkívül sok végrehajtási záradék van bejegyezve, mit az érdekes telekkönyvvezető nem a »rossz esztendővel« magyarázott meg, hanem valamelyik választással.

Nagy szolgálatot tenne az igazságügyi miniszter, ha közreadatná ennek a bukott pénzügyintézetnek összes iratait, vagy megíratná 25-éves történetét, mert ott nemcsak a székeltség tenger sok bajainak kútforrására találunk rá, hanem rendkívül sok fontos adat volna található az újra alkotandó kereskedelmi törvényhez is.

Gazdaságilag ezen amúgy is szegény népet nagyon megviselte e pénzügyintézet bukása, de jótékony hatása sem maradt el, melyet a székeltek így fejeznek ki: »hála Istennek, hogy megszabadultunk a lidércznyomástól«.

A Székelyegyleti Első Takarékpénztár bukása terelte először a figyelmet a megye pénz- és hitelviszonyaira.

A veszedelem pillanatában mindenki kész volt segíteni a székeltségen, de a tájékozatlanság minden téren megdöbbentő volt. Ekkor tűnt ki, hogy a nép közgazdaságilag is mennyire el van hanyagolva.

Hogy a veszedelem mérve bár megközelítőleg megítélhető legyen, az eladósodásra vonatkozó adatok gyűjtése több oldalról indult meg; így a Földhitelintézet, az Emke és e sorok írója részéről. A telekkönyvek lázas áttanulmányozásával többen kezdtek foglalkozni. A begyűlt adatok azonban még nincsenek közrebocsátva, e sorok vannak hivatva azok nagy részét bemutatni.

Az Emke a veszedelem első pillanatában azonnal intézkedett, hogy a nemzetiségi bankok által 1890-től 1901. év végéig adott jelzálogkölsönök összege pontos adatok alapján irassanak össze az egész megye területéről. Ezen adatokat, a melyek esetenként, személyenként és bankonként tüntetik fel a kölcsönöket, az alábbiakban én is felhasználom.

E sorok írója, ki közvetlen szemlélője volt Székelykeresztúron az Albania működésének, a keresztúri járás 49 községének összes telekkönyveit átvizsgálta és az utolsó 19 év alatt betáblázott összes jelzálogkölsönöket összeírta községenként és bankok szerint.

Mivel ilyszerű kimutatások eddig nem igen bocsáttattak közre, mi miatt az eladósodási viszonyok tanulmányozása csaknem lehetetlenné volt téve, azt hiszem hasznos munkát végzek, mikor a gyűjtött adóssági adatokat Udvarhely vármegyére vonatkozólag közreadom. Ezen adatok magukban véve is érdekesek és tanulságosak, de magyar nemzeti szempontból még sokkal fontosabbak az adatgyűjtés nehéz munkája közepette nyert tapasztalatok, megfigyelések, melyek nemcsak a nemzetiségi bankok üzletkörének elterjedésére vonatkoznak, hanem azon módok és eszközökre is, melyekkel sikerült e magyar vármegye földjét érdekkörükbe vonni.

A tuloldali táblázat tünteti fel Udvarhely vármegye három járásában elhelyezett jelzálogkölsönöket bankok szerint összegelve, a lehető legpontosabb telekkönyvi adatok alapján, 1890-től 1901-ik év végéig, tehát 12 évről.

A nemzetiségi pénzüintézet		Udvarhelyi járásban		Keresztúri járásban		Homoródi járásban		Az egész megyében	
		eset	korona	eset	korona	eset	korona	eset	korona
1	»Albina« nagyszebeni takarékpénztár, román	4	45.500	123	173.176	2	7.000	129	225.676
2	»Schäsburger Gewerbe-, Spar- und Vorschussverein« segesvári pénzüintézet, szász	4	27.600	147	217.160	—	—	151	244.760
3	»Schäsburger Spar- und Hypotheken - Kreditverein« segesvári pénzüintézet, szász	14	95.100	166	527.300	1	2.000	181	624.400
4	Nagyszebeni földhitelintézet, szász	—	—	2	4.800	2	4.000	4	8.000
5	Nagyszebeni Általános takarékpénztár, szász	84	797.550	1	1.800	10	35.000	95	834.650
6	Brassói Általános takarékpénztár, szász	17	128.600	—	—	—	—	17	128.600
7	Ripser Spar- und Vorschussverein Aktien-Gesellschaft, közhalmi pénzüintézet, szász	—	—	—	—	64	42.790	64	42.790
8	Erkedi takaré- és előleg-egylet, szász	—	—	1	800	—	—	1	800
Összesen . . .		123	1,094.350	440	925.036	79	91.090	642	2,110.476

A nyolcz nemzetiségi pénzüintézet által 12 év alatt elhelyezett 2,110.476 koronának az évek és járárok szerint való megoszlása következő:

Melyik évben ?		Udvarhelyi járásban		Keresztúri járásban		Homoródi járásban		Az egész megyében	
		eset	korona	eset	korona	eset	korona	eset	korona
1	1890.	8	70.800	27	24.480	4	13.000	39	108.280
2	1891.	4	24.600	12	5.740	5	1.980	21	32.320
3	1892.	7	34.800	19	28.940	4	10.800	30	74.540
4	1893.	5	36.400	30	109.526	4	4.600	39	150.526
5	1894.	7	47.400	35	60.292	3	800	45	108.492
6	1895.	12	85.500	35	65.275	3	3.300	50	154.075
7	1896.	1	10.000	17	42.401	5	12.380	23	64.781
8	1897.	10	95.600	28	39.322	9	11.780	47	146.702
9	1898.	13	155.850	56	152.280	6	2.700	75	310.830
10	1899.	14	134.600	21	51.080	10	12.220	45	197.900
11	1900.	23	118.900	65	127.820	12	8.350	99	255.070
12	1901.	19	280.900	96	217.880	14	9.180	129	507.960
Összesen . . .		123	1,094.350	440	925.036	79	91.090	642	2,110.476

Ime e számokból nemcsak Udvarhely vármegye hitelügyének helyzetére vonatkozólag alkothatunk magunknak képet, hanem arról is, hogy hogyan osztották be maguk között a szász pénzügyintézetek a megye területét. Az udvarhelyi járás a brassói és nagyszebeni Általános Takarékpénztárak érdekkörébe van átengedve, míg a keresztúri járás székelyei felett a román Albina és a két segesvári szász pénzügyintézet osztozkodnak; a homoródi járást hosszú időn át csak a kőhalmi szász intézet boldogította, mert a nagyszebeni Általános Takarékpénztár csak ujabbán állott be »Székelyföld mentője«-nek e járásban.

Az évenként elhelyezett nemzetiségi pénzekről szóló (II-ik) kimutatásból első látásra az tűnik ki, hogy 1896-ig a járásokban elhelyezett jelzálogkölsönök fokozatosan növekszenek és ezen évben, a millenium évében, mintha a nemzeti ellenállás, a hazafias önmegtagadás felébredt volna, az igénybe vett kölcsönök, úgy az esetek számát, mint a mennyiséget figyelembe véve, rohamosan megnövekedtek. Hanem úgy látszik a hazafias felbuzdulás nem tartott sokáig, mert már a következő esztendőn kezdve úgy a kölcsönök száma, mint összege, rohamosan, azelőtt sohasem tapasztalt mérvben, emelkedett.

Már azon körülmény is, hogy a kimutatásunk első évében, tehát 1890-ben, 108.280 korona nemzetiségi pénz tábláztatott be e megyében, magyar kézben levő földbirtokra, igazolja azon föltevést, hogy már korábban is kiterjedt üzletkörük lehetett itt a nemzetiségi bankoknak. Ezt tényleges adatokkal is fogja bizonyítani az alább, e sorok írója által a székelykeresztúri járásra vonatkozólag, 1901-től, 19 évre visszamenőleg, gyűjtött adóssági kimutatás.

Sokáig érthetetlen volt előttem az, hogy a midőn a hazai nagyobb bankok sokkal jutányosabb kölcsönöket nyújtottak már e megye területén is, a nagy százalékkal dolgozó nemzetiségi pénzügyintézetek hogyan tudtak ily nagy összeget elhelyezni e megye fajmagyar és hazafias érzésű lakosságánál. Az ok kiderítése céljából végzett kutatásaim és közvetlen megfigyeléseim alapján sikerült némi magyarázatát megalkotnom e veszedelmes közgazdasági előnyomulásnak.

Magyarázatom alapjául a Székelykeresztúron szerzett — másfél évig tartózkodván a községben — tapasztalataim szolgálnak.

Az Albina román pénzügyintézet kölcsöneit practikus módon helyezi el. A héjjasfalvi oláh-pópa minden hetivásáron megjelenik, ki a székelyek előtt már általánosan ismert alak, különben is »népszerű ember« és tud a szegény ember nyelvén beszélni. Ezenfelül a kiszemelt székely községeknek nemcsak a telekkönyvi állását ismeri jól, hanem tisztában van a kisgazdáknak gazdasági, társadalmi, erkölcsi helyzetével is. Szívesen szóba áll és »parulázik« az egyszerű harisnyás székelyekkel. Mivel a székelynek szokása az, hogy a kiből csak egy kissé is bizik, annak csakhamar előáll panaszaival is, ilyenkor a »jóságos pópa« erősen sajnálkozik a szegény ember sorsán s azonnal felajánlja segítségét »a mennyiben tőle telhetik«. Volt eset 1901-ben arra is, hogy az oláh-pénztől huzózkodó székelyt egy birói végzéssel kapacizálta, hogy nem olyan veszedelmesek a románok, mint a »zsidók« azt hirdetik, »mert ne, a magyar bank főméltósága is tőlünk kapott a bankjára (Keresztur legszebb épülete) 40.000 koronát, mán pedig, ha ő nem fél tőlünk, ne legyen kied sem pápább a pápánál«. Az érvelés hatott s a székely atyafi még az nap megkapta a pópától a szükséges összeget.

Azonban a legtöbb megszorult embert nem is szükséges ily érveléssel meggyőzni, mivel a székelynek megvan az a tulajdonsága is, hogy kölcsönt csak a legutolsó esetben és a legutolsó pillanatban vesz fel a földjére s így kapva-kap az alkalmon, ha minden utánjárás nélkül a szükség pillanatában azonnal pénzhez juthat, sőt a százalék nagyságára nem is igen vet ügyet ilyenkor. Jól tudja ezt a mi pópánk s azért mindig hoz magával bizonyos összeget — a vásárra. Ha a szükségben szenvedő székely atyafival némileg is tisztában van, felviszi a telekkönyvi hivatalba s ott betekintik a telekkönyvet s itt megállapodnak az összeg nagyságára nézve. A telekkönyvtől egyenesen valamelyik korcsmába térnek be, hova a székely egy jótállóját is elviszi, itt a váltót aláírják, a pópa a pénzt átadja és a székelyt nagy hálálkodás közben ott hagyja — áldomásivásra, »mert neki még sok dolga van«.

Ha a székelynek nagyobbacska összegre van szüksége s a viszonyok olyanok, hogy csak betáblázásra lehet hitelezni, a pópa akkor sem jön zavarba. A közvetlen szükséglet fedezésére váltóra átad azonnal 50—200 koronát, a kötelezvényt aláíratja, a bélyegköltségeket átveszi és nem telik bele két hét, a kölcsönösszeg a székely kezében van, mert a »jóságos pópa« a kitűzött határidőt pontosan be szokta tartani. A székely pedig boldog, mert nem kell ötszörhatszor a távoli faluból bejönnie, nem kell az embereket »instálnia«, a prókátorokkal nincs baja, mert ő a pénzt gyorsan kézhez kapja s a betáblázásról csak értesítik.

Sikerült még a segesvári két szász-pénzintézet kölcsönnyújtási módozatairól is adatot szereznem. Ezek a járásbiróság egyik tisztviselőjének egy meghatározott százalék jutalékot fizetnek az elhelyezett összegek után s így ő adja a szükséges telekkönyvi és személyi vonatkozású felvilágosításokat a pénzintézeteknek. Természetesen a kölcsönösszeg kifizetése itt is gyors és pontos, sőt a felvilágosítások szerint a fizetési határidők be nem tartása esetében is nagy méltányosságot és figyelmet tanusítanak. Különben nemcsak a szász pénzintézetek, hanem az Albina eljárását is az adósokkal szemben, nem tudják eléggé magasztalni és áldani az érdekeltek maguk, mert bizony a néhai Székelyegyleti takarékpénztár, a »méltóságos úr bankja« e tekintetben nem igen kényeztette el őket.

Mint olyan, ki vérző szívvvel voltam szemtanuja annak a nemzetpusztításnak, mely a nemzet halálos ellenségeinek közgazdasági igájába hajtja e szinmagyar népet s annak birtokát, természet szerint érdeklődtem az ellenség fegyvertára iránt is. Ez okból tekintetem be a pénzügyi »Compass«-ba, honnan a következőket jegyeztem ki 1902-re vonatkozólag.

1. Albina takaré- és hitelintézet Nagyszebenben. Keletkezésének éve 1871. Üzletköre: Betét: 3—4⁰/₀; váltóleszámitolás két aláírással 5—7⁰/₀. Alaptőke: 1,200.000 korona és pedig 6.000 darab 200 koronás részvényben; alapításakor az alaptőke 600.000 korona volt s a jelenlegi összegre 1895-ben emeltetett föl. Részvényeinek árfolyama 1902. márcziusában 550 korona. Záloglevelei 5⁰/₀-ot kamatoznak.

Udvarhelymegyében elhelyez kölcsönöket váltóra 7⁰/₀-ra és törlesztéses kölcsönöket s ekkor a kamat 6⁰/₀ s ezenfelül a törlesztési járadék; pl. az 1901. január 7-én kelt birói végzés szerint a Székely-

egyleti Takarékpénztárnak, az intézet székhelykereszturi emeletes épülete lekötésével, 40.000 korona kölcsönt nyújtott 20 félévi törlesztésre, egyenként 2.630 korona 20 fillér félévi törlesztési összeg ellenében, mely 6 óra előre fizetendő. A kamat 6⁰/₀ és a törlesztési járadék 7·75⁰/₀.

Egy másik esetben az 1.100 koronás törlesztéses kölcsön után 20 félévi, egyenként 72 korona 34 fillér járadék van megállapítva. Ad az Albina 400 koronát is törlesztésre, mely 20 félév alatt egyenként 27 koronás járadékkal törlesztetik.

2. Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, keletkezett 1841-ben. Üzletköre: Betét: 4—4¹/₂⁰/₀; váltóleszámitolás: két aláíróval: 4¹/₂—6⁰/₀. Jelzálogra: 10, 15, 18, 23, 25, 32, 40 és 41 évre az érték feléig 5·26—5·75⁰/₀-ra. Alaptőke 10.000 korona, 100 darab névre szóló 100 koronás részvényben. A befizetett tőke a betétnél nagyobb kamatozásban nem részesülhet. *Osztalék ércnte* 4¹/₂⁰/₀. Záloglevelei 1902-ben 105 korona értékűek.

Az Udvarhelymegye területére adott rövidebb lejáratú kölcsönöknél a törlesztési ⁰/₀-on felül a kamat 6⁰/₀, a 40 éves lejáratúaknál 5³/₄⁰/₀. Pl. 20.000 korona tőke után 80 félév alatt, félévenként 636·74 korona és 4.000 korona után 36 félév alatt egyenként 200·36 korona törlesztési részlet fizetendő. 800 korona is előfordul törlesztés mellett, mikor 46 félév alatt, félévenként 31·84 korona a törlesztési járadék.

3. Brassói általános takarékpénztár 1835-ben alapítottatott. Üzletköre: Betét 3—4⁰/₀; váltóleszámitolás: 3—4 aláírással hat havi lejáratig 5¹/₂—6¹/₂⁰/₀; jelzálogra 6⁰/₀ kamat és 2⁰/₀ törlesztési járadékkal. Törlesztési kölcsön 22¹/₂ évre. Az intézet 1902. óta 5⁰/₀-os, 40 év alatt kisorsolandó zálogleveleket bocsát ki. Az intézet 1898-ig mint szövetkezet állott fenn s ekkor részvénytársasággá alakult. Részvénytőke: 14.000 korona 140 darab 100 koronás részvényben.

4. Repser Spar- und Vorschussverein Aktien-Gesellschaft. Ez a kőhalmi kis pénzüintézet neve s a birói végzések is e névre szólnak. Alapítási éve 1897. (Bár betáblázott kölcsönei már 1890-ben is fordulnak elő). Üzletköre. Betét 4¹/₂—5⁰/₀; jelzálogkölcsön: 10, 15, 20, 23 évre, 6—7⁰/₀. Alaptőke: 80.000 korona 400 drb névre szóló 200 koronás részvényben.

Az Udvarhely megyében bekebelezett kölcsönei után 8⁰/₀ kamatot szed; jellemző, hogy alaptőkéjének felénél több, 42,790 korona van székhely bisbirtokokra betáblázva.

Sajátságos helyzetbe kerültem a Segesváron székelő két szász pénzüintézettel, melyek együtt a jelzett 12 év alatt 669 ezer korona jelzálogkölcsönt helyeztek el Udvarhely-megyében; mert sehol sem tudtam adatot szerezni ezek létezéséről és helyzetéről. Átvizsgáltam az összes magyar »Compas«-okat 1895-ik éven kezdve, átnéztem a Pildner-féle legterjedelmesebb német Compas-t is és sehol sem tudtam egyiknek sem nyomára akadni, pedig minden bizonnyal ezek is nyilvános számadásra vannak kötelezve. Minden esetre sajátságos körülmény, sőt előttem gyanus is, azért nem ártana, ha valaki, a dologhoz értő, felkutatná, felderítené a rejtély okát; mert rejtély, különösen előttem, mikor a jelzett kimutatásokban még a legkisebb szövetkezet is, legalább névleg meg van említve, addig ezek, azok szerkesztői előtt is ismeretlenek.

E két pénzüintézet, melyeknek neve a székelykeresztúri járás-bíróság, sőt a marosvásárhelyi kir. törvényszék szerint is:

5. Schäsburger Gewerbe-, Spar- und Vorschussverein és

6. Schäsburger Spar- und Hypoteken-Creditverein. Mindkettő ad törlesztéses kölcsönt is, mely esetben nagyobb összegeknél a kamat 6%, a kisebbeknél 7–8%. A törlesztések 10–15–20 évre szólnak. Pl.

15.000.— K 46 félévre, félévenként 597.15 K törlesztési járulékkal, melyből a kamat 6%, a törlesztés 2%;

2.000.— K 30 félévi, félévenként 100.18 K törlesztési járulékkal, melyből a kamat 6%, a törlesztés 4%.

E sorok íróját, a mint a fenti adatok birtokába jutott, a szerzett szomorú tapasztalatok ösztönözték azon kérdésnek is tisztázására, hogy mi lehet a közelebbi vagy távolabbi oka annak, hogy a székely kisgazdák oly nagy mértékben veszik igénybe a nemzetiségi pénzüintézetek elég drága kölcsöneit.

Kutatásaim közben, a midőn a nemzetiségi pénzüintézetek által »támogatott« székely községek elhelyezkedését a megyében és azok lakossági viszonyait hasonlítottam össze, nyomról nyomra fel lehetett ismerni, hogy a Küküllő völgyétől távolabb fekvő községekbe ritkán nyujtanak hitelt, sőt a homoródi járásban csak a 80.000 korona alap-tőkével rendelkező kőhalmi szász intézet hitelez inkább, mintha annak a járásnak a földje nem volna oly becses, értékes, mint a másik kettőé!

A népszámlálási adatok megdöbhentő módon igazolják azok feltevését, kik pár év óta hangoztatják, hogy a nemzetiségeknek az erdélyi részekben komoly törekvésük az egységes magyarságú Székelyföldet derékban, a Nagyküküllő mentén ketté osztani egy nemzetiségi láncz által. Mig 20 év előtt alig elvétve találtattak szászok a magyar községekben, ma betelepülés folytán a számuk már igen tekintélyes. Így Ujszékelyen 12, Székelykeresztúron 72, Csekefalván 10, Alsósiménfalván 5, Kisgalambfalván 3, Árvátfalván 5, Székelyudvarhelyen 247, Bethlenfalván 1, Fenyéd 2, Máréfalván 1; a láncznak e községek a szemei Udvarhely megyébe, mig folytatása Csikmegyében van, keresztül a megyén ki a határszélig. Ma Udvarhely megyében a szászok száma 3.225, miből Erked, Bene és Darócz szász községekre 1600 lélek esik, mig a többi 44, addig tiszta székely, községekben van szétszórva mint iparos és kereskedő. Csikmegyében a magyarságot 1,062 szász gyöngíti, 34 községre eloszolva.

Ezen nemzetiségi láncz ma talán még nem feltűnő, talán szemei is elmosódottak, de a ki megfigyelte ezek keletkezését és fejlődését s a gondosságot Segesvár és Nagyszeben irányából, az kénytelen elismerni, hogy itt készül valami. A gyakorlati életben is látszik már a veszedelem, ma még jótékonynak tetsző, hatása abban, hogy azokba a községekbe sokkal hamarabb és könnyebben kap a székely pénzt, a melyikben szász is lakik, vagy a melyik közel van valamely már »megszállott« községhez. Székelyudvarhely külső képe is megváltozott, egységes magyar társadalmában nyíltan megalakult a szász kolonia, mely támogatva az itt levő cs. és kir. tisztek által, az utcza nyelvét is vegyessé tette. És napjainkban is foly a település a székely községekbe, a szászok részéről, kik mint iparosok, kereskedők, gyógyszerészek, mérnökök s a széleken mint földmivesek jelennek meg egy-egy tiszta székely községben. Feltűnt sokaknak az utóbbi időkben, hogy az e megyebeli vállalatokra a szászok mind nagyobb számban

pályáznak és rendszerint ők is nyerik el azokat, mert ők könnyen kapják a pénzt.

E szász terjeszkedés magában még nem volna veszedelem a székelységre, de az erős magyar tömböt meggyengítve, nyomukban azonnal ott terem az oláh, mely aztán képes úgy a magyart, mint a szászt magába olvasztani.

A román törekvések szálaira már nehezebben tudtam ráakadni, de végre is sikerült egy esetben leplezetlenül látni az Albina áldásos működését a románság érdekében.

Magyarzsákod és Oláhhidegkut szomszédos községek; az első 776 lakója tiszta magyar, felerészben róm. kath. és másfelében unitárius; a másodiknak 353 lakójából magyar anyanyelvű 38, míg a többi mind oláh. Az oláhhidegkúti határon, de inkább Magyarzsákod érdekkörében volt egyik erdélyrészi magyar közoktatási intézménynek egy 276 k. holdat meghaladó erdeje s azt árúba bocsátotta. Míg az oláhhidekkútiakra egyenként csaknem kétannyi erdő jut, mint a magyarzsákodiakra a saját erdejükből, mely legnagyobb részét sarjerdő és az eladásra bocsátott erdő, szép levágás alá kerülő szálerdő volt.

A zsákodi gazdákat nem volt a ki szervezze s így egyenként és parcellánként voltak kénytelenek a megvásárlás iránt lépéseket tenni; bezzeg az oláhhidegkutiak nem voltak ilyen árvák, őket egy »jóságos« kéz szervezte és 50-nél többen összeállva alkudtak a magyar erdőre. A magyar közoktatási intézmény jogtanácsosa, illetve jogi megbízottjának legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy az ősidőktől fogva magyar tulajdont képező birtok ne jusson, az arra számító magyar gazdák mellőzésével, idegen kézre, hanem egyszerűen megkötötte a szerződést az oláhhidegkúti oláhokkal 15.766 forint vételár mellett 1893, április 25-én. A magyarzsákodiak a változhatlanba belenyugodtak, mert, úgy látszik az ilyen mellőzéshez hozzá voltak szoktatva, a mindig elégedetlen nemzetiségekkel szemben.

A mint ezen előzmények tudomásomra jutottak, azonnal a pontos részletek után kezdtem kutatni. A telekjegyzőkönyvbe betekintettem s az ottan találtakat másolatban itt közlöm:

Oláhhidegkut, 92. telekkönyv.

A) Birtokállás.

Tulajdonos: Egy erdélyrészi magyar közoktatási intézet.

Képviselve: Kimpián Ilia által. Lásd okm.-sz. 1.

		†			
R. sz.	H. r. sz.			Hold	□ öl
1.	156.	erdő a II. fő. a)	Keresztlomboldal dülőben . .	17	1300
2.	159.	» » » » »	» » » » » . .	6	1488
3.	858.	» » IV. » c)	Romlás aldülőben	31	400
	859.	» » » » »	» » » » »	43	800
	860.	» » » » »	» » » » »	32	1125
	838.	» » » » »	» » » » »	123	1430
	870.	» » » » d)	Purkerácia » » » » »	40	680

B) *Tulajdonlap.*

A székelyudvarhelyi kir. törvényszéknek 1887. évi február hó 24-én 424. polg. szám alatt kelt jogérvényes ítélete alapján az A + 156. és 159. hrsz. ingatlanok innen a 149. sz. tjk.-be

Balika János és társai javára átvezettetnek.

Érk. 1893. május hó 5-én, iktsz. 1316. Vételár 15.766 forint.
1893. április 25-én kelt felsőbb hatóságilag jóváhagyott vásári szerződés alapján a 3. rendszám alatt foglalt 858., 859., 860., 868. és 870. hrsz. ingatlanaira nézve a tulajdonjog egyszázhusz—egyezer-nyolczszázadrészben

Kimpián Ilia és neje,
Major Ilia luj Stefán,
Kosztá Mihály és neje,
Sztringács Mihály és neje,
Hungorfán Mária,
Medrea Demeter,
Kosztea Ilia,
Sztójka Szócs György,

Sütő Pável,
Kolcsár Ilia,
Pandrea Geraszim,
Purkár Demeter,
Irimiás Geraszim,
Irimiás Nonika,
Major György stb. stb.,

összesen kb. 50 tulajdonos részére bekebeleztetik.

C) *Telherlap.*

Erk. 1893. május 5-én. Iktsz. 1316. Főjelzalog. 1893. április 24-én kelt kötelezvény alapján a zálogjog tizenötezer (15.000) forint tőke, ennek 6% kamata s kétszáz forint perköltség biztosíték erejéig a 3. rendszámú ingatlanokra

A nagyszebeni Albina takaré- és hitelintézet

javára bekebeleztetik.

Egyetemleges teher.

E telekkönyvi adatok aztán világosan beszélnek. A magyarzsákodi székelyek azért estek el a csaknem 280 holdat kitevő erdőtől, mert azt az oláhhidegkuti oláhoknak megvette az Albina, hisz a kölcsönről szóló kötelezvény is egy nappal előbb kelt, mint a felsőbb hatóság jóváhagyása. Milyen gyorsaság minden részről! Az Albina volt szíves tehát egy 15.766 forintos birtokra, a vásári szerződés megkötése előtt egy nappal, a vételár 95.15%-át hitelezni, csak hogy a kérdéses magyar birtok román kézre kerüljön. Mutasson fel ehhez hasonló esetet valaki, akár rendes hitelüzletnél, akár magyar nemzeti érdekből!

Még egyet! Mikor annak idején, 1902. év elején, e tárgyban a sajtóban felszólaltam, az Albina kijelentette, hogy ő földet nem szerzett soha; de nyilatkozott a fentebb meg nem nevezott felsőbb hatóság is, hogy egy szó sem igaz abból, hogy ő az Albinának birtokot adott volna el. Ezzel az ügy befejeztetett. Gondoltam, minek kellemetlenkedjem, mikor az ügyön ezzel úgy sem változtatok, de tanulság és állításaim igazolására itt az adatokat kénytelen vagyok közölni.

Tehát még sem vak lárma az, mikor szüntelenül kiáltjuk oda a magyar nemzetnek: bajban van a székely; veszedelem fenyegeti Erdély magyarságát!

Szomorú látni, hogy a szinmagyar lakosság ősei földjéről mint kényszerítették el- és kivándorolni s még szomorúbbá teszi ezt az a tudat, hogy e bomlást nemcsak a mostoha viszonyok okozzák, hanem ellene, a nemzet szemeláttára, rendszeres kisajátítást vezetnek!

Mikor 1901-ben e munkálatba fogtam az E. K. E. megbízásából, az volt a célom, hogy az egész Székelyföld községeire vonatkozólag minden olyan adatot összegyűjtök egy táblázatba, melyből első látásra szembetünjön az egyes községek közgazdasági állapota. Az e célból készített és az E. K. E.-hez beterjesztett és elfogadott programom a következő volt:

I. Megtudni a lehető legpontosabb adatok alapján, hogy a négy székely vármegye területén a nemzetiségi és más pénzügyi intézetek székely birtokra mily kölcsönöket adtak az utolsó 20 év alatt? Azaz mennyi a Székelyföld összes jelzálog-terhe?

II. A Székelyföld mely községei vannak leginkább eladósodva?

III. Mely években öltött nagyobb méretet az eladósodás s mi lehetett ennek indító oka?

IV. A kevésbé eladósodott községek mily módon tudták a gazdasági egyensúlyt fentartani?

V. Mi az oka a nemzetiségi bankok nagy üzletköre elterjedésének?

VI. Mekkora kamatlábbal dolgoznak az egyes pénzügyi intézetek?

VII. Mily összeget adtak magánosok s mily módok mellett, betáblázásra?

VIII. Mily mértékben van elterjedve az uzorának az a módja, mely szerint egyes nagyobb hitelű, de legtöbbször csak élelmesebb egyének, a kölcsönvett pénzt, nagyobb kamatra adják ki kisebb gazdáknak betáblázásra?

IX. Mi az oka a szász és oláh iparosok és kereskedők nagymértvű térfoglalásának a Székelyföldön, s mily módon támogatják őket az illető nemzetiségi bankok?

X. A kölcsönkövetítés mily módon történik a nemzetiségi bankok részéről?

XI. A Székelyföldön élő oláh és szász kisbirtokosokkal szemben hogyan viselkednek a nemzetiségi bankok?

Ily célok lebegtek szemeim előtt akkor, mikor a székelység fokozódó pusztulásának, a székelység Amerikába való első kivándorlásának közvetlen tanúja voltam. Hogy kitűzött célomat el nem érhettem teljesen, annak oka rajtam kívül eső körülményekben keresendő.

Gyűjtött adataim főleg a székelykeresztúri járásra vonatkoznak, bár még e járásra vonatkozólag sem ölelik fel az összes szükséges adatokat, mégis azt hiszem, sok tanulság olvasható ki úgy a járás, mint általában a székelység specialis viszonyaira vonatkozólag, ha a népesség harmincz évi 4.6⁰/o-os feltűnő csekély szaporodását, mi 23 község lakosságának megapadásával van kapcsolatban, összevetjük községenként a földterület állapotával, kat. tisztajövedelmével; az állami és községi adókkal; a végrehajtásokkal; az összes és nemzetiségi pénzügyintézetek által nyújtott jelzálog-terhekkel. Ez adatokból levont következtetések, ha egyebet nem is, de azt kétségbenvonhatlanul igazolják, hogy az erdélyi fajfentartó székelység válságos helyzetbe került, nagy részben saját hibáján kívül.

Álljanak itt e szomorú adatok tanulság okáért, hátha akad az arra hivatottak között olyan, ki megértve a székely monda szerinti föld, tűz és víz által adott jelből, hogy: *bajban van a székely!* — Csaba vezér szerepére vállalkozva, megmenti a székelységet negyedszer is.

A székelykeresztúri járásra

A község neve		Az összes lakosság		A földbirtok megoszlása kataszteri holdakban				
		1889-ben	1900-ban	szántó	legelő	erdő	összesen	
1	Alsóboldogasszonyfalva	685	724	925	265	48	1.984	
2	Alsósiménfalva	866	882	1.180	346	635	3.010	
3	Benczéd	274	341	470	175	91	963	
4	Betfalva	499	518	721	196	206	1.717	
5	Bordos	613	513	896	113	245	1.517	
6	Bözöd	1.109	1.222	1.736	492	875	3.781	
7	Bözödujfalu	700	731	181	311	623	2.596	
8	Csehétfalva	406	400	588	191	806	2.181	
9	Csekefalva	507	550	669	271	14	1.151	
10	Csőb	365	330	610	85	896	1.792	
11	Énlaka	605	694	977	839	756	3.348	
12	Erked	1.217	1.333	2.203	2.306	4.199	10.489	
13	Etéd	1.545	1.606	2.667	542	2.332	7.743	
14	Fiátfalva	907	894	1.023	191	716	2.731	
15	Gagy	616	589	549	458	855	2.312	
16	Kisgalambfalva	691	666	791	203	815	2.492	
17	Kiskede	196	197	308	65	59	821	
18	Kissolymos	1.063	3.074	1.479	362	1.170	4.020	
19	Kobátdemeterfalva	499	497	483	104	466	1.756	
20	Körispatak	1.111	1.229	2.018	589	1.518	4.923	
21	Küsmőd	718	678	1.288	160	394	3.079	
22	Magyarandrásfalva	173	197	218	79	72	600	
23	Magyarfelek	482	548	492	78	1.414	2.355	
24	Magyarhidegkut	443	443	526	53	727	1.446	
25	Magyarzsákod	783	771	1.502	169	801	2.807	
26	Martonos	652	592	888	489	1.398	3.498	
27	Medesér	671	664	1.038	343	775	2.583	
28	Nagygalambfalva	1.321	1.433	1.574	444	1.522	4.728	
29	Nagykadács és Kiskadács	416	403	563	240	454	1.534	
30	Nagykede	205	189	425	57	46	843	
31	Nagysolymos	1.039	1.059	2.019	373	1.224	4.009	
32	Oláhandrásfalva	432	496	782	63	168	1.511	
33	Oláhhidegkut	406	353	573	150	635	1.574	
34	Rava	777	813	1.471	436	931	3.142	
35	Rugonfalva	797	741	863	453	57	1.998	
36	Siklód	1.362	1.573	1.799	402	1.568	5.497	
37	Szederjes	533	511	452	254	406	1.553	
38	Székelykeresztur	2.712	3.410	2.133	872	548	5.082	
39	Székelyszállás	280	268	255	77	157	564	
40	Szentábrahám	646	745	857	375	707	2.370	
41	Szentdemeter	806	736	951	114	325	1.738	
42	Szenterzsébet	1.092	1.237	1.464	489	299	3.180	
43	Szentmihály	384	458	785	226	1.592	2.677	
44	Szentmiklós	158	185	401	37	23	572	
45	Szolokma	500	643	587	393	211	1.478	
46	Tarcsafalva	359	342	506	71	339	1.332	
47	Tordátfalva	547	529	798	179	639	1.994	
48	Ujszékely	932	837	1.032	411	52	2.001	
49	Vécze	1.005	898	1.420	291	752	2.879	
		35.105	36.752	129.961				

vonatkozó néhány fontosabb adat.

Az összes birtok kataszt. tiszta jöved.	Birtokok száma	Föld-részek száma	Birtok-változások 1902-ig	1883—1901. évek alatti jelzálogteher				Az 1900. és 1901-ben foganatosított végrehajtások		1901. évi állami egyenes adó	1902. évi pótdó
				nemzetiségi bankok javára		összesen		eset	korona		
				eset	korona	eset	korona				
korona								eset	korona	korona	
6.238	291	4.226	t, ee ¹	9	7.260	61	31.766	15	4.313	3.685	32 ⁰ / ₀
5.978	343	4.423	t, ea	20	19.900	124	102.680	11	4.045	4.057	32 ⁰ / ₀
1.610	109	1.914	—	—	—	4	3.050	1	130	1.161	—
6.562	205	2.370	t	1	300	49	50.760	7	562	3.583	33 ⁰ / ₀
4.312	335	2.841	t	5	35.350	54	115.910	12	1.039	2.764	90 ⁰ / ₀
5.852	389	11.660	—	12	11.520	134	61.79	10	1.368	4.976	55 ⁰ / ₀
3.382	384	4.503	—	6	3.300	80	59.932	6	1.472	2.686	3 ⁰ / ₀
1.867	219	3.892	—	1	3.000	14	10.414	4	1.496	1.456	—
3.036	165	3.794	—	2	1.960	52	25.205	4	272	2.340	20 ⁰ / ₀
2.242	142	2.046	t	7	3.200	30	8.804	1	18	1.561	—
2.474	250	5.265	le, ee	—	—	38	15.084	3	323	2.462	31 ⁰ / ₀
15.588	439	17.480	—	12	8.420	55	28.551	7	1.540	8.757	—
11.596	611	10.977	la, ea	2	2.600	84	3.7514	23	5.918	8.727	20 ⁰ / ₀
9.122	288	4.610	t	2	1.200	19	48.649	7	1.648	5.084	43 ⁰ / ₀
3.414	148	1.272	t	6	14.600	55	115.696	1	202	2.639	42 ⁰ / ₀
3.438	208	6.557	t, le, ee	1	900	32	11.834	2	470	2.850	60 ⁰ / ₀
1.534	38	666	t	17	8.100	48	26.430	—	—	925	80 ⁰ / ₀
6.570	461	9.513	—	35	74.900	69	86.425	9	1.725	4.873	30 ⁰ / ₀
3.268	170	2.842	t	—	—	28	26.490	2	137	2.082	24 ⁰ / ₀
2.848	400	8.723	—	27	11.200	118	40.380	31	8.900	4.193	60 ⁰ / ₀
4.166	363	3.972	—	4	1.500	58	50.170	5	1.086	2.994	50 ⁰ / ₀
1.414	64	668	—	1	600	14	12.002	4	22	885	58 ⁰ / ₀
2.918	166	2.029	t, le, ee	17	41.116	87	63.778	17	3.080	2.258	65 ⁰ / ₀
1.304	211	1.832	—	6	4.200	80	46.454	10	13.907	1.149	60 ⁰ / ₀
2.958	283	4.448	t	17	37.540	38	66.810	6	1.679	3.096	44 ⁰ / ₀
3.906	294	4.537	—	3	1.600	36	17.480	9	1.205	2.738	50 ⁰ / ₀
4.142	426	3.843	—	32	18.000	133	72.680	12	2.142	2.983	50 ⁰ / ₀
6.768	709	8.901	t	7	62.400	123	302.550	10	2.052	5.514	75 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
2.756	215	2.682	t	10	9.640	60	60.110	3	1.160	1.714	17 ⁰ / ₀
1.852	112	2.082	—	16	9.300	35	30.240	1	22	1.072	66 ⁰ / ₀
6.102	322	6.624	—	31	20.080	54	35.026	7	424	4.838	40 ⁰ / ₀
3.430	142	1.520	—	32	73.144	82	91.426	17	3.782	2.077	60 ⁰ / ₀
1.558	164	1.636	—	41	45.206	96	120.350	24	8.711	1.125	60 ⁰ / ₀
3.030	241	8.120	—	20	15.720	71	33.186	8	1.291	2.816	—
4.838	187	3.193	t	28	28.510	68	89.720	16	7.739	3.152	38 ⁰ / ₀
4.614	409	9.726	la	1	240	49	22.870	19	3.820	4.657	50 ⁰ / ₀
3.846	155	1.844	t	20	91.082	55	163.780	17	39.276	2.258	68 ⁰ / ₀
15.896	926	10.329	t, la	321	777.450	655	1,154.272	159	58.197	27.653	23 ⁰ / ₀
1.142	83	1.363	—	—	—	5	1.160	—	—	1.054	65 ⁰ / ₀
4.498	247	3.213	—	8	10.500	63	70.560	7	3.614	3.252	40 ⁰ / ₀
5.772	257	2.377	t, le, ee	3	14.720	51	279.306	15	3.100	4.660	48 ⁰ / ₀
6.440	314	6.112	t, le, ee	25	15.780	40	34.962	2	32	4.625	66 ⁰ / ₀
3.574	225	1.683	t	—	—	25	412.470	5	67.900	2.176	41 ⁰ / ₀
1.186	85	1.407	—	4	700	28	17.580	—	—	808	75 ⁰ / ₀
1.404	174	4.330	—	—	—	41	11.520	8	1.572	1.662	60 ⁰ / ₀
1.802	159	941	t	—	—	16	18.662	—	—	1.056	64 ⁰ / ₀
2.890	214	3.457	—	3	12.200	30	41.020	3	126	2.164	56 ⁰ / ₀
11.018	373	5.057	t, ee	36	68.240	115	128.677	14	11.151	5.772	46 ⁰ / ₀
3.830	332	5.055	t	17	20.120	38	66.810	6	1.679	3.096	20 ⁰ / ₀
				869	1,597.328	3483	4,509.392	562	276.903	175.455	

) Jelmagyarázat: t = tagosítás; ee = erdőelkülönítés; le = legelőelkülönítés; ea = erdőarányosítás; la = legelőarányosítás.

E kimutatásból legelőször is az tűnik ki, hogy az utolsó 30 év alatt a lakosság a 49 község közül 23-ban csökkent, a mi részben az elvándorlás, de nagyrészen a kivándorlás rovására irandó. Kitűnik továbbá az, hogy a jelzett tizenkilencz év alatt a nemzetiségi bankok 1,587.328 koronát hiteleztek a magyar földre, míg az összes betáblázott teher 4,509.392 koronát tesz ki.

Jellemző továbbá az, hogy a nemzetiségi pénzüzetek kölcsönét csak hét község nem vette igénybe 19 év alatt; míg 1900. és 1901-ben csak négy községben nem volt árverés; és végül hogy 1902-ben csak öt község tudta pótlódó nélkül fedezni községi kiadásait.

Nagyon szomorú dolog, hogy a negyvenkilencz község közül csak egy válik ki, mely a fejlődésnek szép jelét mutatja s ez Bencéd, a közigazgatási hatóságok bizonyossága szerint is a járás legkiválóbb községe.

Nagyon sajnálom, hogy a föld terheinek kimutatása rendjén, bár a járásra nézve nem tudom kitüntetni a magyar pénzüzetek részletes érdekelttségét is; e tekintetben csak Székelykeresztúrra vonatkozólag vannak meg a részletes adataim, melyek a következők:

Székelykeresztúr nagyközség birtokosainak terhére 1883-tól 1901. év júliusáig a következő pénzüzetek javára, a következő összegek tábláztattak be, melyek a jelzett időig nem töröltettek, illetve melyekre a törlés bevezetve nem volt:

I. A »Schäsburger Gewerbe-, Spar- und Vorschussverein« javára 63 esetben	108.160.—
II. A »Schäsburger Spar- und Hypoteken Creditverein« javára 37 esetben	187.200.—
III. A »Nagyszebeni Ált. Takarékpénztár« javára 31 esetben . . .	142.662.—
IV. A »Nagyszebeni Földhitelintézet« javára 1 esetben	16.000.—
V. A »Nagyszebeni Albina takarékpénztár« javára 35 esetben . .	167.300.—
VI. A »Brassói Ált. Takarékpénztár« javára 1 esetben	14.000.—
A) A hat nemzetiségi bank javára 173 esetben	635.322.—
VII. A »Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja« javára 1 esetben	30.000.—
VIII. A »Pesti Hazai Takarékpénztár« javára 1 esetben	20.000.—
IX. Az »Erdélyi Jelzálog Hitelbank« javára 1 esetben	30.000.—
X. A »Magyar Jelzálog Hitelbank« javára 1 esetben	6.000.—
XI. A »Magyar Földhitelintézet« javára 1 esetben	6.000.—
B) A nagyobb magyar bankok javára 5 esetben	92.600.—
XII. Az »Udvarhelymegyei Takarékpénztár« javára 3 esetben . .	6.000.—
XIII. Az »Országos Központi Hitelszövetkezet« javára 1 esetben . .	570.—
XIV. A »Székelykeresztúri Községi Hitelszövetkezet« javára 12 esetben	7.000.—
XV. A »Székelyegyleti Első Takarékpénztár« javára 50 esetben . .	37.000.—
XVI. A »Marosvásárhelyi Takarékpénztár« javára 1 esetben	10.000.—
XVII. A »Nyárádszeredai Takarékpénztár« javára 1 esetben . . .	2.600.—
XVIII. Az »Erdélyi ref. pap-özvegyi pénztár« javára 1 esetben . . .	13.000.—
XIX. A »Székelykeresztúri Népbank« javára 19 esetben	4.000.—
C) A kisebb magyar pénzüzetek javára 88 esetben	80.170.—

XX. Magános hitelezők javára 143 esetben	147.100.—
XXI. A székelykeresztúri rom. kath., ev. ref., unitárius egyházak, a székelyudvarhelyi ref. kollegium, a megyei árvapénztár javára 113 esetben	96.300.—
D) Magánosok, egyházak stb. 256 esetben	243.400.—

A felsorolt I—XXI. tétel alatt tehát összesen 522 esetben . . 1,051.492.— korona van betáblázva székelykeresztúri birtokra.

Áttekintve a kimutatott jelzálogterheket, látjuk, hogy

A) A nemzetiségi bankok a hitelesetek 33 %ában a hitelösszeg 60%-át adták	
B) A nagyobb magy. » » » 0,30% » » » 9% » »	
C) A kisebb magyar » » » 17 % » » » 8% » » —	
D) Magánosok s testületek » » » 49 % » » » 23% » »	

Itt még csak a következő általánosításokat sorolom föl:

a) A község 3410 lélekből álló lakossága mindenikére	308.— korona
b) A » 5082 kat. hold területéből minden kat. holdra	207.— »
c) Az 522 hitelesetből átlag egy kölcsönre	2.014.— korona

betáblázott összeg esik.

A megye másik két járására nézve, nagyon sajnálom, hogy hasonló összeállítást nem közölhetek, minek többször említett oka az, hogy a betáblázott jelzálog-tartozásokat ezekre vonatkozólag nem volt sem alkalmam, sem módom összegyűjthetni. Bár az eladósodási viszonyokra, közvetlenül, az alábbi táblázatok, nem tartalmaznak adatokat, mégis mivel a népesség harmincz évi lassu szaporodása, néhol csökkenése, a földmivelésre alkalmas földterület kevés volta, a földbirtok tiszta jövedelme, a birtokmegosztás, a parcellák nagy száma és a községi pótdadók egybevetve a vagyoni- s általában a közgazdasági helyzetre éles világot vetnek, — érdemesnek tartom közölni ezen adatokat a megye másik két járására vonatkozólag is.

Udvarhelyi járás.

A község neve	Polgári népesség		A földterület kataszteri holdakban				Az összes kat. tiszta jöved. kor.	Birtokok száma	Földrészteltek száma	Birtokváltozások	Közs. pótd. 1902.
	1889	1900	összesen	szántó	legelő	erdő					
1 Agyagfalva	703	906	2132	903	183	611	3586	415	8536	—	?
2 Alsósófalva	1669	1961	12040	1555	1961	7354	4622	757	8672	la, (a ¹)	65% ₀
3 Árvátfalva	206	307	5434	173	724	4392	1606	107	1386	la, ea, ee	80% ₀
4 Atyha	1495	1536	4558	1386	629	1104	3598	585	9638	ea, la	27% ₀
5 Béta	324	375	765	424	75	143	866	158	3933	—	88% ₀
6 Betlenfalva	673	865	2847	949	573	296	4936	400	3668	t, le, ee	40% ₀
7 Bikafalva	370	375	1053	692	149	—	2864	224	2464	t, le	50% ₀
8 Bogárfalva	314	374	1345	376	197	473	984	275	2035	le, ee, ea	?
9 Bögöz	1011	1157	3312	1435	316	916	5792	478	7456	t, le, ee	20% ₀
10 Décsfalva	100	141	350	112	49	79	332	148	832	t	80% ₀
11 Dubó	679	759	1583	646	85	489	1884	367	6652	—	80% ₀

¹⁾ Jelmagyarázat: t = tagosítás; ee = erdőelkülönítés; le = legelőelkülönítés; ea = erdőarányosítás; la = legelőarányosítás.

	A község neve	Polgári népesség		A földterület kataszteri holdakban				Az összes kat. tiszta jöved. kor.	Bírlakosok száma	Földrészteltek száma	Bírlakváltozások	Közs. pótadó 1902.
		1869	1900	összesen	szántó	legelő	erdő					
12	Fancsal	194	212	1083	350	—	489	926	185	1286	ea	50 ⁰ / ₀
13	Farczád	527	575	1857	909	204	332	1932	223	5928	—	—
14	Farkaslaka	1130	1204	5273	954	658	2371	4098	433	7296	la, le	40 ⁰ / ₀
15	Felsőholdgasszonyfalva . .	393	486	1127	570	171	60	2984	211	2484	t	—
16	Felsősófalva	1813	2318	8465	1375	3326	2354	5146	677	6978	la, ee	60 ⁰ / ₀
17	Fenyéd	510	746	3156	747	454	489	3942	554	3384	t, ee	50 ⁰ / ₀
18	Firtosváralja	306	307	1565	632	53	360	1344	158	3114	la, ea	88 ⁰ / ₀
19	Hodgyal	446	444	1354	592	282	197	1524	261	4783	—	45 ⁰ / ₀
20	Kadicsfalva	462	538	1468	535	231	474	2336	197	2820	t, ea, la	80 ⁰ / ₀
21	Kápolnásoláshalu	3512	1872	8030	609	351	3263	3472	749	6640	—	10 ⁰ / ₀
22	Kecsetkislud	569	661	3570	847	333	—	3301	255	4151	la, ea	72 ⁰ / ₀
23	Korond	2906	3451	13238	1261	2456	5395	7954	839	8489	t, ee	51 ⁰ / ₀
24	Küküllőkeményfalva	519	590	2397	549	535	441	2222	535	3074	la	—
25	Lengyelfalva	473	510	2239	919	56	736	2034	274	5320	—	70 ⁰ / ₀
26	Magyarós	262	268	876	395	169	122	1478	297	1915	la	20 ⁰ / ₀
27	Malomfalva	802	794	2283	931	281	638	3450	422	5144	ee, le	—
28	Máréfalva	1133	1386	6255	190	815	2341	5716	417	7338	la, ea	—
29	Matisfalva	338	327	922	364	43	356	986	160	3343	—	70 ⁰ / ₀
30	Oczfalva	244	275	632	323	86	78	1618	93	856	t, la, ea, le, ee	70 ⁰ / ₀
31	Oroszhegy	2238	3072	20291	1806	1959	12633	40158	768	10668	la, ea	59 ⁰ / ₀
32	Pálfalva	475	582	4698	653	1089	1645	2236	411	3956	t, ee	80 ⁰ / ₀
33	Parajd	1795	2365	11087	1127	2359	5861	4848	646	7791	le, ee	46 ⁰ / ₀
34	Patakfalva	456	382	2377	681	675	326	3640	245	2937	t, ea, la, ee, le	55 ⁰ / ₀
35	Sükő	282	286	1433	346	237	489	1040	228	5428	ea	—
36	Szentegyházsoláshalu	lásd 21	2121	11966	600	1392	5898	4253	778	7306	la, ea	—
37	Szentkirály	905	965	3934	1250	100	1774	3312	302	5427	—	60 ⁰ / ₀
38	Szentlélek	529	619	2419	602	286	1038	1890	460	3232	la	90 ⁰ / ₀
39	Szenttamás	171	208	1363	308	30	857	890	223	1591	ea	50 ⁰ / ₀
40	Tibód	169	120	584	207	80	184	600	38	277	t, la	50 ⁰ / ₀
41	Ülke	512	600	2443	816	187	1040	1858	442	5980	ea	41 ⁰ / ₀
42	Vágás	617	685	1489	640	257	356	1536	380	4921	—	80 ⁰ / ₀
43	Zetelaka	3169	4086	32396	1908	1572	21569	17828	1115	12401	la	65 ⁰ / ₀
44	Székelvudvarhely r. t. v. . . .	5173	7733	4790	2239	284	936	11210	954	4685	t	14 ⁰ / ₀
Összesen		60574	49544	202479								

Homoródi járás.

1	Ábrahámfalva	109	99	1036	454	185	73	2006	50	830	t, le, ee	30 ⁰ / ₀
2	Bágy	555	548	1564	739	573	—	2918	203	3866	t, la	30 ⁰ / ₀
3	Bardócz	804	873	2969	1080	147	1177	4586	411	3354	t, ee	50 ⁰ / ₀
4	Bene	744	881	3667	1810	704	431	8562	302	15945	—	—

A község neve	Polgári népesség		A földterület kataszteri holdakban				Az összes kat. tiszta jöved. kor.	Birtokosok száma	Földrészteltek száma	Birtokváltozások	Közs. pótdó 1902.
	1889	1900	összesen	szántó	legelő	erdő					
5 Bibarczfalva	761	794	2599	935	49	1131	4106	276	5056	t, ee	?
6 Dálya	697	633	3271	1336	505	707	4918	399	7353	t	300/o
7 Darócz	1100	1011	5700	2730	956	1133	12964	370	14565	t	?
8 Derzs	1256	1349	4661	1944	829	376	8118	440	9386	la	260/o
9 Ége	281	266	975	469	269	93	1090	165	2508	—	?
10 Felsőrákos	1075	1289	7518	1770	117	4594	13658	328	5928	—	250/o
11 Füle	1242	1337	23618	895	3126	15857	9146	509	5649	t, la, ca	300/o
12 Gyepes	431	505	3613	585	217	1934	2670	253	3941	ea	500/o
13 Homoródabásfalva	412	490	1728	506	402	483	1386	236	3167	le, la	?
14 Homoródalmás . .	1976	2217	19683	2246	5410	8070	11804	598	13243	t, le, ee	290/o
15 Homoródjánosfalva	362	345	1205	670	228	—	2550	307	2997	le	?
16 Homoródkarácsonyfalva	1017	960	5421	1295	1111	1590	5580	349	6714	ea, la	500/o
17 Homoródkeményfalva	388	451	1177	310	196	414	900	—	2614	ee, le	?
18 Homoródoklánd .	782	909	4044	1118	334	1772	5544	315	5786	—	250/o
19 Homoródremete .	259	296	1849	291	256	400	1518	101	3868	—	500/o
20 Homoródszentmárton	784	778	3641	1291	998	701	6694	387	5119	t, ee, ea	?
21 Homoródszentpál	701	775	3265	1442	1025	207	6212	348	5066	t, ee, la	300/o
22 Homoródszentpéter	234	278	1036	421	285	51	1846	218	1982	t	800/o
23 Homoródujfalu .	302	410	1244	444	159	421	1858	138	3269	ea, la	?
24 Homoródvárosfalva	468	519	1965	708	419	495	3266	217	3896	t, la	?
25 Jásfalva	110	106	622	211	147	153	818	117	1003	—	450/o
26 Kányád	457	428	1858	791	402	209	3290	181	3539	—	?
27 Kénes	321	348	1906	531	343	536	1562	197	4185	—	500/o
28 Kisbaczon	591	677	3315	761	209	1199	3548	323	4686	la	?
29 Lokod	190	210	761	367	112	61	1336	175	3688	la, ea	?
30 Lövéte	2867	3146	18382	1763	3864	4813	8474	—	14584	ea, la, le	—
31 Magyarhermány .	1198	1183	6991	996	279	3438	4140	387	6452	—	?
32 Miklósfalva . . .	262	271	1077	467	155	143	1914	146	1511	t, ee, la	750/o
33 Muzsna	899	1017	2651	1189	422	516	5208	273	9318	—	310/o
34 Olasztelek	802	788	2114	1086	160	486	3998	219	2477	t, la, ea	300/o
35 Petek	850	769	3093	1701	695	108	6706	356	8840	le, ee	430/o
36 Recsenyéd	283	272	1521	658	370	187	3919	233	1976	t, ee, la	700/o
37 Sándorfalva . . .	132	143	512	234	142	19	850	61	1409	ee	1000/o
38 Száldobos	626	769	4622	872	114	2039	4614	480	3829	ee, la	240/o
39 Szentlászló . . .	160	179	688	326	40	156	1002	79	1650	—	500/o
40 Telekfalva	392	325	1123	578	356	24	1702	190	4119	ea, la	?
41 Vargyas	1673	1704	12061	2071	435	6679	10476	543	7678	t, ea	300/o
42 Zsombor	1235	1207	7173	1937	561	4330	10606	554	11109	—	—
Összesen	29788	31554	177919								

Hogy a megye földjét mekkora teher terheli, sajnos, azt még az eddigi adatok alapján is, megközelítőleg sem állapíthatjuk meg, bár az Országos Statisztikai Hivatal 1901. évi közleményeiben fel van jegyezve, hogy:

»Jelzálog kölcsönök az 1901-ik év végén:

Földbirtokra	2,789.949 korona
Bérházakra	744.791 »
Összesen	3,534.740 korona

mely kimutatás helyességéhez minden bizonynyal fér kétség.

Udvarhely vármegye pénz- és hitelügyi leírása lehető teljessége szempontjából röviden ismertetnem kell a megye területén levő pénzintézeteket is. Ilyen az 1901-ik évi kimutatás szerint van:

	Új betét és kamat k o r o n a	Kivétel korona	Álladék év végén k o r o n a
I. Bank 1,	96.000	133.000	299.000
II. Takarékpénztár . . 3,	1,502.000	1,209.000	3,036.000
III. Szövetkezet . . . 29,	108.000	86.000	297.000
Összes hitelintézet . . 33,	1,706.000	1,428.000	3,632.000

Pénzügyi leírás szerint ezek az 1901—1902-ik évek szerint ilyenek:

A) R é s z v é n y t á r s a s á g o k :

1. *Udvarhelymegyei takarékpénztár.* Alapítási éve 1882. Üzletágak: Betét: 5°/_o adómentes; váltóleszámitolás 8°/_o és leszámítolási díj, három aláírás; jelzálogkölcsön 10 évi törlesztéssel 8°/_o és a leszámítolási díj mellett. Alaptőke: 120.000 korona 30 darab 50 koronás és 1.185 darab 100 koronás részvényben. Összforgalom 22,783.077 korona. Osztalék 1902-ben 14°/_o. A részvények ára 1901-ben 220 korona, 1902-ben 240 korona. Fiókot állított Székelykeresztúron 1902-ben. Elnöke: Dr. Török Albert.

2. *Székelyudvarhelyi zálogkölcsön-intézet és letéti pénztár.* Alapítási éve 1873. Üzletköre: Betét: 5—6°/_o, váltóleszámitolás 8°/_o; jelzálogkölcsön 8°/_o. Alaptőke: 60.000 korona 600 darab 100 koronás részvényben. Összforgalma: 5.535,812 korona, nyereség 15,658 korona. Részvényeinek ára 1902-ben 240 korona. 1901. végén a zálogálladék 2.605 darab 38.548 korona értékben.

3. *Oláhfalu- és homoródmonti takarékpénztár r.-t.* Alapítási éve 1892. Üzletágak: Betét: 4—5¹/₂^o/_o; váltóleszámitolás: három aláírás három óra 8°/_o. Alaptőke: 20.000 korona 400 darab 50 koronás részvényben. Alapításakor 10.000 korona volt, 1894-ben emeltetett 20.000 koronára új részvények kibocsátásával 53 korona árfolyammal. Részvény ára 1900. februárban 82—100 korona. Osztalék 1895—99-re 8°/_o. Összforgalom: 703.604 korona. Betét 3.436 korona. Váltótárca 4.890 korona. Takarékbetéti könyvek száma 84 darab, leszámított váltók száma 424 darab. Tárcaállomány: 1.063 darab. Vezérigazgató: Dániel Károly.

4. *Székely borkereskedés r.-t. Székhelye Székelykeresztúr.* Alapítási éve 1895. Vesz és elad bort és szeszes italokat. Fiókraktár: Székelyudvarhelyen. Alaptőke 100.000 korona, 1000 darab 100 koronás részvényben. Osztalék 1897—99-re 12, 8, 6 korona (= 12, 8, 6°/_o). Igazgatósági elnök: Pap Mózes.

6.992	drb	200	koronás	törzsrészcény	. . . . .	1,398.400	korona
6.156	»	200	»	elsöbbségi részvény	. . . . .	1,231.200	»
87	»	200	»	»	kisorsolva . . .	17.400	»

2.647.000 korona

6. *Szárdobosi fürdőrésztársaság.* Székhelye: Olasztelek. Alap-
tőke: 2.000 korona 100 darab 20 koronás részvényben. Vezérigazgató:
Dániel Lajos. Alapszabályok: 1898. április 12.

7. *Székelyszerű köri önszegélyző népbank.* Törzstőkéje 147.894 korona, mely a tagok hetenkénti, legalább 20 fillért tevő befizetéseiből létesült. A tagok száma 1902-ben 1.107.

melyek az 1898. XXIII. t.-cz. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartoznak:

Sorszám	A szervezet megnevezése	Alakulási éve	Yüködése hány községre terjed ki	Tagok száma	Üzletrészek száma	Üzletrészek értéke	Befizetett üzletrészek értéke	Takarék- betétek	Tartalék- alap
1	Alsósímenfalvi hitelszövetkezet	1895	2	264	271	13550	10400	37000	3900
2	Alsósófalvi "	1895	2	235	235	11750	11200	17000	600
3	Bágy községi "	1896	1	66	68	3400	3400	.	1200
4	Bethfalva-Rugonfalvi hitelszövetkezet	1902	2	97	114	5700	1200	1800	200
5	Bögöz községi "	1894	1	135	145	7250	6200	4600	600
6	Bözöd "	1899	2	119	223	11150	8500	5000	400
7	Derzs "	1805	2	222	234	11700	9600	4300	1600
8	Étéd és vidéke "	1895	8	533	560	28000	24100	42300	6300
9	Ége és vidéke "	1895	6	165	193	9650	7700	.	1800
10	Farczádi "	1899	2	100	113	5650	4000	.	300
11	Farkaslaki "	1902	1	216	235	11750	2700	4500	200
12	Felsőrákos községi "	1895	8	435	715	35750	25400	12600	5300
13	Homoródkarácsonyfalvi "	1900	5	199	240	12000	5600	.	600
14	Kiskende községi "	1899	3	128	143	7150	4100	800	300
15	Korond "	1895	1	259	273	13650	12100	3900	3200
16	Leked "	1895	14	168	350	17500	15400	.	500
17	Lövétei "	1894	1	262	234	14200	13900	91600	4900
18	Mátisfalva községi "	1895	4	174	176	8800	6700	.	800
19	Magyardályai "	1895	1	97	107	5350	4700	.	600
20	Nagysolymos és Hidegkut közs. hitelszövetk.	1895	6	193	244	12200	6900	3600	1200
21	Oláhfalvi hitelszövetkezet	1894	2	346	424	21200	7100	700	800
22	Parajd és vidéke hitelszövetkezet	1895	3	288	323	16150	13000	1500	500
23	Petek községi "	1895	1	121	123	6150	5700	.	1100
24	Székelykeresztúr községi hitelszövetkezet	1894	1	319	355	17750	12100	800	2900
25	Székelyudvarhelyi ipari és gazd. hitelszövetk.	1895	1	713	994	49700	26500	38900	6400
26	" timárok hitel- és raktárszöv.	1903	0	25	177	11700	.	.	.
27	Szentábrahám községi hitelszövetkezet	1899	4	267	305	15250	9200	4500	1600
28	Tordátfalvai hitelszövetkezet	1903	3	59	72	3600	.	.	.
29	Vargyasi "	1901	3	415	724	36200	7500	6100	400
I.	Udvarhely megyében összesen 29 szövetkezet		90	6670	8423	423850	264900	281500	48200
II.	Csik megyében "		41	3598	5526	261575	147800	94600	10500
III.	Háromszék megyében "		86	4717	7455	396790	207100	290000	31900
IV.	Maros-Torda megyében "		137	5774	8274	422590	298330	115850	55700

A négy székváros vármegyében	109	...	354	20759	29678	1504805	918130	781950	152300
------------------------------	-----	-----	-----	-------	-------	---------	--------	--------	--------

Ezeken kívül alakult 1901-ben gabonaértékesítő szövetkezet is Felsőrákoson és az 1903-ik év folyamán még 5 fogyasztási és értékesítő szövetkezet is, mi az egészséges alapon megindított székelymentési actionak tulajdonítható.

Az elmondottakból is világos, hogy pénzügyi dolgaiban, még e megyében sem volna hiány, csak az a baj, hogy ezeknek jó része, főleg azok, melyek nagyobb hitelt is nyújthatnának, minden erejük-ből magas osztalék elérésére törekszenek, mi által csaknem egész üzletkörüket a váltóleszámitolásban meritik ki, ami pedig a kisgazdáknak megölője.

A nemzeti kérdéssé vált székelymentési actio nyomában megindult társadalmi és állami beavatkozás jótékony hatása e megye pénzügyi és hitelügyi viszonyán is meglátszik. Kétségtelen, hogy e téren Udvarhely megye szorult rá a leggyorsabb segítségre, mit főleg a Székelyegyleti Takarékpénztár megdőbbentő, sok ezer székely-gazdát végveszéllyel fenyegető, bukása is elodázhatlanná tett.

Álljanak itt azok a mentési kísérletek, melyek e megye közönsége hitelügyének rendezésére 1902-ik év kezdetétől tétettek:

I. A Székelyegyleti Takarékpénztár bukása folytán, a rögtöni hitelfelmondás miatt veszélyeztetett székely gazdák megmentése céljából, a megye vezetősége útján az Udvarhelymegyei Takarékpénztár abba a helyzetbe hozatott, hogy a bukott intézet váltóinak jó nagy részét átvehette, mit elismerésre méltó buzgósággal teljesített is.

II. A megye törvényhatósági bizottsága 1901. évi december hó 12-én tartott közgyűléséből felirt a kormányhoz a bukott pénzügyi intézet és a nemzetiségi bankoknak eladósodott székely birtokosok megmentése érdekében. E felíratra már 1902. január hó 8-án a »Magyar Földhitelintézet« a megye vezetőségét megkeresi, hogy a megye birtokosainak megmentése érdekében a rendelkezésére álló eszközökkel segítségére jön, még pedig a rendkívüli helyzet által indokolt következő külön feltételek alatt:

1. A kölcsönök összege készpénzben, teljes névértéknek megfelelő összegben fizettetik ki.

2. A kölcsön után a kölcsönvevő kamat- és tőketörlesztés fejében mindössze 5⁰/₁₀-ot tartozik fizetni 50 éven át, félévi utólagos részletekben, mely idő alatt a kölcsön az 5⁰/₁₀-kal teljesen törlesztetik.

3. Hogy a kisebb birtokosok is konvertálhassák tartozásukat, több részére, egyetemleges kötelezettséggel, bocsát rendelkezésre 2000 koronát a fentebbi feltételekkel, de egynek-egynek része legálább 400 K-t tegyen.

4. A kölcsönkérő feleket semmi becslési, eljárási költség, ügyvédi díj, bekebelezési-díj nem terheli csak a bélyegköltségek.

5. Kölcsön csak az intézet által elfogadható érték 50⁰/₁₀-áig adatik.

6. Ötven év előtt is bármikor törleszthető a kölcsön 200 koronás részletekben.

A Földhitelintézet kiküldötte a munkálatok végzésére Dr. Medveczky Antal ügyvédet és Rédly Gyula szakbecsűst, kik igazán fáradhatlanoknak mutatták magukat, mire a mentési actionál nagy szükség is volt, ha sejtelmünk van a székelyföldi rendezetlen birtok- és telekkönyvi viszonyokról. E kirendeltség egy évi szakadatlan munkájának eredménye aztán az lett, hogy hárommillió törlesztéses kölcsön helyez-

tetett el, mi legnagyobb részben magas kamatozású takarékpénztári kölcsönök kifizetésére fordított, miáltal legkevesebb 120,000 korona évi kamatterhet vett le e nép, amugy is megrakott válláról

Sajnos csak az, hogy a segítség csak pillanatnyi volt, mert a hárommillió elhelyezése után a Földhitelintézet actióját beszüntette és a kirendeltséget visszahívta, azonban így is áldásos volt működése.

III. Újabban az abban maradt konvertálás folytatása céljából a székelyföldi miniszteri kirendeltségnek sikerült megnyernie a *Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét*, a székely mentési actionak, mely 1904. január havában külön irodát nyitott Maros-Vásárhelyen »a székelyföldi terhes kiskölcsönöknek jelzálogos kölcsönökre való konvertálása céljából.« Ezen iroda is az összes teendőket díjmentesen végzi, s a konverzio már 300 koronára is igénybe vehető, a mi sok kiadástól kiméli meg a kis embert.

Ezekben igyekeztem Udvarhely vármegye pénz- és hitelügyét vázolni, melynek legsötétebb része a nemzetiségi pénzintézetek nagymérvű érdekeltsége és az a nagymérvű eladósodás, mely a 97⁰/₀-os magyarságú megye helyzetét úgy gazdasági, mint magyar nemzeti szempontból válságossá teszi. Rámutattam végül a székelymentési actio eddigi sikerére is, miből azt a reményt merithetjük, hogy végre valahára elérkezett talán az az idő, melytől kezdve a székely, az erdélyi részek magyarságának ez egyetlen biztosítéka, nem lesz magára hagyatott többé, nem lesz kiszolgáltatva az őt áttörhetlen gyűrűben körülvevő nemzetiségek prédájának.

Végezetül, a székelység eladósodási viszonyából származó, s a helyzetet élénken megvilágító, néhány ellesett képvázlatot mutatok be a következőkben:

1. Volt alkalmam megismerni a Székelyföldön egy oláh hivatal-szolgát az egyik telekkönyvi hivatalnál, ki rendkívüli pontosságával, szorgalmával magyar felebbvalóinak teljes megelégedését érdemelte ki. Sikerült megtudnom ezen emberről azt, hogy az Albina neki, bár nem volt semmi vagyona, 1600 koronát hitelezett, mit ő a székely kiskgazdáknál kamatoztatott apróbb összegekben, szedvén 2 korona után hetenkint 2 fillért. És a szolga ez után az 1600 korona után, mint a székelyek mondják, »fényesen« élt és 11 gyermekét neveltette fel iskolákban jó oláhokká. Ez az ember volt az, ki telekkönyvi információkkal szolgált az Albinának a kölcsönkérőkről, a telekkönyvi állapotokról s mivel csaknem két évtizedet töltött a székelyek között, információi a legmegbízhatóbbak voltak.

2. Tanuja voltam annak is, hogy a Magyar Földhitelintézet megbízottja dr. Medveczky napokon át ritka buzgósággal bujta a telekkönyveket, hogy a kölcsönkérő székelyek telekkönyveit valahogy rendezze, mivel a telekkönyvi elkülönítéseket a kisbirtokos székely a legritkább esetben rendezte, mert ez nagyon drága művelet volt és az ma is neki. Természetesen, a míg e lelkes ember a telekkönyvi állapotot rendezte s az igazán, addig ismeretlen, jutányos kölcsönt a Földhitelintézet folyósította, idő telt belé, gyakran hónapok is. Mi történt, mi nem, egyszer csak a székely a már kiutalt kölcsönt visszamondotta és vagy az Albina, vagy valamelyik szász pénzintézet sokkal drágább kölcsönét vette fel. Egy ilyen székelyt kikérdezve, azzal indokolta eljárását, hogy neki a kölcsön váltóadósság törlesz-

tésére kellett és gyorsan s így nem várhatott s véletlenül egy úr elég szives volt jó tanácsokat adni és segíteni baján.

3. Hosszabb idő óta figyelemmel kísértem Udvarhely megye egyik községének lakóit, kik a züllésnek kétségbevonhatlan jelét adták már. Az egykedvű, elszegényedett székelyek már nem is panaszkodtak. Egy-két rossz lovas szekereikkel fával kereskednek két megye területén — hogy teljék az idő — mert a földművelésre is rá látszottak unni. E szokatlan állapotnak szülő oka után hiába kérdezősködtem, elfogadható választ nem igen kaptam, mert például az olyan válaszok, melyet egyik igen előkelő megye-vezető férfiú mondott: — ezek annyira romlott népek már, hogy be kellene keríteni a falut és felperzselni mindenestül, hogy még emléke is kiveszszen, — nem nyugtattak meg. Egy alkalommal aztán, mikor a végrehajtások iránt érdeklődtem illetékes helyen, egy érdemes ember, ki e községet évtizedek óta megfigyelhette, mert gyakran szólaltatta meg a dobott itt, felvilágosított e nép romlásának okáról e három szóval: a politika, a takarékpénztár és a váltó.

Három évtized előtt e község a jobbak közé tartozott. Nagy terület, sok marha állott a szorgalmas nép rendelkezésére. Alakult egy bank itt a megyében, mely a kölcsönöket nemcsak gazdasági szempontból értékesítette. Abban az időben kezdette a nép megismerni a váltót, melyre csak rá kellett írni a nevet és készpénzt adtak érte. A bellérkedést szerető székelység a gyakran még kínált pénzt mind gyakrabban kezdette igénybe venni és éveken át nem fizetett vissza, hanem csak »ujított«. A kamatok egész vagyonukat emésztette fel, de kifosztotta különösen e község lakóit a marhaállományból. A váltók egymás után peresítették be s a nép mindenét pénzzé tette. Ezóta a földművelést elhanyagolták teljesen, mert állat nélkül nem tud a székely földet művelni s így a földek gyakran parlagon hevertek és hevernek ma is. Ma már hiába szól a dob, koronájával kínálják az árverésen a hold földeket, vevő még sem jelentkezik. Lemondott a nép minden reményéről, közömbösen nézi a világot s csak arra törekszik, hogy egyik napról a másikra éljen.

4. A helyi bankok jelzálogkölcsönt nem szoktak adni, ők csak váltóra hiteleznek. A székely általában véve elég pontos fizető, s ezért adósságot csak a legutolsó esetben csinál s természetesen akkor aztán gyorsan kell a pénz, így tehát a váltóval megbarátkozott. Sok bajt okoz azonban a »kezes« szerzés. A szegény ember váltózása aztán egy új osztályt teremtette meg a társadalomnak, a kezességből élők és gyarapodók osztályát. A bank legtöbbször a kölcsönt kérő nem ismeri, de van a faluban egy ismert vagyonosabb ember s így hogy munkája könnyebb legyen, kiköti, hogy csak akkor ad pénzt, ha az aláírja.

A székely szalad a kijelölt egyénhez, ki aztán megalkuszik a megszorult emberrel. Az aláírás díja rendszeren ez:

Az adós minden aláírásért, 100 koronánként, fizet egy koronát s ezen felül gyakran még egy-két kézi- vagy írás napszámot a saját ellátása mellett.

A megszorult ember minden áldozatra kész s így azon egy pár száz korona oly teherként nehezedik rá, hogy attól megszabadulni soha sem képes.

Ezek a protezsált jötevők rendszeren semmit sem kockáztatnak,

mert ismerik emberüket, ki kétségbeesetten ragaszkodik kis földcskéjéhez és így biztos jövedelemre tesznek szert s még verik a mellüket, hogy mennyi jót tesznek a néppel.

5. Mig a kisbirtokosok hiteligényeit csaknem kizárólag eddig a nagy haszonra dolgozó helyi takarékpénztárak elégitették ki, melyek oly magas uzsora-kamatra dolgoznak, hogy annak fedezésére az előállitható jövedelem nem elegendő; addig a közép- és nagybirtokosokra vonatkozólag ez nem mondható, mert a mult század közepe táján alakult nagyobb jelzálog-bankok az utóbbi időben csaknem minden, ilyen birtokot terhelő terhes kölcsönöket olcsó kamatú törlesztéses kölcsönökre átvettek, úgy hogy például a székelykereszturi járásban, hol kevés számban fordulnak elő a közép- és nagybirtokok, 1882—1901-ig, tehát 19 év alatt 68 esetben a nagyobb magyar pénzüintézetek 1,169.000 korona jelzáloghitelt nyújtottak. Szóval alig érthető meg az a körülmény, hogy újabban a közép- és nagybirtokosok is miért kezdenek a nemzetiségi pénzüintézetekhez fordulni kölcsönért.

E körülményre vonatkozólag is sikerült egy esetben adatot szerezni. Ugyanis egyik nagybirtokos birtoka, olcsó törlesztéses kölcsönnel meglehetősen meg van terhelve, azonban szeretne volna a kölcsönösszeget növelni, mire a fővárosi érdekelt bank nem mutatkozott hajlandónak. Csakhamar feltűnt az Albina újból a láthatáron, mely pénzüintézetnek elnök-igazgatója Kozma Parthén, nagy összeköttetéssel bír az erdélyi földbirtokosok közt és kinyújtotta segítőkezét a magyar birtokos felé, ki azt el is fogadta és megindította a tárgyalást az Albinával, hogy convertálja a magyar pénzüintézeteknél levő jelzálogkölcsönét és a kölcsönösszeget emelje tíz- vagy huszezer koronával. A tárgyalás eredménye, hogy mi lett, nem tudom, mert elköltöztem e vidékről, de magában véve a jelzett körülmény is elég jellemző.

6. A Magyar Földhitelintézetnek, mikor 1902-ben áldásos actióját megkezdette Udvarhely megyében a kisbirtokosok érdekében, nagy nehézségekkel kellett megküzdenie az értékebecslések miatt. A szokásos alap, az adó százszorosa, legtöbbször még a nagybirtoknál sem megfelelő, annál kevésbé az a kisbirtoknál. A nagybirtokos könnyen segít e bajon, külön becsülést kér, mig kisbirtoknál ez, a költségek miatt, lehetetlen. S helyi különleges viszonyokkal nem ismerős pénzüintézet az adót fogadja el basisul, de másképen járnak el a nemzetiségi pénzüintézetek. Ezek értékelték az egyéni megbízhatóságot, a mit elég magasra becsülnek a székelynél és méltán; értékelték továbbá a munkaerőt s végül azt, hogy ugyanaz a terület sokszorosan többet ér, mint kisbirtok, mint valamely nagybirtok része — eltekintve a nemzetiségi tendenciáktól. Előfordult azért az az eset többször, hogy mikor a kapható kölcsön nagyságát megtudta a székely, mely pedig a legjobb akarat és segítő szándékkal kapcsolatban volt megállapítva, az oláh pópa közvetítésével nagyobb — valóban szükségelt — kölcsönt kapta az Albinától. Szóval úgy tűnt fel a dolog, mintha a pénzüintézetek versenyeztek volna a felett, hogy melyik adjon nagyobb kölcsönt ugyanazon objectumra.

A napokban a ferenczvárosi közművelődési estélyen a többek között Vaszy György előadása is az erdélyrészi oláhok térfoglalásával foglalkozott és előadása végén nyíltan ki merte mondani Vaszy György, hogy ha a telepítéssel, a közoktatási törvény alapos változtatásával

stb. nem segítenek a székelység helyzetén, ötven év múlva minden vonalon az oláh lesz az ur Erdélyben.

Valóban megdőbbentő magyar nemzeti szempontból az oláhság fejlődése minden téren az utolsó 30 év alatt. 1871-től, az Albina alapításától Erdélyben magában, az oláh pénzüintézetek 44-re szaporodtak és több mint 40 millió K tőkét vontak magukhoz.

A szászokról is hasonló mondható, kiknek 16 pénzüintézetük 140 millió koronát meghaladó kölcsönt helyeztek el nagyobb részben magyar birtokokra.

És ezekkel szemben az erdélyrészi 90 magyar pénzüintézet csak 113 millió koronával rendelkezik s ezek közül is 53 pénzüintézet a 8%-ot meghaladó kamatlábjával, mi a kezelési költség, beíratási díj és jutalék czimen szedett összegekkel gyakran eléri a 14—18% is, szintén a magyar faj romlását szolgálja.

Ha már most számításba vesszük azt, hogy a magyar pénzüintézetek csak az anyagi haszonra törekszenek, míg a nemzetiségi bankok a magyarság filléreiből összegyűlt pénzzel szolgálják hathatósan saját fajuk politikai ellenállását, faji összetartását, gazdasági és kulturális téren való megerősítését, fejlődését s ezzel szemben az eladósodott magyarság terrorizálására, anyagi megrontására és elnemzetlenítésére, a pénz hatalma révén kitűnő eszközöket szereztek meg maguknak: valóban aggódhatunk Erdély magyarságáért.

A 60 nemzetiségi pénzüintézet közül 28, melyek a magyar vidékeken helyezik el kölcsöneiket, 8%-nál alacsonyabb kamatlábbal dolgozik és szemben a magyar pénzüintézetekkel, méltányos feltételű kölcsöneikkel sok tekintetben hasznos tevékenységet fejtenek ki, de a kezük között levő nagy tőkék hatalma s az éventei több százezer korona, mit jövedelmeikből nemzetiségi és kulturális czélokra fordítanak, nagy gátjául szolgál a magyarság térfoglalásának, a magyar nemzeti állameszme megszilárdulásának.

Figyeljük csak meg a székelyföldi nemzetiségi viszonyokat. Míg azelőtt a székelység egy helyre központosított nagy tömegével védőbástyája volt Erdély magyarságának, ma a szászok a tömör magyar sorokat meglazították, beékeléseik által. A Nagyküüllő mentén egész Csikmegyéig az ipar és kereskedelem kezükbe került. E vonalon a közvállalatok mind szászok kezébe kerülnek, mert nekik van olcsó pénzük. Ipari és kereskedelmi czélokra csak szászoknak hiteleznek, magyar ember a szász pénzüintézetektől ily czélra egy fillért sem kap.

A székelység között élő görög-keleti és görög-katholikus vallásúak, mivel vallásilag az oláh nemzeti egyházhoz tartoznak, ujabban mind fanatikus oláh papokat kapnak, kik az isteni tisztelet nyelvét is oláhra változtatták s a hivek lelkét az oláh nemzeti eszme iránt fogékonyokká kezdi tenni. Az Albina révén már a székely kisiparosok is oláh tanoncokat szerződtenek, kikről be van bizonyítva, hogy az Albina segítéze anyagilag. Udvarhely megyében, hol alig van néhány ezer oláh anyanyelvű, van egy pár gör. keleti vallású község, melyeknek adókimutatásába volt alkalmam bepillantani és a szemem elé táruló névsorok már magukban is elég bizonyosággal szolgálnak arra a feltevésre, hogy az eloláhosítástól való félelmünk nem rémmese még ma sem.

Igy pl. Magyarfeleken már ilyen nevű magyarul nem beszélő adózók vannak: Forgács Gyorgye, Keresztes Atym, Benei Gyorgye,

Gábor Mihailla, Borecsa Vaszi, Barabás Petru stb.; sőt van közöttük néhány szász eredetű is, így pl. Solleriu Juon, Klosterfián Ilarion stb.

Oláhhidegkuten pedig: Csok Ilia, Tamási Ilia, Szávuj Petru, Buzás Todor, Timár Naftaniel, Fekete Juon, Loboncz Florea, Gulácsi Danilla, Deák Vaszi, Bogyó Mihailla stb. stb.

Oláhandrásfalván: Mihecz (Méhész) Todor, Fazekas Andre, Orbán Stefan, Benkő Alexandru, Sánta Andre, Álgya Ilia, Kis Juon, Gagyí Nikulaj, Simó Juon, Gánya Ilia, Bálint Juon stb.

E nevek tulajdonosai ma teljesen oláhok, olyan iskolában tanulnak gyermekeik, melyekben magyar szó nem hangzik, hisz a 97⁰/₀-os magyarságú megyében is van olyan három tanító, kik nem tudnak magyarul. E néhány falu, melyek a megye szélén, a nemzetiségi határon vannak, teljesen oláhok, daczára annak, hogy a családnevek azt bizonyítják, hogy még nem nagyon régen magyarok voltak; hisz az oláhság, ha magyar szavakat néha használ is a fogalmak megjelölésére, azokat csakhamar oláh hangzásuakká változtatja, ha másképen nem tudja, torzítás útján. És e községek oláh papjai magyar kongruát élveznek s bizonyára az oláh bankok révén még gazdasági előnyöket is, nehogy a farkassá vált juhok, juhok kívánjanak lenni újból.

Volt idő e megyében, beszéltek többek között, hogy a megye lakosságán feltétlenül uralkodó Takarékpénztár, harmadiziglen is sujtotta azt a kisbirtokost, a melyik az oláh vagy szász pénzügyintézet kölcsönét igénybe vette. A büntetés gyakran a megyéből való kipusztításban nyilvánult, mit az anyagi bukás előzött meg. Ezzel is magyarázzák sokan azt a lakosság csökkenést, mi a megyében 49-nél több községben mutatkozott az utolsó 30 év alatt, mely időszak különben is összeesik a takarékpénztár virágzásával. És talán a sors iróniája, végül a hatalmas takarékpénztár is az Albina segítő karjaiba dobta magát. Azt az ősi nemesi kuriát, melyben Petőfi utolsó ebédjét fogyasztotta el, s mely e takarékpénztár tulajdonába ment át, 40.000 koronával terhelte meg az Albina javára s hogy e történelmi hely nem jut az Albina kezébe, a kormány közbelépésének köszönhető, mely tárgyalást indított az iránt, hogy járásbirósági épületnek vegye meg 80 ezer koronáért.

Ezekben Udvarhely megye eladósodási viszonyairól és a nemzetiségi pénzügyintézeteknek a székelység elleni actiójáról mindent elmondottam, amit két évi itt időzésem alatt megfigyelhettem, megtudhattam. Az elmondottakból mindenestre hiányzik a pénzügyi szakember tudása, éleslátása, megfontolt ítélete s mindezek daczára, hogy mégis volt bátorságom e dologgal foglalkozni és rendszertelen adataimmal a nyilvánosság elé lépni, mentse ki azon körülmény, hogy én, ki e pusztuló székelységnek igénytelen fia vagyok, bűnnek tartottam azt, ha akkor, mikor a szemeim előtt lefolyó események fajom kipusztulásának csiráit rejtik magukban, egykedvűen félrehúzódjam csak azért, mert nem vagyok szakember a nemzetmentés terén. Azért a mikor láttam, hogy szülőföldem lángba borult, nem tartottam emberi eljárásnak összetett kezekkel vesztegelni, csak azért, mert nincs mentőövem, nincs csákányom, s nincs tűzoltói szaktudományom; hanem, ha már egyebet nem tehetek érte, kiáltok segítség után: jó emberek, hivatásos tűzoltók, jöjjetek oltsuk el a tüzet; mentsük meg a székelységet!!!

Barabás Endre.

A munkásvédelem feladatai a tuberkulózis-ellenes küzdelemben. II.

(Befejezés.)

A népkonyhák a munkásosztályt olcsó, izletes és tápláló meleg ételekkel vannak hivatva ellátni s működésük tényleg a legközvetlenebb jótékonyági és közegészségi irányu jelleggel bír. Berlinben egy figyelemre méltó intézményt honosított meg egy volt katonai ételmezési vállalkozó: a vándorkonyhát. A központi konyhában főzött ételneműeket ugyanis fűtött kocsikban — mintegy mozgó konyhákban — szállítják a déli munkaszünet idején a munkások által lakott városrészekbe és a gyárak környékére. E mozgókonyha 10 pfennigért 3 tányérra való meleg ételt ad a szegény embernek: levest, burgonyát és húst.

Az is követendő példa, a melyet Németország egyik-másik gyára mutat, melyek nagyban vásárolnak élelmi szereket s így olcsóbban adhatják munkásaiknak.

Ugyancsak kiváló hasznosságu intézmények az olcsó és ingyenes közfürdők is.

Az iszákosság korlátozására a tuberkulózis szempontjából igen nagy szükség van, mert az iszákosság igen nagy mértékben csökkenti az ellenálló képességet s így közvetve aetiologikus momentum a tuberkulózis szempontjából; elég arra a senki által kétségbe nem vonható tényre mutatni rá, hogy az iszákosság egyik kimagasló oka a socialis nyomornak, amely pedig minden fertőző betegség terjedésének s főleg a tuberkulózisnak kútfeje.

Drisdale egyik londoni tüdőbeteg-kórházban azt találta, hogy a 40—50 év közt elhalt tüdőbetegek legnagyobb része notorius ivó volt. Firk tapasztalatai szerint a pinczerek közt, akik pedig erősen italosok, 1000 halott közt 528 tuberkulózisban pusztult el.

Ennek a kérdésnek bővebb tárgyalása nem tartozhatik e szerény előadás keretébe, hiszen akár a tuberkulózisnak az iszákossághoz való viszonya, akár az iszákosságnak nemzetgazdasági szempontból, az ország emberanyagának értékcsökkenése szempontjából való tárgyalása maga is bővebb méltatást igényel, de érdemes a megemlítésre dr. Stein Fülöpnek egyik csak nem régiben megjelent közleményében foglalt azon adat, hogy a fővárosi napszámosok józanabb része által fogyasztott alkoholmennyiség — természetesen az aránylag legolcsóbb pálinka képében — mennyit emészt fel egy ember napi 2 koronányi átlagos keresetéből. Stein kutatásainak eredményeképpen közli, hogy a legjózanabb életű napszámosok, a kik saját állításuk szerint csak anyit isznak, a mennyit nézetük szerint a munka okvetlenül megkíván, naponta legalább 4 deciliternyi pálinkát fo-

gyasztanak, a mi a legolcsóbb pálinkafajt véve, naponta 24 fillér költséget tesz ki. Ez összeg tehát egy évben 86 koronára rug fel.

Stein számítása szerint ez összegért

430 liter tejet,	
vagy 538 kilogramm kenyeret,	
» 2150 » burgonyát,	
» 86 » marhahúst lehet kapni.	

A munkás tehát egy évi pálinkafogyasztása árából fedezhetné egész évi tejszükségletét, vagy akár kenyér-, burgonya-, sőt hússzükségletét is; ezért az összegért ugyanis naponta 1—1 liter tejet, vagy majdnem 1½ kiló kenyeret, vagy majdnem 6 kiló burgonyát vagy 23 deka húst szerezhetne. Ezt a tápanyagmennyiséget tehát a saját testi erejének fenntartásától és növelésétől lopja el.

Miután a bor és a sör aránylag drága ital a pálinkához képest s ennek megfelelőleg azt tapasztaljuk, hogy hazánk szeszfogyasztásának 84·70%-a a pálinkára esik, a melynek legnagyobb részét a szegény munkásnép fogyasztja, az iszákosság kiirtására irányuló tevékenységnek első sorban természetszerűleg a pálinka ellen kell irányulnia s az első intézkedésnek, melytől siker volna várható, a mérget terjesztő pálinkamérő lebujoknak szombat délutáni 6 órától hétfő reggelig való bezáratásának kellene lennie. Kétségkívül ez volna a leg-hathatósabb megszorító eszköz. Erre vonatkozólag különben a székesfőváros törvényhatósága kebelében újabb időben üdvös mozgalom indult meg. Önmagától értetődő dolog azonban, hogy e tilalomnak a sör- és borkimérésre való kiterjesztése is ép úgy kívánatos.

A munkáslakások kérdésének megoldása nálunk sürgős feladat. Azokban a gyárakban, a melyek munkásaikat lakással is ellátják, több helyütt igen silányak a lakások; különösen sok a panasz a téglagyári úgynevezett »lakások« ellen s a mezőgazdasági szeszgyárak ellen. A lakásnak pedig igen nagy szerepe van a tuberkulózis kóroktanában. Anderson észlelte Dundeeben, hogy a tüdővész halálozás a zsufoltabb lakásokban nagyobb, mint a kevésbé zsufoltakban, vagyis hogy a tüdővész halálozás a lakosságnak ama részében a legkisebb, a mely a legtöbb szobával bíró lakásokban lakik. Azt találta, hogy a 4 szobás lakásokban 3·26⁰/₀₀

a 3 » » 5·52⁰/₀₀

a 2 » » 6·41⁰/₀₀

az 1 » » 7·44⁰/₀₀ a tüdővész halálozás.

Hazai adataink közül dr. Büben adatai érdekesek, melyeket a márianosztrai fegyintézetben végzett vizsgálatai alapján nyert. A márianosztrai fegyintézetben ugyanis az 1858-tól 1885-ig terjedő időszakban 267 átlagos létszám mellett a tüdővész halálozás 8·24⁰/₀ volt; 1886-ban a fegyházban szellőztető készüléket rendeztek be s az 1895-ig terjedő tíz év alatt a jelentékenyen megnövekedett létszám — 423 — daczára a tüdővész halálozás majdnem a felére — 4·62⁰/₀-ra — szállt le. 1896 óta pedig, a mióta a fegyház kibővítettett s a zsufoltság csökkent, a tüdővész halálozás 3·71⁰/₀-ra szállt le.

Az államnak tehát minden tisztességes törekvést és vállalatot minden módon, a mely az állam hatalmában van, tehát adókedvezményekkel is támogatnia kell, a mely a munkások számára egészséges és olcsó lakásokat kíván létesíteni, a már fennálló lakásokat pedig szigorú hatósági felügyelet alá kell helyezni.

A lakáskérdésben Angolország ép úgy vezet, mint Németország a szanatoriumkérdésben. Angolország a jó lakásban bírja a tüdővésznek egyik legértékesebb ellenszerét. Angliában már 1836-ban kelt egy törvényhozási intézkedés, mely a munkáslakásokat létesítő társaságoknak kedvezményeket biztosít.

Az 1851., 1866. és 1867-ben kelt »labouring Classes lodging Houses Acts« a 10.000 lakosnál többet számláló városokat ösztönzik munkáslakások építésére.

Az 1855., 1866. és 1874-ben kelt »Acts for the Removal of Nuisances« a helyi hatóságokat felhatalmazza a munkáslakások felügyeletére és meghatározzák a törvények és szabályok áthágása esetén kivetendő bírságokat.

Az 1868-ban és 1882-ben kelt »Artisans dwellings Acts« az egészségtelen házak megjavítását és lerombolását célozzák és megengedik azoknak az épületeknek az elpusztítását is, a melyek más háztól elfogják a levegőt és a világosságot s szellőztetésüket akadályozzák.

Az 1875-ben és 1882-ben kelt »Artisan's and Labourer's dwellings improvement Acts« a hatóságokat az egészségtelen lakások lerombolására kötelezik s egyúttal azt is kötelességükké teszik, hogy oly egyéneknek, a kik az előbbi intézkedés végrehajtása folytán hajlék nélkül maradtak, lakást szerezzenek.

E törvények 1890-ben egyesítették a »Housing of the Working class Act«-ben, melyben a községek hatásköre van megállapítva.

E törvények hatása alatt társaságok keletkeztek munkáslakások építésére. Ezek között a legrégibb az 1845-ben alapított »Metropolitan Association for improving the Dwellings of industrial classes«, melynek 1898-ban 14 nagy háza volt 6.400 lakó számára.

Az 1867-ben alapított »Artisan's, labourer's and general Dwelling Company limited« 62 milliót költött telek és épület szerzésére; 6.200 cottage-ja és 2.500 kis lakást számláló nagy házai vannak. Az »Improved industrial dwellings Company« 27.000 embert tud elhelyezni.

Franciaországban ez idő szerint 74 társaság van, melyek olcsó lakások építésére szövetkeztek; ezek között 42 részvénytársaság és 32 szövetkezet van s közülük 65 törvényes állami kedvezményekben részesül s ezek részére a kereskedelemügyi miniszter kötelező alapszabálytervezetet adott ki. A részvénytársaságok alaptőkéje 1901-ben 4,747.000 franc, a szövetkezeteké 961.620 franc volt, 1902-ben pedig a részvénytársaságok alaptőkéje 5,105.000 francra s a szövetkezeteké pedig 1,612.185 francra emelkedett. A telkek és építmények értéke 1902-ben a részvénytársaságok tulajdonában 864.243 francot, a szövetkezetek tulajdonában pedig 560.713 francot képviselt. Az 1894. évi november 30-iki törvény alapján elismert társaságok részére engedélyezett adó-mérséklések és egyéb kedvezmények az 1902. évben 40.798.42 francra rugtak. Olcsó munkáslakások építését előmozdítja még az 1895. évi július 20-iki törvény is, mely megengedi a takarékpénztáraknak, hogy vagyonuk egész jövedelmét s alaptőkéjük egy ötödrészt olcsó lakások létesítésére fordítsák. Ennek következtében az 1902. év végéig 23 takarékpénztár összesen 2,261.111 frankot fordított ily célokra.

Belgiumban 1889. óta szintén fel vannak hatalmazva a takarékpénztárak, hogy alaptőkéjük egy részét ily célokra fordítsák s az állami támogatás egyébként is jelentékeny befolyást gyakorolt az ügy

előrehaladására. Mintegy 100 millió francnyi értékben 30.000 munkáslakás létesült 30.000 család, tehát az ország népességének 2%-a részére s 153 társaság alakult erre a célra 50 milliónyi alaptőkével. A munkáslakások egészségügyi felügyelete a polgármester feladata, kinek jogában áll az egészségtelen lakásokat eltiltani a használattól és a tulajdonost kötelezni a szükséges javítások eszközzésére.

Hollandiában a lakások vizsgálatával felügyelők vannak megbízva s a községek feladatává van téve lakásügyi szabályrendeletek létesítése. A községeknek kisajátítási joguk van a munkáslakások céljaira szükséges területekre.

Bécsben is van egy alap, mely munkáslakások létesítésére szolgál; 70.000 személyre való lakás van az alap által birt ingatlanokban.

A Brüsszelben az 1903. évben tartott közegészségi kongresszus behatóan foglalkozott a munkáslakások ügyével és a következő határozatokat hozta: 1. A közhatóságok feladata támogatni a munkások számára olcsó és egészséges lakások építését és elősegíteni a munkásokat ilyenek megszerzésére irányuló törekvésükben főleg adókedvezményekkel és minden rendelkezésre álló eszközzel, melyek alkalmasak a jelzáloghitel megteremtésére és kiterjesztésére.

2. A közhatóságok feladata továbbá a kellő rendszabályokat megállapítani a munkásozttály lakásviszonyainak javítására. Kivánatos, hogy a hol a körülmények követelik, a helyi hatóságok és a munkások befogadására szolgáló intézmények akár közvetlen módon is elősegítsék olcsó lakások létesítését.

3. A helyi hatóságok kötelességévé teendő, hogy megfelelő rendelkezésekkel szabályozzák a munkáslakások egészségügyét.

4. Szükséges a lakások rendszeres egészségügyi vizsgálatának szervezése, mely a helyi hatóságoktól független legyen.

A közhatóságok és közhasznú intézmények által a fennemlített elveknek különféle országokban való alkalmazásában kifejtendő közvetlen vagy közvetett beavatkozásnak formáiban és mértékében alkalmazkodnia kell a különböző országok szokásaihoz és jellegéhez, továbbá a gazdasági viszonyokhoz.

A kongresszus által hozott további határozat oda irányul, hogy

»a szegényebb néposztály által jelenleg birt lakások egészségi viszonyainak javítása főfontosságú kérdés, fontosabb még újabb lakások létesítésénél is;

az államnak kötelessége, hogy erre vonatkozólag törvényeket és szabályzatokat hozzon és léptessen életbe. De a kongresszus elismeri, hogy ez nagy nehézségekbe ütközik, hacsak a közönség hathatós és tervszerűen szervezett közrehatása nem támogatja az ügyet. Ezért tehát igen kívánatos, hogy független személyek vezetése alatt álló társaságok alakuljanak a fennálló lakások egészségügyének javítására.«

A lakásügygyel kapcsolatban üdvös volna, olcsón bérbeadható munkaműhelyeket is létesíteni a kisiparosok számára, melyekben az egészségügyi követelményekről már eleve gondoskodni lehetne. Ilyen műhelyek gyakoriak Németországban a nagyobb városokban; létesítésük ugyan nem egészségügyi szempontokért történt, de ebből a szempontból is beváltak. Közműhelytelepek Budapesten is vannak s a várostól való némi távolságuk miatt egészségi szempontból teljesen megfelelők.

A lakáskérdés tárgyalása kapcsán emlithető meg, hogy Német-

országban több helyen, így többek közt Gladbachban, van egy u. n. »Wohnungsvereine«, melynek működése abban áll, hogy orvosokkal, gyárosokkal, papokkal, tanítókkal fenntartott állandó érintkezés révén nyilvántartja a városkában élő tüdőbetegeket s a kiknek ezek közül oly szegényesek a viszonyai, hogy nincs semmi biztosíték sem arra, hogy a családjuk többi tagjait meg lehet óvni a tüdővészes fertőzéstől, azoknak szereznek külön szobát, hogy a betegek egymagában aludhassék s ha erre nincs elég ágyneműje, azt is adnak neki; az egyesület a szanatoriumban lévő szegény betegek családjait, ha erre szükség van, anyagilag segítyezi, hogy megfelelő lakást tudjanak tartani s ha majd a beteg családtag a család körébe visszatér, a gyógykezelés eredményét a rossz lakás meg ne hiusítsa. Az egyesület olyan egyéneknek, a kiknél megvan a garancia arra, hogy a kölcsön kapott összeget visszafizeti, kölcsönt is nyújt saját ház építésére, 1901—1902-ben közel 12.000 márkát adott ily célra. Az egyesület szigorúan ellenőrzi, hogy a kölcsön adott pénzt egyébre ne fordítsák s hogy a támogatott családok tényleg az egészségi szabályoknak megfelelően élnek-e? Nem iszákosak-e, tisztán tartják-e a lakásukat, rendesen szellőztetik-e stb.? s ha kifogásolni valót találnak, meg is szüntetik a segítyezést.

A betegsegélyezésnek is nagyfontosságú közegészségi feladata volna, főleg épen a munkásosztály egészségének védelmében és javításában. Hazai betegsegélyező pénztáraink kedvezőtlen anyagi helyzetük, czélszerűtlen szervezetük következtében nem fejthetnek ki olyan irányú és olyan mértékű tevékenységet, mint a milyenre természet-szerűleg hivatva volnának.

A betegsegélyező pénztáraknak és a hozzájuk hasonló intézményeknek, mint társulásoknak stb. van módjukban jó és igaz statisztikát mutatni ki az ipari munkások egészségi vagyis inkább betegedési és halálozási viszonyairól. Rendkívül értékes alapul szolgálhatna tehát ez a statisztika nemcsak az általános iparegészségügyi viszonyok, hanem egyes iparágak, egyes vidékek, sőt egyes gyárak egészségi viszonyainak megismerésére is.

A tüdőbeteg munkások korai diagnosisa a betegsegélyező pénztárak kezében van, ez pedig a gyógyításnak egyik igen fontos esz-köze. De nemcsak a betegség felismerése, hanem gyógyítása is a betegsegélyező pénztárak kezében van s a mai közviszonyok között csupán a betegsegélyező pénztárak útján lehetne valami módon megoldani a tüdőbeteg munkások gyógyításának kérdését.

A betegsegélyezésről szóló törvény különben ez idő szerint[†] tudva-levőleg revisio alatt van.

A tüdőbetegek gyógyítására mai ismereteink szerint legmegfelelőbb intézmény a szanatorium.

A szanatoriumügy ma már általánosan ismert és gazdag irodalmában minden oldaláról bemutatott és méltatott kérdés. Az intézmény hazája voltaképen Angliá, de újabban a vezérszerepet Németország ragadta magához. Németországban általános a mozgalom a szanatoriumalapítás terén, a németek tollal, szóval és tettel agítálnak e tekintetben s óriási eredménynyel. Németországban ma már közel 100 szanatorium létesülése és fennállása van biztosítva, melyek közül 65 szanatorium áll a nép rendelkezésére, a mi átlag négy beteget számítva egy ágyra, Bielefeldt számítása szerint évenként 20.000

tüdőbeteg gyógyíttatásának felel meg. Annyi bizonyos, hogy a német nemzet kitartó szanatorium-alapítási tevékenységével és páratlanul mintaszerű biztosítási szervezetével hovatovább egyre közeledik ahhoz az időhöz, a mikor büszkén fogja hirdetni a világnak, hogy a tuberkulózis hatalmát sikerült megtörnie.

Megemlítsre érdemes, hogy Németországban a »vöröskereszt-egylet« is tevékeny részt vesz a szanatoriumok építésében.

A munkásbiztosítás életbeléptetése, még pedig oly módon létesítve, hogy a betegség miatt munkaképtelenekké váltak gyógyíttatása is kötelezővé tétetnék, mielőtt még teljesen elvesztenék munkaképességüket, megfelelő számú — lehetőleg olcsón üzemben tartható — szanatoriumokkal volna egyik leghatalmasabb ellenszere a tuberkulózisnak s kétségtelen, hogy az iparos népesség nyomorán is óriásit lendítene. Sok-sok ezer veszendő munkaképességű embert adna vissza a munkának, az életnek, a családnak, az országnak. A biztosítás lényege tudvalevőleg abban áll, hogy minden munkás, a ki valamely okból munkaképtelenné válik, munkaképtelensége tartamára segílyt kap. Németországban fényes eredménynyel használták fel a munkásbiztosítást a tüdőbetegek gyógyíttatására. Az 1891. évi január hó 1-én életbe lépett »Reichsgesetz, betreffend die Invaliditäts- und Altersversicherung« szerint minden 16. életévét betöltött munkás, inas, segéd, cseléd stb., a kinek az évi jövedelme 2000 márkánál kevesebb, köteles a biztosításba belépni s jövedelmének megfelelőleg hetenként bizonyos összeget befizetni; a munkaadó is ugyanannyit fizet érte. Aggkori járadékot a 70 évet betöltöttek kapnak, rokkantsági járadékot pedig minden tag kap, akinél tartós munkaképtelenség lép fel. A járadékhoz az állam évi 50 márkával járul. A törvény 12. §-a szerint a biztosító intézetnek jogában áll magának gondoskodnia megbetegedett tagjainak gyógykezeltetéséről oly esetekben, melyekben a betegség következménye előreláthatólag hosszabb ideig tartó munkaképtelenség, a mely azonban megfelelő gyógykezeléssel elhárítható vagy legalább is elodázható. Gyógyítási kötelezettség tehát nem forog fenn. Az a szomorú tapasztalat, hogy a rokkantságot az esetek 13%-ában a tüdővész okozta, sőt a 20. és 30. életévek közt munkaképtelenekké váltaknak több mint felét — 1000 közül a 20—24. években 548-at, a 25—29. évig 521-et — a tüdővész tette beteggé és munkaképtelenné, arra a zseniális gondolatra vezette Gebhardot, a lübecki biztosító intézet elnökét, hogy a tüdőbetegeket gyógyíttatni kellene a biztosító intézet költségén. Ő úgy számított, hogy ha a betegek 29%-ának egészségét sikerül annyira visszaszerezni, hogy egy évig nem kell nekik járadékot fizetni, akkor az intézetnek már nem kell túlnagy áldozatot hoznia. Az eredmény tényleg fényesen bevált s a biztosító intézetek már 1899-ben több mint 3,000.000 márkát költöttek a gyógyításra; arra az eredményre jutottak, hogy ha sikerül egy ember munkaképességét 5 évre meghosszabbítani, az intézet megtakarítja a reá fordított gyógyítási költségek 8-szorosát. A tüdőbeteg ugyanis, mikor a súlyos fizikai munka végzésére már képtelenné vált, még nem fejezi be az életét, hanem 1—2, sőt 3—4 évig is eltengődik s a biztosító intézettől ez idő alatt húzza a járadékot. A németországi biztosító intézetek tehát gyógyíttatják tüdővesztes betegeiket, mert ez rájuk anyagilag előnyösebb. Ennek aztán az a megbecsülhetetlen következménye van, hogy az intézetek tüdő-

betegüket igyekeznek mentül korábban, a betegségnek mentül korábbi szakában gyógykezelésbe vétetni, a mi természetszerűleg növeli a gyógyultak számát s így a rájuk fordított költségek jelentékenyen csökkennek. Ennek a körülménynek tehát óriási közegészségi haszna van, mert a betegek jókor izoláltatnak s csak akkor kerülnek ismét vissza a többi munkások közé, a mikor már minden valószínűség szerint nem fertőzik társaikat. Az intézmény nemzetgazdasági hasznossága kiszámíthatatlan, mert ezerekre menő veszni induló munkaerőt ad vissza a nemzeti vagyonosodásnak.

Míg 1900-ban 2,389.065 márkányi költségbe került a 14.031 nem tüdővésztes beteg gyógykezelése, 3,765.761 márkát költöttek 11.094 tüdővésztes beteg gyógyíttatására, vagyis átlag egy nem tüdőbetegre 170 márka, egy tüdőbetegre pedig 345 márka esett, a mi aránylag elég csekély összeg, ha szembe állítjuk egy megmentett munkaerő értékével. 1900-ban Németország 56,000.000 lakosából 15,000.000 volt biztosítva, a kikhez körülbelül 25,000.000 személy tartozott. Összesen tehát 40,000.000 élvezte a biztosítás jótéteményét. 1902-ben 12.187 férfi- és 4.302 nőbeteg, tehát összesen 16.489 tüdőbeteg gyógyítottak összesen 5,861.000 márkányi költséggel.

Talán nincs messze az az idő, hogy a németországi biztosító intézetek maguk fogják állandó felügyelet alatt tartani biztosított munkásaik egészségét, a mi a munkásosztály általános egészségügyi viszonyainak javításában megjósolhatatlan eredményekkel fog járni.

A németországi biztosító intézetek közül nem egynek van már saját szanatoriuma, a többi pedig szerződéses viszonyban áll a szanatoriumokkal s tüdőbeteg munkásait azokban gyógyíttatja. Kétségtelen, hogy a német munkásbiztosítási törvény megteremtette és aránylag rövid idő alatt szinte hihetetlen magasságra fejlesztette a német szanatorium-ügyet. Ha egyebet nem tett volna, evvel is korszakalkotó eredményt ért volna el.

Hazánk a socialis reformok terén még csak a kezdet kezdetén van; a munkásbiztosítás, illetőleg az azt létesítendő törvény javaslatának tervezete jelenleg még tárgyalás alatt áll, a nyilvánosságra bocsátott javaslattervezetből látható azonban, hogy a biztosítás az eddigiek szerint szorosan a baleseti biztosítás keretében kíván maradni, kétségtelen dolog pedig, hogy a mai socialis viszonyok között a tuberkulózisnak a munkásnépesség között való elterjedésének korlátok közé szorítása a socialis bajok orvoslása tekintetében nagy horderejű volna. Ennek a kérdésnek akár a munkásbiztosítás keretében, akár a betegsegélyezés küszöbön álló revíziójának kapcsán való sikeres megoldása nemzetgazdasági s egyéb nemzeti érdekek szempontjából eredményeiben valószínűleg áldásdús actio volna. A németországi példa erre vonatkozólag a legbiztosabb útmutatással szolgál az iránt, hogy a tüdőbeteg munkások gyógyíttatására fordított milliók megtermik gyümölcsüket.

Németország kiváló közegészségügyi szervezetével és a tüdővész ellen indított rendszeres irtó háborújával el is érte, hogy a tüdővésztes halálozás az országban jelentékeny lépésekkel megy visszafelé: 1890-ben 10.000 előre 28, 1895-ben 23, 1899-ben pedig már csak 20 tüdővésztes halálozás volt.

A biztosítás a birodalmi biztosítási hivatal és az országos biztosítási hivatalok felügyelete alatt áll. 31 biztosítótársaság közt van a

birodalom területileg felosztva, melyek mellett 9 biztosító betegpénztár működik. Ezeknek az intézeteknek a vagyona az 1899. év végén, tehát a biztosítás 9-ik évének lefolyása után, közel 764,000.000 márkára rugott és azóta is folytonosan szaporodott.

A biztosítótársaságok még közvetve is támogatják a munkások egészségügyét, a mennyiben tőkéjüknek heverő részéből olcsó kamatra kölcsönt adnak munkáslakások létesítésére.

A birodalmi biztosítási hivatal kimutatása szerint a biztosító-intézetek és betegsegélyező pénztárak által az 1901. év végéig kórházakra, üdülőházakra, szanatoriumokra, betegeknek házi ápolásban tartására s hasonló jóléti intézményekre 108,237,387 márkát adtak kölcsön, munkáslakások építésére pedig 57,529,567 márkát. Saját intézeteik — mint kórházak, gyógyintézetek, szanatoriumok, üdülőházak, menhelyek stb. — létesítésére 17,579,239 márkát fordítottak.

Németországban általában több olyan munkásvédelmi és jóléti intézmény van gyakorlatban, melyeket bátran sorozhatunk a tüdővész ellen szolgáló eszközök közé. Így többek közt németországi gyárakban ujabban divatba kezd jönni egy igen üdvös és utánzásra méltó szokás. A munkások ugyanis a napi megszokott munkaidőn túl naponként fél-félórát dolgoznak; ezeknek a félórának — a napi munkaidőt számítva egy napnak — megfelelő számú napra a munkásokat felváltva szabadságolják valamely egészséges és olcsó élelmezésű vidékre, a mely időre a munkás rendes napi keresetét a biztosítóintézet fizeti meg. Napi kilencz órai munkaidőt számítva, így minden munkás 17—18 napi szabadságot élvez évenként, mely után testben-lélekben megújulva tér vissza rendes munkájához. Vannak oly gyárak is, melyek azokat a munkásaikat, a kik bizonyos meghatározott számú évet töltöttek már a gyár szolgálatában évenként 1—2 hétre fizetésük élvezése mellett szabadságolják, sőt vannak már olyanok is, a melyek saját költségükön létesítettek üdülőhelyet valamely erdős, hegyes vidéken s a szabadságra bocsátott munkások szabadságukat az üdülőhelyen tölthetik. A »badische Anilin- und Sodafabrik«-nak épen saját szanatoriuma van. Hogy az egészségre káros foglalkozásnak ilyen módon való megszakítása milyen hasznos dolog, arra nézve egy érdekes példát olvashatunk a poroszországi iparfelügyelők 1898. évi jelentésében. Hannoverben ugyanis Münchenen nevű kisebb faluban a nép homokbányászatból él. A homokkö tudvalevőleg bőségesen tartalmaz quarcz szemcséket, a melyek keménységüknél fogva kiválóan kórokozó természetűek a tüdőhurut tekintetében. Ennek megfelelőleg a falú népe közt el is volt terjedve a tüdővész a legutóbbi időkhöz annyira, hogy a nép már-már oda akarta hagyni kenyérkereseti foglalkozását; néhány év előtt azonban új kereseti ág nyílt meg a népnek, t. i. a heringhalászat kezdett köztük terjedni, a minek az a kedvező eredménye lett, hogy a tüdővész rohamosan megfogyott és egyre fogy köztük. A dolognak természetesen az a magyarázata, hogy a halászás a népet kora juniustól késő novemberig távol tartja otthonától s így a kőbányászattal az évnek csak egyik felében foglalkoznak, az év másik felében pedig folytonosan tiszta, pormentes levegőben tartózkodnak.

Svájcban is meghonosodott egy követendő szokás. Ott ugyanis az kezd divatba jönni, hogy a nyári hónapokban hetenként egy szabad délutánt adnak a munkásoknak, hogy kirándulhassanak a városból a szabadba.

Az imént lefolyt bruxellesi hygieniai kongresszuson kemény csatát vívtak a szanatorium és a dispensaire hasznossága fölött a francziák és a németek. A németeknek már közel 100 szanatoriumok van s ezek között az oroszánrész a szegényeké, tehát a munkásoké, a francziák a dispensaire terén úttörők.

Hevesen védte mindkét fél a maga igazát. Pedig ha kissé mélyebben tekintünk bele a dispensaire lényegébe, be fogjuk látni, hogy e két intézmény közt ellentét nincs és nem is lehet, sőt inkább egymást kiegészítő, két áldásthozó ajándéka ez ugyanazon eszme két nagy úttörőjének.

A dispensaire antituberculeux, melyet nyelvünkön így fejezhetnénk ki legjobban »Rendelő-intézet tüdőbetegek számára«, a nagyvárosok legnépesebb pontjain, a szegény néposztályok zsúfoltan megszállva tartott részein kiállított világító tornyok s őrhelyek, melyeknek az a hivatásuk és céljuk, hogy a mostoha és legmostohább viszonyok között élő szegény tüdőbetegek felé szórják világító sugaraikat s őket maguk köré vonván, részükre ingyenesen biztosítsanak orvosi kezelést, tanácsot, orvosságot, ha kell táplálékot, ruházatot, ágyneműt, köpöcsészéket, fertőtlenítő szereket s lakásukat fertőtlenítsék. A bruxellesi Alberth-Elisabeth dispensaireben fogport és fogkefét is kap a beteg, csukamájolajat, naponta 1 liter pasteurizált tejet, 100 gramm szalonnát, borsóleves kivonatot stb. Rendszeresen nevelik a betegek ezreiben azokat az ismereteket, a melyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy egészségünket tuberkulózistól megóvjuk, megértetik a műveletlen emberrel, hogy az egészséghez jó levegő, tisztaság, egyenletes életmód kell, hogy minden garas, melyet a pálíkási boltba, vagy a korcsmába visz a helyett hogy kenyeret venne rajta, egészségétől van elrabolva. Ez ismereteket szóval, tollal, tettel terjesztik.

Az első dispensairenek — a lille-i Dispensaire Émile Roux-nak — megalapítója: Calmette, a lille-i egyetem tudós tanára az 1901-ben Londonban tartott tuberkulózis-kongresszuson következőkben ismertette a dispensaire lényegét és célját: a dispensaire célja az ipari városok munkásnépességének hygienikus nevelése és a szűkölködő tüdőbetegeknek saját otthonukban való segítése (l'éducation hygiénique et l'assistance à domicile des ouvriers tuberculeux indigents).

E célból a dispensaire állandó összeköttetésbe lép a gyárakkal és nagyobb ipari telepekkel, hogy a tüdőbetegségekre gyanús munkásokról tudomást szerezhessen s azokat bevonhassa felügyelete és kezelése alá. Abban nagy igaza van Calmettenek, hogy a beteg magától csak akkor megy az orvoshoz, a mikor már gyógyíthatatlan s ezt nem szabad bevárni.

Calmettet az a valóban korszakalkató gondolat vezérelte, hogy míg az állam és a törvényhatóságok a nép számára szanatoriumok létesítésén fáradoznak és a munkásoknak betegség és rokkantság esetére való biztosításán munkálkodnak — egyiket sem lehet márholnapra megcsinálni — kezdjük meg a tüdővész ellen a háborút, ott, a hol legnagyobb mértékben tizedeli az emberiséget, a munkások által sűrűen ellepott városrészekben, saját otthonukban s szervezzük a harcztot azonnal késedelem nélkül — s a mi szintén nagyon fontos — aránylag kevesebb költséggel.

A dispensaire ugyanis a szanatoriumhoz képest aránylag nem

mondható drága intézménynek. A lille-i intézet második teljes évében — 1902-ben — összesen 25.000 frankba került. Természeteszerű dolog, hogy — miután a dispensairenek nem szabad sokba kerülnie, — a berendezésnek is ennek a követelménynek megfelelőnek kell lennie, a lehető legegyszerűbben, csupán a gyakorlati cél szem előtt tartásával eszközözlendő. Egy várószoba, egy vizsgáló-, egy orvosi szoba, egy iroda és gyógytár, egy laboratórium megfelelő felszereléssel, ennyi az, a mi szükséges. Itt tartják a betegrendelést és vizsgálatát, még pedig a munkásokra való tekintettel az esti órákban, többnyire 7 órától 10-ig.

A dispensaire tehát nem ellenese a szanatoriumnak, sőt segítő-társa, mely a szanatorium munkásságát támogatja, kiegészíti. A dispensairenek a szanatorium mellett is fontos szerepe van. A szanatorium ugyanis csak azokkal a betegekkel foglalkozhatik, a kik a gyógyulásra komoly kilátással bírnak, míg a már gyógyulást nem ígérő betegek nem a szanatoriumba valók s a szanatorium anyagi erejét eredménytelenül fecsérelné rájuk. Ezek már csak ellátást igényelhetnek s izolálандók volnának a betegség terjesztésének korlátozása érdekében, mert hiszen minden ilyen beteg egy-egy önálló forrása a tuberkulózisnak. Számos eset van följegyezve már az irodalomban, melyek mind a mellett bizonyítanak, hogy egy beteg is terjesztheti a maga körében a betegséget a kellő óvatosság figyelmen kívül hagyása által. Persze leggyakrabban a tudatlanság a kútforrása a betegség terjedésének.

Erre vonatkozólag rendkívül érdekesek Bec közlései, a ki három egészen kis járványt észlelt, melyek lefolyása alkalmával egész biztonsággal ki lehetett mutatni, hogy teljesen tüdővészmentes helységekre ki és mikor hurczolta be a betegséget s az ott mily utakon terjedt el a különben teljesen egészséges falu népe között, a kiket tehát a tüdővészre való hajlamossággal sem volt ok vádolni. Mind a három eset Dél-Francziaországban történt s igen tanulságos. Az első esetben két francia katona, kik a porosz háború után tértek meg szülőfalujukba s mindketten köhögéssel kerültek haza, hurczolta be a tüdővést a mindössze 202 lakossal bíró s a tenger színe fölött 1161 méternyi magasságban fekvő faluba. Az egyiknek fivére, nővére, majd anyja is csakhamar megbetegedett s elhalt; ő maga, a ki teljesen ártatlanul lett családjának elpusztítója, hazatérése után három évvel halt el s utána nyolcz hónappal még egy nőtestvére is elhalt. A másik katona ugyancsak három év múlva halt meg, míg nőtestvére, ki elhunyt bátyja ágyneműit használta, egy év múlva követte a halálba. A betegség ezután még tovaterjedt három szomszédos ház lakói között, kik e betegekkel mindennapos érintkezésben voltak. Ezek közül is öten pusztultak el tüdővészben; a járványnak tehát 12 áldozata lett.

A másik esetben egy mellbeteg ifjú volt a betegség terjesztője, a ki Aixből egy rokonához költözött falura s ott csakhamar elhalt. Röviddel utána egy ifjú s egy leány követték, a kik őt ápolták volt. A következő években még 15 egyén pusztult el tüdővészben s mind a tizenöténél ki lehetett mutatni a betegségnek egyikről a másikra való terjedését.

A legnyilvánvalóbb a harmadik esetben a tüdővész behurczolása egy a tenger színe fölött 900 méternyi magasságban lévő, szétszórt

majorokból álló s mindössze 46 lakost számláló falucskába. Egy fiatal leány ugyanis, ki Marseilleben mellbeteg nénjét ápolta s vele ágycsát is megosztotta volt, száraz köhögéssel tért vissza a faluba. Egy év múlva a beteg heveny tüdőtuberkulózisban elpusztult s tíz hó múlva négy, azelőtt teljesen egészséges fiatal leány követi, köztük a betegnek egy testvére is.

Legalább is valószínűnek tartható, hogy ha ezek a betegek s környezetük a tüdővész fertőző természetéről foglommal bírtak volna, csak némi óvatossággal is elejét vehették volna a betegség járványos terjedésének. Az pedig éppen kétségtelen, hogy az ilyen hasznos ismeretek éppen a dispensaire által terjeszthetők a legnagyobb mértékben és sikerrel, mert a dispensaireben aránylag igen nagy számú beteg fordul meg s az általános hygienikus nevelés áldásthöz tanai tág körben érvényesülhetnek. A dispensaire ugyanis minden betegét s annak hozzátartozóit, környezetét kioktatja arra, hogy hogyan óvhatja meg az ember magát s embertársait a betegség megszerzésétől.

A dispensaire a szanatoriumba utalja az odavaló beteget s mikor a beteg onnan jelentékenyen megjavulva visszatér a régi környezetbe, ismét gondjaiba veszi s a környezet részéről fenyegető káros behatások elhárítására mindent elkövet s ilyen módon biztosítja azt, hogy a szanatoriumi drága gyógykezelés utólag meg ne hiúsuljon, kárba ne vesszen. Szóval abba az eléggé meg nem becsülhető előnyös helyzetbe juttatja a szegény munkás embert, hogy ingyenes állandó érintkezésben lehet az ő javát akaró, lelkiismeretes és buzgó orvosaival. Sőt nemcsak a beteggel magával foglalkozik a dispensaire, hanem annak hozzátartozóival és környezetével is, tehát nemcsak gyógyító-intézet, hanem nagy-socialis célokat, a szegény munkásosztály általános jólétének emelését tűzte ki feladatul maga elé.

A dispensaire orvosának tehát tudós orvosnak, emberbarátnak s népét és honát szerető nemzetgazdásznak kell lennie egyaránt s át kell értenie s éreznie nemes, nagy feladatát.

A francziák sokat várnak — még pedig kétségkívül joggal — a dispensairetől s Franciaországban egyre-másra szaporítják. Alig néhány esztendeje, hogy Calmette megnyitotta a lille-i intézetet s Párisban már 10, az egész Franciaországban 20 működik. A belgák nyomon követik a francziákat s a belgiumi »Ligue contre la tuberculose« már kettőt nyitott meg Bruxellesben s azonkívül Belgium valamennyi nagyobb városában, mint Anversben, Liègeben, Gandban. Belgiumban már 10 dispensaire van működésben.

Calmette agitálása következtében az 1901. évi londoni tuberkulózis congressus Brouardel indítványára annak elismerése mellett, hogy a sanatoriumok igen fontos, pótolhatatlan fegyverek a tuberkulózis ellenes háboruban, kimondotta határozatképen, hogy szükségesnek tartja, hogy a kormányok, filantropok és jótékonyági intézmények figyelme felhivassék az antituberkulózis dispensairekre, mint a melyeket a munkásnépességnek a tuberkulózis pusztításaitól való megmentésére a legjobb eszköznek kell tartanunk.

A szanatorium és a dispensaire tehát működésükben egymásra vannak utálva, de igazi sikert ők is csak úgy mutathatnak fel a tuberkulózis ellen indított irtóháborúban, ha a dispensaire, a szanatorium és a munkásbiztosítás karöltve támadja a mai ember legparányibb, de egyúttal legnagyobb ellenségét is: a gümőpálczikát.

A tüdővész munkás, mikor már dolgozni nem tud, csak teher mindenkinek, hatóságnak, társadalomnak egyaránt, de nemcsak teher, hanem kész veszedelem is. Dúsan vetnek az ilyen szerencsétlen alakok, hogy nyomukban a halál gazdagon arassa buja vetésüket.

Hol van az az idő, a mikor hazánkban csak megközelítő arányban is annyi szanatoriumunk lesz, mint a hatalmas és gazdag európai országokban? és különben is úgy áll a dolog, hogy még sok szanatorium mellett sem volnánk képesek tüdőbetegeinknek csak javarészt is elhelyezni bennük 3–4 havi gyógyításra, a mi pedig egyszerű gyógykezelésre okvetlenül szükséges; a dispensaire-ek tehát hazánk szegényes viszonyai között valósággal hézagot pótolnának s reméljük hogy fognak is.

Igaz örömmel olvashattuk a napokban, hogy dr. Müller Kálmán, a székesfővárosi balparti kórházak igazgatója abból kiindulva, hogy a fővárosi kórházak rendeléseinek megforduló járóbetegek 12%-a tüdőbeteg, meg akarja teremteni az első magyarországi dispensairet s ilyen értelemben már előterjesztést is tett a székesfővárosi tanácsnak. Az intézet helyéül az üllőiúti régi vámházat szemelte ki, mely erre a célra minden tekintetben alkalmas. A berendezés költsége részben a kórházak idei fölöslegéből fedezhető, részben pedig a jövő évi költségvetésbe állítható be. Az állandó költségekből csak az orvosi kiadások terhelnék a kórházak költségvetését, míg a jótékonyági kiadásokat társadalmi úton gyűjtenék össze, a mire a gyűjtést Müller már meg is indította; így az intézetnek a legközelebbi jövőben való létesülése már biztosítva van. Az első lépés tehát megtörtént, s kétségkívül felette serkentő például fog szolgálni hasonló intézeteknek az ország ipari jellegű nagyobb városaiban való létesítésére is.

A milyen nagy horderejű intézmény a tüdővész ellenes dispensaire a munkásosztály egészségügyi viszonyainak javításában s ezáltal a nagyvárosok és az egész ország közegészségi viszonyainak előbbre vitelében, kétségkívül olyan nagy az eszme megvalósítójának érdeme is.

A társadalmi viszonyok átalakulásai, a kenyérkeresés megnehezülése hozza magával, hogy a munkaerő ma mindenfelé, még a mi mezőgazdasági jellegű országunkban is, a nagy városok felé áramlik; a mai munkáselem javarésze gyárakban és műhelyekben keresi kenyerét. Egészségtelen s aránylag szűk helyiségekben vannak összeszorulva az emberek; a hol csak egy néhány százalék tüdővész beteg van, köztük ott már bő a betegség aratása. Miután tüdőbeteg a gyárakban nyilván mindenütt található, a betegség épen az ipari munkások között folyton terjed emberről-emberre, a mi a műhelyek tisztátalansága, hiányos szellőztetési és világítási viszonyai és a munkások tájékozatlansága és csodával határos közönyössége és könnyelműsége mellett épen nem is csoda.

Ha tekintjük azt, hogy a nagyvárosi lakosságnak jelentékeny része a gyárakban és műhelyekben van elfoglalva, nem csodálkozhatunk azon, hogy a gyárak és műhelyek kiváló forrásai a tuberkulózisnak. Az iparegészségügyi viszonyok lehető javítása tehát általános, fontos közegészségi érdek, a mi viszont a gyáraknak közegészségi szempontból való rendszeres és lelkiismeretes vizsgálatát teszi elkerülhetetlenül szükségessé. Épen a gyárakban sikert is ígérő a tüdővészellenes actio, mert a törvényszerű ellenőrzés a legteljesebb lehet

és a legkönnyebb a gyárakban s a tüdővész ellen szükséges intézkedések közül a gyári egészségi viszonyok ellenőrzése és javítása sokkal könnyebb, mint akár a lakásviszonyok, akár a táplálkozási viszonyok javítása.

A tuberkulózisnak a munkásnépesség közt való nagymérvű elterjedése azonban nemcsak a nép baja, baja az a társadalom minden rétegének, sőt minden tagjának is, mert a betegség korlátok közé szorítása a mai társadalmi viszonyok között lehetetlen s ki sem képes annyira elzárkózni előle, hogy a betegséget meg ne kaphassa. Ezért ott kell orvosolni a bajt, a hol a csirája van s a munkásvédelem, ha felveszi a harcot a tuberkulózissal, a társadalomnak nem csak egy osztályát, egy rétegét védi meg, hanem védi egyuttal az ország egész népességét is, vizont a tuberkulózis ellenes küzdelem sem várhat sikert, ha a programjába fel nem veszi a munkásvédelem feladatát is. E kettő tehát kiegészíti egymást, a mit a humanitás jegyében kezdődő századunknak saját érdekében is teljes mértékben fel kell fognia.

Felhasznált irodalom.

- Albrecht H.*: Handbuch der praktischen Gewerbehygiene mit besonderer Berücksichtigung der Unfallverhütung. Berlin, 1896.
- Amtliche Mittheilungen aus den Jahresberichten der Gewerbeaufsichtsbeamten.* Berlin, 1898.
- Arlidge J. T.*: The hygiene, diseases and mortality of occupations, London, 1892.
- Bec*: Épidémies de tuberculose dans la agglomérations rurales. Revue d'hygiène. 1894. 12. sz.
- Bernheim S. et Tabary*: Du rôle des dispensaires antituberculeux dans les grands centres. Transaction of the British Congress on Tuberculosis. London, 1902.
- Du rôle des dispensaires antituberculeux dans la lutte antituberculeuse. La Revue internationale de la Tuberculose. 1903. 4. sz.
- Bertillon J.*: Sur la morbidité professionnelle. Transactions of the VII. Congress for Hygiene. London 1892.
- Bielefeldt*: Battle against consumption by means of German Workmen's insurance. Transactions of the British Congress on Tuberculosis. London, 1902.
- Blum*: Gladbacher Wohlfahrtseinrichtungen im Dienste der Tuberculosebekämpfung. Zeitschrift für Tuberculose. 1903.
- Blumenthal Ph.*: Das Dispensaire im Dienste der Tuberculosebekämpfung. Zeitschrift für Tuberculose etc. 1904. 4. sz.
- Bonnet L.*: Sur le fonctionnement en France des dispensaires antituberculeux. Transactions of the British Congress on Tuberculosis. London, 1902.
- Brémond*: Précis d'hygiène industrielle. Paris, 1893.
- Brouardel P.*: La lutte contre la tuberculose. Paris, 1901.
- Büben László*: A szellőztetés befolyása a Mária-nosztrai fegyházban. Gyógyászat. 1899. 49 sz.
- Calmette A.*: The »Emile Roux« antitubercular dispensary at Lille. Transactions of the British Congress on Tuberculosis. London, 1902.
- , *Verhaeghe D., Wochrel Th.*: La lutte sociale contre la tuberculose en France par les dispensaires antituberculeux. Tuberculosis. 1903. 3. sz.
- Chyzer Béla*: A tuberkulózis kérdéséhez. Gyógyászat. 1903. 40. szám.
- Croner*: Die Bedeutung der Lungenschwindsucht für die Lebensversicherungsanstalten. Zeitschrift für Tuberculose und Heilstättenwesen. I. kötet.
- Dammer E.*: Handbuch der Arbeiterwohlfort. Stuttgart, 1902.
- Duclaux E.*: L'hygiène sociale. Paris, 1902.
- Ellenbogen W.*: Sociale Hygiene der kleingewerblichen Arbeiter. VIII. nemzetközi közegészségi és demografiai kongresszus jelentése. Budapest, 1898.
- Fiedler*: L'assistance sociale aux ouvriers en Allemagne. Zeitschrift für Tuberculose. 1902.
- Fodor József*: Egészségtani kutatások a levegőt, talajt és vizet illetőleg. Budapest, 1881.
- Friedrich V.*: A tüdőmegbetegedés kérdése az ipari munkások között. Orvosi Hetilap. 1898.

- Gebhard*: Die Bekämpfung der Lungentuberculose und das neue Invalidenversicherungsgesetz. Zeitschrift für Tuberculose. I. k.
- Gelléri Mór*: Szociális napikérdések. Budapest, 1903.
- Hirt L.*: Die Krankheiten der Arbeiter. Breslau und Leipzig, 1871—78.
- Hoffman*: Industrial insurance and the prevention of tuberculosis. Transactions of the British congress on Tuberculosis. London, 1902.
- Kőrösi J.*: Budapest székes főváros halandósága 1886—90. években. Budapest. Központi Értesítő. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi minister. 1903. 48. szám.
- Kuthy Dezső*: A tüdővész szanatoriumi gyógyítása. Budapest, 1897.
- Lavarenne*: Alcoolisme et tuberculose. Annales d'hygiène publique et de médecine légale. 1901. 3. sz.
- Layet A.*: Hygiène industrielle. (Rochard: Encyclopédie d'hygiène VI. kötet.) Paris, 1897.
- Lentz*: Les dispensaires antituberculeux du Hainaut. Tuberculosis. 1903. 4. szám.
- Leyden E.*: Ueber den gegenwärtigen Stand der Behandlung der Tuberculose und die staatliche Fürsorge für dieselben. Comptes-rendus du XII. Congrès internationale de médecine. Moscou, 1900.
- Ligne nationale belge contre la Tuberculose. Le dispensaire Alberth-Elisabeth. Bruxelles, 1903.
- Möllers*: Beitrag zur Verbreitung und Prophylaxe der Tuberculose. Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten. 44. k., 3. sz.
- Moeller*: Erster ärztlicher Jahresbericht der Vereinsheilstätte des Berlin-Brandenburger Heilstättenvereins bei Belzig für das Jahr 1900. Zeitschrift für Tuberculose etc. 1901. 1. szám.
- Müller Kálmán*: Az ingyenes tüdőbeteg-ambulanciák tárgyában. Tuberkulózis. 1904. 1. szám.
- Ogle*: Mortality in relation to occupations. Transactions of the VII. Congress for Hygiene. London, 1892.
- Pannwitz G.*: Der Stand der Tuberculosebekämpfung im Frühjahr 1903. Berlin, 1903.
- Pottenger*: The mode of infection in Tuberculosis and measures for its prevention. Journal of Tuberculosis. 1903. 2. sz.
- Rambousek J.*: Staub im Gewerbebetriebe. Zeitschrift für Gewerbehygiene. 1900. 15—18. sz.
- Rózsahegy Aladár*: Über die Luft in Buchdruckereien. Archiv für Hygiene. 1885. Sociale Praxis. 1902. 4. sz. Tuberkulose Verhütung in Arbeitsstätten.
- Squire J. E.*: The rôle of hospitals and dispensaries for consumption in the prevention of phthisis. Transaction of the British Congress on Tuberculosis. London, 1902.
- Sandberg*: Die Abnahme der Lungenschwindsucht in England während der letzten drei Decennien nach Beruf und Geschlecht. Zeitschrift für Hygiene. IX. kötet.
- Sokolovszky A.*: Statistisches, betreffend gewisse Momente, welche zur Lungentuberculose veranlassen. Zeitschrift für Tuberculose etc. 1901. 3. sz.
- Sommerfeld*: Handbuch der Gewerbekrankheiten. Berlin, 1895.
- Die Schwindsucht der Arbeiter, ihre Ursachen, Häufigkeit und Verhütung. Berlin, 1895.
- Stein F.*: Alkoholismus és tuberkulosis. Orvosi Hetilap. 1903. Elme- és idegkörtan. 1. szám.
- Szegedy-Maszák E.*: A tüdővész és az ellene való védekezés, különös tekintettel az ipari munkásokra. Budapest, 1901.
- A tuberkulózis gyógyítása és a szanatoriumok. Fürdőirodalmi könyvtár. 62. szám.
- A tüdővész terjedésének korlátozását célzó hatósági intézkedések. Egészség. 1898. 6. sz.
- Tenholt*: Das Gesundheitswesen im Bereiche des allgemeinen Knappschaftsvereins in Bochum.
- Torday F.*: Az egészség közgazdasági jelentőségéről. Budapest, 1902.
- Vaughan V. C.*: The restriction of tuberculosis. Comptes-rendus du XII. Congrès internationale de médecine. Moscou, 1900.
- Wegman*: Der Staub in den Gewerbebetrieben mit besonderer Berücksichtigung seiner Formen und der mechanischen Wirkung auf die Arbeiter. Archiv für Hygiene. XIX. kötet.
- Weyl*: Handbuch der Hygiene. VIII. kötet. Gewerbehygiene. Jena, 1897.

A városba tömörülés jelensége Magyarországon. I.

I.

A tizenkilencedik század utolsó harmadában a tudomány egyre növekvő érdeklődéssel fordult egy eddig még tudományos vizsgálatok tárgyát alig képezett problema felé: a lakosságnak vidék és város közti megoszlása és az idevágó tünetményeknek az emberiség anyagi, szellemi és testi jóléte szempontjából való jelentősége felé. A mint tudjuk, *Hansen* volt az első, ki a népesség vidék és város közti megoszlásának jutó jelentőségre széles körök figyelmét felhívta. Az idevágó jelenségek azonban oly intenzitással léptek fel, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés menetét gondosan fürkésző tudós szemét sokaig el nem kerülhették volna még akkor sem, ha *Hansen* ismert művében nem állította volna oly pessimistikus színben elénk a városi lakosság sorsát.

Az első jelenség, melynek statisztikai adatok vizsgálata nélkül is okvetlen meg kellett ragadnia a tudósok figyelmét és legnagyobb mértékben fel kellett keltenie azok érdeklődését, a nagyvárosok hirtelen növekedése és azok lakosságának rendkívüli gyarapodása. Ha az utolsó 30 év statisztikai eredményeit vesszük vizsgálat alá, bámulatos növekedést kell tapasztalnunk. 1869-től 1900-ig Bécs lakossága 1,043.000, Budapest lakossága 445.791, Berliné 1871-től 1900-ig 1,062.000, Rómáé pedig 1871-től 1899-ig 268.000 lélekkel gyarapodott, mi Bécsre vonatkozólag 165⁰/₀-os, Budapestre vonatkozólag 164⁶/₀-os, Berlinre nézve 128⁵/₀-os, Rómára vonatkozólag pedig 109⁸/₀-os növekedésnek felel meg. Európában az egy milliónál nagyobb lélekszámmal bíró városok száma immár 7-re rúgott, mi az emberi lakhelyeknek szinte elijesztő összetömörüléséről tesz tanuságot. És, ha egyrészt jogosan érvényesítik is, hogy a népszámlálás adataiban az ideiglenesen tartózkodók is benfoglaltatnak és ezek arányszáma a nagyvárosokban jelentékeny lévén, ez által a nagyvárosok lakosság-száma még nagyobbnak látszik, másrészt pedig egész helyesen utalnak arra, hogy a népszámlálások tél idején tartatván, a midőn számos nyáron a mezőgazdaságban alkalmazást találó egyén is felkeresi a várost, ez által ismét igen sokan a városi lakosság közé számoltatnak, kik tulajdenképp szoros értelemben nem tartoznak oda, mégis a rohamos fejlődés, melyet a nagyvárosok lakosságának gyarapodása világszerte felmutat, az emberi lakhelyek rendkívüli összetömörülésére vezető irányzatot félreismerhetlenül szemeink elé állítja.

A második jelenség, melynek a vizsgálatára már csak a most előadott tények is fel kellett, hogy keltsék figyelmünket, az, hogy a nagyvárosok lakosságának hirtelen gyarapodása a népességnek vidék

és város közti megoszlásának régebben fennállott viszonyait megváltoztatta és egyáltalában a városi lakosságnak a növekedéséhez vezetett. A népességnek város és vidék közti megoszlásának észlelt változásavai számos kérdés merült fel. Mindenekelőtt az anyagi jólét szempontjából éppenséggel nem közömbös, ha a lakosságnak egyre jelentékenyebb része hagyja el a mezőgazdaságot és keresi fel a városban virágzó ipari, kereskedelmi és egyéb foglalkozásokat; a föld alapos megművelése okvetlenül elegendő mennyiségű munkaerőt kíván meg; vajjon rendelkezésre fognak-e állni a szükséges munkáskezek, ha a népesség egyre sűrűbben keresi fel a városokat? *Hansen* és *Ammon* művei e mellett már kezdettől fogva azt a kérdést is a vizsgálat körébe vonták, hogy az emberi nem testi fejlődésére, a jövő nemzedék erőteljes és egészséges voltára a kérdéses jelenség mily hatással van. És e kérdés nagyon is jogosult, mert a falusi foglalkozások egészen másképp fejlesztik a testet, mint a városiak. De a városi és vidéki lakosság arányának a változása a népesség társadalmi tagozódására nézve is igen fontos, a mennyiben tudvalevőleg az ingatlan és az ingó vagyon birtokosa, továbbá a földhöz kötött, illetőleg az attól független és szabadon mozgó elemek társadalmi tekintetben egész más megítélés alá esnek.

Már fővárosunknak előbb felhozott példája is mutatja, hogy az ily sokoldalú jelentőséggel bíró tünetény, a városok lakosságának a jelentékeny gyarapodása hazánkban is észlelhető. *Földes* már húsz évvel ezelőtt következő szavakkal hívta felerre a figyelmet: »Közgazdasági és társadalmi tekintetben komoly megfontolást érdemlő tünetény ez, különösen emberben és munkában oly szegény országban, mint a mienk«. ¹⁾ És az alábbiakban látni fogjuk, hogy ezóta fokozott mértékben észlelhető a kérdéses jelenség hazánkban is.

A midőn Magyarországra vonatkozólag a népességnek város és vidék közti megoszlásának a vizsgálatához látunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy az e téren eddig véghez vitt kutatások a nyugati nagyipari államokra vonatkoztak és hogy hazánk gazdasági viszonyai ez államok gazdasági viszonyaival nem fedik egymást; épp ezért hasonló számadatok külön-külön megítélés alá esnek és a vizsgálatok eredményének az összehasonlítása csakis a gazdasági viszonyok eltéréseinek tekintetbe vételével történhetik. Erről bővebben lesz szó alább.

Most mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy vizsgálataink alapjául milyen kategóriákat vegyünk fel, vagyis mire építsük a város és falu közti megkülönböztetést? Csakis e kérdés helyes megoldása után markolhatjuk meg a vizsgálat tárgyát képező jelenséget úgy, hogy vizsgálataink a jelenség gazdasági, egészségügyi és kulturális jelentőségének kellő megvilágítására szolgáltatassanak alapot. Legelőször is azt kell kérdenünk, hogy miképp vonjunk határt város és falu között és ehhez képest a népesség mely részét számítsuk a falusi és melyiket a városi lakossághoz. A tudomány e tekintetben még nem jutott végleges eredményre, a mit éppenséggel nem csodálhatunk, ha a kérdés tanulmányozásába belemélyedve, a felmerülő nehézségekbe bepillantást nyerünk.

Mindenekelőtt a város és falu között közigazgatási tekintetben

¹⁾ Városaink és a városi lakosság életviszonyai, Budapest, 1883. — 11. oldal.

fennálló különbség kínálkozik vizsgálatainknál kiindulási pontul. Azonban az ide vágó statisztikai anyagnak csak felületes megtekintése is rögtön meggyőz arról, hogy a közigazgatási jogi megkülönböztetés alapulvétele mellett egészen ferde eredményekre kellene jutnunk. Minden statisztikai anyagfeldolgozásnál első sorban a munkálat célját kell szemünk elé állítani. Csakis e cél folytonos szemmel tartásával állapíthatjuk meg helyesen a feldolgozásánál alapul veendő megkülönböztetéseket, a felállítandó statisztikai kategóriákat. A midőn azt vizsgáljuk, hogy a városok mily arányban szívják fel a vidéki lakosságot, akkor tulajdonképp azt kutatjuk, hogy a lakosság mily része hagyja el a vidéki életmódot és foglalkozásokat és tér át a városi életmódra és foglalkozásokra. Nem annyira a lakóhelyek összetömörülése, mint inkább az ez által a lakosság életmódjában és gazdasági szerepében végbemenő változások érdekelnek e kérdéseknél. Ily irányú kutatások természetesen csakis akkor vezethetnek célhoz, ha nagyjában sikerül megállapítani, hogy mily helységekről tehető fel, hogy azokban az életmód, a foglalkozások városinak minősíthetők és viszont melyek azok a helységek, melyekben falusi élet van. Erre nézve éppenséggel nem a közigazgatási beosztás a döntő. Számos nagyközségünkben ugyanis a lakosság nem hajlandó a városi közigazgatás terheinek a viselésére és ezért az illető helység sokszor igazán városi jellege daczára megmarad közigazgatásilag községnek. Viszont léteznek közigazgatásilag városi szervezettel bíró helységek, melyekben a lakosság életmódja éppenséggel nem mondható városinak.

Hogy a közigazgatási beosztás mily kevésbé fogadható el a város és falu statisztikai (demographiai) megkülönböztetése alapjául, már csak abból is kitűnik, hogy a közigazgatási felosztás és a helységek lakosszáma között számos esetben hiányzik a szorosabb összefüggés, holott a lakosság száma annak életmódjára bizonyos fokig döntőnek mondható. Ha csak egész általánosságban egy pillantást vetünk városaink és nagy községeink lakosságára, akkor kitűnik, hogy egyrészt számos közigazgatásilag városnak szereplő helységnek oly csekély lakossága van, mely mellett városi jelleg és városi életmód alig várható és tényleg hiányzik is, másrészt igen sok nagyközség olyan lakossámmal bír, hogy az illető községeknek tényleg egész városi jellegük van és lakosságuk mindenesetre a városi népességhez számítandó. Városaink közül az utolsó népszámlálás szerint négy csak 2000-en aluli lakossággal bír, míg 9 város lakossága van 2000—3000 lélek között. Nagyközségeink közül ellenben nem kevesebb, mint 57 bír 10.000—20.000 közötti lakossággal, míg hét nagyközségnek a lakossága 20.000 lelken felül van; ezek közül p. o. Békéscsaba 37.108 lakossal, Ujpest pedig (mely természetesen a főváros közelsége miatt statisztikailag egész külön elbírálás alá esik) 41.836 lakossal szerepel.

Vizsgálataink kiindulási pontjául, mint a kérdéses megkülönböztetés alapjául másodsorban az egyes helységek lakosságának foglalkozása kínálkozik, olyformán, hogy városnak azoly helységeket minősítenők melyekben a lakosság bizonyos meghatározott aránya, p. o. 50—60%-a iparral foglalkozik. Eltekintve attól, hogy a főfelosztáson (város és falu) kívül bizonyos alosztályoknak (nagyváros, közép nagyságú város és kisváros) megállapítása e módszer szerint némely nehézségbe ütköznék, a város és falu közti különbségnek a foglalkozások aránya

alapján való meghatározása volna a legmegfelelőbb, minthogy a városi és falusi jelleg, a városi és falusi életmód és a lakosságnak gazdasági és culturalis tekintetben városi, vagy vidéki népesség jellegével birása legelső sorban annak foglalkozásával függ össze. A szóban forgó módszernek van azonban egy jelentékeny hátránya. Minthogy ugyanis az egyes helységekből a foglalkozások egymáshoz való arányának a kiszámítását tételezi fel és a tulajdonképeni osztályozás csak ezután történhetik, e módszer kétségkívül nehézkes és gyakorlatilag nehezen kezelhető.

Éppen ezért leghelyesebb egy harmadik módszerhez folyamodni, mely a város és falu közti megkülönböztetésnek a helységek lakosságának a számára, tehát a helységek nagyságára alapításában áll. Nem jogi formalitásra alapítjuk ez esetben a megkülönböztetést, mint a hogy a közigazgatási beosztásnak szem előtt tartása mellett tennők, másrészt mégis igen egyszerű, könnyen kezelhető és az anyagot nagyjában a vizsgálatok céljának megfelelően csoportosító megkülönböztetési alapot nyerünk a helységek lakosságában. Nem lehet ugyan kétségbevonni, hogy a lakosság magában nem mindig irányadó az illető helység városi vagy falusi jellegére vonatkozólag és a kérdés elbírálásánál egyes más szempontokra is ki kell terjeszkedni, melyekről lejjebb lesz szó, annyi azonban bizonyos, hogy a legtöbb esetben a lakosság és a helység jellege között elég szoros az összefüggés, a mennyiben az emberek bizonyos számának az együttélése többé-kevésbé mégis maga után vonja bizonyos jelleg és városi életmód kifejlődését, mert a nagyfokú munkamegosztás, mely a falu sokkal kisebbfokú munkamegosztásával szemben a városnak egyik főjellemvonása, az emberek nagyobb számának együttélését tételezi fel,

Mindamellett, a mint említettük, a lakosság száma magában véve szintén nem szolgáltat biztos alapot a vizsgálatainkhoz szükséges megkülönböztetéshez és okvetlenül bizonyos korrekturákra szorul, a mennyiben a lakosság száma mellett a helységek városi és falusi jellege egyéb tényezőktől, nevezetesen a fekvéstől (hegyi vagy alföldi fekvés), továbbá nagy mértékben az egész vidék és főképen az illető helység történeti fejlődésétől is függ. Hazánkban e tekintetben a statisztikus a hegyvidéknek és az igen kifejezett jelleggel bíró alföldnek Magyarország területén való váltakozása folytán igen nehéz helyzetben van. A nagy magyar alföld úgy természeti alkatánál (az által, hogy terjeszkedésre tág teret nyit), mint pedig történeti fejlődésénél fogva (a népességnek a folytonos harc köztt nagyobb biztonságot nyújtó összetömörülése) kedvezett annak, hogy a teljesen földmiveléssel foglalkozó és teljesen falusi életmódot folytató népesség is nagyobb községeket alkotott. Így azután a nagyobb lakosságszám sem zárja ki a helységnek valamilyen kategóriába sorolásánál a tévedést.

Ha már a város és falu egymástól való megkülönböztetése statisztikai tekintetben ilyen nagy nehézségekkel jár, akkor csak természetesnek kell találnunk, hogy a városok egyes kategóriáinak a felállítása még nehezebb. Általában a statisztika a városokat négy kategóriába szokta sorozni. Az első a 2000—5000 lakos közötti városokat foglalja magában és a város és falu közti átmenetnek, a mezővárosnak (Landstadt) felel meg; a másodikba az 5000—20.000 lélekkel bíró városok, az u. n. kisvárosok tartoznak, míg a harmadik a 20.000 és 100.000 közti lélekszámmal bíró városokat, a középnagy-

ságú városokat tartalmazza. Nagy város alatt csupán a 100.000-nél több lakost számoló városokat szokás érteni.

Eme felosztást alábbi vizsgálataimnál nem vehettem alapul és pedig két okból. Mindenekelőtt az 1900-i népszámlálás adatai olyképp vannak csoportosítva, hogy az 5000 léleknél több lakóval bíró városok csupán két kategóriában vannak kimutatva, t. i. az 5000—10.000 között és a 10.000-en felüli lakosságnak megfelelő csoportokban. Ez az osztályozás azonban az általánosabb alakban mozgó és főképp a város és falu közti különbségre vonatkozó vizsgálatoknál elegendő. A másik ok, a mely miatt a német statisztika osztályozását hazánkra nézve nem tartom elfogadhatónak, hazánk különleges viszonyaiban rejlik. Magyarország egyes vidékeinek fekvését és történeti fejlődését szem előtt tartva arra a meggyőződésre jutottam, hogy csakis a felföld és az alföld számára külön-külön kategóriák felállítása mellett nyerhetünk népességünknek város és falu közti megoszlásáról helyes képet. Ha a felföldre és alföldre nézve együttesen állapítjuk meg a város és falu közé sorolás feltételeit képező lakosságot, nagyon sokféle kategóriákat keverünk össze. A felföldre nézve a német statisztika beosztása nagyjában találó. Nem állítjuk ezt azonban az alföldre vonatkozólag, hol a 2000—5000 közti lakossággal bíró helységek kétségtelenül általában nem bírnak városi jelleggel; ezek lakossága helyesen nem számítható a városi népességhez. Épen ezért. a mint alább látni fogjuk, az alföldi országrészekre vonatkozólag külön osztályozást kellett alkalmaznom.

II.

Magyarország a nagyközségek hazája. A 2000-en felüli lakossággal bíró községek nálunk aránylag sokkal nagyobb számban vannak képviselve, mint a nyugati államokban. Egy pillantás a rendelkezésre álló statisztikai anyagra, meg fog bennünket erről győzni. Hasonlítsuk össze e célból az utolsó népszámlálás eredményeit a szomszédos Ausztria 1900. évi adataival.¹⁾

A községek csoportja	A községek száma 1900-ban Magyarországon	Ausztriában
2000 lélekig	10.971	53.256
2000—5000 lélekig	1.279	1.344
5000—10.000 »	235	198
10.000 lelken felül	120	118

Mindenek előtt szemünkbe tűnik az a körülmény, hogy a 2000 lakoson aluli községek száma Ausztriában majdnem ötször olyan nagy, mint Magyarországon, holott a 2000-en felüli községekből Ausztria csak kevéssel mutathat fel többet, mint hazánk. A 2000-en aluli községek közt egyrészt, másrészt pedig a 2000 lakoson felüli községek közt fennálló emez arány már magában eléggé mutatja, hogy mennyivel tetemesebb hazánkban a néptönmörülés, mint Ausztriában.

¹⁾ »Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900.« Bd. LXIII. 2. Band 2. Heft — Herausgegeben von der k. u. k. Statistischen Central-Commission. Wien 1903.

Még sokkal világosabban áll ez a jelenség előttünk, ha azt vizsgáljuk, hogy a községek egyes csoportjaira az összes községek hány százaléka esik.

1900-ban ugyanis az összes községek közül esett:

A községek csoportja	Magyarországon	Ausztriában
2000 lélekig	87·04%	96·9%
2000—5000 lélekig	10·15%	2·4%
5000—10.000 *	1·86%	0·3%
10.000 lelken felül	0·95%	0·2%

A Magyarország javára fennálló különbségek tehát a 2000—5000 közti lakosszámmal bíró községeknél több, mint hét és fél százalékot, az 5000—10.000 közti községeknél másfél százalékot, a 10.000-en felülieknél pedig több, mint egy és fél százalékot tesznek ki és így az ellentét főképp a 2000—5000 közti községeknél rendkívül jelentékeny. A tömörülési viszonyoknak a két szomszéd állam közötti ily rendkívül különböző alakulásának magyarázatát mindenekelőtt abban kell keresnünk, hogy Magyarország tekintélyes része alföld lévén, a községek terjedésének az ily vidékeken mi sem állta útját. Másik igen fontos oka e jelenségnek az ország történetében lelhető fel. A hol török, hol pedig egyéb támadásoknak kitett alföldi parasztság nagyobb falvak alakításában keresett védelmet a folytonos rablótámadások ellen, minthogy az ily falvak jobban védhették magukat a fosztogatókkal szemben, mint a magános tanyák vagy csekély lakossággal bíró községek.

A bélyeg, melyet a történelem hazánk néptömörülési viszonyaira nyomott, ma is félreismerhetlenül rajta van az országon. Sőt az a mozgalom, mely értekezésem tárgyát képezi és a mely a lakosságnak Európaszerte végbemenő nagyobb tömörülésében áll, természetesen hazánkban is megnövelte a nagyobb községeknek a természeti viszonyok és a történeti fejlődés folytán beállt aránylagos túltengését.

A községek négy csoportjára vonatkozó fenti összeállításokból azonban csak arra nézve nyerünk tájékozást, hogy a négy csoport szerint mikép oszlanak meg a községek, arra nézve azonban nem nyerünk felvilágosítást, hogy e csoportokon belül mikép alakulnak a néptömörülési viszonyok, azaz vajjon a csoportokba tartozó községek többsége a csoport felső vagy alsó határához, vagy pedig közepéhez közeledő lakosszámmal bír-e. Pedig a néptömörülési viszonyokról megfelelő képet csakis úgy nyerhetünk, ha a többé-kevésbé önkényesen választott négy főcsoporton belül létező viszonyokat is figyelembe vesszük, mert lehetséges, hogy valamelyik államban az egyik vagy másik községcsoportnak a százaléka magasabb, mint a másik országban és mindamellett az előbbi államban aránylag kevesebben laknak az illető községcsoportban, egyszerűen azért, mert az illető országban a megfelelő csoportba tartozó községek lakosságának a száma sokkal közelebb van a csoport alsó határául kitűzött lakosszámhoz, míg a másik területen a correspondáló csoportba tartozó községek lakossága általában véve a csoport felső határához inkább közeledik. Egyszóval a néptömörülési viszonyok beható ismeretéhez szükség van annak a felkutatására is, hogy nagyjában átlag milyen lakosszámmal bíró községek esnek az egyes csoportokba. Erre nézve

csak úgy tájékozódhatunk, ha egyrészt az egyes csoportokba tartozó községek száma, másrészt pedig a megfelelő csoportba eső lakosság száma közötti viszonyt vizsgáljuk. Ezért az utóbbi összeállításban kiszámítottam, hogy a négy csoportban hány lakos esik átlag egy községre; e végből az egyes csoportokba tartozó népesség számát elosztottam a csoportba tartozó községek számával.

Az egyes csoportbeli községekre átlag esett lakó 1900-ban:

A községek csoportja	Magyarország	Ausztria
2000 lélekig	721	303
2000—5000 lélekig	2.975	2.958
5000—10.000 »	6.782	6.767 —
10.000 lelken felül	28.416	40.482

Most állnak tehát csak igazán tisztán előttünk hazánk néptömrülési viszonyainak sajátosságai. A községekben, melyek 10.000 lelken alul vannak, nálunk sokkal sűrűbben lakik a népesség, mint p. o. Ausztriában. Azaz a 10.000 lakosnál kevesebbel bíró községek között az egyes csoportokon belül a csoport középső és felső határához közeledő lakosszámmal bíró községek nálunk gyakoriabbak, mint a nyugaton, úgy hogy nálunk a három első csoportban, ha úgy szabad mondanunk, az átlagközség lakosszáma magasabb, mint Ausztriában.

Különösen nagy az eltérés a 2000 lelken aluli községeknél. Ezt bizonyára az a körülmény okozza, hogy hazánkban a 2000-en aluli községek közül aránylag sokan érik el az 1000 lakost (az összes községek 21⁰/o-a 1900-ban), míg Ausztriában ez aránylag jóval ritkább, és a 2000-en aluli csoportba tartozó községeknek aránylag is nagy része 1000 lakoson alul marad. Az ide vágó számokat is vizsgálatunk körébe vonni azonban igen messze vezetne és a fontosabb eredmények elhomályosításának a veszélyét rejtene magában. Ép ezért csupán csak említeni kívánom e tényt.

A második és harmadik csoportnál is elég jelentékeny a Magyarország javára mutatkozó többlet, úgy, hogy most már egész világosan láthatjuk, hogy hazánkat a nagyközségek és a mezővárosok túlsúlya és ezek átlagos lakosságának magas volta jellemzi.

A községek negyedik csoportjára vonatkozólag felemlített két szám is igen tanulságos tényt rejt magában. Ezekből ugyanis kitűnik, hogy Magyarország, a nagyközségek és mezővárosok hazája nem egyúttal a nagyvárosok hazája is. Az, hogy Ausztriában a negyedik csoportba tartozó községek és városok átlagos lakossága igen jelentékenyen nagyobb, mint Magyarország megfelelő adata, mutatja, hogy mennyivel kisebb mértékben van nálunk az u. n. közép- és nagyvárosok alakulása kifejlődve, és ép azért mennyire kevésbé virágzik nálunk a nagyvárosi élet. E mellett nem szabad arra elfelejtenünk, hogy a 10.000-nél több lakossal bíró községek csoportja Magyarországon magasabb százalékat mutat fel, mint Ausztriában, holott az e csoportbeli községek átlagos lakosságánál Ausztria javára az említett jelentékeny többlet észlelhető. Nálunk tehát nem a 10.000 fölötti községek arányszáma kicsiny, hanem a számos 10.000-nél több lakossal bíró község között a legtöbb nem sokkal emelkedik e szám fölé, holott Ausztriában az e csoportba tartozó városok közt az 50.000-nél nagyobb lakossággal bíró községek száma igen jelentékeny, sőt az 1900. évi népszámlálás szerint Ausztriában hat városnak van több, mint 100.000 lakosa.

Épen azért igen téves volna a fenti számokból erősen kifejtett és a nyugati államok értelmében vett városi életre következtetni hazánkban. A néptömörülés nálunk csak részben bir ugyanavval a jelentőséggel, mint nyugaton, sok tekintetben egész más elbírálás alá esik. Nyugaton ugyanis főkép kettős jelentősége van – a népesség városokba vonulásának: 1. a foglalkozás változtatása, vagyis a mezőgazdaság elhagyása és az iparra való áttérés; 2. pedig az életmód megváltoztatása, azaz a szabad falusi életmód helyett az inkább zárt helyiségekben foglalkoztató városi életmódra való áttérés és az élvezetek sokoldalúságának kifejlődése és megfinomodása, egy szóval az igények növekedése. A mi mindenekelőtt az első szempontot, a foglalkozás változtatását illeti, az nálunk sokkal kevésbé függ össze a népesség tömörülésével, mint a nyugaton. A mint tudjuk ugyanis hazánkban nagyközségek és számos város keletkezése első sorban természeti és történelmi okokkal függ össze, és a nagyobb községek lakossága is nagyrészt megmarad előbbi földmivelő foglalkozása mellett. Minthogy az életmód első sorban a foglalkozástól függ, nálunk a lakosság összetömörülése nagyrészt ebben a tekintetben is csak kisebb változást jelent, mert a nagyobb községekben és mezővárosokban lakó földmíves nép ugyszólván egészen a falusi népesség módjára él. Mindazonáltal e második szempont, t. i. az életmód változása tekintetében hazánkban is idővel lényeges változás áll be a néptömörülés folytán, mert a nagyobb számú lakosság jövedelmezővé teszi magasabb szükségletek kielégítésére szolgáló intézményeknek a felállítását, és az e célra szükséges iparágak kifejlődését, mi párhuzamosan fejlődik a lakosság szükségleteinek finomodásával. Így azután a lakosság összetömörülése bizonyos fokig önmagával hozza a városi életmód felvételét és ezzel közvetve a foglalkozási viszonyokat is befolyásolja, amennyiben a magasabb szükségletek kielégítésére irányuló iparágak felé tereli a lakosság egy részét, sőt e térre a vidéki lakosságból is von maga felé elemeket.

Hogy lakosságunk tömörülési jelenségét helyes világításban lássuk, tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a felföldön és az alföldön sok tekintetben különbözők a viszonyok. Felföldünk egyáltalán nyugati szomszédaink viszonyaival sokkal több hasonlatosságot mutat, mint alföldünk. Felföldünkre nézve ugyanis, melyen a mezőgazdaság mellett az ipar és bányászat is virágzik, sokkal inkább érvényesül a nyugaton megfigyelhető ama jelenség, hogy a lakosság főkép iparüzésére tömörül össze; felföldi városaink, melyekben az ipari foglalkozás is gyakran történeti multra tekinthet vissza, kisebb lakosságuk daczára sokkal városiasabb jelleggel bírnak, mint alföldi városaink, melyek sokszor 3-szor, 4-szer annyi lakosság mellett is csak nagy falúk és túlnyomólag földmivelő lakosság otthonai. Ép ezért a felföld viszonyai a néptömörülést illetőleg sokban hasonlítanak a nyugat viszonyaihoz. Ép ellenkező jelenséget észlelhetünk az alföldön. Hogy mennyire mezőgazdasági jellege van itt a nagy lakosságú községeknek is, erre vonatkozólag az 1900. évi ide vágó adatok még nem állván dolgozatom elkészültekor rendelkezésre, az 1890. évi foglalkozási statisztika alapján a következő kis táblázatot készítettem, melyből egyes fontosabb alföldi városok foglalkozási viszonyai, illetőleg az egyes városokban a mezőgazdasági és iparos népesség közt fennálló arány iránt nyerhetünk tájékozást.

Város	A kereső lakosság száma	Az őstermeléssel foglalkozók		Az iparral foglalkozók	
		száma	százaléka	száma	százaléka
Szeged	33.166	13.007	39·2	9.858	29·7
Szabadka	27.773	12.361	44·5	5.947	21·4
Debreczen	22.510	6.526	28·9	10.390	46·1
Hódmező-Vásárhely .	19.950	11.680	57·9	3.514	17·6
Kecskemét	18.943	11.193	59·0	4.267	22·5
Zombor	10.797	3.330	30·8	2.780	25·7

Látjuk e táblázatból, hogy fontosabb alföldi városaink lakosságában, Debreczen kivételével, a mezőgazdasági foglalkozás túlnyomó, sőt annyira, hogy p. o. Kecskeméten és Hódmező-Vásárhelyen sokkal több, mint a lakosság fele, foglalkozik őstermeléssel. Az iparosok arányszáma eléggé alacsony; Debreczent kivéve az iparos lakosság e városokban a lakosság harmadát sem éri el, míg viszont ismét Debreczen kivételével a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság a vizsgálat alá vett összes városokban a keresők egy harmadánál többet tesz ki. Ez összeállítást azért vettem fel, mert úgy vélem, elég világosan kitűnik belőle, hogy mily mértékben őstermelők alföldünkön a nagyobb községek is; abból pedig, hogy eme fontosabb 10.000 lakosnál többel bíró városokban a mezőgazdasággal foglalkozók hányada ily magas, következtethetünk arra is, hogy mikép áll a kérdéses arányszám a 2000 és 10.000 közt fekvő nagyközségekben és városokban.

Arra nézve, hogy a lakosság tömörülése milyen jelentőséggel bír Magyarországon, természetesen az sem közömbös, hogy azon vidékeken észlelhető-e az a jelenség nagyobb mértékben, hol közelebbi kapcsolatban áll az iparra való áttéréssel, vagy pedig inkább azokon a vidékeken áll előtérben, melyeken a városba vonulással a mezőgazdasági foglalkozás elhagyása épenséggel nem szokott karöltve járni. E kérdésre azonban a választ akkorra kell elhalasztanom, midőn lejjebb a néptömörülés fejlődését országrészenként fogom vizsgálat alá venni.

Térjünk most már át arra a kérdésre, hogy mily arányban áll tulajdonkép hazánkban a vidéki és a városi lakosság? E kérdés megoldásával ugyanis feleletet fogunk nyerni arra, vajjon a lakosság tömörülése hazánkban kisebb vagy nagyobb fokban észlelhető-e, mint a nyugaton.

A nyugati államokban a vidéki és városi lakosság arányát akkép szokták megállapítani, hogy a községeket a lakosság száma szerint a fent felsorolt csoportokba sorozván, azok lakosságát is e csoportokba osztják és azután a 2000 lakosnál kevesebbel bíró községek lakosságát falusi, az ezen felüli községek lakosságát pedig városi népességnek tekintik. Hazánkra nézve hasonló összeállítás a központi statisztikai hivataltól közzétett táblázatok alapján igen könnyen készíthető. Az idevágó adatok, melyeknél csupán a községek csoportokba osztását kellett a külföldi hasonló célú összeállítások szellemében megváltoztatni, a következők:

A községek csoportjai	A lakosság száma, mely az illető csoportbeli községekben lakik		1000 lakosból az illető csoportba tartozó köz- ségekben lakik	
	1869	1900	1869	1900
10.000 lelken felül	1,859.415	3,416.035	137	204
5000—10.000 lélek közt	1,114.403	1,593.789	82	95
2000—5000 lélek közt	2,875.674	3,805.951	212	228
Városi lakosság	5,849.492	8,815.775	431	527
Falusi lakosság (2000 lelken aluli községekben.)	7,729.637	7,905.799	569	473
Összesen	13,579.129	16,721.574	1000	1000

Ez adatok szerint tehát 1900-ban a vidéki lakosság körülbelül 7·9 millió, a városi pedig 8·8 millió lelket tenne ki, a mi a vidéki lakosságnál 47·3⁰/o-nak, a városinál pedig 52·7⁰/o-nak felel meg. E szerint tehát ma már hazánkban jóval több, mint a népesség fele városban laknék.

Állítsunk csak e számok mellé néhány a külföldre vonatkozó adatot, hogy a kiszámított arány jelentősége és használhatósága iránt tájékozódhassunk. A német birodalomra vonatkozólag *Allendorf*¹⁾ az 1890. évet illetőleg 53⁰/o-ban állapítja meg a vidéki és 47⁰/o-ban a városi lakosság hányadát. Franciaországban 1891-ben *Conrad*²⁾ szerint a vidéki lakosság 62·6⁰/o-ot tett ki, a városi pedig 37·4⁰/o-ot, míg Angliában ugyanez időben a népesség 28⁰/o-a lakott vidéken, 72⁰/o-a pedig városokban. Ausztriára vonatkozólag már rendelkezésünkre állnak az utolsó népszámlálás eredményei, melyek alapján a vidéki lakosság aránya 61·7⁰/o-ban, a városi pedig 38·2⁰/o-ban állapítható meg.

¹⁾ Der Zug in die Städte, seine Gestaltung und Bedeutung für dieselben in der Gegenwart. Jena 1901. p. 1.

²⁾ Grundriss der politischen Oekonomie. IV. Teil p. 63—64.

(Befejezése következik.)

Heller Farkas.

Közlemények és ismertetések.

A nemzetiségi pénzügyintézetek.

A Magyar Közgazdasági Társaság mozgalmat indított a végből, hogy kellőleg földerítettessék az úgynevezett nemzetiségi pénzügyintézetek ügye, mely az utóbbi időben oly ellentmondó megítélésben részesült. A társaságnak f. évi október hó 27-én tartott ülésén, miután Barabás Endre felolvasta jelen füzetünkben közölt tanulmányát, érdekes vita indult meg e tárgyról. Maga Barabás a következőkben ismertette kutatásának történetét:

Az 1901. év őszén a székelykereszturi állami tanítóképzőhöz kerültem tanárnak. Alig hogy elfoglaltam állomásom, alig hogy tájékozódni tudtam e nagy községben, a különben csendes székely helységet egy váratlanul jött csapás hozta forrongásba: Megbukott a Székelyegyleti első Takarékpénztár! Mint a felhőtlen égből lecsapó villám, oly váratlanul terjedt el a hihetetlennek tetsző hír. Az utcákon egymást rémitgették az emberek a legkülönbözőbb hírekkel. A kinek betétje volt, azért sopánkodott, kinek tartozása volt, avagy ha kezes volt, azért jajveszékelt. A hetivásárok alkalmával a korcsmák, az utcák megteltek tanácstalan, jajgató, átkozódó, fenyegetődző emberekkel. Szóval rettenetes volt a helyzet akkor, a bukásban első sorban érdekelt Udvarhelymegye központjain, de a kisebb községekben is. A különben szintelen, csendes életű székelység ezen lázas állapota önként kihivta érdeklődésemet és mélyebben kezdtem érdeklődni e lázas állapotot előidéző különleges okok iránt.

A helyi intelligencia tagjai a casinóban, vendéglőkben rendezett és alkalmi összejöveteleiken rémes dolgokat meséltek egymásnak. A bukott bank belső ügyeit ismerni vélt szószólók ijesztő részleteket tudtak beszélni a bank áldatlan működéséről és vezetőik lelketlenségéről. Szóval az izgalom a társadalom minden rétegét lázban tartotta. Mint csendes szemlélő mélyen elszomorodtam akkor és igaz részvéttel sajnáltam szegény fajom gazdasági romlását és pusztulását.

A bukás után néhány héttel a vásárok e községben nagyon megélénkültek. A közel vidéki székelyek minden pénzzé tehető értéküket piacra hozták és hihetetlen olcsó árakon kínálták azokat. Egyesekkel beszédbe ereszkedve, kikérdezve buját-baját, e nép kétségbeejtő nyomorúsága engem is rémületbe ejtett. Oly nagy volt a veszedelem, hogy a vigasztalás is hiába való volt. Egyre-másra jöttek az ország eddig ismeretlen vidékeiről, ismert és ismeretlen nevű pénzügyintézetektől a felszólítások, az óvatolások, hogy a Székelyegyleti váltókat azonnal

váltsák be az adósok, a kezesek. A betevők oda vesztették betétjeiket és a föld fenekéről is pénzt kellett teremteni a tartozások kiegyenlítésére. Szóval e kis existenciájú nép helyzete reménytelen volt. De még sem! Egy mentőhorgony vettetett a forrongó, pusztulását érző székelység közé s ez nem volt más, mint a látóhatáron megjelenő oláh és szász pénzügyintézetek gyors segélynyújtása. Feltűnt később nekem is, hogy a hetipiaczok alkalmával a faluról bejövő székelység között olyan alakok mozognak, kik nem vásárolnak, hanem capacitálnak. Így a többek között szemet szurt nekem egy oláh pópa, ki mindegyre más meg más székely atyafival tárgyalt hol a piacon, hol valamelyik kapu előtt, hol a korcsmában. Önkéntelenül is érdeklődni kezdettem ezen pópa és működése iránt és sikerült csakhamar megtudnom, hogy ő az Albina oláh pénzügyintézet egyik lelkes ügynöke, ki nemcsak e vidék székely gazdáit ismeri, hanem a telekkönyveiket is. Majd rájöttem arra is, hogy nemcsak az Albina jött el a prédára, mint a hullaszagra a hollók, a segítség örve alatt, hanem a közeli Segesvár két hatalmas szász pénzügyintézete is.

Szóval látnom kellett, hogy itt valamelyes hátsó szándék is lappang a segítségnek ilyen önzetlen megnyilatkozása mögött.

Tényleg aztán, mikor a bukásokozta levertségből felocsudott a megye közvéleménye, meg is indult a mozgalom az iránt, hogy tenni kell valamit a több ezer családot súlyosan érintő csapással szemben. Az első actio az volt aztán magyar részről, hogy illetékesek oda segítették az Udvarhelymegyei Takarékpénztárat, hogy az Székelykeresztúrt egy fiókot állított fel csakhamar, a bukott Székelyegyleti helyébe és a jobb váltókat megkezdette tárczájába átvenni.

Így is javult látszólag valamit a helyzet, de én még soká foglalkoztam a látottakkal és elhatároztam, hogy kikutatom, hogy mennyire van érdekelve a székelység községemben, Székelykeresztúron, a szász és oláh pénzügyintézeteknél. Szabad időmben kezdtem bejárogatni a telekkönyvi hivatalba, megismertem a kezelés elemeit és elhatároztam, hogy Székelykeresztúr 1800 drbból álló telekjegyzőkönyvét átvizsgálom egyenként a terhek mennyisége és minősége szempontjából. Kezdetben a különben nehéz munka fáradságáért kárpótoltak a mind inkább beszédessé váló adatok. Mikor e községre vonatkozólag befejeztem az adatgyűjtést, mind inkább éreztem a szükségét a kör szempontjából is annak, hogy mily nagy szolgálatot lehetne tenni a szegény nép ügyének, ha az eladósodási viszonyokat valaki tanulmány tárgyává tenné az egész Székelyföldre vonatkozólag: Eddigi tapasztalataimról és adataimról néhány napi lapban cikkekkel adtam közre, mire éppen a székely kongresszus eszméjével foglalkozó Erdélyi Kárpát-Egyesület felszólított, hogy a további adatgyűjtést vállaljam el és a nemzetiségi bankok székelyföldi üzletköréről készítsek egy tanulmányt. Mivel ily óriási munkát, elfoglaltságom természete miatt, nem vállalhattam magamra, igyekeztem kitérni a feladat elől, de mivel más nem vállalkozott rá, kidolgoztam egy tervezetet, melynek alapján össze lehetne gyűjteni az ide vonatkozó nyersanyagot az egész Székelyföldre vonatkozólag s azt beküldöttem az EKE-nek s közben azonban hozzáfogtam a székelykeresztúri járás 49 községe telekkönyvének áttanulmányozásához. Tervezetem az EKE elfogadta s a munkálat megindításával meg is bizott s én 1901 év karácsonyi szünetén Maros-Torda megyére nézve is meg-

indítottam az adatgyűjtést az EKE támogatásával. E megye 131 községének adatait össze is gyűjtöttem, de közbe jött a székely kongresszus rendezése körüli zavar, az EKE a kongresszus rendezésétől elállott s a további munkálatokat be kell szüntetni.

Az összegyűjtött adatokat rendezve, beküldtem az EKE-nek s az ügy egyelőre elaludott. Később adataim iránt a földmivelési m. kir. minisztérium székelyföldi kirendeltsége is érdeklődött s én az adatgyűjtésre vonatkozó irataimat rendelkezésre bocsátottam; innen mint később megtudtam, a földmivelési minisztériumba felküldettek s ott elnyelte a levéltár. Elkerülve 1903-ban Székelykeresztúrról, hogy csaknem két évi fáradságos munkám nyomtalanul el ne tűnjön, Közgazdasági Szemle szerkesztőjének buzdítására elhatároztam, hogy Udvarhely vármegye közgazdasági monográfiája keretében adataimat felhasználom.

Ez rövid története jelen értekezésemnek.

Sebestyén Ede a következőket adta elő:

A román pénzüintézetek sorát 1871-ben a nagyszebeni Albina nyitotta meg, 1873-ban a naszódi Aurora alakult meg; attól fogva 1882-ig egyet sem alapítottak, de ekkor megindult a sor és gyors tempóban következett egymás után a többi. Az Albina 1882-ben megalapította brassói fiókját. 1883-ban Fogarason, 1884-ben Szelistyén nyílik meg román pénzüintézet. A többi így következett: 1885. Szászváros, Déva, Porgóprund, Temesvár. 1886. Kolozsvár. Szászrégen, Balázsfalva. 1887. Torda, Abrudbánya, Szászsebes, Arad. 1888. Besztercze, Hátszeg, Lugos, Szilágysomlyó. 1889. Beregszó, Offenbánya. 1890. Versecz, Deés. 1891. Kíssoda, Brád, Facset, Pojána, Kápolnokonostor, Gredistye. 1892. Óradna, Gyulafehérvár, Oravicza, Sályi. 1893. Orlát, Ozora, Lippa, Alsóvistye, Vád. 1894. Topánfalva, Versecz (második), Sajósolymos. 1895. Zsidóvin, Vajdahunyad, Bucsum, Hondol, Monor, Törösvár, Nagyselyk, Révaufalu, Bánfihunyad. 1896. Németbogsán, Szászfellak, Kiszetó, Liget, Szászskabánya, Tóhát. 1897. Bikis Főföld, Lugos (a második). 1898. Nagyvárad, Gyírok, Hunyaddobra, Szerdahely, Zalatna, Boicza. 1899. Naszód. 1900. Bucsum, Temesvár, Lugos (a harmadik), Alsóporumbák, Temeskubin. 1901. Deés (a második). Bongárd, Nagysomkut, Szászváros, Gavosdia, Liget (a második), Szákul. 1902. Lekencze, Kudzsir, Kőhalom, Szamosujvár, Gara, Alsóvenicze, Nagyszentmiklós. 1903. Nagysink, Bukovecz, Zernest, Barczarozsnyó, Boicza, Szászfellak (a második) és Lugos, a hol ez már a negyedik.

A főlisorolt százket intézet közül csak nyolczvannak a mérlegét ismerjük eddig s ezek együttvéve a következő érdekesebb számokat mutatják:

részvénytőkéjük összesen	10,000.000 korona
tartaléktőke	2,527.000 »
jelzáloglevelek	5,160.000 »
visszleszámított váltók	8,958.000 »
takarékbetét	37,725.000 »

A kezelésükben és tulajdonukban levő pénz és papirosok összes értéke 67,716.000 korona, a miből a kimutatás esztendejében kifizettek: kétszázkilenczvenket tisztviselőnek 529.000 koronát, osztalékra 804.000, tantiémekre 177.000, nemzeti kulturális célokra pedig 61.000 koronát. Részvételi jegyekre 38.000 koronát fizettek ki.

Az osztalék a nyolczvan intézetnél természetesen a logkülönbözőbb nagyságú. Többnyire öt és tiz százalék között váltakozik, de van több is: a szelistyei takarékpénztár 16 százalékot fizet s az Albina is fizet 14 százalékot.

Mint említettük, a román pénzüintézetek többnyire kicsiny alaptőkével, indulnak meg. A legnagyobb eddig az Albináé volt: 1,200.000 korona, az aradi Victoriáé és a nagyváradi Bihoreanáé 600.000 korona egyenkint, a temesvári Timesanáé 560.000, a szászvárosi Ardeleanáé 500.000 korona, kívülök kettő 300.000 koronával egyenkint, hat 200.000 koronával és tizenegy egyenkint 100.000 koronával indult meg. A többinek a kezdő tőkéje százezertől tízezer koronáig megy le.

Éber Antal örömmel üdvözi az előadót, de felolvasásából csak azt a következtetést tudja levonni, hogy Erdélyben a nemzetiségi pénzüintézetek nagy agitációt fejtenek ki és adott esetekben előzékenyebbek voltak, mint az illető magyar intézetek. Ebből azonban még nem látja bebizonyítotttnak azt, hogy a magyar földet a magyartól elvennék. A tanulság ebből csak az, hogy a szászok jobb üzletemberek, tehát az erdélyrészi magyarság vezetőinek lenne a kötelességük, hogy józan versenyt támasszanak.

Sándor József orsz. képviselő szükségesnek tartja, hogy az erdélyrészi magyar pénzüintézetek működése is kifejtessék itt s azért felolvasás megtartására ajánlja dr. Bodor Antalt, kívül az Emke földolgoztatta az erdélyrészi pénzüintézetek mérlegeit. Szóló számítása szerint az erdélyi részek jelzálogterhéből 1900-ban hét millió forint volt román intézetek, 23 millió frt magyar bankok és 75 millió frt szász pénzüintézetek kezében. Az oláh pénzüintézetek előnye az, hogy tisztviselőik igénytelenek s tanultak a szászoktól. Mindenesetre óvakodni kell magyar részről is attól, hogy tulságos faji színezettel induljon meg valamely pénzüintézet, mert könnyen a Székely Takarékpénztár sorsára jut. Az Emke próbált nagyobb erdélyi földhitelintézetet alapítani, de terve nem sikerült; alapították az Erdélyi Jelzálogintézetet, de a kedvezményeket a kormánytól nem kapták meg. Most arra kellett törekedni, hogy az erdélyrészi szövetkezetek fölszabaduljanak a jelzálogköcsönöktől s ezáltal a személyi hitel kielégítésére adhassák magukat.

Barabás Endre zárszavában Ébernek azt feleli, hogy a nemzeti-ségi tendenciát nem oly könnyű kimutatni, a hidegkuti eset (l. az értekezést) azonban világosan erre mutat. A szászok is észrevétlenül kivásárolják a magyar birtokokat.

Pénzügyi Compass.

Kormos Alfréd: 1904—1905. *Pénzügyi Compass, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és a nagyipar könyve.* Budapest, 1905. 1200 l. Ára 10 K.

Kormos Alfréd nagy gonddal szerkesztett Compassa, mely immár 14-ik évét futja, ismét megjelent új adataival. Rendes beosztása szerint sorra veszi a pénzüintézetek, biztosítók, ipari s kereskedelmi részvénytársaságok, közlekedési vállalatok, szövetkezetek mérlegeit, sőt a szakegyesülések adatai számára is jut benne helye. Különös gondot fordított a szerkesztő arra, hogy a vidéki pénzüintézetek üzletvitele lehetőleg áttekinthető alakban kerüljön a közönség elé s ez

által nemcsak azon intézeteknek tett szolgálatot, hanem mindazoknak, kik velök összeköttetésbe kívánnak lépni. A mennyire a végiglapozás után megláthattuk, a legujabb vidéki alapítások sem kerülték el a szerkesztő figyelmét. Az 1200 oldalra terjedő kötet ára 10 korona, bár másfélszáz oldalal haladja túl az 1903–1904-iki Compasst.

m. zs.

Magyar Közgazdasági Társaság.

I. Választmányi ülés 1904. október 13-án. A Magyar közgazdasági társaság a nyári szünet után első választmányi ülését október 13-án d. u. 6 órakor tartotta meg Kautz Gyula v. b. t. t. elnöklésével. Az elnökön kívül megjelentek Halász Sándor igazgató, Hegedüs Loránt főtitkár, Schober Alajos, Körösy József, Neumann Károly, Acsády Ignác, Fellner Frigyes, Horváth János, Fenyvesy Adolf stb. választmányi tagok, kiket az elnök meleg szavakkal üdvözölt.

Halász Sándor igazgató előterjesztette a »Közgazdasági Füzetek« kiadása tárgyában a Politzer Zsigmond és fia céggel kötendő szerződés tervezetét. Elénk vita után, melyben Körösy József, Acsády Ignác, Neumann, Fellner Frigyes vál. tagok és Halász igazgató vettek részt, a választmány helyeslőleg vette tudomásul az előterjesztést s kimondotta, hogy a füzetek maximális példányszáma előre megállapítandó, nyomtatott ivenként 22 = 24.000 betű számítandó, a fordítási és visszavásárlási jog pontosan körülírandó. Az első füzetek lesznek: Matlekovits Sándortól: *A vámpolitika jelen állása*. Hegedüs Sándortól: *gróf Széchenyi István mint kögazda*. Láng Lajostól: *A foglalkozási statisztika eredményei* és Halász Sándortól: *A községi takarékpénztárak Magyarországon*. Ily módon az új vállalat a legjobb reményekkel indul meg.

Halász Sándor igazgató azután jelentést tett az időközben beérkezett könyvadományokról, valamint a »Középeurópai közgazdasági egyesület« átiratáról, melyre nézve a választmány abban állapodott meg, hogy bevárja az egyesület megalakulását.

Hegedüs Loránt főtitkár előterjesztette ezután a *téli munka-programmot*, melyen (a mult évből elmaradt vámpolitikai enquéten kívül) egyelőre a következő újabb felolvasások szerepelnek: Neményi Ambrusnak felolvasása. Barabás Endrétől: A nemzetiségi pénzügyek Udvarhelymegyében. Ifj. Chorin Ferencz: A kartell-kérdésről. Dr. Márki Géza: Schwartner és a statisztika a XVIII. században. Navratil Ákos dr. értekezése. Hegedüs Loránt főtitkár kettős felolvasása »A dunántuli kivándorlás és a szlavoniai magyarság« címmel. Árkövy Rikárd: Chamberlain politikája stb.

A választmány a munka-programmot helyeslőleg tudomásul vette és Acsády Ignác indítványára külön köszönetet szavazott Hegedüs Lorántnak kivándorlási kutatásaiért.

Végül új tagokul felvételtek: Berényi Armin ügyvéd (Gyula), Kovács Ferencz jogakadémiai tanár (Pozsony), Kovács Gábor (Miskolc), Makai Ernő bankhivatalnok, dr. Gerber Ferencz áll. számvevőszéki számellenőr.

II. Felolvasó ülés október 27-én. A Társaság október 27-én d. u. 6 órakor látogatott felolvasó ülést tartott Kautz Gyula v. b. t. t. elnöklése alatt, melyen Barabás Endre adta elő »A nemzetiségi pénz-

intézetek székelgyöldi actiója» czimű tanulmányát, melyet jelen füzetünkben egész terjedelmében közlünk. A felolvasásért Kautz elnök mondott meleg köszönetet, majd vita indult meg, melyet első közleményül ismertet füzetünk.

III. Felolvasó ülés november 13-án. A Magyar Közgazdasági Társaság november 13-án d. u. 6 órakor felolvasó ülést tart, melyen Márki Hugó dr. mutatja be »Schwartner szerepe a statisztika történetében« czimű tanulmányát.

Uj folyóirat.

»Kereskedelmi jog« czímmel uj, félhavonként megjelenő folyóirat indult meg Budapesten évi 20 korona előfizetési árral. Főszerkesztője Grecksák Károly curiai bíró, ki »Igazságügyi teendők« czímmel, szerkesztője Bender Péter ügyvéd, ki a részvénytársasági közgyűlések egybehívásáról irtak a mutatóványszámba szakszerű cikkeket. Az első füzet munkatársai között Messinger Simon, Gold Simon, Mutschenbacher Viktor stb. neveit találjuk s a hazai és külföldi joggyakorlat részletes rovatait.

Közgazdasági irodalom.

(Lezárva 1904 október 15-én.)

[3 : 34]

Szociológia.

Sociologie. Sociology. Sociologia.

- La Grasserie, R. de. — 1904. — Des rapports entre la sociologie et le droit. Paris, impr. nationale, 8° (20) [Ex: Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques, année 1903. [3 : 34]
- Le Goux, — 1904. — Des rapports entre la sociologie et le droit. Paris, impr. nationale, 8° (8) (Ex: Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques, année 1903. [3 : 34]
- Ferguson, A. — 1904. — Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. A. d. engl. Original (7. Aufl. 1814) v. Valentine Dorn u. eingel. v. H. v. Waentig. Jena, G. Fischer 8° (VIII, 395) M. 4.— 3(09)
- Gumplowicz, L. — 1904. — Il concetto sociologico dello stato. Versione italiana della seconda edizione tedesca. Torino, fratelli Bocca 8° (XI, J—270) L. 3 50 [301]
- Schütz, J. H. — 1904. — Wie man in den entlegensten Gegenden praktischer Sozialpolitiker werden kann. Wahrheitsgetreu erzählt. Mainz, Druck. Lehrlingshaus 12° (56) M. —.50 [301]
- Lafargue, P. — 1904. — Marx historischer Materialismus. — *Neue Zeit*, Bd. 1. (780—788, 824—833) [301 : 335.5]
- Denis, H. — 1904. — Histoire des systèmes économiques et socialistes. Paris, Giard et Brière. 8° (371) 7 fr. [301(09)]

A társadalmi kultúra története s leirása

Sociographie. Soziographie. Polygraphy, works on social and economical conditions. Sociografia.

- Traill, H. D, Mann, J. S. — 1904. — Social England. Vol. 5. London, Cassel 8° (916) 14/— net [308(42)]
- Zoltai, L. — 1904. — Debreczen. — *Magyar gazdák szemléje* (105—120, 175—190, 294—303, 375—386, 475—483) [308(439)]
- K. K. J. — 1904. — Egy francia falu. (Un village français.) — *Magyar gazdák szemléje* (191—199) [308(44)]
- Dechesne, L. — 1903. — L'Espagne nouvelle. Bruxelles, P. Weissenbruch. 8° (10) fr. 0.50 — Ex: *Revue de Belgique* [308(46)]
- [. . . . . — 1903. — Pays-Bas. Rapports pour 1901. Bruxelles, B. Weissenbruch, 8° (110) 1 fr. Ex: *Recueil consulaire belge, tome CXVIII*. [308(492)]
- Gollier, Th. — 1904. — La Corée. Bruxelles, Société belge de librairie, 8° (20) 1 fr. [308(519)]
- Katscher, L. — 1904. — Japanische Wirtschafts- und Sozialpolitik. Leipzig, F. Dietrich 8° (15) M. —.16. — *Sozialer Fortschritt. Hefte und Flugschriften f. Volkswirtsch. und Sozialpol.* [308(52)]
- [. . . . . — 1903. — Inde britannique. Bengale et Calcutta, Birmanie, Bombay. Bruxelles, B. Weissenbruch 8° (114) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge, tome CXXI* [308(54)+308(59)]
- [. . . . . — 1904. — Our empire series: India, our eastern empire. Australasia. Edit. by P. H. Gibbs. New edit. London, Cassel 12° 1/8 [308(54)] [308(93)]
- Aubin, E. — 1904. — Le Maroc d'aujourd'hui. Paris, Colin 16° (XI—504) 5 fr. [308(64)]
- Schoenaers, Th. Aq. — 1904. — Drie jaren in Brazilië. Eerste en tweede deelen. Averbode, drukkerij der Abdij 8° (XVI—247, 245) fr. 2.50 [308(81)]
- Rosenthal, A. et de Lemoine, J. — 1904. — La Bolivie et ses progrès. Consulado general de Bolivia en Belgica. Bolivia y sus progresos. Bruxelles, impr. des grands annuaires. (63) [308(84)]
- Pollet, E. — 1903. — Australie, Nouvelle Zélande, Iles Fidji, Nouvelle Guinée britannique, Nouvelle-Calédonie, Bruxelles, P. Weissenbruch 8° (96) 1 fr. — Ex. *Recueil consulaire belge* 2° [308(94)]

[31(43)]

Statisztika.

Statistique. Statistik. Statistics. Statistica.

- [. . . . . — 1904. — Statistik des deutschen Reichs. Hrsg. v. kaiserl. statist. Amt. Neue Folge. Bd. 164. Streiks und Aussperrungen im J. 1903. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht 4° (IV, 93; 59; 203) M. 2.—. [31(43)]
[331.9(43)]
- [. . . . . — 1904. — Mitteilungen des statistischen Amtes der Stadt München. Bd. 18. H. 2. München, J. Lindauer. 4° (99—194, 7, 10) M. 2.—. [31(43.31)]
- [. . . . . — 1903. — Österreichische Statistik. Hrsg. v. d. k. k. Zentral-Kommission. Bd. 56. H. 5. Ergebnisse der Grundbesitzstatistik in den im Reichsrate vertr. Königreichen u. Ländern nach dem Stande v. 31. XII. 1896. Mähren und Schlesien. Wien, C. Gerold's Sohn in Komm. (40, II, LIII, 52.) M. 1.30. [31(436)]
- [. . . . . — 1904. — Ungarisches statistisches Jahrbuch. Neue Folge. X. 1902. Im Auftrage d. kön. ung. Handelsministers, ver. u. hrsg. v. kön. ung. statist. Zentralamt. Amtliche Übersetzung aus d. ungar. Originale. Budapest, Kilián's Nf. in Komm. 8° (XVIII, 471) M. 5.—. [31(439)(058)]
- [. . . . . — 1904. — Annuaire statistique de la Belgique. Tome XXXIV. 34e année 1903. Bruxelles, impr. J. B. Stevens. 8° (LXX, 439) 5 fr. [31(493)]
- [. . . . . — 1904. — Statistique des grèves et des recours à la conciliation et à l'arbitrage survenus pendant l'année 1903. Paris, Berger-Levrault et Cie. 8° (XVI 575). [31:331.89(44)]
[31:331.15(44)]
- [. . . . . — 1904. — Statistique de la Belgique. Tableau général du commerce avec les pays étrangers pendant l'année 1903, publié par le Ministre des finances et des travaux publics. Bruxelles, impr. veuve Ad. Moutens et fils. (679). 12 fr. [31:382(493)]
- [. . . . . — 1904. — Mines and quarries, general report and statistics for 1902. Part. 4. Colonial and foreign statistics. The same for 1903. Part. 1. District statistics, persons employed, output and accidents. Reports of inspectors of mines for 1903. London, Eyre & Spottiswood 8° [31:622(42)]
- [. . . . . — 1904. — Statistique de l'industrie minérale de la France. (Années 1902 et 1903.) Paris, Ve Dunod 8° (12) — Ex: *Annales des mines*. [31:622(44)]

Néprajz, népesség.

Démographie, population. Bevölkerung. Demography. Demografia. popolazione.

- Brialmont, General. — 1904. — Zur Bevölkerungszunahme und deren Folgen für die Zukunft. Rede. Zürich, Verlag der Buchh. d. Schweiz. Grütlivereins. 8° (24) 50 c. [312(01)]
- [. . . . . — 1904. — Census of Ireland, 1901. London, Eyre & Spottiswoode 8° [312(415)]
- [. . . . . — 1904. — Statistik des hamburgischen Staates. Bearb. u. hrsg. v. d. statist. Bureau d. Stener-Deputation. H. 21. Die Volkszählung vom 1. XII. 1900. 2. Hälfte. Tl. 3. Die Zählung der Grundstücke, der Wohngebäude und Gelasse. Tl. 4. Die Zählung der Haushaltungen. Hamburg, O. Meissner's Verl. 4° (V, 141—261) M. 6.—. [312(43.515)]
- [. . . . . — 1904. — Censimento della popolazione del regno d'Italia al 10 febbraio 1901. Vol. IV. — *Ministero di agricoltura, industria e commercio: direzione generale della statistica*. Roma, tip. Nazionale di G. Pertero e C. 8° [312(45)]
- [. . . . . — 1904. — Ville d'Anvers. Bureau d'hygiène: statistique démographique: Annuaire de 1903. Stad Antwerpen. Gezondheidsbureau: volksbeschrijvende statistiek. Jaarboek over 1903. 10e année. Anvers, impr. de Vos et van der Groen 8° (51) [312(493.1)]
- Van der Haeghen, V. — 1904. — Bari engagé à Gand au sujet du chiffre de la population d'Anvers, en 1651. Anvers, imp. V^e De Backer 8° (5). — Ex: *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*. 312(493.11)»16«
- Vander Linden, H. — 1904. — De ontvolking van de stad Leuven gedurende de 16de eeuw. Bruxelles, E. Lamertin 8° (6) 1 fr. (312(493.22)»15«

[312(493.4)»16+17«]

- Willemsen, G. — 1904. — Etude sur la démographie d'une commune du plat pays de Flandre aux XVIIe et XVIIIe siècles (1631—1795). Anvers, impr. Ve De Backer, 8° (36) — Ex: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 5e série, tome VI. [312(493.4)»16+17«]
- [. . . . . — 1904. — General report of the census of India, 1901. London, Eyre & Spottiswood 8° [312(54)]
- Supan, A. — 1904. — Die Bevölkerung der Erde. Periodische Übersicht über neue Arealberechnungen, Gebietsveränderungen, Zählungen etc. Tl. 12. Amerika, Afrika und Polarländer. Bevölkerung der Erde um die Jahrhundertwende. Gotha, J. Perthes 8° (VI, 158) M. 9.—. — A. Petermann's *Mitteilungen aus Justus Perthes geogr. Anstalt*. Erg. H. 146. [312:∞]
- Rodocanachi, E. — 1904. — Le mariage en Italie à l'époque de la Renaissance. Besançon, imp. Jacquin 8° (32) — Ex: *Revue des questions historiques*, juillet 1904. 312.3(45)
- Courjon et Grandvilliers, L. — 1904. — Des projets ayant pour but d'accroître la population et de l'intervention du législateur, communication faite au congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences, tenu à Angers en 1903. Paris, 28, rue Serpente, 8° (3). — Ex: *Comptes rendus de l'association française pour l'avancement des sciences*. [312.8]
- Guillard, L. — 1904. — Préface à l'étude du problème de la repopulation, communication faite au congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences, tenu à Angers en 1903. Paris, 28, rue Serpente 8° (4). — Ex: *Comptes rendus de l'Association française pour l'avancement des sciences*. [312.8]
- Taylor, J. W. — 1904. — Diminishing birth rate. Presidential address before British Gynaecological Society. London, Baillière 8° 1/— net. [321.8(42)]
- Meuriot, P. — 1904. — Etudes sur l'évaluation et la répartition de la population. La population de Londres suivant ses «areas». La Population de la Suisse par altitude. In- 8° (22). Paris, Berger-Levrault. — Ex: *Journal de la société de statistique de Paris*. [312.9]
- Dumas L. — 1904. — La dépopulation des campagnes. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (19) 1 fr. — Ex: *Revue de Belgique*. [312.92]
- Nicolai, E. — 1903. — La dépopulation des campagnes et l'accroissement de la population des villes. Rapport présenté au Congrès international d'hygiène et de démographie tenu à Bruxelles en 1903. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (71) 4 fr. [312.92]
- Claassen, W. — 1904. — Die soziale Berufsgliederung des deutschen Volkes nach Nahrungsquellen und Familien. Kritische Bearbeitung der deutschen Berufszählungen 1882 u. 1895. Leipzig. Duncker & Humblot 8° (XV, 164) M. 4.40. *Staats- u. sozialwissenschaftliche Forschungen*. Bd. 23. H. 1. [312:93:643(43)]

Politika.

Politique. Politik. Politics. Politica.

- Briganti, mons. Ant. — 1904. — La chiesa e la società moderna: brevi riflessioni, storiche, morali, religiose. Perugia, tip. V. Santucci, 8° (XV—205) [322]
- Dubreuilh, L. — 1904. — Les élections municipales. *Mouvement socialiste* n° 136(53—69) [324(493)5—2]
- Brantds. — 1904. — Le parti du travail. (Labour representation comittee) *Mouvement socialiste* n° 134(368—374) [329(42)5]
- Ambon, G. — 1904. — La fin d'une école. *Le monde économique* (p. 326—328) [329(44)75]
- Ferri, E. — 1904. — In vista del congresso nazionale. L'unità del partito. *Socialismo*, vol. 2.(370—372) [329(45)5]
- Trevisonno, N. — 1904. — Il partito socialista e la questione ferroviaria; idee dedicate alla direzione del partito ed all'on. Nofri Chieti, tip. edit. Di Sciulio, 8° (31) [329(45)5]
- Wilcox, D. F. — 1904. — American city problem in democracy. London. Macmillan & Co. 8° 5/—net [329.22(7)]

[325.1]

Vándorlás. Gyarmatosítás.

Migration. Colonisation. Wanderungen. Kolonisation.

Migrazione. Colonizzazione.

- Bradshaw, F., Emanuel, C. — 1904. — Alien immigration, should restrictions be imposed? London, Isbister 8° (222) 2/6 net. *Pro and Con Series* [325.1]
- [. . . . . — 1904. — Statistical tables relating to emigration and immigration from and into the United Kingdom in 1903, and report to the Board of Trade thereon. London, Eyre & Spottiswood 8° —/8 [325.2(42)+325.1(42)]
- Schwegel, H. — 1904. — Die Einwanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika. Mit besonderer Berücksichtigung auf die österr.-ung. Auswanderung. Wien, W. Braumüller 8° (47) M. 1. — Ex: *Zeitschr. f. Volkswirtsch., Socialpol. u. Verwaltung.* [325.1(73)]
- [. . . . . — 1904. — L'immigration aux Etats-Unis d'Amérique. Etats de l'Est, Californie. Bruxelles, P. Weissebruch, 8° (22) fr. 0.75 Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIV. [325(73)]
- Festa, C. — 1904. — L'emigrazione nella legislazione comparata. Seconda edizione. Castrocara, tip. Moderna. 8° (xvj, 424). L. 2.50 [325.2]
- Rainone, E. — 1904. — Una nuova malattia sociale. (L'emigrazione.) Ariano, tip. Appulo-Irpino 8° (46) [325.2]
- Fothergill, G. — 1904. — List of emigrant ministers to America. 1690—1811. London, E. Stock 8° (378)2/— [325.2(42)]
- Timon S. — 1904. — Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás korszaka. (L'émigration hongroise et la régénération nationale) Budapest, Politzer Zs. bizom. 16° (287) 2 K. 40 f. [325.2(439)]
- Apuzzo, N. — 1904. — L'emigrazione nel diritto italiano: studio sistematico di legislazione sociale. Napoli, Luigi Pierro edit. 8° (270) L. 5 [325.2(45)]
- [. . . . . — 1904. — L'Emigrato Italiano. bollettino della società di patronato degli emigranti in Palermo. Ann. 1, n° 1 (25 marzo 1904.) — Palermo. off. scuola, tip. colonia s. Martino M. (4) Cent. 5. [325.2(45)(05)]
- Scarrone, F. — 1904. — La Repubblica Argentina come paese d'emigrazione. Milano, casa edit. Moderna 8° (59) [325.2(82)]
- Georget, Ch. — 1904. — L'outillage économique de la colonisation. — *La Réforme économique*, Janvier (53—56) [325.3]
- [. . . . . — 1904. — Annual colonial reports. Falkland Island, report for 1903. 1½ d. Leeward Islands, report 1902/1903. London, Eyre & Spottiswood 8° 3 d. [325.3(42)(058)]
- Boillot-Robert, J. — 1904. — Léopold II et le Congo. Nos fils au continent noir. Neuchâtel, Attinger frères 8° (X, 263) 7 fr. 50 [325.3(493)]
- Nossig, A. — 1904. — Das jüdische Kolonisationsprogramm. Berlin, Jüdischer Verl. 8° (44) M. 1. — Ex: *Palästina*. [325.3(=924)]
- Rousseau, A. — 1904. — Le Protectorat français du Cambodge. Organisation politique, administrative et financière (thèse), Dijon, impr. Pillu-Roland 8° (200) [325.34(59.6)]
- Rohrbach, P. — 1904. — Die russische Weltmacht in Mittel- und Westasien. Leipzig, G. Wigand 8° (XI, 176). M. 3.50. — *Monogr. z. Weltpolitik. Bd. 1.* [325.36(47)]
- Debay, capitaine — S. D. — La colonisation en Annam. Paris, Charles-Lavauzelle. 8° (77) 1.50 f. — Ex: *Revue des troupes coloniales*. [325.4(598)]
- [. . . . . — 1904. — Fédération pour la défense des intérêts belges à l'étranger. M. Grenfell, M. Forfeit, sir H. Johnston, M. Greshoff, M. Bell, sir H. M. Stanley, M. Holland, M. Van Hees, M. Ascenco et Polidori M. Maguire, Mme French-Sheldon, sir James Harrison, M. le docteur Christy, Mme Doering, M. Taylor sont-ils tous des menteurs? Bruxelles, imp. Veuve Monnom. 8° (53) 10 c. [325.4(675)]
- [. . . . . — 1904. — Further correspondence respecting administration of the independent State of Congo. March to June 1904. London, Eyre & Spottiswood 8° 7 d. — *Africa no. 7.* [325.4(675)]
- [. . . . . — 1904. — Sollen wir Deutsch-Südwest-Afrika behalten? Ein offenes Wort an das reichsdeutsche Publikum. Von einem südafrikanischen Deutschen. Berlin, Verl. Continent. 8° (31) M. —.50. — *Broschüren-Folge »Continent« No. 2.* [325.4(678.2)]

[325(7) »16«]

- Osgood, H. L. — 1904. — American colonies in 17th. century. London, Putnam.
8° (2 vols) 21/— net [325(7) »16«]
- Wohltmann, F. — 1904. — Pflanzung und Siedlung auf Samoa. Erkundungsbericht
an d. kolonialwirtschaftl. Komitee zu Berlin. Berlin, Mittler & Sohn in Komm.
8° (V, 164.) M. 5.— [325.4(96.13)]

Közgazdaság.

Économie politique. Volkswirtschaftslehre. Political economy.

Economia politica.

- Berolsheimer, F. — 1904. — System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. Bd.
1. München, C. H. Beck. 8° (XII, 327). M. 8.50 [33(01)]
- Buerdorff, B. — 1903. — Grundzüge vernünftiger Volkswirtschaft. Leipzig, K. Lentze.
8° (30) M. —.20. — Ex: *Vegetar. Warte* [33(01)]
- De Greef, G. — 1904. — La sociologie économique. Paris, F. Alcan 8° (250—32)
Fr. 3.75 [33(01)]
- Loria, A. — 1904. — Economic foundations of society. Transl. from the 2nd
French edit. by L. M. Keasbey. New pref. by the author. London, Swan
Sonnenschein. 8° (410) 3/6 [33(01)]
- Smith, A. — 1904. — Inquiry into nature and causes of wealth of nations. Vol. 1.
London, Grant Richards 12° (696) 1/— net. [33(01)]
- Wagner, A. — 1904. — Les fondements de l'économie politique. T. 1er, trad. par L.
Polack. Paris, Giard et Brière. 8° (524) 10 fr. [33(01)]
- Follin, H. L. — 1904. — La philosophie économique devant la sociologie. Paris,
Giard et Brière. 8° (31). — Ex: *Revue internationale de sociologie* [33(01):3]
- Ely, R. T. Wicker, G. R. — 1904. — Elementary principles of economics, with
sketch of economic history. London, Macmillan 8° (396) 4/6 net. [33(02)]
- Fawcett, Millet, G. — 1904. — Political economy for beginners. 9th. ed. enl.
London, Macmillan 12° (272) 2/6 [33(02)]
- Seager, H. R. — 1904. — Introduction to economics. London. Bell 8° 8/6 net [33(02)]
- Vries, T. de. — 1904. — Beginsalen der staathuishoudkunde. 1, Inleidend gedeelte.
's Gravenhage T. C. B. ten Hagen (12 en 207) 8° f. 2.50 [33.02]
- Medjaoui et Brimath, — S. D. — Economie politique. (Texte arabe.) Alger,
impr. Fontana 8° (80) [33.(02)=92.7]
- Fontaine, Th. — 1904. — Sommaire de l'économie politique. Bruxelles, Société belge
de librairie 8° (77) fr. 1.50. [33(04)]
- Pinsero, N. — 1904. — Economia politica. Livorno, Raffaello Giusti. 16° (iii, 88) cent. 50
[33(04)]
- Clamageran, J. J. — 1904. — Etudes politiques, économiques et financières. Avec
une préface par M. Berthelot. Paris F. Alcan, 8° (XXIX, 427) 10 fr. [33(08)]
- Michotte, P. — 1904. — Études sur les théories économiques qui dominèrent en
Belgique de 1830 à 1886. Louvain, Ch. Peeters, 8° (XXII, 472) fr. 7.50, [33(08)(493)]
- Ilgner, C. — 1904. — Die volkswirtschaftlichen Anschauungen Antonins v. Florenz
(1389—1459) Paderborn, F. Schöningh 8° (XII, 268) M. 5.—. [33(09)]
- Gruet, Ch. — S. D. — Le développement économique de l'empire allemand
(1870—1901). Paris, Charles Lavauzelle. 8° (60) 1 fr. 25. — (Ex: *Revue du ser-
vice de l'intendance*) [33(43)]
- Bernát J. — 1904. — Gazdasági élet és vallás. (La vie économique et la religion.)
Budapest, Kilián F. utóda bizom. 8° (50) 50 f. — Ex: *Magyar gazdák szemléje*. [33:2]
- Kley, W. — 1904. — Volksbildung und Volkswirtschaft. Rede. Hannover, C. Meyer
in Komm. 8° (8) M. —.30. [33:331 85]
- Godart, G. — 1904. — Cours de géographie économique de la Belgique. Frameries,
impr. Delaunois-Quenon 8° (152) 2 fr. [33:91 02]
- Rosenberg, J. — 1904. — Ricardo und Marx als Werttheoretiker. Eine krit. Studie.
Wien, Wiener Volksbuchh. in Komm. 8° (128) M. 3.—. [33.013]
- Bernstein, E. — 1904. — Die verschiedenen Formen des Wirtschaftslebens. Vortrag.
Berlin, Buchh. Vorwärts 8° (32) M. —.50. [33.018]
- Denis, H. — 1904. — Histoire des systèmes économiques et socialistes. Volume 1.
Les fondateurs. Paris, V. Giard et E. Brière, 8° (365) 7 fr. [33.018(09)]
- Hixe. — 1904. — La Crise économique de Madagascar. (Historique, le commerce à
Madagascar: la Crise, la concurrence des maisons françaises, Renchérissement
du prix de la vie, les Impôts, la Construction du chemin de fer; la Diminution
de la capacité de consommation du Malgache, les Importations et les Expor-
tations, conclusion.) [33.04(69)]

[331]

Munkáskérdés.

Travail et travailleurs Arbeiterfrage. Labor. Lavoro e lavoratori.

- Hitre, F. — 1904. — Die Arbeiterfrage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung. Nebst Anlage: Die Arbeiterfrage im Lichte der Statistik. 4. verb. u. erg. Aufl. Gladbach, Zentralstelle & Volksvereins f. d. kath. Deutschland 3° (209; 55; 22) M. 1.50. [331]
- Legrand, G. — 1904. — Le travail. Conférence. Namur, impr. Godenne 8° (35) fr. — 75. [331]
- Senhouse, R. M. Minton. — 1904. — Work and labour. London, Sweet & M. 8° 16/-. [331]
- Zamoyska. — 1904. — Del lavoro. Prima ed. italiana sulla traduzione francese di H. C. per cura della contessa M. Di Frassineto, con prefazione del p. Semmeria. Roma, Federico Pustet 8° (137.) [331(335.75)]
- Levasseur, E. — 1094. — Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France de 1789 à 1870. 2e éd, T. 2 Paris, Arthur Rousseau 8° (916) fr. 12.50. [331(09)(44)]
- Corriol, A. — 1904. — Le travail au fond d'une houillère. Melun, impr. administrative. 8° (11). [Ministère de l'instruction publique et des beaux-arts. Bibliothèque. Office Musée de l'enseignement public (Musée pédagogique), service des projections lumineuses.] — [331: 622]
- Rouy. — 1904. — L'Organisation du travail dans les mines; conférence faite le 29 mars 1904 aux élèves de l'Ecole des mines. Lille, impr. Lefebvre-Ducrocq. 8° (25) — Ex: *Bulletin de l'association amicale des élèves de l'école nationale supérieure des mines* [331: 622]
- Le Hoc, Maurice. — 1904. — L'Ouvrier mineur allemand (thèse). Paris, Rousseau. 8° (442) [331: 622(43)]
- [. . . . . — 1904. — Die 5-te Jahresversammlung des deutsch-österreichischen Bauernbundes in Budweis am 7. II. 1904. Budweis, Verl. »Moldavia« 8° (36). M. — 60. [331: 63(063)]
- Katz, E. — 1904. — Landarbeiter und Landwirtschaft in Oberhessen. Stuttgart, J. G. Cotta Nachf. 8° (XVI, 184) M. 7.—. — *Münchener volkswirtschaftliche Studien St. 64* [331: 63(43.58)]
- Kelterborn, E. — 1904. — Die sozial-politischen Verhältnisse im deutschen Wäschereigewerbe. Antwort auf die Frage nach Zweck und Ziel des Zentral-Verbandes der Dampf-Wäschereien Deutschlands. Göttingen, E. Ketterborn 8° (23) M. — 20. — *Flugschrift No. 1 d. intern. Wäscherei-Centralblattes.* [331: 648(43)]

Töke és munka.

Rapports du capital et du travail. Kapital und Arbeit. Capital and Labour.
Capitale e lavoro.

- Fuld, L. — 1904. — Arbeitsverträge und Arbeitsgerichte. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft.* H. 6. (392—397). [331.11: 331.16]
- Sundermann, H. — 1904. — Der landwirtschaftliche Arbeitsnachweis. Berlin, Heymann 8° (IV, 145) M. 2. — *Schrift. d. Centralstelle f. Arbeiter- Wohlfahrts-einrichtungen.* Nr. 24. [331.12: 63]
- [. . . . . — 1904. — Verwaltungsbericht des deutschen Vereins »Arbeiterheim« pr. 1902/1903. Erst. in der Generalversammlg. am 11. XII. 1903 durch v. Bodelschwingh. Bielefeld (Bethel, Buchh. d. Anstalt Bethel). 8° (25) M. 20. [331.17(43)]
- [. . . . . — 1904. — Die Wohlfahrtseinrichtungen der Arbeitsgeber zu Gunsten ihrer Angestellten und Arbeiter in Oesterreich. Hrsg. v. k. k. arbeitsstatist. Amte im Handelsministerium. II. (Schluss-) Tl. Wohlfahrts-Einrichtungen der gewerblichen und Handelsbetriebe. Wien, A. Hölder 8° (IX, 414) M. 6.— [331.17(436)]

Bér és bérmunka.

Salaire et salariat. Arbeitslohn und Lohnarbeit. Wages. Salariato.

- Schmoller, G. — 1904. — Le mouvement historique des salaires de 1300 à 1900 et ses causes. Paris, Girard et Brière. 8° (19). — Ex: *Revue internationale de sociologie.* [331.2(09)]

[331.2(42)(09)]

- Steffen, G. F. — 1904. — Studien zur Geschichte der englischen Lohnarbeiter m. bes. Berücksicht. der Veränderungen ihrer Lebenshaltungen. Bd. 2. Deutsche vom Verf. bearb. Ausg., übers. v. Margarethe Langfeldt. 2. Tl. Stuttgart. Hobbing & Büchle 8° (VI, 161—337). M. 3.50. [331.2(42)(09)]
- Vanderheyden, P. — 1904. — Petit barème pour le payement des salaires. Extrait du grand calculateur. Gand, impr. V. Van Doosselaere 8° (10) 50 c. [331.2:81.08]
- Simiand, F. — 1904. — Le salaire des ouvriers des mines en France (thèse). Paris. Bellais 8° (160). [331.2:622(44)]
- Quignon, G. — 1904. — Les salaires dans une filature de laine à commission. Paris, impr. nationale 8° (15). — [Ex: *Bulletin des sciences économiques et sociales du comité des travaux historiques et scientifiques*, année 1904.] [331.2:677]

Gyermekmunka s női munka.

Travail des enfants et des femmes. Kinder- und Frauenarbeit. Labor of children and women. Lavoro dei fanciulli e delle donne.

- Macnamara, T. J. — 1904. — Physical condition of working class children. — *Nineteenth Century*, August. [331.3]
- [. . . . .] — 1903. — Hoogere Arbeidsraad ingesteld bij koninklijk besluit van 7-en April 1892. Zesde zittijd 1901—1902. Boekdeel 1: Verordening op den arbeid der vrouwen, jongelingen en kinderen (wet van den 13-en December 1889): bordpapiermakerij en groefnijverheid. II. Wekelijksche rust. Brüssel, P. Weissebruch 8° (V—440). 10 fr. [331.3+331.4+331.811]
- Máday, A. — 1904. — A női munka jelenlegi állása. (L'état actuel du travail des femmes). — *Társadalompolitikai közlemények*. 1 f. (23—39). [331.4]
- Santa Croce (Di) Maria. — 1904. — Feminismo cristiano ed il problema della lavoratrice di fabbrica. Genova, tip. del Serafino d'Assisi 8° (120). L. 1.25. [331.4]
- [. . . . .] — 1904. — Conseil supérieur du travail (institué par arrêté royal du 7 avril 1892), Septième session 1904. Fascicule I: Réglementation du travail des femmes, des adolescents et des enfants (loi du 13 décembre 1889), industries du lin du coton, du chanvre et du jute. Bruxelles, P. Weissebruch 4° (149). fr. 3.50. [331.4+331.3]
- [. . . . .] — 1903. — Hoogere Arbeidsraad ingesteld bij koninklijk besluit van 7-en April 1892. Zesde zittijd 1901—1903. Boekdeel II. I. Voor ontwerpen van koninklijke besluiten houdende voorzieningen omtrent de gezondheid en de veiligheid in de nijverheids-en handelondernemingen. II. Verordening op den arbeid der vrouwen, jongelingen en kinderen (wet van den 13-en December 1889) houtzaagmolens en werktuiglijke houtnijverheid. [331.4+331.823+331.3]
- Cuman Fornasari, Filomena. — 1904. — Salviamo il fanciullo! Milano, tip. Nazionale di V. Ramperti 8° (23). [331.44]

Munkanélküliség.

Chômage. Arbeitslosigkeit. Unemployed. Disoccupazione.

- Higgs, Mary. — 1904. — How to deal with the unemployed? London, S. C. Brown 8° (214). 2/— [331.6]
- Ostwald, H. — 1904. — Unsere armen Wandernden und wie sie unterstützt werden. Auch ein Beitrag zur Arbeitslosenfrage. Leipzig, F. Dietrich 8° (16). M. 15. — *Sozialer Fortschritt. Hefte u. Flugschrift f. Volkswirtsch. u. Sozialpol. Encycl. v. Sombart. H. 5.* [331.6:335]
- Johnston, H. H. Sir. — 1904. — The white man's place in Africa. — *Nineteenth Century*, June. [331.625(68)]
- [. . . . .] — 1904. — Correspondence relating to the proposed introduction of indentured Asiatic (Chinese) labour into Southern Rhodesia. Nov. 1903—May 1904. London, Eyre & Spottiswood, 4 d. [331.625(689)]

A munkások helyzete.

Situation des travailleurs. Lage der Arbeiter. Situation of laborers.

Condizione dei lavoratori.

- Adam, C. — 1904. — Die wirtschaftlichen Verhältnisse und soziale Lage der Landwirtschaft in Provinz Schlesien. Berlin, P. Parey 8° (V, 79). M. 3.— [331.7:63(43.14)]

[331.7 : 63(439)]

- Kelecsényi Gy. — 1904. — Kik arattak a nyáron? 2. kiad. (Qui a emporté la récolte? 2e éd.) Budapest, »Népszava« 16° (32). 4 f. [331.7 : 63(439)]
- [. . . . . — 1904. — Op voor den tarief! Propagandaschrift. Gent, Samenwerkende volkdrukkerij 8° (22), fr. 0.05. [331.7 : 65]
- [. . . . . — 1904. — Verslag (beknopt) van het 6 textielbewerkeres-congres gehouden te Brussel op 18 Septembre 1904. Gent, Samenwerkende maatschappij Volksdrukkerij 12° (71). fr. 0.10. [331.7 : 677(063)]
- Légras, Ch. — S. D. — La Vie rurale en Angleterre. Tours, Mame et fils, 8° (96) avec illustrations de G. Lhuer, 1 fr. [331.74(42)]
- De Rocquigny. — 1904. — Le Prolétariat rural en Italie. Lignes et grèves de paysans. Paris, Rousseau 18° Jésus (XV—292). 3 fr. 50. [331.74(45)]
- Veldman, H. S. — 1904. — Studie over huisarbeid. Amsterdam, W. Versluys 18° (196). [331.794]

Különféle munkáskérdések.

Questions ouvrières diverses. Verschiedene Arbeiterfragen. Divers labour questions.
Questioni operai diverse.

- Vinck, E. — 1904. — La réduction des heures de travail et la journée de huit heures. Gand, Société coopérative Volksdrukkerij, 12° (96.) [331.81]
- [. . . . . — 1904. — Arbeitszeit-Verlängerungen (Überstunden) im J. 1903 in fabrikmässigen Betrieben. Hrsg. v. k. k. arbeitsstatist. Amt im Handelsministerium. Wien, (Hof- und Staatsdr.) 8° (33.) M. — 50.
- Blondelu, Mlle. — 1904. — Le Repos hebdomadaire, rapport de Mlle Blondelu au conseil supérieur du travail (session de 1904) au nom de la commission permanente (Procès-verbaux des séances de la commission, Documents). Paris, impr. nationale. 4° (75) [331.811]
- Sebastiani, H. — 1904. — La question du repos hebdomadaire dans l'industrie (thèse). Paris, Rousseau, 8°. (VII—202). [331.811]
- [. . . . . — 1903. — Bericht des Verbandes der Genossenschafts-Krankenkassen Wiens samt der Statistik der Verbandskassen f. d. J. 1902. Mit Anh.: Denkschrift über Bleierkrankungen. Wien, (Wiener Volksbuchh.) 8° (208.) M. 1. [331.822(43,61)]
- . . . . . — 1904. — Conseil supérieur du travail (institué par arrêté royal du 7 avril 1893). Sixième session 1901—1903. Fascicule II: 1. Avant-projets d'arrêtés royaux concernant les mesures propres à assurer la salubrité et la sécurité dans les entreprises industrielles ou commerciales. II. Réglementation du travail des femmes, des adolescents et des enfants (loi du 13 décembre 1889); scieries en grand et travail mécanique du bois. Bruxelles P. Weissembruch. 4°. (423. à 679.) 6 fr. [331.823 + 331.4 + 331.3]
- Haldane, J. S., Martin, J. S. & Thomas, R. A. — 1904. — Health of Cornish miners. Report. Appendices. London, Eyre & Spottiswood 1/2. [331.823 : 623(42,37)]
- [. . . . . — 1904. — Return of numbers and rate of mortality from accident and other causes among white miners and natives in the South African mines. London, Eyre & Spottiswood 1/10. [331.823 : 623(68)]
- . . . . . — 1904. — Unfallverhütungsvorschriften. der Berufsgenossenschaft der chemischen Industrie. Mit Anhang. 3. Aufl. Berlin, C. Heymann. 12° 219 M. 1 20. [331.823 : 66]
- . . . . . — 1904. — Schriften der Zentralstelle für Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen. Nr. 25. Die Museen als Volksbildungsstätten. Ergebnisse d. 12. Konferenz der Zentralstelle f. Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen. Berlin, C. Heymann, 8°, (VII. 228, 40.) M. 5.—. [331.85]
- Schaf, Th. — 1904. — Die gewerbliche Fortbildungsschule zu Magdeburg. Magdeburg, Creutz. 8° (IV; 18). [331.86(43)]
- Contenson, L. de. — 1904. — Syndicats, Mutualités, Retraites. Paris, Perrin et Cie. 16°. (315). [331.88 + 334.7]
- [. . . . . — 1904. — Parti ouvrier belge Conseil général. Commission syndicale. Compte rendu officiel du Ve Congrès syndical tenu à la Maison du Peuple de Bruxelles les 25 et 26 décembre 1903. — Werkliedenpartij Algemeene raad Syndikale commissie Officieel verslag van het syndikaal kongres gehouden in het brusselsch Volkshuis den 25 en 26 December 1903. Bruxelles, impr. veuve D. Brismée. 12° (32) 20 c. [331.88(063)]

[331.88(42)(058)]

- [. . . . . — 1904. — Reports of the chief registrar of friendly societies, workmen's compensation schemes, industrial and provident societies and trade unions for 1903. Part A. proceedings. London, Eyre & Spottiswood. 8°. 1/3. [331.88(42)(058)]
- Thomas, A. — 1904. — Le Syndicalisme allemand. Résumé historique (1848—1903). Paris, Bellais. 16°. (101.) 50 c. [331.88(43)]
- [. . . . . — 1904. — Les associations ouvrières de production de France à l'exposition universelle internationale de Saint-Louis (Etats-Unis d'Amérique). Paris, impr. Mangeot. 16° (128) [331.88(45)]
- Gentil, L. — 1904. — Le groupement des jardiniers anglais. Bruxelles, P. Weissenbruch. 8°. (6.) [331.88:639]
- Lambrechts, H. et Segers, L. — 1903. — Quelques conseils aux promoteurs de syndicats bourgeois pour l'achat de matières premières. Bruxelles, Impr. des Grands Annuaire, 8°. (57.) [331.881]
- [. . . . . — 1904. — Urkunden zur Entstehungsgeschichte der ersten Leipziger Grosshandelsvertretung. — Der erste Leipziger Handlungsgehilfenverein. Hrsg. v. der Handelskammer zu Leipzig. Verf. v. S. Moltke. Leipzig, Twietmeyer in Komm. 8°. (CV, 138.) M. 10. [331.881:775(43.2)]
- Kuhlo, A. — 1904. — Auf dem Wege zum »Deutschen Arbeitgeberbund«. Et. Studie über Entwicklung der Gewerkschaften in Deutschland und im Auslande, sowie Vorschläge betr. e. festere Organisation der deutschen Arbeitgeber. München, E. Reinhardt. 8°. VIII, 86. M. 4.—. [331.882(43)]
- [. . . . . — 1904. — Reports on strikes und lock outs in United Kingdom in 1903, and on conciliation and arbitration boards. App. London, Eyre & Spottiswood. 8°. 7 d. [331.89(42)»1903«]
- [. . . . . — 1904. — Streiks und Aussperrungen im J. 1903. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht 4° (IV, 98; 59; 203.) M. 2.—. — *Statistik d. deutschen Reichs*. Bd. 164. [331.89(43)»1903«]
- [. . . . . — 1904. — Die Arbeitseinstellungen und Aussperrungen in österreich während d. J. 1902. Hrsg. v. k. k. Arbeitsstatist. Amte im Handelsministerium. Wien, A. Hölder. 8° (272.) M. 2.40. [331.89(436)»1902«]
- Lhoneux, J. — 1904. — Après les grèves hollandaises. Bruxelles, P. Weissenbruch. 8°. (14.) fr. 0.75. — Ex.: *Revue de Belgique* [331.89(492)]
- Katscher, L. — 1904. — Die sogenannten »Sozial-Museen« (Museen f. Arbeiterwohl fahrt und Sozialpolitik und das Pariser Musée Social als Vorbild.) Leipzig, F. Dietrich. 8° (16.) M. —15. — *Sozialer Fortschritt. Hefte und Flugschriften f. Volkswirtsch. u. Sozialpol.* H. 14. [331.93]
- [. . . . . — 1904. — Die Jahresberichte der königl. bayerischen Fabriken- und Gewerbe-Inspektoren, dann der kgl. bayerischen Bergbehörden f. d. J. 1903. Mit e. Anh. betr. Erhebungen über die wirtschaftl. Lage der gewerbl. Arbeiter Bayerns. Tl. 1. Arbeitsgelegenheit, Arbeitsnachweis, Arbeitslosen-fürsorge. München, Th. Ackermann. 8° (XXXIX, 351, 135) M. 6.60. [331.94(058)(434)]
- [. . . . . — 1904. — A budapesti (ipari) munkaközvetítő intézet. (La bourse du travail (industriel) à Budapest.) — *Társadalompolitikai közlemények* (45—56) 1. f. [331.96(439)]

Pénz és hitel.

Économie financière. Finanzwesen. Finances. Finanzne.

- Grossmann, L. — 1903. — Compendium der praktischen Volkswirtschaft und ihrer mathematischen Disciplinen. Eine Sammlg. populärwissensch. Essays beh. d. Wesen u. die Fortschritte auf dem Gebiete des ges. Versicherungs-, Bank-, u. Finanzwesens v. prakt. Standpunkte, unter Zugrundelegung der mathematischen Gesetze der politischen Oekonomie, 5 Tl. Wien, Selbstverlag 8° (80) M. 5.— [332]
- Klein, F. — 1904. — Die neueren Entwicklungen in Verfassung und Recht der Aktiengesellschaften. Wien, Manz 8° (64) M. 1.20 [332(065)]
- Wace, H. — 1904. — Law and practice of bankruptcy. London, Sweet & M. 8° 27/6 net [332:347,836]
- Fiske, A. K. — 1904. — Modern bank, description of its functions and methods, and brief account of development and present systems of banking. London, Appleton 8° (360) 6/— net [332.1]

[332.1(44)]

- Pommier, L. — 1904. — La Banque de France et l'Etat, depuis sa création jusqu'à nos jours (thèse). Paris, Rousseau 8° (XV, 486) [332.1(44)]
- Barillot, H. — [S. D.] — Comptabilité agricole et guide pratique de l'épargne, Paris, Larousse. 3e edit. on 8° carré, (171) 2 fr. [332.2]
- Dupont, E. — 1904. — Des caisses d'épargne ordinaires (thèse). Poitiers, Société française d'imprimerie et de librairie. 8° (VIII, 167) [332.21]
- [. . . . . — 1904. — Organisation de la caisse d'épargne de la ville de Mayenne. Lois, décrets, instructions et circulaires concernant les caisses d'épargne. Mayenne, Poirier frères, 8° (22-) [332.21(44.16)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des opérations et de la situation de la caisse générale d'épargne et de retraite instituée par la loi du 16 mars 1865 sous la garantie de l'Etat. Année 1903. Bruxelles, 8° (300) [332.21(493)]
- [. . . . . — 1904. — Accounts of funds for 1903 of saving banks and friendly societies. London, Eyre & Spottiswood 1/2 d [332.25(42)]
- Nogaro, B. — 1904. — Le rôle de la monnaie dans le commerce international et la théorie quantitative (thèse) Paris, Giard et Brière, 8° (215) [332.4(01)]
- Angerhausen, E. — 1904. — Die Centralnotenbankfrage in der Schweiz. Beitrag zu ihrer Lösung. Dissertation. Krefeld, W. Greven 8° (IV, 9—141) M. 2.— [332.5(494)]
- Straker, F. — 1904. — Money Market. London, Methuen, 8° (186) 2/6. — *Books on business.* [332.6]
- Wolfrum M. — 1904. — Zur Reform des Börsenwesens. Aussig, A. Becker 8° (43) M. 1.— [332.6]
- [. . . . . — 1904. — Société d'Economie politique (réunion du 5 avril 1904) — Discussion, organisation de la Bourse de Paris, la solidarité des intermédiaires et les crises. [332.6(441)]
- Thiry, C. — 1904. — Etude pratique et usuelle des emprunts obligations. Calculs financiers, comptabilité, droit à l'usage de tout emprunteur, des administrateurs, commissaires et comptables des sociétés anonymes, des banquiers, des capitalistes, des financiers, des agents de change, des obligataires et de l'enseignement commercial. Gand, Ad. Hoste 8° (44) 1 fr. [332.63]
- Kuske, B. — 1904. — Das Schuldenwesen der deutschen Städte im Mittelalter. Tübingen, H. Laupp 8° (V, 92) M. 2 50 — *Zeitschr. f. d. ges. Staatswissenschaft. Ergänzungsheft 12.* [332.7(43)*04:15]
- Cuniac, A. — 1904. — Essai sur le crédit agricole en Indo-Chine (thèse). Paris. Larose. 8° (III, 228) [332.71(59)]

Tulajdon.

Propriété. Eigentum. Property. Proprietà.

- Dugast, F. — 1904. — La propriété devant le droit naturel. Paris, Giard et Brière 18° (101) .1 fr. 25. [333(01)]
- Jeradi, G. — 1904. — Sul moderno concetto economico del diritto di proprietà. Tolfa, tip. Siro Bargiacchi 8° (16). Cent. 75. [333(01)]
- Goupil, P. — 1904. — La Propriété, selon Brissot de Warville. Paris, Pedone 8° (104). [333(01)]
- Tarbouriech, E. — 1904. — Essai sur la propriété. Paris, Giard et Brière 18° (362) fr. 3 50. [333(04)]
- [. . . . . — 1904. — Ireland land law act, 1887, eviction notices. Return for quarter ending March 31. 1904. London, Eyre & Spottiswood 1/2 d. [333(415)]
- [. . . . . — 1904. — Return of the number of Ireland evictions in the quarter ended March 31. 1904. London, Eyre & Spottiswood 8° 1 d. [333(415)]
- Davidson, J. M. — 1904. — Precursors of Henry George and the single tax. London, F. R. Henderson 8° 1/— net. [333.12]
- Flursheim, M. — 1904. — Clue to the economic labyrinth. New ed. London, Swan Sonnenschein 8° (564) 4/6. [333.12]
- Lavergne, A. de — 1905. — La transmission de la propriété immobilière et l'introduction des livres fonciers en Angleterre. Préface de M. J. Flach. Paris, Guillaumin et Cie 8° (VII, 344) 6 fr. [333.34(42)]
- Küntzel, G. — 1904. — Zum Streit über das Wesen der »Territorialwirtschaft«. *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft.* H. 5. (335—340). [333.37]
- Sebess D. — 1903. — A székelyföldi tagosítás és arányosítás. (Morcellement et division du sol en Transylvanie.) Marosvásárhely, Reichardspérg és tsa bizom. 8° (34). 20 f. [333.38(439.2)]

[333.5(6)]

- Guennadon, L. E. — 1904. — La propriété foncière indigène en Afrique occidentale (thèse). Domois-Dijon, impr. de l'Union typographique 8° (XIV, 129). 333.5(6)
- Lacote, E. — 1904. — La propriété foncière accessible aux associations ouvrières. Exposé de principes et moyens de réalisation. Paris, impr. Mangeot 8° (36). [333.5
- Hurd, R. M. — 1903. — Principles of city land values. New York, The Record a. Guide. [333.6
- [. . . . . — 1904. — 22nd annual report of the fishery board for Scotland for 1903. Part 1. General report. Part 2. Report on salmon fisheries. London, Eyre & Spottiswood 8° [338 [333.9(41) + : 63.92(41)

Munkás-lakásügy.

Habitations ouvrières. Arbeiterwohnungswesen. Housing question.

Case operaie.

- Cacheux, E. — 1904. — Les logements salubres à bon marché. Paris, impr. nationale, 8° (8). — Ex.: *Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques (année 1903)*. [333.32
- Jacquelin, J. — 1904. — Des habitations ouvrières dans les villes. Résolution de cette question. Projet de familistère ou maison d'éducation pour ouvriers nouvellement mariés ou multiplicateur de maisons d'habitation à ériger à Liège et dans les villes d'une certaine importance. [333.32
- [. . . . . — 1904. — Bericht des Vereins Reichs-Wohnungsgesetz f. d. G. Geschäftsjahr vom 1. I—31. XII. 1903 mit Jahrbuch der Wohnungsreform im J. 1903. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht in Komm. 8° (80). M. 1.— [333.32
- Brentano, L. — 1904. — Wohnungs-Zustände und Wohnungs-Reform in München. Ein Vortrag. München, E. Reinhardt 8° (28). M. 1.— [333.32(434)
- Kalkstein, v. — 1904. — Das Einlogierwesen in Hamburg. Hamburg, E. Meissner's Verl. 8° (V, 67) M. —50. — *Beiträge zur Wohnungsfrage in Hamburg. Ges. f. soz. Reform. Volkswirtschaftliche Beiträge, hrsg. v. Vorstände. H. 2*. [333.32(43.515)
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance des cantons de Tirlemont, Diest, Glabbeek et Léau. Rapport annuel sur les travaux du Comité en 1903. Tirlemont, impr. A. Tassier-Swillen 8° (29) [333.32(493.2)
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance pour les cantons de Louvain, Aerschot, Haecht. Rapport sur les opérations de l'exercice 1903 adressé à M. le ministre de l'industrie et du travail et à M. le ministre de l'agriculture. Louvain, impr. Em. Charpentier 8° (27). [333.32(493.2)
- [. . . . . — 1904. — Comité officiel de patronage des habitations ouvrières et institutions de prévoyance de Schaerbeek, Saint-Josse-ten-Noode et Evere. Troisième rapport annuel sur les travaux du comité en 1903. Bruxelles, impr. A. Havlange 8° (128). [333.32(493.2.058)
- Dupré de Courtray. — 1904. — Comités de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Tournai. Quatorzième rapport sur les travaux du Comité en 1903, présenté par Jean de Courtray. Tournai, imp. Delcourt-Vasseur 8° (85). [333.32(493.5)
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance des cantons de Fontaine-l'Évêque et Seneffe. Rapport sur les opérations de l'année 1903. Montigny-le-Tilleul, impr. A. Blasse-Servais, 8° (47). [333.32(493.5)
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et institutions de prévoyance des cantons de Charleroi et de Jumet. Rapport sur les opérations de l'exercice 1903. Charleroi, impr. C. Houdez 8° (28). [333.32(493.5)
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et institutions de prévoyance de l'arrondissement de Soignies. Rapport sur les opérations du Comité pendant l'exercice 1903. Soignies, impr. Em. Delattre 8° (16). [333.32(493.5)5
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance pour l'arrondissement de Verviers. Rapport annuel adressé M. le ministre de l'industrie et du travail pour l'année 1903. Verviers, impr. Ch. Vinche, 8° (36). [333.32(493.6)

[333.32(493.61)]

- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Liège. Rapport sur les opérations du Comité pendant l'année 1903. Liège, Aug. Bénard 8° (40). [333.32(493.61)]
- [. . . . . — 1904. — Comité des patronage de habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Huy. Rapport sur les opérations du Comité pendant l'année 1903. Huy, impr. L. Degrace 8° (56). [333.32(493.62)]
- [. . . . . — 1904. — Beschermings-komiteit van werkmanswoningen en van voorzienigheidsintellingen van het arrondissement Maeseyck, kantons Achel, Bree, Maeseyck en Peer. Verslag van het dienstjaar 1903, aan den heer minister van nijverheiden arbeid, in uitvoering der artikels 3 en 4 der wet van 9 Oogst 1889, voorgedragen en goedgekeurd in zitting te Peer, den 3 Maart. 1904. door G. Th. Lievesoons. Peer, gebroeders Smets 8° (45—29). [333.32(493.7)]
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Tongres. Rapport sur les travaux du Comité pendant l'année 1903. Tongres, impr. Collée 8° (24). [333.32(493.72)]
- [. . . . . — 1904. — Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance de l'arrondissement de Dinant. Rapport annuel sur les travaux du Comité pendant l'exercice 1903. Dinant, impr. C. Dolhen-Brasseur 8° (36). [333.32(493.9)]

Szövetkezés.

Coopération. Genossenschaftswesen. Coöperation. Cooperazione.

- Wrabetz, K. — 1904. — Genossenschaftliche Grundsätze. System. Zusammenstellg. d. Vereinstagebeschlüsse d. allg. Verb. d. auf Selbsthilfe beruh. deutschen Erwerbs- u. Wirtschaftsgenossenschaften in Oesterreich. Nebst Skizze der Geschichte d. Verb. 2. Ausg. Wien, Maur 8° (XII, 319). M. 7.— [334]
- [. . . . . — 1904. — Bericht der Genossenschafts-Instruktoren des k. k. Handelsministeriums über ihre Amtsthätigkeit in der Zeit vom 1. X. 1899 bis 31. XII. 1902. Wien, Hof- u. Staatsdr. 8° (383). M. 2.— [334(436)»1899—1902«]
- Destrée, J. — 1904. — Coopération et socialisme. Gand, Société coopérative. Volksdrukkerij 12° (32) [334+335]
- Nagy F. — 1904. — Törvényjavaslat a szövetkezetekről. Újonnán átdolgozott előadói tervezet indokolása. (Projet de loi sur les cooperatives.) Budapest, Grill K. 8° (148) 1 K. 50 f. [334:351]
- Van Kerrebroeck, U. — 1904. — Le raiffeisenisme appliqué au syndicat général. Bruges, impr. A. J. Witteryck-Delplace. 12° (14), 75 c. [334.2]
- Paix-Séailles C. et F. Thuillier. — 1904. — Coopération de production dans les colonies françaises. Les Associations coopératives de production à l'Exposition d'Hanoi (Tonkin) 1902—1903. La Coopération de production applicable aux ressources immédiates de l'Indo-Chine. Paris, impr. Mangeot, 16° (248). [334.6(44.5)]
- Fromm, L. — 1904. — Die Genossenschaften im Schuhmacherhand verk. Ein Beitrag zur Handwerkerfrage. Leipzig, Buchh. G. Fock 8° (III, 118). M. 1:20. [334.6:685]
- Barthes. — 1904. — Du rôle de la mutualité dans les oeuvres d'assistance, d'hygiène et d'éducation. Paris, Impr. Nat. 8° (15). — Ex: *Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques (année 1903)*. [334.7]
- Vermont, H. — 1904. — Le devoir social et les sociétés de secours mutuels, discours. Rouen, impr. Gy. 8° (27). [334.7]
- [. . . . . — 1904. — Rapport sur les opérations des sociétés de secours mutuels pendant l'année 1901, présenté par M. Combes. Melun, impr. administr. 4° (XIX, 1005). [334.7(44)]
- Houben, F. — 1904. — L'antialcoolisme dans ses rapports avec l'épargne et la mutualité. Bruxelles, 306 avenue Louise, 8° (24). [334.7:178]
- Barrau, H. — 1904. — Les Caisses de secours et de retraite des ouvriers mineurs. Résultats de la loi du 29 juin 1904 (thèse). Paris, Rousseau 8° (288). [334.71]

Szocializmus.

Socialisme. Sozialismus. Socialism. Socialismo.

- Marxen, K. — 1904. — Die Sozialdemokratie in ihrer eigenen Literatur. Elmshorn. D. Feddersen jr. 8° (16) M. —30 [335]
 Politikus. — 1904. — Bismarck oder Lassalle. Görlitz. R. Dülfer 8°(59) M. —30 [335]
 Bourguin, M. — 1904. — Les systèmes socialistes et l'évolution économique. Paris, Colin. 8° (X—519) 10 fr. [335(01)]
 Belfort Bax, E., e Quelch H. — 1904. — Catechismo socialista, con prefazione di A. Schiavi. Firenze, case edit. Nerbini 16° (55) Cent. 30 [335(04)]
 Cathala, Elie. — 1904. — Action socialiste et coopération paysanne. Montpellier impr. du Socialiste de Hérault 16° (32) 10 cent. [335(04) + [334(63)]
 Greffier, L. — 1904. — Petites conférences éducatives sur le socialisme. Grenoble, impr. Allier frères 16° (70) 25 cent. [335(04)]
 J. J. — 1904. — Pages fraternelles. Au prolétariat des villes et des campagnes. Namur, impr. L. Roman 8° (29) fr. 0.25 [335(04)]
 Schaeffle, A. E. — 1904. — La quintessence du socialisme. Traduction de B. Malon. rev. et corrigée, Paris, Bellais 16° (110) 50 cent. [335(04)]
 Mehring, F. — 1904. — Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. 4. (Schluss-) Bd. Bis zum Erfurter Programm. 2. verb. Aufl. Stuttgart, Dietz Nachf. 8° (IV—379) M. 4— [335(43)(09)]
 [. . . . . — 1903. — Jönnek a szocialisták. (Voilà les socialistes.) Budapest, »Népszava« 8° (8) 4 f. [335(439)]
 Ginistrelli, Ed. — 1903. — Da Robert Owen a Karl Marx e il socialismo in Italia. Napoli, stab. tip. R. Pesole 16° l. 2.50 [335(45)]
 [. . . . . — 1904. — Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der sociaal-democratische arbeiders-partij. Amsterdam, A. A. Soep 8° (167) f. 0.95 [335(492)]
 Bebel. — 1904. — Kereszténység és szocializmus. Bebel A. és Hohoff káplán vallási vitája után ford. Bokányi D. 2. kiad. (Christianisme et socialisme.) Budapest, »Népszava« 16° (32) 4 f. [335: 28]
 Bruneau, L. — 1904 — Le socialisme et la Coopération (thèse). Coulommiers impr. Brodard 8° (104) [335: 334]
 Fourier. — 1903. — Le socialisme sociétaire. Extraits des oeuvres complètes, publiés par H. Bourgin. Paris, Bellais 16° (204) 1 fr. [335.3]
 Vahlteich, G. Ferdinand Lassalle und die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. München, J. Birke & Co. 8° (86) M. 1— [335.5]
 Heiter, A. Die Sozialdemokratie vor dem Richterstuhle der Vernunft. Ein Vortrag. Warnsdorf, A. Opitz 16° (69) M. . 08. — *Volksaufklärung. Kleine Handbibliothek. Nro 71, 72.* [335.7]
 Bernát J. — 1904. Gazdasági élet és vallás. (La vie économique et la religion.) Budapest, Kilián F. utóda bizom. 8° (50) 50 f. — *Ex: Magyar gazdák szemléje.* [335.75]
 Naumann, F. — 1904. — Die Erziehung zur Persönlichkeit im Zeitalter des Grossbetriebes. Rede. Berlin-Schöneberg, Verl. der »Hilfe« 8° (19) M. — 25 [335.75]
 Kropotkine, P. — 1904. — De Moderne wetenschap en het anarchisme. Bewerkt door F. Domela Nieuwenhuis. 's Gravenhaegen, Samson (4 en 99) 8° 60 c. [335.8]
 Bilz, F. C. — 1904. — Der Zukunftsstaat. Staatseinrichtung im Jahre 2000. Neue Weltanschauung. Leipzig, F. C. Bilz 8° (V, 886) M. 1.50 [335.9]

Állami pénzügy.

Finances publiques. Finanzwissenschaft. Public finance.

Finanza pubblica.

- Varin, L. — 1904. — La préparation du budget en France et en Angleterre (thèse). Paris, Giard et Brière 8° (II, 142). [336(42)+336(44)]
 [. . . . . — 1904. — Return showing how the exchequer balance has been strengthened or depleted in each of the years 1899—1900 to 1903—1904. London, Eyre & Spottiswoode 8° 1 d. [336(42)]
 Giammarino, Fr. — 1902—1903. — Il diritto finanziario italiano sistematicamente esposto. Parte 1 (Le entrate demaniali); parte 2 (Le imposte), vol. 1 (Le imposte dirette), sezione II (Le imposte fondiarie ed il catasto). Perugia, stab. tip. Guerriero Guerra 8°. [336(45)]

[336(59)]

- Grenard, A. F. — 1904. — Etude sur l'organisation budgétaire de l'Indo-Chine française (thèse). Paris, Rousseau 8° (VIII, 250). [336(59)]
- Brandt, V. — 1904. — Die japanischen Finanzen in ihrer Beziehung zu dem russisch-japanischen Kriege. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft*, H. 7. (445—150). [336:355(52)]
- Landmann, J. — 1903. — Die auswärtigen Kapitalanlagen aus dem Berner Staatsschatz im 18. Jahrhundert. Eine finanzhistor. Studie. Zürich, Fäsi & Beer 8° (VI, 222). M. 3.20. — Ex: *Jahrb. f. schweiz. Geschichte*. [336.1]
- Avesani, Pa. — 1904. — I principi di giustizia delle imposte. Verona, stab. tip.-lit. P. Apoddonio. 8° (51). [336.2(01)]
- Kerhuel, M. — 1903. — Les privilèges financiers de la Bretagne au XVIIIe siècle. Le principe du vote de l'impôt et ses conséquences (thèse). Paris, Pedone. 8° (15°). [336.2(44.15)17]
- Rodenbach, F. — 1904. — Une poignée de vérités en matière d'impôts ou les ressources fiscales de la Belgique. Appel à la législature. Bruges, impr. Geuens Villaert, 8° (48), fr. 0.50. [336.2(493)]
- Freudenstein, O. u. Graf v. Mirbach. — 1904. — Welcher Kapitalwert des Grundbesitzes ist gerechterweise bei der Veranlagung zur Vermögenssteuer zu Grunde zu legen. Referate. Berlin, (Charlottenburg, Allg. Verl.-Agentur). 8° (28). M. —.40. [336.22]
- Garcin, F. — 1904. — La question de l'impôt sur le revenu en France (thèse). Lyon, impr. Legendre et Cie 8° (136). [336.24(44)]
- Nicolai, E. — 1904. — Notice sur la répercussion des droits de douane. Liège, H. Dessain 8° (14), paginées p. 97 à 110, 2 fr. — Ex: *Revue pratique des sciences commerciales*, no 3 de décembre 1903. [336 26]
- [. . . . . — 1903. — Entwurf eines Gesetzes wegen Aenderung des Reichsstempelgesetzes. Berlin, C. Heymann. 8° (19). M. —.60. [336.27(43)]
- [. . . . . — 1904. — Sugar convention of March 5, 1902. Further findings of permanent commission established under article 7 and further reports of British delegate, No. 5, 1904. London, Eyre & Spottiswood 5½ d. [336.271.3]
- [. . . . . — 1903. — Papers respecting local taxation of personal property in certain foreign counties and British possessions. London, Eyre & Spottiswood 1/1. [336.281]
- Dufay, J. — 1904. — L'impôt progressif en France. Paris, Guillaumin et Cie 8° (X—152). [336.291(44)]

Vámügy.

Douanes. Zollwesen. Tariff. Tariffe doganale.

- Hobson, J. A. — 1904. — International trade, an application of economic theory. London, Methuen 8° (214). 2/6 net. [337(01)]
- Árkövy R. — 1904. — Chamberlain politikája. (La politique de Chamberlain.) Budapest, Eggenberger bizom. 8° (15). 40 f. — Ex: *Budapesti Szemle*. [337(42)]
- Avebury, lord. — 1904. — Free trade. London, Macmillan 8° (174). 5/— net. [337(42)]
- Graham, Marquis of. — 1904. — British shipping and fiscal reform. — *Nineteenth Century*, August. [337(42)]
- Harris, S. H. — 1903. — National unionist. London, Chapman & H. 8° 1/— net. [337(42)]
- Smart, W. — 1904. — The return to protection. London, Macmillan (284). [337(42)]
- Strachey, Loe J. St. — 1904. — The unionist free traders. — *Nineteenth Century*, August. [337(42)]
- Twentymann, W. A. H. — 1904. — British Empire; or Rule Britannia. London, R. Banks 8° 3/— net. [337(42)]
- Objectios. — 1904. — Az önálló vámterület s a magyar ipar. (La question douanière et l'industrie hongroise.) Budapest, Pátria r.-társ. 8° (15). 50 f. [337(436+439)]
- [. . . . . — 1904. — Der neue niederländische Zolllarif. Vergleichende Gegenüberstellung des neuen Regierungsentwurfs e. Zolllarifgesetzes nebst Zolllarif und der bisherigen Zollsätze. Übers. v. H. Polthoff. Berlin, G. Reimer 8° (59). M. 1.—. [337(492)]
- Hill, N. — 1903. — Shipping trade and fiscal policy. Manchester 8° 6 d. [337:387(42)]

[337: 63.31(439)]

- Scheiber E. — 1904. — Az új gabonavámok analysise. (Analyse des nouvelles douanes sur les céréales.) Budapest, Deutsch Zs. és tsa bizom. 8° (40). 1 k. [337: 63.31(439)]
- [. . . . . — 1904. — The tariff commission report. Vol. 1. The iron and steel trades. London, P. S. King 4°. 2/6 net. [337: 672(42)]
- Samuel, H. — 1904. — The Cobden centenary and modern liberalism. — *Nineteenth Century*, June. [337.1(C)]
- Dawson, W. H. — 1904. — Protection in Germany. History of German fiscal policy during 19th century. London, P. S. King 8° (268) 3/6 net. [337.3(43)»19]
- Chomley, C. H. — 1904 — Protection in Canada and Australia. London, P. S. King 8° (268) 3/6 net. [337.3(71)(93)]
- Low, A. M. — 1904. — Protection in United States. Study of origin and growth of American tariff system, and its economic and social influences. London, P. S. King 8° (178) 3/6 net. [337.3(73)]
- Bödiker, Dr. T. — 1904. — L'union économique de l'Europe centrale en Allemagne. — Der Mitteleuropäische Wirtschaftsverein in Deutschland. Bruxelles, J. Goemaere 8° (27) 1 fr. — Ex: *Revue économique internationale*, juillet 1904. [337.91]

Gazdasági termelés.

Production des richesses. Güterproduktion. Production.

Produzione delle ricchezze.

- Eltzbacher, O. — 1904. — The yellow peril. — *Nineteenth Century*, June. [338(51: ∞)]
- Kotze, S. — 1904. — Die gelbe Gefahr. Berlin, Verl. Continent 8° (45) M. — 80. — *Broschüren-Folge »Continent«* Nr. 3. [338: (51: ∞)]
- Waxweiler, E. — 1904. — La concurrence américaine et le rôle de l'ingenieur commercial. — *Revue économique internationale*, mai (599—638). [338(73: ∞)]
- Courtney, L. — 1904. — What is the use of gold discoveries? — *Nineteenth Century*, August. [338: 553.2]
- Henin, H. — 1904. — L'industrie dans la Russie méridionale. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (32) fr. 0.75. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIII. [338: 6(47.72)]
- Moil, A. — 1904. — Mining and mining investments. London, Methuen 8° (200) 2/6— net. — *Books on Business*. [338: 622]
- [. . . . . — 1904. — Jahrbuch der deutschen Braunkohlen- und Steinkohlen-Industrie. Jg. 4. Hrsg. unter Mitwirkung d. deutschen Braunkohlen-Industrie-Vereins. Halle, W. Knapp 8° XVI, 178, 136. M. 6—. [338: 622(43)(058)]
- Pratt, E. A. — 1904. — Organisation of agriculture. London, Murray 8° (416) 5/— net. [338: 63]
- Colajanni, N. — 1904. — Az agrármozgalom Olaszországban. (Le mouvement agraire en Italie.) — *Magyar Gazdák Szemléje* (199—205). [338: 63(45)]
- Zicalioti, A. — 1904. — Record of cigarette industry. London, 8° 1/— net. — *Cigar and Tobacco World*. [338: 63.346.11]
- [. . . . . — 1904. — Chronique industrielle et commerciale. Sucre. — *Revue économique et internationale*, mai (778—785). [338: 664.1]
- Demaret, L. — 1904. — L'industrie du pétrole en 1902. Bruxelles, J. Goemaere 8° (12) fig. 1 fr. — Ex: *Annales des travaux publics de Belgique*, février 1904. [338: 665.5(493)]
- [. . . . . — 1904. — Copper handbook. Manual of copper industry of the world. Vol. 4. 1903. London, Gay & B. 8° 22/6 net. [338: 673]
- Stone, G. de H. — 1904. — Automobile industry. London, Methuen 8° (244) 2/6 net. — *Books on Business*. [338: 699]
- Derham, J. — 1903. — Saxe et Thuringe. Situation économique en 1902. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (30) 75 c. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXI. [338.08(432)]
- Derham, R. J. — 1904. — Saxe et Thuringe. Situation économique en 1903. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (30) fr. 0.75. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXV. [338.08(432)]

[338.08(46)]

- Berge, J. — 1904. — Le relèvement économique de l'Espagne. Paris, impr. de Soye et fils 8° (36). — Ex: *Correspondant*. [338.08(46)]
- Van Scherpenzeel-Thim L. — 1904. — Russie, Mouvement économique en 1902. Commerce, industrie. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (36) 75 c. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIV. [338.08(47)]
- [. . . . . — 1904. — Belgium, its institutions, industries and commerce. General notes collected and published under the direction of the general commissariat of Belgium. Brussels, Em. Rossel 8° (XX—528). [338.08(493)]
- Cuvellier. — 1903. — Corée. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (12) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXX. [338.08(51.9)]
- Bure, P. — 1903. — Japon. Situation économique en 1902. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (154) fr. 1.50. — Ex: *Recueil consulaire belge*. [338.08(52)]
- Van Bruyssel, E. — 1903. — Tunisie, Algérie, Tripolitaine. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (90) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXI. [3.08(61) + 3.08(65)]
- Bribosia J. — 1903. — Angola. Compte rendu d'une exploration commerciale. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (83) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXIX. [338.08(673)]
- [. . . . . — 1903. — Afrique australe. Colonie du Cap, Natal, Mozambique, Rhodésie, Protectorat britannique de l'Afrique centrale, Zanzibar, Afrique orientale anglaise, Afrique orientale allemande, Ile Maurice. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (130) fr. 1.50. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIX. [338.08(68) + 338.08(698.2)]
- [. . . . . — 1904. — Afrique australe. Colonie du Cap, Natal, Rhodésie. protectorat du Bechuanaland, Basutoland, Ile Maurice, Côte orientale d'Afrique, Zanzibar. Afrique orientale allemande, Afrique orientale anglaise, Afrique orientale italienne. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (162) fr. 1.50. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIV. [338.08(68) + 338.08(698.2)]
- Charmanne, H. — 1904. — Canada. Situation économique en 1902—1903. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (90) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*. [338.08(71)]
- Reno, Ch. — 1903. — Les Antilles en 1902. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (186) fr. 1.50. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXII. [338.08(729)]
- Guislain, M. L. — 1903. — Iles Philippines. Situation économique en 1902. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (52) 1 fr. [338.08(914)]
- Guislain, L. — 1904. — Iles Philippines. Situation économique, productions, commerce. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (64) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIV. [338.08(914)]
- [. . . . . — 1903. — Diplomatic and consular reports. Annual series. London, Eyre & Spottiswood 8°. [338.08(∞)]
- Pascaud, H. — 1904. — De la théorie de la valeur et des conséquences économiques des diverses définitions qu'on donne de la valeur. Paris, impr. nationale, 8° (16). — Ex: *Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques* (année 1903). [338.5]
- [. . . . . — 1904. — Return of prices of certain classes of Irish agricultural products and live stock for 1903. London, Eyre & Spottiswood 8° 1/2. [338.5 : 63]
- Geudens, E. — 1904. — Het hoofdambacht der meerseniers (burgerdeugbl. II). Antwerpen, drukkerij L. Dela Montagne 8° (252). VIII p. et un portr. 4 fr. [338.6]
- [. . . . . — 1904. — Gilde de saint Thomas et saint Luc. Trente-huitième session, 5—9 septembre 1904. Florenville, Bouillon, Orval, Avioth, Saint-Hubert. Gand, A. Siffer 18° (19) 50 c. [338.6]
- Bias J. — 1902. — A marosvásárhelyi czéhek történetéből. (Histoire des gildes de Marosvásárhely.) Marosvásárhely, Reichardsperg és tsa. 8° (32) 20 f. [338.6(439)]
- Unwin, G. — 1904. — Industrial organization in 16th and 17th centuries. London, Frowde 8° (286) 7/6 net. [338.6 »15—16«]
- Padula, A. — 1904. — I sindacati industriali. Trusts in economia politica e diritto. Milano, stab. tip. via Vincenzo Monti, n° 26 (4°) p. 34. [338.8]

[339.3(493):282]

A javak megoszlása.

Répartition des richesses. Güterverteilung. Distribution of income.

Ripartizione delle ricchezze.

- Bosmans, J. — 1904. — Le domaine national belge et l'Eglise papale. Bruxelles, chez l'auteur (impr. Delcour-Vasseur à Tournai) 8° (24) fr. 0.10. [339.3(493):282]
- Lichtenfeldt, H. — 1903. — Ueber Lebensmittelverbrauch, dessen Geldwerth und die Lohnhöhe in Bonn während der J. 1809—1903. Bonn, M. Hager 8° (22). M. —.80. — Ex: *Centralbl. f. allg. Gesundheitspflege*. [339.4:331.2 »1809—1903«

Közigazgatás.

Administration. Verwaltung. Administration. Amministrazione.

- Hummel H. u. Specht F. — 1904. — Das Stempelsteuergesetz v. 31. VII. 1895, nebst Ausführungsbestimmungen, etc. Kommentar f. d. prakt. Gebrauch. Lfg. 4. Berlin, J. Guttentag 8° (711—970). M. 6.—. [351
- Nagy F. — 1904. — Törvényjavaslat a szövetkezetekről. Ujonnán átdolgozott előadói tervezet indokolása. (Projet de loi sur les coopératives.) Budapest, Grill K. 8° (148). 1 K 50 f. [351:334
- Bazet, V. — 1904. — Etude sur le monopole de l'alcool (thèse). Caen, impr. Valin 8° (VIII, 196). [351.711.9:663.5
- Duca di Gualtieri. — 1904. — Sulla municipalizzazione: studio economico sociale. Napoli, Detken et Rocholl 8° (viiiij 121). L. 1.50. [351.711.9
- Franck, V. — 1904. — Le Monopole de l'alcool (étude économique et de législation comparée) (thèse). Nancy, impr. Kreis 8° (236). [351.711.9:663.5
- Stempel, J. — 1904. — Das preussische Kommunal-Abgaben-Gesetz in der Praxis. Strassburg, Wolstein u. Co. 8° (VII, 87). M. —.80. [351.714—2(431)
- [. . . . . — 1904. — Mitteilungen aus der Verwaltung der direkten Steuern im Königr. Sachsen. Hrsg. v. kgl. sächs. Finanzministerium. Bd. 7. H. 5 u. 6 (Schluss). Dresden, C. Heinrich 8° (V, 301—476). M. 1.—. [351.714(43.21)
- [. . . . . — 1904. — Manz'sche Taschenausgabe der deutschen Gesetze. [Bd. 22. Abthg. 5. E. Bernatzky Edler v. Treuwart, A. Carmine u. L. Joas: Gesetze und Verordnungen über die Zollbehandlung und Besteuerung des Mineralöles. Wien, Manz 12° (XVI, 337). M. 4.—. [351.715.1:665(42)
- Gotheim, G. — 1904. — Le réglementation internationale des droits de douane sur les fers. Bruxelles, J. Goemaere 8° (47) fr. 1.50. — Ex: *Revue économique internationale, aout 1904*. [351.715.1:669:1
- Rowntree, J., Sherwell, A. — 1904. — Public interests or trade aggrandisement? An examination of some important issues raised by Licensing Bill. 1904. London, P. S. King 8° 1/— net. [351.716(42)
- [. . . . . — 1904. — Licensing bill 1904. Return showing separately number of publican's, beerhouse, hotel licences within each grade of schedule and maximum payable under Bill. London, Eyre & Spottiswood 5 1/2 d. [351.716(42)
- [. . . . . — 1904. — Local taxation 'account. Return relating to duties on spirits and beer for year ended September 30. 1903. London, Eyre & Spottiswood 1 1/2 d. [351.716(42)
- [. . . . . — 1904. — Licensing bill. Statement as to procedure followed by board of inland revenue in ascertaining value of property for purposes of estate duty, 1/2 d. — Statement showing for each county borough the number of publican's spirit licences, etc. and approximate total of amounts leviable under the bill. London, Eyre & Spottiswood 1 1/2 d. 1 d. [351.716(42)
- Lippert, G. — 1904. — Das Alkoholmonopol. Eine Darstellung und Besprechung des Alglaveschen Projektes, d. österr. und deutschen Entwurfes, sowie d. schweiz. u. russ. Gesetzgeb. Wien, Manz 8° (IV, 75). M. 1.80. [351.716
- [. . . . . — 1904. — Liquor seller's liability, to provide for the payment of compensation by sellers liquor in certain cases. London, Eyre & Spottiswood 1 d. [351.716(42)
- [. . . . . — 1904. — Accises, bières et vinaigres. Lois codifiées par le ministère des finances et des travaux publics. Bruxelles, Le petit journal du brasseur, 5, boulevard Clovis 16° (31) 1 fr. [351.716(493)

[351.721(684)(685)]

- [. . . . . — 1904. — Correspondence relating to the finances of Transvaal and Orange River Colony. Dec. 1903— June 1904. London, Eyre & Spottiswood 5½ d. [351.721(682)(685)]
- [. . . . . — 1904. — Return showing financial position in respect of India railways and irrigation works, under construction on March 31. 1904. and proposed expenditure during 1904—5. London, Eyre & Spottiswoode 8° ½ d. [351.726.4 : 385
[351.726.4 : 385(54)
[351.726.4 : 386(54)]
- [. . . . . — 1904. — Accounts of public income and expenditure 1903—04. London, Eyre & Spottiswoode ½ d. [351.726.562(42)]
- [. . . . . — 1904. — Second report from committee of public accounts. London, Eyre & Spottiswoode 1 d. [351.726.562(42)]
- [. . . . . — 1904. — India. Financial statement for 1904—5. Proceedings of legislative council of Governor General thereon. App. London, Eyre & Spottiswoode 3/— [351.726.562(54)]
- [. . . . . — 1904. — India. Home accounts of the government for 1902/3 and 1903/4. London, Eyre & Spottiswoode 7 d. [351.726.562(54)]
- [. . . . . — 1904. — Return of the net income and expenditure of British India for the eleven years from 1892—3 to 1902—3. London, Eyre & Spottiswoode 8° 8½ d. [351.726.562(54)]
- [. . . . . — 1904. — Return relating to the national debt for each financial year from 1835—6 to 1903—4. London, Eyre & Spottiswoode 8° 4½ d. [351.727(42)(058)]
- Krasny, A. — 1904. — Das Bau- und Enteignungsrecht in seiner Anwendung auf die österreichischen Wasserstrassen. Berlin - Grunewald, A. Troschel 8° (13)
M. — 40. — *Verb.-Schriften d. deutsch-, österr., ung. Verb. für Binnenschiff-fahrt*. Neue Folge Nr. 29. [351.79]
- Warocqué, R. — 1904. — Proposition de loi ayant pour objet l'amélioration de la situation des facteurs des postes. Bruxelles, H. Lamertin. 8° (8) [351.816.08]
- Fuisting, B. — 1904. — Das preussische Gewerbegesetz vom 24. VI. 1891 nebst Ausführungsanweisungen. Erläutert. 2. Aufl. bearb. v. Strutz. Berlin, C. Heymann 8° (XII, 394) M. 2.— *Taschen-Gesetzsaml.* Bd. 2. [351.82(431)]
- Sagot, H. — 1904. — La responsabilité et les accidents du travail (thèse). Paris, Rousseau 8° (326) [351.823.2]
- [. . . . . — 1904. — Das Forstgesetz für das Königreich Bayern rechts des Rheins in der jetzt gültigen Fassung, nebst Vollzugsvorschriften. Textausg. m. Anmerkungen. 4. Auflage. München, C. H. Beck 8° (VIII, 241) M. 2.25 [351.823.2(43.43)]
- [. . . . . — 1904. — Gesetz über die öffentlichen Sparkassen v. 8. VIII. 1902. Darmstadt, G. Jonghaus 8° (10) M. — 20 [351.825.1(43)]
- Barberet, J. — 1904. — Les sociétés de secours mutuels. Commentaire de la loi du 1er avril 1898. Nancy, Berger-Levrault et Cie 8° (XI, 501) 6 fr. [351.825.2(44)]
- Loisel, S. — 1904. — Essai sur la législation économique des Carolingiens, d'après les Capitulaires (thèse). Caen, impr. Valin 8° (XI—319) [351.82(44)] — 987
- Destrée, J. — 1904. — Code du travail comprenant les lois, arrêtés et règlements concernant la classe ouvrière expliqués par les circulaires ministérielles et les arrêtés de cassation, suivis de renseignements pratiques et bibliographiques. Bruxelles, H. Lamertin 16° (X—846) rel 6 fr. [351.83(493)]
- Fournière, E. — 1904. — La Législation du travail. Conférences. Limoges, Charles Lavauzelle. 2 fr. [351.83]
- [. . . . . — 1904. — Répertoire quinquennal de la Revue des questions de droit industriel publié sous la direction de M. J. Smeysters. Sixième livraison 1898—1902. Tamines, C. Duculot-Roulin 8° (321—à 400) [351.83]
- [. . . . . — 1904. — Annuaire de la législation du travail, publié par l'Office du travail de Belgique, 7e année 1903. Bruxelles. J. Lebègue et Cie. Société belge de librairie 8° (XX—647) fr. 3.50 [351.83(058)]
- [. . . . . — 1904. — Manzische Taschenausgabe der österr. Gesetze. Bd. 1. Abthg. I. Die Gewerbeordnung sammt den dieselbe ergänz. u. erläuternden Gesetzen, Verordnungen etc. 8. vollst. umgearb. u. erweit. Aufl. v. O. v. Komorzynski Wien, Manz 12° (XXIII, 1159) M. 7.50. [351.83(43)]
- Varlez, L. — 1904. — Die Organisation der Industrie- und Arbeitsräte in Belgien. Jena, Verl. von Gustav Fischer 8° (74) 65 c. [391.83(493)]

[351.83 : 312]

- Gallet, A. — 1904. — La législation successorale et le mouvement de la population (thèse). Poitiers, Société française d'imprimerie et de librairie 8° (X—132) [351.83 : 312]
- Tartanson, A. — 1904. — De la réforme des conseils de prud'homme (thèse). Paris, Rousseau 8° (206) [351.831.6]
- Momon. — 1904. — La loi du 9 avril 1898 sur les accidents du travail, étudiée dans sa sphère et dans ses conditions générales d'applications (thèse). Paris, Pichon et Duraud-Auzias 8° (302) [351.832.6(44)]
- [. . . . . — 1904. — Recueil de documents sur les accidents du travail réunis par le ministère du commerce N° 12: Jurisprudence. (Table alphabétique des décisions publiées dans les t. 1er, 2, 3 et 4. Fascicules 3, 7, 9 et 11.) Nancy, Berger-Levrault et Co. (199 à 293) 1 fr. 40 [351.832.6(44)]
- [. . . . . — 1903. — Recueil de documents sur les accidents du travail, réunis par le ministère du commerce (direction de l'assurance et de la prévoyance sociales). N° 2 (Jurisprudence). T. 4. (Mars 1904). Nancy, Berger-Levrault 8° (304) 3 fr. 25 [351.832.6(44)]
- Coppyn, R. — 1904. — Commentaire législatif de la loi du 24 décembre 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail. Bruxelles, F. Bruylant 8° (VIII—252). 5 fr. [351.832.6(493)]
- Hahn, J. — 1904. — Das Krankenversicherungsgesetz mit den Abänderungsgesetzen u. den die Krankenversicherung betr. Bestimmungen der übrigen Reichsversicherungsgesetze, etc. M. Einleitung u. Kommentar, 3. umgearb. u. verm. Aufl. Berlin-Grünwald, Verlag d. Arbeiter-Versorgg. 8° (VIII, 483). M. 6.—. [351.832.7(43)]
- [. . . . . — 1903. — Rapport de la commission supérieure de la Caisse nationale des retraites pour la vieillesse au Président de la République, sur les opérations et la situation de cette caisse. (Année 1903.) Paris, impr. nationale 4° (155). [351.832.8(44)]
- [. . . . . — 1903. — Verordnung und Anweisung den Vollzug resp. die Ausführung des Gesetzes betr. die Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben, vom III. 1903. Darmstadt (G. Jonghaus) 40 (10). M. —.20. — Ex: *Regierungsblatt*. [351.833(43)]
- Faraggiana avv. Gins — 1904. — Il lavoro delle donne e dei fanciulli: commento alla legge 19—2—902 con richiami di giurisprudenza (progetto Turati 19—5—904). Empoli, tip. Edisso Traversari 16° (141). L. 2. [351.833(45) + [351.834(45)]
- [. . . . . — 1903. — Wetten an verordeningen betreffende den arbeid der vrouwen en kinderen, de politie over de ingedeelde inrichtingen en over de open groeven, den betaling van het loon aan de werklieden, de werkplaatsverordeningen de arbeidsovereenkomst en het arbeidsopzich. Brussel, J. Lebègue en Cie (313) 1 fr. [351.833(493) + 351.834(493)]
- [. . . . . — 1904. Association pour le repos du dimanche. Avant-projet de loi sur le repos hebdomadaire voté par le conseil supérieur du travail. Consultation des sections. Bruxelles, impr. K. Brants et Cie 1904. 8° (11—28). [351.838.11)]
- Bridgewater. — 1904. — Poor prisoners defence act 1903. London, Butterworth 8° 1/net. [351.84 : 331.51)]
- Porter, J. B. & others. — 1904. — Laws on insurance, fire, life etc. 4th. ed. London, Stevens & H. 8°. 21/. [351.84.8(42)]
- [. . . . . — 1904. — Bericht über die Gemeindeverwaltung der Stadt Berlin. in d. Verwaltungs-Jahren 1895—1900. Tl. 1. Berlin, C. Heymann 8° (XI, 313). M. 5.—. [352(431) »1895—1900«
- [. . . . . — 1904. — Gemeindeverwaltung und Gemeinde-Statistik der Landeshauptstadt Brunn Bericht v. A. v. Wieser f. d. J. 1902. Brunn (C. Winkler), 8° (XV, 377; III, 184, 334). M. 4.—. [352(43.73)]

Jótékonyság.

Assistance. Wohlfahrtseinrichtungen. Charity. Assistenza.

- [. . . . . — 1904.* — Congrès (troisième) national d'assistance publique et de bienfaisance privée (Bordeaux, 1er au 6 juin 1903). Comptes rendus publiés par MM. les docteurs E. Régis, et Buard G. Volume 11 Assemblées générales. Bordeaux, imp. Gounouilhou 8° (336). [36(063)(44.71)]

[36(44.87)»17«]

- Gros-Mayrevieille G. — 1904. — L'Assistance publique à Narbonne au XVIIe siècle et les Mémoires de Charles de Ballainvilliers. Narbonne, impr. Gaillard. 8° (31). Ex: *Bulletin de la Commission archéologique de Narbonne* (t. 8). [36(44.87)»17«]
- Low's — 1904. — Handbook to the charities of London. 1903—1904. London, Sampson Low & Co. 12° (314) 1/. [361(431)»1903—1904«]
- Popritz, Anna. — 1904. — Die Errichtung von Wöchnerinnenheimen und Säuglingsasylen — eine soziale Notwendigkeit, eine nationale Pflicht. Leipzig, F. Dietrich 8° (26) M. — 30. *Sozialer Fortschritt. Hefte und Flugschriften f. Volkswirtsch. u. Sozialpol.* H. 12., 13. [362.15]
- Mulder, H. — 1904. — La société protectrice des aveugles à Anvers. De Maatschappij tot onderstand der blinden van Antwerpen. Anvers, impr. L. Putzeys 1904. 8° (24) grav. textes flamand et français en regard. Ex: *Journal Le Gardénia d'Anvers* n^o du 7 mars 1904. [362.41(493.1)]
- Fleury Gabriel. — 1904. — La mendicité à l'assemblée générale de la généralité de Tours. Paris, impr. nationale 8° (8). Ex: *Bulletin des sciences économiques et sociales du Comité des travaux historiques et scientifiques* (année 1903). [362.51(44.54)]
- Rousseau, H. — 1904. — La Caisse nationale des retraites pour la vieillesse (thèse). Domois-Dijon, impr. de l'Union typographique 8° (XIV—136). [362.62(44)]
- Currie, lady. — 1904. — Concerning some of the »Enfants trouvés« literature. Ninteenth Century, July. [362.72]
- Kiss, Margit Terézia. — 1904. — A napközi otthon külföldön és nálunk. (Cantines et patronage scolaire ailleurs et chez nous.) Budapest, Révai és Salamon. 8° (63) 1 K. [362.845(∞ + 439)]

Biztosításügy.

Assurance. Versicherungswesen. Insurance. Assicurazione.

- Radák J. — 1904. — The Gresham életbiztosítótársaság panamája. (1. rész.) (Le panama de la société anonyme d'assurance-vie »the Gresham«). Budapest, Martos A. biz. 8° (32). 50 f. [368.2(439)]
- Kitchin, F. H. — 1904. — Principles of finance of fire insurance. London, E. Wilson, 8° (266). 6/— net. [368.1.02]
- Mullender, M. — 1904. — Des moyens pratiques de réussir en assurance sur la vie. Liège, chez l'auteur 12° (16). [368.3(04)]
- [. . . . . — 1904. — Gemeentelijke Brandverzekering. Rotterdam, Nijgh et van Ditmar 8° (47). F. 0.45. (Overdruk uit »de Verzekeringsbode«.) [368.1]
- Warzok, G. — 1904. — Was ist ein jeder Arbeiter in betriebsversicherungspflichtiger Beschäftigung stehend, in Unfall- und Invalidenversicherungs-Angelegenheiten in formeller Hinsicht im Wesentlichen zu wissen verpflichtet? Berlin, Grunewald, Verl. d. Arbeiter-Versorgg. A. Troschel, 8° (11) M. — 20. [368.4]
- Klein, G. A. — 1904. — Statistik der Arbeiterversicherung. Berlin, A. Ascher & Co. 8° (36). M. — 35. — *Die deutsche Arbeiterversicherung als soziale Einrichtung. In Auftrage des Reichsversicherungsamts dargestellt f. die Weltausstellung in St.-Louis 1904.* H. 2. [368.4(43)]
- Dagail, L. — 1904. — Quelques mots sur les assurances sur la vie. Assurances des personnes, des capitaux et des revenus. Bordeaux, impr. Taffard, 32° (16). [368.41]
- De Myttenaere Désiré. — 1904. — Loi et arrêté royaux portant règlement général ds l'assurance contre les accidents du travail. Bruxelles, impr. Dereume et Baillieu, 8° (48). 50 c. [368.41]
- Maire, F. — 1904. — Manuel théorique et pratique de l'assurance contre les accidents. Paris, 76, boulevard Rochechouart 16° (32). 1 fr. [368.41]
- Gayme, L. — 1904. — Travail et Prévoyance. Etude de l'assurance ouvrière contre la maladie. Grenoble, impr. Allier frères. 8° (180). 4 fr. [368.42]
- [. . . . . — 1904. — Der Kongress der Krankenkassen Deutschlands am 25. I. 1904 in Leipzig. (stenogr. Bericht), m. Kommentar v. R. Lennhoff u. Anh. v. C. Freudenberg. Berlin, O. Coblentz, 4° (36, XIX). M. — 75. [368.42(43)]
- Schön, M. — 1903. — Die Invalidenversicherung des deutschen Reichs im täglichen Leben. Arbeitgebern wie Versicherten zum prakt. Gebr. erl. Berlin, Selbstverl. 8° (88), M. — 90. [368.43(43)]

[368.43(492)]

- Warocqué, R. — 1904. — Proposition de loi instituant une caisse d'assurance ayant pour objet le payement d'une pension aux ouvriers agricoles et industriels invalides ou âgés, afin de leur procurer le strict nécessaire, soit 360 fr. par an. Bruxelles, H. Lamertin, 8° (48). [368.43(492)]
- Schräer, J. F. — 1904. — Die Pensions- und Hinterbliebenen-Versicherung der Privatangestellten im deutschen Reich. Vortrag. Kempten, Verl. d. Zeitschr. »Der Privatbeamte«. [368.43 : 331.77(43)]
- Schaertlin, G. — 1904. — Fürsorge für Arbeitslose bes. die Frage einer Versicherung gegen Arbeitslosigkeit. Leipzig, F. Dietrich, 8° (16). M.—15. — *Sozialer Fortschritt, Hefte u. Flugschriften f. Volkswirtsch. u. Sozialpol. Eing. v. Sombart No. 9.* [368.44]
- Séguin, J. — 1904. — L'assurance contre le chômage (thèse). Paris, Giard et Brière 8° (385). [368.44]
- Goujard, E. — 1904. — Etude sur les assurances mutuelles agricoles en France. Commentaire théorique et pratique du décret du 22 janvier 1863, et des lois des 21 mars 1884 et 4 juillet 1900 avec formules, statuts et documents. Rouen, impr. Blondel. 3 fr. 50. [368.5(44)]
- Danguy, L. — 1904. — Les Sociétés d'assurance mutuelle contre la mortalité du bétail. Paris, 23 rue Serpente, 8° (3). — (Ex: *Comptes rendus de l'Association française pour l'avancement des sciences.*) [368.52]

Kereskedelem, közlekedés.

Commerce, transport. Handel und Verkehr. Commerce, communication.
Commercio, trasporto.

- Rouxel. — 1904. — Travaux des chambres de commerce. — *Journal des économistes*, mars (381—392) [38(061)]
- Savare L. A. — 1904. — Des chambres de commerce. Caen, impr. Ve Domin 8° (311) [38(061)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Saint Brieuc pendant l'année 1903. Saint Brieuc, imprimerie et librairie Guyon 8° 216 p. [38(061)(44)]
- S. D. — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de la Roche-sur-Yon pendant l'année 1903. La Roche-sur-Yon, impr. Roche-Jourdain 8° (166) [38(061)(44)]
- Wallon Henri. — 1903. — La Chambre de commerce de la province de Normandie (1703—1791). Rouen, imprimerie Gy 4° 398 p. avec grav. et 8 planches [38(061)(42.2)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu sommaire des travaux de la chambre de commerce de Caen en 1902. Caen, imprimerie Ve Domin 8° 142 p. [38(061)(44.22)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Bolbec pendant les années 1902 et 1903. Bolbec, impr. Yvon 8° (135). [38(061)(44.25)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Rouen pendant l'année 1903. Rouen, impr. du Nouvelliste 4° (439) [38(061)(44.25)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce d'Amiens, pendant l'année 1903. Amiens, Yvert et Tellier 8° (135) [38(061)(44.26)]
- [. . . . . — 1903. — Exposé sommaire des travaux de la chambre de commerce de Calais en 1902. Calais, impr. Peumery 8° 299 p. *Extrait des procès-verbaux et de la correspondance.* [38(061)(44.27)]
- [. . . . . — 1903. — Exposé sommaire des travaux de la chambre de commerce de Calais en 1902. *Extrait des procès-verbaux et de la correspondance.* Calais, impr. Peumery 8° (299) [38(061)(44.27)]
- [. . . . . — 1904. — Exposé succinct des travaux de la chambre de commerce de Saint-Omer pendant l'année 1903. Saint-Omer, impr. du Mémorial artésien 8° (99) [38(061)(44.27)]
- [. . . . . — 1903. — Séances, Rapports et Travaux de la chambre de commerce de Sedan pendant l'année 1903. Sedan, impr. Laroche 8° 88 p. [38(061)(44.31)]
- [. . . . . — 1903. — Séances et travaux de la chambre de commerce de Reims pour l'année 1903. Reims, Matot-Braine 8° (212) [38(061)(44.32)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Beauvais et de l'Oise pendant l'année 1903. Beauvais, impr. Avonde et Bachelier 8° (213) [38(061)(44.38)]

[38(061)(44.362)]

- [. . . . . — 1903. — Compte rendu sommaire des travaux de la chambre de commerce de Corbeil, spéciale aux arrondissements de Corbeil et d'Etampes, pendant l'année 1902. Corbeil, impr. Crété 8° (93) [38(061)(44.362)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Melun (Seine et Marne) pour les arrondissements de Melun, Fontainebleau et Provins (année 1902). Melun, impr. Legrand 8° 223 p. [38(061)(44.37)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Melun (Seine et Marne) pour les arrondissements de Melun, Fontainebleau et Provins (année 1903). Melun, impr. Legrand 8° (104) [38(061)(44.37)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu sommaire des travaux de la chambre de commerce de Montluçon pendant l'année 1903. Montluçon, impr. Herbin 8° (75) 38(061)(44.57)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Lyon. Lyon, impr. Rey et Cie 8° (XCI—377). [38(061)(44.582)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Besançon pour 1903. Besançon, impr. Lunant. 8° (160). [38(061)(44.46)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce d'annecy pendant l'année 1902. Saint Julien, impr. Mariat, 8° (109). [38(061)(44.49)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Nevers pendant l'année 1903. Nevers, impr. Vallière 8° (118). [38(061)(44.56)]
- [. . . . . — 1903. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Clermont-Ferrand pendant l'année 1903. Clermont-Ferrand, impr. Mont-Louis 8° (186). [38(061)(44.591)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Cognac pendant l'année 1903. Cognac, impr. Bérauld 8° (80). [38(061)(44.65)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Guéret. (Année 1903.) Bourgneuf, impr. Duboueix 8° (216). [38(061)(44.68)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Tarbes pendant l'année 1903. Tarbes, impr. Croharé 8° (121). [38(061)(44.78)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu résumé des travaux de la chambre de commerce de Foix. (Année 1903.) Foix, impr. et librairie Gadrat aîné 8° (88). [38(061)(44.88)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre syndicale de la société pour la défense du commerce de Marseille pendant l'année 1903 présenté à l'assemblée générale du 20 janv. 1904 par M. A. Artaud, président. Marseille, impr. Barlatier 8° (371). 3 cartes. [38(44.91)]
- [. . . . . — 1904. — Compte rendu des travaux de la chambre de commerce de Grenoble pendant l'année 1903. Grenoble, impr. Allier frères 8° (170). [38(061)(44.99)]
- [. . . . . — 1904. — Chambre de commerce et d'industrie de Mons. Assemblée générale statutaire du 29 janvier 1904. Rapports et délibérations. Rapport sur les travaux de la chambre en 1903. Rapport sur la situation financière. Procès verbal de l'assemblée générale du 29 janvier 1904. Composition du comité. Composition de la chambre et de ses sections. Statuts. Mons, impr. Dequesne-Masquillier et fils 8° (34). [38(061)(493.5)]
- [. . . . . — 1904. — Université libre de Bruxelles. Notice sur l'école de commerce. 71e année académique 1904—1905. Bruxelles 8° (60). [38(072)(493.2)]
- [. . . . . — 1904. — Annales du commerce extérieur. France. Situation commerciale. Exposé comparatif pour la période. 1883—1902—1903. Paris, impr. nationale 8° (291). [382(44)]
- Boissière, M. — 1904. — Le Commerce du charbon, conférence faite à l'école des mines le 22 février 1904. Lille, impr. Lefebvre-Ducrocq 8° (2)). [Ex : Bulletin de l'Association amicale des élèves de l'Ecole nationale supérieure des mines (n° 2). [18 : 553.2]
- Uhl, G. — 1904. — Der deutsche Buchhandel und die Wissenschaft. Ein Vademecum f. Hrn. dr. K. Büchor, ord. Prof. d. Nationalökonomie an der Universität Leipzig. Leipzig, H. Hedewig's Nachf. 8° (83). M. 1.50. [38 : 655(43)]
- Voelcker. — 1904. — Bericht über die zwischen der Wissenschaft und dem Buchhandel entstandenen Meinungsverschiedenheiten. Erst f. die im Reichsamt d. Inn. stattfind. kontradiktor. Verhandlgn ü. den Börsenverein d. deutschen Buchhändler. Berlin, Siemenroth 8° (46). M. —.70. [38 : 655(43)]
- Schär, J. F. — 1904. — Die Pflege der Handelswissenschaften an der Universität Zürich. Antrittsrede. Zürich, Art. Inst. O.-Füssli 8° (29). M. 1.—. [38(071)(494.34)]

[38(09)»04—15«]

- Koch, F. J. — 1904. — Regensburg als Grosshandelsstadt im Mittelalter. Vortrag. Regensburg, J. Habel 8° (31). M. —.30. [38(09)»04—15«]
- Hansay, A. — 1904. — Contribution à l'histoire de la politique mercantile au XVIIIe siècle en France et dans le pays de Liège. Bruxelles, H. Lamertin 8° (7). 1 fr. [Ex: *Mélanges Paul Fredericq.*] [38(44)»17«+38(493.6)»17«]
- Vajda A. — 1904. — A kis- és középkereskedés, fajaik és versenyük (Le petit commerce et le commerce moyen, leur concurrence). Budapest, Eggenberger 8° (64) 1 K. [381]
- Warren, A. — 1904. — Commercial travelling, its features, past and present. London. Fisher Unwin 8° (352) 6/—. [381.27]
- Dalle, A. — 1904. — Les voyageurs de commerce belges. Bruxelles, chez l'auteur 4° (87). [381.27(493)]
- [. . . . . — 1904. — Commercial intelligence. Report to the Board of trade. London, Eyre & Spottiswood 8° 4½ d. [381.88]

Külkereskedelem.

Commerce extérieur. Aussenhandel. Foreign trade. Comercio estero.

- De Bray, A. J. — 1904. — Essai sur la nécessité de la création d'une société d'encouragement pour le commerce belge d'exportation. Bruxelles, impr. Polleunis et Ceuterick 8° (36) carte, 1 fr. — Ex: *Bulletin de l'Union des anciens étudiants de l'école commerciale et consulaire de l'Université de Louvain.* [382(062)(493)]
- Sauerland, H. v. — 1903. — Zu den Mailänder Privilegien für die deutschen Kaufleute. Rom, Loescher & Co. 8° (7) M. —.60. — Ex: *Quellen u. Forschungen aus ital. Archiven u. Bibliotheken.* [382(09)(4521)]
- [. . . . . — 1904. — Annual statement of trade of the United Kingdom with foreign countries and British possessions 1903, compared with four preceding years. Vol. 1: Summaries, abstract and detailed tables of imports and exports. Vol. 2: Abstract and detailed tables with each country and each port. London, Eyre & Spottiswood 7/1; 5/—. [382(42)]
- Bajkić, W. J. — 1904. — Die französische Handelspolitik 1892—1902. Stuttgart, J. G. Cotta Nachf. 8° (XVI, 498) M. 10—. — *Münchener volkswirtschaftliche Studien.* St. 63. [382(44)]
- Backer de, L. F. — 1904. — Des progrès à réaliser dans les organismes de notre vie nationale en vue d'améliorer nos relations commerciales extérieures. Liège, H. Dessain, 8° (54) 1 fr. — Ex: *Revue pratique des sciences commerciales.* [382(493)]
- Lalaing, de. — 1903. — Suisse. Commerce extérieur en 1901. Bruxelles, P. Weissembruch, 8° (21) fr. 0.75. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXIX. [382(494)]
- Beyens. — 1904. — Roumanie. Commerce extérieur en 1902. Bruxelles, P. Weissembruch 8° (20) fr. 0.75. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXIV. [382(498)]
- Betz de, J. — 1903. — A propos de l'institution consulaire. Bruxelles, P. Weissembruch, 8° (10) fr. 0.50. — Ex: *Revue de Belgique.* [382.2(04)]
- Bure, J. P. — 1903. — Japon. Commerce extérieur. Bruxelles, P. Weissembruch, 8° (55) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXII. [382(52)]

Vasutügy, hajózás.

Chemin de fer, navigation. Eisenbahnen, Schifffahrt. Railroad, navigation.

Ferrovia, navigazione.

- . . . . . — 1904. — Railway returns for the United Kingdom. Preliminary statement for 1903. London, Eyre & Spottiswood 1½ d. [385(42)]
- Cotsworth, M. B. — 1904. — Railway maximum rates and charges. 3rd edit. London, Bemrose 12° 10/6 net. [385.14]
- Gothein, G. — 1904. — Die wirtschaftliche Bedeutung der Verkehrsabgaben. Vortrag. Berlin, S. Simlon Nf. 8° (32) M. 1.—. — *Volkswirtschaftl. Zeitfragen. Vortr. u. Abhandlgn d. volkswirtsch. Ges. in Berlin.* H. 203. [385.14]
- Seidler, E. u. A. Freund. — 1904. — Die Eisenbahntarife in ihren Beziehungen zur Handelspolitik. Leipzig, Duncker & Humblot 8° (VI, 189) M. 3.60. [385.14]
- Milhaud, E. — 1904. — Le rachat des chemins de fer. Paris, Cornély et Cie. 16° (XIII—316) 3 fr. 50. [385.15]

[386(44.88)+38:663.2(44.88)]

- Ferran, E. — 1904. — La Navigation sur l'Ariège et le Commerce des vins à Pamiers, au XIIIe et au XIVe siècle. Paris, Impr. Nat. 8° (11). — Ex: *Bulletin des sciences économiques et sociales du comité des travaux historiques et scientifiques* (année 1903). [386(44.88)+38:663.2(44.88)]
- Le Marié, H. — 1904. — Les Ports francs (thèse). Laval, impr. Barnéoud et Cie 8° (VII—227). [387.1]
- Durand, A. — 1904. — La Politique française à l'égard des ports maritimes sous la troisième République. Etude sur le régime administratif et financier des ports maritimes de commerce (thèse). Nantes, impr. Schwob et Cie 8° (VIII—266). [387.1(44)]
- Moraël. — 1904. — La marine marchande et les Ports français. Leur influence sur la prospérité économique de la France, leur isolement des provinces de l'Est. Nancy, impr. Pierron 8° (24). [387.1(44)+387.5(44)]
- [. . . . . — 1904. — Royal commission on London traffic, evidence per day 1/—. Appendices 1/—. London, Eyre & Spottiswood. [388.4(42.1)]
- [. . . . . — 1904. — Weights and measures. Metric system. Bill. (H. L.) Report from select committee, proceedings, evidence, app. London, Eyre & Spottiswood 7 d. [389.1]
- [. . . . . — 1904. — Returns of shipping and tonnage: Suez-Canal in the years 1901—1903. London, Eyre & Spottiswood 1½ d. [386.2(62)]
- [. . . . . — 1904. — Chine. Les ports du nord de la Chine et de la Mandchourie. Le haut Yang-tze. Rapports. Bruxelles, P. Weissebruch 8° (100) 1 fr. — Ex: *Recueil consulaire belge*, tome CXXV. [387.1(51)]
- Gollier, Th. — 1903. — Notre marine marchande. Louvain, Institut supérieur de philosophie, 8° (16) 1 fr. — Ex: *Revue sociale catholique*, novemb et décemb. [387.3(493)]

Nőkérdés.

Féminisme. Frauenfrage. Feminism. Femminismo.

- Contant, H. — 1904. — S. D. Les femmes et le mouvement social. Montargis, impr. Desrochers-Torcol 8° 2 p. [396:3]

Alkalmazott tudományok.

Sciences appliquées. Nützliche Künste. Useful arts. Scienze applicate.

- Scharf, Th. — 1904. — Die gewerbliche Fortbildungsschule zu Magdeburg. Magdeburg, Creutz 8° (IV, 183) M. 1.50. [6(07)(43)]
- De Leener, G. — 1904. — La réforme de l'enseignement technique. Rapport présenté dans la séance du 9 février 1904 au Comité d'études de la Société belge des ingénieurs et des industriels. Bruxelles, impr. A. Lesigne, 8° (18) 1 fr. [6(07)(443)]
- [. . . . . — 1904. — Mines and quarries, general report and statistics for 1903. Part. 1. — District statistics, persons employed, output and accidents. Reports of inspectors of mines for 1903: West Scotland district; Cardiff district; Swansea district. London, Eyre & Spottiswood 8°. [622:31(42)]
- [. . . . . — 1904. — Mines and quarries, general report and statistics for 1902. Part. 4. Colonial and foreign statistics. London, Eyre & Spottiswood 8° 1/8. [622:31(42)]
- [. . . . . — 1904. — Veröffentlichung der Landwirtschaftskammer für die Rheinprovinz 1904. Nr. 1—3. Bonn, Landwirtschaftskammer f. d. Rheinprovinz. 8° (15, 15, 27) M. —25, M. —25, M. —50. [63(43.42)(058)]
- [. . . . . — 1904. — Berichte über Land- und Forstwirtschaft in Deutsch-Ostafrika. Hrsg. v. kais. Gouvernement v. Deutsch-Ostafrika. Bd. 2. H. 1, 2. Heidelberg, C. Winter, Verl. 8° (1—116) M. 2.—, M. 1.60. [63(678.2)]
- [. . . . . — 1904. — Yearbook of United States department of agriculture 1903. London, W. Wesley 8° (23) 16/6 net. [63(73)(052)]
- Wagner, P. — 1904. — Düngungsfragen, unter Berücksichtigung neuer Forschungsergebnisse besprochen. H. 5. Berlin, P. Parey 8° (60) M. 1.20. [63.16]
- [. . . . . — 1904. — India. Memorandum by department of revenue and agriculture on natural fertilisers available for use in cotton cultivation. London. Eyre & Spottiswood 1½ d. [63.341,13—16(54)]

[63.49(42)]

- Schlich, W. — 1904. — Forestry in United Kingdom. London, Bradbury 8° (76) 2/— net [63.49(42)]
- [. . . . . — 1904. — Résultats du 5e recensement du bétail et des ruches d'abeilles du 19 avril 1901. 1er vol. Publ. du Bureau de Statistique du département fédérale de l'Intérieur. Bern, comm. A. Francke 4° (I XXII, 42, 196) fr. 5.— *Statistique de la Suisse* 132 e Livr. [636 : 31(494)]
- [. . . . . — 1903. — 5. allgemeine Viehzählung vorgenommen am 19. April 1901. Band 1. Hrsg. v. Statist. Bureau d. eidgen. Departements des Innern. Bern, Komm A. Francke 4° (II, XXIV, 46, 196) fr. 5.— *Schweiz. Statistik* Lfg. 132. [636 : 31(494)]
- [. . . . . — 1904. — Board of agriculture and fisheries. Annual reports of proceedings under the diceares of animal acte & c. For 1903. London, Eyre & Spottiswood 8° —/11 [636(42)(058)]
- Franke, J. H. (H. Wortmann). — 1904. — Die Verfälschung und Vergiftung der Nahrungs- und Genussmittel. Gemeinverständliche Belehrungen auf Grundlage der Nährsalz-Theorie. Glarus, Hygien. Institut 8° (24) M. —.50 [643]
- Volmar F. — 1904. — Die Anfänge des Eisenbahnwesens im schweizerischen Bundesstaate. Bern, Ott & Bolliger 8° (IV, 151) fr. 2 [656(494)(09)]
- Thonnar, A. — 1904. — L'industrie du tissage de la laine (pays de Verviers et Brabant wallon. Bruxelles, J. Lebègue et Cie, Société belge de libraire 8° (180) 4 fr. [677(493)]
- Bloch, S. — 1904. — Die Entwicklungstendenzen und Betriebsformen im Tuchhandel der Stadt Zürich. Ein Beitrag aus der Gegenwart. Zürich, E. Rascher's Erben 8° (VIII, 189) fr. 6.50. — *Zürcher volkwirtsch. Studien*, Heft 4. [677(494.34)]
- [. . . . . — 1904. — Fortschritte der japanischen Baumwollindustrie. — *Zeitschr. f. Sozialwissenschaft* H. 7 (471) [677(52)]

Pollacsek Laura.

Az önkormányzat adóterhe Magyarországon.¹⁾

I.

Egy évtized óta benne vagyunk a milliárdos állami háztartásban. Ezer millió koronás állami költségvetésünk azonban korántsem tünteti fel az összes közterheket. Az állam alá tartozó közjogi testületek háztartásának költségeit is figyelembe kell vennünk, ha a magyar nép adóterheit és adózóképességét akarjuk mérlegelni. S ekkor még mindig tekinteten kívül hagytuk a némely helyen magas, de mindenütt aránytalan egyházi adókat. Az önkormányzati szervek költségeit annál kevésbé hagyhatjuk számításra kívül, mert ezek napjainkban igen jelentékenyek és az általános emberi haladással lépéstartva, következetesen és szükségkép növekednek.

Vigasztalásul szolgálhat, hogy az önkormányzati költségek fokozatosan emelkedő irányzatában együtt tartunk a vezető államokkal: Németországgal, Angliával, Franciaországgal és az északamerikai Unióval.

Mig azonban a külföldön az önkormányzati körök adóztatásának termékeny tudományos irodalma fejlődött ki, addig hazánkban a helyi adóztatás kérdéseit — Hegedüs Sándor, Ruffy Pál, Földes Béla és Kmety Károlyon kívül, akiknek megbízható hazai adatok alig állottak rendelkezésükre — mindeddig nem tették komoly tanulmány tárgyává, holott ezek szabályozását úgy a községi és törvényhatósági adók összegének abszolút nagysága, mint a sok helyütt immár elviselhetetlen terhek és a megterheletésnek egymástól szertelenül elűtő foka, sürgetőleg követelik.

Az első hatalmas lépés most ebben az irányban is megtörtént. Kézzelfogható jele az a nagy negyedréti alakú, 1833 oldalra terjedő könyv, mely Lukács László pénzügyminiszter rendeletére elkészítve, e napokban adatott át a nyilvánosságnak. Címe: »Magyarországon az állami egyenes adók alapján kivetett vármegyei és községi adók statisztikája.« A könyvóriás mindössze 19 sor írás és azután csupa szám. Rengeteg számtömege azonban igen érdekes dolgokat beszél, ha megszólaltatjuk. Megszólaltatom, de előzetesen is a t. hallgatóság szíves elnézését kell kérnem, ha a számadatok elkerülhetetlen felsorolásával visszaélek türelmökkel. Ezzel csak a nagy munkának külön, egyénekenkénti tanulmányozását kívánom nélkülözhetővé tenni.

---

¹⁾ Fölvastatott a Magyar Közgazdasági Társaság november hó 25-iki ülésén.

II.

Községeink és városaink adóztatási jogköre nem egyenlő. Ha az önkormányzati kiadások a község törzsvagyományának jövedelméből nem fedezhetők, a kis- és nagyközség csupán az egyenes állami adók pótlékolására van utalva. Az állam részére kimunkált adóalapokat kénytelen elfogadni és így a kis- és nagyközségekben a községi adó feltétlenül az állami adók kereteibe illeszkedik. Önálló községi adót nem hozhat be. Ezt a jogot törvényeink csak a rendezett tanácsú és a törvényhatósági joggal felruházott városoknak adják meg, melyek ezen kívül még közvetett államadókra is vethetnek pótagót s jövedelmeik szaporítása végett a városban s annak területén illetékeket, helypénzeket és vámokat is szedhetnek.

Jelentős reformokat tartalmaz a községi háztartás szempontjából az 1899: VI. törvény, melynek hatályát az 1901: XVIII. törvény a folyó év végéig meghosszabbította. Ez a törvényhozási actió, — miként Ruffy írja — »kifejezi azt a magas feladatot és kötelezettséget, melylyel az állam a községi háztartásnak nemcsak ellenőrzése, de fejlesztése iránt is tartozik, mert a polgárok teherviselése és annak arányai, állami érdekeket érintenek, és az önkormányzati, valamint átruházott állami feladatok teljesíthetése a községek pénzügyi helyzetének állami szempontból is fontos fejlődésétől függ.«¹⁾

Az 1899: VI. törvény értelmében — melynek hatálya még ez évben meghosszabbítandó lesz — a kormány községeknek is megadhatja azt a jogot, hogy az állami adók tárgyaúl szolgáló hatféle fogyasztási cikk (bor, hús, cukor, sör, szesz és ásványolaj) közül a bor, hús és szesz fogyasztása vagy bevitele után, saját háztartásuk szükségleteinek fedezésére, az állami adók alapján a törvényben meghatározott legmagasabb százalékokon belől, pótlékokat szedhessenek.

Mindezeknek az önálló községi adóknak, illetékeknek, helypénzeknek és vámoknak, nemkülönben a fogyasztási adópótlékoknak összegeiről statisztikai adatokkal nem rendelkezem s így az önkormányzat adóterheit vizsgálva, tulajdonképen csak az állami egyenes adók alapján kivetett községi pótagókról, a törvényhatósági városok házi adójáról és a vármegyei pótagókról értekezhetem részletesebben.

A pénzügyminister által most közzétett munkálat szerint az állami egyenesadók után az 1898. évben 21·5 millió forint községi adót vetettek ki, 1899-ben pedig 22·8 milliót. Meg kell jegyezmem, hogy ebben az összegben Budapest községi adója nem szerepel s ez az egész könyvből érezhetően hiányzik, az előszó felvilágosítása szerint azért, mert »az 1886: XXI. törvény 14. §-a Budapestre nem vonatkozik.« A kép teljessége kedvéért tehát fölemlitem, hogy Budapesten az egyenesadók után kivetett községi adó 6·8 millió korona. Az egyenes adók alapján kivetett községi adók főösszege tehát, Budapest beszámításával, 52·4 millió korona.

Ennek a főösszegnek ismerete igen fontos, mert — egyebektől e pillanatban eltekintve — ha az önkormányzati adóztatás elkerülhetetlen reformjánál, az elmélet mai követelményének megfelelőleg, egyes állami hozadékadóinkat porosz mintára egészben, vagy francia

¹⁾ Ruffy: *Községi háztartás*. Közgazd. Lex. II. köt. 575. l.

mintára részben a községeknek átengedni volnánk kénytelenek, — a mit pedig részemről csak idő kérdésének tarthatok, mert a poroszországi siker buzgó apostola ennek a rendszernek, — minden kombináció előfeltételeként az önkormányzati szükséglet nagyságát kell tisztán látnunk.

Első rendszeres községi pótdadóstatistikánk (»A községek háztartása és pótdadjuk«) adatai szerint, az 1881. évben egész Magyarországon a községi pótdadó együttes összege még csak 21·1 millió koronát tett ki.¹⁾ A községi pótdadó abszolút összege tehát tizenhét év alatt 31·2 millió koronával, azaz 147·8%-kal növekedett. Ez a szédületes emelkedés egyik jele, illetve folyománya annak a nagy átalakulásnak, melyen hazánk a legutóbbi évtizedekben átment. A modern állam berendezésének elkerülhetetlen költségei ezek. Az általános emberi közszükségletek mind megfelelőbb kielégítése, a közügyek gondosabb ellátása, elvégzése, mindinkább nagyobb és nagyobb anyagi hozzájárulást kíván az illető közjogi testület tagjaitól. Újabb időben a község még fokozottabb mértékben, mint az állam. Különben is, — miként Földes Béla találóan mondja²⁾ — »a községi kötelék erősebb volta, a haszonnak közvetlenebb felismerése, sok esetben a helyi szükségletekkel szemben az áldozatkészséget is fokozni fogja«.

Hogy a mostani 52·4 millió korona községi pótdadónak relatív magasságára következtetést vonhassunk, fölemlitem, hogy Angliában az önkormányzati adók — melyek azonban ott az állami adóktól egészen függetlenek — 794 millió koronát, Franciaországban a községi pótdadók 185·2, Olaszországban 126·3, Ausztriában pedig 58·5 millió koronát értek el.³⁾ Ennek az összehasonlításnak értékét korántsem becsülöm túl, mert a párhuzam megvonása a községi adóztatásnak különböző rendszerei mellett egyenesen lehetetlen.

A községi pótdadónak fejenkénti átlagos terhe Magyarországon 3 korona 40 fillér. Mig 1881-ben csak 1 korona 54 fillér volt.⁴⁾ Ebből is kitűnik a rohamos emelkedés fejlődési törvénye.

III.

A vármegyei pótdadók Magyarországon az 1898. évben 2·9, az 1899. évben kerek 3 millió koronára rugtak. Az emelkedés csekélynek látszik, mindössze százezer korona. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a betegápolási pótdadó előbb megyei pótdadó volt s az 1898: XXI. törvény alapján épen 1899. január 1-től kezdve lett országos pótdadóvá. Mig tehát az 1898. évi 2·9 millióban a betegápolás költségeinek fedezésére szedett összegek is benfoglaltatnak, sőt annak túlnyomó részét adják, addig az 1899. évi megyei pótdadó a betegápolási pótlékok nélkül éri el a három milliót. Így tekintve a két számot, az emelkedés már szerfölött nagy. A kivetés alapjául vett állami adók összege azonban a jelzett két évben szintén

¹⁾ Az országos statisztikai hivatalnak az 1883. évben megjelent munkája, 529. lap.

²⁾ Földes: *Az államháztartás*. 371. lap.

³⁾ Angliában (1893-ban) 33·2 millió font sterling, Franciaországban (1898-ban) 195 millió frank, Olaszországban (1897-ben) 133 millió lira, Ausztriában (1892-ben) 29·25 millió forint.

⁴⁾ *A községek háztartása és pótdadjuk*. Kiadta az orsz. statisztikai hivatal. 1883.

növekedett. Ennek a következménye az, hogy a vármegyei pótdó országos átlagban 1898-ban 3⁰/₀, 1899-ben pedig 2·6⁰/₀ volt.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a megyei adó Bajorországban 29·4⁰/₀, Franciaországban pedig átlagban véve ép oly nagy, mint az igen jelentékeny községi pótdó, melynek átlaga 56⁰/₀, úgy a mi megyei pótdónkat a külföldiekhez mérten igen csekélynek fogjuk tartani. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy a mi vármegyénk adóztatási joga szűk körre van szorítva — a megyei pótdó 3, illetve 5⁰/₀-ot meg nem haladhat — azért, mert önkormányzatának költségeit nagyrészt az állam viseli.

Ennek okát történeti alapon érdekesen világította meg Lechner Ágoston, »Ez a helyzet — írja Lechner — az osztrák provizorium alatt állott elő. 1861-ben ugyanis a megyék visszaállították, de midőn az alkotmányt nem állították teljesen vissza, a megyei tisztviselők tömegesen leköszöntek s a kormány kénytelen volt hivatalnokokat kinevezni, kik névleg megyei hivatalnokok voltak ugyan, de fizetésüket és a megyei közigazgatás költségeit az állampénztárból nyerték, mikor azután a megyék alkotmányosan visszaállították, a költségvetés e módja fenmaradt s fentartandónak is bizonyult, mert különben a megye lakosságára vetendő adók elviselhetetlenek lettek volna.¹⁾

A megyéknek adott állami segély összege ma már 16·4 millió korona.

A községi és törvényhatósági önkormányzat egyenes adóterhe együttesen 55·4 millió korona; a fejenkénti adóteher 3 korona 31 fillér. Ennyi községi és törvényhatósági pótdó esik Magyarországon a polgári népesség minden egyes tagjára, tehát a nőkre és a gyermekekre is. Hívebb képet nyerünk a megterhelés nagyságáról, ha az önkormányzati egyenes adópótlékok összegét csupán az adófizető alanyok között osztjuk szét. E számítás szerint²⁾ a fejenkénti adóteher már 17 korona 87 fillér.

Ezek után vessünk egy pillantást törvényhatósági joggal felruházott városaink önkormányzati adóterheire is.

A törvényhatósági joggal felruházott városok házi adójuk százalékos nagysága szerint így sorakoznak egymás után (1899. évi adatok): Kecskemét vezet, ahol csak 15⁰/₀ a pótdó; azután Pozsony, Selmech és Bélabánya, valamint Temesvár következnek, mindegyik 30⁰/₀-kal; Nagyvárad 37⁰/₀; azután Debreczen következik, ahol pedig évtizedekig nem volt pótdó, már 38·5⁰/₀-kal; Szabadka 39⁰/₀; Kassa 41⁰/₀; Pécs 42⁰/₀-ot szed a földadó után, 47⁰/₀-ot pedig a többi adónem után; Arad és a kincsekben immár megfogyatkozott Kolozsvár 49⁰/₀; az állami adónak épen felét kell fizetni törvényhatósági házi adó fejében: Marosvásárhelyt, Szegeden és Zomborban, ezekben a városokban a kivetési kulcs tehát 50⁰/₀, Baja 53⁰/₀, Székesfehérvár 55⁰/₀. Győr 58⁰/₀, Sopron 65⁰/₀, Hódmezővásárhely 67⁰/₀; végül a legmagasabb pótdóval bezárják a sort: Ujvidék 70⁰/₀, Versecz 74⁰/₀, Komárom 85⁰/₀, Szatmárnémeti 88⁰/₀ és Pancsova 90⁰/₀.³⁾

¹⁾ Lechner: *Közigazgatási jogi jegyzetek*. I. köt. 314. lap. Idézve Kmety Közigazgatási jogának 213. lapján.

²⁾ Az adóalanyok számáról statisztikai adatunk nincs. A mennyire hozadéki adóink mellett ez lehetséges volt, hozzávetőlegesen a szorosán vett anyaországra 3·1 millió adóalanyt (családfőt, családtagok nélkül) számítottam ki.

³⁾ 1881-ben ez volt a sorrend: Debreczen és Marosvásárhely 0, Kecskemét 10⁰/₀, Pancsova 13, Szabadka 15, Baja 20, Kassa 21, Pozsony 22, Ujvidék 24, Selmech és

Hat év alatt a legrohamosabban emelkedett a pótagó: Debreczenben 38·5⁰/o-kal, Marosvásárhelyt 43⁰/o-kal és Pancsován 50⁰/o-kal.

Különösen meglepő ez az emelkedés Debreczenben, a hol pedig még ma is igen nagy a községi törzsvagyon. A nagy francia forradalom nemzetgyűlése kimondta, hogy a községi földeket a község lakosai közt fejenként ki kell osztani. Ha ezt a közvagyonot megszüntető határozatot ma Debreczenben végrehajtanák, még most is egy holdon felül kapna községi földet Debreczen nyolczvanezer lakosának minden egyes tagja.

De legyen szabad egy kissé a részletekbe is hatolnom.

IV.

A községi adó százalékokban kifejezve — a munkálat szerint — az állami adónak 29·9⁰/o-át tette 1898-ban és 30·4⁰/o-át 1899-ben. Ha tehát fölteszszük, ami valószínűnek is látszik, hogy ez az egy évi 0·5⁰/o-os emelkedés országos átlagban a természetes növekedés jelle-gével bir, úgy jelenleg az 1901. évben a községi pótagó átlagos százaléka 33, ami annyit jelent, hogy átlagosan az állami adónak egyharmadát kell Magyarországon községi pótagó címén fizetni.

Ez az átlagos eredmény — a külfölddel szembeállítva — határozottan megnyugtató, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy hazánkban a községek nem csekély költséget okozó állami feladatokat is végeznek, melyek közül talán elég csupán az állami adók kiveté-sére és ezek behajtására utalnom.

Viszont tény az is, hogy az állam újabban mindinkább több terhet vállal magára az önkormányzat költségeiből. A vármegyéknek nyújtott segélyezésre már utaltam. Főlemlitem még a községi és kör-jegyzők illetményeinek szabályozására adott 2·3 millió korona évi segélyt. Nem mellőzhetem végül teljes hallgatással, hogy a városok és köz-ségek az állami italmérési jövedékből is — ép úgy, mint Belgium-ban — részesednek, még pedig évenként 4 millió koronával.

Ha a községek közigazgatási minősége szerint kutatjuk a köz-ségi megterheltetés százalékos arányát, úgy találjuk, hogy (az 1899. évi adatok szerint) a községi pótagó az állami adónak kis- és nagy-községekben 27·7, rendezett tanácsú városokban 35, a törvényható-sági joggal felruházott városokban pedig 48·5⁰/o-át teszi. Minél nagyobb közigazgatási minősültséggel, illetve tágabb önkormány-zattal bir tehát a község, az általános szabály szerint átlagban annál nagyobb pótagót is kénytelen lakosaira és birtokosaira kivetni. E szabály alól kivétel Budapest, a mennyiben a magyar székes-fővárosban a községi pótagó az állami egyenes adóknak csak 25⁰/o-ában van régtől fogva meg-

---

Bélabánya 24, Budapest 25, Zombor és Pécs 28, Kolozsvár 30, Nagyvárad 31·86. Sopron 32, Temesvár 35, Arad 36, Székesfehérvár 36·45, Szeged, Komárom és Győr 50, Hódmezővásárhely 50·5, Szatmárnémeti 55, végül Versecz 65⁰/o. (Hiv. stat. közlemények: *A községek háztartása és pótagójuk*. XVIII. lap.)

A Wekerle által az adóreformról szóló emlékiratban közzétett kimutatás szerint 1893-ban így sorakoztak th. városaink egymás után: Debreczen 0, Maros-vásárhely 7⁰/o, Fiume 10, Kecskemét 15, Szabadka 20, Pozsony 22, Selmeczbánya 23, Budapest 25, Kassa 30, Baja 33, Pécs és Temesvár 35, Nagyvárad 37, Pancsova és Zombor 40, Székesfehérvár, Ujvidék és Versecz 45, Kolozsvár 46, Szeged 50, Arad 51, Győr 55, Sopron 59, Komárom 60, Hódmezővásárhely 61, végül Szatmár-németi 82⁰/o.

állapítva. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy Budapesten ennek ellenében nagyok az önálló alapon kivetett községi egyenes adók és a fogyasztási adók után szedett pótagadók. Így a házbérkrajczár czimén szedett önálló községi adó egymagában 3·6 millió koronát hoz.

Az önkormányzat százalékokban kifejezett adóterhének vizsgálatánál abban a helyzetben vagyunk, hogy összehasonlításokat tehetünk a tíz éves multtal. Dr. Wekerle Sándor ugyanis, az újabb magyar történelem e kimagasló alakja, felismerve a helyhatósági szolgáltatások reformjának szükségességét, az 1890. évi önkormányzati kiadásokról statisztikai kimutatásokat állítottatott egybe.¹⁾ A most megjelent nagy pótagadóstatisztikának és az 1893-ban közzétett kimutatásoknak adatai csak kis részben állithatók egymással szembe, mert különböző alapokon nyugsznak. A helyzet összemérése azonban több érdekes adatnál egész pontossággal kivihető.

Így a községi pótagadó az állami adónak átlagosan következő százalékait tette:

	1890-ben	1899-ben
kis- és nagyközségekben	30 ⁰ / ₀	27·7 ⁰ / ₀
a rendezett tanácsú városokban . . .	25 ⁰ / ₀	35 ⁰ / ₀
a törvényhat. joggal felr. városokban .	38 ⁰ / ₀	48·5 ⁰ / ₀

Mig tehát a kis- és nagyközségek önkormányzati adóterhe az állami adók természetes növekedésével mintegy lépést tartott, sőt ettől még 2·3⁰/₀-kal el is maradt, addig a rendezett tanácsú városokban az önkormányzati adók növekedése az állami adók fejlődését 10⁰/₀-kal, a törvényhatósági joggal felruházott városokban pedig 10¹/₂⁰/₀-kal túlhaladta. Hazánkban is észlelhető tehát az a folyamat, a mely a continens vezető államait az újabb évtizedekben átjárja, hogy az önkormányzati költségek jobban emelkednek, mint az állami terhek. Jellegzetesen erős ez az áramlat Franciaországban, a hol félszázad alatt az állami egyenes adók 40⁰/₀-kal, a községi pótagadók pedig 430⁰/₀-kal szaporodtak.²⁾ A községi adóknak ez a rohamosan fejlődő irányzata teszi érthetővé Walkernek azt a jövőbe tekintő javaslatát, hogy a mai állapot fordítottjaként: az állami adó szedessék pótlék alakjában a községi adó után.

V.

Ha a községi pótagadó országos átlagait elemeire bontjuk széjjel, megdöbbentő eredményekre jutunk. A községi adók kivetési kulcsa ugyanis hazánkban 0—572⁰/₀ között mozog. Ez azt jelenti, hogy mig van Magyarországon oly boldog község, a hol községi pótagadót egyáltalán nem kell fizetni, addig van oly sajnálatra méltó község is, a hol a községi adó az állami adót csaknem hatszorosan felülmúlja.

Nincs szükség községi pótagadó kivetésére, mert a kiadások a község törzsvagyonának bevételeiből nyernek fedezetet: 12¹/₂ ezer

¹⁾ Wekerle 1893. évi emlékirata az egyenes adóreformok tárgyában; 1—6. sz. mellékletek.

²⁾ 1838-tól 1885-ig; ugyanez idő alatt a megyei pótagadók 191⁰/₀-kal növekedtek. Eheberg: *Gemeindefinanzen*. (Handwörterbuch der Staatswissenschaften. IV. köt. 125. lap.)

kis- és nagyközség közül 936 községben, 105 rendezett tanácsú város közül pedig 20-ban; míg a törvényhatósági joggal felruházott mind a 26 városban községi pótdadót is kell fizetni. Egy évtizeddel előbb még 1.139 községben és városban nem vetettek ki községi pótdadót, most már csak 956-ban nem. Ismét egy adat, mely bizonyítja, hogy az önkormányzati terhek általános növekedése fejlődési törvény.

A községi pótdadót nem ismerő irigylendő községek között a legboldogabb: Meczenzéf, a magyar Eldorádó, a hol a községi képviselőtestület — emlékezetem szerint — több évben hozott oly határozatot, hogy nemcsak községi pótdadót nem vet ki, hanem még ezenfelül a községi törzsvagyon jövedelméből fedezi lakosainak állami adóit is.

Az a szerencsétlen község pedig, a mely 572⁰/o-os pótdadót kénytelen kivetni, Árvamegyében fekszik, ¹⁾ Kralován a neve. Ez a tót községecske ott hazánk északi részén, félezer lakosságának adófizető tagjaira, a kik keservesen művelik meg bizonyára a legalsó, tehát a nyolczadik minőségi osztályba sorozott, zabot és burgonyát is alig termő földecskéiket, közigazgatási költségeinek fedezhetésére 572⁰/o-os pótdadót kényszerül kivetni. Kralován! Ez a kétszeresen árva község így lesz fogalomná, a községi pótdadóztatás korlátozatlanságának és rendezetlenségének tiltakozó fogalmává.

Hegedüs Sándor »Az önkormányzat és pénzügye« című, 1877-ben írott értékes tanulmányában nagynak jelzi községi pótdadóink terén az aránytalanságot, »mert 0—72⁰/o-ra is megy a pótlék« és unicum gyanánt említi fel a 144⁰/o-os pótdadót, de óvatosan hozzáteszi, hogy erről hiteles kimutatással még nem birunk. ²⁾ S noha Hegedüs Sándor éles szemmel már akkor megjósolta a községi és megyei terhek bekövetkező szaporodását, ³⁾ de talán még sem hitte, hogy a közel jövő ennyire igazat ad neki; »hitelesen kimutatott« 572⁰/o-os pótdadóra pedig aligha gondolhatott.

Gyöngye vigasztalás, hogy a külföldön is találunk községeket, melyekben a községi pótdadó az állami adót többszörösen felülmulva, a községi élet fejlődését megakasztja.

Igy Franciaországban, a hol azonban az önkormányzati pénzügyek reformja szintén égetően szükséges és rövid időn belül napirendre is kerül, 36.175 község közül a községi pótdadó 4.905 községben haladja túl az állami adókat. ⁴⁾

Poroszországban a községi adóztatás reformját közvetlenül megelőzőleg, az 1892. évben az arensbergi kerület egyes községeiben a

¹⁾ Az 1881. évben még egész Árvamegye területén nem ismertek magasabb pótdadót 50⁰/o-nál. L. *A községek háztartása és pótdadjuk*. Kiadta az orsz. statisztikai hivatal 1893-ban.

²⁾ Az idézett munka 198. lapja.

³⁾ Idézett munkájának 7. lapján.

⁴⁾ Részletes adatok:

A községi pótdadó az állami adónak a következő százalékaiban volt kivette:

3.516 községben	14 ⁰ /o-ig ;
6.983 »	15—30 ⁰ /o ;
8.953 »	31—50 ⁰ /o ;
11.818 »	51—100 ⁰ /o ;
4.905 »	100 ⁰ /o-on felül.

(Földes: *Az államháztartástan*. 378. lap.)

jövedelmi adóra kivetett községi pótdadó elvétele 300⁰/₀-on felül egész 400⁰/₀-ig emelkedett.¹⁾ Ennek a tarthatatlan állapotnak utját vágta a porosz törvényhozás az 1893. évi július 14-én kelt törvénnyel.

A községi pótdadónak már a szertelenségbe tévedő legmagasabb százalékaival azonban Ausztriában találkozunk. Habár átlagban a százalékos pótlék nem is nagy, — a földadónál 32·6⁰/₀, a házbéradónál 22·4⁰/₀, a házosztályadónál 33·5⁰/₀, a kereseti adónál 28·5⁰/₀²⁾ — két községben mégis 900—1000⁰/₀-ig szökken fel.³⁾

Ne csodálkozzunk azon, hogy Ausztria, a mely állam 1898-ig, a modern adótörvények életbeléptéig, a lehetetlenül magas adókulcsok hazája volt, a községi pótdadóztatás terén is ily képtelen helyzeteket teremtett. Sőt az abszolút uralom örökségeként egyenesen Ausztria cselekvő befolyásának kell betudnunk a mai magyarországi állapotokat is a községi pótdadóztatás terén.

VI.

A községi pótdadóból fedezendő kiadásokat a községekről szóló törvényünk (1886: XXII.) az érdekeltség alapján három csoportba sorozza. Az első csoportba tartoznak a község minden tagját egyenlően érdeklő közigazgatási költségek, melyek a lajstromos kivetésen nyugvó

¹⁾ Poroszországnak 205 oly városában, a hol a lakosság száma a 10.000-e felülhaladja, a községi pótdadó volt: a föld- és épületadó után 67⁰/₀, az osztály- és jövedelmi adó után 164⁰/₀ (a különös jövedelmi adópótlékok hozzászámításával 190⁰/₀), az iparadó után 8⁰/₀. A többi városokban a jövedelmi adónál átlag 180⁰/₀, a föld- és épületadónál 74⁰/₀, az iparadónál 27·5⁰/₀. Előnyösebb volt a helyzet a községeknél, a hol a pótdadó a jövedelmi adónál átlagban 123⁰/₀, a földadónál 86⁰/₀, az épületadónál 81⁰/₀, az iparadónál pedig 44⁰/₀ volt. (Die Preussischen Steuergesetz-entwürfe von 1892. Denkschrift, 46. lap.)

²⁾ A múlt század kilenczvenes éveinek adatai.

³⁾ Eheberg 1834. évi adatok alapján a következő táblázatban mutatja ki az osztrák pótdadó magasságát:

Százalékok	A községek száma					Jövedelmi adó
	Földadó	Házbéradó	Házosztály-adó	Kereseti adó		
0—5	1736	1587	1725	1704		1647
5—10	4548	4132	4538	4919		4294
10—15	3410	2815	3371	3235		3019
15—20	4148	3655	4107	4025		3818
20—30	3843	3330	3787	3688		3484
30—40	2700	2281	2645	2543		2472
40—50	2091	1772	2062	1948		1861
50—60	940	831	923	888		866
60—70	521	427	486	462		450
70—80	444	395	424	428		411
80—90	233	209	220	316		210
90—100	304	290	301	285		234
100—150	501	416	430	440		422
150—200	173	142	154	162		153
200—300	127	67	81	101		93
300—400	69	39	45	58		56
400—500	42	15	17	37		37
500—600	22	8	10	20		18
600—700	10	3	5	7		6
700—800	4	2	2	2		2
800—900	2	1	1	1		1
900—1000	2	1	2	2		1
Összesen	25870	22418	25330	24671		23555

összes állami egyenes adók után vettetik ki. A községhez közigazgatásilag csatolt puszták (praedialis birtokok), illetőleg havasok és a rendszeres gazdasági terv szerint kezelt erdőtestek tulajdonosai azonban a községi pótdadónak csak felét fizetik. A nagybirtoknak a kisbirtokkal szemben ily kedvezményes elbánásban való részeltetése kétségkívül az egyenlő teherviselés elvébe ütközik, annál is inkább, mert hiszen a gazdászati és mezeti felügyelet költségeihez egyáltalán semmivel sem tartoznak hozzájárulni a községben levő vagy a községhez csatolt földbirtokok tulajdonosai, kik e költségeknek hasznát nem veszik és e tekintetben magukról gondoskodnak. Ennek a kiváltságnak eltörlése, vagy legalább is jelentékeny korlátozása a helyhatósági adók reformjának egyik legsürgősebb feladata volna.

A pótdadóból szedendő községi kiadások második csoportjába tartoznak a földbirtok érdekében teljesítendő költségek, melyek csak az érdekeltek földadója arányában vettetik ki.

A harmadik csoportba azok a kiadások tartoznak, melyek az előző két csoport egyikébe sem sorozhatók s ezek között különösen a belrendőri és a közbiztonsági költségek. Ezek fedezésére a községi pótdadó alapjául a lajstromos kivetésen nyugvó állami egyenes adók szolgálnak, kivéve a földadót, a bányaadót és a pusztai haszonbérlok kereseti adóját.

E hármas kategória szerint vizsgálva Magyarország községi pótdadóit, a következő eredményeket találjuk:

A község minden tagját egyenlően érdeklő közigazgatási költségek fedezésére szükséges pótdadó kivetési százaléka országos átlagban: 33·3. A kivetési kulcs községek szerint 1—220⁰/₀ közt hullámozik; 50⁰/₀-nál magasabb kivetés az érdekelte községeknek egyötöd részénél fordul elő. Ez a községi pótdadó 165 községben mulja felül az állami adó összegét. A községi adónak ez a kategóriája a községeknek 92·4⁰/₀-nál fordul elő. A kivetett összeg 16 millió forint. Ehhez járul még a praedialis birtokok, puszták, havasok és erdőtestek pótdadója, mely mindössze csak 414 ezer forint, és megváltási átalány, mely 58 ezer forintba rug. A praedialis birtokokat az önkormányzati terhek felosztásánál a községeknek 16·2⁰/₀-a különbözteti meg.

A földbirtok érdekében tett költségek fedezésére kivetett pótdadó összege: 989 ezer forint; kivetési százaléka országos átlagban: 10. A pótdadónak ezt a faját községeink 26·1⁰/₀-a alkalmazza. A kivetési kulcs 0—572⁰/₀ között mozog, habár 50⁰/₀-nál magasabb kivetés az érdekelte községeknek csak 4·3⁰/₀-ánál fordul elő. A pótdadó 33 községben nagyobb az állami földadónál.

A harmadik kategóriába tartozó, különösen a belrendőri és közbiztonsági költségek fedezésére kivetett községi pótdadó összege 1·2 millió forint; kivetési százaléka országos átlagban 13·2. A kivetési kulcs 1—180⁰/₀ között mozog, jöllehet 70⁰/₀-nál magasabb kulcs az érdekelte községeknek csak 1·1⁰/₀-ánál fordul elő. Ez a pótdadó 7 községben mulja felül az állami egyenesadók összegét s községeink 26·9⁰/₀-nál fordul elő.

A községi adók három kategóriája között, az előadottakból kitetszőleg, a község minden tagját egyenlően érdeklő, általános közigazgatási költségek a legjelentősebbek.

Az 1883:X. törvény a napszámosokat a kereseti adó fizetése

alól felmentette. Fölmentette pedig a törvény megokolása szerint nem ugyan szociálpolitikai, hanem csupán célszerűségi okokból, az adó-behajtás nehézségei miatt, valójában azonban, habár talán öntudatlanul is, a demokratikus korszellem követelményeként. A községi törvény azonban megengedi, hogy oly községben, melyben a napszámosok kereseti adómentessége a községi adóalap nagyobb csorbulását idézné elő, a napszámosokra is községi adót vethessenek. Ezzel a felhatalmazással meglepően sok: 1898-ban 1687, majd egy évvel később 1643 község élt és 914 ezer, illetve 891 ezer forint községi adót vetett ki a napszámosokra. Ez az egyedüli pont a számtengerben, a hol a községi adó visszafejlődésével találkozunk. De ez sem véletlen tényemény, hanem a korszellem megnyilatkozása. A gyöngébbek védelmének demokratikus irányzata, mely áthatja az emberiség lelkét. A vezető szellemek lelkiismerete csodálatos átalakuláson megy keresztül. A közterheknek az az elosztása, a mely tegnap még igazságosnak látszott, ma már kiáltó igazságtalanság. A demokratikus szellem hódító útjában így valósítja meg államról államra és lépésről lépésre: a létminimum adómentességét és a fokozatos adót. Mert hiszen a napszámosok adómentessége sem más, mint az elsőrendű életszükségletek fedezésére nélkülözhetetlen jövedelmi minimum kimélése.

Vizsgálva azt, hogy miként folynak be a községi pótagók, azt látjuk, hogy a községi pótagókból (az 1899. évben) 7·7 millió forint volt hátralékban, a hátralék tehát a kivetett községi pótagónak 33·6⁰/₀-ka, a mi igen sok s egymagában feltárja a mai rendszer tartatatlanságát. Az adótörténet ugyanis azt bizonyítja, hogy az aránytalan és igazságtalan adók egyúttal behajthatatlanok is.

Mig tehát a községi pótagónak 33·6⁰/₀-a marad hátralékban, addig az állami egyenesadóknak csak 20·7⁰/₀-a (l. Egyenesadó-statisztika, VI. köt. 300. oldal); holott állami egyenesadóink nagy százalékanak behajthatatlanságával Európában szomorú vezérszerepet töltünk be.

Hogy a kétféle hátralék százalécai egymást nem fedik, jóllehet úgy az állami, mint a községi adót rendszerint együttesen szedik és hajtják be, annak oka abban áll, hogy a községi adó jogilag nem tartozéka az állami adónak s annak sorsába szükségképen nem osztozik.¹⁾ Az állami adónak egészben vagy részben való elengedése vagy behajthatatlanság czimén való leírása, a községi adónak egészben vagy hasonló részben való elengedését, illetve behajthatatlanság czimén való törlését maga után nem vonja.

VII.

Csak röviden utalni kívánok arra az áramlatra, mely az önkormányzat költségeinek folytonos szaporodása következtében az állami tisztviselőknek törvényben biztosított községi pótagómentességét megszüntetni kívánja. Többször felmerült már, legujabban pedig Győről indult ki ez a mozgalom s azóta mind szélesebb körben gyűrűzik tova.

Azok, a kik a jelenleg fennálló törvényes rendelkezéseket törvényhozási módon akként kívánják módosítani, hogy az állami tisztviselők a kincstártól húzott illetményeik után községi adókkal legye-

¹⁾ Ruffy Pál: *Községi háztartás*. Közgazd. Lex. II. 571. old.

nek megróhatók, úgy érvelnek, hogy ha igazságos a köztisztviselőknek az állami adókkal való megterhelhetése, ép oly igazságos azoknak a községi adóztatás jogkörébe való bevonása is.

Tagadhatatlan, hogy nyomatékkaal bir az az elvi álláspont, mely szerint a község minden lakosa, tehát az ott lakó állami tisztviselő is, nemkülönben a községben bármily haszonhajtó foglalkozást űző idegen köteles a helyi önkormányzat terheihez hozzájárulni. Mégis az állami tisztviselőknek illetményeik után községi adókkal való megterhelhetését — habár az némely tekintetből jogosnak is mutatkozik — egész általánosságban és minden esetben, különösen a mi viszonyaink közt, sem elvi, sem gyakorlati szempontokból nem helyeselhethetném.

Az állami tisztviselőtől ugyanis jogosan és méltányosan nem követelhető az, hogy minden, még oly tisztán helyi érdekeket szolgáló kiadások fedezéséhez is hozzájáruljon, melyek jelentékeny része csupán a községi lakosok egyes osztályainak előnyére válik. Erre a felfogásra vezethető vissza az a csaknem teljes egyértelműség, mely — Poroszországtól eltekintve — az egyes európai államok törvényhozásában az állami tisztviselőknek községi adómentessége mellett megnyilatkozik, kivonván ezek illetményeik a lokális és parciális érdekeket szolgáló községi adóztatás jogköréből. De mihelyest az állami tisztviselő valamely községben reálbirtokot szerez, avagy más jövedelmi forrásokra tesz szert, már az illető község lakosainak érdekosztályosává s ez alapon községi adófizető alanyává is lesz.

Továbbá az állami tisztviselők körében a közigazgatás érdekében előforduló gyakori áthelyezések míg egyfelől igazságtalanná tennék ezekkel szemben oly községi beruházásokhoz való hozzájárulásnak követelését, melynek előnyei csak később állanak elő, addig másfelől az illetményeknek lényeges és mivel sem indokolható egyenlőtlenségére vezetnének, tekintettel arra, hogy a községi pótagó kulcsa 0—572⁰/₁₀₀ közt variál.

A megadóztatás esetén még bonyolultabbá tenné a helyzetet a közös tisztviselők sorsa, figyelemmel arra, hogy az állami tisztviselők a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országokban sem fizetnek községi adót.

Ne az állami tisztviselők megadóztatásával igyekezzenek a magyar városok háztartásaik veszélyeztetett egyensúlyát fentartani, hanem egyrészt a köznek szolgáló jövedelmező vállalatok megszerzésével és az érdekeltségen nyugvó különös megadóztatásnak intenzívebb alkalmazásával. Miként dr. Teleszky János megjegyzi: »a község jóval kisebb kötelék lévén, mint az állam, az érdekeltség sokkalta szembeötlőbb, s így az érdekeltség szerint való megadóztatás is inkább keresztülvihető.«¹⁾

A bettérment nálunk egészen kihasználatlan, holott értékelkedés címén önálló községi adóval meg volnának róhatók azok, a kiknek ingatlan vagyona hatósági intézkedés, városrész-rendezés, utcanyitás, hidépités stb. következtében értékében jelentékenyen növekszik. E megadóztatás révén a községi kiadások egy része áthárulna azokra, kik az illető hatósági intézkedésből közvetlenül előnyt húznak.

¹⁾ Állami pénzügyigazgatás, 19. lap.

VIII.

Értekezésemnek végére értem. Csak egy futó pillantást vessünk még a befutott útra: Mecenztől Kralovánig, és elének tárul a helyi adóztatás a maga rendszertelenségében. Már pedig a pótlékok rendszertelensége a legjobb állami adórendszer hatását is képes tönkretenni. Annál inkább fokozódik az aránytalan megadóztatás veszélye nálunk, a hol az állami adók is igazságtalan teherelosztást létesítenek. Ha az ilyen aránytalan alapokra százalékokat vetünk ki, az igazságtalanságot a százalékok arányában öregbitjük. A hibás állami adórendszer bajai, súlyosbitva a mindig társuló pótlékokkal, egyenesen válságosakká lehetnek az adózókra nézve. És ez a válságos helyzet napról-napra érezhetőbbé fog válni, mert miként Ráth Zoltán korán elhalt nagy tudósnk oly alaposan kimutatja: »a közel jövő az állami és önkormányzati kiadásokat erősen növelni fogja.« *)

A helyi adóztatás reformja az állami egyenes adóztatás reformjától elválaszthatatlan; mindegyik a másiknak előfeltétele, de egyzersmind következménye is. Ez paradoxonnak látszik ugyan, de azért valóság. A míg ugyanis nem reformáltuk az állami adókat és a községeknek átengedendő állami adók helyét az állami adórendszerben nem pótoltuk, addig nem nyulhatunk korlátozólag, határt szabva a községi adóztatás jogkörébe. Viszont képtelenek vagyunk modern állami adórendszert létesíteni addig, míg az állami adóra a bogáncsszerű községi pótdó korlátozatlan százalékkal tapadhat. Modern állami adórendszer ugyanis — a pénzügytan tudományának mai állása szerint — személyes jövedelmi adó nélkül nem képzelhető. A jövedelmi adó azonban csak akkor töltheti be hivatását, ha kis adókulccsal dolgozik. Már pedig hiába állapít meg a törvényhozás a jövedelmi adónál alacsony adókulcsot, azzal a jószándékú czélzattal, hogy az adózókat valóságos jövedelmeik hű bevallásától vissza ne rettentse, ha a községi pótdó a maga durva százalékaival a háttérben áll és a jövedelemadó modern épületét aláássa.

Jól tudom, hogy a községek anyagi erejének különbözősége a községi adókulcsok egyenlősítését egyszer s mindenkorra kizárja. A községek között is lesznek mindig szegények és gazdagok. De ha már a pótlékrendszert, mint szükséges rosszat fenn kell tartanunk, szabjunk annak határokat. Nem is hivatkozva Poroszországra, az alkotmányos állami onnipotentia hazájára, Angliában is, a hol pedig a községek saját belső ügyeiket a legnagyobb önállósággal és függetlenséggel látják el, a községi megterheltetés magassága korlátozva van. Ez nem késhet nálunk sem sokáig.

Az állami és az önkormányzati adók reformja egymástól elválaszthatatlan és még addig megoldandó feladat, míg a Kralovánok lakossága egytől-egyig nem vándorol át az új hazába. Mert az 572⁰/₀-os pótdó a Cunard Line-nek tényleg a legjobb ügynöke.

Ezekben óhajtottam a magyarországi önkormányzat adóterheit bemutatni.

*) Ráth: *Évtizedünk egyenesadó-reformjairól*. 17. 1.

A városba tömörülés jelensége Magyarországon. II.

Annyit az adatokból mindenesetre láthatunk, hogy Magyarországra nézve a vidéki és városi népesség közti arány megállapításánál nem szabad a külföldi számítási eljárást módosítás nélkül elfogadni. De ezt azok után, miket fent arról mondtunk, hogy hazánkban a néptömörülési viszonyok mennyire különlegesek és azok jellege mennyire sajátos, nem is csodálhatjuk. A fent nyert számok azért nem tükröztetik hiven vissza a helyzetet, mert a fentebb fejtegetett ama körülmény figyelembevétel nélkül készültek, hogy felföldi népességünk tömörülése egészen mást jelent, mint nagyobb községek keletkezése az alföldön. Helyes, vagy legalább is a valóságot nagyjában visszatükröztető eredményekre csupán e körülmény gondos figyelembe vétele mellett juthatunk, mi az által történhetik, hogy hazánk lakosságát a községek különböző csoportjaira nézve országrészek szerint külön-külön vesszük vizsgálat alá. Hogy ezt megtehessem, az utolsó népszámlálásra vonatkozólag megjelent kötetben közzétett adatoknak egészen új átdolgozása vált szükségessé, mert a községek egyes csoportjaira vonatkozó számok csupán az egész országra vonatkozólag, nem pedig országrészenként külön-külön tétettek közzé. Bármily nagy fáradsággal és rendkívüli idővesztéssel járt e munka, nem kerülhettem el, mint-hogy — a mint éppen reámutattam — csakis így lehetséges a vidéki és városi lakosság arányára nézve hazánkban tájékozódni.

Vegyük tehát vizsgálat alá a népesség tömörülésére vonatkozó adatokat országrészek szerint.

II. Táblázat. A lakosság megoszlása a községek egyes csoportjai szerint országrészenként:

A községek csoportja	I. Duna bal partja		II. Duna jobb partja		III. Duna-Tisza köze	
	1869	1900	1869	1900	1869	1900
2.000 lélekig	1,205.324	1,283.550	1,680.139	1,809.316	338.195	230.851
2—5.000 lélekig . . .	316.414	445.027	452.304	593.407	554.396	751.529
5—10.000 lélekig . .	107.921	150.279	90.348	193.346	326.488	503.786
10.000 lelken felül . .	95.799	159.407	188.527	306.797	922.259	1,771.342
Összesen . .	1,725.458	2,038.263	2,411.318	2,902.866	2,141.338	3,257.508

A községek csoportjai	IV. Tisza jobb partja		V. Tisza bal partja		VI. Tisza-Maros szöge		VII. Királyhágón túli részek	
	1869	1900	1869	1900	1869	1900	1869	1900
2.000 lélekig . . .	1156304	1220330	1033552	1007510	698118	714807	1618005	1647358
2—5.000 lélekig .	192935	226938	337427	548348	691378	760629	330820	491200
5—10.000 lélekig .	74978	67025	214705	266832	182413	247648	117550	151808
10.000 lelken felül	65066	146435	302606	502409	180844	319131	86430	166472
Összesen . .	1489283	1660728	1888290	2325099	1752753	2042215	2152805	2456838

E táblázat adataiból kitűnik, hogy mily rendkívül nagy eltérések vannak a néptömörülési viszonyokat illetőleg a hét országrész közt. A különbség az egyes országrészek adatai közt még akkor is igen jelentékeny, ha csak egészen általánosságban maradva, csupán a főszempontok tekintetbevételével vesszük azokat vizsgálat alá. Így mindenekelőtt szemünkbe tűnik, hogy míg öt országrészben a 2000 léleknél kevesebb lakossággal bíró községek népessége van túlsúlyban, addig két országrészben a 2000 lelken aluli községekben lakók túlsúlya éppen nem észlelhető, hanem a Duna-Tisza közén a 10.000 lelken felüli községek lakossága, a Tisza-Maros szögén pedig a 2--5000 lélekel bíró községek népessége áll előtérben. Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a 10.000 léleknél többel bíró helységeken lakók számának az aránya az egyes országrészek szerint rendkívül eltérő. Így a Tisza balpartján, melynek összes lakossága kisebb mint a Duna jobb partja és a királyhágón túli részek összlakossága, a 10.000 lelken felüli községekben lakó népesség tetemesen nagyobb, mint az említett két országrészben.

Mindez eredmények azonban még sokkal világosabban tűnnek ki, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes országrészekben 1000 lakos közül hány esett az egyes csoportbeli községekre. Ezt mutatja a III. táblázat.

III. Táblázat. Az 1000 lakos közül az egyes csoportbeli községekre eső lakosság országrészek szerint:

A községek csoportja	I. Duna balpartja		II. Duna jobb partja		III. Duna-Tisza köze		IV. Tisza jobb partja		V. Tisza bal partja		VI. Tisza-Maros szöge		VII. Királyhágón túli részek	
	1869	1900	1869	1900	1869	1900	1869	1900	1869	1900	1869	1900	1869	1900
2000 lélekig .	699	630	697	623	158	71	776	735	547	433	398	350	752	670
2—5000 lélekig	183	218	188	205	259	231	130	137	179	236	395	373	154	200
5—10.000 lélekig	63	74	37	66	152	154	50	40	114	115	101	121	54	62
10.000 lelken fel.	55	78	78	106	431	544	44	88	160	216	103	156	40	68

E táblázatból mindenekelőtt kitűnik, hogy a 2000 lélekig terjedő községekben 1900-ban négy országrészben (a Duna bal- és jobbpartján, a Tisza jobbpartján és a királyhágón túli részekben) tetemesen több, mint a lakosság fele lakott. Ezzel szemben a Tisza balpartján és a Tisza-Maros szögén már kevesebb, mint a lakosság fele esett a 2000 lelken aluli községekre, míg a Duna-Tisza köze egész különös állást foglal el, mert itt 1000 emberből még egy tizedrész sem esik a 2000-en aluli községekre. A 2000—5000 közti községekre eső lakos-

ság között kevesebb eltérés észlelhető az egyes országrészekben, bár az 1000 lakosból e csoportbeli községekre esők száma 137 és 373 közt ingadozik; e Magyarországra nézve legjellemzőbb községekre a népesség legjelentékenyebb része a Tisza-Maros szögén esik; azok az országrészek, melyek a magyar néptömörülésnek sajátos, a nyugati államokétól eltérő jelleget adnak, már e községek lakosságának vizsgálatánál észrevehetőek; feltűnő tudniillik az eme községekre eső lakosság jelentékeny hányada a Tisza-Maros szögén kívül a Tisza balpartján és a Duna-Tisza közén. Mindamellet az e csoportba tartozó községekben lakók hányada tekintetében a Duna bal- és jobbpartja is felülmulják a 200-at, a királyhágóntúli részekben pedig éppen 200-at tesz ki az arányszám. Az 5000—10.000 közti lakossággal bíró községek viszonyszámainak vizsgálatánál már egész élesen szemünkbe tűnnek azok az országrészek, melyek néptömörülési viszonyainkra nézve legjellemzőbbek; itt tudniillik 100-on felüli arányszámmal csupán a Duna-Tisza közét, a Tisza-Maros szögét és a Tisza balpartját találjuk; az egyéb országrészekben 1000 lakos közül tetemesen kevesebb esik az e csoportbeli községekre, legkevesebb (40) a Tisza jobbpartján. A 10.000 lelken felüli községeknél is megtartja a Duna-Tisza köze, a Tisza-Maros szöge és a Tisza balpartja különleges helyzetét, a mennyiben a népességből eme városokra eső hányad ismét az említett három országrészben a legjelentékenyebb és tetemesen felülmulja a többi országrész hányadát. A Duna-Tisza közének rendkívül magas arányszáma a székesfővárosnak ez országrész területén fekvésének tulajdonítandó természetesen első sorban, mindamellet a székesfőváros lakosságának leszámítása után is jóval megelőzi a többi országrészt az e csoportba tartozó községek lakossága tekintetében, mert hazánk legnépesebb városainak tetemes része esik ez országrész területére. A Tisza balpartja, valamint a Tisza-Maros szöge természetesen jóval elmaradnak a Duna-Tisza köze mögött, de mégis 150 fölött vannak. A Duna jobbpartját kivéve, hol néhány nagyobb iparosvárosunk következtében 106 ember esik a 10.000-en felüli községekre, a többi országrész arányszáma mind 100-on alul marad.

A mi már most az egyes országrészek általános jellegét illeti a néptömörülést tekintve, e jelenség legkevésbé a Tisza jobbpartján, továbbá a Királyhágón túli részekben és a Duna balpartján észlelhető, míg a Duna jobbpartján már erősebben érvényesül. A Duna-Tisza köze, a Tisza-Maros szöge és a Tisza balpartja ellenben egész különleges állást foglalnak el és a néptömörülésnek központjai.

Mielőtt ez adatokat a tulajdonkép elénk tűzött feladatnak a megoldására, tudniillik annak a megállapítására használnám fel, hogy mily arányban van hazánkban a vidéki és a városi lakosság, nem mulaszthatom el egy a fenti táblázatból folyó érdekes következményre felhívni a figyelmet. A míg ugyanis a nyugati államokban az iparos kerületek és országrészek azok, melyekben a néptömörülés jelensége legélénkebben és leghatározottabban lép előtérbe, addig hazánkban éppen az ellenkezőt tapasztalhatjuk. Nálunk a nagyközségek és városok száma éppen a túlnyomólag mezőgazdasággal foglalkozó országrészekben észlelhető; ezekben fekszik a 2000 lelken felüli községek lakosságának a súlypontja, míg a tulajdonképeni iparos vidékünk, a felföld tetemesen elmarad a néptömörülést illetőleg a földművelő vidékek mögött. E jelenség mindenesetre nagyon feltűnő,

minthogy a nyugaton tett tapasztalatokkal éles ellentétben áll és arra a gondolatra vezet bennünket, vajjon hazánk eme néptömörülési viszonyai egyáltalában bírnak-e valami összefüggéssel a korunkban nyugaton észlelhető e térre tartozó jelenségekkel és nem bírnak-e egészen más keletkezési okkal. Erre nézve azonban a feleletet majd csak akkor adhatjuk meg, ha azt fogjuk vizsgálni, hogy milyen korba esik néptömörülésünk eme sajátos jellegének a kifejlődése.

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, hogy mikép alakul a vidéki és városi lakosság aránya hazánkban, akkor e kérdésre helyesebb feleletet adhatunk, mint a milyent adni képesek voltunk, mielőtt az egyes országrészek tömörülési viszonyait behatóan tárgyaltuk. Most ugyanis lehetséges a magyar viszonyok sajátosságával az által számolni, hogy azokra az országrészekre nézve, melyeken a nagyobb helységek alakulása kevésbé függ össze az iparra való áttéréssel és az életmód változásával, magasabb határt állapítunk meg a vidéki és városi népesség arányának a kiszámításánál, mint a többi országrészre vonatkozólag. Ezzel az alföld és felföld különleges viszonyait tekintetbe véve, a valósághoz sokkal hasonlóbb képet fogunk nyerni.

A felföld számára a 2000 lélek mint a vidéki és városi lakosság közti határ elfogadható. A nyugati viszonyoktól eltérő jelleggel bíró országrészekre, nevezetesen a Duna-Tisza közére, a Tisza balpartjára és a Tisza Maros szögére vonatkozólag magasabban kell a határt megállapítani és pedig úgy, hiszem, leghelyesebben az 5000 lélek volna elfogadható. A 2000—5000 lélekkel bíró és az említett három országrész területén fekvő községek jellege ugyanis általában épenséggel nem felel meg a megfelelő lakossági csoportba tartozó nyugati államokbeli községek lényegének, melyeket a német terminológia »Landstädte«-nek nevez. Az alföldön e községek legnagyobb részt egészen falusi jelleggel bírnak, úgy hogy lakosságukat semmi esetre sem szabad a városi népességhez számítanunk. Az 5000—10.000 lélekkel bíró községeknek az alföldön is már inkább van »mezővárosi« jellegük, amiért azok lakossága már a városi lakossághoz számítandó, minthogy a »Landstädte« lakosságát a nyugati államokban is hozzászámítják a városi népességhez. Az alábbi összeállításból kitűnik, hogy az elmondottak tekintetbe vételével a vidéki és városi lakosság aránya hazánkban mikép alakul.

Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint e megoszlás ország-részenként következőkép történik:

Ország-rész	vidéki lakosság (2000 lélekkel bíró községekben)	városi lakosság 2000-en túli köz- ségekben)
Duna balpartja	1,283.550	754.713
Duna jobbpartja	1,829.316	1,093.550
Tisza jobbpartja	1,220.330	440.398
Királyhágón túli részek . . .	1,647.358	809.480
összesen . .	5,960.554	3,098.141
	vidéki lakosság (5000 lélekig bíró községekben).	városi lakosság (5000 lelken felüli községekben).
Duna-Tisza köze	982.380	2,275.128
Tisza balpartja	1,555.858	769.241
Tisza-Maroszsöge	1,475.436	566.779
összesen . .	4,013.674	3,611.148

E szerint tehát Magyarországon a vidéki lakosság 9,974.228, a városi népesség pedig 6,709.289 lelket tesz ki, minélfogva a vidéki lakosság Magyarország népességének 59·81⁰/o-át, a városi pedig 40·23⁰/o-át képezi. E szerint tehát nálunk a népességnek aránylag tetemesen kisebb hányada lakik városokban, mint a nyugaton. Ha már most a vidéki és városi lakosság kiszámított arányánál azt is tekintetbe vesszük, hogy hazánkban a városi lakosságból lényegesen nagyobb rész esik a mezővárosokra, mint nyugaton, ahol ellenkezőleg a nagy iparos városok szolgáltatják a városi lakosság sokkal teteme-
sebb részét, akkor kétségtelennek tűnik fel, hogy hazánk néptömörülési viszonyai határozottan kedvezőbbeknek mondhatók, mint a nyugati államokban uralkodó viszonyok.

Eddig csak néptömörülési viszonyaink statikájával foglalkoztunk, csupán a legújabb adatokból kiolvasható eredményeket vizsgáltuk. Eddigi kutatásaink kiderítették, hogy bár hazánkban is észlelhető a népességnek városokba tömörülése, mégis hazai viszonyaink lényegesen eltérnek a nyugati államokéitól. Épen ez a körülmény arra a kérdésre vezet, vajjon Magyarország néptömörülési viszonyai, melyek annyira eltérőek a nyugati államokéitól, ugyanazon jelenség nyilvánulásai-e, melyeket nyugaton »Zug nach der Stadt« néven ismernek. Annál is közelebb fekszik e kérdés felvetése, minthogy tudjuk, hogy hazánk történeti viszonyai és természeti fekvése is nagy befolyással voltak a néptömörülési viszonyok alakulására. E kérdést csupán a jelenség statikai részének vizsgálása mellett nem lehet megoldani, minthogy az lényegileg arra vezethető vissza, hogy mily időben nyerték Magyarország idevágó viszonyai sajátos jellegüket? A kérdés tehát az, vajjon oly időből származik-e a magyar viszonyoknak a nyugatiaktól való eltérő volta, amidőn még nyugaton a városokba tömörülés jelensége a mai intensív irányzatát nem érezte, vagy pedig egy időbe esik-e a népességnek hazánkban is nagy községekbe és városokba tömörülése, (mely persze mindamellet más jelleget öltött), a nyugati államok hasonló tünetényeivel?

Erre csak úgy válaszolhatunk, ha Magyarország mai adatait összehasonlítjuk az 1869. évi népszámlálás idevágó adataival, mint-hogy nagyjában ez az a kor, amelytől kezdve nyugaton is észlelhető a szóban forgó mozgalom érvényesülése.

III.

Tekintsük mindenekelőtt csak egész általánosságban az 1869. évi népszámlálás eredményeit és nézzük, hogy ez időben mikép oszlottak meg az egyes községek, a községeknek fent vizsgált csoportjai között. A 2000-ig terjedő lakossággal bíró községek nagyobb számban voltak, mint ma, úgy az abszolút, mint pedig a viszonyszámot tekintve; a községek többi három csoportjánál az 1869. évi számok eléggé elmaradnak az 1900. év adatai mögött. Mig ugyanis 1900-ban a 2000 lelken felül lakossággal bíró községek az összes községek 12·96⁰/o-át tették ki, addig az 1869-iki népszámlálás adatai szerint csak 10·92⁰/o esik az e csoportbeli községekre. Mindazonáltal az 1869-iki számok épenséggel nem mondhatók alacsonyaknak. Ez kitűnik, ha azokat valamelyik külföldi államnak, p. o. Ausztriának idevágó adataival összehasonlítjuk. Ausztriában ugyanis 1900-ban —

tehát több mint harmincz évvel később — még mindig nagyobb azoknak a községeknek a hányada, melyeknek a lakossága nem haladja meg a 2000 embert; a 2000 lelken felüli községek hányada pedig Ausztriában 1900-ban csak 2·9⁰/₀-ot tesz ki, mivel szemben, amint említettem, Magyarországon már 1869-ben 10·92⁰/₀ áll. Látjuk tehát, hogy hazánkban a népességnek a tömörülése általában véve már 1869-ben is nagyobb volt, mint p. o. Ausztria néptömörülése ma.

Az egyes csoportokba tartozó lakosság gyarapodása iránt a következő táblázat nyújt felvilágosítást, melyben az ide vonatkozó abszolutszámok vannak feltüntetve

IV. Táblázat. A lakosság gyarapodása (+), illetőleg csökkenése (—) 1869-től 1900-ig a községek egyes csoportjai és országrészek szerint:

A községek csoportjai	Magyar-ország (Fiume nélkül)	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza köze	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Tisza-Maros szöge	Királyhágón túli részek
2000 lélekig .	+ 176.162	+ 78.226	+ 129.177	— 107.344	+ 64.026	— 26.042	+ 16.689	+ 29.353
2000—5000 lélek közt .	+ 930.277	+ 128.612	+ 141.103	+ 197.133	+ 34.003	+ 210.921	+ 69.251	+ 160.380
5000—10.000 lélek közt .	+ 479.386	+ 42.358	+ 102.998	+ 177.298	— 7.953	+ 52.127	+ 65.235	+ 34.258
10.000 lelken felül . . .	+1.636.347	+ 63.608	+ 118.270	+ 849.083	+ 81.369	+ 199.803	+ 138.287	+ 80.042

Már e számokból is kitűnik, hogy a 2000 lakoson felül álló községcsoportokban a gyarapodás tetemesen nagyobb, mint a 2000 lélekig terjedő lakossággal bíró községekben. Szemünkbe tűnik ez úgy az egész országra, mint az egyes országrészekre vonatkozó számok vizsgálatánál. Az egész országra vonatkozó adatokat tekintve ugyanis rögtön feltűnik, miszerint daczára annak, hogy a 2000 lélekig terjedő községekben majdnem annyi ember lakik, mint a következő három csoportba tartozó községekben együttevve, mégis a 2000-en aluli községek lakossága szaporodott legkisebb mértékben. Az is az első pillanatra világos elöttünk, hogy a 10.000 lakosnál többel bíró községek népessége növekedett leginkább; az e csoportba tartozó községek lakosságának növekedése, majdnem tizszer annyit tesz ki, mint a 2000-en aluli lakosságú községek gyarapodása, holott 1869-ben a 2000 lakoson aluli községek lakossága körülbelül négyszerese volt annak a népességnek, mely a 10.000 lelken felüli községekben lakott.

Hatoljunk azonban kissé mélyebben a részletekbe. Az egyes országrészeket tekintve látjuk, hogy a 2000 lélekig terjedő községek lakossága csakis egy országrészben, t. i. a Duna jobbpartján képes 100.000 lelken felüli gyarapodást felmutatni; a többi országrészben a gyarapodás tetemesen elmarad e mögött, sőt két országrészben, a Duna-Tisza közén és a Tisza balpartján valóságos deficit mutatkozik a 2000 lelken aluli községek lakosságánál. Ha tekintetbe vesszük, hogy e csökkenés a Duna-Tisza közén a 100.000 lelket fölmúlja, akkor csakugyan gondolkodóba kell esnünk a fölött, vajjon az alföldi népesség ilyen tetemes összetömörülésének a kívánatos belterjesebb

földműveléssel szemben nem kell-e a földnek még külterjesebb műveléséhez vezetnie. A belterjes művelés ugyanis tudvalevőleg sok munkáskezet kíván; hogy pedig a földnek mindenütt jusson ily megfelelő számú munkáskéz, ahhoz a népesség egyenletesebb eloszlása a megművelendő területen okvetlen szükséges.

Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a második országrész, mely a 2000 lélekig terjedő lakossággal bíró községeknél, bár sokkal kisebb, de mégis számba jövő csökkenést mutat fel, a Tisza balpartja, tehát szintén egyike az ország legtermékenyebb területeinek. — A legkisebb tényleges gyarapodást — a mint az eddigiek után el is várhattuk — a harmadik alföldi országrész, a Tisza-Maros szöge mutatja fel. Látjuk tehát, hogy a három alföldi országrész néptömörülési viszonyainak sajátos jellege már a 2000 lelken aluli községeket vizsgálva, az 1869. óta beállott gyarapodás tekintetében is teljes mértékben érvényesül.

A 2000—5000 lélek közti községek lakossága már öt országrészben mutat fel 100.000 lelken felüli gyarapodást, sőt a Tisza balpartján több mint 200.000-re, a Duna-Tisza közén pedig majdnem 200.000-re rúg a gyarapodás, 100.000-en alul csupán a Tisza-Maros szöge és a Tisza jobbpartja marad. Első pillanatra sajátságosnak látszik, hogy a Tisza-Maros szöge itten nem szerepel nagyobb összeggel; de ha tekintetbe vesszük, hogy a Tisza-Maros szögén a szaporodás általában lassúbb léptekkel halad, akkor érthetőbb lesz előttünk e tény.

Az 5000—10.000 közti lakossággal bíró községeknél a Duna-Tisza köze messze felülmúlja a többi országrészt; utána a Duna jobbpartja következik még mindig 100.000-en felüli gyarapodással, és csak ezután következik a másik két alföldi országrész 50.000-en felüli növekedéssel. A Tisza jobbpartján tapasztalható, majdnem 8000 lelket kitevő csökkenés magában véve oda mutatna, hogy a gyarapodás nem minden országrészben történt következetesen a nagyobb községek csoportjai javára. De ha közelebbről vizsgáljuk, hogy a Tisza jobbpartján az 5000—10.000 lélek közti községeknél mutatkozó eme csökkenés honnan származik, akkor kitűnik, hogy e csökkenés csak azt bizonyítja, hogy a Tisza jobbpartján a 10.000-en felüli városok növekedése oly nagy mértékben történt, hogy ez által az alattuk álló, 5000—10.000-es csoporttól a lakosság igen tetemes része vonatott el. E jelenség teljes megvilágítása csakis a gyarapodás viszonyszámainak vizsgálata után lesz lehetséges.

A 10.000-en felüli lakossággal bíró községeknél ismét a három alföldi országrészt találjuk elől. A Tisza balpartja majdnem 200.000-t és a Tisza-Maros szöge közel 140.000-t kitevő gyarapodását messze elhagyja a Duna-Tisza köze majdnem 850.000-re rúgó gyarapodásával, mely rendkívüli fölény természetesen főképp a főváros, de másodszorban az egyéb népesebb városok vonzóerejétől származik. A három alföldi országrész után még mindig tetemesen 100.000 fölött következik a Duna jobb partja, mely, a mint láttuk, az előbbi két község csoportban is elég tekintélyes számokat mutatott fel. A Tisza balpartja, a Királyhagón túli részek és a Duna balpartja zárja le a sorozatot.

Az V. sz. táblázat, mely az 1869. óta bekövetkezett gyarapodást százalékokban részletesen feltünteti, még sokkal élénkebb színekben festi a kérdéses jelenségeket.

V. Táblázat. A lakosság gyarapodása (+), illetőleg csökkenése (—) az 1869. évi lakosságnak hány százalékát teszi ki a községek egyes csoportjai és országrészek szerint.

A községek csoportjai	Magyar- ország (Fiume (nélkül)	Duna balpartja	Duna jobb partja	Duna- Tisza köze	Tisza jobb partja	Tisza balpartja	Tisza- Maros szöge	Király- hágón túli részek
2000 lélekig . .	+ 2·27	+ 6·41	+ 7·68	— 31·74	+ 5·55	— 2·52	+ 2·38	+ 1·81
2000—5000 lélek közt	+ 32·69	+ 40·64	+ 31·19	+ 35·55	+ 17·62	+ 62·50	+ 10·01	+ 48·47
5000—10.000 lélek közt	+ 43·01	+ 39·24	+ 114·00	+ 54·30	— 10·60	+ 24·27	+ 35·76	+ 29·14
10.000 lelken felül	+ 93·96	+ 66·39	+ 62·73	+ 92·06	+ 125·05	+ 66·02	+ 76·46	+ 92·60

Az egész országot tekintve itt mindenekelőtt egész határozottan látjuk, hogy a négy községcsoport lakosságának a gyarapodása a csoport lakosszámaival tetemesen növekszik. Legnagyobb az ugrás a két szélső csoport és a velük szomszédos csoport közt, míg a két középső csoport között is elég tetemes ugyan a különbség, de mégis jóval az előbbieket mögött marad. A 10.000 lelken felüli községek lakosságának a gyarapodása oly nagymérvű, hogy messzire elhagyja a többi három csoport összegét is.

A mi az egyes országrészeket illeti, úgy a 2000 lelken aluli községek lakossága tekintetében 5°/o-t felülmúló szaporodás csak három országrészben és pedig a Duna jobb- és balpartján és a Tisza jobbpartján észlelhető, míg a szaporodás aránya a Tisza-Maros szögén és a Királyhágón túli részekben csak 2°/o körül mozog. A Duna-Tisza közén bekövetkezett csökkenés jelentékeny volta csakis most tűnik ki a maga teljességében; közel 32°/o, (tehát majdnem az 1869. évi ide tartozó lakossága harmadrésze) költözött el az e csoportba tartozó községekből és keresett fel magasabb lakosszámmal bíró községeket.

A 2000—5000 lélek közti községek szaporodása már jelentékenyen magasabb. Itt a Tisza balpartja foglalja el az első helyet, azután következnek a Királyhágón túli részek és a Duna balpartja és csak ezután a Duna-Tisza köze. Ez utóbbi országrész alacsonyabb száma a következő két csoportnál észlelhető igen magas hányadokból következik és csak azt mutatja, hogy itt a gyarapodás súlypontja már egészen az 5000—10.000 közti és a 10.000-en felüli községekre esik. A Tisza-Maros szöge csak a Duna és a Tisza jobbpartja után következik, mit ismét abból kell magyaráznunk, hogy a Tisza-Maros szöge egyáltalán nem mutat fel oly élénk szaporodást.

Az 5000—10.000 közti községek népességének gyarapodása tekintetében a Duna jobb partja messze felülmúlja a többi országrészeket. A Duna-Tisza köze második helyet foglal el, míg a Tisza-Maros szögét a Duna balpartja előzi meg. A Királyhágón túli részek tömörülési irányzata, mely már az előbbi csoportban is érvényesült, itt is észrevehető, a mennyiben majdnem 30°/o-t tesz ki az e csoportbeli községek lakosságának a gyarapodása. A 10·60°/o-os csökkenés, mely a Tisza jobbpartján mutatkozik, csupán a következő csoport számainak a tekintetbevételével magyarázható meg.

A 10.000 lelken felüli községeknél ugyanis a Tisza jobb partja 125%-nyi gyarapodást mutat fel. E szám a táblázat összes rovatai közt előforduló legmagasabb szám, mely abból származott, hogy a Tisza jobbpartján 1869. óta több község (Diósgyőr, Mezőkövesd, Sátoralja-Ujhely) a 10.000-en felüli községek sorába lépett, ezenkívül a már ekkor is 10.000-en felüli városok is, kivált Miskolcz és Kassa igen szépen fejlődtek. A Tisza jobbpartján a 10.000-en felüli községek lakosságának ily tetemes gyarapodása mellett teljesen érthető most már az alatta levő községcsoport lakosságszámában beállott csökkenés. A Tisza jobb partja után a Királyhágón túli részek következnek 92·60%-kal. A Duna-Tisza köze ugyancsak 90%-on felül van; a Tisza-Maros szöge 76%-kal, a Duna és a Tisza balpartjai pedig 66%-kal szerepelnek, míg a Duna jobbpartja csak 62·73%-ot mutat fel.

E táblázatra vonatkozólag még két dologra akarom a figyelmet felhívni. Először is arra, hogy a 10.000-en felüli lakossággal bíró községeknél található a számokban a legnagyobb következetesség; e számok mind 60-on felül vannak és mind kivétel nélkül az e csoportba tartozó lakosság igen tetemes növekedéséről tesznek tanúságot. Másodszor fel akarom említeni, hogy a táblázat legmagasabb száma is e csoportban fordul elő. Mind e tények — tekintve, hogy a vizsgálat alá vett időszak több mint 30 évet ölel fel, — épenséggel nem mondhatók esetlegeseknek, hanem igenis egész határozottan bizonyítják, hogy az utolsó 30 év alatt a 10.000-en felüli községek lakossága legkövetkezetesebben és legnagyobb mértékben növekedett.

E tényről különben akkor is meggyőződhetünk, ha azt vesszük vizsgálat alá, hogy az egyes országrészekben 1000 lakosból hány esett az egyes csoportbeli községekre. A III. táblázatból láthatjuk, hogy a 2000 lelket meg nem haladó községek tekintetében minden országrész csökkenést mutat fel; legjelentékenyebbet a Duna-Tisza köze, hol 158 ról 71-re szállt le az 1000 lakos közül e községcsoportra eső lakók száma. A 2000—5000 lélek közti községeknél két országrészt — a Duna-Tisza közét és a Tisza-Maros szögét kivéve — mindenütt gyarapodást találunk. E két országrésznél, a mint mára fentiek után könnyen megérthetjük, a magasabb csoportok tetemes gyarapodása folytán tapasztalható a csökkenés. Az 5000—10.000 közti községeknél már csak egy országrész, a Tisza jobbpartja mutat fel csökkenést, a fent bővebben tárgyalt okból, míg a 10.000 lelken felüli községekre országszerte több esik—1000—1000 lakosból, mint 1869-ben.

Most már áttérhetünk annak a vizsgálására, hogy a vidéki és városi lakosság fejlődése az egész ország összegeit szem előtt tartva miképp alakult 1869. óta. A fent részletesen bemutatott számítási mód szerint az egyes országrészek sajátos jellegének a tekintetbe vételével a vidéki népesség 1869-re nézve 9,312.838-ban, a városi pedig 4,248.407 emberben állapítható meg, úgy, hogy a vidéki népességre az ország lakosságának 68·66%-a, a városira pedig 31·33%-a esik. Ha már most e számokat az 1900. év megfelelő adataival összevetjük, tájékozódhatunk az iránt, hogy a vidéki és városi lakosság külön-külön mennyivel növekedett ez utóbbi harmincz évben. A mi a vidéki népességnek az 1869. évi számokhoz hasonlított gyarapodását illeti, az csak 7·1%-ot tesz ki, míg a városi lakosság tekintetében az utolsó harmincz évben bekövetkezett szaporodás az 1869. évi városi lakosságának 58·1%-ára rúg. Még jobban tűnik ki a városi lakosság-

nak sokkal nagyobb mértékben való növekedése, ha azt vizsgáljuk, hogy a lakosságnak az 1869. év óta beállott gyarapodásából mennyi esik a vidéki és mennyi a városi népességre. Ekkor ugyanis kitűnik, hogy míg az 1869. óta bekövetkezett népszaporodásból csak 21.1% esik a vidéki népességre, addig a városokra 78.9% jut. Világos tehát, hogy az utolsó három évtizedben a városok, illetőleg nagyobb közösségekbe költözés hazánkban is rohamlépésekben haladt.

Ha ezek után összegezni akarjuk a tömörülési mozgalom harmincz-éves történeti fejlődésének tanulmányozásából folyó következményeket, mindenekelőtt azt kell constataálnunk, hogy a vidék elnéptelenedéséről szó sem lehet. A vidéki népesség — bár jóval a városi lakosság mögött elmaradó arányban — mégis positiv növekedést mutat fel és csak az arány csökken, melyben az ország városi népességéhez van. Hazánk tehát ebben a tekintetben annyiban jelentékenyen előnyösebb helyzetben van, mint a nyugat némely államai, a mennyiben p. o. a német birodalomra vonatkozólag az 1871—1890-iki időszakot véve alapul, némely írók, mint *Sohnrey*¹⁾ a vidéki népesség határozott csökkenését, mások pedig, mint p. o. legújabbán *Allendorf*²⁾ annak változatlan maradását fogadják el és a vidéki népesség tényleges és számba jövő gyarapodásáról, a minő ez idő szerint hazánkban még tapasztalható, nem tudnak semmit. Azonban daczára annak, hogy Magyarország idevágó viszonyai lényegesen kedvezőbbek, mégsem tekinthetünk egészen gondtalanul a jövőbe, mert a vidéki népesség gyarapodása tetemesen kisebb a városi lakosság szaporodásánál. Ez a tény hazánkra nézve annyit jelent, hogy nálunk még valószínűleg könnyebb lesz a vidéket viszonylagos elnéptelenedéssel fenyegető rohamos néptömörülés jelenségét megfelelő intézkedések útján oly mederbe viasszorítani, mely mellett a mezőgazdaság és a belterjes földművelésre nézve e mozgalomból származó veszélyek csökkenthetők.

Fenti vizsgálataink eredményekép megállapíthatjuk azt, hogy hazánkban a népesség tömörülése legerősebben a túlnyomólag mezőgazdasággal foglalkozó alföldön megy végbe. Itten találhatjuk úgy a 2000-en alúli községek lakosságában 1869 óta mutatkozó csökkenést, mint a magasabb községcsoportok jelentékenyebb számait. Az alföldi országrészek után a Duna jobbpartja és a Királyhágón túli részek mutatnak fel gyorsabb ütemű néptömörülést, míg éppen az iparos vidékeken, a felföldön észlelhető a jelenség legkisebb fokban. Nyugaton tudvalevőleg éppen ellenkezőleg áll a dolog, mert ott az iparos kerületek azok, melyek mindig a legnagyobb tömörülési irányzatot mutatják fel. Minthogy főképp azokban az országrészekben észlelhető nálunk a néptömörülési irányzat legmagasabb fokban, melyeken nem jelenti az iparra való áttérést, nálunk az egész irányzat sokkal kedvezőbben ítélendő meg, mert a földművelés és mezőgazdasági munka tekintetében mindenesetre kevesebb veszélyt jelent, mint a nyugaton az iparos kerületek javára észlelhető hasonló jelenség.

Ami a hazánk és a nyugat közt fennálló eltérés okát illeti, arra kimerítő feleletet az eddigi vizsgálatok alapján nem adhatunk. Annyit joggal állíthatunk, hogy a Magyarországon észlelhető ama tünet, miszerint éppen a földművelő vidékekre esik a népesség erősebb

¹⁾ Der Zug vom Lande und die soziale Revolution. Leipzig 1894. Bevezetés.

²⁾ Der Zug in die Städte. Jena 1901. — 23. oldal.

tömörülése, főképp azzal függ össze, hogy a történeti fejlődés folytán e vidékeken keletkeztek először nagyobb községek és városok, és ezek felszívó ereje okozta azután, hogy a történeti okok megszűnése után is oly jelentékeny mértékben folytatódott ez irányzat a kérdéses vidékeken. E szerint tehát az alföldi néptömörülés egyik főoka mindenesetre az, hogy itt keletkeztek a történet folyamán legelőször nagy helységek és ezek révén azután ma tovább hat az a nyugaton is általánosan észlelt törvény, hogy a nagyobb községek nagyobb mértékben vonják magukhoz a környékbeli lakosságot.

Hogy ez irányzatot iparos vidékeink miért nem ellensúlyozzák az által, hogy területükön is hasonló mérvű néptömörülés fejlődik, arra nem nehéz válaszolni. Hiszen olyan iparos vidékeink, milyeneknél nyugaton a néptömörülés legintensívebb fejlődését észlelték, hazánkban alig vannak. Készséggel elismerve, hogy gyáriparunk kezdetei a felföldön már észrevehetőek, mégis be kell vallanunk, hogy a nyugati nagyiparos kerületekhez hasonló vidékekkel ma még nem rendelkezünk. Ez a negatív ok ismét annyiban magyarázza meg, hogy miért kell a néptömörülés súlypontjának hazánkban a földművelő vidékekre esnie, amennyiben az az ok, mely a túlnyomólag mezőgazdasági vidékeken az utóbbi korszakban a tetemes néptömörülést előidézte, t. i. nagyobb helységeknek már huzamosabb idő óta való fennállása, az iparos vidékeken csak igen kis mértékben forgott fenn és ép ezért ezeken a vidékeken csak sokkal szűkebb határok közt tartotta a néptömörülést.

Most miután alaposan vizsgálat alá vettük a lakosság gyarapodásának az egyes községcsoportok szerint való megoszlását, vehetünk magunknak bátorságot ama kérdés megközelítésére, vajjon a hazánkban észlelhető néptömörülés ugyanaz a jelenség-e, mely nyugaton is oly intenzitással lép fel és mely annyira foglalkoztatja újabban a tudósokat. Tény az, hogy nálunk a néptömörülésnek egészen más jellege van, mint a nyugaton. Intenzitásában nem igen marad el a nyugat mögött, de a területek, melyekre nálunk a tömörülés súlypontja esik, nem az ipar, hanem a mezőgazdaság székhelyei. Az eddigiek után tehát az intenzitás eredményeiben hasonlítható a nyugaton fellépő néptömörülési mozgalommal, míg egész jellegében és fellépési módjában attól lényegesen eltér.

Fentebb úgy vetettük fel a kérdést, vajjon a kor, melyben az erősebb tömörülési irányzat kezdetét veszi, egyezik-e a nyugat hasonló tünetényei fellépési időszakával. Kisérreljük meg a kérdést ez oldalról megfogva megoldani. Eddig csak azt sikerült megállapítanunk, hogy a mióta a nyugaton föllépett a városokba való tetemesebb tömörülés, azóta hazánkban is intensive tapasztalható. Hogy azonban a felvetett kérdésre alaposan megfelelhessünk, ennek a megállapítása még nem elegendő. Inkább annak a tisztázására van szükség, vajjon már 1869-ben volt-e észlelhető Magyarországon nagyobb néptömörülés, mint a nyugaton. A községek számának községcsoportok szerint való összehasonlítása Ausztria hasonló adataival, amint fent láttuk, jóval tetemesebb tömörülésre mutat hazánkban már 1869-ben is, mint Ausztriában. Az 1869. évi, az egész ország lakosságára vonatkozó arányszámoknak a német birodalom 1871. évi adataival való összevetése ellenben egész más színben tünteti fel a dolgot. Míg ugyanis — amint előbb megállapítottuk — Magyarországon 1869-ben

a vidéki lakosságra a népesség 68·66⁰/₀-a, a városira pedig csak 31·33⁰/₀-a esett, addig a német birodalomban Conrad szerint 1871-ben a városi lakosság már 36·1⁰/₀-ot tett ki, tehát a tömörülés jelentékenyen nagyobb volt, mint hazánkban. Magyarország említett arányszáma 1869-ben körülbelül a Franciaországban 1872-re nézve nyert adattal egyezik meg, mely szerint 31·1⁰/₀-ot tett ki ez évben a városi lakosság. Ez adatok tanúsága szerint egész Magyarországot véve 1869-ben a nyugaton észleltnél sokkal nagyobb néptömörülést nem találunk, sőt a német birodalom mögött jelentékeny elmaradottságot kell constataálnunk.

Minthogy azonban hazánkban a felföld és alföld idevágó viszonyai igen eltérő képet nyújtanak és így az egész országra nézve kiszámított adatok e rendkívüli különbözőség elhanyagolása folytán kellő képet nem nyújtanak, minthogy továbbá fent a fejlődés részletes tanulmányozásánál láttuk, hogy hazánkban a néptömörülési irányzat első sorban a három alföldi országrészben lép fel a többit tetemesen felülmúló intenzitással, közelfekvő az a gondolat, hogy e vidékek 1869-ki állapotát a nyugati államokban ez időben észlelhető viszonyokkal hasonlítsuk. Ha már most a három alföldi országrésznek 1869-ki adatai alapján kiszámítjuk a 2000 lakoson aluli községekben lakó és a 2000-en felüli községekben lakó népesség arányát, akkor meglepő eredményekre jutunk. A 2000-en aluli községek lakossága ugyanis az alföldön már 1869-ben csupán 35·8⁰/₀-a volt az alföld összes lakosságának, míg a 2000 lelken felüli községekben a népesség 64·2⁰/₀-a lakott. Ime, úgy vélem, ez adatokban megtaláltuk néptömörülési viszonyaink fejlődésének magyarázatához az egyik kulcsot.

Az a tény ugyanis, hogy az alföldön már 1869-ben, tehát a nyugati mozgalom jelentékenyebb érvényesülése előtt már oly nagy volt a néptömörülés, megmagyarázza nekünk, hogy hazánk néptömörülési viszonyai az ország történeti fejlődésével sokkal nagyobb összefüggésben vannak, mint azt első pillanatra hinnők. Ez azután érthetővé teszi előttünk azt is, hogy, amint különben már fentebb jeleztük, miért esik hazánkban a tömörülés súlypontja a földművelő alföldi országrészekre. A néptömörülés jelensége ugyanis egy lavina, mely ha valamely területen megindult, ott egyre nagyobb mértéket ölt a városok és nagy faluk rendkívüli felszívó képessége folytán.

Mindezek után kétségtelen, hogy hazánkban a néptömörülésnek legalább nagy részben más oka és alapja van, mint a nyugaton. Míg ugyanis ott a főrugó a nagy ipari vidékek felé tódulás, addig nálunk a nyugattal közös tényezőnek a néptömörülésben csupán a nagyobb helységek vonzóereje; az alap azonban, melyen e nagyobb központok hazánkban és a nyugaton keletkeztek, egészen eltérő és egymással nincsen rokonságban.

Természetes, hogy a korunkban fellépő és a néptömörülésnek kedvező számos tényező hazánkban is hasonlóan működik közre a tömörülési irányzat előmozdításában, mint a nyugaton. Ezek között főképp a közlekedési eszközök rendkívüli fejlődését és a közlekedési hálózat óriási növekedését kell említenem, mely körülmények a belvándorlásokat igen jelentékenyen előmozdítják.

A fentiekben azt vizsgáltuk, hogy az egyes csoportbeli községek lakossága mily mértékben gyarapodott. Épenséggel nem érdektelen azonban annak a vizsgálata sem, hogy az 1869—1900-ki növekedésből

mily rész esett az egyes csoportbeli községekre. Kivált akkor tanulságos az idevágó adatok szemlélése, ha a *Brücknertől* a német birodalom néptömörülési viszonyaira vonatkozó cikkében¹⁾ közölt összeállítás mintájára az utóbbi évtizedek növekedése mellé állítjuk azt, hogy az egyes csoportbeli községekben a lakosság hány százaléka lakott.

A községek csoportjai	A lakosság hány százaléka lakott az e csoportbeli községekben		Abszolút gyarapodás 1869—1900-ig	Az 1869—1900-iki gyarapodásból hány százalék esett az egyes csoportbeli községek lakosságára
	1869-ben	1900-ban		
2000 lélekig	56·9	47·3	176.162	5·4
2000—5000 lélek közt . .	21·2	22·8	930.277	28·8
5000—10.000 » » . .	8·2	9·5	479.386	14·8
10.000 lelken felül . . .	13·5	20·4	1,636.347	50·8
	99·8	100·00	3,222.172	99·8

Látjuk tehát, hogy a 2000 lélekig terjedő lakossággal bíró községek lakosságára, mely az egész ország népességének majd a felét teszi még ma is, az 1869—1900-iki gyarapodásnak csupán valamivel több, mint $\frac{1}{20}$ része esett, míg a 10.000-en felüli községekre, melyekben a lakosságnak kicsit több, mint az ötödrésze lakik, több, mint a gyarapodás fele esik. Vagyis, míg a közel 11.000 darab 2000 lélekig terjedő lakossággal bíró községekre a gyarapodásnak csupán $\frac{1}{20}$ része jutott, addig a 120-at kitevő 10.000 lelken felüli lakosságot felmutató község a növekedésnek több mint a felét vette igénybe. Érdekes bepillantást nyújt a néptömörülés folyamatába az a fentebbi összeállításból kitűnő tény is, hogy az 5000—10.000 közti községekre a gyarapodásból jelentékenyen kevesebb jutott, mint egyrészt a 2000—5000 közti, másrészt pedig a 10.000-en felüli lakossággal bíró községekre. E jelenség magyarázata mindenesetre a következő körülményekben keresendő. Először is a 2000—5000 közti községek lakosságának rendkívüli gyarapodása főképp annak köszönhető, hogy az előtte levő — 2000 lélekig terjedő lakosszámmal bíró — csoport községei közül számosan érvén el időközben a 2000-es lélekszámú határt, a 2000—5000 közti csoportba sokkal nagyobb számban lépnek, mint amily mértékben gyarapítják az ez utóbbi csoportba tartozó és időközben az 5000 lakos határát elérő községek az 5000—10.000 közti községek lakosságát; minthogy ugyanis a 2000 lélekig terjedő lakosszámmal bíró községek száma sokszorosan (több mint nyolczszor) felülmúlja a következő csoportba tartozó községek számát, természetesen eme nagyszámú községgel rendelkező csoportból absolute véve, jelentékenyen több lépett át a felsőbb (2000—5000-es) csoportba, mint amennyi ezt a már sokkal kisebb községsszámmal bíró csoportot elhagyva, az 5000—10.000 csoportba lépett. Ezenkívül azt is láttuk, hogy a 10.000-en felüli községek csoportja igen jelentékeny mennyiségű lakosságot vont el az 5000—10.000 csoport népességéből; a 10.000-en felüli községek csoportjánál természetesen nem annyira az előbbi csoportból ide fellépő községek száma, mint inkább az a körülmény okozza az előbbi csoporttól való rendkívüli lakosságelvonást, hogy minden egyes ilyen községnek vagy városnak a 10.000-en felüli

¹⁾ Die Entwicklung der grossstädtischen Bevölkerung im Deutschen Reich. Allgemeines statistisches Archiv 1890. évfolyam I. kötet 153. oldal.

csoportba való belépése legalább is valamivel több, mint 10.000 lélek elvesztését jelenti az 5000—10.000 lélekszámú községek csoportja részére, míg a 10.000 lelken felüli községek csoportja számára ugyanily tekintélyes nyereséget jelent. Minthogy tehát egyrészt a 2000—5000 közti községeknek absolute véve az előbbi csoportba tartozó községek számánál sokkal kisebb száma folytán az 5000—10.000 közti csoport alulról sokkal kisebb táplálékot nyer az előbbi csoport népességének ide való átlépése által, mint a 2000—5000 közötti csoport, mely — a 2000-en aluli csoport nagy terjedelme folytán — sokkal nagyobb mértékben részesül alulról gyarapításban, másrészt pedig a 10.000 lelken felüli csoport igen jelentékeny mértékben vonja el az 5000—10.000 közti csoporttól a népességet, csak természetes, hogy az 1869—1900. évi gyarapodásból erre a (5000—10.000 lélek közti) csoportra eső növekedés hányada kisebb, mint az alatta és felette álló csoportokra jutó hányad. Eme az előbbi két körülmény folytán egészen természetes és magától értetődő tény azonban csak azt bizonyítja, hogy a jelen korszakban és előreláthatólag még igen sokáig, a községek második (a 2000—5000 lélek közti) és negyedik (10.000-en felüli) csoportjába esik a néptömörülés súlypontja, amennyiben a gyarapodás legnagyobb hányadait e csoportok veszik igénybe. Ebből a körülményből azonban azt következtetni, hogy a néptömörülés hullámai az 5000—10.000 lélek közti községeknél megtörnek, egészen elhibázott volna már csak azért is, mert, amint fent láttuk, az 1869. évi lélekszámhoz képest a szóban forgó csoport aránylagos gyarapodása tetemesen nagyobb, mint az előbbi (2000—5000 lélek közti) csoport népességének aránylagos növekedése.

Ha a népességnek az újabb korban oly rohamosan fellépő tömörülési viszonyaiba mélyebben bele akarunk hatolni, nem elégedhetünk meg az eddigiekben felállított négy községcsoport megkülönböztetésével. E csoportosítás ugyanis éppen az eddigi külföldi vizsgálatokból, részint pedig a hazánkra vonatkozólag eddig végzett vizsgálataimból folyólag is az érdeklődés középpontjában álló (10.000 lelken felüli) községeket egy csoportba foglalván össze, azok népességi viszonyainak bővebb összehasonlító tanulmányozását kizárja. Mindamellett mindaddig, míg a községek összes csoportjaival foglalkoztunk, míg a néptömörülési viszonyokat az egész vonalon akartuk vizsgálat tárgyává tenni, addig e csoportosítás igen czélszerű volt, mert számosabb csoportok felállítása, mely mód vezethetett volna egyedül a 10.000 lelken felüli községek és városok mélyebb vizsgálatához, csupán adataink áttekinthetőségét és az azokból folyó következmények határozott alakját veszélyeztette volna. Minthogy tehát egyrészt eddig nem tartottam czélszerűnek a 10.000 lelken felüli községek csoportját tovább részletezve feltüntetni, úgy másrészt most, midőn a 10.000 lelken felüli községek néptömörülési viszonyainak behatóbb vizsgálatára térek át, éppen a nyerendő eredmények áttekinthetősége kedvéért a 10.000 lelken aluli csoportok adatainak részletezésétől kell eltekintennem. Ezt most, miután eme csoportok néptömörülési viszonyai részletesebb vizsgálatát bevégeztem, annál is könnyebben tehetem, minthogy úgy a fejlődés rohamos volta, mint pedig a következményeknek fokozott mértékben való fellépése folytán éppen a 10.000 lelken felüli községek és városok gyors növekedése felé fordul önként is első sorban figyelmünk.

A midőn a 10.000 lelken felüli községek és városok fejlődési viszonyaiba akarunk mélyebb bepillantást tenni, mindenekelőtt az a kérdés merül föl, hogy e csoporton belül, az alábbi alcsoportok melyikében észlelhető a legnagyobb gyarapodás? Vajjon itt, e csoporton belül is észlelhető-e az a jelenség, hogy minél nagyobb a város lakosszáma, annál gyorsabban növekszik népessége? E kérdés megoldása céljából mindenekelőtt abból a szempontból kell a 10.000-en felüli lakossággal bíró községeket vizsgálat alá venni, hogy mily gyarapodást mutatnak fel azok egyes alcsoportjaik szerint. Ennek a feltüntetésére szolgál az alábbi VI. táblázat.

VI. Táblázat. A 10.000 lelken felüli városok és községek lakosságának 1869-től 1900-ig bekövetkezett százalékos növekedése, illetőleg csökkenése községcsoportok szerint:

A községek csoportjai	A lakosság csökkenése az 1869-1900. időszakban hány városban volt		A lakosság növekedése az 1869—1900. időszakban hány városban tett ki								Összesen
	5 ^o /o-on felül	0—5 ^o /o	1—10 %	10—20 %	20—30 %	30—40 %	40—50 %	50—100 %	100—200 %	200 ^o /o-on felül	
10.000—20.000 lélek közt . . .	1	1	2	11	20	15	2	11	2	5	70
20.000—50.000 lélek közt . . .	—	—	—	7	6	10	7	9	2	1	42
50.000—100.000 lélek közt . . .	—	—	—	—	1	2	1	2	—	—	6
100.000 lelken felül	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2
Összesen . . .	1	1	2	18	27	27	11	22	5	6	120

E táblázatból mindenekelőtt azt állapithajuk meg, hogy ama fentebb felállított törvény, miszerint a nagyobb lakosszámmal bíró községek lakossága gyorsabban növekszik, minthogy azokban a néptömörülés nagyobb mértékben jelentkezik, a 10.000-en felüli községek és városok csoportján belül is érvényesül. Azt, hogy a nagyobb városok és községek lakossága gyorsabban gyarapodik, már táblázatunk külső alakja is kifejezésre juttatja, a mennyiben minél magasabb a csoportbeli városok és községek lélekszáma, annál később, vagyis magasabb szaporodási rovatban találjuk az első számot. A táblázat érdemébe belemélyedve látjuk, hogy a 10.000—20.000 lélek közti lakossággal bíró városok és községeknek éppen a fele mutat fel kevesebb, mint 30°/o-os gyarapodást, sőt kettőnél közülük egyenesen csökkenést észlelünk, mely ténynyel különben lentebb behatóbban fogunk foglalkozni. A következő 20.000—50.000 közti városok és községek csoportjában már csupán a városoknak nem is egy harmadrésznél van csak 30°/o-ig terjedő gyarapodás, míg az e csoportbeli városok jelentékeny többsége 30°/o-on felüli, sőt nagyrészt 50°/o-on felüli gyarapodással szerepel táblázatunkban.

Ha így egyrészt egész határozott szabályosságot észlelhetünk a táblázatban, mely a fentebb kifejezett amaz elvben jut érvényre, hogy minél nagyobb a város lakossága, annál nagyobb *általánosságban* a gyarapodás is, úgy másrészt az is kitűnik a VI. táblázatból, hogy az aránylagos szaporodás két legmagasabb rovatába a székesfőváros

kivül a 10.000—20.000 és a 20.000—50.000 közti csoportba tartozó városok és községek szolgáltatják a számokat. Emez első pillanatra érthetetlen, vagyis legalább az eddig előadottakkal némileg ellentétben álló tény megmagyarázása végett lássuk csak mindenekelőtt, hogy mely városok és községek szerepelnek a táblázat eme két utolsó rovatában. A 10.000—20.000 közti csoportból Diósgyőr és Kaposvár, a 20.000—50.000 lélek közti csoportból pedig Szombathely és Fiume mutatnak fel 100—200°/o közé eső gyarapodást. Diósgyőrnél és Fiuménél a rendkívüli növekedés igen könnyen érthető; az előbbinél a bányamunkások rendkívüli mértékben való odatódulása, az utóbbinál pedig az a körülmény magyarázza meg a lakosság ily tetemes gyarapodását, hogy a forgalom fejlődése folytán egyre több ember nyer a kikötőben foglalkozást. Kaposvárnál és Szombathelynél a lakosság nagy mértékben való növekedésére szolgáló, az előbbiekhöz hasonló ok nem mutatható ki; kétségtelen, hogy itt is az ipar és kereskedelem hirtelen fellendülésének kell e kiváló növekedést tulajdonítanunk. A mi már most a 200°/o-on túl szaporodó községeket (mert ezek közt város nem található) illeti, ezek: Salgótarján, Lajosmizse, Kispest, Erzsébetfalva, Rákospalota és Ujpest. Salgótarjánt kivéve, mely mint kiterjedt bányatelepek székhelye a bányamunkásoknak nagy mértékben való odatömörülésének köszönheti lakosságának rendkívüli gyarapodását, a többi öt község mind gazdaságilag tulajdonképp a főváros területéhez tartozik és ennek a körülménynek köszöni hirtelen fejlődését. Hogy milyen hirtelen e fejlődés, annak a megvilágítására csak azt akarom felhozni, hogy Kispest és Erzsébetfalva, éppen a két leggyorsabban fejlődött község gyarapodása csak 1880. óta számítható, minthogy ezek az 1869. évi népszámlálás korában még nem szerepeltek, mint önálló községek. Kispest gyarapodása 1880. óta 831·8°/o, Erzsébetfalváé pedig 1540·6°/o! Minthogy tehát a 200°/o-on túl gyarapodott községek egy kivételével a főváros gazdasági területéhez tartozásuk következtében mutatnak fel ily rendkívüli fejlődést, látjuk, hogy a 10.000—20.000 és a 20.000—50.000 lélek közti csoportokba tartozó községek eme rendkívül magas növekedési rovatban való szereplése a főváros, tehát a 100.000-en felüli városok javára irandó.

Mielőtt a fenti táblázatra vonatkozó fejtegetéseket befejezném, még néhány szót kívánok azokról a városokról szólni, melyek a csökkenés rovatában szerepelnek. Ezek Dunaföldvár és Kalocsa. Dunaföldvárnál e csökkenés csupán 2·2°/o-ot tesz ki és így alig jön számba. Egész másképp áll azonban a dolog Kalocsánál, a hol a csökkenés 43·3°/o-ra rúg. Már magában az a tény, hogy a 10.000 lelken felüli városok és községek csoportjában, az itt észlelt általános és a legtöbb esetben éppen nem jelentéktelen gyarapodással szemben ily tetemes csökkenést észlelünk, kell, hogy arra készítsen, hogy e jelenség magyarázatára rendkívüli körülményeket keressünk. És ezeket megtalálni nem is lesz nehéz, minthogy Kalocsa lakossága számában az 1869. és 1880-iki népszámlálásoknál Homokmégy és Szakmár lélekszáma is bentfoglaltatott, míg a két utóbbi népszámlálás alkalmával e két, időközben önálló községgé alakult helység lakossága külön, Kalocsa lakosságától elválasztva van kimutatva. Ha 1900-ban e két község lakosságát Kalocsához hozzáadjuk és az így nyert lakosszámmal állítjuk arányba Kalocsának az 1869-iki népszámlálás adatai közt szereplő lakosszámmal, akkor kitűnik, hogy csökkenésről Kalocsa lakosságánál

nem lehet szó, sőt ellenkezőleg a növekedés az így nyert szám alapulvételével 16·5⁰/o-ot tesz ki.

Ha az előadottakat összegezzük, azokból félreismerhetlenül kitűnik, hogy a városok és pedig a nagyobb városok lakosságának gyors szaporodása hazánkra nézve is jellegzetes tünet. Az iránt azonban, hogy a városi lakosság növekedésének súlypontja a városi népesség természetes szaporodásában, vagy a vidéki lakosságnak a városokba költözésében van-e, nem kapunk kielégítő feleletet a fentiekből. E kérdés fejtegetését külön tanulmány számára kívánom fentartani.

Heller Farkas.

Az erdőlyrészi pénzintézetek.¹⁾

A pénzintézetek oly helyen is elsőrangú gazdasági tényezők, hol a fejlett gazdasági viszonyok között a termelő megfelelő saját tőkével rendelkezik s idegen tőkék igénybevételére csak kivételesen van reáutalva.

Annál fontosabb szerep jut ez intézetekre tőkeszegény hazánkban, hol századokon keresztül mesterségesen megbénított gazdasági életünk, az utóbbi évtizedekben elért rohamos fejlődése dacára is csak abban a kezdetleges stadiumban van, hogy egész termelési osztályok állandó jellegű tőkehiányának pótlását elsőrendű feladatának kell tekintenie.

A hosszú elnyomtatás után az utóbbi évtizedekben bekövetkezett nagy nemzeti újjászületés közgazdasági téren is gyökeres változásokat idézett elő s az előbbi kezdetleges, mondhatni terménygazdaságból minden átmenet nélkül modern hitelgazdaságot teremtett. Az átalakulás okozta megrázkódtatás, a szabadságharc nagy veszteségei, az egymást követő rossz termések s a növekvő gazdasági- és életigények amúgy is szegény termelő osztályainkat idegen tőkék nagymérvű igénybevételére kényszerítették.

E hiteligények kielégítésére az ezidőben alakult pénzintézetek vállalkoztak s zilált gazdasági és politikai viszonyaink között sok tekintetben kétségtelenül hasznos tevékenységet fejtettek ki. A fővárosban és vidéken egymásután keletkező takarékpénztárak s az ezektől inkább csak elnevezésben különböző bankok az alapítók részvénytőkéi, a takarékbetétek s a visszleszámitolás útján külföldről nyert tőkék segítségével legalább az égetőbb hitelszükségleteket fedezni tudták s bár a kor üzérkedő irányzata s az idegen pénzek után általuk is fizetett magas kamatok kölcsöneiket felette drágává tették, ám így is missiót teljesítettek s míg egyfelől ideig-óráig megakadályozták az ingatlanok idegen kézre jutását s egyes iparágak megsemmisülését, másfelől magas betétkamataikkal fokozták a tőkegyűjtés iránti kedvet. A rendkívüli idők nagyobb jövedelmei s az értékek gyors emelkedése pedig lehetővé tették a magas kamatterhek elviselését.

Az ezóta letelt évtizedek azonban gazdasági életünkben lényeges változásokat idéztek elő: a kezdetben feltűnően tartózkodó külföldi tőke egyre nagyobb bizalommal fordult felénk s az idők folytán tetemesen szaporodó hazai tőkékkel együtt oly pénzbőséget teremtett, hogy annak hatása gazdasági téren szemmel láthatóan nyilvánult.

¹⁾ Fölolvastatott a Magyar Közgazdasági Társaság december 7-iki ülésén.

A fokozódó kínálat csökkentette a tőke jövedelmezőségét, ezzel szemben emelte az ingatlanok értékét, a kamatviszonyok pedig oly kedvezően alakultak, hogy budapesti pénzpiaczunkon időnkint az elsőrangú világpiaczok kamatlába dominált.

És a gazdasági viszonyok lényeges javulása daczára a nagyobb budapesti s egyes vidéki intézetektől eltekintve, melyek a kor színvonalán álló modern intézményekké fejlődtek, pénzügyintézeteink túlnyomó többsége, főkép a típusnak tekinthető vidéki takarékpénztárak és népbankok a lefolyt idő alatt semmi fejlődést sem mutatnak. A mikor az olcsó tőkével dolgozó külföldi mezőgazdasági és ipari termelés a versenyképességhez a hitel olcsóvá tételét teszi szükségessé s mikor a népszaporodás folytán értékben rohamosan növekvő ingatlanok hozadéka tetemesen csökkent: ez intézetek aránytalan többsége a modern kor uralkodó közgazdasági irányeszméit meg nem értve, még mindig a régi elvekkel, eszközökkel és kamatokkal dolgozik, sőt eredeti hivatásával homlokegyenest ellenkezve, működésével a termelésre bénítólag hat s helytelen pénzügyi politikájával üzletfeleit akaratlanul is az eladósodásba és erkölcsi romlásba hajtja.

Működésüknek káros következményei azonban sehol sem annyira szembeötlők, mint az erdélyi részekben, hol a közgazdasági viszonyok még legkevésbé consolidálódtak s a hol a föld termőereje s a lakosság munkaképessége fizikai okokból is csekélyebb lévén, a harmadik tényezőnek, az olcsó tőkének fokozott mértékben kellene a termelés előmozdítása végett functióját teljesítenie.

Ez értekezés éppen a Magyarországtól gazdasági és társadalmi téren lényegesen elütő erdélyi részek hitelviszonyainak ismertetését s ennek keretén belül pénzügyintézeteinek méltatását tűzte feladatául. Adatokkal igyekszik előtárni a helyzetet és azt a romboló hatást, melyet közgazdasági és socialis téren majdnem kivétel nélkül gyakorolnak s kimutatni, hogy a jelenlegi takarékpénztári rendszer a nemzetiségi törekvések egyik legerősebb fegyverévé vált.

Hogy nem szórványos jelenségekkel, hanem egy egész Erdélyre kiterjedő gazdasági válsággal állunk szemközt, az egyre sűrűbben ismétlődő bukások s a szemmel alig látható, de annál veszedelmesebb gazdasági sorvadás szomorú jelenségei bizonyítják s egyúttal az államnak és társadalomnak egyaránt súlyos kötelességévé teszik a válságos helyzet okainak kiderítését s radicalis eszközökkel való elhárítását.

E feladatok teljesítését azonban tetemesen megnehezíti a pontos hitelstatisztika hiánya, mely pedig hivatva volna egyénenként és vidékenként kimutatni, hogy a különböző társadalmi osztályok és termelési csoportok vagyonukhoz mérten mily arányban és mily természetű adósságokkal vannak megterhelve. Hogy a hitelstatisztika mindezt hiányzik, szolgáljanak az illetékes tényezők mentségül ama csaknem leküzdhetlen nehézségek, melyek e munka pontos összeállítását megnehezítik.

Remélhető, hogy a statisztikai hivatal az egyre sűrűbben ismétlődő közóhajnak az akadályok daczára is eleget fog tenni, ám addig sem lehet tétlenül szemlélni azt a pusztítást, melyet a zilált hitelviszonyok az erdélyi részekben véghez visznek, nem lehet közönyösen nézni azt az egyre progressivebb gazdasági és politikai actiót, melyet a nemzetiségi pénzügyintézetek, igen sokszor a magyar pénz segélyével, a magyar állami egység rovására kifejtének.

Hogy a jelenségek alapokai s a megoldási módok helyesen megállapíthatók legyenek, megbízható számadatokra van szükség s míg az országos hitelstatisztika elkészül, szolgáljon a vizsgálódások és következtetések alapjául Erdélynek alább adandó hitelstatisztikája, mely a lehető pontossággal s legtöbbször eredeti adatgyűjtés alapján állíttatott egybe.

A) Az erdélyi takarékpénztárak és bankok üzleti jelentése szerint ez intézetek összes jelzálogos-, váltó- és egyéb kölcsönei az 1902. évi 273,595.000 koronával szemben 1903-ban 289,393.900 koronát tettek. Ez összeg részletezésével nemzetiségi jelleg szerinti megoszlásával, kamatviszonyaival alább behatóan foglalkozunk, általában ez intézetek méltatása fogja ez értekezés fő tárgyát képezni.

B) A szövetkezeteket két csoportra osztva az országos központ kötelékébe tartozó intézetek 1903. év végén fennállott kölcsönei 8,500.000 koronára tehetők. Ugyan a központ évi jelentése az egyes fiókinvézetek kölcsöneinek összegét külön nem tünteti fel, csupán törzs- és takarékbetétjeiket; de mert országos átlagban e fiókok annyi hitelt élveztek a központtól, amennyit törzs- és takarékbetétek tettek, ez alapon 4,248.030 korona törzs- és takarékbetétnek megfelelően ca. 8,500.000 korona összes tőkével rendelkezhetnek s ennyire tehető kölcsöneik összege is.

C) A központ kötelékébe nem tartozó szövetkezetek üzleti jelentései, főként a túlnyomó többségüket tevő szász intézetek zárkózottsága folytán csak hiányosan állanak rendelkezésünkre s így csak hozzávetőleg számíthatni ezek kölcsöneire 30 millió koronát. Az 1894. évi pénzügyi statisztika e czímen 32,000.000 koronát mutatott ki s ebből levonva a központ kötelékébe lépett intézetek kölcsöneit s hozzáadva a kilencz évnek megfelelő emelkedést, a fenti számítás igazolva lesz.

D) A budapesti nagyobb intézetek közül 1903. év végén

1. a Magyar Jelzáloghitelbanknak	15,549.000 kor.
2. a Magyar Földhitelintézetnek	9,759.400 »
3. a Kisbirtokosok orsz. Földhitelintézetének .	1,617.150 »
4. az Osztrák-Magyar banknak 1902-ben . .	9,150.657 »

jelzálog-kölcsöne volt az erdélyi részkeben elhelyezve.

Aránytalanul kisebb mérvben ugyan, néhány más fővárosi és külföldi intézet is nyújtott kölcsönöket, így a Belvárosi takarékpénztár, Magyar orsz. központi takarékpénztár, Magyar agrár és járadékbank, a bécsi intézetek közül a Bodencredit-Anstalt stb., de mert ezeknek Erdélyben elhelyezett kölcsöneiről pontos adataink nincsenek — annyival is inkább figyelmen kívül hagyhatók, minthogy egyik másik erdélyi intézet által ez országrészen kívül elhelyezett összegek e differentiákat amúgy is kiegyenlítik. Az osztrák-magyar bank s más nagyobb bankok által nyújtott visszleszámitolási hitel pedig azért nem veendő figyelembe, minthogy ennek összege a takarékpénztárak váltókölcsönei közt már egyszer fel van véve.

E) A magánhitelezők összes kölcsönköveteléseinek pontos megállapítása azért is lehetetlen, mivel az adózás alóli kibuvás czéljából a vagyoneltitkolás igen gyakori. Ám ha csupán a jelzálogilag bekebelezett kölcsönök vétetnek figyelembe, ezeknek összegére elég pontossággal lehet az évenként kivetett tőkekamatadóból következtetni. A pénzügyministerium által az adóreform czéljából készített statisztika

tikai munkálat szerint, az erdélyi részekben kirótt 10%-os tőkekamatadó 1899-ben 370.786 koronát tett s ez 7.5%-os kamatozás mellett, a mi a magánkölsönök átlagos kamatául elfogadható, 50,000.000 korona kölcsöntőkének felel meg.

Figyelmen kívül hagyva tehát a betáblázatlan magánkölsönöket, a kereskedők, iparosok által igénybe vett árúhitelt stb., melyeknek számszerű meghatározása felette illusorius értékű, az erdélyi részekben elhelyezett intézeti és magánkölsönök összegét 423,970.100 koronára tehetni.

Ez adósságok fedezetéül a következő vagyonértékek szolgálnak, úgymint:

I. A művelés alatt álló 9,600.000 kat. holdnyi földterületből a kölsönök fedezetéül rendszerint nem szolgáló korlátolt forgalmu ingatlanok levonása után fenmaradó 6,121.700 kat. holdnyi terület, melynek földadója ca. 3,700.000 korona, kataszteri tiszta jövedelme 14,800.000 korona. Rendszerint a katasteri jövedelem 25-szöröse tekintetik az ingatlan becsértékének, ámde e kulcs a valódi érték-megállapításra alkalmas nem lévén, inkább a föld hozadéka veendő számítási alapul.

Az adóreform céljából készített statisztikai munkálat szerint a holdankénti haszonbérjővedelem kétszeresen, sőt helyenként többszörösen is meghaladja a kataszteri tiszta jövedelmet, s így az utóbbinak 25 helyett 50-szeresével számítva, a földbirtokok becsértéke nyugodtan vehető fel 740,000.000 koronában.

II. A házak értéke az 1900. évre az adómentes házak után is számításba vett 1,500.000 korona házbéradó százszorosa = 150,000.000 korona és

III., az ugyanezen évre kirótt 1,050.000 korona házosztályadó kétszázszorosa = 210,000.000 korona.

IV. A háziállatok u. m. szarvasmarha, ló, juh, sertés stb. értéke az 1895. évi mezőgazdasági statisztika becslése szerint 210,912.000 korona.

V. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás alkalmával talált 100.000 méhkas értéke à 10 korona = 1,000.000 korona.

VI. 10,000.000 gyümölcsfa értéke à 2 korona = 20,000.000 korona.

Tehát az ingó és ingatlan vagyonnak, nem számítva a gazdasági gépeket, gabonakészleteket, gyári berendezéseket és üzleti készleteket, melyeknek megbecslése reális adatok hiányában amúgy is felette illusorius, összes értéke 1.331,912.000 korona, melynek 31%-át teszik az ezt terhelő adósságok.

Figyelembe véve az ember testi és szellemi munkaerejének számokkal ki nem fejezhető nagy értékét, valamint ama értékeket, melyeket a megbízható adatok hiányában a fenti vagyontételek közé nem számítottunk, az eladósodás átlagszáma jóval kedvezőbbé válik.

Az eladósodás tehát bármily nagyfokú, mégsem érte el azt az arányt, mely a kibontakozást lehetetlenné tenné. Olcsó és az egyes termelési ágak különleges természetének megfelelő hitel segítségével a föld termőereje s az ember fokozott tevékenysége és takarékosága még mindig tud annyi termelési felesleget előállítani, a mennyi ez adósságok fokozatos redukálásához szükséges.

Ámde a fenebb kimutatott adósságok természetét ebből a szem-

pontból vizsgálva, arra a megdöbbenő felfedezésre jövünk, hogy kevés kivételektől eltekintve, hitelintézeteink működése, kölcsöneik természete és főként kamatlába nemhogy e czélt szolgálná s a terhek csökkentését megkönnyitené, hanem éppen ellenkezőleg az egyre nagyobb mérvű eladósodást mozditja elő.

Az adósságok kamatlábát vizsgálva, a budapesti záloglevél-kibocsátó intézetek circa 36 millió koronányi 4—5⁰/₀-os törlesztéses kölcsöne kifogás alá nem esik, de mert a kimutatott összeg kevés számú nagy kölcsön közt oszlik meg, ez előnyös kamatok a termelők százezreinek javára nem szolgálnak.

A központ kötelékébe tartozó szövetkezetek 5—7⁰/₀-os kamatlába, az eddigi uzsorás kölcsönökkel szemben szembetűnő javulást jelent, ámde a 4—5⁰/₀ hozadékot alig hajtó földbirtokok tehermentesítéséhez szükséges törlesztéses kölcsönök kamatalapjául el nem fogadható. Hasonló elbírálás alá esnek a központ alá nem tartozó szövetkezetek, melyeknek túlnyomó többségét a méltányos feltételekkel dolgozó s kellő tőkével rendelkező szász intézetek alkotják.

A bekeblezett magánkölcsönök kamatairól megbízható adataink nincsenek s az a körülmény, hogy 8-nál magasabb százalék be nem keblezhető, még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a tőkepénzes adósának kényszerhelyzetével vissza ne éljen. Mégis hozzávetőleg 7—8⁰/₀-ban állapitható meg az az átlagos kamatláb, a melyre hitelezve vannak.

Jóval nagyobb figyelmet érdemelnek a takarékpénztárak és népbankok, már csak azért is, mert az összes kölcsönök $\frac{3}{4}$ részét ezek képviselik s a lakosság legszélesebb rétegeire támaszkodnak.

Ez intézetek maximális és minimalis kölcsönkamatainak pontos meghatározásához az adatok nem állanak rendelkezésünkre, mert az 1894. évi pénzügyi statisztikának a kamatlábra vonatkozó adatai nemcsak elavultak, de a valóságnak soha meg nem feleltek. Az intézetek ugyanis, melyeknek bevallásai alapján a munka készült, az ellenőrizhetlenség tudatában a törvény által tiltott 8⁰/₀-nál magasabb kamatot egy esetben sem vallottak be. Míg tehát e kamatstatisztika túlnyomólag 5—6⁰/₀-os, s csak igen csekély 8⁰/₀-os kölcsönről ad számot, addig a gyakorlati élet számtalan példája igazolja, hogy jó nevű intézetek közül is többen minimalis 8⁰/₀-on alul nem dolgoznak, s általában igen gyakran előfordul a 10—12⁰/₀-os kamat, mely a kezelési költségek, jutalékok czimén állandóan szedett s kamat természetével bíró járulékokkal 15—20⁰/₀-ra is emelkedik.

Habár ez intézetek kamatai pontosan ki nem puhatolhatók, az általuk kultivált kamatlábak átlagszáma hozzávetőleges pontossággal mégis megállapitható.

Ez átlagszámot oly módon nyerjük, hogy az egyes intézetek vagyonmérlegében felvett kölcsönök végösszegét elosztjuk a nyereségszámlában kimutatott kölcsönkamatok és kamat természetével bíró állandó jellegű járulékok összegével. Igaz, hogy így csak átlagszám kerül ki, ámde némi gyakorlottsággal könnyen megállapithatni, hogy az átlagban kimutatott kamatok minő határok között mozognak.

E számítási mód ellen talán azt a kifogást tehetni, hogy a mérlegben felvett kölcsönök összege rendszerint nem felel meg az évközbéli állománynak, mely után a kamatjövedelem befolyt. Ám meg-

lehet, hogy e kifogásnak van némi jogosultsága a nagyobb fővárosi és vidéki bankoknál, hol a vagyon- és tehertételek az üzleti élet hullámozása folytán az év különböző szakában nagymértékű változásoknak vannak kitéve, ámde nincs helye a takarékbetétekre basírozó vidéki kis takarékpénztáraknál, melyeknek túlnyomó részben betáblázott, vagy legalább is állandó jellegű kölcsönei az év különböző szakában, sőt évek folyamán is csak lényegtelen változást szenvednek.

A kölcsöntőke és kamatjövedelem egybehasonlításának módszere alapján kitűnik, hogy a 153 takarékpénztár és bank közül átlag

4 ⁰ / ₀ -ra dolgozott	1	10 ⁰ / ₀ -ra dolgozott	25
5 ⁰ / ₀ -ra »	3	11 ⁰ / ₀ -ra »	15
6 ⁰ / ₀ -ra »	3	12 ⁰ / ₀ -ra »	15
7 ⁰ / ₀ -ra »	13	13 ⁰ / ₀ -ra »	5
8 ⁰ / ₀ -ra »	35	14 ⁰ / ₀ -ra »	4
9 ⁰ / ₀ -ra »	26		

intézet, míg 8-nak a helytelen mérlegelés miatt, vagy, mert az illető intézet évközben alakult, átlagos kamatlába e módszerrel helyesen megállapítható nem volt.

Tehát az intézetek közül csak 55, az egészeknek $\frac{1}{3}$ -a dolgozott 8⁰/₀-ra, illetve ennél alacsonyabb kamatra, míg annak $\frac{2}{3}$ -a a törvény által tiltott, 8⁰/₀-on felüli, 39 intézet éppen 11⁰/₀-on felüli kamatot szedett.

Az átlagos kamatlábat a pénzügyintézetek nemzetiségi jellege szerint vizsgálva kiderül, hogy 8⁰/₀-ra, illetve azon alóli kamatra a magyar intézetek közül 32, az oláhok közül 14, a szász intézetek közül 9, 8⁰/₀-on felüli kamatra pedig a magyar intézetek közül 54, az oláhok közül 29, a szász intézetek közül 7 dolgozott.

Legkedvezőbb a szász, legrosszabb az oláh intézetek arányszáma s míg az előbbieknél a 8⁰/₀-on felüli kamatláb csak szórványos jelenség s kölcsöneik $\frac{3}{4}$ része 93 millió korona, a legelőnyösebb 5⁰/₀-os kategóriába esik, addig az oláh intézetek majdnem $\frac{2}{3}$ -ada a törvény által tiltott uzsorakamatra dolgozik.

Az igen gyakran előforduló 9—11⁰/₀-os kamattípus még nem volna oly megdöbbentő jelenség, ha figyelembe nem kellene venni azt a körülményt, hogy csak átlagszámmal van dolgunk, amely megengedi, hogy egyes, az intézethez közelebb álló egyének 6—7⁰/₀-os olcsóbb kamatlábjával szemben a termelő osztályhoz tartozó kis egységiaktól 14—20⁰/₀ is vétessék.

A kölcsönök felvételével járó kiadások, bélyegek, illetékek, ügyvédi, közjegyzői, ügynöki díjak, váltóúrlapok szintén oly tetemes összegeket tesznek ki, hogy az ezek levonása után kikapott készpénz ellenében fizetett kamatok rendszerint a 15, s igen gyakran a 20⁰/₀ ot is meghaladják.

Ha már most tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy az ipari és kereskedelmi téren felette hátramaradt erdélyi részekben a hitelt főként a mezőgazdasági termelés veszi igénybe, s ha szem előtt tartjuk, hogy a föld hozadéka — bele nem számítva a befektetett munka értékét — alig tesz ki napjainkban 4—5⁰/₀-ot: akkor kiderül, hogy a tiszta földhozadék 3-szorosánál magasabb százaléku kamatok, 31⁰/₀-os átlagos megterhelés mellett is az egész vagyon összes jöve-

delmeit felemésztik. Ki kell mondani a megdöbbentő igazságot, hogy a lakosság fő jövedelemforrását képező mezőgazdasági termelés a föld hozadékából, a kamatok levonása után a tulajdonosnak mitsem juttat s a létfontartáshoz szükséges minimális silány jövedelmet is csak a befektetett munkaerő szolgáltatja. Ám, ha rossz termés és elemi csapások miatt az ingatlan semmi jövedelmet nem hoz: egész termelési osztályok csak újabb adósságok felvételével tudják családjukat az éhségtől megmenteni.

Hogy e silány tengődés mellett a gazdaosztály fogyasztóképesége emelkedés helyett egyre csökken, ennek káros következményeit az ipar és kereskedelem is súlyosan érzi, mert nemcsak piacainak kibővülésére nem számíthat, de fogyasztóközönségének teljes pusztulása s kihitelezett követeléseinek odaveszése is állandóan fenyegeti.

Az erdélyi pénzügyintézetek nagyrésze abból a szempontból is kifogás alá esik, hogy a kölcsönök nyújtásánál a hitelre szorultak speciális gazdasági és társadalmi viszonyaira semmi tekintettel nincs. Amikor ugyanis üzletfeleik tulnyomólag a kis- és középbirtokos osztályhoz tartoznak, kik adósságaikat folyó jövedelmükből rövid idő alatt visszafizetni nem tudva, csak olcsó kamatú nyugodt törlesztéses kölcsönök segítségével képesek ingatlanaikat tehermentesíttetni, vagy legalább is adósságaikat csökkenteni, akkor ez intézetek csekély kivételektől eltekintve, kezessített és betáblázott váltók ellenében nyújtják kölcsöneiket. A fentebb kimutatott 289,393.900 korona összes követelésük is akként oszlik meg, hogy jelzálogos kölcsönre 130,044.200 korona, váltókölcsönre 112,283.900 korona s kötvény- s egyéb követelésre 37,092.800 korona esik: tehát a nyugodt természetű jelzálog-kölcsönök jóval a mobilis kölcsönök mögött maradnak. Ám ha tekintjük, hogy e jelz. kölcsönöknek is nagyrésze házakra esik és hogy ez állomány is csak 5—6 nagyobb intézet közt oszlik meg, melyből csupán a két nagyszabeni százsz intézet 80 millió koronával van képviselve, meg lehet állapítani, hogy a kölcsönök összeg- és számbeli többsége, különösen a kisexistenciák részére, bekebelezett vagy kezessített váltók ellenében nyújtatik. A kölcsönzés eme módja azonban legkevésbé sem felel meg a mezőgazdasági termelés természetének, minthogy az adósságot minden indok nélkül a betáblázás tetemes költségei daczára a váltóeljárás szigorának s annak a Damokles kardjaként állandóan fenyegető veszélynek teszi ki, hogy a váltókölcsön éppen oly időben mondatik fel, mikor annak nemcsak visszafizetésére, de konvertálására is teljesen képtelen.

Hogy ez nem pusztán rém, hanem könnyen bekövetkező veszély, igazolja az a körülmény, hogy e takarékpénztárak csak igen csekély alap- és tartaléktőkével rendelkezve, jórészen idegen tőkékkel operálnak. A mobilis, bármikor visszakövetelhető takarékbetétek mellett nagymértékben igénybe szokták venni visszleszámitolási hiteletüket is és a statisztikai adatok szerint az erdélyi takarékpénztárak a tárczájukban levő váltók 23.2%-át, a bankok ennek 38.8%-át, a szövetkezetek 16.3%-át számítottatták le más intézeteknél.

Az egyre növekvő visszleszámitolás eddig a nagy pénzbőségben akadálytalanul történt, ámde mi lesz akkor, ha váratlanul beáll a nyugateurópai pénzpiacra a válság s a visszleszámitolási hitel egyszerre megvonatik? Hát még, ha a pánik folytán az amúgy is kevés bizalommal viseltetett betevők is visszakövetelik pénzüket? Ez intéze-

tek megfelelő készpénzzel, vagy értékpapírral nem rendelkezve, kénytelenek lesznek realis jellegű kölcsöneiket felmondani s perrel behajtani. Ez pedig a gazdaosztály depecoratiója mellett az ingatlanok értékét is tetemesen redukálná s mezőgazdaságunkat hosszú időre megbénítaná.

Vizsgálva e visszas hitelviszonyok okait, első tekintetre szembeötlök a kiskaliberű pénzüintézetek aránytalanul nagy száma s a záloglevél-kibocsátó intézetek hiánya. Amikor ugyanis a záloglevél kölcsön típusa volna hivatva a föld tehermentesítésének előmozdítására: a kimutatott 153 takarékpénztár és bank közül — nem számítva a központ kötelékébe tartozó 241 és e köteléken kívül álló nagyszámú szövetkezeteket — mindössze egy magyar, három szász és egy oláh, tehát együtt öt intézet foglalkozott záloglevelek kibocsátásával s ezek közül is csak két szász takarékpénztár volt adómentes záloglevelek kibocsátására jogosítva. Ezek közül 1903-ban a magyar intézetnek 3,740.200 korona, a három szász intézetnek 79,378,000 korona, az oláhnak 5,053.000 korona, összesen az ötnek 88,171.200 korona értékű záloglevele volt forgalomban. Hogy a záloglevél-kölcsönök viszonyaink között mily jól beváltak, a fenti adatok igazolják, melyek szerint a 153 közül az öt záloglevél-kibocsátó intézet az összes kölcsönöknek több, mint egyharmad részét képviseli,

Hogy a záloglevél intézetek száma és működése, különösen a magyarság körében nagyobb arányokat nem öltött, ennek okai Erdély specialis gazdasági és társadalmi viszonyaiban rejlenek. Nem kedvező a tér arra, hogy egyes intézetek nagygyá fejlődjenek s üzletkörükbe a záloglevelek kibocsátását felvehessék. Nem lehet összehozni azt a 3 millió korona biztosítéki alapot, melyet a törvény a záloglevelek adómentesítéséhez, az intézet versenyképességének előfeltételéhez megkíván, tőkepénzeseinkben pedig hiányzik a záloglevelek vásárlása iránti kedv, úgy hogy a jelenlegi intézetek is, papírjaik nagy részét kénytelenek a fővárosban, vagy külföldön elhelyezni.

A nagyobb intézetek kialakulását a nagyszámú kiskaliberű takarékpénztárak concurrentiája akadályozza, a pénzüintézetek aggasztó mérvű elszaporodását pedig a nemzetiségileg, felekezetiileg és politikailag felette széttagolt Erdély társadalmi viszonyai hathatósan elősegítették. Nehány ezer lakossal alig biró kisebb községekben is, hol az ipar és kereskedelem csirái sem mutatkoznak, rendszerint 4—5 takarékpénztár működik, megfelelő számú igazgatóval, ügyvéddel és igazgatósági taggal, kik mindnyájan intézetük útján remélik meggazdagodásukat. Összeköttetések érdekszálaival behálózzák vidéküket s a legnagyobb agilitással igyekeznek lekötni minden tőkét részvényeik és takarékbetétek számára.

A verseny, különösen üzleti téren jótékony hatást szokott előidézni, reducálja az árakat, a mint a záloglevélintézetek közt legutóbbi időben kifejlődött verseny a kamatláb csökkentésére jótékony befolyást gyakorolt.

Am e takarékpénztárak ügylátszik, nem tartoznak a nemzetgazdaságtan örök törvényei alá: ezeknél a concurrentia a kamatláb emelkedését mozditja elő. Ennek okai a termelési költségek s azok az egyre növekvő veszteségek, melyek az intézeteket a túlajtott versenyben űzött könnyelmű hitelezés folytán sújtják.

A termelési költségek közé csupán ama kiadásokat számítva,

melyek fizetés, kezelési díjak stb. czimén az üzleti mérlegbe felvételtek s figyelmen kívül hagyva ama tetemes összegeket, melyek a tiszta jövedelemből az igazgatóság és a tisztviselők külön javadalmazására fordítottak — kiderül, hogy e költségek a túl magas kamatokból előállított bruttó jövedelemnek is aránytalanul magas százalékat emésztik fel. Számokkal is igazolja ezt az alábbi táblázat, mely szerint a takarékpénztárak és bankoknál a bruttó jövedelem 10% án alul állottak a termelési költségek 28 intézetnél

11—20% között állottak	102,
21—30% »	11,
31%-on felül »	3 intézetnél.

Mig szórványosan 38, 40 és 50%-os arány is fordult elő, leggyakoribb típus a 15 és 20% volt.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a termelési költségek a záloglevél kibocsátó s különösen a szász intézeteknél a nagy üzletkör mellett az 5%-os kölcsön kamatokból összegyűlt jövedelemnek is csak 5.5—6%-át tették, könnyen megtaláljuk indokát a kisebb intézetek magas kamatlábának. Ha ezek is a méltányos 5—6%-ra reducálnák kamataikat, a csökkenő jövedelem folytán költségeik arányszáma a 30—40%-ot is meghaladná s igen gyakran egész jövedelmüket felémésztené.

A kamatláb állandó emelkedésének további okai a nagymérvű veszteség-leírások, melyek a túlhitelkezés folytán válnak szükségesekké. A nagyobb jövedelem reményében ez intézetek épen nem válogatják meg kölcsönanyagukat s e helytelen pénzügyi politikájuk nemcsak jövedelmük tetemes részét emésztí fel a veszteségek fedezése által, de igen sok esetben magának az intézetnek bukását, a részvénytőke és takarékbetétek odavesztését okozza. Nem áll egymagában annak a nagyobb intézetnek esete, mely az utóbbi két évben tiszta jövedelmének 45—50%-át volt kénytelen leírásokra fordítani.

Néhány nagyobb szolid intézet kivételével a takarékpénztárak ily abnormis hitelviszonyokat teremtenek s egész közgazdasági életünkre bénítólag, sorvasztólag hatnak. Uzsora-kölcsöneikkel egész vidékük erejét kiszívják s a földmivest marhájától, az iparost szerzőmától s mindkettőt erőteljes táplálékától fosztva meg, a termelést megbénítják s az árveréseken földjeiből kivásárolt népet földönfutóvá, a közbiztonság veszélyeztetőjévé teszik.

Ily zülalt közgazdasági és hitelviszonyok közé illeszkednek be a nemzetiségi pénzüintézetek, melyek működésüknek és nagyarányú fejlődésüknek felette alkalmas teret találnak.

A takarékpénztárak és bankok, mint a hitel fő forrásai nemzeti-ségi jelleg szerint akként oszlanak meg, hogy a 153 intézet 289.393,900 korona összes kölcsönéből a 90 magyar intézetre 121.458,700 korona, a 46 oláh intézetre 40.192,700 korona és a 17 szász intézetre 127.742.500 korona kölcsön esik.

A szász takarékpénztárak tehát egymagukban felülmúlják a magyarokat, a szász takarékpénztárak és szövetkezetek kölcsönei megközelítik az összes magyar intézetek Erdélyben elhelyezett circa 156 millió koronányi kölcsöneit, az oláh intézetekével együtt pedig épen jóval túlhaladják amazokat.

Az oláh és szász pénzüintézetek működését vizsgálva első tekintetre szembeötlenek a köztük levő nagy különbségek, abban azonban

mindnyájan megegyeznek, hogy a számra nézve kisebb magyarság gyöngülésének s a nemzetiségek számbeli és gazdasági térfoglalásának hathatós előmozdítói.

Az oláh intézetek típusai a kiskaliberű takarékpénztárak, melyeknek már czíme elárulja nemzetiségi jellegüket és sejtetni engedi titkos, államellenes aspiratióikat.

40,192.700 koronát tevő kölcsöneik nagyrésze 26,393.900 korona bekeblezett vagy kezelt váltókölcsön, 4,232.000 korona kötvény-kölcsön s csupán 9,566.800 koronát tesz jelzálog-kölcsöneik összege. Tőkéik nagyrészt (30,237.100 kor.) takarékbetétekből és (3,995.600 korona) visszleszámitolás útján nyerik s szomorú tényként kell konstatálni, hogy visszleszámitolási hitelük nagyrészt magyar intézetektől nyerik. Így szolgáltatják ki saját intézeteink a legveszedelmesebb fegyvert azok kezébe, kik aztán annak hatalmával nemcsak élni, de visszaélni is tudnak.

Az utóbbi évek pénzbősége s olcsó visszleszámitolási hitele tetemesen elősegítette ez intézetek alapítását, úgy hogy csupán 1903-ban több mint 5 újabb intézet keletkezett, melyek évközben kezdván meg működésüket, a fenti 46 régebbi intézet adatai közt még nem szerepelnek.

A tendentia, melyért az oláh takarékpénztárak első sorban alapítatnak, biztos megélhetést nyújtani a nemzetiségi intelligencia ama részének, mely megfelelő vagyonnal nem bír s állami, vagy törvényhatósági szolgálatba lépni nem akar. Minden intézethez egy-egy ügyvéd, igazgató, könyvelő, pénztárnok existenciája van hozzáfűzve s ez állások rendszerint nemzetiségi érdemek jutalmazásául szolgálnak.

Igy aztán nem lehet csodálni, ha ez intézetek határozott és tervszerű nemzetiségi politikát űznek. Váltókölcsöneik kényszerítő hatalmával egyfelől fékentartják és irányítják saját fajuk politikai működését, másfelől az oláhság közt szórványosan élő magyar lakosság eloláhosításán is sikeresen buzgólkodnak. Kierőszakolt árveréseken összevásárolják a magyarság földbirtokait s zajtalanul és helyes érzékkel keresztülvitt telepítési actiójukkal földhöz juttatják a számban rohamosan szaporodó oláhságot.

Politikai eszközük, mely önző egyéni céljaikkal is leginkább megegyezik szegénységben és szolgaságban tartani s befolyásuk alá juttatni saját nemzetiségüket s az aközé elszórt magyarságot. Pénzintézeteik segélyével intelligens középosztályuk kialakulását segítik elő, tunya de különben szívós természetű szláv parasztosztályuk pedig a reá nehezedeő szegénység által fokozott tevékenységre és munkakerőinek gyarapítása céljából nagyobb fokú szaporodásra ösztönöztetik.

Ezzel szemben a rendszerint elszórtan és számbeli kisebbségben élő magyarság pusztulásának és eloláhosodásának leghathatósabb előmozdítója a nyomor. Még napjainkban is szemmel láthatni, a mint a magyarság vallását, nemzetiségét elhagyva feltartóztathatlanul beleolvad az őt körülvevő oláhság tengerébe. És ezt a nyomor teszi!

A magyar parasztnak jóval nagyobbak életigényei táplálkozásban, ruházatban; többbe kerül papja, tanítója, mert a tartási költségek a felekezetiileg széttagolt magyarságnál kevés hívő közt oszlanak meg s ha e nagyobb életigényeket kielégíteni nem tudja, a nyomortól kényszerítve lassankint felveszi az oláhnak olcsóbb ruházatát, elszokja

primitivebb táplálkozási módját, bor helyett pálinkát iszik, papja helyett pópát hív s ha a magyar bankban már nem kap pénzt, az oláh takarékhhoz fordul, hol jó perczentre mindig kisegítik.

Tagadhatatlan, hogy az általános elszegényedésben egyéb tényezők is közreműködnek, ámde hogy ebben igen nagy szerepük van az oláh pénzügyintézeteknek, ez époly kétségtelen, mint az, hogy az oláhositó törekvések leghathatósabb eszközének, a nyomornak előidézésében a magyar intézetek is előljárnak.

Az elszegényítéssel oláhositó intézetekkel szemben állanak a kitűnő szervezetű szász takarékpénztárak óriási tőkéikkel, hihetetlenül olcsó kölcsöneikkel, melyek valóban jótékony hatást gyakorolnak ez ország rész sivar gazdasági életére. A nagyszebeni két jelzálogbankjuk egész Erdély pénzügyi piacát uralja s adómentes záloglevél kölcsöneinek kamatlába a legolcsóbb fővárosi, vagy külföldi intézettel is kiállja a versenyt. Emellett az a nagy előnyük is van, hogy az erdélyi birtokviszonyokat alaposan ismerve, költséges helyszíni becsű nélkül is az érték oly magas százalékaig hiteleznek, mint egyetlen intézet sem. Azáltal, hogy magánokiratra nyújtják kölcsöneiket, a feleket tetemes költségektől kimélik meg s mert nem nyereszkesedésre dolgoznak s üzemi költségeik is az egyszerű kezelés mellett minimálisak — utólérhetetlenül előnyös feltételek mellett képesek hitelezni. És pénzügyforrásaik kiapadhatatlanok, mert nemcsak a jómódú szász lakosság takarékbetéeteire támaszkodnak, hanem kitűnő összeköttetések révén előnyös kamatozású és jól biztosított zálogleveleik segítségével a külföldi tőke millióit is képesek üzleti körükbe bevonni.

A szász pénzügyintézetek másik típusát a szövetkezetek képezik, melyek szintén humanitárius célból alakultak s csekély kezelési költséggel dolgozva s a könnyelmű hitelezéstől óvakodva, nagy tőkéik segítségével a központ kötelékébe tartozó községi szövetkezetekkel is fel tudják venni a versenyt.

Bármily hasznos is e szász intézetek működése közgazdasági szempontból, mégis a kezők között levő tőkék nagy hatalma s az a több százezer korona, melyet jövedelmükből évenként szász nemzeti célokra fordítanak, tagadhatatlanul erős védbástyaül szolgál a magyar állameszme térfoglalásával szemben. Mást nem is említve, a Nagyszebeni általános takarékpénztár egymagában évenként 100.000 koronánál többet költ tiszta jövedelméből szász kulturális célokra s a legszomorúbb a dologban az, hogy a jövedelem túlnyomó része a magyarság filléreiből gyűl össze.

E tőkék nagy hatalma egyfelől növeli a szász lakosság nemzeti öntudatát és ellentálló képességét, másfelől, különösen a szász-magyar nyelvhatárokon megbénítja a magyarság nemzeti törekvéseit.

És sajátságos jelenség, hogy a míg a nyomor a kisegsistentiák oláhositását segíti elő, addig a szász intézetek előnyös kölcsönei által kecségtető jólét a magyar intelligentiában, különösen a nemzeti-ségi vidékeken fontos missióra hivatott birtokos osztályban csökkenti a faji öntudatot és actióképességet.

Daczára a nagy veszteségnek, melyet nemzetiségi szempontból okoznak, intézeteink a versenyt velük felvenni nem tudják, mert hiányzanak ama eszközök, melyek segítségével kölcsöneiket époly olcsóvá tehetnék, mint amazok. Gazdasági téren pedig, hol a haszon a vezérelv, keveset érnek a hazafias jelszavak s a legsovénabb

magyar is, hazafias érzéseinek elnyomása árán is kénytelen hozzájuk fordulni.

Velük a harczot csak saját fegyvereikkel lehet felvenni s aggasztó mérvű térfoglalásukat csak úgy lehet megakadályozni, ha a magyarság époly szívós összetartással, helyes közgazdasági érzékkel, a nyereszkeskedés háttérbe szorításával s a most elforgácsolódott tőkék egyesítésével tervszerűen lát hozzá a takarékpénztárak magas kamatú kölcsöneinek konvertálásához.

És ha a magyar intézetek kölcsöneiket époly biztosakká tudják tenni, mint amazok, akkor kétségtelen, hogy adómentes zálogleveleik segítségével a külföldi tőke millióit épúgy bevonhatják üzletük körébe s a kiterjedtebb üzletkör mellett époly számottevő hasznot producálhatnak, mint amazok.

Ámde tőkepénzeseinkben, kik egyik-másik intézetnél már érdekelve vannak — csekély kivételektől eltekintve — hiányzik a helyes közgazdasági érzék, mely azt tanácsolja, hogy a kockázattal járó nagyobb haszonnál többre tartassék a lassan növekvő, de biztos jövedelem. A takarékpénztárak érdekszálai annyira össze vannak fonódva, hogy a hitelviszonyok rendezése külső beavatkozás nélkül alig remélhető.

* * *

A fenti adatok legalább nagy vonásokban igyekeztek megvilágítani az erdélyi részek zilált közgazdasági és hitelviszonyait s ennek keretén belül azt a káros hatást, melyet a vidéki takarékpénztárak gyakorolnak.

A számadatokban kifejezésre jutó megdöbbentő igazságok előtérbe tolják annak gondolatát, hogy a helyzeten sürgősen és gyökeresen javítani kell.

És a statisztika adatai maguk írják elő az orvoslási módokat.

Mindenekelőtt elengedhetlen követelmény, hogy a különböző társadalmi és termelési osztályok hitele a termelés módjának megfelelő kölcsönök által elégitessék ki.

A földbirtokot és házat terhelő adósságok hosszabb lejáratú olcsó törlesztéses kölcsönök segítségével konvertálандók s ezeknek biztosítékául maga az ingatlan állítandó.

Mig jelenleg a hitelszükségletek állandó, vagy átmeneti jellegére figyelem nem fordittatik s mindkettőt a takarékpénztárak bekebelezéses vagy kezessített váltókölcsönei elégitik ki, a helyett jövőre a realis és személyi hitel közt éles megkülönböztetés teendő. A realis hitel legmegfelelőbb alakja a záloglevél-kölcsön, mely a tőkepenzest és adóst úgyszólván közvetlen viszonyba hozza egymással, az előbbinek a betétkamatnál nagyobb és biztosabb jövedelmet nyújt, az utóbbit pedig az olcsó tőke előnyeiben részesíti. A záloglevélkibocsátó intézet minimalis haszna meg számításba sem jöhet, ha ezzel szemben tekintetbe vesszük, hogy a nyugateurópai pénzpiacok tőkefeleslege amíg a takarékpénztárak visszleszámitolásai útján a hitelkeresőig jut, 2—3%-os olcsó pénzből 15—20%-os uzsorakölcsönné válik.

A dolog természete kívánja, hogy a záloglevélkölcsönök kevés számú és nagy intézet által nyújtandók s ezeknek működése a káros concurrentia megakadályozása végett lehetőleg meghatározott terü-

lethez kötendő. Csak így lesznek képesek arra, hogy vidékük hitel- és gazdasági viszonyait alaposan megismerjék s minél kevesebb költséggel s szükség esetén a helyesen kipuhított érték legmagasabb százalékáig hitelezhessenek.

Mig azonban Erdély társadalma e célnak megfelelő jelzálogbankok létesítése, esetleg a már fennálló ily intézet kifejlesztése céljából erőt és tőkéit koncentrálni tudja, addig is a budapesti nagyobb intézetekre hárul a feladat, hogy figyelmüket és tevékenységüket fokozott mértékben fordítsák az erdélyi részek felé. Ezzel csak régi, indokolatlan mulasztást hoznak helyre. Ez intézetek ugyanis a múltban feltűnően mostohán bántak el az erdélyi részekkel s némelyikük elvből elzárkózott minden innen érkező kéréstől; ama intézetek is, melyek működésüket ez országrészre kiterjesztették, soha sem voltak kellő tekintettel annak specialis viszonyaira. Innen van az, hogy például az Osztrák-Magyar bank jelz. kölcsöneinek csak 3·7⁰/₀-át a Magyar Jelzáloghitelbank annak 8⁰/₀-át, a Magyar Földhitelintézet 2·7⁰/₀-át, a Kisbirtokosok Földhitelintézete annak 2·5⁰/₀-át helyezte el az erdélyi részekben, jóllehet az egész ország ingatlan vagyonértékének circa 10⁰/₀-át képviselő Erdélynek legalább is 10⁰/₀ arányban kellett volna e kölcsönökből részesednie.

Hogy ez intézetek működésüket csak ily kis mértékben terjesztették ki az erdélyi részekre, ennek oka első sorban ez országrésznek a központtól való távolságában keresendő.

E távolság leküzdésére s az egykor önálló Erdély jogos igényeinek kielégítése végett egyik-másik fővárosi intézet már állított fel képviselősegeket Kolozsvárt, az egykori Erdély fővárosában, hol most is az egész országrész kulturális és gazdasági életének szálai egyesülnek. Szükségessé tette e képviselőségek felállítását az erdélyi részekben jelenleg is érvényben levő s a magyarországitól sok tekintetben eltérő magánjog és telekkönyvi rendtartás is.

Hogy azonban e képviselőségek mélyebb gyökereket nem tudtak verni s a szász hitelintézetekkel a versenyt nem képesek kellő mértékben felvenni, ennek oka egyebek közt abban keresendő, hogy inkább csak a kölcsönök közvetítésével foglalkoztak és önálló működési körrel nem bírtak.

Ezzel szemben e képviselőségek az eddiginél jóval szélesebb működési körrel ruházandók fel s kötelességükké teendő, hogy a helyi érdekeltség bevonásával erős és kiterjedt hálózatot teremtsenek s ez országrész hitel- és birtokviszonyait éber figyelemmel kísérve saját kezdeményezésükre és tervszerűen lépjenek fel ott, hol a hitelviszonyok gazdasági és nemzeti létünk alapjait támadják meg.

A kisexistenciák személyi hitelének kielégítésére gyorsan folyósítandó s kevés költséggel járó kölcsöneik által a községi szövetkezetek vannak hivatva. A törvényhozás az 1898. évi XXIII. törvény-cikkben valóban helyes érzékkel jelölte ki azt a működési kört, melyen belül a kisexistenciák gazdasági céljaik megvalósítására irányuló öntevékenységeket kifejezhetik. E szövetkezetek autonómiaja s a megfelelő felsőbb ellenőrzés megnehezíti az improductív adósságcsinálást, fokozza a tőkegyűjtés iránti kedvet s egyszersmint határozatosan fejleszti az együvértartozás érzetét, a mi a felekezetek és nemzetiségek közötti barátságos viszony megszilárdításán kívül a nemzetiségekben a magyar intézmények iránti tiszteletet s a haza

íránti szeretetet is növeli. Mig az oláhositó törekvések leghathatósabb elősegítője a jelenlegi takarékpénztári rendszer, addig a magyarság legerősebb fegyverei a szövetkezetek, melyek épen ezért sehol oly fontos nemzeti missiót nem teljesítenek, mint az erdélyi részekben.

Végül az ipar és kereskedelem hitelszükségleteinek kielégítése a nagyobb fővárosi intézetek fiókjain s a jelenleg is elsőrendű missiót teljesítő Osztrák-magyar bankon kívül a modern követelményeknek megfelelően átalakítandó takarékpénztárak és bankok feladata leend. És remélni lehet, hogy a záloglevél-intézetek által konvertálandó jelz. kölcsönök terhéől fokozatosan felszabaduló takarékpénztárak az életképeséggel nem bíró kisebb intézetek felszívása folytán tetemesen megnövekedve s a jelenlegi egészségtelen versenytől megszabadulva fokozott mértékben fordíthatják tevékenységüket és tőkéiket az ipar és kereskedelem támogatására.

És ha a takarékpénztárak működése az értelmesebb iparos és kereskedő osztályra fog szorítkozni, melynek egyik-másik hitelezőre utaltsága már az üzleti élet természete miatt sem oly nagy, mint a birtokososztálynál, akkor még a nemzetiségi intézetek kezében sem lesz a váltó oly veszedelmes politikai fegyver, mint jelenleg.

* * *

Nagy vonásokban ezekben adattak elő ama módok, melyek által az erdélyrészi takarékpénztárak túltengő s gazdasági és nemzeti szempontból egyaránt káros működése korlátozandó. Am ez eszközök sem elegendők egymagukban arra, hogy az érdekek messze elágazó szálaival rendelkező intézetekkel szemben kellő sikerrel lehessen fellépni. Erdély társadalmának altruista elemei számban és anyagiakban még nem oly erősek, hogy a helytelen gazdasági érzékkel bíró és önző tőkepenzes osztályt közös actióra tudnák kényszeríteni s így a magasabb ethikai és közgazdasági célokat szem előtt tartó államhatalom beavatkozását is igénybe kell venni.

A takarékpénztárak túltengő működését s aggasztó mérvű szaporodását megakadályozni csak úgy lehet, hogy ama tőkék, melyekből ez intézetek táplálkoznak s melyekre egy-egy újabb intézet alapításakor mindig számítani lehet -- tőlük részben elvonatnak.

Ha a jelenleg takarékbetétként kezelt árvapénzek, közalapítványi és intézeti tőkék a törvényhozás rendelkezése folytán jövőre pupilláris értékpapirokba, főként záloglevelekbe helyeztetnek s ha a pénzüintézetek köteleztetnek takarékbetéteik bizonyos nagyobb százalékát szintén ilyen papirokba fektetni: az intézkedések egyfelől csökkenteni fogják a pénzbőséget, mely a takarékpénztárakat majdnem megfulasztja s a könnyelmű hitelezésbe kényszeríti, másfelől a csekély betétkamatokat hajtó s kellően nem biztosított árvapénzek, közalapítványok jövedelmezőségét és biztosságát növelik. Magukra az intézetekre is jótékony hatást gyakorolnak, amennyiben ezek bármikor pénzzé tehető értékpapírkészletük segélyével a vizszleszámitolási hitel megvonása s a betétek visszakövetelése esetében is képesek lesznek fizetési kötelezettségeiknek oly mértékben eleget tenni, hogy azáltal a csődöt elkerülhetik.

* * *

Ez értekezés csekély terjedelménél fogva csak nagy vonásokban ismertette az erdélyi részek zilált hitelviszonyait és azt a káros hatást, melyet a magyarságra nemzeti szempontból gyakorolnak. Lehet, hogy az adatokból levont conclusiók nem mindenben helyesek, ám a munka célját azáltal is elérte, hogy a kérdés iránt némi érdeklődést keltett. Az irányadó körök hivatása lesz majd megállapítani a módokat, melyek segítségével az Erdély magyarságát fenyegető gazdasági és társadalmi válság elhárítható lesz. És erős a hitem, hogy a Magyarország szabadságának évszázados védelmében számban és erőben meggyengült s a nemzetiségek tengérében majdnem elfuló magyarság talpraállításának nagy munkájában az állam és társadalom egyaránt tevékeny részt fog venni.

Bodor Antal.

A biztosítási szerződésről szóló német törvény-tervezet.

Évtizedek óta mindinkább erősödő nyomatékkal sürgeti a német érdekelt közvélemény a magánbiztosítási jog codificatioját s hogy az e téren immár megindult codificatio tényleg közóhaj valóságát tartalmazza, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azon széleskörű, magán a közgazdasági élet szűkebb értelmében vett határain átcsapó érdeklődés, amely azt kíséri és amely annak törvényhozási sanctióját sürgeti.

Nincs is a közgazdasági életnek oly területe, amely annyira igényt tarthatna — és pedig joggal — a közgazdasági érdekkörökön túl terjedő méltatásra, mint a biztosítási ipar. Mig maga a biztosítás, mint szorosabb értelemben vett közgazdasági foglalkozási ág, lefoglalja magának egyrészt — s talán első sorban — a jogász eminens érdeklődését, addig, mondhatni nincs oly ága a közgazdaságnak, amely jogosabban igényelhetne általános, a társadalom minden rétegére kiható érdeklődést, mint az. A kárbiztosítás és pedig annak a tűzkár elleni biztosításra vonatkozó egész ágazata, a társadalom minden osztályára kiterjedő fontosságával, a társadalom minden osztályának közvetlen érdekelttségével, az életbiztosítás, a balesetbiztosítás, ezeknek a közgazdasági életnyilvánulásokon túl terjedő socialpolitikai jelentőségével, a fuvarozási biztosítás, a kereskedelmi forgalom biztonságát garantáló fontosságával, a jégkár-biztosítás, a szavatossági biztosítás, a hitel, betörés, üveg, vízvezeték, vihar, a munkanélküliség, a sztrájkok elleni, a gép, a jelzalog stb. stb. elleni biztosítások, a társadalom minden rétegét érintő tárgyával, joggal tartja ébren az egész társadalomnak, a biztosításra vonatkozó jogszabályok tételes törvény formájában való szabályozásával szemben felkeltett érdeklődését. És ha figyelembe vesszük, — amiként az eszme már nem új és több oldalról hangoztatva lőn, — hogy a biztosítási anyagi törvények nemzetközi, tehát culturállamok legtöbbszörében azonos jogelvek útján való szabályozása szükséges és hasznos, úgy szükséges és hasznosnak vélem a felvetett téma kapcsán a német biztosítási törvénytervezetben élénk tároló egyes momentumoknak gazdasági szem-

pontból való megvilágítását, habár a rendelkezésekre álló hely kizárja azt, hogy a czimmel kimerítően foglalkozhassam, mert ez csak önálló monografia alakjában volna lehetséges.

* * *

Ami magát a német tervezet keletkezését illeti, ugy már 1874-ben, midőn egy német általános polgári törvénykönyv codificatioja határoztatott el, határoztatott el az is, hogy azzal kapcsolatban a kereskedelmi törvény revisiójában egyszersmind a magánbiztosítási jog is codificáltassék. Ezen szándék azonban meg nem valósított, sőt a német közvélemény megérte azt, hogy a német általános polgári törvénykönyv, ezen nagy nemzetközi mű létrejött, hogy a német kereskedelmi törvény revideáltatott és hogy a biztosítási jog tekintetében a német polgári törvénykönyv életbeléptetési törvényének 75-ik cikkében azon fentartás kellett, hogy bevétessék, hogy a biztosítási jog tekintetében az egyes német tartományok törvényhozásai jogosítottak és hivatvák rendelkezni.

Feltűnő, hogy Németországban még a magánszorgalom is alig foglalkozott e tárggyal. Egy ember volt az, aki 1883-ban egy alaposan átgondolt és átmunkált tervezetet készített a biztosítási szerződésre vonatkozólag, az igen előnyösen ismert német birodalmi törvényszéki bíró, dr. *Bähr*. Ezen tervezetnek sorsa typicus az elposványodásra, amelyben a német törvényhozás e tárgyat illetőleg leledzett. Eltekintve néhány beavatottól csak 1892-ben, amidőn *Kohler* és *Ring* »*Archiv für bürgerliches Recht*« című folyóiratukat megindították, jött ebben nyilvánosságra az említett magántervezet. Ezen munkától eltekintve a magándiligencia Németországban e téren mit sem produkál, egészen addig, ameddig meg nem indult socialis téren a munkásbiztosítási codificatio, amely időponttól kezdve a biztosítási törvényhozás állandó napirenden maradt Németországban, amelynek betetőzését van hivatva képezni a tervezet a biztosítási szerződésről.

* * *

Ha a tervezetet tekintjük, első sorban is feltűnik, hogy az *általános rész* terjedelme a *speciális rendelkezések* terjedelméhez semmiféle arányban sem áll. Kiszélesített, kibővített általános rendelkezések, — rövidre szabott speciális rendelkezések. Éppen az ellenkezőjét vártuk volna. Ha az általános rendelkezéseket vizsgáljuk, úgy szemünkbe ötlük az, hogy az általános rendelkezésekből nem kevesebb, mint 42 §. olyan, amelyek a specialis rendelkezések egy vagy több helyén, ugyancsak magában a tervezetben megváltoztatva, kiegészítve vagy hatályon kívül helyezve vannak. Meg kell említenünk kifejezetten azt, hogy ennél az általános résznek csak azon §-ait méltattam figyelemre, amelyeket maga a tervezet a tűz, jég, állat, fuvarozási, szavatossági, élet- és balesetbiztosításnál a megállapított alakban és tartalommal alkalmazhatónak nem tartott. Ha most már ehhez a 41—44. §-okat hozzászámítjuk, amely §-ok a biztosítási ügynökökről rendelkeznek és valóságban az általános rendelkezések közé sorozandók, ugy az általános rendelkezések 79 §-ából az előbb említett 42 §. leszámításával csak 33 §. marad érvényben és pedig az első fejezet 40. §-ából — a mely §-ok az összes biztosítási ágak

részére tartalmaznak rendelkezéseket — 22, míg a kárbiztosítás összes ágazataira statuált általános rendelkezések 35. §-ából csak 11 maradna olyan, a mely érvényét a különös biztosítási ágak tekintetében is megtartja. A rendelkezésekre álló hely keretét meghaladná, ha azon az egyes §-ok ismertetésére vállalkoznánk, a melyek a tervezet általános részének rendelkezései lévén, a különös részben mégis lerontatnak. Azonban már az eddig előadottakból kitűnik, hogy az általános résznek igen fontos absolut rendelkezései az egyes biztosítási ágak tekintetében módosítatván vagy hatályon kívül helyeztetvén, a bennök megoldásra váró kérdések egész más, az általános részben nyert szabályozástól teljesen eltérő irányban nyernék megoldást, illetve rendeztetnek és pedig ismét absolut módon. Jellemzésül fel kell említenem, hogy a jégkár elleni biztosításnál, a mely összesen csak 6. §-ból áll, 5 §. az általános résznek 8. §-át változtatja meg. Ha nem is teljesen ily arányban, de megközelítőleg hasonlóképpen van az állatbiztosításnál, a fuvarozási és a szavatossági biztosításnál.

Mindez a szóban lévő tervezet technikailag hibás constructiójának jellemzésére szolgáljon.

Azon további kérdés most már, hogy a tervezet általános részének a specialis intézkedések által nem érintett rendelkezései önmagukban megfelelnek-e egyébként az egyes biztosítási ágaknak, valamiként hogy az egyes biztosítási ágakban felállított specialis rendelkezések megfelelnek-e az illető biztosítási ágak sajátosságának, ezzel kritikailag foglalkozni tulvinne szándékolt ismertetésem keretén. Csak azt kívánom ez irányban felemlíteni, hogy ha azon emlékiratokat, kritikai ismertetéseket, a melyek a tervezetre vonatkozólag napvilágot láttak, tekintjük, akkor azon meggyőződéshez kell jutnunk, hogy az általános résznek érvényben hagyott rendelkezései az egyes biztosítási ágakra absolute nem alkalmazhatók, vagy legalább is nem a tervezet készítése szövegezésben. Jellemzésül példaként felhozom, hogy a tervezet 35-ik §-a szerint a biztosított közlési kötelezettségének véletlen megsértése azon eseteiben, a melyekben a biztosítónak visszalépési joga nincs, a biztosító jogosítva van a szerződés megkötésétől kezdődőleg visszahatólag magasabb díjat követelni azon esetben, ha a szerződés alapjául szolgáló díjtáblázat szerint ily magasabb veszélyt csak magasabb díj mellett szokta elvállalni. Ezen rendelkezés állítólag az életbiztosítás érdekében vétetett a tervezetbe. Hogy ezen szövegezésben éppen az életbiztosításra nem alkalmazható, az a német életbiztosító társaságok szövetségének emlékiratából tűnik ki. E mellett ezen rendelkezés egyéb biztosítási ágak tekintetében szintén használhatatlan. Hasonló példákat többet is felhozhatnánk. Hogy tehát ilyen körülmények között általános érvényű rendelkezésekről nem igen szólhatunk, az kétségtelen.

* * *

A tervezet indokolása a biztosítási jog szándékolt kodifikációjának valódi indító okát abban keresi, hogy ezuton a gazdaságilag gyengéket — a minőknek kétségtelenül a biztosítottak összességét tekintik — megvédje. Ezen cél — eltekintve törvényben kifejezett absolut, a jóhiszemű biztosított védelmét célzó rendszabályoktól — leginkább azáltal érhető el, ha a biztosítottak lehetővé tétetik jogai és kötelezettségei tekintetében könnyen alapos és biztos tudomást

szerezhetni és hogy azon törvény, a melynek alapján biztosítási szerződését köti, kétségeknek és nézeteltéréseknek forrása ne legyen és ilyenre alkalmat ne adjon. Ha a tervezet jelenlegi tartalmával — ha egyik-másik rendelkezése módosíttatna is — törvéynyvé válna, úgy a biztosítottak legnagyobb részének lehetetlenné tétetik, hogy a törvényen eligazodjék aziránt, hogy biztosítási szerződésében mi a jogos és törvényes. Hogy ezzel tisztába jöhessen, szakemberre, vagy a biztosítási ügyekben jártas jogászra lesz szüksége. Gyakran találkozhattunk manapság azon állítással, hogy a biztosító társaságok feltételei sokkal terjedelmesebbek és bonyolultabbak, hogy egy laikus azon eligazodjék. Ezen szemrehányás a legtöbb esetben azonban igaztalan, mert ma már azt látjuk, hogy a biztosító társaságoknak feltételei a régebben gyakorlatban lévőkkel szemben aránylag rövidek. Ha a tervezet a mai tartalmában törvéynyvé válik, úgy a német biztosítók biztosítási feltételei nem rövidebbek, de hosszabbá kell, hogy váljanak. Kézenfekvő, hogy ezen időpont után az összes biztosítási ágak feltételei változást kell hogy szenvedjenek. Első sorban is összhangba kell azokat hozni a tervezet abszolút rendelkezéseivel, majd a mennyiben dispositív jogról van szó, a mi az illető biztosítási ágra alkalmazást nem nyerhet, annak hatályát ki kell zárni és végül oly rendelkezéseket kell tartalmaznia, a melyekre vonatkozólag a tervezet semmit sem tartalmaz. A biztosítási feltételek terjedelme tekintetében jelentékeny visszafejlődésen fognak keresztül menni azon biztosítási ágak, a melyeknek ma már sikerült rövid feltételeket statuálniok, mint például a szavatossági, a jégkár elleni biztosítás stb.

A szóban lévő tervezet törvéynyvé válásának további következménye lesz az is, hogy addig, a míg a régebbi gyakorlatban a biztosított jogai és kötelezettségei tekintetében kimerítő felvilágosítást talált a biztosítási feltételekben, illetve a kötvényben, addig ezután a törvényt is ismernie kell.

A biztosító társaságoknak egy a biztosítási szerződést szabályozó törvény alkotása tekintetében fennálló érdekek ismeretesképpen igen nagy. A törvényhozónak a biztosítási üzem létfeltételei és szükségletei tekintetében törvényben kinyilvánított akarata hozzá fog járulni ahhoz, hogy a közönségben és a bíróságoknál uralkodó azon visszás állapotokat megszüntesse, a melyeknek nyomása alatt a biztosító társaságok közismeretűleg szenvednek. A míg ma a biztosítási feltételekben — legyen abban bárminő tendentia — a nagy közönség, de a bíróság is első sorban magának a biztosítónak érdekvédelmét látja, addig egy abszolút törvényben, illetve egy ilyennek abszolút rendelkezései útján meggyőződést fognak mindezen factorok meríteni a felől, hogy bizonyos rendelkezések nem a biztosító társaságok kihasználási és gazdagodási vágyának folyományai, hanem egy észszerű, közhasznú biztosítási üzem szükségleteiből fakadnak. Ebből kiindulva sok tekintetben kívánatos, hogy egy modern biztosítási törvény abszolút rendelkezéseket tartalmazzon és ez irányban a német tervezet több rendelkezése jótékony hatással is lesz a biztosítási üzemre, bár közgazdasági szempontból ez vita tárgyát képezheti. Az abszolút rendelkezéseknek a német tervezetben, mint általában a modern biztosítási codificatióban való *túlhalmozása* ellenében azonban számos megfontolásra méltó érv hozható fel.

Az eddigi biztosítási gyakorlat ugyanis napról-napra több és több új intézményt vesz a gyakorlati életbe, olyanokat, a melyek a fejlődő közgazdasági élet jelenségeivel kapcsolatban, fejlődésével karöltve, ezen fejlődés szükségszerű következményei. Ha abszolút törvényes rendelkezések csak némiképpen létjogosultságot igényelnének, ezt részben csak akkor nyerhetnénk, ha a már folyamatban levő biztosítási gyakorlat tapasztalatain épülnének fel. Az uralkodó gyakorlat azonban, ha ideig-óráig megállapodott jogelveket domborít is ki, a biztosítási üzlet fejlődése folytán állandó érvényű törvényes rendelkezésekre alapot azért nem képezhet, mert a biztosítási üzlet napról-napra szemmel láthatólag fejlődén, a mi tegnap a gyakorlat által szentesített és elfogadott üzleti, illetve jogelv volt, már holnap újabb, czélszerűbb, technikailag tökéletesebb üzleti berendezéseknek, helyesebb jogelveknek fog helyt adni, a melyekre a régi gyakorlat alapján alkotott törvényes szabályok rá nem erőszakolhatók. Az életbiztosítási gyakorlat terén így például az úgynevezett Zillmer-kérdés tudományos feldolgozása az e téren várt reformmunkák fontos kiinduló pontját hivatvák képezni. Az elmaradt haszon biztosításának kérdése, a biztosítási szerződések automatikus meghosszabbítása és más hasonló kérdés alapos technikai mérlegelések tárgyát képezik. Új és újabb gazdasági igények követelik, hogy a biztosítási intézmények hozzájuk alkalmazkodjanak. Emlékeztetni kívánok csak a magántisztviselők különböző osztályainak rokkantsági és ellátási nyugdíjának kérdésére, kapcsolatban az özvegyek és árvák fölötti racionális gondoskodással. Emlékeztetni kívánok arra a tendenciára, a mely arra törekszik, hogy az életbiztosítást nagyjában egészében az orvosi vizsgálattól függetlenítse, a fejlődésnek egy oly iránya, a mely egyébként a tervezetben is kifejezést nyer oly formában, hogy a biztosítási ajánlatot tevő nem kötelezhető, hogy magát orvosilag megvizsgáltassa. Ép oly kevéssé nyert befejezést a népbiztosítás intézményének fejlődési folyamata. Emlékeztetek végül azon törekvésekre, a melyek az életbiztosítás terén a kockázatok különbözősége folytán a hivatásra alapított tarifák és egyéb speciális díjak melletti biztosításra törekszenek.

A felhozott és ahhoz hasonló tudományos kérdések az életbiztosítási gyakorlat terén számosak, a miként a biztosítási üzlet egyéb területén is. Megkívánják a biztosítási gyakorlatnak és a biztosítás üzleti berendezéseinek okszerű alkalmazkodását, a miből kitűnik az is, hogy a haladás és fejlődés munkája a biztosítási üzlet terén állandó, a miért is az eddigi gyakorlat eredményéhez alkalmazkodó abszolút törvények czélt tévesztenének és csak a fejlődés munkáját akasztanák meg. Legeclatásabb bizonyíték e mellett a *magyar judikatura*, melyben — mondhatni — napról-napra újabb és újabb jogelvek vetődnek felszínre, változatosságuknál fogva alig képezhetik szilárd alapját egy ez irányú codificatióknak.

Közgazdasági szempontból egy a biztosítási szerződésről rendelkező törvénytől azt kell kívánnunk, hogy az egy racionálisan berendezett biztosítási intézménynek terjedését és általánosítását lehetőleg előmozdítsa és ilyennek kedvezzon. Történhet pedig ez első sorban az által, hogy a biztosítani szándékozonak biztosítási szerződés köthetése egyrésztől lehetőleg megkönnyítettik, másik résztől, hogy érdekei lehetőleg megvédessenek. De a biztosítás semmiképpen

sem tekinthető minden esetben objectiv közgazdasági nyereségnek, a mely már eo ipso közgazdasági szempontból önczélnak volna tekinthető. Ilyennek csak az életbiztosítás és pedig annak összes alakzata mondható, de nem a kárbiztosítás is. A halálesetre szóló biztosítás, a vegyes, a megélésre vonatkozó biztosítás, a balesetbiztosítás mindannyi a biztosítani szándékozonak gazdasági gondosságán és takarékoságán alapszik, mely erények azonban sohasem terjeszthetők, nem általánosíthatók annyira, hogy azoknak mértéke bármely fokban is már gazdasági végcélnak legyen tekinthető. A kárbiztosítás a valóságban gazdasági hatásában csak akkor nyilvánul, hogyha egy objectiv kár már tényleg előállott. A kárbiztosítás meg nem szünteti a kárnak létezését, hanem beálltának súlyát és terhét sokakra osztja szét. A közgazdasági érdek pedig első sorban is abban kellene, hogy nyilvánuljék, hogy a kár lehetőleg egészen elkerültessék és csak másodsorban abban, hogy ha a kár mégis bekövetkezett, a károsult annak gazdasági hátrányos következményei alól mentesíttessék. Nem tekinthető e mellett kizártnak az sem, hogy a biztosítás nemcsak hogy a kár megelőzését nem vonja maga után, de sőt hogy annak bekövetkeztét előmozdítja, sőt adott esetben annak szándékos előidézésére buzdít. Közgazdasági szempontból tehát az kívánatos, hogy egy a biztosítási viszonyokat szabályozó törvény ne tartalmazzon oly rendelkezéseket, a melyek által a biztosított kényelmére való tekintettel annak rosszindulatu és vétkes szándékának kivitelét megkönnyítsék, vagy a mi gyakorlatilag még fontosabb, a melyek a biztosított tárgy tekintetében a biztosított vétkes gondatlanságát vagy könnyelműségét fokozni alkalmasak. Ily irányban volnának különösen figyelmünkre méltatandók a német törvény tervezetének 7. és 8-ik §-ai,¹⁾ a melyek a biztosítottnak a biztosított esemény bekövetkezése után követendő magatartását irányítják. Ezzel kimerítőbben foglalkozni nem tartozik rövidre szándékolt fejtegetésem keretébe. Közgazdasági szempontból jogos további követelmény az, hogy a biztosított esemény bekövetkezése után a biztosított mindent elkövetni tartozzék, hogy a károsító esemény káros következményei lehetőleg szűk korlátok közé szoríttassanak, illetve lehetőleg enyhíttessenek. A tervezet említette 8-ik §., mely oly nagy általánosságban van szövegezve, egyes biztosítási ágak tekintetében talán kielégíthet, de mások tekintetében alig és pedig különösen nem a balesetbiztosítás tekintetében, különös tekintettel a tervezet 172-ik §-ára.²⁾ Ennek

¹⁾ 7-ik §. Ha a szerződésben egy a biztosított által a biztosított esemény bekövetkezése előtt teljesítendő cselekmény teljesítésére bizonyos határidő van kikötve akként, hogy ezen határidő elmulasztása a biztosítottot nézve az igények megszűnését vagy egyéb joghátrányt vonna maga után, úgy ezen joghátrány nem áll be, ha a mulasztás a körülményekhez képest véletlennek tekintendő és a mulasztás haladéktalanul pótoltatik.

8-ik §. Ha a szerződés értelmében egy oly kötelezettségnek a megszegése, mely a biztosított esemény bekövetkezése után a biztosítóval szemben teljesítendő, a biztosítottot nézve az igények megszűnését, vagy egyéb joghátrányt vonna maga után, úgy ezen joghátrány csak akkor áll be, ha a köteleesség rosszhiszeműleg lett megszegve.

²⁾ 172-ik §. A baleset bekövetkezése után a biztosított, a mennyiben módjában áll a baleset következményeinek elhárítása és hatásának csökkentése érdekében gondoskodni és ezirányban a biztosító utasításait követni annyiban tartozik, a mennyiben ezeknek követése tőle méltányosan elvárható. Oly megállapodások, melyek szerint ezen rendelkezés alól a biztosított hátrányára eltérés czéloztatik, joghatálylyal nem bírnak.

alapján ugyanis az is elképzelhető, hogy az, a ki balesetet szenvedett, kuruzsló vagy ráimádkozó gondjaira bizza egészségét, azon okból, mert ő csak ilyenekben bizik és mert méltányosan nem is várható el tőle, hogy ő egy oly orvost hívjon magához, a kiben bizalma nincs.

A kárbiztosításnál tehát jellegzetes az, hogy gazdasági értelemben és a közgazdasági érdek szempontjából mindig a biztosított esetbe nem következése kívánatos. Ezen kritérium helyességét feltételezve, következik ebből az, hogy a balesetbiztosítás a kárbiztosítás nemei közé tartozik, bár a kár itt személyi és a kártérítés nem mindig annak gazdasági jelentősége szerint állapíttatik meg, hanem többnyire a biztosított subjectiv mérlegelése és a szerződésben kifejezett akaratnyilvánításának megfelelően, bizonyos tekintetben mint fájdalomdíj előzetes megállapítás útján taxáltatik. Ezzel ellentétben az életbiztosításnál a biztosított esemény beállta, vagy bizonyos, elkerülhetetlen, vagy éppen kívánatos is; kívánatos ugyanis, hogy a férjhez adandó gyermek, vagy a vegyes biztosítás szerint a biztosított a megjelölt kort elérje, azon kort, a melyben a biztosítási összeg esedékessé válik.

Ha még a kárbiztosítást további vizsgálódásra méltatjuk, úgy gazdasági szempontból követelnünk kellene továbbá azt is, hogy lehetőleg észszerű és olcsó legyen. Ezen két követelmény valójában s kellőleg átértve, csak egyet jelent. Hangsúlyozzuk, hogy magánbiztosításról, nem pedig sociálpolitikai intézményről van szó! A tűzbiztosításnak kezdetleges alakzatai, valamint az állatbiztosításé is kétségtelenül jótékonyági szervezetek voltak, a melyeknek berendezése nem számításszerű alapokon nyugodott, a melyek azonban csak segélyt és nem valóságos kártérítést nyújtottak. A mai biztosítási rendszer azonban a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyenlőségének elvét fogadta el intézményének és berendezésének alapjául; ha vagyontalan, a biztosításra reászoruló egyének támogatásának céljából erre alkalmas jótékonyági intézményeket akarnak teremteni, úgy ennek más módon kell történnie, mint az által, hogy a jó koczkázatok tulajdonosait a rossz koczkázatok tulajdonosainak hátrányára nagyobb mértékben megterheljük. A biztosítási tehernek illeténi elosztása, már az okból is teljesen észszerűtlen, mert semmiképen sincs a biztosítottak gazdasági szolgáltatási képességével arányban szabályozva. Egy tűzbiztos tömör háznak tulajdonosa el lehet adósodva, egy gazdag gyáros pedig számos tűzveszélyes munkásház tulajdonosa lehet. Theoretice tehát a gazdasági helyes tehermegosztás a szolgáltatás és ellenszolgáltatás mértékének helyes megállapítása céljából a biztosított által fizetett díjnak a biztosító által elvállalt koczkázattal egyenlőnek kell lennie, más szóval egyenlőnek kell lennie a *kár nagyságával szorozva a valószínűséggel*, amely szerint a kár a biztosítási időszak alatt bekövetkezik. Ily matematikai várható értékek természetesen még megközelítőleg sem állapíthatók meg a kárbiztosításnál, még azon relativ pontossággal sem, amiként az az életbiztosításnál lehetséges; elvileg azonban mindig szem előtt kell tartani a célt, a díjat a gyűjtött tapasztalatok alapján a koczkázathoz lehetőleg arányosítani, amely célból köteles a biztosított kimerítő közléseket tenni az előtte ismeretes összes veszélykörülmények tekintetében. A *közlési kötelezettségnek* csak illeténi teljesítése képezhet

csak némiképpen is megfelelő alapot a biztosítás intézményének gazdaságilag is észszerű és hasznos fejlődéséhez.

Amint ebből látszik, a biztosított *közlési kötelezettségének* amely eminens fontossága van jogi szempontból, nem kevésbbé van emelkedő fontossága *közgazdasági szempontból is*. Az egymással szemben álló szolgáltatások legalább is relatív egyenlősége alapvetet kell hogy képezzen a gazdasági élet minden terén. Ha a szolgáltatás az ellenszolgáltatást túlhaladja, vagy viszont az ellenértéket nem kapott, tehát fedezetlen értékhez az azt kézhez vevő fél ok és alap nélkül — tehát gazdasági értelemben jogtalanul — jutott ez mint ilyen, gazdasági szempontból ki nem érdemelt szerzés. Minden ily szerzés socialis és gazdasági szempontból kárhoztatandó. Akkor tehát, amidőn a biztosító nagyobb gazdasági értékű kockázatot visel, mint amennyi díjat kap, ebből a dolog természetéből folyólag kára van, elvileg még akkor is, hogyha a valóságban tényleges kár be nem állott és így tényleges kárfizetés nem is történt. Miután pedig a közlési kötelezettség úgyszólván egyedüli mint olyan, amely módot nyújt a biztosítónak üzleti berendezésének megfelelő ellenértékét kiszámítani és megállapítani azon kockázatnak, amelynek viselésére a kérdéses esetben vállalkozik, kitűnik egyszersmind a *közlési kötelezettségnek gazdasági értelemben vett fontossága is*. E kérdést a jogi térre átvinni, bármily érdekes fejtegetésre adna is alkalmat, mellőznünk kell, mert messze eltérne tárgyunktól. Röviden azonban csak arra akarunk reámutatni, hogy a közlési kötelezettségnek a modern birói joggyakorlat útján a legutolsó időben történt magyarázata mindinkább távolodik annak felismerésétől, hogy a közlési kötelezettség fontosságának a biztosított szempontjából való devalválása ezen nagy részben gazdasági irányú kérdésnek a jogi szempont túlsúlyra emelésével téves irányban, hipertrophicus, tehát beteges fejlődési nyomokon halad.

Nem arról van tehát szó a közlési kötelezettség alá tartozó esetekben, hogy a biztosító társaságok a biztosítottaknak tört állításnak, hogy azoknak segélyével jogtalan előnyökhöz jussanak, hanem a kárbiztosításnak a *szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyenlőségében nyilvánuló megfelelő szabályozásáról*. A modern biztosítási törvénynek a közlési kötelezettség szempontjából szigorú követelményeket kell felállítania oly formában, hogy a díj és a kockázat egyenlősége, ne csak a biztosítás kezdetétől fogva lehetőség szerint fenforogjék, hanem akként is, hogy ezen egyenlőség nyomban helyreállitassék, ha az ismeretes veszélykörülmények és az ezekben kikötött kockázat nagysága megváltozik. Ezen szempontból a német tervezet 21-ik §-ának 2-ik kikezdése, a 24-§. 2-ik kikezdése, valamint a 35-ik §.,¹⁾

¹⁾ 21. §. 2. A biztosító kötelezettsége azonban fennáll, ha a sértés nem a biztosított vétkeességén alapszik. Ugyanezen rendelkezés irányadó akkor is, ha a biztosított esemény beállása idején a biztosítónak felmondási joga gyakorlására engedett határidő már lejárt és ő ezen jogával nem élt, vagy ha a veszély emelkedése nem volt befolyással a biztosított esemény bekövetkeztére és a biztosító által teljesítendő szolgáltatás nagyságára.

24. §. 2. A biztosító kötelezettsége azonban fennáll, ha azon időpontban, melyben a bejelentésnek meg kellett volna történnie, a veszélyemelkedést ismerte. Ugyanez a rendelkezés irányadó akkor is, ha a biztosított esemény beállásának idején a biztosítónak felmondási joga gyakorlására engedett határidő már lejárt és e jogával ő nem élt, vagy, ha a veszély fokozása nem volt befolyással az esemény bekövetkezésére és a biztosító által teljesítendő szolgáltatás nagyságára.

revisióra szorul. Nézetem szerint, theoretice az egyedüli helyes álláspont az, ha a kárbiztosítás esetén a biztosított köteles minden, előtte időről-időre ismeretessé vált és válandó, akár régi, akár új, fontos illetve lényeges veszélykörülményt azonnal bejelenteni és ugyancsak tartoznék ugyanazon időponttól kezdve a netáni emelkedett koczkázatnak megfelelő magasabb díjat is fizetni. A gazdasági értelemben vett egyenlőség elvének a szolgáltatást és ellenszolgáltatást illetőleg semmiképpen sem felel meg az, hogy a biztosító bármilyen rövid időn át is megelégedjék oly díjjal, amely csekélyebb, mint amekkora bebizonyíthatólag az általa viselt koczkázat. Ezen criteriumból kiindulva semmiképpen sem jogosult, hogy a biztosító a tervezet 35-ik §-ának 2-ik kikezdése szerint igényét a magasabb díjra elveszítse akkor, ha azt megfelelő időn belül — a tervezet szerint 1 hónapon belül, — nem érvényesítette.

A veszélykörülményekre vonatkozó közlési kötelezettség a kárbiztosítás különböző ágazataiban természetesen különböző irányban bir fontossággal. A jégkár elleni biztosításnál jelentősége általában nincs; hogy valamely terület régebben egyszer vagy többször már a jég által megveretett, ez oly körülmény, amely a kár bekövetkezte tekintetében fennálló veszélyt illetőleg, mi jelentőséggel sem bir; a jégkár veszélyének nagysága csak az ország bizonyos nagyobb területe tekintetében kell hogy megállapíttassék és ennek módja természetesen más, mint az egyes biztosítások alkalmával szétszórtaan beszerzett közlések. Veszélyemelkedésről a biztosítás ezen ágazatában általában tehát nem is lehet szó. Másrészt a balesetbiztosító társaságok többnyire nem követelnek meg a biztosítottól oly közlési kötelezettséget, amely valamely betegség folytán beálló veszélyemelkedésre vonatkozik. Ezen különbözőségek csak szaporítják az érvek számát azon jogos rendelkezés mellett, hogy a közlési kötelezettség mikéntje *nem általánosságban* és általános rendelkezések útján az összes biztosítási ágak részére, hanem azok mindenike részére *külön-külön* állapíttassék meg.

Az észszerűen megállapított, tehát a valóságos koczkázatnak lehetőleg megfelelő díj egyszersmind a legolcsóbb, tehát gazdasági szempontból a legkívánatosabb. Mert csak ily díjak útján válik lehetségessé, hogy a jobb koczkázatoknak tulajdonosai a rosszabbak előnyére jogtalanul meg nem terhelhetnek és hogy ezen utóbbiak se fizessenek többet, mint a mi a részükre szerződésileg kilátásba helyezett kártérítés nagyságának s valóságos értékének megfelel. A díjnak a koczkázat valódi nagyságához való következetes alkalmazkodása a biztosítottat ösztönözní fogja a veszély csökkentéséhez vezető és e

35. §. Ha a szerződés megkötésénél a biztosítottat terhelő közlési kötelezettség sértetett meg, a biztosító elállási joga azonban nem érvényesülhet, mert a másik felet vétkesség nem terheli, akkor a biztosító, amennyiben a nagyobb veszélyt az általa a szerződés megkötésénél alapul vett díjtáblázat szerint csak magasabb díjtétel mellett vállalja, a folyó biztosítási időszak kezdetétől a magasabb díjtételt követelheti. Ugyanez a szabály érvényesül, ha a szerződés megkötésekor egy a veszély elvállalására jelentékeny körülmény a biztosítóval azért nem közöltetett, mert a másik fél előtt nem volt ismeretes. Ha a nagyobb veszély a biztosító üzletkörében uralkodó elvek szerint még egy nagyobb díjtétel mellett sem vállaltatnék el, a biztosító a biztosítási szerződést egy havi felmondási idő betartása mellett felmondhatja.

A magasabb díjtételre vonatkozó igény elenyészik, ha nem érvényesítették egy hónapon belül azon időponttól kezdve, amelyben a biztosító a közlési kötelezettség megsértéséről vagy a nem közölt körülményről tudomást szerez.

czélra alkalmas intézkedést megtenni, berendezéseket eszközölni és viszont a társaságok a maguk részéről ugyanily irányban működnek közre, a midőn például gyárak biztosításánál a veszély csökkentése céljából bizonyos intézkedéseket kívánnak meg, a melyeknek keresztülvitelétől teszik általában függővé vagy a biztosítási ajánlat elfogadását, vagy legalább annak alacsony díj mellett való elfogadását. Ez uton nemcsak olcsóbbá tétetik a biztosítás, a mi már önmagában objektív haszon, hanem egyszersmind az objektív kár lehető csökkentése, tehát egy abszolút közgazdasági haszon éretik el. Ezekre való tekintettel a tervezet 7-ik §-a további vizsgálatra esetleg javításra szorul.

Végül közgazdasági szempontból kívánatos még az, hogy a kár-biztosítás mindazon ágai, a melyek technikailag megbízható módon keresztülvihetők, a törvény által engedélyeztessenek. Ezen szempontból határozott haladásnak kell tekintenünk, hogy a német tervezet tűzbiztosítás esetében az elmaradt haszon biztosítását is megengedi, a mi eddig a legtöbb törvényhozás által tiltva volt.¹⁾

A mi az életbiztosítást illeti, ugy itt a díjnak a veszély nagyságához való alkalmazkodása sokkal kielégítőbb módon lehetséges, mint a kárbiztosításnál. Viszont a közlési kötelezettség gondos teljesítése a biztosítási szerződés előtt e biztosítási ágban sokkal szigorúbban és alaposabban ellenőrzendő. A tervezet ezen körülményt respektálja is akkor, midőn a közlési kötelezettség vétkes megsértése esetén a biztosítási kötvény megtámadhatatlanságát csak a szerződés megkötésétől számított 10 év múltán ismeri el. A biztosító társaságok miként eddig, ugy ezután is rövidebb határidőkkel fognak megelégedni. A tervezetnek 25. és 153., a veszély emelkedésére vonatkozó §-ai²⁾ az életbiztosítás terén talán általában nem lesznek szükségesek. A biztosított egészségének az életbiztosítási szerződés megkötése után történő rosszabbodása természetesen sem magára a szerződés fennállására, sem a díj emelkedésére befolyást nem fog gyakorolni, mert ez t. i. már a veszélynek egyik neme, a mely a biztosítás által fedeztetni czéloztatott. Egyéb, a veszélyt növelő körülmények már a biztosított akaratától függő körülményeket képeznek, míg ismét mások, mint például az egészségügyi viszonyok rosszabbodása, vagy egy járványnak kitörése figyelembe nem jöhetnek. Ezen körülmények azonban a biztosítási feltételekben külön-külön fel vannak sorolva, bár újabb időben számuk mindinkább fogy. A legtöbb

¹⁾ A francia code 347. §-a tiltja, tiltja a spanyol törvény; általában a megengedhetőség mellett csak a belga törvény foglal állást.

²⁾ 25-ik §. A veszélyemelkedésről ezen törvény értelmében csak akkor lehet szó, ha a fokozás oly körülmény változásán alapszik, melynek változatlan fennmaradását a biztosító a szerződés kötésekor feltételezhette. Oly változás, mely által a veszély jelentéktelenül fokoztatik, figyelembe nem jön.

A mennnyiben valamely körülmény változatlan fennmaradása a biztosított írásbeli nyilatkozata utján kifejezetten kikötöttet, ugy, ha ezen körülmény változása bekövetkezik, kétség esetén feltételezendő, hogy a változás jelentékeny veszélyemelkedéssel járt.

153. §. Veszélyemelkedés a törvény értelmében csak akkor forog fenn, ha az emelkedés oly körülmények változásában nyilvánul, melynek változatlan fennállása a biztosítottnak írásbeli nyilatkozatival kifejezetten kikötöttet.

A veszélyemelkedést a biztosító joghatálylyal nem kifogásolhatja, ha annak beálltától számítva már 10 év eltelt. De az erre alapított kifogás érvényesítésére a biztosító jogosultnak tekintendő, ha beleegyezésének kikérésére vagy a bejelentésre vonatkozó köteleesség rosszhiszeműen sértetett meg.

társaságoknál ezek már csak a következők: katonai szolgálat, valamely Európán kívüli háboruban való részvétel, végül utazások és elköltözések bizonyos megjelölt országokba. Valamely veszélyes foglalkozási ág, illetve a hivatásnak ily irányú változása ma már figyelmen kívül hagyatik.

Közgazdasági szempontból különösen jelentőséggel bír az élet-, illetve haláleseti biztosítással összekötött takarítás, illetve takarékoság és ezen takarékoság eredményének biztosítása. Bár helyesnek tartom, hogy az életbiztosítás jogi szempontból nem tekinthető formailag egy takarékbetét szerződésnek kockázatbiztosítási szerződéssel való összekötésének, gazdasági szempontból mégis, a biztosított szempontjából pedig feltétlenül az életbiztosítás minden esetében takarítás és ilyenre irányuló szándék van jelen. Legvilágosabban kifejeződik az életbiztosítás ezen jellege a vegyes biztosítás eseteiben, ha a biztosított esetek nagyobb része akképpen bonyolittatik le, hogy a biztosítottak a biztosított kort megélik és immár a biztosított összeget, mint egy megtakarított tőkét kapják kézhez. De az egyszerű halálesetre szóló tőkebiztosítás sem egyéb, mint egy elhatároló esete a vegyes biztosításoknak, ahol is a díjtartalék bizonyos tekintetben ugyanazon jelentőséggel bír, mint megtakarított tőke. A biztosított kezdetben az évek bizonyos sorozatán át díjakban többet fizet, mint amennyi az ő ezen évekbeni elhalálozási kockázatának valószínű biztosítás technikai értéke; abban azonban egyszersmind megvásárolja a jogot arra, hogy a későbbi években ugyanazon díjért legyen biztosítva, tehát akkor is még, midőn korbeli éveinek kockázati értéke az általa fizetett tényleges díjaknak összegét jóval meghaladja. Ha most már ő ezen a korábbi években általa fizetett többletdíjakkal megvásárolt azon jogáról lemond, más szóval biztosítási szerződését félbeszakítja és attól visszalép, úgy minden esetben igénye van az általa a korábbi években fizetett díjtöbbletre, amely időközben felgyülemlett és kamatozott. Ennek daczára el kell tűrnie azonban azt, hogy díjtartalékából a biztosító bizonyos összeget levonhatna. A biztosított ugyanis nem tartotta be ily esetben az általa eredetileg kötött biztosítási szerződés feltételeit, amiből a biztosítóra nézve bizonyos kárnak lehetősége áll be; a biztosítási üzem ugyanis szükségképpen feltételezi, hogy a biztosítottaknak bizonyos száma együtt maradjon és hogy különösen magasabb korban a jobb kockázatok idő előtt saját csoportjukból ki ne váljanak és hogy túlnyomólag rossz kockázatokat ne hagyjanak hátra a biztosítónak. A tervezetben a biztosított időelőtti kiválásának esetére szintén megengedettett bizonyos levonás a díjtartalékból és pedig a svájci tervezethez hasonlóan a biztosított összeg 3%-ának megfelelő nagyságban. Ily esetben a társaságnak bizonyos kártalanításáról van szó, bár nem bizonyos elmaradt nyereség kártalanítása czímén történik ez. A kártalanítás mérvének tudományosan helyes megállapításának módja bár mai napig sincs feltétlenül helyesen megállapítva, mégis a technikai szakértők javarészt azon egyértelmű nézetten vannak, hogy a százalékszerűen megállapított azonos levonások rendszere semmiképen sem indokolt. A svájci tervezet készítője Rölly tanár a 3% levonást már el is ejtette. Kíváncsok, hogy a német tervezet is hasonlóan járjon el és megelégedjék a ma is gyakorlatban lévő visszaváltási feltételekkel egyértelműen azzal abban, hogy a visszaváltási összeget a díjtartalék bizonyos százalékában — annak talán 75%-ában — állapítsa meg.

A biztosítások díjmentes biztosítássá való átalakulásánál a tervezet szerint a teljes díjtartalék kell hogy az átalakítás alapjául vételessék és pedig az eredeti díjtáblázat figyelembe vételével. Ebből adott esetben a biztosítónak kára származhatik, mert habár a biztosításnak átalakulása folytán a biztosítottak száma nem is csökkenne, mégis hátrányosan hatna az a biztosító helyzetére, mert az átalakulás folytán a biztosítási összeg leszállíttatnék, míg a biztosítás szerzett és megkötésének költségei az eredeti biztosítási összeg nagyságának megfelelően merültek föl és adattak ki. Az eredeti díjtáblázatnak alkalmazása ellen is volna kifogásunk, mert fenforog a lehetősége annak, hogy az átalakulás idejében talán sokkal rosszabb egészségi viszonyok között lévő biztosított ez úton, rendes egészségi állapotának megfelelő díjakban a kelletténél kevesebb díjat fizetne. Méltányos volna ennél fogva, hogy a biztosításnak ily átalakítása esetén is a biztosító a díjtartalékból kárpótlásképpen bizonyos összeget levonhasson. Hisz nagy, gazdag biztosítási vállalatok erről mindenkor lemondhatnak.

* * *

Ezen a felvetett tárgy fontosságához és terjedelméhez mérten aránylag rövid aphoristikus fejtegetésem általános eredménye az volna, hogy a tervezetnek általános rendelkezései csak kevés néhány pontra volna korlátozandó, ezzel szemben azonban minden egyes biztosítási ág részére különös rendelkezések volnának a tervezetbe felveendők, különösen pedig el kellene ejteni azt a szándékot, hogy a kár és az életbiztosítás részére oly mértékben statuáltassanak közös és azonos rendelkezések, aminő mértékben ez a tervezetben megkiséreltetett.

Rósa Ferencz.

Közlemények és ismertetések.

A tulajdonjog.

Lányi Bertalan: *A tulajdonjog*. Budapest. Singer és Wolfner kiadása. 1904. 426 lap.

Magánjogi irodalmunk mai állása mellett a tulajdonjog monographikus feldolgozása általában is kívánatos és örvendetes jelenségnek mondható, a mennyiben a vagyonjog s különösen a dologi jog iróink részéről sokkal mostohább bánásmódban részesült, mint nem is szólva a jognak sokkal kedveltebb disciplináiról, a magánjog család- és örökjogi intézményei. Pedig a dologjog intézményeinek gyakorlati jelentősége azokéval felér, sőt a jogászi feldolgozás talán jobban leköti az érdeklődést, viszont azonban aránytalanul nagyobb nehézséggel jár.

Nyilván ez az utóbbi körülmény az oka annak, hogy a dologjog intézményei nem részesültek eddig a kellő figyelemben s nem részesült abban különösen, Ágoston Péternek jeles, de mindeddig be nem fejezett művétől eltekintve, a tulajdonjognak oly fontos és alapvető intézménye sem.

Lányi Bertalan min. tanácsos, az igazságügyi ministerium törvényelőkészítő osztálya főnökének előttünk fekvő műve tehát e részben hézagot pótló.

De még inkább annak mutatkozik, ha tartalmát közelebbről szemügyre vesszük.

A mű bevezetesként a tulajdon intézményének és történelmi fejlődésének rövid méltatását adja, különös tekintettel a hazai jogfejlődésre. Majd 19–286. lapjain a tulajdonjog tanával foglalkozik és pedig hat fejezetben, a melyek a tulajdonjog elemeit, a közös tulajdont, a tulajdonjog korlátozásait, a tulajdon szerzését és érvényesítését, végül annak megszűnését tárgyalják. Követi ezt a függeléknek nevezett, de terjedelmes s igen értékes rész, a mely négy különálló tanulmányban a családi hitbizomány, a bányatulajdon, a víz-tulajdon és a birtokrendezés kérdéseit tárgyalja.

A munka e száraz áttekintése azonban korántsem ad teljes képet annak tartalmáról és jelentőségeiről.

A szerző ugyanis az irodalom és gyakorlat eredményeinek teljes felhasználásával foglalkozik a kérdésekkel, azokat minden irányban a legapróbb részletekig követi és az elvek kidomborítása mellett a gyakorlati életben felmerült kétségeknek és vitáknak megoldása elől ki nem tér.

Nagy a száma azoknak a kérdéseknek, a melyeknek jogászai megoldását az előttünk fekvő dolgozatban találjuk meg először. Így pl. a bányatulajdon s a víz tulajdonának intézményei tekintetében mindeddig nélkülöztük a részletes és szabatos jogi megvilágítást. De ott is, a hol szerző már eddig is tárgyalt kérdésekben foglal állást, igen figyelemreméltó annak tárgyalása.

Legkimagaslóbb érdeme ugyanis, hogy az elméleti és gyakorlati tudást, a joganyag gondos feltüntetését és a fogalmak éles elemzését, a tételes jogot és annak gazdasági s jogpolitikai vonatkozásait, továbbá a külföldi jogrendszerekkel való összehasonlítását egyenlő figyelemben részesíti. E gazdag anyagot pedig rendkívül világos és pontos, e mellett vonzó előadásban adja. Látjuk, hogy a tételes jog valóban jogászai tárgyalása nem zárja ki a törvényhozási és gazdasági szempontok figyelembevételét és hogy az alapos és mélyreható fejtegetések nem vonják szükségkép maguk után az előadás homályosságát.

A monographiának az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontja kellő méltatásához a tulajdonjognak párhuzamos s éppen ily teljes előadása volna szükséges, egyébként pedig azt mutatná meg, hogy e sorok írója a szerző által elfoglalt állásponthoz a legtöbb tekintetben fentartás nélkül hozzájárul.

E rövid ismertetés befejezéséül nem hallgatható el, hogy Lányi műve nemcsak hogy a tulajdonjog kitűnő feldolgozását adja s ekként anyagánál és tartalmánál fogva figyelemreméltó, de előadott jelességei következtében egyszersmind mintául szolgálhat és bizonyynyal mintául is fog szolgálni a magánjog intézményei komoly modern szempontokból kiinduló monografikus feldolgozásának.

Kivánjuk a hazai magánjog művelése érdekében, hogy Lányi Bertalan munkája a magánjogi törvényhozás küszöbén is minél több olvasóra találjon.

Lévy Béla.

A magyar-horvát pénzügyi egyezmény.

B. Karlovič: *Das Croatisch-Ungarische finanzielle Uebereinkommen*. I. Band. Zagreb (Agram). Dionička tiskara u Zagrebu. 1904. 171 és XXIV oldal.

Az 1889. évi XL. t.-cz. érvényének 1897. végével való lejárása óta immár hét törvényezikk — 1897:XVII, 1899:VI, 1899:XLVII,

1900:XXXII, 1901:XXIX, 1902:XXV és 1904:VI — intézkedik az eddigi magyar-horvát pénzügyi egyezménynek egy-egy évre való meghosszabbításáról. A provisorium már chronicussá kezdett lenni. De ez év folyamán még is létesült az új egyezmény. Ennek az ötletéből jelent meg Karlovič könyve, melynek kifejezetten az a célja, hogy a horvát közönséget a kérdés lényegéről tájékoztassa és így hozzájáruljon ahhoz, hogy ebben a tekintetben erőteljes közvélemény alakuljon ki, mely a horvát regnicolaris bizottság mostani, de főleg jövőbeli működését is irányítsa. Ezért a szerző mindenekelőtt a magyar-horvát pénzügyi viszony lényegét ismerteti meg olvasóival. De ezek a fejtegetések korántsem léphetnek nyomába azoknak a valóban művészi rövidségű összefoglalásoknak, melylyel Falk Miksa a magyar országos bizottságnak 1901. február 17-én kelt válaszfizetésében (1901. okt. 24-ére hird. országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Irományok. IV. köt. 233. old.) a kérdést megvilágította. Valóban alig lehet 30 sorban kristálytisztábban és érthetőbben kifejezteni a magyar-horvát pénzügyi viszony lényegét, mint a hogy Falk tette. De végül a szerző is megállapítja azt, hogy az 1868:XXX. t.-cz.-ben közöseknek jelzett ügyeknek a költségeihez Horvát-Szlavonországoknak adóképesységük arányában kell járulniok. De mivel az így fenmaradó összeg az autonóm szükségletek fedezésére nem lenne elegendő, tehát Magyarország 1868-ban és azóta is a magyar-horvát pénzügyi egyezmény minden megújításánál beleegyezett, hogy Horvát- és Szlavonországok jövedelmeiből mindenekelőtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnkint egyezményileg megállapíttatik, vonassék le és csak a beligazgatási szükséglet fedezése után fenmaradt összeg fordíttassék a közös ügyek által igényelt költségekre. Az 1889:XL. t.-cz. a beligazgatásra szükséges összeget Horvát-Szlavonországok bevételeinek 44⁰/o-ában állapította meg. Marad tehát a közös kiadásokra 56⁰/o. Ez persze kevesebb, mint az az összeg, mely az adózóképeség aránya szerint esnék a társországra. Az így előálló hiányt Magyarország az 1868:XXX. t.-cz. 27. §-a szerint végleg viseli. Ebből a szerző már most levonja azt a következtetést, hogy ezen a czímen Horvátországnak Magyarországnál semmiféle tartozása nem lehet, a mi igaz is. És hogy ezért a magyar állam által contrahált adósságok, még ha közös ügyek érdekében is létesültek, Horvát-Szlavonországokat nem terhelhetik (9-ik l.). Ez az utóbbi állítás már annyira és olyan szembetűnően helytelen, hogy czáfolni sem kellene. Hiszen, ha a társországek adózóképeségükhöz mértén járulnának a közös kiadásokhoz, akkor hiány nem lenne képzelhető. És vajjon akkor az államadóssági összeg megfelelő hányadrészt vennék-e fel a közös kiadások közé? Vagy önállóan létesítenének a társországek adósságot? Kétségtől nem! Az előző non sens, az utóbbit a törvény nem engedi. Tehát még ebben az esetben is terhelné az államadósság a társországot. A szerző — igaz — eléggé consequens. Szerinte ugyanis ebben az esetben sem lehetne Horvátországot az államadósságok járulékaival terhelni (21., 52. és 159. old.). Az államadósság tehát semmiféle összefüggésbe az 1868:XXX. t.-cz. 27-ik §-ával nem hozható. Annak kamatai és törlesztési részlete pedig mint közös szükséglet szerepel.

Érdekesen állapítja meg a szerző azt, hogy az 1868:XXX. t.-cz. 13. §-a, mely szerint Magyarország kevesebbel is beéri, csak hogy Horvátországnak elegendő jusson a maga beligazgatási szükségleteire,

nem Horvátországra lealázó, de a magyar anyaállamra, mely ezen az áron megvásárolta a századok óta fenállott testvéri viszony megújítását (12. old.) [valjon az nem lenne lealázó, hogy ők eladták a testvéri szeretetüket?!]. Ez tehát tributum, melyet Magyarország Horvátországnak fizet. E nélkül — úgymond — nem jött volna létre a magyar-horvát kiegyezés és nem lobogna a magyar zászló az adriai tengeren. (13. old.) Hát ez tiszta rabulistica! Egyébként sem így, sem úgy nincsen szó »táblázásról«. De azt szeretnők tudni, hogy mi lett volna akkor Horvát Szlavonországokkal, ha a kiegyezés nem jön létre. Maradtak volna, a mik 1848 előtt voltak. A szerző szerint »külön államok«. A mi szerény véleményünk szerint pedig magyar vármegyék. Ezért talán még sem állott érdekünkben az 1868:XXX. t.-cz. létesüléseért ilyen nagy árt fizetni!?

Szerző mindenekelőtt az adóképeségi arányszám (quota) megállapításának a kérdésével foglalkozik és arra a kétségkívül helyes eredményre jut, hogy tekintettel az adórendszer egységére, az anyaállam és a társországok bevételeinek egymáshoz való aránya egyúttal az adózó képességnek a viszonyait is feltünteti. E mellett azután kifogásolja, hogy, mint ezt az 1889:XL. t.-cz. 1. §-a is mondja: »az adóképeségi arány ugyanazon hivatalos adatok szerint, a melyeknek alapján a magyar korona országainak a közös ügyek költségeihez hozzájárulási aránya Ő Felsége többi országaival szemben meghatározott, ugyanazon időre« állapittatik meg. Ez a kifogás azonban alaposnak nem igen mondható, mert a törvény idézett helye korántsem mondja azt, hogy mindkét esetben ugyanazok a tételek jönnek figyelembe. Miután Magyarországnak és Ausztriának adórendszere már igen különböző, természetes, hogy azokat a tételeket, melyek nem fordulnak elő mind a két állam háztartásában, ki kellene küszöbölni. Horvátországgal szemben az adórendszer teljes azonosságának okából ilyen eljárásra szükség nincsen. Itt tehát semmiféle sérelmet nem tudunk felfedezni. »Ezen quota — mondja maga a horvát országos bizottság — Magyarország és Horvát- és Szlavonországok összes egyenes és közvetett adóiból eredő brutto jövedelmek egybevetése alapján számított ki s a következő tíz évi időszakra a velünk közölt kimutatás szerint 7.07449 százalékot tesz ki.« (1901. okt. 24. országgy. nyomtatv. Képviselőház. Irományok. IV. 246.) Az eljárás tehát teljesen meg egyezik szerzőnek a mű 19. oldalán kifejezett kívánságával. Ezt a kérdést tehát kár oldalakon keresztül feszegetnie. A szerző továbbá azt állítja, hogy az 1886:XXX. t.-cz. sehol sem mondja ki, hogy az egyezség 10 évre kötendő és hogy a számítás az elmúlt tíz év átlaga alap-történjék. Ez igaz! De mivel az 1868:XXX. t.-cz. 15. §-a szerint az első ízben is tíz évre történt a megállapodás, nincsen ok, hogy másképp járjunk el. Mert hiszen a 8, 12 vagy 20 évi időtartamokat épen olyan kevésbé lehetne megokolni. Aztán meg czélszerű, ha a magyar-osztrák és a horvát-magyar quota megállapítása ugyanazon időre történik.

A tanulmány azt fejtegeti ezután, hogy a pénzügyi egyezményre tulajdonképen semmi szükség nincs. Mert a quota könnyen kiszámítható. Hát hiszen ezt mindenki aláírja. Ha Horvátország az 1868. XXX. t.-cz. 13. §-ában jelzett kedvezményt igénybe venni nem akarja, akkor a regnicolaris bizottságoknak nincsen más feladatuk, mint az adózóképeség arányának a megállapítása. És ezenfelül meg kell állapítaniok azt, hogy mely kiadási tételek tekinthetők valóban közö-

seknek a fennálló törvények szerint. Magyarország csakugyan nem tehet róla, hogy mindeddig a horvát országos bizottság volt az, mely a 13. §. kedvezményét kérte! Ezután azt állítja az író, hogy az 1868:XXX. t.-cz. 11., 29. és 59. §§. nincsenek végrehajtva. Már pedig a 11. §. nem kerülhet szóba mindaddig, míg a horvátok maguk igénybe veszik a 13. §-t. A 29. §. pedig korántsem szól akképen, a hogy a szerző kívánná. Nem azt mondja, hogy Horvát-Szlavonországok jövedelmeiről külön számadások (Rechnungen) vezetendők, de csak azt, hogy külön kimutatások (Ausweise). A különbség nagy! Egészen külön számadásokról, már csak az 1868:XXX. t.-cz. 8. §. miatt sem lehet szó, mert »az egyenes és közvetett adók kivetése, kezelése és behajtása« közös ügy. Az 59. §. kifejezése pedig, mely szerint, »Horvát-Szlavonországok külön territoriummal bíró politikai nemzet«, szintén nem használható fel arra, hogy a társországok az egységes magyar állam testéből kihasíttassanak.

Epen a 8. §. előbb idézett rendelkezésénél fogva téves a szerzőnek az a nézete is, hogy ha a 11. §. lépne hatályba, hogy akkor a társországok összes jövedelmei valamely horvát-szlavon országos pénztárba folynának, amely aztán az állampénztárba a quota szerinti járulékot kifizetné. Mert abból, hogy az adó és más jövedelmek felett való rendelkezés közös azaz egységes ügyet képez, az következik, hogy a horvát adóhivatalok által beszedett összegek épen úgy a központi állampénztárba folynak be, mint azok, melyeket a magyar adóhivatalok szednek be. Ennek az állampénztárnak kell azután a 44⁰/o-ot, illetve a 11. §. esetében a quotán felüli részt valamely horvát országos pénztárnak beszolgáltatnia. Nem pedig megfordítva.

Karlovič szerint semmiféle törvényes alapja nincsen annak, hogy a magyar birodalmi országgyűlés a költségvetési törvényben Horvátország részére a tangenst — azaz bevételeinek egyrészét — a beligazgatási szükségletekre engedélyezze. Így előállhatna az az állapot, hogy a birodalmi országgyűlés ezt a tételt nem szavazza meg és ezáltal az egész autonómiát megsemmisíti. (32. old.) Úgy látszik, hogy szerzőnk igen felületesen olvasta az 1868:XXX. t.-czikket. Ennek a 8. §. szerint ugyanis közösügy az egyenes és közvetett adóknak megajánlása, mind nemeire, mind számtételeire nézve. Minden állami költségvetés két főrészből áll: a bevételek megajánlásából és megszavazásából és a kiadások megállapításából és megszavazásából. Ha tehát az összes bevételek megajánlása — ami nélkül azok folyóvá sem tehetők — a birodalmi országgyűlést illeti, nyilvánvaló, hogy viszont az összes kiadások tekintetében is kell intézkedésnek történnie. Abban az előirányzatban, hol a bevételi oldalon az összes bevételek szerepelnek, fogalmilag kell, hogy az összes kiadások is szerepeljenek. De még aztán a budgetjognak valakinél meg kell lennie. A horvát-szlavon országgyűlésnek teljes budgetjoga nincs, mert a bevételeket meg nem ajánlhatja. Ez csak »felhasználási előirányzás«, mint dr. Kmety Károly helyesen mondja. (Pénzügyi jog 3. old.) Tehát nyilvánvaló már ezért is, hogy a budgetjog az egész állam összes kiadásai tekintetében a birodalmi országgyűlésnél van és még akkor is, ha az 1868:XXX. t.-cz. 11. §-a lépne is életbe, nem lehetne mellőzni a horvát-szlavon autonom kiadásokra fenmaradó összegnek a költségvetésben egy tételben való felvételét. Az 1868:XXX. t.-cz. 8. §-ának az a kitétele, hogy közös ügy a »közös ügyek költségveté-

sének megszavazása», csak annyit jelent, hogy viszont a felhasználási előirányzat megalkotásának a joga a horvát-szlavon országgyűlésnél van. De meg azután helytelen a szerző nézete azért is, mert ha egyezményes törvény intézkedik arról, hogy mennyi jusszon a horvát-szlavon bevételekből az autonóm kiadásokra, akkor ez a tétel a költségvetésben már nem törölhető. Másfelől pedig, ha a szerző kedvében járva ki is küszöbölnék ezt a tételt a magyar költségvetési törvényből, azért a horvát-szlavon bevételek mégis csak akkor lennének folyósíthatók, ha a birodalmi országgyűlés az adókat megajánlotta. Vagyis semmi módon sem »szűnhetne meg az az anomalia (?), hogy Horvátország a magyar obstructio folytán belekerül az ex-lex állapotba.« (31. old.) Egészen hibásan hivatkozik a szerző itt az 1868:XXX. t.-cz. 23. és 27. §-aira. A 23. §. csak azt mondja, hogy a zágrábi országos számvevőség azon osztályai, melyek Horvát-Szlavonországok önkormányzati köréhez tartozó tárgyakat kezelnek, az általuk vezetett zárszámadások eredményeit a közös pénzügyminiszterrel közölni tartoznak avégett, hogy a magyar korona összes országainak pénzügyi adatai teljesen összeállíttathassanak. A 28. §-ból pedig épen az tűnik ki, hogy a magyar birodalmi országgyűlés elé terjesztendő zárszámadás »a magyar korona összes országainak zárszámadása«. A miből önként következik, hogy a költségvetés is a magyar korona összes országainak a költségvetése.

Ezek után nem szükséges bővebben foglalkozni szerzőnek azzal a propositiójával, hogy tulajdonképen három budgetnek kellene lennie: közös magyar-horvát költségvetésnek; autonóm (?) magyar és autonóm horvát költségvetésnek.

A szerző azt kívánja, hogy a vasutak, a posta, távirda és telephon, dohány-, só-, lottómonopolium és az erdőigazgatóságok számadásait oly módon vezessék, hogy a bevételeknél pontosan meg lehessen állapítani, mennyi jut azokból Horvátországra, alig hisszük, hogy ennek a rendkívül complicált eljárásnak olyan eredménye lenne, mely a költségnek és fáradságnak megfelel! Evvel kapcsolatban természetesen a vasuti bélyegilletékből és szállítási adóból származó bevételek átalányozását is ellenzi szerzőnk. Pedig ezt már a horvát országos bizottság sem kifogásolta 1899. nov. 11-iki üzenetében. Csupán azt kívánta, hogy a szóban lévő átalányösszeg a letelt tíz év bevételei alapján újból száníttassék ki, mert az újonnan kiépült vasuti vonaloknak és a változott forgalmi viszonyoknak ezen bevétel összegére nézve is jelentékeny befolyást kellett gyakorolniok. Ezt a propositiót a magyar bizottság is elfogadta.

Kifogásolja a szerző a magyar államvasut alkalmazottainak ezidőszerinti hivatalos nyelvét az 1868:XXX. t.-cz. 57. §. alapján, mely szerint Horvát-Szlavonországok határai között a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelve is a horvát. Valóban, ha most a kir. curia arra az álláspontra helyezkedik, hogy a vasutas közhivatalnok, akkor nom tudjuk, miként lesz mégis fenntartható a vasutaknál Horvátországban a magyar nyelv?

A szerző itt magáévá teszi az első horvát üzenetnek indítványát, mely szerint a beruházási kiadásokból a társországok részére csakis a horvát-szlavon területen történtek, de ezek azután teljes összegükben számoltassanak el. Erre az indítványra már megfelelt a magyar országos bizottság, mikor kiemelte, hogy azt azért nem fogad-

hatja el, mert a vasutak és viziutak hálózatának karos összefüggésénél fogva az új vasuti beruházásokból, valamint a folyók szabályozásából és hajózhatási tételéből származó előnyöket a magyar korona összes országai egyenlően élvezik és így az e czímen felmerülő kiadásokra nézve más megosztási kulcs, mint a hozzájárulási arány nem képzelhető.

Azt is panaszolja a szerző, hogy a vasuti tarifapolitika Horvátországra nézve kedvezőtlen. (72. old.) De ebben a tekintetben mit sem bizonyít.

A könyvnek legnagyobb része a fogyasztási adók kérdésével foglalkozik. Reámutat arra, hogy az ez idő szerint fennálló, szeszadóról, szeszadópótlékról, söradóról, söradópótlékról, a czukoradóról, az ásványolajadóról szóló törvényeink szerint ezek az adók majdnem mind a termelés helyén fizettetnek és így Horvát-Szlavonországra nézve csak annyiban jönnek bevételként számításba, a mennyiben ott szeszgyárak, sörgyárak, czukorgyárak, ásványolajfinomítók vannak, illetve lennének. Mig a magyar anyaállamból behozott és a társországokban elfogyasztott cikkek adója az anyaállam bevételeként szerepel. Sőt az Ausztriából vagy Bosznia-Hercegovinából behozott fogyasztási cikkek után a magyar államkinestárnak átutalt fogyasztási adó még akkor sem szerepel mint horvát bevétel, ha Horvát-Szlavonországra szállították a szeszt, a sört, a czukrot vagy ásványolajat. A társországoknak csak a szeszadópótlék és a söradópótlék jut. Viszont azonban — és ezt már szerzőnk elhallgatja — az az adó, melyet az előbb említett fogyasztási cikkek után a horvát gyárnak fizetnek, még akkor is horvát bevételként szerepel, ha a cikk az anyaállamba, Ausztriába vagy Bosznia-Hercegovinába ki is vitétt. Igaz, hogy ez a kivétel minimális.

A szeszadó kérdésével kapcsolathan foglalkozik a szerző a szeszkontingens kérdésével is. Abból indul ki, hogy miután a szeszkontingens megállapítása a 853.000 hektoliterben Magyarországra nézve úgy történt, hogy 4.916 litert vettek fel fejenként, tehát — szerinte — tekintettel az 1868:XXX t.-cz. 59. §-ára, mely szerint Horvát-Szlavonországon külön territoriummal birnak, meg kellett volna állapítani, hogy ebből a contingensből a lélekszám aránya szerint mennyi jut a társaságokra. Ez az okoskodás azonban meg nem állhat, mert az összes adórendszer megállapítása közös, azaz egységes ügy. Tehát ebben a tekintetben a társországok más elbírálás alá nem eshetnek, mint a magyar állam területének többi része. Hogy a társországokban aránylag kevesebb szeszfőző van, mint az anyaállamban és hogy ennek folytán aránylag kevesebb a szeszcontingens is, az épenséggel nem tartozhatik a pénzügyi kiegyezmény körébe. Egyébként pedig hibás a szerzőnek a számítása is. A szeszcontingens megállapítása csak a lélekszám arányában történhetik. És pedig miután itt az 1899:XX. t.-cz. 2. §-áról van szó, nem vehetjük az 1900. évi népszámlálás eredményeit alapul. Az 1890. évi népszámlálás szerint pedig Horvátország népessége az egész állam népességének alig 13%-át teszi. Ez alapon is tehát csak 108.000 hl. jutna rá, nem pedig 119.420 hl. Tekintve már most azt, hogy a szerző szerint a társasági szeszfőzők élvezte contingens 8.000 hl.; a hiány 100.000 hektolitert tenne, nem pedig 111.420 h.-t. Nagy kérdés, hogy ha ez a mennyiség valóban Horvátországnak jutna is, vajjon ott megfelelő

számban szeszgyárak keletkeznének-e? Ezenkívül teljesen alaptalan a szerzőnek az a nézete is, hogy »világos, hogy ilyen jelentékeny contingens mellett még tisztességes mennyiséget termelnének a magasabb adótétellel is«. Tudjuk, hogy az 1899—1900. szeszadó-évben az egész magyar birodalomban a kisebbik adótétel mellett 802.763 hektoliter tiszta alkoholt termeltek, míg excontingensképen csupán 8.038 hektolitert. Tehát a szerző által említett »hedeutende Alcohol-quantität nach dem höherem Steuersatze« legfeljebb 1.000 hektoliter lehetne. A mint azt a szerző később maga is belátja (99. old.). Egyébként beismeri azt is, hogy viszont a szeszfogyasztási adó alá eső szeszgyárak (pálinkafőzők) 40°/o-a esik a társországorokra.

A szerző egy olyan kulcsot keres, melynek segélyével az összes fogyasztási adók jövedelmét a tényleges fogyasztás arányában tel lehetne osztani az anyaállam és a társországorok között, hogy így meg lehessen tudni, hogy milyen összeggel károsul Horvátország a fennálló adótörvények ez idő szerinti végrehajtása folytán. Az egyik mód a terület, illetve a lakosság aránya. Szerinte 14°/o. Tulajdonképen csak 13°/o. De a szerző Fiumét is bevonja. Hogy milyen alapon, nem tudjuk! Aztán felemlíti, hogy az italmérési illeték aránya 11°/o. Hivatkozik a boritaladó jövedelmének arányára, a mi 12°/o-ot tesz. Az utóbbi számítása egészen hibás, mert abból indul ki, hogy a boritaladó a magyar állam egész területén hektoliterenkint 6 korona. Holott pedig az anyaállamban a bornál 6 koronás tétel épen nincsen, de van 12 korona 92 fillér, 12 K, 12 K 70 f, 11 K 38 f, 8 K 70 f. Ezt figyelembe véve nagyobb arányszámot kellett volna kihoznia Horvátország részére. A mi tekintettel a nagy olasz borimportra, nem is volna feltűnő.

Nézetünk szerint, ha a fogyasztás mértéke az adózóképeségnek, akkor az adózóképeség mértéke a fogyasztásnak. Tehát a kulcs nem lehetne más, mint Horvátország adózóképeségének kulcsa. Ez idő szerint 7°/o.

Igy most már ugyanazon az uton haladhatunk, mint a szerző. Szerinte a hivatalos adatok alapján kitett 1901-ben az egész magyar államban:

	korona
a szeszadó	60,412.000
ellenőrzési illeték	300.000
élesztő-adó	291.000
szeszadópótlék	22,680.000
czukoradó	36,649.000
az ásványolajadó	10,731.000
a söradó	6,214.000
a söradópótlék	14,088.000
	<hr/> 151,365.000

Ebből a fentjelzett 7°/o-os kulcs szerint a társországorokra jutna 10,595.550 korona. A szerző 22,916.324 koronát hoz ki, minek oka főleg abban rejlik, hogy 14°/o-os kulccsal dolgozik. Ezenfelül pedig még beszámítja a boritaladót és az italmérési illetéket is.

Az 1901. évi költségvetés szerint a fogyasztási és italadóknál felmerülő kiadások 19,000.000 koronát tesznek. Világos, hogy ennek 7°/o-a szintén figyelembe veendő. Szerzőnk azonban ez ellen tiltakozik. Így nem hajlandó semmit sem elvállalni az adóvisszatérítések-ből és kiviteli jutalmakból, mert a társországoroknak nincs kivitelük.

Nem akar semmit tudni arról az összegről, mely Budapestnek a söradópótlék megtérítése czímén az 1899:VI. t.-cz. 5. §-a alapján megtérítendő. És így tovább. Már pedig ha a bruttóbevételt megosztottuk, akkor a régiét is meg kell osztani. E szerint a fentemlített kereken . . . . . 10,690.000 K-

ból levonandó a horvát-szlavonországi italmérési jogok után adott kártalanítási tőkék törlesztésére és kamataira az 1888:XXXV. t.-cz. alapján . . . 1,500.000
a többi költségnek 7⁰/₀ . . . . . 1,200.000 2,700 000 K.

7,900.000 K.

Ehhez hozzászámítandó a boritaladó . . . . . 1,599 000 »

és az italmérési illeték . . . . . 341.000 »

9,840.000 K.

Az 1901. évi elszámolás szerint jutott a társországoknak tisztán . . . . . 3,003.000 »

vagyis kevesebb . . . 6,837.009 K-

val. Nem pedig 18,010.671 koronával, mint a hogy szerző mondja.

Ha már most figyelembe vesszük azt, hogy ez idő szerint körülbelül 5 millió korona az, a mit az anyaállam az 1868:XXX. t.-cz. 11. §-ában említett kulshoz képest pótol, ha figyelembe vesszük azt, hogy ha a fogyasztási adók egy része ezentúl a társországoknak fog beszámíttatni, akkor ez az adóképesség arányszámára is vissza fog hatni, akkor csakugyan igazat kell adnunk a magyar országos bizottság válaszenetének, melyre e helyütt is hivatkozhatunk, hogy ha mindkét rész az 1868:XXX. t.-cz. 13. §-ának alapjára lép, akkor az elszámolási mód csak elméleti értékkel bír, mert még akkor is, ha figyelembe vétetnének mindazok az óhajok, melyeket a horvát-szlavon bizottság üzenetében kifejezésre juttat, de e mellett a percentuatio eddigi mértéke fentartatik, Magyarország még mindig jelentékeny összeggel lesz kénytelen kiegészíteni a közösügyi költségeket.

De hát: fiat justitia! Elégíttessenek ki a horvátok óhajai és e mellett adjuk meg a 138 kedvezményét is; akkor a 6,800.000 koronából körülbelül 3,800.000 jutna nekik az autonóm kiadásokra. Vagyis annyi, mint a mennyi hiányt (3,008.000 K) 1904. évi budgetjük felmutat. Horvát-Szlavonországoknak a mai alkotmányjogi helyzet szerint semmi oly bevételi forrása, a melyből ezt a hiányt pótolhatná, nem áll rendelkezésére, mert belügyi szükségleteik tekintetében jelentéktelen autonóm bevételeiktől eltekintve, más jövedelmi forrásaik nincsenek, mint a melyeket részükre a pénzügyi egyezmény kijelöl. Ezért az 1904:VI. t.-cz. intézkedett arról, hogy a hiány a magyar korona országainak pénztárából a végleges pénzügyi egyezménynél leendő elszámolás fentartása mellett fedeztessék. (1. §.)

Valószínű, hogy az új egyezményben Horvát-Szlavonországok igényei a fogyasztási adójövedelmek mikénti elszámolásának kérdésében méltányos elbírálásba fognak részesülni. De ebből a társországoknak haszna csak úgy lesz, ha a 138 kedvezményt fentartjuk. Vagyis ha Magyarország a közös kiadásokra reáfizet. Czeltalan vállalkozás tehát a Karlovič-féle, mely azt akarja bizonyítani, hogy pusztán 1899 óta 72 millió koronával károsította meg a fogyasztási adóknál az anyaállam a társországokat. (135. old.)

A szerző ezután az átutalási eljárás kérdésével foglalkozik és

azt bizonyítja, hogy Horvátországra nézve is be lehetne hozni az átutalási eljárást. De facto lehetne! De nem szabad államjogilag, mert az ilyen berendezés csak önálló államok közt létesíthető. Az átutaló eljárás az »eszményi« vámsorompó. A hol vámsorompó soha nem állhat, ott átutaló eljárást sem lehet alkalmazni. Egyébként pedig, ha a fogyasztási adóknak bizonyos kulcs szerint való felosztását fogadjuk el, hát épenséggel semmi szükségünk sincs az átutaló eljárásra.

Szól még a könyv a hadmentességi díjról is. Ez az 1889:LX. t.-cz. 5. §. d) pontja szerint, mint különleges célra szánt jövedelem a megosztás tárgyát nem képezheti. Karlovič kimutatja — és ebben igaza is van — hogy a hadmentességi díjnak nem az egész jövedelmét fordítják »különleges célra«, mert a felesleg a magyar államkincstárt illeti. (L. Exner: Pénzügyi jog 135. l.) Ezt a részt, mint közös bevételt szintén fel kellene osztani épen úgy, mint a hogy például felosztják az osztálysorsjáték jövedelmét.

Függelékül közli szerző az 1868:XXX. és 1873:XXXIV. t.-cz. német fordítását.

A tanulmány egyébként tele van hibás közjogi kifejezésekkel is. Igy szól osztrák-magyar-horvát delegációról (10. old.); magyar-horvát országgyűlésről (11. old.), magyar-horvát számvevőszékről (19. old.).

Flórián Károly.

A gyermekágyas munkásnők védelme.

Svájc volt az első állam, mely a terhes, illetőleg gyermekágyas munkásnők védelméről gondoskodott. A gyári munkáról szóló törvény nevezetesen, melynek érvénye a szövetség egész területére terjed ki, akként rendelkezik, hogy a munkásnő szülés után nyolcz hétig gyári munkára nem alkalmazható s hogy e nyolcz heti pihenő a lebetegedés előtti és a szülés utáni időre osztható el, mindazonáltal azon korlátozással, hogy a nyolcz hétnek legalább túlnyomó része, azaz hat hét a szülés utáni időre essék, a mikor az anya teljesen ujszülöttének köteles magát szentelni. A hatóságok a törvény ezen rendelkezését oly szigorúan és betű szerint hajtják végre, hogy a munkásnőket a korai szülések után is legalább hat hétig a gyári munkától eltiltják.¹⁾ Bizonyos iparágakban pedig a terhes nők foglalkoztatását az említett törvény végrehajtása nyomán kiadott rendelet egyáltalában nem engedi meg. Ki vannak zárva a terhes nők, nevezetesen a gyufagyárakból (a gyütömeg készítéséből, a gyufák mártásának s tömésének műveleteiből), az ólomművekből, az ólomárúk és ólomfestékek gyártásából, a betüöntődékből, az ólomtartalmú mázak feldolgozásából, az izzólámpák gyártásából (a higany-szivattyukkal való munkából), továbbá az oly gyári munkahelyiségekből, melyekben kénessav fejlődik, a kautschukárúk gyártásából és végül az oly ipari munkából, mely terhek emeléseivel, vagy erős rázkódattal jár.

A munkásnőknek a szövetségi törvényben biztosított védelmét az egyes kantonok saját területükre nézve a női munkások még szélesebb körére terjesztették ki, mint a melyre a szövetségi törvény

¹⁾ *Das Bundesgesetz betreffend die Arbeit in den Fabriken.* Herausgegeben vom Schweizerischen Industrie-Departement. Bern, 1900., 250 l.

érvényes, a mely tudnivaló, kiágazólag a gyári üzemekre s így csakis a szoros értelemben vett gyári munkásnőkre alkalmazható. Így Baselben azon ipari munkásnők, kikre az említett szövetségi törvény határozványai nem nyernek alkalmazást, ugyanoly védelemben részesülnek, mint az ipari munkásnők.¹⁾ Zürich kantonban az 1894. évi január hó 18-án kelt törvény, mely a szövetségi gyári törvény hatálya alá nem tartozó üzletekben alkalmazott munkásnők védelméről gondoskodik, e munkásnőkre a szülés után szintén hat heti foglalkoztatási tilalmat állapított meg.²⁾ Svájc után Németország intézkedett a gyermekágyas nők védelméről — Gesetz vom 17. Juli 1878, betreffend Abänderung der Gewerbeordnung — és a gyári munkásnőknek alkalmaztatását a szülés után három hétig eltiltotta. A védelmet az ipartörvény egy későbbi novellája — Gesetz vom 1. Juni 1891 — még fokozta és a feltétlen foglalkoztatási tilalmat négy hétre emelte, további két héten belül pedig csak annyiban engedi meg a gyári munkát, a mennyiben a munkásnő valamely gyakorlatra jogosított orvos bizonyítványával a foglalkoztatására való alkalmazhatóságát igazolja.

A magyar ipartörvény (1884: XVII. t.-czikk 116. §) szintén négy hétben állapítja meg a tilalmi időt, de e mellett azon nagy előnyt biztosítja a munkásnőnek, hogy a szolgálati szerződést a négy heti szünet alatt érvényben tartja.

Ausztria, — Gesetz vom 8. März 1885, betreffend Abänderung und Ergänzung der Gewerbeordnung, — Belgium (Loi du 13. Décembre 1889, concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels) és Hollandia (1889. évi május hó 5-én kelt törvény) ugyancsak négy hétig a szülés után tiltja a munkásnők gyári foglalkoztatását.

Ily előzmények után a gyermekágyas munkásnők védelmének kérdését a svájci szövetségi kormány kezdeményezésére II. Vilmos német császár által Berlinbe, 1890. évi március hó 15-ére egybehívott nemzetközi munkásvédelmi conferentia emelte tulajdonképen jelentőségre. A résztvevő tizenöt állam (Németbirodalom, Ausztria, Belgium, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Nagybritannia, Magyarország, Olaszország, Luxemburg, Norvégia, Németalföld, Portugália, Svédország és Svájc) hivatalos képviselői egyhangulag oly határozatot hoztak, hogy kívánatos a gyermekágyas munkásnőket szülés után legalább négy hétig a gyári munkától távol tartani.³⁾

A munkásvédelem ezen elsőrendű követelményének ma már valamennyi állam törvényhozása megfelelt, kivéve Franciaországot, Oroszországot és — Rumániától eltekintve — a Balkán-államokat. Portugália (1891. évi április hó 14-én kelt rendelettel), Nagybritannia (Factory and Workshop Act. 1891., 54 et 55 Vict. Ch. 75 Sect. 17.), Svédország (1900. évi október hó 17-én k. törvény 7. §.) és Dánia (1901. évi április hó 11-én kelt törvény) négy hétben, Norvégia (1892. évi június hó 27-én kelt törvénnyel) négytől hat hétben,

¹⁾ Bücher, Das Baselstädtische Gesetz, betreffend den Schutz der Arbeiterinnen. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik.* I. 320. l.

²⁾ Schuler, Das Züricher Gesetz, betreffend den Schutz der Arbeiterinnen. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik.* VII. 461. l.

³⁾ Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutz-Konferenz. Im amtlichen Auftrag. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1890. 91. l.

Spanyolország (1900. márczius hó 13-án kelt törvény 9. §.) három hétben, Olaszország (Legge del 19 giugno 1902., n. 242, sul lavoro delle donne e dei fanciulli 6. §.) háromtól hat hétben, végül Rumánia (1894. szeptember hó 20-án kelt rendelettel) negyven napban szabta meg a gyermekágyas munkásnő foglalkoztatásának tilalmi idejét.

Feltűnő, hogy Franciaország ily fontos munkásvédelmi kérdésben mindeztideig még nem intézkedett. Kísérletekben nem volt hiány. Még jóval a berlini nemzetközi munkásvédelmi conferentia előtt 1866-ban a francia kamara elé került ily irányú törvényjavaslat, melyet a kamara hosszú pihentetés után, 1892-ben, első olvasásban el is fogadott. A második olvasásra azonban már nem került a sor, mert a kamara időközben széteszlott.¹⁾ Annak a nagyarányú mozgalomnak hatása alatt, melyet a francia sajtó különösen az utóbbi néhány esztendő alatt újra megindított s ébren tartott a terhes munkásnők érdekében, az 1903. év végén a senatus el is fogadott egy ily irányú törvényjavaslatot.²⁾ A tervezet szerint a védelem a terhesség utolsó tizennégy napjára s a szülés utáni négy hétre terjedt volna, de a javaslat sorsa mindeztideig el nem dőlt s a törvény erejére eddig nem emelkedett.

Minde törvényhozási intézkedések — Svájcot és Spanyolországot kivéve — a munkásnőt csak a szülés után védik. A gyári munkáról szóló svájci törvény, mint már említve volt, tizenöt napi szünetet biztosít a munkásnőnek a lebetegedés előtt. Spanyolországban pedig a gyermek- s női munkáról szóló 1900. évi márczius hó 13-án kelt törvény felhatalmazza a munkásnőt, hogy terhessége nyolczadik hónapjában a gyári munkából kiléphet s ez esetben a törvény a szolgálati szerződést a szülés utáni harmadik hétig érvényben tartja. A törvény végrehajtási utasítása (1900. évi november hó 13-án kelt rendelet 18. §.) e kedvezményt kiterjeszti egy további héttel, tehát a szülés után negyedik hétig, az esetre, ha a munkásnő orvosi bizonyítvánnyal igazolja, hogy a munkát a szülés után harmadik héten egészségének veszélyeztetése nélkül meg nem kezdheti.

Azonban még e két, az európai törvényhozási intézkedések között kivételes rendelkezésnek sem lehet nagy jelentőséget tulajdonítani. Már csak, ha egyébert nem, azért, mert Svajcz is, Spanyolország is a lebetegedés előtti szünetet illetőleg csak facultative intézkedik, azaz felhatalmazza a terhes munkásnőt, hogy a munkából kilépjen, mi mellett Svajcz nem is biztosítja a szolgálati szerződés fentartását, de sem a munkásnőnek a munka abbahagyását kötelességévé nem teszi, sem a munkaadót a terhes munkásnők foglalkoztatásától el nem tiltja. Egyébként még az esetben is, ha a törvény e részben imperative rendelkeznék, a végrehajtás oly nehézségekbe ütköznék, hogy még az ily intézkedésnek is alig volna fogamatja. A munkásnő, nehogy keresetét veszítse ép oly időben, midőn küszöbön levő lebetegedéséhez azt legkevésbé nélkülözheti, kijátszaná a törvényt, a mi annál könnyebben sikerülhet, mert a lebetegedés napja, illetőleg a terhesség mérve csak a terhes nő által bevallott adatok alapján állapítható meg, a munkaadó pedig, ha munkaerőre szüksége van, még tudva is készséggel hozzájárulna a törvény megkerüléséhez.

¹⁾ Tanquet, *La protection légale des femmes*. Paris, F. Alcan. 1903. 2. 1.

²⁾ *Bulletin de l'office du Travail*. 1904. XI. 60. 1.

A lebetegedés előtti munkaszünet, még ha ez iránt a törvény parancsolólag rendelkeznek is, a gyakorlatban nem valósítható meg, valameddig a munkásnő a szünet folytán elmaradt kereseteért akár a munkaadó, akár a betegsegélyező-pénztár részéről megfelelő kárpótlásban, illetőleg segélyben nem részesül.¹⁾ A foglalkoztatási tilalom egymagában tehát méltánytalan s illusorius. Méltánytalan azért, mert az emberi faj érdekében a munkásnőre kényszerített munkaszünet költségei nem terhelhetik magát a munkásnőt, kinek sorsa különben is nélkülözés, hanem a társadalom által viselendő. A szülés utáni foglalkoztatási tilalomra vonatkozó törvényes intézkedések is európa-szerte csak akkor s azután váltak be, legalább némileg, miután a gyermekágyas munkásnőnek a betegsegélyező-pénztárak gyermekágyi segélyt biztosítottak.²⁾ Ismétlem, csak némileg, mert a gyermekágy-segély se nálunk, se egyébütt, hol a törvény általában ilyent előír, nem olyan mérvű, hogy a munkásnő a gyermekágyi tilalom idején keresményének hiányát ne érezné. Hazánkban a betegsegélyezésről szóló törvény (1891: XIV. t.-czikk 7. §. c), d), 16. §.) a gyermekágyi segélyt a táppénzzel egyenlő összegben, azaz a biztosított tag járulékának kiszámítása alapjául szolgáló átlagos, közönséges vagy a valósággal élvezett napi bér felében állapítja meg. Ausztriában a betegsegélyezésről szóló törvény (Gesetz vom 30. Mai 1888, betreffend die Krankenversicherung der Arbeiter 6. §., R.GBl. 1888. 33/57) a gyermekágyas munkásnőnek a lebetegedés napjától számított négy hétig orvosi segélyen s a szükséges gyógyszereken kívül a helyi átlagos napibér 60%-át biztosítja.

¹⁾ A német gyárfelügyelők, kik kiváló gondot fordítanak a terhes nők védelmére, sürűen hangsúlyozzák a betegsegélyzés e részben való hiányát: »... Der Beobachtung des Wöchnerinnenschutzes, — jelentí egy bajor iparfelügyelő — wurde stets besondere Aufmerksamkeit gewidmet, weil nicht selten von seiten der Arbeiterinnen gegen diese Vorschriften um des Verdienstes willen gefehlt wird. Aus diesem Grunde bleibt auch die in gesegneten Umständen befindliche Arbeiterin beinahe bis zum letzten Augenblicke auf ihrem Posten, und wird dies immer tun, so lange nicht von den Krankenkassen auch für eine gewisse Zeit vor der Entbindung Unterstützung gewährt wird... (Jahresberichte der Gewerbe-Aufsichtsbeamten und Bergbehörden für das Jahr 1902. Berlin, Reichsamt des Innern. 1903. II. 2., 7. l.)

²⁾ Nem állanak megfelelő adatok rendelkezésre, melyből kimutatható, hogy 1884-től 1891-ig, vagyis az ipartörvénynek, illetőleg a gyermekágyas munkásnők foglalkoztatási tilalmára vonatkozó intézkedés életbelépésétől kezdve az 1891. évi XIV. t.-cz. megalkotásáig hány esetben mulasztották el a munkásnők az 1884. évi XIV. t.-cz. 116. §-ának utolsó bekezdésében foglalt rendelkezés betartását. Érdekes azonban néhány oly külföldi állam iparfelügyelőinek e téren tett tapasztalatait feleleveníteni, a hol a gyermekágyas nők segélyezése szabályozva nincs.

... Wie es mit dem Wöchnerinnenausschluss steht, — jelentí egy svájci gyárfelügyelő — weiss man in fabrikreichen Orten oft nicht. Viele Wöchnerinnen treten nicht mehr ein; sie haben für ihr Kind zu sorgen, für das sie keine Pflegerin finden, sie halten es auch sonst für vorteilhafter mit einiger hausindustriellen Arbeit sich zu beschäftigen, und nebenbei die Haushaltung zu besorgen. Viele aber wenden alle Kniffe an, um bald wieder zur Fabrikarbeit zu gelangen. Geht dies am alten Arbeitsplatz nicht an, gehen sie in eine andere Fabrik über, wo man von ihrer Niederkunft nichts weiss. Die Gesetzesübertretung führt auch, wenn sie entdeckt wird, zu keiner Bestrafung, denn der Arbeitgeber kann vernünftigerweise in diesem Fall nicht bestraft werden und für die Wöchnerin ist keine Strafe vorgesehen. (Berichte der eidg. Fabrik- und Bergwerksinspectoren über ihre Amtstätigkeit in den Jahren 1896 und 1897. Aaran, 1898. 81. l.)

Hasonlóképen nyilatkoznak a németországi gyárfelügyelők is oly időben, a mikor a szülés foglalkoztatási tilalommal még nem járt együtt a munkásnő gyermekágyi segélyezése.

Nem csoda tehát, ha a gyermekágyas munkásnő a segély ily elégtelensége mellett mielőbb munkába állani iparkodik.¹⁾ Ez mindaddig így lesz, míg a gyermekágy esetére való segélyezés legalább is annyira fel nem emeltetik, hogy a munkásnő tényleges keresményét pótolhassa.

Az utóbbi években, különösen francia orvosok részéről folytatott tanulmányok, kétségtelenné teszik, hogy a munkásszünet a terhes munkásnő lebetegedése előtt legalább is annyira fontos, mint a szülés utáni munkaszünet és nemcsak az anya, hanem az újszülött egészségi viszonyaira is számottevő kihatással van. Ma — kevés kivétellel — még úgy áll a dolog nemcsak nálunk, hanem egyébutt is, hogy a munkásnő a terhesség egész idején át, jóformán a lebetegedés pillanatáig szakadatlanul munkában áll. A fizikai túlterheltség, a nélkülözések, a kenyérért való harc gondjai azután nemcsak a munkásnő életét veszélyeztetik, hanem a gyermekét is, melyet visel. El kell ismerni, — mondja egy francia orvos,²⁾ — hogy e tekintetben a szegény munkásnők helyzete a házi állatok nőtényeinek bizony nem különb.

Pontos megfigyelések igazolják, hogy azon munkásnő újszülött gyermeke, ki lebetegedése előtt pihent, illetőleg a gyári munkától távoltartotta magát, súlyban átlag háromszáz grammal, tehát vagy tíz százalékkal haladja meg az újszülött testsúlyát, kinek anyja a lebetegedésig gyári munkában állt. Egyébként még az utóbbi esetben is különbséget kell tenni az álló és ülő foglalkozás között. A lebetegedésig álló foglalkozást űző munkásnő újszülöttének átlagos súlya az egyes gyermekűeknél (primipar) 355 esetből következtetve 2931 gramm, a többgyermekűeknél (multipar) 523 esetből következtetve 3116 gramm. A lebetegedésig ülő foglalkozást űző munkásnő újszülöttének átlagos súlya az egygyermekűeknél (219 eset) 3097 gramm, a többgyermekűeknél (388 eset) 3303 gramm. Ezzel szemben a lebetegedés előtt hat-nyolcz hétig szünetet tartott munkásnő újszülöttének testsúlya az egygyermekűeknél (497 eset) 3273 gramm, a többgyermekűeknél (533 eset) 3116 gramm.³⁾

Egy nem kevésbé értékes, háromezer esetre kiterjedő megfigyelés szerint a lebetegedés előtt a gyári munkából kilépett munkásnő terhessége rendszerint legalább husz nappal meghaladja a lebetegedésig munkában állt munkásnő terhességének idejét. Ez utóbbiak épen a fizikai megerőltetés folytán nem ritkán korai szülöttestet, vagy halva szülöttestet hoznak a világra.³⁾ Egyébként hogy

¹⁾ ... In einigen Landorten — írja egy badeni gyárfelügyelő, — mit einer grossen Zahl von Cigarrenfabriken ohne eigene Fabrikkrankenkassen nahmen... die Wöchnerinnen schon vier Wochen nach der Niederkunft, auf Grund ärztlicher Zeugnisse, die Arbeit wieder auf, zum Nachtheil für die Mutter und für das unter solchen Umständen fast nur noch auf künstliche Ernährung angewiesene Kind. Zudem ist der Unterstützungsbeitrag meist ein recht geringer. Er betrug in zwei Fällen, in denen die Arbeiterinnen vor Ablauf der sechswöchigen Frist, überdies ohne ärztliches Zeugnis die Arbeit wieder aufgenommen hatten, nur etwa vierzehn Mark für vier Wochen. Die Wöchnerinnen suchen häufig die Arbeit möglichst früh wiederaufzunehmen, weil sie ihr gewohntes Einkommen nicht entbehren können... (Jahresberichte der Gewerbe-Aufsichtsbeamten und Bergbehörden für das Jahr 1902. Berlin, Reichsamt des Innern. 1903. II. 5 19. l.)

²⁾ Comby, de la puériculture (X. Congrès international de hygiène et de démographie à Paris 1900. Compte rendu public par le Secrétariat Général du Congrès. Paris, Masson.

³⁾ Pinard, Hygiène de femme enceinte. De la puériculture intrautérine. Ugyanott 421. l.

⁴⁾ Fangnet, i. m. 3. l.

mennyire szükséges a munkásnőnek a lebetegedés előtti pihenő, kitűnik abból, hogy a lebetegedésig gyári munkával foglalkozó munkásnőktől származó újszülöttek 39%-a (!) az újszülöttek normális testsúlyát, vagyis a 3000 grammot el nem érte, 16% a pedig kora szülött volt.¹⁾

Alig szorul további bizonyításra, hogy a törvényhozások a gyermekágyas munkásnőre vonatkozó foglalkoztatási tilalommal még nem meritették ki a munkásnőnek, mint anyának védelmét. A munkásnőnek a gyári munkától a lebetegedés előtt való távollattartása legalább is annyira indokolt, mint a szülés utáni munkaszünet. Hat héttel a lebetegedés előtt munkásnőt semmiféle gyári munkára foglalkoztatni nem volna szabad. Ez nemcsak az emberi érzés követelménye, hanem elsőrendű állami és társadalmi érdek egyaránt, különösen az államé, melynek egyik legjelentékenyebb feladata a faj fizikai fejlődésének biztosítása. Elvégre ily irányu törvényes intézkedés végrehajtása akadályokba nem ütközik. Ha a munkásnőt kenyérgondok nem terhelik s nem kényszerítik terhességének fokát eltitkolni, vagyis ha a terhesség utolsó hat hetén megállapítandó foglalkoztatási tilalommal együtt a munkásnőnek az elmaradt kereset helyett a betegsegélyző pénztárak megfelelő segélyt nyújtanak, úgy bizonyára nem fogja eltagadni azon adatokat, a melyek alapján a lebetegedés időpontja meglehetősen pontossággal megállapítható. Egyébként a végrehajtásban zavart az sem okozhat, ha a lebetegedés a munkásnő által bevallott adatok alapján kiszámított időpontnál későbbben vagy akár korábban is következik be, minthogy ily esetben a gyermekágyi pihenővel lehetne a szülési folyamat egész idejére, tehát a lebetegedés előtti és utáni időszakra megállapított munkaszünetet olyképp szabályozni, hogy az együttesen tíz hetet meg ne haladjon.

Igaz ugyan, hogy az anyja gondozását az újszülöttől nem volna szabad elvonni, mert ezt a gyermek sinyli meg. Az egy éven aluli gyermekek halálozási arányszáma legnagyobb az ipari városokban, nálunk csakúgy, mint egyebütt, nyilvánvaló bizonyosságul annak, mily végzetes az anyatej elvonása a gyermekre nézve. Azonban nem kell épen a munkásnőt keresetétől megfosztani, hogy csecsemőjét táplálhassa. A problema nem megoldhatatlan. Portugália már ezelőtt tizennégy esztendővel (1891. évi április hó 14-én kelt rendelettel) kötelességévé tette mindazon munkaadóknak, kik gyárjukban ötvennél több munkásnőt alkalmaznak, hogy a gyári épület közelében bölcsődét állítsanak fel s tartsanak fenn, s hogy a munkásnőknek módot nyújtsanak, hogy újszülötteiket a munkaidő tartama alatt e bölcsődében táplálhassák. Spanyolország a gyermek és női munkáról szóló törvényével (1900. január hó 30-án kelt törvény 9. §.) követte e példát és még fokozta e részben a védelmet. A munkásnőnek gyermeke táplálására a szoptatás idejére a szerződésileg megállapított munkaidő terhére egy órai szabad időt biztosít, mely két részletre, délelőtti s délutáni félórára osztható fel. A munkásnő e félórai munkaközi szüneteket tetszés szerinti időben választhatja. E mellett a törvény — e részben leglényegesebb intézkedése — megtiltja a munkaadónak, hogy a gyermek szoptatására fordított egy órai idő bármely alakban a munkásnő béréből levonassék. A törvény végrehajtására

¹⁾ Piuard, i. m. 419. l.

kiadott utasítás (1900. évi november hó 13-án kelt rendelet 19. §.) pedig felhatalmazza a munkásnőt, hogy az esetre, ha gyermekét a gyártelepre magával hozza, a szoptatásra engedélyezett egy órai időt négy tizenöt perces szakra osztthassa, s egyuttal feljogosítja őt, hogy gyermekének ellátására a törvényes egy óránál hosszabb időt is szentelhet, ha a tulidőnek megfelelő bérlevonásba beleegyeznek. S végül megemlítendő Olaszország az ő legújabb alkotásával a női munkásvédelem terén (Legge del 19. giugno 1902., n. 242, sul lavoro delle donne et dei fanciulli art. 10), mely Portugáliának imént ismertetett intézkedéseit vette át.

A terhes munkásnők hathatós védelme érdekében elkerülhetetlenül szükséges végül a munkásnőket a terhesség idejére bizonyos üzemekből vagy némely üzemek egyes műveleteiből kizárni. Általánosan ismeretes az ipari mérgek (phosphor, ólom, higany stb.) különösen káros befolyása a terhes asszonyokra.¹⁾ Nem kell egyébre hivatkozni, mint az ólom feldolgozásával foglalkozó gyárakban alkalmazott terhes munkásnőkre, kik között igen gyakori az elvetelés vagy korai szülés.

Egy francia orvos²⁾ megfigyelése szerint 182 ólommal foglalkozó munkásnő között hat esztendő alatt harmincz ólommérgezés fordult elő. E 182 munkásnő a jelzett idő alatt száznyolczvanháromszor volt terhes állapotban. Az eredmény ötvenhat élve szülöttel szemben harminczbat abortus és kilencz halvaszülött. Az ólommérgezésben (saturnismus) szenvedő munkásnők élveszülött gyermekei sem életképesek. Az anyatejjel az ólom, mely különös cumulativ képességénél fogva az anya szervezetében felhalmozódott, lassankint átmegy az ujszülött szervezetébe s idővel elpusztítja. Az élveszülött ötvenhat gyermek közül két esztendővel fiatalabb korában meghalt harminczhét. Rendes időre a száznyolczvankét munkásnő között csak negyvenöt betegedett le.

Moldoványi István.

A vasipar jövője.

Rudolf Martin: *Die Eisenindustrie in ihrem Kampfe um den Absatzmarkt* (Duncker und Humblot).

Hans Guideau Heymann: *Die gemischten Werke im deutschen Grosseisengewerbe* (Cottasche Verlagsbuchhandlung Stuttgart und Berlin).

Martin Rudolf porosz belügyministeri tanácsos nevét gazdasági körökben igen jól ismerik, minthogy annak idején a német vámtarifabizottság tárgyalásain igen jelentős szerepet játszott. Már ebbeli tevékenysége is sejtetni engedi, hogy munkája a viszonyok alapos ismeretén épült fel, aminthogy arról az olvasó a tanulmányozás folyamán feltétlenül meggyőződhetik. Mint érdekes jelenség felemlithető, hogy Martin munkájának tenorja az, hogy a német ipari tevékenység éltető eleme a német mezőgazdaságnak különböző kedvezményekkel, első sorban vámkedvezményekkel való felruházása volt. Nézete szerint az ipar további fejlődése is attól függ, hogy ezt a vám védelmiirányt — legelső sorban a mezőgazdaság termékeire nézve — fentartják-e.

¹⁾ Cauby, i. m. 413. l.

²⁾ Constantin. Influence de l'intoxication saturnine [lente produite de la conception. Ref. Annales d'hygiène publique et de médecine legale 1861., XV., 210. l. — L. u. o. 1896. XVIII. 1111. l.

Ezt a nézetet Martin már politikai szereplése közben is hirdette, ebben a munkájában azonban a mellett száll sikra, hogy a német vasipar nagyarányú fejlődése csakis a mezőgazdaság fellendülésének köszönhető.

Bár kétségtelen, hogy ebben az irányban igen nagy része volt a mezőgazdaság kedvező fejlődésének, de nézetem szerint nem ez volt a döntő, hanem a forgalomnak aránytalan nagy fejlődése, az electromos iparnak szertelen terjeszkedése és a technica állandó fejlődése legalább olyan értékű tényezők voltak a német vasipar fellendítésénél, mint a mezőgazdaság intensív művelése, melyet kicsinylenünk szintén nem szabad. Az tagadhatatlan, hogy a német mezőgazdaság igen nagyot haladt a legutolsó évtizedekben, miben — ezt ma már mindenkinek el kell ismernie — nem kis része volt a védvamos rendszernek, nem önmagában, hanem főként azért, mert a német védvamos rendszer dacára egyes államok hosszú ideig, némelyek pedig, mint Anglia, mindmáig ragaszkodtak a szabadkereskedelmi rendszerhez. Nagy kérdés, hogy ma az egész vonalon terjeszkedő és jóformán kivétel nélkül érvényre jutó vámvédelmi rendszer mellett a fejlődés és a hozadék-emelkedés ugyanolyan lesz-e, mint volt eddig. Mert bár nagyra nevelte már a vámvédelem a német mezőgazdaságot és ipart, úgy hogy azok a gyermekbetegségeken már régen átestek, még mindig nagyon kérdéses, hogy mi lesz a túlnagyra fejlődött iparokkal, ha a fogyasztási piacok, melyek eddig nyitva vagy könnyen hozzáférhetőek voltak, el lesznek zárva előlük.

A német vasipar fejlődésének arányai igazán csodálatot keltők. Legjobban mutatják ezt az összehasonlító számadatok. A világ vasércztermelését 1901-ben 88,392.000 tonnára becsülték. A legutolsó 25 év alatt a vasércztermelés a következőképen oszlott el az egyes országok között:

	1881	1890	1895	1900	1901	1902	1903
Ausztria-Magyarország és			ezer tonnában à 1000 kilogramm				
Bosznia	1.250	2.030	2.353	3.662	3.643	3.440	3.269
Németország	7.574	11.406	12.350	18.964	16.570	17.964	21.231
Anglia	17.446	13.781	12.615	14.023	12.472	13.641	—
Spanyolország	3.503	6.065	5.514	8.676	7.906	7.904	8.479
Oroszország	1.045	1.796	2.924	6.107	5.890	—	—
Franciaország	3.032	3.472	3.680	5.448	4.791	5.004	—
Svédország	874	1.200	1.902	2.608	2.795	2.897	3.678
Görögország	—	—	494	513	502	546	513
Olaszország	421	221	183	247	232	241	—
Belgium	224	172	313	249	219	166	—
Egyesült Államok	—	16.292	16.213	28.006	29.359	36.125	35.580

Ezekkel a számokkal érdemes közelebbről foglalkozni, még pedig ebben az irányban a közvetlen szemlélet sokkal meggyőzőbb erejű, mint a holt betűk egymás mellé rovása. Milyen másnak találja az olvasó a helyzetet, ha Németország fejlődési arányait Anglia hanyatlást mutató adataival összehasonlítja. És ugyanakkor azt fogjuk látni, hogy a mi vasiparunk a vasipari szempontból nagyratartott Ausztriával és Boszniával egyetemben milyen csekély jelentőségű a világforgalmi szempontból. Németország adatai mellett még különösen az Egyesült Államok számadatai tarthatnak érdeklődésre számot, mely

nagy arányú fejlődés a concentrációs törekvéseknek a következménye.

Igaza van Martinnak, amikor munkáját a védvámok és cartellekről szóló tanulmánynak nevezi, mert a vasipar tényleg a legtypikusabb alakulatokat mutatja úgy a kartellképződést, mint a védvamos rendszer következményeit illetőleg. Németország vasipara kétségtelenül annak köszönheti hatalmas és szinte páratlan fellendülését, hogy 1879-ben Németország ismét bevezette a vasipari vámokat. Lexis dr.-nak nagyértékű vasvám tanulmánya alapján lépésről-lépésre kimutatható, hogy a vasipar fejlődése szoros összefüggésben volt a vasvámokkal. A német vasipar geneziséstől kezdve a vasvámok (100 kilogrammra és márkára átszámítva) a következők voltak:

Tarifa hatályba lépése	Nyersvasra	Rúdvasra való feldolgozás stádiuma szerint
1839. október 24.	szabad	6—18
1845. október 10.	2.—	9—15—18
1865. május 1.	1.50	5—7
1868. május 25.	1.—	5—7
1870. május 17.	—50	3.50—5.—
1873. július 7.	szabad	2
1877. január 1.	»	szabad
1879. július 15.	1.—	2.50

Tarifa	Vasbádagon	Durva öntött árukra	Durva vas-árúkra	Finom vas-árúkra
1839	9—18—24	6.—	36	60—300
1845	18—24	6.—	36	60—300
1865	7—10, 50—15,	2.40	8—16	24—60
1868	7—10, 50—15,	2.40	8—16	24—60
1870	5—7	2.40	8	24—60
1873	2	2	5	24—60
1877	szabad	szabad	szabad	24—60
1879	3—5	2.50	6—15	24—60

Ezek a vámtételek hiven visszatükröztetik úgy az egyes korszakok vámpolitikai irányzatát, mint a vaspiacz mindenkori helyzetét, mire vonatkozólag alig lehet jellemzőbb dologra hivatkozni, mint arra, hogy 1873 körül, amikor a túlnagy alapítási tevékenység a vasárakat végtelenül felcsigázta, a vasnak jóformán semmiféle formában sem volt szüksége vámvédelemre, sőt a folyton fokozódó szükséglet kárára még szívesebben vették volna, ha a külföldi vasárúknak nagyobb mértékben beözönlének, mert akkor talán megakadályozható lett volna a horribilis áremelkedés. Épen ezekre való tekintettel az 1877. január elsejei vámtarifa a legliberálisabb volt valamennyi között, mert a finom vasárúknak kivételével a vasipar összes többi gyártmányait szabadon, bármi néven nevezendő vám nélkül bocsátotta be Németországba. Az 1879-es tarifa már a nyersvasra is vámot vetett és szabad érvényesülést engedett a vámvédelmi politikának. Azonban ennél a vámvédelemnél sokkal hathatósabban emelte és fejlesztette a vasipart a vállalkozók tömörülése, mely cartellek megállapítása és szigorú szervezése révén a mai magas fokra emelte a vasipart.

Martin könyve főként ezzel a szemponttal foglalkozik. A legutolsó 25 év története tényleg hasznos tanulságokat nyújt a védvamos rendszer és a cartelltömörülés gazdasági hatásáról. Nemcsak maga az ipar nagyobbodott arányaiban, hanem az egyes művek is, melyeknél a központosulási törekvés nagyon is az előtérbe jutott. Még a legnagyobb művek is hajlandók más művekkel való összeolvadásról tárgyalni, mert a német vasipar jövőjét épen az ez által nyerendő pénzbeli és anyagi hatalom által vélik legjobban biztosítotttnak. A mai cartellek intézése mindössze 3—4 emberre van bízva, akik nemcsak a termelési mennyiséget és az árakat szabják meg — könnyen érhető egyértelműséggel — egymás között, hanem a fogyasztási terület békés megosztásában is megegyeznek és e megállapodásokat be is tartják.

A központosítási törekvés azonban más irányban is diadalra jutott, még pedig az úgynevezett kombinált művek révén, melyek saját szénükkel állítják elő a saját bányáikban termelt érczvasból a nyersvasat, az aczelt, a sineket, a bádogot és más nemű gyártmányokat. Ezzel a kérdéssel foglalkozik Heymann könyve, úgy hogy a két könyv szinte kiegészíti egymást. A vasipar óriásai csakis eme fejlődési processus alapján állhattak elő. Ma már két ilyen óriás van. Az egyik Amerikában az aczeltrust, a másik pedig Németországban az úgynevezett Stahlwerksverband, mely cartell az összes nagyobb német vasműveket egyesíti. A világpiaczért folyó küzdelemben a vasvámok szolgáltatják a legerősebb fegyvert. Az úgynevezett biztosítéki vámok, amint szerző a fogyasztási piacok biztosítását célzó vámokat nevezi, már eddig is igen hasznos szolgálatokat tettek a vasiparnak, mely a legszebb reményekkel lehet eltelve jövője iránt.

Különösen érdekes példa a vámok segítségével való óriási ki-fejlődésre Amerika, ahol, mint a korábbi statisztika is mutatta, páratlan arányokat mutat a fejlődés. Az 1846. július 30-iki tarifa kimondotta, hogy mindennemű vas és vasárú az érték 30%-át fizeti vám fejében, mely tételt 1857-ben 24%-ra mérsékeltek. 1861-ben nyersvasra 6, rúdvasra 15 dolláros vámot állapítottak meg tonnánként. 1865-ben a nyersvas vámját 9 dollárra emelték, majd 1870-ben ismét 7 dollárra mérsékeltek. A vasárúk vámját az érték 30, 1862-ben az érték 35%-ára emelték. 1872-ben ismét mérsékeltek a vámtételeket, de már 1875-ben semmisnek nyilvánították ezeket a mérsékléseket. Az 1883. évi tarifa mázsánként 33 centet állapított meg a nyersvasra, a rúdvasra nézve pedig 0.77—1.32 dollárt. A vas és aczelárúk vámjá az érték 30—45%-a között váltakozott. Az 1890. évi úgynevezett Mac Kinley féle tarifa a nyersvas vámját változatlanul hagyta. A félgyártmányok vámját valamennyire mérsékeltek. Az 1894. évi Wilson-tarifa a nyersvas vámját fontonként $\frac{7}{10}$ centról $\frac{5}{10}$ centre mérsékelte, mely vámtételt az 1897. július 24. úgynevezett Dingley-tarifa is érvényben hagyta. A faszénnel készített vas vámját, mely az 1890. tarifa szerint 22 dollárra rúgott tonnánként, 12 dollárra mérsékeltek.

A védvamosrendszer tehát igen jelentékenyen hozzájárult a vasipar fellendüléséhez. Semmi kétség az iránt, hogy a statisztikai adatok ennek a viszonynak a hű tükrét adják akkor, amikor Amerika és Németország vasipari fejlődésének nagy arányairól számolnak be, míg a technikailag régebben kifejtettebb Anglia messze elmaradt eme államok mögött, nem minden valószínűség szerint leginkább azért, mert vasiparát nem védelmezte vámokkal. Ezeknek a vámoknak az

indirect jelentősége a legnagyobb. A vám, mely lehetővé teszi a cartellalakulást és a művek concentratióját, ezzel együtt pedig a nagytőkéknek az iparba való bevonását, egyrésztől technikailag fejleszti az ipart, másrésztől pedig lehetővé teszi azt, hogy a kivített — az esetleg nyilvános vagy titkos kiviteli jutalmak segítségével — forciozzák és a gyengébb versenytárstól a külföldi piacokat elhódítsák.

De nemcsak itt található fel az egyesülésben rejlő előny, hanem abban is, hogy rossz időkben, válságok alkalmával, a vegyes foglalkozási ággal bíró művek nem érzik annyira a rossz idők súlyát, mert leginkább azt a termelési ágat forciozzák, melyet legkevésbé érint a válságos időszak. Ilyen módon annyira-amennyire enyhíteni lehet a válság veszedelmeit és legalább megóvják az ipart attól, hogy a minden áron való foglalkoztatás miatt a túltermelés bajait ne tegyék még elviselhetetlenebbé. Ebben az irányban ma a tudomány is egyetért ezzel a gyakorlattal és a jövő válságoknak egyik megakadályozó tényezőjét látja a nagyművek sokféle berendezésében.

A vasipar jövőjét a következő huszonöt esztendőre kedvező színben látják a szóban forgó munkák szerzői. Azt tartják, hogy a fejlődési irány ugyanaz marad, mint a legutolsó két évtizedben volt. Sőt új feladatok hárulnak majd a vasiparra a keleten, ahol China, Japán és a többi ázsiai állam forgalmának a kiépítéséhez tömérdek vasárúra lesz szükség. Ezeknek a piacoknak a meghódításáért nagy küzdelem fog kifejlődni az európai és az amerikai vasipar között, mely küzdelemnek az eredménye valószínűleg kompromisszum lesz és békés alapon együttesen látnak hozzá a nagy feladat megoldásához.

Czeisler Emil.

Az iparban foglalkoztatott gyermekmunkások védelme.

a) *Legge del 19 giugno 1902, n. 242, sul lavoro delle donne e dei fanciulli.* Raccolta ufficiale. 1902. 242. sz.

b) *Gesetz, betreffend Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. Vom 30. März 1903.* Reichs-Gesetzblatt. 1903. 117. l.

A munkásvédelem *Olaszországban* a gyermek- s női munka szabályozásával kezdődött. A hajdani lombard-velencei királyságban egy 1843. évi rendelet eltiltja a kilencz évesnél fiatalabb gyermekek ipari foglalkoztatását, majd egy 1873. évi törvény kizárja a gyermekek alkalmazását a vándoripar, az úgynevezett professions ambulantes köréből, s végül az 1886. évi február 11-én kelt törvény a gyermekek ipari munkáját rendszeresen szabályozza.

E törvényhozási alkotás, — bár ezt néhány szakértekezlet (1877, 1879) előzte meg, melyeken a gyermekek ipari alkalmazása körül előforduló visszaállások teljesen megvilágítottak, — csak kezdeményező lépésnek volt tekinthető. Eltekintve némely legislatorius hiányától, — lényeges rendelkezések kimaradtak a törvényből s e helyett a végrehajtási utasításba vétettek fel, — már csak azért sem biztosíthatott sikert e törvény, mert az olasz iparban s a bányászatban foglalkoztatott fiatal munkások túlnyomó részének, a tizenkettedik életévüket már betöltött gyermekeknek erkölcsi s fizikai fejlődésének előmozdításáról egyáltalában nem gondoskodott. Ennek megfelelően a jelentések, melyek a törvény rendelete folytán időnként a törvény végre-

hajtásáról a parlament elé terjesztettek, elég kedvezőtlen képet adnak az olasz gyermekmunkások helyzetéről. Még a védett korban levő gyermekek (9—12 évig) ipari foglalkoztatása körül is számos a visszaélés és törvénysértés. Így egyebek között a törvény egyik leglényegesebb intézkedése, mely a tizenkét éven aluli gyermekek napi munkaidejének tartamát legfeljebb nyolcz órában állapítja meg, még 1898-ban is, tehát 12 esztendővel a törvény életbeléptetése után, *continua ad essere inosservata in non pochi casi*, amint ezt a ministeri jelentés kiemeli.¹⁾

A törvény hiányai már a nyolczvanas évek végén nyilvánvalókká lettek s nem egy törvényjavaslat került a parlament elé, mely a gyermekmunkások hathatósabb védelmét s egyuttal a nők ipari munkájának szabályozását czélozta. Végül 1900-ban a kormány terjesztett be egy javaslatot, mely a gyermekmunkásokon kívül a női munkásokra is kiterjeszkedett, s ez hosszas tárgyalások után és némely, jobbára az átmeneti időszakra vonatkozó módosításokkal, 1902. június hó 19-én törvény erejére emelkedett.

Ez újabbi törvény rendelkezései sem egészen kifogástalanok. Szembeötlő nevezetesen az egyöntetűség hiánya. Mintha nem ugyanaz a socialpolitikai felfogás teremtette volna meg az egész törvényt. Persze e pontnál nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat az ellentétes irányokat, melyek az olasz törvényhozásban minden socialpolitikai kérdésnél megütköznek s egymás rovására érvényesülnek.

Az 1902. évi törvény hatálya az iparra és bányászatra szorítkozik, azonban az üzemek terjedelmére való tekintet nélkül. Mindkét nembeli gyermekek tizenkettedik életévük befejezése előtt munkára egyáltalában nem foghatók. Földalatti s alagutakban végzendő munkákra 13 évesnél fiatalabb fiú munkások, női munkások pedig általában, — korukra való tekintet nélkül, — nem alkalmazhatók. Három esztendővel a törvény életbeléptetése után már csak 14 évesnél idősebb fugyermekek alkalmazhatók ily üzemekben, feltéve, hogy ezek mechanikai huzóerővel nem rendelkeznek. A törvény ezen utóbbi határozmányának czélja megakadályozni az olasz bányászatban a gyermekmunka kizsákmányolásával régi idő óta üzött visszaéléseket. Ez különösen az olasz kénbányákra áll, hol fiatal gyermekek hordják naphosszat néhány centesimiért az ásványt a tárnából a felszínre. A siciliai kénbányákban 1895-ben fejtett ásvány összes mennyiségének csak 35·7⁰/₀ szállított mechanikai uton a felszínre, ellenben 64·3⁰/₀ emberi erővel, 1899-ben pedig az előbbi módon 36·6⁰/₀, emberhátan pedig 63·4⁰/₀, tehát öt esztendő alatt a viszonyok e részben jóformán változatlanok maradtak. S ennek az emberi erőnek túlnyomó részét serdületlen gyermekmunkások szolgáltatják.²⁾

A veszélyes és egészségtelen üzemekből a tizenöt éven aluli fugyermekek s a kiskorú, azaz huszonegy esztendőnél fiatalabb nők alkalmazása ki van zárva. Ez üzemeket a felsőbb közegészségügyi tanács (*Consiglio superiore di Sanità*) s az ipar- és kereskedelemügyi tanács (*Consiglio delle Industrie et del Commercio*) véleménye alapján

¹⁾ Atti parlamentari. Legisl. XXI. Prima sess. 1900—01. Cam. dei Dep. Doc. XXIV. Rel. sull'applicazione della legge sul lavoro dei fanciulli. 20. l.

²⁾ Disegno di legge sul lavoro delle donne e dei fanciulli. Atti parl. Cam. dei Dep. Legisl. XXI. Sess. 1900. Doc. N. 139. 4. l.

királyi rendelet fogja meghatározni. E törvényes felhatalmazás alapján a törvény végrehajtására kiadott királyi rendelet¹⁾ a veszélyes és egészségtelen üzemeket két külön lajstromba foglalta össze. Az egyik lajstromban felsorolt huszonegy iparágból (kénfinomítás, robbanó anyagok, kén- és salétromsav, szénkéneg, chlor és phosphor, ólomvegyületek, celluloid, higanyamalgalommal készülő tükörüveg előállítás stb.) kiskorú nők és tizenötödik életévüket még el nem ért gyermekek egyáltalán ki vannak zárva. A második lajstrom pedig huszonkét oly iparágat ölel fel, melyeknek egyes egészségtelen vagy veszélyes műveleteinél a védelemben részesülő munkások csak bizonyos óvszabályok alkalmazása mellett foglalkoztathatók.

Éjjeli munkára a tizerőt éven aluli flugyermekek s kiskorú nők nem alkalmazhatók. E tilalom öt esztendővel a törvény életbelépése után minden korú női munkásra kiterjed. Éjjeli munkának tekintendő a törvény értelmében az, mely az október 1-től márczius 31-ig terjedő időszakban 20 és 6 óra közé, az év egyéb szakában pedig 21 és 5 óra közé esik. E pontnál megjegyzendő, hogy az olasz hivatalos időszámítás szerint a nap 24 órára (éjféltől éjfélig) van beosztva; 20 óra tehát esti nyolcz, 21 óra pedig esti kilencz órát jelent.

A munkaidő tartamát a törvény a tizenkettedik életévüket még el nem ért mindkét nembeli munkásokra napi 8 órában, 15 éves korukig pedig napi 11 órában állapítja meg. Ez utóbbiakra nézve a földmivelés-, ipar- s kereskedelemügyi minster, kivételes esetben, technikai s gazdasági tekinteteből a napi munkaidő maximalis tartamát egy órával megpótolhatja, azaz 11 órától 12 órára emelheti fel. A gyermekmunkások s általában a női munkások munkaideje naponta egy vagy több munkaközi szünettel megszakítandó. E munkaközi szünetek tartama 8 óránál rövidebb munkaidő mellett együttesen legalább egy órára, 11 óránál rövidebb munkaidő mellett legalább másfél órára, s 11 óránál hosszabb munkaidő mellett legalább is két órára terjed. A tizenötödik életévüket még el nem ért munkásoknak hetenként legalább is egy teljes szünnap engedélyezendő.

A gyermekek 15 esztendő korukig csak az esetben fogadhatók munkába, ha munkakönyvvvel vannak ellátva, a melyet a helyi hatóság (sindaco del comune) díjtalanul szolgáltat ki. A munkakönyvbe az általános adatokon (név, kor stb.) kívül bejegyzendő még, hogy a munkás himlő ellen be van oltva, és hogy a kötelező elemi oktatásban (corso elementare inferiore) részesült. Ezenkívül a községi hatósági orvos (uffiziale sanitario del comune) a munkakönyvben díjtalanul igazolja, hogy a gyermek, kinek részére a könyv kiállított, egészséges s azon munkára, melyre vállalkozik, alkalmas.

A törvény a női munkásokra nézve még néhány különleges rendelkezést tartalmaz. Így egyebek között tiltva van a női munkásokat lebetegedésük után négy héten belül munkára alkalmazni. Kivételes esetekben ennél korábban is munkába állhatnak, ha a helyhatósági orvos bizonyítványával igazolják, hogy egészségügyi állapotuk ezt megengedi. De a szülés óta minden esetben három hétnek kellett elmúlnia. Így, illetőleg ehhez közelálló törvényes intézkedés ma már minden culturállamban védi a női munkásokat. A mi azonban

¹⁾ Regolamento per l'esecuzione della legge sul lavoro delle donne e dei fanciulli. Gazzetta Ufficiale de Regno d'Italia. 1903. N. 49.

az olasz törvényből a női munkások védelme tekintetében kiemelendő, az a törvény azon rendelkezése, mely az oly vállalkozókat, kik legalább ötven női munkást foglalkoztatnak, külön helyiség berendezésére s fentartására kötelezi, a melyben a női munkások munka közben csecsemőjüket szoptathatják. Oly üzemekben, hol a női munkások száma az ötvenet el nem éri s így a szoptatásra külön helyiség fentartására nem is kötelező, a munkaadó tartozik módot nyújtani, hogy azon munkásnők, kiknek csecsemőjük van, a szoptatás céljából a munkából időnként eltávozhassanak.

* * *

A gyermekmunka törvényes védelme Németországban a múlt század harminczas éveibe nyulik vissza. Poroszországban már egy 1839. ápril hó 6-án kiadott rendelet (Regulativ) eltiltotta a betöltött kilencz esztendőnél fiatalabb gyermekek gyári alkalmazását, s a 9—16 éves munkások napi munkaidejének maximális tartamát tiz órában állapította meg. Egy 1858. május 16-án kelt porosz törvény azután a kilencz, tiz és 11 esztendőes gyermekeket is kizárta a gyári munkából s ily foglalkoztatás feltételül a betöltött tizenkettedik életévet írta elő. A tizenkét és tizenhárom éves gyermekek napi munkaidejét pedig legfeljebb hat órára korlátozta. E törvény rendelkezései, melyek akkortájt nagy socialpolitikai vívmányt jelentettek, később az egész Németbirodalomban érvényre emelkedtek s 1873-ig maradtak hatályban. A német ipartörvény (Gewerbeordnung § 135) a gyermekek gyári foglalkoztathatását a betöltött tizenhárom esztendőes korhoz kötötte, de csakis annyiban, a mennyiben a gyermek az elemi iskola (Volksschule) látogatására nincsen kötelezve. E gyermekmunkások napi munkája hat órát meg nem haladhat. A közoktatásügy Németországban nem képez birodalmi ügyet s nincs is egységesen szervezve. Némely szövetséges államban (pl. Württemberg, Bajorország) az iskolalátogatás kötelezettsége a betöltött tizenharmadik, némely államban pedig a tizennegyedik életévig terjed. A Gewerbeordnung imént idézett rendelkezése tehát figyelemmel volt az egyes szövetséges országoknak az elemi oktatás tekintetében egymástól eltérő jogszabályaira. A tizenhárom esztendőes munkásokon kívül a Gewerbeordnung a gyári munkások még egy korcsoportját részesíti különleges védelemben, s pedig a 14—16 éves munkásokat, kiket *junge Leute* néven jelöl, míg a védett korú 13—16 éves munkásokat együttesen *jugendliche Arbeiter* gyűjtőnév alá foglalja össze.

A német ipartörvény ezen rendelkezései csak a *gyári*, vagy ezzel egy tekintet alá eső üzemekre (műhelyekre) vonatkozik. Eltekintve a házaló- és a vándoripartól (G. O. § 42b), 62), egyéb ipari üzemekben, nevezetesen a kereskedő-iparban, a közlekedési iparban, a vendéglő- és szálloda-iparban, az építő-iparban stb., nemkülönben a házi iparban az iskolaköteles (13 éven aluli) gyermekek alkalmazása korlátozásnak általában nem volt alávetve. A törvény ily indifferens magatartása mellett érthető, hogy a gyermekek nagy számban vannak alkalmazva a német iparban, s hogy az alkalmaztatás módja sok tekintetben nem felel meg a gyermekegészség- és nevelésügy mai köve-

telményeinek.¹⁾ Hivatalos adatok szerint, melyeket 1898-ban gyűjtöttek, a Németbirodalomban, a gyári szerekkel egyenlő szempontok alá eső üzemeken kívül, mindkét nemből összesen 531.238 gyermek foglalkozott ipari munkával. Felénél több (57·6%) a szorosabb értelemben vett iparhoz tartozott, közel egy harmada (32·3%) kihordó, kifuó szolgálatokat teljesített, a gyermekek többi része pedig a vendéglő- és fogadó-iparban (4·1%), a kereskedelemben (3·3%) s a közlekedési iparban (0·5%) volt elhelyezve.²⁾ E mellett megjegyzendő, hogy e számok nem fedik teljesen a tényleges állapotot, minthogy az adatgyűjtés nem terjedt ki a birodalom egész területére s az ipari tevékenység minden ágára. Az adatgyűjtés alkalmával nagyrészt beigazolást nyertek azok a panaszok is, melyek a gyermekek munkaerejének kizsákmányolása ellen a birodalmi gyűlésen, a sajtóban s társadalmi téren már régóta felhangzottak. S kiderült egyúttal az is, hogy a gyermekmunkások testi s lelki fejlődése iránt nemcsak az idegen munkaadók közömbösek, hanem a munkaadó szülők saját gyermekeiket is túlterhelik munkával. Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a német socialpolitikai törvényhozás, mely eddig a családi küszöbön túl nem hatolt (G. O. § 154), eddigi álláspontját tovább fenn nem tarthatja, s a családi üzemekre is ki kell terjesztenie figyelmét.

A gyermekmunkásoknak ily kedvezőtlen helyzete szolgáltatott alkalmi okot arra, hogy a birodalmi kormány 1902 április hó 10-én a gyermekek ipari foglalkoztatásának szabályozásáról külön törvényjavaslatot terjesztett a Reichstag elé, mely csekély változtatással 1903 márczius hó 8-án törvény erejére emelkedett s a folyó év első napján lépett életbe.

A törvényhozás azon elismert elvből indult ki, hogy a munka bizonyos határig a gyermekre nevelőleg hat. Fejleszti az érzéseket, a kézi ügyességet és a szorgalmat. A munka paedagogiai értéke mellett bizonyít a kézimunka-oktatásnak (Fröbel-rendszer) napról-napra észlelhető terjedése. A törvényhozás tehát abban látta feladatát, hogy a gyermekek ipari foglalkoztatásánál megszabja azon határt, melyen túl megszűnik a munka nevelő hatása s jótékony befolyása a gyermek lelki s testi fejlődésére.

A törvény értelmében gyermekeknek tekintendők a tizenhárom esztendőnél fiatalabb fiúk s leányok, továbbá azok, kik tizenharmadik életévüket már betöltötték ugyan, de még a népiskola látogatására vannak kötelezve. A védelem tekintetében a törvény a gyermekmunkásokat két kategóriába sorozza és a szerint a mint a munkaadó és a gyermekmunkás között rokoni, vagy ezzel ethikailag egyértelmű kapocs áll fenn, vagy nem, külön rendelkezik a *saját* s az *idegen gyermekek* ipari munkájáról. Nem ez az első eset a socialpolitikai törvényhozás terén, hogy a törvényhozó iparrendészeti szempontból a műhelyek s egyéb ipari foglalkozások családi üzemét is szabályozza, s

¹⁾ Figyelemre méltó egy német tanító, Konrad Agahd tanulmánya az iskolaköteles gyermekek ipari foglalkoztatásáról: Die Erwerbsthätigkeit schulpflichtiger Kinder im Deutschen Reich (*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*. 1898. XII. 373—428 l.), mely hatalmasan felkavarta a német társadalmat s erős lökést adott a gyermekek ipari foglalkoztatásának törvényes szabályozására irányuló mozgalomnak.

²⁾ Vierteljahrschrift zur Statistik des Deutschen Reichs. 1900. 97. l.

a családfő atyai hatalmát tekintetben korlátozza. A gyermekmunkáról szóló német törvényt megelőzőleg már az angol törvényhozás is rendelkezési jogkörébe vonta a családi üzemetek (domestic workshops) s a munkaadó családfő saját gyermekének maximalis napi munkaidejét öt órában állapította meg. (Factory and Workshop Act 1901, section 111, 1d, f). Angliában csakúgy, mint Németországban az a tapasztalat vezette a törvényhozást a családi üzemekbe való beavatkozásra, hogy a mindennapi élet gondjai gyakran megingatják a szülőkben az erkölcsi felelősségérzetet gyermekeik testi s lelki fejlődése iránt.

A törvény szempontjából *saját gyermeknek* tekintendő a munkaadó háztartásához tartozó azon gyermekmunkás, ki a munkaadóval, vagy házastársával harmadizig rokonságban áll, kit a munkaadó, vagy házastársa örökbe fogadott, vagy aki közülök valamelyikének gyámsága alatt áll, végül a kit a gyámhatóság a munkaadó nevelésére bízott (Zwangserziehung, Fürsorgeerziehung), de ez utóbbi esetben csak akkor, ha a nevelésre adott gyermek egyéb »saját« gyermekekkel együtt foglalkoztatik. Azon gyermekek, kik e szempontok egyike alá sem esnek, *idegen gyermekmunkások* számába mennek.

Idegen gyermekeket mindennemű építkezéseknél (magas, út- és vasutépítkezésnél), téglavetőekben, kő- és kavicsfejtő telepeken, úgyszintén a kéményseprő s fuvarozási iparban, nemkülönbön festékek keverésére s őrlésére alkalmazni tilos. A tilalom az említett üzemeken kívül kiterjed még egyéb foglalkozási ágakra is, melyeket a törvény egy lajstromban (pala feldolgozása, kőfaragás, mészégetés, agyag- és üvegipar, tükörkészítés, galvanoplastikai ipar, fémöntés, csatornatisztítás, mészárosipar, festő- és mázolóipar stb.) egyesített. A gyermekmunka tehát oly foglalkozásokból van kizárva, melyek a gyermekmunkásokra túlságos megerőltetéssel járnának vagy különös üzemi veszélyüknél fogva nagyobb óvatosságot, lélekjelenlétet, gondosságot igényelnek, mintsem azt a gyermektől elvárni lehetne. Továbbá oly iparágakról van itt szó, melyekben a gyermekek erős porfejlődésnek lennének kitéve, a mi mechanikai vagy kémiai uton kártékonyabban hat a gyermek, mint a kifejlett ember szervezetére, vagy oly műveletekről (csatornatisztítás, mészárosipar), a melyek a gyermek kedélyvilágát kedvezőtlen irányban befolyásolhatják. A tiltott foglalkozások lajstromát a Bundesrath, a birodalmi gyűlésnek való bejelentés kötelezettsége mellett, a szükséghez képest kibővítheti. A kereskedő- s közlekedési iparban, úgyszintén árúk kihordására s általában küldönczszolgálatra (Botengänge) tizenkét évesnél fiatalabb gyermekek nem foglalkoztathatók. Ugyanez áll a vendéglői s korcsmaiparra is, a melyben ezenfelül fiatal (tizennégy éven aluli) leányok a vendégek kiszolgálására sem alkalmazhatók. A tizenkét éves életkort még be nem töltött gyermekek foglalkoztatására vetett tilalom kiterjed továbbá a nyilvános mutatványos előadásokra is; kivételt engedélyezhet azonban úgy a védett kor mint a munkaidő tekintetében itt a felsőbb közigazgatási hatóság a tanfelügyelőség meghallgatása után oly esetben, ha a tudomány vagy művészet magasabb érdekeiről — például gyermekszerepekről classikus darabokban — van szó. A kifutó és küldönczszolgálatokra a kormányjavaslat már a tizedik életévüket betöltött gyermekek alkalmazását megengedendőnek tartotta.¹⁾

¹⁾ Nr. 557 der Drucksachen des Reichstags. 10. Legisl.-Periode. II. Session, 1900/1902. 3. 1.

A javaslat tárgyalására kiküldött parlamenti bizottságban azonban számos hang szólalt meg a tervezett intézkedés ellen, minek folytán a korhatár tiz évről tizenkettőre emeltetett. Döntő befolyással voltak e módosításra azon kedvezőtlen körülmények, melyek között a kihordó és kifutó szolgálatokat a gyermekek végzik. Eltekintve, különösen nagyvárosokban; a sok lépcsőmászástól, — a mi a gyermek testi fejlődésére bizonyára hátrányos, — a gyermekkihordók és küldönczök gyakran oly házakba is kerülhetnek, melyekben nem egy erkölcsi veszély fenyegeti őket. Egy német superintendens érdekes megfigyelése szerint a plötzenseei (Berlin mellett) fogházban 100 fiatal fogoly közül átlag harmincz tanuló korában kifutó- és küldönczszolgálatokat teljesített.¹⁾

Ünnep- és vasárnapokon gyermekek munkával általában nem foglalkoztathatók. Árúk kihordására s küldönczszolgálatokra ily napokon gyermekek együttesen két óránál tovább s déli egy órán túl, úgyszintén a nagymisé megelőző félórán s a nagymise tartama alatt igénybe nem vehetők.

A munkaadó minden idegen gyermekmunkás felfogadását a rendőr-hatóságnak bejelenteni tartozik. Minden idegen munkásnak munkába lépése előtt úgynevezett munkajegygyel (Arbeitskarte) kell ellátva lennie. Ezt a gyermek törvényes képviselőjének kívánatára vagy beleegyezésével a rendőrhatalóság bélyeg- és díjmentesen állítja ki. A munkajegyet a munkaadó köteles megőrizni, a hatóság kívánatára felmutatni, a munkaviszony megszűnése alkalmával pedig a gyermekmunkás törvényes képviselőjének, vagy amennyiben ennek lakhelye megállapítható nem volna, a kiállító rendőrhatalóságnak ismét visszaszolgáltatni.

Saját gyermekek azon üzemekben, a melyekben idegen gyermekmunkások foglalkoztatása tiltva van, továbbá oly műhelyekben, melyekben elemi erővel (gőzzel, széllel, vízzel, gázzal, levegővel, elektromossággal) hajtott erőgépek működnek, nem alkalmazhatók. Egyéb műhelyekben, vagy a kereskedő- és közlekedési iparban a tiz évesnél fiatalabb saját gyermekek egyáltalában nem, a tiz évesnél idősebbek pedig esti nyolcz órától reggeli nyolcz óráig terjedő időközben, valamint a délelőtti oktatás előtt nem foglalkoztathatók. A nyilvános mutatóványos előadások, a fogadó- és vendéglőipar, úgyszintén a vásár- és ünnepnapi munkaszünet tekintetében a saját gyermekekre is a a törvény ugyanazon intézkedései irányadók, melyek e részben az idegen gyermekek munkáját szabályozzák. A kihordó- és küldönczszolgálatokra a tizenkét esztendősnél fiatalabb saját gyermekek alkalmazása csak annyiban van tiltva, amennyiben az ily alkalmazás harmadik személyek számlájára történnék. Saját gyermekek foglalkoztatása a rendőrhatalóságnak nem jelentendő be, valamint, hogy az ily gyermekmunkás részére munkajegy sem váltandó.

A rendőrhatalóságokat a törvény felhatalmazta, hogy akár saját, akár idegen gyermekmunkásokat a törvény által megengedett foglalkoztatásban a mennyiben ennél jelentékeny visszasságok (erhebliche Misstände) tapasztaltatnának, a tanfelügyelő hatóságok kezdeményezésére, illetőleg meghallgatása után, korlátozhassanak, vagy a

¹⁾ Nr. 807 der Drucksachen des Reichstags. 10. Legisl.-Periode. II. Session, 1900/1903. Bericht der XIX. Kommission über den Entwurf eines Gesetzes, betreffend Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. 24. l.

foglalkoztatástól el is tilthassanak s ha a gyermekmunkás munkajegygyel már el volna látva, azt bevonhassák vagy annak megújítását megtagadassák.

A törvény rendelkezéseinek betartását a rendőrhatóságok mellett s ezektől függetlenül a gyárfelügyelők is ellenőrzik. Magánlakások, a melyekben kizárólag saját gyermekmunkások foglalkoztatnak, éjnek idején csak az esetben szemlélhetők meg, ha oly tények merülnek fel, melyek alapos gyanúra adnak okot, hogy a gyermekek éjjeli munkára alkalmaztatnak.

A törvény végrehajtása az egyes szövetséges államok hatáskörébe tartozik. Bizonyos, hogy a végrehajtás nagy feladat elé állítja a közigazgatási hatóságokat, eltekintve minden egyébtől már csak azért is, mert teljesen ismeretlen térre tereli működésüket és nagy óvatosságot igényel különösen a családanya hatalmi jogkörével szemben. Előrelátható, hogy az egyház és iskola, a lelkész és tanító hozzájárulása nélkül alig lesz lehetséges a törvény különben is komplikált rendelkezéseinek érvényt szerezni. Annál meglepőbb, hogy a poroszországi végrehajtási utasítás¹⁾ a tanítók hivatalos közreműködését nem biztosította, épen a porosz tanítóként nem, a kiknek pedig oly nagy részük van e törvény megteremtésében.

Moldoványi István.

Magyar Közgazdasági Társaság.

Felolvasó ülés november 17-én. A Közgazdasági Társaság november 17-én tartott felolvasó ülésén Kautz Gyula v. b. t. t. elnöklése alatt, dr. Márki Hugó terjesztette elő a »Schwartner szerepe a statistika történetében« című, tetszéssel fogadott tanulmányát. Az értekezés felolvasása után, melyet a Szemle egyik közelebbi füzetében fogunk közreadni, Kautz Gyula érdekes adatokkal világította meg az első, úttörő magyar statisztikus pályája és élete körülményeit. *Felolvasó ülés november 25-én.* A Magyar Közgazdasági Társaság november 25-iki ülésén Kautz Gyula v. b. t. t. elnökölt. Nagy közönség előtt, melyben különösen a pénzügyi tudomány gyakorlati és elméleti képviselői szerepeltek, Exner Kornél egyetemi m. tanár tartotta meg »Az önkormányzás adóterhe Magyarországon« című felolvasását, mely zajos tapsokat aratott. Az értekezést, melyért Kautz Gyula mondott köszönetet, jelen füzetünk első cikk gyanánt hozza. *Felolvasó ülés december 7-én.* A Közgazdasági Társaság december 7-én tartott ülését ismét az erdélyrészi, s illetőleg nemzetiségi pénzügyi viszonyai megvilágításának szentelte (l. K. Sz. novemberi füzetét). Ez alkalommal Bodor Antal (Kolozsvár) mutatta be »Az erdélyrészi pénzügyi viszonyok« című tanulmányát, melyet jelen füzetünkben egész terjedelmében vesz az olvasó. A felolvasást, melyet a szerző a nemzetiségi pénzügyi viszonyokról gondosan összeállított grafikonokkal tett szemléltetővé, élénken megtapsolták s érte Kautz Gyula v. b. t. t. elnök mondott meleg szavakban köszönetet.

¹⁾ Ausführungsbestimmungen zum Gesetz, betreffend Kinderarbeit in gewerblichen Betrieben. Ministerial-Blatt der Handels- und Gewerbe-Verwaltung. 1903. III. 24. sz. — Reichs-Arbeitsblatt. 1903. I. 731. l. — Soziale Rundschau 1903. V. I. 4. l.